İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
KURULAN BİR HEYET TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TELİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME, SURETİ İLE
NEŞREDİLMİŞTİR

1. CİLT

BEŞİNCİ BASKI

M.E.B.

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ
İSTANBUL
1978

MUKADDİME

Bilig kıymetini biliglig bilir
Uknışka ağırlık biligdin kelir.

Kutadgu Bilig

Lā ta'rifi 'l-ḥaḳḳa bi 'l-ricāli i'rifi 'l-ḥaḳḳa ta'rif ahlah.[1]

'Alī b. Abī Ṭālib

Homo sum humani nihil a me alienum puto.[2]

Terentius

İSLÂM Ansiklopedisi, müslümanların ilim, fikir ve san'at âleminde vücuda getirdikleri eserler ile müslüman kavimlerin gerek asıl vatanlarına ve gerek yayıldıkları yerlere ve islâm dininin girdiği bütün sahalara dair, tarih, coğrafya, etnografya, felsefe, kelâm, fıkıh ve dil malûmatını, veciz ve kesif bir ansiklopedi üslûbu ile, yani az satır içine çok malûmat sıkıştırmak suretiyle, ihtiva eden muazzam bir eserdir. Eserin muhtevası, kıymeti ve neşir tarzından bahsetmeden evvel, ait olduğu ve bugün *orientalizm* (şark tetkikleri) isimi altında toplanan bilgi şubesi hakkında bazı malûmat vermek lâzım ve faydalıdır.

Orientalizm, iki kelime ile tarif etmek istersek, garbın şark âlemine alâkadar olarak, onu tanımak için açtığı bir ilim yoludur, diyebiliriz. Fakat bu tarifin ne kadar eksik olduğunu, bu mukaddime devam ettikçe, görecek ve tamamlamağa çalışacağız.

CHARLEMAGNE devrinde, ingiliz ilâhiyatçısı Alcuin (732–801)'in gayreti ile, Avrupa'da pek zayıf bir tahsil hareketi başlamış olduğunu biliyoruz. Fakat kendisinden sonra, Almanya'nın ilk mürebbisi (*primus praeceptor germaniae*) unvanını alan talebesi Hrabanus Maurus (776–856) zamanında da, bir müddet devam eden bu hareket IX. ve X. asırlardaki büyük karışıklıklar içinde boğuldu gitti. Vakıa milâdın birçok tahminlere, kehanetlere yol açan bininci senesinden itibaren bir uyanış temayülü kaydedilirse de, bu devirde çalışmak isteyen âlim ve mütefekkirler, ne yunan diline ve ne de arapçaya vakıf olmadıklarından, ellerinde bulunan ilim malzemesi pek zayıf ve hattâ insanı doğrudan ziyade yanlışa götüren neviden idi. Bu sırada Boğaziçi sahil-

1.— Hakikati, söyleyenlerine bakarak, öğrenme; hakikati öğren, söyleyenlerini öğrenirsin. 2.— İnsanım, insanî olan hiç bir şey bana yabancı sayılmaz.

lerinde bir nevi uyanış görünürse de, bu da esaslı bir *renesans*'tan ziyade, ancak kitaplara dayanmış bir nevi tebahhur addolunabilir. Filhakika daha orta, çağın en karanlık devirlerinde, istilâ ordularının uğraklarından uzak yerlerde, tek başına, ya bir dağın tepesine konmuş, yahut bir vâdinin ağaçları arasına gizlenmiş manastırların kütüphanelerinde, hall ve tefsiri güç, bir takım tirşeler bulunuyordu. İlk çağın son demlerine ait, yunancadan lâtinceye yapılmış tercümelerden ibaret olan bu tirşelerden istifade ederek, Avrupa'nın ilmî renesansını kurmak imkânsız olmamakla beraber, tam bu sıralarda islâm dünyasının arap dilindeki orijinal eserleri ve eski yunan âsârının arapça tercümeleri, kapanık havadan sonra parlayan güneş gibi, garbın semasını aydınlatınca, bütün gözler o tarafa döndü; işte bu devirden itibaren, garp şarkı tanımağa ve bir nevi orientalizm vücuda gelmeğe başladı.

Onuncu asrın tam ortalarında, cenubî İtalya'daki *Civitas hippocratica*, (İpokrat şehri) namı ile anılan Salerno şehrinde, şark tıbbının garp tıbbı üzerine olan ilk tesirine şahit oluyoruz. Güneşli, temiz havalı bir sahilde kurulmuş olan bu h a s t a l a r şehrindeki tıp mektebi, ilk defa olarak, arapça eserlerin lâtinceye tercümesine başlamış ve bu suretle, galiba, ilk müsteşrikler ortaya çıkmıştır.[1]

Rivayete göre, 913 senesinde Otranto'da dogan Yoel'in oğlu Abraham'ın oğlu Şabbetai (ölm. 982) isminde bir yahudi, arapların eline esir düşüp, Palermo'ya götürülmüş ve, orada arapçayı öğrendikten sonra, tekrar İtalya'ya dönerek, Salerno tıp mektebi müessisleri arasında çalışmıştır. Bu zat Domnulus yahut Donnolo namı ile maruf olup, ibranî dilinde yazılmış, panzehirlerden bâhis *Sefer ha yaqar* (kıymetli kitap) isminde bir eser bırakmış olduktan başka, çok muhtemeldir ki, arapça eserlerden de bazı parçalar nakletmiş olsun. Fakat asıl tercüme işine ciddiyetle, hemen hemen bir asır sonra, başlanmıştır. Bu işi başaran ilk âlim yahut ilk müsteşrik, aslen bir müslümandır. Kartacalı bir müslüman tacir Salerno'dan geçerken, nasılsa tıp tahsiline heves ediyor, oradan memleketine avdet edince, şark tıbbı ile meşgul oluyor ve birçok yazmalar toplayarak, yine Salerno'ya dönüyor; orada tanassur ederek, Ḳoṣṭanṭîn namını alıyor ki, artık bu zat ilim tarihinde Constantinus Africanus (ölm. 1087) ismi ile anılacaktır. Vakıa bu zâtın eserleri, doğrudan doğruya tercüme olmaktan ziyade, arapça tıp eserlerinin, iktibas, şerh, izah ve hattâ intihal suretiyle, naklidir. Her ne olursa olsun, bu eski müslüman kartacalının eserleri, bütün Avrupa tıb mektepleri üzerinde, pek yenileştirici bir tesir yapmıştır.

Diğer taraftan, haçlı seferleri münasebeti ile, garplılar şark ile sıkı temasa gelince, kendi medeniyetlerine faik bir medeniyet karşısında bulunduklarını anlıyorlar. Bu medeniyetin âmilleri olan halkla vuruşup döğüşen hıristiyanlar arasında şark ilim ve medeniyetinin bazı kırıntılarını memleketlerine nakletmeğe uğraşan âlimler de bulunuyor ki, bunlardan Adelard of Bath adlı bir ingilizin (daha ziyade 1116—1142 seneleri arasında meşhur olmuştur) hemen bütün eserlerinde arapça müellefâtın tesiri açıkça görülmektedir. Adelard'ın doğrudan doğruya arapçadan tercüme ettiği en mühim eserler Mūsā al-Ḫʷārizmī'nin zeyçleri ile Euklides'in on beş makalesidir.

Hiç şüphesiz eski devrin en mühim müsteşriki şimalî İtalya'da, Cremona şehrinde doğan Gherardo Cremonese (1114—1187)'dir. Ṭulayṭala (Toledo)

[1] Bu ilk müsteşrikleri şimdiki asıl orientalistlerden ayırmak için, bunlara e s k i orientalist (ancien orientaliste) demek daha doğru olur.

şehrinde, belki de bir tercüme heyetinin başında çalışan bu zatın en meşhur eserleri Batlamyus'un *al-Macasṭî* (Almageste)'si ile İbn Sina'nın *Ḳānūn*'unun arapçadan lâtinceye tercümesidir. Yine aynı devirde Robert of Chester (XII. asrın ortalarında meşhur olmuştur) isminde bir ingiliz âlimi, İspanya'da, araplar arasında dört beş sene çalıştıktan sonra, al-Ḫʷārizmî'nin *al-Cabr va 'l-Muḳābala* kitabını lâtinceye tercüme etmiş ve 1141 senesinde, Hermanus Dalmata isminde bir zat ile beraber, Kur'an'ın ilk lâtince tercümesini vücuda getirmiştir.

Meşhur dominiken keşişi ve filosof büyük Albert (Albertus Magnus, 1193?—1280), XII. asırda artık arapçadan yapılan bu tercümelerden ve bilhassa Fârâbî, İbn Sina ve Gazâlî'nin eserlerinden mülhem olarak, Paris üniversitesinde Aristo'yu okuturken, arap elbisesi ile kürsüye çıkıyor; XIII. asırda yine Ṭulaytala şehrinde arapçayı öğrenen ingiliz keşişi Michael Scot (ölm. 1235?) da İbn Ruşd'ün Aristo tefsirini ve Aristo'nun hayvanata dair kitabını arapçadan lâtinceye tercüme ediyordu.

İşte ilim tarihinde arapların felsefî ve ilmî eserleri yunan ve süryanî dillerinden arapçaya tercüme etmek için açtıkları birinci tercüme devrine mukabil, garplılar da, arap ve ibranî dillerinden lâtinceye yaptıkları bu tercümelerle, ikinci tercüme devrini açmışlardır. Şurasını kaydetmek lâzımdır ki, bu eski orientalistlerin orientalizmi ile muasır orientalizm arasında mühim bir gaye farkı vardır. Eski müsteşrikler, şarkın ilim ve felsefesini kendi dillerine naklederken, şarkı tetkik etmekten ziyade, kendi ilim ve irfanlarını yükseltmek gayesini hedef tutuyorlar, şarkın ne dillerinde ne de tarihinde orijinal bir şey bulmak maksadını gütmüyorlardı. Bundan dolayı bu eski müsteşrikler, adetâ bugün bizim garptan tercüme ve nakil faaliyetimize benzer, bir faaliyete girişmiş bulunuyorlardı.

Müteakip asırlarda, şarkta hıristiyan din ve medeniyetini yaymak istiyen papa Clement V. zamanında, Viyana'da inikat eden (1311—1312) dinî meclis (Concile) Roma, Paris, Bologna, Salamanca ve Oxford'da ibranî, arap ve keldanî dilleri tedrisini, Avrupa'da tedrisatın ıslâhı için, lüzumlu görüyor ve bu yolda bir karar ittihaz ediyordu. Mamafih Ernest Renan, *Histoire des Langues semitiques*'te: — „ne bu karardan ve ne de o zamanki garpta orientalizmin babası sayılan ve hemen her ilim şubesinde eserler yazmış olan katalonyalı Reymond (Ramon) Lull'un, müslümanları hıristiyan etmek için, misyonerler hazırlamak üzere sarfettiği mesaiden, asıl orientalizm namına, ciddî bir netice çıkmamıştır" — diyor. Bilhassa arapçanın intişarından, en ziyade islâmın hıristiyanlar arasında yayılacağı korkusu ile, ihtiraz edilmekte idi. Hattâ bir fıkra olarak nakledilir ki, ingilizlerin XIII. asırda meşhur âlimi, fransisken keşişi Roger Bacon, arapçanın ehemmiyetinden bahsedince, bütün Oxford üniversitesi, „Bacon müslüman oldu" diye, feryada başlamıştı. Fakat XIII. asırdan itibaren garp, bir takım seyahatler dolayısiyle, Asya ile temasa gelmiş ve bu temasların bir neticesi olmak üzere, meselâ Karadeniz'in şimal sahilindeki türklerin (Kuman) dili hakkında uyanan alâkanın eseri olarak, *Codex Cumanicus* denilen bir mecmua vücuda getirilmiştir. Diğer taraftan, daha XV. asırdan itibaren, Osmanlı devletinin şevket ve kudreti Avrupa'nın nazar-ı dikkatini celbetmeğe başlamış ve XVI. asrın nihayetlerine doğru (1588) Frankfurt'ta Löwenklau tarafından neşrolunan *Annales sultanorum othmanidarum* ismindeki eser, bu alâkayı büsbütün arttırmıştır. XVII. asır iptidasında Hieronymus Megise-

rus isminde bir alman âlimi, *Liber institutionum linguae turcicae* ismi ile, lâtin dilinde bir türkçe gramer Leipzig'de neşir ve eserini Macaristan kralı Mathias'a ithaf etmiştir ki, bu ithafnamede Megiserus pek yabancı bir dil olan türkçeyi, ilk defa olarak, gramer kaideleri içine sokmağa muvaffak olduğunu iftiharla söyler (1612). İtalya'da Giovanni Monilo isminde bir venedikli — ki İstanbul'da Venedik sefareti tercümanlığında bulunmuştur — bir türkçe-italyanca lûgat hazırlamış, eser ancak 1641 senesinde Roma'da basılmıştır. Yine İtalya'da, 1621 senesinde Petri della Valle isminde bir zat, yazma halinde kalan bir türkçe gramer daha te'lif etmiştir. Paris'te ilk defa olarak, 1630 da André Du Ryer isminde bir zatın türkçe grameri lâtince neşredilmiş ve bu eser 1634 senesinde ikinci defa olarak Paris'de basılmıştır. Bu zatın bir de Kur'an tercümesi vardır.

Diğer taraftan, Kitab-ı Mukaddes'in türlü türlü dillerde neşri asrın ortalarına doğru moda olunca, Fransa'da Le Jay, İngiltere'de Walton tarafından böyle birer nüsha „*bible polyglotte*" ve 1661 de Castell tarafından yedi dilde bir lûgat kitabı te'lif ve neşiredilmiştir. Mesgnien namında bir fransız iken, 1652 de Polonya sefareti ile İstanbul'a tercüman olarak gelince, Meninski namını alan XVII. asrın meşhur orientalisti, 1680 senesinde *Thesaurus linguarum orientalium*'u te'lif ve neşretmiştir. Bu zat 1661 senesinde imparator Leopold'un hizmetine girmiş, baş tercüman olarak, sefaret heyeti ile İstanbul'a gelmiş ve, o vakitler Avusturya ile Osmanlı devleti arasındaki sıkı münasebetler dolayısiyle, pek mühim bir mevki almış bulunuyordu. Kendisi bu eseri için yedi sene çalışmış ve Viyana'da bir şark matbaası tesis etmişti ki, bu matbaa 1633 te, türklerin Viyana'yı muhasarası esnasında, ortadan kaybolmuştur. Arapça, farsça ve türkçeden lâtinceye bir lûgat kitabı olan yukarıki eserin arapça ve farsça kısmı kendisinden evvel Castell ve Golius tarafından yapılan lûgatlerden alınmışsa da, türkçesi İstanbul'da öğrendiği türkçe ile ve, sırf kendi emeği mahsulü olarak, vücuda getirilmiştir. Eser imparatoriçe Maria Theresa tarafından 1780 senesinde ikinci defa tabettirilmiş ve buna bir de, Avrupa orientalizminin zuhur ve terakkisine dair, lâtince bir fasıl ilâve olunmuştur ki, bugün orientalizmin tarihi için pek faydalı bir mehaz teşkil etmekte ve bu sahada yazılan bütün eserler bu mehaze müracattan vareste kalmamaktadır. Hattâ en yeni İtalyan ansiklopedisinde yazılan *Orientalismo* maddesinin eski devre ait olan kısmı bu lûgat kitabının methalinden alınan malûmattan ibarettir. Şunu söylemek lâzımdır ki, Meninski'nin lûgatı, bugün bile bazan işimize yarıyacak kadar, kıymetlidir. Meninski'nin bundan başka bir de 1680 senesinde, Viyana'da tabedilmiş olan lâtince yazılmış türkçe grameri vardır. Bu gramer, osmanlı türkçesinin grameri olmak dolayısı ile, hem türkçe, hem de arapça ve farsça kaideleri ihtiva eder. Bundan sonra pek meşhur olmuş bir diğer eser daha vardır ki, o da Fransa'da, Louis XIV. zamanında D'Herbelot tarafından neşrolunan *Bibliothèque Orientale* ismindeki ansiklopedidir. Bunun müellifi Barthelmi D'Herbelot (1620—1695) gençliğinde şark dilleri ile uğraşmağa başlamış ve, şark ile daha yakından temas için, en ziyade İtalya'da çalışmıştır. Sonradan Louis XIV.'nin şark dilleri tercüman-kâtipliğine tayin edilmiştir. Şarkın semtine bile uğramamış olan bu zatın eseri, hiç şüphesiz, bugün tercümesini neşrettiğimiz ansiklopedinin cedd-i alâsıdır. Kitabın ilk sahifasında unvanın altındaki „şark kavimlerini tanımak için lâzım olan her şeyi, yani tarihlerini, gerek hakikî ve gerek efsanevî an'anelerini, dinlerini, mezheplerini, hükûmetlerini, siyasetlerini, örf ve âdetlerini, devletlerinin idare ve teşkilâtını muhtevidir" ibaresi, bize modern orientalizmin oldukça tam bir tarifini vermektedir; 1781 senesinde çıkan son tab'ı dört ciltlir. İçindeki malûmat tabiî pek eksik ise de, XVII. asırda yazılan bu eser o vakit pek faydalı olmuş ve XIX. asra kadar, herkesin müracaat ettiği bir ansiklopedi olarak, tanınmıştır. Eser Louis XIV. zamanında, İstanbul sefaretinde attaşe olan meşhur Antoine Galland tarafından, tekrar tezyil ve neşrolunmuştur. Hatırâtı bizim için pek kıymetdar olan Galland, sonradan Collège de France'ta arapça hocalığına tayin edilmiş ve, ilk defa olarak, *Bin bir gece* hikâyelerini fransızcaya tercüme etmiştir.

BİR taraftan böyle âlimlerin hususî mesaisi ile bir nevi orientalizm teşekkül ederken, diğer taraftan Fransa'da, 1519 senesinde François I. Ceneva'dan Agostino Giustiniani'yi Paris'e getirterek, tekrar ibranî dili okutmağa memur ettiği gibi, 1530 senesinde Collège de France'ı tesis ederken, programına şark dilleri derslerini de koymuştur. İşte bu sırada Paris'te ilk hakikî fransız orientalisti Gillaume Postel meydana çıkıyor. Gaipten mülhem olduğunu iddia eden bu, nev'i şahsına münhasır, âlim, uzun bir ömür ve büyük bir servet sarf ederek, çalışıyor ve arapçanın Avrupa'da ilk gramerini telif ediyor; islâm, isevî, musevî ve diğer dinleri, Asya ve Afrika'da yaptığı büyük seyahatler esnasında, tetkik ederek, Paris'te bunlara dair gayet serbest konferanslar veriyordu. Fakat papazlar, en hakikî dinin hıristiyanlık, müslümanlık ve yahudilik ahkâmının birbiri ile telif edilerek ortaya çıkarılacak bir din olduğunu söyleyen, bu açık fikirli âlim papazı nihayet bir manastıra kapıyorlar ve orada yüz yaşına kadar mahpus tutuyorlar. Bu zatin türklere dair 1560 senesinde Poitiers'te neşrolunmuş, *De la République des Turcs* adında, bir eseri vardır ki, bütün müslümanların ahlâk ve âdetlerinden bahseder. Bu eseri müellif 1575 senesinde, *Histoires orientales, principalement des Turcks et des Turchikes* ismi ile, tekrar neşretmiştir.

Diğer taraftan tesis ettikleri şark dilleri kollejlerinden çıkanların, müslümanlar arasında misyonerlik vazifesinde, asla muvaffak olmadıklarını gören papalar, bu dillerin tedrisinden büsbütün vazgeçmemişler ve hattâ papa Grégoire XIII. (ölm. 1591), arap harfleri ile basmak üzere, Roma'da bir matbaa tesis etmiştir ki, bu matbaa ilk defa olarak İbn Sina'nın *Ḳānūn*'unu arap harfleri ile basmıştır (1593). Fransa kralı Henri III. Collège de France'ta ayrıca bir arapça kürsüsü tesis ettiği gibi (1587), papa Urban VII.'in 1627 de kurduğu *Collegium pro fide propaganda*'da şark dilleri dersleri açılmıştır. Bu suretle her memlekette yetişen müsteşrikler öğrendikleri dillerdeki mühim eserleri tercümeye başlamışlardır. Bunları burada birer birer zikretmek pek uzun olur. Yalnız şunu söyleyelim ki, bu müsteşriklerin faaliyetleri araplar ve türklere münhasır kalmamış, Hindistan ve dolayısiyle İran, Çin ve Japonya'ya kadar yayılmıştır. Bu cümleden olarak, 1632 senesinde Roma'da bir Japon gramer ve lûgati neşredildiği gibi, Hollanda'da, Louis le Dieu 1639 da bir farsça grameri, Golius 1636 da İbn ʿArabşāh'in *ʿAcā'ib al-Maḳdūr fī Navā'ib al-Tīmūr*'unun arapça metnini ve bir de arapça-lâtince lûgat kitabı neşretmiştir. 1663 de Abu'l-Fidā'nın meşhur *al-Muḫtaṣar fī Tārīḫ al-Baṣar*'i de

Oxford'da Pococke tarafından neşredilmiş olduğu gibi, 1654 te de Sa'dî 'nin *Gulistān* metni Holanda'da Gentius tarafından, lâtince tercümesi ile beraber, basılmıştır.

PAPAZLAR elinde bir din neşri vasıtası olarak kullanılmak istenen bu kısım orientalizm aşağı yukarı ancak şark dillerinin tahsiline münhasır kalırken, XVII. asır iptidalarında diğer bir nevi orientalizm, siyasî hulûl politikasının ve diplomasinin yardımcısı olarak, kendini gösterir. Bunun ilk misalini Murad III., Mehmed III. ve Ahmed I. zamanlarında, Fransa elçisi olarak İstanbul'da bulunan Savray de Brèves'in tavır ve hareketinde görmeğe başlıyoruz. Filhakika 1604 senesinde, Ahmed I. ile yaptığı kapitülâsyonların tecdidi muahedesinden dolayı, şöhret kazanan bu elçi, şarkta nufuz tesisi için, Paris'te bir şark dilleri matbaası kurmayı düşünerek, İstanbul'da çok güzel harfler yazdırmış ve Paris'e götürmüştür. Terekesinden kral Louis XIII. namına satın alınmak istenen bu harflerle kralın tâbi'i Antoine Vitré bir matbaa tesisine kalkışmıştır. Louis XIV. zamanında, 1641 senesinde Kral matbaası, şark harflerini tedarik ederek, muntazam bir şark matbaası kurmuştur. Bu kral, âlim misyonerler göndererek, her taraftan ve bilhassa Çin'den birçok yazmalar getirtmiş ve zamanında, yakın şarkta siyasî ve ticarî işlere bakmak üzere, tercümanlar ikame edilmeğe başlanmıştır. İşte bu maksat ile fransızlar tarafından İstanbul'a ve İzmir'e, şark dilleri (türkçe, arapça, farsça) öğrenmek üzere, altı genç talebe gönderildiği gibi, sonradan bunların adedi on ikiye çıkarılmıştır (1669/1670). Bizim tabirimizle „dil oğlanı" namı altında yetişen bu gençler arasında pek muktedir orientalistler yetişmiştir.[1]

Mamafih daha Louis XIII. zamanında, sarayda „kral tercümanı" unvanı ile, şark lisanları bilen memurlar mevcut olduğundan bahsedilir. Paris'te, 1700 senesinden itibaren, Jesuit kollejinde 22 talebeli şark dilleri dersleri açılmıştı. Buraya alınan talebenin ekserisi, şarkta sefaret ve konsoloshane tercümanlığında ve bir de misyonerlikte kullanılacak olan, ermeniler idi. Hattâ mektep sonradan Paris'in meşhur Louis le Grand lisesine nakledilince, bunlara tahsis edilen koğuşa „ermeni koğuşu" ismi takılmış ve bu isim „kral koğuşu" adına tahvil olununcıya kadar, şark dilleri şubesi böyle anılmıştır. Fakat 1721 senesinde, ermeni talebe yerine, babaları şarkta bulunan fransızların oğullarından on talebe alınmıştır ki, bunlar sonradan, tahsillerini tamamlamak için, İstanbul mektebine gönderilmiştir. On dokuzuncu asırda daha ziyade tekâmül eden bu mektep kışın Beyoğlu'ndaki Venedik sarayında ve yazın Büyükdere'de derslere devam etmiş olup, hocaları arasında Sahib Efendi isminde bir türk de bulunmakta idi ki, şimdi Paris şark dilleri mektebindeki türk lektörlerin manevî ceddi olan bu zatın kim olduğunu tahkik mümkün olmamıştır. Bu neviden bir mektep de Napoléon Bonaparte tarafından Tahran'da tesis edilmiştir.

Yine Fransa'da başka bir sebepten, yani Louis XVI.'nin Osmanlı imparatorluğu dahilindeki hıristiyanlar üzerinde himaye tesisi sevdası ile, Avusturya ile rakabete kalkışması yüzünden, şarkiyat tahsili ehemmiyet almış bulunuyordu. Hollanda ise, müstemlekelerindeki müslümanların ahvalini ve bilhassa islâm şe-

[1] Fransızlar bizim verdiğimiz bu ismi „Jeunes de langue" diye tercüme ederek, fransızcada bir mâna ifade etmemesine bakmaksızın, resmî tabir gibi, kullanmışlardır.

riatini tetkik için, orientalizm ile alâkadar olmuştu. Diğer taraftan Louis XVI. 1785 te Kral kütüphanesinde bulunan birçok şark yazmalarının tetkikini emretmiş ve bu iş için, başta *Histoire des Huns et des Turcs* müellifi De Guignes olmak üzere, Sylvestre de Sacy, Langlès, Caussin de Perceval ve daha sonraları, A. Jourdain, Abel Rémusat, Quatremère ve A. Sédillot gibi, müsteşrikler tarafından *Notices et Extraits* namı altında, bu yazmalar hakkında mühim tetkikat yapılmıştır ve bu tetkikat sonradan Académie des Inscriptions et des Belles-lettres tarafından, mecmua halinde neşredilmiştir. Bu tetkikler, şarka ait araştırmalar için, mühim bir mehaz teşkil etmiştir.

İmdi bütün bu tetkikat ve çalışmaların en muntazam bir şekle ifrağı Fransız inkilâbından sonra, 1795 senesinde Paris'te Ecole des Langues Orientales Vivantes (şark dilleri mektebi)'in tesisi ile, başlar. Diyebiliriz ki, modern orientalizm, fransızların geçen asırda yetişdirdiği en büyük orientalist Sylvestre de Sacy'nin kurduğu ve idare ettiği bu mektep ile başlamış ve bütün Avrupa'ya müsteşrik hocalar yetiştirmiştir. O zamanki inkılâp hükûmetinin ilme karşı gösterdiği büyük alâka dolayısiyle, mektep pek parlak bir mevki almış ve Almanya'dan, İtalya'dan, İsviçre'den, İspanya'dan koşup gelen genç âlimler, bu mektepte feyz aldıktan sonra, memleketlerinde orientalizmi tesis etmişlerdir. Hattâ Rusya imparatorunun, Petersburg'taki Şarkiyat enstitüsünü kurmak için, bu mektebe müracaatı üzerine, Charmois gönderilmiştir. Diğer taraftan Napoléon Bonaparte ile beraber Mısır'a giden bazı âlimler Egyptologie'nin esaslarını kurarken, diğerlerinin de arap ilmi ile temasa gelmiş olmaları, bu mektepte kurulan islâmiyatın terakkisinde âmil olmaktan halî kalmamıştır. Vakıa Paris mektebinin kuruluşundan evvel Fransa'da, misyonerlik veya diplomasi işinde kullanılmak üzere, yetiştirilen orientalistler yavaş yavaş şarkın dillerine, tarihî ve içtimaî hayatına, san'atine, âsâr-i atikasına alâkadar olmağa başladıkları gibi, Almanya'da ise, kiliseye hücum etmek veya müslümanları ve yahudileri hıristiyanlığa sokmak için, onların dillerini ve felsefelerini öğrenmek üzere değil, belki eski dillerde yazılmış Kitab-ı Mukaddes'in metinlerine müracaatla tefsiri ve tashihi maksadı ile, şark dillerini öğrenenlere tesadüf ediyoruz. Fakat Paris mektebinin kuruluşundan hemen bir asır sonra, Almanya'da birçok üniversitelerde okutulan şark dillerinden başka, bir de Berlin'de, Seminar für Orientalische Sprachen ismi ile, bir mektep (1887) ve nihayet İngiltere'de de Cambridge'de okutulan şark dillerine ilâveten, 1906 senesinde Londra'da School of Oriental Studies (şark tetkikleri mektebi) açılmıştır. Rusya'da ise, 1804 senesinde açılan Kazan üniversitesinde, ecnebî mütehassıslar marifeti ile, şark fakültesi tesis edilmiş ve Petersburg üniversitesinde, 1854 ten itibaren, bir şark fakültesi açılmıştır. Bugün bunlardan maada, Baku, Moskova, Taşkent, Vladivostok ve diğer bazı yerlerde de şarkiyat enstitüleri mevcuttur. Madrid ve Grenada'da arap dili için mümasil enstitüler tesis edilmiştir.

Amerika'da ise, başta Chicago üniversitesi olmak üzere, Harvard, Columbia üniversitelerinde ve daha beş kadar üniversitede, Department of Oriental Languages and Literatures namı ile, şubeler tesis edilmiştir. Yalnız Chicago üniversitesinde ayrıca bir şark ilimleri enstitüsü mevcut olduğu gibi, Princeton üniversitesinde muntazaman türkçe, farsça ve arapça dersleri verilmektedir. Birçok amerikalı orientalistler bugün o müesseselerde çalışmaktadırlar.

Din neşri veya siyasî nufuz temini gayesini ön safta tutacak yerde, ilmin terakkisini başta tutan asıl orientalizmin teessüsüne kadar geçen zamandaki

orientalizm hareketlerini, böyle pek kısa bir surette, hulâsa ettikten sonra, bu ilmin XIX. ve XX. asırlardaki seyir ve terakkisinden kısaca bahsedeceğiz.

AŞAĞI yukarı bir buçuk asır süren bu devri hulâsa etmeğe başlamadan evvel, İslâm Ansiklopedisine yazılan bu mukaddimede, orientalizmin en ziyade islâm kavimlerine dair olan şubesinden bahsetmekle iktifa edeceğimizi söyleyelim. Binaenaleyh evvelemirde bu bir buçuk asır zarfında Çin, Mısır, Mezopotamya, Hindistan ve İran abideleri ve kitabeleri üzerinde, taraf taraf yapılan tetkikler ile, ayrı ayrı orientalizm şubeleri teşekkül ettiği gibi, araplardan, yani yedinci asırdan, evvelki devirlerde Afrika dil ve medeniyetlerinin tetkiki de, bugün Afrikanistik denilen ayrı bir şube halinde, orientalizme ilhak edildiğini söyleyerek geçiyoruz.

On dokuzuncu asırdan evvelki orientalizm çalışmaları, tarih, seyahatler dolayısiyle bir az coğrafya ve ahlâk ve âdâta ait pek az malûmat temin edebildiği halde, dil sahasında daha ziyade faâl olmuştu. Fakat, yukarıda söylediğimiz gibi, Sylvestre de Sacy'nin himmet ve gayreti ile başlıyan ilmî orientalizm, Fransa, Almanya, İngiltere, İtalya, Rusya ve İspanya'da teessüs eden mektepler ve cemiyetler sayesinde, dil ile beraber din, tarih, coğrafya, san'at ve edebiyat, velhasıl şarkın bütün müesseselerinin tetkikini vazife edinmişti.

Yine bu asırda teessüs eden mukayeseli filoloji orientalizme de tatbik edilince, bu çalışmalardan hasıl olan neticeler şark tarihini bir kat daha aydınlatmıştır. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, dinî Réformation'un vatanı olan Almanya'da, XV. asır sonu ile XVI. asır başlangıcında, Kitab-ı Mukaddes'in metinleri üzerinde yapılacak tetkikatta bir âlet olmak üzere, öğrenilen ibranî dili sayesinde, „intikadî tefsir" usûlü vazedilmiştir. Bu an'ane müteakip asırlarda devam ettiği gibi, XIX. asırda Almanya'da, başka bir yoldan girişilen başka bir faâliyet safhası dolayısiyle, orientalizmin Hind şubesi ile alâka ziyadeleşmiştir. Şöyle ki, XIX. asrın iptidalarında Anquetil de Perron ismindeki zatın *Avesta*'yı elde etmesi ve Colebrooke'un *Veda* üzerine nazar-ı dikkati celp eylemesi, o vakitler Almanya'da tezahür eden romantizm hareketi üzerinde, büyük bir tesir icra etmiştir. Hattâ bu şark eserlerinden Schelling ve Schopenhauer'ın da müteessir oldukları eserlerinde pek alâ görüldüğü gibi, Goethe'nin dostu, meşhur romantik Herder'in *Ideen zur Geschichte der Menschheit* ismindeki eserinde bu *Avesta* ile *Veda* tetkiklerinin ilhamı göze çarpar.

Fakat eski Hind dillerinin Almanya'da en mühim aksülameli Schlegel kardeşler üzerinde görülür. Bu tesir de, kısmen, bir tesadüf eseridir. Paris'te 1803/1804 senelerinde Friedrich Schlegel bir esir ingiliz bahriye zabitine (Hamilton) tesadüf ederek, ondan biraz sanskrit öğrendiği gibi, Wilhelm Schlegel Paris'te de Sacy'nin talebesi Bopp'tan Hind lisanlarını tahsil ve memleketine avdetle Bonn üniversitesinde sanskrit kürsüsünü tesis etmiştir. Bu suretle sanskritin orientalizm içinde teessüsü, bildiğimiz gibi, sonradan mukayeseli filolojinin meydana gelmesinde en mühim rolü oynamıştır. Yine Almanya'da bir müddet romantizmin tesiri altında kalarak, kendi memleketinin, hattâ o zamanki Avrupa'nın çerçevesi haricine çıkmak ilcasına kapılan Goethe'nin, *West-östliche Diwan*'ı hazırlarken, Jena üniversitesi şark dilleri profesörü J. G. L. Kosegarten'in *Ḥamāsa*'den yaptığı tercümelerden istifade ettiğini de söylemek lâzımdır.

Bütün bu söylediklerimizden anlaşılıyor ki, Almanya'da orientalizm, muhtelif muhitlerde uyandırdığı alâkalarla, ehemmiyet kazanmıştır. Filvaki Sylvestre de Sacy'nin talebesi H. L. Fleischer'in gayreti ile, Almanya'da o vakte kadar ilâhiyatın hadimi (*ancillae theologiae*) mevkiinde kalan samî diller, ve bu meyanda arapça, müstakil bir mevki almıştır. Artık bundan sonra Almanya'da isimlerine, İslâm Ansiklopedisinin bibliyografya kısımlarında yazdıkları veya neşir ettikleri eserler dolayısiyle, sık sık tesadüf edeceğimiz F. Wüstenfeld (ölm. 1899), Ahlwardt (ölm. 1909), Wellhausen (ölm. 1918) ve ilk defa Kur'an'ın intikadî bir tarihini yazmış olan Nöldeke (ölm. 1930) ve onun eserini ikinci defa ikmal ve neşreden arabiyat mütahassısı Bergstraesser ile, islâmiyet uleması arasında ismini zikretmeği münasip gördüğümüz, G. L. Flügel vardır ki, bu zat 1842 ve 1858 senelerinde Kur'an'ı, arap harfleri ile, Leipzig'de bastırmış ve âyetleri numaralamıştır. Aynı zamanda, *Concordantiae corani arabicae* unvanı ile, gayet faydalı bir eser neşretmiştir. Bu eser sayesinde, ancak bir kelimesi bilinen, bir âyetin yeri derhal Kur'an'da bulunabilir. Bundan başka Flügel'in orientalizme en mühim hizmeti Kâtip Çelebi'nin *Kaşf al-Ẓunūn*'unu, on üç sene süren bir çalışmadan sonra, lâtince tercümesi ile beraber, *Lexicon bibliographicum encyclopaedicum Mustafa b. Abd Allah, kâtip Jelebi dicto et nomine Haji Khalfa* namı altında, neşretmesidir ki, bu bibliyografya hâlâ Avrupa müsteşriklerinin hemen hergün müracaat ettikleri kıymetdar bir eserdir.[1] Bu zatten sonra bizde, Mehmed Atâ Bey tarafından kısmen türkçeye tercüme edilen meşhur Osmanlı tarihi ile, pek tanınmış olan von Hammer-Purgstall (ölm. 1856)'den, türk ve arap edebiyatı tarihine dair yazdığı iki eserden dolayı, bahsedip geçmek kâfidir.

Fransa'da ise, Silvestre de Sacy'den sonra, Collège de France arapça hocası olan Reinaud'yu ve Paris'te Bibliothèque Nationale'in arapça kataloğunu yapan De Slane ve Ansiklopedinin ilk nâşirlerinden René Basset'yi zikretmek lâzımdır. 1924 senesinde vefat eden bu son zat, arap şiirlerinden mahfuzatı ile şöhret kazanmış ve Cezayir ve Magrib'e dair birçok tetkikat neşretmiştir. Fransa'da XIX. asırda islâm ve arap dili üzerine neşriyatta bulunmuş daha birçok zevat vardır. İngiltere'de S. W. Lane (1801—1876), uzun seneler Mısır'da bulunduktan sonra, Avrupa'da pek muteber arap lûgatini yazmıştır. İslâm şeriati üzerine Cava'da birçok tetkikat yaptıktan sonra, müslüman kıyafeti ile Mekke'ye giderek, orada uzun müddet kalıp, *Mekka* ismi ile, meşhur eserini neşreden Snouck-Hurgronje (ölm. 1938)'yi ve yine hollandalı de Goeje (ölm. 1909), arapça lûgati ve *Histoire des Musul de l' Espagne* ile şöhret alan R. Dozy, Rusya'da orientalizme büyük hizmet eden Baron Rosen ile arapçadaki büyük vukufu ile tanılan Kraçkovski'yi, danimarkalı F. Buhl (ölm. 1934) ve İngiltere'de arapçanın Caspari tarafından yapılan arapça lûgati tashih ve neşreden Wright ve Howel, Lyall, Bevan isimlerinden sonra, son senelerde vefat eden Londra şark tetkikleri mektebi arapça profesörü Sir Thomas Arnold'un ve Oxford'daki Margoliouth'un isimlerini zikredelim. Macaristanlı Goldziher (ölm. 1921)'in islâm fıkıh ve kelâmındaki ustadâne eserleri de, bu arada unutulmamak lâzımdır. İtalya'da, yazdığı büyük islâm tarihi ile meşhur Caetani ve Fransa'da, islâmiyat ve arabiyat sahasında bugün isimleri en çok anılan ve

[1] Maarif vekilliğinin pek yerine masruf himmeti ile, Ansiklopedinin redaksiyon heyetinde kıymetdar yardımlarını gördüğümüz, Şerefeddin Yaltkaya'nın nezareti altında *Kaşf al-Ẓunūn*'un metni, müellif hattı ile olan nüshadan musahhah olarak, yeniden tabedilmektedir.

Ansiklopedide makalelerine tesadüf edilenlerden başlıcaları arasında Collège de France arap edebiyatı profesörü Marçais'yi, rahip H. Lamnens'i, isveçli Nyberg'i, Ansiklopedinin nâşirlerinden Lévy-Provençal'i, bilhassa Collège de France'ın islâm içtimaiyatı profesörü Massignon'u hatırlatmak isteriz.

Almanya'da *Ceschichte der arabischen Litteratur* namı ile telif ettiği eseri müsteşriklerin elinden asla düşmiyen Brockelmann ve yine Ansiklopedinin nâşirlerinden A. Hartmann, W. Heffening, A. Schaade ve hollandalı Wensinck ile muharrirlerinden isveçli K. W. Zetterstéen ve İstanbul üniversitesi profesörlerinden H. Ritter'i ve Leyden üniversitesinde J. H. Krammers'i, İngiltere'de tasavvuf üzerindeki eserleri ve *Mesnevî* tercümesi ile iştihar eden R. A. Nicholson ve Londra şark ilimleri mektebinde arapça profesörü ve Ansiklopedinin nâşirlerinden H. A. B. Gibb'i,[1] bir de islâm ilâhiyat ve fıkhında meşhur olan Alferd Guillaume ve Utrecht üniversitesi profesörlerinden ve Ansiklopedinin nâşirlerinden olup ahîren vefat eden M. Th. Houtsma'yı, İtalya'da arabiyat ve islâmiyat âleminde şöhretli müsteşriklerden I. Guidi ve oğlu Michel Angello Guidi'yi ve arap cahiliyet devrine dair kıymetli eserleri ile şöhret alan Levy della Vida ile C. A. Nallino'yu ve İspanya'da, bilhassa İspanya araplarını ve tarihini ve arap tasavvufunu tetkik ile, mühim eserler yazan Asin Palacios'u burada zikretmek lâzımdır.

Müslüman İran dil ve edebiyatı tarihi üzerinde çalışmış olan müsteşriklerden ayrıca bahsedecek değiliz; çünkü orientalizmin arap ve fars şubeleri arasında keskin bir hatt-ı fasıl çekmek mümkün olmadığı cihetle, yukarıda isimlerini saydığımız birçok âlimlerin bu şubede de eserler neşretmiş olduklarını söylemek kâfidir. Mamafih son zamanlarda yalnız fars şubesinde ihtisas yapmış olan birçok avrupalı âlimler vardır. Bu meyanda türklere pek dost olan ve, İran edebiyatına dair neşrettiği dört ciltlik eseri ile, büyük bir şöhret kazanan Edward G. Browne ve bu sene şehrimizde vefat eden ingiliz orientalisti ve Londra mektebinin ilk müdürü Sir Denison Ross'u ve Firdevsî hakkında güzel bir tetkik yazan Paris mektebi farsça hocası H. Massé'yi zikretmek isteriz.

TÜRKOLOJİDE ilk ilmî araştırma eseri yakut lisanında tetkikat yapan Böhtling ile başlar (1851). Sonra macaristanlı Armin Vambéry 1870 de *Kutadgu Bilig*'in bir kısmını ve çagatay lehçesi üzerindeki tetkikatı ile orta Asya tarihine ait eserlerini ve Geza Kuun 1888 senesinde, yukarıda bahsettiğimiz, *Codex Cumancius*'u neşrettikleri gibi, Rusya'da W. Radlov (1837—1918) türk lehçeleri metinlerini toplayarak, türk fonetiğini tetkik etmiş ve büyük bir lehçeler lûgati vücuda getirmekle, türkolojinin esaslarını kurmuş ve eski türkçeye ait bir çok monografiler yazmıştır.

Orhon kitabelerinin anahtarını bularak, tercümesinde en doğru tetkikatı yapan danimarkalı Vilhelm Thomsen ismini de bu sırada söylemek gerektir. Aslen altay türklerinden olup, Kazan fakültesinde türk dili profesörü olan Ka-

[1] Bu orientalist, kendisinden yarım asır evvel *Ottoman Poetry* adı ile beş cilt osmanlı şiiri tarihi yazan diğer E. J. W. Gibb ile karıştırılmamalıdır. Bu zat, yazdığı bu eserden ziyade, vefatından sonra refikası tarafından tesis edilen *Gibb vakfı* sayesinde neşrolunan birçok eserler ile, orientalizme büyük hizmetler etmiştir.

tanov, mukayeseli lehçeler grameri için, monografiler hazırlamıştır. W. Barthold (1869—1930) ise, bilhassa orta Asya tarihinde, mahallî kaynaklara müracaat ederek, yaptığı tetkiklerdeki terkip kuvveti ile, kendini göstermiştir. XIX. asrın nihayeti ile bu asırda şarkî Türkistan tetkiklerine daha ziyade ehemmiyet verilmiş ve Almanya'da von Le Coq oralarda yapılan hafriyatı idare etmiş ve VIII.—XII. asra kadar olan türk abidatını muhafaza için tertibat alarak, bunlara dair eserler ve monografiler neşretmiştir. F. W. K. Müller ise, eski türkçe metinleri ilk defa, çince, sanskrit v.s. ile mukayese ederek, neşretmiş ve bu suretle eski türkçe tetkikatında doğru yolu açmıştır. Fransa'da Collège de France profesörlerinden P. Pelliot çince eserlerde türkiyatı alâkadar eden araştırmalar yapmıştır.

Aramızda talebeleri bulunan W. Bang-Kaup (1869—1934) ise, türk lehçelerinin mukayeseli tetkikini kurmuş ve eski türkçe metinleri en doğru suretle neşrederek, bu tetkikatın esaslarını tesbit etmiştir. Yine Almanya'da J. H. Mordtmann'ı ve bugün Paris şark dilleri mektebi müdürü ve mufassal türkçe gramer müellifi J. Deny'yi, türk dili üzerinde bir çok monografiler, Anadolu ve Balkan şive tedkikleri ile meşhur T. Kowalski'yi zikretmek muvafıktır. İtalya'da Napoli'de İstituto Superiore Orientale'den Bonelli'nin türkiyattaki mesaisi kayda şayandır.[1]

DİĞER taraftan Avrupa ve Asya'da ulemanın birbiri ile temasını ve eserlerinin neşrini temin edecek cemiyetler teessüs etmeğe başlamıştır. İngilizlerin Hindistan'a girmeleri ile hind lisan ve medeniyeti hakkında başlayan alâka, nihayet Kalkûta'da, daha XVIII. asırda Asiatic Society of Bengale (1784)'in Sir William Jones tarafından tesisine müncer olduğu gibi, hollandalılar tarafından Batavia'da bir Asya cemiyeti kurulmuştu. Aurupa'da ise, 1823 de Paris'te Société Asiatique, İngiltere'de 1823 te Royal Asiatic Society ve Almanya'da 1844 te Deutsche Morgenlaendische Gsellschaft ile 1886 da İtalya'da Floransa'da ve müteâkiben Roma'da ve Napoli'de birer Asya cemiyeti tesis edilmiştir. Bu cemiyetlerin müzakerat zabıtlarını ve ulemanın kıymetli makalelerini neşreden birer mecmuası vardır. Bu mecmualardan başka Almanya'da 1904 ten beri intişar eden *Türkische Bibliothek* ile 1921 den beri çıkan *Mitteilungen zur Osmanischen Geschicte*, bilhassa türkiyata müteallik eserler neşri ile, tanınmıştır.

[1] Bu arada, büyük bir kıymeti olmamakla beraber, merak verici malûmat kabilinden olarak, İngiltere'de A. Lumeley Davids isminde bir heveskârın *Grammar of the Turkish Language* namı ile, on sekiz yaşında iken yazıp, Mahmud II.'a takdim ettiği bir grameri mevcut olduğunu söyleyelim. Müellif 22 yaşında koleradan vefat etmemiş olsa idi, belki âlim bir türkiyat mütahassısı olacaktı. Eser müellifin vefatından sonra, validesi tarafından fransızcaya tercüme ettirilerek, bu defa da Abdülmecid'e takdim olunmuştur.

Halbuki, Kırım muharebesi münasebetiyle, ingilizlerin türklere alâkaları ziyadeleşmiş ve türklere ingilizceyi, ingilizlere türkçeyi öğretmek üzere, daha ciddî çalışmalar başlamıştır. Bu faâliyetler neticesi olarak, uzun müddet Türkiye'de kalıp, arapça, farsça ve türkçeyi pek iyi öğrenen J. Redhouse isminde çok değerli bir âlim 1884 te ingilizceden türkçeye 43.000 kelimelik bir lûgat kitabı ile, 1890 da bilhassa eski tarih ve divanlarımızdan taranan 93.000 kelimelik ve kısmen Ahmed Vefik Paşa'nın tashihinden geçen ve bugün bile işimize yarayan türkçeden ingilizceye gayet kıymetdar bir lûgat kitabı neşretmiştir.

Bu cemiyetlerden Roma (1899) ve Hamburg (1902) müsteşrikler kongresinde verilen karar üzerine teşkil olunan, Orta Asya ve Uzak Şark cemiyeti bizi en ziyade alâkadar eder. Bunun Petersburg ve Budapeşte şubeleri pek faâl olmuş ve 1899 dan 1922 senesine kadar, türkiyatın en zengin mecmuası olan *Keleti Szemle—La Revue Orientale* 'i neşretmiştir.

Bu müessese ve cemiyetlerin deruhte ettikleri vazifelerden biri de, senelerdenberi şarkın kütüphane raflarında kalmış mühim yazmalarını basarak, neşretmektir. Bu neşir keyfiyeti, yazmayı kütüphaneden alıp matbaaya vermekten ibaret olmayıp, mümkün olduğu kadar, müteaddit nüshalardan metnin tashihi ve her nüshanın gösterdiği farklar (variante) ile beraber neşri demektir ki, bu usûlün lüzum ve faydası şarkta ancak pek yeni zamanlarda takdir edilmiştir.

Bunlardan başka fransızlar ve almanlar tarafından şarkın muhtelif yerlerinde, arkeoloji enstitüsü namı ile, açılan enstitüler ayni zamanda orientalizme de hizmet etmekte bulunmuşlardır.

İşte gerek XIX. asırda ve gerek zamanımızdaki orientalizm müesseseleri ile kalbur üstüne gelen meşhur garplı müsteşriklerden, büylece çok seri bir surette, bahsettikten sonra, şunu da haber verelim ki, Avrupa 'nın muhtelif memleketlerinde orientalizm mektepleri ve cemiyetleri mesaisini bütün dünyaya neşir ve ortaya attıkları meseleleri aralarında münakaşa edebilmek üzere, 1873 senesinde ilk orientalistler kongresini toplamağa karar vermişlerdir. Bu tarihten itibaren, her üç senede bir, Avrupa'nın bir şehrinde toplanan bu kongrenin zabıtları, müteaddit ciltler halinde, neşrolunmaktadır.

İPTİDADA noksan olduğunu söylediğimiz orientalizm tarifini, bu tarihî hulâsadan sonra, ikmal etmek istersek, diyebiliriz ki, şimdiki orientalizm şarkın dili, dini, kültürü, tarihi, coğrafyası, etnografyası, edebiyatı ve san'atı hakkında, mahallî kaynaklardan çıkarılan bilgilerden teşekkül eden organik bir bütündür. Bu tarifteki şark tabiri de müphemdir. Orientalizmde şark dediğimiz vakit, yakın şarktan tâ uzak şarka kadar olan sahayı ve Afrika 'nın şimal ve orta kısmındaki memleketleri kasdediyoruz. Vakıa bu sahalardaki eski kavimlere (meselâ Mısır, Mezopotamya, Hindistan kavimleri gibi) ait şubeler, birer birer orientalizm çerçevesinden çıkarak, ayrıca birer ihtisas şubesi teşkil etmişlerdir. Bundan başka son otuz sene zarfında teessüs eden müsbet ilimler tarihi, pek mühim bir şube olarak „arap dilinde yazılmış ilmi“ [1] de içine almış olduğundan, orientalizmden müsbet ilimler tarihi hakkındaki tetkikat da ayrılarak, tamamen ilim tarihi enstitülerine geçmiştir.

YUKARIKİ tafsilât objektif olarak mütalea olunursa, bugünkü orientalistler arasında misyonerlik unsurunun hemen hemen kaybolduğu görülmekle beraber, son asırlarda teessüs eden müstemlekecilik hareketinin orientalizmin terakkisinde dahli olduğunu kabul etmek de zarurîdir. Diğer taraftan isimlerini

[1] Bu uzun tabir, şimdiye kadar Avrupa 'da kabul olunan „arap ilmi“ ismi yerine, son ilim tarihi kongresinde teklif edilmiş ve fakat maatteessüf kabul edilmemiş olan isimdir. Fakat en doğru bir unvanıdır. Çünkü arapça yazan ulema arasında türk, fars v.s. kavimlerden de müellifler bulunması dolayısiyle, „arap ilmi“ demek yanlış ve haksızdır.

saydığımız Avrupa orientalizm mektep ve enstitülerinin hariciye memurları yetiştirmek hususunda da pek işe yaradığı muhakkaktır. Fakat müstemleke ve hariciye hizmetleri için bu müessesattan yetişenler ile, sırf akademik meslek, yani doğrudan doğruya ilim için, yetişenlerin ayırt edilmesi lâzımdır. Sırf ilim için çalışan orientalistlerde, misyonerlik, müstemlekecilik ve diplomatlık gibi, bir fayda kasdi tevehhüm etmek haksızlık olur.

Şu noktayı da söylemeden geçmeyelim ki, son senelerde, hattâ Amerika 'da dahil olduğu halde, bütün garpta orientalizme karşı görülen inhimakin bir sebebi de, şarkın nisbeten henüz işlenmemiş bir saha olması ve bu sahada, orijinal mesai için, kolayca mevzu bulunmasıdır.

MEMLEKETİMİZ ilim ve irfan âlemi, arap dilindeki ilme doğrudan doğruya tevarüs etmiş olmak itibariyle, orientalizmin islâmiyat kısmı ile, bittabi, tâ iptidadan beri meşgul olmuş ise de, bu mesaiyi orientalizm addetmeğe imkân yoktur. Vakıa medreselerimizde iptidada arap dilinde aklî ve naklî ilimler okutulmakta iken, sonradan tahsil ancak dil, fıkıh ve kelâma inhisar etmiştir. Vücuda getirilen eserlerin hepsi, pek az istisna ile, şerh, haşiye, tâlikat ve nihayet türkçeye tercümeden ibaret kalmıştır.

Türkiyat sahasında ise, tetkikat pek yakın zamanlarda başlamıştır. Meşrutiyetten sonra teşekkül eden Türk Ocağı memlekette bir türkçülük hareketi doğurmuş ve bu hareketin başındakiler Tanzimat devrinde şark türklerine, türk lehçelerine ve o vakitki dilin tasfiyesine dair yazılmış birkaç eser ile birkaç makaleyi ileri sürerek, bu millî cereyanı, mümkün olduğu kadar, eski bir tarihe götürmek için, bir nevi ilmî türkçülüğün esaslarını Ahmed Vefik Paşa, Şinasi, Ali Suavi ve hattâ Mustafa Celaleddin Paşa'ya kadar irca etmek istemişlerdi. Nihayet Balkan harbinden sonra, bu romantik türkçülük yanında, Ziya Gök Alp 'ın elleri ile, bir de içtimaî türkçülük, daha dağrusu bu cereyanın bir ideolojisi yoğurulduğu gibi, meşrutiyetten evvel Ahmed Cevdet merhumun „İkdam“ gazetesinde Necip Âsım, Veled Çelebi İzbudak ve arkadaşları tarafından, Avrupa müsteşriklerinin eserlerinden istifade edilerek, başlanan ve türkoloji çerçevesine girebilecek olan bazı tetkiklere de devam olunmuş ise de, bunların hiç biri bir sistem dahilinde yapılmış türkoloji addedilemez. Ancak İslâm Ansiklopedisi tahrir ailesine, türk edebiyatına ait kıymetli makaleleri ile, giren Fuad Köprülü 'nün himmet ve mesaisi ile, eski kaynaklara ve vesikalara müracaat edilerek yapılan asıl ilmî türkoloji İstanbul üniversitesinde teessüs etmiş ve nihayet 1924 senesinde Türkiyat enstitüsü kurulmuş ve müteakiben de Türkiyat mecmuası intişara başlamıştır. Bugün aramızda bulunan âlimlerin mesaisi ile ortaya ilmî eserler koyan bu şube, Avrupa'daki emsalinin yanında, hususî yerini almıştır.

İSLÂM Ansiklopedisi metninin ve tercümesinin telif ve neşri hakkında bazı malûmat vermeğe başlamadan evvel, memleketimizde ansiklopedi neşretmek için yapılan hamlelerden bahsetmeği kadirşinaslık addediyoruz. Bu hususta bizi asıl meşgul edecek mesaiye ve eserlere gelmeden, eski devirler-

de yapılan ulema tercüme-i hâllerini, şuara tezkerelerini, meşayih-i islâmiye ve rüesa devhalarını, vüzera hadikalarını, ilimlerin ancak mevzûlarını ve bibliyografyalarını veren *Mavżūʿāt al-ʿUlūm*'ları, hayvanat ve nebatat ve coğrafya isimlerinden bahseden ve ekseriya *ʿAcāʾib al-Maḫlūḳāt*, *Ḫarīdat al-ʿAcāʾib* gibi unvanlarla yazılan ve tercüme edilen eserleri, modern mânası ile, bir ansiklopedi addetmek mümkün olmamakla beraber, o çerçeveye dahil eserlerden saymak icabettiğini söylemek ve mamafih alfabe sırası, yâni ansiklopedi usûlünün evvelâ şarkta başladığını ilâve etmek lâzımdır. Bu eserlerden burada ayrı ayrı bahsetmeğe hiç lüzum yoktur; çünkü ekserisinin isimlerine İslâm Ansiklopedisinin bibliyografyalarında her an tesadüf olunacaktır.

Türkiye'de XIX. asırda, daha modern bir şekilde, bu kabil eserlerin neşrine başlanmıştır. Divan-ı muhasebat âzâsından Ahmet Rifat Efendi tarafıdan *Lûgat-ı Tarihiye ve Coğrafiye* namı ile, yedi ciltlik bir eserin 1299 'da telifi ikmal edilerek, 1300 senesinde son cildi intişar etmiştir. Bu eser, isminin hilâfına olarak, yalnız tarih ve coğrafya lûgati değil, fizik, kimya ve diğer ilimlere dair birçok maddeleri ihtiva etmekte olmasına nazaran, küçük bir ansiklopedidir. Müellifin tek başına, Avrupa kaynaklarına da müracaatla, yaptığı bu ansiklopedi, birçok eksiklerine rağmen, o zaman için mühim bir eser sayılabilir. Bundan sonra, 1308 senesinde Meclis-i kebir-i maarif âzâsından Mehmed Süreyya tarafından, yalnız osmanlı ricâlinin tercüme-i hallerindan ibaret, dört ciltlik bir *Sicill-i ʿOṣmānî* neşredilmiştir. Tarihler, eski tezkereler, meşayih devhaları, tarik defterleri ve hattâ mezarlıklarda yapılan tetkikat ile vücuda gelen bu eser de faidesiz sayılamaz. Beyrut'ta Butrus al-Bustānî Efendi tarafından, ilk cildi 1876 senesinde Murad V.'a ithafen neşrolunan arapça *Dāʾirat al-Maʿārif* isimli, tam mânası ile, bir ansiklopedi daha vardır ki, yedinci ve sekizinci ciltleri oğlu Salim al-Bustānî ve diğer ciltleri diğer oğulları ve akrabasından Osmanlı âyan âzâsından Sulâyman al-Bustānî tarafından neşredilmiştir.

Kendisi ile her vakit iftihar etmeğe haklı olduğumuz Şemseddin Sami merhum bu kabil eserlerin, o zamana göre, en mükemmelini 1898 (1306) senesinde, *Kamusülâlam* namı ile, telife başlamıştır. Altı ciltten ibaret olan ve hâlâ hocalarımızın, talebemizin müracaattan vareste kalamadıkları bu büyük eser, tercüme-i haller ile coğrafya isimleri birleştirilerek, şarka ve islâma ait maddelerde doğrudan doğruya şark kaynaklarına müracaat edilerek, tertip edilmiştir. Şemseddin Sami mukaddimede: — „Sura sı unutulmamalıdır ki, bâzı şeylerin, arap veya türk ve osmanlı nokta-i nazarından bakılmakla, derece-i ehemmiyeti tahalüf eder... Mücerred İmruʿ al-Kays'ın veya Mutanabbi'nin bir şiirinde mezkûrdur, diyerekten, Necd'in bir köşesinde bulunan bir kuyunun, Dahna'daki bir tepenin, Tihame'deki bir vâdinin bizim için asla ehemmiyeti yoktur. Zaman ve mekân itibarı ile, bizce ehemmiyeti olmayan birçok mevada tesadüf olunduğundan, kütüb-i arabiyeden dahi ancak inhitap ile ahz-i mâlûmat olunabilir" — diyor. Bundan anlaşılıyor ki, müellif eserini tercüme ve telfik suretiyle yazmaktan ziyade, maddeler üzerinde düşünerek, ehemmiyeti derecesini ölçerek ve eksikleri ikmâl ederek, yazmağa çalışmıştır. Binaenaleyh *Kamusülâlam* umumî bir tarih ve coğrafya lûgati olmakla beraber, islâm veya şark ansiklopedisinin de bir nüvesidir. Abdülhamid II. devrinde, zorlu bir sansür sistemi altında, neşredilen bu eserde tesadüf edilebilecek eksikleri, bu cihet nazar-ı dikkata alınarak, tenkit etmek iktiza eder. Velhasıl *Kamusülâlam* Türkiye'de Avrupa tarzında ilk neşrolunan bir şark

ve garp ansiklopedi lûgatidir. Bu vesile ile muhterem müellifin büyük adını burada hürmetle ve muhabbetle yad ederiz.

Yine meşrutiyetten evvel, 1318 senesinde İstanbul darülfünununun ilk felsefe hocası Emrullah Efendi merhumun başmuharrirliği altında, „İkdam" sahibi Cevdet Bey hesabına, bir *Muhitülmaarif* neşrine başlanmış ve ancak *Âşûr Nazi Hapal* kelimesine kadar gelen birinci cildi çıkabilmiştir. Vakıa, pek nâdiren bâzı maddelerin altına müellif ismi işaret edilmiş ise de, eserin Emrullah Efendi'den başka kimler tarafından yazıldığı sarahatle mâlûm değildir. Çok çalışkan ve müdekkik bir zat olan Emrullah Efendi bu eserde hayli geniş bir tebahhur güsterilmesine tarafdar olmuştur. Müsbet ilimlere ve Avrupa tarih ve coğrafyasına âit maddeler, kendinden evvel neşrolunan, Avrupa ansiklopedilerinden alındığı gibi, şarka, türklüğe ve islâma ait maddeler de, mahallî kaynaklara müracaat edilerek, yeni baştan yazılmış veya yazdırılmıştır. Maddelerin tertip ve telfikinde bilhassa kaynaklara müracaat edilmesi, müelliflerin, tercümeden ziyade, telife tarafdar olduklarını gösteriyor ve esere bu noktadan bir kıymet izafe ediyor. *Muhitülmaarif*, tam bir mâna ile, ansiklopedi olacak, yâni yalnız tarih ve coğrafya isimlerini değil, bütün ilimler sahasındaki madde başlarını ihtiva edecekti. Meşrutiyetten sonra eserin neşrine devam edilecek yerde, istibdat devrinin sansüründen kurtulamıyan kısımların yeni baştan ilâvesi maksadı ile, bu birinci cilt, *Yeni Muhitülmaarif* namı ile, ikinci defa 1328 senesinde tekrar tabedilmiştir. İkinci tabının birinci tabından, tabı itibarı ile, daha mükemmel olduğu asla iddia edilemez. *Muhitülmaarif*'in Osmanlı Türkiye'sine ve hattâ islâm âlemine âit bâzı maddeleri, itiraf edilmelidir ki, İslâm Ansiklopedisinin metnindeki mukabil maddelerden daha etraflı yazılmıştır. Eksik de kalmış olsa, bu eseri birkaç arkadaşı ile başa çıkarmağa kalkışan Emrullah Efendi'nin bu himmeti türk irfan âleminde takdirle, hayranlıkla anılacak hamlelerdendir.

Yine meşrutiyetten sonra merhum Ali Reşad ve Ali Seydi ve Mehmed İzzet Bey'ler ile Galatasaray lisesi hocalarından A. Feuillet'nin başmuharrirlikleri altında, *Yeni Dairetülmaarif* namında musavver bir ansiklopedinin iki cildi 1332—1333 senelerinde neşrolunmuştur. Bu eser *Muhitülmaarife* nisbeten, daha ziyade Avrupa kaynaklarına ve bilhassa Larousse ansiklopedilerine müracaat ile, vücuda getirilmekte idi. İslâmiyata ve türklüğe âit maddeler için, mahallî kaynaklara müracaat edilerek, hususî bir himmet sarfedilmiş değildir. Mamafih *„İstişrāk"* kelimesinde „orientalizm" hakkında, galiba memleketimizde birinci defa olarak, toplu mâlûmat konulmuştur. Bir de bu *Dāʾirat al-Maʿārif*'in yalnız has isimlere ve ilmî maddelere inhisar etmediğini ve aynı zamanda bir de lûğat kitabı olduğunu ilâve etmek lâzımdır. Yine başlangıçta sekteye uğrayan bu azîm teşebbüsün âmillerini burada hayır ile yadetmek vazifemizdir.

CÜMHURİYET Maarifinin bugün tercümesini Türkiye irfan âlemine hediye ettiği İslâm Ansiklopedisi, Holanda ve belki bütün dünyanın orientalizm merkezi olan Leyden şehrinde, meşhur tâbi E. J. Brill tarafından, 1908 senesinde neşre başlanmıştır. Kapta isimleri görülen zevatın başmuharrirlikleri altında neşrolunmağa başlayan ve zeyilleri ile beraber 5312 sahife tutan bu eserin masrafı beynelmilel akademiler birliği ile bâzı islâm dostu avrupalı

ve amerikalı zenginler tarafından tesviye edilmiştir. Eserin telifi için, maddeler mutahassıslara müracaatla tertip ve fişler tanzim olunduktan sonra, yine mutahassıslara yazdırılmıştır. Almanca, fransızca ve ingilizce olarak, üç lisanda tertip edilen bu eserin telifine iştirak eden müellifler alman, fransız, ingiliz, holandalı, italyan, rus, türk ve araplardan mürekkeptir. Maddelerin ekserisinin alman müsteşrikler tarafından veyahut alman dilinde yazıldığını şimdiden söylemek, aşağıda tercüme hususunda tuttuğumuz yolu izah için, faydalıdır.

Eserin mükemmeliyeti derecesi veya noksanlarından bahsetmek istersek, diyebiliriz ki, yalnız tarihî, coğrafî veya etnografî maddelerden, belki de islâm fıkıh, kelâm, felsefe ve ilmine, örf ve âdâtına dair olan mücerret mefhumlardan terekküp eden Ansiklopedinin ekseriyetle liyakat ve kudretleri söz götürmez müsteşrik ulema tarafından yapılmış bulunması, onun çok defa itimada şayan bir müracaatgâh olması için, kâfi teminattır. Şunu da ilâve edelim ki, bu kadar muazzam bir eserin her maddesinin aynı kuvvette olması, mümkün olamazdı. Mamafih müelliflerin intihabında bazan kâzip şöhretlere kapılınmamış olduğunu da iddia mümkün değildir. Bir de eser, beynelmilel olmak ve bazı maddeler, müstemlekecilik dolayısiyle, taallûk ettiği garp memleketi âlimleri arasından seçilen mutahassısa yazdırılmış bulunmak, bazan şahsî alâkanın fazlalığı sebebiyle ve hattâ bazan da ansiklopedi uslûbunda yazı yazmağa alışmamış kalemlerin itnaba kaçmaları ile, eserin heyeti umumiyesi bariz bir nisbetsizlik arzeder. Meselâ Fas'a veya şimalî Afrika'ya dair bir fransız müsteşrike havale edilmiş olan madde lüzumundan fazla sütunlar doldurduğu halde, cihan tarihi bakımından o maddelerden daha mühim olan diğer bir memlekete ait bir madde ancak yarım sütun yer tutmuştur. Mamafih aradaki nisbetsizlik ve yahut bizce pek ehemmiyetli görülmeyen bir takım maddelerin dercedilmiş olması, eserin kıymeti üzerinde asla tesir yapamaz. Bu hususta biz Şemseddin Sami Bey'in yukarda zikrettiğimiz mütaleasını değil, ilimde fazla malın asla göz çıkarmadığı fikrini kabul ediyoruz.

Bir de maddelerin yazılışında bazan intizamsızlığa veya yanlışlara tesadüf edilebilir. Bundan dolayı, dört ciltten ibaret olan esere bir cilt de zeyil ilâve edilerek, yanlışlar ve eksikler tashih ve ilâve olunmuş ise de, yine tam ve mükemmel bir mertebeye vardırılamamıştır. Bilhassa fişlerin tanziminde unutulmuş bir çok isimler vardır. Bu unutkanlıkların en şayan-ı dikkat olanlarına misal vermek için, Faḫr al-Dīn al-Rāzī gibi, büyük bir âlimin ve, Abu al-Ḳāsim al-Zahravī gibi, orta asrın en büyük tabibinin unutulmuş olduğunu zikretmek kâfidir. Eserin tertibinde görülen bir noksan da, bir dilden diğer bir dile tercümesinde bazan görülen mubalâtsızlıktır. Meselâ almancadan veya ingilizceden fransızcaya ve yahut fransızcadan diğer iki dile yapılan tercümelere çok defa itimat etmemek ve aslına müracaat etmek zarurî olduğunu, tercüme faâliyetimiz esnasında tesbit etmişizdir.

Bundan maada, değil Ansiklopedi mürettiplerinin, hiç kimsenin hükmüne râm olmıyan zaman akıntısının Ansiklopedi sütunlarında bıraktığı tortular vardır. Bunlar, ekseriyet itibariyle, tarihî ve coğrafî maddelere tealluk eder. Meselâ bir memleketin siyasî coğrafyasına veya nüfusuna ait malûmatın, birinci cüz'ü 1908 senesinde neşredilen bir eserde, bugünkü şeraite uygun olması beklenemezdi. Vakıa zeyilde bunların bir kısmı tashih ve son cildin tabı tarihi, yani 1938 senesine kadar olan tahavvüller dercolunmuş ise de, bu tashihler pek eksiktir. Bu münasebetle Ansiklopedinin 1908—1938 arasında, yani ancak

otuz senede ikmal edilmiş olduğunu ve bu arada büyük harbin ortaya girdiğini hatırlatmak isteriz. Diğer taraftan Ansiklopedi, zannedileceğinden daha yavaş bir surette, intişar etmiştir. Birçok muharrirler tarafından yazılmış olmasına rağmen, ilk 1908 senesinde ancak üç cüz'ü, yani 240 sahife ve 1909 senesinde bir cüz'ü, nihayet en çok 1912 senesinde beş cüz'ü neşrolunabilmiştir. Bu ağırlığın sebebini yalnız telifte değil, tertip ve tabıda aramak lâzım olduğunu bize tecrübe göstermiştir. Bütün bu eksikliklere rağmen, İslâm Ansiklopedisi bugün dünyada bir misli daha mevcut olmayan ve orientalizmin islâm ve türk şubesinde, yardımından istiğna edilemeyecek ve, son zamanlara kadar türk tarih ve kültürünün islâm tarih ve kültürüne sıkı alâkası dolayısiyle, biz türkler için ihmali mümkün olmayacak muazzam bir eserdir.

İŞTE yukarıki fıkralarda kemâl ve noksanından sarahatle bahsettiğimiz İslâm Ansiklopedisi, cüz cüz neşredilmeğe başladığı günden itibaren, son zamanlara kadar, türk tarih ve kültürünün islâm tarih ve kültürü ile sıkı alâkası olduğunu takdir eden türk ilim adamlarının da dikkatini celbetmişti. Üniversitemizdeki tedrisatta Ansiklopediye dahil mevzularla alâkadar bulunan ilim adamlarımız tarafından üniversite gençliğine verilen vazife ve tezler için araştırmalarda bu eserdeki mücmel malûmatın ve kaynakların da faydalı ve tevsi ve ikmal edilmeğe elverişli bir çerçeve vazifesi görebilecek mahiyette bulunması, bu gençliğin yabancı bir dile vakıf olan kısmı için, sık sık müracaat edilen mühim bir eser olduğunu isbat eder. Fakat eserin yazıldığı dillerden birini layıkiyle bilmeyen genç üniversiteliler ile üniversite haricindeki ilim erbabı için, bu eserden doğrudan doğruya istifade kabil olmuyordu. Diğer taraftan, ilk cildinin neşrinden beri bir haylı zaman geçmiş bulunan İslâm Ansiklopedisinde, yeni araştırmalar ile neşriyattan elde edilen neticelere göre, tashih ve ikmâl olunmağa muhtaç maddelerin bulunduğu, mevzularla alâkadar ilim erbabının gözünden kaçmıyordu. Bu meyanda, yukarıda bahsettiğimiz gibi, coğrafî malûmatın çoğu da, son zamanlardaki siyasî tahavvüllerden ve istatistiklerdeki değişikliklerden dolayı, eksik kaldığı gibi, türk âlemine ait meddelerin de bazan pek kısa yazılmış ve bazan yalnış noktaları ihtiva etmiş bulunması mühim bir noksan idi.

Hakikaten birçok selâhiyetli âlimin iştiraki ile, uzun zaman süren büyük bir emekle vücuda getirilmiş bulunan Ansiklopedinin dilimize çevrilmesi, faidelerinin yayılmasına, bu arada bilhassa bizi alâkadar eden maddelerin ıslâh ve ikmâl edilmesine de yol açabileceğinden, herhalde yabancı dillerden dilimize birçok eserler çevrilirken, bu büyük eser, muhtevasının bize hiç de yabancı olmaması bakımından, ihmal edilemezdi. Millî kütüphanemizde eski ve yeni, türklüğü alâkadar eden büyük bir ansiklopedinin bulunmaması, hakikî bir eksiklik teşkil ediyordu. Hazırlanmış böyle bir eser mevcut iken, bunun tercümesini ihmal ederek, yeniden bu neviden bir eser hazırlamaktansa, bu eseri dilimize çevirmek ve çevirirken de, elden geldiği kadar, tamamlamağa gayret etmekle, bütün beşeriyetin müşterek malı sayılan ilme bazı şeyler ilâve edilebilmesi imkânı daha çok temin edilebilirdi.

Muhtevasının mahiyeti itibarı ile, geniş bir halk kütlesinden ziyade, nisbeten adedi mahdut ilim mensuplarının işine yarayabileceği cihetle, bu Ansiklo-

pedinin sürümünün batî olacağı da tabiî idi. Binaenaleyh tercüme ve neşri için maddî ve manevî ehemmiyetli bir sermayeye ihtiyaç olduğu gibi, serî bir ticaret kazancı da bahis mevzuu olamazdı. Herhangi bir müessese veya teşkilâtın maddî ve manevî müzahereti olmaksızın, böyle bir eserin sonuna kadar tercüme ve neşrinin düşünülemeyeceği âşikârdır. Eserin tamamlanabileceği itimadını verecek surette manevî ve maddî ehemmiyetli bir sermayenin de, tamamen hasbî olarak ve münhasıran ilmî bir gâye uğrunda, şahsî bir teşebbüse bağlanması ihtimal dahilinde görülmüyordu. Bu mülâhazaların sevkiledir ki, Maarif Vekilliği bu vazifenin İstanbul üniversitesi Edebiyat Fakültesinin nezaret ve mes'uliyeti altında yapılması muvafık olacağını bildirmiştir. Vekilliğin bu teklifi muhtevi tahriratı, bir tarihî vesika teşkil etmesi itibarı ile, aşağıya dercedilmiştir:

T. C.
MAARİF VEKİLLİĞİ
Yayın Direktörlüğü
Sayı : 03631

Ankara, 9 mayıs, 1939.

Üniversite Rektörlüğüne

İstanbul

İslâm Ansiklopedisinin, zeyillerinde intişar eden maddeler esas ciltlerde yerlerine konulmak suretiyle, türkçeye tercüme ettirilmesi ve vekilliğimizce neşri muvafık görülmüştür.

Tercüme üniversiteniz edebiyat fakültesinin nezaret ve mesuliyeti altında, üniversite tedris hey'eti kadrosu içinde ve dışında bulunan ihtisas sahibi zatlerden istifade edilmek suretiyle, yaptırılacaktır. Mütehassısların en iyi bildikleri dilden tercüme yapabilmeleri için icabına göre, eserin almanca, fransızca ve ingilizce basımlarının ayrı ayrı esas alınması da gözönünde tutulmalıdır.

Bu iş için derhal bir hazırlık komisyonu teşkil edilerek, tercüme ile tavzif olunabilecek zatlerle bu tercümeleri tetkik ve kontrol etmek, tercümede ifade ve imlâ birliği yapmak ve eserin basım ve tashih işlerine nezaret etmek üzere, üç veya beş kişilik bir redaksiyon komitesinde çalışabilecek namzetlerin tesbitini ve, eserin neşri için gereken diğer idarî ve malî işler de yakında İstanbul'a gelecek olan Vekillik yayın direktörü Faik Unat ile görüşüldükten sonra, bu eserin tercüme ve neşri hakkında hazırlanacak program ve plânın Vekilliğe gönderilmesini rica ederim.

Maarif Vekili
Hasan-Âli Yücel

Bunun üzerine İslâm Ansiklopedisinin tercümesi ve neşri meselesini müzakere etmek üzere, fakültede 18 mayıs 1939 da bir komisyon toplanmış ve, hazırlanan raporun vekillikçe tasvibi üzerine, bir redaksiyon heyeti ile bir tercüme bürosu teşkil edilerek, işe başlanmıştır. Bidayette esere tasarruf ve tesahüp cihetine gidilmeyerek ve bittabî, mündericatı itibariyle de, hiç bir ilmî mes'uliyet deruhde edilmeyerek, eserin aynen, daha doğrusu, meal bakımından hiç bir mefhum ilâve veya tayetmeksizin, metne tam bir sadakat göstererek, tercüme edilmesi ve yalnız zeyildeki maddelerin metne konulması ile iktifa olunması da düşünüldü. Metinde veya zeyilde bulunmayan, fakat ehemmiyetleri dolayısiyle esere ilâvesine redaksiyon heyetince karar verilecek mddelerin hazırlanarak, yeni bir zeyil halinde, eserin sonuna eklenmesi muvaafık görülmüştür ki, bu zeyil redaksiyon heyetinin mes'uliyeti altında hazır-

lanmış bir telif eseri olacaktır. Metne sedakatle tercüme edilecek olan eserin muhtelif maddelerinde tesadüf olunması muhtemel yanlışlıklara, maddelerin asıl metni haricinde, işaret olunmak düşünülmüştü. Fakat, yukarıda söylendiği gibi, bilhassa Türkiye'ye ait tarihî ve coğrafî malûmatın eksikliği göze çarptığı için, ilk karardan vazgeçilmiş ve türk dünyasına ait maddelerdeki yanlışların tashihi ile iktifa edilmeyerek, daha geniş tashih ve ilâvelere ve bazan da maddelerin yeniden yazılmasına karar verilmiştir. Bu tashih ve ilâveler ile, eski maddeler yerine geçmek üzere, yazılan yeni metinlerin mes'uliyetinin imzalı maddeler muharrirlerine, not olarak ilâve olunan izah ve tashihlerin mes'uliyetinin de redaksiyon heyetine ait olacağı pek tabiîdir. Kitabın asıl metninde bulunmayan ve yeniden ilâvesi kararlaştırılan maddelerin zeyle bırakılması kararı muhafaza edilmiştir. Bu itibarla, eserin tercümesi ve neşri işi ile muvazi olarak yürütülmesi mukarrer olan, zeyil cüzleri görülmedikçe, herhangi bir maddenin e k s i k bırakıldığına hükmedilmemesini okuyuculardan rica ederiz.

İslâm Ansiklopedisinin ilk cildinde halen hayatta bulunan bazı şahıslara ait maddelere de tesadüf olunmaktadır. Ansiklopedide yer alacak mühim bir şahsın bütün hayat safhalarının tesbiti tabiî olduğuna ve ancak bu suretle, her zaman yeni tab'ı yapılmıyacak olan büyük bir eserin sık sık tashihe muhtaç olmaktan kurtulabileceğine göre, hayattaki rolleri henüz bitmemiş olanlara ait maddelerin tehirinin daha doğru olduğu mütalea edilmiştir. İslâm Ansiklopedisini neşreden heyet de sonradan bu düşünce ile hareket etmiş olacaklar ki, müteakip ciltlerde hayatta bulunan zatlere müteallik maddeleri koymamağa karar vermiştir. Bu mülâhazaya binaendir ki, eserin ilk ciltlerine, sonradan ittihaz olunan bu karar hilâfına, konmuş olan bazı maddeler bizim tarafımızdan çıkarılmıştır. Bu kaideden ancak devlet reisleri istisna edilmiştir. Söylemeğe hacet yoktur ki, gerek asıl metinde yapılacak tashih ve ilâvelerin, gerek yeniden ilâve olarak zeyle konacak maddelerin yazılışında, mümkün olduğu kadar, eserdeki usûle riayet olunacak, geniş ölçüde kaynaklara müracaat edilecek ve bu kaynakların bibliyografyası verilecektir.

Tercümeleri kontrol eden ve nihaî metnin üslûbunu tesbit vazifesini de yapan redaksiyon heyetinin bir kısmı, bu tashih ve ilâvelerin ilmî kontrolünü üzerine almış bulunan bir müşavere heyeti teşkil etmektedir. Redaksiyon heyeti, münhasıran ilmî bir zihniyet ve metodla, metinleri tetkik etmekte, coğrafî ve tarihî malûmatı, siyasî, içtimaî ve harsî teşkilât ve müesseselere ait izahatı, vesikalara ve selâhiyetli kaynaklara dayanarak, kontrol ve icabında tashih, tavzih ve tevsi eylemekte ve herhangi maddenin red veya müdafaasında kabîl hükümlere kapılmamak cihetini iltizam etmektedir. Bundan dolayıdır ki, çok defa kelâm ve fıkıh meselelerinde muhtelif itikat veya içtihatları, aidiyetlerini tasrih ederek, serbestçe yan yana dercetmeği de tercih eylemiştir. Şu halde Ansiklopedinin tercümesi ile neşrine nasıl intikadî ve ilmî görüş ve düşünüş hâkim olmuş ise, tashih ve ilâvelerde ve yeniden telif edilen maddelerde de ancak ve ancak i l m î v e o b j e k t i f zihniyet hâkim olmuştur.

İslâm Ansiklopedisinin tercüme ve neşrinin hangi maksatlar ile kararlaştırıldığı ve eserin, bize yakından taallûk eden kısmı itibariyle, daha ziyade tekemmül etmiş bir halde çıkabilmesi için, yapılması düşünülen değişiklilerin neden ibaret bulunduğu izah edildikten sonra, asıl metne tam bir mutabakat göstermesi icabeden tercümenin ne gibi şartlar altında yapıldığı ve ne gibi güçlükler karşısında kalındığı hakkında da biraz izahat vermek münasip olur.

İslâm Ansiklopedisini yakından bilenlerce malûm olduğu üzere, mevzularına göre, mütahassıs müsteşrikler tarafından yazılmış olan maddeler, bu Ansiklopediye yakışacak ve ekseriyetle yine bu mevzulara, hiç olmazsa, aşina olanlara hitap edecek bir tarzda icaz ve tenkiha riayet olunarak yazıldığı cihetle, muhtevaya az çok vukufu olmayan mütercimlerin tam bir muvaffakiyeti kolay değildi. Diğer taraftan, yukarıda izah edildiği gibi, Ansiklopedinin ingiliz, fransız ve alman dillerinde neşredilmiş olan nüshaları karşılaştırıldığı zaman, bazan ehemmiyetli görülebilecek farklara tesadüf olunmaktadır. Bu vaziyet karşısında eseri tercüme ve neşretmek vazifesini almış olan redaksiyon heyeti, kontrol ve nihaî tahrir salâhiyetini muhafaza etmek üzere, tercümenin mühim bir kısmını yardımcı unsurlara yaptırmak mecburiyetinde kaldığı cihetle, muhtelif tercümelerin dil, ıstilah ve üslûp ahengini ve asıl metne tetabuk derecesini tanzime gayret etmiş ve bir taraftan da her maddenin, aslında yazılmış bulunduğu dilden, tercüme ettirilmesine itina göstermiştir. Fakat maddelerin bir çoğunun almanca yazılmış bulunması, mütercimlerin ekseriyetle fransızcadan tercümeyi tercih etmeleri dolayısiyle, maddelerin yazılmış oldukları dillerden tercüme edilmesi kaidesine tamamiyle riayet olunmamış; bu yüzden ve bir de çok defa mütercimlerin, muhtevaya tam vukufu bulunmamasından dolayı, tercümelerin, kontrolü sırasında, pek zayıf olanlarına tesadüf edilmiştir. Ancak zamanla her mütercimin tercüme kudreti ve muhtevaya vukuf derecesi anlaşılmış ve bu suretle tercüme işlerinin daha sâlim bir şekilde yürümesi temin olunmuştur. Böylece yaptırılan tercümeleri kontrol ettikten, maddenin yazılmış olduğu asıl dildeki metni ile tatbik eyledikten ve nihayet, üslûp bakımından da, son bir defa gözden geçirdikten sonra, müsveddeler basıma verilecek hale gelmiştir. Binaenaleyh tercümeleri aslı ile tatbik arzusuna düşeceklerin, her maddenin yazılmış olduğu asıl dildeki nusha ile tatbik etmeleri muvafık olur.

Sahifelerin eb'adına, ciltlerin hacmine, yazıların puntosu ve cinsine ve bilhassa noktalama işine, mümkün olduğu kadar, dikkat edilmiştir. İslam Ansiklopedisi tercümesinin basımı bahis mevzuu olunca, has isimlerden arapça olanlarını, müsteşriklerce âdet olduğu veçhile, muayyen bir transkripsiyon usûlü ile yazılmasının bir zaruret olduğu da görülmüştür. Bu sebeple, bir taraftan eserin hazırlanmasına devam edilirken, bir taraftan da türk alfabesine uygun bir transkripsiyon alfabesinin tesbitine çalışılmıştır. Bu münasebetle ayrı ve birbirine uymayan transkripsiyon usûlleri takip eden muhtelif memleketler müsteşriklerinin düştüğü vaziyet nazar-ı dikkate alınarak, türk ilim âleminde bu nevi neşriyat hususunda bir vahdet temin etmek ciheti düşünülmüş ve hazırlanan transkripsiyon alfabesi kabul edilmiştir. Ansiklopedinin basımı için yeni harfler dökülmüş ve bu suretle, ilk defa olarak, ilmî edisyonlar için icabeden her nevi hazırlık tamamlanmıştır. Mamafih şurası da bedihidir ki, Ansiklopedinin tercüme ve ikmalinde ihtiyaçlarımıza uygun bir yol tesbiti, metinlerin üslûp ve muhteva bakımından murakabesi, imlânın mümkün mertebe yeknasak olmasını temin zarureti, velhasıl basım, tertip ve tashih için matbaaca tertibat alınması ve muhtelif noktalama işaretlerine ve transkripsiyon harflerine mürettiplerin alışması, epeyce bir zamana mütevakkıf bulunmuştur.

İslâm Ansiklopedisini Mısır'da, yalnız ingilizce ve fransızcasından tercümeye teşebbüs eden ve şimdiye kadar *al-Bürini* kelimesine kadar neşredebilen tercüme heyetinin, ayrı bir transkripsiyon usûlü kabul etmeğe ihtiyaç bulunmadığı ve bir yazı inkılâbı geçirmemiş, imlâ kaidelerini yeniden tesbit mecburiyetinde bulunmamış olduğu halde, hazırlığa başladıktan itibaren, ancak altı sene sonra bu neticeye varabilmesi, bu işteki güçlüğü gösterir.

ANSİKLOPEDİDE arapça ve farsça kelimeler için kullandığımız transkripsiyon harflerini gösteren cetvel aşağıya dercedilmiştir. Şunu da söyleyelim ki, türkçede eski harfler ile basılmış kitapların ve müelliflerin isimleri ile eski meşhur adamların ve eski memleketlerin isimleri de, kütüphanelerde ve kitaplarda aranıldığı zaman kolay bulunmak için, yine bu transkripsiyon harfleri ile yazılmıştır.

Ansiklopedideki bütün madde başları, türk telâffuzuna göre, yeni baştan fişlere alındıktan sonra, bu telâffuz sırası ile sıralanmıştır. Mamafih aynı maddelerin arapça ve farsça telâffuzu ile de madde başları yazılarak, türk telâffuzuna göre olan maddeye [bk.] işareti ile gönderilmiştir. Bir de türkçede arapça veya farsçası kullanılmayan madde başları türkçeye çevrilmiştir; meselâ birinci cüzde görülecek olan *Abdest* kelimesi, asıl eserde dördüncü ciltte arapça *Vużū'* kelimesinin karşısında iken, tercümede birinci cüz'e alınmıştır.

Sütun altında ince harfler ile dizilmiş olan notlar ile metin sonuna [ ] işaretleri arasında konulan notlar, tahrir heyeti tarafından ilâve edilmiştir.

Bibliyografyaya kitabın zeylinde ilâve olunan mehazler de tercümede metne ilâve edildiği gibi, almanca, fransızca, ingilizce metinlerdeki farklı bibliyografyalar da, bir yere toplanılarak, tensik edilmiştir. Türk âsârının tercümesinden alınan yerler için asıl türkçe metindeki yerler gösterilmiş ve türkçesi mevcut olan ecnebî eserlerin aslı yanına, türkçe tercümelerinin sahifeleri de ilâve edilmiştir.

İSLAM Ansiklopedisini türk irfan kütüphanesine kazandırmak bahtiyarlığını bize bahşetmiş olan Cümhuriyet Maarifine şükranlarımızı sunarken, bunun Büyük Türk Ansiklopedisine bir an önce kavuşmak imkânlarını hazırlıyacak bir başlangıç ve tecrübe olması temennisini, ilim müntesipleri adına, izhar etmeği borç biliriz.

İstanbul kânun I. 1940.

ANSİKLOPEDİDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

A	ا	J	ژ	Ş	ش
A	آ	K	ك	T	ت
B	ب	Ķ	ق	Ṭ	ط
C	ج	L	ل	U	ا
Ç	چ	M	م	Ū	او
D	د	N	ن	V	و
F	ف	Ñ	ڭ	Y	ى
G	گ	O	ا	Z	ز
Ğ	غ	O	او	Ż	ض
H	ه	P	پ	Ẓ	ظ
Ḥ	ح	R	ر	Z	ذ
Ḫ	خ	S	س	ʿ	ع
ʾ	ء	Ş	ص	ʿ	ء
I	ى	Š	ش		

A.

(A ʿA.)

ÂB. ĀB (F. — Z. *āp-em*), su; mecazî mânada: şa'şa'a, ihtişam, tazelik ve serinlik. — Irmak. Bu kelime, başta veya sonda gelince, ekseriyetle coğrafî isimlerin teşekkülüne dahil olur. — [Krş. MĀ'.]

Āb-ı ḥayāt, ölmezlik kaynağı (Barbier de Meynard, *Bustān*, s. 172, not 2). *Āb-anbār*, su hazinesi, suyun daima taze ve soğuk olarak muhafaza edildiği depo (J. Dieulafoy, *Perse*, s. 100). — *Āb-dār*, içilecek şeyleri hazırlamakla mükellef hizmetkâr (J. Dieulafoy, *göst. yer.*, s. 169); hükümdara içeceği ve abdest için kullanacağı suyu vermekle muvazzaf memur (Ch. Schefer, *Siasset-Nameh*, s. 142, not 1).

(CL. HUART.)

ÂB. ĀB yahut *ab*, yahudi takviminde 11. ve süryanî v.s. takvimlerde 5. ayın adı. Roma-süryanî istimaline göre, Āb ayı, türklerin *mâliye* (malî ve idarî) senesinde 6. aya, yani Jüliyen takviminde *ağustos*'a mukabildir. [Bk. TARİH.]

(E. MAHLER.)

AB. [Bk. EB.]

'ABĀ'. [Bk. ABA.]

ABA. 'ABĀ' (*'abā'a*, *'abāya*), arapların giydiği bir nevi esvaptır. Arap lûgatçilerine göre, *'abā'* bir cemi isim olup, *'abā'a* yahut *'abāya* (her iki şekil de eskidir) bunun müfredidir. Bununla beraber *'abā'* klâsik muharrirler tarafından müfret isim mânasına kullanılmış ve bu şekilde Irak, Arabistan ve hattâ Mısır şivelerinde muhafaza edilmiştir. Bu söz *'abā'* şeklinde, fakat başında gırtlak sesinin kaybolması ile, türkçeye de geçmiştir. Diğer taraftan *'abāya*, bugün, aşağıda tarif edilen ve son derece eski biçim bir elbiseyi ifade için kullanılan bir kelimedir:

1. Suriye ve Arabistan'da: geniş ve kısa bir nevi gömlek olup, dizden biraz aşağı iner; üst arafında, başın geçmesi için, bir ve yanlarında, kollar için, birer delik vardır; işte Suriye, Arabistan ve Irak bedevîlerinin *'abāya*'sı budur. Gömleğin kolları yoktur. Deve veya keçi kılından dokunan kalın ve kaba bir kumaştan yapılır. Çok defa, en açık kahve renginden en koyu kahve rengine kadar, değişen düz renktedir ve bazan beyaz ve kahve renginde çubuklu olur. Nâdir olarak çuhadan yahut ipekten ve işlemeli de olur. İşlemelisi zenginlerin merasim elbisesidir. Bu *'abāya* bazı havâlide yalnız erkeklerin değil, kadınların da gündelik esvabıdır.

2. Mısır'da: eski bedevî abası (*'abā'*) Mısır'da değişikliğe uğramıştır. Bu ismi taşıyan libas topuklara kadar iner ve kolları vardır; fakat asıl *'abāya*'nın kâh açık ve kâh koyu olan çubuklarını muhafaza etmiştir.

3. Magrib'de: şarkî Cezayir'de bazı defa *'abāya* adı ile pek kısa kollu, kalın kumaştan yapılmış, dört köşe biçimde ve kukuletalı, Fas'ın *cellāba* veya *ḳaṣṣāba*'sine çok benzeyen, bir elbise kasdedilmektedir. Garbî Cezayir'de *'abāya* pamuklu, nâdir olarak, yünlü veya ipekli beyaz bir bez gömlek olup, iç gömleğin üstüne ve *burnūs* veya *cellāba*'nin altına giyilir. Baldırlara kadar iner ve kolsuzdur. Gömleğin omuzları bazı defa kolların üst yarısını örter. Nihayet garbî Cezayir'de yine *'abāya* denilen bir nevi kadın esvabı vardır; kadınlar gömleğin üzerine tok bezden, ipekten ve hattâ kadifeden bir *'abāya* giyerler. Bu uzun ve bol bir esvaptır; önü ve koltuk altları uzunluğuna yarıktır ve kolsuzdur. Bu alttaki *'abāya*'nın üstüne bir de işlemeli tülden, aynı biçimde, ikinci bir *'abāya* giyilir.

Bibliyografya: Dozy, *Diction. des noms de vêtements*, s. 292—297; ayn. mll., *Supplément aux Diction. arabes*, II, 90; Barbier de Meynard, *Diction. turc*, I, 1; II, 345; Burckhardt, *Voyages en Arabie* (frns. tre.), III, 34, 35; ayn. mll., *Notes on the Bedouvins and Wahabys* (London, 1831), I, 47. Irak *'abāya*'sının tarifi ve resmi için bk. M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf*, II, 121 ve Mısır *'abāya*'sının

tarifā ve resmi için bk. E. W. Lane, *Modern Egyptians* (5. tab.) I, 38, 41.

(W. MARÇAIS.)

'ABĀBDE. [Bk. ABABDE.]

ABABDE. 'ABĀBDE (*'Abābida*), Nil nehri ile Kızıldeniz arasında, şimalde Siyut (Asiūṭ) arz dairesine, cenupta Seretan medarına, Nil vadisinde daha cenuba kadar uzanan sahalara dağılmış ve, ekseriyet itibarı ile, göçebe olarak yaşıyan dağlı halk. 'Abābde 'leri şimal komşuları Ma''āza ve cenup komşuları Bişārīye 'den şiddetli bir münaferet ayırır. Bundan başka asılları arap olan Ma''āza ile bunlar arasında menşe ayrılığı, Bişārīye ile de dil ayrılığı vardır. 'Abābde ismi bunların 'Abbād adlı cedlerinden kalmış olmalıdır. Bu zâtın adı her ne kadar, Bir Abbād ve Edfū karşısında Nil mecrasına açılan Vādī 'Abbād gibi, yer isimlerinde kalmışsa da, kendi şahsiyeti tarihte kaybolmuştur. Bunların sayısı 30—40.000 kadardır. Antropoloji bakımından bunlar, gerek halis araplardan ve gerekse iç Afrika 'da yaşıyan kavimlerden, bâriz olarak ayrılırlar. Klunzinger bunları şu şekilde tasvir ediyor: „dolikosefal, düz çeneli (orthognathe), beyzî yüzlü, iri ve parlak gözlü, düz, biraz kısa ve geniş burunlu, düz ve koyu siyah saçlı, siyahımtrak tenli. Çehrede umumiyetle avrupalıya (kafkasyalı) has bir ifade ve fevkalâde vücut güzelliği". Şu halde bunlar araplardan vücut yapılışı ile saçtan ziyade, ten rengi ile burun şekli bakımından ayrılırlar. Eski akrabaları olan Bişārīye ile bunlar arasında, içtimaî vaziyetlerin başkalığı, bazı tâlî farklar vücude getirmiş olmakla beraber, antropoloji bakımından büyük bir benzeyiş vardır. 'Abābde 'lerin ekserisi dağlarda, mütevâzi bir göçebe hayatı yaşarlar; ehlî hayvanları şunlardır: deve, keçi ve koyun; Nil vâdisinde yaşıyanlarda güvercin ve tavuk ta bulunur; atları yoktur. Bedevî arapların kıldan sık örülmüş çadırlarına mukabil, bunların yalnız üzerleri bez veya hasırla örtülmüş fakirâne kulübeleri ve, nâdiren, *gurbī* biçiminde mütevâzi meskenleri vardır. Bazıları da hâlâ mağaralarda ve dağ yarıklarında yaşamakta ve bu suretle kendilerine ilk çağlarda verilmiş olan mağara adamı (troglodyte) ismine hak kazanmaktadırlar (krş. Schweinfurth, s. 268; Klunzinger, s. 252). Kızıldeniz kıyılarında oturanların büyük bir kısmı hâlâ ilk çağların balıkla geçinen insanları (ichthyophage) vaziyetindedir. Ağları ve kayıkları olmadığı için, bunlar yalnız karaya vuran veya kolayca yakalanabilen balıklarla iktifa ederler. Nil vâdisinde Kene (Gene) ile Asuān arasında ve bilhassa Darāv, Edfū ve Leḳēṭa (Legēṭa) 'daki çiftliklerde yaşıyanlar ziraatle meşgüldürler. Bundan başka durra ve ekmeklerini trampa yolu ile veya seyyahların verdikleri hediyeler ile tedarik ederler. Memleketlerinin vaziyeti ve topraklarının zengin olmayışı, asırlardanberi bunları, hayatlarını kazanmak için, deveci ve kervan kılavuzu olmağa sevketmiştir. Bu şekildeki faaliyetlerini bunlar üç istikamette ve bazan büyük miḳyasta inkişaf ettirmişlerdir. Birincisi, orta çağın Ḳūṣ — 'Ayzāb ('Aydāb) yolu üzerinde, Rās Elba ile Suākin mevkileri arasında ve 13—17 gün süren yol. İkincisi, son zamanlarda gittikçe işlek bir hale gelen, 4—5 günlük Ḳene — al-Ḳoṣayr yolu. Üçüncüsü, Mısır ile Nubiye 'yi, yukarı Nil ile Habeşistan 'ı birleştiren yol. Daima isyan halinde olan Bişārīye 'lerin arazisinden geçen Korosko — Abū Ḥammed yolu, son zamanlarda Mısır hükûmeti tarafından, namuskârlıkları ve itaatleri dolayısı ile itimat kazanan 'Abābde 'lerin muhafazasına tevdi edilmiştir. Şüphesiz ki kılavuz ve deveci olarak çalışmaları, bunları dil bakımından ehemmiyetli surette araplaştırmıştır ve *to-Bedawīye* 'ye çok yakın olan eski hâmi şivesi artık yalnız kendi aralarındaki hususî konuşmalara munhasır kalmıştır. Yabancıların anlamamaları için, arapça tâbirler karıştırarak veyahut şiveyi bozarak konuşurlar ki, bu keyfiyet 'Abābde 'lerin gizli dili hakkında verilen haberleri izaha kâfidir. Bunların hepsine şamil 'Abābde adı arapça ise de, Aşabab (Oşabab), Melikab, Nimrab ve Şavātir gibi, başlıca grupların adları ekseriyetle hâmi şekildedir.

'Abābde 'lerin maddî kültürlerinin pek iptidaî bir seviyede olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Bunların ev eşyaları umumiyetle göçebe araplarınki gibidir: tencere, tulum, bir kaç sahan, hasır, ip, ocak taşları, bıçak ve çakmak taşı; mutfak takımları kısmen taş devrini hatırlatır; el değirmeni, lüzum hâsıl olduğu zaman, ekseriyetle üzerleri düz iki taşın bir araya getirilmesi sureti ile, hemen yapılıverir. Yedikleri şunlerdir: süt, durra ekmeği, meyva, sebze, nâdiren av, kümes hayvanları ve Kızıldeniz kenarında balık. Hayvanları dağlarda gıdaî kıymeti az otlarla ve Kızıldeniz civarındakileri ise, Şōra çalılarının yaprakları ile geçinirler. 'Abābde 'ler odun kömürü, sinameki, diğer tıbbî nebatlar ve zamk-ı arabî satmak sureti ile de biraz kazanç temin ederler. Ḳoṣayr ve civarında sakalık ederler ve diğer buna benzer mütevâzi işlerde de çalışırlar. Çölde yaşıyanların iz tanımaktaki meharetleri meşhurdur; bunlardan cürüm tahkikatında da istifade olunur.

'Abābde 'lerin giyinişleri, tabiatı ile, iklime ve içinde bulundukları içtimaî şartlara uygundur. Çocuklar ekseriyetle çıplak gezerler. Erkekler önlerini örten bir bez, kadınlar da keza, mahrem yerlerini örtmek için, şerit halinde kesilmiş deri (*raḫt*) taşırlar; soğuğa karşı da mavi bir gömlek yahut bir nevi hırka giyerler. Kadınların ziynet eşyası ekseriya camdan, pirinçten ve deniz hayvanları kabuğundan yapılmış şeylere munhasır kalmaktadır. Bişārīye 'lerde olduğu gibi, bunlarda da erkek çocuklar ve erkekler, tereyağı ve yağ sürerek, örgüler, bukleler ve düğümler yapmak sureti ile, saç tuvaletine büyük bir ihtimam gösterirler (Klunzinger, s. 247). Ayakları ya çıplaktır ve yahut sandal giyerler. Silâh olarak, daha ziyade süs için, bıçak, mızrak, kılıç ve nâdiren kalkan kullanırlar; tüfek hiç bulunmaz.

Klân ve aşiret reisleri, bütün 'Abābde 'lerin baş şeyhine tâbidirler ve bu zat, Mısır hükûmetine karşı, bu havalinin sükûn ve emniyetini tekeffül eder. Mehmed Ali Paşa 'dan beri burası hakikaton sakindir ve seyrü sefer emniyet içinde cereyan etmektedir. Çünkü 'Abābde 'lerin kılavuzluk ettiği bu kervan yolunun işlemesi, aynı zamanda, kendi menfaatleri icabındandır. Mehmed Ali Paşa 'nın kuvvetli idaresinde tahakkuk eden bu esaslı değişiklik, 'Abābde 'lerin karakteri hakkındaki malûmatın neden birbirini tutmadığını izah eder; 1800 den evvel ve bir az sonra bunlar hakkında verilen malûmat onları, eski Blem(m)ye 'ler ve bugünkü Bişārīye 'ler gibi, çapulcu, hain ve gaddar insanlar olarak gösterir. Halbuki şimdi, tam aksine olarak, bunlar zararsız, mütevâzi, sakin, itimada şayan ve dürüst insanlar diye methedilmektedirler. Ancak yeni Mısır 'ı kuran ve eseri Arabistan, Suriye ve Sudan 'a kadar uzanan Mehmed Ali 'nin kuvvetli idaresi, böyle bir değişikliği vücude getirebilmiştir.

'Abābde 'ler islâm dinine mensupturlar; fakat müslümanlıkları muhit ve kavmin ahvâl ve şeraitine uygundur. Bunlarda islâmın erkânından kalan yegâne şey kelime-i şehadetten ibarettir. Kadınlar tesettüre riayet eder; çocuklar sünnet edilir. Evliyaya tazim, bilhassa koruyucu evliyaya olan inanışa eski putpereslik an'anelerinin karışmış olduğu muhtemel olan Kızıldeniz civarında, çok yayılmıştır. 'Abābde 'ler, koyu müslümanlar için *ḥarām* olan birçok hayvanların etini de yerler. Bunlar islâmiyetin birden fazla kadınla evlenme, kolay boşanma ve erken evlenme âdetlerini de kabul etmişlerdir. Halbuki, bir kısım arapların hayatını ıstırap içinde bırakan, cinlere inanma keyfiyeti bunlar için meçhul kalmıştır. Kadın ve erkek münasebetleri, göçebe araplarda da olduğu gibi, pek sıkı kayitlere tâbi değildir. Bayramlarda bunlar da, soydaşları olan diğer kabileler gibi, silâh oyunları oynarlar. Cenazelerde, mutat olan, ağlaşma merasimi yapılır; ekseriyetle mezarı taşlarlar.

'Abābde 'lerin mazisi pek malûm değildir; çünkü bunlar, oturdukları yer ve içinde bulundukları hayat şartları binlerce senelerden beri çok az değişmiş olan, tarihsiz bir kavimdir. Bunların, Theokrit 'ten itibaren ve daha sonra, hıristiyanlık devresinde adları sık sık geçmekte olan Blem(m)ye 'lerle aynı kavim olduğunu söyliyebiliriz. Arap coğrafyacıları 'Abābde ile bunların cenup komşularını Becā adı altında toplamaktadırlar. Bunlar hakkında Maḳrīzī ve diğer müelliflerin verdikleri malûmat Et. Quatremère tarafından işlenmiştir. Evvelce adı geçen, Mısır ile Magrib 'i Cidde, Aden ve Suākin ile birleştiren, ortaçağın Ḳūṣ — Ayzāb yolu 'Abābde 'lerin bulundukları mıntakanın cenup kısmını katediyor, Berenike civarında belki de eskiden denize kadar uzanıp, buradan itibaren Bişārīye mıntakasını sıyırarak geçiyordu. Araplar, bu suretle ve bundan başka al-'Allāḳī mıntakasında bulunan kıymetli madenler dolayısı ile, Becā 'yı biliyorlardı. Avrupalıların bunlara dair malûmatları Wansleb ile başlıyarak, 18. asırda Bruce, daha sonraları Napoleon seferi münasebeti ile Mısır 'a gelen âlimler ve nihayet yeni Mısır 'ın himayesi altında buraları gezen seyyahlar tarafından gittikçe genişletilmiş ve derinleştirilmiştir. Bunların bir çoğu 'Abābde adını Plinius (*Hist. nat.* VI, 29) tarafından zikredilen Gebadaci kelimesinde görmek istiyor ise de, ben bunu imkânsız buluyorum. Biz, daha emin bir şekilde, 'Abābde 'lerin eski coğrafyacılar tarafından buralarda zikredilen mağara adamları (troglodyte) ve balık yiyiciler (ichthyophage) olduğunu düşünebiliriz.

Bibliyografya: Wansleb; Ci. Sicard; J. Bruce; J. L. Burckhardt; *Mém. sur l'Égypte* III, sene 9; Du Bois-Aymé, *Sur la ville de Qoçeyr* v.s. (*Descr. de l'Égypte*, 8°, XI, 383 v.dd.); Ét. Quatremère, *Mém. sur l'Égypte*, II, 127 v.dd. 158 v.dd.; A. von Kremer, *Aegypten* (1863), I, 131 v.d.; C. B. Klunzinger, *Bilder aus Oberägypten* (1877), s. 245 v.dd.; R. Hartmann, *Nilländer* (1865), s. 262 v.dd.; J. G. Wilkinson, Cailliaud Russegger v.s. seyahatleri. — Topografi ve arkeoloji için: G. Schweinfurth, *Zeitschr. f. allgem. Erdk.* (Berlin), 1865, s. 131 v.dd., 283 v.dd.; E. A. Floyer, *Nord-Etbai* (1893); W. M. Müller, *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenl.*, XVII (1903), 271 v.dd.

(K. VOLLERS.)

ÂBÂD. ĀBĀD (F. — PEHL. *āpātān*, mefruz **ā-pāta-* kelimesinden), bir yerden behsedildiği sırada „mamur" ve dolayısı ile, „ıssız" m ziddı olarak, „meskûn, mezru" manasını ifade eden farsça bir sıfattır; daha sonra bu kelime,

isim olarak, Rüknâbâd gibi, bir çok yer adlarına ve bilhassa Hindistan'da, Ahmedâbâd, Haydarâbâd v.s. şehir adlarının terkiplerine girmiştir.[1]

ABAD. [Bk. EBED.]

ABÂDEH. [Bk. EBÂDE.]

ABAKA. ABAḲA, İran İlhanîlerinin ikinci hükümdarı (1265—1282). Mart 1234 te Moğulistan'da doğdu, babası Hulagu [b. bk.] ile birlikte 1256 da İran'a geldi ve babasının ölümünden sonra, hanedan mümessilleri tarafından hükümdarlığa seçildi. Bu intihap Kubilay Kağan (büyük han) tarafından beş sene sonra tasdik edilmiştir. Mısır Memlûklerine karşı Hulagu tarafından başlanmış olan mücadeleye Abaḳa devam etti; fakat bu mücadele, Memlûklerin eski müttefikleri Deşt-i-Kıpçak moğullarının, Abaḳa'nın hükümdarlığının daha başlangıcında, İran'daki ırkdaşları ile sulh akdetmiş olmalarına rağmen, muvaffakıyetli neticeler vermedi. Daha evvel, 1266 da, Abaḳa, şimalden gelecek hücumlara karşı, Kür nehrinin karşı sahilinde bir set inşa ettirmişti. Abaḳa'nın veziri Şams al-Dîn 1278 de Kafkas kabilelerini itaat altına aldı. Müşterek düşmanlarına karşı daha iyi mücadele edebilmek için, Abaḳa, memlûklerin tabiî düşmanları olan garp hıristiyanları ile münasebetler tesisine çalıştı. Elçileri 1274 te Lyon'a ve 1277 de Roma'ya gittiler. Abaḳa'nın bu hususdaki teşebbüsleri Avrupada memnuniyetle karşılandı. Abaḳa İngiltere kıralı Edward I. (1274), papa Clement IV. (1267), Grégoire X. (1274) ve Nicolas III. (1277) dan mektuplar aldı. Daha evvel, 1265 te, Abaḳa bir bizans prensesi ile evlenmişti. Fakat bunlara rağmen Mısır Memlûklerine karşı, hıristiyanlarla müşterek, hiç bir hareket tanzimine muvaffak olmadılar. Memlûkler, moğullara karşı olduğu gibi, haçlılara karşı da tefevvuklarını muhafaza ettiler. Kilikya 1266, 1273 ve 1275 te bunlar tarafından tecavüze ve istilâya uğradı; 1277 de, Memlûkler kısa bir zaman için, Anadolu'nun bir kısmını da işgal ettiler. Aynı sene içinde bir moğul ordusu Albistan'da bunlar tarafından mağlûp edildi. Moğullar 1280 de Suriye'ye girdiler ve Haleb'i tahrip ettiler; fakat ertesi sene Abaḳa'nın kardeşi Mengü-Timur Memlûkler tarafından Ḥamâ ile Ḥumṣ arasında büyük bir bozgunluğa uğratıldı. Buna mukabil Abaḳa'nın orduları şarkta mühim muvaffakıyetler elde ettiler. Buraḳ kumandasındaki büyük bir çağatay ordusunun hücumu 1270 de Herat yakınlarında muvaffakıyetle püskürtüldü. Abaḳa, ileride bu gibi hücumlara mâni olmak üzere, Maveraünnehir'deki karışıklıklardan istifâde ederek, istilâ ordularına emin bir istinat noktası ve hareket üssü olan Buhara şehrini kânun II. 1273 te tahrip ettirdi. Hulagu ile beraber İran'a gelmiş ve Gürcüstan'ın bir kısmı kendisine tevcih edilmiş olan Teküder adlı (yanlış olarak çok kere Niguder şeklinde okunan) bir çağatay prensi, Buraḳ tarafından yapılan istilâ esnasında, soydaşları ile birleşmek istedi ise de, mağlûp oldu. Bu prensin orduları imparatorluğun şark tarafına yerleşti; daha Abaḳa'nın zamanında (1279) Fars eyaletini harap ve bir müddet sonra Horasan ve civarının emniyetini de selbettiler. Abaḳa'nın hükümdarlığı zamanında, dahilî vaziyet umumiyetle sakin geçmiştir. Fakir düşmüş köy halkının vergileri geniş ölçüde azaltıldı. Hemen bütün moğul prensleri gibi, Abaḳa da içkiye düşkündü; 1 nisan 1282 de ölümünü intaç eden hastalığının hezeyan-i mürteiş (delirium tremens) olduğu zannediliyor. Abaḳa'nın yerine kardeşi Teküder (müslüman adı: Aḥmed) geçti. Abaḳa'nın veziri Şams al-Dîn ve onun kardeşi 'Alâ' al-Dîn hakkında CÜVEYNÎ maddesinde malûmat verilmiştir.

Bibliyografya: D'Ohsson, *Hist. des Mongols*, III, 413—549; Hammer-Purgstall, *Gesch. d. Ilchane*, I, 245—319; ayn. mll., *Gesch. Wassafs*, I; Howorth, *Hist. of the Mongols*, III, 218—284.

(W. BARTHOLD.)

ÂBÂN. ĀBĀN (F.) İran takviminde *mütehavvil* şemsî yılın 8. ayının adı olduğu gibi, aynı zamanda her ayın 10. gününün de adıdır. İltibasın önünü almak için, aya „Ābān-*Māh*" (Ābān-ayı) ve güne „Ābān-*Rūz*" (Ābān-günü) denilir. [Bk. TARİH.] (E. MAHLER.)

ABĀN. [Bk. EBÂN.]

ABANOZ. ABANÛS (başka şekilleri: *ābinūs, ābunūs, abnūs ābnus*), abanoz ağacı. Bu kelime yunan. ἔβενος'tan (krş. ibran. *hōben*, eski mısır. *haben*) aram.'ya (*abnūsā*) ve oradan fars., arap., türk. ve diğer dillere geçmiştir. Abanoz ağacı, bunu Hind ve Habeşistan'dan ithal eden samîlerce eski zamanlarda iyi bilindiği halde, islâmiyetin ilk devrinde, nadir bulunmasından ve san'at ihtiyacının azlığından dolayı, pek az kullanılmıştır. Emevî halifelerinden 'Abd al-Malik zamanında Kudüs'te Ömer cami'i inşa edilirken Sahratullahın (ṣaḫrat allāh) abanoz ağacından bir parmaklık ile çevrilmiş olduğu hikâyesine pek inanılamaz. Muhakkak olan şudur ki, daha halifeler zamanında bu ağaç, fildişi ile beraber, kakma tarzında, tavla ve şatranç yapmak için kullanılıyordu. Bu şekil daha büyük bir meharetle ve çok defa ev eşyası, kapı kanatları, pencere kafesleri ve dahili kaplama tezyinatında kullanılmıştır. Bunun müteaddit nümunelerini Kahire'deki arap müzesinde görmek mümkündür.

Kitaplarda, *abanūs*'tan bir ziynet ağacı olarak değil, bir ilâç diye bahsedilmektedir. IX. asırda, iranlılar ve araplar onu Dioskorides ve Calinos (Galenus)'un eserlerinin tercümesi vasıtası ile tanıdılar ve bu madde gözün huveysalî iltihaplarına ve müzmin nezlelerine karşı faydalı bir ḳâbız addediliyor; keza toz halinde, karın ve mi'de ağrılarına karşı, dahilen alınıyor ve yanıkların üzerine ekiliyordu. Dioskorides'e tebe'an, Habeşistan abanozu Hindistan abanozundan daha müessir olarak kabul ediliyordu. Birinciye, şimdiki devirde ancak şarkî Hindistan, Malaya, Madagaskar ve St. Maurice'te yetişen ağaçların *diospgros* ve *maba* cinslerinde bulunan evsaf, yani gayet koyu siyah bir renk ve elyafın görülmesine hemen hemen müsaade etmiyecek derecede hubeybatın inceliği, izafe ediliyordu. Arapların tercih ettikleri Afrika abanozları bugün umumiyetle az kıymetli sayılmakta ve bilhassa Habeşistan abanoz ağacı (*şacar babanūs*), Brehm'e göre (*Reisesk. in Nordostafrika*), büyük bir ağaç olmaktan ziyade bodur bir ağaçtır. Tahtasının cinsi aşağıdır, fakat kullanılabilir; kullanılmaz kalırsa bozulur ve çürür.

Bibliyografya: Abū Manṣūr Muvaffaḳ, *Kitāb al-Abniya* (nşr. Seligmann); İbn al-Bayṭār, *al-Cāmi'* (Bulaḳ, 1291); trc. L. Leclerc, *Notices et Extraits des manuscr. de la Biblioth. Nation.*, XXIII, 1; Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I. (J. HELL.)

ABANÛS. [Bk. ABANOZ.]

ABARḲOBÂZ. [Bk. EBERKOBÂD.]

ABARḲÛH. [Bk. EBERḲÛH.]

ABARZÎ. [Bk. EBERZÎ.]

'ABASA. [Bk ABESE.]

ABASḲÛN. [Bk. ABİSKÛN.]

ABAZA. Abḫaz'lara türkçede verilmiş isimdir. [Bk. ABAZALAR]. Osmanlı tarihinde bu kavme mensup birkaç zate de lâkap olarak verilmiştir:

1. ABAZA PAŞA. — Âsî Canbulad'ın hezimeti esnasında yakalanmıştı; o vakit kendisi Canbulad'ın hazinedarı idi. Abaza, Murad Paşa'nın huzuruna götürüldüğü vakit, yeniçeri ağası Halil'in şefaati ile, canını kurtarmıştı. Bu yeniçeri ağası, sonra Kaptan Paşa (*ḳapudan-ı derya*) olunca, Abaza'ya bir kalyon kumandanlığı vermiş ve *vezir-i a'zam* olduğu vakit te onu Maraş valiliğine tayin etmişti. Abaza daha sonra Erzurum valisi olmuş ve orada iken yeniçerileri imha etmek tasavvurunda bulunmuştu; Erzurum eyaletindeki yeniçeriler Abaza aleyhinde şikâyette bulunmuşlardı. Memuriyetinden azledilince, Abaza Bâbıâli emirlerine itaatten istinkâf etmiş (1032 = 1623) ve, sultan Osman II.'ın öldürülmesi intikamını almak vesilesi ile, vergi ve asker toplıyarak, Ankara ve Sıvas üzerine yürümüş; Bursa'yı zaptetmiş, fakat iç kaleyi ele geçirememişti. Sadrazam Hafız Paşa Kayseri civarında, Karasu köprüsünde vukua gelen bir muharebede (1033 = 1624), Tayyar Paşa ile türkmenlerin Abaza ordusundan çekilmeleri yüzünden, Abaza'ya galebe etmişti.[1] Bunun üzerine Abaza Erzurum'a kapanmış ve kendisini oranın valiliğinde ipka ettirmeğe muvaffak olmuştu. Ancak kaleye yeniçeri askerinden bir muhafız kıt'anın alınması şart koşulmuştu. Akıska'ya karşı 1036 (1627) da sevkolunan ordunun hakikatte kendi aleyhine gönderilmekte olduğundan şüphelendiği için, orduya dâhil olan yeniçerilerin büyük bir kısmını öldürtmüştü; eski efendisi Halil Paşa Erzurum'u boşuna muhasara etmiş ve, kış ve karın şiddeti sebebi ile, geri çekilmeğe mecbur olmuştu (1037 = 1627). Ertesi sene sadrazam olan boşnak Hüsrev Paşa Abaza'yı Erzurum kalesinde muhasara ve 14 gün sonra kaleyi teslime mecbur etmişti. Fakat bu âsî afedilmiş ve Bosna valiliğine gönderilmiştir. Abaza, Bosna'ya gittiği vakit, eski düşmanları olan yeniçerileri tekrar takip ettiğinden, azledilmişti. Bosna'dan Belgrad'a giden Abaza bu şehrin cenubunda kâin bir tepe üstünde, Abaza köşkü demekle maruf, bir köşk yaptırmıştır. Abaza ondan sonra Vidin'e gönderilmiş ve Lehistan'a yürüyen orduya kumanda etmişti (1633). Murad IV.'ın itimadını kazanmış olan Abaza Paşa, Lehistan üzerine yapılacak yeni bir sefer için hazırlanmakta olan padişahın maiyetinde, Edirneye gelmişti. Fakat Abaza'nın muvaffakıyetleri hasedi tahrik ettiğinden ve aleyhinde mahirane çevrilen entrikalar padişahı kendisinden soğuttuğundan, padişah Abaza'yı idam ettirmiştir (29 safer 1044 = 24 ağustos 1634).

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *Gesch. des Osman. Reiches*, IV, 569, 582; V, 26, 83, 173 v.dd., 189 v.dd.; türk. trc. VIII, 239 v.d; IX, 33 v.d.; frans. trc., *Hist. de l'empire ottoman*, VIII, 327, 329 v.d., 346 v.d.; IX, 34 v.d., 92 v.d., 225 v.d., 248 v.d.; Muṣṭafā, *Natā'ic al-Vuḳū'āt*, II, 48, 82; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 119 v.d.

2. ABAZA HASAN. — Âsî Haydar-Oğlu'nu tutmasına mükâfaten, Anadolu'daki türkmenlerin ağalığı Abaza Hasan'a verilmişti; ancak, sebepsiz azledildiği için, isyan ederek Gerede ile Bolu arasındaki sahayı hükmü altına almıştı. Abaza Hasan, kendisi ile cenk etmek üzere

1 Vaktile türkçede alüvyonlarla örtülü ovalara veya münbit düzlüklere bu isim verilmiştir; mesl. Çubukâbâd (Çubukova), Yalakâbâd (Yalova) v.s.

1 Abaza'yı mağlûp eden sadrazam silâhdar Çerkes Mehmed Paşa'dır (bk. Na'îma, *Târîḫ*, I, 390—405).

gönderilen eski eşkiya Katırcı-Oğlu'nu bozmuş ve nihayet türkmen ağalığı uhdesine verilmek şartı ile, itaat etmiş ise de, sonra, aleyhindeki şikâyetler sebebi ile, Yedikule'ye hapis edilmiş ve Bahayi Efendi'nin şeyhülislâmlığa gelmesi sayesinde, hapisten kurtulabilmiştir (1062 = 1652). Dostu Bahayi Efendi ona Ohri sancağını tevcih ettirmişti. Yine Abazalardan olan İpşir Paşa, sultan Mehmed IV. tarafından sadrazam nasbolunduğu vakit, onu yanına çağırmıştı. İpşir'in idamına kadar, Abaza Hasan ona sadakatten ayrılmamış ve sonra ordusundan kalan askerle Anadolu'ya çekilmiş ve türkmen ağalığı memuriyetini tekrar almıştır (1065 = 1655); Abaza Hasan Haleb'e yerleşmiş ve Suriye'de o kadar çok zulüm ve hasar yapmıştır ki, Divan-ı Hümayun onun „fermanlu" olduğunu ilân etmek istemişti. Bununla beraber sadrazam Süleyman Paşa onu memuriyetitnde ipka etmiş ve Çanakkale boğazının müdafaasını ona havale eylemiştir. 1066 = 1656 da Diyarbakır'a vali olarak gönderilmiştir. İki sene sonra isyan etmiş ve mühim bir ordunun başına geçerek, sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın azlini istemek bahanesi ile, ileri yürümüş; Bursa'yı tehdit ve kendine karşı gönderilen Murtaza Paşa'yı Ilgın civarında tamamen mağlup etmiştir (15 rebiülevvel 1069 = 11 kânun I. 1658). Fakat kendine karşı kurulan tuzağa düşmüş, Ayıntap'tan Haleb'e gelince, teslim olmak için müzakerelere giriştiği sırada, hud'a ile katledilmiştir.

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *Gesch. des Osman. Reiches*, V, 481, 560—563, 575, 634, 651; IV, 35 v. d., 51 v.dd.; trans. trc., *Hist. de l'empire ottoman*, X, 40 v.d., 58 v. d., 376, 394; XI, 40 v. d., 58 v. d.

3. ABAZA MEHMED PAŞA. — Ruslara karşı açılan sefere, Kırım hanı ile birlikte hareket etmek üzere, memur olduğu vakit, Maraş beylerbeyi idi (1183 = 1769). Bu paşa Bender kalesinde kumanda etmiş ve, Hotin kalesini muhasaradan kurtarmak için gösterdiği yararlığa mükâfaten, üç tuğlu vezir olmuştu. Bu kaleyi müdafaaya memur olan Abaza Mehmed Paşa, osmanlı askeri tarafından terkolunduğunu görünce, kaçarak kurtulmuş ve Moldavya'yı müdafaaya memur edilmişti; fakat bu hizmeti ifa edememiştir. Kahul (Kağul) muharebesinde (1 ağustos 1770) sağ cenaha kumanda ediyordu; ordunun hezimetinden sonra, İsmail kalesine girmişti. Bundan sonra Silistire valiliğine tayin olunan Mehmed Paşa, asker cem'i için kendisine teslim edilmiş olan hazineyi israf ettiğinden, azledilmiş ve Köstendil'e sürülmüştü. Kırım'ın ruslar tarafından zaptı ve Selim-Giray'ın firarı üzerine, beraberinde götürdüğü ordunun geri kalmış az bir kısmını karaya çıkarmaktan imtina etmiş ve Sinob'a geri dönmüştü. Bundan dolayı başı kesildi (1185 = 1771).

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *Gesch. des Osman. Reiches*, VIII, 341, 348, 369, 387; frans. trc., *Hist. de l'empire ottoman*, XVI, 224 v. d., 258 v. d., 270, 299; Vāṣif — P. A. Caussin de Perceval, *Précis historique de la guerre des Turcs contre le Russes*, s. 23, 31, 37 v.d., 59, 103, III, 148. 167; Vāṣif, *Tārīḫ*, II, 9, 22, 28, 50, 92, 96, 98, v.d., 129. (CL. HUART.)

ABAZALAR. ABḪAZLAR, garbî Kafkasya'da, Karadeniz sahillerinde oturan bir kabîlenin adıdır. Abaza memleketi Kafkas dağlarının ana silsilesinden sahile uzanan ve şimalde Gagry ile cenupta Ingur munsabı arasındaki araziyi ihtiva eder. Rusya'ya ilhakından önce, siyasî bakımdan üç kısma ayrılmakta idi: 1. sahilde, Gagry'dan Galidzga'ya kadar uzanan asıl Abaza memleketi (Şervaşidze hanedanı idaresinde); 2. Tzebelda dağlık mıntakası (muayyen bir hanedanın elinde değildi); 3. sahilde, Galidzga'dan Ingur'a kadar uzanan Samurzakan mıntakası (Şervaşidze hanedanının bir kolu tarafından idare olunmakta idi, sonradan Mingrelia ile birleşmiştir). XVII. asırdan itibaren, kabîlenin bir kısmı, ana silsileyi aşarak, Kuban nehrinin cenup kolları havalisinde yerleşmiştir. Abaza memleketinin nüfusu 1830—1840 seneleri arasında 90.000 ve bütün abazaların sayısı da 128.800 olarak tahmin edilmiştir. Filoloji bakımından Abaza dili Kafkas dillerinin hususî bir ailesi gibi itibar olunmuştur.

Eski çağlarda abazalardan Abaskoi (Arrien) veya Abasgi (Pline, Plinius) diye bahsolunmaktadır. Procopius'a göre (V. asır), bunlar Lazların (Lazoi) hakimiyeti altında bulunmakta idiler. O zamanlar İstanbul'a Abaza memleketinden köleler getirilmiştir. Justinianus tarafından hâkimiyet altına alınıp tanassur ettirildikten sonra, abazalar aşağı yukarı 800 de, hazarların yardımı ile, istiklâllerini elde ettiler. Bir Hazar prensesi ile evlenmiş olan prens (eristav) kıral Leo II. unvanını aldı. Abazaların, Tiflis valisi İshāḳ b. İbrāhīm zamanında (aş.-yk. 830—853) araplara haraç verdikleri söylenmekte ise de, yalnız coğrafî sebepler bu havalinin tamamı ile itaat altına alınmasını imkânsız bırakmıştır. Abaza kırallığının en parlak devri 850 ile 950 arasındadır. Abaza kıralları bu devirde Abaza, Mingrel, Imeret ve Kartalin memleketleri üzerinde hüküm sürmüşler, hattâ Ermenistan işlerine de karışmışlardır. O zamandan beri gürcüce, abazaların edebî dili ve münevver sınıfların lisanı olarak kalmıştır. Kıral hanedanı

inkıraz bulduktan sonra (X. asrın sonunda) saltanat gürcü Bagratîlerin (Bagratunîler) eline geçmiş, fakat Abaza memleketi büyük devlet içinde ehemmiyetini muhafaza eylemiştir. Moğul devrine kadar olan arab ve iran kaynaklarında Bagratîlere daima „Abaza kıralları" denilmiştir; bizanslı Cedrenus gürcü kırallarından ἄρχων (veya ἐξουσιατὴς) Ἀβασγίας diye bahseder; hattâ kıralların bizzat kullandıkları unvanlarda bile „Abaza kıralı" unvanı en başta gelir. Bagratî hâkimiyetinin menşei de garpta (Çoruḫ ve Rion havalisinde) aranmalıdır. Takriben 1325 senesinde (Şirvān-şāh soyundan geldikleri iddia edilen) Şervaşidze hanedânına Abaza memleketi timar olarak verilmiş, 1462 de de (kıral Bagrat II. zamanında) Şirvaşidze'ler memleketin hükümdarı (eristav) olarak tasdik olunmuşlardır. Türk destanı *Kitāb-i Ḳorḳud*'un da 1400 senesinde Ermenistan yaylasında vücude gelmiş olması muhtemeldir; biricik elyazması Dresden'de bulunmaktadır (krş. Barthold, *Zapiski vost. otd. russk. arḫeol. obṣč.*, VIII. 203 v.d.). Abaza'lar, Trabzon rumları ile birlikte, müslümanların düşmanı olarak tavsif edilirler; kendi halkı tarafından kötü muamele gören bir kahraman, „Abaza kabîlesine gider, eline bir altın haç alır, arkasında âyîn libası (*pilun*) bulunan bir adamın elini öpermiş". Trabzon imparatoru tarafından 1459 da yazılan bir mektupta Abaza hükümdarlarının 30.000 kişilik bir ordu çıkardıkları kaydolunur.

Osmanlılar Karadeniz'in şark sahillerine yerleştikten sonra, abazalar türk hâkimiyeti altına girmekten kurtulamadılar ve islâm nufuzu, tedricen de olsa, hıristiyanlığın yerini aldı. Dominiken keşişi Jean de Luc, kendi zamanında bile, (1637) abazaların artık hıristiyan âdetlerine ittiba etmemekle beraber, yine hıristiyan sayıldıklarını iddia etmektedir. Gürcüstan'dan ayrıldıktan sonra, Abaza memleketinin din işleri, Pitzand'da oturan (daha XIII. asırda zikredilen) müstakil bir patrik tarafından idare edilmiştir. Zamanımızda bile Abaza memleketinde sekiz büyük ve, mahalle kiliseleri ile hususî kiliseler de dahil olmak üzere, 100 kadar küçük kilise harabesi mevcut olduğu söylenmektedir. Şervaşidze hanedânı islâmiyeti ancak XVIII. asrın son yarısında kabul etmiş (prens Leon), aynı zamanda da türk hâkimiyetini tanımıştır. Bu münasebetle prense, abazaların daha 1725—1728 de muhasara etmiş oldukları Soḫum kalesi verildi. Gürcüstan 1801 de Rusya ile birleştikten sonra, abazalar bu kuvvetli komşuları ile münasebete girişmek mecburiyetinde kalmışlardır. İlk teşebbüs 1803 te prens Keleş Beg tarafından yapılmış, fakat biraz sonra bundan vazgeçilmiştir. Ancak bu prensin 1808 de katledilmesinden sonradır ki, oğlu Sefer Beg ruslar ile daha sıkı temasa gelmiş ve kardeşi, baba katili Arslan Beg'e karşı, onlardan yardım istemiştir. Soḫum ruslar tarafından 1810 da zaptedilmiş ve hıristiyan olarak Georgius adını alan Sefer Beg prenslik makamına oturtulmuş, fakat o zamandan beri de Soḫum daimî surette bir rus garnizonunun işgali altında kalmıştır. Sefer Beg'in her iki oğlunun, Demetrius (1821) ve Michael'in (daha yaşlı olan kardeşinin zehirlenmesinden sonra, 1822), saltanat makamına ruslar tarafından silâh kuvveti ile oturtulmaları mecburiyeti hâsıl olmuştur. Fakat bunların nufuzu, her şeye rağmen, içerisindeki işgal kuvvetlerinin ancak deniz yolu ile diğer mıntakalarla temasta bulunabildikleri Soḫum kalesinin civarından öteye geçmemiştir. Edirne muahedesi mucibince, (1829) Anapa'dan Poti'ye kadar olan sahil boyunun ilhakından sonra, rusların vaziyeti bittabî kuvvetlenmiştir. Fakat buna rağmen, 1835 te bile, memleketin yalnız şimal-i garbî kısmının, yani Bzyb havalisinin prens Michael'e tâbi olduğu söylenir. Diğer kısımlar, prensin müslüman olan amcalarının elinde kaldı. Prens bilâhare, rusların yardımı ile, mevkiini tarsine muvaffak olmuş ve, seleflerinin aksine, tebaasına karşı hemen hemen mutlak bir hükümdar tavrı takınmış ise de, hıristiyan olmasına rağmen, o dahi etrafına türkleri toplamıştır.

Ruslar garbî Kâfkasya'yı katî olarak zaptettikten sonra (1864), Şervaşizde hanedânının hükûmeti de, diğer yerli prens ailelerininki gibi, sona ermiş ve prens Michael, daha 1864 yılı teşrin II. de, haklarından vazgeçtiğini ilân ederek, memleketini terke mecbur olmuştur. Abaza memleketi rus imparatorluğuna Soḫum, hususî idareli bir sancak (*otdel*) olarak ilhak edilmiş ve üç sancağa bölünmüştür: Pitzand, Oçemçiri ve Tzebelda. Yeni idarenin, vergi tarhı maksadı ile, memleketin iktısadî vaziyetini tetkik teşebbüsü 1866 da bir isyana ve, isyanın yatıştırılmasından sonra da, abazalardan büyük bir kısmının Türkiye'ye hicret etmesi ile, söylendiğine göre, nüfusun 79.000 den 65.000'e inmesine sebep olmuştur. Hemen tamamı ile boşalmış olan Tzebelda sancağı sancaklıktan çıkarılarak, hususî bir „iskân emini" (*popeçitel naselcniya*) idaresine verilmiştir. Zamanımızda tekmil Abaza, Soḫum-Kale sancağı kaza olarak, Kutays eyaletinin bir kısmını teşkil etmektedir. Nüfusu, yeni muhacerətler ve bilhassa abazaların da, türk kuvvetlerinin Kafkasya sahillerine çıkarılması üzerine, vukubulan dağlıların isyanına iştiraki yüzünden, çok azalmıştır. Abazaların sayısı 1881 de 20.000 olarak tahmin olunmakta idi.

Üç abaza yerlisi — papas Geçia, Margani ve Kurtzikidze — tarafından yazılmış olan, tarih-i mukaddese dair bir eser, Dorn tarafından tavsif edilen meşhur sikke kolleksiyonunun sahibi general Bartholomae 'nin nezareti altında, „Kafkasyada ortodoks hıristiyanlığı canlandırma cemiyeti" marifeti ile neşredilmiştir. Abaza dilinin Novoçerkassk lisesine ders olarak konulması teşebbüsü tam bir muvaffakiyetsizliğe uğramıştır.

Bibliyografya: Brosset, *Histoire de la Géorgie*; J. Marquart, *Osteuropaeische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903). — Başlıca rus kaynakları (1826 ya kadar): N. Dubrovin, *Geschichte des Krieges und der russischen Herrschaft in Kaukasien* (Petersburg, 1871); *Sbornik sved. o kavkazskiḫ gorsaḫ*, 6. kısım (Tiflis, 1872; isimleri bilinmiyen, fakat salâhiyetli kimseler tarafından hulâsa); P. Zubov, *Kartina kavkazskago kraya* (Petersburg, 1834—1835); R. V. Erkert, *Der Kaukasus und seine Völker* (Leipzig, 1887). (W. BARTHOLD.)

ABÂZÎLER. [Bk. EBÂDÎLER.]

'ABBA. [Bk. ABBE.]

'ABBÂD. [Bk. ABBÂD.]

ABBÂD. 'ABBÂD B. ZİYÂD, emîr Mu'âviya I. 'in yeğeni. Amcası onu Sicistân emîri tayin etmişti; 'Abbâd bu memuriyeti yedi sene muhafaza eylemiştir; şarka seferler açmış ve Kandahâr 'ı fethetmişitir. Mu'âviya 'nin yerine geçen Yazîd, 'Abbâd 'ı 61 (680/681) de azletmiş ve onun yerine kardeşi Salîm b. Ziyâd 'ı Sicistân ve Horasan emîri tayin eylemiştir.

Bibliyografya: Ṭabarî, II., 191 v, dd.; Belâẕorî (nşr. de Goeje), 365, 397, 434; İbn Ḳotayba (nşr. Wüstenf.), 177; *Aġânî*, XVII., 53 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

'ABBÂDÂN. [Bk. ABBÂDÂN.]

ABBÂDÂN. 'ABBÂDÂN, Irak 'ın en cenuptaki şehri. Eskiden — hattâ X. asırda — bu şehir, Basra körfezindeki bir adanın üzerinde bulunuyordu. Bugün ise, bu körfezin sahilinden 20 mil daha içeride bulunmaktadır. Krş. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), 44, 48 v.d.; ayn. mll., *Journ. of the Roy. As. Soc.*, 1895, 302; Ch. Schefer, *Sefer-Name*, (Paris, 1881), 245 v. d., bilhassa s. 245 not 2. 'Abbâdân 'ın vaziyetine dair bilhassa krş. H. Wagner, *Nachr. d. Kgl. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen*, phil.-hist. Kl., 1902, 2. cüz, s. 255. (M. STRECK.)

'ABBÂDÂNÎ. [Bk. ABBÂDÂNÎ.]

ABBÂDÂNÎ. 'ABBÂDÂNÎ, adını 'Abbâdân 'dan alan, fakat başka yerlerde, msl. Mısır 'da, yapılan bir nevi hasır. Bk. von Kremer, *Culturgesch. des Orients unter den Chalifen*, II, 298.

'ABBÂDÎ. [Bk. ABBÂDÎ.]

ABBÂDÎ. AL-'ABBÂDÎ, bu nisbet ile tanınan zevat şunlardır:

1. ABŪ 'ĀṢIM MUḤAMMED B. AḤMED B. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. 'ABBĀD AL-'ABBĀDÎ. Ekseriya al-Ḳāżi 'l-Haravî diye de anılan bu meşhur şafiî fakih 375 (985) te Herat 'ta doğmuş, şevval 458 (1066) de ayni yerde ölmüştür. Uzun seyahatler yaptı. Birçok eserler yazdı ki, adları İbn Ḫallikān 'da sayılmaktadır.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (neşr. Wüstenf.), nr. 558; Wüstenfeld, *Schâfi'iten*, s. 204; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 386.

2. ḲUṬB AL-DÎN ABŪ MANṢŪR AL-MUẒAFFAR B. ARDŞÎR AL-'ABBĀDÎ, ismini doğduğu Merv 'e tâbi Sinc 'Abbâd 'dan alan bu meşhur vaiz 491 (1098) senesinde doğdu, 547 (1152) de öldü. Tahsilini Nîsābūr 'da yaptı, fakat sonradan Bağdad 'a geldi ve burada, hitabete olan istidadı ile, halife al-Muktafî 'nin teveccühünü kazandı ve elçilikte kullanıldı.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, no. 733; *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoucides*, II., préf., s. 32; *Journ. of the Roy. As. Soc.*, 1902, s. 790.

3. RAŻÎ AL-DÎN ABŪ BEKR B. 'ALÎ B. MUḤAMMED AL-ḤADDĀD AL-'ABBĀDÎ AL-MIṢRÎ AL-ḤANAFÎ, 800 (1397) de Zabîd 'de öldü. Kur'ana tefsir, kelâm ve fıkıh kitaplarına şerhler yazdı.

Bibliyografya: Brockelmann, *göst. yer.*, II, 189; krş. I, 175, 525. (M. TH. HOUTSMA.)

'ABBĀDÎLER. [Bk. ABBÂDÎLER.]

ABBÂDÎLER. 'ABBĀDÎLER, İşbiliye 'de (Sevilla) 414, yahut 422—484 = 1023, yahut 1031—1091 hükûmet sürmüş olan bir arap hanedânı. Bu hanedân Kurtuba 'daki Emevîlerin sukutundan sonra (422 = 1031), İspanya 'daki islâm devletinin inkısamı üzerine, XI. asırda, teessüs etmiş olan müteaddit küçük devletler arasında en mühim ve en parlak emareti kurmuştu. Bu küçük hükümdarlar *Reyes de Taifas*, arapça *Mulūk al-Ṭawā'if* tesmiye edilirdi; tıpkı İskender 'in halefleri tarafından kurulmuş sülâleler gibi. Sülâlenin müessisi Ḳāżî Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed I. b. İsmā'îl 'dir. Bu zat Suriye 'den Yemen 'e hicret etmiş olan Benî Laḫm 'in 'Abbâd hanedanındandır (414—434 = 1023—1042). Oğlu ve halefi Abū 'Amr 'Abbâd b. Muḥammed *al-Mu'taẓid* 'dır [b. bk.] (434—461 = 1042—1068). Onu da oğlu şair hükümdar Abu 'l-Ḳāsim Muḥammed II. b. 'Abbâd *al-Mu'tamid* [b. bk.] istiblâf eylemiştir (461—484 = 1068—1091). Bu sonuncu, Murabit hükümdarları tarafından iskat edilmiş ve Fas 'ta, Aġmât 'ta (1095) esir olarak ölmüştür.

Bibliyografya: Dozy, *Scriptorum arabum loci de Abbadidis* (Leyden, 1846—1863); ayn. mll., *Hist. des Musulmans d'Espagne* (Leyden., 1861; alman. trc., Leipzig, 1874); krş. A. F. von Schack, *Kunst und Poesie der Araber in Spanien und Sicilien*, 2. tab. (Stuttgart, 1877), I, 235 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II., 589 v. dd. (C. F. SEYBOLD.)

'ABBĀS. [Bk. ABBAS.]

ABBAS I. 'ABBĀS I., „Büyük" lâkabı ile maruf İran şahı; Şafavî sülâlesine mensup Muḥammed Ḫudābende 'nin oğlu ve halefi. 965 (1537) de doğmuş ve Farahâbâd 'da 19 cemazielevvel 1037 (27 kânun II. 1628) de, 43 sene saltanattan sonra, ölmüştür. Herat 'ta babasına karşı isyan ederek, Ḳazvîn 'i zabtetmiş ve bundan sonra hükümdar tanınmıştır (995 = 1587). İsmā'îl II. ile babasının zayif idaresinde mahvolmak derecesine düşmüş olan devleti yeniden tensik etmiş, maaşları devlet hazinesinden verilen bir ordu kurmuş ve bunlara türkçe *tüfenkçi* adını vermiştir; yeniçeriyi takliden bu tüfenkçileri gürcü ve ermenilerden alınarak müslüman edilen askerler teşkil etmişti. İlk Şafavi hükümdarlarının istinatgâhları olan yedi Kızılbaş kabîlesinin ehemmiyetini azaltmak maksadı ile, kendisine hassa askeri olmak üzere, Şāh-seven namı altında, yeni bir türk „ulusu" teşkil eylemişti. Meşhed 'i zabtetmiş olan özbekler ile cenk etmiş ve onları Herat civarında, 1597 de kanlı bir hezimete uğratmıştı; bu kanlı hezimetten özbeklerin pek azı kurtulmuştur. Osmanlı türklerini Tebriz civarında Sufyān 'da mağlup ettiğinden, Tebriz, Erivan (Revan) ve Kars kaleleri teslim olmuştu (1012 = 1603). Osmanlılarla Sis civarında yaptığı muharebeyi bizzat idare etmişti 1613 Nasuh Paşa muahedesi ile İran senevî 200 yük ipek göndermeği kabûl etmiş, tekrar başlayan harp 1618 Sarav muahedesi ile nihayet bulmuşsa da, sulh uzun sürmemiştir. Zira osmanlılardan Bağdad 'ı ve şiîlerin mukaddes şehirleri Kerbelâ' ve Necef yahut Meşhed-i 'Alî 'yi (1033 = 1623), Musul ve Diyarbakır 'ı zabtetmiş ve orduları Gürcüstan 'ı işgal eylemişti. Diğer taraftan, 'Abbâs Başra körfezindeki adaları portekizlilerin elinden almıştı. Hürmüz do onların arasında idi; 'Abbâs 'ın bu muvaffakiyetine Hindistan Kumpanyası 'nın gönderdiği bir ingiliz filosu da yardım etmişti. Şah 'Abbâs bu eski ticaret benderi yerine Gumrūn (Gümrü) 'u ikame etmiş ve ona Bender-i 'Abbâs adını vermişti ki, hâlâ o ismi taşımaktadır.

Şah 'Abbâs 'ın İran imparatorluğu dahilindeki rolü, harice karşı oynadığı rolden, daha az ehemmiyetli değildi. Şah 'Abbâs yollar yaptırmış, bilhassa Mazenderān vilâyetinden geçen şose ile köprüler, saraylar ve kârvansaraylar inşa ettirmişti. Onun saltanatı zamanında ikmal edilmiş olan meşhur mebanî arasında, bilhassa, İsfahān 'daki âbideler zikrolunur.

Büyük cami, Çihil-sutūn (kırk sütun) sarayı, Çārbāġ ve Zenderūd üzerindeki büyük köprü, Mazanderān dahilinde: Farahâbâd 'daki Cihānnumā sarayı, Sāri ve Astarâbâd arasındaki Sefer- (yahut Sefî-) ābād sarayı v.s. Şah 'Abbâs haydutları aman vermeden tâkip ettiğinden, memleket dahilinde yolların emniyeti takarrur etmişti. Áras nehri üzerindeki Culfa şehri ermenilerini Isfahan 'a kaldırtmıştı. Bu halkın Isfahan 'da kurdukları mahallenin adı hâlâ Culfa 'dır. Şah 'Abbâs İran içinde ecnebî manastırlarının teessüsünü tervic etmişti. Isfahan 'daki Karmelit manastırı bunlardan biridir. Avrupa devletleri ile münasebette bulunmağı arzu ettiğinden, sarayına sadece bir seyyah gibi gelmiş olan Sir Anthony ve Robert Sherley ismindeki iki ingiliz asılzadesini hüsnü kabul etti. Şah 'Abbâs, askerlerini inzibat altına almak ve top kullanmağa alıştırmak üzere, onların yardımından istifade etmişti. Avrupa devletlerini osmanlı devleti aleyhinde birleştirmek üzere, Sir Anthony 'yi Ḥasan Bey 'in refakatinde, diplomatik bir memuriyetle Avrupa 'ya göndermişti. Romalı Pietro della Valle isminde bir asılzadeden dahi istifade edilmiş ve bu zat Gumrūn 'un muhasarasında Şah 'Abbâs 'a refakat etmiştir.

Şah 'Abbâs, büyük meziyetlerine rağmen, zalim idi; saltanatının ilk zamanlarında Murşid Ḳuli Ḫān 'ı idam ettirmekten çekinmemişti; halbuki saltanat makamına geçmeğe (994 = 1586) onun yardımı ile muvaffak olmuştur. Bir müddet sonra büyük oğlu Şafî Mîrzā 'yı da, halk arasında kazandığı şöhretten ürkerek, öldürtmüştü. Pek kalabalıklaşan Soḫūm şehri ahalisini azaltmak üzere bir kısmını kesmek için, valinin arzı üzerine, emir vermişti. Ancak bu emir, bir tesadüf eseri olarak, icra edilmemişti.

Bibliyografya: İskandar Munşî, *Ta'rîḫ-i 'Ālam-ārā-i 'Abbāsî*, Teheran, 1897 (krş. Fr. von Erdmann, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XV, 457 v.d.); Haentzsche, *göst. yer.*, XVIII, 669 v.dd.; Cl. Huart, *Hist. de Bagdat*, s. 55 v.d.; Pietro della Valle, *Voyages*, II, 412; III, 318 v.d.; IV, 26 v.d, (Paris, 1745); Garcias Silva Figueroa, *De Rebus Persarum Epistola*, Antverpiae, 1620; *Ambassade en Perse*, frans. trc. De Vicqfort, Paris, 1667; Sherley, *A True*

Report of Sir Anthony Sherley's Journey, London, 1600; Will. Parry, *A New Discourse*, London, 1601; *The Three Brothers*, London, 1825; *Relation d'un Voyage en Perse par un Gentilhomme de la suite du Seigneur Scierley*, Paris, 1651; Riżā Ḳulī Ḫān, *Ravżat al-Ṣafā-i Nāṣirī*, VIII, 95 v.d.

(CL. HUART.)

ABBAS II. 'ABBĀS II., Sām Mīrzā (Ṣāḥ Ṣafī)'nın oğlu ve 'Abbās I.'ın torununun oğlu, 1043 (1633) te doğmuş, 1077 (1666) de Dāmaġān'da ölmüş ve Ḳumm kasabasında gömülmüştür. İran tahtına on yaşında iken geçmişti (1052 = 1642). 'Abbās II.'in selefleri olan şahlar şarabı çok içerlerdi; bu hal halka örnek olduğu için, ahali arasında şarap içmek, suiistimal derecesinde, yayılmıştı. Bu sebeple 'Abbās II. zamanında bu suistimale karşı, taassup şeklinde, bir aksülâmel yüz göstermişti; fakat vükelânın bu hususta tatbik ettikleri şiddetli tedbirler, o suistimali halk arasından söküp atamamıştı. Bundan başka 'Abbās II. dahi yaşı ilerlediği vakit, ataları gibi, ayyaşlığa kapılmıştı. Ḳandahār'ı tekrar ele geçirmiş ve ihtilâl sebebi ile koğulmuş olan özbek reislerine misafirperverlik göstermişti. Kendisine karşı harp açmış olan Gürcüstan hükümdarı Tahmūras'ı, kendisine hiç bir şey yapmadan, serbest bıraktı (1070 = 1659). 'Abbās II., sefahat ve suistimallerinden dolayı kuvveti tükendiğinden, otuz dört yaşında iken ölmüştür. Kendisinin şair olduğu rivayet ve bir şiiri de zikredilir.

Bibliyografya: Riżā Ḳulī Ḫān, *Maǧma' al-Fuṣaḥā'*, I, 40; *Ravżat al-Ṣafā-i Nāṣirī*, VIII, 193 v.d. (CL. HUART.)

ABBAS III. 'ABBĀS III., şafavī hükümdarı, 1145 (1732) te doğmuş ve Isfahan'da 1149 (1736) da ölmüştür. Nādir, Tahmāsp'ı apansız tahtından indirip Horasan'a sürdükten sonra (1143 = 1732), yerine 'Abbās III.'ı geçirmişti. O zaman bu 'Abbās sekiz aylık bir çocuk idi. Zamanında Nādir Bağdad'ı muhasara etmiş (1147 = 1734) ve onun erken ölümü üzerine, bu fırsattan istifade ile „şāh" unvanını almıştı

Bibliyografya: Riżā Ḳulī Ḫān, *Ravżat al-Ṣafā-i Nāṣirī*, VIII, 221 v. dd.

(CL. HUART.)

ABBAS I. 'ABBĀS I., Mısır valisi (1848—1854), 1816 da Cidde'de doğmuştur. 'Abbās'ın babası ve Mehmed Ali'nin oğlu olan Tosun Paşa, babasının Vehhabîlere karşı açmış olduğu sefere iştirak için, Cidde'de bulunuyordu. 'Abbās büyük babasının en çok sevdiği çocuk idi. 'Abbās'ın tıynetindeki huşunet daha çocukluğunda göze çarpıyordu. Onun bu huşuneti sonraları pek ziyade artmıştı. Pek erkenden uhdesine yüksek memuriyetler tevcih edilmiş olan 'Abbās, o memuriyetlerde tam şark müstebidlerinde görülen bir tarzda hareket etmişti. İbrahim Paşa, bunamış olan Mehmed Ali'den sekiz ay evvel, uzun bir hastalıktan sonra, 1848 de öldüğünden, Bâbıali 'Abbās'ı Mısır valisi olarak tanımış[1] ve fakat onun tecrübesizliği ile gençliğinden ve dolayısı ile şöhreti olmamasından istifade ederek, padişahın Mısır'daki hakimiyetini takviye etmek istemişti. O senelerde ingilizler Nil ile Kızıldeniz arasında bir demiryolu inşa etmek istiyorlardı. 'Abbās bu projeye mütemayil idi; fakat bu 1841 fermanının ahkâmını kat'î bir tarzda ihlâl demekti. O fermana göre, irsî Mısır valileri bütün mühim işlerde Bâbıali'nin muvafakatini istihsal etmekle mükellef idiler. Bâbıali hukukuna riayeti şiddetle talep ettiğinden (4 eylül 1851), 'Abbās itaata mecbur olmuştu. Yine o esnada Bâbıali 'Abbās'tan Mısır'da Gülhane hatti humayununun (*tanzimat-ı hayriye*) mer'iyet mevkiine konulmasını istemişti. Bu maksatla Mısır'da, Tanzimatın tatbiki için icrası elzem tadilâtı hazırlamakla muvazzaf, bir komisyon teşkil olundu. Bu komisyon, mesaisi hiç bir neticeye varmaksızın dağıldığından, padişah, kiyaseti ile maruf Fuad Efendi'yi Mısır'a göndermiştir. Fuad Ef., Tanzimatın Mısır'da da tatbiki hakkındaki fermanın umum muvacehesinde okutulması için, 'Abbās'ın muvafakatini istihsale muvaffak oldu. 'Abbās Paşa'ya, bu mutavaatından ve malî yardımından dolayı, mükâfat olarak, idama mahkûm katilleri istizansız idam ettirmek salâhiyeti — evvela yedi sene için, ondan sonra da hayatı müddetince — verilmiştir. Bundan başka ahaliyi angaryada çalıştırmak ve askerî hizmete çağırabilmek ve Mehmed Ali ailesini idare edebilmek hakları da kendisine tevcih olunmuştur. Halbuki zalim ve vesveseli 'Abbās Paşa Mehmed Ali ailesi erkânı hakkında zaten pek insafsızca muamelelerde bulunmakta idi. Şu halde Bâbıalinin diplomatik muvaffakıyeti daha ziyade şekilden ibaret kalmıştır. Kırım muharebesi esnasında 'Abbās padişaha karşı sadakat ve istikametle hareket etmiş ve 15.000 askerle Mısır donanmasını onun emir ve hizmetine vermişti.

Mısır'ın dahilî idaresine gelince, 'Abbās mahdud düşünceli ve zekâsız bir müteassıp gibi hareket etmiş ve Avrupa medeniyetini Mısır'a sokmak için iki selefinin ihtiyar ettikleri pahalıya mal olan tecrübe'erden vaz geçmişti. Fakat

1 'Abbās Paşa Abdülmecid'e teşekkür için İstanbul'a geldiği zaman, ubdesine, vezaretin fevkında olarak, sadrazamlık rütbesi tevcih olunduğu vak'a-nüvis Lâtîf tarihinde zikredilmiştir (bk. Laṭīf, *Tārīḫ*, I, 122—123).

onun bu hareketi tasarruf maksadı ile değil, ancak frenklere olan nefret ve kültüre olan husumetinden ileri gelmiştir. Günden güne vesvesesi ve huşuneti artan 'Abbās, çölde mutasarrıf olduğu Benha 'l-'Asal kasrına çekildi. Bu kasır Kahire'ye uzak değildir. 'Abbās orada, 1854 senesinde, belki de zehirlenmiş olarak, birdenbire ölmüştür.[1] Yerine Mehmed Ali'nin dördüncü oğlu ve kendi amcası Sa'īd Paşa geçmiştir. (J. OESTRUP.)

ABBAS II. 'ABBĀS II. (ḤILMĪ), Mısır'ın (son) hidivi olup, Tevfik Paşa ile eşi Emine hanımdan 1 cemaziyelahır 1291 (16 temmuz 1874) de İskenderiye'de Nimre Telāte sarayında dünyaya gelmiştir. Yarı şark yarı avrupa usulünde ihtimamlı bir tahsil görmüştür. Babası onu evvelâ, kardeşi Muḥammed 'Alī (doğm. 1292 = 1875) ile birlikte, tahsil için Potsdam'a göndermeği tasavvur etmişse de, siyasî sebeplerden dolayı, bu tasavvurdan vaz geçmiş ve Viyana'daki Theresianum mektebini tercih eylemişti. Orada iki kardeş esaslı, hâl ve mevkilerine uygun, bir tahsil görmüşlerdi. Babası 7 kânun II. 1892 de birdenbire öldüğünden, ertesi günü Bâbıâli 'Abbās'ı babasının yerine hidivliğe tayin etmişti. Birkaç gün sonra 'Abbās Paşa Kahire'ye muvasalat etti; 27 şa'ban 1309 (27 mart 1892) tarihli hidivlik fermanı da Kahire'de 14 nisanda merasimle okundu. Akabinde bu fermanın muhteviyatı İngiltere'nin Mısır'daki mümessili, sonradan Lord Cromer namını alan, Sir Evelyn Barig ile Mısır hükûmeti arasında notalar teatisine sebep olmuştur. Mısırlı olmıyan bir kısım müşavirlerinin nüfuzuna kapılmış olan 'Abbās Paşa ingilizlere muhalif bir siyaset takibine başlamış ve 1882 senesi vak'alarının ihdas ettiği vaziyeti ve bir kaç senedenberi Lord Cromer tarafından memleketin dahilî siyasetine metanetle verilmiş olan ingilizleştirme istikametini asla nazara almak istememişti. Bundan ardı arkası gelmiyen ihtilâflar çıktı. Daha nisan ayında Mısır kuvvetlerinin serdarı Sir Grenfell çekilmeğe mecbur olmuş, yerine H. Kitchener getirilmişti. „Millî" denen yeni cereyan, müteaddid şekiller altında, gazetelerde, hayır cemiyetlerinde, arap lisanının tercihinde ve arapçayı ecnebi kelimelerinden temizlemekte tecelli ediyordu. 'Abbās Paşa'nın hidivlik makamına gelmesinden bir sene sonra, onunla Mısır'ı işgal etmekte olan devlet arasındaki ihtilâf bütün şiddeti ile meydana çıktı. Nazırlar reisi, Muṣṭafā Paşa Fahmī, hastalıklı bir adamdı. 'Abbās Paşa onun yerine münevver, inatçı ve

1 Kāmil Paşa'ya göre, 'Abbās Paşa'yı çerkes köleleri, istedikleri ağır bir cürmün cezasından kurtulmak için, odasında bastırarak öldürmüşlerdir (*Tārīḫ-i siyasī-i Devlet-i Osmāniyye*, s. 227—233)

halis bir türk olan Faḫrī Paşa'yı geçirmek istedi. Lord Cromer Faḫri Paşa'nın tayinini red ve bundan böyle yapılacak her tayinde kendi reyinin alınmasını talebetti. Bu ihtilâf 1893 senesi kânun II. ortasına doğru, işgal ordusunun harekete getirilmesini düşündürecek dereceye kadar, şiddetlendi. Bununla beraber işin o derece ilerisine gidilmedi ve 18 kânun II. de Riyāż Paşa'nın teşkil ettiği nazırlar heyeti iki tarafça da kabul olundu. 'Abbās Paşa'nın hoş görülmiyen bir müşaviri olan isviçreli Rouiller Bey'e mezuniyet verildi; fakat daha sonra bu zat azledildi. İngiliz askerî işgal kuvvetleri takviye edildi. Bununla beraber bu mücadele uzun müddet muhtelif sahalarda, idarede, matbuatta ve tedrisatta devam etti. 'Abbās Paşa temmuzda İstanbul'a gitti. Bâbıâlinin yardımına mazhar olacağını ümid etmişti; fakat istediğini elde edemeksizin, geri döndü; Mısır'ın padişaha arzolunan istirhamları neticesiz kalmıştı. O devirde arap matbuatındaki tezahürat arasında, radikal *Ustāẕ* gazetesi ve Sayyid al-Bakrī ile „Fallāḥ" Sulaymān Hazzā'ın *Times*'te münteşir mektupları zikre lâyıktır. Yavaş yavaş mücadele şiddetini kaybetti. 'Abbās Paşa 1894 ten itibaren her sene Avrupa'da, ekseriya İsviçre, Fransa ve İngiltere'ye bir seyahat yapmağı âdet edinmişti. Yaptığı ilk siyasî hamlenin uğradığı muvaffakıyetsiliğe bakarak, 'Abbās Paşa'nın istidatsız, kabiliyetsiz ve mahdud fikirli bir adam olduğu neticesi çıkarılmamalıdır. Avrupa ile olan temas ve münasebetlerinden, şarkın dar zihniyetine yeniden düşemiyecek derecede, istifade etmişti. 'Abbās Paşa samimî müslüman olup, dinin ruhunu şeklinden üstün tutar. 'Abbās Paşa'nın edebî kültürü vardır: türkçe, arapça, fransızca, almanca ve ingilizce bilir. Kır ve çöl hayatından çok hoşlanır; ahırlarında topladığı güzel atları ve kıymetli develeri sever. Eğer içinde bulunduğu siyasî vaziyet onu atalete mahkûm etmiş olmasa idi, her halde halkın fikrî ve içtimaî yükselmesine faydalı bir tarzda çalışabilirdi.[1] (K. VOLLERS.)

ABBAS. 'ABBĀS, Rey şehrinin hâkimi, son Selçuklular zamanında nufuzlu bir emîr olup, sultan Mas'ūd'un emri ile, 541 (1147) senesinde idam edilmiştir. Emîr Cavhar'in kölesi olan 'Abbās, efendisi namına, Rey şehrini idare etmişti. Fakat emîr Cavhar'in ismā'īlîler tarafından katledilmesi üzerine, 'Abbās şehrin idaresini eline almış, Cavhar'in intikamını almak

1 Cihan harbinin başlaması üzerine (1914), İngiltere Osmanlı devletinin Mısır üzerindeki hâkimiyetini nihayete ermiş saydığı ve 'Abbās Hilmī Paşa da, o sırada İstanbul'da bulunduğu cihetle, hidivlikten fiilen ayrılmış ve fakat Türkiyece bu arzlar Lozan muahedesine kadar (24 temmuz 1923) tanınmıştır.

için, ismâ'ilîler'e karşı bir imha harbine girişerek, rivayete göre, yüz bin kişiyi öldürtmüştü. 'Abbâs-da, Büzâ'eh: [b. bk.] ve 'Abd al-Raḥmân Ṭağayrak [b. bk.] gibi, Selçuk devletinin en kudretli emîrlerinden olmuştu. Bizzat sultan dahi, onlara karşı duracak kadar, kendinde kuvvet bulamıyordu. Nihayet sultan, evvelâ Ṭağayrak'ı öldürterek ondan kurtulduğu gibi, 'Abbâs'ı da, yanına çağırtarak, ortadan kaldırmıştı.

Bibliyografya: *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoucides*, II, 191, v. dd. İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), XI, 50 v. dd.

(M. Th. Houtsma.)

ABBAS. AL-'ABBĀS B. 'ABD AL-MUṬṬALİB, Peygamberin amcasıdır. Künyesi ABU 'L-FAḌL'dır. Peygamberden ancak üç yahut, İbn Ḥacar'e göre, iki yaş büyüktü. Tüccardan olup, bu hususta kardeşleri Abū Ṭālib ve 'Abd Allāh'ın aksine olarak, büyük bir servet kazanmıştı. Faizle para ikraz ederdi; Ṭā'if'te bir bahçesi vardı. İbn Hişām (s. 953) ve Ṭabarî'ye göre (I, 1739), ticaret seyahatlerine eski hükümdarların neslinden gelmiş bir insan azameti ile çıkardı. Ona sikāyet hakkı (hacılara su dağıtmak vazifesi) tevcih olunmuştu. Rivayete göre, Zemzem suyuna Ṭā'if'teki bahçesinden gelen kuru üzümleri atarmış. Mamafih kendisi hakkında naklolunan rivayetlere tetkiksiz itimat etmemelidir; zira 'Abbāsî taraftarları, zaman ile, onun şan ve şerefine hizmet için, birçok hadisler uydurmuşlardır. Peygamberin Mekke'de bulunduğu müddetçe, 'Abbās'ı dinî harekete muhalif olarak gösteren rivayetlerde ittifak vardır.

Bununla beraber 'Abbās, Peygambere şiddetle düşman olanların husumetlerine iştirak etmemişti. Bundan dolayı, Abū Ṭālib ölünce, yeğeninin tabiî hâmisi kendisi oldu; mevsuk olmamakla beraber, 'Abbās'ın 'Aḳaba içtimaında, rivayete göre, Peygamberin davasını müdafaa etmiş olması imkânsız sayılmaz. Bedr muharebesinde 'Abbās'ın mekkeliler safında harp etmiş ve esir düşmüş olması nahoş bir vak'adır. Fakat bu vak'anın çirkinliğini hafifletmek için, mekkelilerin, kendisini arzusu hilâfına, sefere sürükledikleri iddia olunmuştur. Bundan başka bu hikâye onun lehinde muhtelif fıkralarla süslenmiştir; meselâ bir meleğin yardımı ile esir edilmiş olduğu, ve, Peygamberin, amcasının zincirde olduğunu düşündükçe, gözüne uyku girmediği rivayet edilmiştir. İbn Hişām, 'Abbās'ın fidye verilerek esaretten kurtulması hikâyesi hakkında birşey söylemiyor. Bundan başka, fidyesi verilince, 'Abbās'ın Mekke'ye döndüğü muhakkaktır. Fakat rivayete göre, 'Abbās islâmı kabul etmişti; yalnız ihtidasını malî menfaatleri dolayısı ile, bir zaman için gizli tutmuştu; hattâ onun, Medine'ye gidip yerleşmek arzusunda bulunduğu halde, Peygamberin ısrarı üzerine, Mekke'de kaldığını rivayet ederler. 'Abbās Mekke'de âtıl oturmamak için, Peygamberin orada bulunan tarafdarlarını himaye etmekle kalmamış, kureyşîlerin muharebe plânlarını da Peygambere gizlice bildirmişti. Bu hâl ona büyük bir meziyet gibi atfolunuyor. Bu keyfiyet yalnız mümkün değil, belki de sihhate kariptir; filhakika aklî ve dinî meselelere karşı lâkayıt olan bu zat yeğeninin gittikçe artan kudretini memnuniyetle görmüş ve içinden kendisi ile işbirliği yapmak istemiştir. Binaenaleyh Ḫaybar'in fethi 'Abbās'a gizlice haber verildiği vakit, sevinmiş olduğu hakkındaki rivayet tarih bakımından pek mümkündür. Hieretin 7. (628/629) senesinde Peygamber Mekke'yi ziyarete geldiği vakit, 'Abbās baldızı Maymūna'yi ona vermişti. Ertesi sene Peygamber Mekke üzerine yürüdüğü vakit, 'Abbās vaziyetini açığa vurarak, şehre gelmesinden evvel ona iltihak etmişti. Fakat 'Abbās'ın o vakit Abū Sufyān'ı himayesi altına almış olmasına dair rivayet uydurmadır. Mekke'de Peygamber onun sikāyet imtiyazını uhdesinde bıraktı. Ḫunayn gazvesinde 'Abbās Peygamberin yanında idi. Bu gazvenin mes'ut neticesini Peygamber amcasının gür sesine borçludur. Vāḳidî'nin rivayetine göre, Bizans'a karşı açılan büyük seferin tecḥizatına 'Abbās kendi kesesinden yardım etmişti. Peygamberin gasil hizmetinde bulunanlar arasında 'Abbās dahi vardır. Bundan sonra 'Abbās'tan az bahsolunur. Fāṭma, mirasını istemek için, Abū Bekr'in yanına gittiği vakit, 'Abbās Fāṭma'ya refakat etmişti. 'Omar zamanındaki büyük ganaimden 'Abbās'ın da hissesi vardı. 'Abbās bu halife zamanında Medine'deki mescidin tevsii için, evini hibe etmişti; fakat şiddetli bir kuraklık esnasında, duası ile yağmur yağdırmış olması, 'Abbās tarafdarlarının uydurduğu bir hikâye gibi telâkki edilebilir. Yaşının bu devirde ne kadar ilerlemiş olduğu düşünülürse, arap ordusunun şarkî Ürdün'de bulunduğu zaman, orada olması bile pek şüphelidir. Fakat iranlılara karşı açılan seferde, rivâyete göre, muharebe mevkiine bizzat gitmekten 'Omar'i vazgeçirmişti. 'Omar'in yerine gelecek halifenin intihabına iştirâk etmemesi hakkında, 'Alī'ye nasihat ettiği halde sözünü dinletemediğini de rivayet ederler. 'Abbās Medine'de 32 (652/653) senesinde vefat etmiştir. Diğer rivayetlere göre, 34 senesinde ve 88 yaşında irtihal eylemiştir. 'Abbāsî halifeleri onun oğlu 'Abd Allāh'tan [b. bk.] gelmiştir.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenf.) *tür. yer.*; İbn Ḥacar, *Işāba*, II, 668 v.d.; Navavî (nşr. Wüstenf.), 331 v.d.; Ṭabarî, I, *tür. yer.*; Belāẕorî (nşr. de Goeje), s. 6, 28, 56, 255; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 47; Vāḳidî, *Kitāb al-Maġāzî* (Wellhausen), *tür. yer.*; Goldziher, *Muhamm. Stud.*, II, 108, v.d.; Nöldeke, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, III, 21—27. (Fr. Buhl.)

ABBAS. 'ABBĀS B. ABİ 'L-FUTŪḤ (1115—1154), tam ismi ile AL-AFḌAL RUKN AL-DİN ABU 'L-FAḌL 'ABBĀS B. ABİ 'L-FUTŪḤ B. TAMİM B. MU'İZZ B. BĀDİS AL-ṢINHĀCİ, şimalî Afrika'da Banî Bādîs [b. bk.] namı ile maruf hükümdar sülâlesinden gelmiştir; 509 (1115) senesinden biraz evvel doğduğu zannolunur; zira o sene henüz süt emer bir çocuktu. Babası o vakit hapiste bulunuyordu; 509 dan itibaren İskenderiye'ye sürülmüş ve kendisine zevcesi Bullāra ile oğlu küçük 'Abbās refakat etmişlerdi. Abu 'l-Futūḥ'un vefatından sonra dul kalan Bullāra, inhilâl hâlinde bulunan Fatimîler devletinin, İskenderiye ve Buhayra kumandanı sıfatı ile, en kuvvetli erkânından biri olan 'Alī b. Sallār ile evlenmişti. Halife al-Ẓāfir bi-Amr Allāh emîr İbn Maṣāl'ı bir zamandan beri münhal bulunan, vezaret makamına tayin ettiği vakit (544 = 1149/1150), İbn Sallār isyan etmiş ve kendi askerî kıt'alarının başında Kahire üzerine yürüyerek, vezareti kendi uhdesine vermeğe halifeyi icbar etmişti. Bu karışıklıklar esnasında 'Abbās, ilk defa olarak, siyasî sahnede göründü. 'Abbas üvey babasının tarafını tutmuştu; bu zat 'Abbās'ı firar hâlinde olan İbn Maṣāl'ın takibine memur eylemişti. İbn Maṣāl maktul düşmüş ve 23 zilkade (24 mart 1150) de İbn Sallār Kahire'ye girmişti. Müteakip senelerde 'Abbās Kahire'de halifenin sarayında yaşamış ve oğlu Naṣr, halifenin büyük teveccühüne mazhar olmuştur. Fatimîlerin Suriye'de hâlâ tasarrufları altında bulunan Askalan kalesindeki garnizonun, mutad üzere, değiştirilmesi icabettiğinden, 'Abbās o garnizona kumandan tayin edildi (548 senesi başı = 1153 senesi ilk baharı). Bununla beraber 'Abbās, daha Suriye'ye varmadan, henüz Mısır topraklarındaki Bilbîs'te bulunurken, kurtarılamayacak olan ileri bir mevkiin müdafaası için, kendi askerlerini yok yere harcetmekten ise, hem üvey babasını öldürmeği ve hem de vezareti ele geçirmeği kararlaştırdı. Bu hususta, kendisine refakat etmekte olan suriyeli emîr Usāma b. Munḳiẕ'ın nufuzuna kapılmış olması muhtemeldir. Usāma bunu ve bundan başka 'Abbās'ın hayatında tahaddüs eden vak'aları, etraflı olarak, hâtıratında yazmaktadır. Hâtıratında bu işte oynadığı iki yüzlü rolü gizlemeğe ve mazur göstermeğe çalışmamıştır. Çünkü hayasızca çevrilen bu gibi entrikaların âdet olduğu bir devirde yaşıyordu. Hattâ, biraz da mübalağa ederek, kendisini bu vak'anın hakikî mürettibi gibi göstermiştir. Her hâlde netice şu oldu ki, 'Abbās'ın oğlu Naṣr Kahire'ye gizlice döndü ve pek mergubu olduğu halifenin muvafakatini alarak, üvey büyük babası İbn Sallār'ı 6 muharrem 548 (3 nisan 1153) de öldürdü. 'Abbās da çarçabuk Kahire'ye dönerek, vezareti ele aldı. Bu esnada, sıkı sıkıya muhasara ve tazyik olunan Askalan, frenklerin eline düşmüştü (27 cemaziülevvel 548 = 20 ağustos 1153). 'Abbās, bu suretle ele geçirdiği makamdan uzun müddet müstefid olamadı. Halife pek ziyade tuttuğu Naṣr'ı, vezirlik için, tercih ediyordu. Halbuki Naṣr ise, babasını öldürmeği zihninden geçirmekte idi. Diğer taraftan da 'Abbās'ın Naṣr aleyhine kışkırtıldığı zannolunuyor. Tarihî malûmat psikolojik vak'aları pek müphem bir tarzda gösteriyor. Usāma'nin bu sırada uzlaştırıcı rolünü ifa ettiği ve iki ateş arasında kalacağından korkmağa başladığı anlaşılıyor. Nihayet baba ile oğulu, müşterek bir hareket için, uzlaştırmağa muvaffak oldu ve bunun üzerine her ikisi, halifenin entrikalarına kurban olmaktansa, onu öldürmeğe karar verdiler. Naṣr halifeyi evine davet ederek, 549 senesi muharreminin son günü öldürttü (16 nisan 1154). 'Abbās halifenin en yakın akrabasından olan erkekleri, bu cinayetten mes'ul tutarak, katletmiş ve saltanat tahtına halifenin sabî oğlu al-Ẓāfir'i, al-Fā'iz bi-Naṣr Allāh unvanı ile, oturtmuştu. Bu muamele ve hareketler saray ve ahaliyi galeyana getirdi; Kahire'nin cenubundaki askerin başında bulunan ve herkesçe sayılan kumandan Ṭalā'i' b. Ruzzīḳ'a haber gönderildi. Umumun menfuru olan 'Abbās artık yerinde tutunamamış, Naṣr ve Usāma ile birlikte, Suriye'ye kaçmıştır. Bundan haberdar edilen frenkler de onları al-Muvaylih civarında bastırarak, 'Abbās'ı öldürmüşlerdir. (23 rebiülevvel 549 = 7 haziran 1154).

Bibliyografya: Usāma b. Munḳiẕ (nşr. H. Derenbourg), II, 5, 13—20 (trc. ve izh., I, 220. v.d., 238—258); İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), XI, 93, 94, 122, 125—128 (*Recueil des Hist. or.*, I, 475, 486 v.d. 490—494; Abū Şāma, *Kitāb al-Ravżatayn*, Kahire, 1287/1288, I, 97 v.d. (*Recueil*, IV, 78 v.d.); İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 74 v.d.; Abu 'l-Fidā' (*Recueil*, I, 28, 30); Abu 'l-Maḥāsin (*Recueil*, III, 505 v.d., Sibṭ b. al-Cavzī'ye göre); İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 496. 525; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 30; Reinaud, *Extraits des Hist. arabes, relat. aux guerres des croisades*, yeni tab., s, 500 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 297 v.d.; Wüstenfeld, *Gesch. d. Faṭimiden-Chalifen*, s. 314

v.dd.; Stanley Lane-Poole, *History of Egypt*, 171 v. dd.; Marcel, *Égypte*, Chap. XI; Derenbourg, *göst. yer.* (C. H. BECKER.)

ABBAS. 'ABBĀS B. AḤNAF. [Bk. IBN AL-AḤNAF.]

ABBAS. AL-'ABBĀS B. 'AMR AL-ĠANAVĪ, hicretin III. asrı sonlarına doğru (900) 'Abbāsî halifelerinin maruf bir kumandanı ve valisidir; bilhassa Ḳarmaṭîler tarafından mağlûp ve esir edilmesi ve nihayet serbest bırakılması ile tanınmıştır. 'Abbās Raḳḳa havalisinde doğmuştur. Yamāma ve Baḥrayn valisi olduğu için, onu halife Mu'taẓid Ḳarmaṭîlerin meşhur reisi Abū Sa'îd al-Cannābî'ye karşı göndermişti. Fakat kanlı bir muharebeden sonra, 287 senesi recebinin sonunda (900 temmuz nihayeti) Cannābî tarafından esir edilmişti. Ḳarmaṭîler, diğer bütün esirleri katlettikleri halde, yalnız 'Abbās'ı halifeye haber göndermek üzere, sağ bırakmışlardır. J. de Goeje bu vak'ayı (*Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*, 2. tab. 37 v.d.), başlıca kaynaklara göre, tafsilâtı ile tesbit etmiştir. 'Abbās bundan sonra mühim bir rol oynamamıştır; 289 (901/902) da halife Muktafî'nin tahriki ile, Badr'in kendi aleyhine dönen kumandanları arasına girdi. Bundan sonra Isfahan cıvarında Ḳumm ve Ḳāşān şehirlerini bir müddet idare ettiği anlaşılıyor. Hayatının sonlarında Diyār Muẓar'ın askerî valisi idi. 'Abbās buranın merkezi olan Raḳḳa'da 305 (917/918) de ölmüştür. Yāḳūt'un (*Mu'cam*, IV, 114 v.dd.) zikrettiği Ḳaṣr al-'Abbās bunun ismine izafe edilmiştir.

Bu 'Abbās, Ṭabarî (III, 2190) ve Abu 'l-Maḥāsin (II, 195)'in hadım Mu'nis'e refakat eder gösterdikleri ve fihristlerinde aynı şahıs olarak zikrettikleri, 'Abbās b. 'Amr ile karıştırılmamalıdır.

Bibliyografya: Ṭabarî, III, 2193, 2196 v.d.; 2210; 'Arîb (nşr. de Goeje), s. 69; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), VII, 358; VIII, 42, 344 v.d.; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynb. ve Matth.), II, 128; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 745; de Goeje, *göst. yer.*

(C. H. BECKER.)

ABBAS. AL-'ABBĀS B. AL-ḤASAN B. AḤMED B. AL-ḲĀSİM B. 'ABD ALLĀH B. AYYŪB AL-CARCARĀYÎ ABŪ AḤMED, 250 (864) de doğmuş, 296 (908) da öldürülmüştür. Halife al-Muktafî bi-'llāh'ın 291 (904) den itibaren veziri olmuştu; 'Abbās bu makama, selefi al-Ḳāsim b. 'Ubayd Allāh'ın [b. bk.] ölümünden sonra ve 'Alî b. 'Îsā'nın vezerati reddetmesi üzerine, geçmişti. Bu intihap iyi bir şey olmamıştı; zira 'Abbās değersiz bir adamdı; hükûmet işlerini ihmal ediyordu ve yalnız kendi eğlencesini düşünüyordu. Gururu kendisine bir çok düşmanlar kazandırmıştı. 'Abbās kendi sukutunu, İbn al-Mu'tazz'a [b. bk.] muhalefeti ile, bizzat hazırlamıştı. Şöyle ki Muktafî'nin bir hastalığı esnasında, nüfuzlu memurların çoğu al-Mu'tazz'ı tahta vâris olarak ilân etmek istemişlerdi; fakat 'Abbās bu teşebbüsü boşa çıkarmıştı. Al-Muktafî iyileşince, 'Abbās'ın nüfuz ve tesiri ile, yerine halef olarak değersiz al-Muḳtadir bi-'llāh'ı tayyin etti. Bu zat 295 (908) te hilâfete geçtiği zaman, 'Abbās'ı vezaret makamında ipka etmişti. Fakat İbn al-Mu'tazz'ın tarafdarları kastlarından vaz geçmiyerek, 'Abbās'tan kurtulmağa karar verip, onu öldürtmüşlerdir.

Bibliyografya: Hilāl al-Ṣābi', *Kitāb al-Vuzarā'*; *'Arîb* (nşr. de Goeje), s. 19 v.d.; *al-Fahrî* (nşr. Ahlwardt), s. 304; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 539. v.d.; Loth, *Über Leben and Werke des 'Abdallah ibn ul Mu'tazz*, s. 24 v. dd. (M. TH. HOUTSMA.)

ABBAS. AL-'ABBĀS B. AL-ḤASAN (al-Ḥusayn?) AL-ṢİRĀZÎ ABU 'L-FAẒL, al-Muhallebî'nin [b. bk.] vefatından sonra (352=963), Büveyhîlerden Mu'izz al-Davla tarafından, İbn Fasāncas ile birlikte, hükûmetin idaresine tayin edilmişti. Hükümdarın vefatı üzerine (356=967), oğlu Baḫtiyār, kendisini vezir olarak ipka etti ise de, bir müddet sonra vezirin, gerek kendisinden ve gerek maiyetinden para sızdırmak maksadı ile, 358 de kısa bir zaman için onu azlettikten sonra, tekrar memuriyetine iade etti. Dört sene sonra (362=973) gene azledilmiş ve az sonra ölmüştür. Söylendiğine göre, vezareti zamanında, herkesten para sızdırması ve zulüm ve şiddet göstermesi yüzünden, umumun nefretini celbetmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), VIII, 405 v.dd.

(M. TH. HOUTSMA.)

ABBAS. AL-'ABBĀS B. AL-MA'MŪN, al-Mu'taṣim zamanında hilâfet makamına hak iddia eden bir zattır. Babası olan halife al-Ma'mūn onu 213 (828/829) te Elcezire ve havâlisi valiliğine tayin etmiştir; Bizans ile vukua gelmekte olan muharebelerde büyük bir şecaat gösterdi. Al-Ma'mūn 218 (833) de ölünce, kardeşi Abū İsḥāḳ Muḥammed al-Mu'taṣim bi-'llāh, müteveffanın vasiyeti üzerine 'Abbāsî tahtına geçti. Bununla beraber al-Ma'mūn'un rumlara karşı hareketi için toplamış olduğu ordu al-'Abbās'ı halife ilân etmek istedi; fakat kendisi ordunun arzusuna mümaşaata temayül göstermedi ve amcasına biat etti. Bundan sonra yeniden orduya döndü ve hoşnutsuzluğu teskine muvaffak oldu. Bunun üzerine halife, kendi mevkiini sağlamlaştırmak maksadı ile, bir

çok ihtiyat tedbirleri aldı; al-Ṭuvāna, Tyana, (krş. Seybold, *G G A*, 1920, s. 190) kalesini temelinden yıktırdı, Bizans ile harbe nihayet verdi ve orduyu terhis etti. Daha sonra, yeniden teşkil olunan türk hassa alaylarına Mu'taṣim tarafından gösterilen tevecüh ve iltifat üzerine, Ma'mūn'un vefatından beri birçok defalar mesele çıkaran arap efradı serkeşlik göstermeğe başladılar.

Mu'taṣim'ın hizmetinde bulunan 'Uṣayf b. 'Anbasa adındaki bir arap kumandanı, ordunun hoşnutsuzluğundan istifade ederek, halifeyi öldürmek ve 'Abbās'ı tahta geçirmek maksadı ile, bir suikast tertibine teşebbüs etmek istedi. 'Abbās buna kapıldı. Fakat fesat keşfolundu ve mürettiplerin bu teşebbüsleri onların hayatlarına mal oldu; al-'Abbās, Manbic'te mahpus iken, 223 (838) te öldü.

Bibliyografya: Ṭabarî, III, 1081 v. dd.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), VI, 286 v. dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 296 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 520; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 558, 567 v.d., 581; Mas'ūdî, *Murūc*, (nşr. Paris), VII, 102 v.d., 136 v.d.; *Fragm. Hist. Arab.* (nşr. de Goeje ve de Jong), *tür. yer.*; *Kitāb al-Aġanî*, bk. Guidi, *Tables Alphabétiques*; Bury, *A History of the Eastern Roman Empire*, 258, 473, 474. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABBAS. AL-'ABBĀS B. MİRDĀS B. ABÎ 'ĀMİR, ABU 'L-'ABBĀS künyesi ile de anılan 'Abbās, Sulaym kabîlesinden bir şair olup, sahabeden idi. Babası Mirdās'ın sonraları aynı kabîlenin meşhur kadın şairi al-Ḫansā' ile evlenmesinden dolayı, 'Abbās'ı çok kimseler bu kadının çocuğu olarak gösterirler. Fakat bu bir hatadır. „Żimād" adlı put bu ailenin elinde idi. Bu ma'buttan dolayı, 'Abbās'ın islâmiyeti kabulü hakkında birtakım hikâyeler anlatırlar. Her halde 'Abbās'ın, diğer Sulaymîler gibi, islâmiyeti sırf Peygamberin ısrarına dayanamıyarak kabul ettiği muhakkaktır. Sulaymîlerin müslümanlığı kabulü hiçretin 8. (629/630) senesindedir; bununla beraber, 'Abbās Sulaymîlerin ekseriyetinden evvel islâmiyeti kabul etmiş olabilir. Zaten 'Abbās, putperest olduğu zaman bile, şarap içmekten sakınırdı. 'Abbās'ın Sulaymîlerden 900 (bu rakam 700—1000 arasında tehalüf eder) kişilik ağır bir süvari kolu ile iştirak ettiği Mekke'nin fethinden ve Ḥunayn muharebesi neticesi Havāzin'in itaatinden sonra, ganimetlerin taksimi sırasında „müellefe-i kulûb" ayrıca mükâfatlandırılırken, 'Abbās müslüman oluşunun maddî saiklerini meydana çıkardı. 'Abbās da, yeni müslüman olmak dolayısı ile, hisse alanlar arasında bulunuyordu. Hissesini az bularak, söylediği birkaç mısra hicviye ile, onu çoğaltmağa muvaffak oldu. 'Abbās'ın sonraları ailesinin yanına, çöle çekildiği zannolunur; fakat şu muhakkaktır ki, 'Abbās ne Mekke'de ve ne de Medine'de yerleşmiştir. Gerek 'Abbās, gerek oğlu Culhuma, hadis râvilerinden olarak tanınmışlardır. 'Abbās 'Omar zamanında henüz hayatta idi. Bütün şiirleri bize kadar gelmemekle beraber, bir kaçı *Aġānî*'de ve İbn Hişām'ın *Sîgar*'inde muhafaza edilmiştir. 'Abbās bu şiirlerin çoğunda, yukarıda gördüğümüz gibi, kendisinin de iştirak ettiği Ḥunayn gazvesini anlatır. Krş. Abū Tammām, *Ḥamāsa*.

Bibliyografya: İbn Ḳotayba (nşr. de Goeje), 467 v.dd.; Navavî (nşr. Wünstenf.), 333 v.d.; *Aġānî*, XIII, 64 v.dd.

(N. RHODOKANAKİS.)

ABBAS. AL-'ABBĀS B. MUḤAMMED B. 'ALÎ B. 'ABD ALLĀH, halife Abu 'l-'Abbās al-Saffāḥ ile Abū Ca'far al-Manṣūr'un kardeşidir. 'Abbās 139 (756) da Malatya'nın istirdadına iştirak etmiş, üç sene sonra al-Manṣur tarafından Elcezire ve havâlisi valiliğine tayin ve 155 (772) te azledilmiştir. Siyasî rolünün ehemmiyetsiz olması, bunu takip eden devrin tarihinde isminin sık sık zikredilmesine mâni olmamıştır. Çünkü bilhassa ve bir çok defa Bizans'a karşı olan muharebelerde temayüz etmişti. Halife al-Mahdî'nin 159 (775/776) da Anadolu'ya karşı göndermek maksadı ile toplattığı ordunun başına geçirilmiş ve uhdesine verilmiş olan işi büyük muvaffakiyetle başarmıştır; 186 (802) da vefat ettiği söylenmektedir.

Bibliyografya: Ṭabarî, III, 121 v.dd.; Belāẕorî (nşr. de Goeje), s. 184 v.d.; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 461 v.dd; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), V, 372 v.dd; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 35, 97; Mas'ūdî, *Murūc*, Paris, VI, 266; IX, 64 v.d.; *Fragm. Hist. Arab.* (nşr. de Goeje ve de Jong,) 225, 227, 265, 275, 284; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynboll ve Matthes), I, bk. indeks; *Kitāb al-Aġanî*, bk. Guidi, *Tables alphabétiques*.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABBAS. AL-'ABBĀS B. AL-VALÎD, emevî kumandanı olup, halife Valîd I.'in oğludur. 'Abbās, Emevîlerin bilhassa Bizans'a karşı yaptığı sürekli harplerde gösterdiği cesareti ile şöhret almıştır. Arap ve Bizans membaları tafsilât bakımından her zaman birbirine uymaz. Amcası Maslama b. 'Abd al-Malik ile birleşen 'Abbās, Valîd I.'in hilâfeti başlangıcında, Kappadokya'nın en mühim kalesi olan Tuvana'yı zaptetti. Bu esnada müslümanların cesaretleri kırılmağa başlamış olduğundan, harp vaziyetini düzeltmek ve kaçanları durdurmak

için, 'Abbās 'ın büyük bir cesaret göstermesi icabetti; bizanslıların ricat ederek kapanmağa mecbur kaldıkları şehir, hemen kuşatıldı ve uzun bir muhasaradan sonra, teslim oldu. Arap kaynakları kal'anın 88 senesi cemaziyelâhırında (707 mayıs) düştüğünü söylerler. Fakat bizans menbaları bunun iki sene sonra olduğunu kaydeder. Arap tarihleri müteakip zamanlarda bu iki kumandanın, birleşerek veya biribirinden ayrı olarak, yaptıkları bir çok muharebeleri zikrederler. Kilikya 'daki Sebastopol (Elaeusa Sebaste) 'un 'Abbās ve 93 (712) te Amasya 'nın Maslama tarafından alınması, herhalde kayde değer en mühim vak'alardır. Bir sene sonra 'Abbās eski Pisidiya 'daki Antiochia (Yalvaç) 'yı da aldı. 'Abbās, birbirini takip eden harplerde, Maslama 'ye sadakatla yardıma devam etti. 'Omar II.'in ölümünden sonra, 101 (720) tarihinde Irak vâlisi Yazīd b. al-Muhallab Basra 'da tehlikeli bir isyan hareketine teşebbüs edince, evvelâ yalnız 'Abbās ve bilâhare Maslama, Yazīd 'e karşı gönderildi. Yazīd 102 (720) de, halifenin ordusuna karşı yaptığı bir muharebede öldürülerek, biraz sonra sükûnet temin edildi. Valīd II.'in hilâfeti zamanında, 'Abbās isyan fikrinde olan biraderine karşı gelmeğe çalıştı. Fakat saltanat harisi olan Yazīd buna kulak asmadı; bunun üzerine 'Abbās da, ister istemez, ona bi'at etmek zaruretinde kaldı. Sonra Marvān II. tarafından Ḥarrān 'da hapsedilmiş ve orada ölmüştür (132 = 750).

Bibliyografya: Ṭabarī, II, 1191 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 350 v.dd.; Belāẕorī (nşr. de Goeje), 170, 189, 369; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 510 v.dd.; Müller, *Der Islâm im Morgen- und Abendland*, I, 415 v.dd.; *Journ. of Hellenic studies* XVIII, 182 v.dd.

(K. V. Zetterstéen.)

ABBAS EFENDİ. 'ABBĀS EFENDİ, Bahā' Allāh 'ın [b.bk.] büyük oğlu ve bâbîler içinde Bahā' Allāh 'a iltihak etmiş ve bu sebeple kendilerine bahâîler denilmiş olan, cemaatin ruhanî reisidir. 'Abbās babasının vefatı üzerine, yerine geçti (1892). O da, babası gibi, Akkâ 'da oturuyordu. Bâbîliğe ait risalelerde ve kendi aralarında onu *Ġusn-i A'ẓam* diye anarlar. 'Abbās 'a *Āḳa-yi Sirr Allāh* dahi derler. 'Abbās Efendi, Bāb 'ın bir tarihini yazmıştır. Bu kitap Browne tarafından, *Travelles narrative to illustrate the episode of the Bāb* (Cambridge, 1891) namı altında, neşredilmiştir; krş. Browne, *Jonrn. of the Roy. As. Soc.*, 1892, s. 665. [Teşrin I. 1921 de Hayfa 'da vefat etmiş ve Kermel dağında defnedilmiştir.] (M. Th. Houtsma.)

ABBAS MİRZA. 'ABBĀS MİRZĀ, Fatḥ 'Alī Şāh 'ın büyük oğlu olup, zilhicce 1203 (eylûl 1789) te Nevā 'asabasında doğmuştur; 10 cemaziyelahır 1249 (25 teşrin I. 1833) da öldü. Annesi tarafından Fatḥ 'Alī Ḫan Ḳācār Davālu 'nun torunu idi. Meşhed 'de babasından evvel, çoktanberi çektiği böbrek urundan öldüğü sıralarda, *na'ib al-salṭana* (saltanat naibi) unvanı ile, Ḳacar 'lar tahtına vâris tayin edilmiş bulunuyordu. Vefatı, oğlu Muḥammed Mirza 'nın Herat 'ı muhasara ettiği zamana tesadüf eder. Muḥammed Mirza bir sene sonra Muḥammed Şāh namı altında, büyük babasının yerine geçti. 'Abbās Mirza 'yı tanıyan avrupalı seyyahlar, onun yüksek meziyetlere malik olduğunu söylemekte müttefiktirler. Askerliğe âşık idi; kumanda ettiği Azerbaycan ordusuna avrupa harp tekniğini soktu. Kendisi, bir nefer gibi, askerler arasına karışırdı. Disiplin hususunda gayet titizdi. Buna bizzat kendisi dikkat ederdi. İdare ettiği eyalette bütün halkın sevgisini kazanmıştı.

Bibliyografya: Muḥammed Ḥasan Ḫān, *Maṭla' al-şams*, Teheran, 1301, ilâve s. 5; Riżā Ḳulī Ḫān, *Ravżat al-Ṣafā-i Nāṣirī*, XI, 342; Dupré, *Voyage en Perse*, 1819, II, 235; Maurice de Kotzebue, *Voyage en Perse*, 1819, s. 131 v.dd.; Amédée Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, Paris, 1821, s. 170—174 (resmi de var); *Journ. of the Roy. As. Soc.*, 1834, s. 322. Krş. *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellesh.*, II, 401; XX, 294. (Cl. Huart).

'ABBĀSA. [Bk. ABBÂSE.]

'ABBĀSĀBĀD. [Bk. ABBASÂBÂD.]

ABBASÂBÂD. 'ABBĀSĀBĀD, muhtelif yer adları:

1. İran 'da Horasan bozkırının şimâl kısmında, şarktaki Sebzavār ile garptaki Şāhrūd arasında, bulunan yolun hemen hemen ortasında bir şehir. Bu şehir kuruluşunu, bu mevkie yüz gürcü ailesi yerleştirmiş olan, Şah 'Abbās I. 'a (1586—1628) medyundur. Tahkim edilen bu mevki, Şah 'Abbās 'ın plânlarına göre, İran 'ın şimâl-i şarkında bir merkez ve aynı zamanda, kendisinin buralardaki hâkimiyetini temin edecek bir istinat noktası haline gelecekti. Krş. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 333—336.

2. ve 3. Aynı adı taşıyan iki yer de Māzenderān mıntakası dahilinde ve Hazar denizinin cenûbunda bulunur. Bunlardan biri Salarrūd ovasında, diğeri de Maḥmūd Ḥusayn ırmağı üzerindedir. Krş. De Morgan, *Mission scientifique en Perse*, I, 357.

4. Orta çağda da mevcut olduğu bilinen bir başka 'Abbāsābād Tahran civarındadır; bk. Quatremère, *His. des Mongols de la Perse* (Paris, 1836), I, 204, 205, not 54.

5. İran 'da bir beşinci 'Abbāsābād, Meşhed cenûbunda, Efganistan hududu yakınlarındadır; 35° 20′ şimâl ve 60° 20′ şark tulü (Greenw.). (M. Streck.)

ABBASE. 'ABBĀSA, halife Mahdī 'nin kızı, halife Hārūn al-Raşīd ve al-Hādī 'nin hemşiresi. Suvayḳat al-'Abbāsa namı ile maruf mahal onun adına izafe edilmiştir. 'Abbāsa birbiri ardınca üç kocaya varmış ve bunların üçü de kendisinden evvel ölmüşlerdir. Bu keyfiyet Abū Nuvās 'a bazı hicviyeler söyletmiştir; şair bu şiirlerinde halifeye, bir haini öldürmek isterse, 'Abbāsa ile evlendirmesini tavsiye ediyordu. Bermekîlerin sukut ve idbarları tarihinde 'Abbāsa adı bir rol oynamaktadır; zira ona Ca'far b. Yaḥya al-Barmakī ile âşıkane bir macera isnat olunmaktadır. Ṭabarī 'nin de rivayet ettiğine göre, Hārūn hemşiresinin muhabbet ve refakatinden feragat edemediği gibi, Ca'far 'in de refakatinden vaz geçemiyordu; bunun için her ikisini birlikte yanında bulundurabilmek üzere, onları tamamen surî olarak birbirine nikâhlamıştı. Fakat onlar yalnız bu surî nikâhla kanaat etmediler. Nihayet Hārūn, onların çocukları dünyaya geldiğini öğrendiği ve haklarında deveran eden şayiaların doğruluğu sabit olduğu vakit, Ca'far 'i katlettirdi. Ṭabarī 'den evvel gelen bazı müverrihler bu vak'ayı zikretmiyorlar; bilhassa şuna dikkat etmelidir ki, Abū Nuvās 'ın beyitleri üzerine yazılan şerhler, 'Abbāsa 'nin kocalarının isimlerini haber verdiği halde, Ca'far 'in ismini söylemiyor. Fazla olarak Ṭabarī, bu hikâyeye kendi eserlerinde yer veren diğer vak'anüvisler gibi, bunu Ca'far 'in katline sebep olduğu rivayet olunan hadiselerden birisi olarak nakletmektedir. Daha sonraki tarihçiler ise, Ca'far ve 'Abbāsa 'nin aşk hikâyesini daha fazla süslemişlerdir. O kadar ki, İbn Ḫaldūn bu hikâyeyi şüpheli buluyor. Bununla beraber, bu hikâyeyi cerh için İbn Ḫaldūn 'un kullandığı deliller de tamamen mukni değildir. Farsça Ṭabarī 'de mevcut malûmata itimad olunmak lâzım gelirse, 'Abbāsa 'nin, Ca'far ile münasebette bulunduğu zaman,,yaşı kırktan fazla imiş. Muhakkak olan şudur ki, birinci zevci, Ca'far 'den on bir sene evvel ölmüştü; filhakika bu rakamlar bir gençlik macerasını her halde bahis haricinde bırakır. O halde bu hikâye içinde avamın muhayyilesinin bir eserini görmek makul gibi görünüyor; çünkü halk halifenin gözdesi olan vezirinin idbarını şairane bir şekle ifrağ etmek ihtiyacını duymuş olacaktır. Vakıa cahiliyet devrinde bir hükümdarın hemşiresi ile vezirinin izdivacına dair, Abbāsa ile Ca'far hikâyesine bir çok nokta-i nazardan benziyen bir hikâye vardır ki, bu hikâyenin Abbāsa-Ca'far vak'asına kolaylıkla nakil ve tatbik edilmiş olması ihtimali düşünüldükçe, yukarıki tahmin daha ziyade muhtemel gözüküyor. Bir çok menbaların 'Abbāsa hakkında rivayet ettikleri şeyleri bir kaç menba Hārūn 'un mevhum diğer iki hemşiresi olan Maymūna ile Fāḥita 'ye isnat etmişlerdir. En eski kaynaklar, Ca'far 'in ölümünden sonra, 'Abbāsa 'nin başına ne geldiğini yazmıyor; daha sonra gelen muharrirlerdir ki, onun akıbeti etrafında esrarengiz korkunç hikâyeler uydurmuşlardır. 'Abbāsa ile Ca'far 'in aşkı, arap muharrirleri kadar, avrupalı müelliflerin muhayyilesini de çok kere işgal etmiş ve onun adını taşıyan fransızca bir roman neşredilmiştir (1753); bu hikâyeleri pek yeni olarak 1904 te Aimé Giron ve Albert Tozza 'nın *Les nuits de Bagdad* 'ında tekrar görüyoruz.[1]

Bibliyografya: Abū Nuvās, *Dīvān* (nşr. İskandar Āşaf), s. 174; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 200; Muslim b. al-Valīd, *Dīvān*, s. 213, 304; *Aġānī*, XX, 32; İbn Ḳotayba (nşr. Wüstenf.), s. 193; Ṭabarī, III, 676; ayn. mll., farsça trc. Zotenberg, IV, 464; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), VI, 338; *Fragmenta historicorum arab.* (nşr. de Goeje ve de Jong), I, 307; sahte İbn Ḳotayba, *İmāma*, II, 330; İbn Badrūn (nşr. Dozy), s. 229; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynb. ve Matth.), I, 465, 481; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 129; İbn Abī Ḥacala, *Dīvān al-Ṣabāba* (*Tazyīn al-Asvāḳ* haşiyesinde), I, 54; İtlīdī, *I'lām al-Nās* (1307), s. 87; *Alf Layla va-L.* (nşr. Habicht), VII, 259; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 137; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 480; Chauvin, *Bibliogr. des ouvr. arabes*, V, 168.

(J. Horovitz.)

ABBASE. AL-'ABBĀSA, muhtelif yerlerin adıdır:

1. 'Arabī Paşa 'nın hezimeti ile meşhur olan ve aşağı Mısır 'da İsmā'īliyya ile Tell el-Kebīr şimendiferinin Abū Ḥammād istasyonu arasında, Delta 'da Vādī Tūmīlāt medhalinde, Şarḳiyya vilâyetinin Zaḳāzīḳ kazasında aynı isimle anılan bir nahiyenin merkezi olup, 2083 (25 tevabii ile 3844) nüfusu vardır. Bugün ehemmiyetsiz bir köydür; fakat orta zamanlarda 'Abbāsa, Suriye yolu üzerinde Mısır 'ın ilk şehri olup, orada bir av köşkü bulunması ve Mısır hükümdarlarının çoğuna eğlence yeri olması itibarı ile, az çok meşhurdu. Buranın tesisi 'Abbāsa bint Aḥmed bin Ṭūlūn 'a atfedilmektedir ve, söylendiğine göre, yeğeni olan kızın halife al-Mu'taḍid 'in sarayına gitmesi vesilesi ile kurulmuştur; diğerlerinin rivayetine göre de, 'Abbās b. Aḥmed b. Ṭūlūn 'Abbāsa 'de doğmuştur. Bu kasabanın, Tuluniler devrinin başlangıcına doğru yahut daha evvel, tesis edil-

1 Şark muharrirlerinden Cürci Zaydān, 'Abbāsa namı altında, aynı mevzua dair bir roman yazmıştır ki, Zeki Megamiz tarafından türkçeye çevrilmiştir.

miş bulunması çok muhtemeldir. Abu 'l-Maḥāsin'e göre (nşr. Juynb. ve Matth., II, 116 v.d.). Hārūn b. Ḥumāravayh orada öldürülmüştür. Daha sonra (375 = 985/986), 'Abbāsa, Muḳaddasī tarafından, pek mamur ve Fusṭāṭ'tan daha iyi inşa edilmiş diye vasfedilmektedir. En yüksek refah devresine Eyyûbîler, bilhassa Muḥammed al-Kāmil zamanında vasıl olmuştur. İnhitatı da Muḥammed al-Kāmil'in ikinci halefi Ayyūb al-Ṣāliḥ'in al-Ṣāliḥīya'yi tesis etmesi üzerine olmuştur. Bununla beraber, ortadan kalkmış olmadı; Memlûkler devrinin devamınca da mevcuttu ve, bir küçük kasaba olarak, şimdiye kadar da kalmıştır. Al-'Abbāsa ismi yanında *al-'Abbāsīya* adına da raslanır ki, bu isim şüphesiz aynı yere, yalnız eski muharrirlerce değil, son zamanlarda da verilmiştir. 'Abbāsīya Kahire'nin bir mahallesi olup, hidiv 'Abbās tarafından tesis edilmiştir ve 'Abbāsīya'nin = (Ḳaṣr) 'Abbāsa ile hiç bir alâkası yoktur.

Bibliyografya: Muḳaddasī (nşr. de Goeje), s. 196; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 599 v.d.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 232; İbn Duḳmāḳ, V, 56 İbn al-Cī'ān, s. 19; *Diction. géogr. de l'Égypte*, 1899.

2. Yukarı Mısır'da, Ḳenā vilâyetinin Ḳūṣ kazasında, 595 nüfuslu ehemmiyetsiz bir köydür (bk. *Diction. géogr. de l'Égypte*, v.s.).

(C. H. BECKER.)

'ABBĀSĪ. [Bk. ABBÂSÎ.]

ABBASÎ. 'ABBĀSĪ, Büyük 'Abbās I. zamanında basılmış gümüş bir İran sikkesi olup, iki İran *maḥmūdī*'si değerinde idi ve XVII. asrın ortasına doğru 97 santime tekabül ediyordu; 50 *'abbāsī* bir *tümen* (*toman*) teşkil ederdi ve 1660 ta 5 *'abbāsī* 9 lira tutardı. Bunu basmak için lâzım olan madeni elde etmek üzere, Marsilya'dan Türkiye tarikiyle ve ticaret sureti ile getirilen Meksika paraları eritilirdi; 2,5 *maḥmūdī* ve 5 *'abbāsī* kıymetinde meskûkât vardı; bu sonuncular mütedavil değildi; 1806 da *'abbāsī* mefruz veya hesap akçesi bir sikkeden ibaret kalmıştı ve kıymeti 40 santimdi.

Bibliyografya: P. Raphaël du Mans, *Estat de la Perse* (nşr. Schefer), s. 146, 192; Chardin, *Voyage en Perse*, IV, 278, Paris, 1711; Dupré, *Voyage en Perse*, II, 478, 482, Paris, 1819. (CL. HUART.)

ABBASÎLER. 'ABBĀSĪLER, muhtelif hanedanların adıdır:

1. Bağdad halifeleri, Peygamberin amcası al-'Abbās b. 'Abd al-Muṭṭalib b. Hāşim neslinden gelen, islâmın en meşhur hanedanı. 'Abbās'ın ahfadı, ilk dört halife ve Emevîler devrinde, araplar tarafından zaptedilen eyaletlerde çoğaldı. Peygambere olan akrabalıkları bunlara her yerde büyük itibar temin ediyordu. Bilhassa, o zaman bugünkünden çok daha geniş olan Horasan eyaletinde bir çok tarafdarları vardı. Abbasîlerde Emevîleri devirmek ve kendi ailelerini tahta çıkarmak fikri yavaş yavaş olgunlaşmıştı. Bu hedeflerine varmak hususunda, bilhassa devletin şark kısmında, bir çok tarafdarları olan ve hilâfete en çok hak sahibi olduklarını iddia eden halife 'Alī ahfadından yardım gördüler. Abbasîler çok büyük bir maharetle, Emevîlere karşı İran halkı ve şarktaki arap askerleri arasında birlikte faâl propaganda yapmak için, 'Alī evlâdının yardımını temin etmeğe muvaffak oldular.

Emevî hanedanının büsbütün ortadan kalkmasını faâl bir surette hazırlayan, 'Abbās'ın torununun çocuğu, Muḥammed b. 'Alī b. 'Abd 'Allāh b. al-'Abbās olmuştur. Muḥammed b. 'Alī'nin 124 ve 126 (742—744) yılları arasındaki ölümünden sonra, oğlu İbrāhīm başa geçince, Abbasîlerin kuvveti pek ziyade arttı. Uzun zamandan beri hazırlanan isyan, 129 yılı ramazan ayında (haziran 747) Horasan'da alevlendi ve sür'atle yayıldı. Halifenin ordusu yenildi; tali mütemadiyen emevî ordusundan yüz çevirdiği için, Abbasîler de yavaş yavaş kendilerini göstermeğe ve maksatlarını açığa vurmağa başladılar.

İbrāhīm halife Marvān II. tarafından 130 (748) da hapsedildi; fakat kardeşleri Abū Ca'far ve Abu 'l-'Abbās, onun yerine, Abbasîler fırkasının başına geçtiler ve, Kūfa'nin kıyam edenlere teslîminden sonra, 132 (749) de Abu 'l-'Abbās kendisini halife ilân etti. Marvān gösterdiği şecaate rağmen, 132 senesi cemaziyelahırında (kânun II. 750) büyük Zāb suyu kenarında mağlûp edildi; Mısır'a kaçmak istedi; fakat düşman arkasından yetişerek, onu bu defa perişan etti ve Marvān aynı senede öldürüldü. *al-Saffāḥ* „kan dökücü" lâkabını alan Abu 'l-'Abbās emevî hanedanını merhametsizce imha etti. Mamafih 'Abd al-Raḥmān b. Mu'āviya namında birinin kaçarak, İspanya'ya gitmesine mani olamadı ve 'Abd al-Raḥmān bilâhare orada, Kurtuba'da yeni bir emevî devleti kurdu.

Al-Saffāḥ'ın kardeşi ve halefi Abū Ca'far al-Manṣūr, hükûmet merkezi olarak Bagdad'ı seçti ve böylelikle hükûmetin sıklet merkezini daha şarka götürmüş oldu. Yeni bir hanedanın iktidar mevkiine geçmesi ilim ve fennin inkişafına ve sükûnet ve asayiş içinde memleketin umumî terakkisi üzerine kuvvetle müessir oldu. Bununla beraber, inkıraz alâmetleri çok geçmeden belirmeğe ve böyle Abbasîlerinki gibi muazzam bir devletin bir bütünlük halinde tutunabilmesinin imkânsızlığı gitgide açıkça görülmeğe başladı. Daha 172 (788) de 'Alī neslinden olan İdrīs b. 'Abd Allāh Fas'ta

müstakil bir 'Alavî devleti kurmuştu. Ḳayravān'da dahi karışıklıklar zuhûr etti ve orada asayiş İbrāhīm b. al-Aġlab tarafından iade edildiğinden, senevî bir vergi vermek şartı ile, eyaletin babadan oğula intikal etmek sureti ile, emaretini Hārūn al-Raşīd 184 (800) te ona vermek mecburiyetinde kaldı. Biraz sonra Horasan eyaleti de istiklâlini ilân etti. Oranın valisi olan faâl Ṭāhir Ẕu 'l-Yamīnayn, halifeye itaatten 207 (822) de istinkâf etti. Bilâhare 254 (868) ten beri Mısır valisi olan Aḥmed b. Ṭūlūn, Bagdad'ın sultasına aldırmayarak, Suriye'yi bile hâkimiyeti altına aldı. Bununla beraber, Tulunîler hanedanı 37 seneden fazla devam edemedi; Mısır ise, müteakip asır içinde, Abbasî halifelerinin hâkimiyetlerinden büsbütün kurtuldu.

Halife al-Mu'taşim (218—227 = 833—842), çoğu ücretli türk askerlerinden ibaret, bir ordu teşkil etmeğe karar vermek suretiyle, akibeti vahim bir adım atmış oldu. Bu ecnebi hassa askeri gittikçe cür'etini arttırdı; öyle ki 296 (908) da halife al-Muḳtadir bu askerin kumandanı olan hadım Mūnis'e *Amīr al-Umarā'* ünvanı ve, bu ünvan ile birlikte, hududsuz idarî salâhiyetler vermeğe mecbur oldu. Fatimîlerin sahneye çıkması ile halifelerin dinî hâkimiyeti bile tehlikeye düştü. Abbasîler 334 (945) te Büveyhler'in ve bir asır sonra 447 (1055) de de Selçukiler'in hâkimiyetleri altına girdiler. Bu türk sultanlarının hâkimiyetleri üzerlerinden kalkınca, Abbasîler biraz nefes aldılar; bununla beraber memleketlerinin hududu ancak Bagdad ve civarına inhisar etti. Nihayat Bagdad Hulagu kumandasındaki moğullar tarafından zaptedildi (656 = 1258) ve son halife al-Musta'şim öldürüldü. Abbasîler'den bir kaçı kaçmağa muvaffak oldular ve Mısır'daki Memlûk sultanı Baybars bu kaçanlardan birini, al-Mustanṣir namı ile, Kahire'de halife ilân etti. Fakat Kahire'deki halifelik sırf dinî bir makamdan başka bir şey değildi. Yalnız, bir vakitler halifelerin haiz oldukları büyük kudretin yegâne nişanesi olarak, sultanlara menşur vermek selâhiyeti kalmıştı. Fakat bu menşurlar da ancak böyle bir tasdiki arzu eden sultanlara verilirdi.

Türk padişahı Selim I. 923 te Memlûkleri bertaraf edince, son Abbasî halifesi al-Mutavakkil III.'i İstanbul'a götürdü. Halife orada ruhanî ve cismanî hukuk ve salâhiyetini padişaha devrettikten sonra, Mısır'a dönmeğe izin aldı; al-Mutavakkil 945 (1538) te Mısır'da öldü.

[Son Mısır halifesi 'Abbās al-Mutavakkil'in hilâfeti osmanlı padişahı Selim'e devri merasimi hakkında avrupa tarihçilerince kabul edilen nazariye, hakikî bir esasa müstenit değildir ve bunu Barthold kat'î olarak efsane sahasına ithal etmiştir (*M I*, Petersburg, 1912, I, 203—226, 345—400; bk. kezalik Becker, *Bardhold's Studien über Khalif und Sultan*, *Isl.*, VI, 250—412). Bk. bir de A. Adnan, *Encycl. Brit.* 14. tab., mad. *Turkey*. İsveç hizmetinde bulunan istanbullu ermeni Mouradgea d'Ohsson (*Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1788—1824, I, 232 ve 269 v.d.)'un bu efsaneyi neşretmesi bunun garpta yayılmasına sebebiyet vermiştir. Bk. HALİFE ve SELİM I.]

Bagdad Abbasî halifelerin listesi şudur:

H.		M.
132	al-Saffāḥ	750
136	al-Manṣūr	754
158	al-Mahdī	775
169	al-Hādī	785
170	al-Raşīd	786
193	al-Amīn	809
198	al-Ma'mūn	813
218	al-Mu'taşim	833
227	al-Vāşiḳ	842
232	al-Mutavakkil	847
247	al-Muntaşir	861
248	al-Musta'īn	862
252	al-Mu'tazz	866
255	al-Muhtadī	869
256	al-Mu'tamid	870
279	al-Mu'tażid	892
289	al-Muktafī	902
295	al-Muḳtadir	908
320	al-Ḳāhir	932
322	al-Rāżī	934
329	al-Muttaḳī	940
333	al-Mustakfī	944
334	al-Muṭī'	946
363	al-Ṭā'i'	974
381	al-Ḳādir	991
422	al-Ḳā'im	1031
467	al-Muḳtadī	1075
487	al-Mustaẓhir	1094
512	al-Mustarşid	1118
529	al-Rāşid	1135
530	al-Muḳtafī	1136
555	al-Mustanceid	1160
566	al-Mustaẓī'	1170
575	al-Nāşir	1180
622	al-Ẓāhir	1225
623	al-Mustanṣir	1226
640—656	al-Musta'şim	1242—1258

BAGDAD ABBASİ HALİFELERİNİN ŞECERE CETVELİ

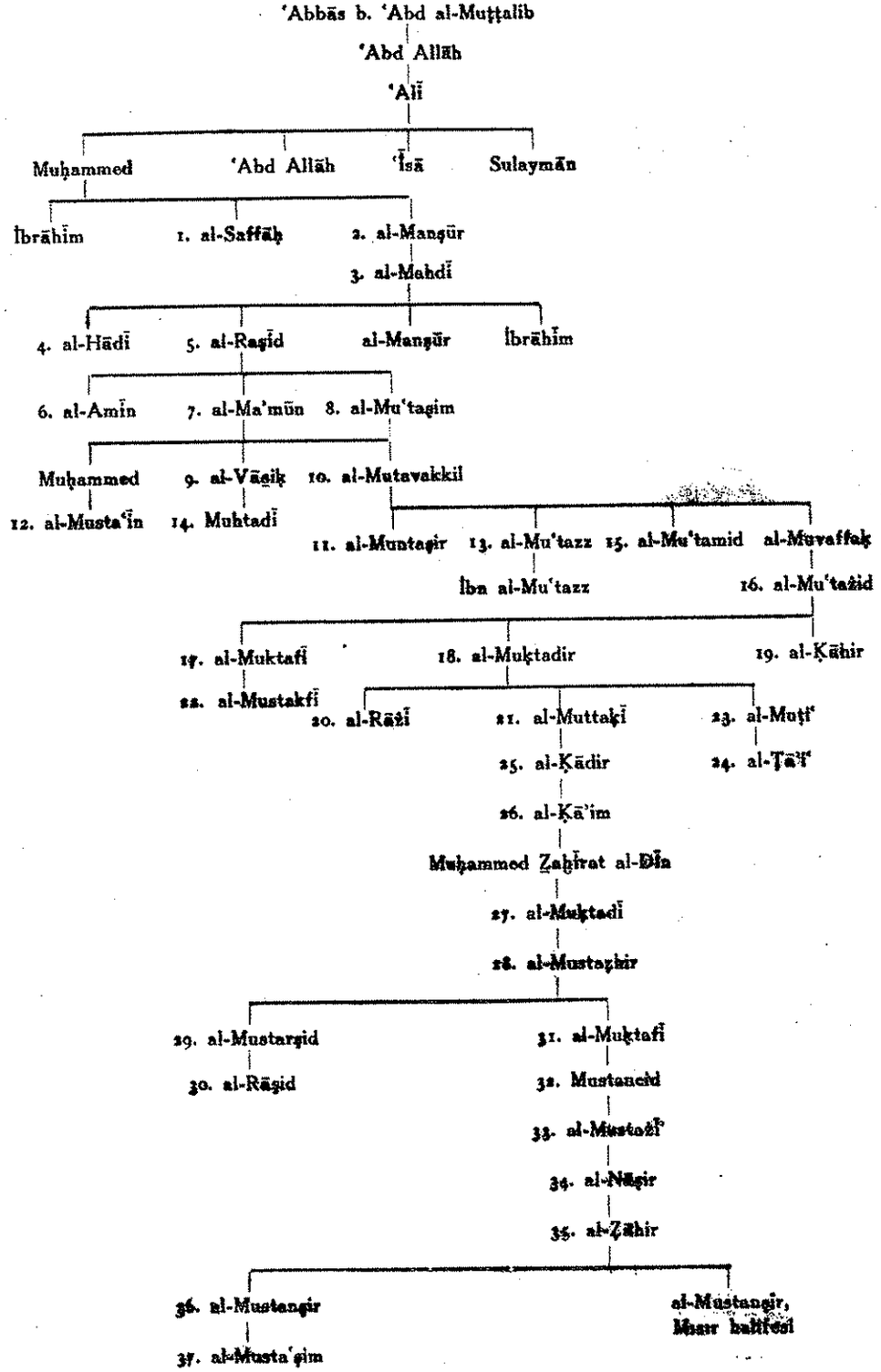

MISIR ABBASİ HALİFELERİNİN ŞECERE CETVELİ

(Halil Edhem, *Düvel-i islāmiye*, s. 21 e göre)

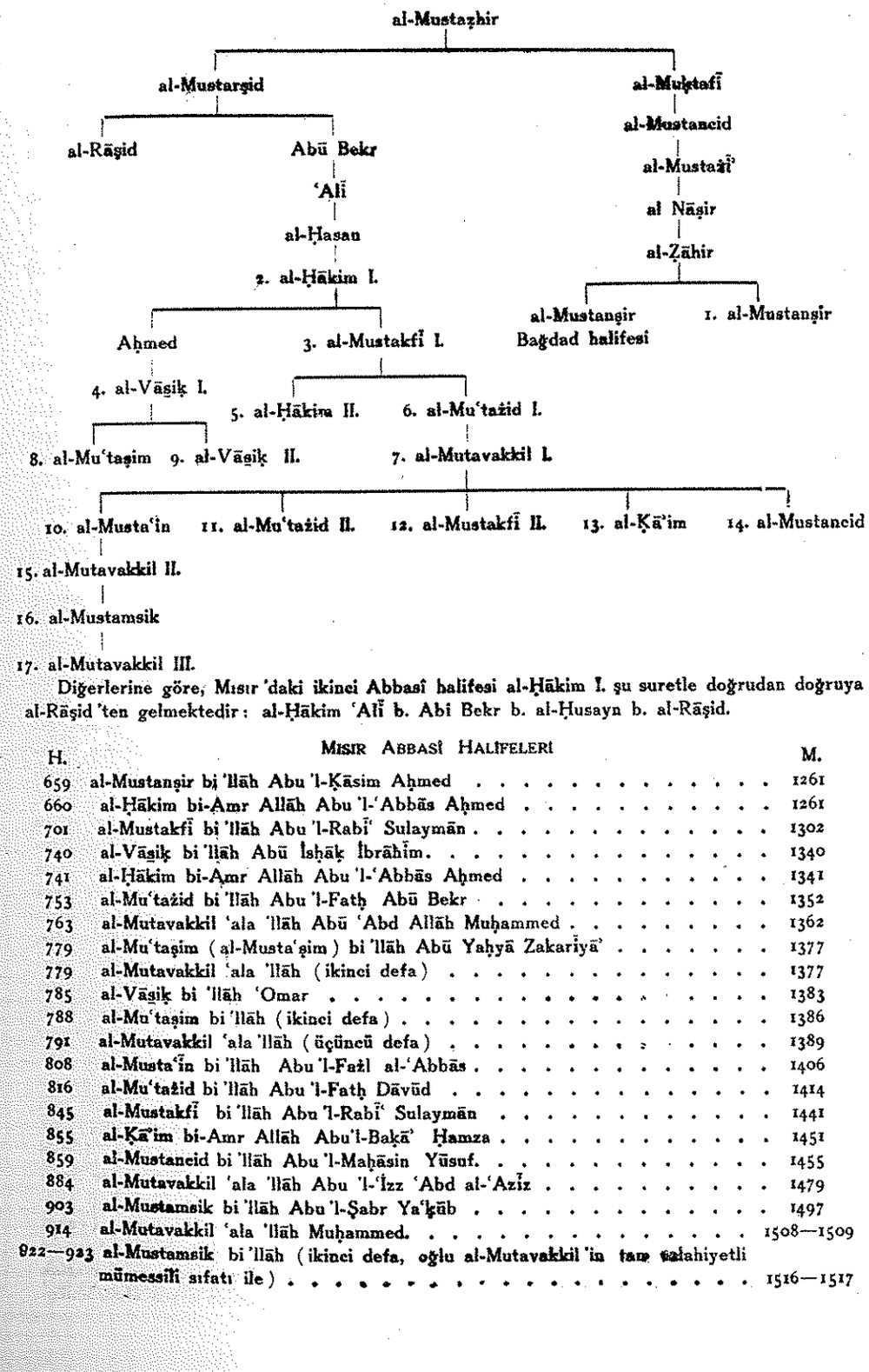

Diğerlerine göre, Mısır'daki ikinci Abbasî halifesi al-Ḥākim I. şu suretle doğrudan doğruya al-Rāşid'ten gelmektedir: al-Ḥākim 'Alī b. Abi Bekr b. al-Ḥusayn b. al-Rāşid.

H.	MISIR ABBASİ HALİFELERİ	M.
659	al-Mustanşir bi 'llāh Abu 'l-Ḳāsim Aḥmed	1261
660	al-Ḥākim bi-Amr Allāh Abu 'l-'Abbās Aḥmed	1261
701	al-Mustakfī bi 'llāh Abu 'l-Rabī' Sulaymān	1302
740	al-Vāşiḳ bi 'llāh Abū İsḥāḳ İbrāhīm	1340
741	al-Ḥākim bi-Amr Allāh Abu 'l-'Abbās Aḥmed	1341
753	al-Mu'taḍid bi 'llāh Abu 'l-Fatḥ Abū Bekr	1352
763	al-Mutavakkil 'ala 'llāh Abū 'Abd Allāh Muḥammed	1362
779	al-Mu'taşim (al-Musta'şim) bi 'llāh Abū Yaḥyā Zakarīyā'	1377
779	al-Mutavakkil 'ala 'llāh (ikinci defa)	1377
785	al-Vāşiḳ bi 'llāh 'Omar	1383
788	al-Mu'taşim bi 'llāh (ikinci defa)	1386
791	al-Mutavakkil 'ala 'llāh (üçüncü defa)	1389
808	al-Musta'īn bi 'llāh Abu 'l-Faḍl al-'Abbās	1406
816	al-Mu'taḍid bi 'llāh Abu 'l-Fatḥ Dāvūd	1414
845	al-Mustakfī bi 'llāh Abu 'l-Rabī' Sulaymān	1441
855	al-Ḳā'im bi-Amr Allāh Abu 'l-Baḳā' Ḥamza	1451
859	al-Mustancid bi 'llāh Abu 'l-Maḥāsin Yūsuf	1455
884	al-Mutavakkil 'ala 'llāh Abu 'l-'İzz 'Abd al-'Azīz	1479
903	al-Mustamsik bi 'llāh Abu 'l-Şabr Ya'ḳūb	1497
914	al-Mutavakkil 'ala 'llāh Muḥammed	1508—1509
922—923	al-Mustamsik bi 'llāh (ikinci defa, oğlu al-Mutavakkil 'in tam salahiyetli mümessili sıfatı ile)	1516—1517

Bibliyografya: Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I — III.; W. Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall*, 3. tab., London, 1899; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*; Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*; G. van Vloten, *De opkomst der Abbasiden in Chorasan.*

Bibliyografî malûmat, aşağı yukarı tam olarak, Huart, *Histoire des Arabes*, Paris 1912—1913, ve Muir, *The Caliphate* (nşr. Weir, Edinburgh, 1924) te bulunmaktadır; bundan başka muasır hükümdar hanedanlarına hasredilen maddelere de müracaat edilebilir, msl. Eyyûbîler, Hamdânîler v.s. Biz burada yalnız atideki membaları zikredeceğiz: Ṭabarî, *Annales* (nşr. de Goeje); 'Arîb, (nşr. de Goeje); İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg); Ya'ḳūbî, *Historiae* (nşr. Houtsma); Balāẕorî (nşr. de Goeje), alm. tre. Rescher; Dînavarî, *al-Aḫbār al-ṭıwāl* (nşr. Guirgass ve Kratchkovsky); Mas'ūdî, *Murūc*, Paris tab.; ayn. mll., *al-Tanbîh va'l-İşrāf*, *B G A*, VIII, frns. tre. Carra de Vaux; İbn Miskavayh, *Tacārib al-Umam* (nşr. Caetani), *G M S*, VII, 1, 5, 6 (trc. ve nşr. Amedroz ve Margoliouth), *The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate*; Hilāl al-Ṣābi', *Kitāb al-Vazarā'* (nşr. Amedroz); İbn al-Ḳalānisî, *Zayl Ta'rîḫ Dimaşḳ* (nşr. Amedroz); Sibṭ b. al-Cavzî, *Mir'āt al-Zamān* (nşr. Jewett); al-Makîn, *Historia Saracenica* (nşr. Erpenius); Barhebraeus, *Ta'rîḫ Muḫtaṣar al-Duval* (nşr. Ṣāliḥānî); İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), frns. tre. Amar, *Archives marocaines*, XVI; Abu 'l-Fidā', *Annales muslemici* (nşr. J. J. Reiske ve J. G. C. Adler); İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*; Abu 'l-Maḥāsin b. Taġrîbardî, *al-Nucūm al-zāhira*, I — II / 1, (nşr. Juynboll ve Matthes), Popper tarafından devam edilmiştir; Suyūṭî, *Ta'rîḫ al-Ḫulafā'*, Kahire, 1305 ve kezalik şarkın başka yerlerinde de basılmıştır, ingl. tre. Jarrett, *Bibl. Ind.*, N. S., 440 v.dd., 1880 / 1881; İbn İyās, *Badā'i' al-Zuhūr*, Būlāḳ 1311/1312, 3. kısım; ingl. tre. Salmon, *Oriental Translation Fund*, N. S., XXV; bundan başka nşr. Kahle ve Muḥammed Muṣṭafā (Sobernheim'in iştiraki ile), *Bibl., Islam*, V; Zaydān, *Umayyads and 'Abbāsids*, ingl. tre. Margoliouth, *G M S*, IV; de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie*; Halil Edhem, *Düvel-i islāmiye*; Le Strange, *Palestine under the Moslems*; ayn. mll., *Baghdad during the Abbasid Caliphate*; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*; Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*; Becker, *Beiträge zur Geschichte Aegyptens*; ayn. mll., *Islamstudien*; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, 4. tab.; *The Cambridge Medieval History*, IV; Bury, *A History of the Eastern Roman Empire, 802—867.* (K. V. Zetterstéen.)

2. Bazan 'Abbāsî ismi 'Abbās I. (995 = 1587) 'tan 'Abbās III. 'a (1149 = 1736) kadar gelen İran Şafavî hükümdarlarına da verilir; fakat bu kayda bile değmez [krş. SAFAVÎLER ve muhtelif hükümdarlar hakkındaki hususî makaleler].

Buna mukabil, şunu da zikredelim ki, takriben 1650 senesinden beri hüküm süren Sudan 'daki Vaday sultanları da kendilerinin Ṣāliḥ b. 'Abd Allāh b. 'Abbās neslinden geldiklerini iddia ederler ve bu sebepten dolayıdır ki, Vaday, Dār Ṣāliḥ diye de anılır. Nachtigal, *Sahara und Sudan*, III, 271, bu ailenin, Va'ra şimali şarkisinde bulunan Debba 'da kavmi ile birlikte yerleşen Yame namında birinin neslinden geldiğini söyler; Yame, Ḫarṭūm 'un şimalinde Nil vadisinde bulunan soydaşları şendîli Ca'liya-'ler gibi, kendisini Abbasîlerin ahfadı olarak gösterirdi. Yame 'nin oğlu 'Abd al-Karîm Va'ra da bir müslüman cemaati kurdu ve 1655 senesinde Tuncer müşriklerinin hâkimiyetine nihayet verdi [krş. VADAY].

'ABBĀSİYA. [Bk. ABBASİYYE.]

ABBASİYYE. AL-'ABBĀSİYA, şimalî Afrika 'da iki şehrin adıdır:

1. Daha ziyade Ṭobna diye meşhur olan şehir olup, Konstantin vilâyeti dahilinde, denizden 460 metre yükseklikte Vādî Barika 'yı Vādî Beytam 'dan ayıran, dördüncü zamana ait yaylada, Barika 'nın 4 kilometre cenubunda, harabeleri hâlâ bulunmaktadır. Romalılar devrinde Subunae adı ile maruf olan bu mamur şehir, Vandal 'lar tarafından tahrip ve daha sonra bizanslılarca yeniden imar edilmişti. Bizansların burada bina ettikleri bir şatonun harâbesi halâ görülmektedir. Rivayetlere göre, bu şehri Mūsā b. Nuṣayr fethetmiştir. Arap hakimiyetinin ilk devresinde 'Abbāsîya mühim bir rol oynamıştır. Şehir 'Omar b. Ḥafṣ Hazārmard sayesinde mamur olmuştur. Bu zat şehri harâbe halinden kurtarmış (154 = 771) ve ona, Abbasî halifesi al-Manṣūr'a izafetle, al-'Abbāsîya ismini vermiştir (Belāẕorî, nşr. de Goeje, s. 233). Fakat çok geçmeden, 'Abbāsîya 'yi Abāżî 'ler muhasara etmişlerdir. Bunların başlıca reisleri, Tāhert 'teki Rüstemiye devletinin imamı 'Abd al-Raḥmān, Trablusgarp haricîlerinin imamı Abū Ḥātim al-Saddarātî (al-Sidrātî) ve Tlemsen 'de Ṣofrî haricîlerinin imamı Abū Ḳurra idiler. Abū Ḳurra 'nın 'Omar 'in verdiği 40.000 dirhem (yahut 40.000 dinar) e mukabil muharebeyi terketmesi üzerine, 'Omar Ḳayravān 'a varmağa muvaffak olmuş ise de, çok geçmeden orada öldürülmüştür (zilhicce 154 = teşrin II. — kânun I. 771). Biraz sonra eski adını almış olan Ṭobna, Hodna (Ḥużna) 'nın payitahtı olarak kaldı; burası, daima isyan halinde bulunan berberîlere karşı, ileri bir karakoldu. Ṭobna IX. asrın sonlarında bir vilâyet merkezi idi. Bazıları arap neslinden ve bazıları birbirine karışmış lâtin ve berberîlerin züriyetinden gelmiş bulunan ahali, yekdiğeri ile daima harp halinde idi; bunların arap olanlarını Tahūda ve Setif arapları ve diğerlerini Biskra ahalisi tutuyordu. Bizanslılardan kalıp, müslümanlar tarafından dahilî tertibatı değiştirilmiş olan şato, hükûmet konağı ve kendi maiyetinin ikametgâhı oldu. Miladın XI. asrında da şehrin beş kapısı vardı: Bāb Ḥaḳān, Bāb al-Fatḥ, Bāb Tahūda, Bāb al-Cadîd, Bāb Katāma; Ṭobna şehri Ḳayravan 'dan Sicilmāsa şehrine giderken tesadüf olunan en büyük şehir idi. Vādi Beytam sularının suladığı civarı da en bereketli arazi idi. Şehir, birbiri ardınca, Aġlab oğullarının ve Fatimîlerin ellerine geçmiş ve, „ṣaḥib al-ḥimār" denilen Abū Yazîd 'in isyanında, epiyce tahribata uğramıştı. Bununla beraber Banū Hilāl 'in istilâsı zamanında yine mamur idi. Al-İdrîsî bu şehri, sadece sulak bahçeler ortasında kâin, güzel bir şehir diye anlatır. Ṭobna 'nın inkırazı her gün biraz daha artmış ve nihayet onun yerini Msîlā ile Ngaous tutmuştur. Müverrihlerin sükûtuna bakılırsa, şehrin kat'î olarak milâdî XIII. ve belki XIV. asırda boşaldığı tahmin olunabilir. Son hafriyat, Roma ve Bizans devirlerine ait enkazdan başka, berberî san'atına ait eski nümuneleri ortaya çıkarmıştır. Bu nümuneler Vargla 'nın cenubundaki İsedraten harâbelerinde bulunan nümunelere benzemektedir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berberes* ve ibn 'Aẕārî, al-Bakrî, *Bayān al-Maġrib* 'den başka *al-Masālik* (*Descr. de l'Afrique Septentr.*, nşr. Slane), s. 90—92; de Goeje, *Descriptio al-Magribi*, s. 83—84, Leyden, 1360; Blanchet, *Le recueil de notices et mémoire de la société archéologique de Constantine* XXXIII, 1899, 285—293, Constantine, 1900; Grange, *Monographie de Tobna* (ayn. esr., XXXV 1901, Constantine 1902, s. 1—90).

2. İbrāhîm b. al-'Aġlab tarafından 184 = 800 de (İbn 'Aẕārî 'ye göre 189 = 805) bina edilmiş şehirdir. Ona, bir vakitler Ḳaṣr al-Ḳadîm ve Ḳaṣr al-Abyaż ismini de vermişlerdi. Bu şehir, Ḳayravān 'nın cenubunda 2 yahut 3 mil mesafede, Banî Ṭālūt 'tan satın alınmış arazi üstünde kurulmuştu. St. Cyprien 'e ait bakiyeye ve emanetleri istemeğe gelen Charlemagne-'in elçilerini, İbrāhîm huzuruna burada kabul etmişti. Şehrin hamamları, kapalı çarşıları ve bir cuma camii vardı. Bu camiin üstüvane şeklinde olan minaresi tuğladan inşa edilmiş ve birbiri üzerine yedi kat sütunlarla süslenmişti. Kasrın müteaddit kapıları vardı; bunlardan Bāb al-Raḥma, Bāb Ḥadîd, Ġalbun ve Bāb al-Rîḥ şarkta, Bāb al-Sa'āda garpta idi. Şehrin ortasında, Maydān denilen, büyük bir mahal vardı ve onun civarında Ruṣāfa sarayı bulunuyordu. Aġlab oğulları, İbrāhîm İbn Aġlab 'den itibaren İbrāhîm İbn Aḥmed 'e kadar orada ikamet etmişlerdi. Bu İbrāhîm 263 (876) de Raḳḳāda 'yi tesis etmiş ve orada bütün maiyeti ve askeri ile yerleşmişti. Ondan sonra al-'Abbāsîya, çok geçmeden harap olarak, ortadan kaybolmuştur.

Bibliyografya: Al-Bakrî, *al-Masālik* (*Descr. de l'Afrique Septentr.*), s. 24; de Goeje, *Descriptio al Maġribi*, s. 65—67; Desvergers, *Histoire de l'Afrique et de la Sicile* (İbn Ḫaldūn 'dan trc., Paris, 1841, not. 94, s. 86—88); Belāẕorî (nşr. de Goje), s. 234. (R. Basset.)

ABBE. [Bk. ABA.]

ABCAD. [Bk. EBCED.]

'ABD. [Bk. ABÎD.]

'ABD ALLĀH. [Bk. ABDULLAH.]

'ABD AL-'AZÎZ. [Bk. ABDÜLAZİZ.]

'ABD AL-CABBĀR. [Bk. ABDÜLCEBBAR.]

'ABD AL-CALÎL. [Bk. ABDÜLCELİL.]

'ABD AL-FATTĀḤ. [Bk. ABDÜLFETTAH.]

'ABD AL-ĠAFFĀR. [Bk. ABDÜLGAFFAR.]

'ABD AL-ĠANÎ. [Bk. ABDÜLGANİ.]

'ABD AL-ḤAḲḲ. [Bk. ABDÜLHAK.]

'ABD AL-ḤĀMÎD. [Bk. ABDÜLHAMİD.]

'ABD AL-ḲĀDİR. [Bk. ABDÜLKADİR.]

'ABD AL-KARÎM. [Bk. ABDÜLKERİM.]

'ABD AL-ḲAYS. [Bk. ABDÜLKAYS.]

'ABD AL-LAṬÎF. [Bk. ABDÜLLATİF.]

'ABD AL-MACÎD. [Bk. ABDÜLMECİD.]

'ABD AL-MALÎK. [Bk. ABDÜLMELİK.]

'ABD AL-MU'MİN. [Bk. ABDÜLMÜ'MİN.]

'ABD AL-MUṬṬALİB. [Bk. ABDÜLMUTTALİB.]

'ABD AL-RAḤÎM. [Bk. ABDÜRRAHİM.]

'ABD AL-RAḤMĀN. [Bk. ABDURRAHMAN.]

'ABD AL-RAŞÎD. [Bk. ABDÜRREŞİD.]

'ABD AL-RAZZĀḲ. [Bk. ABDÜRREZZAK.]

'ABD AL-SALĀM. [Bk. ABDÜSSELÂM.]

'ABD AL-VĀD. [Bk. ABDÜLVÂD.]

'ABD AL-VAHHĀB. [Bk. ABDÜLVEHHAB.]

'ABD AL-VĀḤİD. [Bk. ABDÜLVÂHİD.]

'ABD AL-VĀSİ'. [Bk. ABDÜLVÂSİ'.]

ABDĀL. [Bk. EBDÂL.]

ABDĀLÎ. [Bk. EBDÂLÎ.]

'ABDALÎ. [Bk. ABDELÎ.]

'ABDALVĀDİLER. [Bk. ABDÜLVÂDİLER.]

'ABDARÎ. [Bk. ABDERÎ.]

ĀBDAST. [Bk. ABDEST.]

ABDELÎ. 'ABDALÎ, ('Abdelî), cemi 'ABĀDİL, cenubî Arabistan'da Laḥec (Laḥc) sultanlığı ahalisine toptan verilen bir isimdir; bk. LAḤEC.

ABDERÎ. AL-'ABDARÎ (yani büyük kureyşîler soyundan 'Abd al-Dār b. Ḳuṣay b. Kilāb b. Murra ahfadından), asıl ismi ABŪ MUḤAMMED MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. 'ALÎ B. AḤMED B. SU'ŪD (yahut SA'ŪD veya MAS'ŪD). Bilhassa *al-Riḥla al-Maġribîya* adlı seyahatnamesi ile meşhurdur.

Bu âlim seyyah hakkında elimizde malûmat yoktur; bununla beraber şu kadarı malûmdur ki, aslen Valencia'lıdır ve 25 zilkade 688 (11 kânun I. 1289) de Mekke seyahatine çıkıncıya kadar, Mogador civarında ve Ḥāḥa kabîlesi nezdinde ailesi ile beraber yaşamakta idi.

Onun üstatlarından, ancak seyahati esnasında kervanın mecburî tevekkuflarından istifade ederek, ders aldığı ve sonradan kendisinin *Riḥla* kitabında isimlerini zikrettiği zevat malûmdur: Şaraf al-Dîn al-Dimyāṭî (al-Ẕahabî, *Taẕkira*, IV, 278; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 73), maruf muhaddis ve fakih İbn Daḳîḳ al-'Îd (Suyūṭî, *Ḥusn al-Muḥāẕara*, I, 143, Kahire, 1321); İbn al-Subkî, *Ṭabaḳāt al-Şāfi'îya*, VI, 2—22, Kahire, 1324), Zayn al-Dîn b. al-Munayyir (İbn Farhūn, *al-Dîbāc*, s. 205, Fas, 1317, Aḥmed Baba, *Nayl al-İbtihāc*, s. 191, Fas, 1317), 'Abd Allāh b. Hārūn al-Ṭā'î al-Ḳurṭubî, Tunus'ta; Abū Zayd 'Abd al-Raḥmān b. al-Asadî, Kayravān'da; Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Aḥmed al-Ḳarāfî v.s. Talebesi arasında da ancak oğlu Muḥammed ve Abu 'l-Ḳāsim b. Riżvān'ın isimleri zikrolunuyor.

Ancak Tlemsen'de yazmağa başladığı *Riḥla*, yalnız havi olduğu topoğrafya malûmatının doğruluğundan dolayı değil, bilhassa arkeoloji tafsilâtına, âdât ve ahlâka ait tetkikleri ve hicrî VII. asır müslüman ulemasının ahvalini canlı surette tasvir etmesi bakımından mühim malûmatı havi, faydalı bir kitaptır.

Her şeyi çok şümullü bir bakışla kavrıyan, fakat coğrafya teferruatı üzerinde pek az duran ve arap dilinde üstat olan al-'Abdarî, bilhassa, islâm ilim âlemi ile meşgul oluyor ve sohbetlerinden istifade edecek ulema ve üdebayı arayıp buluyordu. Istılah perdazlık yapıp, kelime oyunları, cinaslar ve istiareler gibi, edebiyat san'atleri ile meşgul olmak fırsatını kaçırmazdı. Mamafih Kahire'den itibaren üslûp değişiyor, i'tidal peyda ediyor, berraklaşıyor ve tumturak, bir dereceye kadar, zail oluyor.

Eser birçok şiirleri havidir ki, başlıcaları şunlardır: 1. Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Abî Zakarîyā' Yaḥyā b. 'Alî al-Ḳoraşî'nin (ölm. 8 rebiülevvel 466 = 13 teşrin II. 1073) Peygambere ta'zimen yazdığı *al-Ḳaṣîda al-Şaḳrāṭîsîya* ki, şeyh al-Būşîrî *Burda* kasidesinde, şüphesiz, bunu taklit eylemiştir; 2. *Munfarica*'nin yahut *Umm al-Farac*'in bir tahmisi; 3. al-'Abdarî'nin Ḳayravān'da, oğlu Muḥammed'e hitaben yazdığı ve içinde ona ahlâkî kaideleri gösterdiği *yā'* redifli manzum bir mektup; 4. Sultan Ṣalaḥ al-Dîn Yūsuf b. Ayyūb'e hitaben al-'Abdarî'nin *rā'* redifli manzumesidir ki, bunda islâm memleketlerini hırıstiyanların boyunduruğundan kurtarmasını ondan niyaz etmiştir; *Riḥla*'yi tumturaklı bir ifade ile hulâsa eden, beş yüz beyitlik *yā'* redifli bir manzume v.s.

Bibliyografya: al-'Abdarî, *Riḥla*, yaz. Cezayir üniversitesi kütüphanesi, nr. 2017; İbn al-Ḳāżî, *Cażwat al-İḳtibās* (Fas, 1309), s. 179; *Tāc al-'Arūs*, bk. mad. *'Abdarî*; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 482; Cherbonneau, *Notices et extraits du voyage de El Abdery* (*Journ. As.*, 5. ser., IV, 144 v.dd.); Motylinski, *Itinéraires entre Tripoli et l'Egypte; El-Aïachi, Moulai Aḥmed et El-Oartilani* (*Extr. du Bull. de la Soc. de Géogr. d'Alger*), s. 4, Cezayir, 1900.

(MOHAMMED BEN CHENEB.)

ABDERÎ. AL-'ABDARÎ MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. AL-ḤĀCC AL-FĀSÎ AL-ḲAYRAVĀNÎ AL-TİLİMSĀNÎ AL-MAĠRİBÎ AL-MĀLİKÎ ABŪ 'ABD ALLĀH, bir kelâm âlimi olup, Fas şehrinde tahsil ederek, hacca gitmek münasebeti ile, ziyaret ettiği Kahire'de müderrislikle yerleşip, cemaziyelevvel 737 (kânun I. 1336) de orada ölmüştür. *Riḥla* müellifinin oğlu olması muhtemeldir [krş. bundan evvelki madde]; İbn al-Ḥāce künyesi belki oradan gelmedir. Goldziher'in farzettiği gibi (*Zeitschr. d. Deutsch. Palästinavereins*, XVII, 116 ve *Götting. Gelehrt. Anzeig.*, 1899, s. 466), ikisinin aynı adam olmadığı, yaş farkından başka, künye ayrılığından da bellidir. Başlıca eseri *Kitāb al-Madḫal ilā Tanmiyat al-A'māl bi Taḥsîn al-Niyāt va 'l-Tanbîh 'alā ba'ż al-Bida' va 'l-'Awā'id allati 'ntuḥilat va Bayān Şanā'athā vaḳabḥhā*, yahut daha kısaca: *Madḫal al-Şar' al-şarîf 'ala 'l-Maẕāhib* olup, bu kitapta şark müslümanları arasında yayılmış bulunan yenilikleri (*bida'* „bid'at") tenkit eder. İskenderiye'de, 1293 te ve Kahire'de, 1320 de 3 cilt olarak basılmıştır. Bundan başka elifbâ harflerinin esrarına dair *Şumūs al-Anvār va Kunūz al-Asrār* unvanı ile, tasavvuf üzerine bir kitap yazmıştır.

Bibliyografya: Goldziher, *Das Patriarchengrab in Hebron nach al-'Abdarî* (*Zeitschr. d. Deutsch. Palästinavereins*, XVII, 115—122); Ḥidîvîya kütüphanesi fihristi, V, nr. 346; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 83.

(BROCKELMANN.)

ABDEST, (F. *ābdast* A. *vużū'*), küçük kirlenmeden (ḥadaṣ-i aṣġar) [bk. ḤADAṢ] küçük temizlenmeğe (ṭahārat-i ṣuġrā) denilir. Şeytanlara, habis ervaha ve her şeyde bir ruh bulunduğuna inananların (animist) fikirlerine dayanan taharetin dinî usul ve kavaidi araplara, eski sâmilerden kalma bir miras gibi, malûm idi ise de, Peygamberin zamanında artık tatbik edilmiyordu. Her halde Kur'an'ın Medine'de son nâzil olan surelerinden abdestin erkânını ihtiva eden 5. surenin 8. ayeti israilî an'anenin devamını göstermektedir: „Ey müminler, namaz kılacağınız zaman, yüzünüzü ve dirseklerinize kadar ellerinizi yıkayınız ve başınızı ve topuklarınıza kadar ayaklarınızı meshediniz." Bu tercüme şiî ve haricîlere göredir. Burada ve aynı surenin bu âyetinin hemen altındaki 9. âyette—ki, 4. surenin 46. âyeti ile kısmen aynı mealdedir—zikrolunan islâmî taharet usulü ve kavaidi bütün teferruatı ile musevîlik usul ve kavaidinin tesiri altında inkişaf etmiş olup, netice itibarı ile o usul ve erkânın bilhassa hafifletilmiş bir şeklini arzeder. Bu âdâb ve erkânın esasları pek geniş ve şumullü bir takım hadislere istinat eder ki, bu hadisleri rivayet edenler arasında Aḥmed b. Ḥanbal'in pek büyük bir hissesi vardır. Bu rivayet edilen hadislerde, bir taraftan bir dereceye kadar tenakuz temayülü olmakla beraber, diğer taraftan her şeyi, kemâl-i dikkatle ve tam ve kâmil bir surette, kaide altına almak ve nihayet mutedillerin ikisi ortası aldıkları istikameti tutmak gayreti de görülür.

Kur'an'ın mantûku her namazdan evvel, erkân ve şeraiti ile, bir abdest alınmasını kaide olarak koyuyor. Bu icab zahirîler ve şiîler tarafından, mecburî olarak, her namazda tatbik edilmektedir. Fakat dört sünnî mezhep, namazın sahih olması için, muktazî abdestin ancak bir hades-i asgar vuku bulduğu takdirde, lâzım geleceğinde müttefiktir. Hattâ Kur'an'ın metni arasına „hades halinde bulunduğunuz vakit" kelimelerini sokuşturmağa kalkışmak sureti ile, tevsik edilmeğe çalışılan bu fikir, eski zamanlarda pek ziyade ihmal edilmiş olan abdest hakkında bir nevi müsaadekârlığı gösterir.

Fıkha göre hades-i asgar şu âtideki hallerde vâki olur: 1. erkek ve kadın derilerinin birbirine teması (münasebet-i cinsiye hades-i ekberi mucip olur), hattâ bu iki şahıs, aralarında evlenme imkânı olmıyan akrabadan (maḥrem) bile olsalar; 2. def-i hâcet; 3. baygınlık ve uyku (oturduğu yerde uyuklama hariçtir); 4. tenasül azasına dokunma ve diğer bazı ahvalde.[1] Şafiî mezhebine göre, abdestin erkânı şunlardır: 1. yüzü yıkamak; 2. elleri dirseklere kadar yıkamak; 3. ıslak el ile başı meshetmek; 4. ayakları yıkamak; 5. bu sırayı muhafaza etmek; 6. abdeste başlamadan evvel niyet etmek (bu son iki şart, hanefî mezhebine göre, erkân, yani farzlardan değil, belki sünnetlerdendir). Bundan başka sünnet olarak yapılması tavsiye olunan ameliyeler şunlardır: ellerin yıkanması; ağızın ve burunun yıkanması (mazmaza, istinşak); birinci rükünden evvel sakalın hilâllanması; dördüncü rükünden evvel kulakların ve ensenin meshi; her ameliye esnasında bir dua okunması; sağ taraftan başlanması; bazı ameliyelerin üç defa tekrarı. Umumiyet itibarı ile, abdest almak ameliyesi iki dakikadan ziyade sürmez. Bir çokları, yalnız farzlarını ifa etmek sureti ile, abdesti ihtisar ederler ve çarçabuk bitirirler.

Abdest almağa mahsus olan suyun haiz olması lâzım evsaf fıkıh kitaplarında uzun uzadıya tasrih edilmiştir. Bir müslüman eğer abdest almağa salih su bulamazsa, yahut hastalık veya yara dolayısı ile abdest alamazsa, yüzün, el ve kolların kum veya toz ile meshi (*teyemmüm*, b. bk.) kâfidir. Camilerin vesair namazgâhların civarında, abdest almak için, musluklar ve şadırvanlar vardır.

Bütün sünnî mezhepler, mukim olanlar için, tulûdan guruba kadar ve, misafir olanlar için, mütevaliyen üç gün, ayakları yıkayacak yerde, ayakkapları üzerine meshetmeğe cevaz verir. Ancak son defa ayakkabı giyilmeden evvel ayaklar temizce yıkanmış ve temiz, su geçmez ve ayağa iyice uyan ve bütün ayağı örten ayakkapları giyilmiş olmak şarttır. Bu ayakkapları üzerine mesih, *masḥ 'ala 'l-ḫuffayn*, usulü haricîler ve şiîler tarafından kabul edilmemiştir. Şi'a ile ehl-i sünnet arasında en mühim haricî farik alâmetlerden biri olan bu mesele gayet büyük dinî bir ehemmiyet kazanmış olup, sünnîler indinde bu mesih usulünün kabulü, imanın kuvvetli anasırından biri gibi telâkki olunmuştur. Her halde ayakkapları üzerine mesih ameliyesi pek eskidir ve belki de, islâm askerine abdesti kolaylaştırmak için, kabul edilmiştir.[2] Bundan başka abdestin ayaklara

1 İmam Şafi'î'ye göre.

2 Mesih askere abdesti kolaylaştırmak için değildir. Hattâ Peygamber tarafından hazar halinde bizzat tatbik edilmiş ve bu keyfiyet sahabeden kırk kişi tarafından rivayet olunmuştur; bk. Zayla'î, *Naṣb al-Rāya*, I, 162.

ait olan kısmında ihtilâf vardır: bütün sünnîler, hariciler ve zeydîler ayakların yıkanması ve halbuki imamîler, yani şiîler, yalnız meshi icabettiğini ileri sürerler. Birinci fikir, hiç şüphesiz, Kur'an'ın 5. sûresinini 8. âyetinin, ruh ve mana itibarı ile, mefhumuna uygun aslî fikir ise de, ikinci fikir aslî mefhumun, Kur'an'ın metn-i zahirisine göre, bir nevi tadil teşebbüsü gibi gözüküyor ki, bu teşebbüs evvelki mefhum tarafdarı olanları pek dolambaçlı tefsirlere sevketmiştir.

Bibliyografya: Din tarihine dair: Goldziher, *Archiv für Religionswissenschaft*, XIII, 20 v.dd.; Wensinck, *Isl.*, IV, 219 v. dd. — Hadislere dair: Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, bk. VUŻŪ'. — İslâmda taharet bahsine dair: Wensinck, *Isl.*, V, 62 v.dd. — Fıkha dair: Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 72 v.dd.; ayn. mll., *Handleiding*, 3. tab., s. 56 v.dd. (burada daha başka bibliyografyada bulunur); Goldziher, *Die Ẓâhiriten*, s. 48 v. dd.; Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, din ve fıkıh bahsi. — Mesih meselesine dair: Strothmann, *Kultus der Zaiditen*, s. 21 v.dd.; Goldziher, *Vorlesungen über den Islam*, s. 273 v.d. (2. tab., 368 v.dd.); Wensinck, *The Muslim Creed*, Cambridge, 1932, index, bk. mad. Shoes. Krş. ṬAHĀRA.

(JOSEPH SCHACHT.)

'ABDÎ. [Bk. ABDÎ.]

ABDÎ. 'ABDÎ ('Abd al-Raḥmān'ın kısaltılmış şekli), osmanlı müverrihlerindendir. Galatasarayı'nda, iç oğlanı olarak, yetiştirilmiştir. Sultan Mehmed IV. tarafından kendi saltanat devrinin vakayiini yazmağa memur edilmiş ve padişah, bazı ehemmiyetsiz vak'alara dikkatini celbetmek sureti ile, bu vazifede ona yardım etmek lûtfunda bulunmuştur. Padişahın 1079 (1668) da sır kâtipliğine tayin edilmiştir; ertesi sene, Abdi Paşa'nın yerine, nişancı olmuş ve vezaret rütbesini ihraz etmiştir. Cehrin seferi esnasında (8 rebiülahır 1089 = 30 mayıs 1678) sadaret kaimakamlığına tayin edilmiştir, Basra valiliğine tayininden sonra (1093 = 1682) yazmakta olduğu vakayinameye devam edememiştir. Kandiye valisi iken, vefat etmiştir (1102 = 1690). Daima adaletle hareket ettiği için, idare ettiği yerlerin ehalisine kendini çok sevdirmişti. *Ta'rīḫ-i Nişāncı 'Abd al-Raḥmān Paşa* ismini taşıyan tarihi 1054 (1648) ten 1093 (1682) e kadar bir zamanı ihtiva eder.

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *Gesch. des Osman. Reiches*, bk. index; frns. trc. *Hist. de l'empire ottoman*, X, 204; XI, 206 v.d., 275, 292; XII, 21, 65, 279.

(CL. HUART.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. AL-'ABBĀS, künyesi Abu 'l-'Abbās olup, Peygamberin amcası oğludur. Peygamberin Medine'ye hicretinden birkaç sene evvel, haşimîlerin al-Şi'b'de kuşatıldıkları vakit, doğduğu söylenir. Al-Buḫārī'ye göre, kendisi ve anası, babası 'Abbās'tan evvel islâmiyeti kabul etmişlerdi [bk. AL-'ABBĀS B. 'ABD AL-MUṬṬALIB]. Fakat bu rivayet, Buḫārī tarafından istitrad olarak zikredilmiştir. 'Abd Allāh halife 'Oşmān zamanında temeyyüz etmeğe başlamıştı. Kendi ifadesine göre, şahsına sadakatle bağlı olduğu halife, hicretin meş'um 35. (655/656) senesinde hacc emîrliğini kendisine havale etmişti ki, bu hal halifenin katli esnasında kendisinin Medine'den uzakta bulunmasını mucip olmuştu. Bu vak'adan sonra, 'Abd Allāh 'Alī'ye iltihak etti. 'Alī onu ekseriyetle sefir olarak kullanırdı. Sonra Basra'ya vali gönderdi. Bu zamandan sonra, 'Abd Allāh hakkında çıkan rivayetler ihtiyatla kabul olunmalıdır; zira Abbasîler fırkasının menfaatleri, yahut yine Abbasî halifelerinden korku, bu hususta mühim bir rol oynamıştır. 'Abd Allāh Şiffīn'de 'Alī ordusunun bir kısmına kumanda etmiş deniliyorsa da, eğer yukarıda söylendiği gibi, 35 senesinde emîr-i hacc olarak bulunmuşsa, bu kumandanlık, tabiatı ile, mümkün olamaz.[1]

'Alī hakeme müracaatı kabule mecbur olduğu zaman, hukukunu müdafaa için, 'Abd Allāh'ı kendisine vekil yapmak istemiş; fakat kendi tarafdarları bunu kabul etmemişler. Bununla beraber 'Abd Allāh Abū Mūsā'ya refakat etmiş ve Dūmat al-Candal'de onunla birlikte hazır bulunmuştu.

'Alī Mısır'ı kaybettiği vakit, 'Abd Allāh sadık bir dost sıfatiyle, onu teselli etmişti. Onun bundan sonraki hareketleri hakkında malûmat birbirinden çok farklıdır. Yalnız bir vak'a her taraftan te'kīt edilmiştir ki, o da onun, Basra'da devlet hazinesinden pek mühim bir parayı (bazılarına göre altı milyon dirhem) aldıktan sonra, şehri terketmesidir.[2] Fakat sözleri muteber olan al-Madā'inī, 'Omar b. Şabba ve Belāẕorī gibi, bazı zatlar bu vak'anın 'Alī'nin şehadetinden evvel vukua geldiğini iddia ettikleri halde, Abū 'Ubayda ve al-Zuhrī gibi diğer bazı zatler de, halife Ḥasan'ın zamanında vukua geldiğini söylerler. Bu sonuncu rivayete göre, 'Abd Allāh'ın, sonra Mu'āviya tarafına geçmesi ve çaldığı paranın, ihanetinin

1 Siffīn harbinin 36 da başlayıp, 37 de devamına nazaran, o harpte bu zatin bulunmuş olması pek âlâ mümkündür.

2 İbn 'Abbās'ın bu parayı alması Kur'an'ın VIII. 41. âyet üzerindeki ictihadına mebnidir (krş. *al-'Iḳd al-Farīd*, II, 232).

mükâfatı olarak, kendisinden aranmamasını temin etmesi ile, bu ihanet daha çirkin bir şekil almıştı.[1] Aynı zamanda bu ihanet, al-Madā'inī, Belāẕorī ve Ya'ḳūbī tarafından, 'Abd Allāh'ın kardeşi 'Ubayd Allāh'a da isnat edilmiştir. 'Abd Allāh hakikatte amcası oğluna ihanet ettiği halde, 'Abbās hanedanının bu meşhur uzvunu temize çıkartmak için, vak'aların bu noktada sonradan tahrif edildiği muhakkaktır. Abbasî tarihçileri dahi 'Abd Allāh'ın, Ḥasan'ın istifasından sonra, Mu'āviya saltanatını kabul ve tasdik ettiğini inkâr edememişlerdir. Ancak al-Madā'inī, bu ayrılışı kısmen mazur göstermek için, halifelik makamına namzet olan dört zat ile birlikte, Mu'āviya'nin iktidar mevkiini oğlu Yazīd'e temin etmek üzere, sarfettiği mesaiye karşı 'Abd Allāh'ın da itirazlarda bulunduğunu haber veriyor; fakat müverrihin bu ifadesi zararsız bir uydurmadan başka bir şey değildir. Mu'āviya'nin vefatından sonra, 'Abd Allāh, ekseriyetin Yazīd'e biat ettiğini görünce, kendisi de biat edivermiştir. 'Abd Allāh Ṭā'if'te 68 (687/688) de ölmüştür; bazıları da 69 yahut 70 te öldüğünü söylüyorlar.

'Abd Allāh şöhretini, tercümeihal yazanların üzerinde pek az durdukları, siyasî faaliyetine değil, muamelât ve ibadata müteallik hadisler ile fıkıh ve tefsir sahalarında çok takdir edilmiş bulunan ilmine medyundur. Ona *ḥibr al-ümma* unvan-ı mefhareti verilmişti ve *baḥr* denilmişti. Kitaplar onun geniş bilgisine ve Peygamberin bu fevkalâde adam hakkında gösterdiği alâkaya ait rivayetlerle doludur. Bununla beraber, tenkit araştırmaları başka bir neticeye varmıştır; bu araştırmalar onun yüzünden nikabı atmış, mahiyetini ortaya çıkarmış ve kendisini namussuz ve yalanları yalnız kendi hilekâr siyasetine uygun düşen bir düzenbaz olarak tanıtmıştır. Bununla beraber onu kısmen masum göstermek belki mümkündür; çünkü kendisine atfen zikrolunan hadislerin bazıları, sonradan sahtekârlar tarafından, ona isnat olunmuştur. Onun rivayet ettiği hadislerden yaşadığı devre, yahut o devirden hemen evvelki zamana ait olanları arasında bazıları, meselâ hâlası 'Ātika'nin rüyasına, (İbn Hişām, nşr. Wüstenf., s. 824 v.d.) Peygamberin basit bir işareti üzerine putların nasıl devirildiğine (*ayn. esr.*, s. 428 v.d.) ve kureyşîlerin müzakeresine İblīs'in nasıl iştirak ettiğine (*ayn. esr.*, s. 324) dair olan hadisler pek ziyade cür'etkârânedir.[2] 'Abd Allāh yalnız arada sırada hadisler rivayet etmekle ve kendisine sorulan müteaddit suallere cevaplar vermekle kalmamış, ondan başka bütün kendi masallarını — hilkatı, beşeriyet tarihini ve islâmdan evvelki zamanları ihata eden — büyük bir sistem şeklinde, tertip ve tanzim eylemiştir. Bu hususta 'Abd Allāh her şeyi bizzat uydurmamış, islâm dinini kabul eden bazı yahudilerin kendisine söyledikleri kıssa ve hikâyelerden istifade etmiştir. Bilhassa aslı cenubî Arabistan'dan olan yahudi Ka'b b. Māti'ın hikâyeleri onun işine yaramıştır. Fakat 'Abd Allāh bu suretle eline geçmiş olan malzemenin Kur'an ve islâm telâkkileri ile aykırı düşmemesine dikkat etmiştir. 'Abd Allāh bu arada eski arap putperestlik âyinlerinin zuhûr ve inkişafı hakkında bir nazariye tasarlamış ve bu nazariyede Kur'an'daki imalar ve Kitabımukaddes'teki hikâyeler ile diğer bazı hikâyeleri birbirine cür'etle karıştırmıştır. Ancak yalan olduğundan şüphe edilmek için hiç bir sebep olmıyan ve onun tarafından rivayet edilen bazı nadir hadisler, tarihî kaynak gibi, kullanılabilir.

1 Mu'āviya'nin aff-ı umumî ilân etmiş olmasına nazaran, İbn 'Abbās'ın böyle bir harekete ihtiyacı olmamak gerektir.

2 Arap menbaları zaten 'Abd Allah'a isnat edilen hadislerden bir çoğunun, kendi rivayeti olmaktan ziyade, Abbasî halifelerin gözüne girmek için, hadis uyduruculer (vaḍḍa') tarafından tertip edilmiş olduğunu söyler.

Bibliyografya: al-Buḫārī (nşr. Krehl), I, 339, 341; Ṭabarī, I, 3040, 3273, 3285 v.d., 3312, 3327, 3333, 3354, 3358, v.dd., 3412, 3414, 3453, 3455, v.d.; II, 2, 7, 176, 223; III, 2335—2338; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), IV, 353 v.d., 382; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 204, 220, 221, 255; de Goeje, *Zeistchr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XXXVIII, 392 v.d.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 69 v.d.; ayn. mll., *Reste arabischen Heidentums*, 2. tab., s. 14; İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 802—813; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 351—354; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, s. CVI — CXV; Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 47—51. — 'Abd Allāh'a atfedilen Kur'an tefsiri için bk. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 190. (F. BUHL.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'ABD ALLĀH. [Bk. AL-MAYORḲĪ.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-ḲĀDİR, (Malay telâffuzuna göre, ABDU'LLAH BİN ABDU'L-KADİR), *münşî*, yani lisan hocası unvanını haizdir ve 1796 da Malaka'da doğmuştur. Büyük babası, şeyh 'Abd al-Ḳādir'in oğlu, aslen yemenli olduğu halde Malaka'da yerleşmiştir. 'Abd Allāh babasının nezareti altında, küçük yaşında malay dilini öğrendi. Babasının bu lisanı gereği gibi bildiği zannolunmaktadır. 'Abd Allāh dahi bu lisana temamiyle hâkim olmağa gayret etti. Bunun için bu lisanda yazılmış eserleri okumağa çalıştı ve tahsil görmüş münevver malaylarla münasebet peyda eyledi. Bununla beraber ecnebi lisanları da

öğreniyordu. Avrupalılardan Farquhar, Raffles ve misyonerlerden Milne, Morrison ve Thomson ile sık görüştüğünden, kültür ve malûmatı günden güne artmaktan hâli kalmıyordu.

Singapur'un tesisinden (1819) az zaman sonra, bu şehire gelip yerleşti. Sonra orada hayatını muhtelif suretlerle kazandı: tercüman oldu, malay dili hocası oldu, kâtiplik etti ve amerikalı misyonerlerden North, Keasberry v.s.'ye misyonerliğe ve mekteplere ait bazı kitapların tercümesinde yardımda bulundu.

'Abd Allāh'ı XIX. asrın malay dilinin en iyi muharrirleri arasına koymak lâzımdır. Eserlerinden anlaşılıyor ki, malay dilinde fevkalâde vukuf sahibidir ve fikrî malûmat ile kültürü gayet geniştir. Üslûba daima dikkat etmemiş olması ve ekseriya lisanının sâf bulunmaması teessüfe şayandır; lâkin bunlar öyle kusurlardır ki, avrupalılarla olan ülfet ve münasebetlerine atfolunmak icabeder.

Onun başlıca eseri *Ḥikāyat 'Abd Allāh*'tır ki, kendi hayatına ait bir eserdir. Bu kitapta, kâtibi bulunduğu Farquhar ve Raffles gibi, siyasetçe ehemmiyeti haiz olan zâtlerden de bahsedilmektedir ve ingilizlerle holandalıların idarî usulünden ekseriya şikâyette bulunduğu halde, avrupalı idaresinin yerli idaresine nisbetle tefevvuk ve rüçhanını beyan etmektedir.

Bu eserin tafsilatlı bir hülâsası için bk. *Tijdschrift van Nederlandsch-Indië*, 1854; Niemann'ın *Anthologie* ve *Malaiische Lesebuch*, III, ta Meursinge tarafından bazı parçalar verilmiştir. Eserin bütünü, taş basması ile veya hurufatla, müteaddid defalar Singapur'da basılmıştır. H. C. Klinkert tarafından *Autobiographie von 'Abdullah* ismi ile neşrolunmuştur.

Malaka yarımadasının şark sahilinde küçük malay devletleri dahilinde 'Abd Allāh'ın icra eylediği bir seyahatin tafsilatı 1838 de Singapur'da neşrolundu. Eserin unvanı şu idi: *Bahwa ini Ḳissa Pelayaran 'Abd Allāh dari Singapura ke-Kelantan*, 2. tab., 1852 (sonraları müteaddid defalar orada intişar etti). 'Abd Allāh bu eserinde, Malaka yarımadasının şark sahillerine müteallik ahvale dair, bize mühim malûmat veriyor; Pijnappel bu eseri 1855 te Leyden'de neşretti ve 1889 da da H. C. Klinkert taş basmasını neşreyledi. Dulaurier bu seyahat hikâyesini fransızcaya tercüme etti (Paris, 1850); De Hollander (Gids, kânun II. 1851) bu eserin muhtasar bir tercümesini neşretmiştir.

'Abd Allāh, Pança Tantra namı ile maruf hind masallarını *Ḥikāyat Panca Tanderan* unvanı altında tamilceden malay diline tercüme etti. Singapur basmalarından başka H. N. van der Tuuk'un da bir basması vardır. (*Malaiisches Lesebuch*, VI, Meursinge tarafından, 1866); bundan başka H. C. Klinkert, 1871 de, bu eserin Hollanda dili ile bir tercümesini neşretmiştir.

Daha az ehemmiyetli eserlerine gelince, onun yalnız Mekke'ye seyahatini zikredeceğiz. Bu seyahatname Cidde'nin tasviri ile hitam buluyor. 'Abd Allāh Mekke'ye vürudundan az müddet sonra öldü (1854). Bu eser Singapur'da ve Klinkert tarafından da Leyden'de basıldı. Bu zât *Bijdragen van het Koninklijk Instituut*'ta eserin bir tercümesini daha bastırdı.

'Abd Allāh, Malaya vekayii = *Şacāra Melayu* (Singapur)'nun bir tab'ını yaptı. Eserin yeni bir tab'ı H. C. Klinkert'in nezareti altında 1884 te Leyden'de intişar etti.

(Van Ophuysen.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-MALIK B. MARVĀN, halife 'Abd al-Malik b. Marvān'ın oğludur [b. bk.]. Hicrî 60 (680/681) ta, belki de daha evvel doğmuştur. Zira daha 85 (704) te 27 yaşında olduğu söyleniyor. Şam'da büyümüş ve birkaç askerî seferde babasına refakat etmişti. Onu ilk defa şarkî romalılara karşı mutat olan gazvelerden birinde ve 81 senesinde (700/701) müstakil kumandan olarak görüyoruz; 82 (701/702) de, Muḥammed b. Marvān ile birlikte, al-Aş'aṯ'a karşı, Ḥaccāc'a yardım için, gönderilmiş ve Dayr al-Camācim'deki müzarekelerde mühim bir rol oynamıştır. Bundan dolayı yine şarkî Roma devletine karşı gönderilen bir orduya kumanda etmiş ve 84 (703/704) te al-Maṣ̄iṣa'yi zaptederek karargâh ittihaz eylemişti. Amcası 'Abd al-'Azīz b. Marvān'ın vefatı üzerine, 85 (704) te Mısır valiliğine tayin olunmuştu. Cemaziülahır 11. de Fusṭāṭ'a girmişti. 'Abd al-'Azīz'in bütün izlerini ortadan kaldırmağa mecburmuş gibi, bütün idare memurlarını değiştirmişti. Devlet hazinesini suistimal etmesinden ve rüşvet almasından dolayı, idaresinin halk arasında fena şöhreti vardı. İdaresinin hakikaten mühim yegâne muvaffakiyeti, vilâyet merkezindeki divana arapçayı kabul ettirmiş olması idi. Mısır valiliğindeki idaresi Şam'da fena tesir etmiştir. Kendisi 88 (706/707) de kısa bir müddet Şam'da kaldı ve nihayet 90 (708/709) da memuriyetinden azledildi. Bunun üzerine Suriye'ye doğru, bir çok hediyelerle yola çıkmıştı; fakat, daha Urdün vilâyetinde iken, bu hediyeler halifenin emri ile müsadere edildi. Bunun üzerine siyasî sahneden çekildi. Yalnız Ya'ḳūbī'nin rivayetine göre, Abbasîler iktidar mevkiine geldikleri vakit, onu öldürmüşlerdi; al-Saffāḥ'ın emri ile Ḥīra'de 132 (749/750) senesinde asılarak idam edildiği söylenir.

Bibliyografya: İbn Taġrībirdī, I, 232 v.d.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 98, 302; Wüstenfeld, *Die Statthalter von Aegypten*, I, 38 v.d.; Ṭabarī, II, 1047, 1073 v.dd., 1127, 1165; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IV, 377 v.dd., 398, 409; Wellhausen, *Nachr. d. Kgl. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1901, 4. cüz, s. 20; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 414, 466; *Papyri Schott-Reinhardt*, I, 15 v.d., 28 v.d. (C. H. Becker.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-MUṬṬALIB, Peygamberin babasıdır. Hakkında eski rivayetlerden alınan malûmat noksandır ve bunlar da kıymetsiz bir takım efsanelerden ibarettir. Al-Kalbī, doğum tarihinin Nūşirevān'ın saltanat devrinin 24. yılına musadif olduğunu kaydeder. Simaca, Ḳurayş kabilesi efradı arasında, en güzel bir adam olduğu şüphsizdir. Onuncu oğlunu kurban edeceği hakkında babası 'Abd al-Muṭṭalib'in nezri ve, bu nezir dolayısı ile, 'Abd Allāh'ın kurban edilmesi icabettiği, fakat onun bu akibetten kurtulduğu hakkındaki maruf rivayet, on oğulun arasında en küçüğünün 'Abd Allāh olduğunu sarahatle gösterir. Halbuki 'Abbās ile biraderi 'Abd Allāh'ın oğlu olan Peygamber arasında yaş farkı pek azdır. 'Abd Allāh'ın Āmina [b. bk.] ile izdivacına ait hikâye de efsanevî tarzda süslenmiştir. Peygamberin pek küçük yetim kaldığı, XCIII. 6. ayetle sabittir; fakat 'Abd Allāh'ın Peygamberin doğumundan evvel mi, yoksa az bir zaman sonra mı ölmüş olduğuna dair rivayetler muhteliftir. Birinci rivayetin, tarihî olmaktan ziyade, indî bir reye istinat etmesi muhtemeldir (krş. Baḥīrā'nın şu ifadesi, Ṭabarī, I, 1124: „babasının hâlâ yaşamakta olması uygun düşmez"). Bir ticaret seferinde, Medine'de, hastalanarak ölmüştür ve Nābiġa isminde bir adamın evinin avlusundaki bir mezar 'Abd Allāh'a ait diye gösterilir. Şayi olan bir rivayete göre, vefatında 25 yaşında idi.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 967, 979 v.d., 1074—1081; İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), s. 97—102; İbn Sa'd, I, 53 v.d., 58 v.d.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 8; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), IV, 130; Muir, *The life of Mahomet* (1. tab.), CCLIX v.d., 10 v.d.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I, 138 v.d. (F. Buhl.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-ẒĀHİR. [Bk. İBN ABDÜZZÂHİR.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. AL-AFṬAS, Badajoz'da Afṭasî [b. bk.] hanedanının müessisidir; lâkabı al-Manṣūr'dur ve 437 (1045) senesine kadar hükûmet etmiştir. Berberîlerden Banî Afṭas'a mensup idi ve bu sebepten İbn al-Afṭas denirdi; halbuki babasının adı Muḥammed b. Maslama idi.

Bibliyografya: Hoogvliet, *Spec. e litt. Orient. exhibens diversorum scriptorum locos de regia Aphtasidarum familia* v.s., Leyden, 1839.

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. AḤMED. [Bk. İBN BAYṬAR.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH (Abū Fāris) B. AḤMED AL-MANṢŪR B. MUḤAMMED ŞAYḪ AL-MAHDĪ ki, lâkabı AL-VĀŞİK Bİ'LLĀH'tır. Merakeş (Fas) valisi iken, 1012 senesi rebiülevvelin 28 inde cuma günü (5 eylül 1603), pederinin vefatından ve kardeşi Zaydān'ın Fas şehri ahalisi tarafından hükümdar ilânından bir kaç gün sonra, Merakeş'te sultan ilân olundu.

Sultan ilân olunur olunmaz, kendisinin hükümdarlık salâhiyetini kabul etmiyen kardeşi aleyhine, harp etmeğe mecbur kaldı. Fas şehri üleması Mülāy Zaydān'ın tarafına celbedilmiş olduklarından, Abū Fāris 'Abd Allāh'ın yolsuz bir surette hükümdar ilân olunduğuna, bir fetva ile hüküm verdiler. Bu fetvanın esbab-ı mucibesi şu idi: evvelâ, meşru hükümdar daha önceden ilân olunmuş idi; saniyen, bir cariyeden olan evlâdın ('Abd Allāh'ın valdesi al-Manṣūr'un azatlı cariyesi idi) hakları, hür kadından olan evlâdın hukukuna müsavi değildir. Derhal harp zuhûr etti; iki sultan birbiri üzerine yürüdüler.

Sultan Aḥmed al-Manṣūr'un üç oğlu vardı. Büyüğü, Abū Fāris 'Abd Allāh ile ana bir kardeş olan, Muḥammed Şayḫ Fas şehrinin idaresine memur edilmişti. Lâkin ihtiyar babasının Zaydān hakkındaki zâfını bildiğinden, isyan etti ve iktidar mevkiini zaptetmeğe çalıştı. Al-Manṣūr, payitahtı olan Merakeş'ten hemen hareket etti; Fas'a geldi, âsiyi yakalamağa muvaffak oldu ve onu Merakeş'e mevkufen gönderdi. Bahsettiğimiz vukuatın cereyanı sırasında, halâ mahbus bulunuyordu.

Muḥammed Şayḫ'i askerler tapınırcasına seviyordu. Şayḫ'i affetmek ve bir ordu başına geçirmek hususunda Abū Fāris'i ikna ettiler. Bu teklif, Muḥammed Şayḫ'in harpten sonra Abū Fāris'e teslim olması şartı ile, tatbik mevkiine konuldu.

Birbirine düşman iki ordu, Umm al-Rabī'a kenarında karşı karşıya gelince, Zaydān'ın askerinin yarısı onu terkederek, Muḥammed Şayḫ'e iltihak etti. Mağlup olan Zaydān boş yere Fas'a gidip, orada tahassun etmeğe uğraştı ise de, neticede kaçmağa ve Vacda'ya türkler nezdine sığınmağa mecbur oldu. Zaydān'ın askerleri tarafından hükümdar tanılan Muḥammed Şayḫ ise, Abū Fāris'in kendi emrine verdiği kıt'aları ona iade etti. Zaydān'ın cülusunda âmil olan Fas kadısı ile müftisini, askerle beraber, esir olarak gönderdi. Lâkin kendisi kardeşine

teslim olmak istemediğinden, avdet etmedi. Abū Fāris 'Abd Allāh emrivakii kabul etmeğe mecbur oldu. Ancak kadıyı affederek, hediyelerle memnun ettikten sonra, Fas'a iade etmek sureti ile, hoşnutsuzluğunu izhar edebildi. Müfti ise, yolda ölmüştü.

İki kardeş, Fas'a sahip olmak için, harbe başlamakta gecikmediler. Ordular, bazılarına göre, Aldim'de, bazılarına göre de, Mars al-Ramād'da karşılaştı. Abū Fāris 'Abd Allāh mağlûp olarak, Sūs'a kaçmağa mecbur oldu (1015 = 1606). Fas'a hakim olan Muḥammed Şayḫ'in ordusu orada öyle nefreti mucip mezalimi irtikâp etti ki, ahali isyan ederek, o civarda serseriyane dolaşan Zaydān'ı hükümdar ilân eyledi. Bu hadise Abū Fāris ile Muḥammed'i barıştırdı ve bunlar Fas şehrine, sonra da Ḳaṣr al-Kabīr'e çekildiler. Zaydān'ın türk ḳā'idi Muṣṭafā Paşa tarafından takip edilince, Muḥammed Şayḫ İspanya'ya geçti ve Filip III.'ün himayesini rica etti. Halbuki Abū Fāris ile Muḥammed Şayḫ'in oğlu 'Abd Allāh, Tāza tarafında, Zaydān'a karşı harbe devam etmeğe çalışıyorlardı (1017/1608). Berberîler arasından topladıkları asker ile Fas civarında muharebeye giriştiler. Ḳā'id Muṣṭafā Paşa'nın harpte maktul düşmesi ve bunu müteakip Zaydān ordusunun bozulması, Abū Fāris ile yeğeninin şehri zaptetmesine imkân verdi (rebiülahır 1018 = temmuz 1609). Lâkin Abū Fāris bu müşterek zaferden uzun müddet istifade etmedi. Muḥammed Şayḫ'in zararına olarak, kendisini hükümdar ilân etmek için, Şarāḳa ḳā'idlerinin kurduğu fesat tertibatı yeğeni tarafından keşfolundu. Muḥammed Şayḫ'in oğlu fesadın önünü almağa karar verdi ve kendi ḳā'idi Ḥasan Abū Dubayra ile, gece vakti, Abū Fāris'in odasına gitti. Onu odasında seccadesinin üzerinde oturur buldu. Etrafında zevceleri vardı. 'Abd Allāh b. Muḥammed Şayḫ kadınları odadan çıkarttı ve amcasını boğdu. Abū Fāris, son nefesine kadar çabaladı ve yeğenini tekmelemeğe uğraştı (cemaziülevvel 1018 = ağustos 1609). 'Abd Allāh mu'tekit ve zahit bir adamdı; Merakeş'te evliyadan Abul 'l-'Abbās al-Sabtī'nin mezarına yakın bir cami inşa ettirmekle, saltanatına başladı. Bu camiin önüne bir kütüphane yaptırdı. İçini nadir kitaplar ve kıymettar sicillerle doldurdu. Böylece, hükümdarlığı esnasında bu velinin himmetine mazhar olacağını ümit etmiş olacaktır.

Bibliyografya: Muḥammed al-Ḳādirī, *Naṣr al-Maṣūnī* (Fas, 1309), I, 42 v.dd.; Muḥammed al-Vafrani, *Kitāb Ṣafva* (Fas, *ts.*), s. 16, 137; aynı mll., *Nuzhat al-Ḥādī* (Paris, 1889), I, 189 v.dd.; II, 308 v.dd.; Aḥmed al-Salāvī, *Kitāb al-İstiḳṣā'* (Kahire, 1312), III, 98, v.dd.; A. Cour, *Etablissement des Chérifs au Maroc et leurs Rivalités avec les Turcs de la Régence d'Alger* (Paris, 1904), s. 149 v.dd. (A. COUR.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'ALĪ, halife Abu 'l-'Abbās al-Saffāḥ ile halife Abū Ca'far al-Manṣūr'un amcasıdır. Emevîlerin son halifesi Marvān II. aleyhine Abbasîlerin giriştikleri mücadelede, 'Abd Allāh faâl rol oynamıştır. Marvān II.'ın büyük Zāb kenarında mağlûp olduğu kat'î muharebede, Abbasîlerin baş kumandanı idi. Marvān II. firara başlayınca, 'Abd Allāh onu takibe koyuldu. Az sonra Şam'ı zaptetti, daha sonra Filistin'e doğru tevecc-cüh etti ve oradan Mısır'a kadar Marvān'ı takip ettirdi. Berhayat kalan Emevîler hakkında 'Abd Allāh'ın kin ve husumeti, kardeşi Dā'ūd b. 'Alī'nin onlar aleyhinde beslediği adavetten daha şiddetli idi. Hanedanın köktünü kazımak için, hiç bir vasıtayı istimalden çekinmedi. Filistin'de ikamet sırasında Emevîlerden yetmiş kişiyi birden katlettirdi. Bu mezalimin yeni hükümdarlar aleyhinde nefret uyandırması zarurî idi. Nitekim Suriye'de müdhiş bir isyan zuhûr etti. Bu isyanın başları, Mu'āviya I. neslinden Abū Muḥammed ile Ḳinnesrîn valisi Abū 'l-Vard b. al-Kavsar idi. Asîler ilkin Abbasîlerin askerlerini bozguna uğrattılar. Lâkin 132 (750) de 'Abd Allāh onları Marc al-Aḥram yakınında mağlûp etti. 'Abd Allāh Suriye'ye vali tayin olunur olunmaz, yeni hanedanın emniyetini tehdit eyledi. Abu 'l-'Abbās'ın vefatından sonra, diğer rivayetlere göre, kendi fiilî idaresi nihayet bulur bulmaz, halifeliği bile talep ve iddiada bulundu. Hem de iddialarını yalnız yaşça olan tefevvukuna değil, aynı zamanda Emevîlere karşı yapılan mücadelede gördüğü mühim hizmetlere istinat ettirmekte idi. Bundan başka kuvvetli bir orduya da hâkim bulunuyordu. Bu ordu ile Bizans üzerine yürüyecek idi. Horasan'ın kudretli valisi Abū Muslim'in halife al-Manṣūr'u iltizam ettiğini işidince, ordusunda bulunan 17,000 horasanlıyı katlettirdi. Bunların Abū Muslim'e karşı hiç bir zaman harp etmiyeceklerini biliyordu. Sonra mütebaki askeri ile Abū Muslim üzerine yürüdü. Cemaziülâhır 137 (teşrin II. 754) de Nusaybin (Nişîbîn) civarında mağlûp oldu; kardeşi Basra valisi Sulaymān'ın yanına sığınmak mecburiyetinde kaldı. Bir kaç sene sonra Sulaymān azledildi ve halife al-Manṣūr'un emri üzerine, 'Abd Allāh hapiste kalıp, takriben 7 sene kadar hapiste kaldı. Sonra 147 (764) de temeli kasten tahrip edilmiş bir eve kapatıldı. Ev yıkılınca, mahpus enkaz altında kaldı. O zaman takriben 52 yaşında olması lâzım gelir.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, 27 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, I, 700; II, 8 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 456 v.dd.; İbn al-Aṣīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), V, *tür. yer.*; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, bk. fihrist; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), V, 83, 471 v.d.; VI, 71, 73, 75—77, 86, 90 v.d., 99, 104, 106 v.dd., 176 v.d., 183, 214 v.dd., 222, 271; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 126, 151, 192, 294, 371; *Fragm. Hist. Arab.* (nşr. de Goeje ve de Jong), bk. fihrist; *Kitāb al-Aġānī*, bk. Guidi, *Tables alphabétiques*; Wellhausen, *Das arabische Reich*, 341 v.dd.; krş. keza Caetani ve Gabrieli, *Onomasticon arabicum*, II, 731. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'ĀMIR, Basra valisi, hicretin 4. senesinde (626) Mekke'de doğmuştur. Kurayşîlerden ve 'Oşmān b. 'Affān'ın amcazadesi idi. 'Abd Allāh, bilhassa, İran'ın büyük bir kısmının fatihi olmakla meşhurdur, 'Oşmān 29 (649/650) da, onu Basra valiliğine tayin ettiği vakit, İran'ın büyük bir kısmını zaptetmişti. Ertesi sene Basra'da yerine bir vekil bırakan 'Abd Allāh Horasan'a doğru yürümüş, orasını, Sicistān'ı ve daha bir çok yerleri arapların hükmü altına almıştı. Nîsābūr ile Sarahs teslim olmuş, Merv dahi ancak senede iki milyon dirhem harac vermek şartı ile, sulha kavuşmuştu. 'Oşmān'ın istikamını almak için, 36 (656/657) da, 'Ayşa'nin vuku bulan davetine ilk icabet edenlerden biri de 'Abd Allāh idi. 'Ayşa Basra'ya giderken, 'Abd Allāh kendisine para ve deve vererek, yardım etmişti. 'Ayşa'nin askerleri, 'Alī tarafından bozgunlağa uğradığı vakit, 'Abd Allāh, Benī Ḫuzāʿa'dan biri nezdine iltica etti. O 'Abd Allāh'ı Şam'a götürdü. Orada 41 senesine kadar (661/662) kalmış olan 'Abd Allāh'ı Mu'āviya o sene Basra valiliğine iade eyledi. Fakat Mu'āviya onu, müerrimler hakkında pek müsamahakâr bulduğundan, 44 (664/665) te valilikten azletmiştir. Ondan sonra Mekke'de 59 (678/679) da vukua gelen vefatı anına kadar, inzivada yaşadığı zannolunmaktadır. 'Abd Allāh müteaddit umran işleri ile de nazarı dikkati celbetmiştir: al-Nihāc ve Ḳaryatayn'de hurma ağaçları diktirdi ve kuyular kazdırdı; Basra'da iki kanal ve Basra havalisinde al-Ubulla kanalını kazdırdı. Kendisi muhaddisinden idi; bizzat Peygamberden bir hadis nakletmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 2802; II, 1517; İbn Sa'd, V, 30 v.d.; Belāẕorī (nşr. de Goeje), 315 v.d.; İbn al-Aṣīr, *Usd al-Ġāba*, III, 191, v.d. (M. SELIGSOHN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. AS-'AD. [Bk. AL-YĀFI'Ī.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. BARRĪ. [Bk. IBN BARRĪ.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. CA'FAR B. ABĪ ṬĀLIB, halife 'Alī'nin yeğeni. Babası islâmiyeti erkenden kabul edip, Habeşistan'a ilk hicret eden mü'minler arasında idi. Umumî kanaata göre, 'Abd Allāh orada dünyaya gelmiştir. Valdesi Asmā' bint 'Umays al-Ḫaṯ'amīya tarafından, Muḥammed b. Abī Bekr'in kardeşi idi. Babası birkaç sene sonra, oğlu ile beraber, Medine'ye döndü. 'Abd Allāh bilhassa büyük sahaveti ile meşhurdur. Bu sebepten kendisine *baḥr al-ceād* (sahavet denizi) lakabı verilmişti. Her ne kadar adı 'Alī'nin zamanında ve onu takip eden devirde dahi geçerse de, siyasette hiç bir mühim rol oynadığı görülmez. Mu'āviya Mısır'ın yiğit valisi Ḳays b. Sa'd'ı, 'Alī'nin nazarında şüpheli bir vaziyete düşürmeğe çalışmak isteyince, 'Abd Allāh bu valiyi azletmeği tavsiye etti. 'Alī bu tavsiyeye kapıldı. Bu suretle Ḳays'in yerini, az zamanda Mısır'da büyük kargaşalıkların hüküm sürmesine sebep olan, Muḥammed b. Abī Bekr'e vermek hatasında bulundu. Bu hâdise 36 (656/657) da vukua geldi. Yazīd 60 (680) ta cülûs edince, Kūfa şîîleri, Ḥusayn b. 'Alī'yi, halife ilân etmek için, oraya davet ettiler. Bu tehlikeli teşebbüsten Ḥusayn'i vazgeçirmek hususunda, neticesiz kalan gayretlerde bulunanlar arasında 'Abd Allāh da vardı. Umumî kanaate göre, 'Abd Allāh 80 (699/700) de Medine'de vefat etti; diğerlerine göre, 84 veya 85 senesinde ve daha zayıf bir rivayete göre de, 87 veya 90 senesinde vefat etmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 3243 v.dd.; II, 3 v.dd., III, 2339 v.d.; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), III, 224 v.dd.; Navavī (nşr. Wüstenf.), 337. v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 67, 200, 331; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), IV, 181, 271 v.d.; 313, 329, 434; V, 19, 148, 383 v.dd.; Lammens, *Études sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia Ier* (*MFOB*), fihrist. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. CAḤŠ, Peygamberin yeğeni ve ilk müslüman olanlardan biridir. Habeşistan'a hicret edenler arasında o da vardı; sonradan Medine'ye gelmiştir. Naḫla'ye yapılmış olan seriyyenin başında bulunmuştu. Fakat bu seriyyenin fena bir şöhreti vardı; zira şehr-i haramda vukua gelmişti; Kur'an bu seriyyeden bahsediyor (II, 214). 'Abd Allāh Bedr ve Uḥud gazalarına iştirak etti. Uḥud gazasında şehit düşmüştür.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III[a], 62 v.dd.; İbn al-Aṣīr, *Usd al-Ġāba*, III, 131 v.d. (M. TH. HOUTSMA.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. ḤAMDĀN B. ḤAMDŪN, künyesi Abu 'l-Hayca'; Tağlibli kabilesine mensup olup, halife Muktafi tarafından 293 (905) te Musul (al-Mavṣil) valiliğine tayin olunmuş ve orada kürt eşkiyası ile uğraşmışsır. Al-Mu'tazz'ı halife al-Muktadir'in yeri-

ne geçirmek maksadı ile teşekkül eden süikasda asla karışmamıştır; fakat kardeşi Ḥusayn o fesadda mühim bir rol oynamıştı. Bu teşebbüsün akim kalması üzerine, kaçan Ḥusayn'i yakalamağa memur edilen 'Abd Allāh onu ele geçirmeğe muvaffak oldu. Mamafih 301 (913/914) de memuriyetinden azledilince, halifeye karşı isyan etti; kendisine karşı gönderilen Mu'nis'e [b. bk.] teslim olması üzerine, halife Muḳtadir onu affederek kendisine hil'at ihsan eylemiş, hattâ tekrar Musul'a vali olarak göndermiştir. Fakat 303 (915/916) te, kardeşi Ḥusayn tekrar isyan ettiği için, hapse konulduğundan, 'Abd Allāh dahi, bütün ailesi erkânı ile birlikte, tevkif edildi; 305 (917/918) te serbest bırakıldıktan sonra, Horasan ve Dīnavar'a giden yolun nezaretine memur edilmişti. Ona tekrar Musul valiliği verildiği halde, oraya oğlu Ḥasan'ı niyabeten gönderdi; sonra Ḥasan kendisine halef oldu. 'Abd Allāh 317 (929) de Ḳarmaṭlar'a, Yūsuf b. Abi'l-Sāc'a [b. bak.] ve diğerlerine karşı müteaddit muharebelerde bulunduktan sonra, ölmüştür. Bu muharebeler sebebi ile ona Abu'l-Haycā' „muharebeler babası" lâkabı verilmiştir. Al-Muḳtadir'in idaresinden memnun olmıyan bazı kimselerle anlaşarak, al-Ḳāhir'i halife ilân etmek maksadı ile çıkarılan ihtilâlin bir kaç muvaffakiyetten sonra, akamete uğradığı sırada, vefat etmiştir. 'Abd Allāh, Ḥamdānī [b. bk.] devletinin asıl müessisidir.

Bibliyografya: 'Arīb (nşr. de Goeje), s. 30 v.dd.; Hilāl al-Ṣābi', *Kitāb al-Vuzarā'* (nşr. Amedroz, Leyden, 1904), s. 155, 210, 308; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VII; VIII; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 531 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 563 v.dd.

(M. Th. Houtsma.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. ḤAMZA B. SULAYMĀN AL-İMĀM AL-MANṢŪR BI'LLĀH, cenubî Arabistan şairlerinden olup, 561 senesi rebiülevvel ayında (kânun II. 1166) doğup, 594 (1198) de Yemen'deki Şi'adan zeydî mezhebinin imamı olmuştur ve 614 (1217) te Kevkebān'da ölmüştür. Yazma divanı Berlin'de (krş. Ahlwardt, *Verz. d. arab. Handschr.*, nr. 7703), Leyden'de (krş. *Catalog. cod. or. Bibl. ac. Lugduno Batavae*, 2. tab., nr. 675) ve British Museum'da (krş. C. Rieu, *Supplement*, nr. 1065) bulunmaktadır. Bu şairin bir de Berlin'de (krş. Ahlwardt, *göst. yer.*, nr. 6181) ve British Museum'da (krş. C. Rieu, *göst. yer.*, nr. 814) atlar hakkında şerhli bir *Racaz*'i vardır. Bunlardan başka Berlin kütüphanesinde bu zatın kelâm ve cedele ait 12 eseri vardır (krş. Ahlwardt, *göst. yer.*, nr. 4950; XI de diğer eserlerini de sayar).

Bibliyografya: Abū Maḫrama, *Catalog. cod. or. Bibl. ac. Lugduno Batavae*, 2. tab., I, 417 v.dd.; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 403. (Brockelmann.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. ḤANẒALA, Yazīd I.'e karşı vukua gelen isyanın elebaşılarından biridir. Hicrî 4 (625) te doğdu. Babası Uḥud gazasında ölmüştür. 'Abd Allāh 62 (682) de Medine'deki gayri memnunlarla Emevîler arasında uzlaşmayı temin etmek maksadı ile, Medine valisi 'Oṯmān b. Muḥammed tarafından Şam'a gönderilen murahhaslar heyeti azası sıfatı ile, halifenin huzuruna çıktı. Yazīd murahhasları tevkir ile kabul etti ve onlara kıymetli hediyeler verdi. Fakat Medine'ye dönünce, bu elçiler halife aleyhinde bulundular. Onu, zevkine düşkün ve halifeliğe tamamiyle gayrı lâyık bir fâsik olarak, ilân ettiler. 'Abd Allāh bu isnatlarda diğer elçilerden daha ileri gitmişti. Bunun üzerine gayrı memnunlar gittikçe çoğaldı. Emevîler hakaretle koğuldu ve 'Abd Allāh iktidar mevkiine geçirildi. Bu vaziyet karşısında, halife âsileri silâhla tedibe mecbur oldu. Hicretin 63. (683) yılının sonuna doğru, Medine üzerine, ihtiyar fakat kudretli bir kumandan olan Muslim b. 'Oḳba'nin kumandası altında, kuvvetler gönderdi. Medine'den çıkarılan Emevîlerden biri olup, sonradan halife olan 'Abd al-Malik b. Marvān kumandana şehir hakkında tam malûmat verdi. Bunun üzerine Muslim b. 'Oḳba Ḥarra'da şehrin şarkında lâv ile örtülü bir mahalde müsait bir mevki tuttu. Yazīd'den aldığı emir mucibince, Medine halkına üç günlük bir mühlet verdikten sonra, onlarla kanlı bir savaşa girişti. Bu hareket kiyamcıların tam bir mağlûbiyeti ile neticelendi (zilhicce 63 = ağustos 683). Bu savaşta 'Abd Allāh dikkate değer bir yiğitlik gösterdi. Namazını eda için, öğle üzeri bir tarafa çekildi; sonra yeniden göğüs göğüse hücum için, yerine döndü ve iki suriyelinin birden hücumuna uğrayarak, onların elinde can verinceye kadar, büyük bir cesaretle dövüştü. Başı kesilip Muslim'e gönderildi. 'Abd Allāh'ı öldüren iki asker de, mükâfat olarak, halifeden kıymetli hediyeler aldılar.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 46, v.dd.; Ṭabarī, II, 402 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IV, 87 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 365 v.dd.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 96 v.dd.; Lammens, *Le califat de Yazid I.* (*MFOB*), s. 213 v.d.

(K. V. Zetterstéen.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. AL-ḤASAN, B.AL-ḤASAN, Evlâd-i 'Alī'nin reisidir. Emevîye halifeleri tarafından hakkında büyük

bir hayırhahlıkla muamele edilmişti; Abbasîlerin birinci halifesi Abu'l-'Abbās al-Saffāḥ'ı ziyaret için Anbār şehrine gittiği vakit, hürmetle kabul olunmuştu. 'Abd Allāh oradan Medine'ye döndü, fakat al-Saffāḥ'ın halefi al-Manṣūr nazarında şüpheli bir insan görüldü. Bununla beraber 'Abd Allāh bu musibete daha ziyade iki oğlu, Muḥammed ve İbrāhīm, yüzünden uğramıştır. Daha 136 (754) da Manṣūr hucac kafilesini Mekke'ye götürdüğü vakit, hâşimîler kendisini ziyarete geldiği halde, o iki kardeş ziyarete gelmemişlerdi; bu hal Manṣūr'un şüphesine sebep oldu. İki kardeşten Muḥammed en ziyade şüpheyi celbetmişti. Halife olunca, Muḥammed'in hakikî niyetleri hakkında hâşimîlerin ağzını aradı; fakat bunlar Muḥammed hakkında hüsn-i şahâdet etmişler ve gelmemiş olmasını mazur göstermeğe çalışmışlardı. Yalnız al-Ḥasan b. Zayd bu tehlikeli 'Alī oğluna karşı ihtiyatlı bulunmasını halifeye tavsiye etmişti. Bunun üzerine halife, kanaat getirmek için, 'Alī tarafdarlarının başlıca propoganda merkezi olan Horasan'dan gelmiş gibi, bazı sahte mektuplar ve hediyelerle 'Abd Allāh'ın yanına sokulmasını 'Oḳba b. Salm'e emretti. 'Abd Allāh çok ihtiyatlı davrandı ise de, sonra tuzağa düştü. Bunun üzerine 'Oḳba, Horasan'daki tarafdarları için, bir cevap vermesini rica etti; fakat 'Abd Allāh cevabı tahriren vermekten imtina etti, yalnız onlara kendi tarafından selâm söylemesini, yakın bir istikbalde iki oğlunun ihtilâl çıkaracaklarını bildirmesini söyledi. Bunun üzerine 'Oḳba, 'Alī oğullarının fena niyetlerini öğrenmiş olduğundan, derhal halifenin yanına dönerek, öğrendiği şeyleri hikâye etti. Al-Manṣūr 140 (758) ta ikinci defa olarak, hac için Mekke'ye gittiği vakit, 'Abd Allāh'ı yanına çağırtmış ve ona kendisine tamamen emniyet edip edemiyeceğini sormuştu. 'Abd Allāh halifeye sadakatini temin ettiği sırada, 'Oḳba'nin birdenbire oraya girdiğini görünce, onun tarafından kendisine ihanet edildiğini anladı ve yalvarmağa başladı; fakat halife onu hapsettirdi. 'Abd Allāh'ın ailesi de aynı musibete uğradı. Yalnız iki oğlu halifenin eline geçmedi. Halife 144 (762) te, bir kere daha hac için Mekke'yi ziyaretten sonra, Medine'ye geldi; işte o vakit mahpusları Irak'a kendisi ile beraber götürdü. 'Abd Allāh orada, 75 yaşında iken, ölmüştür. Umûmun kanaatine göre, Manṣūr tarafından katl ettirilmiş olsa gerektir.

Bibliyografya: Ṭabarī, II, 1338 v. dd., III, 143 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.) V, 172 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 40 v.dd. (K. V. Zetterstéen.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. ḤĀZİM AL-SULAMĪ, Horasan valisi. Sahabedendir ve bazı hadisler rivayet etmiştir. 'Abd Allāh b. 'Āmir'in ordularından Herat ve Saraḫs'ı fetheden kısma kumanda etmişti (31 = 651/652). Ertesi sene 'Abd Allāh b. Ḥāzim, 4000 neferin başında olduğu halde, Kārin'in 40.000 kişilik ordusunu, mahirana bir tabiye ile, hezimete uğratmış ve onu öldürmüştü. Bunun üzerine 'Abd Allāh b. 'Āmir'den Horasan valiliğini almıştır.

Mu'āviya b. Yazīd'in vefatından sonra (64 = 684) 'Abd Allāh, 'Abd Allāh b. al-Zubayr'i halife olarak tanıdığından, Emevîler aleyhine isyan etmiştir. Kezalik Merv ile Herat'ı zapt ve o yerlerin idaresini oğullarından birine havale etmişti. Fakat hükûmet ve nüfuzu tekarrür eder etmez, Emeviye kuvvetlerine karşı açtığı harpte kendisine yardım etmiş olan Tamīm kabîlesini ezmeğe başladığından, aralarında kanlı bir muharebe zuhûr etti. 'Abd Allāh 72 (692)'ye kadar Horasan valisi kalmış ve 'Abd al-Malik ona Horasan varidatını yedi yahut on sene müddetle va'd etmek suretiyle kendisinden sadakat yemini istediği vakit, 'Abd Allāh bu teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine Merv civarında bir muharebe vukua gelmiş ve bunda 'Abd Allāh maktul düşmüştür. Diğer bir rivayete göre, 'Abd Allāh b. Ḥāzim 73 senesinde, 'Abd Allāh b. al-Zubayr'den biraz sonra, katl edilmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 886; II, 25—26; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 356 v.d.; İbn al-Aṯīr, *Usd al-Ġāba*, III, 148.

(M. Seligsohn.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH İBĀẒ (ABĀẒ) AL-MURRĪ AL-TAMĪMĪ, haricîlik tarihi için kıymetli olan, Afrika'daki Ebâdîlere ait vekayinameler bu 'Abd Allāh hakkında pek az tafsilâtı havidir; halbuki 'Alī ile Mu'āviya arasındaki tahkime muhalif olan vehbîler koluna onun adı verilmiştir. Mezhebin bu şubesi Mağrib'de çok yayılmıştır ve halâ yaşıyor [bk. ABĀẒİLER]. 'Abd Allāh b. İbāẓ hicretin I. asrın ikinci yarısına mensup fukaha tabakasına dahildir.

'Abd Allāh, en kötü ifrata vararak *muḥakkima* usulünü esasından reddeden haricîlerle, birkaç münazarada bulunmuş ve, Cābir b. Zayd'in fikirlerinden mülhem olarak, akl-i selim ve sünnet hududu içinde kalmak isteyen vehbîleri kendi etrafına cemetmişti. Ebâdîler vakayinamelerinin beyanına göre, 'Abd Allāh b. İbāẓ hilâfete karşı haricîlerin isyanına iştirak etmemiş ve inzivada yaşamıştır. Al-Barrādī *Kitāb al-Cavāhir*'inde, 'Abd al-Malik b. Marvān'ın, Sinān b. 'Aṣim vasıtası ile gönderdiği bir mektuba cevaben, dinî münazaraya dair vakur bir uslûp ile yazılmış mektubunu aynen nakletmiştir (krş. Sachau, *Mittheil. d. Semin.*

für Orient. Sprach., II, 2, s. 52 v.dd.; ʿAbd Allāh'ın iki mektubunun almanca tercümesi vardır).

Şammāḫī'ye göre (*Kitāb al-Siyar*, s. 77), ʿAbd Allāh b. İbāż, Mekke'yi Müslim b. ʿOḳba'ye [b. bk.] karşı müdafaa için, 64 (683/684) te oraya giden müslümanlar arasında bulunmuştu. (A. DE MOTYLINSKI.)

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH B. İBRĀHĪM I. B. AL-AĞLAB ABU 'L-ʿABBĀS, Ağlabî sülâlesinin ikinci emîri (safer 197 = teşrin I. — II. 812) 6 zilhicce 201 (25 haziran 817) de öldü. Babasının saltanatı zamanında, ebâdiye mezhebine mensup berberîlere karşı Trablus'u müdafaa eden askerî kıt'aları sevk ve idare etmiştir. Ebâdîlerin kumandanı, Rüstemiye sülâlesinden ʿAbd al-Vahhāb idi; ʿAbd Allāh onunla bir muahede aktetmişti. Galiba bu zat, avama istinat eden fukaha fırkasına karşı, *cund* (asker)'e dayanarak hükûmet etmiştir. [Bibliyografya için bk. AĞLABÎ.] (M. G. D.)

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH (MUḤAMMED) B. İBRĀHĪM II., B. AḤMED ABU 'L-ʿABBĀS, Ağlabîlerin onuncu emîri. Babası tarafından muhtelif kumandanlıklara tayin edilmişti; 280 (893) de Bilizma askerini kılıçtan geçiren odur; 284 (897) te Nefūsîleri de yenmiş ve 286 (899) da Biskra'da muharebe etmişti. Nihayet 287 (900) de babası onu Sicilya adası valiliğine gönderdi. Orada Palermo'yu ve sonra Reggio'yu zaptetti. İbrāhīm 289 da onu geri çağırarak, saltanatı kendisine terkeylemişti (rebiülevvel = şubat — mart); 28 şaban 290 (27 temmuz 903) da, oğlu Ziyādat Allāh'ın emri üzerine, katlolundu. Tahta geçtiği günden itibaren, yakasını fukaha partisinin eline vermemekle beraber, bir zahit tavrı takınmış idi. [Bibliyografya için bk. AĞLABÎ.] (M. G. D.)

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH B. İSKANDAR, Şaybānî hanedanının en büyük hükümdarıdır; 940 (1533/1534) ta, fakat daha sahih olarak, *on iki hayvan devresi*'nden 1532/1533 senesine tesadüf eden *yılan* yılında, Zarafşān'ın iki başlıca kolu arasında kâin Miyānkāl adasında Āfarīnkent'te doğmuştur. Dehâ sahibi olan bu hükümdarın babası İskandar Ḫān ile büyük babası (Cānī Beg), büyük babasının babası (Abu 'l-Ḫayr oğlu Ḫᵛācā Muḥammed, b. kb.) son derece mahdut fikirli ve adeta alık adamlar olarak, tavsif edilirler. Cānī Beg'in (935 = 1528/1529 da vefat etmiştir) hissesine 918 (1512/1513) taksiminde, Karmīna ve Miyānkāl düşmüştür; oğlu dünyaya geldiği zaman, İskandar Āfarīnkent'in hâkimi idi. Bilâhare, ağlebi ihtimal kardeşlerinden birinin ölümünden sonra, Karmīna'ye hicret etti. ʿAbd Allāh, ilk defa olarak, orada hükümdarlık dehâsını ispat etti (958 = 1551). Memleketi taşkentli Navrūz Aḥmed Han ve semerkantlı ʿAbd al-Laṭīf Han tarafından taarruza uğrayınca, İskandar Amu-derya'nın öte tarafına kaçtı. Bunun üzerine, ʿAbd Allāh babasına düşen vazifeyi kendisi deruhte etti ve düşmanlarını püskürttü. Bundan sonraki senelerde ʿAbd Allāh garbe, Buhara'ya, ve cenub-ı şarkîye, Ḳarşı ve Şahr-i Sabz istikametlerine doğru, mülkünü tevsi etmeğe çalıştı. Bidayette bu teşebbüsünde devamlı bir muvaffakiyet elde edemedi; 963 (1555/1556) te, babasından kendisine intikal etmiş olan memleketi bile tahliye ederek, Meymene'ye ilticaya mecbur kaldı. Özbeklerin 959 (1552) dan beri hanı ve Taşkent ile Samarkand'ın hâkimi olan zorlu düşmanı, Navrūz Aḥmed Han, o senenin zilka'de (eylül — teşrin I. 1556) ayında öldü. Bunun üzerine ʿAbd Allāh hemen Karmīna ve Şahr-i Sabz'de yeniden hâkimiyetini tesis eyledi; receb 964 (mayıs 1557) te Buhara'yı zapt ve orasını kendisine payitaht etti. İşte bu şehirde 968 (1560/1561) de, namına icray-i hükûmet etmek maksadı ile, aklı zayıf olan babasını bütün özbeklere han nasbettirdi. Ancak babasının ölümünden sonra tahta çıktı (991 = 1583). Hanedanı efradından isyan edenlere karşı çetin mücadelelere girişerek, 981 (1573/1574) de Belh'i, 986 rebiülahır ayında (haziran 1578) Semerkand'i, 990 (1582/1583) da Taşkent şehri ile Sir-derya'nın şimalinde kalan bütün memleketi ve 991 (1583) de de Fergana'yı itaati altına aldı. Bu fütuhatından başka ʿAbd Allāh990 senesinin ilk yarısında (ilk bahar 1582) steplere bir sefer açtı ve şimdiki Kazakistan'ın ortasında bulunan Uluğ-Tağ'a kadar ilerledi. Taşkent'te 996 (1587/1588) da vuku bulan müthiş bir isyanı bastırdı ve düşmanlarını uzak steplere kadar takip etti. Cenub-ı şarkîde Badaḫşān, şarkta Horasan, Gīlān ve Ḫᵛārizm'i fethetti. Bu sonuncu vilâyeti evvelâ 1002 (1593/1594) de ve sonra, ahalisi isyan ettiklerinden, tekrar 1004 (1595/1596) te zaptetti. Şarkî Türkistan'a yaptığı bir sefer, Kaşgar ve Yarkent havalisini tahrip etmekten başka, bir netice vermedi. ʿAbd Allāh'ın hayatının son seneleri, 990 (1582 sonbaharı) dan itibaren Belh'te, babası namına hükûmet edegelmekte olan yegâne oğlu ʿAbd al-Mu'min ile aralarındaki nifak yüzünden, dağdağalı geçti. İskandar zamanında, ʿAbd Allāh hakikî hükümdar idi; ʿAbd al-Mu'min de şimdi ihtiyar babasına karşı, aynı şekilde hareket etmek istiyordu. Fakat ʿAbd Allāh nüfuzunun azalmasına razı olmıyordu ve eğer din üleması, tam vaktinde müdahale ile, ʿAbd al-Mu'min'i itaate mecbur etmeğe muvaffak olarak bir felâketin önünü almamış olsalardı, baba ile oğul arasında açıktan açığa bir harp zuhûr edeceği muhakkaktı. Göçebeler, baba ile oğul arasındaki ihtilâftan haberdar olunca, Taşkent arazisine girmişler ve kendilerine karşı gönderilen orduyu, Taşkent ile Semerkant arasında, mağlûp etmişlerdir. ʿAbd Allāh, göçebelerden intikam almak kastı ile açtığı seferin başında, Semerkant'ta vefat etti (*tavuk* senesi sonu 1006 = 1598 başı).

Altı ay sonra ʿAbd al-Mu'min, tebaası tarafından katledildi. Horasan ve Ḫᵛārizm eyaletleri elden çıktı. Özbekler ülkesinde hakimiyet başka bir sülâleye geçti. ʿAbd Allāh'ın memleketi dahilinde sarfetmiş olduğu gayretler daha devamlı bir netice verdi. İdarede ve para sisteminde ıslahat yaptı ve hayli umran âsarı vücude getirdi (köprü, kervansaray, çeşme v.s.). Bugün bile halk arasında bu gibi mebaniyi ya Timur'e veya ʿAbd Allāh'a izafe etmek an'ane olmuştur.

Bibliyografya: ʿAbd Allāh'ın 996 (1587/1588) ya kadar hayatı, methiyesini yazmış olan Ḥāfiẓ Tānīş tarafından geniş tafsilâtla anlatılmıştır: *Şaraf Nāme-i Şāhî* 'ye (fars.) umumiyetle *ʿAbd Allāh Nāme* de denilir. ʿAbd Allāh zamanında yaşamış İskandar Munşî isminde bir iranlı, bu hükümdar hakkında ve bahusus son senelerine dair *Tā'rīḫ-i ʿĀlam Ārā-i ʿAbbāsî* de bir çok şeyler hikâye eder (Şāh ʿAbbās I.'ın biyografisi, Tahran 1897). Bu iki eserin bazı muktebes parçaları için bk. Velyaminov-Zernov, *Izsledovaniya o kasimovskih tsaryahl tsarevičah*, II (*Tradıvostoç. otd. imper. arheol. obşç.* XV; almanca trc., Leipzig, 1867) ve *Moneti buharskiyai hivinskiya*. Bir de bk. benim Maḥmūd b. Valī'nin az malûm olan *Baḥr al-Asrār* v.s.'den iktibas ettiğim parçalar (*Zapiski vostoç. otd. imper. russk. arheol. obşç*, XV); *Baḥr al-Asrār* için krş. Ethé, *India Office cat.*, nr. 575; Vambéry, *Gesch. Bochara's* ve Howorth, *Hist. of the Mongols*, II, 2. kıs; bu eserler büyük ihtiyatla kabul edilmelidir. (W. BARTHOLD.)

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH B. MASʿŪD. [Bk. IBN MASʿŪD.]

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH B. MAYMŪN, meşhur mezhep müessislerinden olup, Ahvāz'dan neş'et ve 261 (874/875) de vefat etmiştir. Babası Maymūn orada göz tabipliği ettiğinden, umumiyetle, Maymūn al-Ḳaddāḥ tesmiye olunur. Eskiden beri bu havalide islâmiyete tamamen muhalif ve rafdî kanaatler hüküm sürmekte idi. Göz tabibi Maymūn'un da Ḥaṭṭābiya [b. bk.] ve Bardesanī'ler [b. bk.] ile münasebette bulunduğu zannedilmektedir. Oğlu âlim bir kelâmcı olmuş ve, al-Maḳrīzī'ye göre, bütün din sistemlerini dikkatle araştırarak, kendine mahsus bir mezhep sistemi kurmuştur. Fakat bunun hakkında sarih malûmatımız yoktur. ʿAbd Allāh yalnız müellif olarak değil, belki dinî siyasî bir fırka müessisi sıfatı ile de tarihte mevki almıştır. Şiîleri imamlara rapteden akideleri mebde ittihaz ederek, henüz ortaya çıkmamış ʿAlī ahfadından birinin namına tarafdarlar toplamağa başlamıştır ki, iptidadan beri bundan kastı kendini onun yerine koymak ihtirası olması muhtemeldir. Alî sülâlesinin bir şubesi olan ʿAḳîl b. Abî Ṭālib ahfadı bile bu ʿAbd Allāh'a iltihak etmişe benziyor; nitekim ʿAskar Mukram'de faaliyeti nihayet bulup, Basra'ya geldiği vakit, bunlar nezdinde hüsn-i kabul görmüştür. Sonra oradan, galiba mecburiyet altında, Suriye'deki Salamya'ye gitmiş ve orada vefatından sonra, ahfadı tahrikâta devam etmiş ve tahrikât nihayet Fatimîlerin [b. bk.] iktidara geçmelerini intaç etmiştir. ʿAbd Allāh ve halefleri gizli dailer vasıtası ile iş gördüler. Bunlar da mü'minlerin yüreklerine bir sistem dahilinde, şüphe sokmağa çalıştılar. Böylece onların dikkatlerini kariben zuhûr edecek olan *ṣāḥib al-zamān*'a tevcih eylemeğe muvaffak oldular. Bazı mahirane hilelerle, meselâ posta güvercinleri ile, malûmat edinerek, ʿAbd Allāh'ın kendisini halk arasında harikulâde bir keşif ve keramet sahibi gibi gösterdiği söylenir. Mamafih propagandasının tarzı ve mahiyeti hakkında sarih ve tam malûmatımız yoktur. Bunun en hararetli propagandacılarından biri Muḥammed b. al-Ḥusayn'dir ki, daha ziyade Dendān (yahut Zaydān) tesmiye olunur. Bir de Ḥamdān Ḳarmat — ki Karmetîler [b. bk.] buna nisbetle tesmiye olunmuştur — vardır. ʿAbdān isminde biri bu mezhep müntesiplerinin efkârını müteaddit yazıları ile müdafaaya çalışmıştır. Fakat bu eserler bize vâsıl olmamıştır. ʿAbd Allāh'ın ahfadı hakkında rivayetler muhteliftir; bunun için bk. FATİMİLER.

Bibliyografya: *Fihrist*, s. 186 v.dd.; Niẓām al-Mulk, *Siyāset Nāme*, s. 184; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 391 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VIII, 21 v.dd., v.s.; de Sacy, *Exposé de la religion des Druzes*, mukaddime; Wolff, *Die Drusen und ihre Vorläufer*; de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*; Browne, *A literary History of Persia*, I, 396 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 589 v.dd.

(M. TH. HOUTSMA.)

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH B. MUʿĀVİYA, alevî âsîlerdendir. ʿAlī'nin torunu Abū Hāşim'in vefatı üzerine, birçok tarafdardan imamet payesine hak iddia edenler zuhûr etti. Bazı kimseler Abū Hāşim'in imamet hukukunu sarahaten Abbasîlerden Muḥammed b. ʿAlī'ye

devretmiş olduğunu ileri sürüyorlardı. Başkaları Abū Hāşim 'in 'Abd Allāh b. 'Amr al-Kindī lehinde bulunduğunu zannediyorlar ve onun imam ilân edilmesini istiyorlardı. Fakat 'Abd Allāh b. 'Amr al-Kindī tarafdarlarının davetlerine icabet etmediğinden, onlar da kendisinden yüz çevirdiler ve 'Alī 'nin kardeşi Ca'far 'in torununun oğlu 'Abd Allāh b. Mu'āviya 'yi meşru imam ilân ettiler. 'Abd Allāh b. Mu'āviya ilâhî ruhun, birinden diğerine intikal ederek, nihayet kendisine geldiği için, nefsinde hem ulûhiyeti, hem de Peygamberin risaletini cemettiği davasında idi. İşte bu sebepten dolayıdır ki, tarafdarları tenasühe inanır ve ba'ş ba'd al-mavt 'i inkâr ederlerdi. Muharrem 127 (teşrin I. 744) de 'Abd Allāh Kūfa 'de isyan etti ve birçok kimseler kendisine iltihak ettiler. Bu meyanda bilhassa Zaydîlerden [b. bk.] birçok tarafdar topladı. Bunlar kaleyi zapt ve valiyi firara mecbur ettiler. Fakat Irak valisi 'Abd Allāh b. 'Omar b. 'Abd al-'Azīz az vakit içinde bu entrikalara hâtime çekti. İş çarpışmaya gelince, hiç bir vakit emniyete şayan olmıyan küfeliler firar yolunu tuttular. Yalnız zaydîler, 'Abd Allāh kaçmak imkânını buluncaya kadar, şecaatle döğüştüler. 'Abd Allāh, Kūfa 'den evvelâ Madā'in 'e ve sonra Mediya 'ya gitti. Bununla beraber satveti zerre kadar haleldar olmamıştı. Kūfa 'den ve diğer yerlerden bir çok kimseler nezdine gelerek, az vakit içinde İran 'ın mühim bir çok mevkilerini zaptetmeğe muvaffak oldu. Bir müddet Isfahan 'da ikamet ettikten sonra, İştahr istikametine doğru gitti. Uzun zamandan beri, bilhassa memleketin şark eyaletlerinde, 'Alī 'nin ahfadına imametin meşru vârisleri nazarı ile bakılıyordu. Bundan başka 'Abd Allāh Abbasîler tarafından da muzaharet görüyordu. Bu sayede hâkimiyetini Mediya 'nın mühim aksamına, Ahvāz, Fārs ve Karmān 'a kolaylıkla teşmil etti. Marvān II. ile Dicle kıyılarında harp etmiş olan haricîler 'Abd Allāh 'ın arazisine çekildiler. Bunlara halifenin diğer düşmanları iltihak etti. Bununla beraber 'Abd Allāh b. Mu'āviya 'nin satveti ilânihaye devam edemedi. Marvān 'ın kumandanlarından olup, uhdesine haricîleri tenkil vazifesi verilen 'Āmir b. Żubāra, 'Abd Allāh 'ın arazisine savlet ederek, birden bire hakimiyetine nihayet vermiştir. 'Abd Allāh, Marv al-Şāzān 'da mağlûp olmuş (129 = 746/747) ve Horasan 'a firar etmiştir. Burada Abbasîlerin meşhur kumandanı Abū Muslim onu idam ettirdi. Vefatından sonra tarafdarlarından olan Canāḥiya 'ler [b. bk.] onun hayatta olduğunu ve yakında meydana çıkacağını iddia ettiler. Bunun aksine olarak, tarafdarlarından Ḥārişî 'ler ise, 'Abd Allāh 'ın ruhunun Isḥāḳ b. Zayd b. al-Ḥāriş al-Anṣārī 'ye intikal ettiğine zahip idiler.

Bibliyografya: Ṭabarī, II, 1879 v.dd.; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), V, 246 v.dd.; Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 112 v.d. (Haarbrücker, I, 170); Weil, *Gesch. d. Chalifen;* Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 239 v.dd.; Mas'ūdī, *Murūc*, Paris, VI, 41 v.d., 67 v.d., 109; *Kitāb al-Aġānī*, bk. Guidi, *Tables alphabétiques*; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (*Abh. G. W. Gött.*, V, 2, s. 98 v.d.). Bk. bir de Caetani ve Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, II, 853.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED, İspanya Emevîleri hükümdarlarındandır. Biraderi al-Munẕir 'in 275 (888) te ansızın ölümü üzerine Kurtuba tahtına çıkan 'Abd Allāh, „islâm âlemi tarihinin bir afetidir" diye tasvir olunur. Filhakika 24 senelik saltanatı tedaası için felâketle dolu geçmiştir. Mevhum tehlikelere karşı hayatını ve tahtını korumak için, bu müvesvis zorba en yakın akrabasına karşı en korkunç bir şekilde gayzını izhar etmiştir. Biraderi al-Munẕir 'in onun emri ile zehirlenmiş olması pek muhtemeldir. Al-Ḳāsim ismindeki diğer bir kardeşi aynı akibete uğramıştır. Üçüncü kardeşi Hişām, mevhum bir suçla ittiham edilerek, idam edilmiştir. 'Abd Allāh bizzat kendi oğulları Muḥammed ve Muṭarrif hakkında da aynı şekilde hareket etmiş; sırf bir şüphe üzerine, her ikisini de idam ettirmiştir. 'Abd Allāh 'ın etrafında bu türlü şenialar cereyan ededururken, memleket birbiri ile harp eden muhtelif fırkalar arasında parçalanıyordu. Emarete payitaht ile civarından başka bir yer kalmamıştı. 'Abd Allāh 'ın en tehlikeli rakibi, İspanya araplarının kahramanı, 'Omar b. Ḥafṣūn idi. Saltanatının mebdeinde bile, 'Abd Allāh 'Omar 'e musalâha teklifinde bulunmağa ve idare ettiği arazide valiliğini tanımağa mecbur oldu. Fakat sulh muahedesi, az bir zaman sonra, ihlâl edildi. 'Abd Allāh 'ın müstebit idaresinden bîzar olan Kurtuba hıristiyanları bir gün şehirden çıktılar ve Polei (şimdiki Aguilar) kalesini zaptettiler. Sonra 'Omar 'e müracaat ederek, kendileri ile birleşmesini rica ettiler. 'Omar derhal Polei 'ye geldi; fakat 278 (891) de 'Abd Allāh 'ın askerleri tarafından mağlûp edildi. Bazan bir tarafın, bazan da diğer tarafın lehine olarak, cereyan eden bu uzun muharebelerden sonra, 'Omar hıristiyan dinine geçti; fakat tanassuru vaziyetini daha ziyade fenalaştırmaktan başka bir şeye yaramadı. İşbiliye (Sevilla) 'li Benī Ḥaccāc reisi İbrāhīm ile 287 (900) de ittifak etti. Bunun üzerine, 'Abd

Allāh musalâha yapmak mecburiyetinde kaldı. Fakat, 289 (902) dan itibaren, muhasamat tekrar başladı. 'Omar ile İbrāhīm ayrılmış olduklarından, 'Abd Allāh kolaylıkla zafer üstüne zafer kazanmağa muvaffak oldu ve vefatında (safer 300 = teşrin I. 912) harp daha sakin bir safhaya girmişti. 'Abd Allāh 'a torunu 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed halef oldu. Ölmeden çok evvel halkı ona bi'at ettirmişti.

Bibliyografya: İbn al-'Aẕārī, *al-Bayān al-Muġrib*, I, mukaddime ve II, 124 v.dd.; Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, II, 204 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 485 v.dd.; meşhur torunu 'Abd al-Raḥmān III. 'ın selefi olarak İspanya tarihindeki rolü hem de gaddarlığı hakkında bk. EMEVÎLER; Seybold 'e göre, *G G A*, 1920, s. 190, al-'Aẕārī 'deki „al-" tayyedilmelidir; böyle olmakla beraber al-'Iẕārī şekli dahi bulunmaktadır „addito semper articulo"; bk. Gildemeister, *Catalogus librorum manu scriptorum orientalium qui in Bibl. Acad. Bonnensi servantur*, s. 13 ve Brockelmann, *G A L*, I, 337. — Seybold 'e göre, müracaat edilecek bibliyografyaya şunların ilâvesi icap eder: İbn al-Abbār, *al-Ḥulla al-Siyarā'*; Dozy, *Notices sur quelques manuscrits arabes*, s. 65 — 8 ve Pascual de Gayangos, *The History of the Mohammedan Dynasties in Spain*, II, 438—460.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED, Mekke 'nin ikinci mühim şerifidir. 'Abādila ailesindedir. Şeriflik mevkiinde pederini istihlâf etti (1274/1858) ve ölümüne kadar (1294 = 1877), zamanı oldukça sakin geçti. Şerifliği zamanında Süveyş kanalının açılışı türklerin hükümraniliklerini bilfiil istimal etmelerini daha ziyade kolaylaştırdı. Bundan bir çok projeler doğdu. Bir kısmı 'Abd Allāh zamanında mevki-i tatbika konuldu, bir kısmı tasavvurda kaldı. İşte bu meyanda Cidde, Mekke ve Taif harice telgrafla bağlandı. Bu şehirlerde, Medine 'de olduğu gibi, türk hükûmet daireleri tesis edilirken, aynı zamanda 1872 de Yemen 'in tekrar fethi ile de Türkiye Arabistan 'da nüfuzunu tahkim etti. 'Abd Allāh da mevkiinden istifade ederek, gerçi şahsî mal ve milkini artırmağı diğer şerifler kadar düşündü ise de, Hicaz ahalisinin tevecciihünü kazanmayı da ihmal etmedi. Sevimli ve vakur haline ve bedevîlerle şehirlerde oturan araplar ve İstanbul 'daki hükümdarın mümessilleri ile münasebetlerinde ibraz ettiği maharete, bugün bile, emsalsiz nazarı ile bakılır.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 170—173. (SNOUCK HURGRONJE.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED, Sudan 'daki Mehdi 'nin halefidir. Sudanlı Mehdi Muḥammed Aḥmed 'in [b. bk.] halefi olan bu kötü şöhretli halife 'Abd Allāh b. Muḥammed al-Ta'ā'işī 'nin 1840—1850 seneleri arasında doğmuş olduğu zannediliyor. Memleketi Dārfūr 'un cenubu garbisindeki mıntaka olup, Baggara (Baḳḳāra) tesmiye edilen Sudan arapları neslinden ve bilhassa Cubarāt kabîlesinden olan Aulād Umm Surra ailesine mensup idi. Babası Muḥammed al-Faḳīh 1870 ile 1880 seneleri arasında memleketini terketti ve yerleşmek istediği Mekke 'ye doğru bütün ailesi ile yola çıktı; fakat yolda, Dār Cima' 'da, vefat etti. 'Abd Allāh Cazīra tarafında bulunan ve henüz mehdiliğini ilân etmemiş olan Muḥammed Aḥmed 'e iltihak ederek, onun tarikatine [bk. TARİKAT] kabul edildi. Çok geçmeden Mehdi 'nin sağ kolu mesabesine girerek, ona bir çok işler ve bilhassa Kordofān seyahati hakkında telkinatta bulundu ve bu suretle efendisinin müstakbel azametini bizzat ihzar etti. Mehdi ile Muḥammed Abū Sa'ūd arasında, Ālā adasında, cereyan eden ilk kanlı muharebeye iştirak etti (ağustos 1881) ve bundan biraz sonra halifeliğe nasbolundu. Kendisine „dört halifenin birincisi" Abū Bekr al-Ṣiddīḳ, ismi verildi. Sonra al-'Ubayd 'in fethi ile Ḫarṭūm 'un zaptı arasında da bu unvan ikinci bir beyanname ile teyit edilmiş ve Mehdi bu beyannamesinde „o bendedir ve ben de ondayım" sözlerini söylemiştir. Bundan sonraki hayatı Mehdi 'nin hayatı gibi geçmiştir. Filhakika Mehdi 'nin ayrılmaz arkadaşı olarak, onun ile beraber Ḫarṭūm 'un fethine kadar (26 kânun II. 1885) şanlı Mahdiya [b. bk.] seferlerine iştirâk etmiştir. Bundan birkaç ay sonra (22 haziran) Mehdi anî olarak öldü ve tabiatiyle iktidar mevkii 'Abd Allāh 'a geçti. Hakikî mehdilik Muḥammed Aḥmed 'in ölümü ile ortadan kalktı ve dinî coşgunluk yerine gayet şiddetli ve hatta zalim bir mutlak idare kaim oldu. Ḫarṭūm ülkesinde yabancı bulunan halife istibdadını tesis için, kabîlesi efradını kullandı. Dahilî siyaseti Umm Dermān 'a garbî Sudan (Kordofān ve Dārfūr) halkını zorla celp ve bilâkis Nil halkını da ileri serhadlere sevketmek olmuştur. Hiç bir ahlâkî esasa istinat etmeyen tarz-ı idaresi de bir tedhiş rejiminden ibaret kalmıştır. Slatin, Ohrwalder, Neufeld v.s. gibi, bizzat şahit olan kimseler, bize bu mezalimin en korkunç teferruatını hikâye etmişlerdir. Halifenin gayesi tamamiyle şahsî bir kuvvet vücude getirmek ve dinî mehdilik yerine, ailesine irsî bir saltanat temin etmek idi. Rudolf Slatin, *Fire and Sword in the Sudan* isimli eserinin XVI. ve XVII. baplarında, bize halifenin

memleketinin ve saltanatının mükemmel bir tarif ve tasvirini vermiştir. Mamafih 'Abd Allāh aleyhine müteaddit isyan hareketleri vücude geldiğini söylemeğe lüzum yoktur; fakat 'Abd Allāh bunların hepsini de bastırmağa muvaffak olmuşsa da, onun da hâkim bulunduğu ülkeler dahilinde tedricen bir gevşeklik baş göstermiş ve askerini de ancak ölüm tehdidi ile elinde tutabilmiştir. Nihayet Umm Dermān (Omdurman) muharebesi devletinin zevalini mucip olmuştur.

Mehdi 'den tevarüs etmiş olduğu devlet, kendi zamanında, şimal, cenup ve bilhassa şarkta (Habeşistan) çok tevessü etmiş bulunuyordu. Buna rağmen kendisi artık Umm Dermān 'dan ayrılmadı. İngilizlerin Sudan 'ı terketmeleri ve Habeşlerin mağlubiyeti bu tevessüe sebep olmuştur. Bir dönüm noktası olan Toskī muharebesinden sonra (3 ağustos 1889) meşhur demiryolunun inşası, Kitchener 'in memlekete girmesi, 8 nisan 1898 de Atbara muharebesi ve nihayet 2 eylül 1898 de Umm Dermān muharebesi vuku buldu. Halife, kendisine sadık kalmış olan pek az tarafdarı ile birlikte, Kordofān 'a firar etti ve orada 22 teşrin II. muharebesinde, düşmanlarının ateşi altında öldüğü ana kadar, kendini delice bir cesaretle müdafaa etti.

Bibliyografya: Rudolph Slatin Pasha, *Fire and Sword in the Sudan* (London, 1896); Josef Ohrwalder, *Aufstand und Reich des Mahdi im Sudan*, Innsbruck, 1892; İbrāhīm Favzī Paşa, *Kitāb al-Sūdān bayn yaday Ġurdūn va Kitşener*, Kahire, 1319 (1901/1902) [Sudan seferinden bahseden ingilizce eserler için bk. MEHDİYYE] (C. H. BECKER.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. MUḤAMMED [Bk. İBN AL-FARAẒĪ.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. AL-MUḲAFFA'. [Bk. İBN AL-MUḲAFFA'.]

ABDULLAH. 'ABD ALLAH B. MŪSĀ B. NUṢAYR, meşhur Mağrib ve İspanya fatihinin büyük oğludur. Babası, İspanya 'ya gittiği zaman, İfrīḳiya 'nin idaresini kendisine bırakmıştı (93 = 711). Mūsā, Ṭārik tarafından halife Valīd nezdinde itham edildikten sonra, şarka gittiği vakit, yerini 'Abd Allāh işgal etmişti. Mūsā şarktan bir daha avdet etmemiştir. Mūsā 'nın oğullarından birinin ('Abd Allāh) İfrīḳiya, diğerinin ('Abd al-'Azīz) İspanya ve üçüncüsünün ('Abd al-Malik) Mağrib valisi olmalarını endişe ile gören halife Sulaymān 'ın bütün aileye teşmil ettiği menkūbiyet neticesi olarak, 96 (714/715) da 'Abd Allāh azledilmiş ve yerine Muḥammed b. Yazīd tayin olunmuştur. Muḥammed b. Yazīd 97 (715) de vazifesine başlamıştır. 'Abd Allāh 'ın akibeti pek malûm değildir. Muḥammed b. Yazīd 'in muvaṣalatı seneşini 99 (717) olarak gösteren İbn 'Aẕārī (*al-Bayān al-Maġrib*, I, 33), Abu 'l Maḥāsin (nşr. Juynb. ve Matth., I, 261) ve al-Nuvayrī 'ye göre, Muḥammed, 'Abd Allāh 'ı işkence ettirdikten sonra, hapse atmış ve halifeden idam emri gelinciye kadar hapiste alıkoyduktan sonra katlettirmiştir. Belāẕorī (nşr. de Goeje, s. 231) bu katli, vali Yazīd b. Abū Muslim 'i öldürmüş olan berberîlerle hem fikir olmasından dolayı 'Abd Allāh 'ı tecziye maksadı ile, 102 (720) senesinde Bişr b. Şafvān 'a izafe ediyor. *Fatḥ al-Andalūs* (nşr. Jones, s. 15—16) müellifi bu rivayeti bir çok muhayyel tafsilât ile nakletmiştir.

(R. BASSET.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. MUSLİM. [Bk. İBN ḲUTAYBA.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. AL-MU'TAZZ. [Bk. İBN AL-MU'TAZZ.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH, B. MUṬĪ', halife Yazīd I. aleyhine vuku bulan isyan hareketinin reislerinden biri olup, bilâhare rakip halife 'Abd-Allāh b. al Zubayr 'in idaresi altında valilik etmiştir. Yazīd I. 'in iktidar makamına gelişinden sonra, Emevî hakimiyetinin aleyhdarlarının gittikçe çoğaldığını gören 'Abd Allāh Medine 'yi terketmek istedi; fakat, 'Abd Allāh b. 'Omar 'in [b. bk.] nasihati üzerine, şehirde kaldı. Bir müddet sonra, yeni halife aleyhine isyan eden Medine halkı, iktidar mevkiini 'Abd Allāh b. Ḥanẓala 'ye verdi. Nüfuz ve şöhret sahibi olan İbn-Muṭī', 'Abd Allāh b. Ḥanẓala ile birlikte, isyanın reislerinden biri olarak zikrolunur. Zilhicce 63 (ağustos 683) te al-Ḥarra 'da halifenin askerleri ile Medine âsîleri arasında kat'î neticeli bir muharebe cereyan etti. Bu müsademeye iştirak etmiş olan İbn Muṭī' umumî mağlûbiyetten, ancak Mekke 'ye ve 'Abd Allāh b. Zubayr 'in nezdine iltica etmekle, kurtula bildi ve 'Abd Allāh b. Zubayr kendisini Kūfa 'ye vali nasbetti. Mamafih 66 (685) da pek muhteris bir maceraperest olan Muḫtār b. Abī 'Ubayd 'Abd Allāh b. Muṭī' 'i makamından çıkardı. Bunun üzerine İbn Muṭī', evvelâ Basra 'ya ve sonra Mekke 'ye giderek, İbn al-Zubayr hesabına mücadele etti ve orada, İbn al-Zubayr 'den az evvel, 73 (692) te öldürüldü.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 106 v.dd.; Ṭabarī, II, 232 v.dd.; İbn al-Aşīr (nşr. Tornb.), IV, 14 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*; Caetani ve Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, II, 922. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'OMAR B. 'ABD AL-'AZĪZ, halife 'Omar II. 'in oğludur. 'Abd Allāh, Yazīd III. tarafından 126 (744) da Irak valisi nasbolundu; fakat bu mıntakada ikamet eden Suriye ümerasını memnun edemedi. Nitekim bunlar yeni valinin kendilerine Irak

ahalisine edildiği kadar iyi muamele etmemekte olduğunu iddia ettiler. Marvān II. 'ın cülûsundan sonra, 'Alī 'nin kardeşi olan Ca'far 'in ahfadından 'Abd Allāh b. Mu'āviya [b. bk.] muharrem 127 (teşrin I. 744) de Kūfa 'de isyan etti; fakat 'Abd Allāh b. 'Omar onu çekilmeğe icbar etmesi üzerine, o da başka yerlerde propoganda yapmağa gitti. Marvān Irak valiliğini al-Naẓr b. Sa'īd al-Ḥaraşī 'ye verince, 'Abd Allāh b. 'Omar mevkiini terketmekten şiddetle imtina etti. Kendisinin terketmek istemediği Ḥīra 'de bulunduğu esnada al-Naẓr Kūfa 'ye muvasalat etti ve ikisi arasında hakikî bir muharebe başladı. Mamafih bu esnada haricîlerin reisi bulunan ve her ikisinin de düşmanı olan Żaḥḥāk b. Ḳays zuhûr ederek, her ikisini de muhasamata nihayet vermeğe icbar etti. Bunun üzerine iki hasım birleştiler ve hattâ aralarında bir ittifak aktettiler. Fakat Żaḥḥāk 127 (nisan—mayıs 745) de ikisini birden mağlup etti ve 'Abd Allāh Vāsiṭ 'a iltica ederken, galip gelen Żaḥḥāk da Kūfa 'yi aldı. İki rakip valinin husumeti bir müddet sonra tekrar kızıştı ve Żaḥḥāk 'ın bunlara karşı yeniden harekete gelmesi ile adavetleri nihayete erdi. 'Abd Allāh bir kaç ay müddetle Żaḥḥāk tarafından muhasara edildikten sonra, sulh akdine mecbur kaldı. Daha sonra Marvān 'Abd Allāh b. 'Omar 'i tevkif ettirdi ve umumî rivayete nazaran da, mevkuf Ḥarrān zindanında vebadan öldü (132 = 749/750).

Bibliyografya: Ṭabarī, II, 1854 v.dd.; İbn al-Aşīr (nşr. Tornb.), V, 228 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen;* Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 239 v.dd.; Caetani ve Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, II, 982. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. 'OMAR B. AL-ḤAṬṬĀB, 'Omar 'in büyük oğludur. Bilhassa Peygamberin en hatırlı eshabından idi. Kendisi umumiyetle İbn 'Omar ismi ile tanınmış olup, hiceretten çok seneler evvel doğmuştur; annesinin adı Zaynab bint Maẓ'ūn 'dur. Daha çocuk iken, babası ile aynı zamanda, islâmı kabul etmiştir. Kendisi çok genç olması dolayısiyle Peygamber onun Bedr ve Uḥud muharebelerine iştirak etmesine rıza göstermemiştir; mamafih Hendek gazvesine iştirak etmiş olduğu gibi, Peygamberin yapmış olduğu diğer bütün gazvelere ve askerî seferlere de iştirak etmiştir. Evvelemirde, Abū Bekr 'in hilâfeti zamanında, Ḫālid b. Valīd 'in iç Arabistan 'da isyan halinde bulunan kabîlelere karşı açmış olduğu seferde ona refakat etmiş, bundan sonra 21 (642) de vuku bulan Nehāvend muharebesinde bulunduğu rivayet edilmiştir. Yine 'Oşmān 'ın, Mısır valisi 'Abd Allāh b. Sa'd b. Abi Sarḥ 'ın şimalî Afrika fütuhatını ikmal için, Medine 'den sevkettiği yardımcı kuvvetler ile gitmiştir ve az zaman sonra, 30 (650/651) da, Sa'īd b. al-'Āşī 'nin kumandası altında, Ṭabaristān 'a karşı yürümüştür. Halife Mu'āviya 'nin oğlu Yazīd 'in bizanslılara karşı açmış olduğu sefere de iştirak etmiştir (49 = 669). Dahilî siyasete gelince, 'Abd Allāh, birbirleri ile mücadele halinde bulunan muhtelif partiler arasında, tamamen bitaraf bir vaziyet almıştır. 'Omar ölüm döşeğinde ve etrafında Paygamberin en hatırlı ashabı bulunduğu esnada, yeni halife intihap için seçtiği ve itimat ettiği altı şûra âzası arasında oğlu 'Abd Allāh 'ın dahi bulunmasını arzu etmiştir. 'Abd Allāh, 'Alī ile Mu'āviya arasında vuku'a gelen „tahkimde" hazır bulunmuş (37 = 658) ve hilâfet için kendi namına hiç bir hak iddia etmemiştir. Abū Mūsā al-Aş'arī tarafından gösterilen namzetlerden biri olmasına rağmen, iktidarsız olduğu ileri sürülerek, bertaraf edilmiştir. 'Oşmān 'ın vefatından sonra 'Alī, İbn 'Omar 'in kendisine bi'at etmesini istemiş idi; fakat İbn 'Omar bu talebi kat'iyetle reddetti ve, ancak bütün müslümanlar bi'at ettiği takdirde, kendisinin de iltihak edeceğini söyledi. Mu'āviya de, oğlu Yazīd için aynı talepte bulunduğu zaman, aynı cevapla karşılaşmıştır ve mamafih Yazīd halife olunca, İbn 'Omar bi'at etmekte hiç müşkilât göstermemiştir. 'Abd Allāh b. 'Omar hem dindarlığı ve hem yüksek ahlâkı ve hasbiliği dolayısiyle çok takdir edilmiştir. Bundan maada islâmiyetin başlangıç tarihi hakkında çok vâsi ve sahih malûmata malik idi. Bu pek tabiîdir; zira kendisinin bizzat Peygamber ile ve o zamanın en yüksek şahsiyetleri ile mevcut olan yakın münasebatı sayesinde, islâmiyeti alâkadar eden bütün mesaili hakkı ile bilirdi. Oğulları ile diğer tilmizleri kendi sözlerini ahlâfa naklettiler. 'Abd Allāh b. 'Omar 73 te (693 başlangıcı) Mekke 'de, hacdan sonra, vefat etmiştir. Vefatında 84 yaşında olduğu söylenir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III, 1. ksm., mukaddime; Ṭabarī, I, 1358 v.dd.; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 357 v.dd.; Muir, *Annals of the Early Caliphate*; Wellhausen, *Muhammed in Medina;* Belāẕorī (nşr. de Goeje); Mas'ūdī, *Murūc*, Paris, IV.; Lammens, *Études sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia Ier* (*MFOB*); diğer kaynaklar için bk. Caetani ve Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, II, 986. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. RAŞĪD. [Bk. İBN RAŞĪD.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. RAVĀḤA, hazracîlerden olup, meşhur Benī Ḥāriş kolundan idi. Mart 622 de ikinci 'Akaba meclisinde,

Medine müslümanlarının, Peygamberin arzusu üzerine, intihap etmiş oldukları 12 nakibden birisi idi. Peygabmer Medine'ye hicret ettiği zaman, 'Abd Allāh onun davasının en gayretli ve en mert müdafilerinden biri olmuştur. Peygamberin 'Abd Allāh'a çok ehemmiyet vermiş olduğu zannediliyor; kendisine çok mühim vazifeler tevdi etmiştir. Müslümanların 623 tarihinde Bedr'deki zaferinin müjdesini, 'Abd Allāh Medine'ye Zayd b. Ḥārişa ile koşarak, götürmüştür. Peygamber ordusunun karşısına düşmanın çıkmaması ile vuku bulamıyan ikinci Bedr seferi esnasında (625), Medine'de, muhafız vekili sıfatı ile kalmıştır. Medine muhasarasının başlangıcında (627), Benī Ḳurayẓa'ların sadakatleri şüpheli bir hal aldığı vakit, Peygamber tarafından, Medine'nin diğer üç eşrafı ile birlikte, müttefiklerin efkārını tetkik için gönderilmiştir. Ḫaybar fetholunup, toprakları taksim edildiği vakit (628), Peygamber onu vergi tarhına memur etmiştir. Mu'ta seferi esnasında (629), 'Abd Allāh ikinci baş kumandan namzedi nasbedilmiştir. İlk kumandan ile birinci namzedin şehit düşmeleri üzerine, 'Abd Allāh kıtaatın kumandasını deruhte etmiş, şanlı bir ölüm aramış ve nihayet, mücadele esnasında, uğurundā döğüştüğü iman yolunda şehit olmuştur.

Askerî liyakatinden başka, sahip olduğu daha bir çok meziyeti sayesinde, Peygamberin takdirine mazhar olmuştu. İslâmın teessüsünden evvel, okuyup yazmağı bilen pek nadir kimselerden biri idi. Bundan dolayıdır ki, Peygamber onu kendisine kâtip tayin etmiştir. Peygamberin diğer bir kaç sadık dostu dahi aynı vazife ile tavzif edilmiştir. Peygamber 'Abd Allāh'ı, bilhassa şiirdeki istidadı dolayısı ile, çok takdir ettiği zannediliyor. *Kitāb al-Aġānī*'ye nazaran Peygamber bunun şiirlerini, şahsına merbut bulunan şairlerden Ḥassān b. Ṯābit ve Ka'b b. Mālik'in şiirleri ile aynı ayarda tutarmış. 'Abd Allāh'ın „edebî temayülünün" hususiyeti bilhassa kureyşîlerin i m a n s ı z l ı ğ ı n a tariz etmesi keyfiyetidir; yukarıda bahsettiğimiz diğer iki şair ise, bunları, günahkâr e f a l i n d e n dolayı, tayib ediyorlardı. 'Abd Allāh'ın şiirlerinden ancak elli beyit kadar mevcu olup, bunların büyük bir kısmı İbn Hişām'da bulunur.

B i b l i y o g r a f y a: İbn Sa'd, III, 2. ksm., 79 v.dd.; İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), I, 457, 675; Ṭabarī, I, 1460, 1610 v.dd.; Aġānī, XI, 80; XV, 29; Weil, *Mohammed der Prophet*, s. 350 not. (A. SCHAADE.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. SABA, arap müverrihleri ona ekseriya, validesine izafeten, İbn al-Savdā ismini vermişlerdir. Kendisinin musevî ve aslen Ṣan'ā'lı olduğu iddia olunur. İslâmiyeti halife 'Oṯmān'ın devrinde kabul etmiştir. Evvelâ Hicaz, Basra ve Kūfa'de serseri dolaştıktan sonra, oralardan tardedilmiş ve Suriye tarikıyle Mısır'a gitmiş ve orada 'Oṯmān'ın idaresinden müşteki olan kimselere iltihak etmiştir. Hattâ Mısır'da hususî bir mezhep vücude getirmiş ve tarafdarlarının bilâhare tekemmül ettirdikleri bu mezhep sayesinde de ismi şöhret kazanmıştır. Mamafih bu mezhepteki prensiplerden hangilerinin kendisine ve hangilerinin haleflerine ait olduğunu tefrik etmek çok güçtür. Mezhep tarihi yazanlar ve bu meyanda Şahrastānī, prensiplerde 'Abd Allāh ile talebesinin hisselerini vazıhan ayırt etmemiştir.

Ṭabarī ve Maḳrīzī'nin rivayetlerine göre, bu zat Peygamberin tekrar dünyaya geleceğini (*raǰ'a*) talim ve telkin etmiştir. Bu *raǰ'a* keyfiyetine, Wellhausen gibi, Peygamberin 'Alī'ye hulûlü nazarı ile bakmamalıdır. Her halde İbn Saba'nın bu *raǰ'a* prensipi, muahharen Wellhausen'in de haklı olarak iddia ettiği gibi, hulûl ve yeniden doğma prensipleri ile tevfik ve bu sonunculara tenasuh ile ve her şeye hulûl eden güneş ziyası ile izah edilmiştir. Üstelik o her Peygambere Allāh tarafından bir *vaṣī* verildiği ve Muḥammed Peygamberin vasîsi 'Alī olduğu hakkında ortaya bir prensip attı. Dolayısiyle her mü'minin bizzat kavil ve fiille 'Alī'nin hukukunu müdafaa etmekle mükellef olduğunu ileri sürdü. 'Abd Allāh bu fikirleri neşir ve tamim yolunda daîler vasıtası ile de çalışmış olacak. O, şevval 35 (nisan 656) te Mısır'dan Medine'ye gelenler meyanında bulunmuş ve halife 'Alī'ye refakat etmiştir. Kendisinin 'Alī'ye taabbüdü o kadar uygunsuz görüldü ki, 'Alī onu Madā'in'e nefyetti. 'Abd Allāh'ın hayatının nasıl ve ne zaman sona erdiği meçhuldür. Eğer o efendisinin katlinden sonra da yaşamış ise, Peygamberin *raǰ'a*'sı hakkındaki talimlerini gulât-ı şi'anın akide esaslarına uygun olacak surette değiştirmiş olması pek mümkündür.

B i b l i y o g r a f y a: Ṭabarī, I, 2942 v.dd.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 334, 352; Şahrastānī, s. 132 v.dd. (Haarbrücker, I, 200); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 173 v.dd.; A. v. Kremer, *Gesch. d. herrsch. Ideen*, s. 340; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien*, s. 91 v.dd. (M. TH. HOUTSMA.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. SA'D, bir müslüman devlet adamı ve kumandanıdır. Abū Yaḥyā 'Abd Allāh b. Sa'd b. Abī Sarḥ al-'Āmirī kureyşîlerin 'Āmir b. Lu'ayy gurubuna mensup idi. Sonradan, halife olan 'Oṯmān'ın süt kardeşi olması dolayısı ile, Emevîler partisinin rüesasından oldu. Kendisi, askerden ziyade, maliyeci idi. Müverrihlerin onun seciyesi hakkındaki mutaleaları birbirinden çok farklıdır. İslâmiyetin başlangıcında, bir çok münasebetlerle, bu zatın ismi geçer. Peygamberin vahi kâtipliğinde bulunduğu söylenir. Kendisi irtidat ettikten sonra, vahyi, keyfine göre tahrif etmiş olduğunu tefahur ile söylemiş ve bu hâdise Peygamberin bilhassa nefretini mucip olmuştur. Peygamber onu Mekke'nin fethinden sonra öldürtmek istemiştir; fakat 'Oṯmān, hakikaten çok müşkülâtla, affettirebilmiştir.[1] Bu hikâye sonraları çok meşhur oldu. 'Abd Allāh daha sonra 'Oṯmān'a, kendisini kurtardığından dolayı, duyduğu minneti, hilâfete intihabı esnasındaki gayreti ile gösterdi. 'Abd Allāh muhacirînden olup, Mısır'ın fethine, 'Amr b. al-'Āṣ'ın [b. bk.] maiyetinde, iştirak etti ve 'Omar'in 'Amr ile bozuşması üzerine, yukarı Mısır'da müstakillen valilik ettiği anlaşılıyor. Hangi tarihte bütün Mısır'ın valisi olarak tayin olunduğunu kat'iyetle söylemek mümkün değildir. İbn Taġrībirdī bunun 25 (645/646) senesinde olduğunu iddia ediyor. Binaenaleyh Manuel'in zamanında vâki olmuş olan İskenderiye isyanından evveldir. Bu isyanı bastıramaması üzerine, 'Amr geri çağırılmıştı; fakat sükûn avdet eder etmez, 'Amr çekilmeğe ve idareyi tekrar 'Abd Allāh'a tevdi'a mecbur olmuştur. 'Oṯmān 'Abd Allāh'ı beytülmal emanetine ve 'Amr'i de askerî valiliğe tayin etmek istedi. Fakat 'Amr kabul etmedi. 'Abd Allāh Mısır'ın varidatını, halifenin memnuniyetini mucip olacak şekilde, tezyit etti. Başlıca vazifesi maliye umurunu tedvir olmakla beraber, aynı zamanda meşhur bir kumandan da olmuştur. 'Abd Allāh müslümanlar ile sudanlılar arasındaki münasebatı tanzim etmiş ve Mu'āviya'nin Kıbrıs'a karşı hazırlamış olduğu heyet-i seferiyeye de yardım etmiştir. Afrika'daki Roma eyaletlerine karşı bizzat müteaddit seferlere teşebbüs etti. İlk seferin 25 (645/646) te vâki olmuş olduğu tahmin edildiği gibi, en mühim ve en muvaffakiyetlisi de 27 (647/648) de vukua gelmiştir. Kartaca bölgesini zapt ve islâma ilhak etti. Mamafih en meşhur askerî hizmeti, Yarmūk muharebesi derecesinde mühim olan ve Roma'nın donanmasını tamamen imha eden, Ẕāt al-Ṣavārī deniz muharebesidir. Bu harbin vuku tarihi 31 (651/652) dir. Mamafih bazıları bunun daha sonra vukua gelmiş olduğunu iddia ederler. Hemen bundan sonra bütün imparatorluk dahilinde 'Oṯmān'a karşı isyanlar başlamış ve 'Abd Allāh o vakit gene, halifenin temsil etmekte olduğu rejimin başlıca müdafii olarak, ortaya atılmıştır. 'Abd Allāh halifeyi ikaza çalıştı ve ona bizzat yardım için, Mısır'ı terk etti. Kendisine vekâlet eden al-Sā'ib b. Hişām da Muḥammed b. Ḥuzayfa'nin idare etmekte olduğu Mısır ihtilâlcileri tarafından tart ve 'Abd Allāh'ın kendisinin de Mısır'a girmesi menedildi. 'Abd Allāh hudutta, halifenin katlinden haberdar olunca, Mu'āviya'nin nezdine iltica etti ve Mu'āviya'nin Ṣiffīn'e hareketinden kısa bir müddet evvel, vefat etti. Vefatı 36 veyahut 37 (656/657) de Askalan'da ve, bazılarına nazaran, Ramla'da vâki olmuştur. Ṣiffīn harbine iştirak edip 57 (676/677) de vefat ettiği iddia edildi; mamafih bütün bu sözler Ṣiffīn harbi ile alâkadar olan efsaneler sahasına girer.

B i b l i y o g r a f y a: İbn Taġrībirdī, I, 88—93; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 299; Ṭabarī, I, 1639 v.d., 2593, 2785, 2813 v.d, 2817 v.dd., 2826, 2867 v.dd., 2980 v.dd., 3057; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), II, 189 v.d., 443; III, 67 v.dd., 90 v.dd., 118 v.dd., 220, 238, 295; ayn. mll., *Usd al-Ġāba*, III, 173; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 60, 191; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 226; İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), s. 818 v.d.; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 345 v.d.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 268 v.dd.; Stanley Lane-Poole, *History of Egypt*, s. 20 v.dd.; A. Butler, *Arab Conquest of Egypt*, s. 465 v.dd.; Wüstenfeld, *Die Statthalter von Aegypten*, I, 15 v.dd.; Wellhausen, *Nachr. d. Kgl. Gesellsch. d. Wissen sch. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., 1901, 4. cüz, s. 6, 7, 13. (C. H. BECKER.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. SALĀM, medineli bir musevî olup, asıl ismi al-Ḥuṣayn'dir ve Benī Ḳaynuḳā' kabîlesinden idi. İslâmiyeti kabul ettiği vakit, Peygamber kendisine 'Abd Allāh ismini verdi. Bazılarına nazaran, o Peygamberin Medine'ye vusulünde müslüman oldu ve diğerlerine nazaran da, Peygamber henüz Mekke'de iken, ihtida etmişti. Mamafih müslüman münakkitlerinin şayan-ı itimad görmedikleri bir rivayete göre, kendisi 8 (629/630) de ihtida etmiştir ki, bu haber vakıa daha mutabıktır. Çünkü onun, Peygamber Medine'de iken, yaptığı gazvelerde ismi yoktur. Gazevata dair kitaplarda (*Maġāzī*) mevcut bulunan bazı ehemmiyetsiz kayıtlar, her halde umumiyetle kabul edilmiş olan rivayetlerdeki açık tezadı ortadan kaldırmak maksadı ile, metne hariçten ilâve edilmiş olabilir. 'Abd Allāh b. Salām, 'Omar ile birlikte, Cābiya ve Kudüs'te bulunmuş ve 'Oṯmān devrinde halife tarafından âsîlere karşı harbe iştirak etmiş ve bunları halifenin katlinden vazgeçirmeğe beyhude uğraşmıştır. 'Oṯmān'ın şehadetinden sonra, 'Alī'ye bi'at etmemiş ve

1 'Abd Allāh b. Sa'd affolunduğu gün tekrar ihtida etmiştir [*Usd al-Ġāba*, bk. mad.].

ona, Irak'a gidip 'Ā'işa ile mücadele etmemesi için, ısrarla yalvarmıştır. Bir rivayete göre, bu zat Mu'āviya ile de görüşmüştür. Müslüman an'anesine göre, bu zat Tevrat (Thora)'ın geleceğini bildirdiği Peygamberin Muḥammed olduğunu teslim ederek, onu eski dindaşlarının fesatlarından koruyan ve hakkı tebcil eden yahudi ulemâsının hakikî bir mümessilidir. Gûya 'Abd Allāh'ın Peygamber'e ancak peygamberlerin cevap verebilecekleri bazı sualler sorması — tıpkı hadis kitaplarının kendisine izafe ettiği bir takım hadis muhtevaları ve Sa'labī'nin onun ağzından işittiğini kaydettiği Bulūḳyā fıkraları kabilinden — yahudi rivayetidir. Şayet 'Abd Allāh'ın bunda dahli yok ise, bütün bu rivayetlerin menbaı, yahudi mühtediler olsa gerektir. Muasırları her ne kadar yahudiliğini mütemadiyen yüzüne vurmuşlar ise de, sonraları Peygamber kendisini cennetle tebşir etmiş ve Peygamberin kendisi hakkında çok yüksek sitayişlerde bulunmuş olduğuna dair hadisler işa'a edilmiştir. Hattâ Kur'an'ın bazı ayetlerinde kendisine ima edildiği söylenir. Peygambere sormuş olduğu „sualler" sonraları koca birer kitap halini almıştır. Kısmen, hadislerde kendi hakkında anlatılan fıkralara istinad eden kitaplar yazıldı ve ona isnad edildi. Kendi oğulları Muḥammed ve Yūsuf ile beraber Abū Hurayra ve Anas b. Mālik de bu zâta ait hadislerin râvileridir. Ṭabarī, tarihindeki Tevrat hikâyelerini bilhassa 'Abd Allāh'tan almıştır.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), s. 353, 395; Vāḳidī, *Kitāb al-Maġāzī* (nşr. Wellhausen), s. 163, 215; Ṭabarī, bk. indeks; ayn. mll., farsça nüsha, trc. Zotenberg, I, 348; al-Buḫārī (nşr. Krehl), III, 50; al-Ḳastallānī (Būlāḳ, 1304—1305), VI, 162; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, V, 450; *Muntaḫab Kanz al-'Ummāl*, V, 227; İbn al-Aṯīr, *Usd al-Ġāba*, III, 176; İbn Ḥacar, *Iṣāba*, II, 780; al-Diyārbekrī, *Ta'rīḫ al-Ḫamīs* (Kahire, 1302), I, 392; al-Ḥalabī, *İnsān al-'Uyūn* (1282), II, 146; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 347; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynb. ve Matth.), I, 141; İbn al-Vardī, *Ḫarīdat al-'Acā'ib* (1303), s. 118 v.dd; *Kitāb Masā'il Sīdī 'Abd Allāh* (Kahire, 1326 ?); İbn Badrūn (nşr. Dozy), s. 174 v.dd.; Wolff, *Muhammedan. Eschatologie*, s. 69 (arapça metin, s. 39); Nöldeke, *Gesch. d. Qorâns*, s. 118; Steinschneider, *Polem. u. apologet. Literatur in arab. Sprache*, s. 110 v.dd.; ayn. mll., *Arab. Literatur der Juden*, s. 8 v.d.; Hirschfeld, *Jewish Quarterly Review*, X, 109 v.dd.; Horovitz, *Zeitschr. der Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, LV, 524 v.dd.; Barth, *Festschr. zum 70sten Geburtstag Dr. A. Berliner's* (1903), s. 36; Caetani, *Annali dell' Islâm*, I, 413. (J. HOROVITZ.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. SA'ŪD. [Bk. İBN SA'ŪD.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. ṢAVR, umumiyetle Abū Fudayk diye anılır. Ḳays b. Ṣa'laba'den bir hariçî olup, Nacda b. 'Āmir'i [b. bk.] öldürdükten sonra, 72 (691) de Baḥrayn hükûmetini elde etmiştir. Basra'dan üzerine gönderilen kıtaatı hezimete uğratmış ise de, müteakiben 73 (693) te 'Abd al-Malik'in gönderdiği asker tarafından mağlûp edilmiş ve öldürülmüştür.

Bibliyografya: Mubarrad, *Kāmil*, s. 662; Ṭabarī, II, 829, 852 v.dd.; *Anonyme Arab. Chronik* (nşr. Ahlwardt), s. 143 v.dd.; Brünnow, Die *Charidschiten*, s. 47 v.dd.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien*, s. 32. (M. TH. HOUTSMA.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. SURAYC. [Bk. İBN SURAYC.]

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. ṬĀHİR, devlet adamı, kumandan ve şair; 182 (798) de doğmuş ve 230 (844) da ölmüştür. Kendisinden evvel babası Ṭāhir b. Ḥusayn de halife Ma'mūn'a çok büyük hizmetler etmiş idi. 'Abd Allāh dahi halife nezdinde, yalnız babasının hizmetlerinden dolayı değil, kendi şahsî meziyetleri sebebi ile de, büyük bir itibar kazandı. Al-Raḳḳa ile Mısır arasında bulunan memleketlere vali tayin olundu (206 = 821/822) ve aynı zamanda da, Naṣr b. Ṣabaṣ tesmiye edilen al-Amīn'in tarafdarlarından birine karşı açılan harpte baş kumandan nasbolundu. İlk önce Halep civarında gözükmüş olan bu şahsiyet, az zaman içerisinde nüfuzunu büyük bir saha üzerinde tevsi etmeğe muvaffak oldu. Filhakika Ṭāhir daha o vakit bu ihtilâlin daha fazla yayılmasına mani olmuş ise de, Naṣr'ın kat'î surette inkıyadı ancak 209 (825) da, 'Abd Allāh'ın onu silâhları bırakmağa icbarı ile, vuku buldu. Naṣr'ın tahrikâtına nihayet verdikten bir az sonra, 'Abd Allāh Mısır'a gönderildi. Esasen 199 (814/815) da bir çok ispanyol mültecisi Mısır'a çıkmış ve zaten harap bulunan bu vilâyeti çok büyük bir hercümerce uğratmıştı. 'Abd Allāh 210 (825/826) da halifenin emri ile, Mısır'a hareket etti ve kısa bir müddet zarfında her şeyi yoluna koymağa muvaffak oldu. Oraya bir vali nasbettikten sonra, 211 de, bazılarına nazaran 212 de, Irak'a avdet etti. 'Abd Allāh, batınî zümrenin müessisi Bābek ve tarafdarlarına karşı Azerbeycan valisini müdafaa için Dīnavar'de asker toplamakla meşgul olduğu sırada, Horasan'a vali nasbolunduğuna muttali oldu. Bu memuriyette henüz vefat etmiş olan kardeşi

Ṭalḥa'ya halef oluyordu (213 = 828/829). Keza diğer tahirîler gibi, 'Abd Allāh da bu eyaleti, pederinin bir çok müellifler tarafından nakledilen vasiyetnamesinde tavsiye ettiği idarî prensipler dairesinde, hemen hemen müstakil bir hükümdar gibi, idare etti. Mamafih halifenin hâkimiyetini zâhiren kabul ve onun askerî kıt'alarına serdar olarak kumanda ediyordu. Bağdad'a her gelişinde bizzat babasının Dicle nehrinin sağ sahili üzerine inşa ettirmiş olduğu muazzam sarayda ikamet ederdi (le Strange, *Baghdad*, s. 118 v.dd.). Halife al-Mu'taṣim'ın tahta çıkmasını müteakip, 'Alī sülâlesinden Muḥammed b. al-Ḳāsim tahta hak iddia etmek istedi; fakat 'Abd Allāh'ın askerleri tarafından mağlûp edilerek, kendisi teslim oldu ve 'Abd Allāh onu halifeye gönderdi. Bu vak'alar 219 (834) da cereyan etmişti. Bir kaç sene sonra, 'Abd Allāh'ın hükmü altındaki Horasan vilâyetine ait bulunan Ṭabaristān'da, daha çok tehlikeli bir isyan vukubuldu. Tahirîlerin nüfuzunu kıskanan türk kumandanı Afşin, entrikaları ile, Ṭabaristān hükümdarı (*ispehbed*) Māziyār b. Ḳārin'i halifeye karşı isyana sevketmeğe muvaffak oldu. Muhtelif taraflardan kendisine karşı gönderilen askerleri görünce, tarafdarları Māziyār'a ihanet ettiler ve 'Abd Allāh da onu o vakit kolaylıkla esir etti. 'Abd Allāh yalnız tâbiyeci bir kumandan ve devlet adamı olarak temayüz etmiş olmayıp, aynı zamanda bir çok evsafa da malik bulunmakta idi. Şair ve musikişinas olarak da muvaffakiyet kazanan bu zat, *Ḥamāsa*'yi toplıyan Abū Tammām'ın hâmisi olmuştur. Bir cins nefis Mısır kavunu, ona nisbetle, *'abdallāvī* ismini taşımakatadır; bundan 'Abd Allāh'ın boğazına düşkün olduğu neticesi çıkarılabilir. Sarayında çok büyük bir debdebe ve ihtişam hüküm sürmüştür. Umumî rivayete göre, 'Abd Allāh, 11 rebiüllevvel 230 (844) da, galiba bir pazartesi günü (26 teşrin II.), 48 yaşında vefat etmiştir. Bazıları vefatını 228 de gösterirlerse de, bu son reye yanlış nazarı ile bakılmaktadır. Mamafih yukarıda zikredilen pazartesi günü, bu ikinci rivayete daha uygun gelmektedir (krş. Wüstenfeld, *Tabellen*). 'Abd Allāh'ın oğlu Ṭāhir, halife Vāṯiḳ'ın asdikile kendisine halef olmuştur.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 350; Ṭabarī, III, 1044 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VI, 256 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynb. ve Matth.), I, 600 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 506 v.dd.; Barthold, *Turkestān*, s. 214 v.dd.; Rothstein, *Orient. Studien, Th. Nöldeke gewidmet*, s. 162 v.dd.; diğer kaynaklar için bk. Caetani ve Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, II, 973. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDULLAH. 'ABD ALLĀH B. UBAIY, hazracîlerin reisi olup, annesine izafeten İBN SALŪL dahi tesmiye edilir. Peygamberin Medine'ye hicretinden evvel, 'Abd Allāh avsîler ile hazracîlerin reisi idi. İbn Hişām, bu iki kabîlenin aynı reisin idaresi altında birleşmelerinin ilk defa vaki olduğunu açıkça söyler. Peygamberin Medine'ye vürudunda, ekseriyetin takip ettiği yolu tutarak, islâmiyeti kabul etmeğe mecbur oldu; zaten bir köşede kalmamak için, müracaat edebileceği yegâne çare bu idi. Mamafih siyasî bir maceraperest olarak telakkî ettiği rakibine karşı kalbinde derin bir kin sakladı. Hattâ, bütün kudretini sarfederek, onun sultasını sarsmağa uğraştı. İşte bu sebepten müslüman müellifler onu zem ve fasletmek için, hiç bir fırsatı kaybetmemişler ve kendisini münafiklerin (munāfiḳūn, b. bk.) reisi adetmişlerdir. Peygamber 624 senesinde 'Abd Allāh'ın müttefikleri olan Banī Ḳaynuḳā' ve bir sene sonra yine hazracîlerin müttefikleri olan Banī Naẓīr'lara karşı harekete geçtiği vakit, 'Abd Allāh bunlara yardım için, hiçbir ciddî çareye teşebbüs etmedi. Yalnız uzun müddet muhasara edildikten sonra, müttefikleri Peygambere teslime mecbur kalınca, 'Abd Allāh işe karıştı ve Peygambere, hiç olmazsa mağlûpların canlarını bağışlaması için, ısrar etti. Uḥud gazvesinden evvel (625) toplanmış olan harp meclisinde 'Abd Allāh, pek makul olarak, şehirden çıkmamak ve düşmanın yaklaşmasını beklemek reyinde bulundu; Peygamber dahi aynı fikirde olmakla beraber, tarafdarları kendisini mekkelilere karşı yürümeğe mecbur etmişlerdi. İbn Hişām 'Abd Allāh'ın ancak ertesi gün Peygamber ile birlikte hareket ettiğini, fakat yarı yoldan 300 kişi ile beraber geri döndüğünü iddia ediyor. Acaba İbn Hişām'ın dediği gibi mi hareket etti, yoksa, Kur'an'dan (III, 160) istidlâl edilmek istenildiği gibi, 'Abd Allāh hiç bir vakit hareket etmemiş ve evinde mi kalmıştı, bu husus meşkûktür. Fakat muhakkak bir nokta var ise, o da 'Abd Allāh'ın Uḥud gazvesine iştirak etmemiş olmasıdır. Peygamber 'Abd Allāh'a karşı, şayan-ı takdir derecede, kendini tuttu ve bu fevkalâde âkilâne ve ihtiyatkârane hatt-ı harekette nihayete kadar sebat etti. Tabūk seferinde dahi 'Abd Allāh'ın Uḥud'da yaptığı gibi hareket etmiş olduğu söylenir. Buna rağmen Peygamber, bu son seferden kısa bir müddet sonra vefat etmiş olan 'Abd Allāh'ın kabrine giderek, dua etmiş ve en sadık müttefiklerinden birine karşı ibraz edebileceği hürmeti gösterebilecek kadar nefsine hâkim olmuştur.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), I, 411 v.dd.; 546, 558 v.d., 591, 653, 726, 734, 927; Ṭabarī, I, 1695; Wellhausen, *Muhammed in Medina*, s. 438; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Muhammed*, III, 572. (A. SCHAADE.)

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH B. VAHB AL-RĀSİBĪ, haricîlerdendir. Kendisine „nasırlı adam" (*ẕu 'l-ṣafināt*) lakabı verilmiş idi; çünkü çok secde ettiğinden, alnı nasır bağlamış olduğu söylenir. ʿAbd Allāh ilk haricîler arasında yüksek şahsiyetlerden biri idi; o derece ki taraftarları, ʿAlī'den ayrıldıkları vakit, kendisini halife ilân etmişler idi (37 = 658). Aynı sene zarfında (mayıs—haziran 658) kanlı Nahravān muharebesinde maktul düştü

Bibliyografya: Mubarrad, *Kāmil*, s. 558 v.dd.; Ṭabarī, I, 3363 v.dd.; Dīnavarī (nşr. Girgas ve Rosen), s. 215 v.dd.; Brünnow, *Die Charidschiten*, s. 18 v.dd.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien*, s. 17 v.dd. (M. TH. HOUTSMA.)

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH B. YĀSİN AL-CUZŪLĪ, murabitlerin (*al-murābiṭūn*) müessisidir. Nisbesi annesi Tin İzamaran'dan gelir; çünkü annesi, şimdiki Fas ile Sahrayı Kebir'in hudutlarında sakin olan Cuzūla, yahut Ḳuzūla, kabîlesine mensup idi. Abū ʿİmrān al-Fāsī'nin talebesinden olan al-Aggāg, garbî Sahrayı Kebir'in cenubunda sakin Lamtūna kabîlesinin halkını müslüman etmek isteyen reisine, bu işe muktedir bir adam olarak, ʿAbd Allāh'ı tavsiye etti. Bunun üzerine Lamtūna'ler nezdine gitmiş olan ʿAbd Allāh dini yaymak vazifesine başladı. İptidada büyük güçlüklere maruz kalmış olsa gerektir. Bu güçlükler yüzünden ʿAbd Allāh, bazı arkadaşları ile birlikte, Senegal'de bir adaya ilticaya mecbur oldu. Orada müslüman müelliflerin *ribāṭ* ismini verdikleri ve riyazet-i nefse müstenit bir nevi cemaat tesis edildi ve bunlar, bu isme izafeten, *murābiṭūn* unvanını aldılar. Orada şöhretleri etrafa yayılınca ve iltihak edenlerle sayıları çoğalınca, az zamanda o kadar büyük bir kuvvet sahibi oldular ki, ilkin kendilerine fena muamele etmiş olan kabîleleri bile, cebir ile itaat altına aldılar. ʿAbd Allāh bilhassa gayet sıkı zühd ve riyazet kaideleriyle temayüz eden, bu dinî cemaatin reisi oldu ki bu keyfiyet aynı zamanda cihada bir hazırlık mahiyetinde idi. Az zaman sonra, ʿAbd Allāh murabitleri, Lamtūna ve diğer Şanhāca'ler gibi, müşrik kabîlelere saldırmış ve daveti kabul etmiyenleri kılıçla yola getirmiştir. ʿAbd Allāh Şanhāca'lerin dinî reisi kalmakla beraber, kumandayı, bunlar arasından intihap ettiği, bir yerli reise tevdi ederdi; evvelâ Cadāla kabîlesinden Yaḥyā b. İbrāhīm, sonra da Yaḥyā b. ʿOmar al-Lamtūnī'yi idareye tayin etti. ʿAbd Allāh imamlık salâhiyetlerini, cihadın idaresini ve şer'î verginin tahsilini kendi elinde tutmakla beraber, icabettiği vakitte, müstahak olduğu cismanî cezaları emîre de tatbik eder idi. ʿAbd Allāh'taki din gayreti, bir az mahdud olduğu söylenen, din bilgisinin fevkinde idi. Bu andan itibaren ʿAbd Allāh'ın hayatı murabitlerin tarihinin ilk zamanı ile karışmıştır. Burada Sicilmāsa'deki Mağrāva'leri 446 (1054/1055) ya doğru itaat altına aldıklarını hatırlatmak kâfidir. Bu tarih kat'î değildir. Hemen akabinde zenci Ġāna krallığına ait olan Avdağast şehrini zaptettiler. Sonra 449 (1057/1058)'a doğru, ʿAbd Allāh bunları kendi memleketine götürdü. Darʿa, Sūs ve, merkezi aynı isimde bir şehir olan, Aġmāt devleti arazisi ile Nafīs bunların hâkimiyeti altına girdi. Böylece Murabitler imparatorluğu teessüs etmiş oldu. ʿAbd Allāh, murabitler arasında tesis etmiş olduğu ve zamanımızda Sahrayı Kebir'deki Mauretania kabîleleri arasında cârî olan sıkı dindarlık nizamını, zaptetmiş olduğu her yerde, tatbik etmeğe çalıştı. Atlas okyanusu sahilinde Tāmasna'de Berġavāṭa'lara karşı mücadeleye girişti (451 = 1059) ve bu mücadele esnasında, müelliflerin Karifla yahut Karifalt dedikleri bir yerde, öldü ve orada defnedildi. Orada bina edilmiş olan mescit, al-Bakrī'nin zamanında halâ ziyaretgâh idi. ʿAbd Allāh'ın hakikî şahsiyetini meydana çıkarmak kolay değildir; isminin hem sihirde ve hem de tarikat ayinlerinde kullanılması kendisine, yanlış olarak, bir sihirbaz rengi vermiştir.

Bibliyografya: al-Bakrī, *al-Masālik* (*Descr. de l'Afrique septentr.*); İbn Abī Zarʿ, *al-Ḳırṭās* (nşr. Tornb.); İbn Ḫaldūn, *ʿİbar* (*Hist. des Berb.*), I, 237 v.dd.; İbn Abī Dīnār al-Ḳayravānī, *al-Muʾnis fī aḫbār İfrīḳiya va Tūnis* (Tunus, 1286), s. 102 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 611 v.dd. (E. DOUTTÉ.)

ABDULLAH. ʿABD ALLĀH B. AL-ZUBAYR, kureyşî kumandanlardan olup, dokuz sene müddetle hilâfette Emevîlere rekabet mevkiinde kalmıştır. Medine'de 622 de veyahut, Vāḳidī'ye göre, hicretten 20 ay sonra (2 şaban = şubat 624) doğmuş ve Mekke civarında 17 cemaziülevvel 73 (4 teşrin I. 692) te Ḥaccāc'a karşı yaptığı bir muharebede ölmüştür; fakat krş. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 124. ʿAbd Allāh'ın babası Zubayr kureyşîlerin en asil ailelerinden birine mensup olduğu gibi, anası Şafīya tarafından da Peygamberin halazadesi idi. ʿAbd Allāh, annesi Asmāʾ tarafından, Abū Bekr'in torunu ve binaenaleyh ʿĀʾişa'nin yeğeni idi. Bazı müslüman müelliflerin rivayetlerine nazaran, ʿAbd Allāh islâmiyet devrinde Medine'de ilk doğan çocuktur.

Henüz 14 yaşında iken, ʿAbd Allāh, babası ile beraber, Yarmūk gazasına iştirâk etmiştir (14 = 635). Üç sene sonra da, yine babası ile, Mısır'ı fetheden ʿAmr İbn al-ʿĀṣ'ın ordusunda idi. İfrīḳiya'nin fethinde mühim bir rolü olmuştur ve Roma asılzadelerinden Gregor ile yaptığı bir mubarezede onu öldürmüştür (29 = 649/650). Ertesi sene Saʿīd b. al-ʿĀṣ ile Horasan seferinde bulunmuş ve aynı sene zarfında da ʿOsmān tarafından Kur'an'ı cem ve telfik edecek ülema meyanında tavzif olunmuştur. Yavm al-Dār denilen, ʿOsmān'ın şahadet gününde (18 zilhicce 35 = 17 haziran 656), ʿAbd Allāh ʿOsmān'ın en cesur müdafilerinden biri olmuşsur. Cemel vak'asında (10 cemaziülahır 36 = 4 kânun I. 656) teyzesi ʿĀʾişa'nin piyade askerine kumanda etmiştir.

Muʿāviya b. Abī Sufyān'ın saltanatı zamanında ʿAbd Allāh hilâfet hakkındaki ihtirasını gizledi. Mamafih Muʿāviya ʿAbd Allāh'tan oğlu Yazīd'in veliahtlığını tanımasını istediği zaman, bunu redetti. Fakat Muʿāviya'nin ölümünden sonra (60 = 680), ʿAbd Allāh Yazīd'e karşı husumetini ilân ve ona bi'atden imtina detti. Yazīd ʿAbd Allāh'ın ortadan kaldırılmasını emretti; ʿAbd Allāh vaktinde haber alarak, Ḥusayn ile birlikte, Mekke'ye kaçtı. ʿAbd Allāh'ın hasmı olan kardeşi ʿAmr b. al-Zubayr, Yazīd'in emri üzerine, bir ordunun başında olarak, ʿAbd Allāh'a karşı sevk olundu; fakat ʿAbd Allāh kardeşinin kuvvetlerini mağlûp etti. ʿAmr esir edilerek, dayakla öldürüldü. Mamafih ʿAbd Allāh Ḥusayn'in rekabetinden korkuyordu, ona Kūfa'ye doğru seyahat etmesini kurnazca nasihat etti ve bu seyahat Ḥusayn için felâketi mucip oldu[1]. Ḥusayn'in ölüm haberi Mekke'ye vâsıl olunca, ʿAbd Allāh kendisini bu şehrin halkı tarafından halife ilân ettirip, *emir al-muʾminīn* unvanını aldı (61 = 680/681). Medine ahalisi Emevî halifesine karşı isyan etmiş olmakla, ʿAbd Allāh b. al-Zubayr bütün Hicaz halkı tarafından halife ilân edildi. Mamafih Medine halkı, Muslim b. ʿUḳba tarafında Ḥarra muharebesinde (27 zilhicce 63 = 27 ağustos 683) mağlûp edildi. Muslim'e halef olmuş olan al-Ḥuṣayn b. Numayr al-Sakūnī ʿAbd Allāh'ı Mekke'de muhasara etti. Muhasara ʿAbd Allāh için çok meşakkatli olup, 64 gün devam etti (26 muharrem — 1 rebiülahır 64 = 24 eylül — 27 teşrin II. 683). Yazīd'in ölümünü haber alınca, al-Ḥuṣayn muhasarayı kaldırdı.

İslâm imparatorluğunun kısmı âzamı bunun üzerine ʿAbd Allāh'ın tarafına iltihak etti ve kendisi hemen Irak, orta Arabistan ve Suriye'nin büyük bir kısmında halife ilân edildi. Mısır, Filistin v.s. yerlere, ahaliyi kendisini halife olarak tanımağa davet etmek için, murahhaslar gönderdi. Her yere kendine sadık valiler nasbetti. Mamafih kendi lehine çalışan, başlıca tarafdarlardan biri olup Marc Rāhiṭ muharebesinde (64 sonunda ve yahut 65 başlangıcında = 684) telef olan al-Ẓaḥḥāk al-Fihrī'nin mağlûbiyet ve ölümü, ʿAbd Allāh için mühim bir darbe oldu. Hâkimiyetini tesis eder etmez ʿAbd Allāh, al-Ḥuṣayn b. Numayr'in Mekke'yi muhasarası esnasında kısmen harap olan, Kaʿbe'yi tekrar inşaya koyuldu (65 = 684/685). Aynı zamanda da haricîleri sıkıştırmağa başladı. Ertesi sene Muḥammed b. al-Ḥanafīya ile bütün ailesi efradını ve Kūfa eşrafından 17 kişiyi Zemzem kuyusu civarında hapsettirdi. ʿAbd Allāh'ın kudretine vurulan en büyük darbe, Irak valisi bulunan kardeşi Muṣʿab b. al-Zubayr'in mağlûbiyet ve ölümü oldu (71 = 690). Artık ʿAbd Allāh'ın nufuzu, biraz sonra ancak Mekke'ye münhasır kalmış olup, ʿAbd al-Malik'in gönderdiği Ḥaccāc da burayı muhasara etti (1 zilkade 72 = 25 mart 692). Şehir ve Kaʿbe tekrar mancınıkla döğüldü ve ʿAbd Allāh altı buçuk ay mukavemet etti; fakat bitkin ve harpten bıkmış bulunan arkadaşları ve hatta oğulları Ḥamza ve Ḫubayb, hiç olmazsa hayatlarını kurtarmak kasdı ile, Ḥaccāc'a teslim oldular. Romalı bir kadını bile imrendirecek kadar mağrur olan annesinin teşcii ile, ʿAbd ʿAllāh cesaret buldu ve muharebe meydanına avdet ederek, ölünceye kadar kahramanca döğüştü. Ḥaccāc onun cesedini al-Ḥacūn'da bir darağacına astırdı ve ceset, orada günlerce asılı kaldıktan sonra, ʿAbd al-Malik'in emri üzerine, annesi Asmāʾ'ya iade edildi. Annesi de oğlunu Medine'de Şafīya'nin evinde Peygamber ile Abū Bekr ve ʿOmar'in kabirleri yanına defnettirdi.

İslâm müellifler tarafından ʿAbd Allāh büyük meziyet ve kusurlara sahip olarak gösterilmiştir. Kendisi müttaki olup, vaktini namaz ve oruç ile geçirirdi. Şair olduğu gibi, bir çok hadis de rivayet etmişti. Bilhassa çok cesur, fakat hasis ve hasut idi.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 1263 v.d., 3185 v.dd.; II, 844 v.dd.; *Anonyme Arab. Chronik* (nşr. Ahlwardt), s. 34 v.dd.; Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 303 v.dd.; Masʿūdī, *Murūc* (Paris), V, 130 v.dd.; Wüstenfeld, *Die*

1 Muharririn dayandığı metnin tercümesi şudur: „Irak'ta senin gibi benim de tarafdarlarım ola idi, oradan yüz çevirmezdim. Mamafih Hicaz'da oturup, bu davanı takip edecek olsan, sana karşı muhalefette bulunacak kimse zuhûr etmez." (Ṭabarī, VI, s. 216, Mısır tab.).

Chroniken der Stadt Mekka, IV, 129 v.dd.; *Aġānī*, XIII, 33 v.dd.; Quatremère, *Notice sur la vie d'Abdallah b. Zubeir* (*Journ. As.*, 2. ser., IX, 289 v.dd.; 385 v.dd.); Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 112 v.dd.

(M. SELIGSOHN.)

ABDULLAH CEVDET, türk muharriri ve gazetecisi. Serbest fikirliliği ile tanınmıştır. Arapkir'de 9 eylül 1869 (3 cemaziyelahır 1286) da doğmuştur. Tıbbiyeyi Askeriye'de 1890 da kurulan siyasî cemiyete giren Abdullah Cevdet, 1892 de tevkif ve sonra Trablusgarb'a nefyedildi. Cevdet bir müddet sonra (1897) Trablus'tan kaçmağa muvaffak oldu. „Jön türkler"in 1897 de Cenevre'de çıkardığı *Osmanlı* gazetesine yazılar yazdı. O sene *Kahriyat* adı ile istibdad aleyhinde şiirlerden mürekkep mecmuayı neşretti. Bir müddet sonra Viyana sefareti hekimliğini kabul etti. Fakat Abdullah Cevdet, bu suretle hükûmet hizmeti kabul etmesi yüzünden, ileride siyasî bir rol oynamağa muvaffak olamadı.

Cenevre'de *Imprimerie Internationale* adı ile „İctihad" matbaasını kurdu. *İctihad* mecmuasını tesis etti (1 eylül 1904). Aynı sene, kendi eserleri ile başkalarına ait eserleri neşreden „Kütüphane-i İctihad" ı kurdu ve bunu ölümüne kadar idare etti.

Bu devrede Abdullah Cevdet tıp, edebiyata dair yazılar ve fransızca şiir mecmuaları ile Byron'dan *Chillon mahbesi*, Alfieri'den *Hükümdar ve edebiyat* tercümeleri ve *Kafkasyadaki müslümanlara beyanname*'sini neşretmiştir; 1905 de Kahire'ye gitti ve *İctihad* mecmuasını da oraya nakletti; orada adem-i merkeziyetçi genç türk fırkasına intisap etti. *İctihad* mecmuasında osmanlı hanedanı ile mücadeleye kalktı ise de, her ne sebepten ise bu hücumlarına derhal nihayet verdi ve bir daha bu işe kalkışmadı. Cevdet 1911 de İstanbul'a geldi ve *İctihad*'ı orada çıkarmağa başladı. Bir müddet sonra neşrine başladığı *Tarih-i islâmiyet* Türkiye'de menedildi. Bu memnuiyet, Cevdet tarafından tercümenin başına konan mukaddemeye değil, asıl Dozy'nin eserine müteveccihti. Balkan harbi esnasında hapsedilen 60 politika mevkufu arasın da, ittihatçı olmıyan yalnız o vardı. *İctihad*'ı bir müddet *İştihad* ve *Âlem* adları ile neşre mecbur oldu. Umumî harp içinde mecmuası tekrar kapandı (13 şubat 1915). Umumî harpten sonra (1 teşrin II. 1918) *İctihad*'ı tekrar çıkarmağa başladı. Damad Ferid'in sadrazamlığı zamanında sıhhiye müdir-i umumisi oldu. Bahaî mezhebine dair bir makalesinde Peygamber hakkında hürmetsizce tabirler kullandığı için Cevdet bidayeten iki sene hapse mahkûm oldu ise de (1922), dört buçuk sene süren muhakemeden sonra, „enbiyaya ta'n" suçunun kaldırılmasına karar verildi. Abdullah Cevdet 1932 de öldü.

Abdullah Cevdet'in büyük ve küçük, tercüme ve telif eserleri altmışı tecavüz eder. Az çok fasılalarla 30 sene neşre muvaffak olduğu *İctihad* mecmuası, gazetecilik, nâşirlik ve tamimcilik sahasında kendisine bir yer ayırmak lâzımgeldiğini gösterir. Ḫayyām ve Mevlâna'dan yaptığı bazı tercümelerle şark, Shakeespeare'den yaptığı tercümelerle garp edebiyatını tanıtmağa çalışmıştır. Tercümelerinin, her vakit asıl dilinden yapılmamak, indî ve bazan hatalı olmak gibi, kusurları varsa da, bu sahada tekaddüm edenler arasında olduğu için, türk edebiyatının tercüme tarihinde bir yeri olabilir. Abdullah Cevdet'in tıp, fiziyoloji ve ruhiyata ait tercümelerinden başka, bilhassa üzerinde durduğu Gustave Le Bon'dan tercümelerini hatırlamalıdır. Aslında sathî ve halklaştırıcı bir „akvam ruhiyatçısı" olan bu zatın fikirleri meşrutiyet devrinde, Cevdet'in tercümeleri ile, çok yayılmıştı. Gök Alp'in içtimaiyat neşriyatına kadar, türk matbuatında bu fikirler az çok müessir olmuştur. Abdullah Cevdet'in en çok müessir olan kitabı Dozy'den tercüme ettiği *İslâmiyet Tarihi*'dir.

ABDULLAH PAŞA. 'ABD ALLĀH PAŞA, MUḤṢİN ZĀDE ÇELEBİ, bir osmanlı kumandanı olup, halepli bir aileye mensuptur. Sultan Aḥmed III.'i Osmanlı tahtına çıkaran âsîler tarafından defterdar tayin edilmişti (9 rebiülâhır 1115 = 22 ağustos 1703). Bir çok maliye işlerinde bulunmuştur. Mısır'da 1126(= 1714, (krş. Rāşid, *Ta'rīḫ*, II, 92a, İstanbul, 1153) te isyan eden Ḳaytas Bey'in tenkili kendisine havale edilmesi üzerine, onu katlederek, başını İstanbul'a göndermişti. 'Abd Allāh Paşa, sadrazamlardan Çorlulu 'Alī Paşa ile İbrāhīm Paşa'nın damadı olmuştur. Bir çok vilâyetlerde valilik etmiş ve bu meyanda Niş'te üç defa vali olarak bulunmuştur. Seyid Mehmed Paşa sadrazam olduğu zaman, onun yerine sadaret kethüdalığına tayin edilmiş ve, kendisi sadrazam oluncıya kadar, üç sene bu vazifede kalmıştır. Niemirov konferansının inkitaa uğraması ile, selefinin yaptığı gibi, kardinal Fleury'den Fransa'nın tavassutunu istedi. Fakat ordudan dönmesi akabinde (26 şaban 1150 = 19 kânun I. 1737) azledilerek, yerine Yeğen Mehmed Paşa tayin edilmiştir. Kaynarca muahedesini aktetmiş olan Muhsin Zade Mehmed Paşa'nın babasıdır.

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *Hist. des Osman. Reiches*, VII, 487; Ṣubḥī, var. 117; 'Oṣmān Zāde, *Ḥadīḳat al-Vuzarā'*, s. 55 v.dd.

(CL. HUART.)

ABDULLAH SARI. [Bk. SARI ABDULLAH.]

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN, Endülüs Emevîlerinden beşinin adı:

1. 'ABD AL-RAḤMĀN I. B. MU'ĀVIYA B. HIŠĀM, ailesinin Abbasîler tarafından 750 de uğradığı katliamdan kurtularak, şimalî Afrika'da uzun müddet dolaştıktan sonra, İspanya'ya gelmiştir. Kurtuba'da 756 da müstakil bir Emevî emareti (bilâhare sultanlığı) tesis etti. Arapların körü körüne intikamcılık ve lüzumsuz gaddarlık şekline aslâ istihale etmiyen ve bir devlet adamına yakışan incelik ve yorulmak bilmez faaliyet ile, 'Abd al-Raḥmān karışık vaziyete hâkim olabildi. Mamafih buna, ancak pek çok güçlükler ve yemenlilerin cenubî arap muhalif fırkasından kendi mevalisinin ve — kendi bizzat şimalî arap fırkasına mensup olmasına rağmen — cenubi Arabistandakî Yemenliler muhalif fırkasının yardımı ile muvaffak oldu. 'Abd al-Raḥmān, yeni ahval ve şeraite kendini uyduracak kadar zekâsı olmıyan emîr Yūsuf ile onun faal ve cesur kumandanı olan Ṣomayl'i — daima sadık kalmış olmalarına rağmen — ortadan kaldırdı. Bilâhare 'Abd al-Raḥmān kuvvetli ve âdil bir idare, haricî ve dahilî emin bir siyaset, fakat bilhassa çoğu ücretli berberî askerlerden mürekkep olan daimî bir ordu sayesinde, mağrur arap zadegânı arasındaki kıskançlığı ve berberîlerin istiklâl arzularını önlemeğe muktedir oldu. Onun Bağdad'daki Abbasî rakibi, kudretli al-Manṣūr, pek haklı olarak, 'Abd al-Raḥmān'ı „kureyş şahini" diye telkip ediyordu. Hattâ 'Abd al-Raḥmān şimal-i şarkî İspanya hududlarında, Charlemagne ile o derecede muvaffakiyetle boy ölçüşmüştür ki, Kurtuba'nın bu büyük emîri, o zamanki dünyanın en muazzam hükümdarları olan franklar kralı ve Abbasî halifeleri ile aynı seviyede olduğunu göstermiştir. 'Abd al-Raḥmān 138—172'ye (756—788) kadar hüküm sürdü. Kurtuba'nın büyük cami'inin banîsidir.

Bibliyografya: Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, I, 298 v.dd.

2. 'ABD AL-RAḤMĀN II. B. AL-ḤAKAM, Kurtuba'nın dördüncü Emevî emîridir (206—238 = 822—852). 'Abd Al-Raḥmān II., hıristiyanlara karşı olan daimî mücadele ve mütemadî dahilî isyanlara rağmen, ilmin ve sanatin hararetli bir hamisi idi.

Bibliyografya: Dozy, *göst. yer.*, II, 65 v.dd.

3. 'ABD AL-RAḤMĀN III. B. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH, Kurtuba'daki sekizinci Emevî hükümdarıdır (300—350 = 912—961). 'Abd al-Raḥmān III. kendisine *ḫalīfa al-nāṣir* unvanını veren ilk Endülüs Emevî hükümdarıdır. Hakikaten 'Abd al-Raḥmān III. bu isme lâyıktır: 'Abd al-Raḥmān Endülüs'teki ispanyollar, araplar ve berberîler arasında daimî dahilî mücadelelere nihayet verdi ve Castilla, Navarra ve Leon'a karşı olan hudutları emniyet altına aldı. Kurtuba civarındaki muhteşem al-Zahrā' sarayını inşa etti; donanması ile garbî Akdeniz'e hâkim ve şimalî Afrika üzerinde de kuvvetli nüfuza sahip oldu. San'at ve ilim 'Abd al-Raḥmān'ın şahsında takdirkâr bir hâmi, ticaret ve sanayi de hayırhah bir müşevvik buldu. Bütün orta zamanda arap İspanya'sı 'Abd al-Raḥmān'ın ve halefllerinin hakimiyetinde en medenî ve en iyi idare edilen bir memleket oldu.

Bibliyografya: Dozy, *göst. yer.*, II, 319 v.dd.

4. 'ABD AL-RAḤMĀN IV. AL-MURTAŻĀ, 'Abd al-Raḥmān III.'ın torununun oğludur; Kurtuba halifesi 408 (1018).

Bibliyografya: Dozy, *göst. yer.*, III. 329 v.dd.

5. 'ABD AL-RAḤMĀN V. AL-MUSTAẒHIR, 'Abd al-Raḥmān III.'ın torununun oğludur; Kurtuba halifesi, 414 (1023). [Krş. EMEVÎLER.]

Bibliyografya: Dozy, *göst. yer.*, III. 336 v.dd.

(C. F. SEYBOLD.)

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'Abd Allāh. [Bk. İBN 'ABD AL-ḤAKAM.]

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'ABD ALLĀH AL-ĠĀFIḲĪ, 103 (721) tarihinde İspanya'da bir müddet valilik yapmış ve sonra 112 — 114 te tekrar aynı mevkii işgal etmiştir. Toulouse yanında Duc Eudes d'Aquitaine'e karşı bir zafer kazandıktan sonra, Fransa'nın içine kadar sokuldu ise de, Charles Martel'in askerleri tarafından Tours ile Poitiers arasında, ordusunun büyük bir kısmı ile birlikte imha edildi (ramazan 114 = teşrin I. 732). Araplar bu muharebenin cereyan ettiği yere Balāṭ al-Šuhadā' „şehitler şosesi" (yani kaldırımlı büyük Roma yolu) veya kısaca al-Balāṭ derlerdi.

Bibliyografya: al-Żabbī (nşr. Codera ve Ribera), nr. 1021; Maḳḳarī, I, 146; II, 9; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 646.

(C. F. SEYBOLD.)

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. ABĪ BEKR ABŪ 'ABD ALLĀH, ilk halifenin oğlu. Kendisi ve 'A'işa bir anadan, Umm Rūmān'dan, doğmuşlardı ve kendisinin isminin aslen 'Abd al-Ka'ba olduğu söylenir; bu isim, kendisinin çok geç vaki olan ihtidası üzerine, 'Abd al-Raḥmān adına çevrildi; daha Bedr'de mekkeliler tarafında harbetmişti. Binaenaleyh, XLVI, 16. âyetin kendisi hakkında olduğu zannedilmektedir. Hemşiresine Cemel vak'asında refakat etti ve daha sonra kardeşi Mısır valisi Mu-

ḥammed b. Abī Bekr üzerine, ʿAmr b. al-ʿĀṣ ile beraber yürüdü. Fakat kardeşinin hayatını kurtaramadı. O Ḥusayn b. ʿAlī, ʿAbd Allāh b. ʿOmar ve ʿAbd Allāh b. al-Zubayr ile birlikte, Medine muhalefet fırkasının reisi sıfatıyle, Yazīd b. Muʿāviya'ye bi'at etmekten imtina etti. Vefatı 53 (673) tedir; pek mevsuk olmıyan rivayetlere göre, bu tarihten 2 ve hattâ 5 sene sonra ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Ḳotayba (nşr. Wüstenf.), s. 86; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 377; İbn al-Aṯīr, *Usd al-Ġāba*, III, 304; Ṭabarī, I, 1940 v.dd.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, II, 326 v.dd.; Weil, *Gech. d. Chalifen*, I, 275 v.dd.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 89 v.dd. (M. Th. Houtsma.)

ABDURRAHMAN. ʿABD AL-RAḤMĀN B. ʿALĪ. [Bk. İBN AL-DAYBAʿ.]

ABDURRAHMAN. ʿABD AL-RAḤMĀN B. ʿAVF, Zuhra ailesine mensup bir kurayşī olup, evvelce ismi ʿAbd ʿAmr (veya ʿAbd al-Kaʿba) idi. Daha ilk zamanlarda islâmiyeti kabul etti. Habeşistan ve Medine hicretlerine ve Bedr gazası ile diğer gazalara iştirak etti. Peygamberin Dūmat al-Candal'e gönderdiği askerin kumandanı idi ve bu vahayı fethettikten sonra, mağlûp ettiği emîrin kızı ile evlendi. Hadise göre, Peygamberin kendilerini cennet ile tebşir etmiş olduğu on mü'minden biri idi. Ticaret yaparak büyük bir servet kazanmıştı; bundan dolayı kendisinin hüküm ve nüfuzu büyüktü. ʿOmar'in ölümünden sonra, aralarından birini halife intihap edecek altı kişiden biri idi. Kendisi namzetlikten istinkâf ederek, reylerin ʿOṯmān'a verilmesini temin etti; 31 (652) de öldü.

Bibliyografya: İbn Saʿd, III[a], 87 v.dd.; İbn Ḳotayba (nşr. Wüstenf.), s. 121; Ṭabarī, bk. indeks; İbn al-Aṯīr, *Usd al-Ġāba*, III, 313 v.dd.; İbn Ḥacar, *Iṣāba*; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I, 428 v.dd. (M. Th. Houtsma.)

ABDURRAHMAN. ʿABD AL-RAḤMĀN B. ḤABĪB B. ABĪ ʿUBAYDA B. ʿOḲBA B. NĀFIʿ AL-FİHRĪ, İfrīḳiya valisi idi; 137 (755) de öldü. Henüz genç bir delikanlı iken, kendisine Sicilya ve başka yerlerdeki seferlerinde refakat etmiş olduğu babası 122 (740) de berberî isyanında öldüğü zaman, ʿAbd al-Raḥmān İspanya'ya kaçtı ve bilâhare Afrika'ya dönerek, Tunus'ta 126 (744) da Emevîlere karşı isyan etti. Emevî valisi Ḥanẓala b. Ṣafvān bunun üzerine Ḳayravān ı terketti ve Abbasîlerin isyanı terakki etmekte olduğundan, ʿAbd al-Raḥmān, hükûmeti ele geçirmek ve muhafaza etmek hususunda hiçbir güçlüğe tesadüf etmedi. Abbasîler onun valiliğini muvakkaten tanımak ihtiyatkârlığını gösterdiler. Fakat halife Manṣūr kendi tefevvukunu tanıtmağa kalkışınca, Sicilya ile Sardunya'ya ve aynı zamanda berberîlere karşı mütemadiyen harp eden ʿAbd al-Raḥmān, onun hakimiyetini tanımadı. Oğlu Ḥabīb'i halef olarak tayin etmek emelinde olması, kardeşleri İlyās ile ʿAbd al-Vāriṯ'in hoşnutsuzluğuna sebebiyet verdiğinden onlar, çok geçmeden kendisini öldürdüler.

Bibliyografya: İbn ʿAẕārī, *al-Bayān al-Muġrib*, I, 48 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), V, 235 v.dd.; al-Nuvayrī (*Journ. As.*, 3. ser; XII, 454 v.dd.); İbn Ḫaldūn, *ʿİbar (Hist. des Berb.)*, I, 218 v.dd.; Dozy, *Hist. des müsulmans d'Espagne*, I, 246 v.dd.; Fournel, *Les Berbers*, I, 323 v.dd. (M. Th. Houtsma.)

ABDURRAHMAN. ʿABD AL-RAḤMĀN B. ḤĀLİD B. AL-VALİD (süryanî vak'anüvislerince Bar Ḥālid olarak tanınmıştır). „Allahın kılıcı" namı ile tanınmış olan babasının nüfuzunu ve askerî kabiliyetini tevarüs etmiş olduğu anlaşılıyor. Daha 18 yaşında iken, Yarmūk muharebesinde bir fırkaya kumanda etmişti; daha sonra Şiffīn'de, Muʿāviya'nin yanında temayüz etti. Anadolu'da yapılan başlıca seferlerin de başında görünmektedir. Ḥumṣ (Ḥimṣ)'ta ölmüş ve orada gömülmüş olan babasının hatırası ve Muʿāviya'nin kendisine tevdi etmiş olduğu bu mühim vilâyetin idaresi, bu havalide kendisine yüksek bir nüfuz temin etmişti. Kendisi, Suriye arapları tarafından, Muʿāviya'nin muhtemel bir halefi gibi zikrediliyordu.

Ondan şüphelenmeğe başlıyan halife, oğlu Yazīd'in bu müstakbel rakibini ortadan kaldırmak işini hıristiyan hekimi İbn Uṯāl'e havale etmiş ve mükâfat olarak ta, kendisine Ḥumṣ maliyesinin idaresini tevdi etmeği vadetmiştir. Bu iddialarda bizce ispat edilmiş gibi görünen noktalar şunlardır: evvelâ ʿAbd al-Raḥmān'ın ölümünün (46 = 666/667) akabinde İbn Uṯāl'in tayini — Wellhausen (*Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 85) bunu kabul etmiyor; sonra hıristiyan memurun ʿAbd al-Raḥmān'ın yeğeni olması muhtemel bir maḫzūmī tarafından, medinelilerin telkinlerinin tesiri altında, öldürülmesi. Diğer teferruat bize uydurulmuş gib görünmektedir. Bilhassa Muʿāviya'nin zehir kullanmak suretiyle müdahalesini ispat için, bazan zikredilen tafsilât uydurmadır. Mamafil biz, Muʿāviya ile ʿAbd al-Raḥmān arasında hakikî bir gerginlik bulunduğunu ve, Ḫālid'in oğlunun gittikçe artan şöhreti yüzünden, Muʿāviya'de itimatsızlık uyanmış olduğunu kabul ediyoruz. Theofan'ın dediğine göre (s. 533), o Ḥumṣ piskoposunun yakılmasını bu vakayi ile

birleştiriyor. Acaba kimin tarafından yaktırıldı? Lequien (*Oriens. christ.*, II, 842), bizanslı vak'anüvisin ve arap tarihçilerinin sükûtunu böylece naklederek, „ab impiis utique Muhammedanis" (yani: „muhakkak kâfir muhammedîler tarafından") diyor. Bizim fikrimizce, ʿAbd al-Raḥmān'ın, Anadolu'dan muzaffer olarak dönüşünün akabinde, ânî ölümü ve bunu müteakip pek az sonra, bir hıristiyan memurun tayin edilmesi ve bu sonuncuya isnat edilen doğru veya uydurma vergi yolsuzlukları Ḥumṣ'ta büyük bir heyecan tevlid etmiş olmalıdır. Bir maḫzūmī, akrabasından birinin intikamını almak bahanesi ile, İbn Uṯāl'i öldürmek için, umumî hoşnutsuzluktan istifade etmiş olacaktır. Binaenaleyh, büyük Ḫālid'in ailesi için, avamın ayaklanmış olmasının hakikate yakın olduğu kabul edilebilir ki, piskoposun bu isyanda ölmüş olması gerektir. Lequien'in vardığı neticenin doğruluğunu kabul edecek olursak, bu mahallî taassup feveranı Muʿāviya'nin hükümdarlığı zamanına ait nadir dinî müsamahasızlıklardan birini teşkil eder.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 2093, 2913; II, 82—83; *Aġānī*, XV, 13; Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 265; Dīnavarī (nşr. Girgas ve Rosen), s. 164, 183, 197; İbn ʿAbd Rabbihi, *ʿİḳd*, II, 154; H. Lammens, *Etudes sur le règne de Moʿâvia Ier*, s. 3—15, 218 v.d. (H. Lammens.)

ABDURRAHMAN. ʿABD AL-RAḤMĀN B. HİŠĀM, Fas sultanıdır; 1778 de doğmuştur. ʿAbd al-Raḥmān sultan Mulay Sulaymān'ın kardeşi olan Mogador valisi Mulay Hişām'ın oğludur. Amcası onu iki defa kendi halefi olarak tayin etti. Mulay Sulaymān'ın ölümü ile (4 rebiülevvel 1238 = 22 teşrin II. 1822) ʿAbd al-Raḥmān, büyük müşkülâta uğramaksızın, kendisini sultan olarak tanıtabildi. Seleflerinin toplamış olduğu devlet hazinesini Boharîler ʿAbd al-Raḥmān'a teslim ettiler (40.000 piastre). İbrāhīm b. Yazīd ile, kendisinin amcazadesi olup, Tafilelt ahalisi tarafından sultan ilân edilmiş olan Sulaymān adında diğer rakibi hemen kendisine bi'at ettiler. Buna rağmen Fas iğtişaşı azalmış olmadı. Sultan devrinin ilk yıllarını her tarafta alevlenen isyanları bastırabilmeğe hasretmeğe mecbur oldu. Kıyam etmiş olan Zemmūr'lar mağlûp ve reisleri Muḥammed b. al-Ġāzī 1240 (1823) te, Mogador'da ikamete mecbur edildi. Bundan bir kaç sene sonra, Vadāya'ler, ḳā'idlerinden üçünün sultan tarafından tevkif edilmesine hiddet ederek, Fas al-Cedīd'e kapandılar ve altı ay muhasarada kaldılar. Zenci hassa askerinin sadakati sayesinde galebe çalan ʿAbd al-Raḥmān Vadāya'leri Merâkeş, Rabāṭ ve Casablanca'da dağıttı (1247 = 1831). Şerārda'ler 1244 (1828) te Merâkeş valisine karşı silâha sarıldılar; fakat bizzat sultanın iştirak ettiği yedi günlük bir muharebe neticesinde, darmadağın edildiler. Murabit Sīdī Muḥammed b. Ṭayyib 1250 (1834/1835) de Fas şehrini zaptedip, burada bir müddet icra-i hükümet etti. Neticede teslim olmağa mecbur oldu ve Tafilelt'e sürüldü; taraftarlarından yirmi altısı da, etraflarına duvar örülerek, diri diri öldürüldü. ʿAbd al-Raḥmān devrinin sonlarına doğru Tafilelt'te (1273 = 1856/1857) ve Miknāsa'nin cenubunda, Zemmūr'lar arasında, yeni isyanlar zuhûr etti. Bunlara karşı seferi bizzat sultan idare etti (1276 = 1858).

Fas dahilinde müşkülâtla karşılaşmasına rağmen, Mulay ʿAbd al-Raḥmān, Mulay İsmāʿīl [b. bk.] tarafından takip edilen politikayı kabul ederek, memleketini şarkta, komşularının zararına, büyütmeğe kalkıştı. İlk önce Cezayir türklerine düşman olan Ticāniya'leri himaye etti; sonra 1830 da türk hakimiyetinin Cezayir'de inhidamından istifade etmeğe çalıştı. Cezayir şehrinin teslim olmasından sonra, yeğeni Mulay ʿAlī Tlemsen havalisine saldırdı. Fakat maksatlarının husulüne Fransa'nın muhalefeti mâni oldu. Cezair ve Mars al-Kabīr'in Fransız askerleri tarafından işgali ve fransız hükûmetinin siyasî teşebbüsleri ʿAbd al-Raḥman'ı fetih tasavvurlarından vazgeçirmeğe mecbur etti. Mamafih ʿAbd al-Raḥmān garpta ve hattâ Cezayir içerilerinde yine entrikasına devamdan geri durmadı. Comte de Mornay heyetinin Tanca'ya gelmesi üzerine, ʿAbd al-Raḥmān Miliāna ve Médéa'dan mümessillerini geri çağırmağa ve Oran ülkesi üzerindeki iddialarından vazgeçmeğe mecbur oldu ise de, garpta gayri memnunlarla münasebatı kesmedi; 1836 da Fransa murahhası miralay Larue'ye bitaraf kalacağını vaad etmiş olmasına rağmen, ʿAbd al-Ḳādir'i teşvik etti. ʿAbd al-Ḳādir 1841, 1842 ve 1843 seferleri neticesinde, Cezayir'deki bütün mevkilerinden sürüldüğü vakit, ʿAbd al-Raḥmān onun Fas'a ilticasına müsaade etti. Bunun üzerine ʿAbd al-Raḥmān, ʿAbd al-Ḳādir'in de teşviki ile, açıktan açığa Fransa ile harbe girişti. Bunlar, yardımını ümit ettikleri İngiltere'den müzaheret görmeyince, mağlûp oldular. Bugeaud'nun askerleri Vaeda (Ueda)'yı işgal ve Fas ordusunu Isly muharebesinde mağlûp ettiler (14 ağustos 1844); bir taraftan da Prince de Joinville'in donanması Tanca'yı (4 ağustos), ve Mogador'u (15 ağustos) bombardıman etti. Tanca muahedesi (10 eylûl 1844) muhasamata nihayet verdi. ʿAbd al-Raḥmān emîr ʿAbd al-Ḳādir'in davasına muzaharetten vazgeçmeği ve hattâ, ele geçerse, onu tevkif etmeği vaad etti. Diğer bir mukavele ile de 18 mart 1845 de

Cezayir ve Fas hudutları tayin edildi. Fas devleti Mulūya 'nın aşağı mecrasını ve Sahrayı-kebir 'de Figig ve Tvāt vâhalarını muhafaza etti.

Bu vak'alar neticesinde Fransa ile Fas arasındaki münasebetler tekrar samimiyet kesbetti. Sultan 1847 de 'Abd al-Ḳādir ile olan münasebatını büsbütün kesmeğe karar verdi; onu Fas topraklarını terketmeğe ve bu suretle general Lamoricière 'in eline teslim olmağa mecbur etti [krş. 'ABD AL-ḲĀDİR]. Tanca, Mogador ve Rîf sahillerindeki fransızlara veyahut fransız himayesi altındaki eşhasa ika edilen tecavüzler dolayısiyle yapılan mutalebat nazar-ı dikkate alındı. Mamafih Slā (Salé) limanını bombardıman etmek mecburiyeti hâsıl oldu; zira bu şehrin ahalisi 1852 de bir fransız gemisini yağma etmişlerdi. Buna benzer tecavüzler, muhtelif Avrupa devletlerini deniz nümayişleri yapmağa mecbur etti. İngilizler 1828 de Fas limanlarını muhasara ettiler. Avusturyalılar 1829 da Tetuan nehrinin ağzını ve Arzîla 'yi bombardıman ettiler; fakat Larache 'ta karaya asker çıkarmağa teşebbüsleri neticesiz kaldı. Sep (Ceuta) belediye reisi Don Jose Valverde 'nin ve ispanyol konsolos ajanı Darmon 'un öldürülmeleri, İspanya tarafından şiddetli protestolara sebep oldu.

Mamafih bu yabancı düşmanlığı tezahüratına rağmen, Fas, avrupa ticareti için, eskisinden daha ziyade müsait bir hale geldi. İsveç ve Danimarka, gemilerinin korsanlara karşı müdafaa edilmesi için, tediye ettikleri vergiden kurtuldular. Fransa ile Mulay Muḥammed arasında 1767 de aktedilmiş olan ticaret ve dostluk muahedesi 1825 te yenilendi. İngiltere 1801 muahedesini 1824 te yeniledikten sonra, 1853 te bir mukavele yaptı. Bu mukavele 9 kânun II. 1856 da ticaret muahedesine çevrildi. İngilizlere bu anlaşma dolayısiyle verilen menfaatler (ithalât inhisarlarının kaldırılması, ihracat gümrüklerinin % 10 olarak tahdidi), bilâhare diğer avrupa milletlerine de teşmil edildi. Fakat, aynı zamanda, ecnebilere karşı bir aksülâmel uyandı. Konsoloslar 1842 den sonra ancak Tanca paşası vasıtası ile Fas hükûmeti (*maḫzen*) ile münasebatta bulunabiliyorlardı. Yün ihracı karışıklığa sebebiyet verdi. Müverrih al-Salāwī 'nin şahadet ettiği gibi, halk gıda maddelerinin pahalılığından şikâyette bulunuyordu; halk bunları hırıstiyanların lehine ittihaz edilen tedbirlere ve hırıstiyan nüfuzunun Fas devletinde büyümesine atfediyordu.

İhtirazî kayıtlara rağmen, aynı müverrih 'Abd al-Raḥmān 'ı Fas 'ın en değerli hükümdarlarından biri olarak tanır. Diyor ki, „o ikinci bir Mulay İsmā'īl idi ve ölmekte olan bir hanedana yeni hayat verdi". 'Abd al-Raḥmān 'ın, vezirlerinin tesirinden kurtulup, hükûmeti bizzat idare ettiğini al-Salāwī sitayişle zikreder. Al-Salāwī onun faaliyetini, dindarlığını, insaniyetperverane halini ve kan dökülmesine karşı olan nefretini metheyler. Sonra da onun mimaride zevkini tebarüz ettirir (Tanca limanının tamiri — Fas, Merâkeş, Slā 'daki camilerin tamiratı ve güzelleştirilmesi — Merâkeş 'teki Bū Ḥassūn, Kanaria ve al-Vusṭā 'daki camilerinin inşası — payıtahtın civarında Aġdal parkının açılması v.s.). — 'Abd al-Raḥmān 29 muharrem 1276 (6 eylûl 1859) da öldü.

Bibliyografya: Aḥmed al-Salāwī, *Kitāb al-İstiḳṣā'* (Kahire, 1312), IV, 172 — 210; Godard, *Description et hist. du Maroc* (Paris, 1860), II, 585—629; Rouard de Card, *Traités entre la France et le Maroc* (Paris, 1860); Pelissier de Raynaud, *Annales algériennes* (Paris, 1854). (G. YVER.)

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN ḤUSĀM ZĀDE, şeyhülislâm, Tulumcu hoca Ḥusām 'ın (ölm. 1055 = 1645) oğludur, 1003 (1594/1595) te doğmuştur; 1050 (1640) de Halep kadısı, 1054 (1644) te İstanbul kadısı, 1059 (1649) da Anadolu kazaskeri, 1062 (1652) de Rumeli kazaskeri olmuştur; 1065 (1655) te Abū Sa'īd Mehmed Efendi 'nin yerine şeyhülislâmlık teklif edilmesi üzerine, bu mesnedi evvelâ red, sonra kabul etmiştir. Cemazielevvel 1066 (nisan 1656) da vuku bulan ve Çınar vak'ası namı ile maruf olan karışıklıklar esnasında, Kara 'Abd Allāh 'ın âsî sipahîler tarafından katlini görmesi üzerine (Hammer-Purgstall, *Hist. de l'empire ottoman.* X, 380; Jouannin ve Van Gaver, *Turquie*, 260; *Ta'rīḫ-i Na'îmā*, II, 559), sultan Mehmed IV. 'i kurtarmak için, istifasını vermiş ve kendi talebi üzerine, Kudüs kadılığına, daha sonra Ayıntap ve nihayet Kahire civarında kâin Gîze (Cîze) kadılıklarına tayin edilmiştir. Cemazielevvel 1081 (teşrin I—II. 1670) de vefat etmiştir. Pehlivanlıkta mehareti vardı. *Ta'lîḳ* 'te, dikkate şâyân derecede, iyi bir hattat idi.

Bibliyografya: Mustaḳîm Zāde Sulaymān Sa'd al-Dīn, *Davḥat al-Maşā'iḥ* (İstanbul), s. 62.; Hammer-Purgstall, *Gesch. des osman. Reiches*, bk. fihrist; Jouannin ve Van Gaver, *Turquie*, s. 260; Na'îmā, *Ta'rīḫ*, II, 559; Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-Aṯar*, II, 351 vdd. (CL. HUART.)

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'ĪSĀ. [Bk. İBN AL-CARRĀḤ.]

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. AL-ḲĀSİM. [Bk. İBN AL-ḲĀSİM.]

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. AL-MANṢŪR MUḤAMMED, Kurtuba 'daki son Âmirî. Kardeşi 'Abd al-Malik b. al-Manṣūr 'un 399 (1008) da, vakitsiz ölümü üzerine,

Emevî halifesi olan Hişām II. 'ın veziri (*ḥācib*) oldu. Annesi hırıstiyan bir prenses olup, Sancho adlı birinin kızı idi ki, 376 (986) da doğmuş olan 'Abd al-Raḥmān da bu sebepten Sanchol, yani küçük Sancho, adı ile anılmaktadır. İşte müslümanlar tarafından az sevilmesinin sebebi de bu menşe'i idi. Müslümanlar kendisine bir çok fenalıklar atfederler: kardeşini zehirlemiş, kendisini içkiye fazla vermiş v.s. Fakat halife Hişām tarafından kendisini veliahd ilân ettirmesi, müslümanların efkârını en çok kendi aleyhine çevirdi. Aynı sene içinde (399 = 1009 başlangıcı) Leon kralı Alfonso V. 'ya karşı askerî bir harekete geçtiği zaman, Kurtuba 'da, Emevî Muḥammed b. Hişām al-Mahdī 'nin idaresi altında, bir isyan patlak verdi. Bunu haber alınca, 'Abd al-Raḥmān derhal geriye avdet emrini verdi; fakat yolda ordusu tarafından terkedildi ve Mahdī 'nin emri ile öldürüldü (4 recep 399 = 4 mart 1009).

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VIII, 499; Dozy, *Hits. des musulmans d'Espagne*, III, 268 v.dd.; ayn. mll., *Recherches sur l'histoire et la litérature de l'Espagne* (3. tab.), I, 188 v.dd.

(C. F. SEYBOLD.)

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. MUḤAMMED. [Bk. İBN ḪALDŪN.]

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. MUḤAMMED B. AL-AŞ'AŞ, al-Ḥaccāc aleyhine isyan eden Kindî kumandanı. Eski Kinda krallarının ahfadından olan 'Abd al-Raḥmān önce Ḥaccāc 'ın iltifatına mazhar oldu; hattâ mumaileyh oğlu Muḥammed 'i 'Abd al-Raḥmān 'ın kız kardeşi ile evlendirdi. Ḥaccāc 76 (695/696) da kendisini bir ordu ile Madā'in 'i Ṣabīb 'e karşı müdafaaya gönderdi. 'Ubayd Allāh b. Abī Bakra 'nin 80 (699) de Kābulistān hükümdarı Rutbīl veya Zunbīl (krş. Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 144, not) tarafından hezimete uğratılması üzerine, Ḥaccāc 'Abd al-Raḥmān 'a Sicistān naipliğini ve Rutbīl 'e karşı harbetmek için, muhteşem bir surette teçhiz edilmiş ve bundan dolayı „tavus ordusu" tesmiye edilmiş bir ordunun kumandasını tevdi etti. 'Abd al-Raḥmān 'ın savaşları büyük muvaffakiyetlerle devam etmesine rağmen, Ḥaccāc kendisine kaba bir tarzda yazılmış ve tavr-u hareketini takbih edici mektuplar gönderdi. O da, askerlerinin teşvikı ile, açıkça isyan ve Ḥaccāc 'a harp ilân etti (81 = 700). Irak 'a müteveccihen hareket etmeden evvel, 'Abd al-Raḥmān Rutbīl ile bir ittifak muahedesi akdetti; Rutbīl 'Abd al-Raḥmān 'a, ihtiyacı olduğu taktirde, yardım etmeği ve ona kendi memleketinde bir melce vermeği taahhüt etti. İptidaları 'Abd al-Raḥmān muzaffer oldu; fakat çok geçmeden, Zāviya muharebesinde ordusu hezîmete uğradı. 'Abd al-Raḥmān Kūfa 'ye kaçtı. Buraya halife 'Abd al-Malik, oğlu 'Abd Allāh ve kardeşi Muḥammed 'i 'Abd al-Raḥmān ile müzakerede bulunmağa gönderdi ve hattâ Ḥaccāc 'ın azlini bile teklif etti. 'Abd al-Raḥmān halifenin tekliflerini kabul etmedi ve ona karşı da cephe aldı. Dayr al-Camācim muharebesi (şaban 82 = eylûl 701; mamafih krş. J. Périer, *Vie d'Al-Ḥadjdjâdj*, s. 186, not. 3) 'Abd al-Raḥmān için feci oldu ve Maskin muharebesi de bu hezimeti tamamladı. Kendisi Sicistān istikametinde firar etti ve Bust 'a vardığında, vali 'Iyāż b. Himyān onu, Ḥaccāc 'a teslim etmek fikri ile, zincire vurdu. Fakat taahhütlerine sadık kalmış olan Rutbīl gelip, onu kurtardı ve kendi memleketine götürdü. Mamafih, ordusunun müracaatı üzerine, 'Abd al-Raḥmān, Ḥaccāc 'a karşı tali'ini bir daha denemek için, tekrar Bust 'a geldi; fakat az zaman sonra, Rutbīl 'in yanına döndü. Nihayet Ḥaccāc 'ın va'dlerine ve bilhassa tehditlerine mukavemet edemiyerek, Rutbīl 'Abd al-Raḥmān 'ı Ḥaccāc 'ın bir adamına teslim etti. Ruḫaç 'a vardığı zaman, 'Abd al-Raḥmān kalenin üstünden kendisini aşağı attı ve öldü (85 = 704; krş. Périer, *göst. yer.*, s. 255 not. 2; bu vakayiin kronolojisi tamamiyle mevsûk değildir; Wellhausen, *göst. yer.*, s. 150 v.dd.).

Bibliyografya: Ṭabarī, II, 929 v.dd.; *Anonyme arab. Chronik* (nşr. Ahlwardt), s. 308 v.dd.; Mas'ūdī, *Tanbīh* (nşr. de Goeje), s. 314 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 499 v.dd.; J. Périer, *Vie d'Al-Ḥadjdjâdj* (Paris, 1904), s. 129 v.dd.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz* s. 145 v.dd.

(M. SELIGSOHN.)

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. ROSTEM, yeni Tāhert şehrinin bânisi ve, merkezî Mağrib 'de 160 veya 162 senesinden 296 (776 veya 778—908) ya kadar devam eden İbâdiye hanedanının reisi. 'Abd al-Raḥmān aslen iranlı idi; ibâdiye mezhebinin vak'anüvislerine göre, 'Abd al-Raḥmān Rostem b. Bahrām b. Şābūr b. Bābek Żi 'l-Aktāf (krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 815) 'ın oğlu idi. Her halde uydurma olan bu şecere müverrihler tarafından 'Abd al-Raḥmān 'ın aslen hükümdar ailesine mensup olduğunu ve Sāsānī sülâlesi hükümdarlarından geldiğini tesbit için, vücude getirilmiş olacaktır.

'Abd al-Raḥmān Irak 'ta doğmuştu; onu annesi ile beraber hacca götüren babası Rostem Mekke 'de öldü. Henüz küçük bir çocuk olan 'Abd al-Raḥmān, mağribli bir hacı ile evlenmiş olan, annesini takip etti ve Ḳayravān 'da büyüdü. Basra 'da Abū 'Ubayda Muslim b. Abī Karīma 'nin derslerini ta'kip ettikten sonra,

Mağrib 'de ibâdiye akîdesini yayan beş dâ'iden biri oldu.

İbadîlerîn ilk imamı Abu 'l Ḫaṭṭāb, Ḳayravān 'ı Varfacūma vahşilerinin elinden aldığı zaman, bu mevkiin ve İfrîḳiya 'nin muhtelif mıntakalarının idaresini 'Abd al-Raḥmān 'a tevdi etti (safer 141 = haziran 758); fakat aynı senenin cemazielevvel (eylûl) ayında İbn al-Aş'aṯ onun elinden Ḳayravān 'ı geri aldı. 'Abd al-Raḥmān, oğlu 'Abd al-Vahhāb ve tevabii ile birlikte, merkezî Mağrib 'e doğru firar etti ve İbn al-Aş'aṯ 'ın takibatından kaçıp kurtulduktan sonra, Cuzūl (veya Ḳuzūl) dağının eteklerinde Tāhert, yani bugünkü Tagdemt, şehrini tesis etti. İfrîḳiya ve Cebel Nefūsa 'den hicret eden ibadîlerle dolarak, yeni kasaba sür'atle büyüdü.

Tāhert ibadîleri, kendilerini oldukça kuvvetli hissedince, 'Abd al-Raḥmān 'ı imamlığa nasbettiler (160 veya 162 = 776 veya 778). Arap vak'anüvisleri 'Abd al-Raḥmān 'ın 154 senesinde Tāhert 'ten kalabalık bir ibadî kıt'asını Ṭobna 'ya sevketmiş olduğunu söylüyorlar: burada berberîlerden muazzam bir kütle 'Omar b. Ḥazārmard 'i muhasara etmişti.

'Abd al-Raḥmān 'ın hükümdarlığı oldukça sakin geçmiş görünüyor. Memleketinde adaleti, 'Omar 'inkini hatırlatan bir sadelikle, hâkim kılmıştı. Şarktaki ibadî cemaatleri onun imamlığını muteber addettiler ve kendisine birçok heyetlerle para ve hediyeler gönderdiler. Çok yaşlı olarak, 168 (784) de öldüğü söyleniyor. Oğlu 'Abd al-Vahhāb kendisine halef oldu.

Bibliyografya: Abū Zakariyā' al-Vargalānī, *al-Sīra* (*Chronique d'Abou Zakaryā*, tre. Masqueray, Paris-Alger, 1878), s. 49—97; al-Barrādī, *Kitāb al-Cavāhir* (Kahire, 1302), s, 173—174; al-Darcînî, *Kitāb al-Ṭabaḳāt*; al-Şammāḫī, *Kitāb al-Siyar*; İbn Şağîr (*Bull. de Corresp. Afric.*, 1885, s. 30 v.dd.); R. Basset, *Les sanctuaires du Djebel Nefousa* (Paris, 1899).

(A. DE MOTYLINSKI.)

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN AL-ṢŪFÎ (tam ismi ABU 'L-ḤUSAYN 'ABD AL-RAḤMĀN B. 'OMAR AL-ṢŪFÎ AL-RĀZÎ), şarkın en mümtaz hey'et ve nücum ulemasından olup, kânun I. 903 te Ray 'de doğmuş ve mayıs 986 da vefat etmiştir. Büveyh hükümdarlarından 'Aḍud al-Davla 'nin dostu, hocası ve müneccimi idi. Bu hükümdar hocalarından üçü ile, sarf (gramer) 'ta Abū 'Alî al-Fārisî al-Fasavî, astronomi zeyçleri bilgisinde Şerîf İbn al-A'lam ve sabit yıldızların vaziyetleri ve hareketleri bilgisinde 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfî ile, iftihar ederdi. Al-Ṣūfî âtideki eserleri yazmıştır: 1. *Kitāb al-Kavākib al-Ṣābita* (yahut, *al-Ṣuvar al-Samā'îya*), resimli; 2. *Kitāb al-Taẕkira va-Maṭārih al-Ṣu'ā'āt*; 3. *Mudḫal fi 'l-Aḥkām*; 4. *Risāla fi 'l-Asṭurlāb*. Nr. 1 arapça olarak Berlin, Paris, Oxford, Londra (Biritish Museum, India Office), Petersburg (Şark dilleri enstitüsü) ve İstanbul 'da (Ayasofya kütüphanesi, farsça) bulunmaktadır; fransızca bir tercümesi Schjellerup tarafından neşrolunmuştur: *Descriptions des étoiles fixes par 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfî* (Petersburg, 1874); medhalin metin ve tercümesi Caussin de Perceval tarafından (*Notices et extraits*, XII, 236 v.dd.) neşrolunmuştur. Nr. 2 'nin unvanında bir yanlışlık olsa gerektir; *al-Taẕkira* 'nin burada bir manası yoktur ve Abu 'l-Farac yalnız *Maṭārih al-Ṣu'ā'āt* 'tan bahseder. Bugün Paris, Londra (India Office) ve Madrid (Escurial) 'de mevcut bulunan nr. 3 'ün bir parçası olsa gerektir. Nr. 4 Paris ve İstanbul (Ayasofya) ve Petersburg 'da (Şark dilleri enstitüsü) vardır. Oğlu Abū 'Alî b. Abi 'l-Ḥusayn al-Ṣūfî sabit yıldızlara dair ve gene musavver bir *urcūza* yazmıştır ki, Paris, Münih, Gotha, Bologna (Marsigli) ve Kahire 'de bulunur.

Bibliyografya: *Fihrist*, I, 284; İbn al-Ḳifṭî (nşr. Lippert), s. 226; Abu 'l-Farac (nşr. Ṣalḥānî), s. 304; al-Bîrūnî (*Chronologie orientalischer Völker*, nşr. Sachau), s. 336, 358 (ingiliz. tre. s. 335, 358); Steinschneider, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XXIV, 348—350; Dorn, *Drei astronom. Instrumente* (Petersburg, 1865, *Mém. de l'acad. impér. des sciences*, 7. ser., c. IX, nr. 1), s. 77—79; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I. 223; *Notices et extraits des manuscrits*, VII, 150, 154; XII. 236 v.dd.; Suter, *Abhandlungen zur Gesch. der mathem. Wissensch.* (Leipzig, 1900 ve 1902), X, 62, XIV, 166.

(H. SUTER.)

ABDURRAHMAN. 'ABD AL-RAḤMĀN B. TAĞAYRAK, Selçukî saltanatının ikinci devresi ricalinden, gayet nüfuzlu bir türk emîridir. Sultan Barkiyāruḳ 'un emîrlerinden biri olan babasına, Ḥalḥāl [b. bk.] şehri, tımar olarak, verilmiştir. 'Abd al-Raḥmān da 1141 de sultan Mas'ūd tarafından *ḥācib kabîr* tayin edilmiş ve Faḫr al-Dîn unvanını almıştır. Buzābeh ile 'Abbās 'ın 1145 te sultana isyan ettikleri zaman, bu iki adam ile birleşerek, Azerbaycan ve Arrān 'ın idaresini uhdesine almış ve sultanı kendi sarayında, bir mahpus gibi, nezaret altında tutarak, asayişi iade edebilmiştir. Ancak sultan uzun müddet böyle bir vesayete tahammül edemiyerek, mahremi olan hizmetkârlarından birine, münasip bir fırsatta, ḥācib 'in ortadan kaldırılmasını gizlice emretmiştir. 'Abd al-Raḥmān 541 (1146/1147) de Gence civarında öldürülmüştür.

Bibliyografya: *Recueil de textes relatifs à l'hist. des Seldjoucides*, II, 170 v.dd.: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), X, 196 v.dd.

(M. TH. HOUTSMA.)

ABDURRAHMAN HAN. 'ABD AL-RAḤMĀN ḪĀN (1844—1901), Efganistan emîri olup, devrindeki müstakil bir islâm devletinin belki en şayan-ı dikkat hükümdarı idi. Hayatını dört ayrı fasılda tetkik etmek daha çok doğru olur: 1. çocukluk ve gençlik devresi, emîr Dost Muḥammed 'in ölümüne kadar (1844—1863). — 2. dahilî muharebeler devresi (1863—1869). — 3. menfa devresi (1869—1880) ve 4. saltanatı (1880—1901).

I. 'Abd al-Raḥmān, Akbar Han 'ın ölümünden sonra (1266 = 1849), tahta geçen Dost Muḥammed 'in büyük oğlu Afżal 'ın oğlu idi. Dost Muḥammed, Bāmezay Popalzay kabîlesine mensup bir kadından olan beş oğlunu, Kurram şîîlerinden Bangaş 'lara mensup bir kadından olanlara tercih ediyordu. Şîr 'Alî ilk kadından olup, babalarından sonra da sağ kalan çocukların en büyüğü idi; ikinci kadının iki oğlu, Afżal ve A'ẓam, Şîr 'Alî 'den daha büyük oldukları halde, kenarda kalmışlardı. Bu mühim bir noktadır; çünkü Dost Muḥammed 'in ölümünden sonra rakip kardeşlerin vaziyetini izah eder. 'Abd al-Raḥmān bizzat veraset meselelerinde ananın vaziyetinin hiç bir rol oynamıyacağını, eğer mümkün ise, en büyük evlât hakkının kaide olarak vazedilmesini ve hattâ Dost Muḥammed 'in bile annesinin bir efganlı değil, bir kızılbaş olduğunu söylemişti. Şîr 'Alî 'nin, 'Abd Allāh Cān 'ı veliaht olarak göstermekle, kendi menfaatlerine halel getirmiş olduğuna hükmetti. 'Abd al-Raḥmān ise, Muḥammed 'Omar 'in daha yüksek tabakadan bir ananın oğlu olduğu halde, Ḥabîb Allāh 'ı veliaht tayin etmekle, prensiplerine sadık olduğunu pek iyi göstermişti. 'Abd al-Raḥmān, tahminen 1844 te, hükümdarlığın Dost Muḥammed tarafından ele alınmasından biraz sonra, doğdu ve çocukluğunu Kâbil 'de geçirdi; 1850 den sonra, babası Afżal, Balḫ valisi olduğu için, efgan Türkistan 'ında idi. 'Abd al-Raḥmān dokuz yaşında babasının yanına giderek, on seneyi Türkistan 'da geçirdi; bizzat yazdığı tercüme-i hali, bu senelerin vukuatı için, başlıca menbadır. Bu tercüme-i halde, bedenî mümareselerle meşgul olduğundan, okuyup yazmayı kolayca öğrenemediğini, 18 yaşında evvelce öğrendiklerini de unuttuğunu ve amcası A'ẓam 'ın kızından mahrem bir mektup alınca, okuyamamaktan utandığını anlatır. Allahtan zihin açıklığı dilemiş ve rüyasında erenlerden biri kendisine yazı yazmasını söylemiş. O da böyle yapmış. Ertesi sabah evvelce öğrendiklerini hatırlamış ve az zamanda okuyup yazmağa muvaffak olmuş. Mamafih Pashino (1876) pek az okuyup yazabildiğini, okuyup yazmanın ona daima güç geldiğini ve ancak kuvvetli iradesi ile buna muvaffak olduğunu söyler. Bu zat diyor ki, askerî terbiyesi daha köklü ve mizacına daha uygundu; ilk askerî mürebbisi, 1250 (1834) de Şāh Şucā' hareketinde Ḳandahār 'da esir edilen, Campbell adlı bir ingilizdir. Filhakika Campbell bir avrasyalı yahut, Kaye 'nin dediği gibi (*Afghān War*, 1874, I, 131), bir hind-ingiliz melezi idi. Çok cesur ve muktedir bir adam olduğu anlaşılıyor. İhtida etmiş ve Şîr Muḥammed Ḫān adını almış ve Türkistan 'da Afżal 'ın askerlerine kumandan olmuştu. 'Abd al-Raḥmān ona karşı duyduğu büyük hayranlığı izhar eder. Üç sene ondan ders görmüştür. Bu devre sonuna doğru, her aklına geleni yapan Afżal, oğluna karşı, uzak akrabasından 'Abd al-Raḥîm 'in tesiri altında kaldı ve onu bir sene hapsetti; sonra affetti. 'Abd al-Raḥmān yeniden babasının teveccühünü kazandı ve o sırada ölen Şîr Muḥammed Ḫān yerine kumandan nasbedildi. Amcası A'ẓam bu esnada Türkistan 'a başkumandan sıfatı ile gelmişti ve 'Abd al-Raḥmān onun emrinde idi. Fakat, gençliğine rağmen, Dost Muḥammed 'in Kataġān, Badaḫşān, Dervāz ve Amuderya 'nın cenubunda Pamir 'e kadar, bütün araziye hâkimiyetini teşmil eden harekâta tamamen iştirak ettiği anlaşılıyor. İlk harp, emîrin nüfuzunu tanımak istemiyen, kataġānlı Mîr Atalık 'a karşı yapıldı. Atalık mağlûp olarak, Badaḫşān 'a iltica ve sonra Andarāb 'da bir isyan tertip etti. Buhara za'îmi olan Koḥāb emîri ile Badaḫşān emîrlerinin yardımlarını temin etti. 'Abd al-Raḥmān Tāliḫān 'da muhasara edildi; fakat bu müşkül vaziyetten kurtulmağa muvaffak oldu. Mamafih babası Ḫānābād üzerine çekilmesini emretti; bunu muvaffakiyetle yaptı. Kendi anlattığına göre, Taḫtapul 'da bir sene, orduyu tanzim etmek için, uğraşmıştır. Bundan sonra harp tekrar patladı ve 1863 te Herat 'ın zaptından sonra, emîr Dost Muḥammed 'in ölümüne kadar, fasılalı olarak devam etti. O zaman 19 yaşında olan 'Abd al-Raḥmān Kataġān havalisinde Ḫānābād 'da, babası da Taḫtapul 'da idi. A'ẓam da emîr öldüğü zaman orada bulunuyordu; fakat derhal kaçmağa muvaffak oldu. Çünkü Şîr 'Alî, Herat 'ta mukavemet edilmiyecek kadar, kuvvetli idi. 'Abd al-Raḥmān bir müddet tehlikeli bir vaziyette kaldı; zira Kataġān sergerdeleri büyük emîrin ölümü haberini alınca, isyan ettiler. Fakat 'Abd al-Raḥmān Narîn 'de kat'î bir muvaffakiyet kazandı ve nufuzunu elde etmeğe muvaffak oldu. Muhare-

be ve entrikalarla dolu olan bu seneler ʿAbd al-Raḥmān'ın kuvvetli karakterinin inkişafına yardım etti ve bu da onu sonraki senelerin kanlı mücadelelerde oynayacağı role hazırladı.

II. Şīr ʿAlī, açık bir muhalefetle karşılaşmadan, Dost Muḥammed'e halef oldu. Fakat Afżal ve Aʿẓam derhal ona karşı entrikalara başladılar. Harp patladı. Aʿẓam, Şīr ʿAlī'nin kumandanı Rafīḳ Ḫān tarafından, mağlûp edildi ve ingiliz Hindistanı'na iltica etti. O zaman Afżal bir teşebbüste bulundu ve, ʿAbd al-Raḥmān'ın reyine rağmen, Kataġān'ı, bitaraflığını temin etmek için, Mīr Atalık'a iade etti. O da Rafīḳ Ḫān tarafından Hindū-Kūş dağlarında, Bācgāh'ta hezimete uğratıldı; az sonra, Şīr ʿAlī desise ile onu hapsetti. ʿAbd al-Raḥmān, bir müddet evvel babasına aynı tarzda Şīr ʿAlī'yi hapsetmesini bizzat tavsiye ettiğini, fakat babasının fırsattan istifade etmek istemediğini anlatır. ʿAbd al-Raḥmān, Şīr ʿAlī'nin hiç bir şeref ve namus duygusu ile mukayyet olmadığını tebarüz ettirerek, galiba gülünç telakki ettiği vehimleri yüzünden, babasını istihfaf etmiştir, Bunun üzerine ʿAbd al-Raḥmān Amuderya'nın öte tarafına kaçtı ve kendisini istemiyerek kabul eden Buhara emîrine iltica etti. Ruslar Taşkent'i aldıkları ve emîr Buhara'dan çıkıp Semerkand'a gittiği zaman, ʿAbd al-Raḥmān Rāvalpindi'de bulunan amcası Aʿẓam ile muhabereye girişmişti; kaçmağa yol bulan ʿAbd al-Raḥmān amcası ile Bācgāh' tabuluştu. Amca ve yeğen bir mıktar asker topladılar, Ḳandahār'da, öz kardeşleri ile harp etmekle meşgul olan Şīr ʿAlī'nin yokluğundan istifade ederek, Kâbil'e cesurane bir hücum yaptılar. Şīr ʿAlī kardeşlerine karşı olan harpte muvaffak olmuş, fakat büyük oğlunu kaybetmiş ve ʿAbd al-Raḥmān'ın saflarına geçen en iyi kumandanı Rafīḳ Ḫān'danda mahrum kalmıştı. Kâbil kolaylıkla zaptedildi. Sonra ʿAbd al-Raḥmān Şīr ʿAlī'nin üzerine yürüdü ve Saydābād'ta onu hezimete uğrattı; Gazne'yi aldı ve babasını hapisten kurtardı. O zaman Afżal emîr ilân edildi (Kâbil'de basılan sikkeleri 1283 tarihini taşır), fakat Şīr ʿAlī Ḳandahār ve Herat'ı elinde tutabildi. ʿAbd al-Raḥmān'a yardım eden Balḫ valisi Fayż Muḥammed de o zaman Şīr ʿAlī tarafına geçtiğini ilân etti. — Afżal'dan daha sağlam karakterli olan Aʿẓam gaddar ve müstebitti; halbuki Afżal bütün kuvvetini kaybetmiş ve sonunda da kendini içkiye vermişti. Muvaffakiyetlerini medyun oldukları Rafīḳ Ḫān'ın haince katli, onları halkın gözünden düşürdü. Ancak ʿAbd al-Raḥmān'ın ehliyet ve azmi tahtı bir müddet elde tutabildi. Şīr ʿAlī'nin Kilāt-i Ġilzay'da hezimeti (kânun II. 1867) ve Ḳandahār'ın zaptı ʿAbd al-Raḥmān'ın eseridir. Bundan sonra, Şīr ʿAlī'yi Türkistan içerisine kadar takip ve orada mağlûp etti. Fayż Muḥammed'i Panǰşīr vadisinde mağlûp etti. Fayż Muḥammed harekât esnasında öldürüldü. ʿAbd al-Raḥmān Kâbil'e döndü. Teşrin I. 1867 de ölen babasının yerine geçmeği kuvvetle umuyordu, fakat tahta çıkan amcasına muaveneti daha muvafık bir hareket telâkki etti. Mamafih, kendisine emniyetleri olmadığı için, onu kara kışta Balḫ üzerine giden bir ordunun başına geçmeğe mecbur ettiler. Kendisi ve ordusu soğuktan çok sıkıntı çekti; fakat yine muvaffakiyet ona güler yüz gösterdi ve büyük bir şiddetle bütün muhalefeti ortadan kaldırdı. Nīmlak muhafızları (2500 kişi) katledildi; eyaletin garbındaki Akça ve Maymana de zaptedildi. Fakat Herat hâlâ Şīr ʿAlī'nin elinde idi ve oğlu Yaʿḳūb Ḳandahār'ı tekrar aldı. Şīr ʿAlī ona iltihak etti ve orduları Tarnak vadisinde Gazne'ye doğru ilerledi. Aʿẓam, onlara karşı çıkmak için, Kâbil'den ayrıldı ve ʿAbd al-Raḥmān'ın kendisi hakkında müteyakkız davranmasını boş yere tavsiye ettiği mukarribi İsmāʿīl Ḫān, Aʿẓam'ın yokluğu esnasında, Kâbil'i ihanetle zaptederek, Şīr ʿAlī'ye iade etti. ʿAbd al-Raḥmān, Gazne civarında Aʿẓam'a iltihak etti; fakat Zana Ḫān'da mağlûp ve yanlarındaki birkaç adamla kaçmağa mecbur oldular.

III. Şīr ʿAlī o zaman (1868 sonu) bütün Efganistan'a emîr oldu ve hükümdarlığı 1879 a kadar devam etti. Zana Ḫān hezimetinden sonra, ʿAbd al-Raḥmān bir müddet sıkıntılı ve serseriyane bir hayat geçirmişti. Sergüzeştlerini bütün tafsilâtı ile ve hoş bir lisanla tasvir etmiştir. Hatıralarının bu kısmı, hiç mübalagasız, hükümdar Bābur'un meşhur *Babur-name*'si ile mukayese edilebilir. Amcasına Maymana denilen bir yerde rastladı (trc. I, 104; bu herhalde Türkistan Maymana'si değil, Gazne civarında bir köydür). Oradan Hindistan hududu üzerinde Vazīrī memleketine gidebildiler. Sonra Zhob ve Peşīn boyunca, Çaġay yolu ile, Helmend üzerindeki Palīlak'a ve böylece Sīstān'a gittiler; İran arazisine girdiler ve, Bircand yolu ile, Meşhed'e vardılar; orada ʿAbd al-Raḥmān, amcasını şahın misafiri olarak bırakıp, ayrıldı. Aʿẓam o zaman hasta idi; bir müddet sonra, Şahrūd'da karışıklıklara sebep olacak olan İsḥāḳ adlı bir erkek evlat bırakarak, öldü. ʿAbd al-Raḥmān mahrumiyetlere katlanarak, Kara-Kum çölünü geçip, Ḫīva'ye gitti. O zamanlarda Ḫīva henüz müstakildi. Her ne kadar ʿAbd al-Raḥmān, mutad olan dûrendişliği ile, Ḫīva hanına istiklâlini muhafaza edemiyeceğini haber vermiş ve Rusya ile anlaşmak nasihatinde bulunmuşsa da, o bu nasihati dinlememiştir. Nihayet Semerkand'a gelmiş, rus valisi ile yaptığı bir mülâkattan sonra, Taşkent'e kadar yoluna devam etmiş ve orada umumî vali general Kaufmann tarafından kabul edilmiştir. Validen, Şīr ʿAlī'ye karşı, kendine yardım edilmesini rica etti; fakat ricası red edildi. Mamafih ona maaş bağladılar ve Semerkand'da da bir ev verdiler. Orada on bir sene yaşadı. Umduğu kadar çabuk zuhûr etmiyen fırsatı orada sükunetle beklemişti. Şīr ʿAlī 1869 da Hindistan kral naibi Lord Mayo ile buluşmuş ve bu mülâkatın neticesi hakkında orta Asya'da pek mübalâğalı haberler dolaşmıştı. Mamafih ingilizlere karşı dostluğu uzun zaman devam etmedi ve Rusya'ya karşı daha dostça davrandı. Bu, ʿAbd al-Raḥmān'ın vaziyetini düzeltmedi, belki de onu fırsat zuhûr ettiği zaman ingilizlerin yardımını kabule daha mütemayil hale getirdi; ingilizlerin Efganistan'daki istilâsını takip eden hadiselerin cereyanı, Şīr ʿAlī'nin kaçışı ve ölümü onun ümitlerini yeniden canlandırıncaya kadar (1880), bu halde kaldı.

IV. 1879/1880 harbinin tarihi başka bir yerde anlatılacaktır [bk. EFGANİSTAN]. Şimdilik Yaʿḳūb'un muvaffakiyetsizliğinin ve Hindistan'a naklinin tahtı boş bıraktığını ve Sir Lepel Griffin'in Britanya hükûmeti namına, ʿAbd al-Raḥmān'a ingilizlerin ayrı bir devlet kurmak tasavvurunda olduklarını ifade ile, Ḳandahār müstesna, onu bütün memleketin emîri tanımağı teklif ettiğini kaydetmek kifayet eder. ʿAbd al-Raḥmān teklifi bazı ihtirazî kayıtlarla kabul etti ve hareket tarzı kendi nokta-ı nazarına derhal hak verdirdi. Şīr ʿAlī'nin sağ olan ikinci oğlu Ayyūb Ḳandāhar'ı istilâ etti ve Mayvand muharebesini kazandı. Bu hâdise general Robert'i Kâbil'den Ḳandahār üzerine yürümeğe mecbur etti; general 1 eylül 1880 de Ayyūb'u hezimete uğrattı. Bunun üzerine ingiliz hükûmeti Ḳandahār'ı ayrı bir devlet yapmak fikrinden vazgeçti. Nisan 1881 de ʿAbd al-Raḥmān bu eyaleti de aldı. Mamafih Ayyūb bir diğer ordu hazırlamakta idi ve ikinci defa Ḳandahār'ı aldı ise de, sonunda eylül 1881 de ʿAbd al-Raḥmān tarafından, ayni zamanda işe rüşvet de karışarak, mağlûp edildi ve İran'a kaçtı. Birliğini bulmuş olan Efganistan'a ʿAbd al-Raḥmān yirmi sene müddetle hükümdarlık etti. Bu devre zarfında hudutlar az çok değişikliğe uğradı: 1. 1885 ve 1895 senelerinde şimal-i garbî ve cenub-i şarkî hudutlarını tanzim eden ingiliz-rus hudut komisyonunun çalışmaları neticesinde; 2. itaat altına alınamıyan dağlı kabîlelerin işgal ettikleri ve 1893 Durand muahedesinin münazaalı bıraktığı mıntakada ingiliz ve efgan nufuz mıntakalarının tanzimi ile; 3. 1896 da Kāfiristān'ın ilhakı ile.

Bu üç hudut tashihinden birincisi umumiyetle „Pencdeh nizaı" adı ile maruftur. Efgan Türkistan'ının cenub-i şarkî hududu 1873 ingiliz-rus muahedesinde eksik bir şekilde çizilmişti. Merv vahasının Rusya tarafından ilhakından sonra, daha kat'î bir hudut tesbiti zarureti hasıl oldu. Bu işi tanzim etmek için muhtelit bir komisyon teşkil edildi; fakat daha tahdit mümkün olmadan, Alihanov kumandası altındaki ruslarla, Şams al-Dīn'in kumandası altındaki efganlar arasında bir muharebe vuku buldu. Muharebede efganlar kahkarî bir hezimete uğradılar. Bu çarpışma esnasında ʿAbd al-Raḥmān ingiliz Hindistan'ında, Rāvalpindi'de idi ve kral naibi Dufferin tarafından kabul edilmişti. Rusların harekâtı çok nahoş tesir icra etti. Hatta bu hadise, bir an, Rusya ile İngiltere arasında bir harbi doğuracak gibi göründü. Fakat ʿAbd al-Raḥmān bunun bir harp telâkki edilmesini istemedi ve Efganistan'daki sarık-türkmenlerinin ilhakı üzerinde ısrar etmedi. Komisyon tarafından tesbit edilen hududu kabul etti. Pencdeh ruslara kaldı; fakat rusların işgal ettikleri Ẕu 'l-Fikār efganlılara iade edildi. Mamafih ʿAbd al-Raḥmān takip edilen usullerden hoşnut değildi ve kendisine âdilâne muamele yapılmadığını söylemişti; fakat bu hisler kendisini siyasetinin Efganistan istiklâlini idame etmek olan esas gayesinden döndürememiştir. İngiltere ile Rusya arasında bir harbin bu neticenin husulüne yardım etmiyeceğini gayet iyi anlamıştı.

İkinci tashihte, müstakil kabîleler hakkındaki anlaşma ʿAbd al-Raḥmān'ın arzusuna tamamen uygun değildi. Her ne kadar seleflerinden hiç biri Zhob eyaletine sahip olmamışsa da, bu eyaletin ingiliz Bülucistan'ına ilhakını, haklarının gasbedilmesi gibi, telâkki etti ve Bolān demir yolununn Çaman'a kadar uzamasına memnun olmadı; 1893 muahedesinde (Durand muahedesi) hudut tahdidine razı oldu ise de, 1895—1896 da tesbit edilen huduttan da memnun olmadı ve kumandanı Ġulām Ḥaydar mukavele mucibince hattın Mohmand kabîlesi arazisinden geçirilmesine mani oldu. Umumiyetle zannedildiğine göre, ʿAbd al-Raḥmān, bu memnuniyetsizliklerden dolayı, mollaları 1897 de Toçī hudut boyunda Mohmand ve afridîler arasında ve Svāt'ta isyanlar çıkarmağa teşvik etti. Fakat ingiliz hükûmeti ile açıktan açığa münasebetlerin inkıtaından kaçındı.

Üçüncü tashihe gelince, ʿAbd al-Raḥmān, Kāfiristān'ın Efgan arazisinden olarak tanınmasından, derhal istifade etti ve 1896 senesi zarfında, o zamana kadar müstakil ve müşriklerle meskûn dağlık mıntakayı tamamen fetih ve Efganistan'a ilhak etti. Bu memleket ahalisinin

ihtidaları o vakitten başlar. Memleketin haricî hudutları ile alâkadar belli başlı hadiseler bunlardır; fakat 'Abd al-Raḥmān, şimdi kayde değeğimiz, dahilî birçok müşkilâta karşı da mücadele etti.

ĠALZAY İSYANI. Bu büyük ve mühim kabîle 1886 da, emîrin şiddetli ve zecrî sistemini nufuz ve iktidarlarına zararlı telâkki eden reislerin ve mollaların teşviki ile, isyan etti. İçlerinden, msl. 'Aẓmat Allāh Ḫān gibi, bazıları Şîr 'Alî ailesi ile akraba idiler ve Ayyūb ile birlikte fesat çıkarıyorlardı. 'Aẓmat 1882 de tevkif edildi; fakat hakikî ayaklanma 1886 da oldu. Âsîlerin ileri gelenlerinden biri emîrin adını *muṣ-i 'ālam* („cihanın faresi") şekline sokarak, gülünç bir hale getirdiği Muşk-i 'Ālam („cihanın miski") 'in oğlu molla 'Abd al-Karîm idi. Tarakkî, Andar ve Hotak kabîleleri isyana iştirâk ile başlangıçta bazı muvaffakiyetler elde ettiler. Herat 'ta askerlerin bir kısmını teşkil eden ġalzaylar isyan ve Ayyūb ile münasebet tesisine teşebbüs eylediler. Ġalzaylardan, başkumandan vekili Timur Şah da isyana iştirak etti. Çok şiddetli çarpışmalardan sonra, başlıca Ġulām Ḥayżar Toḫî 'nin himmeti ile, isyan bastırıldı ve bu zat bilâhare başkumandan oldu. Timur Şah esir edilip, emîrin emri üzerine, taşlanarak öldürüldü. Ayyūb 'un kaçma teşebbüsü bir netice vermedi. Meşhed 'e giderek İngiltere konsolosu general Maclean 'e teslim oldu; Hindistan 'a nakledildi ve orada siyasî esir olarak yaşadı.

İSḤĀḲ İSYANI. Emîr A'ẓam 'ın oğlu İsḥāḳ 1880 den sonra, Türkistan 'a hükümdar naibi olarak tayin edilmişti; fakat 'Abd al-Raḥmān 'a kat'iyyen sadık değildi ve derhal, kendisinin mensup olduğu nakşbendî tarikatini alet ederek, emîre karşı fesat çıkarmağa başladı. Nıkristen ağır surette hasta olan 'Abd al-Raḥmān 'ın 1888 de ölümü hakkında şayialar çıkınca, İsḥāḳ vaktin geldiğini zannetti. Kendini emîr ilân etti ve kendi namına üzerlerinde „Kâbil 'de 1302 de darbedilmiştir" ibaresi yazılı rupyalar kestirdi. Hakikatte ise kendisi Kâbil 'i hiç almış değildir ve paraları Balḫ 'te basılmıştır. Sultan Muḥammed Ḫān, emîrin hatıraları tercümesinde (I, 267), *lā ilāh emīr Muḥammed İsḥāḳ Ḫān* ibaresi ile rupya gördüğünü söyler. Bu ibarenin bir küfür mahiyetinde olduğunu da ilâve eder. Fakat ibareyi yanlış okuduğu aşikârdır. Hiç bir islâm sikkesinde bu türlü bir yazı yoktur. Doğru okunuşu şudur: *Muḥammed İsḥāḳ emīr gāzī ḫallad Allāh mulkahu al-emīr ibn al-emīr.* Kumandan Ġulām Ḥaydar Kâbil 'den kuvvetli bir ordu ile, İsḥāḳ 'a karşı gönderildi ve 'Abd Allāh Ḫān Balḫ 'te onunla birleşti. Birleşik kuvvetler İsḥāḳ 'ı Taşkurgan civarında, Ġaznî-Gak 'ta karşıladılar. Muharebenin neticesi bir müddet meşkûktü ve İsḥāḳ, 'Abd Allāh Ḫān 'ın ordusuna karşı, kısmî bir muvaffakiyet elde etti; kaçanlardan çoğu nihaî zafer haberinin Kâbil 'e vusulünden evvel, hezimet şayiasını orada etrafa yaydılar. Hattâ emîr bile, bir an için, bu şayiaya inandı. Fakat Ġulām Ḥaydar 'ın ordusu ısrarla mukavemet ediyordu ve nihayet İsḥāḳ 'ı mağlup etti. İsḥāḳ kaçtı, Kerki 'de ruslara iltica etti. Ruslar onu, siyasî esir gibi, Semerkand 'da hapsettiler. Bundan sonra, 'Abd al-Raḥmān, Ḥabîb Allāh 'ı Kâbil 'de saltanat naibi olarak bırakıp, kendisi Türkistan eyaletine gitti ve isyan ile alâkası olanları son derece şiddetle cezalandırdı. O kadar ki, Hindistan kral naibi Lord Lansdowne 'Abd al-Raḥmān 'a resmen ihtarda bulunmak lüzumunu hisetti. Fakat 'Abd al-Raḥmān, kendisinin de söylediği gibi, bu ihtara boyun eğmedi. Badaḫşān 'daki bir ayaklanmayı da bastırdı. Ayni senede (kânun I. 1888) bir suikastten daradar kurtuldu. Askerin biri geçit resmi esnasında ona ateş etti, fakat isabet vâki olmadı. 'Abd al-Raḥmān bu hali, evliyadan biri tarafından yazılmış olup, çocuk luğundan beri kolunda taşıdığı muskaya hamletti.

HAZĀRA AYAKLANMASI. Kâbil 'in garbında bulunan dağlardaki — menşe'ce mogul, dilce iranlı ve mezhepçe şiî olan — hazāra kabîleleri efganlıları hiç sevmemişlerdi ve İsḥāḳ 'ın isyanı sırasında etrafı karıştırmağa başlamışlardı; 1891 de ciddî mücadeleler vukubuldu ve muzaffer Ġulām Ḥaydar Türkistan 'dan Hazāristān 'a ilerlemek emrini aldı. İsyan bastırıldı ve reisler esir edildi. O zamandan itibaren, bu mıntaka sağlam ve çalışkan halkına lâyık olan sükûna kavuştu. Türkistan isyanının bastırılmasında gösterilen şiddet burada gösterilmemiştir.

'Abd al-Raḥmān, msl. pathānlar, hazāraler veya özbekler gibi, serkeş kabîlelerle münasebetlerinde itaati temin edecek her vasıtayı meşrû telâkki etmiştir; bazı hallerde de âzamî şiddet ve zulüm gösterilmiştir. 'Abd al-Raḥmān halkın başka türlü idare edilmiyeceği fikrinde idi ve hareketlerinin ilâhî te'yide mazhar olduğuna kanidi. Mamafih hareket tarzı, reislerinin öldürüldüğünü, köylerinin tahrip edildiğini, ailelerinin meskenlerinden ve otlaklarından koğulduklarını veya memleketin ücra bir köşesine nakledildiklerini gören müstakil kabîlelerde, şiddetli bir nefret uyandırdı. Fakat isyan olmıyan yerlerde umumiyetle adalet tatbik edilmiş ve o zamana kadar mevcut olmıyan sükûn ve asayiş yavaş yavaş bütün memlekette teessüs etmiştir. 'Abd al-Raḥmān samimî, fakat mütaassıp olmıyan bir sünnî idi. Mollalara ve mutaassıplara bir dereceye kadar yüz veriyor ve onları kendi

gayeleri için kullanıyor; fakat başa geçmelerine meydan vermiyordu. Ahalinin zannettiği gibi, onların nüfuzu altında da değildi. Hatıralarında sünnîlerle şiîler arasındaki harbin bir delilik olduğunda tekrar tekrar ısrar ediyor; kendisinin şiî hazāralerle münasebetlerinde tamamen âdilâne hareket ettiği anlaşılıyor. Kāfiristān 'ın fethinde ve putperestlerin ihtidalarında da dinî hiç bir itisaf yapılmamıştır. İranlılarla türkmenler arasında mevcut kavgalar hakkındaki mülâhazası şayan-ı dikkattir: —„Farslarla türkmenler birbirlerine düşmandırlar. Her iki tarafın da müslüman olmalarına rağmen, şeytanın hâdimleri olan dinî reisleri onlara ötekileri öldürmelerini ve satmalarını öğretirler... Bu iki ırk kendilerine müslüman dedikleri halde, cahillikleri yüzünden, birbirlerini putperest telâkki ederler. Bu suretle kâfirler müminlere galebe çalarlar; çünkü müminler müttehit değildirler. Hatâ islâmda değil, hatâ ile dolu olan bizleriz" — der. Emîr, ticaretin ve sanayiin teşviki ile, memleketin terakkisine ve rafahına çok çalıştı. Usulleri, her zaman için muvaffakiyete erecek kadar, iyi hesaplanmış değildi; msl. fahiş transit resimleri ticarete ağır bir yüktü. Fakat her halde, onun saltanatının devamınca, Efganistan 'da maddî refahın arttığında şüphe yoktur.

En ziyade askerî teşkilât alâkasını celbediyordu; silâh ve harp malzemesi sanayii, S. Pyne, A. Martin v.s. gibi, ingiliz mutahassıslar tarafından idare edilmişti. 'Abd al-Raḥmān siyasetinin en mühim noktası, komşu avrupa devletlerine karşı, Efganistan 'ın istiklâlini muhafaza etmek kararı idi. Dirayeti ona, bu gayeye erişmek için, İngiltere ve Rusya ile iyi geçinmek lüzumunu anlatmıştı. İngiltere 'ye muahedelerle bağlı idi; çünkü İngiltere onun diğer devletler ile münasebetlerini idare ediyordu; Rusya ise, en yakın şimal komşusu idi. Bu niyet üzerinde ısrarla duruyordu. Ekseriyetle her iki devletin hareketleri onu sık sık hoşnutsuzluğa sevketmekle beraber, münasebatın inkıtaına mahal vermeksizin, kendi hakkı olduğuna inandığı her şeyde ısrar ediyordu. Bir şark hükümdarı tarafından yazılmış en şâyân-ı dikkat ve en cazip eserlerden biri olan kendi yazdığı tercüme-i halinde karakteri, şahsiyetinin açık bir tasviri içinde, güzelce görülebilir.

'Abd al-Raḥmān uzun seneler nıkris hastalığı çekmiş ve bu hastalık hayatının sonlarına doğru böbrek hastalığı ile ihtilât etmişti. Bir nüzul neticesi olarak, 1 teşrin I. 1901 de öldü. Ölümünden evvel büyük oğlu Ḥabîb Allāh 'ı veliahd tayin etmişti. Ḥabîb Allāh ve Naṣr Allāh, 'Abd al-Raḥmān 'ın Semerkand 'da evlendiği vaḫānlı Bîbî Gulrēz 'in oğulları idi. Bilâhare evlendiği Bîbî Ḥalîma kendi kabîlesindendir ve ondan olan oğlu Muḥammed 'Omar bir müddet en çok sevdiği oğlu idi; fakat şahsî muhabbetlerini nazar-ı dikkate almıyarak, bu hususta prensiplerine uydu ve en büyük oğlunu veliahd tayin etti.

Bibliyografya: S. Wheeler, *The Amir Abdur Rahman* (London, 1895); J. A. Gray, *My Residence at the Court of the Amir* (London, 1895); L. White King, *The Barakzai Dynasty of Afghanistan* (*Namismatic Chronicle*, 1896); Sultan Muḥammed Ḫān, *Life of Abdar Rahman* (London, 1900; ilk cildi 'Abd al-Raḥmān 'ın hatıratının tercümesidir); T. Holdich, *The Indian Borderland* (London, 1901); K. Daly, *Eight years among the Afghans* (1905); A. Hamilton, *Afghanistan* (London, 1906).

(M. LONGWORTH DAMES.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ, osmanlı padişahlarından Mahmud II. 'un üçüncü oğludur; şubat 1830 (15 şaban 1245) da doğmuştur. Büyük biraderi Abdülmecid 'in vefatı üzerine, 25 haziran 1861 (17 zilhicce 1277) salı günü tahta çıkmıştır. Ancak mahdut bir şark tahsili görebilmiş olan Abdülaziz, veliahtlığinde nisbî bir serbestiye sahip olmakla beraber, padişahı kuşkulandırmamak için, daha ziyade avlanmak ve hayvan beslemek ile meşgul olmuş, güreş v.s. sporlara alâka göstermekle iktifa etmişti. Biraderinin aksine, sıhhatli ve gösterişli oluşu halk arasında kendisi hakkında sevgi ve ümit hisleri uyandırmıştı. Abdülmecid 'in son zamanlarındaki memnuniyetsizlik dolayısiyle, cülûsu herkesçe ve bilhassa muhafazakârlarca iyi karşılandı.

Karşılaştığı ilk mühim gaile malî muzayeka olduğu için, Abdülaziz bunun önlenmesine çare ve tedbirler aranmasını muvafık buldu. Diğer tarafdan kendisi de aynı gayeye varmak üzere, ilk zamanlarda, saray israflarını tahdide mütemayil görünerek, tahsisatının ve saray masraflarının azaltılmasına razı oldu. Bir zevce ile iktifayı da va'detti. Fakat bir müddet sonra, israf ve sefahate mütemayil mizacı kendini gösterdi. Tanzimat hareketi halka ve aşağıdan yukarı bir mürakabe teşkilâtına dayanmıyordu. Bu sebeple osmanlı padişahlarının keyfî ve müstebit hareketleri, ancak bazı vak'aların hâd bir şekil almasından doğan geçici intibahlarla veya, devletin selâmeti için, ikballerini tehlikeye koyabilecek devlet adamlarının, sıyt ve şöhretlerine dayanarak, yaptıkları ikazlarla bir dereceye kadar tahdit olunabiliyordu. İşte bundan dolayı, alınan malî tedbirlerin temin ettiği nisbî salâh ve devlet adamlarından, bazılarının mevki ve ikballerini muhafaza için gösterdikleri mümaşat,

Abdülaziz 'e yeniden geniş ölçüde masraflar için cesaret verdi; saray halkı eskisinden daha ziyade (5500 kişi kadar) kalabalıklaştı. Saray ve köşklere ait inşaat masrafları, kadınlara ve yakınlara ihsanlar makul haddi yeniden aştı. Padişaha ve hanedan efradına ait senevî tahsisat ile bunların inşaat v.s. için yaptırdıkları masrafların senevî yekûnunun devlet varidatının beşte birini aştığı hesap edilmiştir.

Abdülaziz 'in karşılaştığı ikinci mühim gaileyi, Balkanlar 'da ve Adalar 'da milliyet cereyanından, Mısır 'da da istiklâl hevesinden doğan isyan ve tagallüb hareketleri teşkil eder. Paris muahedesinin akdindenberi uzun bir zaman geçmemiş olduğu halde, osmanlı hâkimiyetine karşı ayaklanma hareketleri birbirini takip etmeğe başlamıştı. İlk önce istiklâl hareketi için ayaklanan Karadağ mağlûb edilmiş (1862) ve bu hareketin tekerrür etmemesi için, osmanlı hükûmetince İşkodra-Mostar yolu üzerinde tahkimat yapılacağı kabul ettirilmiş olduğu halde, Rusya ve Fransa 'nın ısrarı ile, bu tahkimattan vaz geçilmiştir (1864). Bir az sonra Sırbıstan 'da ve daha sonra da Romanya 'da ve Girit 'te yeni vak'alar baş göstermiştir. Sırplar muahedelere dayanarak, Sırbıstan 'da altı kalede asker bulunduran osmanlı hükûmetine bu askeri geri çektirip, istiklâllerini tamamlamak; evvelce Eflâk ve Boğdan 'ı prens Kuza 'nın idaresi altında birleştiren romanyalılar da, Kuza 'yı çekilmeğe icbar ettikten sonra, prens Karl von Hohenzollern (Karol) 'in prensliğini, Paris muahedesine aykırı olarak, kabul ettirmek istiyorlardı. Giritli rumlar ise, Yunanistan 'a iltihak talebinde bulunuyorlardı. Uzun müzakereler neticesinde Karol 'un prensliği kabul edildiği gibi, Sırp kalelerinde ve ezcümle Belgrad 'da bulunan osmanlı askerinin çekilmesine muvafakat olundu (1867). Fakat Girit 'in Yunanistan 'a ilhakı kabul edilmedi. Yunanistan kralı George bir rus prensesi ile evlenmiş ve Rusya 'nın muzaharetini bir kat daha temin etmişti. Napoleon III. da ilhaka muvafakat edilmesini tavsiye ediyordu. Buna rağmen sadrazam Mehmed Emin Âlî Paşa, bizzat Girit 'e giderek, evvelce yapılan askerî hareketlerden sonra, ıslahat yapmak ve adanın hususî bir tarzda idaresi için, bir nizamname hazırlamak, Yunanistan 'ı da yaptığı hazırlıklara karşı şiddetli davranarak, tehdit etmek suretiyle ilhak hareketini önliyebildi (1867).

Balkan milletleri istiklâl yolunda birer suretle yeni adımlar atarken, Mısır valisi İsmail Paşa da, büyük para fedakârlıkları mukabilinde, imtiyazlarını arttırıyodu. Evvelâ hidiv unvanını istihsal etmiş (1867), bir müddet sonra da hidivliğin kendi oğluna intikali müsaadesini almıştır (1868). Bundan başka, müsaade almaksızın istikrazlar akdine, harp gemileri mübayaasına ve ikmal olunan Süveyş kanalının açılma merasimine kendi namına ecnebî hükümdarlarını davete kalkıştı. Âlî Paşa 'nın uyanık ve şiddetli hareketi üzerine, İsmail Paşa Bâbıâli 'nin takyidatını kabule mecbur oldu (1869); Mısr 'ın gemileri satın alındı, mukavele ve istikraz akdi selâhiyeti refedildi.

Bir müddettenberi Balkanlar 'da başlayan panslavizm propagandası üzerine, rum patrikhanesinden ayrılarak, müstakil bir bulgar eksarhlığı tesis etmek istiyen bulgarların bu arzusu Bâbıâlice kabul olundu (1870). Bulgarlar da muhtariyete doğru adım atmış oldu. Balkanlar 'da yeni propagandalarla nufuzunu arttırmağa çalışan Rusya, Fransa — Prusya harbinden ve Fransa 'nın mağlûbiyetinden istifade ederek, Avrupa devletlerine yaptığı bir tebliğ ile, bundan sonra kendisini Paris muahedesinin Karadeniz 'in bitaraflığına ait hükümleri ile bağlı saymadığını bildirdi. Böylece osmanlı devleti için Rusya tehlikesi yeniden başgöstermiş oldu. Fakat daha büyük tehlike, Abdülaziz devrinin sonlarına doğru, Balkan milletlerinin, yine rus tahrikâtı ile yeniden alevlenen, muhtariyet ve isktiklâl hareketleridir. İlk önce Hersek 'te başlıyan isyan, Bosna 'ya da yayıldı (1875). Sırplar ve karadağlılar da bu ayaklanmağa yardım ediyorlardı. Rus hulûl ve nufuzuna karşı faâl davranmak istiyen Avusturya başvekili Kont Andrasy, Bosna-Hersek için bir ıslahat notası hazırlıyarak, devletlere ve Bâbıâliye kabul ettirdi ise de, isyan durmadı. Diğer taraftan Bulgaristan 'da da isyan başladı (1876.) Bu esnada Selânik 'te bir vak'a da iki ecnebî konsolosunun ölümüne sebebiyet verdi. Devletler ağır teklifleri ve tehditleri havi *Berlin memorandum* 'unu hazırlıyarak, Bâbıâliye tevdie karar verdiler. Fakat buna vakit kalmadan Abdülaziz hal'edildi.

Abdülaziz, dahilî idare ve icraat itibarı ile, muayyen bir şahsiyet sahibi olduğunu gösterememiş, muhtelif devlet adamları ile saray erkânının tesir ve nüfuzlarına tâbi olmuştur. Islahat ve kalkınma bakımından yapılan işler ve halkın itimat ve nefreti de, ekseriyetle, sadarete getirilen devlet adamlarının seciyesine, gayretine, sıyt ve şöhretine göre, ölçülmelidir. Bu sebeple Abdülaziz 'in saltanatı, dahilî idare bakımından, iki devreye ayrılabilir. Âlî Paşa 'nın vefatı tarihi olan 1871 e kadar devam eden birinci devrede tanzimat ve ıslahata bir dereceye kadar devamedilebilmiş ve nisbî bir sükûn ve istikrar görülmüştür. Bu devrin sadrazamları arasında en mühim iki şahsiyet, Âlî ve Fuad paşalardır. Ekseriyetle birbirini takip ve itmam etmekle beraber, bu iki şahsiyet arasında mühim farklar mevcuttur. Fuad Paşa padişaha karşı daha mumaşatkâr davranmış, haricî siyasette de İngiltere 'nin muzaharetini aramıştır. Âlî Paşa ise, padişaha karşı daha vakarlı ve tadilkâr hareket etmiş ve haricî siyasette de Fransa 'ya dayanmak istemiştir. Âlî Paşa şahsiyeti, kudreti ve nufuzu ile, sarayın keyfî hareketlerine karşı bir dereceye kadar mukavemete ve Bâbıâli 'nin nufuzunu korumağa oldukça muvaffak olabilmiştir. Bu devrede padişah, evvelâ Bursa ve Mısır 'a, daha sonra da Paris, Londra ve Viyana 'ya (1867) seyahat etmiştir. Bu seyahatlerden padişahın, görgü itibarı ile, istifade edeceği düşünülmüştü. Fakat görülen memleketlerin servet ve mamuriyeti kendisini düşündürmemiş, sadece debdebe itibariyle onları taklide sevketmiştir.

Bu devrede ticaret-i bahriye ve vilâyat kanunlarının neşri, şûray-i devletin teşkili, mahkemelerin ıslah ve istiklâli, Mecelle cemiyetinin kurulması ve *Mecelle* 'nin neşrine başlanması, askerî teşkilât ve bazı nafia işleri devletin yenilenme yolunda attığı mühim adımlardır. Galatasaray Sultanîsinin kurulması (1868), Avrupa ile daha geniş bir temas hazırlamıştır. Maarif-i umumiye nizamnamesi ilân, askerî idadî ve rüştî mektepleri ile Tıbbiye-i Mülkiye mektebi tesis olundu. Hemen her sene akdedilen istikraz paraları ile, padişahın arzusuna göre, saraylar ve köşkler yapılmış; ordu için yeni silâhlar tedarikine ve donanma vücude getirilmesine de itina olunmuştur.

Bunlardan başka Rumeli ve Anadolu 'da bazı demiryollar inşa, Tuna ve Dicle 'de gemiler işletilmesine teşebbüs, İdare-i Aziziye adı ile bir seyr-i sefain idaresi tesis edilmiş, Boğaziçi 'nde çalışmak üzere de, Şirket-i Hayriye 'ye imtiyaz verilmiştir.

Tanzimat hareketi bu devrede az çok inkişaf etmekle beraber, adedi gittikçe artan münevverlerin, atılan terakki adımlarını kâfi bulmıyarak veya hükûmetin bazı icraatını zararlı görerek, yaptıkları tenkitler, kuvvetlenme istidadını gösteren matbuata da intikal ettiği için, hükûmetçe matbuatın serbestisi takyit edilmiş ve hatta sansür usulü vazolunmuştur (1865). Hürriyet ve mürakabe fikirlerini yaymağa çalışan ve halka daha müessir bir tarzda hitab edebilmek için yazı lisanında da bir dereceye kadar sadeliğe doğru bir cereyan uyandırmak istidadını gösteren matbuatın takyitlere tabi tutulması, yavaş yavaş memleket dahilinde bir nevi gizli muhalefet uyandırmıştır. Hususiyle iktidar mevkiinde bulunanlarla anlaşamıyan mısırlı Mustafa Fazıl Paşa 'nın Paris 'e gitmesi üzerine, **yeni osmanlılar** namı ile tanınmağa başlıyan hürriyet tarafdarı bazı münevverler de Paris 'e giderek ve gazeteler neşrederek, memleket haricinde muhalefete devam etmişlerdir. Memleket dahil ve haricinde muhalefet ve neşriyatları ile tanınmış olan bu genç türklerin en maruflarından olan Ziya Paşa, Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik ve Ali Suavi gibi bazıları sonraları muhtelif hizmet ve rollerde de tanınmışlardır.

İkinci devreye gelince, bu devredeki sadrazamlar arasında Mahmud Nedim Paşa ile Midhat Paşa dikkati celbeder. Âlî ve Fuat paşaların birbirlerini ikmal etmesine mukabil, Midhat ve Mahmud Nedim paşalar birbirine tamamen zıd siyasetler takip etmişlerdir. Mahmud Nedim Paşa mevkiini muhafaza edebilmek için, padişahın keyif ve hevesine kayıtsız ve şartsız hizmeti emel edinmişti. Bu sebeple, sarayın istediği parayı yetiştirebilmek için, meşru ve gayrı meşru her çareye baş vurmuş; en sonra hükûmet borçlarının faizini yarı nakit ve yarı yeni esham ile, yani borcu borçla, ödemek usulüne müracaat etmiş ve bu suretle devletin iflâsını ilân eylemiştir. Mahmud Nedim Paşa devri, mütemadî azil, nefi, suistimal ve rüşvetlerle fena şöhret kazanmıştır. Mahmud Nedim Paşa her suretle devleti içinden çürütmek istiyen Rusya elçisi İgnatiev 'in elinde oyuncak haline gelmişti. Midhat Paşa ise, padişahların keyif ve istibdadına, meşrutiyet ile, yani hükûmet için halk içinde bir mürakabe ve mesned hazırlamak suretiyle, karşı gelinebileceğine kani bulunuyor ve Genç Türkler ile sıkı münasebette bulunarak, bir hürriyetperverler gurupu vücude getirmeğe çalışıyordu. Diğer taraftan şahsî infiallerle padişaha husumet besliyenler de vardı. İşte bu şartlar dahilinde devrin sonunda, saray ile aleyhdarları arasında şiddetli bir mücadele açılmıştır. Hersek ve Bulgaristan isyanları, Selânik vak'ası ve bu vak'aların mucip olduğu ecnebî müdahalesinin halkta uyandırdığı hoşnutsuzluk medrese talebesinin ve halkın hareket ve nümayişlerini intaç etti. Padişah, Mahmud Nedim Paşa yerine, Mütercim Mehmed Rüştü Paşa 'yı sadarete getirdi. Vükelâ meyanında bulunan Midhat Paşa, sarasker Hüseyin Avni Paşa, şeyhülislâm Hayrullah Efendi ve sadrazam, dahilî ve haricî vaziyeti göz önünde tutarak, Abdülâziz 'in hal'inin zarurî olduğuna hükmettiler. Şeyhülislâmın verdiği fetvada padişahın siyasete vukufsuzluğu, devlet malını kendi nefsi için israf ettiği kaydolunuyor ve muvazenesizliğine de işaret ediliyordu. Nihayet 29/30 mayıs 1876 da, saray asker ile sarılarak, Abdülaziz tahttan indirildi ve yerine yeğeni Murad V. tahta çıkarıldı.

O zamana kadar kayıtsız ve şartsız hükmünü yürütmeğe alışmış olan Abdülaziz ilk önce Top-

kapı sarayına nakledilmiş ve daha sonra, kendi müracaatı üzerine, Feriye sarayına alınmıştı. Daha Topkapı sarayında iken, hayatına kastedileceği vehim ve korkusuna düşmüştü. Nihayet vehimlerinin tesiri altında Abdülaziz, sakalını düzeltmek bahanesi ile, validesinden aldığı ucu sivri bir makas ile kollarının damarlarını keserek, intihar etmiştir (4 haziran 1876). Taraftarları Abdülaziz'in katledildiği iddiasını ileri sürmüşlerdi. Gerçi Abdülhamid II. de üç sene sonra, bu iddiayı istismara kalkışarak, Yıldız'da kurduğu mahkemede kendisine ilk kanun-ı esasiyi ilân ettiren Midhat Paşa ile diğer birkaç kimseyi muhakeme ve neticede Midhat Paşa'yı da mahkûm ettirmişti. Ancak katle delâlet edecek zayıf emarelere, düzme oldukları tenkit ve muhakeme ile anlaşılabilecek zâhirî delillere rağmen, vukuatın mantıkî tahlili ve Abdülaziz'in na'şını muayene etmiş bulunan muhtelif tabi'iyet ve milliyette yirmiye yakın doktorun raporu intiharı göstermekte olduğu gibi, bilhassa, na'şı muayeneye bol vakit bulan ingiliz sefaret-i doktoru Dickson ile diğer bir ingiliz doktorunun intiharın vuku'u tarzına ve cesette şüpheyi celb edecek hiç bir bere bulunmadığı hakkında sefire verdikleri mufassal rapor, bu keyfiyeti açık bir surette teyit ve isbat etmektedir. Abdülhamid'in Midhat Paşa'nın mahkûmiyetini siyasî bir maksatla hazırlamış olduğu da, bu suretle, anlaşılmaktadır. Mahkemeye katil suçlusu olarak sevkedilen Pehlivan Mustafa ve arkadaşlarının vaki olan itiraflarının işkence neticesi olduğu ileri sürülmekle beraber, zayıf ihtimal olarak, Abdülaziz'in öldürüldüğü kabul edilse bile, Midhat Paşa'nın bu katle mürettip olarak iştirakini kabul ettirecek esaslı deliller gösterilememiştir. Çocukluğundan itibaren cinnet eseri gösteren, Abdülaziz'in büyük oğlu ve Mehmed Reşad'ın veliahdi Yusuf İzzeddin Efendi'nin babasının, bir mabeyncisinden bir gece evvel öğrendiği, intihar tarzını taklit ederek, 1917 de kendisini öldürmüş olması da Abdülaziz'in intiharının asabî bir buhran neticesi olması ihtimalini hatıra getirmektedir.

Bibliyografya: Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-i Hakikat* (İstanbul, 1326), *tür. yer.*; İbnülemin Mahmud Kemal, *Osmanlı devrinde son sadrazamlar*, I. cüz, (İstanbul, 1940;); ayn. mll., *Hatıra-i Âtıf* (*TOEM*, XV, 40); ayn. mll., *Sultan Abdülaziz'e dair, göst. yer.*, s. 177; ayn. mll., *Abdülhamid-i sani'nin notları, göst. yer.* XVI, 60, 89, 153: Abdurrahman Şeref, *Sultan Abdülazizi'in vefatı intihar mı katil mi, göst. yer.*, XIV, 341; ayn. mll. *Tarih musahabeleri* (İstanbul, 1335), *tür. yer.*; Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa* (İstanbul 1325), *tür. yer.*; Osman Nuri, *Abdülhamid II.'in devr-i saltanatı* (İstanbul 1327),; Ahmed Midhat, *Üss-i inkılâb* (İstanbul, 1295); Memduh Paşa, *Mir'ât-i şu'un* (İzmir, 1328), *tür. yer.*; ayn. mll., *Hal'ler, icâlâslar* (İstanbul, 1329), *tür. yer.*; ayn. mll., *Esvât-ı sudûr* (İzmir, 1328), *tür. yer.*; Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat* (türk. trc. İstanbul, 1328), *tür. yer.*; Emile Bourgeois, *Man. hist. de polit. étrangère*, III, (Paris, 1898), *tür. yer.*; A. de la Jonquière, *Hist. de l'Emp. Ottoman* (Paris, 1881), s. 527—568; Ahmed Saib, *Vak'a-i sultan Abdülaziz* (Mısır, 1326), *tür. yer.*; ayn. mll., *Tarih-i sultan Murad-i hamis* (Mısır, 1326), *tür. yer.*; ayn. mll., *Abdülhamid'in evâil-i saltanatı* (Mısır 1326), *tür yer.*; *İlmiye salnamesi*, bk. mad. Osmanlı şeyhülislâmları (İstanbul, 1334); Ahmet Hâmit — Muhsin, *Türkiye tarihi* (İstanbul, 1930); Hayreddin, *Vesaik-i tarihiye ve siyasiye tetebbuatı* (bk. Meşrutiyete doğru ve Sultan Abdülaziz'in bir nutku); Millingen (Osman-Seify Bey), *La Turquie sous le règne d'Abd-ul-Aziz* (Paris, 1868); Mordtmann, *Stambul und das moderne Türkentum* (Leipzig, 1877; yeni tab., 1878); Felix Bamberg, *Gesch. der orient. Angelegenheit. im Zeitraum des Pariser und des Berliner Frtedens* (Berlin, 1892). (A. H. ONGUNSU.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. 'ABD AL-RAḤMĀN SANCHOL ABU 'L-ḤASAN, büyük al-Manṣūr'un torunu. 'Abd al-'Azīz 412 (1021) de Valencia (Belensiye) hükümdarı oldu: 429 (1038) da Almeria hükümdarı Zuhayr ölünce, 'Abd al-'Azīz onun eyaletini de hâkimiyeti altına aldı; fakat bu yüzden Denya hükümdârı Mucâhid ile açıktan açığa mücadeleye girmek mecburiyetinde kaldı. Almeria eyaletini 1041 de kayın biraderi Abu 'l-Aḥvaṣ Ma'n'a verdi ve az sonra, Abu 'l-Aḥvaṣ Ma'n da istiklâlini ilân etti. [Bk. ṢUMĀDIḤ]. 'Abd al-'Azīz'e de, büyük babası gibi, al-Manṣūr lâkabı verildi ve Valencia'da 453 (1601) e kadar hükümet sürdü. [Krş. 'ĀMİRİLER.]

Bibliyografya: İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), IX, 204; Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, IV, 4, 21, 43, 47; ayn. mll., *Recherches sur l'hist. et la littér. de l'Espagne* (3. tab.), I, 240 v.dd.

(C. F. SEYBOLD.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. AB DULAF, vali. Halife al-Amīn'in emri altında hizmet etmiş olan Abū Dulaf isminde bir zabitin oğlu idi. Bu zabit Isfahan ile Hemedan arasında kâin Karac şehrine çekilip, orada kabîle reisi sıfatı ile müstakil bir vaziyet aldı. Tahî kavgasında al-Muṣta'īn'nin tarafına, 252 (866) de iltihak etmiş olan 'Abd al-'Azīz Irak-ı acem valisi Vaṣīf tarafından, bu eyaletin idaresine memur edildi. Ertesi sene al-Mu'tazz ayni idareyi Mūsā b. Boğā'ya verince, 'Abd al-'Azīz vazifesini terk etmekten kat'î surette imtina etti. Fakat Mūsā'nın kumandanlarından Muflih bunu, evvelâ Hemedan civarında ve sonra da Karac'da, mağlûp ve firara mecbur etti. Mamafih 'Abd al-'Azīz Karac'da nufuzunu tekrar tesis ve 260 (873/874) da vefat etti.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, 1685 v.dd.; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), VII, 119 v.dd.; İbn al-Ḥaldūn, *'Ibar*, III, 296; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 407 v.dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. AL-ḤACCĀC İBRĀHĪM, Benī İsgen (Mzāb) kabîlesine mensup ibāżī fakihi olup, 1130 (1717) da doğdu ve recep 1223 (ağustos-eylül 1808) te öldü. İlim ve takvâsı ile bihakkin şöhret kazanmıştır.

Hayatını bir çok kelâm ve fıkıh kitaplarının tedvinine hasretti. En mühim eseri *Kitāb al-Nīl va Şifā' al-'Alīl*'dir (1305 = 1887/1888 de Kahire'de taş basması ile teksir edilmiştir). Ḫalīl'in *Muḫtaṣar*'ının plânına göre tasarlanmış, fakat ondan daha az münakkah bir uslûpla yazılmış olan bu kitap, 'Omān, Cebel Nefūsa, Cerba ve Mzāb'ın en mevsuk kaynaklarına göre telhis olunmuş, ibāżī şerîati ahkâmının en tam bir izahını vermektedir.

Bugün cenubî Cezayir ibāżîlerinin riayet ettikleri kanunname olan *Kitāb al-Nīl*, her biri on iki kitaba taksim olunmuş, iki ciltten mürekkeptir. *Kitāb al-Nīl* bu mevzua ait M. Zeys tarafından neşredilmiş olan tetkiklere (krş. *Législation mozabite, son origine, ses sources, son présent, son avenir*, Paris, 1886; *Le mariage et sa dissolution dans la législation mozabite,(la Revue algérienne de législation et de jurisprudence*, Cezayir, 1887/1888) temel teşkil etmiştir. 'Abd al-'Azīz'in *al-Nūr* adındaki diğer bir eseri, Abū Naṣr Fatḥ b. Nūḥ al-Malūşa'ī'nin *Kaṣīda-i nūnīya*'sinin dinî, nahvî ve edebî bir şerhidir (Kahire, 1306). Bu kitabın sonundaki bir not 'Abd al-'Azīz'in bu eseri 1209 (1794) da bitirdiğini gösterir.

'Abd al-'Azīz'in henüz neşredilmemiş eserleri arasında, ön safta *Kitāb Ma'ālim al-Dīn*'i zikretmek lâzımdır; bu kitapta islâm prensipleri, ilmî bir usulle ve ibāżī mezhebinin doktrinine uygun bir şekilde, beyan ve izah edilmiştir.

Kitāb al-Nīl'in yazma nüshalarından birinin sonundaki bir haşiyeden, ayni muharririn telif ettiği diğer eserlerin aşağıdaki listesini öğrenmek mümkündür:

Żu'l-Nūrayn fī Marc al-Baḥrayn; *Minhāc*'ın kulâsası olan *al-Sirāc*; *al-Vard al-basām fī Riyāż al Aḥkām*; *Ḳanāṭir*'den seçilmiş metinlerden müteşekkil *'Iḳd al-Cavāhir*; *Kitāb al-Alvāḥ*'tan ve *Abū Masāla* adı ile maruf eserden telhis edilmiş *al-Miṣbāḥ*; *Ḥavāşil Tartīb* adlı hadis kitabının telhisi; *al-Asrār al-nūrānīya 'alā Şarḥ al-Manẓūma al-rā'īya*.

(A. DE MOTYLINSKI.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. AL-ḤACCĀC B. 'ABD AL-MALİK, emevî kumandanlarındandır. Amcazadesi Yazīd III.'in en sadık taraftarlarından biri olup, başlıca yardımcılarındandır. Valīd II.'in saltanatı esnasında, halifeye karşı mücadele etmek için, gayri memnunların o zaman başında bulunan Yazīd III.'in asker toplamasına yardım etti. Şam'da kâfi miktarda asker topladıktan sonra, 'Abd al-'Azīz yeni ordunun kumandasını deruhte etti ve Valīd'in üzerine yürüdü. Yazīd'in kardeşi 'Abbās, halifenin yardımına koşmak istedi; fakat baskın ile yakalanarak, Yazīd'e bi'at etmeğe mecbur edildi. Az zaman sonra 'Abd al-'Azīz, Valīd'in çekilmiş olduğu Baḥrā' kalesini hücumla zapt etti ve halifenin kafasını kestirdi. Bu hâdiseler 126 (744) da cereyan etti. O vakit Yazīd halife ilân edildi; fakat Ḥumṣ (Emesa) ahalisi gâsıba bi'at etmeği şiddetle red ettiler ve Şam üzerine yürüdüler. Yazīd bunlara karşı iki fırka asker gönderdi ve, âsîler kendilerini müdafaa ile meşgul iken, 'Abd al-'Azīz dahi askerleri ile bunlara hücum edip, zaferi temin etti. İsyan bastırılmış idi. Aynı sene zarfında Yazīd, kardeşi İbrāhīm'i birinci veliahd olarak ve ondan sonra da 'Abd al-'Azīz'i ikinci veliahd olarak gösterdikten sonra, öldü. Fakat Ḥumṣ ahalalisi, esasen payitaht haricinde pek az tanınmış olan, bu yeni halifeye de bi'atten imtina ettiler. İbrāhīm'in emri üzerine, 'Abd al-'Azīz Ḥumṣ'u muhraraas etti; fakat o vakitler Emenistan ve Azerbaycan valisi bulunan Marvān b. Muḥammed, ordusunun kendisine karşı yürüdüğünü görünce, çekildi. Ḥumṣ, kapılarını Marvān b. Muḥammed'e açtı ve merhum halifenin taraftarları safer 127 (teşrin II. 744) de 'Ayn al-Carr'de mağlûp edildiler; Marvān da kendisini Şam'da halife ilân ettirdi. Şehre girince, 'Abd al-'Azīz, Valīd II.'in azad edilmiş köleleri tarafından öldürüldü.

Bibliyografya: Ṭabarī, II, 1794 v.dd.; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), V, 215 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 669 v.dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. AL-ḤASAN, Fas sultanı; 1878 senesinde Fas sultanı hesabına Kahire'de satın alınmış bir cariye olan Lâlla Roḳiya'den, 18 rebiülevvel 1298 (18 şubat 1881) de doğmuştur. Küçük 'Abd al-'Azīz henüz çocuk iken babasının seferlerinden ekserisinde ona refakat etmiştir. Tahsil ve terbiye

çağının iptidalarında dinî an'aneye pek de uymıyan heykel ve resimden zevk alırdı; Kur'an derslerinden ise, daima kaçınırdı. Tahsil ve terbiyesine kısmen nezarete memur olup, Lâlla Roḳiya ile hemfikir olan Bā Aḥmed namı ile maruf mabeynci (*ḥācib*) Aḥmed b. Mūsā, genç 'Abd al-'Azīz'i daima sıkı bir vesayet altında tuttu. Mulay Ḥasan'ın 9 haziran 1894 te vefatı üzerine, 'Abd al-'Azīz'in kardeşi Mulay Muḥammed'in saltanata namzedliğini terviç eden baş vezirin muhalefetine rağmen, Bā Aḥmed 'Abd al-'Azīz'i iclasa muvaffak oldu. Bir müddet sonra Bā Aḥmed baş vezir al-Ḥācc al-Maṭī' Cāmi'i hapsettirdi ve baş vezirlik vazifesini kendisi aldı. Yeni saltanat devri Reḥāmna'ların büyük bir isyanı ile başladı. Fakat 'Abd al-'Azīz tamamen çocuk tabiatını muhafaza ediyor ve hükûmet işlerine asla iştirâk etmiyordu; Bā Aḥmed vaziyete mutlak surette hâkimdi. Hakikatte, 'Abd al-'Azīz politikaya pek az alâkadar göründüğü cihetle, Bā Aḥmed'in hükümdarın kudretini gaspettiği söylenemez. Sultanın mutemed ve mukarribi olmak sıfatı ile geçirdiği hayatta fazla yorulduğu için, Bā Aḥmed'in çoktan beri bozulmuş olan sihhati 1900 iptidasında temamen sarsıldı; buna rağmen her gününü sarayda geçiriyordu; sıhhati son derece vahamet peyda etmeden, yatağa girmedi. Hastalığından bir kaç gün sonra, 13 mayıs 1900 de vefat etti. Amcası oğlu al-Ḥācc Muḫtār baş vezarette ona halef oldu. Bu zat büyük hürmete nail olmuş bir âlimdi; fakat Maḫzen (Fas saray ve hükûmeti) büyük memurlarının içinde yaşamak mecburiyetinde oldukları entrika hayatının hiç de ehli değildi; Bā Aḥmed'in yetiştirmelerinden olup, ölüm döşeğinde iken, sultana tavsiye etmiş olduğu menâbiheden sabık *maḫāzinī* (jandarma) Mahdi al-Mnebbhī, iktidar mevkiinin hakikî sahibi oldu. Al-Mnebbhī, tahsil ve terbiyeden mahrum bir türedi olmakla beraber, sonraları fetanet ve kudret göstermiştir. Onunla al-Ḥācc Muḫtār aralarında hemen mücadele zuhur etti; dinî mes'elelere karşı oldukça lâkayd duran sultan al-Mnebbhī'ye teveccüh gösterdi. Bu adam sultanın spora, tiyatroya ve umumiyetle eğlencelere karşı meyillerini okşadı. Çoktanberi Fas piyade askerinin muallimi olarak Maḫzen hizmetinde bulunmakta olan Maclean ismindeki ingilizden kıymetli muavenetler gördü. Sir Harry Maclean aynı zamanda Fas hükûmetinin avrupalı tüccarla olan muamelâtına tavassut ediyordu. Bilârdo, tenis, bisiklet, fotografcılık ve donanma fişekleri sultanın mutâd eğlenceleri idi; bir çok avrupalılar sultana hulûl ve onun eğlencelerine iştirâk ettiler: bunlardan biri, fransız Veyre, sultanın hayatı hakkında bir kitap neşretti (*Dans l'intimité du sultan*, Paris, 1905). Sultan bu kitapta şüphesiz mahdut fikirli, fakat her şeyi öğrenmeğe meraklı bir adam gibi gösteriliyor; hülâsa taassuptan azade ve, bir sultan için nekadar mümkün ise o kadar, medeniyet davasına müsait bir adam olarak görünüyor. Nisan 1901 de al-Ḥācc Muḫtār azledildi. Al-Mnebbhī, yerine geçmek iddiasında bulunamadığı için, baş nezarete Fażżūl Ġarnit'i tayin ettirmiştir. Bu adam daha makamına yerleşir yerleşmez, al-Mnebbhī'yi düşürmeğe çalışmıştır. Hariciye nazırı 'Abd al-Karīm b. Slīmān Fransa'ya giderken, al-Mnebbhī'yi de memuriyet-i mahsusa ile, İngiltere ve Almanya'ya göndertmeğe muvaffak oldu. Al-Mnebbhī'nin gaybubeti esnasında, onun aleyhinde çalıştılar; kellesini kurtarmak için, acele dönmesi lâzımdı ve bunda, hasımlarını takdire mecbur edecek bir maharetle, muvaffak oldu. Bu esnada ulema tarafından dine mugayir diye gösterilen eğlenceler, halkı ve bilhassa şehirlerin ve başlıca Fas şehrinin ahalisini derin bir surette kızdırmıştı. Al-Mnebbhī'nin düşmanı olan parti, onu mağlûp etmek için, sultanı, uzun senelerdenberi ikamet etmekte bulunduğu Merâkeş'ten ayrılarak, kuvvetli partisine dayanmak mülâhazası ile, Fas şehrine gitmeğe tahrik ediyordu. Sultan 1901 sonunda yola koyuldu, Rabāṭ'ta uzun müddet tevakkuf etti ve Fas şehrine girdi. 'Abd al-'Azīz, münhemik olduğu pek de dine uymıyan eğlencelerle tebeasına karşı yalnız utanılacak mevkie düşmekle kalmıyor, izhar ettiği islâhatkârane temayülleri de ayrıca şiddetli itirazları mucip oluyordu. Filhakika *tartīb* namı verilen bir nevi devlet islâhatına teşebbüs etti, yahut, ettirildi ve giriştiği ilk islâhat işi vergilerin tanzimi oldu. Matrahı yeni usûllere göre tayin olunacak vergiler, artık ḳā'idler tarafından değil, ayrı tahsil memurları tarafından cibayet olunacaktı. Bu islâhat hem ḳā'idlerin hem de halkın hoşnutsuzluğuna sebep oldu; tatbika imkân bulunamadı ve faslı kabîleler yıllarca ne eski ve ne de yeni hiç bir vergi vermediler. *Tartīb* 'Abd al-'Azīz'i tamamen halkın gözünden düşürdü ve halkı kıyama tahrik eden Bū Ḥmāra'nın istifade ettiği vesilelerden biri oldu. Asıl adı Cilālī b. Drīs al-Zarhūnī al-Yūsufī olan bu adam, 1902 senesi yazında Vadî İnnaman mıntakasındaki pazar yerlerinde ortaya çıktı. Bū Ḥmāra kendini, 'Abd al-'Azīz'in kardeşi evvelce Merâkeş *ḫalīfa*'si iken sultanın gazabına uğrayarak, Méquinez (Miknāsa)'de tevkif edilmiş olup, halkın çok mergubu bulanun Mulay Muḥammed diye tanıtıyordu. Bū Ḥmāra 'Abd al-'Azīz'in yerine, hıristiyanlarla münasebetinden dolayı söze gelmiş olmıyan ve, hiç olmazsa açıkça, bizzat hükümran olmak davasını gütmiyen bir şerifin geçirilmesini kendisine gaye ittihaz etti. Ona karşı 1902 de gönderilen bir çok askerî kollar muvaffakiyet kazanamadıklarından, oldukça mühim kuvvetlerle, Fas şehrinin iki fersah yakınlarına kadar, ilerlemeğe muvaffak oldu ise de, tardedildi ve Tāza'ye çekildi. Bu macera esnasında gerçekten kudret gösteren al-Mnebbhī onun takibine memur edildi ve, Rogī'yi esir olarak getirmedikçe, göze görünmemesi ona emrolundu. Fas'ta halkı kıyama tahrik edenler, *roga*'lardan Calīl al-Rogī denilen ve 1862 de isyan etmiş olan bir adamın adı ile yâdolunurlar. Al-Mnebbhī Tāza'ye girmeğe muvaffak oldu ve yanına gelmesini sultana yazdı. Sultan yürüyüşe başladı; fakat, yol yeniden kesilmiş olduğundan, nazırı ile birleşemedi ve Fas şehrine döndü. Rogī şarka kaçmıştı; al-Mnebbhī'nin tâkatten düşmüş olan askeri müşkilâtla Fas'a dönebildi. Sultanın gazabına uğrayan al-Mnebbhī, Mekke'ye hacca gitmek için müsaade alarak, kötü bir akibetten kurtuldu. Haccdan avdetinde nasıl azledilerek, yerine Muḥammed Gebbās'ın tayin olunduğu malûmdur. İngiltere'nin dostluğu onu hapisten ve emvalinin musadere olunmasından kurtarmağa yaradı ve Tanca şehrine çekilmeğe muvaffak oldu. Rogī'ye gelince, o şarkta ve Rīf'te harp tali'inin muhtelif cilveleri ile, cidalinde nisan 1906 ya kadar devam etmiştir. Bundan başka meşhur Elcezire [b. bk.] meselesi de 'Abd al-'Azīz'in devrinin saltanatının mühim vak'alarındandır.

(E. DOUTTÉ.)

[Filvâki 'Abd al-'Aziz, 1906 senesinde Almanya'nın nasihati üzerine, Elcezire'de beynelmilel bir konferans topladı. Bu konferanstan maksadı, Fas'ta birtakım ıslahât yaparak, memleket üzerinde ecnebî kontrolüne set çekmek idi. 'Abd al-'Aziz Elcezire konferansı mukarreratını kabul etmiş ise de, memlekette anarşiye mâni olamamış; 1906 senesi sonları ile 1907 senesi içinde memleket yine anarşiye düşmüş ve hükûmetin zaafı bir kat daha meydana çıkmıştır. Cenupta sâkin kabîleler 1907 senesi mayısında 'Abd al-'Azīz'in biraderi Merâkeş naib-i sultanı Mulay Hafiẓ'a sultanlığı teklif ettiler ve ağustos ayında sultanlığı ilân olundu. Bu arada Casablanca'da dokuz avrupalı amele ve bundan evvel Merâkeş'te bir fransız doktoru katledilmiş olduğu için, fransızlar tarafından şehir işgal edildi (30 temmuz 1907). Eylûlde 'Abd al-'Azīz, Fas şehrinden Rabāṭ'a gelerek, kardeşine karşı avrupalıların muavenetini istedi ve Fransa ile bir istikraz müzakeresine girişti. Busuretle hıristiyanlara karşı gösterdiği temayül, kendisinin 1908 senesi temmuzunda Fas şehri uleması tarafından hal'i ve tahtın. Mulay Hafiẓ'a teklifini intac etti. Birkaç ay âtıl durduktan sonra, 'Abd al-'Azīz Rabāṭ'tan tekrar Merâkeş üzerine yürüdü ise de, 19 ağustosta bütün kuvvetleri şehrin yakınında imha olunarak, kendisi Casablanca'da fransız hatları gerisindeki Settat'a firar ve iltica etti. Aynı sene teşrin II.'de kardeşi yeni sultanla uyuşarak, Tanca şehrinde esir vaziyetinde oturmağa razı oldu.]

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. MARVĀN, halife Marvān I.'ın oğlu olup, babası bunu Mısır'a vali nasbetmişti. 'Abd al-Malik tahta çıktıktan sonra, onu vazifesinde ibka etmiştir. Yirmi sene devam etmiş olan valiliği esnasında, 'Abd al-'Azīz kendinin daima kabiliyetli bir vali olduğunu göstermiş ve eyaletinin refahını teminden başka bir şey düşünmemiştir.

Âsî vali 'Amr b. Sa'īd'in katlinden sonra, 69 (689) da 'Abd al-Malik suçlunun bütün akrabasını birden öldürtmek istedi; fakat 'Abd al-'Azīz, bunlar hakkında halife nezdinde şefaat edip, canlarını kurtardı. Son seneleri zarfında, 'Abd al-Malik'in suiniyetinden dolayı, 'Abd al-'Azīz'in, başı belâya girdi. Marvān 'Abd al-Azīz'i 'Abd al-Malik'e halef olarak göstermiş idi. Fakat 'Abd al-Malik, oğulları Valīd ve Sulaymān tarafından istihlâf edilmek istediğinden, Mısır valiliğini kardeşinin elinden almak ve onu tahta çıkmak hakkından mahrum etmek istedi; lâkin bu sırada (85 = 704) 'Abd al-'Azīz'in ölüm haberi birdenbire Şam'a geldi.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 175; Ṭabarī, II, 576 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IV, 156 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 306 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 349 v.dd.; A Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, 383 v.dd.; Caetani ve Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, II, 171.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. MUḤAMMED B. SA'ŪD, orta Arabistan'ın vahhâbî hükümdarı olup (1765—1803), 1721 de doğdu ve Ker belâ'daki şiî mukaddes mekamlarını 1801 de, vahhâbilerin yağma ve tahrip etmeleri yüzünden, çılgına dönen müttassıp bir şiî tarafından, 14 teşrin I. 1803 te, Dar'iyya camiinde namaz kılarken, hançerlendi. Onun devrinde vahhâbîlerin hakimiyeti orta Arabistan (Necd) hudutlarından çok daha ötelere kadar yazıldı; fakat bu şeref yalnız 'Abd al-'Azīz'e değil, aynı zamanda ve bilhassa 1787 denberi kendisi ile birlikte icra-i hükûmet eden oğlu Sa'ūd'a da aittir. Daha fazla tafsilât için bk. SA'ŪD ve VAHHÂBİLER; bibliyografya da oradadır.

(M. TH. HOUTSMA.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. MŪSĀ B. NUṢAYR, meşhur İspanya fatihinin oğlu, 95

(713) te babasının bu memleketten çıkıp gitmesini müteakip, orada vali olarak kaldı ve gotların kralı Rodrik'in dul zevcesi, arapların Eyilo tesmiye ettikleri Aylo (Egilona) yahut da, oğluna izafeten, Umm 'Āṣim denilen kadınla evlendi. Al-Wāḳidī ve diğer arap müverrihlerine göre, arap askerlerinin 'Abd al-'Azīz'i 97 (715) de Sevilla civarında, Puerta de la Cordoba'nın karşısındaki eskiden Convento de Santa Justa y Rufina ve bugün ise, Convento Capuchinos diye tanınan manastırda katletmelerine bu kadının gururu sebep olmuştur. Bazıları ise, askerlerin 'Abd al-'Azīz'i katletmek emrini emevî halifesi Sulaymān'dan almış olduklarını iddia ederler.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), V, 14; İbn 'Aẕārī, *al-Bayān al-uġrib*, II, 22, v.dd.; İbn 'Abd al-Ḥakam, *Fatḥ al-Andalus* (nşr. Jones), s. 118; İbn al-Ḳūṭiya, nşr. Houdas (*Rec. de textes et trad.*), s. 227; Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, II, 40 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 544. (C. F. SEYBOLD.)

ABDÜLAZİZ. 'ABD AL-'AZĪZ B. AL-WALĪD, halife Valid I.'in oğludur. Amcası Maslama b. 'Abd al-Malik'in kumandası altında, 91 (709/710) de, bizanslılara karşı yapılan sefere iştirâk etti. Yine bu düşmanlarla daha sonra yapılan muharebelerde de bulunduğu söylenir. Babası 96 (714/715) da, veliahdi olan Sulaymān b. 'Abd al-Malik'i bu haktan mahrum ederek, yerine oğlu 'Abd al-'Azīz'i geçirmek teşebbüsünde bulundu; fakat bu teşebbüs neticesiz kaldı. Sulaymān Dābik'te 99 (717) da vefat ettikten sonra, 'Abd al-'Azīz hilâfete hak iddia etmek istedi; fakat 'Omar'in halife intihap edilmiş olduğunu öğrenince, nezdine giderek, kendisine bi'at etti.

Bibliyografya: Ṭabarī II, 1217 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IV, 439 v.dd.; Ya'ḳūbi (nşr. Houtsma), II, 345 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 511 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 436; Caetani ve Gabrieli, *Onomasticon Arabicum*, II, 183. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDÜLAZİZ EFENDİ, KARA ÇELEBİ ZADE. 'ABD AL-'AZĪZ EFENDİ, ḲARA ÇELEBİ ZĀDE, osmanlı fukahasından ve şeyhülislâmlarından. İstanbul'da 1000 (1591/1592) de doğan bu zat, Rumeli kazaskeri Hüsameddin Hüseyn b. Mehmed b. Hüsam Efendi'nin oğlu idi (Hüsameddin muharrem 1007 = ağustos 1598 de Bursa'da vefat etmiş ve orada defnedilmiştir; krş. İsmail Beliğ Bursavî, *Güldeste-i Riyāż-ı 'Irfān*, Bursa, 1302, s. 314—316; Evliya Çelebi, *Seyāḥatnāme*, İstanbul, 1314—1318, II, 53; bu zatın lakabı olan Kara Çelebi Zade, bilâhare bütün ahfadına intikal etmiş ve birçok iltibaslara sebep olmuştur). Büyük biraderi Kadı Mehmed Efendi (krş. M. Süreyya, *Sicill-i Osmānī*, IV, 155; Evliya Çelebi, I, 407; J. v. Hammer, *Constantinopolis*, II, 25; Mehmed Efendi 6 zilhicce 1042 = 14 haziran 1633 te ölmüş ve İstanbul'da Eyyüp mezarlığına defnedilmiştir) tarafından büyütüldü. Abdülaziz Efendi müfti Sun'ullah Efendi'den ders gördü. Sonra birçok vazifelerde bulundu: 1612 de Hayreddin Paşa medresesine, 1615 nisanında Ali Paşa'nın yeni medresesine, 1616 nisanında Pirî Paşa'nın yeni medresesine ve 1617 nisanında Kalenderhane medresesine müderris oldu; kânun I. 1619 da ise, Fatih *ṣaḥn-ı ṣemān* müderrisliğine getirildi; kânun II. 1621 de Bursa Süleymaniyesine nakledildi; fakat aynı sene teşrin I.'de Edirne Süleymaniyesine gönderildi ve mayıs 1623 te ise, İstanbul'a tayin olundu. Aynı senenin haziranında, Fatih camiinde ulemanın kıyamına iştirak ettiğinden, ceza olarak, Bursa'daki Molla Hüsrev medresesine gönderildi. Fakat Murad IV.'ın cülûsunda affedildi ve kânun II. 1624 te tekrar İstanbul Süleymaniyesine getirildi. Aynı senenin martında Yenişehir kadısı oldu ve kânun I. da da azledildi. Şubat 1626 da kadılıkla Mekke'ye gönderildi ve kânun I. 1627 de infisal etti. İstanbul'a döndü; Edirne'de kısa bir müddet bulunduktan sonra, kânun II. 1634 te İstanbul kadılığına tayin olundu. Lehistan seferine hazırlık yapıldığı sırada, bu sıfatla, payitahtın asayişini temine memur idi (krş. J. v. Hammer, *Gesch. des osm. Reiches*, V, 178). Fakat aynı senenin temmuzunda baş gösteren yağ kıtlığı İstanbul halkı arasında hoşnutsuzluğa yol açtığı için, şehrin iaşesini tanzimden mes'ul bulunan kadıya karşı Murad IV.'ın gazabına uğradı (krş. *Z D M G*, XVIII, 722). Bu yüzden memuriyetinden azil ve denize atılmağa mahkûm edildi. Bizzat padişahın yazıp, bostancı başı Duce Efendi'ye — ki bilâhare Bosna valisi olmuştur — gönderdiği fermanda, artık gözden düşen kadının bir gemiye bindirilip, adaların birinden denize atılması emrolunuyordu. Bereket versin ki, gemi fermanın tatbik mevkiine konulacağı Büyükada'ya yaklaşırken, kadının hâmisi sadrazam damad Bayram Paşa'nın (ölm. 1638) kopardığı ikinci bir irade imdada yetişti. Bu iradede idam cezası Kıbrıs'a sürgün cezasına tahvil olunmuştu. Bu suretle Abdülaziz Efendi son dakikada idamdan kurtuldu (krş. Na'īmā, *Tārīḫ*, İstanbul, 1147, I, 577) ve kânun I. 1634 te affedilerek, Rumeli kazaskerliğine getirildi. Sultan İbrahim'in tahtına ve hayatına mal olan ve 1648 yazında vukubulan isyanda Kara Çelebi Zade'nin hayasızlığı o kadar arttı ki, sözünü esirgemiyen Na'īmā bile (II, 166; J. v. Hammer, *gös. yer.*, V, 449), onun sözlerini kaydetmek cesaretini göstermemiştir. Sultan İbrahim'in katlinden sonra, Abdülaziz Efendi Mehmed IV.'in gözüne girdi ve padişah, ağustos 1648 de, onu tekrar kazaskerliğe tayin etti. İhtirasının, her çareye başvurarak erişmeğe çalıştığı, asıl hedefi şeyhülislâmlıktı. Osmanlı tarihinde eşsiz bir hadise olmak üzere, kendisine evvelâ şeyhülislâmlık payesi verildikten sonra (Na'īmā, II, 231), teşrin I. 1649 da kazaskerlikten affedildi ve 2 mayıs 1651 de azledilen şeyhülislâm Bahaî Mehmed Efendi („Balyos müftüsü", krş. v. Hammer, *göst. yer.*, V, 531—535)'nin yerine makam-ı iftaya getirildi; 2 eylûl 1651 bâdiresinde, padişahın gazebine uğrayarak, Sakız adasına nefyedildi. Aradan iki sene geçince, Bursa'ya gitmek müsaadesini istihsal eyledi ve 1655 te, o zamana kadar arpalık olarak aldığı Sakız adası hasılatından maada, kendisine Mudanya kazası da arpalık olarak verildi. Abdülaziz Efendi'nin arpalığı mart 1657 de Mudanya kazasından Gelibolu kazasına tahvil olundu. Kara Çelebi Zade'nin hayli karışık geçen hayatına 11 kânun II. 1658 de ölüm hâtime çekti. Bursa'da Şeyh Mehmed Devecî mezarlığına gömüldü. Kabri hâlâ orada bulunmaktadır.

Katı yürekli, hodbin ve entrikacı bir adam olan Kara Çelebi Zade, osmanlı tarihinin nahoş bir simasıdır. Buna mukabil ilmî meziyetlere sahiptir. Zamanımıza kadar yalnız ikisi tabedilmiş olan bir çok tarihî eserlerin müellifidir. *Mir'āt al-Ṣafā* ile birlikte en mühim eseri, sultan İbrahim'e ithaf ettiği, *Ravżat al-Abrār*'dır. Bu eser, Âdem'den 1056 senesine kadar geçmiş vakayii ihtiva eden, dört kısımlık bir tarihtir. Avrupa'da bir çok mükemmel yazma nüshaları bulunan bu eser (krş. G. Flügel, *Die arab., pers. u. türk. Hss. zu Wien*, II, 96, nr. 865; Tornb., *Codices.... Bibl. Reg. Univ. Upsaliensis*, s. 192, nr. 277, s. 197, nr. 286) Būlāḳ'ta (form. 4°, VI, 637 sahife; tam adı için bk. s. 637) basılmıştır. *Süleymanname*'si de matbudur (Būlāḳ, 1248, 8°, 230 sahife). Bu eserde Abdülaziz Efendi, hoş ve süslü bir lisan ile, Kanunî Sultan Süleyman'ın şanlı saltanat devrini (1520—1566) anlatır (bu eserin bir yazma nüshası Viyana'dadır; Flügel, *göst. yer.*, II, 230). Kara Çelebi Zade, tarihine bir zeyl ile, 1056 dan 1068 (1646—1657)'e kadar geçen vakayii de ilâve etmiştir. Viyana millî kütüphanesinde (krş. Flügel, *göst. yer.*, II, 262), Graz'da Johanneum kütüphanesinde ve Berlin'de J. H. Mordtmann'da bu eserin birer nüshası vardı. Daha bir çok tarihî eserleri de, yazma olarak, kalmıştır. Bu meyanda Revan (Erivan) (1635) ve Bagdad'ın (1638) fethinden bahis bir eserinin adı *Tārīḫ-i fetḥ-i Revān va Baġdād*'dır (krş. Flügel, *göst. yer.*, II, 262). Kâtip Çelebi (nşr. Flügel, II, 113, V, 233) Kara Çelebi Zade'nin arapça ve farsçadan yaptığı tercümeleri ile birlikte, diğer eserlerini de zikreder. Kara Çelebi Zade, *Azizî* mahlâsı ile, şiir de yazmıştır. Menfaya gönderilmesi münasebeti ile, 1634 te yazdığı *Gülşen-i Niyāz* adındaki mesnevisi, yazma olarak, Berlin'deki Prusya devlet kütüphanesi (krş. Pertsch, *Verz. d. türk. Hss.*, s. 415 v.d.) ile British Museum (nşr. Rieu, *Catal. of the Turk. Mss.*, s. 190ᵃ ve Kâtip Çelebi, *göst. yer.*, V, 233, nr. 10840)'dadır.

Bibliyografya: Hayatı hakkında, yukarıda zikredilen menbalardan başka, krş. Na'īmā, 1068 senesi vakayii; Kâtip Çelebi, *Feẕleke*, II, 152 (tercüme-i hal); bütün tarihleri ile birlikte en tafsilâtlı tercüme-i hali için bk. İsmail Belig Brusavî, *Güldeste-i Riyāż-i 'Irfān* (Bursa, 1302, s. 317—322); *Sicill-i 'Oṣmānī*, III, 339; Mustaḳîm Zade, *Davḥat al-Maşāyiḥ al-Kibār*, Viyana yazması, Mxt. 153 (Flügel, II, 409 v.d.); Rifat Efendi, *Davḥat al-Maşāyiḥ*, İstanbul, *ts.*, s. 58—62 v.dd.; *İlmiye salnamesi*, İstanbul, 1334, s. 461 v.dd. (buraya Kara Çelebi Zade'nin imzası da konmuştur); Ahmed Refik, *Âlimler ve san'atkârlar* (İstanbul, 1924), s. 151—179; J. v. Hammer, *Gesch. der osm. Dichtkunst*, III, 426 v.dd.; ayn. mll., *Gesch. des osm. Reiches*, V, 178, 184. — Kara Çelebi Zade'nin yazl. İstanbul'da Şehzade camii kütüphanesinde hâlâ muhafaza edilmektedir. Eserlerinin bir kataloğu (16 sahife, 4°, İstanbul, *ts.*) tabolunmuştur. — Bir çok rüknü mühim mevkilerde bulunmuş olan ailesi hakkında krş. msl. Kâtip Çelebi, *Taḳvīm al-Tavārīḫ*, s. 191; keza İsmail Beliğ, *göst. yer.*, s. 315 (bu eserde ecdadından da bahsedilmektedir); keza F. Wüstenfeld, *Die Gelehrtenfamilie Muhibbi*, s. 48.

(FRANZ BABINGER.)

ABDÜLCEBBAR. 'ABD AL-CABBĀR B. 'ABD AL-RAḤMĀN AL-AZDİ, vali. Emevîlerin tarafdarlarına karşı yapılan muharebelere iştirâk etti. Rivayete göre, halife al-Manṣūr bunu 140 (757/758) ta Horasan valisi nasbetmiştir. 'Abd al-Cabbār az zaman içerisinde zulmü ile halkta nefret ve halifede şüpheler uyandırdığı için, ertesi sene halife, ona karşı, oğlu Muḥammed al-Mahdī'nin idaresinde, bir ordu sevketmiştir. Mücadeleye girişmeden evvel, al-Manṣūr ile 'Abd al-Cabbār bir çok mektuplar teati etmişler ve bu mektuplarda birbirlerini aldatmağa çalışmışlardır. Al-Mahdī'nin kumandanı Ḫāzim b. Ḫuzayma ileri yürüyüş hareketine başladığı vakit, Merv al-Rūẕ ahalisi isyan etti ve 'Abd al-Cabbār'ı yakaladı. Vali,

halife al-Manṣūr'a gönderildi ve zalimane işkencelerle öldürüldü.

Bibliyografya: Ṭabarî, II, 2003; III, 129, 134 v.d.; İbn al-Aṣîr (nşr. Tornb.), V, 380 v.dd.; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 433 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 36.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDÜLCELÎL. 'ABD AL-CALÎL ABU 'L-MAḤĀSIN. [Bk. AL-DIHISTĀNÎ.]

ABDÜLFETTAH FÜMENÎ. 'ABD AL-FATTĀḤ FŪMANÎ, XVI. ve XVII. asırlarda yaşamış olması muhtemel olan iranlı müverrih. Gîlān'ın eski merkezi (Ch. Schefer, *Chrest. Pers.*, II, 98) Fūman'de devlet hizmetine girince, bu memleketin veziri Behzād-Beg tarafından, 1018—1019 (1609—1610)'a doğru, muhasebe müfettişliğine tayin olundu; sonra 'Ādil Şāh tarafından Irak'a götürüldü. 'Abd al-Fattāḥ, 923 (1517) ten 1038 (1628)'e kadar Gîlān tarihini, *Ta'rîḫ-i Gîlān* adı ile, farsça yazmıştır; bu eser B. Dorn tarafından neşredilmiştir.

Bibliyografya: *'Abdu 'l-Fattâh Fûmeny's Geschichte von Gîlân* (*Muhamm. Quellen zur Gesch. d. Südl. Küstenländer des Kaspischen Meeres*, III), s. 21—270.

(CL. HUART.)

ABDÜLGAFFAR. 'ABD AL-ĠAFFĀR B. 'ABD AL-KARÎM. [Bk. AL-ḲAZVÎNÎ.]

ABDÜLGAFFAR. 'ABD AL-ĠAFFĀR AL-AḤRAS. [Bk. AL-AḤRAS.]

ABDÜLGANÎ. 'ABD AL-ĠANÎ AL-NĀBULUSÎ, sufî ve çok velût bir müellif olup, 5 zilhicce 1050 (19 mart 1641) de doğmuştur. Babasını küçük yaşta kaybettikten sonra, kadirî ve nakşbendî tarikatlerine intisap etmiş ve Şam'da, Cami-i Emevî yakınında olan evinde, yedi sene müddetle İbn 'Arabî ve 'Afîf al-Dîn al-Tilimsānî'nin tesavvufa müteallik eserlerini tetkik ve mütalea eylemiştir. Yirmi beş yaşında iken, Bagdad'a ilk seyahatini yapmış ve bir müddet orada kalmıştır. Daha orta yaşlarında iken, tasavvufta şöhret kazanmış ve, gerek hemfikri olanlar ile münasebet peyda etmek ve onlara kendini tanıtmak, gerek bir çok evliyanın mezarlarını ve mukaddes makamları bulup ziyaret eylemek maksadı ile, şurada burada ve bilhassa kendi memleketi dahilinde seyahatler yapmıştır. Böylece 1100 (1688) de Lübnan'a, 1101 de Kudüs ve Halilürrahman (Ḫalîl al-Raḥmān)'a, 1108 (1696) de Mısır'a ve Hicaz'a, 1112 (1700) de Trablus'a gitmiştir; 1114 (1702) te yeniden Şam'a gelerek, Ṣāliḥiya'de tevattun etmiş ve 24 şaban 1143 (5 mart 1731) te orada vefat etmiştir.

'Abd al-Ġanî'nin te'lifatı içinde ehemmiyetli olanlar seyahatnamelerdir: 1. *al-Ḥaḳîḳa va'l-Macāz fî Riḥlat al-Ṣa'm va Miṣr va'l-Ḥicāz* (krş. Flügel, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesell.*, XVI, 659 v.dd.; v. Kremer, *Sitzungsberichten der phil.-hist. Classe der kais. Akademie d. Wissensch.*, V, 319 v.dd.); 2. *al-Ḥażra al-unsîya fi 'l-Riḥla al-ḳudsîya*, Şam'dan Kudüs'e seyahat ve avdet 17 cemaziyelahır — 1 şaban 1101 (29 mart — 10 mayıs 1690), kitap 9 zilhicce 1101 de (14 eylül; — krş. v. Kremer, *göst. yer.*, s. 316; Gildemeister, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XXXVI, 385 v.dd.) tamam olmuştur; 3. *Ḥullat al-Ẕahab al-ibrîz fî Riḥlat Ba'labakk va'l-Biḳā' al-'azîz*; 4. *al-Riḥla al-ṭarābulusîya*. Bu teliflerinde, zamanının vaziyet ve ahvali hakkında malûmat vermekten ziyade, kendi ruhî tekâmülünü temin eden tecrübeleri ile birlikte, mukaddes beldeler hakkında rivayet olunan efsanelere ehemmiyet vermiştir. Bu malûmatı bilhassa al-'Ulaymî ve al-Haravî'den almıştır. Mamafih bu meyanda, Suriye'nin topografyasına dair, bazı müsbet tarihî malûmat da bulunmaktadır. Eserlerinde merkez-i sıkleti herhalde tasavvuf teşkil eder; kendisi bu tasavvufu sufî seleflerinin eserlerine yazdığı şerhler ve haşiyelerde ve bizzat kendi eserlerinde ileri sürmeğe çalışmıştır. Muasırları tarafından ibadât ve muamelâta müteallik ortaya atılan meseleler dolayısiyle, bir çok defalar eserleri ile mübahasata iştirâk etmiştir. Bu cümleden olmak üzere, 1096 (1685) da mevlevî dervişlerinin müdafaasına dair, bir eser yazmış (krş. Ahlwardt, *Verz. d. arab. Handschr. der königl. Bibl. zu Berlin*, nr. 3385; *Catalog Wetzstein*, nr. 136); keza dervişlerin sema' etmelerinin ve çalgı çalmalarının (Ahlwardt, *göst. yer.*, nr. 3384, 5522; *Fihrist... al-Kutubḫāne al-ḫidîvîya*, II, 125) ve tütün içmenin mübah olduğunu isbat eylemeğe gayret etmiştir. Şair olarak da tanınmıştır; yalnız eski kaside şeklini takip etmekle kalmamış, *müvaşşaḥ* denilen halk şiirleri de söylemiştir (krş. Hartmann, *Das Muvaşşaḥ*, s. 6). Divanından birinci kısmı *Dîvān al-Ḥaḳā'iḳ va Macmū' al-Raḳā'iḳ* ismi altında basılmıştır (Būlāḳ, 1270 = 1853/1854; Kahire, 1302 = 1884/1885, 1306 = 1888/1889). Peygamberin methi hakkında *Nafaḥāt al-Azhār 'alā Nasamāt al-Asḥār fî Madḥ al-Nabî al-muḫtār* isimli na'ti, belâgat kaidelerinin inceliklerini anlatan şerhleri de havi olmak üzere, 1299 (1881/1882) da Şam'da tabolunmuştur. Rüya tabiri hakkında yazmış olduğu *Ta'ṭîr al-Anām fî Ta'bîr al-Manām* unvanlı eseri avam arasında bugün en meşhur olan eseridir. İki ciltten mürekkep olan bu kitap, Kahire'de mükerreren (1287 = 1870/1871, 1301 = 1883/1884, 1304 = 1886/1887, 1306 = 1888/1889 ve 1316 = 1898/1899 da, İbn Sîrî'nin *Muntaḫab al-Kalām*'ının kenarında) tabolunmuştur. Kehanet gibi sözde-

ilimler ile de çok meşgul olmuş ve Osmanlı devletinde 1159 (1746) ve 1284 (1867) tarihlerine kadar zuhura gelecek vak'aları havi, iki eser yazmıştır (de Slane, *Catalogue des manuscr. arabes de la Bibl. Nat.*, nr. 1626 v.d.). 'Abd al-Ġanî'nin tercüme-i halleri için bk. *Silk al-Durar* (Būlāḳ, 1291—1301 = 1874—1883), III, 30—38; Cabartî, *'Acā'ib al-Āṯār* (Kahire, 1297 = 1879/1880), I, 154 — 156. Müellifin eserlerine ait 1105 (1693) te tertip edilen bir liste için bk. Flügel, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesell.*, XVI, 664 v.dd. ve Pertsch, *Die arab. Handschr. ... zu Gotha*, nr. 1860; bundan maada elde edilen eserleri için bk. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 345 v.dd. (BROCKELMANN.)

ABDÜLHAK. 'ABD AL-ḤAḲḲ ABŪ MUḤAMMED B. ABÎ ḤĀLID MAḤYU 'L-MARÎNÎ, Zanāta'nın bir şubesi olan Banî Marîn kabîlesinin reisi ve aynı adı taşıyan sülâlenin müessisidir. Bu kabîlenin reisi olan babası, Abū Ḫālid Maḥyū, 592 (1197) de ölünce, ona halef olarak 'Abdal-Ḥaḳḳ seçildi.

Bu esnada Banî Marîn, Tlemsen ve Tāhert dağlarının cenubunda, merkezî Maġrib (Cezayir)'in yüksek yaylalarında, Zāb'dan Sicilmāsā'ya kadar göçebe olarak dolaşıyorlardı. Aḳersif ve al-Vaṭāṭ arasındaki Vādî Zā ve yukarı Mulūya vâdilerinde yaylakları vardı. Bu memleketlerin şimalinde bulunan dağlık mıntakalar ise, diğer Zanāta'lar, bilhassa Banî 'Abd al-Vād'lar tarafından işgal edilmişti. Banî 'Abd al-Vād'ın aksine, Banî Marîn her zaman Muvahhidîn'in düşmanı olmuşlardı. Bunlar bu sebeple Murabıtlar ahfadından Banî Ġāniya'nın, 'Abd al-Mu'min sülâlesine karşı giriştiği amansız mücadelelere iştirak ettiler ve yine bundan dolayı 605 (1209) te Emîr al-Nāṣir'ın amcası, Muvahhidîn kumandanı, Abū 'Imrān Mūsā'nın tenkiline ve Tāhert ile al-Basa'nın yağmasına karıştılar.

Bununla beraber, Muvahhidîn emîri merkezî ve şarkî Maġrib (İfrîḳiya)'de sulh ve asayişi temine muvaffak oldu. Bundan istifade ederek, arap ve berber kıt'alarını İspanya hıristiyanlarına karşı açılan cihada çağırdı. Bu sefer 609 (1212) da, al-'Ukāb (Las Navas) felâketi ile bitti. Muvahhidîn darmadağın edildi; hemen hemen bütün reisleri öldürüldü veya aralarında çıkan vebadan öldüler. Sağ kalanlar vebayı bugünkü Fas'a götürdüler. Müslüman müelliflerinin dediklerine göre, bu hastalık orada o kadar çok kurban verdi ki, „memleket boşalmış gibi oldu". Emîr al-Nāṣir da 610 (1214) da, Merâkeş'te bu hastalıktan öldü. Muvahhidîn reislerini idare etmek için, çok genç ve çok zayıf olan oğlu ve halefi Yūsuf al-Muntaṣir, bunların tefevvuk mücadelelerine, her tarafta ihtilâf, karışıklık ve anarşi çıkarmalarına mani olamadı. 'Abd al-Ḥaḳḳ, Banî Marîn'ler ile Fas'ın şimal-i garbine hücum etmek için, bu anı seçti.

'Abd al-Ḥaḳḳ, zevceleri dolayısiyle, Şurafā' Banî 'Alî b. İdrîs ve müteaddit berber aşiretleri ile, bilhassa rifli Buṭṭūya'lerle akraba idi. Buṭṭūya'ler tarafından Muvahhidîn'e tâbi halka baskınlar yapıldığı haberi, Emîr al-Muntaṣir'ı onlara karşı bir ordu göndermeğe mecbur ettiği zaman, Banî Marîn Buṭṭūya'lerle beraber konaklamışlardı. Buṭṭūya'ler ağırlıklarını Tāzūṭā (Rîf)'da bıraktılar. Vādî Nukūr yanında Muvahhidîn'in karşısına çıktılar. Onları mağlup ettiler, soydular ve Fas şehrine çırıl çıplak sığınmağa mecbur ettiler (615 = 1217). 'Abd al-Ḥaḳḳ aynı sene Tāza üzerine yürüdü. Şehrin Muvahhidîn emîri, Riyāḥ ve Tsūl araplar ile Miknāsa berberîlerinden mürekkep kuvvetli bir ordu ile, onun karşısına çıktı. Muvahhidîn emîri mağlup edildi ve öldürüldü. 'Abd al-Ḥaḳḳ tarafından elde edilen büyük ganimet paylaşıldı; fakat kendisi hissesini müttefikleri olan Rîf berberîlerine, Ma'āḳil ve Ẕavî 'Ubayd Allāh araplarına bıraktı.

'Abd al-Ḥaḳḳ, bir yıl sonra, Fas civarlarını tehdit etti. Kıskançlık yüzünden, kendisinden ayrılan Muvahhidîn'den Riyāḥ'lar ve marinîlerin bir kabîlesi olup, 'Abd al-Ḥaḳḳ'tan ayrılan Banî 'Askar, onun karşısına çıktılar. Tāfarṭāst'tan bir kaç fersah ötede, Sabū kıyılarında yapılan harp, 'Abd al-Ḥaḳḳ'ın ve büyük oğlu İdrîs'in hayatına mal oldu. Fakat marinîler, intikam almadan, onları defnetmemeğe yemin ettiler. Riyāḥ'lar ve müttefikleri mağlup edildiler; büyük bir kısmı mahvoldu yahut kaçtı (614 = 1218). 'Abd al-Ḥaḳḳ ve oğlu İdrîs sonra bir zaviyeye defnedildiler ve daha sonra Fas'ta marinîlerin mezarlığına naklolundular. İkinci oğlu 'Oṣmān marinîler tarafından ona halef olarak seçildi.

Kabiliyetli bir asker olan 'Abd al-Ḥaḳḳ, müslüman müelliflerinin dediklerine göre, aynı zamanda çok dindardı; kendisine haber verilen bütün velilerin mezarlarını ziyaret eder ve sık sık oruç tutardı. Menkıbeye göre, veliliği o derecede idi ki, onun eteğine yahut takkesine dokunabilen hastalar şifa bulurdu. 'Abd al-Ḥaḳḳ, malikî fukahasına ve dinî nufuz ve şöhreti işlerine gelmiyen, tlemsenli Abū Madîn gibi, sofu insanlara zulüm eden Muvahhidîn'in aksine olarak, hakikî bir zahid idi.

Bibliyografya: *Ravżat al-Nisrîn fî Aḫbār Davlat Mulūk Banî Marîn*, Tlemsen medresesinde, yaz., nr. 41, var. 1—5 ve Cezayir millî kütüphanesinde, yaz., nr. 1763, var. 7—9; İbn Abî Zar', *al-Ḳarṭās* (Fas,

1303), s. 160 v.dd.; frans. trc. Beaumier (Paris, 1860), s. 309 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (*Hist. des Berb.*), II, 242 v.dd.; Abū Zakarīyā' Yaḥyā b. Ḫaldūn, *Buġyat al-Rūvād* (nşr. Bel, Cezayir, 1904), metin s. 104, trc. s. 137; al-Marrākuşī, *al-Mu'cib* (Leyden, 1847), s. 225 v.dd.; Fagnan, *Revue Africaine*, XXXVII, 213; XLV, 151; İbn al-Ḳāżī, *Cazvāt al-İḳtibās* (Fas, 1309), s. 129, 348; al-Ḳayravānī, *al-Mu'nis fī Aḫbār İfrīḳīya va Tūnis* (Tunus, 1286), s. 116—119; al-Salāvī, *Kitāb al-İstiḳṣā'* (Kahire, 1304), II, 2—5; al-Zarkaşī, *Ta'rīḫ al Davlatayn* (Tunus, 1289), s. 14 v.dd.; frans. trc. Fagnan (Constantine, 1895), s. 25 v.dd. (A. COUR.)

ABDÜLHAK. 'ABD AL-ḤAḲḲ B. SAYF AL-DĪN AL-TURK AL-DIHLAVĪ AL-BUḤĀRĪ, 958 (1551) de doğan ve 1052 (1642) de ölen Ḥakkī mahlaslı iranlı müverrih. 'Abd al-Ḥakk 996 (1588) da, hadis tahsili için, Hicaz'a gitti. Müteaddit eserleri arasında şunları zikredeceğiz: arapça hadis mecmualarının farsça tefsirleri, *Mişkāt al-Maṣābīḥ* ve *Safar al-Sa'āda* (yaz. British Museum'dadır; krş. C. Rieu, *Cat. of Pers. Mss.*, s. 14 v.dd.); Hindistan'ın umumî tarihine ait *Ẕikr al-Mulūk* (*ayn. esr.*, s. 823, 855); bilhassa hind evliyasının tercüme-i halleri; *Aḫbār al-Aḫyār fī Asrār al-Abrār* (*ayn. esr.*, s. 355); Medine şehri tarihi (tab. Lukknow, 1865, 1869).

Bibliyografya: Badā'ūnī, *Muntaḫab al-Tavārīḫ*, III, 113; Elliot ve Dowson, *The History of India*, VI, 175 v.dd.; Rieu ve Pertsch (Berlin), yazmalar katalogları. (M. TH. HOUTSMA.)

ABDÜLHAK HÂMİD. 'ABD AL-ḤAḲḲ ḤĀMİD, türk şairi ve edibi; 5 şubat 1851 (10 rebiülevvel 1268 = 24 kânun II. 1267) de babası Hayrullah Efendi'nin [b. bk.] Bebek'teki yalısında doğdu. Ecdadı aslen İzmir havalisinden olup, Mısır'da tavattun eden Abdülhak Sünbatî Efendi, ulemadan idi. Ailenin üç batın sonra İstanbul'a gelip yerleşen rüknü Mehmed Efendi, *Mısrî* lâkabı ile tanınmıştır. Bu zatın torunu olan Mehmed Emin Şükûhî Efendi *hacegân-ı divan-ı hümayun*'dan idi ve şairliği de vardı. Şükûhî Efendi'nin oğlu ve Hâmid'in büyük babası Abdülhak Molla [b. bk.] da ulemadan idi; Maḥmud II. ile Abdülmecid'in hekim başılığını yapmış, tarih ve şiirle de iştigal etmişti. Hâmid'in babası Hayrullah Efendi, hem medreseden icazet, hem de Tıbbiye'den şahadetname almış, sırası ile *meclis-i maarif* azası, maarif müsteşarı, maarif nâzırı ve *encümen-i daniş* reis-i sanisi olmuş ve nihayet, Tahran'da sefir iken, 1866 (1283) da ölmüştür.

Münevver bir aileye mensup olan Hâmid, henüz beş yaşında iken, Bebek'te Köşk-Kapısı denilen semtteki mahalle mektebine devama başladı ise de, burada yalnız biraz okuma öğrenebildi. Aynı sene kendisine 800 kuruş maaşla *İstanbul ruusu* tevcih olundu. Hâmid bir müddet de *Hisar rüşdiyesi*'ne devam etti. Aynı zamanda evvelâ Evliya Hoca'dan, sonra da Hoca Tahsin Efendi'den [b. bk.] hususî dersler aldı. Hâmid ilk şiir zevkini hocası Tahsin Efendi'den aldığını *Hatırat*'ında kaydeder. On yaşında iken, büyük biraderi Nasuhî Bey ve hocası ile birlikte, Paris'e gitti ve orada *Ecole Nationale* adındaki hususî bir mektebe yazıldı. Bir buçuk sene kadar bu mektepte kalan Hâmid, İstanbul'a dönünce, *Robert College*'e devama başladı. Aynı zamanda edremitli Bahaeddin Efendi'den de arapça ve farsça öğreniyordu. On üç yaşında iken, Bâbıâli *tercüme odası*'na girdi ve bir sene sonra, Tahran'a elçi olan babası ile birlikte, İran'a gitti. Hocası Bahaeddin Efendi de kendilerine refakat ediyordu. Hâmid İran payitahtında farsçasını kuvvetlendirdi ve sefaret münşisi Mirza Hasan Şevket'ten fars edebiyatı tahsil etti. Tahran'da iki sene ikametten sonra, sefaret maiyet memurluğuna tayin olundu. Babasının birdenbire vefatı üzerine İstanbul'a dönen Hâmid, evvelâ *maliye mühimme kalemi*'ne, sonra da Şûrây-ı Devlet ve *sadaret mektubî* kalemlerine girdi. Bu aralık (1288 = 1871) Pirî Zade ailesinden Fatma Hanım ile Edirne'de evlendi.

Pek genç yaşında edebiyata heves eden Hâmid'in ilk matbu eseri *Maceray-ı Aşk*'tır; galiba 1873 senesinde intişar eden bu eseri, pek kısa bir fasıla ile, *Sabr-ü Sebat*, *İçli Kız* ve *Duhter-i Hindû* takip etti.

Hâmid, 1876 (1292) da hariciyeye intisap ederek, Paris sefareti ikinci kâtipliğine tayin olundu. Paris'te geçen iki buçuk sene Hâmid'in edebî şahsiyetine kuvvetle tesir etmiş ve onun hem Paris hayatını, hem de fransız edebiyatını yakından tanımasında âmil olmuştur. Hâmid Paris intibalarını *Divaneliklerim — yahut — Belde* adlı şiir mecmuasında, renkli ve nükteli bir romantizmle tesbit eder. Mamafih *Sahra*, bu gürültülü ve maceralı şehir hayatının şairde uyandırdığı bezginlik ve hattâ tiksinti ile tabiata, kır ve köy hayatına karşı samimî, fakat geçici bir tahassürün eseridir.

Hâmid'in Paris'te yazmış olduğu *Nesteren* Sarayın şüphesini davet ettiğinden, memuriyeti ilga edildi ve o sıralarda İstanbul'da bulunan şair de açıkta kaldı. İki sene süren bu mazuliyeti esnasında, Hâmid endişe ve muzayaka içinde, fakat eserler ibda ederek, yaşadı. Bu aralık evvelâ Belgrad, sonra da Berlin sefaret kâtipliğine inha edildi ise de, kendisine vazifeye başlamak nasip olmadı. Nihayet, büyük biraderi Nasuhi Bey'in mutasarrıf tayin edildiği Rize'de bir müddet bulunduktan sonra, Poti şehbenderliğine tayin edildi (1881 = 1297 malî). Ertesi sene, dostlarının delâleti ile, Golos şehbenderliğine naklolundu. Oradan da 1883 (1299 malî) te Bombay başşehbenderliğine gönderildi.

Hâmid bu tayini büyük bir sevinçle karşıladı. Daha evvel Hindistan'a merak etmiş ve *Duhter-i Hindû*'yu yazmış bulunuyordu. Aynı zamanda, Paris sefareti kâtipliği esnasında İstanbul'da bırakmış olduğu karısı Fatma Hanım'da verem ârazı baş göstermişti. Fatma Hanım'ın hastalığı, ikinci çocuğunun (Hâmide Nasib) doğumunu müteakip büsbütün şiddetlendiğinden, Hâmid Bombay ikliminin karısına iyi geleceğini ümid etmekte idi. Hâmid Bombay'dan Namık Kemal'e, Recaî Zade Mahmud Ekrem'e, Sami Paşa Zade Sezaî'ye ve diğer dostlarına gönderdiği ilk mektuplarda mütemadiyen bu ümidinden heyacanla bahseder. Hakikaten bu ümid iptidada tahakkuk eder gibi göründü ise de, Fatma Hanım'ın, geçirdiği şiddetli bir krizi müteakip, hastalığın son devresine vardığı anlaşıldı. *Sahra* ve *Târık* (1879 = 1296) ile edebî şöhretini tahkim etmiş bulunan şair, bu vaziyet karşısında hariciye nezaretinden hasta karısını İstanbul'a getirmek müsaadesini istedi ise de, müstebit idarenin vehmi iznin vaktinde çıkmasına mâni oldu. Böylece bir müddet beyhude yere izin bekliyen Hâmid sonunda kararını verdi, karısı ve çocukları ile birlikte, yola çıktı. Fakat gittikçe şiddetlenen hastalık seyahate devam etmelerine mâni oldu. Hemen Beyrut'ta karaya çıkıldı ise de, facia gecikmedi ve Hâmid, 26 yaşında (21 nisan 1885) ölen karısını bu şehirde defnetti. Bu ölümün acısı ile sarsılan şair, Tanzimat devri edebiyatının en lirik şiiri olan *Makber*'i yine Beyrut'ta yazdı. Bu eseri *Bunlar O'dur* ile *Ölü* ve *Hacle* tâkip etti.

Hâmid Bombay'da üç sene kadar kalmıştı. Bir müddet de İstanbul'da bulunduktan sonra, 35 yaşında (1886) Londra sefareti başkâtipliğine tayin edildi ve Fatma Hanım'ın vefatından beş sene sonra da (1890), Londra'da bir ingiliz hanımı (Nelly Cloower) ile evlendi. Londra'da iken yazıp, tabedilmek üzere İstanbul'a gönderdiği *Zeyneb* ve *Finten* (Finton), yine Sarayı kuşkulandırdığından, eserlerin tab'ına müsaade çıkmadıktan maada, Hâmid azledilerek İstanbul'a celbolundu. Fakat şair bu vartayı çabuk atlattı. Eser neşretmemek şartı ile, rütbesi ve maaşı arttırıldı ve sefaret ikinci müsteşarı sıfatı ile tekrar Londra'ya gönderildi. Hâmid meşrutiyetin ilânına kadar (23 temmuz 1908) hiç bir eser neşredemedi. Yalnız *Finten*'den bazı parçalar, isminin ilk harfleri ile, *Servet-i Fünun*'da intişar etti. 1896 türk-yunan harbi esnasında, yine *Servet-i Fünun*'da *Hediye-i Sâl, Orduy-ı Hümayunda bir Şair* isimli iki manzumesi kendi imzası ile çıktı.

Hâmid, Abdülhamid II. devrinde bir aralık, La Haye sefaretine (1895—1897) gönderildi ise de, çok kalmıyarak tekrar eski memuriyetine döndü ve 1897 de birinci müsteşarlığa terfi ederek, 1908 e kadar Londra'da kaldı. Aynı senenin martında Madrid'e sefir tayin edildi; fakat bilâhare bu tayinden vaz geçilerek, Brüksel'e gönderildi. Hâmid'in Madrid'e gönderilmeyişine sebep, evvelce *Târık*'ı yazmış olması idi. Hükûmet, vaktiyle Endülüs fâtihlerini alkışlamış olan şairi İspanya'ya göndermemekle, siyasî bir pot kırmaktan kurtulmuş oluyordu (!).

Meşrutiyetin ilânında Hâmid Brüksel'de bulunuyordu. İkinci karısı Nelly Hanım, 21 sene süren evlilik hayatından sonra ölünce, Brüksel'de tanıştığı Lüsiyen Hanım'ı aldı. „Büyük kabine“ zamanında (1912) sefaretten azledildi ve bir müddet muzayaka içinde yaşadı. Nihayet ayân azalığına tayin edildi. Bu sıralarda kendisine maarif nezareti teklif edildi ise de, kabul etmedi. Yalnız bir aralık Ayân reis vekilliğine intihap olundu. Gerek büyük harbe tekaddüm eden senelerde, gerek büyük harp ve mütareke devrinde, Hâmid'in bir çok eserleri intişar etti.

Hâmid, Ayân meclisinin lâğvına kadar, azalıkta kaldı. Bir müddet Viyana'da muzayaka çekti ise de, çok geçmeden kendisine hidemat-ı vataniye tertibinden maaş bağlandı. Ayrıca İstanbul belediyesi de, büyük şaire mesken tahsis etmek sureti ile, kadirşinaslık gösterdi. Büyük Millet Meclisine 1928 de aza seçildi.

Hâmid ölünceye kadar çalışmakta devam etti. Son günlerinde bile, Kanunî Süleyman'ın, oğlu Mustafa'yı öldürmesi hadisesinden ilham alarak, yazdığı *Kanunî'nin Vicdan Azabı* adlı iki perdelik bir piyesle meşguldü. Nihayet kısa bir hastalığı müteakip, 12 nisan 1937 salı sabahı saat biri beş geçe vefat etti. Büyük şaire millî cenaze merasimi yapıldı ve Zincirli Kuyu'daki Asrî Mezarlığa defnedildi. Maarif Vekilliği 1940 ta Hâmid'in mezarını, büyük edibin değerine lâyık bir şekilde, yaptırdı.

Abdülhak Hâmid'de edebiyat merakı 15 yaşlarında iken, daha babası ile Tahran'a gitmeden önce, başlamıştı. İlk matbu eseri *Maceray-i Aşk*'ın takribî intişar tarihi olan 1873 e kadar bir haylı şiir, roman, makale karaladığı söylenirse de, bu denemelerinden hiç biri elimizde yoktur. *Maceray-i Aşk*, Kişmir'de geçen karışık bir aşk hikâyesidir. Bu dört perdelik mensur temaşa eserinde Namık Kemal'in tesiri hâkimdir,

Aynı tesir, *sadaret mektubî* kaleminde iken yazdığı *Sabr-ü Sebat* (tab. 1874) ile Edirne'de bulunduğu sıralarda kaleme aldığı *İçli Kız*'da da (tab. 1874) kendini gösterir. Ahmed Vefik Paşa'nın [b. bk.] teşviki ile vücuda gelen *Sabr-ü Sebat*'ta Rumeli köylülerinin hayatına ait çok pitoresk ve realist sahneler bulunduğu gibi, bir çok darb-i meseller de vardır. *İçli Kız* ise, Namık Kemal'in *Zavallı Çocuk* adlı piyesine nazireder ve Hâmid'in bu büyük vatan şairi ile gıyaben tanışmasına vesile olmuştur. Ahmed Vefik Paşa, Namık Kemal ve biraz da Recaî Zade Mahmud Ekrem'in tesiri altında kalarak yazdığı bu üç mensur piyeste. Hâmid'in hakikî şahsiyeti henüz tebellür etmemiştir. Bunlar, Namık Kemal romantizmine uygun, vak'a itibarı ile haylı karışık ve harikulâde tesadüflere istinad eden cılız melodramlardır. Ancak dördüncü eseri olan *Duhter-i Hindû* (tab. 1875) ile dir ki, Hâmid edebî şahsiyetinin ve kendine has bir romantizmin ilk orijinal eserini vermiştir. Hindistan'ı görmeden bir hint biblosundan ilham alarak yazdığı bu dramda, zulme karşı hakkını müdafaa eden halkın mücadelesini tasvir etmiş ve yabancı bir iklimde yaşattığı yabancı şahıslara kendi memleketinin dertlerini söyletmiştir. Muharririne büyük bir şöhret kazandıran *Duhter-i Hindû*'da garp usulü mümteziç kafiye ile yazılmış bir manzume, türk nazmında bir yenilik teşkil eder. *Duhter-i Hindû*'yu, bir sene sonra intişar eden *Nazife* (1876) takib etmiştir. *Nazife*'nin mevzuu Endülüs tarihinden alınmıştır. İki gün gibi kısa bir zaman içinde yazılmış olan bu esere, bir perdelik diyalog demek daha muvafık olur. *Nazife* 1919 da *Abdullahussagir* ile birlikte bir cild olarak yeniden tab edilmiştir.

Hâmid, ilk manzum piyesi olan *Sardanapal*'i de 1875 te, Edirne'de 25 günde kaleme almıştır. Mevzuu Âsur tarihinden alınan bu eser, devrin müsamahasızlığı yüzünden, ancak 1915 te neşredilebilmiştir. Keza *Garam* (bir rivayete göre de 1877 de Paris'te kaleme alınmıştır, krş. Mustafa Nihat, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi* s. 60.) ve *Liberte*, yine bu arada yazılmış eserlerdir. Devrin zihniyetine gayet aykırı bazı felsefî ve içtimaî mülâhazaları ihtiva eden *Garam*, adetâ manzum bir hikâyedir. Bu da, ancak meşrutiyeti müteakip, *Şehbâl* (nr. 58, 1 ağustos 1328 — nr. 80, 1 ağustos 1329) mecmuasında tefrika edilmiş ve 1923 te kitap halinde basılmıştır. *Liberte* (liberté) ise, Midhat Paşa'nın memleketten teb'idi üzerine (1877 = 1293), kaleme alınmış bir piyestir. Bu eserde eşhas *Despot* (despote = müstebit), *Liberal* (libéral = hürriyetperver), *Liberte* (hürriyet), *Nasyon* (*nation* = millet), v.s. gibi, sembolik adlar taşır. İstibdat ve dolayısiyle Abdülhamid aleyhinde millî türk vezninde yazılan bu allegorik piyes, 1913 (1329) te *Türk Yurdu*'nda tefrika edilmiştir.

Paris sefareti kâtipliğinde iken Hâmid, Fransız payitahtında geçirdiği iki buçuk sene zarfında, bir yandan Corneille, Racine, Voltaire, Lamartine ve A. de Musset'nin eserlerini okumuş, bir yandan da *Târık* ve *Nesteren*'i yazmıştır. Hâmid'in islâm âleminde en çok şöhret kazanan eseri, *Târık — yahut — Endülüs Fethi*'dir. İspanya'nın müslümanlar tarafından fethini anlatan bu eser, içinde bazı manzumeler bulunan mensur bir piyestir. Uzun tiradlara, vak'anın vahdetini bozan ilâvelere rağmen, *Târık* islâm din ve ahlâkının samimî ve heyecanlı bir apolojisidir; 1876 da yazılan bu eser, 1879 (1296) da İstanbul'da neşredilmiş ise de, hemen toplattırıldığından, bazı kitapçılar tarafından baştan başa müretttip hataları içinde gizlice tekrar basılmış ve 1911 ve 1919 da yeniden tabolunmuştur. *Târık*, almancadan başka, arapçaya, farsçaya ve boşnaklar tarafından da sırpçaya tercüme edilmiştir. Yine Paris'te 1876 da yazılıp, orada 1878 de intişar eden ve Hâmid'in memuriyetine mal olan *Nesteren*, şairin ilk matbu manzum trajedisidir. Hece vezni ile yazılmıştır. Hâmid eserin mukaddimesinde, Corneille'in *Le Cid*'inden mülhem olduğunu kaydeder. Mevzu, tıpkı *Le Cid*'de olduğu gibi, aynı ruhta iki zıd duygunun çarpışmasına istinad eder. Hâmid, Corneille'in İspanya'da geçirttiği vak'ayı Kâbil'de cereyan ettirmiş, fakat fransız şairinin zamana tâlik ettiği âkibeti, Shakespeare-vâri bir dram havası içinde bağlamıştır. Bu eser, milletin zalimlere karşı duyduğu nefreti ve kahramanlar için beslediği minneti tasvir ettiğinden, Hâmid'in nikbetine sebep olmuştur. Hâmid'in yine Paris'te iken yazdığı diğer bir eser *Divaneliklerim — yahut — Belde*'dir; 1885 te intişar eden ve eski edebiyat tarafdarlarının şiddetle tenkidine uğrayan bu şiir mecmuası, Hâmid'in Paris hatıralarını ihtiva eden kısa ve gerek şeklen, gerek ruhen yeni manzumelerden terekküb eder. Kânun I. 1876 (1291 malî) da yazılıp, 1879 (1296) da intişar eden *Sahra*, bendlerden müteşekkil, uzun bir manzumedir. Kır ve köy hayatının bir *apolojisi*dir. Şair bu eserinde, Zola gibi gördüğü şehir hayatı ile, Rousseau gibi tasavvur ettiği köy hayatını birbirile mukayese eder. Fakat ne şehir, ne de köy hayatı eserde hakikî çehresi ile görünür. Tabiat manzaraları da haddinden fazla *idealize* edilmiştir. Bununla beraber manzume, gerek teknik bakımdan, gerek muhteva itibariyle, edebiyatımızda bir yenilik teşkil etmiş ve eski

edebiyattaki tabiat his ve tasvirinden büsbütün başka bir çeşni getirmiştir.

Hâmid'in Paris sefareti kâtipliğinden azlini müteakip memlekette geçirdiği iki sene, kendisi için velût bir devre olmuş ve *Tezer*, *Eşber*, *İbni Musa*, *Bir Sefilenin Hasbihali* bu sırada yazılmıştır.

İbni Musa — yahut — Zatülcemâl, 1881 (1297 malî) senesinin kışında Rize'de, tandır başında yazılmış ve ancak 1919 da intişar etmiştir. Bu piyes, mevzu itibarile, *Târık*'ın mâbâdidir; bir vak'a ve eşhas izdihamı arzeder. Üslûbu ise, *Târık*'ın üslûbuna nisbetle, haylı külfetlidir. *Tezer* 1881 (1297 malî) de neşrolunmuştur; Hâmid'in en tabiî edalı manzum trajedisidir. Mevzuu yine Endülüs tarihinden alınmış olan bu eser, meşrutiyeti müteakip bir kaç defa oynanmıştır. *Bir Sefilenin Hasbihali* adı ile 1885 (1303) de çıkan eserin asıl ismi *Kahbe* idi ve 1880 de yazılmıştı. Fakat bu isim ancak 1925 te yapılan ikinci tab'ında görülür. Yer yer manzum ve mensur bir eser olan *Kahbe*, Victor Hugo'nun *Les Misérables*'indeki *Fantine* tasvirinden ilham alınarak yazılmıştır. Kaderin sevki ile fuhşa düşen mâsum bir genç kadının iztiraplarını anlatır.

Hâmid'in mazuliyet devresinde kaleme aldığı en mühim eser *Eşber*'dir. *Eşber* evvelâ 1880 (1297) de, sonra da 1922 de tabolunmuştur. Son tabındaki mukaddimesinde Hâmid, mevzunun Corneille'in *Horace*'ından „muktebes" olduğunu söyler. İskender devrinde Kişmir'de geçen bu haile, vak'a itibariyle, *Horace*'tan daha tabiîdir. İçinde Eşber ile Sumru, İskender ile Eşber arasındaki muhavereler gibi vatan sevgisiyle şeref duygusuna ulviyet veren parçalar vardır. Bu eser de meşrutiyeti müteakip kısmen oynanmıştır.

Bunlar O'dur, Hâmid'in Hindistan'da yazdığı manzumeleri ihtiva eden bir şiir mecmuasıdır. Eserde, Hindistan intiba ve hatıraları arasında, yer yer karısının hayali belirir. Oldukça realist, ve renkli tabiat tasvirleri de vardır. Bu şiir mecmuası 1885 (1303) te neşredilmiştir.

Karısı Fatma Hanım'ın 1885 te vefatını müteakip, Hâmid'in derin bir heyecan ve iztirap içinde yazmış olduğu eserler, *Makber*, *Ölü* ve *Hacle*'dir. *Makber*, Beyrut'ta yazıldı. Hâmid, 40 gün müddetle, gündüzleri Fatma Hanım'ın kabrini ziyaret etmiş, gecelerini de *Makber*'i yazmakla geçirmişti. Eser, bendlerden müteşekkil, uzun bir lirik poemdir. Lirizmin samimiyeti ile perişan bir mahiyet arzetmesine rağmen, ölüm karşısında insan ruhunun bütün duygu, düşünce ve endişelerine ma'kes olmuştur. Bu itibarla Bakî'nin Süleyman-ı Kanunî *mersiye*sinden sonra, türk edebiyatının bu nevide en büyük eseridir. *Makber* feryat, isyan, nedamet, dua, tahkiye ve tefelsüfün serâzad bir terkibidir. Mensur mukaddimesi, *Târık*'taki meşhur tirad ile *Kahbe*'deki bazı parçalar gibi, hâmidâne nesrin en güzel bir nümunesidir. Eser hemen o sene (1885) neşrolunmuş, 1924 te, *Ölü* ile aynı cildde olarak, tekrar tab'edilmiş ve 1939 da da yeni harflerle basılmıştır. Aynı sene intişar eden *Ölü*, *Makber*'in zeylini teşkil eder; 16 beyitlik 10 bendden terekküp eden bu eserde lirizmin yerini ölüm felsefesi almıştır. Yine 1885 te çıkan *Hacle* ise, *Makber* ile *Ölü*'nün mâbâdidir. Bu eserde, yeniden evlendiğini tahayyül eden Hâmid'in zifaf odasına, ölen refikasının hayali girer.

Shakespeare'in memleketine gönderilen Hâmid, Londra'ya varışının ikinci senesinde (1887) *Finten* ile *Zeyneb*'i ikmal etmiş bulunuyordu. *Zeyneb*'e daha evvel başlamıştı. Her iki eser de, neşredilmek üzere, İstanbul'a gönderildi. Fakat bir hafiyenin jurnalı yüzünden, hükûmet bunların neşrine müsaade etmediği gibi, Hâmid'i de azlederek İstanbul'a celbetti. Bazı parçaları *Servet-i Fünun*'da intişar eden *Finten*, ancak 1918 de, kitap halinde çıkabildi; 10 sene sonra da ikinci tabı yapıldı. *Zeyneb* ise, 1908 de intişar etti. *Finten*, Hâmid'in en çok beğendiğini söylediği bu piyes, mevzuunu tarihten almamış olan nadir eserlerinden biridir. Vak'a Londra'nın kibar âleminde geçer. Bazı edebiyat münekkidlerinin Othello'ya benzettikleri *Davalaciro* tipi, kayıtsız bir sadakat ile hududsuz bir aşk ve kıskançlığın korkunç bir halitasıdır. Eserde *Davalaciro*'nun *dalgalara hitabı*, *veremliler hastahanesi* gibi manzum parçalar, hâmidâne şiirin mükemmel birer nümunesidir. Eski Hindistan'da geçen mistik bir vak'a, *Zeyneb*'in mevzuunu teşkil eder. İlk yarısı manzum, diğer yarısı mensur olan bu piyes, bir harikulâdelikler mahşeridir. Âdeta Beyrut faciası ile Shakespeare'in tesiri altında yazılmış gibidir.

Hâmid'in sükûn devri, 1887—1907 arasıdır. Yazmaktan menedilen Hâmid, ancak meşrutiyete bir sene kala yeniden faaliyete başlar; 1907 de mevzuunu türk tarihinden aldığı *İlhan*'ı yazar. Bu eser, evvelâ meşrutiyeti müteakip *Tanin* gazetesinde tefrika edilmiş, sonra da (1913) kitap halinde çıkmıştır. *Turhan*, *İlhan*'ın mâbâdidir, 1916 da intişar etmiştir. Bundan daha evvel (1913), Balkan hezimetini müteakip neşredilen *Vâlidem*, annesine bir mersiye mahiyetindedir. Pitoresk tasvirler ile birlikte yine şairin ölüm ve ruh meseleleri karşısındaki mülahazatını ihtiva eder. Eser kafiyesiz, fakat manzumdur. Keza 1911—12 de çıkan *Bâlâdan bir Ses*, ne mensur ne manzum,

sadece kafiyeli bir poemdir. Gûya yüksek âlemlere çıkmış bir ruhun dünyaya hitabıdır. *İlham-ı Vatan* (1918), 1876 rus seferindenberi Hâmid'in yazdığı muhtelif vatanî şiirleri ihtiva eder. *Merkad-i Selimi Ziyaret* ve *Merkad-i Fatihi Ziyaret* adını taşıyan iki meşhur şiiri de bu mecmuada çıkmıştır.

Hâmid'in Lüsiyen Hanım'a ithaf ettiği *Tayflar Geçidi* (tab. 1919 = 1335) ile *Ruhlar* (tab. 1922 = 1338) ve *Arzîler* (tab. 1925) *İlhan* ile *Turhan*'ın maverâî zeyilleridir. Bu üç eserde, *İlhan* ile *Turhan*'daki şahıslarla birlikte daha bir çok meşahirin ruhları da dile gelir.

Nihayet 1919 da neşredilen *Yadigâr-ı Harb*'in mevzuu ise, cihan harbidir. Bu eserde muhtelif milletlerin siyasî ve askerî ricali konuşturulur. 1924 (1342) te çıkan *Yabancı Dostlar*, Londra'da yaşlı ve içki müptelâsı bir erkekle *music-hall*'lerde oynıyan garip huylu bir kızın aşkını tasvir eder; aruz vezni ile yazılmıştır. Hâmid'in son matbu eseri ise, 1935 te çıkan *Hâkan*'dır. Son senelerinde yazdığı *Şair-i Gazab* adındaki uzunca bir şiiri, ölümünden sonra *Türklük* (nr. 2, 1 mayıs 1939) mecmuasında çıkmıştır.

Hâmid'in muhtelif eserlerinde intişarını vaadettiği *Hep — yahut — Hiç* adındaki şiir mecmuası ile *Cünun-ı Aşk* piyesi neşredilmemiştir. Keza ölümüne yakın ikmal ettiği *Kanunî'nin Vicdan Azabı* adındaki iki perdelik piyesi de henüz basılmamıştır. Yukarıda adı geçen eserlerinden başka, Hâmid'in muhtelif mecmua ve gazetelerde bir çok şiir ve makalesi vardır. Mektuplarının ancak bir kısmı 1918 (1334) de iki cild halinde intişar etmiştir.

Abdülhak Hâmid, Tanzimat edebiyatının ikinci devresinde yetişmiş ve sırası ile *Servet-i Fünun, Fecr-i Âti* ve *millî edebiyat* devresinde, sayısı 40'ı aşan eserleri ile hâkim olmuş bir şahsiyettir. Kemâl-Ekrem-Hâmid müsellesinin şiir re'sini o teşkil eder. Birbirini takip eden bütün nesiller, pek farklı şiir anlayışlarına rağmen, Hâmid'i daima *üstad-ı âzam* addetmişlerdir. Türk nazmı ancak Hâmid'in elinde an'anevî şekillerinden kurtulduğu gibi, şiirin hududu da onun sayesinde genişlemiştir. Namık Kemâl kadar pervasız olmamakla beraber, vatan, millet ve hürriyet sevgi ve prensiplerini eserleri ile nesillere telkin etmek suretiyle, içtimaî vazifesini de kudretle başarmış ve daima iyiye, güzele ve doğruya olan ezelî aşkından ilham almıştır.

Şair Hâmid hiç bir kaide tanımayan, engin bir romantiktir. Edebî güzelliği, şekli kale almaksızın, ruhta arar. His ve fikirlerini duyduğu ve düşündüğü gibi ifade etmek ihtiyacındadır. Trajedi mevzuları bile onun bu lirik romantizmi içinde mahiyet değiştirir, bazan karışık bir melodram, bazan da muhavere şeklinde yazılmış baş döndürücü bir roman olur. Bu bakımdan Hâmid'i en iyi karakterize eden eserler *Makber*, *Finten* ve *İbni Musa*'dır. Kendi ruhunun ilhamından başka bir kaide tanımayan şair Hâmid'in ibdaları da, hüsranları kadar, tabiîdir. Tezat Hâmid'in ta kendisidir.

Hâmid'in eserlerinde dikkate çarpan diğer bir vasıf da, lirizmden vakit vakit felsefeye meyletmesidir. Fakat bu felsefe, mazbut bir sistem olmaktan ziyade, çocuk kalan şair ruhunun, kâinatın muammaları karşısında, duyduğu hayret ve iztiraplardan ibarettir. Bu itibarla, her hükmü bir sual, her neticesi bir şüphedir. Tabiat onun şiir dünyasına ekseriya belirsiz bir dekor olmuştur. Ruhların pervaz ettiği, tarihî hakikatlerin hayal içinde eridiği ve şüphenin imana karıştığı böyle bir dünyaya, tabiat, ancak tabiatlikten çıkıp fikir olduktan sonra, girer.

Hâmid'in nesri de, nazmı gibi, serâzaddır. Fakat şiirinin bütün füsununa rağmen, kendine pek silik muakkipler bulan şair Hâmid, nesri ile müteakip devirlerin mensur şiirini tesiri altında bırakmıştır. İlk berrak ve seyyal türkçenin nümunelerini Hâmid'in nesrinde bulmak mümkündür.

Eserleri — *Maceray-i Aşk*, ilk basım., İstanbul, Fehmi Efendi matbaası, *ts.*, 272 s.; *ayn. esr.*, İst. 1326, 191 s.; *Sabr-ü Sebat*, ilk bsm., İst., *ts.* 143 s.; *ayn. esr.*, İst., Mekteb-i sanayi mat., *ts.*, 143 s.; *İçli Kız* (tiyatro tarzında yazılmış bir hikâyedir, beş fasıl, dokuz perdeyi havidir), İst., 1291, Basiret mat., 93 s.; *ayn. esr.*, (tiyatro oyunu tarzında yazılmış bir hikâyedir), İst., 1291, Basiret mat., 179 s.; *Duhter-i Hindû* (beş fasıl, sekiz temaşayı havi tiyatro), ilk bsm., İst., Tasvir-i Efkâr mat., 109 s.; *Nazife*, İst. (matbaası meçhul), 1293, 16 s.; *Nazife, Abdullah al-Şağîr*, İst., 1335, Matbaa-i Amire, 129 s.; *Nesteren* (mukaffa bir facia), Paris (matbaası ve tabı tarihi yoktur. *Bir İhtar* unvanlı mukaddimenin tarihi 20 zilkade 1293); *Târık-yahut-Endülüs Fethi*, İst., 1296, Mahmud Bey mat., 298 s. (aynı tabı tarihini taşıyan, fakat matbaa ismi bulunmıyan 173 sahifelik tabılar da vardır); *ayn. esr.* İst., 1326, 173 s.; *ayn. esr. Külliyât-ı Âsar*, Âsar-ı Müfide kütüphanesi, İst., 1335, Mat. Amire, 240 s.; *Sahra* (bir manzumedir), İst., 1296, Mihran mat., 59 s.; *Tezer-yahut-Melik Abdürrahman-ı Salis*. İst., 1297, Mihran mat., 128 s.; *ayn. esr.*, İst., (matbaa ismi ve tarihi yoktur), 128 s.; *Eşber* (manzum ve kavafi-i mukayyedeyi havi bir facia-i tarihiyedir) İst., 1297, Mihran mat., 160 s.; *ayn. esr.*, İst., 1297, (matbaa ismi yoktur), 160 s.; *Eşber* (manzum bir facia-i tarihiyedir), temsili kat'î, İst., 1341 = 1922, Mat. Amire, 167 s.; *Bir Sefilenin Hasbihali*, İst., 1303, Karabet ve Kaspar mat.; *ayn. esr.*, aynı mat., 1326; *Kahbe* (manzum ve mensur bir neşide), temsili kat'î, İst., 1343 = 1925, Yeni mat., 69 s.; *Makber*, İst., 1303, Tuzliyan mat., 117 s.; *Makber ve Ölü*, İst., 1340, Mat. Amire, 151 s.; *Makber*, İst., 1939, Kanaat kütüp., 128 s.; *Ölü*, İst., 1303, Dikran-Karabetyan mat., 20 s.; *Hacle*, İst., 1303, Tuzliyan mat., 30 s.; *Bunlar O'dur*, İst., 1303, Dikran-Karabetyan mat., 46 s.; *Divaneliklerim -yahut-Belde*, İst., 1303, Dikran-Karabetyan mat., 44 s.; *Zeyneb*, İst., 1324, İkdam mat., 205 s.; *Bâlâdan bir Ses*, İst., 1327, F. Löfler mat. (Hâmid'in elyazısından fotoğrafla), 11 s.; *İlhan*, İst., 1329, Tanin mat., 155 s.; *Liberte, Türk Yurdu* mec. (1329, IV, nr. 13 — V, nr. 10); *Vâlidem*, İst., 1329, 61 s.; *Turhan*, İst., 1332, Yeni Osmanlı mat., 154 s.; *İlham-ı Vatan*, (*Kül As.*), İst., 1334, As. Müf. kütüp., Mat. Amire, 94 s.; *Finten* (*Kül. As.*), İst., 1334, As. Müf. kütüp., Mat. Amire, 496 s.; *Tayflar Geçidi*, (*Kül. As.*), İst., 1335, As. Müf. kütüp. Mat. Amire, 114 s.; *Yadigâr-i Harp* (*Kül. As.*), İst., 1335, As. Müf. kütüp., Mat. Amire, 131 s.; *İbni Musa-yahut-Zatülcemâl* (*Kül. As.*), İst., 1335, As. Müf. kütüp., Mat. Amire, 415 s.; *Sardanapal* (*Kül. As.*), İst., 1335, As. Müf. kütüp., Mat. Amire, 170 s.; *Ruhlar*, İst., 1338, İkdam mat., 67 s.; *Garam*, İst., 1341 = 1923, Mat. Amire, 167 s.; *Yabancı Dostlar*, I, 43 s., II, 63 s., İst., 1343 = 1924, Yeni mat.; *Arzîler*, İst., 1925, Mahmut Bey mat., 69 s.; *Hâkan*, İst., 1935 Akşam mat., 98 s.

Hatıratı — *Üstad-ı Âzam Abdülhak Hâmid'in hayat ve hatıratı*, (*İkdam* gazetesi, 28 kânun II. — 26 haziran 1340, 58 tefrika); Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, I, 331 s., II, 338 s. (*Kül. As.*), İst., 1334, As. Müf. kütüp., Mat. Amire; Abdülhak Hâmid, *Eserlerimi Nasıl Yazdım* (*Resimli Ay* mec.), İst., 1928, temmuz ve ağustos nüshaları).

Bibliyografya: Şehabeddin Süleyman, *Abdülhak Hâmid, hayatı ve sanatkâr*, İstanbul, 1329; Kemal Reşid, *Abdülhak Hâmid—Süleyman Nazif*, İstanbul, 1917; Rıza Zekeriya, *Şair-i Âzam*, İstanbul, 1927; İsmail Habib, *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1340, s. 210—344; *ayn. mll., Edebî Yeniliğimiz*, İstanbul, 1938, s.154—216; Mustafa Nihat, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1934, s. 56—68, 245—265; İsmail Hikmet, *Türk Edebiyatı Tarihi*, II, 340—484, Baku, 1925; Agâh Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri* (Tanzimat Edebiyatı), İstanbul, 1933, 1934, s. 116—144, 225—282; İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul, 1932, s. 544—555; İbrahim Necmi, *Abdülhak Hâmid ve eserleri*, İstanbul, 1932; Rıza Tevfik, *Abdülhak Hâmid ve Mülâhazat-ı Felsefiyesi*, İstanbul, 1334; Hasan-Âli Yücel, *Hâmid'in Hayatı* (*Ülkü* mec., IX, nr. 51, mayıs), Ankara, 1937; Âlişan Reşit Tanural, *Hâmid, ölümünden sonra*, İstanbul, 1938; Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, İstanbul, 1334, s. 5—18; Orhan Seyfi, *Abdülhak Hâmid, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1937; Necip Fazıl Kısakürek, *Abdülhak Hâmid*, Zonguldak, 1937; Kunt Ozan, *Abdülhak Hâmid*, İstanbul, 1937; Nâzân Danişmend, *Abdülhak Hâmid'de şiir ataviz-mi* (*Türklük*, nr. 11, 1 mayıs 1939).

(Sabrî Esat Siyavuşgil.)

ABDÜLHAMİD. 'ABD AL-ḤAMİD LAHŌRÎ, iranlı müverrih, ölümü 1065 (1655). Hintürk I hükümdarı Şâh Cahân'ın vakayinamesi olan *Padşāh-Nāme*'nin müellifidir. Bu eser, her biri on senelik bir devri ihtiva etmek üzere, üç kısma ayrılmıştır. Yalnız 1037—1057 (1627—1647) senelerini ihtiva eden ilk iki kısım (*Bibliotheca İndica*'da neşrolunmuştur; bizzat 'Abd al-Ḥamîd tarafından yazılmıştır; üçüncü kısım ise, Muḥammed Vāriṣ tarafından tertip edilmiştir.

Bibliyografya: Elliot-Dowson, *The History of İndia*, VII, 3 v.dd.; Rieu, *Cat. of Pers. Mss.*, s. 260. (M. Th. Houtsma.)

ABDÜLHAMİD I. 'ABD AL-ḤAMİD I., osmanlı padişahlarından Ahmed III.'ün oğlu olup, 1725 senesinde (5 recep 1137) doğmuş ve 1774 (8 zilkade 1187) te, büyük kardeşi Mustafa III.'dan sonra, tahta geçmiştir.

Abdülhamid I. tahta çıktığı sırada, devlet buhranlı bir vaziyette idi; kardeşi zamanında başlamış olan rus harbi devam ediyor, muhtelif eyâletlerde de isyanlar zuhûr etmiş bulunuyordu. Malî muzayaka da kendini göstermişti. Yeni hükümdar, bu müşkülâtı muvaffakıyetle bertaraf edecek iktidarda bir şahsiyet olmamakla beraber, gayretten mahrum bulunmadığından, rus harbine şiddetle devam etmek kararını verdi; düşman üzerine bir galebe olsun kazanmadan, sulh yapmamağa azmetti. Bu sebeple, kendi dahilî karışıklığından dolayı harbe nihayet vermeğe mütemayil bulunan Rusya'nın teklifi nazara alınmıyarak (Ahmed Resmî, *Ḫulāṣat al-I'tibār*, s. 88 v.d.), Hırsova zaptedilip, Eflâk ve Boğdan'a girmek hazırlığında bulunuldu. Aldıkları takviye kıt'aları ile ilerliyen ruslara karşı yeni kuvvetler gönderildi. Fakat bu kuvvetler Kozluca'da düşmana mağlûp olunca, serdar Muhsin-zade Mehmed Paşa'nın karargâhı olan Şumnu'ya kaçıp, büyük bir pe-

rişanlığa sebebiyet verdiler. Muhsin-zade 'nin maiyetinde ancak on iki bin kişi kalıp, mütebakisi dağılıverdi. Bu vaziyet karşısında rus başkumandanı mareşal Romantsov 'un sulh şartlarını kabulden başka çare kalmadı. Türk murahhasları Ahmed Resmî ve İbrahim Münib Efendiler ile rus murahhası prens Repnin arasında, Küçük Kaynarca kasabasında, 21 temmuz 1774 te sulh muahedenamesi imza olundu. Bu ağır muahedenin başlıca hükümlerine göre, Kırım, Kuban, Bucak, yalnız mezhep işlerinde hilâfet makamına bağlı kalmak üzere, müstakil oluyor, Yenikale, Kerç, Azak, Kılburun—Kırım hükûmetinin re'yine muallâk olarak—büyük ve küçük Kabartay Rusya 'ya geçiyordu. Eflâk, Boğdan ile Cezayir-i Bahr-i Sefid 'den bazıları gibi, harp esnasında ruslar tarafından işgal edilen yerler Osmanlı devletine iade edilecekti. Maddelerinden birinin rusların türk topraklarındaki ortodokslar üzerinde bir nevi himaye hakkı iddia etmesine yol açacak bir şekilde yazılmış olması, Kaynarca muahedesinin ağırlığını arttırmıştır. Sulhü müteakip Avusturya, Osmanlı devletinin zâfından istifade ile, Boğdan beyliğinden dokuz kazalık bir sahayı (Bukovina) işgal eyledi. Bitkin bir halde bulunan devlet, hiç bir taraftan yardım ümit edemediğinden, 1775 te bu toprakları da terk mecburiyetinde kaldı. Saltanatının bidayetinde ancak böyle mühlik bir vaziyeti kabul ile sulhü temin edebilen Abdülhamid I. harp esnasında çıkmış isyanları bastırmak, askerî teşkilâtı ıslah etmek ve yenilerini vücuda getirmek gibi mecburiyetler karşısında idi. İsyan bastırmak hususunda kapudan-ı derya Cezayirli Hasan Paşa 'nın ve ıslahat işlerinde de sadrazamlardan Halil Hamid Paşa 'nın himmetleri görülmüştür. Suriye 'de, muharebenin tevlit ettiği karışıklıktan istifade ile, büyük bir nufuz kazanan Tahir Ömer, harp esnasında rus amirali ile münasebete girişerek, bir gaile çıkarmıştı. Cezayirli Hasan Paşa, Cezzar Ahmed Paşa 'nın da yardımı ile, Suriye 'yi yatıştırmağa memur edilip, 1775 senesinde Akkâ 'yı muhasara ederek, Tahir Ömer 'i te'dibe muvaffak oldu. Mısır 'da isyan ve gaile çıkarmak teşebbüsünde bulunan kölemenleri tedip eden ve adeta Mısır 'ı devlete yeniden kazandıran yine Hasan Paşa 'dır (Cevdet, *Târîh*, IV, 324). Yine harp sırasında karışmış bulunan Mora 'yı kanlı muharebelerle yatıştıran da odur.

Abdülhamid I. zamanında levendler, bahriye işlerinin bozulmasından istifade ederek, Anadolu vilâyetlerindeki halkı ızrara ve, celâliler gibi, ortalığı kasıp kavurmağa başlamışlardı. Bunun üzerine, 1776 senesinde levend teşkilâtı ilga edildi. Her tarafa gönderilen emirler mucibince, büyük bir kısmı imha edilen levendlerin kaçabilenleri Akkâ 'da Cezzar Ahmed Paşa 'ya iltica eylemişlerdir.

Abdülhamid I. devrini ayırt ettiren hususiyetlerin başında, muhtelif sahalarda teşebbüs olunan ıslâhat gelir. Bilhassa Halil Hamid Paşa 'nın gayretle takip ettiği bu ıslâhat, en ziyade askerî sahada görülmüştür. Ergeç Rusya ile yine bir çarpışma olacağı tahmin edildiğinden, Rumeli 'deki kaleler ile Kafkas sahilleri tahkim edildikten başka, sür'at topçuları çoğaltılmış; topçu, lağımcı ve kumbaracıların ıslâhı için, Fransa 'dan mutahassıslar celbedilmiştir. Padişah talimlerde bizzat hazır bulunur ve askeri teşvikten geri kalmazdı. *Mühendishane-i berri-i humayun* 'un açılması Abdülhamid I. saltanatının Halil Hamid Paşa sadaretine tesadüf eder. Bu devirde, tımarlı sipahisinin techizatını tanzim için bir nizamname yapılmışsa da, herşeyden mühim olan yeniçeri ocağı 'nın ıslahı cihetine gidilememişti. Çünkü bu ocakta ölenlerin ülûfesini almağa alışık olanlar, bütün ıslâhata olanca kuvvetleri ile, mâni olmağa çalışıyorlardı.

Abdülhamid I. devrinin hayırlı işlerinden olmak üzere, yerli malı istimalinin mecburî tutulmasını ve metrûk bir halde bulunan İbrahim Müteferrika matbaasının ihyasını da zikretmek icabeder (Cevdet, *Târîh*, III, 120). Halil Hamid Paşa, tasavvur ettiği geniş mikyasta askerî ıslâhatı yapmak için, yaşlı hükümdarı tahtından indirmek ve yerine veliaht Selim 'i çıkarmak üzere tertibat aldığından, evvelâ azil ve nefi, sonra da idam edilmiştir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Halil Hamid Paşa*, *Türkiyat* mec., V). Osmanlı devleti ile İran arasında zuhur eden harp de (1775) Abdülhamid I. zamanının mühim vak'aları meyanındadır. Nadir Şah 'ın vefatından sonra İran 'daki karışıklık neticesinde, Zend Kerim Han tegallüp etmiş ve hudut civarındaki bazı aşiretlerin mücadelesinden istifade ederek, Irak 'a hâkimiyet sevdasına düşmüştü. Bu sebepten Musul taraflarına asker sevketti gibi, kardeşi Sadık Han vasıtası ile de Basra 'yı muhasara ettirmişti. Bâbıâli o sırada Bagdad 'a hâkim bulunan kölemen ocağını kaldırmak fikrine kapıldığından, lüzumlu tedbirler ittihaz edememişti. Bundan dolayı Basra sukut etti ve müdafii Süleyman Ağa da İran 'a götürüldü. Fakat Kerim Han 'ın vefatında yerine geçen Zeki Han, Süleyman Ağa 'yı Basra 'ya iade etti. Bilâhare Süleyman Ağa 'ya Basra ve Bagdad valiliği tevcih olunmuş ve İran gailesi sona ermiştir.

Küçük Kaynarca muahedesi ile Osmanlı ve Rusya devletleri beyninde hakikî bir sulh temin olunamamış ve bir nevi mütareke hali hasıl olmuştu. Ne Bâbıâli Kırım 'ı eski vaziyetine iade arzusundan vazgeçiyor, ne de ruslar elde ettikleri muvaffakiyet ile iktifa edecek gibi görünüyorlardı. Muahededen sonra Kırım 'ın istiklâli şekilden ibaret kalmıştı. İlk hanların Bâbıâli ile eski rabıtanın muhafazasına tarafdar olmasına karşı, ruslar asker sevkedip, kendi tarafdarlarından Şahin Giray 'ı han seçtirmişlerdir. Bu suretle yeniden alevlenen ve harp tehlikesi doğuran ihtilâf, yeni müzakerelere yol açmış ve nihayet Fransa 'nın tavassutu ile Haliç 'te, Aynalıkavak kasrında, bir anlaşma imzalanmıştır (10 mart 1779). Kaynarca muahedesinin bazı maddelerine tealluk eden bu anlaşma, Aynalıkavak Tenkihnamesi namı ile marufdur. Tenkihname mucibince Kırım müstakil kalacak, ruslar bu memleketten askerlerini çekecek ve Bâbıâli de Şahin Giray 'ın hanlığını tasdik edecekti. Kafkaslardan cenuba kadar rus nufuzunun fevkalâde artmasında Osmanlı devleti için büyük bir tehlike gören Abdülhamid I. ve ricali Kafkasya 'nın bazı kavimlerini türk nufuzu altına almağı düşündüler. Soğucak ve Anapa 'yı imardan maada, çerkez kabîlelerinin teshir ve temdini için faaliyete başladılar. Bu hususta Soğucak muhafızlığına tayin olunan Ali Paşa pek çok gayret sarfetmiştir (Cevdet, *Târîh*, III, 172 v. d.). Ruslara gelince, onlar da Tiflis hanı Heraklius 'u (türk tarihlerinde Ereğli Han namı ile maruftur) elde etmiş ve Bâbıâli de buna karşılık dağıstanlıları celbe uğraşmıştı. Dağıstanlılar ile Heraklius arasında başlıyan şiddetli mücadele, esasen, Şahin Giray meselesinden dolayı, ihtilâf halinde bulunan iki devletin münasebatını daha ziyade bozmakta idi.

Filvâki Rusya tarafdarı şuursuz Şahin Giray aleyhine Kırım 'da isyan başgösterince, derhal mareşal Potemkin bu memlekete asker sevketti ve, binlerce müslüman öldürdükten sonra, Şahin Giray 'ı yerine iade edip çekildi. Daha sonra yeni bir bahane ile tekrar Kırım 'a girerek, ülkenin Rusya 'ya ilhakını ilân eyledi (1784). Askerin intizamdan mahrumiyetini ve harp hazırlığının kifayetsizliğini bilen Abdülhamid I. sulhü bozmak istemedi; Türkiye-Rusya münasebatı birkaç sene gergin ve mütereddit devam etti. Padişahın son senelerinde, sadarete Koca Yusuf Paşa 'nın geçmesi ile, iş değişti. Yeni vezir-i âzâm Rusya ile harbi elzem görüyor; İngiltere ve Prusya elçileri de Bâbıâli 'yi ruslar aleyhine tahrik ediyorlardı. Katerina II. 1781 den beri Avusturya ile müttefikti; Osmanlı devletinin taksimine mütedair imparator Josef II. ile bir proje hazırlamıştı. „Rum projesi" adı verilen bu projenin esasları hakkında İngiltere ve Prusya Osmanlı devletini tenvire çalışıyorlardı (Lavisse ve Rambaud, *Hist. Générale*, VIII, 308 v.d.). Nihayet çariçenin nümayişkâr bir surette Kırım 'ı ziyaret edip Avusturya imparatoru ile mülâkat etmesine Bâbıâli artık tahammül edemedi. Rus elçisi davet olunarak, Kırım 'ın iadesi talep olunduktan sonra, sefirin müsait cevap vermemesi üzerine, Rusya 'ya harp ilân olundu (1787). Sulhperverliğine rağmen, Abdülhamid I. de emr-i vâkii kabul ıstırarında kaldı (Cevdet, *Târîh*, IV, 26).

Bu 1786 — 1792 harbinin ilk taarruzunu yapan türklerdir. Özi (Oçakov) muhafızı, Kılburun 'u zaptetmek için, bir miktar kuvvetle hücum etmiş, fakat general Suvarov tarafından bu taarruz kanlı bir şekilde defedilmişti. Biraz sonra ruslar Özi kalesini kuşattılar; avusturyalılar da, harp ilân etmeden, Belgrad 'a ve Sırbistan 'a bir taarruz teşebbüsünde bulundularsa da, bir netice elde edemediler. Abdülhamid I. yalnız ruslarla bile muharebeden çekinirken, bu defa iki düşman ile karşılaşıyordu. Gerçi İsveç de Rusya 'ya harp açtı ise de, bundan Bâbıâlî lehine mühim bir netice hasıl olmadı.

Osmanlı ordusunun serdarı, sadrazam Koca Yusuf Paşa, evvelâ avusturyalılar ile çarpışmayı münasip gördü. Josef II. 'in tecavüzleri akîm bırakıldıktan sonra, hududu aşarak, düşmanı kendi topraklarında ağır hezimetlere uğrattı. Banat havalisini çiğnedi. İmparatorun karargâhı fena halde paniğe tutularak, Josef II. güçlükle Viyana 'ya kaçabildi. Lâkin rus cephesinde muharebe lehte cereyan etmiyordu. Özi kalesini kurtarmak için sarfedilen gayret semere vermemekte idi. Yardıma gönderilen ince donanma mağlup olmuş, Cezayirli Hasan Paşa 'nın asıl donanması düşman gemileri üzerine galebe kazanmakla beraber, bu zafer Özi 'yi kurtarmak hususunda işe yaramamıştı.

Bu vak'alar sırasında Abdülhamid 'in sıhhati bozuldu. Bitkin bir halde bulunan hükümdar, Özi 'nin sukutunu bildiren sadrazam kaimesini okurken, nüzûl isabet ederek, vefat etti (28 mart 1789 = 11 recep 1203).

Abdülhamid I. Osmanlı hükümdarları arasında, muvaffakiyetsizliklerine rağmen, iyi niyet ve gayreti ile tanımıştır. Veliahtlığinde hayatının büyük bir kısmı sarayda kapalı geçmişti. Kendisinden fazla bir ihata ve faaliyet beklenemezdi. Bununla beraber devlet işleri ile yakından alâkadar olur, her mesele hakkında fikirlerini yazarak, vezirlerine bildirirdi. Bütün saltanatında liyakatli sadrazam intihabına uğraşmış ve onlara selâhiyet vererek, lüzumlu ıslâhatın icrasını temin etmek istemişti. Sadrazamlarının en liyakatlisi Halil Hamid Paşa 'dır [b. bk.]. Üzerinde ziyade nufuz sahibi olanlar Cezayirli Hasan Paşa [b. bk.], Kara Vezir Mehmed Paşa ve kendi kızı Dürr-i Şehvar

Hanım'ın zevci Nazif Efendi'dir. Abdülhamid I., saf bir zat olduğundan, yapılan ilkaata kapılarak, bazı fenalıklara da âlet olmuştu. Çok dindardı; ahaliye karşı şefkati vardı, halk arasında kerameti bile şâyi idi. Müteaddit evlâdından uzun yaşıyanlar azdır. İçlerinden Mustafa ile Mahmud tahta çıkmışlardır.

Abdülhamid I.'in bazı hayratı da vardır: Beylerbeyi'nde valdesi Rabia Sultan namına bir cami ve mektep, Emirgân'da, zevcelerinden Hümaşah Sultan ile oğlu Mehmed için, keza bir cami ile çeşme, Bahçekapısı'nda bir imaret, sebil, kütüphane ve türbe ve Medine'de bir medrese yaptırmıştır. Abdülhamid I., şimdi yerinde dördüncü vakıf hanı bulunan, imaretinin karşısındaki türbede gömülüdür.

Bibliyografya: Vaṣif, *Maḥāsin al-Asār ve Ḥaḳā'iḳ al-Aḫbār*, II, 278—315 (İstanbul, 1219); Aṣım, *Tārīḫ*, I, 2—10, II,—IV, (İstanbul); Cevdet, *Tārīḫ*, *tür. yer.* (İstanbul, 1309); Mustafa Paşa, *Natā'ic al-Vaḳu-'āt*, III, 54—70, IV, 4—21 (2. tab. İst., 1327); *Mükâleme Mazbatası*, I, 2 v.d. (İst., 1270); Zaim Zade Mehmed Sadık, *Vak'a-i Ḥamîdîya* (İst., 1289); Ahmed Resmî, *Ḥulāṣat al-I'tibār* (*Kütüp. Ebüzziya*, 1307); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Halil Hamid Paşa* (*Türkiyat* mec. V, 1936); ayn. mll., *Selim III. veliahd iken, Fransa kralı Louis XVI. ile muhabereleri* (*Belleten*, II, sayı 5—6 Ankara 1938); *Arşiv Kılavuzu*, 1. fas. (İst., 1938); Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'Oṣmānî*, 1308, bk. mad.; Şemseddin Sami, *Ḳāmūs al-A'lām*, bk. mad., (İst., 1306—1316); Salaberry, *Hist. de l'Emp. Ottoman* IV. 67—122 (Paris, 1813); Alix, *Precis de l'hist. de l'Emp. Ottoman*, II, 468—591 (Paris, 1822—1824); Hammer, *Hist. de l'Emp. Ottoman*, XVI, 372—400 (Paris, 1835—1841); Lavallée, *Histoire de la Turquie*, II, 227—241; (Paris, 1859); De la Jonquière, *Hist. de l'Emp. Ottoman*, I, 314—318 (Paris, 1914); Lavisse ve Rambaud, *Histoire Générale*, VII, 5011—543, VIII, 308—326 (Paris); Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, III, *tür. yer.*, (Amsterdam, 1785); G. Noradounghiyan, *Actes internationales de l'Emp. Ottoman*, IV (Paris, 1897—1903); J. W. Zinkeisen *Gesch. d. osmanischen Reiches in Europa*, V — VII (Gotha, 1857—1859); N. Iorga, *Gesch. des osman. Reiches* (1908—1913).

(M. CAVİD BAYSUN.)

ABDÜLHAMİD II. 'ABD AL-ḤAMİD B. 'ABD AL-MACİD, Osmanlı padişahlarından Abdülmecid'in oğludur; 21 eylül 1842 (16 şaban 1258) de doğmuştur. Büyük kardeşi Murad V.'ın hal'i üzerine, Osmanlı tahtına çıkmıştır (31 ağustos 1876 = 10 şaban 1293). Kuvvetli bir tahsili olmayan, fakat zeki ve bilhassa hakikî seciyesini ve düşüncelerini gizlemekte pek mahir olan Abdülhamid, zamanın temayül ve cereyanlarını kollamaktaki kabiliyetine rağmen, şehzadeliğinde devlet adamlarının bir çoğuna itimad telkin edememişti. Murad V.'ın cinnet alâmetleri göstermesi üzerine, kendisine müracaat mecburiyeti hasıl olmuş ve Abdülaziz'in son zamanları ile Murad V. devrinde tanınmış nufuz sahibi devlet adamları arasında meşrutiyetin ilânına tarafdar zümrenin başında bulunan ve, vükelâ heyeti kararına binaen, kendisi ile görüşmeğe memur edilen Midhat Paşa'ya karşı, meşrutiyet tarafdarı görünerek, teminat vermesi üzerine, sultan Murad'ın hal'i hususundaki tereddüt bertaraf olmuş ve tahta davet edilmişti.

Abdülhamid II. saltanatının ilk zamanları pek buhranlı geçmiştir. Filhakika Abdülaziz'in son zamanlarında başlayan Hersek, Bosna ve Bulgaristan isyanlarına ilâve olarak, Murad V. zamanında harp ilân etmiş olan Sırbistan ve Karadağ'a karşı muhasamat devam etmekte idi. Türk ordusu tarafından Sırbistan'a karşı mühim muvaffakiyetler elde edildiği halde, şark meselesinin yeniden tetkiki için, İstanbul'da bir konferans toplanması hakkında İngiltere'nin teklifini ve sırplarla hemen mütareke yapılmasına ait Rusya'nın ultimatumunu kabul zarureti de hasıl olmuştur. Bu haricî âmillerin tazyiki ile Abdülhamid, kanaati itibariyle mutlakiyete ve keyfî idareye bağlılığı, çalışkanlığı, tecessüsü ve her işe müdahaleye temayülü cihetiyle de devlet işlerini bizzat ele almağı düşündüğü halde, evvelce bir kanun-ı esasî kabulü için istemiyerek verdiği vaadi yerine getirmekten istinkâf edememiş ve İstanbul konferansı açılırken kanun-ı esasî de ilân olunmuştur (23 kânun I. 1876).

Abdülhamid, cülûsunu müteakip, Balkan milletlerini himaye siyaseti ile nufuzunu artırmak isteyen Rusya'nın harp tehdidine karşı sarih ve kuvvetli bir muzaharet bulamıyan osmanlı imparatorluğunun, kendi kuvvetine dayanarak, hukukunu ve hudutlarını kolaylıkla müdafaa edemiyeceğini anlamıştı. Halbuki bilâhare mutlakhâkim vaziyetine geçtiği zaman, haricî siyasette gösterdiği ihtiyatkârlık ve uysallığın tam aksine olarak, Midhat Paşa'nın devletin haysiyet ve istiklâlini azimkârane müdafaa gayreti ile gösterdiği mukavemete muhalefet etmemiştir. Böyle olduğu halde, yüksek hükûmet ricalinden mürekkep fevkalâde bir meclis, konferansa iştirâk eden devletlerce hazırlanıp tevdi edilen şartları reddederek, konferans dağılınca Midhat Paşa'yı sadaretten azil ile, kanun-ı esasîye evvelce koydurmuş olduğu bir maddeye dayanarak, hudut haricine çıkarmıştır. Bununla beraber Abdülhamid kanun-ı esasîye karşı açık bir vaziyet almıyarak meb'us seçimini yaptırmış, meb'usan meclisinini açmış, ve bu sırada Rusya'nın harp ilân etmesine mâni olmak için, İngiltere'nin daveti ile Londra'da toplanan konferansın bildirilen mukarreratını meclise tevdi eylemiştir. Bu mukarreratın ve Rusya tekliflerinin reddi üzerine, rusların ilân ettiği ve müttefik olarak romanyalıların da iştirâk eylediği, bulgarlar ile karadağlıların ve sırpların da karıştığı bu harpte türk ordusu, gerek Balkan'da gerek Anadolu'nun şarkında, mevziî muvaffakiyetler elde etmek ve parlak kahramanlıklar (bk. GAZİ OSMAN PAŞA, PLEVNE, GAZİ MUHTAR PAŞA) göstermekle beraber, malî muzayaka, cepheler gerisinde yolların kifayetsizliği, iaşe ve levazım işlerinin bozukluğu, yetişmiş zabit noksanı, kumandanların anlaşamaması ve bilhassa askerî hareketlerin saraydan idaresine kalkışılması yüzünden, mağlûbiyet gecikmemiş ve rus ordusu Tuna'yı geçip, muhtelif muharebe ve muhasaralardan sonra, İstanbul önlerine gelmeğe muvaffak olmuştur. Ric'at eden askerin ve hicret eden ahalinin yürekler acısı perişanlığı son dereceyi bulurken, Abdülhamid de bir taraftan rus çarına müracaatla sulh istiyor, diğer taraftan şimdiye kadar pek uysal davranmamış bulunan meb'usan meclisini, bir daha açılmamak üzere, kapatıyordu (şubat 1878). Bu suretle Abdülhamid, bütün bu felâketlerin mes'uliyetini meclise yükliyerek, hem meşrutiyet rejimini kendince mahkûm ediyor, hem de mutlak ve keyfî bir hükûmet şekline avdet emelini tahakkuk ettirmiş oluyordu. Bundan sonra Abdülhamid'in memleketin gerek dahilî, gerek haricî siyasetinde büyük bir rol oynadığı görülür. Rusların teklif ettikleri sulh mukaddimatını kabul ile bir mütareke yapan Abdülhamid hükûmeti, ingiliz donanmasının Marmara'ya girmesine rağmen, karargâhlarını Ayastafanos (Yeşilköy)'a nakletmiş olan ruslarla Ayastafanos muahedesini akd ile, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'ya bazı arazi terkederek, tam istiklâl tanımış, Tuna'dan Ege denizine kadar uzanan ve Makedonya'yı da ihtiva eden bir Bulgaristan teşkiline, Balkan yarımadasının şarkında ve garbında kalan Osmanlı arazisinin iki parçası arasında irtibat kalmamasına, Bosna-Hersek muhtariyetine, Girit adasına ve ermenilerle meskûn vilâyetlere imtiyazlar verilmesine, Anadolu'da Ardahan, Kars, Batum ve Beyazıt havalisinin Rusya'ya terkine ve ayrıca harp tazminatı verilmesine rıza göstermiştir (3 mart 1878). Fakat İngiltere'nin bu muahedeye itirazı, Avusturya'nın iştirâki ve Almanya'nın da bir nevi tavassutu üzerine, Paris muahedesini ihlâl ve tâdil eden bu muahede şartlarının yeniden tetkikine ve bunun için de Berlin'de bir kongre toplanmasına karar verildi. Almanya başvekili Bismarck'ın reisliği altında toplanan bu kongreye Rus ve Osmanlı murahhaslarından başka İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya murahhasları da iştirâk etti ve Ayastafanos muahedesinin başlıca maddeleri muhafaza edilmekle beraber, Ege denizine kadar inecek bir Bulgaristan teşkilinden vazgeçildi, ıslâhat yapılmak şartiyle Makedonya ile garbî Trakya Osmanlı devletine iade edildi, Balkan dağlarının cenubunda, hıristiyan bir vali ile idare edilmek üzere, mümtaz bir Şarkî Rumeli vilayeti teşkil olundu ve bu suretle Osmanlı devletine bırakılan arazinin irtibatsız iki parça haline düşmemesi temin edilmiş oldu. Mamafih Romanya, Sırbistan, Karadağ istiklâlleri kabul edilmekle beraber, bu hükûmetlerden her birine bir parça da arazi verildi. Rusya'ya gelince, o da Besarabya, ile Tuna ağızlarını, Anadolu'da, Beyazıt'tan vazgeçerek, Batum, Kars ve Ardahan'ı aldı.

Berlin muahedesi (13 temmuz 1878) ile Rusya'nın ve balkanlı müttefiklerinin kazançları tahdit edilmiş, buna karşı Ayastafanos muahedesine itiraz eden devletlerle bazı bitaraflara tâvizler verilmiştir. Bu meyanda Avusturya, Bosna-Hersek'in, muvakkat kaydiyle, işgali hakkını; Yunanistan da, Tesalya'nın büyükçe bir kısmını; hattâ İran bile, hudutta bir kısım araziyi elde etmiştir. Bunlardan başka muahedede ermenilerle meskûn vilâyetlerde ıslâhat ve Girit adasının imtiyazlarının tevsii gibi hükümler de mevcuttur. İngiltere'ye gelince, o da, Berlin kongresinin müzakereye başlamasından bir kaç gün evvel, Osmanlı hükûmetine, Kıbrıs adasının işgaline müsaade edilmek şartı ile, tedafüî bir ittifak muahedesi imza ettirmeğe muvaffak olmuş; yalnız Berlin muahedesinin aktinden önce imza edilen bir zeyil ile, Rusya'nın Batum, Kars ve Ardahan'ı iadesi halinde, Kıbrıs'ın da iadesini teahhüt eylemiştir.

Osmanlı imparatorluğunun yeni bir taksimini tazammun eden ve bazı mıntakalarda da yeni müdahale vesileleri hazırlayan Ayastafanos ve Berlin muahedelerinden sonra, Abdülhamid, harice karşı büsbütün ihtiyatlı ve uysal bir siyaset takibine başlamasına mukabil, dahilde nufuz, hakimiyet ve istibdadını arttıracak tetbirlere başvurmuştur. Filhakika bu muahedelerin imzasından bir müddet sonra, Abdülaziz'in intihar etmeyip katledildiği ileri sürülerek, Yıldız'da bir hususî mahkeme teşkil edilmiş ve vaktiyle Abdülaziz'in muhafazasında istihdam edilen bazı kimseler kâtil olarak, Midhat Paşa ile damatlardan ikisi de bu katlin mürettibi

sıfatı ile, muhakeme altına alınmışlar ve hademenin, tazyık ve işkence neticesi olduğu ileri sürülen, bazı itiraflarına karşı kendisini pek iyi müdafaa etmiş ve aleyhine ciddî hiç bir delil bulunmamış olan Midhat Paşa ile beraber idama mahkûm edilmişler, fakat bu cezanın tatbikından çekinilerek, Taif'e sürülmüşlerdir. Elîm bir mahpes hayatından sonra, Midhat Paşa fecî bir tarzda öldürülmüş ve bu suretle meşrutiyetin ilânında en büyük rolü oynamış olan şahsiyet, halk nazarında evvelâ cinayetle lekelenmek istenmiş, müteakiben ortadan kaldırılmıştır (1883).

Bu sıralarda haricî felâket ve emrivâkiler birbirini takip etmiş, fakat Abdülhamid hükûmeti, faâl bir vaziyet almaktan ictinap ile, tesirsiz ve takipsiz protestolarla iktifa etmiştir. Fransızlar Tunus'u (1881) ingilizler Mısır'ı (1882), bir müddet sonra da Bulgaristan şarkî Rumeli vilâyatini işgal etmiştir (1885). Abdülhamid, bütün bu emrivâkileri kabul etmekle beraber, Girit hıristiyanlarının çıkardıkları bir isyana yardımından dolayı, Yunanistan'a harp ilân etti. Fakat, harbin kazanılmasına rağmen, Avrupa devletlerinin tavassut ve müdahalesi statükonun değişmesine mâni olmuş iken (1897), yine bu devletler Girid'i kendi kuvvetleri ile işgal etmişler ve adanın muhtariyetini kabul ettirmişlerdir.

Osmanlı-Rus harbinden ve meb'usan meclisinin dağıtılmasından sonra, Abdülhamid, Ali Suavi vak'asına rağmen, milleti birdenbire tazyık cihetine gitmiyerek, matbuat ve tedrisat sahasında bir müddet müsamahakâr davranmıştır. Fakat siyasî muvaffakiyetsizliklerin devamı ve bilhassa hürriyet cereyanının gittikçe kuvvetlenir ve yüksek mekteplere yayılır görünmesi, kendisini hal'olunma endişesine düşürmeğe başlamıştır. Filhakika Abdülaziz devrinde başlamış olan Yeni Osmanlılar (*Jeunes Turcs*) hareketinin devamı olmak üzere, Askerî Tıbbiye talebesinden İshak Sükûtî, İbrahim Temo ve Hüseyin-Zade Ali ile arkadaşlarının „İttihat ve Terakki" adı ile bir cemiyet teşkil etmeleri (1889), Abdülhamid'in dikkatini mekteplere ve matbuat ile neşriyata çekmiş ve bunlara gittikçe şiddetlenen bir mürakaba, takip ve takyit sistemi tatbik olunmağa başlanmıştır. Biraz sonra genç muhalif ve münevverlerin Avrupa'ya kaçmağa başlaması da, gittikçe genişleyen bir hafiye teşkilâtı kurulmasına sebep oldu. Mektep programları ve kitapları ile umumiyetle matbuat ve neşriyata tatbik edilen sansür sistemi fikrî ufku daraltıp karartmağa çalışırken, hafiye teşkilâtı da, hürriyet cazibesine kapılmış münevver insanları, mahpes ve sürgüne göndermek suretiyle, tecride gayret eder oldu. Fakat bu kara istibdat rejimine rağmen, Avrupa'ya kaçanların neşriyatı, memleket dahilinde bulunanların da muhtelif namlarla cemiyetler teşkil etmeleri devam etti. Avrupa'da bulunan muhalifler, *Meşveret* gazetesini neşreden İttihad ve Terakki ve *Terakki* gazetesini çıkaran Teşebbüs-i şahsî, Meşrutiyet ve Adem-i merkeziyet cemiyetleri olmak üzere, iki gurup teşkil ediyorlardı. Bunlardan başka muhtelif namlar alan ve ayrılık gayeleri güden ermeni teşekkülleri de mevcuttu.

Yıldız tepesindeki sarayında, türkün gayrı unsurlardan vücuda getirdiği alayların muhafazası altında yaşayan Abdülhamid, bir muhalefetin teşekkülüne mani tedbirlere baş vururken, memleketin vüs'ati ve devrinin uzunluğu ile mütenasip olmamakla beraber, yurdun bir dereceye kadar imarını ve maarifin neşrini temin edecek bazı tedbir ve te'sislere de müracaatten halî kalmamıştır. Devletin zayıf bütçesinin müsaadesi ve bazı valilerin şahsî gayretleri nisbetinde bir takım yollar, köprüler, mektep binaları, ecnebi sermayesi ile de Rumeli ve Anadolu'da, kısmen kilometre te'minatı ile ve kısmen de te'minatsız olarak, demiryolları inşa edilmiştir. Diğer taraftan, saltanat merkezinin ve padişahın nufuzunu artıracak münevver memurlar yetiştirmek üzere, Mekteb-i Mülkiye kurulmuş, Hukuk mektebi, Hendese-i Mülkiye mektebi tesis olunmuş ve Darülfünun yeniden açılmıştır. Rüştiye ve idadî teşkilâtı da, sıbyan mekteplerinin fevkinde, ilk ve orta tahsilin kuvvetlenmesine yardım etmiştir. Abdülhamid zamanında bunlardan başka, Avrupa kanunlarından alınan bir takım kanunlar da neşir ve tatbik olunmuştur.

Abdülhamid, gerek dahilde nufuzunu te'yit etmek, gerek haricî siyasette bir mesned olarak kullanmak için, halife unvanına hususî bir ehemmiyet atfetmiştir. Bu sıfatla, dahilde ve hariçte nufuzunu artırmak maksadı ile, Hicaz hattını inşaya kalkmış ve topladığı ianelerle bu teşebbüste, müşkülâtla da olsa, kısmen muvaffak olmuştur. Abdülhamid, haricî siyasette daima passif vaziyette kalmakla beraber, komşularının tecavüz siyaseti, İngiltere ile Fransa'nın da devamlı bir müzaharetten müçtenip davranmaları ve bazan yeni emrivâkiler yapmaktan çekinmemeleri dolayısiyle, Avrupa'da gittikçe ehemmiyet ve nufuzu artan ve iktısadî inkişafı dolayısiyle, yeni mahreçler arayan Almanya'ya temayül lüzumunu his etmiş ve Almanya da, Avrupa'da yeni siyasî kombinezonlara iştirakte kendisini takyit etmeksizin, bu temayülden istifadeyi düşünerek, Abdülhamid'e karşı bir dostluk çehresi göstermekle bazı imtiyazlar ve bilhassa beynelmilel bir çok menfaat çarpışmalarına yol açan Bagdad hattı imtiyazını elde etmiştir. Fakat bu imtiyaz müzakereleri Rusya'yı da demiryolu işlerinde yeni isteklere sevketmiş ve bu devlet, Karadeniz mıntakasında demiryolu inşası için, rüçhan hakkını almıştır.

Abdülhamid, seleflerinin israfları neticesinde çekilen malî muzayakanın verdiği neticeleri bildiği cihetle, bu hususta bir dereceye kadar ihtiyat ve tasarrufa riayet etmekle beraber, malî muzayakanın önünü almağa muvaffak olmamış; selefleri derecesinde değilse bile, yine haricî istikraz yoluna gitmiştir. Osmanlı borçları alacaklılarını zarardan korumak meselesi Berlin kongresinde de konuşulmuş ve bu suretle açılan müzakereler bir müddet sonra neticelendirilerek, muharrem 1882 kararnamesi ile, *düyun-u umumiye* idaresi kurulmuştur. Ecnebi ve türk alacaklı vekillerinden mürekkep bir idare meclisinin yürüteceği bu idareye pul, müskirat, tuz, ipek, balık ve av resimleri ile bazı mümtaz eyâletler vergilerini doğrudan doğruya cibayet ve borca yatırma salâhiyeti verilmiştir. Bu idare, yabancı alacaklılara verdiği emniyet dolayısiyle, yeni istikrazlar yapılmasına imkân vermekle beraber, devletin hakimiyeti üzerinde bir nevi vesayet tesis etmiştir. Diğer taraftan padişahın mürakabesiz ve bütçesiz idaresi dahilde hükûmetin kredisini daima baltalamıştır. Filiyatta da hükûmet tediyeleri intizamsızdı. Memurlara, gayr-ı muayyen olarak, senede ancak altı-yedi aylık verilebiliyordu.

İşte bir taraftan malî muzayaka ve her türlü hürriyetlerin tahdit ve takyidi, devletin harice karşı şeref ve haysiyetini korumak kudretinde bulunmaması ve zaman zaman dahilî isyanların tekerrürü, yeni yeni muhtariyet ve istiklâl taleplerinde bulunan millî ihtiraslara gem vurulamaması ve büyük devletlerin fırsat buldukça, emrivâkiler ihdası ile, memleketin birer parçasını koparmalarına veya devletin büsbütün parçalanmasına yol açacak haklar ihdasına sed çekilmemesi, gittikçe halk tabakalarında memnuniyetsizlik uyandırıyor ve gizli bir muhalefetin teşekkülüne sebep oluyordu. Abdülaziz devrinde başlıyan Yeni Osmanlılar ve Abdülhamid devrinde Genç Türkler hareketlerine ait hatıralar, şöhret kazanmış vatanperverlerin yazıları ve menkibeleri yüksek mekteplerin talebesi arasında yeni kaynaşmalara sebep oluyor, meşrutiyet fikri yeniden canlanıyor, takibe uğrayıp kaçanların Mısır'da ve Avrupa'daki neşriyatı da tesirden halî kalmıyordu. Avrupa'da bulunan muhalifler, muhalefet ve meşrutiyet esasında mutabık olmakla beraber, tatbikat hususunda ayni fikirde bulunmuyorlardı. Bundan dolayı hariçtekilerden ziyade dahildeki hürriyetperverler [bk. İTTİHAD VE TERAKKİ.] ve bilhassa Makedonya'daki çetecilik dolayısı ile toplanmış bulunan asker kıt'alarının başındaki münevver zabitler kanun-ı esasînin iadesinde esaslı rol oynamıştır. Nihayet komşu büyük devletlerin yeni müdahalelere hazırlanmaları inkılâp hareketini tacil etmiş ve Abdülhamid kanun-ı esasînin yeniden tatbikini kabule mecbur olmuştur (23 temmuz 1908).

Meşrutiyetin ilânı, birçok kimselerin tahmin ettiği gibi, memlekete serî bir salâh getirmedi. Çok geçmeden Bulgaristan tam istiklâlini ilân ettiği gibi, Avusturya-Macaristan da Bosna-Hersek'in ilhakını bildirdi. Bu meselelerin tasfiyesine mecburiyet hasıl oldu. Dahilî vaziyete gelince, her türlü hürriyetin ve bilhassa matbuat hürriyetinin kanun çerçevesi dışına taşması, cemiyetin, din, milliyet, kültür ve duygu bakımından, hiç mütecanis olmayan unsurları arasında ihtirasın büsbütün körüklediği bir mücadele doğurdu. Muhafazakâr ve cahil unsurlar arasında menşe'i henüz vuzuh kazanmayan, muhtelif propagandaların tesiri altında, günün birinde, meşrutiyeti muhafaza için Selânik'ten getirilmiş olan avcı taburlarının önayak olduğu, bir irtica hareketi (31 mart vak'ası) baş gösterdi (13 nisan 1909 = 31 mart 1325); yeni rejimi tehlikeye düşürdü. Lâkin Rumeli'de bulunan yeni rejim tarafdarları zabitlerle İstanbul'dan kaçıp onlara iltihak edenlerin, „Hareket Ordusu" namı ile, teşkil ettikleri kuvvet İstanbul üzerine yürüdü ve payitahttaki mürteci asker ve unsurları tenkil ederek, vaziyete hakim oldu. Abdülhamid, ihtiyatkâr hareket etmekle beraber, irtica hareketinden istifade temayüllerinde bulunduğu için, birinci meşrutiyetinkine benzer bir akıbete meydan vermemek üzere, meb'usan ve âyanın Ayastafanos (Yeşilköy)'ta umumî meclis halinde toplantısında hal'e karar verilerek, tahtından indirildi (27 nisan 1909). Abdülhamid, hal'i müteakip gönderildiği Selânik'te bir müddet kaldıktan sonra, Balkan harbi çıkınca, İstanbul'a getirilerek, Beylerbeyi sarayında ikamet ettirildi; 10 şubat 1918 (28 rebiülahır 1336) tarihinde vefat etti ve Sultan Mahmud türbesine defnolundu.

Cülûsunda, millî hâkimiyet prensipini samimî olmıyarak kabul ile, birinci meşrutiyeti ilân eden Abdülhamid, felâketlerin mes'uliyetini meşrutiyet rejimine ve tarafdarlarına yüklemekle şahsî ve mutlak idaresini tahkim hususunda da en küçük muvaffakiyet ve icraattan istifade ede ede, otuz üç sene saltanat sürmüştür. Tanzimat devrinin kendinden evvelki padişahlarından farklı olarak, yapılan ıslâhâtın teşebbüs ve tatbikini sadrazamlarına bırakmamış; zaten saraya

karşı Bâbıâlinin nufuzunu muhafaza edecek devlet adamları yetişmesine de imkân vermemiştir (devrinin en maruf iki sadrazamı olan Küçük Said Paşa ile Kâmil Paşa, Âlî Paşa ve Fuad Paşa gibi selefleri ile mukayese edilemezler). Bu suretle daima vaziyete hâkim olmağa çalışarak, kendisini millî hâkimiyet fikrinin fevkında tutmağa çalışmış, lâkin hâdiselerin ve millî tekâmülün cebir ve tazyıkı ile, tekrar meşrutiyete avdet mecburiyetinde kalmıştır. Bu suretle Abdülhamid tanzimatın son, meşrutiyetin de ilk padşahı olmuştur.

Bibliyografya: Abdürrahman Şeref ve Ahmed Refik, *Sultan Abdülhamid-i saniye dair*, İstanbul, 1918; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'āt-ı Ḥaḳīḳat*, İstanbul, 1326; Osman Nuri, *Abdülhamid-i sani'nin devr-i saltanatı*, İstanbul, 1927; Serge Goryanov, *Devlet-i Osmaniye ve Rusya siyaseti*, trc., İstanbul, 1331 (mütercimleri Ali Reşat ve Macar İskender); Yusuf Hikmet Bayur, *Türk inkılâbı tarihi*, I, İstanbul, 1940; Mahmud Muhtar, *Maziye bir nazar*, İstanbul, 1341; Said Paşa, *Hatırat*, İstanbul, 1328; Kâmil Paşa, *Hatırat*; Benoît Brunswik, *Le Traité de Berlin*, Paris, 1878; Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Mebusan, ilk devre müzakere zabıtları* (1877 = 1293), İstanbul, 1940; Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa*, İstanbul, 1325; Süleyman Paşa Zade Sami, *Süleyman Paşa muhakemesi*, İstanbul, 1328; Süleyman Paşa, *'Umdat al-Ḥaḳā'iḳ*, İstanbul, 1328; Muhmud Cevad, *Maarif-i umumiye nezareti tarihçe-i teşkilât ve icraatı*, İstanbul, 1328; İbnülemin Mahmud Kemal, *Abdülhamid-i sani'nin notları* (*TOEM*, XVI, s. 60, 89, 152); Ahmed Refik, *Vak'a nüvis Cevdet Paşa'nın evrakı* (*TOEM*, VIII, s. 93, 140, 215, 266); Ahmed Sâib, *Abdülhamid'in evail-i saltanatı*, Mısır, 1326; A. de la Jonquière, *Hist. de l'empire ottoman* (V. Duruy, *Hist. universelle*, Paris, 1881), s. 567 v.d.; *Dustūr-i ḥamīdīye* (frns. trc. Nicolaïdès); Ahmed Midhat, *Zubdat al-Ḥaḳā'iḳ* (İstanbul, 1294—1295); Giacometti, *Mes'ūliyet* (İstanbul, 1294 = 1877); 'Alī Niẓāmī Paşa, *Hatırat* (Paris, 1878).

(A. H. ONGUNSU.)

ABDÜLKADİR. 'ABD AL-ḲĀDİR AL-BADĀ'ŪNĪ. [Bk. BADĀ'ŪNĪ.]

ABDÜLKADİR. 'ABD AL-ḲĀDİR AL-CĪLĪ (GĪLĀNĪ) MUḤYĪ 'L-DĪN ABŪ MUḤAMMED B. ABĪ ṢĀLIḤ ZENGĪ DŌST, vâiz ve sûfî; kadirî tarikatinin müessisi olan bu zat 470 (1077/1078) te doğmuş ve 561 (1166) de vefat etmiştir. Bu zatin müteaddit tercüme-i hallerinde bir çok uydurmalar varsa da, bunların içinden, şüphesiz, bazı hakikatler meydana çıkarmak mümkündür. Meselâ şeceresi, baba tarafından, doğrudan doğruya Peygamberin hafidi Ḥasan'a ulaştırılır. Babasının isminin ecnebî olması ve Bagdad'da bu şeyhe „acemî" (yani: ecnebî) denilemesi, bu iddiayı tekzib eder. Hakikat-i halde 'Abd al-Ḳādir'in bu şeceresinin, torunu kadı Abū Ṣāliḥ Naṣr tarafından uydurulduğu sabittir ve bu adama bir takım diğer tasni'ler de atfolunur. Anası, 'Abd Allāh al-Ṣavma'ī'nin kızı, Fāṭima imiş; bu ikisinin de evliyadan oldukları rivayet edilmektedir. Doğduğu yerin Hazar denizi cenubunda, Gīlān eyaletinde Nīf yahut Nayf isminde bir köy olduğu rivayet olunur; 18 yaşında iken, tahsil için Bagdad'a gönderilmiş ve bidayette masrafını annesi temin etmiştir. Al-Tibrīzī'den (ölm. 502 = 1109) sarf ve nahiv dersleri görmüş ve hanbelî fıkhını (bazılarına göre de, şafiî fıkhını) bir çok şeyhlerden tahsil etmiştir. Kendi telifatında ise, Hibat Allāh al-Mubārak ve Abū Naṣr Muḥammed b. al-Bannā'dan hadisler rivayet etmektedir. 'Abd al-Ḳādir'in hayatının 488 (1095) ve 521 (1127) yılları arasında geçen kısmı hakkında malûmat azdır. Yalnız bu müddet zarfında hacca gitmiş olmasına ve 49 evlâdından birinin 508 (1114/1115) de doğduğuna bakılırsa, bu yıllarda evlenmiş olduğu anlaşılıyor. Bazılarına göre, Abū Ḥanīfa'nin türbedarlığını yapmıştır. Kendisini tasavvuf mesleğine sevkeden Abu' l-Ḫayr Muḥammed b. Muslim al-Dabbās'tır (ölm. 525 = 1131). Bu zat pek meşhur bir velî olup, Ṣa'rānī'nin *Ṭabaḳāt*'ına girecek derecede mevki ihraz etmiştir. 'Abd al-Ḳādir, al-Dabbās'ı bir ziyareti esnasında, onlardan biri tam bir şâhin yakaladığı sırada, al-Dabbās'ın bir nazarı ile sûfîliğe dönmüştür. Bu münasebetle 'Abd al-Ḳādir al-Damīrī'ye göre, al-Bāzi 'l-Aşhab lâkabını almıştır. Al-Dabbās'ın tarikatı pek sıkı idi. Bu tarikatın diğer mensupları, bir fakihin aralarına sokulmasına fena nazarla baktılar. Bir müddet geçtikten sonra, 'Abd al-Ḳādir'in sûfîlik hırkasını giymeğe liyakati kabul edildi. Bu hırkayı 'Abd al-Ḳādir'e Bagdad'da, Bāb al-Azac civarında hanbelî fıkhı tedris eden ve anlaşıldığına göre, evvelce de 'Abd al-Ḳādir'in devam ettiği bir medresenin reisi olan kadı Abū Sa'd Mubārak al-Muḫarrimī giydirmişti ve 521 (1127) de, sûfî Yūsuf al-Hamaẕānī (440 — 535 = 1048 — 1140)'nin irşadı üzerine, camaate va'za başlamıştır. Evvelâ küçük bir cemaate va'zediyordu; cemaat çoğalınca va'zlarını Bagdad'ın Ḥalba kapısı yanındaki mescitte vermeğe başladı. Fakat kendisini dinliyen cemaatin mütemadiyen çoğalması üzerine, bu kapının dışında, açıkta va'zetmeğe mecbur kaldı. Orada bir *ribāṭ* (tekke) bina edildi ve 528 (1133/1134) de halkın ianesi ile Mubārak al-Muḫarrimī'nin medresesi (ki o zaman bu zat ya ölmüş, yahut vazifeden çekilmiş olsa gerektir) etrafındaki binaların işgal ettiği yerler de ilâve edilerek, genişletilip, başına 'Abd al-Ḳādir geçirildi. Va'zları, İbn Cubayr'in çok canlı olarak tasvir ettiği, Camāl al-Dīn al-Cavzī'nin va'zlarına, mahiyet itibariyle, pek ziyade benzermiş. 'Abd al-Ḳādir cuma sabahları ve pazartesi akşamları kendi medresesinde, pazar akşamları ise, tekkesinde va'z ve nasihat edermiş. Müteaddit müritlerinden bir çoğu, sonradan velî olarak meşhur olmuşlardır; diğerleri de, *Ansāb* müellifi Sam'ānī gibi, muhtelif sahalarda şöhret kazanmışlardır. 'Abd al-Ḳādir'in va'zlarının tesiri ile, bir çok musevîler ve hıristiyanlar müslüman olmuşlar, bir çok müslümanlar da ruhanî feyze ermişlerdir. Şöhretinin yayılmış olduğu yerlerden kendisine, adak olarak, bir çok hediyeler gönderirlerdi ki, bunların kıymeti bazan günde bir dinardan fazla tutarmış. Bu hediyelerle müritlerine sofrasını açık bulundurabiliyordu. Kendisine her taraftan fıkha ait meseleler gelirdi; onun bunlara bilbedahe cevaplar verdiği söylenir. Halife ile vezirlerin de 'Abd al-Ḳādir'in müritleri arasında olduğu zannedilmektedir.

'Abd al-Ḳādir'in telifatı umûmen dinî mevzulara ait olup, ekserisi va'z ve hutbelerden ibarettir:

1. *Al-Ġunya li ṭālibī Ṭarīḳ al-Ḥaḳḳ* sülûk ve ahlâka ait bir risaledir (Kahire, 1288).

2. *Al-Fatḥ al-rabbānī*, 545—546 (1150—1152) senelerinde verilen 62 va'zdan ve bir zeyilden ibarettir (Kahire, 1302); bazı yazmalarında bunun isminin *Sittīn Macālis* olduğu görülür.

3. *Futūḥ al-Ġayb*, oğlu 'Abd al-Razzāḳ'ın topladığı, muhtelif mevzular hakkında babası tarafından verilmiş 78 va'zı hâvidir. Buna bir de kendisinin, ölüm yatağında iken, ettiği vasiyeti, baba ve ana tarafından Abū Bekr ve 'Omar ile karabetini ispat etmek maksadı ile tanzim ettiği şeceresi ve akide-i diniyesi ile bazı şiirleri ilâve edilmiştir (al-Ṣaṭṭanavfī'nin *Bahcat al-Asrār*'ının kenarında matbudur; Kahire, 1304).

4. *Ḥizb Başā'ir al-Ḫayrāt*, tasavvufî evraddan ibarettir (İskenderiye, 1304).

5. *Calā' al-Ḫāṭir* (*Kaşf al-Ẓunūn*'da zikredilmiştir), va'zlar mecmuası; bunlardan birinci mev'iza yukarıda 2. sayı ile gösterilen *al-Fatḥ al-rabbānī*'deki mev'izalardan 59. ve sonuncu da oradaki 57. mev'izanın tarihini hâvidir. Belki de aynı eserin başka unvan altında yazılmış bir nüshasından ibarettir.

6. *Al-Mavāhib al-raḥmānīya va'l-Futūḥ al-rabbānīya fī Marātib al-Aḫlāḳ al-sanīya va 'l-Maḳāmāt al-'irfānīya* (*Ravżat al-Cannāt*, s. 441 de mezkûrdur). Bu eserin yukarıda 2. veyahut 3. sayı ile gösterilen eserler ile aynı olması mümkündür.

7. *Yavāḳīt al-Ḥikam* (*Kaşf al-Ẓunūn*'da mezkûrdur).

8. *Al-Fuyūżāt al-rabbāniya fi 'l-Avrād al-ḳādirīya*, evrad mecmuası (Kahire, 1303).

9. *Bahcat al-Asrār*'da ve diğer tercüme-i hâl eserlerinde mevcut olan mev'izalardan ibarettir (*India Office* kataloğunda 622 numara ile gösterilen yazma, bu eserin eksik bir nüshasıdır; İran müellifleri bunu umumiyetle *Malfūẓāt-i Ḳādirī* namı ile zikrederler).

'Abd al-Ḳādir'in, bu eserlerinde, muktedir bir ilâhiyatçı, samimî, hâlis ve belig bir vâiz olduğu görülür. *Ġunya*'sine onar onar tasnif edilen ve 73 mezhebin tarifini ihtiva eden bir hayli mev'iza da ithal edilmiştir. 'Abd al-Ḳādir ara sıra, al-Mubarrad gibi nahviyyuna, fakat daha ziyade Kur'an'ın eski müfessirlerine ve sûfî velîlerine istinat etmekte ve onlardan nakiller yapmaktadır. Bu eserde akide ciheti ile kat'î bir ehl-i sünnet mensubu olduğu gibi, üslûp itibariyle de külfetsizdir. Mamafih arada Kur'an'ın sûfiyâne tefsirleri, bazı zikir ve virtleri 50 veya 100 defa okumak tavsiyeleri gibi şeyler de, bu eserlerde bulunur. Yukarıda 2. sayı ile gösterilen eserindeki va'zları, islâm edebiyatının en güzellerinden sayılır; bunlarda hayır ve muhabbet ruhu hâkimdir. Vâiz burada „cehennemin kapılarını insanlara kapamak ve cennetin kapılarını bütün insaniyete açmak" istiyor. İstidatları mutavassıt olan sâmi'lerinin güçlükle anlamalarına sebebiyet verecek sûfî ıstılahlarını, ancak nâdir olarak kullanır; mamafih derslerini dinleyenlerden biri, hiçbir kelime anlayamadığını söylemiştir. Mev'izalarının umumî mevzuu şudur: müridin bir müddet çile devresi geçirerek, dünyadan tamamiyle el çekmesi ve bundan sonra tekrar dünyaya rücu edip, ondan haz ve nasibini alarak, başkalarını irşat etmesi. 'Abd al-Ḳādir sûfîlerin şu fikirlerini de ileri sürüyor: sûfî akidesince, dünya ve ahiret nimetleri iştiyakı ma'bud ile kul arasında bir perde teşkil ettiği cihetle, müridin düşüncelerini bunlara değil, yalnız ve yalnız Allaha tevcih etmesi, en başta gelen mevzulardandır. Dinleyicilerine, hattâ ailelerini de mahrum ederek, bütün mallarını velîlere vermeleri ısrarla tavsiye edilir. Mürşit kendisinden pek az bahseder ve hiçbir vecihle gurur eseri göstermez. Kendisini „yer yüzündeki insanların mihek taşı" diye tesmiye etmesinin yegâne mânası, cemaatindeki ciddîleri havaîlerden ayırt etmek kabiliyetidir. Diğer cihetten, *„bi iẕnihi ta'ālā"* va'zettiğini de ısrarla iddia eyler.

Tilmizlerinden 'Abd Allāh b. Muḥammed al-Bağdādī, 'Abd al-Muḥsin al-Başrī ve 'Abd

Allāh b. Naṣr al-Ṣiddīḳī tarafından ʿAbd al-Ḳādir hakkında yazılan eserler (*Anvār al-Nāẓir* unvanı altında *Bahcat al-Asrār*, s. 109 da zikrolunmuştur) bizim elimize geçmemiştir. Samʿānī, *Ansāb*'ında, onun ismini *Cīl* maddesinde zikretmişse de, mukabilindeki yeri boş bırakmıştır. Samʿānī'nin oğlu şeyhten bahsederken, hürmetkâr olmakla beraber, pek de sitayişkâr bir lisan kullanmaz. Hayatının son 50 gününde yanında bulunmuş olan Muvaffaḳ al-Dīn, ʿAbd Allāh al-Maḳdisī'den varit olan bir rivayete göre, şeyhin Bagdad halkı indinde kadir ve itibarı çok yüksek olup, ona bir çok kerametler atfettiklerini, lâkin kendisi mezkûr kerametlerden hiç birini gözü ile görmediğini söylüyor. O zaman yalnız Muvaffaḳ al-Dīn ile diğer bir zat şeyhin tilmizi imişler. İbn ʿArabī (doğm. 560 = 1165) eserlerinde ʿAbd al-Ḳādir'i „bir insan-ı kâmil ve zamanının *ḳuṭb*'u (*al-Futūḥāt al-mekkīya*, I, 262), tarikatin şahı ve insanları takdirde salâhiyetdar (*göst. yer.*, II, 24) ve *malāmatīya* erkânından (*göst. yer.*, III, 44)" gibi zikreder. Henüz anasının karnında iken, Allaha hamd eylemiş olması rivayeti İbn ʿArabi'ye isnat edilmektedir; bu zat, Allahtan maada, her mevcuttan yüksek dereceye ermiştir. Şaṭṭaanvfī (ölm. 713 = 1314) *Bahcat al-Asrār*'ında, bir sürü şahitler tarafından tevsik edilen, bir çok kerametlerini nakleyler; İbn Taymīya (ölm. 728 = 1328) de bunları itimat ve kabule şayan görür. Diğer râviler o derece itimada şayan değildir. Bu kitap, içindeki lâûbâli hikâyelerden dolayı, Ẕahabī tarafından fena görülmüşse de, İbn al-Vardī (*Taʾrīḫ*, II, 70 v.d.) ondan iktibasta bulunur. Asıl şeyhe isnat olunan iddialı sözlerdir ki, bir çoklarını iğzab etmiştir; msl. *Bahcat al-Asrār*'ın başında, şeyhin „her velînin başı benim ayağımın altındadır" dediğini işiten, bir çok adamların isimleri sayılmıştır. Bundan başka, şeyhin yetmiş ilim babına sahip olduğunu ve bunlardan her birinin yerle gök arası kadar geniş olduğunu iddia ettiği söylenir. ʿAbd al-Kādir'in tarikatine sonraları intisap eden bazı kimseler (msl. farsça *Maḫāzin al-Ḳādirīya* müellifi, *Mss. Brit. Mus. Or.* 248), bu birinci söze pek umumî mâna vermek istemezlerse de, şeyhin böyle bir iddiada bulunmağa hakkı olduğunu isbat etmeğe çalışmaktan da hâli kalmazlar. Takva sahibi müellifler (msl. al-Damīrī, I, 320) bu sözleri yalnız ʿAbd al-Ḳādir'in vekarını isbat edecek hüccet gibi telâkki ederler. Ona isnat edilen şiirlerde buna benzer sözler mevcut olmakla beraber, asıl mevsuk eserlerinde böyle şeyler yoktur ve bunlar şeyhin müritlerinin kendisine karşı olan hayranlıklarından ileri gelmiş olsa gerektir. Bunların indinde şeyhin şöhreti hemen hemen Peygamberin şöhretinin yerini tutmuştur. Onlar şeyhi daima *„sulṭān al-avliya"* temsiye eder ve ismini, *muşāhid Allāh, amr Allāh, faẓl Allāh, amān Allāh, nūr Allāh, ḳuṭb Allāh, sayf Allāh, firmān Allāh, burhān Allāh, āyat Allāh, ġavṯ Allāh, al-ḳavs al-aʿẓam* sıfatlarını ilâve etmeden, zikretmezler [bk. ḲĀDİRĪYA]. ʿAbd al-Ḳādir hakkında efsanelerin böyle çoğalmasına, her halde, kendisinin bir çok evlâda malik olması da müessir olmuştur. *Bahcat al-Asrār*'da bunların on biri, babalarının yolunda yürümüş olarak, zikrediliyor: ʿĪsā (ölm. 573 = 1177/1178, Mısır), ʿAbd Allāh (ölm. 589 = 1193, Bagdad), İbrāhīm (ölm. 592 = 1196, Vāsiṭ), ʿAbd al-Vahhāb (ölm. 593 = 1197, Bagdad), Yaḥyā ve Muḥammed (ölm. 600 = 1204, Bagdad), ʿAbd al-Razzāḳ (ölm. 603 = 1207, Bagdad), Mūsā (ölm. 618 = 1221, Şam), ʿAbd al-ʿAzīz (Sincār'da Ciyāl köyüne çekilmiş ve orada 602 = 1205/1206 da vefat etmiştir), ʿAbd al-Raḥmān (ölm. 587 = 1191), ʿAbd al-Cabbār (ölm. 575 = 1179/1180). Bazı müellifler bir kaç isim daha ilâve ederler. Bunlardan ʿAbd al-Vahhāb babasının makamına geçmiştir. Bunu oğlu ʿAbd al-Salām (548—611 = 1153—1215) ve bunu da amcası ʿAbd al-Razzāḳ'ın oğlu olan Abū Ṣāliḥ Naṣr istihlâf etmiştir (564—633 = 1168—1236). Halife Nāṣir devrinde ʿAbd al-Ḳādir'in ailesi efradı, bir aralık muvakkaten, Bagdad'dan nefyolunmştur. Bagdad'ın moğullar tarafından istilâsında bu aileden bazıları şehit edilmiştir. Fakat bu tarikatin merkezi, kısa bir fasıla müstesna, daima Bagdad olmuştur.[1]

Bibliyografya: ʿAbd al-Ḳādir'in tercüme-i hâllerinin bir listesi için bk. Ahlwardt, *Verz. d. arab. Handschr.*, nr. 10072—10092. Bunlardan aşağıdakiler neşredilmiştir: al-Ṣaṭṭanavfī, *Bahcat al-Asrār* (Kahire, 1304); Muḥammed b. Yaḥya 'l-Tādafī, *Ḳalāʾid al-Cavāhir* (Kahire, 1303); Muḥammed al-Dilāʾī, *Naṭīcat al-Taḥḳīḳ* (Fas, 1309), trc. Weir, *Journ. of the Roy. As. Soc.*, 1903. Bundan maada: İbn Ḥacar'a atfedilen *Ġibṭat al-Nāẓir*, nşr. D. Ross (Calcutta, 1903: Ahlwardt'ın listesinde mezkûr değildir). En iyi zaptedilen tercüme-i hâli, Ẕahabī'nin *Taʾrīḫ al-İslām*'ında yazılanı olsa gerektir. Bunun büyük bir kısmı İbn al-Naccār'a istinaden yazılmıştır (*Journ. of. the Roy. As. Soc.*, 1907, s. 267 v.dd.). Son zamanlarda Şeyh Sanūsī'nin de ʿAbd al-Ḳādir'in tercüme-i hâlini yazdığı söylenir. Şeyh ʿAbd al-Ḳādir ve

1 XVI. ve XVII. asırlarda vukua gelen iki Safevî istilâsı muvakkaten bu tarikatin merkezini ortadan kaldırmışsa da, Bagdad'ı geri alan osmanlılar tarikatı, bütün tarikatlerin fevkinde olarak, yeniden canlandırmışlardır.

Ḳādirīya tarikati ile iştigal eden muasır avrupalı müellifler şunlardır: L. Rinn, *Marabouts et Khouan* (Paris, 1884); A. Le Chatelier, *Confréries musulmanes du Hedjaz* (Paris, 1887); Depont ve Coppolani, *Confréries religieuses musulmanes* (Cezayir, 1897); Carra de Vaux, *Gazali* (Paris, 1902).

(D. S. MARGOLIOUTH.)

ABDÜLKADİR. ʿABD AL-ḲĀDİR, DİHLAVĪ B. VALĪ ALLĀH B. ʿABD AL-RAḤMĀN, *Muzih-i Kurān* (yani *Mūżiḥ-i ḳurʾān* = Kur'an tefsiri) unvanı altında, Kur'an'ı ordu lisanına tercüme etmiştir. Bu eser, müellifi tarafından 1205 (1790/1791) te bitirilmiş ve Hougly tarafından 1829 da neşredilmiştir; diğer bir tab'ı 1270 (1853/1854) te Bombay'da yapılmıştır.

Bibliyografya: Garcin de Tassy, *Hist. de la Littér. Hindouie*, 2. tab., I, 76 v.dd.; ayn. mll., *Chrestomathie hindoustanie*; *Journal des Savants*, 1837, s. 435—443.

ABDÜLKADİR. ʿABD AL-ḲĀDİR B. ĠAYBĪ AL-ḤĀFIẒ AL-MARĀĠĪ, (? —1435) musikî nazariyeleri hakkında eserler yazmış olan büyük bir Azerî müellifidir (Bouvat, *J A*, 1926, onu 'Abd al-Ḳādir Güyandī tesmiye ediyor. İbn ʿĪsā, İbn Ġanī ve İbn ʿAynī şekilleri, hep İbn Ġaybī isminin yanlış okunmasından ileri gelmiştir; bu keyfiyeti kendi elyazıları da isbat eder). VIII. (XIV.) asrın ortasına doğru Azerbaycan'da, Marāġa'da doğmuştur. 1380 yılından hemen evvelki senelerde, İbn Ġaybī, Irak sultanı olup, vaktını eksriya sarayının hanendeleri ile geçiren Calāʾirī'lerden al-Ḥusayn (1374—1382)'in nedimlerinden biri idi (*J A*, 1845). 1397 yılı al-Ḥusayn'in sarayında musikîşinas ve devrin en meşhur musikî nazariyatı üstadı Riżā al-Dīn Riżvānşāh tarafından 100.000 dinar mükâfatlı bir musabaka için yapılan daveti kabul ettiğini, bizzat İbn Ġaybī hikâye eder (Bodleian kütüphanesi yazm., Marsh, nr. 282, var. 94); musabakayı İbn Ġaybī kazandı (müverrihler bu vak'ayı, yanlış olarak, sultan Aḥmed zamanında gösterirler). İbn Ġaybī, eğer, zannolunduğu gibi, türk padişahı Bayazid (1389—1403)'in sarayında bu senelerde bulunmamış ise (Helmholtz, *göst. yer.*, s. 282), 1393 e kadar al-Ḥusayn'in halefi al-Aḥmed (1382—1410)'in birinci hanendesi olmak lâzım gelir. Timur [b. bk.] 1393 te Bagdad'ı zapt edince, kendi payitahtı olan Semerkand'a götürmüş olduğu mümtaz âlim ve sanatkârlardan biri de İbn Ġaybī idi (*Ẓafarnāma*, I, 619; *History of Timur Bec*, I, 439). Timur'un baş hanendesi ve en büyük mukarribi oldu (*History of Timur-Bec*, I, 537 v.d.). 1397 de hâlâ onun sarayında bulunmakta idi; fakat 1399 da Tebriz'de Timur'un divâne oğlu Mīrānşāh (ölm. 1400)'ın yârânı arasında onu buluyoruz. Bu prensin mazbut olmayan hâl ve hareketi nedimlerinin tesir ve nufuzuna atfolunmuştur ki, İbn Ġaybī de bunlar arasında bulunmakta idi ve aralarında, Ḳuṭb al-Dīn-i Nāyī, Ḥabīb-i ʿŪdī ve Ardaşīr-i Çanġī gibi, devrin birinci musikîşinasları olmasına rağmen, Timur bir çoğunu idam ettirdi (Davlatşāh, s. 330 v.d.; Browne, *Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 195). Vaktinde tehlikeden haberdar olan İbn al-Ġaybī, derviş kıyafetine girerek, Semerkand'ı terk ve Bagdad'a, eski hâmisi sultan Aḥmed Calāʾirī nezdine, iltica etti. 1401 de Timur Bagdad'ı tekrar zapt edince, yeniden onun eline düştü. Timur'un huzuruna çıkarıldı ve idama mahkûm edildi; fakat İbn Ġaybī, hafızlığı aklına gelerek, o kadar güzel bir sesle Kur'an'dan bir sure okumağa başladı ki, Timur kendisini affetti ve onu yeniden hizmetine aldı (Ḫvāndamīr, *Ḥabīb al-Siyar*, III, 3, 212; *J A*, 1861, s. 283). Şüphesiz ki, İbn Ġaybī, Timur'un vefatından sonra, Semerkand'a hükümran olan Ḫalīl'in (1404—1409) sarayında bulunmuştur; fakat Şāhruḫ (1404—1447)'un sarayında bulunduğunu muhakkak olarak biliyoruz ve Davlatşāh (s. 340) bu saraya revnak veren dört san'atkârdan biri de ʿAbd al-Ḳādir olduğunu zikrediyor. 1421 de türk padişahı Murad II. için musikiye dair yazmış olduğu kitabı bizzat hükümdara arzetmek üzere, Semerkand'dan Bursa'ya geldi. Murad II.'ın ilk saltanat senelerindeki karışıklıklardan dolayı olacak ki, İbn Ġaybī osmanlı sarayında uzun müddet oturmamış ve Semerkand'a dönmüştür (Laviganc, *göst. yer.*, V, 2977 v.d.). Mart 1435 te Herat şehrinde, o zaman bu şehri kıran müthiş vebanın meşhur kurbanlarından biri olarak, ölmüştür (Müneccim-başı, *Ṣaḥāʾif al-Aḫbār*, III, 57).

Ravżat al-Cannāt müellifi Muʿīn al-Dīn-i İsfizārī İbn Ġaybī'den, hem musikîşinas, hem de şair ve ressam olarak, sitayişle bahseder (*J A*, 1862, s. 275 v.d.). Hattat olarak da meşhur idi. „Musikîdeki hünerinden dolayı, geçmiş zamanların şanını yükselten" (*History of Timur-Bec*, I, 538) ve „musikî nazariyelerinde en salâhiyetli bir müellif" (*British Mss., Or.*, yazm. 2361, Muḥammed b. Murād tarafından yazılmış eser) gibi hükümlerde, herkes birleşmişti. İbn Ġaybī ile Ṣafī al-Dīn ʿAbd al-Muʾmin, alelmutad, birinci derece nazariyeciler arasına ithal olunurlar (Kâtip Çelebi, VI, 255). En büyük eseri olan *Cāmiʿ al-Alḥān*, 1405 te yazılmıştı. Bu eserin kendi elyazısı ile olan nushası şimdi Bodleian kütüphanesinde (Marsh, nr. 282) bulunmaktadır; bunun muhteviyatından anlıyoruz ki, eserini oğlu Nūr al-Dīn ʿAbd al-Raḥmān'a hediye etmiş; fakat 1413 te geri ala-

rak, yeniden gözden geçirmiştir (eserin tarihini *Studies in Oriental Musical Instruments*, s. 14 te, yanlış olarak, 1418 gibi göstermiştim). Müellifin elyazısı ile olan diğer bir nusha İstanbul'da, Nuruosmaniye kütüphanesinde (nr. 3644) bulunmaktadır fakat bu nushada sultan Şāhruḫ'a bir ithafiye vardır ve tarihi 1415 tir. İbn Ġaybī tarafından bu eserin bir telhisi de vücuda getirilmiştir. Bunun muhtelif nushaları vardır. Bodleian kütüphanesinde (Ouseley, nr. 264) unvansız, fakat aşağıda bahsi geçecek olan *Maḳāṣīd al-Alḥān*'a tamamiyle benzeyen bir eser 1418 de, Şāhruḫ'un oğlu Baysunġur [b. bk.] için kaleme alınmış olsa gerektir. *Maḳāṣīd al-Alḥān*'ın farklı nushaları da vardır ki, bunlardan biri Bodleian kütüphanesinde (Ouseley, nr. 385), müellifin elyazısı ile olan diğer bir nusha da İstanbul'da Rauf Yekta Bey'in kütüphanesinde bulunmaktadır (Lavignac, *göst. yer.*, V, 2978). Leyden üniversitesinde de bir nushası mevcuttur (Or. 270—71); bu nushada eserin 1421 de, türk sultanı Murad II. için yazılmış olduğu mezkûrdur. Diğer bir eser, *Kanz al-Alḥān*, o devrin nota tahrir usûlüne dair İbn Ġaybī'nin bütün mesaisini ihtiva ediyordu. Yazık ki, bu kıymetli eserden hiç bir nusha, zamanımıza kadar, muhafaza edilmemiştir. İbn Ġaybī'nin son eseri *Şarḥ al-Advār* („musikî makamatı şerhi") 'dır ki, bundan bir nusha Nuruosmaniye kütüphanesinde (nr. 3651) mahfuzdur. Leyden'de (Or. 1175) İbn Ġaybī'nin namını taşıyan türkçe bir *Kitāb al-Advār* daha vardır.

İbn Ġaybī'nin eserleri, bilhassa amelî musikî ve musikî aletlerinin tarifleri hakkında verdiği malûmat bakımından, fars ve arap musikî tarihi için büyük ehemmiyeti haizdir [krş. MŪSĪḲĪ, MI'ZAF, MİZMĀR, 'ŪD, ṬUNBŪR v.s.]. *Cāmi' al-Alḥān*'ın ve *Maḳāṣid al-Alḥān*'ların muhteviyatı, Ethé ve Sachau tarafından, *Catalogue of Persian ... Mss. in the Bodleian Library*'de izah edilmiştir. Fārābī'den, Şafī al-Dīn'den, 'Abd al-Mu'min'den, Ḳuṭb al-Dīn al-Şīrāzī'den ve daha başkalarından iktibaslarda bulunmuş olmakla beraber, İbn Ġaybī kendi orijinalliğini muhafaza etmiştir. İthaf etmiş olduğu zatın adına izafeten „Mabhas-i Muḥammed ibn Murad" namını alan, British Museum'daki (Or. 2361, var. 168b—220) arapça eserden, İbn Ġaybī'nin ehemmiyeti hakkında bir fikir edinmek mümkündür. Bazı müellifler, yanlışlıkla, bu kitabın İbn Ġaybī'ye ait olduğunu zannetmişlerdir (*J A*, 1904, s. 385; Lavignac, *göst. yer.*, V, 2680). İbn Ġaybī *'ūd* çalardı ve birinci derece bestekâr (*taṣnīfī*) idi (Davlatşāh, s. 206, 226, 399). 1379 da Calā'irī'lerden sultan Ḥusayn'in sarayında, bütün bir ramazan ayı zarfında her gün bir musikî parçası bestelemek suretiyle, gösterdiği mahareti müverrihler hikâye ederler. Ağızdan ağıza intikal eden ve *kâr* denilen tarzdaki bestelerinden birçoğu hâlâ Türkiye'de çalındığı gibi (Lavignac, V, 2978), kendi kitaplarında notaya alınmış diğer besteler de vardır (Bodleian, yaz., Marsh, nr. 282, var. 94b v.d.; Layden, Or. 271—72, var. 51). J. P. N. Land (*Vierteljahrsschrift für Musikwissenschft*, II, 354) birinci bestelerden kısa bir parçayı yeni notalara almış ve Kiesewetter (*göst. yer.*, s. 56), Fetis (*göst. yer.*, II, 68—9) ve Rauf Yekta Bey (Lavignac, *göst. yer.*, V, 2977) ikinci besteleri hal ve izah etmişlerdir (Kiesewetter ve Fétis'inkilere itimat caiz değildir).

İbn Ġaybī'nin en küçük oğlu 'Abd al-'Azīz, *Naḳāvat al-Advār* („musikî makamatından seçmeler") namı ile, musikiye dair bir eser kaleme almış ve türk padişahı Mehmed II.'e (1451—1481) ithaf eylemiştir. Bunun yegâne nushası Nuruosmaniye kütüphanesindedir (nr. 3646). Babasının vefatından sonra, İstanbul'da yerleşmiş olduğu zannolunuyor. Bodleian kütüphanesinde (Ouseley, nr. 264) bulunmakta olan ve babasının elyazısı ile istinsah edilmiş *Maḳāṣid al-Alḥān* nushasının son sahifesi (var. 77b) üzerinde kendi eli ile yazılmış bir haşiye vardır. İkinci Bayazid'ın (1481—1512) saltanatı esnasında yaşamış olan İbn Ġaybī'nin torunlarından biri, Maḥmūd, *Maḳāṣid al-Advār* kitabını yazmıştır ki, bu da Nuruosmaniye kütüphanesinde (nr. 3649) bulunur.

Bibliyografya: Ḫvāndamīr, *Ḥabīb al-Siyar*, III, 3, 212; Davlatşāh, *Taẕkirat al-Şu'arā'*, nşr. Browne, index; Şaraf al-Dīn-i Yazdī, *Ẓafar-nāma*; ingl. trc., *History of Timur-Bec*, 1723, I, 439, 538; Bélin, *Notice sur Mir Ali-Chir-Névay* (*J A*, 1861, s. 283—84); Barbier de Meynard, *Chronique Persane d'Herat* (*J A*, 1862, s. 275 v.d.); Browne, *Persian Literature under Tartar Dominion*, s. 191, 384; Ethé ve Sachau, *Catalogue of Persian ... Mss. in the Bodleian Library*, s. 1057—63; *Catalogus codicum orientalium Bibl. Acad. Lugduno Bataviae*, 1851—1877, III, 302—5; Ḥācci Ḫalīfa, II, 507; III, 413; VI, 255; VII, 690.

Nazariyatı hakkında bk. Kiesewetter, *Die Musik der Araber*, 1842, s. 13, 21, 32—37, 56, 88; Mendel, *Musikalisches Conversations-Lexikon*, 1870, I, 273—276; Fétis, *Histoire générale de la musique*, II, 68 v.d., 170—175; Land, *Recherches sur l'histoire de la gamme arabe* (*Actes VI. Congrès Intern. des Orient.*, 1883, s. 67—75, 78—80); *Tonschriftversuche und Melodieproben aus dem muham-*

medanischen Mittelalter (*Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft*, II, 347); Helmholtz, *Sensations of Tone*, ingl. trc., 1895, s. 281 v.dd., 364, 523; Collangettes, *Étude sur la musique arabe* (*J A*, 1904, s. 379; 1906, s. 178, 180); Farmer, *History of Arabian Music*, index; ayn. mll., *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, index; Lavignac, *Encyclopédie de la musique*, V, 2977—2979. (H. G. FARMER.)

ABDÜLKADİR. 'ABD AL-ḲĀDİR B. MUḤYĪ 'L-DĪN AL-ḤASANĪ (1808—1883), emîr, 1223 (1808) te Maskara (Ma'askar)'da doğmuştur. Hāşim kabîlesinin en nufuzlularından biri olan ailesi, uzun müddet Fas'ta ikamet ettikten sonra, XVIII. asırda Oran beyliğine hicret ederek, orada yerleşmiştir. Bu ailenin şeriflikten dolayı haiz bulunduğu kadir ve itibara, 'Abd al-Ḳādir'in büyük babası Muṣṭafā b. Muḥammed b. Muḫtār'ın ve bilhassa babası Muḥyi 'l-Dīn'in zühd ve takvâ ile kazandıkları şöhret de inzimam etmişti. Bu suretle 'Abd al-Ḳādir dindar bir muhit içinde yetişmiştir. Silâh ve beden talimlerini ihmal etmeyerek, bu hususta fevkalâde maharet kazandığı gibi, bilhassa aklî ve naklî ilimleri tahsil ve tetebbu etmiştir. Babası gibi âlim ve kelâm âlimi olmuş, hattâ ahvâl icabı asker ve devlet reisi olduğu zamanlarda bile, bu hüviyetini daima muhafaza etmiştir. Babası tarafından Oran'a gönderilmiş ve oradan, türklerin askerî ve siyasî zâfa düşmüş oldukları kanaati ile, dönmüştür. Vilâyetin şimal havâlisinde bulunan gayr-i memnunlar tarafından açıkca reisleri gibi telâkki edilmeğe başlanan babası, Oran beyi Ḥasan'ın emri ile, tevkif edilmiş ise de, Cezayir'den çıkmak müsaadesini almağa muvaffak olarak, Arabistan'a gitmiş ve yanında götürdüğü 'Abd al-Ḳādir iki sene (1827—1829) Asya'da kalmıştır.

Afrika'ya döndükleri vakit (1829), 'Abd al-Ḳādir ile babası evvelâ münzevî bir hayat sürmek ister gibi görünmüşlerdir; fakat Cezayir'in fransızlar tarafından zaptını takip eden vak'alar, kendilerine kabîlelerin başına geçmek ve türklerin barış kabul etmez hasımları tavrını takınmak fırsatını vermiştir. Nitekim 'Abd al-Ḳādir babasını Oran beyi Ḥasan'a yardım etmekten menetmiş ve Ḥasan Bey de Fransa'ya inkıyada mecbur kalmıştır.

Muḥyi 'l-Dīn yurttaşlarının başına geçmek şerefini kabul etmemekle beraber, Oran'daki fransız kuvvetleri ile harp eden askerin kumandasını ele almıştır. Bu seferler esnasında 'Abd al-Ḳādir'in gösterdiği harikulâde şecaate, binicilikteki meharetine ve soğuk kanlılığına yurttaşları hayran olmuşlardır. Binaenaleyh Muḥyi 'l-Dīn, ikinci defa sultan unvanını kabul etmekten istinkâf ettiği vakit, oğlunu kabîlelere reis olarak kabul ettirmeğe kolayca muvaffak olmuş ve 21 teşrin II. 1832 de 'Abd al-Ḳādir sultan ilân edilmiştir; fakat 'Abd al-Ḳādir, husumetini celbetmekten çekindiği Fas şerifine karşı bir saygı eseri olmak üzere, sultan unvanını almayarak, *emîr* unvanı ile iktifa etmiştir.

'Abd al-Ḳādir'in siyasî hayatı üç devreye ayrılabilir: 1. Sultan ilân edildiği tarihten Tafna muahedesine (30 mayıs 1837) kadar. — 2. Bu muahededen muhasematın tekrar başlamasına (20 teşrin II. 1839) kadar. — 3. Fransa ile yeniden muhasamata başlamasından kendi ihtiyarı ile teslim olmasına (23 kânun I. 1847) kadar.

1. Birinci devrede 'Abd al-Ḳādir bütün garp emaretini idaresi altına almağa çalışmıştır. Maskara (Ma'askar)'yı payitaht ittihaz ederek, bütün emarette cihad ilân etmiştir. Başlangıçta, hem fransızlar ile harp etmek ve hem müslüman rakiplerini itaat altına almak mecburiyetinden dolayı, talii pek yaver olmamış ise de, Tlemsen'i zaptetmeğe muvaffak olmuş ve ancak kal'ayı (*meşvar*) işgal etmekte bulunan türkler ile başa çıkamamıştır. Bununla beraber, müverrihler tarafından „Desmichel muahedesi" diye anılan ve, arapça ve fransızca metinleri arasında büyük farklarla, müphem bir surette tertip edilerek, tamamiyle 'Abd al-Ḳādir lehinde bulunan itilâfname (26 şubat 1834) sayesinde vaziyeti daha müsait bir şekil almıştır. Filhakika, Oran, Arzeu (Arzāv) ve Mustaġānem şehirleri müstesna olmak üzere, bütün beylik doğrudan doğruya idaresi altına geçmiştir. Kendisine mezkûr şehirler ile Cezayir şehrinde konsoloslar bulundurmak ve silâh tedarik etmek salâhiyeti verilmiştir. Bu suretle 'Abd al-Ḳādir, Fransa'nın muvafakati ile, bütün magrip müslümanlarının meşru hükümdarı olmuştur. Fransa ile yapmış olduğu ittifak, bu yüzden aleyhine dönmüş olan müslüman hasımlarına galebe çalmasına yardım etmiş ve derhal memleketin henüz fransızlar tarafından istilâ edilmemiş bulunan bütün kısımlarını itaat altına almağa teşebbüs ederek, umumî vâli Drouet d'Erlon'un protestolarına rağmen, Médéa ve Miliāna'yi istilâ edip, bu şehirlere garnizonlar yerleştirmiş ve kaymakamlar tayin etmiştir. *Smala* ve *duair*'lerin kendisini bırakıp fransızların tarafına geçmesi üzerine, Oran vilâyetine dönmeğe mecbur kalan 'Abd al-Ḳādir'in, âsîleri geri vermekten istinkâf eden general Trézel aleyhine, derhal muhasamata başlaması, Macta muzafferiyeti (26 temmuz 1835) ile neticelenmiştir. Bu muzafferiyet üzerine, Fransa hükûmeti şiddetle hareket etmek zaruretini hissederek, 'Abd al-Ḳādir'in payitahtı Maskara (Ma'askar) mareşal Clauzel'in kumandasında

bir fransız kıt'ası tarafından işgal olunmuştur. Emîrin vaziyeti bir aralık pek tehlikeli bir şekil almıştı: Tlemsen'de kaleye kapanmış bulunan türkler tarafından püskürtülmüş ve Sikka kıyılarında general Bugeaud tarafından mağlûp edilmişti; fakat 'Abd al-Ḳādir, diplomatik mahareti sayesinde, general Bugeaud'ya imzalattığı Tafna muahedesi (30 mayıs 1837) ile Cezayir'deki hâkimiyetini, Desmichel muahedesi hudutlarından daha geniş bir sahaya teşmil etmeğe muvaffak olmuştur. Bu muahede, hiç bir ta'viz mukabili olmaksızın, aşağı yukarı bütün Oran vilâyetini, Cezayir vilâyetinin büyük bir kısmını ve Titarî beyliğini ki, cem'an Cezayir'in üçte ikisini, 'Abd al-Ḳādir'e bırakmıştır.

2. 'Abd al-Ḳādir, Tafna muahedesini takip eden iki sene zarfında, hâkimiyetini takviyeye çalışmıştır. Vergi vermekten istinkâf eden Titarî kabîlelerini iki çarpışmada mağlup ederek, boyun eğmeğe icbar etmiştir. Şark vilâyetini Fransa'nın hükmü altında bırakan muahede hükümlerine rağmen, Mecâna, Zibân ve Laghouat'a kaymakamlar koymuştur. Yalnız bir tek kişi, Sahra'da büyük nufuzu olan murâbit Muḥammed Ticânî, 'Abd al-Ḳādir'e mukavemet etmeğe kalkışmış ise de, emîr bizzat sefere çıkıp, Ticânî'nin makarrı olan 'Ayn-Mahdî kasrını beş ay muhasaradan sonra (11 haziran—17 teşrin II 1838), zabtetmeğe muvaffak olmuştur. Türklerin bile hiç bir vakit giememiş bulundukları bu mevkiin teslimi, içlerinden hiç birinin 'Abd al-Ḳādir'e karşı gelmeyeceğini bütün yerli reislere anlatmıştır.

Bu suretle, harp ve diplomasî sayesinde, bir müslüman devleti kuran 'Abd al-Ḳādir, türk idaresinin sukutundan sonra Cezayir [b. bk.]'de hüküm süren anarşi yerine nisbî bir nizam ve intizam koyarak, yeni devleti teşkilâtlandırmağa teşebbüs etmiştir. Bilhassa hıristiyanlara karşı mukavemet edebilecek bir ordu teşkiline çalışmıştır. Kabîleler tarafından çıkarılan, oldukça cesur, fakat inzıbattan mahrum kıt'alara, aylıkları beylik tarafından verilen gönüllüler ile, piyade, süvari ve topçudan mürekkep, muntazam bir ordu ilâve etmiştir. Bu efradın talimi, tunuslu ve trabuluslu askerler ile Fransa ordusundan kaçıp gelenlere tevdi edilmiştir. 'Abd al-Ḳādir, askerin üniforma, tayın, aylık, rütbe, terfi, inzıbat ve nişanları hakkında nizamnameler tertip etmiştir. Erzaklarını temin etmek için, zahîre ambarları yaptırmış ve silâh fabrikaları kurdurmuştur. Hem memleketi hıristiyan istilâsına karşı korumak, hem kabîleleri itaat altında tutmak için, kaleleri tamir ve yeni kaleler inşa ettirmiştir.

3. 'Abd al-Ḳādir ile fransızlar Tafna muahedesinin bazı müphem maddeleri hakkında anlaşamıyorlardı. Mareşal Vallée'nin, 1837 itilâfını tâdil etmek üzere, 'Abd al-Ḳādir ile giriştiği müzakerelerden bir netice çıkmamıştır. Bir az sonra, güzergâhdaki mahalle izafetle, „Demir kapı“ (Bibân) seferi adı verilen bir askerî yürüyüş esnasında, mareşal Vallée ile Duc d'Orléans'ın Constantine vilâyetini şarktan garba doğru boydan boya geçerek, Cezayir şehrine dönmeleri, emîr tarafından Tafna muahedesinin ihlâli mahiyetinde telâkkî edilmiştir. Médéa'da cihad ilân ederek, kendi muavini Ben Salem'e Mitica'yı işgal etmeği emretmesi ile muhasamatın başlaması üzerine, mezkûr havâlide yerleşmiş bulunan ecnebi kolonlar öldürülmüş ve çiftlikleri yağma edilmiştir (20 teşrin II. 1839).

Bu andan itibaren emîr ile Fransa arasında amansız bir savaş başlamıştır. 1841 de 'Abd al-Ḳādir bir hayli müstahkem mevki kaybetmiş ise de, daha ziyade 1842 de, birbiri ardı sıra bütün kaleleri zapteden mareşal Bugeaud tarafından emîrin kuvvetlerine amansız darbeler indirilmiştir. Bu suretle Boğar, Tāza, Tāğdemt, Maskara şehirleri ile Şelef vâdisi elinden çıkmıştır. O zamana kadar garp taraflarında tutunabilmiş ise de, Tlemsen'in ve Nedroma civarının da işgali üzerine, cenuba doğru çekilmeğe mecbur kalmıştır. Ertesi sene kat'î bir darbe daha yemiştir; ordugâhının (*smala*, b. bk.) bir kısmı, Taguine'de Duc d'Aumale tarafından basılarak, zaptedilmiştir (16 mayıs 1843). Nihayet tarafdarlarından bir çoğunun kendisini terketmesi ve fransız kuvvetleri tarafından yakından sıkıştırılması üzerine, emîr Fas topraklarına iltica etmiştir.

Bununla beraber, 'Abd al-Ḳādir mağlûbiyeti kabul etmemiştir. Zuhur edecek karışıklıktan istifade edebilmek ümidi ile, bir takım entrikalar çevirip, Fransa ile Fas'ın arasını bozarak, bu iki memleket arasındaki münasebatı kestirmeğe muvaffak olmuştur. Fakat Fas ordusu mareşal Bugeaud tarafından Isly'de mağlûp edilmiş (12 ağustos 1844) ve sultan, Tanca muahedesi (10 eylûl 1844) ile, 'Abd al-Ḳādir'i zarar îka edemeyecek bir halde tutmağı taahhüt etmiştir. Fakat muahedenin bu şartına rîâyet edilmeyerek, 'Abd al-Ḳādir hâdiselere intizaren, Cezayir hududu civarında kalmış ve 1846 da zuhur eden kıyamdan istifade ederek, tekrar savaşa başlayıp, cür'etkârane bir cevelânla kabîlelerin arasına girmeğe muvaffak olmuş ise de, fransız kuvvetlerinin şiddetli ve sürekli takiplerinden kurtulabilmek için ric'at ederek, tekrar Fas topraklarına dönmüştür. Nihâyet Fas sultanı 'Abd al-Raḥmān, Fransa'nın mükerrer ihtarları karşısında, emîrin üzerine kuvvetli bir ordu sevkine karar verince, zaten askeri bitkin bir halde bulunan 'Abd al-Ḳādir, ailesi ile beraber İskenderiye'ye yahut Akkâ'ya çekilmesine müsaade olunması şartı ile, teslim olacağını general Lamoricière'e bildirmiş ve bu şartın kabulünden sonra, 23 kânun I. 1847 de fransızlara teslim olmuştur.

Hâdiselerin seyri bu va'din tutulmasını geciktirmiştir. Emîr, bilâhare şarka gönderilmek üzere, evvelâ Toulon'a götürülmüştür; fakat 1848 şubatında Fransa'da ihtilâl başladığı vakit, hâlâ Lamalgue şatosunda mevkuf bulunuyordu. Muvakkat hükûmet Lamoricière ve Duc d'Aumale tarafından kabul edilmiş olan şartın tasdikını muvafık bulmadığından, emîr Fransa'da esarette kalarak, Pau'ya ve biraz sonra, 3 teşrin II. 1848 de, Amboise şatosuna kapatılmış ve 16 eylül 1852 de Louis Napoléon bizzat giderek tahliye edildiğini kendisine haber verinciye kadar, orada kalmıştır. Kısa bir müddet Paris'te kaldıktan sonra, İstanbul'a ve oradan Bursa'ya giderek, 1853 ten 1855 e kadar orada oturmuştur. Fakat o tarihte, bir zelzele neticesinde şehrin harap olması üzerine, türk ve fransız hükûmetlerinin muvafakatleri ile, Şam'a giderek, orada yerleşip, vaktini ilmî tetebbu, ibadet ve çocuklarının terbiyesi ile, münzevî bir surette, geçirmiştir. 1860 da dürzî âsîleri hıristiyan ahaliyi öldürmeğe teşebbüs ettikleri vakit, 'Abd al-Ḳādir, cezayirli muhacirlerin yardımı ile, Fransa konsolosunu ve 1500 kadar insanı kurtarmıştır. Fransa hükûmeti bu hareketin mükâfatı olarak, emîre *Légion d'honneur* nişanının *grand-croix*'sını vermiştir. Zaten emîr Fransa'ya karşı bütün taahhütlerine tamamen sadık kalmıştı. 1870 de oğullarından birinin entrikalarını tasvip etmemiş; 1871 de şark ahalisini ayaklandırmak için, emîrin adını ve mührünü kullanan ihtilâlcileri alenen takbih etmekten çekinmemiştir. İsyan zuhur ettiği vakit, her ne kadar sözü dinlenmemiş ise de, âsîlere hitaben bir beyanname yazarak, silâhlarını bırakmayı tavsiye etmiştir; 1883 te Şam'da ölmüştür.

Bir şerif ailesinden olan 'Abd al-Ḳādir, her şeyden evvel, gayet mutekid bir zat idi; dindarâne vecdi, yalnız dindaşlarının değil, kendisini yakından tanımak fırsatını bulan nadir avrupalıların da takdirini celbederdi. Muharipten ziyade ilâhiyatçı olan, Kur'an ve dinî müellefatı iyice bilen 'Abd al-Ḳādir, düşmanlarına karşı silâhla mücadele ederken, manevî nufuzundan ve belâgatinden daima istifade etmiştir. Fakat samimiyetinden şüphelenmeğe hakkımız olmayan dinî gayretini şahsî ihtirasları uğrunda da kullandığı vâkidir. 'Abd al-Ḳādir, faziletleri ve nakiseleri ile, tam bir müslümandı; hiç şüphesiz samimî olmakla beraber, islâmın davâsı ile karıştırdığı şahsî davâsının muvaffakiyetini temin için, hud'aya müracaattan çekinmezdi. Hadd-i zatında âdildi; âlicenap ve merhametli ise de, düşmanlarını yıldırmak için, zarurî gördüğü anlarda kan dökmekten çekinmezdi. Hâsılı, garp fikirlerinden mülhem bir islahatçı olmaktan ziyade, orta çağda devletler kurmuş olan magriplilerin, msl. 'Abd al-Mu'min'in, hakikî bir halefi gibi görünür.

'Abd al-Ḳādir ilim ve irfana çok ehemmiyet verirdi. Muhtelif vâdilerde bizzat şiirler de yazmıştır. Bursa'da ikameti esnasında, *Ẕikra 'l-'Āḳil va Tanbîh al-Ġāfil* unvanı ile, felsefî bir risale kaleme almıştır. Bu eserin ilk kısmında felsefenin ve dinin vasıflarını ve mahiyetlerini tetkik etmiş ve ikinci kısmında ilme ziyade rağbet göstermiş olan milletlerin tarihini gözden geçirmiştir. Mornand'a nazaran, 'Abd al-Ḳādir Amboise'daki esareti esnasında, kendi tercüme-i hâlini yazdığı gibi, *De la fidélité des Musulmans à observer leurs traités d'alliance et autres* („müslümanların ittifak ve sair ahidlerine sadakatleri“) unvanlı bir eser de vücuda getirmiştir.

Bibliyografya: *Nuzhat al-Ḫāṭir fî Ḳarîż al-Emîr 'Abd al-Ḳādir* (şiir mecmuası, Kahire, *ts.*); *Ẕikra 'l-'Āḳil va Tanbîh al-Ġāfil* (Beyrut, *ts.*), frans. trc. Gustave Dugat, *Rappel à l'intelligent, avis à l'indifférent* (Paris, 1858). — *Viṣāḥ al-Kataʾib* ('Abd al-Ḳādir'in muntazam ordusu için tertip ettiği nizamnamedir, frns. trc. V. Rosetty *Spectateur militaire*, 15 şubat 1844; L. Patorni tarafından 1890 da, Cezayir'de tekrar basılmıştır); al-Ḥusayn b. 'Alî, *Histoire d'El-Hadj Abd al-Kader* (frans. trc. Delpech, *Revue Africaine*, 1876, XX, 417—470); A. de Lacroix, *Histoire privée et politique d' Abd el Kader* (Paris, 1849); Alex. Bellemare, *Abd el-Kader, sa vie politique et militaire* (Paris, 1863); Churchill, *Life of Abd el-Kader* (London, 1867); L. Roches, *Dix Ans à Travers l' Islam* (Paris, 1904); J. Pichon, *Abd el-Kader* (Paris, *ts.*); A. Dupuch, *Abd el-Kader au Château d'Amboise* (Bordeaux, 1849). (G. YVER.)

ABDÜLKADİR. 'ABD AL-ḲĀDİR B. 'OMAR AL-BAĞDĀDÎ (1621—1682), tanınmış filologlardan. Bagdad'da 1030 (1621) da doğdu. Bir sene Şam'da, sonra da Kahire'de Cāmi' al-Azhar'de okudu; hocası Ḫafâcî idi. 1085 (1674) te Şam'a döndü; orada sadrazam Köprülü Ahmed Paşa ile tanıştı ve onunla beraber Edirne'ye gitti. Fakat 'Abd al-Ḳādir şimal ikliminе tahammül edemediğinden, hemen Kahire'ye döndü. Bir müddet sonra, taliini denemek için, tekrar Rumeli'ye gitmiş ise de, tutulduğu

göz hastalığı yüzünden, hemen hemen kör olarak, Kahire'ye dönmüştür. Kahire'de 1093 (1682) te vefat etmiştir.

'Abd al-Ḳādir'in başlıca eseri, Asterābāẕī (ölm. 686 = 1287) tarafından, İbn Ḥācib'in (ölm. 646 = 1248) *Kāfiya* adlı naḥiv kitabına yazılan şerhte zikredilmiş olan şiirlere yaptığı büyük şerhtir. 'Abd al-Ḳādir'in bu şerhi *Ḫizānat al-Adab va Lubb Lubāb Lisān al-'Arab* (4 cilt, Būlāḳ, 1299 = 1881/1882; yeni tab., Kahire, 1347—1351) adını taşır. Müellif bu şerhi yazmak için, bize kadar intikal etmemiş olan, bir çok filoloji ve edebiyat tarihi eserlerinden istifade etmiştir; hattâ bu eserlerden mühim parçalar da nakleder. 'Abd al-Ḳādir farsçayı da gayet iyi biliyordu; 1067 (1656/1657) de Firdevsi'nin eserlerinin bir lûgatçesini tertip etti ve Şāhidī'nin [b. bk.] maruf tuhfesine bir şerh kaleme aldı. Krş. *'Abdulqādiri Bagdādensis Lexicon Şahnâmianum* (nşr. C. Salemann), Petersburg, 1895.

Bibliyografya: I. Guidi, *Sui poeti citati nell' opera Khizānat al-adab* (*Atti dell' Accademia dei Lincei*, Roma, 1887). Muḥibbī, *Ḫulāṣat al-Aṯar*, II, 451—454; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 286.

(BROCKELMANN.)

ABDÜLKAYS. 'ABD AL-ḲAYS (pek nâdir olarak, 'Abd Ḳays; Batlamyus'ta Ἀβουκαιων), yani: „Ḳays (adlı ilâhın) kulu"; vaktiyle Baḥrayn mıntakasında yaşayan bir şimalî arap kabîlesinin adı; aynı zamanda insan ismidir. — Bu ismin nisbeti *'abdī*, nâdiren *'abḳasī*'dir; *ta'abḳasa* bundan müştak bir fiildir.

Kabîleyi kuran ve ona adını veren 'Abd al-Ḳays'ın şeceresi şöyledir: 'Abd al-Ḳays b. Afṣā b. Du'mī b. Cadīla b. Asad b. Rabī'a. Bani 'Abd al-Ḳays (krş. Wüstenfeld, *Genealog. Tabellen*, A.)'ın en mühim oymakları Labū' ve Afṣā idi; Afṣā'lar da Ṣann ve Luḳayz guruplarından mürekkepti; işte Baḥrayn'i temsil eden, bu Luḳayz gurubudur. Nukra b. Luḳayz oymağının asıl 'Abd al-Ḳays veya 'Abdī'lerle münasebetleri hayli gevşekti. Baḥrayn'de, bunlardan maada, kalabalık bir Tamīmī ve Bekrī zümresi ('Abdī'lere mensup Duhn'lere Vā'ila de denirdi!) ve şuraya buraya dağılmış Kindī'ler de yaşıyorlardı. Al-Tu'ām mevkii bunların Azdī ve Ḥanīfī'lerle müşterek yurtları idi. Birçok yerler Sa'dī'lerin eline geçti. Bilhassa İran hâkimiyeti sırasında 'Abd al-Ḳays'lar arasına iranlılar karıştı. Kabîleye yabancı olup, Ḫosrev zamanında Hacar'e gelen işçi halkın bir kısmı da 'Abd al-Ḳays'lar arasına girmiş ve onlarla karışmıştır. Bununla beraber Baḥrayn nüfusunun ekseriyetini 'Abdī'ler teşkil etmiştir. 'Abdī'ler hem sahillere hem de iç vâhalara yerleştiler. Baḥrayn'in cenubundaki gayr-i meskûn çöl, umumiyetle, 'Abdī'lerin oturdukları havâlinin hududunu teşkil edense de, bunlara 'Omān'ın öte tarafında da tesadüf edilirdi. Nukrī'lerin bir kısmı da 'Omān'da yaşarlardı; fakat bunların en kalabalık ve en mümtaz tabakadan olan kısmı Baḥrayn'de kalmışlardı. Bunlardan başka 'Omān'da Dīlī'ler ve 'Avakī'ler vardı. Bir kısım Nukrī'ler de Yemen'e kadar sarkmışlardı. Şimalde ise, Tamīmī'ler vardı.

Baḥrayn'deki 'Abdī müsta'mereleri şunlardır: al-Aḥsā' (daha sonraları Ḳarmaṭī'lerin idare merkezi oldu), Aṣvā', Baḥra, Dārā' (veya Dār), Cabala, al-Cār, Cuvāṯā' (müstahkem mevkii), Hacar (Muḥārib'lerle meskûn mühim bir mevki), al-Ḫuṭṭ, al-Ḳaṭīf (merkezi aynı adı taşıyan, sulak ve münbit bir mıntakadır. Cazīma'ler ile meskûn olan ve karşısında bir ada bulunan bu şehir, Baḥrayn'in şimal-i garbîsinde bir koyda olup, Ḳarmaṭī'lerin başlıca hareket üsleri idi), al-Ḳulay'a, Lu'bā (en cenupta), al-Nabṭa, Nacva, Raymān, al-Ṣafā (al-Muṣaḳḳar'ın hemen yanında), al-Muṣaḳḳar (Hacar civarında muhkem bir hisar), al-Ṣarīr, Sulmī, Ucārid, al-'Uḳayr (al-Ḳaṭīf'in civarında). — Al-Tu'ām [yk. bk.], ihtimal ki Yemāma'de idi. Bunun bugünkü Tu'aym olması da çok muhtemeldir.

Baḥrayn'in 'Abdī'ler arazisinde bulunan ırmak ve dereler şunlardır: 'Aynān (şair Ḥulayd 'Aynayn adını bu ırmak ve mıntakadan almıştır), Ḳiba, Muḥallim (veya al-'Ayn; *nahr* adı ile anılır; suyu o kadar boldur ki, bununla al-Muṣaḳḳar kalesinin hendeklerini doldurmak kabil olmuştur), Şulāṣil ('Āmirī'lerin arazisindedir; bu suyun aidiyeti 'Āmirī'ler ile 'Abdī'ler arasında münazaa mevzuu idi).

İslâmiyetten önce de Arabistan dışında 'Abdī müsta'mereleri vardı; her halde Şāpūr'un 'Abdī'lerden bir kısmını Persis'te yerleştirmiş olduğu söylenir. Yalnız Tavvac (veya Tavvaz)'ın 'Abdī'ler tarafından ancak 'Omar zamanında iskân edildiği muhakkaktır. Fārs'ın sahil mıntakasındaki bu sıcak ve hurmalıkları mebzul şehirle civarında bir çok Labū'ler yaşamakta idi. 'Abdī'lerin bundan başka Basra (Dīlī'ler), Kūfa (burada hayli kalabalık olup, kendilerine mahsus camileri de vardı), Musul (Labū'ler), Isfahan (burada bulunan bazı araplar arasında) ve Merv'de yaşadıklarına dair izler bulunabilir. Ḳutayba b. Muslim zamanında Horasan'daki basralı askerler arasında 4000 'Abdī vardı.

Tarihi hakkında. İyādī'ler Baḥrayn'in en eski ahalisi olarak tanınırlar. Bunlar buradan 'Abdī'ler tarafından çıkarılmışlardır. Daha sonra şair İmru'l-Ḳays'ın büyük babası al-Ḥāriṯ b. 'Amr'ın, oğullarını, Nizār kabîlelerinin talebi üzerine, bunlara hükümdar nasbettiği sırada, oğlu 'Abd Allāh'ı da 'Abdī'lere göndermiş olduğu söylenir. 'Abdī'lerin memleketi al-Ḥīra Laḫmī'leri ile hemhudut olduğu cihetle, bunlar arasında, msl. 'Amr b. Hind, Ḳābūs b. Hind ve al-No'mān b. al-Munẕir ile olduğu gibi, dostluk münasebetleri veya harpler eksik olmazdı. Diğer Baḥrayn arapları gibi, 'Abdī'ler de İran sahillerini yağma ederlerdi. İşte bundan dolayıdır ki, Sâsânîler, mümkün olduğu kadar, 'Abdī şeyhlerinin kendi itimatlarını kazanmış kimselerden olmasını temine çalışırlardı. Şāpūr II. Baḥrayn'e yaptığı bir seferde, bunları merhametsizce tenkil etti; msl. Hacar şehri tahrip ve yağma edildi ve kabîle ancak iranlıların sokulamadıkları çöl mıntakalarına sığınabildi. Mamafih sonraları Şāpūr Hacar şehrini 'Abdī'lerle tekrar iskâna başladı. 'Abdī'lerin Peygamber ile, hicretin birinci senesinde yahut, bazı menbalara göre, hicretten evvel, münasebetleri olduğu hakkındaki rivayetler uydurmadır. Ancak 8 (630) de, Peygamber Ci'rāna'den döndükten sonradır ki, islâmiyet 'Abdī'ler arasında kök saldı. Peygamber o sene, diğer menbalara göre daha 6 (628) da, al-'Alā'yı al-Munẕir b. Sāvā'ya gönderdi ve bu zat, Hacar halkının bir kısmı ile beraber, islâmiyeti kabul etti. Bunu Peygamberin kabîle ile yaptığı muahede ve kabîlenin de Peygambere bir sefaret heyeti göndermesi takip etti. Peygamberden biraz sonra, al-Munẕir b. Sāvā öldü. Bunun akabinde, Baḥrayn Bekrī'leri Arabistan'daki umumî irtidad hareketine iştirâk ettikleri sırada, 'Abdī'ler arasında da büyük kaynaşma görüldü; fakat çok nufuzlu bir 'abdi olan al-Cārūd hemen müdahale ederek, kabîlenin islâmiyetten ayrılmamasını ve patlak veren harpte, hiç değilse, bitaraf kalınmasını temin edebildi. Bu zatın ölümünden sonra, isyana mütemayil olanlar kuvveti ellerine geçirdiler ve al-Cārūd'un tarafdarları iki yerde kuşatıldılar ise de, Abū Bekr'in emri üzerine sür'atle buraya gelmiş olan kumandan al-'Alā' tarafından kurtarıldılar. 'Omān 'Abdī'leri islâma sadık kalmış ve buhranlı anlarda müessir yardımda bulunmuşlardır. 'Abdī'ler 'Omān, Mahra ve Yemen'in geri alınması için yapılan muharebelere iştirâk etmişlerdir. Al-'Alā', 'Omar zamanında da, 'Abdī'lerin başkumandanı olarak kaldı. Fārs'ın istilâsında Baḥrayn'i kendisine üs ittihaz eden orduda 'Abdī'ler de vardı. Buvayb muharebesinde de (14 = 635) 'Abdī'lerin ismi geçer. 'Alī'nin al-Zubayr'e karşı muharebelerinde de 'Abdī'ler, aralarında bir kaçı al-Zubayr tarafını tutmakla beraber, ekseriyet itibariyle, 'Alī tarafında idiler. Mu'āviya'ye karşı Ṣiffīn muharebesinde de (37 = 657) 'Alī saflarında harbettiler. Haricîlere karşı mücadelelerde de 'Abdī'ler, gerek 'Alī, gerek Emevîler zamanında, hükûmet tarafını tutmuşlardır; msl. Dülāb muharebesinde (65 = 684/685) olduğu gibi, Baḥrayn ve Fārs'taki necdî isyanı da 'Abdī'ler tarafından tenkil edildi. Mamafih bu hal onları Ḥaccāc'a muarız olmaktan menetmedi. Abbasîler devrinde Irak'ta, 255 (869) te, 'Alī ahfadından olduğunu iddia eden bir 'abdī'nin tahriki ile, köleler arasında zuhûr eden büyük bir kıyamda 'Abdī'ler faâl bir rol oynadılar. Ḳarmaṭī harpleri [bk. ḲARMAṬİLER] 'Abdī'lerin yardımı ile yapılmış ve 'Abdī'ler son mühim tarihî rollerini bu harpte oynamışlardır.

'Abdī'lerin putperestlik devrindeki dinleri hakkında kat'î malûmat yoktur. O zaman içlerinde zerdüştî, hıristiyan ve yahudi olanlar da vardı. Ri'āb b. al-Barā' çok hatırlı bir hıristiyan olarak anılır; İyādī'lere mensup sofu hıristiyan Ḳuss'un muakipleri olduğu da söylenir. 8 (630) de Peygambere giden sefaret heyetinde bulunan al-Cārūd da hıristiyan idi. — Dünyevî nimetleri istihkar eden şiir meslekinin de 'Abdī'ler arasında zuhûr ettiği farzediliyor.

Dil hususiyetleri için şunlar söylenir: „gelincik" (hayvan) manasında olan ve umumiyetle *du'il* telâffuz edilen kelime, aslında kinanîdir; bu kelimeyi Ḥanīfī'ler *dūl*, 'Abdī'ler de *dīl* telâffuz ederler. Bu, aynı zamanda, bir 'Abdi oymağının adıdır. Dişlerin rengini bozmakla tanınmış bir nevi pırasa (*kurrāṯ*; *rakl* veya *rakkāl* adını da taşır) millî yemeklerinden sayılmakta idi.

Arap kabîleleri tarihini iyi tanıdığı söylenen Abū 'Ubayda Ma'mar b. al-Muganná, *Kitāb Ḫabar 'Abd al-Ḳays* adlı, bir kitap yazmıştır; 'Allān al-Ṣu'ūbī de, *Maṯalib 'Abd al-Ḳays*'ı yazmıştır. Bunlardan birincisinde belki, ikincisinde muhakkak, bir çok iftiralar vardır. Bundan başka al-Madā'inī, *Kitab Aṣrāf 'Abd al-Ḳays*'ı yazmıştır. Bu eserlerin üçü de kaybolmuştur.

(RECKENDORF.)

ABDÜLKERİM. 'ABD AL-KARĪM B. 'ACARRAD. [Bk. İBN 'ACARRAD.]

ABDÜLKERİM. 'ABD AL-KARĪM BUḤĀRĪ, (? —1830) buharalı bir müverrihtir; 1233 (1818) te orta Asya memleketlerinin (Afganistan, Buhara, Hiva, Hokand, Tibet ve Kişmir) coğrafî vaziyetlerine ve aynı memleketlerin 1160 senesinden (Aḥmed Şāh Durrānī [b. bk.]'nin cülûsu) kendi zamanına kadar geçen tarihî vak'alarına dair mücmel bir eser yazmıştır. Müellif daha 1222 (1807/1808) de memleketinden ayrılmış ve bir sefaret heyeti ile İstanbul'a gelmiştir. Bu şehirde hayatının sonuna kadar kalmış ve 1246 (1830) da ölmüş-

tür. Eserini, teşrifatçı 'Ārif Bey için yazmıştır. Ch. Schefer bu eserin yegâne yazma nushasını 'Ārif Bey 'in terekesinden almış ve fransızca bir tercümesi ile beraber, *Les Publications de l'école des langues orientales vivantes* 'ta neşretmiştir (metin, Būlāḳ, 1290 = 1873/1874, frns. trc., Paris, 1876). Bu *Histoire de l'Asie Centrale*, orta Asya 'nın, hususiyle Buhara, Hiva ve Hokand 'ın, en son devir tarihi için, çok mühim bir kaynaktır. (W. BARTHOLD.)

ABDÜLKERİM. 'ABD AL-KARİM B. İBRĀHĪM AL-CĪLĪ (1365—1417 ?), Bagdad 'a bağlı Cīl kasabasından bir mutasavvıf; 767 (1365/1366) de doğmuştur; ölüm tarihi, kat'î olarak, malûm değildir (811—820 = 1408—1417). Hayatı hakkında, kat'î mahiyette, hiç bir malûmata sahip değiliz; eserlerinde, Zabīd 'de kendisi ile beraber yaşadığı Şaraf al-Dīn İsmā'īl b. İbrāhīm al-Cabartī 'den, „şeyhim" diye bahseder ve bu münasebetle 796 (1393/1394), 799 (1396/1397) ve 805 (1402/1403) tarihlerini zikreder. 'Abd al-Karīm, eserlerini serh ettiği, fakat zaman zaman teferruatta fikirlerine muarız bulunduğu, Muḥyi 'l-Dīn b. 'Arabī 'nin [bk. İBN AL-'ARABĪ] tasavvufî fikirlerini kabul etmiştir. Bir çok eserleri arasında (bunların listesi için bk. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.* II, 205) yalnız *al-İnsān al-kāmil fī Ma'rifat al-Avāḫir va 'l-Avā'il*, Kahire, 1301, 1304, 1316 (Azhariya, 2. kısım) da tabedilmiştir. İnsandan daha yüksek bir nev'in âlem-i sugrası olmak itibariyle, yalnız tabiat kuvvetlerinin değil, fakat „bir aynada" akseder gibi, (krş. Philon 'daki γενικὸς ἄνθρωπος) ilâhî kuvvetleri de aksettiren insan-ı kâmil fikir ve tabirini doğrudan doğruya İbn 'Arabī 'den iktibas etmiştir. Bu eserde Peygamberi, böyle bir insan-ı kâmilin timsali olarak, göstermeğe çalışır (bk. 60. fasıl). Diğer insanların ruhları bu ilâhî kuvvetlerden, 'Abd al-Karīm 'in sevdiği bir tâbir ile, yalnız birer *„nusḫa"* sıfatı ile, nasibedardırlar. 'Abd al-Karīm nazariyeleri arasına çok defa sûfiyâne şiirler de karıştırır; nitekim kitabının methaline bir *maḳāme* sokmuştur. Eserleri en geniş ve uzak islâm âleminde, bilhassa Hind-i şarkî adalarında, dinî fikirlerin teşekkülünde büyük bir tesir icra etmiştir.

Bibliyografya: Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 205; al-Cīlī, *al-İnsān al-kāmil*, II, 46; Ḥācī Ḫalīfa (nşr. Flügel), nr. 10989; *India Office Cat.*, nr. 666; Vollers, *Leipz. Katal.*, s. 69; Schreiner, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, LII, 520; C. Snouck Hurgronje, *Arabië en Oost-Indië* (Leyden, 1907), s. 15. (GOLDZIHER.)

ABDÜLKERİM. 'ABD AL-KARİM KAŞMĪRĪ (? —1787), iranlı müverrih, 1198 (1784) de ölmüştür. 'Abd al-Karīm 1151 (1738/1739) de Nādir Şāh 'ın hizmetine girmiş ve bu hükümdarın, Dehli 'den Ḳazvin üzerine yürüyüşü esnasında, maiyetinde bulunmuştur Ḳazvīn 'den Mekke 'ye gitmiş ve deniz yolu ile Hindistan 'a dönmüştür. Nādir Şāh zamanına ait *Bayān-i Vāḳi'* adlı tarihin müellifidir. Krş. Khojeh Abdulkurreem (A Cashmerian), *Memoirs of a Travel from Hindostan to Persia, when accompanying Nadirshah*, trc. P. Gladwin (London, 1793); *Voyage de l'Inde à la Mecque*, trc. Langlès (Paris, 1797).

Bibliyografya: Elliot ve Dowson, *The history of India*, VIII, 124 v.dd.; Rieu, *Cat. of Pers. Mss.*, s. 382.

(M. TH. HOUTSMA.)

ABDÜLKERİM. 'ABD AL-KARİM MUNŞĪ'. [Bk. MUḤAMMED 'ABD AL-KARİM.]

ABDÜLKERİM NADİR PAŞA. 'ABD AL-KARİM NĀDİR PAŞA (1807—1883), serdar-ı ekrem, XIX. asrın ilk rub'unda, tahminen 1807 (1222) de, şarkî Rumeli 'nin Zagra sancağında, Çırpan kasabasında dünyaya gelmiştir (Osman Nuri, *Abdülhamid ve devr-i saltanatı*, İstanbul, 1327, I, 253 te, paşanın 1293 senesinde 71 yaşında bulunduğu söylenir). Abdülkerim Paşa gençliğinde İstanbul 'a gelip *asâkir-i mansure* silkine girmiş ve mülâzim olduktan sonra, Harbiye mektebinin kuruluşu sıralarında, Maçka kışlasında teşkil olunan mektep taburuna zabit tayin edilmiştir (krş. Mehmed Esad, *Mir'āt-i mekteb-i harbiye*, İstanbul, 1310, s. 11 v.dd.). Mütefennin zabit yetiştirilmek üzere Avrupa 'ya talebe gönderilirken, 1835 (1251) te Abdülkerim Nadir de Viyana 'ya izam edildi (*göst. yer.*, s. 19). Beş sene kadar tahsilden sonra, miralay olarak döndü ve bu rutbe ile erkân-i harbiye reisliğine tayin edildi. O zamanlar, Tanzimat dolayısı ile, Avrupa 'da yetişenlere itibar fazla idi. Bu sebeple tanzimat ricalinin himayesine mazhar olan Abdülkerim Paşa, az zamanda, en yüksek makamlara çıktı. 1846 (1263) da feriklikle *dâr-ı şurâ-i askerî* azâlığına, bir sene sonra da *mekâtib-i askeriye* nezaretine nasbolundu (bk. Lūṭfī, *Tārīḫ*, İstanbul, 1290—1329, VII, 80). 1847 (1264) de, devletin mevcut beş ordusuna ilâve olmak ve merkezi Bagdad 'da bulunmak üzere, teşkil edilen altıncı orduya müşir oldu. Paşa bundan sonra kumandanlık, vâlilik, seraskerlik, bahriye nazırlığı, *mecâlis-i âliye* azâlığı ve *serdar-ı ekremlik* gibi, ehemmiyetli hizmetler deruhte eyledi. Vâlilikleri Bagdad, Diyarıbakır, Selânik, Rumeli ve Erzurum vilâyetlerindedir. Âli Paşa, Abdülkerim Paşa 'yı himaye edenlerdendi. 1851 (1268) de Âli Paşa 'nın sadarete tayinini bildiren hatt-ı humayunda, Diyarıbakır vâlisi bulunan Paşa 'nın

hassa müşirliğine tayin edildiği münderictir. Kırım seferi başladığı zaman, Abdülkerim Paşa Anadolu ordusu kumandanı idi. Bidayette Gümrü 'ye kadar ilerledi ise de, ric'at hattı kesilmek tehlikesine uğrayarak, geri çekildi. Gerek bu vaziyet, gerek ordunun erkân-ı harbiye reisi ile kendi arasında mevcut olan zıddiyet, Abdülkerim Paşa 'nın azli ile neticelendi. Paşa atalet ve betaet ile itham olunmuştu. Bundan sonra Selânik ve Rumeli vâliliklerinde bulundu. Bizzat eşkiya takibine çıkarak, asayişin temini hususuna gayret sarfettiği görüldü (*Rūznāme-i cerīde-i havādiṯ*, nr. 149). Sultan Abdülaziz devrinde, her zamanki memuriyetlerinden başka, *tanzimat-ı askeriye* riyasetinde, bahriye nezaretinde ve seraskerlikte vazife gördü. Hüseyin Avni Paşa, uhdesinde sadaret ile seraskerliği birleştirdiği sırada, Abdülkerim Paşa 'yı serasker kaymakamlığına getirmiş ve ikisi arasında sıkı dostluk mevcut bulunmuştu. Avni Paşa, kendisini Abdülaziz 'in hal'i işinden haberdar ettiği gibi, bu işte onu âlet olarak da kullanmak istemişti. Mütercim Rüştü Paşa, padişahın hal'inden az evvel, sadaret makamına geldiği vakit, Hüseyin Avni Paşa seraskerliği deruhde etti ve Abdülkerim Paşa da serdar-ı ekrem tayin olunup, bulgarların isyanını bastırmak üzere, Rumeli 'ye gönderildi. Çerkes Hasan 'ın Hüseyin Avni Paşa 'yı katlinden sonra, Abdülkerim Paşa 'ya tekrar seraskerlik tevcih olundu ise de, isyanın sirayet dairesi genişlediğinden, serdarlıkla Rumeli 'de kalması daha münasip görüldü. Bulgar isyanı bastırılmakla beraber, Rusya 'nın müdahalesi ve Sırbistan 'ın da ayaklanması devleti pek müşkül vaziyete sokmuştu. Sırbistan 'daki askerî harekâtın icrasına Abdülkerim Paşa memur edildi. Yaptığı muharebeler neticesinde, sırpların en güvendikleri Aleksinaç müstahkem mevkiini zaptetti. Bu muzafferiyet Paşa 'nın şöhretini arttırmış ve Peşte üniversitesi talebesinden bir gurup gelerek, kendisine bir kılınç takdim etmişti (Mehmet Tevfik, *Nişan-ı ittihad — Yādigār-ı Macaristan*, İstanbul, 1294, s. 11). İkinci Abdülhamid 'in ilk zamanlarında çıkan türk-rus harbinin başında, Rumeli umum kumandanı Abdülkerim Paşa idi. Serdar orduyu Varna 'dan Vidin 'e kadar Tuna sahiline çekmiş ve rus askerinin nehri geçmesine mâni tedbirler ittihaz eylemiş olmakla beraber, karşı tarafın nasıl olsa Tuna 'yı aşacağına emin görünüyor ve onu *ḳılā-i erba'a* denilen Silistre, Rusçuk, Şumnu ve Varna mıntakasına çekerek, orada mağlûp etmek tasavvurunda bulunuyordu. Bu plân askerlikçe çürüktü (bk. İzzet Fuat, *Kaçırılan fırsatlar*, İstanbul, 1325, s. 11; Ali Fuat, *Osmanlı-rus seferi*, İstanbul, 1326, I, 176 v.d.). Balkanların müdafaası bir ihtiyat ordusuna bırakılmıştı. Fakat Abdülkerim rus askerinin Tuna 'yı iki noktadan geçmelerine karşı hiç bir faaliyet gösteremedi. Kendisine düşmanının niyet ve maksadı bildirildiği halde, geçecekleri yerlerin karşısında kuvvetli kıt'alar bulundurarak, rus ordusunun harekâtını işgal edemedi (bk. Mahmud Celâleddin, *Mir'āt-i Ḥaḳīḳat*, İstanbul, 1326, II, 157). Düşmanın, Tuna 'yı pek kolaylıkla geçerek, Balkanlara yayılması Abdülhamid II. 'i fena halde telâşa düşürmüş ve serdar-ı ekrem ile serasker Redif Paşa 'ya mabeyinden pek şiddetli bir telgraf çekilmişti (bk. Ahmed Midhat, *Zubdat al-Ḥaḳāyiḳ*, İstanbul, 1295, s. 330 v.d.). Sonra serdar da, serasker de azlolunarak, divan-ı harbe verildiler. Böyle buhranlı bir zamanda sabık ordu kumandanının muhakeme altına alınması doğru olmamakla beraber, padişah serdarı sultan Aziz 'in hal'inde alâkadar görüyor ve bundan dolayı şiddetli hareket ediyordu. Abdülkerim Nadir Paşa, divan-ı harp müddeiumumîsinin ithamlarına, dikkate şayan bir cevapname ile, mukabele etti. Kitabette iktidarı olmadığından, kendi söyleyip, dostlarından biri (sonradan makam-ı seraskerî dairesi reisi olan Niyazi Efendi) tarafından kaleme alınan bu cevaptan, mağlûbiyetin yegâne mes'ulü kendi olmadığı meydana çıktı; paşa donanmanın kendi emri altında bulunmadığını, ruslar Ziştovi 'den geçerken, ittihaz ettiği tedbirleri İstanbul 'daki askerî meclisin bozduğunu, Sofya 'da olması lâzımgelen ihtiyat kuvvetlerinin hükûmetçe ihmal edildiğini ileri sürüyor ve Redif Paşa ile Namık Paşa 'nın Şumnu 'daki karargâha izamları ile, kendisinin büsbütün nufuzsuz bırakıldığın söylüyordu (Abdülkerim Paşa 'nın cevabı için bk. *Mir'āt-i Ḥaḳīḳat*, İstanbul, II, s. 183—198; ayrıca da tabedilmiştir). Bu doğru müdafaalar kendisine yükletilen mes'uliyeti hafifletip, hükûmeti müşkül bir vaziyete düşürdüğünden, serdarın muhakemesine devam edilemedi; İstanbul 'dan uzaklaştırılarak, Midilli 'ye nefyedildi. Bununla beraber serdar-ı ekrem, rus askeri Tuna 'yı geçmeğe hazırlanırken, neden âtıl kaldığını izah edememiş ve mes'uliyetteki hissesinden kendini kurtaramamıştır.

Abdülkerim Nadir Paşa mütebâki hayatını Midilli ve Rodos 'ta, zarûret ve yeis içinde, geçirdi; hasta ve yaşlı idi; Salacak 'ta bir evinden başka, mal sahibi de değildi; 1883 (1301) te Rodos 'ta vefat etti.

Namuskâr, doğru ve cesur bir askerdi. Zamanında mesleğine ait malûmat sahibi olmakla tanınmıştı. Fakat şöhreti nisbetinde muvaffakıyet gösterememiş ve icraatında bataet yüzünden muaheze edilmiştir. 1887 felâketi, idbarına

sebep olmuştur. Abdülkerim Paşa'nın az söz söylemesi de, serdarlığı kadar, meşhurdur.

Bibliyografya: Metinde gösterilen bibliyografyadan başka bk. bir de: Abdurrahman Şeref, *Tarih-i devlet-i osmaniya*, İstanbul, 1318, II; ayn. mll., *Tarih müsahabeleri*, İstanbul, 1340, *Serdar-ı ekremler* makalesi, s. 237—245; Ali (*„Basiret"* gazetesi sahibi), *Yıldızın hatası* (mabeyne verdiği lâyihadır), İstanbul, 1324; Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'osmanî*, İstanbul, 1300; Şemseddin Sâmi, *Ḳāmūs al-A'lām*, bk. mad.; *Takvîm-i vakāyi'* gazetesi kolleksiyonu, *tür. yer.*; Salnâmeler. (M. CAVİD BAYSUN)

ABDÜLLÂTİF. 'ABD AL-LAṬİF ḲASTAMONULU. [bk. LAṬİFÎ.]

ABDÜLLÂTİF. 'ABD AL-LAṬİF (Muvaffaḳ al-Dîn Abū Muḥammed) B. YŪSUF B. MUḤAMMED B. 'ALÎ AL-BAĠDĀDÎ (1162—1231), İBN AL-LABBĀD diye de anılır. Arap âlimlerinin mütebahhirlerinden olup, aynı zamanda velûd bir muharrirdi; 557 (1162) de Bagdad'da doğmuş, 629 (1231) da aynı şehirde ölmüştür. Bagdad'da sarf ve nahiv, fıkıh, hadis v.s. tahsil etti. Bagdad'a gelmiş bulunan bir magribî onu felsefe, tabiî ve gaybî ilimler öğrenmeğe teşvik etti; bu sahalarda da, azim ve gayreti sayesinde, üstad oldu. 585 (1189) te Musul'a, oradan da Suriye ve Mısır'a gitti; Mısır'da Ṣalāḥ al-Dîn ve halefleri nezdinde büyük hürmet ve itibar gördü ve 'Imād al-Dîn, al-Ḳāżi 'l-Fāżil, Mūsā b. Maymūn ve emsâli gibi, pek maruf kimselerle tanıştı. 604 (1207) te Şam'a döndü; fakat bir müddet sonra, bu şehirden ayrılarak, Halep'ten geçip Erzincan'a gitti. Orada tabiî ilimlere büyük bir rağbet gösteren 'Alā' al-Dîn Dāvūd Şāh'ın sarayında uzun bir zaman kaldı. Fakat bu şehzade, tahta çıkınca, selçukî Kayḳobād ile muharebeye tutuştu; Kayḳobād kendisini esir ve memleketini zaptetti. O zaman 'Abd al-Laṭîf de Halep'ten geçerek, vatanı olan Bagdad'a döndü (626 = 1228) ve çok geçmeden orada öldü. Bir çok eserleri olup, bunlar o devir ilminin hemen bütün sahalarını şâmildir. Avrupa'da, bilhassa Mısır'a dair yazılmış muhtasar bir eseri ile, maruftur; bu kitap lâtince, almanca ve fransızcaya çevrilmiştir. Krş. S. de Sacy, *Relation de l'Egypte par Abd al-Latif* (Paris, 1810).[1]

Bibliyografya: İbn Abî Uṣaybi'a, II, 201—213 (büyük bir kısmı kendi tercüme-i hâlidir ki, bu kısım ayrıca J. Mousley tarafından neşredilmiştir, Oxford, 1808); al-Ṣalāḥ al-Kutubî, *Fawāt*, II, 9 v.dd.; Leclerc, *Hist. de la médecine arabe*, II, 182; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 481.

(M. TH. HOUTSMA.)

ABDÜLMECİD. 'ABD AL-MACID B. 'ABD ALLĀH. [Bk. İBN 'ABDŪN.]

ABDÜLMECİD. 'ABD AL-MACİD B. MAḤMŪD II. (1823—1861), osmanlı padişahlarından Mahmud II.'un oğlu ve halefidir; 11 şaban 1238 (23 nisan 1823) de doğmuş, babasının vefatı üzerine, 19 rebiülahır 1255 (3 temmuz 1839) te osmanlı tahtına geçmiştir.

Mahmud II. zamanında başlamış olan Mısır meselesinin ikinci safhası Abdülmecid'in tahta çıkışının arifesinde, Nizip mağlûbiyeti ile, yeniden vahim bir şekil almış bulunuyordu. Bir müddet sonra ihanet eden kapudân-ı derya Ahmed Paşa osmanlı donanmasını İskenderiye'ye götürüp, Mehmed Ali Paşa'ya teslim etti. Bu askerî hezimet ve felâket karşısında, ıslahat yolunda yeni bir hamle yapmak suretiyle, dahilde halkın, hariçte de Avrupa efkâr-ı umumiyesinin muzaharetini kazanmak üzere, o sırada Avrupa'dan dönmüş bulunan hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa'nın telkini ile, *Gülhane hatt-ı humayunu*[1] neşir ve ilân olundu (26 şaban 1255 = 3 teşrin II. 1839). Tanzimat-ı hayriye devrini açan, millî hâkimiyet prensibini ihtiva etmemekle beraber, şahsın emniyeti ve bazı hakların mahfuziyeti gibi esasları kabul ve, devlet ile fertlerin münasebetlerini tayin edecek kanunların konacağını vadetmek suretiyle, keyfî idareye nihayet vermek isteyen, millî tazyik ile değil ise de, dahilî ve haricî vak'aların sevk ve icbarı ile ilân olunan bu *hatt-ı humayunun* uyandırdığı müsait hava, zaten bir Avrupa meselesi hâlini almış bulunan Mısır meselesinin hallini kolaylaştırdı.

Osmanlı devletinin tamamiyetini muhafazaya çalışan İngiltere, Avusturya, Rusya ve Prusya arasında, Mehmed Ali Paşa'yı iltizam eyleyen Fransa'nın müzakere harici bırakılması suretiyle, elde edilen anlaşma neticesinde, Londra mukavelesi akdolundu (15 cemaziülevvel 1256 = 15 temmuz 1840) ve yapılan askerî hareketlerin de tazyiki altında, Mehmed Ali Paşa'nın veraset suretiyle yalnız Mısır vâliliğinde bırakılması ve Mısır'ın da devlete senede seksen bin kese akçe vermesi şartları ile, Mısır meselesi halledildi. Bundan sonra, Fransa'nın da iştiraki ile, yine Londra'da Boğazlar muahedesi imzalanarak (1841), Osmanlı devletinin Boğazlar üzerinde hâkimiyeti tasdik ve ecnebi harp gemilerinin Boğazlar'dan geçemeyeceği esası kabul olundu.

1 'Abd al-Laṭîf, maatteessüf, bu eserinde İskenderiye kütüphanesinin, 'Omar'in emri ile, 'Amr ibn al-'Aṣ tarafından yakıldığını, tetkiksiz ve tahkiksiz, ilk defa olarak, yazmak gafletinde bulunmuştur,

1 Avrupalılar bu hatta *hatt-ı şerif* demek itiyadındadırlar. Bunun sebebi, *Takvim-i vekâyi*'deki resmî tebliğda, ilk defa hatt için, bu tabirin kullanılmış olmasıdır

Avusturya'ya karşı, 1848 ihtilâli üzerine, istiklâl mücadelesine girişen ve rus ordularının yardımı ile mağlûp edilen macarlardan bir çoğu osmanlı topraklarına iltica edince, Avusturya ve Rusya hükûmetleri bu siyasî mücrimlerin iadesini ısrar ve tehditle istemişlerse de, Bâbıâli bu talebi reddetmiş ve bu mukavemet bilhassa İngiltere ile Fransa'da iyi tesirler uyandırmıştır.

Bu ihtilâlin akisleri Eflâk ve Boğdan'da da görülmüştür: ayaklanan halkın teşkil ettiği muvakkat hükûmet komşu memleketlerdeki ulahları da silâha sarılmağa davet etti. Bu ayaklanmayı bastırmak için, serdar-ı ekrem Ömer Paşa harekete geçince, ruslar da Boğdan'a girdiler. Avusturya da bazı emellere düştü. Fakat günün şartlarını harp açmağa elverişli görmeyen ruslar Bâbıâli ile Balta limanı mukavelesini akde (1265 = 1849) ve iki beylikte (memleketeyn) müşterek bir işgal hakkı istihsali ile iktifaya razı oldular. Mısır meselesinin hallinden beri, mülteciler ve Eflâk-Boğdan meselelerinden başka, Suriye ve Lubnan'da ingiliz ve fransız nufuz rekabeti ile körüklenen dürzîler ve marunîler'in geçimsizliği de zaman zaman Bâbıâliyi işgal etmekle beraber, Gülhane hatt-ı humayununun ileri sürdüğü Tanzimat ile de az çok iştigal edilebiliyordu. Yeni askerî teşkilât ve ıslahat yapılmış, bir taraftan da bir üniversite tesisine, her üç derecesi ile maarif teşkilâtı temellerinin atılmasına teşebbüs edilmişti. Fakat Mukaddes Makamlar meselesinin çıkması, Osmanlı imparatorluğunun bu ıslahat yolunda fazla gelişmesine meydan vermemiştir. Kudüs ve civarındaki hıristiyanlarca mukaddes sayılan yerlere ait olup, eskiden beri katolik ve ortodoks papazlarınca paylaşılamayan hak ve hizmetler kavgası tekrar canlanmıştır. 1848 ihtilâlini müteakip Fransa cumhur reisi olan ve imparatorluğunu ilâna hazırlanan Louis Napoléon, katolik zümresine dayanmak lüzumunu hissettiği için, katolikler lehine bazı taleplerde bulundu. Bunun üzerine, Kaynarca muahedesinin bir maddesini ileri sürerek, Osmanlı imparatorluğundaki ortodoksları himayeye kalkışan ruslar da müdahele ettiler; bir taraftan Osmanlı imparatorluğunun taksimine İngiltere'nin ne derece müsait davranacağını anlamağa çalışmakla beraber, Bâbıâliye sefaret heyeti göndererek, taleplerini gittikçe arttırdılar; Bâbıâli müdahale hakkına sahip olduklarını kabul eden bir senet vermekten çekininee, bir ultimatum verdiler ve Eflâk ve Boğdan'ı işgal ettiler. Rusların istilâ emellerine İngiltere ile Fransa'nın muhalefet edeceğini uman ve buna güvenen Bâbıâli de harp ilân etti (1853). Rumeli kumandanı serdar-i ekrem Ömer Paşa emrindeki türk ordusu, muhtelif muharebelerde muvaffakiyet kazanarak, Tuna'yı geçti. Rusların Silistre'yi muhasaraları muvaffakiyetsizlikle neticelendi. Fakat Sinop limanında bulunan osmanlı donanması, rus donanmasının baskınına uğrayarak, yakıldı. Bunun üzerine Fransa ve İngiltere, Osmanlı devleti ile tecavüzî ve tadafüî bir ittifak akdederek (12 mart 1854), harbe girdiler. Avusturya bitaraf kaldı ve Osmanlı hükûmeti ile imza eylediği bir mukavelename üzerine, rusların çekilmek üzere bulundukları Eflâk ve Boğdan'ı, muvakkat olarak, işgal ile iktifa etti. Rusların tahriki ile ayaklanan yunanlılar da, bir fransız kolordusunun Atina ve Pire'yi işgal etmesi üzerine, bitaraflıklarını muhafazaya mecbur oldular. Müttefikler harp sahasını Kırım'a nakil ve Sivastopol'u muhasara ettiler. Türk ordusu da buraya nakledildi. Muhasara bir seneye yakın sürdü. Müteaddit muharebeler oldu, zaferler kazanıldı. Anadolu'ya gelince, harbin bidayetinde bazı muvaffakiyetler elde edildiği halde, ruslar sonradan ilerleyerek, Kars'ı muhasaraya muvaffak oldular. Sivastopol zaptedildi (25 zilhicce 1271 = 8 eylûl 1855) ise de, diğer taraftan, zahiresiz kalmış olan Kars rusların eline geçti (28 teşrin II. 1855). Bu da rusların yegâne muvaffakiyeti oldu. İtalya'nın birliğini temine hazırlanan Piemonte ve Sardunya krallığı da, İngiltere ve Fransa'nın Avusturya'ya karşı müzaheretini temin için, ittifaka ve harbe girmişti. Harp devam ederken, Avusturya'nın da iştiraki ile cereyan eden müzakereler neticesinde, sulhün esas şartları taayyün ettiği için, nihayet Avusturya, bunları kabul etmesi şartiyle, harbe nihayet vermesini bir ultimatumla Rusya'dan isteyince, Rusya muvafakate mecbur oldu ve Viyana'da sulh mukaddimatı hazırlandıktan sonra, bütün büyük Avrupa devletlerinin iştiraki ile, Paris'te umumî bir kongre toplandı; 23 recep 1272 (= 30 mart 1856) de sulh imza edildi.

Bu muahede Osmanlı imparatorluğunun istiklâl ve tamamiyeti esasını kabul ederek, dahilî işlerine herhangi bir devletin müdahalesini men'eyliyordu (madde 9). Bütün devletlerin harp gemilerine Boğazlar'ın kapalılığı esasını muhafaza ediyor (madde 10), Karadeniz'i ticaret gemilerine açıyor (madde 11 ve 12), gerek Rusya'yı ve gerek Osmanlı devletini Karadeniz'de harp gemisi ve tersane bulundurmaktan men'eyliyor (madde 13 ve 14), Rusya, Basarabya'nın bir parçası ile bir Avrupa komisyonunun nezaretine verilecek olan Tuna ağızlarını Boğdan'a terkediyor (madde 20 ve 21), nihayet, Sırbistan ile Eflâk ve Boğdan üzerindeki Rusya himayesini refediyordu. Bu prenslikler, Bâbıâli'yi metbu tanımakla beraber, bütün imtiyaz-

larını muhafaza edecekler ve Avrupa 'nın himayesi altında bulunacaklar, müstakil ve millî bir idareden, mezhep, teşri, ticaret ve seyrisefain serbestilerinden istifade edeceklerdi.

Paris kongresinin toplanmasından biraz evvel, Abdülmecid Gülhane hatt-ı humayununu tamamlayan ve teyit eden yeni bir ıslahat fermanı neşir ve ilân etmişti. Paris muahedesinde devletlerce ehemmiyeti takdir edilerek, iyi karşılandığı tasrih olunan bu fermanla hıristiyan tebeanın şahıs ve mallarının mahfuziyeti teyit edildikten sonra, mezhepçe ve tedrisatça hürriyetleri, bütün tebeanın müsavatı, gayr-i müslimlerin de memuriyet ve askerlik hizmetlerine kabul edilecekleri, vergice müsavi tutulacakları ilân ve daha birtakım ıslahatın yapılacağı zikrediliyordu (18 şubat 1856).

Osmanlı devleti ile hıristiyan tebeasının münasebetleri hakkında Paris muahedesine derc edilecek bir maddenin bir müdahale demek olacağı ve yeni müdahalelere de yol açabileceği düşünülmüş ve müttefik devletler ile anlaşmak suretiyle, Bâbıâli kendiliğinden böyle bir fermanın neşir ve ilânını tercih etmişti.

Paris muahedesi ile Osmanlı devleti, itibarı yükselmiş olarak, bir sulh, sükûn ve terakki devresine girmiş oldu. Bu devrede Bâbıâli ıslâhata devama çalıştı. Adliye ve maarif nezaretleri teşkil edildi, yeni kanunlar vazolundu. Avrupa ile ticarî ve malî münasebetler arttı. Avrupa 'dan istikrazlar akdine başlandı; bu da Avrupa sermayesinin siyasî ve iktısadî sahalarda nufuz ve tesirini arttırdı. İstikraz ile elde edilen paranın, müsmir işlerden ziyade, saray masraflarına ve sair israflara hasredilmesi hoşnutsuzluk uyandırdı. Diğer taraftan maziye ve göreneğe bağlı cahil bir halk kütlesinin mevcudiyeti ve mezhep ve milliyetçe tecanüs bulunmayan yerlerde halk arasında gerginlik bulunması, nihayet millî hislerin azçok inkişafta devam etmesi bu devrede bazı karışıklıklar çıkmasına sebebiyet vermiştir: Cidde vak'ası (3 zilhicce 1274 = 15 temmuz 1858), Lübnan 'da ve Suriye 'de dürzîler ile marunîler arasındaki vuruşmalar (şevval 1276 = mayıs 1860), Eflâk ve Boğdan 'da birliğe doğru yapılan hareketler, Karadağ 'da ayaklanmalar bu kabildendir. Tanzimat bidayetinden beri devam eden gerginliğin yeni bir tezahürü olan Cebel-i Lübnan vak'ası, Fransa 'nın Beyrut 'a asker çıkararak, Avrupa namına müdahalesi üzerine, büyük ehemmiyet peyda etti. Bâbıâlice, fevkalâde komiser olarak, Suriye 'ye gönderilen Fuat Paşa 'nın süratli tedbirleri ile had şeklini kaybetmekle beraber, bu vak'a Lübnan imtiyazlarının genişlemesine ve Fransa 'nın askerini çekmesine rağmen, bu mıntakada nufuzunun artmasına yol açmıştır. Bilhassa israfları dolayısiyle, Abdülmecid 'in son zamanlarında hoşnutsuzluk artmış, aleyhinde bazı gizli tertibata bile teşebbüs olunmuştu (Kuleli vak'ası). Abdülmecid nihayet 15 zilhicce 1277 (25 haziran 1861) de vefat etmiş, İstanbul 'da Sultan Selim türbesine defnedilmiştir.

Pek genç olarak tahta çıkan ve yaradılışı itibariyle çok halûk ve nazik olan Abdülmecid babasının ıslahatına samimiyetle devam etmek istemiş; fakat za'f derecesine varan hilm ve mülâyemeti her zaman vaziyete hâkim olmasına ve ıslahata ayni azimle devam etmesine mâni olmuştur. Ekseriyetle halkın sevgisini ve avrupalıların takdirini kazanmış olan Abdülmecid 'in, Gülhane hattını neşir ve ilânı, mülteciler meselesindeki mukavemeti, Kırım muharebesi ve Paris muahedesi gibi, muvaffakıyetlerinde kendisine en büyük yardımlarda bulunanlar, müteaddit defalar sadareti işgal eden Mustafa Reşid Paşa [b. bk.] ile arkadaşları Âli Paşa [b. bk.] ve Fuat Paşa [b. bk.] 'lardır. Bunların dirayeti bu devrin en mühim haricî meselelerinin, faideli veya nisbeten az zararlı bir tarzda, halledilmelerini temin eylemiştir.

Bibliyografya: Luṭfī, *Tārīḫ*, 6,7,8, İstanbul; Abdürrahman Şeref, *Tarih-i devlet-i osmaniye*, II, İstanbul, 1318; Le Vie de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman*, I, Paris, 1914; *Tanzimat*, I, İstanbul, 1940, *tür. yer.*; Kâmil Paşa, *Tarih-i siyasî-i devlet-i osmaniye*, III, İstanbul, 1325; Hayreddin, *Vesaik-i tarihiye ve siyasiye*, İstanbul, 1908; Mahmud Cevad, *Ma'arif-i umumiye nezareti tarihçe-i teşkilât ve icraâtı*, İstanbul, 1328; Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, trc., Ali Reşad, İstanbul, 1912; *Devlet-i osmaniye ve Rusya siyasiyâtı*, trc., Ali Reşad, Macar İskender, İstanbul, 1912; Ali Fuat, *Rical-i mühimme-i siyasiye*, İstanbul, 1928; *Türk Tarih Kurumu* mec. III, İstanbul, 1933; Mustafa Nuri Paşa, *Natā'iḳ al-Vuḳū'āt*, IV, İstanbul, 1327; Uluğ Iğdemir, *Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma*, Ankara, 1937; İbnülemin Mahmud Kemal, *Son sadrazamlar*, İstanbul, 1940; Salâhaddin, *Bir türk diplomatının evrâk-ı siyasiyesi*, İstanbul, 1306; Ed. Driault, *La question d'orient*, Paris, 1909; Ahmed Refik, *Türkiyede mülteciler meselesi*, İstanbul, 1926.

(A. H. ONGUNSU.)

ABDÜLMELİK. 'ABD AL-MALİK B. HİŞĀM. [Bk. İBN HİŞĀM.]

ABDÜLMELİK. 'ABD AL-MALİK B. ḲAṬAN B. NUFAYL B. 'ABD ALLĀH AL-FİHRİ (? —741), İspanya vâliliğinde 'Abd al-Raḥman b. 'Abd Allāh 'ın [b. bk.] halefidir. 'Abd al-Malik 116 (734 sonu) da, itisaf ve zorbalığından ziyade, siyasî sebeplerden dolayı, yerini 'Oḳba b. al-Ḥaccāc al-Salūlī 'ye terketmeğe mecbur oldu. Fakat 123 (741) te, 'Oḳba, ağır hasta olduğu bir zamanda, berberîlerin Afrika 'da isyân çıkarmaları üzerine, 'Abd al-Malik 'i tekrar eski yerine getirmeğe lüzum gördü. Bu esnada, halife Hişām tarafından Kulṯūm b. 'Iyāż kumandasında berberîlere karşı gönderilen ordu hezimete uğrayınca, Balc b. Bişr, ordunun bir kısmı ile, Sebte 'ye kaçtı ve oradan İspanya 'ya geçmek için, 'Abd al-Malik 'ten müsaade istedi. 'Abd al-Malik evvelâ bu teklifi kabule yanaşmadı ise de, İspanya berberîlerinin de isyanı başlayınca, Balc 'in idaresindeki ordunun yardımını ister istemez kabul etti. Fakat berberî tehlikesi atlatılınca, 'Abd al-Malik, ordusu ile birlikte İspanya 'dan çıkıp gitmesini Balc 'den ısrarla talep etti. Fakat Balc bu emri dinlemek istemediğinden, aralarında harp başladı ve 'Abd al-Malik yenilerek, esir edildi ve öldürüldü (123 = 741). Ölümünde 90 yaşında idi.

Bibliyografya: İbn 'Aẕārī, *al-Bayān al-Muġrib*, II, 28 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), V, 130 v.dd.; Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, I, 252 v.dd.

(M. TH. HOUTSMA.)

ABDÜLMELİK. 'ABD AL-MALİK B. AL-MANṢŪR. Tarihte, AL-MUẒAFFAR lâkabı ile birlikte, bu ismi taşıyan 'Āmirî 'lerden iki kişi vardır:

1. 'ABD AL-MALİK, meşhur al-Manṣūr (Almanzor) 'un oğlu ki, henüz babası hayatta iken (991 den itibaren), *ḥācib* unvanını taşıyordu ve onun ölümünden sonra da (392 = 1002) halefi oldu. Kısa süren idaresi (399 = 1008 e kadar), tebeası için ferahlı bir devir olmuştur.

Bibliyografya: Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, III, 259.

2. 'ABD AL-MALİK B. 'ABD AL-'AZİZ AL-MANṢŪR B. 'ABD AL-RAḤMĀN, al-Manṣūr (Almanzor) 'un torununun oğlu ki, babasından sonra Valencia 'da hükümran olmuştur (453—457 = 1061—1065). Kastilla ve Leon kıralı Ferdinand I. tarafından tazyik edildi ve nihayet Ṭulayṭala (Toledo) hükümdarı olan kayınpederi al-Ma'mūn Valencia 'yı kendi arazisine ilhak ettiği sırada (457 = 1065), onun eline esir düştü. [Krş. 'ĀMİRİLER.]

Bibliyografya: Dozy, *göst. yer.*, IV, 124 v.dd.

(C. F. SEYBOLD.)

ABDÜLMELİK. 'ABD AL-MALİK B. MARVĀN (646—705), Emevî halifesi. Umumî rivayete göre, 'Abd al-Malik 26 (646/647) da doğmuştur. Babası halife Marvān I., annesi 'Ā'işa bint Mu'āviya idi. 'Abd al-Malik on yaşında bir çocuk iken, hzr. 'Oṯmān 'ın evine vâki olan hücuma şahit olmuş ve on altı yaşında, halife Mu'āviya tarafından, Medine divanı reisliğine tayin edilmiştir. 'Abd al-Malik, 63 (682) te Mu'āviya 'nin oğlu halife Yazīd I. 'e karşı olan isyanın başlangıcına kadar, Medine 'de kaldı. Emevîler Medine 'den âsîler tarafından koğuldukları zaman, 'Abd al-Malik de babası ile beraber, şehri terke mecbur oldu. Yolda Muslim b. 'Oḳba 'nın idaresi altındaki Suriye ordusuna rast geldiler ve Muslim 'e şehrin vaziyeti ve diğer ahvali hakkında sarih malûmat verdikten sonra, Muslim ile beraber, tekrar geri döndüler. Bundan sonra medinelilerin tam hezimeti ile nihayet bulan Ḥarra 'deki muharebe vukua geldi. Babasının katlinden sonra, 'Abd al-Malik 65 ramazanında (nisan 685) tahta çıktı; fakat daha başlangıçta türlü türlü güçlüklerle mücadele mecburiyetinde kalmıştı. Mekke 'de 'Abd Allāh b. Zubayr, çoktan beri, kendisini halife ilân etmişti ve müslüman ülkesinin büyük bir kısmında, hiç olmazsa ismen, halife tanınmakta idi. Garpta bizanslılar halifeye rahat vermiyorlardı. Muhtelif eyaletlerde vâki olan birçok tehlikeli isyanlar da bu vaziyeti vahimleştiriyordu. Mamafih 'Abd al-Malik vazifesinin tam ehli olduğunu gösterdi. Birçok yıllar mücadelelerden sonra, neticede islâm ülkesini kendi hâkimiyeti altında birleştirmeğe muvaffak oldu. 'Abd al-Malik 'in devlet idaresini ele almasından evvel, Kūfa henüz halifenin rakib İbn al-Zubayr 'in hâkimiyetine tâbi olduğu bir sırada, sulhu tehlikeli bir surette tehdit eden, al-Muḫtār b. Abī 'Ubayd namında, bir kimse zuhûr etmişti. Al-Muḫtār b. Abī 'Ubayd muhtlif entrikalarla 'Alī ahfadı arasında bir parti teşkil etmeğe muvaffak oldu; bu parti her şeyden evvel, Ḥusayn 'nin katlinden dolayı, intikam telkin ediyordu. 66 (685) da İbn al-Zubayr 'in askerleri Kūfa 'de mağlûp edildiler ve Kūfa vâlisi 'Abd Allāh b. Muṭī' koğuldu. Böylece al-Muḫtār merkeze ve bütün eyalete kolayca hâkim olabildi. Kumandanı, İbrāhīm b. Mālik al-Aştar, ertesi sene 'Abd al-Malik 'in kendisine karşı gönderdiği orduyu ciddî bir hezimete uğratmağa muvaffak oldu. Fakat bununla al-Muḫtār 'ın muvaffakiyetleri de sona erdi. 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'in kardeşi ve kendisinin Basra 'daki vâlisi Muṣ'ab, tecrübeli bir kumandan olan Muhallab b. Abī Ṣufra ile ittifak ederek, al-Muḫtār 'a karşı yürüdü ve 67 ramazanında (nisan 687) Ḥarūrā' 'da kat'î bir muharebe vukua geldi. Bu mücadelede al-Muḫtār mağlûp oldu ve öldürüldü. Bundan sonra Muṣ'ab ile halife arasında, kat'î bir netice alınmak için, mücadele devam etti. 'Abd al-Malik, Muṣ'ab 'a karşı yürümek üzere, 69 (689) da Şam 'dan yola çıktı. Fakat derhal geri dönmek mecburiyetinde kaldı; çünkü payitahta 'Amr b. Sa'īd al-Aşdaḳ tehlikeli bir isyan çıkarmıştı.

'Amr şehre kapandı; fakat halife şehrin kapıları önünde görünüp, ona hayat ve hürriyetini bağışlayacağını bildirince, 'Amr de derhal teslim olmağa rıza gösterdi. Buna rağmen, 'Abd al-Malik onu akabinde yakalattı. Rivayete nazaran, 'Abd al-Malik onu bizzat öldürmüştür. Şam'da sükûnet ve intizam tekrar teessüs edince, halife 70 (690) te Muṣ'ab'a karşı, ikinci defa olarak, sefere çıktı; fakat bu defa da işi halledemeden geri döndü. Ertesi sene yeni bir sefere teşebbüs olundu. Küçük Dicle yakinindeki Maskin civarında iki ordu karşılaştı ve burada Muṣ'ab, ümitsizce mücadelelerden sonra, öldü. 'Abd al-Malik Irak ahalisinin bi'atini kabul etti ve sonra payitahtına döndü. Artık 'Abd al-Malik, rakibi 'Abd Allāh b. Zubayr'e karşı mücadele için, serbest bulunuyordu. Nitekim Mekke'ye bir ordu gönderebildi. Kumandanlık, cesur ve azim sahibi olan, Ḥaccāc b. Yūsuf'a verildi. Ḥaccāc şehri kuşattı ve aylarca süren muhasaradan sonra, 73 (692) te 'Abd Allāh öldürülerek, Mekke Ḥaccāc'ın eline geçti ve kendisi de Hicaz vâliliği ile taltif olundu. Mamafih intizam her tarafta henüz temin edilememişti. Bir müddettenberi iç Arabistan'da Nacadāt'lar tecavüzlerini arttırmışlardı; fakat uzun müddet bu vaziyette kalamadılar. Yalnız Azraḳī'ler denilen diğer bir hariçî kolu daha tehlikeli idi; bunlar, bilâ istisna, kendi mezheplerine salik olmayanlara karşı cihad ilân ediyorlar ve İran eyaletlerinde halka yapmadıkları zulüm ve itisaf kalmıyordu. Bu gaddar mutaassıpları tenkil hususunda al-Muhallab'in bütün gayretleri boşa gitti. Ancak 75 (694) te, hiç bir şeyden pervası olmayan Ḥaccāc, Irak vâliliğine tayin olunduktan sonra, aldığı şedit tedbirlerle müstereddî ırakların hepsini al-Muhallab emri altına girmeğe icbar etti ve, çetin mücadelelerden sonra, bunların mukavemetini kırmağa muvaffak oldu. Artık iki kumandan 78 (697) de bu tehlikeli âsîlerin zararsız bir hâle gelmiş olduklarını ümit etmişlerse de, birkaç sene sonra, yine isyanlar başladı. Hariciîlerin kıyamı tenkil edildikten sonra, kumandan 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed b. al-Aş'aṯ Sicistān vâliliğine tayin olundu. Burada 'Abd al-Raḥmān cengâver komşularla olan mücadelede birçok zaferler kazandı. Kūfa'deki memuriyetinden başka, uhdesinde bir de şark eyaletlerinin idaresi bulunan Ḥaccāc, 'Abd al-Raḥmān'ın gördüğü işlerden memnun değildi. Ḥaccāc 'Abd al-Raḥmān'dan ve onun ordusundan daha büyük işler istiyordu. Bunun üzerine 'Abd al-Raḥmān 81 (700/701) de müstebit vâliye karşı isyan ve biraz sonra da kendisini halife ilân etti. Aynı yılda 'Abd al-Raḥmān, kendisine karşı gönderilen bir orduyu Tustar civarında mağlûp ettikten sonra, o kadar kudret kazandı ki, 'Abd al-Malik bu âsî tebeası ile müzakere etmek mecburiyetinde kaldı. Fakat bu müzakerelerden bir netice çıkmadı. Nihayet uzun hazırlıklardan sonra, cemaziülahir 83 (temmuz 702; bu tarih hayli meşkûktür, krş. 'ABD AL-RAḤMĀN B. MUḤAMMED B. AL-AŞ'AŞ) te Dayr al-Camācim civarında kat'î bir muharebe oldu. Burada 'Abd al-Raḥmān mağlûp olarak, firara mecbur kaldı. — Saltanatının ilk yıllarında 'Abd al-Malik'e bizanslılar da hayli müşkülât çıkarmışlardır. Filvâki bu hususun teferruatı kâfi derecede aydınlanmamış ise de, yalnız şu kadarı malûmdur ki, halife pahalıya mal olan bir sulh yapmağa ve aynı zamanda mühim bir tazminat vermeğe mecbur kalmıştır. Biraz sonra, teşrifat münakaşası üzerine, Bizans imparatoru tarafından sulh feshedildi. Muhasamat yeniden alevlendi ve pek az fasılalarla 'Abd al-Malik'in bütün saltanatı esnasında devam etti; bilhassa kardeşi Muḥammed kumandanlıkta temayüz eyledi. Muharebe Anadolu'da vukua geldi. Her ne kadar müslümanlar çok büyük zayiata maruz kalmışlar ise de, Bizans imparatorluğu için, gittikçe daha tehlikeli oldular. Vefatından sonra oğlu ve halefi Valîd tarafından şiddetle mücadeleye devam olundu. Harp Magrib'e de aksetti. İbn al-Zubayr'in vefatından sonra, 'Abd al-Malik, rumlarla müttefikleri olan berberîleri itaat altına almak için, Ḥassān b. al-No'mān kumandası altında, şimalî Afrika'ya bir ordu gönderdi ve aynı zamanda onu bu eyaletlerin vâliliğine tayin etti. Ḥassān bu vazifeyi büyük muvaffakiyetle başardı. Afrika'dan ayrıldıktan sonra, fütuhata Ḥassān'ın halefi Mūsā b. Nuṣayr tarafından devam olunarak, halifenin hâkimiyeti sağlamca tesis edildi. Hariçî ve dahilî düşmanlara karşı olan bu daimî harplere rağmen, 'Abd al-Malik muazzam devletinin terakki ve umranı ile uğraşmağa da vakit buldu. Müslüman olmayanlar devlet hizmetinden uzaklaştırıldı ve bunların yerine müslüman memurlar getirildi. Fakat bu prensibi tatbik etmek müşkülâta sebep oldu; çünkü müslümanlar arasında bu işlere elverişli namzetler azdı. Tek resmî lisan olarak, arapça kabul edildi. En mühim icraattan biri de, sikkenin ıslahı idi. 'Abd al-Malik zamanına kadar ülkede umumiyetle İran ve Bizans paraları geçerdi. Bu da birçok mahzurlara sebep oluyordu. 'Abd al-Malik sikke işini de intizama koydu ve üzerleri arapça yazılı altın ve gümüş paralar bastırdı. Bu mühim ıslahata ne vakit teşebbüs edildiği kat'î surette mâlûm değildir. Her halde bu ıslahat, halifenin İbn al-Zubayr'e galebesinden hemen sonra, yapılmıştır. Nihayet posta işi de ıslah edildi. Bu ıslahat faaliyetinde 'Abd al-Malik'in

en kuvvetli istinatgâhı, yirmi sene müddetle Irak vilâyetini idare eden zalim, fakat kudretli vâli Ḥaccāc olmuştur. 'Abd al-Malik'in kardeşi 'Abd al-'Azîz, Marvān tarafından ona halef gösterilmişti. Fakat halife saltanatı daha ziyade kendi iki oğlu al-Valîd ve Sulaymān'a vermek istiyordu ve hattâ kardeşini veliahtlikten çıkarmağı düşünürken, birden bire 'Abd al-'Azîz'in ölüm haberi vâsıl oldu. Bundan biraz sonra, şevval 86 (teşrin I. 705) da, halife de öldü. 'Abd al-Malik'in 'Amr b. Sa'îd'e karşı ihanetkâr ve gaddarâne hareketi, şahsiyeti üzerinde bir kara leke teşkil eder. Fakat bu da münferit ve istisnaî bir harekettir. Hakikaten her tarafta zuhur eden mukavemeti kırmak için, vaziyet icabı, fevkalâde tedbire ihtiyaç vardı. 'Abd al-Malik'in, idare hususunda herkes tarafından takdir edilen istidadından başka, şairlik kabiliyeti ve, o zamanın telâkkisine göre, iyi bir tahsili vardı. Hakikaten hükümdarlık kabiliyetinde Emevîlerden hiç birisi 'Abd al-Malik derecesine varamamıştır.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 165 v.dd.; Ṭabarî, bk. indeks; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), IV, 91 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 363 v.dd.; Flügel, *Gesch. d. Araber*, 151 v.dd.; A. von Kremer, *Culturgesch. des Orients unter d. Chalifen*, I, 166 v.dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall*, s. 334 v.dd.; Ranke, *Weltgeschichte.*, V[a], 186 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 375 v.dd.; Wellhausen, *Das arab. Reich und sein Sturz*, s. 114 v.dd.; Ahlwardt, *Anonyme arabische Chronik, tür. yer.*; Ya'ḳūbî, *Ta'rîḫ* (nşr. Houtsma), II, 320—38; Mas'ūdî, *Murūc al-Ẕahab* (tab. Paris), V, 193, 205 v.dd.; VI, 50; IX, 41, 50; ayn. mll., *al-Tanbîh va 'l-İşrāf* (nşr. de Goeje), *B G A*, VIII, 312—317; Belāẕorî (nşr. de Goeje), *tür. yer.*; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg,) s. 167—173; *Kitāb al-Aġānî* (bk. Guidi, *Tables alphabétiques*); al-Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), bk. index; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islām, Abh. G W Gött.*, N. F., V, 2, s. 28 v.dd.; ayn. mll., *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern, N G W Gött.*, 1901, s. 428 v.dd.; Canard, *Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende, J A*, CCVIII, 61—121; Lammens, *Études sur le règne du calife Omaiyade Mo'âwia Ier*, Paris, 1907, bk. index; Barbier de Meynard, *Surnoms et sobriquets dans la littérature arabe, J A*, X. ser., IX, 193, 413.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDÜLMELİK. 'ABD AL-MALİK B. NŪḤ, iki Sâmânî hükümdarının adıdır:

1. 'ABD AL-MALİK (Abu 'l-Favāris) B. NŪḤ I., Horasan ve Maveraünnehr'in hükümdarı idi (343—350 = 954—961) ve babası Nūḥ b. Naṣr'ın yerine geçmişti. Daha sonraki kaynaklara göre (Aḥmed al-Ḳubāvî, *Narşaḫî*, nşr. Schefer, s. 95, st. 19), 'Abd al-Malik tahta çıktığı zaman 10 yaşında idi. Nūḥ devrinde Büveyhlerle başlanan harp, 'Abd al-Malik'in hükümdarlığı esnasında, Sâmânîlere fazla menfaat temin etmeyen bir sulh akdi ile, sona erdi (344 = 955/956). Sikkelerden anlaşıldığına göre, bu sulh halife al-Muṭî'in tanınmasını icap ettirmişti. 'Abd al-Malik zamanında memleketin dahilî vaziyeti hakkında pek az malûmat vardır. Acaba bu genç hükümdar al-Muḳaddasî (s. 337 v.d.)'nin esirgemediği medih ve senalara lâyık mıdır; bu cihet yukarıda zikri geçen nakıs malûmattan anlaşılamıyor. Her halde hakikî iktidar, babası Nūḥ'un zamanında iş başına geçmiş olan türk hassa askerlerinin elinde kalmış olsa gerektir. Horasan vâlisi Bekr b. Malik'in Buhara'da, saray kapısı önünde öldürülmesi pek manidardır. Denildiğine göre, 'Abd al-Malik'in vakitsiz ölümü, çögen (polo) oynarken, attan düşme neticesinde vâkî olmuştur. Al-Muḳaddasî'ye göre, oğlu Naṣr ancak bir gün hükümdarlık etmiştir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), VIII, 381 v.d., 396, 398; Gardîzî, *Zayn al-Aḫbār*, yazm. Cambridge (King's College, nr. 213, var. 100[a] — 101[b]) ve Oxford (Bodleiana, Ouseley, nr. 240 — Ethé, *Catalogue*, s. 9 v.d. —, var. 124—126), bunun bazı hulâsaları için bk. Barthold, *Turkestan im Zeit alter des Mongoleneinfalls*, I, 10.

2. 'ABD AL-MALİK (Abu 'l-Favāris) B. NŪḤ II., Maveraünnehr hükümdarı, Nūḥ b. Manṣūr'un oğlu ve 11 safer 389 (1 şubat 999) da tahttan indirilen kardeşi Manṣūr b. Nūḥ'un halefi idi. 27 cemaziülevvel (16 mayıs) de Merv yanında Gazneli Maḥmūd tarafından mağlûp edilen 'Abd al-Malik, Horasan'ı hasmına terkederek, Buhara'ya çekilmişti. 'Abd al-Malik aynı senenin son baharında, memleketinin elinde kalan son parçasında İlek Naṣr'ın hücumuna uğradı; yaklaşan düşmana karşı bütün ahaliyi silâh altına çağırmak teşebbüsü akim kaldı ve hükûmet tarafından cami kürsülerinden yapılan davetlere, halk kulak asmadı. Türklerden müteşekkil hassa askerinin zabitleri de düşman tarafına geçtiler. 10 zilkade 389 (23 teşrin I. 999) pazartesi günü İlek, Buhara'ya muharebesizce girdi; 'Abd al-Malik'i ve hanedanının diğer uzuvlarını Özkend'e götürdü.

Bibliyografya: 'Otbî, *Ta'rîḫ Yamînî*, (Manînî'nin şerhli neşri, Kahire, 1286), I, 298—320; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.; bu devir 'Otbî'nin tesiri altında yazılmıştır),

IX, 102—106; Gardzī, *Zayn al-Aḫbār*, yaz. Cambridge (yk. bk.), var. 111; yaz. Oxford (yk. bk.), var. 138 v.d.; Bayhaḳī (nşr. Morley), s. 804—806; Hilāl al-Ṣābi' (nşr. Amedroz, Layden, 1904), s. 372 v.d., 402 v.d.

(W. BARTHOLD.)

ABDÜLMELİK. 'ABD AL-MALİK B. ṢĀLIḤ B. 'ALĪ (?—811), halife Abu 'l-'Abbās al-Saffāḥ ile Abū Ca'far al-Manṣūr 'un amcazadesi idi. Hārūn al-Raşīd 'in hükümdarlığı esnasında, bizanslılara karşı bir çok seferlere teşebbüs etti. 174 (790/791), 181 (797/798) ve bazı menbalara göre, 175 (791/792) te, bizzat kumanda ettiği ordular ile, seferlerde yapmıştır (diğer müelliflere göre, 175 senesinde bu orduya bizzat 'Abd al-Malik 'in kendisi değil, oğlu 'Abd al-Raḥmān kumanda etmiştir). Bundan başka 'Abd al-Malik bir müddet Medine ve sonra Mısır vâliliğini de ifa etti. Halifenin suizannından kurtulmayarak, 187 (803) de, kâfi bir sebep olmadığı halde, hapse atıldı ve Hārūn 'un ölümüne (193 = 809) kadar hapiste kaldı. Hārūn 'un halefi olan al-Amīn 'Abd al-Malik 'e hürriyetini iade etti ve kendisini 196 (811/812) da Suriye ve Irak vâliliğine getirdi. 'Abd al-Malik de hemen Raḳḳa 'ya gitti; fakat biraz sonra hastadüşerek, o sene orada öldü. Bir kaç sene sonra halife al-Ma'mūn 'un 'Abd al-Malik 'in mezarını bozdurduğu söyleniyor; çünkü 'Abd al-Malik, al-Amīn ile al-Ma'mūn arasındaki bir muharebede, al-Ma'mūn 'a asla biat etmeyeceğine dair yemin etmişti.

Vefatı yılı olan 196, Mas'ūdī tarafından da teyit edilmektedir; bk. *al-Tanbīh va 'l-İşrāf* (nşr. de Goeje), *B G A*, VIII, 348; fakat bu ölüm tarihi türlü türlü kaydedilmiştir ki, Mas'ūdī (*Murūc*, IV, 437) 'ye göre, 197 senesinde, İbn Ḫallikān (trc. Slane, I, 316)'a göre, 193 senesinde ölmüştür. Yine ayn. mll. (III, 665, fakat krş. III, 667)'e göre, vefatı ancak 199 da vuku bulmuştur. — Bk. bir de Mas'ūdī, *Murūc*, (tab. Paris), VI, 302—5, 356, 419 v.d., 437 v.d.; Guidi, *Tables alphabétiques*; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 132, 155, 170, 185; Brooks, *Byzantines and Arabs in the Time of the early Abbasids* (*The English Historical Review*, XV, 728, v.dd.; XVI, 84 v.dd.); *Vaşīyat 'Abd al-Malik b. Ṣāliḥ li-İbnihi ḳabl vafātihi* (nşr. Cheikho, *Mach.*, XXV, 738—745).

Bibliyografya: Ṭabarī, III, 610 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VI, 64 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 496 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 131 v.dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

ABDÜLMELİK. 'ABD AL-MALİK B. ZUHR. [Bk. İBN ZUHR.]

ABDÜLMÜMİN. 'ABD AL-MU'MİN B. 'ALĪ (1094—1163), Zanāta reisi ve Muvahhidîn sülâlesinin bânisi, Tlemsen 'den yayan bir günlük mesafede bulunan bir köyde 487 (1094; mamafih doğum tarihi muhtelifdir) senesi sonlarına doğru doğmuştur. 'Abd al-Mu'min, bugün hâlâ câri âdete uyarak, kendi köyünde Kur'an okumağı öğrendi. Bilâhare, tahsilini ikmal etmek üzere, Tlemsen 'e gitti.

Vak'anüvisler 'Abd al-Mu'min 'in bedenî ve ahlâkî vasıflarını ve yüksek zekâsını pek çok methederler. Çok cazip hali, çehresindeki saffet, görüş ve muhakemesindeki genişlik, şarktan avdetinde Mahdī İbn Tūmart 'ın birdenbire nazarı dikkatini celbetti ve Muvahhidîn devletinin temellerini atmış olan bu din ıslahatçısı, 'Abd al-Mu'min 'i derhal kendisine daimî bir şakird ve arkadaş yaptı. 'Abd al-Mu'min kendi şahsiyetini Mahdī 'nin yanında daima silik göstermeğe muvaffak oldu ve ona, doğru ve münevver zihniyeti, mücerrep cesareti ve canlı karakteri ile, tamamen sadıkane hizmet etti. Mahdī Tīn Mallal 'e çekildiği zaman, orada, vaktini namaz ve oruca hasrederek, zahidane yaşadı ve Muvahhidîn camiasının idaresi ile Murabıtlara karşı mücadele işini, hemen tamamı ile, 'Abd al-Mu'min 'e bıraktı.

Al-Marrākuşī 'ye göre, Mahdī 517 (1123) de, ilk defa olarak, 'Abd al-Mu'min 'e, kendisini Merâkeş üzerine sefere memur ettiği zaman, *emīr al-mu'minīn* unvanını verdi. O zamandan itibaren 'Abd al-Mu'min Muvahhidîn ordularının başkumandanı sayıldı. 'Abd al-Mu'min Mahdī 'nin ölümüne kadar, onun tarafından her türlü iltifat ve teveccühe mazhar oldu; Mahdī ona ekseriya, kendisinin yerine, cuma namazlarında imamet salâhiyetini veriyordu.

İbn Tūmart, ölümünden birkaç gün evvel, 'Abd al-Mu'min 'i kendisine resmen halef intihap etmiştir. Mahdī şöyle demişti: „İçinizden birini, her türlü ahvalde ve her zamanda teşebbüs ve icra kuvvetini tecrübe ettikten sonra, size reis olarak seçtik. Düşüncelerini ve bunların tezahürlerini derin bir surette tetkik ettik ve daima imanının sağlam ve tavır ve hareketinin tedbirli olduğunu gördük; bundan dolayı yanılmadığımı ümit ediyorum. 'Abd al-Mu'min' i kasdediyoruz: o, rabbini dinleyip, ona itaat ettiği müddetçe, siz de kendisini dinleyin ve ona itaat edin; şayet değişir, vazifesinden inhiraf eder veya tereddüt ederse, Allah Muvahhidîn 'in muinidir ve *ḳādir-i muṭlaḳ* kullarından birine lâzım gelen kudret ve kuvveti ihsan eder!" (krş. *Revue Africaine*, XXXVI, 274).

İki meclisi (onlar ve elliler) teşkil eden büyüklerin ekseriyetinin sarih arzularına rağmen, Mahdī 'nin emirlerini Muvahhidîn cemaatine de

kabul ettirmek lâzım geliyordu. Kâffesi Maşmūda berberîlerinden olan bunlar için, 'Abd al-Mu'min bir yabancı idi; bu sebeple bunlar ona bi'at hususunda muhalefet edebilirlerdi.

Onlar meclisinin ekseriyetinin becerikliliği ve sadakati sayesinde ki — bunlar arasında bilhassa Hintāta 'ların hürmet ettikleri reisleri şeyh Abū Ḥafş 'Omar 'i zikretmek lâzımdır —, Maşmūda halkı, Mahdī 'nin ölümünden takriben iki sene sonra, 'Abd al-Mu'min 'e bi'at etmeğe âmade idi. Mahdī 'nin, o ona kadar gizli tutulmuş olan ölümü de, ancak o zaman meydana çıkarıldı ve 'Abd al-Mu'min onun halefi ilân edildi (524 = 1130 veya 526 = 1132).

Muvahhidînin en büyük reisi olunca, 'Abd al-Mu'min Mahdī tarafından tesis edilmiş olan meclisleri muhafaza etti [bk. MUVAHHİDÎN]; onların nasihatlerinden mülhem oluyor, ef'al ve tasavvuratını onların tasviplerine arzediyordu. Bir çok seneler 'Abd al-Mu'min Mahdī zamanında takip edilmiş olan siyasete devam etti. Bu siyaset bir taraftan ovada akınlar yaparak düşmanı hırpalarken, diğer taraftan Murabıt ordularının Tīn Mallal dağlarına ve Maşmūda 'lara girmesini menetmek idi. Fakat bir taarruz siyaseti takibi zamanının geldiğine hükmedince, muhariplerini Murabıtlar vilâyetlerinin fethine sevketti. Şimdiki Fas 'ın cenup eyaletlerini ilhak sureti ile, bu işe başladı; bilâhare şimale doğru çıkarak, yedi sene kadar devam eden ve 541 (1146/1147) de Merâkeş 'in zaptı ile biten muazzam bir sefere girişti.

'Abd al-Mu'min 'in muvaffakiyeti karşısında Murabıt hükümdarı Tāşfīn b. 'Alī âtıl durmaktan vazgeçmeğe karar vermiş ve düşmanı karşılamak üzere, payitahtı olan Merâkeş 'ten çıktı. Tlemsen 'de mağlûp etmeği ümit ettiği Muvahhidîne galebe çalamayınca, korkusundan Oran 'a kaçtı ve orada bir kaza neticesinde öldü. Bu suretle Oran ve Tlemsen birbirini takiben Muvahhidînin eline geçti (539 = 1144/1145). Sonra sıra Fas şehrine geldi (540). Bu sırada şehrin surlarından mühim bir kısmı yıkılmış olduğundan, bunların tamirini isteyenlere 'Abd al-Mu'min 'in şöyle söylediği mervidir: „Bizim surlara ihtiyacımız yoktur; bizim kalelerimiz, kılıçlarımızla adaletimizdir!" (İbn Abī Zar', *Ḳurṭās*, tab. Fas, s. 139). Bu sözler, bu büyük fatihin siyasetini pek güzel telhis eder. 541 (1146/1147) de 'Abd al-Mu'min Aġmāt 'ı, Tanca 'yı ve Yūsuf b. Tāşfīn tarafından tesis edilmiş olan meşhur payitahtı, yani Merâkeş 'i ele geçirdi. İbn Ḫallikān 'a göre, Merâkeş ancak on bir ay muhasaradan sonra, 542 (1147) başlangıcında alındı. Murabıtlar tahtında o zamanlar bir çocuk, Murabıt imparatorluğunun banisinin torunu İshāḳ b. 'Alī bulunuyordu ki, gözyaşlarına rağmen, Muvahhidîn halifesinin emri ile, merhametsizce öldürüldü.

Bu müddet içinde İspanya, Endülüs müslümanlarının (*los agarenos*) Murabıtlara karşı yaptıkları umumî bir ihtilâle sahne oluyordu. İsyan eden başlarının müracaati üzerine, 'Abd al-Mu'min oraya, Bārraz 'ın kumandası altında, bir ordu gönderdi. 'Abd al-Mu'min, bir hayli sene gayretini bu cihete hasrederek, tedricen, kazandığı muvaffakiyetlerle hâkimiyetini tesis etti. Yalnız Balear adaları, 'Abd al-Mu'min 'in üçüncü halefi halife Nāşir 'in saltanatına kadar, Murabıtlar imparatorluğunun son mümessileri olan Banī Ġāniya 'lerin elinde kaldı (krş A. Bel, *Benou Ghânya*, Paris, 1903).

Artık uzak Mağrib 'de 'Abd al-Mu'min 'in hâkimiyet ve nufuzu teessüs edip, bütün isyanlar da bastırıldıktan sonra, İspanya işlerinin de iyi gitmesi üzerine, mumaileyh İfrīḳiya 'ye karşı ilk defa olarak harekâta geçti (546/547 = 1151/1152) ve Bacāya (Bougie) ile al-Ḳal'a 'yı fethederek, Banī Ḥammād 'ların hükûmetini ortadan kaldırdı; burasını bir Muvahhidîn vilâyeti haline koyup, idaresini de oğullarından birine tevdi etti.

Sicilya kıralı Roger II. 'in İfrīḳiya ve Trablus sahillerindeki fütuhatı üzerine, 'Abd al-Mu'min 554 (1159) te, hükûmetin başında kendi yerine şeyh Abū Ḥafş 'Omar 'i bırakarak, payitahttan çıkmış ve sür'atle şarkî İfrīḳiya üzerine yürümüştür. Payitahta dönmeden evvel, burasını tamamı ile kendi hâkimiyet ve nufuzu altına almıştır (555 = 1160).

556 (1161) da, memleketin vaziyetini tetkik için, İspanya 'ya geçti. Burada, Muvahhidîn aleyhine ayaklanmış olan İbn Mardanīş 'e karşı 557 de büyük bir ordu hazırladı. Aynı sene Merâkeş 'e, şahsına mahsus muhafız askeri olmak üzere, hemşerileri olan Kūmīya 'lerden mürekkep, kuvvetli bir kıt'a getirtti.

'Abd al-Mu'min evvelâ (549 = 1154), kendisine halef olarak, oğlu Muḥammed 'i seçmişti. Fakat, İspanya 'ya geçmek için ordularını topladığı bir anda hastalandığından, bu kararını, bütün imparatorluğa ilân ettiği resmî bir beyanname ile, feshetti ve Muvahhidîn tahtına veliahd olarak, diğer bir oğlunu, Sayyid Abū Ya'ḳūb Yūsuf 'u, gösterdi. 'Abd al-Mu'min, bir kaç hafta sonra, Salā 'da öldü (cemaziülahır 558 = mayıs — haziran 1163). Cenazesi Tīn Mallal 'e götürülerek, orada Mahdī 'nin mezarı yanına gömüldü.

'Abd al-Mu'min 'in uzun süren saltanatı şanlı ve şerefli oldu. İlk Muvahhidîn halifesi bütün ümitlerini tahakkuk ettirmiş ve Mahdī 'nin tahayyül etmiş olduğu imparatorluğu kurmuştu. Afrika ve İspanya 'da Murabıtlar hükûmetini yıkmış ve imparatorluğunun hudutlarını Ḳābis

(Gabès) körfezine kadar götürmüştü. Yalnız Balear adalarında hâlâ Murabıtlardan bir vâli bulunuyordu.

'Abd al-Mu'min bir çok şehirler kurmuş ve diğer bir çoklarını da imar etmiştir; bundan başka, donanmasını barındırmak için de, muhtelif limanları tanzim ve tamir ettirdi. Mağrib 'de, mülkiyet hakkını ve vergileri tanzim için, bir nevi kadastro tesis eden ilk müslüman hükümdar kendisi olmuştur. İmparatorluğunun şehir ve eyaletlere, umumiyetle ya kendi ailesinden, yahut şeyh Abū Ḥafṣ ailesi arasından seçilmiş, birer vâli tayin edilmiş bulunuyordu. Bu muazzam imparatorluğun bütün minberlerinde hutbe, eskiden olduğu gibi, şarkî Abbasî halifesi namına okunacak yerde, Mahdî ve halifesi namına okundu. [Krş. MUVAHHİDİN.]

Bibliyografya: R. Basset, *Documents géographiques* (Paris, 1898), s. 21, not 2; ayn. mll., *Nédromah et les Traras* (Paris, 1901), s. 30 v.dd., 92 v.dd. (A. BEL.)

ABDÜLMUTTALİB. 'ABD AL-MUṬṬALİB (?—1886), hiç inkıtaa uğramaksızın, takriben iki asır müddetle iktidar mevkiinde kalmış olan kudretli Zevî Zayd şerifleri sülâlesinden, son Mekke şerifi. Vehhabîlerin iskatından sonra, Hicaz 'dan nefyedilmiş olan Ġālib 'in oğlu idi. 1243 (1827) te 'Abd al-Muṭṭalib ilk defa olarak şerif oldu; fakat az zaman sonra Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa onun yerine 'Abādila soyundan Muḥammed b. 'Avn 'i tayin etti. 'Abd al-Muṭṭalib bütün ömrünü (1886 ya kadar yaşamıştır) Mehmed Ali Paşa tarafından ve daha sonraları Osmanlı hükûmeti tarafından da himaye edilen 'Abādila 'lerin elinden iktidar mevkiini almağa çalışmakla, geçirdi; bunu, kısmen açık bir mücadele, kısmen entirika ve türk ricaline rüşvet vermek sayesinde, elde etmeğe çalıştı. İstanbul 'da müteaddit defalar izaz ve ikramla geçen menfa hayatı, kendisine bu husta müsait zeminler hazırlamıştır. Kendisine dostluk gösteren sadrazamın nufuzu sayesinde, ancak 1267 (1851) de rakibinin yerini almağa muvaffak oldu. Fakat Arabistan 'daki türk idarecileri ile geçinemediğinden, 1272 (1856) de tekrar azledildi. Altı ay süren devamlı bir mücadeleden sonra, kuvvete karşı boyun eğerek, ikinci defa olmak üzere, İstanbul 'a gitti.

Şerif Ḥusayn 'in bir katil eli ile öldürülmesi üzerine, 'Abd al-Muṭṭalib, üçüncü defa olarak, şeriflik makamına geçti (1297 = 1880); fakat bu defa da, şeriflik makamının kurunu vüstaî an'anesini yaşatmak gayretine düştü ve bu yüzden türk vâlileri ile uğraştı durdu. Osman Paşa onu, ansızın baskına uğratarak, tevkif etti (1299 = 1882) ve o andan itibaren, Mekke 'nin şarkında bulunan sayfiyesinde, sıkı bir nezaret altında, sakin bir halde yaşadı. Halk, eski devir istibdadının müşahhas bir timsali addettiği bu zattan, hem korkuyor hem de kendisine sevgi gösteriyordu.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 158—160, 165—169, 174—177. (SNOUCK HURGRONJE.)

ABDÜLMUTTALİB. 'ABD AL-MUṬṬALİB B. HĀŞİM (?—577 ?), Peygamberin büyük babası. Bu zat hakkında, tarihî bir kıymeti haiz sayılabilecek, bir tek rivayet vardır ki, o da oğlu 'Abd Allāh [b. bk.] 'ın ölümünden sonra, torunu ile meşgul olduğuna dairdir. Kendisi hakkında diğer bütün rivayetler Mekke ve Medine 'de uydurulmuş efsanelerden ibarettir. Kendisinin asıl isminin Şayba olduğu söyleniliyor. Medine 'de Banī Naccār 'a mensup olan annesi Salma 'nin, çocuğunu Medine 'de doğurması hususunda kocası Hāşim ile mutabık kalmış oldukları hikâye ediliyor. Hāşim az zaman sonra, bir seyahatta öldü. Şayba de Medine 'de büyüdü ve bilâhare, amcası Muṭṭalib 'in himayesinde, Mekke 'ye götürüldü; Muṭṭalib 'in kölesi manasına gelen 'Abd al-Muṭṭalib lâkabını bu suretle aldı. Şayba 'nin diğer bir amcası olan Navfal ona ait olan mirası gasbetmek istedi; fakat Şayba 'nin ana cihetinden akrabaları tarafından Navfal, bu mirası kendisine iade etmeğe icbar edildi [Medine 'ye ait olan bu tarafgirâne rivayet hakkında krş. ĀMİNA]. Vaktiyle doldurulmuş olan Zemzem kuyusunun yerini rüyasında görerek, burasını tekrar kazdı ve kureyşîlerin mukavemetine rağmen, kuyu üzerindeki mülkiyet hakkını muhafaza edebildi. Bu vaziyet kendisine ayrıca hacılara su vermek hakkını da bahşetti. Abraha efsanesinde [krş. ABRAHA] mumaileyh kureyşîlerin şeyhi gibi gösterilmektedir ve bu sıfatiyle Abraha 'nin hürmetine mazhar olmuştur [bir oğlunu kurban adaması hakkındaki rivayet için krş. 'ABD ALLĀH B. 'ABD AL-MUṬṬALİB]. Kendisi hakkındaki diğer mubalâğalı efsaneler Ya'ḳūbī 'de (nşr. Houtsma, II, 8 v.dd.) de mevcuttur; bu rivayetlerde kendisi, aynı zamanda, bilâhare Kur'an ve hadis tarafından teyit edilen, birçok âdetleri tesis etmiş dinî bir müceddit olarak da gösterilmektedir. Kendisine Abu 'l-Ḥāriṯ künyesi verilmiştir. Şu nokta kayda değer ki, Mas'ūdī (*Murūc*, Paris, IV, 121), Mekke aileleleri arasında, Banī 'l-Ḥāriṯ b. 'Abd al-Muṭṭalib 'i, Banī Hāşim ve Banī 'l-Muṭṭalib ile bir hizada göstermektedir; halbuki onlar, maruf şecereye göre, hâşimîlerin bir koludur. İşte bu sebep ile Sprenger, 'Abd al-Muṭṭalib 'in e s â t i r î bir şahsiyet olup olmadığı meselesini ortaya atmıştır[1]. İsmin ikinci kısmı, hiç şüphesiz, bir arap ilâhına delâlet etmektedir.

1 Sprenger 'in dayandığı sebep açıkca anlaşılamıyor.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 937 v.dd., 980, 1082 v. dd., 1087 v. d.; İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), I, s. 33 v.dd., 71, 91 v.d., 107 v.d.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, CXLIV; Wüstenfeld, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, VII, 30—35; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, I, 259; Muir, *The life of Mahomet* (1. tab.), I, CCLI v.dd.; Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 110—120. (F. BUHL.)

ABDÜLVÂD. 'ABD AL-VĀD, merkezî Mağrib (Tlemsen) kıraallarının ecdadından biri [krş ABDÜLVÂDİLER].

Yaḥyā b. Ḫaldūn 'Abd al-Vād 'ın şeceresini şu şekilde göstermektedir: bu ismin menşei 'Abd al-Vādī 'ye dayanır ki, bu suretle tesmiye edilmesinin sebebi Abdülvâdîlerin dedesinin münzevî hayatıdır. — İbn Abi 'l-Fayyāż 'a ve diğer müelliflere istinaden edinilmiş fikre göre, 'Abd al-Vād, Şaciḥ ... b. Mużar b. Nizār b. Ma'add b. 'Adnān 'ın oğlu idi. Bu şecerenin kıymetinin az olmasına rağmen, yine 'Abd al-Vād 'ın islâmiyetten evvel yaşadığını göstermektedir. Bu keyfiyet ('Abd al-Raḥmān) İbn Ḫaldūn tarafından tey'it edilmiştir. Bu zate göre, Abdülvâdîlerin bir kısmı çok eski bir devirden beri Avrās 'ta sakinmiş ve ilk müslüman istilâsı zamanında orada bulunuyormuş.

Elde vesikalar bulunmadığından, 'Abd al-Vād 'ın yaşamış olduğu devri ve memleketi tayin etmek kabil değildir. 'Abd al-Vād ismine gelince, bu, agleb-i ihtimal, doğru şekli olan 'Abd al-Vādī 'nin bozulmasından doğmuştur ve, Slane 'nin zannetmiş olduğu gibi, arapçadaki 'Abd al-Vāḥid isminin, berberî tesiri neticesi ile, değişmesinden ileri gelmemiştir (krş. A. Bel, *Hist. des Beni 'Abd el-Wâd, Rois de Tlemcen*, Cezayir, 1904, methal s. IX).

'Abd al-Vād ismi evvelâ, bütün islâm müelliflerine göre, büyük Zanāta (Zénètes) berberî kabîlesinin bir kısmı olan büyük bir kabîleye verilmiştir. Banī 'Abd al-Vād adı, bilâhare, aynı kabîlenin muhtelif kolları arasından on ikisine teşmil edilmiştir.

Bibliyografya: Muḥammed al-Tanasī, *al-Durr va 'l-'Iḳyān fī Şaraf Banī Zayyān* (Tlemsen medresesi yaz. nr. 4), I, 3; Bargès, *Hist. des Beni Zeiyan, Rois de Tlemcen* (Paris, 1852), methal s. XXXIII; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (*Hist. des Berb.*), II, 85, 100; Abū Zakarīyā' Yaḥyā b. Ḫaldūn, *Kitāb Buġyat al-Rüvād* (nşr. ve franz. trc. A. Bel, *Hist. des Beni 'Abd el-Wâd, Rois de Tlemcen*, I, methal s. VIII v.d., trc. s. 124, metin s. 90). (A. BEL.)

ABDÜLVÂDÎLER. 'ABDALVĀDĪLER (BANĪ 'ABD AL-VĀD) (1239—1554), bu isim evvelâ büyük berberî Zanāta kabîlesinin bir koluna verildi ve bilâhare aynı kabîlenin diğer bir çok şubelerine teşmil edildi.

Tlemsen 'i payitaht ittihaz etmiş olup, 637—962 (1239—1554) 'ye kadar devam etmiş olan merkezî Mağrib hükümdarları sülâlesi Banī 'Abd al-Vād 'dandır.

Bu 315 senelik devre zarfında, bu aileden 27 hükümdar (ki, bunlardan ikisi müştereken saltanat sürmüşlerdir) Tlemsen tahtına birbirini müteakiben çıkmışlardır. Bu hükümdarlara ekseriya Banī Zayyān da derler. Çünkü bunların ecdadından birisinin, yani Tlemsen 'in ilk müstakil hükümdarının, ismi, Zayyān idi. Bazan, yanlış olarak, Banī 'Abd al-Vād adı altında, yalnız ilk beş hükümdarın (637—737 = 1239—1335) gösterilmesi ve bütün diğerlerinin Banī Zayyān ismi ile yadolunması icabettiği zannedilmişse de, bu isim, yani Banī 'Abd al-Vād (Abdülvâdîler) ile Bani Zayyān (Zeyyânîler) isimleri aynı surette bu ailenin bütün hükümdarları için kullanılabilir.

Müslüman müverrihlerin hemen hemen hepsi Abdülvâdîlere asîl bir şecere izafe etmekle beraber, bunu kat'î bir surette tayin edemiyorlar. Abū Ḥammū 'nun vak'anüvisi, bu ailenin asaletini iddia ettikten sonra, bu iddiayı kendisine şifahen yapılmış olan bir tek şehadete atfen serdettiğini ilâve ediyor. Mumaileyh, ciddî bir surette ve kat'iyetle tesbit edilmiş malûmat mevcut olmadığından, bu nokta hakkında, umumiyetle kabul edilmiş olan fikre tâbi olmak icabettiğini söylüyor.

Abdülvâdîler islâmiyetten çok evvel Mağrib 'de yerleşmiş berberîlerdendi. Asîl değildiler. İbn Ḫaldūn ve Tlemsen 'in ilk hükümdarı olan ve berberce konuşan Yağmurāsan, Abdülvâdîlerin asaleti hakkında şüphelerini izhar etmekten ve bu hususta, aylıklı vaka'nüvislerin bütün ifadelerinden bizce çok daha beliğ olan kasdî sükûtlar ihtiyar etmekten çekinmediler. Diğer cihetten, *al-Durra al-saniya* (*Recueil des Actes du Congrès des Orientalistes*, XIV. devre, Cezayir, 1905) gibi, daha yeni olan ve Tlemsen krallığının sukutundan sonra yazılmış bulunan vekayinameler, onların asalet vasıflarını inkâr etmişlerdir.

Banī 'Abd al-Vād kabîlesinden bir ailenin 637 (1239) de hükümdarlık mevkiine çıkması, böyle bir hâdise olmasa idi, ismi pekaz anılacak bir berberî kabîlesine şöhret verdi. Öyle ki, Tlemsen tahtının teessüsünden evvel Abdülvâdîlerin tarihi hakkında kat'iyetle hiç bir şey bilinmiyor. Filhakika elimizde, Tlemsen hükümdarları devrinde yaşamış olan ve kabîlenin şan

ve şevketini ve, islâmiyetin teessüsünden sonra, Mağrib 'in umumî tarihinde oynamış olduğu rolü büyütmeğe çalışmış olan müslüman vak'anüvislerinin tehayyülâtla dolu hikâyelerinden başka, birşey mevcut değildir. Ancak XIII. asrın başlarında Abdülvâdîler şimalî Afrika 'nın siyasî tarihi çerçevesine girdiler. Payitahtları olan Tlemsen, camilerle, mekteplerle ve muhteşem saraylarla dolu, mühim bir şehir olmuştu. Bugün hâlâ Tlemsen 'de tesadüf edilen âbideler ve harabeler bize bu eski ihtişamı hatırlatır. Abdülvâdîlere müteallik olan eserlerin listesi Tlemsen ve hükümdarları ile münasebetdar olan herşeyin esasen ne kadar iyi tetkik edilmiş olduğunu kâfi derecede gösterir. Henüz karanlık olan bazı teferruat hariç tutulacak olursa, Tlemsen 'in Abdülvâdîler zamanındaki siyasî ve medenî tarihi arap vekayinameleri, epigrafya ve arkeoloji sayesinde, ana hatları ile tayin ve tesbit edilmiştir; ileride yapılacak meskûkât tetkikleri, arkeoloji ve epigrafya sahalarındaki keşifler, ihtimal, merkezî Mağrib hükümdarlarının tarihini biraz daha aydınlatacak ve yeni bazı malûmat ilâve edecektir. Mamafih şunu söyleyebiliriz ki, Banī 'Abd al-Vād sülâlesi kadar, araştırmalara ve ilmî mesaiye mevzu teşkil etmiş pekaz berberî sülâlesi mevcuttur.

Bibliyografya: 'Abd al-Vād maddesinde gösterilen bibliyogarfyadan başka bk. Brosselard, *Mémoire épigraphique et historique sur les tombeaux des émirs Beni Zeiyan* (*Journ. As.*, 1876, ayrı baskı); Bargès, *Complément à l'hist. des Beni Zeiyan, rois de Tlemcen* (Paris, 1887); ayn. mll., *Tlemcen, ancienne capitale du royaume de ce nom* (Paris, 1859); Dozy, *Journ. As.*, 1844, 4. seri, III, 378 v.d., 405 v.d.; W. ve G. Marçais, *Les monuments arabes de Tlemcen* (Paris, 1903); W. Marçais, *Musée de Tlemcen* (Paris, 1906); A. Bel, *Hist. des Beni 'Abd el-Wâd, Rois de Tlemcen* (Cezayir, 1904), I, IX. (B. BEL.)

ABDÜLVÂHİD. 'ABD AL-VĀḤİD B. 'ALĪ AL-TAMĪMĪ AL-MARRĀKUŞĪ ABŪ MUḤAMMED (1185 — ?), müverrih, *al-Mu'cib fī Talḫīṣ Aḫbār al-Maġrib* adlı eserin müellifi (nşr. Dozy; ingl. tre. *The history of the Almohades*, Leyden, 1847, 1881; frns. tre. Fagnan, Cezayir, 1873; diger basmaları Kahire, 1324, 1332; Şam, 1324). Bu zat hakkında, kitabının muhtelif yerlerinde bizzat kendisinin verdiği malûmattan başka, birşey bilinmiyor. Fas 'ta (Merâkeş 'te, ki, kendisinin nisbeti de buradan gelmektedir) 7 rebiülâhır 581 (8 temmuz 1185) de, Muvahhidîn 'in üçüncü halifesi Abū Yūsuf Ya'ḳūb 'un hükümdarlığının başlangıcında doğdu. Henüz dokuz yaşında iken, medreseleri ve hocaları ile daha o zaman meşhur bir şehir olan Fas şehrine tahsile gitmek için, memleketini terketti. Tahsil zamanında bir kaç defa memleketine döndü. Bu seyahatlerde birçok meşhur adamlara tesadüf ve bunlarla münasebet tesis etti; bu zatler arasında bilhassa Abū Bekr b. Zuhr (Avenzoar) ile filozof İbn Ṭufayl 'in oğlu vardır. Bilâhare İspanya 'yı dolaştı ve bu memlekette yaşayan birçok islâm âlimlerinin nezareti altında tahsil etti. 605 (1208/1209) senesinde, İşbiliye (Sevilla) 'deki Muvahhidîn vâlisinin kâtibi olan bir dostu tarafından bu zate takdim edildi. Bundan sonra, gerek İspanya 'da gerek Mağrib 'de, 'Abd al-Vāḥid Muvahhidîn sarayı mensubini ile temas etti. 613 senesinin son günü (9 nisan 1217) dostu vâli İbrāhīm 'e veda edip, hacca gitmek niyeti ile, Mısır 'a hareket etti. 617 (1220) de yukarı Mısır 'da bulunuyordu; 620 (1223) de Mekke 'de idi; nihayet 621 (1224) senesinde Muvahhidîn tarihini (yk. bk.) yazdı. Bilâhare kendisinin ne olduğu malûm değildir.

'Abd al-Vāḥid 'in eseri, bazı noksanları bulunan mevcut tek el yazmasından, basılmıştır. Eserin kime ithaf edildiği ve nerede hazırlandığı bilinmiyor. Fakat şu biliniyor ki, müellif Muvahhidîn halifelerinin saraylarına müdavim bulunmuştur. Bu hanedanın tarihine dair, şahsî hatıralara veya müşahitlerin ifadesine istinaden, kıymetli malûmat veriyor. Eserinin İspanya 'nın fethinden Muvahhidîn devrine kadar devam eden ilk kısmı (270 sahifeden 128 'i), müverrih al-Ḥumaydī 'nin, ihtimal kaybolmuş olan eserlerine istinaden, vücuda getirilmiştir (krş. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 322).

(A. COUR.)

ABDÜLVÂHİD. 'ABD AL-VĀḤİD AL-RAŞĪD (1218 ? — 1242), dokuzuncu Muvahhidîn hükümdarı, Abu 'l-'Alā' İdrīs (al-Ma'mūn) 'in oğlu ve halefi; annesi Ḥabāb bir hıristiyan esir idi ve, mehareti sayesinde, o zaman ancak on dört yaşında bulunan genç emîrin tahta çıkamasına yardım etti.

Al-Ma'mūn 'un ölümü, *Ḳarṭās* müellifine göre, 629 senesinin son günü (17 teşrin I. 1232) ve İbn Ḫaldūn 'a göre de, 630 senesinin başlangıcında, — kardeşi Abū Mūsā 'nın, kendisine karşı isyan etmiş olduğu — Septe (Ceuta) 'yi muhasaradan kurtarıp, taht davacılarından Yaḥyā b. al-Nāṣir 'in eline düşmüş olan Merâkeş üzerine gittiği sırada, vâki olmuştur. Babası ile birlikte bulunan 'Abd al-Vāḥid derhal, ordusu ve maiyeti tarafından, babasının yerine hükümdar ilân edildi ve, babasının ölümünü saklıyarak, sür'atle Merâkeş üzerine yürüdü. Karşısına çıkan ve tahta talip olan Yaḥyā b. al-Nāṣir 'i mağlûp ettikten sonra, büyük bir mukavemete maruz kalmaksızın, şehre girdi ve derhal, mutantan bir surette ve al-Raşīd unvanı ile, hükümdar ilân edildi.

Kendisi iktidar mevkiine çıktığı zaman, Muvahhidîn imparatorluğu tam bir inhilâl halinde idi. Al-Nāṣir 'in ölümünden veya, daha doğrusu, meşhur Las Navas de Tolosa hezimetinden sonra, Muvahhidîn sülâlesi için inhitat devri başlamıştı. Hükümdarlar kendilerini, ekseriya vicdansız olan, yüksek memurların ellerine terketmişlerdi. 'Abd al-Mu'min ailesinin, sayısı çok olan, azalarının hepsi, müstakil bir timar veyahut imparatorluk içinde bir beylik elde etmeği düşünüyorlardı. İfrīḳiya 'de Banī Ġāniya aleyhine yapılan mücadeleler, meşhur şeyh Abū Ḥafṣ 'Omar 'in ahfadına müstakil olmak ve Tunus 'ta hafsî kırallığını kurmak imkânını vermişlerdi. İspanya 'daki Muvahhidîn memleketleri yavaş yavaş hıristiyanların ve bilhassa İbn Hūd 'un eline geçmişti.

Al-Ma'mūn 'un kardeşlerinden biri, Septe 'yi işgal ediyordu; yeğenlerinden birinin de onun payitahtı olan Merâkeş 'i elinden almağa çalıştığı söyleniyordu. Berberî ve arap kabîleleri her tarafta, taht davacılarının ve maceraperestlerin kâh biri kâh diğeri lehine, kargaşalıklar çıkarıyorlardı.

Al-Ma'mūn, Mehdi 'nin Muvahhidîn imparatorluğunun temelini teşkil eden akidelerinin bir çoğunu reddetmişti (krş. I. Goldziher, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XLI, 30 v.dd.; A. Bel, *Les Benou Ghânya*, Paris, 1903; *Le livre d' Ibn Toumert*, nşr. Luciani, Cezayir, 1903, Goldziher 'in bir mukaddimesi ile); hıristiyanlara müslüman halkı sinirlendiren bir takım ağır imtiyazlar bahşetmişti; hattâ onlara Merâkeş 'te bir kilise yaptırmış ve çan çalmak müsaadesini vermişti. Bu siyaset müslümanlar arasındaki tarafdarlarından bir çoğunun kendisini terketmelerine sebep oldu.

Al-Raşīd — daha ziyade etrafındakiler — muhalifleri tekrar elde etmek için, hareket tarzını değiştirmek icap ettiğini anladı; mumaileyh Mehdi 'nin kurmuş olduğu müesseseleri tekrar ihya etti; fakat bu işte ancak kısmen muvaffak oldu. Bununla beraber, Ḥulṭ arapları ve Haskūra 'lerin bir çok berberî kabîleleri taht davacısı, al-Raşīd 'in kardeş çocuklarından, Yaḥyā b. al-Nāṣir 'ı davet ettiler ve Merâkeş 'i, muhasara ederek, ele geçirdiler. Cenub-i şarkîde, Sicilmāsa taraflarında, savaşa girmiş olan al-Raşīd geriye dönerek, payitahtını istirdat etti (633 = 1235/1236). Bu ilk muvaffakiyetten sonra, Fas şehrini zaptetti; burada hasmı Yaḥyā 'yı öldüren araplar kendisine onun başını getirdiler.

635 (1237) te İşbiliye halkı, İbn Hūd 'un hükümdarlığını reddedip, al-Raşīd 'e tâbi oldu; Septe 'de de böyle oldu.

Mütemadiyen payitahtını ve tahtını müdafaa etmek ve uzak Mağrib 'i yatıştırmak kayguları içinde bulunan al-Raşīd, Yaġmurāsan b. Zayyān 'ın Tlemsen 'de istiklâlini ilân etmesine ve burada merkezî Mağrib 'deki Abdülvâdî devletini kurmasına mani olamadı.

Al-Raşīd, gayretlerine rağmen, Zanāta 'ların kollarından olan kuvvetli Banī Marīn 'i de durdurmağa muvaffak olamadı; bunlar onun memleketlerini istilâ ve, Muvahidîn 'e karşı elde ettikleri müteaddit zaferlerle, orada kendi nufuzlarını tesis ettiler.

O zamandan sonra, Muvahhidî 'nin en tehlikeli hasımları Marinîler oldu. Bir çok seneler meharetle idare edilen bir mücadeleden sonra, bunlar uzak Mağrib 'i ve İspanya 'yı 'Abd al-Mu'min 'in son haleflerinin elinden almışlardı.

Al-Raşīd 10 sene hükümdarlıktan sonra, 10 cemaziülâhır 640 (5 kânun I. 1242) ta, Merâkeş 'teki sarayının bir sarnıcında boğularak, öldü; henüz 24 yaşında idi. Vak'anüvisler bu noktayı meskût geçmekle beraber, hakikatte memleketi annesinin idare ettiği zannolunmaktadır.

Bibliyografya: İbn Abī Zar', *al-Ḳarṭās* (Fas, 1303), s. 184 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (*Hist. des Berb.*), I, 344 v.dd., II, 237 v.dd.; al-Zarkaşī, *Ta'rīḫ al-Dawlatayn* (Tunus, 1289), s. 19 v.dd., 148; trc. Fagnan (Constantine, 1895), s. 40 v.d., 269; Aḥmed al-Salāvī, *Kitāb al-Istiḳṣā'* (Kahire, 1304), I, 200 v.dd. (A. BEL.)

ABDÜLVÂSİ. 'ABD AL-VĀSİ' CABALĪ B. 'ABD AL-CĀMİ' (? — 1160), Selçuk sultanı Sancar 'ı kasideleri ile medheden iranlı şairdir. Ġarcistān eyaletinde doğmuştur. Önceleri bir müddet Herat 'ta kalmış, daha sonra Gazne 'ye giderek, gaznevîlerden Mas'ūd 'un oğlu sultan Bahrām Şāh 'ın hizmetine girmiştir. Dört sene sonra, sultan Sancar Gazne 'ye, dayızadesi Bahrām Şāh 'a yardıma gelince, şair bu vesile ile kendisine bir kaside takdim etmiştir; 555 (1160) te öldüğü söylenir. Divanı Lâhor 'da 1862 de neşredilmiştir.

[Divanından anlaşıldığına göre (İstanbul üniversitesi kütüphanesi, farsça yazma. 288, var. 106b), sultan Sancar bir ferman göndererek, 'Abd al-Vâsi' 'i kendi hizmetine çağırmış ve bu suretle onu taltif etmiştir.

Divanında sultan Sancar, Şihāb al-Dīn ve Ziya' al-Mulk Ġālib b. Tiğlib, Mazenderan hükümdarı Şāh Muḥammed, Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed ve atabeglerden Şucā' al-Dīn 'Omar 'i medhetmiştir. Methiyelerinde ekseriya dört unsur, dört sebep, dört hısleт vardır ve kendisine mahsus bir hususiyetle, her şeyi dörde irca eder.]

Bibliyografya: Davlat Şāh, *Tazkirat al-Şu'arā'* (nşr. Browne), s. 73—76; Muḥammed 'Avfī, *Lubāb al-Albāb* (nşr. Browne), II, 104—110; Rizā' Ḳulī Ḫān, *Macma' al-Fuṣaḥā'*, I, 185—192; Hammer-Purgstall, *Gesch. d. schön. Redekünste Persiens*, s. 101; Ethé, *Grundr. d. Iran. Philol.*, II, 261.

(CL. HUART.)

ABDÜLVEHHAB. 'ABD AL-VAHHĀB. [Bk. MUḤAMMED 'ABD AL-VAHHĀB ve VEHHÂBÎLER.]

ABDÜLVEHHAB. 'ABD AL-VAHHĀB B. 'ABD AL-RAḤMĀN B. ROSTEM (? — 824), Tāhert rüstemîlerinin Abāżiya sülâlesinin ikinci imamı. 168 (784/785) de babasının yerine geçti ve 208 (823/824) de öldü.

Kendisi tahta çıktığı zaman, 'Abd al-Raḥmān tarafından tesis edilmiş olan Tāhert şehri zaten büyük bir inkişafa mazhar idi. Bu şehirde adalet ve emniyete kavuşacaklarından emin olarak gelen İfrîḳiya 'nın, Maġrib 'in ve hattâ Mısır 'ın ve şarkın büyük tüccarları oraya servetlerini getirmişlerdi. Bizzat 'Abd al-Vahhāb, mevki-i iktidara geçmeden evvel, ticaretle uğraşmış ve mühim bir servet sahibi olmuştu.

Şehrin birbirine yabancı unsurlarla dolması, göçebe kabîlelerin kudretli reislerine dayanan bir takım şahısların orada hâkim bir rol oynamak istemeleri, Tāhert 'te pek çabuk tefrikalar çıkmasına sebep teşkil etti. Bilâhare kendisine Şu'ayb b. al-Ma'rūf isminde birinin de iltihak ettiği Yazîd b. Fendin tarafından idare edilen bir muhterisler zümresi, 'Abd al-Vahhāb 'ın imametini makbul tutmayarak, muhalefet etti ve ancak şehrin eşrafından mürekkep bir meclisin muvafakati ile, icra-i hükûmet mecburiyetini ona zorla kabul ettirmek istedi.

Bu muhalifler *nokkar* („inkâr edenler") adını aldılar. 'Abd al-Vahhāb bunları silâh kuvveti ile itaat altına almak mecburiyetinde kaldı. Fakat kendisinin bu zaferi, birliği tam bir surette asla tesis edemedi. Bir suikasttan ancak kendi basiret ve gayreti sayesinde kurtulabildi; fakat oğlu muhaliflerin hançeri altında can verdi.

Bundan başka, berberî Vāṣilî kabîlelerinden Hovāra ve Lovāṭa aşiretlerinin bir isyanını da tenkil mecburiyetinde kaldı.

Memleketinde sükûnu tekrar tesis edince, Cebel Dammar 'e ve Cebel Nefūsa 'ye giderek, orada birçok seneler kaldı.

Kendisinin oradaki ikameti esnasında, Hovāra 'larla Nefūsa 'lar Trabulus 'u ele geçirdiler. Fakat şehir Abu 'l-'Abbās 'Abd Allāh b. İbrāhîm b. al-Aġlab tarafından istirdat edildi. 'Abd al-Vahhāb burasını 196 (811) da muhasara etti. Şehri muhasara altında bulundurduğu esnada, İbrāhîm b. al-Aġlab öldü; oğlu Abu 'l-'Abbās, Trabulus 'tan çıkmak istediği için, 'Abd al-Vahhāb ile bir muahede akdetti. Şehir ve sahil Abbasîlerde kalıyordu, iç tarafları abāżiya imamına düşüyordu.

Abāżiya vak'anüvisleri, imamın Ḳaṭan b. Salma 'yi Gabes 'i muhasaraya gönderdiğini ilâve ediyorlar. Hariçteki kabîleler, Maṭmāṭa, Zanzāfa, Zuvāġa v.s. ile Cerba adası onun hâkimiyeti altında idi.

'Abd al-Vahhāb Sort 'a ve Ḳastilia vilâyetine vâliler tayin etti. Tebeasının müracaatı üzerine, Nefūsa 'lere kumanda etmek için, Abu 'l-Ḫaṭṭāb 'ın oğlunu intihap etti; adı al-Samāḥ olan bu zat, onun veziri ve abāżilerin ilk imamı idi. Vazifesinde dürüstlükle temayüz etti; fakat oğlu Ḫalf bilâhare imama ve onun halefi Aflaḥ 'a haylı müşkülât çıkardı.

Bibliyografya: Abū Zakarîyā' al-Vargalānî, *al-Sīra* (*Chronique d'Abou Zakaryā*, trc. Masqueray, Paris-Cezayir, 1878, s. 47—144); al-Darcînî, *Kitāb al-Ṭabaḳāt*; al-Barrādî, *Kitāb al-Cawāhir* (Kahire, 1302), s. 174; al-Şammāḫî, *Kitāb al-Siyar*; İbn Şaġîr (*Bull. de. Corresp. Afric.*, 1885, s. 30 v.dd.).

(A. DE MOTYLINSKI.)

ABDÜLVEHHAB. 'ABD AL-VAHHĀB, lâkabı: TĀC AL-DĪN AL-MALİK AL-MANṢŪR B. AL-MALİK AL-MUCĀHİD ŞAMS AL-DĪN 'ALÎ, Tāhirî 'ler [b. bk.] ailesine mensuptur. Babasının ölümünden sonra (883 = 1478), 894 (1488) 'e kadar Zebîd (Yemen) 'de icra-i hükûmet etti.

Bibliyografya: Johannsen, *Historia Jemanae*, s. 214—229.

ABDÜRRAHİM. 'ABD AL-RAḤĪM B. 'ALI. [Bk. AL-ḲĀŻÎ 'L-FĀŻIL.]

ABDÜRRAHİM. 'ABD AL-RAḤĪM B. MUḤAMMED. [bk. İBN NUBĀTA.]

ABDÜRRAHİM HAN. 'ABD AL-RAḤĪM ḪĀN, ḪĀN-I ḪĀNĀN (1556—1627), muasırları nezdinde Ḫān Mirza diye tanılır; imparator Ekber 'in başveziri Bayrām Ḫān 'ın oğludur. Bayrām Ḫān Karakoyunlu türkmenlerinden Bahārlū aşiretine mensuptu. 'Abd al-Raḥīm 'in annesi, Camāl Ḫān Mevātî 'nin kızı idi; Mevātî 'nin büyük kızı imparator Humāyūn ile, siyasî sebeplerden dolayı evlenmişti. 'Abd al-Raḥīm 14 safer 964 (16 kânun I. 1556) te Lahor 'da doğdu ve 1036 (1627) da 71 yaşında Dehli 'de öldü; mezarı hâlâ orada, şeyh Niẓām al-Dīn Avliyā 'nın mezarı yanında, bulunmaktadır. Büyük karısı, Mirza 'Azîz Kūka 'nin hemşiresi, Māh Bānū idi. Oğullarından, hiç olmazsa, birinin anasının Umarkot ailesine mensup olduğu muhakkaktır. 'Abd al-Raḥīm dört oğlundan daha fazla yaşadı; kızlarından biri şehzade Dānyāl ile, torunlarından biri de şehzade Ḫurram (Şāh Cihān) ile izdivaç etti. 'Abd al-Raḥīm seyf ve kalemde zamanın temayüz eden adamlarından biri oldu. Babası öldürüldüğü zaman 'Abd al-Raḥīm dört yaşında idi; onu Ekber Şāh büyüttü. 'Abd al-Raḥīm on altı yaşında bir genç iken, 980 (1572) de Ekber ile beraber Gucerāt 'a gitti. Burada, babasının katledilmiş olduğu, Paṭan kazası malikâne olarak, Barhā 'lı Sayyid Aḥmed 'in vesayeti altında, kendisine verildi.

Rebiülâhır 981 (ağustos 1573) de küçük askerî kıt'anın Ekber ile beraber Gucerāt 'a yaptığı, tarihte sür'ati ile meşhur, seferde 'Abd al-Raḥīm de bulunuyordu ve âsî Bayḳara Mirza 'nın kuvvetini mahveden Sarnāl 'deki muharebede 'Abd al-Raḥīm de merkeze kumanda edenlerden idi. Niẓām al-Dīn Aḥmed *Ṭabaḳāt-i akbarî* 'de, 'Abd al-Raḥīm 'i daha o zaman, kendisinden birçok kabiliyet ümit edilen genç bir adam olarak gösterir. 'Abd al-Raḥīm 984 (1576) te, vezir Ḫān Haravî 'nin nezareti altında, Gucerāt vâlisi ve 988 (1580) de *Mîr 'Arż* oldu, üç sene sonra da, o zaman on üç yaşında olan şehzade Salîm 'e *Atālık* tayin olundu. 'Abd al-Raḥīm 991 (1583) de Şāh Muẓaffar Gucerātî 'yi te'dibe gönderildi. O sıralarda Niẓām al-Dīn Aḥmed eyaletin *baḫşî* 'si, hem de Mirza 'nın arkadaşı ve onun cenklerinin vak'anüvisi idi. Yirmi sekiz yaşında olan 'Abd al-Raḥīm 3 muharrem 992 (16 kânun II. 1584) de Sarkic ve, biraz sonra da, Nadōt civarındaki muharebeleri kazandı; bu iki muvaffakiyet ile Muẓaffar 'in bütün kuvveti mahvedildi. 'Abd al-Raḥīm 'e, zaferlerinin mükâfatı olarak, *ḫān-i ḫānān* unvanı tevcih edildi.

Bundan biraz sonra, 'Abd al-Raḥīm, Mirza Muḥammed Ḥakîm aleyhine çalışmak için, şahın hizmetine girmek müsaadesini istihsal etti; fakat bilâhare Gucerāt 'a döndü. 996 (1588) da sarayda büyük merasim ile karşılandı; ertesi sene *Babur-nāme* 'yi farsçaya tercüme ederek, imparatora takdim etti. Bunun üzerine *vekâlet* rütbesi ile Cavanpūr 'a vâli nasbedildi. 'Abd al-Raḥīm 999 (1591) da Multān ve Bhakkar vâliliğine tayin edildi ve Sind vilâyetini Cānî Beg Arġūn 'un elinden almağa memur edildi. Niẓām al-Dīn Aḥmed 'in babası Muḥammed Muḳîm Haravî de, *baḫşî* sıfatı ile, onunla beraber gitti. 'Abd al-Raḥīm 26 muharrem 1000 (13 teşrin II. 1591) de Cānî Beg 'i mağlûp etti ve onun kızlarından birisinin kendi oğlu Şāh Navāz (İric) ile evlenmesini de, diğer şartlar meyanında, kararlaştırdıktan sonra, tekrar saraya döndü.

Sonra 'Abd al-Raḥīm 'in mesaisi, kısa fasılalar ile, hemen otuz seneye yakın bir müddet, Dekkan 'a tevcih edilmişti. İlk önce 'Abd al-Raḥīm şehzade Murād ile çalışmış ise de, bu iş birliğinden amelî netice çıkmadı. Cemaziülâhır 1005 (kânun II. 1597) de 'Abd 'Al-Raḥīm, Bicāpūr Suhayl Ḫān 'ın kendisine üstün büyük bir kuvvetini mağlûp ederek, Ekber devrinin en büyük muharebelerinden birini kazandı.

'Abd al-Raḥīm 1007 (1599) de, şehzade Dānyāl ile beraber, tekrar Dekkan 'a karşı yürüdü, şehzade Dānyāl 'Abd al-Raḥīm 'in kızı Cānî Begim ile evlenmişti. Bu sefer, bilhassa, Aḥmed Nagar ve kahraman Çānd Bibî 'ye karşı açılmıştı. İmparator Cihāngîr devrinde 'Abd al-Raḥīm 1025 (1616) te, şehzade Ḫurram ile beraber, tekrar Dekkan 'da hizmette bulundu. 'Abd al-Raḥīm mükemmel arapça, farça, türkçe ve hindce bilir ve kolaylıkla yazardı. Şair olarak *Raḥīm* mahlasını kullanıyordu. 'Abd al-Raḥīm 'Abd al-Bāḳî Nehāvendî 'nin hâmisi ve dostu idi; Nehāvendî *Ma'āṣir-ī raḥīmî* namındaki eserini 'Abd al-Raḥīm 'in adına izafe etmişti. 'Abd al-Raḥīm zahirde sünnî idi; fakat babasının inandığı şiî akidelere sadık kaldığından ve *taḳîya* 'yi ihtiyar ettiğinden, şüphe edilirdi.

Bibliyografya: 'Abd al-Bāḳî Nehāvendî, *Ma'āṣir-i raḥīmî*; Şāh Navāz Ḫān, *Ma'āṣir al-Umarā'*; Abu 'l-Faẓl 'Allāmî, *Akbar Nāme*; Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i akbarî*, bundan maada diğer muasır tarihî eserler ve *Ā'în-i akbarî* (trc. Blochmann, I, 334); Elliot ve Dowson, *The History of India*, VI, 434.

(A. S. BEVERIDGE.)

ABDÜRREŞİD. 'ABD AL-RAŞĪD B. 'ABD AL-ĠAFŪR AL-ḤUSAYNÎ AL-MADANÎ AL-TATTAVÎ (? —1658 ?), Tatta 'da doğmuş iranlı bir lûgat müellifidir. Fakat aslı araptır ('Alî ahfadından, binaenaleyh *seyyid* 'dir). 1069 (1658) dan sonra ölmüştür. En büyük eseri, 1064 (1653/1654) te telif edilip, 1875 te *Bibliotheca Indica* 'da neşredilen *Farhang-i Raşîdî* isminde, farsça lûgat kitabıdır. Mukaddimesinin tashihli tab'ı için bk. Splieth, *Grammaticae persicae praecepta ac regulae* (Halle, 1846). 'Abd al-Raşīd *Muntaḫab al-Luġāt* (1046=1636/1637) adlı arapça-farsça bir lûgat kitabını Şah-ı Cihan 'a ithaf etmiştir (tab'ları: Calcutta 1808, 1816, 1836; Lucknov 1835, 1869; Bombay 1279 = 1862/1863).

Bibliyografya: Blochmann, *Journ. of the Roy. As. Soc.*, Bengal, XXXVII, 20 v.dd.; Rieu, *Cat. of. Pers. Mss.*, s. 501, 510; Pertsch., *Verz. d. pers. Handschr. Kgl. Bibl. Berlin*, s. 198—200.

(M. TH. HOUTSMA.)

ABDÜRREZZAK. 'ABD AL-RAZZĀḲ KAMĀL AL-DĪN B. ABİ 'L-ĠANĀ'ÎM AL-ḲĀŞĀNÎ (veya KĀŞĀNÎ, ḲĀŞÎ, yahut da KĀSĀNÎ) (?—1326), meşhur mutasavvıf müellif olup, Kâtip Çelebi

'ye göre (bk. Ḥâccî Ḫalîfa, nşr. Flügel, IV, 427), 730 (1329) da ölmüştür. Mamafih aynı müellif, 'Abd al-Razzāḳ 'ı, *Maṭla' al-Sa'dayn* 'in müellifi olan aynı isimdeki müverrih ile karıştırdığından, başka bir yerde (II, 175) 'Abd al-Razzāḳ 'ın 887 (1482) de öldüğünü söyler; fazla olarak da orada adını Kamāl al-Dîn Abu 'l-Ġanā'im 'Abd al-Razzāḳ b. Camāl al-Dîn al-Kāşî al-Samarḳandî olarak kaydeder. 'Abd al-Razzāḳ 'ın hayatı hakkında fazla bir şey bilinmiyor; Cāmî 'ye göre (*Nafaḥāt al-Uns* 'e atfen, St. Guyard tarafından zikredilmiştir), Nûr al-Dîn 'Abd al-Şamad talebesinden olup, muasırı olan Rukn al-Dîn 'Alā' al-Davla (ölm. 736 = 1336) ile mektupla haylı şiddetli bir münakaşaya girişmişti. Bu muhaberenin asıl sebebi, 'Abd al-Razzāḳ 'ın Sulṭānîya yolu üzerinde, 'Alā' al-Davla 'nin talebesinden olan emîr İḳbāl Sîstānî adında birisi ile, İbn 'Arabî 'nin ehl-i sünnet akidesinde olup olmadığına dair, çok kerre münakaşa edilmiş bir mesele üzerinde yaptığı bir mübahase idi. Cāmî, 'Abd al-Razzāḳ 'ın bu mesele hakkında 'Alā' al-Davla 'ye yazdığı uzun mektubu eserine almıştır. 'Abd al-Razzāḳ bu mektubunda, 'Alā' al-Davla 'nin *'Urva* 'sini henüz okuduğunu söyler: *'Urva* 721 (1321) de yazıldığı için, 'Abd al-Razzāḳ 'ın öldüğü tarih diye zikredilen 730 (1329) senesi, yegâne doğru tarih olarak, nazar-ı itibara alınmalıdır. Binaenaleyh 'Abd al-Razzāḳ 'ı İran İlhanîleri, bilhassa Abū Sa'îd 'in saltanatı (716—736 = 1316—1335) zamanında, Cibāl (Kāşān) eyaletinde yaşamış gibi kabul etmemiz lâzımdır.

'Abd al-Razzāḳ 'ın birçok eserleri vardır ki, bunlardan bir haylısı neşredilmiştir: Tholuck daha 1828 de *Die Speculativen Trinitätslehre des Späteren Orients* (s. 13—22, 28 v.dd.) 'inde *Laṭā'if al-I'lām* 'dan istifade etmiş ve müellifini bilmeden, birçok fıkralarını tercüme eylemişti. Sprenger, 1845 tarihinde, Kalkutta 'da *Dictionary of the Technical Terms of the Sufies* namı altında, *Iṣṭilāḥāt al-Ṣūfîya* 'nin ilk nısfını neşretti. Eserin ikinci nısfı ise, *Jahrbücher der Litteratur* (LXXXII, 68 v.dd.)' da Hammer-Purgstall tarafından tahlil olunmuştur. Tholuck bu eserden de istifade etmiş olup, bunu müellifinin adı ile zikretmiştir (*göst. yer.*, s. 7, 11, 18, 26, 73). Bu kitap bilhassa alâkabahştır. Çünkü müellif mukaddimede eseri al-Haravî 'nin *Manāzil al-Sā'irîn* 'i (tab. Tahran, 1315), hakkındaki şerhini bitirdikten sonra, bu kitapta mevcut olup, kâfi derecede izah edilmiş olmayan tasavvuf ıstılâhatını, gerek İbn 'Arabî 'nin *Fuṣūṣ al-Ḥikam* 'ine yazdığı şerhte (Kahire, 1309), gerekse kendisinin *Ta'vîlāt al-Ḳor'ān* 'ında izah edilmiş olmayanları izah maksadı ile yazmış olduğunu söyler. Kâtip Çelebi 'ye göre (Ḥâccî Ḫalîfa, II, 175), 'Abd al-Razzāḳ 'ın *Ta'vîlāt* 'ı 38. surede biter; halbuki Berlin nüshasında (nr. 872) bütün Kur'an 'ı ihtiva ediyorsa da, bu galiba hulâsa halindedir. *Risāla fi 'l-Ḳażā' va 'l-Ḳadar*, kaza ve kader ile irade-i cüziyeye dair bir risale olup, evvelâ fransızcaya tercüme edilmiş (*Journ. As.*, 1873, tashihli tabı, 1875), sonra metin St. Guyard tarafından 1879 da neşredilmiştir; bu hususu daha tafsilâtlı bir şekilde aşağıda ele alacağız. Bu risale nazar-ı dikkati hayli celbetmiş olacaktır; zira Kâtip Çelebi (Ḥâccî Ḫalîfa, III, 429) bu esere, İbn Kamāl Paşa Taşköprü Zāde ve Bālî Ḫalîfa Şūfîyavî taraflarından verilmiş olan 3 cevabı tekrar eder.—İbn al-Fāriż 'in *Tā'îya* kasidesi üzerine bir şerh (Kahire, 1310). 'Abd al-Razzāḳ 'ın şu eserleri henüz neşredilmemiştir: *Risālat al-Sarmadîya*, baki vücut (varlık) fikri hakkında; *Risālat al-Kumaylîya*, Kumayl b. Ziyād 'ın hakikat hakkındaki (krş. Berlin, yazm. nr. 3462; Ḥâccî Ḫalîfa, IV, 38; *Journ. As.*, ser. 6, XIV, 83) sualine karşı 'Alî 'nin ötedenberi rivayet edilen cevabına dair. — İbn 'Arabî 'nin *Mavāḳi' al-Nucūm* 'u hakkında bir şerh ile *Taẕkirat al-Ṣāḥibîya*. Kâtip Çelebi (Ḥâccî Ḫalîfa, V, 587) bunlara bir de *Miṣbāḥ al-Hidāya* ilâve eder. Yazm. için krş. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 203, 204 v.dd., 545; Gotha kütüphanesi kataloğu nr. 76, 2 ve Palmer, *Trinity College Cat.*, s. 116.

Yukarıda verilen malûmattan, 'Abd al-Razzāḳ 'ın iddiaları ve alâkadar olduğu meselelerin nelerden ibaret olduğu, oldukça vazih olarak, görülebilir. 'Abd al-Razzāḳ, garp arap tipindeki büyük mutasavvıf İbn 'Arabî 'nin mektebine mensup bir sûfî olmakla beraber, tamamen bu mektebe tâbi olmadığını gösteren, kendine mahsus, bazı tefekkür tarzları arzediyordu; mahaza üstadını müdafaa ve fikirlerini şerh ve izah etmek için, çok uğraştı. İslâm ilâhiyatçılarının, *naḳl*, *'aḳl* ve *kaşf* 'ten birini tutarak, ayrıldıkları üç büyük koldan, 'Abd al-Razzāḳ 'ın tuttuğu üçüncüsüdür. 'Abd al-Razzāḳ 'ın adında hangi mezhebe mensup olduğuna işaret edecek bir şey bulunmaması manidardır. Abd al-Razzāḳ, diğer sûfîler gibi, ya bu kabil şeyleri zikre şayan görmüyordu, yahut da, İbn 'Arabî gibi, fıkıhta müteahhir bir *ẓāhirî* olmakla beraber, kelâmda her halde bir *bāṭınî* idi. Onun bu son vasfı, esasen, Kur'an 'a dair yazdığı şerhe koyduğu unvandan — *tafsîr* değil, *ta'vîl* — açıkça görüldüğü gibi, *Iṣṭilāḥāt* ismindeki kitabından ve *ḳadar* hakkındaki risalesinden de tafsilâtı ile aşikâr olmaktadır. Bu son eserde, Aristo 'nun kâinat telâkkileri ile yeni-eflâtuncu ilâhiyat ve metafiziğin ve Peygamberin Kur'an 'daki kıssalarının tamamen mezcine şahit oluyoruz. Gerçi bütün bunlar İbn 'Arabî 'de yok değildir; fakat 'Abd al-Razzāḳ 'ın kendisinin esasen ehl-i sünnetten olduğunu meydana koymak için, bu son unsur üzerinde, daha büyük bir itina ile, durmuş olması da mümkündür. Vakıa 'Abd al-Razzāḳ ferdin tamamen *fanā* haline geçmesinden ve bunun neticesi olan İbn 'Arabî 'nin kaderiyeciliğinden içtinap etmeğe ve ferdî mesuliyet ve irade-i cüz'iye ve binnetice mükâfat ve mücazat esaslarını kurmağa çalışıyor. Bu hususta takip ettiği usul şudur: herhangi bir vak'anın husulünü mucip olan kuvvetleri ve aynı zamanda kâinatın büyük ta'azuvunu vücuda getirmek üzere, bütün illetlerin ve eserlerin birbiri ile kenetlenmesini vâzıh surette anlatmak için, kâinatın, tasavvuf sistemine göre, tavsifi ile işe başlar. Bu, yeni-eflatuncu felsefenin kabul ettiği, bir varlık silsilesidir. Bunun en yukarısında bir ve eşsiz tek olan Allah vardır; ondan kuvvanî bir sudûr ile ilk akıl (*al-'aḳl al-avval*) zuhûr eder ki, ona ilk ve küllî ruh (*al-rūḥ al-avval*) ve en yüksek bilgi (*al-'ilm al-'alā*) de denir. Bu hem manevî bir cevher, hem de ilâhî zata has olan evsafın en yükseğidir. Küllî akıldan daha iki cevher husule gelir; bunlardan biri ruhanî (*rūḥānîya*) olup, ilk akıl âleminin cevheridir. Bu cevher de Allahtan ayrı bir şey telâkki edilir ve semavî dinin meleklerinden ibaret olup, küllî aklın adeta parçaları veya kesirleri olan ferdî zekâları ihtiva eden cevherdir. Diğer cevher ise, nefs-i âlem (*nafs*) olan, ruhî cevherdir. Nihayet, kuvvetleri ve tabiî kanunları ile, maddî unsurlar gelmektedir. Küllî akıl, tıpkı külliyat gibi, bütün eşyanın enmuzeçlerini ihtiva etmektedir ve bu akıl, enmuzeçleri ile birlikte, Allah tarafından doğrudan doğruya bilinmektedir. Allahın kadir-i mutlaklığı (*ḳāhirîya*), bu melekler veya akıllar vasıtası ile, tezahür eder ve bundan dolayı onların âlemine kudret âlemi (*'ālam al-ḳudra*) tesmiye olunur. Fakat bu akıllar, kemalleri ile diğer mevcutların noksanlarını tâmir eder ki, bundan dolayı onların âlemine tashih (tâmir) âlemi (*'ālam al-cabarāt*) de denir. Bununla beraber, bazı kimseler *cabar* kökünü, diğer mânasına göre tefsir ederek, bu akılların diğer mevcutları kemâle icbar etmeleri dolayısı ile, mezkûr adı cebir dünyası mânasında tefsir ederler. Bu âleme, keza *umm al-kitāb* (Kur'an, XIII, 39; XLIII, 3) adı da verildiği vâkidir. İlâhî esrara ait bütün bilgi bu âlemden geliyor; zira bu âlem, zaman ve tahavvül gibi, bütün bağların fevkindedir. Buna mukabil, saltanat âlemi (*'ālam al-malakūt*) dahi tesmiye edilen küllî nefs âlemi, cüz'î olan maddî âleme bir hatve daha yakındır. Küllî akılda mevcut olan enmuzeçler orada umumî mefhumlar halini alır; bu umumî mefhumlar bilâhare hususîleşir taayyun eder ve hudutlar içine girer; bunlar küllî aklın kesirleri olup, melekî akıllara tekabül eden ve felekî cisimlerin nefisleri olan makul ve ferdî ruhlarda mahkûk olmak dolayısı ile, bize malûm bulunan şeylere yaklaşırlar. Bu âleme, insan muhayyilesine benzediği için, *ḫayāl al-'ālam* ve en yakın sema (*al-samā' al-dunyā*) tesmiye edilir. Bütün mevcudat, hasse âleminde (*'ālam al-şahāda*) idrak edilmek üzere, bu âlemden çıkar. Bu âlem her şeyi tahrik, sevk ve idare eder; maddeye nizam verir, illetleri de tayin eyler. Demek ki, semavî cisimler de, tıpkı bizimkiler gibi, ruhlara sahip olup, küllî aklın inkisam ettiği cüz'î natık nefislerin muhayyilevî melekeleridir. Bu âlemin bütün tahavvülleri, onların tahavvüllerine bağlıdır (krş. Ġazālî 'nin sistemi, *Journ. of. Amer. Orient. Soc.*, XX, 116 v.dd.).

Bundan başka kâinatın bu teşekkül tarzı (âlem-i kübra), insan vücuduna (âlem-i sugra) tekabül eder. İnsanda hâkim ruhun makarrı nasıl dimağ ise, küllî ruh veya aklın da makarrı, sabit yıldızlar sahasındaki arştır. Dördüncü felek her şeye can veren felek-i şems ise, küllî nefsin (*nafs al-'ālam*) makarrıdır. Bu makar insanda, ferdî natık nefsin bulunduğu kalptir. Şu halde dördüncü felek göğüse ve güneş de maddî kalbe tekabül etmektedir. Güneşin ferdî ruhu, insan hayatının menbaı olan kalpteki hayvanî ruha tekabül eder.

Bu sistemdeki kaza ve kader telâkkisine gelince, bunu üç kelime ile hülâsa etmek mümkündür: *ḳażā'*, *ḳadar* ve *'ināya*. *Ḳażā'*, ilk akıl âleminde her şeyin küllî enmuzeçlerinin mevcudiyeti demektir. *Ḳadar*, maddeye intibak edebilmek üzere ferdîleştikten sonra, esasen mevcut olan eşya enmuzeçlerinin küllî nefs âlemine gelişine delâlet eder. Bu enmuzeçler kendi illetlerine bağlanıp, bu illetlerden tahassul ederler ve herbiri, kendine ait zamanda, ortaya çıkar. *'Ināya* ise, geniş manası ile, her şe'nî şeyin mündemiç olduğu bu iki tabiri ihtiva eden hikmet ve kudret-i rabbaniyedir; işte bu, herşeyi, olduğu gibi küllî ve mutlak olarak, ihata eden ilm-i ilâhîdir. İlm-i ilâhî hiçbir yerde değildir; zira ilâhî bilgi, zat ve mahiyetinde, zatının zatı karşısında mevcut olmasından gayrı bir şey değildir ki, bu da hadd-i zatında, mahiyet itibarı ile, tek ve kendisinde mündemiç olan bütün keyfiyetlerle müterafıktır. Bundan maada kazanın zat ve hakikatı (*ḥaḳîḳat al-ḳażā'*) Allahın *'ināya* 'sinin bir kısmı olduğu halde, kemali de („entelechie") ilk akıl âlemindedir. Küllî nefse bazan da levh-i mahfuz (*al-lavḥ al-maḥfūẓ*) denilir; zira onda semavî ve ferdî ervaha tekabül etmek yolunda

bulunan ve gayr-i kabili tagayyur olan bütün umumî mefhumlar mahfuzdur.

Demek ki herşeyi harekete getiren, *ḳadar* ve *nafs* âlemidir. Bunun vukua geliş tarzı da semavî cisimlerin natık nefislerinin, kendi manevî kaynakları olan, ilk akla doğru temayülü iledir. Bu ruhlar ilk akla temessül etmeğe ve kendilerini küllî kılmağa uğraşırlar. Tedricen yükselirler ve ileriye doğru attıkları her adımda, kendilerini daha ziyade yukarıya doğru cezbeden bu menbadan, yeni bir hamle daha alırlar. Bunların her hareketinde bu menbadan madde üzerine öyle bir tesir husule gelir ki, bu tesir, maddenin tesir almağa şu veya bu derecede kabiliyetli bulunuşuna göre, husule gelir; işte bu suretle maddî âlemde de, nefs âlemindekilere tekabül eden, birtakım tahavvüller meydana gelir. Yine bu tahavvüller, ya yaradılış ve mahvoluş nev'inden, mutlak tahavvüller, yahut da bu iki had arasında, sadece hâl ve şerait tahavvülü olurlar. Varlığın müddeti Kur'an'daki ecel (*acal*) mefhumunu teşkil eder ve herşey, *ḳadar* ile, evvelden tayin edilmiş bulunur. İşte 'Abd al-Razzāḳ'ın, Kur'an'ın aşağıdaki ayetini tefsir tarzı (LII, 1—6.), kendi sistemini Kur'an'a nasıl tatbik etmiş olduğunu gösterir: „Ṭur hakkı için, açık tirşeye yazılmış olan kitap hakkı için, beyt-i ma'mur hakkı için, yüksek tavan (asuman) hakkı için ve coşgun deniz hakkı için". Ziyaret edilen ev, yani beyt-i ma'mur, dördüncü feleğin, yani güneşin, ruhudur. Bunun içindir ki, mucizesi ölülerin diriltilmesi olan 'İsā, ruhullah, oraya konmuştur. Dağ, küllî aklın makarrı ('*arş*)'dır. Yazılı kitap, bu akılda olan *ḳażā'* ve açık sahife de, aklın bizzat kendisidir. Yüksek tavan, ferdî semavî nefslerin bulunduğu en yakın semadır; bunun, hemen gidilip gelinen evden sonra, mevzubahs edilmesinin sebebi, suretlerin bu semadan toprağa inmelerinden dolayıdır; gidip gelinen bu evden de ruhun nefhası gelir ki, suretlerin ve bu nefhanın birleşmesinden canlı mevcudatın yaratılması çıkar; çoşgun deniz de, her yere yayılan ve suretler ile dolan iptidaî maddenin kendisidir.

Şimdi acaba bu sistemin kaza kader ve irade-i cüz'iye ile olan münasebeti nedir? Bu cihet hayli karışıktır. Burada, evvelâ uzak bir ilk illet ve sonra da daha yakın olan birbiri ile karışmış ve adetçe namütenahi bulunan bir takım tâli illetler mevcuttur. Şimdi ya sadece bu son illetleri ele almak ve bu suretle mutlak, yaratıcı ve iradelerimiz üzerinde tayin edici bir kudret kabul etmek yahut da yalnız ilk illeti nazar-i itibare almak ve kaderci olmak lâzım gelmektedir. Halbuki bu iki şıkkın arasındaki müvazeneyi bulmak ve her ikisini de nazar-i itbare almak icap eder. İnsan iradesine tâbi olan herşeyin tam illeti, bir çok unsurlar meyanında, irade-i cüz'iyeyi de ihtiva etmelidir; bu irade-i cüz'iye ise, bütün diğerlerini harekete getirir. Bu tarz-ı telâkki, hiç bir zaman vazıh olarak serd edilmiş olmamakla beraber, insanın kendi mahiyetinde müessir ve ilâhî bir unsura sahip olduğu fikrini tazammun etmektedir. Eğer mahiyet-i ilâhiye hürriyete sahip ise, onun tecelliyatı da hürriyeti ihtiva etmelidir. İbn 'Arabī'ye göre, mahiyet-i ilâhiyenin hilkat karşısındaki vahdeti, her şeye galebe çalmıştı. 'Abd al-Razzāḳ ise, âlemin birbirine örülmüş birçok illetleri olduğunu ve safahatının mütemadiyen inkişaf ettiğini tebarüz ettiriyor. Bu suretle hayat, gaye ve iradede kesret olması lâzım geldiğini işaret ediyor. İlâhî olan şey, yalnız yukarıdan hâkim olmakla kalmayıp, bu nasût âlemine ait eşyadan geçerek, dünyaya yayılmıştır. Bundan başka âleme ve insanlara müessir olan birçok illetler meyanında, dinin takyit ve tesirleri ile Peygamberlerin vaad ve tehditleri de vardır. Kâinatın eczasından olmak ve dolayısiyle bir nizama tâbi bulunmak hasebiyle, bu gibi tesirlere daima maruz bulunuruz. Fakat bu takdirde şöyle bir sual varit olur: disiplin niçin ve neden dolayı zaruridir?. Niçin hayır ve şer vardır? İşte burada oldukça vazıh bir surette tebellür eden bir netice meydana çıkıyor ki, oda şudur: madde, daha kaba ve daha ince olmak üzere, çok muhtelif mahiyettedir. Bu itibarla madde ancak kendisine tekabül eden bir nefs kabul edebilir. Şu halde nefsler de mütenevvidir. Karakter ve istidat bunların her ikisinin muhassalasıdır ve maddî varlığını yenerek, onun fevkine çıkmak, nefsin vazifesidir. Esas fikir şüphesiz ki, budur; fakat 'Abd al-Razzāḳ bu fikre kâfi derecede yer vermiyor. O daha ziyade mahut kelâmî nakaratı ileri sürüyor ki, o da şudur: bu hilkat, herhalde mümkün olan en mükemmel hilkattır; aksi takdirde, Allah daha mükemmelini yaratırdı. Bir de şu var ki, herşey müsavi olsa idi, ne nizam ve ne de tanzim mevcut olacaktı. Zaten de bu hâl, az mükemmel olan ve binnetice varlıktan ihraç edilmiş olacak olan şeyler için, çok acı olurdu. Bütün eşya imkânlara mazhar olmalıdır. Bu imkânlardan istifade etmek kendilerine aittir. Allah bunların arasındaki farkları bilir ve bu farkları nazar-ı itibara alır. Günahların ekserisi ve en büyük günahlar cehilden ileri gelir ve bu itibarla Allah bunların ukubâtını ona göre tayin eder. Aynı usul ahirette de câri olacaktır: kimi saadet-i uzmaya ulaşacak, kimi, daha iyi hareket edebileceği halde etmediğinden, mücazat yolu ile tezkiye ve tasfiyeye mazhar olacaktır; fakat bu mücazat ebedî değildir. İşte bu nokta da 'Abd al-Razzāḳ insanı belki de en az tatmin ediyor. Sisteminin maddeden ayrı ferdiyeti kabul edebileceği hiç de vazıh olmamakla beraber, mutad islâm telâkkisine dahil oluyor. Bu itibarla bedenini terk eden ruhların, ondan memul ettiğimiz gibi, ya vahdete rucu etmeleri, yahut da diğer bir maddî hayata dönmeleri lâzım gelirdi. İslâm kelâm ve felsefesine ait diğer birçok eserlerde de olduğu gibi, bu izah da muhataplarının seviyyesine uydurulmuş olup, tamamen samimî değildir. Mamafih ifadelerindeki bu ihtiyatkârlığın arkasında asıl sistem oldukça vazıhdır. Bu sistem, İbn 'Arabī'ninkinden ziyade, ehl-i sünnet akidesine yaklaşır ise de, bu yaklaşış mebde ve me'at nazariyesinin telkin ettiği derecede değildir.

Bibliyografya: St. Guyard, (*Journ. As.*, 7. ser., I, 125 v.dd. (asıl menba); Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 203, Suppl. II, 280). (H. MACDONALD.)

ABDÜRREZZAK. 'ABD AL-RAZZĀḲ KAMĀL AL-DĪN B. İSḤĀḲ AL-SAMARḲANDĪ (1413—1482), iran müverrihlerinden olup, *Maṭla' al-Sa'dayn va Macma' al-Baḥrayn* adlı maruf eserin müellifidir; 816 (1413) da Herat'ta doğmuş, 887 (1482) de orada ölmüştür. Babası, sultan Şāhruḫ [b. bk.]'un sarayında imam ve kadı idi. 845 (1441) te 'Abd al-Razzāḳ, sefir olarak, Hindistan'a gitti (848 = 1444 te avdet etti). 850 (1446) de Gilān'a gitti; sultan Ḥusayn Bayḳarā [b. bk.]'nın hükümdarlığı zamanında, Şāhruḫ Ḫānḳāhı'nın mütevellisi iken, öldü. Eserinde, İlḫān Abū Sa'īd [b. bk.]'in doğumundan (704 = 1304/1305) ve cülûsundan (716 = 1316/1317) kısaca bahsettikten sonra, tarih sırası ile ve iki ciltde tertip edilmiş olarak, 717 ile 875 (1317—1471) seneleri arasındaki vakayii nakleder (I. cilt 807 = 1404/1405 te Timur'un ölümüne kadar gider); 830 (1426/1427) senesine kadar devam eden devre için müellif, tercihan ve kısmen de aynen olmak suretiyle, Ḥāfız-i Abrū [b. bk.]'nun *Zubdat al-Tavārīḫ*'inden istifade etmiştir. Bu eserin bazı kısımları a n c a k 'Abd al-Razzāḳ sayesinde malûmunuz olmuş tur[1]; Çin'e gönderilen sefaret (823—825 = 1420—1422) hakkındaki meşhur rapor, aynı eserden alınmıştır (asıl metnin yalnız bir yazmada muhafaza edilmiş olduğu tahmin edilmektedir, Bodl. Elliot 422, Ethé, *Catalogue*, s. 90, bunun hüviyetini bilememiştir). 830—875 (1426—1471) devresi için, 'Abd al-Razzāḳ'ın eseri en mühim ana kaynaklardandır. Elimizde henüz *Maṭla' al-Sa'dayn*'in tam bir tabı mevcut değildir; yazmaları hemen hemen Avrupa'nın bütün büyük koleksiyonlarında bulunmaktadır ve şarkta şimdi nadirdir.[1] Hulâsalar için bk. Quatremère, *Notices et Extraits des Manuscrits*, XIV, kısm. I, H. M. Elliot, *The History of India*, IV, 89—126 v. s.

Bibliyografya: Elliot-Dawson, *The history of India*, IV, 92 v.d.

(W. BARTHOLD.)

ABDÜSSELÂM. 'ABD AL-SALĀM B. AḤMED. [Bk. İBN ĠĀNİM.]

ABDÜSSELÂM. 'ABD AL-SALĀM B. MAŠĪŠ AL-ḤASANĪ (? —1228), meşhur Fas evliyasından olup (tahminen 625 = 1227/1228 senesinde katledilmiştir), şimalî Afrika'da sûfîliğin baş mümessili sayılır. Abū Madyān Şu'ayb [b. bk.]'ın tilmizi ve büyük bir tarikatin müessisi bulunan Abu 'l-Ḥasan 'Alī al-Šāzilī'nin üstadıdır. Büyük bir kısmı itibarı ile efsanevî bir mahiyet arzeden hayatı hakkında malûmatımız pek azdır. Banī 'Arūs'un şeyhi olan 'Abd al-Salām, faslı Katāma'ların şeyhi bulunan Muḥammed b. Abī Ṭuācin'in rakibi olarak görünür. Esasen Muḥammed, 'Abd al-Salām'ı öldürtmüş veya bizzat öldürmüştür. Cesedi Banī 'Arūs arazisinde Cebel 'Alam'de defnolunmuş ve mezarı ziyaretgâh olmuştur. Faslılar bu dağda bulunan bütün ağaçların mezara doğru eğildiğini iddia ederler. Mamafih, ahalinin son derecede taassubu yüzünden, hiç bir avrupalı bu dağa ayak basamamıştır. Buraları Fas'ın en sarp mıntakalarından biridir. 'Abd al-Salām'ın hatırasına ve ahfadına karşı gösterilen hürmet ve merbutiyet, tasavvurun fevkindedir. 'Abd al-Salām bütün islâm âleminde en ziyade tâziz edilen sûfîlerden biridir ve adı müteaddit sûfî silsilenamelerinde geçer. Tercüme-i hâli, ağızdan ağıza dolaşan kerametlerine dair, rivayetler ile doludur; doğduğu zaman her taraftan birçok arı kümeleri zuhûr ederek, kendisine yaklaşmış ve doğumu, bir asır önce yaşamış olan meşhur şark sûfîsi 'Abd al-Ḳādir Gilānī tarafından, tebşir edilmiştir. Ölümünde de, yerde ve gökte, harikulâde alâmetler belirmiştir. Bugün bile mezarı türlü türlü kerametlere sahne olmakta imiş. Her sene mevlûd kandilinde Tetuan'dan pek uzak olmayan Şaşavān (Chéchouan) şehri ahalisi bir ziyaret alayı tertip ederler ve buna birçok insanlar katılır. Al-Aḫmās (Lékhmâs) kabîlesi her sene bu velînin mezarını ziyaret ederek, oradan 'Alamiyūn şeriflerini koğup çıkarmak imtiyazını haizdirler. Bunlar geldiği zaman 'Alamiyūn şeriflerinden hiç biri orada bulunamaz, bulu-

1 *Zubdat al-Tavārīḫ*'in tam bir nushası Damad İbrahim Paşa kütüphanesinde (nr. 919) bulunmaktadır.

1 Vaṣıf bu eserin dörtte birinin sadrazam Koca Ragıp Paşa tarafından türkçeye kendi el yazısı ile yapılan tercümesini gördüğünü söyler, bk. *Maḥāsin al-Āṯār ve Ḥakā'ik al-Aḫbār* (İstanbul, 1245 = 1830), I, 144.

nursa, ağır muameleye uğrar. Şerifler zengin insanlardır; çünkü bu makamın varidatı mühim bir yekûn tutar. Aynı zamanda bunlar, İdrîs 'in ahfadı olmakla, Fas şehrindeki Mulay İdrîs al-Şağîr zaviyesi varidatının bir hissesine tevarüs etmişlerdir; her sene bu zaviyeye bir heyet gönderirler. Bir ay müddetle zaviyeye yerleşen bu heyet, bu suretle senelik varidatın on ikide birini tahsil eder.

Bibliyografya: Aḥmed al-Salāvī, *Kitāb al-İstiḳṣā'*, I, 240; L. Rinn, *Marabouts et Khouan* (Paris, 1884), s. 218 v.d.; de la Martinière ve Lacroix, *Documents sur le N. O. africain*, I, 368; Moulièras, *Maroc inconnu*, II, 159—178; R. Basset, *Nédromah et les Traras*, s. 69. (E. DOUTTÉ.)

ABEL. [Bk. HĀBİL.]

ABEN, ABN, AVEN, İspanya araplarının *ibn* („oğul") kelimesini telâffuz tarzlarıdır, bu sebepten İbn Sînā = Avicen(n)a; İbn Ruşd = Averroes; İbn Bācca = Avempace; İbn Başkuvāl = Aben Pascualis olmuştur. Ekseriya, Avencebrol, Avicebron = İbn Gabirol; Abendana, Abenatar gibi, arap-ispanyol yahudi isimleri de böyledir. — Mamafih ara sıra klâsik *ibn* kelimesine rastlanır; krş. Pedro de Alcalá, mad. *hijo* = *ibn* ve *Anales Toledanos*, II: İbnabiámer, Almanzor 'un lakabı. [Krş. KUNYA].

(C. F. SEYBOLD.)

ABEN RAGEL. [Bk. İBN ABÎ RİCĀL.]

ABENCERAGES (frns., ingl.) } [Bk. BANÎ
ABENCERAGEN (alm.) } SARRĀC.]

ABEŞE. [Bk. ABEŞER.]

ABEŞER (ABEŞR, ABEŞE), orta Sudan 'da Vaday 'ın yeni merkezi, 14° şimal arzında ve 21° şark tulünde (Greenw.), eski merkez Vara 'nın cenubunda kâindir. Abeşer 1850 de kurulmuştur; nüfusu 20.000 ile 30.000 arasındadır. [Krş. VADAY, *bibliyografya* oradadır.]

ABHAR. [Bk. EBHER.]

ABHARÎ. [Bk. EBHERÎ.]

ABḤAZLAR. [Bk. ABAZALAR.]

ABḤUR. [Bk. EBHUR.]

ABÎB. [Bk. EBÎB.]

'ĀBİD. [Bk. ÂBİD.]

'ABİD. [Bk. ABİD.]

ÂBİD, 'ĀBİD (A.), cemi: *'abada* yahut *'abbād*, „Allaha tapan" demektir.

ABİD. 'ABİD B. AL-ABRAŞ, cahiliye devri şairlerinden ve Asad b. Ḫuzayma (Mużar) kabîlesindendir. Hayatı hakkında kat'î malûmatımız yoktur; al-Nābiġa al-Ẕubyānî 'nin muasırı olup, uzun müddet, tanınmış bir şair olarak, al-Ḥîra sarayında yaşamıştır. Bize kadar gelen şiirleri, lisanının kıvraklığı ve tasvirlerinin canlılığı ile temayüz eder. *Kitāb al-Aġānî* 'de hayatı hakkında bir çok menkıbeler vardır; aynı kitap, şairin, hükümdar al-Munẕir b. Mā' al-Samā' 'nın eli ile, feci ölümünü de nakleder.

Bibliyografya: Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 26; İbn Ḳotayba, *Kitāb al-Şi'r* (nşr. de Goeje), s. 143 v.dd.

(A. HAFFNER.)

ABİD. 'ABD (A.), „kul, köle ve esir" mânasına.

a. İSLÂMDA ESARET.

İslâmiyetin, eski bir arap müessesesi olup, tarih-i mukaddesin ihtiva ettiği âlemde de meşruiyeti kabul edilen, esaret müessesesini muhafaza ettiği malûmdur. İslâmiyet islâm devletine tâbi veya onunla müttefik olmayan memleketlerin kâfir halkını, müslümanların kendi istifadeleri için, temellük etmelerine cevaz vermiştir; bu sebeptendir ki, müslüman memleketlerinde esir ticareti uzun müddet mühim bir mevki tutmuş ve esirler umumî nüfusun mühim bir unsurunu teşkil etmiştir.

Erkek köleye arapça *'abd* (cem. *'abîd*) yahut *mamlūk*, kadın esire de *ama* yahut *cāriya* denilir.

Peygamberin arap kabîleleri ile yaptığı gazvelerde, kadınlar ve çocuklar dahi dahil olmak üzere, ele geçirdiği harp esirleri, fidye-i necat vermedikleri takdirde, eski arap âdetine göre, esarete düşerlerdi. Bu veçhile Bani 'l-Muṣṭaliḳ 'a karşı yapılan gazvede, müslümanların eline birçok kadın geçmişti. Bunlardan biri olan Cuvayriya b. al-Ḥāriṯ sahabeden Ṯābit b. Ḳays 'in hissesine düşmüştü. Bu kadın maruf bir aileye mensuptu ve kendisini kurtarmak için, fidye verileceğini biliyordu. Hürriyetini iade için, 9 yahut 10 miskal altın verilmesi hususunda Ṯābit ile anlaşmıştı. Bu karardan sonra Peygamberin yanına giderek, muavenetini dilemişti. Cuvayriya çok güzeldi; bu sebeple Peygamber fidyesini ödemiş ve ona talip olmuştu. Bu hâl müslümanların kendi ellerine düşen diğer kadınlara da hürriyetlerini iade etmelerine sebep olmuştu; zira, Peygamberin karabet kesbettiği bir kabîleye mensup kadınların bizim elimizde esir olmaları münasip olamaz, demişlerdi.

Arabistan 'da satın alma veyahut şekavet yolu ile de esirler elde edilirdi. Meselâ Peygamberin kölesi olan ve islâmiyeti birinci olarak kabul etmiş bulunan Zayd, asalet ve necabet sahibi Banî Kalb kabîlesinden idi. Günün birinde Zayd 'in anası, kendi kabîlesini ziyarete gittiği vakit, yanına henüz çocuk olan oğlunu da beraber almıştı. Fakat yolda önünü kesen birtakım atlılar anasının elinden Zayd 'i kapmışlardı. Bu eşkiya Zayd 'i, satmak için, 'Ukāẓ 'a götürmüşlerdi; orada Zayd 'i satın almış olan Ḫadîca,

Peygamber ile izdivacından sonra, onu kocasına hediye etmişti. Zayd 'in babası, oğlunun ziyaını işittiği vakit, çok kederlenmişti; bir türlü müteselli olamıyordu. Bir müddet sonra, Banî Kalb 'den bazı kimseler Zayd 'i Mekke 'de görmüşler ve bunu babasına bildirmişlerdi. Bunun üzerine bu zat Mekke 'ye koşmuş ve Peygambere: — „vereceğimiz fidyeye mukabil onu azad ediniz" — demişti; fakat Zayd çağrıldığı vakit, Peygamberin yanında kalmağı tercih etmişti.

O zamanlar, esirler arasında birçok araplar dahi vardı. Fakat daha cahiliyet devrinde bile Afrika 'dan ve şimal memleketlerinden gelmiş beyaz ve siyah esirler bulunuyordu (krş. G. Jacob, *Altarab. Beduinenleben*, 2. tab., s. 137; 'Antara, *Mu'allaḳa*, beyit 27, nşr. Arnold., s. 153). İster satın alınarak, ister harpte yakalanmak suretiyle olsun, hiç bir arabın köle olamayacağı esasını, umumî bir kaide olarak, ilk defa halife 'Omar 'in vazettiği söylenir. Buna göre, yalnız yabancılar köle olabilecekti (krş. A. von Kremer, *Culturgesch. des Orients unter den Chalifen*, I, 104). Herhalde şeriat müslümanlara dindaşlarını esaret altına almayı menetmiştir; bundan dolayı çocuklarını satmaları ana ve babalarına memnudur (fakat krş. E. W. Lane, *Modern Egyptians*, I, bab VII: Domestic life; the lower orders). Roma kanunlarında caiz olduğu gibi, bir müslüman alacaklı borçlusunu esir gibi satamaz. Bununla beraber, esirler ekseriya vâki olduğu gibi, islâm dinini kabul ederlerse, bundan dolayı esaretten kurtulmuş olmazlar.

Esir ticareti orta çağda, arapların diğer kavimlerle ihtilât ve imtizaçları hususunda, pek mühim bir rol oynamıştır; zira, gerek siyah ve gerek beyaz, binlerce esir her sene müslüman memleketlerine ithal olunuyordu. Her sene Bagdad pazarına orta Asya 'dan (Türkistan, Fergana ve başka yerlerden) sayısız türk esirleri getirilmekte idi; bunları zenginlere ve hususiyle saraya satarlardı. „Hilâfetin şark hududu ülkeleri Bagdad sarayına vergi makamında insan vermekle mükellef olduğu gibi, islâm devletinin garp ucunda kâin vilâyetler, Afrika ve Maġrib (Mauritania), için de o mükellefiyet vardı ... Afrika 'nın içinden, yani asıl Sudan 'dan, Akdeniz sahillerinde arapların ellerinde bulunan şehirlere doğru olmak üzere, büyük mikyasta esir ihracatı yapılırdı". Frenk ve yunan memleketlerinden dahi birçok beyaz esirler gelirdi. Kezalik İspanya 'da ve İtalya limanlarında, huşusiyle Civita-vecchia iskelesinde, dahi esir ticareti ilerlemişti. Venediklilerin VIII. asırda Roma 'da bir esir pazarları vardı; bu pazar ancak 748 senesinde papa Zacharias tarafından kapatılmıştır (A. von Kremer, *göst. yer.*, I, 234; II, 152—153).

Son asırlarda Mekke, birtakım siyasî hadisât ve ahvalin ilcası ile, esir ticaretinin merkezi olmuştu. Bu esirler oraya bilhassa Afrika 'dan ve Kafkasya 'dan getirilirdi. C. Snouck Hurgronje (*Mekka*, II, 11. v.dd.) derki: — „Çerkes köle ve cariyeleri İstanbul yolu ile Mekke 'ye gelirler; bunların kıymetleri yüksek olduğu için, ... nadir bulunur ve Mekke 'de açık pazarda asla satılmazlar ... Afrika 'dan gelen esirler ise, hem çok alınıp satılır, hem de Mekke nüfusunda mühim yer tutar. İnanılmayacak birşey gibi görünse bile, Mekke 'nin esir pazarında, zaman zaman ingiliz Hindistanı 'ndan ve Felemenk Hindistanı 'ndan ithal edilmiş bazı esirler satıldığı da vâkidir. Menşe'leri Hindistan olan birçok genç esirleri bizzat gördüm ... Onları o memleketlerden kapıp kaçırdılar mı, yoksa babaları mı sattı, bunu anlamağa muvaffak olamadığım gibi, o esirlerin asıl hangi mıntakadan olduklarını da keşfedemedim". Singapur 'da hâlâ carî esir ticaretine ve çinli esir kadınların istifraşına ait fetva için bk. C. Snouck Hurgronje, *Ein arabischer Beleg zum heutigen Sklavenhandel in Singapore* (*Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XLV, 395—402.). Bu müellif diyor ki (*göst. yer.*, s. 401): — „Mekke 'de ikametim esnasında Singapur 'dan birtakım çinli cariyelerin mubarek beldeye getirilmesinin nadir birşey olmadığını müşahade etmiştim".

b. ŞERİATE GÖRE ESİRLERİN HUKUKÎ VAZİYETİ. İSTİFRAŞ VE NİKÂH.

Nazarî olarak, esirler kanunî hiçbir hukuka malik değildir. İslâm hukukuna göre, onlar eşya makulesinden ve sahiplerinin mutasarrıf oldukları meta cinsindendir; esirin sahibi onları, kendi keyfine göre, isterse satar, dilerse, hibe ve cihaz olarak veya başka suretle vererek, elinden çıkarabilir. Esirlerin bir mukavele akdine kanunen ehliyetleri yoktur; esirler ne ferag edebilirler, ne de bir teahhüde girebilirler; vasiyet de edemedikleri için, ne vâsi ve ne nâzir olamazlar; onların kazancı, sahiplerinin malıdır. Esir mahkeme huzurunda şahadet dahi edemez. Bununla beraber, sahibinin namına ve onun emri ile, meselâ bir dükkânda çalışan esirin, mukaveleler akdine veya kanunî tasfiye-i hesaba tevessül etmesi caizdir (böyle olan esire, islâm fakihlerinin kullandıkları ıstılâh ile, *ma'ẕūn laha* denilir).

Şeriat ahkâmına göre, kadın esirler ile sahipleri arasında nikâha lüzum yoktur, sadece istifraş kâfidir. Fakat diğer ahvalde şeriat esirler arasında nikâhın meşruiyetini kabul ettiği için, sahiplerinin izni ile (hür veya gayri hür) iki kadınla nikâh akdedebilir; birçok fakihlerin reyleri böyledir, yalnız mâlikî fakihlerine göre,

esirler dört kadın ile evlenebilir. Evlenen esirler dahi, hür insanlar gibi, evleneceği kadına mehrini vermekle mükelleftir ki, bunu çalışarak öder; fakat bir cariyeye verilecek mehir, o cariyenin sahibine aittir. Zira cariye hiç bir şeye tasarruf edemez. Bir esir zevcesini iki defadan fazla boşayamaz; esir karısını birinci defa boşadığı vakit, *'idda* (bekleme) müddeti içinde o kadını tekrar alabilir; fakat onu ikinci defa boşarsa, talâk kat'î olur. Esir veya hür kadınların iddetleri hakkında aynı kaideler câridir; şu fark ile ki, cariye kocasını ölüm sebebiyle kaybederse, ancak iki ay beş gün bekler; eğer kocasını ölümden gayri bir sebeple kaybetmiş olursa, bu müddet, üç *ḳur'* (kadınların ay başısı) yerine yalnız iki *ḳur'* olarak, hesap edilir.

Evli bir cariyenin çocukları, esir olarak, sahibine aittir. Bir hür adamın başkasının cariyesi ile evlenmesi caizdir. Bu işin mahzuru şudur ki, bu izdivaçtan doğan çocuklar analarının sahibinin malı olurlar. Bundan dolayı fukahanın ekserisi hür bir erkeğin bir cariye ile evlenmesini, ancak aşağıdaki dört şart ile, kabul ederler: 1. erkeğin hiç evlenmemiş olması; 2. hür bir kadına verecek mehri olmaması; 3. şayet evlenmezse, dayanamayarak fıska düşeceğinden korkması; 4. evlenmek istediği cariyenin müslüman olması (krş. Kur'an, IV, 29—30). Yalnız haneffiler hıristiyan ve yahudi bir cariye ile evlenmeği de tecviz ederler ve 2. ile 3. şartı saymazlar. „Hür erkek ile cariye arasında evlenme zannedildiğinden daha sık vukua geliyor" (*Mekka*, II, 136).

Eğer bir adamın cariyesinden çocuğu olursa, çocuk, babasının medenî haline tâbi sayıldığı için, hür olur. Bu esası ilk defa hukuka ithal eden, islâm dinidir. Eski araplar *partus sequitur ventrem* (çocuk batna çeker, yani çocuk annenin medenî vaziyetine tâbidir) kaidesine riayet ederlerdi. Şair 'Antara 'nin vaziyeti buna bir misaldir; habeş bir cariyeden olduğu için, esir idi; babası ona, şecaatine mükâfaten, sonradan hürriyetini bahşetmişti. İslâmın bidayetinde cariyelerin „kendi efendilerini", yani hür çocukları, hattâ halifeleri doğuracakları düşüncesi, hakikî arap hislerini rencide etmekte idi (bk. J. Wellhausen, *Die Ehe bei den alten Arabern, Nachr. d. Kgl. Gesell. d. Wiss. zu Göttingen*, Phil.—hist. Kl., 1893, s. 440; A. von Kremer, *göst. yer.*, II, 106; G. Jacob, *göst. yer.*, s. 213; *Aġānī*, VII, 149; krş. J. L. Burckhardt, *Notes on the Bedouins and Wahabys*, London, 1831, I, 182). Sahibinden bir çocuğu olan cariye *umm valad* (çocuk anası) olur ve bu cariye sahibinin vefatında hür olur. Bundan dolayıdır ki, o cariyenin sahibi kendi *umm valad*'ini ne satmak ve ne terhin etmek hakkını haizdir. Esirlerin sahibi ancak kendi müslüman, hıristiyan ve musevî esirlerini istifraş edebilir, müşrikler bundan hariçtir. Bundan başka şâfiî mezhebine göre, bugünkü hıristiyan ve yahudilerin ellerinde bulunan mukaddes kitaplar muharref olduğundan, hıristiyan ve yahudi kadınlar dahi istifraşı caiz olmayan müşriklere mümasil tutulur. Satın alma veya başka bir suretle bir cariye edinmiş olan kimse, cariyenin gebe olmadığına emin olmadıkça, onu istifraş edemez; bundan maksat, doğacak çocuğun nesebinde şüphe vukuunu önlemektir. Buna arapçada *istibrā'* (beklemek yahut cariyenin rahmi boş olup olmadığını araştırmak mânasına) derler. Şeriat [bu maksatla bir bekleme mühleti tayin etmiştir. Şayet cariye gebe ise, sahibi ona, çocuğunu doğurıncaya kadar, yaklaşamaz.

c. Azat (*'itḳ*) ve velâ (*walā'*).

İslâmda kul azadı, salih amel (*ḳurba*) ve ahirette ecri mucip bir fiil telâkki edilir. Peygamberin „bir müslüman esiri azat eden, cehennem azabından kurtulur" dediği rivayet olunur. Tabiîdir ki, bir kulu yalnız onun meşru sahibi azat edebilir. Fakat bir kulun müteaddit sahipleri olur ve bunlardan biri o kulu azat ederse, kul tamamiyle hür olur; şu kadar ki, azat eden kimsenin diğer hissedarlara hisselerinin kıymetini ödemesi lâzımdır; aksi takdirde, kul kısmen hür olur. Böyle bir esire *„muba'ʿaż"*, yani hisseli denir. Yukarıda zikredildiği gibi, *umm valad*, sahibi öldüğü vakit, hür olur. Kezalik yakın akrabasından birisi tarafından temellük edilen esir de kendiliğinden hür olur. Şâfiî mezhebine göre, bu imtiyazdan istifade eden esirler yalnız sahiplerinin *usûl* ve *faru* 'undan olanlardır. Mâlikîler bunlara kız ve erkek kardeşleri, haneffiler ise, kendilerine nikâh düşmeyen bütün akrabayı (*ẕu 'l-maḥram*) da ilâve ederler.

Eğer bir kimse kendi kuluna „öldüğüm vakit sen hürsün" derse, bu tarzdaki azada *tadbīr* denilir. Birçok fakihlerin (hanefî ve mâlikî) reylerine göre, *tadbīr*'den rücu caiz değildir ve *mudabbar* (bu suretle azat edilmiş) olan kulun mülkiyeti başkasına devredilemez. Şâfiîlere göre, kul sahibi herhangi bir vasiyet şartını değiştirebildiği gibi, *tadbīr*'i de feshedebilir. Meselâ *mudabbar*'i satarak, *tadbīr*'i ilga etmiş olur. Herhalde kul sahibi öldüğü vakit, *tadbīr*'e bir vasiyet hükmü nazariyle bakılması lâzım geldiğinde reyler müttefiktir. Şayet *mudabbar*'in kıymeti mirasın üçte birini geçerse, kul, yalnız bir hissesi itibariyle, hür olur; arta kalan hissesi ise, yine kul kalır.

Kitāba, kulun kendi nefsini satın almasıdır; bu usul eski arap örfünden islâm şeriatine geçmiştir (krş. yukarıda hikâyesi geçen Cuvayriya misali ve Kur'an XXIV, 33). *Kitāba*, mukaveleye dayanan bir azattır; bu mukaveleye göre, esaretten kurtulmak isteyen kul, şâfiîlerin kavline göre, sahibine, hiç olmazsa iki veya üç taksitte, hürriyetinin muadil kıymetini ödemelidir. Bu mukavele kul sahibi (*mukātib*) tarafından feshedilemez. Fakat kul (*mukātab*), isterse, mukaveleyi feshedebilir. Esir kendi bedelini vermeği taahhüt ettiği takdirde, efendisi onun mal sahibi olmasına müsaade etmeğe mecburdur. *Mukātab* satılamaz ve son taksiti ödediği vakit, hürriyetini elde etmiş olur.

Hürriyetini elde etmek isteyen bir kula yardım etmek büyük sevaptır. Şâfiîlere göre, kul sahibinin bedel üzerinde tenzilât yapması lâzımdır. Zekâtın bir kısmı da *mukātab*'lere tahsis edilmelidir. Bir kul *kitāba* istediği vakit, rıza göstermek kul sahipleri için sevaptır; fakat, eski fakihlerden bir çoğunun müdafaa ettikleri gibi, bu mecburî değildir.

Hürriyetten tamamen mahrum olan, ne *mukātab*, ne *mudabbar*, ne *umm valad* ve ne de *muba'ʿaż* olmayan kula, *ḳinn* derler.

Walā', *'itḳ*'ın hukukî bir neticesidir. Azat olan köle eski sahibinin mevlâsıdır; bu mevlâ şayet vârissiz ölürse, sahibi, o da ölmüşse, onun erkek vârisleri (*'aṣabāt*) azatlının mirasını alırlar. Filhakika kulu azat edenin vefatı halinde, *walā'* vârislikten başka bazı haklar daha iktisap eden *'aṣabāt*'a intikal eder. Bundan dolayı *walā'* sahibi azatlı cariyenin nikâh velisi de olur. Yine böylece azatlıyı öldüren tarafından tediye edilen diyeti de alır v.s.

d. Şimdiki müslümanlarda esaret. Esirlere yapılan muamele.

Kur'an (IV, 40) „Allaha ibadet ediniz ve kullarınıza dahi iyi muamelede bulununuz..." diyor. Bir çok bitaraf şahitlere göre, islâmda esirler hukuktan mahrum olmakla beraber, kendilerine umumiyetle fena muamele edilmez. Krş. E. W. Lane, *The thousand and one nights* (bab I, not 13. On slaves): — „Peygamber esirlere iyi muamele edilmesi hususunda kuvvetle ısrar etmiş ve — esirlere yediğinizi yediriniz, giydiğinizi giydiriniz ve onlara kudretleri fevkında bir şeyi emretmeyiniz — diye buyurmuştu. Bu düsturlara tamamen yahut geniş ölçüde riayet olunmaktadır. Esir sahibi evlendirmemiş bulunduğu cariyelerini istifraş edebilir... Bu odalıkların çoğu kendi hallerinden memnundurlar... Diğer bütün erkek veya kadın esirlere de, umumiyetle, iyi muamele ediliyor... İşleri ekseriya hafiftir... Şarkta seyahat edenlerin ifadeleri, müslümanların ekserisinin esirlerine insanî muamele ettiklerine şahadet ediyor".

C. Snouck Hurgronje (*Über meine Reise nach Mekka, Verhandl. d. Gesellsch. f. Erdk. zu Berlin*, XIV, 1887, s. 150 v.d.) şöyle diyor: — „avrupalılar, islâmda esaret hakkında, Amerika ile şarktaki şartları birbirine karıştırmaktan dolayı, hatalı hükümler vermişlerdir. Bundan dolayı ingilizlerin, esir ticaretini men' için, koydukları nizamlar hakkındaki sitayişler pek yerinde değildir. Afrika kabîleleri hayat ve hürriyetin kıymetini anladıkları gün esir ticareti nihayet bulacaktır. Bugünkü şartlar içinde onlar için esir olmak bir saadettir. Denemek için, kendilerine benimle birlikte yurtlarına dönmelerini teklif ettiğim esirlerin hemen hepsi, bu teklifimi, ancak kendilerini tekrar Mekke'ye getirmekliğim şartı ile, kabul ediyorlardı. Bu esirler, umumiyetle, sahiplerinin aileleri içine giriyorlar, birkaç sene hizmetten sonra da, hür insanlar gibi, cemiyet içine kabul ediliyorlardı; hattâ bu esaret sayesinde adam sırasına geçtiklerine inanmış bulunuyorlardı... Velhasıl vaziyeti yakından gördükten ve meseleyi etrafı ile mütalea ettikten sonra, şu kanaate vardım ki, esaret aleyhinde yapılan propogandalar hiç de beğenilecek şeyler değildir". Krş. bir de Snouck Hurgronje, *Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned.-Indië*, 5. seri, II, 375 v.dd.; J. F. Keane, *Six months in Mecca*, s. 94—100; L. Stross, *Sklaverei und Sklavenhandel in Ostafrika und im rothen Meere* (*Oesterr. Monatsschr. für den Orient*, 1886, nr. 12, s. 211—215).

Snouck Hurgronje (*Über meine Reise, göst. yer.*) diyor ki: — „bilhassa habeş odalıklar, bir çok sebepten dolayı, mekkeliler nezdinde kendi hür zevcelerinden daha ziyade makbûldür. Bu vaziyeti şeriat de örf ve âdet de kabul etmiştir". Aynı müellife (*Mekka*, II, 136 v.dd.) göre: — „ bir veya birçok mekkelinin anası sıfatı ile, *umm valad*, her ne kadar ismen hâlâ cariye ise de, Mekke cemiyetine fi'len hür bir uzuv gibi mensuptur... Nazarî bakımdan onun çocukları hür analardan doğmuş çocuklarla tamamiyle müsavidir. Fi'liyatta babaların cariyeden doğmuş çocuklarını, hür zevcelerinden doğmuş çocuklarına, tercih ettikleri çok defa görülmüştür; umumiyetle denilebilir ki, hâli ve vakti yerinde olan ailelerde iki sınıf anadan, yani hürler ile cariyelerden, oğullar vardır ve bir yabancı zahirde bunların vaziyetlerinde ve aralarındaki münasebetlerde hiç bir fark göremez".

San'at sahibi, işçi ve hizmetçi gibi kullanılan esirlerin vaziyeti için bk. *Mekka*, II, 11 v.dd. Bu esirlerin umumiyetle hayat şartları ağır.

değildir; yemekleri boldur. „İşçi köleler, azat edildikten sonra, ücretli olarak, iş ararlar: hizmetçilik, sakalık v.s. gibi; çok defa, bilhassa sahipleri evlenmelerine müsaade etmiş ise, velâyetin devamını tercih ederler... Hizmetçi köleler hemen daima yirmi yaşlarında azat edilirler. Bunun bir sebebi de vazifelerinin onları hür ve cariye kadınlarla her gün temasa getirmesidir. Hâl ve vakti yerinde olan köle sahibi, mümkün olduğu takdirde, sadık hizmetkârını ev bark sahibi etmek mecburiyetini hisseder; bir esirin azat edilmesi hadd-i zatında sevaplı bir iş telâkki edilir. Azattan sonra aile bağı da, eskisi gibi, kuvvetli kalır".

„Azatlılar için hemen her iş ve mevki açıktır. Hür doğmuşlarla müsavi şartlar dahilinde, hayata atılırlar ve neticede, bu mücadele için, diğerlerinden daha az mücehhez olmadıkları görülür; çünkü en nufuzlu şehirliler, emlâk sahipleri ve tacirler arasında birçok azatlılar bulunmaktadır" (*göst. yer.*, II, 13—14).

„Velhasıl müslüman esirin vaziyeti avrupalı hizmetçi ve işçininkinden ancak şekilce farklıdır" (*göst. yer.*, II., 19).

Mekke'nin esir pazarı için krş. *Mekka*, II, 15 v.dd.; esirler arasındaki bazı lisan hususiyetleri için bk. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten*, s. 111 v.dd. (*Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenk. v. Ned.-Indië*, 5. seri, I, 543 v.dd.).

J. L. Burckhardt (*göst. yer.*, I, 181—183, 357) diyor ki: — „çölde bir hayli erkek ve kadın siyahî esir görülür. Kendilerine lûtufla muamele edilir, zira fena muamele kendilerini kaçmağa sevkeder; bir müddet geçtikten sonra, azat olunurlar. Bedevîlerin yaşama tarzı, zenci kölelerin kendi memleketlerindeki yaşayış tarzlarına çok benzer; bu suretle bu zenci köleler bedevîlere kolayca bağlanırlar ve nihayet adetâ kabîlenin efradından olurlar. Bununla beraber esirler ve onların furu'u, ancak kendi aralarında evlenebilirler. Hiç bir vakit hür bir bedevî bir zenci kadınla evlenmez." Krş. bir de C. M. Doughty, *Travels in Arabia deserta*, I, 553—555: —„ bu yerlerde zenci kanı bahsine gelince, her kabîle ve şehirde kadın ve erkek zenci esirler olduğu gibi, hür zenci ailelerde de vardır... Arabistan'da esirlerin vaziyeti daima tahammül edilemeyecek gibi değildir ve kendisi ekseriyetle mes'uttur... Eğer esirin sahibi Allahtan korkarsa, esiri azat etmek için, uzun senelerin geçmesini beklemez ve azat ettiği zaman da, eli boş göndermez. Arabistan yaylalarında — ki, oralarda yalnız vakti ve hâli yerinde olanlar esir sahibidir — hayır sahipleri azatlı köle ve cariyeler evlendirir ve kendi mallarından onlara ya deve veya hurma ağacı gibi şeyler verirler... Bu afrikalıların gönüllerinde, esir edildiklerinden dolayı, hiç bir kin yoktur. Onlar ekseriyetle kendi aralarındaki muharebelerde esir olmuşlardır. Para ile kendilerini satın alanlar onları kendi aileleri içine sokmuşlar ve erkekleri sünnet etmişlerdir... Allah onlara felâketlerinde lûtfetmiştir; onlar: — „bu Allahın lutfudur" diyebilirler; çünkü onlar bu sayede hak dinine girmişlerdir. Esirlerin yeni vatanları onlara eskisinden daha güzel görünür. Orada onlar Allahın hür kullarıdır, orası onlar için daha yüksek bir medeniyet diyarıdır... Bu cihetle, esarete düştüklerinden dolayı, Allaha şükrederler".

(TH. W. JUYNBOLL.)

[Zenci esir ticaretinin eski Osmanlı imparatorluğu dahilinde dahi, kat'î bir surette, ilgası Abdülmecid zamanında karar altına alınmış ve bu hususta Trabulusgarp, Bagdad ve Basra vâlileri ile Akdeniz ile Basra körfezindeki osmanlı donanmaları kumandanlarına kat'î talimat verilmiş olduğu gibi, o vakit Mısır vâlisi bulunan Said Paşa'ya da, Sudan ve Habeşistan'dan çıkarılıp Mısır'a getirilen zencilerin satılmasına nihayet verilmesi ve bu ticarete devam edenlerin şiddetli bir surette te'dip edilmesi hakkında, emr-i âli (bk. *Dustūr*, IV, 368—370) gönderilmiştir.]

ĀBİḲ. [Bk. ÂBIK.]

ÂBİK. ĀBİḲ (A.), kaçak kâhil esir.

ABİŞ (? —1287), Atabeg Sa'd b. Abī Bekr'in kızı, Salġur sülâlesinden bir kadındır. Selçukşah'ın vefatından sonra (1264), Hulagu tarafından Fārs eyaletinin idaresi kendisine verilmiş ve Hulagu'nun oğlu Mengü Timur ile evlendirilmiştir. Mogullar fi'len memleketi idare ettiklerinden, onun hâkimiyeti kuru bir unvandan ibaret kalmıştır. Tebriz'de 1287 de vefat etmiştir. Onunla birlikte Salġur [b. bk.] sülâlesi de münkariz olmuştur.

Bibliyografya: D'Ohsson, *Hist. des Mongols*, III, 402.

ABĪVARD. [Bk. EBÎVERD.]

ABĪVARDĪ. [Bk. EBÎVERDÎ.]

ABKĀRĪŪS. [Bk. EBKÂRÎYUS.]

'ABLA. [Bk. ABLE.]

ABLAḲ. [Bk. EBLAK.]

ABLE. 'ABLA, araplarda kadın ismi, msl. 'Antara [b. bk.]'nin maşukası.

ABN. [Bk. ABEN.]

ABNĀ'. [Bk. EBNÂ.]

ABNĪYA. [Bk. EBNİYE.]

ABRAHA. [Bk. EBREHE.]

ABRAŞAHR. [Bk. EBREŞEHR.]

'ABS. [Bk. ABS.]

ABS. 'ABS, birçok arap kabîlelerinin, şahısların, bir dağın ve aynı zamanda Banī Asad kabîlesi arazisinde bir ırmağın adı.

'b s kökünden, 'Abas, 'Abasa, 'Ābis, (al-) 'Abbās ve 'Ubays isimlerinden başka, safa lehç. עכם, עכמן, palmir lehç. עבמא, עבמי (Αβισσεου Αψαιος) ve nabatî lehç. עבישת (Οβαισηνων, Οβαισιβος, Οβαισατος) kelimeleri de müştaktır. Bunların hepsinin kökü *'abasa* „surat asmak" olsa gerektir. Şu cihete de dikkat edilmek lâzımdır ki, *'absun* kelimesinin, *raculun 'adlun*'de olduğu gibi, tesmiye sıfatı veya *'ābisun* kelimesinin, *ṣāḥibun*'den *ṣaḥbun*'de olduğu gibi, bir ism-i cemi olarak kullanıldığı vâki değildir (cemi halinde bulunan kabîle isimleri *kilāb* ve *anmār*, şahıs isimleri olarak da kullanılır).

Ẕubyān ve Anmār'lar ile birlikte, Ġaṭafān'lar içinde Bağīż grubunu teşkil eden ve bizim burada hasseten meşgul olacağımız en maruf 'Abs'lerden başka, Asad, Ḥanīfa, Havāzin b. Aslam (bir Ḫuzā'a kabîlesi), 'Amr b. Ḳays 'Aylān ve 'Akk'ler arasında da aynı ismi taşıyan kabîleler muvcuttu. 'Abs kabîlesinin kolları hakkında bk. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, H.

'Absī'lerin oturdukları yerler, Neced'in en geniş vâdisi olan ve garptan şarka uzanan Vādi 'l-Rumma'nin merkezî kısmı idi. Komşuları şarkta, Vādi 'l-Rumma'nin aşağı kısmında oturan Asad'ler ile garpta, Vādi 'l-Rumma'nin yukarı kısmında sakin Kilābī'ler idi. Vādī Ṣādiḳ ile Vādī Curayyir'in aşağı kısımları 'Absī'lerin, yukarı kısımları ise, Asadī'lerin elinde bulunmakta idi. Ḫubayb suyunu Aşca'ī'ler ile müştereken kullanırlardı.

'Absī'lere ait dağlar şunlardır: Abān („beyaz 'Abān"; „kara Abān" ise, Fazāra'lere aitti — bunların her ikisi de büyük dağ olup, aralarından Vādi 'l-Rumma geçer), al-Aym (bariz bir nirengi noktası teşkil eder), al-An'amān, Ḳalhā, al-Ḳalīb, Ḳaṭan, al-Ḫayma, Rummān veya Rummatān (iki tepe), Sabac (tek başına, masif bir dağ), Tīsān (bariz bir nirengi noktasıdır), Uṣāl (Medine'den Basra'ya giden büyük yol üzerinde). — Bundan başka Ḥarrat al-Nār ile Ḥarrat Rācil de, 'Absī'lere aitti.

'Absī'lere ait sular: al-'Āḳira, Baḳ'ā' (bulanıkça), Daylam, Ẕāt al-İṣād, al-Cadd, Cafr al-Şaḥm, Curayyir, al-Ġamrīya, al-Ġubāra, Ḥabcarā, Ḥusā', Ḳarvarā, Ḫubayb, al-Lā'a, Māvān, Miltaḥa, al-Mimhā, Mudarrac, al-Muḳanna'a, Nāẓira, Şarc, al-Sulay', Ṣādiḳ, al-Ṣayyila, Vabāl, Zunḳub.

'Absī'lerin koloniler: Ẕāt al-Ḥavṣal, Ẕāt al-'Uṣayra veya Ẕāt al-'Uṣar (ta şarkta, Māviya'nin garbında, Basra'dan Mekke'ye giden hacc yolu üzerinde; 'Absī'lerin buraya islâm devrinde yerleşmiş olmaları muhtemeldir), Cilb, Ḳalhā, al-Ḫayma, Māvān, Rabada, al-Zuvayya. — 'Absī'lerden bir çoğu, müslümanların fütuhat harpleri esnasında, al-Madā'in'e gitmişlerdir. Bunların bir çoğu Madā'in'de kaldıkları halde, ekserisi yeni kurulmuş olan Kūfa şehrine gidip, orada hususî bir cami ile, kendi adlarına izafetle, bir mahalle tesis ettiler. 'Amr'in kumandası altında Mısır'ı fetheden kabîleler arasında 'Absī'ler de bulunmakta idi. Diğer araplar gibi, 'Absī'lerin de Fusṭāṭ'ta kendilerine mahsus bir mahalleri vardı; Fusṭāṭ civarındaki Bilbīs'te de 'Absī'lerin bulunduğu söylenir. Maġrib'de bulunan 'Absī'lerin oradaki bir dağa, kendi memleketlerindeki (yk. bk.) aynı isimde bir dağa izafeten, Ḳaṭan (yk. bk.) ismini verdikleri rivayet olunur.

Tarihleri hakkında. 'Abs kabîlesinin, hiç bir zaman aralarında birleşemeyen, üç *Camarāt*'tan biri olduğu söylenir. Büyük bir kabîle olmamakla beraber, kendilerini saydırmışlardı. Bunların Asad, Badr, Żabba, Cuşam, Fak'as, Ġanī, Ḥanẓala, Kalb, Sa'd b. Zayd Manāt, Sulaym, Ṭayy ('Antara'yi öldüren, Ṭayyī kabîlesinden biridir), Tamīm ve Yarbū' 'larla yaptıkları bir çok cenkler zikrolunur. Bu cenklerin bir kısmını, Żāḥī'lerin, m.s. VI. asrın ikinci yarısında (kardeş kabîle olan Ẕubyān ile) yaptığı harp teşkil etmektedir. Bir çok safhaları nakledilen bu harp, cahiliyet devrinin pek ziyade malûm olan bir vak'asını teşkil eder. Bu harp bir at yarışı esnasında Ẕubyānī'lerin dürüst hareket etmemelerinden çıkmış, senelerce sürüp, islâmiyetin ilk senelerine kadar devam etmiş ve her iki tarafta da ağır zayiata sebebiyet vermiştir. 'Absī'lerin sayıca üstün olan düşman ittihatlarına karşı yapmış oldukları ve daima aleyhlerine neticelenen bu harpler, kabîleyi birçok muhaceretlere mecbur kılmıştır. 'Absī'ler, daha müşriklik devrinde bile, kendi aralarından, Ḫālid b. al-Sinān namında, bir ehl-i tevhid çıkmış olduğunu iddia ederler. Bazılarının islâmiyeti daha ilk zamanlarda kabul ettikleri rivayet olunursa da, kabîlenin umumiyetle bu yolu takip etmesi, çok daha sonra vâki olmuştur. Paygamberin ölümü üzerine, 'Absī'ler, birçok tereddütlerden sonra, Asadī'lerden yalancı peygamber ve âsî Tulayḥa'ya iltihak etmişler; fakat müslümanlar tarafından arka arkaya mağlûbiyetlere uğratılarak, otlaklarının mühim bir kısmını kaybetmişlerdir. Mu'āviya zamanında necdlilere mukavemet etmişlerse de, muvaffak olamamışlardır. 'Abd al-Malik (ki, zevcesi Vallāda 'Absī kabîlesinden idi) ile oğulları al-Valīd ve Sulaymān zamanında mes'ut ve müreffeh yaşamışlardır. 'Absī'lere daha sonraki zamanlarda da rastlanmaktadır. Geçen asrın ilk yarısında, Yanbu' 'dan şimale doğru üç veya dört günlük yolda, al-Ḥarra adasının karşısındaki Cebel Ḥassanī mevkiinde,

XVIII. asrın başlangıcında bile, kalabalık bir kabîle teşkil eden 'Absî'lerden bir kaç balıkçı ailesine tesadüf edilmekte idi. Bunlar çobanlık ve gemicilik ile geçinmekte ve hor görülmekte idiler.

'Allān al-Şu'ūbī 'Absî'lerin *maşālib*'ini yazmıştır; fakat eser bize intikal etmemiştir.

(RECKENDORF.)

ABŞĪHĪ. [Bk. EBŞİHÎ.]

ABŪ. [Bk. EBÛ.]

ABU... [Bk. EBÛ...]

ABUĀM. [Bk. EBUÂM.]

ABUBACER. [Bk. İBN ṬUFAYL.]

ABŪĶĪR. [Bk. EBUKİR.]

ABUKLEA. [Bk. ABŪ ṬLĪḤ.]

ABUMERON, Abū Marvān'dan muharref. [Bk. İBN ZUHR.]

ABŪŞĪR. [Bk. BŪŞİR]

ABŪŞEHR. [Bk. EBUŞEHR.]

ABUŞKA. ABUŞKA („er, zevc, koca, erkek"), adını ilk kelimesinden alan ve Mīr 'Alī Şīr Nevaî'nin eserlerindeki kelimeler için tanzim olunan, şark türkçesinden osmanlıcaya lûgat kitabı. Bu eserin iki farklı tab'ı vardır; Mufassalı, Vámbéry tarafından macarcaya çevrilmiş (Budapest, 1862) ve Velyaminov-Zernov tarafından neşredilmiştir (Petersburg, 1868). Yazma nushaları pek çoktur; krş. Pertsch, Berlin, nr. 85).

ABVĀ'. [Bk. EBVÂ.]

ABVĀB. [Bk. EBVÂB.]

'ĀC. [Bk. ÂC.]

ÂC. 'ĀC (A.), fildişi (bağa manasına da gelir). Eski Mısır ve Bâbil imparatorluklarında pek yaygın olan fildişi Hindistan'dan, Aden yolu ile, Arabistan'a girmiştir. Hadise nazaran, Peygamberin fildişinden bir tarağı vardı ve zevcelerinden birine de aynı maddeden yapılmış bir bilezik hediye etmişti. Emevî şairi Farazdak da bir muganniyeye fildişinden bilezikler taşıtır. Bazı islâm fakihlerinin fildişini mekruh ilân etmiş olmalarına rağmen, bu madde arap san'atında daima mütezayit bir ehemmiyet almış ve şarkî Afrika ticaret şehirlerinde fildişi alım satımı, ehemmiyetçe, esir ticaretinden aşağı kalmamıştır. Abanoz, kızıl ağaç ile kalay ve fildişi ile güzel mozayık yapılır (bk. *Aeg. Mus.*, salon 4, nr. 57—60); büyük eb'addaki fildişileri üzerine kabartmalar ve yazılar işlenirdi; sade fildişinden mamul eşya yapıldığı nadirdir. XV. asır müslüman kakma işlerinde fildişinin kullanılması cihanşümul bir mahiyet almıştır.

Bibliyografya: *Lisān al-'Arab*, III, 158 v.d.; Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, s. 149; A. von Kremer, *Kulturgesch. des Orients unter d. Chalifen*, II, 279, 302; Prisse d'Avennes; *L'art arabe*, s. 226 v.d. ve levha 157; Herz, *Catalogue du Musée Arabe*, s. 101, 107. (HELL.)

ACA'. [Bk. ECE.]

ACAL. [Bk. ECEL.]

'ACALA. [Bk. ACELE.]

'ACAM. [Bk. ACEM.]

'ACAMÎ OĞLAN. [Bk. ACEMİ OĞLAN.]

'ACĀRÎDA. [Bk. ACÂRİDE.]

ACÂRÎDE. 'ACĀRİDA, ismini ('Abd al-Karīm) İbn 'Acarrad [b. bk.]'dan alan bir hâricî mezhebi. Al-Şahrastānī (nşr. Cureton, s. 96), Şaltīya, Maymūnīya, Ḥamzīya, Ḥalafīya, Atrāfīya, Şu'aybīya ve Ḥāzimīya'leri, bu mezhebin şubeleri olarak, saymaktadır. Evvelce Sa'āliba'ler de 'Acārida'den addedilmişlerdi. Bunlar, hariçî olmayanların çocuklarına karşı, mülâyim bir vaziyet alıyorlar ve bir imansızlık veya idamı mucip günahkârlıkları görülmedikçe, kendilerine dostane muamelede bulunmayı tecviz ediyorlardı; işte bu sebeple Sa'āliba'ler 'Acārida tarafından mezhepten ihraç edildiler. Şurası da muhakkaktır ki, iptidada 'Acārida, Azrakī'ler ile birlikte, hariciler arasında hariçî olmayanların çocuklarını cehennemlik sayan ve, büyüyüp de hakikî mü'min oluncaya kadar, onların haricîlerce merdud addedilmesini tervic eden müfrit nokta-i nazarın müdafii bulunmakta idiler. Fakat bu, bilumûm 'Acārida'nin nokta-i nazarı değildir; nitekim Şaltīya, Maymūnīya ve Ḥalafīya daha mülâyim düşünmekte idiler. Bu hâl, al-Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, II, 355) ile diğerlerinin (krş. Haarbrücker, *Religionspartheien und Philosophenschulen*, II, 406) neden dolayı yukarıda adı geçen mezhepleri daha başka bir tasnife tâbi tutmayı tercih ettiklerini izah eder.

'ACCĀC. [Bk. ACCÂC.]

ACCÂC. AL-'ACCĀC (646—715), asıl adı ile 'ABD ALLĀH B. RU'BA, Tamīm kabîlesi şairlerinden, doğm. 25 (646), ölm. 97 (715). Hayatı hakkında fazla birşey bilinmiyor; en maruf râciz şair olarak tanınır ve ilkin recez vezninde, oldukça uzun kasideler tertip etmiştir. Şiirleri, bilhassa medhiye ve tasvirlerden mürekkeptir; medhiyeleri, bilhassa 'Abd al-'Azīz b. Marvān, Bişr b. Marvān, al-Ḥaccāc b. Yūsuf, Yazīd b. Mu'āviya, Muṣ'ab b. al-Zubayr, Sulaymān b. 'Abd al-Malik gibi maruf zatlar ile kendi kabîlesine dairdir, fahriyeleri de vardır; tasvirleri ise, hassaten at, deve, yaban eşeği, yabanî boğa ve silâhlar hakkındadır. Oğlu ve şiirde rakibi Ru'ba ile münazara ve münazaaları da şiirlerine girmiştir.

Bibliyografya: Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 60; Ahlwardt, *Sammlungen alter arabischer Dichter*, II; İbn Ḳotayba, *Kitāb al-Şi'r* (nşr. de Goeje), s. 374—376.

(A. HAFFNER.)

ACELE. 'ACALA (A.), araba. Dozy'ye göre (*Supplément*, bk. mad.), bu kelime, aynı zamanda, *al-dubb al-akbar* („büyük ayı") burcunu da ifade eder.

ACEM. 'ACAM, (A.; ism-i cemi), araba nisbetle „yabancı, gayrı arap". Arap olmayanların bu suretle, lâkin daha ziyade *a'cam* (cem. *a'ācim*) şeklinde, anılmasına daha islâmdan önceki şairlerde de rastgelinir ise de, bu tâbir yalnız iranlılara hasredilmemiştir. İslâmdan önceki şiirlerde örf ve âdetlerinin bahsi geçen iranlılar, bu gibi fırsatlarda ekseriya *fārisī* diye anılırlar. Daha sonraları *'acam* ismi tercihan iranlılar hakkında kullanıldı ve bugün dahi coğrafyada *'acam* tabiri İran'a delâlet eder. Her ne kadar islâmiyet araplarla arap olmayanları müsavi tutmuş ise de, araplar, acemlere karşı, millî gururlarını islâmiyette de muhafaza etmişler ve Emevîler devrinde idarede de bu ayrılığı açıkça belirtmişlerdir [bk. MAVLĀ]; Abbasîler devrinde yabancı unsurlar daha serbestçe sivrilebiliyordu. Gayrı arap müslümanların, arap unsurların bu hodbin temayüllerine karşı, mücadelesi, edebiyatta da tezahür etmiştir [bk. ŞU'ŪBİYA].

Bibliyografya: Goldziher, *Muham. Stud.*, I, 101—176; E. G. Browne, *A literary history of Persia*, I, 209—270.

(GOLDZİHER.)

ACEMİ OĞLAN. Osmanlıların Rumeli fütuhatı ile elde edilen esirlerden, evvelâ Pençik kanununa göre ve daha sonra imparatorluğun muayyen mıntakalarında tatbik olunan devşirme kanunu mucibince, hıristiyan çocukları arasından toplanarak ordu ve saray hizmetlerine alınanlara *acemi oğlanları* denirdi. Kapı kulu ocaklarından yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacı ocakları, bostancı ocağı efradı ve kapı kulu süvarileri, hep bu acemiler ile *kul oğlu* denilen kapı kulu halkının çocuklarından müteşekkil idi.

Acemi teşkilâtı, 1362'deki Pençik kanunu mucibince, harpte elde edilen esirlerden beşte birinin devlet hesabına ordu ve hizmet için alınması suretiyle, meydana gelmiştir. İlk defa alınan esirler, iptida birer akçe yevmiye ile, Çardak ile Gelibolu arasında süvari askeri nakli için kullanılan at gemilerinde istihdam edilmişlerdi. Sonraları esir miktarı artınca, bunların askerlikte kullanılmaları muvafık görülerek, bazı usûl ve kaideler altında yetiştirilmeleri düşünülmüştür. Bunun üzerine, esirlerin hem türkçeyi ve hem de islâm ve türk âdet ve usûllerini öğrenmeleri maksadı ile, az bir bedelle ve muayyen bir zaman için, ilk devirlerde yalnız Anadolu'daki türk köylülerine ve daha sonraları, Rumeli türkleşince, Rumeli'deki türk çiftçilerinin hizmetlerine verilmeleri kanun olmuştu. Bu esir ve devşirmeler lüzum ve ihtiyaca göre, 5—7 sene türk köylüsüne hizmet edip yetiştikten sonra, Anadolu ve Rumeli ağaları vasıtası ile getirtilip, acemi ve bostancı ocaklarına ve içlerinden müstaitleri saray hizmetine namzet olmak üzere, Galatasarayı, İbrahim Paşa sarayı ve Edirne sarayına verilirlerdi; fakat yerleri acemi ocağı idi.

Kapı kulu ocaklarına mahreç olan *acemi ocağı*, ibtida Gelibolu'da teşkil edilmiş ve İstanbul'un fethinden sonra, ayrıca burada da bir ocak kurularak, Gelibolu ocağı, Anadolu sahili ile Gelibolu arasında hizmet edecek acemilere hasredilmiştir.

Kapı kulu yaya ocaklarındaki efrat her hangi bir sebeple azalınca, yeniçeri ağasının divan-ı humayuna arzı üzerine, acemi ocağının eski, yani kıdemli efradından lüzumu kadar acemi, bu ocaklara çıkarılırlar ve buna *kapıya çıkma* derlerdi. Keza İstanbul ve etrafındaki bostancı ocağı efradından noksan olanlar da, İstanbul bostancı başısının ve Edirne bostancı ocağı noksanları, Edirne bostancı başısının arzları üzerine, acemilerden ikmal edilirdi. Bostancı ocakları acemilerinin kıdemlileri, *kapıya çıkma* zamanlarında, yeniçeri ocağına verilirlerdi.

Saraya girmek üzere ayrılan acemi oğlanları, yukarıda söylendiği gibi, Edirne sarayı, İstanbul'da Galatasarayı ve at meydanında İbrahim Paşa sarayı dairelerinde tahsil ve terbiye görüp, içlerinden kabiliyetlileri Topkapı sarayı ağasının padişaha arzı üzerine, münasip görüldüğü kadar, saray hizmetine geçerler ve *iç halkı* denilen saray acemilerinin en aşağı koğuşu olan *küçük oda* ve *büyük oda*'ya kayıt olunurlardı. Sonra münhal vuku buldukça, bunların kıdemlileri bir yukarı odaya verilmek suretiyle, silsile yürütülürdü. *İç halkı*'nın hizmet ettikleri odalar, *küçük* ve *büyük oda*'lardan sonra, aşağıdan başlayarak yukarıya doğru, sırası ile şunlardı: *seferli, kiler, hazine, has oda* koğuşları. Bu dairelerdeki acemilerin miktarı ve hizmetleri muayyendi. Has odadaki bir münhale hazinedeki en kıdemli acemilerden biri naklolunur ve hazineye kilerden ve kilere seferliden ve seferli koğuşuna ise, büyük odadan en kıdemli acemiler geçirilirdi. Saray acemileri padişah cülûslarında *büyük çıkma* ve münasip zamanlarda *küçük çıkma* denilen müsaade ve odalarına ve derecelerine göre tayin edilmiş olan yevmiye ile, kapı kulu süvari bölüklerinin yüksek derecelerinden olan *sipah* ve *silâhdar* bölüklerine çıkarılırlardı. Bölüklere çıkmadan, terfi sureti ile, silâhdar, çuhadar, has oda başı

olanlar ve buradan beylerbeyilik ve vezirliğe çıkanlar da vardı. Saray hizmetine namzet olarak, Edirne sarayı, Galatasarayı, İbrahim Paşa sarayındaki acemiler, *çıkma* 'larda aşağı bölük veyahut *bölükât-ı erbaa* ismi verilmiş olan *sağ ulûfeciler, sol ulûfeciler, sağ garipler, sol garipler* denilen kapı kulu süvari bölüklerine ihraç olunurlardı.

Acemi oğlanları içinde bosnalı müslümanlardan *Potur oğulları* denilen devşirme çocukları, hiçbir yere sevkedilmeden, doğrudan doğruya saray hizmetine alınırlardı. Acemilerin hıristiyan çocuklarından devşirilmeleri kanun iken, ıslahatı kabul eden boşnaklar, kendi arzuları ile, evlâtlarının saray acemisi olarak kabulünü rica etmişler ve ahlâkî salâbetlerine ve sadakatlerine binaen, arzularına nail olmuşlardı. Yine Bosna 'dan devşirilen hıristiyan çocuklarından müstaitleri de, doğruca saray namzedi olarak ayrılırlardı; Sokullu Mehmed Paşa bunlardandır. Saraya alınacak acemiler için, XVIII. asrın ilk yarısına kadar, devşirme kanununun tatbik edildiği görülüyor. Fakat *acemi ocağı* nizamı bozulmuş, yeniçeri ve diğer ocaklara müslümanlar da alınmağa başlamıştı. Bununla beraber, yeniçeri ocağının ilgasına kadar, İstanbul 'da acemi ocağı ve acemi ağaları mevcut idi.

İstanbul acemi ocağı acemileri ile bostancı ocakları ve Gelibolu ocağının maaşları, her üç ayda bir defa, kapı kulu ocaklarına maaş dağıtılırken, verilirdi. Saray acemilerinin maaşları olmayıp, senede birkaç defa bahşişleri ve muayyen vakitlerde elbiseleri vardı.

Bibliyografya: Ahmed Cevad, *Târîḫ-i ʿaskerî-i ʿoṣmânî*, I, 174 (frans., trc., I, 241); Âşık Paşa, *Târîḫ*; Neşrî, *Târîḫ*; Vehbi, *Teşkilât mecmu'ası* (*Kavânin-i yeniçeriyan*); Ali, *Kunh al-Aḫbâr*; Baş vekâlet arşivi, *vesikalar*; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı imparatorluğu teşkilâtı* (İstanbul); Muṣṭafa, *Netâ'ic al-Vuḳû'ât*, I, 166, 174, II, 109.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

ACMİR. [Bk. ECMİR.]

ACNABİ. [Bk. ECNEBİ.]

ACNÂDAYN. [Bk. ECNÂDEYN.]

ACRÛMİYA. [Bk. ECRÛMİYYE.]

ʿACÛZ. [Bk. ACÛZ.]

ACÛZ. ʿACÛZ (A.), „koca karı". *Ayyâm al-ʿacûz* „koca karı günleri", Suriye vesair memleketlerde, kışın son günlerine verilen isimdir. Bunlar 7 dir: yağmurlu, fırtınalı ve soğuk olarak tanınan şubatın (*şabâṭ*) son üç günü ile martın (*azâr*) ilk dört günü. Bu günlerden herbirinin hususî bir ismi vardır. Bazan bunların sayısı beş ve isimleri farklı olarak görülür. Akdeniz kıyılarında yaşayan muhtelif milletlerin, senenin başka mevsimlerinde bazı günlere de, buna benzer isimler verdikleri vâkidir.

Bibliyografya: Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 77; diğer menbalar için bk. Lane, *Lexicon*, I, 1961.

ACVAF. [Bk. ECVEF.]

AÇE. ATJÈH,[1] Sumatra adasının en şimalî kısımıdır. Vaktiyle orada kudretli Açe islâm devleti hüküm sürerdi; şimdi ise, o diyar Hollanda tâbiiyetindedir. Cenup hududunu „Sumatra's Westkust" (Sumatra garp sahili) ve „Sumatra's Oostkust" (Sumatra şark sahili) idare mıntakaları teşkil eder; lâkin Açe devletinin toprağı veya, hiç değilse, siyasî idare çevresi, bundan daha ziyade cenuba sarkardı. Yalı boyu memleketlerden bir çoğu, hem garpta hem şarkta, Açe hükümranlığı altına girmişlerdi; hattâ Battak mıntakalarının putperest reisleri bile, bu ruhanî rütbelerini, muteber olması için, Açe prenslerine tasdik ettirirlerdi.

Büyük-Açe. Yalnız şimal-i garbîde bulunan saha, Açe hükümdarlarının makarrı olan Açe şehri ile Açe ırmağı dahil olmak üzere, öteden beri bu devletin asıl ülkesi sayılırdı. Hollandalılar buraya Gross-Atjèh adını taktılar ve merkezine Kuta Raca (prensin kalesi) dediler. Bunun şimal-i şarkîsinde bulunan Pulu Wè adasındaki Sabang limanı, ancak bu asrın başında kurulmuştur. Yalı boyu ahalisi (Barôh) birkaç cihetten iç yayla halkından (Tunòng) farklıdır. Hükûmet merkezine yakın oturan birinciler, âdetleri ve dilleri itibarı ile, daima kibar sayılırlardı.

Mülhakat. Garp, şimal ve şark taraflarında bulunan sair araziye mülhakat (dependenz) denilmek mutattır. Bunlar arasında en mühim yerler ezcümle şunlardır: garp sahilinde — Mölabôh, Tapa', Tuan ve Singkel; şimal sahilinde — Sigli, eski Pidië (Pedir) devleti sahasında; Gigiëng, Mörödu, Samalanga, Pösangan ve Lhô' Sömawé. Şu son andığımız yer ile Cambô Ayè ırmağı arasında bulunup, İbn Baṭṭûṭa 'nın (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, IV, 228 v.dd.) 1345 te ziyaret ettiği Pasè (Pasei) memleketi o zaman ikbal ve şevket devresini yaşıyordu. Son zamanlarda oralarda kitabeler ihtiva eden bir çok âbideler bulundu (krş. C. Snouck Hurgronje, *Arabië en Oost-Indië*, s. 8—10 = *L'Arabie et les Indes Néerlandaises*, bk. *Revue de l'histoire de religions*, LVII, 63 v.d.). Şark sahilinde: Simpang Ulim ve İdi. Bir kaç yıl önce işlemeğe başlayan bir buharlı tramvay, şark ve şimal kıyılarını Kuta

1 Bu makalede resmî Hollanda imlâsı muhafaza edildiği için, *tj* = *ty*, *é* = kapalı *e*, *ê* = açık *e* ve *ò* = açık *o* okunmalıdır.

Raca 'ya bağlamaktadır. Yer yer oldukça sıkı bir halk kalabalığına malik bu mülhakatın sahillerinde görülen refah, başlıca biber ziraati yüzündendir. Her yıl bu mahsulden büyük miktarda ihracat yapılır. Ahalinin bir kısmı Büyük-Açe 'den gelmiş göçebelerdir; komşu memleketlerden gelme birçok malaylar da buralarda yerleşmiştir.

Gayō ve Alas memleketleri. Yüksek ve sık ormanlı dağlar, sahil kısmını Gayō topraklarından ayırmakta ve bu silsilelerin çapraz kolları memleketi dört yaylaya bölmektedir. En şimalde (büyük Tawar gölünü ve Pösangan ırmağının kaynaklarını hâvi) olan kısım „Urang Laut" (göl adamları) denilen halk ile meskûndur; bunun cenubuna düşen ovada „Urang Döröt" (yer adamları) oturur. Bunun da cenub-ı şarkîsinde Serböcadi yaylası bulunur ve Pöröla' ırmağı buradaki kaynaklarından çıkıp, şarka doğru akar. Cenupta olan dördüncü yayla, garp kıyısında denize dökülen Tripa ırmağının havzası olup; Gayō Luös (büyük, engin Gayō) adını taşır. Alas arazisi bunun cenbundadır. Birkaç cihetten açelilerden farklı olan bu havali halkı, öteden beri onların hâkimiyetini kabul etmiş bulunuyorlardı. Açe prensleri tarafından Gayō memleketinin muhtelif kısımlarına tayin edilen reisler (ki, bunlara *„kecurōn"* denilir) Gayō 'lar ile açeliler arasında meyancı idiler. Bu *kecurōn* 'lardan ikisi (kendilerine has Röcö Bukét ve Siah Utama unvanı ile) Tawar gölü havzasına bakarlardı; Döröt ve Gayō Luös 'te de birer *kecurōn* (Röcö Linggö veya Pëtiambang unvanı ile) bulunurdu. Serböcadi 'nin evvelce ahalisi yoktu; sonradan eşraftan en ileri geleni, *kecurōn* (*kecurōn abōḳ*) lâkabını aldı. Alas memleketlerinde de Açe hükûmeti iki *kecurōn* ile temsil edilirdi. Açeliler hakkında tam malûmatı başlıca C. Snouck Hurgronje 'ye borçluyuz. O vakte kadar bu halkın pek az bilinen ictimaî, siyasî ve dinî ahvalini 1891/1892 yıllarında, ilk defa olarak, o tetkik etmiştir (*De Atjèhers*, Batavia, 1893—1894; krş. O'Sullivan 'nın yeni bir methal ve bazı ilâvelerle yapmış olduğu ingl. trc. *The Achehnese*, Batavia-Layden, 1906). Sonra da gene Hurgronje, Gayō memleketini ve bu halkın âdetlerini mufassal surette tarif etmiştir (*Het Gayōland en zijne bewoners*, Batavia, 1903).

Ahali ve dil. Açelilerin menşeleri hakkında pek az şey biliniyor. Dilleri bakımından malay-polinezya kavimlerindendirler. Fakat esirler de (ezcümle Nias adasından) ve başka yabancılar (Hindistan 'dan gelen tüccarlar) açelilerin ırkî terekkübüne, bir dereceye kadar, müessir olmuşlardır. Açe dilinin birçok lehçeleri vardır ve bunlar da bir takım mahallî ağızlara ayrılır. Yazı dili umumiyetle Barôh sahasında söylenilen dile uygundur. Açe edebiyatına dair bk. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, II, 67—193 (*The Achehnese*, II, 66—189 da biraz daha mufassaldır). Gayō 'ların lehçesi açelilerinkinden o kadar farklıdır ki, onu müstakil bir dil olarak mütalea etmek lâzım gelir. Malayca, limanlarda bir kısım halktan gayrı, Açe 'de hemen bilinmez gibidir. Açe 'nin ikbal devrinde malayca kitap telif etmiş olanlar, ekseriya yabancı âlimlerdi. Vakıâ Açe 'de öteden beri malayca mektup, resmî vesikalar ve birçok din ilmine müteallik eserler yazılmıştır; lâkin ilmî tarzda tahsil görmemiş açeliler ekseriyetle malayca anlamaz. Daha etraflıca malûmat için bk. C. Snouck Hurgronje, *Studiën over Atjèhsche klank- en schriftleer* (*Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 1892, XXXV, 346—442); ayn. mll., *Atjèhsche Taalstudiën, göst. yer.*, 1900, XLII, 144—262; K. F. H. van Langen, *Handleiding voor de beofening der Atjèhsche Taal*, Haag, 1889; ayn. mll., *Woordenboek der Atjèhsche Taal*, Haag, 1889; G. A. J. Hazeu, *Gajōsch-Nederlandsch Woordenboek met Nederl.-Gajōsch register*, Batavia, 1907. [1930 istatistiğine göre, Açe 'nin nüfusu 1.002.900.]

Kabîleler ve oymaklar. Halkın dört kabîleye ayrılışından bir nişane hâlâ bâkidir. Böyle bir soy veya oymaktan — buna açece *kawōm* (arap. *ḳavm*) diyorlar — olanlar, kendilerini erkek koldan kan kardeşi bilirler ve hak (başlıca kan davası ve diyet hususunda) ve vazifece müşterek tutarlar. Bununla beraber bütün kabîle efradı memleketin muhtelif tarafına dağılmış bulunmaktadır; şöyle ki, ancak aynı oymaktan kalabalıkça bir kütlenin bulunduğu yerde, bunlar kendilerine bir baş seçerler ve bu zat âmme menfaatini korur. Daha eski bir devrin izini gösteren bu *kavōm* 'lara ayrılış, açeliler arasında gitgide kaybolmaktadır. Buna mukabil Gayō 'lar hâlâ soy gütmekte olup, reislerinin (*röcö*) idaresi altında, topluca ikamet ederler. *Röcö* 'ler arasında münazaa baş gösterirse, *kecurōn* hüküm verir.

Köy idaresi. Açe 'de *kötjhi'* veya *tjhi'* (yani „ihtiyar"), *gampōng* 'un (yani köyün) kâhyası, başıdır. Kasabalarda mahallelere *gampōng* (= mal. *kampong*) denilir. İcap ederse, bu kâhya „ihtiyarlar heyeti" (yani tecrübe sahibi olanlar) ile müşavere eder. Dinî umura bakmak (msl. cemaate namaz kıldırmak) *töngku* 'nun vazifesidir. Açe 'de bu unvanı alanlar, meslekleri iktizası dinî umurla ilgili olanlardan başka, şeriat ahkâmına bir dereceye kadar vukuf peyda etmiş olanlardır. Gampōng-Töngku 'lar âlim adamlar değildir; makam ve

mesnetleri irsen intikal ettiği için, birçok *töngku*'ların bilgisizliği o derece büyüktür ki, başkalarının yardımına muhtaç olmaksızın, vazifelerini hemen hemen idare edemezler.

Prensler, *ulèëbalang*'lar ve sagi reisleri. Tarihî zamanlarda Açe daima birçok küçük mıntakalara ayrılmıştı ki, reislikleri irsî idi. *Ulèëbalang* (kumandan) denilen bu reisleri ise, durmaz dinlenmez, birbiri ile vuruşurlardı. Lâkin hepsi Açe şehrinde ikamet eden prensi hükûmdar tanıyıp, ona bi'at ederlerdi. Bunun unvanı malayca resmî vesikalarda *sultan* idi ise de, açeliler ona alelâde *raca* veya *pòtò* (yani „efendimiz") derlerdi. Gerek geçmiş zamanın yerli vesikalarında, gerek avrupalıların raporlarında anılan Açe hükümdarlarının kudret ve itibarı ve saraylarının zenginliği ile şa'şaası, komşu sahil memleketlerden alınan haraç ile Açe hükûmet makarrının liman vergileri sayesinde temin edilirdi. Cesur Açe gemicileri denize ve limanlara hâkim idiler; haraç taleplerine karşı komak cesaretini gösterebilecekler pek azdı. Ülkenin iç tarafı prensleri pek alâkadar etmezdi. Hattâ devletin en şevketli devrinde bile (XVI. asrın ikinci nısfında ve bilhassa XVII. asrın ilk yarısında) devletin hâkimiyeti payitahtın civar çevresine münhasır kalırdı.

Daha XVII. asrın sonunda Büyük-Açe prensleri *ulèëbalang*'ların nufuzu altına girmişlerdi. *Ulèëbalang*'ların, her halde menfaatlerini gözetmek maksadı ile, kurmuş oldukları üç birlik—yani *sagi*'ler (bir müselles şeklinde olan Büyük-Açe'nin dılıları)—bugüne kadar devam eder. Her *sâgi'nin* bir âmiri (*panglima-sagi*) vardı ki, bunun otoritesi müşterek menfaatleri korumaktan ibaretti. (Böyle birlikler mülhakatta da vardır). *Sagi*'lerin bu üç reisi tarafından seçilen sultanın bunlara, muayyen bir miktar, atiyye vermesi âdetti. Alelusûl sultan seçimi selefin mensup bulunduğu hanedan sülâlesinden yapılır idi ise de, Açe'de bulunan yabancılardan, msl. seyyitlerden, nadir bile olsa, sultan ilân edilen olmuştur. Zaman ile başka reisler de bu işe karıştılar. Rivayete göre, bir zamanlar, zikri geçen üç *sagi* reisi dahil olmak üzere, on iki reisten ibaret bir nevi intihap meclisi kurulduğu da vâki olmuştur.

Vaziyetin böyle olmasına rağmen, son zamana kadar, gerek büyük-Açe, gerek mülhakat *ulèëbalang*'ları, nasblarını sultana yaptırırlar ve bunu müeyyit fermanı (*sarakata*) sultanın mührü ile tevşih ettirirlerdi (bu mühür işinin Hindistan'dan çıktığına dair bk. G. P. Rouffaer, *Bijdragen tot de Taal-,land-en volkenk. van Ned.-Indië*, 7. ser., V, 349—384; krş. C. Snouck Hurgronje, *göst. yer.*, 7. ser, VI, 52—55). Gayō'lar ve Alas'lılar *kecuron*'larına, rütbelerinin alâmeti olarak, usûlen bir hançer verilirdi.

Mukim-taksimatı Şafiî mezhebine göre, cuma namazının sahih olması için, cemaat 40 *mukîm* şahıstan az olmamalıdır. *Mukîm* şer'î şartlara malik olan ve o mahalde oturan adamdır. Halbuki ekser *gampōng*'ların nüfusu cuma namazının muntazaman edasına muktazi 40 kişi çıkarabilecek adette olmadığından, bir kaç *gampōng*, bulundukları mıntakanın mümkün olduğu kadar orta bir yerinde, müştereken bir cuma cami'i bina ederlerdi. Bundan dolayı *mukîm* tabiri (yerli telâffuzu *mukim*), yalnız Açe'de değil başka bir kaç malay memleketinde de „nahiye, kaza" manasına gelir. Her *ulèëbalang* böyle bir kaç *mukim*'e hâkim idi. Üç *sagi*'nin adı da bu *mukim*'lerin ilk sayılarından alınmıştır; msl *22 mukim sagisi* (cenupta), 25 *mukim sagisi* (garpta), 26 *mukim sagisi* (Büyük-Açe müsellesî mıntakasının şarkında) denilirdi. *22 mukim sagisi*'nde ve hele *26 mukim sagisi*'nde, ahalinin çoğalması ile, adetleri arttı ise de, eski *sagi* adları, değiştirilmeksizin, muhafaza edildi.

mukim'lerin başı *imöm* unvanını taşırdı. Bu söz aslında cuma namazına imamet edeni bildirir (arap. *imām*). Lâkin git gide *imöm*'ler irsî oldu ve dünyevî bir reisliğe tehavvül ederek, cuma namazında imamet hususî imamlara bırakıldı.

Adliye teşkilâtı ve kanunlar-Hâkimliği umumiyetle reisler yapar ve kararlarını, yazılmamış olan *adat* kanununa tevfikan, verirler. Vâkıa, rivayete göre Mökuta 'Ālam ve tanınmış başkaca prensler tarafından neşredilmiş nizamlar mevcut olup, bunların yalnız adını duymuş olan açeliler hukikî mevzuatın orada sıhhatla kayıt ve şerh edilmiş olduğunu sanırlarsa da, hakikatte bunların muhteviyatı, idare umuruna ait talimat, saray merasimi (ezcümle hükümdara *ulèëbalang*'ların yapacağı tazim ve bi'at), liman vergilerinin tevzii ve bazı dinî vazifelerin icrası hakkında yazılmış kısa emirnamelerden ibarettir. Bu nizamlar, prenslerin devlet idaresini merkezleştirmek tecrübesine giriştikleri, fakat devamlı bir muvaffakiyete erişemedikleri sıralarda isdar edilmişti. Bunların te'lifinde sarayda bulunan âlimlerin de tesiri olmuştur. (Tafsilât için bk. C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, I, 3—17; *The Achehnese*, I,4—16; K. F. H. van Langen, *De inrichting van hed Atjèhsche staatsbestuur onder het sultanaat*, bk. *Bijdragen tot de Taal-,land-en volkenk. von Ned.-Indië*, 5. seri, III, 381—471). Bundan başka, gerek sultanların. gerek *panglima*'ların kadısı (= *kali*) vardı; fakat bu şer'î hâkimler adliye işlerine ancak müstesna ahvalde karışırlardı (msl. miras taksimi, bazı boşanmalarda, nikâhlar ve diğer şer'î ahkâma tevfikan hal edilecek meseleler; bir de ancak reislerin, onlara danışmak için, davet ettikleri ahvalde). Sultan hâkimi *kali malikōn adē* (= *kāzî maliku'l-'adil*) unvanını taşırdı. İrsî olan bu memuriyet, zaman ile bozularak, sultanın idaresi çevresinde bulunan bir kaç *gampōng*'un dünyevî reisliğine istihale etti. Diğer *kali*'lerin mansıbı da veraset usûlüne girdiğinden, bu makama irsen geçenler arasında icap eden şer'î malûmata malik bir zatin bulunması, bir hüsn-i tesadüf eseri idi.

Din. Hindistan ile Açe arasında öteden beri ticaret münasebeti mevcuttu. Başlangıçta Açe kültürü ve dili Hindu tesiri altına girdi; sonra islâm dini, ihtimal Hindistan tüccarları vasıtası ile, Açe kıyılarına ulaştı. İbn Baṭṭūṭa 1345 yılında Pasè ye geldiği vakit, oraya müslümanlığı girmiş buldu; memleketin prensi kâfir komşularına harp açmıştı. Açeliler vakıâ islâm ve sünnîdirler; lâkin bunların müslümanlığı, Hollanda Hindistanı'nın diğer mahallerinde olduğu gibi, bir takım hususiyetler gösterir ki, bunlar dinin Hindistan'dan buraya geçtiğine delâlet eder. Bu meyanda rafzî bir tasavuufla şi'îliğe ait bazı hususiyetlerin de aralarında intişar etmiş olduğunu söylemeliyiz. Meselâ ilk ayın adı Açe'de hâlâ *Asan Usén*'dir ki, bu adın, başlıca şi'î diyarlarda perestişe benzer bir hürmete mazhar olan, şehit Ḥasan ve Ḥusayn'den gelmiş olduğu aşikârdır. Ganimet sureti ile ele geçirilmiş bir bayrakta 'Alī'nin kılıcı *zu'l-faḳar*'ın resmi ile etrafında şi'î akidesine ait yazılar bulunması, bir iki âlimi, açelilerin kısmen şi'î oldukları hakkında, bir zamanlar yanlış telâkkiye uğratmıştı (krş. A. W. T. Juynboll, *Een Atjineesche vlag met Arabische opschriften*, bk. *Tijdschrift van Ned.-Indië*, 1873, II, 325 v.dd.; 1875, II, 471—476; M. J. de Goeje, *Atjeh*, bk. *De Nederl. Spectator*, 1873, s. 388).

Hayat telâkkisinde hindli üstadlarının murakabeye mütemayil evsafına uyarak, açeliler de bazı dinî vazifeleri yerine getirmekte ihmal şöstermektedirler; hele çoğu namazı ihmal ederler. Buna mukabil her yıl bir çok açeli hacca gider. Bundan başka hâlâ muhtelif yerlerde şeriat ulemasının (malayca, arapça, veya açece) din kitaplarında verdikleri dersleri takip edenler vardır (krş. C. Snouck Hurgronje, *Eene verzameling Arab., Mal. en Atjèhsche handschriften en gedrukte boeken*, bk. *Notulen van het Batav. Genootschap van Kunsten en Wetensch.*, 1901, XXXIX, ilâve VII; ayn. mll., *De Atjèhers*, II, 1—33; *The Achehnese*, II, 1—32). Ekserisi uzak semtlerden gelen talebeler toplu ca bir binada (*rangkang*) iskân edilir. Devletin şevket ve ikbali devrinde sarayın parlaklığı, Hindistan, Suriye ve Mısır'dan gelme yabancı âlimlerin (ezcümle meşhur ibn Ḥacar al-Haytamī'nin bir oğlunun) Açe'de yerleşmesine sebep olduğu çok vâkidir. Bunlar Açe hükümdarları için, malay dilinde hâlâ takdir mevzuu olan bir kaç eser tasnif etmişlerdi. Bu eserlerden biri, Gucrat'tan hindli âlim Rānīrī 1892 de, Mekke'de basılan malayca fıkıh kitabı *Ṣirāt al-mustaḳīm*'dir. Gene aynı zat 1637 de Sultan İskandar II. e *Busṭān al-Salāṭīn* unvanlı, ansiklopedi tarzındaki eserini ithaf etmiştir (krş. G. K. Niemann, *Bloemlezing uit Maleische geschriften*, 2. kısım). Bunun gibi Sinkel şehrinde 'Abd alRa'ūf fıkha ait *Mir'āt al-Ṭullāb* adındaki kitabını yazıp, prenses Şafīyat al-Dīn'e takdim etmiştir (1641—1675). Krş. S. Keyzer, *Bijdragen tot de Taal-, land-en volkenk. van Nederl. Indië*, 2. ser., VII, 223 v.dd.; A. Meursinge, *Handboek van het Mohamm. regt in de Maleische taal*, Amsterdam, 1844.

Birçok açeliler Mekke'de sünnî tarikatlerden birine (hususiyle *ḳādirīya* veyahut *naḳşibandīya*) girerler; lâkin bu tarikatlerin Açe'de haiz oldukları ehemmiyet, Hollanda Hindistanı'nın diğer cihetlerindeki kadar, büyük değildir. Daha evvel Açe'de, umumiyettle Hindistan'ın her tarafına yayılmış bulunan, panteist tasavvuf hüküm sürerdi. Bu rafzî mezhebin Açe'de en maruf mümessilleri sumatralı (veya Pasè'li) Şams al-Dīn (ölm. 1630) ve selefi Ḥamza Pansūrī idi. Bu cereyanın başlıca muarızları Rānīrī ve 'Abd al-Ra'ūf idi (krş. H. N. van der Tuuk, *Bijdragen tot de Taal-,land- en valkenk. van Nederl. Indië* 3. ser., I, 464). Son zikrettiğimiz zat muhtelif memleketlerde tahsil görmüştü; ezcümle Medine'de Aḥmed Ḳuşāşi kendisine hocalık etmişti. Mualliminin vefatını müteakıp, 1661 de, 'Abd al-Ra'ūf yurduna döndü ve burada üstadının daha koyu tasavvufunu (*ṣaṭṭārīya*) memlekete soktu. Krş. D. A. Rinkes, *Abdoerraoef van Singkel.*, Leid. Doktor Diss. 1909; F. Wüstenfeld, *Die Çufiten in Süd-Arabien im XI* (*XVII*) *Jahrh.*, bk. *Abh. der Kgl. Gesell. der Wissensch. zu Göttingen*, 1883, XXX, 127—129. Bu eski rafzî tasavvufun zamanımıza kadar gelen bazı bakiyeleri varsa da, cehalet yüzünden sünnî mezhebinde vukua gelen bu ayrılıklar, islâmiyet merkezine gidiş gelişlerin artması ile yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır (tafsilât için bk. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, II, 14 v.d.; *The Achehnese*, II, 13 v.d.).

Evliyayı ta'ziz halk itikatları arasında, hâlâ mühim yer tutar. Şöhret bulmuş velîlerin kabirleri ziyaret edilir ve adaklarla bunların şefaati temin edilmeğe çalışılır. Evliyanın rağbet görenlerinden bir kaçı, yabancı idi; nitekim

1782 yılında ölen arap Töngku Ancōng ve türk veya suriyeli „Gampōng Bitay velîsi“ bunlardandır. Rivayete göre, bu zat XVI. asırda Açe 'ye gelmiştir. Yukarda adı geçen 'Abd al-Ra'ūf dahi velîlikle vasıflanarak, öylece hürmet ve ta'zime mazhar olmaktadır; hattâ yurttaşlarının rafız ve günahkârlığına karşı şiddetli davranışından dolayı, daha sonraki nesillerce, islâmiyeti Açe'ye getirip yayanın o olduğu sanılmıştır. Vefatından sonra velîler arasına konulmuş ve mezarı Açe ırmağının ağzında (*kuala*) bulunduğu için, *töngku di kuala* lâkabı ile ta'ziz ve tekrim edilmiştir.

Açe prensleri.

I. 'Alī Muġāyat Şāh (± 1514—± 1528).
II. Ṣalāḥ al-Dīn (1528—1537).
III. 'Alā' al-Dīn al-Ḳahhār (1537—1568).
IV. Ḥusayn (1568—1575).
V. Sultan Muda (çocukken, ancak bir kaç gün saltanat sürmüştür).
VI. Sultan Sri 'Ālam (1575/1576).
VII. Zayn al-'Ābidīn (1576/1577).
VIII. 'Alā' al-Dīn (Perak'tan) = Manṣūr Şāh (1577— ± 1586).
[IX. Sultan Buyung (± 1589)].
X. 'Alā' al-Dīn Ri'āyat Şāh (1586 [89] —1604).
XI. 'Alī Ri'āyat Şāh (1604—1607).
XII. İskandar Muda = Mökuta 'Ālam (1607 —1636).
XIII. İskandar Ṯānī (1636—1641).
XIV. Ṣafīyat al-Dīn Tāc al-'Ālam (XII.'nin kızı olup, XIII.'den dul kalmış, 1641 —1675).
XV. Naḳīyat al-Dīn Nūr al-'Ālam (1675— 1678).
XVI. 'Ināyat Şāh (1678—1688).
XVII. Kamālat Şāh (1688—1699).
XVIII. Badr al-'Ālam Şarīf Hāşim Camāl al-Dīn (1699—1702).
XIX. Perkara 'Ālam Şarīf Lamtuy (1702/ 1703).
XX. Camāl al-'Ālam Badr al-Munīr (1703 —1726).
XXI. Cavhar al-'Ālam Amīn al-Dīn (bir kaç gün).
XXII. Şāms al-'Ālam (bir kaç gün).
XXIII. 'Alā' al-Dīn Aḥmed Şāh (1727— 1735).
XXIV. 'Alā' al-Dīn Cuhan (1735—1760).
XXV. Maḥmūd Şāh (1760—1781).
[XXVI. Badr al-Dīn (1764/1765)].
[XXVII. Sulaymān Şāh (1773)].
XXVIII. 'Alā' al-Dīn Muḥammed (1781—1795).
XXIX. 'Alā' al-Dīn Cavhar al-'Ālam (1795— 1815; 1802 yılına kadar vesâyet altında).
XXX. Şarīf Sayf al-'Ālam (1815—1818).
XXXI. Cavhar al-'Ālam II. (1818—1824).
XXXII. Muḥammed Şāh (1824—1838).
XXXIII. Manṣūr Şāh (1838—1870).
XXXIV. Maḥmūd Şāh (1870—1874).

Açe prenslerinin en eski tarihi, ancak ana hatlarına münhasır olarak, Malay vak'anüvislerinden ve bazı avrupalı muharrirlerle başka bir iki kaynaktan malûm olmaktadır. Evvelce Pedir'e tâbi Açe devletini kuran, rivayete göre, 'Alī Muġāyat Şāh [yk. bk., nr. I] idi. Oğulları, Ṣalāḥ al-Dīn ve bilhassa 'Alā' al-Dīn Ri'āyat Şāh al-Ḳahhār, yeni devletin itibarını arttırdılar. Açe devletinin ikbal devri XVII. asrın ilk yarısına, başlıca prens İskandar Muda [yk. bk., nr. XII]'nın zamanına rastgelir ki, vefatından sonra *mökuta 'ālam* (âlemin tacı) lâkabı ile tekrim edilmiştir. Açelilerin hükümranlık sahası o çağda cenuba doğru bir hayli genişlemişti. Bu İskandar'in koca bir donanma ile Pahang ve Malakka'ya karşı sefere çıkışı, mühim bir destana mevzu olmuştur. (Buna dair fazla izahat için, bk. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, II, 83—92; *The Achehnese*, II, 80—88). Halefinin vefatından sonra (yk. bk., İskandar Ṯānī, nr. XIII), XVII. asrın ikinci yarısında, Açe'de dört prenses hükümdarlık etti. Böyle bir prensesler saltanatı, her şeyden önce, *ulèëbalang*'ların işine yarayarak, bunların iktidar ve itibarını artırdı. Fakat başka birçok kimseler bu gidişi beğenmediklerinden, Mekke'den elde ettikleri bir fetvaya dayanarak, kadın saltanatının şer'an memnu olduğunu beyan ve ilân ettiler. Bunun üzerine, XIII. asrın başlangıcında, bir sıra hanedanlık mücadelesi vukua geldi. En yüksek makam. ele geçirmek azmi ile çekişen bu prenslerin bir kaçı, Açe de doğmuş seyyitler (Ḥusayn ahfadı) idi. Bunlar arasında en tanınmış olanı Camāl'dir. [yk. bk., nr. XX]; 1726 yılında tahtan indirildikten sonra, yerine geçen sultanlarla hayli bir müddet mücadele ve müdafaada bulundu. Bu meyanda Buginli Aḥmed'e karşı (ki, Açe'nin son hükümdar sülâlesinin müessisidir [yk. bk., nr. XXIII]) harp ettiği gibi, onun oğlu Cuhan [yk. bk., nr. XXIV] ile de çarpıştı. Camāl ile Cuhan arasındaki savaş ve Camāl'in ölümü, açelilerin ikinci bir destanına mevzu olmuştur (krş. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, II, 92—100; *The Achehnese*, II, 88—100). Sarayın serveti ve itibarı azalarak, gittikçe ehemmiyetten düşmüş olmasına rağmen, son zamana kadar açeliler hükümdarlarına karşı yine büyük bir hürmet beslerler ve bunları şerefli bir mâzinin mümessili tanırlardı.

Açenin istilâsı. Açelilerin korsanlığı ile esir ticareti ve komşu ülkelere yaptıkları

baskınlar daimî bir tehlike teşkil ediyordu. Biber ticareti için Açe sahillerine varan tüccar daima soyulmak ve öldürülmek tehlikesine maruz idiler. Hollanda hükûmeti başlangıçta bu belâya çare bulmak iktidarında değildi; çünkü 1824 te İngiltere'ye karşı, Sumatra adasında işgal ettiği sahayı şimale doğru genişletmemek taahhüdü altına girmişti (1871). Fakat bu kayıt, 1873 te yeniden yapılan muahede ile, ortadan kalkınca, Hollanda askerleri Açe merkezi ile cıvarını ve mülhakattaki bir kaç limanı ele geçirdiler. Son hükûmdar payitahtından kaçtı ve az sonra öldü (1874). Gerçi iç memleket ahalisinin Hollanda hükûmetine gitgide dahalet etmesi beklendi ise de, bu ümit tahakkuk etmedi. Bilâkis kuruluşunda başlıca yerli şeriat ulemasının rol oynadıkları, kuvvetli ve sona kadar harp tarafdarı, bir asker partisi meydana çıktı. Ulema takımı Açe'de ötedenberi oldukça büyük bir itibarı haizdi; fakat bu siyasî vaziyet, nufuzlarını pek ziyade arttırdı. Memleketi dolaşarak, cihat ilân edip durdular. Harp masrafları da halkın verdiği zekâtlar ile temin edildi; ötedenberi idarelerine alışılmış yerli reisler, sahne gerisine bırakıldı. Bazı politika sergüzeştcileri (ezcümle maruf Töngku 'Umar) bu ahvâli fırsat bilerek, makam ve iktidar hırsı ile harekete geçtiler. Buna mukabil, 1878 yılında, 6 yaşında sultan ilân edilmiş olan ve saray erkânı ve maiyeti ile birlikte vaktini Kömala (Pidië)'da geçiren Muḥammed Dāvūd'un filiyatta hiç bir siyasî nufuzu olmamıştı.

1877—1881 yılları içinde Büyük Açe istilâ ve zaptedildikten sonra, Hollanda askerleri 1884 te Kuta Raca etrfında tahşid edildi. Ancak 1896 dan sonradır ki, başlıca Büyük-Açe'de şiddetli bir taarruza girişildi; 1898 de bu hareket mülhakata ve daha sonraları Gayō ve Alas mıntakalarına da yayıldı. Bu hareketler istenilen neticeyi verdi: Hollanda'nın hâkimiyeti yavaş yavaş ülkenin her yerinde, gerek *ulèëbalang*'lar gerek başka reisler tarafından, kabul edildi. 1903 te sultan Muḥammed Dāvūd da inkiyat etti ise de, saltanatı Hollanda tarafından tasdik edilmedi. Açe ile Gayō ve Alas mıntakalarının inkiyadı bir kaç yıldanberi filen tahakkuk etmiş bulunuyor. Muhtelif memleketlerle mıntakalar vakıâ eski yerli reislerce idare ediliyorsa da, bunlar Hollanda memurlarının mürakebesine tâbidir. Bu geniş ülkenin bir çok yerlerinde çete çarpışmaları eksik olmadığından, Hollanda hükûmeti burada kuvvetli garnizonlar bulundurmağa mecbur kalmıştır. Bu garnizonların vazifesi, gerek serkeş yerliler, gerek eşkiya takımının takip ve tenkili ile uğraşmaktır.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka, bk. P. J. Veth, *Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland* (Leyden, 1873); J. A. Kruyt, *Atjèh en de Atjèhers. Twee jaren blokkade op Sumatra's N.-O.-Kust* (Leyden, 1877); *Mededeelingen betreffende de Atjèhsche onderhoorigheden* (*Bijdragen tot de Taal-, land- en volkenkunde van Neder.-Indië*, 7. ser., IX, 138 —171); J. C. J. Kempees, *De tocht van overste van Daalen door de Gajō-, Alas- en Bataklanden* (Amsterdam, 1904); C. Snouck Hurgronje, *Een Mekkaansch gezantschap naar Atjèh in 1683* (*Bijdragen tot de Taal-, land- en volkenkunde van Nederl.-Indië*, 5. ser., III, 545—554); Rn. Hoesein Djajadiningrat, *Critisch overzicht van de in Maleische werken vervatte gegevens over de geschiedenis van het sultanaat van Atjèh* (*göst. yer.*).

(TH. W. JUYNBOLL.)

'ĀD. [Bk. ÂD.]

ÂD. 'Ād, Kur'an'da enbiya kıssalarında sık sık adı geçen kadîm bir kavim olup, hakkındaki tarihî malûmat dağınık bir haldedir. Nuh devrinden sonra yaşayan bu kudretli kavim, servet ve refahı dolayısı ile, kibir ve gurura kapılmıştır (Kur'an, VII, 67; XLI, 14). 'Ād kavminin büyük binalarından Kur'an'da (XXVI, 128 v.d.) da bahsedilmektedir; krş. LXXXIX, 5 v.d., *„alam tara kayfa fa'ala rabbuka bi 'ād, irama ẕat al-'imād“* tabirinde *iram*, kabîleyi veya bir yeri gösterse gerektir. XLVI, 20'ye göre, bu kavim *al-aḥḳāf* („kum tepeleri“)'ta otururlardı. Kendilerine Peygamber olarak gönderilen „kardeş“leri Hūd'a, tamamiyle mekkelilerin Peygambere yaptıkları şekilde, muamele etmişler ve bu hallerinin neticesi olarak, Hūd ile imana gelen bir kaç kişiden maadası, şedit bir fırtına ile yurtlarından sürülüp çıkarılmışlardır (VII. 70; XI, 61; XLI, 15; LIV, 19; LXIX, 6). Nihayet XI, 54 te, onları kasıp kavuran bir kuraklıktan bahsedilmektedir. İşte Kur'an'daki bu sözler sayesindedir ki, bilâhare enbiya kıssalarında 'Ād kavminin ahvâli toplu bir surette nakledilmiştir. Kur'an'daki bu malûmatın başka yerde bulunup bulunmadığı malûm değildir. Cahiliyet devri şairleri 'Ād'ı, mahvolmuş eski bir kavim diye, tanıyorlardı (msl. Ṭarafa, I, 8; *Mufaḍḍalīyāt*, 8, 40; İbn Hişām, nşr. Wüstenf., I, 468, 3; krş. Zuhayr, 20, 12 ve bk. mad. LOḲMĀN), *min 'ahd 'ād* „'Ād devrinden beri“ tabiri, o zamandan kalmıştır (*Ḥamāsa*, nşr. Freytag, I, 195, 1; 341, 3). Huẕaylī Dīvānı'nda (80, 6) 'Ād hükûmdarlarından ve Nābiġa'da (25, 4) bu kavmin basiretinden bahsediliyor. 'Ād kavminden olan Aḥmar'in Zuhayr tarafından zikredilmesi (*Mu'allaḳa*, V, 32, Huẕaylī Dīvānı, s. 31, 1) şayan-ı dikkattir; çünkü bu hususdaki islâm

menkıbesi (Ḳudār) al-Aḥmar'i Ṣamūdī 'lerle [b. bk.] münasebet halinde gösteriyor. 'Âd isimli bir kavmin gerçekten yaşayıp yaşamadığı ve nerede oturduğu meselesi halledilmemiştir. Araplar 'Âd kavmine dair şecereler vücuda getirmişler ve diğer cihetten bu kavmin, 'Omān ile Ḥaẓramavt arasındaki, barımlmaz büyük kum çöllerinde yaşamış olduğunu kabul etmişler ise de, ne şecerelerin, ne de bu kanaatin bir kıymeti vardır. Araplar ve zamanımızın bir çok âlimleri tarafından kabul edilmiş olan *iram* [b. bk.] ile *aram*'ın aynı mefhuma delâlet etmesi keyfiyeti, asla kat'î değildir. Bu âlimlerden Loth, 'Âd'ı maruf İyâd kabîlesi ile bir tutmuştur; buna mukabil Sprenger ise, 'Âd kavmi ile, Batlamyos'e göre, Arabistan'ın şimal-i garbîsinde yaşamış olan Oadî'ler arasında bir münasebet görmektedir. Bu keyfiyet Ḥismā'daki *iram* kuyusunu (Hamdānī, s. 126; Sprenger, *Die alte Geogr. Arabiens*, § 207) hatıra getiriyor. Wellhausen, *min 'ahd 'âd* yerine *min al-'āād* sözünün de kullanıldığını öne sürerek, buradaki *'ād* kelimesinin aslında bir cins ismi („eski zaman"; sıfat olarak *'ādī* = „çok eski") olduğun ve bu efsanevî kavmin mevcudiyeti hakkındaki fikrin bir yanlış anlamadan neş'et ettiğini farzediyor.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 231 v.dd.; Hamdānī, *cazîra al-'arab*, s. 80; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Muhammad*, I, 505—518; ayn. mll., *Die alte Geogr. Arabiens*, § 199; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, I, 259; Blochet, *Le culte d'Aphrodite-Anahita chez les Arabes du Paganisme*, 1902, s. 27 v.dd.; Loth, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XXXV, 622 v.dd.; Wellhausen, *Götting. Gelehrten Anzeigen*, 1902, s. 596.

(F. BUHL.)

'ĀDA. [Bk. ÂDET]

'ĀDA. [Bk. ADAT HUKUKU.]

ADA (T.), coğrafî isimlerde sık sık kullanılır; msl. Adakale [b. bk.], Adaköy, Adaova, Adapazar, Adalar denizi (Ege denizi).

ADĀ'. [Bk. EDÂ.]

ADAB. [Bk. EDEB.]

'ADAD. [Bk. ADED.]

ADAKALE (Ada ḳal'a), Tuna nehrinin, macar ovalarından çıktıktan sonra, Transilvanya Alpleri ile Balkan dağlarını bağlayan Banat dağları arasında açtığı meşhur Demirkapı boğazının 4 km. gerisinde, Tuna'nın bugün de türklerle meskûn bir adası. Nehrin ormanlarla kaplı dik yamaçları arasında, sol kıyıya daha yakın ve bu kıyıdaki Orşova şehrinin aşağısında bulunan 1500 metre uzunluğunda ve ancak 2 hektar mesahaya malik bir ada olup, nehir seviyesinden az yüksektir. Üzerinde sık ağaçlıklar içinde yarı kaybolmuş, ekserisi tek katlı kârgir evler ile türk cemaatine mahsus bir mektep ve cami vardır.

XV. asrın ilk yıllarında Tuna kıyılarına varan türkler, bir müddet sonra adayı iskân ederek, müteakip asırlarda çok defa avusturyalıların hücumuna dayanmış bulunan bir kale ile, burayı tahkim etmişlerdi. 1830 senesinde Sırbistan'a muhtariyet verilmesi ve 1867 tarihinde türk garnizonlarının sırp kalelerinden kat'î olarak çekilmesi üzerine, türk toprakları ile muvasalası kesilmiş bulunmasına rağmen, Adakale fi'len osmanlı hâkimiyeti altında kaldı. 1878 de, Ayastafanos muahedesi ile, tahliyesi kararlaştırılmıştı; fakat Avusturya-Macaristan imparatorluğu ile Romanya ve Sırbistan krallıkları hudutlarının düğüm noktasında bulunan adanın mukadderatı, Berlin muahedesi müzakereleri sırasında unutulmuş olduğundan, burası daha bir müddet osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır. Bununla beraber Demirkapı boğazında Tuna mecrasının ıslahı sırasında, Avusturya-Macaristan devleti burada fi'lî hâkimiyet tesis etmek, hattâ 1896 da ıslah işleri sona erip, ilk Tuna vapuru boğazdan geçtiği sırada, adaya Avusturya bayrağı çekmek istenmişti. Fakat Osmanlı devleti Adakale üzerindeki hükümranlık hakkından feragat etmediği için, buraya nahiye müdürü ve hâkim gönderir, sâlnâmelerinde adayı diğer türk toprakları arasında kaydederdi. 1914 harbinden sonra, Trianon muahedesi (4 haziran 1920) ile, Adakale Avusturya-Macaristan'dan Romanya'ya geçmiş sayıldı ise de, Türkiye devleti bu vaziyeti kabul etmediğinden, adanın Romanya'ya âidiyeti ancak 1923 senesinde, Lozan muahedesi müzakereleri sırasında, kat'îleşmiştir. Adakalenin nüfusu, hepsi de türk olmak üzere, 150 kadar aileden mürekkep 700 kişiyi bulur. Bunlar, orada tütün ekmek, Tuna nehrinde kayıkçılık ve vapurlarda kahvecilik yapmak, adayı ziyaret edenlere türk tütünü ve hatıra nev'inden öteberi satmak ile geçinirler. İçlerinde, hayatlarını kazanmak için, evvelce Avusturya-Macaristan, şimdi ise Romanya şehirlerine giderek, para kazandıktan sonra adaya dönenler de olur.

Bibliyografya: I. Kunos, *Ungar. Revue*, XIV, 88—101, 423—433; ayn. mll., *Türkische Volksliteratur aus Adakale*.

(BESİM DARKOT.)

ADAL, müslümanlar ile habeş hıristiyanları arasındaki muharebelerde mühim bir rol oynamış olan Afrika'nın şimal-i şarkîsindeki müslüman devletlerden biri. Maḳrīzī (*Kitāb al-Ilmām bi Aḫbār man bi Arż al-Ḥabaşa min Mulūk al-Islām*, Kahire, 1895, s. 6), Habeşistan'ın

cenup ve şarkında *mamālik bilād Zayla'* ismi altında, şu yedi müslüman devletini zikreder: Ūfāt, Davārō, Arayabnī, (Arabaynī, Arababnī) Hadyā, Şarḫā, Bālī, Dāra. Habeş vak'anüvisleri, bunlarla aynı derecede olan diğer birçok devletlerden ve bu meyanda Adal'dan bahsederler. Adal ('Adal) bu devletlerin şarkında, fakat çok uzakta bulunmakta ve takriben bugünkü „fransız Somalisi" denilen havaliyi işgal etmekte idi. Ahalisi kısmen Somali, kısmen 'Afar (Danākil) dir. Bu devletten ilk defa, Habeşistan kıralı 'Āmda Şeyon (1314—1344)'un müslümanlara karşı yaptığı muharebeler münasebeti ile, bahsedilmektedir. 'Āmda Şeyon'un Zayla' üzerine yürüyüşünde (1332), yolunu kesmeğe çalışan Adal hükümdarı, merkezi olan Talag şehri civarında, mağlup olmuş ve öldürülmüştü. Zar'a Ya'eḳōb (1434—1468) ve Ba'eda Māryām (1468—1478) adındaki hükûmdarlar zamanında, Habeşistan ile Adal arasında da, müzakere yapıldı. O vakit kâh bir tarafın kâh öbür tarafın muvaffakiyeti ile neticelenen muhtelif muharebeler de oldu. Adal birçok defalar Habeşistan'ın garp müntehasında yaşayan müslümanlara melce' olmuş ise de, her defasında habeşliler bunları bu memleketin dahilinde de takip etmişlerdir. Müslüman müellifleri (Maḳrīzī ve Şihāb al-Din, *Futūḥ al-Ḥabaşa*) Adal'ı zikretmezler—*'Adāl al-Umarā'* (Maḳrīzī, *göst. yer.*, s. 2) tabirini kullanmakla, yalnız bu havalide bulunan Zayla' sultanlığından bahsederler. Bundan başka, Adal hükûmdarı Meḥmed b. Arvē Badlāy (Perruchon, *Chroniques de Zar'a Yā'eqôb et de Ba'eda Mâryâm*, s. 131), Zayla' sultanları hanedanına mensuptu ve meşhur Sa'd al-Din'in torunu idi. Bu sebeple memleket ve hanedan, buyük babasının adı ile anılmıştır (*Barr Sa'd al-Dīn*). Sa'd al-Din 1400 senelerinde yaşadı; 1402/1403 te Habeşistan kıralı David I. (1382—1411)'e karşı yapılan muharebede öldü. „Adal" ve „Zayla' ülkesi" ekseriya aynı mânaya gelir ve tarihleri birbirine sıkı sıkıya merbuttur. [krş. ZAYLA']. XVI. asır vekayii için krş. Harar imamı (Grāñ) AḤMED B. İBRĀHİM AL-ĠĀẒĪ. Bu havalinin daha sonraki tarihinde müslüman Somali'ler ile 'Afar'ler arasındaki harpler, 1540 senesini müteakip, hıristiyan habeşlerle durmadan çarpışan Galla'ların mücadelesi önünde, ehemmiyetten düşer; bununla beraber vekayinamelerde XIX. asırda bile, İngiltere, Fransa ve İtalya Habeş sahillerini zaptetmeden önce, Adal ismine ara sıra rastgelinir. Şoa kıralı Sāhla-Sellāsē „Adal kıralı" adını da taşırdı.

(LITTMANN.)

ADALYA. [Bk. ANTALYA.]

'ADAM. [Bk. ADEM.]

ADAM. [Bk. ÂDEM.]

ADAMAUA. [Bk. ADAMAVA.]

ADAMAVA, merkezî Sudan'da bir mıntaka olup, şimalde Bornu, şarkta Bagirmi, cenupta Kamerun, garpta Nigeria ile çevrilmiştir. Siyasî bakımdan Adamava, takriben, Yola sultanlığı ile buna bağlı olan devletlerin arazisine tekabül eder. Bu mıntaka, 4° 15′ ve 10° 15′ şimal arzları ile 8° ve 13° 20′ şark tûlleri arasında bulunur. Mesaha-i sathiyesi 250.000 murabba km. olarak hesaplanmıştır; nüfusu tahminen 4 milyona baliğ olur (murabba km. başına 8 kişi düşer). Belli başlı şehirleri: Yola (20.000 nüfus), Garua, Banyo, Tibati ye Ngaumdere (30.000 nüfus)'dir, [1926 istatistiğine göre, bütün Adamava'nın nüfusu 115.059.]

Adamaua ismi tamamiyle muayyen bir coğrafî vahdeti ifade etmez; belki birbirlerinden mevki, avârız ve mahsulleri itibarı ile ayrılan bir takım memleketlerin hepsine verilmiş bir isimdir. Adamava'nın cenup kısmı bir yaylayı ihtiva eder ki, bu yayla Niger ve Çat havzalarını Kongo havzasından ayırır ve oradan çıkan sular Sanga nehri ile Atlantik okyanusuna ve Sanaga ırmağı ile de, Kongo nehrine karışır. Bu yayla hatt-ı üstüva Afrikası'na, orta ve şimal kısmı ise, bilâkis, merkezî Sudan'a aittir. Sular burada ya Çat gölüne yahut da Niger'in bir kolu olup, memleketi garptan şarka doğru kateden Benue'ye akar. Hemen her gün yağan yağmurları ve nisbeten muttarit olan suhûneti ile, cenup kısmının iklimi, Kongo mıntakası ikliminе benzer; orta ve şimal kısımlarında ise, birbirlerinden sarahaten ayrılan ve büyük suhûnet farkları arzeden iki muhtelif mevsim vardır. Galeri şeklindeki ormanlar içerisinden, büyük ağaçlardan, hemen tamamiyle, mahrum olan, otlu ve vâsî savanlara geçilir. Zeminin arızaları manzaradak.. tenevvüü arttırır. Kamerun'dan Bornu'ya kadar oldukça dar (7—8 km.) bir dağ silsilesi, 1300—1400 metreyi aşmayan tepeler ile Adamava'yı çaprazlama kateder (Alantika dağ kütlesinin Çebçi dağları Benue'nin cenubunda; Mandara dağları ise, aynı nehrin şimalindedir). Asıl merkezî dağ silsilesinden derin uçurumlu dağ kolları ayrılır ki, bunlar, Bēnuë'nin muhtelif vâdilerini birbirinden ayırarak, ova halkı tarafından kovulan ahaliye melce teşkil ederler. Şurada burada da bazı münferit dağ kütleleri vardır: Bēnuë'nin cenubunda Sari ve şimalinde Mendif.

Adamava'nın ahalisi son derece karışıktır. Bu mıntakanın yerlisi (Dekka, Durru, Mbum) olan ve zenci grupuna dahil bulunan ırklar ile birlikte, ya çöl kabîleleri tipine yaklaşan yahut da bu muhtelif ırkların yekdiğeri ile ihtilâtından meydana gelen ırklar vardır. Adamava'da Haussa,

Kanuri ve Fulbe 'lere rastgelinir. Adamava 'ya islâmiyeti sokanlar ve bu memlekette bugünkü siyasî teşkilâtı vücuda getirenler, Fulbe 'lerdir.

Benue 'nin şimaline yerleşmiş olan Fulbe 'lerden bazı maceraperestler, 1826 'ya doğru, Adama ismindeki bir reisin idaresi altında, bu nehri aşarak, fetişist kabîleler tarafından işgal edilmekte bulunan Mfombina memleketini istilâ ettiler ve Gurin 'de bir ordugâh kurdular. Bu ilk müstevlilerin muvaffakiyeti diğerlerini de cezbettiğinden, bunlar orada o kadar kalabalık oldular ki, Gurin 'de toplanan güruh, çok geçmeden, etrafa yayılmak mecburiyetinde kaldı. Adama 'nın kumandası altında bulunan muharipler, Yola 'ya yerleştiler; diğer reisler ise, civar memleketleri ele geçirerek, oralarda küçük devletler kurdular. Bu devletler, Yola hükümdarının hâkimiyetini tanımakla beraber, yine ilk fatihlerin ahfadı tarafından idare olundu. Bu suretle Fulbe 'ler bütün Adamava 'ya yayılarak, yavaş yavaş garbî ve cenub-i garbî havalisini de işgal ettiler. Bu Fulbe 'lerden bazıları Garua 'ya yerleştiler; diğerleri ise, cenubî Afrika yaylasına ulaştılar. 1845 'e doğru Abū ismindeki bir reis Ngaumdere memleketini hükmü altına aldı; 1870 ten sonra da diğer çeteler Gaza memleketini ele geçirdi. Fulbe 'lerin muvaffakıyetlerindeki başlıca âmiller, oklarla mücehhez olan atlıları idi; mamafih gerek, arazinin sarp olması dolayısiyle, kendilerini kolayca müdafaa eden dağlıları, gerek, avrupalılarla komşulukları sayesinde, ateşli silâhlar tedarik edebilmiş olan kabîleleri bir türlü yenemediler. Zamanımızda da Fulbe 'ler, Yola 'dan Bebene 'ye kadar, bütün Benue vâdisine, Benue 'nin cenubundaki Mandara dağlarındaki şimalî Adamava 'ya, Yola ile Konca arasındaki ovaya ve Camba 'nın aşağısında Faro vâdisine hâkimdirler. Diğer taraftan Fulbe 'lerin Sari dağı silsilesinin cenubunda bazı dağınık koloniler ile Yola 'dan Ngaumdere 'ye giden yola hâkim bazı mevkileri vardır. Merkezdeki putperest kabîleler (Alacni, Galibu, Saci) bu Fulbe 'lerin, hiç olmazsa ismen, hâkimiyetini tanırlar ve onlara vergi verirler. Yayladaki putperest Galim devleti ise, bunlara tâbi değildir.

Adamava 'daki Fulbe teşkilâtı bir nevi derebeylik olup, Passarge 'in ifadesine göre, bazı hususlar itibariyle „mukaddes Roma imparatorluğuna“ kıyas edilebilir. Memleketin ismen tanınan reisi, Adama 'nın ahfadı arasından seçilen Yola sultanıdır (*babanlamido*); fakat bu sultan da, *emîr al-mu'minîn* unvanını alan Sokoto sultanının dinî üstünlüğünü tanır. Sultana şeriat işlerine bakan bir kadı ile nazırlardan ve fethe iştirak etmiş olan muhtelif islâm zümrelerinin mümessillerinden (*galadima*) mürekkep bir meclis yardım eder. Muhtelif eyaletler, Adama 'nın başlıca ümera aileleri arasından intihap edilmiş olan *„lamido“* 'lar ile idare olunur; sultan bu reislere, makam ve salâhiyetlerinin alâmeti olmak üzere, bir sarık verir. Mahaza tâbiiyetleri ekseriya sırf lâfzî mahiyette kalır. Nitekim Tibati, Ngaumdere ve Bubancidda eyaletleri, hakikatte, tamamiyle müstakildir.

Bu suretle Fulbe 'ler askerî ve siyasî bir aristokrasi teşkil ederler. Mamafih, bu memlekete yerleştikten sonra, hayat tarzlarını değiştirmiş bulunuyorlar. Vaktiyle göçebe ve çoban iken, bunların ekserisi kasaba ve köylere yerleşerek, fetişist kabîlelere karşı yaptıkları akınlar neticesinde ele geçirdikleri esirlerin yardımı ile, kendilerini ziraate vermişlerdi. Fakat ticarî faaliyet ve servet, Passarge 'in tabiri ile, gittikçe, „Afrika 'nın parsîleri“ olan Haussa 'ların eline geçmektedir.

Dinî bakımdan, Fulbe 'lerin rolü pek mühim olmuştur. Fulbe 'ler islâmiyeti Adamava 'ya sokmuşlar ve yaymışlardır. Bununla beraber, islâmiyet henüz bu memlekete tamamiyle yerleşmiş değildir. Ekserisi fetişist kalan kabîleler islâmiyeti kabul etmiş olanlara hâlâ sayıca üstündür. Fulbe, Haussa ve Kanuri 'ler ile Şoa arapları, bütün nüfusun ancak onda birini teşkil etmektedir. Bununla beraber, islâmiyetin tesiri oldukça sathî kalmaktadır. Yeni mühtediler, gerçi müslümanlar gibi, giyinip ibadet etmekte, beş vakit namazlarını kılmakta, camilere gitmekte ve Allahın adını da fazlasiyle tekrar edip durmakta iseler de, fetişist âdetlerini de elden bırakmamışlardır. Bizzat Fulbe 'ler bile, putperest kabîlelerle olan uzun temasları neticesinde, islâmiyete yabancı olan bazı batıl itikat ve tarzlar kabul etmişlerdir. Nitekim ölülerini evlere gömerler; artık buraları ne tamir görebilir, ne de içlerinde ateş yakmak caiz olur. Aile teşkilâtı üzerinde de islâmiyetin tesiri pek zaif olmuştur. Kadınların vaziyeti değişmemiştir ve umumî ahlâk da, eskisi gibi, serazad kalmıştır. Fikir sahasındaki terakki ise, adetâ hiçtir. Arapça pek az yayılmıştı. Passarge, kendisine arapça olarak yazılıp verilmiş olan tavsiye mektuplarını Ngaumdere 'de okutabilecek bir kimse bulmak için, hayli müşkülât çektiğini anlatır. Bu bakımdan Adamava, Bornu ve Haussa memleketlerinden çok geridir. Yine Passarge 'in dediğine göre, bunlar arasındaki fark, büyük Petro zamanındaki Rusya ile garbî Avrupa arasındaki farka benzer. Avrupa nufuzuna gelince, bu nufuz ve tesir Sudan 'ın bu kısmında yeni yeni hissedilmeğe başlamıştır. Barth 'ın 1851 de ziyaret ettiği Adamava, uzun zamanlar avrupalılara kapalı idi. Flegel yaptığı her iki seyahatte de burada kalamamıştır. Mizon da 1891 de, Kongo havzasına gitmek üzere, burasını şimalden cenuba kat'etmiş, fakat 1893 'teki ikinci seyyahati esnasında, Yola 'dan öteye geçmemişti. Ubangi 'den gelen Maistre de ayni sene bu noktaya varmıştı. Kamerun 'dan hareket eden ilk alman heyetleri de İbi 'ye dönmeğe mecbur oldular. Mahaza Nigeria 'dan hareket eden ingiliz heyetleri Yola 'dan yukarıya çıkmağa muvaffak oldular. „Alman Kamerun komitesi“ tarafından teşkil edilen Üchtritz-Passarge heyeti de, 1893/1894 senelerinde, Afrika 'nın bu kısmını etrafiyle tetkika muvaffak oldu. Adamava, sahilde ve aşağı Niger 'de yerleşmiş olup, bu havaliyi de kendi nufuz mıntakalarına ithal etmek isteyen Avrupa devletleri için, bir rekabet sahası olmuştur. Nihayet 15 mart 1894 tarihinde, Fransa ile Almanya arasında akdedilen muahede ile, bu iki devletin her birine ait arazinin hudutları tayin edildi. Bu hususta çizilen hudut hattı Bifara, Kunde, ve Gaza 'yı, yani bütün şarkî Adamava 'yı Fransa 'ya bırakıyordu. İngiltere ise, Yola 'dan Benue 'nin kolu Faro mansabına beş kilometre mesafede bir noktaya çekilecek bir hatt nısıf kutur itibar edilerek, bunun teşkil edeceği daire içinde kalan arazi üzerinde hak iddia etmiştir. 1914—1918 harbinden evvel, Adamava 'nın büyük bir kısmı alman nufuzu altında olup, Kamerun müstemlekesine bağlı idi.

[Umumî harptan sonra, Versailles muahedesi ile (1919), bu arazi üzerindeki alman hâkimiyeti refedilmiştir. Bugün İngiltere eski alman Adamavası 'nın bir kısmı üzerinde mandat hakkını haiz olduğu gibi, diğer kısmı da Nigeria 'ya aittir. Adamava 'nın şark tarafı ise, Fransa mandatı altına konulmuştur.]

Bibliyografya: Barth, *Reisen und Entdeckungen in Nord- und Central-Afrika* (Gotha, 1857), II, 499—619; Mizon, *Tour du Monde*, 1892; ayn. mll., *Les royaumes foulbé du Soudan central* (*Annales de géographie*, 1895, s. 346—368); Maistre, *A travers l'Afrique centrale du Congo au Niger* (Paris, 1895); Passarge, *Adamaua* (Berlin, 1895). — Üchtritz heyeti mesaisinin neticelerini kaydettikten başka, bu eser, evvelce vücuda getirilmiş olan eserleri ve yapılmış olan müşahedeleri tekrarlayıp, tanzim edilmiş bir şekilde vermektedir; krş. Marquardson, *Globus*, XCII, 197 v.dd. (G. YVER.)

ADANA, Türkiye 'nin cenubî Anadolu bölgesinin en büyük şehri. Seyhan ırmağının Toros dağları arasından çıkıp ovaya girdiği yerde, Çukurova 'nın veya Adana ovasının, şimal kenarında ve ırmağın sağ sahilinde kurulmuştur. Adana 'nın mevkii, Çukurova 'da bulunan bütün ehemmiyetli beldelerinki gibi, ovanın kenarında ve bu ovayı kuşatan dağlara ait ilk tepelerin eteğindedir. Adana Akdeniz 'e 40 km. mesafede ve denizden 18—20 m. irtifada bulunur. Şehrin adı evvelce ادنه veya اذنه şeklinde yazılırken, tanzimat devrini müteakip, ادرنه (Edirne) ile iltibasa mâni olmak üzere, اطنه tarzında yazılmıştır.

A d a n a 'n ı n t a r i h i. Eski çağın Adana 'sına dair elde fazla malûmat yoktur. Pek muhtemeldir ki, Adana, ilk devirlerde Anadolu 'nun en mühim diyagonal yolunun, Külek boğazı vasıtası ile, Çukurova 'ya indiği yerde kurulmuş olan ve o sırada bir deniz limanı halinde bulunan Tarsus ile daha şarkta, Ceyhan ırmağı üzerinde, kâin Misis (Mopsuestia) arasında, bir konak yeri idi. Adana 'nın ehemmiyeti, dağlar arasından çıkarak ovaya giren Seyhan nehrinin kolay geçilen yegâne yerinde kurulmuş olmasından ileri gelmiştir. Bizanslı Etienne, Uranus 'un iki oğlu Adanus ve Sarus 'un, Tarsus halkı ile harp ederek, şehri kurduklarını, bunlardan birinin adını şehre, diğerinin de ırmağa (Sarus; Seyhan 'ın eski adı) verdiklerini nakleder ki, bu efsanenin, Adana ile Tarsus arasındaki bitmez tükenmez rekabet ve mücadelenin eskiliğine işaret etmek bakımından, bir kıymeti vardır. Ne olursa olsun, pek eksiden beri kullanılmış ehemmiyetli bir tabiî yol üzerinde bulunan Adana ve havalisi, eski devirlerde birçok istilâlara uğramıştır. Milâttan XV asır evvel Hitit (Hittite) federasyonuna dahil olan ve sonra Asur hâkimiyetine giren bu havali, m.ö. VI. asırda Keyhusrev (Cyrus) zamanında İran devletinin, 333 yılında Büyük İskender 'in eline geçmiş ve onun ölümünde Selefkîler (Seleucides) 'in hissesine düşmüş ve bu hanedan ile Mısır Batlamyos hanedanının mücadele sahası olmuş; nihayet milâda tekaddüm eden asırda Pompe (Pompeus) tarafından Roma imparatorluğuna ilhak edilmiştir. Pompe 'nin Adana 'yı ve Mersin 'in cenub-i garbîsinde sahilde bulunan Soli (Pompeiopolis) 'yi, kendi tarafından tenkil edilen deniz haydutları ile, iskân ettiği malûmdur. Daha evvel *Antiochia ad Sarum* diye zikredilen şehrin, Adana olması çok muhtemeldir (bu adın Selefkîlerden Antiochus Epiphanes IV. tarafından verilmiş olduğu tahmin ediliyor). Roma hâkimiyeti altında, bilhassa şarkî Roma imparatorluğu zamanında, Adana 'nın inkişaf ederek, oldukça mühim bir ticaret mevkii haline geldiği anlaşılıyor. Seyhan ırmağı üzerinde 300 metreye yakın uzunluktaki 21 gözlü taş köprü Justinianus tarafından inşa ettirilmiştir (belki de Justinianus 'un köprüsü, daha evvel Adrianus tarafından yaptırılmış olduğu zikredilen bir köprü yerine ka-

im olmuştur). Yine Bizans devrinde şehrin su kemerleri ile hisarı yapılmıştır.

İslâm orduları ilk defa VII. asırda, halife Omar zamanında, buraya geldiler. Fakat burası asıl Emevî halifesi 'Abd al-Malik zamanında fethedildi. Adana havâlisinin islâm-türk grupları tarafından iskânı, Abbâsîler zamanında başlar. Bu gruplar, muhafız olarak, şehirlere yerleştirildi ve kendilerine arazi de verildi. X. asırda rumlar ve XI. asır sonunda Selçuklular ve sonra haçlılar eline geçen Adana, XII. asırda bir aralık Konya Selçuklularının eline geçmiş ise de, onlarda da kalmamış. Bizans imparatorluğu ile Kilikya ermeni prensliği arasında elden ele geçmiş ve nihâyet ermenilerde kalıp, XIV. asrın ortasından itibaren, Mısır Memlûklerine ve bunlara bağlı olan türkmen Yüregir ulusu reislerinden Ramazan âilesine intikal etmiştir. XV. asırda bu küçük siyasî teşekkül Osmanlı imparatorluğu ile Mısır kölemenleri arasında, bir tampon-devlet rolünü oynuyordu. XVI. asırda Adana, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında, Osmanlı devletine ilhak olundu. Bununla beraber eyâletin idaresi, daha bir müddet, Ramazan-oğullarının elinde kaldı. 1530 yılında Adana'dan geçmiş olan Badr al-Dîn al-Ġazzî Adana'yı, yeşillik içinde, küçük ve güzel bir şehir diye tasvir eder. Adana etrafındaki bahçeler o zamanda dahi, Suriye'nin Hama şehrindekiler gibi, nehir kenarına kurulmuş su dolapları ile sulanmakta idi.

Evliya Çelebi 1671 (1082) de, Hicaz'a giderken, Adana'yı ziyaret etmiş ve şehir hakkında dikkate şayan malûmat vermiştir. Ona göre, Adana'nın dört köşeli ve sağlam, 500 adım muhitinde, 7 kuleli ve iki kapılı bir kalesi var dı. Bu kale şark tarafında doğrudan doğruya ırmakla, diğer üç cihette de hendeklerle kuşatılmıştı. Şehir kalenin garp ve şimalinde ovaya yayılmış olup, hepsi de kerpiçten 8700 ev, beşi büyük 70 cami, 130 dükkân ve 17 han, bir kapalı çarşıyı ihtiva ediyordu. Seyyah şehrin sur ile kuşatılmış olmadığını, fakat sokak başlarında geceleyin kapatılan kapılar bulunduğu nu söylüyor. Sokakların toprak yollar halinde olduğunu, fakat çarşı ve pazar içinde, duvar kenarlarında yaya kaldırımları bulunduğunu da ilâve ediyor. Şehrin etrafı bağ ve bahçelerle kuşatılmış olup, bunlar ırmaktan su çıkartan dolaplarla sulanıyordu. Şehrin su ihtiyacı da Ramazan oğulları hayratı olan büyük bir dolap ve ayrıca mahalle aralarındaki kuyulardan çekilen su ile karşılanıyordu. Evliya Çelebi Adana'nın mahsulleri arasında limon, turunç, zeytin, incir, nar, şeker kamışı ve pamuğu sayıyor ve buradan her yere pamuk gittiğini, şehir halkının ekserisinin kazançlarını pamuk mahsulü ile temin ettiklerini söylüyor. Halkın türkmenlerden mürekkep olup, ayrıca arap, rum, ermeni ve yahudi de bulunduğunu kaydediyor.

Adana şehri, Osmanlı idaresi altında Adana eyaletinin merkezi idi. XIX. asrın ilk yarısında, devlete karşı isyan eden Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa tarafından istilâ edilerek, bir aralık Mısır ordularının umumî karargâhı olmuş ve Kütaya muahedesi (1833) Suriye ile Adana eyaletini Mısır'a bağlamış ise de, Londra muahedesi (1840) Adana'yı Osmanlı devletine iade etmiştir. Bundan sonra bir müddet Halep vilâyetine bağlanan Adana, 1867 de yeniden tesis edilen ve kendi adını taşıyan vilâyete merkez olmuştur. Şehir bu sıralarda, bilhassa pamuk ziraatinin terakkisi ve 1886 da kendisini Mersin iskelesine bağlayan demir yolunun inşası ile, inkişaf etmetkte idi. XIX. asır sonlarında nüfusu 30.000 kadar tahmin ediliyordu. Bu nüfus içinde ekseriyeti teşkil eden türklerden başka, bir miktar ermeni, arap, rum, yahudi ve süryânî bulunuyordu. Ayrıca, yazın muayyen aylarında, şehir nüfusu, pamuk hasadı için Suriye'den ve diğer komşu bölgelerden gelen 15—20.000 işçi ile artıyordu. 1909 ilk baharında şehrin mühim bir kısmı, büyük bir yangın neticesinde, harap olmuştu. 1914—1918 harp seneleri içinde, Toros ve Gâvurdağı (Amanus) tünellerinin açılmrsı neticesinde, Adana bir taraftan Konya üzerinden İstanbul'a, diğer taraftan da, Halep üzerinden Suriye'ye demiryolu ile bağlandı. Harp sonunda, 24 kânun I. 1918 de fransız işgal kuvvetleri, mütareke hükümlerine dayanarak, şehre girdiler ve Adana, iki sene kadar müddetle, bu kuvvetlerin elinde kaldı. Her ne kadar Sèvres muahedesi şehri Osmanlı hâkimiyetine bırakıyorsa da, Suriye hududu, Ceyhan ırmağını takip etmek suretiye, Adna'nın 25 km. yakınına sokulmuş bulunuyordu. Bu işgal memleket dahilinde gayet şiddetli bir mukavemetle karşılaştı. Nihayet 1921 de Ankara itilâfnamesini imzalayan fransızlar, kendilerine müzahret etmiş olan ermeni nüfusu ile beraber, 5 kânun II. 1922 de şehri tahliye ettiler ki, bu tarih bugün, Adana'nın kurtuluş bayramı olarak, her sene kutlanmaktadır.

Bugünkü Adana. Adana şehrinin asıl inkişafı son senelerde olmuştur. Yerli ve ecnebi kaynaklar XIX. asır sonuda ve XX. asır başında şehir nüfusunu 20.—30.000 arasında gösterdikleri halde, bu nüfus, 1927 sayımında 72.577, 1935 sayımında 76.573 ve nihayet 1940 ta 89.990 a varmıştır. Yazın sıcak aylarında adanalıların bir kısmı Toros yaylalarındaki sayfiyelerine çıkarlar, Buna mukabil pamuk hasadı mevsiminde, şehir nüfusu civar bölgelerden gelen işçi kütlesi ile kabarır. 1935 sayımına göre, Adana şehrinde 75.979 müslüman ve 494 gayr-i müslim nüfus mevcuttu. Ana dili bakımından da, şehirde 66.356 türkçe 7.575 arapça, 1361 kürtçe ve 360 rumca konuşan vardı.

Adana'nın bu inkişafı, şehrin genişlemesini mucip olduğu gibi, bozuk kaldırımlı dar sokaklı, elektrik ışığından ve içilir sudan mahrum eski Adana yerine, yavaş yavaş geniş caddeli ve medenî ihtiyaçları birer birer tatmin olunan yeni bir şehir ikame etmiştir. Adana'nın inkişafında, umumî harp seneleri içinde açılan Toros ve Amanus tünelleri ve yeni demiryolları sayesinde, memleketin bir taraftan Suriye'ye ve Diyarbakır bölgesine, diğer taraftan İstanbul'a bağlanmasının ve ziraat ile sanayi sahasında tahakkuk eden terakkilerin tesiri vardır. Bugünkü Adana Türkiye'nin pek mühim bir ziraat merkezidir. İhracatının, kıymet bakımından, takriben dörtte üçünü pamuk, pamuk yağı ve pamuk ipliği teşkil etmekte ve ayrıca un, buğday, yün, susam, meyva ve turfanda sebzeler ihraç olunmaktadır. Sınaî bakımdan da, Adana'da 19 tane pamuk presesi, çırçır fabrikası, 2 dokuma, 3 un ve 6 kadar nebatî yağ fabrikası bulunur.

Bugünkü Adana'da eski devirlerden kalma eserler azdır. Bunlardan en mühimmi yukarıda adı geçen büyük köprü olup, 21 gözünden şimdi 18'i meydanda kalmış; diğerleri ise, nehir alüvyonlarına gömülmüş bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin üzerinde halife Ma'mūn'un ismi bulunduğunu söylediği bu köprü, inşasından beri müteaddit defalar tamir edilmiş olup, yakın vakte kadar iki ucunda geçenlerden para alan muhafızların bulunduğu birer kapı ve kulesi varken, sonra bunlar kaldırılmıştır. Yine yakın bir zamanda, kapalı çarşının üstü açılmıştır. Adana'nın kalesine gelince, 1836 yılında hâlâ bâkî olan duvarları Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa tarafından yıktırılmıştı. Adana'nın Ulu Cami adı verilen büyük mabedi 1527 de, Ramazan oğulları tarafından inşa ettirilmiştir. Bundan başka, köprü yakınında Caferpaşa camii, bir kaç medrese ve han mevcuttur. 1936 senesine doğru Adana şehrinde 12.570 kadar ev ile 3.700 den fazla dükkân bulunmakta idi.

Adana şehri, 1933 ten itibaren, Seyhan adını almış olan bir vilâyetin merkezidir. Adana, Bağçe, Ceyhan, Dörtyol, Feke, Kadirli, Karaisalı, Kozan, Saimbeyli ve Osmaniye adlı on kazası olan bu vilâyetin 20.690 murabba km. arazisi üzerinde 383.645 nüfus (1935) yaşamaktadır. Adana kazasının 145 ve bütün Seyhan vilâyetinin 726 köyü vardır.

Bibliyografya: Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, 333—338; Kâtip Çelebi, *Cihannüma* (tab. Müteferrika), s. 601; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 731 v.d.; E. Reclus, *Nouv. géogr. univ.*, IX, 656; Şemseddin Sâmi, *Ḳāmūs al-A'lām*, bk. mad.; *Adana vilâyeti Sâlnâmesi*, 1325, s. 810 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 3—40; Paulys-Wissowa, *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*, I, 341; *İstatistik yıllığı*, X; *Genel nüfus sayımı* (20 teşrin I. 1935), s. 48. (BESİM DARKOT.)

ADĀR yahut ĀẒĀR. [Bk. ÂZÂR.]

'ADAS. [Bk. ADES.]

'ĀDAT. [Bk. ÂDET.]

ADĀT. [Bk. EDAT.]

ADAT HUKUKU. Malaya adalarının müslüman ahalisi dillerinde, arapça *'āda*'den alınmış olan *adat* kelimesi (bazı lehçe farkları ile), umumiyetle „örf, âdet ve teamül" mânasında kullanılır. Bu kelime, mânası tevsî edilerek, bir camianın veya bir ferdin itiyatları ve aynı zamanda beşerî ilca ve temayüller hakkında kullanılır. Âdet bahsinde iktisap ettiği her şeye ve aynı zamanda bütün sevk-i tabiîlere ve insanın bütün temayüllerine şâmil olur; hayvanların bile *adat*'ı vardır.

Malaya adaları gibi, halkının daimî surette ömrünü geçirdiği küçük camialar içinde ahenk, ancak camia âzasından her birinin an'anevî âdetlere veyahut an'ane sayılan âdetlere hürmet ve riayet etmesi ile, temin edilebilir; bu âdetlere riayeti, edep ve terbiye istilzam eder. Bu nevi bir *adat*'ın terk ve ihmali hiç bir zaman cemiyet veyahut fert için tehlikesiz olmaz; bu ihmalden elîm ve gayr-i melhuz akibetler husûle gelebilir. Bir felâket fi'len vukua gelirse, insan mutavaattan başka bir şey yapamaz; bütün âdetler, hükûmetler tarafından vazedilen nizamlarla tahdit edilmedikçe, insanın hayatına ve faaliyetine hâkim olur. *Adat*'ın devlet ve cemiyet içinde fertlerin hukukî münasebetlerini tanzim eden ve hukukî neticeleri olabilen kısmına, yani örfî hukuka, şimdi van Vollenhoven'in (*Het adatrecht van Nederlandsch-Indië*, Leyden, 1906—1933) teklifi üzerine, umumiyet itibariyle „adat hukuku" denir ki, bu tâbir bir çok mütehassıslar tarafından zaten müstemleke hukukunda kullanılmakta idi. *Adat* aynı zamanda gayr-i müslim ahaliye de tatbik ve Malaya adaları hukuku câri olan bütün sahaya teşmil edilmiştir. Malaya adalarındaki Hollanda müstemlekelerinden başka, Filipin ve Formoza adalarında da bu hukuk câridir. Çünkü bu yerlerde, Filipin adaları cenubunda yaşayan ve „Moros" umumî ismi ile tanınan bir takım müslüman ahali bulunur.

Müslüman ahali nazarında „adat hukuku" tâbiri, asla şeriatin [b. bk.] müteradifi değil-

dir. Şimdiki *adat* hukuku bir çok renklerle işlenmiş bir halı gibidir ki, bunda bir çok yerlerde islâmın yeşil rengi, kâh açık kâh koyu olarak, zâhirdir. Fakat bu yeşil renk yegâne renk değildir. Şeriatten alınmış bazı unsurlar *adat* hukukunun diyanet kısmını teşkil eder; diğer kısmı, hukuk-ı mahalliyeden müteşekkildir; bu hukukun esasları islâmdan evvelki devre kadar varır. Hâl-i hazırdaki şekli, kendi içindeki daimî istihalelerle, dâhilî ve hâricî tesirlerin muhassalasıdır. Bu iki unsurdan birinciye *hukum* (ar. *ḥukm*), *sarat* (ar. *şar'*) ve hattâ *hukumsarat* namı verilerek, dar mânası ile, *adat* denilen ikinci unsurdan ayırt edilir. Nazarî bakımdan bunlardan ancak birinci kısmı bir mecburiyeti tazammun eder ise de, tatbikatı pek mahduttur.

Tedvin edilmemiş bir hukuku temsil eden bu iki kısım yanında, bir de müdevven hukuk vardır: müstemleke idaresi tarafından, garp hukukunun prensiplerine uygun olarak, neşredilmiş olan ahkâmdan (msl. ceza kanunu) müteşekkil bu müdevven hukuk, *adat* hukukunun sahasını tahdit etmiştir.

Adat hukukunun kaynaklarını bulup çıkarmak kolay değildir. Bizim malûmat alabileceğimiz mahallî vesikalar evvelâ yerli prenslerin emirnameleridir ki, bunlardan bir kaçı mevcuttur. *Adat* 'ların tarif ve tavsifine müteallik eserlerin bu hususta kıymeti azdır. Çünkü bunlarda umumiyetle *âdet* kelimesi en geniş mâna ile alınarak, insanların hayatındaki en mühim hâdiseler, bunlarla münasebeti olan bütün merasim ile birlikte, kaydedilmiş bulunmaktadır. Mahallî kanunnameleri, garp telâkkilerine göre, ölçmemek lâzımdır. Bunlar bazı hukukçuların, her vakit örfî hukuka uygun olmayan, şahsî fikir ve mütalealarını ihtiva eder. Prenslerin teşviki ile meydana getirilen bu eserler, prens ile tebaa arasındaki münasebetleri tanzim eden ve zâhiren kanun şeklinde bir takım an'anevî âdâp ve erkân düsturlarından ibarettir.

En eski Avrupa kaynakları seyyahatnameleridir ki, bunların muharrirleri bu memleketlerde ora halkının âdetlerinde şâyân-ı dikkat gördükleri noktaları nakletmişlerdir; örfî hukuk, bittabi, bu eserlerde pek az yer tutar. XIX. asırda Malaya adaları hakkındaki malûmatımız her sahada genişlemiş ve bir çok etnografya tetkikleri yapılmıştır. Yalnız bu araştırmaların, o zaman mevcudiyeti bile malûm olmayan, *adat* hukuku ile alâkası yoktu. Bu örfî hukukun ehemmiyetini, ilk defa olarak, tebarüz ettiren, *De Atjehers* (1892—1893) adlı eseri ile, Snouck Hurgronje olmuştur. Ondan sonra, yukarıda işaret ettiğimiz, van Vollenhoven 'in *Het adarecht van Nederlandsch-Indië* namındaki kitabı intişar etti. Bu kitapta *adat* hukuku, ilk defa olarak, bütün hukukî hayatı ihtiva eden bir kül hâlinde, ortaya konmuştur. Bundan sonraki araştırıcılar da bu telâkkiden hareket etmişlerdir. Bu kitap, adından da anlaşıldığı vecihle, münhasıran Felemenk Hindistanı 'ndaki müslim ve gayr-i müslim ahalinin *adat* hukukundan bâhistir. Filipin adalarındaki müslüman ahalinin *adat* hukuku, henüz tetkik edilmemiştir.

Layıkiyle tetkik edildiği takdirde eski coğrafî ve etnografî mahiyette bazı eserler, vesikalar, muhtıralar ve her türlü resmî evraktan *adat* hukukuna dair bazı malûmatın da elde edileceği tahmini, von Vollenhoven 'in ön ayak olması ile, *Adatrechtbundel* (1910 dan 1933 'e kadar muntazaman çıkmış ve 36 cildi bulmuştur) 'in intişarına sebep olmuştur. Bu neşriyat, dağınık bir halde bulunan eski malzemeyi tetkike elverişli bir hâle sokmak ve bunlara yeni araştırma neticelerini ilâve etmek gibi, muzaaf bir gaye gütmektedir. Malzeme boldur, fakat arada boşluklar vardır. Şu halde elimizde, en son ve mühim kaynak olarak, cemiyetin kendisi ile onun idare ve yaşayış tarzı kalıyor; ancak bu nevi araştırmaların sonu gelmez; çünkü mevzuu teşkil eden cemiyet hayatı daima tahavvül ederek, yeni yeni safhalar arzetmektedir.

Adat hukukuna ait kaynakların tetkikında, etnolojiden müstağni kalınamaz. Meselâ nikâh kanun ahkâmına göre akdedilmekle beraber, ekseriyetle bunu bir merasim takip eder ki, bugün hiç bir hukukî netice tevlit etmeyip, ancak bir merasim kıymetini haizdir. Hakikatte ise, bu, nikâhın islâmiyetten evvelki şeklinden başka bir şey değildir. Her ne kadar şeriat ahkâmına göre akdedilen nikâh tamamen muteber bulunmakta ise de, halkın nazarında bu düğün merasimi de, aynı derecede, ehemmiyeti haizdir. İşte bu noktadan *adat* hukuku etnolojiye temas eder. Fakat bazı fiiller, amme vicdanını rencide ettiğinden dolayı, hükûmetçe alenen teeziye edildiği zaman, insan *adat* hukuku sahasına mı, yoksa etnoloji sahasına mı girildiğini tayin etmekte müteredditt kalır.

İslâmiyetin *adat* hukuku üzerindeki tesiri, Malaya adalarının bütün müslüman halkı arasında ayni derecede değildir. Her grupta merasim hukukunun işgal ettiği mevki, o grubun merasime riayet hususuna atfeylediği ehemmiyete tâbidir. Zekât (*zakāt*), bazı mahallî vergi sistemleri ile taaruz ettiğinden, ihtiyarî olmaktan çıkmıştır. Aile hukukuna, umumiyetle, şeriat ahkâmına uygun bir şekil verilmiştir. Teçhiz ve tekfin, islâmî âdâba uygun olarak, icra edilir. Vakfa müteallik hukuk kaideleri gibi, islâmiyet

ile birlikte girmiş olan müesseseler, kendilerine mahsus hukukî mahiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Ancak şeriat ahkâmı mer'î olan diğer sahalarda, islâmiyetten evvelki devirden kalma âdetler büsbütün ortadan kalkmamıştır.

XVIII. asırda Malaya adalarının idaresini deruhde etmiş olan „Hind-i şarkî kumpanyası" *adat* hukukunu, böyle bir nam altında olmaksızın, kanun şeklinde tedvine çalışmıştır. Şirketin maksadı, her bölgede yerli ahalinin örf ve âdetlerini tayin ve tesbit etmek ve yerliler arasındaki muamelâtta, bunları kanun hükmünde tutmaktı. Hatalardan ârî olmayan bu örf ve âdet mecmuaları, yalnız mahallî muamelât için, muteber addedilirdi.

Ahalinin, kendi örfî hukuklarına göre, idare edilmeleri prensibi muhafaza edildiği cihetle, *adat* hukukunun kanunlaşması meselesi, sonraları ehemmiyet kesbetmiştir; fakat bir cihetten *adat* hukukunun kanunlaştırılamayacak kadar seyyal mahiyette olması, diğer cihetten mahallî şartlar ile zamanın icaplarına intibakının müşkül bulunması yüzünden, bu fikirden vazgeçilmiştir. Son zamanlarda müstemleke idaresi, yalnız bir daire-i kazaiyeye münhasır bir tecrübe mahiyetinde olmak üzere (Felemenk Hindistanı takriben yirmi daire-i kazaiyeye ayrılmıştır), *adat* hukuku prensiplerinden o dairede mer'iyette bulunan bazılarını cem ve telfik etti. Bundan maksat hem hâkimlere rehberlik etmek, hem de ahkâmı, yaşayan hukuk ile sıkı bir temas muhafaza edilerek, ihtiyaca göre, kolayca tadile imkân vermektir.

Bibliyografya: C. Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, 2 cild, Batavia, 1893—94; trc. ingl. O' Sullivan, Batavia-Leyden, 1906; C. van Vollenhoven, *Het adatrecht van Nederlandsch-Indië*, 3 cild, Leyden, 1918—1933 (kaynaklar hakkında mufassal malûmatı hâvidir); ayn. mll., *De ontdekking van het adatrecht*, Leyden, 1928; *Adatrechtbundel*, I—XXXVI, Haag, 1910—1933 (devam ediyor; XVI. cild Filipin adalarının *adat* hukukuna dair makaleleri hâvidir); *Pandecten van het adatrecht*, I—IX, Amsterdam, 1914—1931; *Pandecten* 'de malûmat adat hukukunun, toprak hukuku, su hukuku v.b. gibi, hususî taksimatına göre, tasnif edilmiştir; *Literatuurlijst voor het adatrecht van Indonesië* [2], Haag, 1927 (zeyiller muntazaman intişar etmektedir); *Dictionnaire du droit coutumier de l'Indonésie*, beynelmilel akademiler birliğinin himayesi altında neşredilmiştir.

(R. A. KERN.)

'ADAVİYA. [Bk. ADEVİYE.]

ADED. 'ADAD (A.). Araplarda adedin muhtelif tarifleri vardır. En şumullü tarife göre, aded, vâhid ve onun taksimi veya tekrarı ile yahut her iki ameliyenin terkibi ile husûle gelen şeydir (*al-vāḥid va mā yataḥaṣṣal minhu...*). Bu tarife göre, 1 ve 1 'in kesirleri de „aded" mefhumuna dahil oluyor. Bununla beraber, 1 'in bizatihi bir aded olup olmadığı bahsi, arap riyazîlerinden bir çoğunun menfi cevap verdikleri bir meseledir. Bu suretle maddeye nisbetle atom (*al-cavhar al-fard*) ne ise, adedler sistemine nisbetle 1 odur ve bütün adedlerin esası olmakla beraber, kendisi aded değildir. Diğer iki tarif de, bu nazariyeye uygun olarak, vâhidi aded addedemez. Bunlardan birine göre, her aded kendine bitişik iki aded mecmuunun yarısı (*nisfu macmū'i ḥāşiyatayhi*), yani $3=\frac{2+4}{2}$, $\frac{1}{2}=\frac{\frac{1}{2}+\frac{3}{4}}{2}$. Diğer tarife göre, aded vâhidlerden mürekkep bir kemiyettir (*al-kamīya al-muta'allifa min al-vāḥidāt*). Bu son tarif, ifade değişiklikleri ile, en çok ileri sürülen tariftir. Daha az kullanılan bir tarife göre, adedler, vaziyetleri (θέσις) hasebiyle (*al-alfāẓ al-dālla 'ala 'l-kamīya bi ḥasb al-vaż'*), bir kemiyet ifade etmek üzere, „ne kadar" veya „kaç" sualine cevap teşkil ederler. Bununla beraber arapçada „ne kadar" sualine 1 veyahut 2 ile cevap verilmeyip, bahis mevzuu olan şeyin müfredi veya tesniyesi ile cevap verildiğinden, bu iki aded ismi de, yukarıdaki tarife göre, hariç kalır.

Zamaḫşarî 'ye göre, hakikat-i hâlde, arap dilinde yalnız on iki adedin, yani 1—10, 100 ve 1000 'in kendilerine mahsus adları vardır. Bütün diğerleri, bu müellifin fikrince, terkip yahut başka bir tertip sureti ile, o isimlerle teşkil edilmiştir.

3—10 aded isimlerinin başlıca hususiyetleri, müzekker ve müennes şekillerindedir; umumî kaidenin aksine olarak, bu adedlerde te'nis *t* 'si (*tā' marbūṭa*) müennese değil, müzekkere delâlet eder. Arap gramercileri tarafından bu garip hâdiseye dair verilen muhtelif izahlar (msl. İbn Ya'îş, I, 776, 11—777, 4) pek kanaat verici mahiyette değildir. Münferit aded isimlerinin sonlarında *tā'* bulunduğu ve adedlerin bu şekli asıl (*al-aṣl*) olduğu için, müzekker itibar edilmiş; onun fer'i (*far'*) olan müennes için ise, diğer tâlî şekil kullanılmıştır. Avrupalı gramercilere göre (msl. Wright, I, § 319, not), bu garip şekil, aslî adedlerin müstakil birer isim mahiyetinde olduğunu ve bu itibarla, müstakil olmayan sıfatlardan ayrıldıklarını tebarüz ettirmektedir.

11—19 mürekkep adedlerin hususî bir teşekkülleri vardır; umumiyetle (12 müstesna) gayr-i munsariftirler ve birbirlerine o kadar girgindirler ki, al-Zamaḫşarî (s. 70, § 210) onlardan aded isimleri faslında bahsettiği gibi, mürekkep isimler (*al-murakkabāt*) faslında da

bahsetmiştir. Filvâki bu kelimeler, aramî dilinde ve arap mahallî lehçelerinde de tamamiyle kaynaşarak, tek kelime halini almışlardır. 21—99 aded isimlerinde, keyfiyet büsbütün başkadır; bunlar, birler'i onlar önüne koyup, bir *va* ile bağlamak suretiyle, teşkil edilir. Gerek „birler", gerek „onlar" munsariftir ve 11—19 adedlerinin zıddına, yalnız *ma'ṭūfāt* olarak, gösterilir.

Malûm olduğu üzere, 3—10 adedlerin ma'dudları, cemî ve izafetle mecrur, 11—99 adedlerin ma'dudları, müfred ve temyizlikle mansup ve 100 den yukarı adedlerin ma'dudları ise, yine izafetle müfret ve mecrur gelir. 300—900 adedlerinde şu istisna vardır: bunlarda muzafunileyh olarak gelen *mi'a* kelimesi cemi değil, müfret olur. Daha büyük mürekkep adedlerde muhtelif unsurlar, büyükten küçüğe yahut küçükten büyüğe doğru tertip edilerek, bir *va* ile bağlanır.

Adedin tarifinde olduğu gibi, 1 'in aded isimlerinin tesmiyesinde de hususî bir vaziyeti vardır (İbn Ya'îş, I, 774, 18 v.dd., 775, 5 v.dd., 788 v.dd.). Araplara göre, 1 'e tekabül eden asıl kelime *vāḥid* 'dir. Bu kelime evvelâ, 1 adedinin ismidir (*ism 'alam 'alā hāẕa 'l-miḳdār*); saniyen, *vaḥda* 'den müştak bir sıfattır. Fakat bu, gene onun gibi iki mahiyeti bulunan diğer *aḥad* ile karıştırılmamalıdır. Aded ismi olan *aḥad* (*aḥad allaṯī fi 'l-'adad*), ancak *aḥad va 'išrūn* = 21 gibi, mürekkep adedlerde „bir" (*ma'na 'l-infirād*) manasına, yani *vāḥid* yerine gelir ve binaenaleyh burada *hamza*, *vāv* 'a bedel sayılır. *Aḥad* yalnız olduğu vakit, umumî bir mânada (*ma'na 'l-'umūm va 'l-kaṣra*), msl. *mā cā'anī aḥad* („bana kimse gelmedi") gibi menfi cümlelerde, „kimse" yerine, gayr-ı muayyen bir zamirdir. Binaenaleyh *hamza* 'si kelimenin aslından sayılan bu ikinci *aḥad* 'e, aded ismi *aḥad* 'in zıddına, *aḥad allaṯī fi 'l-nafy* (nefi *aḥad* 'i) denilir. Müennes *iḥdā* hiç bir vakit yalnız olarak kullanılmaz. — Serdedilen bu mütalealar, arapların gramere müteallik bütün mütaleaları gibi, pek büyük bir müşahede kuvvetine delâlet ederse de, asıl gayeyi temin etmez. Ne de olsa 1 için en münasip kelime, başka dillerde olduğu gibi, arapçada da gayr-ı muayyen mânada kullanılabilen *aḥad* 'dir.

Aslî adedler arapçada, hakikî aded isimleri gibi, telâkki edilir ve bundan dolayı onlara *asmā' al-'adad* denilir. Başka nevi aded için hususî tabirler yoktur. Sıra adedleri (*âdât-ı rütbiye*) 2—10 *fā'il* veznindedir, 11—19 gayr-ı munsariftirler, 20 den öteye mukabil sayı adedlerine benzerler.

Tekrar ve teksire delâlet eden adedlere mahsus tabirler arapçada yoktur. Bu mefhumların çoğu *marra*, *karra*, *daf'a* ve bunlara benzer isimler yahut aded isimlerinin tekrarı ile, ifade edilir.

Tevzie delâlet eden adedlerin de, aynı suretle, nâdir hâllerde hususî şekilleri vardır; al-Zamaḫşarî gayr-ı munsarif isimler (diptot) 'den bahsederken, bu şekli *ma'dūl* diye sayar (s. 10, § 18). *Fu'āl* şekli, müstakil bir gramer şekli gibi değil, sayı yahut sıra adedi şeklinden müştak bir şekil gibi telâkki edilir. Bundan başka, tevzie delâlet eden adedler *maf'al* şeklinde de gelirler

Aded isimlerinin nisbet (*nisba*) şekillerinden yalnız İbn Sîda bahseder (XVII, 118 v.d.). Bu müellif, başka tafsilâtla beraber, *ṣalāṣî* (= *min banī ṣalāṣa aw u'ṭiya ṣalāṣatan*) 'yi de *ṣulāṣî* (= *ṣawb ṭūlu-hu ṣalāṣat aẕra'*) 'den ayırt eder. „Birler" ve „onlar" 'dan mürekkep aded isimlerinin nisbî şekillerinden, pek etraflı surette, bahseder.

Kesirler (*al-ab'āż va 'l-kusūr*) *fu'ul*, *fu'l* ve keza *fa'îl* şekillerini alırlar (İbn Sîda, XVII, 129). Yukarıda zikri geçen aded ismi şekillerinin, gramer, morfoloji ve nahiv bakımından, daha etraflı surette tetkikleri hususunda avrupalı ve arap müelliflerin bibliyografyada kaydedilen eserlerine müracaat edilmelidir.

Adedlere dair istılahlar pek zengindir. Bütün adedî sistem birler (*āḥād*), onlar (*'aṣarāt*) ve yüzler (*mi'āt*) olmak üzere, üç mertebeye ayrılmış ve bunlardan her biri de 9 kısma (*'uḳūd*) bölünmüştür. Binler (*ulūf*) hususî bir mertebe gibi değil, fakat evvelki üç mertebeden, *āḥād al-ulūf*, *'aṣarāt al-ulūf*, *mi'āt al-ulūf* ve *ulūf al-ulūf* suretiyle, müştak farzedilmiştir (İbn Ya'îş, I, 774, 15 v.dd.). Aded ya mutlak, binaenaleyh tam (*ṣaḥîḥ*), yahut mefruz herhangi bir birliğe nazaran nisbî (*mużāf ilā mā yufraż vāḥidan*), binaenaleyh kesir (*kasr*, cem. *kusūr*, *kusūrāt*) olur. Farzedilen birlik mahreç (*maḫrac*) 'tir. Bir adedin başka bir aded ile zarbından hâsıl olana *musaṭṭaḥ*, bir adedin kendisi ile zarbından hâsıl olana da *murabba'* denilir. Eğer birinci ameliyede iki mazruptan herhangi biri ile bir defa daha zarp edilirse (msl. $3 \times 4 \times 4$), hâsıl olan adede üç bu'udlu (*mucassam*) denilir; eğer aynı emeliye bir adedin *murabba'* 'ına tatbik edilirse, hâsılı mikâp (*muka''ab*) olur. Basit bir hâsılı zarbın mazruplarından her birine dıl (*żil'*), murabbaa da cezir (*ciẕr*) denilir. Cezirlerin zarbından hâsıl olan adedin adı da, meczur (*maczūr*) 'dur.

Çift adedlere *zavc*, tek adedlere de *fard* denilir. Bir çift adedin 2 ile taksimine *altanṣîf*, taksim hâsılı 1 kalıncıya kadar, devam

edebilirse (msl. 16 da olduğu gibi), o adede *zavc al-zavc*, böyle olmayan adede ise, *zavc al-fard* denilir. 2 ile taksimin yalnız bir defa (6 da olduğu gibi) yahut birçok defa (12 de olduğu gibi) yapılabilmesinin farkı yoktur. Mamafih arapların bu hususta verdikleri izahat, tatmin edecek mahiyette değildir. Aslî adede *al-'adad al-avval* yahut hepsi tek oluduklarından dolayı *avval fard* denilir; yalnız 1 ve kendi nefsi ile taksimi mümkün olan aded, *al-'adad allaẕī lā ya'adduhu ġayru 'l-vāḥid* diye tarif edilir. 1 ve 2 aslî adet sayılmaz; bu adedlerin gramer ve nahiv şeklinde olduğu gibi, hesapta da hususî vaziyetleri vardır; 1 noktaya, (*nuḳṭa*) 2 çizgiye, (*ḫaṭṭ*) 3 ve müteakip aded isimleri de satıha (*saṭḥ*) teşbih edilir. Aslî adedin zıddı, mürekkep aded (*al-'adad al-murakkab*) dir. Mürekkep tabiri, *müfred* 'in zıddı olarak da kullanılır; bu takdirde, üç mertebenin ikisinden yahut üçünden mürekkep bir adede delâlet eder, msl. birler 'den bir ve onlar 'dan bir adedden mürekkep olan 15 gibi.

Bilûmum adedlerin, yeni riyaziyeciler tarafından yapıldığı gibi, rationnel ve irrationnel (muntak-asam) kemiyetlere tasnifi, araplarca malûm değildir ve binaenaleyh İbn Ḫaldûn (*Muḳaddima*, III, metin. s. 95, trc. s. 132) 'un izahatı, hakikate tamamiyle uygun değildir.[1]

Rationnel aded için fennî tâbir *munṭaḳ* (ifade edilebilen), irrationnel aded için *aṣamm* (dilsiz) derler. Riyaziyecilerden Muḥammed b. Müsâ *munṭaḳ* yerine, *ma'lūm* kullanır. Hakikatte bu tâbirlerin ikisi de arapçada yalnız kesirler ve cezirler için kullanılır. Arap dilinde $\frac{1}{2}$—$\frac{1}{10}$ a kadar dokuz kesrin hususî tâbirleri bulunduğu için, bunlar *munṭaḳ* sayılır (bu kesirlerde 2—10 adedleri mahreçtir). Diğer kesirler, ancak tarif tarzı ile ifade edilebildiklerinden (msl. $\frac{1}{13}$ = 13 te 1 kısım), *aṣamm* sayılır. Aynı vecihle, ifadesi mümkün olan, yani tam bir adedle halledilebilen, cezirlere (msl. $\sqrt{121}$), *munṭaḳ* ve tam halleri bulunmayanlara (msl. $\sqrt{2}$), *aṣamm* denilir. Bu son cezirler ancak takribî bir surette çıkarılabilir. 'Â'işa 'ye isnad edilen bir hadise göre, onları ancak Allah bilir.[1] Aynı mânada *munṭaḳ* yerine, *nāṭiḳ* da kullanılır. Araplar bu prensipten hareket ederek, mütekabilen $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{10}$ *munṭaḳ* kesirlerinden biri ile temsil edilen bir tam adede, *munṭaḳ al-kasr* ve *munṭaḳ* bir cezirle temsil edilen tam adede de *munṭaḳ al-ciẕr* derler.

Ḳâsımlarının mecmuuna müsâvi olan, msl. 6 gibi (zira 1+2+3 = 6), bir adede *tāmm* yahut *mu'tadil* veya *musāvî* denilir. Eğer ḳâsımların mecmuu adedden küçük ise, msl. 4 > 1+2 (=3), *nāḳiṣ* ve eğer büyük ise, msl. 12 < 1+2+3+4+6 (=16), *zā'id* denilir. Ayni prensipten hareketle, birinin ḳâsımlarının yekûnu diğerinin ḳâsımlarının yekûnuna müsavi olan iki adede, msl. 39 (1+3+13 = 17) ve 55 (1+5+11 = 17), *mutaʼādilān* denilir. Karşılıklı surette her birinin ḳâsımlarının yekûnu diğer bir adede müsavi olan iki adede, *mutaḫābbān* (sevişen çift) denilir; meselâ 220 ile 284 adedleri böyledir; çünkü 220 'nin ḳâsımları olan 1+2+4+5+10+11+20+22+44+55+110 = 284 ve 284 'ün ḳâsımları ise, 1+2+4+71+142 = 220 'dir.

1 2 3 4 5 gibi, birbiri ardına tabiî sıralarında gelen adedlere araplar *al-a'dād al-ṭabî'iya* yahut *al-mutavāliya* derler. Eğer adedler, birer atlayarak (*tafāżul*) teakub edip, 1 ile başlarsa (1. 3. 5), *afrād mutavāliya*, 2 ile başlarsa (2. 4. 6), *azvāc mutavāliya* denilir. Adedlerin aralarındaki fasılalar, bir takım sabit kaidelere göre, daima artmak suretiyle tertip edilerek, hususî şekillerde vücuda gelen sıralara musattah adedler yahut satıhlar (*al-a'dād al-musaṭṭaḥa* yahut *al-suṭūḥ*) denilir. Eğer atlamalar adedlerin tabiî sıralarını takip ederse, *müsallaṣāt* sıraları husûle gelir: 1 . 3 . . 6 . . . 10 . . . . 15 gibi; eğer 1 'den sonra atlamalar 2 . 4 . 6 v.s. nizamında olursa, *murabba'āt* sıraları husûle gelir: 1 . . 4 . . . . 9 . . . . . 16 gibi; eğer atlamalar 3. 6. 9 v.s. nizamında olursa, *muḫammasāt* sıraları husûle gelir: 1 . . . 5 . . . . . 12 v.s. gibi. Bu sıralar adlarını 1 'i derhal tâkip eden rakamdan almış gibi görünür. *Musaṭṭaḥāt* serisinden her hangi bir sıranın kısımları cemi yahut darp ile büyütülürse, *mucassamāt* sıraları vücuda

1 İslâm riyaziyecileri adedi, tam cezri alınıp alınamaması cihetinden, *muntak* ve *asam* 'a tefrik ederler ki, bugünkü tarifin aynıdır. Ayrıca islâm riyaziyecileri kesirleri de, müellifin aşağıda tarif ettiği vecihle, diğer bir nokta-i nazardan, iki sınıfa ayırmışlar; birine *kesr-i muntak* ve diğerine *kesr-i asam* demişlerdir. Bunların ekserisince kabul olunan tasnif şekli, budur. Bazı riyaziyeciler de yalnız birinci tasnifi almışlar ve ikinciyi terketmişlerdir. İbn Haldûn bu akalliyetin tasnif ve tarifini kabul etmiş ve kitabına böylece dercetmiştir.

Bu halde müellifin „bugünkü tasnif araplarca malûm değildir" demesi yerinde olmadığı gibi, „İbn Haldûn 'un naklettiği hakikate uygun değildir" demesi de, doğru değildir. Aşikârdır ki, İbn Haldûn naklini garptan almamıştır. Bibliyografyadan anlaşıldığı gibi, müellif yalnız müteahhirînden Bahâ' al-Dîn Amulî 'nin *Hulāṣat al-Ḥisāb* 'ını tetkik etmiş ve aded hakkında verdiği basit riyazî malûmatı bu eserden almıştır. Makalenin riyazî kısmına pek ehemmiyet verilmemiş olmasından anlaşılıyor ki, müellif yalnız bir arapça müsteşrikidir. Filhakika adedî terkipler hakkında verdiği lisanî malûmat çok müfit ve topludur; zaten makalenin bibliyografyasında *Hulāṣat al-Ḥisāb* 'dan başka verdiği eserlerin yalnız lisana ait olması, bunu teyit eder.

1 Bu hadisin aslı yoktur. *Aṣamm* kelimesi, hicrî II. asırdan sonra, riyazî bir mefhum haline gelmiştir. 'Alî 'ye ve daha bir çok zevata isnad edilen bu sözün arapçası şudur: *subḥāna man lā ya'raf ciẕr al-aṣamm illāhū.*

gelir (krş. Abū ʿAbd Allāh al-Ḫʷārizmī, s. 189 v.d.).

Bibliyografya: Zamaḫşarī, *al-Mufaṣṣal*, s. 93—95 (§§ 313—325); İbn Yaʿīş, I, 774—794; İbn Sīda, *Kitāb al-Muḫaṣṣaṣ*, XIV, 91 v.dd.; XVII, 96—130; Nāṣīf al-Yāzicī, *Nār al-Ḳirā* (Beyrut, 1882), s. 229—234; Wright, I, §§ 318—337; II, §§ 96—111; Zimmern, *Vergl. Grammatik*, s. 179—183 (Litt., s. 193); Sprenger, *Diction of techn. terms*, s. 749 v.dd.; (mad. *ʿadad*), 536, 609 (mad. *zavc*), 1512 (mad. *avval*); Abū ʿAbd Allāh al-Ḫʷārizmī, *Mafātīḥ al-ʿUlūm* (nşr. van Vloten), s. 185 v.dd.; Bahāʾ al-Dīn al-Āmulī, *Ḫulāṣat al-Ḥisāb*; Salih Zeki, *Âsâr-i bâkiye*, İstanbul, 1328; Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (*Abh. zur Gesch. d. mathem. Wissenschaften*, 10. cüz, Leipzig, 1900); bunlardan başka diğer riyazî eserler ve kamuslar. (WEIL.)

Arap rakamlarının en esaslı hususiyeti, rakamların kendi mutlak kıymetlerinden başka, aynı zamanda, bulundukları haneye göre de izafî bir kıymeti haiz bulunmaları keyfiyetidir. Bu suretle, msl. 25 yazdığımız vakit, 2 kendi mutlak kıymeti olan „iki“ ve, aynı zamanda, bulunduğu haneye nisbetle „iki“ değil „iki on“ kıymetini haizdir; 5 ise, kendi mutlak kıymeti olan „beş“ ten başka, izafî olarak, „birler 'in beşi“ kıymetini haizdir. Binaenaleyh bu adedin tekmili „yirmi ve beş“ yahut „yirmi beş“ ifade eder. — Mamafih adedleri bu suretle yazmak ve rakamları böyle hesaplamak sisteminde tekaddüm hakkı hiç bir vecihle araplara ait değildir. Onlar bunları, daha ziyade, riyazî bilgilerde birçok cihetle hocaları olan hindlilerden almışlardır. Araplar evvelden adedleri rakam ile değil, yazı ile ifade etmeyi tercih ederlerdi. Bu kelimelerden, kısaltmak sureti ile, *dīvānī* rakamlar denilen şekiller çıkmıştır ki, bunların kullanılışında tek rakamlar birbirinin arkasından gelen büyüklüklerinin sırasına göre değil, fakat lisanın icabına ve tarz-ı istimaline göre tertip olunurdu. Meselâ 100 'den az adedlerde söylenildiği gibi, „birler“ „onlar“ 'dan evvel, tıpkı bir aded silsilesinin muhtelif kısımları sırası ile yazılırdı. Bundan başka, araplarda rakamları *abcad* [b. bk.] sırasına göre, harfler ile yazıp göstermek adettir. Bu suretle ʾ = 1, *b* = 2, *c* = 3, *d* = 4, *h* = 5, *v* = 6, *z* = 7, *ḥ* = 8, *ṭ* = 9, *y* = 10, *k* = 20, *l* = 30, *m* = 40, *n* = 50, *s* = 60 ʿ = 70, *f* = 80, *ṣ* = 90, *ḳ* = 100, *r* = 200, *ş* = 300, *t* = 400. 326 yazmak istedikleri vakit, başka sâmî kavimler gibi sağdan sola doğru, alfabenin mukabil harflerini yazarlardı: *ş k v.* 400 den yukarı yüzleri ifade etmek için, *abcad* 'in iki yahut daha ziyade harflerini terkip ederlerdi: *tḳ* = 500, *tr* = 600, *tt* = 800, *ttş* = 1100 v.s. gibi.[1]

Bu usûl ile adedleri *taʿdāt* ve *tarḳīm* ihtiyacı hayli temin edilmiş ise de, adedleri yazmanın istihdaf ettiği asıl gaye, yani hesap ameliyelerini yapmak, o vakte kadar kurulan ve kullanılan usuller ile, temin olunamazdı. O işe — ifade ettiği ünitelerin sayısı ne kadar çok olursa olsun — yazı harfleri ile gösterilen bir *tarḳīm* sistemi kifayet edemezdi. Adedleri ifade eden rakamların hesap ameliyelerinde esas gibi kullanılacak bir şekil almaları gerekti. Bu maksada, hindlilerin kullandıkları dokuz rakam işaretine, vaziyetlerine göre, hindliler tarafından verilmiş olan izafî kıymetin konulması sıfıra da teşmil edilmek suretiyle, erişilmiştir. Araplar sıfıra (*al-ṣifr* ve bundan ingilizce „cipher“, almanca „Ziffer“ v.s.) bu adı vermekle hind dilinde „boşluk“ manasına kullanılan kelimeye uymuşlardır. Bundan başka, garp araplarının rakam şekillerini şark araplarınınkilerden ayırt etmek gerektir. Garp arapları, bugün „gubar rakamları“ denilen eski hind rakamlarını taklit ettikleri halde, şark arapları hind rakamlarını o zaman (m.s. VIII. asır) aldıkları değişik şekillerde kabul etmişlerdir. Bunun ne suretle böyle olduğunu tarihî bir kat'iyetle tesbit etmek güç bir meseledir (buna dair bk. Cantor, *Vorlesungen über Gesch. d. Mathem.*, 2. tab., s. 669. v.dd. ve oradaki bibliyografya). (MAHLER.)

ÂDEM. ĀDAM, künyesi *Aba 'l-Başar* „beşerin babası“, lâkabı *Ṣafī Allāh* „Allahın seçtiği“

1 Makale sahibinin *ḳ* = 100 den sonraki *tarkīm* usûlü hakkında malûmatımız yoktur. Bildiğimiz şey, *arkām-ı cumal* namı ile, hicrî ikinci asırdan beri kullanılan *tarkīm* usûlünde 100 den sonra 1000 e kadar olan mi'at rakamları *abcad* 'in son iki grubunu teşkil eden *shz ḍẓġ* 'ın topladığı 6 harfle gösterilmesidir. Hind rakamlarının şayi olduğu üçüncü asır ortalarına kadar, böyle devam etmiş ve ondan sonra umumî muamelâtta hind rakamları kullanılmağa başlanılmış ve *arkām-ı cumal* dahi heyet hesabatına münhasır kalmıştır ve son asra kadar müneccimler arasında bu suretle devam edegelmiştir. Maruf ve aşikâr olan bu istimal suretinden bahsedilmemesi ve 500 den 1000 e kadar olan mi'at rakamlarının 100 ile terkip edildiğinin söylenmesi çok gariptir. İhtimal ki, müellif Mısır müslümanlarının, fetihten sonra, bir müddet kullandıkları nabatî harfleri ile olan *tarkīm* usûlünden bahsetmek istiyor. Filvaki nabatî harfleri *abcad* 8 grubundan ilk altısının ihtiva ettiği 22 harften ibarettir; binaenaleyh 400 den yukarı 1000 e kadar mi'at rakamları için vazedecek harfleri yoktur. Fakat ikinci asra girmeden evvel, gerek Mısır 'daki nabatî harflerle, gerek Suriye vesair yerlerde kullanılan yunan harfleri ile olan *tarkīm* terkedilmiş ve yerine arap harfleri ile olan *arkām-ı cumal* kullanılmağa başlamıştır. Gerçi Mısır 'a münhasır olan ve az müddet süren bu tarzından, islâm rakamlarının tarihî bir geçidi olmak üzere, bahsedilmesi çok yerinde ise de, bunu böylece tashih etmek ve 12 asırdan beri kullanılan tarzı, esas olarak, söylemek icabederdi.

(Bu makaleye ilâve edilen notlar FATİN GÖKMEN tarafından yazılmıştır).

ve Kitab-ı Mukaddes 'teki Adam. Kur'an 'da Âdem 'in yaradılışı hakkında şöyle denilir: „insanı kumlu toprak ve pis kokan çamurdan yarattık“ (XV, 26). Fakat, menakibe göre, Allah Cabrāʾīl, Mikāʾīl ve İsrāfīl adlarındaki meleklerden her birine, sıra ile, yedi kat yerden yedi avuç toprak almak emrini vermiş ise de, arz bu toprağı vermeğe razı olmamıştır. O zaman ʿAzrāʾīl, aynı emir üzerine, insanı yaratmak için, lâzım olan miktar toprağı arzdan zorla almıştır. (Bu efsane, bazı tadilâtla beraber, israilî âsârdan alınmıştır; krş. Jerusalem Targūmu, Sifr-i Tekvin, bab II, 7; *Talm. Bab.*, *Sanhedrīn*, s. 38ᵃ; *Pirḳē R. Eliʿezer*, bab 11). Allah, günlerce yağdırdığı yağmurla, bu toprağı yumuşattıktan sonra, melekler onu yuğurmuş ve Allah ona bizzat şekil vermiştir. Fakat can vermeden önce, kuruması için, uzun müddet onu bir tarafa bırakmıştır. Kur'an 'ın yukarıda mezkûr âyetinden bahsederken, Mas'ūdī Âdem 'in vücudunun 80 yıl şekilsiz kaldığını, şekil verildikten sonra da, 120 yıl ruhsuz durduğunu söyler; krş. *Berēšīt Rabba*, Gen., II, 7 ve *Abōt de- R. Nātān* (nşr. Schechter), s. 22. Âdem yaradıldığı vakit, Allah meleklere Âdem 'in önünde secde etmelerini emretti. İblīs (şeytan) 'ten başka hepsi bu emre itaat ettiler. Bu hâl hem kendisinin hem Âdem 'in cennetten kovulmasını (*kubuṭ*) intaç etti.[1] (Kur'an, II, 34 v.d.; VII, 11; XVII, 62 v.s.). Kur'an, Allaha Âdem 'i meleklerin hükûmdarı yaptırmak hususunda, süryanî hıristiyan *Midrāş* 'ı ile tetabuk arzeder[2] (bk. Bezold, *Schatzhöhle*, s. 3 v.dd., metin, s. 14). Âdem, Allahın kendisine suhuf vahy-ü inzal etmiş olduğu ilk peygamberdir. Allah ona istikbali açarak, kendisinden sonra gelecek bütün nesilleri peygamberleri ile birlikte, gösterdi. Dāvūd 'un ancak kısa bir zaman, kendisinin ise, bin yıl (Allahın bir günlük müddeti) yaşayacağını öğrenince, Âdem kendi ömrünün kırk yılını Dāvūd 'a bahşetti; bunun üzerine Âdem 'in ömrü 960 seneye indi (Ṭabarī, I, 156 v.dd.; İbn al Aşīr, I, 37). Krş. *Berēšīt Rabba*, Gen., III, 8; *Bemidbar Rabba*, Num., VII, 78. Bu sonuncu kitapta, Tekvin kitabının V, 5. fıkrası ile uygun olarak, Âdem 'in kendi ömründen 70 yılını Dāvūd 'a verdiği bildirilmiştir. Cennetten kovulan Âdem, Serendib (Seylan) adasına düşmüş, ve bu adada eşinden 200 yıl ayrı kalarak, vaktini tövbe ve istiğfar ile geçirmiştir[1] (Kur'an, II, 37, krş. *Talm. Bab.*, *ʿErūbīn*, s. 18ᵇ). Seylan adasında portekizlilerin Pico d'Adam dedikleri bir dağ vardır. Efsaneye göre, bu dağdaki kayada Âdem 'in 70 arşın uzunluğundaki ayaklarının iz kalıpları bulunmaktadır. Cabrāʾīl işlediği suçtan nadim olan Âdem 'i Mekke civarında ʿArafāt 'a götürür ve Âdem orada eşi ile buluşur. Ṭabari (I, 122) ve İbn al-Aşīr (I, 29) 'e göre, Allah, Âdem 'e Kaʿba 'nin inşa edilmesini emretmiş, Cabrāʾīl de ona hacc merasimini öğretmiştir. Âdem nisan ayının 6. cuma günü vefat ederek, Abū Ḳubays dağı eteğindeki Hazineler mağarasına (Māġārāt al-kunūz) gömülmüştür (Yaʿḳūbī, nşr. Houtsma, I, 5). Diğerlerine göre, Âdem 'in cesedi tufandan sonra Melchizedek tarafından Kudüs şehrine nakledilmiştir. Birbirinden farklı olan bu iki rivayet yukarıda adı geçen süryanî hıristiyan Midrāş kitabında, Âdem 'in 14 nisan cuma günü vefat ederek, muvakkaten Hazineler mağarasına gömülüp, tufandan sonra Melchizedek tarafından Kudüs 'e naklolunduğu şeklinde te'lif edilmiştir (Bezold, *göst. yer.*, s. 9—10).

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 115 v.d.; Ṣaʿlabī, *al-ʿArāʾis* (Kahire, 1297), s. 23 v. dd.; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 123 v.d.; Masʿūdī, *Murūc* (Paris), I, 115 v.d.; İbn al-Aşīr (nşr. Tornb.), I, 19 v.d.; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, s. 12 v.d.; G. Sale, *The Koran*, I, 5, not, II, 83, not, 410, not; Grünbaum, *Neue Beiträge zur semit. Sagenkunde* (Leyden, 1893), s. 54 v.d.; *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl., Gesellsch.*, XV, 31 v.dd.; XXIV, 284 v.d.; XXV, 59 v.d.

(M. SELIGSOHN.)

ADEM. ʿADAM, keza ʿUDM (A.), „yokluk“ mânasına felsefe ıstılahıdır; zıddı VUCŪD [b. bk.].

ʿADEN. [Bk. ADEN.]

ADEN. ʿADEN, cenubî Arabistan 'da sahil şehri; çorak ve nebatsız ʿAden yarım adasının şimal-i şarkîsinde bulunur; şehrin chemmiyeti, eskiden beri burada inkişaf etmiş olan deniz ticaretinden ileri gelir. Şimdiki liman (Steamer Point), kuvvetlice tahkim edilmiş olan asıl şehirden biraz uzaktadır. Bu kısım eskiden beri çok karışık menşe'li bir nüfusa maliktir; arap coğrafyacılarının orada konuşulan arapçaya çok bozulmuş bir lehçe demeleri bu sebeptendir. Şimdi de nüfus yalnız araplardan müteşekkil değildir; bilâkis bir çok hindli-

1 Müellif cümleye „bu hâl“ diye başlamak suretiyle, Âdem 'in cennetten çıkmasına da şeytanın secde etmemesini sebep göstermiş oluyorsa da, hakikatte birbirini takip eden iki âyeti yekdiğerine karıştırmak hatasına düşmüştür. Çünkü Âdem 'in cennetten çıkması, Kur'an 'a göre, *şecere-i memnūa* 'ya tekarrübünden dolayıdır.

2 Kur'an 'da Allahın Âdem 'i meleklere hükûmdar yaptığına dair hiç bir âyet yoktur; yalnız meleklere hitaben Âdem 'i yer yüzünde kendisine halîfe yapacağını söyler (Kur'an, II, 29).

1 Kur'an 'da Âdem'in Serendib adasına indiği ve orada Havva 'dan iki yüz sene ayrı kaldığı mezkûr olmamakla beraber, islâmî an'aneye girmiş bir rivayettir.

lerin, somalilerin, yahudilerin ve avrupalıların orada yerleştikleri görülür. Bütün nüfusunun 44.000 olduğu söylenir. Şehrin içme suyunu temin eden, eski zamanlardan kalıp ihmal ve fakat ingilizler tarafından tekrar tamir edilmiş olan bir boğazdaki büyük bentler görülmeğe değer. ʿAden'de mühim islâm mimarî eserleri yoktur; ancak şehirde maruf olan Şayḫ al-ʿAydarūs'un türbesi dikkate şâyandır. Şayḫ ʿOsmān'a giderken, yolun yakınında bir kaç tuzla vardır.

Tarihî malûmat. Greklerin ve romalıların Adana veya Athana diye bildikleri ʿAden'e bizzat Peygamber, ilk islâm vâlisi olarak, Abū Mūsa 'l-Aşʿarī'yi gönderdi. Banī Ziyād Yemen'de müstakil bir hanedan kurduktan sonra, ʿAden Yemen vilâyeti aksamından oldu ve o vilâyet limanlarından biri sayıldı (304 = 916). Tahminen bir asır sonra (402 = 1011) Banī Maʿn [b. bk.] ʿAden, Laḥec, Abyan, Şihr ve Ḥaẓramavt'ta hâkimiyeti ellerine aldılar. Yemen Şulayḥī'leri ʿAden üzerinde hâkimiyet hakkını Banī Karām'e verdiler; bunlar sonra birbirleri ile anlaşamadılar; nihayet bu ailenin bir kolu olan Banī Zuray' [b. bk.] üstünlüğü elde ederek, 519 (1125) senelerinde istiklâllerini ilân ettiler. Hâkimiyetleri Ṣalāḥ al-Dīn'in kardeşi Turān Şāh'ın Yemen'i zaptettiği 569 (1173) yılına kadar sürdü. Birbiri ardınca burada Ayyūbī'ler (625 = 1228 e kadar) Rasūlī'ler (858 = 1454 e kadar) ve Ṭāhirī'ler (923 = 1517 'ye kadar) hüküm sürdüler. 1513 te, Alfonso d'Albuquerque'in kumandası altında, portekizliler ʿAden'in önüne geldiler; fakat şehri zaptedemediler; nitekim birkaç sene sonra gelip, Ṭāhirī'lerin sonuncusundan Labīd şehrini alan Mısır Mamlūk'leri de aynı muvaffakiyetsizliğe uğradı.

ʿAden, Kanunî Sultan Süleyman'ın hind seferine memur ettiği Mısır beylerbeği Hadım Süleyman Paşa tarafından, o sırada şehrin hâkimi olan ʿĀmir b. Dāvūd elinden alındı ise de, bunu takip eden senelerde Yemen Zaydī'lerinin tecavüzüne uğrayarak, 1568 de şehri yeniden fethetmek zarureti hâsıl oldu. Nihayet 1630 yılına doğru ʿAden'de osmanlı hâkimiyeti sona erdi. XVIII. asır başlarına kadar burası Zaydī'lerin hükmü altında kaldı; sonra Laḥec [b. bk.] sultanlarının eline geçti. Bu sırada şehir, liman olmak bakımından, ehemmiyetini kaybetmişti; öyle ki, 1838 de ingilizler ʿAden'e geldikleri vakit, buranın nüfusu, fakir bir hayat süren, 600 kişiden ibaret kalmıştı. Bununla beraber, Hindistan'a yerleşmiş olan ingilizler, daha evvelden, mevkiin ehemmiyetini takdir etmişler ve 1802 de Laḥec sultanı ile bir ticaret ve dostluk muahedesi imzalamışlardı. Şehri işgal için de, bu sahillerdeki arap korsanlarının tüccar gemilerine tasallut etmelerini bahane ittihaz ettiler. 1838 senesinde ingiliz kaptanı Haines sultan Muḥsin b. Fużayl'i ʿAden'i İngiltere'ye terke ikna etti ise de, şehrin fi'lî işgali ertesi sene, bu sefer şehri bırakmak istemeyen hükümdara karşı cebir kullanmak suretiyle, vukua geldi (20 kânun II. 1839). Bundan sonra, otuz sene kadar bir müddet içinde, ingilizler civarda yaşayan ve fırsat buldukça ʿAden'e akınlar yapan kabîlelerle mücadele ettiler ve sonunda, bunlarla muahedeler akdedip, kendilerini zorla himayeleri altına aldılar (1867). O zamandan beri ʿAden'in inkişafı devam etti. İngilizler burada birçok yeni binalar, kömür ve su depoları, eşya antrepoları ve kışlalar yaptırdılar ve mevkii kuvvetle tahkim ettiler. ʿAden şehri bu suretle Hind ve uzak şark deniz yolu üzerinde gayet ehemmiyetli bir uğrak oldu. Limana uğrayan gemilerin tutarı 1900 senesinde 4,7 milyon tona yaklaşmış, 1927 de 10,6 milyonu ve 1932 de ise, 12,3 milyonu bulmuştur.

İdarî bakımdan, Bāb al-Mandab boğazında bulunan Perim adası ile Arabistan'ın cenub-i şarkî sahilindeki Kurayn-Murayn adaları ve Somali sahili açıklarındaki Sokotra adası ʿAden'e tâbi bulunduğu gibi, ʿAden'de 1927 'den beri doğrudan doğruya Hindistan imparatorluğu idaresine bağlanmıştır; daha evvel Bombay idaresine (presidency) tâbi idi. Şehirde bir vâli İngiltere'yi temsil eder. ʿAden arazisi, Perim adası ve himaye altında bulunan hinterland dahil olmak üzere, 23.300 murabba km. büyüklüğünde olup, bu arazi üstünde 1931 senesinde takriben 155.000 nüfus yaşamakta idi (yalnız ʿAden ve Perim 207 murabba km. ve 1931 sayımında 50.800 nüfus).

ʿAden kolonisinin ticaretinde (1929/1930 senesinde) ithalât 79.838.000 rupyaya ve ihracat 60.347.000 rupyaya bâliğ olmuştu. İhracatın başlıca unsurları dahilden veya komşu kıyılardan gelen kahve, zamk, deri, günlük, tütün, hububat, şeker v.s. gibi şeylerdir.

ʿAden şehrinde bulunan nüfus, ırk bakımından, çok çeşitli ve karışıktır. Çoğu hariçten gelmiş olan araplar, daha ziyade ticaretle meşgul olurlar. Gemilerin yükleme ve boşaltma işleri ile meşgul olanlar ise, kanaatkâr bir hayat geçiren Somali muhacirleridir. ʿAden'de birçok hindli vardır; bunlar arasında, bir çoğu müslüman olmakla beraber, brahma dinine mensup olanlar ve parsîler de bulunur. Bunlardan başka, çehreleri habeşlileri andıran ve arapların tenezzül etmedikleri birtakım işleri gören, *ahdam* adı verilen bir halk sınıfı vardır. Nihayet, ʿAden sekenesini tamamlamak için, yahudileri de kaydetmek lâzımdır.

Bibliyografya: F. M. Hunter, *Account of the British settlement of Aden in Arabia* (1877); Playfair, *History of Yaman*; von Maltzahn, *Reise nach Südarabien*, s. 142 v.dd.; *Statesman's year Book*, 1932; *Almanach de Gotha*, 1932; Atıf, *Yemen Tarihi* (İstanbul, 1910), s. 33 v.dd.

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tamamlanmıştır.]

ADES. ʿADAS (A.; keza ALAS, BALAS, BULSUN), mercimek. Kuraklığa karşı hassasiyetinin azlığı, yumuşak ve kumlu topraklardan hoşlanması yüzünden, mercimek şarkta ve hasseten, bugün bile en mergup gıdalardan olduğu, Mısır'da en eski zamanlardan beri ekilen nebatlardandır. İbn al-ʿAvvām islâm âleminin garbından mercimeğin yayılması ile ziraatinden, diğer taraftan da kabız verici ve müferrih hassası ile tıbbî tesirinden (adetîn fazla miktarda gelmesine, su çiçeğine, abseye v.b. karşı) bahseder. İbn al-Bayṭār ayrıca bir *ʿadas murr* (acı mercimek = σφαφγάνιον), bir *ʿadas nabaṭī* (nabatî mercimek) ve bir de *ʿadas al-mā'* (su mercimeği = *lemna minor*) zikreder. Mercimeğin ifrat derecede veya devamlı surette yenmesi, o zamanki inanışa göre, sarılık, malihulya, cilt hastalıkları ve kanser gibi ciddî illetler doğurur.

Bibliyografya: İbn al-ʿAvvām, *Kitāb al-Falāḥa*, II, 25, 69 v.dd.; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmiʿ* (Būlāḳ, 1291), III, 117 v.d.; Abū Manṣūr al-Muvaffaḳ, *Kitāb al-Abniya* (nşr. Seligmann), II, 49; A. v. Kremer, *Aegypten* (1863), I, 203; R. Hartmann, *Reise des Fr. v. Barnim*, s. 219 (Nubien!). (HELL.)

ÂDET. ʿĀDA (A.; fars., türk. *âdet*), teamül, âdet; islâm memleketlerinde doğrudan doğruya ibadata taallûk etmeyen hukukî meselelerde, şeriate (*şarīʿa*) tâbi olmayarak, tatbik edilen örf ve teamüle müstenit hukuku ifade eden bir ıstılahtır. Ekseriya şer'î hukukla tearuz eden bu hukukun tatbikı, bir çok memleketlerde kazanın, ruhanî ve cismanî (şer'î ve nizamî) diye, ayrılmasını zarurî kılmıştır. Şimdiki halde elimizde *ʿāda* denilen müteaddit kanun mecmuaları bulunmaktadır. Müellefatta *ʿāda* yerine bazen *ʿurf* veya *ḳānūn* tâbirleri kullanılmaktadır.

Bibliyografya: I. Goldziher, *Die Ẓāhiriten*, s. 204 v.d.; Snouck Hurgronje, *Van den Berg's beoefening van het Mohamm. Recht*, I, 10 v.d.; T. W. Juynboll, *Handleiding*, s. 8 v.dd.; Hindistan ve şimalî Afrika'da *ʿāda*'ya dair yazılar hakkında bk. *Preussische Jahrbücher*, 1905, s. 290—292; bundan başka Hindistan için bk. *Customs in the transborder territories of the north-west frontier provinces* (*Journ. As. Soc. Bengal*, LXXIII, 3. kısım, 1904, ayrı nusha, s. 1.—34); şimalî Afrika için bk. Saïd Boulifa, *Le kanoun d'Adni* (*Recueil de mémoires et de textes*, Cezayir, 1905, s. 151—179); Decambroggio, *Kanoun orfia des Berbères du sud-tunisien* (*Revue tunisienne*, IX, 346—356). (I. GOLDZIHER.)

ADEVİYE. ʿADAVĪYA, pirleri Şayḫ ʿAdī'nin adına izafetle, Yazīdī'lere verilen isim.

ADHAMĪYA. [Bk. EDHEMİYE.]

ʿADÎ. [Bk. Adî.]

ADÎ. ʿADĪ B. ḤĀTİM (? — 687), Abū Ṭarīf künyesi ile maruf ʿAlī tarafdarı. Babası meşhur şair Ḥātim al-Ṭā'ī'den Ṭayyi' kabîlesi şeyhliğini tevarüs etti. Ülkesini kat'î surette kaybetmek tehlikesi karşısında, o zamana kadar babası gibi hıristiyan olan ʿAdī, 9 (630) senesinde müslüman oldu ve Ṭayyi'lerle Asadi'lerin vergilerini Peygamber hesabına tahsil etti. Peygamberin ölümünden sonra, kabîlesinin irtidad tehlikesini maharetle önledi. Ḫālid ile birlikte Irak'a yürüdü ve burada emîrin muavini sıfatı ile, futuhat harbinde muhtelif muharebelere iştirak etti. ʿOsmān Bagdad civarında ʿĪsā nehri üzerinde al-Ravḥā' köyünü, iradından istifade etmek üzere (*ḳiṭʿa*), ona verdi. Bununla beraber kendisi bu halifeden uzak yaşadı ve Ṭabarī'den (I, 3164) istidlâl olunduğuna göre, halifenin katilleri ile azçok münasebeti vardı. Cemel vak'asında ʿAlī'nin saflarında çarpıştı ve itimadını haiz diğer adamlar ile birlikte, Şiffīn muharebesinden önceki dört haftalık mütareke esnasında, Muʿāviya nezdinde onun elçiliğini yaptı. Sonunda söz kılıca düşünce, ʿAlī kendisini, sancakdar nasbederek, şereflendirdi. Daha sonraları ʿAdī Kūfa'de yaşadı ve orada ʿAlī tarafdarlığını bırakmadı ve Irak'ın kudretli vâlisi Ziyād b. Abī Sufyān tarafından zulüm gören kabîlesi efradını muvaffakıyetle himaye etti. ʿAdī 67 (686/687) de, 120 yaşında öldü.

Bibliyografya: İbn Hişām, I, 948 v.d., 965; Ṭabarī, bk. fihrist; İbn al-Aṣīr, *Usd al-Ġāba*, III, 392 v.d.; Yāḳūt, *Muʿcam*, bk. mad. *Cūsiya*; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 274; Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, index, bk. mad. (A. SCHAADE.)

ADÎ. ʿADĪ B. MUSĀFİR (Şayḫ ʿAdī) (1072 ? — 1162 ?), yezidî [b. bk.] evliyasında olup, Suriye'de Baalebekk (Baʿlabakk) civarındaki Bayt Fār'da doğmuş, 90 yaşında 555 veya 557 (1160 veya 1162) de Lāleş'te ölmüş ve oraya gömülmüştür. Yeğeni ve halefi Şayḫ Saḫr b. Saḫr b. Musāfir de orada medfundur. İslâm dinine ait olup, sünnîler tarafından itiraza uğramamış olan birçok eserlerin müellifi

ve ʿadaviya (veya ṣoḥbetîye) denilen bir sûfî tarikatının da müessisidir. Butarikatın, zamanla dağlı kürtlerin iltihak etmesi ile, aslından inhiraf ederek, yezidîliğe münkalip olduğu söylenir.

ʿAdī'nin (yezidîlerce bu isim ekseriya *Hādī* telâffuz edilir) halefleri arasında, msl. namazın ilgası gibi, bir çok batıl hareketler vuku bulduğu için, Maḳrīzī'nin *al-Sulūk li-Maʿrifat Duval al-Mulūk*'ünde 817 (1414) senesi vak'aları meyanında zikredildiği gibi, bazı mutaassıplar tarafından kışkırtılan kürtler ʿAdī'nin müridlerinden bir çoğunu öldürüp, Şeralık (Lāleş) köyündeki Şeyḫ ʿAdī'nin mezarını tahrip ile kemiklerini yaktılar. Ḥusnī'nin Taymūr kütüphanesindeki bir yazmadan aldığı malûmata göre, Bedr al-Dīn Luʾluʾ Şeyḫ ʿAdī'nin sülâlesinden olan Şems al-Dīn'i 644 (1246) te esir ettikten ve onu Musul'da öldürdükten sonra, daha 652 (1254) de Şeyḫ ʿAdī'nin ʿAyn Sifnī'deki kemiklerini yakmıştı. Bu ʿAdī'nin yezidîler tarafından tesahüp edilmesi yüzünden doğan müşkülâtı izale için, hassaten müslüman kelâm uleması diğer bir ʿAdī'nin mevcudiyetini kabul etmeği iltizam etmişlerdir. Nūrī, bu hususta ʿAdī isminde bir nesturî keşişini (Alḳoş manastırında keşiş Edi = Thaddäus) ileri sürer ki, söylendiğine göre, bu keşiş islâmiyeti kabul ederek, Lāleş manastırında müslümanlıkla nesturîliği telif eden yeni bir dinin müessisi olarak, ortaya çıkmıştır. Mahaza Barhebraeus'un kürtlerce peygamber sayılan Şeyḫ ʿAdī'nin iki oğlu hakkında verdiği malûmatta, ayrı iki şahsı birbirine karıştırdığı âşikârdır.

Aynı suretle Şeyḫ ʿAdī'nin, Mani'nin bir tilmizi olan Adde veya Ade ile aynı şahıs olduğu ileri sürüldüğü gibi, Azar „ateş ruhu" ile de bir tutulduğu vâkidir.

Nesturî keşişlerinden Rāmīšōʿ, 1452 senesine ait bir süryanî vesikasına istinaden, ʿAdī isminde bir kürdün hayat ve eserini tasvir ederken, bu şahsı mezhebin müessisi olarak gösterir ise de, bu ʿAdī'nin yezidîlik ile alâkasının tesadüfî mahiyette olduğu zannedilmektedir. ʿAdī, Tayrahiti kürt kabîlesinden ve Alḳoş (ʿAyn Sifnī) manastırı çobanının oğlu olup, baş keşişin, Kudüs'ü ziyaretinden dolayı, orada bulunmayışından bilistifade, manastırı keşişlerin elinden aldı. Vakıa avdet eden baş keşişin şikâyeti üzerine gâsıp, o sırada Cengiz Han'ın yeğeni Tuman'ın kumandasında Horasan'da bulunan mogullar tarafından, 1223 te idam edildi ise de, oğlu manastırı tekrar zaptetti ve babasının başladığı hareketi devam ettirdi. Rāmīšōʿ'nun bir muasırı olan Erbil baş keşişi Išōʿyāb bar Mḳaddam dahi manastırın, baş keşişin tilmizi olan ʿAdī ismindeki bir müslüman tarafından, zaptedildiğini kaydeder.

Ḥusnī, yezidî kavminin asıl adı Tarhāya ve yezidî mezhebinin asıl adı da Tayrāhīya olduğunu söyleyerek, bunları Tayrāhī'lere mensup gibi gösterir; aynı zat, bunların Irak'tan Ḥulvān'a hicret etmiş olduklarını ve, Şeyḫ ʿAdī ile haleflerinin zuhuruna kadar, sâlik oldukları zerdüştî akîdelerinin müslüman yezidî mezhebine nufuz ederek, bu şayan-ı dikkat şekli almış olduğunu kabul eder. Bu hususta her hangi bir kat'î karar vermekte acele etmemelidir. Herhalde *Vān Taʾrīḫi* müellifi ile bir noktada birleşmemiz icab eder ki, o da Şeyḫ Adī'nin şahsiyetinde izlerini bırakmış olan telâkkilerin tarihî kıymeti bu hususdaki yazılı rivayetlerden daha az ehemmiyeti haiz olmadığıdır.

Bibliyografya için bk. YAZĪDĪ.

(Th. Menzel.)

Baadri köyü civarında, Rabbān-Hormuzd nesturî manastırının 20 mil şarkında, üç mahrutî kubbe pirin türbesini gösterir. Geceleyin meş'ale alayları, sandukanın üzerindeki yeşil örtünün teşhiri, dumanı tüten sini sini *harīsa* (yoğurtlu yahni) dağıtılması merasimi, oraya kalabalık bir yezidî cemaati cezbeder ki, Sir H. Layard'ın 1849 da bizzat şahit olduğu merasim de bu idi.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (trc. de Slane), II, 197; H. Layard, *Nineveh and its remains*, I, 293 v.d.; ayn. mll., *Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon*, s. 79 v.d.; Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor*, II, 187 v.d.; Badger, *Nestorians and their rituals*, s. 104—107 (mezarın üç resmi) (Cl. Huart.)

ADÎ. ʿADĪ B. AL-RIḲĀʿ (b. Zayd b. Mālik b. ʿAdī b. al-Riḳāʿ), Ḳużāʿa'lardan ʿĀmila kabîlesine mensup bir arap şairi olup, aslen bedevî değil, şehirlidir. Emevîlerin, hassaten al-Valīd b. ʿAbd al-Malik'in, kasidecisi olarak, Şam'da yaşadı ve Carīr ile şairane münazaraları oldu. Muḥammed b. Sallām kendisini islâmî şairlerin üçüncü tabakasına koyar. Şiirleri arasında Umm al-Ḳāsim için söylediği bir *nasîb* (msl. Mubarrad, *Kāmil*, s. 85,14) en çok zikredilenidir.

Bibliyografya: *Aġānī*, VIII, 179—183; İbn Ḳotayba, *Kitāb al-Šiʿr* (nşr. de Goeje) s. 391—394. (Brockelmann.)

ADÎ. ʿADĪ B. ZAYD (? — 604 ?), islâmiyetten önceki hıristiyan şairlerinden olup, doğum yılı malûm değildir. Al-Ḥīra'nin muteber bir ailesine mensuptu ve babası, İran'ın hükümdar sarayında daha yüksek bir terbiye görmesi için, kendisini o memlekete göndermişti. Vatanına döndükten sonra bile, bu saraya sıkı surette bağlı kaldı ve al-Munẕir IV.'in ölümünden (580 e doğru) sonra, onun halefi olarak, al Noʿmān III.'ın seçilmesini iltizam etmek suretiyle, İran sarayının menfaatlerini müdafaa etti. Kendisini kıskananlar ve düşmanları onu âciz bırakmağa muvaffak oluncaya kadar, bu Laḫmī hükümdarının sarayında büyük bir rol oynadı. Al-Noʿmān onu hapse attı ve zindanda 604 senelerinde kahbece katledildi. Ölümünün Laḫmī'lerin sukutunu intaç ettiği söylenir. Şiirlerinde, umumiyetle, şarabı ve dünyevî kudret ve azametin fanîliğini terennüm etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḳotayba, *Kitāb al-Šiʿr* (nşr. de Goeje), s. 111—117; L. Cheikho, *Šuʿarāʾ al-Naṣrānīya*, s. 439—474; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 29 v.d.; Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879), s. 312 v.dd.; Rothstein, *Die Dynastie der Lahmiden in al-Ḥira* (Berlin, 1899), s. 109 v.dd.

(A. Haffner.)

ÂDID. AL-ʿĀŻİD LI DĪN ALLĀH (1151—1171), künyesi ve ismi Abū Muḥammed ʿAbd Allāh, son Fatimî halifesi; ʿAbbās b. Abi 'l-Futūḥ [b. bk.]'un katlettiği Sulaymān'ın oğlu, halife Ḥāfiẓ'ın torunu ve onun selefi olup, 6½ sene „hüküm sürdükten" sonra, 17 recep 555 (23 temmuz 1160) te, 11½ yaşında iken, ölen al-Fāʾiz'in amcazadesi. Al-ʿĀżid 20 muharrem 546 (9 mayıs 1151) da doğmuştur; demek ki, tahta çıktığı zaman 9 yaşında idi. Hilâfetinin başlangıcından itibaren, 21 yaşında iken, vukua gelen ölümüne kadar (10 muharrem 567 = 13 eylûl 1171), her gelen başkumandanın elinde iradesiz bir âlet oldu; ölümünden az evvel, Nūr al-Dīn [b. bk.]'i davet etmesi ile, devlet işlerine şahsan müdahale etmişe benzer. Kendisi şiʿîlik gayreti ve sünnîlere itisafı ile meşhurdur. Bundan maada, icraatı hakkında nakledilecek bir şey de yoktur. Mamafih onun halifeliği esnasında Mısır'da en büyük değişiklikler olmuştur ki, bu değişikliklere burada, dolayısiyle, temas edilecektir; çünkü bu mevzu ṬALĀʾİʿ, RUZZĪK, ŞĀVAR, ŻİRĠĀM, ŞİRKŪH ve ṢALĀḤ AL-DĪN maddelerinde, geniş surette, tetkik olunacaktır. Al-ʿAżid halife olduğu zaman, Ṭalāʾiʿ b. Ruzzīk kadir-i mutlak bir vezirdi; fakat ertesi sene öldü. Onun oğlu, Ruzzīk b. Ṭalāʾiʿ, bir müddet hükûmeti idare ettikten sonra, 558 senesi başında (10 kânun I. 1162) yerine Şāvar geçti. Dokuz ay sonra, Şāvar'in yerine, Żirġām isminde bir kumandan getirildi. Şāvar Suriye'ye kaçtı ve Nūr al-Dīn'in müzaharetini temine çalıştı. Yeni vezir Żirġām, liyakatsiz değilse bile, son derecede kuşkulu bir adam olarak tasvir olunur. Hemen bütün mühim adamlar onun müfrit vesvesesine kurban gittiler; bu sebepledir ki, frenkler memleketi istilâya başladıkları ve bir yandan da Şāvar, bir Suriye ordusu ile, harekete geçtiği zaman, Mısır hükûmeti idareye muktedir şahsiyetlerden mahrumdu. Şāvar'in askerleri arasında Şīrkūh ve onun yeğeni Ṣalāḥ al-Dīn bulunuyordu. Żirġām mevkiinden indirildi ve öldürüldü; Şāvar de yeniden vezir nasbolundu. O andan itibaren, Mısır'da mevki-i iktidarı ele geçirmek için, türlü türlü entrikalarla çetin mücadeleler başladı ve bu hâl senelerce devam etti. Gerek Şāvar, gerek haçlılar, muhtelif şekil ve suretlerde, bu mücadelelere iştirâk ettiler. Halife, vaziyet üzerinde hissedilecek bir tesir icra etmeden, gâh şunun, gâh bunun tarafını iltizam ediyordu. Bu mücadele Şīrkūh'un kumandasında Mısır'ın Nūr al-Dīn'in ordusu tarafından işgali ve Şāvar'ın katli ile neticelendi. Şīrkūh onun yerine geçti ve ölümünü (22 cemaziülâhır 564 = 23 mart 1169) müteakip, Ṣalaḥ al-Dīn vezir nasbolundu. Metbuu Nūr al-Dīn'in ısrarı üzerine, 567 senesi başında (4 eylûl 1171) hutbede Abbasî halifesine dua edilmesi usûlünü vazetti. Bu al-ʿĀżid ve umumiyetle Fatimîlerin şeklî olan hâkimiyetlerinin sonu demekti. Bu meşhur hanedanın talihsiz sonuncu uzvu, hal' edildiğinin farkına varmadı; çünkü çoktan beri hasta idi ve vak'adan birkaç gün sonra, öldü.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 361 (tab. Būlāḳ, 1299, I, 338; trc. de Slane, II, 72); al-Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 357 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), XI (*Recueil des historiens des croisades*; *Hist. or.*, I); Abū Šāma, *Kitāb al-Ravżatayn* (Kahire, 1287/1288), I, 124—203 (*Recueil*, IV); İbn Ḫaldūn, *ʿİbar*, IV, 76 v.dd.; V, 279 v.dd.; Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar*, III, 575 v.dd. (*Recueil*, I); H. Derenbourg, *Oumâra du Yémen*, I—II; Wüstenfeld, *Gesch. d. Fâṭmiden-Chalifen*, s. 325 v.dd.; Stanley Lane-Poole, *History of Egypt*, s. 176 v.dd.; ayn. mll.; *Saladin*, s. 77 v.dd.; R. Röhricht, *Gesch. des Königreichs Jerusalem*, bab XVII, XVIII.

(C. H. Becker.)

ADİĠE. [Bk. ÇERKES.]

ʿĀDİL. [Bk. ÂDİL.]

ÂDİL. ʿĀDİL (A.; *ʿadl* ile aynı mânada), al-Malik al-ʿĀdil'de olduğu gibi, hükümdar unvanlarına dahil olur. Tarihte bu unvanla tanınmış bazı hükümdarlardan aşağıdaki maddelerde bahsedilecektir [krş. bir de BAHRĀM, RUZZĪK, SALĀMİŞ v.b.].

ÂDİL. AL-ʿĀDİL, Eyyubîlerden iki zatın unvanıdır.

1. AL-MALİK AL-ʿĀDİL I. ABŪ BEKR MUḤAMMED B. AYYŪB (1145 — 1218), haçlıların Saphadin dedikleri SAYF AL-DĪN mahlâsı ile anılan bu zat, Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī'nin kardeşi, muavini ve manevî vârisi idi. Muharrem 540 (haziran-temmuz 1145) ta veya, diğerlerine göre,

muharrem 538 (temmuz-ağustos 1143) de Şam'da veya Baalbekk'te doğdu; meşhur büyük kardeşinden 6—8 yaş küçük olup, ölümüne kadar onun mutemedi ve mümessili olarak kaldı. Kardeşine karşı daima dürüst ve sadık davranmış olmasına rağmen, onun ölümünden sonra, tamamen şahsî, fakat hanedanın ve İslâmın nef'ine olan, bir siyaset takip etti. Hem karada hem denizde iyi bir cengâver olduğunu gösterdi; fakat başlıca muvaffakıyetlerini siyaset adamı ve diplomat sıfatı ile kazandı.

Nūr al-Dīn'in maiyetinde temayüz ettikten sonra, al-'Ādil, Ṣalāḥ al-Dīn ile birlikte, Şīrkūh'un kumandası altında Mısır'a geldi; fakat ancak 570 (1174/1175) te, Ṣalāḥ al-Dīn'in Suriye'ye hareketinde, Mısır'da kardeşine niyabet ettiği zaman, pek mühim bir şahsiyet oldu. Bu vazifede 573 (1177/1178) ve 578 (1182/1183) de, yerli âsîlere ve frenklerin istilâlarına karşı gösterdiği kabiliyet ile, liyakatini isbat etti. 579 (1183/1184) da kendisini Mısır'dan Haleb'e naklettiler; fakat halefi ve yeğini al-Malik al-Muẓaffar Taḳī al-Dīn 'Omar, kendisine müavin tayin olunan Ṣalāḥ al-Dīn'in oğlu al-Malik al-Afżal [b. bk.] ile anlaşamadığı için, 582 (1186/1187) de tekrar Mısır'a döndü. Bunun neticesi olarak, her ikisi de azlolundu ve al-'Ādil, Ṣalāḥ al-Dīn'in diğer bir oğlu olan al-Malik al-'Azīz [b. bk.]'in şeklî otoritesi altında, işleri tedvire memur edildi. Bunu takip eden senelerde, al-'Ādil Mısır'dan kardeşinin siyasetine ciddî bir surette müzaharet etti ve sık sık, bir ordu veya donanma ile, bizzat Suriye'ye geldi. Bu suretle Yafa ve Karak'i fethetti, Kudüs'ün fethinde de bulundu. 'Akkā'yı muhasaradan kurtarmak için, 585 (1189/1190) te bir teşebbüse girişti ve bilhassa, Ṣalāḥ al-Dīn ile „arslan yürekli" Richard arasındaki müzakerelerde mühim bir rol oynadı. Kıral Richard ile dostâne münasebetlerde bulundu; oğullarından birine Richard tarafından şövalyelik tevcih edildi. Hattâ (587 1191) de al-'Ādil'i ingiliz kıralının bir kız kardeşi ile evlendirmek ve ikisini Filistin'de hükümdar yapmak hususunda eür'etkârane bir plân bile tasarlandı. Aynı sene al-'Ādil Suriye ve Mısır'daki tımarlarının ekserisinden feragat etti; bunu telâfi için, kendisine Irak ve Diyarbakır verildi. Suriye'de diğer mevkiler ile birlikte, Balḳā' ve Karak'i muhafaza etti; zaten Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümü haberi (27 safer 589 = 4 mart 1193) kendisine vâsıl olduğu zaman, Karak'te bulunuyordu.

Çok geçmeden, Ṣalāḥ al-Dīn'in oğulları olan Şam'daki al-Afżal ve Kahire'deki al-'Azīz arasında, taht için niza' başlayınca, al-'Ādil önce ara bulucu bir rol oynadı; fakat niyeti fırsat zuhûr edince, bizzat iktidar mevkiine geçmekti. Al-'Azīz evvelâ al-Afżal'e karşı yürüdü, fakat al-'Ādil'in ve diğer Eyyubîlerin müdahalesi ile, sulh yeniden teessüs etti (590 = 1193/1194). Ertesi sene al-'Azīz yeniden fütuhat hevesine düşünce, al-'Ādil al-Afżal ile birleşti, al-'Azīz'i Mısır'a dönmeğe mecbur ettiler; orada bir anlaşmaya varıldı. Al-Afżal Şam'a döndü ve al-'Ādil, al-'Azīz'in nezdinde vekil-i umur sıfatı ile kaldı (591 = 1194/1195). Az sonra mısırlılar tarafından, Şam'ı ele geçirmek için, tahrik edilen harp yeniden başladı. Al-'Ādil, ismen al-'Azīz'in tâbii olduğundan, Suriye üzerinde de hâkimiyeti ele geçirdi. Bu suretle, haçlılara karşı mücadele için, yeniden serbest kaldı ve Irak'taki arazisinde emniyet ve asayişi temin etti. Al-'Azīz'in beklenmeyen ölümü (27 muharrem 595 = 29 teşrin II. 1198) Suriye'ye dönmesine sebep oldu ve orada, mevkiini muhafaza için, mücadeleye mecbur kaldı; çünkü Mısır'da al-'Azīz'in ölümü üzerine, her nedense, al-Afżal'i merhumun küçük yaştaki oğluna vasi tayin etmişlerdi. Al-Afżal Şam'a baskın yaparak, al-'Ādil'den intikam alabileceği ümidinde idi. Haleb'deki kardeşi al-Ẓāhir de bu hususta kendisine muzahirdi. Fakat al-'Ādil onlardan önce davrandı; mahirâne bir surette hasımlarının aralarını açmağa muvaffak oldu ve al-Afżal teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Al-'Ādil de bu suretle Mısır'a hâkim oldu. Geniş imparatorluğu oğulları arasında taksim etti: al-Kāmil Mısır'da, al-Mua'ẓẓam Şam'da, al-Fā'iz Irak'ta onu temsil ettiler. Diğer oğulları ve akrabaları daha küçük vilâyetleri idare ediyorlardı ve hattâ o zamana kadar müstakil olan aile efradı da al-'Ādil'i, başbuğ olarak, tanıdılar. Bu suretle Ṣalāḥ al-Dīn'in hemen bütün imparatorluğu ihya edilmiş oldu. Bu devir, dördüncü ve beşinci haçlı seferleri arasındaki *„çocuklar haçlı seferi"* (1212) ile Macar kıralının seferine (1217) rastgelen, sakin bir devir olduğundan, artık al-'Ādil'in haçlılarla uğraşmasına pek lüzum kalmamıştı. Gerçi frenk devletleri ile ufak tefek çarpışmalar eksik olmuyordu; fakat al-'Ādil her tarafta ve sür'atle sulhü tesise çalışıyordu. Venedik ile yaptığı ticaret muahedesi ile malûm olan, ticareti inkişaf ettirmek hususundaki gayretleri, bu sulh siyasetinin bir eseri idi. Hükümdarlığının sonuna doğru Mısır'da Dimyat'a karşı yeni haçlı seferi başladı; fakat Mısır için ordu teçhiz etmekle meşgulken, Dimyat şehrinin sukutundan evvel, 7 cemaziülâhır 615 (31 ağustos 1218) te 'Alekīn'de öldü.

Bibliyografya: *Recueil des Historiens des Croisades*; *Hist. or.*, I, III, IV, V; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), XI ve XII; Abū Şāma, *Kitāb al-Ravżatayn*; İbn Şaddād, *al-Navādir al-Sulṭānīya*; Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar*, IV; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 704 (trc. de Slane, III, 235); Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II; ayn. mll., *Sulūk* (krş. Blochet, *Revue de l'Orient Latin*, VI, VIII, IX, X); İbn İyās, *Ta'rīḫ Mıṣr* (Būlāḳ, 1311), s. 75 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, V; Amari, *Diplomi arabi*, s. 69; Stanley Lane Poole, *Saladin*; ayn. mll., *A History of Egypt*, VII, 212 v.dd.; Röhricht, *Gesch. d. Königr. Jerusalem*.

2. AL-MALİK AL-'ĀDİL II. ABŪ BEKR SAYF AL-DĪN (1221—1248), al-Malik al-Kāmil [b. bk.]'in oğlu, yukarıda bahsi geçen zatın torunu ve Eyyubîlerin az tanınmış olanlarından biri. 617 senesi zilhiccesinde (kânun II.-şubat 1221), babasının Dimyat'taki frenklere karşı Mısır'ı müdafaa ettiği al-Manṣūra'da doğdu. Daha 12 yaşında iken (629 = 1231/1232), kendisini, babasının mümessili sıfatı ile, Mısır'da buluruz. Al-Kāmil'in ânî ölümünde de (21 recep 635=8 mart 1238), aynı memuriyette bulunduğundan, Suriye ve Mısır emîrleri tarafından, babasının halefi olarak, tanındı. 24 cemaziülâhır 603 (26 kânun II. 1207) te doğmuş olan büyük kardeşi al-Ṣāliḥ Ayyūb, tabiî, bundan hoşlanmadı; Şam'da hükûmet tesisine muvaffak oldu ise de, çok geçmeden bu şehri kaybetti. Hattâ al-'Ādil'in tarafını tutan amcazadesi al-Nāṣir Dāvūd tarafından hapis bile edildi; fakat kısa bir müddet sonra, al-Nāṣir, Dāvūd al-'Ādil'e karşı, al-Ṣāliḥ ile birleşmeği tercih etti. Al-'Ādil onlarla karşılaşmak üzere, Bilbīs'e kadar yürüdü; fakat orada bizzat kendi itaatsiz emîrleri tarafından, 8 zilhicce 637 (31 mayıs 1240) de taḫttan indirildi ve al-Ṣāliḥ onun halefi ilân edildi. 12 şevval 645 (9 şubat 1248) te, Kahire'de öldü.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 705, s. 27 v.dd. (trc. de Slane III, 244 v.dd.); Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar*, IV, 432 v.dd.; *Recueil des Historiens des Croisades*; *Hist. or.*, I, 108—125; Sibṭ b. al-Cavzī, *Mir'āt al-Zamān* (nşr. Jewett), s. 466—485; İbn İyās, *Ta'rīḫ Mişr* (Būlāḳ, 1311), s. 82 v.d.; Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 236; ayn. mll., *Salūk* (krş. Blochet, *Revue de l'Orient Latin*, X); İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, V, 355 v.d.

(C. H. BECKER.)

ÂDİL. AL-'ĀDİL B. AL-SALĀR (?—1153), vezir. Al-Malik al-'Ādil Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. al-Salār Sayf al-Dīn, söylendiğine göre, kürt aslındandı. Meşhur Fāṭimī kumandanı al-Afżal Şāhanşāh, Artık oğullarından 491 (1097/1098) de Kudüs'ü aldığı zaman, bunların ücretli askerlerinden bir kısmı Mısır hizmetine geçti. Bu askerler arasında al-'Ādil'in babası bulunuyordu ve, ileride oğlunun da yaptığı gibi, kudretli vezirin muhafız kıtasına girmişti. Akıl ve kiyaseti ile temayüz eden al-'Ādil, bir müddet sonra, ümera arasına geçti. Bunun üzerine halife al-Ḥāfiẓ, kendisini İskenderiye ve Buḥayra'nın idaresine memur etti. Bu mühim mevkide al-'Ādil Fāṭimīya imparatorluğunun en kudretli adamlarından biri idi. O zamanlar bu imparatorlukta merkezî hükûmetin elinde hiç bir kuvvet yoktu ve nufuz eyalet vâlilerinin elinde bulunuyordu. Halife tevecchünü kazanmış olan İbn Maṣāl'i vezir tayin etmeğe kalkışınca, al-'Ādil isyan etti; İbn al-Maṣāl'i öldürdü ve vezir sıfatı ile Kahire'ye girdi. Fakat vezirliği uzun sürmedi; zira 6 muharrem 548 (3 nisan 1153) de katledildi.

Bibliyografya: bk. Wüstenfeld, *Gesch. d. Fatimiden-chalifen*, s. 312 v.dd. ve 'ABBĀS B. ABİ 'L-FUTŪḤ (C. H. BECKER.)

ADİL. 'ADL (A.), „hakkaniyet, doğruluk", sıfat olarak da (= *'ādil*) „hakperest, dürüst"; bu sebeple fıkıhta *'adl*, „şahitliği muteber olan kimse" demektir; zıddı *fāsiḳ*'tır. Krş. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de Moh. wet*, s. 293 v.dd.; Dozy, *Supplément*, II, 103. — Meskûkâtçılıkta *'adl* „vezni tam olan" demektir ve bundan dolayı meskûkâtın tam vezinli ve geçer akçe (*'adlī*) olduklarını göstermek için, bu kelime (ekseriya e şeklinde kısaltılmış olarak) nakit paralar üzerine basılmış bulunurdu.

'ĀDİLE. [Bk. ÂDİLE.]

ÂDİLE. 'ĀDİLE ḪĀTŪN, Ahmed Paşa'nın kızı ve osmanlılar devrinde Bagdad'da vâlilik etmiş olan Süleyman Paşa'nın karısıdır. Kocasının hayatında vilâyetin idaresine iştirak etmişti. Muayyen günlerde halkın sunduğu arzuhâlleri, bir harem ağası vasıtası ile, alırdı. Kendi ismini taşıyan bir cami ve bir kervansaray yaptırdı (1175 = 1761). Süleyman Paşa'nın vefatında nufuzunun sarsıldığını gördü ve onun yerine geçen Ali Paşa aleyhine yeniçerileri, daha sonra kölemenlerin en nufuzlularından beşini ayaklandırarak, kendi kayın biraderi Ömer Paşa'nın vâliliğini temin etti (1764). Unutulmuş olarak, öldü. Vefatının tarihi ve mahalli meçhuldür.

Bibliyografya: Cl. Huart, *Histoire de Bagdad dans les temps modernes*, s. 153 v.d.; Niebuhr, *Voyage en Arabie*, II, 215, 258 v.d.

(CL. HUART.)

'ĀDİLŞĀHLAR. [Bk. ÂDİLŞAHLAR.]

ÂDİLŞAHLAR. 'ĀDİLŞĀHLAR, Bīcāpūr'da, 895—1097 (1489—1686) arasında saltanat sürmüş olan hanedanın unvanı. Bu hanedana mensup olan bütün hükümdarlar, isimlerine 'Ādilşāh unvanını ilâve etmişlerdir. Hanedanın müessisi olan Yūsuf 'Ādilşāh veya 'Ādilḫān, Behmenîlerden Muḥammed Şāh II. (867—887

= 1462—1482)'in sarayında bulunduğu sırada, sultanın gözüne girmeğe muvaffak olmuş ve şahın ölümünden sonra, Behmenî imparatorluğu nihayete yaklaştığı sırada, Bîcāpūr vilâyetinin idaresini eline geçirmiştir. Sarayda nefsini emniyette görmeyerek, ailesi ile beraber, vilâyetinin merkezine gitmiştir. Bu zat 1489 tarihinde *şāh* unvanını almıştır. Yeni hanedanın itibarını yükseltmek isteyen tarihçiler, müessisin padişah sülâlesinden geldiğini nakleder-ler; şöyle ki, türk sultanı Murād II. 'ın oğlu olan Yūsuf, annesi ile beraber, kaçmağa mecbur kalmış ve köle gibi satılarak, Behmenîlerin hassa askerleri arasına girmiş. Yūsuf 'Ādilşāh 916 (1510) tarihinde vefat etmiş; fakat hükümdarlık makamının ahfadına kalmasını temin eylemiştir. Bunların isimleri ve saltanat tarihleri şunlardır:

İsmā'īl b. Yūsuf . . .	916—941	(1510—1534)
Mallū b. İsmā'īl . . .	941—941	(1534—1535)
İbrāhīm I. b. İsmā'īl .	941—965	(1535—1557)
'Alī I. b. İbrāhīm . .	965—987	(1557—1579)
İbrāhīm II. b. Tahmasp b. İbrāhīm . . .	987—1035	(1579—1626)
Muḥammed b. İbrāhīm	1035—1070	(1626—1660)
'Alī II. b. Muḥammed	1070—1083	(1660—1672)
Sikandar b. 'Alī . .	1083—1097	(1672—1686)

Muḥammed 'Ādilşāh zamanında, 'Adilşāhlar istiklâllerini ve kendi adlarına sikke basmak hakkını kaybetmişlerdir. Delhi'deki türk imparatoru Şāh Cihān [b. bk.] 1044 (1634) te Dekkān'ın büyük bir kısmını zaptettikten sonra, onları da vergiye bağlamıştır. Hanedan bir müddet daha devam etmiş ise de, çok kısa bir zaman sonra, kendisine karşı gönderilen askerleri mağlûp ederek, kumandanları Afżal Ḫān'ı öldüren ve sabık metbuunu ancak vergi mukabili Bîcāpūr'da bırakmağa rıza gösteren, Mahratta kabîlesinin reisi Sīvācī'nin isyanı dolayısiyle, bütün ehemmiyetini kaybetmiştir. Bu hâl, türk imparatoru Avrangzīb'in Bîcāpūr üzerine yürümesini intaç etti; imparator, bir sene muhasara ettikten sonra, şehri zapta muvaffak oldu (1097 = 1686). Bu suretle hanedanın son ferdi esir düşmüş ve üç sene sonra, vefat etmiştir.

'Ādilşāhlar, hükûmet merkezleri Bîcāpūr'u güzel binalar ile süslemiş olduklarından dolayı, takdire şayandırlar. Hanedan efradından bazıları, ilim hâmisi olarak, çok medih ve sena edilir. [Krş. bir de BÎCĀPŪR; *bibliyografya* oradadır.]

ADÎN. 'ADN (A.), „Adin bahçeleri" mânasına gelen *cannātu 'adnin* (Kur'an, IX, 73) terkibinde tesadüf olunan bir kelimedir ki, Kitab-ı Mukaddes'ten alınma bir tabirdir [bk. CANNA].

'ĀDİYÂT. [Bk. ÂDİYÂT.]

ÂDİYÂT. AL-'ĀDİYÂT, „hızlı koşan atlar"; Kur'an'da yüzüncü sûrenin adı.

'ADL. [Bk. ADİL.]

'ADL. [Bk. AL-MU'TAZİLA.]

'ADLÎ. [Bk. ADLÎ.]

ADLÎ. 'ADLÎ, Bayezid II.'in, Mehmed III.'in ve Mahmud II.'un mahlâs ve unvanı. Gibb (*History of the Ottoman poetry*, II, 32 v.dd.) Bayezid II.'in mahlası *'Adnî* olduğunu tahmin ediyorsa da, divanının Upsala'daki yazma nushasında bu mahlâs, *'Adlî* olarak, kaydedilmiştir.

'ADN. [Bk. ADİN.]

'ADNĀN. [Bk. ADNAN.]

ADNAN. 'ADNĀN, arap şecerelerine göre, en son olarak hicret etmiş arab-ı müsta'rebenin (İsmā'īlî) ceddi; krş. Wüstenfeld, *Register zu den geneal. Tabellen der arab. Stämme*, s. 47; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), I, 5—6; Ṭabarî, I, 1112 v.dd.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, I, 8 v.dd., 175 v.dd.

ADRĀR. [Bk. EDRÂR.]

ADUDUDDEVLE. 'AŻUD AL-DAVLA, FENNĀ ḪOSRAV ABŪ ŞUCĀ' B. RUKN AL-DAVLA (936—983), Büveyhî sultanlarından biridir, 5 zilkade 324 (24 eylûl 936) tarihinde Isfahan'da doğmuştur. 13 yaşında iken (337 = 948/949), amcası 'İmād al-Davla tarafından veliaht gösterilmiş ve ertesi sene, amcasının vefatı üzerine, babasının vesâyeti altında olarak, Fārs eyaletinin başına geçmiştir. İlk defa 357 (968) senesinde, Kirmān'ın zaptı ile, askerî kabiliyetini göstermiştir. Ondan sonra (rebiülevvel 363 = kânun I. 973), 'Omān'ı fethetmiştir. Ertesi senede (14 cemaziülevvel 364=30 kânun II. 975) Vāsiṭ civarındaki muharebede, Alptegīn kumandasındaki türkleri ağır bir hezimete uğratarak, muzafferen Bagdad'a girmiştir. Türklerle beraber Takrīt'e kaçmış olan halife al-Ṭā'ī li'llāh'ı, hediyelerle, kendi tarafına celp ve Bagdad'a dönmeğe ikna eylemiştir. 'Ażud al-Davla uzun zamandan beri *Irak-ı acem*'e, yani amcası oğlu Baḫtiyār'ın ülkesine, göz koymuş ise de, ancak babasından korktuğu için, buraları zapetmekten tevakki etmişti. Fakat türkleri mağlûp eyledikten sonra, çevirdiği entrikalarla Baḫtiyār'ın makamından feragatini temin ederek, onu aynı yılın 26 cemaziülâhırında (13 mart) hapsettirmiş; fakat Rukn al-Davla'nın müdahalesi üzerine, kendisini serbest bırakarak, tahtına iade etmeğe mecbur olmuştur. Rukn al-Davla'nın ölümünden sonra, (muharrem 366 = eylûl 976) kuvvetli bir ordunun başına geçerek, Irak üzerine yürümüş; Baḫtiyār'ın kuvvetleri ile yaptığı kanlı bir muharebeden sonra, Basra'ya girmiştir. Ertesi sene de bütün Irak'ı hükmü altına almıştır. Bundan sonra, futuhata başlayarak, birbirini takiben, 369 (979/980) da kardeşi Faḫr al-Davla'nın mülkünü elinden almış, 371 (981/982) de hâkimiyetini Curcān ile Ṭabaristān üzerine teşmil eyleyerek, diğer bütün Büveyhî devletlerini kendi idaresi altında birleştirmiştir. Daha 367 de halife kendisine *sultan* unvanını vermiş, ertesi sene de 'Ażud al Davla'nın hutbelerde, kendisinden sonra, *şā'anşāh, malik al-mulūk* unvanı ile anılmasını, namaz saatlerinde kapısı önünde köş çalınmasını emretmiştir. Bu suretle 'Ażud al-Davla islâm âleminde, ilk olarak, *melik* unvanını almış olmaktadır. 'Ażud al-Davla ile halife arasındaki rabıta, halifenin onun kızı ile evlenmesi (370 = 980/981) üzerine, bir kat daha kuvvetlenmiştir. 'Ażud al-Davla 371 (981/982) de Ḳāżī İbn al-Bāḳillānī'yi sefaretle İstanbul'a göndermiştir. Şark müellifleri buna dair bir çok hikâyeler nakl-ederler.

369 (979/980) da 'Ażud al-Davla sar'a hastalığına tutulmuş, hastalığı gittikçe şiddetlenmiş ve nihayet bu yüzden 8 şevval 372 (26 mart 983) tarihinde, Bagdad'da vefat eylemiştir. Vefatı gizli tutularak, muvakkaten oraya gömülmüş ise de, ertesi sene, iş açığa vurularak, cesedi Kūfa'ye nakledilip, orada defnedilmiştir.

'Ażud al-Davla yalnız Büveyhîlerin en büyük sultanı değil, aynı zamanda devrin en parlak hükümdarı addedilir. Hüküm ve nufuzunu, mümkün olduğu kadar, yaymak hususundaki bâriz hırsına rağmen, müslüman tarihçileri onu fevkalâde evsafa malik, adâlet ve hakikate âşık bir zat olarak tavsif ederler. Bu evsafı hakkında bir çok hikâyeler deveran eder; msl. sarayının kabul salonunda, yalan söyleyecek olanları ürkütmek maksadı ile, bir sürü vahşi hayvan bulundurduğu rivayet edilmektedir. Şu cihet muhakkaktır ki, bu zat, hayır ve hasenatı ve zamanının şâir ve ediplerine ibzal ettiği in'am ve ihsanlar ile, temayüz etmiştir. Yaptırmış olduğu bir çok binalardan, Bagdad'da kendi adını taşıyan hastahane (368 = 978/979) tarihinde ikmal edilmiştir, 'Alī'nin mefruz kabri üzerine inşa ettirdiği meşhed, Şīrāz yakınındaki Kur nehri üzerinde, Bend-i Emīr namı ile, yapırdığı bend zikre şayandır. Bu işlerde hıristiyan veziri Naṣr b. Hārūn'dan kıymetli yardımlar görmüştür. Bir çok şâirler, aralarında Mutanabbî dahi olmak üzere, şanını tebcil etmişler; *Kitāp al-Īżāh* adlı eserin muharriri Abū 'Alī al-Fārisī gibi, bir çok müellifler de eserlerini ona ithaf etmişlerdir. 'Ażud al-Davla de bizzat şiirler söylemiştir. Bunların bir çoğu, al-Ṣa'ālibī'nin *Yatīmat al-Dahr*'inde, mukayyettir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 543; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), VIII; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), II, 401 v.dd.; al-Makīn (nşr. Erpenius), s. 221 v.dd.; Wilken, *Mirkhond's Gesch. der Sultane aus d. Geschl. Bujeh*, bab V—VI; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 23 v.dd. (M. SELIGSOHN.)

ADUDUDDÎN. [Bk. AL-ÎCÎ.]

ADUDUDDÎN. 'AŻUD AL-DĪN, ABU 'L-FARAC MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH (? — 1178), İbn Muslima [b. bk.] ailesindendir. Al-Mustancid zamanında, *ustād dār* makamını işgal ediyordu. Bilâhare al-Mustancid'i hamamda katlettirerek, al-Mustażī'e bi'at eylemiş (566 = 1170) ve onun tarafından vezir nasbolunmuştur. Fakat bir sene sonra azledilmişse de, çok geçmeden makamına iade edilmiştir. 'Ażud al-Dīn 573 (1178) te, Mekke'ye hacca gitmeğe hazırlandığı sırada, İsmā'īlî'ler tarafından öldürülmüştür. İbn al-Ta'āvīzī [b. bk.] onun medih ve senasında bulunan şairlerdendir.

Bibliyografya: İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), XI, 219 v.dd.; al-Fahrī (nşr. Ahlwardt), s. 367 v.dd.

ADVİYA. [Bk. EDVİYE.]

AF'Ā. [Bk. EF'Â.]

AF'ĀL. [Bk. EF'ÂL.]

AFĀMİYA. [Bk. EFÂMİYE.]

AFĀR. [Bk. EFÂR.]

ĀFERĪN. [Bk. ÂFERÎN.]

ÂFERÎN. ĀFERĪN (F.; = pazend *Āfrīn*), aslen „hayır dua" (*āfrī+na*), aksi *nafrīn* „beddua" (*an+āfrīn*). Bu kelime, umumiyetle, türkçede kullandığımız „â f e r î n (halk dilinde: â f e r i m)" mânasına gelir. Lûgatlerde kısaltılmış olarak, *farī* de vardır (zend. *frīnaiti*, veda. *prīṇāti*). Halk arapçasına da girmiştir. *'afārim* (mısır.), *afaram* (cezayir.). Calāl al-Dīn Malik Şāh müneccimleri tarafından, Fars takviminin ıslahında, beş mütemmim günün birincisine verilen isimdir.

Bibliyografya: J. Darmesteter, *Etudes iraniennes*, I, 262, 309; P. Horn, *Grundr. der iran. Philol.*, I, 2, s. 40, 125; Vollers, *Zeitschrift d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, L, 646; Beaussiar, *Diction. arabe-fr.*, s. 11. (CL. HUART.)

AFĠĀNİSTĀN. [Bk. EFGANİSTAN.]

AFĠĀNLAR. [Bk. EFGANLAR.]

'AFÎF AL-DÎN. [Bk. AFİFÜDDİN.]

AFÎFÜDDİN. [Bk. AL-TİLİMSĀNÎ.]

AFLAḪ. [Bk. EFLAH.]

AFLĀḲ. [Bk. EFLÂK.]

AFLĀṬŪN. [Bk. EFLÂTÛN.]

AFRĀSİYĀB. [Bk. EFRÂSİYÂB.]

AFRİDİLER. AFRİDİLER, bir efgan veya paṭhān kabîlesi; Safîd Kōh'un şark müntehasındaki dağlık arazide yaşarlar. Bu arazi şimalde Kâbil nehri boğazına kadar uzanır; ce-

nupta ise, Ōrakzay 'lerin dağlık arazileri ile çevrilir. Bu kabîlenin bir kolu olan Cavākī 'lerin işgal ettikleri tepeler, daha şarktadır ve silsilenin asıl kütlesinden ayrılarak, bir yarım ada şeklinde temadi eder. Burası üç taraftan Peşāvar ve Kōhāt denilen düz arazi ile kuşatılmıştır. Bu yarım adanın berzahında Kōhāt geçidi bulunur ki, Peşāvar ile Kōhāt 'ı birbirine bağlar. Afrīdī tepelerinin şimalinde, Kâbil nehrinin hemen cenubunda, Ḫaybar geçidi vardır. Peşāvar 'den Kâbil 'e giden ana yol buradan geçer. Dağ kütlesinin ortasında, birbirlerinden tepecikler ile ayrılmış bir çok vâdilerden müteşekkil ve deniz seviyesinden 1829 metreden 2134 metreye kadar yükselen, Tirāh adında, bir yayla vardır. Burası Afrīdī 'ler ile cenup komşuları Ōrakzay 'ler arasında taksim edilmiştir. Afrīdī 'lere ait kısmın başlıca vâdisi Maydān ismini taşır ve genişçe bir ova halindedir. Afrīdī 'ler ile meskûn olan bu vâdinin şimalinde, şark istikametine, Peşāvar ovalarına doğru akan Bārā nehrinin vâdisi vardır.

Afrīdī 'ler dağlı insanlardır. Uzun boylu, kuvvetli, çevik, fakat endamlı, elmacık kemikleri çıkık, yüz hatları bâriz ve kaşları yukarı doğru kıvrıktır. Efgan tipi ile aralarında çok fark vardır. Afrīdī 'ler, belki efganlılar şimale doğru ilerlerken, onlar ile ihtilât etmiş yerli ve dağlı bir ırka mensuptur. Bir çok müellifler bunların Herodot 'un Ἀπαρύται tesmiye ettiği kavim olduğunu iddia ederler. Yalnız 2400 senelik bir zamandan sonra, başkaca bir delil olmadıkça, sadece isim müşabeheti bu hususta kâfi bir delil teşkil etmez. Afrīdī ismine Kiyâniyân kitabelerinde tesadüf olunmamaktadır. Herodot 'un, Ἀπαρύται ismi ile, elyevm Afrīdī 'lerin işgal etmekte oldukları mıntakadaki kavmi işaret etmek istediği muhakkak değildir. Hiç şüphe yok ki, Tirāh mıntakası, bir aralık, bugün dahi Tirāhī namı altında tanınan ve yalnız Safīd Kōh 'un şimalinde Nangrahār 'da konuşulan bir lisanı tekellüm eden bir kavim tarafından işgal edilmişti. Bu lisan, Grierson 'un da isbat etmiş olduğu vecihle, Hindukûş 'un ârî lisanları ailesine mensuptur. Muhtemeldir ki, Tirāh, peştu dilini tekellüm eden bir kavim tarafından işgal edilmiş olduğu zaman, bu kavim oranın eski sakinlerinin bir kısmı ile ihtilât ederek lisanlarını hâkim kılmış olsunlar. Afrīdī ismi hiç bir orta zaman müverrihi tarafından zikredilmemektedir. Ne efganlar ile sıkı münasebette bulunan Babur, ne de 300 sene evvel yaşamış olan Ni'mat Allāh böyle bir kavimden bahsetmemektedirler. Daha yeni şecerelere göre, Afrīdī 'lerin Karlānī kabîlesinin bir kolu olmaları ihtimali vardır. Efsanevî ced, Karrān veya Karlān 'ın oğlu Kaḫay, dört erkek evlât babası olarak, gösterilir: Burhān, Ḫugiyānī, Sulaymān ve Şōtak. Bilâhare Afrīdī tesmiye olunan 'Oṯmān 'ın bu dört kardeşten Burhān 'ın oğlu olduğu söylenir. Fakat *Maḫzan-i Afġānī* 'de Kaḫay 'ın ahfadından bahsedilmez ve daha yeni bir eser olan *Ḫulāṣat al-ansāb* 'da Kaḫay 'ın (ki, Dorn 'un tercümesinde „Gughī" şeklinde görünür), Sulaymān ve Şōtak adında, yalnız iki oğlu mevcut bulunduğu musarrahtır. Bu eserde Afrīdī 'lerin, Karlānī kabîlesinin diğer kolunu meydana getiren Kōday 'ın sulbünden geldikleri iddia edilmektedir. Denildiğine göre, Kōday 'ın sekiz oğlu varmış. Bunlar arasında birinin ismi Ōrakzay, bir diğeri ise, Afrīdī 'lerin ceddi olan Mānī imiş. Müellif Ōrakzay 'lerle Afrīdī 'lerin Tirāh 'ta beraberce yaşamakta olduklarını ilâve etmektedir. Bu birbirini tutmayan şecerelerden Afrīdī 'lere ait kat'î bir neticeye varılamayacağı aşikârdır. *Ḫayāt-i Afġānī* adlı eserde Afrīdī isminin menşe'ine ait kısım dahi, hiç şüphesiz, yeni bir uydurmadan ibarettir. Bu eserde 'Oṯmān 'ın ava giderken kendisine tevcih olunan bir suale: — „ben de Allahın âferîdesiyim (yarattığı kulu)" — dediği ve Afrīdī adının bu farisî ism-i mef'ûlden geldiği nakledilmektedir. Bu kabil hikâyeler kabîlenin hakikî menşe'inin malûm olmadığını ve Afrīdī 'lerin (veya kendi talâffuz ettikleri gibi, Aprīdī 'lerin) muhtelit bir menşe'den gelmiş olmaları ihtimalini gösterir.

Afrīdîler, bu gün klânlara ayrılmışlardır. Bunlardan başlıcaları şunlardır:

Ādam-ḫēl 'ler klânı ki, Cavākī 'leri de ihtiva eder. Bunlar Kōhāt geçidi civarında ve Ḫaṭak kabîlesinin hudutlarına dayanan sahada yaşarlar. Akā-ḫēl 'ler klânı, Akor 'dan Bārā nehrine kadar uzanır. Bu iki klân, diğer Afrīdī 'ler kadar, cengâver değildirler. Umumiyetle Kōhāt silsilesinindeki kaya tuzu madenlerinden tuz nakli ile geçinirler.

Diğer klânlar şunlardır: Kūkī-ḫēl, Kambar-ḫēl, Zakka-ḫēl, Malikdīn-ḫēl, Kamar-ḫēl ve Sipāh 'lar (ekseriya bunlara, umumuna şamil olmak üzere, Ḫaybarī Afrīdī 'leri ismi verilir). Yazın Tirāh Maydān ve yukarı Bārā 'da otururlar. Soğuk mevsimde ise, ovalara — içlerinden bir çokları da Bārā nehrinin dağlardan çıktığı Kacūrī ovasına — inerler. Zakka-ḫēl 'ler Bazār vâdisine ve Kūkī-ḫēl 'ler ise, Ḫaybar 'in şark müntehasına göç ederler. Bu Ḫaybarī klânları Afrīdī 'lerin en vahşi ve en serkeş koludur. Çok defa ovalara akınlar yaparlar. İçlerinde en fena şöhreti haiz olan Zakka-ḫēl 'lerdir. Maydān 'da ekseri klânların köyleri ve ziraata yarar toprakları vardır.

Teşkilâtları çok halkçıdır. Hâlli icap eden bütün meseleler için, bir çok kimselerin fikirleri alınmak lâzımdır. Hilekâr ve hunhar olmakla beraber, cesur ve atılgandırlar. 1897 'ye kadar, hiç bir ecnebi istilâsının kendi dağlık memleketlerine nufuz edememiş olması ile, müftehirdiler. Lâkin bu tarihte, Lockhart 'ın idaresindeki ingiliz-hind orduları, bu mıntakayı boydan boya katetmişlerdir.

İmparator Ekber zamanında, Afrīdī 'ler Pīr Rōşan (veya Pīr Tārīk) 'in rafızîlik yoluna sülûk ettiler. Bundan bir az sonra onları, Utmān-ḫēl 'leri şimale doğru kovarak, Tirāh 'ı ellerine geçirmiş buluyoruz.

Afrīdī 'ler cenupta Ōrakzay 'ler ile de harp hâlinde idiler ve neticede Tirāh 'ı onlar ile paylaştılar. Hâlen başlıca iki vâdiden biri, Mastūra, Ōrakzay 'lerin, diğeri, Maydān, Afrīdī 'lerin elindedir. Bizzat Cihangīr dahi bunlar ile harp etmiş ve bir çoklarını beraberinde Hindistan 'a, Dekkan 'a götürmüştür. Oralarda hâlâ bunların ahfadına tesadüf olunmaktadır. Durrānī devletinin zuhûrundan sonra, lafzan Aḥmed Şāh 'a tebaiyet eylediler ve onun kuvvetleri arasında sayıldılar. Aḥmed Şāh kabîlenin o zamanki muharip mevcudunu 19.000 olarak tahmin etmektedir ki, bugün dahi Afrīdī 'lerin daha fazla muharip çıkarabilecekleri zannedilmez. En eski zamanlardan beri Afrīdī 'lerde imparatorların ve racaların ordularına ücret ile asker yazılmak âdet olmuştu. Bu âdeti bu güne kadar muhafaza etmekle beraber, sadakat hususunda iyi bir şöhretleri yoktur. 1801 de Şucā' al-Mulk 'e ihanet ederek, onun Maḥmūd Şāh tarafından mağlûp edilmesine sebep oldular. 1737 de Nādir Şāh 'ın istilâsı esnasında Ḫaybarī 'lerin onun yolunu kesmek emrini almış olduklarını ve fakat çok az mukavemet gösterdiklerini müverrihler nakledeler. Yegâne endişeleri, Ḫaybar boğazından geçen ordulardan ve ticaretten, mümkün olduğu kadar, menfaat temini idi ve umumiyetle oturdukları dağlarda kendilerine kimse dokunmazdı. Aynı hâl Sikh 'lerin hâkimiyeti devrinde de devam etti. Peşāvar mıntakası Hindistan imparatorluğuna ilhak edildikten sonra da, Afrīdī 'lerin istiklâllerine riayet olundu; bunlar da kendiliklerinden hudut muhafız kıt'alarına yazıldılar. Memleketlerinde bulunan geçitleri serbest bırakmaları için, onlara bir miktar tahsisat verildi. Buna rağmen, dâhilî geçimsizlikler yüzünden, ekseriya kapalı olan Kōhāt geçidi dolayısiyle, karışıklıklar zuhûr ederdi. Bu işi yapan başlıca Adam-ḫēl klânı idi. 1877/1878 de Cavākī 'lere karşı bir sefer tertip olundu ise de, bu da devamlı bir sulh temin edemedi. Yirmi sene sonra daha mühim bir harp zuhûr etti. 1897 de Britanya 'ya ait Hindistan hududunda yaşayan efgan kabîleleri arasında dinî bir tahrik başladı ve sür'atle yayıldı. Hada mollalarından biri Şinvārī 'lerin ülkesinde halkı cihada teşvik etti. Afrīdī 'ler önce bu telkinata, şimal komşuları Mahmand 'ler harbe başlayıncaya kadar, kulak vermediler. Ancak bundan sonradır ki, harp arzusu, Ḫaybar geçidi civarındaki kabîleler arasında ve bilhassa hiç rahat durmayan Zakka-ḫēl 'ler nezdinde, kuvvet buldu. O zaman geçidin içinde bulunan Landī Kotal kalesine hücum ettiler. Kale, içindeki Afrīdī milisleri tarafından sıkı bir müdafaadan sonra, teslim oldu. Harp Afrīdī 'lerin diğer klânlarına da sirayet etti, Ōrakzay 'ler de onlara iltihak ettiler ve cenupta, Samāna silsilesi üzerinde, zayıf Sikh kuvvetleri tarafından tutulan mevkilere hücum ederek, kahramanca bir müdafaaya rağmen, buraları ele geçirdiler. Bu hâdiseleri müteakip, Sir W. Lockhart kumandasında küçük bir ordu Afrīdī dağlarını, çok şiddetli muharebeler neticesinde, işgal etti. Bu ordu efradı büyük zahmetlere katlandılar; fakat memleketin her noktası gezilerek, haritalar alındı ve âsîler de tecziye edildi. Evvelâ Ōrakzay 'lere hücum edildi ve bunlar çabucak itaat altına alındı. Sonra harekât Afrīdī 'lerin merkezî kabîlelerine tevcih olundu. Zakka-ḫēl ve Kūkī-ḫēl 'ler sonuna kadar mukavemet ettiler. Hareket üssü Kōhāt olan ingiliz ordusu buraya cenuptan girdi. Dargay civarında Sampağa geçidinde, Ōrakzay 'ler memleketinde ve Mastūra ile Maydān arasındaki Arhanga geçidinde müsademeler oldu. Maydān 'da uzun bir tevakkuftan sonra, ordu derin Bārā vâdisi boyunca aşağıdaki ovalara döndü. General Hart 'ın kumandasındaki diğer bir kuvvet, Mastūra ve Varān vâdilerini, Bārā ile birleştikleri yere kadar, takip etti. Ḫaybar ve Bazār vâdilerine yapılan diğer bir sefer ile de Afrīdī 'lerin mütebâki kısmı yola getirildi. Bütün bu harekât esnasında, Holdich, memleketin her tarafını baştan başa tetkik ederek, haritalar aldı. Son on sene zarfında Afrīdī 'ler sükûnetlerini muhafaza ettiler ve harbi müteakip hemen, kendiliklerinden hudut kuvvetlerine müracaatla, asker yazıldılar. Bununla beraber, son zamanlarda, bilhassa Zakka-ḫēl 'lerde, ayaklanma emareleri görülmüş, akıncılık ve ovalarda şakavet hâdiseleri vukua gelmiştir. Bu hâdiseler yüzünden, büyük Britanya 'nın Hindistan hükûmeti 1908 bidayetinde, Zakka-ḫēl 'lerle mücadele için, Bazār ve Bārā vâdilerine bir askerî sefer tertibine mecbur olmuştur. İki hafta süren harekât neticesinde, bu kabîleler de itaat altına alınmıştır. Afrīdī 'lerin diğer kabîleleri bu mücadelelere iştirak etmedikten maada, Zakka-ḫēl 'lerin yatıştırılmasında da âmil olmuşlardır.

Hindistan hükûmeti ile 'Abd al-Raḥmān arasında akdolunan Durand muahedesi mucibince

(1893), bütün Afrîdî'ler Hind sınırları dâhilinde kaldılar. 1897 de bunlar Kâbil'e elçiler göndererek, boş yere emîrin muavenetine mazhar olmağa teşebbüs ettiler.

Bibliyografya: Muḥammed Ḥayāt Ḫān, *Ḥayāt-i Afġānī* (ingl. trc., *Afghanistan*, Lahore, 1874), s. 201; Ibbetson, *Outlines of Panjab ethnography* (Calcutta, 1883), s. 214; Elphinstone, *Caubul* (London, 1842), II, 42; Holdich, *The Indian Borderland* (London, 1901), bab XV—XVI; Hutchinson, *The Tirah campaign* (London, 1898); Bellew, *Races of Afghānistān* (Calcutta, 1880), bab LXXVII; Raverty, *Notes on Afghānistān* (London, 1880), s. 95.

(M. LONGWORTH DAMES.)

AFRÎDÛN. [Bk. FERÎDÛN.]

'AFRÎT. [Bk. İFRÎT.]

'AFṢ. [Bk. AFS.]

AFS. 'AFṢ (A.), mazı ve aynı zamanda üzerinde mazının yetiştigi meşe ağacı (*quercus lusitanica orientalis infectoria*). Araplar, mazının mazı sineği tarafından vücuda getirildiğini bilmedikleri için, onu meşe ağacının, ya palamutla aynı zamanda veya sonraları çıkan, bir meyvesi addederlerdi. Orta çağlardaki arap tıbbında mazı ilâç olarak kullanılır ve eczahanelerde, ya toz hâlinde veyahut sirkede kaynatılarak, deri hastalıklarına karşı hâricen veya ishale karşı dâhilen istimâl olunurdu. Bal ile karıştırıldığı vakit, arıların hastalığına iyi geleceğine inanılırdı. Bundan maada, mürekkep imalinde de kullanılırdı.

Bibliyografya: Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 259; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmiʿ* (Būlāḳ, 1291), III, 127; İbn al-'Avvām, *Kitāb al-Falāḥa* (trc. Clément-Mullet), II, 2, s. 265.

(HELL.)

AFSANTÎN. [Bk. EFSANTÎN.]

AFSÛS. [Bk. EFSÛS.]

AFSÛN. [Bk. EFSÛN.]

AFŞÂR. [Bk. AVŞAR.]

AFŞÎN, orta Asya'da Usrûşana eyaletinin (takriben Cîzak'tan Ḫocend'e kadar uzanan mıntaka ile bunun cenubunda Zarafşān'ın yukarı mecrasındaki arazi) islâmiyetten önceki yerli prenslerinin unvanı. Son Afşîn, Ḥaydar b. Kāvus (menbalarda, mutad olarak, asıl adı ile değil, yalnız unvanı olan al-Afşîn diye zikredilir), halife al-Muʿtaṣim'in kumandanı sıfatı ile, Bābek devrinde tehlikeli bir mahiyet alan Ḫurramî isyanını bastırmasına ve Anadolu'da bizanslılara karşı zaferler kazanmasına mükâfaten, halifenin pek büyük ihsan ve iltifatına nail olmuştur. Fakat 226 (840/841) da yerinden atılmış ve irtidatla itham edilerek, aynı senenin şabanında (mayıs/haziran 841) zindanda, aç bırakılarak, öldürülmüştür. — Afşîn unvanına orta Asya'nın başka yerlerinde de rastgelinir; Yaʿḳūbî (nşr. Houtsma, II, 344) Sogdiana hükümdarı Ġūrak'in, Ḳutayba b. Muslim ile yaptığı muahedede, kendine „Soġd iḫşîd'i, Semerkand afşîn'i" adı verdiğini zikreder.

Bibliyografya: Belāẕorî (nşr. de Goeje), s. 430 v.d.; Ṭabarî, III, 1314 v.d.; Bayhaḳi (nşr. Morley), s. 199 v.dd.; Dozy, *Essai sur l'histoire de l'islamisme*, s. 229 v.d.; Browne, *A literary history of Persia*, I, 330 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 521, v.s.

(W. BARTHOLD.)

AFṬASÎLER. [Bk. EFTASÎLER.]

'AFÛV. [Bk. AFÛVV.]

AFÛVV. 'AFÛV, kolaylıkla affeden. — AL-'AFÛV, Allahın 99 isminden biri [bk. ALLĀH.].

AFYON. AFYÛN (A.; yun. ὄπιον, ὀπός „usare" 'den ism-i tasgir), üzerleri çizilen ham haşhaş (*papaver somniferum L.*, arap. *ḫaşḫāş*) başlarından akıp donan usare. Afyon, ticaret metaı olarak, milâdın I. asrından XII. asrına kadar, galiba, yalnız Anadolu'da istihsal edilmişti. Müslümanlar, fütuhat seferleri esnasında, haşhaşı oradan alıp, bütün islâm memleketlerine yaymışlardır. Bugün Hind-i şarkî adalarında, İran, Anadolu, Mısır ve Çin'de yetiştirilmektedir. Dioscorides'in tarifinden, onun zamanında da afyonun, bugün Anadolu'da yapıldığı gibi, yaprakları yolunan haşhaş başlarını hafifçe çizerek, ertesi güne kadar o yarıklardan sızıp donan usareyi yuğurmak sureti ile, istihsal edildiği anlaşılmaktadır. Afyonun, ilâç ve bilhassa keyif verici madde gibi, istimali eski çağlardan beri bilinmiş ve tecrübe edilmiştir.

Bibliyografya: Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 282; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmiʿ* (Būlāḳ, 1291), I, 45; Abū Manṣūr al-Muvaffaḳ, *Kitāb al-Abniya* (nşr. Seligmann), I, 36; İbn al-'Avvām, *Kitāb al-Falāḥa* (trc. v. Clément-Mullet), II, 1, 128 v.dd. (bahçede haşhaş yetiştirmeğe dair). (HELL.)

AFYÛN. [Bk. AFYON.]

AFŻAL. [Bk. EFDAL.]

AFZARÎ. [Bk. EFZERÎ.]

AĞA. AĞA, şark türkçesinde „büyük erkek kardeş" demektir; krş. yakut. *aga* „baba" (bk. Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, s. 98, 17—18, *aqa*), koyb.-karagas. şivesinde „büyük baba, amca (dayı)", çuvaş. „abla". Osmanlı türkçesinde *ağa* „reis, eşraf", bazen „büyük arazi sahibi" mânasınadır. Osmanlı devlet ricalinin orta tabakasından mühim bir kısmına verilen bir unvan idi. İçlerinde mükemmel tahsil görmüş olanlar bulunduğu gibi, görmemiş olanlar da vardı. Meselâ *kethuday-i sadr-ı âlî* olanlar, kalemden gelmiş olsalar da, resmî muamelâtta kendilerine *ağa* diye hitap edilirdi: *müteselim ağa, kasap başı ağa, gedikli zaim ağa, cebeci başı ağa, topçu başı ağa, çavuş başı ağa, müteferrika ağaları* v.s. Bu sonunculara „vâcibürriaye ağalar" denir ve sadrazam bunlara ayağa kalkardı. Bostancı başı, kapıcı başı, imrahor ve diğer bazı ağalardan müteşekkil *rikāb-i humayun ağaları* vardı. Bir de *karakulak ağası* vardı ki, yüksek bir kuleden tarassut ederek, yangınları saraya haber verirdi. *Asâkir-i mansure* teşkilâtından beri, kaymakam rütbesine kadar, okuma yazma bilmeyen zabitlere de *ağa* unvanı verilmek mutad idi; hattâ okuma yazma öğrenirlerse, bu unvan, resmî bir tebliğ ile, *efendi*'ye tebdil olunurdu. Bir de yüzbaşı ile binbaşı arasındaki bir rütbenin ismi de *kol ağası* idi. Zabitlere verilen *ağa* unvanı ve bu *kol ağası* rütbesi, meşrutiyetten sonra, ilga edilmiştir. Mamafih osmanlı türklerinde halk arasında okumak yazmak bilmeyenlere *ağa* demek âdeti, son zamanlara kadar câri idi.

Hükümdar sarayının hadımlarına da *ağa* unvanı verilirdi. Saray hadımları, siyahî ağalar ve ak ağalar diye, iki sınıfa ayrılmışlardı. Bunların başlarına *kızlar ağası* denir ve kendisi teşrifatta sadrazam ve şeyhülislâmdan sonra gelirdi. *Yeniçeri ağası*, yeniçeri teşkilâtının başkumandanı olup, bütün diğer askerî ümeraya tekaddüm ederdi. Diğer ocak reislerine de *ağa* denirdi; msl. *sipah ağası* v.s.

Mogullar arasında, hükümdar ailesi çocuklarına da *ağa* diye hitap edilirdi (Quatremère, *Hist. des Mongols*, s. XXXIX, XL). Bir de türk lehçelerinde *ağa* ve *ini* tâbirleri vardır ve „ağabey" ve „küçük kardeş" demektir. İranlılar bu kelimeyi *āḳā* şeklinde yazarlarsa da, umumiyetle *ağa* telâffuz ederler.

Bibliyografya: W. Radlov, *Versuch eines Wörterb.*, I, 143; H. Vàmbéry, *Etymolog. Wörterb. d. Turko-tatar. Sprachen*, s. 6; Barbier de Meynard, *Diction. turc-français*, I, 74; D'Ohsson, *Tableau de l'empire othoman*, VII, 14 v.dd.; 54 v.dd.; 313, 353.

(CL. HUART.)

[Bu makale, İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI tarafından, tashih ve tadil edilmiştir.]

AĞA ḪAN. AĞA ḪĀN, hindli ismāʿîlî'lerin veya Ḫoca'ların [b. bk.] reislerinin unvanıdır. Ḳum şehrinin garbında kâin Maḥallat şehrine izafetle, Maḥallatî ismi ile tanılan Āġa Ḫān, Fatḥ 'Alî Ḫān zamanında, Ḳum ve Maḥallat vâlisi idi. Bu zat, İran sadrazamına karşı 1838 de vuku bulan isyan muvaffakiyetsizlikle bitince, Hindistan'a firar ve ilticaya mecbur oldu. Maḥallatî'nin babası, Şāh Ḫalîl Allāh Sayyid Kehki, 1817 de, Yezd şehrinde katledilmiştir. Bunun da babası, Kirmān vâlisi Abu'l-Ḥasan idi. Āġa Ḫān'lar Ḥasan Ṣabbāḥ [b. bk.]'tan geldiklerini iddia ederler.

Bibliyografya: St. Guyard, *Un grand maître des Assassins* (*Journ. As.*, 1877, I, 337.) v.dd.; *Revue du monde musulman*, I, 48 v.dd.

AĞA HÜSEYİN PAŞA. AĞA ḤUSAYN PAŞA (1776—1849), AĞA PAŞA namı ile de maruftur. Hacı Mustafa adında bir zatın oğlu olup, 1190 (1776) tarihinde Edirne'de doğmuştur (umumiyetle rivayete göre, ailesi Rusçuk'tan gelmiştir). Babası ile beraber Bender'e naklettiğinden, orada 9. yeniçeri bölüğüne yazılmış ve 1203 (1788/1789) tarihinde de İstanbul'a gelmiştir. 1807—1812 rus muharebesine iştirakını müteakip, kısa bir zamanda, namdar *usta*'lar sırasına girmiş ve sonra da *zağarcı başı*'lığa kadar terfi etmiştir. O zamanlar yeniçerilerin lâğvını tasavvur edip, etrafına kudretli adamlar toplamakla meşgul bulunan Mahmud II.'a, sadrazam Silâhdar Ali Paşa onu, işgüzar bir adam olarak, tavsiye etmiştir Mahmud II. kendisini 10 rebiülâhir 1238 (25 kânun I. 1822) de *kul kâhyalığı* ve aynı senenin 14 cemaziülâhırında (26 şubat 1823) da yeniçeri ağalığına nasbetmiştir. Bu makamdaki bir kaç aylık faaliyeti esnasında, ocakta tehlikeli bulduğu adamlardan bazılarını vilâyetlere teb'it ve bazılarını da ortadan kaldırmak suretiyle, bu gibi kimselerin iras edebilecekleri zararlara mâni olmuştur. Buna mükâfaten 1238 senesinde uhdesine vezirlik payesi verilmiştir (Ağa Paşa lâkabının sebebi budur). Yeniçerilerin kendileri için amansız bir düşman addettikleri bu zatı padişah, her hangi bir suikasttan korumak için, 20 safer 1239 (26 teşrin I. 1823) tarihinde yeniçeri ağalığından azle mecbur kalmış; buna mukabil, el altında bulundurmak için, Bursa ve İzmit vâlilikleri, Boğaz ve Boğaz'a bağlı garnizonların kumandanlığı ile tavzif etmiştir. Üç sene sonra, yeniçeriliğin ilgası ile hitam bulan büyük isyanın zuhurunda (14—16 haziran 1826), Hüseyin Paşa, gerek şahsî şecaati ve gerekse kanlı şiddeti sayesinde, âsîlerin bütün mukavemetini kırmıştır. Buna mükâfaten padişah kendisini yeni teşekkül eden *asâkir-i mansure-i muhammediye* seraskerliğine nasbetmiştir. 1242 senesi şevvalinde (mayıs 1827) bu mevkii meşhur Husrev Paşa'ya terkle, kendisi gene Boğaz kumandanlığına geçmiştir. 1828/1829 rus muharebesinde uhdesine başkumandanlık tevdi edilmiştir. Şumnu istihkâmlarında karargâh kurmuş ve burayı tam muvaffakiyetle müdafaa etmiş ise de, rusların Tuna'nın aşağı kısmındaki istihkâmatı ele geçirmelerine mâni olamamıştır. Bunu müteakip kumandayı sadrazam Reşit Meh-

med Paşa'ya bırakarak, Rusçuk muhafızlığına çekilmiş ise de, burada da muvaffak olamamıştır. Harpten sonra Edirne vâliliğine ve 1832 senesinde de Mısır seferi kumandanlığına tayin edilmiştir. Bu sefer esnasında muavini Mehmed Paşa, 9 haziranda Hama civarında münhezim olmuş, bundan sonra kendisi de, 29 temmuzda, Baylān geçidinde İbrahim Paşa'nın baskınına uğrayıp, mağlûp olduğundan, 31 ağustosta makamından azledilmiştir. Sırbistan prensi Miloş ile olan iyi münasebeti dolayısiyle, 17 rebiülevvel 1249 (4 ağustos 1833) tarihinde Vidin muhafızlığına tayin edilmiş ve şubat 1844 tarihine kadar, orada kalmıştır (krş. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei*, 2. tab., s. 133 v.d., 427). 1262 senesi şevvali (teşrin I. 1846) bidayetinde, aynı vazife ile, tekrar Vidin'e gönderilmiş ve 2 cemaziülâhır 1265 (25 nisan 1849) tarihinde orada ölmüştür.

Bibliyografya: Cevdet, *Ta'rīḫ*, XII, s. 80; Luṭfī *Ta'rīḫ*, I—IV, VIII, 178—182 *Sicill-i 'Oṣmānī*, II, 226; v. Moltke, *Der russisch-türkische Feldzug in der europäischen Türkei 1828 und 1829*; Rosen, *Geschichte der Türkei*, I. (J. H. MORDTMANN.)

AĞA MUHAMMED HAN. AĞA MUḤAMMED ḪĀN (1742—1797), İran'da Ḳācār hânedânının müessisi olup, Fatḥ 'Alī Ḫān'ın torunu ve Muḥammed Ḥasan'ın oğludur, 1155 (1742) te doğmuştur. 'Ādil Şāh'ın emri ile, çocukluğunda hadım edilmişti. *Vakīl* Karīm Hān Zend ölünce, Asterābād'a çekilmişti. İran'ın igtişaş içinde bulunmasından istifade ederek, Tahran'ı payitaht ittihaz edip, 1201 (1786) senesinin başlarında şahlığını ilân etmiştir. Zen hânedânının son uzvu Luṭf 'Alī Ḫān ile sekiz sene mücadele etmiş ve bir ihanet neticesinde eline geçen şehzade 1209 (1794) da müthiş işkenceler içinde öldürülmüştür. 1210 (1795) da türkmenler aleyhine muvaffakiyetli bir sefer, şimal-i şarkî hudutlarında sükûnu iade etmiştir; Gürcistan tarafına yapılan diğer bir sefer bu memleketi Rusya'dan ayırmış ve Ağa Muḥammed Ḫān mezkûr devletle muharebeden ancak Katerina II. 'nin ölmesi üzerine, kurtulmuştur. Nādir Şāh'ın torunu olup, kör olmasına rağmen, Meşhed'de hüküm sürmekte devam eden Şāhruḫ'u eline geçirerek, ceddinin Hindistan'ı istilâ ettiği vakit oradan getirmiş olduğu elmasları işkence ile almış ve Horasan'ı kendi mülküne ilhak etmiştir. 1211 (1797) de, 55 yaşında, idama mahkûm ettiği iki esir tarafından, öldürülmüş ve Necef (Meşhed 'Alī)'te gömülmüştür. Ondan sonra İran tahtına Fatḥ 'Alī Şāh unvanı ile, yeğeni Bābā Ḫān çıkmıştır. Hunhar ve gaddar Ağa Muḥammed'in cebir ve şiddetle kurduğu saltanat hânedânının başlıca meziyeti, İran'a son zamanlara kadar devam eden sükûnu iade etmiş olmasıdır.

Bibliyografya: P. Horn, *Grundr. d. iran. Philol.*, II, 594, 604, *Zeitscher. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, II. 411; Brydges, *Dynasty of the Kajars*, s. 9—29 = 'Abd al-Razzāḳ b. Nacaf Ḳuli, *Ma'āṣir-i sulṭānīya*, s. 14 v.dd.; Riża Ḳuli Ḫān, *Ravżat al-Safā-i nāṣirī*, IX, var. 50 v.dd. (CL. HUART.)

AĞAÇ. AĞAÇ, şark türkçesindeki tâlî şekli *yiğaç*'tır. Bir mesafe ölçüsü adı olarak da kullanılır ki, bu hâlde, „aralarındaki bir üçüncü şahsın sesini işitebilecekleri derecede, birbirinden ayrı bulunan iki şahıs arasındaki mesafenin üç misli" dir aşağı yukarı bir fersah (*parasang*) veya mildir. Mir 'Alī Şīr Navā'i, beyitlerinden birisinde, bunun 12.000 *ḳarı* (iki arşın, yani omuz başından orta parmağın ucuna kadar olan mesafenin iki misli) olduğunu söyler; Maḥdūm Ḳuli'nin bir beyitinde ise, arzın 146.000 *aġaç* imtidadında olduğu tahmin edilmektedir. Pietro della Valle (*Voyages*, III, 141) bir *aġaç*'ın bir ispanyol fersahına (= 4 italyan mili) müsâvi olduğunu hesap eder. E. Flandin ile P. Coste (*Voyages en Perse*, I, 111) ise, bunun altı kilometreye (dört ingiliz milinden biraz eksik) muadil olduğunu kabul ederler.

Bibliyografya: Pavet de Courteille, *Diction. turc-oriental*, s. 554 v.d.; Sulaymān Efendi, *Luġat-i çaġatā'ī va turki 'oṣmānī*, s. 15; Vambéry, *Cagataische Sprachstudien*, s. 357. (CL. HUART.)

AGAÇ ERİ. AĞAÇ ERİ „agaç adamı, orman adamı"; Priscus'un Ἀχάτ ζιροι adı ile, bahsettiği insanlar; mordvinler (rus. *mordva*, arap. *burd-ās*, *burṭ-ās*) ve diğer fin kabîlelerden biri (Marquart, *Osteurop. u. ostas. Streifzüge*, s. XXIV, 41) olması muhtemeldir. Yunanca kelimenin, türkçe asıldan iştikak ettirilmek suretiyle, izah edilmesine ilk defa Hammer-Purgstall (*Gesch. der gold. Horde*, s. 16;) 'da tesadüf edilmektedir. Krş. bir de Quatremère, *Histoire. des Mongols* (1836), s. 53, not; M. Th. Houtsma, *Ein türk.-arab. Glossar*, 30,2 (49). (CL. HUART.)

AGADİR, arapça *sūr* (= duvar, kale bedeni, kale ve şehir) kelimesine muadil, berberce bir kelimedir. Bu kelimenin fenike lisanından geldiği zannolunmaktadır; hususiyle Fas'ın cenubunda bir çok berber köylerine alem olmuştur. Yalnız olarak kullanıldığı vakit, umumiyetle, Fas Sūs'unda, deniz kenarında tepe üzerinde, Agadir İġīr namında, bir ufak şehir murad edilir. Bu şehir az tanınmıştır (Erckmann, *Maroc moderne*, s. 50 de küçük bir plânı vardır) ve, sarp bir mevkide kurulduğu için, şehre güçlükle girilir. Kalenin yanında ve deniz kenarında, Fonti namında, oldukça harap bir köy vardır. Limanı, bütün rüzgârlardan mahfuz olduğu için, Fas'ın Atlantik sahillerinde en emin bir demir yeridir. — Agadir 1500 senelerinde portekizliler tarafından tesis olunmuştur. Başlangıçta, sadece hususî bir teşebbüs eseri olarak, basit bir balıkçı köyü halinde kurulmuş olsa gerektir. O zamanlar Santa Cruz namı ile anılırdı, Yerliler ise, buraya *Tiguemmi Rūmī* yahut *Dār Rūmīya*, yani „avrupalılar meskeni" derlerdi. Sonraları, Ager burnu civarında bulunması dolayısı ile, „Ager burnu Santa Cruzu" adını aldı (Ager, berberce İġhīr ve bundan Ġīr, Ger, Ger, Ager). Bu şehir, vaktiyle ispanyollar tarafından kurulan ve bugün tam mevkii meçhul olan Santa Cruz de Mar Pequeña ile karıştırılmamalıdır. Agadir'e afrikalı Léon tarafından, Guarguessem namı verilmiştir. Portekiz'in Fasta mühim bir merkezi haline gelen Santa Cruz Ager, 1536 da Fas sultanı Mūlāy Muḥammed'in taarruzuna uğradı. O esnada şehre Dom Guttierez de Monroi kumanda ediyordu. Muhasara uzun ve harekât şiddetli oldu. Portekiz'den gönderilen takviye kuvvetlerine rağmen, Santa Cruz hücum ile zaptedildi ve Dom Guttierez teslim oldu. Damadı Dom Ian de Corval öldürülmüş ve karısı Doña Mencia de Monroi esir edilmişti. Sultan, kadına o derece meftun oldu ki onunla evlendi. Ona uzun zaman hıristiyan kalmasına ve avrupa âdetleri üzere yaşamasına müsaade edildi; nihayet Doña Mencia müslüman oldu veyahut olmuş gibi göründü. Bu kadının Mūlāy Muḥammed ile Mūlāy Aḥmed arasında bir harbe sebebiyet verdiği ve iki Sultanın, onu almak için, silâha müracaat ettikleri de söylenir. Neticede Mūlāy Muḥammed galip geldi ve iki birader birbiri ile uyuştu. Doña Mencia ise, denildiğine göre, sultanın diğer karıları tarafından, kıskançlık saikası ile, zehirlenerek öldürüldü. Sultan kayın babasını azat ederek, bir çok hediye ile Portekiz'e gönderdi. Agadir limanını ve şehrin suyunu temin eden menbaı muhafaza için, 1572 de Mūlāy 'Abd Allāh bir müstahkem mevki tesis etti; bunun etrafında evler yapıldı; bu mahalleye Fonti (portekizce *fonte*'den) ismi verildi. Agadir sahilin mühim bir ticaret noktası oldu. Fas dahilinde ilk fransız ticaret müessesesi 1670 te orada kurulmuştur. Danımarkalılar da 1755 senesinde bir kale inşasına teşebbüs eylediler. Mūlāy 'Abd Allāh 1773 te Mogador şehrini kurdu ve bütün avrupalıları Agadir'i boşaltıp, yeni şehirde yerleşmeğe icbar etti. O asırdan beri Agadir avrupa ticaretine kapatıldı, Ahalisi bu hususta gayet mutaassıp olmakla beraber, avrupalılara 1882 senesine doğru, kıtlıktan dolayı, zahire ticaretine müsaade edildi. Fakat tâcirler hüsn-i kabul görmediler ve sahillerde kumsalda barınabildiler (Erckmann *göst. yer.*). Portekiz kalesi bugün bile iyi bir haldedir. Üzerinde el'an kitâbeler vardır. [1931 senesi istatistiğine göre, şehirde, 1459 avrupalı olmak üzere, 3692 nüfus vardır.]

Bibliyografya: Léon l'Africain, *Description de l'Afrique* (nşr. Schéfer), I 176; Marmol Caravajal, *Descripcion de Africa* (Granade, 1573), II, 19d v.dd.; Erckmann, *Maroc moderne*; Meakin, *The land of the Moors*, s. 378—382; Castellanos, *Hist. de Marruecos*, s. 203—220. (E. DOUTTÉ.)

AĞĀNÎ. [Bk. EGÂNÎ.]

AGDİYE. AĞZİYA (A.), *ġiżā*'nin [b. bk.] cem'idir.

AGEL. 'AḲĀL yahut 'AGĀL (A.), keçi kılından örülmüş ip; ekseriya siyah renkte olup iki defa başın etrafında dolandırılarak kefiyeyi (*küfiya*, b. k.) tutar. Umumiyetle bedevîler takarlar. Dozy (*Supplément*, II, 154)'ye göre bu kelimenin klâsik imlâ şekli *'iḳāl*'dir; fakat yeni telâffuzu yukarıdaki gibidir.

Bibliyografya: Dozy, *göst. yer.* de etraflı *bibliyografya* vardır; Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf*, II. 122.

AĞLABİLER. [Bk. AGLEBÎLER.]

AGLEBİLER. AĞLABİLER, Banī Aġlab milâdî IX. asır boyunca İfrīḳiya'de hüküm sürmüş bir hânedânın adı olup, Abbasî emîri İbn Muḳātil'i kurtardıktan sonra, idareyi eline alarak, halife Hārūn al-Raşīd'den berat alan Zāb vâlisi İbrāhīm b. al-Aġlab al-Tamīmī tarafından te'sis olunmuştur. Halefleri ile hilâfet makamı arasındaki münasebetlerin başka beratlar ile tayin ve tasrih edildiğine dair, kat'î malûmat yoktur. Vakıa bunlar emîr unvanı ile iktifa etmişler ve sikkelerini, gayet sade bir ibare ile bastırmışlardır; Bagdad ile Ḳayravān arasında, bilhassa hürmetkârane münasebetlerle te'yit edilen, bir rabıta kalmıştır. Ziyādat Allāh Bizans imparatorluğunu tehdit eden Sicilya seferi hakkında halife al-Ma'mūn'a malûmat arzetmiş ve biraz sonra onun namına darbedilmiş *miṣḳāl*'ları takdim etmiştir; fakat halife aynı emîrden hutbede 'Abd Allāh b. Ṭāhīr'in adının zikredilmesini istediği vakit, emîr kendisine karşı küstahça mukabelede bulundu (İbn Ḫaldūn). Al-Nuvayrī, haklı olarak, hânedânın veraset meselelerine Bagdad hükümdarı tarafından müdahale teşebbüsünün hoş görülmediğini söyler; o halde İbrāhīm b. Aḥmed'in saltanattan feragatine de al-Mu'tażid'in bir nâmesinin tesiri olduğu meşkûktur.

Emîrler „İfrîḳîya“ adı verilmek mûtad olan, fakat hududlarını sarih bir surette tayin etmek mümkün olmayan bir sahada, irsî olarak, hâkim idiler. — Bunun garpta Bona 'ya kadar imtidat ederek, Kotâma 'lerin bütün topraklarını ihtiva ettiği muhakkaktır. Nufuzu bugünkü Kabil 'ler memleketi içerlerine kadar dayanarak, büyük bir Kabil camiası teşkil ettikleri anlaşılan bu berberîler, Bilizma 'de yerleşmiş bulunan arap kolonisi tarafından, Banī Aġlab 'in hükmü altında tutuluyordu. Bu arap kolonisi sonuncu Ziyādat Allāh tarafından imha edildikten sonra, hâricî, belki de ṣufrî ve nakkārî olan berberîler, 'Abd Allāh al-Şī'ī 'nin birinci ve en kuvvetli istinatgâhı oldular. İfrīḳiya, cenub-i garbîde, Zāb 'a ve Tāhert 'li Banī Rostem 'in oldukları Abāżī 'ler devletinin hududlarına kadar uzanıyordu; Baġāya ve Ṭobna Banī Aġlab 'e aitti; fakat buralarda hâricî isyanları da eksik olmuyordu. Cenub-i şarkîde Trabulus, hâricî mezhebine mensup olan Cebel Nefūsa berberîlerinin akınlarına maruz münferit bir mevki halinde idi. Orduyu (*cund*) araplar ve araplaşmış sünnîlerle meskûn bulunan asıl İfrīḳiya kıt'aları teşkil ediyordu. Bunlar, ekseriya kabîle kavgaları ve şahsî ihtiraslar sevki ile tefrikaya düşmekle beraber, etraflarını saran ve içlerine nufuz eden ehl-i sünnetten hâriç berberîlere karşı, bir din ve dil birliği teşkil ediyorlardı.

Bu sünnî camiada dinî hayat, bir takım nazarî ihtilâflar çıkmasına meydan verecek derecede, canlı idi. Sonraları, iki asır müddetle, Fāṭimī 'ler tarafından ortadan kaldırılmış gibi görünen hanefî ve mâlikî mezheplerinin, aynı zamanda, İfrīḳiya 'de yerleşmesi Banī Aġlab devrine düşer. İki mezhep de, bir aralık, İfrīḳiya ve sonra Sicilya 'da kadılık etmiş ve aynı zamanda imam ve emîr bulunmuş olan Asad b. al-Furāt tarafından temsil edilmiştir. Sırası ile Medine 'de Mālik 'in, Irak 'ta Abū Ḥanīfa 'nin tilmizlerinin ve Kahire 'de Mālik 'in en güzide talebesi İbn Ḳāsım 'ın derslerini takip etmiş olan bu âlim, Ḳayravān 'da iki mezhebi de tâlim etmiştir; fakat mâlikî Saḥnūn ile rekabeti hanefî mezhebine meylini arttırmıştır. Vefatından sonra, Saḥnūn tek başına meydanda hâkim kalmış ve, anlaşıldığına göre, 232 den 240 (846—854) 'a kadar İfrīḳiya 'de dinî kaza sahasında mutlak bir kudret sahibi olmuştur. Yanında rakibinin, Sulaymān b. 'İmrān gibi, hanefî tilmizleri bulunduğu vakit, geniş fikirli davranmış ise de, selefi bedbaht İbn Abi 'l-Cavvād 'ı, Kur'an 'ın mahlûk olduğuna kail bulunduğundan dolayı, değnek darbeleri altında, merhametsizce yavaş yavaş öldürtmek suretiyle, hakikaten şaddedak etmiştir. İbn Ḳāsim 'ın akidelerine dair te'lif ettiği *Mudawwana* 'sı, *Asadīya* 'yi gölgede bırakarak, Maġrip 'te mâlikî mezhebinin *'aḳā'id* kitabı olmuştur. Kendisinden sonra, mâlikî mezhebi hâkim mevkide kalmış ise de, hanefî mezhebine sâlik kalanlar da vardı; hattâ Kur'an 'ın mahlûk olduğu zihâbı da tamamiyle ortadan kalkmamıştır. Al-Farrā', bu suçundan dolayı, ölümle tehdit edilmiştir. Halbuki emîr, Abu 'l-'Abbās Muḥammed devrinde, Ḳayravān hâkimi al-Sadīnī 'ye, bu rafdın açıktan açığa tarafdarı bulunduğu halde, hükûmet işlerinin tensiki vazifesi tevdi olunmuştu. Emîrlerin, hudutlarda kendilerini tehdit eden tehlikeler karşısında bile birleşik kalmak kabiliyetini gösteremeyen arap ailelerinin serazad hareketlerine karşı, fakihleri ahali nezdinde uzlaştırıcı gibi kullanmış olmaları melhuzdur. Bununla beraber, arap müverrihlerinin müphem ve birbirine uymayan mütalealarından, bu kadar istikrarsız bir siyasî cemaatı idâme etmek ve, dirhemler (gümüş paralar) yüzünden çıkan iğtişaş kabilinden bazı malî karışıklıklara rağmen, hakikî bir refah içinde tutmak hususunda emîrler tarafından hayli maharet ve cesaret gösterilmiş bulunduğu anlaşılmaktadır.

Ziyādat Allāh I. tarafından başlanıp (212 = 827), halefleri tarafından ve Fāṭimī 'ler zamanında devam edilen Sicilya seferi, bu adanın cazibesi ile başlamış olan korsan akınlarının intizam altına alınmasından başka bir şey değildir. Nitekim Fas 'ta devlet kuran berberî hânedânları da İspanya 'nın cazibesine kapılmışlardı. Din gayreti ile *cihād* yolunda teşebbüs edilen yağmalardan ele geçirilen ganimetler emîrlere, tebaalarını vergi yükü altında fazla ezmeyerek, vücuda getirdikleri inşaat ile şahsî sefahatleri için lâzım olan kaynakları temin etmiştir. İbrāhīm b. al-Aġlab zamanında yapılmış olan al-Ḳaṣr al-Ḳadīm, Ziyādat Allāh b. İbrāhīm zamanında yapılmış olan büyük Ḳayravān camii ile Sūs *ribāṭ* 'ı, Ḳayravān sarnıçları, Sūs camii, Raḳḳāda Ḳaṣr al-Fatḥ, Sicilya mimarisine yakın bir san'at eserleri gurubu teşkil eder.

Banī Aġlab hânedânı, sefahatten berî olmamakla beraber, gayet azimkâr emîrlerden sonra, al-Şī'ī tarafından vâki olan hücuma karşı, ancak mümeyyiz sıfatları cebînâne zulüm ve itisaf olan harem ağaları tıynetinde, emîrler çıkarabilmiştir. Sonuncu Ziyādat Allāh 296 (909) da Fāṭimī 'lerin karşısından, döğüşmeksizin, kaçmıştır.

Banī Aġlab hânedânından on bir hükümdar gelmiştir:

İbrāhīm b. al-Aġlab b. Sālim b. 'İḳāl al-Tamīmī	184 = 800.
Abu 'l-'Abbās 'Abd Allāh b. İbrāhīm	196 = 812.
Abū Muḥammed Ziyādat Allāh b. İbrāhīm	201 = 817.
Abū 'İḳāl b. al-Aġlab İbrāhīm .	223 = 838.
Abu 'l-'Abbās Muḥammed b. al-Aġlab	226 = 841.
Abū İbrāhīm Aḥmed b. Muḥammed	242 = 856.
Ziyādat Allāh b. Muḥammed al-Aṣġar	249 = 863.
Abu 'l-Ġarānīḳ Muḥammed b. Aḥmed al-Mayyit	250 = 864.
İbrāhīm b. Aḥmed	261 = 875.
Abu 'l-'Abbās 'Abd Allāh Muḥammed b. İbrāhīm	289 = 902.
Abū Mużar Ziyādat Allāh b. Abi 'l-'Abbās . . .	290—296 = 903—909.

Bibliyografya: İbn 'Aẕārī, *al-Bayān al-Muġrib*, I; tre. v. Fagnan, 1901, I; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), VII ve VIII; İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (Kahire), IV (*Hist. des Berb.*, I); ayn. mll., *Hist. de l'Afrique sous les Aghlabites et de la Sicile*, tre. ve nşr. Noël des Vergers (1891); Amari, *Bibliotheca Arabo-Sicula*, (1857); ayn. mll., *Storia dei Musulmani di Sicilia*, (1857); Fournel, *Les Berbers*. (G. DEMOMBYNES.)

AĞMĀT. [Bk. AGMAT.]

AGMAT. AĞMĀT, Merâkeş 'in cenubunda bir mahaldir. Bir hayli tarlaları, bahçeleri ve kerpiçten evleri ihtiva eden, suyu bol, muhtelif cins ağaçlarla gölgelenmiş geniş bir saha olup, o mıntakanın en güzel mevkilerinden biridir. Aġmāt, Masfittna kaidliğine (ḳā'idat) tâbidir. Aġmāt 'tan iki-üç kilometre ötede, içinde kalabalık bir yahudi mahallesi (*mellah*) bulunan Varīka adında büyük bir köy vardır ki, ayrı bir kaidlik teşkil eder. Bu iki mahal de Varika 'de Atlas dağından çıkan Vēd (Vādī) Aġmāt suyu ile sulanır. Filhakika Varīka, hemen dağın eteğinde ve hattâ ilk yamaçları üzerindedir. Vēd Aġmāt bir çok *regia* (kol) 'ya ayrılır; bunlardan biri Merâkeş 'e giderek, şehrin içme suyunun bir kısmını temin eder.

Merâkeş 'in tesisinden evvel, Aġmāt, Nafīs ile beraber, mıntakanın başlıca şehri idi; Banī İdrīs devletine ait bir memleket olarak, adı geçer. Daha sonraları, Murâbıtların istilâsından evvel, Maġrāva 'lerin işgali altında bulunduğu görülür. Bu hânedânın son emîri, muahharen Abū Bekr al-Lamtūnī ve ondan sonra da Murâbıtlar devletinin müessisi Yūsuf b. Tāşfīn 'in karısı olan meşhur Zaynab 'in kocası, Laġūt yahut Laḳūt b. Yūsuf idi. Aġmāt 449 (1057/1058) da Murâbıtlar tarafından zaptedilmiş ve Laġūt Tādla 'lere iltica etmiştir. 454 (1062) te, Merâkeş şehrinin kurulmasından sonra, Aġmāt bütün ehemmiyetini kaybetmiş ve o zamandan beri mütemadiyen inhitat etmiştir. Eserini Merâkeş 'in kurulmasından evvel yazmış bulunan al-Bakrī, iki Aġmāt ayırt eder: Aġmāt-Aylān ve Aġmāt Varīka. Aġmāt Aylān 'ın, eğer 7 veya 8 km. mesafede bulunan İġil yahut Aylān değilse, bugünkü Aġmāt olması ve Aġmāt Varīka 'nin de şimdiki Varīka olması muhtemeldir. Her hâlde tarihî Aġmāt 'ın bugün Aġmāt denilen mahalde bulunduğunu gösteren alâmetler vardır; burada oldukça büyük ve içinde müteaddit mezarlar bulunan bir eski medrese mevcuttur. Belki de, Yūsuf b. Tāşfīn tarafından Aġmāt 'a nefyedilen ve orada geçirdiği esaret hayatı al-Marrākuşī tarafından acıklı bir surette hikâye edilen, Sevilla ve Kortuba 'nın talihsiz son emîri al-Mu'tamid 'in mezarını orada aramak gerektir. Bu mezar XIV. asra kadar mevcut idi; fakat hıristiyanların ve yahudilerin medreseye girmeleri şiddetle memnu olduğundan, bugün ne olduğunu bilmiyoruz. Medresenin etrafında tuğladan eski inşaat bakiyeleri, bir taş köprü ve topraktan eski duvarlar görülmektedir. Afrikalı Léon zamanında, Aġmāt tamamiyle inhitata uğramış bulunuyordu; bununla beraber, Aġmāt 'taki evliya türbelerine hâlâ bir çok ziyaretçiler gelmektedir. Mıntaka soğuk suları, gölgelikleri ve Merâkeş pazarlarında satılan türlü türlü yemişleri ile meşhurdur.

Bibliyografya: al-Bakrī, *al-Masālik* (*Descr. de l'Afrique septentr.*), s. 86, 152 v.dd.; İdrīsī, *Ṣifat al-Maġrib* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 29, 61 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*; İbn Abī Zar', *al-Ḳarṭās*; al-Marrākuşī, *al-Mu'cib*; Léon l'Africain, *Description de l'Afrique* (nşr. Shéfer), I, 209 v.dd., 338 v.dd.; Marmol Caravajal, *Description general de Africa* (Granada, 1573), II, 35 v.dd. (E. DOUTTÉ.)

AGRA, ingiliz Hindistanı 'nda bir şehir olup, Camna 'nın sağ sahilinde bulunan aynı isimdeki kazanın merkezidir. Bu şehrin nüfusu, 1901 de, dörtte biri müslüman olmak üzere, 188.000 idi [1930 sayımına göre, 205.000 kişi]. Kazanın (1845 murabba mil = 4800 murabba km.) nüfusu ise, 1901 senesinde 1.060.546 kişiden ibaretti. — Agra, türk hânedânı devrinden kalma müteaddit ve muazzam binaları ile meşhurdur. Bu binalardan Moti-Mascid (1654 te Şāh Cihān tarafından inşa ettirilmiş), Nagina-Mascid ve Mina-Mascid ve bir çok hususî ve umumî divanlar (*dīvān-ı 'āmm* ve *dīvān-ı ḫāṣṣ*), Şiş-Maḥall Ḥāṣṣ-Maḥall ve Cahāngīr-Maḥall namları ile maruf olan saraylar iç kalenin (2¼ km. muhiti olup, Ekber tarafından bina edilmiştir) dahilinde bulunurlar. Bu hisarın etrafında ise, bir hendek ile bir de 70 kadem irtifaında bir sur mevcuttur; içerisine iki kapıdan

girilir, bir üçüncü kapı ise, nehir tarafında olup, kapalı durur. Nehrin karşı yakasında İ'timād ül-Davla'nin [b. bk.] türbesi vardır. Agra'nın en maruf âbidesi Tāc-Maḥall [b. bk.]'dir. Esasen şehrin şimdiki mesahası, türk hânedânının ihtişam devrindekinin takriben yarısı kadardır.

T a r i h i. Agra, Lōdī'ler [b. bk.] hânedânının orada hâkim olduğu devirden beri malûmdur; fakat Agra'yı ilk defa payitaht yapan, Ekber'dir. Ekber burada 1605 te ölmüştür. Mamafih kabri Agra'da değil, Agra'dan 8 km. uzakta kâin Sikandra [b. bk.]'dadır. Şehre, Ekber'e izafeten, verilen Akbarābād ismi, bilâhare unutulmuştur. Ekber'in halefleri Agra'da, ancak zaman zaman, ikamet ettiler ve nihayet Avrangzīb de payitahtını Dehli'ye nakletti. Şehir 1770 te Mahratta'lar tarafından zaptedildi. Mahratta'lar burayı, kısa bir fasıla müstesna, 1803 e kadar ellerinde tuttular; 1803 te ise, Lord Lake Agra şehrini, ingilizler namına, işgal etti (17 teşrin I. 1803 muharebesi).

B i b l i y o g r a f y a: *Distr. Gaz. Agra-Oudh.*, VIII (Allāhābād, 1905); Smith, *The Moghal colour decoration of Agra* (1901); *Archaeol. Survey of India*, IV.

AĞRI DAĞI. ARARAT (türk. EĞRİ DAĞ da denilir; fars. KŪH-NŪḤ; ermen. MASİK), Şarkî Anadolu yaylasının en mürtefi dağıdır. Ağrı kütlesi 44° ve 45° şarkî tûl (Greenw.) ve 39° 40′ şimalî arz arasında bulunmaktadır. Bu kütle, şimal-i şarkîden cenub-i garbîye doğru giden açık bir kavis ile, kendisini ihata eden düz Aras ovasında, küçük tepeler teşkil etmeden, hemen hemen birden bire yükselir. Yalnız garba doğru bazı yükseklikler (Sinak; krş. Dubois, *Voyage*, III, 454) ile Ab ve Bingöl dağlarına bağlanır. Ağrı dağı kütlesi, 128 km. bir çerçeve içinde, 1188 murabba km. bir saha işgal etmektedir. Şimal-i garbîdeki büyük Ağrı dağı (5156 m.[1]) ve cenub-i şarkîdeki küçük Ağrı dağı (3916 m.[2]) zirveleri en yüksek noktalarıdır. Bu iki zirve, takriben 8 km. aşağıdaki bir menbaın ismine izafetle, Serdar Bulak denilen, hafifçe müdevver ve dar bir bel ile, birbirlerine bağlıdırlar. Bu belin (2687 m.) uzunluğu 13/14 km. dir. Bu belde bir geçit vardır. Mutlak irtifaı ile Ağrı dağı Avrupa'nın bütün dağlarından yüksektir ve 4363 metreye varan nisbî yüksekliği ile de, arzın diğer kısımalarındaki büyük maruf dağların bir çoğundan mürtefidir. Filhakika Aras vâdisi, Aralık civarında, ancak 793 m. yüksekliğinde olduğu için, Ağrı dağı, muazzam Himalaya ve cenubî Amerika'daki And dağlarından daha ziyade, etrafına hâkim bir vaziyettedir ve hele şimalden bakılırsa, bu münferit yekpâre kütle, dünyanın belki en muzzam manzarasını arzeder.

Büyük Ağrı dağı (Cebel al-Ḥāriṣ) hafifçe kubbeleşmiş muhaddep bir mahrut şeklindedir. 150—200 adımlık bir çevre içinde, muhaddepçe bir satıh teşkil eden ve her tarafı dim dik yamaçlı zirveden, 1000 m. aşağılara kadar, kar sahaları ve glasiyeler iner. Büyük Ağrı dağı şimal-i şarkî mailesinde, yukarıdan aşağıya, derin bir yarık (Yakup vâdisi) vardır ki, bunun yukarıdaki kısmı, etrafı duvar gibi amudî kayalar ile çevrilmiş, geniş kazanvârî bir çukurluktur; alt tarafı, evvelce meskûn iken (1737 m. irtifada Arguri köyü ile Yakup manastırı), şimdi taşlık bir çöl halindedir. Küçük Ağrı dağı (Cebel al-Ḥuvayriṣ) sivri tepeli güzel bir dik mahrut (mahrut-ı ka'im) şeklindir.

Şarkî Anadolu arazisinden yükselen bir çok dağlar gibi, Ağrı dağı da volkaniktir. Geçen asırların en müthiş zelzelesi, 20 haziran 1840 ta vukua gelendir ki, bu sarsıntının sebep olduğu dağ kayması (heyelân) yüzünden, mâmur bir yer olan eski Arguri köyü (krş. Hübschmann, *Indogerman. Forsch.*, XVI, 364, 395), 1600 kadar olan ahalisinin hemen hepsi ile beraber ve iki mil kadar üst tarafta kâin Yakup manastırı, keşişleri ile birlikte olmak üzere, kâmilen mahvolmuş ve Yakup menbaı da kaybolmuştur.

Bütün Ağrı dağı arazisinde bilhassa su fıkdanı nazar-ı dikkate çarpar. Tepeleri örten büyük kar kütlelerine rağmen, büyük mailelerinde ancak iki mühim menba mevcuttur. Birincisi, yukarıda zikrettiğimiz, Serdar Bulak (vâdi menbaı) olup, 2290 metre irtifaındadır; ikincisi de meşhur Yakup menbaıdır ki, 1840 tan beri başka bir noktadan çıkmaktadır. Küçük Ağrı dağında menba yoktur. Bu dağın irtifaı, müstemir karlar mıntakası hududuna erecek derecede değildir. Büyük Ağrı dağı ise, bu irtifaa vâsıl olmaktadır (kar mıntakasının alt hududu şimal tarafında 4179 metreden, cenup tarafında 3942 metreden başlar).

Bu şiddetli su kıtlığının tabiî bir neticesi olarak, nebatî hayat da fakirdir. Seyrek höş ağaçları istisna edilirse, şarkî Anadolu'nun bütün dağları gibi, Ağrı dağının da vasf-ı fârikı, ormandan tamamı ile mahrum olmasıdır. Nebat azlığının neticesi olarak, hayvan mecmuası da pek fakirdir. Yakup vâdisinde insan elinin vücuda getirmiş olduğu tesisatın mahvolduğundan beri, Ağrı dağı, vahşi bir çöl gibi, boş ve ıssız bir yer olmuştur. Orta zamanlarda böyle değildi. Arap coğrafyacısı İstaḫrī (nşr. de Goeje, s. 191) orada pek çok

1 Türkiye istikşaf haritalarına göre, 5165 metredir.
2 Türkiye istikşaf haritalarına göre, 3925 metredir.

orman ve av hayvanı bulunduğunu bilhassa zikreder. Muḳaddasī, Ağrı dağının ön yamaçları üzerinde, 1000 den fazla küçük köy bulunduğunu ilâve etmektedir. X. asırda yaşamış olan tarihçi Thomas bu havalide, geyik, yaban domuzu, arslan ve yaban eşeği gibi, hayvanların çok bulunduğuna işaret eder (bk. Thopdschian, *Mitteil. des Semin. f. orient. Sprachen in Berlin*, 1904, II. kısm., s. 150).

Dorpat üniversitesi profesörü Frederic Parrot, 9 teşrin I. 1829 da, büyük Ağrı dağının zirvesine kadar çıkmağa muvaffak olmuştur. O zamandan beri yirmi defadan fazla ve umumiyetle dağın şimal tarafındaki Aralık'tan hareket edilerek, zirveye çıkılmıştır (krş. Rickmer-Rickmers, *Zeitschr. d. Deutsch-Österr. Alpenver.*, XXIV, 315). Ağrı dağına çıkanlar arasında 1834 ve 1843 te Antonomoff, 1845 te Wagner ve Abich, 1856 da Stuart ve Monteith vardır ve bu havâli hakkındaki tetkikatı ile meşhur Kafkasya seyyahı Radde de müteaddit defalar çıkmıştır. Bu seyahatlerin en dikkate şayan olanlarından biri rus miralayı Chodsko'nun, Kafkasya'nın nirengilerini tayin için, 1850 de yapmış olduğu çıkıştır. Kendisi her iki dağın zirvelerine kadar gitmiş ve arazi mesahaları ile meşgul olarak, büyük Ağrı dağında hemen bir hafta kalmıştır.

[XX. asrın başında Ağrı dağı üç devlet arasında hudut taşı teşkil etmekte idi. Büyük Ağrı dağının cenup mailesi — Türkiye'ye, şimal mailesi — Rusya'ya ve küçük Ağrı dağı'nın şark mailesi de — İran'a ait bulunuyordu. Türkiye ve Sovyetler birliği arasında imzalanan Kars ve Moskova muahedeleri (1920—1921) neticesinde, Türkiye-Sovyet hududunun Aras nehrinden geçirilmesi üzerine, büyük Ağrı dağının şimal mailesi de Türkiye toprakları içine alınmış oldu ve nihayet 1932 senesinde, Türkiye ile İran arasında icra edilen hudut tashihi sırasında, küçük Ağrı dağı zirvesi de tamamiyle Türkiye arazisine girdi. Bugün İran hududu bu zirvenin 5—6 km. şarkından geçmektedir. Bu suretle Ağrı dağı etrafında vukua gelen son hudut değişiklikleri, bu dağı, evvelâ kısmen, sonra tamamiyle, Türkiye dahiline almış bulunmaktadır.]

[Ağrı dağı mıntakasında 1930 da bir kürt isyanı vukua gelmiş ve aynı sene eylûl 7—12'ye kadar devam eden kısa ve müessir te'dip harekâtı neticesinde, isyan teskin ve âsîler tenkil edilmiştir. Bu harekâta iştirak eden kıtaat Ağrı dağında tâ cümûdiyeler mıntakasına kadar çıkmış ve bu vak'a Ağrı dağı üzerine nazar-ı dikkatı tekrar celbe sebep olmuştur.]

B i b l i y o g r a f y a: K. Ritter, *Erdkunde*, X, 77, 273, 343—345, 356—386, 479—514; Reclus, *Nouvelle géographie universelle*, VI, 247—252; H. Abich, *Geolog. Forsch. in den kaukasischen Ländern* (Viyana, 1882 v.dd.), II, 451 v.dd.; Ivanoviski, *Der Ararat* (Moskova, 1897, rusça); G. le Strange, *The lands of the eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 182; Yāḳūt, *Mu'cam*, II, 183, 779; Parrot, *Reise zum Ararat* (Berlin, 1834), I, 138 v. dd.; F. Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase* etc., *en Géorgie, Arménie* etc., (Paris, 1839 v.dd.), III, 358—488; M. Wagner, *Reise nach dem Ararat* (Stuttgart, 1848), s. 163—186; H. Abich, *Geognost. Reise zum Ararat* (*Monatsber. der Verhandl. der Gesellsch. f. Erdk.*, Berlin, 1846/1847), yeni ser., IV, ve *Bulletin de la Société de Géograph.* (Paris, 1851), 4. ser., I; ayn. mll., *Die Ersteigung des Ararat* (Petersburg, 1849); Parmelee, *Life among the mounts of Ararat* (Boston, 1868); D. W. Freshield, *Travels in the Central-Caucasus and Bashan* (London, 1869); M. v. Thielmann, *Streifzüge im Kaukasus, in Persien...* (Leipzig, 1875), s. 152 v.dd.; J. Bryce, *Transcaucasia and Ararat* (London, 1877; 4. tab., 1896); E. Markoff, *Eine Besteig. des grossen Ararat* (*Ausland* mecm., 1889, s. 244 v.dd.); J. Leclerq, *Voyage au mont Ararat* (Paris, 1892); Seidlitz, *Pastuchow's Besteig. des Ararat* (*Globus*, LXVI, 1894, s. 309 v.dd.); Rickmer-Rickmers, *Der Ararat* (*Zeitschr. des Deutsch-Osterr. Alpenver.*, XXVI, 1895); M. Ebeling, *Der Ararat* (*göst. yer.*, XXX, 1899, s. 144—163; 162/163 sahifelerinde bibliyografya ve kartografyaya ait bazı mâlûmat vardır).

(STRECK.)

AGVAT. AL-AĞVĀT (LAĞUAT), c e n u b î C e z a y i r'de, Cezayir şehrinin 428 km. cenubunda, 0°, 30′ şark tûlü (Paris), 33°, 48′ şimal arzında ve 787 metre irtifada bir ş e h i r ve v â h a. Ghardaïa „arazisine" ait olan al-Aġvāt, 1.775.000 hektarlık ve, 612 avrupalı olmak üzere, 27.486 nüfuslu (1926 sayımı) muhtelit nahiyenin merkezidir [merkezin nüfusu, 1931 istatistiğine göre, 5.200 kişi].

Şehir ve vâha, Cebel Amūr'dan inerek, Ved Cedi adı ile, Kostantin eyaletinin cenubunda Şoṭṭ Melġir'e karışan Ved Mzi suyunun sağ sahilindedir. Avrupalılar mahallesi, şimal-i garbî mailesinde ve yerlilerin mahalleleri ise, şimal-i şarkî mailesinde bulunmak üzere, evler, Cebel Tisgrarine'nin kontrforları olan iki kayalıklı tepenin yamaçlarında, set set olarak, inşa edilmiştir. Tepelerin üzerinde inşa edilmiş olan bir sur ile iki kale şehrin müdafaasını temin eder. Vâha, yarım daire şeklinde, şehrin şimal-i garbîsinden cenub-i şarkîsine doğru uzanır; en

geniş yeri olan şimal-i garbî kısmında hem hurmalıklar, hem de ekin tarlaları vardır. Barajlar sayesinde Ved Mzi 'den getirilen ve Ved Lekhier adını alan kol, bahçeleri sulama işine yarar. Takriben 30.000 hurma ağacından, aşağı neviden olmakla beraber, halkın gıdasını teşkil eden hurma istihsal edilir. Cenubî Oran ve cenubî Kostantin arasında, garpta Ūlād Sidi Şayḫ 'ler mıntakası ile cenupta Mzab 'a ve Vargla 'ya şarkta ise, Ziban 'lar mıntakasından Biskra 'ya, giden yolların kavuşan noktası olmak itibarı ile, Aġvāt 'ın vaziyeti şehrin mühim bir mübadele merkezi olmasını intaç etmiştir.

T a r i h i. Milâttan sonra X. asırda, Ved Mzi kıyılarında, ahalisi, Fāṭimī 'lere inkiyat ettikten sonra, Abū Yazīd isyanına iştirak eden, bir kasaba mevcuttu. Civar mıntakada Maġrāva aşiretine mensup berberîler dolaşmakta idi. Hilālī 'lerin istilâsını müteakip, bu civara aynı ırktan diğer aşiretler geldi. Bu meyanda, Zāb 'dan koğulan Ksel aşireti, buralarda Ben Būta adında bir köy tesis etti. Diğer *ḳṣūr* 'larda (Bū Mendala, Nacal, Sidi Mīmūn, Badla, Ḳaṣbat ben Fotūḥ), bir kısmı arap neslinden (Davāvida, Ūlād bū Zayyān), bir kısmı da Mzab 'dan gelen diğer muhacirler tarafından kuruldu. Bütün bu ev kümelerinin heyet-i mecmuasına al-Aġvāt denildi.

Bu şehrin XVIII. asra kadar olan tarihi hakkında pek az şey biliyoruz. XVI. asrın sonlarında, burası Fas sultanına vergi vermekte idi. 1666 da Badla ve Ḳaṣbat Fotūḥ *ḳṣūr* 'ları boşaltıldı. 1698 de Tlemsen ahalisinden Si 'l-Ḥācc 'Īsā namında bir murabıt, diğer üç *ḳṣūr* halkı ile civardaki Larba' kabîlesini hükmü altına aldı. Bu zatın idaresinde al-Aġvāt ahalisi, Ḳṣar al-Aṣafya halkına meydan okudular ise de, 1708 de ordusu ile şehrin önüne gelen Fas sultanı Mūlāy İsmā'īl 'e vergi vermek mecburiyetinde kaldılar. Si'l-Ḥācc 'Īsā 'nın ölümünden sonra (1738), al-Aġvāt tarihi, tagallüp davasında bulunan iki tarafın (*ṣaff*), cenub-i garbî mahallesinde oturan Ūlād Serġīn 'ler ile şimal-i şarkî mahallesinde ikamet eden Hallaf 'lerin birbirleri ile mücadelesinden ibaret kalır. Vâhayı kana boyayan bu mücadeleler esnasında, türkler hâkimiyetlerini tesis ettiler. Nitekim, 1727 'den itibaren, Titteri beyi, *ḳṣūr* ahalisini vergiye bağladı. Diğer cihetten bahçelerinin bir kısmını ellerine geçirdikleri vâhadan tardedilmiş olan Mzabī 'ler, cenuptan gelen göçebeler ile birleşmişlerdi. Al-Aġvāt ahalisi, Larba' 'ların yardımı sayesinde, bunların hakkından gelebildiler. XVIII. asrın sonlarına doğru yeniden meydana çıkan türkler, al-Aġvāt ahalisinin zamanla kurtuldukları metbuiyeti yeniden ikame etmeğe çalıştılar. Medea beyi açtığı ilk seferde (1784) muvaffak olamadı ise de, Oran beyi Muḥammed al-Kebīr şehri zaptedip, Ūlād Serġīn mahallesini tahrip ettirdi (1786). Halefi 'Osmān ise, bilâkis Hallaf 'lere karşı harekete geçerek, bunları dağıttı (1787).

Birbirine düşman olan bu iki taraf tekrar kendilerini toparlamakta gecikmediler ve Hallaf 'lerin reisi Aḥmed b. Sālim, al-Aġvāt ile civar *ḳṣūr* 'lara hâkim oluncaya kadar (1828), birbirleri ile kavga ettiler. Fakat bu sulh ve sükûn çok devam etmedi. 'Abd al-Ḳādir 'in yardımı ile Ūlād Serġīn 1837 de galip vaziyetine geçtiler. Reisleri al-Ḥācc al-'Arbī, emîr tarafından „halife" nasbedildi ise de, tutunamıyarak, Mzab 'a kaçmak mecburiyetinde kaldı. Halefi 'Abd al-Bāḳī de, 700 muntazam askerle bir topu olmasına rağmen, aynı akibete uğradı. Emîr 'Abd al-Ḳādir 'in emri üzerine, eşrafı hapsettirmek istediğinden, şehirde isyan çıktı ve kendisi de al-Aġvāt 'ı terke mecbur oldu (1839). İkinci defa halife nasbolunan al-Ḥācc al-'Arbī, 'Ayn Mahdī murabıtı Tīcānī ile birleşen Aḥmed b. Sālim tarafından mağlûp ve sonra da esir edildi. Yeniden al-Aġvāt 'a hâkim olan Aḥmed b. Sālim fransızların himayesine iltica etti. Bunlar da kendisini 1844 te halife nasbettiler. Miralay Marey-Monge 'un kumandasındaki bir fransız kıt'ası bu münasebetle gelip, al-Aġvāt 'ın kapılarında ordugâh kurdu. Fransızlar 1847 de bu civarda yeniden göründüler ise de, ancak 1852 de, kat'î olarak, şehre yerleştiler. Bu sıralarda, Vargla 'da hâkimiyetini tesis etmiş bulunan şerif Muḥammed b. 'Abdallāh, Hallaf 'lerden bir kısmının yardımı ile, şehre girmeğe muvaffak oldu. Şehri istirdat için, general Pélissier 'in kumandasında, bir kıt'a göndermek icap etti. Al-Aġvāt kanlı bir muharebeyi müteakip, hücum ile zaptedildi. Bu muharebede general Bouscaren ile binbaşı Morand maktul düştüler (kânun I. 1852). Bunun üzerine al-Aġvāt 'a daimî bir garnizon yerleştirildi ve şehir fransızların cenuba doğru harekâtına bir üs teşkil etti.

B i b l i y o g r a f y a: E. Daumas, *Le Sahara algérien*, Paris, 1845; Fromentin, *Un été dans le Sahara*, Paris, 1874; E. Mangin, *Notes sur l'histoire de Laghouat*, (*Rev. Africaine*, 1893, 1894, 1895); Marey-Monge, *Expédition de Laghouat*, Cezayir, 1844; Moulay Ahmed, *Voyages dans le sud de l'Algérie*, trc. Berbrügger, Paris, 1846. (G. Yver.)

AĠZİYA. [Bk. AGDİYE.]

AḪ. [Bk. AH.]

AH. (A.), kardeş.

AḤAD. [Bk. AHAD.]

AHAD. AḤAD (A.), „bir" adedi; bu kelime Allahın isimlerinden biridir [bk. VĀḤİD].

Yawm al-aḥad, haftanın birinci günü, pazar.

ĀḤĀD. [Bk. ÂHÂD.]

ÂḤÂD. ĀḤĀD (A.), *aḥad* 'ın cem'idir [yk. bk.]. H e s a b ilminde „birler" hanesi mânasını ifade eder. H a d i s ilminde *ḫabar al-wāḥid* 'in cem'i gibi kullanılan bu tâbir, *mutavātir* [b. bk.] tâbirinin zıddı olarak, itimada şayan eshaptan bir çokları tarafından değil, yalnız bir tek kimse tarafından nakledilen hadiseler hakkında kullanılır. *Ḫabar al-āḥād* denilen hadisler, *istifāża* tarikı ile, muhtelif râvilere isnat edilerek, *mutavātir* derecesine çıkarılabilir. *Ḫabar al-āḥād* 'ın ne dereceye kadar ihticaca salih olduğu ve amelde hüccet teşkil edip edemiyeceği gibi meseleler, *uṣūl-i ḥadīṯ* ilminin en mühim bahislerindendir.

B i b l i y o g r a f y a: W. Marçais, *Le Taqrīb de En-Nawawī* (Paris, 1902), s. 201; *Uṣūl* meselelerinin mufassal surette tetkiki için bk. *Le Livre de Mohammed ibn Toumart* (Cezayir, 1903), metin, s. 51 v.dd.; Ṣadr al-Şarī'a ve Taftazānī, *al-Tavżīḥ ma'a 'l-Talvīḥ* (Kazan, 1883), s. 361. Şi'î bakımından tetkiki için bk. Camāl al-Dīn al-'Āmilī, *Ma'ālim al-Uṣūl* (Lucknow, *ts.*), s. 107. (Goldziher.)

AḤADĪ. [Bk. AHADĪ.]

AHADÎ. AḤADĪ, Hind türk imparatorluğu ordusunda hassa suvarî kıt'ası.

B i b l i y o g r a f y a: Horn, *Das Heer und Kriegswesen der Grossmoghuls*; W. Irvine, *The army of the Indian Moghuls*.

AḤĀDĪS. [Bk. AHÂDİS.]

AHÂDİS. AḤĀDĪS (A.), hadisler. [Bk. ḤADİS.]

AḤADİYA. [Bk. AHADİYET.]

AHADİYET. AḤADİYA (A.), felsefede, doğrudan doğruya zat-i ülûhiyetin taksim kabul etmediğini ifade için, kullanılan bir ıstılahtır ki, mutasavvıflarca zat-i ülûhiyetin en yüksek mertebesini teşkil eder. Târifi için krş. *Dictionary of the technical terms* (nşr. Lees), s. 1463.

ĀḤĀL TEKKE. [Bk. AHAL TEKE.]

AHAL TEKE. ĀḤĀL TEKKE, Türkistan 'da bir mıntakadır. Āḫāl (yeni zamanlarda ortaya çıkan bir isim) Kızıl-Arvat ve Gyaurs demiryolu istasyonları arasında, Küren-Dağ ve Kopet-Dağ silsilelerinin şimal sath-ı mailinin eteğinde kâin vahaların heyet-i umumiyesine verilen isimdir. İsmin ikinci kelimesi, o havâlinin şimdiki sekenesi olan Teke ismindeki türkmen aşiretinden alınmıştır. Abu 'l-Ġāzī bu aşiretin daha X. (XVI.) asırda Balḫān dağları ile Darūn şehri (bugünkü Baharden demiryolu istasyonunun yanında) arasındaki havâlide bulunduğunu kaydeder. Āḫāl Teke 1881 de ruslar tarafından zaptedilmiş olup, 1882 'den beri Mavera-i Hazar vilâyetinin ayrı bir sancağını teşkil eylemektedir. Sancak 1890 senesine kadar Āḫāl Teke namını taşıdı. Bugün, merkezine izafeten, Aşḫabad (doğrusu Aşḳābād, b. bk.) tesmiye olunmaktadır. Orta çağ coğrafyacılarında bu memlekete has belli başlı bir isim yoktur. Onlar, Parthe 'lar zamanında bile ehemmiyetli olan ve bu bugün de Aşḫabad 'ın 7—8 kilometre garbında Bagir köyünün yanında iki harabe yığınından ibaret kalan bu şehri, N a s ā şehri ile kum çölünün kenarında, Nasā 'nın üç arap mili şimalindeki Ş a h r i s t ā n a ve bugünkü Kızıl Arvat yakınındaki F a r ā v a yahut A f r ā v a gibi hudut kaleleri ile birlikte, Horasan 'ın eczasından olmak üzere, kaydederler. Memleket, hattâ X. ve XI. (XVI./XVII.) asırda özbeglerin hâkimiyeti altında bulunduğu devirde bile, ekseriyetle Ḫvārizm hükümdarlarının tasarrufunda idi. Ḫvārizm yahut Ş u - b o y u (su tarafı) 'na mukabil olmak üzere, Āḫāl Teke ile Atek [b. bk.] o zamanlar T a ġ - b o y u (dağ tarafı) tesmiye edilirdi. Fakat Nasā şehrinin o devirde dahi mevcut olduğu zannolunuyor; garpta, D a r ū n [yk. bk.] şehrinin de adı geçer. Rus istilâsı devrinde, bu sahada hiç bir şehir yoktu. Aşḫabad ve Kızıl-Arvat şehirleri, ancak bu istilâyı müteakip, kuruldu. (W. Barthold.)

AḪALÇİḪ. [Bk. AKISKA.]

AḪARNAR. [Bk. AHARNER.]

AHARNER. AḪARNAR, Eridanus burcundaki α yıldızının (birinci kadirden) adıdır. Bu burcu araplar, eski heyetçiler gibi „nehir" (*al-nahr*) adını vermişlerdi ve bu yıldız bu grubun sonunda bulunduğu için, „nehirde sonuncu" veya „son nehir" mânasına arapçada *āḫir al-nahr* veya *āḫir nahr* adını almıştı; şimdiki ismi de bu kelimenin bozuntusudur. Krş. Ideler, *Untersuchungen über den Urspr. u. d. Bed. der Sternnamen*, s. 232 v.d.

AḪBĀR MACMŪ'A. [Bk. AHBÂR MECMUA.]

AHBÂR MECMUA. AḪBĀR MACMŪ'A, milâdî XI. asırda yazılmış anonim tarihî bir eser olup, İspanya 'nın Ṭārik tarafından fethinden, ilk vâliler zamanındaki vekayiden, dâhilî harplerden ve 'Abd al-Raḥmān I. devrinden mufassalan bahseder; Hişām I. ile 'Abd al-Raḥmān III. arasındaki zamana ait kısım ise, daha ziyade menkıbe, mektup ve şiirleri muhtevidir. Eserin tam adı şudur: *Aḫbār macmū'a fi 'ftitāḥ al-Andalus va Ẕikr man valiyahā min al-Umarā' ilā Duḫūl 'Abd al-Raḥmān b. Mu'āviya va Taġallubihi 'alayhā va Mulkihi fīhā va Valaduhu va 'l-Ḥurūb al-kā'ina fī ẕālika baynahum*. Krş. İbn 'Aẕārī, *al-Bayān al-muġrib*, I, metbaî, 10—12. — *Ajbar Machmuâ* (*Coleccion de tradiciones*), *crónica anó-*

nima del Siglo XI, dada á luz por primera vez, traducida y anotada por Don Emilio Lafuente y Alcántara (=*Coleccion de obras arábigas de historia y geografia que publica la Real Academia de la Historia*, I; Madrid, 1867). (C. F. SEYBOLD.)

'AHD. [Bk. AHD.]

'AHD. 'AHD (A.), cemi *'uhūd*, „emir, mukavele ve ittifak" demektir; bu kelimeye bazı terkiplerde de rastgelinir: *valī al-'ahd* (=hükümdarın iradesi ile taayyün eden saltanat vârisi); *ahl al-'ahd* (=zımnî bir *'ahd* neticesinde, müslümanlar ile birlikte yaşayan hıristiyan ve yahudiler, bk. ZİMMA). Bundan maada *'ahd*, ittifak ahkâmını ihtiva eden vesikaya verilen bir isimdir; nitekim *al-'ahd al-'atīḳ* ve *al-'ahd cadīd* tabirinde de bu mâna vardır.

[Kitab-ı Mukaddese nazaran, Allah ile Banī İsrā'īl arasında bir *'ahd* vardır. Bu ahde göre, eğer Banī İsrā'īl Allahın emirlerini icra ederse, Allah da onlara *arż-ı mav'uda* verecek ve *goyim* denilen gayrı musevî komşu akvam üzerine, galebelerini temin edecektir. Binaenaleyh Tevrat bir ahddir (*'ahd al-'atīḳ*). *'Ahd al-'atīḳ*'deki Tevarih, Mulûk ve Enbiya kitaplarına nazaran yahudiler putperestlik ettikleri için, ceza olarak, memleketlerinden tart ve nefyedildiler. Fakat Allah bunlara acıyarak, yeniden bir ahd yapmıştır (*'ahd al-cadīd*, bk. Jeremia, XXX, 31). Bu kitaplara avrupa dillerinde *Testament* denilmesi, bu kelimenin dinî tâbir olarak, ittifak mânasına gelmesinden ileri gelmiştir.]

AHDAL. [Bk. EHDEL.]

AHDARĪ. AL-AḤŻARĪ AL-ṢADR B. 'ABD AL-RAḤMĀN B. EMĪR B. AL-VALĪ AL-ṢĀLIḤ AL-SAYYID AL-ṢUĞAYYIR B. MUḤAMMED AL-BNTYŪSĪ AL-MĀLIKĪ, arap muharrirlerindendir. Hayatı hakkında pek malûmat sahibi olmadığımız Aḫżarī, sık sık bahsedilen, iki tâlimî manzumenin müellifidir: 1. *al-Cavhar al-Maknūn fī Ṣidḳ al-ṣalāṣa al-Funūn*, belagat hakkında olup, müellifin bir şerhini de ihtiva eder (taş basma, Kahire, 1290), al-Damanhūrī (ölm. 1192=1778) 'nin şerhi ile (taş basma, Kahire, 1290 ve matbaa harfleri ile, Kahire, 1308, 1310) ve Maḥlūf al-Minyāvī'nin haşiyesi ile (Kahire, 1305) basılmıştır. — 2. *al-Sullam al-muravnik fī'l-Mantik*, mantıka dair olup, recez vezninde, 94 beyitten ibarettir; 941 (1534) de yazılmış ve müellifinin şerhi ve Sa'īd b. İbrāhīm al-Tūnisī al-Cazā'irī Ḳaddūra (ölm. 1066=1656) 'nin haşiyeleri ile birlikte basılmıştır (Kahire, 1318) ve *ayn. esr.* al-Bācūrī (ölm. 1277=1861) 'nin haşiyeleri ile birlikte tekrar tabedilmiştir (Kahire, 1282, 1306 ve 1308). Bir de Aḥmed b. 'Abd al-Fattāḥ al-Mollavī (ölm. 1181=1767) 'nin şerhine Muḥammed b. 'Alī al-Ṣabbān (ölm. 1206=1792) 'ın yazdığı haşiye ile birlikte tabedilmiştir (Kahire, 1310/1311); al-Ḥasan al-Der vîş al-Ḳavîsanī (ölm. 1210=1795) 'nin şerhi ve Ḥaṭṭāb 'Omar 'in kenar haşiyeleri ile birlikte (Kahire, 1322), Muḥammed al-Bannānī (ölm. 1211=1796) 'nın şerhi ile (taş basma, Fas, 1313), Ḳaṣṣāra 'nin haşiyeleri ile birlikte (Fas, 1315) tekrar basılmıştır. Bu manzumeler hakkında yazdığı diğer dört küçük risale için bk. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 356. (BROCKELMANN.)

AḤDĀS. [Bk. AHDÂS.]

AḤDÂS. AḤDĀS (A.), *ḥadaṯ*'in [b. bk.] cem'i.

AḤFAŞ. [Bk. AHFEŞ.]

AḤFEŞ. AL-AḤFAŞ, gramercilerden bir çoğunun lâkabı olup, al-Suyūṭī, *Muzhir* (II, 228) adlı kitabında bunlardan on birinin ismini sayar, Şu üçü, en maruflarındandır:

1. AL-AḤFAŞ AL-AKBAR 'ABD AL-ḤAMĪD B. 'ABD AL-MACĪD ABU 'L-ḤAṬṬĀB (?—793), Hacar (al-Baḥrayn) de sakin bir kabîlenin azatlı bir kölesi olup, bugün ancak onun himmeti ile malûm olan bir çok lehçe tâbirleri toplamıştır. Gramercilerden 'Īsā b. 'Omar ile Abū 'Ubayda'nin hocası idi; 177 (793) de vefat etti. Krş. İbn Taġrîbardī, I, 485.

2. AL-AḤFAŞ AL-AVSAṬ SA'ĪD B. MAS'ADA ABU 'L-ḤASAN (?—835 ?), bütün al-Aḫfaş adını taşıyanların en meşhuru olup, Banī Tamīm'den Mucāşi' b. Dārim'in azaltısıdır. Balḫ'de doğmuştur. Sîbavayh'in şakirdi olup, ondan yaşlı olmasına rağmen daha fazla yaşamış ve tedrisatı ile hocasının maruf „kitabını" yaymıştır. 221 (835) ve diğerlerine nazaran, 215 (830) te vefat eyledi. Eserlerinden hiç biri zamanımıza kadar intikal etmemiştir (*Fihrist*, I, 52); fakat al-Ṣa'labī (ölm. 427=1035), *Kitāb Ġarīb al-Ḳur'ān* (*Cat. Brit. Mus.*, nr. 821) namındaki eserinden istifade etmiştir. *Fī Abyāt al-Ma'ānī* nev'inden, güç beyitleri tefsir eden *Kitāb al-mu'āyāt*'ı dahi, *Ḫizānat al-adab*'de sık sık zikredilmiştir (I, 391, 15; II, 300, 17; III, 36 aş., 527, 20). — Krş. İbn Ḳutayba (nşr. Wüstenf.), s. 271; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.) nr. 250; İbn al-Anbārī, s. 184—188; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 105.

3. AL-AḤFAŞ AL-AṢĠAR 'ALĪ B. SULAYMĀN B. AL-MUFAŻŻAL ABU 'L-ḤASAN (?—928), al-Mubarrad ve Ṣa'lab'in talebesindendir. Her ne kadar müellif olarak temeyyüz etmemiş ise de, nahiv ilim ve tedrisatını Bagdad'dan Mısır'a nakleylemek şerefi kendine aittir. Aḥmed al-Naḥḥās. Mısır'da talebesi idi. Bagdad'da 315 (928) de vefat etmiştir. — Krş. Brockelmann

Gesch. d. arab. Litter., I, 125; her üç al-Aḫfaş için bk. Flügel, *Die grammatishen Schulen der Araber*, s. 61 v. dd. (BROCKELMANN)

ÂḤÎ. ĀḤÎ (?—1517), Selim I. devri türk şairlerindendir. Asıl adının Benli Hasan olduğu zannolunuyor. Babası Seydi Hoca, Niğbolu civarında (Trstenik) zengin bir tüccardı. Âhî, babasının vefatında, İstanbul'a gelerek, ilmiyeye intisap etti. Aradan epey bir müddet geçtikten sonra, Şeyhî'nin Ḫüsrev ve Pervîz'ine nazire olarak *Şîrîn ve Pervîz* adlı mesnevisi padişahın hoşuna gittiğinden, terfii için Bursa'daki Beyazıt Paşa müderrisliğine tayin edildi ise de, Âhî, bazılarının iğfali ile, bu memuriyeti reddetti ve bu yüzden hep mülazemette kaldı. Ancak çok sonraları Ḳara-Ferye medresesine tayin olundu ve bu aralık Manastır'da, şair Haverî nin kız kardeşi ile evlendi. Ahî Ḳara-Ferye'de, 923 (1517) te oldü. Şâirin, *Şîrîn ve Peavîz*'den başka, bir de *Ḫüsn-ü Dil* (İstanbul, 1277) adlı nâtamam bir eseri vardır ki, Fattāḥî Nişābūrī'nin [b. bk.] aynı isimdeki eserine naziredir. Gibb, (*A history of Ottoman poetry*, II, 296 v.dd.) bu eserin bir hülâsasını kaydeder. Âhî nin bir de divanı olsa gerektir.

Bibliyografya: Gibb, *göst. yer.*; Laṭîfî (Chabert), s. 105; Hammer-Purgstall, *Gesch. d. Osm Dichtk.*, I, 209.

AḤÎR. [Bk. ÂHIR.]

ÂḤIR. ĀḤÎR (A.)=„sonuncu", Allahın adlarından (esmâ-i hüsnâ) biridir.—*Āḫir-i çarşamba*, safer ayının son çarşambası, Hindistan'da tes'id edilen bir islâm bayramıdır. Rivayete göre, Peygamberin rahatsızlığı, son hastalığı, o gün biraz hafiflemiştir. Mamafih Hindistan şi'îleri bu günü uğursuz sayarak, kıyamet gününde İsrâfil sûrunun üflenmesine telmihan, ona *çarşamba-i sūri* derler. Bu gün hamur tatlıları pişirilir ve Peygamberin ruhuna fatihalar okunarak, üzerine üflenir. Başka bir âdet de „7 *salām*" yani Kur'an'dan yedi âyet (XXXVI. 58; XXXVII. 77; XXXVII. 109; XXXVII. 120; XXXVII. 130; XXXIX. 73 ve XCVII. 5) içmektir. Bu âyetler bir molla tarafından bir pisang yahut mango yaprağına veyahut bir kâğıt parçasına yazılarak, mürekkep kurumadan evvel yıkanır. Yıkamak için kullanılan bu sudan kim içerse, istikbalde rahat ve mes'ud olacağından emin olur. Krş. Herklots, *On the customs of the Moosulmans of India*, s. 230 v.dd.; Sell, *The faith of Islam* (2. tab.), s. 313; Garcin de Tassy, *L'islamisme d'raès le Coran* (3. tab.), s. 334 v.dd.

ĀḤİRA. [Bk. ÂHIRET.]

ÂḤİRET. ĀḤİRA (A.), *āḫir* kelimesinin müennesi olup, Kur'an'da „öbür dünya" mânasında kullanılmıştır. Müfessirlere göre, tam şekli *al-Dār al-āḫira* „son ikamet mahalli" olup, *al-dunyā* „yakın (ikamat mahalli)", yani bu dünyaya mukabil olarak kullanılır.

AḤḲĀF. [Bk. AHḲÂF.]

AḤḲÂF. AL-AḤḲĀF (A.)=„kum barkanları". Araplar bu ismi bilhassa Arabistan yarım adasının cenubundaki kum çölüne verirlerdi. Bunlar tamamiyle meçhul bir mıntaka olup, hiç bir seyyah tarafından ziyaret edilmemiştir. Bir de 46. sûrenin ismidir.

AḤKĀM. [Bk. AHKÂM.]

AḤKÂM. AḤKĀM (A.), *ḥukm*'ün cemi [b. bk.].

AḤL. [Bk. EHIL.]

AḤLĀF. [Bk. AHLÂF.]

AḤLÂF. AḤLĀF (A.), *ḥilf*'in cemi [b. bk.].

AḤLĀK. [Bk. AHLÂK.]

AḤLÂK. AḤLĀḲ (A.), *ḫulḳ* („huy")'ın cemi. Ahlâk, insanın manevî seciyesini temyîz eden hususiyetlerdir. Ahlâk ilmi (*'ilm al-aḫlāḳ*) ise, talimî maksatla tedvîn edilmiş ahlâk nazariyesidir. Edebiyatın muhtelif şubelerinden bir çoğunda, geniş mânası ile, ahlâka dair bahislere tesadüf edilir; şiirlerde, darb-ı meseller de ve masallarda, Kur'an'da, Kur'anın tefsirlerinde ve hadîs dergilerinde, fıkıh kitaplarında fakat bu kabil eserlerde ahlâk bahisleri ahlâkî bir ilm-i hâl (kasuistik) mahiyetini arzeder ve nihâyet sırası düştükçe ahlâkçılık yapan müverrihlerde ve menkıbe muharrirlerinde rastlanır. Fakat ahlâk ilmi bunların hepsinden ayrı bir şeydir; onun kendine has bir mevcudiyeti olup, muhtelif edebî eserlerden çıkarılmış bir hulâsa değildir. Filvâki ahlâk, gerek Mısır, Suriye, İran felsefî mektep ve manastırları vasıtası ile ağızdan ağıza nakil suretiyle, gerek mütercimlerin mesaisi ile idame veya ihya edilen yazılı menkulâtla yunan felsefesine bağlı bir ilimdir.

Kâtip Çelebi ahlâk ilmini, „hikmet-i ameliye'nin bir kısmı" diye, tarif etmiştir (Flügel, I, 200 v.dd.). Bu ta'rif amelî ve nazarî felsefe arasında bir tefriki tazammun eder ki Eflâtun felsefesinde de mevcut bulunan bu farkı araplar bilhassa felsefî mesleklerin an'anesinden öğrenmişlerdir. Kâtip Çelebi, vezir Naṣūḥ'un arkadaşı ve *al-Favā'id al-ḫāḳānīya* müellifi Ḳażī Ṣadr al-Dīn al-Şirvānī (ölm. 1036—1626/1627)'den naklen ilâve eder: „bu faziletler ve onları iktisap, rezîletler ve onlardan içtinap ilmidir. Mûtaları, nefs-i natıkaya lâhik olan seciyeler ve muktesep faziletlerdir". Bu tarif ahlâk felsefesini faziletlerin ve reziletlerin (*al-faża'il va'l-raẕā'il*) metodik surette tetkikine hasrediyor; bu şekilde ta'rif edilen ahlâk doktrini, meşşa'iyye (Aristo) felsefesinin ahlâk bahsinden (ethik) başka bir şey değildir.

Bu ilmin bir kısmının imkânı aleyhinde mütekaddim bir itiraz serdedilir: insanın, şahsiyet ve ferdiyetinin teşkil ettiği, seciyesi fertlerin tıynetinde mündemiçtir ve binaenaleyh değişmez. Bu itibarla mevzuu muhtelif seciyeleri tavsiften ibaret olan bir ilim mevcut olabilirse de, seciyeleri değiştirebilecek bir fen ve san'at mevcut olamaz. Kâtip Çelebi, İbn al-Şadr al-Dīn tarafından ileri sürülen bu itirazı nakleder; bu itiraz, Yaḥyā b. 'Adī, Ġazālī ve Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī gibi, diğer bir çok ahlâkçılarda da tesadüf edilir. Hattâ İbn Ṣadr al-Dīn mezkûr itirazı şu hadis (?) ile müdafaa etmeğe kadar varmıştır: „ahlâk vücud-ı maddiye takabül eder ve değiştirilemez."[1] Bunun cevabı şudur ki, bazı huylar fıtrî ve bazıları itiyatla kazanılmıştır; fıtrî olanlar sabit iseler de, itiyat neticesi olanlar, değiştirilebilir. Yunan an'anesine uygun olan bu görüş Peygamberin: „iyi huyları (*makārim al-aḫlāḳ*) kemale eriştirmek için, gönderildim" mealindeki sözü ile teeyyüt eder. İtiraz ve cevap, Ġazālī'de de aşağı yukarı aynıdır; fakat daha etraflı ve parlak bir surette teşrih edilmiştir.

Bu suretle tarif edilen ahlâk, arapların *adab* dedikleri, iyi terbiye, muaşeret ve sohbette zarefet ve nezaket, hasılı XVII. asırda Fransa'da „honnêteté" kelimesinin ifade ettiği mâna ile karıştırılmamalıdır. Faziletlerden hâriç olmasa da, her halde başlıca faziletlerden sayılmayan edebî terbiyeyi ihtiva eden *adab*, ahlâktan daha az derin, fakat daha geniş bir mefhumdur. *Naṣīḥa* „nasihat, öğüt" ve *waṣīya* „vasiyet, tavsiye" ahlâka bağlıdır. Arap müellefatında bu iki unvan altında, mühim şahsiyetlere atfedilen eserler vardır; fakat bunlar ahlâktan metodik bir surette bahsetmezler; binaenaleyh bu kalem tecrübelerini darb-ı meseller, hakîmane sözler (hikemiyat) ve büyüklerin sözleri (kelâm-ı kibar) sırasında tasnif etmek gerektir. Misal olarak al-Aṣma'ī (*Macāni 'l-adab*, Beyrut, 1896, I, 53) tarafından Nizār'ın ölürken dört oğluna verdiği nasihatleri zikredelim. — Ahlâk ilmi, aslında, bütün insanlara şamildir; bununla beraber bazı zümrelere mensup hususî şahıslar ile meşgul olan *ahlâk* kitapları da vardır. Bu nev'in en ehemmiyetlileri hükümdarlık mevkiinde bulunan şahısların ahlâkına dair olanlardır. Bunlar, eski filozofların nazarında olduğu gibi, arapların nazarında da, ahlâk ilminin bir şubesi gibi telâkki edilmekle beraber, ayrıca tetkik edilmeğe değer bir ehemmiyette sayılan siyasetin mevzuunu teşkil ederler. Zâhidlerin ahlâkından bahseden kitaplar da var ise de, bunlar, hakikat-i hâlde, ahlâk ilmine teallûk etmez; zira hadd-i zatında ahlâkı zühd ve tasavvuftan ayrı tutmak icabeder.

Ahlâka dair yunan eserlerinden hangilerinin araplar tarafından bilindiğine dair sarih bilgimiz yoktur. Aristo'nun ahlâka dair yazdığı eseri, *Kitāb al-Aḫlāḳ* unvanı ile, 12 kitaptan mürekkep olarak, Ḥunayn b. Isḥāḳ tarafından tercüme edilmiş bulunduğu rivayet edilir. Fakat Aristo'nun bu eseri yalnız 10 kitaptan ibarettir; o halde bu tercümeye *Magna Moralia*'nın iki kitabının ilâve edilmiş bulunduğunu mu farzetmeli, yoksa bu malûmat Aristo'nun ahlâka dair eserine Porphyrius tarafından, 12 kitaptan mürekkep olarak, yazılmış olan şerhin (ki, burada 12 kitap adedine *Magna Moralia*'nın ilâvesi ile varılmıştır) Ḥunayn b. İsḥaḳ değil, Isḥāḳ b. Ḥunayn tarafından tercüme edilmiş olduğuna dair diğer bir yerde verilen malûmatın başka bir şeklimidir? Themistius'ün şerhlerinin, Ḥunayn b. Isḥāḳ tarafından, süryanî diline ve belki arapçaya da tercüme edilmiş olduğunu biliyoruz. Fârâbî Aristo'nun ahlâka dair eserini, *Magna Moralia*'yı ve *Eudemus* ahlâkını biliyordu; kendisi de bu kitaplara kısmen bir şerh yazmıştır; daha sonra İbn Ruşd Aristo ahlâkını şerh ve tefsir etmiştir. İbn al-Ḥammār namında biri tarafından tercüme edilmiş bulunan ahlâka dair bir kitap, Wenrich'in fikrine göre, Aristo'nun ahlâkıdır. Kütüphanelerimizde Aristo'nun ahlâka dair eserinin arapça bir tercümesi yoktur.[1] Tabip Abu 'l-Farac 'Abd Allāh b. Ṭayyib (ölm. 435 = 1043)'in Aristo'nun ahlâka dair eserine bir şerh yazdığı rivayet edilir; elimizde, onun tarafından Aristo'nun περὶ ἀρετῆς'nın süryanî dilinden arapçaya, *fi 'l-faẓīla* unvanı ile, bir tercümesi vardır.

Eflâtun'un ahlâkî eserleri, tam mânası ile ahlâk felsefesinden ziyade, siyasetten bahseder; kanunlar hakkındaki eserini Ḥunayn b. Isḥāḳ ve Yaḥyā b. 'Adī'nin okumuş olduklarını hatırlatmakla iktifa edelim. Plütark (Plutarchos) vasıtası ile, ahlâkî amele ve fazilete dair, Ḳosṭā b. Lūḳā tarafından tercüme edilmiş bir *Kitāb al-Riyāża* bulunduğu biliniyordu. Çocukların terbiyesine (*adab al-ṣibyān*) dair, Abū 'Amr Yoḥanna b. Yūsuf tarafından, tercüme edilmiş olan bir kitap da, Eflâtun'a atfediliyordu. Wenrich, pek kuvvetli bir delile müstenit olmamakla beraber, Eflâtun yerine Plütark adının konulmasını teklif etmiştir.

Araplar Pythagor (Fisagor) felsefesi mesleğinden „hikemiyat" sırasında tasnifi icabeden *carmina aurea* („altın beyitler") ile filosof Secundus'un *Aḫlāḳ düsturları*'na muttali olmuşlardır. İbn Maskavayh'in himmeti ile, revakiyyûn mesleğine ait bir eser gibi görünen *Tableau de Cébès* unvanlı dikkate değer bir eser, zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir (nşr. Elichmann, Leyden, 1640 ve René Basset, Cezayir, 1898). Bilhassa Eflâtun mesleği doktrinlerini temsil eden diğer bir metodik ahlâk kitabı da, *Mu'ātabat al-nafs* („ruhun tehzibi") unvanlı kitaptır. Bu eser (nşr. Bardenhewer, *Hermetis trismegisti qui apud Arabes fertur de castigatione animae libellum*, Bonn, 1873) bazen Hermes Trismegistos'a, İbn Abī Uṣaybi'a tarafından Sokrat'a ve Eflâtun'a ve Oxford'da Bodleian kütüphanesinde mevcut *Zacr al-nafs* unvanlı yazma bir eserde de Aristo'ya atfedilir. Aslı nereden geldiği bilinmiyor; Bardenhewer bir müslümanın eseri olduğu mutaleasındadır ve onu *Iḫwān al-Ṣafā*'nın yazılarına benzetir; Steinschneider (*Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, s. 23) bu kitabın, daha ziyade, şarklı bir hıristiyan tarafından, yunanca yazılmış bir eser olduğu fikrindedir.

Velhasıl bir takım vasiyetleri (*waṣāyā*) ve ihtizar hâlinde Aristo ile tilmizleri arasında, Phaedon'u taklit şeklinde yazılmış *Kitāb al-tuffāḥa* unvanlı, uydurma bir muhavereyi bir tarafa bırakarak, aşağıdaki eserleri zikredelim: bir hıristiyan tarafından ilm-i tedbir-i menzil'e dair yazılmış bir kitap ki, Escurial'da mevcuttur; 'Alī b. Riżvān (ölm. 453 = 1061 yahut 460 = 1068) tarafından, kendi tercüme-i hâli gibi, yazılan ve içine müellif tarafından ahlâka ve siyasete dair bir kısım ilâve edilmiş olan bir eser ki, sonradan Aristo'ya atfedilerek, ibranî diline tercüme edilmiştir; Aristo tarafından İskender için yazılmış olduğu farzedilen bir ahlâk tâlimi (*fi 'l-ādāb*; British Museum, Katal., s. 203).

Sahih yahut sahte bütün bu tercümeler hakkında bk. Wenrich, *De auctorum Graecorum versionibus et commentariis* (Leipzig, 1842); M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen* (*Centralblatt für Bibliothekswesen* XII, Leipzig, 1893).

Ahlâk ilmine dair usulî bir tarzda yazan müslüman müellifler, nisbeten azdır; bunlar arasında meşhur olanların hemen hepsi şöhretlerini başka eserleri ile kazanmışlardır. Binaenaleyh islâm âleminde ahlâk üzerinde, hakikî ve müstakil bir ilim gibi, büyük bir ehemmiyetle tercihan çalışılmamış olduğu neticesine varmamız lâzımdır. Diğerlerine nisbetle daha çok kullanılan üç türlü unvan vardır ki, şunlardır: *Kitāb al-aḫlāḳ*; *Tahẕīb al-aḫlāḳ* (lâtince *De castigatione morum*) ve *Makārim al-aḫlāḳ*. Bu son tâbir yukarıda geçmişti. Bu unvanı alan kitaplar, umumiyet itibariyle, muhtelif faziletleri medih ve tavsiyeye dair, Peygambere isnat edilen hadisler ile diğer büyük adamlara atfedilen sözlerden ibaret (*kelâm-ı kibâr*) dergileridir.

Arap dilinde ilk kitap yazan ahlâkçı *Kalīla wa Dimna*'nın meşhur mütercimi İbn al-Muḳaffa' 'dır. Ondan sonra ahlâkiyata dair yazanların başlıcaları *Iḫwān al-Ṣafā* cemiyeti, İbn Maskavayh, al-Ġazālī ve *Aḫlāḳ-i Nāṣirī* unvanlı kitabı sık sık mevzu-u bahs olan Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī'dir. Şarkta çok okunan *Aḫlāḳ-i Calālī* ve *Aḫlāḳ-i Kāṣifī*'yi de kaydedelim (krş. Carra de Vaux, *Gazali*, Paris, 1902).[1]

Bu kitapların ihtiva ettiği ahlâk talimlerini bir kaç satırla hulâsa etmeğe imkân yoktur. Binaenaleyh, zihinleri bu nevi eserleri tetebbu etmeğe hazırlayacak mahiyette, bazı malûmat vermekle iktifa edelim.

İslâm ahlâkçılarından çoğunun, ahlâka dair yazdıkları kitaplardan ziyade, başka eserleri ile meşhur olduklarına işaret etmiş olmamızdan istintaç edilebileceği üzere, bu müelliflerin ahlâkî felsefeleri, diğer eserlerinde gözüken fikir istikametlerine ma'kes olmuştur. Bu suretle hadd-i zatında mutasavvıf olan bir müellifin ahlâk felsefesi, bir müteşerriin felsefesi gibi olmaz. Müteşerri bir müellifinki, bir filozofunkinden ve filozofunki ise, bir şair yahut müverrihinkinden başka türlü olur. Bundan başka bir müellifin, mensup bulunduğu felsefî mesleğe göre, ahlâk felsefesinin Eflâtun'a mı, Aristo'ya mı, ahlâkî vecizeler yazanlara mı, yahut âbâ-i kenisâiyeye mi yaklaşacağı derhal istidlâl edilir. Meselâ, belki de bir müslümanın eseri olmayan, *Mu'ātabat al-nafs* unvanlı kitapta, faziletlerin, Eflâtun'da olduğu gibi tavsif edildiği görülür: burada başlıca faziletler, itidal, hikmet ve şecaattir. Hükemadan olan Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī, Eflâtun'un nokta-i nazarına uygun olarak, adalete mühim bir mevki vermiş olmakla beraber, faziletleri,

1 Müellifin ibaresi sarih değildir. Şu suretle tasrih ve tashih ederiz: İbn al-Ṣadr al-Dīn *al-Fawā'id al-ḫākānīya*'de der ki: burada kuvvetli bir şüphe vardır; ahlâk ilminin faidesi, ahlâkın kabil-i tebdil ve tagyir olmasına bağlıdır. Zâhire bakılırsa, ahlâk kabil-i tebdil ve tagyir değildir. Nitekim Peygamberin „insanların kimi altın ve kimi gümüş madeni gibidir; sizin cahiliyetteki hayırlılarınız islâm devrinde dahi hayırlılarımızdır". (Onlara hayırlılığı islâm öğretmiş ve onlar cahiliyet devrinde hayırlı değil iken, bilâhare tebdil-i ahlâk ederek, hayırlı olmuş değildirler). Yine Peygamberden rivayet olunmuştur: „bir dağın yerinden kalktığını işitirseniz, tasdik ediniz; fakat bir kişinin huyunu bıraktığını işitirseniz, tasdik etmeyiniz; çünkü çok sürmez, yine cibillî olan vasfına avdet eder." Ahlâk mizaca tâbidir. Mizacın ise, arazlarından tamamiyle sıyrılmak suretiyle, tebdili gayr-i kabildir; siyret, surete mütekabildir ve suret, tagayyür etmez; o halde surete mukabil olan siyret, yani ahlâk da tagayyür etmez (bk. *Kaṣf al-Ẓunūn*, mad. AḪLĀḲ).

1 Aristo'nun ahlâk kitabı, *'Ilm al-Aḫlāḳ ilā nikomaḫos* ismi ile, Aḥmed Luṭfī tarafından arapçaya tercüme edilmiştir (Kahire, 1924).

1 Bunlardan başka 'Aṭūd al-Dīn al-Īcī'nin *Aḫlāḳ-ı 'Aẓūdī* ve Kınalı Zade Ali Efendi'nin *Aḫlāḳ-ı 'alā'ī* (Bülāk, 1248) ismindeki kitapları meşhur ve mütedaveldir.

meşşaiye (peripatetik) ve skolastik sistemlere göre, tavsif ve taksim etmiştir. Filozoflar mesleğinin fikirlerine karşı mücadele etmiş olan ve âbâ-i kenisâiye mesleği ile pek ziyade müşabehet arzeden Ġazālī'de, sistemli olmamakla beraber, öyle bir tahlil inceliği, öyle bir görüş derinliği, öyle bir his kuvveti görülür ki, insana, ruhları irşada alışkın, âbâ-i kenisânın görgüsünü hatırlatır. Abşīhī de, bir nevi tarih kırıntıları mahiyetinde, bir çok küçük vak'aları zahirî bir felsefî nizam ile birleştirmeğe matuf ve takdire değer bir gayret arzeder.

Bütün bu ahlâk felsefelerinin bazı müşterek hususiyetleri vardır. Bilhassa tevekkül, kadere rıza, dilini tutmak ve sabır gibi, bazı faziletlere karşı derin bir takdir duygusu, bu muhtelif müelliflerin hepsinde rastlanan ve islâma has olan bir hasletti. Reziletleri, ruhun hastalıkları gibi ve ahlâkı, bir nevi tıbbî ilim gibi telâkki etmek fikri, hepsinde vardı; mutasavvıflarda mürşidin hekime kıyas olunması, teşbihi tamamlar. Ahlâk, hastalıkları tedavî etmek ve sıhhati korumak san'atıdır. Gayesi, saadete varmaktır. Bu, Aristo ve Eflâtun tarafından talim edilen gayedir. Bu müelliflerin cümlesinde faziletleri sistemli bir tasnife tâbi tutmak hususunda, oldukça skolastik mahiyette, bir temayül görülür; bu tasnif ruh melekelerini tahlile müstenittir. Her melekenin kendine mahsus fazileti ve rezileti vardır ve bazan rezilet faziletin zıddı gibi tasavvur edilir; bazen de ahlâkçı, faziletin makarrı olan itidalin iki yanında biri ifrat, diğeri tefritten doğan iki rezilet kabul eder ki, bu meşhur itidal mefhumudur. İslâm ahlâk kitaplarında, yukarıda zikrettiklerimizden başka, ekseriya bahis mevzuu olan faziletler: itidalsizlik ruhî inşirah, fikir ulviyeti, cömertlik, şükran, müsamaha, hilm ve iffettir; en çok takbih edilen reziletler ise, yalan, haset, tehevvür, itidalsizlik ve kibirdir. Ekseriya dostluk, ülfet, ünsiyet ve muhtelif tabakaların vazifelerine ayrıca fasıllar tahsis edilir.

Bibliyografya: Ḥâcci Ḫalīfa, bk. mad. *Aḫlāḳ*; İbn Abi 'l-Rabī', *Kitāb Sulūk al-Mālik fī Tadbīr al-Mamālik* (Kahire, 1286); İbn Maskavayh, *Fī Tahẕīb al-Aḫlāḳ* (Kahire, 1298/1299); al-Mavardī, *Ādāb al-Dunyā va 'l-Dīn* (İstanbul, 1299; Kahire, 1309/1310); al-Ġazālī, *Kitāb ayyuha 'l-Valad* (metin ve trc. von Hammer-Purgstall, *Ob kind!* Die berühmte ethische Abhandlung Gazalis, Viyana, 1838); ayn. mll., *Kīmiyā-i Sa'ādat* (fars., Calcutta, Lucknow, Bombay; ingl. trc. Homes, *„Alchemy of happiness"*, Albany N. Y., 1873); ayn. mll., *Mīzān al-'Amal*, ibran. trc. *Mōzenē Ṣedeḳ* (nşr. Goldenthal, 1839); Naṣīr al-Dīn Ṭūsī, *Aḫlāḳ-ı Nāṣirī* (tab. Bombay, Calcutta, Lucknow, Lahore, v.s.); Calāl al-Dīn al-Davvānī, *Aḫlāḳ-ı Calālī* yahut *Lavāmi' al-Işrāḳ*); Ḥusayn Vā'iẓ Kāşifī, *Aḫlāḳ-ı muḥsinī* (fars., bir çok tabıları vardır); 'Alī b. 'Amr Allāh Ḳınālızāde, *Aḫlāḳ-ı 'alā'ī* (türk; Būlāḳ, 1248). — Ahlâk hakkında farsça eserler için bk. Geiger ve Kuhn, *Grundr. der iran. Philol.*, II, 348 v.d. ve index II., 722 med. ACHLĀQ. (CARRA DE VAUX.)

AḪLĀṬ. [Bk. AHLAT.]

AHLAT. AḪLĀṬ yahut Ḫilāṭ (Ḫalāṭ'tan daha doğru; krş. *Marāṣid*, nşr. Juynboll, s. 360), Van gölünün garp sahilinde, orta çağda Ermeniye'nin en büyük, en kalabalık ve en müstahkem şehirlerinden biri idi. Krş. Ritter, *Erdkunde*, X, 324—328; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 183; Ch. Schefer, *Sefer-Nameh* (Paris, 1881), s. 21 v.d. Milâdî IX. asırda, Aḫlāṭ, araplar tarafından fethedildi ve sonra, bizanslılar tarafından 928 de geri alındı; krş. Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 638. Daha sonraları, yeniden yerli prenslerin hâkimiyeti altına geçti. 1100 de Selçuklu Sukmān al-Ḳutbī ailesi, o zaman hükümran olan Mervanîlerden şehri aldı ve kendi hâkimiyetini tesis eyledi. Krş. Tomaschek, *Sasun* (= *Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akad. d. Wissensch.*, CXXXIII. nr. IV, s. 31 v.dd.). Ondan sonraki muhasaralar ve istilâlar için bk. Saint-Martin, *Mémoire sur l'Arménie*, I, 103—104 ve Stanley Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties*, s. 170. Moğullar iki defa (1232 ve 1244) şehri zaptettiler; krş. Tomaschek, *göst. yer.*, s. 34—35; Quatremère, *Hist. des Mongols de la Perse* (Paris, 1836), I, 340, 344. Bizans müellifleri, şehri Χλιάτ ve Χαλιάτ ve ermeni müellifleri de Chelat' (Chelat) tesmiye ederler. Ermenilere göre, şehir Tu(a)ruberan eyaletinin Bznunik' kantonuna tâbi bulunuyordu; krş. Hübschmann, *Indogermanische Forschungen*, XVI (1904), 328. Şehrin bulunduğu mahal bugün mevcuttur ve burada şayan-ı dikkat mühim harabeler vardır; krş. Ritter, *göst. yer.*; Reclus, *Nouv. géogr. univers.*, IX, 376. (STRECK.)

[XI. asırda Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethi ve türkmenlerin bu kıt'aya muhaceretleri sırasında, müslümanlar elinde bulunan Aḫlāṭ bu fetih hareketinin tecemmu ve idare merkezi olduğu gibi, bilâhare, XIV. asırda, Anadolu'nun garbında devlet kuran Osmanlıların ecdadına ve bunların riyaset ettikleri Kayı ulusunun bir oymağına da mavtin vazifesini görmüş ve mogul istilâsının oraya gelmesi, bu aileyi ve oymağını oradan göç etmeğe mecbur etmiştir.

[Bugün eski Aḫlāṭ şehri tamamiyle metrûk ve gayr-ı meskûndur. İki kilometre şarkta kurulan yeni şehir, gölün sahillerine kadar uzanmakta olup, Van vilâyetine tâbi bir kaza merkezidir (nüfusu 3000).

Eski ve yeni Aḫlāṭ arasında, orta çağdan kalma geniş mezarlıklar bulunur ve göl kenarında büyük bir hisar da vardır. İran seferini (1554) müteakip, Kanunî Süleyman tarafından inşasına başlanan bu hisar, 1568 de, Selim II. devrinde itmam olunmuştur. Hisarda XVI. asra ait iki cami vardır. Bu civarda orta çağdan kalma, çatıları mahrut veya ehram biçiminde dairevî veya mudalla bir çok türbeye rastgelinmektedir ki, bunlar, selçukî mimarisine ait olup, bu tip eserlerin en zengin ve en iyi muhafaza edilmiş örnekleridir. XIII. ve XIV. asırlarda inşa edilmiş olan bu türbelerde bir çok arapça kitabeler de vardır.

Aḫlāṭ hakkında bir tetkik ile tam bibliyografya için bk. A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale* (Paris, 1940), I, 241—251 ve II, lavha LXXXV—XC.— Aḫlāṭ kitabeleri hakkında bk. Abdürrahim Şerif, *Ahlat kitabeleri*, İstanbul, 1932; J. Sauvaget'nin tashih ve ilâveleri için bk. A. Gabriel, *göst. yer.* s. 346—350].

AḤMADĪL. [Bk. AHMEDİL.]

AḤMAR. [Bk. AHMER.]

AḤMED. [Bk. AHMED.]

AḤMED. AḤMED, Kur'an LXI, 6 'ya göre, Peygamberin isimlerinden biridir. Krş. Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammed*, I, 156 v.dd.

AHMED I. AḤMED I. (1590—1617), osmalı padişahı. Mehmed III.'in oğlu olup, 18 nisan 1590 (22 cemaziülâhır 998) da (bk. Mehmed b. Mehmed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, İstanbul, 1276, s. 219—251), Manisa'da doğdu. Valdesi Handan Sultan'dır. 22 kânun II. 1603 (18 recep 1012) te, babasının yerine, tahta çıktı. 22 teşrin II. 1617 (23 zilkade 1026) de vefat etti ve camii yanındaki türbeye defnolundu.

Ahmed I. cülûsunu müteakip, kardeş katli usûlünü tatbik etmeyerek, şehzade Mustafa'yı öldürmedi ve kendi vefatından sonra, yerine Sultan Mustafa geçmekle, osmanlı padişahlarının istihlâf an'anesinde tebeddül husûle geldi. Murad III. ve Mehmed III. devirlerinde devletin siyaseti üzerinde fena tesirler yapmış olan büyük valdesi Safiye Sultan'ı (venedikli Baffa), bütün mensupları ile, eski saraya göndermesi, genç hükümdarın ilk icraatından biri olmuştur. Ahmed I. tahta çıktığı zaman, devlet İran ve Avusturya ile harp hâlinde bulunduğundan, Cağala-zade Sinan Paşa'yı şark seraskerliğine, sadrazam Malkoç Yavuz Ali Paşa'yı da Macaristan serhaddine memur eyledi. Bu sırada Şāh 'Abbās I. Ravan muhasarasını teşdit edip, müdafii Şerif Paşa'yı teslim olmağa mecbur bırakmış ve Kars'ı elde ettiği hâlde, Akıska'da muvaffak olamamış bulunuyordu. Cağala-zade Sinan Paşa Erzurum taraflarına gitti. Kışı Karabağ'da geçirmek istediği hâlde, maiyeti ümerasının itirazı üzerine, askerini dağıtıp, Van'a çekildi. Fakat, Şāh 'Abbās'ın Van'a taarruzu dolayısiyle, Erzurum'a gitmeğe mecbur oldu. Daha sonra Sinan Paşa ordusu Selmas'ta İran kuvvetleri ile karşılaştığı zaman, seraskerin emri hilâfına olarak, ileri atılan Köse Sefer Paşa mağlûp ve maktul düşünce (9 eylûl 1605), bozguna uğrayan ve yanında yalnız kapı kulu halkı kalan Cağala-zade Diyarbekir'e ric'at edip, kederinden vefat etti. İranlılar, bu inhizamdan istifade ile, Gence ve Şirvan'ı zaptederek, uzun harpler neticesinde elde edilen toprakları geri aldılar.

Avusturya seferine gelince, Malkoç Ali Paşa'nın Belgrad'da vefatını müteakip, Ahmed I. Lala Mehmed Paşa'yı sadarete tayin etmişti; yeni sadrazam Budin'e doğru yürürken, avusturyalıların çekilmesi üzerine, Peşte'ye gidip, düşman tarafından tahrip edilmiş olan köprüyü tamirden sonra, Vaç (Waitzen) kalesini almış; muhasara ettiği hâlde Estergon'u (Cantemir tarihinde, Usturgun; Gran) fethedemeyerek, geri dönmüştü. Bu esnada Erdel beylerinden Etienne Bocskaï, avusturyalılara karşı, osmanlı devleti ile anlaşmak yolunu tuttuğundan, sadrazam tarafından müsait karşılandı. Bocskaï, türk yardımı ile, avusturyalılara galebe çaldı. Gerek osmanlı devleti, gerek Avusturya senelerden beri süren muharebelere nihayet vermek temayülünde oldukları hâlde, türklerce Estergon'un fethedilmesi lüzumlu addediliyordu. Tekrar sefere çıkan Lala Mehmed Paşa, bu mühim mevkiin etrafındaki kaleleri zapta başlayarak, Tepedelen (Saint Thomas tepesindeki istihkâma türkler tarafından verilen addır) ile Wissegrad'ı ele geçirdi. Estergon'u tecride muvaffak olarak, şiddetli bir muhasaradan sonra, şehrin varoşlarını harben, iç kalesini de, istimanla fethetti (4 teşrin II. 1605). Diğer cihetten Bocskaï, türk kuvvetlerinin yardımı ile, Uyvar'ı (Neuhaeusel) almış; Tiryaki Hasan Paşa da, Wessprim ile Palota'ya girmişti. Bu muvaffakiyetlerden sonra Lala Mehmed Paşa Peşte'de, Etienne Bocskaï'a, merasim ile, Erdel ve Macar tacını giydirdi. Fakat, Anadolu'da tehlikeli bir hâl almış olan celâlî isyanları sebebi ile, Ahmed I. tarafından İstanbul'a çağırıldı. Sadrazam yine Avusturya üzerine sefer yaparak, bütün Macaristan'ı istilâ tasavvurunda iken, Padişah, Derviş Paşa'nın telkini ile, onu

İran üzerine memur etmişti. Bu mevsimsiz tayinden pek müteessir olan Lala Mehmed Paşa'nın Ahmed I. nezdinde yaptığı teşebbüsler akîm kalmıştı. Padişah, bu sırada hasta bulunan sadrazamın temaruzuna zahip olarak, yola çıkmakta geciktiğinden dolayı, idam ile tehdit ederken, Lala Mehmed Paşa'nın vefatı vukubuldu; yerine Derviş Paşa tayin olundu.

Macaristan seferini, Kuyucu namı ile maruf, Murad Paşa idare ediyordu. Avusturya ile musalâha yapmak salâhiyetini de haiz olan Murad Paşa Budin'e gelip, sulh akdetmek hususunda, düşman ile anlaşmış, Budin beylerbeyi Kadızade Ali Paşa ile Budin kadısı Habil Efendi'yi ve daha bazı zevatı bu işe memur etmişti. Osmanlı murahhasları avusturyalılar tarafından gönderilen Baron de Mollard, Comte Althan ve Turczo v.s.'den mürekkep heyetle Estergon ile Komorn arasında kâin Jitvatorok (Zsitvatorok, Jitva boğazı)'ta içtima ettiler. Buraya Bocskaï'ın murahhasları da gelmişlerdi. Muahedeye esas olan şeyleri iki taraf, müsavi şartlar altında, tetkikten sonra, 17 maddelik bir ahitname imzalandı (11 teşrin II. 1606). Ahmed I. ile Rodolphe II.'den maada, haleflerine de şâmil olacak olan muahedenin başlıca ahkâmı şunlardı: Kanunî Sultan Süleyman zamanından beri Avusturya'nın osmanlı devletine vermekte olduğu 30.000 altın vergi kaldırılacak, iki taraf mütekabilen, üç senede bir, sefirleri vasıtası ile, hediyeler teati edeceklerdir. Avusturya bir defaya mahsus olmak üzere, 200.000 *kara kuruş* (bir *kara kuruş*, duka altınının 2/3'ne müsavi kıymette bir sikke) veriyordu. Avusturya hükümdarına osmanlı devleti tarafından *kıral* yerine *Roma çâsârı* (imparator) denilecek, padişah ile imparator birbirine tam bir müsavatla muamelede bulunacaklardı.

Jitvatorok muahedesi, o zamana kadar Avusturya'ya her istediğini kabul ettirebilen osmanlı devleti için, bir dönüm noktası teşkil etmekte ve iki devleti müsavi hukuka mâlik bir hâle getirmekte idi. Mamafih mezkûr ahitnamenin kabulü Avusturya'ya karşı duyulan acizden doğmamış, belki de imparatorluğun muhtelif yerlerinde hüküm süren celâlî isyanlarının hemen tenkili lüzumundan ileri gelmişti. Devlet, Avusturya seferleri esnasında fethettiği, Eğri, (Erlan) Kanije (Kanischa) ve Estergon kalelerini de muhafaza ediyordu. Muahedenin aktinden sonra, iki taraf arasında tabiî münasebât başlamakla beraber, Erdel meselesi, daimî bir ihtilâf mevzuu olarak, kaldı. Bu memleket, Bocskaï'ın ölümünden sonra, münazaalı vaziyetini muhafaza etmiş ise de, Gabriel Bothary'nin katlini müteakip prensliğe intihap edilen Bethlen Gabor, osmanlı devletinin himayesine istinat eyledi. Jitvatorok muahedesinin tatbik ve tadili için, Ahmed I.'in saltanatı esnasında, sefirler teati edildi ve müzakereler yapıldı. Muahedenin tatbikine ait Neuhaeusel'de, 28 mart 1608 de bir mukavele yapıldığı gibi, 1 temmuz 1615 te Viyana'da tadilen tecdit, 4 mart 1616 da, keza Viyana'da, yirmi sene müddetle, temdit olundu.

Ahmed I. devri hâdiseleri arasında celâlî isyanları mühim bir mevki tutar. Uzun muharebelerin seyyi'esi olarak, Anadolu'da tımarlı sipahisinin zaafa uğraması ve eyaletlerde segbanlar (seymenler) türemesi ve seferler esnasında alınan bazı tedbirlerin gayr-ı memnunları çoğaltması yüzünden, memleketin asayişi muhtel olmuştu; vakit vakit, isyanları bastırmak için, yapılan teşebbüslerin en esaslısı Ahmed I. zamanına tesadüf eder. Cülûsundan bir az sonra, Nasuh Paşa ile Geçdehan Ali Paşa, Tavil Halil namındaki celâlînin kuvvetleri ile çarpışarak, mağlûp olmuşlardır. Kalender-oğlu Mehmed Paşa, Canbulat-oğlu Ali Paşa, Yusuf Paşa, Kara Said, Muslî Çavuş gibilerle, Jitvatorok muahedesinden sonra, Kuyucu Murad Paşa uğraştı. Beraberinde Kanije kahramanı Tiryaki Hasan Paşa bulunduğu hâlde, celâlîlerin en tehlikelisi olup, şimalî Suriye'de hüküm süren Canbulat-oğlu üzerine gitti. Yolda, icabına göre, âsîlerden bazılarını idam ettiriyor, bazılarını da, affetmiş görünüyordu. Bu cümleden olarak, Kalender-oğlu Ankara sancağına tayin edilmişti; fakat şehrin kadısı Vildan-zade Ahmed Efendi tarafından şehre sokulmadı. Kuyucu Murad Paşa Larende'de Muslî Çavuş'un adamlarını dağıtıp, Adana havâlisine sevkettiği kuvvetle Cemşit adlı celâlîyi tepeledikten sonra, Beylân civarında Oruç ovasında, dürzî emîri Ma'n-oğlu Fahreddin'in de yardım ettiği Canbulat-oğlu Ali Paşa'yı mağlûp etti (24 teşrin I. 1607). Canbulat-oğlu İstanbul'a kaçarak, Ahmed I.'e iltica etti. Maceralarını alâka ile dinleyen padişah onu affederek, Tamşuvar'a tayin etmiş ve kendisi bilâhare Belgrad'da katledilmiştir. Bundan sonra tenkili lâzım gelen en mühim isyan hareketinin başında bulunan Kalender-oğlu, kendi kuvvetlerinden başka, etrafına dağınık bir hâldeki celâlîleri de toplayarak, Bursa ve Manisa havâlisini tedhiş ediyor ve Üsküdar'dan itibaren Anadolu ülkesini osmanlı devletinin elinden alacağını söylüyordu. Kuyucu Murad Paşa Halep'ten çıkıp, Anadolu'ya doğru yürürken, Kalender-oğlu da, bütün kuvveti ile, sadrazamı karşılamak üzere, harekete geçti. Göksün yaylasında Alaçayır'da vukua gelen muharebede serdar âsîleri inhizama uğrattı (5 ağustos 1608). Celâlîlerin büyük bir kısmı imha edilmiş, Kalender-oğlu ile bir kaç bin celâlî İran'a kaçmıştı. Bu muvaffakiyetten

sonra, sadrazam, harekâtına orta Anadolu'da devam ederek, âsîlerin bakiyesini de temizleyip, İstanbul'a dönerken, mukarripleri Ahmed I. üzerinde tesir yaptılar; onu İran seferine göndertmek istedilerse de, Murad Paşa, İçel'de Muslî Çavuş ve Saruhan'da Yusuf Paşa gibi kuvvetli celâlîler mevcut bulunduğu sırada, böyle bir seferin tehlikeli olacağını padişaha bildirdi ve payitahta avdet etti. Karaman beylerbeyi Zülfikar Paşa vasıtası ile Muslî Çavuş'u öldürdüğü gibi, affederek yanına çağırdığı Yusuf Paşa'yı da katlettirdi. Bu defa, doksanlık vezirin, ihtiyarlığından dolayı, sefere gidemeyeceği hususunda padişahı iknaa çalışanlar üzerinde kat'î galebesini temin etti. Binlerce celâlî katledip, cesetlerini kuyulara doldurtan Murad Paşa'ya büyük bir itimat besleyen Ahmed I., onu İran seferine serdar tayin etti. Kuyucu Murad Paşa Tebriz havâlisine gitti. Şah ile temasa geçerek, bu neticesiz İran seferine nihayet verecek muahedenin esasları üzerinde anlaşmağa uğraştı. Fakat Diyarbekir'de vefat edince, yerine tayin olunan Nasuh Paşa iranlılarla, osmanlı devletine senevî iki yüz yük ipek vermeleri şartı ile, sulh yaptı (1611).

Ahmed I. devri isyanlarına Ma'n-oğlu Fahreddin meselesini de ilâve etmek lâzımdır. Devlete âsî bir vaziyet takınan dürzî emîri, mühim bir kuvvete mâlik olup, sarp mahallerde inşa edilmiş kalelere istinat etmekte bulunmuştu. Ahmed I. Ma'n-oğlu üzerine Şam muhafızı Hafız Ahmed Paşa'yı gönderdi. Türk kuvvetleri, âsîlere Ayn Rahle'de, Merc Pasin'de galebe çalarak, müteaddit kalelerini aldı ise de, Deyrülkamer'i elde etmek mümkün olmadı. Ma'n-oğlu isyanı bu devirde intaç edilemeyen bir mesele olarak kaldı.

Ahmed I.'in zamanında Akdeniz'de türk donanması hemen her sene sefere çıkarak, hayli mühim muharebelerde bulunmuş ve denizin emniyetini izale eden ve devletin sahillerine taarruzlar yapan Malta ve Floransa gemicileri ile müteaddit çarpışmalar olmuştur. Bu hususta en büyük faaliyeti gösteren kapudân-ı derya Halil Paşa Kıbrıs sularında, on Malta kalyonu ile, harbe tutuşarak (1609), bunlardan altısını zaptetti ki, içlerinden biri Commandeur Fressinet'nin idaresinde olup, kendilerince kırmızı kalyon ve türkler tarafından kara cehennem denilen, muazzam bir gemi idi. „Kara cehennem muharebesi"'nde en büyük yararlığı gösteren Mora sancak beyi, ihtiyar Murad Reis, şehit düşmüştür. 1610 da, İnebahtı sularında bir türk filosu bir muharebe kaybetti. Malta korsanlarının İstanköy'ü almak teşebbüsleri akîm kaldı. Ertesi sene Mami Kaptan ile Lala Cafer düşmandan müteaddit gemiler igtinam eylediler. 1612 de, Öküz namı ile meşhur Damad Mehmed Paşa'nın kapudân-ı deryalığında, Floransa donanması cenubî Anadolu sahilinde, Silifke civarında, Ağa limanına taarruz etti. Bir kaç türk gemisi Sakız sularında, Ottavio d'Aragon tarafından, mağlûp edildi. Ahmed I. donanmanın takviyesine ehemmiyet verip, kendi parası ile on kadırga fazla inşa ettirdiği gibi, Halil Paşa'yı da tekrar kapudân-ı deryalığa getirdi. 1614 te osmanlı donanması, Halil Paşa kumandasında olarak, Mesina önünden geçip, Malta'ya tecavüz etti. Sahile çıkardığı asker pek çok tahribat yaparak, geçen mağlûbiyetin intikamını aldı. Halil Paşa Malta'dan Trablus'a giderek, âsî Sefer Dayı'yı öldürdükten sonra, Mora sularına geldi ve Arslan Paşa ile birlikte, maynalıların isyanını bastırdı. Donanma Akdeniz'de faaliyet gösterirken, kazaklar, fırsat bulup, Karadeniz'de Sinob'a baskın yapmışlar; etraftan yetişilinceye kadar, yağma ettikleri eşya ile, kaçmışlardı. Tuna ve Karadeniz sahillerini muhafazaya memur Şakşakî İbrahim Paşa Don nehri munsabında, kırımlıların yardımı ile, kazakları yakaladı. Büyük telefat verdirmeğe ve gasbedilen eşyanın bir kısmını geri almağa muvaffak oldu.

İran ile akdolunan muahede mucibince, gönderilecek iki yüz yük ipeğin gelmemesi ve osmanlı elçisi İncili Mustafa Çavuş'tan da bir haber çıkmaması üzerine, 1615 te tekrar açılan İran seferine Ahmed I. sadrazam Damad Mehmed Paşa'yı memur etmiş, fakat Ravan'da uğradığı muvaffakiyetsizlik üzerine, onu azlederek, yerine Halil Paşa'yı geçirmiştir. Diğer taraftan Boğdan'a taarruz eden kazaklar İskender Paşa tarafından mağlûp edildiği gibi, bunların Karadeniz'e çıkmalarını men' için, Halil Paşa lehliler üzerine gönderilmiştir. Kendisine Bethlen Gabor ile Eflâk ve Boğdan voyvodaları da yardım edecekti. Lehlilerle tam muharebe olacağı sırada, Dnester nehri üzerinde, Bussa'da musalâha yapıldı (27 eylûl 1617).

Ahmed I. elli gün süren bir mide hastalığından vefat etmiştir. Evlâdı arasında padişahlık edenler, Mahfiruz Sultan'dan olan Osman II. ile Mahpeyker (Kösem) Sultan'dan olan Murad IV. ve İbrahim'dir.

Başta muallim-i sultanî Mustafa Efendi olduğu hâlde, muhitinin tesirine kapılan Ahmed I. itimat ettiği liyakatlı kimseler istihdamına gayret göstermekten hâlî kalmamıştır. Gençliğine rağmen, icraatında azimkârlık eseri görülmektedir. 1605 şubatında sipahilerin bir isyan teşebbüsünü cür'etkârane yatıştırıp, elebaşlarını idam ettirmesi, sadrazamlarından Derviş ve Nasuh Paşa'lar ile bazı vezirleri öldürtmesi, mizacının şiddetine delâlet eder. Mamafih dindar ve hasenata meyyaldi. Ayasofya'nın karşısında

mimar Mehmed Ağa'ya inşa ettirdiği altı minareli muazzam cami (1609—1616), yanında medrese, imaret, tabhane, darüşşifa ve mektep ile, İstanbul'un en muhteşem abidelerinden biridir. Diğer bazı hayratından başka kâ'be ile ravza-i mutahharayı tamir ve tezyin ettirmiştir. Ahmed I. ava ve cirit oyununa da meraklı idi. Müteaddit defalar Edirne ve Bursa'ya seyahat etmiştir. Şiirle uğraşarak, *Bahtî* mahlasını almış ve bir divan tertibine muvaffak olmuştur.

Devrinin vekayii arasında, o zamana kadar cârî olan ahkâmı daha ziyade intizama sokan bir kanunun vücuda getirildiğini, Fransa, İngiltere ve Venedik kapitülâsyonlarının tecdidini, Felemenk ile bu maalde bir muahede akdolunduğunu söylemek lâzımdır.

Bibliyografya: Şâfî, *Zubdat al-tevârîḫ*, yzm. (Veliyüddin kütüp. nr. 2428 ve 2429); Abdülkadir Efendi (Topçular kâtibi), *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*, yzm. (Esat Efendi kütüp. nr. 2151); *Târîḫ-i ṣâf* (*Tuḥfat al-aḫbâb*), İstanbul, 1287, I, 8—16; Peçevî İbrahim Efendi, *Târîḫ*, II, 290—360; Kâtib Çelebi, *Fezleke* (İstanbul, 1286), I, 221—386; ayn. mll., *Takvîm al-tevârîḫ* (İstanbul, 1146), 129—131, 170 v.d.; ayn. mll., *Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-baḥâr* (İstanbul, 1329); Solak-zade Mehmed Hemdemî, *Târîḫ* (İstanbul, 1297), s. 683—696; Naʿîmâ, *Târîḫ* (İstanbul, 1280), I, II, bk. fihrist; Evliya Çelebi, *Seyahatname* (İstanbul, 1314), I, 212—219; Ayn Ali Efendi, *Ḳavânîn-i âl-i ʿoṣmân der ḫulâsa-i mażâmîn-i defter-i dîvân* (İstanbul, 1280); Feraizî-zade Mehmed Said, *Gülşen-i maʿârif*, I, 595—625 (İstanbul); Feridun Bey, *Münşeʾât al-selâṭîn*, II (İstanbul, 1257); Seyid Riza, *Taẕkarat al-şuʿarâ'* (İstanbul, 1316), s. 9; *Topkapı sarayı arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1938), I, 17 v.d.; Ali Emîrî, *Osmanlı tarih ve edebiyat mecmuası*, sayı 1, 2, 3 (İstanbul, 1335—1336); v. Hammer-Purgstall, *Hist. de l'Empire Ottoman*, VIII (Paris, 1837); E. Lavisse ve A. Rambaud, *Histoire générale*, V (Paris, 1895); G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, I (Paris, 1897); J. M. Zinkeisen, *Gesch. d. osmanischen Reiches in Europa*; N. Iorga, *Gesch. d. osmanischen Reiches*, III, 410 v.dd. (M. CAVİD BAYSUN.)

AHMED II. AḤMED II. (1643—1695), osmanlı padişahı. Sultan İbrahim'in Muazzez Sultan'dan doğan oğlu olup, 25 şubat 1643 (6 zilhicce 1052, Naʿîmâ, *Târîḫ*, IV, 18; Râşid, *Târîḫ*, II, 295 göre, 5 cemaziülevvel 1052 = 1 ağustos 1642) te dünyaya gelmiştir. Edirne'de, biraderi Süleyman II.'ın yerine, 23 haziran 1691 (26 ramazan 1102) de tahta çıkmış; 6 şubat 1695 (22 cemaziülâhır 1106), pazar günü vefat etmiştir.

Ahmed II.'in cülûsunda, osmanlı devleti, ikinci Viyana muhasarasını takip eden harpler ile meşguldü. Yeni hükümdar tarafından makamında ipka edilen sadrazam Köprülü-zade Fazıl Mustafa Paşa, Avusturya üzerine sefere gitmekte idi. Ordusu ile Belgrad'dan Macaristan'a geçerek, Slankamen'de düşman kuvvetleri ile karşılaştı (19 ağustos 1691). Osmanlı ordusu muharebenin bidayetinde bozulur gibi oldu ise de, sadrazam, büyük bir gayretle galebeyi tahakkuk ettirmek üzere iken, bir kurşun isabeti ile şehit düşünce, ordu inhizam hâlinde Belgrad'a ric'at etti; avusturyalılar ise, fazla telefat verdikleri gibi, Tuna'daki donanmalarının türk donanmasına mağlûbiyetinden dolayı, takipte bulunamadılar. Slankamen felâketinden sonra Ahmed II.'in sadrazam yaptığı Arabacı Ali Paşa, gayretsiz ve zâlim bir adamdı. Sefere çıkmaktan imtina ediyordu. Devlet her cephede tedafüî bir vaziyet almak mecburiyetinde kaldı. Kaminiçe (Kaminice)'yi muhasara eden lehliler İsakcı havâlisine sarktılar ve Kahraman Paşa tarafından püskürtüldüler. Bir müddet sonra, uzun bir muhasarayı müteakip, Varat (Grosswardein) kalesini zaptetmeğe muvaffak oldular. Arabacı Ali Paşa'nın yerine sadrazam olan Hacı Ali Paşa 1692 ilk baharında sefere çıktı; fakat o sene muharebe olmadığından, Belgrad kalesini tamir ederek, geri döndü. Aynı sene içinde venediklilerin Girit'e, Hanya'yı zaptetmek için, yaptıkları taarruz, Kandiye muhafızı Mehmed Paşa'nın yardımı ile, akamete uğradı. Bu vakayi cereyan ederken, Avusturya, gerek doğrudan doğruya, gerek İngiliz ve Felemenk elçilerinin tavassutu ile, sulh teşebbüsleri yapıyor; fakat teklîflerin ağırlığı yüzünden, bir netice çıkmıyordu.

Hacı Ali Paşa, Ahmed II.'in defterdar Ahmed Efendi'yi azline itiraz ederek, padişah ile münakaşadan sonra, mühr-i humayunu geri verince, yerine Bozoklu Mustafa Paşa tayin olundu. Yeni sadrazam 1693 te, Erdel'de harekât icrasına karar verip, yola çıktı. Lâkin avusturyalıların Belgrad'ı muhasaraları dolayısı ile, yolunu o cihete çevirdi. Cafer Paşa tarafından müdafaa olunan Belgrad'a yaklaşırken, düşman ric'at etmişti. Mustafa Paşa, hasara uğramış olan mezkûr kaleyi tamirden sonra, avdet etti. Kızlar ağasının tezviri ile sukut eden Bozoklu'nun halefi, Sürmeli Ali Paşa zamanında, venedikliler Dalmaçya'da Gabella kalesini aldılar. 1694 senesinde Ali Paşa Peterwardein'i zaptetmek teşebbüsüne girişti ise de, yirmi üç gün muhasaradan sonra, geri dönmeğe mecbur oldu. Yine bu sene Venedik donanmasının Sakız adasına asker çıkarıp, kaleyi teslime mecbur etmesi, çok büyük bir tesir uyandırmış ve adanın istirdadı için, derhal hazırlıklar başlamıştı.

Ahmed II. devrinde vilâyetlerin ahvâli de pek muntazam değildi. Irak ve Hicaz'da karışıklık eksik olmuyor, Suriye'de Sürhan-oğulları ile dürzî Maʿn-oğulları devlete karşı âsî bir vaziyet takındıklarından, ara sıra te'dip lüzumu hâsıl oluyordu. Son zamanlarda, *garp ocakları*'ndan Trablus ve Cezayir donanmaları, Tunus'a tecavüz etmekle, devletin gailesini arttırmışlardı. Ahmed II. zamanında divan-ı humayunun haftada iki gün yerine dört gün toplanması ve mîrî mukataa hâlinde bulunan arazideki ahaliyi murabahacılar elinden kurtarmak için, bazı eyaletlerde bu kabil toprakların, kayd-ı hayat şartı ile, satılması karar altına alınmıştır.

Ahmed II. şehzadeliğini sarayda, mahpus olarak, geçirmiş ve yaşı elliye yaklaşırken, tahta çıkmış bir hükümdar olup, kısa süren saltanat devresinde hiç bir varlık gösteremedi. Daima muhitinin tesirine kapılır ve çabuk hiddete gelirdi. İstiskadan vefatında nâşı, Edirne'den İstanbul'a nakledilerek, Kanunî Sultan Süleyman'ın türbesine defnolunmuştur.

Bibliyografya: Râşid, *Târîḫ* (İstanbul), II, 159—292; Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silâhdâr târîḫi* (İstanbul, 1928), II, 578—805; Feraizî-zade Mehmed Said, *Gülşen-i maʿârif* (İstanbul, 1252), II, 993—1014; *Topkapı sarayı arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1938), fas. I, 18; v. Hammer-Purgstall, *Hist. de l'Empire Ottom.* (Paris, 1838), XII, 319—369; E. Lavisse ve A. Rambaud, *Histoire générale* (Paris, 1895), IV, bab XXII; Le Comte Daru, *Histoire de Venise* (Bruxelles, 1838), II, 157 v.d.; Zinkeisen, *Gesch. d. osman. Reiches in Europa*; N. Iorga, *Gesch. d. osman. Reiches*, IV, 254 v.d.; Mustafa Paşa, *Natâ'ic al-vuḳûʿât*, III, 8—11. (M. CAVİD BAYSUN.)

AHMED III. AḤMED III. (1673—1736). Mehmed IV.'in oğlu olan Ahmed III., 30 yaşında iken, biraderi Mustafa II.'nın, Edirne vak'ası neticesinde, hal'i üzerine, 23 ağustos 1703 (10 rebiülevvel 1115) te, Edirne'de tahta geçti. Bir isyan akabinde [bk. Mustafa II.] hükûmete gelen bu padişah, cülûsunu müteakip, âsî yeniçerilerin istedikleri 60 kadar devlet adamını onların eline teslime mecbur olmuştur. Bu sırada, osmanlı tarihinde, ancak üç defa vukua gelmiş olmak itibariyle, en mühim vak'a, Mustafa II.'nın entrikacı ve ahlâksız şeyhülislâmı, Feyzullah Efendi'nin yeniçerilere teslimi ve onlar tarafından türlü hakaretle katledilmesidir. Edirne'de isyanı müteakip, âsîler tarafından iktidar mevkiine getirilen Kavanoz Ahmed Paşa, yeniçeri ağası Çalık Ahmed ve şeyhülislâm Mehmed Efendi'ye ilk zamanlarda kimse dokunamıyor idise de, padişahın İstanbul'a avdetinden sonra, bostancılardan 700 kişiyi birden saraydan çıkarması ve yerlerine, devşirme usûlü ile, yenilerini kaydettirmesi, zorbaları cezalandıracağı hissini verdi. Hattâ yukarıda isimleri geçen üç büyük devlet adamı da, nefi, katil ve azil suretiyle, iş başından uzaklaştırılmış ise de, bütün bu hamlelere rağmen, memlekette nizam ve inzıbat tesis olunamadı. Baltacı Mehmed Paşa'yı sadaretten azil ile yerine Çorlulu Ali Paşa'yı getiren (3 mayıs 1706) padişah, yedi yıl içinde yedi sadrazam değiştirmeğe mecbur oldu. Zaten bunların içinde Çorlulu Ali Paşa ile Damad (Enişte) Hasan Paşa'dan maadası mahdut görüşlü, gevşek karakterli insanlardı. Zamanlarında ne dahilî ne haricî siyasette kayda değer bir iş görülmek şöyle dursun, devlet bir çok gailelere uğradı. Hattâ 1710 da iş başına getirilen Köprülü Numan Paşa, halkın ümit ve intizarlarına rağmen, en ufak işlere bile burnunu sokmak hatasından dolayı, bir iş beceremedi.

Çorlulu Ali Paşa'nın sadareti iptidalarında, Şeyh Megamiz idaresindeki Müntefik aşiretinin isyanı ile, Basra tahrip edildi ve osmanlı askeri bozuldu. Bu sıralarda devlet ricali, bir taraftan Edirne vak'asına iştirâk edenleri birer birer ortadan kaldırmak, diğer taraftan da kendilerine yar olmadıklarını sandıkları ricali azil, nefi ve katil ile uğraşıyorlardı.

Karlofça [b. bk.] muahedesi ile Avrupa'da taarruz ve ilerleme kuvvetini kaybetmiş olan osmanlı devleti, bir kere daha Rusya ile karşılaşmağa mecbur oldu. Türk tarihlerinde *demir baş* diye maruf olan İsveç kıralı Şarl (Karl) XII. Poltava mevkiinde ruslara mağlûp olunca, Lehistan, isveçlilerden ayrılarak, rusların nufuzu altına geçti. Kıral münhezimen Özi (Dneper) nehrini geçerek, osmanlı hududunda Bender şehrine iltica etti. Bundan evvel, Avrupa'nın İspanya veraset muharebeleri ile yorgun düşmüş olduğundan bahisle, Fransa, İstanbul sefiri vasıtası ile, osmanlı devletine, Avusturya üzerine yürürse, Venedik ve Lihistan'ın bitaraf kalacağını temin ediyordu. Avusturya'da kaybedilen yerlerin istirdadı arzusu, diğer taraftan da osmanlı memleketindeki hıristiyan reâyânın, kendini ortodoks hıristiyanların hamisi ilân eden, Petro'yu Türkiye üzerine hücuma tahrik etmesi ve tam bu sırada Demirbaş Şarl'ın osmanlı memleketine ilticası, harbin zuhuruna sebep oldu. Çorlulu Ali Paşa azil ile, yerine tekrar Baltacı Mehmed Paşa sadarete getirildi ve kendisinin kumandası altında ordu (30.000 yeniçeri, 10.000 sipahi, 7.000 topçu ve cebeci) Rusya üzerine gönderildi. Ordu bir tarafta Pruth nehri, diğer taraftan bataklıklar

arasındaki Horsiesti siperlerinde rus ordusunu sarmağa muvaffak olmuştu (1123 = 1711). Rus ordusu teslime mecbur olacak bir vaziyete düşmüş iken, bu müdhiş vaziyetten, büyük Petro 'nun zevcesi Katerina 'nın bulduğu bir çare ile, kurtuldu. Katerina, bir çok hediyeler ve mücevherat ile beraber, Baltacı 'ya sulh tekliflerini yolladı. İki neticesiz taarruzdan sonra, tekrar taarruz etmek istemeyen ve beklemekten usanan yeniçerilerin hâlini nazar-ı dikkate alan Baltacı Mehmed Paşa, bu teklifleri kabul etti ve 21 temmuz 1711 de, muvakkat Pruth muahedesi ile, sulh aktedildi. Bu muahede ile, ruslar düştükleri bitkin hâlden, pek müsait şartlar ile, kurtuldular: ancak Azak kalesini, bütün mühimmat ve istihkâmatı ile, osmanlılara teslim ve osmanlı hududunda son zamanlarda inşa olunan kaleleri tahrip edecekleri gibi, Rusya Kırım hanlığının ve Lehistan 'ın dahilî işlerine müdahale etmeyecek ve İstanbul 'da daimî bir elçi bulunduracak idi; İsveç kıralı Şarl 'ın memleketine sâlimen avdetini de kabul ediyordu. Bu muvakkat muahede, bazı değişiklikler ile, 16 nisan 1712 de, İstanbul 'da tecdit edildi. Baltacı 'nın akdettiği Pruth sulhu, tarihlerde türlü türlü tefsirlere yol açmıştır. Evvelâ padişahı ve halkı memnun eden ve hattâ şenlikler ile tes'id edilen bu sulh, sonradan doğrudan doğruya Baltacı 'nın ihaneti eseri gibi gösterildi. Bu hususta kat'î bir hüküm vermek güç olmakla beraber, Demirbaş Şarl 'ın Baltacı aleyhinde yaptığı propagandaların tesiri de inkâr olunamaz. Mamafih bu Pruth muahedesi, türklere karşı Viyana bozgunundan sonra kurulan *mukaddes ittifaka* indirilen ilk darbe olması itibariyle, zikre lâyıktır. Bu harp esnasında Petro Eflâk ve Boğdan beyleri Demetrius Cantemir ile Constantine Brancovano 'yu kendi tarafına celbetmiş olduğundan, bunlar sulhten sonra azledildiler. Birincisi, Rusya 'ya kaçarak, canını kurtardı ise de, ikincisi, yakalanarak, idam olundu. Cantemir 'in bir çok eserleri meyanında, osmanlıların itilâ ve inhitatına dair yazdığı tarihi pek meşhurdur. Bu iki beyden sonra, Bâbıâli Eflâk ve Boğdan beyliklerine İstanbul 'un Fener rum eşrafından beyler göndermeğe başlamıştır ki, bu usûl 1821 rum isyanına kadar devam etmiştir.

Pruth muahedesi mucibince, Rusya 'dan, Karlofça muahedesi ile kaybedilen, bazı yerler istirdat edilmiş ve devlet geniş bir nefes almış ise de, Baltacı Mehmed Paşa ile Katerina münasebatı etrafında örülen mübalâğalı efsanevî hikâyeler tesiri ile, sadrazam gözden düşerek, azil ve nefyedildi. Bu arada Demirbaş Şarl Bender 'de yakalanarak, Dimetoka 'ya getirilip hapsolundu. Halk devlete iltica eden bir kıralın hapsini hoş görmedi. Hattâ bu hususta fetva veren şeyhülislâm Abdullah Efendi ile bu fetvayı icra eden sadrazam Süleyman Paşa azledildi. Bir müddet sonra sadarete Damad Ali Paşa getirildi. Mamafih 1714 te kıral memleketine avdet etti. Damad Ali Paşa, Karadağ 'dan kaçıp Cattaro 'ya iltica eden karadağlıları Venedik 'in himaye etmesini ve osmanlı gemilerinin korsanlık ile vurulmasını, Mora 'daki koyu katolik propagandasından bîzar olan ortadoks hıristiyanların, rus idaresine kavuşmayacaklarını anlayınca, osmanlı hükûmetini istemelerini bir harp vesilesi addederek, Venedik 'e hücum etti (1715). Harp sür'atle osmanlılar lehine dönerek, bir ay içinde Anapoli, Argos, Modon, Koron ve Gerdos (Corinthe) kaleleri zapt ve Mora istirdat edildiği gibi, osmanlı donanması Çuha (Cerigo) ve İstendil (Tinos) adalarını da zaptetti ve Girit 'teki Suda ve Spina Longa limanları da türklerin eline düştü. Bütün bu muzafferiyetler, Ahmed III. 'in evvelce baktırmış olduğu fallara uygun çıkmıştı (Râşid, *Târîḫ*, IV, 53). Padişah memnuniyetini, orduya gönderdiği bir hatta, şu sözler ile bildirdi: „Berhurdar olasız yüzünüz ak ve kılıcınız düşman yüzünde keskin ve berrak olup nimet-i celilem cümlenize helâl olsun" (*göst. yer.*, IV, 100).

Bu muzafferiyetlerden sonra, Damad Ali Paşa Korfu adası ile Venedik sahillerine taarruza kalkışınca, Avusturya, Karlofça muahedesinin ihlâline razı olamayacağını ileri sürerek, müdahale etti. İmparator Karl VI. garptaki İspanya veraset harplerini 1715 te, Rastadt sulhü ile, hitama erdirdiği için, osmanlıların Dalmaçya sahillerinde Venedik 'ten aldıkları yerleri geri vermesini talep edince, Avusturya ile harp başladı (1716). Ordu, Belgrad 'da Sava nehrini geçerek, Peterwardein 'da büyük bir muharebeye tutuştu. Bu muharebede Damad Ali Paşa, alnından vurularak, şehit düştü (ki, bundan sonra tarihlerde Şehid Ali Paşa namı ile anılacaktır). Avusturya kumandanı, Prens Eugen, Tamşvar 'ı ve Banat beyliğini ve hattâ 1717 de Belgrad 'ı aldıktan sonra, bu sırada sadrazam Nişancı Mehmed Paşa 'nın yerine getirilen Damad İbrahim Paşa [b. bk.] Avusturya ve Venedik ile Pasarofça (Passarowitz, Poharevats) muahedesini akdetti. Bu muahede ile Venedik, Mora 'yı osmanlı devletine terketti ise de, Arnavutluk ve Dalmaçya sahillerindeki müstahkem mevkileri muhafaza etti; Tamşvar, Belgrad ve Eflâk 'ın Oltu ırmağına kadar olan kısmı, Avusturya 'ya verildi.

Bu harp esnasında, Macar âyânı üzerine tesir ederek, onları Avusturya aleyhine harbe sokacağı ümidi ile, Türkiye 'ye getirilen Erdel kıralı Rakoczi, huduttan uzak bir mahalde ikamet ettirilmesi muahede şartlarından olduğu için, maiyetine, Türkiye 'de bilâhare matbaa tesis edecek olan, İbrahim Müteferrika tercüman verilerek, Tekirdağı 'nda ikamete memur edildi. Kendisi orada vefat etmiş ve Abdülhamid II. zamanında kemikleri memleketine nakledilmiştir.

Ahmed III. 'in pek sevgili sadrazamı ve damadı İbrahim Paşa 'nın sadarete gelmesi ile, Ahmed III. saltanatının ikinci bir devreye girdiğini söylemek yanlış olmaz. Çünkü Pasaroçfa muahedesinden evvelki devir, bazan galebe, bazan da mağlûbiyet ile neticelenen, harplerle geçmiş olduğu hâlde, Damad İbrahim Paşa, Pasarofça muahedesinden sonra, mümkün olduğu kadar harpten içtinap etmiş ve 12 sene süren devrini zevk ve sükûn içinde, etrafına topladığı şairler, âlimler arasında, İstanbul 'u saraylar ve köşklerle süslemekle geçirmek istiyordu. Diğer taraftan akraba ve mensuplarının hemen hepisini iş başına getirerek, şahsı için bir emniyet tesisine çalışan İbrahim Paşa, aşağıda görüleceği gibi, bu siyasetin neticesi olarak, kendisi ile beraber padişahı da sürükleyip götürmüştür.

Pruth muahedesinin 1713 te tecdidi ve hattâ 1720 de bir sulh-i müebbed akdine rağmen, Rusya tehlikesi zail olmuş değildi. Bu defa rusların Kafkasya ve İran 'daki tecavüzkârane temayülleri, İstanbul 'da endişeler uyandırdı. Pasarofça muahedesinden beş yıl sonra, osmanlı devleti ile İran arasında harp başladı. İran 1694 ten beri dahilî bir anarşi içinde idi. Sünnî efganlılar şi'î safevîlere karşı ayaklanmışlar ve 1722 de efganlılar Isfahan 'ı istilâ etmişlerdi. Dağıstan taraflarında bulunan ehl-i sünnet ümerası, osmanlı devletinin himayesini istedi. Ahmed III., garpta Avusturya 'ya karşı uğradığı mağlûbiyet neticesinde kırılan nufuzunu ve kaybedilen toprakları telâfi için, İran 'ın anarşisinden istifadeye kalkıştı. Osmanlı hudutlarının emniyeti bakımından, harbi İran topraklarında yapmak lâzımdı. Şi'îlerin sunnîlerle harp yapması, İran şahının osmanlılar ile imzaladığı muahedeyi nakzetmesi gibi telâkki edilerek, fetva çıkarıldı (Râşid, *Târîḫ*, XV, 64). 1723 te Tiflis, 1724 te Hoy osmanlılar tarafından işgal edildi. Bu sırada ruslar, bir kervanlarının iranlılar tarafından yağma edildiğini bahane ederek, Derbend ve Bakû kalelerini zaptetmiş ve İran anarşisinden istifade etmek niyetinde olduklarını göstermişlerdi. Rusya 'nın bu hareketi İstanbul 'da heyecan uyandırdı. Bir aralık Rusya 'ya ilân-ı harp etmek bile düşünüldü. Fakat ihtilâf, Fransa elçisinin tavassutu ve İran hakkında bir osmanlı-rus taksim muahedesinin 13 haziran 1724 te imzalanması ile, halledildi. Rusya 'ya Derbend, Bakû ve Dağıstan 'ın bir kısmı bırakıldı. Osmanlı imparatorluğu, hissesine düşen Kirmanşah, Hemedan, Revan ve Şiraz 'ı işgal etti. Fakat Isfahan 'da kendini şah ilân etmiş olan Eşref bu yerlerin iadesini, elçi vasıtası ile, istedi; fakat reddedildi. 1726 da Şah Eşref 'in kuvvetleri, Hemedan seraskeri Ahmed Paşa 'yı Andican mevkiinde mağlûp ettiler. Fakat bir yıl sonra, Şah Eşref osmanlılar ile sulh yapmağa ve İran 'daki fütuhatı tanımağa mecbur oldu. İran harpleri, osmanlılara, netice itibarı ile, zafer ve toprak kazandırmış olmasına rağmen, halk tarafından hoş görülmedi.

Pasarofça muahedesinden sonra, osmanlı devlet adamlarında bir zihniyet değişikliği oldu. Âhiretin mev'ud zevklerine, dünya nimetlerini tercih etmeğe başladılar. Lâle devri (1718—1730), cennetin dünyada arandığı devirdir. Nedim 'in „gülelim oynayalım kâm alalım dünyadan" mısraı, devrin şi'arı oldu. İstanbul 'un klâsik dekorunda değişiklikler görüldü; cami, mescit ve türbe yerine, garptan ve şarktan getirilen plânlara göre, güzel saraylar, köşkler ve bahçeler yapıldı. Bu dekor içinde şiir ve musiki yeni kıymetler aldı. Nedim, divan edebiyatının mecazî mefhumları yerine, fânî hayatın hakikî ve yaşayan kıymetlerini koydu. Ferman ile „sultanüşşuara" nasbedilen Osmanzade Ahmed Taib [b. bk.] şiirin şiiriyetini bozacak ve kafiyeyi ihmâl edecek müptedilere edebî zevkin mânasını anlatmağa memur edildi. Yeni hayatı terennüm etmek için, musiki de şiir kadar rağbet gördü. Lâle devri musikisi, o vakte kadar dillere destan olan, İran musikisini gölgede bıraktı. Ahmed III. 'in hattatları da, musiki üstadları gibi, İran üstadlarına faik olduklarını, mühtelif vesileler ile, isbat ettiler.

Ahmed III. devri, edebiyat ve san'atta olduğu kadar, tefekkür sahasında da hamleler gösterdi. Zamanın ulemasından bir tercüme encümeni kuruldu. *'Iḳd al-cumān fī tārīḫi ahl al-zamān*, *'Aynī tarihi*, *Rawżat al-ṣafā* ve *Ṣaḥā'if al-aḫbār* tercüme edildi. Nâdir yazmaların memleket haricine çıkarılması, „İstanbul 'da kütüb-ü nefisenin kılletine bais olmakla ilm-i şerifin indirası muktezidir deyü..." (Râşid, *Târîḫ*, IV, 311), menedildi. İstanbul 'un muhtelif taraflarında beş kütüphane inşa ve şair Nedim, Ahmed III. 'in kütüphanesi hafızkütüplüğüne tayin edildi. Yirmi-sekiz Mehmed Çelebi Paris 'e elçilik ile gönderildiği vakit, (1724), kendisine verilen talimatta, Fransa 'nın „vesait-i umrân ve maarifine dahi lâyıkı ile kesb-i ıttılâ ederek, kabil-i tatbik olanların da takriri" tenbihi vardı. Türk elçisi bir çok müesseseler gezdi; hattâ ressam Antoine Coypel tarfından

portresinin yapılmasına müsaade etti. Kendisine seyahatte refakat etmiş olan oğlu Said Mehmed Efendi de, oradan aldığı ilham ile, İbrahim Müteferrika'nın İstanbul'da ilk türk matbaasını açmasına yardım etti (1724). Bu bakımdan da Ahmed III. devri osmanlı imparatorluğunun garplılaşmasında bir başlangıç teşkil etmektedir. Hattâ de Rochfort isminde bir fransız mühendis-zabit celbedilerek, ordunun ıslahı için, ecnebi bir askerî heyet hakkında projeler hazırlatıldı; fakat İbrahim Paşa şiir ve edebiyatı ve zevk-u safayı harb-u vegaya tercih ettiği için, bu proje ortaya çıkmadı (bk. J. v. Hammer, *Gesch. d. osm. Reiches*, IV, 397, Pest, 1808). Ahmed III. devrinde yapılan hayırlı işler arasında, Kütahya ve İzmit'teki çini fabrikalarının ihyası ile İstanbul'da Tekfur sarayında (Hebdomon) bir çini fabrikasının kurulması teşebbüsleri vardır. Bu teşebbüslere, tersanenin ıslahı ile, ilk defa olarak, üç anbarlı gemilerin inşa edilmesi ve İstanbul yangınlarına karşı, fransız mühtedilerinden Küçük Davud idaresinde, bir tulumbacı ocağının tesisi teşebbüsleri ilâve edilebilir.

Ahmed III. devri, 1729 da birden bire buhrana mâruz kaldı. İran şahı Eşref, rakibi Tahmasb ile yardımcısı Afşar aşiretinden Nadir tarafından mağlûp edilerek, İran'dan firara mecbur edildi. Nadir bundan sonra, Eşref'in Türkiye'ye muahede ile terk etmiş olduğu yerleri geri almağa teşebbüs etti. Türk kumandanı mağlûp oldu. Bu karışıklıklar esnasında, Ahmed III. ile Damad İbrahim Paşa mütereddit ve gevşek davrandılar. Devlet ricalinin yaşayış tarzını beğenmeyen bir zümre ile, yeni bir askerî sınıfın teşkil edileceğinden korkan yeniçeriler, ulemadan bazılarının muavenetine mazhar olan Bayezid hammamında tellâk Patrona Halil'in elebaşılığı ile patlayan isyana müzaharet ettiler (28 eylûl 1730). Ahmed III. teşrin I. 1730 da, âsîleri tatmin etmek için, sadrazamı, kapudan paşayı ve kâhya beyi boğdurup, cesetlerini Atmeydanı'na yolladı. Âsîler padişahın feragatini istediler. Ahmed III. kendisinin ve çocuklarının hayatına kıyılmamak şartı ile, tahttan feragat etti. Kendisinden sonra padişah olan Mahmud I. zamanında, 1736 da öldü ve Yeni-cami türbesine defnedildi.

27 yıl osmanlı tahtını işgal eden Ahmed III., oldukça yakışıklı bir padişah idi. Tab'an kadınlar arasında yaşamağa, onların işleri ile uğraşmağa mütemayildi. Bu yüzden de harpten kat'iyen hazetmezdi. Esasen harp için çok para sarfetmek lâzım idi; hâlbuki Ahmed III. paraya karşı büyük bir zaaf duymakta idi. Devlet işlerinde, Pasarofça muahedesine kadar, saray entrikalarının tesiri ile iş görmüş ve müstakil bir hükûmet kuramamıştı. Fakat Damad İbrahim Paşa'yı 12 sene mevkiinde bulundurmak ve himaye etmek ile, osmanlı devletine 12 senelik bir sulh ve asayiş devri temin etmiştir.

Ahmed III.'in 31 kız ve erkek çocuğu olmuş; erkeklerden bir kısmının sünnet merasimi, kızlardan bazılarının evlendirilmesi, daima bir bayram neş'esi ile geçen lâle devrinin renk ve kokusunu artırmıştır. Oğullarından Mustafa, Osman III.'dan sonra padişah oldu. Şair, münşi ve hattat olan Ahmed III., devrinde bir çok hayırlı işler yaptı. Valdesi için Üsküdar'da inşa ettirdiği cami ile Ayasofya karşısında kendi ismini taşıyan ve bizzat tarihini yazdığı (آج بسمليه ايچ صوبى خان احمده ايله دعا) çeşme, devrinden kalan eserlerin en meşhurlarındandır.

Bibliyografya: Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'oṣmānī* (İstanbul, 1308), s. 16—17; *Topkapı sarayı arşiv kılavuzu* (İstanbul, 1938), fas. I, s. 18, vesika 4; Rāşid, *Tārīḫ*, III, IV, V, VI; Hammer, *Histoire de l'Epmire Ottoman*, XIII, XIV (Paris, 1839); Mustafa Paşa, *Natā'ic al-vuḳū'āt*, III, (İstanbul, 1327, 2. tab.); Sarı Mehmed Paşa, *Naṣā'iḥ al-vuzarā' va 'l-umarā'* (nşr. Walter Livingstone Wright), *Ottoman Statecraft* (London, 1935); Ahmed Refik, *On ikinci asr-ı hicrîde osmanlı hayatı*, (İstanbul); ayn. mll., *Lâle devri*, s. 1130—1140 (İstanbul, 1331); ayn. mll., *Baltacı Mehmed Paşa ve Büyük Petro* (İstanbul, 1327); Akdes Kurat, *İsveç kıralı XII. Karl 'ın hayatı ve faaliyeti* (İstanbul, 1940); Albert Vandol, *Une ambassade française en Orient sous Louis*, XIV, *La mission du Marquis de Villeneuve* (Paris, 1687), s. 1—15; A Bossi, *Les Peintres du Bosphore au dix Haittieme siècle* (Paris, 1911), s. 1—55; Ahmed Refik, *Lady Montagu 'nün şark mektupları*; *TOEM*, IV, 1205, 1273, 1344, 1401, 1467, 1542; V, 32, 183; VI, 410, 497; Nahit Sırrı, *XII. Şarl tarihi* (Voltaire'den trc.), İstanbul, 1940. (ENVER ZİYA KARAL.)

AHMED. AḤMED (Abū 'Alī) B. ABĪ BEKR MUḤAMMED B. AL-MUẒAFFAR B. MUḤTĀC (? —955), Ṣaġāniyān hükümdarlar sülâlesindendir. 327 (939) de, babasının yerine, Horasan'a vâli olarak, gönderildi. Büveyhîler ve Ziyārî'lere karşı muvaffakıyetle harp edip, Ray şehrini zaptetti (musalâhanın akit tarihi cemaziülâhır 331 = şubat/mart 943). Halkın şikâyeti neticesi olarak, Sâmânîlerden Nūḥ b. Naṣr tarafından azledilmesi üzerine (333 = 945), 335 senesi bidayetinde (ağustos 946), emîr İbrāhim b. Aḥmed (hükümdarın amcası) lehinde olmak üzere, bir isyan çıkardı; Horasan'dan yeni vâli İbrāhīm b. Sīmcūr'u tardetti; Amu-derya'yı geçip, Nūḥ'un Semerkand'a kaçmasına sebep oldu ve Buhara'da hutbenin İbrāhīm'in namına okunmasını temin etti (cemaziülâhır 335 = kânun I. 946/kânun II. 947). Bir müddet sonra, halkın kendisine karşı hasmâne bir vaziyet almasından dolayı, şehri terketmeğe ve ana vatanı Ṣaġāniyān'a dönmeğe mecbur oldu (şaban 335 = şubat/mart 947); emîrler (İbrāhīm'den maada, Nūḥ'un iki kardeşinin ismi zikredilmektedir) Nūḥ ile ittifak edip, affa nail oldular. Buhara'ya girişinden sonra (ramazan 335 = mart/nisan 947), Nūḥ, sözünü tutmayarak, üç emîrin de gözlerine mil çekti. Aḥmed, Amu-derya'nın yukarı mecrası üzerinde, bütün tâbi emîrleri başına toplayarak, Nūḥ'a karşı harekete geçti. Muharebe meydanında mağlûp olunca, kendi arazisindeki dağlara çekilerek, muvaffakıyetle mukavemet etti. Cemaziülâhır 337 (kânun I. 948) de sulh aktedildi. Aḥmed, Ṣaġāniyān emîri olarak kaldı; oğlu Abu 'l-Muẓaffar, rehîne olarak, Buhara'ya gönderildi ve orada büyük merasimle karşılandı. 340 senesi sonuna doğru (mayıs 952), tekrar Horasan'a vâli tayin edildi ve eyaletin idaresini tanzim etti. Büveyhîlere karşı yeniden harp açtı; fakat bu kavga, çok geçmeden, bir musalâha ile neticelendi ise de, Nūḥ tarafından bu sulh reddedildi ve Aḥmed azlolundu. Büveyhîler tarafından yardım görmesi üzerine, Aḥmed, tekrar isyan ederek, hutbeyi kendisi ile birlikte (henüz horasanlılarca tanınmamış olan) halife al-Muṭī' namına okutturdu. Bununla beraber, daha 'Abd al-Malik I. [b. bk.] zamanında, halefi Bekr b. Malik'in yaklaşması üzerine, eyaletini terketmeğe mecbur oldu; Sâmânîler ile Büveyhîler arasında aktedilen musalâhadan bir müddet sonra, öldü (recep 344 = teşrin I. 955) ve cesedi Ṣaġāniyān'a götürüldü.

Aḥmed hakkında İbn al-Aṯīr ile Gardīzī'nin (*Zayn al-aḫbār*; Barthold tarafından yapılan iktibaslar için bk. *Turkistan in the Time of the Mongol Invasion*, I, 8—10) verdikleri malûmat, müşterek bir menbadan, Aḥmed'in muasırı olan al-Sallāmī'nin *Tārīḫ vulāt Ḫorāsān* (bu eser hakkında bk. Barthold, *göst. yer.*, II, 11 ve *Orientalische Studien, Th. Nöldeke gewidmet*, I, 174) adlı eserinden alınmışa benziyor. Keza Aḥmed'in vâlilikteki büyük iktidar ve liyakati hakkında krş. İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje), s. 350. (W. BARTHOLD.)

AHMED. AḤMED B. ABĪ DU'ĀD (776—854), mu'tezile kadılarından ve Basra yerlilerinden olup, bazı müelliflere göre, 160 (776/777) ta doğmuştur. İlmi ve faziletleri sayesinde, halife al-Ma'mūn'un teveccühünü kazandı ve az zamanda halifenin en samimî dostlarından biri oldu. Al-Ma'mūn, kardeşi ve halefi al-Mu'taṣim'e, mu'tezile mezhebinin âteşîn tarafdarı olan Aḥmed'i müşavirleri arasına almasını ve ondan hiç ayrılmamasını da vasiyet etti. Al-Mu'taṣim, 218 (833) de hilâfete geçtikten sonra, Aḥmed'i baş kadı tayin etti. Mu'tezile mezhebi daha al-Ma'mūn devrinde devletin resmî mezhebi olmuş ve vazifesi, mu'tezileye muhalif olanları, münasip vasıtalar ile, bu mezhebi kabule mecbur etmek olan bir mahkeme kurulmuştu. Aḥmed bu dinî mahkemeye, hilâfet merkezinin baş kadısı sıfatı ile, riyaset ederdi; fakat o zamanlar ender görülen bir musamaha ve itidal gösterirdi. Al-Ma'mūn üzerinde büyük bir nufuz sahibi idi ve halife al-Vāṯiḳ ile dostâne münasebetlerde bulundu. Al-Vāṯiḳ'ın ölümünden sonra, en yüksek memurlar ile ümeradan bazıları onun reşit olmayan oğluna bi'at etmek istedilerse de, türk muhafız alayının kumandanı Vaṣīf'ın tavsiyesi üzerine, ölenin kardeşi, Ca'far, halife ilân edildi ve Aḥmed, Ca'far'e *al-Mutavakkil* lâkabını verdi. Bununla beraber, yeni halifenin, mu'tezile mezhebine karşı gittikçe düşmanca tavır takınmağa ve sünnîlere yaklaşmağa başlaması üzerine, mu'tezilenin en büyük müdafii olan bu nufuzlu kadı, mevkiini uzun müddet muhafaza edemedi. Al-Mutavakkil'in cülûsundan bir zaman sonra, Aḥmed'e inme indi ve kadılık vazifesi, oğlu Muḥammed'e devredildi. Fakat halife daha 237 (851/852) de Muḥammed'i azlederek, kardeşleri ile beraber, hapse attı ve Aḥmed'in bütün mallarını müsadere etti. Vakıa bunlar hapisten kurtuldularsa da, servetlerinin büyük bir kısmını bu uğurda feda etmek mecburiyetinde kaldılar. Aḥmed ve Muḥammed, mevkilerini kaybettikten sonra, çok yaşamadılar. Umumiyetle söylendiğine göre, Muḥammed 239 (mayıs/haziran 854) senesi sonuna doğru, babası da üç hafta sonra (muharrem 240 = haziran 854) öldü.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 31; Ṭabarī, III, 1139 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.); Ya'ḳūbī, (nşr. Houtsma), II, 569 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 261 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 515, 524. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

AHMED. AḤMED B. ABĪ ḪĀLİD AL-AḤVAL (? — 826), vezir. Siyasî hayatına kâtip olarak başlamış ve al-Ma'mūn'un cülûsundan biraz sonra, vezir tayin edilmiştir. Çok geçmeden halifenin üzerinde nufuz kazanmıştır. Bagdad vâlisi bulunan Ṭāhir b. al-Ḥusayn, onun tesiri ile, 205 (821) te Horasan vâlisi tayin olunmuştur. Al-Ma'mūn, Ġassān b. 'Abbād'ın bu eyalete tayinini tasdik etmiş iken, Aḥmed tarafından Ġassān'ın hiç bir vecihle bu kadar

müşkül bir vazifenin uhdesinden gelecek evsafı haiz olmadığının arzedilmesi ve Ṭāhir 'in sadakatinin tekeffül olunması üzerine, halife onun maruzatını kabul ederek, Ġassān 'ın yerine Ṭāhir 'i tayin etmiştir. Müdebbir Aḥmed 'in, bu vesile ile, Ṭāhir 'e bir harem ağası hediye ettiği ve ona, şayet bir isyan temayülü gösterirse, efendisini zehirlemesini gizlice emretmiş bulunduğu rivayet edilir. 207 (822) de Ṭāhir hutbede halifenin adını zikrettirmeyerek, bu suretle Abbasî hükûmetinin metbuiyetini kabulden fi'len istinkâf ettiği vakit, al-Ma'mūn vezirine Horasan 'a gidip, âsî vâliden hesap istemesini emretmiştir. Aḥmed, güçlükle, 24 saatlik bir mühlet alabilmiş ve mühletin bitmesinden evvel, âsî vâlinin öldüğüne dair sabırsızlıkla beklenen haber payitahta erişmiştir. Aḥmed, evvelce Ṭāhir hakkında yapmış olduğu gibi, bu defa da onun oğlu Ṭalḥa lehinde tavassut etmiştir. Ṭalḥa Horasan vâliliğine tayin edilmiş, fakat, halife aynı zamanda, Aḥmed 'e yeni vâliye yardım etmek, daha doğrusu, onu nezaret altında tutmak için, Horasan 'a gitmesini emretmiştir. Vezir Mâverâünnehr 'e kadar girerek, Uşrūsana 'yı zaptetmiştir. Evvelce, bir aralık, hilâfeti ilân edilmiş olan ve al-Ma'mūn 'un zabıtası tarafından tutuluncaya kadar, kıyafetini değiştirerek dolaşan, halifenin amcası İbrāhīm b. al-Mahdī 'nin affı da Aḥmed 'in tesirine atfolunur. Aḥmed, rivayete göre, 210 (825/826) da ölmüştür.

Bibliyografya: Ṭabarī, III, 1038 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IV, 253 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 554 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 225 v.dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

AHMED. AḤMED. B. ABĪ ṬĀHİR ṬAYFŪR. [Bk. İBN ABĪ ṬĀHİR.]

AHMED. AḤMED. B. 'ALĪ B. SĀBİT. [Bk. ḤAṬĪB BAĠDĀDĪ.]

AHMED. AḤMED. B. FAḍLĀN. [Bk. İBN FADLAN.]

AHMED. AḤMED B. ḤĀBİṬ (ḤĀ'İṬ), mu'tezileden bir kelâmcı olup, al-Naẓẓām 'ın talebesindendi. *Tenâsuh* 'u talim edip, başka noktalarda da islâmiyete muarız nazariyeleri terviç eylerdi; msl. Kur'an 'daki âyetlerden (II, 205, V, 110, VI, 159, LXXXIX, 23) istidlâl ederek, Mesih 'in ilâhî mahiyetini ileri sürerdi. Keza her cins hayvanın kendine mahsus bir ümmet teşkil ettiğini ve kendine mahsus havârî ve peygamberlere mâlik olduğunu iddia eder ve bunun için de Kur'an 'ın VI, 38 ve XXXV, 22 âyetlerini delil gösterirdi. Peygamberi, bir çok zevcesi olduğundan dolayı, ayıplar ve Abū Ẓarr al-Ġifārī 'nin Peygamberden daha faziletli ve nefsine daha hâkim olduğu kanaatini beslerdi. Bunun için, bazı islâm kelâmcıları kendisini tekfir etmişlerdir. Nazariyelerinin istinat ettiği esaslar islâmî olmadığına göre, her hâlde bu tekfir sebepsiz sayılamaz.

Bibliyografya: Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 42 v.dd. (Haarbrücker, I, 61 v.dd.); Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, II, 347; de Sacy, *Exposé de la religion des Druses*, s. XLII v.dd.

AHMED. AḤMED B. AL-ḤASĪB. [Bk. İBN AL-ḤASĪB.]

AHMED. AḤMED B. MUḤAMMED B. 'ABD AL-ṢAMAD ABŪ NAṢR, Gaznevîlerden Mas'ūd b. Maḥmūd 'un veziri (selefi 423 = 1032 de ölen meşhur al-Maymandī 'dir). Evvelâ Ḫvārizm Şāh Altuntaş 'ın kethudalığı ile meslek hayatına girdi; Mas'ūd 'un veziri olunca da, onun saltanatı müddetince, mevkiini muhafaza etmeğe muvaffak oldu. Dandānaḳān 'da uğradığı hezimetten sonra, Mas'ūd Hindistan 'a çekilince, vezirini, Selçukîlere karşı şehri müdafaa için, oğlu Mavdūd 'un refakatinde, Balḫ 'a gönderdi. Mavdūd tahta çıktıktan sonra da (432 = 1041), al-Maymandī 'nin oğlu vezarete getirilinceye kadar, mevkiinde kaldı. Ölüm yılı belli değildir.

Bibliyografya: Bayhaḳī (nşr. Morley); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IX; De Biberstein Kazimirski, *Diwan Menoutchehri*, mukaddime.

AHMED. AḤMED B. MUḤAMMED ḤANBAL (780—855), İbn Ḥanbal namı ile tanınmış meşhur islâm fakihidir. Arapların Şaybān ailesine mensup olup, rebiülevvel 164 (teşrin II. 780) te Bagdad 'da doğmuştur. Gerek Bagdad 'daki tahsili esnasında (183 senesine kadar = 799), gerek tahsil maksadı ile Irak, Suriye ve Hicaz 'dan Yemen 'e kadar yaptığı seyahatlerde bütün mesaisini *hadis* [b. bk.] tetkikine hasretmişti. Memleketine avdetinde imam Şāfi'ī 'den fıkıh ve usûl dersleri aldı (195—197 = 810—813). Dinî telâkkileri, itikatta olsun, amelde olsun, islâmın ilk devrindeki (*sadr-ı islâm*) an'aneler ile, kat'î olarak, taayyün etmişti. Bu dinî telâkkileri izhar etmek için bir vesile de buldu. Halife al-Ma'mūn, al-Mu'taṣim ve al-Vāṯiḳ devirlerinde akaidin, mu'tezile mezhebine göre, tayini ve bunun devletçe bir nevi resmî *ilm-i hâl* (*confessio fidei*) mertebesine çıkarılması üzerine, Kur'an 'ın mahlûk olduğu akidesini kayıtsız şartsız reddeden maruf kelâm ulemasına işkence cezaları tatbik edilirdi. İmam Ḥanbal de, diğerleri gibi, bir itikat sorgusuna (*miḥna*) çekildi; prangaya vurularak, Tarsus 'a, al-Ma'mūn nezdine gönderilirken, yolda halifenin vefatı haberini aldı. Bu halifenin halefi devrinde de bedenî ceza ve hapislere sabırla tahammül etti ve itikadından en küçük bir fedakârlıkta bulunmadı. Ancak al-Mutavakkil 'in zamanında, devletçe sünniliğe avdet edildikten sonra, Ḥanbal 'in çektiği mihnet ve meşakkatler nihayete erdi. Bir çok defa halife tarafından taltif ve saraya davet edildi; hattâ, kendi haberi olmadan, ailesine maaş bağlandı. İlim ve takvası, Peygamberin sünnetine olan sarsılmaz bağlılığı, etrafına büyük bir talebe ve mürid kalabalığı topladı. Bagdad 'da 12 rebiülevvel 241 (31 temmuz 855) de öldü. Tedfin merasimi, tercüme-i hâl muharrirlerinin efsanevî tasvirlerine mevzu oldu. Bagdad 'ın Ḥarbîya semtinde, *Maḳābir al-şuhadā'* 'da, bulunan ve hakkında bir çok harikulâde vak'alar rivayet edilen mezarı (krş. Goldziher, *Muhamm. Stud.*, I, 257), uzun bir müddet, evliya türbesi gibi, ziyaret olunmuştur. VII. (XIII.) asrın sonlarına doğru, Dicle 'nin bir feyezanı ile yıkıldıktan sonra, halkın bu hürmeti, Samankapı yakınındaki Ḳurayş mezarlığında bulunan ve 695 (1295/1296) te Timur tarafından tamir edilen, imamın oğlu 'Abd Allāh 'ın mezarına intikal etti. O zamandan beri bu iki mezar bir sayılmakta ve babaya gösterilen hürmet oğula da gösterilmektedir (G. le Strange, *Baghdad during the Abbaside Caliphate*, s. 166).

İbn Ḥanbal 'in eserleri arasında, oğlu 'Abd Allāh tarafından takrirlerinden toplanıp, ilâveler (*zavā'id*) ile genişletilen ve 28.000—29.000 hadis ihtiva eden büyük bir hadis külliyatı, *Musnad* [b. bk.], çok şöhret kazandı (tab. Kahire, 1311, 6 cilt). Krş. Goldziher, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, L, 465—506; M. Hartmann, *Die Tradenten erster Schicht im Musnad des Aḥmad ibn Ḥanbal* (*Mitteil. des Seminars für Orient. Sprachen zu Berlin*, IX, 2. kısım, Berlin, 1906). Oğlu onun *Kitāb al-Zuhd* adlı eserine de zeyiller ilâve etmiştir. *Musnad* pek çok tâlî eser ve iktibaslara mehaz teşkil etmiş ve bir ibadet gibi tilâvet olunan bir kitap olmuştur. XII. (XVIII.) asra ait bir vesikaya nazaran, bu eser Medine 'de, Peygamberin mezarında, cemaatle 56 celsede hatmedilmiştir (Murādī, *Silk al-durar*, IV, 60). *Musnad* 'den maada İbn Ḥanbal 'in, namaz erkânı ve âdabına dair, *„Kitāb al-Ṣalāt va mā yalzam fihā“* adlı eseri de intişar etmiştir (tab. Bombay, taş. basm., *ts.*; Kahire, Ḥāncī, 1223). İbn Ḥanbal 'in hapiste iken yazmış olduğu, cedel mahiyetinde, bir risale, hanbelî ulemasının eserlerinde sık sık zikredilmektedir: *al-Radd 'ala 'l-Zanādiḳa va 'l-Cahmîya fî mā şakkat fihi min mutaşābih al-Ḳur'ān*; bu eserde, mu'tezilenin tatbik ettiği *ta'vîl* [b. bk.] yolu ile izah tarzını cerhetmektedir. Keza *Kitāb Ṭā'at al-Rasūl* unvanlı eseri de zikrolunur; bu eserde hadis ile Kur'an arasında tenakuz görülen hâllerde takip edilecek hatt-ı hareket bahis mevzuu olmaktadır. Dinî itikat ve kanaatlerini *Kitāb al-Sunna* adlı bir eserinde topluca beyan etmiştir.

İbn Ḥanbal fıkhın füruundan ziyade, *hadis* usûlü ile meşgul olduğundan, bazı fıkıh ulaması, meselâ Ṭabarī, kendisini tam bir fıkıh otoritesi olarak kabul etmemektedir; işte İbn Ḥanbal tarafdarlarının Ṭabarī 'ye karşı besledikleri husumet, bundan neş'et eder (Kern, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, LV, 67; bir de ayn. mll., *İḫtilāf*, s. 13 v.dd.). Filhakika İbn Ḥanbal kendine mahsus bir fıkıh sistemi tesis ve tedvin etmiş değildir, fakat bilhassa talebesinin fıkhî meselelere dair suallerine verdiği cevaplar, bu hususdaki mutalâasını izah etmiştir. Meselâ şunlar zikrolunur: *Masā'il Ṣāliḥ* (oğlu Ṣāliḥ tarafından kendisine sorulan sualler ile bu meseleler hakkındaki mutalâaları) ve talebesi Ḥarb 'in suallerine verdiği cevaplar (İbn Ḳayyim al-Cavzîya, *al-Ṭuruḳ al-ḥikmîya fi 'l-siyāsat al-şar'îya*, Kahire, 1317, s. 251, 293 v.dd.). İbn Ḥanbal 'in bu müellif tarafından görülüp istifade edilen *Fatāvî* 'si, takriben yirmi kitap tutar (krş. *Hidāyat al-ḥayārā*, Kahire, 1323, s. 121); henüz hayatta iken, bir kaç talebesi, onun fıkıh derslerini tedvin etmiştir; bunlardan biri, Abū Ya'ḳūb İsḥāḳ al-Kavsac, tereddüt ettiği noktalar da bizzat İbn Ḥanbal 'e müracaat etmiştir (Ẕahabī, *Taẕkirat al-ḥuffāẓ*, II, 105); diğeri ise, bir müddet sonra bu işe başlayan ve 311 (923/924) de Bagdad 'da ölen Abū Bekr al-Ḫallāl 'dir („Mu'allif 'ilm Aḥmed b. Ḥanbal va cāmi'uhu va murattibuhu“, *ayn. esr.*, III, 7). İbn Ḳayyim al-Cavzîya (ölm. 751 = 1350) *A'lām al-Muvaḳḳa'în* namındaki eserinde (Ṭabarānī, *al-Mu'cam al-ṣagīr*, zeyil, s. 271) Abū Bekr al-Ḫallāl 'in eserinden bahsederse de, müellif her hâlde kitabın aslını görmemiş olsa gerektir. İbn Ḥanbal 'in tedrisatı ile inkişaf eden meslek, ehl-i sünnet *icmā'* 'ı ile, dört hak mezhepten [bk. MEZHEPLER] biri olarak, tanınmıştır: buna hanbelî mezhebi denir. *Ahl al-ḥadīṯ* 'ten [bk. FIḳH] olduğu için, İbn Ḥanbal ancak mübrem zaruretlerde reye cevaz verir ve mümkün olan ahvâlde, daima fıkhî ahkâmı doğrudan doğruya hadisten çıkarır. İbn Ḥanbal 'in hadise kuvvetli bağlılığı, bazı hükümlerini pek zayıf hadislere istinat ettirmesinde âmil olmuştur. Hiç bir mezhepte, hanbelî mezhebinde olduğu kadar, bid'at (*bid'a*, b. bk.) memnuiyeti ifrata vardırılmamıştır. İşte bu mezhep sâlikleri arasında bütün mezhebî ve içtimaî münasebetlerde hâkim olan sıkılık ve umumiyetle diğer sünnîlerde olduğundan daha mutaassıp bir musamahasızlık, bundan ileri gelmiştir. İtikatta

hanbelî mezhebi, eski *ḳabl al-Aš'arî* kelâmına istinat eder. Bizzat al-Aš'arî bile, müslüman zihniyeti üzerinde müessir olabilmek için, mezhebini tedvin ederken, İbn Ḥanbal'e yaklaşmak maksadı ile, bir çok fedakârlıkta bulunmağa mecbur olmuş; hattâ İbn Ḥanbal'in nokta-i nazarına tamamen uygun bulunduğunu ve onunla ihtilâfa sebebiyet verecek her şeyden kaçındığını açıkça bildirmiştir (İbn 'Asâkir; Spitta, *Zur Geschichte al-As'arî's*, s. 133). İbn Ḥanbal'in ahkâm-ı itikadiyesi, toplu olarak, 'Abd al-Ḳādir al-Cîlî'nin *al-Ġunya li-ṭālibî ṭarîḳ al-ḥaḳḳ* (Mekke, 1314, I, 48—66) eserinde bulunur.

Bugün islâm mezhepleri arasında sâliki pek az olan hanbelîlik, VIII. (XIV.) asra kadar, islâm memleketlerinde çok daha geniş bir sahaya yayılmıştı. Muḳaddasî bunların İran'da, Isfahan, Ray, Şahrazûr ve daha bir çok mahallerde, bulunduğunu kaydeder ki, oralarda bu mezhep dinî vechelerde türlü türlü aykırılıklar göstermiştir. Her şeyden evvel bunların hepsi halife Mu'âviya'nin hatırasına hususî bir hürmet gösterirlerdi (nşr. de Goeje, s. 365, 13, 384, 14, 399, 6, 407, 13). Emevî hatıralarına bu merbutiyetleri, Mu'âviya'nin takvası dolayısiyle değil, fakat sünnîlerce tanınmış bir halife olması sebebindendir. Hanbelîler arasında Yazîd hakkında beslenen müsbet kanaat de, aynı nokta-i nazardan tefsir edilmelidir (bu hususta bk. *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, LIII, 646, not). 'Abd al-Vâḥid al-Şîrâzî (*Kitâb al-Ins al-calîl*, s. 263) tarafından, V. (XII.) asırda Suriye ve Filistin'e sokulan hanbelî mezhebi, IX. (XVI.) asra kadar mevcudiyetini muhafaza etmiştir (krş. *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, VIII, 364). Bizzat hanbelî olan Mucîr al-Dîn (ölm. 927 = 1521), yukarıda zikredilen *Kitâb al-Ins al-calîl* (s. 592 v.d.) adlı eserinde, VI. asırdan IX. (XIII. — XVI.) asra kadar hanbelîlerin Filistin'deki en mühim ricalini kaydeder. Keza bu devrede Suriye'de Taḳî al-Dîn b. Taymîya'nin zuhûru (661—728 = 1263—1328), büyük bir hâdise teşkil etmiştir. Bu zat, uzun müddet din meselelerinde hâkim bir rol oynamış olan ulemaya karşı, hanbelî mezhebi lehinde, yeniden mücadeleye girişmiştir (reddiyesinin esasları şu idi: Kur'an ve hadisin aklî izahı — *ta'vîl* — red ve cerh, her türlü *bid'ati* ve bu meyanda, mezarları ziyaret ve evliyadan istimdad v.s.'yi red; krş. Schreiner, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, LII, 540—563; LIII, 51—67). Fakat bu hareketi ile sünnî *icmâ'ı ümmet* ahkâmına tecavüz etti. Duçar olduğu akibet üzerine, hanbelî mezhebi itibardan düştü. İslâm âleminde, türkler hâkim vaziyete geçinceye kadar, her şehirde, hanbelî mezhebi de dâhil olmak üzere, dört mezhebin resmî kadıları vardı. Osmanlı hâkimiyeti ise, hanbelî mezhebine müthiş bir darbe olmuştur; bu zamandan itibaren hanbelîliğin sahası gittikçe daraldı ve ancak, bazı münferit mahallerde, sünnîliğin bir unsuru olarak, mevcudiyetini idame edebildi. Nitekim Câmi' al-Azhar'de bu mezhebe sâlik hoca ve talebe, diğerlerine nisbeten, pek azdır. *Rîvâḳ al-Ḥanâbila*'nin mevcudu 1906 da (312 muallim ve 9069 talebe arasında) 3 hanbelî muallim ve 28 talebe idi. Diğer cihetten XVIII. asırda yeni ve daha sıkı bir hareket, vahhâbîlik [b. bk.] namı altında, zuhur etti ki, bunda İbn Taymîya'nin mücahedesinin muahhar bir tecellisi bârizdir.

Başlıca hanbelî ricalinin isimlerini, yaşadıkları devirler ile birlikte, aşağıya kaydediyoruz: Abu 'l-Ḳâsim 'Omar al-Ḥaraḳî (ölm. 334 = 945/946), bunun hanbelî fıkhını ihtiva eden kitabı mevcuttur; 'Abd al-'Azîz b. Ca'far (282 — 363 = 895/896—973/974), *Muḳni'* namındaki eseri, asırlarca bir haylı esere mehaz teşkil etmiştir. Bu kitabın bir çok şerhleri de vardır (*al-Ravż al-murti' fî şarḥ zâd al-mustaḳni'*, Şam, 1303; krş. *Maşrik*, IV, 879); Abu 'l-Vafâ' 'Alî b. 'Aḳîl (ölm. 515 = 1121/1122), çok talebe yetiştirmiş olmakla meşhurdur; 'Abd al-Ḳâdir al-Cîlî (471—561 = 1078—1166), aslında büyük bir sûfî olan bu zat, İbn Ḥanbal'e sadık bir mürid de olmuştu; Abu 'l-Farac b. al-Cavzî (508—597 = 1114/1115—1200); 'Abd al-Ġanî al-Cammâ'îlî (ölm. 600 = 1203/1204); Muvaffaḳ al-Dîn b. Ḳudâma (ölm. 620 = 1223), çok okunan eseri *Muġnî*'yi al-Ḥaraḳî'nin *Muḫtaṣar*'ına haşiye olarak, kaleme almıştır. Taḳî al-Dîn b. Taymîya [yk. bk.] ve onun sadık talebesi Muḥammed b. Ḳayyim al-Cavzîya (ölm. 751 = 1350/1351) ki, her ikisi de itikat bahislerindeki huşunetleri ve başka türlü düşünen ve inananlara karşı gösterdikleri musamahasız cidalleri ile maruftur. Bu iki zatın bir çok cilt tutan eserleri ahîren Kahire'de basılmıştır. Bunlar, hanbelî mezhebinin ilmî bir surette tetkiki için, faydalı eserlerdir. Daha XI. (XVII.) asırda bazı meşhur hanbelî âlimleri, Buhût (Maḥallat al-kubrâ'da bir kaza) 'tan neş'et etmiştir: 'Abd al-Raḥmân al-Buhûtî (ölm. 1051 = 1641/1642) ve talebesi Muḥammed al-Buhûtî (ölm. 1088 = 1677/1678), her ikisi de Kahire'de yaşamış ve tedrisat ile meşgul olmuştur. Câmi' al-Azhar'de 'Abd al-Ḳâdir b. 'Omar al-Dimişḳî'nin *Nayl al-ma'ârib* namındaki eseri (*münşi* diye tanınan ve 1030 = 1621 de ölen Mar'î b. Yûsuf'un *Dalîl al-Ṭâlib* — tab. Bûlâḳ, 1288—adlı eserinin şerhidir), hanbelî tedrisatının esası olarak telâkki edilir.

Abu 'l-Farac 'Abd al-Raḥmân b. Racab (ölm. 795 = 1392/1393) 'in *Ṭabaḳât al-Ḥanâbila* adlı eseri, yazma olarak, mevcuttur (bk. Vollers, *Kat. Leipzig.*, nr. 708). Hanbelî fıkhına ait telifat hakkında en zengin malûmat Kahire yazmalar kataloğunda (III, 293—301) bulunur. Krş. bir de W. M. Patton, *Ahmed ibn Ḥanbal and the Miḥna* (Leyden, 1897) ve buna münasebeti olarak, Goldziher, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, LII, 155 v.dd.; ayn. mll., *Zur Gesch. der ḥanbalit. Bewegungen* (*göst. yer.*, LXII); Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 181 v.dd. (GOLDZIHER.)

AHMED. AḤMED B. MUḤAMMED 'IRFÂN (1786—1831), al-Ḥasan b. 'Alî'nin otuz altıncı batından torunudur; 1 muharrem 1201 (24 teşrin I. 1786) de, Bareilly'de doğmuştur. İlk tahsilini Lucknov'da yapmış, ondan sonra Dehli'ye giderek, Şâh Valî Allâh'ın büyük oğlu, meşhur mutasavvıf Şâh 'Abd al-'Azîz'in talebesi olmuştur (1222 = 1807). Rivayete göre, Şâh 'Abd al-'Azîz hususî bir takım akideleri ona aşılamıştır ki, bu fikirler, Aḥmed'in şöhretini temin etmiştir. Tetebbu ile geçen bir çok senelerden sonra, mürşid ve müctehid sıfatı ile, seyahate çıktı. İtikatları, arap vahhâbîlerininkinin hemen hemen aynı idi: vahhâbîler gibi, o da islâmiyeti, her türlü batıl bid'atlerden, nebi ve resullere istimdattan tasfiye ederek, aslî saffet ve sadeliğine irca ediyordu. En ileri gelen talebesi ve dağdağalı hayatında daimî refikleri 'Abd al-'Azîz'in iki akrabası idi: yeğeni Mavlavî Muḥammed İsmâ'îl (Seyyid Aḥmed tarafdarlarınca kabul edilen akideler hakkında hindustanî lisanı ile yazılan mühim eserin, *Sirâṭ al-mustaḳîm*, müellifidir) ve damadı 'Abd al-Ḥayy idi. Aḥmed'in şöhreti uzaklara kadar yayılmıştır. Binlerce müslüman onun dinî fikirlerini kabul etmiş ve her yerde, hakikî halife veya mehdi gibi, tebcil olunmuştur. Tercüme-i hâlini yazanlardan biri, mevlevî 'Abd al-Aḥad, 40.000 den fazla hindu ve mecûsînin, onun irşad ve telkini ile, ihtida ettiğini tekit etmektedir.

Seyyid Aḥmed 1232 (1821) de, hacca gitmek üzere, doğduğu şehirden ayrıldı. Yolda bir kaç ay Kalkutta'da kaldı. İki sene sonra haccdan Hindistan'a döndü ve o havâlinin müslümanlarını gûya Sikh'lerin zulmünden kurtarmak gayesi ile, Pancâb'a karşı amansız bir cihat açtı ve kendisine muavenet va'deden Kâbil ve Ḳandahâr dindaşlarının teveccühünden emin olarak, 1241 (1826) de coşkun tarafdarlarından 10—12.000 kişilik bir ordunun başına geçerek, Peşâvar hududuna hücum etti. Kâh bir tarafın, kâh diğerinin muvaffakiyeti ile, yıllarca fasılasız ve neticesiz devam eden bir mücadeleden sonra, 1246 (1831) da Balakot'ta kat'î bir muharebe vukua geldi. Bu muharebede Aḥmed maktul düştü ve ordusunun bakiyesi de firar etti.

Bibliyografya: W. W. Hunter, *The Indian Musalmans*; (*Calcutta Review*, C, CI ve CII); Cunningham, *Hist. of the Sikhs* (*Journ. of the Roy. As. Soc.*, XIII, 310 v.dd.); Garcin de Tassy, *Hist. de la littér. hind.* (2. tab.), II, 52 v.dd.; *ayn. esr.* (*Journ. Asiat.*, 1838, I). (BLUMHARDT.)

AHMED. AḤMED B. SAHL B. HÂŞIM (? — 919), Horasan vâlisi. Sâsânîlerden olmakla iftihar eden ve Merv yakınında yerleşmiş olan asıl Kâmkâriyân'ların dihkanlar [bk. DİHḲÂN] ailesine mensuptu. Aḥmed, Merv'de iranlılarla araplar arasında vukubulan çarpışmada ölen kardeşlerinin intikamını almak için, 'Amr b. al-Lays devrinde halkı ayaklandırdı. Sîstân'a, esir olarak, götürüldü ise de, maceralı bir tarzda kaçıp, Merv'de yeni bir isyan teşebbüsünden sonra, Buhara'da Sâmânîlerden İsmâ'îl b. Aḥmed'e sığınmağa muvaffak oldu. İsmâ'îl b. Aḥmed zamanında, Horasan ve Ray muharebelerinde ve Aḥmed b. İsmâ'îl zamanında, Sîstân'ın istilâsında faâl bir rol oynadı. Horasan'ın âsî vâlisi Ḥusayn b. 'Alî al-Mervrûdî'ye karşı, Naṣr b. Aḥmed'in kumandası altında, gönderilen Aḥmed, hasmını mağlûp etti (rebiülevvel 306 = ağustos/eylûl 918); fakat az zaman sonra, kendisi de Sâmânîlere karşı baş kaldırdı ise de, Murġâb'da kumandan Ḥamûya b. 'Alî tarafından mağlûp edilerek, Buhara'ya götürüldü. Orada hapishanede, zilhicce 307 (mayıs/haziran 919) de vefat etti.

Krş. İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), VIII, 86 v.d. ve Gardîzî, *Zayn al-aḫbâr* (bk. Barthold, *Moġal istilası devrinde Türkistan*, rus, ingl., I. kısm., s. 6—7). Bu son eser aynı malûmatı, bir az daha tafsilâtlı olarak, veriyor; bu eserlerin her ikisi de aynı menbadan, galiba al-Sallâmî, *Ta'rîḫ vulât Ḫorâsân*'dan, iktibas etmişlerdir. (W. BARTHOLD.)

AHMED. AḤMED B. SA'ÎD (? — 1775?), el'an Maskat'ta hüküm süren hanedânın müessisi, 1775 (bazılarına göre, 1783) te ölmüştür. Aḥmed, 'Oman'da uzun zamandan beri yerleşmiş olan bir ezdî ailesine (Âl Bû Sa'îd) mensuptu; bu memleketin iranlılar tarafından işgali esnasında hükümdar olan Sêf b. Sulṭân, kendisini Şohâr vâliliğine tayin etti. İranlılara karşı mevkiini muhafazaya muvaffak oldu ve bilâhare onlar ile bir muahede aktetti. Bu muahede mucibince, iranlılar yalnız Maskat'ı muhafaza ve memleketin geri kalan kısmını tahliye edeceklerdi. Nihayet bu şehri de onlardan aldı ve daha sonra ibâżîler tara-

fından imam seçildi ise de, yine Rastāḳ 'ta ikamette devam etti. 1756 da, Basra 'ya karşı bir sefer açtı ve iranlıları hezimete uğrattı; bunun üzerine, osmanlı padişahı kendisine senelik muayyen bir maaş bağladı. Aynı zamanda Dehli hükümdarı ile de bir muahede aktettiği rivayet edilir.

Bibliyografya: Badger, *History of the Imams and Seyyids of Oman*, methal; Ross, *Administration Reports*, 1882/1883; von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum pers. Golf*, II, 340 v.dd.; Niebuhr, *Beschreibung von Arabien*, s. 298 v.dd.

AHMED. AḤMED B. TOLUN (835—884), Tolunîler [b. bk.] hanedânının müessisi, Mısır ve Suriye 'nin ilk müstakil ve halifeye ancak ismen tâbi vâlisi. Bu türkün siyasî hayatı tipiktir. Nitekim hilâfetin enkazı üzerinde zuhur eden bütün küçük devletlerin müessisleri, hep onun gibi hareket etmişlerdir. Babası Tolun 200 (815/816) de, köle olarak, Bagdad sarayına gelmişti; fakat çabucak mühim bir mevki sahibi oldu. Rivayete göre, 23 ramazan 220 (20 eylûl 835) de, belki de bir az daha sonra, oğlu Aḥmed doğdu. Aḥmed, çok esaslı askerî ve dinî bir terbiye gördü ve dinî tahsilini kısmen Tarsus 'ta tamamladı. Aḥmed erkenden kendini göstermek fırsatını elde etti ve halife al-Musta'în 'in teveccühünü kazandı. Bilâhare bu halife hapsedildiği zaman, Aḥmed onun muhafazasına memur oldu ise de, katline iştirâk etmedi. Bilâkis naşını dinî merasim ile defnettirdi ve sonra Samarrā 'daki türk hemşehrilerinin yanına döndü. Çok geçmeden üvey babası Bayakbak 'e Mısır vilâyeti tevdi olundu. Bayakbak, Aḥmed 'i yerine vekil bırakak, 20 ramazan 254 (15 eylûl 868) te Fusṭāṭ 'a girdi.

Burada Aḥmed 'in ilk işi askerî kumanda ile maliye idaresini eline almak oldu. Kuvvetli ve mahir bir maliyeci olup, yeni vergiler tarhetmekle maruf bulunan İbn Mudabbir, kendisine muhalefete kalkıştı. Mısır 'da bizzat ve Samarrā 'da adamları vasıtası ile, her ikisi de, idareyi ellerine almak için, senelerce uğraştılar. Aḥmed, gerek şahsî ehliyeti, gerek tarafdarlarının yardımı sayesinde, bu mücadeleden muzaffer çıktı ise de, İbn Mudabbir 'i Mısır 'dan ancak dört senede uzaklaştırabildi. Bunu müteakip maliyenin idaresine ve binaenaleyh, halifeye yalnız muayyen bir vergi vermek suretiyle, bütçeye tamamiyle hâkim oldu. Zaten daha önce güzel bir tesadüf ona mücehhez bir ordu teşkili imkânını vermişti. Suriyeli bir âsîyi te'dip etmek üzere, halife ona, büyük mikyasta köle satın alması için, salâhiyet vermişti. Fakat sonradan te'dip işi başkasına havâle edildi. Bu kölelerden teşkil olunan kıt'alar onun askerî nufuz ve kudretinin esası oldu. Aḥmed, bunların sayısını 100.000 'e çıkarabildi. Mısır 'da ve sarayda aleyhine çevrilen entrikaları, mükemmel casus teşkilâtı sayesinde, tam zamanında haber almış ve her türlü ahlâk endişesini bertaraf ederek, cebir ve kahırla bunları tesirsiz hâle koymuştu. İskenderiye ve Barka ile Mısır-Suriye hududu havâlisi de kendisine verilince, Aḥmed 'in 258 (871/872) senesi sonundaki kudreti artık Samarrā 'da hesaba alınması icap eden bir kuvvet hâline gelmişti.

Tam bu sıralarda halife al-Mu'tamid, kardeşi al-Muvaffaḳ 'ı hükûmet niyabetine tayin edince, merkezî hükûmet yeninden kuvvetlendi. Gerçi al-Muvaffaḳ resmen devletin yalnız şarktaki yarısına hükmediyor, ülkenin garbı ve buraya dâhil olan Mısır ise, halifenin oğlu al-Mufavvaż 'ın emrinde bulunuyordu; fakat Zinc harbinin [Irak 'ta yerleşmiş zencilerin isyanı] güçlükleri içinde, al-Muvaffaḳ Mısır maliyesini de, kendi maksatları için, kullanmak istedi. Aḥmed para vermekten imtina etti; kendisini buna zorlamak teşebbüsü, merkezî hükûmetin parasızlığı yüzünden, muvaffak olmadı. 264 (877/878) yılında, Suriye vâlisi ölünce, Aḥmed, müşkilâta uğramaksızın, Suriye 'yi işgal etti. Ramla, Şam, Ḥumus, Hama ve Halep kendisine kapılarını açtı; yalnız Antakya bir muhasarayı icabettirdi. Bu zafer sevinci, Mısır 'da vekil bıraktığı oğlu 'Abbās 'ın isyanı haberi ile bulandı. Aḥmed çabucak geriye, Nil vâdisine dönerek, hemen isyanı bastırdı. Bu suretle Suriye ve Mısır hükümdarı oldu. 266 (879/880) yılından sonra, sikkelerinin üzerinde bu unvan görülür.

Al-Muvaffaḳ ile aralarındaki müzmin husûmet, müteakip senelerde Tolunîlerin Suriye 'de bırakılmış olan Lu'lu' ismindeki kumandanlarının al-Muvaffaḳ tarafına geçmesi ile, son hâddine vardı. Aḥmed, bir mukabele olmak üzere, kardeşi al-Muvaffaḳ tarafından esir gibi tutulmakta olan halife Mu'tamid 'e, Mısır 'a kaçarak, kendisine iltica etmesi için, ısrarda bulundu. Bizzat Suriye 'ye koştu, fakat halife ile buluşmalarına son dakikada al-Muvaffaḳ mâni oldu. Aḥmed, esir halifenin müdafii olarak, ortaya atıldı ve, kendisine iltihak eden fakihlerin müşterek fetvası ile, Şam 'da al-Muvaffaḳ 'ın azlini ilân etti. Bununla beraber, halifeyi silâh kuvveti ile kurtarmağı düşünmedi. O daha ziyade, bu hâdiselerden istifade ederek, merkezî hükûmete karşı olan tâbiiyetinin son bakiyesini de izale etti. Al-Muvaffaḳ kendi tarafından yeni bir Suriye ve Mısır vâlisi nasbetti ise de, vâli makamına geçmediği için, bu vâlilik yalnız şekilden ibaret (*in partibus*) kaldı. Al-Muvaffaḳ da, işin kat'î surette halli için, silâha sarılmağa cesaret edemedi. Her iki ortak hükümdar,

ülkelerinin minberlerinde, birbirlerine karşılıklı ta'n etmekle iktifa ettiler. Bir kaç sene sonra, al-Muvaffaḳ, fi'len mevcut vaziyetin (*status quo*) resmen tanınması şartı ile, sulh aktedilmesi için, teşebbüste bulundu. Bu müzakerelere henüz başlandığı bir sırada idi ki, şimalî Suriye 'ye icra edilen bir seferde hastalanmış olan Aḥmed ansızın vefat etti (zilkade 270 = mayıs 884).

Aḥmed siyasî muvaffakiyetlerini, ehliyetine, taliine ve tarafdarlarına borçlu idi. Başlangıçta yegâne sahip olduğu şey, şahsî otoritesi idi. Bunu muhafaza etmek için sert, askerî bir devlet teşkilâtı kurdu. Başlıca istinat ettiği kuvvet, türkler ile zenciler idi. Bu kıt'aların uzun müddet muhafazası ise, ancak malî varidatın artırılması ile mümkündü. İşte idareye ve iktisada ehemmiyet verişi bundandır. Bagdad 'a para gönderilmesi durduktan sonra, varidatın fazlası, bol bol, memleket dahilinde, bilhassa binalar inşaatına ve, pek tabiî olarak, sarayın debdebe ve ihtişamına sarfedildi. Fusṭāṭ büyük ve parlak bir şehir oldu; yanında yeni bir şehir, al-Ḳaṭā'i', yükseldi, İbn Tolun camii ile umumî menafia hâdim binalar vücuda geldi. Böylece Aḥmed, merkezî hükûmetin husûmetine rağmen, Tolunî hanedânının inkişafı için, zemin hazırladı. Tolunî hanedânı ve devletinin, her türlü tezahüratta, Bagdad ve Samarrā 'da İran tesiri altında vücut bulmuş olan eşkâl ve merasimi taklit ettiği görülür. Zamanında Mısır için yeni bir kültür devri başlamıştır [bk. TOLUNÎLER ve MISIR].

[Aḥmed b. Tolun 'un vefatından tahminen altmış sene sonra, Abî Muḥammed al-Balavî tarafından yazılmış olup, yegâne yazma nushası Şam kütüphanesinde bulunarak tabedilen *Sîrat Aḥmed b. Ṭūlūn* (Dimeşk, 1358—1931) ismindeki kitaba nazaran, Aḥmed türkçe şiirler yazmış (s. 341) ve musikiye fevkalâde meraklı imiş (s. 346). 33 evlâdı olmuştur ki, bunlardan 17 'si erkekti. Kitapta İbn Tolun 'un hastalığına tahsis olunan on sahifelik bir fasla göre, kendisi, madde müellifinin dediği gibi, fücceten değil, bilâkis uzun müddet bir mide ve karaciğer hastalığı çekerek, vefat etmiştir. Vefatında 24.000 köle, 7.000 at, 3.000 deve, 1.000 katır miras bırakmıştır; s. 310—346.]

Bibliyografya: Abî Muḥammed al-Balavî, *Sîrat Aḥmed b. Ṭūlūn* (nşr. M. Kürd 'Alî; Şam, 1358—1931); Ṭabarî, III, 1670 v.dd.; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 615 v.dd.; İbn Sa'îd (nşr. Vollers, bk. Bezold tarafından neşrolunan *Semitist. Studien*, I); Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, I, 313 v.dd.; II, 178 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *'Ibar*, IV, 297 v.dd.; Abu 'l-Maḥāsin (nşr. Juynb. ve Matth.), II, 1 v.dd.; İbn İyās, I, 37 v.dd.; Marcel, *Egypte*, bab VI v.dd.; Hammer-Purgstall, *Gemäldesaal*; Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten*, III, 3 v.dd.; T. Roorda, *Abul Abbasi Amedis, Tulonidarum primi vita et res gestae*; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 557 v.d.; Lane Poole, *History of Egypt*, s. 59 v.dd.; Corbet, *The life and works of Aḥmed ibn Ṭūlūn* (*Journ. of the Roy. As. Soc.*, 1891, s. 527 v.dd.); C. H. Becker, *Beiträge zur Gesch. Ägyptens*, II, 149—198.

(C. H. BECKER.)

AHMED. AḤMED B. ZAYNÎ DAḤLĀN. [Bk. DAḤLĀN.]

AHMED BABA. AḤMED BĀBA 'L-TIMBUKTÎ (1553—1627), içlerinden bir çoğu kadılık etmiş olan bir ulema ailesine mensup, arap teracim-i ahvâl müellifi. Timbuktulu Abu 'l-'Abbās Aḥmed Bābā b. Aḥmed b. Aḥmed b. Aḥmed b. 'Omar b. Muḥammed Aḳīt b. 'Omar b. 'Alî b. Yaḥya 'l-Takrūrî al-Ṣanhācî al-Masūfî, Aravān köyünde, 21 zilhicce 960, bir pazar gecesi (28 teşrin II. 1553) veya, Muḥibbî ve Vafrānî 'ye göre, 963 (26 teşrin I. 1556) te doğmuştur (960 'ın veya 963 'ün 21 zilhiccesi salı veya pazartesiye tesadüf etmektedir). Babasının, büyük babasının ve aileye mensup bir çoklarının nezareti altında, islâm ilimlerini okumuş ve dindaşlarınca, büyük bir mâlikî fakihi olarak, tanınmıştır.

Faslılar tarafından Timbuktu 'nun işgalini tanımaktan imtina edince, kumandan Maḥmūd Zarḳūn 'un emri ile, kendisi ve aile efradı zincire vurularak, Merâkeş 'e sevkedildi; bu şehre 1002 senesi ramazanının birinci günü (21 mayıs 1594) vardı. Bu bâdirede 1600 ciltten fazla kitap kaybetti ve yolculuk esnasında, deveden düşerek, ayağı kırıldı. 21 ramazan 1004, pazar günü (19 mayıs 1596), Fas payitahtında ikamet etmek şartı ile, hapishaneden çıktı. Bunu müteakip *Cāmi' al-şurafā'* 'da tedrisata başladı ve dersleri çok kalabalık oldu. Dinleyiciler meyanında Fas şehri müftisi al-Racrācî, kadı Abu 'l-Ḳāsim b. Abi 'l-Nu'aym al-Ġassānî ve *Cazvat al-iḳtibās* müellifi Abu 'l-'Abbās Aḥmed b. al-Ḳāżî v.s. bulunuyordu. Müteaddit defalar hiç hoşlanmadığı müftilik hizmeti ile de tavzif olunmuştur.

Mūlāy Zaydān 'ın tahta çıkışında (1014 = 1605/1606), kendisine ve hayatta bulunan ailesi efradına Timbuktu 'ya dönmek müsaadesini istihsal etti ve hayatının son günlerini, bilhassa fıkıh tedrisine hasrederek, geçirdi.

„Adalet mevzu-ı bahs olunca, fakiri zenginden ayırt etmiyor ve doğru bildiği şeyi, emîrlere ve sultanlara aykırı düşse bile, ilândan çekinmiyordu".

6 şaban 1036 perşembe günü (22 nisan 1627) ölmüştür; Muḥibbî bu tarihi 1032 (6 haziran 1623) şeklinde gösteriyorsa da, yanlış olmalıdır.

Kırktan fazla eser yazmıştır ki, bunlardan ancak aşağıdakileri bilmekteyiz: 1. *Nayl al-ibtihāc bi-taṭrīz al-dībāc* (Fas, 1317); 2. *Kifāyat al-muḥtāc li-ma'rifat man laysa fi 'l-dībāc*, birinci eserin tekrar gözden geçirilmiş ve ihtisar edilmiş tab'ı; 3. Ḫalîl b. İsḥāḳ'ın *Muḫtaṣar*'ı hakkında iki kısa şerh, *zekât* faslından *nikâh* faslının yarısına kadar; 4. yukarıda adı geçen *Muḫtaṣar*'ın bir çok metinleri hakkında haşiyeler; 5. *Ḥāşiyat minan al-rabb al-calîl fi muhimmāt taḥrîr Ḫalîl*; 6. *Favā'id al-nikāḥ 'alā muḫtaṣar kitāb al-viṣāḥ li 'l-Şuyūṭî*; 7. *Tanbîh al-vāḳif 'alā taḥrîr va ḫuṣṣiṣat niyat al-ḥālif* (Ḫalîl'in *Muḫtaṣar*'ında *yemin* bahsi, s. 69, str. 5, tab. Paris, 1883); 8. *Tartîb cāmi' al-mi'yār li 'l-Vanşarîşî*, bitmemiştir; 9. *al-Nukat al-vafiya bi-şarḥ al-alfiya li-'bn Mālik*, bitmemiştir; 10. *al-Nukat al-zakiya bi-şarḥ al-alfiya*, bitmemiştir; 11. *Ġāyat al-icāda fi musāvāt al-fā'il li 'l-mubtadā fi şarṭ al-ifāda*; 12. *al-Nukat al-mustacāda fi musāvātihimā fi şarṭ al-ifāda*, bundan evvelki eserin yeni tabı; 13. *Nayl al-amal fi tafżîl al-niya 'ala 'l-'amal*; 14. *Şarḥ al-şuġrā' li 'l-Sanūsî*; 15. *Muḫtaṣar tarcamat al-Sanūsî*, bu eser Muḥammed al-Mallālî al-Tilimsānî'nin *al-Mavāhib al-ḳaddūsiya fi 'l-manāḳib al-Sanūsiya* eserinin muhtasarıdır; 16. *al-Maṭlab va 'l-ma'rab fi a'ẓam asmā' al-rabb*; 17. *al-Taḥdîş va 'l-ta'nîs fi 'l-iḫticāc li 'bn İdrîs*; 18. *Calb al-ni'ma va daf' al-niḳma bi-mucānabat al-ẓalama uli 'l-ẓulma*; 19. *Mi'rāc al-şu'ūd*, Merâkeş'te esaret aleyhinde yazılmış bir risale; 20. *al-Durr al-naẓîr*; 21. *Ḥamā'il al-zahr*; 22. *Naşr al-'abîr*, bu son üç eser Peygamber hakkında na'tlardır; 23. muhtelif mevzular hakkındaki müteaddit meseleler; bunlardan üç tanesi Cezayir millî kütüphanesinde bulunmaktadır; bk. *Katalog Fagnan*, nr. 532 (9°, 10°, 11°).

Bibliyografya: Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar*, I, 170 v.dd.; al-Vafrānî, *Nuzhat al-ḥādî* (Fas, *ts.*), s. 81 v.dd.; ayn. mll., *Ṣafvat man intaşar* (ayn. yer., *ts.*), s. 52—55; al-Ḳādirî, *Naşr al-maṣānî* (Fas, 1310), I, 151—153; al-Salāvî, *Kitāb al-istiḳṣā'* (Kahire, 1312), III, 63; Aḥmed Bābā, *Nayl al-ibtihāc*, s. 76, 79 (babasının ve büyük babasının hayatları); ayn. mll., *Kifāyat al-muḫtāc* (Cezayir medresesi kütüphanesinde bulunan nushanın sonunda); al-Sa'dî, *Târîḫ al-Sūdān* (tab. ve trc. Houdas), I (metin), s. 35—36, 244; II (trc.), 57—59, 374; Cherbonneau, *Journ. As.*, 5. ser., I, 93 v.dd.; ayn. mll., *Essai sur la littérature arabe du Soudan* (*Annuaire de la société archéologique de Constantine*, II, (1854/1895), 32—42; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.* II, 466 v.dd.

(Mohammed Ben Cheneb.)

AḤMED BEDEVÎ. AḤMED AL-BADAVÎ SÎDÎ (1200—1276) asırlardan beri Mısır'ın en büyük velîsi; 'Alî neslinden geldiği rivayet edilir. Ecdadı, 73 (692) senesine doğru, o zaman Arabistan'da vukua gelen karışıklıklar üzerine, Fas şehrine hicret etmişti. Aḥmed, agleb-i ihtimal, 596 (1199/1200) da Fas şehrinde, *Zuḳāḳ al-Ḥacar*'de doğmuştur ve, galiba, yedi yahut sekiz kardeşin en küçüğü idi. Anasının adı Fâṭima idi. Babası hakkında malûmat yoktur. Tam ismi Aḥmed b. 'Alî b. İbrâhîm v.s. idi ve şeceresi tâ 'Alî'ye hattâ Ma'add ve 'Adnân'a kadar uzatılmıştır. Aḥmed'in bir çok lâkabı vardı; bunlardan bazıları menbalarda izah edilmiş, diğerleri ise, izah olunmamıştır. Ona, Afrika bedevîleri tarzında, *liṣām* (yüzü örten peçe; çifte *liṣām* hakkında *aş. bk.*) taşıdığından dolayı, al-Badavî deniliyordu. Mekke'de *al-'Aṭṭāb* („cesur suvari"; bazı menbalar bu maġribî tâbirinin mânasını anlamamışlardır) dahî deniliyordu; menbalarda söylenilmemekle beraber, onun *Abu 'l-Fityān* lâkabının da aynı mânaya geldiği görülmektedir. Bundan başka, ona Mekke'de *al-Ġażbān* („gazûp"); *Muharriş al-ḥarb* („harp kızıştıran") ve, bir tahrif neticesi, *Abu 'l-Fityān*'ın bozulmuş bir şekli olması muhtemel, *Abu 'l-'Abbās* adı da veriliyordu. Sûfî olması hasebiyle, ona *al-Ḳudsî*, *al-Ḳuṭb*, *Sākit* ve daha sonra *Abū Farrāc* („münci" yani „esirleri kurtaran"; *aş. bk.*) adı da verilmişti.

Çocukluğunda, bütün ailesi ile beraber, Mekke'ye hacca gitti. Dört yıl süren bu seyahat, 603—607 (1206—1211) yılları arasında yapılmış olarak gösterilir. Bedevîlerin bunlara fevkalâde hüsn-i kabul gösterdikleri söylenir; fakat Mısır'da nasıl karşılandıkları meskût geçilmiştir. Aḥmed'in babası Mekke'de öldü ve Bāb al-Ma'lāt yakınında gömüldü. Aḥmed'in Mekke'de, cesur bir suvari ve keyfine düşkün bir genç olarak, nazar-ı dikkati celbettiği rivayet olunur. Yukarıda zikrolunan *al-'Aṭṭāb* ve *Abu 'l-Fityān* lâkapları, bundan dolayı verilmiştir. Sonra, 627 (1230) yılına doğru, onda derunî bir tahavvül vukua geldi. Yedi kıraat (*aḥruf*) üzere Kur'an okudu ve bir az da şâfiî fıkhı tahsil etti. Kendisini ibadete (*al-'ibāda*) vakfeyledi ve kendisine yapılan bir izdivaç teklifini reddetti. Berlindeki yazmada (nr. 10104, var. 19b) bu hususta şunlar yazılıdır: „cennet hûrîlerinden birinden başka, hiç bir kadın ile evlenmemeğe ahdettim" (*min al-ḥūr al-'în*; Kur'an, LVI, 22). İnsanlardan uzaklaştı, dünya kelâmı etmez oldu, meramını yalnız işaretler ile ifade ediyor ve ekseriya cezbe (*valah*) hâline geliyordu. Bazı menbalar, daha Aḥmed'in Mekke'ye ilk seyahatine, bir vâkıa (vision) neticesi, teşebbüs ettiğini söylerler; diğerleri ise, Aḥmed'in üst üste üç kere gördüğü bir vâkıanın (şavval 633 = haziran/temmuz 1236) ilhamı ile, iki nesilden beri Irak'ta, en büyük evliya olarak, tebcil edilen Aḥmed al-Rifā'î (ölm. 570 = 1174/1175) ve 'Abd al-Ḳādir al-Gîlânî (ölm. 561 = 1165/1166)'yi ziyaret maksadı ile, yola çıktığını ileri sürerler. Aḥmed, büyük kardeşi Ḥasan ile beraber, Irak'a hicret etti. Bu andan itibaren, onun hakkında verilen malûmat çok menkıbevî ve müphemdir. İki kardeş, zikrettiğimiz iki „ḳuṭb"un mezarlarından başka, diğer bir çok evliyanın ve bu meyanda al-Ḥallâc (ölm. 309 = 921/922) ile 'Adî b. Musâfir al-Hekkârî Abu 'l-Faẓâ'il (ölm. 558 = 1162/1163)'in kabrini ziyaret ettiler. Bu ziyaretlerden edindiği intibalar ile, Aḥmed'in dinî şuuru yeni bir safhaya dahil oldu. Al-Rifā'î ile al-Gîlânî, ona vâkıasında: — „Irak, Hind, Yemen, Anadolu, Maşrıḳ ve Maġrib anahtarları bizdedir, istediğini al" — demişlerse de, Aḥmed: — „ben bunları sizden değil, Allahtan alırım" — cevabını vermiştir. Sonra, hiç bir erkeğe râm olmayan Fâṭima bint Barrî'yi teshir etti ise de, onun izdivaç teklifine red cevabı verdi. Bu kadın ile karşılaşması, *Cavāhir*'de ve diğer eserlerde, pek romantik bir tarzda, hikâye edilmiştir. Bir yıl sonra (634 = 1236/1237), Aḥmed bir vâkıa daha gördü; bunun üzerine, Mısır'da kâin Ṭanditā (Ṭanṭā, Ṭantā)'ya gitti ve, ölünceye kadar, orada kaldı. Kardeşi Ḥasan Irak'tan Mekke'ye döndü; Aḥmed, Ṭanditā'da hayatının son ve en mühim devresine girdi. Yaşayış tarzı şu şekilde tasvir edilmiştir: „Ṭanditā'da o, evinin damına çıkar, yüzünü güneşe çevirip, gözleri kızarıp bozuluncaya ve iki kor hâline gelinceye kadar, hareketsiz dururdu. Bazan uzun bir sükûta dalar, bazan devamlı sayhalar koparırdı. Hemen hemen 40 gün ne yer, ne içerdi". Bu hâlleri Hind târik-i dünyalarının (*yogi*'ler) hayatlarından alınmış olsa gerektir. Aḥmed, Ṭanditā ve civarında kendine bir çok dost ve düşman edindi. Hasta gözlerine deva ararken, 'Abd al-'Âl ile karşılaştı. O zaman küçük bir çocuk olan bu zat, bilâhare kendisinin mahremi ve *halîfesi* (halefi) olmuştur. Aḥmed kerametler ve harikalar (*karāmāt va ḫavāriḳ*) gösterdi; bunlardan bir çoğu kitaplarda, teferruatı ile, hikâye edilmiştir. Aḥmed, Ṭanditā'ya geldiği esnada, tebcil edilmekte olan mahallî evliyayı gölgede bıraktı. Ḥasan al-İḫnā'î onun kerametini tanımak istemedi ve başka yere gitti; Sālim al-Maġribî, ona inkıyat ederek, Ṭanditā'da kalabildi. Aḥmed'in bed duasına uğrayan Vach al-Ḳamar'in evi hâk ile yeksân oldu. Muasırı al-Malik al-Ẓâhir Baybars'ın, kendisine fevkalâde tâzim göstererek, ayaklarını öptüğü rivayet edilir. Dam üstünde oturma itiyadından dolayı, Aḥmed'in müridlerine *suṭūḥîya* yahut *aṣḥāb al-saṭḥ* adı verilmiştir. Bu devirdeki Aḥmed'i şöyle tasvir ederler: uzun boylu, kuvvetli, iri kemikli, buğday renkli (Mısır'ın delta ahalisinin normal rengi; faslılar daha esmer olur), kartal burunlu (*aḳnā*), yüzünde üç su çiçeği nişanesi, burnunun üzerinde iki ben, gözlerinin arasında bir bıçak yarası izi vardı. Kırmızı yünden bir hırka (*bişt*) ile bir sarığı (*'imāma*) vardı. Hiç yıkanmamış ve paçavraya dönmüş olan bu eşyayı, hilâfet alâmeti olarak, halifesine tevdi eylemiştir. Onun yemin tarzı *va 'izzati rabbî* („Allahımın izzeti hakkı için") idi. Galiba, hayatının sonuna doğru, bütün Mısır'ı teshir ettiğinin farkında idi. Ben, Ṣa'râvî (I, 247, 24 v.d.)'deki sözünü şöyle tefsir ediyorum: — „benim dolaplarım ummanlarda döner; dünyada bütün dolapların suyu tükense, benimki tükenmez". Geceleri Kur'an okumak, âdeti idi; iki imam ile birlikte namaz kılardı. Ruhî hâleti hakkında şöyle denilmiştir: *ḫużūrᵘhu akṯarᵘ min ġiyābihî* „ekseriya aklî melekelerine sahip olup, cezbe hâlleri nâdirdi". Böylece Ṭāntā'da, 40—41 sene kadar ömür sürdükten sonra, 12 rebiülevvel 675 (24 ağustos 1276)'te, Paygamberin ölümünün yıl dönümünde öldü. Aḥmed, hâl ve tavrı ile hind yogilerini andıran süflî bir derviş olduğu gibi, tefekkür ve ahlâk bakımından da pek mühim bir şahsiyet değildir.

Eserlerinden bize kalanlar şunlardır:

1. Evrad (*ḥizb*); *Kat.-Berlin*, III, 411, 3881.

2. *Ṣalāt*'lar; bunlar hakkında XII. (XVIII.) asrın meşhur sûfîsi 'Abd al-Raḥmān b. Muṣṭafā 'Aydarûs (1135—1192 = 1722—1778), *Fatḥ al-Raḥmān* unvanlı, bir şerh yazmıştır (*Kat.-Kairo*„ VII, 88).

3. Hassaten ilk halifesi 'Abd al-'Âl'e ithaf ettiği manevî vasiyetnamesi (*vaṣāyā*); bunun ihtiva ettiği hüküm ve mevizalar o kadar umumî, o kadar az şahsî ve islâmiyetin her devrindeki zühdün ve hattâ kısmen gayr-i islâmî zühd ve mistisizmin esaslarına o derece uygundur ki, bunları Aḥmed al-Badavî'nin fikrî ve manevî şahsiyetinin eseri addetmekte bile tereddüde düşülür. Başta Kur'an ve sünnete sıkı sıkıya bağlanma nasihati gelir. Geceleyin kılınan namazın her r e k'a t ı gündüz kılınan bin rek'attan daha makbuldür. Bilhassa zikrin kıymeti, pek yüksek tutulmuştur; fakat buna kalbin iştirâki lâzımdır; kalp iştirâk etmezse, zikir sadece yaygara (*şaḳşaḳa*)'dan ibaret kalır.

Zikrin son semeresi v e c d 'dir, Allah aşkıdır ve şu suretle doğar: Allahın vahdeti üzerinde teemmül ederken, tebcil edenin kalbine, onun tüylerini ürpertecek derecede, nur-ı ilâhîden bir şua düşer. O zaman, onun içinde sevgili (Allah) 'ye karşı yakıcı bir arzu doğar ve o, kuvvetle ona sım sıkı bağlanır. İman, en çok kıymeti haiz olan şeydir; en içten inanan, en mükemmel (en müttaki) adamdır. Onun veya sâliklerinin ahlâkı şu cümlelerden çıkarılabilir: „bizim tarikatimiz, Kur'an, sünnet, hakikat aşkı, safvet, doğruluk, iztıraba sabır ve tahammül, ahde sadakat üzerine kurulmuştur". Diğer bir yerde: „başkasının felâketine sevinmemelidir, yakınına iftira ve fenalık yapmamalı, kötülüğe iyilik ile mukabele etmelidir". Şu satırlarda İncil edası vardır: „öksüze acı, çıplağı giydir, açı doyur, garibe ve misafire lâyık olduğu hürmeti göster, bu suretle belki Allaha yaranırsın" ve „sirke nasıl balı bozarsa, dünya sevgisi de takvayı öyle bozar". „Ümmeti için Peygamber ne ise, dervişler için şeyh de odur" sözleri ise, sûfîlikteki meratip silsilesini imâ eder. Burada alelâde sûfîlere *ḳavm*, diğer insanlara ise, *ḫalḳ* denir. Sûfîlerin mu'tad adı *fuḳarā'* (fakirler) dır. Aḥmed 'e atfolunan şu mülâhaza, vazıh değildir: „fakirler zeytin tanelerine benzer, irili ufaklıdırlar; yağsız olanlara yağım ben", bu söz İncil (Johanna, XV, 2) 'dekinden farklıdır.

Aḥmed öldükten sonra, çocukluğundan beri onunla tanışan ve 40 yıl beraberinde yaşayan 'Abd al-'Āl, kendisine halife oldu ve bu suretle tarikatinin alâmetleri olan kırmızı hırka, nikap ve kırmızı alem ona geçti. 'Abd al-'Āl, Aḥmed 'in mezarı üzerinde bir mescit yaptırdı; bu mescit zaman ile büyük bir cami oldu. Müridlerini sıkı bir nizama tâbi tuttuğu ve tarikatinin zikir ve âyinlerini (*aşā'ir*) tertip ettiği ve 733 (1332/1333) te öldüğü anlaşılıyor.

Aḥmed 'in *mavlid* 'ini tebcil ve tarikatinin tâ uzaklara kadar yayılması hiç de muhalefetsiz ve mücadelesiz olmamıştır. Muhalefet, kısmen, umumiyetle sûfîliğe muarız ulemadan, kısmen de, halkı ellerinden almaları dolayısiyle, sûfîleri çekemeyen devlet adamlarından geliyordu. Bu keyfiyet, al-Badavî 'nin bir halifesinin katlinden neden iki kere bahsedildiğini izah eder (İbn İyās, II, 61, 15 v.d; III, 78, 14). İlkin Aḥmed 'e düşman olup da, sonradan ona inanan ulema arasında İbn Daḳīḳ al-'Īd (ölm. 702 = 1302/1303) ve İbn al-Labbān (ölm. 739 = 1338/1339) zikrolunur. Daha ilk halifeleri zamanında, bizzat al-Badavî 'nin tarafdarları arasında, mücadeleler olduğu rivayet edilir. 850 (1446/1447) de, bir aralık ihmal edilmiş olan *mavlid* 'in yeniden canlandığı görülüyor (İbn İyās, II, 30, 5). Aḥmed 'e derin bir hayranlık besleyen Sultan Ḳā'it Bey, 888 (1483) de mezarını ziyaret etti, makamını genişletti, (*ayn. esr.*, II, 217, 7, 301, 15). Memlûk sultanlarının merasim alaylarında, al-Badavî 'nin halifesi, devletin dinî reisleri arasında bulunuyordu. Osmanlı hâkimiyeti devrinde al-Badavî 'nin tarikati, nufuzlu türk tarikatlerince hoş görülmediğinden, haricî ihtişamını kaybetmişe benziyor. Fakat bu siyasî vaziyet, bu tarikatin Mısır halkı nezdindeki itibarına zarar vermedi. Al-Badavî uzun müddet Mısır 'ın en büyük velisi ve bütün felâketlerden kurtarıcısı oldu. Nitekim Aḥmed al-Badavî, söylendiğine göre, müslüman esirlerini hıristiyanların elinden kurtarmıştır ve bu yüzden kendisine *Mujīb al-asārā min bilād al-naṣārā* (krş. yk. Abū Farrāc) denilmiştir. Mısır 'da Aḥmed al-Badavî namına, hürmeten, yılda en az üç mevlid okunması âdettir. Bunların günleri, din tarihi bakımından, dikkate şayandır. Bu âyin günlerinin, kıbtî takvimine yahut, daha umumî olarak, güneş senesine göre, tanzim edildiği görülür. Şöyle ki: büyük mevlid, *misra* (ağustos) 'da, *şurunbulāli* mevlidi de denilen orta mevlid, *barmūde* (mart/nisan) 'de, *mavlid al-racabī* yahut *laff al-'imāma* dahi denilen küçük mevlid ise, *amşir* (şubat) 'de okunur. 675 te vefat eden Aḥmed 'in ölüm gününün Peygamberin mevlud günü ile, diğer taraftan güneş yılının ağustos ayına düşmesi keyfiyeti, alelâde bir tesadüftür. Mamafih al-Badavî 'nin ölüm tarihinin uydurulup uydurulmadığı da düşünülebilir. Bundan maada, bu tarihler, arapların eski ilk ve sonbahar bayramlarına göre, tesbit edilmiş de olabilir. *Mavlid al-racabī* tabirinin kim olduğu bilinmeyen bir şeyh Racab 'in adından geldiği ve orta mevlidin evvelden beri tarihî bir esasa istinat ettiği ileri sürülürse de, bu yukarıki tahmini bozamaz ('Alī Mubārak, s. 50, 25 v.dd.). Hadd-i zatında birer bayramdan başka bir şey değilse de, büyük mevlid, ticarî ehemmiyetinden başka, nezir, dua, ahid, zikir ve va'ızlar ile, gayet muhteşem bir tarzda, icra edilen resmî ve dinî bir âyindir ki, *rakbat* (yahut *rukūb*) *al-ḫalīfa*, yani tarikat halifesinin maiyeti ile Ṭanṭā şehrinde tertip ettiği debdebeli bir alay ile sona erer.

Al-Badavî 'nin sâlikleri, Mısır 'da ve Mısır haricinde „A ḥ m e d ī y a" namı altında hayli yayılmışlardır. Haricî alâmetleri k ı r m ı z ı sarıktır. Bayyūmiya, Şinnāviya, Avlād Nūḥ ve Şu'aybiya 'ler bu tarikatin kolları (*furū'*) sayılır.

Aḥmed Mısır 'da, öteden beri *ḳiṭāba* denilen 'Abd al-Ḳādir al-Gīlānī, Aḥmed al-Rifā'ī ve İbrāhīm al-Dasūḳī ile aynı mertebede bir *ḳuṭb* addedilir.

Kendisine hayran olanlar arasında, onun gibi ailesi aslen mağribli olup, Mısır 'da tavattun eden 'Abd al-Vahhāb al-Şa'rāvī (ölm. 973 = 1565) 'yi zikretmek lâzımdır. Al-Şa'rāvī teberrüken şeyhinin ismini kendi ismine, al-Aḥmedī şeklinde, ilâve etmişti (*Kat.-Vollers Leipzig*, nr. 353). Bir çok defa onun mezarını ziyarete gitti, onu en büyük sûfiler arasında sayıyor ve vâkıalarında onun ile konuşuyordu. Bu vâkıalardan birinde Aḥmed ona: „sen, (tasavvufta) henüz sönmeyen yegâne nursun" demiş ve onu tarikatinin en hakikî nâşiri addetmiştir; krş. *Revue Africaine*, XIV (1870), 229. Al-Şa'rāvī gibi bir adamın, zihniyet ve ahlâkça kendisinden çok dûn olan al-Badavî 'nin cazibesine kapılmış olması, dinî hayatın esrarından biridir (krş. aş.).

Hulâsa, Aḥmed 'in tarihî ehemmiyeti, kendi şahsiyeti ile tamamen izah olunamaz; onu, ancak, kendi zamanı ile kendinden evvel ve sonra gelen devirlerin icap ve temayüllerinin tebellür noktası olan bir sûfî ve velî sıfatı ile mutalea ederek, izah edebiliriz. O, bir çok hususlarda, efsaneleşmiştir. Daha yukarıda, Aḥmed 'in *mavālid* tarihlerinin, eski arap bayramlarının bir bakiyesi olması muhtemel olduğunu söylemiştik. Aḥmed 'in Fāṭima bint Barri ile, yukarıda zikrolunan ve henüz iyice aydınlanmayan, mücadelesi, bir bedevî muharip kadının sadece râm edilmesinden daha fazla bir şey ifade ettiği fikrinde bulunmaktayım. Daha evvel, Maspero, Ebers ve Goldziher, tarikatin merasiminde eski Mısır âyinlerinin unsurlarını görmüşlerdi. Bu âyinlerin, Goldziher tarafından nakledilen, gayr-ı ahlâkî hususiyetlerine, ben de, al-Badavî 'nin mezarına yaptığı ziyaretler hakkında, al-Şa'rāvī 'nin hikâye ettiklerini ilâve edeyim. Henüz bâkire olan genç karısı ile velînin mezarı civarında bulunurken, velî onu, mezarının yanında kızın bekâretini bozmağa davet etmiştir. Bu davet ve fi'lin derhal icrası, Aḥmed 'in mezhep zihniyetine uygun ise de, cinsî meselelerde pek titiz bir adam olan al-Şa'rāvī 'nin seciyesi ile tezat teşkil etmektedir. Aḥmed 'in, al-Şa'rāvī ve diğerleri tarafından, nakledilen çifte nikabında da, güneş âyini ile alâkadar, bir tabiat mitolojisinin izini hisseder gibi oldum. Aḥmed 'in müridi ve daha sonra halifesi olan 'Abd al-Macīd, ondan peçesini kaldırmasını ve yüzünü göstermesini rica etmişti. Aḥmed şu kelimeler ile cevap verdi: *kull naẓra bi-racul* = „her bakış, bir insanın hayatına mâlolur". 'Abd al-Macīd ısrar etti; o zaman Aḥmed yalnız üstteki peçeyi kaldırdı ve 'Abd al-Macīd, yıldırım ile vurulmuş gibi, yere yığıldı. Bunu, mânası ve şekli daha eski araplar için bile karanlık olan, İbn Calā hakkındaki efsaneler ile mukayese etmek lâzımdır: Ṭabarī, II, 864, 2, 866, 9; *Kāmil*, I, 128, 18; 215, 14; İbn Ya'īş, s. 73, 12; Bayżāvī, I, 399, 25; *Archiv f. Religionswissensch.*, IX (1906), 177, 183.

Mısır 'da Aḥmed 'in bütün ruhaniyetinden istimdat edildiği gibi, Ṭanṭā haricinde dahi onun şerefine bayramlar yapılır. Aḥmedîya 'lerin Kahire 'de, hattâ Berumbāl gibi, en küçük köylerde bile âyinleri yapılır ('Alī Mubārak, IX, 37, 24). „Al-Badavī" adını taşıyan bütün türbe ve mescitlerin ona ait olduğunu kestirmek çok zordur. Meselâ ben, Asvān civarında, *Turab al-ṣaḥāba* arasında bir „Sayyid al-Badavī" türbesi buldum. J. L. Burckhardt (*Syria*, s. 166) Trablus-Şam yakınında, bu isimde bir velî zikreder; Gazza civarında da bir diğeri vardır (Goldziher, *Muham. Stud.*, II, 328; *Zeitschr. d. Deutsch. Palästina-Vereins*, XI, 152, 158). Aḥmed hakkındaki menkulât, efsanevî bir tarzda süslenmiş olmakla beraber, doğrudur. En eski kaynaklar, Mekke 'de Aḥmed ile beraber bulunmuş ve Irak 'a seyahatten sonra, ondan ayrılmış olan, kardeşi Ḥasan 'ın sözlerine dayanır. Aḥmed 'in IX. (XV.) asırdaki ehemmiyeti, filhakika, al-Maḳrīzī ve ibn Ḥacar al-'Asḳalānī (krş. *Kat.-Berlin*, III, 218, 3350, 6; IX, 483, 10101) ve al-Suyūtī (*Ḥusn al-muḥāżara*, Kahire, 1299, I, 299 v.d.) 'nin eserlerindeki tercüme-i hâllerde gösterilmiştir. al-Şa'rāvī 'nin *Ṭabaḳāt* (Kahire, taş basması, 1299, I, 245—251) 'ında ona tahsis ettiği bahis, aşk ve şevk ile yazılmıştır.

Velînin makamında türbedar bulunan 'Abd al-Şamad Zayn al-Dīn, 1028 (1619) de Aḥmed hakkında alâka bahş bütün malûmatı ihtiva eden *al-Cavāhir al-sunnīya* (*sanīya* ?) *fi 'l-karāmāt va 'l-nisba al-aḥmadīya* adında, bir eser kaleme almıştır (Gotha, Leipzig, Berlin, Paris ve diğer yerlerde bulunan el. yaz.; Kahire 'de 1305 'ten itibaren bir çok tab. ve taş basması). Bu zat, yukarıda zikrolunan kaynaklardan başka, meçhul kaynaklardan dahi, meselâ Abu 'l-Su'ūd al-Vāsiṭī, Sirāc al-Dīn al-Ḥanbalī, Muḥammed al-Ḥanafī ve Ezbek al-Şūfī dahi denilen Yūnus (başka yerlerde Yūsuf) b. 'Abd Allāh 'ın şecere (*nisba*) 'sinden de istifade etmiştir. Kahire kataloğunda (V, 167) zikrolunan anonim *Nasab al-Badavī* (127 var.) 'nin müellifi, ihtimal bu Ezbek 'tir. 'Abd al-Şamad, menbalar göstererek, Aḥmed 'in hayatını anlatır, bu hususta menbaları zikreder, tilmiz ve halifelerin ona karşı hürmet ve merbutiyetlerini de nakleder. Müellif, Aḥmed 'in ölümünden bahsederken, kardeşlerinin ve hemşirelerinin mersiyelerini de ilâve eder. Sonra *mavlid*, keramet ve *vaṣāyā* 'sını anlatır; nihayette alfabe sırası ile, Aḥmed hakkında Şihāb al-'Alḳamī, Şams al-Bakrī, 'Abd al-'Azīz al-Dērīnī (ölm. 690 = 1291), 'Abd al-Ḳādir al-Danōşarī ve başkaları

tarafından yazılan, müteaddit kasideleri derceder. Nihayet Aḥmed 'in müridlerinden ve *şammāt* („sükûtî") olmazdan evvelki senelerde söylediği 8 kelimeden bahseder. Aḥmed hakkındaki eserlerin ehemmiyeti en az olanı, 'Alī al-Ḥalabī (ölm. 1044 = 1634/1635) 'nin kitabıdır: *al-Naṣīḥa al-'alavīya fī bayān ḥusn ṭarīḳat al-sāda al-aḥmedīya* (*Kat.-Berlin*, IX, 484, 10104). Müellifin bu eserden gayesi bilhassa, Aḥmed 'in inzivası ile *fuḳrā*'sını medih ve sena eylemektir. Bir Londra yazmasında (*Brit. Mus. Suppl.*, nr. 639) Aḥmed hakkında anonim *Manāḳib* (27 var.) vardır: krş. *Kat.-Berlin*, IX, 466, 10064, 7 (3 var.).

Aḥmed hakkında en son neşrolunan eser, Ḥasan Rāşid al-Maşhadī al-Ḥafācī 'nin *al-Nafaḥāt al-aḥmedīya va 'l-cavāhir al-ṣamadānīya* (Kahire, 1321) adlı kitabıdır. Bir çok müellifler Aḥmed 'den, diğer *aḳṭāb* münasebeti ile, bahsetmişlerdir. Meselâ Muḥammed b. Ḥasan al-'Aclūnī (899 = 1494 e doğru): *Kat.-Berlin*, I, 60, 163; Aḥmed b. 'Osmān al-Şarnūbī (950 = 1543 e doğru): *ayn. esr.*, III, 226, 3371. Aḥmed hakkında kısa bir şiir için bk. *ayn. esr.*, V., 29, 5432; VII, 197, 8115, 3 (1175 yılına ait). 'Alī Mubārak (XIII, 48—51) gibi muahhar eserler, en ziyade al-Ṣa'rāvī ve 'Abd al-Ṣamad 'i mehaz ittihaz etmişlerdir. Krş. bir de E. W. Lane, *Modern Egyptians*; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 450. (K. VOLLERS.)

AHMED BEY. AḤMED BEY (? —1855), Tunus beyi (1837—1855), Hüseynî hanedânının dokuzuncu beyi olan babası Muṣṭafā 'ya halef olmuştur. İdaresi, Tunus 'u garp müesseseleri ile techiz ve oraya yeni bir ruh sokmak hususundaki devamlı gayretleri ile, temayüz etmiştir. Meselâ 1841 de zenci esir ticaretini men' ve kendisine ait olan esirleri azat etmesi, bu cümledendir. 1846 da, Fransa ve İngiltere 'nin teşvikı ile, beylik dâhilinde esareti resmen kaldırdı ve esirlerin satıldığı Sūḳ al-Barka 'yi kapattı. Müsamahakârlığı, yahudilere müteallik istisnaî kanunları ortadan kaldırması ile, tezahür etti. Nihayet 1843 te fransız rahibelerinin Tunus 'ta bir kız mektebi açmalarına ve keza bir fransız rahibinin de erkekler için bir mektep kurmasına müsaade etmekle, maarifin inkişafını teşvik hususunda gayret gösterdi. Bir kaç fransız mühendisini 1841 'den 1848 'e kadar çalıştırarak, beyliğin haritasını aldırdı.

Fakat Aḥmed Bey 'in başlıca meşgalesi, Avrupa tarzında teşkil edilmiş bir ordu vücuda getirmekti. Beyliğe geçer geçmez, muntazam bir ordu kurmağa karar vermişti. Kışlalar inşa edildi, 10 piyade, 1 suvari ve 4 topçu alayı teşkil edilerek, fransız zabitleri tarafından talim ettirildi. Zabit yetiştirmek üzere, bir politeknik mektebi tesis olundu. Fakat bu teşebbüslerin neticesi pek muvaffakiyetli olmadı. Şehir halkı arasından veya köylülerden toplanan neferler, askerlik duygusundan mahrum oldukları için, kaçıyorlardı. Zabitler ise, hemen hemen kara cahil idiler. Teçhizat o kadar bakımsızdı ki, Kırım muharebesinde, mükerrer kazaların önüne geçmek için, tunuslu kıt'alar silâh kullanmaktan menedildi. Aḥmed bir de donanma teşkil etmek istemişti. Bir tersane inşa edildi, Porto Farina 'da bir liman açıldı, ecnebi memleketlerden 12 gemiden mürekkep küçük bir filo satın alındı ve 1840 ta bir *firkateyn* kızağa kondu. Teçhizat hakikatte o kadar noksan ve kusurlu idi ki, Tunus gemi inşaatının bu yegâne numunesi, ancak 1853 te suya indirildiği hâlde, hiç bir zaman denize çıkacak hâle gelemedi. Limana gelince, burası Mecerda 'nin yığdığı kumlar ile hemen doluverdiği için, hiç bir işe yaramadı.

Aḥmed 'in oldukça kuvvetli bir ordu ve donanmaya mâlik olmak hususundaki gayretleri, her hâl ve kârda müstakil bir hükümdar gibi hareket etmek emeli ile, izah olunabilir. Filhakika Aḥmed Bey, Trablus üzerinde hâkimiyetini tekrar takviye etmiş olan Türkiye 'nin, İngiltere 'nin az çok aşikâr muzahareti ile, Tunus beyliğini de tekrar tâbiiyeti altına almak emelinden korkmakta idi. Tunus beyi, türklere karşi, Cezayir 'e sahip oldukları için, Afrika 'da türk nufuzunun yeniden tesisini istemeyen fransızlara dayanıyordu. Bu sebepten 1837 de Tunus sularında bir türk donanması görünce, amiral Gallios, Goletta önünde bir nümayiş yaparak, Kaptan Paşa 'yı geri çekilmeğe mecbur etti. Buna rağmen, Bâbıâli, yeni teşebbüslerle Tunus üzerindeki hâkimiyetini tanıtmak istedi. 1842 de bir türk memuru senelik vergiyi almağa geldi ise de, eli boş dönmeğe mecbur oldu. 1846 da Bâbıâli tarafından verilen bir berat ile Tunus 'a gelen Avusturya baş konsolosu, bey tarafından kabul edilmedi. Aḥmed Bey nihayet müddealarını resmen kabul ettirdi. Bir *ḫaṭṭ-ı şerīf* ile Tunus 'un istiklâli tanındı. Gerçi, bu yalnız Aḥmed Bey 'in şahsına münhasır olup, halefleri için muteber değildi. Mamafih bu, bir asırdan fazla bir zamandan beri, fi'len devam edegelen bir vaziyetin resmen tebyininden başka bir şey ifade etmiyordu (krş. aş. not).

Bütün bu hâdiseler esnasında, Tunus beyi Fransa 'nın müzaharetine nail olmaktan pek memnun kalmıştı. Böylece, bir ingiliz diplomatının ifadesi ile, „fransızların Tunus 'u ilhakını, türklerin buraya yerleşmesinden daha tehlikeli" bulan ingilizlerin bütün gayretlerine rağmen, beylikte fransız nufuzu hâkim oldu. 1845 te Duc de Montpensier Tunus 'u ziyaret ederek, büyük merasim ile karşılandı. Ertesi sene Aḥmed Fransa 'yı ziyaret etti. Bir fransız gemisi ile denizi aşarak, 8 teşrin II. 1846 da Toulon 'a çıktı ve Paris 'e gitti. Geçtiği yerlerde, nezaketi ve cömertliği ile, unutulmaz hatıralar bıraktı ve matbuat kendisini, liberal bir hükümdar olarak, selâmladı; halk ve kıral ailesi tarafından, çok hararetli bir surette, karşılandı. Tuileries sarayında müstakil bir hükümdar muamelesi gördü. Programında Londra 'yı ziyaret etmek de vardı; fakat Britanya hükûmeti, kendisinin Türkiye sefiri tarafından kıraliçeye takdim edilmesi hususunda israr ettiğinden, Aḥmet Bey bu tasavvurundan vazgeçti.

Bununla beraber, 1848 den sonra, İngiliz başkonsolosu Sir Strafford Canning 'in tavassutu sayesinde, Bâbıâli ile Tunus arasında bir uzlaşma hâsıl oldu. Aḥmed Bey 1849 da, Sahel vâlisi Sīdī Muḥammed vasıtası ile, padişaha hediyeler gönderdi. 1854 te, Kırım muharebesi esnasında, 8.500 mevcutlu bir Tunus kıt'ası türk ordusuna iltihak etti. Aḥmed, bu hareketinin sırf halifeye olan hürmet ve Abdülmecid 'e karşı beslediği şahsî dostluk nişanesi olduğunu tasrih etmekten farig olmamıştır. Zaten Tunus askeri, hiç bir askerî harekte iştirâk etmemişti. Batum 'a gönderilen bu askerler, Osmanlı hükûmetinden aylıklarını bir türlü alamadılar ve aynı zamanda koleradan kırıldılar.

Aḥmed Bey 30 mayıs 1855 te vefat etti. Tunus 'u müşkül vaziyette bıraktı. Münakaşa götürmeyen meziyetlerine rağmen, şark müstebitlerine has en kötü huylara mâlikti. Cömertliğini israf derecesine götürürdü. Debdebe ve gösterişe karşı düşkünlüğü, onu, memleketin geliri ile mütenasip olmayan, fazla masraflara sürüklemişti. Tunus 'tan 17 km. uzakta, Sebḫa Secūmī sahilinde, Muḥammedīya adında, muazzam bir saray inşaası için milyonlar sarfettiği hâlde, inşaat bir türlü sonuna eremedi. Yapılabilmiş olan kısım, bugün bir harâbe hâlindedir. Gözdelerinden cenovalı serseri Comte Raffo 'yu hariciye nazırı tayin etti ve bilhassa 1837 'den 1873 'e kadar hakikatte Tunus 'a hâkim olan eski kölelerden Muṣṭafā Ḫaznedār 'a karşı gösterdiği sahavet, beylik hazinesi için mühlik olmuştur. Hükûmetin cebrî tahsilâtı yüzünden, halk bîzar olarak, bir kaç defa isyan etti. Tunus şehrinde 1840 ta zuhûr eden bir kıyam, büyük müşkilâtla bastırılabildi. 1842 de Goletta 'da diğer bir ayaklanma oldu. Vergilerin bütün yükü şehir halkı ile köylü kabîleler üzerinde idi; zira dağ kabîlelerinden ne vergi ne de asker alınabilmekte idi. Velhasıl zahirî ihtişam içinde inhitat alâmetleri de görülmeğe başlamıştı. Nitekim bu inhitat Aḥmed Bey 'in halefleri zamanında büsbütün tezahür edecektir. Aḥmed Bey bir çok bakımlardan beyliğin harâbisinden mes'uldür.

[Aḥmed Bey 'e, osmanlı evrak-ı resmiyesinde, o vakit müşir-i evvel (vezir) Aḥmed Paşa unvanı verilmekte idi. Kendisinden sonra gelen Mehmed ve Mehmed Sadık Paşa 'lara da müşir-i sâni ve müşir-i sâlis unvanları verilmekte ve ondan sonra gelenlerde müşir ve paşa unvanı görülmemektedir.

Bir de, yukarıda söylendiği gibi, Aḥmed Bey 'e bir *ḫaṭṭ-ı şerīf* gönderilerek, Tunus 'un istiklâlinin osmanlı devletince tanındığına dair, osmanlı tarihlerinde hiç bir kayıt yoktur. Yalnız 1845 senesinde „Aḥmed Paşa 'nın harekât-ı sadıkanesini takdiren Tunus eyaletinin uhdesinde ipka ve takriri" müeyyit ve üstünde hatt-ı humayun bulunan bir ferman gönderilmiştir. Müellifin bahsettiği hatt-ı şerif, bundan galat olsa gerektir. Tunus 'un osmanlı devletine olan rabıtasının zayıflaması üzerine, Tununs eyaleti tarfından Paris 'e gönderilen memurların Fransa devletince resmen kabul olunması, Türkiye sefirleri tarafından birçok defalar protosto dahi edilmiştir. (Luṭfī, *Tārīḫ*, VIII, 70).

Diğer taraftan kendisinin halefinin halefi olan Sadık Paşa, 1881 mayısında fransızların Tunus 'u işgale başlamaları üzerine, Bâbıâli 'ye bir telgraf çekerek, devletin müdahalesini istemiş ve Bâbıâli bu işgali resmen protesto etmiştir.]

Bibliyografya: D'Estournelle de Constant, *La politique française en Tunisie* (Paris, 1891); N. Faucon, *La Tunisie avant et depuis l'occupation française* (Paris, 1893); A. M. Broadley, *The last Punic war. Tunis past and present* (London, 1882).

(G. YVER.)

AHMED BÎCAN. AḤMED BĪCĀN, Ṣāliḥ yahut Ṣalāḥ al-Dīn al-Kātib adında birinin oğludur; bu sebeple, kardeşi Mehmed gibi, çok defa Yazıcı-oğlu (-zade) diye tesmiye edilir. IX. (XV.) asrın ilk yarısında yaşamış bir türk müellifidir. Her iki kardeş, aşağıda Bayramīya maddesinde yazılan tarikatin bânisi, Hacı Bayram 'ın müridi idiler. Zühd ve riyâzet içinde yaşadılar; bu hayat Aḥmed 'i o kadar zayıf düşürdü ki, onu görenler, cansız sanırlardı; işte Bīcān lâkabı buradan gelmektedir. Aḥmed, bundan dolayı, edebî faaliyetini en ziyade tasavvufa hasretti. Kardeşi tarafından arapça olarak, *Maġārib al-zamān* adı ile, yazılmış eseri türkçeye tercüme etti ve bu tercümeye *Anvār al-'āşiḳīn* (İstanbul, 1261, 1291; Kazan, 1861; Būlāḳ, 1300 v.s.) adını verdi. Kısas-ı enbiya mahiyetinde diğer bir türkçe eseri, *Ravḥ al-arvāḥ* adını taşır. Aḥmed Bīcān 'ın daha sonraları, bilhassa Ḳazvīnī 'yi takliden, kos-

mografya ve garaib-i mevcudatı tasvir etmek gayesile yazdığı *'Acā'ib al-maḫlukāt*, Ḳazvînî 'nin bir hulâsasıdır (bk. Rieu, *Cat. Turk. Mss. of Brit. Mus.*, 106 v.d.). *Durr Maknūn* adını taşıyan ve aynı neviden diğer bir telifi, daha orijinaldir. Birinci eser, İstanbul 'un fethi tarihi olan 857 (1453) de telif edilmiştir ki, bundan şairin o tarihte henüz hayatta olduğu istidlâl olunmaktadır. Bk. YĀZICI OĞLU.

[Memleketimizde, geçen asırlarda halk tarafından sık sık okunan *Ahmediye* ismindeki kitap, bir çoklarının zannına ve hattâ İstanbul 'da 1290 senesinde taş basması ile basılan bir nushanın hatimesindeki kayda rağmen, Ahmed Bîcan 'a ait olmayıp, diyarbekirli Ahmed Mürşid Efendi tarafından, 1159 senesinde telif edilmiştir.]

Bibliyografya: v. Hammer, *Gesch. der osm. Dichtkunst*, I, 127 v.dd.; Gibb, *Ottoman Poems*, 169; ayn. mll., *A history of ottoman poetry*, I, 396 v.dd.; bundan başka bk. bir de Rieu (London), Pertsch (Berlin), Flügel (Viyana) v.s. yazm. katalogları.

AḤMED CALĀYR. [Bk. AHMED CELĀYİR.]

AḤMED CĀMÎ. [Bk. CÂMÎ.]

AḤMED CAZZĀR. [Bk. CEZZAR AHMED PAŞA.]

AHMED CELÂYİR. AḤMED CALĀYR (? —1410), Celâyir hanedânının dördüncü hükümdarı (784—813 = 1382—1410). Sultan Uvays 'in dördüncü oğludur. Büyük kardeşi Ḥusayn 'in saltanatı esnasında, Aḥmed, 776 (1374/1375) da, Basra vâlisi olmuştur. 784 (1382) te isyan bayrağını kaldırarak, payitaht olan Tebriz 'i zabtedip, kardeşini idam ettirdi. Bununla beraber, ancak diğer kardeşleri ile kanlı muharebeler yaptıktan sonradır ki, bütün ülkede hükümdar olarak tanındı (786 = 1384). Müteakip senelerde topraklarının büyük bir parçasını haricî düşmanlarına terketmek mecburiyetinde kaldı. Payitahtı Tebriz, 787 yılının zilhiccesinde (kânun I. 1385/kânun II. 1386) Toḳtamış ve 788 (1386) de de Timur tarafından yağma ve tahrip edildi; Timur 'un çekilip gitmesinden sonra, 789 (1387) da, Kara Mehmed 'in kumandası altındaki türkmenler tarafından işgal olundu. 795 (1393) te, Aḥmed 'in ikinci payitahtı olan Bagdad dahi Timur tarafından zaptedildi. Zevceleri ve oğlu, 'Alā' al-Davla müstevliye esir düştüler. Aḥmed de Mısır 'a kaçmak mecburiyetinde kaldı ve orada sultan Barḳūḳ 'tan hüsn-i kabul gördü (safer 796 = kânun I. 1393/kânun II. 1394). Aynı senede, mısırlıların yardımı ile, Bagdad 'a dönmeğe muvaffak oldu. Orada türkmen emîri Kara Yusuf 'un yardımı ile, hem Timur 'un kumandanlarına hem de kendi âsî tab'asına rağmen, bir kaç sene hüküm sürebildi. Ancak 803 (temmuz 1401) yılının sonunda Bagdad, ikinci defa olarak, Timur tarafından zaptedildi; Aḥmed, daha önceden, şehri terketmiş bulunuyordu ve Kara Yusuf ile birlikte, evvelâ Suriye 'ye ve sonra da Anadolu 'ya iltica etti. Timur ile Bayezid arasındaki muharebeler esnasında, Aḥmed, bu fırsattan istifade ederek, yeniden Bagdad 'ı aldı. Fakat çok geçmeden bu şehri eski müttefiki Kara Yusuf 'a bırakmak mecburiyetinde kalarak, ikinci defa olmak üzere, Suriye 'ye iltica etti. Timur 'un torunu Ebû Bekir 'in Bagdad 'ı zaptetmesi üzerine, Aḥmed 'in hasmı Kara Yusuf da oraya sığındı. Her ikisi de Suriye 'de hapse atıldılar ve ancak Timur 'un ölümünden sonra, 807 (1405) de serbest bırakıldılar. Bir müddet sonra (807/808 = 1405), Aḥmed bütün ülkesini yeniden istirdat etmeğe muvaffak oldu; fakat müteakip senelerde Ebû Bekir onu Azerbaycan 'dan püskürttü ve sonra Kara Yusuf da Ebû Bekir 'i oradan uzaklaştırdı. Kara Yusuf 28 rebiülâhır 813 (30 ağustos 1410) te Tebriz yakınında Aḥmed 'i hezimete uğrattı. Aḥmed ertesi gün katledildi.

Aḥmed kaynaklarda zâlim, haris ve hâin bir müstebit olarak tasvir edilmektedir; fakat aynı zamanda, cesur bir muharip, âlim ve şairlerin hâmisi gibi gösterilir. Bizzat kendisinin de arapça ve farsça şiirler ve aynı zamanda musikiye dair eserler yazdığı söylenir (krş. Davlatşāh, nşr. Browne, s, 306).

[Barthold, Ahmed Celâyir 'in şiirler yazmış olduğundan bir rivâyet gibi bahsediyorsa da, Fuad Köprülü onun şairliği hakkında tafsilât vermiştir (krş. *XIV. asırda bir âzeri şairi, Hayat mecm.*, sayı 82). Fazla tafsilât için bk. AZERÎ EDEBİYATI.]

Bibliyografya: A. Markov, *Celâyirî meskûkât kataloğu* (Petersburg, 1897, rusça), s. XXII. v.d. (en mühim kaynaklara da bu eserde işaret ediliyor). Krş. bir de Howorth, *History of the Mongols*, III, 659 v.d.

(W. BARTHOLD.)

AHMED CEVDET PAŞA. [Bk. CEVDET PAŞA.]

AḤMED FĀRİS AL-ŞİDYAK. [Bk. FĀRİS AL-ŞİDYAK.]

AHMED HAN. SAYYİD AḤMED ḤĀN (1817—1898), ingiliz Hindistanı 'nda yaşamış bir islâm inkılâpçısıdır. 17 teşrin I. 1817 de Dehli 'de doğmuştur. Sayyid Muḥammed Muttaḳî Ḫān 'ın oğludur. Peygambere müntehi olduğu iddia edilen ecdadı (ki, bundan dolayı *seyyid* unvanını taşır) Arabistan 'dan Herat 'a gelmiş ve, Ekber Şah 'ın hükümdarlığında, oradan Hindistan 'a geçmiştir. Aḥmed 19 yaşında iken, babasını kaybetti ve bir sene sonra (1837), Dehli 'de, ceza mahkemesinde zabıt kâtibi olarak, ingiliz hizmetine girdi. 1841 de Agra 'nın bir kazası olan Fatehpur Sikri 'ye, *munṣif* (hâkim muavini) olarak, tayin edildi. 1857 isyanı esnasında, Bicnōr 'da *munṣif* idi; oradaki avrupalıların hayatını, kendilerini sâlimen Meerut 'a göndermek suretiyle, kurtardı. Bu dürüst hareketine ve şayan-ı dikkat cesaretine mükâfat olarak, İngiltere hükûmeti kendisine maaş bağladı ve „Star of İndia" (Kevkeb-i Hind) nişanının Companion rütbesini tevcih etti. Aḥmed 52 yaşında iken, İngiltere 'yi ziyaret etti (1869); kendilerine avrupaî tahsil vermek gayesi ile, iki oğlunu da beraber götürdü. Dindaşlarının refah, talim ve terbiyeleri ile candan alâkadardı ve Hindistan 'a dönüşünde, Ġāzîpur 'da bir kollej kurdu. Müteakiben, Aligarh 'a naklinden sonra, edebî ve ilmî bir cemiyet tesis etti. Nihayet garp talim ve terbiye sisteminin ithalini sünnî islâm akaidine zararlı telâkki eden bir çoklarının muhalefetine rağmen, Aligarh 'ta „Muḥammedan Anglo-Oriental College" in resm-i küşâdını yapmağa muvaffak oldu. Bu kollej 1875 senesi mayısında açıldı; kânun II. 1877 de, Lord Lytton bugünkü kollej binasının temel taşını koydu. G. Graham 'ın *Life and work of Syed Ahmed Khan* (London, 1855) adlı kitabının zeylinde, kollejin eski direktörü, müteveffa Theodore Beck, bu müesseseye dair malûmat vermektedir. [Bu kollej bugün üniversite derecesine çıkarılmıştır.] Aḥmed Ḫān 1876 da vazifeden çekildi, 1878 den 1882 'ye kadar teşrîî meclis âzası oldu ve 1888 de kendisine „Kevkeb-i Hind" nişanının „Knight-commander" rütbesi verildi [ki, bundan itibaren *Sir* unvanını almıştır]. Ölünceye kadar (1898), hayatının son günlerini edebî tetkikata ve kollejin faaliyetini tevsie hasretti.

Sayyid Aḥmed 'in en mühim eseri, 1847 de yazılmış olup, Dehli 'nin arkeolojik bir tarihinden ibaret olan *Āṣār al-Ṣanādîd* (Dehli, 1854, 2. tab.) 'dir. Garcin de Tassy bunu fransızcaya tercüme etmiştir (Paris, 1861). Aynı zamanda Hind isyanının sebeplerini gösteren ve 1873 te ingilizceye tercüme edilen hindustânî dilinde bir risale dahi yazdı. Keza Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an tefsirlerinin ve içtimaî, dinî, terbiyevî ve siyasî mevzular hakkında bir çok risale ve makalelerin muharriridir. Bu meyanda Peygamberin hayatı hakkında bir çok araştırmaları da vardır. Avrupa seyahati esnasında yazdığı mektuplar, *Aligarh Institute Gazette* 'te intişar etmiştir. Graham, bu şayan-ı dikkat islâm inkılâpcısına dair yazdığı biyografide, bunları ingilizceye çevirmiştir. (BLUMHARDT.)

[Aḥmed Ḫān, 40 yaşına kadar *Ahl al-ḥadîṯ* veya hind vahhâbîleri mezhebinin hararetli mürevvic ve tarafdarı oldu, Fakat bilâhare, islâm dinini, muasır medeniyet namına avrupalıların hücumlarından masun kılmak ve ingiliz terbiyesi almış genç hind müslümanlarının anlayabilecekleri ve kabul edebilecekleri bir hâle getirmek arzusu kendisini, islâm ruhunu ve ilâhiyatını yeni bir veche altında, rasyonalizm ile aşılanmış Avrupa ilmine uygun olarak, tanıtmağa sevketti. Binaenaleyh kendisi, islâm sünnîliğinin hilâfına, Kur'an 'da ilâhî akidelerin yanıbaşında bir de insanî kısmın mevcut olduğunu iddia ediyordu; Peygambere atfedilen mucizeler ile evliyaya atfolunan kerametleri hattâ Kur'an 'da Musa 'ya, İsâ 'ya, v.s. atfedilen mucizeleri de, red, ve muhtelif hikâyeleri rasyonalist bir görüşle tefsir ve izah ediyordu; kâinatın istisna kabul etmeyen tabiî kanunlar ile idare edildiğini ve binaenaleyh tabiat bilgisi ile tezat hâlinde bulunan herhangi bir ilâhiyat akidesinin doğru olamayacağını söylüyordu: Kur'an Allahın kelâmıdır, tabiat Allahın eseridir; binaenaleyh Kur'an ile tabiî ilimlerin tam bir ahenk içinde bulunmaları icabeder. — Bunun neticesi olarak kendisi ve akidesinin tarafdarları kendilerine *niçerî* unvanını verdiler ki, bu kelimeyi onlar, sıfat olarak, ingilizcedeki *nature* kelimesinin telâffuz tarzından vücuda getirmişlerdir ve kendilerince „tabiîyun" mânasını ifade etmektedir; bundan başka, eski islâm ilâhiyat mezhebi olan mu'tezile [b. bk.] 'nın hakikî mahiyetlerini de yanlış anlayarak, kendilerine y e n i mu'tezile adını da verdiler. Sir Sayyid Aḥmed Ḫān ingiliz hâkimiyetine karşı mukaddes cihadın şeriate uygun olmadığını iddia ve türk padişahının halife olarak tanınması hususunda bazı hind müslüman gruplarının temayüllerine karşı mücadele etti.]

AHMED HİKMET. AḤMED ḤİKMET Müfti-oğlu (1870—1927), türk muharrir ve hikâyecisi. Mora 'da öteden beri müftilik mevkilerini işgal eden bir ailedendir. Babası, rum isyanı esnasında öldürülen Mora müftisi Abdülhalim Efendi 'nin oğlu, Yahya Sezaî Efendi 'dir. Soy adı buradan gelir. 3 haziran 1870 (3 rebiülevvel 1287) te İstanbul 'da doğdu. Daha Galatasaray lisesinde iken, yazı yazmağa başladı. Mezun olduktan sonra, hariciyeye girdi (1889); Marsilya, Pire, Poti ve Kerç 'te 1895 senesine kadar şehbender kâtipliği, şehbender vekilliği ve şehbenderlik yaptıktan sonra, 1896 dan 1908 'e kadar hariciye nezaretinde merkezde çalışmıştır. 1908 de, bir sene kadar, nafia nezaretinde ticaret müdiriyet-i umumiyesinde bulunmuş ve tekrar hariciye vekâletine avdet ederek, 1912 de Peşte başşehbenderliğine tayin edilmiştir. 1924 te makam-ı hilâfet başmabeynciliğine getirilmiş ve 1926 da hariciye vekâleti umur-ı şehbenderiye ve ticariye müdiriyetine ve aynı senede bu dairе müdir-i umumiliğine ve sonra hariciye

müsteşarlığına tayin olunmuştur. Galatasaray lisesinde edebiyat ve bilâhare İstanbul darülfünunu'nda tarih-i edebiyat muallimliği etti (1328 = 1910). 20 mayıs 1927 de, İstanbul'da vefat eylemiştir.

Ahmed Hikmet'in edebî faaliyeti, ilk matbu eseri olan *Leyla yahut bir mecnunun intikamı* adlı hikâye ve bir az sonra da Baronne de Staff'tan tercüme ettiği *Tuvalet ve letafet* adlı kitap ile başlar. Bunları Alexandre Dumas fils'ten tercüme ettiği *Bir riyazinin mu'aşakası* ve nihayet küçük bir ziraat eseri takip eder. Fakat asıl yazı hayatı evvelâ *İkdam*'da ve bilhassa *Servet-i fünun*'a intisap ettikten sonra, başlamıştır. *Servet-i fünun*'daki hikâyelerini *Hâristan ve Gülistan* (İstanbul, 1317 = 1899/1900) adında, bir cilt hâlinde toplamıştır. Fr. Schrader bu hikâyelerden üçünü almancaya tercüme etmiş ve bunları Jacob'un *Türkische Bibliothek*'inde (VII, Berlin, 1907), *Türkische Frauen* (Türk kadınları) adı ile, neşretmiştir. Meşrutiyetten sonra yazdıklarının mühim bir kısmı *Çağlayanlar* (İstanbul, 1922) adlı kitabındadır. Ahmet Hikmet, *Servet-i fünun*'da dahi tamamiyle devrin modasına uymamış, lisanda ve tahassüs tarzında olduğu gibi, mevzularında da daima yerli kalmış ve zamanının türkçülük cereyanına karışmıştır. Meşrutiyetten sonra, bu cereyanın en hararetli taraftarlarından biri olmuş ve, bir kısmı münferit bir aksülamel hissini verecek derecede, öz türkçe yazılar yazmıştır. Ailesinin bilfiil şahit olduğu Rumeli türklüğü inhitatının, onun san'atına tesir ettiği muhakkaktır. Hâkim vasfını, tam şeklini bulmamış bir şair hassasiyet ve zenginliğinden alan son eserlerine, türk tarihinin muhtelif safhaları, yakın tarihin elîm hâdiseleri ve dağınık halk edebiyatı unsurları mevzu ve ilham vermiştir. Trablusgarp muharebesi için yazdığı *Padişahım, al menekşelerini ver gülümü*, ile *Üzümcü*, *Yakarış* ve *Göç*, eserleri içinde en hatırlanacak olanlarıdır. Ayrıca şiir ve musiki tarihimize dair araştırmaları bulunduğu gibi, lisanın tasfiyesi, imlânın tesbiti ve harf meseleleri ile de yakından uğraşmıştır. Hattâ Ankara'da *Türk ocakları* hars şubesi reisliğinde de bulunmuştur. *Yeğenim* adlı monoluğu, kendinde mizah kabiliyetinin mevcudiyetini gösterir. Ayrıca tefrika hâlinde intişar etmiş olan *Gönül Hanım* adlı bir romanı da vardır.

Bibliyografya: Ölümü dolayısiyle yazılmış muhtelif makaleler için bk.; G. *Türk Yurdu*, 1927, sayı 30; *Güneş* mecm. sayı 11. Jacob, *Türkische Bibliothek*, VII (Berlin, 1907), Einleitung (Fr. Schrader).

(AHMED HAMDİ TANPINAR.)

AHMED KÖPRÜLÜ. [Bk. KÖPRÜLÜ.]

AHMED MİDHAT EFENDİ. AḤMED MİDḤAT EFENDİ (1844—1912), türk muharriri. Bezci Süleyman Ağa isminde, orta hâlli bir adamın oğludur. İstanbul'da, Tophane'de Karabaş mahallesinde, 1844 (1260) te dünyaya gelmiştir. Henüz 5—6 yaşlarında iken babasını kaybeden küçük Ahmed, çocukluk devresini oldukça serâzâd geçirmiş ve bir aralık, Mısırçarşısı'nda, bir aktar dükkânında çıraklık etmiştir. Ana tarafından büyük kardeşi olan Hafız Ağa, Vidin eyaleti dahilinde bir kaza müdiri idi. Kırım muharebesi esnasında (1853/1854), bütün ailesini Vidin'e getirtince, Ahmed orada ilk tahsiline başladı. Aile 1859 da İstanbul'a avdet edince, Tophane'de Kumbaracı yokuşundaki sıbyan mektebine devam etti. Hafız Ağa, 1861 (1277) de vezaret ile Vidin eyaletine tayin olunan Midhat Paşa'ya intisap ettikten sonra, yine ailesini İstanbul'dan getirterek, Niş'e yerleştirmiş ve bu sıralarda 17 yaşında olan Ahmed de Niş rüştiyesine devam ederek, 1863 (1280) te mezun olmuştur. Bu sıralarda Tuna vilâyeti teşkil edilmiş bulunuyordu. Ahmed, vilâyetin merkezi olan Rusçuk'a gelip, ağabeyi Hafız Ağa'nın delâleti ile, 100 kuruş maaşla mektubî kalemine çırağ edildi. Dürüst, zekî ve gayretli bir memur sıfatı ile, Midhat Paşa'nın gözüne giren Ahmed, boş vakitlerini bir taraftan cami derslerine devam ederek şark kültürünü kuvvetlendirmekle, diğer taraftan da vilâyet memurlarından Dragan Efendi'den fransızca öğrenmekle geçiriyordu. Ayrıca yeni tesis olunan *Tuna* gazetesine yazılar da yazmakta idi. İşte onun bu hummalı faaliyetini takdir eden Midhat Paşa, kendisine Midhat adını vermiş ve mevki-i iktidarda kaldığı müddetçe, ondan himayesini esirgememiştir. Bir alman mühendisine tercümanlık vazifesi ile gönderildiği Sofya'da evlenen Ahmed Midhat'ı, bir aralık, yine Rusçuk'a avdet ederek, sefahat âlemlerine atılmış görüyoruz. Bir müddet devam eden bu ruhî buhran esnasında, intihara bile teşebbüs ettiği olmuştur. Fakat, kendisini seven meslekdaşlarının nasihati ile, çabucak kendini toparlayan Ahmed Midhat, yine eski mesaî hayatına başlar ve bir müddet Tuna idare-i nehriyesi'nde sandık eminliği ettikten sonra, kasa mevcudunun fazla çıkmasından müteessiren, istifa edince, ziraat müdürlüğü kitabetine tayin edilir. Aynı zamanda *Tuna* gazetesine baş muharrir olur. Bu vazifelerde sekiz ay kadar çalışan Ahmed Midhat, Midhat Paşa'nın Şuray-ı Devlet reisliğinden Bagdad vâliliğine tahvili üzerine, İstanbul'a gelir ve buradan da haylı kalabalık bir memur kafilesi ile, Bagdad yolunu tutar (1285 = 1868). Vazifesi, Bagdad'da tesis edilecek

olan matbaa ile vilâyet gazetesini (*Zevrâ*) idare etmektir.

Ahmed Midhat'ın Bagdad'daki hayatı, kendisi için pek feyizli olmuştur. Bir taraftan, garp kültürünü kuvvetlendirmek için, (müze müdürü) Hamdi Bey [b. bk.]'in tavsiyesi ile, Avrupa'dan getirttiği eserleri okuyor, diğer taraftan da, her dine girip çıkmış garip bir sima olan, Can Muattar adında, şarklı bir feylesoftan farsça ve din felsefesi öğreniyordu. Aynı zamanda, yine Hamdi Bey'in teşviki ile, telif hayatına atılıyor ve yeni kurulan mekteb-i sanayi talebesi için kaleme aldığı *Hâce-i evvel* ile *Kıssadan hisse*'sini ilk defa burada bastırıyordu. Bilâhare İstanbul'da intişar eden *Letaif-i rivâyât* serisinde çıkan hikâyelerinin bir kısmını da yine Bagdad'da yazmıştı.

Bagdad'a gelişinden bir buçuk sene sonra, ağabeyi Hafız Paşa'nın, Basra mutasarrıfı iken, vefat etmesi üzerine, on beş kişiden mürekkep olan ailenin bütün yükünü omuzlarına yüklenen Ahmed Midhat, artık İstanbul'a dönüp kendini tamamen muharrirliğe vermek hevesi ile, Midhat Paşa'ya güçlükle istifasını kabul ettirmiş ve 1871 (1288) senesi baharında İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da kendisine teklif olunan *Ceride-i askeriye* baş muharrirliğini kabul ederek, bir buçuk sene bu işte çalışmış, aynı zamanda Tahtakale'de tuttuğu bir evde, ufacık bir matbaa tesis etmiştir. Bu matbaada bizzat Ahmed Midhat, ev halkı ile birlikte, yazılarını dizmiş, basmış ve forma hâline getirerek, satılmak üzere, aktarlara tevzi etmiştir. Kalabalık ailesini bu satışların geliri ile geçindiremeyeceğini görünce de, ye'se kapılmamış, yine faaliyetine devam etmekle beraber, bir taraftan da *Basiret*'e, sonra da diğer gazetelere yazılar yazmıştır. Matbaası büyüyünce, Asma-altı'nda Camlı-han'da büyücek bir oda tutarak, bir kaç amele ile işe başlamış ve nihayet Bâbıâli caddesinde büyük bir daireyi matbaa hâline getirmiştir. Bu hummalı faaliyet esnasında, daha Bagdad'da iken yaptığı gibi, ailesinin çocuklarına ders vermeği de ihmal etmemiştir. Midhat Paşa sadrazam olunca (1872 = 1289), Ahmed Midhat, bir müddetten beri çıkarmakta olduğu *Dağarcık* mecmuası ile iktifa etmeyerek, *Devir* adında, gündelik bir gazete imtiyazı aldı ise de, gazete ilk nushasında kapatıldı. İmtiyazı akrabasından Mehmed Cevdet'in namına alınan *Bedir* gazetesi de 13. nushada aynı akibete uğradı (teşrin II. 1872 = şaban 1289). Nihayet *Dağarcık*'ta çıkan bir yazısı (*Duvardan bir seda*) yüzünden, islâm aleyhine neşriyatta bulunduğu *Basiret* gazetesinde mevzu-i bahs edilerek, Bâb-ı meşihatçe tedibi istenilen Ahmed Midhat, bir akşam tiyatroda iken, Bâb-ı zaptiyeye celbolundu ve hapishaneye gönderildi. Bir müddet sonra, Namık Kemal, Nuri, Reşat, Ebuzziya Tevfik Bey'ler ile birlikte, vapura bindirilerek, İstanbul'dan uzaklaştırıldı (mart 1873 = muharrem 1290).

Ahmed Midhat, Ebuzziya Tevfik Bey ile birlikte, Rodos'a nefyedilmişti. Yeni osmanlılara mensup olmadığı ve Namık Kemal Bey ile aralarında bir fikir ve içtihat karabeti bulunmadığı hâlde, uğradığı bu ağır darbeden ümitsizliğe düşen Ahmed Midhat, evvelâ bir müddet Rodos kalesine kapatıldı ise de, sonraları bu hayata da intibak ederek, zamanını mutalea ve yazı yazmakla geçirdi. *Dünyaya ikinci geliş*, *Açık baş*, *Ahz-ı sâr*, *Hasan Mellâh*, hep bu devrin mahsulüdür. Bu eserler İstanbul'a gönderilerek, akrabasından Mehmed Cevdet namına basılmıştır. Bu sebepten Basmacıyan, Ahmed Midhat'ın bazı kitaplarını, Mehmed Cevdet'in eseri olarak gösterir (bk. *Basmadijan, Essai sur l'hist. de la litt. ottomane*, Paris, 1910, s. 218). Yine mahpusiyeti esnasında, Rodos'ta İbrahim Paşa camii avlusunda, Medrese-i Süleymaniye adı ile bir mektep açarak, çocuklara yeni usûl ile dersler verdi.

Abdülaziz'in hal'i üzerine, 1876 (1293) da affedilerek, İstanbul'a dönen Ahmed Midhat, bütün mesaisini matbaasına hasretti ve bir taraftan mevcudu kalmayan eski eserlerini tekrar bastırırken, diğer taraftan da bir çok yeni eserler kaleme aldı. Abdülhamid II.'in tahta çıkmasını müteakip, sür'atle birbirini takip eden hâdiselerin seyrine uyarak, padişahın tevecc-ühünü kazandı. Abdülaziz devri vekayiinden bâhis *Üss-i inkılâb*'ı (1294), kendisine *Takvim-i vekayi* ve Matbaa-i âmire müdürlüğünü kazandırdı (1877 = 1294). Bu hâl, tekrar menfaya gönderilen yeni osmanlılar ile arasını açtı ise de (Namık Kemal'in Ahmed Midhat'a gönderip de meşrutiyeti müteakip neşredilen iki mektubundan maada bk. Rizaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi*, Orenburg, 1913, s. 60—73), istibdadın şiddetli takibatından kurtulup, müreffeh bir hayat içinde, memleket için pek hayırlı olan mesaisine devam etmek imkânını bahşetti.

Ahmed Midhat'ın asıl gazetecilik hayatı, bir aralık neşrettiği *İttihad* gazetesini müteakip, 27 haziran 1878 (26 cemaziülâhır 1295) de, imtiyazı Mehmed Cevdet namına alınan *Tercüman-ı hakikat* gazetesinin intişarı ile başlar. Saraydan her ay 30 liralık bir yardım gören bu gazetede 1882—1885 (1299—1302 zilkade) te damadı Muallim Naci'nin idare ettiği edebî kısım, devrin haylı durgun geçen edebiyat hayatında bir hareket teşkil eder. *Tercüman-ı hakikat*, aynı zamanda, Ahmed Rasim, Ahmed

Cevdet, Hüseyin Rahmi v.s. gibi gençlerin yetiştiği feyizli bir müessese olmuştur. Gazeteciliği ve matbaacılığı asla elden bırakmak istemeyen Ahmed Midhat, 1885 (1302) te karantinalar başkâtibi olmuş, 1895 (1312) te ise, meclis-i umur-i sihhiye reis-i saniliğine terfi etmiştir. 1888 ağustosunda, Stockholm 'da toplanan sekizinci müsteşrikler kongresinde Türkiye 'yi temsil etmiş ve bu vesile ile üç buçuk ay Avrupa 'da bulunmuştur (bk. Ahmed Midhat, *Avrupa 'da bir cevelân*, 1891). Abdülhamid II. devrinde *bâlâ* rütbesini ihraz eden (haziran 1889 = zilkade 1306) Ahmed Midhat, ikinci meşrutiyette (1908), tahdid-i sin kanunu mucibince, tekaüde sevkedilmiş ve bir aralık haylı şiddetli hücumlara maruz kalmıştır. Bu sıralarda, epey zamandan beri fi'len bıraktığı yazı hayatına dönmek istemişse de, devrin ve zevkin değişmesi yüzünden, halktan eski rağbeti göremediğini anlayınca, bundan vazgemiştir. Ancak meclis-i vükelâ kararı ile, Darülfünun 'da umumî tarih, felsefe tarihi ve dinler tarihi okutmuş ve bir taraftan da Darülmuallimat 'ta pedagoji ve tarih, Medresetülvaizin 'de ise dinler tarihi hocalığı etmiştir. Nihayet, fahrî olarak çalıştığı Darüşşafaka 'da nöbetçi bulunduğu 28 kânun I. 1912 (15 kânun I. 1328), pazar gecesi kalp sektesinden ölmüştür. Fatih türbesi civarında medfundur.

Beykoz 'da oturduğu için, bu semt halkına pek çok iyiliği dokunan Ahmed Midhat, iri cüssesi, gür siyah sakalı ve kalın bastonu ile olduğu kadar, babayani hâl ve tavrı ve hayırhahlığı ile Bâbıalî caddesinin de saygı ve sevgisini kazanmıştı. Bir makalesinde (*Sabah*, 1 mart 1313) *Dekadanlar* adı ile, teşhir ve tehzil ettiği Servet-i fünun üdebası bile, gençlik heyecanı ile şiddetli cevaplar vermekle beraber, bilâhare kendisine karşı duydukları minnettarlığı izhardan çekinmemişlerdir (krş. Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebî hâtıralar*, İstanbul, 1935, s. 14 v.d.). Ahmed Midhat, asıl yüz elli cilt tutan eserleri ile, türk kariinin minnetini kazanmıştır. Muasırlarınca „kırk beygir kuvvetinde bir yazı makinası" diye anılan bu yorulmak bilmez muharririn en büyük muvaffakıyeti, *Seyyit Battal Gazi* ile *Âşık Garip* tiryakisi olan halka, derece derece, yalnız roman zevkini değil, aynı zamanda kültür ihtiyacını da aşılamış olmasıdır. O hakikaten *Dağarcık* ve *Kırk anbar* ile başladığı bu sistematik hizmetine yarım asra yakın bir zaman devam etmiş ve çevresi millî hudutları aşan bir kari' kütlesinin rehberi olmuştur.

Ahmed Midhat, roman, hikâye ve piyesten başka, tarih, felsefe, terbiye, ruhiyat ve diğer müsbet ilimlerde de kalem oynatmış bir poligraftır. Her öğrendiğini, kariin seviyesine göre yazmakta istical göstermekle, belki hiç bir sahada orijinal ve kuvvetli bir eser vücuda getirememiş ise de, halkta, bu gibi mevzulara karşı geniş bir alâka ile birlikte, makul bir tesamuh zihniyeti uyandırmıştır. J. W. Draper 'den *Niza'-ı ilm-ü din* ismi ile tercüme ettiği eseri, *İslâm ve ulûm* namı ile yazdığı reddiyelerle beraber, neşretmiştir (1313). Bu eseri ile islâmiyetin, değil ilme, hattâ garp feylesoflarının fikrine bile mugayir olmadığını isbata çalışır; *Ben neyim* 'i, spiritüalist bir görüş ile, materyalizmin tenkididir. Bundan maada, geniş bir nikbinlik ve beşeriyetçilik hamlesi ile, Schopenhauer 'e de hücum etmiştir (*Schopenhauer 'in ḥikmet-i cedidesi*). Daha *Hâce-i evvel* 'inde (1868) gösterdiği tarih hevesini, bir cihetten *Üss-i inkılâb* ve 1293 bozgunluğunu haylı taraftgirâne tahlil eden *Zubdat al-ḥaḳā'iḳ* (1295) ile, diğer cihetten de bir cihan tarihi mahiyetinde olan *L'Univers* tercümeleri (*Kâinat*, 14 cüz, 1871—1881) ve osmanlı tarihine dair *Mufassal* 'ı (1880) ile tatmin etmek istedi ise de, bu ve diğer eserleri, bugün birer kaynak kıymetinde olmaktan çok uzaktır. Fakat halk için yazılan bu eserler, kütlede ilk tarih merakını uyandırmakla kusurlu olmalarını telâfi etmiştir.

Ahmed Midhat 'ın bu geniş yazı faaliyetinin en esaslı cephesini hikâyeciliği ve romancılığı teşkil eder. Bir kaçı müstesna (Alexandre Dumas fils 'ten *Antonin, Bir kadının hikâyesi*, 1298, *La dame aux Camélias*, 1299; Octave Feuillet 'den: *Bir fakir delikanlının hikâyesi*, 1298, *San'atkâr namusu*, 1308) fransız halk romancılarından yaptığı tercümeler (Paul de Kock 'tan, *Üç yüzlü karı*, Ebuzziya Tevfik ile birlikte, 1294, *Kamere âşık*, 1303; Emile Richebourg, *Merdud kız*, 1299, *Peçeli kadın*, Emile Gaborieu, *Orsival cinayeti*, 1301 v.s.), mevzu itibariyle oldukça âmiyane ve tercüme bakımından da haylı serâzad olmakla beraber, kari'lerin alâka ve rağbetini kazanmıştır. Telif eserlerine gelince, *Letaif-i Rivâyât* serisinin 25 cilt hâlinde intişar eden 28 hikâyesi (1871—1894; bir kısmı adaptasyon mahiyetinde bulunan bu hikâyeleri P. Horn, *Gesch. d. türkischen Moderne* 'de, Leipzig, 1902 hülâsa etmiş; E. Seidel ise, bunlardan üç tanesini *Türkisches high-life* 'ta' Leipzig, 1898, almancaya çevirmiştir), modern hikâyeden ziyade, meddah ağzı ile yazılmış, ibretâmiz birer masalı andırır. Mamafih, gerek bunlarda, gerek diğer hikâyelerde, eski İstanbul hayatına ait realist tasvirlere de rastgelinir. Ahmed Midhat romancılığa, daha Rodos 'ta menfi iken, Alexandre Dumas père 'in *Monte-Cristo* 'sunu tanziren kaleme aldığı *Hasan Mellâh* (1291 = 1874), ile başlamış ve bunu *Dünyaya ikinci geliş — yahut — İstanbul 'da neler olurmuş, Hüseyin Fellâh* (1291 = 1814), *Flâtun Bey 'le Rakım Efendi* (1292 = 1875), *Pariste bir türk* (1293 = 1876), *Süleyman Muslî* (1294 = 1877), *Yer yüzünde bir melek* (1296 = 1879), *Henüz on yedi yaşında, Karnaval, Beliyât-ı muthike, Amiral Bing* (1298 = 1880/1), *Acâib-i âlem, Dürdane Hanım* (1299 = 1881), *Voltaire yirmi yaşında, Esrar-ı cinayat, Cellâd* (1301 = 1883/4), *Hayret* (1302 = 1884), *Demir Bey, Haydut Montari, Arnavudlar — Solyotlar* (1305 = 1887), *Gürcü kızı — yahut — intikam, Nedamet mi? heyhat!* (1306 = 1888), *Müşahedat, Papastaki esrar* (1308 = 1890), *Ahmed Metin ve Şirzad, Hayal ve hakikat* (1309 = 1891), *Gönüllü* (1314 = 1897-8) v.s. takip etmiştir. Son romanı, meşrutiyeti müteakip, *Tercüman-ı hakikat* 'te tefrika ettirdiği, *Jön Türk* 'tür. Ahmed Midhat, tam mânası ile, bir halk romancısıdır. Sade ve babayani bir üslûp içinde meraklı vak'aları, bazan mübalâğalı bir romantizm ve coşkun bir muhayyile ile (*Hasan Mellâh, Dürdane Hanım* v.s. gibi), bazan da icada pay bırakmayan bir realist görüşü ile (*Müşahedat*), birbirine bağlar ve her romanında, fırsat düştükçe, karilerine türlü mevzulara dair, faydalı bilgiler ve hâdiseler hakkında nasihatler verir. Her ne kadar bu uzun istitratlar romanın vahdetini ve seyrini bozarsa da, o bu kusuru, okuyucuları ile arasında tesis ettiği samimiyet havası içinde, belli etmemeye çalışır. Mahallî mevzuları işlerken, yarattığı tipler, bazan romantizmin bile hazmedemeyeceği kadar mübalâğalıdır; bazan da cemiyetten yakalanıp romana sokulmuş reel insanlardır. Yaşadığı devrin İstanbul 'u, Selim III. ve Mahmud II. zamanının hayatı, bazı romanlarında çok canlı ve realist bir kalem ile tasvir edilmiştir. *Ahz-i sâr, Açık baş* (1874), *Siyavuş, Çerkes özenleri* (1885) v.s. gibi piyesleri de vardır. Edebî eser yaratmak iddiasında bulunmayan bu muharrir, türkçülüğün şuurlu bir safhaya geçmesinde de âmil olmuş ve türk tarihinin osmanlılık devrinden ibaret olmadığını ve türkçenin istiklâlini elde etmesi lâzım geldiğini müdafaa etmiştir. Garp klâsiklerinin tercüme edilmesini iltizam etmek suretiyle de, garplılaşmakta olan kültürümüze sağlam bir mesned aramıştır. Tesiri ve şöhreti millî hudutların dışına taşmış ve eserleri bütün türklük âleminde zevk ve istifade ile okunmuş olan Ahmed Midhat, tanzimat ile başlayan tenevvür hareketinin belli başlı simalarındandır.

Bibliyografya: Hayatı hakkında bk. Ahmed Midhat, *Menfa*, 1293; İsmail Hakkı, *Ahmed Midhat Efendi* (*XIV. asrın türk muharrirleri, I*), 1308; Rizaeddin b. Fahreddin, *Ahmed Midhat Efendi* (Orenburg, 1913); İsmail Habip, *Tanzimattan beri* (1940), s. 231—242, 263 v.d., 303, 312 v.d.; İsmail Hikmet, *Türk edebiyatı tarihi* (Bakû, 1925), II, 508—524; ayn. mll., *Ahmed Midhat* (1932); Dr. Kâmil Yazgıç (Ahmed Midhat Efendi 'nin oğlu), *Ahmed Midhat Efendi, hayatı ve hatıraları*, 1940; Ahmed İhsan, *Matbuat hatıralarım*, I, 33—37, 52—57; Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk yıl*, 1936, IV, 79; Hüseyin Cahit Yalçın, *Kavgalarım* (1326), s. 119—218; ayn. mll., *Edebî hatıralar* (İstanbul, 1935), s. 14, 82 v.d.; Mustafa Nihad, *Türkçede roman* (1937), I, 187—332; Ahmed Rasim, *Muharrir, şair, edip* (1924), s. 35 v.d., 46 v.d. ve *tür. yer.*

(Sabri Esat Siyavuşgil.)

AHMED PAŞA. Ahmed Paşa (Bursalı) (? — 1497), Şeyhî ile Necati [b. bk.] arasında yetişen osmanlı şairlerinin en büyüğü olup, XV. asrın ikinci yarısında büyük bir şöhret kazanmış ve türk şiirinin tekâmülünde adetâ bir merhale teşkil etmiştir. Daha XVI. asır tezkerecilerinden başlayarak *Harâbât* sahibi Ziya Paşa 'ya kadar, onu türk şiir lisanının ilk kurucusu addedenler olmuşsa da, bu mübalâğalı telâkkinin yanlışlığı muhakkaktır.

Ahmed Paşa, Murad II. devri ricalinden kazasker Velieddin b. İlyas 'ın oğludur. Bursa 'da yahut Edirne 'de — hattâ Faik Reşad 'ın, mehaz tasrih etmeden, zikrettiği bir rivayete göre, Dimetoka 'da — doğduğu hakkında muhtelif rivayetler var ise de, Edirne 'de doğmuş olması ihtimali daha kuvvetlidir: Sehî ve Âşık Çelebi gibi ilk kaynaklar ile *Güldeste* müellifi Belîğ 'ın bu rivayeti terviç etmeleri, amcazadesi ve vârisi olup Âşık Çelebi 'ye Ahmed Paşa hakkında malûmat vermiş olan Nâzır Çelebi 'nin edirneli olması ve Edirne 'de son zamanlara kadar Velieddin-oğlu adını taşıyan bir mahalle ve bir mescid bulunması (Osman Rifat, *Edirne rehberi*, Edirne 1920 = 1336, s. 31), kâfi derecede kuvvetli delillerdir. Lâtifî ile ona istinad eden Âlî 'nin bursalı olduğunu iddia etmeleri — ömrünün büyük bir kısmını Bursa 'da geçirmesi ve orada medfun olması sebebi ile — umumiyetle *Bursalı* diye şöhret kazanmış olmasından ileri geliyor. Murad II. devrine ait muhtelif hâdiselerde ismi geçen Velieddin 'in şiir ile iştigali hakkında malûmatımız yokise de, Murad II. devri şairlerinden Bursalı Nakkaş Safî 'nin bir aralık rakiblerinin iftirası ile küfür söylemek töhmetinden hapse atıldığını ve ancak kazasker Velieddin 'e takdim ettiği bir kaside sayesinde hapisten kurtulduğunu Sehî tasrih eder (Sehî, *Tezkere*, s. 60). Yalnız bu hâdise bile Velieddin 'in şiire

ve san'ate karşı alâkasız bulunmadığını anlatabilir. Esasen o devrin terbiye ve tahsil şartları düşünülünce, Ahmed Paşa'nın, daha aile muhitinde, küçük yaştan edebî istidadının inkişafına müsait şartlar bulduğu anlaşılır.

Ahmed Paşa'nın ne zaman doğduğunu sarih olarak bilmiyoruz. Yalnız 830 (1426/1427) da, Murad II. tarafından Edirne'de yaptırılan cami ve imaret vakfiyesinin Velieddin tarafından tanzim edildiği ve şairimizin memuriyet hayatı hakkındaki kayıtlar düşünülürse, bu tarihten biraz evvel veya biraz sonra doğduğu tahmin olunabilir. O devirlerde çok kuvvetle riayet edilen aile an'anesine ittiba ederek, tahsilini muvaffakiyetle tamamlayan genç şair, şüphesiz, babasının da mevkıi ve nufûzu sayesinde, Bursa'da Muradiye medresesine müderris ve biraz sonra Molla Hüsrev yerine Edirne'ye kadı oldu (855=1451).

Fikir ve san'at erbabına karşı çok lûtufkâr davranan Fatih'in cülûsundan sonra, Ahmed Paşa yeni padişahın büyük teveccüh ve iltifatına mazhar olarak, galiba babasının ölümünden sonra, kazasker ve biraz sonra da kükümdara musahip ve muallim olarak, vezaret rütbesine nail oldu. İnce zekâsından ve ilminden dolayı, sarayda ve orduda ona „sipahî müftisi" denildiğini tezkereci Sehî kaydetmektedir. İstanbul muhasarasında hükümdarın daima yanında bulundu; muhasaranın son günlerinde Fatih'in Ahmed Paşa'yı, — askerin manevî kuvvetini yükseltmek için — orduda bulundurduğu Akbıyık Sultan ile Ak Şemseddin'e gönderdiği de rivayet edilir (*Şakā'ik*, terc., I, 242—244; — hemen bütün tarihî menbalarda aynı şekilde kaydedilen bu rivayet, yalnız İbn Kemal'in *Osmanlı tarihi*'nde bundan biraz farklıdır, bk. Faik Reşad, *Tarih-i edebiyat-ı osmaniye*, s. 140; — Evliya Çelebi Ahmed Paşa'ya serdar unvanını vererek, Yedikule tarafından şehre hücum ettiğini söyler ise de, itimada lâyık değildir, bk. *Seyahatnâme*, I, 102).

Fatih'in sarayında büyük mevki ve nufuzu olan, hattâ, hocası Melîhî gibi bazı şairleri hükümdara takdim eden şairimiz, günün birinde hükümdarın gazabına uğrayarak, vezaretten azil ve Kapıcılar Odası'nda tevkif edildi. Belki de idam olunacaktı. Lâkin orada yazıp takdim ettiği *„kerem"* redifli meşhur kasidesi, onu böyle bir akibetten kurtardı ve yevmiye otuz akçe vazife ile, Bursa'da Orhan ve Muradiye mütevelliliğine tayin edildi. Mütemadî istirhamları ve bazı dostlarının yardımları sayesinde, sırası ile Sultanönü, Tire ve Ankara sancak beyliklerine tayin olundu. Nihayet Bayezid II.'in cülûsunu müteakip, Bursa sancak beyi oldu.

902 (1496/1497) de ölümüne kadar, muhtelif ricalarına, teşebbüslerine rağmen, saray muhitine yaklaşmayarak, bu vazifede kalan Ahmed Paşa 17 ağustos 1488 (8 ramazan 893) de Ağaçayırı'nda Mısır Memlûkleri ile Hadım Ali Paşa kumandasındaki osmanlı ordusu arasındaki muvaffakıyetsiz harbe, Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa maiyetinde olarak, iştirâk etmişti (Hoca Sadeddin, *Tāc al-tavārīḫ*, II, 57; Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, terc. Ata Bey, IV, 20. Bu harp hakkında tafsilât için bk. Halil Edhem, *Hersek-oğlu Ahmed Paşa'nın esaretine dair Kahire'de bir kitabe*, *TOEM*, XXVIII, 1330, s. 214—218). Mamafih bu harbte onun kayda değer bir hizmeti olup olmadığı belli değildir. 902 (1496/1497) de, Bursa'da vefat eden büyük şair, evvelce Muradiye camii yakınında yaptırmış olduğu medrese civarına defnedilerek, üzerine bir türbe yapıldı. Türbenin kapısı üstünde Bursa mahkemesi naip ve kâtibi Eflâtun-oğlu Mehmed'in altı mısralık arapça bir tarih kitabesi mevcuttur. 16—17 yıl evvel Bursa'dan Muradiye tariki ile Çekirge'ye gidenler, yol üstünde bu çok zarif türbenin kanatları sökük harâbesini görürlerdi (türbenin bugünkü vaziyeti hakkında malûmatım yoktur). Süleyman Nazif, bir mekalesinde, orada mektupçu bulunduğu sırada türbenin tamiri için muhtelif vâlilere ricalarda bulunmuş ise de, hiçbir tesiri olmadığını, yalnız Reşid Mümtaz Paşa'nın vâliliği esnasında, onun bu işe başlamak üzere, bir komisyon teşkil ettiğini, fakat biraz sonra bu vazifeden ayrılması ile, yerine gelen vâlinin bu işi bıraktığını teessürle yazmıştı (*Vatan* gazetesi, 4 eylûl, 1924, nr. 502).

Ekser büyük şairlerimiz gibi, Ahmed Paşa'nın hususî hayatı ve umumiyetle Velieddin ailesi hakkındaki malûmatımız da çok mahduttur. *Şakā'ik* tercümesinde bu ailenin Hüseynî seyyidlerinden olduğu tasrih edilir ki, bunun, tarihî bir hakikatten ziyade, bir aile an'anesi olması çok muhtemeldir. Ahmed Paşa bazı yazılarında bu mensubiyetten iftihar ile bahsetmiştir. Onun Ebû bekir Çelebi adlı bir kardeşinin 867 (1462) de öldüğünü, paşanın divanındaki arapça bir tarih beytinden anlıyoruz. *Şakā'ik* müellifine göre, Ebû Bekir Çelebi, meşhur Hoca-zâde'nin şakirdlerinden olup, Ahmed Paşa'nın kardeşi değil, kardeşinin oğludur (*Şakā'ik*, terc., s. 158). Mamafih Belîg *Güldeste*'sinde (s. 270) kardeşi olduğu mukayyettir. Velieddin'in ismini bilmediğimiz bir kardeşi bulunduğunu ve onun Nâzır Çelebi adlı oğlunun Ahmed Paşa'ya vâris olduğunu Âşık Çelebi söylüyor. Yine aynı müellif, şair Meşâmî'den bahsederken, onun babası olup sadrazam Rüstem Paşa'nın kâhyalığında bulunan Mustafa Çelebi'nin Ahmed Paşa'nın amcazadesi olduğunu da tasrih eder ki, bu kayda göre, Nâzır Çelebi'nin Meşâmî'den başka

birisi olmadığı anlaşılmaktadır. Yalnız tezkereci Ahdî, Mustafa Çelebi'yi Ahmed Paşa evlâdından olarak gösteriyor ki, bunun doğru olmadığını, çünkü Ahmed Paşa'nın hiçbir çocuğu kalmadığını şimdi izah edeceğiz: Mustafa Çelebi'nin oğlu Meşâmî, XVI. asrın oldukça tanınmış şairlerinden olup, 993 (1585) te ölmüştür (Âşık Çelebi, Hasan Celebi, Riyazî, Kaf-zade tezkerelerinde); Meşâmî'nin kardeşi Sefâyî'nin de, ara sıra şiirler yazmakla beraber, şairlikle şöhret kazanmadığını Ahdî söylüyor. Velieddin ailesinde şiir ve san'at istidadını gösteren bu kayıtlardan sonra, Ahmed Paşa'nın evlenip evlenmediğini araştıralım: muhtelif kaynaklar ve bilhassa *Şakā'ik*, onun *'innīn*, yâni erkeklikten mahrum olduğunu ve kadınlardan hoşlanmadığını, hayatını bekârlıkla geçirdiğini söylerler; hâlbuki Âşık Çelebi, paşanın, Nâzır Çelebi, Meşâmî'den naklen, Fatih Mehmed'in ona Tûtî isimli bir cariye vererek, Edirne civarında Ekmekci köyünü de bu kadına bağışladığını ve paşanın Tûtî kadından bir kızı olup, yedi sekiz yaşında öldüğünü ve kızı ile karısının ölümünden sonra, bir daha evlenmeyerek, bekâr yaşadığını söyler. Bu iki rivayetten hangisi doğru olursa olsun, şurası kat'iyetle söylenebilir ki, Ahmed Paşa'nın hiçbir çocuğu kalmamıştır.

Ahmed Paşa'nın ahlâk ve tabiatini lâyıkıyle tesbit için elde kâfi vesikalar yoktur. Bazı tarihî kaynaklarda ve bazı eski *Letâif* mecmualarında tesadüf edilen birtakım fıkralar ile *Divan*'ındaki küçük kayıtlardan azçok bir istidlâl yapmak mümkün oluyor (Şair Lâmiî'nin [b. bk.] *Letâif* kitabında, Kefevî'nin [b. bk.] *Rāznāme*'sinde ve bazı eski mecmualardaki hikâyelere göre). Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Ahmed Paşa ince ve keskin bir zekâya malik, zarif, nüktedan, hazır cevap bir adamdı; Fatih, onun bu zerâfet ve nüktelerine karşı çok takdirkâr davranıyordu. Lâkin genç ve güzel çocuklara karşı olan za'fı, büyük hâmîsi ile arasının açılmasını ve saraydan uzaklaştırılmasını intaç etti; nediminin, kendi gözdelerinden birine karşı alâkasını hisseden Fatih, hakkında büyük bir takdir beslemesine rağmen, onu bir mütevellilikle Bursa'ya göndermeğe mecbur oldu. Bu hususta tarihî menbaların verdiği tafsilât, bâzı küçük farklar ile birbirinden ayrılmasına rağmen, aynı esasa dayanmaktadır. *Divan*'ında, devrinin güzelleri hakkında, isimler tasrih edilerek, yazılmış birtakım gazellere de tesadüf edilen Ahmed Paşa, bu ahlâkî za'fını hiçbir zaman saklamamıştır. Mamafih, bu yalnız şairimize ait bir kusur değil, o devirde müslüman şarkın hemen bütün büyük adamlarında tesadüf edilen psikolojik bir hâl, daha doğrusu, adeta umumî bir modadır ki, eski Yunan ve Roma'da da buna tesadüf edilir. Müverrih Âşık Paşa-zade'nin, şairimizden bahsederken, „mahbupların âh gözü ve kaşı ve zülfü ve benleri deyu deyu gitti" demesi, kuru bir taassup eserinden başka birşey değildir. Ahmed Paşa'nın bu gözden düşmesinde ve saraydan uzaklaşmasında, Fatih'in bütün müverrihlerce tasdik edilen sert, titiz, mağrur tabiatinin de âmil olduğunu düşünerek, bütün kabahati şairimize yükletmemelidir.

Aralarında bu hâdise geçmezden evvel, Fatih'in ona olan iltifatı çok büyük ve paşanın da hükümdarına merbutiyeti çok samimî idi. Genç hükümdar onu yanından hiç ayırmıyor, büyük bir edebî ve ilmî kültüre mâlik olan şairin zarif müsahebelerinden, nüktelerinden çok hoşlanıyor, çok istifade ediyordu. Muhtelif vesileler ile hükümdarına kasideler, gazeller takdim eden, şehzade Mustafa'nın ölümüne samimî bir mersiye yazan, Sultan Cem'in gazelleri hakkında takdirlerini ibzâl eden, Bayezid II.'e methiyeler yazan, hattâ onun emri ile divan tertip eden Ahmed Paşa, osmanlı sülâlesine karşı daima büyük ve samimî bir hürmet ve merbutiyet beslemiştir. Fatih'ten Ṭūsī ve Kâtibi divanları ve Ṭabarī tarihi istediğini gösteren manzûmeleri, daha bu gibi birtakım manzum istirhamnâmeleri ve lâtifeleri, onun bir zamanlar sarayda ne mühim bir mevki sahibi olduğunu ve hükümdar ile sıkı münasebetlerini göstermektedir. Mamafih bütün zerafetine, nükteciliğine rağmen, çok vakur, haysiyetli, hattâ hususî hayatında biraz sert ve haşin bir adam olduğu da anlaşılıyor. Devrinin Mahmud Paşa, Davud Paşa, Nişancı Paşa, Mesih Paşa gibi ricali, büyük âlimleri ve şeyhleri ile sıkı münasebetlerde bulunan Ahmed Paşa, bilhassa şairler ile çok alâkadar oluyor, onların meclislerinden çok hoşlanıyordu. Fatih devrinde birtakım şairlere muayyen tahsisat bağlanmasında, büyük te'siri olmuştu. Bilhassa Bursa'da sancak beyi iken, Harirî, Resmî, Mîrî, Çakşırcı Şeyhî, Şehdî gibi birçok şairler onun meclisinde toplanırlardı. Türk memleketlerinin her köşesinden imparatorluğun bu büyük, zengin ticarî ve medenî merkezine gelen kervanlar, Ahmed Paşa'nın meclisine eski şairlerin yeni mahsullerini yahut henüz tanınmamış genç şairlerin ilk şiirlerini getirirdi. Paşa ve arkadaşları, Necâtî adını ilk defa Kastamonu'dan gelen bir kervanın getirdiği *„döne döne"* redifli bir gazelle öğrenmişlerdi. Yine aynı kervanlar, devrin bu en büyük şairinin yeni eserlerini imparatorluğun her tarafına, hattâ Horasan'a, Hüseyin Baykara sarayına kadar götürüyorlardı. Muasırları tarafından „rûm sultanüşşüerâsı" addolunan Ahmed Paşa, bu büyük şöhreti ile mağrur idi; lâkin

Bayezid II. tarafından takdir ve himaya edilmesine rağmen, Fatih 'in sarayındaki eski ikbâl ve nufuz günlerini daima hasretle anmış ve o hüsran ile ölüp gitmiştir. Onun emri ile Ali Şîr Nevâî 'nin [b. bk.] bir gazeline yazdığı nazîrenin sonunda, Nevâî 'nin Hüseyin Baykara sarayındaki mevkiini imâ ederek, „âşıkları hayrette bırakacak şiirler yazmak için, hükümdar sarayında yaşamak lâzım geldiğini" acı acı haykırmıştı.

Siyasî hayatındaki bu bahtsızlığa mukabil, edebî hayatında Ahmed Paşa büyük bir tali'e mazhar olmuş; daha sağlığında devrinin en büyük şairi sayılmıştır. XV. asrın son ve XVI. asrın ilk yarısında yetişen birçok şairler, onu kendilerine üstad addetmişler, ona nazîreler yazmışlardır. Bayezid II. vezirlerinden, Sâfî mahlaslı Kasım Paşa ona nazîreler söylemekle şöhret kazandığı gibi, Selim I. devrinde ölen Edirneli Zemânî, paşanın *„ateş"* redifli gazeline söylenen nazîrelerin en güzelini tanzim etmekle tanınmıştı; Ârifî Hüseyin Çelebi, paşanın *„kasr"* ve *„güneş"* kasidelerine yazılan birçok nazîreler arasında, en muvaffakiyetlisini vücuda getirmek şerefine mazhar olmuştu. „Türkî-i basit" denilen [b. bk.] sade türkçe gazeller yazmakla maruf Bursalı Visâlî, Me'âlî, bilhassa Sultan Cem, Mihrî Hatun, Cem Sâdîsi, Konyalı Nizâmî, Eğridirli Hacı Kemal, Âhî, Lâmîi, hattâ Necâtî, Zâtî, Bâkî [bu maddelere bk.] gibi, büyük şairler ona nazîreler yazmışlar ve onu daima, büyük bir şair olarak, tebcil etmişlerdir. Tezkereci Riyâzî 'nin bir fıkrası İran 'ın son büyük klâsik şairi Câmî 'nin, onun bir gazelini işidince vecde gelerek, raks ve semâ' ettiğini anlatmaktadır. XVI. asırda Necâtî ve bilhassa Bâkî 'den sonra, osmanlı şi'ri yeni bir tekâmül merhalesine girerek, Ahmed Paşa 'nın şiirleri eski ehemmiyetini kaybetmişsede, bu asrın sonuna kadar, hemen her şairde onun tesirine azçok tesadüf edilebilir; bu asrın, Gubârî, Enverî, Bursalı Haylî gibi, birtakım şairlerinde bunu açıkça görebiliriz. Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Âlî, Atâî, Riyâzî, Kaf-zade gibi tezkereci ve biyograflar, onu Şeyhî ile Necâtî arasındaki devrin en büyük şairi saymakta müttefiktirler. Tanzimat 'tan sonraki edebiyat müellifleri ve münekkitleri de, Ziya Paşa 'dan Muallim Naci 'ye kadar, bu fikre iştirâk etmektedirler. XIX. asrın son yarısındaki osmanlı şairlerinden Ali Ruhî, onun *„güneş"* kasidesine yazdığı nazîre ile, Ahmed Paşa 'nın son nazîrecisi sayılabilir (Muallim Naci, *Sünbüle*, İstanbul, 1307, s. 120). Tenkitlerinde ekseriyetle isabet eden şair ve tezkereci Riyâzî 'nin „Rûm 'da şi're âb-ü tâbı evvel bunlar vermişlerdir" ifadesindeki mübalâgaya iştirâk eden Ziya Paşa, şairimizin Necâtî ve Zâtî ile birlikte, „türkî suhane temel koyduğunu" söyler. Namık Kemal 'in bu hususta tenkidi, kısmen haklı olmakla beraber, Ahmed Paşa 'nın edebî mevkiini — sırf Ziya Paşa 'ya hücum için — haksız olarak, küçültmek istediği ve şairimiz hakkında hiçbir ciddî tetkika dayanmayan hükümler verdiği muhakkaktır. Ahmed Paşa hakkında yapılan en esaslı tenkit, Uzun Firdevsî ile *Hevesnâme* sahibi Cafer Çelebi 'nin ve tezkereci Lâtifî 'nin [b. bk.] onu İran edebiyatından aynen tercüme etmekle itham etmeleridir. Bilhassa Cafer Çelebi, Şeyhî ile Ahmed Paşa hakkında, „hayâl-i hassa çün kadir değiller — hakikatte bular şair değiller" diyecek kadar ileri gittiği hâlde, Lâtifî daha insaflı davranarak, „onun üstad şair olduğunu ve kasidelerinin fasihler ve beliğler arasında umumiyetle takdir edildiğini itiraf eder.

Osmanlı şi'rinin umumî tekâmülü ve bu tekâmül silsilesi içinde Ahmed Paşa 'nın eseri ve edebî tesiri inceden inceye tetkik edilince, şu neticelere varılır: Ahmed Paşa, XV. asırda, Şeyhî 'den sonra yetişen en büyük osmanlı şairidir. Kendisinden evvel yetişen Ahmedî, Niyazî, Melîhî ve bilhassa Şeyhî ve Atâî gibi şairlerin [bu maddelere bk.] kuvvetli tesirleri altında kalmakla beraber, gazel ve bilhassa kasidede muasırlarına tefevvuk etmiş, zarif üslûbu, temiz lisanı, zengin hayali sayesinde, türk şi'rinde yeni bir merhale vücuda getirmiştir. Ondan sonra, türk şi'rinin en büyük iki siması olan Necâtî ve Bâkî 'de bile, Ahmed Paşa tesiri kuvvetle kendini gösterir (msl. Bâkî 'nin *„taşlarla döğünüp yürür âb-ı revanı gör"* mısraı, aynen Ahmed Paşa 'dan alınmıştır). Arap ve fars edebiyatlarını çok iyi bilen, çok kuvvetli edebî bir kültüre mâlik olan, hattâ bu iki lisandan da bâzı manzumeler yazan şairimizin, Selmân Sâveci, Hâfız, Kemal Hocendî, Kâtibî gibi, büyük İran şairlerinden birçok iktibaslarda bulunduğu, onların mazmunlarını tercüme ettiği, hattâ bazı mısraları aynen aldığı muhakkaktır (msl. umumiyetle Ahmed Paşa 'ya isnat edilen ve divanında bulunan *„zehî tasavvur-ı bâtıl, zehî hayâl-i muhâl"* mısraı, Şeyhî divanında mevcut olduğu gibi, daha evvel Mevlâna Nizam Yezdî 'nin *Divan-ı elbise* 'sinde de mevcuttur; İstanbul tab., 1303, s. 127). Bu gibi tevarüd ve iktibaslar, onun lâtifelerinde bile mevcuttur. Meselâ Ahmed Paşa 'nın hükümdar huzurunda, bir münasebtle, *yâ laytanî kunta turâban* âyetini okuduğu ve bu suretle harfendazlık etmek istediği gencin de âyetin başındaki *yaḳûl al-kâfir* cümlesini ilâve ettiği hakkındaki meşhur fıkra, İran menbalarında Sultan Muhammed Hudabende, huzurunda Ḳutb al-Dîn Şîrâzî ile Sa'dî Şîrâzî

arasında geçtiği kaydolunan lâtifenin aynıdır. Fakat o devrin bütün şairlerinde mevcut olan bu gibi tesirler, taklit ve iktibas işini selefleriden daha büyük bir muvaffakiyetle yapan paşayı büyük bir şair olarak tanımaktan bizi menedemez. Lisanında arap ve acem kelimeleri, meselâ XIV. asır osmanlı şairlerine nisbetle, daha fazla görünmekte ise de, bunda da acele bir hüküm vermemek lâzımdır; çünkü şairimizin şiirlerini muhtevi eski mecmua ve divan nushalarındaki türkçe kelimeler, daha sonraki devirlerde, müstensihler tarafından, zamanın modasına uymak için, arapça ve farsça kelimeler ile tebdil edilmiştir. Ahmed Paşa divanının eski nushalara müstenit tenkitli bir tab'ı vücuda getirilmeden, bu hususta kat'î bir hüküm vermek, tabiî, çok yanlış olur. Ahmed Paşa, osmanlı şiir lisanına İran şi'rinin ahengini verebilmek ve nazım kusurlarından kurtulmak için, büyük bir san'atkâr itinası göstermiş, bazan çok sâde ve samimî bir dil ile, çok ahenkli manzumeler yazmıştır. Bayezid II. 'in emri ile tertip ettiği *Divan* 'ında, münacatlar, na'tler, kasideler, gazeller, kıt'alar, tuyuglar,lugazlar, tarihler, ferdler, bazan zarif bazan oldukça galiz hicivler ve bilhassa çok muvaffakıyetli murabba'lar vardır. Son mısraları tekerrür eden ve bestelenip terennüm edilmek için yazılan bu murabbâ'lar — ki, sonraki asırlarda *şarkı* [bk. bk.] adını almıştır — türk halk edebiyatındaki *koşma* [b. bk.] şeklinin klâsik edebiyata uydurulmuş bir tarzıdır. Bursa 'nın meşhur velîsi Emîr Sultan, XV. asırdan başlayarak, Bursa 'da çok kuvvetle yerleşmiş olan zeynîye tarikati mensuplarından Şeyh Taceddin, Şeyh Vefa [b. bk.] gibi, mutasavvıflar hakkında yazdığı hararetli medhiyelere rağmen, şiirlerinde tasavvuf tesiri hiç mevcut değil gibidir.

Ahmed Paşa hakkında XIX. asır şark ve garp müdekkikleri arasında yayılmış çok yanlış bir mutaleayı düzelterek, bu küçük biyografiyi tamamlayalım: türk edebiyatı hakkındaki malûmatı, bütün muasırları gibi mahdut olan Namık Kemal, sırf Ziya Paşa 'ya ta'riz etmek için, Ahmed Paşa 'yı tamamiyle bir Nevâî mukallidi olarak göstermiştir. Ona göre, „Fatih zamanında, Buhara 'dan (!) İstanbul 'a Nevâî 'nin şiirleri gelmiş; Ahmed Paşa, bunları taklit ve tanzir etmek suretiyle, güzel şiirler yazmağa muvaffak olmuş; bunları görünceye kadar şair olamadığını divanının mukaddimesinde yazıyormuş" (!). Bu malûmatın baştan başa yanlış ve esassız olduğu meydandadır. Vaktiyle *İkdam* gazetesinde (nr. 8573, 23 kânun II. 1337), bu mesele hakkında *Ahmed Paşa ve Nevâî* adlı bir makale yazarak, lâzım gelen izahatı vermiştim (ayrıca bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 264 v.dd.). Hasan Çelebi tezkeresindeki bir fıkrayı, galiba bir Ahmed Paşa divanı nushasının başında, görmüş olan Kemal, hafızasına aldanarak, bu hatayı işlemiştir. Hasan Çelebi 'nin ceddi olan Mîrî Efendi, Ahmed Paşa 'nın ilk şiirlerinde fazla bir güzellik olmadığını, lâkin sonradan Nevâî 'nin gönderdiği otuz üç gazele nazîreler yazarak, onu taklit etmek suretiyle, güzel şiirler yazdığını söylermiş. Hâlbuki bu iddianın tamamiyle yanlış olduğu meydandadır: evvelâ, Nevâî 'nin Bayezid II. 'e gazeller yolladığını ve padişahın da bunları Ahmed Paşa 'ya gönderip nazîreler yazmasını emrettiğini, iptida Âşık Çelebi yazmış; lâkin bu hâdisenin paşanın son yıllarına tesadüf ettiğini de tasrih etmiştir. Bu gazellere o zaman ve daha sonra, üsküplü Atâ, Aşkî, Lâmiî, Sâfî, İbn Kemal, Mesîhî, Sevdâyî, Ulvî, Âzâdî, Zihnî gibi, birçok şairlerin de nazîreler yazdığını biliyoruz. Mamafih Nevâî şiirlerinin bundan daha evvel de osmanlı şairleri arasında meşhur olduğunu gösteren birçok vesikalar vardır. Ancak Ahmed Paşa 'nın Nevâî ile muasır ve yaşça ondan büyük olduğu, edebî şahsiyetinin ve şöhretinin, daha Nevâî eserleri Anadolu 'ya gelmeden çok evvel, teşekkül ettiği unutulmamalıdır. Sonradan Gibb ve Browne tarafından da tekrarlanan bu iddianın yanlışlığı, her bakımdan meydandadır. Ahmed Paşa 'nın edebî şahsiyeti üzerinde Nevâî 'nin mühim bir tesiri olmamıştır. Meşhur türk sûfîsi Merkez Efendi 'nin [b. bk.] Ahmed Paşa danişmendlerinden — yani talebesinden — olduğunu (*Lamaẓât*, hususî kütüp. yazm. arasında) ve Kâşifî adlı bir osmanlı müellifinin, Murad II. 'ın 1444 Varna seferi hakkında yazmış olduğu, *Gazânâme-i Rûm* adlı, farsça bir tarihin de onun namına ithaf edildiğini ilâve edelim (yegâne nushası Üniversite kütüp., Yıldız köşkü, hususî nr. 936, tafsilât için bk. Felix Tauer *Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stambul*, IV, nr. 484, *Archiv Orientâlni*, IV, nr. 1, 1932).

Bibliyografya: **Eserleri.** Ahmed Paşa 'nın eserleri, muhtelif mecmualarda ve divan nushalarında bulunan türkçe, kısmen de arapça ve farsça şiirlerden ibarettir. Tezkereci Sehî, *Leylâ ve Mecnun* adlı bir mesnevîsi olduğunu ve fakat görmediğini söyler. Diğer hiç bir kaynakta zikredilmeyen bu eserin esasen mevcut olmadığını ve Sehî 'nin her hangi yanlış bir rivayeti kaydettiğini emniyetle söyleyebiliriz. XV. ve XVI. asırlarda yazılmış büyük nazîre mecmuaları ile sair hususî mecmualarda, paşanın şiirlerine pek çok tesadüf edilir. Bunlar arasında, divan nushalarında bulunmayanlar, oldukça mebzûldür. Ah-

med Paşa, divanını, Bayezid II.'in emri ile tertip etmiştir. Elde mevcut divan nushaları, birbirinden epey farklıdır. 1937/1938 yılında talebemden Davud Zeki'ye bu divanın tenkitli bir nushasını vücuda getirmesini mezuniyet travayı mevzûu olarak vermiştim. İstanbul kütüphanelerinde divanının 14 nushasını tetkik eden Davud Zeki, bunların kısaca tavsifini yapmış ve Ayasofya kütüp. nr. 3875, 3947; Süleymaniye kütüp., Aşir Efendi. nr. 959; Üniversite kütüp., Halis Efendi, nr. 2949 nushaları ile Cāmiʿ al-Naẓāʾir'e istinat ederek, oldukça zengin bir nusha vücuda getirmiştir (Türkiyat Enstitüsü kütüp., me'zûniyet vazifeleri, nr. 88). Diğer nushalar: Millet kütüp. nr. 9—14; Üniversite kütüp. nr. 773; Topkapı sarayı kütüp., Revan köşkü nr. 776; Topkapı kütüp., hazine nr. 1096; Ayasofya kütüp., 2875, 3947; Süleymaniye kütüp., Esat Efendi nr. 2605; Bibliothèque Nationale, A. F. 143, s. 374 v.d. (E. Blochet, türkçe yazmaları kataloğu, s. 332 de Ahmed Paşa hakkında verilen malûmat yanlıştır.); W. Pertsch, Berlin yazmalar kataloğu, nr. 366 (burada da divanın yanlışlık ile Ahmedi'ye isnat edildiğini görüyoruz); hususî kütüphanemizde de bu divanın güzel bir nushası vardır. Sadettin Nüzhet, Revan nushasında, 3161, Üniversite (nr. 2949) nushasında, 3546 beyit bulunduğunu, Ayasofya (nr. 2875) nushasında, 65 beyitlik arapça ve 138 beyitlik farsça şiirler bulunduğunu söylüyor (*Türk şairleri*, I, 310). Davûd Zeki nushası, şimdilik en zengin nusha olmakla beraber, Ahmed Paşa'nın bütün manzûmelerini ihtiva ettiği söylenemez. Herhalde bu büyük şairin kabil olduğu kadar tam ve tenkitli bir nushasını vücuda getirmek, edebiyat tarihimiz için, büyük bir ihtiyaçtır. Ahmed Paşa'nın arapça şiirleri arasında, Hızır Bey'in meşhur müstezadına yazdığı nazîre, bilhassa şöhret bulmuştur (bazı divan nushalarında ve mecmualarda tesadüf edilen bu nazîreyi, müverrih Âlî, sair nazîreler ile ve kendi nazîresi ile birlikte, bir kaç defa neşretmiştir: *Kunh al-aḫbār*, matbu kısım, V, 230 v.d.; yine aynı müellifin, kendi el yazısı ile yazılmış yegâne nushası, hususî kütüphanemizde bulunan *Rabīʿ al-marsūm* adlı risalesinde). Ahmed Paşa'nın şiirlerinden bir kısmı Atâ Bey'in *Tārīḫ-i enderun*'undan, Sadettin Nüzhet'in *Türk şairleri*'inde ve benim 1336/1337 ders yılında darülfünunda Ahmed Paşa hakkında verdiğim ders hülâsalarının sonunda (taş basması ile) neşredilmiştir. Eski ve yeni antoloji kitaplarında da ondan bazı mahdut parçalar alınmıştır.

Kaynaklar. Ahmed Paşa hakkındaki kaynaklar XV. ve XVI. asra ait tarih kitapları ile tezkerelerden ibarettir ki, gerek bunlar, gerek diğer edebî menbalar ve letâif kitapları, makale içinde zikredilmiştir. Umumiyetle çok meşhur olan bu eserler ve müellifleri hakkında, ansiklopedinin muhtelif maddelerinde izahat verilmiş olduğundan, müellif isimlerine ve umumî olarak, osmanlı türk edebiyatı maddesine müracaat ile lâzım gelen malûmat alınabilir. Bunlara ilâve olarak, yalnız *Tuḥfat al-aḫbāb*, I, İstanbul, 1287 zikredilmelidir. Makalede, yazma tezkerelere istinaden, verilen malûmatın mühim bir kısmı, onların muhtelif yerlerinden alınmış olduğundan, bu menbalarda yalnız Ahmed Paşa'ya ait kısma müracaat edenlerin o malûmata tesadüf edemeyeceklerini de ilâve edelim.

Tetkikler. Ahmed Paşa hakkında şimdiye kadar yapılan şu tetkikler çok mahdut ve kifayetsizdir: Muallim Nâcî, *Osmanlı şairleri* (iptida *Mecmuʿa-i muʿallim*'de çıkan bu makalelerden bazıları, meselâ Ahmed Paşa hakkındaki makale, aynen Faik Reşad'ın *Eslâf* adlı eserine de alınmıştır; bk. I, 209—217); Faik Reşad, *Tarih-i edebiyat-ı osmaniye*, İstanbul, 1913, s. 137—150; Hammer-Purgstall, *Gesch. d. osman. Dichtkunst*, II, 41 v.d.; Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, II, 40—58; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk şairleri*, İstanbul, 1936, I, 305—320; Fuad Köprülü, *Bursalı Ahmed Paşa* (*Dersaadet* gazetesi, 1920, nr. 29, 36, 45, 56); ayn. mll., metinde zikredilen muhtelif makaleler. — Bu makale, müellifin *Bursalı Ahmed Paşa* isimli, henüz basılmamış monografisinden hulâsa edilmiştir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

AHMED PAŞA. AḤMED PAŞA (? — 1524), aslen arnavuttur. Sultan Süleyman I. zamanının kumandanlarından olup, Macaristan'a karşı yapılan seferlere, Rumeli beylerbeyi sıfatı ile, iştirâk etmiş ve Sabacz şehrini hücum ile almış (2 şaban 927 = 8 temmuz 1521), Rodos'u muhasara etmek üzere gönderilen ordunun bir fırkasına kumanda etmiş, bilâhare başkumandan tayin olunmuş ve muhasara edilenleri zebun bırakarak, teslim olmağa mecbur etmiştir (2 safer 929 = 21 kânun I. 1522). Şedit ve muhteris olduğundan, sadarete getirileceğini ummakta idi; fakat bu makamı elde edemeyince, Mısır vâliliğini istedi; bu da kendisine verildi. Müstakil bir hükümdar olmak emelinde idi. Memlûkleri kendine celbetti. Kahire kalesindeki yeniçerileri sindirdi. Sultan unvanını gasbetti, kendi namına hutbe okuttu ve sikke bastırdı (kânun II. 1524). Bundan dolayı türk tarihlerinde *hain* lâkabı ile anılır. Efendisine ihanet eden mahremi Muḥammed Bey, paşayı, padişaha sadık kalan Banî Bekr şeyhi Ḥariş vasıtası ile, yakalatarak teslim aldı. Kesilen kellesi İstanbul'a gönderildi (1524).

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *Hist. de l'empire ottoman*, V, 15—52; Peçevî, I, 71—79; Jouannin ve van Gaver, *Turquie*, s. 123—126. (CL. HUART.)

AHMED PAŞA. ḲARA AḤMED PAŞA (? —1555), Kanunî Süleyman'ın sadrazamlarındandır. Aslen arnavut olup, enderundan yetişerek, *kapıcı başı, mîr-i alem* ve 1521 (927) de *yeniçeri ağası* olmuş, sonra Rumeli beylerbeyiliğine tayin edilmiştir. Bu vazifede iken, 1543 (950) te, Macaristan seferine iştirâk ile, Valpo ve Siklos kalelerini zaptetmiş, Estergon (Usturgun, Gran) ve Estuni-i Belgrad (Stuhlweissen burg) fütuhatında bulunmuştur.

1548 (955) de, İran harpleri esnasında, şark hudutlarına serdar nasbedilerek, maiyetindeki kuvvetlerden bir kısmı ile, Kemah cıvarında, 1549 da iranlıları hezimete uğratmıştır. İkinci vezir bulunan Ahmed Paşa'nın bu harpte en büyük hizmeti, şarkî Anadolu'da ve Gürcüstan'da Tortum, Nacah, Mirahur, Akçekale, Bengerd, İstertud gibi, müteaddit kalelerin fethi olmuştur.

Daha sonra, yeni elde edilmiş olan Lippa'nın 1522 (959) de düşman tarafından istirdadı ve Sokullu Mehmed Paşa'nın Tamşvar (Temesvâr) muhasarasındaki muvaffkiyetsizliği üzerine, Macaristan serdarlığına getirilmiş ve Tamşvar'ı İstefan Losonczy'nın şiddetli müdafaasına rağmen, otuz beş gün muhasaradan sonra, fetheтmiş ve müteakiben Szolnok kalesini ele geçirmiştir. Fakat Sokullu ile birlikte tazyik ettikleri Eğri (Erlau)'yi zaptedemeden, geri dönmüştür.

Şah Tahmasb'ın tecavüzleri karşısında, 1553 (960) te yeniden sefere çıkan Kanunî Süleyman, Konya Ereğlisi'nde oğlu Mustafa'yı katlettirdikten sonra, Rüstem Paşa'yı sadaretten uzaklaştırdığı zaman, yerine ikinci vezir Ahmed Paşa'yı—kabulden imtinaı üzerine, bir daha azletmemek vadi ile—tayin eylemiştir. Bu defa da, sadrazam sıfatı ile, İran seferinde hizmet eden Ahmed Paşa, Nahçıvan ve Karabağ havâlisindeki harekâta iştirâk eylemiş ve İran şahının tecavüzlerini önlemeğe memur olmuştur. 1555 te Amasya'da Kanunî Süleyman ile iranlılar arasında akdolunan müsalâha, Ahmed Paşa'nın sadareti zamanına tesadüf etmektedir.

Padişahın İstanbul'a avdetinden sonra, Ahmed Paşa, bir divan günü Topkapı sarayında, vezirler huzura girerken, arz odasının önünde, boynu vurdurulmak suretiyle, idam edildi (28 eylûl 1555 = 13 zilkade 962).

Bu idama sebep olarak, Mısır vâliliğinde bulunmuş olan Ali Paşa'yı mahvetmek üzere, entrika çevirdiği bahanesi ileri sürülmüş ise de, Kanunî Süleyman'ın, Hurrem Sultan'dan olan kızının zevci bulunan Rüstem Paşa'yı tekrar sadarete getirmek için, Ahmed Paşa'yı ortadan kaldırmış olması akla daha mülâyim gelmektedir.

Harp meydanlarında büyük hizmetleri görülen Kara Ahmed Paşa'nın katli, Kanunî Süleyman'ın büyük haksızlıklarından biri addedilmektedir. Muasırları kendisinin cesur, âdil, mütedeyyin, gayretli ve hayırperver bir vezir olduğuna şahadet ederler. Ahmed Paşa, Yavuz Sultan Selim'in kızı Fatma Sultan'ın zevci olduğu için, Damad Ahmed Paşa adı ile de anılır (damadlığı ancak *Ḥadīḳat al-cavāmiʿ*, I, 143; *Sicill-i ʿosmānī*, I, 259 da mezkûrdur).

İstanbul'da, Topkapı'da bir cami inşasına teşebbüs etmiş, fakat vefatı dolayısı ile, bu cami, sonradan itmam olunmuştur. Medrese ve mektep gibi, hayratı da vardır. Ahmed Paşa, kendi camii civarında, cadde üzerindeki türbesinde medfundur.

Bibliyografya: Celâl-zade Mustafa, *Ṭabaḳāt al-masālik*, yazm.; Celâl-zade Salih, *Süleymannâme*, yazm.; Rüstem Paşa, *Tavārīḫ-i āli-ʿosmān*, yazm.; Lütfî Paşa, *Tārīḫ* (İstanbul, 1341), s. 323—453; *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısmı, Üniversite kütüp. nr. 2290/32, var. 317; Peçevî, *Tārīḫ*, I, 24, 247—343; Solak-zade, *Tārīḫ* (İstanbul, 1297), s. 504—534; Müneccim Başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), III, s. 497—506; Kâtib Çelebi, *Taḳvīm al-tavārīḫ* (Müteferrika, 1146), s. 121, 176, 236; Osman-zade Ta'ib, *Ḥadīḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 31; Ayvansarayî Hüseyin, *Ḥadīḳat al-cavāmiʿ* (İstanbul, 1281), I, 141—143; Mehmed Süreyya, *Sicill-i ʿosmānī* (İstanbul, 1308), I, 198—199, 259; v. Hammer, *Hist. de l'empire ottoman*, V, VI, Paris, 1836; von Busbecq, *Türk mektupları* (trc. Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul, 1939, s. 39, 113 v.d. (M. CAVİD BAYSUN.)

AHMED PAŞA. GEDİK veya GEDÜK AḤMED PAŞA (? —1482), osmanlı siyaset ve fütuhat ricalinden. XV. asrın ikinci yarısında mühim muvaffakıyetler göstermiş ve fütuhatta âmil olmuş osmanlı vezirlerindendir. Muasırı olan türk tarihçileri, onun asıl ve menşe'i hakkında hiç bir şey söylemeyerek, Fatih Mehmed II.'in has bendelerinden olduğunu bildirirler. Garp menbalarından bazıları onun, yoldaşlarından Mahmud Paşa, Rum Mehmed Paşa, Zagnos Paşa ve Hacı Murad Paşa gibi, rum cinsinden bulunduğunu ve, hattâ daha ileriye giderek,

Paleolog 'lar neslinden geldiğini söyledikleri gibi, bazıları da kendisinin arnavut devşirmesi bir yeniçeri olduğunu naklederler. XVI. ve XVII. asırlarda yazılan tarihler onun yeniçerilikten yetiştiğini ve muharebelerde şecaat ve besalet ile temayüz ederek, kat'-ı meratip ettiğini bildirirler. Bu zatın Anadolu beylerbeyi oluncaya kadar katettiği rütbeleri ve bulunduğu vazifeleri de bilemiyoruz. Oruç Bey 1456 da Ahmed Paşa 'nın Anadolu beylerbeyi olduğunu söylerse de (*Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*, s. 124), diğer taraftan, aynı müellif, o sene içinde İshak Paşa 'nın mezkûr vazifede olduğunu *Muhtasar* (s. 72) kitabında zikreder. Diğer osmanlı tarihleri 864 (1459/1460) senesinde Şarabdar Hamza Bey 'in Anadolu beylerbeyi olduğunu bildirdikleri hâlde, Oruç Bey o sene içinde Gedik Ahmed 'i gösterir (*Muhtasar*, s. 73). Muhakkak olarak bildiğimiz şey, 865 (1461) ten itibaren Gedik Ahmed 'in, Rumeli beylerbeyiliğine naklolunan Şarabdar Hamza 'nın yerine, Anadolu beylerbeyi oluşudur. Ahmed Paşa, bu sene içinde Ahmed II. 'in yapmış olduğu Amasra, Sinop ve Trabzon seferine iştirâk etmiştir. Padişahın emri ile, Akkoyunlular elindeki Koyunlu-Hisar 'ı muhasara eden ve fakat yanında dört sancak beyi ve 20.000 asker bulunduğu hâlde, bu kaleyi alamayan ve şarkî Anadolu hükümdarı ve Akkoyunlular reisi Uzun Hasan Bey 'in ümerasından Emîr Bey Musullu ve Mehmed Bey 'in biraderzadesi Yusuf Bey ile kale kumandanı Yar Ali Bey 'in hücumlarına mukavemet edemeyerek, bozulmuş ve yaptığı muharebeyi kaybederek, muhasarayı kaldırmağa mecbur kalmış olan Rumeli beylerbeyi Hamza Bey 'in imdadına memur olmuştur. Ahmed Paşa Erzincan civarında, önüne çıkan Uzun Hasan 'ın amcazadesi Hurşid Bey ile muharebeye tutuşmuş ve Akkoyunluları hezimete uğratmış, bir az sonra gelen padişah ile beraber, Koyunlu-Hisar 'ı muhasara ve zaptetmiştir. Gedik Ahmed 'in bu muzafferiyeti Uzun Hasan 'ı korkutmuş ve annesini sultanın nezdine ricacı göndermeğe mecbur etmiştir. Ahmed Paşa bundan sonra, Anadolu ordusunun beylerbeyi sıfatı ile, padişahın Avrupa seferlerine iştirâk ettiği gibi, Karaman diyarının işgali ve bilâhare feth-u ilhakında ve vezir-i âzam Mahmud ve onun halefi Rum Mehmed Paşa 'lar ile kaynatası olan vezir-i âzam İshak Paşa 'nın seferlerinde, maiyetlerinde bulunmuş ve bu ülkenin zaptında pek esaslı hizmet ederek, yeni fethedilen bu memlekete vâli tayin olunan şehzade Mustafa Çelebi 'ye *atabeg* yahut *lala* nasbedilmiştir (1469). Sultan Bayezid namına yazılmış olan ve Paris 'te Bibliothèque Nationale 'de (*Supp. Turc.*, nr. 1047) bulunan *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân* (var. 83), İshak Paşa 'nın Karaman seferini anlatırken, „Anadolu leşkeri ile Anadolu beylerbeyisi Gedük Ahmed ile gerü varup Karaman vilâyetini velveleye koyup vilâyet-i Karaman 'a herasan gösterüp Ereglü 'yü ve Aksaray 'ı fethedüp halkını Kostantaniye 'ye sürüp Varsak eline ve halkına velvele bıraktı. Andan gelüp gitti ve Gedük Ahmed varup Karaman tahtına Sultan Mustafa 'yı bey dikti" diyor. Gedik Ahmed bundan sonra 1470 te, sultanın maiyetinde olarak, Eğriboz fethine iştirâk etmiş ve bu fetihte pek büyük şecaat ve muvaffakıyet göstermiştir. Buna mükâfaten vezirliğe terfi etmiş ve onun yerine Davud Paşa Anadolu beylerbeyi olmuştur (*ayn. esr.*, var. 85 ve Oruç Bey, s. 127).

Vezir olan Ahmed Paşa, bundan sonra daha büyük hizmetlerde ve daha mühim işlerin başında bulunmuştur. Kayın biraderinin ülkesi olmak dolayısiyle, Rum Mehmed Paşa 'nın zaptında ihmal ve tekâsül gösterdiği Alâiye kalesinin fethine memur olan vezir Ahmed Paşa, burayı muhasara ederek, sahibi Lâtif Bey oğlu Kılıç Arslan 'ı — ki, selçukîler bakayasından olması zannolunuyor — teslim olmağa ikna edip, onu, ailesi ile birlikte, İstanbul 'a göndermiş. Padişah da, rızası ile memleketini teslim eden, bu prense Gümülcine 'yi, mâlikâne olarak, vermişti (1471). Müstakillen hükümdarlığa alışmış olan bu prens, şarkta muzafferiyetten muzafferiyete ve fütuhattan fütuhata koşan Uzun Hasan 'ın yanına iltica etmeği ve onun müdahalesi ile, tekrar memleketindeki hükümdarlığını elde etmeği düşünmüş ve bir müddet sonra Mısır 'a ve oradan da İran 'a kaçmıştı. Bu prens, evvelce padişahın kendisine vermiş olduğu kıymetdar taşı, iade edilmek üzere, Mısır 'dan Gedik Ahmed Paşa 'ya göndermiş ve o da, muhtelif kıymetli taşlar ile birlikte, padişaha takdim ettiği zaman, mücevherleri pek iyi tanıyan padişah, bunlar arasında derhal kendi taşını tanımıştı. (Bu Kılıç Arslan Bey 'in Gümülcine 'de bıraktığı zevcesi ve oğlu, bir rivayete göre, Gümülcine 'de, diğer bir rivayete göre, İstanbul 'da ölmüşler ve aynı mezara gömülmüşlerdir. Âşık Paşa-zade ile Neşrî, Kılıç Arslan Bey 'in kızının Karamanî Nişancı Mehmed Paşa 'nın — ki, bilâhare vezir-i âzam olmuştur — zevcesi olduğunu ve paşanın bu zevcesinin parası ile, İstanbul 'da bir cami yaptırdığını naklederler. Merhum Necip Asım Bey, bana, İstanbul 'da Zeyrek 'te *ʿAbd al-Laṭîf b. Ḳılıç Arslan* yazılı bir mezar taşı gördüğünü söylemişti. Bu takdirde Kılıç Arslan 'ın oğlunun adı, babası gibi, Abdüllâtif 'tir).

Gedik Ahmed, bundan sonra, henüz Karamanoğullarının elinde bulunan İçel kalelerinin fethine memur edildi. 1471 de Silifke, Mokan ve Gorgos kalelerini, sulhen veya harben, aldıktan sonra, bu kalelerdeki Karaman ailesine mensup kimseleri İstanbul 'a göndermişti. Bundan iki sene evvel Uzun Hasan nezdine iltica eden Karaman-oğulları Pir Ahmed ve Kasım Bey 'lerin teşviki ve rehberliği ile, Akkoyunlu ümerasından Bektaş-oğlu Emîr Bey Musulllu, Tokat 'ı yağma ve tahrip etmiş ve Uzun Hasan 'ın kardeşi Cihangir Bey 'in oğlu Yusuf Bey de, Karaman diyarını osmanlılar elinden almak ve eski sahiplerine vermek için, maiyetinde bir çok meşhur türkmen beyleri bulunduğu hâlde, büyük bir kuvvetle merkezî Anadolu 'da ilerlemeğe başlamıştı. Gedik Ahmed bunları durdurmağa uğraşmış ise de, askerinin azlığından dolayı, mağlûp olarak, Konya 'ya çekilmiş ve şehzade Mustafa Çelebi ve ona iltihak eden Anadolu beylerbeyi Davud Paşa ile birleşerek, Yusuf Bey 'in karşısına çıkmıştır ki, Akkoyunlu askerinin mağlûp ve, başta Yusuf Bey olmak üzere, bir çok güzide türkmen ümerasının esir edildikleri bu muharebede, Mustafa Çelebi ordusunun sağ cenahına kumanda etmişti. Bu hezimeti müteakip firar eden Karaman-oğlu Pir Ahmed, kardeşi Kasım Bey 'i İçel 'e göndermiş ve kendisi Uzun Hasan nezdine çekildikten sonra, Kasım Bey İçel 'i tekrar ele geçirmişti. Bunu duyan Ahmed Paşa, mühim bir kuvvetle, tekrar İçel 'e gidip, Silifke 'yi ve diğer kaleleri geri almış ve içlerine kâfi miktarda muhafız asker koyduktan sonra, padişah tarafından çağırılması üzerine, İstanbul 'a gelmişti.

İstanbul 'da, Uzun Hasan 'a karşı yapılacak hareket hususunda, padişahın topladığı meşveret meclisinde bulunmuş ve başta Mahmud, İshak ve Mustafa Paşa 'lar olmak üzere, bütün erkân-ı devletin bulunduğu bu mecliste, padişahın bizzat Uzun Hasan 'a karşı yürümesi tarafını iltizam edenler ile hemfikir olmuş ve onun teklifi ile Mihal-oğlu Ali Bey, akıncı olarak, Uzun Hasan ülkesine gönderilmiştir. Sultan Mehmed ile Uzun Hasan arasında vâkî olan Otluk-beli (Tercan 'da Baş-kent) muharebesinde (11 ağustos 1473 = 19 rebiülevvel 878) Gedik Ahmed sağ cenah ordusuna kumanda eden şehzade Bayezid Çelebi 'nin maiyetinde bulunmuş ve emsalsiz bir şecaat ve meharet ile harp ederek, bu cenahın galibiyetine ve karşıda bulunan Uzun Hasan 'ın oğlu Uğurlu Mehmed Bey 'in inhizamına sebep olmuştur. Rivayete göre, bu muharebede şehzadenin gayretsizliğini ve ataletini yüzüne vurarak, onunla arayı açmıştır.

Uzun Hasan seferi başladığı sırada, onun ve Karaman-oğullarının müttefiki olan Venedik, Napoli ve Papa hükûmetlerinin müşterek donanması, Venedik amirali Pietro Mocenigo 'nun kumandası altında olarak, garbî Anadolu sahillerinde görünmüş ve Midilli, İzmir ve Antalya 'yı zapt ve tahrip ettikten sonra, Silifke 'ye yanaşmış ve Karaman-oğlu tarafdarları tarafından muhasara edilmekte olan bu şehri ve kaleleri birer birer alarak, Karaman-oğlu Kasım Bey 'e teslim etmişti. Uzun Hasan 'ın mağlûbiyetinden sonra, onun yanından ayrılan Kasım Bey, Venedik donanmasının aldığı yerleri ele geçirdiği gibi, Pir Ahmed Bey de, Ermenak ve Minan başta olmak üzere, İçel 'in şimal mıntakasına hâkim olmuştu. Seferden dönen padişah, oğlu Mustafa Çelebi ile Gedik Ahmed 'i buraların yeniden zaptına memur ettiğinden, Gedik Ahmed, üçüncü defa olarak, İçel 'e yürüdü. Aldığı bütün tertibata rağmen, Ahmed 'i esir edemeyen paşa, Ermenak ve sonra Minan 'ı ve ondan sonra Silifke 'yi harben alarak, Karamanoğlu kardeşleri tekrar Uzun Hasan 'a ilticaya mecbur etti (1474). İçel 'de meşgul olan Ahmed Paşa, şehzade Mustafa Çelebi 'nin vefatını haber alınca, sür'atle Konya 'ya dönmüş ve şehzadenin cenazesini Bursa 'ya göndermişti. Atabegi bulunduğu şehzadenin ölümünden sonra, yerine Karaman vâliliğine tayin edilen küçük şehzade Cem Çelebi 'ye atabeg olan Gedik Ahmed, bundan pek az sonra, katledilen Mahmud Paşa 'nın yerine, vezir-i âzam olarak, İstanbul 'a çağırıldı (1474).

Vezir-i âzam olan Gedik Ahmed Paşa, 1475 senesi yaz mevsiminde, padişahın emri ile, Karadeniz 'deki ceneviz müstemlekelerinin fethine memur olmuş ve *azaplar ağası* Mahmud Ağa 'yı 10.000 azap ve kapıkulu askerinin bir kısmı ile, Rumeli ordusunun bir kısmını donanmaya irkâb ederek, Kefe önünde görünmüş ve evvelâ burasını ve sonra Azak ve Menkup kalelerini teslim almıştır. Kırım hanlığının Türkiye himayesine girmesini intac eden bu fütuhat, aynı zamanda Karadeniz 'i türk gölü hâline getirmek plânının ikinci büyük safhasını teşkil eder. 1476 da, padişah ile birlikte, Boğdan 'a ve ondan sonra Morava seferine iştirâk eden Gedik Ahmed, İşkodra 'nın fethine memur edildi ise de, bu vazifeyi kabulde taallül gösterdiğinden, vezir-i âzamlıktan azil ve Rumelihisarı 'nda hapsedildi. Vezir-i âzamlık makamı, İshak ve Gedik Paşa 'ların başta bulunduğu devşirme devlet ricali partisinin aleyhdarı olan türk aristokrasisinin reisi, Nişancı Karamanî Mehmed Paşa 'ya [b. bk.] verilmiş idi. Ahmed Paşa İşkodra muhasarası esnasında, mîr-i alem olan Hersek-oğlu Ahmed 'in — ki, bilâhare vezir olmuştur — delâleti ile, hapisten çıkarılmış ve Gelibolu 'ya gönderilerek, donanma kumandanlığına tayin ve kendisine Selânik sancağı tevcih edilerek, Ege denizindeki

adaların açılmasına memur edilmişti. Ahmed Paşa, 1475 te muhasara edildiği hâlde, alınamayan Limni adasını, türk menbalarına nazaran, 1478 de harben almış, gerek buraya ve gerekse Bozcaadaya Anadolu'dan türk ahali nakleylemişti. Venedik menbaları ise, bu adanın bu sene içinde aktedilen sulh muahedesi mucibince, Türkiye'ye verildiğini söylerler ki, harben alınan bu memleketin, muahede-i sulhiye mucibince, terkedildiği tasdik olunuyor demektir. 1479 da, padişahın emri ile, Gelibolu'dan Yunan denizine sefere memur olmuş ve Yunan adalarından Kefalonya, Zanta ve Santamaura adalarını zaptetmiş olan kapudan Gedik Ahmed Paşa, ertesi sene, kapudanlık inzimamı ile, Avlonya sancağına tayin olunmuş ve cenubî İtalya'nın, yani Napoli kıralığının, fethine memur edilmiştir. Gedik Ahmed bu işi büyük bir muvaffakiyetle başarmış, Pulya (Puglia) sahilinde görünmüş ve Otranto'yu zapt ve tahrip etmiştir (11 ağustos 1480 = 3 cemaziülâhır 885). Ahmed Paşa'nın daha ileri yürüyüşünü, Sultan Mehmed'in ölüm haberi ve yerine geçen Bayezid II.'in onu çağıran emri durdurmuştu.

Mehmed II.'in ölümünü takip eden kargaşalık esnasında, vezir İshak Paşa'nın teşviki ile, vezir-i âzam Karamanî Mehmed Paşa yeniçeriler tarafından öldürülmüş ve bunun tarafdarı olan Hamza Bey-oğlu Mustafa Paşa da Bayezid II.'in cülûsu sırasında, İshak Paşa'nın teşviki ile, ayaklanan yeniçerilerin ısrarı üzerine, azil ve nefyedilmişti. Tekrar vezir-i âzam olan İshak Paşa, isyan eden ve bütün Anadolu'ya hâkim olan şehzade Cem Çelebi'ye karşı yürümek üzere, damadı Ahmed Paşa'nın çağırılmasını tavsiye etmişti. İtalya'dan çağrılan Ahmed Paşa, Cem ile harp etmek üzere, Anadolu'ya geçmiş ve Yenişehir'e varmış olan Bayezid'in yanına giderek, kazandığı muzafferiyetlerin hâtırası olan bir takım ağır hediyeler vermişti. Bayezid „Ahmed Paşa-i kişver-i küşa"'nın yanına gelişini, bir zafer alâmeti telâkki etmiş ve osmanlı ordusunun ruhu ve en nufuzlu şahsiyeti olan bu zata çok fazla teveccüh ve iltifat göstermişti. Vukua gelen Yenişehir muharebesinde, Ahmed Paşa, büyük bir şecaat gösterek, Cem ordusunun hezimetine sebep olmuştu. Cem Çelebi evvelce atabegi olan Ahmed Paşa'nın, kendine tarafdar olacağını zannederken, ağabeyine iltihak etmesi onu yeise düşürmüştü (Bibliothèque Nationale, Ancien fonds turc, nr. 98 de kayıtlı olan *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*'da şu ibare mevcuttur: „Sultan Bayezid'in dahi Anadolu'ya geçip Cem sultanı Yenişehir ovasında bulup uruşmakta iken Ahmed Paşa işidüp Pulya'yı bıragup leşker ile can atup irişti. Bir tarafdan dahi gelüp gözükücek Cem sultan etti: kimdir şol gelen? ettiler: Ahmed lalandır. etti çünkim ol geldi ayruk biz de padişahlık ümidini katettik deyu yüz döndürdü". Tamamiyle tevsik edilemeyen bir rivayete göre, Gedik Ahmed Paşa, kaynatası İshak Paşa'nın yerine, bu muzafferiyetin âmili olmak dolayısile, tekrar veziri-i âzam olmuştur. Müverrihlerin pek çoğunun rivayetine göre, Gedik Ahmed ikinci defa vezir-i âzam olmamış ve İshak Paşa o mesnedi, azil edilinceye kadar, fasılasız bir hâlde, muhafaza etmiştir. Yalnız muhakkak olan şey, onun divan-ı humayun vüzerasından olmasıdır. Cem'in hezimetinden sonra, Sultan Bayezid ile birlikte, Konya'ya kadar giden Gedik Ahmed, oradan şehzadenin takibine memur edildi ise de, o ister kast, ister ihmal neticesi olsun, Cem'i yakalayamadı ve onun Suriye'ye gitmesine meydan verdi. Evvelce Cem'in atabegi ve bittabî yakın dostu olmak dolayısiyle, Cem'in ümerası, orduyu kendilerine iltihak ettirebilmek için, Gedik Ahmed'in, Sultan Bayezid'in değil, Cem'in tarafdarı olduğunu işaa etmişlerdi. İşte Cem'i yakalayamaması, onun bu gizli tarafdarlığına hamledildi. Bilhassa onun ve İshak Paşa'nın düşmanı olan ve Nişancı Mehmed Paşa'nın intikamını almak isteyen Hamza Bey-oğlu Mustafa Paşa'nın bu hususta padişaha ilkaatı icra-i tesir etti. Ereğli'de bulunan Ahmed Paşa İstanbul'a çağırıldı ve öldürülmek üzere, sarayda kapıcılar odasında hapsolundu; ancak İshak Paşa ile Hersek-oğlu Ahmed'in şefaat ve kefaletleri ile affedildi. Bu sırada Karaman-oğlu Kasım Bey, tekrar İçel'e gelerek, Turgut ve Varsak aşiretlerini toplamış ve şehzade Abdullah Çelebi'nin kuvvetini dağıtarak, Konya'yı muhasara etmişti. Kasım Bey aynı zamanda, başta Gedik Ahmed olmak üzere, osmanlı ümerasının Cem'e tarafdar olduklarını yayıyor ve Mısır'da bulunan şehzadeyi de buna ikna ederek, onu tekrar mücadeleye hazırlıyordu. Bu vahîm vaziyet karşısında, sultan Bayezid, Gedik Ahmed'e kapıkulu askeri ile Karaman-oğlu üzerine gitmesini emretti. Kapıkulu ve bilhassa yeniçeri askeri, kendilerinden yetişme olması ve büyük bir şöhret sahibi bulunması dolayısiyle, onu tapınırcasına sevdiklerinden, padişah ancak Ahmed Paşa'nın bu tehlikeyi önleyebileceğini zannediyordu. Ahmed Paşa yapabileceği hizmeti pek ağıra sattı. Mustafa Paşa bertaraf edilmedikçe, sefere gitmeyeceğini söylediği gibi, bu talebinde yeniçerileri de kendine teşrik etti. Mustafa Paşa evvelâ hapis ve sonra da katledildi. Ahmed Paşa, bu suretle vezir-i âzamlığa getirilmesi pek muhtemel olan bu zatı ortadan kaldırtarak, kaynatasının ve kendinin mevkiini tahkim etmiş oluyordu. Bilhassa yeniçerileri tahrik ederek, büyük bir

cinayete padişahı alet etmesi, ulema ve ümeranın ekserisini ondan soğuttuğu gibi, esasen kendini pek de sevmeyen hükümdarın da dilgir olmasına sebep olmuştu. Fakat padişah gazabını gizleyerek, Ahmed Paşa'yı yola çıkarırken, onun Cem Çelebi'ye iltihakından endişe ettiğinden, oğlunu, sadakat rehinesi olarak, yanında alıkoymuştur. Konya'yı muhasara eden Kasım Bey, Ahmed Paşa'nın geldiğini işitince, muhasarayı bırakarak, İçel'e kaçmıştır. Ahmed Paşa onu takip etti ise de, yakalayamadı. İçel'i yeniden zapteden paşa „Varsak'ın azgınlarını kılıçtan geçirdi, Varsak halkına bir iş ve bir siyaset ettikim hergiz bunun gibi vaki olmamıştı" (bk. Bibliothèque Nationale, Ancien fonds turc, nr. 117 *Fatḥ nâme-i Ebu 'l-Ḫayr* adını taşıyan *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*, var. 143). Ahmed Paşa, bu gaileyi defettikten sonra, Larende kışlağına çekilmişti (1481). 1482 senesi iptidasında, Neşrî'nin rivayetine göre, Gedik Ahmed'in ve diğer paşaların ağzından müzevvirâne ve sahte mektuplar yazarak, Cem'i Mısır'dan Anadolu'ya getirmeğe muvaffak olan Karaman-oğlu Kasım Bey, onun ile birlikte, Konya'ya doğru yürümeğe başlamıştı. Evvelce Gedik Ahmed'in maiyetinde bulunan sancak beylerinden bir kısmı da Cem'e iltihak etmişlerdi. Bu vaziyet öteden beri Gedik Ahmed'den şüphesi olan padişahı büsbütün kuşkulandırdı. Cem'in gelişini ve sancak beylerinden bir kısmının ona iltihakını Ahmed Paşa'nın münafikane ve muvazaalı hareketine atfetti. İstanbul'da bulunan bütün kapıkulu askerlerini alarak, Anadolu'ya geçen ve Anadolu beylerinin kuvvetlerini kendine ilhak eyleyen padişah bizzat Cem üzerine yürüdü ve Gedik Ahmed'e Konya vâlisi şehzade Abdullah'ı, Afyonkarahisar'a götürüp, orada bırakmasını ve kendisinin bizzat huzura gelmesini bildirdi. Padişah, haksız yere ve yalan şayialar üzerine, Ahmed Paşa'dan şüpheleniyor, onun Cem ile birleşmesinden ve binnetice ona pek bağlı olan yeniçerilerin, hiyanet ederek, rakibi tarafına geçmesi ihtimalinden korkuyordu. Hâlbuki mesele hiç de böyle değildi. Gedik Ahmed, filhakika, evvelce Cem'in atabegi idi ve Sultan Bayezid ile de arası biraz bozuktu; fakat, Bayezid padişah olduktan sonra, ona bi'at etmişti. Ahmed Paşa gibi sert, eğilmez ve bükülmez mizaclı bir kimsenin verdiği sözü bozması ve boynundaki bi'at bağını söküp atması imkân haricinde idi. Hattâ onun bu seciyesini bilen Cem, zâhiren onun ile sulh müzakeresi yapmak ve hakikatte gafilen bastırmak üzere, bazı teşebbüste bulundu ise de, muvaffak olamadı. Ahmed Paşa şehzadeyi Karahisar'a götürdükten sonra, bütün ordusu ile Seyidgazi'ye gelmiş olan padişaha mülâkî oldu. Cem'in ve tarafdarlarının küllîyen mağlûbiyetinden ve onun Rodos'a firarından sonra, Gedik Ahmed, padişahın emri ile, Rodos'a bir elçi göndererek, şövalyeler ile, Cem Çelebi hakkında, müzakereye girişmeyi teklif etti. İstanbul'a gelen elçiler ile müzakereye girişen Gedik Ahmed, muayyen bir para mukabilinde, şehzadenin iadesini istemiş; fakat, bu teklifin kabul edilmemesi üzerine, müzakereden çekilmiş ve Mesih Paşa müzakereye devam ederek, bunlar ile bir muahede akdeylemişti. Kendisi ise, gerek bunu, gerek venedikliler ile yeniden akdedilmiş olan muahedeyi devletinin şan ve şerefini ihlâl edecek bir mahiyette görüyor ve şedid tenkidatta bulunuyordu. Öteden beri kendini sevmeyen, Cem vak'asında onun münafikane ve muvazaalı hareket ettiğine kani olan ve nihayet Mustafa Paşa'yı, yeniçerileri isyan ettirerek, nahak yere kendisine öldürtmüş olan Gedik Ahmed'in sadakatinden şüphelenen padişah, kapıkulu askeri üzerinde fevkalâde nufuzu ve ordu içinde fazla şöhreti olan bu namağlûp kumandanın, kaynatası ile birleşerek, hiyanet etmesi ihtimalinden endişe ettiğinden, onu ortadan kaldırmağı kararlaştırdı. Zaten Mustafa Paşa'nın katlinden müteessir olan türk aristokrasisinin ve münevver sınıfının padişah üzerinde yaptığı tesirler, onun, bu cinayetten dolayı, vicdan azablarını arttırıyordu. Padişah, kapıkulu askerinin merkezi olan İstanbul'da Gedik Ahmed'i öldürmeyi mahzurlu gördüğünden, bütün vüzerası ve erkân-ı saltanatı ile birlikte, Edirne'ye gitti ve 6 şevval 887 (18 kânun I. 1482) pazar gecesi, Yeni-saray'da, bütün erkân-ı devletin davetli olduğu bir ziyafetin hitamında diğer vüzeraya hil'atler verildiği hâlde, Gedik Ahmed'e ölüm alâmeti olmak üzere, siyah bir kaftan verildi ve biraz sonra öldürüldü. Sarayın odalarının birinde veya hamamda öldürüldüğüne dair ihtilâflar mevcut olduğu gibi, boğdurulmak veya hançerletilmek sureti ile, ifna edildiğine dair rivayetler de vardır. Nâşı Edirne'de defnolunmuştur.

Mehmed II.'in muzafferiyetlerinin ve futuhatının en büyük âmillerinden olan Ahmed Paşa, şüphesiz, türk tarihinin büyük namağlûp şahsiyetlerinden biridir. En müşkül işleri başarmış, en ağır tehlikeleri alt etmiş olan bu zat, sert ve hattâ haşin tabiatli, fikir ve kanaatlerini hiç bir zaman saklamaz, mert ve dürüst, fakat kindar ve son derecede haris ve harpcu idi. Ölümü, Edirne'de yeniçerilerin isyanına sebep olduğu gibi, halk tarafından pek ziyade sevilmiş bir şahsiyet olduğu için, halk arasında da derin bir elemi mucip olmuştu. Hâlbuki türk aristokrasisi ve ulema sınıfı, onun Mustafa Pa-

şa 'nın kanına girmiş olmaktan mütevellit cezasını bulduğunu söyliyorlar ve devşirmelerin o zamanki bu en kuvvetli şahsiyetinin ölümünü memnuniyetle karşılıyorlardı. İdris Bitlisî ile İbn Kemal ve diğer ulema müverrihler de, onun lâyık olduğu cezayı bulduğunu söylerler. Eserinin her yerinde Gedik Ahmed 'i metheden Âşık Paşa-zade, onun ölümünü zikretmez; yalnız Mustafa Paşa 'nın bühtan ile şehit olduğundan bahseder. Neşrî, Gedik Ahmed 'in Mustafa Paşa 'yı şehit ettirdiğini söyler ve kendisinin de hiyanet töhmeti ile öldüğünü bildirir ve onun katlini, gayet lâkaydâne bir şekilde, anlatır. Halkın teessürüne tercüman olan diğer eserler ise, bu vak'ayı hüzün ile anlatırlar ve Gedik Ahmed 'in şehit edildiğini söylerler. Ezcümle evvelce zikrettiğimiz eserde (*Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*, Bibl. Nat. Suppl. Turc., nr. 1047, var. 92 b) „Sultan Bayezid ... şevval ayının 6. gününde yekşenbe gecesinde mezkûr leylden altı saat geçtikte saat zuhalde Edirne 'de Yeni sarayda vezirleri ve dahi ekâbirleri ve beyleri cem edip vezirleri ve ekâbirleri hil'atleyip bu mahalde meclis-i şürübde merhum-i mağfur-i said-i şehid-i ilâ rahmetillâhi taalâ Gedik Ahmed 'i şehid edip şühedâ mertebesin bulup takdirde hud vardı ecel ol vakit takdir olunmuştu Sultan Beyezid 'in elinden ne gelür hüküm Allahu tebarek ve taalâ hazretlerinindir" kaydı vardır. Diğer anonim tarihlerde Ahmet Paşa 'nın „ şehid edildiği" yazıldığı hâlde Kanunî Süleyman zamanında yazılmış olan bir *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân* 'da (Paris, Bibl. Nat., Ancien fond. Turc, nr. 98, var. 61) „Sultan Bayezid Gedik Ahmed 'i katleyledi hayli lekelik eyledi" ibaresi mevcuttur.

Gedik Ahmed 'i öldürmek ile muvaffakiyetli bir iş gördüğünü zanneden Bayezid, İstanbul 'da bulunan İskender Paşa 'ya „kulum İskender biti sana vasıl olduğu gibi bilesinki Gedik 'i depeledüm" (bk. Topkapı sarayı *arşiv kılavuzu*, İstanbul, 1938, I. vesika XII) diye, bu ölümü tebşir ederken, şimdiye kadaronun himayesi ve nufuzu sayesinde berhayat bırakıldığı anlaşılan şehzade Cem Çelebi 'nin oğlunun öldürülmesini emrediyordu. Gedik Ahmed 'in ölümünü müteakip, onun kaynatası, eski hamisi ve müttefiki olan İshak Paşa da vezir-i âzamlıktan azil ve tekaüd edilmişti. XV. ve XVI. asır İtalyan menbalarında ve onlardan naklen XVII. ve XVIII. asır müelliflerinde, Gedik Ahmed 'in ölümü sebebi hakkında, roman kabilinden yazılan şeyler zikre değmez. Katledilen Ahmed Paşa ile azledilen İshak Paşa, öldürtmüş oldukları Karamanî Mehmed Paşa ile Mustafa Paşa 'nın öcünü almak isteyen türk aristokrasisinin intikamına hedef olmuşlardı.

Gedik Ahmed İstanbul 'da bazı hayrat yapmış ve bundan dolayı şimdiki Gedikpaşa semti, onun adını taşımaktadır. Bugün, kendi adını taşıyan bir hamamdan başka, bir şey kalmamıştır. Diğer eserlerinin, meselâ cami ve medresesinin, çok eskiden harap olduğu anlaşılıyor. Zamanındaki tarihler onun Afyonkarahisar 'da hâlâ mevcut olan bir imaret, bir medrese ve kütüphane yaptırdığından, Konya 'da ise, Mevlâna Celâleddin Rumî zaviyesini tamir ve tecdit ettirdiğinden bahsederler.

Ahmed Paşa 'ya verilen Gedik lâkabına gelince, Âşık Paşa-zade onu ekseriya Gedik Eri Ahmed diye zikreder ve hattâ onu medheden bir şiirinde:

Bu Ahmed kim gedüklerin eridür
Nice gedükleri berkitti Ahmed

beytini söyler. Aşık Paşa-zade 'nin ifadelerinden, onun bu unvanı, kal'a açmak ve kal'a tamir ve inşa etmek maharetinden dolayı, almış olduğunu anlıyabiliriz. Avrupa müelliflerinin söyledikleri veçhile, diş veya her hangi bir uzvunun eksikliğinden dolayı, bu unvanı aldığını muhtemel görmüyoruz. Gediklilerden yetişmiş olmasından dolayı, bu unvanı alması da mümkündür.

Gedik Ahmed Paşa 'nın oğlundan, Türkiye ve Mısır arasında vukua gelen muharebelerde (894 = 1489 senesi vukuatı) bahsolunmaktadır (bk. Âşık Paşa-zade, İstanbul, s. 237; Leipzig, s. 232).

Bibliyografya: Yazma eserler. Metinde zikredilen yazma eserlerden başka, bk. Neşrî, Bihiştî ve Ruhî 'nin *Âl-i ʿoṣmân* tarihleri; Heratlı Âhî, *Şahnâme* (fars., Konya 'da avukat Hulki nezdinde); Harimî, *Şahnâme* (türk., Ankara 'da Tarih Kurumu kütüp.; her iki *Şahnâme* de Sultan Bayezid hakkındadır); İdris Bitlisî, *Heşt bihişt*; İbn Kemal, *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*; Muhiddin Cemalî, *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*; Hasan Big Rumlu, *Aḥsan al-tavârîḫ*.

Basma eserler. Oruç Bey, *Târîḫ* (Hannover, 1925), s. 72, 124, 126, 127, 129, 132; Âşık Paşa-zade, *Târîḫ* (İstanbul, 1932), s. 173—177, 182, 187, (Leipzig, 1928), s. 166, 168, 170, 175—178, 181; Dursun Bey, *Târîḫ-i Abu 'l-Fatḥ* (İstanbul, 1330), s. 143—146, 160, 170; Sadeddin, *Tâc al-tavârîḫ* (İstanbul, 1279—1280), I, 479, 518—521, 537, 544—551, 553—556, 562, 566, II, 12—25, 216; Osmanzade Ahmed Taib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul, s. 13; bundan başka bk. Ahmed Paşa 'nın vakfiyesi ile Topkapı arşivinde ona ait olan mektuplar.

Garp eserleri. Artus Thomas, *Continuation de l'Histoire de Chalcondile*, Paris, 1612, s. 151—155, 158—160, 178—187; D. Cantemir, *Hist. de l'empire ottoman* (trc. de Joncquière Paris, 1743), II, 63, 129; Mignot, *Hist. de l'empire ottoman* (Paris, 1773), I, 287, 309—315, 323, 325—331; J.v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trc. M. Atâ, İstanbul, 1329—1330), III, IV; L. Lacroix, *Iles de la Gréce* (Paris, 1853), s. 363, 625, 627, 630.

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

AHMED PAŞA. AḤMED PAŞA (BONNEVAL, HUMBARACI BAŞI) (1675—1747), CLAUDE ALEXANDRE COMTE DE BONNEVAL, fransız zadegânından olup, 14 temmuz 1675 te Coussac 'de doğmuştur. Askerliğe intisap edip, İspanya veraset harplerinde şöhret kazanmış bir sergüzeştçidir. Louis XIV. ile bozuşarak, Avusturya 'ya kaçan Bonneval, prens Eugen 'in ordusında Fransa 'ya ve osmanlı imparatorluğuna karşı harp etmiş ve 1716 Peterwardein muharebesinde bulunmuştu. Bir müddet sonra, prens Eugen ile de arası açıldığından, 1729 da türk topraklarına ilticaya mecbur oldu ve islâmiyeti zâhiren kabul ile, Ahmed ismini aldı. Bir müddet Bosna 'da Türkiye 'ye girmek müsaadesini bekledikten sonra, Gümülcine 'de ikamet etti. Askeri avrupa tarzında yetiştirmek isteyen sadrazam Topal Osman Paşa tarafından, humbaracı ocağının ıslahına memur edilerek, topçu zabitlerine Üsküdar 'da modern riyaziyat göstermeğe başlamış ve sonradan evlâtlığı Süleyman da bu işe devam etmiştir ki, bu teşebbüs mühendishanelerin bir nüvesini teşkil eder (bu zabitan heyetine avurupalılar *corps des mathematiciens* dedikleri hâlde, osmanlı tarihlerinde *hendese hâne* sözü geçer (bk. 'Aṭâ', *Târîḫ*, I, 158). Hekim-oğlu Ali Paşa 'nın sadaretinde nufuzu artarak, rütbesi beylerbeyiliğe terfi olundu. Ahmed Paşa humbaracıların, garp usûllerine göre, hazırlanmasına çalışmakla beraber, devletin dış siyasetinde dahi mütessir olmağa başladı ise de, tasavvur ettiği plânlar tatbik sahasına çıkamadı. 1736 seferinde, Yeğen Mehmed Paşa maiyetinde, Avusturya cephesinde hizmet etti; fakat Erdel (Transilvanya) hakkındaki tasavvurları neticesiz kaldı. Avdetinde gözden düşerek, 1738 de Kastamonu 'ya nefyedildi. Bir müddet sonra yine humbaracıbaşılık mevkiini elde ettiği hâlde, evvelki nufuzunu bir daha bulamadı. Zamanını, resmî memuriyeti ile ve Avrupa 'da vukua gelen siyasî hâdiseler hakkında devlete raporlar vermekle geçirdi. Son günlerinde Fransa 'ya dönmek yolunu ararken, 23 mayıs 1747 de vefat edip, Galata mevlevihanesi mezarlığına defnedildi. Humbaracılar nizamı mucibince, yerine evlâtlığı, mühtedi Süleyman Ağa, tayin olunmuştur.

Bibliyografya: Sami, Şakir ve Subhi, *Târîḫ*, var. 58 v.d.; Mehmed Arif, *Humbaracı başı Ahmed Paşa* (*Bonneval*), *TOEM*, III, 1153—1157, IV, 1220—1224, 1282—1286; Ahmed Refik, *Tasavîr-i ricâl*, (*Humbaracı başı Ahmed Paşa*), İstanbul, 1331; Abbe Mignot, *Hist. de l'emp. ottoman*, Paris, 1741 IV; J.v. Hammer, *Hist. de l'emp. ottoman*, (Paris, 1839), XIV, XV; *Leben und Begebenheiten des Grafen von Bonneval*, Hamburg, 1737; de Ligne, *Mémoire sur le Comte de Bonneval*; Albert Vandal, *Le Pacha Bonneval*, Paris, 1884; ayn. mll., *Une Ambassade française en Orient*, Paris, 1887.

(M. CAVİD BAYSUN.)

AHMED PAŞA. AḤMED PAŞA B. ḤASAN PAŞA (? — 1747), Bagdad vâlisi Hasan Paşa 'nın oğlu ve Müsahib Mustafa Paşa 'nın ana tarafından torunu olup, İstanbul cıvarında doğmuştur. Babasının hizmetlerine karşılık, 1715 senesinde, genç yaşında mîrmiranlık ile, Şehr-i Zor ve Kerkük eyaletine tayin edilmiş; uzunca bir müddet Basra eyaletinde bulunduktan sonra, 1719 da vezir olmuştur. Ahmed Paşa, İran seferine memur edilen babası Hasan Paşa 'nın vefatı üzerine, sipehsalârlığa ve Bagdad eyaletine vâli nasbedilerek, 1724 te Hemedan 'ı muhasara ve zapteyledi. 1726 da efganlıların reisi Eşref ile yaptığı muharebe de, maiyetinde bulunan kürt beylerinin ihaneti yüzünden, muvaffakiyetsizliğe uğramakla beraber, 1727 de parlak bir muahede akdedip, osmanlı imşaratorluluğuna, Kirmanşah, Hemedan, Tebriz, Revan, Nahçıvan ve Tiflis mıntakaları gibi, İran ve Kafkasya 'da geniş arazi temin etti. Eşref Şah 'ın sukutundan sonra, Safevî sülâlesinden Tahmasb ile mücadele başlayıp, alınan yerler elden çıktığı sırada, tekrar İran seferine memur olan Ahmed Paşa, Kirmanşah ile Erdelân 'ı elde etti. 1731 eylûlünde Kurıcan muharebesini kazanarak, Hemedan 'a girdi. 1732 de yaptığı muahede ile, elde edilmiş ülkelerin bir kısmı muhafaza, bir kısmı İran 'a terkediliyordu. Mezkûr muahede iki devlet arasında sulhu iade edemediğinden, harp devam etmiş; Ahmed Paşa, Nadir Şah 'ın taarruzu karşısında, Bagdad müdafaasında bulunmuştur. 1733 te Bagdad vâliliğine ilâveten, kendisine Basra da tevcih edildi. Ertesi sene bu eyaletlerden alınarak, Halep, sonra Rakka eyaletine tayin olundu. Ahmed Paşa bu tebdilden memnun olmadı ise de, devlete mutî bulunduğundan, muhalefete kalkışmadı. 1735 senesinde Rakka eyaleti uhdesinde olduğu hâlde, Köprülü-zade Abdullah Paşa 'nın şehadetini müteakip, tekrar şark seraskeri olarak, Nadir Şah 'ın tecavüzlerine karşı durmağa ve onunla sulh yapmağa çalıştı. Rakka 'ya av-

detinden sonra, ikinci defa Bagdad eyaletine tayin edildi. Vefatına kadar devam eden bu vâliliğinde dahi İran harpleri ile uğraşmış, Irak havâlisinin asayişini temin ve isyan eden aşiretleri teskin etmiştir. Amed Paşa, Baban hâkimi Selim 'i itaat altına alıp, Bagdad 'a dönerken, 1747 de, yolda vefat etti. İmam-ı âzam türbesi civarına, babasının yanına defnolundu. Kendisi zamanının büyük ve muteber vezirlerindendi. Ahmed III. ve Mahmud I. 'un müteaddit defalar taltifine nail olmuş ve kendisinin Bagdad vâliliği, iki defada, yirmi üç sene sürmüştü. Bagdad kölemenleri, Ahmed Paşa 'nın kölelerinden zuhûr etmiştir.

Bibliyografya: Râşid, *Târîḫ*, IV, 57; Çelebi-zade Asım (Râşid, *Târîḫ* 'e zeyil), İstanbul, 1282, *tür. yer.*; Sami, Şakir ve Subhi, *Târîḫ*, İstanbul, 1198, *tür. yer.*; İzzî, *Târîḫ* (İstanbul, 1199), *tür. yer.*; Kâtib Çelebi, *Takvîm al-tavârîḫ* (İstanbul, 1146), s. 153 v.d.; Nazmi-zade Murtaza, *Gülşen-i hulefâ* (hususî kütüphanemdeki yazma nusha; Ahmed Paşa 'ya dair malûmat bu eserin matbuunda yoktur); *Davḥat al-vuzarâ'* (*Gülşen-i hulefâ* 'ya zeyil), Bagdad, 1246 (sahife numarası yoktur; fihriste müracaat etmelidir); Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'oṣmânî*, I, 250 II, 149; Hammer-Purgstall, *Histoire de l'empire ottoman* (Paris, 1839), XIV — XV; Clement Huart, *Histoire de Bagdad* (Paris, 1901), s. 145 v.d. (M. CAVİD BAYSUN.)

AHMED RASİM. AḤMED RĀSİM (1864—1932), türk müharriri ve gazetecisi. Kıbrıslı Menteş-oğullarından Bahaeddin Efendi adında bir posta ve telgraf memurunun oğlu olup, 1281 (1864/5) de Fatih 'te Sarıgüzel (Sarıgez) mahallesinde doğmuştur. Babası, henüz kendisi ana rahminde iken, karısını boşayıp İstanbul 'dan ayrıldığı için, çocukluğunu, annesi ile birlikte, muzayaka içinde geçirmiş ve bir müddet mahalle mekteplerinde haylazlık (krş. *Falaka*) ettikten sonra, 1875 (1291) te, fakr-ı hâl ilmühaberi ile, Darüşşafaka 'ya kaydolunmuştur. Mektebi 1883 (1299) haziranında birincilik ile bitiren Ahmed Rasim, o devirdeki bütün Darüşşafaka mezunları gibi, posta ve telgraf nezaretine intisap ederek, fen kalemine alınmış ise de, gerek daha talebe iken (krş. *Gecelerim*) edebiyata ve gazeteciliğe karşı duyduğu candan hevesin tesiri ile, gerek serâzad mizacı yüzünden, memuriyet hayatına alışamayacağını anlamış ve bir buçuk sene sonra istifasını vererek, gazeteciliğe başlamıştır. 1927 senesinde, İstanbul meb'usu sıfatı ile, Büyük Millet Meclisine girdiği tarihe kadar, bütün ömrünce „Bâbıâli caddesi" 'ne sadık kalan Ahmed Rasim, bazı mekteplerde bir kaç sene devam eden hocalıktan maada, hiç bir resmî vazife kabul etmemiştir. Abdülhamid II. zamanında iki defa maarif nezareti teftiş ve muayene encümeni azalığına tayin edilmişse de, bu işten de pek çabuk ayrılmıştır.

İlk yazısı *Tercüman-ı hakikat* 'te intişar eden ve Ahmed Midhat Efendi 'nin teşviki ile, matbuat hayatına atılan Ahmed Rasim, bir müddet sonra hem *Ceride-i havâdis* 'te mütercimlik yapıyor, hem de *Berk*, *Envâr-ı zekâ*, *Güneş* v.s. gibi mecmualarda edebî ve fennî tercümeler neşrediyordu. İlk büyük hikâyeleri ile bazı mensureleri, 1891 (1307) de intişara başlayan *Servet-i fünun* mecmuasında çıktı. Bundan maada *Resimli gazete* (1891), *Mekteb* (1891), *Maarif* (1891), *Hazine-i fünun* (1897), ve *Musavver fen ve edeb* (1899) mecmuaları ile *İkdam* (1894), *Malûmat* (1895), *İrtika* (1897) ve diğer gazetelerde makale, musahabe, şiir ve tercümeler neşrettikten sonra, nihayet *Sabah* gazetesinde karar kıldı. İstibdatta imzalı, imzasız veya nam-ı müstear ile (*Hanımlara mahsus malûmat* 'ta, Leylâ Feride imzası ile, makale ve şarkıları vardır), suya sabuna dokunmadan yazı yazmak ve her yazdığını sansürün vehminden kurtarıp neşredebilmek güçlüğünden başka, bir de gazete patronlarının yazı ücretlerini tesviye hususundaki kayıtsızlıkları ile uğraşmak gibi, pek çetin manialarla karşılaşan Ahmed Rasim, meşrutiyeti müteakip, yine *Sabah* 'ta muharrirlik etmekle beraber, diğer gazetelere ve bu meyanda *Hacivad* 'a yazı vermekten geri kalmadı. Hattâ bir aralık, Hüseyin Rahmi ile birlikte, *Boşboğaz* adında bir mizahî gazete de çıkardı. Ayrıca haftalık *Şuray-i ümmet*, aylık *Resimli kitab*, *Donanma* ve diğer mecmualarda da çalıştı. Harb-i umumî senelerinde *Tasvir-i efkâr* 'a yazıyordu. Mütarekede ise, *Yeni gün* gazetesinin müdir-i mes'ulü idi. Bu gazetede, Mehmed VI. aleyhine yapılan neşriyattan dolayı, tevkif edilerek, divan-ı harbe verildi ise de, bu vartayı çabuk atlattı. Cumhuriyet devrinde *İleri*, *Vakit*, *Akşam*, *Cumhuriyet* gazeteleri ile bir çok mecmualarda yazılar neşretti. Hayatının son senelerinde bir lûgat hazırlamakla meşguldü. Nihayet uzun süren bir hastalıktan sonra, 21 eylûl 1932 de Heybeli-Ada 'da vefat etti. Heybeli-Ada mezarlığında medfundur.

İrili ufaklı eserlerinin sayısı 140 'a varan Ahmed Rasim, ilk yazılarında, Ahmed Midhat Efendi 'nin açtığı çığırdan giderek, okuyucuların kültür seviyesini yükseltecek her mevzua el atmış ve bilhassa lisanını, kendi kendine öğrenip tâkip ettiği fransız neşriyatından iktitaflar ve tercümeler yapmak suretiyle, o devrin teneyyür cereyanına ayak uydurmuştur. İlk eserlerinden olan *Fonograf* (1302), *Elektrikiyet-i sâkine* (1303), *Elektrik* (1304), *Teşekkül-i cihan* (1304) ile müsbet ilim mevzularına, *Edebiyat-ı garbiyeden bir nebze* (1303) 'sinde fransız klâsik ve romantiklerinden yaptığı tercümeler ile garp edebiyatına, *Arapların terakkiyat-ı medeniyesi* (1304), *Cizvit tarihi* (1304), *Eski romanlar* (1304), *Ezhâr-ı tarihiye* (1305) v.s. ile tarihe, *Cümel-i hikemiye-i ecnebiye* (1303), *Cümel-i hikemiye-i osmaniye* (1303), *Garaib-i âdât-ı akvam* (1304) ile folklora temas etmiş ve mektepler için bir çok alfabe, gramer, kıraat, tarih, hesap ve hıfzıssıhha kitapları kaleme almıştır. Onun şimdi bize pek sathî gelen bu allâmeliğinin yegâne cazip tarafı, üslûbudur. Hakikaten, Ahmed Rasim 'in daha ilk eserlerinde bile, karii cezbeden sade, munis ve kıvrak bir üslûp ile karşılaşırız. Onun bütün hüneri, iptizale düşmeyen samimî ve sıcak bir ifade ile her mevzuda karii ile hasbıhâl edebilmesidir. O, bu meziyeti sayesinde, yarım asra yaklaşan muharrirlik hayatında, eserlerini daima zevkle okuyan geniş bir okuyucu kitlesi bulmuştur.

Ahmed Rasim 'in büyük ve küçük hikâyeleri ile mensureleri, *Servet-i fünun* edebiyatı nesrine ve romancılığına ulaşan tekâmülün bir merhalesini teşkil eder. Romantik aşk sergüzeştleri ile basit aile facialarından ibaret olan hikâyeleri, bizatihi birer kıymet olmaktan ziyade, devrin hassasiyetine uygun bir tarz ve üslûp ile işlenmiş yerli mevzulardır. İçlerinde İstanbul hayatına dair renkli ve realist tasvirler de bulunan bu eserler, tekrar tekrar basılmış ve zevkle okunmuştur. Bunlardan *İlk sevgi* (1307), *Güzel Eleni* (1308), *Meyl-i dil* (1308), *Tecarib-i hayat* (1308), *Mekteb arkadaşım* (1311), *Nâkâm* (1315), *Asker oğlu* (1315) ve *Ülfet* (1316) zikre şayandır. Üç cilt tutan *Kitabe-i gam* (1315—1316; şaire Nigâr bint Osman 'a ithaf edilmiştir) ile dört ciltlik *Ömr-i edebî* (1315—1318) 'si, hâtıra, mensure ve tenkitlerden maada, bazı hikâye ve makalelerini de ihtiva eder. İlk büyük hikâyelerinin mevzuları hakkında bk. Horn, *Gesch. des türkischen Moderne*, s. 46 v.d. Tercümeleri meyanında Camille Flammarion 'dan *Ürani* (1308), Carmen Sylva 'dan *Karpat dağlarında* (1314), H. Sienkiewicz 'ten *Mızıkacı Yanko ve Kamyonka* (1318), J. Richepin 'den *Uhlan karısı* (1318), Jules Verne 'den *Kaptan Jipson* (1320) ve D. Lesueur 'den *Madam Hardiber* (1321) ile Sven Hedin 'den *Asya kumsallarında* (1322) 'yı kaydetmekle iktifa edelim.

Yazı hayatının ilk senelerinde muhtelif tarihî mevzularda [yuk. bk.] eserler tercüme ve telif eden Ahmed Rasim, meşrutiyeti müteakip, tekrar bu sahada çalışmış ve, idadîlerde okutulmak üzere, dört ciltten mürekkep *Resimli ve haritalı osmanlı tarihi* (1326—1328) 'ni neşretmiştir. Terkibî bir görüşün hâkim olduğu bu eserin asıl kıymeti, *faide* başlığı ile, sahife altlarına dercettiği eski devirlerin örf ve âdetlerine, askerî ve idarî teşkilâtına teşrifat usûllerine, tarihî ıstılahlara v.s. dair notlardır. Muhtelif tarihî makalelerini ihtiva eden *Tarih ve muharrir* (1329) 'i ile yakın tarihten bahis *İki hâtırat*, *üç şahsiyet* (1332) 'i çok canlı ve cazip birer eserdir. *İstibdaddan hâkimiyet-i milliyeye* 'sinin ilk cildi (1924), Abdülhamid I. 'in ölümü ve Selim III. 'in hükümdarlığından Kırım muharebesine kadar geçen devrin içtimaî çehresini belirtmek maksadı ile, kaleme alınmıştır; ikinci cildi ise (1925), Abdülaziz 'in hal'ine ve ilk meşrutiyetin ilânına kadar geçen safhaları tasvir eder. Mukaddimesinden de anlaşılacağı vecihle, Türkiye 'nin son tarihî tekâmülünün siyasî ve içtimaî âmillerini tahlil maksadı ile, kaleme alınan bu eser, Abdülhamid II. devri ile ikinci meşrutiyet ve harb-ı umumiyi ihtiva etmemek suretiyle, ancak terkibî bir methal mahiyetinde kalmıştır. Ahmed Rasim, edebî şahsiyetlere dair, bazı monografiler de hazırlamıştır. Bunlardan yalnız Şinasi 'ye ait olanı (*Matbuat tarihine medhal, ilk büyük muharrirlerden Şinasi*, 1927) matbu olup, Akif Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal 'e dair monografileri henüz basılmamıştır.

Ahmed Rasim 'in müşahede ve tahattur kabiliyeti, türk edebiyatına ölmez eserler kazandırmıştır. Abdülhamid II. devrinin İstanbul 'u, bütün renkleri, sesleri ve tipleri ile, onun makale, kronik ve hâtıralarında canlanır: semtler ve mesireler, bütün o gizli veya aşikâr hususiyetleri ile, kenar mahallelerin tulumbacılarından Bâbıâli caddesinin muharrir ve şairlerine varıncaya kadar, İstanbul 'un bütün o çeşitli ve rengârenk ahalisi, şive ve zihniyetleri ile, velhasıl şehrin bugün tarihe karışan hayatı, bütün ânatı ile, ancak onun eserinde bekanın sırrına ermiş bulunuyor. *Şehir mektubları* (4 cilt, 1328/1329) 'nın 218 kroniki, o devrin İstanbul hayat ve zihniyetinden çekilmiş birer enstantane kıymetindedir. Vak'aların ve tiplerin tasvirine tempo tutan üslûbun tatlı edası ve mizahî çeşnisi, gizli, fakat derin bir san'at endişesinden hiç de mahrum değildir. *Külliyat-ı sa'y-ü tahrir* serisinin *Makalât ve musahabat* (1325) 'ını, *Menakib-i islâm* (2 cilt, 1325/1326) 'ını ve *Eşkâl-i zaman* (1334) 'ı, *Cidd-ü mizah* (1336) 'ı, *Gülüp ağladıklarım* (1340) 'ı ve *Muharrir bu ya* (1927) 'yı aynı kronik nev'ine ithal edebiliriz. İki ciltlik *Fuhş-ı atik* (1340) 'i, eski zevk âlemlerinin, Beyoğlu hayatının ve

baskınların hâtıra tarzında yaşatılmış gayet realist bir panaromasıdır. *Falaka* (1927), âmin alayları ve sarıklı hocaları ile, eski mahalle mekteplerini, *Şair*, *muharrir*, *edib* (1924) ise, kitapçı dükkânları, gazete idarehaneleri, derbeder muharrir ve şairleri ile, Bâbıâli caddesini canlandırır. *Romanya mektubları* (1332), harb-i umumî içinde Romanya'ya yaptığı bir seyahatin nükteli bir lisanla kaleme alınmış, meraklı sergüzeştidir.

Ahmed Rasim, aynı zamanda, alaturkanın bütün inceliklerine vâkıf bir bestekârdı. Bir zamanlar bütün istanbulluların ağzında gezen şarkıları, onun hüzünlü veya şen günlerinin birer hâtırasıdır. Sayısı 65'i bulan bu şarkıların notaları, bugün Darüşşafaka kütüphanesinde hıfzedilmektedir.

Ahmed Rasim, türk nesrinde orijinal (rasimâne) bir üslûp yaratmış bir muharrirdir. İlk nazarda taklidi kolay gibi görünen bu üslûp, ölçülü ve zarif bir *humour*'un şen bir ifade tarzı olduğundan, kolay bir muvaffakiyetle benimsenemez. Bütün varlığı ile sevdiği İstanbul'u doya doya yaşamış ve yaşatmış olan Ahmed Rasim, edebî mektep ve cereyanların dışında, türk edebiyat tarihine kuvvetli şahsiyetinin damgasını vurmuş nâdir bir gazeteci ve emsalsiz bir muharrirdir.

Bibliyografya: Eserlerinin tam bibliyografyası için bk. *Bibliyografya* (1932), II, 12; Hüseyin Cahid, *Kavgalarım* (1326), s. 259—290; Vl. Gordlevskiy, *Oçerki po novoy osmanskoy literaturı* (Moskova, 1912), s. 76, 100; M. Hartmann, *Unpolitiche Briefe aus der Türkei* (*Der islamische Orient*; Leipzig, 1910), Index, s. 252; İsmail Habib, *Türk teceddüt edebiyatı tarihi* (1340), s. 567 v.dd.; ayn. mll, *Tanzimattanberi* (1940), s. 358 v. dd., 364; İsmail Hikmet, *Türk edebiyatı tarihi* (Bakû, 1925), s. 661—667; Ahmed İhsan, *Matbuat hatıralarım* (1930), I, 76; İbnülemin Mahmud Kemal, *Son asır türk şairleri* (1939), VIII, 1358—1362; Reşat Ekrem Koçi, *Ahmed Rasim, hayatı, seçme şiir ve yazıları* (1938). (SABRİ ESAT SİYAVUŞGİL.)

AHMED RESMÎ. AḤMED RESMÎ (1700—1783), osmanlı devlet adamı ve müverrihi. Resmî namı ile maruf olan Ahmed b. İbrahim, Girid'de Resmo (Rethymno)'dan olup (belki ismi de buradan gelir), aslen rum olduğu söylenir (krş. J. v. Hammer, *G O R*, VIII, 202). 1112 (1700) de doğmuş ve 1146 (1733) da İstanbul'a gelerek, tahsile başlamıştır. Burada reisülküttap Tavukçu Damadı Mustafa Efendi'nin kızı ile evlenmiş ve devlet hizmetine girerek, muhtelif şehirlerde, bir çok memuriyetlerde bulunmuştur (bk. *Sicill-i ʿoṣmānī*, II, 380 v.d.). 1171 saferinde (teşrin I. 1757), elçi sıfatı ile, Viyana'ya gitmiş ve avdetinde şahit olduğu hâdiseler ile intibalarını ihtiva eden bir sefaretname kaleme almıştır. Zilkade 1176 (mayıs 1763) da tekrar Avrupa'ya, Berlin'de Prusya kıralı nezdine, elçi olarak gönderilmiştir. Bu defa da, Prusya politikası hakkında görüşleri, Berlin şehri ve ahalisinin tasviri ve diğer müşahede ve mütalcaları ile, daha o zamandan garplıların alâkasını celbeden, mufassal bir sefaretname daha yazmıştır. Ahmed Resmî bundan başka bir çok mühim memuriyetlerde bulunduktan sonra, 2 şevval 1197 (31 ağustos 1783, bu tarih için krş. F. Babinger, *G O W*, s. 309, not 2) de, İstanbul'da vefat etmiştir. Mezarı Üsküdar'da, Selimiye mahallesindedir.

Yukarıda bahsı geçen Viyana ve Berlin sefaretnamelerinden maada, Ahmed Resmî, osmanlı-rus seferi ve Küçük-Kaynarca muahedesi (1769—1774) hakkında, *Ḫulāṣat al-iʿtibār* adında, bir risale telif eylemiş ve eserine osmanlı tarihinin bu çok mühim devrinde yaşayıp, bizzat harbe iştirak eden ve [muahedeninin akdinde, murahhas olarak bulunan] bir insan sıfatı ile edindiği intibaları dercetmişti. Tercüme-i hâllere dair te'lifatı ve bilhassa 64 reisülküttabın tercüme-i hâlini ihtiva eden *Ḥadīḳat al-ruʾasā'* (1744 = 1157 de kaleme alınmıştır)'sı ile darüssaade ağalarının hayatlarından bahseden *Ḥamīlat al-kubarā'*'sı hususî bir kıymeti haizdir. Alay Beyi-zade lâkabı ile maruf Mehmed Emin b. Hacı Mehmed'in *Vafayāt*'ına zeyil olarak yazdığı eser, 1077 (1766) de kaleme alınmıştır ki, bu da aynı ehemmiyettedir. Esere vefat eden meşhur erkek ve kadınların isimlerini, 12 liste hâlinde, dercetmiştir (bu eserin tam muhteviyatı için krş. J. v. Hammer, *G O R*, IX, 187 v.d.). Bundan maada coğrafya ve darb-ı mesellere dair bir çok eserleri vardır. Sefaretnamelerin bir çok yazma nushaları mevcuttur (bunların listesi için bk. F. Babinger, *G O W*, s. 311, buna Ms. Or. 4°, 1502, var. 27b — 46b (nakıs); Berlin devlet kütüphanesi, Suppl. Turc, nr. 510 [?]; Paris Bibl. Nat.; Paris'te Clém. Huart kolleksiyonu ilâve edilmelidir). Bu yazmaların matbu ve tercümeleri hakkında bk. F. Babinger, *G O W*, s. 311. Buna *Prodroż Resmi Ahmed-Efendego do Polski poselstwo jégo do Prus 1777* ismi ile, J. J. S. Sekowski tarafından Vasıf, *Tārīḫ*, I, 239 v.dd. göre, yapılan lehçe tercümesini ilâve etmek lâzımdır (*Collectanea z Dziejopisów Tureckich*, II, Varşova, 1825, s. 222—289).

Bibliyografya: Meḥmed Ṣurayyā, *Sicill-i ʿoṣmānī*, II, 380 v.d.; Bursalı Meḥmed Ṭāhir, *ʿOṣmānlı müʾellifleri*, III, 58 v.d.

(eserlerinin listesi ile beraber); F. Babinger, *G O W*, s. 309—312. (FRANZ BABINGER.)

AHMED RİFÂÎ. AḤMED AL-RİFĀʿĪ, AḤMED B. ʿALĪ ABU 'L-ʿABBĀS (1116/1118 ?—1183), rifâî tarikatı müessisi, 22 cemaziülevvel 578 (23 eylûl 1183) de, Vāsiṭ bölgesinde, Umm ʿAbīda'de ölmüştür. Bazı müelliflere göre, muharrem 500 (eylûl 1106) de, fakat diğerlerine göre, recep 512 (teşrin I./teşrin II. 1118) de, Basra bölgesinde, Ḳaryat Ḥasan köyünde doğmuştur. Bu mahaller Baṭāʾiḥ denilen mıntaka dahilinde bulundukları için, al-Baṭāʾiḥī nisbesi ile de anılır; al-Rifāʿī nesbesinin ecdadından, Rifāʿa adında birinden, geldiği söylenirse de, bazıları bunun bir kabîle adı olduğuna zahip olmuşlardır. Bu Rifāʿa adındaki ceddi, 317 de, Mekke'den Endülüs (İspanya)'te İşbiliye (Sevilla) şehrine hicret etmiş ve Aḥmed'in büyük babası, 450 de oradan Basra'ya gelmiş; bundan dolayı, al-Maġribī nisbesi ile de anılır.

İbn Ḫallikān'da Aḥmed Rifāʿī'ye dair malûmat kıttır. *Tārīḫ al-islām* (Bodleian, yazm.)'da 680 de Muḥyi 'l-Dīn Aḥmed b. Sulaymān al-Ḥammāmī tarafından, Aḥmed Rifāʿī'ye dair, bir tilmize hikâye edilmiş olan menkıbeler (*Manāḳib*) mecmuasından iktibas edilmiş daha çok malûmat vardır. Abu 'l-Hudā Efendi al-Rāfiʿī al-Ḫālidī al-Ṣayyādī tarafından yazılan *Tanvīr al-abṣār* (Kahire, 1306) ve *Ḳilādat al-cavāhir* (Beyrut, 1301)'de bu eserden bahsedilmez. Mufassal bir tercüme-i hâl kitabı olan *Ḳilādat*'ta, Taḳī al-Dīn ʿAbd al-Raḥmān b. ʿAbd al-Muḥsin al-Vāsiṭī'nin (ölm. 744; Kâtib Çelebi tarafından kaydedilmiştir) *Tiryāḳ al-muḥibbīn*, Ḳāsim b. al-Ḥācc'ın *Umm al-barāḥīn*, ʿİzz al-Dīn al-Fārūṯī'nin (ölm. 694) *al-Nafḥa al-miskīya* unvanlı kitaplarının ve daha başka eserlerin sık sık adları geçer. Al-Ḥammāmī'nin naklettiği menkıbeler, al-Rifāʿī'ye müezzinlik etmiş olan Yaʿḳūb b. Kurāz adında birinden rivayet mahiyetindedir. Bu gibi malûmatı çok ihtiyatla telâkki etmek gerektir.

Bazıları Aḥmed Rifāʿī'nin, babasının vefatından sonra doğmuş olduğunu kaydederlerse de, ekseriyete göre, babası 519 da, Aḥmed yedi yaşında iken, Bagdad'da ölmüştür. Ondan sonra Basra civarında Nahr Daḳlā'da ikamet eden dayısı Manṣūr al-Baṭāʾiḥī tarafından büyütülmüştür. Bu Manṣūr (bk. Ṣaʿrānī, *Lavāḳiḥ al-anvār*, I, 178)'un bir tarikat şeyhi olduğu ve bu cemaata Aḥmed tarafından (eğer torununun rivayeti doğru ise; bk. *Ḳalāʾid*, s. 88) al-Rifāʿīya adı verildiği rivayet edilir. Manṣūr yeğenini Basra'ya göndererek, şafiî ulemasından Abu 'l-Faḍl ʿAlī al-Vāsiṭī ile dayısı Abū Bakr al-Vāsiṭī'den ders aldırmıştır. 27 yaşında tahsilini bitirip, Abu 'l-Faḍl'dan icâzet aldığı vakit, dayısı Manṣūr hırka vererek, anasının mensup olduğu ailenin, anlaşıldığına göre, bazı emlâke sahip olduğu ve babası Yaḥyā al-Naccārī al-Anṣārī'nin medfun bulunduğu Umm ʿAbīda'ye gidip yerleşmesini tavsiye etmiştir. Bir yıl sonra (540) Manṣūr ölmüş ve tarikatin şeyhliğini (*maşyaḫa*), öz oğlunu bertaraf ederek, Aḥmed'e bırakmıştır.

Faaliyeti, Umm ʿAbīda ile onun civarında bulunan ve adları coğrafyacılarca bilinmeyen köylere münhasır kalmış gibi görünür. Hattâ Umm ʿAbīda bile, her ne kadar *Marāṣid al-iṭṭilāʿ*'ın bir nushasında adına tesadüf ediliyorsa da, Yāḳūt tarafından kaydedilmemiştir. Bu hâle nazaran, Abu 'l-Hudā tarafından müridlerinin, hattâ halifelerinin sayıları hakkında zikredilen pek mübalâgalı rakamlara ve bunları muazzam binalarda şahâne bir surette geçindirdiğine dair nakledilen rivayetlere inanmak güçtür. Sibṭ b. al-Cavzī *Mirʾāt al-zamān* (Chicago, 1907, s. 236)'da, onların şeyhlerinden birinin, kendisine, bir şa'ban gecesi al-Rifāʿī'nin yanında 100.000 kişi görmüş olduğunu söylediğini nakleder. *Şaḏarāt al-ḏahab*'de bunun bizzat Sibṭ b. al-Cavzī tarafından müşahede edilmiş olduğu kaydedilir; hâlbuki bu zat 581 de, Rifāʿī'nin vefatından üç yıl sonra, doğmuştur. *Tanvīr al-abṣār* (s. 7,8)'da kendisi gibi büyük babasına da ayni iddia atfedilir.

Muakipleri kendisine hiç bir yazılı eser atfetmezlerse de, Abu 'l-Hudā âtideki eserleri kayd eder: 1. 577 (3 recep) ve 578 de irad etmiş olduğu iki hitabe (*maclis*); 2. kasidelerinden teşekkül eden bir *dīvān*; 3. dualar (*adʿiya*), virdler (*avrād*) ve hizbleri (*aḥzāb*) ihtiva eden bir mecmua; 4. bilvesile söylemiş olduğu bir çok sözler ki, bunlardan bazıları, mev'iza denilebilecek kadar, uzundur ve sık sık tekerrürlerle şişirilmiştir. Bunlardan 1, 2 ve 4 te, ʿAlī ve Fāṭima neslinden geldiğini ve yer yüzünde Peygamberin na'ibi olduğunu iddia eder. Fakat tercüme-i hâlini yazanların mahviyetinden, *ḳuṭb*, *ġavṯ* ve hattâ *şayḫ* gibi unvanları istemediğinden israr ile bahsettiklerine göre, bu vesikaların sıhhatinden şüphe edilebilir.

Şaḏarāt al-ḏahab'de (IV, 260) temin edildiğine göre, rifâîler tarafından yapılan (Lane, *Modern Egyptians*, I, 305 te tasvir edilen) kızgın fırına girip oturmak, arslanlara binmek v. s. gibi şeyler, tarikat müessisince meçhul idi; bunlar tarikata moğul istilâsından sonra girmiştir. Her hâlde onun tarafından icad edilmemiştir; zira bu gibi şeyler, daha evvel, IV. asırda, Tanūḫī tarafından kaydedilmiştir. Ẓahabī tarafından nakledilen (Subkī tarafından tekrar olunan, *Ṭabaḳāt*, IV, 40) menkıbeler, canlı mahlukları, hattâ bit ve çekirge gibi ha-

şeleri bile, tazip etmek veyahut öldürmekten çekinmek gibi, *ahinsā* adlı hind doktrinine benzer, bir doktrin tezammun eder. Fakirliği, rıyazeti ve tecavüze mukabele etmemeği telkin ettiği de söylenir. *Mir'āt al-zamān* 'da hikâye edildiğine göre ve dostları tarafından, karısını bırakabilmek için, mehrine mukabil 500 dinar toplanmasına rağmen, karısı tarafından ateş karıştırmağa mahsus demir değnekle döğülmeğe razı olmuştur. (Bu meblâğın Rifā'î 'nin fakrine dair rivayetler ile te'lifi güçtür).

Muasırı olan 'Abd al-Ḳādir al-Gīlānī ile münasebetlerine dair, birbirini tutmayan, rivayetler vardır. *Bahcat al-asrār* 'da al-Rifā'ī 'nin iki yeğenine ve 576 da onu Umm 'Abīda 'de ziyaret etmiş olan birine mevsuk olarak yapılmış gibi görünen isnatlara nazaran, Bagdad 'da 'Abd al-Ḳādir ayağının bütün velîlerin boyunları üzerinde olduğunu söylediği vakit, Umm 'Abīda 'de al-Rifā'ī 'nin „benim boynumun da üstünde" dediği işitilmiştir. Bundan dolayı, bazıları onu 'Abd al-Ḳādir 'in tilmizi sayarlar. Diğer cihetten Abu 'l-Hudā 'nın zikrettiği müellifler, 555 tarihinde, Medine 'de, Peygamberin yegâne mucizesi olarak, Rifā'ī tarafından öpülmek üzere, sandukasından elini çıkardığını müşahede edenlerden birinin 'Abd al-Ḳādir olduğunu söylerler; bundan başka al-Rifā'ī 578 hitabesinde selefleri sırasında, 'Abd al-Ḳādir 'i değil, Manṣūr 'u zikreder. Binaenaleyh bu iki zatın birbirinden müstakil olarak hareket etmiş olmaları muhtemeldir.

Ailesine dair tafsilât, 'Omar adında bir tilmizinin torunu al-Fārūṯī 'den alınmıştır. Bu zata göre, Aḥmed Rifā'ī evvelâ Manṣūr 'un yeğeni Ḥadīca ile evlenmiştir; onun vefatından sonra, kız kardeşi Rabi'a 'yı almıştır. Onun ölümünden sonra da, Muḥammed b. al-Ḳāsimīya 'nin kızı, Nafīsa 'yi nikâhlamıştır. Bir çok kızı ve üç oğlu olmuştur. Oğullarından hepsi kendisinden evvel ölmüşlerdir. Tarikatin riyasetinde kendisine kız kardeşinin oğlu, 'Alī b. 'Oṯmān, halef olmuştur.

Bibliyografya: Kaynaklar makalenin içinde zikredilmiştir.

(D. S. MARGOLIOUTH.)

AHMED ŞAH. AḤMED ŞĀH, Hindistan 'ın bir çok müslüman hükümdarlarının ismidir. En tanınmış olanları şunlardır:

1. AḤMED ŞĀH BAHĀDUR MUCĀHID AL-DĪN ABŪ NAṢR (1725—1775), Hindistan türk hükümdarı olup, Muḥammed Şāh 'ın oğlu ve halefidir; 1138 (1725) de doğdu ve 1161 (1748) de tahta çıktı. Saltanatı esnasında fi'lî kuvvet, aynı zamanda hükümdar tarafından da vezir tayin edilen Oudh navābı Ṣafdar Cang elinde idi. Aḥmed Şāh, Rohēla 'ları te'dip etmek için, Mahrāṯhā 'lardan yardım istedi; fakat bunun neticesi olarak, Mahrāṯhā 'lar kendi ülkesinin eyaletlerini yağma ettiler; bir taraftan da efganlılar Pencāb 'da aynı tarzda hareket eylediler. Aḥmed Şāh, şahsen, âciz bir hükümdardı. Ancak kendi zevk ve sefası için yaşıyordu. Nitekim, vezir Ṣafdar Cang 'in azlinden biraz sonra, saltanatı sona erdi. Ondan sonraki veziri 'Imād al-Mulk Ġāzi 'l-Dīn Ḫān, kendisine hükümdarlığa ehliyetsiz olduğunu ilân ettirerek, onu hapse attı ve gözlerini oydurdu (1167 = 1754). Aḥmed Şāh 1189 (1775) da öldü.

2. AḤMED ŞĀH I. B. DĀVŪD ŞĀH, Behmenîlere mensuptur. Dekhan 'da, 825 ten 838 'e kadar (1422—1435) hüküm sürdü ve merkezini Bīdār 'a nakletti [bk. BEHMENÎLER].

3. AḤMED ŞĀH II., Aḥmed Şāh I. 'ın oğlu ve halefidir. 838 den 862 'ye kadar (1435—1457) saltanat sürdü. Behmenîlerin sülâlesinde, ekseriya, 'Alā' al-Dīn unvanı ile anılır. Konkan 'ı hâkimiyeti altına aldı ve Ḫandēş ile Gucarāt prenslerine karşı muvaffakiyetli seferler yaptı [bk. BEHMENÎLER].

4. AḤMED ŞĀH III. B. MAḤMŪD ŞĀH II., 924 ten 927 'ye kadar (1518—1521), ancak ismen, saltanat sürdü [bk. BEHMENÎLER].

5. AḤMED ŞĀH B. MAḤAMMED ŞĀH ṢAMS AL-DĪN, Bengal prensi (835—846 = 1431—1442). [Bk. RĀCĀ ḪĀN].

6. AḤMED ŞĀH I. B. TATAR ḪĀN, büyük babası Muẓaffar Şāh 'a halef oldu. 814 (1411) te Gucarāt tahtına geçti ve 846 (1443) 'ya kadar saltanat sürdü. Merkezini, bizzat tesis etmiş olduğu, Aḥmedābād 'a nakletti.

7. AḤMED ŞĀH II., Gucarāt hükümdarı; 961 'den 969 'a kadar (1553—1561) hüküm sürdü.

8. AḤMED ŞĀH veyahut, ekseriyetle anıldığı gibi, Aḥmed Niẓām Şāh (?—1508), Niẓām-Şāhlar hanedânının müessisi olup, Behmenî Maḥmūd Şāh 'ın veziri Niẓām al-Mulk Baḥrī 'nin oğludur. Babası katledildikten sonra, onun unvan ve mevkiini gasbederek, kendisine karşı Behmenîlerin göndermiş olduğu kıt'aları hezimete uğrattı (895 = 1490) ve yeni kurulan Aḥmednagar şehrinde, müstakillen hükümdar oldu. Aḥmed Niẓām-Şāh 914 (1508) te öldü [bk. NIẒĀM ŞĀH].

AHMED ŞAH. AḤMED ŞĀH DURRĀNÎ, (1722—1773), bir efgan hanedânının müessisidir. Aḥmed Ḫān (ilk önce böyle tesmiye edilirdi; *şāh* unvanını sonradan aldı), Şāh 'Abbās I. 'ın zamanında, Herat civarında yerleşen Abdālî 'lerin reisi Sadōzay ailesinden Muḥammed Zamān Ḫān 'ın oğlu idi. Sadōzay 'ler, Abdālî aşiretinin Pōpalzay klânı içinde mühim ailelerden biri olarak, tanınmıştır. Bu aile Multān 'a nefyedilmişti; 1716 tarihlerinde ise, Herat 'ta bulunmakta idiler. Bu ailenin iki kolu arasında bir kavga çıktı; bu kavga, Zamān Ḫān tarafından 'Abd Allāh Ḫān 'ın reislikten atılması ve belki de katli ile, neticelendi. Zamān Ḫān, kabîlenin reisliğine geçerek, onun kuvvetini haylı arttırmıştır. Abdālî 'ler Horasan 'da yayıldılar ve 1722 de Meşhed 'i muhasara etmeğe bile kalkıştılar. İşte Aḥmed Şāh bu sıralarda doğdu. 'Abd Allāh Ḫān 'ın oğlu Allāhyār Ḫān, menfasından Herat 'a avdet ederek, Zamān Ḫān 'ı oradan atmağa muvaffak oldu. 1728 de Nādir Şāh Horasan 'ı istilâ edince, Allāhyār ona teslim oldu; fakat Zamān Ḫān 'ın oğulları, Ẕu 'l-Fikār Ḫān ile Aḥmed Ḫān, yeniden isyan ettiler. 1731 de Nādir Şāh, Herat 'ı aldı ve Abdālî 'lerin nufuzunu kırdı. Bir çok reisler Multān 'a nefyedildiler; Ẕu 'l-Fikār Ḫān ile Aḥmed Ḫān Ḳandahār Ġalzay 'lerinin eline düştü. 1737 de Ḳandahār 'ı zapteden Nādir Şāh bu iki prensi serbest bırakarak, himayesine aldı. Abdālî 'lerin büyük bir kısmını kendi ordusuna ithal etti ve onları Ḳandahār civarında, Ġalzay 'lerin zaptetmiş oldukları eski topraklarına yerleştirdi.

Aḥmed Ḫān Māzandarān 'a vâli tayin edildi ve Nādir Şāh 'ın ordusundaki belli başlı ümeradan biri oldu. Hindistan 'ı istilâsından sonra Nādir Şāh, ordusundaki şi'î unsurlarından, iranlılar ile kızılbaşlardan yavaş yavaş şüphelenmeğe başladı ve özbekler ile efganlara ve bilhassa Abdālî 'lere teveccüh gösterdi. Bu da, kendisinin katli ile neticelenen bir suikasta müncer oldu (1160 = 1747). Orada bulunan Aḥmed Ḫān, Abdālî 'lerden mürekkep bir kıt'a ile, bir İran nakliye koluna hücum ederek, büyük bir hazineyi ele geçirdi. Sonra, adamları ile beraber, Efganistan 'a doğru hareket etti.

Ḳandahār 'ı kolaylıkla eline geçirdi ve Şābar Şāh namında bir devrişin tavsiyesi üzerine, başlıca Abdālî melikleri tarafından hükümdar seçildi. Abdālî 'lerden maada Balōc 'ler Hazāra 'ler ve kızılbaşlar da intihaba iştirâk ettiler. yalnız Ġalzay 'lere mağlûp bir düşman gözü ile bakıldığı anlaşılıyor. Bu aralık takriben 25 yaşında bulunan Aḥmed Ḫān *şāh* unvanını aldı ve kendine *Durr-i Durrān* (bazen söylendiği gibi, *Durr-i Davrān* „asrın incisi" değil) ismini verdi. Abdālî kabîlesi de bu andan itibaren „Durrānî" adı ile anılmıştır. Tahta cıktıktan sonra Kâbil 'e nakletti; fakat Ḳandahār, saltanatı müddetince, yine payitaht olarak kaldı. Nādir Şāh 'ın kurduğu Nādirābād 'a rakip olarak, yeni bir şehir tesis etti ve bu şehre Aşraf al-Bilād „şehirlerin en güzidesi" adını verdi. Kâbil 'i, hafif bir mukavemetten sonra, işgal etti; Gazne 'yi tedip etti, Ġalzay 'leri yola getirerek, o havâliye Durrānî 'lerden vâliler nasbetti ve sonra Hindistan 'a gitti. Şurasını da kaydetmek lâzımdır ki, Aḥmed Şāh kendini, Nādir Şāh 'ın şarkta taht-ı tasarrufunda bulunan, bütün memleketlerin vârisi addetmekte idi. Sind nehrinin garbında, vaktiyle Muḥammed Şāh 'ın terketmiş olduğu, bütün arazi buna dahildi. Mamafih Aḥmed Şāh, fütuhatı ile selefini geçmeği gaye bilmiş ve hiç bir zaman bu mahdut Hind eyaleti ile iktifa etmek istememiştir. Artık Dehli imparatorluğu satvetini kaybetmiş bulunuyordu. Nādir Şāh 'ın istilâsı bu imparatorluğu temelinden sarsmıştı; Sikh 'ler, Pancāb 'da, Mahrāṯhā 'lar, merkezî Hindistan 'da hâkimiyeti ellerine almışlardı. Cür'etkâr bir müstevlinin muvaffak olması için, her türlü imkânlar mevcuttu. Bununla beraber, Aḥmed Şāh ilk istilâ hareketinde (1161 = 1748) muvaffak olmadı. Lahor 'u aldı ise de, Sarhind 'de (mart 1748) vezir Ḳamar al-Dīn ile cesur oğlu Mīr Manū tarafından mağlûp edildi; fakat bu vezir muharebede maktul düştü. Az bir zaman sonra, Muḥammed Şāh da öldü. Bu hâdise Aḥmed Şāh 'ı, yeniden taarruza geçmek hususunda, cesaretlendirdi. O zaman Pancāb vâlisi olan Mīr Manū, Dehli 'den yardım görmediğinden, Aḥmed Şāh 'a inkiyat etti ve Lahor ile Multān eyaletleri Aḥmed Şāh 'ın hükmü altına girdi. Aḥmed Şāh Dēracāt, Multān, Şikārpur ile Bolān geçidinden geçerek, Kâbil 'e döndü. Aḥmed Şāh, müteakip dört sene zarfında, Horasan işleri ile meşgul oldu. Herat 'ı aldı; sonra Meşhed 'i işgal ederek, burasını Nādir Şāh 'ın torunu Şāhruḫ 'a verdi ve 1163 (1750) te, o zamana kadar kendisine karşı gelmiş olan Nīşāpūr 'u zapta muvaffak oldu. Ertesi sene Kāyn hanı Mīr 'Ālam Şāhruḫ 'u yakalayıp, gözlerini çıkardı. Fakat Aḥmed Şāh onu tahtına iade ve Mīr 'Ālam Ḫān 'ı, mağlûp ederek, öldürdü. Aynı sene, satveti artmakta olan Ḳācār 'lar ile çarpıştı ise de, Astarābād 'da pōşkürtüldü ve garp istikametinde artık daha ileri gidemedi. Saltanatının beşinci senesinde Meşhed 'de bastırılmış olan para, bu devreye ait olsa gerektir.

1169 (1755) da Mīr Manū öldü ve onun dul karısı, Muġalānī Begim, Pancāb 'da mevki-i iktidarı gasbederek, sevgilisi Adīna Beg ile birlikte, hüküm sürdü. Dehli 'yi eline geçirmiş bulunan vezir Ġāzi 'l-Dīn, bu eyaleti tekrar imparatorluğa raptetmek için, fırsattan istifade etti. Muġalānī Begim 'in kızı ile evlenerek, kızı ve annesini Dehli 'ye götürdü ve Lahor 'u ele geçirdi.

Aḥmed Şāh derhâl Lahor 'a yürüdü (1170 = 1756) ve orada vâli sıfatı ile bırakılan Adīna Beg 'i tardederek, Dehli 'ye gitti. Ġāzi 'l-Dīn ile biçare Şāh 'Ālamgīr II. hiç bir hakikî mukavemet gösteremediler. Nacīb al-Davla Rohēla, Aḥmed Şāh ile birleşti, Aḥmed Şāh, 'Ālamgīr

ile vezirini maiyeti arasına katarak, Dehli 'ye muzafferane girdi. Dehli 'de ancak kırk gün kaldı; şehri tarafdarları baştan başa yağma ve tahrip ettiler. Bu işgalin hatırası olarak, 1170 (1756/1757) tarihli altın ve gümüş sikkeler bastırıldı. Mathurā dahi yağma edildi ve Aḥmed Şāh, Efganistan 'a avdetinden evvel, Nacīb al-Davla 'yi iktidar mevkiine getirdi. Zaten, oğlu Timur 'u Lahor ve Multān nizamlığına tayin etmiş ve 'Ālamgīr II. 'in kızı ile evlendirmeğe muvaffak olmuştu. Bizzat kendisi de müteveffa Muḥammed Şāh 'ın bir kızı ile evlendi. Timur 'u, isyan eden ve o devirde haylı kalabalık ve kuvvetli bir kütle teşkil eden Sikh 'leri de ayaklandıran sabık vâli Adīna Beg ile uğraşmağa, memur etti. Adīna Beg Pancāb 'a yayılmağa başlayan Maḥrāṭhā 'lar tarafından da yardım gördü ve 1173 (1759) te Lahor 'u aldı. Sikh 'ler Amritsar 'ı alıp, Sarhind 'i yağma ve tahrip ettiler; Maḥrāṭhā 'lar da Multān 'a ve Aṭak 'ta Sind kıyılarına vardılar. Bu hâdiseler Aḥmed Şāh 'ın, Dördüncü defa olmak üzere, Hindistan 'a gelmesine sebep oldu (1174 = 1760). Şāh 'Ālamgīr II., Aḥmed Şāh 'ın harekete geçmesi üzerine, Ġāzi 'l-Dīn tarafından öldürüldü ve küçük prens 'Alī Cavhar (ki, bilâhare Şāh 'Ālam II. unvanını almıştır) ingilizlerin himayesine iltica etti. Aḥmed Şāh Bolān boğazını geçti, Dēracāt 'tan şimale Peşāvar 'e yöneldi ve oradan Lahor 'u geçerek, mutad Dehli yolunu tuttu. Karşısında Maḥrāṭhā 'lar geriliediler; kendisi de Dehli 'yi işgal etti; fakat cenuptan yaklaşan büyük bir Maḥrāṭhā ordusu, onu kuvvetlerini toplamağa ve Pānīpat 'a çekilmeğe mecbur etti. Bu büyük kuvvet, Sadāşēv Bhāo 'nun kumandası altında, belli başlı bütün Maḥrāṭhā reislerini ve Sūrac Mal 'in kumandası altında Cāṭ 'lardan mürekkep bir müfrezeyi ihtiva ediyordu. Hindū 'lar ile Aḥmed Şāh 'ın bayrağı altında toplanan müslümanların ve bu meyanda en cenkçi ırkların böyle karşı karşıya gelmesi, harbe bir din boğuşması mahiyetini verdi. Maḥrāṭhā ordusunun nüvesini, avrupaî talim ve terbiye görmüş kıt'alar teşkil etmekte idi. Ayrıca bir haylı suvarisi ve kuvvetli bir topçusu da vardı. Aḥmed Şāh 'ın ordusunda ise, asıl kuvveti efganlı suvariler teşkil etmekte idi. Evvelâ bazı müsademeler vukua geldi. Nihayet kat'î muharebe, Maḥrāṭhā 'ların hezimeti ile neticelendi. Böylece onların şimalî Hindistan 'da bir imparatorluk kurmaları ümidi de suya düştü. Bununla beraber Aḥmed Şāh, belki de müdebbirane bir hareket olarak, onların yerine geçmeği istemedi. Lahor ve Multān 'ı muhafaza etmek güç iken, daha fazla yayılmış bir imparatorluğu muhafaza etmenin büsbütün imkânsız olduğunu anladı. Bu seferin hatırası olmak üzere, Dehli 'de, Barēli, Murādābād, Aōnla ve Sahrind (yahut Sarhind) 'de sikke bastırıldı. Aḥmed Şāh Kâbil 'e döner dönmez, Sikh 'ler isyan edip, Amritsar yakınındaki Candiāla 'yı kuşattılar.

İşte Aḥmed Şāh 'ın beşinci seferi (1175 = 1762), bu Sikh 'lere karşı oldu. *Vāḳi'āt-i Durrānī* 'de kendisinin, bir gece ansızın kalkıp yanına bir suvari müfrezesi olarak, Hindistan 'a yürüdüğü ve Candiāla 'ya vardığı zaman, maiyetinde ancak 10 veya 12 kişi bulunduğu hâlde, namının ilka ettiği dehşet sayesinde, Sikh ordusunun kaçtığı hikâye ediliyor. Aḥmed Şāh ordusunu toplayarak, Sikh 'leri takip etti ve Ludhiāna 'nın cenubundaki Gūcarvāl 'a yakın bir yerde, onları kanlı bir hezimete uğrattı. Bu muharebe Sikh 'lerce *ghalūghārā* („büyük bozgun") diye tanınmıştır.

Aḥmed Şāh Sarhind 'de bir vâli bıraktı ve Lahor 'dan geçerek, memleketine döndü. Bu vâli, az bir müddet sonra, Sikh 'ler tarafından mağlûp edildi. Sarhind şehri yıkıldı (1176 = 1763). Bu şehir hâlen harâbe hâlindedir. Bu hâdiseler Aḥmed Şāh 'ı, altıncı defa olarak, Hindistan 'a getirdi (1177 = 1764). Aḥmed Şāh Pancāb 'ı geçti ise de, fazla bir iş görmeden geriye döndü. Üç sene sonra, tekrar bu memlekete girdi (1180 = 1767, Hintistan 'ı son istilâsı) ve Sikh 'ler ile barışmağa ve onların arasında kendisine müzahir bir parti teşkil etmeğe çalıştı. Sarhin, Pattiāla devleti müessisi, Phūlkian 'a devredildi. Bu devletin maharacaları hâlâ sikkelerinin üzerine Aḥmed Şāh 'ın ismini hâkkederler. Bununla beraber Aḥmed Şāh 'ın askerleri hoşnutsuzluk gösterdiler; bunların büyük bir kısmı kendisini terketti. Kendi enerjisi de artık gevşemeğe yüz tutmuştu. Çekilirken, Sikh 'ler tarafından iz'ac edildi. Sikh 'ler hemen akabinde, Cehlam yakınında, Şēr Şāh tarafından bina edilen, gayet müstahkem Rohtās kalesini aldılar.

Hindistan seferleri arasındaki fasılalarda Aḥmed Şāh, bizzat kendi memleketinde vakit vakit çıkan isyanları bastırmak mecburiyetinde kaldı. Ġalzay 'ler 1167 (1744) tarihlerinde isyan ettiler; fakat kolayca itaat altına alındılar. Aḥmed Şāh tâbii bulunan Kilāt 'ın Brahoī kabîlesi reisi Naṣīr Ḫān, 1171 (1758) de istiklâlini ilân etti. Aḥmed Şāh Kilāt 'ı muhasara etti, fakat ordusu çok sıkıntı çekti ve sonra Naṣīr Ḫān tarafından teklif edilen sulh şartlarını kabul etti. Kilāt hanları bu andan itibaren, ismen değilse bile, diğer bütün hususlarda istiklâl kazandılar. Bununla beraber, bir çok Balōc 'ler Aḥmed Şāh 'ın ordusunda hizmet etmekte devam ettiler. Aḥmed Şāh, kendi Durrānī 'leri ve diğer efganlardan başka, bir çok özbekler de istihdam

etti. Bu karışık ordu, Herat civarında Aymak 'ların bir isyanını bastırmak üzere, 1176 (1763) da beşinci Hind seferinden sonra, cebrî yürüyüş ile memlekete dönerken, sıcaktan çok izdirap çekmişti. Aḥmed Şāh, Hindistan 'ın, son defa olmak üzere, istilâsını müteakip, Horasan 'da zuhur eden kargaşalığı yatıştırmak maksadı ile, yine cebrî yürüyüş ile o havâliye gitti. Şāhruḫ 'un oğlu Naṣīr Allāh isyan etmişti. Muhtelif iranlı unsurlardan mürekkep büyük bir ordu Aḥmed Şāh 'ın ordusuna karşı çıktı. Aḥmed Şāh 'ın ordusuna, Brahoī 'lerin reisi Naṣīr Ḫān 'ın yardımı ile, kendi oğlu, Timur, kumanda etmekte idi. İranlılar mağlûp oldular. Şāhruḫ bizzat onları Meşhed-i Şerif şehrine aldı; fakat şehir, uzun bir muhasaradan sonra, zaptedildi. Şāhruḫ, Nādir Şāh 'a neler borçlu olduğunu asla unutmayan Aḥmed Şāh 'dan insanca muamele gördü ve Meşhed yine kendisine bırakıldı. Şāhruḫ ordusunun bir müfrezesini Aḥmed Şāh 'ın emrine vereceğini vaad etti ve kızını da Timur ile evlendirdi. Aḥmed Şāh 'ın sıhhatı bir müddetten beri bozulmuştu. Galiba kanserden muztaripti. Açakzay 'lerin memleketinde, Toba tepelerinde Murġāb 'a çekildi ve 1184 (1773) te, yirmi üç sene hüküm sürdükten sonra, elli yaşında iken, vefat etti.

Aḥmed Şāh fıtraten cesur bir asker ve iyi bir kumandandı. Bununla beraber, Efganistan 'ın hudutları ötesinde, daimî bir imparatorluk kurmağa muvaffak olamadı. Kendi kabîlesi olan Durrānī 'lerce, hattâ Durrānī 'lere rakip Bārakzay klânınca pek sevilmişti. Bilâhare bu klânın husûmeti, Aḥmed Şāh 'ın haleflerine mühlik olmuştur. Aḥmed Şāh, Durrānī 'lere Efganistan 'ın diğer kabîleleri ile tacikler, Hazāra 'ler ve Efganistan Aymak 'ları üzerinde, bu güne kadar kuvvetle devam eden bir hegemonya temin etmiştir. Muvaffakiyetinin yegâne âmili, şahsî meziyetleri idi. Hem şiddet, hem de uzlaşma yollarından istifadeyi bilmiştir. Hind seferlerinin kendisine temin ettiği gelir sayesinde, ağır bir vergi tarhına kalkışmadı. Kabiliyetinin imkân ve hududunu bildiği için, Hindistan 'da Lahor ve Multān 'dan öteye hâkimiyetini tevsi etmeğe teşebbüs etmedi. Her hâlde, taht-ı tasarrufunda bulunan, pek az itimada şayan vasıtalar ile, böyle merkezden haylı uzak fütuhatı muhafaza etmenin imkânsızlığını idrâk etmişti. Nitekim, sonra Sikh 'lere karşı takip ettiği hatt-ı hareket, müstakil bir Sikh devleti tesisini tasarlamış olduğunu gösterir. Mamafih bu devletin, gerek ileride kuvvetten düşecek ve birbirlerine girecek olan kendi haleflerinin, gerek can çekişen Dehli imparatorluğunun zararına inkişaf edeceğini tahmin edemedi. Nitekim öldüğü zaman, Lahor, Sikh 'lerin temellüküne geçmiş bulunuyordu. Fakat Peşāvar, Multān, Dēracāt ve Kaşmīr, takriben 40 sene, Durrānī kırallığına bağlı kaldı. Aḥmed Şāh zaten Balōcistān 'ın fi'lî istiklâlini tanımıştı. Horasan 'a gelince, burası da, Efganistan 'ın istiklâli için elzem bulunan Herat müstesna, Ḳācār 'ların eline geçmeğe mahkûmdu. Demek büyük bir imparatorluk kurmuş olmamakla beraber, Aḥmed Şāh 'a hemen hemen bugünkü şekli ile, Efgan devletinin müessisi nazarı ile bakmak icabeder. Aḥmed Şāh aynı zaman büyük bir kumandandı. Pānīpat 'ta Maḥrāṭhā 'ların ezilmesi, birinci sınıf zaferlerden, bütün tarihin seyrini değiştiren muharebelerden biri olmuştur. Gerçi bu zafer, kendi ülkesine arazi ilâvesi bakımından, tesirsiz kalmış ise de, Maḥrāṭhā tehlikesini bertaraf etmekle, Sikh 'leri daha kuvvetli bir hâle getirmiştir. Aḥmed Şāh, Efgan ırkının yetiştirdiği en yüksek sima olarak, telâkki edilmelidir. Onun yegâne rakibi, Şēr Şāh Sūr idi; fakat bu sonuncunun icraatı ve muvaffakiyetleri, yalnız Hindistan hudutları içinde kalmıştı. Hâlbuki Aḥmed Şāh 'ın fütuhatı, tamamen kendi öz ırkının ve kendi memleketinin mukadderatına bağlıdır.

Bibliyografya: *Vāḳi'āt-i Durrānī* (ordu. trc. 'Abd al-Karīm, *Tārīḫ-i Aḥmed*, Kānpur, 1292); Mirzā Muḥammed 'Alī, *Tārīḫ-i sulṭānī* (Bombay, 1298); Ferrier, *History of the Afghāns* (London, 1858), bab. VI/VII; Elphinstone, *Caubul* (London, 1842), II, zeyl A; Cunningham, *History of the Sikhs* (London, 1849), s. 100—120; Keene, *Fall of Mogul empire* (London, 1887), bab. III — VI; Rodgres, *Coins of Aḥmad Shah Durrānī* (*Journ. of the As. Soc. Bengal*, 1885); Elliot — Dowson, *History of India* (London, 1877), VIII; O. Mann, *Quellenstudien zur Gesch. des Aḥmed Şāh Durrānī* (*Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, 1898). (M. LONGWORTH DAMES.)

AḤMED TĀ'ĪB. [Bk. TÂİB OSMAN-ZADE.]

AḤMED TEKÜDER. [Bk. TEKÜDER.]

AḤMED VĀṢİF. [Bk. VÂSIF.]

AḤMED VEFİK PAŞA. AḤMED VEFİḲ PAŞA (1823—1891), türk devlet adamı ve edip. 1823 te doğmuştur. Büyük babası, Divan tercümanı Yahya Naci Efendi, babası hariciye memurlarından Ruhiddin Efendi 'dir. 1831 (1247) de İstanbul 'da Mühendishane 'nin ilk kısmına, sonra da 1834 te, babasının Reşid Paşa ile Paris 'e gitmesi üzerine, orada St. Louis lisesine devam etti. 1837 de İstanbul 'a dönünce, tercüme odasına girdi. 1840 ta Şekip Efendi 'nin maiyetinde, elçi kâtibi olarak, Londra 'ya gönderildi. Bu tarihten itibaren rütbesi kademe kademe ilerledi ve kendisine mühim memuri-

yetler verildi. Sırbistan'da, İzmir'de ve Memleketeyn'de muhtelif muvakkat vazifeler gördü. Bu vazifeleri bitirip İstanbul'a döndükçe, tercüme odasına, rütbesi ve vazifesi terfi ettirilerek, tayin edilirdi. Bu suretle 1847 de, rütbe-i saniye ile, mütercim-i evvel olmuştu. Aynı senede devletçe neşri kararlaştırılan *Sâlnâme*'nin tanzimine memur olmuş, 1849 da da, fransız şairi Alphonse de Lamartin'e verilecek çiftlik meselesi dolayısiyle, şairin arkadaşı ve vekili, meşhur seyyahatname sahibi Charles Roland'ın Aydın'a seyyahatinde kendisine refakat etmiştir. Keza bundan bir sene evvel, Macaristan mültecileri meselesine memur, bilâhare de Memleketeyn fevkalâde komiserliğine tayin olunmuştu. 1851 de Encümen-i Daniş'e âza oldu; aynı sene içinde, Tahran sefirliğine tayin edildi; Âli Paşa'nın sadaretinde, oradan ayrıldı. 1854 te kendisini himaye eden Reşid Paşa onu Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliye âzalığına tayin etti (bilâhare muhtelif memuriyetlerden ayrıldıkça, bu mecliste âzalığa tayin edilecektir). 1857 de deâvi nazırı, 1860 da Paris sefiri, 1861 de Evkaf nazırlıklarında bulunduğu gibi, 1862 de Darülfünunda hikmet-i tarih hocası ve yine aynı sene, yurt içinde başlanılan geniş teftiş hareketinde, Anadolu sağ kol müfettişi olmuştur. 1864 te, Bursa halkının şikâyetleri üzerine, azledilmiş ve, Âli Paşa'nın ölümüne kadar, açıkta kalmıştır. Bu mazuliyet zamanını bilhassa ilmî mesaî ile geçirmiştir. Filhakika Molière tercümeleri, *Fezleke-i tarih-i osmanî* ve *Micromégas* tercümesi bu zamanın mahsulleridir; keza bu devirde Vasilâki Efendi'nin tercüme ettiği *Dalkavuknâme*'nin neşrine delâlet etmiştir. Âli Paşa öldükten sonra, Mahmud Nedim Paşa, sadrazam olunca, selefi tarafından devlet işlerinde kullanılmayan Ahmed Vefik Paşa'yı mühim memuriyetlere getirdi. Fakat Vefik Paşa'nın mizacı bu memuriyetlerde tutunmasına imkân vermedi. Böylece 1871 de rusumat emini, 1872 de sadaret müsteşarı, bir iki ay sonra maarif nazırı ve daha sonra da Şuray-i Devlet âzası oldu. Fakat bir kaç ay sonra, bu sonuncu vazifesinden de azledildi ve bu tarihten 1877 senesine kadar açıkta kaldı. Bu zaman zarfında da *Lehce-i osmanî*'nin ilk kısmını vücuda getirdi ve bastırdı. Ayrıca 1875 te Petesrburg ilim akademisine muhabir âza oldu. 5 şubat 1878 de yeni açılan — ilk — Meclis-i meb'usan reisliğine getirildi. 27 martta vezir oldu; bir az sonra Edirne vâlisi, daha sonra meclis-i âyân âzası olarak görüyoruz. 4 şubat 1878 de, Hamdi Paşa'nın yerine dahiliye nazırlığı da uhdesinde olmak üzere, başvekil tayin edildi. Vefik Paşa, osmanlı devletinde *başvekil* unvanını alan ikinci zattır. Yazılan hatta „meclis-i vükelâ ve heyetce tezekkür kılınan hususatın kararnamelerini ve meclis-i âyanın tasdik edeceği kanunları huzurumuza takdime vesatet ve meclis-i vükelâya riyaset etmek üzere hizmet-i sadaretin bilicab lâğvı ile ona bedel riyaset-i vükelâ memuriyetinin ihdas ve tesisi tasvip kılınmış olduğundan liyakat ve ehliyet ve istikametiniz cihetiyle başvekillik dahiliye nezareti inzimamı ile „uhdesine ihale kılınmış olduğu söyleniyordu. *Sadrazam* unvanını *başvekil*'e tahvilde bizzat kendisi ısrar etmişti derler. 18 nisan 1878 de bu vazifeden azledildi ve 4 şubat 1879 da Bursa vâliliğine tayin edildi ve 3 zilhicce 1299 senesine kadar kaldı. 30 teşrin II. 1882 de ikinci defa ve yalnız üç gün süren bir başvekilliği daha vardır. 2 nisan 1891 de ölmüştür. Bu memuriyetinden sonra hiç bir vazife almadan, Rumelihisarı'ndaki yalısında, ilim ile iştigal etmiştir.

Ahmed Vefik Paşa, bir az haşin ve garip şahsiyeti, cevval zekâsı, dürüst ahlâkı, garbı iyi tanıması ve bilhassa avrupaî edebiyatımızın başlangıcında, Molière başta olmak üzere, fransız lisanından yaptığı tercümeleri, dil ve tarih hakkındaki vuzuhsuz, fakat mühim nokta-i nazarları ile, siyasî ve fikir tarihimizin unutulmaz simaları arasındadır. Siyasî hayatının başlangıcında, Reşid Paşa'nın onu sevdiği ve kendisine emniyet ettiği muhakkaktır. Âli ve Fuad Paşa'lar ise, ondan hoşlanmazlardı. Mühim memuriyetlerinden ayrılışları Âli Paşa'nın sadaret devirlerine tesadüf eder. Çok dürüst olmasına rağmen, memlekette mazbut kanunun hükmü tesis edilmeğe çalışıldığı bir devirde, içine çok keyf ve heves karışan adetâ müstebitçe icraat tarzını devlet ve halk işlerine sokması, her dokunduğu meselede şahsî hükümler ile hareket etmesi, hoşa gitmiyordu. Gerek Paris sefirliğinde ve gerek ilk başvekilliği esnasında şahsî dirayetine medyun olduğumuz bazı büyük muvaffakiyetleri varsa da, ilk Meclis-i meb'usanın kapatılması hâdisesinin, zamanında vâki olduğu ve bunda tesiri bulunduğu da unutulamaz. Bununla beraber, sonraları Abdülhamid'in istibdadına âlet olmadığı keyfiyeti de inkâr edilemez. Herhâlde büyük idarî yeniliklerden hoşlanmadığı ve muasırlarından pek azı hakkında hürmet ve emniyet hissi beslediği ve etrafına muamelesinde bazen çok sert ve haşin olduğu muhakkaktır. Meclis-i meb'usanda âzaya, Bursa'da piyeslerini oynayan aktörleri tektir edişine benzer bir tarzda, muamele ettiği söylenir. Abdurraman Şeref, *Tarih Musahabeleri*'nde tabiatını „mutlakiyet ve istibdada mayil" diye tarif etmiştir. Daha çok evvel Fuad Paşa da, devrin en zarif portrelerini veren o güzel cümlelerinden birinde, „Ahmed Vefik Paşa binek taşı cesametinde bir

elmastır; ne yüzüğe takılır, ne de sokakta bırakılır" diye tavsif etmiştir. Gayet karakteristik bir yüzü ve ömrünün sonuna doğru daha fazla garipleşen bir kıyafeti varmış. Hayatı yoksulluk içinde sona eren Ahmed Vefik Paşa'nın garip ve çok atak hareketleri vardı. Menkıbelerle onun hakikî şahsiyeti haylı tahrif edilmiştir. Bununla beraber, o, efkâr-ı umumiyenin benimsediği, hattâ belki de hatırasını ilâvelerle zenginleştirdiği son osmanlı paşalarından biridir. Arapçayı, farsçayı ve fransızcayı iyi bildiği ve Londra'da ikameti esnasında ingilizceyi de öğrendiği söylenir. Fakat garbı, daha ziyade fransız kültürü yolu ile tanır.

Edebî faaliyeti de, aşağı yukarı siyasî hayatının ve bugüne kadar garabeti anlatıla anlatıla bitirilemeyen kıyafetinin manzarasını arzeder. Filhakika bu faaliyetin asıl mekanizmasını veren dil hususunda muayyen bir zevk sahibi olmamış, en basit ve sade tâbirlerle en garip ve işitilmedik arapça, farsça kelimeleri, mânasız seci'lerle üslûbuna geçirmiştir. Devrine göre, avrupa lisanlarından da epeyce kelime kullanır. Bununla beraber meselâ *Lehce-i osmanî*'deki nokta-i nazarı, „lisan-ı osmanî" diye tarif ettiği türkçeyi müstakil olarak alışı, tarihimizin mebdeleri hakkındaki fikirleri, devrinin diğer şahsiyetlerini geride bıraktığını ve bir nevi millî şuur sahibi olduğunu gösterir. Dilde daha ziyade realist olan, avrupalılığı ve yeniliği memleketimize getirecek kullanışlı bir vasıta arayan devir, kendisini pek beğenmemiştir. Ayrıca türkçe kelimelerin muayyen imlâsı olmadığı ve binaenaleyh, aslına göre yazılması lâzım geldiği bahanesi ile, bir eserinde geçen bir kelimeyi, diğer bir eserinde bizzat kendisinin dahi beğenmeyip, terk edeceği bir tarzda yazmış olması, ona karşı yapılan belli başlı itirazlardandır. Hakikatte ilk büyük edebî mütercimlerimizden biri olan Vefik Paşa, eski nesrin tesiri altında idi ve büsbütün ayrı yollardan olsa bile, — meselâ Cevdet Paşa'nın erdiği muvaffakiyetten uzak olarak — eski nâsirlerin hatasını tekrarlamıştı. *Sicill-i osmanî*'deki şu cümle onun lisanı için en vazıh ve doğru hükümdür: „kitabeti, ifadesi kadîm türkîye tatbikan olmakla imlâ ve inşası tarz-ı aherde idi". Namık Kemal, Abdülhak Hâmid'e gönderdiği bir mektupta, bilhassa gayr-i me'nus türkçe kelimeler kullanmış olması dolayısiyle, onu, çağatayca yazmakla itham ederek, istihza eder. Aynı şiddetli tenkidi Voltaire'den tercüme ettiği *Micromégas* hakkında da yapar. Yeninin yapılmağa çalışıldığı ve dile bir nizam getirilmek istenildiği bir zamanda, aynı sahifede birbirine tezat teşkil eden unsurların bulunduğu bir eser, beğenilemezdi. Bununla beraber, bu uslûpta ve eserde, başkalarınınkinden daha derin olarak, millî bir çeşnî bulunduğu ve Vefik Paşa'yı bütün hayatında etrafına sevdiren şeyin de bu yerlilik olduğu unutulmamalıdır.

Ahmed Vefik Paşa'nın ilk eseri, 1863 senesinde *Tasvir-i efkâr*'da tefrika ettiği *Hikmet-i tarih*'tir. Bunu Ebülgazi Bahadır Han'ın eserinden naklettiği *Şecere-i evşâl-i türkiye* takip eder (aynı gazete, şubat 1864, nr. 131 den itibaren tefrika edilmiştir). Bu iki eseri, natamam olarak, kitap hâlinde de tabedilmiştir. Tarihe müteallik üçüncü kitabı, rüşdiyeler için yazdığı, uzun seneler elde dolaşan *Fezleke-i tarih-i osmanî*'dir (ilk tab. 1869). Bu eserlerden birincisinin iyice tetkiki lâzımdır. İkincisi ise, millî tarihin diğer şubelerini hatırlatan bir eser olmak itibariyle, mühimdir. *Lehce-i osmanî* (birinci kısmın tabı 1293 = 1876; her iki kısmın tabı 1888/89), bu tarih görüşünü dil sahasına teşmil eder. Ziya Gökalp kendisini bu mesaisi dolayısiyle türkçülük cereyanının mübeşşirlerinden addeder (bk. *Türkçülüğün esasları*, s. 6 v.d.). Belin ile beraber, 1289 da neşrettikleri Ali Şir Nevaî'nin *Maḥbūb al-ḳulūb* adlı eserini de zikredecek olursak, tarih ve dil sahasındaki mesaisini tamamlamış oluruz. Bunun haricinde Molière, Le Sage, Fénélon ve Hugo'dan yaptığı tercümeler gelir. Daha ziyade fransız klâsiklerine düşkün olması, fransız lisesindeki tahsilinin ve biraz da mizacının sevki iledir. Herhâlde fransız kültürüne derinden vakıftı. Bu tercümelerin içinde en şayan-ı dikkat olanı, Molière tercümeleridir. Vakıa şairin bütün külliyatını tam olarak tercüme etmemiştir; fakat imkân bulsa idi, galiba, yapacaktı. Zaten bazı tercümelerinin kaybolduğu söylenir. Vefik Paşa bu eserlerin bazılarını manzum olarak tercüme etmiştir. Hece vezni ile yaptığı manzum tercümelerde büyük bir muvaffakıyet gösterdiği iddia olunamaz. Mensur tercümelerinde asla ve eserin yürüyüşüne sadıktır. Bununla beraber icabında fransızcadaki inşa tarzını kırdığı da vâkidir; isimlerde ufak tefek değişiklikler yaparak, adetâ yerlileştirir. En ziyade şayan-ı dikkat olan mesaisi, adaptasyonlarıdır. Örfümüze gelmeyecek olan mevzuları daima doğrudan doğruya tercüme etmiştir. Adaptasyonlarda eşhasın isminden başlayan bir dikkat ve anlayış görülür. Ahmed Vefik Paşa'nın kendisinde bir nevi komik icat kabiliyeti vardır. Adaptasyonlarda bu kabiliyet onu sürükler. Vefik Paşa'nın bilhassa tutunan piyesleri, *Zor nikâhı* ve *Zoraki tabib* gibi adaptasyonlarıdır. Bununla beraber Teodor Kasap (*Pinti Hamid*) ve Âli Bey'in (*Ayyar Hamza*) adaptasyonlarının, bunlardan aşağı olmadığı, hattâ dil bakımından ufak bir faikiyet bile gösterdikleri aşikârdır.

Zor nikâhı ile *Zoraki tabib*'i, 1869 da adapte ettiğine bakılırsa, Molière tercümelerine bu aralık başlamış olduğu kabul edilebilir. Molière'den tercüme ettiği eserler şunlardır: *İnfial-i aşk* (Le Dépit Amoureux), mensur; *Zor nikâhı* (Le Mariage Forcé), mensur; *Don Civani* (Don Juan), mensur; *Tabib-i aşk* (L'Amour Medecin), mensur; *Adamcıl* (Le Misanthrope) manzum; *Zoraki tabib* (Le Medecin malgré lui), mensur; *Tartüf* (Tartufe), manzum; *Azarya* (L'Avare), mensur; *Yorgaki Dandini* (Georges Dandin), mensur; *Okumuş kadınlar* (Les Femmes Savantes), manzum; *Dekbazlık* (Les Fourberies de Scapin), mensur; *Merakî* (Le Malade Imaginaire), mensur; *Kocalar mektebi* (L'École des Maris), manzum; *Kadınlar mektebi* (L'École des Femmes), manzum; *Savruk* (L'Étourdi), manzum; *Dudu kuşları* (Les Précieuse Ridicules), mensur. (Molière tercümeleri 16 kitap olarak, 1933 te Kanaat kütüp. tarafından basılmıştır). Bundan başka V. Hugo'dan *Hernani*'yi tercüme etmiştir. *Hikâye-i hikemiye-i Mikromega*, (Voltaire'den, 1288); *Telemak tercümesi* (Fénélon'dan, 1298); *Cil Blas* (Gil Blas) *Santillani'nin sergüzeşti* (Le Sage'dan, 1303).

Bu saydığımız eserlerden ve yukarıda bahsettiklerimizden maada, Ahmed Vefik Paşa, *Gülistan* ile *Dalkavuknâme* (Lucius, trc. Vasilâki Ef.)'nin tab'ına yardım etmiştir. La Grande Encyclopédie'de ayrıca onun Schiller ve Shakespeare'in belli başlı eserlerini tercüme etmiş olduğu kaydı mevcut ise de, ortada bulunmadığı için, bunun bir rivayet olması çok muhtemeldir.

Bibliyografya: *JA.*, ser. 6, XX, 268; ser. 7, XX, s. 284 ve ser. 8, XX, s. 344; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Evkaf nezareti* (İstanbul; bu kitaptaki biyografik etüt muaharren yazılan eserlere mehaz olmuştur); Mustafa Nihad Özön, *Zoraki tabib* (mukaddime), İstanbul, 1940; İhsan Sungu, *Ahmeh Vefik ve Ziya Paşa'ların Tartufe tercümeleri* (*Tercüme mecm.*, 2. sene, sayı 4); Mehmed Süreyya, *Sicill-i ʿosmānī*, I, 308 v.d.

(AHMED HAMDİ TANPINAR.)

AHMED YESEVÎ. AḤMED YESEVÎ (? — 1166), sûfî şair ve tarikat müessisi sıfatı ile, türklerin manevî hayatı üzerinde asırlarca müessir olmuş büyük bir şahsiyettir. „Pîr-i Türkistan" lâkabı ile (Farid al-Dīn Aṭṭār, *Manṭiḳ al-ṭayr*, 1287, İran tab., s. 158, *Hikāyat der bayān-ı aḥvāl-i pīr-i Turkistān*) dokuz asra yakın bir zaman tebcil edilen Yesevî'nin şöhret ve nufuzu, yalnız — coğrafî mânası ile — Türkistan sahasına münhasır kalmayarak, muhtelif türk şubelerinin yaşadığı çok geniş sahalara yayılmış; tarihî şahsiyeti pek çoktan unutularak, türk muhitlerinde asırlardan beri tamamiyle menkıbevî bir hüviyet almış; Yesi'de türbesi, son yıllara kadar, bütün kazak-kırgız bozkırlarına hâkim bir *kült*'ün mukaddes merkezi olmuştur. Türklerin dinî ve edebî tarihinde bu kadar geniş ve devamlı bir te'sir icra eden büyük türk mutasavvıfının tarihî şahsiyetini, dinî ve edebî bakımlardan icra ettiği geniş ve devamlı tesiri, en umumî hatları ile, tesbite çalışalım.

I. Tarihî şahsiyeti. Ahmed Yesevî — Ḥvâcegân silsilesine mensup olduğu cihetle buna Ḥvace Ahmed Yesevî de derler [bk. Ḥvâcegân] — 'nin tarihî hüviyetini gösterecek vesikalar o kadar az ve o derece menkıbelerle karışıktır ki, bütün bunların tenkit ve tahlili neticesinde bile kat'î bir hükme varmak kabil olamıyor. Mamafih, vereceğimiz malûmatın, teferrüat bakımından değilse bile, umumî hatları itibariyle hakikate çok yakın olduğunu söyleyebiliriz. Ahmed, XI. asrın ikinci yarısında, garbî Türkistan'da şimdiki Çimkent şehrinin biraz şarkında Sayram kasabasında doğdu. İsfîcâb veya Akşehir isimleri ile de maruf olup, o sıralarda islâm kültürünün mühim bir merkezi olan bu kasabada türkler ve iranlılar yaşamakta idiler. İbrahim adlı bir şeyhin oğlu olan Ahmed, yedi yaşında babasını kaybetti ve ablası ile beraber — sonradan Türkistan adını almış olan — Yesi şehrine gelerek, orada yerleşti. Türk menkıbesinde Oğuz Han'ın payitahtı olarak gösterilen bu şehirde, o sırada Arslan Baba [b. bk.] adlı meşhur bir türk şeyhinin temsil ettiği bir tasavvuf an'anesi mevcuttu. Ahmed ilk tahsil yıllarını burada geçirdikten sonra, Mâverâünnehr'in büyük islâm merkezi olan Buhara'ya [b. bk.] geldi. Selçukîleri metbu olarak tanıyan Karahanlıların hâkimiyeti altındaki bu şehir, o sırada islâm kültürünün çok mühim bir merkezi idi; şehirde Âl-i Burhan [b. bk.] adını taşıyan ve reislerine *Sadr-i cihan* lâkabı verilen çok zengin ve hanefî mezhebinde bir aile hüküm sürüyor, Türkistan'ın her tarafından gelen binlerce talebe şehri dolduruyordu. Ahmed, Buhara'da, devrin en ileri gelen âlim ve mutasavvıflarından Şeyh Yusuf Hemedanî [b. bk.]'ye (440—535 = 1048/1049—1140) intisap ederek (504 = 1110'dan epey evvel), onun şiddetle nufuzu altında kaldı ve onunla beraber bir çok yerler gezdi. Şeyhinin büyük teveccühünü kazanarak, onun üçüncü halifesi olan Ahmed, ilk iki halifeden sonra, 555 (1160) te Buhara'da şeyhin postuna geçti; fakat onun eski bir işareti mucibince, biraz sonra Yesi'ye döndü ve 562 (1166) de ölümüne kadar bu şehirde kuvvetli bir tasavvuf propagandası yaptı. İslâm

Asyası'nın her tarafında tarikatlerin kuvvetlendiği, her köşede tekkeler yükseldiği bu esnada, şarkî Türkistan'da, Kulça civarında, Yedi-su havâlisinde yeni ve kuvvetli bir islâmlaşma ceryanı da inkişaf ediyordu. İşte Ahmed Yesevî bu müsait şartlar içinde, Sır-derya havâlisinde, Taşkent ve mülhakatında, Seyhun ötesindeki bozkırlarda büyük bir nufuz kazandı. Onun etrafında toplananlar, islâmiyete yeni, fakat çok kuvvetli ve samimî rabıtalarla bağlanmış göçebe yahut köylü türklerdi. Binaenaleyh islâm ilimlerini ve iran edebiyatını pek iyi bilmekle beraber, müridlerine dervişlik âdâbını telkin için, anlayabilecekleri bir dil ile hitap etmek mecburiyetinde kaldı ve türklerin halk edebiyatından aldığı nazım şekilleri, hece vezni ve oldukça basit bir dil ile sûffîyane manzumeler yazdı ki, bunlara, alelâde şiirlerden ayırt etmek için, „*hikmet*" derler. Ahmed Yesevî'nin İbrahim adlı bir oğlu olmuş ise de daha babasının hayatında ölmüştür; son zamanlara gelinceye kadar kendilerini Ahmed Yesevî sülâlesinden addeden bir çok kimselerin nesebi ise, onun Gevher Şehnaz adlı kızına müntehi olur. Yesi şehrinde son yıllara kadar Yesevî ailesine mensup bir çok kimseler bulunduğunu bildiğimiz gibi, gerek Mâverâünnehr'de, gerek osmanlı imparatorluğu memleketlerinde, meselâ semerkandlı şeyh Zekeriya, üsküplü şair Atâ (XVI. asır), Evliya Çelebi, Ḥvace Hafız Ahmed Yesevî-i Nakşibendî (XVII. asır) gibi, bir takım şair ve müelliflerin Yesevî ailesine mensubiyet iddiasında bulunduklarını biliyoruz (Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 86—88, 397;). Bunlara ilâve olarak, XVI. asırda hac maksadiyle, maiyetindeki dervişler ile beraber, osmanlı memleketine gelen Şeyh Zengî ile (*Edebiyat Fakültesi Mecm.*, IX, sayı 2, s. 41), XIV. asırda Yesi'de meşhur Tonguz Şeyh'i zikredelim (*Reşehât tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 243). Yine bu asırda Altın Ordu hanlarının sarayında Yesevî ailesinden Mahmud'un büyük bir nufuz kazanarak hattâ hükümdarın kızını aldığını biliyoruz (Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1927, s. 161).

Ahmed Yesevî'nin mezarı üzerinde yapılmış olan türbe ve hânikahın Timur tarafından yeniden muhteşem bir şekilde yaptırıldığını ve inşaatın iki yıl sürdüğünü biliyoruz. XIV. asırda, yalnız Mâverâünnehr'in şehirli halkı değil, bozkır göçebeleri arasında da çok mühim bir ziyaretgâh olan bu mezarın tamiri, Timur'un umumiyetle takip ettiği dinî siyaset plânına çok uygundur. Mutahassıslar tarafından bu devir mimarisinin en parlak mahsullerinden biri olarak kabul edilen bu türbe, cami ve hânikah, rivayete göre, son özbek hanı Abdullah tarafından tamir ettirilmiştir. Mamafih bu tamiratın Şeybanî Han tarafından yaptırılmış olması, tarihî kaynakların ifadesi ile daha iyi telif edilebilir: Şeybanî Han'ın kazak hanları üzerine yaptığı seferde maiyetinde bulunan ve hükümdarın emri ile bu vak'aları *Mihmannâme-i Buhara* adlı eserinde hikâye eden Fazlullah İsfahanî, Şeybanî Han'ın Yesi'de cami yaptırdığını söylerse de, bunun bir tamirden ibaret olduğu tahmin olunabilir. Mamafih bu eserde, nakşibendî Şeybanî Han'ın Ahmed Yesevî hakkında ne büyük bir hürmet beslediğini ve o asırda Yesevî *kült*'ünün özbekler ve bilhassa kazaklar arasındaki ehemmiyetini gösteren mühim kayıtlar vardır. Bu abidede, en eskileri Timur devrine ait, muhtelif kıymetli eşya bulunduğu gibi, özbek-kazak hükümdarlarına ait tarihî kabirler de vardır. Rus istilâsından sonra bir kaç defa tamirine teşebbüs edilen bu mimarî abidesi ve ihtiva ettiği eserler ve kitabeler hakkında muhtelif tetkikler neşredilmiştir (*İlk mutasavvıflar*, s. 88—96; orada istifade edilememiş olan bazı neşriyat ile kitabın çıkmasından sonra neşredilen bazı tetkikler için bu mekalenin bibliyografya kısmına bk.). Timur'dan başlayarak muhtelif asırlarda, muhtelif türk hükümdarları tarafından ziyaret edilen bu türbe, yakın yıllara kadar, orta Asya ve Volga türklerinin ve bilhassa özbek-kazakların mukaddes bir ziyaretgâhı olmuş, bozkır göçebeleri arasında şiddetle hâkim bir Yesevî *kült*'ünün merkezi hâline girmiştir. Bilhassa kış ortasına tesadüf eden muayyen bir zamanda, her yıl burada on binlerce insan toplanır ve bir hafta âyin yapılırdı. Yesevî menkıbelerinin asırlarca yaşadığı bu sahalarda Yesevî müridlerine ait bir çok türbe harâbelerine hâlâ tesadüf edilir. Timur zamanında — hattâ daha evvel ve daha sonra — zengin vakıflara mâlik olan bu mukaddes mezar civarında gömülmek özbek-kazaklar için bir idealdir. Bilhassa büyük ve orta ordalara mensup özbek-kazak zenginleri, daha sağlıklarında, türbe yakınında bir parça toprak satın alırlar; bunlar kışın ölseler bile cesetleri keçeye sarılarak bir ağaca asılır ve ilk baharda Yesi'ye götürülerek — kendi tabirlerince — Kara Ahmed, yani Yesevî'nin mezarı civarına defnolunur. Rus müsteşriki Gordlevskiy buradaki Yesevî *kült*'ünde şehrin türkleşmesinden evvelki iranî bir *kült*'ün devamını görmek istiyorsa da, bu iddia hiç bir delile dayanmamaktadır: muhtelif mevsimlerde, mahsulün bereketini te'min gayesi ile, yapılan ziraî âyinler bütün kavimlerde müşterek olduğu gibi, Yesevî *kült*'ündeki eski türk unsurlarını da kısaca göstermiştim (*göst. yer.*, s. 96; Yesevî tarikatinde

türk paganizminin tesiri hakında biraz aşağıda izahat vardır).

II. Tasavvufî hüviyeti ve tesiri. Biraz aşağıda edebî hüviyetinden bahsederken görüleceği üzere, bugün elimizde Ahmed Yesevî tarafından yazıldığı muhakkak hiç bir eser mevcut değildir. Ölümünden asırlarca sonra yazılmış muhtelif tasavvuf kitaplarında yahut menakıp mecmualarında ona isnad edilen bazı sözler, bazı hareketler, bir takım menkıbeler, Ahmed Yesevî 'nin mutasavvıf şahsiyeti hakkında bize tam ve doğru bir fikir verebilmekten çok uzaktır. Esasen bu eserlerden bir çoğunun orta Asya 'da nakşibendiye [b. bk.] tarikatinin kuruluşundan ve XV. asırda osmanlı imparatorluğu memleketlerine yayılışından sonra vücuda geldiği düşünülecek olursa, bunların, Ahmed Yesevî 'yi tamamiyle nakşibendî görüşüne göre tasvir ettikleri kolayca anlaşılır. Mâverâünnehr 'in büyük islâm merkezlerinde sünnî iran kültürünün türk-moğul paganizmine karşı bir aksülameli mahiyetinde olan nakşibendîlik, bu kültür tesiri altındaki türkleri de kolayca nufuzu dairesine almak için, yesevîlikle bazı rabıtalar tesisine çalışmış olmalıdır. *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* 'ı yazarken, gerek Ahmed Yesevî 'nin sûfiyane şahsiyetini, gerek Yesevî tarikatinin hüviyetini tamamiyle nakşibendî kaynaklarının gösterdiği şekilde tasvir etmiştim. Hâlbuki, Babaî, Hayderî ve Bektaşî an'anelerinin [bu maddelere bk.] Ahmed Yesevî hakkındaki rivayetleri, şüphesiz, tarihî hakikate daha yakındır. *İlk mutasavvıflar* 'ın neşrinden sonra bektaşîliğin menşeleri hakkında yaptığım araştırmalar ve elde ettiğim yeni vesikalar, bana bu hususta kat'î bir kanaat vermiştir. Binaenaleyh burada Ahmed Yesevî 'nin tasavvufî şahsiyeti ve yeseviye tarikatinin ilk asırlardaki hususî karakteri hakkında verilecek izahat, *İlk mutasavvıflar* 'dakinden tamamiyle farklı olacaktır (bu farka ilk defa şu eserimde kısaca işaret eylemiştim: *Les Origines de l'empire ottoman*, Paris, 1935 s. 118 v.d.).

Yusuf Hemedanî halifelerinden olan Ahmed Yesevî 'nin, bir taraftan Horasan melâmetiye 'sinin [b. bk.], diğer tarafdan şarkî Türkistan ve Seyhun havâlisindeki şi'î cereyanlarının tesiri altında, oldukça geniş ve serbest bir tasavvuf felsefesine sahip olduğu tahmin edilebilir. Fakat buna rağmen bu tarikat, Mâverâünnehr ve Hvarizm 'in büyük sünnî merkezlerinde daha ziyade „ortodoks" bir mahiyet arzetmiş olmalıdır. Ahmed Yesevî, Yesi 'ye yerleşerek, propagandasını daha ziyade göçebe ve köylü bozkır türkleri arasında teksif edince, yesevîlik, ister istemez bu muhitin şartlarına tetabuk mecburiyetinde kaldı. Bu türkler samimî müslüman olmakla beraber, islâmiyeti anlayışları, tabiatiyle çok sathî ve şeklî idi; binaenaleyh yesevîlik bu göçebe türk muhitinde eski türk kabîle an'aneleri ile ve paganizm bakiyeleri ile karışmak mecburiyetinde kaldı: nakşibendî an'anelerinde bile Ahmed Yesevî 'nin zikir meclislerinde kadınlar ile erkeklerin bir arada bulundukları hakkında rivayetler vardır (*Cavâhir al-abrâr* 'dan naklen *İlk mutasavvıflar*, s. 39 v.d.) ki, türk göçebe hayatının bir zaruretidir. Yine nakşibendî kaynakları eski yesevî an'anelerinde, sığır kurbanı, muhtelif şekillere girip uçmak, münafıkları hayvan şekline koymak gibi, kısmen türk paganizminden ve kısmen budizmden geldiğini bildiğimiz unsurların mevcudiyetini saklayamamaktadır (*ayn. esr.*). Bütün bunlar ile beraber, yesevî tarikatindeki zikir tarzının da tamamiyle türk paganizminden alındığını vaktiyle izah etmiştim (*L'Influence du Chamanisme turco-mongole sur les ordres mystiques musulmans*, İstanbul, 1929). Ahmed Yesevî 'nin bu zikir tarzını kabul etmesinde türk muhitinin kuvvetli tesiri olduğunu, bazı eski müellifler de itiraf etmektedirler (*İlk mutasavvıflar*, s. 133).

Bütün islâm tarikatlerinde mevcut bir usûle riayet ederek, Ahmed Yesevî de, daha hayatında, bir takım halifelerini muhtelif türk sahalarına yollamıştır. Bunlardan bir çoğu unutulmuşsa da, asıl büyük şeyhlerin hatırası mahfuz bulunuyor: Ahmed Yesevî 'nin ilk halifesi, meşhur Arslan Bab 'ın oğlu Mansur Ata (ölm. 594 = 1197) 'dır ki, yerine oğlu Abdülmelik Ata, sonra onun oğlu Tac Hoca (ölm. 596 = 1199) geçmiştir ki, Zengi Ata 'nın [b. bk.] babasıdır. 615 (1218) te ölen ikinci halifesi hvarizmli Said Ata hakkında malûmatımız yoktur. Üçüncü halife Süleyman Hakim Ata [b. bk.], sûfiyane şiirleri ve menkıbeleri ile, türkler arasında büyük şöhret kazanmış ve 582 (1186) de ölmüştür. Hakim Ata 'nın en meşhur müridi Zengi Ata 'dır. Onun da Müridleri Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata, Sadr Ata, Bedr Ata 'dır. Yeseviye silsilesi bilhassa Seyyid Ata ile Sadr Ata 'dan gelir. Seyyid Ata 'nın en meşhur halifesi, İsmail Ata 'dır. Onun oğlu İshak 'ın küçük bir eseri Upsala kütüphanesi yazmaları arasında 472 numaralı mecmuadadır. Mamafih yeseviye silsilesi, asıl Sadr Ata halifeleri ile şöhretini muhafaza etmiştir. Sadr Ata 'nın halifesi Eymen Bab, onun halifesi Şeyh Ali, onun halifesi de Mevdud Şeyh 'tir; bunun da başlıca iki halifesi meşhurdur: Kemal Şeyh ve Hadım Şeyh. Bu iki şeyhten ayrı ayrı gelen iki silsile, hemen XVI. asır sonlarına kadar, kaynaklarda tesbit edilmiştir. Mutasavvıfların biyografilerine ait eserlerde, Irak, Horasan, Mâverâünnehr

sûfîlerinden ayrı olarak, türk şeyhleri diye zikredilen mutasavvıfların (*Reşehât tercümesi*, s. 118) hemen hepsi yeseviye tarikatine mensup şeyhlerdir.

Ahmed Yesevî 'ye ait menkıbeler ile tarihî rivayetleri tenkidî bir şekilde mezcedersek, yeseviye tarikatinin tarihî ve coğrafî inkişafı hakkında şu neticelere varabiliriz: bir türk sûfîsi tarafından hâlis bir türk muhitinde kurulan bu ilk büyük türk tarikati, iptida Seyhun havâlisinde, Taşkent civarında ve şarkî Türkistan 'da kuvvetle yerleşmiş, sonra türk dil ve kültürünün Mâverâünnehr ve Hvarizm sahalarında kuvvetlenmesi ile müterafık olarak oralarda da ehemmiyet kazanmıştır. Seyhun vâdisinden ve Hvarizm 'den bozkırlara ve Bulgar sahasına yayılan yesevîlik, galiba moğul istilâsı neticesinde, Horasan, İran, Azerbaycan mıntakalarındaki türkler arasında da mevcudiyetini gösterdikten sonra, XIII. asırda Anadolu 'ya da girmiştir. Yesevî şeyhlerinin, bazen dervişleri ile beraber küçük zümreler hâlinde, bu muhaceretleri, yavaş yavaş azalmakla beraber, XIV. asırda da devam etti: Hacı Bektaş ve Sarı Saltuk [bu maddelere bk.] gibi, en maruf Anadolu sûfîlerinden başka, Azerbaycan ve Anadolu sahalarındaki bir çok yesevî dervişlerinin an'aneleri XVII. asırda hâlâ yaşıyordu (Evliya Çelebi 'den naklen *İlk mutasavvıflar*, 53—55, 395). Dersim 'deki kızılbaş kürt aşiretlerinden mühim bir kısmının, bugün bile, Ahmed Yesevî 'ye mensup olduklarını iddia etmeleri, yesevî propagandasının vaktiyle Anadolu 'da ne kadar mühim bir rol oynadığını izaha kâfidir (*Vakit* gazetesi, 1925, 20 haziran).

Horasan 'da daha XIII. asırda hayderiye tarikatinin [b. bk.] doğmasında müessir olan yesevîlik, yine bu asrın ikinci nısfında Anadolu 'da Babaî [b. bk.] ve Bektaşî tarikatlerinin teşekkülünde de mühim bir âmil oldu. Mâverâünnehr şehirlerinde nakşibendîliğin zuhur ve inkişafı, bilhassa XV. asırda, bu sahada ve nakşibendîliğin kuvvetlendiği Horasan merkezlerinde yesevîliğin eski ehemmiyetini azaltı. Lâkin, yukarıda söylediğimiz gibi, nakşibendîliğin Ahmed Yesevî ile olan alâkası onu Nakşibendî tarikatinin büyük pîrleri arasına koyduğu cihetle, bu büyük sûfînin türkler arasındaki eski şöhretine hiç halel gelmedi: XV. asırda Timur ailesine mensup prensler üzerinde iranlı nakşibendî şeyhlerinin büyük nufuz kazandıklarını, fakat buna rağmen Ahmed Yesevî *kült* 'ünün de ehemmiyetten düşmediğini gösteren misaller de vardır (*Reşehât tercümesi*, s. 332). Mâverâünnehr 'de Timur sülâlesinin yerine geçip, hattâ bir aralık kısa bir müddet Türkistan şehrini payitaht ittihaz eden özbek hanları için de aynı mütaleayı tekrar edebiliriz. Fakat nakşibendîliğin XVI. asırdaki bu büyük inkişafına ve yeseviye tarikatini kendi içine almasına rağmen, Horasan 'da, Efganistan 'da, osmanlı imparatorluğu memleketlerinde yesevî mensuplarına hâlâ tesadüf edilmekte idi. Yalnız Seyhun mıntakası ile özbek-kazak bozkırlarında Ahmed Yesevî 'nin ve yesevîliğin nufuz ve ehemmiyeti aslâ eksilmedi ve hiçbir tarikat onun yerini tutamadı. Nogayların millî destanlarına — meselâ *İdige* destanına — giren bu türk sûfîsine karşı göçebe özbek-kazakların asırlardan beri besledikleri hürmet ve takdis, çok kuvvetli bir *kült* hâlinde asırlarca devam etmiştir. Yeseviye tarikatinin âyin ve erkânı hakkındaki malûmatımızın kaynakları, en eski olarak, XVI. asra kadar çıkabilmektedir (*İlk mutasavvıflar*, s. 110—122). Nakşibendîlikle büyük bir müşabehet gösteren bu âyin ve erkândan bazıları — meselâ *zikr-i erre*, yani bıçkı zikri — tarikatin ilk kuruluş devrine ait olmakla beraber, diğer bir çok şeylerin XV. ve XVI. asırlar esnasında, nakşibendîlik tesiri ile, değişmiş olduğu muhakkak gibidir.

III. Edebî hüviyeti ve tesiri. Ahmed Yesevî 'nin, türkler arasında tasavvuf esaslarını yaymak için, hece vezni ile türkçe ve halk edebiyatı şekillerine uygun manzumeler yazdığı malûmdur. Diğer şiirlerden ayırmak için, XV.—XVI. asırlardan beri *hikmet* adı verilen bu manzumeler bir araya toplanarak, *Dîvân-ı hikmet* isimli şiir mecmuası vücuda getirilmiştir ki, yesevî ve nakşibendî an'aneleri bunu doğrudan doğruya Ahmed Yesevî 'ye isnat etmektedirler. Hâlbuki bugün elde mevcut yazma ve basma *Dîvân-ı hikmet* nushaları en sathî bir tarzda tetkik edilince, bu manzumelerin muhtelif yesevî dervişlerine ait olduğu derhal anlaşılır. *Dîvân-ı hikmet* 'in eski bir nushasını bulmak şimdiye kadar mümkün olamamıştır. Gordlevskiy 1929 da Yesi 'ye yaptığı kısa bir seyahatte, bundan altmış yetmiş yıl evvel, türbede deri üzerine yazılı eski bir *dîvân* nushası bulunduğunu, fakat bunun sonradan kaybolduğunu işitmiştir. Herhâlde şimdiye kadar XVII. asırdan evvele ait bir nushanın malûm olmadığını emniyetle söyleyebiliriz. *Mihmannâme-i Buhara* müellifi, Yesi 'deki türbede Yesevî kitabını okuduğunu söyleyerek, bunun türkçe sûfiyane bir eser olduğunu, sülûk mertebelerini ve usûllerini bu kadar tertipli olarak ihtiva eden diğer bir eser bulunamayacağını bildiriyor ve şeyhi „Şah-i Yesi Hvace Ata-i Ahmed" diye zikrediyor; eserin manzum olduğunu söylememesi ve bilhassa *Dîvân-ı hikmet* adını

hiç kullanmaması, yukarıki mütalealarımızı kuvvetlendirecek mahiyettedir. Bu nushayı kim tertip etti? Dîvândaki hikmetlerden hangileri hakikaten Yesevî 'ye aittir? Müstensihler elinde manzumelerin lisanî hususiyetleri ne dereceye kadar muhafaza edilebilmiştir? Eldeki malzemenin bu suallere müsbet bir cevap vermeğe kâfi olmadığını, yani bugün için *Dîvân-ı hikmet* 'in tenkitli bir tab'ını yapmak imkânı bulunmadığını söylemek mecburiyetindeyiz.

Bugün *Dîvân-ı hikmet* nushalarındaki manzumelerden hiç biri Ahmed Yesevî 'ye ait olmasa bile, şurası muhakkaktır ki, bu büyük sûfî halk edebiyatı şekilleri ile türkçe *hikmet* 'ler yazmış ve ondan sonra, yesevî şairleri arasında, bu yolda manzumeler yazmak mukaddes bir an'ane olmuştur. Bu bakımdan, bugün elimizde bulunan *hikmet* 'lerin esasen Yesevî 'ye ait olmamakla beraber, tabiî, dil bakımından değil, fakat şekil ve ruh itibariyle, onların asıl Yesevî 'ye ait olanlardan farksız olacağına hükmedebiliriz. Çünkü Yesevî muakkiplerinin, ondan asırlarca sonra bile, aynı şekil ve edada, aynı ruh ile aynı tarzda *hikmet* 'ler yazdığını, tarihî ve edebî vesikalar sayesinde, kat'î olarak biliyoruz. Esasen bunu yalnız Yesevî muakkiplerine has bir şey sanmamalıdır. Umumiyetle, sûfiyane halk edebiyatında bu „değişmezlik" asırlarca devam etmiştir. Bunun sebebini, kısmen eski edebiyatın umumî bir derdi olan nazirecilikte, kısmen de bir defa büyük pîrlere istinaden tekarrür eden şekillere muakkipleri tarafından adetâ kudsî bir mahiyet verilmesinde aramalıdır. İşte bundan dolayı, *hikmet* adı verilen bu tasavvufî-ahlâkî şiir nev'i vasıtasiyle, Ahmed Yesevî 'nin edebî şahsiyetini ve telkin ettiği ideolojiyi — hattâ takribî bir mahiyette de olsa — az çok anlamak kabildir.

Tarihî ve filolojik tenkit zihniyetini bir tarafa bırakarak, *Dîvân-ı hikmet* 'in nasıl vücuda geldiğini hiç düşünmeyen Avrupa türkiyatçıları Vambéry 'den Melioransk 'iye, Martin Hartmann 'a, Karl Brockelmann 'a kadar onu XII. asır mahsulü saymışlardır (yalnız Josef Thúry, Yesevî hakkındaki biyografik malûmatının yanlışlığından dolayı, bu eseri XIV. asra çıkarıyor). Elimizde bulunan mahlût *Dîvân-ı hikmet* 'in değil, lâkin asıl Ahmed Yesevî tarafından yazılmış manzumelerin filolojik mahiyetini — şüphesiz takribî bir surette — anlayabilmek için, XII. asırdaki edebî türk lehçelerinin coğrafî sahalarını tayin etmek, Yesevî 'nin doğup yaşadığı sahanın lehçesini ve o devrin umumî kültür cereyanlarını anlamak lâzımdır. Vaktiyle bu hususta yaptığımız araştırmalar neticesine göre, Yesevî lehçesini *„ḥāḳāniya"* dediğimiz edebî türkçe dairesine sokmak, şimdilik bize en makul görünüyor (*İlk mutasavvıflar*, 142—166; ayrıca bk. ayn. mll., *Türk edebiyatı tarihi*, s. 229).

Bir taraftan Yesevî 'nin yetiştiği muhiti, hitap ettiği kütleyi, o devrin umumî karakterlerini göz önünde tutmak, diğer taraftan Yesevî müakkiplerinin asırlarca aynı ruh ve şekil ile vücuda getirdikleri taklitleri dikkatle tetkik etmek sayesinde, onun *hikmet* 'lerinde nasıl bir ideolojinin hâkim olduğunu az çok tahmin edebiliriz. Dervişliğin faziletlerine ait medhiyeler, sonunda dinî-ahlâkî neticeler çıkarılmış meşhur islâm menkıbeleri, Peygambere ve büyük islâm mütasavvıflarına ait parçalar, dünya hâlinden şikâyet ve kıyamet günlerinin yakınlaştığını ihtar maksadı ile yazılmış zahidâne şikâyetler, cennet ve bilhassa cehennem ahvâlini anlatan destanlar bu *hikmet* 'lerin başlıca mevzuunu teşkil ediyordu. İslâmiyeti şeklen kabul etmiş basit bozkır göçebeleri arasında tasavvuf propagandası maksadı ile yazılan şeyler, başka türlü olamazdı. Türk halk edebiyatının ata sözleri ve nasihatler ile dolu mahsullerini hatırlatan bu eserler, halk edebiyatı an'anelerine uygun olarak, bilhassa 4 + 3 = 7 ve 4 + 4 + 4 = 12 heceliler ile, dörtlükler şeklinde yazılmış, yarım kafiye ve redif kullanılmıştır. Dörtlüklerden mürekkep bazı uzun manzumelerde her dörtlüğün sonundaki mısraların kafiyeli olması, bunların umumî toplantılarda muayyen bir beste ile okunduğunu göstermektedir.

San'at endişesine tamamiyle yabancı ve lirizmden mahrum olan ve yalnız bir propaganda gayesi takip eden bu *hikmet* 'ler, yalnız bozkırlarda değil yesevîliğin bütün intişar sahalarında sür'atle yayıldı; Türkisatan 'da, Ḫvarizm 'de, Volga boylarında, Anadolu 'da bir çok mukallit ve muakkipler bularak, bu suretle bütün türk edebiyatında bir tasavvufî halk şiiri doğdu [bk. TÜRK EDEBİYATI, HAKİM ATA, MAHDUM KULİ, YUNUS EMRE]. Anadolu 'da Yunus Emre 'den başlayarak büsbütün başka bir mecra takip eden bu şiir nev'i, orta Asya, Ḫvarizm, Volga sahalarında sekiz asırdan beri mahiyetini hiç değiştirmeyerek, devam etmiş ve yüzlerce muakkip bulmuştur. Bedîî bir kıymeti olmayan bu *hikmet* 'lerin türk kalk kütleleri üzerinde asırlarca böyle müessir olabilmesinin sebeplerini kolayca izah edebiliriz. *Hikmet* 'ler başlıca iki unsurdan mürekkeptir: islâmî, yani dinî-sûfiyâne unsur ile millî, yani eski türk halk edebiyatından alınan unsur. Birincisi ideolojide, ikincisi şekil ve vezinde daha bârizdir. Yeni, fakat ateşli müslüman olan Seyhun türkleri, eski halk edebiyatına yabancı olmayan bu *hikmet* 'lere kudsî bir mahiyet veriyorlardı, Yesevî 'nin büyük bir velî ol-

ması ve tarikatinin sür'atli ve geniş inkişafı, yesevîlik âyinlerinde büyük mevkii bu *hikmet* 'lerin asırlarca okunup ezberlenmesini intaç etti. Anadolu haricinde Yesevî *kült* 'ünün asırlarca hâkim olduğu coğrafî sahaların, XX. asra kadar fikrî ve medenî bir intibaha mazhar olamayarak, bilhassa XVI. asırdan sonra, mütemadî gerilemesi de şark ve şimal türkleri arasında Yesevî tesirini büsbütün kuvvetlendirmiş ve mütemadî Yesevî mukallitleri yetiştirmiştir.

Bibliyografya: a. Kaynaklar. Ahmed Yesevî 'ye ve yesevîliğe ait her türlü meseleler hakkındaki kaynaklar *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* adlı eserimizde uzun uzun bahis mevzuu edilmiş ve orada istifade edilememiş olan bazı mühim kayıtlar da bu makale içinde mehazları ile gösterilmiştir. Bunlara ilâve olarak, farsça *Favā'id-i Ḥacī Bektāş Valī* adlı küçük risâlede Ahmed Yesevî 'nin bazı sözleri mevcut olduğu gibi (hususî kütüphanemiz yazmaları arasında; eser hakkında tafsilât için bk. mad. BEKTAŞİYE), Kemaleddin Hüseyin Ḫvarizmî 'nin farsça *Mesnevî şerhi* 'nde de Yesevî 'ye ait bazı rivayetler vardır (muhtelif kütüphanelerde yazmalarına tesadüf edilir). Upsala kütüphanesi yazmaları arasında nr. 472 deki mecmuada Ahmet Yesevî ile İsmail Ata 'nın *Nesebnâme* 'leri ile Ahmed Yesevî 'nin sûfî Mehmed Danişmend tarafından toplanan sözlerini muhtevi *Mir'āt al-ḳulūb* adlı risale vardır (*Le Monde oriental*, XXII, 1—3, Upsala, 1928). Paris 'te millî kütüphane türkçe yazmaları arasındaki meşhur Nevaî külliyatı içinde (*Supp.*, 316/317) *Nasā'im al-maḥabba* adlı *Nafaḥāt* tercüme ve zeylinde, Nevaî, Ahmed Yesevî ile bazı yesevî şeyhleri hakkında malûmat vermektedir ki, şimdiye kadar bunlardan hiç istifade olunmamıştır. Ahmed Yesevî ve yesevîlik hakkında bu makalemizde bilhassa istifade edilmiş olan diğer mühim bir kaynak da, Ḫvace Mevlâna İsfahanî lâkabi ile meşhur Fazlullah b. Revz Bihan 'ın 915 te yazılmış olan *Mihmannâme-i Buhara* adlı çok ehemmiyetli eseridir ki, ilim dünyasına bugüne kadar meçhul kalmıştır (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3431).

b. Tetkikler. Ahmed Yesevî ve yesevîlik hakkındaki ilk monografi, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul, 1919) 'ın birinci kısımdır (s. 1—201). Orada zikredilmiş olan muhtelif tetkiklere ilâve olarak, başlıca şunları kaydedelim: Ahmerov, *Ahmed Yesevî mescidinin kitâbeleri* (*Kazan üniversitesi arkeoloji, tarih ve etnografya cemiyeti haberleri*, 1895/1896, XII, s. 539—549); ayn. mll., *Ahmed Yesevî 'nin mührünün tavsifi*, (*göst. yer.*; 1895/1896, XIII, 530—537; 1212 tarihli olan bu mührün bir isnaddan ibaret olduğu meydandadır). *Orta ve şarkî Asya tetkikleri cemiyetinin rus komitesi haberleri* (Petersburg, 1906), nr. 6, s. 23—25 te Vesselovskiy 'nin bu mescid hakkında küçük bir makalesi varsa da, pek mühim değildir. M. Masson 'un 1930 da Taşkent 'te neşredilen *Ahmed Yesevî türbesi* adlı makalesini göremedim. V. Gordlevskiy 'nin 1932 de çıkan *Hoca Ahmed Yesevî* adlı makalesinde (*Festschrift Georg Jacob*, Leipzig, 1932, 57—67), Ahmed Yesevî ve yesevîliğe dair *İlk mutasavvıflar* 'ın neşrinden sonra çıkan bütün rusça makaleler hakkında malûmat verilmiştir. Kâşgar 'daki dervişler arasında Yesevî *hikmet* 'lerinin ehemmiyeti hakkında N. Lykochin 'den hulâsa edilen *Taşkent işanları* adlı makaleye bak (*R M M*, XIII, 1, s. 134).

F. Babinger 'in Ahmed Yesevî 'nin zamanı hakkında Josef Thúry ve J. Nemeth 'i tenkidi, (*Der Islam*, 1923, s. 106) hiçbir mehaz gösterilmeden, aynen *İlk mutasavvıflar* 'dan alınmıştır; krş. s. 135 not.).

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

AHMEDÂBÂD. AḤMEDĀBĀD, ingiliz Hindistanı 'nın Bombay vilâyetinde, Sābarmatī suyu kenarında, aynı isimdeki idarî bölgenin merkezidir. 1901 de şehrin, 1/5 'i müslüman olmak üzere, 185.899 ve idarî bölgenin de 3.816 mil murabbaı = 9883 km. murabbaı arazi üzerinde, 797.967 nüfusu vardı [1931 de şehrin nüfusu 310.000]. Aḥmedābād Hindistan 'ın en güzel şehirlerinden biri olup, sırmalı ve kılaptanlı kumaşlar (*dībā-i munaḳḳaş*), ipekli ve pamuklular ile atlas (*kamḫā*) imalâtı, bakır ve tunç işleri, sedef, lâke ve oymacılık sanayii (meselâ *pāndān* denilen kutular) ile meşhurdur. Şehirde XV. ve XVI. asırlardan kalma, cami ve türbeler gibi, eski islâm san'atından müteaddit âbideler de vardır.

Tarih. Aḥmedābād, eski hindu şehri Asaval 'i kendine merkez yapan Ġucarāt sultanı Aḥmed Şāh I. [b. bk.] tarafından, 1411 senesinde tesis edilmiş ve bir çok binalar ile süslenmişti. Şehir, Ġucarāt hanedânının ilk asrında, çabucak parladı. Ondan sonra inhitat başladı. Türk-hind hükümdarları zamanında yeni bir ikbal devri geçirdi ise de, XVIII. asırda yine inhitat etti. 1818 de şehri ingilizler zaptettiler.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer* (1901), I, 492; *Bombay Gazetteer* (1904), IV-B; *Muhammedan architecture of Ahmedabad A. D.* 1412 — 1520 (1900); Th. Hope, *Ahmedabad*; Fergusson, *Indian architecture*; Schlagintweit, *Handel und Gewerbe in Ah-*

medabad (*Oesterr. Monatsschr. für den Orient*, 1884, s. 160 v.d.).

AHMEDÎ. AḤMEDÎ (1334? — 1413), XIV. asırda yetişen osmanlı şairlerinin en büyüğü ve meşhuru olup, XV. asrın ilk yarısında Şeyhî 'nin iştiharından sonra bile şöhreti büsbütün sarsılmamış ve bilhassa *İskendernâme*'si, XVI. asırda osmanlı hudutları dışındaki türk muhitlerinde bile okunmuştur. Osmanlı şiirinin XV. — XVI. asırlardaki sür'atli tekâmülü ve yeni şöhretlerin inkişafı Ahmedî 'yi gölgede bırakmışsa da, edebiyat tarihi bakımından, Ahmedî 'nin türk şiirinde mühim bir merhale olduğu asla inkâr olunamaz.

Şairin asıl ismi Tāc al-Dīn İbrāhīm b. Ḫiżir 'dır. Bazı *İskendernâme* nushalarında (Rieu, *Cat. of Brit. Museum*, nr. 1376) isim Tac al-Dīn Aḥmed b. İbrāhīm olarak gösteriliyorsa da, doğru değildir (Nihad Sami 'nin, bibliyografya kısmında zikredilen eserinde, bu kaydın *Ṣaḳā'iḳ* 'tan alındığını söylemesi yanlıştır; çünkü ne *Ṣaḳā'iḳ* 'ta ne de muhtelif tercümelerinde şairin asıl ismi zikredilmemektedir). Ahmedî hakkında en mühim kaynak, öyle görünüyor ki, muasırı olup, Mehmed I. devrinde onun ile görüşmüş olan İbn 'Arabşāh 'ın [b. bk.] *'Uḳūd al-naṣīḥa* (Kâtib Çelebi 'de *'Unḳūd al-naṣīḥa*) adlı eseridir; Taḳī al-Dīn 'in meşhur *Ṭabaḳāt-ı ḥanafiya* 'sinde, *Manhal al-ṣāfī* 'de bu eserden istifade edilmiş ve *Ṣaḳā'iḳ* mütercimi Mecdî de Ahmedî hakkında buradan aldığı bir kaydı tercümesine ilâve etmiştir: *Osmanlı müellifleri* 'nde de — doğrudan doğruya değilse de — yine aynı kaynaktan istifade edilmiştir ve ismînin doğru şekli ise, bizzat Ahmedî 'nin eserlerini gören Kâtib Çelebi 'den alınmıştır. Esasen islâm adları ve lâkabları hakkında tetkikatta bulunanlar pek iyi bilirler ki, hemen pek az istisna ile, İbrahim ismine Taceddin, Mehmed ismine Muhiddin, Ali ismine Alâeddin, Yusuf ismine Sinaneddin, Hüseyin ismine Hüsameddin, Mahmud ismine Bedreddin v.s. lâkabları ilâve olunur. Bundan dolayı, şairimizin asıl isminin İbrāhīm olduğu için Tāc al-Dīn lâkabını aldığını, Ahmedî mahlasını da, şairliğe başladıktan sonra, kullandığını emniyetle söyleyebiliriz.

Ahmedî 'nin hayatı hakkında, İbn 'Arabşāh ile Taşköprü-zade ve Mecdî de ve ekseriyetle onlara dayanan yahut aynı şeyleri tekrar eden Sehî, Latifî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi tezkereleri ile Âlî 'nin *Kunh al-aḫbār* 'ında verilen malûmat, çok az, dağınık ve birbirini naks eder mahiyettedir. Bunlara doğrudan doğruya kendi eserlerinde bulduğumuz sarih kayıtları ve bazı müphem ifadeleri de ilâve etmek suretiyle, şu küçük biyografi taslağını tertip edebildik: şairin nerede ve ne zaman doğduğunu kat'î surette tayine imkân yoktur. Taşköprüzade, Müstakim-zade (*Macallat al-niṣāb*) Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, germıyanlı, Latifî ve Âlî ise sıvaslı olduğunu söylerler; *Osmanlı müellifleri* 'nde — galiba İbn 'Arabşāh 'a istinaden, Amasya 'da öldüğü düşünülerek — amasyalı olduğu kaydolunur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Uşak köylerinden Sıvaslı köyünde doğmuş olması ihtimalini ileri sürerek, sıvaslı olduğu rivayetinin belki bundan çıktığını söyler (*Kütahya şehri*, s. 217, İstanbul 1932). İlk tahsilini Anadolu 'da gördükten sonra, büyük âlimlerden ders görmek üzere, o zamanın umumî bir âdetine uyarak, Mısır 'a giden Ahmedî, orada *Hidaye* şarihi Şayḫ Akmal al-Dīn 'den ders görmüş, Hacı Paşa ve Molla Fenarî ile arkadaşlık etmişdir; *Ṣaḳā'iḳ* 'te ve ondan naklen bazı tezkerelerde mevcut bir rivayete göre, bir gün ziyaretine gittikleri bir şeyh kendilerine istikballerini söylemiş ve Ahmedî 'nin ilim ile değil şiir ile şöhret kazanacağını bildirmiştir. Doğum yılını sarih olarak bilmediğimiz için, şairin Anadolu 'ya ne zaman döndüğünü de iyice tayin edemiyoruz. 1412 de yaşı sekseni geçtiği sırada öldüğünü söyleyen Taşköprü-zade 'ye inanırsak, onun 735 ten evvel doğduğuna hükmetmek icap ediyor. Son eserlerinde yaşının çok ilerlediğinden şikâyet etmesine bakılırsa, bu rivayetin pek yanlış olmadığı anlaşılmaktadır. Ahmedî 'nin, Anadolu 'ya döndükten sonra, ne yaptığını ve nerelerde oturduğunu bilmiyoruz. Muhakkak olarak bildiğimiz şey, onun Kütahya 'da yerleştiği ve Germiyan beylerinin hizmetine girdiğidir: 770 ten evvel Germiyan tahtına çıkarak, 788 de ölen Süleyman Şah 'a takdim ettiği şiirler sayesinde, şairimizin ona intisap ettiği anlaşılıyor ki, tezkerelerin ifadeleri de bunu teyid etmektedir. Şiire ve şairlere karşı büyük alâkası olduğunu, bir takım eserler tercüme ettirdiğini, hattâ, Ahmedî 'den evvel Anadolu 'nun en maruf şairi sayılan Şeyh-oğlu Mustafa [b. bk.] 'ya büyük iltifatlarda bulunduğunu bildiğimiz Süleyman Şah 'ın Ahmedî 'yi de himaye edeceği pek tabiî idi. *İskendernâme* 'de şair „kendisinin toprak ile inciyi ayıramayacak kadar gafil olduğu hâlde, onun lûtfu, himayesi sayesinde, bu eseri yazdığını" söyler ki bunun Süleyman Şah olduğu muhakkaktır. Süleyman Şah 'a, belki daha Germiyan tahtına geçmeden evvel, intisap ederek, lûtuflarını gören, gençliğini zevk ve işret meclislerinde ve güzellerin aşkı ile geçiren Ahmedî, şiirlerinde daima Şeyh-oğlu aleyhinde bulunmuş, onun eserlerinin artık okunmaz olduğunu tekrar edip durmuştur. Ahmedî 'nin bu hücümlarını, Süleyman Şah 'ın sarayında büyük mevkii olan Şeyh-oğlu 'nun genç rakibi aleyhinde bazı hareketlerde bulunmuş olmasına isnad edebiliriz.

Süleyman Şah Karamanlılar'ın taarruzları karşısında, bazı mühim mevkiler ile beraber payitahtını ve kızını osmanlılara vererek, Karahisar 'a çekildikten sonra, onun damadı Yıldırım Bayezid Kütahya 'da yerleşti. Ahmedî 'nin osmanlı sarayına intisabı bu sırada mıdır, yoksa Süleyman Şahı 'n ölümünden sonra mıdır, iyi bilemiyoruz. Muhakkak olan bir cihet varsa, o da şairin osmanlı sarayına intisap ettiğidir. Osmanlı şehzadeleri arasında şiire ve şairlere karşı çok alâkadar olan Emîr Süleyman bu şöhretli şairi kendi maiyetine alarak, sarayında ona mühim bir mevki verdi. Enverî 'nin *Düstûrnâme* 'sinde, onun gece gündüz Emîr Süleyman meclisinden ayrılmadığı, şehzadenin büyük tevecciihünü kazandığı, büyük küçük herkesin ona muhtaç olduğu zikredilmektedir (*Düstûrnâme-i Enverî*, nşr. Mükrimin Halil, İstanbul, 1928, s. 91). Diğer bütün tarihî kaynaklarda zikredilen bu nokta hakkındaAhmedî 'nin eserlerinde de çok sarih kayıtlar görmekteyiz. *Dīvân* 'ında Emîr Süleyman hakkında birçok medhiyeler bulunan, *İskendernâme* 'sinin yeni bir nushasını ona ithaf eden, *Tarvīḥ al-arvāḥ* ve *Cemşîd-ü Hurşîd* adlı eserlerini onun namına ve onun emri ile yazan ihtiyar şair, şehzadeden gördüğü lûtufları daima şükran ile yadetmiştir. Bir kasidesinde şehzadenin kendisine bir at bağışladığını, bir manzumesinde onun daveti ile Bursa 'ya geldiğini söyler. Birçok şiirlerinde bursalılar aleyhinde çok şiddetli hücumlara tesadüf olunması, galiba, orada rakipleri tarafından gördüğü fenalıkların bir cevabıdır. Zarif ve sohbeti çok sevimli bir adam olduğu bütün kaynaklrdaa tekrar edilen Ahmedî, hayatının büyük kısmını işret ve eğlence meclislerinde geçiren şehzadeye hulûskârlık için, şarabı ve şarab meclislerini, methetmiş, kendisinin de gençlikte aynı şekilde yaşadığını tahassürle yâd eylemiştir. *İskendernâme* 'sinin bir çok yerlerinde „hükümdarlık ile işret ve sefahatın imtizaç edemeyeceğini" tekrar eden şairin bu tenakuzuna şaşmamalıdır: *İskendernâme* 'yi, Germiyan 'ın ihtiyar hükümdarı için hazırlamıştı; hâlbuki Emîr Süleyman sarhoşluk ile meşhur bir şehzade idi. Ahmedî bazı kasidelerinde ve *Tarvīḥ al-arvāḥ* 'ında, herkesin akıl ve şuurunu kaçıran içkinin Emîr Süleyman üzerinde tamamiyle makûs bir tesir yaptığını" tekrarlamak suretiyle, velinimetini müdafaaya çalışmıştır.

Ankara harbini takip eden anarşi devresinde, Ahmedî 'nin ne yaptığını iyi bilmiyoruz. Tarihî kaynaklarda, şairimizin Timur 'un iltifatına mazhar olduğu zikredilerek, aralarında geçen meşhur bir hamam fıkrası da kaydolunur. Hattâ Rıdvan Paşa-zade tarihinde (bu eser ve müellifi hakkında bk. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s. 176) Timur 'un Ahmedî 'yi bilhassa çağırdığı bile rivayet edilmektedir. Fakat bu hususta kat'î bir şey söylemek mümkün değildir. Süleyman Çelebi 'nin, askerî muvaffakiyetlerinden sonra az çok bir istikrar temin edince, Ahmedî 'yi tekrar yanına çağırttığı, şairin bazı manzumelerinden anlaşılıyor. O karışıklık yıllarında türlü zahmet ve meşakkatlere katlandığını, maddî ve manevî bir çok dertlere uğradığını, nihayet her türlü zorluklara göğüs gererek, hükümdar eşiğine yüz sürdüğünü anlatan şair, onun bazı muzafferiyetlerini de memnuniyetle terennüm etmiştir. Bursa 'nın bir aralık Süleyman Çelebi tarafından zabtı üzerine tanzim ettiği anlaşılan bir kasidesinde, sultanlar durağı olan güzel Bursa 'yı methettikten sonra, Süleyman-'ın adli sayesinde, şehrin zulme karşı bir melce' olduğunu söylüyor ve sonra şehir halkının şiddetle aleyhinde bulunuyor: yabancılara düşman olduklarını, fakihlerinin ve sûfîlerinin fesad ve riyalarını, bunlara erkek denilemiyeceğini, kendisine çok fenalık ettiklerini anlatıyor. Şair aynı şeyleri *Tarvīḥ al-arvāḥ* 'ta daha kuvvetle tekrar etmiş (bu parça Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk şairleri*, I, 374 de münderiçtir), bursalılarda fütuvvet ve mürüvvetten eser olmadığını, hünersizlikte eşekten geri bulunduklarını, kibir ve hasetten, hileden başka birşey bilmediklerini, hattâ kitabını tamamlatmamak için kendisine türlü türlü şeyler yaptıklarını anlatıyor. Bursalıların Çelebi Mehmed 'e tarafdar olmalarından dolayı, Süleyman Çelebi 'nin bunları hoş gördüğü tahmin olunabilir. Öyle görünüyor ki, Ahmedî Edirne 'ye gitmeyerek, zamanını Bursa 'da geçirmiştir: Süleyman 'a takdim ettiği bir kasidede, kendi arzusuna rağmen, ondan ayrı düştüğünü söylüyor. *Vatan* redifli bir gazelinde, vatanından ıztırarî olarak ayrıldığını söylemesi, belki Bursa 'daki bu ikametine işaret etmektedir. Süleyman 'ın ölümüne (814 = 1411 başlarında) samimî bir mersiye söyleyen ihtiyar şair, mersiyenin sonunda Çelebi Mehmed 'e dua etmeği unutmamış ve böylece onun himayesine sığınmak istemişti. Ona takdim ettiği bazı şiirlerde kimseden kerem görmediğini, garip kaldığını, nihayet onun eşiğine yüz sürdüğünü anlatmaktadır. 806 (1403) da Süleyman 'ın emri ile yazıp tamamladığı *Tarvīḥ al-arvāḥ* 'ın mukaddimesine bazı ilâveler yaparak, yeni hükümdara takdim etmiştir. Herhâlde hayatının son yıllarında da bazı mahrumiyetlere, acılıklara maruz kaldığı anlaşılan ihtiyar şair, 815 (1413) sonlarında — rivayete göre, Divan kâtibliği vazifesinde iken — Amasya 'da vefat etti (İsmail Hakkı Uzunçarşılı 'nın, şairin Kütahya 'da öldüğü hakkındaki kaydı, hiçbir tarihî kaynağa

dayanmayarak, sadece mahallî rivayetlere istinad etmektedir). Ahmedî 'nin şairlikten başka hattat ve musavvir olarak da şöhret kazandığı rivayet edilir (Sehî ve Rıdvan Paşa-zade). Ahmedî 'nin kardeşi Hamzevî [b. bk.] de o devrin oldukça meşhur bir simasıdır.

Ahmedî, eserlerinin kemmiyeti bakımından da, tetkike lâyık bir şahsiyettir. Anadolu 'da ve Mısır 'da kuvvetli bir tahsil görerek, islâm ilimlerine tam bir vukuf hasıl ettikten sonra, fıtrî istidadına tabi olarak, şiir ve edebiyatla meşgul olmuş ve uzun hayatında bir takım mühim ve büyük eserler vücuda getirmiştir. Bunlar hakkında ayrı ayrı kısa izahat vererek, mahiyet ve kıymetlerini gösterdikten sonra, Ahmedî 'nin edebî şahsiyeti ve Anadolu türk edebiyatının umumî tekâmül çerçevesi içindeki mevkiini vazıh bir surette tesbit edebiliriz.

1. *İskendernâme*. Ortaçağda hemen bütün şark ve garp edebiyatlarında mühim bir mevzu teşkil eden makedonyalı İskender kıssalarının mahiyeti hakkında, burada izahata girişecek değiliz. Büyük cihangire ait efsanevî rivayetler İran millî destanında büyük bir yer aldığı cihetle, bilhassa Firdevsî ve Nizamî 'nin meşhur eserlerinden sonra, klâsik türk edebiyatının bu mevzua yabancı kalması imkânsızdı. İskender 'i ideal bir cihangir imparator sayan türk hükümdarlarının alâkası da düşünülünce, Ahmedî 'nin, Germiyan hükümdarı Süleyman Şah 'a takdim için, neden bu mevzuu intihap ettiği kolayca anlaşılır. 792 rebiülâhırının evvelinde tamamlanmış olan bu eserin büyük bir rağbet kazandığı, bugün elde mevcut — bazıları hükümdar kütüphaneleri için yazılmış tezhipli ve minyatürlü — müteaddid nushalardan istidlâl olunabilir. Birbirinden az çok farklı olan bu nushaların tetkiki sayesinde, eserin kime takdim için yazıldığı hakkında tarihî kaynaklarda verilen mütenakıs haberleri düzeltmek kabildir: anlaşılıyor ki eser önce Süleyman Şah 'a takdim için hazırlanmış, lâkin, onun ölümünden sonra, Yıldırım 'ın oğlu Süleyman Çelebi 'ye takdim edilmiştir. Bütün müdakkikler eserdeki:

„Ol Süleyman, zade-i şah-ı cihan:
Bayezid ibn-i Murad ibn Orhan"

beytinden, Yıldırım Bayezid 'in kasdedildiğini zannetmişler ise de (Thûry, Sadettin Nüzhet, Nihad Sami), beytin asıl manası, „şah-ı cihan Bayezid 'in oğlu Süleyman" demektir (şair ekser şiirlerinde Süleyman 'ın ismini türkler arasındaki halk telâffuzuna uygun olarak, „Sülman" şeklinde kullanmaktadır). Esasen şairin verdiği „Sühendân ve gevherşinas" sıfatları, Yıldırım 'a değil, ancak şehzade Süleyman Çelebi 'ye isnad olunabilir. Ahmedî sonradan eserinin sonuna, osmanlı tarihine ait, bir kısım da ilâve etmiş; hattâ, orada Süleyman hakkındaki kısım, sırf bir medhiyeden ibaret kaldığı cihetle, „ömrü müsait olursa Süleyman devri hakkında ayrı bir kitap yazmak tasavvurunda olduğunu" da söylemiştir. Mümasil İran mesnevilerinin tertibine uygun olarak, tanzim olunan ve takriben 10.000 beyitten mürekkep olan bu eserde şair, Firdevsî 'ye ve Nizamî 'ye körü körüne tâbi olmamış, İskender hakkındaki başka rivayetlerden istifade ettiği gibi, muhtelif vesilelerle, ansiklopedik kültürünü gösterecek birçok ilâveler ve istitratlar yapmış, vak'aları anlatırken ahlâkî nasihatler vermiş ve böylece eserine didaktik bir mahiyet izafe etmiştir. *İskendernâme* 'nin güzel bir tahlilini yapan Thûry, burada İskender 'e ait bazı vak'alar ile Attila hakkındaki bir takım rivayetler arasındaki benzeyişleri tebarüz ettirmiştir (*Millî tetebbular mecm.* IV, 116, 124). Eserin sonuna, islâm tarihine ait, ilâve olunan kısmın hiçbir ehemmiyeti yoksa da, osmanlı tarihi hakkındaki kısım, muhtelif bakımlardan, çok ehemmiyetlidir ve ilk osmanlı vakayinamesidir; muahharen yazılan anonim *Tavārīḫ āl-i ʿoṣmān* nüshalarında ve *Lûtfi Paşa Tarihi* 'ndeki birçok manzum parçalar buradan alınmış olduğu gibi, Nihad Sami 'de, Şükrüllah [b. bk.] 'ın *Bahcat al-tavārīḫ* 'i yazarken Ahmedî 'yi bir menba olarak kullandığını meydana koymuştur. Tezkereci Latifî, *İskendernâme* 'nin Germiyan beyi Süleyman Şah tarafından beyenilemediğini göstermek için, bir hikâye nakleder ki, bunun sonradan, yani XVI. asırda Ahmedî 'nin eserleri artık zamanın edebî zevkini pek okşamadığı bir devirde uydurulduğu pek açıktır. Hâlbuki en eski osmanlı tezkerecisi Sehî 'nin takdir ile bahsettiği bu eserin, yalnız Anadolu 'da değil, İran ve Türkistan 'da da okunduğunu biliyoruz (bugün bilinen nushaların bir kısmı XV. ve daha mühim bir kısmı da XVI. asırda yazılmıştır: 926 ve 966 da Şiraz 'da yazılmış iki nusha tezhipli ve minyatürlüdür. Diğer nushalar arasında da böyle itinalı ve kıymetli olanları vardır; 926 da yazılmış bir nusha Safevîlerin Herat vâlisi Durmuş Han 'ın kütüphanesine aittir). 915 te Şeybanî Han 'ın kazaklara karşı yaptığı sefer esnasında, kendisine bir *İskendernâme* nushası hediye edildiğini ve bundan çok memnun olan bu şair hükümdarın ondan tefe'ül bile ettiğini biliyoruz (Fazullah b. Ravz Bihan, *Mihmannâme-i Buhara*, Nuruosmaniye kütüp., nr. 3431). Bütün bunlar, XVI. asır tezkerecilerinin ve Âli 'nin şiddetli tenkitlerine rağmen, *İskendernâme* 'nin geniş ve devamlı bir şöhrete mâlik olduğunu gösterecek delillerdir. XV. asrın ikinci nısfında Uzun Firdevsî [b. bk.] 'nin onun hakkındaki ifadesi, bunun aksine bir delil olarak kullanılamayacağı gibi, Fuzulî 'nin *Leylâ ve Mecnun* mukaddimesinde Ahmedî 'yi, Şeyhî ile birlikte, Türk mesnevîcilerinin en meşhuru olarak göstermesi de bizim fikrimizi teyit eder. Mamafih, bedîî kıymet bakımından, bu büyük eser, şairin *Dîvân* 'ından yahut *Cemşîd-ü Hurşîd* 'inden aşağıdır.

2. *Cemşîd-ü Hurşîd*. Tarihî kaynaklardan yalnız Sehî 'de ve ona istinaden Âli 'de zikredilen bu eser, son yıllarda Nihad Sami Banarlı tarafından meydana çıkarılarak, tetkik ve tahlil olunmuştur. Âli 'ye nazaran, bu mesnevî Emîr Süleyman 'ın arzusu üzerine yazılmış ise de (*Kunh al-aḫbār*, V, 128), eldeki nusha Mehmed I. hakkında medihleri ve Emîr Süleyman 'ın ölümü hakkında bir kaydı ihtiva ettiği cihetle, bu nushanın, asıl nusha olmayıp, sonradan üzerinde bazı tadiller yapılmış ikinci bir nusha olduğunu söyleyebiliriz. Nihad Sami, bunu isbat edecek bütün delilleri eserin içinden bulup çıkarmıştır: evvelâ bu mesnevînin 806 da, yani Süleyman hayatta iken, yazılması, sonra, hükümdarın şaire *Cemşîd-ü Hurşîd* kitabını vererek, türkçesini istemiş olması ve nihayet ihtiyar şairin şarabı ve zevk ve sefahati methetmesi, bütün bunlar Sehî ve Âli 'yi teyit eden delillerdir. Bundan başka, Ahmedî 'nin — sair bir çok türk ve fars şairleri gibi — büyük eserlerinin dîbâcesini tadil ederek, muhtelif hükümdarlara takdim ettiğini de biliyoruz. XIV. asır İran şairleri arasında çok sevdiği Selmân Sâvecî [b. bk.] 'nin *Cemşîd-ü Hurşîd* mesnevisini türkçeye çevirmek, Ahmedî için çok zevkli bir meşgale idi. *„Mefâîlün, mefâîlün faûlün"* vezni ile yazılmış olan bu beş bin beyitlik mesnevi, Selmân 'ın eseri ile büyük bir yakınlık göstermekle beraber, onun sadece bir tercümesi sayılamaz. Ahenge bir tenevvu vermek için, münasip yerlerde muhtelif vezinler ile gazeller ve kıt'alar koyması, ne İran hattâ ne de türk mesneviciliği için, bir yenilik değilse de, yer yer Selmân 'ın mesnevisinden ayrılarak, araya muhtelif didaktik parçalar ilâve etmesi gibi bazı hususiyetleri, şairi sadece bir mütercim olmaktan kurtarmış ve esere hususî bir kıymet bahşetmiştir. (Selmân 'ın eseri takriben 2700 beyitten mürekkep olduğu hâlde, Ahmedî 'nin bunu 5000 beyte çıkarması, hemen bir misli ilâveler yaptığını göstermektedir). Nihad Sami bu mesnevide, *Dede Korkut*, *Köroğlu destanı* [bu madd. bk.] gibi, türk eserleri ile müşterek bazı hususiyetler de bulmuştur. Mesnevinin mevzuu, İran ve türk edebiyatlarında benzerlerine daima tesadüf edilen, bir aşk hikâyesidir: çin fağfuru 'nun oğlu Cemşîd, Rum kayserinin kızı Hurşîd 'i rüyasında görüp, âşık oluyor ve çok iztırap çekiyor. Şehzadeden kızın tavsifini dinleyen Mihrâb adlı bezirgân, dünyada eşi olmayan bu güzeli esasen görmüştür: bu tavsif tamamiyle Rum kayserinin kızı Hurşîd 'ten başka biri olamaz. Mahir bir ressam olan bezirgân onun resmini yaparak, şehzadeye gösteriyor. Hurşîd 'in şöhretini evvelce duymuş olan şehzade, babasından izin alarak, yanındaki cengâverler ve Mihrâb ile beraber yola çıkıyor. Binbir zahmetten, mücadeleden sonra, Hurşîd 'i alıp, memleketine dönüyor ve babasının tahtına geçiyor. Ahmedî bu güzel aşk hikâyesini, büyük bir itina ile ve cidden muvaffakıyetli bir şekilde, yazmıştır. Kâtib Çelebi, Ahmedî 'nin bu eserinden, Lûtfi Bey-zadenin el yazısı ile *Şaḳā'iḳ* kenarına yazılmış bir haşiyeye istinaden, bahsediyor (*Kaşf al-ẓunūn*, tab. Mısır, I, 304).

3. *Tarvīḥ al-arvāḥ*. Ahmedî 'nin bu mesnevisinden iptida *Osmanlı müellifleri* 'nde — yanlışlıkla *Tafrīḥ al-arvāḥ* şeklinde — bahsedilmiş, sonra Sadettin Nüzhet tarafından bazı parçaları neşrolunmuştur. Ne tarihî kaynaklarda ne de *Kaşf al-ẓunūn* 'da hiç adı geçmeyen bu eser, *„mefâîlün mefâîlîn faûlün"* vezninde yazılmış takriben dört bin beyitlik bir mesnevidir. Eserinin başında tıbba ait bazı kanunlardan, yani bazı tıbbî meselelerden bahsedeceğini söyleyen müellif, bunu Süleyman Çelebi namına yazmıştır: Dibace 'de ismi zikredilmeyerek, yalnız çok şarap içtiğinden bahsolunan „Sultan-ı eivan baht", ondan başka biri olamaz. Eserin sonunda, yukarıda bahsettiğimiz gibi, bursalılar aleyhinde yazılmış olan kısım da bunu teyit eden bir delildir. İran ve türk edebiyatlarında, cinsî münasebetlere ve zevk ve sefahate, keyfe ait bir takım meselelerin böyle, tıbba ve hıfzıssıhhaya aitmiş gibi ciddî bir renk verilerek, şiir mevzuu ittihaz edilmesi, eski bir an'anedir. İhtiyar şair de genç ve sarhoş prensin hoşuna gitmek için, böyle bir mevzu intihap etmiş olmalıdır. Bu, edebî bakımdan, hattâ *İskendernâme* ile bile mukayese edilemeyecek bir eserdir. Ahmedî 'nin „ilm-i tıbda mesâil-i kanun ve şifayı nazm ile bir muteber kitab" vücuda getirdiğini söyleyen Latifî, herhâlde bu eserden bahsetmiş olmalıdır. Bursalı Tahir 'in, bu kayda istinat ederek, Ahmedî 'nin ayrıca bir *Ḳānūn ve Şifā'* tercümesi yazdığını söylemesi, esassız olduğu gibi, bunu haklı olarak tenkit eden Sadettin Nüzhet 'in de, „Ahmedî 'nin *Ḳānūn ve Şifā'* 'dan istifade ederek, manzum bir kitap yazdığını" söylemesi de yanlıştır. Çünkü şair *Tarvīḥ al-arvāḥ* 'ında *Ḳānūn ve Şifā'* 'dan istifade etmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı 'nın, hiçbir mehaz göstermeksizin, Ahmedî 'nin *Muntaḫabāt-i Şifā'* adlı bir eserinden bahsetmesi de, belki bundan galattır (Muallim Kilisli Rıfat, Şehzade kütüp., Kadı-zade Mehmed Efendi kısmında

nr. 349 'da *al-Şifā' fī aḥādiṣ al-Muṣṭafā* adlı bir eserin Ahmedî 'ye ait olduğunu söylemişti. Tetkikine fırsat bulamadığım bu eser,acaba bu mudur ?).

4. *Dîvân.* Ahmedî 'nin, tevhid, na'at, terci'-i bend, kaside ve gazellerden mürekkep, bir divanı vardır ki, san'at kudretini ve şahsiyetini en çok burada görebiliriz. 840 da Murad II. namına yazılmış mükemmel bir nushadan başka sair bazı itinalı nushalarına da tesadüf edilmesi, onun XV. asırdaki şöhret ve ehemmiyetini gösteren bir delildir. Ahmedî 'nin XV. ve XVI. asırlara ait muhtelif nazire mecmualarında sık sık tesadüf edilen şiirlerinden bir kısmı divan nushalarında mevcut değildir. Bazan hayatına ait mühim malûmatı da ihtiva eden bu manzumeler, umumiyetle, mesnevilerinden daha itinalı yazılmıştır. Ahmedî divanının tam ve tenkitli bir nushasını vücuda getirmek, dil ve edebiyat tarihimiz için, büyük bir ihtiyaçtır.

5. *Ḥayrat al-'uḳalā'.* Kâtib Çelebi Ahmedî 'nin bu isimde türkçe bir kasidesinden bahsetmekte ise de, bu hususta başka hiç bir şey söylemediğinden bunun ne olduğunu anlamak kabil olmadı (*Kaşf al-ẓunūn*, I, 349). Kâtib Çelebi, biraz aşağıda göreceğimiz vecihle başkalarının eserlerini yanlışlıkla Ahmedî 'ye mâlettiğinden, bunda da bir yanlışlık olduğu hatıra gelebilirse de, bu eseri zikrederken, şairin adını Mevlānā Tac al-Dīn İbrāhīm al-Aḥmedī diye doğru kaydetmesi, herhâlde bunu gördüğünü gösteriyor.

6. *Kaşîde-i şarşarî şerhi. Şaḳā'iḳ* mütercimi Mecdî, İbn 'Arabşāh 'tan naklen, Ahmedî 'nin böyle bir eseri olduğundan bahsediyor. Kâtib Çelebi de *Kaşf al-ẓunūn* 'da bu ifadeyi tekrarlamaktadır (II, 113).

7. *Mirḳāt al-adab.* İbn 'Arabşāh 'ın bahsettiği bu eseri gören Kâtib Çelebi, bunun lûgata ait farsça manzum bir eser olduğunu söylüyor.

Kâtib Çelebi, bunlara ilâve olarak, şairin türkçe manzum *Süleymannâme* ile *Cenknâme* adlı iki eseri daha olduğundan bahsediyor. *Cenknâme* 'nin Ahmed Dâî [b. bk.] 'nin *Cenknâme* 'sinden başka bir şey olmadığı pek sarihdir. Diğerine gelince, Ahmedî 'nin böyle bir eser yazdığı hiç malûm değildir; hattâ Uzun Firdevsî, *Süleymannâme* 'sinin mukaddimesinde, Sultan Murad 'ın (?) Ahmedî ve Şeyh-oğlu 'na bu mevzuu yazmalarını teklif ettiği hâlde, onların âciz kaldıklarını, yalnız serezli Sa'di 'nin 3500 beyitlik bir *Süleymannâme* yazıp takdim ettiğini söylemek suretiyle, Ahmedî 'nin böyle bir eser yazmadığını anlatıyor. Herhâlde Kâtib Çelebi 'nin, sair birçok şeylerde olduğu gibi, bunda da yanılmış olduğu muhakkaktır. *Osmanlı müellifleri* 'nde ve Sadettin Nüzhet 'te Ahmedî 'nin olarak gösterilen *Esrarnâme-i 'Aṭṭār* tercümesi de, şairimize ait değildir: hususî kütüphanemizdeki nushada 880 tarihinde yazıldığı tasrih edilen ve aynı mahlâsı kullanan diğer bir şaire ait olan bu tercümenin, bizim Ahmedî 'ye ait olmasına imkân yoktur.

Görülüyor ki, eski kaynakların Ahmedî 'yi çok yazmış bir şair olarak göstermeleri yanlış değildir. Büyük divanından başka, muhtelif mevzularda mesneviler yazmış olan bu şair, İran şairlerinden bilhasa Nizamî, Kemâl Hocendî, Selmân Sâvecî 'nin tesirleri altında kalmış ve bunu açıkça itiraf etmiştir. Muhtelif vesileler ile „başka şairleri taklit etmediğini, yazdıklarının kendine has bulunduğunu, Gülşehrî [b. bk.] gibi, kendini beğenmiş bir adam olmadığını" söyler; zamanın kıymet bilmediğinden şikâyet eder; fakat bu ifadelere rağmen, Ahmedî 'nin, kendi edebî kıymeti hakkında, kuvvetli bir kanaat beslediğini görüyoruz: kendisinden evvel şöhret kazanmış Anadolu şairlerinden Elvan Çelebi [b. bk.] 'ye ve bilhassa Germiyan sarayındaki rakibi Şeyh-oğlu Mustafa 'ya karşı, şiddetli tenkitlerde bulunmuş, kendi şiirleri meydana çıktıktan sonra artık onların okunmaz olduğunu iddia etmiş, kendisini Nizâmî, Enverî ve Selmân gibi İran şairleri ile mukayeseye kalkmıştır. Eski şairler arasında, hodbinliğini tenkit etmekle beraber, Gülşehrî 'yi beğendiği anlaşılıyor ki, edebî zevkinin yüksekliğine bu da bir delildir. Mamafih bütün iddialarına rağmen, edebî şahsiyetinin teşekkülünde Gülşehrî 'nin, Hoca Mes'ud 'un, Şeyh-oğlu 'nun tesirleri açıkça gözükür. Bazı sûfîyane şiirlerinde Yunus ve Âşık Paşa tesiri de sarihdir. İran ve türk edebiyatlarını çok iyi bildiği ve bundan çok istifade ettiği anlaşılan Ahmedî 'yi, XIV. asrın en büyük şairi saymak zaruridir. Muhtelif şiir nevilerinde ve nazım şekillerinde, devrine göre, en büyük muvaffakiyeti göstermiştir. Lisanı ve ifadesi düzgün, üslûbu, mevzularının icabına göre, mütenevvi, tasvirleri canlı ve renklidir. Eserlerinde sık sık tesadüf edilen nazım kusurlarını, daha ziyade türkçenin o zamanki tekâmül derecesine isnat etmek lâzımdır. Kendinin yaşlı rakibi Şeyh-oğlu 'na kadar bir çok XIV. asır, hattâ XV. asır şairleri türkçenin, nazım dili olarak, kabalığından şikâyet ettikleri hâlde, Ahmedî 'de aslâ böyle bir düşünceye tesadüf olunmaması, dikkate değer bir noktadır. Umumiyetle şiirlerinde taşkın bir lirizmden ziyade, ölçülü bir san'atkâr itinası vardır. Şeyhî 'den başlıyarak XV. asrın — bilhassa ilk yarısında yetişen — bir çok şairleri üzerinde mühim tesiri görülen Ahmedî hakkında, İbn 'Arabşāh 'ın „türkçe söylemekte Rum 'un yegâne şairidir" demesi ve onu büyük arap edipleriyle mukayese etmesi, şöhretine bir delildir. Bir manzumesinde „hükümdarın lûtfu sayesinde, Ahmedî, tavrını bırakarak, Selman Sâveci 'ye eriştiğini" söyleyen Şeyhî 'nin bu ifadesi de, Ahmedî 'yi o zamana kadar yetişen türk şairlerinin en büyüğü saydığını anlatabilir. Mamafih Şeyhî 'nin iştiharından sonra, Ahmedî 'nin eserleri yavaş yavaş eski ehemmiyetini kaybetmeğe başlamış ve bilhassa XVI. asırdan itibaren *İskendernâme* 'den başka eserleri adetâ unutulmuştur.

Bibliyografya: a. Eserleri. Ahmedî 'nin eserleri, umumiyetle, yazma hâlinde olup, sadece bazı küçük parçaları antoloji mecmualarında neşredilmiştir. Sadettin Nüzhet Ergun 'un *Türk şairleri* 'nde onun muhtelif eserlerinden oldukça geniş parçalar neşredilmiş olduğu gibi, *İskendernâme* 'nin osmanlı tarihine ait kısmı da iptida, itinasız bir şekilde, Necib Âsım tarafından (*TOEM*, I, 1910), son defa da Nihad Sami Banarlı tarafından, metin tenkidine riayet edilerek (*Türkiyat mecmuası*, VI.), neşrolunmuştur. Yazma nushalara gelince, *İskendernâme* 'nin İstanbul nushaları hakkında Nihad Sami 'nin eserinde mufassal malûmat vardır; Avrupa kütüphanelerindeki nushalar ise, Babinger 'in osmanlı müelliflerine dair eserinden alınarak, kısaca zikrolunmuştur. *Dîvân* 'ın 840 ta yazılmış güzel bir nushası, Hamidiye kütüp., nr. 1082 de; 851 de yazılmış ikinci bir nushası, İslâm müzesi, nr. 474 tedir. *Tarvīḥ al-arvāḥ* 'ın bir nushası Ayasofya kütüp, nr, 3595 tedir; diğer iki nushanın Fatih ve Revan odası kütüphanelerinde bulunduğunu söyleyen Sadettin Nüzhet, numaralarını kaydetmemiştir. *Cemşîd-ü Hurşîd*, Üniversite kütüphanesi, nr. 921 dedir. Eski nazire mecmualarında da Ahmedî 'nin şiirlerine tesadüf edilir (bu mecmualar ve muhteviyatı hakkında bk. Fuad Köprülü, *Dîvân-ı türkî-i basit ve millî edebiyatın ilk mübeşşirleri*, İstanbul, 1928). Ahmedî 'nin diğer eserlerinin mevcut olup olmadığı hakkında şimdilik bir malûmatımız yoktur.

b. Kaynaklar. Ahmedî hakkında başlıca kaynaklar, İbn 'Arabşāh 'ın *'Uḳūd al-naṣīḥa* 'sı ile *Şaḳā'iḳ* ve onun Mecdî tercümesi, Şehî, Latifî, Âşık Çelebi *Tezkere* 'leri, Âlî 'nin başlıca Sehî ve Latifî 'ye dayanan *Künh al-aḫbār* 'ıdır. Ṭaki al-Dīn, *Ṭabaḳāt-ı ḥanafîya* 'sinde (Bayezid umumî kütüp., nr. 5209) İbn 'Arabşāh ile *Şaḳā'iḳ* 'ın malûmatını bir araya toplamıştır. Bunların haricindeki bazı kaynaklar, makale içinde gösterilmiştir. *Kaşf al-ẓunūn* da bize Ahmedî 'nin bazı başka kaynaklarda geçmeyen yeni eserlerini bildirmek itibariyle, bir kaynak mahiyetindedir.

c. Tetkikler. Ahmedî hakkında şimdiye kadar yapılan küçük tetkikler, çok sathî ve yanlışlıklar ile doludur: Hammer ve Gibb 'de sonra Faik Reşad 'ın *Eslâf* 'ında (İstanbul, 1312, I, 46—50), bursalı Tahir 'in *Osmanlı müellifleri* (II, 73/74) 'inde, Babinger 'in yukarıda zikredilen eserinde (s. 11—13) Ahmedî hakkındaki kısımlar, bu arada sayılabilir. Sadeddin Nüzhet Ergun 'un *Türk şairleri* (I, 384—399) inde verilen malûmat, tenkitsiz olmakla beraber, daha geniştir ve şairin eserlerinden istifade edilerek yazılmıştır. Jozef Thúry 'nin 1903 de macarca neşredilen eseri (türk. trc., *Millî tetebbular mecmuası*, IV), *İskendernâme* 'nin iyi bir tahlilini vermek bakımından, faydalıdır. Ahmedî hakkında şimdiye kadar yapılan en etraflı ve en ciddî tetkik, Nihad Sami Banarlı 'nın *Ahmedî ve dâsitân-ı tevârîh-i mülûk-i âl-i osmân* adlı monograisidir (*Türkiyat mecm.*, VI, 49—176). Mamafih bu makale daha ziyade, *İskendernâme* 'deki osmanlı tarihi kısmı ile *Cemşîd-ü Hurşîd* 'e ait, hususî bir monogorafi mahiyetinde olup, Ahmedî 'ye ait bütün meseleleri mevzuu içine almamaktadır. Ahmedî 'nin dili hakkında: C. Brockelmann 'ın *Altosmanische Studien*, 1. *Die Sprache Aşık Paşa und Ahmedis* adlı mekalesini zikredebiliriz (*ZDMG*, LXXIII, 1919). P. Wittek 'in, Babinger 'in osmanlı tarihçiliği hakkındaki eserine yazdığı mühim tenkitte (*Der Islam*, XX, 197—207) ve *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum* (*Bizantion*, XI, 303 v.d.) adlı makalesinde de Ahmedî ve *İskendernâme* 'sinin osmanlı tarihi kısmı hakkında mühim mülâhazalar vardır. (M. Fuad Köprülü.)

AHMEDÎ. Aḥmedî, Aḥmed b. Tolun 'un [b. bk.] ismine basılmış bir *dînār* kıymetinde altın sikke.

AHMEDÎL. [Bk. MARAGA.]

AḤMEDÎYA. [Bk. AHMEDİYE.]

AHMEDİYE. Aḥmedîya, Mirzā Ġulām Aḥmed Ḳādiānī (Ḳādiān, Pencab 'da Gurdaspur mıntakasındadır) mezhebine mensup olanları ifade eder. Mensupları, 1900 tarihinden beri ingiliz-hind idaresinin resmî nüfus kütüklerinde, kendi muvafakatleri ile, ayrıca yeni bir müslüman mehezbinin sâliki olarak görünürler. Ahmedîler, bilhassa Pencab 'da çokturlar; fakat Bombay eyaletinin diğer vilâyetleri ile Hindistan 'ın başka yerlerinde ve Efganistan, İran, Arabistan, Mısır gibi diğer müslüman memleketlerinde de ahmedîlere tesadüf olunur. Faâl bir propaganda sayesinde, sayıları gittikçe artmaktadır. Başlıca neşir vasıtaları 1902 den beri Ḳādiān 'da neşredilmekte olan *Review of Religions* ismindeki aylık ingilizce mecmuadır; fakat muhtelif

hind lisanlarında haftalık, aylık yahut üç aylık muhtelif mevkuteleri de vardır. Bunlardan başka etraflı ve muntazam neşriyatta da bulunurlar. Bu türlü yazıların en mühimi, bizzat mezhebin müessisi tarafından telif edilmiş olan *Barāhîn-i Aḥmedîya*'dir. [Ġulām Aḥmed'in diğer eserlerinden bazıları şunlardır: *Ḥamāmat al-buşrā*', *Nūr al-ḥaḳḳ*, *Sirr al-ḫilāfat* (bu eserde (s. 2) Ġulām Aḥmed mehdîliğini, iddia eder), *al-Tabliġ* ve *Mavāḥib al-raḥmān*]. Bu eserin birinci cildi 1880 de çıktı; Mirzā Ġulām Aḥmed, tarafdarlarından ancak 4 mart 1889 da biat yemini talep etmiş olmakla beraber, daha evvelden eserinde mehdiliğini iddia etmiş bulunuyordu.

Aḥmedî mezhebi akîdeleri, umumiyet itibariyle, islâmiyet akîdelerine uygundur. Başlıca fark, mesih bahsi, mahdîlik ve cihad meselelerindedir. Birinci noktada, ahmediler 'İsā'nın çarmıhta ölmeyip, öldü zannı ile mezara indirildikten sonra kendine geldiğini ve İncil'i neşir ve vaız için Hindistan'a, hususiyle Kişmir'e, nakl-i mekân ettiğini iddia ederler. 'İsā oralarda 120 yaşında vefat etmiş ve Srinagar'da defnedilmiştir derler. İddialarına göre, mezarı malûmdur; fakat bu mezar bir yanlışlık neticesi olarak, Yuz Asaf ismindeki bir peygambere atfolunur (ahmedilere göre, bu isim Bodhisatva'nın bozulmuş bir şekli değildir). Mavlā Muḥammed Ḥusayn adlı birinin teşvki ile, Hindistan'da Mirzā Aḥmed aleyhinde bir fetva çıkarılmıştır. Bunda, 'İsā'ya dair olan ahmedî akîdesinin Kur'an'a muhalif olduğu ve binaenaleyh bir rafd sayılmak lâzım geleceği beyan olunmaktadır. Mehdîlik ve cihada gelince, ahmedîler, ahmedîliğin filiyatta muslihâne olduğunu ve gayr-i müminlere karşı cihadın harp silâhları ile yapılacak yerde, muslihâne vasıtalar ile icrası lüzumunu telkin ederler; bilhassa Britanya hükûmetine karşı sadikane itaat göstermek lâzım geldiğini söylerler. Mehdî'de aynı zamanda hem 'İsā'nın hem Muḥammed'in teşahhus ettiğine inanılır. Bu mehdînin (Ġulām Aḥmed) hicrî XIV. başlarında zuhurunun Peygamber tarafından evvelce haber verilmiş olması [1] ve bizzat kendisi de ilâhî vazifesini, vukuatı evvelden haber vermek kudreti ile, isbat etmiş bulunması dolayısiyle, kendisine inanılmak lâzımdır. Bu peygamberane kabiliyeti bir çok vesileler ile göstermiştir: yalnız XIX. asır sonlarında vukubulan veba ve zelzeleleri daha evvel haber vermekle kalmayarak, bazı zatların vefatını da sıhhatle evvelden bildirmiş olduğunu söyler. Bir defasında Lahor halkından birinin katledileceğini evvelden söylemiş ve o şahıs da katledilmiş olduğundan, üç hıristiyan misyoneri Mirzā Aḥmed'i katl ile itham ettiler; fakat mahkeme beraetine hükmetti.

Mirzā Aḥmed ihtiyarlığından dolayı (ölm. 1908) mezhebinin umûrunu idareden feragat ederek, işleri *Ṣadr-i anċuman-i aḥmedîye*'ye devretmiştir.

[Mirzā Ġulām'ın cenazesinde hazır bulunan cemaat, riyasete mevlâna Nūr al-Dīn'i intihap etmişlerdir. Bu da 1914 nisanında vefat etmiş ve bundan sonra mezhepte iftirak vukua gelmiştir. Nūr al-Dīn'in vefatını müteakip, bir fırkaya Ġulām Aḥmed'in oğlu Başīr al-Dīn ve ayrılan diğer fırkaya da, Ġulām Aḥmed'in peygamberliğini kabul etmeyen Maulavi Muḥammed 'Alī reis intihap edilmiştir. Binaenaleyh şimdi, biri kadiyanîler diğeri de Lahor ahmedîleri namı ile, iki fırka mevcuttur. Birinci fırkanın Nigeria'da, Kenya kolonisinde, Cava ve Somatra'da misyoner teşkilâtı vardır. İkinci fırka, propaganda merkezi olarak, Londra yakınında Woking'i intihap etmiştir. Orada bir camileri olduğu gibi, Berlin'de de 1923 ten beri camileri ve Cava ve Sumatra'da teşkilâtları vardır. Maulavi Muḥammed 'Alī tarafından, 1916 da Lahor'da Kur'an'ın ingilizce bir tercümesi neşredilmiştir; bu tercüme, ehlisünnet mütercim ve müfessirlerin tercümeleri ile bâriz farklar arzeder.]

Bibliyografya: T. M. Arnold, *Actes du XIIme congrès indernation. des Orientalistes* (Roma, 1899), III, 1, s. 139 v.dd.; Richter, *Indische Missionsgeschichte*; M. T. Houtsma, *Revue du monde musulman*, I, 333 v.dd; (ahmedîler tarafından verilen malûmatı hâvidir); *Encycl. Britan.* ve *Encycl. Ital.*, bk. mad. (M. T. HOUTSMA.)

AHMEDNAGAR, ingiliz Hindistanı'nda (Bombay eyaleti), Siva nehri üzerinde, aynı isimdeki mıntakanın merkezidir. 1901 de şehrin 42.000 ve mıntakanın (6586 murabba mil = 17.058 murabba km.) 837.695 nüfusu [1931 sayımına göre, şehrin nüfusu 41.890 ve mıntakanın nüfusu 988.206] vardı. Ahmednagar, Niẓām Şāh [b. bk.] hânedânının müessisi olan Aḥmed Niẓām Şāh tarafından, 1494 senesinde tesis edilmiştir. Bu şahlar bir asır kadar, yani şehrin Çānd Bībī idaresinde cesurâne müdafaasından sonra, Ekber'in kıtaatı tarafından zapt ve türk-hind devletine ilhak edilmesine kadar, burada hükümrân oldular. Avrangzīb'in ölümünden sonra, Ahmednagar Mahrāṯhā'ların idaresine geçti. Davlat Rao Sindhiya, şehri, 1803 te Duke of Wellington'a terke mecbur oldu.

Bibliyografya: *Bombay Gazetteer*, XVII-B (1904).

1 Her asrın başında bir din müceddidinin zuhûr edeceğine dair, bir hadis vardır ki, Ġulām Aḥmed, bu hadisten istifade ederek, kendisinin XIV. asır müceddidi olduğu iddiasını ortaya atmıştır.

AḤMEDŪ. [Bk. AHMEDÛ.]

AḤMEDÛ. AḤMEDŪ ŞAYḤŪ B. AL-ḤAĠĠ 'OMAR, garbî Sudan'da, Tīcānī devletinin müessisi olup, 1862 de, Macina'nın zaptından evvel, babası tarafından Segu'nun idaresine memuren bırakılmış ve 1865 te al-Ḥāċċ 'Omar'in ölümünden sonra, kardeşlerine rağmen, orada hâkimiyetini idame etmiştir. 1877 de *Emīr al-mu'minīn* unvanını almış ve Segu mıntakasını doğrudan doğruya kendi idaresi altında alıkoyup, yukarı Senegal, Kaarta, Kinguiray v.s. vilâyetlerini kardeşleri arasında taksim etmiştir. Bunlar oralarda adetâ tamamen müstakil olmuşlardır. Fakat fransız işgalinin ilerlemesi üzerine, Aḥmedū, Bancagara emîri Tīcānī'yi zehirleyerek, bir aralık babasının kurmuş olduğu devleti yeniden tesise muvaffak olmuştur. 1890 da Segu'yu ve 1891 de Nioro'yu zaptedeen Colonel Archinard tarafından mağlûp edilince, Samory ile uyuşmuştur. Fakat Archinard, Cenne ve Bancagara'yı zaptetmiş (1893) ve Aḥmedū şarka doğru kaçarak, Niger nehrini geçip, Sokoto'ya iltica eylemiştr. Krş. Le Châtelier, *L'Islam dans l'Afrique occidentale* (Paris, 1899). (G. DEMOMBYNES.)

AHMER. AL-AḤMAR (A.), „kırmızı" demektir. Aynı zamanda şahıs ismi olarak da kullanılır. Gırnata (Granada) müslüman emîrlerine Banu'l-Aḥmar ismi verilirdi. [Bk. NASRÎLER.]

AḤMĪM. [Bk. AḤMĪM.]

AḤMĪM. AḤMĪM, yukarı Mısır'da bir şehir. Aḫmīm'in eski Mısır dilinde ismi Epu veya Ḫentē-Min idi; kıptî dilindeki Şamin, arapçadaki Aḫmīm veya İḫmīm bundan gelir; yunanlılar bu şehre Chemmis veya Panopolis derlerdi. Şehir Nil'in şark sahilinde 26° 35′ şimal arz dairesinde kâindir; 1908 de 28000 nüfusu vardı. Arap devrinin iptidalarında ayrıca bir kantonun (*kūra*) merkezi idi; Fatımîler zamanının sonundan memlûkler zamanına kadar, İḫmīmîya vilâyetinin merkezi olmuştu. Bugün Girgā vilâyetinin Sōhāg kazasına bağlıdır.

Aḫmīm ortaçağlarda tarlalar, şeker kamışları, bağlar ve hurmalıklar ile çevrilmiş, müreffeh bir şehirdi. İki camisi ve müteaddit kiliseleri vardı. [Bugün müteaddit camileri ve ancak iki kıptî kilisesi vardır]. Bundan maada, Strabon devrinde olduğu gibi, zamanımızda bile küçük bir dokumacılık sanayii inkişaf hâlinde bulunuyor. Burada, civar halkın ihtiyaçları için, ketenden ve pamuktan mamul kumaşlar imal edilirdi. Mısır'ın bütün sanayi merkezlerinde olduğu gibi, Aḫmīm'de de hıristiyan unsuru ekseriyeti teşkil ediyordu; burada hâlâ 8000 kıptî yaşamaktadır. Bunlar sihirbazlıkta şöhret sahibi idiler. Ortaçağa gelinceye kadar oldukça iyi bir şekilde muhafaza edilmiş olan *Birba* veya *Barba* namındaki mabet harabelerine birçok hurafe ve efsaneler atfedildiği gibi, bunların içinde mevcut heykeller (insan, hayvan, yıldız v.s.) her türlü masallara mevzu olmuştur. İbn Cubayr bu mabetlerden birinin 220 metre tûl ve 160 metre arzında olduğunu ve 40 sütun ihtiva ettiğini söyler. Bu mabet hakkındaki tavsifat, bilhâsa eski Mısır tarih ve san'at mütehasıslarını alâkadar eder. [Heredot, Perseus mabuduna ithaf edilmiş bir mabetten bahsettiği gibi, bu şehirde Perseus namına yapılan bir çok sporlardan da bahseder. Yunan şairi Nonnus bu şehirde doğmuştur].

Bibliyografya: Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 239; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 165; Abu'l-Fidā' (nşr. Michaelis), s. 17; İbn Cubayr (nşr. de Goeje, s. 60 v.dd., trc. Schiapparelli, s. 31 v.dd.); Ḳalḳaşandī (trc. Wüstenf.), s. 94, 107; İbn Baṭūṭa, I, 103 v.d.; *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), III, 201; VII, 332; VIII, 22; İdrīsī, s. 46 v.d.; Quatremère, *Memoires sur l'Egypte*, I, 448; Amélineau, *Géographie de l'Egypte*, s. 18 v.dd.; Baedeker, *Egypt* (6. tab., 1908), s. 229. (C. H. BECKER.)

AḤNAF. [Bk. AHNEF.]

AHNEF. AL-AḤNAF (? — 687), Ṣaḫr b. Ḳays'ın lâkabı (tam şeceresi için bk. İbn Ḳotayba, *Kitāb al-ma'ārif*, s. 216, 8; Ṭabarī, II, 438, 17). Bazan al-Żaḥḥāk diye tesmiye olunur; fakat bu isim kullanılmaz, çünkü meşhur al-Żaḥḥāk b. Ḳays ile koloylıkla iltibası mucip olabilir. Künyesi, Abū Baḥr'dır; Tamīmī'lerden Murra b. 'Ubayd soyuna mensuptur. Bu soy, al-Aḥnaf'in kendilerinden çıkmış olması ile temayüz etmiştir; çünkü al-Aḥnaf, Basra Tamīmī'lerince en büyük adamlardan biri olmak üzere, tanınmıştır. Valdesi tarafından Cahilī'lerden Avd b. Ma'n'a mensup idi. Cahiliyet zamanında dünyaya gelmişti. Bacakları sakat, zaif bir çocuk idi ve bundan dolayı kendisine ameliyat yapıldı ve bütün ömrünce çarpık bacaklı kaldı (*aḥnaf* „çarpık bacak" demektir). Babası cahiliyet zamanında Māzinī'ler tarafından öldürülmüştür. Tamīmī'lerin islâmiyeti kabul etmeleri, al-Aḥnaf'ın ısrarı ile vukubulduğu rivayet olunur; fakat emin menbalar bu husus hakkında bir şey söylemiyor. Peygamberin hayatta bulunduğu müddetçe, suret-i mahsusada kendini gösterecek bir şey yapmadı; fakat sonraları evvelâ Abū Mūsā'nın kumandası altında, İran'ın zapt ve istilâsında, bilhassa 23 (644) ve 29 (649/650) da Ḳumm'dan harekete geçerek, Ḳāşān ile Isfahan'ı zaptetmek suretiyle ve bundan sonra da, 29 senesinden itibaren 'Abd Allāh b. 'Āmir'in kumandası altında, yararlık gösterdi. Horasan'ın zapt ve istilâsı ile neti-

celenen harekâtı idare eden ʿAbd Allāh b. ʿĀmir 'in emri altında, ordunun pişdarına kumanda etti ve en yorulmaz kumandanlardan biri oldu. Kōhistān, Herat, Merv, Mervrūd, Balḫ ve diğer mühim müstahkem mevkileri zaptetti. Mervrūd civarında bulunan bir kaleye uzun zaman, Ḳaṣr al-Aḥnaf ve civarda bir mahalle de Rustāḳ al-Aḥnaf ismi, onun namını tebcil için, verildi. Askerini tehlikelerle dolu Ṭoḫāristān 'a kadar götürdü. Filvâkî tedricen orta Asya 'ya doğru çekilen İran hükümdarı Yezdecerd III. 'in firarına mâni olamadığı gibi, Balḫ 'den Ḫvārizm üzerine yapılan seferlerde de muvaffakiyet kazanamadı. Bununla beraber İran hükümdarının hiç bir yerde tutunamaması, başlı başına onun gayretinin neticesidir. İran kabîlelerinin müslümanlar aleyhine tahrik hususundaki gayretlerini de akamete uğratan yine kendisidir. Yine o daha şarkta, Mâverâünnehr 'de ciddî müşkülât zuhurunu önlemiştir. Bundan başka uzun ve tehlikeli bir askerî yolu taht-ı emniyette bulundurmağa memur edilmişti. Bir müddet de Horasan 'ın bir kısmında vâli vekâleti vazifesini ifa etti. ʿAlī ile ʿĀʾişa taraftarları arasında vukubulan mücadelede, her ne kadar şahsan ʿAlī 'nin taraftarı idise de, ʿAlī 'nin lehine, Tamīmī 'lerin faâl bir müdahalesini temin etmeğe muvaffak olamadığı zannolunuyor. Fakat 36 (656) da vukubulan Cemel vak'asında, Basra ahalisinden 4000 kişiye baliğ olan Tamīmī 'lerin bitaraf kalmasını temin suretiyle, ʿAlī 'ye hizmet etmiştir. ʿAlī 'nin muzafferiyeti akabinde, ona sadakat yemini eden ilk basralı kendisi olduğu rivayet olunur. 37 (657) de vukubulan Şiffīn muharebesinde de, ʿAlī 'nin tarafını iltizam ettiğini görüyoruz. ʿAlī tarafından Abū Mūsā 'nın hakem olarak gönderilmesine, şiddetle itiraz etmiş olduğunu söylerler. Emeviye hükûmetinin al-Aḥnaf 'i, kabîlesi üzerinde büyük bir nufuz sahibi telâkki ettiği, 56 (675/676) da Muʿāviya 'nin fena şöhret sahibi oğlu Yazīd 'i veliaht tayin ettirmek üzere, rey ve muvafakatlerini istihsâl etmek için, bu halife tarafından Şam 'a getirilen eşraf arasında onun da bulunması ile zâhirdir. Al-Aḥnaf, bu münasebetle, şu meşhur sözü söylemiştir: „Yalan söylersem, Allahtan korkarım; doğru söylersem, senden". Al-Aḥnaf, yanlış anlaşılması kabil olmayan, fakat çekingen bir ifade ile, bu tasavvura karşı imtinaını anlatmış oluyordu. Fakat bu imtinadan bir netice hâsıl olmadı. Basra 'da bu şehre toplu olarak muhaceret etmekte olan Azdī 'lere karşı, hiç olmazsa muvakkaten olsun, ihtiyatlı hareket etmeğe Tamīmī 'leri ikna için, bütün nufuzunu kullanmış idi. Bundan dolayı Azdī 'ler, Rabīʿī 'lerin kendilerine uzattıkları eli kabul ettiler ve Tamīmī 'ler ile Rabīʿī 'lerin mensup oldukları Muẓar 'lar arasında çıkmasından içtinap kabil olmayan mücadele esnasında al-ʿAḥnaf, Azdī 'lerin Rabīʿī 'ler tarafına, kendi hatası yüzünden, geçtiklerini görmek talihsizliğine düçar oldu. Halife Yazīd I. 'in vefatını müteakip hasıl olan kargaşalıklar sırasında, Irak vâlisi olan ʿUbayd Allāh b. Ziyād, kendini halife olarak tanıttırmak teşebbüsünde bulunduğu esnada, ona yemin eden Tamīmī 'lerin bir kısmı, saltanat iddiasında bulunan ʿAbd Allāh b. Zubayr tarafına geçmişti. Hâlbuki al-Aḥnaf bu Tamīmī 'leri akl-ı selim yoluna irca edebileceğini zannetmiş ve vâliye bu hususta teminat vermişti. Fakat bütün gayretleri boşa gitti ve şu netice hâsıl oldu ki, ʿUbayd, Azdī 'lerin tarafını iltizam ederek, Basra sokaklarında Tamīmī 'ler ile Azdī 'ler arasında vukua gelen bir arbedede bunlara müzaharet etti. Muğber olan al-Aḥnaf ilk önce, hiddet ederek, kavgadan çekildi; fakat tehlike son haddine varınca, Azdī, Bakrī ve ʿAbd al-Ḳaysī 'lerin birleşmesi ile hâsıl olan kuvvete karşı bir mukavemet tesis etmesi için, ikna edilebildi. Onun en ziyade düşündüğü, Basra 'da oturan muhtelif kabîlelerin arasını bularak, kuvvetlerini birleştirip, müşterek düşmanları olan haricîlere karşı, el birliği ile, bir mukavemet tesis etmekti. Onun asıl arzusu, haricîlere karşı azimkârane bir hareketti. İşte bu sebepten harbe başlamadan evvel, (iki taraf askerinin mevzi almış oldukları) Basra 'nın büyük meydanında bir sulh müzakeresine giriştiler. Her ne kadar düşmanlar tarafından iltizam edilen şartlar, son derece hicabâver idise de (Tamīmī 'ler bundan evvelki harplerin sebep olduğu bütün zararları tazmin ile mükellef tutuluyordu), al-Aḥnaf bunlara muvafakat etti ve istenilen meblâğın bir kısmını kendi kesesinden ödedi. Al-Aḥnaf Tamīmī 'lerinin sulh şeraitini hüsn-i ifa ettiklerini görmekle ve, hiç olmazsa zâhiren, sükûnetin Basra 'da hüküm sürdüğünü müşahede etmekle, pek memnun oldu. 65 (684/685) te, basralılar ona, Azraḳī 'lere karşı, bir sefer açtırmak istediler; fakat kendisi bunlara al-Muhallab 'in, bu iş için, daha salâhiyetli olduğunu söyledi. 67 (686/687) de al-Muḫtār 'ın aleyhinde azimle hareket etti. Al-Muḫtār 'ın merkezi olan Kūfa 'ye karşı Mus'ab 'ın açtığı seferde Tamīmī kıt'alarına kumanda etti. Aynı senede, yaşı çok ilerlemiş olduğu hâlde, zürriyet bırakmayarak, vefat etti ve Kūfa 'de defnolundu. (RECKENDORF.)

AḤNŪḪ. [Bk. EHNUH.]

ĀḪŌR. [Bk. ÂHÛR.]

AḤRAS. [Bk. AHRES.]

AḤRES. AL-AḤRAS ʿABD AL-ĠAFFĀR B. ʿABD AL-VĀḤID B. VAHB (1805—1874), 1220 (1805) 'ye doğru Musul 'da doğmuş ve 1290 (1874) da Basra 'da vefat etmiş bir arap şairidir. Al-Aḥras („dilsiz") lâkabını kekemelikten dolayı almıştır. Hâmilerinden biri olan Bagdad vâlisi Davud Paşa, bir cerrahî ameliye yapılması için, kendisini Hind 'e göndermiş; fakat bu ameliyat, hayatını tehlikeye koyacağından, yapılmamıştır. Vatanı olan Irak 'ta pek rağbet kazanan şiirlerinde, seleflerinin tarzını takip etti. Bir çok gazel ve muvaşşahlar yazdı, fakat hepsini bir divan hâlinde toplamak zahmetini ihtiyar eylemedi. Şiirleri, Aḥmed ʿİzzat Paşa al-Fārūḳī tarafından, ancak vefatından sonra, *al-Ṭirāz al-anfas fī şiʿr al-Aḥras* unvanı ile, İstanbul 'da tabettirilmiştir (1304 = 1886/1887).

Bibliyografya: Curcī Zaydān, *Mašāhīr al-šarḳ*, II, 200, v.dd.; Cl. Huart, *Littérature arabe*, s. 426.

AḤSĀʾ. [Bk. AHSÂ.]

AḤSÂ. AL-AḤSĀʾ, LAḤSĀ yahut AL-ḤASĀ da denir. Arabistan 'da Necd kıt'asının, Basra körfezi kıyısında — şimalde Kuvayt civarında cenupta al-Ḳaṭar yarım adasına kadar — uzanan, şark kısmıdır. Bu isim, kadîm al-Ḥacar civarında bulunan şehrin adından bütün bölgeye teşmil edilmişti. Mezkûr şehir 314 (926) te Ḳarmaṭī 'ler reisi Abū Ṭāhir al-Cannābī tarafından, tekrar inşa edilerek, al-Mu'minīya tesmiye edilmiş ise de, al-Aḥsā' adı bâkî kalmıştır. 443 (1051) te burada bulunmuş olan iranlı şair Nāṣir-i Ḫosrav, hem şehir ve hem de buradaki Ḳarmaṭī hâkimiyetinin tarihi hakkında, malûmat vermektedir.

Al-Aḥsā' bölgesi XVI. asırda, Kanunî Sultan Süleyman devrinde, osmanlı hâkimiyetine girdi. Eyalet merkezi olan Hofūf 'ta, İstanbul camileri tarzında, inşa edilmiş büyük cami, vâli Mehmed Paşa tarafından bina edilmiştir [bk. Hofūf]. XVIII. asır sonlarında, Necd 'de vahhâbî hareketinin başlaması üzerine, al-Aḥsā' Saʿūdī 'lerin istilâsına uğradı. 1215 (1800) te bölgeyi istirdat etmek üzere, Bagdad vâlisi Süleyman Paşa tarafından memur edilen kethuda Ali Paşa idaresindeki askerî kuvvetler, buranın başlıca merkezlerinden olan Ḳaṭīf şehrini işgal etmiş, fakat Hofūf muhasarası muvaffakiyetle neticelenememişti. Daha sonra mısırlı İbrahim Paşa al-Aḥsā' 'yı zaptetmiş ise de, kuvvetlerin çekilmesi üzerine, burası yeniden vahhâbî nufuzu altında kalmıştı. Nihayet Midhat Paşa 'nın Bagdad vâliliği sırasında, 1287 (1870) de, Nafiz Paşa kumandasında, asker gönderilmiş ve bu kuvvet tekmil bölgeyi işgal etmekle kalmayıp, al-Ḳaṭar üzerinde osmanlı hâkimiyetini tesis etmiştir. Bunun üzerine bölge, Aḥsā' yahut Necd adı ile, bir sancak hâline konulmuş ve sonraları Bagdad vilâyetinden ayrılan Basra vilâyetine bağlanmıştır. Sancağa verilen Necd ismi, Bâbıâlinin ilk imkân zuhurunda osmanlı hâkimiyetini bütün bu kıt'aya teşmil etmek arzusunun ifadesinden başka bir şey değildir; nasıl ki bu maksat ile 1321/1322 (1905/1906) de muvaffakiyetsiz Necd harekâtı yapılmış ve 1914 cihan harbi sıralarında da, Aḥsā' 'yı da ihtiva etmek üzere, bir Necd vilâyeti teşkil olunmuştur. Fakat bu sahillerdeki osmanlı hâkimiyeti, almanlar tarafından yapılan Bagdad demiryolunun Basra körfezi kıyılarına inmesi ihtimalini hoşnutluk ile karşılamayan ve Hindistan yolu ile yakından veya uzaktan alâkalı bütün mühim mevkileri kontrolü altına almak isteyen İngiltere politikası ile karşılaşmıştı. İngiltere, korsanlığı ve esir ticaretini menetmek vesilesi ile, Basra körfezi kıyılarına sokulmuş, ʿOmān ile Baḥrayn adalarını himayesi altına almış ve nihayet 1903 te bu himayeyi Kuvayt şehrine de teşmil etmiştir. Diğer taraftan, osmanlı hükûmetinin Balkan harbi ile fazla meşgul bulunmasından istifade eden, Riyāż emîri İbn Saʿūd 1913 te al-Aḥsā' bölgesini istilâ etmişti. Bu hâdiseler, 1914 senesi ilk baharında osmanlı devleti ile İngiltere arasında imzalanan, bir anlaşma ile neticelendi. İngiltere, osmanlı devletinin Kuvayt ve al-Aḥsā' üzerindeki hâkimiyetini tanıyor, buna mukabil Bâbıâli de Kuvayt şeyhinin muhtariyetini ve İngiltere ile arasında aktedilmiş bütün mukavelelerı tanımayı kabul ediyor, ayrıca Baḥrayn adaları ile Ḳaṭar bölgesi ve ʿOmān arazisi üzerindeki iddialarından vazgeçiyordu. 1914—1918 harbinin başlaması üzerine, bu anlaşma tatbik sahasına konulamadı. Bu suretle al-Aḥsā' bölgesi, bütün Arabistan 'ın büyük bir kısmına sahip bulunan Saʿūdīya devletinin bir parçası olarak kalmış bulunuyor. Son senelerde al-Aḥsā', Necd ve orta Arabistan 'a girmek teşebbüsünde bulunan bazı seyyahların hareket noktası olmuştur (bunlardan en marufu J. B. Philby 'dir, 1917 ve 1933).

Bibliyografya: *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Geoje); Yāḳūt, *Muʿcam*, bk. mad.; Ch. Schefer, *Sefer-Nameh* (Paris, 1881), s. 225. v.dd.; Midhat Paşa, *Hatırat*; Hüseyin Hüsnü, *Necd kıt'asının aḥvâl-i umûmiyesi* (İstanbul, 1328); J. B. Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1936).

(BESİM DARKOT.)

AḤSĀʾĪ. [Bk. AHSÂÎ.]

AḤSÂÎ. AḤSĀʾĪ (1744—1828), asıl adı Aḥmed; meşhur şiʿî kelâmcısı ve şayḫî tarikatının müessisi al-Aḥsā' (Baḥrayn) 'lı şeyḫ Zayn al-Dīn 'in oğlu olup, 1157 (1744) de doğdu. Memleketinden genç yaşında ayrılarak, İran 'a gitti; Yezd Kirmānşāhān 'da oturdu. Sonra Ker-

belâ ve Ḳazvīn'de ikamet etmiş olacak. Mekke'ye hacca giderken, 1242 (1827/1828) de öldü. Velî ve âlim olarak tanınmıştır. Telif ettiği bir çok eserleri, Browne (*A traveller's narrative*, s. 234 v.dd.), Mīrzā Muḥammed b. Sulaymān-i Tanakābunī'nin, *Ḳiṣaṣ al-ʿulamāʾ* (Tahran, 1304 = 1886)'da verdiği malûmata göre, kaydeder. Aḥsāʾī'nin bu eserlerde mevzu-u bahs ettiği akide kâfi derecede tanınmamıştır; Browne'ın verdiği malûmata göre, o vahdet-i vücutçu şiʿîlere ve *ʿala 'allāhī*'lere mensuptur ve felsefî düşüncelerinde meşhur feylesof Mullā Ṣadrā [b. bk.]'nın yazılarını hareket noktası olarak almıştır. Tilmizi, reştli Ḥāccī Sayyid Kāẓim, aynı yolda yürümüştür. Fakat ölümünden sonra, şayḫī'lerin arasında muhtelif fikirler peyda oldu. Bazıları bābī'lere iltihak ettiler, bazıları bilâkis, Bāb'ın iddiaları ile mücadelede bulundular. Bibliyografya için bk. Browne, *göst. yer.*, s. 242.

AḤSĪKAS. [Bk. AHSİKET.]

AHSİKET. AḤSĪKAS, IV. (X.) asırda Fergâna'nın payitahtı ve Babur zamanındaki büyük şehirlerin ikincisidir (o zaman Aḫsī denilirdi). Bugün bölge merkezi olan Namengân, *Baḥr al-asrār* (Ethé, *India office*, nr. 575, var. 108b) 'da XI. (XVII.) asırda Aḫsī'ye nisbetle ikinci derecede şehirlerden biri olarak zikredilmiştir. Babur'a nazaran Aḫsīkaṣ, Kasān-Say munsabına yakın Sır-derya'nın sağ sahilinde bulunuyordu. Bugün bu mahalde (Aḫsī ve Şāhand köyleri yakınında) eski hisarın harâbeleri görülür (İski Aḫsī, garptan şarka 1000 adım, şimalden cenuba 600 adım olup, Sır-derya'nın su sathından 45 metre yüksektir. 1885 senesinde petersburglu profesör Veselovskiy tarafından tetkik edilmiştir). Harâbelerin hâli hakkında daha fazla tafsilât için bk. *Sredneaziatskiy Vestnik* (Taşkent, temmuz, 1896).

[W. BARTHOLD.]

AḤŞĀM. [Bk. AKŞAM.]

AḤṬAL. [Bk. AHTAL.]

AHTAL. AL-AḤṬAL (640—710), bir hıristiyan arap şairi olup, milâdî 640'a doğru Ḥīra'de (*Aġānī*, VII, 170) yahut semiyesinin oturduğu Suriye çölünde, Ruṣāfa civarında doğmuştur; krş. al-Aḫṭal, *Dīvān*, tab. 1891/1892 (makalede *D* harfı ile işaret edilecektir), s. 82, 1 ve *Aġānī*, XI, 59 v.d. Hakikî ismi Ġiyāṯ b. Ṣalt b. Ṭārika olup, Arabistan'ın en meşhur kabîlelerinden taġlibîlerin Cuṣam b. Bekr koluna mensuptu; krş. *D*, s. 176, 178; *Aġānī*, VII, 169; *Machriq*, 1904 (makalede *M* harfi ile işaret edilecektir), s. 479. Valdesi Laylā, hıristiyan Yād kabîlesinden idi. Aḫṭal lâkabını kendi tahallüs ettiğine bakılırsa, nahoş bir mâna ifade eylememesi icabeder. Hasımları tarafından kullanılan diğer bir lâkabı da *Dawbal* („domuz yavrusu, kurt" *D*, s. 177)'dir. Büyük oğlundan Abū Mālik künyesini aldı. Taġlibî hıristiyanlarından olup, hıristiyan kaldı ve hıristiyan olarak öldü; Carīr'in hicivleri, icabında, bunu isbat edebilir. Zaten bütün bedevîlerde dinin eşkâli sathî olduğuna göre, hıristiyanlığından divanında pek az iz vardır. Saint Sergius, salip, rahipler ve hıristiyan yemin formülleri gibi motiflere mukabil, islâmiyete ait tâbirlere de tesadüf olunur — krş. *D*, s. 78, 119, 184, 204; *Dīvān* (tab. 1905, makalede *B* harfi ile işaret edilecektir) s. 171, 6 — ki, bunlar muhitin tesirini gösteren bir takım klişelerdir (*Aġānī*, VII, 173). Arap hıristiyanlarının âdetleri vecihle, boynunda bir altın salip ile halkın içine çıkar, şarka müteveccihen ibadet eder, âyinlere (*ʿiṣāʾ-i rabbānī*) iştirak ile, papasın emrettiği kefaretlere boyun eğerdi. Halifenin dinini tebdil tekliflerini kemal-i gurur ile redetti ve (*D*, s. 154) dinini değiştiren hasımlarını, kanaatleri ile değil, açlığın sevki ile müslüman olduklarını söyleyerek, hırpaladı (*D*, s. 315, 13). İncil'in ahlâkî kaidelerini, kendi anlayışına göre, tatbik ederdi: arap hıristiyanları beyninde mübah olduğu üzere, karısını boşadı ve boşanmış bir kadın ile de evlendi; acaba Ziyād'ın bir oğlunun hediye ettiği cariyeyi (*D*, s. 181, 3) de odalık olarak aldı mı? Margoliouth (*Mohammed*, s. 40) bunu kabul etmektedir. Al-Aḫṭal içkiye fazla düşkün idi, fakat tanıdığı ve taklit ettiği eskilerin tesirinden sarf-ı nazar, onun için içki, hıristiyanların islâmiyete karşı istiklâllerini belirten bir âlamet idi. Al-Aḫṭal şahsen, bir çok müslüman meslekdaşları ile beraber (*Aġānī*, VIII, 15; IX, 78; XI, 39), içkide bir ilham menbaı görüyordu. Meyhanelerde ona hâşimîlerle ve ʿOsmān'ın bir oğlu ile tesadüf edilirdi (*D*, s. 276; *B*, s. 174). Bir nevi eflâtunî aşkı ifade edip (*M*, s. 479: *ḥubb bi-ġayr faḥš*), edebî bir an'ane hâlinde bulunan *nesīb*'lerinden ziyade, gayet hafif meşrep muganniyeler ile düşüp kalkması keyfiyetini mazur göstermek, bize pek müşkül geliyor. Divanı afifane olmakla beraber, bazı çok realist kısımları muhtevidir (krş. *B*, s. 105, 106, 109/110, 165, 15). Bu kısımlar, arap hicvinin ne kadar müstehcen olduğu düşünülecek olursa, pek âlâ kabil-i izahtır. Bu hususta yalnız Carīr ve Farazdaḳ ile Ḥamida namındaki asil bir ansarî kadını hatırlamak kâfidir (*Aġānī*, III, 139 v.d.). Bütün Taġlibī'ler gibi, al-Aḫṭal da *monophysit* mezhebindendi; fakat bu hâl onu *melkī*'lerden (ortodoks) nufuzlu İbn Sarcūn'un ailesi ile dost olmaktan menetmedi.

Muʿāviya'nın oğlu Yazīd tarafından Anṣārī'leri hicve davet edilen Emevîlerin şairi Kaʿb b. Cuʿayl, yerine kendi kabîlesinden olan al-Aḫṭal'ı koydu. Fakat bu şiddetli hiciv ile kazandığı muvaffakıyet (*D*, s. 314), Yazīd'in müdahalesi olmasa idi, hayatına malolacaktı. Ondan sonra al-Aḫṭal, Yazīd'in nedimi olarak kaldı ve refakatinde Mekke'ye gitti. O zaman, Yazīd, ʿAbd Allāh b. Muʿaviya (şarihlere göre *D*, s. 167—176; krş. *B*. s. 63—72; bununla beraber orada Yazīd'den sonra vukua gelen Marc Rāhiṭ muharebesinden bahsolunuyor) ve Ḫālid b. Yazīd gibi Emevîler ve Ziyād ve oğulları al-Ḥaccāc v.s. gibi Emevî kumandanları hakkında medhiyeleri başlar. ʿAbd al-Malik tarafından hanedânın resmî şairi intihap edilerek (*Aġānī*, XII, 172, 176), halifeyi, onun akrabasından ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzīz'i, oğullarından Valīd ve Sulaymān'ı medih ve ʿOṯmān'ın hâtırasını sitayişler ile iʿlâ eder (*D*, s. 39, 6, 172—174), düşmanları olan alevîlere, zubayrîlere, ansara (*D*, s. 58—64, 73—76, 93 v.d., 264, 277 v.d., 289 v.s.), Marc Rāhiṭ'ten beri mervânîlere düşman olan kabîlelere hücum eder. Velhasıl Aḫṭal mevki sahiplerinin okşadığı, muhalefetin de korktuğu hakikî bir siyasî şairdir. Divanın bu kısmı, büyük bir tarihî ehemmiyeti haizdir: burada eski cahiliyet (*cāhilīya*) devrinin anʿaneleri ve kendinin yaşadığı devrin (*M*, s. 478—482) ihtiraslarının inʿikâsı ile birlikte, al-Aḫṭal'in mağrur ve müstakil şahsiyetinde, müslümandan ziyade, arap kalan Emevîlerin müsamahakârlığı görülür; her hâlde bu hıristiyanın icra ettiği tesir, bu intikal devresi hakkında bize malûmat veren safhaların en ehemmiyetsizi değildir. *B*, s. 170 v.d. göre, ʿAbd Allāh b. Carīr al-Bacalī (*B*'de olduğu gibi Cabalī değil), kat'î surette Emevîlere iltihak eylemiştir. Edebiyat tarihinde al-Aḫṭal ile Carīr'in rekabeti meşhurdur. Al-Aḫṭal daha az mütecaviz ve daha ziyade mübtezel olan rakibi üzerinde, umumiyetle, tefevvukunu muhafaza eyledi; bunların *naḳāʾiż*'ları rağbete mazhar olmuş bir mevzu teşkil eder.[1] Al-Aḫṭal, Carīr ve Farazdaḳ, birinci sınıfı (*al-ṭabaḳt al-ūlā*) teşkil ederler. Arap münakkitleri, islâmiyetten beri kendi başlarına ayrı bir zümre teşkil eden bu üç şahsiyet ile mukayese edilecek kimse bulamamışlardır. Fakat bunlardan hangisinin daha kudretli bir şair olduğu hakkında ittifak yoktur. Bu keyfiyet Abbasîler devrindeki nahviyûn için bitmez tükenmez bir münakaşa mevzuu teşkil etmiştir (Bayhaḳī, *Maḥāsin.*, s. 458). Eğer al-Aḫṭal hıristiyan olmasa ve islâm aleyhinde mütecavizane yazmamış bulunsa idi, isminin üzerinde ittifak husûle gelecekti. Al-Aḫṭal'in şiirleri, umumiyetle daha işlenmiş olması itibariyle, eski nümunelere daha ziyade yaklaşmaktadır. Hicivde, *hamrīyāt*'ta diğerlerine söz götürmez bir faikiyeti haizdir. Kasidede ilhamı, pek âmiyane olan rakiplerininkinden, daha yüksek bir seviyeyi muhafaza eder. Bâriz bir surette bedevî ve göçebe hayatına meclûp olan ve Şam'da ikametten nefret eden (*D*, s. 121, 6) bu Taġlibī'nin hayat telâkkisinde saray nedimliği açık görülmez, ancak sezilebilir. Hıristiyanlığı ise, ikrar ve amelinden ziyade, eserlerinde, rakiplerinin hoşlandıkları müstehcen tasvirlerin nâdir bulunması ile, belirir. Bu itibarla Nuṣayb (*Aġānī*, I, 145) gibi, al-Aḫṭal'de divanını genç bir kızın pek âlâ okuyabileceğini söyliyebilirdi. Al-Şammāḫ ve al-Ḫuṭay'a hakkında (*Aġānī*, VIII, 102) olduğu gibi, bazan kasidelerinin fazla tasannulu, az seyyal, velhasıl güç olduğu yolunda bir tenkit varit olur. *Maṭbūʿ* bir şair değildi ve öyle olmak da istemedi. Emevîler hakkında yazdığı medhiye (*D*, s. 98—112), eserlerinin en mükemmeli sayılır. Bu medhiyede „kendilerine mukavemet edildiği takdirde, hiddet ve şiddette müthiş, fakat kudret ve kuvvetlerine rağmen, insanların en rahimi olan" bu halifelerin hilmini ilelebet yadettiren beyitler vardır (*D*, s. 104, 8). Gerçi al-Aḫṭal, eslâfını taklit ve onlardan beyitler istiare eylemiş ise de, hiç bir zaman, Farazdaḳ gibi, pervasız bir yüzsüzlük ile, intihaller yapmamıştır. Divanının bir kısmı (*D*, s. 106, 129, 133—135, 268—269; *B*, s. 167—169; krş. Ḳuṭāmī, parça 2, 8, 9, 10, 13) kabîlesinin, ilkin Kalb'e karşı müttefikleri olduğu hâlde, sonradan husûmete geçen kaysîlerle yaptığı harplerin safahatını tasvir eder. Kendisi oğlunu kaybetmiş olduğu bu mücadelelere bilfiil iştirâk eylemiştir. Orada büyük bir cesaret gösterdiğini de iddia eder (*D*, s. 27); bu mübalâgalı bir övünmedir. Al-Aḫṭal muharip bir fıtrata mâlik değildi; şiirlerindeki ifrat yüzünden tahaddüs eden Bişr kıtalinden (Ḳuṭāmī, 23 40, 43) kaçarak kurtuldu (*Aġānī*, XI, 59 v.d.). ʿAbd al-Malik'in, tarafgirliğine telmih ederek, huzurunda haykırdı: „eğer kureyşiler, ellerindeki iktidara güvenerek, bize karşı haksızlık ederlerse, onlardan ayrılıp gideriz" (*D*, s. 11). Bu ihtilâlci mısralar, ʿAbd al-Malik'i az kalsın devirecek olan adamın kardeşi, Taġlibī'lerden bir kadından doğma, ahvâli meçhul ʿAbd Allāh b. Saʿīd b. al-ʿĀṣī'yi „emirliğe lâyık" gördüğünü ilân eden mısralar ile mukayese edilebilecek kuvvette şiirlerdir. Bu cüretler halifenin ona karşı olan teveccühünü eksiltmedi. Valīd I. — ki, şairi ʿAdī b. al-Riḳāʿ (*Aġānī*, VIII, 179—184) tesmiye olunurdu — al-Aḫṭal'e karşı soğuk davrandı; iyi tahsil görmemiş olan bu halife, islâmiyete fazla merbutiyeti kendisine bir nümayiş vesilesi ad-

1 Bu iki şairin birbirlerine karşı olan münakazaları Abū Tammām tarafından toplanmış olup, kadim ve yegâne nüshası İstanbul'da (Umumî kütüp., nr. 5471) bulunmaktadır.

dediyordu (*Aġānī*, VII, 69, 2). Taġlibī'lerin evvelden beri düşmanları olan Bakrī'ler al-Aḫṭal'i hakem intihap ettiler, o da hükümleri camide verdi. Bu hâdisenin Valīd I.'in saltanatının hitamından evvel vuku bulmuş olması lâzım gelir. İbn ʿAbd Rabbihi (*ʿIḳd*, I, 155, III, 70) al-Aḫṭal'in ʿOmar II. devrine kadar yaşadığını söyler. Bu keyfiyet, o halifenin cülûsundan evvel söylenen şiirlerden dolayı (*D*, s. 277—278), hataya düşülmüş olmaktan ileri gelmektedir. Eğer biz tevellüdünü 640 senesi olarak tesbitte haklı isek, al-Aḫṭal'in yaşının yetmişe baliğ ve şairlik mesleğinin de kırk sene devam etmiş olması lâzım gelir. Evlât ve ahfadından hiç bahsedilmez.

Bibliyografya: Ṣālḥānī, *Dīvān al-Aḫṭal* (*D*), s. I—XIII, 1—400 (Beyrut, 1891/1892); ayn. mll., *Dīwān de Aḫṭal*, Bagdad nushasının faksimilesi (*B*), mukaddime s. 1—12; metin s. 1—189 (Beyrut, 1905); ayn. mll., *Machriq*, 1904 (*M*), s. 475 v.dd.; *Aġānī*, *tür. yer.*, bilhassa VII, 169—188; İbn Ḳotayba, *Kitāb al-şiʿr* (nşr. de Goeje), s. 286; Suyūṭī, *Muzhir*, II, 217; İbn ʿAbd Rabbihi, *ʿIḳd*, II, 53; H. Lammens, *Le Chantre des Omiades: notes biographiques et littéraires sur le poète arabe chrétien Aḫṭal* (Paris, 1895), s. 1—208 (*Journ. As.*, 1895); ayn. mll., *Un poète royal à la cour des Omiades de Damas*, s. 1—63 (*La Revue de l'Orient chrétien*, 1904); ayn. mll., *Études sur le règne du Calife Moʿâwia Ier*, s. 397—404; *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde des Morgenlandes*, V., 160 v.dd.; XV, 1. v.dd.

(H. LAMMENS.)

AḪTAR. [Bk. AHTER.]

AḪTARÎ. [Bk. AHTERÎ.]

AHTER. AḪTAR (F.) = yıldız.

AHTERÎ. AḪTARÎ (? —1561), Muṣliḥ al-Dīn Muṣṭafā b. Şams al-Dīn al-Ḳaraḥiṣārī'nin mahlâsı. Aḫtarî 968 (1561) de ölmüştür. Arapçadan türkçeye *Aḫtarî kabîr* (muhtasar tabırında vardır) adlı, 952 (1545) de yazılmış ve İstanbul'da (1242, 1256, 1292) basılmış bir lûgat kitabının müellifidir. Bu lûgat, Afyonkarahisar ve Kütahya bölgelerinin şivelerini ihtiva etmek bakımından, ehemmiyetlidir. Krş. Flügel, *Die arab., pers. u. türk. Hss. zu Wien*, I, 119 v.d.

ĀḪŪND. [Bk. AHUND.]

AHUND. ĀḪŪND, önce orta Asya'da, Timurîler devrinden sonra İran'da, ulema için „hoca efendi" yerinde kullanılan ve bazan muayyen bir dinî mansıbı ifade eden bir tabirdir. Şarkî Türkistan'da bu kelime „efendi" yerinde kullanılır ve *aḫnim* şeklinde de söylenir; garbî Türkistan'da yüksek sınıf ulemaya, Kazan taraflarında ise, mahalle imamlarına nezaret eden ve imamlar ile müfti arasında vasıta olan baş imama ıtlak olunurdu. Kelime farsça *ḫāvand* ve *ḫavānd*'dan gelme zannolunuyordu (bk. Quatrmère, *Hist. des sultans mamlouks*, I, 65, 69; Radlov, *Wb.*, I, 135); fakat mesele zannolunduğu kadar basit değildir. Kelimenin başındaki *ā* Türkistan'da kullanılan iran lehceleri ile izah olunamıyor. Yedisu taraflarında, bilhassa Çu nehri havzasında, daha mogullar zamanında, yaşayan hıristiyan türk papaslarına *arḳun* yahut *arḫun* denilmiştir; bunun muahheren *aḫun* şeklini almış olması da pek muhtemeldir. *Arḫun* kelimesinin grekçe ἄρχων (bk. Dozy. *Supplements*, I, 17; Muḥammed Ḳazvīnī, *Cihānkuşā-i Cuvaynī*, III, 300 v.d.) veyahut ermeniceden (Marr, *Zapiski vost. otdel russk. arḫ. obşç.*, XVI, 26 v.dd.) alınmış olduğu zannolunuyor. Rubruck, *organum* şeklinde kaydettiği bu kelimenin, Yedisu sahasının türkmenler (galiba müslüman karluklar) tarafından işgalinden önce, güzel taganni eden ruhânîlere ıtlak olunmuş olduğunu söyler (bk. *Rockhill, The Journey of William of Rubruck*, Hakluyt Society, 2. ser., nr. 4., London, 1900, s. 140). Fakat Çu nehri havzasının mogullar zamanına kadar A r ġ u tesmiye olunduğu malûmdur (bk. M. Kâşgari, I, 114); bundan, „ethnicon in singularis" olarak, A r ġ u n ismi teşekkül etmiş ise, bu da türkçenin kaidesine yabancı olmaz (bk. Marquart, *Ungarische Jarhrbücher*, IX, 97). Bugün o taraflarda Argun ismini taşıyan büyük bir kabîlenin daha XIV. ve XV. asırlarda da bu isim altında malûm olduğunu biliyoruz. Bununla beraber kazak şiyesinde halk şairi ve âşık mânasında *akın* kelimesi bulunuyor ki, Radlov (*Wb.*, I, 98/99) bunu da *Aḫund* kelimesi ile birleştirmektedir.

(A. ZEKÎ VELİDİ TOGAN.)

AHÛR. ĀḪŌR, (F.; pehl. *āḫvar*, zend dilinde mafruz sıyga *ā-ḳvara*. *Avo-ḫvarena* şekli *Avesta*'nın I. yaşna'sının 45. cümlesi; „ahır, yemlik", Darmesteter); türkçeye ve oradan Suriye arap lehçesine geçmiştir (Cuche, *Diction. arabe-français*, bk. mad.). *Āḫörsālār* „istabl müdürü"; bunun memuriyeti hakkında bk. Quatremère, *Hist. des sultans mamlouks*, I 119, not 3 [bk. MİRAHÛR.]

Bibliyografya: J. Darmesteter, *Etu des iraniennes*, I, 114; II, 136; Hübschmann, *Pers. Stud.*, s. 5. (CL. HUART.)

AHVĀZ. [Bk. EHVÂZ.]

AḪZĀB. [Bk. AHZÂB.]

AHZÂB. AL-AḪZĀB (A.), *al-ḥizb*'in [b. bk.] cem'i; Kur'an'ın XXXIII. suresinin unvanı.

AḪẒARÎ. [Bk. AHDERÎ.]

ʿĀ'İŞA. [Bk. A'İŞE.]

A'İŞE. (AYŞE), ʿĀ'İŞA BİNT ABÎ BEKR (613—678), hicretten 8 veya 9 yıl önce, Mekke'de doğmuştur (613/614). Peygamerin gözde zevcesi. Annesi, Ümm Rūmān bint 'Umayr b. ʿĀmir idi; fakat künyesi, yeğeni ʿAbd Allāh b. al-Zubayr'e izafeten, Umm ʿAbd Allāh'tır. Ḫadīca'nin ölümü Peygamberi pek müteessir etmişti; o zaman ʿOsmān b. Maẓ'ūn'un karısı, Ḫavla bint Ḥakīm, ona daha o zaman çocuk olan ʿĀ'işa'yi veya oldukça yaşlı bir dul bulunan Savda bint Zam'a'yı almasını tavsiye etti. Peygamber Abū Bekr'den ʿĀ'işa'yi istedi; Abū Bekr, bazı mülâhazalardan sonra, razı oldu; fakat kız Cubayr b. Muṭ'im'e sözlü olduğundan, Peygamberin bir müddet beklemesi lâzım geldi. Peygamer ʿĀ'işa ile, hicretten 2 veya 3 yıl önce, evlendi. ʿĀ'işa o zaman 6 veya 7 yaşında idi; mamafih hicretten ancak 6 veya 7 ay sonra zifaf oldu (nisan/haziran 623). Peygamberin verdiği mehir 50, İbn Hişām'a göre ise (nşr. Wüstenf., I, 1001), 400 dirhem idi. Yaşlı kocasının evine ʿĀ'işa çocuk oyuncakları ile geldi ve bazan kendisi ile birlikte oynayan Peygamberin sevgisini kazandı. Fakat çirkin bir hâdise onu Peygamberin gözünden düşürdü. Bu vak'a hicretin altıncı yılında (628), Peygamber Banī Muṣṭaliḳ seferinden dönmekte iken, cereyan etti. Tarihçiler, ʿĀ'işa tarafından anlatılanı nakletmekle beraber, bazı teferruatta müttehit değillerdir. Çoğu ʿĀ'işa'nin, kur'a seçimi ile (bu Peygamberin âdeti idi), bu seferde kocasına yalnız başına refakat ettiğini yazarlar (fakat krş. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 133 ve Muir, *The life of Mahomet*, III, 238, 244). ʿĀ'işa deve üstünde bir mahfede seyahat etmekte idi; içinde bulunduğu zaman perdeler indirilirdi; menzillerde mahfeden çıkınca, perdeler kaldırılırdı. Bu seferden dönüşte, Medine'den uzak olmayan bir yere kondukları zaman, ʿĀ'işa, abdest almak için, ordugâhtan uzaklaştı. Mahfeye döndüğü zaman, Yemen'den gelme boncuk gerdanlığını düşürdüğünü gördü ve perdeleri kaldırmağı düşünmeksizin, gerdanlığı aramağa gitti; daha dönmeden, Peygamber hareket emrini verdi ve ʿĀ'işa'nin adamları, perdeleri kapalı gördükleri için, ʿĀ'işa'yi içinde sanarak, mahfeyi deveye yüklediler ve hareket ettiler (ʿĀ'işa, o devirdeki kadınların umumiyetle vücutça zayıf olduğunu ve kendisinin de pek ağır olmadığından, bu hatanın vâki olduğunu söyler). ʿĀ'işa dönünce, herkesi gitmiş buldu; yere oturarak, kendisini aramağa gelmelerini bekledi. O sırada Ṣafvān b. al-Muʿaṭṭal gelerek, ʿĀ'işa'yi devesine bindirmiş ve deveyi yularından tutarak götürmüştür. Fakat ʿĀ'işa'nin bir genç adamla yalnız görünmesi, büyük dedikodulara yol açtı. Kendisini en çok suçlu gören ʿAbd Allāh b. Ubayy [b. bk.] idi ve şöyle söylediği rivayet edilir: „Ṣafvān güzel ve genç olduğuna göre, ʿĀ'işa elbette onu Peygambere tercih eder". Diğer bazı tanınmış kimseler de ithamlarında onun kadar şiddetli davrandılar; bunlar arasında şair Ḥassān b. Ṯābit, Miṣṭaḥ b. Uṯāṯa ve Ḥamna bint Caḥş sayılabilir. — Bu kadının, kardeşi Zaynab'in Peygamberle evlenmesine mâni olmağa çalıştığından dolayı, ʿĀ'işa'ye karşı hıncı vardı. — Ḥamna, ʿĀ'işa'yi çok defa Ṣafvān ile birlikte gördüğünü söyledi. Fakat ʿĀ'işa'nin tasasından hastalanması (ve ya öyle görünmesi) üzerine, Peygamber, ʿAlī ve Usāma b. Zayd ile, ne yapması lâzım geleceği hakkında müşavere etti. ʿAlī boşamasını tavsiye etti (ʿĀ'işa'nin ʿAlī'ye olan kini bundandır), fakat Usāma genç kadının suçsuzluğunu anlatmağa çalıştı. Nihayet Peygamber, bir vahi ile (Kur'an, XXIV, 11 v.d.), sadakatsizliği isbat için, dört şahidin lâzım geleceğini ve dört şahit getiremeyen müddeîlere ise, seksen değnek vurulması ve badema şahadetlerinin aslâ kabul edilmemesi icap ettiğini ileri sürerek, genç karısının masumiyetini teslim eyledi. Buna rağmen, kalbinde şüphe kalmış olacak ki, bundan sonra seferlerde yanına daha çok Umm Salama'yi aldı. Bununla beraber Buḫārī ve İbn Saʿd'ı zikreden Sprenger (*Das Leben und die Lehre des Mohammed*, III, 73)'e göre, ʿĀ'işa Peygambere bir kere daha refakat etmiş ve bu seferde de gerdanlığını yine kaybetmiştir; fakat bu defa gerdanlığı aramağa bazı müslümanları gönderdi. Bu sırada namaz vakti gelmiş ve bunlar, ordugâhtan uzak bulundukları için, abdest alacak su bulamamışlardı. Peygamberin, su bulunmadığı yerde kum ile abdest (teyemmüm) alınabileceği hükmüne bu hâdise sebep olmuştur.

Peygamber öldüğü zaman, ʿĀ'işa 18 yaşında idi ve o zamandan beri müslümanların büyük bir ekseriyeti tarafından kudsî bir şahsiyet (Umm al-mu'minīn) olarak tanındı. Bir çok siyasî işlere müdahale etti. Kendisi ʿOsmān'a muhalif idi ve ona, her vesile ile, islâh-ı hâl etmesi veya işten çekilmesi icap ettiğini söylerdi; bu halifeye karşı olan kıyamda kendinin de bir rolü olduğu kat'iyetle söylenebilir. Mamafih ʿOsmān evinde kuşatıldığı zaman (*yavm al-dār*), ʿĀ'işa Medine'de değildi; bir ihtiyat tedbiri olmak üzere, hacca gitmişti. Can düşmanı ʿAlī'nin halife olduğunu öğrenince, öldürülen ʿOsmān'ın intikamını almak bahanesi ile, müslümanları ʿAlī'ye karşı ayaklandırmak için, bütün gayretini sarfetti. Ṭalḥa ve al-Zubayr ile birleşti; bunlar, büyük bir ordu ve mühimmat toplayarak, Basra'ya hareket ettiler. Bu

sefere çok yardım eden Tamimî Ya'la b. Munya, 'Â'işa için 200 dinara 'Askar adlı cins bir deve satın aldı. 'Alî ile Ṭalḥa ve al-Zubayr orduları arasında, 10 cemaziülâhır 36 (4 kânun I. 656) da, bir muharebe oldu; bunda 'Alî'nin ordusu galip geldi. Muharebenin en hararetli safhası, 'Â'işa'nin devesi etrafında cereyan etti; Banî Żabba'den 70 kişi onu korumak uğrunda öldükten sonra, deve de öldürüldü („Cemel vak'ası" tabiri bundan gelir). 'Alî, 'Â'işa'nin Ṣafîya bint al-Ḥâriṯ b. Ṭalḥa al-'Abdî'nin evine götürülmesini emretti; sonra da Medine'ye dönmesi için icap eden her şeyi verdirdi. 'Â'işa, 'Alî tarafını daha kuvvetli gördüğü için, onun yanında kalmağı ve düşmanlarına karşı seferlerine iştirâk etmeği teklif etti; fakat 'Alî bu teklifi red ile gitmesi emrini verdi. Ḥasan b. 'Alî'nin ölümünde 'Â'işa'yi bir kere daha vukuata karışmış görüyoruz; Ḥasan'ı Peygamberin yanına gömmek istiyorlardı; fakat 'Â'işa, kabrin kendi malı olduğunu söyleyerek, buna mâni oldu; o gün de bir deveye binmişti. Medine halkı kendisine karşı homurdanmağa başlayınca, razı oldu. Umumiyetle 17 (yahut 19) ramazan 58, 'Â'işa'nin ölüm tarihi olarak gösterilmekle beraber, bunun yanında 56 ve 57 seneleri de söylenir. Mamafih öldüğü gün salı olarak zikredildiğine göre, ancak ilk tarih (17 ramazan 58 = 13 temmuz 678) doğru olabilir. Vasiyeti hemen o gece gömülmekti ve al-Baḳî' (Medine kabristanı)'a gömüldü. 'Â'işa hadis râvilerinin en mümtazları arasında mevki sahibidir; Peygamberden 2210 hadis rivayet etmiştir. Fıkıh meseleleri ve fetva almak için, çok defa kendisine müracaat edilirdi. Zekâ ve kabiliyeti ile tanınmıştır; okuması da vardı. Hafızası, her hâdise münasebeti ile bir şiir tekrarlayacak kadar, kuvvetli idi. Bazı müellifler onun Kur'an'ın, sure tertibi itibariyle, farklı bir nushasına sahip olduğunu söylerler.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), s. 163, 731, 966, 1000 v.dd.; İbn Sa'd, VIII, 39 v.dd.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, IV, 691 v.dd.; Ṭabari, bk. Index; Mas'ūdî, *Murūc* (Paris), IV; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), II; III; ayn. mll., *Usd al-Ġāba*, V, 501 v.dd.; Navavî (nşr. Wüstenf.), s. 848 v.dd.; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, I, 409, 416 v.d.; III, 62 v.dd.; Muir, *The life of Mahomet*; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 133, 312 v.dd.

(M. SELIGSOHN.)

A'İŞE. 'Â'İŞA BİNT ṬALḤA B. 'UBAYD ALLĀH, meşhur arap kadınlarından biri. Araplarca kadınlarda büyük meziyet sayılan bir çok vasıflara ziyadesi ile sahipti. Müstesna bir güzelliği bulunan ve asîl bir aileden olan 'Â'işa'nin, arapların kadınlarında görmek istediği asîl ve mağrur bir ruhu vardı. Babası, sahabelerin en büyüklerinden (*'aṣara-i mubaṣṣara*); anası, Umm Kulṯūm, halife Abū Bekr'in kızı ve teyzesi 'Â'işa, Peygamberin gözde zevcesi idi. Bu vasıflarla, bu güzel kadının zamanındaki kadınların en meşhuru olmasına hayret edilmemelidir. Hattâ bir defa bir Mekke vâlisinin azline sebep olduğu söylenir: hac için Mekke'de bulunduğu sırada merasimi idare eden vâli al-Ḥāriṯ b. Ḥālid'den kendisi tavafı bitirinceye kadar, hac menasikini tehir etmesini istemişti. Vâli bu isteği rededemedi; fakat bu fazla nezaket halkta o kadar büyük bir öfkeye sebep oldu ki, halife 'Abd al-Malik b. Marvān kendisini azletti. 'Â'işa, evvelâ dayı zadesi 'Abd Allāh b. 'Abd al-Raḥmān b. Abî Bekr, sonra Maṣ'ab b. al-Zubayr ve daha sonra 'Omar b. 'Ubayd Allāh b. Ma'mar ile evlendi.

Bibliyografya: İbn Sa'd, VIII, 342; *Anonym Arab. Chronik* (nşr. Ahlwardt), s. 16, 204 v.d., 222; *Aġānî, tür. yer.*; A. v. Kremer, *Culturgesch. des Orients unter den Chalifen*, I, 29; II, 99.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

A'İŞE. 'Â'İŞA AL-MANNŪBİYA. [Bk. MANNŪBİYA.]

AK. AḲ (T.) = beyaz; türkçe mürekkep kelimelerde, şahıs ve coğrafya isimlerinde sık sık kullanılır.

AḲ ŞAMS AL-DİN. [BK. AK ŞEMSEDDİN.]

AK ŞEMSEDDİN. AḲ ŞAMS AL-DİN MUḤAMMED B. ḤAMZA (1390—1450), sultan Mehmed II.'e seferlerinde refakat etmişti. Şeyh Şihāb al-Dīn al-Suhravardî'nin ahfadından olup, 792 (1390) de Şam'da doğmuştur. Osmancıklı şeyh Bayramî [HAÇI BAYRAM VELÎ] ve şeyh

Zayn al-Dīn Ḥāfî'nin müridlerinden idi. Yedi defa Mekke'ye hacca gitmiştir. Göynük'te medfundur. Şair Hamdullah, onun en küçük oğludur. Aḳ Şams al-Dīn, İstanbul'un muhasarası zamanında, Abū Ayyūb al-Anṣāri [b. bk.]'nin kabrini keşfetmekle tanınmıştır. Uzun Ḥasan'ın mağlûbiyete uğradığı Tercan civarındaki meydan muharebesinden (878 = 1473) evvel, sultanın rüyasını tâbir eden de, rivayete göre, kendisidir. Sûfîlerin deveran ve raksına dair bir risale yazmıştır: *Risāla fî davarān al-ṣūfîya wa raḳṣihim* (Kâtib Çelebi, nşr. Flügel, III, 397).

[İstanbul kütüphanelerinde birçok matbu ve gayr-ı matbu *Menakib-i Ak Şemseddin* nushaları vardır (msl. Topkapı sarayı, hazine kütüp., nr. 1263). *Amasya tarihi* müellifi, şeyhin valdesinin Osmancık'tan olduğunu söyler. Tıp ile meşgul olduğunu, birçok tıbbî mecmualardaki kayıtlardan ve müstakil risalelerinden anlıyoruz. En mühim tıbbî eseri, *Māddet al-ḥayāt* ismini taşır (Topkapı sarayı, hazine kütüp., nr. 552; Ali Emîrî kütüp., tıp kısmı, nr. 126) bu sonuncu eserde (var. 50) „cümle marazların, suret-i nev'iyesi hasebiyle, nebat ve hayvanlarda olduğu gibi, tohumları ve asılları vardır; ot tohumu ve ot kökü gibi" der].

Bibliyografya: Hammer-Purgstall, *Gesch. des osman. Reiches*, bk. Index; Jouannin ve Van Gaver, *Turquie*, s. 77; Feridun Bey, *Munşa'āt*, I, 28; Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, I, 420, 534 (onu mu'abbir olarak zikretmiyor), Gibb, *Hist. of. Ottoman poetry*, II, 138 v.dd.

(CL. HUART.)

AḲĀ RİŻĀ'. [Bk. RIZÂ.]

AḲĀ RİŻĀ'Î. [Bk. RIZÂÎ.]

'AḲABA. [Bk. AKABE.]

AKABE. 'AḲABA (A.), dağlarda ve bayırlardaki uzun, sarp ve kayalık yokuşa denir. Bu ismi taşıyan bir çok mahaller olup, en mârufları şunlardır:

1. AL-'AḲABA, Minā ile Mekke arasındaki tepenin ismidir. Bu hâlî ve mukassî yer ve bilhassa bugünkü Camrat al-'Aḳaba'nin bulunduğu nokta, Peygamberden evvel de muhakkak, mukaddes bir mahal idi. Camrat al-'Aḳaba, müslümanların hac bayramında recmettikleri taştan bir sütundur. Bu âdeti izah eden bir rivâyete göre, gûya çok eski zamanlarda orada bir şeytan otururmuş. Sonraları, bu mahallin putperestlik devrine ait ehemmiyetine dair, bütün izler kaybolmuştur; Peygamberin hayatında ve islâmiyetin zuhûru tarihinde oynadığı rol, daha ziyade malûmdur. Peygamberin mekkelilerce risaleti henüz kabul edilmediği zaman, bazı medineliler ile gizli mülâkatlarda bulunduğu mahal, orası olmuştur. Evvelâ altı kişi orada islâmiyeti kabul etmiş, sonra da on iki kişi, Peygamberi fi'llen himaye etmeği taahhüt eylemeksizin, yine orada bi'at eylemişlerdir. Siyer müellifleri buna „kadınlar bi'ati" (*bai'at al-nisā'*) yahut, „ikinci *'aḳaba*" dan tefrik için, „birinci *'aḳaba*" derler; birinciden bir sene sonra vuku bulan ikinci *'aḳaba*'de 70 medineli, Peygamberi, icabederse kılıç ile müdafaa etmeğe yemin ettiler (*bai'at al-ḥarb*). Sonra, yukarıda zikredilen taş sütunun civarında, orada geçen bu tarihî hâdisenin bir hâtırası olarak, „bi'at camii" namı ile, bir cami inşa edildi [krş. CAMRA]

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 692 v.d.; İbn Cubayr (nşr. de Goeje), s. 209; İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), I, 288, 294 v.dd.; Ṭabarî, I, 1209, 1211, 1217 v.dd.; Burckhardt, *Travels*; Burton, *Personal narrative of a pilgrimage*; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche Feest*, s. 125.

2. 'AḲABAT AYLA yahut MISIR 'Aḳaba'si [bk. AYLA].

3. Suriye 'AḲABA'si, nr. 2 deki 'Aḳaba'nin şarkında, (şarkî Ürdün'den) Mekke'ye giden hac yolu üzerinde kâindir. Krş. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, § 214.

4. Kadınlar 'AḲABA'si, Suriye'de Bağrās civarında, Maslama b. 'Abd al-Malik'in zevcelerinden birinin kazaen öldüğü mahaldir. Krş. Belāzōrî (nşr. de Goeje), s. 167; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 692.

(FR. BUHL.)

'AḲĀ'İD. [BK. 'AKÎDA.]

'AḲ'AḲ. [BK. AK'AK.]

AK'AK 'AḲ'AḲ (A., onomatop.; bir de *'iḳ'āḳ, ḳa'ḳa'*) = saksağan. — Korularda, bahçelerde ve orman kenarlarında yaşayan ve bütün Avrupa'ya ve Asya'nın şimal taraflarına yayılan bu kuşu, araplar ancak mütemeddin memleketleri zaptettikten sonra iyice tanımış olsalar gerektir. İslâmdan evvelki kitaplarda adı pek geçmez; fakat orta çağlarda, hususiyetleri pek iyi bilinmektedir. Yuvasını bir hurma (doleb) ağacının yaprakları arasında yapmak, parlak şeyleri çalmak, yuvasını ve yavrularını başka kuşların yuvaları ve yavruları ile değiştirmek, yani başka kuşların yuvalarına girmek ile maruftur; bundan dolayı hırsızlığı, sadâkatsizliği ve sersemliği darbımesel hükmüne geçmiştir. Sesi yolcular tarafından uğursuz sayılırdı; vücudunun yaralara iyi geldiğine Avrupa'da da itikat edilirdi (Almanya'da: Diakonissenpulver). Bir saksağanın kanını içmek ve beynini yutmakla insanın kekemelikten kurtulacağı zannedilirdi; aynı maddelerin, yaralardan ecnebi cisimleri çektiğine inanılırdı. Saksağan yumurtasının sarısı, gözde tabaka-i karniye iltihabını tedavi için kullanılırdı.

Bibliyografya: Damîrî, I, 176; Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 419; Jacob,

Studien in arabischen Geographen, III, 109 v.d. (HELL.)

'AḲĀL. [Bk. AGEL.]

'AḲĀRİB. [Bk. AḲARİB.]

AKARİB. 'AḲĀRİB (müfredi 'Aḳrabī; Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*, s. 80'e göre, Plinius'taki Agraei'nin aynı), Aden civarında bir cenubî Arabistan kabîlesidir. Pek küçük (takriben 2—3 murabba mil) olan arazilerinden Laḥec [b. bk.] ırmağının aşağı mecrası geçerse de, bu mecra buralarda hemen daima kurudur. Yağmurlar da kıt olduğundan, toprak çoraktır ve pek az mahsûl verir. Merkezi olan Bi'r Aḥmed'de yüz kadar nüfus ile orada oturan sultanın hisarı vardır. 'Aḳārib, 1868 de volkanik bir dağ olan Cebel Ḥasan („eşek kulakları" denilen iki tepe ile beraber) ile sâhil taraflarını İngiltere'ye satmışlardır. Sultanın İngiltere'den yıllık bir tahsisatı vardır. İngiliz-ler şimdi 'Aḳārib'i, baş düşmanları olan Laḥec 'abādillerine karşı, himâye etmektedirler. 'Aḳārib, bunlarla, son defa olarak, 1855 te döğüşmüşlerdir. Krş. bilhassa Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 314—323. (J. SCHLEIFER.)

'AḲARḲŪF. [Bk. AKARKÛF.]

AKARKÛF. 'AḲARḲŪF (bazan 'Aḳraḳūf tarzında telâffuz olunur), Bagdad'ın garbında, yaya olarak, iki buçuk saatlik bir mesafede, sık sık arap coğrafyacıları tarafından zikredilen, oldukça mühim bir harabeler gurupunun ismidir. Menabi için bk. G. le Strange, *The lands of eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 67; krş. bir de Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 197; Chwolson, *Die Ssabier*, I, 176; II, 643; Blau, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XXVII, 333. Orta çağın arap eserlerinde, daha o zaman zikredilen bir müslüman efsanesine göre, Nemrud'un İbrahim'i attırdığı *ateşzâr*, 'Aḳarḳūf'tadır. Bundan dolayıdır ki, 'Aḳarḳūf ismi ile birlikte, Tell-Nemrud („Nemrud tepesi") ismi de kullanılmaktadır. Mamafih Nemrud'un efsanevî ateşzârının başka yerlerde bulunduğu, msl. Kütsā rabbā yahut Tell-İbrāhīm'de (Bagdad'ın cenubunda) olduğu da zikredilir. Avrupalı seyahlar, 'Aḳarḳūf harâbe yığınından, daha XVI. asırdan itibaren, bahsetmişlerdir. Eski seyahat notları için krş. Ritter, *Erdkunde*, XI, 847—852 ve Tuch, *De Nino urbe* (Leipzig, 1845), s. 4, not 4. H. Rawlinson 'Aḳarḳūf'ta Dūr-Kurigalzu („Kurigalzu duvarı") şehrinin damgasını hâvi tuğlalar buldu. Binaenaleyh çivi yazılarında ekseriya zikredilen ve ismini müessisi (yahut ikinci bânisi?) Bâbil'in iki Kassit kıralından biri olan Kurigalzu (m. ö. 1000—1500 arasında)'dan alan şehrin 'Aḳarḳūf ile aynı şehir olduğu, belki haklı olarak, iddia edilmiştir. Dūr-Kurigalzu için krş. Fr. Delitzsch, *Wo lag d. Paradies?* (Leipzig, 1881), s. 207 v.d.; ayn. mll., *Die Sprache der Kossäer* (Leipzig, 1884), s. 9; Fr. Hommel, *Grundr. d. Geogr. und Gesch. des alten Orients* (2. tab., München, 1904), s. 344. (STRECK.)

AKBAR. [Bk. EKBER.]

AḲÇA. [Bk. AKÇE.]

AKÇE. AḲÇA, bu isimle gümüş para kasdedilirdi; İsfahan Selçukîlerinde de *akçe* adı ile para kesilmiştir. Osmanlılar evvelki devletlerin ve hattâ ilk zamanlarda muasırlarının kabul ettikleri *dirhem* ve *dinar* tabirlerini kullanmayarak, ilk defa bastırdıkları gümüş paraya, „beyaz sikke" mânasında olarak, *akçe-i osmanî* demişlerdir. İlk basılan bir *akçe-i osmanî* [bk. Orhan], bir miskalin dörtte biri, yani altı kırat vezninde idi. Mamafih *akçe* her zaman aynı vezni muhafaza edememiş ve zamanla kıymeti azalmıştır [bk. İsmail Galib, *Taḳvîm-i maskūkāt-i 'oṣmānīya*, İstanbul, 1307, cedvel 2]. *Züyuf akçe, kırpık akçe, kızıl akçe, meyhane akçesi, çil akçe* gibi tabirlere osmanlı tarihlerinde daima tesadüf edilmektedir ki, bunlar akçenin derece ve kıymetini göstermektedir. *Çürük akçe* tabirinden, bakır meskûkât kasdedilirdi.

Bundan yarım asır evveline gelinceye kadar, paranın ez'af ve eczası diye yapılan taksimatta, 1 *kuruş* = 40 *para*, 1 *para* = 3 *akçe* ve 1 *akçe* = 3 *pul* olarak, itibarî bir taksime tâbi tutulmuştu. Kuruşun osmanlı paralarında vâhid-i kıyasî olmasından evvel [bk. Süleyman II.], bu vazifeyi *akçe* görmekte idi. XV. asrın son yarısı içinde, 30.000, XVI. asır ortalarında, 20.000, XVII. asır ortalarında, 40.000 ve XVIII. asır iptidalarında, 50.000 *akçe*, 1 *kise* itibar edilmiş ve aynı asır ortalarına 1 *kise*, 80.000 akçeye kadar çıkmıştı. XIX. asır ortalarında, 1 *kise akçe* (*kesakçe*), 500 kuruşa alem olmuştur.

Akçe tabiri, XV. asırdan itibaren, n a k i t, yani p a r a mukabili olarak kullanılmıştı: *lala yürgüç akçesi, avarız akçesi, akçe kisesi, akçe tahtası, ak akçe, geçer akçe, kalp akçe* v.s. gibi. Akçe, „nakit" mukabili olarak, diğer bütün türk memleketlerinde de kullanılır. (Kıymeti v.s. için bk. Radlov, *Wb. akça* v.s.). Avrupalılar bunu rumca „beyaz" mânasına olan *aspre* kelimesi ile tercüme etmişlerdir.

B i b l i y o g r a f y a: İsmail Galib, *Taḳvîm-i maskūkāt-ı 'oṣmānīya*, İstanbul, 1307, *tür. yer.*; Ali, *Osmanlı imparatorluğunun ilk sikkesi* (*T O E M*, 8. sene, XLVIII, 360; v.d.); Ali, *Fatih zamanında akçe ne idi* (*T O E M*, 7. sene, XLIX ve 8. sene, LXII); *Dā'irat al-ma'ārif*, IV, 86; Halil Edhem, *Maskūkāt-ı 'oṣmānīya*, İstanbul, 1354, s. 3 v. dd.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Tarihî lûgat*

(basılmak üzere); Rāvendī, *Rāḥat al-ṣudūr va āyat al-surūr*, London, 1921, s. 300—490; *Baş vekâlet arşivi*, Emîrî tasnifi, Ahmed III. devri, nr. 14240; İbnülemin tasnifi, hariciye, nr. 1329. (İSMAIL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

AKÇE HİSAR. [Bk. AKHİSAR.]

'AḲD. [Bk. AKİD.]

AKDARİYA. [Bk. EKDERİYE.]

AKDENİZ. AḲ DEÑİZ, garp milletlerinin „karalar arasındaki deniz" mânasına gelen bir ad ile (Mer Méditerranée, Mediterraneen sea, Mare Mediteraneo; Mittelländisches Meer veya Mittelmeer) tesmiye ettikleri denize, türkçede verilen ad (farsçada da bu denize Baḥr-i safîd ve Daryā-i safîd denilir ki, birinci şekil, yakın zamanlara kadar, türk coğrafyacıları ve haritacıları tarafından, Akdeniz yerine, kullanılmıştır). Bu adın menşe'i, ne eski yunancaya ve ne de bizans rumcasına çıkartılamaz; zira eski yunanlılar Akdeniz'e sadece θάλασσα („deniz") derlerdi ve bizanslılarda da Akdeniz tabirine tekabül eden bir kelime yoktu. Her ne kadar yeni yunan âleminde, Akdeniz adının bizans rumcasından geldiğini iddia edenler varsa da, bunu teyit edecek bir mehaz gösterilemez. ἡ Μεσόγειος („kararlar arası") tabiri, bugün konuşulan yunan dilinde az kullanılmakta olup, yazı lisanına inhisar etmiştir. ἡ ἄσπρη θάλασσα („ak deniz") tabirinin türk dilinden Türkiye rumlarının diline geçmiş olduğunu zannettirecek ihtimâller vardır. Türkler İstanbul boğazının şimalinde kalan denize, öteden beri Karadeniz dediklerine göre, Akdeniz tabirini, bunun cenubundaki denize vermiş ve bu tabir de, ἡ ἄσπρη θάλασσα şeklinde, yunancaya ve Baḥr-i safîd şeklinde farsçaya geçmiş olabilir. Menşe'i ne olursa olsun, türkçede Akdeniz tabiri, geniş mânası ile, bu denizin — Ege denizi de dahil olmak üzere — bütün canibî tâbilerine teşmil olunmaktadır (Cezair-i bahr-i sefid tabirinde olduğu gibi). Hattâ öteden beri, İstanbul boğazının şimalindeki denize Karadeniz denilmesine mukabil, boğazın cenup methalinden itibaren Marmara'yı, Akdeniz olarak saymak âdeti de vardır (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 40 v.d.; Kâtib Çelebi, *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*, s. 3).

Akdeniz hakkında ortaya konmuş eski türk âsarı arasında, Pirî Reis'in 930 (1523) yılına doğru, Kanunî Sultan Süleyman'a takdim ettiği atlası (ki, Karadeniz, Ege denizi, Akdeniz ve Cebelitarık boğazı kıyılarını göstermektedir), Kâtib Çelebi'nin *Cihannumâ*'sı ve yine onun *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār* adlı, Akdeniz sahillerinin ve adalarının kısa tavsifi ile, bu sularda vukua gelmiş muharebelerin tarihini ihtiva eden eseri, Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 'de, müellifin iştirâk ettiği Girit seferi vesilesi ile, Ege denizi adalarının tasviri zikredilebilir. İslâm Ansiklopedisi'nin Avrupa dillerindeki baskısında, Akdeniz maddesini yazmış olan K. Süssheim, „son zamanlarda bu mevzu üzerinde, ehemmiyetsiz neşriyat bir tarafa bırakılacak olursa, yalnız bir kitap (Süleyman Nutkî, *Asfār-i baḥrîye-i 'oṣmānîye*) neşredildiğini ve onun da malûmatımıza pek az bir şey kattığını" söylüyor.

Şimdi Akdeniz'e araplar tarafından verilen isimlere geçelim: bu deniz için, arapça eserlerde bir çok isimler kullanılmıştır. Bazan cüz'ün külle teşmili sureti ile, meselâ *Baḥr Ṭanca*, *Baḥr İfrīḳīya* denilmiştir. En çok kullanılan şekiller: 1. *Baḥr al-maġrib*, *al-Baḥr al-maġribī* veya *al-ġarbī* („batı denizi") ve daha nâdir olarak da, *al-Dābūrī*; 2. *Baḥr al-Rūm* („romalılar-yunanlılar denizi") ve daha nâdiren *Baḥr al-ifranc* („frenk denizi") adları, bu denizin, bilhassa, Avrupa taraflarına düşen kısmına delâlet eder; 3. *Baḥr al-Şām* yahut *al-Baḥr al-Şāmī* („Şam veya Suriye denizi"); 4. *al-Baḥr al-mutavassiṭ* (= mare mediterraneum, yani „karalar arasındaki deniz") ve bunun aldığı diğer bir şekil olan *al-Baḥr al-dāhilī* (= mare internum, yani „iç deniz") tabirleri biraz sonra meydana çıkıyor; 5. *Baḥr al-İskandarīya* veya *Baḥr Maṣr* adları nâdir olup, bilhassa denizin cenub-i şarkî tarafları için kullanılmıştır; 6. *al-Baḥr al-milḥ* („tuz denizi veya tuzlu deniz"), bilhassa suyu tatlı olan ve *al-Baḥr* denilen Nil'in zıddı olarak söylenir; 7. *al-Baḥr al-abyāż* („ak deniz") ve *al-Baḥr al-aḫżar* („yeşil deniz") şekilleri de, bugün Atlas okyanusu adını verdiğimiz okyanusa zıd olarak, Akdeniz için kullanılmıştır. Bu okyanusa *Baḥr al-muḥīṭ al-maġribī* („dünyayı kuşatan batı denizi") yahut *Baḥr al-ẓulmā* veya *al-ẓulmāt* yahut *al-Baḥr al-muẓlim* (= mare tenebrosum, yani „karanlık deniz" veya „karanlıklar denizi"), keza *al-Baḥr al-asvad* („kara deniz") veya *al-Baḥr al-a'ẓam* veya *al-akbar* („en büyük deniz") deniliyordu.

Eski arap müelliflerinin ekserisine göre, Akdeniz garpta *al-Zoḳaḳ* adı verilen Cebelitarık'ta başlamayıp, boğazın şimal-i garbîsinde, Sale-Raba'a kadar, Fas sahili de ona ithal edilirdi. Herkül-Sütunları (Cebelitarık boğazı)'nın garbında iki denizin, yani *ak* veya *yeşil* deniz ile *karanlık* deniz yahut Baḥr-i muḥīṭ'in karşılaştığı Macma' al-Baḥrayn'i de ihtiva ettiği kabul olunurdu ki, bunun yükselip alçalması ile med ve cezirlerin husûle geldiği farzedilirdi. Araplar, efsanevî rivayetlere göre, Akdeniz'in teşekkülünü Avrupa, Asya ve Afrika arasında uzanan alçak bir sahayı Bahr-i muhit'in, anî

olarak, istilâ etmesine atfederler yahut Akdeniz'in evvelce kapalı bir deniz olup, Cebelitarık boğazının sonradan Mısır hükümdarları yahut Büyük İskender tarafından, sun'î olarak, açıldığını da kabul ederlerdi (krş. Herkül-Sütunları efsanesi). Aynı efsane, İstanbul boğazının açılması için de ileri sürülmüştür (krş. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 37—40). Geologi ilmi, gerek İstanbul ve Çanakkale boğazlarının, gerekse Cebelitarık boğazının, yer yüzünde insan hayatının fecri denecek kadar yakın bir geologi devrinde açılmış olduğunu bildiriyor. Önceleri İspanya ile Fas arasında irtibat vardı. Cebelitarık boğazı, üçüncü zaman sonlarına doğru (üst pliosen devrinde) açıldı. Daha evvel, aynı bölgede Akdeniz'in Atlas okyanusu ile vakit vakit başka yollardan irtibat hâline geçtiği de bilinmektedir (İspanya'da Sierra Nevada şimalindeki Endülüs oluğu ve belki de Fas'ın Rif dağları cenubundaki eski bir boğaz). Her ne olursa olsun, Avrupa'nın Afrika'dan, kat'î olarak, ayrılışını, dar mânası ile, tarih devirlerine kadar getirmek mümkün değildir. Bununla beraber, Cebelitarık boğazının genişliğinin, ilk çağlardakine nazaran, artmış olduğunu iddia edenler de vardır (krş. Pomponius Mela).

Akdeniz'in canibî tâbilerine gelince, Balkan ve İtalya yarım adaları arasındaki Adriya denizine türkler, yakın zamana kadar, Venedik körfezi demişlerdir [yk. bk.]; araplar ise, *Baḥr* yahut *Cūn al-Bunduḳīya* yahut *al-Banādiḳa* („Venedik veya Venedikliler denizi yahut körfezi") diyorlardı. Ayrıca şurasını da kaydedelim ki, Adriya adı, eski çağlar sonunda, şarka doğru sahasını fazla genişletmişti; meselâ Peutinger cetvelinde Adriaticum Pelagus'un Girit adasına kadar uzandığı görülüyor. Bizans devrinde ise, Ἀθριάς adının bir aralık tekmil Akdeniz'e alem olduğu anlaşılıyor (Karadeniz müstesnadır; bu noktada Payne-Smith, *Thesaurus Syriacus*, I, 42'deki malûmat yanlıştır). Süryanî müellifleri de aynı tabiri, Adrios şeklinde alıp, kullanmışlardı (Ya'ḳōb d'Edesse, *J A*, 1888, II, 426;) al-Battānī, bk. Nallino, *Opus Astronom.*, I, 471, not 7; Bar Hebraus, *Livre de l'ascension de l'esprit*, trc. Nau, s. 119, not 2; Jacques de Bartela, *Le Livre des trésors*, trc. Nau, *J A*, 1896, 309 — 312; Mose Bar Kefa, Paris, Sür. yazm., nr. 319, var. 8—89). Ege denizi yahut Adalardenizi eski türk eserlerinde doğrudan doğruya Akdeniz adı altında zikredilmekte ise de, Kâtib Çelebi bu denize, Adalar arası denildiğini kaydetmektedir (bk. *Tuḥfat al-kibār*, s. 3). Arapça eserlerde buna *Baḥr-* (yahut *Ḫalīc-*) *Ḳosṭanṭīnīya* („İstanbul denizi veya körfezi") denilmekte ve bu isim çok defa Marmara denizine ve İstanbul boğazına da teşmil olunmakta idi. Osmanlı devrinde Akdeniz adının, ekseriyetle, Marmara denizine kadar genişlediğini yukarıda kaydetmiştik. Pontus Euxinus, yani Karadeniz'e, arap eserlerinde *Baḥr Bonṭos* denildiği görülüyor; bununla beraber, arap harflerinde noktaların yer veya sayı değiştirmesi yüzünden, Bonṭos kelimesinin, *nipṭas*, *niṭas*, *nipṭaş*, *niṭaş* gibi, yanlış şekiller aldığını kaydetmek lâzımdır. Bundan başka, Karadeniz'e *Baḥr Aṭrābizonda* („Trabzon denizi"), *Baḥr al-rūs va'l-bulġār* („Rus ve Bulgar denizi") keza *Baḥr al-Ḳirim* („Kırım denizi"), daha sonraları da *al-Baḥr al-asvad* denildiği görülüyor ki, bu son tabir türklerin Karadeniz'i ile rusların *Çernoye more*'lerine tekabül etmektedir. Nihayet Azak denizi, eski *Palus maeotis*'ten muharref olarak, araplar nezdinde *Baḥr mānīṭis* veya *Baḥr mānīṭiş* adlarını almıştır.

Akdeniz'in şarktan garba uzunluğu, Batlamyus tarafından verilen mübalâğalı malûmata müsteniden, araplarca muhtelif suretlerde takdir edilmiştir (krş. Reinaud, *Introduction à la Géographie d'Aboulfeda*, s. CCLXXVI.). Tûl tayininin güçlüğünden dolayı, bu uzunluğa dair malûmat, yakın zamanlara kadar, doğruluktan az çok uzak kalmıştır. Kâtib Çelebi, Septe boğazı ile Şam sahili arasında, Akdeniz'in 70 tûl derecesi üzerinde uzandığını kaydeder. Yine aynı müellife göre, Akdeniz'in Rumeli ve Frengistan kenarları, 8047 mil (islâm mili) ve Anadolu, Arabistan ve Mağrib kenarları 5010 mil olmak üzere, tekmil sahillerinin imtidadı 13.057 mildir.

Akdeniz âleminin orijinalliği, ekseriya münakaleyi güçleştiren, küçük coğrafî ve tarihî vahdetler tesisine hizmet eden kara avarizinin dağlık ve parçalı tabiatı ile, pek eskiden beri medeniyetin büyük yolu olmuş olan denizin yekpare ve birleştirici tabiatı arasındaki münasebetten doğmuştur. Medeniyetin esas unsurları Akdeniz'e, ya şarktan doğrudan doğruya yahut şimal yolunu takip ederek gelmiş olsun, burada belki afrikaî unsurlara karışmış yahut bunların yerine kaim olmuş bulunsun ve menşe'i daha kadîm hangi medeniyetlere bağlanırsa bağlansın, muhakkak olan bir şey var ise, o da bu medeniyetin, bu tabiî çerçeve içinde, pek erkenden kendine has karakterleri kazanmış olduğudur. Şarkın geniş ve yeknesak tabiatı içinde büyük imparatorluklar kurulmuş olmasına mukabil, Akdeniz kıyıları daha ziyade denizci siteler teessüsüne müsait idi; bu itibar ile şarktan gelen medeniyet, burada yeni muhitin icaplarına intıbak etmek mecburiyetinde kaldı. Akdeniz kıyılarına yerleşen kavimler, kudretlerini deniz üzerinde tesis etmek istediler (finikeliler, kartacalılar, atinalılar, Roma imparatorluğu ve sonra Katalonya kıralılıkları, orta çağın italyan cumhuriyetleri gibi). Deniz, bu kavimlerin yerleştikleri sahiller ile, bazan çok uzaklarda kurdukları koloniler arasında bir bağ meydana getiriyor, ticareti kolaylaştırıyor, kendilerine zenginlik veriyor ve neticede, yaşama tarzı bakımından, Akdeniz kıyılarında müşterek bir karakter doğmağa başlıyordu. Bununla beraber, kudretlerini bilhassa denize istinad ettiren devletlerin ömürleri bütün parlaklığına rağmen, pek uzun sürmedi; çünkü zengin kıyılar, daha şarkta ve daha şimalde yaşayan kara kavimleri için mukavemet edilmez bir cazibe kaynağı teşkil etti ve akdenizliler, kıt'alar içinden gelen bu kavimlere sık sık boyun eğdiler (atinalılar ispartalılara, sonra makidonyalılara ve romalılara, şimalden gelen cermenlere Akdeniz'in şark ve cenup kıyıları ile İspanya, islâm kavimlerine).

Roma imparatorluğu, zamanında, bütün Akdeniz kıyıları siyasî ve iktisadî bir vahdet meydana getirebilmiştir (ki, bundan dolayı romalılar bu denize *mare nostrum* demişlerdir); imparatorluk, diğer denizci kavimler gibi, hâkimiyetini sahilde kolay müdafaa edilir bazı ada ve burunlar üzerinde kurulmuş şehirlere inhisar ettirmeyerek, kara içerlerine geniş bir surette sokulmuştu. Fakat kavimler muhacereti sırasında, Roma birliği ortadan kalktı ve Akdeniz'in bir an için kavuştuğu vahdet zail oldu.

Avrupalı müelliflerin çoğu, islâmiyetin Akdeniz kıyılarına yerleşmesini yunan-roma medeniyetinin vârisi telâkki ettikleri hıristiyan Avrupa kültür sahasının parçalanması tarzında telâkki ediyorlar. Seybold „Akdeniz, eski zamanlarda finikelilerin, kartacalıların ve yunanlıların ticaretini kolaylaştırdığı ve Roma imparatorluğunun Avrupa, Asya ve Afrika'daki eyaletlerinin irtibatını temin ettiği hâlde, Suriye ve şimalî Afrika sahillerinin ve muvakkaten İspanya ile büyük adaların araplar tarafından zaptı neticesinde, VII. asırdan itibaren islâm kültür sahası, hıristiyan Avrupa kültürü sahasından ayrılmış oldu" diyor; Pirenne, „kıyılarındaki memleketleri birbirine bağlayan, hemen hemen bir aile denizi olmuş olan bu munis Akdeniz, artık bir sed teşkil etti" cümlesini yazıyor. Hakikatte, Avrupa medeniyeti ağırlık merkezinin Akdeniz kıyılarından ayrılıp, Alp dağlarının şimaline geçmesi daha evvelden hazırlanmıştı: Roma imparatorluğunun parçalanmasını takip eden anarşi devresinde ticaret zaafa düşmüş, denizlerde korsanlık başlamış ve denize yakınlık, daha o zamanlarda bir fayda olmaktan çıkıp, bir tehlike olmuştu. İşte islâmiyet Akdeniz âlemine, bu âlemin bâriz bir inhitat devresinde taze kuvvetler ile dahil oldu. Avrupa cenubunda kendisine rekabet edebilecek hiç bir kudretli denizci millet yoktu. Bu şartlar içinde islâm âlemi Akdeniz'de kendi inhisarı altında faâl bir deniz hayatı yarattı. Avrupalıların hemen hiç iştirâk etmediği bu faaliyet devresini, garp kaynaklarının bir gerileme safhasına başlangıç gibi göstermeleri doğru olmasa gerektir.

İslâmiyetin VII. asırdan itibaren Akdeniz âleminde genişlemesi fevkalâde sür'atli oldu. Bilindiği gibi, milâdın 640. yılında Mısır'ı fetheden islâm kuvvetleri, bir taraftan Suriye'de, diğer taraftan şimalî Afrika'da, saha kazanıyor, VIII. asır başında İspanya'ya ve yirmi sene içinde Pirene dağlarının şimaline bile taşıyordu. IX. asrın ikinci yarısında Sicilya ve Malta adaları da islâm eline geçmişti.

Bu genişlemeyi takip eden asırlarda, Akdeniz'in şimal kıyılarında hıristiyan, şark ve cenubunda ise, islâm âleminin istikrar buldukları görülüyor. XI. asırda İspanya'daki islâm hâkimiyeti zaafa uğrayıp, şimalden gelen tazyik önünde ileri mevkilerinden tedricen çekilirken, şarktan gelen kudretli arap kabileleri Berberistan'a yayılarak, o zamana kadar hemen hemen yalnız şehirlere yerleşmiş garnizonlar yerine, islâm fütuhatını bütün şimalî Afrika'da kökleştiriyordu.

XI. asırdan sonra haçlı seferleri Akdeniz'i, bir müddet için, tekrar hıristiyan gemilerine açtı; bunlar şimalî Afrika ve şark iskelelerine gidip gelmeye başladılar. Bu sayede, ziraî ve sınaî istihsal bakımından, Avrupa memleketlerine nazaran, çok ileri gitmiş olan islâm diyarının mahsulleri ve o vasıta ile daha şarktan gelen emtia Avrupa limanlarına yığıldı ve bunları zenginleştirdi. Bu vaziyetten bilhassa Venedik ve Cenova gibi İtalya şehirleri faydalanıyordu; fakat Roma imparatorluğunun yıkılmasından evvelki vaziyet, bununla geri dönmedi. Roma hıristiyan medeniyetinin Alp dağları şimaline geçmiş olan ağırlık merkezi, yine orada kaldı; Baltık ve Şimal denizleri, ticaret faaliyeti bakımından, yeni birer Akdeniz olmuşlardı; büyük sanayiin nüveleri Flandre'da İngiltere'de, Almanya ve şimalî Fransa'da kurulmaya başlamış ve artık şehir medeniyeti Akdeniz'in inhisarından çıkmıştı. İşte bunun için Akdeniz, XIII. ve XIV. asırlarda, şark memleketleri ile git gide ehemmiyeti artmakta olan şimal memleketleri arasında, daha ziyade bir mutavassıt vaziyetinde kaldı.

XV. asrın ikinci yarısından itibaren, iki mühim hâdisenin Akdeniz âleminde gayet derin akisleri vukua geldi: osmanlı türkleri 1453 te İstanbul'u fethediyorlar, Balkanlar'a, Ege denizine yayılıyor, sonra Mısır'ı zaptediyor ve XVI. asır ortalarında Tunus ve Cezayir'i de hâkimiyetleri altına alıyorlardı. Bu suretle Akdeniz'de

hıristiyan gemiciliği yine gayet mühim manialar ile karşılaşıyordu. Yunan adalarını ile Kıbrıs ve Girit'i birer birer elinden çıkaran Venedik cumhuriyeti, ancak osmanlı devleti ile ticarî anlaşmalar yaparak, vakit vakit şark iskeleleri ticaretini idame edebiliyordu. François I.'dan itibaren kapitülâsyonların bahşettiği imtiyazlara dayanan Fransa daha talihli çıkıyor ve Marsilya limanı, şark iskeleleri ile yaptığı ticaret sayesinde, çok inkişaf ediyordu. Cezayir kıyılarına yerleşen Garp Ocakları, kendileri ile uzlaşmaya razı olmayan İtalya sitelerinin, ispanyolların ve diğer unsurların deniz ticaretini hemen tamamiyle menedebilecek kadar, kuvvetli idiler.

Akdeniz'i alâkalandıran diğer mühim hâdise, XV. asır sonunda Afrika cenubundan Hind yolunun bulunması ve Amerika'nın keşfi oldu. 1497 de Ümit burnunu dolaşan Vasco de Gama'nın Hindistan'a varışından az sonra, portekizliler cenub-i şarkî Asya adalarına yerleşiyorlardı. Bunun neticesi olarak, Şam ve Kahire pazarları artık Hind ve uzak şark ticaretinin inhisarını kaybediyordu. 1492 de Amerika'nın keşfinden sonra ise, Avrupa'nın başlıca faaliyet sahası, kıt'anın yeni dünyaya bakan cephesi üzerinde, kat'î olarak, kuruluyordu. İtalya'nın deniz cumhuriyetleri, şarktaki durumlarını koruyabilmek için, fazlası ile meşgul bulunduklarından, bu uzak memleketlere yakından alâkadar olamamışlardı. Hulâsa, Akdeniz'in Hind yolu olmaktan çıkması ile yeni dünyanın keşfi, Akdeniz'deki faaliyet üzerine ağır bir darbe vurmuştu.

Akdeniz'in silik vaziyeti, XIX. asır ortalarına kadar, devam etti. Avrupa'da büyük sanayi inkişafı vukua gelirken, Akdeniz memleketleri Avrupa'nın şimal-i garbîsindeki memleketleri temelinden değiştiren tekâmülü takip edemediler. Bu memleketler uzun zaman iptidaî maddeler ihraç edip, yapılmış eşya alan memleketler hâlinde kaldılar; fakat, iptidaî maddeler ihracı bakımından bile, durumları sağlam değildi; zira yeni memleketlerin rekabeti Akdeniz için tehlikeli oluyor; ipek, çay, kahve, şeker v.s. şimdi artık başka yerlerden, başka yollar ile geliyordu. Akdeniz'in gemici milletleri, birbiri ile rekabet yüzünden, hırpalandılar. XVII. asırdan itibaren Holanda ve ingiliz ticaret gemilerinin bu denizdeki faaliyeti gittikçe yerlilerinkine tefevvuk ediyordu.

Akdeniz'in inhitatı, ancak 1869 da Süveyş kanalının açılması ile durdu. Kanal, Ümit burnuna doğru çevrilmiş olan büyük deniz yolunu, buhar kuvvetinin müdahalesi ile büsbütün artan bir faaliyet içinde, Akdeniz'e iade etti. Fakat bu yeni inkişaf, islâm hâkimiyetinin zararına oldu ve hiç olmazsa islâm âlemi bu inkişafa yabancı kaldı. Daha 1704 te Cebelitarık'a ve 1800 de Malta adasına yerleşmiş olan ingilizler 1878 de Kıbrıs'ı ve 1882 de Mısır'ı işgal ederek, bu denizde hâkimiyetlerini kat'îleştiriyorlardı. Fransa 1830 da Cezayir'e yerleşiyor ve 1881 de Tunus'u himayesi altına alıyor ve daha sonra, şimal kıyılarında İspanya'nın tutunduğu Fas'ı eline geçiriyordu. Daha yakın bir devirde bu iki büyük devlete İtalya katılıyor ve o da 1911 de şimalî Afrika kıyılarında osmanlı hâkimiyeti altında kalmış son arazi parçası olan Trablusgarb ve Bingazi'yi istilâ ediyor ve hattâ Ege denizinde Rodos ile Oniki adaya yerleşiyordu. Büyük Avrupa devletlerinin müzahereti ile, 1829 da istiklâl kazanmış olan Yunanistan da, Ege kıyılarında osmanlı devleti zararına genişlemek fırsatlarını bulmuştur (1864, 1881, 1912/1913). İşte osmanlı imparatorluğunun gerileme devrinin başından 1914—1918 harbinin sonuna kadar, siyasî bakımdan, Akdeniz kıyılarında hıristiyan-Avrupa âleminin mütemadiyen yer kazanarak, nihayet hemen her tarafta kat'î bir tefevvuk temin ettiği görülür. Fakat Akdeniz kıyılarında Roma imparatorluğunun, bir aralık tesis ettiği siyasî, iktisadî ve kültürel vahdete muadil, bir vahdet tesisi artık tasavvur edilemez. Bu deniz kıyılarının hiç olmazsa bir kısmında, fransızlar ve sonradan italyanlar, eski Roma medeniyetinin halefi olmağı düşündüler. Fakat eski romalılar ile Akdeniz kıyılarının eski yerlileri arasında, bugünkü avrupalıları yerlilerden ayıran kültür farkı olmadığı gibi, Roma'nın resmî dini, islâm dini ile de karşılaşmamıştı; eski dinler birbirlerine karşılıklı müsamaha göstermişlerdi: şimalî Afrika mabudları Roma Pantheon'una kabul edilmişti. Hâlbuki şimdi burada iki ayrı yaşayış, iki ayrı düşünce ve büyük „monoteist" dinlerin uzlaşma bilmez zıddıyeti karşılaşıyordu. Bunun neticesi olarak, kuvvete sahip olan Avrupa devletlerinin hâkimiyetine karşı islâmiyet, her tarafta olduğu gibi, Akdeniz kıyılarında da şiddetli bir reaksiyon, yahut, tesir itibarile, bundan aşağı kalmayan pasif bir mukavemet gösterdi.

[Bu yazı, İslâm Ansiklopedisi'nde K. Süssheim, C. F. Seybold, E. Honigmann tarafından Akdeniz'e dair yazılmış olan AKDENİZ, BAḤR AL-RŪM ve BAḤR AL-MAĠRİB maddelerinin yerine kaim olmak üzere, hazırlanmıştır. Bu makalelerden son ikisine eklenmiş olan bibliyografyayı aynen buraya geçirdik ve ayrıca mevzuu alâkadar eden diğer bazı eserleri de ilâve ettik.]

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān*, I, 504 v.d. (bundan başka: *Marāṣid al-iṭṭilāʿ*, IV, 262 v.dd.); İṣṭaḫrī (*Bibl. Geogr. Arab.* I), 68—71; İbn Ḥavḳal (*Bibl. Geogr. Arab.* II), 128—137; Ḳazvīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt*, 123—127 (İbn al-Vardī, 1309, 101—104); Dimaşḳī, *Manuel de Cosmographie* (trc. Mehren), 179—194; Abu'l-Fidā', *Géographie* (nşr. Reinaud), 27 v.dd., frns. trc., I, 34—41; al-İdrīsī, *L'Afrique et l'Espagne*, 165, trc., 197, 53; ʿAbd al-Vāḥid al-Marrākuşī, *The History of the Almohades* (nşr. Dozy), s. 4.

Al-Masʿūdī, *Kitāb al-tanbīh*, *B G A*, VIII, 51 (Ptolemee ve al-Kindī'ye göre); İbn Ḫaldūn, *N E*, XIX, 1, s, 93; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 127.

Kâtib Çelebi, *Cihannumâ*, s. 76; ayn. mll., *Tuḥfat al-kibār fī asfar al-biḥār*, tab. İbrahim Müteferrika, s. 3; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII; S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, Paris, 1913—1928; W. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XIe au XIVe Siècle*, Paris, 1913; Ch. A. Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, Paris, 1931; V. de la Blache, *Principes de Geographie humaine*, Paris, 1922; A. Philippson, *Das Mittelmeer Gebiet*, Leipzig, 1922; Th. Fischer, *Mittelmeerbilder*, Leipzig, 1906—1908; M. Sorre, *Mediterranée, Peninsules Mediterranéennes*, I, 36—68. (BESİM DARKOT.)

AKHİSAR. AḲ ḤİṢĀR, başlıca dört mahallin ismidir:

1. En maruf olanı, garbî Anadolu'da, Manisa vilâyeti dahilinde, geniş bir ovada, Gediz ırmağının tâbii olan Kum çayına karışan Gördük suyunun sol sahiline yakın ve deniz seviyesinden 115 metre yükseklikte bir şehirdir. İlk çağda ve Bizans devrinde bu şehre Thyateira denilirdi. Türkçe ismi, yakınındaki bir tepe üzerine inşa edilen bir kale dolayısiyledir.

1914—1918 harbinden evvel, Akhisar'ın nüfusu 12.000 kadar olup bunun dörtte üçünden fazlasını türkler ve geri kalanını rumlar ve ermeniler teşkil etmekte idi. Şehrin, sekiz kadar camii, kilise, mektep ve çarşısı müstesna olmak şartı ile, hemen bütün binalarının kerpiçten veya ahşap olması, buraya büyük ve mamur bir köy manzarası veriyordu. Akhisar 1919—1922 seneleri arasında, Yunan işgali altında kaldı ve 1922 eylûlünde istirdat edilmeden evvel, epeyce tahribata da uğradı. Türk idaresine avdet ile başlayan yeni hayat devresinde, Akhisar'ın sür'atle inkişaf ettiği görülmektedir. Şehri terk eden rumlar yerine iskân edilen Rumeli türklerinin ve daha sonra Yugoslavya'dan gelen türk muhacirlerinin inzımamı ile nüfusu artmış, 1927 de 18.000'e ve 1935 sayımında da 21.000'e varmıştır. Yine bu sayıma göre, şehir nüfusunun yüzde 99, 8'i müslüman olup, bunlardan yüzde 99, 3'ünün ana dili türkçedir. Büyüyen şehrin çehresi, elektrik ile tenvir edilen yeni açılmış cadde ve sokaklar boyunda sıralanmış beton ve tuğla binalar ile, çok değişmiştir. Akhisar çok faâl bir ziraat merkezidir. Meyva ağaçları ve üzüm bağları arasında kurulmuş şehrin garp ve cenubunda uzanan fevkalâde münbit ovada öteden beri bol miktarda pamuk ve iyi cins haşhaş, hububat yetişmekte ve Akhisar, bu mahsuller ile beraber, civarda beslenen koyun sürülerinin yününü ihrac etmekte idi. Burada İzmir tipi denilen halılar da dokunmakta idi. Daha yakın zamanlarda çekirdeksiz üzüm veren bağlar çok inkişaf ettiği gibi, burası Ege mıntakası tütünlerinin en nefis bir nev'inin yetiştiği bölge olmuştur. Şehrin, münakale bakımından da, durumu iyidir: Akhisar, demiryolu ile bir taraftan Manisa ve İzmir'e, diğer taraftan da Soma ve Balıkesir üzerinden Marmara kıyısındaki Bandırma limanına bağlanmıştır; aynı zamanda İzmir ve Manisa'ya olan irtibatı, kısmen faâl kamyon nakliyatı ile, temin edilmektedir. — Manisa vilâyetine bağlı olan Akhisar kazasının, üç nahiye dahilinde, 1935 sayımına göre, 95 köyü ve 91.000 nüfusu vardır.

Akhisar'ın osmanlı devletine ilhakının 1382 senesinde vukubulduğu rivayet olunur. Timur istilâsını takip eden karışıklıklarda, osmanlıların elinden çıkmıştır. O havâliyi zapteden âsî Cüneyd, Halil Yahşı Bey tarafından, Akhisar yakınında 829 (1425/1426) da mağlûp edilerek, kalenin istimanı üzerine, esir edilmiştir (bk. Kâtib Çelebi, *Taḳvīm al-tavārīḫ*). Cüneyd'in esasen hiç bir menbaa istinat etmeyen ifadesine göre, Karaman beyi 1444 te buraya kadar gelerek, şehri yağma ve tahrip eylemiştir. Osmanlı hâkimiyeti o havâlide sulh ve sükûnu tesis eylediği cihetle, kale artık askerî ehemmiyetini kaybetmiştir.

Akhisar'da doğan ve osmanlı imparatorluğunun istilâ devrinde yetişmiş olan şu üç zat, bilhassa meşhurdur: 1. İbn ʿİsā b. Maʿd al-Dīn, 2. Mavlānā Muḥammed b. Badr al-Dīn ve 3. Mavlānā Naṣūḥ Navālī.

2. Türkiye'nin Marmara mıntakasında, İzmit (Kocaeli) vilâyetinin Geyve kazasına bağlı ve Sakarya'nın sol sahilinde, Anadolu demiryolu üzerinde, aynı isimde bir nahiyenin merkezidir. Bugün metrûk bulunan kalesi, geniş ovaya hâkimdir. Manisa Akhisarı ile iltibasın önüne geçilmek üzere, son yıllarda bu kasabaya Pamukova adı verilmiştir. Bu küçük beldenin nüfusu 1935 sayımında 1.668 idi. 32 köyü ihtiva eden nahiyede de 9.324 nüfus bulunuyordu. Osmanlılar tarafından 708 (1308/1309) de fethedilmiştir. Gerek şehirde ve gerek civarında pek çok tesadüf olunan eski sütun ve bina bakiyeleri, bu şehrin daha türk devrinden evvel mamur bir hâl-

de olduğu zannını verir. Eski ismi malûm değildir. Akhisarlıların başlıca iktisadî meşguliyetleri hububat, tütün, pamuk ziraati ile meyveciliktir (bk. V. Cuinet, *Turquie d'Asie*, IV, 397; *Genel nüfus sayımı*, 1935, Kocaeli vilâyeti, c. 36, nr. 75, İstanbul, 1937).

3. Akhisar, şimalî Arnavutluk'ta, bugün Akçehisar ismi verilen, bir şehir olup (arnavutça Krūya, *croja* „çeşme"), son zamanlarda yeni bir inkişafa mazhar olmuştur. Zengin bahçelere mâlik olan Akhisar, geniş bir saha kaplar ve takriben 10.000 nüfusu vardır. Ahalisinin hepsi müslümandır. Akhisar, Akropolites vekayinamesinde (VIII. asır), Kroas namı ile, zikrolunmaktadır. 1343 senesinde venediklilerin eline geçen Akhisar, 1395 te Konstantin Kastriota tarafından zaptedildi. Şehir, bilhassa İskender Bey'in makarri olmak üzere, tanınmıştır. 1450, 1466 ve 1468 senelerinde büyük muhasalara dayanmış, fakat 1478 de nihayet Fatih Sultan Mehmed'e teslim olmağa mecbur kalmıştır. Bugün Arnavutluk'ta bektaşî tarikati dervişlerinin merkezidir (krş. ARNAVUTLAR). Kalesi, 1832 (1248) tarihinde, Reşit Paşa'nın emri üzerine, tahrip edilmekle beraber, hâlâ azametli bir manzara arzeder. Krş. v. Hammer, *Rumili und Bosna* (Kâtib Çelebi'den trc.), s. 141; Hyacinthe Hecquard, *Hist. et Descr. de la Haute Albanie* (Paris, 1859) ve bilhassa A. Degrand, *Souvenirs de la Haute Albanie* (Paris, 1901).

4. Akhisar, Yugoslavya'nın Bosna bölgesinde, Dolnji (yani aşağı-) Vakūf'un eski ismi olup, Saraybosna (Sarajevo)'nın garbında, Pruseksta ırmağının Semeskilitza'ya karıştığı yerde, küçük bir şehirdir; 907 (1501/1502) de Mustafa Paşa tarafından fethedilmiştir (bk. v. Hammer, *göst. yer.*, s. 166; Ch. Perdusier, *La Bosnie*, Paris, 1822, s. 272, (K. SÜSSHEIM.)

[Bu makale BESİM DARKOT tarafından, tashih ve tevsi edilmiştir.]

AKIL. 'AḲL (A., felsefî istılah) = νοῦς, ratio (msl. Gerhard de Cremona böyle tercüme eder) veya intellectus, intelligentia. Yeni Eflâtun felsefesinde bir çok noktalarda hellenistik devrindeki yunanlıların kelâm (logos) akidesine ve aynı zamanda christologie'deki *logos*'a mümasil olan *'aḳl*, manevî hilkat yolu ile ilk illet olan Allahtan sudur veya nebean eden birinci ve bazan ikinci ayn-i sabittir; bu mânada *'aḳl*'ı, *nafs*, *ṭabī'a* v.s. takib eder. İlk yaratılan ayn-i sabit olmak sıfatı ile, *'aḳl*, bu âlemde Allahın mümessil ve resûlü adını da alır; bir çok tarikatler *'aḳl*'ın tecessüdünü kabul ederler. — Hareketin sırf zihnî, kevnî (kosmolojik) bir prensibi olmak üzere, *'aḳl*, Aristo metafiziği ve müfessirlerinin νοῦς'una tekabül eder. İslâmın en hâlis meşşâîleri bizzat ulûhiyeti *'aḳl* tabiri ile ifade ederler; çünkü *'aḳl*'ın sıfatları, yani âkil ve makûl, Allahın cevherinin vahdetine hiç bir halel getirmez. *'Aḳl*'ı, bu son mânada, alelumûm adedi 10'a balig olan feleklerin *'uḳūl*'ü tâkip eder: felek-i aksa, felek-i sevabit ve yedi seyyare ve nihayet küre-i arz veya felek-i tahtelkamer. Felek-i tahtelkamerin de ruhuna, daha dar bir mânada olmak üzere, *'aḳl fa"āl* (ποιητικός, agens) derler. Vakıa *fa"āl* sıfatı, bu ulvî cevahire ve Allaha da atfolunur ise de, te'lifçiliğe kaçan ilâhiyatta, nüfus-i felekiye, Allaha yakın olan melekler ile bir tutulur ve bu hâlde *'aḳl-i fa"āl*, Cebrail'in ismi olur. — *'Aḳl* bahsi, ekseriya ruhiyat ve ahlâka dair eserlerde yalnız feylesoflar, tarikatçiler ve mezhep fırkaları sâliklerince değil, ehl-i sünnet kelâmcıları tarafından da teşrih edilmiştir. Hareket noktası olarak, Ariston'nun *De anima*'sını, bilhassa Alexander Aprodisias (İskender Afrodisi)'ın *De anima*'sını almak üzere, ekseriya Pythagoras terbi'ine (*quatrème*) nazaran, insanın, tercihen ilk olarak ilim ve sonra amelinin, inkişaf dereceleri sayılmış ve izah edilmiştir; ekseriya şu silsile takip edilir:

1. *'aḳl hayūlānī* veya *bi'l-ḳūva 'aḳl* (ὑλικός, *materialis*; ἓν δυνάμει, potentia): insanın, gerek mücerred olarak, hususî maddî eşyanın zatını tasavvur etmek, gerek bâlâdan idrak etmek istidat veya kabiliyetidir.

2. *'aḳl bi'l-malaka* (ὁ καθ' ἕξιν, habitu): bilginin unsurlarında veya prensiplerinde cârî olan akıl.

3. *'aḳl bi'l-fi'l* (ὁ κατ' ἐνέργειαν, actu) ki, *'aḳl-i fa"āl* ile karıştırılmamalıdır. *'Aḳl bi'l-fi'l*, faaliyeti anında, beşerî akıldır; diğeri, fevkelbeşer ve daima faâldir.

4. *'aḳl mustafād*, (ἐπίκτητος, adeptus sive adquisitus), beşerî akıl, suretler verici (vâhib al-suvar) olan *'aḳl-i fa"āl*'in bir mevhibe-i kemâli olmak itibariyle, bu ismi alır. İnsanın bir iktisap melekesi olduğunu kabul edenlere göre, bir de *'aḳl muktasab* vardır.

Umumiyetle *'aḳl-i 'ilmī 'aḳl-i 'amalī* (θεωρητικός — πρακτικός) birbirinden tefrik edildiği gibi, amelî aklın dereceleri ve nefsin mistik şartları, ekseriya nazarî akıl ile kıyas sureti ile, oldukça muayyendir. Aklın antitezi histir.

Bibliyografya: Fr. Brentano, *Die Psychologie des Aristoteles* (Mainz, 1867); Aron Günsz, *Die Abhandl. des Alex. v. Aphrod. über den Intellect* (Leipzig, 1886); *Dictionary of the technical terms*, II, 1026 v.dd.; Maimonides, *Le Guide des égarés* (nşr. Munk), I, bab LXVIII, 301 v.dd.; II, bab IV, 51 v.dd.; VI, 66 v.dd.; T. J. de Boer, *Zu Kindi und seiner Schule* (*Arch. für Gesch. d. Philosophie*, XIII, cüz. 2, 1899, s. 172 v.d.); ayn. mll., *Gesch. d. Philosophie im Islam* (1901), bilhassa s. 94 v.dd., 105 v.dd.; M. Steinschneider, *Al Fârâbî* (*Mém. de l'Ac. imp. des sciences de St. Ptersbourg*, 7. ser., XIII, nr. 4), 1869, s. 90 v.dd.; Dieterici, *Alfârâbî's philos. Abhandl.*, metin s. 39 v.dd., trc. s. 61 v.dd.; M. Horten, *Das Buch der Ringsteine Farabis* (*Beitr. z. Gesch. d. Philos. d. Mittelalters*, V, 3), 1906, s. 241 v.dd.; *Kitāb ma'āni 'l-nafs* (nşr. Goldziher, *Abh. d. kgl. Gesellsch. d. Wissensch. zu Göttingen*, Phil.-hist. Kl., N. F., IX, 1), 1907, s. 41 v.dd.; ayn. mll., *La onzième intelligence* (*RAfr.*, 1906), nr.261/262, s. 242 v.d.

(T. J. DE BOER.)

AKINCI. AḲINCI, *akın-cı*, *ak-* mastarından alınmadır; pek seri hareketlerinden dolayı, osmanlı türklerinin hafif suvari kuvvetleri bu sıfatla tanınmışlardı. Akıncılar, iyi binici olan atlılardan mürekkepti; bunlar, bazılarının zannettikleri gibi, sırf çapul için düşman memleketine saldıran serseriler değillerdi. Akıncılar, ya huduttaki yerlerde veya hududa yakın mahallerde bulunup, bir program ve bir plân dahilinde, yaz ve kış akın yaparlar, mal ve esir alırlar, düşmanın ahvâl ve vaziyeti, yollar ve düşman kuvveti hakkında mühim malûmat getirirlerdi. Bunların hepsi de türklerden seçilmiş olup, babadan oğula geçmek üzere, bir ocak teşkil etmişlerdi.

Akıncılar harp zamanlarında ordunun keşif kolu hizmetini görüp, düşman arazisini keşfederek, orduya yol açarlar ve bu suretle düşmanın pusu kurmasına mâni olurlardı. Bundan başka ordu güzergâhındaki hububatı muhafaza ve, aldıkları esirler vasıtası ile, düşman ahvâlinden orduyu haberdar etmek ve düşmana yarayacak şeyleri imha ile köprü ve geçitleri emniyet altında bulundurmak ve böylece ordunun sıkıntısızca yürümesini temin eylemek de bunların esas vazifelerindendi. Bundan dolayı akıncılar, kısm-ı küllîden 4—5 gün daha ilerde giderlerdi. Akıncılar, hafif suvari kuvvetlerinden müteşekkil oldukları için, düşman topraklarında inanılmayacak derecede sür'atle ilerler, etrafa şaşkınlık verirlerdi. Bunların bindikleri atlar, harpten ziyade koşmağa alışmışlardı. Akıncı kanunu mucibince, bin akıncıya, bir binbaşı, yüz nefere bir subaşı ve on nefere, onbaşı kumanda ederdi. Düşman ile karşılaşan akıncılar, birbirlerinden muayyen fasılalı olarak, arka arkaya gelmek suretiyle, miktarlarına göre, takımlara ayrılırlardı; hücum eden öndeki kısım mukavemete uğrarsa, arkadaki takım yıldırım sür'ati ile hücuma geçerdi. Bu hücumlar pek ânî ve sert olduğundan, düşman saflarını sarsarlar ve parçalarlardı.

Düşman memleketine yapılan bir akının *akın* ismini alabilmesi için, o taaruzun mutlak surette akıncı beyinin, yani akıncı kumandanının, emri altındaki bütün kuvvetler ile yapılması lâzımdı; eğer akıncı kumandanı bizzat gitmez ve akına gönderdiği kuvvet yüz ve yüzden fazla olursa, o suretle yapılan akına, *harâmîlik* denirdi. Akın kuvveti yüzden az olduğu takdirde, bunlara *çete* ismi verilirdi. Akın ve harâmîlik akınlarında elde edilen esirlerden, *pençik* denilen, beşte bir resim alınırsa da, çeteden alınmazdı. Bu resimleri almak için, akıncı beyinin yanında akıncı kadısı veya *pençikçi başı* bulunurdu.

Akıncıların isimlerini, eşkâlini ve bunların içlerinde tımara sahip olanların tımarlarını gösteren muntazam defterleri vardı; bu defterlerden biri devlet merkezindeki defterhânede, diğeri ise, akıncıların bulundukları eyalet veya sancak kadılıklarında (şer'î muhakemelerde) hıfzedilirdi. Lüzumu hâlinde veya her akını müteakip *amel-mande*'lerin, malûllerin ve vefat edenlerin yerlerine, akıncı olarak, çevik, iyi binici ve kuvvetli gençler alınırdı. Eğer bunların yetişmiş oğulları varsa, onların akıncı kaydedilmeleri kanundu. Akıncı ocağına girenler, bulundukları mahalde, kefil göstermek mecburiyetinde idiler. Akıncıların maaşları yoktu; fakat vergilerden muaf idiler. İçlerinden bazılarının da tımarları vardı. Akına çıkmaları emredilince, toplandıkları yerlerden itibaren düşman hududuna kadar, kendilerine icabeden yiyecek verilir ve oradan sonra ihtiyaçlarını kendi kılıçlarının hakkı olarak elde ederlerdi. Akıncılar arasında tımarlı veya muafiyetli tavıcalar (طاویجه ، طویجه) vardı; bunlar kıdemli ve fedakâr akıncılardı. Tavıcalar, akıncıların kazalarda bulunan çeri başıları idiler. Akıncı beyine akın için emir geldiği vakit, bu çeri başılar vasıtasiyle akıncılar haberdar edilirdi.

Akıncılar toplu olarak bir yerde bulunmayıp, Rumeli'nin muhtelif mıntakalarında, kısım kısım hizmete hazır dururlardı. Her mıntakanın kumandanı ayrı olup, akıncılar mensup oldukları kumandanların aile isimleri ile anılırlardı: Turhanlı akıncıları, Mihallı akıncıları ve Malkoç-oğlu akıncıları gibi. Bunlardan Turhanlı akıncıları, Mora'da, Malkoç-oğlu akıncıları, Silistre taraflarında ve Mihallı akıncıları ise, Sofya ve Semendere taraflarında bulunurlardı.

Osmanlı akıncı kuvvetlerinin mevcudunu kat'î olarak bilmiyoruz; bunların XV. asır ortalarına kadar mevcutlarının 40.000 olduğunu İdris Bitlisî ile Oruç Bey yazmaktadırlar; macar mü-

verrihlerinin de bunları teyit eylediğini Hammer beyan ediyor. Birinci Kosva harbinde akıncı mevcudu 20.000 idi. 1559 da yapılan bir yoklamada Mora 'daki Turhanlı akıncılarının 7.000 neferden fazla olduğunu biliyoruz. Kanunî Süleyman zamanında yapılan Budin ve Avusturya seferlerinde Mihallı akıncılarının mevcudunun 50.000 kişi olduğunu o zamanın tarihlerinde görüyoruz.

Osmanlı akıncılığı 1595 senesine kadar, kuvvetli olarak, devam etmiştir. Bu sene içinde vezir-i âzam Sinan Paşa 'nın Eflâk 'ta mağlûp olması üzerine, askerin gerisinde kalan akıncıların pek azı kurtulabilmiş ve bundan sonra akıncı ocakları, eski ehemmiyetlerini tekrar elde edemeyerek, sönüp gitmişlerdir. 1625 te mevcudu 2—3.000 'e düşmüş olan akıncıların yerine hükûmet, hudut kalelerindeki *serhad kulu* teşkilâtına ehemmiyet vermiş ve bir taraftan da tatar hanlarının akınlarından istifade etmek yolunu tutmuştur.

Akıncıların silâhları kılıç, kalkan, pala, mızrak ve bir de atlarının eğer kayışına asılı, *bozdoğan* denilen, başı toparlak, kısa saplı ağaç topuz idi; bazılarında zırh gömlek de vardı.

Bibliyografya: *Akıncı kanunnâmesi* (türk. yazm., hususî kütüp.); *Mühimme defterleri*, 1—50 (Başvekâlet arşivi); Mustafa Celâl-zade, *Ṭabaḳât al-mamâlik fî daraḳât al-masâlik* (Üniversite kütüp., türk. yazm., s. 180); Aşık Paşa-zade, *Tevârîḫ-i âl-i ʿoṯmân* (İstanbul, 1332), s. 84, not 3; akıncı kollar, 123, 124, 129, 165, 169, 178; Oruç b. Âdil al-Ḳazaz Kâtib al-Edirnevî, *Tevârîḫ-i âl-i ʿoṯmân* (nşr. Babinger, 1925), *tür. yer.*; *ayn. esr.*, Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 2438; akıncı kadıları, s. 48; Rumeli akıncısı, s. 87, akıncı, 93, akıncı tâifesi, s. 104. v.d., 195; Lutfî Paşa, *Târîḫ* (İstanbul, 1341), s. 71, 97, 98, 121, 162, 190; Âlî, *Târîḫ* (basılmamış kısımlar, hususî kütüp.); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtı* (basılmaktadır); Chalcondyle, *L' Histoire des Turcs*, I (Accangis), s. 56, 377, 379 v.d.

(İsmaiL Hakkı Uzunçarşılı.)

AKISKA (gürcüce Aḫalçiḫ „yeni kale" rusça Aḫaltsiḫ, türkçe Akıska yahut Aḫıska), hâlen Sovyetler birliğinin Gürcüstan cumhuriyeti dahilinde olup, bidayette bir gürcü kalesi idi. 1045 (1635) te osmanlılar, 23 gün muhasaradan sonra, burasını zaptederek, Çıldır eyaletine merkez ittihaz ettiler. 1828 de ruslar kaleyi zaptettiler. Osmanlı devleti, Edirne muahedesi (1829) ile, Akıska 'yı ruslara terketti. Bugün şehrin 10.000 kadar nüfusu vardır. Mahallî san'atler arasında dericilik, tahta işleri, gümüş oymacılığı ve semer takımları sayılabilir. Şehir, demiryolu istasyonu olan Borjom 'a bir şose ile bağlıdır. Türk hâkimiyeti altında Akıska hakkında krş. Kâtib Çelebi, *Cihannumâ*, s. 408/409; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 321—325.

(W. Barthold.)

ʿAḲÎD. [Bk. AKÎD.]

AKÎD. ʿAḲÎD (A.) = bedevî arapların harp ve seferlerinde kumandana verilen isim.

AKİD. ʿAḲD (A.) = itilâf, mukavele ve bunlar hakkında vesika; bir çok mürekkep şekilleri vardır; ʿaḳd al-nikâḥ „nikâh mukavelesi" ve ʿaḳd al-ẕimma „himaye ahidnamesi" gibi.

ʿAḲÎDA. [Bk. AKÎDE.]

AKÎDE. ʿAḲIDA (A.; cemi *ʿaḳâ'id*), imânın rükünlerini, muşahhas *ʿuḳda* „düğüm" kelimesinin tasvir ettiği vecihle, imânın kuvvetle bağlı bulunduğu düsturu ifade eden bir kelimedir. *Taʿrîfât* müellifi *ʿaḳâ'id*'i, „ibadeti değil, itikadı nazar-ı itibara alır" diye tarif eder. Filhakika *ʿaḳâ'id*, dinin aslî kaidelerini (*uṣûl*) az çok vecîz cümleler ile ifade eden düsturlardır. *Uṣûl*, *Taʿrîfât*'ın anlattığına göre, „kendileri başka bir nesneye muhtaç olmayan ve başkaları kendilerine muhtaç bulunan şeylerdir". Bir *„Uṣûl* ilmi" vardır; hâlbuki *ʿaḳâ'id*, tam mânasiyle, bir ilim değildir; ancak bir takım düsturlardır ki, *uṣûl*'e bir *mukaddime* gibi telâkki edilebilirler. Ṭaḥâvî *ʿaḳâ'id*'e dair yazdığı kitaba „sünnet ehlinin akidesi ve usûl-i dine mukaddime" [ʿAḳîda aḥl al-sunna va muḳaddima uṣûl al-dîn] diye iki unvan koymuştur.

İslâmda, pek tabiî olarak, dinî itikatlar, hiç bir vakit resmî denilebilecek bir surette, tesbit edilmemiştir; zira islâmda vahiy nazariyesi, hıristiyanlıkta olduğu gibi, rabbanî ilham yardımı ile bir *Credo* „amentü" tertip edebilecek, havarîlere mümâsil şahsiyetlerin zuhûruna mânidir. Fakat bir çok din âlimleri, mutasavvıflar, hattâ feylesoflar akîdelerini esaslı bir surette ifade etmeğe teşebbüs etmişlerdir ve bu metinlerin bir çoğu islâm medreselerinde din âlimleri tarafından kabul, talim ve şerhedilmiştir.[1]

Bu nevi din ulemasının teliflerinin, hiç olmazsa, hicretin IV. asrına kadar giden bir mazisi vardır. En çok rağbet görenlerinden biri, Nacm al-Dîn ʿOmar al-Nasafî (ölm. 537 = 1142/1143) 'nin eseridir. Buna bir çokları tarafından şerhler bilhassa Saʿd al-Dîn Masʿûd al-Taftazânî (ölm. 791 yahut 792 = 1389/1390) tarafından bir şerh yazılmıştır. Bu şerhe, muahharen, Ḥayâlî unvanı ile maruf Mullâ Aḥmed b. Mûsâ (ölm. 860 = 1496), Mullâ Ḳaşṭallânî (ölm. 901 = 1495/1496), Sultan Bayezid 'in hocası Mullâ Şalâḥ al-Dîn ve daha başkaları tarafından haşiyeler ilâve olunmuştur. Bu bahse

1. Medreselerde okutulan ve şerhedilen kelâm kitapları, ancak ehl-i sünnet ve 'l-cemaat ulemasının kitaplarıdır.

uzun bir madde tahsis eden Kâtib Çelebi, Ḥayâlî 'nin haşiyesi üzerine de haşiyeler yazılmış olduğunu kaydeder. D'Ohsson islâm akaidine dair eserini, Nasafî 'nin kitabına müsteniden yazmıştır.

Medreselerde, zikredilen eserler gibi kitaplardan, kelâm okunduğu vakit, talebe ilk dört sene esnasında kitapların yalnız metinlerini ve şerhlerini okuyabilirler; haşiyeler ve takrirler (*ḥavâşî* ve *taḳârîr*), ancak daha sonraki senelerde okunabilir (bk. Pierre Arminjon, *L'enseignement, la doctrine et la vie dans les universités musulmanes d'Egypte*, Paris, 1907).

Nasafî 'den başka *ʿaḳâ'id*'e dair eser yazan en eski âlimler al-Ṭaḥâvî (ölm. 321 = 933), al-Samarḳandî (ölm. 342 = 953/954) ve en meşhurları Ġazâlî 'nin hocası İmâm al-Ḥaramayn (ölm. 478 = 1085/1086) ve bizzat Ġazâlî ki, *İḥyâ' ʿulûm al-dîn* unvanlı büyük eserinin bir parçası olarak, *Ḳavaʿid al-ʿaḳâ'id* adlı bir kitap yazmıştır; *Mavâḳif* müellifi al-Îcî (ölm. 756 = 1355), sûfîlerden ve tarikat müessislerinden Şihâb al-Dîn ʿOmar al-Suhravardî, ʿAbd al-Ḳâdir Gîlânî ve Abû Madyan, felsefeye dair bir haylı eser telif etmiş olan Muḥyi 'l-Dîn b. al-ʿArabî (ölm. 638 = 1240/1241),[1] Tlemsen sûfîsi Şeyḫ Abû ʿAbd Allâh al-Sanûsî (ölm. 892 = 1487), büyük âlim Naşîr al-Dîn Ṭûsî, meşhur müfessir al-Bayżâvî ve Mahdî b. Tümart 'in de *ʿaḳâ'id*'leri vardır. Al-Ûşî al-Farġânî 'nin meşhur manzumesi (*Bad' al-amâlî*, *Carmen arab. Amali dictum* unvanı ile, von Bohlen tarafından neşrolunmuştur, Könisgberg, 1849) ve al-Laḳânî 'nin manzumesi *Cavharat al-tavḥîd* (bk. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 316 v.d.) gibi, manzum yazılmış *ʿaḳâ'id*'ler de vardır.[2] Bütün bu *ʿaḳâ'id*'lerden en çok şerhedilenleri Ṭaḥâvî ve al-Îcî 'nin *ʿAḳâ'id*'leridir. Misal olarak, bunlardan üçü aşağıda hulâsa edilmiştir: Nacm al-Dîn ʿOmar al-Nasafî 'nin *ʿAḳâ'id*'i, itikatların doğrudan doğruya ifadesi suretiyle, madde madde yazılmıştır. Müellif tarafından pek az „ilm-i kelâm" ıstılahı kullanılmış yahut izahat ilâve edilmiştir. Kısa bir mukaddimeden sonra, âlemin hâdis olduğunu, cevherlerden ve arazlardan mürekkep bulunduğunu, Allah tarafından halkedildiğini ve Allahın bir olduğunu söyler. Allahın sıfatlarının neler olduğunu izah ve hilkattan, Allahın iradesinden, âhirette Allahın kullara görünüp görünmeyeceğinden bahseder. Bu vesile ile, Kur'an 'ın mahlûk olmayışına, âhiret gününe ve ölümden sonra dirilmeğe (*baʿṣ baʿd al-mavt*) dair itikatları kayıt ve daha sonra ölüm günü ve ceza hakkındaki muhtelif itikatlardan bahseder: kabir azabı, *Munkar* ve *Nakîr* taraflarından sorgu, mîzan, defter-i âmâl ve Sırat köprüsü. Müteakiben cehennemin ebedî olduğuna dair bir kaç cümle gelir: cennet gibi, cehennem de halkedilmiştir ve ebedîdir; fakat büyük günahları bile olsa, mü'min orada müebbeden kalmaz. Bundan sonra imana ve amellere ve âhirette kazanılan sermedî hayata dair fıkralar gelir. Nihayet Âdem 'den Peygambere kadar, peygamberlerin risâletlerinden, meleklerden, vahiy ile nâzil olan kitaplardan ve velîlerin kerametlerinden bahseder. Münhasıran kelâma taalluk eden bu itikatlardan sonra, *ḫilâfat-i fâżila*'ya dair izahatını imamet (amme riyâseti) hakkında verdiği malûmat ile, bitirir. Bu küçük kitabın diğer bahisleri, doğrudan doğruya *ʿaḳâ'id*'e taalluk etmeyen, bir takım hususlara dairdir ki, bunlardan bir kısmı ilhâdın önünü almağı istihdaf eder. Meselâ âyetlerdeki mânanın zâhirinden udûl edilmemek için tahsis olunan fıkra, bâtınîler aleyhine, „ma'dûm" hakkında başka bir fıkra da, mu'tazile aleyhinedir. Aralarında bir tertip gözedilmeyen diğer fıkralar, cenaze namazına, ölenler için yapılan hayır ve duaların ölenlere faidesi olup olmadığına, dinî hususlarda kayıtsızlığa, mertebe sırası ile peygamberlerden sonra gelen velîlerin mevkilerine ve meleklerden sonra gelen insanların meleklerden efdal olup olmamalarına dairdir. — Şerhlerde ve haşiyelerde, felsefî mahiyette, pek çok izahlar ve tefsirler vardır.

Ġazâlî 'de, müellifin fikrî ve edebî itiyatlarına uygun olarak, dinin rükünlerinden bahsedilirken, bir takım uzunca felsefî mutalâalar da yürütülmüştür. Ġazâlî 'de *ʿaḳâ'id* derhâl *uṣûl*'e inkılâp eder. Bu büyük eserde *ʿaḳâ'id*'i ihtiva eden kitabın unvanı, *Ḳavâʿid al-ʿaḳâ'id* (imanın temelleri) 'dir. Ayrılmış olduğu müteaddit kısımlardan biri, zat ve sıfat ilmine dair (théodicée), başlıca itikadların beyan ve isbatına tahsis edilmiş olup, ekseriya Kudüs mektubu (*al-Risâlat al-Ḳudsîya*) unvanı ile, ayrıca istinsah edilmiştir. Bu itikadlardan her biri, menkul ve makul *burhân*'ları ile, birer *aṣl* (prensip) teşkil eder. Meselâ „Allahın zatî ve vahdâniyetine dair" kısımda asıllar şunlardır: Allahın mevcudiyeti, ezelî ve ebedî olduğu, mekândan

1 Bu zatın eserlerine felsefî demek doğru değildir. Sûfîler arasında Ḥakîm Termiẕî ile başlayan yunan felsefesini tasavvufa sokmak, bu zatta ve İbn Sab'în 'de görülmüştür. Bunların eserleri, ne felsefîdir ve ne de tam tasavvufîdir.

2 Mısır müftisi merhum Şeyḫ Muḥammed ʿAbduh 'ün dahi, *Risâlat al-tavḥîd* namında, *ʿaḳâ'id* 'den muhtasar, müfit bir eseri vardır. Bundan başka 429 (1037) da vefat eden bağdadlı ʿAbd al-Ḳâhir b. Ṭâhir 'in yazmış olduğu *Uṣûl al-dîn* vardır ki, bu eser ilmin tarifi ile başlar ve bütün kelâm meselelerini 15 usûlde toplar ve her aslı, yine 15 mesele ile şerheder. Bu mühim eser, İstanbul ilâhiyat fakültesi tarafından, 1928 de basılmıştır.

münezzeh bulunduğu, cismaniyetten müberra, arazlardan ve cihattan münezzeh olduğu, Kur'an 'ın söylediği gibi „tahtının üstünde müstevi" bulunduğu, âhirette görüleceği ve şeriki bulunmadığı. Allahın mevcudiyetini isbat eden akli bürhan: her masnu' kendisini vücuda getirecek bir sani'a muhtaçtır ve binaenaleyh dünya bir masnu' olduğundan, onun sani'i de Allahtır. — Aynı kitabın başka kısımlarında Ġazālī Allahın sıfatlarından, eserlerinden ve, eserleri münasebeti ile, insanda irade-i cüziye meselesinden bahseder. Bir kısım da ölümden sonra dirilme hakkındaki menkul itikatlara, kıyamet gününde sadır olacak hükme, *ḫilāfat-i fāżila* 'ya ve imamete tahsis olunmuştur. Ġazālī bu bahisleri serdederken, iman, imanın mahiyeti, dereceleri, imanı elde etmek yolları, imanın hıfzı ve takviyesi hususunda, pek ziyade dikkate değer mütalâalar beyan eder. İmandan kâh itikat kâh iman diye bahseder; imanı islâmdan ayırt eder: iman, teklif edilen itikatlara inanmaktır; hâlbuki islâm yalnız aklen değil, kalben de ve bütün varlık ile Allahın iradesine teslimiyettir.[1] Ġazālī nazarî fikirlerin, imanı kurmak ve korumak hususunda, ne dereceye kadar faydalı olabileceğini de tetkik eder. Nasafī 'nin *'Aḳā'id* kitabının başında, eşyanın sabit hakikatleri olduğuna ve ilmin bunlara taalluku bulunduğuna dair, bir tarif mevcuttur. Bundan başka, Ġazālī 'nin yine orada ilme dair yazdığı, mukaddime mahiyetinde bir bâbı vardır.

Sûfî 'Abd al-Ḳādir Gīlānī 'ye, hem şairane ve hem gayet felsefî mahiyette ve seci'li nesir ile yazılmış bir *'Aḳā'id* atfolunur. Bu küçük kitapta, imanın sâfiyetini ve ehl-i sünnet mezhebini hariç mezheplerden korumağa müteveccih, dikkatli bir ihtimam sezilir. Burada ilme dair nazariye yürütülmemiştir. En başta *'Aḳā'id* bahsi görülür: „hamd-ü senâ o Allaha ki, vâcibülvücuttur; tavırların tavrıdır, fakat tasavvurdan münezzehtir; mekânın mekânıdır, fakat kendisi mekândan münezzehtir; her şeyde mevcuttur, fakat hiç bir şeye benzemeyecek (yahut ilbâs edilmeyecek) mertebede kudsîdir; her yerde hazırdır ve her makamdan âlîdir . . .". *'Aḳā'id* 'in bu pek mücerret naslarını, bazı mezhepler tarafından red ve inkâr edilen bir takım noktalarda, kuvvetli iman tezahuratı takip eder: „Biz, Hişāmiya (Bahşamī) hilâfına, Allahın kâfirleri dalâlete sevkettiğine iman ederiz; biz, Ca'fariya hilâfına, mü'min günahkârların (*fussāḳ*), yahudilerden, hıristiyanlardan ve mecusilerden iyi olduklarına iman ederiz; biz Allahın kendisini gördüğüne ve her şeyi görüp işittiğine iman ederiz ki, bu itikatların ikisi de Ka'bi 'ler tarafından red ve inkâr edilir; biz Allahın insanı en güzel şekilde yarattığına ve gene eski şekline ircâ edeceğine iman ederiz ki, bu nazariyeye Dahrī 'ler muhâliftir ve, mu'tazile hilâfına, Allahı sevenlerin kıyamet gününde Allahı göreceklerini iddia ederiz".

Bundan sonra mev'izalar gelir; müellif ruhlara, itikat bakımından ziyade, şairâne bir surette hitap eder; Allahın nimetlerini ve cennetin güzelliklerini medheder.

Bibliyografya: Ḥâcci Ḫalifā (nşr. Flügel), IV, 214; Nasafī, *al-'Aḳā'id* (nşr. Cureton, London, 1843; trc. d'Ohsson, *Tableau de l'empire ottoman*, I; trc. Ziegler, Hamburg ve Leipzig, 1792; al-Taftazānī 'nin şerhi ve al-Ḳastalī 'nin haşiyesi ile, İstanbul, 1313); Ġazālī, *'Aḳīda* (nşr. Pococke, *Specimen hist. arab.*); ayn. mll., *İḥyā'* (Būlāḳ, 1289; Kahire, 1306); ayn. mll., *al-İḳtiṣād fi 'l-i'tiḳād*; al-Tāżifī, *Ḳalā'id al-cavāhir* ('Abd al-Ḳādir Gīlānī hakkında, Kahire, 1303), s. 176 v.d.; al-Sanūsī, *al-'Aḳīda al-ṣuġrā* (nşr. Ph. Wolff., alm. trc. ile birlikte, Leipzig, 1848; frns. trc. Luciani, Alger, 1896; G. Delphin, *La philosophie du cheïkh Senoussi, d'après son Aqidah es-sora* (*J A*, 9. seri, X, 356—370). — Cabaton tarafından satırlar arasında, malay dilinde, bir tercümesi ile birlikte, neşredilmişdir (*J A*, 10. seri, III, 115 v.d.). Bu *'Aḳīda* ile al-Samarḳandī 'nin *'Aḳīda* 'si ki, ikisi de Hind-i şarkîde pek muteberdir, krş. van den Berg, *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, XXXI, 537 v.d.— Türkler arasında Birgevī 'nin *'Aḳīda* 'si çok okunur; Garcin de Tassy, *Exposition de la foi musulmane* isimli eserini, bu kitaba istinaden yazmıştır. (CARRA DE VAUX.)

'ĀKİF. [Bk. ÂKİF.]

ÂKİF PAŞA. 'ĀKİF MEḤMED PAŞA (1787—1845), türk devlet adamı ve münşi. Bozok (Yozgat) 'ta doğdu. Kadı Ayıntâbî-zade Mehmed Efendi 'nin oğludur. 1793 te, babası ile beraber, Hicaz 'a gitti. Döndükten sonra, memleketindeki ulemadan tahsil etti; sonra Yozgat âyânından Cebbar-zade Süleyman Bey 'in kâtibi oldu ve onun ölümü üzerine İstanbul 'a gelerek, amcası reisülküttâb Mustafa Mazhar Efendi 'nin delâleti ile, divan-ı humayun kalemine girdi (1814). Âkif Paşa altı ay sonra *âmedî* odasına geçti ve mesaisi hoşa gittiğinden, Mahmud II. 'un şahsen iltifatına mazhar olarak, maaşı arttırıldı. 1825 te *âmedci*, 1827 de *beylikçi*, 1832 de *reisülküttâb* ve Mahmud II. devrinin son senelerinin hususiyetini teşkil eden icraat arasında, sadaret kethüdalığı mülkiye ve reisülküttâblık hariciye nazaretine tahvil edilince, vezirlik rütbesi, fakat yine *efendi* unvanı, ile hariciye nazırı oldu (1835). Mülkiye nezaretinde ise, eski kalem arkadaşı Pertev Paşa bulunuyordu. Âkif Paşa hariciye nazırlığında uzun müddet kalamadı; zâhirde hastalığı, hakikatte ise, Churchill vak'ası adı ile meşhur olan hâdise dolayısiyle, azledildi (1836). Bu ilk mazuliyeti, bir sene üç buçuk ay devam etmiş ve 1837 de, Pertev Paşa 'nın azil ve Edirne 'ye nefyi üzerine, mülkiye nazırlığına getirilmiştir. Selefi Pertev Paşa 'nın bulduğu *mülkiye* isminin „âdâb-ı ubudiyete münâfi" olduğu beyanı ile, Âkif Paşa, bu unvanı *dahiliye* 'ye tebdil ettirmiştir. Fakat altı buçuk ay gibi kısa bir müddetten sonra, Rauf Paşa 'nın başvekilliği zamanında, Pertev Paşa yetiştirmelerinden olan hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa 'nın tesiri ile, hastalığı bahane edilerek, tekrar azledildi. Abdülmecid 'in cülûsundan sonra, 1839 da Kocaeli mutasarrıflığına tayin edildi ise de, vâki olan şikâyet üzerine, 1840 ta azil ve rütbesi ref'edilerek, Edirne 'ye sürüldü ve orada, İstanbul 'dan gönderilen bir heyet tarafından, muhakeme edildikten sonra, iki sene nefye mahkûm oldu (Gibb, *Ottoman Poetry*, IV, 326: „Abdülmecid 'in ilk zamanında Reşid Paşa, Londra sefaretinden dönüşte hariciye nezaretine gelince, 1838 (1255) de Âkif Paşa hükûmetten çekilmeğe mecbur oldu" diyerek, onun dahiliyeden azli ile Kocaeli mutasarrıflığına nasp ve azil tarihlerini karıştırır). Müddeti bitince, İstanbul 'a avdetine müsaade edilmedi ve bir çok müracaatlardan sonra, ancak Bursa veya Yozgat 'ta ikameti caiz görüldü. Kendisi Bursa 'yı tercih etti.

Şehzade Abdülhamid 'in doğumu münasebeti ile hükümdara takdim ettiği bir tarih üzerine, İstanbul 'a avdetine izin verildi. Süleymaniye 'deki konağında ve Boyacıköyü 'ndeki yalısında ikamet etti. Hattâ bir az sonra kendisine, camie gitmek üzere, evinden çıkmak, „isteklü olduğu takdirde", üç çifte kayıkla sahilhanesine gidip gelmek müsaadesi dahi verildi (*Münşa'āt-i 'Âkif*, Būlāḳ, 1262, s. 163). 1844 senesinde, hacc niyeti ile, Hicaz 'a gitti ve yolda Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa 'dan büyük hürmet gördü. Dönüşte, İskenderiye 'den gemiye bineceği sırada, hastalanarak öldü ve orada, Danyal peygamberin türbesi civarında, defnedildi (1845). Âkif Paşa 'nın vefat tarihini muhtelif menbalar ayrı ayrı tesbit etmişlerdir. İbnülemin Mahmud Kemal bu ölüm tarihini, 1261 = 1845 olarak, tesbit ettikten sonra (*Son asır türk şairleri*, s. 83, not 4) „hafidi Âkif Bey tarafından, bazı mektubatını hâvi olarak, bastırılan risalenin başına yazılan tercüme-i hâlde bu tarih mukayyettir. *Nümune-i edebiyat* 'ta recep 1264, *Tezkere-i Fatin* ve *Sicill-i osmânî* 'de 1263 seneleri muharrerdir. Būlāḳ 'ta, 1262 de tabedilen *Münşaât-i Âkif* mukaddimesinde „merhum ve mağfurunleh Bozoklu Mustafa Mazhar Efendi 'nin biraderzadesi Elhac Mehmed Âkif Efendi 'nin . . ." ibaresindeki *merhum* ve *mağfurunleh* amcasına değil de, kendine ait ise, 1261 de vefat ettiği teyyüt eder" diyorsa da, Bulak tabına esas olduğu bir çok hususattan anlaşılan İstanbul nushasında (tab. 1259) bu ibare aynen mevcut olduğuna göre, buradaki *merhum-u mağfurunleh* ve *Bozoklu* tabirinin de Mazhar Efendi 'ye ait olması lâzım gelir. Mamafih bu üç rivâyet arasında torunu Âkif Bey 'in rivâyeti, kendisinin Paşa 'ya yakınlığı dolayısiyle, en şâyân-ı itimat olanıdır.

Âkif Paşa 'nın hariciye nazırlığından azlini mucip olan vak'a, Churchill vak'asıdır. İngiliz teb'asından olan ve bilâhare İstanbul 'da *Ceride-i havâdis* gazetesini çıkaran, *Morning Herald* 'ın muhabiri Churchill, hususî müsaade ile oturmakta olduğu Kadıköyü 'nde kuzu otlatan bir müslüman çocuğunu, avlanırken, yaraladığı için, evvelâ Bâbıâlı tomruğuna hapsedilmiş ve sonra da, keyfiyetten haberdar edilen Âkif Paşa tarafından bu tedbir, cürmüne nisbetle, hafif görüldüğü için, Tersane 'de hapsolunmak üzere, kapudan-ı derya vekili müşir Fevzi Ahmed Paşa 'ya teslim edilmişti. Hâdiseye Churchill 'in dövüldüğü iddiası ile karışan ingiliz sefiri, bir az devletin o esnada ecnebi siyasetlerine mümaşaatkâr davranması ve bir az da araya giren, Fener 'in ileri gelenlerinden İstefanaki Bey gibi gayr-i mes'ul şahısların tezviratı ve mülkiye nazırı Pertev Paşa 'nın işi gevşek tutması yüzünden, bu alelâde zâbıta vak'asını, mühim bir siyasî mesele şekline sokmuş ve mesele, sefirlerin müşterek bir takrir ile, Bâbıâliye müracaatlarına kadar vardığı için, neticede devlet, Âkif Paşa 'yı feda ederek, işi yatıştırmağa mecbur olmuştu. Tanzimattan sonra emsali sık sık görülecek olan bu vak'ada Pertev Paşa 'nın alâka derecesi bilinmemekle beraber, işin haricî politika ile alâkası olduğu aşikârdır. Bu takdirde Pertev Paşa 'yı bizde ingiliz siyasetini tervic edenlerin başında görmek ve Churchill vak'asının, Âkif Paşa 'yı istemeyen bir kısım devlet ricali ile bazı ecnebi mahfilleri tarafından, maharetle kullanıldığına inanmak lâzım gelecektir. Nitekim Âkif Paşa da, Pertev Paşa 'nın azlinden bir az evvel, mabeyine takdim ettiği bir arizada paşa için, „maksad-ı aslîsi mücerred ingiliz politikasını kendi ikbaline âlet etmekten" ibaret olduğunu söylemekle,

1 İman, teklif edilen itikatlara inanmaktır. Hâlbuki islâm, yalnız böyle kalben inanmaktan ibaret olmayıp, inkiyad ve terk-i temerrüd mânalarını da ihtiva eder. İslâmda umumiyet ve imanda hususiyet vardır. Her islâm iman ise de, her iman islâm değildir. Ġazālī, *İḥyā' al-'ulūm*, I, s. 114.

bunu gösterir. Âkif Paşa, Pertev Paşa 'nın bu azil hâdisesinde büyük bir rol oynadığına inanmış, onu teferruatı ile kendi nokta-i nazarına göre anlatmak için, bir mukaddime ile sonuncusu eksik kalmış olan iki mebhasten ibaret *Tabsıra* 'yı yazdığı gibi, hasmının idbarını temin için, çalışmaktan, sağa sola baş vurmaktan çekinmemiştir. Bu hususiaki teşebbüsleri arasında mabeyne verdiği iki jurnal, gâyet mühimdir. Bunlardan birincisinde (Lûtfi, *Târîḫ*, V, 156) Pertev Paşa ile damadı Vassaf ve kardeşi mühimmat nazırı Emin efendilerin suiistimallerinden bahsettikten ve onu, devletin son zamanlarda uğradığı felâketlerin mes'ulü olarak gösterdikten sonra, „şimdi bir ingiliz politikası çıkarmıştır ki, alettahkik kendi itikadınca saltanat-ı seniyeyi iğfalden ibarettir" diyerek, İngiltere 'ye istinat eden bir politikanın mazarratlarını anlatır. Cemaziülâhır 1253 te verilen bu jurnalı takip eden ve Vassaf Efendi 'nin mabeyinden çıkarılmasından sonra yazıldığı anlaşılan ikincisi ise, ingiliz sefiri Ponsonby 'nin tekrar İstanbul 'da kalması hâdisesinden âzamî surette istifade etmektedir (krş. *Muharrerât-ı hususiye-i Âkif Paşa*, s. 26—31). Pertev Paşa ile damadının ve kardeşinin aleyhinde ağır ithamlar ile dolu olan bu tezkeresinde bilhassa „müşarünileyh kendi zati ve mesnedi hakkında merhum ingiliz sefiri Ponsonby ile pek bağdaşmış olduğundan, badelazil *palais* 'sinde ikametinden iki taraf dahi ümide düşerek, binnetice mübarek kalb-i humayun-i şahânenin rahatsızlığını mucip olacak kil-ü kale mersumun tasaddîsi mülâhazadan ba'îd değildir" diyerek, Pertev Paşa 'nın, azlinden sonra dahi, İstanbul 'da oturmasının mahzurlarını sayar ve onun Bursa 'ya, kardeşinin de Edirne 'ye nefyedilmelerini açıkça tavsiye eder. Daima bir takım hâdiselere sebebiyet vermesini muhtemel gösterdiği damadı Vassaf Efendi 'nin ise, idamı lüzumunu zımnan anlatır. Daha çok evvel, ikbaline basamak olan mektupları arasında, aynı Vassaf Efendi 'ye yazılmış hürmet ve minnet dolu cümleler bulunması, ayrıca şâyân-ı dikkattir. Esasen Âkif Paşa 'nın Pertev Paşa ve damadı ile, muhafazasına büyük bir itina gösterdiği muhtelif mektuplarından anlaşılan, âdetâ intisap derecesinde, kuvvetli bir münasebeti vardı ve onlardan himaye görürdü. Reisülküttâblığa tayini bile Pertev Paşa 'nın delâlet ve ısrarı ile olmuştu (bk. İbnülemin Mahmud Kemal, *Son asır türk şairleri*, s. 84 v.d.). Bütün bunlara rağmen, Pertev Paşa ve mensuplarının felâketine bu kadar ısrar ile çalışması, kendisinin ne kadar kindar ve ikbalperest olduğunu gösterir. Filkakika Âkif Paşa 'nın, rakibinin idbarında, mühim bir rol oynadığı muhakkaktır; fakat bu rolün tek başına müessir olduğu iddia edilemez. Pertev Paşa gibi senelerden beri ikbalin en yüksek derecesine varmış, hükümdarın emniyetini kazanmış, her vesile ile taltif edilmiş (azlinden bir müddet evvel, 1253 senesi rikâp resminde, pırlantalı bir kılınç hediyesi ile, taltif edilmişti) bir veziri yıkmak için, esasında hükümdarın büyük bir teveccüh ve itimadına mazhar olmayan bir kimsenin verdiği bir kaç jurnal, elbet, kifayet edemezdi. Akif Paşa 'nın rolü olsa olsa, sarayda rakibinin aleyhinde teşekkül etmiş olan kuvvetli bir zümrenin işini (krş. *göst. yer.*, s. 1313 v.d.) mütemadi tezvir ve teşebbüsleri ile, kolaylaştırmaktan ibarettir; fakat böyle olması dahi üzerine düşen ahlâkî mes'uliyeti hafifletmez. Halil Rifat ve Hüsrev Paşa 'lar ile bazı mabeyincilerin dahil bulunduğu bu zümrenin Pertev Paşa 'yı, padişahı hal'etmek tasavvuru ile, itham etmiş olmaları muhtemeldir (krş. *göst. yer.*). Jouanin ile van Gaver 'in müştereken yazdıkları *La Turquie* (Paris, 1840, s. 431) adlı eserde mevcut bir fıkra da bunu tekit eder. Bu muharrirlere göre, Mahmud II. 'un Rumeli taraflarında yaptığı bir seyahatten dönüşünde, İstanbul 'da hükümdarı öldürmek ve Galata ile Beyoğlu mahallelerini yakmak maksadı ile, tertip edilen bir suikasda Pertev Paşa 'nın ve adamlarının dahil bulunması, bu azil ve nefye sebebiyet verir. Tophane 'den Büyükdere 'ye kadar Boğaziçi 'nde buharlı gemilerin kullanılması üzerine, işsiz kalan kayıkçıların veyahut yeniçeri bakiyelerinin hazırladıkları rivayet edilen bu suikasd yüzünden, devrin bazı nufuzlu şahsiyetlerinin nefiy veya idam edildiklerini söyleyen muharrirler, bunların arasında sadece Pertev Paşa ile Vassaf ve Emin efendilerin adlarını sayarlar. Bu hususta bizim menbalarımızda hiç bir kayıt görülmediği gibi, bu esnada ismi geçenlerden başka, her hangi bir mühim şahsiyetin idam veya nefyi de mevzuubahs değildir. Esasen böyle bir suikast olsa bile, ikbalinden her cihetle emin bir zümrenin buna iştirâkine ihtimal verilemeyeceği aşikârdır. Bu olsa olsa, Pertev Paşa aleyhdarlarının attıkları bir iftiranın ecnebi olan muharrirler tarafından, aynen ve sırf hakikat imiş gibi, kabul edilmesi ile izah olunabilir. *Şeyh Müştak'a mektub* adı ile tanıdığımız meşhur mektup da Pertev Paşa 'nın azline çalışanların daha ne gibi vasıtalara müracaat ettiklerini göstermektedir. Şurasını da kaydedelim ki, *Takvîm-i vakāyi'* 'de Âkif Paşa kalemi ile yazılan Pertev Paşa 'nın azil sebepleri, ancak idamını, ânî bir ölüm ile, izah eden aynı kalemden çıkmış fıkra kadar itimada şâyândır. Âkif Paşa, iki senesini hasmının idam edildiği Edirne 'de ve mütebakisini de Bursa 'da geçirdiği menfa hayatında, çok ıstırap çekmiştir.

1290 (1873) da torunu Âkif Bey tarafından neşredilen ve başında Paşa 'nın kısa bir hâl tercümesi bulunan *Eser-i Âkif Paşa* ile yukarıda bahsettiğimiz *Muharrerât-ı hususiye* 'de toplanan muhtelif mektuplarında, Âkif Paşa hastalıktan ve yalnızlıktan şikâyet eder. Bilhassa Bursa 'daki ikameti esnasında, ölümü temenni edecek kadar, me'yus olduğu görülür. Bütün bu mektuplar, eski nesrimizin çerçevesinden çıkmamış olmalarına rağmen, Âkif Paşa 'nın menfa hayatına dair, çok dikkate değer malûmat vermektedir.

Âkif Paşa 'nın asıl muharreratını toplayan eseri *Münşaât* 'ıdır. Bu eserin İstanbul üniver. kütüp., nr. 2597 de mukayyet ve *Münşaât ve eş'âr-ı Âkif Paşa* adını taşıyan nushası, nisbeten, en tam olanıdır ve biri, Yesarîzade Mustaf İzzet vasıtasiyle, İstanbul, 1259 da, diğeri arapça bir hâtime ile, Bülâḳ, 1262 de neşredilmiş olan her iki tab 'ından da zengindir. Bu nushada, 1244/1245 senelerinde, iki devlet arasında mavzuubahs olan Rusya 'ya karşı ittifak dolayısiyle, İran şahına, veliahdına ve vezir-i âzamına hitaben yazılmış nâme ve fermanlardan başka, matbu nushalarda bulunmayan bir çok muharrerat daha mevcut olduğu gibi, sondaki şiir kısmında da yine matbu nushada bulunmayan bir münacat ile bir muhammes de vardır. Âkif Paşa 'nın bu saydığımız eserlerden maada, arapçadan bazı ilâveleri ile tercüme ettiği *Risâlat al-firâsîya va 'l-siyâsîya* adlı, diğer bir eseri daha vardır. Mukaddimesinden anlaşıldığına göre, bu eseri, *âmedî* odasına devam ederken, tercüme etmiştir (Üniversite kütüp., türk yazm., nr. 1223). İlk defa Ebüziya Tevfik tarafından *Nümune-i edebiyat-ı osmaniye* 'de neşredilen *Şeyh Müştak'a mektub* 'u da, ehemmiyeti dolayısiyle, müstakillen zikretmek lâzım gelir. Evvelâ bu mektubun mâruf adı üzerinde durmak isterim. Filhakika XIX. asrın başında, Şeyh Müştak adında, tek bir şeyh vardır ki, o da şair, münşi ve hattat olan Bitlis 'li Şeyh Müştak 'tır. Eyyüb 'teki Selâmî tekkesinin şeyhliğini, bir müddet üvey oğluna vekâlet suretiyle, yapan bu Şeyh Müştak, bütün menbalara göre, 1247 tarihinde Muş 'ta vefat etmiştir. (Aile hatıraları şeyhe bağlı olan Halil Hamid Paşa-zade Hayrullah Bey ise, bu vefat tarihini 1241 olarak söylemektedir). Bu itibarla 1253 tarihinde ve Âkif Paşa 'nın dahiliye nezaretine tayininden sonra yazıldığı mündericatından çok iyi anlaşılan bu mektubun kendisine yazılmış olması ihtimali bulunmadığı gibi, yine Hayrullah Bey 'in lûtuf ve delâleti ile tetkik ettiğim el yazısı ile yazılmış münşaâtından lâubali ve rind-meşrep bir zat olduğu anlaşılan şeyhin bir vezir değişmesinde âmil olabileceğine ihtimâl vermek çok güçtür. Ayrıca Âkif Paşa 'nın mektubunda mevcut bir fıkrada „hele siz nasılsa böyle şeyleri yazmak istemişsiniz, yazan çelebi de, dur bakalım, aziz ... demeyip" denildiğine göre, asıl mürselünileyh olan şeyhin mektuplarını imlâ tarikiyle yazdırdığı anlaşılmaktadır. Hâlbuki münşi ve hattat olan Şeyh Müştak 'ın paraya dair ve tehditkâr olması lâzım gelen bir mektubu başkasına imlâ suretiyle yazdırmış olmasına ihtimâl verilemez. Bütün bunlar nazar-ı itibara alınırsa, Ebüzziya Tevfik 'in mektubun gönderildiği zatın ismi hakkında yanıldığını kabul etmek lâzım gelecektir. Bu, olsa olsa, halifelerinden biri ve belki de vekâletini yaptığı üvey oğlu olabilir. Fuad Köprülü (*Millî edebiyat ceryanının ilk mübeşşirleri*) 'nün bu mektubun mürselünileyhinin „Şeyh Müşfik" şeklinde zikretmesi de, şâyân-ı dikkattir. Menfasından yazdığı mektuplara, lisan ve ifade itibariyle, çok benzeyen bu mektup ve *Tabsıra* 'sı Âkif Paşa 'ya edebiyatımızda hususî bir mevki vermiş ve bu yüzden edebiyatımızda yeniliğin başlangıcı gibi telâkki olunmuştur. Bu telâkkiye hariçten iştirâk edenler arasında Gibb, Âkif Paşa 'nın ecnebi lisanı bilmediğini ve garba her hususta yabancı olduğunu anlattığı halde, onun hem resmî lisanı ve hem o zamanın revaçta olan edebî uslûbunu karıştırarak, vücuda getirdiği nesir ile eski yazış tarzını değiştirdiğini söyler ve eskiye „hürriyete kavuşturan mücadelede ilk darbeyi vurmak suretiyle" türk nesrinde bir ihtilâl yaptığından bahseder. *Tabsıra* 'yı fransızcaya tercüme eden A. Alric ise, onu yeni edebî mektebin reislerinden biri olarak gösterir. Bütün bunlara sebep, Namık Kemal 'in, Kütüphane-i Ebüzziya 'da çıkmış olan *Tabsıra* dolayısı ile, yazdığı mukaddime-mektup ile Ebüzziya Tevfik Bey 'in bu hususiaki yazılarıdır. Hakikatte Âkif Paşa, gerek münşaâtından ve gerek *Tabsıra* 'sından anlaşılacağı vecihle, avrupalıca bir nesrin peşinde koşmaktan çok uzak bulunduğu gibi, dil hususunda da eskilerden pek ayrılmış değildir. O, zaman zaman sade bir yazı tarzını ihtiyar eden nâsirlerimiz arasındadır. Bu sadeliğe gidiş de devrinde sık görülen bir vakıadır. „*Adem* kasidesi sahibini, ideoloji itibariyle, Şinasi-Ziya Paşa-Kemal mektebinin mübeşşiri addetmek aslâ mümkün değildir. Âkif Paşa 'nın şahsiyeti, eski şark mektebinin sırf dahilî tekâmülü mahsûlüdür; hâlbuki eskisinden büsbütün farklı bir ideolojiye istinat eden yeni tanzimat edebiyatı, ancak haricî âmillerin tesiri ile meydana gelebilmiştir" diyen Fuad Köprülü (*göst. yer.*, s. 33), gâyet vazıh olarak bu hakikati anlatır. Üslûbunda eski nesrin bütün hususiyetlerini, lâubaliliklerine kadar, bulmak mümkün olan Âkif Paşa 'nın

ehemmiyeti, yeniliğe mukaddime olmasında değil, kendisinde büyük bir nâsir şahsiyetinin bulunmasındadır.

Namık Kemal ve Ebüzziya Tevfik Bey'lerin ona muhabbetleri de bundan gelir. Üslûbunun hususiyetlerini mizacına medyum olan Namık Kemal'in, kendisi gibi, mizacına tâbi olarak yazan Âkif Paşa'yı sevmesi çok tabiîdir. Şurasını da unutmamalıdır ki, Âkif Paşa, zaman zaman kat'î ve fevrî bir ifade ve çok rahat ve renkli bir tahkiye tarzını bulmuştur. Ebüzziya Tevfik Bey *Tabsıra*'yı, „hiddet-i lisan, tertib-i delâil, setr-i safsata, tezyif-i hasım, taharrî-i iknaiyât" hususlarında, Paşa'nın diğer eserlerine tercih ederken, bu üslûbun iyi bir tahlilini yapmaktadır.

Namık Kemal de „Âkif Paşa'nın *Tabsıra*'sı, benim zannıma göre, edebiyat-ı cedidenin mehaz-i içtihadı olan âsârdandır. Fakat Âkif Paşa bu yolda mucidlik şerefini haiz değildir; çünkü *Tabsıra*'dan evvel de, bu tarz ve ifadeye mehaz olabilecek kadar, tatlı şeyler yazmış büyük Râşidler, İsmet Beyler, Halet Efendiler, daha bir haylı zatlar vardır. Nihayet *Tabsıra*'yı sultan Selim-i Sâlis asrının mebâdisi ile başlayan ve Mahmud-i Sânî asrının evâhriri ile hitam bulan lisan-ı resmînin mertebe-i kemâli ve devletin zuhurundan Şinasi edebiyatı zamanına gelinceye kadar, kullanılan her nevi tarz-ı edebîn de en parlak bir misali addederim" (*Tabsıra*, mukaddime, s. 7) diyerek, Paşa'nın edebiyatımızdaki mevkiini tayin etmektedir. Bir az Kânî tesirini gösteren *Şeyh Müştak'a mektub*'una gelince, onu eski nesrimizin yeniye en yakın olan eserlerinden biri addetmekte haklıyız. Namık Kemal'in bazı yazılarında, bilhassa bu sonuncusunun izini bulmak mümkündür. Zaten yerli unsurlara dayanmadan yapılmış bir yenilik hiç bir edebiyatta bulunamadığına göre, bu da gâyet tabiîdir.

Âkif Paşa şiirde yeni bir tarzın yaratıcısı olmadığı gibi, devam edegelen tarzın ön tarafta bulunanlarından dahi değildir. Bir bedbinlik ve yeis anının mahsûlü olan *Adem* kasidesinden maada, elde bulunan üç kasidesi gençlik zamanına aittir. Gibb'in pek beğendiği ve kıyas tarikı ile bedbinliğin „Marsaillaise"i adını verdiği *Adem* kasidesi, bir fikrin etrafında yazılmış, muayyen bir şahsa hitap etmeyen bir kaside olması itibariyle, bir zamanlar yenilik gibi kabul edilmek istenmiş ise de, hakikatte, gerek lisan ve gerek kafiyenin gelişi güzeline tâbi olan hayalleri ile, tamamiyle eski tarzın mahsûlüdür. Bu kasideyi menfasında veya Bursa'daki mecburî ikameti esnasında yazmış olması muhtemeldir. Bu dört kasideden maada, şiirleri arasında münacat, gazel, şarkı, kıt'a, tarih, lûgaz, mesnevi, musammat gibi, eski şiirin muhtelif nevilerine ait parçalar ile hece vezninde iki manzume vardır. Musammatlar *Münaşaât*'ın her iki tab'ında da *Gazel* ismi altında kaydedilen ve hakikatte Âl-i abâ sevgisi ile yazılmış bir terci-i bend-i müseddes ile, yine yanlışlıkla *Bir mısra'ın tazmini ile gazel* adını taşıyan, fakat hakikatte *Perişandır senin vaktiyle hurrem gördüğün gönlüm* mısraını her bendinin sonunda tekrar eden bir muhammes ve yukarıda bahsettiğimiz yazmada mevcut olan diğer bir muhammesten ibarettir. *Mesnevi*, menfada söylenmiş bir hasbihaldir. Aynı senelerin mahsûlü olduğunu zannettiğim münacatı hakikaten şâyân-ı dikkattir ve bu yalnızlık senelerinde şairin nasıl bir ruh haleti içinde nefis muhasebesini yaptığını gösterir. Âkif Paşa'nın şiirleri içinde bilhassa mühim olanı, torunu için hece vezninde yazdığı *Mersiye*'dir; ötedenberi nazımımızda ikinci derecede bir an'ane şeklinde devam eden âşık tarzının bu güzel nümunesi, Paşa'nın bazı anlarında bir nevi ustalığa vasıl olduğunu gösterir (krş. Köprülü-zade Mehmed Fuad, *Âşık tarzının menşe'i ve tekâmülü*, *MTM*, I, s. 31). Bu küçük manzumenin Pavet de Courteille tarafından nesren fransızcaya, Gibb tarafından da nazmen ingilizceye tercüme edildiğini de istirdaden kaydedelim (bk. *Tercüme mecmuası*, sayı 1—2).

Namık Kemal, „kalemimize türkçe yazmağı öğretenlerin en büyüklerinden" diye tarif ettiği Âkif Paşa'yı, ayrıca Avrupa'ya karşı takip edilecek hareket tarzını bilen bir devlet adamı olarak da göstermektedir.

Bibliyografya: Fuad Köprülü, *Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri* (İstanbul, 1928); ayn. mll., *Âşık tarzının menşe' ve tekâmülü* (*MTM*, I, 1331); E. J. W. Gibb, *History of ottoman Poetry* (London, 1905), IV; Arthur Alric, *Un diplomate ottoman*, Paris, 1892; İbnülemin Mahmud Kemal, *Son asır türk şairleri* (İstanbul, 1930), I, 80—89; Fatin, *Tezkere* (İstanbul, 1271), s. 271 v.d.; H. T. Dağlıoğlu, *Ayıntap meşahiri* (Gaziantep, 1939), s. 44 v.d., not; Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), II, 2. cüz, s. 324; Lûtfi, *Târîḫ*, II, 17; III, 168; IV, 117; V, 47, 100, 113, 156; VI, 100; *Takvîm-i vaḳāyi'* gazetesi, 1252—1253 seneleri nushaları; Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye* (İstanbul, 1329), 6. tab., s. 118—155; Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), III, 287; Abdurrahman Şeref, *Tarih müsahabeleri* (İstanbul, 1339), s. 16—20. (AHMED HAMDİ TANPINAR.)

'AḲĪḲ. [Bk. AKİK.]

AKÎK. 'AḲĪḲ (A.; ism-i vahdet: *'aḳīḳa*), kornalin taşı. Bu taşa Arabistan'da, muhtelif renk ve vasıflarda olarak, tesadüf edilir. Bilhassa kırmızısı makbuldür. *'Aḳīḳ* eskiden beri Yemen (al-Şiḥr)'den, Şan'ā' yolu ile, Akdeniz ticaret merkezlerine sevkedilirdi. Mühür yüzüğü, kadın gerdanlığı olarak ve hattâ, meselâ Şam'da büyük camideki gibi, kıymetli mihrab mozayiklerinde de kullanılırdı (Muḳaddasî'ye göre). Tababette diş ağrılarına karşı kullanılmıştır. Halkın itikadına göre, *'aḳīḳ* mühür yüzüğü, bilhassa muharebede, kalbi teskin etme ve kanı dindirme hassasını haizdir. Bazı rivayetlere göre, Peygamber bile bu itikada iştirâk etmiş ve *'aḳīḳ* yüzüğün insanı fakra düşmekten ve yoksulluktan koruyacağını teyit etmiştir. *'Aḳīḳ* taşı, kadın gerdanlığı olarak, zamanımıza kadar kıymetini muhafaza eylemiş ve *'aḳīḳ* kelimesi, kırmızı renkteki taştan (boncuk, hayvan kabukları bile olsa) her türlü gerdanlığa teşmil edilmiştir.

Bibliyografya: Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 230; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmi'* (Būlāḳ, 1291), III, 128; Dozy, *Supplément*, II, 145; Lane, *Modern Egyptians* (London, 1836), II, 358; al-Muḳaddasî (nşr. de Goeje), s. 157. Bîrûnî, *al-Camāhir fî ma'rifāt al-cavāhir* (Haydarabad, 1335), s. 172; Ca'far b. 'Alî al-Dimişḳî, *al-İşāra 'alā maḥāsin al-ticāra* (Dimaşk, 1318) s. 17; bundan maada bu taştan bütün cevahirnâmelerde bahsolunuyor (Aristo, 'Uṭārid b. Muḥammed, Tîfâs, *Tansūḫnāme-i Naṣîr al-Dîn Ṭūsî*, Muḥammed b. Mansûr ilh....). Bunlar hakkında bk.: von H. Ritter, J. Ruska, F. Sarre, R. Winderlich, *Orientalische Steinbücher und Persische Fayencetechnik*, İstanbul, 1935 (*İstanbul. Mitteilungen*, Heft 3), s. 1—15. (HELL.)

AKÎK. 'AḲĪḲ, bir vâdinin adı. Medine'nin iki mil cenub-i garbîsinde, tâli vâdilerden mürekkep geniş bir şebekenin sularını toplayan 'Aḳīḳ çukurluğu vardır ki, burası büyük ve küçük 'Aḳīḳ diye ikiye ayrılırdı. Toprak altındaki bol rutubet, içilebilir en iyi suları temin eden belli başlı iki kuyu besliyordu ve medinelilerin şen mizacı, bu suyu kullanmalarına atfedilirdi. Müteaddit bostan dolapları, hurmalıkları ve ekinleri suluyor; bunların tazeliği, civarın volkanik manzaralarının sertliği ile, tezat teşkil ediyordu. Bir nihayetinde, 'Omar büyük bir at hârâsı (*ḥimā*) inşa ettirmişti. Yeşilliğin içinde büyük müslüman ailelerinin inzivagâhları olan köşkler, 'Alî evlâdının, Sa'd b. Abî Vaḳḳāṣ, Sa'îd b. Zayd ve Sa'îd b. al-'Āṣî'nin ikametgâhları yükseliyordu (Belâẕorî, nşr. de Goeje, s. 6, 12 v.d., 21; *Aġānî*, V, 144; XVI, 46; XXI, 165, 168; Ṭabarî, III, 2322, 2330; İbn Sa'd, III[a], 104, 174, 204, 279 v.d.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 195). Bunlar, sıcak kendilerini Ṭā'if'e sığınmağa mecbur edinceye kadar, buraya ilk bahar mevsimini geçirmeğe, geliyorlardı.

Fakat 'Aḳīḳ vâdisinin en büyük cazibesi, Hicaz'da bir nehir hayâlini veren yegâne mevki olması idi. Bazı kışlarda, bilhassa yağmurlu olan kışlarda (Belâẕorî, s. 53 v.d.), sular vâdinin içinde, Fırat kadar geniş, onun kadar köpüklü ve taşkın bir nehir hâline gelirdi. „'Aḳīḳ akmağa başladı" haberi ile bütün şehir ayağa kalkardı (İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd*, III, 241). Bir lâhzada, muvakkat nehrin kıyılarını türlü türlü halk kaplardı; ayaklarını yıkamağa ve muhtelif su tedavîlerine koşarlardı. Hulâsa 'Aḳīḳ mıntakası, *Kitāb al-Aġānî* (II, 173)'nin ifade ettiği vecihle, „yağmurlu mevsim ve ilk baharda Medine'nin eğlence yeri", kibar halkın içtimagâhı, makûl gezinti yeri, zarif insanların buluştukları yer, islâmiyetin Roma'sı olan sefahat şehrinin uzanmış bir parçası idi. Çok karışık olan halk içinde, 'Omar b. Abî Rabî'a ve al-Aḥvaṣ gibi, yalnız açık saçık yazan şairlere değil, musikişinaslara ve hanendelere de tesadüf olunurdu. Orada herkesin gözü önünde şarap içilirdi; yalnız kureyşilerin güzel delikanlılarının — haşimîlerden 'Alî, Zubayr, Ḥassān b. Sābit ve 'Abd al-Raḥmān b. 'Avf'ın torunları — değil, meşhur Sukayna gibi, ileri gelen ailelerin kadınlarının da devam ettikleri gece eğlenceleri tertip olunurdu. — Hicaz 'Aḳīḳ'ini, Ṭay' memleketinde ve Kûfa'nın yanında bulunan, aynı isimde diğer bir vâdi ile karıştırmamak lâzımdır (Wright, *Opuscula arab.*, s. 110; *Ḥamāsa*, I, 468; *Aġānî*, VII, 123; Dînavarî, s. 260, 12).

Arabistan'ın ötesine berisine serpilmiş olan 'Aḳīḳ ismindeki vâdilerden başka, Ṭā'if civarında akan üçüncü bir 'Aḳīḳ de vardır.

Bibliyografya: *Aġānî*, bk. Index; Yâḳūt, *Mu'cam*, III, 700; *Biblioth. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), I, 18; III, 82; VII, 312 v.d.; İbn 'Abd Rabbihi, *'Iḳd*, III, 241, 251, 265; İbn Ḳotayba, *Kitāb al-Şi'r* (nşr. de Goeje), s. 13; Hamdānî, s. 219; İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 191; al-Ḥuṣrî, III, 16. (H. LAMMENS.)

'AḲĪḲA. [Bk. AKİKA.]

AKİKA. 'AḲĪḲA (A.), bir çocuğun doğumundan yedi gün sonra kesilen kurban. Şeriate göre, bu gün yeni doğan çocuğa bir ad verilmesi, saçlarının kesilmesi ve bir kurban kesilmesi (bir oğlan için, iki koç veya iki teke; bir kız için, bir koç veya teke) mustahap veya sünnettir. 7. gün ihmâl edilirse, *'aḳīḳa* daha sonra da kesilebilir; hattâ çocuk, reşit olunca, bunu bizzat yapabilir. Kurban etinin en büyük kısmı fakir ve muhtaçlara verilir,

Eski âlimlerden bazıları, msl. al-Ẓāhirī, *'aḳîḳa* kesilmesini mecburî telâkki etmişlerdir; Abū Ḥanîfa ise, bilâkis bunu ihtiyarî addetmiştir.

Çocuğun o gün kesilen saçlarına da *'aḳîḳa* denir ve şeriat müminlere, hiç olmazsa, bu saçların ağırlığında, altın veya gümüş olarak, sadaka dağıtılmasını emreder.

'Aḳîḳa kesilme âdeti, şüphesiz müşrik araplardan alınmıştır. Peygamberin, „yeni doğan çocuğu için bir kurban kesmek isteyen kesebilir" dediği rivayet olunur. Müşriklik devrinde, çocuğun başına kurban kanı serpmek âdet idi; bir rivayete göre, Peygamber müslümanların bu âdeti de yerine getirmelerine müsaade etmişti. Fakat fakihler, bunun sünnet olmadığını beyan ederler.

Doughty 'ya göre (*Travels in Arabia Deserta*, I, 452), *'aḳîḳa*, arap çölünün en sık rastlanan kurban âyinlerinden biridir; fakat kız değil, oğlan çocuk doğunca yapılır. Filhakika Mekke 'de, bir çocuğun doğumunun yedinci günü umumiyetle koyunlar kesilir; fakat bunun, mekkeliler nazarında, 'aḳîḳa âdeti ile bir alâkası yoktur (krş. Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 137).

Bibliyografya: Buḫārī, *Ṣaḥîḥ* (nşr. Krehl), III, 512 v.d. ve diğer hadis mecmuaları; Bācūrī (Kahire, 1307), II, 311 v.dd. ve diğer fıkıh kitapları; Dimiṣḳī, *Raḥmat al-umma fi 'ḫtilāf al-a'imma* (Būlāḳ, 1300), s. 61; J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* (2. tab.), s. 174; ayn. mll., *Die Ehe bei den Arabern* (*Nachr. der Kgl. Gesellsch. der Wissensch. zu Göttingen*, 1893), s. 459; W. Robertson Smith, *Kinship and marriage in early Arabia*, s. 152 v.dd.; Th. Nöldeke, *Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XL, 184; Freytag, *Einleitung in das Studium der arab. Sprache*, s. 212. — Umumiyetle bu âdetin menşei için bk. G. A. Wilken, *Über das Haaropfer* v.s., s. 92 (*Revue coloniale internationale*, 1887, I, 381). — Felemenk Hindistanı 'nda 'aḳîḳa hakkında bk. C. Snouck Hurgronje, *De Atjèhers*, I, 423 (= *The Achehnese*, I, 384); Van Hasselt, *Midden-Sumatra*, s. 269 v.dd.; Matthes, *Bijdragen tot de ethnologie van Zuid-Celebes*, s. 67.

(TH. W. JUYNBOLL.)

'ĀḲİL. [Bk. ÂKİL.]

ÂKİL. 'ĀḲİL (A.) = bütün aklî melekelerine tamamen sahip olan; islâm fıkıh kitaplarında bu tabir, ekseriya, *bāliġ*, yani reşid, olgun, sıfatiyle beraber bulunur. Böyle bir şahıs, bir kasd ve azim ile hareket edebilir. Bundan dolayı fakihler *'āḳil-bāliġ*'i, mükellef, kanunun emirlerini yerine getirmeğe bilhassa şeriatin emir ve nehilerini icra etmeğe mecbur sayarlar. (TH. W. JUYNBOLL.)

Dürzîlerde ve diğer bazı tarikatlerde *'āḳil* (cemi *'uḳḳāl*), büyük ekseriyeti teşkil eden *cuhhāl* (müfredi *cāhil*)'in zıddı olarak, tarikatin esaslarına tamamiyle vakıf olana denir. [Bk. DÜRZÎLER.]

'AḲÎL. [Bk. AKÎL.]

AKÎL. 'AḲÎL B. ABÎ ṬĀLİB, 'Alî 'nin kardeşi, uzun müddet Peygamberin dine davetine icabet etmedi. Bedr muharebesinde mekkeliler tarafında harbetti — sonradan anlattıklarına göre, bu hareketi rızası hilâfına yapmış imiş (krş. Navavī, nşr. Wüstenf., s. 427) — ve esir düştü. Lâkin, fidyesi al-'Abbās tarafından verilerek, kurtarıldı (İbn Hişām'ın gözden kaçırdığı bu vak'anın hikâyesi için krş. Ṭabarī, I, 1344 v.d. ve Ya'ḳūbī, nşr. Houtsma, s. 46). 'Aḳîl bilâhare, bazılarına göre Mekke 'nin fethinden, bazılarına göre de Ḥudaybiya muahedesinden sonra (İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 1175), islâmiyeti kabul ederek, Medine 'ye gitti. Mu'ta 'ye karşı yapılan felâketli seferde, kardeşi Ca'far 'e refakat etti. Bunu takip eden seferlere iştirâkine bir hastalık mâni oldu; lâkin bazı müellifler onu Ḥunayn muharebesine iştirâk ettirmektedirler. 'Alî halife olunca, 'Aḳîl ondan ayrılarak, Mu'āviya 'ye iltihak etti ve kardeşine karşı Ṣiffîn 'de muharebe etti (krş. Belāẕorī, nşr. de Goeje, *ZDMG*, XXXVIII, 391). Mu'āviya 'nin hükümdarlığı esnasında vefat etti (bazılarına göre, vefatı Yazîd 'in saltanatının iptidalarına düşer).

'Aḳîl eski aile şecerelerini pek iyi bilmekle meşhur olup, hükûmet divanı defterlerinin tanziminde 'Omar 'e yardım etmiştir.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), I, 513; Ṭabarī, I, 1290, 2750; III, 2340 v.d.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 1175 v.d.; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 426 v.d.; İbn Ḳotayba (nşr. Wüstenf.), s. 102; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, CLVIII. (F. BUHL.)

'ĀḲİLA. [Bk. ÂKİLE.]

ÂKİLE. 'ĀḲİLA (A.), kasdî olmaksızın, bir müslimin ölümüne sebebiyet veren bir şahıs için, şeriata tevfikan, diyet (*'aḳl*) tediyesine mecbur olan erkek akrabaya verilen isimdir. Bu usûl, Peygamberin verdiği bir hüküm üzerine, teessüs etmiştir. Bir gün Huẕayl kabîlesinden iki kadın arasındaki kavgada onlardan birinin, gebe olan diğerine attığı taş, karnının rahim nahiyesine isabet ederek, ölümüne sebebiyet vermiştir. Bir az sonra, diğer kadın da ölünce, Peygamber onun akrabasının (*'āḳila* yahut, diğer bir tabir ile, *'aṣaba*[1] yani baba tarafı), eski bir âdete tevfikan, öldürülen kadın tarafına diyet vermek mecburiyetine hükmetmiştir.

Eski araplardaki esas âdet, diyeti bütün kabîlenin tediyeye mecbur olması idi (Robertson Smith, *Kinship and marriage in early Arabia*, s. 53; O. Procksch, *Über die Blutrache bei den vorislamischen Arabern*, s. 56 v.dd.). Katil fiilini işleyenin kasdlı veya kasdsız olarak hareket ettiği, tefrik edilmezdi. İslâm şeriatine göre ise, katil hâlinde diyet ancak ḳātilin akrabasından istenilebilir; çünkü yukarıda zikri geçen hâdisenin umumiyetle kabul edilen rivayet şekline göre, Huẕayl 'e mensup kadın da hasmını kasdsız öldürmüştür. Fukahânın büyük bir kısmı asıl katil failinin diyet tediyesine mecbur olmayacağında müttefiktirler. Yalnız hanefîler ve bazı mâlikî uleması ona, diğer aile âzasına yapıldığı tarzda muamele edilmesini ve binaenaleyh diyetten kendi hissesine düşeni ödemesi icap ettiğine kaildir.

Bundan başka bu maddeye müteallik hususî meselelerin çoğu hakkında muhtelif fikirler vardır. Meselâ islâm ulemasının büyük bir kısmı, katil failinin yalnız erkek akrabasını *'āḳila* addederler. Fakat hanefîler iddia ederler ki, değişen siyasî ve içtimaî şerait sebebi ile, yalnız aile âzası değil, fakat daha ziyade, bir birine yardıma mecbur olan bütün eşhas (meselâ cürüm işleyenin mensup olduğu sınıf efradı, komşuları yahut şehrin bir kısmının sekenesi v.s.) tediyeye iştirâk etmeğe mecbur edilmelidir. Onlar, ikinci halife tarafından verilen misalden istiane ile, bu nazariyeyi müdafaa ederler. O halife muhtelif mıntakalarda mücahitlerin defterlerinin (*dīvān*) tanzimini emretmişti. Bu defterlerde isimleri bulunanlar, bir birine mütekabil yardıma borçlu ve kendi cemaatinden biri tarafından ika edilen kasdsız katil için, diyet tediyesine iştirâke mecbur idiler.

Akraba olanlar (*'āḳila*) diyeti üç sene zarfında vermeğe mecburdurlar. Şeriatçe dakik bir surette tesbit edilen diyete „hafif" diyet denir (bk. DİYET). Her şahsın iştirâke mecbur olduğu hissenin miktarı da muhtelif tarzlarda tayin edilir. Hanefîlere göre, her birinin üç veya âzamî dört dirhemden, yani senede bir (yahut $1\frac{1}{3}$) dirhemden fazla vermesi icap etmez; şafiîlere göre, zenginlerden $\frac{1}{2}$ dinar yahut 6 dirhem istenilebilir; mâlikî ve hanbelîlere göre ise, her şahıs muktedir olduğu kadar tediye ile mükelleftir. Peygamberin bir hadisindeki kat'iyete göre, çocuklar babalarının günahları için kefâret vermeğe mecbur olmadıkları gibi, babalar da, çocuklarının günahları için, hesap vermekle mükellef olmazlar. Bir çok fakihlere göre, ne ecdadın ne de ahfadın diyet vermeğe mecbur olmadıklarına bu hadis delâlet eder. Bunun içindir ki, diyet tediyesine mecbur tutulanlar şunlardır: evvelâ ḳātilin kardeşleri, ondan sonra onların oğulları, sonra amcalar, sonra amca oğulları v.s. Eğer ḳātilin hiç akrabası yoksa, diyet beytülmâlden tediye edilir.

Bibliyografya: Buḫārī, *Ṣaḥîḥ*, IV (Leyden, 1908), 324 v.d.; Ḳasṭallānī, X, 77 v.dd.; Şavkānī, *Nayl al-avṭār*, VI, 369—376. Diğer hadis mecmuaları ve muhtelif mezheplerin fıkıh kitablarından başka bk. Mavardī (nşr. Enger), s. 393 v.d.; Dimiṣḳī, *Raḥmat al-umma fi 'ḫtilāf al-a'imma* (Būlāḳ, 1300), s. 134; J. Kremárik, *ZDMG*, LVIII, 551—556; Freytag, *Einleitung in das Studium der arab. Sprache*, s. 192; E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiit. Lehre*, s. 761, 771 v.dd.; M. B. Vincent, *Études sur la loi musulmane* (*Rite de Malek*). *Législation criminelle*, s. 83, 114 v.dd. (TH. W. JUYNBOLL.)

'AKK. [Bk. AKK.]

AKK. 'AKK, bir arap kabîlesinin adı. *'Akk* „yakıcı hararet" ve „çok sıcak" demektir. Bu kelime, esasında herhangi bir *miḫlāf* (bölge)'ı ifade edip, bilâhare ora sakinlerinin adı olmuş gibi görünüyor. 'Akkī 'lerin 'Akka 'yi kurmuş oldukları faraziyesi, tuhaf bir rivayet diye zikrolunabilir.

Bu kabîlenin nesep şeceresi için bk. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, A. Şecereye göre, 'Akk ve Ma'add, 'Adnān 'ın oğulları idi; diğer bazıları, 'Akkī 'leri, cenubî Arabistan 'daki 'Udşān 'ın ahfadı sayarlar. Bu cihet, metinlerde sık sık karışıklıklara sebep olmuştur. Bu kabîle, metinlerde daima cenup araplarından olarak, görünür. 'Akkī 'ler, Ḥavlānī 'ler ile al-Mahcām 'da, Aş'arī 'ler ile al-Kadrā' 'da, Rakbī 'ler, Macīdī 'ler, Farasānī 'ler ve Kinānī 'ler ile al-Sukn 'de müştereken yaşarlardı. Fakat 'Akkī 'lerin bulunduğu bölge, heyet-i umumiyesi itibariyle, kendileri ve sıkı münasebette bulundukları Aş'arī 'ler ile meskûndu; ekseriya bu iki kabîleye müşterek bir ced isnat olunurdu. Bu iki kabîle çok defa birleşmiş görünürler; meselâ şeyhleri müşterek olurdu. Aralarında müşterek bazı lisan hususiyetleri de vardır.

Oturdukları yerler. memleketleri cenubî Arabistan 'da, Yemen 'in Tihāma (alçak yer, sahil) kısmındadır. Oradan şimale doğru, Cidde mıntakasına kadar uzandılar; mıntakaları, idarî olarak da, Cenubî Arabistan 'a bağlı idi; gerçi, bazı zamanlar, Mekke idaresine de tâbi oldular.

Dağlar. Tihāma 'nin şark tarafları dağlık, Şarāt havâlisi ile ihata edilmiştir; buradaki dağlar şunlardır: Curābī, Ḥaraz, Ḥāmir, Ḳayhama, al-Maẕrib.

Sular. Ẕu'āl, Mavr (Surdud 'ün şimalinde bir bölgeye de kendi adını vermiştir), Sahām

(15° şimalî arz dairesinin cenubunda), Surdud (aynı arz dairesinin şimalinde).

Mühim mevkiler. al-A'lāb (en şimalde), Balca (Mavr vâdisi üzerinde), al-Kadrā' (sahil şehri Hudayda 'nin garbında, Sahām vâdisinde), Li'sān (dağlarda bir mıntaka), al-Mahcam (Surdud dahi denir), al-Mavṣūl, al-Ṣuḥārī (sahilde), al-Sukn (sahilde), al-Sanatān (Hamdān 'lar arazisinde). 'Akkī 'ler Horasan, Suriye (Şeria şehri yakınında), Mısır ve Maġrib 'de dahi bulunurlardı. Kūfa 'de, şimal arapları ile birlikte, aynı mahallede otururlardı.

Tarih. Batlamyus, 'Akkī 'leri, 'Αχχίται (diğer şekli 'Αγχίται v.b.) adı ile, zikreder. Bazı ensapçıların 'Akkī 'ler ile Azdī 'ler arasında ('Udsān 'lar vasıtası ile) buldukları sıkı münasebat, Azdī 'lerin göçleri esnasında bir müddet 'Akkī 'lerin arazisinde oturmuş olmaları rivayetine tevafuk eder. 'Akkī 'ler, Peygamberin ölümünden sonra, islâm camiasından ilk ayrılanlardandır; fakat neticede, müttefikleri Aş'arī 'ler ile birlikte, yurtlarının şimal müntehasında kat'î bir hezimete uğradılar. Mamafih bu kabîlenin en iyi unsurları, islâmiyet aleyhindeki hareketten uzakta kalmış olacaklardır. Yemen 'de vâli olup, vâliliği Abū Bekr tarafından tasdik edilmiş olan Fērōz 'a karşı isyan patlak verdiği zaman, 'Akkī 'ler ve 'Uḳayli 'ler, vaziyeti ümitsiz görünen Fērōz 'un imdadına koştular ve onu kurtararak, Ṣan'ā' 'ya gitmesini temin ettiler; bunun üzerine o da, bu yardımcı kuvvetlere dayanarak, taarruza geçti ve âsîleri kanlı bir hezimete uğrattı. 'Akkī 'ler, 'Amr tarafından, Mısır 'ın fethine büyük mikyasta iştirâk ettiler. 'Alī ile Mu'āviya arasındaki mücadelelerde Mu'āviya 'ye yardım ettiler; o bunları Şiffīn muharebesinde, Aş'arī 'ler ile birlikte, Aştar 'e karşı en tehlikeli mevzilerden birine yerleştirdi. Ḥarra muharebesinde 'Akkī 'ler Suriye ordusunda muharebe ettiler; bu muharebeyi takip eden Mekke muhasarasına iştirâk eylediler ve Ka'ba 'nin yakılmasında bulundular. 207 (822/823) de 'Akkī 'ler arasında, Ma'mūn tarafından çabucak bastırılan 'Alī evlâdından birinin çıkardığı isyandan bahsolunur. (RECKENDORF.)

'AKKĀ. [Bk. AKKÂ.]

AKKÂ. 'AKKĀ ahd-i atîkin Hacco ('Akko), yunanların Ptolemais ve fransızların Acre dedikleri (Filistin 'in garp kıyısında) bir sahil şehri. Araplar burayı, Şuraḥbīl b. Ḥasana 'nin kumandası altında, zaptetmişlerdir. Şehir bizanslılar ile yapılan muharebelerde harap olduğundan, Mu'āviya yeniden inşa ettirdi ve orada, sonradan halife Hişām 'ın Sur 'a naklettirdiği, deniz inşaat destgâhları kurdurdu. İbn Ṭolun, limanda büyük dalga-kıranlar inşa ettirdi; büyük babası, bu inşaatın mimarı olan al-Muḳaddasī, inşaatın şâyân-i dikkat bir tasvirini yapmaktadır. Haçlılar seferi, şehir için, yeni bir devrin başlangıcıdır. İlkin semeresiz kalan bir teşebbüsten sonra, 1104 'te, Baldwin I. bu mühim limanı zaptetmeğe muvaffak oldu; şehir, o zaman arz-ı mukaddeste, hıristiyanların elinde bulunan yerlerin başlıca merkezi oldu. — 'Akkā 'nın İdrīsī tarafından yapılan tasviri, işte bu devreye aittir. „Bir çok çiftlikleri, güzel ve emin limanı ve karışık sekenesi ile çok geniş büyük bir şehir". — Ṣalāh al-Dīn, büyük Ḳarn Ḥaṭṭīn muharebesini kazandıktan sonra, 'Akkā 1187 'de galiplerin eline geçti. Fakat 'Akkā 'yı elde bulundurmak, hıristiyanlar için, hayatî bir mesele idi; bundan dolayı şehri yeniden muhasara ettiler. Muhasara bir kaç yıl sürdü ve nihayet Philippe Auguste ve Arslan Yürekli Richard 'ın gelmesi ile, 'Akkā, hıristiyanlar tarafından zaptolundu (1191). 1229 'dan sonra, 'Akkā, Filistin 'deki hıristiyan kuvvetinin merkezi ve büyük şövalye tarikatlerinin, bu meyanda St. Jean tarikatinin, karargâhı oldu; şehre, onun adına izafetle, St. Jean d'Acre ismi verildi. 1291 de sultan al-Malik al-Aşraf, 'Akkā 'yı zapta muvaffak olduktan sonra, hıristiyanların Filistin 'deki hâkimiyetine nihayet verdi; şehir tamamiyle tahrip edildi ve uzun müddet, adetâ ıssız, muazzam bir harâbe hâlinde kaldı. XVIII. asrın ortasına doğru, şehir, Celîle (Galilāa) 'de de bir devlet teşkil eden şeyh Ẓāhir tarafından hükûmet merkezi yapıldıktan sonra, canlandı. Cezzar Ahmed Paşa (1775—1804) 'nın idaresi altında, 'Akkā yeniden inşa edildi ve daha çok inkişaf etti. Bu sırada Napoléon Bonaparte, ingiliz filosu tarafından muhafaza edilen şehri muhasara etti ise de (1799), zapta muvaffak olamadı. Cezzar 'ın haleflerinin sulhperver idaresi altında, 'Akkā 'nın mamuriyeti devam etti; fakat 1832 de, mısırlı İbrāhīm Paşa tarafından alınınca, tamamen tahrip edildi. Bir kere daha kalkınmışsa da, 1840 ta, ingiliz ve avusturyalıların yardımı ile, türk filosu tarafından topa tutuldu ve işgal olundu. O zamandan itibaren, türk hâkimiyeti altında, tekrar bir az hayat buldu.

[1918 de 'Akkā ingilizler tarafından işgal olundu. Bugün, mandatı İngiltere 'ye tevdi edilmiş olan, Filistin hudutları dahilinde bulunmaktadır. 'Akkā limanı, kısmen kumla dolmuş bulunduğu için, 15 kilometre cenupta bulunan Hayfa 'ya rekabet edecek hâlde değildir. Bir demir yolu ile bu şehre bağlıdır.]

Bibliyografya: Belāẕori (nşr. de Goeje), s. 116 v.d.; Muḳaddasī, *Bibl. geogr. arab.* (nşr. de Goeje), III, 162 v.d.; krş. *ZDPV*, VII, 155 v.d.; İdrīsī, metin *ZDPV*, VIII, 11; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 707 v.d.; Nāṣir-i Ḫosrav (nşr. Schefer), s. 48 v.d. — Diğer tavsifler için bk. trc. G. le Strange, *Palastine under the Moslems*, s. 328—334; Robinson, *Neue biblische Forschungen*, s. 115—129; Guérin, *Galilée*, I, 502—525; *Palestine Exploration Fund, Survey of Western Pal. Memoirs*, I, 160—167. (F. BUHL.)

AKKERMAN. AḲ KERMĀN, Besarabya 'da, Dnestr nehrinin Karadeniz 'e döküldüğü yerde bulunan körfezin (liman) sağ kıyısında, denize 15 km. mesafede kâin bir şehirdir. Akkerman, „beyaz kale" demektir. Orta çağda *Aspron Castron* veya *Castro*, rus ve leh kaynaklarında Byelgorod („ak şehir" mânasına) tesmiye edilen bu şehir, evvelâ Venedik, sonra Ceneviz ve 1241 de şimal türkleri hâkimiyetine geçerek, bir türk limanı olmuştur. 1419 da osmanlı türkleri burayı işgal teşebbüsünde bulunmuşlarsa da, şehir ancak Mehmed II. zamanında, 1454 ve 1474 senelerinde, ciddî bir surette iki defa muhasara edilmiş, fakat zaptedilememiştir. Nihayet 1484 (889) te Bayezid II. tarafından zaptedilerek, osmanlı devletine ilhak olunmuştur ki, bu vak'a ile bütün Karadeniz sahilleri osmanlı devletinin eline geçmiştir. Türklerin elinde iken, bir kaç defa lehlerin ve rus kazaklarının tecavüzüne uğramış, 1595 senesinde sur haricî mahalleleri, Avusturya askerleri tarafından, yağma edilmiştir. Akkerman şehrinin bugün de mevcut kalesi Dnestr (Turla) nehrinin sağ kıyısına hâkim bir kaya üzerine inşa edilmiş ve kara tarafından da büyük bir hendek ile kuşatılmıştı. Evliya Çelebi 'ye göre, XVII. asırda Akkerman, kara tarafında üç kat sur ile çevrili ve üç kapılı bir kale içinde olup, damları tahta ile örtülü 1500 kadar ahşap ev ihtiva ediyordu; ayrıca sur dışında, bağ ve bahçeler içinde, ahşap evlerden mürekkep mahalleler bulunuyordu. Şehri 1770 te ruslar muhasara ederek işgal etmişlerse de, Kaynarca muahedesi mucibince, tekrar türklere iade eylemişlerdir. 1789 da rus generalı Potemkin 'in bu şehri almasına rağmen, 1792 de, Yaş muahedesi ile, tekrar türklere iade edilmiştir. 1806 senesinde Rusya hizmetinde bulunan general Duc de Richelieu 'nün askerleri tarafından zaptolunmuş ve 1812 de, Bükreş muahedesi ile, Rusya 'ya terkedilmiştir. 1826 da bu şehirde iki devlet arasında imzalanan bir muahede, Rusya 'ya Karadeniz 'de gemi bulundurmak hakkını kazandırmıştı. 1917 senesinde, rus ihtilâli üzerine, Basarabya muhtariyet kazanmış ise de, ertesi sene Romanya burayı istilâ etmiş ve bu emr-i vâki, Rusya 'nın muvafakatı olmaksızın, 1920 senesinde itilâf devletleri tarafından da tasdik olunmuştur. Romanyalıların, „ak şehir" mânasına olan Cetatea Alba adını verdikleri Akkerman, 347.000 nüfuslu ve aynı adı taşıyan bir vilâyetin merkezi idi. Şehrin rus, romanyalı, rum, ermeni ve yahudilerden mürekkep karışık nüfusu da 50.000 'e varıyordu. 1940 senesi son baharında, Rusya 'nın Basarabya 'yı işgal etmesi üzerine, Akkerman, tekrar rus arazisi dahiline girmiş bulunuyor.

Bibliyografya: *Encyklopédie de l'Islam* (bk. md.); *Encyclopedia Italiana* (bk. mad. *Cetatea Albâ*); Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (nşr. A. Cevdet), V, 108—114; Isaiah Bowman, *Le Monde Nouveau*, s. 241. (BESİM DARKOT.)

AKKOYUNLULAR. AḲ ḲOYUNLULAR, Anadolu 'nun şarkında bir oymak ve onun kurduğu bir emaret, sonra bir ulus ve onun kurduğu bir imparatorluk. XIV. asırda Anadolu 'nun şarkında, cenupta Urfa, Mardin ve şimalde Bayburt olmak üzere, Fırat ile Dicle 'nin muhtelif kollarının suladığı sahalarda kışlak ve yaylak yaparak dolaşan, bu asırda Anadolu 'nun şark kısmının geçirdiği büyük anarşi içinde bir çok ihtilâllere, muharebelere karışan ve öteye beriye akın yapan Akkoyunlu oymağının Anadolu 'ya ne yoldan ve ne tarihte geldiği hakkında müellifler arasında ihtilâflar vardır. Âli, *Kunh al-aḫbār*, Cenabî, *al-'Aylam al-zāḫir* ve ondan naklen Abu 'l-'Abbās al-Ḳaramānī, *Aḫbār al-duval* 'de Akkoyunlu boyunun rakibi olup, XIV. asırda Anadolu 'nun son şarkında (Van gölü havzası), şimalde Aras menbaı ile cenupta Musul arasında, yaylak ve kışlak yapan ve bir çok siyasî vukuata karışan Karakoyunlu oymağı ile birlikte, Argun Han zamanında, yani XIII. asrın sonunda, Mâverâünnehr 'den Anadolu 'ya gelip, zikredilen yerleri dolaşma ve oturma yurdu ittihaz ettiklerini söylerler. Bundan sonra telfikî eserlere ve hattâ Hammer 'e (*Histoire de l'empire ottoman*) geçen bu rivayet, hiç bir esasa ve menbaa dayanmaz. XV. asır İran tarihçilerinden bazılarının Oğuz Han fütuhatından bahseden hurafe-hikâyelerinde, o fütuhat esnasında türkmenlerin yakın şarka ve Anadolu 'ya gelmiş oldukları ve Karakoyunlular ile Akkoyunluların da bu sırada geldikleri zikredilmektedir. Bizim müverrihlerin, müstensih sehvi olarak, *Oġuz* 'u *Arġun* şeklinde yazılmış görmelerinden, bu hataya düştükleri zannı hâsıl olmaktadır. Nitekim bu rivâyetin nâkili olan Âli diğer bir eserinde (*Fuṣūl al-ḥall va 'l-'aḳd*), Karakoyunlular ile Akkoyunluların Oğuz Han zamanında geldiğini söylüyor ve zannımızı te'yit ediyor. Devletşah, *Teẕkere* 'sinde (s. 390) Akkoyunluların asıl ve menşe'inden bahsetmez. O yalnız Karakoyunluların Türkiş-

tan 'da Ġazḳurd dağlarından çıkmış ve pek eski devirlerde Azerbaycan 'a ve Bitlis havâlisine gelmiş göçebe insanlar olduklarını söyler. Karakoyunlu hanedânının birer tarihi olan ve Hindistan 'da yazılmış bulunan *Tārīḫ-i turkmānīya* ile *Tārīḫ-i sulṭān Muḥammed Ḳuṭbṣāhī* ise, yine Akkoyunluların aslına temas etmeksizin, Karakoyunluların 599 (1202/1203) da şarkî Türkistan 'dan Mâverâünnehr 'e ve bilâhare, oraya vuku bulan Cengiz istilâsı üzerine, Anadolu 'ya hicret ettiklerini ve bu kıt'ada bulundukları müddetçe, daima gürcüler ile gaza ve tatarlara karşı mukavemet eylediklerini söyler. *Cihān-ārā* ve *Nigāristān* tarihlerinin müellifi olan Ġaffārī ise, Karakoyunluların menşe'ine temas etmeksizin, Akkoyunluların pek eskiden beri Diyarbekir 'de bulunduklarını ve beylerinin ecdaddan beri o mıntaka ümerasından olduğunu söylediği gibi, *Macmaʿ al-tavārīḫ* müellifi Hayder Râzî de aynı şeyi söyler. XVI. asır Hind müverrihlerinden İbrahim Harîr, *Tārīḫ-i humāyūnī* (Paris, *Supp. persan*, Bibl. Nat., nr. 184, var. 275) 'de, Akkoyunlu oymağının pek eskiden beri Anadolu 'da mutavattın ve beylerinin Selçuklu sultanları ümerasından olduğunu ve Diyarbekir eyaletinin, mezkûr devletin sultanları tarafından onlara tevcih edilmiş bulunduğunu bildirir.

Mısır müverrihlerinden Maḳrīzī ile Abu 'l-Maḥāsin b. Taġriberdi, Akkoyunluların menşe'inden bahsetmeksizin, yalnız beylerinin, hükûmet merkezi Mardin şehri olan Artuklu devletinin ümerasından olduklarını söylerler. Arap müverrihleri içinde Akkoyunlu beylerinin Selçuklu ümerası evlâdından olduğunu yazanlar da vardır.

Zaman yahut mekân itibariyle Akkoyunlulara uzak olan bu rivayetleri bir tarafa bırakarak, 1470 (875) de bu hanedânın en büyük hükümdarı olan Uzun Hasan namına *Kitāb-ı Diyārbekirīya* 'yi (Türkiye 'de yegâne müstensah nüshası hususî kütüphanemde) yazmış olan kadı ve münşi Abū Bekr Ṭahrānī 'nin rivâyetine geçelim: Uzun Hasan 'ın büyük babası ve Akkoyunlu devletinin müessisi olan Karayülük Osman Beg 'i, birer birer adlarını sayarak, Bayındır Han vasıtası ile, 52. babada Oğuz Han 'a çıkaran bu müellif, Akkoyunluların Oğuz, yani türkmen ilinin Bayındır ulusundan bir oymak olduğunu söylerken, onun 20. babası Sungur 'un Peygamber ile muasır olduğunu ve Türkistan 'dan Kapçak ülkesine ve oradan Erran 'a (Aras nehri ile Kafkas dağları arası) geldiğini ve Gökçe-deniz kenarlarında oturup, orada muharebeler ile uğraştığını ve bir ok isabeti ile öldüğünü ifade eder. Bir de aynı müellif 14. babası Şektür Han 'ın halife Ma'mūn ile muasır olduğunu, Alıncak [b. bk.] kalesini gürcülerden açarak, muhtelif ülkelerde fütuhat yaptığını, 8. babası Hâbil Beg 'in Anadolu Selçuklu sultanı İzzeddin Mes'ud II. ve bunun oğlu olan 7. babası Bâbil Beg 'in, İzzeddin Kılıç Arslan II., bunun çocuğu olan 6. babası Sungur Beg 'in Rükneddin Süleyman Şah II. 'ın saltanatı zamanında yaşadığını, bunun oğlu bulunan 5. babası İdris Beg 'in İzzeddin Keykâvûs I. ve Alâeddin Keykubad I. 'ın zamanında Akkoyunlu oymağının beyi olarak, Diyarbekir mıntakasında bazı şehir ve kalelere hâkim bulunduğunu, bunun mahdumu bulunan 4. babası Ezdi Beg 'in Gıyaseddin Keyhusrev II. ve İzzeddin Keykâvûs II. zamanlarında yaşayan Akkoyunlu reisi olduğunu zikreder.

Abū Bekr Ṭahrānī, bundan sonra, Ezdi Beg 'in oğlu ve Karayülük Osman Beg 'in 3. babası olan Pehlivan Beg 'in Rükneddin Kılıç Arslan IV. ve Gıyaseddin Keyhusrev III. zamanlarında yaşadığını ve Alıncak kalesine hâkim olduğunu ve Hulagu zamanında, onun emri ile, Anadolu 'yu zapta gelen mogul kuvvetlerine karşı durarak, vatan ve memleket müdafaasında gayret gösterdiğini ve bilâhare garbî Anadolu 'ya geçerek, Ali Şir-oğlu, yani Germeyanlılar ile iş birliği yapıp, Bursa taraflarında gaza ile meşgul olduğunu ve rumları hezimete uğrattıktan sonra, kendi yurduna dönüp, büyük bir emîr olarak, Âmid şehrinde vefat ettiğini söyler. Bu müellif, Pehlivan Beg 'den sonra, oğlu Tur Ali Beg 'in Akkoyunlu beyi olduğunu ve başına 30.000 'e yakın bir kuvvet topladığını ve Diyarbekir kıt'asında otararak, Anadolu, Suriye ve Irak hudutlarını, tecavüzleri ile, dehşet içinde bıraktığını, genç yaşlarında, Ġazan Han 'ın maiyetinde, Suriye seferine iştirâk edip, bu seferde pek çok gayret ve şecaat gösterdiğinden dolayı, Ġazan Han 'ın teveccühünü kazanıp, emaret payesine nail olduğunu ve şöhretinden dolayı Suriye 'de Akkoyunlulara Tur-Alililer tesmiye edildiğini bildirir. Karayülük Osman Beg 'in dedesi olan bu zattan Trabzon imparatorluğu vekayinameleri bir kaç defa bahsetmişlerdir.

Abū Bekr Ṭahrānī, Tur Ali Beg 'den sonra, oğlu Fahreddin Kutlu Beg 'in Akkoyunlular reisi olduğunu, Trabzon imparatorluğuna tecavüze kalkan türkmen Duḫarlu aşireti reisi Yusuf Beg 'in imparator ile yaptığı muharebede mağlûp ve telef olması üzerine, Kutlu Beg 'in, gayret-i diniye saikası ile, Trabzon 'a yürüyerek, imparatoru mağlûp ve Trabzon havâlisini yağma ve tahrip ile imparatorun kızı Despina 'yı esir eylediğini ve bu suretle Duḫarluların intikamını almış olduğunu ve bundan başka Gürcüstan 'a da gazalar yaparak, bir çok muzafferiyetler kazandığını ve Akıska şehrini gürcüler elinden aldığını nakleder.

Bayraklarında **koyun** remzi bulundurmaları ve mezarlarına koyun heykelleri rekzettirmeleri dolayısiyle, eskiden beri koyun totemine bağlı oldukları anlaşılan ve müslüman olduktan sonra da bu totemi terkedemeyen Akkoyunlular ile Karakoyunluların ilk çağ ile orta çağın bir kısmında büyük roller oynadığını bildiğimiz *ḳon* (yani *ḫon* = „koyun") türk ilinden bâki kalmış birer küçük gurup hâlinde, eski adları olan Koyun ismini muhafaza ederek, Anadolu 'ya gelmiş olmaları muhtemeldir. Türk il ve uluslarının inhilâllerinde ekseriyetle görüldüğü üzere, bu il ve ulusları vücuda getiren boy ve oymakların, bazan kendi hususî adlarının üstünde olmak üzere, mensup oldukları il veya ulusun adlarını muhafaza ederek, dağıldıkları, bazan bu adlara renk, sayı veya başka bir sıfat izafe etmek suretiyle, kendilerine ayrı birer hüviyet verdikleri ve birbirlerinden ayrı birer cemaat hâline geldikleri gürülmektedir. Akkoyunlular ile Karakoyunluların, bu suretle, eski Koyunlulardan ayrılmış iki gurup hâlinde Anadolu 'ya geldikten sonra, Oğuzlara istilhak ettikleri ve kabîle cemiyetlerinde olduğu vechile, nesep, yani soy değiştirerek, onlara bağlandıkları ve bunlardan Akkoyunluların Oğuz, yani türkmen ilinin büyük uluslarından olup, Anadolu 'nun her tarafına ve Irak ile İran 'ın bazı mıntakalarına dağılmış olan Bayındır ulusuna, Karakoyunluların da yine türkmenlerden bir boy olan Baranlı aşiretine istilhak ederek, türkmen camiası içine girmiş oldukları tahmin olunabilir.

Anadolu 'nun şarkında, birbirine rakip olarak yaşayan bu iki oymak, XIV. asırda bütün yakın şarkta vukua gelen anarşi, yani Tavaif-i mülûk devrinde faaliyete geçmişler ve her tarafa akınlar ve garetler yaparak ve aynı zamanda birbirleri ile mücadele ederek, umran ve medeniyetin tahribinde âmil olmuşlardır. Henüz İlhanî imparatorluğu dağılmadan, 1332—1334 seneleri arasında Anadolu 'yu gezen ve Erzurum 'a uğrayan İbn Baṭūṭa bu şehrin ve havâlisinin, iki türkmen kabîlesinin mücadelesi yüzünden, harâbe hâlinde olduğunu söyler (İbn Baṭūṭa, *Seyahatnâme*, trc. Şerif Paşa, İstanbul, 1335, I, 328) ki, bunların Karakoyunlular ile Akkoyunlular olduğu şüphesizdir.

İlhanî imparatorluğunun sukutundan sonra, onun enkazı üzerinde birbirleri ile müçadele eden Celâyir, Çoban ve Sotay hanedânlarının kavgalarına iştirâk eden bu iki oymaktan Karakoyunlular, Irak 'taki Celâyir ailesinin, Akkoyunlular ise, bu aileye rakip olarak, Musul ve Diyarbekir hıttalarında hükûmet kuran Sotay-oğullarının hizmetine girmişler ve birbirleri ile karşı karşıya harbetmişlerdir. Sotay-oğullarının Musul 'dan Diyarbekir 'e çekilmeleri ve bilâhare orayı da elden çıkarmaları ve Barımbay ulusunun orta Anadolu 'ya hicrete mecbur kalması üzerine, Akkoyunlular Mardin 'de hükümran olan Artuk-oğulları ile iş birliği yapmışlar ve Diyarbekir mıntakasında bazı şehirlere ve kalelere hâkim olmuşlardı. Mısır tarihçileri bundan dolayı Kutlu Beg 'i Artuklu devletinin ümerasından olarak gösterirler. Akkoyunlu oymağının gittikçe kuvvetlenerek, diğer boyları ve oymakları kendisi ile birleştirip, büyük bir ulus hâline gelmesi, XV. asrın başından itibaren başlamıştır. Akkoyunlu beyleri garetlerde ve fütuhatta muvaffakiyet gösterdikçe, diğer türkmen boy ve oymakları da onlara iltihak ettiler. Bu suretle Akkoyunlu cemaati gitgide büyüdü ve nihayet hakikaten bir ulus hâline geldi. Ona iltihak eden boylar ve oymaklar, kendi hususî adlarını muhafaza etmekle beraber, hep Akkoyunlu oldular.

Akkoyunlu oymağı, nisbet iddia ettiği Oğuz ilinin ana uluslarından Bayındırlar ile yine Oğuzların ana uluslarından Bayat, Döger ve Çepni 'lerin Anadolu 'nun şark ve cenubunda yaylak ve kışlak hayatı geçiren oymaklarını ve bilâhare Inallı boyu ile Özer boyunu ve daha sonra Çakırlı, Köpek, Arapkirli, Biçen, Duharlı, Bayramlı, Hacılı, Musullu, Pirnek, Hoca Hacılı oymaklarını ve daha sonra, Uzun Hasan 'ın Karakoyunlulara galebesi üzerine, ana Oğuz uluslarından Avşar 'ların şarkta bulunan boyları, Cihangirli, Saatlı, Alpavut, Ağmalı oymaklarını, Kaçar ve Ağaçeri boylarını ve Karakoyunlu ulusuna tâbi olan şarktaki Karaman boyu ile diğer bir çok oymakları kendine ilhak etmişti. Daha sonra Dulkadır-oğlu Rüstem Beg 'in emaret iddia ederek, birader-zadeleri Arslan ve daha sonra Şahsuvar Beg 'ler aleyhinde, Uzun Hasan ile birleşmesi yüzünden, Dulkadırlı ulusuna ait boy ve oymakların bir kısmı ile Anadolu 'daki Karaman-oğullarının osmanlılar tarafından tardedilmeleri dolayısiyle, Karaman devletine tâbi boy ve oymakların mühim bir kısmının Uzun Hasan tarafına geçmeleri, zaten büyümüş olan Akkoyunlu ulusunu daha fazla büyütmüştür.

Akkoyunluların reisi olan Tur Ali Beg veya Kutlu Beg 'in oğulları, uluslarının büyümesi sayesinde, Horasan 'dan Fırat 'a ve Kafkas dağlarından Umman denizine kadar uzanan geniş bir imparatorluk kurmuşlar ve bu imparatorluğun her kısmını bir oymağa ve bir boya ıkta' etmişlerdi. Şehir ve köy halkına değil, göçebe türkmenlere dayanan ve hâkim sınıfı bu göçebelerden ibaret olan bu devlet, büyük fütuhat

yaptıktan ve merkezini Âmid'den kaldırarak Tebriz'e götürdükten sonra, ulusu teşkil eden bir çok boy ve oymakları, evvelce Karakoyunlu devletinin yaptığı gibi, Anadolu'dan İran'a götürmüş ve bu suretle şarkî Anadolu'da türk ırkının zayıflamasının ikinci bir müsebbibi olmuştur.

İşte bu suretle Diyarbekir hıttasını ana yurt olarak tuttuklarını gördüğümüz Akkoyunlular, Trabzon imparatoriçesi İrene zamanında (1340) bir defa, imparatoriçe Anna zamanında (1341) iki defa, imparator Mihail zamanında (1343) bir defa Trabzon imparatorluğuna ve hattâ bazan bizzat şehire taaruz etmişlerdir (Trabzon imparatorluğu hakkında bk. Panaretos'un vekayinâmesi ve Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XX, 483, 486 v.d.). Vukuatın muasırı olan Panaretos Akkoyunlulardan daima Âmid türkleri diye bahsetmiştir. Aynı müverrih, imparator Yuannes III. zamanında (1348), Âmid emîri Tur Ali Beg'in Bayburt emîri Mahmud Rikâbdâr, Erzincan emîri İne Beg ile birlikte, Trabzon'a taarruz ve üç gün mütemadiyen hücum ettiğini, fakat türklerin zayiat vererek, muvaffakiyet kazanamadan, ric'at ettiklerini söyler (*göst. yer.*, s. 488). İmparator Alexis III., müttefik türk beyleri içinde en kuvvetlisi olan Tur Ali Beg'i kazanmak ve bu sayede diğerlerinin taarruzuna mâni olmak emeli ile, hemşiresi Maria Despina'yı bu beyin oğlu Kutlu Beg'e tezviç etmiş ve bu prenses 1352 ağustosunda zevcinin nezdine gitmiştir (*göst. yer.*, s. 491). Yukarıda zikrettiğimiz Abū Bekr Ṭahrānī'nin, Kutlu Beg'in Trabzon imparatorunun kızı Despina'yı esir ettiği yolundaki rivâyetini, onun, pederi ile birlikte, Trabzon muhasarasını yapmış olması ve bilâhare bu izdivacın yapılmış bulunması hikâyesinin ahlafın hatırasında bazı yanlış ve efsaneli kıssaları meydana getirmesi ile, izah etmek icap eder. İşte bu prenses Despina, Kutlu Beg'in oğlu ve Akkoyunlu devletinin kurucusu Karayülük Osman Beg'in annesidir. Trabzon vak'anüvisi bundan sonra Tur Ali Beg'den bahsetmez. Aynı vak'anüvisin 1363 te imparator Alexis'in ailesi ile birlikte, eniştesi Kutlu Beg'i ziyaret etmek istediğinden, fakat türk ülkesini kasıp kavurmakta olan vebadan dolayı gidemediğinden bahsettiğine bakılırsa (*göst. yer.*, s. 497), imparatorun onu, pederinin yerine emîr olduğundan dolayı, tebrike gitmek istediği ve binaenaleyh Tur Ali Beg'in bu tarihte vefat ettiği istidlâl olunabilir. Tur Ali Beg'in nerede medfun olduğuna dair malûmat yoktur.

1365 te Kutlu Beg, zevcesi Despina ile birlikte, imparator Alexis'i ziyaret için, Trabzon'a gelmiş ve orada 8 gün kalarak memleketine dönmüş, buna mukabil imparator da ertesi sene bütün maiyeti erkânı ve müverrih Panaretos da yanında olduğu hâlde, 2.000 kadar atlı ve piyade asker ile, dağları aşarak, dört günlük bir yolculuktan sonra, Aşantaka'da kendini bekleyen Kutlu Beg'e ziyaretini iade etmiş ve bir kaç gün kaldıktan sonra, geriye dönmüştür (*göst. yer.*, s. 498 v.d.). Kutlu Beg'in oğlu Karayülük Osman Beg de imparator Alexis'in kızlarından birini almıştır (Miller, *Trebizond, The last Greek Empire*, London, 1926, s. 48—61 v.d.; De Muralt, *Chronogr. Byz.*, II, 572—577, 590, 618, 638, 670, 675, 678). Kutlu Beg'in bir çok oğulları arasında dördünün adını biliyoruz: Hüseyin, Ahmed, Pîr Ali, Karayülük Osman. Kutlu Beg, XIV. asrın ikinci yarısında orta ve şarkî Anadolu'da zuhûr eden emaret kavgalarının çoğuna karışmış, her hangi bir ücret veya mükâfat veyahut yağma mukabilinde, emaret müddeilerinin hizmetine girmiş veya yardımına gelmişti. Trabzon imparatorluğuna 1348 ve 1361 de taarruz ettiğini ve yine 1361 de Gürcüstan'a sefer yaparak, müteaddit kaleler açtığını bildiğimiz Erzincan emîri Gıyaseddin İne Beg'in ertesi sene vefatından sonra, burası Pîr Hüseyin'in eline geçmiş ve onun ölümü üzerine (1378), Mutahharten (b. bk.; bu isim tarihlerde, yanlış olarak, Taharten yazılmıştır) burayı zaptetmiştir. Sıvas hükümdarı Eretne oğlu Ali Beg, veziri kadı Burhaneddin [b. bk.] ile birlikte, Erzincan'ın zaptına gitmişti. Bu sırada erzincanlıların ve Mutahharten'in ricası üzerine, Kutlu Beg kendi oğullarından birini onlara yardıma gönderdi. Ali Beg şehre imdada gelen Akkoyunlulara karşı ümerasından Cüneyd'i gönderdi ise de, Akkoyunlular galip geldiler. Bu vak'a Ali Beg'in Sıvas'a dönmesine sebep oldu. Erzincan Mutahharten'in elinde kaldı (1379; bk. ʿAzīz Astarābādī, *Bezm-ü rezm*, İstanbul, s. 163). Kadı Burhaneddin'in Sıvas'ta ilân-i saltanat etmesinden bir müddet sonra, Kutlu Beg'in oğlu Ahmed Beg'in Akkoyunlular ile Sıvas'a yürüdüğünü ve Burhaneddin tarafından müdafaaya gönderilen emîr Yusuf Çelebi'yi mağlûp ve katlettiğini görüyoruz (*göst. yer.*, s. 292). 1387 de, mısırlıların Malatya vâlisi Mintaş'ın daveti üzerine, bu şehri tesellüm etmeğe giden Burhaneddin'e Kutlu Beg evlâdları dehalet ederek, evvelce işledikleri kusurun affını rica ile, arz-ı hizmet ettiler; Burhaneddin bunları af ve ricalarını is'af etti. Onlar küçük kardeşleri Karayülük Osman Beg'i, rehine olarak, bıraktılar (*göst. yer.*, s. 347). Abū Bekr Ṭahrānī ise, Akkoyunlular ile Karakoyunluların mücadeleleri esnasında, Karayülük'ün büyük şecaat göstererek, Karakoyunluların inhizamına sebep olduğunu, onun cesaret ve şöhretini kıskanan

kardeşlerinin onu hapsettiklerini, fakat, Karakoyunluların ikinci bir tecavüzü üzerine, hapisten çıkardıklarını, Karayülük'ün ikinci defa düşmanları perişan ettiğini ve bundan sonra, kendine haset eden büyük kardeşlerinin şerrinden kurtulmak için, onlardan ayrılıp, Kadı Burhaneddin'in hizmetine girmiş ve onun, güzide ümerasından olarak, mühim işler görmüş olduğunu nakleder.

Mısır ordusunun Sıvas'tan çekilmesinden bir az sonra, 1389 tarihlerinde, Akkoyunlu beyi Kutlu Beg vefat etmiştir. Kutlu Beg'in mezarı Bayburt'un Sınor köyündedir; fakat mezarının kitâbesi tarihsizdir. Kutlu Beg'den sonra Akkoyunluların reisliği Ahmed Beg'in eline geçmiştir. Ahmed Beg, babasının dost olduğu Mutahharten ile bozuşarak, muharebeye başlamış ve onu mağlûp etmiştir. Mutahharten bunun üzerine, Akkoyunluların düşmanı olan Karakoyunlular reisi Kara Mehmed ile birleşti; birlikte Akkoyunlulara taarruz ederek, onları fena bir mağlûbiyete düçar ettiler ve pek çok telefat verdirdiler. Müşkül bir vaziyette kalan Akkoyunlular, başlarında reisleri Ahmed Beg ile kardeşlerinden Hüseyin Beg olduğu hâlde, Kadı Burhaneddin'e iltica ve onun yapmış olduğu Amasya seferine iştirâk ettiler. Ahmed bu seferde bir kaç defa yeni metbuuna hiyanete hazırlandı ise de, teşebbüsleri hiç bir netice vermedi. Mamafih Ahmed Beg'in kabahatlerini meydana çıkaran ve yüzüne vuran Kadı Burhaneddin, Akkoyunluların kendine düşman olması endişesinden dolayı, onu tecziye etmemişti (ʿAzīz Astarābādī, *Bezm-ü rezm*, s. 369—375, 381).

Ḥāfiz Abrū (*Zubdat al-tavārīḫ*, Fatih kütüp., nr. 4371) 1388 de Karakoyunlular beyi Kara Mehmed'in Akkoyunlular tarafından öldürüldüğünü ve Tebriz'de bulunan Karakoyunluların, bu vak'ayı duyar duymaz, şehri tahliye edip çekildiklerini söyler. Hâlbuki bu vak'anın vukuu zamanında yaşayan arap tarihçileri (İbn al-Furāt ve ʿAynī başta olmak üzere) müttefikan Kara Mehmed'in 1389 da öldürüldüğünü, İbn Ḥācar ise, Kara Mehmed ile diğer bir türkmen emîri olan Kara Hasan b. Hüseyin Beg arasındaki muharebe esnasında, Kara Mehmed'in telef olduğunu söyler (*İnbā' al-ġumr*, 791 vekayii). Acaba bu Kara Hasan, Akkoyunlu beyi Ahmed Beg'in kardeşi olduğunu gördüğümüz Hüseyin Beg'in oğlu mudur? Bu vekayiin içinde yaşamış ve vak'aların çoğunu gözü ile görmüş olan ermeni vak'anüvisi Thomes de Medzoph (trc. F. Nève, s. 40) Kara Mehmed'in, evvelce kendi maiyetinde iker sonradan ondan ayrılmış ve onunla bozuşmuş olan Pîr Hasan adlı diğer bir türkmen beyi tarafından, öldürüldüğünü ifade eder. Abū Bekr Ṭahrānī ise, Kara Mehmed'in Pîr Hasan tarafından öldürüldüğünü ve Kara Mehmed'in oğlu Kara Yusuf'un, babasının intikamını almak için, Karayülük Osman Beg'den imdat istediğini ve Karayülük'ün kendi oğullarından İbrahim Beg'i bir miktar kuvvetle Kara Yusuf'a yardıma gönderdiğini, Pîr Hasan'ın mağlûp ve esir edildiğini nakleder. İbn Ḳāżī Şuhba ise, *al-Duval al-islām* zeyli olan tarihinde, 791 vekayiinde, Kara Mehmed'in Dulkadırlı beylerinden Elbistan emîri Süli Beg tarafından öldürüldüğünü, İbn Ḥācar ise, 793 vekayiinde, Kara Mehmed'i ortadan kaldıran Kara Hasan'ın, Hüseyin Beg namında, bir oğlu olduğunu ve babasından sonra beyliğe geçtiğini söyler.

ʿAzīz Astarābābi, 1394 te Kadı Burhaneddin'in Mutahharten ile harbetmek üzere, Erzincan'a yürüdüğü esnada, Akkoyunlu beyi Ahmed Beg'in, aşiretinden bir kısmı ile, imdada geldiğini ve Erzincan ve havâlisinin yağma edildiğini ve Burhaneddin'in Bayburt'a kadar olan o havâliyi Ahmed Beg'e ıkta' ettiğini ve biraz sonra Ahmed Beg'in küçük kardeşi olan Osman Beg'in, Karayülük'ün, biraderine muhalefet ederek, ayrıca hareket eylediğini ve Kemah'a hücuma kalktığını, fakat bizzat Burhaneddin'in onun üzerine yürüyerek kaçırdığını, Burhaneddin'in Mutahharten'e karşı mağlûp olduğu bu seferde Ahmed Beg'in, onunla beraber, harbe iştirâk ettiğini zikreder (*Bezm-ü rezm*, s. 474—480)

Ertesi sene, yani 1395 te, Burhaneddin ikinci Erzincan seferinde iken, Ahmed Beg de, aşireti ile beraber, sefere iştirâk etmişti. Fakat Erzincan'da Timur'un Bagdad'dan Suriye'ye gideceğini duyunca, birdenbire bütün aşireti ile birlikte hareket ederek, Âmid'e döndü ve oradan Malatya'ya geldi. Maksadı, orada yağmacılık edip, ganimet ve servet topladıktan sonra, Sıvas'a dönmekti. Fakat Burhaneddin'in kendi üzerine yürüyeceğini öğrenince, Malatya'dan hareketle Burhaneddin'in maiyetine geldi. Burhaneddin onu Erzincan havâlisini zapta memur etmişti (*göst. yer.*, s. 493 v.d.).

Fakat Burhaneddin daima Ahmed Beg'in hiyanetinden endişe ediyordu. 1396 da Karamanoğlu Alâeddin Beg ile hâl-i harpte bulunduğu esnada kendisine iltihak etmeyen veya kendine arkadan hücum etmesinden korkmuş ve ona göre tertibat almıştı (*göst. yer.*, s. 495—497). Aynı senenin son baharına doğru Kadı Burhaneddin'in Kayseriye vâlisi olan Şeyh Müeyyed, isyan ederek, Karaman-oğluna tâbi olduğu zaman, Burhaneddin, onu tedip maksadı ile, Sıvas'tan

Kayseri'ye yürüyüp, şehri muhasara ve zapt ve Şeyh Müeyyed'i öldürdü. Bu vak'ada Ahmed Beg Burhaneddin'in maiyetinde olmadığı için, o esnada onun Burhaneddin'den ayrılmış olduğunu anlıyoruz. Ahmed Beg'in kardeşi Karayülük, Burhaneddin'in maiyetinde bulunmuştu (*göst. yer.*, s. 506). 1397 de Burhaneddin, Karayülük Osman Beg'i Melik Ahmed'in hâkimiyetinde olan Kügonya Karahisarı (Şebin Karahisar) civarında bir kale yapmağa ve onu tazyik etmeğe memur etmişti (*göst. yer.*, s. 534). Abū Bekr Ṭahrānī'ye göre, Şeyh Müeyyed, Kadı Burhaneddin'in hemşire-zadesi olup, Kayseri'de isyan etmesi üzerine, Burhaneddin onu muhasara etmiş ve Karayülük Osman Beg vasıtası ile, teminat vererek, kaleden indirmiş ise de, sözünde durmayarak, onu öldürmüştür. Bu vak'adan sonra Karayülük, Kadı Burhaneddin'e gücenerek, ondan ayrılıp, Divriki kalesine doğru gitmiş ve Burhaneddin mühim bir kuvvet ile onu takip ederek, Karabel mevkiinde yetişip, yanında altı yüz atlıdan başka bir kuvveti olmayan Karayülük, Burhaneddin'in yirmi bin kişilik kuvvetini perişan eylemiş ve onu öldürmüştür. Bu vak'alara muasır olan İbn 'Arabşāh ise, Karayülük'ün, Burhaneddin'in korkusundan, sarp yerlere çekildiğini, bir müddet sonra Sıvas civarında bir yaylağa geldiğini ve bunu duyan Burhaneddin'in, cüz'î bir kuvvet ile, onun üzerine yürüyerek, Karayülük'ü ric'at ettirdiğini, fakat gece karanlığı basınca geri dönüp, birden bire baskın ile Burhaneddin'i esir eylediğini, Karayülük, eski hukuka binaen, onu affetmek ve serbest bırakmak istemiş ise de, bu sırada evvelce hâkim olduğu Tokat kalesi Burhaneddin tarafından elinden alınmış olan Şeyh Necip'in Karayülük'ün yanına gelerek, onu Burhaneddin'in katline teşvik ettiğini ve Burhaneddin'in katlolunduğunu zikreder (İbn 'Arabşāh, *'Acā'ib al-maḳdūr*, Mısır, 1285, s. 83). Bu vak'adan iki sene evvel, Niğbolu muharebesinde, Yıldırım Bayezid tarafından esir edilen ve bu vekayii pek yakından bilen Schildberger, hatırâtında bunları uzun uzadıya yazarak, Burhaneddin'in mühim bir kuvvet ile Karayülük Osman Beg'i takibe çıktığını, fakat onun, evvelâ pişdar kuvvetlerinin ve sonra asıl maiyetindeki kuvvetlerin bozulması üzerine, kaçmış ise de, yakalandığını, Karayülük'ün, Burhaneddin'i yanında sürükleyerek, Sıvas surları önüne gelip, muhafızlara şehri kendisine teslim etmelerini teklif ettiğini ve hattâ Burhaneddin'e bile aynı teklifi söylettiğini, fakat şehir ahalisinin bu teklifi reddettiklerini, Burhaneddin'in, hayatının bağışlanması ve serbest bırakılması mukabilinde, Kayseri ve havâlisini Karayülük'e vermek istemiş ise de, Karayülük'ün, hiç bir şey kabul etmeyerek, Burhaneddin'in başını kestirdiğini ve cesedini de dörde böldürüp, her parçasını bir sırığa bağlayarak, şehrin muhtelif kapılarına karşı astırdığını, kafasını da bir mızrak ucunda teşhir ettirdiğini söyler (bk. trc. Hakkı Muhlis, Ali Emîri kütüp. yazm.). Kadı Burhaneddin 1398 temmuzunda ölmüş ve ölüm haberi ağustos içinde Mısır'a varmıştır (İbn Ḳāżī Şuhba, *al-Duval al-islām*, zeyl, yazm.). İbn Ḥācar, Karayülük'ün bir mağarada 40 gün saklandığını, yaylaya çıkmış, orada eğlenceye ve işrete dalmış olan Burhaneddin'i ve yanında bulunan adamlarını, ânî bir baskın ile, öldürmüş olduğunu rivayet eder. Badr al-Dīn 'Aynī ise, Kadı Burhaneddin'in Bozdoğan-oğulları tarafından katledildiğini söyler. 'Aynī'den İbn Bahadır'a geçmiş olan ve Maḳrīzī'nin bu hususiaki iki rivâyetinden birini teşkil eden bu haber, türkmenlerin büyük boylarından olup, muhtelif oymakları Anadolu'nun her tarafına dağılmış ve hattâ Suriye'ye bile intişar etmiş olan Bozdoğanlıların cenubî Anadolu'da bulunan bazı kısımlarının Burhaneddin'in maiyetinden ayrılarak, Karayülük ile birleşmelerinden ve Burhaneddin'in ölümü ile biten vak'ada Karayülük'ün maiyetinde bulunmalarından ileri gelmiştir. Bu boyun oymak beylerinden Sa'd al-Mulk ile Żiyā' al-Mulk, daha evvel Burhaneddin'in maiyetinde bulunuyorlardı. Zikrettiğimiz menbalarda mevcut olan bu rivâyet, zamanımızın kıymetli tarihçisi 'Abbās al-'Azzāvī'yi Karayülük'ün ecdadını Bozdoğan-oğulları addetmek hatasına düşürmüştür ('Abbas al-'Azzāvī, *Tārīḫ al-'Irāḳ*, III; *al-Ḥukūmāt al-turkmānīya*, s. 206). Kadı Burhaneddin'in katlinden sonra, onun âyân ve erkân-i devleti, oğlu Alâeddin Ali Çelebi'yi hükümdar ilân ederek, Sıvas'ı teslimden imtina ettiklerinden, Karayülük şehri muhasaraya başladı. Yeni hükümdar, kayınpederi olan Mogul, yani Kara-tatar beyinden yardım istedi. Karayülük yardıma gelen tatarları bozarak kaçırdı ve tekrar şehri kuşattı. Mukavemetten âciz kalan sıvaslılar, şehirlerinin türkmenler tarafından yağmasından korktuklarından ve aynı zamanda batş-u şiddetini pek yakından bildikleri Karayülük gibi bir göçebe beyine tâbi olmak istemediklerinden, osmanlılardan Yıldırım Bayezid'e haber göndererek, şehri teselim etmesini teklif ettiler. Daha evvel Amasya'yı almış olan Yıldırım Bayezid, büyük oğlu Süleyman Çelebi'yi, mühim bir kuvvet ile, Sıvas'a gönderdi. Schildberger'in de içinde bulunduğu bu kuvvet, Karayülük'ü mağlûp etti ve şehir şehzadeye teslim oldu ve bu suretle Kadı Burhaneddin'in arazisinin mühim bir kısmı osmanlıların eline geçti. Bu emareti almaktan ümit kesen Karayülük Erzincan'a, Mutahharten'in yanına giderek, onunla birleşti. Mutahharten evvelce Karakoyunluların müttefiki ve Akkoyunluların düşmanı idi; ve zaten Akkoyunluları Burhaneddin'in hizmetine sevkeden yegâne sebep de bu idi. Fakat korkunç rakibi olan Burhaneddin'i ortadan kaldırmış olmasından dolayı, pek fazla memnuniyet duyan Mutahharten, bu eski düşmanını hürmet ile kabul etti ve şarka, yani kendi memleketine, doğru ilerilemesi pek muhtemel olan osmanlı hükümdarının kuvvetlerine karşı onu bir istinatgâh ittihaz etti. Anadolu'da bir emaret tesis etmeğe muvaffak olamayan Karayülük, şimdiye kadar ülkesine bazı ziyanlar yapmaktan geri kalmadığı Mısır sultanına da müracaat ederek, Suriye şimalindeki diğer türkmen beyleri gibi, Mısır devletinin hizmetine girmeği talebetti. Sultan Barkuk, Karayülük gibi şeci bir beyin bu isteğini memnuniyet ile kabul ederek, ona bir amannâme ile 50.000 gümüş dirhem gönderdi (Maḳrīzī, *al-Sulūk*, 801 senesi vukuatı).

Fakat sultan Barkuk'un pek az sonra vukubulan ölümü ve çocuk yaşında olan oğlu sultan Farac'ın tahta geçmesi neticesinde, Mısır saltanatında karışıklıklar çıkması ve Yıldırım Bayezid'in mısırlılar elinde bulunan Anadolu şehirlerini alması ve Suriye'ye doğru yürüyüşe hazırlanması, Karayülük'ün Mısır devleti hizmetinden beklediği ümitleri kırmış ve onu başka sergüzeşt aramağa sevketmişti. Daha evvelden 1389 da Timur'a arz-ı itaat etmiş olan ve 1394 te, bizzat arz-ı tâzimat ve ubudiyet ederek, ondan emaret menşur ve hil'atini alan Mutahharten'e müracaat ve onun tavassutu ile, 1399 sonlarında, Karabağ'da kışlamakta olan Timur'un yanına gitti ve bütün kabîlesi ile arz-ı hizmet eyledi. Timur, kendine karşı her yerde şiddetli muhalefet ve mukavemet göstermekte olan Karakoyunluların amansız düşmanı Akkoyunluların hizmetini kabul ederek, Karayülük'e ikram ve iltifatta ve aynı zamanda vaadlerde bulundu. Karayülük bundan bir az sonra Gürcüstan seferinden dönen Timur'un yanına arz-ı tâzimata giden Mutahharten'e refakat etmiş (1400) ve aynı sene içinde Anadolu'ya birinci yürüyüşünü yapan Timur'a bütün kabîlesi ile Avnik [b. bk.] te iltihak ederek, ikram ve iltifata nail olmuş ve öncülük vazifesini görmüştür (Abū Bekr Ṭahrānī, *Diyārbekrīya*; Ḥāfiz Abrū, *Zubdat al-tavārīḫ*). İkbâl ve emaret ihtirası ile yanıp tutuşan Karayülük, vatan ve milletine ihanet ederek, düşmanın pişdarlığını yapmış, Sıvas muhasarasına iştirâk etmiş, şehrin zaptı, askerlerin katl-i âmı faciasında ve sonra, Timur ile birlikte, Elbistan'ın ve daha sonrada Malatya'nın zaptında bulunmuştur. Malatya'yı osmanlılar elinden alan Timur, şehri Karayülük'e vermiştir (Şaraf al-Dīn, *Ẓafarnāma*, II, s. 273). Timur'un Suriye yürüyüşünde, Karayülük ve oğulları onun maiyetinde bulundular. Abū Bekr Ṭahrānī, Halep önündeki muharebede Karayülük'ün oğlu İbrahim Beg'in fevkalâde celâdet ve fedakârlık gösterdiğinden ve bundan memnun olan Timur'un evvelce 1396 da Artuk-oğlu Malik Ẓāhir Macd al-Dīn 'Īsā'nın elinden almış olduğu Âmid şehrini, mükâfaten, ona verdiğinden bahseder. Aynı müellif, Karayülük'ün Şam önündeki muharebeye iştirâkini, şecaat ve fedakârlığını söyler.

Timur'un bu seferinden bahseden müşahit müelliflerden Ḥāfiẓ Abrū ile Şaraf al-Dīn Yazdī bundan bahsetmezler. Onlar Timur'un Suriye'den dönüşünde, Irak'a gitmek üzere, Birecik'e muvasalat ettiği zaman, Karayülük'ün istikbale geldiğinden ve iltifata nail olduğundan, Timur'un onu yanına alarak, birlikte Mardin'e gidip, şehri kuşattığından, bilâhare kendisi Bagdad'a giderken, emaret havzesi oraya pek yakın olan bu zatı, oranın muhasarasında bıraktığından bahsederler (Ḥāfiẓ Abrū, *Zubdat al-tavārīḫ*, 803 senesi vekayii; Şaraf al-Dīn, *Ẓafarnāme*, II, 350, 354). İbn 'Arabşāh ise, 1401 nisanında Timur'un Mardin'den ayrılırken, Âmid'i Karayülük'e tevcih ettiğinden bahsettiği gibi, bir az sonra Musul'u aldığını ve burasını Yar Hasan veya Kara Hasan b. Hüseyin Beg'in [yk. bk.] oğlu Hüseyin Beg'e tevcih ettiğini zikreder (s. 123 v.d.). Abū Bekr Ṭahrānī, hemen hemen aynı malûmatı verdikten sonra, Timur'un Irak'a yürüdüğü ve Bagdad'ı tahrip ettiği bu sıralarda Karayülük'ün Mardin'i muhasara ve hükümdarını mağlûp ve onu, başka bir kale vermek mukabilinde, sulha mecbur ettiğini, sonra yaylaka giderken, oğlu İbrahim Beg'i Ḥişn Kīfā'ya göndererek, orayı nehb ve garet ettirdiğini, Ḥişn Kīfā hükümdarı Malik 'Ādil 'Alam al-Dīn Sulaymān Ayyūbī'yi itaate ve vergi ve asker vermeğe mecbur ettiğini, Ra's al-'Ayn'de kışı geçiren Karayülük'ün Sulaymanī ve Zarḳī kürtlerine akınlar yaparak, onların bazı kalelerini aldığını bildirir.

Timur'un 1402 de Anadolu'ya yaptığı ikinci büyük yürüyüşte Karayülük, büyük biraderleri Ahmed ve Pîr Ali Beg'ler ile, onun maiyetinde bulunmuştur. Ḥāfiẓ Abrū, Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki Ankara muharebesinde Karayülük'ün Timur ordusunda, bizzat Timur tarafından kumanda edilmekte olan, merkez kolunun sol gurubunda bulunduğunu söylediği hâlde, Şaraf al-Dīn onun sağ cenah gerisinde, Emîrzade Abū Bekr ve Cihanşah ile, mevzi aldığını (II, s. 424) ve hücuma kalkarak, osmanlıların sol cenahını perişan ettiklerini söyler (II, s.

430). 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandī, *Maṭla' al-sa'dayn* 'inde (I, Ayasofya kütüp., nr. 3086), Karayülük 'ün muharebe mevkiini müphem bırakmakla beraber, Cihanşah ile birlikte, osmanlıların sol cenahına kumanda eden Süleyman Çelebi 'nin kuvvetlerine hücum ederek, bozduklarını söyler. Timur, Ankara zaferinden ve bütün Anadolu 'yu istilâ ve garet ve tahripten sonra, bu ülkede kışı geçirdi. Karayülük ile ağabeyleri de burada kışladılar. İlk baharda Timur Anadolu 'dan yağma edilen emval ve emtianın bir kısmını şarka gönderdi. Fakat Osman Beg 'in birader-zadeleri, Mehmed b. Ahmed ile Pilten b. Pîr Ali, maiyetlerindeki Akkoyunlular ile, bu kafilenin önüne çıkarak, emval ve eşyayı zaptettiler. Timur bunu duyunca, garetçilerin babalarını, yani Ahmed ile Pîr Ali 'yi hapsetti. Bundan sonra bir daha bu iki kardeşten bahsedilmediğine göre, Timur 'un bunları salıvermediği anlaşılıyor (Abū Bekr Ṭahrānī, *Diyārbekrīya*). 1403 senesi ortalarında Anadolu 'yu terkeden Timur, Sıvas 'a geldiği zaman, Karayülük 'ü hil'at ile îzaz etmiş ve ona bütün Diryarbekir hıttasının emaret menşurunu ve memleketine gitmek iznini vermiştir. İbn 'Arabşāh ise, Timur 'un Erzincan 'a vusûlünde bu menşur ve mezuniyeti verdiğini ve aynı zamanda kendi adamlarından Şemseddin 'e Kemah beyliğini tevcih eylediğini ve her ikisine birbirlerine zahir ve yardımcı olmalarını tenbih ettiğini yazar (Şaraf al-Dīn, II, 506 v.d.; İbn 'Arabşāh, s. 149). Karayülük Osman Beg, Timur 'dan ayrılırken, Anadolu yürüyüşünde elde ettiği ganimetleri, oğlu İbrahim ile, önceden Âmid 'e göndermişti; fakat bir az evvel adı geçen birader-zadesi Mehmed önüne çıkarak, mezkûr emval ve eşyayı soymağa teşebbüs etti. İbrahim ile Mehmed arasında çarpışma başladı. Bu sırada Karayülük 'ün yetişmesi Mehmed 'i çekilmeğe mecbur etti ve ganayim salimen Âmid 'e gütürüldü. 1403 te Âmid 'e gelen ve artık ağabeylerinin emri altındaki diğer Akkoyunlu cemaatlerini de idaresi altında toplamağa muvaffak olan Karayülük Osman Beg, Akkoyunlu devletini tesis etmiş ve Âmid 'de teessüs eden ve sonra Diyarbekir ve Elcezire kıt'alarına, bütün şarkî Anadolu 'ya, daha sonra, Irak-ı Arab ve acem ile Horasan 'dan maada, İran 'ın her tarafına hâkim olarak, koca bir imparatorluk hâline gelen bu devlet, hemen daimî denilecek bir derecede, dahilî mücadeleler içinde, 1508 senesine kadar devam etmiş ve Şah İsmail tarafından inkıraza uğratılmıştır.

Roma ve İran imparatorluklarının meydana getirdiği ve müslümanlığın daha fazla tesis ve ikmâl ettiği medeniyeti ve içtimaî nizamı yıkan mogul istilâsının neticelerinden biri olmak üzere, şehirlerin zaafa ve harabîye uğradığı ve göçebe unsurların faaliyete geçtiği bu zamanlarda — Mısır ve Suriye bir dereceye kadar istisna edilirse — bütün Asya 'da gördüğümüz içtimaî hastalığı Anadolu 'da da görmekteyiz. Başına haydut çeteleri toplayabilen eşkiya reisleri ile aşiret sahibi olan beyler, hem maiyetlerini geçindirebilmek ve hem de kendilerine bir emaret temin etmek için, her tarafa garetler yapıyorlar, birbirleri ile çarpışıyorlar, mevcut devletlerin yanına muavin veya ücretli muharip olarak giriyorlar, muasırları olan Avrupa *condottiere* 'leri gibi, yalnız harp ile geçiniyorlar ve istilâ ordularının öncüsü olarak, geçtikleri memleketleri yağmalıyorlar, yakıp yıkıyorlardı. Bir gün evvel yaptığı ittifakı ertesi gün bozan, maiyetine hizmete geldiği veya müştereken çalışmağa söz verdiği bir hükümdara veya bir diğer beye hiyanet eden, hiç bir ahde ve mukaveleye bağlanmayan, vatan, millet, cemiyet ve aile gibi kayıtlara merbut olmayan ve hiç bir ahlâk ve insaniyet kaidesi tanımayan, harbculuktan ve döğüşmek hususundaki cesaretlerinden başka bir meziyetleri olmayan, ancak yağma, tahrip, ganimet ve nihayet yalnız muvafakiyet düşünen bu reislerin ve beylerin faaliyetleri zamanında, bütün Asya gibi, Anadolu da harap olmuştu.

İşte bu beylerden biri olan Karayülük Osman Beg yukarıda zikrettiğimiz eğri ve fena yollardan geçerek, nihayet emîrliğe ve hükümdarlığa çıkmış ve 1435 senesinde vuku bulan ölümüne kadar, ömrünü harp içinde geçirmiştir. Timur 'u ve ondan sonra Şahruh 'u metbu tanıyan ve fakat osmanlı sultanları ile iyi geçinen, hattâ osmanlı ülkesine akın ve garet yapmaması mukabilinde, muayyen bir para ve hediye alan, Mısır sultanlarını da aynı zamanda metbu tanıyan ve bunlardan sultan Farac ve sultan Mu'ayyad Şayḫ ile dost olan ve sultan Parsbay ile, evvelâ iyi geçinirken, sonra mısırlılara tâbi şehirleri zabtetmesinden dolayı, sultanın düşmanlığını kazanan Karayülük, Timur tarafından kendine verilmiş olan Malatya 'ya hâkim olamamış ve mısırlıların burayı tekrar almalarına ses çıkarmamış ise de, başka memleketleri muntazaman yağma ve garet etmiş ve Urfa 'yı Döger boyundan, Kemah 'ı Timur 'un muhafız bıraktığı Şemseddin 'den, Erzincan 'ı ve havâlisini Mutahharten 'in torunu Yar Ali 'den, Çemişgezeg 'i Pîr Hüseyin Beg 'den Harput 'u Dulkadır oğlundan, Erzurum 'u Karakoyunluların vâlisi Pîr Ahmed Beg Duharlu 'dan, son Artuklu prensi Melik Salih Ahmed 'in 1408 de Karakoyunlu beyi Kara Yusuf 'a terketmiş olduğu Mardin 'i, uzun mücadeleden sonra, nihayet 1432 de Karakoyunluların bu şehre muhafız bırakmış oldukları emîr Nâsır 'dan almış ve bu arada kürtler üzerine müteaddit seferler ve akınlar yaparak, bir kısmını kendine itaate mecbur etmiştir. Diğer taraftan bir çok kaleleri ve bunlardan başka Çoruh havzasını kâmilen zabtederek, hükûmetinin hududunu Trabzon imparatorluğu arazisinden Urfa cenubuna kadar genişletmiş ve bazı arap kabîlelerini de ezmişti. Karayülük bütün bu fütuhatı esnasında kendinden daha korkunç bir muharip ve garetçi olan Karakoyunlu beyi Kara Yusuf [b. bk.] ile ve sonra bunun oğlu İskender Beg [b. bk.] ile müteaddit defalar harp etmiş ve bu harplerde ekseriya bozulmuş ve çok telefat vermiştir. Bu zat Mısır devleti ümerasından olup, Halep 'i merkez ittihaz ederek, şimalî Suriye 'de istiklâlini ilân ve türkmen beylerinden bazılarını mahv ve bazılarını kendine itaate mecbur eyleyen, sonra Mardin hükümdarı Malik Ẓāhir Maed al-Dīn 'Īsā 'yı da ittifakına alarak, Âmid 'e gelip, bu şehri kuşatan emîr Çikem (yahut Çekim) 'i ve Mardin hükümdarını mağlûp ve ikisini de katletmiştir. Mumaileyh 1421 de Şahruh 'un Karakoyunlulara karşı yaptığı birinci seferde, onun maiyetine girerek, Alşkerd muharebesinde İskender Beg 'e ve diğer Kara Yusuf-oğullarına karşı şecaatle harp edip, 1429 da Şahruh 'un ikinci seferinde de maiyetinde bulunarak, onun İskender ile yaptığı Selmas meydan muharebesine iştirâk eylemiştir. 1435 te üçüncü defa Azerbaycan 'a gelen Şahruh 'un önünden kaçan İskender 'in yolunu kesmiş ve fakat onun ile yaptığı muharebede, oğullarından ikisi ve torunlarından bazıları ile birlikte maktul düşerek, başı İskender tarafından Mısır sultanı Parsbay 'a gönderilip, Kahire 'de teşhir edilmiştir. Abū Bekr Ṭahrānī 'nin dediği gibi, Karayülük üç yüz kadar harbe iştirâk etmiştir. Yalnız o asrın değil bütün tarihin yetiştirdiği en şeci ve en muharip adamlardan biridir. On dördünün adını bildiğimiz oğullarından İbrahim, emîr Çikem 'in Âmid 'i muhasarası esnasında (1407), Murad ise, sultan Parsbay 'ın Âmid 'i kuşattığı sırada (1433) telef olmuş, Hâbil ise, 1429 da Urfa 'yı zapteden mısırlılar tarafından esir edilerek, Kahire 'ye götürülmüş ve ertesi sene orada mevkufen vefat etmiştir. Diğer oğullarından ikisi de, kendisi ile birlikte, telef olmuştu. Vefatı esnasında yaşı sekseni geçmiş olan Karayülük 'ün berhayat olan oğullarından her biri ülkesinin bir kısmında hâkim bulunuyordu. Şahruh, bunların içinde Karayülük 'ün veliahdi olan Ali Beg 'e, pederinin yerine, emaret menşuru gönderdi. Aynı zamanda Mısır sultanından da emaret menşuru ve hil'ati alan Ali Beg [b. bk.] 'in kısa süren emaret zamanı, karışıklık içinde geçmiştir. Bir taraftan Karakoyunluların tecavüzüne karşı durmağa çalışan, diğer taraftan kardeşi Mardin vâlisi Hamza Beg ile mücadeleye mecbur olan Ali Beg emarette tutunamadı ve evvelâ osmanlı padişahı sultan Murad II. 'a, daha sonra da Mısır sultanı Çakmak 'a iltica ederek, yardım istedi; fakat istediği imdada nail olamadığından, memleketine dönemeyerek, ölünceye kadar Suriye 'de oturdu ve Akkoyunlu emareti Hamza Beg [b. bk.] 'in elinde kaldı. Âmid 'i Ali Beg 'den ve Erzincan 'ı diğer kardeşi Yakub Beg 'den almağa muvaffak olan ve Karakoyunlu hükümdarlarından Isfahan b. Kara Yusuf 'a karşı galibâne muharebe yapan Hamza, babasının hâkim olduğu memleketlerin çoğunu ele geçirmiş, kardeşlerinin ve yeğenlerinin ekserisini itaate mecbur etmiş ve Mısır sultanından menşur ve hil'at almıştı. 1444 te, Hamza Beg 'in ölümü üzerine, Ali Beg 'in oğlu Cihangir, daha evvelden hâkim olduğu Urfa 'dan gelerek, amcasının memleketine tesahüp etmişti. Fakat Cihangir [b. bk.] de, tıpkı babası gibi, bir taraftan Karakoyunlular, bilhassa onların hükümdarı olan Cihanşah [b. bk.] ve diğer taraftan amcaları Mahmud, Şeyh Hasan ve Kasım Beg 'ler ve diğer amca-zadeleri ile uğraşmış ve büyük babası Karayülük 'ün taht-ı idaresindeki memleketleri bir araya toplamağa çalışmış ise de, şimdiye kadar kendine daima yardımlarda bulunan ve muvaffakıyetlerinde âmil olan küçük kardeşi Uzun Hasan [b. bk.] 1452 de (diğer bir rivayete göre, 1453), ânî bir baskın ile, Âmid 'i almış ve kardeşleri Cihangir ve Üveys Beg 'ler ile uzun müddet uğraşmış ve bunları müteaddit defalar mağlûp ettiği gibi, bunlara yardıma gelen Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah 'ın Rüstem Turhan ve Ali Şeker Beg kumandalarındaki ordusunu perişan etmiş (1457) ve kardeşlerini kendisi ile musalâhaya ve kendine tâbi olmağa mecbur eylemiştir. Uzun Hasan 1457 de Ḥiṣn Kīfā 'daki son Eyyûbî hükûmetini ortadan kaldırarak, 1458 de Karaman-oğlunun ülkesine tecavüz eden Dulkadır-oğlu Arslan Beg 'i geri dönmeğe mecbur etmiş ve 1459 da Gürcüstan 'a sefer ederek, altı kale feth ve kendilerinin Selçukîler soyundan olduğunu iddia eden ve bir kaç asırdan beri yaşayan Egil beylerinin emaretini zapt ve 1460 ta evvelce Akkoyunluların, Karayülük 'ün ölümünden sonraki, fetretlerinden istifade eden Karakoyunluların zaptetmiş oldukları şehir ve kaleler ile müstakil bir emaretin merkezi olan Şebin Karahisarı 'nı almış, 1461 de Koyunluhisar (Koyulhisar) 'ı alarak, osmanlı ülkesine akınlar yapmıştır. Bundan başka Trabzon 'u fethetmek isteyen Fatih Sultan Mehmed 'in teşebbüslerine mümaneat [bk. GEDİK AHMED], fakat gönderdiği kuvvetlerin inhizamı üzerine, sulh ta-

lep eden, 1462 de Gürcüstan 'a ikinci defa sefer yaparak, bir çok muvaffakiyetler kazanan, 1463 te Gerger kalesini alan Uzun Hasan, 1464 te Karaman-oğlu İshak Beg 'e yardım etmiş ve onun kardeşlerini tardederek, hükûmeti ona temin etmiştir. Fakat bir az sonra sultan Mehmed II. 'in kuvvetleri, İshak Beg 'i kovarak, rakibi Pîr Ahmed Beg 'i Karaman hükümdarı nasbetmişlerdir. Bundan sonra Uzun Hasan 1465 te Harput 'u Dulkadır-oğlu Arslan Beg 'in elinden almış ve Arslan Beg 'i mağlûp ederek, onun hükûmet merkezi olan Elbistan 'a kadar ilerlemiş ve onu sulh talebine mecbur etmişti. 1467 de Karakoyunlular hükümdarı olan ve Horasan 'dan maada İran 'ın diğer aksamına, Irak-ı Arab 'a, Erran 'a ve Anadolu 'un son şarkına (Van gölü havzasına) hâkim bulunan Cihanşah 'ı mağlûp ve telef eden, 1468 de bunun oğlu Hasan Ali 'yi büsbütün bozan, 1469 da Mâverâünnehr ve Horasan hükümdarı sultan Abū Sa'îd 'i bozup telef eden, 1470 te Horasan 'a kuvvet gönderip, Yadigâr Mirza 'yı oraya hükümdar tayin ederek, ona Akkoyunlu hanedânının müverrihi Abū Bekr Ṭahrānî 'nin eser-i inşası olan bir emaret menşuru veren ve aynı sene içinde Cihanşah 'ın oğullarını birer birer perişan ederek, bütün Karakoyunlu ülkesini ele geçiren, 1471 de Yadigâr Mirza 'nın yerine Horasan hükümdarı olan Sultan Hüseyin Baykara ile sulh yaparak, şark memleketlerinde fütuhattan vazgeçen Uzun Hasan, Hazar denizi cenubundaki küçük devletleri kendine itaate mecbur ettiği gibi, Karakoyunlulara tâbi olan bir çok emaretlere de kendi hâkimiyet-i âliyesini kabul ettirmişti. Karakoyunlu imparatorluğunu bir hamlede ortadan kaldıran ve Karakoyunlu ulusunu inhilâl ettirerek, bu ulusa bağlı olan boy ve oymakların çoğunu Akkoyunlu ulusuna ilâve eyleyen ve bu suretle muazzam bir kuvvet yapan Uzun Hasan, artık cihangir olmağa karar vermiş, Mısır ve osmanlı sultanlarının ülkelerini almak tasavvuruna kapılmış, ateşli silâhlar tedariki için, Avrupa devletleri ile münasebata girişmiştir. Aynı sene içinde Gürcüstan 'a kuvvet gönderen, bir taraftan osmanlı ve Mısır sultanları ile dostluk yaparken, diğer taraftan bu iki hükümdar aleyhine sefer hazırlığı gören Uzun Hasan, 1472 de kendine iltica eden Pîr Ahmed ve Kasım Beg 'leri himaye etmiş ve onlar ile birlikte, osmanlı ülkesine kuvvetler göndererek, Tokat 'ı tahrip ettirmiş ise de, bilâhare bu kuvvetler mağlûp olmuştur. Uzun Hasan, yine bu 1472 senesinde, üçüncü defa Gürcüstan 'a sefer etmiş, Tiflis dahil olmak üzere, müteaddit şehirleri açmış ve gürcü prenslerini itaate mecbur kılmış ise de, aynı senede Suriye 'ye paytağı seferde muvaffakıyetsizliğe uğramıştır. 1473 te, Otlukbeli 'nde Mehmed II. ile yaptığı muharebeyi ve bazı kaleleri kaybeden Uzun Hasan, 1476 da, dördüncü defa olarak, Gürcüstan 'a sefer yapmış ve 1478 senesi başında Tebriz 'de ölmüştür. XV. asrın büyük fatih hükümdarlarından biri olan Uzun Hasan, payitahtını Âmid 'den Tebriz 'e taşımış ve Anadolu 'da Akkoyunlu ulusuna merbut olan boy ve oymakların çoğunu da İran 'a götürerek, geniş imparatorluğunun muhtelif bölgelerini bunlara ıkta, eylemiş ve bu suretle şarkî Anadolu 'da türk ırkının zayıflamasının âmillerinden biri olmuştur. Tebriz 'de muhteşem bir saray teşkilâtı yapan, ulema ve şu'arayı etrafına toplayan, henüz gayr-i medenî bir hâlde olan Akkoyunlu ulusunu medeniyete intibak ettirmeğe çalışan, bir çok dinî ve ilmî veya hayra matuf müesseseler vücuda getiren, osmanlı devletinin teşkilâtını model ittihaz ederek, devletini tanzime ve teşkilâtlandırmağa uğraşan ve bu yolda kanunlar yapan, başka dillerden türkçeye eserler tercüme ettiren ve hattâ Kur'an 'ı bile türk diline çevirterek, bunu huzurunda okutan Uzun Hasan en şayân-ı dikkat türk hükümdarlarından biridir. Fakat saltanat veraseti işinin, bütün türk devletlerinde olduğu vecihle, bir kanuna veya örfe bağlanamaması, yaptığı teşkilâtın markezî olamaması, imparatorluğun her tarafında şehzadelerin ve hanedâna mensup zevatın beylik hakkının tanınması, devletin hâkim sınıfı olan Akkoyunlu ulusunu teşkil eden boy ve oymak beylerinin her birinin muhtelif mıntaka ve bölgelerde kendi boy ve oymakları ile oturarak, bulundukları yerlerde veraset ve yarım bir istiklâl ile hâkim olmaları, velhasıl devletinin kabîle ve aşiretler devleti olması, bu imparatorluğun çok çürük bir temele dayandığını gösteriyordu. Nitekim bu imparatorluk, saltanatı ele geçirmek isteyen şehzadeler ile, birbirine rakip olan ve her biri bir şehzadenin tarafını tutan beylerin birbirleri ile mücadeleleri yüzünden, pek az zaman içinde yıkılıp gitmiştir. Uzun Hasan 'ın oğullarından Uğurlu Mehmed, pederinin vefatından biraz evvel, katledilmişti. Geriye kalan altı oğlu arasından sultan Halil [b. bk.] saltanata geçti. Kardeşlerinden Maksud Beg 'i öldürmekle işe başlayan bu hükümdar, 1478 de amcası Cihangir 'in oğulları Murad ve İbrahim Beg 'lerin isyanlarını bertaraf etti ise de, aynı senede Diyarbekir vâlisi olan kardeşi sultan Yakub tarafından öldürüldü. Saltanat tahtına geçen sultan Yakub [b. bk.] hükümdarlığının ilk senesinde kardeşi sultan Halil 'in oğlu Elvend Beg ile Karayülük 'ün oğullarından Şeyh Hasan 'ın oğlu Köse Hacı Beg 'in isyanlarını bastırdı. 1480 de Mısır sultanı Kayıtbay 'ın, Yâsin Beg kumandasında, gönderdiği kuvvetlere karşı, Bayındır Beg, Süleyman Beg Biçen ve Sûfî Halil Beg Musullu idaresinde, ordu gönderip, Mısır ordusunu perişan ettirdi. 1481 de Bayındır Beg isyan etti ise de, mağlûp ve maktul oldu. 1482 de Gürcüstan 'a sefer yaparak, Akıska başta olmak üzere, bazı kaleler fetheden ve ondan sonraki senelerini imarât ile şu'ara ve ulema ile müsahabetle geçiren, türk ve fars dillerinin her ikisinde de kuvvetli şair olan sultan Yakub, 1488 de kendine tâbi olan Şirvanşah (Ferruhyesar) 'ın istimdadı üzerine, Süleyman Biçen kumandasında kuvvet göndererek, Erdebil şeyhi şeyh Hayder Safevî 'yi öldürtmüş ve kendisi de 1490 senesinde, genç yaşında ölmüştür. Bu sultanın ölümünden sonra, Akkoyunlu devleti, tıpkı İlhanî devletinin sultan Abū Sa'îd 'in ölümü akabinde geçirdiği buhrana benzeyen, bir karışıklık geçirmiş ve 18 sene sonra tamamen münkariz olmuştur.

Sultan Yakub 'un ölümünde henüz büluğ yaşına gelmemiş olan üç oğlundan Baysungur, [b. bk.] Sûfî Halil ve diğer Musullu boyu beyleri ile Pirnâk boyu beyleri tarafından tahta çıkarıldı. Diğer boyların beyleri muhtelif yerlerde başka şehzadeleri hükümdar ilân ettiler ise de, bu şehzadeler tarafdarları ile mağlûp oldular. Genç hükümdarın atabeği olan Sûfî Halil, şehzadelerin bir kısmı ile kendisine rakip addettiği ümeranın bir kısmını öldürterek, devlete hâkim oldu ise de, onun tahakkümünden usanç getiren beylerin bir çoğu Diyarbekir vâlisi Süleyman Biçen ile birleşerek, onu mağlûp ve katlettiler. Vakıa Süleyman, hükümdarın atabeği olarak, devlete hâkim olmuştu; fakat bir az sonra, ümeranın bir kısmı Alıncak kalesinde mahpus olan Rüstem b. Maksud b. Uzun Hasan 'ın etrafına toplanarak, onu hükümdar ilân ve Süleyman ile Baysungur 'u mağlûp ettiler. Baysungur annesinin babası olan Şirvanşah Ferruhyesar 'a, kardeşleri ile birlikte, iltica etti. Diyarbekir 'e kaçan Süleyman, orada telef oldu. Baysungur 'un saltanatı bir sene sürmüştü.

1492 de saltanata geçen Rüstem Beg [b. bk.] 'in beş sene süren devri de gaileler içinde geçmiş; bu arada saltanatı tekrar elde etmek isteyen Baysungur, kardeşi Hasan ile birlikte, telef olmuş ve Isfahan vâlisi ile Gîlân hükümdarının isyanları bastırılmış ve Akkoyunlulara iltihak etmeyen bir çok Karakoyunlu boylarını kendilerine mürid yaparak, müstakil devlet kurmak isteyen Erdebil şeyhi Ali b. Hayder hezimete uğratılarak, katledilmiştir. Bir az sonra Uğurlu Mehmed 'in oğlu ve Fatih Mehmed 'in kızından torunu ve aynı zamanda sultan Bayezid II. 'in damadı olan ve, ufak tefek olmasından dolayı, Göde Ahmed tesmiye edilen, Ahmed Beg [b. bk.] İstanbul 'dan gelerek, ümerasının hiyanetine uğrayan Rüstem Beg 'i mağlûp edip, öldürttü ve hükûmeti zaptetti (1496). Osmanlı sistemini kendi memleketinde tesis etmek isteyen yeni hükümdar, birbirleri ile hâl-i mücadelede bulunan ve ikide birde şehzadeleri isyana sevkeden, bir az evvel bir hükümdarın maiyeti iken, bir az sonra yüz çeviren Akkoyunlu ulusunun büyük beylerini birer birer öldürmeğe başladı ise de, onlar, daha evvel davranarak, isyan ettiler ve onu bozup, öldürdüler. Ancak bir sene saltanat sürmüş olan sultan Ahmed 'in ölümünden sonra, Akkoyunlu devleti büsbütün herc-ü merç içinde kaldı. Uzun Hasan 'ın oğlu Yusuf Beg 'in iki oğlu Elvend ve Mehmed Beg 'ler ile sultan Yakub 'un oğlu sultan Murad birbirini sevmeyen ve birbirlerine rakip olan muhtelif ümera tarafından, muhtelif yerlerde hükümdar ilân edildiler. Şiddetli bir dahilî harp başladı ve bunda ümeradan mühim zevat telef oldukları gibi, saltanat davacılarından Mehmed Beg de öldü. Nihayet 1501 de sultan Murad [b. bk.] ile Elvend Beg [b. bk.] Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman ülkeleri birincisine, Azerbaycan, Erran ve Diyarbekir kıt'aları da Elvend Beg 'e ait bulunmak üzere, imparatorluğu iki devlete taksim ettiler. Fakat dahilî harp imparatorluk ülkesini harap etmiş, zaten iki asra yakın bir zamandan beri istilâdan istilâya ve felâketten felâkete uğrayan şehirler büsbütün perişan olmuş, köyler dağılmış, her tarafta korkunç bir şekavet başlamıştı. Dahilî harp yüzünden birbirine düşman olan beyler, kendi boy ve oymakları ile, evvelden hâkim oldukları veya sonradan ele geçirdikleri memleketlerde, müstakil bir vaziyette hâkim kesilmişlerdi. Büyük beylerin elinde birer oyuncak hâlinde olan iki genç hükümdar da, hazinede para kalmamasından ve ümeralarının merkezi tanımamalarından dolayı, müşkül vaziyette bulunuyorlardı.

İşte bu müşkül vaziyette Erdebil şeyhinin oğlu olan ve ağabeyi Ali 'nin katlinden sonra safevî tarikatinin postuna geçen ve bilâhare *şah* unvanını alan şeyh İsmail Safevî ortaya çıkarak, büyük babasının ve bilhassa pederi şeyh Hayder 'in müridlerini etrafına topladı. Bunlar, Karakoyunlu ulusuna mensup ve o devlete bağlı iken, mezkûr devletin ve ulusun inhilâlinden sonra, Akkoyunlulara istilhak ve iltihak etmeyen ve öteden beri Erdebil şeyhlerine bağlı ve binaenaleyh şi'î ve ca'ferî mezhebinde olan bir takım Karakoyunlu ulusu, boy ve oymakları ile, Akkoyunlulara istilhak ve iltihak etmiş iken, eski devletleri ve hâkimiyetleri zamanlarındaki vaziyete ve mevkiye erişemeyen ve binaenaleyh ister istemez Akko-

yunlulara açık veya kapalı ibrar besleyen Karakoyunlu cemaatlerinden maada, bizzat Akkoyunlu ulusuna mensup olan ve, dahilî harpler neticesinde, hükûmete muhalefet vaziyetine geçen veya dahilî harplerin verdiği perişanlıktan mustarip olan boy ve oymaklar ile, İran, Irak ve Anadolu 'nun her tarafına yayılmış safevî tarikati büyüklerinin propagandaları ile kandırılmış olan, Anadolu 'nun muhtelif yerlerindeki osmanlı ve Dulkadırlı hükûmetlerine tâbi, boy ve oymaklar idi.

Bu suretle Ustaclı, Şamlı, Rumlu, Musullu, Hindli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Karadağlı, Karamanlı, Dulkadır, Varsak, Avşar ve Kaçar boylarının oymaklarından kuvvet teşkil eden, din ve mezhep heyecanı ile onları ateşleyen Şah İsmail, Erran ve Şirvan ülkesinin bir kısmını aldıktan sonra, Azerbaycan 'a yürümüş ve 1502 de Elvend Beg 'i mağlûp ederek, Diyarbekir 'e kaçırmıştır. Elvend, hükûmetini istirdat için, çalışmış ise de, muvaffak olamamış ve ancak Diyarbekir hıttasının bir kısmında tutunarak, 1504 te ölmüştür. Şah İsmail 1503 te sultan Murad 'ı mağlûp ettikten sonra, Fars 'ı ve daha sonra Irak-ı Arab 'ı ve Dulkadır-oğlu Alâüddevle 'yi bozduktan sonra da bütün Diyarbekir 'i, velhasıl Akkoyunlu imparatorluğunun bütün arazisini almıştır. Sultan Murad evvelâ Suriye 'ye ve sonra osmanlı ülkesine gelmiş ve daha sonra Elbistan 'a giderek, Alâüddevle Beg 'e sığınmış ve onun kızlarından biri ile izdivaç etmiştir ki, bu izdivaçtan Hasan ve Yakub beyler doğmuştur. Yavuz Sultan Selim 'in İran seferinde yanında bulunan sultan Murad, osmanlı padişahı tarafından mevrus memleketlerinin istirdadına memur edilerek, seferden dönüşte Diyarbekir hıttasına gönderildi. Fakat sultan Murad muvaffakiyet kazanamadı ve 1514 te, Urfa 'da, Safevî ümerası ile yaptığı muharebede maktul düştü.

Akkoyunlu devletinin Mardin 'de hükûmet süren prensleri şunlardır: 1. Hamza b. Karayülük Osman, 2. Cihangir b. Ali b. Karayülük Osman, 3. Kasım b. Cihangir. Bunlardan Kasım, Âmid 'de bir cami ve Mardin 'de bir medrese yaptırmış ve Şah İsmail 'den kaçan Elvend tarafından, 1502—1503 senelerinde, öldürülmüştür.

Göde Ahmed 'in oğullarından Zeynel, Elbistan 'da, Dulkadır-oğlu Alâüddevle 'nin yanında, bulunuyordu. Elvend 'in ölümü üzerine, Diyarbekir 'deki Akkoyunlu beyleri tarafından, hükümdarlığa çağırıldı. Zeynel, Âmid 'e giderek hükümdar olur olmaz, tedbirsiz bazı hareketlerde bulundu. Epey zamandan beri Diyarbekir vâlisi olan Emîr Beg Musullu ile diğer bazı ümerayı hapis edip, Mardin 'e hareket etti. Orada bir az kaldıktan sonra, Ḥişn-Kîfâ 'ya giderek, orayı alan Zeynel Urfa 'ya gelip, burasını da hâkimiyeti altına almağa çalıştı. Fakat o sırada hapisten kurtulan Emîr Beg Musullu ile arkadaşları kuvvet toplayarak, Zeynel 'i mağlûp ve esir ettiler. Zeynel tekrar Dulkadır-oğlunun yanına döndü. Akkoyunlu hanedânını saltanat tahtına lâyık görmeyen ve onlardan ümidi kesen Emîr Beg, bundan pek az sonra Dulkadır-oğlu Alâüddevle üzerine sefer yaparak, Elbistan 'a kadar gelmiş olan Şah İsmail 'e arz-ı tâbiiyet etmiştir. Babasını, kardeşini ve aile efradından bazılarını öldürmüş olmalarından dolayı, Akkoyunlu hanedânına büyük bir gayz ve kin besleyen Şah İsmail, bu hanedâna mensup veya taraftar kimi bulabildi ise, öldürmüştü. Hattâ bir rivâyete göre, Uzun Hasan 'ın kızı olan ve onun müfrit ve hunhar hareketlerine itiraz eden vâlidesini bile öldürmüştür. Akkoyunlu hanedânından olup da canını kurtarabilenler Dulkadır-oğluna, Mısır sultanına ve nihayet osmanlı padişahına iltica ettiler, osmanlıların İran seferlerinde osmanlı ordusunda çalıştılar ve Anadolu 'nun şark kısmının Safeviler elinden alınarak, Selçukîler devrindeki Anadolu birliğinin yeniden tesisinden sonra, İran hududuna yakın vilâyetlerde, nesilden nesile sipahî ve beyzade olarak, ikamet ettiler. Erzincan 'da büyük bir bey ailesi, Elvend Beg 'in evlâdı olduklarını iddia ettikleri gibi, Elbistan 'daki Uğurlu-oğulları bir az evvel ismi geçen Uğurlu Mehmed 'in torunu ve Göde Ahmed 'in oğlu olan Zeynel 'den indiklerini, Trabzon 'daki Murad Han-oğulları da son Akkoyunlu hükümdarı sultan Murad 'ın soyundan olduklarını söylerler. Peçevî 'de (I, 154), 936 daki düğünde „diyar-ı şarkın ümera-i kibarından Ferruḫşad Beg ve Bayındır oğlu Murad Beg" 'in Kanunî Sultan Süleyman 'ın sol tarafında oturdukları yazılı olduğu gibi, aynı eserde (I, 181) 940 İran seferinde „Akkoyunlu beyzadelerinden Murad Beg ki, ol diyarda bir fütuhata tevfik müyesser olursa, kendüye bir diyarın hükûmeti taklit olunmak ümidi ile, ehl-i islâma muin ve kızılbaşa mehin-i hunhar idi" diye zikredilen bu aynı Murad Beg 'in osmanlı ordusuna çarhacı tayin olunduğu yazılıdır. Murad Han-oğullarının, sultan Murad 'dan ziyade, bu Murad Beg 'in evlâdı olması muhtemeldir. Murad Beg 'in şeceresini tayin ve tesbit edemedim. Murad Beg 'in, 1500 senesinde Yezd vâlisi iken, Şeh İsmail 'in tagallübü üzerine, 1504 te Herat 'a, Timurîlerin nezdine kaçan ve Şeyh Ali Beg 'in kardeşi olan Murad Beg Bayındır ile aynı zat olup olmadığını tesbit etmek mümkün olmadığı gibi, Ferruḫşad Beg 'in de yine bu 1500 senesinde sultan Murad 'ı tahta çıkaran ve Şiraz 'da hükümdar ilân eden ümeradan Ferruḫşad Beg Bayındır — ki sultan Selim I. 'in maiyetinde 1514 İran seferine iştirâk etmiştir — ile aynı şahsiyet olup olmadığını tayin kabil olamamıştır.

Şah İsmail yalnız Akkoyunlu hanedânını imha ve ifna ile kalmamış, Akkoyunlu ulusuna ve devletine bağlı olan ve onların tarafdarlığını güden bütün boyları ve oymakları da merhametsizce katl-i âm etmiş; Azerbaycan, Diyarbekir, Irak-ı Acem, Fars ve Irak-ı Arab 'da hunharlık göstermiş ve Akkoyunluların kökünü kesmişti. Katl-i âmdan kaçıp kurtulabilen Akkoyunlu boyları ve oymakları Suriye 'ye, Dulkadır ülkesine ve osmanlı arazisine iltica ettiler, daha sonra kâmilen osmanlı teb'ası olarak, beyleri ile birlikte, şarkî ve merkezî Anadolu 'nun muhtelif taraflarına dağıldılar; ekseriya şark eyaletlerindeki korkunç ve çetin osmanlı sipahilerini teşkil ederek, asırlarca İran 'ın baş belâsı kesildiler. Bir kısmı şehirlerde ve kasabalarda yerleşen ve köyler vücuda getiren ve diğer bir kısmı da göçebe hayatını muhafaza ederek, zamanımıza kadar gelen bu Akkoyunlular, doğu ve orta Anadolu sekenesinin bir kısmını teşkil etmişlerdir. Öteden beri garete ve muharebeye ve, kabîle cemiyetleri olmak dolayısiyle, infiradî hayata alışmış olan ve toplu cemiyet hayatına ısınamayan ve kolay kolay bir disipline bağlanamayan, eski devletleri zamanındaki ıkta'lara mâlik olamadıklarından dolayı, memnun olmayan Akkoyunlular, Dulkadır ulusuna tâbi boy ve oymaklar gibi, harp zamanları haricinde, osmanlı devleti için bir çok zamanlar anarşi ve ihtilâl unsuru da olmuşlardır. Akkoyunlu beyleri, yeni tâbi oldukları osmanlı devletinde, eski devletlerindeki ikbal ve rütbeye nail olamayınca, çok zamanlar menfi birer unsur oldular. Sultan Selim I. zamanındaki celâlî isyanına iştirâk edenlerin mühim bir kısmını bunlar teşkil ettikleri gibi, Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki isyanlara ve bilhassa XVII. asrın kısm-ı âzamını dolduran Anadolu ihtilâllerine geniş mikyasta iştirâk edenler, yine Akkoyunlular olmuşlardır. Akkoyunlu devletinin esas teşkilâtı, müslümanlıktan evvel ve müslümanlıktan sonra, türk ırkına mensup ulus ve boylara istinaden kurulan bütün türk devletlerinin aynıdır: devletin idaresi altındaki bütün memleket, hanedânın mülküdür. Hanedâna mensup prenslerden biri, diğerlerine reis olur; *uluğ beg* veya *han* tesmiye edilen bu zat, hükümdardır. Ona resmî unvanı ile, *melik* veya *sultan* denilir. Diğer prenslerin hepsi, bu hükümdara tâbi olmak üzere, ülkenin birer kısmında vâsi salâhiyetle, hattâ bazan müstakil denecek derecede, emîrlik ederler. Bu an'anenin tabiî neticesi olmak üzere, hükümdar olan zat, oğullarını da ülkesinin birer kısmına vâli yapar. Bu suretle biz Karayülük Osman 'ın açtığı memleketlere oğullarını ve birader-zadelerini vâli tayin ettiğini görüyoruz. Akkoyunlu ülkesinin büyüdüğü ve devletin bir imparatorluk hâline geldiği ve payitahtın Tebriz 'e gittiği zamanda devlet arazisi, saltanatın eyaleti olan Azerbaycan ile merkezi Âmid olan Diyarbekir, yani bütün şarkî Anadolu, merkezi Bagdad olan Irak-ı Arab, merkezi Şiraz olan Fars eyaletleri ile Isfahan, Kirman, Kazvin ve Erran eyaletlerine ayrılmıştı. Bu eyaletlere, ya doğrudan doğruya hükümdarın oğulları, kardeşleri ve amca-zadeleri yahut boy reisleri olan, büyük beylerden biri tayin olunuyordu. Şehirlere ve mıntakalara, yine saltanat hanedânına mensup, prensler veya diğer beyler tayin olunmakta idi. Hükümdarlığın intikali, bütün türk devletlerinde olduğu gibi, muayyen bir kanuna tâbi olmadığından, hükümdarın ölümünde ekseriya vasiyet ettiği şehzadesi tahta geçiriliyorsa da, bunun aleyhine diğer prensler isyan ediyorlar ve dahilî harp çıkarıyorlardı. Binnetice saltanat, muvaffak olanın elinde kalıyordu. Akkoyunlu devletinin de, diğer bir çok türk devletleri gibi, çabuk yıkılmasını intaç eden sebeplerden biri de, işte bu teşkilât-ı esasiyenin kanun ve an'aneye bağlanmamış olmasıdır.

İdarî teşkilâta gelince, Uzun Hasan 'ın zamanına gelinceye kadar, Akkoyunlu devletinin idarî teşkilâtı hakkında kat'î bir malûmat yoksa da, Karakoyunlu devleti gibi, Celâyir ve Timur devletinin teşkilâtını taklit etmiş olduğu anlaşılıyor. Büyük bir fatih olduğu nisbette büyük bir teşkilâtçı olan Uzun Hasan zamanında, idarî teşkilâtın merkezi b ü y ü k d i v a n idi. Divanın reisi *divan beyi* veya *sahib-i divan* denilen zattı. Bunun yanında *sahib* adını taşıyan vezirler ile, her biri bir nezarete tekabül eden ve b ü y ü k d i v a n a bağlı olan eşraf divanları (teftiş, tuğra veya nişan, istîfa, yani maliye) ile cezaî ve askerî işlere bakan a d l ve a r z veya a r i z î divanlarının nazırları olan zevat, k a z a s k e r ve p e r v a n e c i bulunurlardı. Bundan başka saltanat hanedânına mensup veya boy reisleri olan bazı büyük beyler de, divanın tabiî âzâsı idiler. Bu beylerin en büyüğüne *emîr-i âzam* denirdi ki, ekseriya divanın en nufuzlu şahsiyeti olur ve hükümdarın iştirâk etmediği seferlerde başkumandan vazifesini görürdü. Vilâyetlerde vâli olsun veya olmasın, büyük beylerin her biri bir şehzadenin *atabegi*, hangi şehzade tahta geçerse, onun *atabegi* de *emîr-i âzam* oluyor ve devletin bütün nufuz ve iktidarı — şayet hükümdar zayıf ise — bu zatın elinde bulunuyordu. Eyaletlere —

AKKOYUNLULAR ŞECERESİ

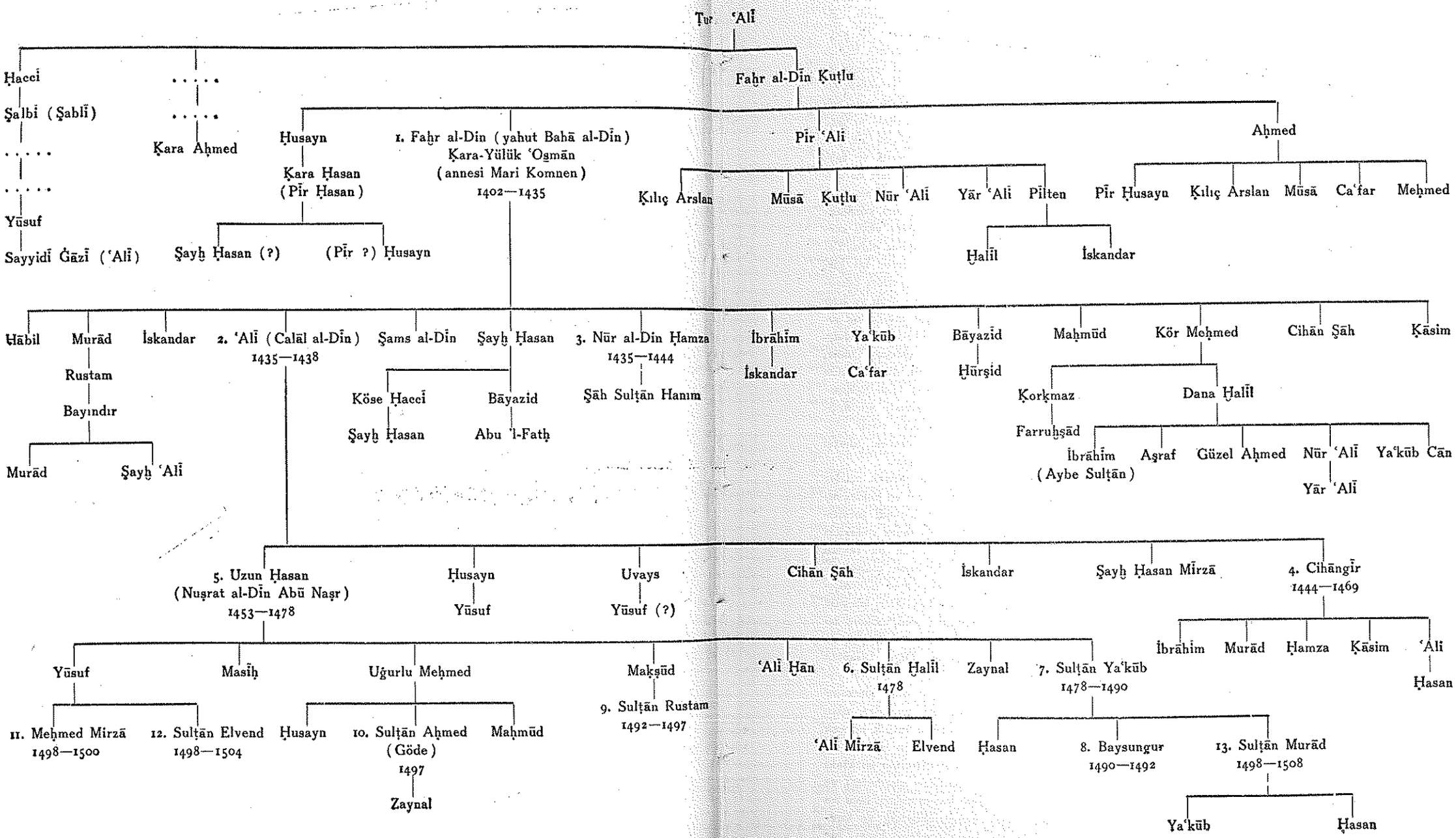

şayet şehzadeler tayin edilmezse — büyük beylerden biri, *emîr* unvanı ile, gönderilirdi. Eyaletlerde de divanın küçük bir nümunesi bulunurdu. Eyalet divanını teşkil eden zevattan bazıları merkezden gönderilirdi. Hukuk-ı şahsiyeye ait meselelere, her vilâyette mevcut olan kadılar ile onların naipleri, yani vekilleri, bakarlardı. Uzun Hasan, büyük fütuhattan sonra, saray teşkilâtını da büyütmüş ve hemen İstanbul 'daki osmanlı sarayının azametinde bir teşkilât vücuda getirmiştir. *Rikâbdar*, *bekâvul* (çâşnigîr), *mîrâhûr*, *muhasib*, *ayakçı* (şarabdar), *ınak*, *hazinedar* gibi unvanları haiz büyük memurlar, saray erkânını teşkil ederlerdi.

Uzun Hasan zamanına kadar, Akkoyunlu ordusu hükümdarın maiyet hassası — ki, bunlar ekseriya asıl Bayındırlar idi — ile hükümdara bağlı olan diğer boy beylerinin kuvvetlerinden ibaret ve atlı idi. Uzun Hasan fütuhattan sonra, osmanlı imparatorluğunun teşkilâtını taklit ederek, yeni bir ordu yapmıştı: Bayındırlar esas olmak üzere, ulusu teşkil eden muhtelif boyların içinden seçilen ve „hassa nökerleri" denilen ve miktarı 30.000 'e bâliğ olan kısmen piyade hassa askeri ile, tıpkı osmanlılarda olduğu gibi, kasabalılardan ve köylülerden alınan piyade azaplar; doğrudan doğruya vilâyetlerdeki beylerin emri altında ve toprağa merbut tımarlı sipahiler ile daima yaylak ve kışlak hayatı geçiren göçebe türkmen kuvvetlerinden terekküp eden *çerik* (çeri) adını taşıyan ve ordunun kısm-ı âzamını vücuda getiren kuvvetle, deveci, yamcı ve ra'dendaz gibi, muhtelif vazifeler gören küçük askerî zümreler, Akkoyunlu ordusunu teşkil ediyordu. Uzun Hasan, daha evvel mevcut olan tımarlı sipahi teşkilâtını, bilhassa osmanlı teşkilâtını, göz önünde tutarak, islâh ettikten sonra, Akkoyunlu boy ve oymakları efradından bir kısmını toprağa bağlı, yani tımarlı sipahi yapmak sureti ile, yerleşmeğe sevketmiş ve bu suretle göçebelerin bir kısmını temdin etmişti. Uzun Hasan 'ın arazi teşkilâtı ve tımarlı sipahiler hakkındaki kanunları „Hasan Padişah kanunları" namı ile meşhur olup, osmanlılar zamanında şark vilâyetlerinin arazi ve tımar kanunlarının esası olduğu gibi, Safevîlerin de bu hususdaki teşkilâtlarının esası olmuştu. Bunlardan hassa askerleri, osmanlılarda olduğu gibi, daimî ve maaşlı idiler. A z a p l a r ile ç e r i k l e r, ancak harp zamanında maaş alırlardı. Akkoyunlular b e y a z renk ve beyaz bayrak kullanmışlardır. Uzun Hasan ile ondan sonraki hükümdarların adlarının evveline *sultan*, sonuna *padişah* veya *han* veya *bahadır* ve bazan *bahadır han* unvanlarını getirdikleri, paralarında, kitâbelerinde, fermanlarında ve vakfiyelerinde görülmektedir. Bütün Asya 'yı yakıp yıkan ve nizam-ı içtimaîyi alt üst eden, mamureleri ve medineleri tahrip etmek dolayısı ile, göçebeleri birinci derecede faâl bir unsur hâline getiren mogul istilâsının bu arada sademesine uğrayan ve tahribatına mâruz kalan Anadolu 'da Selçukî devletinin yıkılmış olması, bütün Asya 'da olduğu gibi, bu kıt'ada da yeni bir vaziyet husûle getirmişti. İstilânın husûle getirdiği tahribat veya içtimaî ve iktisadî inhitat neticesi olarak, şehirlerin zaafa uğraması, Anadolu 'daki göçebeleri faaliyete geçirdi. Göçebe reisleri kendi boy ve oymakları ile yaylalarından inerek, muayyen mıntakalara hâkim oldukları gibi, başına eşkiya çeteleri toplayabilen bazı sergerdeler de bir takım bölgeleri ellerine geçirdiler. Bu suretle Anadolu 'nun her tarafında daima bir birleri ile mücadele ve muharebe hâlinde bulunan büyük küçük bir çok beylikler teessüs etti. Mogulların istilâ ve tahripten sonra, üzerinde devlet kurdukları ve nisbî bir sukûn ve âsâyiş tesisine çalıştıkları Irak ve İran kıt'aları da, onların devletleri yıkıldıktan sonra, bir çok beyler ve emîrler veya sergerdeler arasında mücadelelere sahne oldu. Tavaif-i mülûk denilen ve mütemadiyen bir biri ile çarpışan bu devletlerin hâkimiyetleri zamanı, gerek Anadolu 'nun ve gerekse İran ve Irak 'ın harâbisine ve medeniyetlerinin inhitatına sebep olan korkunç ve uzun bir fetret devresidir. Bu fetreti ortadan kaldırmağa çalışan Timur, hiç bir şeye muvaffak olamamıştı. Bilâkis onun istilâ ve fütuhatı tahribatın daha fazlalaşmasına ve içtimaî hastalığın daha ziyade müzminleşmesine sebep olmuş ve nitekim onun ölümünden sonra her şey alt üst olarak, anarşi büsbütün büyümüş ve şiddetlenmişti.

Anadolu beyliklerini vücuda getiren reisler ile onların cemaatleri, yerleştikleri ve hâkim oldukları mıntakaların içtimaî ve iktisadî şeraitine tâbi olmuşlardır. Ege ve Marmara denizleri kenarlarında bulunması ve tabiatin en feyizli topraklarına ve en mutedil iklimine mâlik olması dolayısiyle, iktisadî hayatı, diğer mıntakalara nazaran, çok yüksek olan beylikler, sür'atle zenginleşip, temeddün ettikleri gibi, onların istinatgâhları olan göçebe türkmenler de pek az zaman zarfında hazarî oldular. Diğer taraftan Selçukîler zamanından beri Bizans ucunda yaşayan ve daima gaza ile meşgul olan kimseler olmaları ve müslümanlıkta bir mefkûre olan cihat fikrine inanmaları ve bunu tatbik edecek saha bularak, Bizans imparatorluğu arazisi ile Venedik ve Ceneve cumhuriyetlerinin şarktaki müstemlekelerine karşı tecavüze geçmeleri ve mütemadiyen muzafferiyet kazanmaları, hem bu beylikleri daha fazla zenginleştirmiş ve kuvvetlendirmiş hem de hıristiyanlara karşı bir bayrak altında birleşebilen cemiyetler hâline getirmiştir. İşte bu suretle kabîlevî asabiyetin yıkıldığı ve gaza mefkûresinin bütün arzuların ve ihtirasların fevkinde yaşadığı batı Anadolu 'daki türkmen beylikleri, pek az zaman zarfında ve hem de pek az müşkülât ile, ortadan kalkmış ve bütün batı Anadolu, cihat ve gaza hususunda, bütün müslümanlara örnek olan osmanlı beyliğinin bayrağı altında toplanmıştır. Hâlbuki orta Anadolu 'daki beylikler iktisadî hayatı birinci plânda ziraate ve ikinci derecede çobanlığa istinat eden ve bir kısmı göçebe bir halka dayandıklarından, temeddün hususunda tevekkuf hâlinde kalmışlar ve bittabi, osmanlılara nazaran, geri ve zaif bir vaziyete düşmüşlerdi. Daha sonra osmanlıların, bütün Rumeli kıt'asını alarak, pek fazla kuvvetlenmeleri, büyük servete mâlik olmaları dolayısiyle, esaslı ve geniş teşkilât yapmaları, cesim ve muntazam ordular vücuda getirmeleri, aynı zamanda, mütevâli gaza ve cihatları dolayısiyle, bütün Anadolu 'da manevî nufuz sahibi olmaları, onların orta Anadolu 'daki beylikleri kaldırmalarını intaç etti. Antitoros 'ların cenubunda, yani Binboga ve yukarı Ceyhan havzasında, bulunan Dulkadırlı beyliği ile şarkî Anadolu 'da kurulan Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri ise, iktisadî hayatlarında, birinci derecede, çobanlığa dayanan bir halka, yani sekenesinin ekserisi göçebe ve yarı göçebe olan ve kabîle hayatı yaşayan insanlara istinat ettiklerinden, bunların devletleri de, cemiyetleri gibi, bünyece orta Anadolu 'dakilerden de zayıf ve çürüktü. Temeddün hususunda geri kalan bu türkmen ulusları ve devletleri, müslümanlıktan evvelki türk devletleri ile XII. ve XIII. asırlarda kurulan moğul imparatorlukları gibi, daha fazla fütuhat ve tevessü kabiliyeti göstermelerine rağmen, pek az zaman içinde inhilâl etmişlerdir. Bunlardan Karakoyunluların devletini mahveden Akkoyunlular, Safevîler tarafından, ortadan kaldırılmış ise de, Karakoyunlular ile Akkoyunluların esas yurtları olan şarkî Anadolu osmanlılar tarafından alındığı gibi, Dulkadırlıların beyliği de yine onlar tarafından ilga edilmiştir. Bu suretle Anadolu birliğini yeniden kuran ve Tavaif-i mülûk zamanı denilen iki asırlık fetret devrine nihayet veren ve Anadolu Selçukîleri devletini daha esaslı ve daha büyük ve geniş bir mikyasta tesis eden ve hattâ bazı sahalarda o devirdeki medeniyetten daha üstün bir medeniyet vücuda getiren ve bilhassa türk dil ve edebiyatını canlandırmak hususunda pek büyük rol oynayarak, türk dilini, yalnız şiir ve devlet lisanı değil, ilim lisanı bile yapmağa çalışan osmanlılar, moğul istilâsından beri ortadan kalkmış olan içtimaî nizamı Anadolu 'da yeniden tesis etmişlerdir.

Akkoyunlu devletinin bütün hayatı hemen hemen dahilî ve haricî muharebeler içinde geçtiğinden ve bu devletin hâkim olduğu ülkelerde bir türlü sükûn ve intizam teessüs edemediğinden, bunlar zamanında, medeniyet ve kültür bakımından, şâyân-ı dikkat şeyler göremiyoruz. Her ne kadar bu aileden bazı Mardin beylerinin ilim ve hayır müesseseleri vücuda getirdiklerini, Uzun Hasan ile oğullarından bazılarının, bilhassa sultan Yakub 'un ve onun ümerasından bazılarının âlimleri ve şairleri himaye ettiklerini ve bir takım resmî, ilmî ve dinî mebâni yaptırdıklarını biliyorsak da, bunlar ancak bu iki hükümdarın zamanına münhasır gibidir. Binetice Akkoyunluların hâkim oldukları memleketler, osmanlılarınkinin aksine olarak, inkişaftan ziyade inhitat etmiş, intizamdan ziyade asayişsizlik içinde kalmış ve harap olmuştur.

B i b l i y o g r a f y a: K i t â b e l e r: Anadolu ve İran kitâbeleri tamamiyle toplanıp neşredilmediğinden, Akkoyunlulara ait olanları hakkında bir liste vermek mümkün değildir. Ancak Abdürrahim Şerif (*Erzurum tarihi*, I, İstanbul, 1936 ve *Ahtat kitabeleri*, İstanbul, 1932), bunlara ait, bazı kitâbeler neşretmiştir; kolleksiyonumda da Akkoyunlu hükümdarlarına ait bazı kitâbeler mevcuttur.

M e s k û k â t: Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı islâmiye kataloğu* (İstanbul, 1321), s. 472—519.

V a k f i y e l e r: Türk ve islâm eserleri müzesi ile Başvekâlet ve Evkaf arşivlerinde vakfiyeler vardır.

S i y a s î m u h a r r e r a t: Topkapı sarayı arşivinde bulunanlar için bk. *Arşiv kılavuzu*, 1. fas., s. 28; R. Rahmeti Arat, *Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı* (*Türkiyat* mecm., VI, 285—322); Akdes Nimet Kurat, *Topkapı sarayı müzesindeki ... yarlık ve bitikler* (Sultan Abu Said Gurgan 'ın Uzun Hasan 'a bitiği, s. 119—134).— M ü n ş a â t: de Slane, *Cat. des Mss. Arab.* (Bibl. Nat., nr. 4440) ve Blochet, *Cat. des Mss. pers.* (Bibl. Nat., *Suppl. pers.*, nr. 1815); İbn Huccat al-Ḥamavî (*Ḳahvat al-inşâ'*) ve Cāmî, 'Alî Şir Nevâi, Marvārid, Ḫvāca-i Cihān ve İdrîs Bitlisî münşaâtları; Ḥusayn al-Hiravî (Ahmed al-Hiravî ?), *Cavāmi' al-inşâ'* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 4301); Tāci-zāde Ca'far ve Sa'di Çelebi 'lerin münşaât ve mecmuaları; Ḥusām al-Dîn-zāde, Feridūn Bey ve Sarı Abdullah Efendi tarafından cem ve tertip edilen ve ettirilen münşaâtlar ile toplayıcılarını tesbit edemediğim, IX. (XV.) asra ait bazı mecmualar; Ḥâcci Mîrzā Ḥasan Fasavî, *Fārs-nāme* (2 cild, Tahran, 1313). — Başvekâlet arşivinde bulunan k a n u n l a r için bk. Ömer Lûtfi Barkan, *Osmanlı devrinde*

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'e ait kanunlar (*Tarihî vesikalar dergisi*, sayı 2, İstanbul, 1941). — Feridün Bey münşaâtında (İstanbul, 1274, I, 274—278) münderiç olan ve Uzun Hasan tarafından Fatih'e gönderilmiş olduğu bildirilen mektuplara, şimdiye kadar son asır şark ve garp tarihçileri tarafından, sahih nazarı ile bakılmıştır. Vaktiyle söylemiş olduğum gibi, münşaâttaki bu mektuplar da maalesef muharreftir. 275. sahifedeki mektup, Uzun Hasan tarafından Fatih'e değil, onun oğlu, Amasya vâlisi, şehzade Bayezid Çelebi'ye gönderilmiştir ve muharrem 874 tarihini taşımaktadır. Şehzade Bayezid'in Amasya vâlisi bulunduğu esnada, muhtelif hükümdarlar ile ve bilhassa Uzun Hasan ile, bir çok mükâtebelerini ihtiva eden ve Tâcî-zâde Sa'dî Çelebi'nin el yazısı ile olan mecmua ve münşaâttaki bu mektubun cevabı, diğer mektupların cevapları gibi, Tâcî Bey tarafından yazılmıştır ki, Feridün Bey münşaâtında yoktur. Sa'dî Çelebi, babası tarafından kaleme alınan bütün mektupların haşiyelerine „بزرگ پدرم رحمة الله" ibaresini yazmıştır. 276—277. sahifelerde bulunan mektup ise, Uzun Hasan tarafından Fatih'e değil, Karaman-oğlu Nizâm al-Dîn Pîr Aḥmed Bey'e gönderilmiştir. Eski münşaât mecmualarında bu nâmenin Karaman-oğluna ve Feridün Bey münşaâtının eski nushalarında, bilhassa zamanında yapılıp padişaha takdim edilen nusha ile Viyana'daki Hammer'e ait olan nushada Aḥmed Bey'e gönderildiği yazıldığı hâlde (bk. Hammer, trc. Mehmed Ata, III, 120, 343), muahhar nushalarda ve bunlar esas ittihaz edilerek basılan diğer nushalarda, *Aḥmed* adı yerine, *Muḥammed* yazılmış ve mürselünileyh tahrif edilmiştir. 278. sahifede bulunan ve Şemseddin Muḥammed Bey lâkap ve unvanı ile, Uzun Hasan tarafından Fatih'e gönderildiği bildirilen meşhur mektuba gelince, bu mektup kat'iyen Fatih'e gönderilmemiştir. 874 tarihini taşıyan bu mektup, Niksar beyi Mehmed Bey'e gönderilmiştir. Sa'dî Çelebi'nin mecmua ve münşaâtında ayniyle mevcut bulunan bu mektubun sernâmesi şudur: صورت مكتوب حسن بك عن شيراز بمحمد بك مير نيكسار فرستاده بود فى سنه ٨٧٤. İleride, Akkoyunlulara ait vesikaları neşrederken, meydana çıkaracağımız bu kat'î vesikalar olmasa bile, Feridün Bey münşaâtının bu mektuplarının Fatih'e gönderilen hakikî mektuplar olamayacağı, dahilî intikad yapılmak suretile de, meydana çıkarılabilir.

Eserler: Metinde zikri geçen Abū Bekr Ṭahrānî'nin *Kitāb-ı Diyārbekrīya*'si ile buna zeyil olarak yazılan ve sultan Ḫalîl ile Ya'kūb zamanlarını ihtiva eden Faẓl Allāh b. Rūzbahān İsfahānî'nin, *Tārīḫ-i 'ālam ārā-i amînî*'si (Fatih kütüp., nr. 4431) ve Akkoyunlu devletinin merasim ve teşkilâtına dair, Calâl al-Dîn Davvānî'nin *'Arznāme*'si (*Millî tetebbular* mecm., V, 1331) Akkoyunlu hükümdarları namına yazılmış vekayiînâmelerdir. Makelemizin metninde zikri geçen 'Azîz b. Ardşîr Astarābādî, *Bezm-ü Rezm*'inden (İstanbul, 1928), Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî, *Ẓafarnāme* (Calcutta, 1887—1888), İbn 'Arabşāh, *'Acāib ul-maḳdūr* (Kahire, 1285, türk. trc. Nazmi-zâde, tab. İbrahim Müteferrika) 'dan başka farsça umumî tarihlerden: Ḥāfiẓ Abrū, *Zubdat al-tavārīḫ*, 4. kısım (Fatih kütüp., nr. 4371); 'Abd al-Razzāḳ Samarḳandî, *Maṭla' al-sa'dayn* (tamam nushası Edirne, Selimiye kütüp., nr. 1492; 1. cildi İstanbul, Ayasofya kütüp., nr. 3086; Esad Efendi kütüp., nr. 2098; 1. ve 2. ciltler keza Esad Efendi kütüp., nr. 2125); Mîrḫvānd, *Rauẓat al-ṣafā* (Bombay, 1264); Ḫvāndmîr, *Ḫulāsat al-aḫbār fi aḥvāl al-aḫyār* (Ayasofya kütüp., nr. 3190—3191); Ḫvāndmîr, *Ḥabîb al-siyar* (İran ve Hindistan tabıları); Hasan Beg Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, hemen hemen Akkoyunlu hanedânının tarihi denilmeğe şâyân olan bu eserin 1. cildine Abū Bekr Ṭahrānî'in *Diyārbekrîya*'si ile *Tārīḫ-i 'ālam ārā-i amînî* mehaz olmuştur (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3317; 2. cildi basılmıştır, Calcutta, 1931); Yaḥyā Ḳazvînî, *Lub al-tavārīḫ* (Tahran, 1314 hicrî / şemsî); Ġaffārî, *Cihān ārā* (Veliüddin Efendi kütüp., nr. 2397); ayn. mll., *Nigāristān* (Bombay, 1275); *Afṣāḥ al-tavārīḫ* (mll. meçhûl; Ali Emirî kütüp.); Muṣliḥ al-Dîn Lārî, *Mir'āt al-advār* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3156); Molla Aḥmed Tatavî ve Aṣaf Ḫān, *Tārīḫ-i alfî* (var. 429—432, 439—442; Paris, Bibl. Nat., Blochet, *Cat. de Mss. pers., Supp. persan*; nr. 188); İbrāhîm Ḥarîr, *Tārīḫ-i humāyūnî* (var. 275—280; Paris, Bibl Nat., *göst. yer.*, nr. 184); Ḥaydar Rāzî, *Mecma' al-tavārīḫ* (var. 229—236; Paris, Bibl. Nat. *göst. yer.*, nr. 1330); Ḫvācam Ḳulî Beg, *Tārīḫ-i Ḳapçaḳ Ḫānî* (var. 547—553; Paris, Bibl. Nat., *göst. yer.*, nr. 187).

Farsça hususî tarihler: *Tārīḫ-i turkmānîya* (London, İndia Office Library; bunun tarafımdan kopya edilmiş nushası Ankara'da Maarif vekâleti kütüphanesindedir); *Tārīḫ-i Sulṭān Muḥammed Ḳuṭbṣāhî* (var. 9—18; Paris, Bibl. Nat., *göst. yer.*, nr. 174); Mu'în al-Dîn Asfazārî, *Rauẓāt al-cannāt* (İstanbul, Üniversite kütüp., Halis Efendi kısmı, nr. 7472; Paris, Bibl. Nat., *göst. yer.*, nr. 237, var. 67—71, 221—223); Ḫvāndmîr, *Dustūr al-vuzarā'* (Tahran, 1317 hicrî / şemsî), s. 369 v.d., 378 v.dd., 388., 435 v.d. 448; Davlatşāh, *Tazkara-i Şu'arā'* (Leyden, 1901), s. 462, 476 v.dd., 525—529, 536; Sām Mîrzā, *Tuḥfa-i Sāmî* (Tahran, 1314; bu tabı çok eksiktir, yazmalarına müracaat lâzımdır); Kemāl al-Dîn Ḥusayn, *Macālis al-'uşşāḳ* (var. 177; Paris, Bibl. Nat., *göst. yer.*, nr. 1424); Ẓahîr al-Dîn Mar'aşî, *Tārīḫ-i Gilān va Daylamistān* (Reşt, 1330), s. 325—346, 420—428, 451 v.dd.; ayn. mll., *Tārīḫ-i Ṭabaristān* (Petersburg, 1850), s. 144, 532, 537; 'Alî b. Şams al-Dîn, *Tārīḫ-i ḫānî* (Petersburg, 1274)

Arapça umumî tarihler: Taḳî al-Dîn b. Ḳāẓî Şuhba, *Ẓayl duval al-islām* (Paris, Bibl. Nat., de Slane, *Cat des Mss. arab.*, nr. 1599; İstanbul, Esad Efendi kütüp., nr. 2345); Maḳrîzî, *al-Sulāk* (Ayasofya kütüp., nr. 3371—3372; Mısır'da basılmakta); İbn Ḥacar, *İnbā' al-ġumr* (Ayasofya kütüp., nr. 2974); Badr al-Dîn 'Aynî, *'Iḳd al-cumān*, (Veliüddin Efendi kütüp., nr. 2396; Topkapı sarayı, Sultan Ahmed kütüphanesinde mükemmel bir takım mevcuttur); Abu 'l-Maḥāsin b. Taġrîberdi, *al-Nucūm al-zāhira* (Ayasofya kütüp., nr. 3498—3499; Mısır'da basılmakta); ayn. mll., *Ḥavādiṯ al-duhūr* (Ayasofya kütüp., nr. 3385; Amerika tabı, 1930—1932); Saḫāvî, *Ẓayl duval al-islām*, (Köprülü kütüp., Mehmed Paşa kısmı, nr. 1189); ayn. mll., *al-Tibr al-masbūk* (Mısır, 1315); Aḥmed b. al-Ḥumṣî, *Ḥavādiṯ al-zamān* (Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1438); İbn Dāvūd al-Cavharî, *İnbā' al-haẓr* (Paris, Bibl. Nat., *göst. yer.*, nr. 1791); Naṣr al-Dîn al-Ca'farî, *Bahcat al-sālik va 'l-maslūk* (Paris, Bibl. Nat., *göst. yer.*, nr. 1607). — Bunlardan başka İbn 'Uzayba ve İbn Fahd gibi, XV. asır arap tarihçilerinin eserleri ile yine aynı asır müelliflerinden İbn Fatḥ Allāh al-Bağdādî, *Tārīḫ al-ġiyāṯî*; XVI. asır müelliflerinden İbn 'Iyās, *Badāyi' al-zuhūr* (Mısır, 1311—1312; İstanbul 3. ve 4. cüz, 1931—1936); Canābî, *al-'Aylam al-ẓāhir* (Ayasofya kütüp., nr. 3033); XVII. asır müelliflerinden Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Ḳaramānî, *Aḫbār al-duval*; İbn al-Aṯîr, *Tārīḫ al-kāmil* (Būlāḳ, 1290; IV, 87—96, kenarda; ayrıca Bağdad'da litografya tabı vardır); Kâtib Çelebi, *Faẓlakat al-tavārīḫ al-duval al-islāmîya* (müellifin el yazısı ile olan biricik nusha Bayezid umumî kütüp.); Müneccim-başı Derviş Ahmed Efendi, *Ṣaḥā'if al-aḫbār fî vaḳāyi' al-a'ṣār* (veya *Cāmi' al-duval*; Topkapı sarayı, Sultan Ahmed kütüp., nr. 2954, 4 cilt; Esad Efendi kütüp., nr. 2101—2103; Bayezid umumî kütüp., nr. 5019—5020). — Daha muahhar devirde yazılmış olan *Ravāmiz al-a'yān* adlı umumî tarih (Esad Efendi kütüp., nr. 2127—2128; Halet Efendi kütüphanesinde başka bir nusha daha var) ile zamanımız tarihçilerinden 'Abbās al-'Azzāvî, *Tārīḫ al-'Irāḳ* (Bagdad, 1357), III. — Hususî tarihlerden İbn Bahadır, *Macmu'a fî tavārīḫ al-turkmān* ve İbn Acā, *Tārīḫ-i Yaşbak* (her ikisi bir ciltte, Topkapı sarayı, Sultan Ahmed kütüp., nr. 3057). — Teracim kitaplarından Maḳrîzî, *al-Durar al-'uḳūd al-farîda fî tarācim al-a'yān al-mufida*; İbn Taġrîberdî, *al-Manhil al-ṣāfî* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3428—3429); bunun zeyli ve Sahāvî, *al-Żū al-lāmi'* (Mısır, 1353—1355, 12 cilt).

Türkçe umumî tarihler: Mehmed Mîr Za'îm, *Cami' al-tavārīḫ* (Fatih kütüp., nr. 4306); 'Ali, *Kunh al-aḫbār*; ayn. mll., *Fuṣūl al-ḥall va 'l-'aḳd*; Lārî, *Tārīḫ* (trc. Hoca Sadettin Efendi); Cenābî tarihinin hulâsatan tercümesi mahiyetinde bulunan *Gulşen-i tavārīḫ* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3097); *Cāmi' al-siyar* ile Müneccim-başı tarihinin türkçeye muhtasar tercümesi. — Osmanlı tarihleri: XV. ve XVI. asırlarda yazılan muhtelif takvimlerden başka, bk. *Düstûrnâme-i Enverî* (nşr. Mükrimin Halil) ve Nişancı Karamanî Mehmed Paşa, *Āl-i 'oṣmān* tarihi (trc. Mükrimin Halil, *TOEM*, İstanbul, 1924, XIV, c. 2—3) ile Aşık Paşa-zade, Neşrî, Oruç Bey, Ṭursun Bey, Bihiştî, Rūḥî tarihleri ve anonim tarihlerden Gize'nin bastırdığı anonim ile *Fatiḥ nāme-i Abu 'l-Ḫayr* (Paris, Bibl. Nat., *Cat. Blochet, A. F. turc.*, nr. 117), *Tārīḫ-i āl-i 'oṣmān* (Paris, Bibl. Nat., *Cat. Blochet, Supp. turc.*, nr. 1047) ve Dresden kütüphanesindeki anonim, şâyân-ı zikirdir. Osmanlıların hizmetine girmeden evvel, Akkoyunlu devletinin nişancılığını yapan İdrîs Bitlîsî (*Heşt Bihişt*), Akkoyunlular hakkında, pek mühim malûmat verir. Bundan başka Şayḫ Şams al-Dîn Muḥammed, *Tārīḫ-i āl-i 'oṣmān*, (biricik nushası kütüphanemde bulunmaktadır), İbn Kemal, Cemalî ve Lûtfi Paşa'nın *Āl-i 'oṣmān* tarihleri ile Ḫoca Sa'd al-Dîn'in *Tāc al-tavārīḫ*'i, bu husus için, mühim kaynaklardır. Büyük pederi Akkoyunluların hizmetinde olan Ḫoca Sa'd al-Dîn, bu devletin inhitat ve inkırazını, muhtasar, fakat müfid olarak, anlatmıştır (II, 114—126). Şaraf Ḫān Bitlîsî, *Şerefnâme* (tab. Mısır ve Petersburg) 'de, Akkoyunlular zamanında şarkî Anadolu'nun tarih ve etnografyası hakkında, mühim malûmat mevcuttur. *Manāḳib-i Ġulşanî* (Esad Efendi kütüp., nr. 1342), baştan başa Akkoyunlu tarihini ihtiva eden malûmat

ile doludur. Almancadan türkçeye çevrilmiş olan *Kürtler* (İstanbul, 1334), *Şerefnâme*'deki bütün malûmatı almıştır. — Zamanımızdaki eserler: Abdürrahim Şerif, *Erzurum tarihi*; ayn. mll., *Ahlat kitabeleri*; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri* (İstanbul, 1937, s. 63—69, 74—77, 88 v.dd., 100).

Akkoyunlu devrinde yazılmış ermeni tarihlerinden, ancak Thomas de Medzoph'un eseri mevcuttur. Bu müellif bize, zamanında yaşadığı Karayülük Osman Bey hakkınında, malûmat vermiştir (bk. s. 94, 112, 121, 133). XVIII. asır ermeni müverrihi Çamiçyan (türk. trc. H. Andreasyan, basılmak üzeredir), bu malûmatı, bazı ilâveler ile, tekrarlamıştır. Bu devirde ve Akkoyunlular tarihi için fevkalâde mühim olan mehazlardan anonim bir suryânî vekayinâmesi vardır (lâtin. trc. O. Behnsch, Vratislav, 1838; E. A. W. Budge tarfından ingl. trc. için bk. *The Chronography of Bar Hebraeus*, II, zeyl XXXII — LIII, London, 1932). Gürcü menbaları da, Akkoyunlular hakkında, biraz malûmat vermişlerdir, fakat pek vazıh değildir: bk. *Histoire de la Géorgie, traduite du géorgien par Brosset*, I, 686, II, 408—410; 2. kısım, 1. kitap, s. 12—16, 149, 209 v.dd., 251 v.d., 322—329, 381 v.dd.

Grek menbalarından makalede zikri geçen Trabzon imparatorluğu müverrihi Panaretos'tan başka, Kritobolus (türk. trc. Karolidi, İstanbul, 1328, s. 150—153); Chalcondiyle (frns. trc. Vigener Bourbonnois, Paris, 1612; s. 276 v.dd.); Ducas, *Hist. de Constantinople* (frns. trc. Cousin, Paris, 1674, VIII, 613, 616). Venedik cumhuriyeti tarafından Uzun Hasan nezdine gelen elçilerden Barbaro Contarini ve Zeno'nun seyahatnâmeleri (Ramusio kolleksiyonunda neşredilmiştir). Gerek bunların ve gerekse diğer sefirlerin siyasî faaliyetleri ve uzun Hasan'ın Avrupa devletleri ile olan münasebet ve muhaberatı hakkında bk. Minorsky, *La Perse au XV. siècle entre la Turquie et Venise* (Paris, 1933) ile *Encyclopédie de l'Islâm*'deki Uzun Hasan maddesi. Yine aynı zatın *A soyürghal of Qâsim bin Jahângir Aqqoyunlu* ve *A civil and military review in 881/1476* (*BSOS*, IX, 4. kısım, X, 1. kısım) adlı tetebbunâmeleri vardır. Bundan başka bk. de Mas Latrie, *Hist. de l'Île de Chypre* (Paris, 1861), III, 336, 352, 387; ayn. mll., *Documents nouveaux servant de preuves à l'hist. de l'Île de Chypre* (Paris, 1886, s. 412, 477—487); J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, 208, 216—219, 258—262, 264—279, 281—284, 316; Pfaffenhoffen, *Essai sur les aspres comnénats de Trébizond*, s. 65 v.d., 69; Miller, *Trebizond, The last Greek Empire*, (London, 1926); Artus Thomas, *Continuation de l'hist. de Chalcondyle*, s. 119—123, 212—224; v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trc. Mehmed Ata, İstanbul, 1328—1330), II, III, IV.

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

'AḲL. [Bk. AKIL.]

AKLA. [Bk. EKLE.]

AKMEÇİT. [Bk. AKMESCİD.]

AKMESCİD. AḲ MESCİD, başlıca iki şehrin ismidir.

1. Kırım'ın 1784 ten itibaren hükûmet merkezi olan Akmescid (Akmeçit), ruslar tarafından Simferopol (Sympheropol) tesmiye edilmektedir. Kırım'ın eski payitahtı olan Bagçesaray'ı yarımadanın step kısmında yaşayan aşiret beylerinin taarruzundan muhafaza maksadı ile, Kırım hanları tarafından XVI. asırda bina olunmuş ve veliaht (ḳalġay sultan) burada ikamet ettiğinden, Akmescid müstahkem bir kale şeklini almıştı. Daha milâttan önce Skit kıralı Skiluros burada, step tarafından yapılacak taarruzlara karşı koymak üzere, Neapolis kalesini bina etmişti (Strabon, liv. VII, 312); Kırım hanları zamanında Kirmençik ismi ile maruf olan bu kale, Akmescid kalesinin binasından sonra da, bu kalenin yanında bir köy olarak, kalmıştır. 1736 da ruslar tarafından tahrif edildiği zaman, 1800 evli bir şehir idi. Ḳalġayın ikametgâhı olmakla beraber, Akmescid'in ahalisi 1783 senesinde ancak 815 kişiden ibaret idi. Akmescid ismi, Simferopol'ün türklerle meskûn kısmının ismi olarak, ruslar tarafından da kullanılır; yerli türk ahali ise, Simferopol ismini hiç kullanmaz. Şehrin rus ve türk ahalisinin nüfusu 1931 senesinde 88.000 idi.

(A. ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

[Ḳalġay sarayının ortasında Mengili Giray camii vardır. Evliya Çelebi'ye göre (bk. *Seyahatnâme*, VII, 638—641), Ḳalġay sarayı şehrin içinde değil, varoşundadır.]

2. Sır-derya üzerinde, ruslar tarafından 9 ağustos (28 temmuz) 1853 te, hücum ile zaptedilmiş ve aynı sene zarfında, Fort-Perovskiy namı ile, tekrar inşa olunmuş bir kaledir. Çarlık rusyası devrinde Perovsk tesmiye olunup, Sır-derya eyaletinin merkezi idi. Hokand hükümdarlarının iradesi ile Sır-derya'nın aşağı mecrasında inşa edilen bütün kaleler dahi Akmescid kumandanına tâbi idiler. Göçebelerin vergileri ile (*zakât*) Orenburg ve Buhara arasındaki kervan yolunun müruriye rüsûmu Akmescid'de tahsil olunurdu. 1852 martında, vâli ve sonradan Kaşgar hükümdarı olan Ya'ḳûb Beg [b. bk.] kumandasında, Hokand askerleri, ruslara tâbi olan kazaklara karşı sefer açarak, takriben 100 kadar köyü talan ettiler; aynı senenin temmuzunda rus miralayı Blaramberg'in yaptığı hücum, Ya'ḳûb'un halefi Batır-Bası tarafından püskürtüldü. Ertesi sene general (bilâhare kont) Perovskiy'in kumandasında yapılan harekât, lüzumundan fazla bir teenni ve ihtiyatla icra edildiği için, boş yere bir çok zayiata sebep oldu. Akmescid garnizonu, 500 kişi ile 3 toptan ibaretti; vâli Muḥammed 'Alî (*Târîḫ-i Şâhruḫî*, s. 98; rus menbalarına göre, Muḥammed Vali yahut Abdu Vali), kaleyi müdafaa ederken, garnizonun büyük bir kısmı ile birlikte, telef oldu. Ruslar, ekserisi yaralı olmak üzere, ancak 74 kişi esir aldılar; kaleyi istirdat etmek üzere, Hokand'dan binbaşı Ḳâsim Beg kumandasında gönderilen ordu, büyük zayiat ile, geri çekilmeğe mecbur oldu. Sır-derya'nın aşağı mecrasında ilk rus fütuhatını teşkil eden Akmescid'in zaptı, orta Asya tarihi için kat'î bir ehemmiyeti haizdir; harp tarihinde ise, orta Asya'da tatbikı lüzumsuz olan bir tabiyeye misal teşkil etmektedir. [Akmescid 1924 senesinden itibaren, Kızıl-orda adını almış ve 1928 senesine kadar Kazakistan cümhuriyetinin hükûmet merkezi olmuştur. Bugün bir sancak merkezidir.] (W. BARTHOLD.)

'AḲRAB. [Bk. AKREB.]

'AḲRABÂ'. [Bk. AKRABÂ.]

AKRABÂ. 'AḲRABÂ', iki yerin adıdır:

1. Yamâma hududunda, Ḫâlid b. al-Valîd'in Banî Ḥanifa ile Musaylima'ye galebe çaldığı kanlı muharebe (12 = 633) dolayısiyle meşhur olan bir yer. Yakınında, duvar ile çevrili, evvelce „Raḥmân'ın bahçesi" ve bu muharebeden sonra „ölüm bahçesi" denen, bir meyva bahçesi (*ḥadîḳa*) bulunurdu.

Bibliyografya: Ṭabarî, I, 1937—1940; Belâẕorî (nşr. de Goeje), s. 88; Yâḳût, *Mu'cam*, II, 226; III, 694.

2. Cavlân'da, Ġassânî prenslerinin merkez-i hükûmeti; agleb-i ihtimal, bugün Cadûr mıntakasında kâin 'Aḳrabâ' bu olsa gerektir.

Bibliyografya: Yâḳût, *Mu'cam*, III, 695; Nöldeke, *ZDMG*, XXIX, 430; krş. *ZDPV*, XII, harita Cebel Ḥavrân A B 3.

(F. BUHL.)

AḲRÂBÂẔÎN. [Bk. AKRABÂZÎN.]

AKRABÂZÎN. AḲRÂBÂẔÎN (A.; Ḳarâbâzîn de denilir), codex, pharmacopöe. Kelime süryanî dilinde *grâfâzîn*'den, o da yunanca γραφίδιον („muhtasar kitap") 'dan alınmıştır. 'Îsâ b. 'Alî onu *rasm al-adviya av nasḫ av macmû'* diye tarif eder.

İbn Sînâ'nın *Ḳânûn*'unda (Mısır tab., III, 309; *Ḳânûn*'un 5. kitabını teşkil eden *Aḳrâbâzîn*, burada başlar) bu mevzu şöyle izah edilir: „Her hastalığa, hususiyle mürekkep hastalıklara, deva olacak basit bir ilâç bulunamaz; eğer böyle bir ilâç bulursak, tercihan onu kullanırız; fakat bazı kere belki, hastalığın muhtelit mahiyetine uygun, mürekkep bir ilâç bulabiliriz; yahut öyle bir ilâç buluruz ki, kendisini terkip eden maddelerden birinin, başka bir basit ilâç ilâvesi ile, takviyesi icap eder. Meselâ papatya gibi ki, bunda muhallil kuvvet çok, mukabbız kuvvet azdır. Basit bir ilâç ilâvesi ile, bu kuvveti arttırırsın.

Bazan da ısıtıcı (*muṣaḫḫin*) basit bir ilâç buluruz; eğer bizim muhtaç olduğumuz hararet onun husûle getirdiği miktardan az ise, bir soğutucu (*mubarrid*) ilâç katarız. Şâyet daha çok sıcaklığa ihtiyaç var ise, başka bir ısıtıcı ilâç daha ilâve olunur.

Bazan dört cüz'ü de ısıtmak kabiliyeti olan bir ilâca ihtiyacımız olur da, ancak biri üç ve diğeri beş cüz ısıtıcı unsuru hâvi, iki ilâç buluruz; böyle bir hâlde, bu iki ilâcı karıştırarak, dört cüz'ü ısıtıcı bir ilâç husûle gelip gelmediğine bakarız.

Bazan da kullanmak istediğimiz ilâç bir hâlde müessir ve faydalı, lâkin başka bir hâlde zararlı olur; bu taktirde mazarratını tâdil edecek bir şey ilâve etmek lâzımdır.

Bazan ilâcın tadı fena olur. Tabiata hoş gelmez, mide bulanır ve ilâcı çıkarır; böyle ilâçlara tadı düzeltecek bir şey katılır.

Bazı defa ilâcın vücudun uzak bir nahiyesine tesir etmesi arzu edilir; fakat birinci ve ikinci hazmın onun kuvvetini kırmasından korkulur. Bu takdirde o ilâcı her iki hazmın tesirinden koruyacak ve gitmesi istenilen uzva sâlimen varmasını temin edecek bir şey içinde (*bi-ḥâfiẓin ġayri munfa'ilin*) veririz; afyonun tiryak terkibinde verilmesi gibi.

Bazan bir ilâcın, tesir etmesi lâzım gelen noktaya götürülmesi için, bir rehbere ihtiyacı olur. Meselâ kâfur kurslarına, kalbe kadar gidebilmesini temin için, safran katılır. Oraya vardığı vakit, ayırıcı kuvvet (*ḳuvvat al-mumayyiza*) tesirini göstermeğe başlar; safranı atıp tesirsiz bırakır ve soğutucu ve teskin edici (*al-mutfi'āt*) unsurların, ayırıcı kuvvetin tahlil ve kabz tesirlerinde yaptığı gibi, kalbe tesir etmelerini temin eder. İlâcın, tabiî olsun müstahzar (*ma'mûl*) olsun muhallil unsuru, madde-i marazı halletmek için, hasta uzva teveccüh eder ve maddenin kanallarda cereyanına mâni olan şeyi de halleder.

Bazan bir ilâcın iyi tesir etmesi için, hasta nahiyeye giderken, yavaşlamasını isteriz; eğer ilâç çabuk nufuz ediyor ise, ona sür'atini yavaşlatacak (*muṯbiṭ*) bir şey karıştırırız. Meselâ mülâttif ilâçlar, kara ciğerden çabuk geçer;

eğer böyle bir ilâcın kara ciğerden yavaş geçmesini istersek, ona, kara ciğerin zıt tarafına, meselâ midenin ağzına doğru çeken, turp tohumu gibi, ilâçlar katarız. Bu suretle ilâcın geçmesi yavaşlar ve kara ciğere kadar faydası yayılmağa vakit bulur.

Bazan bir ilâca rastlarız ki, iki gayeye yarar ve bizce onlardan yalnız biri matluptur. Bu takdirde ona istenilen gayeye sevkedecek bir ilâç karıştırırız. Meselâ müdrir (*mudir*) ve mülâttif ilâçlara, onları kan damarları cihetinden çevirerek, böbrek ve mesane tarafına sevketmek üzere, kunduz böceği ilâve ederiz.

Malûm ola ki, ilâçlardan bir çoğunun tesir ettiği mahal ile gidip oturduğu bir mevkii vardır. Eğer mevkiinden, yani gidip durduğu yerden, daha uzak bir yere tesir etmesi arzu edilirse, ilâca hastalık yerine kadar yolu açacak diğer bir şey ilâvesine ihtiyaç vardır. Şâyet ilâcın gidip durduğu mevkiden daha yakın bir yere tesir icra etmesi matlup ise, onu giderken hastalık mevkiinde durduracak bir şeye lüzum vardır.

Malûm ola ki, tecrübe edilmiş bir şey (bir ilâç), tecrübe edilmemiş olana müreccahtır. Bir tek maksat için bir çok ilâç yerine, tek bir ilâç kullanmak daha iyidir.

Tecrübe edilmiş şeyin tercihine sebep, her mürekkep ilâcın terkibine giren basit devalardan her birinin ayrı ayrı tesirleri ile topunun birden tesirinin bilinmesidir. Tecrübe edilmemiş olan bir ilâca gelince, ancak mürekkep olduğu basit ilâçlar hakkındaki bilgilerimize göre, faydalı olacağına hükmedilebilirse de, o ilâçların karıştırılmasından husûle gelecek neticenin umduğumuzdan daha ziyade mi yahut daha az mı olacağı kestirilemez. Bazan mürekkep bir ilâcın tesiri, onu terkip eden kısımlardan beklenebilecek neticeden daha müessir olur".

Mürekkep ilâçlar on bir sınıfa ayrılmıştır. Bu sınıflarda sayılamayacak derecede çok ilâç vardır ki, her birine, istihzar usûlüne yahut hekimlere, memleketlere ve saireye göre, adlar takılmıştır.

On bir sınıf mürekkep ilâçlar şunlardır:

1. *al-Tiryāḳāt* ve büyük macunlar (yun. θηριακά) panzehirler ki, en makbulleri engerek yılanının eti ile hazırlananlardır. Bu şekil altında bazı akras, macunlar ve reçeller de vardır.

2. *İyāracāt* (yun. ἰερά) ki, bu sınıfta bilhassa meşhur *iyāric fîḳrā'* (yun. ἱερὰ πικρά) 'da sarısabur gibi devalar esas olarak bulunur. Bunlar ekseriya ahlât sökmek için kullanılan müshilât olup, bu şekle dahildir. Bunlara deva-i ilâhî de derler. [Dā'ūd al-Anṭākī tezkiresine göre, yunanlılarca her müshile „deva-i ilâhî" tesmiye olunur; çünkü bu devanın damarlara nufuz ve onları ahlâttan tathir etmesi ve ahlâtı dışarı atması hassasını, Allah, bu ilâçlara tevdi ettiği gibi, bunların basitlerinden mürekkep yapılması usûlünü de kendi has kullarına ilham eylemiştir.]

3. *Cavarişināt* (fars.), müshil olan ve olmayanlar vardır ki, bizim hâzım dediğimiz ilâçlar da buna dahildir. *Cavariṣn* yahut *cavariṣ*'ler bilhassa hazım borusu, kara ciğer ve böbrek hastalıkları ilâcıdır.

4. *Safūfāt*, tozlar, kuru olarak alınan ilâçlar.

5. *Luʿūḳāt*, bilhassa öksürük v.s. teneffüs cihazı hastalıklarında kullanılır.

6. *Aṣriba* ve *rubūbāt*, bunların arasındaki fark, *rubūbāt*'ın kendi kendine kıvamlandırılmış usareler; *aṣriba*'nın ise, tatlı bir şey ilâve edilerek, kıvama getirilmiş matbuhlar yahut usareler olmasıdır.

7. *al-Murabbiyāt va 'l-ibincāt*, murabbalar; meselâ ayva ve zencefil murabbası gibi.

8. *Aḳrāṣ* [b. bk.], pastiller.

9. *Sulāḳāt va 'l-ḥubūb*, matbuhlar ve habbeler.

10. *al-Adhān*, sürülmeğe mahsus yağlar.

11. *Marāhim va-ẓimādāt*, merhemler, yakılar ve lâpalar. (J. LIPPERT.)

[*Akrabâẓîn*'ler bizde de yazılmıştır. Bunlar arasında tabip Amasyalı Sabuncu-oğlu Şerefeddin, Nuh, Salih b. Nasrullah, Hayatî-zade damadı Süleyman, Ömer Şifaî ve Bursalı Ali'ye ait *akrabâẓîn*'ler vardır. Şimdi hekimlerin elinde gezen formülerler kıtasında ve hattâ, çizme arasına sokulmak için, ince ve uzun şekilde ciltlenmiş *akrabâẓîn*'lere kütüphanelerimizde mebzûlen tesadüf olunur.]

AḲRĀṢ. [Bk. AKRÂS.]

AKRÂS. AḲRĀṢ (A.), bugün kullandığımız p a s t i l kelimesinin mukabilidir. Bunun tıbbî mânası hiç bir eski aslî arap lûgatinde, hattâ İbn Sîda tarafından bile, zikredilmemiştir. İbn Sînā (*Ḳānūn*, III, 382; Bülāḳ tabında, kitabın metninde bu sahife yanlış olarak, 372 gösterilmiştir), âdeti hilâfına olarak, kursun mânası hakkında hiç bir izahat vermeden, isim sırası ile türlü türlü kursların îmali için tarifnameler vermekle iktifa etmiştir.

Müellif evvelâ yıldız şeklinde pastillerden (*aḳrāṣ al-kavkab*) bahsederek, bu kursların eski hekimler nezdinde çok makbul olduğunu ve bundan dolayı bu ismin verildiğini söyler. Bu pastillerin tesirinden bahsederken, der ki: „bu *aḳrāṣ* diğer âzadan mideye doğru vâki olan ifrazat üzerinde tesir icra ederek, zayıf mideye müessir olur ve bu suretle midenin yanmasını ve acılığını defeder; baş ağrısını geçirmek için, alına sürülür; gışa-i muhatî nezlelerinde, diş ağrılarında faydalıdır ve sakız ile karıştırılarak.

karhalara (gâliba kanserden açılmış karhalara) tatbik olunur. Kulak ağrısına ve kan ziyaına, seyelanlara, müzmin öksürüklere faydalı olduğu gibi, nevbetli hummalarda gümüşlü *pyrit* suyu ile içilirse, iyi tesir eder. Sedef otu suyu ile içildiği takdirde, zehirlere karşı nafidir." İbn Sînā kursların îmali tarzını şu suretle tarif eder: „mürr-i sâfî, kunduz hayası, rezzen (sünbül) ruhu, ribas-i esved (siyah frenk üzümü), kîl-i mahtum, lüfahülbertî kabuğu, bunların her birinden 5 dirhem; afyon, safran, beyaz frenk asması yaprağı, yer yıldızı (*kavkab al-arż*), anason, menekşe tohumu, kara günlük yağı, kereviz tohumu, her birinden 5 dirhem; bunları zamk ve kokulu şarap ile ıslatır ve ilâçları ufaladıktan sonra, bununla yuğurur ve bundan yarım dirhemlik kurslar yaparsın; bunlar gölgede kurutulur ve kullanılır".

Bundan sonra 7 tane gül kursu vardır ki, hepsinin îmal târifnâmesi bu eserde zikrolunmuştur: 1. gül pastili (alelumum), 2. esculape pastili, 3. mahmude pastili, 4. tebeşir gülü pastili, 5. danîvarda pastili, 6. diğer terkipte gül pastili, 7. sünbüllü gül pastili.

Bundan sonra 5 tane kâfuru pastili ve diğer târifnâmelere göre yapılan kâfurulu pastiller. Tebeşir pastilleri, Emîr Başir pastilleri.

Bundan sonra gelen diğer altı sahifede, muhtelif cinsten pastiller ve onların suret-i îmali ve tesirleri vardır. (J. LIPPERT.)

[*Aḳrāṣ*, yalnız pastil mukabili olmayıp, bunkü tablete de tekabül eder ve buhur mânasına da gelir; kurslar, tababetten hariç yerlerde, buhur olarak da kullanılmıştır.

Kursların îmali için Topkapı sarayı müzesinde, Hekim-başı odasında 14 kadar, „tensuh kalıbı" denilen, kalıp vardır. Macun hâline getirilen terkip buraya dökülerek, kurutulur. Bunlar büyük kıt'adadır ve üzerlerinde besmele, *bism Allāh şāfî*, tuğra şekli yazılar vardır. Yazılar kalıba hâkkedildiği cihetle, kursun üzerine çıkar. Bunlar îmal edildiği büyüklükte yutturulamaz. Eski hekimler bunları parçalayarak ve suda ezerek içirtirler, tütsü yaptırırlar yahut da hâricen kullanırlarmış. Kurslar kalıplarda yapıldığı gibi, kalıpsız olarak da yapılır.]

AKREP. ʿAḲRAB (A.), 45° şimal arz daresine kadar olan yerlerde bulunan ve iğnesinin zehiri ile pek ziyade korku uyandıran bu haşere, örümcek (*ʿanākib*) ailesindendir. Avrupa'da ve bazı Akdeniz memleketlerinde bu aileye mensup haşereler, umumiyetle, zararsız tarla akreplerinden (*buthus occitanus*) ibarettir. Buna mukabil Asya ve Afrika'da, soktukları zaman yalnız felc, humma, bayılma ve gaseyan değil, ölümü bile intaç eden nevileri vardır. Akrebe sıcak memleketlerde sık sık tesadüf olunduğundan ve elbise içlerine, evlerde yatak ve yorgan gibi şeylerin arasına girdiğinden, bu haşere öteden beri şarklıların muhayyilesini meşgul etmiştir. Akrep yıldızlar arasında da yer almış ve mıntakatülburcun 8.'sine adını vermiştir. Rüya tâbirlerinde büyük bir yeri vardır; rüyada akrep görmek, iyi bir alâmet telâkki edilirdi. — Umumiyetle akrep, hakikatte olduğundan daha fazla, tehlikeli telâkki edilir; yüzük ve bu kabil eşyanın üzerine vefk işaretleri (daha sonralar Kur'an'dan âyetler) hâk etmekle, akrep ısırmasına karşı korunma tedbirleri alınırdı; hadislere göre, Peygamberin kendisi de buna muarız değildi. Akrebin, şiddetli bir hararetten veya diğer ıstıraplardan, kendi kendisini sokmak suretiyle, yani intihar ile, kurtulduğu ve anne akrebin yavrularını sırtında taşıdığı ve sonunda yavrularının ağırlığı altında öldüğü hakkında, arap hayvanat âlimlerinin müşahadeleri yeni zamanlarda teyit edilmiştir. Orta zaman arap tababetinde, diğer zehirli hayvanlar gibi, akrep de mühim bir yer tutmaktadır. Bu tababete göre, akrep sokmasına karşı en iyi deva, bu hayvanın ateşte kızartılmış etini yemek yahut eti toz hâline getirip, zeytin yağına batırarak, yaranın üstüne koymaktır. Yine bu tababete göre, akrep külü göz zâfiyetine ve böbrek ve diğer âzadaki taşlara karşı müessir bir devadır; hattâ en zehirli akrep olan kara akrep (*scorpio afer*)'ten çıkarılan bir tertip, vücutta indifalara karşı bir ilâçtır. Fakat — eski yunan usûlü üzere — muhtelif şekillerde hazırlanan akrep yağına pek hususî bir şifa hassası atfedildi: bu yağ vahim yaralara sırt ve siyatik ağrılarına ve bilhassa saç dökülmesine karşı bir deva addolundu. — Akreplerin harpte kullanılması hakkında bk. Elliot ve Dowson, *History of India*, V, 550 v.d. — Arap edebiyatında akrep ismine sık sık rastlanır. Bu isim her zaman hain d ü ş m a n (*Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 105, mısra 1, s. 156, mısra 2; *Hudsailian Poems*, nr. 21, mısra 24; *Mufażżalîyāt*, nşr. Thorbecke, nr. 19, 12; Nābiġa, nşr. Ahlwardt, nr. 1, 4), i s t i h z a ('Urva, nr. 15, 2) ve i f t i r a ('Urva, nr. 5, 6; Farazdaḳ, *Dîvān*, nr. 61, 3) timsali olarak görülür. Aynı şekilde bir darb-ı meselde: „akrepten daha sinsi" denilmektedir (Freytag, *Proverbia*, nr. 902). Kışın en soğuk üç günü (teşrin II., kânun I. ve II. de ayın ilk göründüğü günler), „ısırıcı" soğuklarından (Farazdaḳ, *Dîvān*, nr. 122, 2) dolayı, „üç akrep" ismini almıştır (*Calendrier de Cordoue*, s. 10)

Bibliyografya: Damîrî, I, 161 v.dd.; Ḳazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 439 v.d.; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmiʿ* (Bülāḳ, 1291), III, 1281; Dozy, *Supplément*, II, 152 v.d.; Hommel, *Ursprung*,

und Alter arab. Sternnamen und Mondstationen, ZDMG, XLV, 605. (HELL.)

'AKS. [Bk. AKS.]

AKS. 'AKS (A.), „çevirmek" demektir. Hususî bir mânada (= *'aks al-kalām*), belâgatte, muayyen bir san'at şekline delâlet eden bir tabir olarak, kullanılır. Bu da bir cümlenin veya iki cümlenin aksamını o surette tebdil etmektir ki, birinci cümlede evvel gelen ikincide sonra, ikincide evvel gelen de birincide sonra gelir. Arap belâgatçileri belâgatteki bu ifade şekline *tabdīl* dahi derler ve bunu mânaya kat'iyet veren en güzel cinaslar (*al-muḥsināt al-ma'navīya*) 'dan biri sayarlar. Onlarca üç nevi *'aks* vardır: 1. bir cümle-i ismiyede, müpteda ile ona tâbi olan muzaf-ı ileyhin yerlerini değiştirmek (msl. *'ādāt al-sādāt, sādāt al-'ādāt*), 2. iki cümle-i ismiyede, müpteda ile cümlenin tâbi kelimelerinden birinin yerini, diğer bir kelimeye tebdil etmek (msl. *lā hunna ḥillun lahum va lā hum yaḥillūna lahunna*, Kur'an, LX, 10), 3. iki cümle-i filiyede, fiilin tâbii olan iki kelimeyi birbiri yerine koymak suretiyle (msl. *man yuḫric al-ḥayya min al-mayyit va yuḫric al-mayyita min al-ḥayy* (Kur'an, X, 32).

Bibliyografya: Mehren, *Rhetorik*, s. 104; *Dict. of techn. terms*, s. 978, 3, aşağıdan yukarıya, 979, 14. (WEIL.)

AḲSAḲ TĪMUR. [Bk. TĪMUR.]

AḲSARĀ. [Bk. AKSARAY.]

AKSARAY. AḲ SARAY, türkçe konuşulan memleketlerde ekseriya tesadüf olunan bu isim, şehirlere, saraylara yahut hisarlara delâlet eder; en maruf olanları şunlardır:

1. İç Anadolu'da, Koçhisar gölüne dökülen, Beyaz suyun ovaya girdiği yerde ve göle takriben 32 km. mesafede kurulmuş, suyu bol, evleri bahçeler içinde küçük bir şehirdir. İslâmdan evvelki devirde adı Archelais (Archelais Garsaura) idi. Kapadokya'nın son kıraallarından Archelaos tarafından inşa edilmiş, Roma kayseri Claudius tarafından müstamere hâline getirilmişti. Aksaray bilhassa Selçukîler devrinde ehemmiyet kazandı ve şimdiki şehrin ortasında harâbesi bulunan kale, sultan İzzeddin Kılıç Arslan tarafından inşa olundu. Evliya Çelebi, Aksaray adının bir hükümdar tarafından inşa edilmiş bir saraydan ileri geldiğini söyler. Şehir, Kayseri'yi Konya'ya ve Ankara'yı Toros geçitlerine bağlayan yollara hâkim bulunması dolayısiyle, ehemmiyet kazanmıştı. Daha sonra Aksaray, bir müddet Karaman-oğulları elinde kalmış ve müteakiben osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Sultan Mehmed II. İstanbul'u fethettiği zaman, aksaraylıların büyük bir kısmı payitahta nakledilmiş ve bugün İstanbul'da Aksaray adını taşıyan mahalleye yerleştirilmişlerdi. Aksaray, bugün çoğu harap olmak üzere, bir çok islâm eserleri ihtiva eder; bu eserlerin büyük kısmı şehrin ortasını işgal eden bir tepecik üzerinde bulunmaktadır. Eski eserler arasında Selçukîler zamanında yapılan ve Karaman-oğlu İbrahim Bey tarafından tâmir edilen Ulu cami ile Zinciriye medresesi, Naḳḳāşî camii ve müteaddit hamamlar sayılabilir. Aksaray öteden beri oldukça mühim bir ziraat merkezi olmuştur. Civarında hububat ve bahçelerinde meyva yetiştirilir. Halkın bir kısmı da koyun yetiştirir; mahallî sanayi arasında dericilik ve bilhassa kilim ve seccadecilik kayde değer. Aksaray halılarının vaktiyle Hind ve Çin'e gönderildiği zikrolunmaktadır. Bu küçük şehrin nüfusu 1935 sayımında 8.300'ü geçmekte idi. İdarî bakımdan Aksaray, Niğde vilâyetine bağlı, 146 köyü ile beraber, 19.000 nüfusu ihtiva eden bir kazanın merkezidir. [Tarih için bk. zeyl.]

Bibliyografya: Fr. Sarre, *Reise in Kleinasien*, s. 93 v.dd.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, 509, 2, 566, 1; Ainsworth, *Travels and researches in Asia Minor*, I, 197; E. Reclus, *Nouv. géogr. univ.*, IX, 571; Hamilton, *Researches*, II, 222; *Gulşen-i ma'ārif*, I, 521, 20, 524, 14; Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniyenin tarih ve coğrafya lûgati*, s. 21; W. Ramsay, *Asia Minor*, 284; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 191; *Genel nüfus sayımı*, 1937, Niğde vilâyeti (20 teşrin I. 1936 sayımı). (CL. HUART.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tâdil ve tashih edilmiştir.]

2. 781 (1379/1380) de Ḫvārizm'den celbedilen mimarlar tarafından Şehr-i Sebz'de Timur için yaptılan bir saraydır. O devrin en güzel âbidelerinden biri olan bu sarayın bakiyesi hâlâ mevcuttur. İsmin Ḫvārizm'de buna benzer bir binadan alınmış olması mümkündür.

3. Urgenç yanındaki Aksaray, „Şaybāniye" (nşr. Vambéry, X, s. 392)'de adı geçer.

(W. BARTHOLD.)

AḲSONḲOR. [Bk. AKSUNGUR.]

AKSU. AḲ SU, türkçe konuşulan memleketlerde, ekseriya nehir ismi olarak, kullanılır. Bir nehrin ana yatağında akmakta devam eden kısmına, *ak su* yahut *ak derya* ve sun'î olarak bir kanala akıtılan kısmına *kara su* yahut *kara derya* denilir. Böyle olmakla beraber, münferit ırmaklar ve nehirlere dahi çok defa *ak su* namı verilmiştir. Bu isim, nehir ve ırmaklardan bazan köy ve şehirlere intikal etmiştir. Bilhassa şarkî Türkistan'da, ya Yârkend-derya'ya yahut Tarım'a dökülen Aksu ırmağının üzerinde kâin Aksu şehri pek maruftur. Bu şehrin türkçe isminin VIII. (XIV.) asırdan evvel mevcut olup olmadığı tesbit edilememiştir; binaenaleyh Déguignes'den beri umumiyetle Batlamyus'un Auzakia'sı ile Aksu'nun aynı şehir olduğuna dair hüküm süren kanaat, nazar-ı itibara alınmamalıdır. Çin kaynaklarında (*„Eski Han'lar tarihi"* 'inde bile bahsi geçmiştir; I. asır) şehir Wen-su (bu gün de kullanılır), Ta-sh-ï ve Yü-çu tesmiye olunmuştur. İranlılar — muharriri meçhul olan *Ḥudūd al-'ālam*, IV. (X.) asır ve Gardîzî, V. (XI.) asır; metin için bk. Barthold, *Otçet o poyezdke v srednyuyu Aziyu*, s. 91 (krş. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, mukaddime, s. 20) — Bançûl (imlâ ve telâffuzu şüphelidir) şeklinde yazıyorlar. *Ẓafar-nāme*'nin, daha Timur zamanında, Aksu'da Çin tacirlerinin bulunduğunu kaydetmesinden, şehrin ehemmiyeti istintac olunabilir. *Tārīḫ-i Raşīdī*'de Aksu, şarkî Türkistan'ın başlıca şehirlerinden biri olarak, tavsif edilir. Daha sonra, Yârkend, Kâşgar ve Turfan'a kıyasen, ikinci derecede ehemmiyeti haiz gibi görülüyor; son asır seyyahları burasını, küçük bir şehir (takriben 2 km. muhitinde) diye, tasvir ediyorlar. On sene müddetle (1867—1877) Aksu, Ya'ḳūb Beg'in [b. bk.] elinde bulundu; bu zatın vefatından sonra, Çin hâkimiyeti, bütün şarkî Türkistan'da olduğu gibi, orada da yeniden tesis edildi. Aksu'da geçmiş asırlardan hiç bir bina kalmamıştır. [Diğer AKSU'lar için bk. zeyl.] (W. BARTHOLD.)

AKSUNGUR (T.), bu kelimedeki *sunḡur, sunḳur, sonḳor, sonḡor* v.s., doğan cinsinden bir nevi av kuşudur; *ak* ve *kara* olmak üzere, iki nevi vardır. *Ak* ve *kara sungur* türk büyüklerinin lâkabıdır.

AKSUNGUR. AḲ SUNḠUR (? —1094), Zengî [b. bk.]'nin babası ve Malikşāh zamanında türk emîri; kendisine Malikşāh 480 (1087) de Halep'in hâkimliğini ve *ḳasīm al-davla* unvanını verdi. Sultan, ölümünden bir az evvel, 485 (1092) te büyük plânlar hazırlamıştı. Bu tasavvurlardan biri de Mısır Fâtımî halifesini itaat altına almaktı. Bu sefere Tutuş başkumandan tayin olunmuş ve Aksungur ile Urfa (al-Ruhā') hâkimi Buzān, askerî kuvvetleri ile, ona iltihaka memur edilmişlerdi. Ancak üç kumandan Trablusşam önüne geldikleri vakit, aralarında ihtilâf çıktı; buna sebep olarak, bu şehrin hâkimi olan İbn 'Ammār [b. bk.]'ın Aksungur ile veziri Zerrîn Kamar'e rüşvet vermiş olduğu söylenir. Hakikat ne olursa olsun, Aksungur geri çekildi ve bundan dolayı Tutuş da bu teşebbüsten vazgeçmek mecburiyetinde kaldı. Bundan biraz sonra, Malikşāh öldü; Tutuş, bu fırsattan istifade ederek, sultanlığı ele geçirmeğe kalkıştı ve bu maksatla derhal Halep üzerine yürüdü. Aksungur, Tutuş'a karşı beslediği kine rağmen, ona muhalefet etmeği muvafık bulmadı ve Buzān gibi, o da itaat etti. Fakat kuvvetler ilerleyerek, Malikşāh'ın meşru vârisi olan Berkiyaruk ile tam çarpışacakları sırada, her ikisi de Tutuş'tan ayrılarak, Berkiyaruk'un tarafına geçtiler. Tutuş, Suriye'ye çekilmek mecburiyetinde kaldı ise de, ihtiraskâr tasavvurlarından vaz geçmeyerek, 487 (1094) de askerî kuvvetleri ile tekrar Halep önünde gözüktü. Ruyān köyü cıvarında bir çarpışma oldu. Aksungur'un adamları kaçtılar; kendisi ise, yakalanarak, Tutuş'un huzuruna getirildi ve derhal katledildi.

Bibliyografya: İbn al-Aşīr (nşr. Tornb.), X, 107 v.d.; *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoucides* (nşr. Houtsma), II, 70, 84; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 98.

AKSUNGUR. AḲ SUNḠUR AL-AḤMEDĪLĪ (? —1133), Marāğa cıvarında Ravvadî kürt ümerası neslinden Aḥmedîl'in oğludur. Bunların büyük babaları Vahsūdān b. Muḥammed, Selçukî Toğrul Bey'in hizmetine intisap etmişti. Emîr Aḥmedîl, sultan Melikşah'ın oğlu sultan Muḥammed'in hizmetinde bulundu ve onun Ḫilla arap emîri Ṣadaka b. Dabīs (Dubays) ile olan muharebelerinde yararlıklar gösterdi. 1111 senesinde, Şam vâlisi atabeg Tuğtekin'in Kudüs haçlıları ile muharebesinde Aḥmedîl, sultan Muḥammed tarafından, Tuğtekin'in yardımına gönderilmişti. Burada gösterdiği şecaate mükâfat olarak, Aḥmedîl, Marāğa hududundaki malikânelerini tevsiden maada, Tebriz üzerinde de bazı haklar kazanmış ve nufuz dairesini genişletmişti. Aḥmedîl'in 1116 da, Batınîler tarafından katlini müteakip, yerine oğlu Aksungur, Marāğa vâlisi oldu ve Irak'ta babası sultan Muḥammed'in yerine geçen sultan Mahmud'un hizmetinde bulundu. Sultan Mahmud'un biraderi Toğrul, 1122 de Erran'da isyan ederek, Azerbaycan'a girmişti; Toğrul'un atabegi Gündoğdu o arahk vefat ettiğinden, Aksungur bu fırsattan istifade etmek ve Toğrul tarafına geçerek, onun atabegi olmak kararını verdi. Sultan Mahmud onu, Toğrul'a karşı, ordu ile göndermişti; o da, Azerbaycan'a gelir gelmez, Toğrul tarafına geçti ve Marāğa'ya geldiği takdirde 10.000 kadar kürt askerini onun emrine vereceğini vaadetti. Bunlar Erdebil şehrini muhasara ettiler ise de, alamadılar. Oradan Tebriz'e gelirken, sultan Mahmud'un külliyetli ordu ile Marāğa'ya gelip, Tebriz üzerine yürümekte olduğunu duyarak, Zencan şimalindeki Ḫonāg (Ḫona)'a geldiler ve Ahbar'de bulunan atabeg Anūştekin Şîrgîr'in vasıtası ile, sultan Mahmud'a müracaat ederek, dehalet ettiler. Aksungur ihanetine rağmen, sultan Mahmud'un nezdinde çok itibarlı ve pek nufuzlu bir emîr oldu ve sultan tarafından, oğlu Davud'a atabeg tayin edildi.

Her ne kadar Selçukîlerin, türk olmayan bir kimseyi atabeg tayin eylemeleri, bunlarda türk an'anelerinin artık zaafa uğradığını gösterirse de, bu hâl, hükümdar kardeşler arasındaki dahilî mücadelelerde kürtlerin yardımına muhtaç olmaları ile de izah edilebilir. 1131 de sultan Mahmud Hemedan'da vefat edince, oğlu Davud, Aksungur tarafından, sultan ilân edildi ve Irak-ı Acem, Azerbaycan ve Erran'da tekmil devlet idaresi, atabeg sıfatı ile, Aksungur'un ve diğer kürt emîrlerinin eline geçti. Davud ile Aksungur henüz Hemedan'da bulunuyorlardı; babası sultan Mahmud'un biraderleri, Toğrul, Mes'ud ve Selçuk, Irak tahtına talip olarak, birbirleri ile uğraşmağa başladılar. Aksungur ve Davud Hemedan'dan Tebriz'e hareket etmişlerdi; oranın artık Mes'ud tarafından işgal edilmiş ve Mes'ud'un kendisini sultan ilân etmiş olduğunu öğrendiler. Aksungur gelerek, Tebriz'i muhasara etti ve nihayet 1131 senesinin sonunda, aralarında sulh akdolunup, Mes'ud ordusu ile Hemedan'a çekildi. Aksungur ile Davud Tebriz'i hükûmet merkezi yaparak, Azerbaycan ve Erran taraflarını idare ettiler. Sultan Mahmud'un büyük emîrleri de Tebriz'e gelerek, Davud ve Aksungur'un yanında toplanmağa başladılar. O zaman Selçukîlerin yaşça en büyüğü olmak ve Mâverâünnehr taraflarını da, halife namına, kendisine tâbi tutmak dolayısiyle, en nufuzlusu olan sultan Sancar Toğrul'un tarafını iltizam ettiğinden, Aksungur ile Davud'un işleri karıştı. Aksungur 1132 senesi temmuzunda, büyük bir ordu ile, Hemedan'da bulunan Toğrul'un üzerine yürüdü. Toğrul'un ordusu da büyüktü ve başlarında değerli bir emîr olan Karasungur [b. bk.] bulunuyordu. Davud ile Aksungur'un maiyetindeki emîrlerin bazıları, gizlice Toğrul ile anlaşarak, onun tarafına geçtiler. Bu suretle Aksungur ile Davud müthiş bir mağlûbiyete uğradılar. Bu muharebe, o zamanın şairlerinden 'İmâd Ġaznevî tarafından, Aksungur ile Karasungur arasında vâki bir muharebe imiş gibi, tasvir edilir ('Avfî, *Lubāb al-albāb*, II, 266). Emîrlerinden bir çoğunu da esir veren Aksungur ile Davud, o aralık Irak-ı Arab'da bulunan, sultan Mes'ud'un yanına kaçtılar ve Bagdad'da buluştular. Halife al-Mustarşid bi-'llāh, Toğrul'un düşmanı olduğundan, Mes'ud'u sultan ve Davud'u da ona veliaht tanıdığını ilân ederek, hutbenin buna göre okunmasını emretti. Mes'ud, Davud ve Aksungur Azerbaycan'a doğru hareket ettiler. Devletin bütün idare işi Aksungur'un elinde idi. Bunlar Marāġa'ya gelir gelmez, Aksungur etraftan kalabalık bir ordu topladı. Bunu gören Karasungur ve Toğrul'un diğer emîrleri, bu meyanda menşe' itibarı ile gürcü olan emîr Bişkīn, Tebriz'i terkederek, Erdebil'e can attılar. Bu şehrin yakınında vâki olan muharebeyi Karasungur kaybetti. Aksungur buradan Hemedan'a yürüyerek, orada Toğrul'u mağlûp etti ve böylece Irak ve Azerbaycan sultanlığı Mes'ud'un elinde kaldı; Toğrul, Rey'e çekildi. Mes'ud ile Aksungur Hemedan'da iken, Batınîlerden bir fedaî Aksungur'u öldürdü (527 = 1133). İbn al-Aṯīr'in dediğine göre, bu fedaînin Aksungur'u sultan Mes'ud'un rızası ile öldürdüğüne dair rivâyetler deveran etmiştir. Selçukî müverrihi 'İmād al-Kātib, Aksungur'un veziri idi; kendi eserinde ondan çok bahsetmiştir. Aksungur'dan sonra, oğlu Nuṣrat al-Dīn Arslan Aba Has Beg, sultan Mes'ud'un hizmetinde bulunmuştur.

Bibliyografya: Fatḥ b. 'Alī al-Bundārī, *Zubdat al-nuṣra* ('İmād al-Kātib tarihinin muhtasarı, nşr. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II), s. 160 v.d.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), X, 42-461 v.d.; Kisravî Tabrīzī, *Şahriyārān-i gumnām* (Tahran, 1929), II, 115—119.

(A. Zeki Velîdî Togan.)

AKSUNGUR. AḲ SUNḠUR AL-BURSUḲĪ (? — 1126), tam adı ile Abū Sa'īd Say al-Dīn Ḳasīm al-Davla Aḳ Sunḡur al-Bursuḳī Selçuk sultanlarından Muḥammed I. ile Mahmud'un başkumandanı ve vâlisi. Selçukî emîrlerinden Porsuk (Bursuḳ)'un [b. bk.] bir memlûkü idi; bundan dolayı, haçlı seferlerini yazan garplı müverrihler tarafından, daima bu nisbeti ile, Burgoldus, Borsequinus, Borssequin veya Borsses gibi, bozuk şekillerde zikrolunur. Selçuk sultanlarından Muḥammed I (1105—1118) onu, sadık bir refiki olmasından dolayı, Bagdad ve bütün Irak'ın muhafızlığına (*şahne*) tayin etmişti. Bu vazifede iken, Ḥilla'nin arap hükümdarı Ṣadaḳa b. Dubays ve o vakit Musul ve diğer yerlerde hüküm süren emîr Çavlı ile bir çok defa harp etti. Mavdūd'un [b. bk.] ölümünden sonra, 508 (1114) de Musul vâliliğini de aldı. Aynı zamanda haçlılara karşı yapılan harplerde başkumandan tayin edildi. Urfa (al Ruhā') üzerine yürüdü ve burasını 2 aydan fazla muhasara etti ise de, bir muvaffakiyet elde edemedi. Maraş'ta daha tâlili çıktı; burada tam o sırada ölen ermeni prensi Kogh Vasil'in dul kalan karısı kendisine tebeiyet etti. Mamafih Orṭuḳī'lerden İlġazi ile yaptığı muvaffakiyetsiz bir çarpışmadan sonra, 509 (1115) da Musul vâliliğinden azledilerek, Muḥammed'in ölümüne kadar al-Raḥaba'ye çekilip, menkûben yaşadı. Muḥammed'in halefi olan sultan Mahmud onu derhal yeniden Bagdad muhafızlığına tayin etti. Bu hükümdar ile kardeşi Mes'ūd arasında vukua gelen saltanat münazaaları esnasında tekrar azledildi ise de, 515 (1121) te yeniden Musul vâliliğine geçti. Ertesi sene, bu vâliliğe ilâveten, Bagdad muhafızlığı da uhdesine verildiği gibi, Vāsiṭ şehrinin hâkimliğine de tayin olundu. Bu son tayin Ṣadaḳa'nın oğlu ve halefi olan Dubays ile yeni bir harbe sebebiyet verdi. Dubays, bunun üzerine, haçlılarla ittifak ve Halep'in muhasarası esnasında Baldwin (Baudoin)'e yardım edince, Aksungur, şehri muhasaradan kurtarmak için, Musul'dan ilerlerdi (518 = 1125). Buna muvaffak olduktan sonra, Halep'te oğlu Mas'ūd'u bırakarak, oradan ayrıldı. Ertesi sene (519 = 1125) Kafarṭāb'ı zaptetti ise de, 'Azāz'ın muhasarasında ağır bir mağlûbiyete uğrayarak, Musul'a geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Bir az sonra (8 zilkade 520 = 26 teşrin II. 1126) orada camide iken, bir kaç Batınî tarafından hançerle öldürüldü. *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoucides* (nşr. Houtsma), II, 144 v.dd. göre, katiller, sultanın veziri al-Dergezīnī tarafından, bu iş için ücretle tutulmuşlardı.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), X, 307 v.dd.; *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoucides* (nşr. Houtsma), II, 144; *Recueil des historiens des croisades*; *Hist. or.*, I, bk. Index; II, 36—58; III, 496 v.dd.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 99; Wilken, *Gesch. d. Kreuzzüge*, II, 382 v.dd., 521 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 155 v.dd.

AKŞAM. AḲŞĀM (F.), suların kararmağa başladığından itibaren güneşin battığı zamana kadar olan müddet; *ikindi* ile *yatsı* arasındaki namazın ismidir.

AKŞEHİR. AḲ ŞEHR, iç Anadolu'nun cenub-i garbî kısmında, Sultan dağlarının şark eteğinde, kendi adını taşıyan gölün 8 km. cenubunda, Konya vilâyetine bağlı bir kaza merkezidir. İlk çağlara ait şehirden bugün ancak bazı duvar enkazı kalmış olmasına ve burada rastgelinen bazı kitâbe parçalarında da hiç bir vazıh malûmat bulunmamasına rağmen, Akşehir'in eski Philomelium yerinde kurulmuş olduğu muhakkaktır. Burası, Frikya ile Kappadokya arasındaki işlek yol üzerinde, bir konak olan küçük bir şehirdi. Coğrafî mevkii, bugünkü Akşehir'e de aynı rolü vermiştir: eski İstanbul-Bagdad yolunun güzergâhında mevki alan Akşehir, şimdi ise demir yolu üzerinde bulunuyor (İstasyonun râkımı 964). XVI. ve XVII. asırlarda Akşehir'den geçmiş olan seyyahların (Ġazzī, 936 = 1529; Mekkī, 965 = 1557 ve daha sonra Evliya Çelebi) ova üzerinde birden yükselen Sultan dağlarının eteğine ve ilk yamaçlarına yerleşmiş, dağlardan inen bol su ile sulanan bahçeler içine kurulmuş bu ağaçlık ve yeşil şehir hakkındaki tasvirleri, bugünkü Akşehir'in umumî manzarasına aynen tetabuk etmektedir. Eski eserlerde Akşehir'in adı, mahallî telâffuz tarzlarına göre, bazan Akşar, Aḫşar veya Aḫşehir şeklinde yazılmış bulunmaktadır. Şehir, Selçukîlerden sonra, Karaman-oğullarına geçmiş ve Yıldırım Bayezid tarafından ilhak edilmiştir. Akşehir, bir ziraat merkezidir; bahçelerinde bol meyve ve civarında da, hububat ve haşhaş gibi, türlü mahsuller yetiştirilir ve koyun beslenir. San'atları arasında da dericilik kayda şâyândır. Akşehir'in, 1935 sayımına göre, hepsi de müslüman olmak üzere, 10.335 nüfusu vardır ve halkın 98 %'inin ana dili türkçedir. Bunların küçük bir kısmını Yunanistan ve Yugoslavya'dan gelen muhacirler teşkil eder. Akşehir kazasının 6 nahiye ve 90 köyü olup, nüfusu 60.000 dir. — Şehirde Yıldırım Bayezid'in camii ile Selçukîler devrine ait âbideler: 'İzz al-Dīn Kaykāvūs I.'un (613 = 1216) devr-i saltanatında yaptırılan taş medrese, 'İzz al-Dīn Kaykāvūs II. (659 = 1261) zamanında inşa edilen eski bir tekke üzerinde bir kitâbe, üstünde sekiz köşeli ehram şeklinde bir kubbe bulunan Sayyid Maḥmūd Ḫayrānī'nin (621 = 1224) türbesi ve Nasreddin Hoca [b. bk.]'nın son zamanlarda (386 = 996 tarihi yanlıştır) yapılmış bir türbesi.

Bibliyografya: V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 803, 818; Cl. Huart, *Konia, la ville des derviches tourneurs* (Paris, 1897), s. 109—117; *Epigraphie arabe d'Asie Mineure* (*Revue Sémitique*, 1894), s. 28—34; Fr. Sarre, *Reise in Kleinasien*, s. 21 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 435, 1; Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, II, 63; Hamilton, *Researches*, II, 185; Ali Cevad, *Memâlik-i osmâniyenin tarih ve cografya lûgati*; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 15 v.dd. (Besim Darkot.)

AL. [Bk. EL.]

ĀL. [Bk. ĀL.]

ÂL. ĀL (A.), serab, zeminin, bir su birikintisi manzarası alacak kadar, güneş şuā'ı ile ısınmasından mütevellid, bir optik hâdisesi; krş. Jacob, *Altarab. Beduinenleben* (2. tab.), s. 9 v.dd.; Geyer, *Zwei Gedichte von al-A'şâ* (Viyana, 1905), s. 107 v.d.; al-Ḥuṭay'a, nr. 7, 32; al-Ḳuṭāmī, nr. 3, 24. — Āl'in müradifi *sarāb*'tır.

Āl, loğusalar için tehlikeli bir cin mânasını ifade eder; bu hususta verilen tariflere göre humma-i nifasinin muşahhas timsalidir, krş. *ZDMG*, XXXVI, 85; Goldziher, *Abh. zur arab. Philologie*, I, 116. (A. Haffner.)

Türk kavimlerinin folklorunda loğusalara ve tekin olmayan yerlerde uyuyan adamlara mu-

sallat olan bir cine Albastı denilir. Kırgız ve kazak türklerinin inanışlarına göre, Albastı iki türlü olup, birine kara Albastı, diğeri ne de sarı Albastı denir. Sarı Albastı, hocaların ve kamların okumaları ile, defedilebilir; kara Albastı ise, ancak „ocaktan" olanlardan korkar. Albastı kısa boylu, sarı saçlı, mâvi yahut yeşil gözlü bir kız şeklinde tahayyül edilmektedir. Bazan keçi şekline girerek, kumsal yerlerde ve ırmak kıyılarında gezermiş.

Anadolu folklorunda bu cin daha ziyade *Al karısı* diye maruftur. Albastı ise, bu cinin sebep olduğu hastalığın (hummayı nifasinin) adıdır. Folklorcuların tespit ettikleri efsanelerde bu cin „uzun boylu, uzun parmak ve tırnaklı, vücudu yağlı, siyah uzun saçlı, dev anası gibi büyük memeli, el ve ayakları gayet küçük, bilhassa loğusa kadınların ciğerleri ile geçinen, al gömlekli, türlü kıyafetlere giren, hulâsa çok çirkin ve dişlek bir kadın", bazılarına göre de, bir kocakarı şeklinde tasvir edilmektedir (bk. M. Şakir Ülkütaşır, *Al karısına dair halk inanmaları*; *Halk bilgisi haberleri*, sayı, 95, s. 243). Bu tavsiften anlaşılıyor ki, şark ve şimal türklerinin mitolojisindeki *şöreli, biçura, abası, su anası* gibi cinlerin vasıfları ile gördükleri işler hep *Al karısı* hakkında söylenen efsanelerde toplanmış ve ona izafe edilmiştir.

Bütün türk kavimlerinde *Albastı* ve *Alkarısı* 'na dair söylenen efsanelerde bu cinin 1. loğusa kadınlara musallat olması; 2. loğusanın ciğerlerini çalıp, suya atması; 3. tüfek ve aygır sesinden korkması, 4. „ocaktan" olanlar ve demircilerden çekinmesi müşterek motiflerdir. Bu motifler, efsanelerde, Altay dağlarından Akdeniz kıyılarına kadar, tekrarlanır. Bazı türk efsanelerine göre, Albastı erkeklere de musallat olur ve uyurken basar. Kâbus, Albastı 'nın marifetlerinden biridir. Bundan dolayıdır ki, kâbusa „kara basan" da denir. Albastıya *kara bastı* yahut *kara kura* denilmesi, onun kötü olduğunu ifade için olsa gerektir. Malûmdur ki, Altay mitolojisinde cinler zümresine toptan *kara* denir. Albastı, Al karısı adlarını taşıyan bu cin, menşei ne olursa olsun, türk kavimlerinin mitolojisinde mühim yer almıştır.

Bibliyografya: Miropiev, *Demonologiç. razskazı Kirgizov* (*ZRGO*, 1888, X, s. 10—11, 50); A. Divayev, *O proishojdenii Albastı* (*İzv. OAIE*, Kazan), IV; J. Mészáros, *Osman.-türk. Volksglauben* (*KSz*, 1906, VII, 55); S. İ. Rudenko, *Başkirı*, Leningrad, 1925, II, 306; A. İnan, *Al ruhu hakkında* (*Türk Tarih, Arkeol. ve Etnoğ. Dergisi*, 1933, I, 160—167); M. Şakir Ülkütaşır, *Albastı hastalığı*. (ABDÜLKADİR İNAN.)

ÂL. ĀL, aile, soy ve en geniş mânası ile akraba. İslâm devrinde anlatıldığına göre, kureyşîler islâmdan evvel, Kâ'be 'yi ve içindeki mukaddes eşyayı muhafaza ettikleri için, kendilerine *Āl* (yahut *Ahl*) *Allāh* adını verirler imiş (bk. Margoliouth, *Mohammed*, s. 19). İslâmda bu kelime *āl al-nabī* terkibinde ve hususiyle Peygamber için okunan *„Allāhumma ṣalli 'alā Muḥammed va 'alā ālihi"* duasında, daha geniş bir mâna alır. *Ahl al-bayt* mefhumunun tarifinde olduğu gibi, şi'îler *Āl al-nabī* tabirini de Peygamberin ailesine, 'Alī ve Fāṭima 'nin füruuna hasrederler (Peygamber ailesinin bu en yakın koluna tercihen *al-'itra* denilir). Şi'î temayüllerinden uzak kalanlar, bu tabir ile, en geniş mânada, Banī Hāşim'i kastederler, başkaları Peygamberin zevcelerini yahut bütün akrabasını bu tabirin medlûlüne sokarlar. *Āl al-nabī* tabirinin, neseb farkı olmaksızın, bütün dindar insanlara yahut umumî surette bilcümle müslümanlara ve bütün ümmete (*umma*) şamil olduğu suretinde tefsirinde, şi'îlerin iddialarının en âşikâr reddi mevcuddur.

İbn Ḥālūya (ölm. 314 = 926/927), yazdığı *Kitāb al-āl*'de (krş. Baḥrānī, *Manār al-hudā*, Bombay, 1325, s. 200) *Āl al-nabī*'yi 25 tabakaya taksim etmiştir (bk. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 231). Şi'î fıkıh âlimi Ḳumm 'dan al-Rayyān b. al-Ṣalt, sünnîlerin *āl* tabirine bütün ümmeti sokmak hususundaki temayüllerine karşı olsa gerek, *āl* ve *umma* arasındaki farka dair, İmām al-Riżā 'nın bütün sözlerini bir kitapta toplamıştır (bk. Ṭūsī, *List of Shy'a books*, nr. 294). Kasidelerde *āl* hakkında bk. Goldziher, *ZDMG*, L, 114—117. (GOLDZIHER.)

ĀL 'İMRĀN. [Bk. ÂL IMRÂN.]

ÂL İMRÂN. ĀL 'İMRĀN (A.), Kur'an 'da III. surenin ismidir.

ĀLA. [Bk. ÂLET.]

A'LĀ. [Bk. ÂLÂ.]

ÂLÂ. A'LĀ (A.), daha yüksek, en yüksek; aynı zamanda bir ıstılahtır [bk. İSNĀD]. *al-A'lā*, Kur'an 'da LXXXVII. surenin isimlerinden biridir.

ALA (T.), birkaç renkli. Coğrafî isimlerde ve bazı hayvan ve hastalık isimlerinde sık sık kullanılır.

'ALĀ'. [Bk. ALÂ.]

ALÂ. 'ALĀ' (A.), yükseklik; *'Alā' al-Davla*, *'Alā' al-Dīn* gibi unvanlarda görülür.

'ALĀ' AL-DAVLA. [Bk. ALÂÜDDEVLE.]

'ALĀ' AL-DĪN. [Bk. ALÂEDDİN.]

ALACA. ALAÇA (T.; *ala* kelimesinin küçültme şeklidir), bir kaç renkli yollu dokuma kumaş (krş. Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson*, bk. mad, Alleja, s. 8, 756). Bu kelime mürekkep isimlerde de kullanılır [bk. ALACA BAYRAK, ALACA DAĞ].

ALACADAĞ. ALAÇA DAĞ, Türkiye 'de ve diğer türk memleketlerinde bir çok dağ silsilelerine ve kitlelerine yahut zirvelere verilen ad. Bunlar arasında en fazla tanınmış olanları şunlardır: 1. iç Anadolu 'da Konya 'nın cenub-i garbîsindeki Alacadağ ile (2203 m.); 2. Kars 'ın cenub-i şarkîsinde bulunan ve 16 teşrin I. 1877 tarihinde, türkler ile ruslar arasında muharebe sahnesi teşkil eden Alacadağ (2693 m.).

(BESİM DARKOT.)

ALAÇA. [Bk. ALACA.]

ALADAĞ. ALA DAĞ, Türkiye 'de ve diğer türk memleketlerinde bir çok dağlara, dağ sıralarına veya kütlelerine verilen ad. Bunlar arasında başlıcaları şunlardı: 1. Cenubî Anadolu 'da, Adana ovasının şimal-i garbîsinde yükselen Toros dağlarının en yüksek kısmı; burada Aladağ 'lar, birisi Demir kazık (3726 m.), diğeri daha cenupta Kaldı dağı (3734 m.) olmak üzere, iki mühim zirvede, âzamî irtifaını bulur. 2. Anadolu 'nun şimal-i garbîsinde, Bolu 'nun cenub-i şarkîsine düşen ve Köroğlu tepesinde 2378 metre irtifaına varan Aladağ. 3. Şarkî Anadolu 'da Fırat nehrinin iki büyük kolundan biri olan Murad suyunun menbalarını ihtiva eden ve Van gölünün şimal-i şarkîsine düşen Aladağ (3250 m.). Bu Aladağ, İlhanîler zamanında hükûmetin yazlık karargâhı bulunuyordu. Burada Argun Han zamanında bir saray da bina olunmuştu. 4. İran 'ın şimal-i şarkîsinde, Atrek ırmağının cenubunda bulunan Aladağ. 5. Orta Asya 'da, Cungarya ile Balkaş gölü havzasını ayıran Aladağ (Alatav, 4300 m. kadar). 6. Garbî Türkistan 'ın şimal-i şarkîsinde Issık-köl ile Alma-ata arasında uzanan Aladağ (Alatav, 4800 m.). 7. Sibirya 'da, Altay dağlarının şimalinde ve, rusların Kuznetsk dağları adını verdikleri ve civarında Sibirya 'nın en faâl surette işletilen taş kömür havzası bulunan Aladağ (Alatav). (BESİM DARKOT.)

ALÂEDDİN. [Bk. ḤUSAYN CAHĀNSŪZ, KAYḲOBĀD B. KAYḤOSRAV, MUḤAMMED ḤVĀRİZMŞĀH AL-CUVAYNĪ.]

ALÂEDDİN. 'ALĀ' AL-DĪN MUḤAMMED B. ḤASAN (1210—1255), ismailîlerin [b. bk.] sondan bir evvelki şeyhi. 609 (1210) da doğmuş ve babasının vefatından sonra, 618 (1220) de şeyhlik pâyesini elde etmiştir. Çok geçmeden, cinsî suiistimal neticesi, melankoli ve cinnete tutulduğu söylenmektedir. Bu sebeple bazı kimseler oğlu Rukn al-Dīn Ḫurşāh 'ı onun yerine geçirmek istediler. Bunun neticesi olarak, tarikat tefrikaya uğradı ve katl-i âmlar oldu. Nihayet zilkade 653 (kânun I. 1255) te şeyh de katledildi.

Bibliyografya: Raşīd al-Dīn, *Cāmi' al-tavārīḫ* ve *Tārīḫ-i guzīde*; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 174 v.dd; Browne, *A literary history of Persia*, II, 456 v.dd.

ALÂEDDİN HALACÎ. 'ALĀ' AL-DĪN MUḤAMMED ḤALACÎ (? — 1316), Dehli 'de, ilk müstakil islâm devletini kuran türk memlûklerinden sonra, saltanatı ellerine geçiren ve hâkimiyetleri bir asırdan fazla süren Halaç hanedânının [bk. HALACÎ] en büyük hükümdarıdır (697—715 = 1296—1316). Bu ismin umumiyetle garp eserlerinde Ḫalcī veya Ḫılcı şeklinde yazılması, Ḫalaç = Ḳalaç türk kabîle isminin Hindistan 'daki yanlış telâffuzuna istinad eder [bk. HALAÇ]. Bu zat, sülâlenin hakikî müessisi Calāl la-Dīn Fīrūz Şāh 'ın yeğeni ve damadı olup, evvelâ *melik* unvanı ile Kara ve Oudh sahalarını idare ediyordu. Karısı ile ve hükümdar üzerinde çok nufuzu bulunan kayin validesi ile arası bozuk olduğundan, mevkiini sağlamlaştıracak çareler arayan bu muhteris ve cür'etli prens, Dekkan 'da efsanevî zenginliği dillerde destan olan Devagirī (eski metinlerde Divgîr; bugünkü Devletâbâd) şehrine karşı küçük bir kuvvet ile muvaffakıyetli bir taarruz yaparak, raca Rāmāçandra 'yı, ağır şartlar ile bir sulh imzalamağa mecbur etti. Racanın oğlu Çankara buna razı olmamak istedi ise de, 'Alā' al-Dīn onu da mağlûp etti. Sulh daha ağır şartlarla imzalanmış, çok büyük ganimetler elde edilmişti. Orta çağ Hind tarihinin en mühim hâdiselerinden biri olan bu vak'a, müslümanlara Dekkan 'daki yerli devletin zaafını anlatmıştı. Bu büyük zafer ile maddeten ve mânen kuvvetlenmiş olan muhteris prens, kendisi ile mülâkata gelen amcasını alçakça öldürttükten ve veliaht Rukn al-Dīn 'i firara mecbur ettikten sonra, Dehlī tahtına oturdu (695 = 1296). 'Alā' al-Dīn nufuzunu bütün memlekette kolayca tesis ederek, Hind hudutlarını hâlâ tehdit eden moğullara karşı kuvvetli askerî tedbirler aldı. Moğulların büyük kuvvetlerle yaptıkları hücumlar kolaylıkla tardolundu. 1298 de Kutlug Hoca kumandasındaki muazzam bir moğul ordusunun taarruzu 'Alā' al-Dīn 'in bizzat kumanda ettiği ordu tarafından kırıldığı gibi, 1304 te Amroha 'ya kadar ilerleyen diğer bir moğul taarruzu da, Dipalpur ve Lâhor 'da vâli bulunan Malik Ġāzī (sonradan Tugluk Şah) tarafından, büyük muvaffakıyetle tardolundu. Moğullar bundan sonraki taarruzlarında da daima mağlûbiyete uğradılar. Samana ve Dipalpur gibi, mükemmel surette tahkim ve techiz edilmiş ileri mevzilere istinad eden bir müdafaa seddi ve Malik Ġāzī gibi faâl bir kumandanın her sene moğullara yaptığı akınlar sayesinde, artık bu tarafta tehlike kalmamıştı,

'Alā' al-Dīn, moğullara karşı ilk muvaffakiyetlerinden sonra, Hind fütuhatına başlamıştı: Gucarāt ve Nahrivala zaptedilmiş, Cambay tacirleri büyük bir vergiye bağlanmıştı. 1299 da meşhur Ranthambhor kalesinin zaptına teşebbüs edildi ise de, bir takım vâlilerin muhtelif sahalardaki isyanları sebebi ile, ancak 1301 (700) de zaptolunabildi. Dahilî isyanları yatıştırmış olan 'Alā' al-Dīn, bundan sonra fütuhatına devam ederek, Raçputana 'nın başlıca mühim devleti olan Mevar 'ı hâkimiyeti altına aldı. 1305 sonlarına doğru şimalî Hindistan, hemen tamamı ile, 'Alā' al-Dīn 'in eline geçmişti. Bundan sonra 'Alā' al-Dīn, Dekkan fütuhatına başlayarak, sırası ile Devagirī 'yi, Varangal 'ı (islâm metinlerinde Arangāl) ve Mābar 'ı aldı; 1312 de, Çankara 'nın isyanını bastırmak üzere, Kāfūr kumandasında bir ordu tekrar muvaffakıyetle Dekkan 'a yürüdü. Artık 'Alā' al-Dīn 'in imparatorluğu en son inkişaf derecesine varmıştı; şimalde Multān, Lâhor, Dehli 'den cenupta Dvārsamudra 'ya, şarkta Lahnanti ve Sonārgāon 'dan garpta Thatta ve Gucarāt 'a kadar, hemen bütün şimalî ve merkezî Hindistan Dehli sultanlığına tâbi bulunuyordu. Dahilî tecanüsten mahrum olan ve ancak 'Alā' al-Dīn 'in cürt'etli ve korkunç şahsiyeti sayesinde tutunabilen bu muazzam imparatorluk, onun son zamanlarına doğru, sarsılmak alâmetleri göstermeğe başladı ve 1316 (715) da ölümünden sonra da, kolaylıkla parçalanıp yıkılarak, Dehli sultanlığı Tuglug-şahlar ailesine intikal etti (720=1320).

'Alā' al-Dīn, türlü bakımlardan, orta çağ türk hükümdarları arasında çok mümtaz bir şahsiyettir. Hiç bir tahsil görmediği hâlde, çok büyük fıtrî kabiliyetleri ve hayattaki tecrübeleri sayesinde, büyük askerî zaferler kazanarak, muazzam bir imparatorluk kurmuş, bir çok idarî ıslâhat yapmış, Hind müslümanlarına büyük bir refah ve inkişaf devresi yaşatmağa muvaffak olmuştur. Devlet başına geçmek ihtirası ile ahlâkî ve insanî bütün kayıtları bir tarafa bırakan 'Alā' al-Dīn, ondan sonra bütün kudreti kendi elinde toplamak ve imparatorluğunu genişletmek için, meşru olsun olmasın, her vasıtaya müracaattan çekinmedi. Daha ilk büyük fütuhatının temin ettiği muazzam servet ve ona dayanarak vücuda getirdiği askerî kudret kendisinde öyle bir büyüklük hastalığı doğurmuştu ki, „İskender-i sânî" lâkabını almakla kalmayarak, bir aralık, büyük İskender gibi, dünya fethine kalkmak ve yeni bir din kurmak hevesine düştü. Moğul tehlikesi henüz Hind hudutları üzerinden kalkmamış iken, böyle bir teşebbüsün, tabiî, imkânı yoktu. Kendisini Peygambere ve dört büyük emîrini—Uluğ Han, Zafer Han, Nusret Han, Alp Han — çahariyâra benzeterek, yeni bir din tesisine kalkması da sadece bir proje hâlinde kaldı ve fütuhat ihtirasını da ancak Hindistan 'daki büyük zaferleri ile tatmin etti. Dünyanın en büyük müstebid ve zâlimlerinden ve en hayâl-perest muhterislerinden olmasına rağmen, çok hilekâr, basiretli ve tedbirli idi. İnsanlara hâkim olmak, onları idare etmek hususunda fıtrî bir kabiliyeti vardı. Taliine, haklı olarak, güvenmesi, ruhî kudretini son dereceye çıkarmıştı. Hiç kimseye, hattâ ailesine karşı bile, zaafı ve şefakati yoktu.

Devleti ve devlet iradesini her şeyin üstünde tutmak gibi, türk karakterine ve an'anesine tamamiyle uygun bir esasa şiddetle sadık kalan 'Alā' al-Dīn buna karşı orta çağ türk-islâm devletlerinde daima tesadüf edilen iki muhalif kuvveti kırmıştır: 1. şeriati devlet iradesinin fevkinde gören ruhanî sınıfın devlet işlerine müdahalesini tamamiyle men'ederek, devletin ve halkın menfaati için lüzumlu gördüğü her tedbiri — şeriate uygun olsun olmasın — almakta hiç tereddüt etmedi; 2. geniş imparatorluğunun merkezden çok uzak sahalarında, adetâ müstakil birer hükümdar gibi, hareket eden ve hattâ resmen *melik* [b. bk.] unvanını haiz olan en büyük askerî-mülkî ricalin isyanlarını bastırdıktan sonra, şiddetli bir merkeziyet usûlü ihdas etti. Buna, başlıca sebep olarak, şunları bulmuştu: hükümdarın devlet işleri ile inceden inceye meşgul olmaması, müskirata düşkünlük, büyük devlet ricalinin birbiri ile çok sıkı münasebetlerde bulunmaları ve fazla servet. 'Alā' al-Dīn bu âmillere karşı şu tedbirleri aldı: fazla servetleri ortadan kaldırmak için, bir çok araziyi, hattâ vakıfları müsadere ederek, devlete mal etti; büyük bir hafiye şebekesi kurdu; müskiratı, evvelâ kendi sarayından başlayarak, şiddetle menetti ve herkesin ancak kendi kendisine içmesine izin verdi; hususî ve resmî mahiyette bütün ziyafetleri yasak etti. Hinduların bilhassa zengin ve toprak sahibi sınıflarına karşı gâyet ağır malî tedbirler tatbik ettiği gibi, onları ata binmek ve silâh taşımak gibi şeylerden de mahrum bıraktı. Vergiler her tarafta aynı usûller dairesinde alınıyor, memurların suiistimali en şiddetli bir şekilde cezalandırılıyordu. İmparatorluğu içerden ve dışardan gelecek tehlikelerden muhafaza için, kuvvetli ve muntazam bir orduya ihtiyaç vardı. 'Alā' al-Dīn muayyen ücretli büyük bir ordu kurarak, tecrübeli kumandanların idaresine verdi. Bütün bu büyük masraflar gıda maddelerinin fiyatını yükselttiği cihetle, buna karşı da iktisadî ve idarî tedbirler ittihaz etti. Meselâ Dehli gibi kalabalık şehirleri besleyecek mıntakalarda toprak vergileri nakden değil, aynen alınarak, umumî anbarlarda depo edildi. Tacirlerin ihtikâr yapmaları şiddetle menolundu. Ziraî istihsalâtın zarurî miktarı çiftçilere terkedilerek, mütebaki kısmı, hükûmet kontrolü altında, icap eden yerlere nakledîliyor ve satılıyordu. Hükûmet büyük tacirlere bu muazzam iş için muhtaç oldukları sermayeyi de teminediyordu. Pazarlarda her şey muayyen bir tarifeye tâbi idi. Devlet kontrolü en dürüst bir surette işliyordu. Görülüyor ki, 'Alā' al-Dīn iktisadî devletçilik sistemini, en mükemmel bir tarzda, kurmağa ve işletmeğe muvaffak olmuştu. Ona düşman olan müverrihler bile — meselâ Barānī — bunun yer yüzünde misli görülmemiş bir mükemmeliyette olduğunu itiraf etmekte ve bunu bu zâlim ve şeriate düşman hükümdarın istidraçlarından biri olarak, izah etmektedirler.

'Alā' al-Dīn 'in kurduğu idare sistemi büyük muvaffakiyet ile işledi ve mes'ud neticeler verdi. Ordusu ve kumandanları ona tamamiyle bağlı oldukları gibi, geniş halk tabakası da, gerek hindu gerek müslüman, tamamiyle memnundu. Moğul korkusu kalmamış, büyük küçük memurların halka zulüm etmelerine imkân bırakılmamıştı; onun iktisadî tedbirleri sayesinde, yaşamak şartları çok kolaylaşmıştı. Dahilî isyanların ortadan kalkması ve âsâyişin temini, halka geniş bir nefes aldırmıştı. Merkezin emirleri, imparatorluğun en uzak köşelerinde bile, harfi harfine tatbik olunuyordu. Bu umumî refah ve inkişaf fikir ve san'at hayatında da tesirini göstermişti: 'Alā' al-Dīn devrinde, askerî ve sivil mimarînin çok güzel eserleri sayılabilecek, bir takım kaleler, saraylar, sarnıçlar yapılmıştır. Müverrih Barānī, 'Alā' al-Dīn devrinde yetişen bir çok devlet adamlarını, sûfîleri, âlimleri, şairleri, münşileri, müzekkirleri [b. bk.], hafızları, musikişinasları, tabipleri, nedimleri, müverrihleri, müneccimleri uzun uzadıya saymaktadır. Bunlar arasında hükümdarın bazı harplerine de iştirak ve hattâ onları tasvir eden büyük şair Ḫusrav Dehlevī ile Ḥasan Dehlevī [b. bk.]'yi, sûfîler arasında da meşhur şeyh Niẓām al-Dīn Avliyā [b. bk.] ile şeyh Rukn al-Dīn 'i saymak kâfidir. Bu devirde, Hind müslümanları arasında, büyük bir nufuz kazanan şeyh Niẓām al-Dīn Avliyā 'ya karşı 'Alā' al-Dīn büyük bir hürmet besliyor, hattâ bazan gönderdiği bir ordudan uzun zaman haber alamayıp, telâşa düşünce, seyhe adamlar göndererek, vaziyet hakkında ondan haber istiyordu. Barānī hükümdarın şeyh ile hiç görüşmediğini, fakat düşmanlarının iftiralarına rağmen, şeyhe karşı aslâ itimatsızlık beslemediğini ve bilhassa hayatının sonlarında bu rabıtasının büsbütün arttığını söylüyor. Öyle görünüyor ki, 'Alā' al-Dīn, din âlimlerinin şeri'at namına devlet işlerine karışmasını kabul etmemekle beraber, geniş halk tabakası arasında büyük şöhreti olan Niẓām al-Dīn Avliyā 'nın bu nufuzunu, kendi lehine olarak, kullanmağı ihmâl etmemiştir. Nitekim hinduların içtimaî mevkilerini tezlil edecek tedbirleri de, daha ziyade müslüman halkın dinî taassup hislerini memnun etmek için, ittihaz ettiği kolaylıkla anlaşılabilir.

Ordunun ve halk tabakasının bu müzaharetine rağmen, eski ehemmiyetlerini kaybetmiş olan zengin ve imtiyazlı sınıflar, emîrler, racalar, 'Alā' al-Dīn 'e ve kurduğu yeni sisteme karşı büyük bir husûmet besliyorlardı. En küçük bir şüphe ile yapılan idamlar, musadereler, eski ailelere karşı takip edilen tezlil edici siyaset, hafiyelik sisteminin suiistimalleri, içten içe büyük bir hoşnutsuzluk uyandırmıştı. Kendisine tamamiyle mutî olmaları için, aşağı tabakalardan, esirlerden yetiştirdiği yeni devlet ricali, umumiyetle hakir görülüyor, manevî bir hürmet uyandıramıyordu. Devletin en yüksek mevkiine çıkardığı kölesi Kāfūr, büyük askerî muvaffakiyetler kazanmış olmakla beraber, hiylekâr ve şeytanî siyaseti ile, hükümdar üzerinde mütemadî artan bir nufuz kazanmıştı. Devlet nufuzunu büsbütün kendi elinde toplamak maksadı ile, hükümdar ailesi arasına nifak ve husûmet tohumları eken Kāfūr, veliahd tayini meselesinde bile, 'Alā' al-Dīn üzerinde müessir olmuş ve asıl vehiahd Ḫizir Ḫān 'ın yerine, henüz beş altı yaşındaki küçük oğlu Şahab al-Dīn 'Omar 'i, bir vasiyetnâme ile, veliahd tayin ettirmişti.

İşte bütün bu âmillerden dolayı, 'Alā' al-Dīn 'in kurduğu muhteşem imparatorluk, kendisinin ölümü ile, birdenbire parçalanıp çöküverdi. Ölümünü müteakip, ailesinin uğradığı büyük felâketleri, Barānī, manevî bir ceza olarak, telâkki etmektedir. Fakat her ne olursa, olsun, 'Alā' al-Dīn 'in askerî ve idarî dehaya mâlik büyük bir türk hükümdarı olduğu ve Hind müslümanlığı tarihinde de türk devletçiliği fikrini kuvvetle temsil ettiği aslâ inkâr olunamaz.

Bibliyografya: *a.* Kaynaklar: 'Alā' al-Dīn devrine ait ilk kaynak, Kabîr al-Dīn b. Tāc al-Dīn 'Irāḳī 'nin Barānī (s. 361) 'de bahsedilen *Tārīḫ-i Alā'ī* 'sidir. Doğrudan doğruya hükümdarın kontrolünden geçen bu tarihin bîtaraf bir kaynak olamayacağı muhakkaktır. Bundan sonra en mühim kaynak Ẓiyā' al-Dīn Barānī (684—758) 'nin matbu *Tārīḫ-i Fīrūz Şāhī* 'sidir (bu eser ve müellifi hakkında bk. BARĀNĪ). 'Alā' al-Dīn devrini idrâk eden bu müellif, o devrin bir çok ricali ile görüşmüş olduğu gibi, 'Alā' al-Dīn 'in itimadını kazanmış olan kadı Muğīṯ al-Dīn de onun amcası idi. Bu bakımdan, onun eseri — şüphesiz, ulemâ sınıfının 'Alā' al-Dīn hak-

kındaki telâkkilerine tercüman olmakla beraber — en mühim kaynaktır ve sonradan yazılan bir çok eserlerde (msl. Firişta, *Târîḫ*, I — II, Bombay, 1831) ondan istifade edilmiştir. Burada bu muahhar eserlerden bahse lüzum görmüyoruz.

b. T e t k i k l e r : Hind tarihinin islâm devri hakkında yazılmış umumî mahiyette eserlerde 'Alā' al-Dīn hakkında malûmata tesadüf edilir. V. A. Smith, *Oxford history of India*, 1923; Elliot ve Dowson, *History of India*, III; Ishwari Prarad, *L'Inde du VII. au XVI. siècle*, Paris, 1930; W. Haig, *Cambridge History of India*, III, 1928; W. H. Moreland, *The Agrarian System of Moslem India*, Cambridge, 1929; bu son eserde 'Alā' al-Dīn 'in idarî ıslâhatı hakkında malûmata tesadüf edilir. 'Alā' al-Dī 'in idare sistemi ve yaptığı ıslahat hakkında bk. Ishwari Prarad, *The Journal of Indian History*, II, 164—178.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ALÂEDDİN PAŞA. 'ALĀ' AL-DİN PAŞA (? — 1333 ?), ilk devirleri henüz aydınlanmamış olan osmanlı tarihinin meçhul ve mühim cihetlerinden birisi de, Osman Gazi 'nin oğlu Alâeddin Paşa veya Alâeddin Bey meselesidir. Bazı tarihlerde Ali Paşa ve bazılarında Alâeddin Paşa denilen ve hattâ Neşrî tarihinin (*Cihānnumā*) bir yerinde Alâeddin ve diğer bir yerinde de Ali Paşa diye kaydedilen, Orhan Bey 'den büyük mü, küçük mü olduğu bile kat'iyetle tesbit edilememiş olan bu zat, osmanlı tarihlerine göre, kendisine teklif edilen hükümdarlığı, yüksek bir feragat ile, biraderi Orhan 'a terketmek ve ilk osmanlı devleti teşkilâtını kurmuş olmakla şöhret bulmuştur. Bazı Mısır menbalarında (Taġriberdī ve İbn Ḥacar) Alâeddin Paşa, Erden Ali diye, zikredilmektedir. İsminin Ali ve lâkabının Alâeddin olması da muhtemeldir; burada, gerek vakfiyesinde ve gerek tapu defterlerindeki kayda göre, kendisi Alâeddin Bey diye zikredilecektir.

Alâeddin Bey Osman Gazi 'nin, Orhan 'dan sonra gelen, büyük oğludur. Tarihlerin müttefikan yazdıklarına göre, Orhan ile ana baba bir kardeştir; anası Mal Hatun 'un Ahîlerden şeyh Edebâlî kızı olduğu söylenmekte ise de, Orhan Bey 'in elimizde bulunan 724 (1324) tarihli vakfiyesine göre, Mal Hatun 'un Edebâlî 'nin kızı olmayıp, Ömer Bey adında birinin kerimesi bulunduğu meydana çıkmaktadır. Eğer Alâeddin Bey 'in, şeyh Edebâlî 'nin kızından doğmuş ve büyük babasının yanında yetişmiş olduğu, tarihlerin mutalâaları gibi, kabul edilecek olursa, Mal Hatun 'un oğlu olmadığı tezahür eder. Bu meçhulleri, elde edilecek yeni vesikalar halledecektir. Tarihlerin yazdıklarına bakılacak olursa, yaş itibariyle Orhan Bey 'in büyük olduğu meydana çıkıyor; nitekim ilk müverrihlerden Âşık Paşa-zade, Kâtib Oruç, İdris Bitlisî, İbn Kemal ve F. Giese tarafından bastırılmış olan *Āl-i 'oṣmān* tarihleri ile daha sonra yazılmış olan Lârî ve Lûtfi Paşa tarihlerinde ve Hammer 'de (trc. Ata Bey, I, 109) Orhan 'dan küçük olduğu görülüyor ki, yukarıki mutalâamızı teyit etmektedir. Daha muahhar olan tarihlerden Zaim Mehmed Bey, Âlî, Solak-zade ve Müneccim Başı ise, bunun aksini yazarak, Alâeddin 'in büyük olduğunu beyan ederler. Tabiî olarak ilk devirlere daha yakın olan tarihlerin mutalâaları tercih edilmek zarurî bulunduğundan ve vekayiin tetkiki de bunu gösterdiğinden, Alâeddin 'in Orhan 'dan küçük olduğu kuvvetli ihtimâl dahiline girmektedir.

Osman Bey 'in Orhan ve Alâeddin 'den başka, Çoban, Melik, Hamid ve Pazarlu isimlerinde, dört oğlu daha olduğu Orhan Bey 'in yukarıda tarihini gösterdiğimiz Mekece vakfiyesinden anlaşılmaktadır (bk. *Belleten*, Türk tarih kurumu, sayı 18). Bu vakfiyede diğer kardeşlerinin isimleri zikredildiği hâlde, Alâeddin Bey 'in isminin bulunmaması nazar-ı dikkati celbetmektedir. Daha sonra izah edileceği vecihle, Hammer, Osman Bey 'in Pazarlu adındaki oğlunu Alâeddin Bey zannetmekle, hataya düşmüştür.

Elde bulunan osmanlı tarihlerinin yazdıklarına göre, Osman Gazi 'nin vefatından sonra, Alâeddin Bey, daha babası hayatta iken, ordu kumandanlığını ele almış olan biraderi Orhan Bey 'in kendisine teklif ettiği devlet reisliğini ve hattâ babasından kalan ve kendi hissesine isabet eden mirası bile kabul etmemiş ve Bursa ile Mihaliç arasındaki Kete mıntakasındaki Kotra (veya Kudra) arazisinin mülkiyetini almakla iktifa eylemiş ve daha sonra da Orhan 'a müracaat eyleyerek, bazı askerî ve idarî teşkilât yapılmasında âmil olmuştur. Yine tarihlerin rivâyetlerine göre, Alâeddin Bey 'in hayatı, babasının son zamanlarına kadar Bilecik 'te, dedesi şeyh Edebâlî 'nin ve bazan da Yenişehir 'de, babası Osman Bey 'in yanında geçmiştir. Osman Bey 'in vefatından sonra ise, diğer Anadolu mıntakalarında olduğu gibi, burada da geniş nufuzları olan Ahî [b. bk.] reislerinin kararları ile, bu küçük beyliğin riyaseti Orhan 'a verilmiştir; Âşık Paşa-zade, Neşrî ve İbn Kemal bunu açıkça yazmaktadırlar; ilk iki tarihte Ahîlerin tesirleri görülüyor; İbn Kemal ise, „ru'ûs-i hadem ve vücûh Uluğoğlu Orhan 'ı riyasete lâyık gördüler, ittifakla anı saltanat seririne geçirip, başına emaret tacını vurdular... Kiçi (küçük) oğlu Ali Paşa 'yı, yanında vezir edinmek istedi.., Kabul etmedi ve rıza vermedi, feragat ihtiyar eyledi" demektedir. İşte müphem olan bu ve buna benzer mutalâalardan, Orhan ile Alâeddin arasındaki münasebet hakkında, sarih bir mâna çıkarılamamaktadır. Alâeddin 'in bu feragatinin ihtiyarî mi, iztırarî mi olduğunu kestirmek şimdilik kabil değildir. Burada malûm olan bir şey varsa, o da Ahîlerin Orhan 'ı tercih eylemeleridir.

Chalcondyle 'in tevsika muhtaç mutalâasına göre, üç evlât bırakmış olan Osman 'ın ölümünden sonra, kardeşlerinin tehdidine mâruz kalmış olan Orhan, Keşiş dağına (Ulu dağ, Olympus) çekilerek, tarafdar ve kuvvet tedarik ettikten sonra, kardeşlerini ayrı ayrı mağlûp edip, hükümdar olmuştur. *Amasya tarihi* müellifi Hüseyin Hüsameddin, Orhan ile Alâeddin arasında hükümdarlık için mücadele olduğunu, bazı istidlâllerle beyan etmektedir. Yeni vesikalar elde edilinceye kadar, bu kayıtları ihtiyat ile karşılamak mecburiyetindeyiz.

Oruç Bey 'in *Āl-i 'oṣmān* tarihindeki „Orhan Gazi kim tam memlekette istiklâlî padişah oldu, karındaşı Ali Paşa dahi beylerbeyliğini terkedip, Orhan 'a ısmarladı; kendusi meşayih yolunu tutup, derviş olmuştu" (s. 15) yolundaki mütalâası ve buradaki „istiklâlî" tabiri ve bunun üzerine Alâeddin Bey 'in beyler beyliği, yani ordu kumandanlığını terketmesi bir istifham teşkil eylemektedir. Oruç Bey 'in bu kaydına göre, ilk zamanlarda devlet reisliğinin Orhan 'da ve ordu kumandanlığının da Alâeddin 'de bulunduğu ve daha sonra da Alâeddin 'in beylerbeylikten çekilerek, uzleti ihtiyar ettiği anlaşılıyor.

Hammer 1330 (731) da Bizans imparatoru Andronikos ile Orhan arasında vukua gelmiş olan Maltepe (Pelekanon) muharebesinde ordu kumandanının Alâeddin Bey olduğunu beyan ederek, müverrih ve imparator Cantaguzène 'in, doğru olarak, Pazarlu diye zikrettiği ismin *Paşa Ali Bey* 'den bozma olduğunu yazmış ve Cantaguzène 'i tashih edeyim derken, kendisi hataya düşmüştür (trc. Ata Bey, I, 146, 321). Hammer 'i bu yanlışlığa düşüren şey, Osman Bey 'in, Orhan ve Alâeddin 'den başka, oğulları olmadığını zannetmesidir. Gibbons 'un *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. Ragıp Hulusî, 1928) isimli eserinde Hammer 'in, Alâeddin Paşa 'yı bir yerde kumandan ve diğer bir yerde âlim ve fâdıl bir şahsiyet olarak göstermesindeki tezat dolayısiyle, vâki hayreti de, bu suretle bertaraf edilmiş oluyor. Şimdi burada hatıra gelen bir nokta var, o da Orhan 'ın vakfiyesindeki Pazarlu b. Osman 'ın Alâeddin olup olmadığıdır. Eğer Alâeddin mahlâs ve lâkap ise, Pazarlu isim olur. Fakat bu zayıf bir ihtimâldir; çünkü Alâeddin, kendi vakfiyesinde bile, Alâeddin isim veya mahlâsı ile zikredilmiştir. Oruç 'un yazdığı gibi, Alâeddin 'in Orhan 'ın beylerbeyi olduğu teeyyüt ederse, mesele daha basit bir şekil alır ve daha sonraki beylerbeyilik meselesi ile de bir rabıta teşkil edebilir.

Osmanlı devletinin kuruluş zamanında, Çandarlı Kara Halil vezirlik ile beylerbeyiliği bir elde toplayıncaya kadar, bu iki mühim vazife birbirinden ayrı idi. Neşrî, Halil Paşa 'dan bahsederken, „vezir olup, ondan sonra beylerbeyi oldu" demekle, her iki işin Halil Paşa uhdesinde olduğunu söylemek istemiştir. Alâeddin Bey 'den sonra, Orhan Bey 'in hayatta olan oğullarının büyüğü Süleyman Paşa beylerbeyi olmuştu; Süleyman 'ın ölümünden sonra, beylerbeyilik Murad 'a verilip, Rumeli fütuhatına memur edilmiş ve az sonra da babasının yerine hükümdar olan Murad Bey, kardeşlerinin muhalefetlerini bertaraf ettikten sonra, henüz yetişmiş bir oğlu bulunmaması üzerine, beylerbeyiliği Lala Şahin Paşa 'ya tevcih eylemiştir. Bundan evvel osmanlılarda, Osman Bey ailesi haricinde, bir beylerbeyi görülmemektedir.

Alâeddin Bey, beylerbeyi iken, diğer Anadolu beylerinin askerlerinden tefrik için, osmanlı askerlerinin serpuşlarını kırmızıdan beyaza çevirmiş ve Çandarlı Kara Halil ile görüşerek, y a y a teşkilâtı yapmıştır. Sonraları yazılan osmanlı tarihlerinde divan tertibatı ile divanda burma sarık giyilmesi ve para bastırılması da Alâeddin Bey 'e atfediliyorsa da, en eski menbalarda bunları Alâeddin 'in yaptığına dair bir kayıt yoktur. Şimdilik, Alâeddin 'in biraderi zamanında beylerbeyi olduğunu kabul etmek, ihtiyatsız bir hareket olmaz; hattâ kendisinin 1333 (733) tarihli vakfiyesindeki, *amîr kabîr mucāhid fî sabîl allāh... 'avn al-ġuzāt va'l-mucāhidîn* v.s. gibi, tabirler, Alâeddin Bey 'in ulema sınıfından yetişmiş bir vezir değil, bir beylerbeyi veya bir kumandan olduğunu göstermektedir. Alâeddin Bey 'in vefatı 1333 te veya daha sonradır. Ne suretle vefat ettiği bilinmiyor. Nişancı tarihi ile Belig 'in *Güldeste-i riyāż-i 'irfān* isimli eserinde Biga 'da vefat ettiği ve Müneccim Başı tarihinde ise, bir harpte şehit düştüğü yazılıdır. 1333 te Biga bizanslıların elinde bulunmakta olup, Karasi-oğulları memleketlerinin henüz ilhak edilmediğine göre, Alâeddin Bey 'in Biga 'da vefatı doğru değildir. Kabri, Bursa 'da sultan Osman 'ın türbesindedir; diğer tarihler, Bursa 'da otururken, vefat ettiğini yazmaktadırlar. Alâeddin Bey 'in Bursa 'da, Kükürtlü 'de bir tekkesi ve Kaplıca başında iki camii vardır. Âşık Paşa-zade ile Neşrî, XV. asır sonlarında Alâeddin Bey 'in torunları olduğundan bahsetmektedirler; onların bu mutalâalarını teyiden, XVI. asırdaki tapu def-

terlerinde de Alâeddin Bey'in torunlarının isimlerine tesadüf etmekteyiz. Nitekim Başvekâlet arşivindeki tapu defterleri arasında 1522 (928) tarihli, Bursa evkafına ait, bir tapu defterinde Alâeddin Bey'in, babası Osman Gazi türbesine yaptığı vakfı dolayısiyle, aşağıdaki torunlarının isimleri zikrolunmaktadır: „Türbe-i merhum Osman Bey ṭāb ṣarāhu Karye-i Ak tâbi-i Kete, vakf-ı merhum Alâeddin Bey b. Osman evlâdından Hızır Bey-oğullarından Mehmed Çelebi mutasarrıf".

Bu defterdeki kayda göre, Alâeddin Bey torunları hakkında şöyle bir silsile tertip edilebilir:

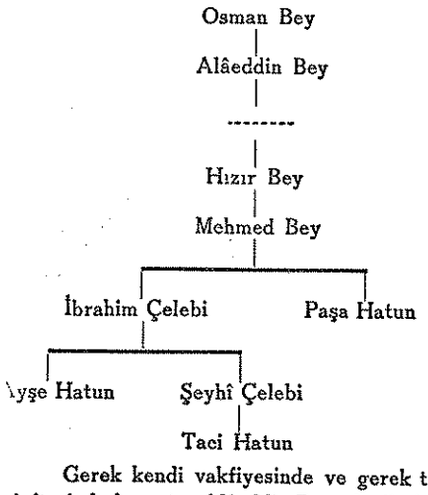

Gerek kendi vakfiyesinde ve gerek tahrir defterinde bu zata, Alâeddin Paşa değil, Alâeddin Bey denilmektedir. Alâeddin Paşa'nın başka bir şahsiyt olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Hüsameddin, Alâeddin Bey'e ait yazmış olduğu uzun bir yazısında (bk. *TOEM*, XIV, 307, 380 ve XV, 128, 200), bazı yerde zayıf ve indî ve bazı yerde de isabetli mutalâalar yürüttükten sonra, Orhan Bey'in zevcesi Asporçe Hatun'a ait temmuz 1323 (ramazan 723) tarihli bir vakfiyeden bahsetmekte ve bazı mühim kısımlarını da yazmaktadır. İşte bu vakfiyede Alâeddin Bey'in, Alâeddin Paşa'dan başka olduğu görülmektedir. İskender Hoçi, *Şehzade Halil'in sergüzeşti* (bk. *TOEM*, II, 436) isimli kıymetli yazısında, Alâeddin Bey ile Alâeddin Paşa'yı birbirine karıştırmış, yani vezir Alâeddin Paşa'yı Osman Bey'in oğlu Alâeddin Bey zanneylemiştir. Asporçe Hatun vakfiyesinde, Alâeddin Paşa'nın, Osman'ın oğlu olduğuna dair, bir kayıt bulunmayıp, yalnız vezir olduğu tasrih edilmiştir. Bu vakfiyedeki vezir Alâeddin Paşa'nın elkabı ile Alâeddin Bey'in 1333 (733) tarihli vakfiyesindeki elkap karşılaştırılacak olursa, evvelkinin devlet idaresi ile meşgul **vezir** ve ikincisinin de bir **emîr** ve kumandan olduğu görülür. Zaten Orhan Bey'in Alâeddin Paşa'dan sonraki vezirleri olan Ahmed b. Mahmud, Hacı ve Sinaneddin Yusuf'un hep *paşa* unvanı ile anıldıklarını, Orhan Bey'in bir temliknâmesi dolayısiyle (bk. *Belleten*, sayı 9) söylemiş olduğumuzdan, osmanlılardaki *paşa* unvanının vezirlere de alem olduğu anlaşılmaktadır.

Isparta halkevi tarafından neşredilmekte olan *Ün* mecmuasında (1941, sayı 82—83) Celâl Ozelçi tarafından yazılmış olan *Numismatik tetkikleri* başlıklı bir yazıda, Orhan Bey ile kardeşi Alâeddin Bey'in müşterek olarak, bastırdıkları bir bakır sikkeden bahsedilmektedir. Makale sahibinin okuyuşuna göre, paranın bir tarafında *Alâeddin-Orhan*, diğer yüzünde *ḥallada mulkahu* yazıları varmış. Mecmuada mangırın fotografisi varsa da, pek silik çıkmış olduğundan, okunamamaktadır. *Ḥallada mulkahu* tabiri, bu paranın yalnız bir şahsa aidiyetini göstermektedir. Eğer böyle ise, Alâeddin lâkabı Orhan'a aittir. Buna nazaran bu bakır sikkenin Osmanoğlu Orhan veya Menteşe-oğlu Orhan veyahut da Saruhan-oğlu Orhan'dan birisinin olması icabeder. Şâyet Orhan ile Alâeddin ayrı ayrı şahsiyetler ise, paradaki dua cümlesinin *ḥallada mulkahuma* olması lâzımdır. İkinci şık teeyyüt ederse, osmanlı tarihinin karanlık bir köşesi daha aydınlanmış olur.

Alâeddin Paşa hakkında bugün için bundan fazla malûmat verilemez. 724 (1324) tarihli Mekece zaviyesi vakfiyesindeki şahitler arasında, Orhan'ın diğer kardeşlerinin isimleri yazıldığı hâlde, Alâeddin Bey'in bulunmaması, daha evvel de söylediğimiz gibi, nazar-ı dikkati celbetmekte ise de, şimdilik isabetli bir mutalâa yürütmek mümkün değildir. Orhan ile Alâeddin'in müşterek sikkelerinin mevcudiyeti tahakkuk edecek olursa, hem Alâeddin'in Orhan'a karşı vaziyeti ve hem de 726 (1326) da Orhan'ın ilk defa kendi adına para bastırması keyfiyeti tezahür etmiş olacaktır.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zade, *Târîḫ* (İstanbul, 1332), s. 21, 36 v.dd.; Neşrî, *Târîḫ* (Velieddin Ef. kütüp.); Oruç b. 'Âdil, *Tavârîḫ-i âl-i 'oṣmân* (nşr. Babinger), 1925, s. 5 v.dd.; İbn Kemal, *Târîḫ* (Nuruosmaniye kütüp, nr. 3078); İdris Bitlisî, *Heşt behişt* (Nuruosmaniye kütüp.); Hadidî, *Târîḫ-i âl-i 'oṣmân* (Üniversite kütüp., nr. 1268, var. 31); *Târîḫ-i âl-i 'oṣmân* (nşr. F. Giese), 1922; Lârî, *Mir'āt al-advār* (Nuruosmaniye kütüp.); Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. Ragıp Hulusî, İstanbul, 1928 s. 53. v.dd.); F. Giese, *Osmanlı imparatorluğunun teşekkülü meselesi* (*Türkiyat* mecm., I, s. 151—171); Lûtfi Paşa, *Târîḫ* (İstanbul, 1341), s. 27 v.dd.; Hüseyin Hüsameddin, *Alâeddin Bey* (*TOEM*, XIV—XV); *Tapu defteri* (Başvekâlet arşivi, sene 928, nr. 266); Hammer, *Târîḫ-i devlet-i 'oṣmâniye* (trc. Ata Bey), İstanbul, 1329, I, 128 v.d.; Zaim Mehmed, *Târîḫ* (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3270; *TOEM*, II, 436—445); Sa'd al-Dîn, *Tâc al-tavârîḫ* (İstanbul, 1279), I, 21 v.d.; Âlî, *Kunh al-aḫbâr* (İstanbul), V, 42. v.d.; Solak-zade, *Târîḫ* (İstanbul, 1298), s. 18 v.d.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlılarda ilk vezirlere dair mutalâa* (*Belleten*, 1939, sayı 9, s. 99); Chalcondyle, *Histoire de la décadence de l'Empire Grec et l'établissement de Celui des Turcs* (Paris, 1620), I, var. 12 v.d. (İsmail Hakkı Uzunçarşılı.)

ALAHORT. [Bk. AL-ḤURR B. 'ABD AL-RAḤMĀN AL-ṢAḲAFÎ.]

'ALÂ'İM AL-SAMÂ'. [Bk. ALÂİMİSEMA.]

ALÂİMİSEMA. 'ALÂ'İM AL-SAMÂ' türkçede *gök kuşağı* ve halk ağzında *eleyim sâmâ, ebem kuşağı, Meryem ana kuşağı* da denir; arapçada *ḳavs ḳuzaḥ*. Şayṭān adı da verilen eski arap ilâhı *Ḳuzaḥ* [b. bk.], bir fırtına ilâhı idi ve dolu tanelerinden olan okları atar, sonra da yayını bulutlara asardı. Mürekkep bir kelime olan *ḳavs ḳuzaḥ* ismi bundan gelir. Halk arasında yayılan itikada göre, bulutlara nezaret eden melek de *Ḳuzaḥ*'tır. Alâimisemanın başka isimleri de vardır: Allahın kavsi, resulünün kavsi, gök kavsi, bulut kavsi (*ġamâm, muzn*), gök alâmetleri (*'alā'im al-samā'*). Ona verilen *ḳavs ḳazaḥ* (*ḳazaḥ*, bir bulutun ayrılan parçaları), *ḳusṭān* (toz), *ḳusṭānî, ḳusṭālānî* ve *ḳusṭālaniyya* tâbirlerinin çok başka bir menşei vardır. İslâm uleması alâimisemayı *āṯār al-'ulvîya* (yüksek âlemin âlâmetleri)'den saymaktadırlar. Alâimisemanın teşekkülü için, umumiyetle güneş arka tarafta olmak, gerek bir buluttan, gerek bir fıskıyeden, su çarkından, ağız ile püskürtülen sudan, çağlayanlardan veya hamamlarda su buharından hasıl olan su damlaları, ya koyu renkli bir bulut veya bir duvarın ön tarafında bulunmak üzere, müşahidin karşısına tesadüf etmek icabeder [bk. *Beitr.* V, *göst. yer.*]. Bu bahis için ekseriyetle, İbn Sînā'nın târifine müracaat tavsiye edilir (bk. bir de E. Wiedemann ve M. Horten, *göst. yer.*). Bu târifi İbn Sînā, eteklerine büyük bir bulut yayılmış olan, gâyet yüksek bir dağın üzerinde iken, yapmıştır. Güneş dağın üzerinde idi ve bulutların üstünde, İbn Sînā'nın ayakları altında bir alâimisema görülüyordu.

Bize kadar gelmiş bir çok alâimisema tasvirleri vardır; bunlar arasında *Ḥamāsa* (F. Tuch, *ZDMG*, III, 200 v.dd.), Ḥamdânî Sayf al-Davla (333—356 = 944—967) ve şair Va'vâ' (ölm. 390 = 999; bk. Dieterici, *Mutanabbi und Sayif al-Daula aus der Edelperle des Tsa'ālibi dargestellt*, Leipzig, 1847, s. 129 ve 175)'ın tasvirleri sayılabilir. Bahis mevzuu olan tabiat hâdisesi hakkında pek çok eserler vardır. Kâtib Çelebi (*Kaşf al-ẓunūn*, nşr. Flügel, IV, nr. 9640), başlı başına bir alâimisema ilminden (*'ilm ḳavs ḳuzaḥ*) bahsederek, bu münasebetle ortaya atılmış olan bütün meseleleri bir araya toplar. Kâtib Çelebi'ye göre, bu ilim, alâimisemanın nasıl vücuda geldiğini, onu husûle getiren sebeplerin ne olduğunu ve neden daire şeklini arzettiğini ve bundan maada muhtelif renklerinin sebebi ne olabileceğini, neden ekseriya gündüz görünüp, gece ay ışığında nâdir vâki olduğunu mutalâa etmektedir. Bu ilim hâdisesinin nücumda neye delâlet (*al-aḥkām*) ettiğini araştırmaktadır. Bu kabil târifler için bk. al-Ḳazvînî (*'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, nşr. Wüstenfeld, s. 98; trc. Ethé, *Kosmographie*, s. 201); *Rasā'il iḫvān al-ṣafā'* (Bombay, 1305), II, 52 v.dd. (krş. F. Dieterici, *Die Naturanschauung der Araber*, Berlin, 1861, s. 87); Şihâb al-Dîn Aḥmed b. İdrîs al-Ḳarāfî (ölm. 684 = 1285/1286); *Kitāb al-istibṣār fîmā tudrikuhu 'l-abṣār*; Ḥusām al-Dîn al-Taḳātî, *Risāla fî ḳavs ḳuzaḥ* (850 = 1446 ya doğru; bk. Ahlwardt, *Berlin. Katalog.*, nr. 5691); de Cheikho tarafından neşredilen iki anonim eser (*al-Machriq*, XV, 1912, 736—744). Meteorolojik bir eserin (bk. Ahlwardt, *Berlin. Katalog.*, nr. 6054) uzunca bir bahsi ve şüphesiz bundan başka kısımları da bu hâdiseye dairdir. Bu mevzu üzerindeki en mühim ve en etraflı mesaiyi İbn Sînā'nın *Şifā'* isimli kitabında buluruz (bk. *bibliyografya*).

Alâimisema **tavsifleri** umumiyetle doğrudur. Bunlarda yalnız tek bir kavis değil, çift, hattâ üçlü kavisler dahi tasvir edilmektedir. Bunlara göre, birinci kavsi güneşin kendi huzmeleri, ikinci kavsi birinci kavisten husûle gelen huzmeler, üçüncü kavsi de ikinciden husûle gelen huzmeler tevlid eder. Kavislerin gitgide zayıflamasının sebebi de, işte budur. Alâimisemanın her zaman aynı renklerden teşekkül etmediğine de işaret edilmiştir ki, bu keyfiyeti ahîren M. Pernter derin bir surette tetkik etmiştir. Alâimisemanın, bilhassa güneş ufukta iken, güzel olduğu da, bu eserlerde kaydedilmektedir.

Alâimisema nazariyesi hakkındaki en eski tetkikler Aristo'nun araplarca malûm olan meteorolojiye ait eserlerine istinat etmektedir. Aristo'nun alâimisema risalesi hakkında Aṣāfrūdîṭus = Epaphroditos (?) tarafından kaleme alınmış bir şerhi, Ṣābit b. Ḳurra'nın tercüme ettiği tahmin olunmaktadır (İbn al-Ḳıftî, s.

59); İbn Sînā, İbn Haysam, al-Ḳarāfî v.s. her ne kadar teferruatta bazı cihetleri ikmal etmişlerse de, bunların hepsi nihayet yine Aristo 'ya dayanmaktadırlar. Bunların umumiyetle kabul ettiklerine göre, alâimisema, şua huzmelerinin yahut göze gelen şuaların bir nevi miniminicik, musattah ve yassı aynalar demek olan yağmur damlalarının üzerinde muntazaman in'ikâsından ileri gelmektedir. Daha sonraları Kamāl al-Dîn al-Fārisî [b. bk.] alâimisemanın tam parlak bir izahını vermiştir. Renklerin intişarı hakkında esaslı malûmat mevcut olmayan o devrin ilmî vaziyeti düşünülürse, bu izahın mükemmeliyeti daha iyi anlaşılmış olur. Bizim de düşündüğümüz gibi, ışığın damlacıkların içinde bir yahut iki defa in'ikâs ettikten sonra, oradan dışarıya inşia ettiğini bildiriyor; böylece birinci ve ikinci kavislerin teşekkülü izah edilmiş oluyor ve verdiği izahat tabiî kâfi olmamakla beraber, renkleri husûle getiren sebepleri de anlamağa çalışıyor ve tecrübelerle kendi neticelerinin doğruluğunu isbat ediyor ki, bu tecrübeler Freiberg 'li Theodoricus (1300 e doğru) 'unkilerden daha fazla kıymeti haizdir.

Ḳuzaḥ 'tan *taḳāzîḥ* kelimesi iştikak eder (bu kelime, *Archiv für die Geschichte der Naturw. und Technik*, 1902, III, 9 da bildirmiş olduğum gibi, *taḳāzîḡ* değildir). Bu kelime „alâimisema renklerini gösterme vak'ası" yahut kısaca „alâimisema renkleri" mânasına gelir. Bu keyfiyeti Kamāl al-Dîn, „havasımızın idrâkine nazaran sıralanmış ve mâvi, yeşil, sarı, kırmızı ve duman rengi beyaz arasında, muhtelif renkler" olarak, târif etmektedir. Alâimisemaya, tesadüf ettiği mıntakatülbüruca nisbetle, astroloji (ilm-i nücum) bakımından, bir mâna da verilmektedir. Hamel burcuna tesadüf ederse, veba ve ölüm vak'alarının çok olacağına delâlet eder (bk. Ahlwardt, *Berlin Katalog.*, nr. 5906, *al-ḳavl 'alā ṭūl ḳavs ḳuzaḥ*). Diğer bir yazmada (nr. 2915, 2) eylûl ayında görülen alâimisemanın büyük istibdat ve zulüm vukua geleceğine delâlet ettiği söylenir.

Bibliyografya: I. Goldziher, *Abh. zur arabischen Philologie* (1896), I, 113; E. Wiedemann, *Beitr. z. Gesch. d. Naturwissenschaften*, V: *Ausz. aus arabischen Encyclopaedien* (*Sitz. Ber. P. Med. Soz. Erlg.*, XXXVII, 1905, 432 v.dd.); ayn. mll., *Beitr.* XIX: *Über die Brechung des Lichtes in Kugeln nach Ibn al-Haitam und Kamâl al-Dîn al-Fârisî* (*ayn. esr.*, XLII, 1910, 15—58); ayn. mll., *Theorie des Regenbogens von Ibn al-Haitam* (*ayn. esr.*, XLV, 1914, 39—56); ayn. mll., *Zur Optik von Kamāl al-Dîn* (*Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und Technik*, III, 1912, 161—177); ayn. mll., *Arabische Studien über den Regenbogen* (*ayn. esr.*, IV, 1912, 453—460); M. Horten ve E. Wiedemann, *Avicenna's Lehre vom Regenbogen nach seinem Werk al-Shifā'* (*Meteorol. Zeitschr.*, 1913, s. 533—544); I. Würschmidt, *Die Brennkugel* (*Monatshefte für den naturwissenschaftl. Unterricht*, IV, 1911, 93—113); ayn. mll., *Dietrich von Freiberg über den Regenbogen und die durch seine Strahlen erzeugten Eindrücke* (*Beiträge zur Gesch. der Philosophie des Mittelalters*, XII, 1914, cüz 5—6); G. Hellmann, *Neudrucke von Schriften über Meteorologie*, v.s., nr. 15, Dieterici tarafından (s. 23—41), *Rasā'il iḫvān al-ṣafā'* 'dan alınmış mezkûr kısımlar ve Ethé tarafından (s. 127—142) al-Ḳazvînî 'den alınmış kısımlar; Mallon, *Ḳavs ḳuzaḥ* (*al-Machriq*, 1900, III, 241. not); araplar ile yunanlıların nokta-i nazarlarının mukayesesi için bk. O. Gilbert, *Die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums* (Leipzig, 1901), s. 600 v.dd.

(E. WIEDEMANN.)

'ALĀ'ÎYA. [Bk. ALÂİYE.]

ALÂİYE. 'ALĀ'ÎYA (Alanya veya Alâya), cenubî Anadolu 'da, Anatalya körfezinin şark sahilinde bulunan bir kasaba. Alâiye, alçak bir berzah vasıtası ile karaya bağlı olan ve Alanya yahut Kaleardı (Kiloarda) burnu ile nihayetlenen, en yüksek yeri 250 m. geçen kayalık çıkıntının şark yamacına yerleşmiştir. Halk tarafından öteden beri kullanılan Alanya adı, Alâiye 'den muharreftir. Tarihin ilk çağında bu sahillerde gemilere „lübnan-çamı" (Cèdre) kerestesi yükletilen iskeleler veya deniz korsanlarına melce olan hisarlar bulunurdu. Bunlar arasında şimdiki Alâiye 'nin yerinde bulunan Korakesion (Coracesium), mevkiinin müdafaa kolaylığı ve limanın güzelliği ile, temayüz etmiş ve şehir, bütün Kilikya 'yı istilâ etmiş olan, büyük Antiochus 'a karşı muvaffakıyetle mukavemet göstermişti. İkinci (m. ö.) asırda korsan reisi Diodotos Tryphon buraya yerleşerek, seferlerinden getirdiği ganaimi saklayacak bir şato inşa ettirmişti ki, bu bina, daha sonra deniz korsanlarını tenkil eden Pompeius tarafından, yıkılmıştır. Orta çağlarda, sultan Alâeddin devrinden evvel, burada mahallî sergerdelerden birinin makarrı olan ve mevkiinin güzelliği dolayısı ile, Kalonoros (καλὸνορος) diye yâdedilen bir şato bulunuyordu ki, orta çağ Avrupa kaynaklarında Kandeloros veya Skandeloros şeklinde zikrolunmaktadır. Alâiye şehri, Selçukî devletinin denizcilik sahasında faâl olduğu devirde, bahrî bir üs ve gemi inşaat merkezi olmak bakımından, ehemmiyet kazanmıştı; fakat sonraları inhitata uğrayarak, bir daha kalkınamadı. Filhakika, yalnız Alâiye değil, da-

ha şimalde bulunan Side (eski Antalya) ile daha cenuptaki Selinus (Selinti) gibi, bugün harâbelerini gördüğümüz bütün şehirler bile, kendilerine hâkim olan gemici ve korsan kavimlerin faaliyeti sırasında inkişaf etmiş ve bu faaliyet sona erince, onlar da sönmüşlerdir; fakat, bu sahil beldelerini iç memleketten ayıran dağlar dahil ile muvasalayı çok güçleştirdikleri için, burada geniş hinterlanda sahip ticaret limanları teessüs etmesi imkânsızdı. Bugün bile Alâiye 'yi dahile bağlayan muntazam bir yol yoktur. Karaya alçak bir berzahla bağlı olan Alâiye 'nin kayalık çıkıntısı, her ne kadar Cebelitarık kayasına benzetilmiş ise de, Alâiye mühim bir deniz yolu üzerinde bulunmadığı için, müşabehet ancak zavahire inhisar eder. Alâiye 'nin iktisadî faaliyetleri, zarurî olarak, mahallî çerçevenin dışına taşamamıştır. Kayalık yarım adanın büyük bir kısmını işgal eden surlar, Selçukî eseri olmakla beraber, bunları inşa ederken, kadîm Korakesion 'un sağlam kalmış duvarlarından da istifade edilmiş olsa gerektir. 1082 (1671/1672) de Alâiye 'den geçmiş olan Türk seyyahı Evliya Çelebi, şehrin kalesi hakkında, eserine mufassal malûmat kaydetmiştir. Surlar bugün, hemen hemen olduğu gibi, duraktadır ve ayrıca iki dahilî sur mevcut olup, bunlar şehri üç kısma ayırmaktadır; en yüksek eki kısım, iç kaleyi teşkil eder. Surlar dahilinde göze çarpan eserler, deniz kıyısındaki giriş kapısı ve bilhassa liman tarafındaki surların şimal nüntehasında sekiz köşeli yüksek kule (kızıl kule) 'dir. Bu kule Evliya Çelebi tarafından da hayranlıkla zikredilmektedir. Kule beyaz mermerden imiş. Evliya Çelebi buna k ı z k u l e 'si der. Alâiye 'nin en şâyan-ı dikkat eseri tersane binası olup, üstü kubbeli beş derin gözü ihtiva etmektedir; bu tersane Alâeddin Keykubad I. devrinde 1229—1236 (626—634) seneleri arasında, inşa edilmişti; gözleri dahilinde gemi inşa ve tamir edilir, yahut muhafaza olunurdu. Selçukî hükümdarı kale dahilinde büyük sarnıçlar da yaptırmıştı. Şehirde akar su bulunmadığı için, bugün de su ihtiyacı her evde bulunan sarnıçlar ile tatmin olunur. Şehir, sur içinde, dik bir yamaç üzerine, deniz kıyısından itibaren üst üste dizilmiş düz damlı evleri ile, hariçten gayet hoş bir manzara arzeder; sokakları dar ve merdivenlidir. Selçukî eseri olan Hisar camii, osmanlı devrinde tamir görmüştür. Ortasında bir avlusu bulunan bedestan, XV.—XVI. asırdan daha kadîm olmayan, güzel bir yapıdır. Evliya Çelebi, kendi zamanında, bu bedestan içinde bulunan dükkânlardan bazılarının talebe hücresi olarak, kullanıldığını kaydeder. Akşebe Sultan türbesi üzerindeki kitabede 628 (1230) tarihi yazılıdır.

Alâiye 'de kışlar yağmurlu ve ılık geçer; yaz mevsimi çok sıcak olduğundan, halkın büyük kısmı bu sırada yaylalara çıkar. Geniş limanı, yalnız cenup rüzgârlarından müteessir olur; faaliyeti hemen hemen, civar ormanlardan indirilen odun ve kereste ile bahçelerinde yetiştirilen portakal ve emsali yemişler ihracına inhisar eder. Tarlalarında buğday, mısır, susam, darı v.s. yetiştirilir. Alâiye, Antalya vilâyetine bağlı, bir kaza merkezidir. 1935 nüfus sayımına göre, kasabanın, hepsi de türk olmak üzere, 5112 nüfusu vardır; 3380 km. murabba arazisi ve 116 köyü olan kaza dahilinde de 39.855 nüfus yaşamaktadır.

Bibliyografya: Alâiye âbideleri hakkında kısa bir tavsif ile beraber, şema ve fotografiler için bk. R. M. Riefstahl, *Turkish Architecture in southwestern Anatolia*, Cambridge, 1931, s. 53—60; Kitabeler için bk. Paul Wittek, *ayn. esr.* s. 92—102; bk. bir de Rott, *Kleinas. Denkmäler*, s. 116; Keil ve Wilhelm, *Österreich. Jahresh.*, XVIII, Beibl. 1371; Houtsma, *Actes du VI. Congr. international des Orientalistes*, II, kısım 1, s. 381; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 294 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 723 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 867; M. Cemal, *Anadolu*, I, 70; Genel nüfus sayımı (1935), nr. 75.

(BESİM DARKOT.)

T a r i h. Anadolu Selçukîleri sultanı 'Alā' al-Dîn Keykubad I. 1220 de burayı zaptetmişti. Latin ve greklerin o asırlarda Skandeloros veya sadece Kandeloros tesmiye ettikleri bu kaleyi İbn Bîbî de Kalonoros şeklinde kaydeder ve sahibinin adının da Kir Fard olduğunu, fethinden sonra, sultanın lâkabına nisbetle, Alâiye adını aldığını söyler. Aynı müverrih, Anadolu sultanlarının kış mevsimini çok vakit burada geçirdiklerini ve 1230 (627) da Alâiye dizdarının, hiyanet ederek, kaleyi Kıbrıs kıralına vermek istediğini, fakat muvaffak olamadığını ve dizdarın cezalandırıldığını söyler (*Selçuknâme*, Leyden, 1902, s. 97, 116, 147, 153, 159, 179, 182, 199, 203, 204). Alâiye 'nin eski sahibi Kir Fard 'ın Kıbrıs kırallığına mı tâbi olduğu veya Bizans 'taki latin veya Iznık 'taki grek imparatorlarından birini mi metbû tanıdığı kat'iyetle kestirilememekle beraber, daha ziyade Kıbrıs 'a tâbi olması lâzım geldiği istidlâl olunabilir.

Karîm al-Dîn Maḥmūd Aḳsarāyî (*Âl-i Selçuk tarihi*) ise, 'İzz al-Dîn Keykāvus II. zamanında, uç türklerinin emîri Mehmed Bey 'in, Antalya ile Alâiye arasında, devlete isyan ettiğini ve gönderilen kuvvetleri bozduğunu, Kılıç Arslan IV. 'ın cülûsu akabinde, bu isyanın bastırıldığını Mehmed Bey ile arkadaşları İlyas ve Salur Bey 'lerin ve diğer türk reislerinin yakalandık-

ları, Alâiye ile Antalya 'ya emin muhafızlar nasbedildiğini, Ġiyāṯ al-Dīn Keyḫusrev III. zamanında ise, Antalya ve Alâiye 'den alınmakta olan vergilerin zahmetsizce tahsil edildiğini nakleder (Aḳsarāyī, *Musāmarat al-Aḫbār*, yazm., Yeni cami kütüp., nr. 827, s. 120, 124, 141).

1293 te, Kıbrıs kıralı Henri II. 'nin emri ile, Kıbrıs şövalyeleri Alâiye 'ye hücum ettilerse de alamadılar (*Gestes des Chyprois*, s. 261). *Mir'āt al-zamān* kitabına bir zeyl yazmış olan Şams al-Dīn al-Cazarī (*Cavāhir al-sulūk*), 1293 (692) te Karaman-oğlu Mecdeddin Mahmud Bey 'in Alâiye 'yi alarak, Mısır sultanı Malik Aşraf Ḫalīl namına hutbe okuttuğunu söyler. 1277 (676) de Sevahil emîri Bedreddin Ömer 'in aşağı kale camiini yaptırmış olduğunu kitâbesinden öğreniyoruz. 1333 (733) te Alâiye 'ye gelen İbn Baṭūṭa, buranın türkmenler ile meskûn olduğunu ve burada Mısır ve İskenderiye ve Suriye tüccarlarının ticaret ile meşgul olduklarını söyledikten sonra, çok ağaçlık bir yer olduğundan bahsediyor ve ağaçlarının İskenderiye ve Dimyat 'a ve oralardan da sair Mısır şehirlerine gönderilmekte olduğunu söylüyor. Sultan 'Alā' al-Dīn I. 'in yaptırmış olduğu kalenin metanetinden bahseden İbn Baṭūṭa, bu şehrin Karaman-oğullarından Yusuf Bey tarafından idare edildiğini ve şehirden 10 mil mesafedeki sarayında oturan bu bey ile görüştüğünü ve ikramına nail olduğunu söyler ve aynı zamanda şehrin kadısının erzincanlı, Calāl al-Dīn adında, bir zat olduğunu bildirir (*Seyahatnâme*, I, 171, Mısır, 1288). Şihāb al-Dīn al-'Omarī de bu tarihlerde, yani 730—737 seneleri arasında, Karaman-oğullarının buraya hâkim olduğunu ve onlar namına Yusuf adındaki zatın burasını idare ettiğini söyler (*Masālik al-abṣār*, s. 23, nşr. F. Taeschner, Leipzig, 1929). Abu 'l-'Abbās Ḳalḳaşandī, 1366 (767) da Alâiye 'de Ḥusām al-Dīn Maḥmūd b. 'Alā' al-Dīn adlı bir zatın hükümrân olduğunu ve onun bu sene şevvalinde Mısır sultanına mektup yazdığını zikreder (*Ṣubḥ al-A'şā'*, Mısır, 1915, V, 347, VIII, 18). Maḳrīzī, 1427 de Alâiye emîri Karamān b. Savcı b. Şams al-Dīn adlı zatın memleketini mısırlılara sattığını ve sultan Parsbay 'ın buraya memlûkü 'Ayāṣ 'ı vâli tayin ettiğini söyler (*al-Sulūk*, yazm., 830 sene vekayii). Bu Karaman 'ın, aşağıda zikri geçecek olan, Lâtif Bey 'in kardeşi olduğu şüphesizdir. XV. asrın ilk yarısında Yazıcı-zade Ali Efendi, yazmış olduğu *Â-li Selçuk* tarihinde, sultan 'Alā' al-Dīn Keykubad I. 'ın Alâiye 'yi, fethinden sonra, tamir ettirdiğini zikrederek, sultanın „eğer ve eliyazübillah meşrik tarafından ulu ve kuvvetlü yagı rum memalikine hücûm edüp bizüm evlâd ve ahfadımız mukavemet edemeyüp hazimet bulacak olursa, bazı bu kaleye ve bazı Sinob 'a iltica kılalar" dediğini bildirmektedir ki, bu kayıt bize XV. asırda Alâiye beylerinin Selçuk neslinden indiği hakkında bir an'anenin mevcut olduğunu göstermektedir (*Târîḫ-i âl-i Selçuk*, Topkapı sarayı, Revan köşkü, nr. 1390 veya 1391). Zaten *Târîḫ-i âl-i 'oşmān* 'ların bir kısmında da aynı an'aneye rastgelmekteyiz. 1361 de Antalya 'yı zapteden Kıbrıs kıralı Pierre, Alâiye şehrinin beyini de, civardaki Manavgat beyi ile birlikte, kendine tâbi olmağa mecbur etmişti (Loredano, *Hist. des Rois de Chypre*, farns. trc. Giblet, I, 392). İsmini bilemediğimiz bu Alâiye beyi, Kıbrıs vak'anüvislerinin Tekke (Teke-oğlu) dedikleri, Hamid oğlu Mahmud Bey 'in, Antalya 'yı istirdat için, 1364 te yapmış olduğu muhasaraya ve hücuma iştirâk etmiştir. Fakat onun, şehri denizden kuşatmak için, gönderdiği gemiler yakılmış ve teşebbüs akamete uğramıştır (Machéras, *Chronique de Chypre*, Paris, 1882, s. 69 v.d.; Iorga, *Philippe de Mezières*, Paris, 1896, s. 274). Alâiye beyinin bu hareketini affetmeyen Kıbrıs kıralı Pierre, 1366 da bir donanma göndererek, Alâiye 'yi zapta teşebbüs etti. Limanı işgale muvaffak olan kıbrıslıların taarruzu kale önünde kırıldı ve onlar kasabayı tahliye ederek, çekildiler (Machéras, *ayn. esr.*, 94 v.dd.; Iorga, *ayn. esr.*, 320). İbn Kāżī Şuhba, Zahabī 'nin *al-Duval al-islām* adlı eserine zeyl olarak, yazdığı büyük vekayinâmede 767 (1366) vukuatında, ramazan ayında Kıbrıs hükümdarının Alâiye 'ye 22 kadırga gönderdiğini, fakat alâiyelilerin mukavemeti ve Karaman-oğlunun yardıma gelmesi dolayısiyle, kıbrıslıların bozulduğunu ve bir miktarının esir olduğunu ve bu esirlerin surlar üzerine asıldığını, kadırgaların bir kısmının türkler tarafından tahrip edildiğini ve diğerlerinin de, perişan bir hâlde, kaçtıklarını söyler. Kıbrıs vekayinâmeleri, 1414 te mısırlıların Kıbrıs seferi esnasında, Alâiye beyinin mısırlılar ile birleşmeyerek, bitaraflığını muhafaza ettiğini zikrederler (Loredano, *ayn. esr.*, II, 152). Makrīzī (*al-Sulūk*, 844 = 1440 senesi vekayii), sultanın Rodos şövalyeleri üzerine göndermiş olduğu donanmanın Alâiye 'ye geldiğini ve Alâiye emîrinin de, yardım olarak, iki kadırga verdiğini ve bu donanmanın Rodos kalesini muhasaraya gittiğini, fakat hiç bir muvaffakiyet kazanamadığını yazar. 1450 de Alâiye beyi Lûtfi (veya Lâtif) Bey ile Kıbrıs kıralı Jean arasında bir dostluk ve ticaret muahedesi aktedildiğini görüyoruz. Dört maddeden ibaret olan bu muahede, Rodos şövalyeleri tarikati üstad-ı âzamının kefaleti altına konulmuştu (De Mas-Latrie, *Hist. de l'Île de Chypre*, III, 64 v.dd.). Fakat 1453 te Alâiye beyi, kendi tebeasından bazılarının kıbrıslılar tarafından fena muamelelere mâruz kaldığını ileri sürerek, ittifak etmiş olduğu bazı türk beyleri ile birlikte, Kıbrıs 'a taarruza hazırlanıldı. Kıbrıs kıralı Jean, kırallığın metbûu olan Mısır sultanına şikâyet ettiği gibi, Rodos tarikati üstad-ı âzamından da yardım istemişti. Bu sonuncunun imdat göndermesi, Alâiye beyini teşebbüsünden vazgeçmeğe ve muahedeyi yenilemeğe mecbur etmiştir (Loredano, II, 184). Osmanlı tarihçileri Lûtfi Bey 'in Alâiye beyi olan kardeşi Karaman Bey 'i, Karaman-oğlu İbrahim Bey 'in teşviki ile, öldürerek, Alâiye 'yi zaptettiğini ve bunun vefatından sonra da, oğlu Kılıç Arslan 'ın babasının yerine geçtiğini ve sultan Mehmed II. zamanında, Gedik Ahmed Paşa [b. bk.] 'nın burayı ondan aldığını naklederler.

Bibliyografya: Metinde geçen kaynaklardan başka bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri* (İstanbul, 1937), s. 55—57. (MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

'ALAḲ. [Bk. ALAK.]

ALAḲ. 'ALAḲ (A.), kan pıhtısı; *Sūrat al-'alaḳ*, XCVI. surenin başlığı.

'ALĀḲA. [Bk. ALÂKA.]

ALÂKA. 'ALĀḲA (A.), gramerde isim ile fiil arasındaki münasebete (de Sacy, *Grammaire arabe*, II, 582) ve mantıkta ise, mefhumların, bilhassa hükümler arasında münasebet ve alâka zarurî olan şartî kaziyelerde, irtibatına denir; msl. „güneş doğarsa, gündüz olur" kaziyesinde olduğu gibi (*Diction. of techn. terms*, s. 1012 v.dd.). (DE BOER.)

ALAKTAGA (moğulca; bir de *alactaga, alakdaga, alakdağen, alakdağa*), alaca-tay. Tavşan gibi kemirici bir hayvan olan alaktaga (scirtetes jacutus), yakın akrabası Mısır *yarbū'* una (haltomys aegipticus) pek benzer; arka ayakları ön ayaklarından 4—5 defa uzun olduğu için, bir taraftan da kanguruyu andırır ve onun gibi sekerek koşar. Avrupa 'nın cenub-i şarkîsinde, Tuna ile Don nehri ve Kırım arasındaki steplerde yaşar; fakat hakikî vatanı Asya 'dır (Yayık ile Irtış arasında ve İdil kenarlarında; Moğulistan 'da 52° şimal arzına kadar). Bir sincap büyüklüğünde olan bu hayvanın başı, tavşan başına benzer. Yayık nehri civarında oturanlar ona *toşkançık* („tavşancık") derler; ruslar „yer tavşanı", moğullar *alakdaga*, kalmuklar *morin jalma* („seker-at") adını verirler. Kuyruğu, fare kuyruğuna benzer; vücudu 19 cm., kuyruğu 27 cm., kulakları tazı kulağı kadar uzun; sırtı kumral, yanları ve budları daha açık, karnı ve ayakları beyaz olup, başından kuyruğuna kadar beyaz bir şerit uzanır. Step halkınca alaktaganın eti çok makbul olduğundan, mogul çocukları hayvanın peşindedir. Bir çok yerlerde, kurutulmuş ve toz hâline getirilmiş etinin bir deva olduğu kanaati vardır. Bu hayvana iyi gözle bakmazlar. Sıçrayarak yürüdüğü için, koyun sürülerini ürkütür. Geceleyin keçi ve koyunları emdiği söylenir. Hakkında bir çok fena efsaneler vardır.

Bibliyografya: Brehm, *Tierleben*, 3. tab., II, 485 v.dd. (HELL.)

[Bu madde İBRAHİM HAKKI AKYOL tarafından tadil ve tashih edilmiştir.]

'ĀLAM. [Bk. ÂLEM.]

'ALAM. [Bk. ALEM.]

A'LAM. [Bk. A'LEM.]

ALAMAK. Andromeda burcunun sol ayağında bulunan (ikinci kadirden) γ yıldızının adıdır. Bu isim arapça *'Anāḳ al-arż* „yer keçisi", yani porsuk (?) kelimesinden müştaktır. Krş. Ideler, *Untersuchungen über den Urspr. u. d. Bed. der Sternnamen*, s. 126 v.d. (MAHLER.)

ALAMBIK [Bk. İMBİK.]

ALAMEDA, ispanyolca: iki tarafına kavak ağacı dikilmiş yol, < arap. *al-Maydān* [b. bk.].

'ĀLAMGĪR. [Bk. ÂLEMGİR].

ALAMUT. ALAMŪT, Tahran 'dan Ḳazvīn 'e giden yolun sağ tarafında, Ḳazvīn 'in şimal-i şarkîsinde, Talakān nehri ile beraber, Şarhūd nehrini teşkil eden Rūdḫāne-i Alamūt vâdisi üzerinde, dağlar arasında bir sancak (*bölük*) 'tır ki, bugün, Türkân-Fisan, Endīc-rud, Atān ve Bālā-rūd isminde, dört nahiyeden ibaret bulunmaktadır. Orta çağlarda Rūdbār ismini taşıyan bu vâdide 50 kadar müstahkem kale bulunurdu ki (eski fars dilinin Tabaristan şivesinde „kartal yuvası" demektir), Alamūt kalesi ile Maymūn Dīz mâruf idiler. Alamūt kalesi, Rūdḫāne-i Alamūt 'un Talakān nehri ile birleştiği yerden iki ve Ḳazvīn 'den sekiz fersah mesafede, nehrin şimalinde bulunuyordu. Kale 860 (246) 'ta Tabaristan alevîlerinin reisi al-Dā'ī Ḥasan b. Zayd tarafından bina olunmuş ve 1090 (483) da Ḥasan Ṣabbāḥ 'ın eline geçerek, 1256 da Hulagu tarafından zapt ve tahribine kadar, 171 yıl Batınîlerin merkez kalesi olmuştur. Aynı zamanda onların mezhep ve ilim merkezi idi. Hulagu, kaleyi zaptedince, içerisindeki zengin kütüphaneyi de ele geçirmiş ve bunu veziri müverrih Ata Cuvaynī 'ye teslim etmişti. Cuvaynī kitaplardan, kendi fikrince, faydalılarını, bilhassa hey'ete ait olanlarını ayırıp aldıktan sonra, İsmailî, yani Batınî mezhebine ait olan tekmil eserleri yakmıştır (d'Ohsson, *Histoire des Monglos*, III², 198). Safevîler zamanında Alamūt, bir daha ihya edilerek, hapishane şekline sokulmuş idi (Chardin, *Voyages*, II, 267). Çok yüksek bir kaya üzerine kâin

olan kale bugün harâbe hâlindedir; yanında, kalenin ismini taşıyan, bir kasaba bulunmaktadır (bk. Cuvaynī, *Cihān-kuşā*, Muḥammed Ḳazvīnī 'nin haşiyeleri, III, 261, 387—390, 430—431). (A. ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

ALĀN. [Bk. ALLÂN.]

ALANYA. [Bk. ALÂİYE.]

ALARCOS (tam ismi ile: NUESTRA SEÑORA yahut SANTA MARIA DE ALARCOS), Ciudad Real 'den bir ispanyol fersahı (*legua* = 6,687 km.), garpta, bir tepe üzerinde ziyaretgâh bir kilise (santuario, ermita) 'dir. Bu kilise 19 temmuz 1195 te Ya'ḳūb idaresindeki Muvahhidlerin, Kastilla hükümdarı Alphonse VIII. 'a karşı, ihraz ettikleri büyük zafer üzerine yıktıkları eski şehrin yerinde idi. Bütün tarihî haritalarda, yanlışlıkla daha uzakta, Sierra Morena 'da gösterilen bu şehrin arapça ismi al-Ark ve al-Arkuh idi. Muharebe meydanına İbn al-Aṯīr (trc. Fagnan, s. 611) Marc al-ḥadīd, 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşī (s. 205) ise, Faḫş al-cadīd adını vermektedir. — Krş. Madoz, *Diccionario geográfico-esta dis tico-histórico*, bk. md.; Seybold, *Die geogr. Lage von Zallāḳa-Sacralias (1086) und Alarcos (1195)* (*Revue Hispanique*, XV, 1906). (C. F. SEYBOLD.)

ALARİFE, ispanyolca: inşa işleri müfettişi, < arap. *al-'arīf* („mutahassıs", sonra bilhassa: „mimar").

ALAŞEHİR. (Ala-şahr, eski çağlarda: Philadelpheia) Anadolu 'nun Ege bölgesinde, Manisa vilâyetinin bir kaza merkezi olan bu küçük şehir, Gediz ırmağına dökülen Alaşehir suyunun (yahut Kuzu çayı = eski çağ. Kogamos) geçtiği geniş ova kenarında, eskilerin Tmolus dedikleri İzmir Boz dağlarının şimal yüzündeki ilk tepelerin eteğindedir. Alaşehir, İzmir — Afyonkarahisar demiryolunun Gediz ovası üzerinde bulunan son mühim istasyonudur (yükseldiği 190 m.).

Bu şehir milâttan evvel ikinci asırda, Bergama kıralı Attalos I. Philadelphos tarafından kurulmuştur. Zengin Gediz (Hermos) vâdisinin şark ucunu bekleyen kalesi, Anadolu içinden gelip Gediz ve büyük Menderes vâdilerine inen yollara hâkim vaziyette bulunuyordu. Bununla beraber, öteden beri kesif bir nüfusun yaşadığı bu münbit ovada, kadîm şehir kurulmadan evvel, yine az çok mühim bir merkezin mevcut bulunmuş olması çok muhtemeldir. Philadepheia 'dan bahseden Strabon (XII, 529 ve XIII, 628), bu mevkiin sık sık vukua gelen şiddetli zelzelelere mâruz bulunduğunu söyler. Kadîm devre ait hisarın izlerine şimdiki şehirden 50 metre kadar yüksekte bulunan bir tepe üzerinde, yığınlar hâlinde rastlanıyor. Bizans devrine ait surlar, zamanın tahrip edici tesirlerine mukavemet ederek, bugüne kadar, bazı kuleleri ile beraber, baki kalmışlardır. 1391 (794) de Yıldırım Bayezid 'e dehalet etmiş olan imparator Yuanis ile oğlu Manuel, kaleyi kendi askerleri ile muhasara ve zaptederek, osmanlı hükümdarına takdim ettiler. 1402 de Timur tarafından istilâ edilen ve sonra Cüneyd Bey 'in eline geçen kale Murad II. zamanında, kat'î olarak, osmanlı hâkimiyeti altına girmiş ve 1919 yılına kadar, dört buçuk asırdan fazla müddet, sükûn içinde yaşamıştır. XVIII. ve XIX. asır seyyahları Alaşehir 'i damı kiremit örtülü, üzeri kireçle badana edilmiş kerpiç veya ahşap evleri ve yirmi kadar caminin ağaçlıklar arasından yükselen beyaz minareleri ile, sevimli ve canlı bir şark beldesi olarak, tasvir ederler. Şehrin ziraat ve ticaretle meşgul eşrafına ait evleri, dışardan pek gösterişli olmamakla beraber, itina ile döşenmiş idi. Beldenin dış görünüşüne hâkim olan renkler, buraya Alaşehir adının verilmesini muhik gösterdiği hâlde, bazı garp müellifleri, Ala kelimesini Allah ile karıştırarak, şehrin ismini yanlış tercüme etmişlerdir. Alaşehir 'in 1914 harbinden evvelki nüfusuna dair elimizde sarih malûmat yoktur. Ch. Texier, XVIII. asır ortalarına doğru, 7—8.000 kadar tahmin edilmiş olan nüfusun, bir asır sonra, pek değişmemiş olduğunu kaydeder; V. Cuinet 'nin resmî kaynaklardan istifade ederek, 1890 tarihine doğru Alaşehir 'de 22.000 nüfus bulunduğunu ve bunun 17.000 'i müslüman ve 4.000 den fazlasının da rum olduğunu yazar. Baedeker tarafından (1914) kaydedilen miktar çok mübalâgalıdır (5.000 rum olmak üzere, 35.000). 1919 senesi mayısında, İzmir 'e çıkan yunan kuvvetleri Alaşehir 'i işgal ettiler. Burası üç sene yunan işgali altında kaldıktan sonra 1922 senesi eylûlünün ilk günlerinde, türk ordusu tarafından, istirdad edildi; fakat yunan kuvvetleri yerli rumlar ile beraber çekilirken, şehrin büyük bir kısmı da yakılmış bulunuyordu. Son senelerde Alaşehir 'in yeniden kalkındığı ve haricî manzarasının, ekserisi beton ve tuğladan olan yeni inşaat ile, değişmekte olduğu görülüyor. 1935 sayımında Alaşehir 'in nüfusu 8.375 idi ve şehir ile beraber, kazanın 1.310 km². arazisi üzerinde bulunan 81 köyde yaşayan nüfus 40.163 'e varmakta idi. Bu nüfusun hemen hepsi türktür. Alaşehir ovasının münbit toprakları üzerinde buğday, arpa, mısır, darı, tütün, pamuk, susam ve şeker pancarı yetiştirildiği gibi, bağlarından çekirdeksiz üzüm istihsâl olunmaktadır. Kırlarında meyan kökü yetişir. Yamaçlardan, koyun beslemek hususunda, istifade olunur. Mahallî san'atlar arasında halıcılık, dokumacılık (tezgâh işi) ve dericilik kayıt edilebilir.

Bibliyografya: Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 269 v.dd.; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien*, IV, 31 v.d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, III, 571 v.d.; F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, s. 4 v.d.; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor...*, II, 375; M. Th. Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldjoucides*, III, 80; Cl. Huart, *Epigraphie arabe de l'Asie Mineure*, s. 61; Ş. Sami, *Ḳamūs al-a'lām*, I, 280; *Genel nüfus sayımı* (1935), XC, 75. (BESİM DARKOT.)

Tarih. Gerek eski çağda ve gerekse Bizans imparatorluğu devrinde pek ehemmiyetli bir Anadolu şehri olan Philadelpheia, VII. asırdan X. asır ortalarına kadar devam eden islâm gazalarında, bazı defa mücahitlerin taarruzuna uğramakla beraber, fetih ve tahrip yüzü görmemişti. XI. asrın ikinci yarısında Selçuk-oğullarının Anadolu 'yu açışları ve türkmenlerin oraya yerleşmeleri esnasında, Anadolu fatihi Süleyman Şah b. Kutulmuş tarafından, 1075 yahut 1076 senelerinde, diğer Firikya şehirleri ile birlikte, fethedilmişti.

Birinci haçlı seferlerinde büyük Baronlar ordusunun sultan Kılıç Arslan I. üzerine kazandığı muvaffakiyeti fırsat addeden Bizans imparatoru Alexis Komnen, imparatorluğunun askerî erkânından Yuanis Ducas 'ı Ege adalarının ve garbî Anodolu 'nun istirdadına memur ettiği esnada, Philadelpheia da 1098 de, İzmir başta olmak üzere, diğer şehirlerin birbirini müteakip zaptından sonra, bu Bizans kumandanı tarafından alınmıştı. Bundan sonraki senelerde Anadolu 'ya gelen haçlı ordularını perişan eden Anadolu sultanının garbî Anadolu 'yu Bizans 'tan geri aldığını, bu sultanın 1107 de ölümünden sonra, Bizans imparatorunun, Eumathius Philocale 'yi buraları tekrar zapta memur etmesinden anlıyoruz. 1109 da bu kumandan, Anadolu sultanı Şehinşah b. Kılıç Arslan 'ın atabegi Hasan 'ın, garbî Anadolu 'yu geri almak için, yaptığı harekât esnasında, bu şehre kapanmış ve müdafaa etmişti. Bu tarihten sonra Bizans eline geçen ve garbî Anadolu 'nun en müstahkem şehri hâline getirilen Philadelpheia, Bizans 'ın Anadolu türklerine karşı en mühim müdafaa merkezi olduğu gibi, Bizans imparatorlarının türkler aleyhine yaptıkları seferlerin çoğunda hareket üssü olmuştur. 1112 de buranın kumandanı Constantin Gabras, Şehinşah 'ın garbî Anadolu 'ya yaptığı bir taarruzu durdurmağa muvaffak olmuştu. 1113 te imparator Alexis ile sultanın hudut kumandanı Emîr Mehmed arasında vuku bulan muharebede imparatoru Philadelpheia 'da görmekteyiz. Sultan Mes'ud I. 'un saltanatı zamanında, imparator Yuanis Komnen 'in türklere karşı 1119 da vuku bulan seferi esnasında, yine bu şehri karargâh ittihaz ettiğini ve sultanın uç, yani serhat, kumandanı olan Alpkara 'ya karşı harp eylediğini biliyoruz. XII. asrın Bizans vak'anüvislerinden Nicetas Choniates ve ondan naklen Deguines 'in (*His. Gen. des Huns*, III, 35) 1120 de Bizans imparatorunun bu şehri türklerden aldığını zikretmiş olmasına nazaran, bundan bir az evvel türklerin burayı bir daha fethetmiş olmaları lâzım gelir. İmparator Yuanis 'in halefi olan Manuel 'in, türklere karşı yaptığı muhtelif seferlerde, burayı hareket üssü yaptığını ve buna mukabil sultan Mes'ud I. ile halefi Kılıç Arslan II. zamanlarında, Bizans ile hemen her sene yapılmakta olan muharebelerde, Philadelpheia 'nın daima taarruzlara uğradığını ve havâlisinin yağma ve tahrip edildiğini görmekteyiz. 1176 da sultan Kılıç Arslan 'a karşı yaptığı muharebede büyük bir hezimete uğrayan imparator Manuel buraya kaçmış ve, aldığı yaraları tedavi ettirmek için, bir müddet burada kalmıştır. 1182 de burada Bizans vâlisi olan Yuanis Vatas, İstanbul 'da imparator namına idare-i hükûmete tegallüp eden Andronik Komnen 'e karşı muhalefet ve isyan edince, burası Bizans 'ın dahilî harp sahnesi oldu. Âsînin ölümünden sonra, oğulları sultana iltica ettiler. Issak l'Ange (Angelus) 'ın imparatorluğu zamanında, bu şehir halkından Théodore Mankaphas burada müstakil bir hükûmet teşkiline teşebbüs etti; üzerine gelen imparatora karşı, şehirde uzun müddet müdafaada bulundu ve nihayet imparator ile barıştı (1189). Fakat bir az sonra, Andolu sultanı Kılıç Arslan II. 'ın memleketinin birer kısmına vâli tayin ettiği on bir şehzadesinden biri olup, Uluborlu 'da ikametle Bizans hududunu muhafaza etmekte olan Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav 'e iltica ederek, ondan gönüllü akıncı toplamak müsaadesini aldı ve bu akıncılar ile Lidya, Frikya ve Karya mıntakalarını yağma ve tahrip etti; fakat bir müddet sonra imparator, ağır bir meblağ mukabilinde, onun şehzade tarafından kendine teslimini temin ederek, bu gaileye nihayet verdi. Nisan 1190 da üçüncü haçlı ordusu, başında alman imparatoru Fredrik Barbaros olduğu hâlde, Philadelpheia 'ya uğramış ve henüz yetişmemiş olan mezruatı tahribe koyulmuştu. Şehir halkı huruç hareketi yaparak, bunlara taarruz ettilerse de, mağlûp olarak, surların içine çekildiler. Maiyetinin tavsiyelerine rağmen, Fredrik, hıristiyanlığın türklere karşı ileri karakolu olan bu şehri zapt ve tahrip etmiyeceğini söyleyerek, oradan ordusu ile yürüyüşüne devam etmişti.

1204 te latinlerin İstanbul 'u zaptı ve orada latin imparatorluğunun tesisi ve rum imparatorluğunun arazi ve meratibinin taksimi esnasında, Bizans rüesa ve zadegânından her biri impara

torluğun bir tarafına giderek, orada tagallüp etmişlerdi. Bu arada Moro („alık") Theodor denilen bir mütegallibe de bu şehri zaptetti ise de, İznık 'ı zapt ve kendisini imparator ilân ile, garbî Anadolu 'daki Bizans ülkesinin ekserisini idaresi altında toplamağa muvaffak olan Theodor Laskaris tarafından, tard ve ihraç edildi. İbn Bībī (*Tārīḫ-i āl-i Selçuḳ*, nşr. Houtsma, Leyden, 1902, s. 37) bu Theodor Laskaris ile sultan Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. arasında, 1210 da vukua gelen ve sultanın şehadeti ile neticelenen muharebenin bu şehir civarında cereyan ettiğini söyler ve bu şehrin adını Alaşehir diye tesmiye ve rum ülkesinin azametli şehirlerinden olmak üzere, zikreder. Sultan Ġiyāṯ al-Dīn 'in şehadetini intaç eden bu muharebe, vukuata şahit olan Bizans müelliflerinin kaydına göre, Alaşehir önünde değil, Menderes nehri üzerinde bulunup, bugün harap olan Antakya şehri önünde vukua gelmiştir. İbn Bībī 'nin Philadelpheia 'ya daha o zamandan Alaşehir adını vermesi, bu mevziin XIII. ve hattâ XII. asır başından beri türkler arasında, bu isimle mâruf olduğunu gösterir. Belki de türkler, Anadolu şehirlerinin bir çoğu gibi, XI. asırdaki ilk fetihleri esnasında buna da türkçe ad vermişlerdir. Yoksa, XV. asır sonunda yazılmış bazı anonim *Āl-i ʿoṣmān* tarihlerinin söyledikleri gibi, osmanlı fethinden sonra bu adı almış değildir.

1255 te İznik imparatoru Laskaris II. 'in Anadolu sultanı ʿİzz al-Dīn Kaykāvus II. ile evvelce mevcut olan ittifak muahedesini bu şehirde tecdit ettiğini görüyoruz.

Selçukî saltanatının son günlerinde, Kütahya vâlisi ve Bizans hududunun en kuvvetli türk beylerinden biri olan Germiyanlı ulusu reisi Ali Şir-oğlu Yakub I. 1309 da Alaşehir 'i şiddetli bir muhasara altına almış ve şehri açlığa mahkûm etmişti. Fakat Bizans imparatoru Andronik II. Paleologos 'un hizmetine çıkardığı Katalanlar Anadolu 'ya çıkmışlar ve Alaşehir 'in imdadına koşmuşlardı. Yakub Bey bunları karşıladı ise de, mağlûp olarak, çekildi; Katalanlar şehre girdiler ve bir müddet sonra, yağmagerliğe başladılar ve daha sonra, başka taraflarda harbetmek üzere, buradan gittiler. Katalanların Anadolu 'dan çekilmesinden sonra, 1307 de Germiyan-oğlu Yakub I. 'un gaza arkadaşlarından Mubāriz al-Dīn Umur b. Savcı bu şehri tekrar muhasara altına aldı ve nihayet şehri haraççüzar olmağa mecbur etti. Bu bey, Alaşehir 'den alınan cizye ile, Kütahya 'da 714 te bir medrese yaptırmıştı (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, İstanbul, 1932, s. 72). 1324 te Alaşehir tekrar türkler, yani Germiyanlılar, tarafından muhasara edildi ise de, imparator Andronik II. 'in gönderdiği Alexis Philanthropen tarafından kurtarılmıştır. *Düsturnâme-i Enverî* 'de (nşr. Mükrimin Halil, İstanbul, 1328, s. 38 v.d.) Aydınoğlu Umur Bey 'in 1335 te Alaşehir 'i muhasara ederek, teslim aldığı ve şehrin mal ve servetini ahz ile, içine muhafız asker bıraktığı uzun uzadıya yazılmıştır. Esasen bu müellif osmanlıların Alaşehir 'i almalarından hiç bahsetmez ve fetih şerefini Aydın-oğluna bırakır. Hâlbuki bu zamanda yaşayan iki Bizans müverrihi, yani o esnada imparatorluğun büyük domestiği olan, Cantacuzène ile Gregoras, böyle bir şey söylemezler. Cantacuzène Umur Bey 'i hâl-i ihtilâfta bulunduğu alaşehirliler ile barıştırdığını söyler. Gregoras ise, Cantacuzène 'in Umur Bey ile olan dostluğu sayesinde, bu şehrin türklerin taarruzundan masun kaldığını ve şimdiye kadar türklere haraççüzar olan, bu şehri vergiden affettirmiş olduğunu söyler.

Aydın-oğullarının himayesine girmek sayesinde, hemen bütün Anadolu 'da türk istilâsından kurtulmuş yegâne şehir olan burası, nihayet osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid tarafından 1391 de fethedilmiştir. Ahmedî 'den başlayarak, bütün osmanlı tarihçileri, bu fethi Yıldırım Bayezid 'e atfettikleri gibi, Chalcondyle, Ducas ve Phrantzes gibi, bu devrin Bizans imparatorluğu vekayiini yazan XV. asır müellifleri de aynı şeyi söylerler. Garp müelliflerinin bu fethi Murad I. zamanına ve 1379 senesine kadar geri götürmeleri, hiç bir esasa istinad etmemektedir.

İlk ve orta çağda çok büyük ve mühim bir şehir olan bu mevziin, bir asır kadar, türk ülkesi arasında mahsur bir vaziyette kalması, bizzat şehrin arada sırada mülhakatının da hemen her vakit akınlara ve tecavüzlere uğraması ve civarında teşekkül eden türk şehirlerinin büyümesi, buranın istihsâl ve ticaret bakımından kıymetini düşürmştü. Ahalisi dağılmağa yüz tutan şehir, fethinden sonra, bir vilâyet merkezi olmak şöyle dursun, bir liva merkezi bile olamamış ve ancak bir kaza olarak kalmıştı. Kâtib Çelebi (*Cihānnumā*, İstanbul, 1145, s. 637), bu kasaba hakkında hiç izahat vermeyerek, Aydın livası kazalarından biri olduğunu ve sur ile çevrilmiş bulunduğunu söyler.

1671 de Alaşehir 'e uğrayan ve uzun uzadıya bu kasabadan bahseden Evliya Çelebi, yanlış olarak buranın Aydın-oğlu sultan Yakub zamanında Ulubaş Bey eli ile açıldığını ve bilâhare Yıldırım Bayezid tarafından zaptedildiğini ve hükümdarın vakfı olduğunu söyler. Şehir ve etrafı hakkında çok güzel tasvirler yapan Evliya Çelebi, Aydın sancağına merbut olan bu kasabanın 300 akçelik bir kaza olup, k e t h ü d a yeri ve yeniçeri serdarı mevcut olduğunu

zikir ve bundan sonra beş kapılı surundan bahseder. Daha sonra şehrin, irili ufaklı, 24 camii bulunduğunu söyleyerek, bunların bazılarını zikir ve bu arada Yıldırım Bayezid camiini medih ve tavsif eder. Evliya Çelebi, bundan maada, şehrin, medrese, mektep, han, hamam gibi, mebanî ve müessesatından bir az da iktisadî hayatından bahseyler (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1835, IX, 53 v.d.). Türk müverrihleri de Yıldırım Bayezid 'in Alaşehir 'i aldıktan sonra, orada cami, medrese, hamam ve bazı diğer bina yaptırdığını ve bu beldenin hâsılatının bir kısmının mezkûr hayrata sarfedildiğini ve fazlasının sultanın Bursa 'daki hayratının ve imaretlerinin masarifine tahsis olunduğunu yazarlar.

B i b l i y o g r a f y a: Makale metninde zikri geçen eserlerden başka bk. Lebeau, *Histoire du Bas-empire* (Paris 1833—1836), XV, 357 v.d., 426 v.d, 442 v.d., 446; XVI, 6 v.d., 184, 285, 331 v.d., 412 v.d.; XVII, 253; XVIII, 3; XIX, 42 v.d., 76, 316; XX, 460 v.d.; De Muralt, *Chro. Byzantine*, II; Chalandon, *Alexis I. Comnène* (Paris, 1900), s. 12, 197, 255, 265; ayn. mll., *Jean II. Comnène et Manuel Comnène* (Paris, 1912), s. 37, 217, 305 v.d., 460, 501, 513; Moncada, *Expédition des Catalans* (frans. trc. de Champfeu, Paris, 1828), s. 73—84; Chalcondyle, *Chron. Byzantine* (frans trc. De Vigenere Bourbonnois, Paris, 1612), s. 63; Michaud, *Hist. des Croisades* (Paris, 1865), II, 81; Âşık Paşa-zade, *Tārīḫ* (İstanbul, 1332), s. 56, 64 v.d.; Hoca Sadeddin, *Tāc al-tavārīḫ* (İstanbul, 1279), I, 127; Mükrimin Halil, *Düsturnâme-i Enverî* (İstanbul, 1929), medhal, s. 36, v.d.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri* (Ankara, 1937), s. 10, 28, 107 v.d.; v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (türk. trc. Mehmed Ata, İstanbul, 1329), I, 262,

(MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

ĀLĀT. [Bk. ĀLA.]

ALATAV. [Bk. ALADAĞ.]

ĀLĀTÎ. [Bk. ÂLÂTÎ.]

ÂLÂTÎ. ĀLĀTĪ (A.; *ālāt* kelimesinden gelir), cem'i *ālātīya* 'dir, saz çalmağı veya teganniyi san'at edinen musikişinas. Mısır da muganniyelere *ʿālima* (almée) denir. Krş. Lane, *Manners and customs* (1842), I, 285; II, 71; alm. trc. Zenker, II, 189.

ALÂÜDDEVLE. [Bk. DUŞMANZİYĀR.]

ALAY, türkçede kalabalık bir zümreye, bir cemaate ve, osmanlı saltanatı devrindeki resmî ıstılaha göre, askerî ve mülkî merasimin tertip ve nizamına, tabur ile liva arasındaki askerî bir kıt'aya alem olmuştur. Evveline ve sonuna eklemeler yapılmak suretiyle, bir hayli şekil ve medlûlleri vardır.

Alay-ı humayun, osmanlı padişahı sefere giderken veya seferden avdet ederken yahut sefere giden ve seferden avdet eden orduyu teşyi ve istikbal ederken, saraydan Davudpaşa 'ya kadar tertip edilen alay.

Mevlut alayı, mevlid-i nebevî münasebeti ile, rebiülevvel ayının 12. günü padişahın, mevlut dinlemek üzere, merasimle evvelce Sultanahmed camiine ve sonraları diğer camilere gitmesi ve yine aynı merasimle saraya avdetinde yapılan alay.

Vâlde alayı, tahta yeni çıkan osmanlı hükümdarının eski saraydaki (Üniversitenin bulunduğu yerde) vâldesini yeni saraya, yani Topkapı sarayına, getirtmesi münasebeti ile, yapılan alay.

Sürre alayı, Mekke ve Medine ahalisine osmanlı hükûmeti tarafından gönderilen para dolayısiyle, saray avlusunda yapılan merasim. Üzerinde sürre bulunan devenin hükümdarın huzurunda dolaştırılması usûldendi.

Kılıç alayı, tahta çıkan yeni hükümdarın cülûsundan bir müddet sonra, bazan deniz yolu ile gidip karadan ve bazan karadan gidip denizden dönmek suretiyle, kılıç kuşanmak için, Eyyüb 'de, Ḫālid b. Zayd Abū Ayyūb al-Anṣārī türbesine yapılan alay.

Bayram alayları, ramazan ve kurban bayramlarının birinci günleri osmanlı padişahının, bayram namazını kılmak üzere, camiye gidip gelmesi merasimi. Gidilecek camii hükümdarın kendisi intihap ederdi.

Alay kanunu, alay-ı humayunlarda, seferlerde hükümdar huzuru ile yapılan büyük geçit resimlerinde, hükûmetçe tesbit edilmiş olan diğer merasim ve alaylarda, vezir, ulema, devlet ricali, ocak erkânı v.s. 'nin tertip ve kıyafetlerine dair, mer'î olan kanun.

Alay beyi, her hangi bir eyalet veya vilâyetteki tımarlı sipahilerden bir kısmının büyük âmiri. Terfi ederlerse, sancak beyi olurlardı. Her eyalette, o eyaletin büyüklüğüne küçüklüğüne göre, müteaddit alay beyleri vardı.

Bir de yakın zamanlara kadar kullanılan tabirlerden olup, vilâyet zaptiye alay kumandanı demekti.

Alay çavuşu, iki mânaya gelir: 1. hükümdarın bir yere gidişinde, önünden gidip yol açan divan-ı humayun çavuşları; 2. orduda emir ve kumandadan askeri haberdar eden çavuşlar. Bunlar, tellâl gibi, yüksek ses ile bağırarak, verilen emirleri tebliğ ederlerdi.

Alaylı, mektepli olmayıp, kıt'ada neferlikten yetişen ve bazan okuma yazması bile olmayan zabit. Bu tabir, son bir asırlık tabirlerdendir.

Alay köşkü, osmanlı hükümdarının, gerek ordu alayını ve gerek diğer alayları seyretmek

için, yaptırdıkları köşk. İptida XVI. asır sonlarında (Murad III. zamanı) yapılan bu köşk, Topkapı sarayının Soğuk-çeşme tarafındaki köşesindedir; XIX. asırda tamir edilmiştir.

Alay bağlamak, iki mânası vardır: 1. ordunun düşman karşısında, harekete geçmek üzere, emir ve kumandaya intizar etmesi; 2. merasimde alayın tamamen tertip ve tanzim edilmiş olması.

Alay göstermek, hükümdarın veya serdar-ı ekrem ve seraskerin önünden geçmek suretiyle, teftiş ve muayeneye tâbi tutulmak.

Kelimenin, devlet merasimi ile alâkadar olan bu şekillerinden başka, *gelin alayı*, *sünnet alayı*, *mektep* veya *âmin alayı* gibi, örf ile alâkalı şekilleri de vardır (bk. zeyl).

Bibliyografya: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtı* (basılmaktadır); ayn. mll., *Teşrifat mecmuaları ve kanunları*; ayn. mll. *Osmanlı kanunnâmeleri*.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

[Fuad Köprülü (*Bizans müesseselerinin osmanlı müesseselerine te'siri*, Türk hukuku tarihine dair tetkikler I, İstanbul, 1931, s. 277) 'ye göre: Bizans 'ın osmanlılara tesirini göstermek için, daima zikrolunan iki delil, *alay* ve *efendi* kelimeleridir. Bizans 'ın osmanlılarla değil, hattâ daha Selçukîlerle temasından çok evvel, Bizans 'ta mevcut olan *alagion* kelimesi, iptida seferde imparatorun maiyetindeki askere verilen bir isim olarak, malûmdu. XIII. asırda ise, ordunun bir cüz-i tamına bu isim verildiği görülüyor (bk. Ernest Stein, *Untersuch. zur Spätbyzant. Verfass. u. Wirtschaftageschichte*, *MOG*, II, 1—2, s. 49). Bu itibarla Ernest Stein 'ın türkçedeki *alay* kelimesini bundan alınmış addetmesi pek doğrudur. *Alay* kelimesi, osmanlı tesiri altında, XVII. asırda rus sarayında da kullanılmıştır (bk. Dimitrijev, *Les éléments de lexique turc dans la nomenclature des faucons du tzar Alexis*; *Comp. Rendus de l'Acad. des Sciences de l'URSS.*, 1926, s. 14, rusça).]

'ALĀYA. [Bk. ALÂİYE.]

ALBACETE, İspanya 'da bir şehir olup, 700 m. irtifaındaki orta İberya Meseta 'sının cenub-i şarkî mailesinde Mancha ve yeni Castilla 'nın cenub-i şarkîsinde kâin, eski Murcia krallığının şimal-i garbîsini teşkil eden, aynı isimdeki eyaletin merkezidir. Şimdiki isim arapça al-Basiṭ, („lugar ancho y estendido y llano y raso") tandır ve ekseriya denildiği gibi, al-Basīṭa („ova") 'dan değildir. Bu mahal ve isme, ilk defa olarak, 20 şaban 540 (11 şubat 1146) ta Castilla kıralı Alphonse VII. ile cenub-i şarkî İspanya 'nın kısa ömürlü hükümdarı Sayf al-Davla (ispanyolca Zafadola, Çafedola, Çahedola) al-Mustanṣir Aḥmed b. Hūd arasındaki muharebe dolayısiyle, kurtubalı al-Żabbī ve valencialı İbn al-Abbār 'da, XIII. asırda rastlanmaktadır. — Bu muharebenin mahalli ve tarihi hakkında hıristiyan kaynaklarında hiç bir malûmat yoktur. — Bu hükümdar, müttefiki Valencia vâlisi 'Abd Allāh b. Muḥammed b. Sa'd ile beraber, bu muharebede ölmüştür. Bu vâli bundan dolayı, araplarca Ṣāḥib al-Basīṭ, yani Albacete 'nin sahibi (şehit) diye tanınmaktadır. Muharebeye, Chinchlla civarındaki al-Lucc 'a izafeten (İbn al-Abbār: *bi'l-mavżi' al-ma'rūf bi'l-lucc va bi'l-basīṭ 'alā maḳraba min cincālla*), al-Lucc muharebesi de denir. Bu al-Lucc, Albacete 'nin garbındaki Lezuza mahalli (yahut ırmağı) mıdır, yoksa Sierra de Chinchlla 'nın şimal mailesinde, Albacete 'nin şarkındaki Alatoz mudur (bu takdirde al-Latucc okumak icabeder), bu hususta kat'î bir hüküm verilemez; Faḫṣ al-Lucc 'a hattâ İbn al-Kardabūs 'ta bile rastlanmaktadır (krş. Dozy, *Scriptorum arabum loci de Abbadidis*, II, 19).

Bibliyografya: al-Żabbī (nşr. Codera ve Ribera), s. 33; İbn al-Abbār, *al-Ḥulla al-siyarā'* (Dozy, *Notices*, s. 215, 219, 226); Codera, *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Zaragoza, 1899), s. 86, 109; Remiro, *Murcia musulmana* (Zaragoza, 1905), s. 179 v.dd.; Seybold, *ZDMG*, LXII. (C. F. SEYBOLD.)

ALBARRACIN, bugünkü Teruel eyaletinde, yukarı Turia (Guadalaviar) üzerinde, Aragon 'un cenup ucunda bulunan bir İspanya şehridir. Albarracin ismi, ilk defa olarak, bir berber sülâlesi olan Banī Razīn 'lerin ahfadından, daha o zaman hemen hemen müstakil olan bir hükümdarın, bi'at etmek için, yukarı Turia 'nın münbit vâdisi al-Sahla 'den Kurtuba 'ya, 'Abd al-Raḥmān III. 'ın nezdine gitmek üzere, yaptığı seyahat vesilesi ile, İbn 'Aẕārī tarafından, 346 (957) senesi vekkayii arasında, zikredilmiştir. Gayangos (I, 70), şehri kuranın (daha doğrusu yeniden kuranın) isminin 'İzz al-Davla olduğunu söylüyor. Bu şehir arapça her zaman Şant Mariyat al-Şarḳ, Santamaria del Oriente (al-Algarve 'deki Şant Mariyat al-Ġarb 'dan ayırt edebilmek için) yahut Şant Mariyat İbn (yahut Banī) Razīn ki, Albarracin ismi buradan gelmedir; İdrīsī (s. 175, 189) 'de ise, Şant Mariya şeklinde rastlanmaktadır. İspanya, Emevîlerinin sukutundan sonra (411 = 1010), şehir, Abū Muḥammed Huẕayl I. b. Ḫalaf b. Lope b. Razīn 'in hâkimiyeti devrinde, tamamiyle müstakil oldu. Bu hükümdara kardeşi Abū Marvān 'Abd al-Malik I. b. Ḫalaf 'Abbūd halef olmuştur; bu zatın halefi ise, oğlu Abū Muḥammed Huẕayl II. 'İzz al-Davla, bunun da halefi, oğlu Abū Marvān 'Abd al-Malik II. Ḥusām al-Davla (ölm. 496 = 1102; diğerlerinin

tarihleri meçhuldür) olmuştur. Bu sonuncunun oğlu Yaḥyā, Zaragoza 'nın 1110 da zaptından evvel, Murabıtlar tarafından tardedildi. 1087 de Albarracin emîri, Sid Campeador ile dost oldu ve onun ile birlikte, 1094 te Valencia 'yı muhasaraya gitti. Bilâhare bu şehir, onu müslümanlardan almış olan, Don Pedro Ruiz de Azagra 'nın eline düştü ve onun sülâlesinden de 1231 de Aragon 'a geçti.

Bibliyografya: Dozy, *Hist. des musulman d'Espagne*, IV, 246, 303; ayn. mll., *Notices*, s. 179—186; İbn al-Aġīr (nşr. Tornb.), IX, 204 (trc. Fagnan, s. 443).

(C. F. SEYBOLD.)

ALBATEGNIUS. [Bk. BATTÂNÎ.]

ALBİSTĀN. [Bk. ELBİSTAN.]

ALBOHALI = Abū 'Alī. [Bk. HAYYÂT.]

ALBOHAZEN, ALBOACEN v.s. = Abu 'l-Ḥasan. [Bk. İBN ABİ 'L-RİCĀL.]

ALBUBATHER = Abū Bekr. [Bk. HASAN B. HASÎB.]

ALBUCASIS = Abu 'l-Ḳāsim. [Bk. EBÛ ḲÂSIM ZEHRÂVÎ.]

ALBUFEIRA (etimoloji için yk. bk.), Algarve 'deki, portekiz sahil şehri.

(C. F. SEYBOLD.)

ALBUFERA (portek. ALBUFEIRA, diğer şekilleri ALBUHERA ve ALBUERA; < arap. *al-buḥayra*, „küçük deniz, göl"). Valencia civarında, eskilerin Palus Naccararum dedikleri, sahil gölü (lagoon). Bunun, alüvyonlar yüzünden, kurumuş veya sun'î olarak kurutulmuş kısımlarında, pirinç ziraati yapılır. (C. F. SEYBOLD.)

ALBUKASIS. [Bk. EBÛ ḲÂSIM ZEHRÂVÎ.]

ALBUMASAR. [Bk. EBÛ MA'ŞER.]

ALBURZ. [Bk. ELBÜRZ.]

ALCABALA, ALCAVALA, ispanyolca: satış harcı, < arap. *al-ḳabāla*, garanti.

ALCABITIUS. [Bk. KABÎSÎ.]

ALCAIDE. [Bk. ALCALDE.]

ALCALA (< arap. *al-ḳal'a*, „kale, istihkâm, hisar"), İspanya 'da bir çok şehirlerin ismidir. En meşhurları şunlardır: Alcalá de Henares, eski ismi ile Complutum, 1118 de Toledo baş piskoposu tarafından, araplardan alınmış ve sonradan Muvahhidlerin neticesiz hücumlarına mâruz kalmıştır. Alcalá la Real, Granada 'nın şimal-i garbîsinde olup, araplar bu kaleye, âlim İbn Sa'īd yüzünden şöhret kazanmış olan, yemenli Banī Yaḥṣib ailesine izafeten, Ḳal'at Banī Yaḥṣib ve Ḳal'at Bani Sa'īd ismini verirler; Alcalá del Rio; Alcalá de Guadaira (Sevilla civarında). [Krş. CALA ... CAL(A)TA ...]. — Krş. Maḳḳarī, I, 681.

(C. F. SEYBOLD.)

ALCALDE (< arap. *al-ḳāżī*, hâkim), ispanyolca: belediye reisi; bunu Alcaide (< arap. *al-ḳā'id*, kumandan), ispanyolca: istihkâm kumandanı, kale beyi ile karıştırmamalıdır. (C. F. SEYBOLD.)

ALCANTARA (< arap. *al-ḳanṭara*; bu da belki κέντρον = centrum kelimesinden gelmedir), ispanyolca: köprü (ekseriya taş kemerli köprüye denilir), su kemeri. Alcantara (arap. *Ḳanṭarat al-Sayf*), Portekiz hududunda, Tajo kenarında olan bir şehrin adıdır; 1156 da magribîler ile harp etmek için kurulan ruhbânî şövalye tarikatinin 1213 te merkezi olmuş ve bu suretle şöhret kazanmıştır. 1166 da Leon kıralı Ferdinand tarafından fethedilmiştir. Lizbon 'un garbındaki nehir vâdisi dahi, üzerinden geçen su kemerine izafetle, Alcantara ismini alır. Vâdi Alba 'nın Antinio de Crato 'ya karşı, burada kazandığı galebe ile meşhurdur ki, bu galebe sebebinden Portekiz, 1580 den 1640 a kadar İspanya 'nın hâkimiyeti altında kalmıştır. Alcantara 'nın („köprü" mânasına), ism-i cins olarak, istimâli eskimiştir; bunun içindir ki, msl. Toledo 'daki Puente de Alcantara 'nın isminde puente kelimesi fazla olarak kullanılmıştır.; krş. Saragossa, Kurtuba v.s. civarındaki eski „Alcántara" lar. (C. F. SEYBOLD.)

ALCARAZAS, ALCARRAZAS, ispanyol ve provençal dillerinde: suyu serin tutmak için toprak testi, < arap. *al-karrāz* (= *davraḳ*, *dōraḳ*).

ALCATIFA, ispanyolca (portekizce *alquetifa*; Felemenk Hindistanı 'nda *alkatief*): halı; < arap. *al-ḳaṭīfa*.

ALCAZAR (< arap. *al-ḳaṣr*), ispanyolca: hisar (portek. Alcacer). Toledo, Segovia, Kurtuba, Sevilla v.s. nin Alcazar 'ları bilhassa meşhurdur. Ekseriya yer ismi olarak da kullanılır, msl.: Alcazar de San Juan, İspanya 'nın Ciudad-Real vilâyetinde bir şehir, Alcazar Quivir, Ḳaṣr al-Kabīr [b. bk.] 'in ispanyolca ismi, Fas 'ta bir şehir.

ALCIRA, arapça *al-cazīra* „ada" kelimesinin değişmiş şeklidir (ekseriya tam olarak, Cazīrat Şuḳ(a)r — nâdiren yalnızca Şuḳr — denilir = Şuḳr-adası; Şuḳr = Sucro = Júcar), Valenciaya 'nın cenup tarafında, Júcar 'ın aşağı mecrasında, pek sulak ve münbit ovada kâin olup, Valenciya eyaletinin bir bölge merkezidir. 1242 tarihinde, Aragonlu Don Jaime tarafından, zaptedilmiştir. Şehir, pek çalışkan ve san'atkâr olan magribîlerin 1609 da çıkarılması yüzünden, çok zarar görmüştür.

(C. F. SEYBOLD.)

ALCOLEA, < arap. *al-ḳulay'a* („küçük kale, castillejo" demektir), *al-ḳal'a* kelimesinin ism-i tasgiridir [krş. ALCALA]. İspanya 'da bir çok yerlerin ismidir (msl. Sierra Nevada 'nın cenub-i şarkî eteğinde); ekseriya, tayin için ilâ-

ve edilmiş kelimelerle birlikte görülür: Alcoléa de Tajo, de Cinca, del Rio, de Calatrava v.s. Kurtuba'nın 12 km. yukarısında, Guadalquivir üzerindeki massif köprü ile eski mevkie de bu isim verilir ki, burası 1236 da, 1808 de ve 28 eylûl 1868 de (âsîlerin Isabella II.'nın askeri üzerine galebesi) rol oynamıştır.

(C. F. SEYBOLD.)

ALCORAN. ALKORAN. [Bk. KUR'AN.]

ALDEBARAN. Sevir (taurus) burcunun baş kısmında bulunan, birinci kadirden α yıldızının adıdır. Bu isim arapça *al-dabarān* kelimesinden gelir ki, Ideler'e göre (*Untersuchungen über den Urspr. u. d. Bed. der. Sternnamen*, s. 141 v.d.), bu, yıldızın diğer adı olan *Tālī' 'l-nacm* „yıldızları (yani süreyya = ülker) takip eden" kelimesi ile aynı mânadadır.

ÂLEM. 'ĀLAM (A., cem. *'ālamūn*, *'avālim*), d ü n y a, â l e m, Kur'an'da mezkûrdur. Kur'an'da, muktebes bir tabir ile, *rabb al-'ālamīn*'den ve yedi gökten (*samavāt*) bahis vardır. Allah onların sahibi ve hâlikıdır ve kudret-i mutlakasını göstermek üzere, onları insanlar için yaratmıştır. Esasen, bir hadise göre de „sinek kanadına bile değmeyen" bu fânî dünyanın, âhirete nazaran, az kıymeti vardır. Dünyanın yaradılışına dair [bk. ḪALḲ] pek az şey biliyoruz; hadislerde olduğu gibi, Kur'an'da da asıl mühim mevzuu Allah, âlem-i ervah ve insan teşkil eder. İslâm, helenistik eklektizmine tevarüs ettikten sonra, hususiyle yunan ve hind ilim ve felsefesinin tercümesi sayesinde, vaziyet değişti. Hindlilerin oynadıkları heybetli rakamlar ile istihza ediliyor, eski yunanlıların masallarındaki yanyana veya ardısıra olan hadsiz hesapsız âlemlere inanılmıyor ve âlemin ebedîliği, hiç değilse kelâm âlimleri tarafından, kabul edilmiyordu; bütün bunlara rağmen, âlem tasavvuru, umumiyetle yunan ilminin ona vermiş olduğu şekilde, kabul olunuyordu.

Eflâtun ve Aristo'nun dünyanın ancak bir binadan ibaret olduğu hakkındaki doktrinleri, islâmiyetin vahdaniyet nazariyesi ile kolaylıkla hemahenk olabiliyordu; krş, Kur'an, XXI, 22: „Bu iki dünyada Allahtan başka ilâhlar olsaydı, her ikisi (gök ve yer) de yıkılır çökerlerdi".

Aristo ve Batlamyus'un dünya manzumesi hakkındaki doktrinlerinin islâmiyetteki ilmî inkişafı için bk. ASTROLOGİ ve ASTRONOMİ bir de Hasting, *Enc. of Rel. and Ethics*, bk. mad. *Sun*, *Moon* ve *Stars*; bu makaleler C. A. Nallino tarafından yazılmıştır. Biz burada sadece, ilâhiyatçıların ve filosofların Allah ve insan mefhumlarına nazaran, âlemin menşe' ve mahiyeti hakkındaki nazariyeleri ile meşgul olmakla iktifa edeceğiz. Bu nazariyeler, başlıca Eflâtun'un *Timaios* ve Aristo'nun Περὶ οὐρανοῦ ve Metaphysik'inin Λ kitabı ile Simplicius ve Jean Philoponos'un şerhlerine istinat ediyor. Fakat, âlem hakkındaki yunan doktrinine islâmiyetin getirdiği güzelleştirmede, yeni eflâtuncu „Aristo Teolocia'sı" ve kısmen de hıristiyan doğmatik an'anesi, daha çok müessir surette âmil olmuştur. Aristo'nun Περὶ οὐρανοῦ adlı eseri hakkında şurası şâyân-ı dikkattir ki, hellenistik an'aneye göre, bu eserin arapça ismi *Fi 'l-samā' va 'l-'ālam* („sema ve âleme dair") 'dir. Bu sebepten dolayı, August Müller (*Die Griechischen Philosophen in der arabischen Überlieferung*, Halle, 1873, s. 51), Aristo'nun eserinin arap mütercimlerinin bu esere, üç asır sonra, Revakîlerin tesiri altında yazılmış olan Περὶ κόσμοῦ („âleme dair") 'yu da ilâve etmiş olduklarını tahmin ediyor. Fakat Aristo'ya atfolunan bu eserin böyle bir tercümesine, şimdiye kadar tesadüf edilmemiştir.

Bütün islâm mütefekkirleri, dünyanın t e k e v v ü n ü hakkında, bu tekevvünü z a t - i i l â h î d e n ayırmak için, yoktan var etme, feyz (*fayż*) veya tecelli (*tacallī*) gibi, muhtelif tabirler kullanmış olmakla beraber, Allahın dünyanın hâlikı olduğunu kabul ve müdafaa ediyorlardı. İster feyz, ister tecelli mavzuubahs olsun, bu mefhumu ifade için umumiyetle kullanılan teşbih, mütemadiyen yayılan nur (*nūr*) idi.

O hâlde, ehl-i sünnetten olan kelâmcılar, umumiyetle „âlemin menşei, Allahın kudret-i mutlakasıdır" diyorlardı. Mu'tezile mütefekkirleri, hilkat bahsinde, kulları için en iyi (*aṣlaḥ*) olan şeyi tam bir ahenk ile halk eden Allahın lûtf-i hikmetinde daha ziyade ısrar ediyorlardı. Mutasavvıflar ise, aşk-ı ilâhinin coşup taşmasından bahsediyorlardı. Nihayet, kelimenin en dar mânası ile, filosoflar, hattâ bazı nazariyatçı ilâhiyat âlimleri, âlemi, hadd-i zatında mümkün, fakat, Allah nokta-i nazarından, vacip (zarurî) olarak, tefekkür-i mahzın bir mahsulü telâkki ediyorlardı.

Âlem, bir kül teşkil eder, kesret içinde bir vahdettir. Tabiatta her türlü irtibat ve ittisali inkâr etmiş olan atomist ilâhiyatçılar bile, âlemin, değil yalnız bir kısmının, hattâ bütün âlemin, Allahın bir fiili veya terki ile, tamamen mahvedilebileceği kanaatinde idiler.

Âlem bir çokluk (*kesret*) 'tur. Gök ile yer arasında ve keza bu âlem ile öteki âlem arasında konulmuş olan farklar mevcut olmakta devam ediyordu. Fakat hellenizmin uzlaştırıcı nazariyeleri, bidayette basit olan dünya tasavvurunu mûdilleştirdi. Mer'î, fizikî âlem (κόσμος ὁρατός) ile mâkul, manevî âlem (κόσμος νοητός) arasındaki fark, Eflâtun'dan çıkıyordu. Aristo daha ziyade bizim doğumlu

ve ölümlü yer dünyası ile (*'ālam al-kavn va 'l-fasād*) âlemi eflâk arasındaki farkta ısrar ediyordu. Ervah ve nüfus-i âliye tarafından sevkolunan ve bir tek unsurdan, esîr (*aṣīr*) 'den ibaret olan ve ebediyetten beri en güzel bir deverânî harekete sahip bulunan âlem-i eflâk, dört unsuru (*'anāṣir al-arba'a*) ve başka mahiyette hareketleri olan âlem-i arzdan çok daha mükemmeldir. Sonra âlem ile Allahı bir sayan Revakiye (Stoa) çıktı ve cevher-i ilâhî bahsini ortaya koydu. Nihayet yeni-pitagorcular ile yeni-eflâtuncular geldiler, Aristo ve Stoa'dan bir çok şeyler aldılar ve Eflâtun gibi, fakat ondan daha enerjik bir tarzda, her şeyi Allah âlemine ve ervah-ı tayyibeye bağladılar.

İşte islâm mütefekkirlerinin kâinat hakkındaki nazarlarının mebde' noktası bu idi; şark hıristiyan kilisesinin ilâhiyat doktrini için de bu oldu. Mademki Allah varlıkların en üstünüdür ve en ulvî mânada her şey o dur, o hâlde ilk âlem de kendisidir. İslâmiyette mutasavvıflar (Cîlî, *al-İnsān al-kāmil*, bab. 1 v.dd. ve Horten, *Das philosophische System von Schirâzi*, Strassburg, 1913, s. 36, 276 v.d.), hıristiyan doğmatiklerin tesiri altında kaldıkları nisbette, beş âlemden (*ḫażarāt ḫams*) bahsederlerdi: 1. zat-i ilâhînin âlemi, 2. isimleri, 3. sıfatları, 4. fiilleri, 5. eserleri. Bazıları ise, Allahın âlem ile münasebetini teslis ve terbi' ile temsil etmişlerdir. Mutasavvıfların ekseriyeti tarafından Allahın 3 sıfatı bilhassa tebarüz ettiriliyordu: kudret, ilim ve hayat (nazariyede bunlar muhakkak ki, hilkata nisbetle, kudret; ilme nisbetle, akıl ve hayata nisbetle, ruh olarak telâkki ediliyorlardı). Allahın âlemindeki faaliyet sahası, sıfatlarına göre taayyün ediyordu. Meselâ Ġazālī üç âlemden (*'ālam al-mulk, al-malakūt, al-cabarūt*) bahsederken, bizde, adetâ, hâlikın üç kudret sahasına ait bir „sâlûs" (*ṣālūṣ*) intibaı tevlit eder (Ġazālī'nin menbaları için bk. A. J. Wensinck, *bibliyografya*).

Üç veya dört âlemi göstermek için, filosoflar ekseriya „Aristo teolocia" 'sından istiare edilmiş yeni-eflâtuncu ıstılahlar kullanırlardı: akıl (*'aḳl*) âlemi, nefis (*nafs*) âlemi ve tabi'at (*ṭabī'a*) âlemi. Bununla beraber, ehemmiyet merkezi insan ruhu üzerinde toplanır. O insan ruhu ki, yer yüzünde bir vücuda bağlı olmakla beraber, âkil olduğu nisbette, menşei ve iştiyaklarının gâyesi olan ulvî âleme, âlemin nefsi ve âlemin aklı vasıtası ile, daima merbut kalır. Bu nefis nokta-i nazarından, ekseriya ancak iki âlem mavzuubahstir: maddî âlem, manevî âlem; süflî âlem, ulvî âlem v.s. Nefsin sahası daha yakından tayin edilmek istenilirse, buna âlem-i eflâk ismi verilir ve nefsin o âlemdeki mevkii (*ufḳ*) olmak üzere, felek-i sevabit gösterilir; ervah-ı tayyibenin mevkii (*al-ufḳ al-a'lā*) göklerin fevkindedir; tabiatın hususî faaliyet sahası da, tahtelkamer âlemdedir.

Muhtelif filosofların her biri nezdinde âlem tasavvurunun uğradığı değişiklikleri, burada göstermek mümkün değildir. Başlıca saik, her yerde mevcudiyetin muhtelif derecelerini irae etmek ve buna muvazi olarak da, bilginin derecelerini göstermektedir. Âlem, büyük bir insandır ve insan da, küçük bir âlemdir. İmdi, insan bir tabiî vücuttan, kendisini temsil eden bir nefisten ve akl-ı mahzdan mürekkeptir. İşte bundan dolayıdır ki, tahtelkamer âlemine, mahsusat (*şahāda, ḥiss*) âlemi de denir; âlem-i eflâk, tasavvur (*vahm, taḫayyul*) âlemidir; lâkin, msl. İbn Sînâ'nın kabul ettiği gibi, nüfûs-i eflâkte tasavvur kudreti mevcut olduğu farzedilmek şartı ile (İbn Ruşd bunu inkâr ediyor), fevkalfelek âlem de, tefekkür-i mahz ve ruhî temaşa (*'aḳl, naẓar* v.b.) âlemidir.

Daha pek çok söylenecek şeyler arasından biz yalnız bir tanesini tebarüz ettirerek, bu meseleye nihayet vereceğiz: filosofların nikbinliği Revakîler (Stoa) ile bu güzel âlemi, mümkün olanların en mükemmeli telâkki eden filosoflar, Eflâtun-Aristo ile beraber, âlemin ebed-müddet olduğunu kabul ederler. Meselâ Fārābī (*al-Madīnat al-fāżila*, nşr. Dieterici, s. 17), âlemin umumî nizamında, Allahın kerem ve adaletini görüyor. Umumî felsefî kanaate göre, fenalık ve şer, hakikî mevcudiyeti olmayan kusurlardır. İḫvān al-Ṣafā' bile, fizikî âleme „deliler için cehennem ve akıllılar için ârâf" dedikleri hâlde, bu dünyanın zevklerini ve hükümdarların muhteşem hayatlarını takdir etmeği bilirler. Mutasavvıflar da nikbin olabilirler: her şey Allahtan gelir ve her şey ona avdet eder. Böylece hepsi âlây-i nisbiyi hayr-i mutlak ile mümtezic addetmeğe çalışırlar.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. bir de D. B. Macdonald, *The Life of al-Ġazālī*, *JAOS*, XX, 1899, bilhassa s. 116 v.dd.; Tj. de Boer, *The Moslem Doctrines of Creation* (*Proceed. of the 6th Internat. Congr. of philosophy*. New york, 1927, s. 597 v.dd.); *Die Epitome der Metaphysik des Averroes* (nşr. S. v. d. Bergh, Leyden, 1924, bab. IV.; A. J. Wensinck, *On the Relation between Ġazālī's Cosmology and his Mysticism* (*Verh. Ak. Amst.*, LXXV, ser. A., nr. 6, 1933). — Krş. bir de CABARŪT, ĠAYB. (TJ. DE BOER.)

ALEM. 'ALAM (A.), cem'i *a'lām*, yol gösteren i ş a r e t, b a y r a k (ikinci mânada arapçada *liwā'* ve *rāya* (rayet) kelimeleri de kullanılır). İslâmiyetten evvelki bedevîlerde de her

kabîlenin bir bayrağı vardı ve her bayrak, bezinin rengi ile, diğer kabîlelerin bayraklarından ayrılırdı. Bayrak mızrağın ucuna bağlanır ve harpte bizzat kumandan tarafından taşınırdı. Peygamberin de bir bayrağı vardı ki ismi *'uḳāb* idi. Her ne kadar Peygamberin bayrakları, beyaz renkli olduğu rivâyet edilirse de, siyah olsa gerektir. Bayrakları için Emevîler beyaz, 'Alî tarafdarları yeşil, hâlbuki Abbasîler siyah rengi kabul etmişlerdir. Paris 'te Ḥarîrî 'nin meşhur yazma nushasındaki minyatürde (bunun bir kopyesi Migeon, *Manuel d'art musulman*, II, 3 te mevcuttur), Abbasîlerin siyah bayrağı görülür.

Türklerin ve iranlıların bayrakları için bk. BAYRAK, SANCAK, DİREFŞ.

Yalnız harpte değil, müslümanların dinî hayatında da bayrak büyük bir rol oynardı; bu maksatla kullanılan bayraklar muhtelif tarzlardadır. Bayraklar, ekseriya, sırma ile işlenmiş hikemî vecizeler ve hususiyle kelime-i şahadet ile tezyin edilir ve süslü bir direğe raptolunurdu. Tertip edilen dinî alaylarda, İran 'da ve Hind 'de Muharrem merasiminde bu gibi bayraklar etrafta dolaştırılır. Bu bayrak direklerinin ucunda bulunan parmakları açılmış bir insan eli sureti de, dikkate çarpar. Cuma namazında menberin her iki tarafına bayrak dikilmesi âdeti de burada zikrolunabilir.

Bibliyografya: Freytag, *Einleitung in das Studium der arab. Sprache*, s. 262 v.dd.; Jacob, *Altarabisches Beduinenleben* (2. tab.), s. 126; van Vloten, *De opkomst der Abbasiden*, s. 137 v.dd.; ayn. mll., *Les drapeaux en usage a la fête de Huçeïn à Téhéran* (*Internat. Archiv für Ethnographie*, V); Herklost, *On the customs of the Moosalmans of India*, s. 176 v.dd.

ALEM. 'ALAM (A.), alâmet, bir nahiv tabiri olarak, insanların, hayvanların ve eşyanın has isimlerine denilir. *İsm al-'alam* (nomen proprium), neviler zümresi içinde muayyen tek bir şeye delâlet edip, bundan dolayı o şey bu isim ile bizzat tarif ve tayin edilmiş olur ve *ism al-cins* (nomen generis) 'in zıddıdır. Arap nahivcileri *ism al-'alam* 'i muhtelif nokta-i nazardan, taksim ederler. En mühimleri üç kısımdır:

I. Medlûlü bakımından:

1. *İsm*, hakikî mânası ile ad;

2. *Kunya*, ab, umm, ibn, bint kelimeleri başa getirilerek terkip edilen ad;

3. *Laḳab*, ilâveten takılan ad,
   a. Nabz, istihza ve şaka için takılan ad, msl. *Baṭṭa* („ördek"),
   b. Terkim için takılan ad, msl. *Şams al-ma'ālî*.

II. Nahiv bakımından:

1. *'Alam mufrad*, bir kelimeden ibaret olan ad;

2. *'Alam murakkab*, mürekkep ad' a denilir ki, bu da ya
   a. Cumla, tam bir cümle, msl. *ta'abbaṭa şarran* („şerri koltuğunun altına aldı") gibi ki, buna *murakkab isnādī* (prädikatives compositum) denilir, yahut
   b. Ġayr cumla, cümle olmayan; ya
   α. *İsmāni cu'ila 'sman vāḥidan*, birbirine münasebeti olmayan, iki isimden teşekkül eden msl. *Ba'labakk*, *ma'dīkarib* gibi ki, bundan dolayı *Murakkab mazcī* denilir, yahut
   β. *Mużāf wa-mużaf ilayhi*, izafet tariki ve birbirine rapt suretiyle, iki isimden yapılmış bir mürekkep ad, msl. *'Abd Manāf*; bütün künyeler de bu zümreye dahildir.

III. Şekil bakımından:

1. *'Alam murtacal*, bu yalnız ism-i hasların teşkilinde (msl. *faḳ'as*) yahut fiillerden isim yapılırken de bunların tahavvüle uğraması ile yapılır (msl. *maḥabb* ve *makāza* yerine *maḥbab* ve *makvaza*).

2. *'Alam manḳūl*, yani ism-i hasın şekli alelâde isimlerden alınır ve şunlara delâlet ederler:
   a. Müşahhas (concretum), msl. *Asad* („arslan"),
   b. Mücerred (abstractum), msl. *Faẓl* („ziyadelik"),
   c. Sıfat, msl. *Ḥātim* („hükmeden"),
   d. Fiil, msl. *Taġlib* („sen galib olursun"),
   e. Ses taklidi, msl. *Babba*,
   f. Mürekkep bir tabir, msl. *Ta'abbaṭa şarran*.

Bibliyogrfya: Zamaḫşarî, *al-Mufaṣṣal*, s. 5—8; Wright, *Arabic Grammar* (3. tab.), I, § 191, not. *b.*; Sprenger, *Diction. of techn. terms*, s. 1048—1052, 2. sahifenin sonunda.

(WEIL.)

A'LEM. AL-A'LAM (yani „tavşan dudaklı") ABU 'L-ḤACCĀC YŪSUF B. SULAYMĀN AL-ŞANTAMARĪ (1019—1083), ispanyalı arap filoloğu, 410 (1019) da Şantamarya (Santamaria) 'da doğup, 433 (1041) te Kurtuba 'ya geldi ve orada İbrāhīm b. Muḥammed al-İfflī (ölm. 441 = 1049) 'den ders aldı. Sonraları kendisi de çok meşhur bir müderris oldu ve 476 (1083) da İşbiliye (Sevilla) 'de öldü.

Hocası al-İfflī 'nin Mutanabbī 'ye şerhini (bk. Ahlwardt, *Verz. d. arab. Hss. d. Kgl. Bibl.*, nr. 7569) yazmasına yardım ettikten sonra, al-A'lam kendisi „altı şaire" bir şerh yazdı (el. yazl. Paris 'te, *Supplément*, nr. 1424 ve 1425—

krş. de Slane, *Le diwan d'Amro'lkais*, s. XI v.dd.; Ahlwardt, *The Divans of the six ancient Arabic poets*, s. XVII — ve Viyana 'dadır; bu son şehirdeki yazmanın eski sahibi, C. Landberg, Zuhayr üzerine şerhini *Primeurs arabes*, fas. II, Leyden, 1889 da neşretmiştir; krş. bir de Dyroff, *Zur Gesch. der Überlieferung des Zuhair-diwans*, München, 1892) ve *Taḥṣīl 'ayn al-ẕahab fī ma'dan cavhar al-adab fī 'ilm macāzāt al'arab* adı altında Sībavayhi 'nin kitabı içindeki *Şavāhid* 'i şerh etti ve bunu 457 (1064) de bitirdi (el. yazl. Oxford 'da, bk. Nicoll, *Bibliothecae Bodleianae codd. Mss. catalogus*, II, nr. 243, Escurial 'de, bk. H. Derenbourg, *Les Mss. arabes de l'Escurial*, nr. 310 ve Constantine 'de). Jahn, Sībavayhi 'yi tercüme etmek için, bu eserden istifade etti. *Kitāb al-ḥamāsa* 'sini 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī *Ḫizānat al-adab* (I, 563; III, 165, 330) 'inde zikretmiştir.

Bibliyografya: Maḳḳarī (nşr. Dozy v. b.), II, 471; İbn Ḫallikān (Būlāḳ, 1299), II, 465, nr. 812; İbn Başkuvāl, *al-Ṣila* (nşr. Codera), nr. 1391; Brockelmann, *Gesch. der arab. Litter.*, I. 309; mufassal bibliyografya için bk. Brockelmann, *Supplement*, I, 542.

(BROCKELMANN.)

ÂLEMGĪR. 'ĀLAMGĪR. [Bk. AVRANGZĪB.]

ÂLET. ĀLA (A.; cemi *ālāt*), âlet ilimlerin tasnifinde, aslî kıymetleri bakımından değil, belki diğer maksatlara yaramaları sebebi ile, tahsil olunan ilimlere verilen isimdir; msl. dile müteallik bilgilerle mantık ki, bunlar şer'î ilimleri tahsile yardım eden vasıtalardır. İşte bu cihetten ilimler, *al-Funūn al-'ālīya, al-'ulūm al-şar'īya* namı ile, ikiye taksim olunur. İçtimaî hayat ve muaşeret âdâbına ait bilgilere, *ālāt al-munādama* denir. *Āla* tabiri *adab* [b. bk.] 'den *āla* 'nın bilgileri, ilim ile münasebetleri bakımından, mütalâa etmesi ile ayrılır; krş. bir de *'Uyūn al-aḫbār* (nşr. Brockelmann), I, 4, 10, 13. *Ālāt* tabiri Amisos 'lu Tyrannion 'un filolojik ilimlere methalindeki 'όργανα tabirine tamamiyle mutabıktır; bk. Usener, *Philologie und Geschichtswissenschaft* (Bonn, 1882), s. 23.

Bibliyografya: Ġazālī, *İḥyā'*, *kitāb al-'ilm*, bab. II. (*İtḥāf al-sādat*, I, 149); Snouck Hurgronje, *Mekka*, II, 206; Goldziher, *Steinschneider-Festschrift*, s. 114 (diğer kaynaklar burada gösterilmiştir).

(GOLDZIHER.)

ALF. [Bk. ELF.]

ALF LAYLA VA-LAYLA. [Bk. BİN BİR GECE.]

ALFABE. [Bk. EBCED.]

ALFARABI. [Bk. FÂRÂBÎ.]

ALFARD. [Bk. ELFERD.]

ALFİYA. [Bk. ELFİYE.]

ALFRAGANUS. [Bk. FARĠĀNĪ.]

ALGARVE, arapça *al-ġarb* kelimesinden gelir; eskiden İberya yarımadasının bütün cenub-i garbîsine denilirdi, sonradan bilhassa Portekiz 'in cenup eyaletine („kırallık") isim oldu. Kurtuba 'da Emevî devletinin sukutundan sonra, Algarve 'de de küçük emîrler (*mulūk al-ṭavā'if* = *reyes de taifas*) zuhûr etti. Bunlardan Silves (Şilb) 'te Banī Muzayn 'den: Abū Bekr Muḥammed b. Sa'īd b. Muzayn (419—442 = 1028—1050) ve Abu 'l-Aṣbaġ 'Īsā (443/444 = 1501/1052); Santa Maria 'da: Abū 'Oşman b. Hārūn (407—435 = 1016—1043) ve oğlu Muḥammed (435—444 = 1043—1052) (Mertola 'da İbn Ṭayfūr 1044 'e kadar), bunların hepsi Sevilla 'daki 'Abbādī 'ler [b. bk.] 'in eline geçmiştir. Aben Casi (İbn Ḳasī) âsî taifesi 539 (1144) da Murabıtlara karşı kıyam etmiş ise de, 546 (1151) da yerini Muvahhidlere bırakmak mecburiyetinde kalmıştır. 1189 da Portekiz kıralı Sancho I. Silves 'i zaptetti; Sancho II. (1223—1248) de Tavira 'yı almış ve Alphonso III. 1249 da Algarve fütuhatını ikmâl etmiştir. — XV. ve XVI. asırlarda portekizlilerin Fas sahili boyunca zaptettikleri Septe, Alkazar, Tanca, A(r)zila v.s. 'ye „Algarve d'alem mar (ultramar)", denizler ötesinde Algarve denilmiştir. (C. F. SEYBOLD.)

ALGAZEL [Bk. ĠAZĀLĪ.]

ALGEDI (< arapça *al-cady* „oğlak"), kutup yıldızının ve Cedi burcunun eski adıdır; krş. Ideler, *Untersuchungen über den Urspr. u. d. Bed. der Sternnamen*, s. 3, 13, 191.

ALGEZIRAS (yahut ALGECIRAS), arap. al-Cazīra al-Ḫaḍrā' „yeşil ada" (önündeki Isla Verde adasına nisbetle verilmiş isim), nâdiren Cazirāt Umm Ḥakīm de denilir. Ramazan 91 (temmuz 710) de Ṭarīf tarafından zaptedilen ilk İspanya şehridir. Algeziras yahut Gibraltar körfezinin garp kıyısında ve Cebelitarık kayasının karşısında kâin olup, bu son mahâl ile birlikte, araplar tarafından liman ve tersane gibi kullanılmıştır. 1340 ta Salado üzerinde kazandığı muzafferiyetten sonra, Castille kıralı Alphonso XI. tarafından zaptedilinceye kadar (1342), ilk vâliler, onları müteakip Banī Umayya, Mulūk ṭava'if, Murabıtlar, Muvahhidler ve Banī Naşr (= Banī Aḥmar) Afrika 'ya, Algeziras yolu ile geçmişlerdir. 1369 da Granada hükümdarı tarafından istirdat ve bir müddet işgâl edilerek, hisarları tamamen yıktırılmıştır. — 428—440 (1036—1048) seneleri arasında halife Ḳāsim 'ın oğlu, Banī Ḥammūd emîri, Muḥammed 'in ve onu müteakip, 440—450 (1048—1058) seneleri arasında oğlu Ḳāsim 'in elinde kaldıktan sonra, Sevilla 'da hüküm süren 'Abbādîlerin eline geçmişti. — Fas 'ın talebi üze-

rine 1 kânun II. 1906 dan 7 nisana kadar bu şehirde toplanan beynelmilel konferans, büyük devletler namına, mezkûr memleketin siyasî ve iktisadî istiklâlini tekeffül etmiş ve bir millî Fas bankasının tesisini, fransız ve ispanyol zabitlerinin kumandası altında, bir polis teşkilâtı vücuda getirilmesini karar altına almıştır. [Algeziras, idare bakımından, Cadiz eyaletine bağlı, 20.000 'e yakın nüfuslu, küçük bir şehirdir. İspanya demiryollarının bu şehre kadar uzatılması ile, limanın mahdut olan faaliyeti, bilhassa Avrupa 'dan Fas 'a yolcu nakliyatı sayesinde, bir derece artmıştır.]

Bibliyografya: Madoz, *Diccionario geográfico-estadístico histórico*, I, 374 v.dd.; Seybold, *Die Provinz Cadiz* (Halle, 1906).

(C. F. SEYBOLD.)

ALGOL, ışık kuvvetinin vakit vakit değişmesi (ve binnetice zahirî büyüklüğünün tebeddülü) ile mâruf, Perseus (Bersavuş) burcunun β yıldızının eski adıdır. Bu yıldız Perseus burcunun, arapların *ra's al-ġūl* („şeytan başı") şeklinde tercüme ettikleri „Medüz 'ün başı" adı verilen kısmında bulunduğundan, arapça ismin ikinci kelimesi (*al-ġūl*) bozularak, „Algol" şeklinde, β yıldızına alem olmuştur. Krş. Ideler, *Untersuchungen über den Urspr. u. d. Bed. der Sternnamen*, s. 88. (E. MAHLER.)

ALGOMAIZA, küçük köpek (*al-kalb al-aṣġar*) burcundaki birinci kadirden α yıldızının eski adıdır. Bu isim arapça (*al-Šiʿrā* = Sirius) *al-ġumaiṣā'*, „gözleri çapaklı" kelimesinden gelmektedir. Bu ismin menşei hakkında bk. Ideler, *Unters. über den Urspr. u. d. Bedeut. der Sternnamen*, s. 252. (E. MAHLER.)

ALGORITHME.
ALGORITHMUS. } [Bk. ALGORİZM.]

ALGORİZM, orta çağda, bugün kullandığımız hind-arap rakamları ile âşârî tâdad ve terkîm usûlünün adı idi. O çağın hesap kitaplarında bu kelimeye muhtelif şekillerde tesadüf edilmektedir: *algorithmus, algorismus, alchoarismus, alkauresmus* (ingiliz şairi Chaucer 'de *Augrim*) v.s. Bu kelime arapçada bildiğimiz en eski hesap kitabı müellifinin, yani Muḥammed b. Mūsa 'l-Ḫvārizmī 'nin *nisba* 'sinin tahrif edilmiş bir şeklidir. Bu büyük âlimin kitabı XII. asırda lâtinceye tercüme (mütercimi malûm değil) edilmiştir ki, bu tercümenin yegâne nushası Cambridge üniversitesi kütüphanesinde bulunmakta olup, B. Boncompagni (*Trattati d'aritmetica*, I, Roma, 1857) tarafından neşrolunmuştur. Kitap „Dixit Algorithmi ..." (Algorothmi = al-Ḫvārizmī der ki ...) ile başlamaktadır. Burada yine bu kelimeyi, bir arap *nisba* 'sini hakikî mânada, yani bir ism-i has olarak, kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bu kelimenin daha sonra, yunan-roma abacus âleti ile hesap usûlüne mukabil, hind-arap rakamları ile âşârî usûlde yazılmış adetlerin basit hesap usûllerine (âmâl-i erbaa) ve bu mâna tevsi edilerek, her türlü hesaplarda yapılan basit ameliyelere delâlet ettiği görülmektedir. Algorizm hakkındaki bütün izah teşebbüslerini birer birer yazmaktan ise, Algus isimli bir filosofun adından müştak bulunduğunu ileri süren faraziyeyi ve arapça *al-* (harf-i tarif) ile yunan ἀριθμός (belki algarithmus şekli bundan dolayı çıkmıştır) kelimesinin terekkübünden müteşekkil olduğunu ileri süren nokta-i nazarı zikretmek lâzım ise de, bu iştikak umumiyetle kabul edilmiş değildir. Cambridge yazmasının keşfinden evvel, bu kelimenin en iyi izahı, M. Reinaud tarafından (*Mémoire sur l'Inde*, 1849, s. 303 v.d.) verilen izahtır. Kelime, mevzu mânasını şimdiye kadar muhafaza etmiş ve hattâ bugün de bazan, remizlerin ve hesap kaidelerinin heyet-i mecmuasına alem olarak, kullanılmakta bulmuştur. Meselâ iki adedin ḳāsım-ı müşterek-i âzamını bulmak için kullanılan „Euclid algorithmi" tabirinde olduğu gibi; bir de „temamî tefazülî algorithmi" tabiri vardır ki, bu tabir gayr-ı kabil-i taksimler, fluxionlar ve diferensiyellerde geçen ve bir muhakeme tarzı gibi, *in abstracto* tasavvur edilen tamamî tefazulî usûlünün aksine olarak, kullanılır. Mantıkta bu kelime sıfat olarak kullanıldığı zaman, remzî (symbolique) mânasındadır. (H. SUTER.)

[Bu makale tâdil ve tevsi' edilmiştir.]

ALGUACIL, ALGUAZIL, ALGUAZIR, AGUACIL, AGUAZIL, ALVAZIL, ALVAZIR v.s. (< arap. *al-vazīr*), vaktiyle İspanya 'da devlet nazırı mânasına gelirdi. Nazırların reisine *ḥācib* denirdi („mabeyinci"; krş. al-Manṣūr, baş vekil = *ḥācib*, Emevîlerden al-Ḥakam II. ve Hişām II. zamanlarında), bilâhare şehir hâkimi, sonra „baş kadı" mukabilinde kullanılıp, nihayet „adliye memuru" mânasında istimâl edilmiştir; bu son mânada bugünkü ispanyolcada da kullanılır. Krş., Dozy ve Engelmann, *Glossaire des mots espagnols et portugais* (2. tab.), s. 129 v.d.; Gayangos, *History*, I, XXVIII v.dd., 102, 397.

(C. F. SEYBOLD.)

ALHABOR (< arap. *al-ʿabūr*), Sirius (*Šiʿrā' yamānī*) 'ün („büyük köpek" = *al-kalb al-akbar* burcunun α yıldızı) eski adıdır. Bu kelime bidayette „delip geçen, parlak" mânasını haiz olup, araplarca „saman yolundan geçen" mânasında anlaşılan *al-ʿabūr* 'dan gelmektedir. Bu izah bir efsaneye yol açmaktadır ki, bunun için bk. Ideler, *Unters. über den Urspr. u. d. Beduet. der Sternnamen*, s. 245 v.d.

ALHAGI (< arap. *al-ḥāc*), bakliye fasilesinden bir nebat, sık dallı, sert bir ağaççık

Yaprakları küçük, basit şekilli, çiçekleri kırmızıdır. Ön Asya bozkırları, Mısır, Arabistan İran ve Hindistan 'da yetişen muhtelif nevileri, Hedysarum alhagi L. ve Manna hebraica Don. adları ile de tanınan Alhagi maurorum T. 'nin az çok farklı çeşitlerinden başka bir şey değildir. *Manna hebraica Don.* isminin sebebi, nebatın yaprak ve dallarının üst sathında, sabahları kırmızımsı taneler şeklinde tekâsüf eden şekerli bir madde (kudret helvası) ifraz etmesidir. Alhagi nebatının bu mahsûlü İran ve Buhara 'da pek bol olduğu hâlde, Arabistan, Hindistan ve Mısır 'da görülmemektedir. Nitekim eski arap filologlar da, *ḥāc* 'ın bu hususiyetini bilmedikleri için, onu sadece dikenli ve bol yapraklı bir ağaççık veya ağaç olarak tasvir ediyorlar. *Ḥāc* kelimesinin etimolojisinden sezildiği gibi (kök: *ḥ y c* = „etrafını çevirmek"), bu nebat, arâzinin etrafını çevrelemek için, kullanılmış olsa gerektir (belki bir de arap İspanya 'sında; krş. İbn al-ʿAvvām, *Kitāb al-falāḥa*, trc. Clément-Mullet, I, 458 ve bir de I, 380). Orta çağ arap tabiat âlimlerince, Arabistan 'ın *ḥāc* 'ı Suriye ve Mısır 'ın *ʿāḳūl* 'ü ile bir tutulur ve nebatın bilhassa Suriye, Irak., Horasan ve Mâverâünnehr 'de, gökten düşmüş bir nevi çiğ olarak telâkki edilen *tarancubīn* adlı kudret helvası ile örtülü bir nebat olduğu, ayrıca tasrih edilir. *Ḥāc* nebatının usaresi bilhassa şekerli ifrazı deva addolunurdu; bilhassa had humma, öksürük ve hazım rahatsızlıkları için kullanılırdı.

Bibliyografya: *Lisān al-ʿarab*, III, 70; Ḳazvīnī (nşr. Wüstenf.), I, 278; İbn al-Bayṭār, *al-Cāmiʿ* (Būlāḳ, 1291), I, 137; II, 3; J. Löw, *Aramäische Pflanzennamen*, s. 145; H. Baillon, *Bot. medic.*, s. 653; ayn. mll., *Hist. des Plantes*, II, 298 (burada diğer hususî bibliyografya verilmiştir).

(HELL.)

[Kitab-ı mukaddeste zikredildiği için, *Manna hebraica* denilen ve Türkiye 'de Diyarbekir civarı, Van gölü etrafında, Toroslarda, Kırım ve Kafkasya 'da ve Sahra 'da çok tesadüf edilen kudret-helvası (Manna) *Lecarna esculenta* isminde bir *lichen* 'dir. Halbuki *Alhagi maurorum* yahut *Alhagi camelorum* denilen nebattan alınan kudret-helvası ise, bu nebatın bal kıvamında bir ifrazıdır; kırmızımtrak, esmer taneler hâlinde kendiliğinden donar, gıda ve müshil gibi kullanılır. Bu nebat (bir nevi) devedikenidir.]

ALHAIOT, Auriga (arap. *māsik al-ʿinān*) burcunda birinci kadirden α yıldızının eski adıdır; bu yıldız Capella ismi ile de anılmaktadır. Alhaiot şekli, arapça *al-ʿAyyūḳ* 'un daha eski bir transkripsiyonu olan Alhaioc şeklinden gelmektedir. Bu son ismin ileri sürülen menşei ve mânası için krş. Ideler, *Unters. über den Urspr. u. d. Bedeut. der Sternnamen*, s. 92; *Lisān al-ʿarab*, bk. mad. (E. MAHLER.)

ALHAMA (< arap. *al-ḥamma* ve *al-ḥāmma* „sıcak hamam"), İspanya 'da muhtelif mahallerin ve bir kaç derenin adı olup, en çok bilinenleri şunlardır: 1. Granada 'nın cenub-i garbîsinde, Sierra de Alhama 'nın şimal eteğinde ve Rio Alhama üzerinde kâin olan Alhama; 1482 de, on sene sonra Granada 'nın zaptına mukaddime olarak, Aragon kıralı Katolik Ferdinand tarafından, muhafızları gâfil avlanmak sureti ile, zaptedilmişdir (krş. meşhur halk şarkısı [1]); 25 kânun I. 1884 te bir zelzele ile hemen hemen tamamen harap olmuştur. 2. Jalón deresinin yukarı mecrasında ve Saragossa şehrinin cenub-i garbîsindeki Alhama ki, eski Aquae Bilbilitanae 'dir. 3. Murcia ve Lorca arasındaki Alhama. (C. F. SEYBOLD.)

ALHAMBRA. [Bk. ELHAMRA.]

ALHANDEGA (< arap. *al-ḫandaḳ* „hendek"), 939 da Kurtuba hükümdarı 'Abd al-Raḥmān III. 'ın Leon kıralı Ramiro ve Navarre kıraliçesi Tota 'ya karşı uğradığı hezimete sahne olan yer. Bu isim, şimdiki hâlde, yalnız Salamanca 'nın cenubundaki Fresno-Alhándiga ile Alba de Tormes 'in cenubunda Torre-Alhándiga 'da görülmektedir.

Bibliyografya: Dozy, *Hist. des Musulmans d'Espagne*, III, 62 v.dd.; ayn. mll., *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne* (3. tab.), I., 156—170; Madoz, *Diccionario geográfico-estadístico-histórico*, II, 184 („Alóndiga ó Alhóndiga").

(C. F. SEYBOLD.)

ALHAZEN. [Bk. İBN HAYṢAM.]

ALHIDADE. [Bk. AL-ʿIḍĀDA.]

ALHUCEMAS, arapça *al-ḥuzāmā*, „lavanta çiçeği" (Mouliéras 'a göre), Rîf sahili önünde, Banî Uryāġel arazisi karşısında küçük bir ada; eski Ḥacrat Naḳūr 'dur. Karşı sahilde Aczir (Mouliéras) köyü vardır ki, buranın eski al-Mazamma olması muhtemeldir; mamafih bu son mahallin, İbn Ḫaldūn 'a göre, denizden 5 mil mesafede, eskiden meşhur bir şehir olan Nakūr olması da mümkündür. Alhucemas adının al-Mazamma 'den muharref olması şüphelidir. Her ne olursa olsun, Alhucemas adası 1554 e doğru, civarındaki Peñon de Velez 'i bir aralık İspanya 'dan istirdat etmiş olan Cezayir türklerinin bu mevkii de zaptetmemeleri için, Mūlāy ʿAbd Allāh tarafından, ispanyollara teslim edil-

1 Burada bahsedilen ve hâlâ söylenmekte olan halk şarkısı *Ay de mi, Alhama* („yazık oldu bana, Alhama") şarkısıdır ki, Lord Byron tarafından ingilizceye de tercüme edilmiştir.

miştir. Mamafih bu mevki ancak 1673 te ispanyollar tarafından fi'len işgâl edilmiştir. 1666 da Roland Fréjus adında bir fransız, dikkate değer bir seyahat esnasında, bu adada „Compagnie d'Abbouzème“ unvanı altında bir ticaret evi kurmağa teşebbüs etmiş ise de, muvaffak olamamıştır (bk. Roland Fréjus, *Relation d'un voyage fait en 1666 aux royaumes de Fez et de Maroc*, Paris, 1698 ve Mouette, *Hist. des conquestes de Mouley Archy*, s. 92—98).

Alhucemas, bugün bir ispanyol *presidio* (ispanyollar tarafından kürek menfası olarak kurulan müesseselere verilen isim) 'sudur. Şarktan garba doğru alçalan adanın denizden yüksekliği pek çok değildir. Garnizonu 100 kişilik bir kuvvettir. Takriben 60 kadar kürek mahkûmu 120 kadar ahalisi bulunduğu anlaşılmaktadır (de la Martinière ve Lacroix). Yağmur suları üç büyük sarnıçta toplanır ise de, ihtiyaca kifayet etmediğinden, bir „sarnıç gemisi“, muayyen aralarla, bu ada ile Peñon de Velez ve Zaffarine adalarına tatlı su götürmektedir. 110

Bibliyografya: Renou, *Descr. emp. Maroc*, s. 326; Mouliéras, *Maroc inconnu*, I, 94 v.dd.; de la Martinière ve Lacroix, *Documents sur le n.-o. africain*, I, 402 v.d.; Meakin, *The land of the Moors*, s. 366—369.

(E. DOUTTÉ.)

ALINCAK. ALINÇAḲ (yahut ALANCIK), bugünkü yerli telâffuza göre, Elince; Azarbeycan 'da, Nahçevan civarında ve şimdiki Nahçevan — Culfa yolu üzerindeki yalçın bir tepe üstünde, harabelerine tesadüf edilen meşhur bir kalenin adıdır. XIII. asır başlarından beri tarihî ve coğrafî muhtelif kaynaklarda zikredilen bu ada, islâm kaynaklarında *Alıncak*, *Alancık*, *Elencek*, *Elence*, *Elincek* şekillerinde, ermeni muharrirlerinde ise, *Ernçak* ve *Alnçık* şekillerinde dahi tesadüf olunur. Mamafih bütün bu değişikliklerin, fonetik mahiyette, tebadüller (meselâ $a > e$, $a > ı$, $l > r$ tebadülleri gibi) ve, sondaki *k* sesinin düşmesi gibi sebeplerden ileri geldiği kolayca anlaşılmaktadır. Bazı yazmalarda istinsah edenlerin ve, tenkitsiz basılmış eski metinlerde de, naşirlerin hataları yüzünden, bu isme الولنجه (Kâtib Çelebi, *Fazlaka*, İstanbul, 1286, s. 209) yahut الیا (Âşık Paşa-zade, *Târîḫ*, nşr. F. Giese, bk. Index; İstanbul basmasında bu isim, daha doğru olarak, *Elince* şeklindedir) şekillerinde de tesadüf olunuyor. İslâm tarihî coğrafyasının değerli mütehassıslarından G. le Strange 'in bu ismi *Alancık* diye okuması, bizce de doğrudur ve bu şekil, kelimenin en doğru ve eski telâffuz şekli olarak, kabul edilebilir. Bu takdirde bu adın türkçe *alan* („düzlük, düz ve geniş saha“) kelimesi ile-*cık* tasgır edatından mürekkep olduğu kendiliğinden zahir olur. Kalenin, aşağıda vereceğimiz izahattan anlaşılacağı üzere, sarp bir tepe üzerinde, oldukça geniş bir düzlükte kurulmuş olması bu suretle adlanmasını kolayca izah eder. Selçukîler zamanına ait olan bu kale isminin, türkçe olması ve türk toponomastikinin umumî kaidelerine uygun olarak, bu suretle teşekkül etmesi, gerek dil, gerek tarih bakımlarından, kolayca reddolunamayacak bir faraziyedir. Ḥamd Allāh Ḳazvînî, Nahçevan civarındaki bu muhkem kaleden başka, ayrıca Tebriz civarında diğer bir Alancık 'tan da bahsediyor (*Nuzhat al-qulūb*, *GMS*, XXIII 1, 79) ki, bu da aynı devirlerde türk toponomastikinde bu ismin münferit olmadığını ve başka misallerine de rast gelindiğini göstermek sureti ile, faraziyemizi te'yid etmektedir. Mîr Ḥaydar-zāde bu kale adının moğulların efsanevî silsilenâmesindeki Elence-Han 'ın isminden alındığını, yerli halkın rivayetine dayanarak, zikretmekte ise de (*aş. bk.*), bunun hakikî bir halk rivayeti olmayıp, türk-moğul tarihine ait yazılı eserlere az çok vakıf birinden nakledilmiş olduğu meydandadır ve pek tabiî, hiç bir ciddî esasa dayanmayan, alelâde bir benzetişten ibarettir.

Alancık kalesinin adı, bizim şimdilik bildiğimize göre, ilk defa Irak Selçukîlerinin son sultanı Tuğrul ile emîrleri arasındaki mücadelelerden bahsedilirken, geçmektedir (Ṣadr al-Dîn 'Alî, *Akhbar 'ud-Dawlat 'is-Saljuqiyya*, Lahore, 1933, s. 181). Atabeg İldeniz [b. bk.] sülâlesinin elinde bulunan bu kalenin, tehlike zamanlarında hükümdar ailesi için sağlam bir melce' teşkil ettiği anlaşılıyor. Nitekim bu sülâlenin son prensi olan atabeg Muẓaffar al-Dîn Özbeg, Calāl al-Dîn Ḫvārizmşāh 'ın Azerbaycan ve Erran 'a hücümünda, bu kuvvetli düşman karşısında mukavemet edemeyeceğini anlayarak, bu kaleye çekilmiş ve zevcesinin, kendisinden boşanmış olduğu hakkında fetvalar alarak, Calāl al-Dîn 'e vardığı haberini işitince, 622 de burada ölmüştü (*göst. yer.*, s. 197; Nasavî, nşr. O. Houdas, arap. metin, s. 118; trc. O. Houdas, *Histoire du Sultan Djalāl ed-Din Mankobirti*, Paris, 1891, s. 197 — mütercimin, burada النجه şeklinde adı geçen kalenin Alıncak olup olmadığı hakkındaki tereddüdü yersizdir —; Juwayni, *Târîḫ-i Jahān-Gushā*, *GMS*, 1917, XVI, c. II, 157).

Bundan sonra bu mühim kalenin adı, XIII.—XVI. asırlara ait bir çok vak'alar münasebeti ile, vakayinâmelerde sık sık geçmektedir. XIII. asırda, İran moğullarının hâkimiyeti altına düşen bu kale civarında Karakoyunlu [b. bk.] türkmenlerinin yerleştiğini, XIV. asır başlarında da, *Nuzhat al-ḳulūb* muharririnin ifadesine göre, Alancık 'ın kuvvetli bir kale şöhretini

muhafaza ettiğini biliyoruz. Timur, Ahmed Calāyir 'i ve Karakoyunluları te'dib için, Azerbaycan ve Erran 'a yaptığı seferlerde, bu kalenin zaptı için çok zahmet çekmiş ve kale ancak on yıl süren bir muhasaradan sonra, 803 (1401) de büyük cihangire teslim olmuştur (Niẓām al-Dîn Sāmî, *Ẓafarnāma*, nşr. Felix Tauer, Praha, 1938, s. 238). Bu kalenin geçirdiği uzun muhasara safhaları hakkında Şaraf al-Dîn 'Alî Yazdî daha etraflı malûmat vermektedir: Karakoyunlu reislerinin bu kuvvetli kalesini ele geçirmek için, Timur 'un gönderdiği kuvvetler, iptida Kara Mehmed 'i, sonra Kara Yusuf 'u orada muhasara ediyorlar; lâkin zaman zaman gevşeyen bu muhasaralardan hiç bir netice çıkmıyor. Bir aralık Ahmed Calāyir 'in oğlu da bruaya iltica ediyor. Babası namına Azerbaycan 'ı idare eden Mîrān Şāh muhasarayı şiddetlendirerek, kalenin hariç ile muvasalesini kesmeğe çalışıyor ise de, muvaffak olamıyor; Calāyir prensi, gürcülerin yardımı ile, kaleden çıkıyor. Nihayet, bir çok şehzadelerin ve büyük emirlerin kumandası altında, sevkolunan bir ordu karşısında, hemen on yıldan beri muhasara altında bulunan ve perişan bir hale gelen kale halkı, *kotval*, yani kale muhafızı olan Saydî Aḥmed 'e isyan ederek, teslim oluyorlar. Kendisini bu kadar uğraştıran bu kaleyi Timur 'un o civardan geçerken bilhassa ziyaret ettiğini yine aynı kaynaktan öğreniyoruz (*Ẓafarnāma*, *Bibliotheca indica*, 1887—1888, I, 417, 687—691, 757, 784, 792; II, 203 v.d., 215, 354 v.d., 377; bu tab'ın endeksi mevcut olmadığı için, sahifeler ayrı ayrı gösterilmiştir). İspanya sefiri Clavijo, XV. asrın ilk yıllarında buradan geçmiş ve kalenin kısa, fakat dikkate şâyân bir tasvirini yapmıştır: „bir tepenin başında bulunan bu Alancık kalesi, Aras nehrinin şimal tarafındadır. Kuleli bir sur ile çevrilmiş olan kalenin içinde bir çok bağlar ve bahçeler ve kalenin ışında ise, tarlalar vardır. Bundan başka burada, etrafı yeşil tarlalar ile çevrilmiş, su menbaları çoktur“ (Clavijo, *Embassy to Tamerlan*, terc. Guy le Strange, London, 1928, s. 147; türk. trc. Ömer Riza Doğrul, *Timür devrinde Kadis 'ten Semerkand 'a seyahat;* 1. ksm., s. 111). Aşağıda kalenin bugünkü hali hakkında verilecek izahat Clavijo 'nun tasvirini te'yid etmektedır.

Timur 'un ölümünden sonra, tekrar Calāyirlerin ve bir az sonra Karakoyunlu 'ların eline geçen bu kale, Karakoyunlu prensi İskender için de bir sığınak oldu: Şāhruḫ kuvvetlerine karşı fena hâlde mağlûp olan ve kardeşlerinin de hiyanetine uğrayan İskender 839 da buraya sığındı. Şāhruḫ 'un yüksek hâkimiyeti altında Azerbaycan 'ı elde etmeğe çalışan Cihān-Şāh b. Kara Yusuf, onun emri ile, Alancık 'ı muhasara etti. İskender 'in bizzat oğlu Kobād tarafından öldürülmesi üzerine, kale Cihān-Şāh 'ın eline geçti. Azerbaycan ve Erran Akkoyunluları 'ın [b. bk.] eline geçtiği zaman, Alancık kalesi yine eski ehemmiyetini muhafaza ediyordu: Akkoyunlu hükümdarı sultan Ya'ḳūb, Şāh İsmā'îl Safavî 'nin babası Ḥaydar 'ın isyanının tenkil ettiği zaman, bütün ailesi efradı ile beraber, o sırada henüz çok küçük olan İsmā'îl 'i de bu kaleye gönderip muhafaza altına almıştı (Dorn, *Târîḫ-i Ḫānî*, Petersburg, 1857, s. 102).

Alancık kalesi, Safavî 'ler zamanında da ehemmiyetini ve muhkem bir kale olmak şöhretini muhafaza etti. Selim I. İran seferinde bu kale civarından geçmiş olduğu gibi (Feridun Bey, *Munşa'āt*, I, 405), 1533/1534 (940) te osmanlı ordusu Azerbaycan 'a hücum ettiği esnada, Tebriz 'de karargâh kuran sadrazam İbrahim Paşa 'nın Husrev Paşa 'yı bu kaleyi zapta memur ettiğini biliyoruz (Hasan Rumlu, *Aḥsan al-tavārîḫ*, I, nşr. Seddon, Baroda, 1931, s. 247). Sonradan tekrar Safavî 'lere geçen bu kalede, 1537/1538 (944) de, sahte bir seyyidin hapsedildiği (*göst. yer.*, s. 280) ve 1548 (955) de de, hükümdarın emri ile, tahrip olunduğu (*göst. yer.*, s. 339) malûmdur. XVI. asrın son yarısında Azerbaycan ve Erran 'ın mühim bir kısmı osmanlıların eline geçtiği zaman, Nahçevan ile birlikte, Alancık kalesi de osmanlılarda kalmıştı. Fakat 1603/1604 (1012) te Şāh 'Abbās bütün bu sahaları osmanlılardan geri aldığı sıralarda, bu kaleyi de nihayet istirdada muvaffak oldu (Kâtip Çelebi, *Fazlaka*, I, 208 v.d.; Nahçevan kadısı olup, hâdiselere şahit olan Cerrah-zade 'den naklen). 1826 (1242) 'daki rusiran harbı esnasında Laçın-Beg adlı bir kale kumandanının burayı altı ay kadar müdafaa ettiği rivayet olunur (Mîr Ḥaydar-zāde 'nin aşağıda bahsedilen makalesinde). Evliya Çelebi, Nahçevan havalisinde metin ve müstahkem kaleler mevcut olduğunu, lâkin, o aralık avlanmak ile meşgul olduğu için, iyice seyir edemediğini itiraf ederek, bunlardan en mühimminin Alancık olduğunu söyler (*Seyahatnâme*, II, 240; basma nüshada bu kalenin النجاق وان şeklinde yazılması her halde yanlıştır, belki, *Alıncaḳ ḳal'a* olacaktır. Evliya Çelebi 'nin bu kaleyi molla Ḳuṭb al-Dîn tarafından bina edilmiş göstermesi de, sağlam bir esasa müstenit olmasa gerektir).

Alancık kalesi hakkındaki bütün bu tarihî kayıtlara ilâve olarak, meşhur *Dede Korkut* kitabında bu kaleden bahsedildiğini söyleyelim [bk. DEDE KORKUT]. Bu kitabın hikâyesine göre, bu kale Kara Tekfûr 'a aittir ve o, burasını oğuzlardan aldığı esirlere zindan olarak kullanmak

tadır (*Kitāb-ı Dede Korḳut*, nşr. Kilisli Rifat, s. 143; Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, s. 98 v.d.). XIII. asrın son yarısında şarkî Anadolu, Azerbaycan, Erran, Gürcüstan sahalarına ait bir takım tarihî hâdiselerin akislerini ihtiva eden bu kitapta, bu kalenin Kara Tekfûr adlı, oğuzlara düşman, bir hıristiyan beyine ait gösterilmesi, kalenin bir aralık — henüz müslüman olmamış İlhânî hükümdarlarına tâbi — gürcü kırallarının idaresi altına geçtiğine ve buraya sahip olan gürcülerin Nahçevan civarındaki Karakoyunlu türkmenleri ile mücadelelerde bulunduklarına delâlet edebilir. Hikâyede kalenin tasvirine ait satırların da hayalî değil, hakikî mahiyette olduğunu ve bu hususta bildiklerimize tamamiyle tetabuk ettiğini söyleyebiliriz.

Bu eski kalenin bugünkü vaziyeti hakkında, Mîr Ḥaydar-zâde 'nin 1930 'da neşredilen küçük bir yazısındaki malûmattan başka, hiç bir malûmatımız yoktur. Bu malûmat, çok sathî ve — en iptidaî ölçü mefhumuna bile yabancı — âmiyane bir müşahede mahsûlü olmakla beraber, bu hususdaki malzeme yoksulluğu karşısında, ister istemez, ona muracaattan vazgeçemedik. Bu tasviri Clavijo 'nun yukarıdaki satırları ile ve tarihî izahatımızla karşılaştırınca, kalenin eski vaziyeti ve ehemmiyeti hakkında — bir az müphem kalmakla beraber — az çok etraflıca bir fikir edinmek kabil oluyor: Nahçevan — Culfa yolu üstünde, bugün hâlâ Elince adını taşıyan bir köy vardır ki, bunun arkasından Elince çayı denilen ve Aras 'a akan büyük bir su geçer. Köyün yanında sarp, taşlık bir tepe üstünde Elince (Alancık) kalesinin harabeleri mevcuttur. Kalenin eski hisarı, etraftan getirilmiş taşlar ile, inşa olunmuşsa da, bugün tamamiyle haraptır. Kalenin kapısının bugün Han Ağa adını taşıyan köyde bulunduğu, köydeki kapı harabesinden anlaşılmakta ve hâlâ halk arasında „kale kapısı" ismi ile anılmaktadır. Bu sarp tepeye ancak bir kaç keçi yolundan çıkmak kabildir. Bu yollar üzerinde de yer yer müdafaa tertibatı, kale muhafızlarına mahsus burçlar bulunduğu, aşağıdan yukarıya doğru, her 20—25 adımda bir, müdafaa duvarları olduğu anlaşılıyor. Kalenin biri şarka, biri şimal-i garbîye, biri de cenub-i garbîye doğru üç cephesi, başlıca dört mühim suru ve hepsinin ayrı ayrı burçları vardır. En üstteki saha, oldukça geniş bir düzlüktür. Burası mühim miktarda nüfusu, hayvanları ile beraber, alabilecek vüs'attedir. Burada, su deposu olarak, taştan yapılmış yedi büyük havuz vardır ki, kar ve yağmur suları yine taştan yapılmış arklardan geçerek, bunlara akar. Bilhassa büyük havuzun suyu yaz kış hiç eksilmez. Kalenin üstünde, şark tarafında Elince çayına doğru bir mecra ve bir gizli irtibat yolu olduğu da anlaşılıyor. Burada büyük-küçük elli kadar binanın pişmiş kerpiçten yapılmış harap duvarları veya temelleri hâlâ göze çarpmaktadır. Kale muhafızına (dizdar, kotval) ait binanın harabesine halk arasında „şah tahtı" adı verilmektedir. Bu binalardan bir kısmının ahırlar, bazılarının da barut ocakları ve mühimmat depoları olduğu rivayet ediliyor. Muharrir bu düzlükte rekzedilmiş, üstü yazılı bir taş bulunduğunu söyleyorsa da, gâliba bunu hiç okuyamamış, yalnız bu harabeler arasında eski bir para ve çini saksı kırıkları bulunduğunu söylemekle iktifa etmiştir. Her halde bu kalenin, topografik mahiyeti itibariyle, müdafaaya çok elverişli sarp bir tepe üzerinde, orta çağdaki müslüman askerî mimarisi kaidelerine uygun surette, kurulmuş olduğu ve kuvvetli bir iç hisar ile muhtelif dış hisarlardan ve her hisarı müdafaa eden bir çok burçlardan mürekkep geniş ve sağlam bir müdafaa sistemi teşkil ettiği anlaşılıyor.

Bibliyografya: Tetkikimizin istinat ettiği hemen başlıca tarihî ve coğrafî kaynaklar makale içinde gösterilmiştir. Bunlara ilâve olarak, kalenin bugünkü vaziyeti hakkında Mîr Ḥaydar-zâde 'nin yazısını zikredebiliriz (*Azerbaycan 'ı öğretme yolu*, sayı 4—5, Bakû, 1930, s. 79 v.d.). İlâve olarak, kaydedeceğimiz şu eserlerde, Alancık 'ın sadece ismi geçmekte ve iki üç kelime ile coğrafî vaziyetine işaret olunmaktadır: J. Sandalgian, *Histoire documentaire de l'Arménie*, Roma, 1917, I, 234; F. Macler, *Erzeroum ou Topographie de la Haute Arménie* (*JA*, mart-nisan 1919, s. 170); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 167; Barbier de Meynard, *Dictionnaire géographique de la Perse*, Paris, 1861, s. 52; P. Horn, *Die Denkwürdigkeiten des Şah Tahmāsp von Persien*, s. 142; Muḥammed Ḥasan Ḫān, *Mir'āt al-buldān-ı Nāṣirî*, I, 95. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

'ĀLÎ. [Bk. ÂLİ.]

'ALÎ. [Bk. ALÎ ve ALİ.]

ÂLÎ. 'ĀLÎ (A.), yüksek, âlî; mümtaz v.s. [krş. 'ALÎ]. Kelimenin ilm-i hadiste ıstılah olarak kullanılışı için bk. ḤADÎŞ ve İSNĀD. — 'Ālî türkçede bir ism-i has olarak da kullanılır.

ÂLÎ. 'ĀLÎ (1541—1600), asıl ismi Muṣṭafā b. Aḥmed b. 'Abd al-Mavlā Çelebî olup, XVI. asır türk irfanının en parlak mümessillerinden biridir. 948 (1541) de Gelibolu 'da doğmuştur. On yaşında iken, Sürurî 'den ders almıştır. Bundan maada, arap aruzunun üstadı Muḥyi 'l-Dîn (bundan bir asır evvel yaşamış olan aynı isimdeki arap lisanı âlimi ile karıştırmamalı) de kendisine hocalık etmiştir. 965 (1557/1558) te

veliaht şehzade Selim 'e *Mihr-ü māh* unvanlı eserini takdime muvaffak olması (Dozy, *Cat. cod. or. bibl. acad. Lugd. Batavae*, II, 128), onun meslekî hayatının istikameti üzerinde kat'î bir tesir icra etmiştir. Âli bu şehzadenin lalası olan hemşehrilerinden Mustafa 'nın maiyetine tayin edildi ve bu cür'etkâr entrikacının yanında en mühim hâdiselere şahit oldu. Padişahın oğulları arasında zuhura gelen şiddetli münazaada, Âli, divan kâtibi sıfatı ile, Selim ile Mustafa 'nın hususî muhaberatını idare etti. Kanunî Süleyman 'ın vefatını müteakip, Selim 'in cülûsundan sonra da, Âli imtiyazlı vaziyetini muhafaza etti. Kendisinden bir çok mühim vekayi öğrenmiş olmakla iftihar ettiği Nişancı 'yı bu sıralarda tanımış olması icabeder. 976 (1568) da Mustafa, divan kâtibi olarak, Mısır 'a gitti. Fakat azledilmiş ve rezilâne iftiralara uğramış olan efendisi ile birlikte, az bir zaman sonra avdet etti. 1570 ve 1571 senelerinde Mustafa, Kıbrıs fethine memur edilen kara ordularının başkumandanlığına tayin edildiği için, Âli, yine divan kâtibi sıfatı ile, tekrar onun hizmetine girdi ve osmanlı donanmasının en satvetli bir dereceye çıkarılmasına şahit oldu. Efendisi Mustafa 'nın payitahta dönmesini takip eden seneler zarfında, garbî Rumeli 'de kaldı. *Heft meclis* 'i (İstanbul, Lâleli kütüp., nr. 2114; *İkdam kütüp.* neşriyatı arasında tabedilmiştir) bu devirde (980 = 1572/1573) telif etmiştir. Bu eserde sultan Süleyman devrinin son zamanları ile halefinin cülûsunu, mutantan bir üslûp ile, tasvir etmektedir. Âli 'nin bir kaç küçük eseri de bu zamanda yazılmıştır. Bilhassa kaside ve gazelleri ihtiva eden türkçe divanını 982 (1574/1575) de tertip etti. (Bir de farsça divanı vardır; Flügel, *Die arab., pers. und türk. Hss. der K. K. Hofbibl. zu Wien*, I, 651). Mamafih şairliği ikinci derecede sayılır. Vücuda getirdiği şiirlere hassasiyet nefhası vermeğe pek muvaffak olmuştur.

1577 de, İran üzerine sevkedilen ordunun serdarlığına tayin edilmiş olan hâmisi Mustafa Paşa, kendisini tekrar kâtiplik vazifesine davet etti. Kafkas memleketlerinden İstanbul 'a gönderilmiş, zaferlerden bahis muharreratın pek çoğu Âli 'nin kaleminden çıkmıştır. Âli Kafkas dağlarında yaşayan kavimlerin ve bilhassa Gîlân, Şirvan ve Gürcüstan sâkinlerinin âdetleri ve efsaneleri hakkında, doğru malûmat toplamak için, bu fırsattan istifade etti. Türk muvaffakiyetlerinin tavsaması, Mustafa 'nın azledilmesine sebep oldu ve bunun üzerine kâtibi de İstanbul 'a döndü. Menkûbiyete uğrayan Mustafa 'nın ansızın vefatı, mahmisini büyük bir sıkıntıya düşürdü ise de, bu hâl onu edebî faaliyetinden alıkoyamadı. Hilkati ve peygamberlerin mucizelerini muhtasaran nakleden *Mir'āt al-'avālim* (Flügel, *göst yer.*, II, 94; Pertsch, *Verz. d. türk. Hss.... zu Berlin*, nr. 36, 558; Üniver. kütüp., yazm., nr. 17397/96; Esad ef. kütüp., nr. 2407) unvanlı eserini padişaha takdim eyledi. İran seferini anlatan *Naṣrat nāme* (bk. bilhassa Rieu, *Cat. of the Turk. Mss. in the Brit. Mus.*, s. 61; Esad Ef. kütüp., nr. 2433) adlı kitabını, seferden dönmesinden bir sene sonra, ikmâl etti. Osmanlı ülkesinde yapılan sûrların en parlaklarından birini, yani o tarihte veliaht olan ve pek de küçük yaşta olmayan şehzade Mehmed 'in sünnet düğününü (990 = 1582) tasvir etmek fırsatını bulduğu zaman, zaten 17 eserin müellifi bulunuyordu. 25 sene evvel *Mihr-ü mah* ile sultan Selim 'e intisap eylemiş olduğu gibi, bu manzumesi (*Cāmi' al-ḫubūr der macālis al-sūr*, İstanbul, Nuruosmaniye kütüp., nr. 4318) ile de şehzade Mehmed 'e kapılanmış oldu.

Âli tarihe, gittikçe daha ziyade, meyletti. 995 (1586) te veya bundan az bir müddet sonra, *Manāḳıb-ı hunerverān* namı altında, şarkta birer güzel san'at olan hatt ve teclid hakkında yüzlerce en şâyân-ı dikkat malûmatı toplamıştır (Flügel, II, 386; nşr. İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul, 1926). *Zubdat al-tavārīḫ* 'i (*göst. yer.*, II, 90; Üniver. kütüp., yazm., nr. 2378/2386) de bu devre ait gibi görünmektedir. Bu, muahhar devirlerde yazılmış kıymetli bir arapça eserin türkçeye tercümesidir. Âli aynı zamanda İran ülkesinde pek ziyade yayılmış olan tasavvuf ve vahdet-i vücud nazariyatı ile de alâkadar olmuştur. *Ḥilyat al-ricāl* (Rieu, *göst. yer.*, s. 19; Pertsch, *Die türk. Hss... zu Gotha*, s. 75; Üniver. kütüp., yazm. nr. 1329, 404) unvanı altında, evliya tabakaları ile bunların tesir ve nufuzlarının derecesi hakkında mufassal malûmat vermektedir (999 = 1590/1591). Yine bu tarihte *Lā'iḥāt al-ḥaḳīḳa* adındaki divanını vücuda getirdi ki, eser Âli 'nin seciyesini anlamak bakımından, gâyet alâka-bahştır (Rieu, *göst. yer.*, s. 261; Üniver. kütüp., nr. 651/768, 1963). Nihayet yeniçeri kâtipliğine ve bir müddet sonra da defter eminliğine tayin edildi. Böylece kendi zamanına kadar olan tarihî vakayii kaleme almak gibi, cazip bir işe koyulmak imkânını elde etmiş oldu. Mehmed III., tahta çıkar çıkmaz, Âli 'ye mühim bir maaş bağladı. Mamafih o, bu eseri islâm âleminin en büyük kitap pazarı olan Kahire 'de yazmağı arzu ediyordu. Padişah da kendisini Mısır defterdarlığına tayin edecek idi. Fakat garezkâr vezirler kendisini bu kazançlı memuriyetten mahrum bıraktılar. En geç 1000 den 1007 (1591—1599) 'ye kadar en büyük eseri olan dört kısımdan

mürekkep *Kunh al-aḫbār*'ı (3 cildi ve 4. ciltten Meḥmed II. devrinin başlangıcına kadar olan kısmı, 5 cilt hâlinde, İstanbul'da 1277—1285 te tabedilmiştir; mamafih osmanlı tarihinin geri kalan 150 senelik vakayii bu tabıda yoktur) yazmakla meşgul oldu. Bu kitap, Müneccim-başı tarihi ile birlikte, osmanlıların vücuda getirmiş oldukları umumî tarihlerin en mühimmidir. Bu eserde Avrupa milletlerinden sık sık, fakat muhtasaran, bahsedilmektedir. İlk kısımda müellif peygamberlere ait en eski efsanelerden mufassalan bahsettiği gibi, ikinci kısımda da Peygamber ile islâmiyetin şerefli menakibini nakletmektedir. Müellif, ırkının islâmiyetin inkişafında oynamış olduğu rolün ehemmiyetine o kadar kani'dir ki, halifelerin ve islâm emîrlerinin tarihini ihtiva eden üçüncü kısma *„Türk ve tatar faslı“* unvanını vermiştir. Devletlerin teşekkülü bahsi, üçüncü ciltte, osmanlı tarihi ile birlikte, tamamlanmış bulunmaktadır. Eserin tamamına mufassal bir coğrafya lûgati ilâve edilmiştir. Âli'nin, islâmiyetten evvelki zaman tarihine ait, toplamış olduğu malûmat, diğer islâm eserlerininkinden daha mevsuk değildir. Eserin kıymeti, son iki kısmındadır. Âli'nin, mehaz olmak üzere, zikrettiği 130 selefi arasında, bizim bildiğimize göre, osmanlı tarihine temas etmiş bir tane bulunmaması, dikkate şâyân bir keyfiyettir. Âli hasseten XVI. asır osmanlı tarihinden mufassalan bahseder. Eserinde bilhassa takdire şâyân olan nokta, padişahların ef'alini takbih edecek kadar, hakikat âşıkı olması ve gayr-i müslimlerden hayırhah bir lisanla bahsetmesidir. İlk ciltlerde üslûbu fazla şairânedir ve bize adetâ Vassaf'ı hatırlatır. Fakat sona doğru daha sâde bir üslûp kullanır. Bu eseri ikmâl ettikten sonra, dostlarının ısrarlarına uyarak, islâm ülkesinin muhtasar bir tarihini vücuda getirdi ve buna *Fuṣūl al-ḥall va 'l-'aḳd uṣūl al-ḥarc va 'l-naḳd* adını verdi. Bu eser en ziyade yayılmış türkçe kitaplardan biridir ve büyük kütüphanelerin hiç birinde eksik olmaz (msl. Nuruosmaniye kütüp., nr. 3399). Edebî faaliyetine mükâfeten Cidde paşalığına tayin edildiği zaman, 1008 (1599/1600) tarihinde, *Ḥalāt al-Ḳāhira min al-'ādāt al-ṭāhira* (İstanbul, Esad Efendi kütüp., nr. 2407; Kahire, Hidiv kütüp., türkçe kitaplar fihristi, s. 197) namındaki küçük, fakat, münderecatı itibarı ile, zengin bir eseri ikmâl ettikten sonra, aynı sene zarfında vefat etti.

Âli, türk devletinin yüksek memurları arasında, en ziyade alâka celbeden bir şahsiyettir. Şiddet ve entrikanın hâkim olduğu bir devirde, o, saffet ve istikamet nümunesi teşkil etmiştir. Namuskâr ve vakur tabiati, içinde yaşadığı devrin hoyrat insanlarından iltifat görmemiş olmasının sebebini, kâfi derecede, izah eder. Harb-ü darp Türkiye'sinin en göze çarpan şahsiyetlerinden biri olan sadrâzam Sinan Paşa, ona istihfaf ile bakardı. Buna mukabil o devirde kendisinin şahsî dostu olmayan bir tek kalem sahibi yoktur. Kırkı mütecaviz eser vücuda getirmiştir. Fakat Hammer-Purgstall, sebepsiz olarak, bunu kabul etmez. Hayatı ve ebedî eserleri Hammer-Purgstall ile (*Gesch. d. osman. Reiches*, IV, 308, 651 v.d., *Gesch. d. osman. Dichtkunst*, III, 115 v.d.) Meḥmed Ṭāhir b. Rif'at (*Müverrihîn-i osmâniyeden Âli ve Kâtib Çelebi'nin tercüme-i hâlleri*, Selânik, 1322 = 1906) tarafından mufassalan nakledilmiştir. Bk. bir de *Cat. cod. or. bibl. acad. Lugd. Bat.*, 1873, V, 57; Flügel, *göst. yer.*, II, 94; *JA*, 1869, 6. seri, XIV, 76, 90 v.d. Mamafih bazı kıymeti az eserler de ekseriya Âli'ye atfedilmektedir. (K. SÜSSHEIM.)

[Âli'nin mufassal bir tercüme-i hâli ve bibliyografyası için bk. ZEYİL.]

ALÎ. 'ALÎ (A.), sıfat: yüksek; çok kere ism-i has olarak kullanılır; *al-'alī*, Allahın isimlerinden biridir.

ALÎ. 'ALÎ B. 'ABD ALLĀH B. AL-'ABBĀS (691—736), Abbasîlerin ceddidir. Müslüman an'anesine göre, 'Alî 40 (691) senesinde, halife 'Alî'nin katledildiği gece, doğmuştur; bununla beraber tevellüdü hakkında diğer tarihler de ileri sürülmüştür. Anasının ismi Zur'a bint Mişraḥ'tır. Büyük babası al-'Abbās'ın Peygamberin amcası olması ve şahsî meziyetleri sayesinde, 'Alî pek şerefli bir mevki sahibi oldu. Zamanının en güzel ve en mütedeyyin kureyşisi telâkki olundu ve mütemadiyen ibadet ile meşguliyeti, kendisine al-Sacc̄ād („çok secde eden“) lâkabını kazandırdı. Mamafih gizlice Emevîler aleyhine çalışıyordu; bundan dolayı, halife Valîd I. tarafından, merkezden tardedildi. Bunun üzerine, Arabistan ile Filistin arasındaki hudut üzerinde, Şarāt eyaletine yerleşti. 117 (735/736) yahut 118 de Ḥumayma köyünde vefat etti. Bu mahal, 'Alî'nin oğlu ve müstakbel halifelerden al-Saffāḥ ile al-Manṣūr'un babaları Muḥammed'in Abbasîlerin büyük reisi olarak tanınmasından sonra da, Abbasî propagandasının merkezi olmakta devam etti.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 229 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 314 v.dd.; Ṭabarī, II, 16 v.dd.; İbn al-Aṣīr (nşr. Tornb.), II, 16 v.dd.; İbn Ḫallikān (trc. Slane), II, 216; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 333; II, 18; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 444. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

ALÎ. 'ALI B. ABÎ ṬĀLİB (598?—661), Peygamberin amcazadesi ve damadı; ehl-i sünnete göre, dördüncü halife. Müşrik ismi olan 'Abd Manāf adı Abū Ṭālib künyesi ile örtülen babası, 'Abd al-Muṭṭalib b. Hāşim'in oğlu idi. Anasının adı Fāṭima bint Asad b. Hāşim idi. 'Alî'ye, kızı Fāṭima'yi kendisine veren Peygamber tarafından Abū Ṭurāb [b. bk.] lâkabı verilmişti. 'Alî'nin nesli hakkında bk. mad. ALİ EVLÂDI. Kaç yaşında müslüman olduğunu tesbit etmek imkânsızdır; fakat Ḫadîca ile aynı zamanda ilk (Abū Ẕarr, al-Miḳdād, Abū Sa'îd al-Ḫudrī v.s. den naklen Burayda b. al-Ḥuṣayb) veya ikinci (Abū Bekr ile aynı zamanda: Mas'ūdī, *Tanbīh*, nşr. de Goeje, s. 231; trc. Carra de Vaux, s. 306) müslüman olan zattır. 'Alî, kendilerine kat'î olarak, cennet vaadedilen 10 kişi (aşere-i mübeşşere) 'den biridir; Peygamberin ölümünden sonra, onun arzusu ile teşekkül eden altı kişilik meclisin âzâsından idi. Cildi çok esmer, gözleri şehlâ ve iri göbekli, saçları dökülmüş ve boyu kısaca idi; sakalı ak, sık ve genişti; bazan sakalına kına koyardı; yüzü güzeldi, gülümserken dişleri görülürdü (*Tanbīh*, s. 297, trc. Carra Vaux, s. 388; Navavī, s. 441).

Tarih: Peygamber, Yaṣrib'e hicret etmek kararı ile, anî olarak Mekke'yi terkettiği zaman, 'Alî onun evinde kaldı ve onun yokluğunu gizlemeğe muvaffak oldu. Esasen Peygambere tevdi edilmiş olan emanetleri sahiplerine iade etmek için, 'Alî'nin bir kaç gün daha Mekke'de kalması icap ediyordu. 'Alî, Bedr, Uḥud, Ḫandak ve umumiyetle bütün gazvelerde Peygamberin yanında bulunmuştu; yalnız Tabūk gazvesi esnasında, Peygambere vekâleten, Medine'de kalmıştı. Fadak'te, yahudi Sa'd kabîlesine karşı yapılan, bir gazveyi sevk ve idare etti (6 = 628). Uḥud'de altı yerinden yaralandı; Ḫaybar'e hücum edildiği gün sancağı taşıyan, 'Alî idi. Hicretin 9. (631.) yılında, Peygambere o sırada inmiş olan IX. (*al-Barā'a*) surenin bazı âyetlerini halka okumak ve keza müşrikler ile müslimlerin bu yıldan sonra haçta birlikte bulunmalarını, hiç kimse tarafından Kâ'be'nin, çıplak olarak, tevaf edilmemesini, ancak mümin olan kimsenin cennete girebileceğini ve bir de Peygamberin her kim ile bir muahedesi varsa, o muahede müddetinin inkızasına kadar, muahede şartlarına riayet olunacağını ve şâyet bir muahede yoksa, tam dört ay her iki tarafın serbest olduğunu tebliğ etmek üzere, 'Alî, Peygamber tarafından, memuren Minā'ya gönderildi. Hicretin 10. (631/632) yılında Yemen'e yapılan bir seferi idare etti; Hamdāniler islâm dinini kabul ettiler. 'Omar'e, Peygamberin Mekke'den Medine'ye göç ettiği günün (hicret) tarih için mebde olarak kabul edilmesini, 'Alî tavsiye etmişti. Eyaletlerden gelen şikâyetler münasebetiyle, 'Oṯmān'a ihtarlarda bulunmak işini, 'Alî üzerine aldı; 'Oṯmān, hayatının tehlikeye düşmesinden endişe etmeğe başlayınca, 'Alî, onun ile gayr-i memnunlar arasında, tavassut ve halifenin talebettiği üç günlük mühleti gayr-i memnunlar namına kabul etti; halifenin evinin kuşaltılması (*yavm al-dār*) esnasında bile, 'Oṯmān'a hayırhah davrandı ve yardımlarını esirgemedi. 'Oṯmān'ın şehadetinden sonra, evvelâ hilâfete geçmeği tevazu ile red ve fakat beş gün tereddütten sonra, kabul etti; 25 zilhicce 35, cuma günü (24 haziran 656) Medine'de, Peygamberin mescidinde kendisine bi'at edildi. Bu merasim için minbere ilk çıkan halife, 'Alî olmuştur. 36 (656) senesinde Medine'den ayrıldı ve bir daha dönmedi. Basra üzerine yürüdü. Bu şehre çekilmiş olan 'Ā'işa, Ṭalḥa ve Zubayr kendisini halife olarak tanımak istemediler. „Cemel vak'ası“ bu şehir önünde, 10 cemaziyülahır 36 (4 kânun I. 656) da, Ḫurayba'de vukubuldu; 'Alî muharebeyi kazandı. Bu muharebede ölenlere karşı büyük teessür duydu, onları ihtiram ile gömdürdü ve üç gün şehre girmedi; 'Ā'işa'yi, 40 güzide kadının iştirâk ettiği bir mutantan kafile ile, Medine'ye gönderdi. Ahaliye hazinede bulunan parayı dağıttı ve Şam'a yapmağı tasavvur ettiği seferden sonra, bir o kadar daha vereceğini vaad etti. Bir ay sonra, sadık kumandanı Aştar'in müşkülâtı bertaraf etmesi ile Kūfa'ye girdi. Oradan Madā'in (Ctesiphon)'e gitti. Raḳḳa mevkiinde Fırat'ı geçti ve Mu'āviya ile Şiffīn ovasında, hepsi 110 gün süren (zilhicce 36 — safer 37 = haziran-ağustos 657), bir takım muharebelere tutuştu. Aştar'in kahramanlığı sayesinde, zaferi kazanmak üzere idi ki, 'Amr b. al-'Āṣī, Mu'āviya'ye bir hiyle kullanmasını tavsiye etti ve bu hiyle de muvaffakiyetli netice verdi; şöyle ki: Şam askerleri, bu ihtilâfın halli hususunda, Allahın kitabına müracaat ettiklerine işaret için, mızraklarının uçlarına 500 Kur'an nushası bağlayarak: — „işte aramızdaki ihtilâfın halli için, hakem budur“ — diye bağırmağa başladılar. Bu hiyle Irak askerine tesir etti. Silâh arkadaşlarının tazyiki üzerine 'Alî, Mu'āviya tarafından teklif olunan hakem usûlünü kabule mecbur oldu. Mu'āviya, hakem olarak, 'Amr b. al-'Āṣī'yi teklif etti; 'Alî, istemediği hâlde, Abū Mūsa'l-Aş'arī'yi, hakem olarak göndermek mecburiyetinde kaldı. Ellerinde salâhiyetlerini gösteren tahkimnâmeler (*ṣaḥīfa*) bulunduğu hâlde, iki hakem ramazan 37 (şubat 658) de karşılaştılar; damadı 'Abd Allāh b. 'Omar'in halife olmasını isteyen Abū Mūsā, 'Amr'ın sözlerine kanarak, 'Alî'yi, haksız yere katlinde methaldar diye ittiham ettikleri 'Oṯmān'ın intikamını almak hususunda Mu'āviya'nin salâhiyetdar oluduğunu teslim ve 'Alî'yi halifelikten

hal'etti (Ṭabarî, I, 3359; Mas'ûdî, *Murûc*, IV, 397; „sarığını çıkarır gibi" sözlerini ilâve ediyor; bu fıkra sonradan konulmuş olsa gerektir); 'Amr da ona iltihak eyledi ve 'Alî 'yi hal'etti, sonra da Mu'âviya 'yi halife ilân eyledi. Böylece Peygamberin eski arkadaşını, safvetinden istifade ederek, aldatmış oldu. Abû Mûsâ 'nın itirazları bir fayda temin etmedi (bu hâdise hakkında farklı rivâyetler için bk. Mas'ûdî, *ayn. esr.*, s. 399, 402; krş. bir de mad. AZROḤ).

Hâricîler, yani âsîler (şamlılar) ile müzakere etmeği kabul etmemiş olan müslümanlar, 'Alî 'nin *taḥkîm* keyfiyetini kabul edince, ondan ayrıldılar ve 4.000 kişilik bir kuvvet hâlinde, 'Abd Allâh b. Vahb al-Râsibî 'nin kumandası altında, *La ḥukma illâ li'llâh* („hüküm yalnız Allahındır") diye bağıra bağıra, 'Alî 'ye isyan ederek, Madâ'in 'i zaptettiler ve orada o kadar çok mezalim yaptılar ki, 'Alî bunlara karşı harekete geçmeğe ikna edildi; Nahravân 'a geldi ve orada hâricîleri mağlûp ve imha eyledi; bunlardan yalnız 10 kişi kurtulabildi (9 safer 38 = 17 temmuz 658). Bu muharebe tarihte *vaḳ'at al-nahr* diye mâruftur (Brünnow, *Die Charidschiten*, s. 19 v.d.; Ṭabarî, I, 3386; Mas'ûdî, *Murûc*, IV, 418; al-Mubarrad, *Kâmil*, s. 528 v.d.)

Mu'âviya, yeniden yeniye kuvvetler göndermek suretiyle, muvaffakiyetinden istifadesini temin ederken, 'Alî de, askerinin büyük bir kısmı kendisini terkedince, Kûfa 'ye çekildi ve orada hâricîlerden 'Abd al-Raḥmân İbn al-Mulcam [al-Murâdî] al-Şârimî tarafından katledildi. 'Abd al-Raḥmân diğer iki hâricî ile, Nahravân 'da katledilen akrabalarının intikamını almak için, aynı günde Mu'âviya ve 'Amr b. al-'Âṣî 'yi de katletmek üzere, ittifak etmişlerdi. İki suç ortağının refakatinde olarak, İbn Mulcam, halifeyi dar bir geçitte bekledi ve zehirli bir kılıç ile alnından vurdu; kılıç beynine kadar işledi. Vak'anın tarihi hicretin 40. senesi ramazanının 17 si olarak gösterilir (24 kânun II. 661; Ṭabarî, I, 3456; Vâḳidî ve Abû Ma'şar rivâyetleri; aynı eserde başka tarihler de vardır; Mas'ûdî, *Tanbîh*, s. 387 de 21 ramazan diyor ki, bir cumaya tesadüf etmesi icabeden 22 ramazan tarihine yakın olması bakımından, daha muvafıktır). 'Alî, üç gün sonra, öldü ve Kûfa 'de (müteammim rivâyet budur; diğer rivâyetler için bk. Mas'ûdî, *Murûc*, IV, 289; *Tanbîh*, s. 387) „Fırat 'ın feyezanlarından koruyan su bendinin yanına defnedildi; burada bilâhare Necef şehri (bugün Meşhed 'Alî) bina edilmiştir" (Yâḳût, *Mu'cam*, IV, 760). 'Alî öldüğü zaman, oğlu Ḥasan 'a göre, 58; diğer oğlu Muḥammed b. al-Ḥanafîya 'ya göre, 63 yaşında idi.

Sünnîlere göre 'Alî. — 'Alî 586 hadis nakletmiştir; bunların yirmisi hem Buḫârî, hem de Muslim tarafından eserlerine alınmıştır (*taḥrîc*); ayrıca dokuz hadisi yalnız Buḫârî, on beşini de yalnız Muslim almıştır. Bu hadisleri 'Alî 'den rivâyet edenler şunlardır: oğulları Ḥasan, Ḥusayn ve Muḥammed b. al-Ḥanafîya 'den başka İbn Mas'ûd, İbn 'Omar, İbn 'Abbâs, Abû Mûsa 'l-Aş'arî, 'Abd Allâh b. Ca'far, 'Abd Allâh b. al-Zubayr v.s. Medine 'de 'Alî 'nin hükümleri münakaşasız kabul olunurdu; müşkül hâllerde ona müracaat edilirdi. 'Alî çok müttakî idi. Açlığa galebe çalmak için, karnının üstüne ağır bir taş bağlamak gibi, vücuduna eza etmekten çekinmez, bütün varını, sadaka olarak fukaraya dağıtırdı (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*). Dünyayı istihkar eder ve çok defa şöyle derdi: — „dünya bir lâşedir, ondan bir parça arzu eden, köpeklere arkadaş olsun"; bir de: — „bu dünyadan vazgeçenler ve yalnız âhiretin hasretini çekenler, ne mes'ut kimselerdir". — Öldüğü zaman yalnız 600 dirhem bırakmıştı.

Şi'îlere göre 'Alî. — Şi'îlere göre, 'Alî her şeyden evvel „Allahın muhibbi, dostu (valî Allâh)", ulûhiyete vilâyet (*vilâya*), „yakın dostluk" bağları ile bağlanmış insandır; bu vilâyet kelimesine çok geçmeden „evliyalık" mânası verildi. 'Alî müslümanlarca, tam mânası ile, bir velîdir ve bu vasıf onu, sadece Allahın peygamberi (*nabî*) olan Muḥammed 'den derin bir surette ayırır. Sayısız şubeleri ile, bütün şi'îlik bu tasavvurdan neş'et eder. Bunun içindir ki, şi'îler 'Alî 'ye imamlık, mücahidlik, velîlik vasıflarının üçünü birden verirler. Onlara göre, 'Alî 'ye imamlığın tevcihi Peygamberin, vedâ haccından dönüşünde, Ḫumm gölü kenarındaki va'zı esnasında, halka şu sözleri söylediği zaman başlar: „ben âhirete rihlet edeceğim; sizin aranızda birbirinden daha mühim iki şey bırakıyorum; bunlar: Kur'an ve ehl-i beytimdir". Peygamber daha al-Ḥudaybiya gazvesinden dönüşünde (18 zilhicce 6 = 29 nisan 628; Mas'ûdî, *Tanbîh*, s. 338; Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 116): „ben kimin efendisi isem, 'Alî de onun efendisidir" demişti. Bir gün Peygamber, 'Alî, Fâṭima, Ḥasan ve Ḥusayn 'i etrafına aldı, onları uyurken üstüne aldığı örtü (*kisâ'*) ile örttü ve Allaha niyaz etti ki, bu niyaz Kur'an 'ın XXXIII. suresinin 33. âyetinin inmesine sebep olmuştur; Peygamberin ehl-i beytini göstermek için kullanılan *aṣḥâb al-kisâ'* tâbiri buradan gelir (krş. St. Guyard, *Fetwa d'Ibn Taïmiyyah*, s. 24, not 1 = *JA*, 1871, *Fragments*, s. 217). Rivâyete göre, 'Alî 'ye ülûhiyet pâyesini ilk veren yemenli yahudi dönmesi 'Abd Allâh b. Saba' [b. bk.] olmuştur; gûya bu adam 'Alî 'ye, belki Allahın

sıfatlarından biri olan 'Alî sıfatına telmihen (Kur'an, IV, 38; XLII, 51; Hirschfeld, *Journ. of the Roy. As. Soc.*, 1904, s. 151), *antahû* „sen osun!" demiş. Şi'îler hiç bir zaman, imamlık salâhiyetini (namazda imamet etmek dahil olduğu hâlde) tazammun eden halifeliğin intihapla olmasını anlayamamışlardır; bunun içindir ki, şi'îlik bilhassa hükümdarlığın ilâhî hukuka istinat ettiğini esas tanıyan iranlılar arasında, tarafdar buldu. Şi'îler tarafından, 'Alî 'nin lâkabı, unvanı veya sıfatı olarak kullanılan kelimeler şunlardır: *murtażâ* („Allah 'ın rızasına nâil"), *asad Allâh al-ġâlib* („Allahın yenilmez arslanı"), *şîr-i yazdân* („Allahın arslanı"), *şâh-i vilâyat, şâh-i avliyâ, şâh-i merdân* („insanların sultanı"). Bundan başka daha bir çok lâkapları vardır; bunların mufassal bir listesi için bk. *Cannât al-ḫulûd* (levha VII).

'Alî 'nin menkıbeleri. — 'Alî 'nin aynı zamanda muharip, şecî ve velî karakterine sahip olması bilhassa şi'îler arasında, onun ismi etrafında menkıbelerin teşekkülüne sebep olmuştur. Bu menkıbeler daha Mas'ûdî 'de belirmeğe başlar (*Murûc*, IV, 376); bu eserde Şiffîn muharebesinin hikâyesi sırasında müellif bize 'Alî 'nin bir günde kendi eli ile 523 kişi öldürdüğünü anlatır. Daha sonraları onun hakkında fevkattabiî bir çok şeyler anlatılmıştır: msl. onun nasıl, Ẕu 'l-Faḳâr (halk dilinde Ẕu 'l-Fiḳâr) adlı kılıcı ile, süvarilerin, eğerlerinden düşürmeden, kafalarını vücutlarından ayırdığı yahut da vücutlarını ikiye böldüğü hikâye edilir; o, korkmadan, dim dik düşmanın hücumunu bekleyen, sadece kolunu bir uzatışta 33 düşmanı yere seren bir kahraman olarak, tasavvur olunur. Fakat, muharip olarak, ne kadar büyük olursa olsun, o velî rolünde, kıyas kabul etmeyecek kadar, büyük görülmektedir; tarafdarlarının, Peygamberin mucizeleri ile mukayese etmekten çekinmedikleri kerametler gösterir. Daha Ya'ḳûbî (II, 39) 'de, 'Alî hicret gecesi Peygamberin yerini işgal ettiği zaman, Allahın, onu korumaları emri ile Mikâil 'i ve Cebrâil 'i gönderdiği kaydedilmektedir; bu iki melekten biri 'Alî 'nin baş ucunda, diğeri de ayak ucunda durmuşlar ve onu düşmanlarına karşı muhafaza etmişler, ona atılan taşları elleri ile çelmişlerdir. Daha sonraki eserlerde diğer bir çok kerametler zikredilir: Şahbâ' 'da, guruptan sonra Allah, 'Alî ikindi namazını kılabilsin diye, güneşi geri çevirir; Kûfa camiinde, hırsızlığının cezası olarak haddi şer'î ile eli kesilen bir zenci hırsızın elini 'Alî yine eski hâline koyar; bir kadını 'Alî nezdinde dava eden ve bu esnada bağırmak küstahlığında bulunan bir hâricînin başını köpek başına tahvil eder; duası ile, Peygamber tarafından bir bedeviye vaadedilen 80 deveyi toprağın altından çıkarır; Bâbil civarında, o mıntakayı dehşete salan bir arslana yüzüğünü göstermesini birine havâle eder, 'Alî 'nin yüzüğünü gören arslan ortadan kaybolur; bir ölüyü diriltir; ölümünden bir kaç asır sonra, kendisini levmedenlerin ruyalarına girer ve gözlerini kör eder. Bugünkü iranlılara göre, 'Alî 'nin kerametleri bini geçer; fakat bunlardan altmışı kitaplarda tesbit edilmiştir ki, bunlardan — zikrettiklerimizden başka — bir feyezan esnasında Fırat 'a sularını çekmesini emredişi, 'Omar 'in boynuna bir yay atması ve bu yayın ejderha olması, ellerinin içinde demirin, hamur gibi, yumuşaması, demirden bir değirmen taşı milini Ḫâlid b. Valîd 'in boynuna koyması ve buna bir halka şekli vermesi, Peygamberin cesedini — ölümünden sonra — topraktan çıkartıp Abû Bekr 'e göstermesi, Peygamberin gasli için, gökten bir kova su ile, hazır dikilmiş santırançlı bir gömlek inmesi gibileri de vardır (*Cannât al-ḫulûd*, levha VII). Adâleti hakkındaki menkıbeler Davûd 'un ve Sulaymân 'ınkilerle kıyas edilmeğe lâyıktır; hikmetlerine, ve vecizelerine gelince: bunlar bütün müslüman şark memleketlerinde meşhurdur. İran şairlerinden Raşîd al-Dîn Vaṭvâṭ bunlardan yüz tanesini toplamıştır (*Maṭlûb kull ṭâlib*, nşr. ve trc. Fleischer, *Ali's hundert Sprüche*, Leipzig, 1837) ve rum Selçukî hükümdarı Ġiyâṯ al-Dîn Kayḫusrav III. 'in veziri Faḫr al-Davla 'Alî b. Ḥusayn, Sivas 'taki Gök medresenin duvarlarına bunlardan bir kaç tanesini 670 (1271/1272) te hâkkettirmiştir (Cl. Huart, *Epigr. ar. d'Asie Mineure*, s. 91 v.dd.). Şi'îlerden çıkmış, zamanları gayr-ı muayyen bir takım sahte arapça şiirler, yanlış olarak, 'Alî 'ye isnat olunur (Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 43; Huart, *Littér. ar.*, s. 44; Goldziher, *Abhandl. zur arab. Philol.*, I, 126; *Transactions du* IX. *Congr. des Orient.*, London, 1893, II, 115).

'Alî 'de ulûhiyetin teşahhusu. Müfrit şi'îler (*ġâliya, ġulât*) 'Alî 'nin menkıbesini bir adım daha ileri götürmüşlerdir: bunların iddiasına göre, ulûhiyet *ḥulûl* yolu ile Peygamberin damadının şahsında tecelli etmiştir. Krş. Şahrastânî, s. 132 = Haarbrücker, I, 199. Bu mezheplerin en mârufu nusayrîliktir. Bu mezhebe göre, 'Alî, „Akanîm-i selâse" 'nin üç şahsından birincisi olmuştur (R. Dussaud, *Histoire et religion des Nosaïris*, s. 45, 52, 55, 65; Sulaymân, *Bâkûra*, s. 3; Huart, *JA*, 7. ser., XIV, 260; krş. bir de 'AMS).

Bibliyografya: Ṭabarî, bak: Index; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris), IV, 294, 418, 431, 441 v.d.; VIII, 28; ayn. mll., *Tanbîh* (nşr. de Goeje), s. 218, 273—275, 284, 295; Navavî (nşr. Wüstenf.), s. 437 v.dd.; Ya'ḳûbî (nşr.

Houtsma), II, 252; Mīrḫond, *Ravżat al-ṣafā*, II, 135, 272; Macdī, *Zīnat al-macālis*, var. 27b. v.d.; Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 122 (Haarbrücker, I, 185); *ZDMG*, II, 74 v.dd.; III, 302 v.dd.; V, 180; IX, 382; XII, 310; XVI, 663; XXIV, 469; XXIX, 94; L, 118 v.d.; LII, 28 v.dd.; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (*Abh. d. Gesellsch. d. Wiss. zu Gött.*, N. F., V, 2); İbn Sa'd, III[a], 11 v.dd.; W. Sarasin, *Das Bild Alis bei den Historikern der Sunna* (Basel, 1907). (CL. HUART.)

ALİ. 'ALĪ ABU 'L-ḤASAN B. MA'MŪN. [Bk. MA'MŪNİLER.]

ALİ. 'ALĪ B. CAḤM AL-SĀMĪ (?—863), arap şairi ve Abū Tammām 'ın arkadaşı. Aslen horasanlı olup, bir müddet Ḥulvān 'da *ṣāḥib al-maẓālim* (zabıta âmiri) memuriyetinde bulunmuş, Bagdad 'da halife al-Mutavakkil 'in sarayında ikamet etmiştir; fakat şiddetli hicviyeleri yüzünden, bir çok kimseleri kendisine düşman etmişti. Halife (veya bazılarına göre, halifenin tabibi Boḫtīşū') hakkında söylediği bir hiciv yüzünden, hapse atıldı ve 232 (846) de, başka menbalara göre de ancak 239 (853) da serbest bırakılarak, memleketine sürüldü. Oraya varınca, halifenin emri ile vâli tarafından, bütün bir gün çarmıha bağlanarak, cezası teşdit edildi. Bilâhare, bazı şahadetlere göre, Horasan 'dan değil, sürgünlüğü esnasında Bagdad 'dan Suriye 'ye gitmiş ise de, hicivleri dolayısiyle kendisine düşman olan bir çok kimse yüzünden, orada kalamamıştır. Nihayet Halep 'ten tekrar Irak 'a hareket etmiş, yolda kervanı Banī Kalb atlıları tarafından baskına uğramış ve 'Alī bu mücadele esnasında ölmüştür (249 = 863). Pek de ehemmiyetli olmayan divanı kaybolmuştur; Abbasîler hakkında bir kasidesi Escurial 'de (H. Derenbourg, *Les Mss. arabes de l'Escurial*, nr. 369, 3), al-Mutavakkil 'e ait bir ikincisi ise, Berlin 'de (Ahlwardt, *Verz. d. arab. Hss. der Kgl. Bibl.*, nr. 7539, 4) mahfuzdur.

Bibliyografya: *Aġānī*, 1. tab., IX, 104—120, 2. tab. IX, 99—115; İbn Ḫallikān (nşr. Flügel), III, nr. 5576; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 79. (BROCKELMANN.)

ALİ. 'ALĪ B. ĠĀNİYA (?—1189), Muvahhidlere karşı isyan eden Murabıtlar reisi. — „Banī Ġāniya" ismi Murabıtlar hükûmetinin müessisi, büyük Yūsuf b. Tāşfīn 'in akrabası olan Ġāniya adında bir kadının bütün ahfadına verilmiştir. Ġāniya, 'Alī b. Yūsuf al-Masūfī adında biri ile evlenmişti. Son Banī Ġāniya 'ler, Muvahhidlere karşı olan mücadeleleri ile, Maġrib ve İspanya tarihinde meşhurdurlar. Fakat içlerinde en şâyân-ı dikkat olanı burada bahsedilendir.

Murabıtlar devleti devrinde İspanya 'da ve Balear adalarında yüksek idarî mevkiler işgal etmiş olan Banī Ġāniya efradı arasında, üçünün ismi 'Alī b. Ġāniya 'dir. Bunların birincisi, Ġāniya 'nin torunu ve Muḥammed 'in oğludur. 520 (1126) de Balear adaları vâliliğine tayin olunmuştur; 600 (1203/1204) de Mahdīya (İfrīḳiya) vâlisi olan ikincisi, Ġāzī b. 'Abd Allāh 'ın oğlu ve birincinin küçük yeğenidir; üçüncüsü, Muḥammed 'e halef olarak, 579 (1183/1184) senesine kadar Balear vâliliğinde bulunmuş olan İsḥāḳ 'ın oğludur. Banī Ġāniya 'nin 'Alī ismini taşıyan bu üçüncü şahsiyeti, Muḥammed 'in oğlu olan 'Alī 'nin yeğeni idi (bk. A. Bel, *Les Benou Ghânya*, şecere, s. 26). Muvahhidlere alenen isyan eden bu 'Alī b. İsḥāḳ b. Muḥammed b. 'Alī 'dir ki, Ġāniya 'nin torununun oğludur.

Afrika ve İspanya 'daki Murabıt nufuzunun Muvahhidler tarafından sür'atle yok edilmesi, Balear adaları vâlisi İsḥāḳ b. Ġāniya 'yi, Murabıtlar hesabına, derin bir endişeye düşürdüğü için, her sene Merâkeş 'teki hükümdara hediyeler gönderiyordu. 578 (1182/1183) de Muvahhidler hükümdarı Abū Ya'ḳūb, Balear vâlisini kendisine gelip resmen bi'at etmeğe davet etti. Bu hususdaki cevap, 579 (1183/1184) da ölen İsḥāḳ 'ın vefatına kadar, geciktirilebildi. İsḥāḳ ölürken, müşkül vazifesinde kendisine halef olabilecek on üç evlât bırakmıştı; aralarından en büyükleri Muḥammed, Muvahhidler tarafından Balear vâlisi tayin edildi. Muḥammed, bu son Murabıt emaretinin istiklâlini artık daha uzun müddet muhafaza edemeyeceğini hissediyor, fakat hükûmet meclisi âzâları ile adalara iltica etmiş bulunan bir çok Murabıt emîrlerinin, Muvahhidlere inkiyat etmesine müsaade etmeyeceklerini de iyi biliyordu. Bununla beraber, Merâkeş hükümdarının musirrâne talepleri üzerine, nihayet arz-ı inkiyat etti; idaresine nezaret etmek ve Muvahhidler hükûmetini temsil eylemek üzere, Mallorca 'ya, vâli Muḥammed nezdine, Muvahhidlerin bir memuru geldi.

Muḥammed 'in kardeşleri tarafından tertip edilen bir suikast teşebbüsü neticesinde, Muḥammed ile Muvahhidler mümessili hapse atıldılar; hükûmet, azledilen vâlinin kardeşi 'Alī 'ye tevdi olundu (580 = 1184).

Balear adalarında bu vahim hâdiselerin cereyan ettiği sırada, Santarem 'de müdhiş bir hezimete uğrayan Muvahhidler, askerî nufuzlarını ihya için, bütün kuvvetlerini, İspanya hıristiyan devletlerine karşı, teksif etmek mecburiyetinde bulunuyorlardı. Bu vaziyet Muvahhidlerin dikkatini Balear adalarından ayırarak, muvakkaten başka tarafa çevirdi.

İntikam saatinin yakın olduğundan şüphe etmeyen 'Alī b. İsḥāḳ, adaların müdafaasını hararetle tanzime başladı. Fakat Muvahhidlerin taarruzlarına orada uzun zaman mukavemet edemeyeceğinden, haklı olarak, korktuğu için, afrikalılar ile, bilhassa Becaye (Bougie) halkı ile müzakerelere girişti. Becaye 'lilerin bir kısmının yardımına güvenebileceğini ve şehir civarına kolayca ihraç yapılabileceğini anlayınca, elindeki bütün gemileri techiz ederek (bazılarına göre, 20; diğerlerine göre, 32), 200 suvari, 4.000 piyade ve bir miktar para ile Becaye 'ye hareket etti ve kolayca sahile çıktı; şehrin Muvahhidler vâlisinin bulunmadığı bir sırada, 6 şaban 580 (12 teşrin II. 1184) de Becaye 'yi zaptetti. 'Alī, Balear hükûmetinin başında ancak birkaç ay kalmış, adalardan ayrılırken, yerine kardeşlerinden Ṭalḥa 'yı bırakmıştı. Balear adaları Muvahhidler hâkimiyetine ancak 600 (1203/1204) de girmiş olmakla beraber, 'Alī ve arkadaşları bir daha oraya dönemediler.

'Alī Becaye 'de, bütün gayr-ı memnunlar, bilhassa Muvahhidler tarafından yıkılan eski Ḥammādī devleti tarafdarlarının ve bir çok kabîlelerin yardımına mazhar oldu. Bilâhare, XI. asırda olduğu gibi, arap istilâcılarının kütleler hâlinde gelip emri altına girdiklerini görüyoruz. Becaye vâlisi Sīd Abu 'l-Rabī' 'in geri dönerek, kendisine saldırmak üzere geldiğini haber alınca, 'Alī bu rakibini karşılayarak, onu tam bir mağlûbiyete uğrattı; Sīd Abu 'l-Rabī' öyle bir hezimete uğradı ki, Tlemsen surları arkasında tutunabildi. Bu zaferden sonra, 'Alī Becaye idaresini tesis etti ve kardeşi Yaḥyā 'yı askerî vâlliğe getirip, kendisi oradan ayrılarak, diğer memleketleri zaptetmek üzere, garba doğru ilerledi.

Murabıtlar reisinin Muvahhidler davletinin kalbi olan payitahtı Merâkeş 'i hedef ittihaz ettiği anlaşılıyor. Yağmaya haris bir çok arap ve berberîler kendisi ile birleşmişlerdi. Cezayir 'i taht-ı hâkimiyetine alıp, kardeşi Yaḥyā b. Ṭalḥa 'yı orada vâli olarak bıraktıktan sonra, Mūzayya ve Milyāna şehirlerini zaptetti. Fütuhatını daha uzaklara götürebilmek için, kâfi derecede kuvvetli olmadığına hüküm ve belki de müttefiklerinin sadakatinden şüphe ederek, Milyāna 'yi zaptettikten sonra, gelirken takip ettiği yolun daha cenubundan geçerek, şarka avdet etmeği ihtiyata uygun buldu; Banī Ḥammād kalesini de aldıktan sonra, Konstantin 'i muhasara etti

Muvahhidler 'Alī b. Ġāniya 'nin bu dececе yüksek muvaffakiyetlerinden heyecana düştükleri için, halife al-Manṣūr, Cezayir ve Becaye 'yi istirdat maksadı ile, 'Alī 'ye karşı 20.000 kişilik bir ordu ile bir de donanma yolladı. Bu kuvvetlerin yaklaşması üzerine, 'Alī b. Ġāniya tarafından fethedilen bütün şehirlerde halk Murabıtları kovdu ve Muvahhidlere yeniden bi'at etti. 'Alī 'nin Becaye 'de kalmış olan iki kardeşi, Yaḥyā ve 'Abd Allāh, düşman donanmasının yaklaşması üzerine, alelacele şehri terkederek, Konstantin 'in surları altında, 'Alī 'ye mülâki oldular. Becaye ancak 7 ay kadar Murabıtların hâkimiyeti altında kaldıktan sonra safer 581 (mayıs 1185) de istirdat edildi.

'Alī b. Ġāniya, maruz kaldığı mütevali muvaffakiyetsizlikler neticesinde, dünkü bütün müttefiklerinin kendisini terkettiğini görünce, Konstantin önlerinde düşman ordusunu beklemeğe mahal olmadığına kani olarak, Hodna 'dan çöle kaçtı; bu sırada Muvahhidler ordusunun baş kumandanı Sīd Abū Zayd ise, halife al-Manṣūr tarafından kendisine tefviz olunan hükûmetin merkezi Becaye 'de yerleşiyordu.

'Alī, Carīd (Anîd) 'de avuç dolusu para sarfetmek sureti ile, Riyāḥ ve Cuşam araplarının müzaharetini kazanmağa muvaffak oldu. Bu yeni müttefikleri ile beraber, Tavzar ve Gafṣa 'yı zaptetti. Bundan sonra Trablus 'a giderek, bu havâlinin beyi Ḳarāḳūş ile ittifak etti. Bu memleketin bütün serkeş ve yağmacı Hilālī arap taifeleri çok geçmeden Carīd ülkesine baştanbaşa hâkim olan yeni iki müttefik ile birleştiler. Ḳarāḳūş Gabes 'i aldı ve kendisine merkez yaptı (581 = 1185/1186).

Daha 582 (1186/1187) de, Tunus ve al-Mahdīya hariç olmak üzere, bütün İfrīḳiya, itisafı son dereceye vardıran, âsîler ve araplar eline düşmüştür. 'Alī b. Ġāniya bütün memleketin hâkimi olarak tanındı ve Abbasî halifesi al-Nāṣir b. al-Mustaẓī' namına hutbe okutarak, bi'atini arzetmek üzere, kendisine bir murahhas heyeti gönderdi. Bu suretle Murabıt hükümdarlarının âdetlerine göre hareket ederek, tarafdarları nazarında kendisi resmen meşru *emîr* unvanını almış oluyordu; bir taraftan da, Muvahhidleri devirmek için, şark halifelerinin fiili müzaharetinden istifadeyi derpiş ediyordu.

Tunus 'un Muvahhidler vâlisinin musirrâne müracaatları üzerine, halife al-Manṣūr İfrīḳiya 'de Muvahhidler hâkimiyetini tekrar tesis etmek için yapılacak seferin kumandasını bizzat ele almağa karar verdi. 583 (1187) senesi başında Tunus 'a hareket etti; halifenin yaklaşması üzerine, 'Alī Carīd 'e çekildi. al-Manṣūr 'un umumî karargâh ittihaz ettiği Tunus 'tan Gafṣa üzerine gönderdiği 6000 atlıdan mürekkep bir taarruz kolu bu şehir civarında, 'Alī tarafından, tam bir hazimete uğratıldı (rebiülevvel 583 = mayıs / haziran 1187). Bu haber üzerine al-Manṣūr, bütün kuvvetlerinin başına geçerek, Murabıt emîrine hucum etti;

bu defa 'Alī, al-Ḥamma 'de mağlûp olarak, çöle kaçtı. Gabes, Tavzar ve Gafṣa sırası ile sukut etti ve bu suretle İfrîḳiya tekrar Muvaḥḥidler hâkimiyeti altına girdi. al-Manṣūr, 'Alī 'nin eski müttefikleri Cuşam ve Riyāḥ araplarını Mağrib-i aksanın garp eyaletlerine nefyettikten sonra, payitahtına döndü.

Al-Manṣūr İfrîḳiya 'yi terkeder etmez, Ḳarāḳūş ve 'Alī cenupta tekrar meydana çıkarak, mücadelelerine başladılar. Al-Manṣūr 'un İfrîḳiya 'yi terkini takip eden vakayi ile iki âsî şefinin memlekette tekrar meydana çıkmaları hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Bununla beraber müverrih İbn Ḫaldūn, 'Alī 'nin, Nafzāva kabîlesi ile bir çarpışma sonunda, 584 (1188/1189) te öldüğünü kaydetmektedir. Buna mukabil Muvaḥḥidin hanedânı vak'anüvisi al-Marrākuşī, 'Alī 'nin, al-Manṣūr 'un kendisini duçar ettiği kanlı al-Ḥamma hezimeti esnasında aldığı yaralar neticesinde, ölmüş olduğunu iddia ediyor.

Mamafih bu ölüm Murabıtlar devletinin son mümessilleri tarafından Muvaḥḥidler devletine karşı açılmış olan mücadeleye nihayet vermedi. 'Alī 'nin yerine kaim olmak üzere, âsîlerin başına kardeşi Yaḥyā geçti. Yaḥyā Muvaḥḥidlere karşı olan şiddetli mücadeleye yarım asır kadar devam etti ve bu müddet zarfında Merâkeş devletinin inkırazında ve parçalanmasında büyük bir âmil oldu.

Bibliyografya: Al-Marrākuşī, *al-Mu'cib* (trans. trc. Fagnan, *Revue africaine*, 1891—1893); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb., trans. trc. Fagnan, Maġrib hakkındaki parçalar için bk. *Revue africaine*); al-Ticānī, *Riḥla* (bk. A. Bel, *Les Benou Ghânya*, zeyil); yukarıda zikredilenler bu mevzu üzerindeki başlıca eserlerdir; bunlardan başka muahhar arap tarihlerinin 'Alī b. Ġāniya zamanındaki Muvaḥḥidler tarihine müteallik kısımlarına ve poligrafların eserlerine müracaat olunabilir; msl. İbn Abī Zar', *al-Ḳırṭās*; anonim, *al-Ḥulal al-mavşiya*; İbn-Ḫaldūn, *'Ibar*; al-Zarkaşī, *Tārīḫ al-devlatayn*; İbn Abī Dīnār al-Ḳayravānī, *al-Mu'nis*; al-Maḳḳarī (nşr. Dozy), *Nafḥ al-ṭīb* v.s. Bu mevzua temas eden garp eserleri için bk. Gayangos, *The history of the Mohammedan dynasties in Spain*, II, zeyil LXII; Alvero Campaner, *Bosquejo historico de la dominacion islamita en las islas Baleares* (Palma, 1888); Codera, *Decadencia y desaparicion de los Almoravides en España* (Saragossa, 1899); Alfred Bel, *Les Benou Ghânya* (Paris, 1903).

(A. BEL.)

ALİ. 'ALĪ B. AL-ḤASAN B. AL-MUSLİMA. [Bk. İBN AL-MUSLİMA.]

ALİ. 'ALĪ B. ḤUSAYN. [Bk. SEYDİ ALİ REİS.]

ALİ. 'ALİ B. al-ḤUSAYN ZAYN AL-'ĀBIDĪN (655—713), 'Alī evlâdından. Kendinden daha büyük (*akbar*) bir kardeşinden tefrik edilmek için, küçük (*aṣġar*) diye anılan bu 'Alī, büyük tekvasından dolayı Zayn al-'Ābidīn („Allaha ibadet edenlerin ziyneti") lâkabını almıştır. Şi'îler tarafından, on iki imamdan biri olarak, tekrim edilir. Babası Ḥusayn b. 'Alī, 61 (680) de, Kerbelâ muharebesinde öldükten sonra, Şamir b. Ẕi 'l-Cavşan o sırada hasta olan 'Alī 'yi de öldürmek istedi; fakat onu 'Omar b. Sa'd kurtardı. 'Ubayd Allāh b. Ziyād onu Ḥusayn ailesinden sağ kalmış diğer bir kaç kişi ile birlikte, halife Yazīd I. nezdine yolladı. Halife bunları iyi karşıladı ve Medine 'ye dönmelerine müsaade etti. Medineliler Yazīd aleyhine kıyam ettikleri zaman, 'Alī kıyamcılar ile müştereken hareket etmekten imtina edenlerden biri olmuştur. Bundan dolayı, Ḥarra 'de kazandığı büyük zaferi müteakip (63 = 683), Medine 'ye muzafferane girişinden sonra, kumandan Muslim b. 'Oḳba halifeden 'Alī 'ye dostane muamele etmek emrini aldı. 'Alī, bazılarına göre, 92 (710/711) de, umumî kanaate göre de, 94 (712/713) te, 58 yaşında ölmüştür.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 156 v. dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 289 v.dd.; Ṭabarī, II, 279 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IV, 43 v. dd.; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), II, 209 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 317 v.dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline, and fall* (3. tab.), s. 326 v. dd.; Mas'ūdī, *Murūc* (tab. Paris), V, 163 v.dd., 172 v.d., 368; VI, 30, 165; VIII, 30; Guidi, *Tables alphabétiques*; Barbier de Meynard, *Surnoms et sobriquets dans la littérature arabe*, *JA*, 10. seri, IX, 391).

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

[On iki imamın 4. olan ve Ḥusayn 'in diğer oğullarının şahadetinden sonra sağ kalması ve imamlık sülâlesinin kendinden üremesi bakımından, Abū 'l-A'imma, bazan da Sayyid Sacād ve Sayyid al-Sācidīn lâkapları ile anılan 'Alī Zayn al-'Ābidīn 'in Kerbelâ vak'asında, ishal marazına müptelâ olması dolayısiyle, babası tarafından harbe girmesine müsaade edilmemişti.]

ALİ. 'ALĪ B. 'ĪSĀ. [Bk. İBN AL-CARRĀḤ.]

ALİ. 'ALĪ B. 'ĪSĀ, lâtince ismi Haly Jusu; arapların hattâ bütün orta çağın en meşhur göz hekimidir (*kaḥḥāl*). İsmi, tersine olarak, 'Īsā b. 'Alī şeklinde de rivâyet edilmektedir. Birinci şekil, İbn Abī Uṣaybi'a (*Kitāb 'uyūn al-anbā' fī ṭabaḳāt al-aṭibbā'*, nşr. A

Müller, I, 240, 26), al-Ġāfiḳī, Ḫalīfa b. Abī 'l-Maḥāsin ve Ṣalāḥ al-Dīn gibi daha sonraki bazı müelliflerin nakillerinden anlaşıldığı vecihle, tercihe şâyândır. İsim hususundaki bu tereddüdün sebebi, müellifin 150 sene evvel yaşamış ve halife al-Mutavakkil 'in hususî hekimi bulunan ve aynı suretle tıbbî eserler yazmış olan Ḥunayn b. İsḥāḳ 'ın meşhur talebesi, 'Īsā b. 'Alī (*Fihrist*, I, 297, 19; İbn Abī Uṣaybi'a, *göst. yer.*, I, 203, 3), ile karıştırılmasıdır.

'Alī İbn 'Īsā, V. (XI.) asrın ilk yarısında yaşamıştır; çünkü Calinos 'un şarihi olup (İbn Abī Uṣaybi'a, *göst. yer.*), V. (XI.) asrın yirminci senelerinde Bagdad 'da vefat etmiş olan Abu 'l-Farac b. al-Ṭayyib 'in talebesidir (İbn al-Ḳıftī, nşr. Lippert, s. 223). İsmi geçen hocası gibi, hıristiyan dinine sâlik olan 'Alī 'nin hekimliğini de Bagdad 'da yaptığı anlaşılıyor.[1] Hayatı hakkında daha fazla malûmatımız yoktur. Hekim olarak, çok basiretli, dikkatli ve insanî düşünceli idi; bunu cerrahlara, hastaların menfaati bakımından, verdiği bazı öğütlerden kat'îyetle anlıyoruz.

Taḏkirat al-kaḥḥālīn („göz hekimleri için muhtıra") adındaki eseri, göz hekimliği üzerine ve arap lisanında olmak üzere, zamanımıza kadar gelebilmiş en tam ve en eski bir eser olmak itibariyle, kültür tarihi bakımından, hususî bir ehemmiyet arzetmektedir. Bazan, ilk kelimesi dolayısiyle, kısaca *Risāla* de denilen mufassal bir eserdir. Mukaddimeden sonra 1. cüz (*kitāb*), gözün teşrihinden; 2. cüz, gözün haricî hastalıklarından ve tedavilerinden, göz kapakları, göz yaşı guddeleri, munzam, karniye (*cornea*) ve üneybe (*uvea*) hastalıklarından ve tedavilerinden, katarakt ve ameliyatından; 3. cüz, gözün dahilî hastalık ve tedavilerinden görme fiiline ait marazî tezahürlerden, cism-i billûrî ve albumin hastalığında göz tagayyuratından, uzaktan ve yakından görememek (*hypermetropie*, *miyopie*), gece ve gündüz körlüğünden, hılt-ı zücacînin, retinanın, görme sinirinin (asab-ı basarinin), tabaka-i meşimiyenin ve tabaka-i kuzahiyenin hastalıklarından şaşılık ve görme zafından bahseder. [Tarif ettiği hastalıkların adedi 133 tür.] Sıhhatın muhafazası hakkındaki bir fasıldan sonra, kitap alfabetik surette tertip edilmiş 141 basit devanın ve bunların göze tesirinin izahı ile sona erer. Eserin orjinalliğinin derecesi hakkında kat'î bir hüküm verilemez; çünkü göz hekimliği hakkındaki daha eski arap eserleri ele geçirilememiştir. Bizzat 'Alī, kitabının mukaddimesinde: „eskilerin kitaplarını baştan başa tetkik ettim ve ancak zamanımızın hocalarından öğrendiğim ve bu san'atı tatbik ederken, vâkıf olduğum şeylerden olmak üzere, bunlara pek az ilâve ettim"[1] diyor. Esas kaynağı olarak 'Alī, Calinos 'un kitabından başka, Ḥunayn 'in göz hastalıklarına dair kitabını gösteriyor. Bundan başka *Taḏkira* 'de İskenderiye uleması, Dioscurides, Hippocrates, Oreibasius ve Paulus, zikrediliyor.

Kitabın mufassallığı şöhretine sebep olmuştur [bk. 'AMMĀR]. Daha sonraki arap göz hekimleri — zamanımıza kadar — ameliyat ve nazariyat bakımından, eserden çok istifade etmişler (İbn al-Ḳıftī, *göst. yer.*; „bu şubenin hekimleri her zaman bu esere göre çalışırlar") ve çok defa bütün fasıllarını eserlerine, olduğu gibi, almışlardır. Ḫalīfa b. Abī 'l-Maḥāsin [b.bk.] göz tababeti hakkındaki bir eserinin mukaddimesinde, Dāniāl b. Ṣa'ya 'nin bu kitaba yazdığı bir şehri zikrediyorsa da, bu şerh ele geçmemiştir. Buna mukabil *Taḏkira* 'nin epeyce mebzul yazma nushaları zamanımıza kadar kalmıştır. Eser daha orta çağda ibraniceye ve iki defa lâtinceye tercüme edilmiştir (*Tractatus de oculis Jesu b. Hali*, Venedik, 1497, 1499, 1500; yeniden, aynı zamanda, ibraniceden yapılmış bir tercümesi ile birlikte, Pansier tarafından şu unvan altında neşredilmiştir: *Epistola Ihesu filii Haly de cognitione infirmitatum oculorum sive Memoriale oculariorum quod compilavit Ali b. Issa*, Paris, 1903). *Taḏkira* 'nin büyük ehemmiyetinin, garp tıb tarihinde tekrar tekrar inkâr edilmiş olmasının sebebi, latinceye tercümesinin pek berbat bir derecede bozuk olması ve yer yer bütün bir cümlenin eksik bırakılmış bulunmasıdır. Bu suretle irtibatlar bozulmuş ve mâna anlaşılmaz bir hâl almıştır.

Göz hekimleri için, muhtıranın arapça yazmalarına istinaden, yapılmış almanca bir tercümesi J. Hirschberg, J. Lippert ve E. Mittwoch tarafından (Leipzig, 1904) neşredilmiş olan *Die arabischen Augenärzte* adlı eserin birinci cildinde meveuttur.[2]

Bibliyografya

1 Hıristiyan dinine sâlik olduğuna dair ihticaca salih bir delil yoktur. Belki bu rivâyet nesturî Hunayn b. İsḥāḳ 'ın hakikaten hıristiyan olan talebesi 'Īsā b. 'Alī ile karıştırılmaktan çıkmıştır. (A. A.)

1 Tıp tarihi mütehassıslarından göz hekimi Max Meyerhof 'un kavlince, bu kitaptan daha iyisini hattâ Avrupa eserleri arasında bulmak için, XIX. asrın ortalarına kadar inmek lâzımdır.

2 *Taḏkirat al-kaḥḥālīn* metninin tamamı henüz neşredilmemiştir. Yukarıki tercümeden başka, Max Meyerhof tarafından *The history of trachoma treatment in antiquity and during the arabic middle age* ismindeki makalesine 4, 10, 11, 45. fasılların metni zeyil edilmiştir (bk. *Bulletin of the Ophthalmological Society of Egypt*, XXIX, 1936); bir de ingl. trc. Casey A. Wood, *Memorandum book of a tenth-century oculist, for the use of modern ophthalmologists* (Chicago, 1936). Emîr 'Arif Arslan tarafından, yalnız kitabın teşrih faslı fransızcaya tercüme olunmuştur (bk. *Janus*, VIII, 1903). (A. A.)

için bk. son zikrettiğimiz eserin mukaddimesi; bir de Brockelmann *Gesch. d. arab. Litter., Suppl.*, I, 884. (E. MITTWOCH.)

ALİ. 'ALİ B. MAHDİ (? —1158), Zabîd mehdîlerinin ceddidir. Aslen ḥimyarî olan bu zat, Zabîd civarında, sahilde 'Anbara köyünden olup, ilk defa olarak, yine bu köyde, hâricî mezhebini neşre başlayarak (531—536 = 1136—1141), bir çok tarafdar kazandı. Zabîd emîrinin anası onu himaye etti ve ancak bu kadının ölümünden (545 = 1150) sonradır ki, Peygambere imtisalen *Muhâcirûn* tesmiye ettiği, sadık tarafdarları ile birlikte, dağlar üzerindeki al-Şaraf kalesine çekildi. Kendisine orada iltihak edenlere *anṣâr* adını verdi. O zaman, akınlar ederek, Zabîd mıntakasını yağma ve tahrip eylemeğe de koyuldu. 551 (1156) de şehrin vâlisi ḳâ'id Abû Muḥammed Surûr al-Fâtikî, 'Alî'nin tarafdarlarından biri tarafından, camide öldürüldü ve Ṣa'da'deki Zeydî emîrinden yardım isteyen şehir halkı ile 'Alî arasında, o andan itibaren, açıkça harp başladı. Bu emîr, reisleri Fâtik'i öldürmeleri şartı ile, onlara yardımda bulunacağını vaad etti. Onlar 553 (1158) te bu şartı yerine getirdiler ise de, Zeydî emîri, 'Alî ile boy ölçüşecek kuvvette değildi. 'Alî 554 (1159) te Zabîd'i ele geçirdi ve üç ay sonra da öldü. Halefleri 569 (1173) 'a kadar şehrin hâkimi kaldılar [bk. MEHDÎLER].

'Alî, hanefî mezhebine sâlik olmakla beraber, gayet müfrit bir hâricî idi. Vaızlarına riayet etmeyenler, islâmiyet ahkâmına uymayanlar, cuma namazında hazır bulunmayanlar, şarap içenler veya musiki âlemlerine iştirâk edenler kâfir sayılır ve idam cezasına müstahak olurlardı. Her pazartesi ve perşenbe günleri, babasının kabri üzerinde irad etmekte olduğu mev'izalarda kendi askerlerinden hazır bulunmayanlar ceza görürlerdi.

Bibliyografya: Kay, *Yaman, its mediaeval history* (*'Omâra* bahsi), s. 124—134, 161—165; Johannsen, *Historia Jemanae*, s. 143 v.dd.

ALİ. 'ALİ B. MA'ṢÛM. [Bk. ALİ HAN.]

ALİ. 'ALİ B. MAYMÛN B. ABÎ BEKR AL-DRÎSÎ AL-MAĠRİBÎ (1450—1511), yanlış olarak, 'Alî evlâdından sayılan ve hakikatte ise, faslı bir berberî mutasavvıfı olan bu zat, takriben 854 (1450) te doğmuştur ve söylendiğine göre, gençliğinde Cebel Ġumâra'de Banî Râşid'lerin bir kabîlesine emîr olmuş, fakat kabîle halkını şarap içmek itiyadından vazgeçiremediğini görünce, bu işten çekilmiştir. 901 (1495/1496) de Fas şehrinden çıkarak, Şam, Mekke, Halep ve Bursa'yı dolaştı ve sonunda Şam'da yerleşti. 917 (1511) de orada öldü.

Bu zat, tasavvufta mutedil bir yol tutmuştu. *Bayân ġurbat al-islâm bi-vâsiṭat ṣinfay al-mutafaḳḳiha va'l-mutafaḳḳira min ahl Miṣr va'l-Ṣâm va mâ yalîhâ min bilâd al-A'câm* (krş. Goldziher, *ZDMG*, XXVIII, 293 v.dd.) adlı eserinde, şarkta müşahede ettiği dinî ve içtimaî bid'atler ile mücadele etti. Bu eseri yazmağa, artık ilerlemiş bir yaşta iken, 19 muharrem 916 da başlamıştır. Mutasavvıfane yazıları, ve bu meyanda bilhassa zikri icabeden İbn 'Arabî müdafaası hakkında bk. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 124; *Suppl.*, II, 153. — Krş. bir de Taşköprü-zade, *al-Ṣaḳâ'iḳ al-no'mâniya* (İbn Ḫallikân'ın kenarında, Bûlâḳ, 1299), I, 540.

(BROCKELMANN.)

ALİ. 'ALİ B. MUḤAMMED, daha ziyade Afrika'nın doğu sahillerinden (Zengibar) aşağı Fırat havâlisine getirilmiş olan bir çok zenci kölenin isyanlarına (III. = IX. asrın sonu) rehberlik etmiş ve bu yüzden umumiyetle „Ṣâḥib al-zenc" ismi ile anılmıştır. Arap menbalarında ekseriya sadece *al-Ḫabîṯ* (habis) diye adlandırılan bu hilekâr, 'Alî evlâdından olduğunu ve hâtiften aldığı emir üzerine harekete geçtiğini iddia ederek, güherçile ocaklarında çalışan bu köleleri esaretten kurtarmak için, isyana tahrik etmiştir. İşte bu suretle halife al-Mu'tamid'i on beş yıl kadar (255—270 = 869—883) uğraştırmış olan o müdhiş zenci isyanını çıkartmıştır. Bu zaman zarfında, bazı kayıtlara göre, 1,5; diğerlerine göre de, 2,5 milyon müslüman bu yüzden ölmüştü. Her hâlde şurası muhakkaktır ki, içlerinde isyanda muvaffak olan köleler, Obolla, Ahvâz, Basra ve Vâsiṭ gibi, zengin ticaretgâh şehirleri basıp yağma ve tahrip etmişler ve bütün ahalisini, feci bir surette, boğazlamışlardır. İşte 'Alî de, Azraḳî'lerin [b. bk.] esaslarını benimsemek suretiyle, bu zalimâne hareketleri tahfife gayret etmiştir. Bu ifratların önüne geçilmesini son derece müşkül kılan keyfiyet, isyanın cereyan ettiği arazinin avarizi olmuştur. Fırat'ın aşağısındaki bataklık ve bir çok kanallar ile kesilmiş olan mıntaka, âsîler için, ele geçirilmesi güç bir melce teşkil ettiğinden, tenkillerine gönderilen kıt'aların muvaffakiyetle hareketine mâni oluyordu. Nitekim bu kıt'alar, ekseriya, ağır zayiat vermek ve bir muvaffakiyet kazanmadan geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlardır. Ancak halife al-Muvaffaḳ'ın kardeşi, harbin idaresini bizzat kendi eline alıp, bir plân dairesinde hareket ederek, zencileri kendileri tarafından inşa edilmiş olan al-Muḫtâra kalesine kapattıktan sonradır ki, uzun süren bir muhasarayı müteakip, bu kaleyi ele geçirerek, elebaşıyı izale edebilmiştir.

Elebaşının 'Alî evlâdından olmadığı muhakkaktır; fakat onun bir arap, hem de 'Abd al-Ḳays kabîlesinden olması muhtemeldir.

Bibliyografya: Ṭabarî, III, 1742 v.d.; Mas'ûdî (tab. Paris), VIII; Lang, *ZDMG*, XL, 607 v.dd.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, 155—184.

ALİ. 'ALİ B. MUḤAMMED (? —1067), Yemen'de Ṣulayḥî sülâlesinin müessisi. Ḥarâz (Yemen'de bir bölge)'ın sünnî kadısının oğlu olan 'Alî, daha genç yaşında iken, Fatimîlerin bir daisi vasıtası ile, ismailî hareketine katılmıştı. Dainin vefatından sonra, kendisi de ismailîlere gizlice tarafdar kazanmağa başlamış ve hacc maksadı ile, Mekke'ye gitmesi, bu faaliyetine iyi bir fırsat ihzar etmiştir. 429 (1037/1038) da Ḥarâz'ın en yüksek zirvelerinden biri olan Masâr'a yerleşti; 452 (1060) de Tihâma emîri Nacâḥ'ı, zehirlemek suretiyle, öldürttü ve ertesi yıl açıktan açığa harekete geçmek müsaadesini almak üzere, Fatimîlerden al-Mustanṣir'a elçi gönderdi. Kendisine izin verilince de, 455 (1063) senesi sona ermeden, bütün Yemen'i feth ve merkezini Ṣan'â'ya nakletti. Hattâ aynı sene ziyaret etmiş olduğu Mekke'de, şeriflerden birini şehre hâkim nasbetti. Fakat 473 (1080/1081) te yahut, diğer bir rivâyete göre, daha 459 (1067) da Nacâḥ'ın oğlu Sa'îd al-Aḥval tarafından baskına uğrayarak, öldürüldü [bk. SULEYHİLER].

Bibliyografya: Kay, *Yaman, its mediaeval history* (*'Omâra* bahsi), s. 19—31; 145 v.dd.; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb.), IX, 422 v.dd.; X, 19, 38; İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenf.), nr. 495; Johannsen, *Historia Jemanea*, s. 127 v.dd.

ALİ. 'ALİ B. MUḤAMMED AL-AŞ'ARÎ. [Bk. EŞ'ARÎ.]

ALİ. 'ALİ B. MUḤAMMED AL-ḲÛŞÇÎ. [Bk. ALİ KUŞÇU.]

ALİ. 'ALİ B. ṢÂLIḤ [Bk. VÂSİ' ALİSİ.]

ALİ. 'ALİ B. ŞAMS AL-DÎN, *Târîḫ-i ḫânî* isminde, 880—920 (1475—1514) yılları vekayiinden bâhis, bir Gîlân tarihi müellifidir. Mukaddimeye göre, bu eserin müellifi sultan Aḥmed Ḫân imiş; fakat hakikî müellif, 'Alî olsa gerektir. Eser B. Dorn tarafından neşrolunmuştur (*Muham. Quellen zur Gesch. der südl. Küstenländer des kaspischen Meeres*, II), krş. mukaddime, s. 15 v.d.; C. A. Storey, *Persian Literature*, section II, 362 v.d.

ALİ. 'ALİ B. YÛSUF B. TÂŞFÎN (1084—1142), Murabıtlar sultanlarından. 'Alî, Murabıtlar devlet ve hanedânının müessisi Yûsuf b. Tâşfîn'in beş oğlundan biridir ve Septe (Sibta)'de 477 (1084) de doğmuştur. Annesi, Yûsuf'un 464 (1071) te ölmüş olan meşhur zevcesi Zaynab olmayıp, Ḳamra isminde hıristiyan bir cariye idi. Yûsuf'un 400 (1009) de doğmuş olmasında ittifak eden vekayiinâmelere bakılırsa, (Yûsuf b. Tâşfîn'in çocuklarının belki ilki olan) bu zatın, babası 77 yaşına varmış iken, dünyaya gelmiş olduğu kayda değer.

Babası tarafından kendisine halef gösterilen 'Alî, evvelâ babasının öldüğü 1 muharrem 500 (2 eylûl 1106) de Merâkeş'te sultan ilân edildi ve ayın 3. günü *amîr al-muslimîn* unvanını aldı. Abbasî halifelerinin manevî üstünlüğünü kabul eden bütün Murabıt hükümdarları, *amîr al-mu'minîn* unvanını halifelere bırakarak, kendilerine *amîr al-muslimîn* derlerdi.

Payitahtında sultan tanılınca, tahta çıkmış olduğunu şehir ve eyalet âmillerine bildirmek üzere, 'Alî bütün ülkesi dahiline ulaklar gönderdi. Yalnız Fas âmili, yeni hükümdarın amca-zadesi Yaḥyâ b. Abî Bekr, bi'at etmedi. 'Alî, üzerine yürüyerek, onu bi'ate mecbur ettikten sonra, aff, fakat makamından azletti. 'Alî, babasının siyaseti yolunu tutarak, İspanya'da hıristiyanlara karşı harbe devam etti; bu harp Afrika'daki seferlerden daha kârlı, hem de müslümanlar nazarında daha sevaplı idi. Buna rağmen yeni hükümdar, ülkesini Becaye'nin şarkına doğru genişletmeğe kalkışmadı. Ülke, Afrika cihetinde, Yûsuf b. Tâşfîn zamanındaki hudutları dahilinde kalıyor ve Becaye'den geçen tul dairesi ile Atlas okyanusu arasındaki Tell mıntakalarını ihtiva ediyordu; cenub-i garbîde vahaları içine alıyor ve, anlaşıldığına göre, Sudan'a kadar varıyordu; buna bütün cenubî İspanya'yı ve Balear adalarını ilâve etmek icap eder.

Arap vak'anüvisleri 'Alî'yi, mülkün idaresini ulema sınıfına bırakarak, etrafını saran fakihlere danışmadan hiç bir iş yapmamış gibi, tasvir ederler.

Mâlikî fakihlerinden başka, hiç kimse hükümdarın huzuruna giremez ve ona her hangi bir tesirde bulunamazdı. Böylece o zamanlar, diğer bütün kitaplar kale alınmayarak, yalnız mâlikî kitapları muteber tutulur ve rehber sayılırdı. Öyle ki, Kur'an ve hadisler bile ihmâl edilmeğe başlanmıştı. Bu devrin tanınmış adamlarından hiç biri Kur'an ve hadise vakf-ı nefs etmemişti. Kelâm ilmine temas edenler, adetâ rafd ile itham ediliyorlardı. Hükümdarın etrafındaki fakihler bu ilmi hor görüyorlar ve ilk müslümanların onu nefretle telâkki ettiklerini ve ona bir mertebe âşina olanlardan çekindiklerini ilân ediyorlardı; kelâm ilminin dine sokulmuş bir bid'at olduğunu ve neticesinin de ekseriya bu dine sâlik olanların imanına zarar vereceğini ilâve ediyorlardı. Bu kabil sözler ilâhiyata ve ilâhiyat ile meşgul olanlara kar-

hükümdarın zihnine kin sokmuştu; o derece ki, ʿAlī memleket dahilinde bu ilmin tahsilini meneden şiddetli emirler ve, ne çeşit olursa olsun, bu mevzua dair yanlarında kitap bulunduranlara tehditnameler gönderiyordu. Abū Ḥāmid al-Ġazālī'nin eserleri Mağrib'e girdiği zaman, hükümdar bunları yaktırdı ve kimin elinde bu kitapların bir parçası bulunacak olursa, onu idam ve malını müsadere edeceğini ilân etti; bu hususta şiddetli emirler gönderdi (ʿAbd al-Vāḥid al-Marrākuşī, trc. Fagnan, *Histoire des Almohades*, Alger, 1893 ve *Revue africaine*, XXXVI, 198 v.d.).

Şehirlerde ve eyaletlerde, biri mülkî, diğeri askerî olmak üzere, iki idare teşkilâtı vardı. Kadı en yüksek reis idi; askerî vâlilerden biri kendisine muavinlik ederdi (İspanya için bk. Dozy, *Hist Des musulmans d'Espagne*, IV, 248 v.dd.).

Umumiyet itibariyle, ʿAlī'nin saltanat devri parlak oldu; bununla beraber Mahdī İbn Tūmart tarafından Muvahhidler cemaatinin tesisi (515 = 1121) ve bu cemaatin Murabıtlara karşı cihat ilân eylemesi, Muvahhidler hanedânının müessisi olan ʿAbd al-Mu'min'in şimdiki Fas dahiline büyük seferler yapması yüzünden, ʿAlī'nin ülkesinde karışıklıklar zuhûr etti. Bu seferin nihayetinde Muvahhidler muzaffer oldular, Merâkeş zaptedildi; bu hâdise 541 (1146/1147) de, ʿAlī'nin vefatından takriben dört sene sonra, vâki oldu.

ʿAlī, kendisinden sonra hükümran olmak üzere, oğlu Tāşfīn'i tayin etmişti; hâlbuki bazı vak'anüvislere inanmak icap ederse, 533 (1138/1139) ten itibaren itikâfa çekilip, namaz, oruç ve ibadetle meşgul olmak maksadı ile, ʿAlī kendiliğinden hükûmetten çekilmiştir.

Bibliyografya: Bibliyografya için bk. MURABITLAR. (A. BEL.)

ALİ. ʿALĪ B. ẒĀFİR AL-AZDĪ ABU 'L-ḤASAN CAMĀL AL-DĪN (1171—1226), arap müverrih ve edibi olup, 597 (1171) de doğmuştur. Kahire'de al-Kāmilīya medresesinde, müderris sıfatı ile, babasına halef oldu; bir müddet sonra, 607 (1210) den itibaren, Irak'ta hüküm süren al-Malik al-Aşraf Muẓaffar al-Dīn Mūsā'ya vezir oldu. 623 (1226) te vefat etti. Başlıca eseri olan *Al-duval al-munḳaṭiʿa*, dört ciltlik, islâm hanedânları tarihidir ki, bundan ancak Ḥamdānī, Sācī, Ṭūlūnī, İḫşīdī, Fāṭimī ve ʿAbbāsī'lerin 622 (1225) ye kadar tarihlerini hâvi olan son cildi mahfuz kalmıştır (trc. *Die arab. Hss. ... zu Gotha*, nr. 1555; Rieu, *Supplement*, nr. 461). Sācī'lerin tarihi Freytag tarafından *Lokmani Fabulae* (Bonn, 1823)'de ve Ḥamdānī'lerinki *ZDMG*, X, 439 da neşrolunmuştur; Wüstenfeld, *Statthalter von Aegypten und Gesch. der Fatimiden* adlı eserinde, Mısır hanedânları bahsinde, bu eserden istifade etmiştir. ʿAlī bir de *adab* kitabı yazmıştır (*Badāʾiʿ al-badāʿih*, nükteler, lâtifeler, irticalî şiirler v.s. mecmuası, 1287 ve 1316 da Kahire'de *Maʿāhid al-tanṣīṣ* haşiyesinde basılmıştır). 587 (1191) de, şairâne teşbih ve istiareleri ihtiva eden, Ṣalāḥ al-Dīn'e ithaf eylemiş olduğu ve yukarıdaki eserine bir zeyl olan *Ẕayl al-manāḳib al-nūrīya*'yi telif etti (krş. H. Derenbourg, *Les mss. arabes de l'Escurial*, nr. 425). [Müellifin bunlardan başka şu eserleri vardır: *Makrūmāt al-kuttāb*, *Aḫbār al-şucʿān*, *Man āşībaʿan ismuhu ʿalīyun*, *al-Davlat al-munḳaṭiʿa*, *al-Taşbīhāt*, *Asās al-siyāsa va aḫbār al-salçūḳīya*.]

Bibliyografya: al-Kutubī, *Favāt al-vafayāt*, II, 51; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 309; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 321.; *Suppl.*, I, 553; K. Süssheim, *Prologomena zu einer Ausgabe der im Br. Mus. zu London verwahrten Chronik des seldschuqischen Reiches*, Leipzig, 1911. (BROCKELMANN.)

ʿALĪ AKBAR. [Bk. ALİ EKBER.]

ʿALĪ ʿAZĪZ. [Bk. AZİZ EFENDİ.]

ALİ BEY. ʿALĪ BEY (al-Ḥācc ʿAlī Bey b. ʿOsmān Bey al-ʿAbbāsī), Badia y Leblich isimindeki çok tanınmış seyyahın müstear ismidir. Bk. Seetzen, *Reisen*, III, 372.

ALİ BEY. ʿALĪ BEY (1728—1773), aslen kafkasyalı olup, osmanlı idaresine karşı Mısır'da, 1185 (1771)te çıkardığı ve muvaffakiyetle neticelendirdiği isyan ile tanınmıştır. Muasırı ve biyografı bulunan Luisigan'ın verdiği malûmata göre, ʿAlī Bey 1728 de doğmuş ve bir ortodoks papası olan babası David, ona Yūsuf adını vermiştir. Söylendiğine göre, Yūsuf 13 yaşında, yani 1741 senesinde, şakîlerin eline düşüyor, şakîler de onu Aḥmed adlı bir tüccara satıyorlar. Bu malûmatı veren menba onun sonra Aḥmed tarafından Mısır'a getirildiğini ve burada İbrāhīm Kaṯḫudā'nın eline geçtiğini kaydediyor. İbrāhīm Kaṯḫudā onu ihtida ettirerek, kendisine ʿAlī ismini vermiştir. Bunun üzerine ʿAlī, kendisine okuyup yazmağı ve Kur'an tilâvetini öğretecek hususî bir muallime tevdi edildi. ʿAlī çalışkan olduğu ve yüksek istidat gösterdiği için, İbrāhīm onu, on sekiz ay sonra, evinin köleleri arasına aldı. 1750 sıralarında en mütevazi bir mevkiden *kāşif* mevkiine yükselen ʿAlī, efendisinin tam itimadına mazhar oldu. İbrāhīm'in aynı senede, amīr al-ḥacc olarak, Mekke'ye gitmesi icap etti. ʿAlī ona refakat etti ve gerek gidişte, gerekse dönüşte, bedevî eşkıyasını dağıtmakta gösterdiği şecaat ile temayüz ederek, Cin ʿAlī lâkabını aldı ve mükâfat olarak da, kendisine bir hil'at giydirildi. Bunun üzerine İbrāhīm, evvelce azad etmiş olduğu sadık bendesi ʿAlī'yi Kahire'de, vâlinin riyaseti altında, hükûmet divanını teşkil eden ve Mısır idaresini aralarında taksim etmiş bulunan 24 bey (Luisigan „bey" tabirini „sancak mutasarrıfı" karşılığı olmak üzere kullanıyor) den birinin mevkiine geçirmek için, teşebbüse girişti. Bazı muhalefetlere uğramakla beraber, nihayet buna muvaffak olan İbrāhīm Kaṯḫudā, bu yüzden, beylerden İbrāhīm adlı birisini kendine düşman etti; bu adamın tarafdarları İbrāhīm Kaṯḫudā'yı bilâhare 1758 senesinde öldürdüler. — Bu vak'alar hakkında Luisigan'ın bildirdiği tarihler, al-Cabartī'nin gösterdiği tarihlere uymamaktadır. Bu müellife göre — bunun verdiği malûmat da Volney ve Marcel'inkilerden farklıdır — İbrāhīm Kaṯḫudā hacc kervanına 1151 (1738) de emîrlik etmiş ise de, 1166 (1752) kervanına, kendi yerine, ʿAlī Bey'i göndermiştir. İbrāhīm Kaṯḫudā 1168 (1754) de eceli ile ölmüş ve Cin ʿAlī ise, daha sonra sancak beyi olmuştur.

Biyograflar, efendisinin ölümünden sonra, ʿAlī'nin dağdağalı bir hayat devresine girdiğinde müttefiktirler. ʿAlī, beylerin arasındaki ufak tefek mücadelelere mütemadiyen iştirâk etmekle beraber, bir çok köle satın alıp, onları yüksek mevkilere çıkarmak suretiyle, kendi nufuzunu arttırmağı ihmâl etmedi; o kadar ki, nihayet 1177 (1763) de eski efendisinin oğlu ʿAbd al-Raḥmān Bey, kendi mevkiini muhafaza için, ʿAlī'nin hayırhah yardımının zarurî olduğunu görerek, onu, *şayḫ al-balad* (Kahire belediye reisi) olmak üzere, başa getirmeği teklif etti. Buna hepsi razı oldu. Hacc kervanını sevk ve idareden sonra, ʿAlī'nin ilk işi, memlûkü olan ve Abū Ẓahab adı ile de tanınan Muḥammed al-Hāzandār'ı bey mertebesine çıkarmak ve ʿAbd al-Raḥmān ile diğer bir çok kimseleri sürmek oldu. Sürgünlerden birisi olan Ṣālih Bey, bu talia boyun eğmeyerek, aynı akibete uğrayan arkadaşlarını etrafına toplayıp, yukarı Mısır'da yerleşti. Burada ʿAlī'nin, Ḥusayn Bey al-Kaşkaş kumandasındaki, askerî kuvvetleri tarafından hücuma uğrayarak, çekilmeğe mecbur oldu. Ḥusayn henüz bu zaferi kazanmıştı ki, kendisinin de nefyedildiğine dair olan emirnâmeyi aldı. Fakat buna itaat ederek, aşağı Mısır'a gidecek yerde, Kahire'ye döndü. Bu andan itibaren, ʿAlī ile Ḥusayn, bir birinden kurtulmak için, mütemadiyen uğraşıp durdular. Neticede 1179 (1765/1766) da ʿAlī Suriye'ye sürüldü. İki ay Kudüs'te kaldıktan sonra, ʿAkkā'ya gitti ve orada, bilâhare müttefiki olacak olan şeyh ʿOmar al-Ẓāhir ile tanıştı. ʿAlī, ʿAkkā'dan ansızın Kahire'ye döndü; bunun üzerine beyler kendisini aşağı Mısır'da kâin al-Nūsāt'a sürmeğe mecbur oldular. Sonra da, buradan Suyūt (Asyūṭ)'a gönderildi. Orada, sürgünler ile Banī Ḥavāra'den müteşekkil, bir kuvvet vücuda getirmeğe muvaffak oldu ve nihayet, bazı güçlüklerden sonra, eski düşmanı Ṣālih Bey'i de, kendisi Mısır'da hâkimiyeti eline geçirdiği taktirde, ona yukarı Mısır'ı vereceğini vaad ederek, kendisi ile birlikte harekete ikna etti ve Ḥusayn Bey Kaşkaş'in kuvvetlerini yenmek suretiyle, Mısır idaresini ele geçirmeğe muvaffak oldu. 30 cemaziülevvel 1181 (24 teşrin I. 1767) de Kahire'ye girdi ve tekrar *şayḫ al-balad* oldu. Mağlûp olan reisler, bilhassa Ḥusayn Bey ile Ḫalīl, Ġazza'ye kaçarak, orada kuvvet toplayıp, 1182 (1768) de Mısır'ı istilâya kalkıştılar. Fakat bu teşebbüslerinde muvaffak olamadılar. ʿAlī'nin Abū Ẓahab kumandasındaki askerleri tarafından çenber içine alındıklarını görünce, bir taraftan da Abū Ẓahab'in lehlerinde tavassutta bulunacağına ikna edilmiş olduklarından, mütareke istediler. Fakat müzakere maksadı ile Abū Ẓahab'in evine gidince, katledildiler. Ṣālih Bey de yaptığı yardımın mükâfatını bu suretle (yani aynı akibete uğrayarak) gördü.

Bu aralık Türkiye ile Rusya arasındaki gergin vaziyet sultan Mustafa III. tarafından harp ilânına müncer oldu ve recep 1182 sonunda (teşrin II. 1768) asker gönderilmesi için, İstanbul'dan emir geldi. ʿAlī asker toplamakla meşgul iken, aralarında vâli Muḥammed Paşa da bulunan düşmanları, Mustafa III.'ya, onun bu kuvvetleri, hakikatte, Rusya için topladığını yazdılar. ʿAlī, bundan haberdar olup, sultan tarafından başının istendiğini öğrenince, beyleri topladı; bunlardan on altısı o mevkilere ʿAlī tarafından geçirilmiş bulunuyorlardı. ʿAlī bu beylere açıkça isyan teklifinde bulundu. Divan buna derhal muvafakat etti ve vâli kovuldu. Bunun üzerine ʿAkkā'da şeyh Ẓāhir'e, kendisine iltihak etmesi için, haber gönderdi. Şeyh bunu kabul etti ve sultanın ʿAlī'nin üzerine gönderdiği Şam paşasını ric'ate mecbur etmek suretiyle, hakikaten değerli hizmetlerde bulundu. Abū Ẓahab askerleri tarafından yapılan hareketler, ilk önce Mekke'ye ve şimal hudutlarına tevcih edilmişti. Rebiülevvel 1184 (haziran 1770)te Mekke zaptolundu ve, şerif Musā'id'in ölen kardeşi Aḥmed'in yerine, Abd Allāh'ı şerif tayin ettiler. Buna mükâfat olarak, ʿAbd Allāh da ʿAlī'ye „Mısır'ın ve iki denizin sultanı" unvanını tevcih etti. Rus askerî kuvvetlerinin kumandanı Orlov ile bir ittifak muahedesi aktedildikten sonra, ertesi sene (1185 = 1771) Abū Ẓahab, Filistin ve Suriye'yi ihtiva edecek,

daha geniş bir fütuhat plânı kurdu. Bu plânını fevkalâde bir sür'atle başardı; Yafa ve Halep'in şimalindeki sahili zaptederek, Şam'a kadar ilerledi. Abū Ẓahab'in muvaffakiyetlerine mağrur olan 'Alī, fütuhatını, mümkün olduğu kadar, genişletmesini ona emretti. Ancak zabitlerinin harpten yorgun düştüklerini gören ve gizlice Mısır'da bizzat hükümdar olmak plânlarını kuran Abū Ẓahab, ordu kumandanlarını, bir müzakere için, bir araya çağırarak, kendisi ile beraber, Mısır'a dönmeğe kandırdı. Abū Ẓahab'in ansızın Mısır'a gelişi, 'Alī'yi ondan kurtulmağa çare aramağa sevketti. Fakat nasıl bir akibete uğrayacağını anlayan Abū Ẓahab yukarı Mısır'a kaçtı ve orada bir ordu topladı. Bu orduya karşı İsmā'īl Bey gönderildi. Fakat o, düşman ile temasa gelince, Abū Ẓahab'in tarafına geçti. Muharrem 1186 (nisan 1772) da yapılan ikinci seferde ağır bir hezimete uğradı ve 'Alī, ikinci defa olrak, Suriye'ye kaçmağa mecbur oldu. Orada bir sene kadar kaldı ve bu müddet zarfında, arkadaşı şeyh Ẓāhir'in ve bir kaç rus harp gemisinin yardımı ile, Sayda'yı zapt ve Yafa'yı muhasara etti. Ancak 1187 (1773) de, Kahire'de yine iyi bir kabul göreceği zehabına kapılarak, toplayabildiği 6.310 kişilik bir kuvvet ile Ġazza üzerinden Mısır'a yürüdü. Safer 8 (1 mayıs; Luisigan: 13 nisan = 20 muharrem) de Abū Ẓahab, Ṣāliḥiya civarında 'Alī'nin askerleri ile karşılaştı; ilkin, zafer 'Alī tarafına meyleder gibi göründü ise de, piyadeleri kaçtığından dolayı, istilâ ordusu püskürtüldü. Yaralı ve sakatlanmış olarak, harp meydanında kalan 'Alī, esir edilerek, Kahire'ye götürüldü. Orada 8 gün sonra, 15 safer 1187 (8 mayıs 1773; Luisigan: 20 nisan = 27 muharrem) de almış olduğu yaralardan öldü, belki de zehir ile öldürüldü. Kahire'de Ḳarāfa mezarlığında, seleflerinin yanına defnedildi.

Bibliyografya: al-Cabarti, *'Acā'ib al-āṯār* (Būlāḳ, 1297), I, 250—259, 305—309, 334—337, 350 v.d., 364 v.dd., 371, 380 v.dd. (frans. trc. *Merveilles bibliographiques et historiques*, Kahire, 1888); S. Luisigan, *A hirtory of the revolt of Aly Bey* (London, 1783); H. v. Jargow, *Kurze Geschichte der Mamluken* (*Zeitschr. f. Kunst, Wissensch. u. Gesch. des Krieges*, Berlin, 1831, s. 9 v. dd.); C. Volney, *Voyage en Syrie* (Paris, 1787), alm. trc. (Jena, 1788), I, 88 v. dd.; J. Marcel, *Histoire de l'Egypte* (Paris, 1834), s. 489 v.dd.; S. Lane-Poole, *A History of Egypt* (London, 1901), bk. Index; Creasy, *History of the ottoman Turks* (1. tab., London, 1856, 2. tab. 1877), bk. Index; E. Driault, *La Question d'Orient* (Paris, 1898), s. 50 v.dd. (N. A. KOENIG.)

ALİ ÇELEBİ. 'ALĪ ÇELEBĪ. [Bk. VÂSİ' ALİSİ.]

ÂLİ EFENDİ. 'ĀLĪ EFENDİ. [Bk. ÂLİ.]

ALİ EKBER. 'ALI AKBAR ḪIṬĀ'Ī, 1500 yıllarında Çin'e seyahat ederek, İstanbul'a avdetinden sonra, 1516 da yazıp ikmâl ettiği seyahatnâmesini Yavuz Sultan Selim'e, onun vefatını müteakip, Süleyman Kanunî'ye takdim eden osmanlı seyyahıdır. *Ḫiṭā'ī nāme* ismi ile, farsça olarak, tertip edilen bu eserin meçhul biri tarafından Murad III. zamanında türkçeye yapılan eksik bir tercümesi, *Ḳānūn nāme-i Çīn-u Ḫiṭā* unvanı ile, taş basma olarak, Mühendishane matbaasında 1853 (1270) te basılmıştır. Eserin farisî aslının üç nushası Aşir Efendi kütüphanesinde (Mustafa vakfı, nr. 309, 310; Âşir Efendi vakfı, nr. 249, bk. *MTM*, 1918, V, 354) ve bir nushası da Ayasofya kütüphanesinde (nr. 3188) bulunmaktadır. Eser, türkçe tercümesine göre, Fleischer (*Kleine Schriften*, III, Leipzig, 1888, s. 214—225) ve farisî aslına göre de, Ch. Schefer (*Melanges Orientaux*, Paris, 1883, s. 31—84) tarafından tetkik edilmişti; fakat onun ilmî kıymeti, ancak Paul Kahle'nin, son senelerde, farisî aslının nushalarını karşılaştırmak sureti ile, yaptığı tetkikat sayesinde, iyice anlaşılmağa başlamıştır (bk. P. Kahle, *Eine islamische Quelle über China um 1500*; *Acta Orientalia*, XII, Leyden, 1934, s. 91—110). Ali Ekber, kendi muasırı olan Çin hakanının saray hâdimleri hep müslüman olup, hakanın da gizlice onlar ile hemdem olduğuna ve Ming hanedânının islâmiyete karşı yakınlık hissettiğine ve müslümanların Çin idaresinde pek mühim bir rol oynamakta bulunduğuna dair, tafsilât vermektedir. P. Kahle, Ali Ekber'in çiniler hakkında verdiği malûmatı tetkik ederken, Ming sülâlesi zamanında vücuda getirilen çinilerde islâm tesirinin pek bâriz olduğunu, Ali Ekber'in bu sülâle devrinde islâmiyetin Çin'de büyük rolü hakkındaki sözlerinin de hakikate tavafuk ettiğini ve bu müellifin 1506 da, imparator Cheng-te'nin cülûsu esnasında, Pekin'de bulunduğunu muhakkak saymaktadır (P. Kahle, *Islamischen Qellen zum chinesischen Porzellan*, *ZDMG*, 1934, 88, s. 35 v.d.). Eser, farisî aslî nushası (Âşir Ef. kütüp., nr. 610) esas olmak üzere, P. Kahle tarafından benim de iştirâkim ile, tab'a hazırlanmıştır. *Ḫiṭā'ī nāme*'nin, orijinal bir eser olmak bakımından, kıymeti P. Kahle'nin zannettiği kadar olmadığı fikrindeyim; Ali Ekber, Ġiyāṯ al-Dīn Naḳḳāṯ'ın seyahatnâmesinden istifade ettiği gibi, Çin şehir hayatına ait tafsilâtın çoğunu da, şüphe yok, eski eserlerden, meselâ 851 de seyahat eden Sulaymān Tācir'in seyahatnâmesinden (G. Ferrand, *Relations de voyages et textes géographiques relatifs à l'Extreme-Orient*,

Paris, 1913, s. 35—46) almıştır. Mamafih P. Kahle'nin bu eser hakkında Ming sülâlesi devrindeki Çin içtimaî ve beledî hayatı ile orta Asya tarihini iyi bilen zevatın birlikte yapacakları tetkikattan sonra, bir hüküm vermek kabil olacağına dair fikri doğrudur. Kahle'nin mütalâalarına ilâveten, Âşir Efendi nushasındaki (var. 376) şu malûmatı da kaydedelim: Kalmak hükümdarı Esen Tayşı, büyük fütuhat senesinde (854 = 1450), Uyguristan ve Mogulistan'ı tamamen fethetmiş, Çin (Ḫiṭā) hakanı Çen-hua ile harbederek, onu yenmiş ve hattâ kendisini esir almış ve nihayet Çin'e ağır şerait kabul ettirerek, sulh aktetmiş ve Çen-hua'dan sonra oğlu Tay-han hüküm sürmüştür. Filhakika Kalmak-Oyrat hükümdarı, 1450 senelerinde, orta ve şarkî Asya'nın en kudretli hükümdarı olmuştu (bk. Grum Grjimaylo, *Zapadnaya Mongoliya*, II, 585). O, Ming sülâlesi imparatoru Ying-tsung'u 1449 da, Pekin ile Kalgan arasında vâki olan harpte, mağlûp ve esir edip, çinlileri ağır şerait ile sulh akdine mecbur eylemişti (bk. de Meilla, *Histoire générale de la Chine*, X, 210 v.d.; Delamarre, *L'Asie Centrale aux XVII et XVIII. siècle*, s. 268). Vakıa bundan sonra, Ali Ekber'in „Tay-han" dediği, Tay-tsung (1449—1468) hüküm sürmüştür. Yalnız Ali Ekber, Tay-tsun'dan sonra hüküm süren Hsien-tsung (1465—1488)'un hükümdarlık lâkabı olan *Çeng-hua* ismini, Ying-tsung (1435—1449)'un şahsî ismi zannetmiştir. Ali Ekber'e göre (var. 91), Kalmak, yani garbî mogul devletinin, iki merkezi vardır; bunlardan biri Karakorum, diğeri de Konaruy'dur. Bu Konar-uy kelimesi, Oyrat hükümdarlarının karargâhlarından biri için, orta ve şarkî Asya türkleri tarafından kullanılan bir isim olsa gerektir. Ali Ekber 1500 yıllarında, çinliler ile mogullar arasında, olup biten hâdiseleri etraflıca anlattığı gibi (var. 123), bunların sebeplerini de izah etmiştir; kendisince bu harplerin sebebi iktisadîdir (bk. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi*, Kahire, 1929—1940, s. 611). Kalmaklar çinliler ile müsavi şartlar içinde harbetmiyorlardı; kendileri çok cengâver iseler de, harp âletleri, ok ve yay gibi, eski şeylerden ibarettir; çinlilerde ise, top ve tüfenk vardır. Kalmaklarda demir hiç yoktur; bu hususta da onlar çinlilere muhtaçtırlar (var. 101). Çinliler kalmakların hayvan sürülerinden ibaret olan servetlerine göz dikmiş değildirler, onların gözü ancak Moğulistan topraklarındadır (var. 106). Ali Eker'in her hâlde etraflı tetkike muhtaç olan seyahatnâmesi, Yavuz Sultan Selim'in, yalnız yakın şarka değil, uzak şarka karşı da alâkasını gösteren bir delildir; Ali Ekber'den başka, Kanunî Süleyman zamanında, yine orta Asya'da ve aynı kalmaklar memleketinde seyahat ederek, güzel bir eser bırakan Seyfi Çelebi [b. bk.] zikre şâyândır.

(A. ZEKİ VELİDİ TOGAN.)

ALİ EVLÂDI. 'Alī b. Abī Ṭālib ahfadı; aşağıda zikrolunduğu üzere, 'Alī'nin on dört oğlu ve en azon yedi kızı olmuştur: 1. Peygamberin kızı Fāṭima (hayatta bulundukça 'Alī'nin yegâne zevcesi idi)'dan: Ḥasan, Ḥusayn, küçük yaşta ölmüş olan Muḥassin (iranlı şi'îlerde Muḥsin), büyük Zaynab, büyük Umm Kulṯūm; 2. Umm al-Banīn bint Ḥizām'dan: al-'Abbās, Ca'far, 'Abd Allāh, 'Oṯmān (Kerbelâ'da öldürülmüşlerdir, birinciden maadası evlât bırakmamıştır); 3. Laylā b. Mas'ūd b. Ḫālid'den: 'Ubayd Allāh, Abū Bekr; 4. Asmā' bint 'Umays al-Ḫaṯ'amīya'den: (Hişām b. Muḥammed'e göre) Yaḥyā, küçük Muḥammed yahut (Vāḳidī'ye göre, ikinci doğan Muḥammed, câriye oğlu olduğundan) Yaḥyā, 'Avn; 5. Ḫalīd b. al-Valīd tarafından 'Ayn al-Tamr'de esir alınmış olup, mahlası al-Ṣahbā' olan Umm Ḥabīb bint Rabī'a'dan: 'Omar, Ruḳayya; 6. anası Peygamberin kızı Zaynab olan Umāma bint Abi 'l-'Āṣi b. al-Rabī' 'den: ortanca Muḥammed; 7. Ḫavla bint Ca'far'den: İbn al-Ḥanafīya künyesini alan büyük Muḥammed; 8. Umm Sa'īd bint 'Urva b. Mas'ūd al-Ṣaḳafī'den: Umm al-Ḥasan, büyük Ramla; 9. Maḥyāt bint İmru' al-Ḳays b. 'Adī'den: küçük yaşta ölen bir kız; 10. isimleri meçhul muhtelif analardan: Umm Hāni', Maymūna, küçük Zaynab, küçük Ramla, küçük Umm Kulṯūm, Fāṭima, Umāma, Ḫadīca, Umm al-Kirām, Umm Salama, Umm Ca'far, Cumāna, Nafīsa (Ṭabarī, I, 3471 v.dd.).

Bu oğullarından beşi evlâd bırakmışlardır; bunlar Ḥasan, Ḥusayn, Muḥammed b. al-Ḥanafīya, 'Omar ve 'Abbās'tır (Ṭabarī, Vāḳidī'ye atfen, I, 3473; Mas'ūdī, *Murūc*, V, 149; ayn. mll., *Tanbih*, trc. Carra de Vaux, s. 388). Ḥusayn kolu en meşhur olanıdır; doğrudan doğruya 'Alī'den inen bu kol, şi'îlerin „on iki imam" koludur: 'Alī Zayn al-'Ābidīn, Muḥammed al-Bāḳir, Ca'far al-Ṣādiḳ, Mūsa 'l-Kāẓim, 'Alī al-Riżā, Muḥammed al-Cavād, 'Alī al-Hādī, Ḥasan al-'Askarī, Muḥammed al-Mahdī [bk. madd.].

'Alī b. Abī Ṭālib'in evlâd ve ahfadı umumiyetle bedbaht oldular; duçar oldukları felâketler islâm tarihinin sahifelerini doldurur. 'Alī evlâdı Emevîlerden zulüm gördüler (Ḥarrān'da İmām İbrāhīm[1], Kūfa'de Zayn al-'Ābidīn), İran'da şi'î davasına karşı gösterilen muhabbeti kendi lehlerine çeviren Abbasîler tarafından sukut-ı hayâle duçar edildiler. Medine'de Ḥa-

1 Bu İbrāhīm, 'Alī evlâdından değil, 'Abbās evlâdındandır.

san ve Ca'far al-Ṣādiḳ Bagdad 'da Zayd b. Mūsa 'l-Kāẓim, Ṭūs 'ta 'Alī al-Riżā, Bagdad 'da Muḥammed al-Cavād gibi aralarından bir çoğu [şi'î rivâyetine göre] zehir ile öldürüldüler; diğerleri halifelerin otoritesine karşı kıyam ettiler ve döğüşerek veya cellât eline düşerek, can verdiler. Bilhassa Ḥasan kolundan bir çok talihsiz saltanat davacıları çıkmıştır: 145 (762/763) te Medine 'de Muḥammed al-Nafs al-Zakiyya (Maġrib 'de bir hükümdar sülâlesi kuran İdrīs 'in kardeşi), Basra 'da bunun diğer kardeşi İbrāhīm, 169 (785/786) da Mekke 'de Ḥusayn b. 'Alī, Irak (199 = 814/815) ta Muḥammed b. Ṭabāṭabā, Medine 'de Muḥammed b. Sulaymān, Basra 'da (Zayd b. Mūsa 'l-Kāẓim ile aynı zamanda) 'Alī b. Muḥammed, Yemen 'de İbrāhīm b. Mūsā, Ṭabaristān dahilinde al-Ḥasan b. Zayd (250 = 864), Kūfa 'de al-Ḥusayn, Mekke 'de İsmā'īl b. Yūsuf, Ṭabaristān dahilinde Muḥammed b. Zayd (281—287 = 894—900), yukarı Mısır 'da Aḥmed b. Muḥammed, Ṭabaristān dahilinde Ḥasan b. 'Alī (301 = 913/914) v.s. Takvası, velîlik mertebesi ve ahlâk safiyeti ile temayüz eden Ḥusayn kolundan ise, daha az çıkmıştır; böyle olmakla beraber, yukarıda adı geçen Zayd b. Mūsā 'dan başka, 200 (815/816) de Mekke 'de isyan etmiş olan Muḥammed b. Ca'far al-Ṣādiḳ 'ın, Medine 'de al-Ḥusayn al-Afṭas 'ın, Horasan dahilinde (219 = 834) Muḥammed b. Ḳāsim 'ın, Ḳazvīn 'de (250 = 864) al-Ḥasan al-Karkī 'nin, Şam 'da İbn Riżā denilen Muḥassin (Muḥsin) b. Ca'far 'in isimleri de zikrolunabilir. İdrisîler muhakkak 'Alī kolundandırlar (al-Ḥasan kolu); Fatimîler ve Muvaḥḥidlerin (al-Muvaḥḥidīn) bu hususdaki rivâyetleri ise, nisbeten şüphelidir.[1] Maktulen ölen 'Alī evlâdının bir listesi Mas'ūdī, *Murūc*, VII, 404 te bulunur. Peygamber ailesinin haklarından mahrum edilmiş olmasından dolayı, Emevîler arasında yalnız 'Omar II. b. 'Abd al-'Azīz bir derece mustarip olmuştur; bu zat, Fāṭima 'dan gelen ve Medine 'de ikamet eden 'Alī evlâdına 10.000 dinar tevzi ettirmiştir (*Murūc*, V, 421); Abbasîler arasından al-Ma'mūn, 'Alī al-Riżā 'yı tahtına teşrik ve kendine halef tayin etmek istedi; fakat, Kerbelâ 'da Ḥusayn 'in kabrini yıktıran, alt üst eden al-Mutavakkil ile beraber, itisaf yine başladı ve al-Muntaṣir zamanına kadar devam etti.

Peygamberin haylı kalabalık olan ahfadı şimdi bütün müslüman memleketlerine yayılmıştır; bunlar *sayyid* yahut *şarīf* unvanı alırlar. Yeşil sarık sarmak suretiyle, ahaliden ayrılırlar. Nesepleri bir şehadetnâme yahut neseb şeceresi (*şacara, silsilenâme*) ile az çok sıhhatle tevsik edilmiştir. Osmanlı imparatorluğunda, vazaifi Bayezid II. tarafından ihya edilmiş olan *naḳīb al-aṣrāf* ('Alī evlâdı müfettişi) nezareti altında bulunurlardı; her büyük şehirde bir *naḳīb* vardı; şahadetnâmeleri tetkik, neseplerinin teselsülünü isbat edenlere şahadetnâme vermek ve haksız olarak, *şarīf* sıfatını iddia edenleri tecziye etmeğe memur idiler.

'Alī evlâdı hükümdar sülâleleri [Alī evlâdı sülâleleri nesepleri için ait oldukları maddelere bk.]. *a.* Ḥasan kolu: 1. Maġrib 'de İdrīsī 'ler, İdrīs b. İdrīs b. 'Abd Allāh b. Ḥasan al-Muṯannā ahfadı, 343—364 (954—974) 'e kadar; 2. Mekke 'de sonra Yemen 'de Sulaymānī 'ler, Sulaymān b. Dāvūd b. Ḥasan al-Muṯannā (hicrî II. asırda) ahfadı (al-Suvaydī, *Sabā'ik al-ẕahab*, s. 77); 3. Maġrib 'de Sulaymānī 'ler, İdrīs b. 'Abd Allāh b. Ḥasan al-Muṯannā 'nın kardeşi Sulaymān 'ın ahfadı (*ayn. esr.*); 4. Mekke 'de ve Yemen 'de Banī Uḥayżir, Muḥammed al-Nafs al-Zakiyya 'nin kardeşi Mūsa 'l-Cavn 'ın ahfadı, 251—350 'ye kadar (865—961; krş. Müneccim-başı, II, 429); 5. Yemen 'de Banī Ṭabāṭabā, 280 (893); 6. Mekke emîrleri olan Havāşim (Banī Falita), 'Abd Allāh b. Ḥasan al-Muṯannā kolundan Abū Hāşim b. Muḥammed ahfadı, 460—598 (1067—1202); 7. Sūdān dahilinde Ġāna 'de Banī Ṣāliḥ b. 'Abd Allāh b. Mūsā ahfadı; 8. Āmul Ḥasanī 'leri, 250—300 (864—913); 9. Banī Ḳatāda 598 den (1201/1202) son zamanlara kadar Mekke emîrleri; 10. Fas 'ta Sa'dī şerifleri, 957—1070 (1550—1659); 11. Fas 'ta Filālī şerifleri, 1075 (1664) ten zamanımıza kadar; 12. ve 13. Fas 'ta Vazzānī ve Kittānī şerifleri, zamanımıza kadar — *b.* Ḥusayn kolu: 1. Ca'far al-Ṣādiḳ ahfadı, Fāṭimī 'ler yahut 'Ubaydī 'ler, 297—567 (910—1171); 2. Ṭabaristān ve Daylam Ḥusaynī 'leri, 301—318 (913—930); 3. Curcān dahilindeki diğer kollar 304—356 (916—967); 4. Medine 'de Banī Muhannā, 601 den evvel (1204; krş. Müneccim-başı, II, 665); 5. Rassī 'ler, Ḳāsim Rassī (ölm. 246 = 860) ahfadı, Zayd b. 'Alī b. al-Ḥusayn kolundandırlar, 680 (1281) 'e kadar Yemen ve Sa'da 'de idiler; 6. Ṭabaristān Zaydī 'leri, 250—316 (864—928); 7. Ḳāsim b. Muḥammed ahfadı olan Ṣan'ā' Zaydī 'leri, 1008 (1599) 'den bugüne kadar.

Nesepleri muhakkak olmayanlar: 1. Mekke ve Medine 'de Banī Mūsā, 350—453 (961—1061); 2. Kurtuba ve Malaga 'da Banī Ḥammūd, 407—449 (1016—1057) [Hicaz, Irak ve Ürdün 'deki 'Alī evlâdı hanedânı için bk. madd.]

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka, bk. İbn Ḫaldūn, *Ḳitāb al-'Ibar* (tab. Būlāḳ), IV; Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927). (CL. HUART.)

1 Muvaḥḥidler tarikatinin müessisi olan Muḥammed 'in böyle bir iddiası varsa da, Muvaḥḥidler sülâlesidinden olan 'Abd al-Mu'min 'in oğullarının araplık iddiası yoktur.

ALİ HAN. 'ALĪ ḪĀN. [Bk. MAHDĪ 'ALĪ ḪĀN.]

ALİ HAN. 'ALĪ ḪĀN AḤMED B. MUḤAMMED MA'ṢŪM B. İBRĀHĪM ṢADR AL-DĪN AL-ḤUSAYNĪ AL-MADANĪ (1642—1692), siyere ait âsâr ile bir seyahatnâmenin müellifi olup, Ġiyāṯ al-Dīn [b. bk.] 'in ahfadındandır. 1053 (1642) senesine doğru Medine 'de doğmuştur. 1083 (1672) te, babası ile birlikte, Ḥaydarābād 'a gitti; babası oraya daha 1054 (1644) te hükümdar Şāhinşāh 'Abd Allāh b. Muḥammed Ḳuṭbşāh tarafından davet edilmiş idi. 1082 (1671) de hâmisi ve ertesi sene de babası vefat ettiğinden, 'Alī yeni hükümdar Abu 'l-Ḥasan 'ın gazabına uğradı ve hapse atıldı. Mamafih kaçmağa muvaffak oldu ve Avrangzēb sarayına dehalet etti. Bu zat, kendisini, han unvanı ile, Burhānpūr 'a *dīvānī* nasbetti. 1104 (1692) te Şīrāz 'da vefat etti.

Bir çok eserleri meyanında, 1074 (1663) te Mekke 'den Ḥaydarābād 'a kadar olan seyahat hakkında, *Sulvat al-ġarīb va usvat al-arīb* 'i te'lif etti (bk. Ahlwardt, *Verz. d. arab. Hss. d. kgl. Bibl. zu Berlin*, nr. 6136). Fakat hicrî XI. asır şairleri hakkındaki eseri ile daha ziyade mâruftur: *Sulāfat al-'aṣr fī maḥāsin a'yān al-'aṣr* (tab. Kahire, 1324) ki, al-Ḥafācī (ölm. 1064 = 1658; b. bk.) 'nin *Rayḥāna* 'sine bir zeyil teşkil eden eserdir. *Badī'iyya* isimli eserinin şerhlerine ilâve olmak üzere, ilm-i beyan üzerine yazı yazmış olan müelliflerin tercüme-i hâllerini bildirdi. Bundan başka şi'î imamîlerin tabakatı hakkında bir eser yazdı.

Bibliyografya: *Ḥadīḳat al-'alam* (taş basm., Haydarâbâd, 1266), I, 363 v.dd. (Rieu, *Supplement*, nr. 990); Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 589; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 421. (BROCKELMANN.)

ALİ İLÂHÎ. 'ALĪ İLĀHĪ ('ALĪYU 'LLĀHĪ, yani „'Alī 'ye tapan"), bugün de İran 'da çok münteşir bir gizli dindir. Başkaları tarafından bu dinin mensuplarına verilen bu isim yanlıştır. Bu gizli din hakkında bk. EHL-İ ḤAKK.

ALİ KUŞÇU. 'ALĪ 'ALĀ' AL-DĪN B. MUḤAMMED AL-ḲŪŞCĪ (al-ḲŪŞĪ) (?—1474), Mâverâünnehr 'in hangi noktasında ve hangi tarihte doğduğunu bilmediğimiz, şark ve garp türk illerinin tanınmış astronomu. Kuşçu lâkabı pederi Muḥammed 'in, Ulug Bey 'in doğancı başısı olmasından ileri geldiği, umumiyetle, kabul edilirse de, zayıf bir rivâyete göre de, av esnasında Ulug Bey 'in doğanını daima Ali 'ye tevdi etmesinden neş'et etmiştir. Şarkta müsbet ilimlerin inhitat devrine tesadüf eden XV. asrın tahminen ilk rub'unda doğan Ali Kuşçu, Timur 'un hafidi Ulug Bey 'in Türkistan ve Mâverâünnehr emîrliği esnasında, Semerkand 'da iptidaî ve dinî tahsilini yaptıktan sonra, bursalı Kadı-zâde-i Rumî [b. bk.] 'den ve Ulug Bey 'in kendisinden riyaziyat ve astronomi tahsil etmiştir (bk. Taşköprü-zade, *Şaḳā'iḳ al-nu'mānīya*; *Vafayāt al-'ayān* kenarında, tab. Mısır, s. 177—181). Ulug Bey 'in, *zicinin* mukaddimesinde, Ali Kuşçu hakkında *farzand-i ercumand* tabirini ve başka bir yerde, Mīrḫvānd 'a nazaran, *maḥram-i māst* sözünü (bk. W. Barthold, *Ulug Beg und seine Zeit*, Leipzig, 1935, s. 165) kullanmasından, kendisine talebeden ziyade dost ve evlâd muamelesi ettiği anlaşılıyor (bk. *Zīc-i Ulug Beg*, Bayezid umumî kütüp., nr. 4612, s. 1). Ali Kuşçu, bir aralık, Semerkand 'dan gizlice Kirman 'a gitmiş ve orada tahsilini ikmâl etmiştir. Semerkand 'a avdetinde, *Risālat ḥall al-aškāl al-ḳamar* ismi ile te'lif ettiği bir eseri, Ulug Bey 'in „bize ne hediye getirdin" sualine cevaben takdim ile, izinsiz Semerkand 'dan ayrılmak kusurunu affettirmiştir (bk. *Şaḳā'iḳ al-nu'mānīya, göst. yer.*). Ulug Bey 'in Semerkand 'da 1421 (824) de tesis ederek, Ġiyāṯ al-Dīn Camşīd [b. bk.] ile Kadı-zade-i Rumî 'nin idaresine verdiği meşhur rasathaneye, her iki astronomun da kısa fasıla ile vefatları üzerine, Ali Kuşçu müdür tayin edilmiştir. Ḥāfiẓ Abrū 'nun *Zubdat al-tavārīḫ* 'inde, 824 senesi vakayii arasında, zikr ettiğine göre, Ulug Bey bu rasathanede, yukarıda ismi geçen üç âlimden başka, astronom Mu'īn al-Dīn al-Kāşī 'yi de istihdam etmiştir.

Ali Kuşçu 'nun, esasen tertibine başlanmış olan *Zīc-i Gūrgānī* 'nin itmamı için, kendisine yardım ettiğinden, Ulug Bey eserin mukaddimesinde oldukça sıtayişle bahsetmektedir (bk. *Zīc-i Ulug Beg, göst. yer.*). Pederi Şahruh 'un vefatı üzerine, Gürgānī tahtına geçen Ulug Bey 'in, 1449/1450 (853) de oğlu 'Abd al-Laṭīf 'in ihaneti ile, katledilmesi üzerine, o ana kadar Semerkand 'ın meşhur medresesinde ders vermekte olan Ali Kuşçu, efendisinin bu feci akıbetinden müteessir ve müteneffir olarak, hacca gitmek üzere, mirzalardan izin alıp, Tebriz 'e gelmiş ve Akkoyunlular hükümdarı Uzun Hasan 'dan gördüğü büyük iltifat ve ikram üzerine, onun nezdinde kalmıştır. Ali Kuşçu, Akkoyunlular ile osmanlılar arasında sulh temin etmek vazifesi ile, elçi olarak osmanlı padişahı Mehmed II. nezdine îzam olunmuştur. Tam tarihi bilinmemekle beraber, bu sefaretin, Uzun Hasan 'ın şark fütuhatını ikmâl ettikten sonra, gönderilmiş olması muhtemeldir. Şarkın ve hattâ garbın ulema ve san'atkârlarını payitahtında toplamağı kendine şi'ar edinen bu padişah, Ali Kuşçu 'ya İstanbul 'da kalmağı ve burada ted-

rise devam etmeği teklif etmiş ise de, kendisi sefaret vazifesini, Tebriz'e dönerek, ikmâl ettikten sonra, avdetine müsaade olunmasını rica etmiş ve filvâki bir müddet sonra, İstanbul'a dönüp, Ayasofya medresesi müderrisliğine, günde 200 akçe maaş ile, tayin olunmuştur. Ali Kuşçu'nun İstanbul'a avdet senesi, Fatih'in 1473/1474 (878) te Akkoyunlulara karşı sefere çıkarken, bu meşhur riyaziyeciyi beraber götürmüş olmasına nazaran, her hâlde o tarihten evvel olduğu aşikâr ise de, Uzun Hasan'ın 1469 da payitahtını Tebriz'e nakletmiş olmasına göre, Ali Kuşçu'nun, gerek sefaretle ve gerek ikamet niyeti ile İstanbul'a vürudu, bu sene ile 1474 senesi arasında olması icap eder. Mehmed II., Ali Kuşçu'nun istikbâli için, tâ hududa kadar bir hey'et göndermiş olduğu gibi, bütün akraba ve taallûkatı ile Türkiye'ye avdet eden bu âlime, harcırah olarak, günde 1000 akçe tayin etmişti. Ali Kuşçu, o vakit yabancı sayılan bir memleketten ihtisasına binaen celbolunan üstad gibi, İstanbul'a girerken, bir kadırga ile kendisini istikbâle memur edilen, zamanın ulemasından Hoca-zade Muşlih al-Dīn Muṣṭafā [b. bk.] ile kadırgada, med ve cezir hâdisesine dair, bir münakaşaya girişerek, Hoca-zade'nin Ali Kuşçu'ya karşı ilmî kudretini göstermesi, eğer *Şakā'ik al-nu'mānīya*'nin bu rivâyetine inanmak lâzım gelirse, mânidardır. Mamafih şurası muhakkaktır ki, Ali Kuşçu İstanbul'da bulunduğu müddetçe, Hoca-zade ile pek iyi geçinmiş ve hattâ kızını Hoca-zade'nin oğluna verdiği gibi, onun kızını da kendi kızı ile Kadı-zade'nin oğlunun oğlu Ḳuṭb al-Dīn Muḥammed'e almıştır. Bu son izdivaçtan astronom Maḥmūd b. Muḥammed Mîrim Çelebi [b. bk.] doğmuştur. Buna rağmen Ali Kuşçu'nun İstanbul ulemasının hasedini, târizlerini celbettiği, kendilerinden şikâyeti muhtevi eski memleketine yazdığı bir mektuptan anlaşılıyor (Ali Kuşçu'nun *Tafāżul ḳavs al-layl va ḳavs al-nihār* bahsine Ḫvāca Muḥammed Afżalī Buḫārī'nin yaptığı ilâveler arasında). Diğer taraftan Sami tarihinde (Müteferrika tab., var. 90) „memâlik-i rumda medrese keyfiyetini mukaddima Ali Kuşçu tertip idüp, iptida-i hâric, ikinci hâric diyerek, tanzim etmişler" denilmesine bakılırsa, Ali Kuşçu'nun ilmî teşkilâtta da müessir olmuş bulunması muhtemeldir.

Ali Kuşçu İstanbul'da 16 kânun I. 1474 (7 şâban 879) te vefat ederek, Eyyüb türbesi civarında defnolunmuştur. Vefatı tarihi torununun oğlu Mîrim Çelebi'nin yazdığı fârisî bir *tarih-i lafzî*'den istidlâl olunmaktadır. Ali Kuşçu, Salih Zeki'nin ifadesine nazaran, Türkiye'nin ilk hakikî astronomi hocasıdır (bk. *Âsâr-i bâkiye*, I, 197). Filhakika bu zatın İstanbul'a vürudu ile astronomi tahsili canlanmış, hattâ Hoca Sinan Paşa bile, talebesi Molla Lûtfi [b. bk.]'yi onun derslerine göndererek, bilvasıta istifade etmiş ve Paşa'nın kürsi-i tedrisinde de XVI. asrın meşhur türk astronomu Mîrim Çelebi yetişmiştir. Ali Ekber, *Ḫiṭā'ī nāme*'sinde (bk. Ch. Schefer, *Trois chapitres de Chataynāme, Mélanges orientaux*, 1883, Publication de l'École des Langues Orientales Vivantes, II, 2. ser., IX. 31—84), Ulug Bey'in Ali Kuşçu'yu Çin'e îzam ve yollarda gördüğü şeyleri yazmasını tenbih ettiği zikrolunur ise de, Ali Kuşçu'nun böyle bir seyahatnâme yazmış olmaması ve diğer menbalarda böyle bir seyahatten bahsedilmemiş bulunması itibariyle, kayd-ı ihtiyat ile telâkki olunmak lâzımdır; yalnız Ali Kuşçu'nun türk kıyafeti ile, Herat'a kadar giderek, şair Camî'yi ziyaret ettiğini biliyoruz (bk. W. Barthold, *göst. yer.*, s. 164).

Ali Kuşçu'nun ilmî faaliyetini iki kısma ayırmak lâzımdır: daha ziyade kelâm ve lisaniyata ait olan birinci kısımda, Naṣīr al-Dīn Ṭūsī'nin *Tacrīd al-kalām*'ına yazdığı şerh — ki, talebe arasında *Şerh-i cedid* (tab. Tebriz, 1301) namı ile meşhur idi — vardır ki, bu eserini Kirman'da Abū Sa'īd Han'a ithaf eylemiştir (Üniver. kütüp., nr. 82016). Evvelki şerhlerin mündereceti hulâsası ile Ali Kuşçu'nun hususî mutalâa ve fikirlerini ihtiva eden ve oldukça şöhret kazanan bu şerhe Calāl al-Dīn Davvānī bir haşiye yazmış ve bu haşiye Mīr Ṣadr al-Dīn Şīrāzī'nin itirazlarına uğramıştır (*Ḥabīb al-siyar*, Tahran, 1278, III, 389).

Şerhin kazandığı ehemmiyet, İran'da Ali Kuşçu'nun *Şāriḥ-i tacrīd* diye anılması ile sabittir (bk. Yaḥyā b. 'Abd al-Laṭīf Ḳazvīnī, *Lubb al-tavārīḫ*, Tahran, 1314, s. 192). Bundan başka sarftan *Unḳūd al-zavāhir* isminde bir eseri (Atıf Efendi kütüp., nr. 2678) ve vaz' ve isti'arat bahsine dair Ḳażī 'Ażūd al-Dīn'in, *Risāla-i 'Ażudīya*'sine *Şarḥ al-Ażudīya* veya *Şarḥ-i risāla-i vaż'īya* ismi ile, diğer bir eseri vardır ki, bunlardan ikincisi Muġīṯ al-Dīn 'Abd al-Karīm Ḫān'a ithaf olunmuştur (Ragıb Paşa kütüp., nr. 1285, Üniver. kütüp., nr. 1532). Brockelmann'a göre, Ali Kuşçu'nun lûgatten *al-Risālat al-mufradīya* ve nahivden manzum *Unḳūd al-cavāhir* isminde iki kitabı daha varsa da, bunlardan *Kaşf al-ẓunūn* bahsetmediği gibi, İstanbul kütüphanelerinin fihristlerinde (*mecâmi'-i resail* hariç) yapılan araştırmalarda da bulunamadı. Bundan başka *Kaşf al-ẓunūn*'da nahivden *Şāfīya*'ye bir şerhi olduğu da zikrolunuyor.

İkinci kısımda Ali Kuşçu'nun riyaziyat ve hey'ete dair yazdığı eserler vardır ki, bunların başında, 1457 (862) senesinde vücuda getirdiği farsça *Risāla fi 'l-hay'a* gelir (Üniver. kütüp., yazm. nr. 370; Ayasofya kütüp., nr. 2670); bir mukaddime ve iki makale üzerine tertip edilen bu eser, müellifin astronomiye dair yazdığı başlıca kitaptır. Bunun bir de arapça nushası vardır ki, Uzun Hasan seferi esnasında yazarak, zafer günü bitirmiş olduğundan, *Risālat al-fatḥīya* adını vermiş ve Fatih'e takdim etmiştir. Gerek *Şakā'ik al-nu'mānīya* ve gerek ondan naklen *Tāc al-tavārīḫ* ve hattâ Salih Zeki (*Âsâr-i bâkiye*, I, 198) bu eseri *Risāla fi 'l-hay'a*'nin tercümesi olmaktan ziyade, ayrı bir eser gibi telâkki ediyorlarsa da, fârisî nushanın arapçaya aynen tercümesinden ibaret olduğu ve ancak semavî ecrâmın arzdan uzaklıklarını gösteren üçüncü bir makale ilâve edilmiş bulunduğu, iki eser tatbik edilince, zahir olur ki, efendi değiştirmekte pek tâlili olan Ali Kuşçu'nun eserlerinin dilini değiştirerek, adedlerini çoğaltmakta da mâhir olduğu anlaşılır (*Risālat al-fatḥīya*, Ayasofya kütüp., 2733 numaralı mecmua içinde; İstanbul Rasathane kütüp., nr. 65/8). Nitekim Semerkand'da telif ettiği farsça *Risāla fi 'l-ḥisāb*'ı da, arapçaya tercüme ederek, *Risālat al-Muḥammadīya* namı ile, yine Mehmed II.'e takdim etmiştir (bunun müellif hattı ile bir nushası Ayasofya kütüp. 2733 numaralı mecmua içinde). *Risāla fi 'l-hay'a*'nin Muşlih al-Dīn Lārī tarafından fârisî bir şerhi (Ragıb Paşa kütüp., nr. 926 ve Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2307) vardır. *Risālat al-fatḥīya*'nin, *Risâle-i Mevlâna Ali Kuşçi der ilm-i hey'et* adı ile, fârisî bir nushası Paris'te (Bibl. Nat. *Fonds Persan*, 28) olduğunu Wöpke (*JA*, 5. ser., XIX, 120) yazıyor ki, bu da bizim iddiamızı takviye eder (bk. bir de Pertsch, 351). *Risālat al-fatḥīya*'nin, biri Sinan Paşa tarafından yazılmış ehemmiyetsiz bir şerhi ile (bk. *Mavżu'āt al-'ulūm*, nşr. İkdam, I, 404) müellifin hafid-zadesi Mîrim Çelebi'nin yazdığı diğer bir şerhi vardır (Bayezid umumî kütüp., nr. 4614). Bu risalenin biri Molla 'Abd Allāh Perviz (ölm. 1570) tarafından tevsi'an yapılan *Mirḳāt al-samā'* (Nuruosmaniye kütüp.) isimli ve diğeri de Mühendishane baş hocası Seyid Ali Paşa (ölm. 1845) tarafından, *Mir'āt al-'ālam* namı ile, iki tercümesi vardır (Ragıb Paşa kütüp., Yahya Tevfik vakfı, nr. 250; İstanbul, 1239). Mühendishane gibi yeni ilmin memlekete sokulması için açılan bir mektebin baş hocası olan zat tarafından XIX. asırda bile Batlamyus astronomisinden bahseden *Fatḥīya*'nin tercüme edilmesi, bu eserin Türkiye'de kazandığı devamlı rağbeti gösterir. Ali Kuşçu'nun Ḳuṭb al-Dīn Maḥmūd b. Mas'ūd al-Şīrāzī'nin *al-Tuḥfat al-şāhīya*'si üzerine natamam bir şerhi de vardır (Ayasofya kütüp., nr. 2643).

Bunlardan başka Salih Zeki (*ayn. esr.*, I, 198), Ali Kuşçu'nun en mühim eserinin *Zīc-i Ulug Beg*'e yazdığı farsça bir şerh olduğunu ve bu şerhin yalnız bir nushasına „dest-res" olunduğunu yazıyor; hâlbuki bu eser İstanbul Rasathane kütüphanesi (nr. 113) ile Ragıb Paşa kütüphanesinde (nr. 928) mevcuttur. Bu şerh hakikaten *Zīc-i Ulug Beg*'in Mîrim Çelebi şerhinden çok farklı ve, *Zīc*'in suret-i tertibine dair, o vakit mevcut olan en yüksek nazarî-riyazî malûmatı hâvidir. Yine *Âsâr-ı bâkiye* müellifi (*göst. yer.*), Ali Kuşçu'nun Hamidiye kütüphanesinde (nr. 144) el yazısı ile yazılmış bir mecmuaya istinaden, atsrolojiye (*ilm-i nücûm*) teba'iyetten kendini kurtaramadığına hükmederek, Mehmed II.'in onu Uzun Hasan seferinde beraber götürmesinde kendisinden müneccim gibi istifadeyi düşünmüş olduğuna zahip oluyorsa da, bu padişahın bilhassa hakikî ulema ve san'atkârları yanından hiç ayırmak istemediği ve boş vakitlerini onlar ile münakaşa ve münazara ederek, geçirdiği düşünülürse, bu ihtimalin zayıf olduğu tezahür eder.

Bibliyografya: Tercüme-i hâl için en toplu malûmat Taşköprü-zade, *Şakā'ik al-nu'mānīya* (*Vafayāt al-'ayān* kenarında, tab. Mısır, s. 177—181; türk. trc. Mecdi, s. 181—184; bundan hemen hemen aynen nakil *Tāc al-tavārīḫ*, I, 489—491); metinde zikredilen eserler. Eserleri için bk. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 234; Krafft, *Hss. Kataloge*, s. 139; Dorn, *Katalog.*, s. 304; Rieu, *Catalog. Brit. Museum*, II, 456 ve Pertsch, s. 351.

(ABDÜLHAK ADNAN.)

ALİ MERDAN. 'ALĪ MERDĀN, üç mühim zatın ismidir:

1. 'Alī b. Abī Ṭālib [b.bk.]'e, *'Alī şāh-i merdān* („Ali, yiğitler şahı") unvanından kısaltılarak, şi'îler tarafından verilen isimdir.

2. Lakhṇavaṭī [Bengale'nin eski merkezi]'de *'Alā' al-Dīn* unvanı ile mâruf bir Ḫalac [b. bk.] kıralıdır; velinimeti olan Baḫtiyār oğlu Muḥammed'i öldürmüş olmakla itham edildiğinden, Dehli hükümdarı Ḳuṭb al-Dīn Aybeg nezdine iltica ve Gazne seferinde ona refakat etmiş, müstacelen ric'ati esnasında Tāc al-Dīn Yulduz taraftarı türkler tarafından esir edilip, Kâşgar'a getirilmiş ve oradan kaçmıştır. Aybeg ona Lakhṇavaṭī (Gavr) tımarını tevcih eyledi; metbu'unun vefatında, istiklâlini ilân etti; Ḫalac emîrlerinden ekserisini kılıçtan geçirdi. Hindistan dahilinde ülkesini tevsi etti ve büyük fütuhat plânları kurdu; fakat gaddarlığı, iki yıl kadar süren saltanattan sonra, hayatına hâtime çeken bir kıyam tertibatına sebep olmuştur (604/605 = 1207/1208; bu tarihler muhakkak değildir).

3. Şāh Ṭahmāsp hizmetinde iranlılar tarafından osmanlılara karşı muharebe eden bir kumandan (1136 = 1723), Ṭahmāsp Ḳūlī Ḫān (Nādir Şāh) tarafından memuriyetinde ipka olunarak, Kurucan muharebesinde (13 rebiülevvel 1144 = 15 eylûl 1731), İran ordusuna kumanda eyleyen Luristān'lı Baḫtiyārī Ḫān'dır. 1164 (1750) te Isfahan'ı zaptetti ve Karīm Ḫān Zand ile uyuşarak, Safevîlerden Şāh İsmā'īl III.'ü tahta çıkardı; sonra Karīm ile bozuştu, onun tarafından Karun kıyılarında münhezim edildi; Isfahan tahtına, Sulṭān Ḥusayn II. namı ile, bir düzme-şah oturttu ise de, Karīm'in karşısında kaçmağa mecbur oldu ve Muḥammed Ḫān Zand tarafından katlolundu (1165 = 1751).

Bibliyografya: Reinaud, *Monuments arabes, persans et turcs*, I, 348; Justi, *Iranisches Namenbuch*, s. 195; Minhāc, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, s. 158; trc. Raverty, s. 576—580; Hammer-Purgstall, *Hist. de l'Empire ottoman*, XIV, 100, 253; *Tārīḫ-i Sāmī-u Şākir-u Ṣubḥī*, var. 29a; Malcolm, *Histoire de Perse*, III, 168 v.dd.; Riżā Ḳūlī Ḫān, *Ravżat al-ṣafā'-i Nāṣirī*, IX, 7 v.dd.; Oskar Mann, *Muǧmil et-târîkh-i ba'dnâdirîje*, s. 7.

(CL. HUART.)

ALİ PAŞA. 'ALĪ PAŞA, ARABACI veya KADI (1620—1693), osmanlı devlet adamı. Ahmed II.'in sadrâzamlarından olup, Ohrı'lıdır. 1620—1622 yılları arasında doğdu. Gençliğinde bâzı büyüklere, bu meyanda Şahin Ağa adında bir zata, imam oldu. Bir aralık Koca Halil Paşa, İbrahim Paşa sadaretinde, Edirne'de arpa emini iken, onun da imamlığında bulundu. O vakitler Ali Hoca denmekle mâruf idi. Bâzı yerlerde naiplik etmiştir. Babadağı muhafızı Köprülü-zade Mustafa Paşa dairesine kapılanarak, kethüdalığa kadar yükseldi; onun sadaretinde de kethüdalıkta kaldı. 1689 (1101) da yeniçeri ağası, bir yıl sonra da vezaretle rikâb-ı humayun kaymakamı oldu. Mustafa Paşa'nın şehadet haberi geldiğinde, Ali Paşa, Rumeli kazaskeri Yahya Efendi ve şeyhülislâm Ebu Saidzade Feyzullah Efendi'nin delaleti ile, 30 ağustos 1691 (6 zilhicce 1102) de sadrâzam oldu.

Sadaretinin üçüncü günü tuğları çıkıp kapıya dikildi; 17 eylûlde de otağı Hıdırlık bağlarına kuruldu ise de, muasırlarının „vezir-i âzam namına olan yadigâr", „koca mekkâr" ve „kelb-i akûr" diye tavsif ettikleri bu serdarlık kıymet ve meziyetlerinden mahrum ve ihtiyar sadrâzam orduya gitmek niyetinde olmadığından, kendisine yukarıdaki ağır sıfatları verenler tarafından „gasb-ı emvâl, nefy-i rical ve hetk-i ırz" tabirleri ile hulâsa edilen icraatına başladı. Fazıl Mustafa Paşa'nın hazinesini mîriye devretti ise de, sabık sadrâzamın babası Köprülü Mehmed ile, kardeşi Fazıl Ahmed Paşa'ların topladığı „mâl-i karunu" zaptederek, hazineye pek az bir şey teslim etti.

Ali Paşa, ordunun ihtiyaçlarını mükemmel ve muntazam bir surette temin etmek için, sadrâzamın Edirne'de kalması zaruretini ulemaya kabul ettirmek üzere, sarayında bir meşveret meclisi topladı. Fakat bu toplantıda kendisini sadarete getirenlerin başında bulunan Rumeli kazaskeri Yahya Efendi'nin çok ağır ve heyecanlı muhalefeti ile karşılaştı. Lâkin pek çok rüşvet vererek, kendisine bendettiği kızlar ağası Karagöz Ahmed Ağa'nın yardımı ile, başta Yahya Efendi olmak üzere, bir çok muhaliflerini azil ve nefi ettirmeğe muvaffak oldu. Padişahın tehditlerine rağmen, bir çok özürler dermeyan ederek, harbe gitmekten imtina ediyordu. Nihayet hâmilerinin yardımları ile Ahmed II.'i ikna etti. Bu sıralarda Karagöz Ahmed Ağa'nın ölümü ile sarayda kuvvetli bir istinadgâh kaybetti ise de, onun halefi Uzun İsmail Ağa'yı da rüşvetler ile elde etmeğe çalıştı. Fakat şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin tavsiye ve ısrarı üzerine, padişah 28 şubat 1692 (10 cemaziülâhır 1103) tarihinde Ali Paşa'ya bir serdarlık fermanı gönderdi. Sadrâzam, dokuz gün sonra padişahın huzurunda şeyhülislâmın da ağır bir hücumuna mâruz kaldı. Padişahın huzurunda Feyzullah Efendi'yi afyon tiryakiliği ile itham etti ve Uzun İsmail Ağa'nın da yardımı ile onu azlettirdi. Lâkin şeyhülislâmı feda eden hükümdarın sadrâzama da itimadı kalmamıştı. Ali Paşa, yeniçeri ocağındaki kendi adamları vasıtası ile, kendisinden şüphelendiği Süleyman Ağa aleyhine sahte bir fitne çıkararak, taht endişesine düşen Ahmed II.'e onu azlettirdi (27 mart); hazinedar Kaba Nezir Ağa, kızlar ağası oldu. Fakat Nezir Ağa, Süleyman Ağa'nın azli ile neticelenen fitnenin Ali Paşa tarafından mürettep olduğunu padişaha söyledi. Ahmed II. de o gün Ali Paşa'yı huzuruna çağırarak, şiddetle tekdir ve azletti. Ali Paşa idamdan, ancak kızlar ağası ile saray erkânının şefaatleri sayesinde, kurtulabildi (28 mart 1692). Taallûkatı ve bendegânı ile kapı arasında hapis ve bütün emlâk ve eşyası (1.200 kese nakdi, cevahir ve gümüş takımları, bir çok deve ve katırları Edirne'deki evi, Buçok tepedeki bahçesi v.s.) müsadere olundu, kendisi Rodos'a sürüldü, yerine Hacı Ali Paşa sadrâzam oldu.

Bir müddet sonra, Edirne'de, derbeder kıyafetli bir adam rikâb-ı humayuna bir kâğıt sunarak, ahvâli ancak Ali Paşa'nın düzeltebileceğini arzetmesi üzerine, ihtiyar vezirin yeni bir fitne ve fesadından korkularak, idamına fetva alınıp, hüküm 21 nisan 1693 (16 şâban 1104) te Rados'ta icra edildi.

Sadaretinde azil, nefi ve mahvettiği zevatı, nezdine davet edip tekdir ettikten sonra, atını aldırıp, binek taşına bir araba çektirerek, menfaya gönderdiğinden ve eğer idamına, fetva almış ise, onu da arabanın arkasından ulaştırdığından „Arabacı" lâkabı ile de anılır.

Bibliyografya: Rāşid, *Tārīḫ*, II, 166 v.dd., 185 v.d.; 'Osmān-zāde Tā'ib, *Ḥadīḳat al-vuzarā'*, s. 118 v.d.; Fındıklılı Mehmed, *Silâhdar tarihi*, II, 596, 599—602, 618, 622—634.

(REŞAD EKREM KOÇU.)

ALİ PAŞA. 'ALĪ PAŞA, ÇANDARLIZĀDE (? — 1407), osmanlı padişahı Murad Bey (Gazi Hünkâr) zamanında kazaskerlikten vezir-i âzam olan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'nın büyük oğludur. Halil Paşa bu ilk oğluna babasının adını koymuştur. Ali Paşa da, babası gibi kadılık ve kazaskerlik ettikten sonra, vezir-i âzam olmuştur; osmanlı tarihlerinin kendisini, askerlik hariç olarak, devletin diğer idarî ve malî işlerine bakan ikinci vezir olarak göstermeleri yanlıştır [bk. Hüseyin Hüsameddin, *TOEM*, sene 7, s. 43, 117 ve İ. H. Uzunçarşılı, *Belleten*, Türk tarih kurumu, III, 99]. Eğer tarihlerin maksadı Ali Paşa'yı, hem vezir ve hem de ordu kumandanı sıfatı ile, ikinci vezir addetmek ise, doğrudur; çünkü Çandarlı Halil Paşa'ya kadar osmanlı vezirleri yalnız devletin idarî ve malî işleri ile meşgûl olmuşlardı; Halil Paşa'dan itibaren ise, vezirlik ile ordu kumandanlığı birleşmiştir. Bâzı tarihçiler (msl. Rüstem Paşa), Ali Paşa'nın daha babasının sağlığında vezir olduğunu ve bâzı tarihler de (*Tāc al-tavārīḫ* v.s. gibi), kazasker bulunup, 1387 senesi başlarında, babası Halil Paşa'nın vefatı üzerine, vezir tayin edildiğini yazmaktadırlar; vakayiin gelişine göre, ikinci şıkkın kabulü icab etmektedir; çünkü Murad Bey'in şehadeti ile neticelenen Kosova muharebesinden evvel, Ali Paşa'nın büyük bir muvaffakıyetle Bulgaristan'ı istilâ eylediği görülmekte olduğundan, vezirliğinin tarihini Halil Paşa'nın vefatı senesi olan 1387 olarak kabul etmek yanlış olmaz. Murad Bey'in son veziri olan Ali Paşa, bu hizmete tayin edildikten sonra, babasının tâkip etmekte olduğu Balkan fütuhatına devama memur edildi ise de, o sırada Karaman-oğlu Ali Bey'in, osmanlıların Hamid-oğlu Hüseyin Bey'den satın almış oldukları memleketleri zapt ve yağma etmesi üzerine, mecburen ve muvakkaten bu fütuhattan sarf-ı nazar edilerek, Karaman seferi yapılmış ve, tabiî olarak, Ali Paşa da bu seferde, padişah ile beraber, orduda bulunmuştur.

Ali Paşa değerli bir ordu kumandanı olduğunu, Kosova muharebesine tekaddüm eden günlerde, Bulgaristan istilâsı ile göstermiştir; tertip ettiği sevkülceyş plânları sayesinde ve pek az bir zaman içinde Bulgaristan'ı zaptederek, osmanlıların Kosova muharebesindeki gâlibiyetlerini temin eylemiştir (1388/1389). Şöyle ki, Bosna taraflarına yapılan bir türk akını esnasında vukua gelen mağlûbiyet üzerine, Balkanlar'da osmanlılar aleyhine hazırlanmakta olan ittifaka bulgarlar da dahil olmuşlardı; bulgarların diğer müttefik kuvvetler ile birleşmelerine mâni olmak üzere, Çandarlı Ali Paşa, 30.000 kişilik suvari kuvveti ile, sür'atle Bulgaristan'a girerek, ilk hamlede bir biri ardından Pravadı, Tırnova, Şumnu kalelerini ve ikinci bir hamlede de Niğbolu'dan maada Tuna nehri boyundaki kaleleri zaptettikten sonra, sırplıların ellerine geçmiş olan Şehirköyü'nü geri almak sureti ile, bir müddet sonra Kosova muharebesinde bulgarların müttefik kuvvetler ile birleşmelerine mâni olmuştu. Kosova muharebesine tekaddüm eden günlerde aktedilen harp meclisinde şehzade Bayezid, Ali Paşa ve Evrenos Bey'in mutalâaları tasvip olunarak, muharebe tertibatı ona göre yapılmıştır. Murad'ın şehadeti üzerine, yerine hükümdar ilân edilen Yıldırım Bayezid'in saltanatı müddetince Ali Paşa vezir-i âzamlıkta bulunmuştur.

Ali Paşa, Yıldırım Bayezid tarafından mutlak surette elde edilmek istenilen İstanbul'un muhasarası esnasında, mühim siyasî roller oynamıştır; İstanbul'un yalnız karadan muhasara suretiyle zaptının uzun sürmesi (bu muhasara, bir az fasıla ile, 1391 den 1402 senesine kadar devam etmiştir) ve bu sırada Timur'un osmanlı hudutları etrafındaki faaliyeti ve Sıvas'ın zapt ve tahribi, osmanlıların Bizans imparatoru ile anlaşmalarını intaç eylemişti. Bu muhasara esnasında Ali Paşa, Bizans imparatoruna karşı saltanat müddeisi Yuannis'i âlet olarak kullanmıştı; Âşık Paşa-zade tarihi (s. 68) Bizans işlerinde mühim faaliyeti görülen Çandarlı Ali Paşa'nın imparatordan rüşvet aldığını kaydetmektedir. Vezir-i âzam Ali Paşa ile diğer kumandanların reyleri hilâfına olarak (Hayrullah, *Tārīḫ*, V, 60), Yıldırım Bayezid ile Timur'un harbe müncer olacak şekildeki muhabereleri üzerine aktedilen harp meclisinde, Ali Paşa, meydan muharebesi yapılmayarak, Timur'un içeriye çekilip, yıpratılmasını tavsiye etti ise de, Niğbolu gâlibi bunu kabul etmemişti. Ankara meydan muharebesindeki mağlûbiyet üzerine, düşman tarafından ihata edilen Yıldırım Bayezid'in kurtarılması mümkün olamayacağı anlaşılınca, Ali Paşa ile yeniçeri ağası Hasan Ağa, İnebeg ve diğer kumandanlar, Anadolu askeri ile osmanlı ordusunun sağ koluna kumanda eden büyük şehzade Süleyman Çelebi'yi harp meydanından çıkararak, birlikte sür'atle Bursa'ya kaçmışlardı. Bunlar, Timur kuvvetlerinin Bursa

'yı istilâsından evvel, şehre gelerek, alabildikleri kadar kıymetli eşya ile Rumeli'ye geçmek istemişler ve Bizans imparatoruna, arazi itibariyle, bâzı fedakârlıkta bulunup, şehzade Kasım ile Fatma Sultan'ı rehin bıraktıktan sonra, Edirne'ye gelebilmişlerdi.

Ali Paşa, vefatına kadar, Süleyman Çelebi zamanında da, vezirlikte bulunmuştur; fakat bu seferki vezirliği osmanlı devletinin her tarafına şâmil olmayıp, yalnız Süleyman Çelebi idaresi altındaki mıntakaya inhisar etmişti; Çelebi Mehmed'in Süleyman Çelebi'ye karşı muhalefeti ve Musa Çelebi'nin Çelebi Mehmed ile birlikte hareket etmeleri, osmanlı devletinin bütünlüğünü bozduğu gibi, Anadolu beylerine ait olup, osmanlılar tarafından zaptedilmiş olan yerlerin tekrar eski beylerine iadesi de osmanlı devletini küçültmüştü; bununla beraber, Ali Paşa hayatta olduğu müddetçe, Süleyman Çelebi, Ankara'nın şarkından itibaren Ege denizine kadar olan osmanlı memleketlerine sahip bulunmuştur; Çelebi Mehmed'in Emîr Süleyman Çelebi idaresindeki yerleri zaptetmek için, yaptığı harekâta, Süleyman Çelebi ordusuna kumanda eden Ali Paşa, hem siyasî ve hem iğfalkâr hareketleri ile, galebe çalmış ve sırasına göre, kuvvet, icabında desise ve sahte mektuplar ile Süleyman'ın gâlibiyetini temin eylemiştir. Hammer (trc. Ata Bey, II, s. 95 v.d.), Çelebi Mehmed'in eline geçmiş olan Ankara'yı zapt ve Çelebi'yi ric'ate mecbur etmesi dolayısiyle, Ali Paşa'dan bahsederken, onu mukdim bir kumandan ve hilekâr bir siyasî olarak tavsif eylemektedir.

Üç padişaha vezirlik etmiş olan Ali Paşa recep 809 (kânun II. 1407) tarihinde vefat etmiş olup, Iznık'ta babasının türbesinde medfundur. Âlim, kudretli bir kumandan ve iyi bir diplomat olmakla beraber, Ali Paşa'nın Yıldırım Bayezid'in seciyesi üzerinde müessir olup, onu içkiye ve sefahate alıştırdığını ve bu hususta Bayezid'in karısı sırp prensesinin de dahli olduğunu tarihler yazmaktadır. Osmanlı sarayındaki *iç oglanı* teşkilâtı ile vezirlerin debdebe ve ihtişamı da kendisinin icadı olduğu söylenir. Kadıların, şer'î ve hukukî muamelâttan rüşvet almak suretiyle, vazifelerini suiistimâl eylemeleri yüzünden vâki şikâyet üzerine, Ali Paşa, bâdema kadıların sicil, hüccet, resm-i kısmet, nikâh v.s. den alacakları parayı tesbitle, bir kanun tanzim ettirmiştir. Hayrullah Efendi (*Târîḫ*, V, 67), Ali Paşa'nın hırs ve gururu, ümeraya ehemmiyet vermemesi, gayr-i ciddî hareketi, sözünde durmaması ve hükûmette yaptığı bâzı yenilikler dolayısiyle, gerek devlet adamları ve gerek halk tarafından, sevilmediğini ve buna rağmen Bayezid'in hizmet ve liyakatini takdir ettiği bu vezire karşı gösterdiği musamaha ve iltifat dolayısiyle, halkın padişaha karşı da infial beslediğini yazmaktadır.

Ali Paşa'nın evlâdı yoktur. Bursa'da ismini taşıyan mahalle, cami ve zaviye vardır. Zaviyeyi Ebû İshak Kârzunî için yaptırmıştır. Zilhicce 796 (eylûl 1394) ve recep 808 (kânun II. 1406) tarihli iki vakfiyesi vardır. İkinci vakfiyesinin üzerinde, Emîr Süleyman Çelebi'nin tuğrası mevcuttur. Bu vakfiyeyi 1406 da Bursa kadılığında bulunan kardeşi Çandarlı-zade İbrahim Çelebi (İbrahim Paşa) tertip etmişti.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zade, *Târîḫ* (İstanbul, 1332), s. 70 v.dd.; Oruç Bey b. Âdil, *Tavârîḫ-i âl-i ʿoṣmân* (nşr. Babinger), Hannover, 1925, s. 28 v.dd.; Neşrî, *Cihân-numâ* (*Tavârîḫ-i âl-i ʿoṣmân*), Üniver. kütüp., türk. yazm., nr. 2438, var. 56 v.dd.; H. A. Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. Ragıp Hulusi), İstanbul, 1928, s. 177 v.dd., 210; Sadeddin, *Tâc al-tavârîḫ* (İstanbul, 1279), I, 138 v.dd.; ʿOṣmân-zâde Tâ'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271), s. 7; ʿÂlî, *Kunh al-aḫbâr* (İstanbul, 1277), V, 73; v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi* (trc. Ata Bey, İstanbul, 1329), I, 239, 243 v.dd., 273; Hayrullah Efendi, *Târîḫ* (İstanbul, 1288), IV, 79 v.dd.; F. Taeschner ve P. Wittek, *Die Vezirfamilie von Çandarlı* (*Der Islam*, XVIII, 1929, s. 60—115); Hüseyin Hüsameddin, *Molla Fenârî*, *TOEM*, yıl 16, s. 372; İdris Bitlisî, *Heşt behişt* (Üniversite kütüp., fars. yazm., nr. 225, var. 211 v.d., 216 v.dd.; *Macallat al-nisâb* (Süleymaniye kütüp., Halet Efendi kısm.); Memduh, *Iznık* (Bursa, halkevi nşr.); Ali Paşa'nın recep 808 tarihli vakfiyesi; F. Giese, *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân* (Breslau, 1922).

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

ALİ PAŞA. 'ALİ PAŞA, ÇORLULU veya SİLÂHDAR (1670?—1711), osmanlı devlet adamı, Ahmed III.'in sadrâzamlarındandır; çorlulu bir çiftçinin yahut bir berberin oğludur. Ahmed II. devri ricalinden Karabayram Ağa, Ali'yi, zekâ ve güzelliğini takdirle, evlâdlık almış ve Galatasarayına çırağ etmiştir. Oradan Enderun-i humayun seferli koğuşuna ve bilâhare has odaya alınmış, Mustafa II. zamanında da (1701) silâhdar olmuştur.

Çorlulu Ali Ağa, silâhdarlığında bütün saray memuriyetlerinin rütbe ve derecelerini tayin eden yeni bir nizamnâme vücuda getirmiş, bu arada kendi makamını, Enderun-i humayunun en büyük zabitliği derecesine çıkarmış ve o zamana kadar, *tavaşî* denilen ak hadımların elinde bulunan Babüssaâde ağalığına tâbi Enderun-i humayun koğuşlarındaki zülüflü gılmanları da silâhdar ağanın idaresine bağlamıştır. Bir de sarayda padişah ile sadrâzam arasındaki muhabereye Darüssaâde ağaları vasıta olurken, bu teşkilâtı müteakip, bu hizmet silâhdar ağaya intikal etmiştir [bk. ENDERUN]. Ali Paşa, 1703 te, ihtilâlcilerin İstanbul'dan Edirne üzerine yürüdükleri sıralarda, saraydaki nufuzunu çekemeyen şeyhülislâm Feyzullah Efendi ile sadrâzam Râmi Mehmed Paşa tarafından, „böyle bir zamanda iş bilir vezire ihtiyac var" bahanesi ve vezirlik rütbesi ile, saraydan çıkarıldı. Ahmed III.'in cülûsunda Halep vâlisi tayin edildi ve padişah ile devlet erkânının İstanbul'a hareketlerinde, Feyzullah Efendi ile evlât ve etbaının gizli mallarını meydana çıkartmağa memur olarak, Edirne'de kaldı. Bu işi bitirip, mansıbına gitmek üzere, İstanbul'a geldiğinde, Halep vâliliği çerkes Mehmed Paşa'ya verilerek, Ali Paşa kubbe veziri oldu (3 cemaziülâhır 1115 = 5 teşrin I. 1703). 1704 yılı başlarında, Enderun-i humayundaki nufuzunu çekemeyen Kalaylıkoz Ahmed Paşa tarafından, Trablusşam eyaleti ile İstanbul'dan uzaklaştırıldı ise de, bir buçuk ay kadar sonra (şâban 1116) tekrar kubbe veziri, 19 muharrem 1118 (30 mayıs 1706) de, Baltacı Mehmed Paşa yerine, sadrâzam ve sadaretinin ikinci senesinde ise (1708), Mustafa II.'nın kızı Emine Sultan ile evlenerek, damad oldu. Padişah düğün alayını sadrâzam sarayından seyretti ve Ali Paşa'ya iltifat olmak üzere, iki gün orada misafir kaldı.

Sadaretinde devlet hazinesinin israf edilmemesine dikkat, icraatının esasını teşkil etmişti. Saray mutbakları masrafının kontrolü usûlünü koydu, tersane faaliyetine ehemmiyet verdi, bir çok gemi topları ve çapalar döktürerek, tersane levazım ve silâh anbarlarının doldurulmasına çalıştı, her sahada ve bilhassa timar tevziatında ve asker ocaklarındaki suiistimâller ile mücadele etti. Haricî siyasette, Rusya'ya karşı İsveç ile ittifaka şiddetle tarafdardı. Babadağı muhafızı Yusuf Paşa'yı, İsveç murahhasları ile anlaşmak üzere, yarı resmî murahhas tayin etti. Yusuf Paşa, Demirbaş Şarl (Karl) ile şahsî muhaberata girişti ve ona Rusya ile vukua gelecek muharebede Kırım askeri ile yardım vaadinde bulundu; fakat bu teşebbüsünden haber alan Ahmed III., bunun Rusya ile aradaki musalâhanâmeye mugayir olduğunu hatırlatarak, sadrâzamı tevbih etti. İsveç kıralına, Poltava hezimetini müteakip, Türkiye'ye ilticasında, padişahın hediyeleri ile beraber, mükemmel takımlı bir at ve mücevherli hançer yollayarak, emniyet ve selâmetle memleketine gönderileceğini bildirdi. Kıral, sözünde durmamış görünen Çorlulu'nun hediyelerini, yakınlarının ve mutavassıtların ısrar ve ricalarına rağmen, kabul etmedi. Ali Paşa'nın, bu vaziyete sebebiyet vermekle itham ettiği Yusuf Paşa ile Demirbaş Şarl'a ihbarı, esasen nazik olan vaziyeti vahim bir safhaya soktu ki, bu da Ahmed III.'in Ali Paşa'ya itimadını sarstı.

Çorlulu, Macaristan ahvâline karşı da kayıtsız değildi; daha sadaretinin başlangıcında Macar vatanperveri Rákóczy Ferenc'den, yardım taleb eden pek dostâne ve hazin bir mektup almıştı. Sarayda Silâhdar Ali Ağa (bilâhare sadrâzam Şehit Ali Paşa), Çorlulu Ali Paşa'nın sukutuna çalışanların başında bulunuyordu; fakat, kızlar ağası yazıcısı ve sadrâzamın dostu İbrahim Ağa'nın nufuzu ve himayesi yüzünden, emeline muvaffak olamıyordu. İbrahim Ağa'nın, Haremeyn muhasebeciliği ile, saraydan çıkarılması, Ali Paşa'yı kıymetli bir müdafiden mahrum bıraktı. Azlettirip Sinop'a sürdüğü sabık şeyhülislâm Paşmakçı-zade Ali Efendi, sadrâzama malûmat verilmeden, affedilip İstanbul'a getirildi ve bu suretle Çorlulu'nun haysiyetine darbe indirilmiş oldu. Bir kaç gün sonra da, kapıcılar kethüdası Ali Ağa eli ile, mühr-i humayun geri alınarak, Ali Paşa azil ve yerine Köprülü-zade Numan Paşa sadrâzam oldu (18 rebiülâhır 1122 = 16 haziran 1710). Ali Paşa'ya Kefe eyaleti tevcih olunarak, kalabalık bir kapı halkı ile, o havâliye derhâl hareketi lüzumu bildirildi ise de, yoldan çevrilerek, Midilli'ye sürüldü. Orada, bir buçuk sene kadar sonra (zilkâde 1123 = kânun I. 1711), idam olundu; başı İstanbul'a getirilerek, Bâb-ı humayun önünde teşhir edilip, Çarşıkapı'daki camiinin mezarlığına defnedildi. Ölümünde yaşı kırkı geçiyordu. Mezar taşında Dürrî'nin bir kitâbesi vardır. Ali Paşa'nın Arnavutköyü'ndeki yalısı, devrin boğazı tezyin eden en güzel binalarından idi. İstanbul'da kendi adını taşıyan iki cami, Tersane'de bir hamam ve üç çeşme, Eski Alipaşa'da *hırka-i şerif* muhafazası için, kâgir hücre ve imaret, Çorlu'da bir çeşme ve mektep yaptırttı. Çarşıkapı'daki Çorlulu Ali Paşa camiine gelince, bu camiin yeri, eski ırgat pazarındaki eski simkeşhanenin yeridir. Yanında bir tekke ve hücreler inşa edilmişti. Camiin mahfili, kubbeden asmadır. Tersane'deki Çorlulu Ali Paşa camii ise, deniz kenarında, eski tersane zındanının önünde, fevkanî bir camidir.

Bibliyografya: ʿOṣmân-zâde Tâ'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, II, 10 v.dd.; Ayvansaraylı Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 75 v.d.; II, 14; Ṭayyâr-zâde 'Atâ', *Enderun tarihi* (İstanbul, 1293), I, 160 v.dd., 285; II, 76—83; Râşid, *Târîḫ*, III, *tür. yer.*; Ahmed Refik, *Memâlik-i osmâniyede kıral Rakoçi ve tevabii*, s. 14 v.d.

(REŞAD EKREM KOÇU.)

ALİ PAŞA. 'ALİ PAŞA, DAMAD (1667 ? — 1716), osmanlı sadrâzamlarındandır. Bâzı paşaların kethüdalığından mütekait Hacı Hüseyin Ağa'nın oğlu olup, Iznik gölü civarındaki Sölöz'de, takriben 1667 (1079) de doğdu; 5 ağustos 1716 (16 şâban 1128) da Peterwardein muharebesinde şehit oldu.

Ahmed II.'in son zamanlarında enderuna girip, kiler hizmetinde bulunurken, aynı zamanda iyi tahsil de gördüğünden, Halife unvanını alan Ali Ağa, Mustafa II. devrinde sır kâtibi, Ahmed III.'in cülûsundan sonra rikâbdar, çuhadar ve nihayet 1704 (1116) te silâhdar tayin edildi. Padişah üzerinde nufuz ve tesiri mütemadiyen artarak, devletin en kudretli bir şahsiyeti oldu ve ölümüne kadar böyle kaldı; hoş görmediği sadrâzamlar bile mevkilerini muhafaza edemezlerdi. Ahmed III., silâhdarına vezaret rütbesini tevcih ederek, 14 mayıs 1709 (4 rebiülevvel 1121) da ona beş yaşındaki kızı Fatma Sultan'ı verdi. Sadrâzam Çorlulu Ali Paşa bu izdivaca muhalefet etmek istediğinden, evvelâ azil ve bilâhare de idam edilmiştir. Vezir-i sâni nasbedilip, haslarına Kıbrıs eyaleti zam olunan, Damad Ali Paşa artık mânen sadaret vazifesini ifa etmekte idi. Rikâb-ı humayun kaymakamlığında dahi bulunarak, müteaddit sadrâzamların tayin ve azlinde âmil oluyordu; bunların arasında Köprülü-zade Numan Paşa ve Prut'ta rus çarı Petro ile karşılaşan Baltacı Mehmed Paşa da vardır.

O sırada sadrâzam olan Hoca İbrahim Paşa, Damad Ali Paşa'dan kurtulmak için, onu bir ziyafet esnasında öldürtmek maksadını göttüğü anlaşıldığından, idam edilerek, mühr-i humayun Ali Paşa'ya verildi (27 nisan 1713 = 1 rebiülâhır 1125). Bilfiil iş başına geçmek arzu etmeyen Ali Paşa, bir müddet imzasını rikâb-ı humayun kaymakamı olarak attı ise de, Ahmed III., damadının sadrâzamlığında ısrar etmiştir.

Damad Ali Paşa'nın sadarette ilk mühim icraatı, Prut'tan beri sürüncemede kalan sulh işlerini hâlletmek olup, İngiltere ve Hollanda'nın tavassutu ile, bir müddet cereyan eden müzakerelerden sonra, Edirne'de bir müsalâha akdolundu (5 haziran 1713). Bu on bir maddelik muahede mucibince, Samara sahilleri türklere ve Orel sahilleri ruslara kalacak, mezkûr iki nehrin menbalarından Don ve Azak'a kadar uzayan kısım, rusların Azak'ı ilk işgalinden evvelki hâle getirilecek ve iki taraf, hâkimiyetleri altındaki kavimleri birbirlerinin toprakla rına tecavüzden menedeceklerdi. Ahitnâmenin imzasından sonra, mahsus memurlar vasıtasiyle, osmanlı rus hududu tesbit edilmiştir.

Karlofça muahedesi ile arazisinin bir kısmını kaybeden osmanlı devleti, bir istirdat siyaseti takip etmekte ve Damad Ali Paşa da bu siyasetin mürevviçlerinden bulunmakta idi. Bunun icabatından olmak üzere, giriştiği Mora seferi en mühim muvaffakîyetini teşkil eder. İsyan edip, venediklilerden yardım gören karadağlıları Köprülü-zade Numan Paşa yatıştırmış; fakat bir kısmı Venedik'e kaçtığı gibi, bu devlete ait korsan gemileri de, Akdeniz'de türk gemilerine tecavüz etmişti. Mezkûr hâdiseler iki devlet arasındaki muahedeyi ihlâl eder mâhiyette görüldüğünden, 8 kânun I. 1714 (1 zilhicce 1126) te, sadrâzamın konağında münakit bir içtimaı müteakip, sefer ilân olundu. Ali Paşa kara ve deniz kuvvetlerinin techizi ile meşgul olduktan sonra, kendisi ordunun, kapudân-ı derya Canım Hoca Mehmed Paşa da donanmanın başında olarak, Selanik'e gittiler. Sadrâzam Yenişehir üzerinden Korent'e inip bu kaleyi zaptederken, Kara Mustafa Paşa kuvvetleri Mora kastelini (Chateau de Morée), kaptan paşa ise İstendil (Tenos) adası ile Egine'yi fethediyorlardı. Katolik venediklilerden müteneffir olan rumlar, türklerin avdetini memnuniyet ile karşılamışlardı.

Damad Ali Paşa Korent'ten sonra Anapoli (Napoli de Romania) ve Argos'u alıp, Modon, Koron ve Navarin'e dört saatlik bir mesafeye geldi. Venedikliler diğerlerini bırakarak, Modon'u müdafaa ettilerse de, Venedik donanması çekildiği gibi, kale de kara kuvvetlerine uzun bir mukavemet gösteremedi. Bu fütuhatı Malvasie ve Çuka (Cerigo) adasının zaptı takip etti. Bundan başka Girit'te venediklilere ait Suda ve Spina-Longa, adadaki türk kumandanları tarafından alınmış, Ayamavra adasını düşman tahliye etmişti. Sadrâzam istirdat ettiği yerlerin muhafaza ve idaresi için tedabir ittihaz edip, Mora'ya vürudundan yüz bir gün sonra, Korent'ten geçerek, sür'atle, Edirne'ye avdet etti. Mora fütuhatı devam ederken, Bosna ve Dalmaçya'da da venediklikler ile muharebeler cereyan eylemişti.

Damad Ali Paşa'nın sadaretinde, memleketin muhtelif yerlerinde isyan ve itaatsizlik hâdiseleri vukubuldu: Suriye'de Osman-oğlu emîrülhacc Nasuh Paşa tenkil ve, İran şehzadesi olmak iddiası ve sihirbazlık ile başına bir takım insanlar toplayan şakî Abbas, Bozok sancağında öldürüldü. Bagdad vâlisi Hasan Paşa, Sencar'da, âsî yezidîleri mağlûp, ve Huveyza hanlığı dolayısiyle, İran devleti ile çıkan ihtilâfı tesviye ve mütegallibeden Mîr Han'ı bertaraf eyledi. Mısır'da bir müddetten beri tegallûp eden Kaytas Bey de, vâli Abdi Paşa marifeti ile, idam edildi.

Ali Paşa'nın son faaliyeti, Korfu ve Avusturya seferidir. Venedik devletinin elinde donanma üssü olarak kullanılan Korfu adasının zaptı için 1716 senesinde yeni bir sefer hazırlamakta iken, Venedik ile tedafüi ve tecavüzî bir ittifak akdeden Avusturya, müdahalede bulunarak, prens Eugen tarafından kendisine, Karlofça muahedesi ahkâmına riayet ihtarını mutazammın, bir mektup gönderildi. Sadrâzam Eyyub'de valde sarayındaki içtimada, nakz-ı ahd edenin Avusturya olduğunu isbatı istihdaf eden kaimesi ile prens Eugen'in mektubunu okutarak, mezkûr devlete harp ilân etmek tasavvurunda olduğunu bildirdi. Ertesi gün Davud Paşa ordugâhındaki içtimada, şeyhülislâmın sefer hakkında verdiği fetvaya, kazasker Mirzazade Şeyh Mehmed Efendi'nin itirazı ile başlayan münakaşadan sonra, kendisi Avusturya üzerine gitmeğe, Korfu'ya da ayrıca kuvvet göndermeğe karar verdi.

Yüz elli bin kişilik bir ordu ile Belgrad'a gelen sadrâzam, yeniçeri ağası Hüseyin Ağa'nın Tamşuvar (Temesvár) tarafına gidilmesi reyine mukabil, Rumeli beylerbeyi Sarı Ahmed Paşa'nın Peterwardein üzerine yürümek tavsiyesini kabul etti. Bu esnada prens Eugen Avusturya ordusu ile Futak'ta bulunuyor, Kont Pálffy de macarlara kumanda ediyordu. Sava nehrinden geçen osmanlı ordusunun, Kurt Mehmed Paşa idaresindeki, ileri kıt'aları kont Pálffy'yi mağlûp etmiş, prens Eugen ise, Peterwardein'de vaktiyle Sürmeli Ali Paşa'nın yaptırdığı mevzilerin gerisine askerini yerleştirmişti. Damad Ali Paşa düşman kuvvetleri ile 3 ağustos 1716 (14 şaban 1128) günü karşılaştı. Ne o gün ne de ertesi gün, düşman hücuma geçmedi. Metris seraskeri, Sarı Ahmed Paşa, düşman taarruz etmeyince, askeri çadırlarına iade etmişti. Nihayet 5 ağustosta sabahleyin ansızın prens Eugen taarruza başladı. Muharebe bütün cepheye yayıldığı hâlde, her zaman çok ihtiyatkârlık gösteren Ali Paşa, basireti bağlanmış gibi, atıl hâlde kalmıştı. Ancak osmanlı ordusunda ric'at kendini gösterdikten sonra, maiyetindekileri ileriye sevkedip, kendi de düşman üzerine atılırken, alnına isabet eden bir kurşun ile, mühlik surette yaralandı; bir cephane arabası içinde, geriye nakli esnasında vefat etti. Belgrad'da Kanunî Sultan Süleyman camii haziresine, kanlı elbisesi ile, defnedildi. Şehadetinden yetmiş sene sonra Belgrad'ı zaptededen Avusturya kumandanı Laudon, mezarını Viyana'da Hadersdorf ormanına nakletti (Hammer, XIII, 313).

Damad Ali Paşa Avusturya üzerine giderken, Kara Mustafa Paşa kumandasında diğer bir ordu ile Canım Hoca Mehmed Paşa'nın idare ettiği donanma Korfu seferine çıkmış bulunuyordu. 5 temmuz 1716 da, osmanlı kuvvetleri Korfu önünde görününce, Venedik donanması çekilmiş, derhâl karaya asker çıkarılmağa başlanmış ve Pisani kumandasında olarak gelen bir düşman filosu, bu harekâta mâni olamamıştı. Osmanlı ordusu evvelâ kaleye hâkim iki tepeden birine hücum etti. Müdafaa kumandanı Schulenburg'un birleştirdiği kuvvetler karşısında muvaffak olamayarak, bir müddet topların vürudunu bekledikten sonra, her iki tepeyi de zaptederek, Korfu'yu şiddetli bir ateş altına aldı. Bu sırada Peterwardein'de Damad Ali Paşa'nın şehadeti ve ordusunun inhizamı haberi gelmiş ve osmanlı kumandanları arasında dahi ihtilâf çıkmış olduğundan, Korfu muhasarasında ısrar lüzumsuz görüldü. Düşmanın bir huruc hareketine karşılık son umumî taarruzdan sonra, ağustos nihayetlerine doğru osmanlı kuvvetleri adadan çekildi.

Avusturya seferine girişmek ile imparatorluğu felâketli bir maceraya sürükleyen Damad Ali Paşa büyük bir kumandan olmamakla beraber, cesur bir insan ve iyi bir devlet adamı idi. Adâlet, doğruluk, iktisat ile olduğu kadar son derece rüşvet aleyhdarlığı ile de mâruftu. Zamanında mutad hediyelerin bile teatisini menetmiş, silâhdarlığında sarayın masraflarını intizam altına almıştı. Devlet memurlarının nasıl hareket etmeleri lâzım geldiğini bildiren talimatını her tarafa tâmim ettiği gibi, malikâneye tahvil edilmiş olan mukataaları da eski hâline irca eylemişti. Emir ve fikirlerine muhalefet gösterenleri şiddet ile tecziyeden çekinmezdi. Kan dökmeğe fazlaca mütemayil olduğundan, bazı haksızlıklara sebebiyet vermemiş değildir. Kendi sadaretine kadar o makamı işgal edenleri pek rahat bırakmamış, sadrâzamlığında kethüdası Köse İbrahim Ağa'nın meş'um tesiri altında kalmıştır. Mamafih mârifet erbabını himaye eder, şiir ve ilim ile bilhassa astronomi ile meşgul olarak kitaplara büyük bir rağbet gösterirdi; memleketten harice kitap satılmasını menetmiş ve Şehzade camii civarında tesis eylediği kütüphanenin fihristi dört cilt tutmuştu.

Silâhdar ve şehid unvanları ile de yadolunan Damad Ali Paşa, bir müddetten beri medrese hâline gelmiş olan Galatasarayını eski şeklinde Enderun mektebi yaptığı gibi, doğduğu yerde bir cami inşa ve Ayvansaray tarafında Çınarlı mescidini tâmir ettirmiştir.

Bibliyografya: Râşid, *Târîḫ* (İstanbul), III, IV, *tür. yer.*; Dilâver-zade Ömer, *Ḥadîḳat al-vuzarâ' zeyli* ('Oṣmān-zāde Tā'ib 'in *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*'ı ile birlikte matbu, İstanbul, 1271), s. 19—24; Ṭayyār-zāde 'Atā', *Târîḫ* (İstanbul, 1293), II, 85—100; III, 208 v.d.; V, 25—38; Ayvansaraylı Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cavāmi'* (İstanbul, 1281), I, 74 v.d.;

Faraizî-zade Mehmed Said, *Gülşen-i maarif* (İstanbul, 1252), II, bk. fihrist; Mustafa, *Natā'ic al-vuḳu'āt* (2. tab., İstanbul, 1327), III, 22—26; Süleyman Nutkî, *Muharebât-ı bahriye-i osmâniye* (İstanbul, 1307), s. 77 v.d.; Mehmed Gâlib, *Ta'limāt-ı Şehid 'Alî Paşa, TOEM*, sene I, s. 140—149; Remzi, *Damad Ali Paşa türbesi, TOEM*, sene 7, s. 189—192; Ahmed Refik, *Hicrî on ikinci asırda İstanbul hayatı* (İstanbul, 1930), s. 51 v.dd.; *Arşiv kılavuzu* (Topkapı Sarayı), fas. I, İstanbul, 1938; Mehmed Süreyya, *Sicill-i 'oṣmānî* (İstanbul, 1311); Hammer, *Hist. de l'Empire ottoman* (Paris, 1839), XIII, kitap LXIII; Jouannin ve van Gaver, *Turquie* (Univers.), Paris, 1840, s. 325 v.dd.; Le Comte Daru, *Hist. de Venise* (Bruxelles, 1838), II, 163 v.d.; E. Lavisse ve A. Rambaud, *Hist. Générale* (Paris, 1895), II, 853 v.d.; Abdülhak Adnan, *La Science chez les Turcs ottomans* (Paris, 1939), s. 125 v.d.; G. Naradounghian, *Recueil d'actes internatinaux de l'Empire ottoman* (Paris, 1894), I, 203—206; Zinkeisen, *Gesch. d. Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1856), bk. fihrist; M. Iorga, *Gesch. d. Osmanischen Reiches* (Gotha, 1911), IV, kitap II.

(M. CAVİD BAYSUN.)

ALİ PAŞA. 'ALİ PAŞA, GÜZELCE veya ÇELEBİ (? — 1620), XVII. asır kapudân-ı derya ve sadrâzamlarından olup, Güzelce ve Çelebi lâkapları ile anılır ve İstanköy 'lüdür. 1587 (996) de, Cezayir beylerbeyi iken, Trablusgarb 'da mehdîlik davası ile huruç eden Yaḥyā b. Yaḥyā tarafından öldürülen İstanköy 'lü Ahmed Paşa 'nın oğlu ve, anasının ceddi Kaya Paşa tarafından, seyidlerden idi. Doğum tarihi malûm değildir. Babası öldüğü zaman, henüz büluga ermemiş bulunuyordu. Adalı ve kaptan oğlu olmak münasebeti ile, çocukluğu ve gençliği denizlerde geçti. Beş yıl kadar Dimyat beyi (1597 ? — 1602 ?), 1602 de Yemen beylerbeyi olduktan ve on dört yıl içinde de, Tunus, Mora ve Kıbrıs sancaklarında dolaştıktan sonra, kubbe vezirleri sırasına geçti. 17 teşrin II. 1617 de, Öküz Mehmed Paşa 'nın vezir-i âzamlıktan infisali üzerine, vezir-i âzam olan kapudân-ı derya Halil Paşa 'nın yerine, *kapudan paşa* tayin edilip, o yılın deniz seferi mevsiminde, donanma ile Akdeniz 'e çıktı. Navarin 'den Dalmaçya sahilleri boyunca yukarı çıkmak istediği zaman, eski gemilerini bu limanda bırakmasını tavsiye edenlere: — „ben kadırga içinde doğmuş, büyümüşüm" — cevabını vererek, donanmanın bütün gemileri ile, 23 ağustosta engine açıldı. O günün akşamı büyük bir fırtınaya tutularak, donanmasından, dördü cebeci gemisi, ikisi yeniçeri kadırgası ve beşi bey gemisi olmak üzere, on bir gemi battı ve içlerinden bir can bile kurtulmadı. Ali Paşa dağılan donanmayı, ancak yirmi beş gün sonra, Korun 'da, toplayabildi. Ali Paşa Mustafa I. 'nın cülûsunda azledilip, yerine Kara Davud Paşa tayin olundu ise de, kırk gün sonra, Davud Paşa azledilerek, Ali Paşa ikinci defa kapudân-ı derya oldu. 1618 yılı mevsiminde, donanma ile ikinci defa sefere çıkarak, Kefalonya sularında dolaştı. Ertesi yıl da üçüncü seferinde altı tüccar gemisi zaptedip, o sıralarda tahta yeni çıkmış bulunan Osman II. 'a bu gemilerden aldığı ganaimden, sırtlarında birer kese kuruşla, iki yüz esir takdim etti. Halil Paşa yerine, ikinci defa sadrâzam olan Öküz Mehmed Paşa, Ali Paşa 'nın genç hükümdar üzerinde bu suretle yaptığı iyi tesirlerden kuşkulandığı için, onu düşürmek maksadı ile, Fransa ve Venedik elçilerini teşvik etti. Elçiler gemilerin muahadata aykırı olarak zaptedildiğini iddia ve bu müsadereyi protesto ettiler. Ali Paşa, sadrâzama beş kese akçe ve bir kaç esir hediye ederek, emniyetini kazandıktan sonra, padişaha da, kızlar ağası Mustafa Ağa vasıtası ile, bir çok kıymetli hediyeler takdim edip, mühr-i humayun kendisine verildiği takdirde, hazineye yeni gelir kaynakları bulacağını taahhüt etti. Bunun üzerine Öküz Mehmed Paşa azledilerek, Güzelce Ali Paşa sadrâzam oldu (16 muharrem 1029 = 23 kânun I. 1619). Ertesi gün, sadaretinin ilk icraatından olmak üzere, selefini, bütün mal, mülk ve paralarını müsadere ettikten sonra, Halep beylerbeyliği ile, payitahttan çıkardı. Ali Paşa 'nın vadettiği yeni gelir kaynakları, böyle amansız müsaderelerdi. Mal tahsilinde büyük maharet göstererek, her hafta başında Osman II. 'a fevkalâde hediyeler takdim etti. Padişah nezdindeki nufuzu ve sadarette istiklâli o derecede arttı ki, servet sahiplerinden hiç kimse, müsadereler için büyük bir ustalık ile türlü türlü sebepler ibda eden Ali Paşa 'nın pençesinden kurtulamadı. Uzun zamandan beri sarayda fevkalâde nufuza sahip olan ve bizzat kendisinin de velini'meti bulunan kızlar ağası Mustafa Ağa azledilip, emvali zaptolunarak, Mısır 'a sürüldü. Emekdar ve nufuz sahibi bir vezir olan meşhur defterdar Bâkî Paşa da Yedikule 'ye hapsedilerek, emval, eşya ve paraları müsadere edildikten sonra, Cezayir 'e nefyolundu. Zaptedilen bir kadırganın iadesini isteyen Venedik elçiliği tercümanı Borissi, Ali Paşa 'nın istediği 100.000 taleri vermediği için, damadı olan Moldavya prensi Gratiani 'nin azlinde fesat ile itham edilerek, idam olundu (şubat 1620). Uzun zamandan beri yeniçeri ocağının et müteahhidi bulunan rum Skarlati 'den bir gün, o zamana kadar kestiği bütün koyunların derilerinin

hesabını sordurdu ve kendisini muazzam bir meblağı ödemeğe mahkûm ettirdi. On yıl içinde üç yüz metropolit tayin etmiş bulunan rum patriki de, 100.000 duka talebi ile karşılaştı ise de, 30.000 duka vererek, kurtuldu. Hersek-oğlu Ahmed Paşa ahfadından bir zat da hapsa atılarak, hayatını ancak 30.000 duka vermek suretiyle kurtarabildi. Padişahın hocası Ömer Efendi, silsile-i ulemaya müdahale suçu ile, Hicaz 'a sürülmek üzere, Üsküdar 'a geçirildi. Lehistan seferine padişahı teşvik eden kendisidir; bu sırada, mesane taşından mustarip olan Ali Paşa öldü (15 rebiülâhır 1030 = 8 mart 1620). Beşiktaş 'ta, Yahya Efendi türbesi yanındaki türbesine defnedildi.

Güler yüzlü ve herkese karşı muhabbet izhar eden bir zattı. Vezaretinde ne yaptı ise, kurbanlarının yüzlerine karşı huşûnet göstermeden yaptı, bundan dolayı Çelebi lâkabını aldı. Hayratından Boğaziçi 'nde, Yeniköy 'de bir cami vardır ki, paşanın ölümünden bir müddet sonra yanmış ve vakfı da münderis olduğu için, bir hayır sahibi tarafından, yeniden inşa ettirilmiştir. Bir cami de Sakız 'da yaptırmıştı.

Bibliyografya: Na'imā, *Tārīḫ*, II, 153, 173, 186; Peçevî, *Tārīḫ*, II, 371, 375; Ayvansaraylı Hüseyin, *Ḥadīḳat al cavāmi'*, II, 114, 139; Kâtib Çelebi, *Tuḥfat al-kibār fi asfār al-biḥār*, 105 v.d.; 'Oṣmān-zāde Tā'ib, *Ḥadīḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), bk. mad.; 'Abd al-'Azīz, *Ravżat al-abrār*, s. 532 v.d., 536, 538 v.dd.; v. Hammer, *Hist. de l'Empire ottoman*.

(REŞAD EKREM KOÇU.)

ALİ PAŞA. 'ALİ PAŞA, HADIM (? — 1511), osmanlı devlet adamı. Bayezid II. 'in sadrâzamlarından olan bu zat, Babüssaâde ak ağalarından idi. Bayezid 'in cülûsunda, Karaman beylerbeyiliği ile, çırağ edildi. Rumeli beylerbeyi iken, 1485 (890) te Boğdan voyvodasının Akkerman 'ı geri almak istemesi üzerine, Eflâk seferine memur edildi ki, bu seferi zamanın müverrihleri, parlak bir askeri cevelân olarak, tasvir ederler. Ali Paşa 1486 da vezir oldu ve mısırlılar ile Toroslar 'ın ötesinde vukua gelen muharebelerde, osmanlı kuvvetlerinin mağlûbiyeti üzerine, 1487 baharında muzaffer Rumeli askerleri ile, sadrâzam Davud Paşa 'ya iltihak etti. Adana ve Tarsus kalelerini tâmir ve tahkim, Payas ve Sis kalelerini zaptetti. Asker arasında hastalık çıkması üzerine, ümeranın geri dönmek kararına karşı, Hadım Ali Paşa, Mısır ordusu ile çarpışmakta ısrar etti. Fakat erzakının, çete muharebeleri yapan mısırlılar tarafından yağma edilmesine, bilhassa Rumeli askeri arasında da, iklimin değişikliği yüzünden, hastalık çıkmasına ve buna yorgunluğun da inzimam etmesine rağmen, Mısır ordusunun büyük kısmı ile Ağaçayırı 'nda muharebe başladı. Çok kanlı olan bu muharebe, mısırlıların firarı ile neticelendi ise de, Ali Paşa 'da da takibe kudret kalmadığından, ordu Karaman 'a çekildi (8 ramazan 894 = 16 ağustos 1492). Ali Paşa 1500 de Mora 'da Modon, Koron kaleleri ile Kefalonya ve Ayamavri adalarını zaptetti; müteâkiben (1501), Mesih Paşa 'nın yerine, sadrâzam oldu.

Transilvanya harekâtında Thelegd 'li Stephan 'a Kızıl-kule 'de yenildi. İki yıl süren bu birinci sadaretinden azlinde, kendisini Hersek-oğlu Ahmed Paşa istihlâf etti. 1506 da, ikinci defa olarak, tayin edildiği sadareti, ölünceye kadar muhafaza etti. Tahtın meşru vârisi şehzade Korkud 'a karşı, saltanatı Bayezid 'in ikinci oğlu şehzade Ahmed 'e temin için, çalıştı. Korkud 'un sancağına yakın sadaret hasları yüzünden çıkan ihtilâfta Ali Paşa 'nın bu hasları muhafazadaki inadı, 1508 yazında (914 başları) şehzadenin bir kaç adamı ile Mısır 'a firarına sebep oldu ise de, Korkud 'un haslarını iki misline çıkartan sadrâzam, firarînin avdetini temin etti. Ali Paşa, babasından hükümdarlığı zorla almak için, isyan eden şehzade Selim 'e, Çorlu 'da galebe çaldı (1511). Bilâhare Anadolu 'da Şeytan-kulu ve Şah-kulu adı verilen âsî Karabıyıklı-oğlunun tenkiline memur edildiği zaman, şehzade Ahmed de Ali Paşa 'nın maiyetine verilmiş ve bu şehzade Amasya 'dan gelerek, Kızılkaya 'da sadrâzama iltihak etmişti. Ali Paşa, orduyu şehzadenin kumandasına tevdi ederek, ılgar ile ve ancak 2.000 kişi ile Şah-kulu üzerine yürüdü; Sıvas ile Kayseri arasında, Gökçay mevkiinde vukua gelen çarpışmada, sadrâzam bizzat âsîler üzerine yürüdü ise de, bunlar kendisini kılıç üşürüp öldürdüler; fakat Şah-kulu da, aldığı yaralardan, öldü ve adamları dağıldı (1511). Hadım Ali Paşa harp meydanında ölen ilk sadrâzamdır; ölümü, şehzade Ahmed için, bir felâket olmuştur.

Osmanlı imparatorluğunun kuruluş devrinde muvaffakıyetleri ile halkın itimadını kazanmış olan Ali Paşa, cesur bir asker, âlim ve fadıl bir devlet adamı idi. İlim ve san'at müntesiplerini himaye ederdi. Şair Mesihî 'yi, derbederliğine rağmen, kâtipliğinde kullandı ki, bu şairin Ali Paşa hakkındaki mersiyesi XVI. asır divan edebiyatının en güzel parçalarındandır. Vak'anüvis tayin ettiği İdris Bitlisî de meşhur tarihini ona ithaf etmişti.

İstanbul 'da, divan yolunda Atik Ali Paşa camiini (1496), ve civarında medrese, mektep, imaret, Karagümrük 'te Zincirlikuyu camii ile karşısında bir çifte hamam yaptırttı. Hora (Χώρα) manastırı kilisesini camiye (Ka'riye) tahvil etti. Yassıören 'de de bir cami inşa ettirmiştir.

Bibliyografya: Âşık Paşa-zade, *Târîḫ-i âl-i ʿoṣmân*, 223—229; ʿOṣmân-zâde Tâ'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271), I, 20; Ayvansaraylı Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cavâmi'* (1281), I, 119, 150, 159; Şamdânî-zâde, *Murî' al-tavârîḫ* (Bayezid II. devri); v. Hammer, *Devleti osmaniye tarihi* (trc. M. Ata), İstanbul, 1330, VI; Solak-zade, *Târîḫ*, s. 299 v.dd.; Tursun Bey, *Târîḫ Abu 'l-Fatḥ* (*TOEM*, ilâve), İstanbul, 1330; Muhyi Çelebi, *Tavârîḫ-i âl-i ʿoṣmân*.

(REŞAD EKREM KOÇU.)

ALİ PAŞA. 'ALÎ PAŞA, HADIM (? — 1557), yanyalı bir arnavuttur (krş. Iorga, *Gesch. d. Osm. Reich.*, III, 37; Busbecq, *Türk mektup.*, s. 156). Rumeli kethüdalığından sancak beyiliği ile ayrılmış, 1537 (944) de Diyarbekir vâlisi olmuş; fakat üç sene sonra, azledilmiştir. 1551 (959) de, Kasım Paşa 'nın yerine, Budin beylerbeyi olduktan sonra, Macaristan 'ın fethedilmesinde çok faâl bir rol oynamıştır. Rumeli beylerbeyi Sokullu Mehmed ve Serdar Ahmed Paşa 'lar ile iş birliği yaparak, muvaffakiyete eriştirdiği 1552 seferlerinde, evvelâ, başlarında kalenin eski muhafızı Toth Mihály 'nin bulunduğu, haydular[1] tarafından muhasara edilen, Segedin (Szeged) sancağı beyi Mihal-zade Hızır Bey 'in, serhatlerden topladığı yeniçeriler ile, imdadına koşmuş ve, muhasayı terkederek kendisini karşılayan, adeden faik düşmanı ağır bir mağlûbiyete uğratmıştır (krş. *Peçevî*, I, 288 v.d.). Bu muvaffakiyet haberi serdar vasıtası ile padişaha arzedilmiş, padişah da bundan memnun olarak, kılıç ve kaftan ihsan etmek suretiyle, ona tevecüh göstermişti. Sonra, düşmanın bâzı tecavüzü ve bir kısım türk ümerasını, ahde mugayir olarak, şehit etmesi üzerine bunların intikamını almaya karar vererek, kolaylık ile Vesprim (Veszprém, Weissbrunn) 'i almış (nisan 1552), Ahmed Paşa 'nın Tamşvar (Temesvár) muhasarasına başladığı vakit de, Drégely kalesini zaptetmek üzere, Budin 'i terketmişti. Bu kale kumandanı Szondy György 'nin kahramanca müdafaası (bk. Szekfü, III, 60), Ali Paşa 'nın cesareti, azmi ve askerî mahareti karşısında, bir semere vermemiş, kale zaptedildiği vakit ise, paşa, bu mağlûp fakat kahraman düşmanı defnettirmek ve mezarının üzerine bir mızrak ve bayrak diktirmek sureti ile, bir hürmet eseri göstermiştir. Müteakiben bu civardaki bir çok kaleleri, Szécseny, Hollókö, Ság, Gyarmat, Buják 'ı, zapt ve Avusturya kuvvetleri kumandanı Erasmus Teufel 'in idaresi altındaki düşman ordusunu da Palást ovasında ağır bir mağlûbiyete uğrattı (11 ağustos 1552). Vaç (Vác) peskoposunun maktul ve bizzat Teufel 'in de, diğer bir kumandan olan Pallavicini ile birlikte, esir düştüğü bu harp Mohaç 'tan beri türk ve artık avusturyalı kumandanlar idaresi altında harp eden, macar kuvvetleri arasında ilk büyük çarpışma idi (krş. Szekfü, III, 60). Bundan sonra Ali Paşa Solnok (Szolnok) kalesini muhasaraya başlamış, Tamşuvar 'ı zapta muvaffak olan Ahmed Paşa da, kendisine mülâki olduktan sonra, bu kaleyi fetih ve birlikte Eğri (Eger, Erlau) üzerine yürümüşlerdir. Ali Paşa, gerek askerî gerek iktisadî bakımdan, ehemmiyetli olan Eğri kalesini zapt ile bu mıntakayı kendi eyaletine ilhak etmek istemiş ve serdara da, bu işi kolay göstermek sureti ile, fikrini kabul ettirmişti (krş. Hammer, V, 51). Fakat, kırk beş günlük muhasaradan sonra, buna muvaffak olunamayarak, geri dönülmüş ve serdar da, kendisini böyle bir muvaffakıyetsizliğe ve hacâlete sürüklediği için, Ali Paşa 'yı muahaze etmişti. Bunun üzerine Ali Paşa gözden düşmüş, Budin vâliliğini Tuygun Paşa 'ya terketmiştir. Kanunî 'nin İran seferine (1554 = 961), Karaman beylerbeyi olarak, iştirâkten ve Gürcüstan hudutlarında bir çok yararlıklar gösterdikten (krş. Âli, *Kunh al-aḫbâr*, basılmamış kısımlar, Üniver. kütüp., türk. yazm., nr. 2292; Mustafa Nişancı Celâlzade, *Ṭabaḳât al-mamâlik fî daracât al-masâlik*, Üniver. kütüp., türk. yazm., nr. 1584) sonra, bilâhare gene Budin beylerbeyiliğine tayin (şubat 1556) ve o havâlinin emniyetini tehdid ve bir çok çapulculuk ve baskın hareketine (krş. Ali Paşa 'nın Pallavicini ve Komárom kumandanına gönderdiği mektuplar, *A Bud. bas. magy. nyelv. level.*, s. 5 v.dd.) merkez teşkil eden, Siget (Sziget) kalesinin zaptına memur edilmiştir. Kaleye ilk hücumda (mayıs 1556) muvaffak olmadığı gibi, macar büyüklerinden Nádasdy Tamás 'ın bir kısım avusturyalı ve macar kuvveti ile muhasaraya teşebbüs ettiği Baboça (Babocsa) kalesini de kurtaramamış, bilâkis Rinya ırmağı kenarında vuku bulan çarpışmada mağlûp olmuştur (temmuz 1556). Tekrar Siget muhasarasına koyuldu ise de, artık kuvvetleri azaldığı için, bir netice alamayarak Budin 'e dönmüştür. Çok geçmeden de, bu muvaffakıyetsizliklerin verdiği teessürden (krş. Hammer, VI, 114; Busbecq, *Türk mek.*, s. 158), vefat etti (şubat 1557).

Ali Paşa hadımdı, çirkindi; fakat çok cesur ve büyük bir askerî kudret sahibi idi. Ferdinad 'ın elçilerine macarları kılıç ve tüfek ile değil, baston ve değnek ile itaat altına almak istediğini söylemişti. Alicenaptı ve musikiyi fazla severdi (krş. Takáts, *Rajzok*, I, 114, 313, 425).

1 O zaman Macaristan 'da bulunan ve bâzan çapulculuk yapan bir nevi milis kuvvetinin taşıdığı addır. Bunlar, XVII. asır başında, Erdel beyi Bocskay István tarafından, Debrecen mıntakasına yerleştirilmişlerdir.

Çatalca 'da bir camii ve diğer bâzı yerlerde medreseleri vardır (bk. *Arşiv kılavuzu*, I, 37).

Bibliyografya: Âli, *Kunh al-aḫbâr*, IV (tabedilmemiş kısım, Üniver. kütüp., türk. yazm., nr. 2292); Peçevî, *Târîḫ* (İstanbul, 1283), I, 36, 288 v.d., *tür. yer.*; Mehmed Mazhar Fevzi, *Ḫabar-i ṣaḥîḥ* (İstanbul, 1293), V, 205 v.dd., 210 v.d.; Mehmed Süreyya, *Sicill-i ʿoṣmânî* (İstanbul, 1311), III, 498; *Arşiv kılavuzu* (Topkapı sarayı), İstanbul, 1937, I, 37; *A budai basák magyar nyelvü levelezése*, 1553—1589 (Budapest, 1915; tertip edenler Takáts Sandor, Eckhart Ferenc, Szekfü Gyula), s. 5 v.d.; Busbecq, *Türk mektupları* (türk. trc. Hüseyin Cahid Yalçın), İstanbul, 1939, s. 156 v.dd.; Takáts Sándor, *Rajzok a török világból*, Budapest, 1915; Hóman-Szekfü, *A Magyar Történet*, Budapest, 1939, III, 60; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, (Paris, 1836), III, 21, 107 v.dd.; Zinkeisen, *Gesch. d. Osm. Reich.* (Gotha, 1856), I—VII, bk. fihrist; Iorga, *Gesch. d. Osm. Reich.* (Gotha, 1910), III, 37, 40, 42, 43, 51, 52.

(TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ALİ PAŞA. 'ALÎ PAŞA, HEKİMOĞLU (1689—1758), Mahmud I. ve Osman III. 'ın sadrâzamlarından olup, babası hekim başı, venedikli mühtedi Nuh Efendi 'dir. 4 haziran 1689 (15 şâban 1100) da doğarak, Ali Âli tesmiye ve tahsil ve terbiyesine itina edildi. Ahmed III. zamanında, hassa silâhşorluğu ile saraya alınıp, bir müddet sonra da dergâh-ı âli kapıcı başıları arasına katıldı. Akranı arasında zekâ, zerafet ve terbiyesi ile temayüz ederek, padişahın dikkat ve alâkasını celbettiğinden, Silâhdar Ali Ağa (Şehit Ali Paşa) tarafından, kendi nufuzu için müstakbel bir tehlike gibi görülerek, 1713 te Zile voyvodalığı ile, saraydan çıkarıldı. 1719 da Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde ve onun himayesi sayesinde, beylerbeyi payesi ile türkmen ağası, 1722 de Rumeli payesi ile Adana vâlisi oldu; ilk şöhretini, Adana ve Kilis havâlisindeki mütegallibeyi tedip ile kazanmıştır. Okça-özenli, Amiki, Musabeyli, Cirigânlı, Kulaksız, Gücekli, Avşar, Kılıçlı, Bektaşlı v.s. aşiretlerini de sıkı bir nezaret altına aldı; uzun zamandan beri devlet otoritesine karşı kayıtsız yaşayan bu aşiretlerin ihtiyar ve büyükleri, boğazlarına destimallerini takarak, Ali Paşa 'ya gelip emân dilediler.

1724 te Halep vâlisi oldu. Aynı yıl, serasker Köprülü-zade Abdullah Paşa maiyetinde, şark seferine memur edilmiş ve Tebriz 'in muhasara ve zaptında, merdane hareketleri ile, temayüz eylemiştir. 1725 teşrin I. 'de, vezaret rütbesi ile taltif, bir kaç gün sonra da, Anadolu beylerbeyi, ve bilâhare hastalığından ötürü, vazifesinden affını rica eden Abdullah Paşa yerine, şark serdarı ve Tebriz muhafızı tayin edildi (temmuz 1726).

Kapısı halkı, 700—1000 kişi arasında bir kalabalık teşkil ederdi. Bâzı etbaına „kemâl-i meyl ve müsaadesi" ile meşhurdu. Adamlarının iltizam ettikleri mukataatta reayaya zulmettikleri hakkında vâki şikâyetleri üzerine, 1728 mayısında kendisi Şehr-i Zor eyaletine nakil, kethüdası, divan efendisi ve bir kaç adamı da, teftiş olunmak üzere, İstanbul 'a celbolundu. Aynı yılın eylûlünde, Sıvas vâlisi Abdurrahman Paşa ile becayiş edildi; 1729 da Diyarbekir vâlisi oldu. Nadir Şah 'ın zuhûru ile şark harekât-ı askeriyesinin kötü bir safhaya girmesi üzerine, ikinci defa serdar tayin edildi (1730). Bu sırada cülûs eden Mahmud I., Ali Paşa 'ya elmaslı bir kılıç ve bir samur kürk göndererek, iltifatta bulundu (kânun II. 1731). Ali Paşa Tahmasp III. 'a karşı Kuzıcan zaferini kazanarak (15 eylûl 1731), Hemedan 'ı, Urmiye 'yi, Tebriz 'i istirdat etti. Şah Tahmasp 'ın sulh talep etmesi üzerine, „Ahmed Paşa musalâhası" akdolundu [bk. Ahmed Paşa, s. 199 b]. 12 mart 1732 (15 ramazan 1144) çarşamba günü, sadrâzam Topal Osman Paşa 'nın azli üzerine, sadaret hattı, kızlar ağası Beşir Ağa 'nın tavsiyesi ile, Hekîm-oğlu Ali Paşa 'ya gönderildi. Ali Paşa, sadaret hattını Revan civarında Sultan tepesi denilen yerde alıp, derhâl İstanbul 'a hareket ve 9 haziran 1732 de Üsküdar 'a muvasalat etti. Üç buçuk yıl süren bu birinci sadareti Avrupa 'da Lehistan veraseti buhranına rastlar. Avusturya 'ya karşı Lehistan veraseti harbini açmış olan Fransa 'nın İstanbul 'daki elçisi Marquis de Villeneuve, Rusya 'nın Lehistan işlerine müdahalesi ile Prut muahedenamesinin naks ve osmanlı imparatorluğu menfaatlerinin ihlâl edildiğini tebarüz ettirerek, Avusturya 'nın zahîri olan Rusya 'ya karşı, rus düşmanlığı ile meşhur Hekim-oğlu 'nu, harbe teşvik ediyordu. Ali Paşa, iki tuğlu vezir yaptığı fransız mühtedisi kumbaracı başı Ahmed Bonneval Paşa [b. bk.] 'nın telkini ile, iki taraftan birinin münferit bir sulh yaparak, harpten çekilmesini gayr-i mümkün kılan bir ittifak muahedesi akdetmek şartı ile, harbe girebileceğini bildirdi ise de, Kardinal Fleury 'nin taassubu, islâmlar ile böyle bir anlaşmağa mâni oldu.

Diğer taraftan şark harekâtı, osmanlı imparatorluğu aleyhine sür'atle inkişaf ediyordu: „Ahmed Paşa musalâhası" nı tanımayan Nâdir, Tahmasp 'ı hal' ve Abbas III. 'ı İran tahtına iclâs ederek, Bagdad 'a hücum etti. Bagdad 'ı kurtarmağa muvaffak olan Topal Osman Paşa, Kerkük civarında bir baskına uğrayarak, şehit ve ordusu perişan oldu (1733). Sarayda toplanan

bir harp meclisinde, padişah tarafından rehavet ile itham olunan Ali Paşa, azil ve Midilli 'ye nefyedildi. Bir sene sonra, Bosna vâlisi oldu. Burada, üç sene, büyük Avusturya kuvvetlerinin şiddetli hücumlarına karşı kahramanca mukavemet etti. „Travnik nefîr-i âmi" adı verilen bir davet ile, eli silâh tutan bütün bosnalıları gönüllü olarak topladı. Banyaluka surları önünde, mareşal Hildburghausen 'e karşı, 4 ağustos 1737 de, parlak bir zafer kazandı. 1740 ta, âsâyişi ihlâl eden mütegallibe kölemen beylerine karşı, müdebbir ve şedit bir vâli şöhreti ile, Mısır 'a gönderildi. Bir sene sonra Mısır, damadı Tevki'î Yahya Paşa 'ya verilerek, Hekim-oğlu, Anadolu beylerbeyi oldu. 21 nisan 1742 (15 safer 1155) de de Hacı Ahmed Paşa 'yı istihlâf ederek, ikinci defa, sadarete geldi. Bu sırada, Nâdir Şah, sulhu bozarak, Irak 'a tecavüz etmişti. Bagdad vâlisi Ahmed Paşa 'nın, Nâdir Şah 'a dehşet vermek için, sadrâzamın ordu ile gelmesi lüzumundan bahseden bir mektubunun sadrâzam tarafından padişaha gösterilmesi, kendisinin serdarlık unvanı ve istiklâl-i tam ile şarka gitmek maksat ve arzusuna hamlolunarak, azline ve Midilli 'ye sürülmesine sebep oldu. 1744 te tekrar Bosna vâlisi, 1745 te Halep vâlisi, aynı yıl içinde, Nâdir Şah 'ın Kars üzerine gelmekte olduğu öğrenilince, Anadolu eyaleti ile, şark serdarılığına nasbedildi.

Şahsî düşmanı olan Tiryaki Mehmed Paşa 'nın sadaretinde, üç dört defa idamına teşebbüs edildi ise de, Mahmud I. tarafından himaye olundu. Hattâ Tiryaki Mehmed Paşa 'nın, Ali Paşa 'ya olan kini, kendi sukutuna sebep oldu; Sultan Mahmud, Mehmed Paşa 'yı azlederken, Hekim-oğlu hakkındaki hissiyatını da „kırk seneden beri bu kadar hizmet-i cemile ve gazevât-ı celilede bezl-i vücud eden dilâver ve nâmâver bir vezirim vardır, bu mel'un onun ile iddia-i akrâniyete düşüp telefine say'eder. Bu kadar îma ettim kat'a haber anlamaz" sözleri ile ifade etmiştir. İran ile musalâhanın akdinden sonra (1746), Anadolu 'da eşkiya tenkiline memur edildi; karışıklık çıkması üzerine, üçüncü defa, Bosna vâlisi oldu. Mütegallibeyi tedip etmek üzere, tayin edildiği Trabzon vâliliğinde, Karadeniz derebeylerini tenkil etti. 1754 te de, Anadolu beylerbeyliğine naklolundu; fakat henüz Trabzon 'dan hareket etmemiş iken, 16 şubat 1755 (4 cemaziülevvel 1168) te, Osman III. tarafından, sadrâzam tayin edildi. Hekim-oğlu Ali Paşa 'nın üçüncü sadareti, ancak elli üç gün sürdü; silâhdar Ali Ağa 'nın (Bıyıklı Ali Paşa) entrikaları ile, yeni hükümdarın gözünden düşürüldü ve Ayvansaray yangın yerinden, padişahtan evvel avdeti temin edilmek sureti ile, bir hataya düşürülmesi üzerine, azil ve Kızkulesi 'nde bir gün bir gece, bir rivâyete göre de, ancak iki saat hapsedildikten sonra, Kıbrıs 'a sürüldü. Kıbrıs 'ta Tuzla 'ya muvasalatında, umûm ahali tarafından, istikbal olundu. Adada bulunan konsoloslar, ziyaretine gelerek, hediyeler takdim ettiler ve „İstanbul 'da olan balyozlarımızdan size hürmet ve hizmete emir aldık" dediler. Bu menkûbiyetinde, himaye ederek yetiştirdiği vüzera ve ümeradan, o kadar çok hediyeler ve para yardımları geldi ki, üç ayda, Kıbrıs fukarasına 100.000 kuruştan fazla tasaddukta bulundu. Bu menkûbiyet, aynı sene içinde, oğlunun padişaha yazdığı bir arize üzerine, hitama erdi. Az sonra da, yine aynı senede (1755), Mısır vâliliğine tayin edilmiştir.

Hekim-oğlu Ali Paşa, 1756 da, Anadolu beylerbeyi oldu ve aynı yıl içinde, hizmetkârları tarafından zehirlenerek (oğlunun kaydına göre ise, müptelâ olduğu mesane illetinden), eyalet merkezi olan Kütahya 'da vefat etti (14 ağustos 1758 = 9 zilhicce 1171). Ölürken, İstanbul 'daki camii yanında bulunan türbesine defnedilmesini vasiyet etmişti. Kütahya 'da vâli sarayı yanında, Saray camii civarında, bir arsada muvakkat bir kabre gömüldü ve sonra, bir ferman ile müsaade verilerek, nâşı İstanbul 'a getirildi ve türbesine defnedildi. Muasırları arasında, bilgili, cömert, zarif, san'at muhibbi, adamlarına karşı sonsuz itimadı olan, fakat küçük bir suç üzerine de, kan dökmekten çekinmeyen, kanlı ve gazaplı bir vezir şöhreti bırakmıştı. Bütün işlerinde ciddî, sert ve dürüst olup, maiyetinden hiç kimsenin halka zulüm yapmasına müsaade etmez ve bu gibi hâllere cesaret edenleri, derhâl te'dip ederdi. Bosna 'daki fevkalâde hizmeti, devletin ve kendisinin yüzünü ağartmıştı. Âli mahlası ile şiirleri olup, Fatin tezkeresinde bir gazeli vardır. Otuz seneyi mütecaviz vezareti zamanında, başta padişah olarak, bütün devlet adamlarının hürmetini celbetmiş, vekar ve şerefini, her şeyin fevkında muhafaza eylemiştir. Koca Ragıb Paşa 'yı yetiştiren kendisidir; Paşa efendisine karşı minnettarlığını her vesile ile izharden geri durmamıştır. Kendisinin vâlilikte kullandığı mührünün yazısı, „Bihabib-i hüda-yi lem yezelî — Ola âli ilâhi kadr-i Ali" şeklinde, hâk edilmiştir.

Hayratından, İstanbul 'da, Davud Paşa civarında, Atlamataşı denilen yerde, bugün kendi adını taşıyan ve zamanında Cāmiʿ al-Nūr tesmiye edilen, büyük bir camii vardır. Bu camiin yerinde, mîr-i mîranlığında, ahşap bir mescit yaptırmıştı; birinci sadaretinde, onu taştan bir cami olarak, ihya etti. İnşasına 1732 de başlandı; 1734 (1147) yılının miraç gecesinde, ilk ezanı, henüz bitmemiş olan minaresinden, kendisi okuyarak, resm-i küşadını yaptı. Kütüphanesi, sebili ve civarında da kendi türbesi, camiin karşısında da bir zaviye vardır.

Bibliyografya: Hekim-oğlu Ali Paşazade İsmail Ziyaî, *Maṭāliʿ al-ʿāliya fī ġurrat al-ġāliya* (Hekim-oğlu Ali Paşa 'nın mufassal tercüme-i hâli, Üniver. kütüp., türk. yazm., nr. 2486); Şalāḥī, *Ẓabṭ-ı vaḳāʾiʿ-i yevmîya-i şahriyārī* (Üniver. kütüp., türk. yazm., nr. 2518), *tür. yer.*; 'Omar, *Kitāb min al-tārīḫ* (Mahmud I. 'un hayatına dair vukû'ât-ı yevmiye defteri), Fatih kütüp., türk. yazm., nr. 658 (yeni); Bosnalı Ömer, *Aḥvāl-i ġazavāt der diyār-ı Bosna* yahut *Tārīḫ-i Bosna der zamān-ı Hekim-zade Ali Paşa* (İstanbul, 1293), *tür. yer*; Küçük Çelebi-zade Âsım, *Tārīḫ* (İstanbul, 1282), s. 301, 403, 566, 598; Vāṣıf, *Tārīḫ* (İstanbul, 1219), I, 50, 55, *tür. yer.*; Dilâver-zade Ömer, *Ḥadīḳat al-vuzarāʾ* (İstanbul, 1271), zeyl I, s. 42—51; Ayvansarayl Hüseyin, *Ḥadīḳat al-cavāmiʿ* (İstanbul, 1281), I, 81—85; Fatin, *Taẕkara* (İstanbul, 1271), taş basm., s. 274/275; İbnülemin Mahmud Kemal, *Maṭāliʿ al-ʿāliya fī ġurrat al-ġāliya*, *TTEM*, sene 16, sayı (93) 16, s. 197—210; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlılar zamanında kullanılmış mühürler hakkında* (*Belleten*, 1940, sayı 16, s. 513); Mehmed Ârif, *Kumbaracı Ahmed Paşa* (*TOEM*, sene 4, XIX, s. 1222/1223); Comte de Bonneval, *Mémoires* (Paris, 1806), II; Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1856), XIV, 223 v.d., 254 v.d., 256, 261, 276 v.d., 298, 300 v.dd., 397 v.dd., 416, 425, 449; XV, 51, 58, 97 v.dd., 275 v.dd.; XVI, 13, 28 v.d. (REŞAD EKREM KOÇU.)

ÂLİ PAŞA. ʿĀLĪ PAŞA, MEHMED EMİN (1815—1871), XIX. asır osmanlı sadrâzamlarından ve diplomatlarından olup, Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde, küçük fasılalar ile, bir çok defalar hariciye nezareti ile sadaret makamlarını işgal etmiştir. İstanbul 'da Mercan 'da Mercan Ağa camiine bakan bir evde doğmuştur (şubat 1815 = 23 rebiülevvel 1230). Mısır-çarşısı aktarlarından olan babası Ali Rıza Efendi, fakrı dolayısiyle, ücretle Bahçe-kapısını da açıp kapamakta olduğu için, sonraları muhalifleri kendisini Kapıcı-zade diye tezyife çalışmışlardır (meselâ bk. Ali Suavî, *Âli Paşa 'nın siyaseti*).

Mahalle mektebinde okuduktan sonra, Bayezid camiinde bir müddet arabî dersi görmüş; fakat hayatını kazanmak mecburiyeti ile, icazet almağa muvaffak olmaksızın, divan-ı humayun kalemine girmiştir (1 eylûl 1830 = 12 rebiülâhır 1246).

Kalem hayatında bir taraftan resmî kitabet ve muamelâtı öğrenmeğe çalışmakla beraber, fransızca tahsiline de başlayan Mehmed Emin, ya dikkati çekecek kadar kısa olan boyu dolayısiyle (*Ḳāmūs al-aʿlām*) veya, daha gâlip bir ihtimal ile, çalışkanlık, kabiliyet ve nezaketle temayüzü sebebi ile, o zaman mutad olduğu vecihle bir temenni ifade etmek üzere (İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı devrinde son sadrâzamlar*, s. 4), kendisine Âli mahlası verilmiştir ki, siyasî hayatında hep bu mahlası ile şöhret kazanmıştır.

Divan-ı humayun tercümanlığı işlerinin çoğalması üzerine, tercüme odasına kendisi de memur edilince (1833 = safer 1249), bu oda hulefasına verilen fransızca derslerini Âli Efendi de, devamlı olarak, takip etmiş, daha sonra Avusturya imparatoru Ferdinand I. 'ın cülûsunu tebrik münasebeti ile, sefaretle Viyana 'ya gönderilen (1835 = 1251) asâkir-i hassa feriki Ahmed Fethi Paşa (Lûtfi, *Tārīḫ*, V, 6) maiyetinde ikinci ser kitabet vazifesi ile gittiği zaman artık diplomasi mesleğine iyiden iyiye intisab etmiş bulunmasına binaen, orada kaldığı bir buçuk sene içinde yine fransızcasını lâyıkiyle ilerletmeğe çalışmıştır (Ali Fuad, *Ricâl-i mühimme-i siyasiye*, s. 56). Bununla beraber Âli Paşa, vaktiyle camide ilerletemediği arapçasını kuvvetlendirmek için, arada çalışmış ve birinci sadaretinden infisali üzerine, kısa süren mazuliyeti devrinde, Cevdet Efendi (Paşa) 'den ders almıştır (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı*, s. 95).

Ailesinin fakrı ve zamanında muntazam tahsil müesseseleri bulunmaması yüzünden, Âli Paşa, yetişmesini hususî derslere ve bilhassa kendi çalışmasına borçlu olup, Avrupa 'da tahsil ettiği doğru değildir. Türkçe resmî kitabeti selis ve derli toplu, fransızca siyasî yazıları da oldukça kuvvetli olan Âli Paşa, güzel hatta da mâlikti. Fakat manzum yazıları o derece ehemmiyetli olmadığı gibi (Fatin, *Taẕkara*, s. 276 v.dd.) mahcup tabiatı dolayısiyle, söz söylemekte de güçlük çekmesine mukabil, bâzan zarif nükteler yapabilirdi (Ali Fuad, *göst. yer*, s. 58).

Âli Efendi, yine Ahmed Fethi Paşa maiyetinde (1837 = rebiülâhır 1253) Petersburg 'a da gidip geldikten sonra, divan-ı humayun tercümanlığına tayin olunmuş (1837 = 19 şâban 1253), rütbesi de saniyeye terfi edilmiştir. Bir müddet sonra, hariciye nezareti uhdesinde kalmak üzere, Londra büyük elçiliğine tayin olunan Mustafa Reşid Paşa ile beraber, divan-ı humayun tercümanlığını muhafaza etmek üzere, sefaret müsteşarı olarak, Londra 'ya giden (1838 = cemaziülevvel 1254) Âli Efendi, Reşid Paşa 'nın Paris 'e gitmesi üzerine, Londra 'da maslahatgüzar olarak kalmış ve Abdülmecid 'in cülûsunu müteakip, İstanbul 'a dönen Reşid Pa-

şa ile birlikte avdet ederek, divan-ı humayun tercümanlığına devam eylemiştir.

Reşid Paşa, daha evvel kendisine intisabı üzerine, hariciye mesleğinde yetiştirmeğe başladığı Âli Efendi'nin meziyetlerini Londra'da daha ziyade takdire fırsat bularak, itimat ve teveccühünü arttırdığı cihetle, pek genç olmasına rağmen, maslahatgüzarlığı kendisine tevdide tereddüt etmemiş ve bundan sonra da, onu sür'atle terfi ettirerek, hakikaten çok kısa bir zaman içinde, diplomasi mesleğinin en yüksek derecelerine çıkarmıştır. Filhakika hariciye müsteşarı Sadık Rifat Paşa'nın, Mısır meselesi hakkındaki Londra mukavelesi hükümlerini, padişah namına, Mehmed Ali Paşa'ya tebliğ için, Mısır'a gönderilmesi (1840=cemaziülâhır 1256) üzerine, bu vazifenin vekâletine tayin olunan Âli Efendi'ye, Sadık Rifat Paşa'nın sadaret müsteşarlığına nakil ve tayini dolayısiyle, rütbe-i ûlâ ile beraber, hariciye müsteşarlığı tevcih edilmiştir.

Bir kaç ay sonra Âli Efendi, Şekip Efendi yerine, Londra büyük elçiliğine tayin olunmuş (1841 = zilkâde 1257); ve üç seneden fazla bir müddet bu elçilikte kaldıktan sonra, oradaki memuriyetinin uzamış olduğu ileri sürülerek, azledilmiştir (1844 = 1260; Lûtfi, VII, 26, 92). İstanbul'a dönünce *meclis-i vâlâ* âzalığına tayin olunan Âli Efendi, Cebel-i Lübnan'da çıkan karışıklığı bertaraf etmek ve oraları tanzim ve ıslah eylemek memuriyeti ile gönderilen (1845 = şâban 1261) hariciye nazırı Şekip Efendi [b. bk.]'ye ve bir müddet sonra, Şekip Efendi'nin infisali ile bu nezarete nasbolunan (1845 = 26 şevval 1261) Paris sefiri Reşid Paşa'nın İstanbul'a gelmesine kadar, ona vekâleten hariciye nezareti işlerini idare eylemiş ve bu arada haiz bulunduğu ûlâ sanisi rütbesi de sınıf-ı evvele terfi olunmuştur (*göst. yer.*, VIII, 31, 72).

Reşid Paşa'nın, yine hariciye nezaretine tayin olunmak suretiyle, iktidar mevkiine gelmesi, kendi yetiştirmesi ve mutemedi olan Âli Efendi'nin de hariciyede daha geniş hizmetine ve terakkisine imkân hazırlamış oldu ve zaten *meclis-i vâlâ* âzasından olan Âli Efendi, ilk önce divan-ı humayun beylikcilik memuriyeti inzimamı ile, hariciye müsteşarlığına (1845 = 16 zilhicce 1261) ve bir müddet sonra Reşid Paşa'nın birinci defa olarak sadrâzam olması üzerine (1846 = 7 şevval 1262) de, rütbe-i bâlâ ile, hariciye nezaretine esaleten tayin olunduğu gibi, gördüğü hizmetlere ve gösterdiği liyakate binaen, kendisine vezirlik ve müşirlik rütbesi tevcih edildi (1848 = 29 muharrem 1264). Dine karşı mübalatsızlığı ileri sürülerek yapılan tezvirler ve bilhassa serasker Damad Said Paşa'nın taassup sevki ile padişah huzurundaki ısrarı üzerine, Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretten infisâli (1848 = 24 cemaziülevvel 1264) icabedince, arkadan Âli Paşa'nın da, yerine Rifat Paşa tayin edilmek üzere, hariciye nezaretinden azlolunduğu ve fakat kısa bir mazuliyetten sonra, Reşid Paşa *mecalis-i âliye*'ye memur edilirken, Âli Paşa'nın da *ahkâm-ı adliye* riyasetine getirildiği (1848 = 26 recep 1264) görülür. İkbal ve iktidar mevkiine avdetin alâmeti olan bu memuriyetler kısa sürmüş ve (1848 = 13 ramazan 1264) Reşid Paşa, ikinci defa olarak, sadarete getirilirken, Âli Paşa'da, ikinci defa olarak, yine hariciye nezaretine tayin olunmuştur (Lûtfi, VIII, 85, 115 154, 159, 160).

Kendisine karşı yapılan tezvirlerin muvaffakıyetsizliği, Reşid Paşa'nın nufuzunun artmasına sebep olduğundan, bu defa iktidar mevkiinde tarafdarları ve bu meyanda Âli Paşa ile beraber daha uzunca kalabilmiş ve bu sayede, o sırada 1848 ihtilâlinin serpintisi olmak üzere, Memleketeyn'de de baş gösteren harekete karşı, Rusya sevkiyat yaparken, Bâbıâlice de asker sevki sureti ile, ciddî tedbirler alınabilmiş bulunduğu gibi, macar ihtilâlcilerinin Avusturya ve Rusya kuvvetleri tarafından mağlûbiyeti üzerine, hududumuza iltica eden siyasî suçluların iadesi bu iki devlet tarafından ısrar ile istendiği ve devlet ricalinin çoğu da bu ısrara karşı mukavemeti tecviz etmediği hâlde, devletin haricî siyasetinin mes'uliyetini deruhte etmiş olan Reşid Paşa ile Âli Paşa tarafından, mültecilerin iadesinin reddi hususunda, metanet ve sabat gösterilmiş ve Avrupa muhitlerinde devletin şeref ve itibarının yükselmesi neticesi elde edilmiştir.

Âli Paşa'ya, bu defaki hizmeti devam ederken, imtiyaz nişanı ile mecidî nişanının ikinci rütbesi verildiği gibi, *Encümen-i danış*'in kurulması münasebetiyle bir çok rical arasında kendisine de dahilî âzalık tevcih edilmiştir (1851 = 19 ramazan 1267). Sadrâzam Reşid Paşa ile tophane-i âmire müşiri Fethi Paşa'nın, geçimsizlik ve mücadeleleri sebebiyle, her ikisinin azli vuku bulunca, Âli Paşa, ilk defa olarak, daha 38 yaşında olduğu hâlde (1852 = 20 şevval 1268), sadarete getirilmiş (Rifat Efendi, *Vard al-ḥadā'iḳ*, s. 46), ertesi günü de hariciye nezaretine Fuad Efendi tayin olunmuştur.

Bu zamana kadar liyakatlarını sezip yetiştirdiği Âli Paşa ile Fuad Efendi, Reşid Paşa'nın en değerli yardımcıları ve muhaliflerine karşı en sadık tarafdarları iken, bu tebeddül üzerine Âli Paşa ile Fuad Efendi, birbirine bir kat daha yakınlaşarak, karşılıklı müzaheret ile iş birliği yapmağa başlamışlar ve velinimet saydıkları Reşid Paşa'dan, isteyerek istemeyerek, az çok uzaklaşmışlardır. Bu suretle, Tanzimat ve

teceddüt cereyanının en değerli rükünleri iki zümreye ayrılarak, birbirlerini tamamlayan şahsiyetler az çok zaafa uğramışlardır (Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı*, s. 88). Gerçi Âli Paşa belki de, velinimet dediği Reşid Paşa üzerine sadarete gelmek istemediğinden dolayı, gençliğini ileri sürerek, itizar etmiş ise de, padişahın ısrarı ile bu makamı kabul edince, sadaret alayını müteakip hemen Reşid Paşa'nın evine hürmetini izhara koşmuş ve Reşid Paşa da bundan pek memnun olmuştur; fakat bâzı ara bozucuların tezvirleri ve tabiatı ile başlayan rekabet yüzünden, bu iki şahsiyetin arası gittikçe daha çok açılmıştır (Ali Fuad, *Ricâl-i mühimme-i siyasiye*, s. 61).

1852 (28 zilkâde 1268) de kendisine mecidî nişanının birinci rütbesi tevcih edildiği hâlde ertesi ay, ihtimâl mukaddes makamlar meselesinin ehemmiyet peyda etmesi üzerine, Âli Paşa infisal etmiş (1852 = 1268 zilhicce) ve sadarete geçen Damad Mehmed Ali Paşa'nın teklifi ile, İzmir vâliliğini kabul (1853 = 6 rebiülâhır 1269) eylemiş ise de, İzmir'deki Avusturya konsolosunun eski macar mültecilerinden birini cebren kaçırması yüzünden çıkan hâdiseler, kapitülâsyonlar dolayısı ile de pek karışık bir şekil almış olduğundan, Avusturya elçisinin ısrarı üzerine, azledilmiştir. Bir müddet sonra Hüdavendigâr vâliliğine tayin olunan (1854 = 21 recep 1270) Âli Paşa'ya, vâlilik uhdesinde kalmak üzere, yeni kurulan Meclis-i âlî-i tanzimat reisliği de verilmiştir. Bu sıralarda, mukaddes makamlar meselesi ve bunun doğurduğu Kırım muharebesi safhadan safhaya geçiyor, sadarette de tebeddüller devam ediyordu. Reşid Paşa'nın, dördüncü defa olarak, sadarete nasbı (1854 = 2 rebiülevvel 1271) üzerine, muhaliflerine karşı o sıralarda barışmak lüzumunu hissettiği eski şakirdlerinden Âli Paşa da, meclis-i tanzimat reisliği inzamı ile üçüncü defa olarak, hariciye nezaretine tayin olunmuştur. Bir müddet sonra, Kırım harbini neticelendirecek olan musalâhanın mukaddematını müzakere etmek üzere, Viyana'da başlayan konferansa iştirâk için murahhas tayin olunan (1855 = 28 cemaziyelâhır 1271) Âli Paşa, Süveyş kanalı imtiyazının verilmesine tarafdar olmayan İngiltere'yi gücendirmekten çekinerek, hususî bir mektup yazdırmak suretiyle, bu işi önlemeğe çalışan ve keyfiyetin Fransa maslahatgüzarına ihbar edilmesi ile müşkül bir mevkide kalan Reşid Paşa'nın istifası üzerine, ikinci defa olarak, sadarete tayin edilmiştir (1855 = 16 şâban 1271). Bir muvaza'a olarak kısa bir zaman için sadarete getirildiği zannı ile, istifaya hazırlanan Âli Paşa (Mahmud Kemâl İnal, *ayn. esr.*, s. 13), bu defa bir buçuk seneden fazla bir zaman, bu makamda kalmış ve bu müddet zarfında Paris'te toplanan kongraya da osmanlı devletinin birinci murahhası sıfatı ile giderek, 30 mart 1856 Paris muahedesinin imzasına iştirâk eylemiştir. Kongraya Reşid Paşa, murahhas olarak iştirâki arzu ve buna İngiltere de müzaheret etmiş olduğu hâlde, Fransa muhalefet eylemişti. Âli Paşa Viyana sulh mukaddematında kararlaştırılan esaslardan biri olan hıristiyan ahalinin imtiyaz ve muafiyetleri meselesini de halletmiş olmak için, ıslahat hatt-ı humayununu (şerif) neşir ve ilân eylemiştir (18 şubat 1856 = cemaziülâhır 1272; Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 112). Âli Paşa, murahhaslık vazifesini muvaffakiyetle ifa ettiğinden ve bilhassa kapitülâsyonların ıslahı vaadini istihsâl eylediğinden dolayı, tarafdarlarınca medh ve takdir olunmasına karşı, devletin hak ve menfaatlerini lâyıkı ile müdafaa edemediği ileri sürülerek, muhalif ve hattâ bitaraf bâzı kimselerce tenkit olunmuş ve bu arada bilhassa ıslahat fermanı hakkında Reşid Paşa'ca yazılıp, Abdülmecid'e takdim olunan bir lâyihada şiddetle hücum ve itiraza uğramıştır. Paris kongrasınca kat'î bir şekle bağlanamayan meselelerden Eflâk ve Boğdan idarelerinin birleştirilmesi keyfiyeti, bir müddet sonra tekrar ehemmiyet kazanıp, Fransa ve İngiltere arasında da görüş ihtilâfı çıkması ve ingiliz elçisinin, hâriciye nazırı Fuad Paşa ile sadrâzamdan şikâyet etmesi üzerine, Âli Paşa sadaretten infisal eylemiş ve yerine Reşid Paşa tayin olunmuştur. Bununla beraber bu defa da hâriciye nezaretine tayin olunan Âli Paşa, Reşid Paşa'nın tenkitlerinden zaten müteessir olduğu için, bu vazifeyi kabul etmek istememiş ve Reşid Paşa'nın ricasına rağmen, istifada ısrar eyleyerek, neticede Fuad Paşa ile beraber mecalis-i âliyeye memur edilmiştir (Ali Fuad, *Ricâl-i mühimme-i siyasiye*, s. 71). Fakat Boğdan intihabatı neticesinden bu defa da fransız elçisi memnun olmayarak, fesh talebinde bulunmuş ve Bâbıâlice reddi üzerine, İstanbul'u terke kalkışmış olduğu cihetle, Reşid Paşa yerine Mustafa Nâilî Paşa ve hâriciyeye de Âli Paşa tayin olunmuşlardır (1857 = 11 zilhicce 1273). Âli Paşa, Reşid Paşa'nın yeniden sadarete gelmesi üzerine, artık hâriciyeden tekrar çekilmeğe kalkışmamış ve onun vefatına kadar aynı vazifede kalarak, nihayet, üçüncü defa olmak üzere, tekrar sadarete nasbolunmuştur (1858 = 25 cemaziyelevvel 1274).

Kırım muharebesinin mucip olduğu masraflarla sarayın gittikçe artan israfları mâlî müzayekayı arttırmış olduğu için, Âli Paşa'nın, bu defa hususî bir arizası üzerine (Ali Fuad, *ayn. esr.*, zeyil 2), padişah da çare aranmasını

emredince, sarayın masraflarını tahdit ve tasarrufa riayet zarureti bulunduğunu îma eylemeğe kalkışması, azline (1859 = 21 rebiülevvel 1276) sebep olmuş ve bir az sonra meclis-i âlî-i tanzimat reisliğine (1859 = cemaziülâhır 1276), sadrâzam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın teftiş ve ıslahat için Rumeli'ye gidişinde, ilâve olarak, sadaret kaymakamlığına, hâriciye nazırı Fuad Paşa'nın fevkalâde memuriyetle Şam'a gitmesi üzerine de, yine ilâve olarak, hâriciye nezareti vekilliğine ve nihayet asîl olarak hâriciye nezaretine tayin olunmuştur (1861 = 6 muharrem 1278). Abdülaziz'in cülûsundan bir müddet sonra, Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın azli üzerine, sadareti, dördüncü defa olarak, ihraz eden Âli Paşa (1861 = 29 muharrem 1278) teennisinden dolayı, sür'atli icraat isteyen yeni padişahı tatmin edemediği cihetle, azledilerek (1861 = 19 cemaziyelevvel 1278), yerine Fuad Paşa getirilmiş ve fakat onun ısrarı ile de Âli Paşa tekrar hâriciye nezaretine nasbedilmiş ve Fuad Paşa'nın iki sadareti ile Yusuf Kâmil ve Mütercim Rüşdü Paşa'ların sadaretleri zamanında hep aynı makamda kalmıştır.

Bir taraftan Girid isyanının, diğer taraftan Sırbistan'da türklerin işgalinde bulunan kalelerin sırplara terki talebinden doğan meselenin ehemmiyet peyda etmesinden ürken Mütercim Rüşdü Paşa istifa edince, Âli Paşa, beşinci defa olarak, tekrar sadarete getirilmiştir (1867 = 6 şevval 1283; Ali Fuad, *ayn. esr.*, s. 75). Aynı zamanda inkişaf eden iki meselenin hallinde sırplar ve yunanlıların müşterek hareket etmesi ve zâhiren sâkit bulunmasına rağmen, Rusya'nın da tahrikât yaparak, bunlara müzaharet eylemesi ihtimallerini ileri süren Fransa'nın ve ona ittiba eden İngiltere'nin nasihatlerini nazara alan ve diğer devletlerin de farklı bir hareket tarzını ihtimal dahilinde görmeyen Âli Paşa, daha ehemmiyetli gördüğü Girid isyanını daha müsait bir hâl tarzına bağlayabilmek için, kaleler meselesinde müsamahakâr davranmağı tercih etmiş ve meseleyi meclis-i vükelâda tezekkür ettirerek, „kaleler kemâkân kılâ-ı hakaniyeden olarak kalıp ve burçlarına saltanat-ı seniye ve sırp bayrağı çekilip, hıfz ve idarelerinin sırp beyinin zatine ihalesi ile müstahfız askerinin kaldırılması" keyfiyetini takarrür ettirmek suretiyle, intaç eylemiştir (1867 = 10 şevval 1283; bk. *Belgrad kalesinin sırplıya terki hakkında bir vesika*, *TOEM*, sayı 31, s. 285).

Girid isyanına gelince, asker sevki suretiyle, âsîlerin tenkiline ve yunanlıların yardımlarına sed çekebilmek üzere, adanın ablokasına çalışılmakla beraber, yunanlıların milliyet prensipi namına ileri sürdükleri diğer taleplere Rusya ve Fransa müzaharet ettiğinden, iş ehemmiyet kazanmış ve adanın dağlık olması ve denizden kaçakçılığın devam etmesi yüzünden, bir türlü kat'î neticeye vardırılamayan askerî hareketlerden başka, siyasî tedbirler de alınmasına lüzum görülmüş ve bunun için mahallinde tetkikat yapılarak, icap eden tedbirler alınmakla beraber, devletlerce teklif edilen müşterek teftiş ve tahkikın da önüne geçilebilmesi için, Âli Paşa'nın kendisi memuriyetle Girid'e gitmiş ve oradan yazdığı lâyihalarda müşterek teftişin fena neticeler vermesi ihtimalinden dolayı, meselenin halli için, „hıristiyan tebeanın ıslaha muhtaç denilen ahvali her ne ise, anları devlet kendüliğinden olarak yapıp rusyalunun elinden şu silâh-ı tezvir-ü iğfali olsun almak" lüzumunu ileri sürmüş ve bu sebeple bir takım müsaade ve imtiyazları ihtiva eden bir nizamnâme hazırlayarak, adaya bir nevi muhtariyet verilmesini te'min eylemiştir (1868 = 9 şâban 1284; Âli Paşa, *Girid hakkında lâyiha*, İstanbul, 1327; Memduh Paşa, *Mir'ât-ı şu'ûnât*, İzmir, 1328, s. 40).

Âli Paşa'nın lehinde ve aleyhinde çok söz söylenmesine ve yazılmasına sebep olan ve hakikatte kendisinin en olgun, hayatininda en faâl devrini teşkil eden Girid seyahatinden sonra, Girid'deki askerî hareketler ile idarî ve siyasî tedbirlerin temin eylediği sükûn ve âsâyişi bir kat daha te'yid için, bu icraatın Avrupa'da uyandırdığı müsait tesirden istifade ederek, Yunanistan'ın o zamana kadar yaptığı propagandalar ile öne sürdüğü ilhak taleplerini bertaraf etmek üzere, bir taraftan Yunanistan'a karşı tehditkâr bir vaziyet almış, diğer taraftan Yunanistan'ın iştirâki olmaksızın, Paris'te devletler arasında cereyan eden müzakereler sonunda artık Girid'deki yardım ve tahrik hareketlerinden içtinab etmesi lüzumunun bu devlete tebliğ edilmesini ve bu suretle meselenin tamamen sona ermesini istihsâl eylemiştir. Âli Paşa, bilhassa son sadaretinde, Paris muahedesinden sonra Avrupa'nın umumî siyasetindeki tedrici değişiklikleri farketmiş, Napolyon III.'un, Avusturya'ya karşı milliyet prensipinden mülhem olan siyaseti dolayısı ile, Rusya'ya karşı da muhalefet değil, bir mülâyemet ve kollama siyaseti takibe başladığını, bu iki esasın Memleketeyn, sırp ve Girid meselelerinde tamamen tebarüz eylediğini, İngiltere'ye gelince, dahilî siyasetindeki tebeddül dolayısı ile, haricî siyasetinin de değişmeğe yüz tuttuğunu ve şark işlerinde artık faâl ve müteşebbis bir rol oynamaktan çekindiğini anlamış bulunduğu için (*Ricâl-i mühimme-i siyasiye*, zeyil 4, s. 119; Mahmud Muhtar, *Maziye bir nazar*, İstanbul, 1341, s. 30 v.d.), Rusya'ya karşı mülâyim bir vaziyet almakla beraber, bu devletin telkinleri ve müdahaleleri ile osmanlı devletini dahilen muhtariyet siyasetine sürüklenmekten ve bu suretle imparatorluğun parçalanmasını hazırlamaktan ise, Fransa'nın tavsiye eylediği ve Tanzimat cereyanına uygun ıslahat hareketine yeniden inkişaf vermek suretiyle, yeni meseleler çıkmasına mâni olmak siyasetini ihtiyar etmiş, bir taraftan idare, maarif ve adliyeyi alâkadar eden yeni teşkilâta ve ekalliyetlerin vaziyetlerini tanzime çalışırken, diğer taraftan merkeziyet prensipinden mülhem hareketler ile devletin nufuzunu tahkime gayret eylemiştir. Filhakika bir taraftan teşkilât ile iştigal ederek *meclis-i vâlâ*'nın gördüğü vazifeleri, mülkî ve adlî olarak, ikiye ayırmak suretiyle, *şura-i devlet* ve *divan-ı ahkâm-i adliye* dairelerini teşkil ettiği gibi, dahiliye nezaretini de tesis etmiştir. Diğer taraftan, ıslahat fermanını tatbik etmiş olmak için, müslim ve gayr-i müslim bütün tebeanın aynı tahsili görmeleri suretiyle, muhtelif unsurları te'lif ve resmî tahsil görmüş ekalliyet ferdlerini icabında devlet kadrosuna almak üzere, hıristiyan tebeanın hâricin himayesinden beklediği menfaatleri devletçe, doğrudan doğruya, temin gayelerine varmak için, Galatasaray sultanisini tesis etmek, mahkemelerin istiklâline ve temyiz mahkemesinin kurulmasına ehemmiyet vermek, ecnebilere bâzı tahditler ile gayr-i menkullere tasarruf hakkını tanımak, evkafın intikalini tevsi eylemek, demir yol inşaatı için imtiyaz vermek gibi ıslahata itina etmiştir. Bununla beraber bu teşkilât ve ıslahatı, Âli Paşa'nın, görüş ve nufuzu ile, iktidar mevkiinde kaldığı müddete nisbetle kâfi görmeyerek, tanzimatı hakikaten inkişaf ettirmekten ziyade bunları icabında haricî siyasette mesned ve delil olarak göstermek üzere, yaptığını iddia edenlere az çok hak vermemek kabil değildir.

Âli Paşa'nın yaptığı ıslahatın kifayetsizliğine karşı, sadaretinin son zamanlarında, Mısır vâlisi İsmail Paşa'nın, nufuz, hukuk ve salâhiyetini genişletmek için, yapmağa çalıştığı emr-i vâkileri metanetle önlemeğe muvaffak olduğunu kaydetmek zarurîdir. Filhakika hidiv unvanını istihsale muvaffak olan İsmail Paşa, bâzı emr-i vâkiler yaparak, bâzan da entrika ve para sayesinde, Avrupa devletleri ile siyasî münasebetlere girmeğe, kara ve deniz kuvvetini, fermanlarda ve evvelce verilmiş müsaadelerdeki hudutları aşarak, arttırmağa, mezuniyet almaksızın istikrazlar yapmağa kalkışmış ve fakat Âli Paşa, ciddiyetle hareket etmek suretiyle, padişahın hukukunu muhafazaya, hattâ ismarlanmış olan zırhlıları devlete terk ettirmeğe muvaffak olmuştur (1869 = 1286; *Mısır'ın idaresi hakkında hidiv İsmail Paşa'ya mektub-i sâmi*, *TOEM*, nr. 42 s. 354).

Âli Paşa, bulgarların, rum patrikliğinden ayrılarak, ayrı bir eksarhâne teşkili teşebbüslerine karşı da haylı mukavemet göstermiş ve bulgarları muhtariyete götürebilecek olan bu eksarhlığın tesisini, esas itibariyle, kabul edinceye kadar, hayli zaman kazanmağa muvaffak olduğu gibi, ermeni katoliklerinin papalığa bağlanması teşebbüsünü de akim bırakmıştı. Sadaretlerinde, hâriciye nazırı sıfatı ile, çok yardımını gördüğü arkadaşı Fuad Paşa'nın vefatı (1869 = 1 zilkâde 1285) üzerine, hâriciye nezareti vazifesini de ilâveten yüklenen Âli Paşa'nın sıhhati bozulmuştur. Âli Paşa'nın takib ettiği hâricî siyasetin başlıca mesnedi olan Fransa'nın, Fransa-Prusya muharebesi neticesinde, kat'î bir mağlûbiyete uğraması, devletin Avrupa muvazenesindeki mevkiini sarsmış olduğu gibi, Âli Paşa'yı da yeni bir siyaset vechesi aramağa sevketmiş idi. Rusya, Paris muahedesinin en ehemmiyetli hükmü olan ve şimdiye kadar Fransa ve İngiltere'nin osmanlı devletine müzahareti sayesinde muhafaza olunabilen Karadeniz'in bitaraflığı esasına artık bağlı olmadığı hakkında devletlere tebligatta bulununca, Âli Paşa, daha uysal davranmak ve şekli olsun muhafaza etmek üzere, Londra'da toplanan konferansta muahedenin buna ait maddeleri ile boğazlar mukavelesini tâdil eden yeni mukaveleyi kabul etmeğe mecbur olmuştur (1—13 mart 1871; Goryanov, *Devlet-i osmaniye ve Rusya siyaseti*, İstanbul, 1331, s. 319—397). Siyasî vaziyetin bu yolda inkişafı ile mânen de sarsılan ve zaten teverrüm etmiş bulunan Âli Paşa, hastalığına rağmen, vazifesine mümkün mertebe devama çalışmış ve nihayet 7 eylûl 1871 (21 cemaziyelâhır 1288) de Bebek'teki yalısında vefat ederek, Süleymaniye camii yanında defnolunmuştur (Mahmud Kemal İnal, *ayn. esr.*, s. 25).

Fakir bir aileden çıkarak, zekâsı ve çalışkanlığı ile dikkati celbeden ve Reşit Paşa'ya intisap ettikten sonra, onun bir şakirt ve mahmisi olarak, terakki ile hâriciye nezaretine geçen Âli Paşa, Kırım muharebesine kadar Reşid Paşa ile beraber ingiliz dostluğu ile ve velinimetinin en sadık yardımcısı olmakla tanınmıştı; fakat sadarete geçtikten sonra, Reşid Paşa'nın âdetâ rakibi kesilerek, mevkiini ve muvaffakıyetlerini fransız dostluğuna istinat ettirmeğe çalışmıştır. Aşırı fransız dostluğu ile mâruf bâzı muasırları kadar olmamakla beraber, temkinini muhafaza etmek şartiyle, hâricî siyaset ile dahilî ıslahatta fransız vesayasına az çok uymağı tercih eylemiştir. Dahildeki idaresine gelince, yedi defa hâriciye nezaretine, beş defa da sadaret makamına gelmeğe muvaffak olmuş ve tedricen tecrübeli ve vu-

kuflu bir devlet adamı ve diplomat sıyt ve şöhretini kazanmış bulunmak sayesinde, saltanat makamı nezdinde kendisini devlet için lüzumlu ve faideli bir unsur diye kabul ettirdiği cihetle, sarayın müdahalelerine karşı Bâbıâlinin vekar ve haysiyetini oldukça muhafazaya muktedir olmuştur. Bununla beraber sarayın israflarına ve yeni istikrazlar ile devletin gittikçe daha ağır borçlar altına girmesine mâni olamamış ve Fransa'nın Avrupa'da nufuzu husufa, Abdülaziz'in de halk nazarında itibarı zevale uğrarken, kendisi de umumun itimadını kaybetmeğe başlamıştır. Âli Paşa, siyasî mülâhazalarla vilâyat kanununda intihap usûlüne az çok mevki verdirdiği hâlde, maarifin kâfi derecede yayılmamış bulunduğu keyfiyetine dayanarak, meşrutiyete doğru adım atılmasına tarafdar olmamıştı. Bu sebeple Yeni-osmanlıların şiddetli tenkit ve muahazelerine, hattâ tezyiflerine uğramıştı. Âli Paşa, Reşid Paşa'dan farklı olarak, kendisine yardım edecek veya halef olacak adam yetiştirmemiş ve bundan dolayı, Fuad Paşa'nın vefatından sonra, müşkülâta uğramıştır.

Kendi ölümünden sonra da hârice, saraya ve halka karşı muvazeneyi tutacak kimseler bulunamamıştır. Âli Paşa, afif ve namuskâr olmak sıyt ve şöhretini kazanmış bulunmakla beraber, muhalifleri kendisini mütemadiyen ihsan dilenmek ve koparmakla, en büyük meselelerde bile, hiç bir istişarede bulunmaksızın, doğrudan doğruya verdiği kararları padişahın iradesine iktiran ettirmek suretiyle, padişahın halkça mes'ul sayılması için zemin hazırlamakla, ıslahat fermanı, ecnebilerin emlâk tasarrufu müsaadesi, muhtelit mahkemeler nizamnâmesi gibi ecnebi sefirlerince hazırlanan projeleri hemen aynen kabul etmekle ve müstakil bir siyaset takip edememekle itham ederek, muahaze etmişlerdir. Muhalifleri, Âli Paşa'nın, zâhirî nezaket ve tevazuuna rağmen, kinci ve fikren müstebit olduğunu da ilâve ederler. Muhalifleri arasında en çok tanınanlar, Namık Kemâl, *Zafernâme* ve şerhini yazan Ziya Paşa ve Âli Paşa hakkında bir risale kaleme alan Ali Suavî'dir. Şinasî'nin hicivleri, *Hürriyet* ve *Muhbir* gazetelerindeki makaleler de Âli Paşa'yı mütemadiyen sinirlendirmiştir.

Bibliyografya: Lûtfi, *Târîḫ*, VII—VIII; Mahmud Kemâl İnal, *Osmanlı devrinde son sadrâzamlar* (İstanbul, 1940); Ali Fuad, *Ricâl-i mühimme-i siyasiye* (İstanbul, 1928); Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı* (İstanbul, 1332); A. de la Jonquière, *Hist. de l'empire ottoman*, s. 553 v.dd.; Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, I, 143 v.dd.; II, 1—111; Rif'at Efendi, *Vard al-ḫaḳā'iḳ* (taş basm., İstanbul, *ts.*), s. 43—48; Ch. Mismer, *Souvenir du monde musulman* (Paris, 1892), s. 23 v.dd.; *Tanzimat* (İstanbul, 1940), I; diğer kaynaklar metinde zikredilmiştir.

(A. H. ONGUNSU.)

ALİ PAŞA. 'ALİ PAŞA, MUBĀRAK (1823—1893), mısırlı istihkâm zabiti, devlet adamı ve edip, 1239 (1823/1824) da Yeni-Berumbāl (Delta dahilinde Daḳahlîya)'de doğmuştur. Aslen mütevazi bir köylü olan 'Alî, kabiliyet göstererek, gayret ve dikkatle muhtelif mekteplerde tahsil etti. 1251 (1835/1836) de Ḳaṣr al-'Aynî mektebine kabul olundu; daha sonra (1252) Kahire yakınında Abū Za'bal mektebine verildi. 1260 (1844) ta „Mısır talebe heyeti" içinde Paris'e gönderilmiştir ki, bu, müstakbel mesleğinin tayininde müessir olmuştur. Paris ve Metz topçu mektebinde zabit olarak yetişti.

Daha vatanında iken merak sarmış olduğu istihkâm fenninde ihtisas kesbetti. 1266 (1849/1850) da Mısır'a döndü ve hidiv 'Abbās Paşa'nın teveccühünü kazanarak, çarçabuk yüksek mevkilere çıktı. Kırım muharebesi esnasında İstanbul'da, Kırım'da ve Gümüşhane'de faaliyette bulunmuş, hidiv Sa'îd Paşa zamanında memuriyetten çekilmiş, hidiv İsmā'îl Paşa zamanında, birbirini müteakip, hemen bütün nezaretler ve mes'ul makamlarda vazife ifa etmiştir. Nufuzunu, her sahada ıslahat lehinde derin bir anlayıştan ziyade, samimî bir gayret ve azim ile kullanmıştır. — Matbaalar tesisi, bilhassa mektepler için mektep kitapları vücuda getirilmesi, Kahire yakınında bend (al-Ḳanāṭir al-ḫayrîya) inşası, demiryolları ve sulama vesaiti inşaatı, muallim mektebi (Dār al-'ulūm) ile Kütüphane-i hidivî'nin tesisi (1870) hep kendisinin himmeti ile vâki olduğu gibi, Süveyş konferansı müzakeratında da büyük mesaisi görülmüştür. Maarif işlerinde mükemmel bir pedagog olan isviçreli Ed. Dor Bey (ölm. 1880)'in reylerinden ve yardımlarından istifade etmiştir. Haziran 1888 de son defa olarak, Riyāż Paşa kabinesinde, maarif nazırı oldu. Fakat bu son nezaretinin neticesi eskiden Sa'îd Paşa zamanından kalma „instruction publique = destruction publique" (maarif-i umumiye, tahribat-ı umumiye) sözünü yeniden hatırlattı. Zira idarî ve siyasî ahlâk bakımından, İsmā'îl Paşa zamanında en yüksek derecesine varmış olan eski devrin çamuruna bu defa tamamiyle saplanmıştı. Kendisinde safdilâne bir fellâh sinizm'ini daima muhafaza etmiştir. Sir (daha sonra Lord) Alfred Milner'in şiddetli bir müdahalesi, işten çekilmesine kâfi geldi. Ondan sonra Kahire'de, halk arasında, alelâde bir ferd gibi, yaşamış ve 5 cemaziyelevvel 1311 (14 teşrin II. 1893) de ölmüştür. Şahsiyeti ve eserleri için bk. *ZDMG*, XLVII, 720 v.d.

En eski neşrettiği eserleri tâlim ve terbiyeye aittir. Meselâ: *Ta'rîf al-handasa* (Kahire, 1858) ve *Ta'rîf al-afhām fî tarbiyat al-acsām* (Kahire, 1289). *Nuḫbat al-fikr fî tadbîr Nîl Miṣr* (Kahire, 1298), sulama meselelerinden bahseder. *'Alam al-dîn* (İskenderiye, 1299; krş. *Ḫiṭaṭ*, XIII, 50, 36)'i görmedim. Metrolojiye dair tetkiklerinden ancak birinci kısmı, *al-Mîzān fi 'l-aḳyisa va 'l-avzān* (1309) adı ile, intişar etmiştir. Son maarif nezareti zamanında, *Ta'rîḫ al-hicā' va 'l-tamrîn* adı ile, bir elifba kitabı neşretti. En mühim eseri *al-Ḫiṭaṭ al-cadîda al-tavfîḳîya*, 1306 (1888/1889) da intişar etti; bu kitap Maḳrîzî'nin *Ḫiṭaṭ*'ının zeylidir; krş. *Oriental. Bibliogr.*, III, nr. 1036; Goldziher, *WZKM*, IV, 347 v.dd. Bu kitabın menbaları hakkında mutalâamı bildirmiş bulunuyorum (*göst. yer.*). Brockelmann'ın yaptığı gibi (*Gesch. d. arab. Litter.*, I, 482), onun topografyaya dair mutalâalarının, ekseriyet itibariyle, kendi tetkikleri üzerine bina edilmiş olduğunu söylemek doğru olmaz. Vâkıa eser faidelidir, fakat bu faide bize unutturmamalıdır ki, bu kitap kıymetleri çok muhtelif zevatın iş birliği ile vücuda gelmiş bir derlemedir; verdiği malûmatı da ihtiyat ile kabul etmek icabeder. Kendisi tarafından yazılmış olan tercüme-i hâli *Ḫiṭaṭ* (IX, 37—61, bk. mad. *Berunbāl*)'ta bulunur. (K. VOLLERS.)

ALİ PAŞA RIDVAN BEGOVİÇ. [Bk. RIDVAN BEGOVİÇ.]

ALİ PAŞA. 'ALİ PAŞA, SEMİZ (SEMİN, KALIN) (?—1565), aslen hersekli olup, Praçe (Brazza) kasabasındandır. Babasının islâmı kabul etmesinden önce, devşirme olarak toplananlar ile birlikte, İstanbul'a getirilerek, Kanunî'nin saltanatının ilk senelerinde, akrabası bulunan sadrâzam İbrahim Paşa'nın kethüdası Çeşte Bâli'nin (Peçevî'de, Ceşte Bâli; Hammer'de, Ḫasta Ali) delâlet ve iltiması ile saraya alınmış ve burada yetişmiştir. 1545 (952) te, mîr-i alem, 1546 (953) da yeniçeri ağası ve daha sonra da Rumeli beylerbeyi olmuştur. 1549 (956) da vezir rütbesi ile, Mısır beylerbeyiliğine tayin edilen Semin Ali Paşa (*Sicill-i 'oṣmānî*, IV, s. 35), burayı büyük bir liyakat ile ve eskiden beri mevcut an'anelere uymayarak, halkı ağır vergilerle ezmeden (Hammer, *Hist. de l'Emp. Ottom.*, VI, 86 v.d.) idare etmişti. Sadrâzam Ahmed Paşa'nın akrabası Dukakin-zade Mehmed Paşa'yı Mısır'a tayin ettirmesi üzerine, üçüncü vezir rütbesini almış olduğu hâlde, o sırada Halep'te bulunan padişaha mülâki olup (cemaziyelevvel 961 = nisan 1554; krş. Mustafa Celâl-zade Nişancı, *Ṭabaḳāt al-mamālik fî daracāt al-masālik*, s. 69), onun ile birlikte sefere çıkmış ve Amasya'ya avdetinde de iranlılar ile yapılan musalâhanın akdinde, ikinci vezir sıfatı ile bulunmuştur (krş. Busbecq, *Türk mektupları*, türk. trc., s. 85). Rüstem Paşa'nın ikinci sadareti esnasında vefatı üzerine (şevval 968 = temmuz 1561), sadrâzam olmuş ve ölümüne kadar (zilkâde 972 = haziran 1565) bu vazifede kalmıştır.

Sadarete geçer geçmez, o zamana kadar kısmen Rüstem Paşa'nın itilâfgirizliği yüzünden, iyi bir mecrada yürümeyen Avusturya ile sulh müzakerelerine ehemmiyet vermiş ve bu müzakerelerde, hâdiseleri kendi lehinde kullanmak ve onlardan istifade etmek sureti ile (bk. Busbecq, *ayn. esr.*, 282 v.d.), büyük bir kabiliyet ve maharet göstererek, Avusturya elçisi Busbecq ile, sadaretinin daha ilk senelerinde, sekiz senelik bir muahede aktine muvaffak olmuştur ki, Ferdinand'ın senede 30.000 dukalık bir vergi itası, Transilvanya'daki bütün yerlerden feragat ve Macaristan'daki ihtilâflı yerler için de kıraliçe İzabella'nın oğlu ile (Zsigmond János = Jean Sigismonde) anlaşacağı vaadini, ayrıca bir takım askerî, malî meselelerin her iki taraf için müsait bir hâl şeklinin esaslarını ihtiva eden bu anlaşma 1 haziran 1562 de Prag'da imparator tarafından imza edilmiştir (muahede için bk. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 489). Bunun ile beraber Ali Paşa, gerek bu muahedenin müzakeresi esnasında, gerek bunu müteakip, avusturyalıların, Moldavya'ya vukubulan tecavüzleri ve Siget haydularının (bk. s. 332, not) çapulculuğu gibi, bu anlaşmanın ruhuna münafi bâzı hareketleri hakkında hem Busbecq'e ihtarlarda bulunmuş hem de imparatordan bu hâdiselerin önünü almasını istemiştir. Busbecq'in İstanbul'dan ayrılması ve Ferdinand'ın ölümü üzerine tahta çıkan yeni imparator Maximilian II.'in de babasından farklı bir siyaset takip etmesi, Ali Paşa'nın sadrâzamlığının sonlarına doğru Türkiye-Avusturya münasebetlerini, kendisinin arzusu hilâfına, yine gergin bir hâle koymuş ve yeni gönderilen murahhas Czernovicz'in gayretleri de (krş. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 208) bir faide vermemiştir ki, bu muahede, bu hususta kıyasetli ve sulhperver bir siyaset takip eden sadrâzamın ölümünden bir sene sonra, Kanunî'nin sonuncu seferi olan, Szigetvâr seferi ile nihayet bulacaktır.

Ali Paşa'nın sadrâzamlığı esnasında vukubulan diğer mühim bir hâdise, o sırada korsanlık hareketleri ile Akdeniz'deki türk emniyet ve menfaatlerini tehdit eden Malta şövalyelerini tedip etmek üzere, icrasına karar verilen, Malta seferidir. Kızıl-Ahmedli'li Mustafa Paşa'nın

serdar ve Cezayir beylerbeyi Piyale Paşa 'nın kapudân-ı derya olduğu bu seferi, esas itibarı ile, mevsimsiz bulan Ali Paşa, donanmayı Yedikule önüne kadar teşyi ettikten sonra, dönerken, „... paşalarımız Malta kalesin helvadan sanup yemek isterler“ diye, tenkit etmiş (krş. Selânikî, *Târîḫ*, s. 9), aynı zamanda, bu iki paşanın adalarda hoş bir tenezzühe gönderildiğini söyleyerek de, bir nükte yapmıştır (krş. Âli, *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısımlar; Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 2292). Rumeli beylerbeyi Şemsi Ahmed Paşa 'nın Macaristan serhadlerine doğru İstanbul 'dan ayrıldığı esnada, sadrâzam hasta yatıyordu. Bütün erkân-ı devletin iştirâk ettiği teşyi esnasında paşayı göremeyen beylerbeyi bunu kasdî bir hareket zannederek, müteessir olmuş, fakat Çatalca 'da iken vefatı haberini almıştı. Ali Paşa Eyyub 'de defnedilmiştir. Uzun boylu, şişman ve çok heybetli bir zattı. Kendisini çekecek bir at bulunmadığı için, Viyana 'ya hareketinde, gayet kıymetli arap atları ve bir çok nâdide şeyler hediye ettiği Busbecq 'ten, bilmukabele, kolayca yere yıkılmayacak, dayanıklı bir harp atı istemişti (krş. Busbecq, *ayn. esr.*, s. 268); mamafih görünüşü hilâfına olarak, çok zeki ve muktedir bir adamdı. Kendisi ile saatlerce musahabeden zevk alan Busbecq, mektuplarında, „Ali gibi zeki bir adam ile konuşurken, dimağımın mümkün olduğu kadar faâl ve müteyakkız bulunması için, aç kalmağa lüzum görüyordum“ diyor (krş. Busbecq, *ayn. esr.*, s. 248). Çok zarif nükteleri ile meşhudur. Lâtife ve nükteleri bâzı letaifnâmelerde yazılmış ve bunlar halk arasında yayılmıştır. Babaeski 'de bir camii ve Zincirlikuyu 'da bir medresesi olduğu gibi Edirne 'de Ali Paşa çarşısı da onun namına izafe edilmiştir (*Sicill-i ʿoṣmānî*, III, 499).

Bibliyografya: Mustafa Celâl-zade Nişancı, *Ṭabaḳāt al-mamālik fî daracāt al-masālik* (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 1584), s. 69, 86 v.d.; Âli, *Kunh al-aḫbār*, IV ve sonuncu cilt (basılmamış kısımlar, Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 2292); Selânikî Mustafa, *Tarih-i Selânikî* (İstanbul, 1281), s. 7 v.d., 11; Peçevî, *Târîḫ* (İstanbul, 1283), I, 24; ʿOsmān-zāde Tā'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 31 v.d.; Ahmed Ata, *Enderun tarihi*, II, 25; v. Busbecq, *Türk mektupları* (türk. trc. Hüseyin Cahid Yalçın), İstanbul, 1940, s. 85, 238 v.dd.; Ayvansaraylı Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cavāmiʿ* (İstanbul, 1281), I, 269; Mehmed Süreyya, *Sicill-i ʿoṣmānî* (İstanbul, 1308), III, 499; v. Hammer, *Hist. d. l'Empire ottoman* (Paris, 1839), VI ,86 v. d., 146 v. dd., 199, 208, 480, 489; J. W. Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1854), II, 890—898. (TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ALİ PAŞA. ʿALİ PAŞA, SÜRMELİ (1645?—1695), osmanlı devlet adamı. Ahmed II. 'in son günlerinde ve Mustafa II. 'nın cülûsundan sonra, bir yıl iki ay kadar sadrâzam oldu. Dimetoka 'lıdır. İbrahim Han-zade kethüdası Osman Ağa 'nın kapısından yetişip, bâzı küçük vazifelerde bulunduktan sonra, arpa emini, 1688 (1100) de tersane emini, bir müddet sonra, defterdar oldu; fakat 1689 (1101) senesi içinde azil ve tekdir edimiş ve fakat bir sene sonra Edirne 'de rikâb-ı humayunda deftedar vekili, 30 teşrin I. 1691 (7 safer 1103) de, İsmail Efendi 'nin yerine, asaleten defterdar nasb ve bir az sonra da bâzı nedimlerin himmeti ile, vezirlik rütbesine nail olmuştur. Aynı yıl içinde Kıbrıs vâlisi tayin olundu ise de, daha yolda iken, mansıbı Trablusşam vâliliğine tahvil edildi. Orada mukataatı iltizam ile, sene sonunda devletin alacağını vermeyen mütegallibeden Serhanoğullarına karşı çok şiddetli davranarak, Serhan dağlarına çıkıp, bütün rüesayı idam ve avenesini perişan etti. Ali Paşa, 13 mart 1694 (16 recep 1105) te, kızlar ağasının tahrikâtı ile azledilen Bozoklu Mustafa Paşa 'nın yerine, sadrâzam oldu. Kendisini Trablusşam eyaletinde istihlâf eden Bozoklu gelinceye kadar, vilâyet işlerini âyândan Matracı-oğlu Arslan Ağa 'ya bırakarak, yolda geçtiği memleketleri teftiş edip, sadarete tayininin kırkıncı günü (22 nisan = 26 şâban) Edirne 'ye geldi. Kendisi devam etmekte olan Macaristan seferine serdar tayin olunduğundan, kaymakam yine yerinde ipka edildi.

Viyana bozgununun onuncu yılı idi, harp Macaristan 'da, Türkiye için elîm bir şekilde, devam ediyordu. Avusturyalılara karşı sevkedilecek yeni kuvvetler Edirne sahrasında toplanmıştı. Serdarlığı bizzat derhute eden Ali Paşa, o sene 18 haziranda (5 zilkâde), ordu ile Edirne 'den hareket etti. Macaristan 'a gelince, Varadin (Peterwardein) kalesi muhasara edildi. Ali Paşa, muhasarayı neticelendirebilmek için, harekâtı cesaret ve metanetle devam ettirmekte ısrar eyledi ise de, şiddetli yağmurlar yüzünden, askeri çadır ve metrislerde barındırmak kabil olmadığı cihetle, muhasaranın 23. günü harekâtı tâtile mecbur, bununla beraber, bütün ağırlıkları geri çekmeğe muvaffak oldu. Edirne 'ye dönüşünde, fevkalâde ahvâl münasebeti ile, divan-ı humayunun cumartesi, pazar, pazartesi ve salı olmak üzere, ilk defa olarak, haftada dört gün toplanması müsaadesini padişahtan aldı. Ahmed II. 'in yerine geçen Mustafa II., Ali Paşa 'yı sadarette ipka ederek, cülûsunun ikinci günü, içinde bizzat sefere çıkmak arzusunu da izhar ettiği, bir hatt-ı humayun gönderdi.

Bu sırada Belgrad 'a gönderilen 1.500 yeniçerinin Cisri-Mustafapaşa 'da çadırlarını kurarak, cülûs bahşişi almadıkları bahanesi ile, daha ileri gidemeyeceklerini söyleyip, ayak diredikleri haberinden çok müteessir olan padişah, bir ferman ile bu gailenin def'ini emretti. Fitnenin aslını öğrenmek isteyen Mustafa II. yakınlarından bir kaç kişiyi tetkike me'mur ve fitnenin padişahı bizzat sefere çıkmak kararından vazgeçirmek için, vezirin bir tertibinden ibaret olduğunu anlayınca, Ali Paşa 'ya itimadı kalmadı ve iş yatıştıktan sonra, onu azle karar verdi. Filhakika âsî yeniçerilerin her birine dörder kuruş bahşiş ve ikişer kuruş çuha bedeli gönderilip, Cisri-Mustafapaşa 'dan Belgrad 'a doğru ordu yola çıkarıldıktan sonra, Ali Paşa saraya davet ve mühr-i humayun kendisinden istirdat edildi (22 nisan 1695 = 18 ramazan 1106). Yerine Elmas Mehmed Paşa sadrâzam olup, Ali Paşa kapı arasında hapsedildi. Hesaplarının tetkikinde mîriye 313.000, muhtelif şahıslara da 87.700 kuruş borcu çıktı. Buna mukabil müsadere edilen nakti ile eşyasının tutarı ancak 104.081 kuruştan ibaretti. Azlini müteakip, Ali Paşa Çeşme 'ye sürüldü; fakat menfasına yaklaşmışken, yeni bir emir ile geriye celbedilerek, 18 mayıs 1695 (4 şevval 1106) te Edirne 'ye vardığında, tekrar kapı arasına hapis ve o gece idam edildi. Ölümünde yaşı elliyi geçiyordu.

Çok cömert bir adamdı, süse ve ziynete merakı vardı, kadınlara ve içkiye düşkündü. Gözlerine sürme çekmek itiyadından dolayı, sürmeli lâkabını almıştı.

Bibliyografya: Râşid, *Târîḫ*, II, *tür. yer.*; ʿOsmān-zāde Tā'ib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 121, v.d.; v. Hammer, *Hist. de l'Empire ottoman*, XII, 323 v.d.; Fındıklılı Mehmed, *Silâhdar tarihi*, II, 739, 748.

(REŞAD EKREM KOÇU.)

ALİ PAŞA. ʿALİ PAŞA, TEPEDELENLİ (1744—1822), osmanlı vezirlerinden. Kütahya mevlevihanesine mensup olup, oradan Rumeli tarafına hicret etmiş Nazif isminde bir mevlevî dervişinin sülâlesindendir. Tepedelen 'de 1744 senesinde dünyaya gelmiştir (Ali Paşa 'dan bahseden eserler muhtelif doğum tarihleri gösteriyor. Bu 1744 tarihi Ali Paşa 'nın akrabasından Ahmed Müfid 'in eserinden alınmıştır). Büyük babası, Tepedelen mütesellimi Muhtar Bey, Damad Ali Paşa 'nın sadareti esnasında vuku bulan Korfu seferinde şehid olmuş; babası Veli Paşa da, uzun mücadelelerden sonra, mezkûr mütesellimliği elde etmiştir. Küçük yaşta yetim kalan Ali Bey 'i, Koniçe (Konitza) 'li cesur ve haris bir kadın olan annesi, Esmihan (Hanko) Hanım, macera ile dolu bir hayat içinde yetiştirdi ve Ali Bey 'in gençliği muhtelif hasımlarıyla, ezcümle Hormovo ve Gardiki 'liler ile çete muharebeleri arasında geçti. Kendisi, annesinin tesirini bütün ömrünce muhafaza etmiştir. Tepedelenli, bir müddet, derbendler başbuğu Kurt Ahmed Paşa himayesi altında kalmış, sonra onun ile bozuşarak, Delvine (Delvino) mutasarrıfı Kaplan Paşa 'ya intisap edip, kızı ile evlenmiş, nihayet kaynatasının idamını teshil eylemiştir. Muhitinde kesbettiği nufuz ve şöhret, İstanbul 'da dahi duyulduğundan, Delvine mutasarrıfı Mustafa Paşa eşkıya tarafından katlolununca, mîr-i mîranlık ile bu sancağa tayin edilmiş (ağustos 1784 = şevval 1198) ve mütegallibeden Selim Paşa 'nın tenkili işini başardığı gibi eski düşmanları Hormovo 'luları, şiddetli bir mücadeleden sonra, imha ve yurtlarını perişan etmiştir. 1199 (1784/1785) da, Delvine 'ye ilhaken, Yanya mutasarrıflığına da tayin olundu ise de, hükûmetçe sabık mutasarrıfın, yerine iadesi lüzumu görüldüğünden, Ali Paşa 'da yalnız eski memuriyeti bırakıldı (Başvekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, 182, var. 100). Bir müddet sonra, Kurt Paşa 'nın inhası ile, Delvine bir diğerine verildi (kânun I. 1785 = safer 1200). Sabık Delvine ve Yanya mutasarrıfı Ali Paşa 'ya Tırhala mutasarrıflığı ve aynı sene nisanında (cemaziyelâhır) ilâveten derbendler başbuğluğu tevcih edildi. İşkodra 'nın âsî mutasarrıfı Mahmud Paşa 'nın üzerine gönderilen kuvvetlere yardıma memur iken, o sırada osmanlı devleti ile Avusturya ve Rusya arasında zuhûr eden harbe asker hazırlamak üzere, Tırhala 'ya dönmek emrini aldı (kânun II. 1787 = rebiülâhır 1201). Az zaman sonra kendisini, eşkıyadan temizlemek bahanesi ile, kuvvet sevkettiği Yanya sancağına tayin ettirmeğe muvaffak oldu. Yanya mutasarrıflığı ile derbendler başbuğluğunu uhdesinde cemeden Ali Paşa, sefer hâlindeki orduya iltihak emrini aldığından (mart 1787 = cemaziyelevvel 1202), Avusturya cephesi muharebelerinde bulunmuş ve Pançova harekâtına iştirâk ederek, yararlık gösterdiği gibi, Sırbistan 'da çıkan isyanları bastırmakta da hizmeti sebketmiştir.

Tepedelenli 'nin derbendler başbuğu bulunması, Avlonya mutasarrıfı İbrahim Paşa ile aralarında mevcut eski adâveti büsbütün arttırmış ve bunun üzerine Bâbıâli, mezkûr vazifeyi kendisinden alıp, yerine kimseyi tayin etmemişti. Fakat Ali Paşa, Tırhala ve Yenişehir havâlisine bir takım çeteler gönderip, âsâyişi ihlâl ettirmek sureti ile, memuriyetini istirdat arzusuna düşünce, hükûmet o zamana kadar

kendisine teveccühkâr bir lisan kullanırken, kânun II. 1780 (cemaziülâhır 1204) de paşanın bu hareketini takbih eden bir hükümle, kararında ısrar etti (*Mühimme defteri*, 187, s. 242). Ali Paşa'nın, müteaddit köy ve kasabaları cebren idaresi altına alarak, kuvvetini mütemadiyen arttırması, dikkati celbetmekle beraber, muharebe meydanlarında yaptığı hizmetlerden dolayı, bu hareketlerine göz yumuluyordu. Filvâki osmanlı ve rus orduları arasında vuku bulan Maçin (Matchin) muharebesinde (1205 = 1791) bulunarak, düşman ile cesurane çarpışmıştır.

Bu aralık, Rumeli'de türeyen *dağlı* eşkıyasını tenkile memur kuvvetler arasında bulunan arnavutlar da, memleketin âsâyişini ihlâl etmekte ve şekavetin bertaraf edilememesine bunların sebep olduğu görülmekte idi. Hükûmet arnavutların memleketleri haricine çıkmamalarını ve yolların zapt ve raptını temin için Tepedelenli ve ikinci oğlu olup, derbendler nazırlığına tayin edilmiş olan Veli (Velieddin) Bey'e 1792 (1207) den 1794 (1209) e kadar müteaddit hükümler ısdar etmiştir. Rumeli vâlisi Hakkı Paşa, istikbal için babası tarafından nezdine gönderilen Veli Bey'i rehine gibi alıkoymuş; fakat, Tepedelenli'yi kuşkulandırmamak maksadı ile, ona mîr-i mîranlık verdirmişti (1795 = 1210). Bir müddet sonra, Vidin'de Pazvant-(Pâsban-)oğluna karşı yapılan harekâta iştirâki, büyük oğlu Muhtar Paşa'ya Eğriboz (Négrepont) ve Karlıili sancağının tevcihine ve bu suretle Tepedelenli'nin nufuz sahasının tevsiine sebep olmuştur (Cevdet, *Târîh*, VI, 306).

Ali Paşa'nın en ziyade uğraştığı gailelerden biri de Yanya civarında Suli'de müstakil yaşayan cengâver Sulyotlar [b. bk.] idi. Muharebe zamanlarında, rusların teşviki ile, ayaklanan ve tecâvüzlere kalkan bu kavmi, Tepedelenli, 1788 den itibaren itaat altına almağa çalışmış ise de, muvaffak olamamış ve bir kaç sene sonra, tekrar tecavüze geçtiği zaman da, Tzavellas'ın şiddetli müdafaası ile karşılaşmıştı. 1800 de giriştiği hareket, Sulyotların mukavemetinden başka dağlılar üzerine kuvvet göndermek mecburiyetinde kalmasından dolayı, uzun sürdü. Bu Sulyotların bir kısmı, Parga ve Korfu'ya sığındı. Memleket dahilinde kalanlar ise, bilâhare tenkil edildi. Campo Farmio muahedesi ile Fransa'ya intikal eden İonien adaları (Cezayir-i seba) ile Preveze, Parga, Voniça (Vonizza) ve Butrinto (bunlara Nevâhi-i erba'a denirdi), Tepedelenli'nin göz diktiği yerlerdi. Yanya mutasarrıfı, fransızlar ile münasebata girişip, bir yandan fransız zabitlerine askerlerini tensik ettirmeğe, bir yandan da mezkûr sahaları elde etmek üzere, fırsat kollamağa başlamıştı. Teşkil ettiği donanma ile de Himara (Chimara) sahillerinde bâzı köyleri zapt ve ahalisini ihtida ettirmeğe uğraşmaktan geri durmuyordu. Napoléon Bonaparte'ın Mısır'a tecavüzü ve bu yüzden çıkan harp, Ali Paşa'nın işine yaradı. Müttefik osmanlı-rus donanmaları Yedi-Adalar'ı zaptederken, kendisi de Nevâhi-i erba'anın fethine memur edilmişti. Korfu'nun zaptına yardım için asker yolladığı gibi, General Chabot'ya mezkûr mahallerin teslimi hakkında yaptığı teklif kabul edilmediğinden, Butrinto'ya girdi ve evvelâ Delvine'ye dört saat mesafede bilâhare Preveze civarında fransızlar ile yaptığı muharebede muzaffer olduktan sonra, mezkûr şehri zaptetti (1213 = 1798). Bu muvaffakiyet Selim III.'ün pek ziyade memnuniyetini mucip olmuş, iltifatlı kelimeler ile Ali Paşa'yı takdir ederek, aldığı esirleri derhâl İstanbul'a göndermesini irade (*Mühimme defteri*, 207, s. 182) ve kendisine vezaret rütbesini tevcih eylemiştir.

Preveze'yi müteakip Voniça'yı aldı ise de, Ali Paşa'ya teslim olmayan Parga, osmanlı-rus kuvvetleri tarafından işgal edildi. İdaresi tanzim olununcaya kadar âsâyişine Tepedelenli'nin memur olduğu bu dört mevki, bâzı imtiyazlar ile osmanlı hâkimiyetine geçmiş, varidatı *irad-ı cedit* hazinesine verilerek, kapıcı başılardan Abdullah Bey, voyvodalığına tayin olunmuştu. Fakat bu havâliden Tepedelenli'nin kuvvetlerini geri aldırmak da, devlet için oldukça bir mesele teşkil etmiştir.

Dağlı eşkıyasının tenkiline memur asker arasındaki arnavutların ekseriyeti, Tepedelenli'ye mensup toskalardandı. Bâbıâli, derbendlerin iyi muhafazası ve bir takım serseri ve haydutların Yanya sancağından diğer Rumeli sancaklarına geçmemesi için, sıkı emirler vermiş ise de bu kabil kimselerin dağlılar arasına karışıp, ahaliyi izrar etmesine mâni olunamamıştı. Arnavut askerinin, gecikmiş aylıklarını istemek dolayısı ile, Edirne'de isyanlarını müteakip, bu işin ancak Ali Paşa tarafından teskin edilebileceğini düşünen hükûmet tarafından kendisine Rumeli vâliliği ve dağlı eşkıyasına bilhassa Pazvandoğlu ve avenesine karşı gönderilen te'dip kuvvetleri seraskerliği tevcih olundu (nisan 1802 = zilkade 1216). Yanya mutasarrıflığı da uhdesinde bırakılmış olan Tepedelenli'nin yeni vazifesi başına gitmekte bir kaç ay teahhuru, âsîlerin şımarmasına sebebiyet verdi ise de, Sofya civarına geldiği zaman, dağlılar dehalete başlayarak, bundan sonra sükûnetle yerlerine çekilip oturacaklarını vadettiklerinden, hemen iskânlarına mübaşeret olundu. Lâkin Rumeli âyânı arasında, Filibe'de bir mikdar kuvvet bırakarak, Yanya'ya avdet eden Ali Paşa aleyhinde bir cereyan baş gösterdi. Bunun için, yine aynı havâliye gönderilmesinden kanlı hâdiseler çıkması ihtimâli göz önünde tutularak, Tepedelenli Rumeli vâliliğinden azlolundu (1803 = 1218). Çalmık beylerini, Toskalık hanedânlarını, Sulyotları mağlûp ederek, nufuzunu pek ziyade takviye etmiş olan paşaya, aynı sene Yanya'ya ilâveten, Tırhala mutasarrıflığı verilmekle beraber, kendisine karşı bir muvazene teşkili maksadı ile, Gegalık'a hâkim olan İşkodra mutasarrıfı İbrahim Paşa, Rumeli vâliliğine nasbolundu. Bir müddet sonra, oğlu Veli Paşa'nın Mora vâliliğine tayini üzerine (eylûl 1807 = recep 1222), derbendler başbuğluğu dahi Ali Paşa'ya verilmiştir (*Mühimme defteri*, 226, s. 1).

Mısır seferini müteakip, şarktaki mevkilerini istirdada çalışan fransızlar, Tepedelenli'nin nufuzundan istifade için, kendisi ile münasebet tesisi maksadı ile Yanya'ya Pouqueville'i konsolos yapmışlar; silâh ve mühimmattan başka bir mikdar topçu da göndermişlerdi. Napoléon, ruslara zorluk çıkarmak için, Yanya mutasarrıfını tutmuş, o da, Fransa'yı kendi emellerinin tahakkukuna yardımcı olarak kullanmak düşüncesi ile, mühtedi Mehmed Efendi'yi (İtalyan papası Marco Guerini) elçi olarak göndermişti. Tilsit'te imparator tarafından kabul edilen Mehmed Efendi, mezkûr şehirde Napoléon ile çar Aleksandre arasında münakit muahede mucibince, Yedi-Adalar Fransa'ya bırakıldığından, netice almaksızın avdet edince, mezkûr adaları elde etmek isteyen Ali Paşa ile Fransa'nın tekrar arası açıldı. Adaların işgalinden sonra, Nevâhi-i erba'ayı da talebe kalkışan fransızlar, Tepedelenli'yi iskat için, ellerinden geleni yapmağa ve düşmanlarına yardım edip, aleyhine isyan çıkartmağa uğraştılar. Tırhala havâlisinde rumlar, Blachavas'ın idaresi altında, ayaklandılar. Bu harekete bâzı müslümanlar da iştirâk ettilerse de, Muhtar Paşa'nın kuvvetleri galebe çalmış ve Blachavas idam edilerek, işin önü alınmıştır. Ali Paşa İngiltere ile de temasta idi. Yanya'da bir ingiliz konsolosu bulunduğu gibi, W. Martin Leake, V. F. Holland, Lord Byron gibi zevat o taraflarda seyahat etmiş; Lord Byron bu seyahatin intiba'larını *Childe Harold's Pilgrimage* adlı eserine geçirmiştir. Tepedelenli ise, bir adamını Malta'ya, Seyyid Ahmed Efendi adında bir diğerini de Londra'ya göndermişti. Osmanlı devleti ile Rusya arasında yeniden harp zuhûr ettiği zaman, Preveze ile Voniça, daha evvel Butrinto'ya sahip olan Ali Paşa'nın eline geçmiş; Parga ise, fransızlar tarafından işgal olunmuştu. Napoléon'un Moskova seferi bidayetinde, Parga'yı almak, diğer mevkileri uhdesinde bıraktırmak ve hattâ daha geniş emellerini yerine getirmek için, Fransa ile tekrar anlaşmağa teşebbüs eden Tepedelenli, imparatorun mağlûbiyetinden sonra, siyasetini değiştirip, Parga'yı harben zaptetmeğe kalkıştı. Fakat şehir bu defa da mukavemet gösterdi ve ingilizlere teslim oldu. İngilizler Parga'yı Ali Paşa'ya ancak 1819 da, tazminat mukabilinde, terkettiler.

Tepedelenli Ali Paşa'nın bütün Toskalık'a hâkim olması, Avlonya mutasarrıfı İbrahim Paşa'yı bertaraf etmesi ile kabildi. Evvelce iki oğlu ile hemşirezadesine kızlarını alıp, sıhriyet tesis ettiği paşayı, Tepedelenli'nin tahriki ile, bir takım arnavutlar Berat'ta muhasara ettiler. Ali Paşa, gûya akrabalık gayreti ile, Berat'a, kendi adamlarından Ömer Vrioni kumandasında kuvvet sevkederek, kaleyi zaptettirdi. Avlonya'ya çekilen İbrahim Paşa, fransızların yardımı ile, İstanbul'a gitmek istedi ise de, ingilizler buna mâni oldular. Nihayet Tepedelenli Ali Paşa, İbrahim Paşa'yı, ailesi ile beraber, Yanya'ya naklettirip, ölünceye kadar mahpus tuttu. Önüne geçemediği bu hâdise, Mahmud II.'u pek ziyade hiddetlendirmiş ve bir hatt-ı humayun ile Avlonya mutasarrıfının makamına iadesi emrini vermişti (Cevdet, *Târîh*, IX, 198 v.d.). Lâkin ahvalin nezaketi dolayısı ile, daha ileri gidilemiyerek, mezkûr sancağa, Tepedelenli'nin inhası ile, Muhtar Paşa tayin olunmuştur (1225 = 1810).

Bundan sonra Ali Paşa, Toskalık'ta kendisine tâbi olmayan ve mukavemet gösteren Ergiri (Argyrocastron)'yi zapt ve Gardiki'ye çekilen Selim Paşa-zade Mustafa Paşa'yı teslim olmağa mecbur etti ve gardikilileri feci bir katl-i âma uğrattı (1226 = 1811). Bu hâdiseler hükûmetin nazarından kaçmıyor ve Tepedelenli'ye „hâb-i gafletten ikaz zımnında" tevbihnâmeler gönderiliyor; o da, „musannâ tahrirat takdimi ile" kendini mâzur göstermeğe çalışıyordu (*Mühimme defteri*, 233).

Ali Paşa, Toskalık'a tamamen hâkim olduktan sonra, ertesi sene Gegalık'a tecavüze başlayıp, Debre-i Bâlâ üzerine asker sevketti; o sırada, Debre-i Bâlâ âyânı olup Sofya seraskeri Hurşid Paşa maiyetine memur bulunan Yusuf Bey, diğer beyler ile ittifak ederek, mukavemete hazırlandı. Toskalar ile Gegalar arasında büyük bir mücadelenin başlamakta olduğunu gören hükûmet, işin önünü almak için, tevbihnâmeler göndermekten başka bir şey yapamıyordu (*Mühimme defteri*, 233; Cevdet, *Târîh*, X, 250 v.d.). Tepedelenli Ali Paşa, bir cihetten bermûtad mâzeretler serdi ile, Bâbıâliyi oyalıyor, diğer cihetten Drac tarafına el uzattığı gibi, Tiran ve Peklin (Pekinje) kalelerini, Ohrı ve Elbasan sancaklarını zaptettiriyor-

du (Cevdet, *Târîḫ*, XI, 44 v.d.). Bu itaatsizliklerine mukabil Tepedelenli 'nin hükûmete bâzı yardımları dokunmuyor değildi. Osmanlı devleti ile Rusya arasında çıkan harbe, Muhtar ve Veli Paşa 'lar kumandasında, büyük kuvvetler gönderilmişti. Muhtar Paşa, Silistre civarında vukua gelip, türk ordusunun galebesi ile nihayetlenen Tatariçe muharebesine iştirâk eylemiş (15 ramazan 1224 = 25 teşrin I. 1809), fakat Rusçuk taraflarında Batin muharebesinde (5 şâban 1225 = 5 eylûl 1810) mağlûp olmuştu. Vidin seraskeri Veli Paşa ise, Lofca 'da muvaffakıyetsizliğe uğramakla beraber, bu harpte haylı hizmet etmiştir. Rusların ilerlemesi karşısında telâşa düşen hükûmet, harp sahasına her taraftan asker sevkine çalıştığı sırada, Ali Paşa 'ya da müracaatle, tekrar yardımcı kuvvet göndermesini emretmiş ve eğer bir mâzereti yoksa, bizzat kendisinin de harbe gitmesi arzusunu ızhar eylemişti (*Mühimme defteri*, 232, s. 148). Fakat Ali Paşa, ihtiyarlığını ve hastalığını ileri sürerek, bu arzuyu yerine getirmemiştir. Tepedelenli bu sıralarda Yedi adaları zaptetmekle meşgul olan İngiltere kuvvetlerine de yardımdan geri kalmamıştır.

Tepedelenli Ali Paşa 'nın hükmü altındaki sahaları mütemadiyen genişletip, oğulları ile kendi idaresinde, hemen hemen bir devlet ülkesi kadar, arazi cemetmesi, Bâbıâliyi kuşkulandırıyor; fakat bütün seyyiatına rağmen, isyana hazır bulunan rumların faaliyetine mâni teşkil eden ihtiyar vezire müsamaha edilerek, yakında vefatı ile işlerin düzeleceği ümid olunuyordu. Mamafih Mahmud II. gibi bütün memleket dahilindeki mütegallibeyi ortadan kaldırmak isteyen bir padişahın, yarı müstakil bir tavur takınan bir mutasarrıfa, ilânihaye tahammül edemiyeceği aşikârdı. Bu esnada padişah üzerinde büyük bir nufuza mâlik olan Nişancı Hâlet Efendi ile, her nedense, Tepedelenli 'nin arası açılmıştı. Bu ziddiyetin sebebi olmak üzere, Hâlet Efendi 'nin talebettiği senevî bin keseyi Ali Paşa 'nın reddetmesi ileri sürüldüğü gibi (Cevdet, *Târîḫ*, XII, 35), yine Hâlet Efendi 'nin, yeniçeri ocağını ilga tasavvurunda bulunan Mahmud II. 'un başına bir Yanya gailesi çıkarıp, ilga işini geri bırakmak istemiş olduğu da söylenir (Cevdet, *Târîḫ*, XI, 45). Hâlet Efendi 'yi Tepedelenli aleyhine sevkeden âmiller arasında, fenerli rumların ve ricalden yenişehirli Zeynelâbidin Bey 'in tesirlerini de kaydetmek lâzımdır. Fakat, başta reisülküttâb Cânib Efendi bulunduğu hâlde, diğer vükelâ, o aralık bir Yanya meselesi çıkarmanın vahametini idrâkle, muhalefette bulunmuşlardır. Vaziyet bu merkezde iken, Veli Paşa kethüdası olup, İstanbul 'a iltica eden Paşo İsmail Bey 'e karşı, arnavut fedaileri vasıtası ile, Tepedelenli 'nin neticesiz bir suikast yaptırması, aleyhindeki cereyanı kuvvetlendirip, kendisini cezalandırmak kararını tâcil eyledi.

Bâbıâli Arnavutluk ve civarındaki vezirlere ve beylere Yanya tarafına mukayyet olmak emrini verdikten sonra (mart 1820 = cemaziyelevvel 1235), Ali Paşa 'yı *derbendler başbuğluğu* 'ndan ve Veli Paşa 'yı Tırhala 'dan azletti (nisan sonu). Çiftliklerinden ve diğer taraflardan kendine mensup kuvvetleri çekmek şartı ile, Yanya sancağı Tepedelenli uhdesinde bırakılmıştı. Hükûmet, onun bu emirlere itaat etmeyeceğini bildiğinden, lâzım gelen tedbirleri alarak, Rumeli vâlisini, İşkodra mutasarrıfını ve diğer bâzı ümerayı Ali Paşa üzerine yapılması muhtemel bir harekete memur ve Mora vâliliğine tayin edilmiş olan Hurşid Ahmed Paşa 'yı bu sefere serasker nasbetti; Nasuh-zade Ali Bey kumandasında bir filo Arnavutluk sahillerine gönderildi. Tepedelenli 'ye gelince, bir taraftan Bâbıâliye müracaatla affını istida ediyor, diğer taraftan müdafaa esbabını hazırlayarak, Yanya 'yı ingiliz ve fransızlardan almış olduğu harp vesaiti ile tahkim edip, oğullarını idaresi altındaki arazinin mühim noktalarına gönderiyordu. Bundan Başka Mora, Adalar, Sırbistan, Eflâk ve Boğdan 'da umumî bir isyan çıkarmak teşebbüsüne girişmişti. Etniki Eteriya (Ἐθνικὴ Ἑταιρεία) ismindeki cemiyet, Bâbıâli ile Tepedelenli arasında başlayacak bir mücadelenin rum istiklâlini kolaylaştıracağını tahmin ile ona müzaharet vaad etmiş ve Ali Paşa tarafından vaktiyle tenkil edilmiş olan Armatolis çeteleri ihya olunup, k l e f t i l e r [b. bk.] faaliyete geçmişti.

Tepedelenli, rumlar ile tam iş birliği yapmak için, 23 mayıs 1820 de Yanya 'da bir umumî içtima aktetti. Bu içtimada Toskalık ve Tesalya kıt'aları beyliğinin kendi ailesine teminini Mora ile birleştirilecek olan Karlıili 'nde, yine kendi himayesinde, bir mümtaz rum eyaleti teşkilini ileri sürdü. kendisi ile birlikte hareket edecek olan rumlara para ve mühimmat vermeği de vaadediyordu (Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, V, 422 v.d.; Ahmed Müfid, *Tepedelenli Ali Paşa*, 2. tab., s. 156). Ali Paşa, bu tedbirleri almakla beraber, Bâbıâli ile muhaberede devam ettiğinden aradan iki ay kadar bir zaman geçti. Nihayet hükûmet paşayı, vezaretini refederek, Yanya 'dan azl ile keza rütbelerinden tecrid olunan oğul ve torunları ile birlikte, Tepedelen 'de ikametini emretti. Tepedelenli buna da itaat etmeyince, idamı hakkında ferman ısdar olundu.

Hükûmetin memur ettiği kuvvetler, bidayette birbirini müteakip müteaddit muvaffakıyetler kazandığından, Yanya meselesinin çabuk bitmiş ceği zannı hâsıl olmuştu. Filvâki İşkodra mutasarrıfı Mustafa Paşa Gegalık 'tan Ali Paşa 'nın kuvvetlerini tardetmiş ve Baba Paşa (kahraman İbrahim Paşa) İnebahtı, Missolonghi ve Narda (Arta) 'yı işgal etmiş, Butrinto, Avlonya, Parga zaptolunmuş; Ömer Vrioni, vezaret ile Yanya mutasarrıflığına nasbedilen Paşo İsmail Paşa tarafına geçmişti. Hâkimiyeti altındaki yerlerin sür'atle elden çıktığını gören Tepedelenli, Yanya kalesine kapanarak, şehrin varoşunu yakıp, İsmail Paşa 'nın tazyikına mukavemet göstermeğe başladı. Kalede bir kaç bin müslüman ve hıristiyan asker, mebzûl cephane, erzak ve haylı top vardı. Bir az sonra Veli Paşa-zade Mehmed Bey Parga 'da, Veli Paşa Preveze 'de, Muhtar ve Salih Paşa 'lar Ergeri 'de hükûmete dehalet ettiler. Yanya ordusu seraskeri Hurşid Paşa, kaleyi tamamen ihata etmekle beraber, müdafaanın şiddetinden, bir türlü işi neticelendiremiyor; Tepedelenli ise, muhasara ordusundaki arnavutları türkler aleyhine düşürüp, firar ettirmeğe muvaffak oluyor; aynı zamanda vakit vakit yaptığı huruç hareketleri de Hurşid Paşa kuvvetlerini haylı hırpalıyordu. Yanya meselesinin bu safhası, osmanlı hükûmeti için, hakikî bir gaile oldu. Sulyotlar ayaklanmış, evvelâ Boğdan 'da sonra da Mora 'da isyan patlak vermiş, bir kısım âsîler, Yanya civarına kadar sokulup, seraskerin ordusuna taarruza hazırlanırken, Karaman vâlisi Reşid Paşa 'nın oraya yetişmesi ile bir felâketin önü alınmıştı. Rum isyanının zuhûrunda Ali Paşa âsîleri te'dip işinde hizmet ve hattâ Parga 'da ikamet teklifinde bulunmuşsa da, Hâlet Efendi, Mora vak'asına Tepedelenli 'nin sebep olduğunu ileri sürerek, muhasaraya şiddetle devam cihetini terviç etmiştir. İki seneye yaklaşan Yanya muhasarası, müdafileri de pek müşkül bir vaziyete düşürmüştü. Hurşid Paşa, bol para sarfederek, bunlardan çoğunu elde edip, Yanya 'dan kaçmalarını temin eylediği gibi Letriç (Litharitza) kalesini berhava ettirmiş; Ali Paşa 'nın elinde, yalnız göl kenarındaki kale kalmıştı. Müdafaa vasıtaları çok zayıflamış olan Ali Paşa için daha fazla dayanmağa imkân kalmadı. Nihayet iki taraf arasında muhabere cereyan ettikten sonra, Hurşid Paşa Tepedelenli 'ye, teslim olursa, hayatına dokunulmayacağına dair, teminat verdi. O da buna güvenerek, emir gelip İstanbul 'a gidinceye kadar oturmak üzere, bir kaç adamı ile göl üzerindeki adada Pandeleimon manastırına çekildi. Paşa 'nın İstanbul 'a azimeti Hâlet Efendi 'nin işine gelmediğinden, seraskerin verdiği teminat kabul olunmadı. İşte o zaman Hurşid Paşa, çirkin bir harekete tevessül ile, Ali Paşa 'nın katline mütedair bir ferman tasni' etti (fermanın sureti için bk. Cevdet, *Târîḫ*, XII, 200 v.d.). Kale hile ile teslim alındıktan sonra, mezkûr ferman kendisine tebliğ olunduğu vakit, Tepedelenli silâhla nefsini müdafaaya kalktı. Atılan kurşunlardan ağır surette yaralanıp, vefat etti (24 kânun II. 1822). İstanbul 'a gönderilen kellesi, Silivri-kapısı haricine defnedildi. Menfalarında daha evvel idam edilmiş olan oğulları Veli, Muhtar ve Salih Paşa 'lar ile torunu Mehmed Paşa 'nın başları da aynı yerde bir sıraya gömülmüştür. Ali Paşa 'nın cesedi ise, Yanya 'da Fethiye camii haziresinde, zevcesi Ümmügülsüm Hanım 'ın yanında, medfundur.

Tepedelenli Ali Paşa, XIX. asrın şâyân-ı dikkat simalarından biri olup, cür'et, cesaret ve zekâ ile temayüz etmiş sırf kendi cerbeze ve dirayeti ile, Balkan yarım adasının cenubunda bir devlet kurmak teşebbüsüne girişip, kısmen muvaffak olmuş bir zattır. „Topçu“ namı ile muntazam bir askerî kuvvet tertip etmiş, ufak bir donanma hazırlamıştı. Etrafına muhtelif millet ve mesleklere mensup insanlar toplar, rum hekimler ve şairler, müneccimler, ecnebi zabitler, dervişler ve çete reisleri arasında küçük mikyasta bir hükümdar hayatı geçirirdi. Zaptettiği köylerden müteşekkil iki yüzü mütecaviz çiftliği vardı; büyük bir servet sahibi olup, inşaata ehemmiyet vermiş ve ikametine mahsus saraylar yaptırmıştı. Hazinesinin büyük bir kısmını sakladığı yer, ölümünden sonra da meçhul kalmıştır. Ali Paşa emellerine vusûl ve mevkiini muhafaza için, Avrupa devletleri ile temasta bulunmuş ve İstanbul 'daki bâzı ricali elde edecek tedbirleri ittihaz etmekten geri durmamıştır. Tab'an haris ve intikamcı olduğundan, pek çok düşman peyda etmişti. Kuvveti karşısında boyun eğen muarızları nikbeti zamanında baş kaldırdığından, uzun emellerle kurduğu bina çabuk yıkılmıştır. İkbâl devrinde Etniki Eteriya 'nın emellerine mâni olmakla beraber, sukut ederken bu cemiyet ile iş birliği yapması, Mora isyanını kolaylaştırmış ve bu suretle Tepedelenli, osmanlı imparatorluğunun parçalanmasında medhaldar olmuştur. Ali Paşa şark ve garpta büyük bir şöhret kazandığı cihetle, müverrihler, edipler ve seyyahlar kendisinden çok bahsetmişler ve hakkında müteaddit eserler yazmışlardır.

B i b l i y o g r a f y a: Başlıca mehazlar: Başvekâlet arşivi, *Mühimme defterleri*, nr. 182—240; Vâsıf, *Maḥâsin al-âṯâr va ḥaḳâ'iḳ al-aḫbâr*, Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 55/2317, var. 95, 100 v.d.; Cavid Ahmed, *Târîḫ*, Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 93, var. 400; Şânî-zade Atâullah, *Târîḫ* (İstanbul), I—IV, *tür. yer.*; Âsım, *Târîḫ* (İstanbul), I—II, *tür. yer.*; Cevdet Paşa, *Târîḫ*

(İstanbul, 1309), III—XII, *tür. yer.*; Lûtfi, *Târîḫ* (İstanbul, 1290), I, 13—30; Ahmed Müfid, *Tepedelenli Ali Paşa* (Mısır, 1903), bâzı değişiklikler ile 2. tab. (İstanbul, 1324); C. H. L. Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie etc.* (Paris, 1805), III, bk. fihrist; ayn. mll., *Voyage dans la Grèce* (Paris, 1820/1821), V, bk. fihrist; ayn. mll., *Hist. de la Génération de la Grèce* (Paris, 1825), IV, bk. fihrist; İbrahim Mansour Effendi, *Mémoires sur la Grèce et l'Albanie pendant le Gouvernement d'Ali Pacha* (Paris, 1827); T. S. Hughes, *Travels in Greece and Albania* (London, 1830), 2. tab.; A. Boppe, *L'Albanie et Napoléon* (Paris, 1914), *tür. yer.*; Gabriel Remerand, *Ali de Tebelen, Pacha de Janina* (Paris, 1926), bk. bibliyografya, bâzı ilâveler ile türk. trc. Ali Kemâlî Aksüt, *Tepedelenli Ali Paşa* (İstanbul, 1939); Baron de Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane* (Paris, 1860), II, 393 v.dd.; *Arşiv kılavuzu* (Topkapı sarayı), İstanbul, 1938, I, 38.

Tepedelenli hakkında malûmat veren diğer eserler: Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1311), IV, 3192; Alix, *Précis de l'Hist. de l'Empire Ottoman* (Paris, 1824), III, *tür. yer.*; Juchereau de St. Denys, *Histoire de l'Empire Ottoman, depuis 1792 jusqu'en 1844* (Paris, 1844), II, 387 v.d.; III, 1 v.d.; Brunet de Presle ve A. Blanchet, *Grèce depuis la Conquête romaine jusqu'à nos jours* (Paris, 1860), s. 393 v.d.; E. Lavisse ve A. Rambaud, *Hist. Générale* (Paris, 1897), IX, 732 v.d.

Dolayısiyle Tepedelenli 'den bahseden eserler: Mehmed, *Rum fetretine dair tarih* (İstanbul, 1289), cüz. I, *tür. yer.*; İbnülemin Mahmud Kemal, *Mehmed Hakkı Paşa* (*TT EM*, sene 16); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kütahya şehri* (İstanbul, 1932), s. 155; ayn. mll., *Vezir Hakkı Mehmed Paşa* (*Türkiyat* mecm. VI); ayn. mll., *Arşiv vesikalarına göre Yedi Ada cumhuriyeti* (*Belleten*, I, sayı 3—4; Ankara, 1937); ayn. mll., *Osmanlı devleti zamanında kullanılmış olan bâzı mühürler hakkında bir tetkik* (*Belleten*, IV, sayı 16, 522; Ankara, 1940); Enver Ziya Karal, *Hâlet Efendi 'nin Paris büyük elçiliği* (İstanbul, 1940), s. 47, 125; Zallony, *Essai sur les Fanariotes* (Marsaille, 1824), s. 325 v.dd.; A. Soutzo, *Hist. de la Révolution Grecque* (Paris, 1829), s. 42 v.d.; J. Lamber, *Poètes Grecs Contemporains* (Paris, 1881), s. 237 v.d.; F. Gibert, *Les Pays d'Albanie et leur Histoire* (Paris, 1914), s. 251—274. (M. CAVİD BAYSUN.)

ALİ RİZA. 'ALĪ AL-RİŻĀ B. MŪSĀ B. CA'FAR (765?—818), şî'îlerin sekizinci imamıdır. Abbasî halifesi al-Ma'mūn Merv 'de iken, 'Alī Riżā 'yı celbetmek üzere, iki ulak göndermiş (201 = 816), kendisini hilâfete veliaht tayin ederek, ona *Riżā min āl Muḥammed* mahlasını vermiştir. Halife askerlerine siyah elbise yerine yeşil libaslar giymelerini emretmiş ve sancakların da rengini değiştirmiştir. 'Abbās ailesi efradını hariç bırakarak, 'Alī Riżā 'yı intihap etmesine (2 ramazan 201 = 24 mart 817) sebep, bu zatın takvası ve ilmi idi. Bu tayin bir çok kıyamlara, başlıca İbrāhīm b. al-Mahdī 'yi halife ilân eden Bagdad halkının kıyamına, sebep oldu. 'Alī, kardeşi katledilmiş olduğu zamandan beri halk arasında hüküm süren ve vezir Faḍl b. Sahl 'in gizli tuttuğu kargaşalıkları halifeye haber verdi. Faḍl b. Sahl Saraḫs 'ta, belki de halifenin gizli tahriki ile, katledilmiş olduğundan, al-Ma'mūn Merv 'i terketti ve babası Hārūn al-Raşīd 'in kabri yanında bir müddet ikamet için Ṭūs 'a geldi. İşte o vakit 'Alī bu şehirde (Nūḳān mahallesinde) 203 yılı saferi sonunda (818 eylûl başlangıcı), fazla üzüm yemiş olduğundan, birdenbire öldü; tarafdarları ise, 'Alī Riżā 'nın zehirlenmiş olduğunu iddia ederek, 'Alī b. Hişām tarafından verilmiş olan bir narı yemesi üzerine, üç gün süren bir hastalıktan sonra vefat ettiğini hâlâ söylerler. Doğum yılı olarak kabul edilecek tarihe göre, ölümünde ya 44 veya 49 yaşında idi. Onun ölümüne halife çok ağlamış, cenazesinde bulunmuş ve namazını kıldırmıştır. Hārūn al-Raşīd 'in kabri civarına defnedilmiş ve türbesi (Meşhed), Ṭūs şehri yerine kaim olan, İran Horasanı 'nın bugünkü merkezinin adı olmuştur (bk. Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* ve Macdī, *Zīnat al-macālis*; Barbier de Meynard, *Dictionn. de la Perse*, s. 396, not 1; İbn Baṭūṭa, III, 78).

Şî'î itikadı. — Kendisine bir çok kerametler atfolunur: dua ile yağmur yağdırmış ve yağmuru hâsıl eden bulutlardan her birinin hangi eyalete tahsis edilmiş olduğunu bildirmiştir; bir odun parçası sürterek, kayadan altın bir sikke çıkarmıştır; 'Abd Allāh b. Muğīra 'nin Mekke 'de kılmış olduğu bir namazı kendisine haber vermiştir; insanların gönlünden geçen şeyi bilmiş ve bunu bir çok vesileler ile ispat etmiştir; insanların öleceği zamanı önceden bilmiştir. Kış ortasında bir bahçeyi yeşertmiş ve orada üzüm bitirmiştir. Kendisine yapılacak niyazların sabahleyin saat üçte (ezanî saat) yapılması âdet olmuştu; karada ve denizde iyi seyahat yapmak ve gurbet ezalarından kurtulmak için, onun himmeti dilenir (*Cannāt al-ḫulūd*, levha XV).

Bibliyografya: Ṭabarī, III, 1029; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), VII, 3, 61; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 550; İbn al-Aşīr (nşr. Tornb.), VI, 249. (CL. HUART.)

ALİ ŞÎR. 'ALĪ ŞĪR BEG yahut AMĪR 'ALĪ ŞĪR (1441—1501), mahlası Nevâî (Navā'ī, Navāyī). Timurîler zamanında orta Asya 'da inkişaf eden türk (çagatay) edebiyatının en büyük şahsiyetidir. Moğullardan önce, bilhassa karahanîler zamanında, şarkî Türkistan ve Yedi-su 'da ve kısmen orta ve aşağı Sır-derya havzasında, müslüman-türkler arasında kendini gösteren edebî faaliyet, moğullar devrinde Ḫvārizm 'de, Mâverâünnehr ve şimalî Horasan 'ın cezrî tedbirlerle türkleştirilmesi neticesi olarak, iptida bir az kıpçakçanın tesiri ile Sır-derya kıyıları ve Ḫvārizm 'de, sonra Timur devrinde Kâşgar edebî şivesine yakın bir şivede, Mâverâünnehr 'de bilhassa Semerkand 'da ve nihayet timurîlerden Bulḳāsim Babur ve Ḥusayn Bayḳara zamanında Horasan 'da, daha doğrusu Herat 'ta, inkişaf etmiştir. Bu edebiyatın Herat 'taki inkişafının en büyük âmili Ali Şîr olmuştur. O zaman orta Asya türk edebiyatı, İran edebî an'anelerini, kendi millî bünyesi dahilinde olmak üzere, benimsemişti. „Çagatay edebî dili", Semerkand devresinde, esasını teşkil eden „kâşgarî til" an'anelerine sadık kaldı ise de, Horasan 'daki türkler arasında mühim bir yekûn tutan türkmenlerin lehçesinden de bir çok yeni unsurlar aldı. Bu sayede bu dilde yazılmış eserler, bilhassa Ali Şîr 'in eserleri, şarkî Türkistan 'da olduğu gibi, Irak ve Anadolu taraflarında da kolaylıkla anlaşılmıştır. XVI. asrın ilk nısfında Kâşgar 'daki çagatay hanı şair Sa'īd Ḫān (ölm. 1534) ile Irak 'ta türk-azerî lehçesi ile yazan garp türk şairi Fużūlī (ölm. 1552) de, doğrudan doğruya Ali Şîr 'in tesiri altında kalarak, onun tarzında şiirler hattâ ona nazîreler yazmışlardır. Bu itibar ile Ali Şîr, yalnız şark türk edebiyatında değil, bütün türk edebiyatı tarihinde müstesna bir mevki işgal eden bir şahsiyet olmuştur.

Ali Şîr 'in gençliği. Ali Şîr 17 ramazan 844 (9 şubat 1441) 'te Herat 'ta doğmuştur (bk. A. Semenov, *Literatura i iskusstvo Uzbekistana*, II, Taşkend, 1938, s. 124). Ali Şîr, genç muasırı Ḥaydar Mirza Doğlat 'ın sarih ifadesine göre, uygur kabîlesine mensup olup, babası Kiçkine Baḫşi tesmiye olunur (*Târîḫ-i Raşîdî*, *Mcm.*[1], I, 583 v.d.). Ali Şîr 'in kendi ifadesine göre, ecdadı, yedi batından beri, Barlas emîrleri, Timur ve oğullarının hizmetinde bulunmuştur (*Ḫuṭba-i davāvîn*, *Mcm.*, III, 184). Diğer kayıtlardan anlaşıldığına göre, Ali Şîr 'in mensup olduğu aile, bilhassa 'Omar Şayḫ Mirza ve oğlu Bayḳara 'ya hizmet etmiştir. Ali Şîr 'in ana tarafından ceddi, Bū-Sa'īd Çisek, Bayḳara Mirza 'nın *ulug beg* 'i (beylerbeyi) olduğu gibi, babası Kiçkine Baḫşi, yahut Kiçkine Bahadır da bidayette onun hizmetinde bulunmuştur. Ali Şîr, babasını, ceddini ve annesini sultan Ḥusayn Bayḳara 'nın baba ve ceddinin *bayrı kulları* (eski kapı kulları) tesmiye etmektedir. 1447 de Şāhruḫ 'un vefatını takip eden kargaşalıklar esnasında, Kiçkine Bahadır, küçük oğlu Ali Şîr 'i yanına alarak, Yezd üzerinden Irak 'a gitmiştir; bu seyahatte Ali Şîr, Timur 'un müverrihi Şaraf al-Dīn Yazdī 'yi görerek, ondan hayır dua almış olduğunu, gençliğine ait mühim bir hâtıra olmak üzere, kaydeder. 1449—1457 seneleri arasında, Bayḳara Mirza 'nın oğulları ve bu meyanda mustakbel Herat hükümdarı Ḥusayn Bayḳara ile beraber, Kiçkine Bahadır ve oğlu Ali Şîr, Şāhruḫ 'un o zaman Horasan 'ı idare eden torunu ve Baysunġur Mirza 'nın oğlu Bulḳāsim Babur 'un maiyetinde bulunmuşlardır. Bu devirde Kiçkine Bahadır, bir aralık, Sebzvar vilâyetini idare etmiş (*Macālis*, *Mcm.*, I, 36), yine aynı hükümdar tarafından memuriyetle Astarābād 'a gönderilmiştir (*Nasā'im*, *Mcm.*, III, 321). Emîr Ġiyāṯ al-Dīn Kiçkine 'nin adı, Bulḳāsim Babur vefat edip, yerine amcazadesi İbrāhīm Mirza Herat hükümdarı olmasını müteakip, 1457 de Balh 'te bulunan Semerkand hükümdarı Abū Sa'īd Mirza 'ya gönderilen Herat ulemasına refakat etmesi dolayısiyle, son defa olarak geçer (Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, Bombay, 1857, III[3], 179). Ali Şîr o tarihten sonra, timurîlerin *kuşçı* emîrlerinden Sayyid Ḥasan Ardaşīr 'in, kendisi için, „baba mesabesinde" olduğunu söyler; bundan, Kiçkine Bahadır 'ın 1457 de vefat etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Her hâlde bu zatın sultan Abū Sa'īd Mirza 'nın büyük emîrlerinden biri olduğuna dair, Sām Mirza 'da ve ondan naklen diğer eserlerde (msl. *Ḳāmūs al-a'lām* 'da) verilen mâlûmat asılsızdır. Davlatşāh 'ın dediğine göre, Kiçkine Bahadır, „türk" olmakla beraber, ilim ve faziletten mahrum kalmamış ve oğlunun terbiyesine ehemmiyet vermiştir. Onun türk şeyhlerinden Babaköki isminde birisine

1 *Mcm.* ile XIV. — XVI. asır orta Asya edebî ve fikrî hayatına ait, tarafımdan toplanan mevadı muhtevi, üç ciltlik *mecmua* işaret edilmiştir; bu makaleye mehaz olan gayr-i matbu eserlerden: Ali Şîr, *Macālis al-nafā'is*, *Nasā'im al-maḥabba* v.s.; Sultan Muḥammed b. Amīrī al-Haravī, *Laṭā'if-nāme*; Haydar Mirza Doğlat, *Târîḫ-i Raşîdî* (Denison Ross tercümesine girmemiş olan kısımlar, bilhassa orta Asya şairlerine ve san'atkârlarına ait bab); Faḫrī b. Muḥammed al-Haravī, *Rawżat al-salāṭīn*; Ḥasan Ḫvāca-i Buḫārī, *Muzakkir al-aḥbāb*; Zaynal-Dīn al-Vāṣifī, *Badā'i' al-vaḳā'i'* 'deki malûmat hep bu mecmuadan nakledilmiştir.

intisap ettiği (*Nasā'im, Mem.*, III, 322) ve hece vezninde şiir söylediği (*Ma'ārif ve oḳutġuçı*, Taşkend, 1925, nr. 1—2, s. 56) malûmdur. Ali Şîr'in dayıları Mîr Sa'îd Kābulî ile Muḥammed 'Alî Ġarîbî de türkçe şiir yazan ve musiki ile iştigal eden emîrlerden idiler. Mîr Sa'îd'in oğlu Mîr Ḥaydar Ṣabūḥî de farsça ve türkçe şiirler yazmıştır. Ali Şîr ile biraderi Derviş 'Alî Beg'e, sultan Ḥusayn Bayḳara *köḳeltaş* (süt kardaş) diye hitab etmiştir. Ali Şîr'in, kendi süt kardeşi olduğunu, sultan Ḥusayn neşrettiği bir fermanda da zikreder (*Munşa'āt-i Marvārid*, Veliyeddin Ef. kütüp., nr. 2732, var. 11a). Diğer cihetten de Ali Şîr, sultan Ḥusayn'in mektep arkadaşı idi (*Babur-nāme*, nşr. Beveredge, var. 170b). Sultan Ḥusayn ile Ali Şîr'in tahsil ve terbiyeleri hususuna Bulḳāsim Babur bizzat alâkadar olmuştur. Ḥusayn Bayḳara ile Ali Şîr, daha Bulḳāsim Babur'un hayatında, farsça ve türkçe şiirler yazarlarmış; kendisi de şair olan hükümdar, Ali Şîr'in şiirlerini çok beğenir ve onu, „oğlum" diye, severmiş. Ali Şîr'in farsçadan ziyade türkçe şiire rağbet göstermesinde, bir cihetten aile-an'anesi ve Bulḳāsim Babur'un bu hususa verdiği ehemmiyet, diğer cihetten, babasının vefatından sonra onun yerini tutan Ḥasan Ardaşîr ve onun kendisine „pîr" tanımasını tavsiye ettiği büyük çagatay şairi Mavlānā Luṭfî âmil olmuştur. Ḥasan Ardaşîr, âlim bir zat olduğu hâlde, zamanının âdetlerine mugayir olarak, şiirlerini daha ziyade türkçe yazmıştır. Ali Şîr, aldığı terbiye bakımından, kendisine çok minnetdar olduğu bu Ḥasan Ardaşîr'e, 1489 da vefatını müteakip, kendi saray ve parklarının şimalindeki dağ eteğinde bir türbe (*ḥaẓîra*) yaptırmıştır (*Ḥālāt-i Ḥasan Ardaşîr, Mem.*, III, 174). Mâverâünnehr ve Horasan'da sultan Abū Sa'îd Mirza'nın hükümdarlığı devrinde (1457—1469), Bayḳara Mirza'nın torunları ve taallûkatı takibata mâruz kaldı. Bunlardan henüz 20 yaşında olan Ḥusayn Bayḳara, Astarābād'da istiklâl davasına kalktığından (1459), Sultan Abū Sa'îd tarafından, oradan çıkarıldı. Ḥusayn'in o aralık Meşhed'de tahsilde bulunan arkadaşı Ali Şîr Herat'a gelerek, sultan Abū Sa'îd'in hizmetine girdi ise de, pek iltifat görmedi (Mîrḫvānd, *Ravżat al-ṣafā*, Bombay, 1855, VII, 14), hattâ Herat'tan ayrılarak, Semerkand'a gitmek mecburiyetinde kaldı. Bunun sebeplerini Ali Şîr Ḥasan Ardaşîr'e yazdığı bir manzum mektupta şöyle anlatır: „ben bir şairim, kendimi Niẓāmî ve Firdavsî'den de kuvvetli görürüm, mümtaz bir şahsiyet olduğum hâlde, ben Herat'ta renc-ü eziyetten başka bir şey görmüyorum. Herat'ta semerkandlıların (yani Abū Sa'îd'in) hâkimiyeti, bayağılık ve yağmagerliğin hâkimiyeti demektir; bunlar kara taştan kızıl altın çıkarmak ve kara mangır için hünermend adamların kefenlerini soymak ile meşguldürler. Benim burada bugün oturup hasb-ı hâl edecek bir refikim yok, feragatle çalışmamı temin edecek bir maaş da bağlamadılar, hattâ bir oda bile vermediler, o hâlde vatanı terketmekten başka ne çare var. Diğer taraftan tahsile de ihtiyacım var". Abū Sa'îd Mirza tarafından Semerkand vilâyetini idare eden kâşgarlı Aḥmed Ḥācî Beg, Ali Şîr'in eski dostu olduğundan, kendisinden hiç bir yardım esirgememiş; Ali Şîr de orada, yerli şairler ile kaynaşarak, yaşamış ve Faḍl Allāh Abu 'l-Laysî'nin hankahında iki sene kalarak, tahsil etmiştir.

Ali Şîr'in siyasî hayatı. 1469 da, sultan Abū Sa'îd Mirza'nın Irak seferine çıkmış olmasından istifade ederek, Horasan işlerine akın eden Ḥusayn Bayḳara Herat'ı tehdid edince, Abū Sa'îd'in Semerkand'ı idare eden oğlu sultan Aḥmed Mirza korkuya düşmüş ve Amu-derya'yı geçerek, Horasan'a yürümek ıztırarında kalmıştır. Sultan Aḥmed'in maiyetinde, nasılsa, Ali Şîr de bulunuyordu. O esnada Abū Sa'îd'in, Akkoyunlu Uzun Ḥasan tarafından, öldürüldüğü haberi geldi. Ḥusayn Bayḳara da, aynı sene 23 martta Herat'ı işgal ederek, Horasan sultanı oldu; sultan Aḥmed Mirza, bu emr-i vâki karşısında, geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Ḥusayn Bayḳara, sultan Aḥmed Mirza ile muhabereye girişerek, ondan arkadaşı Ali Şîr'i Herat'a göndermesini rica etti ve bu rica kabul edilerek, Ali Şîr izaz ve ikram ile Herat'a gönderildi. Ali Şîr 14 nisana tesadüf eden şeker bayramından bir iki gün evvel, yani Herat'ın sultan Ḥusayn tarafından işgalinden ancak 29 gün sonra, bu şehre vasıl oldu ve bayram dolayısiyle sultanı tebrik ederek yazdığı *Hilâliye* kasidesini takdim etti. Sultan Ḥusayn öz dostu saydığı Ali Şîr'i istikbâl ederek, şerefine Herat haricindeki Bāġ-i zāġān sarayında ziyafet verdi ve Ali Şîr'i ilk önce mühürdar (nişancı) tayin etti. Ali Şîr'in yukarıda isimleri geçen dayıları Mîr Sa'îd ile Muḥammed 'Ali Beg'ler, Abū Sa'îd Mirza'nın hükümdarlığı zamanında, Ḥusayn Bayḳara tarafdarı oldukları için, öldürülmüşlerdir; Ali Şîr, 1470 mayısında, Akkoyunlu türkmenlerinin yardımı ile, Herat'ı işgal eden Yādigār Muḥammed Mirza hareketini bastırmak işinde gösterdiği yararlıklar ile, dostu Ḥusayn Bayḳara'ya karşı olan fedakârlığını isbat etmişti: Sultan, Murgâb'dan Herat'a üç günlük mesafeyi bir günde katederek, Bāġ-i zāġān sarayını geceleyin muhasara altına almıştı; maiyetinde bulunan Ali Şîr, yanında bir tek nefer olduğu hâlde, yalın kılıç, saraya girerek, Yādigār Mirza'yı yakalayıp, sultan Ḥusayn'e teslim etti ve şehzade derhâl öldürülerek, sultan Ḥusayn taht rakibinden kurtuldu. Bu gibi samimî ve fedakârane hareketler, şair olan sultanın şair olan beyine karşı merbutiyetini arttırmıştır. Sultan için Ali Şîr daha o zaman devletin ve sultanlığın bir istinatgâhı (*rukn al-salṭana*) idi. 1472 de sultan, Ali Şîr'i *divân begi* tayin etti. Sultan Muḥammed b. Emîrî'ye göre, o „emir-i divân-i mâl" tayin edilmişti (Rieu, *Cat. of the Persian Mss. Brit. Museum*, I, 366); sultan Ḥusayn'in fermanına göre ise, Ali Şîr „emîr-i divân-i buzurg-i emāret", yani „Tuvaçı divânının begi" tayin edilmişti. *Tuvaçı divânı*, o zaman ordunun ve türk olan tebeanın idaresine bakan divân idi; buna *türk divânı* da denilirdi. „Divân-i mâl" ise, mâliye ve türk olmayan iranlı reaya işlerine bakan bir divân idi ki, buna *sart divânı* da denilirdi. Bu divânları idare eden türk beylerine *divân begi* adı verilirdi. *Türk divânı*'nın kâtiplerine *bahşi* yahut *nuvîsendegān-i türk*, sart divânının kâtiplerine ise *vazîr* yahut *nuvîsendegān-i tācîk* denilirdi. Türk ve sart divânlarının her ikisine riyaset eden türk beyi „uluġ beg" tesmiye olunurdu. Ali Şîr ise, „uluġ beg" değil, diğer bâzı beyler gibi, *Dīvān-i 'ālī* (yani türk divânı) âzası ve „içki" (yani sultanın mukarrebi ve nedîmi) idi. Ali Şîr'i Sultan Ḥusayn'in veziri saymak hata idi; çünkü *vezir* tâbiri, o zaman ancak türk beylerine tâbi olan acem kâtipler için kullanılırdı. Ali Şîr 1487—1488 senelerinde 15 ay kadar bir zaman Astarābād vilâyetinin muhtar vâlisi olmuştur; diğer bütün vaktini ise, Herat'ta geçirmiş, seferlerde sultanın maiyetinde bulunmuş, yahut, bâzı seferler esnasında Herat'ta kalarak, sultanın eniştesi Mîrān Şāh'ın torunu ve ilk çagatay şairlerinden Sidî Aḥmed Mirza'nın oğlu olan Sultan Aḥmed Mirza ile beraber, sultana niyabet etmiştir. Dostu Ḥasan Ardaşîr de Ali Şîr ile aynı senede *Dīvān-i 'ālī* beyi tayin edilmiştir; 1484 te biraderi Derviş 'Alî de divan beyi oldu. Ali Şîr'in önce işgal etmiş olduğu mühürdarlık vazifesi ise, onun en yakın arkadaşı şair Şayḫim Aḥmed Suhaylî'ye verilmişti. Ali Şîr idarede, hükümdardan sonra, en büyük nufuz sahibi idi. Fakat o, resmî vazifelerinden çekilip, yalnız „içki" olarak kalmak istiyordu. Bunun bir kaç sebebi vardı: evvelâ çok zengin olduğundan, resmî vazifelerden maddeten istifade ihtiyacında değildi; diğer taraftan türk ve moğul „töre" si mucibince, Ali Şîr'in mensup olduğu uygur kabîlesi beyleri merasimde ve meclislerde Barlas, Arlat, Tarhan, Kıyat ve Kongrat beylerinden sonra yer almak mecburiyetinde idiler; Ali Şîr de, devlette hükümdardan sonra ikinci şahsiyet olduğu hâlde, divân celselerinde, merasimde zikri geçen kabîle beylerinden sonra oturmak, fermanlarda kendi mührünü ötekilerin altına basmak mecburiyetinde idi. Kendisi mağrur bir zat olduğundan, buna hiç tahammül edemezdi; bâzı kabîle beylerini diğer kabîle beylerinden üstün oturtmak, hükümdarın elinde olan bir iş değildi; çünkü bu çagatay ulusu türk-moğul kabîleleri arasında uygur kabîlesinin an'anevî mevkiini değiştirmek demek olurdu. Hükümdar yanında diğer kabîle beylerinden daha yüksek mevki işgal eylemek için, yegâne çare, resmî mansıptan feragat ederek, sultanın nedîmi olmaktı. Nihayet Ali Şîr 1490 senesinde divân beyliğini kendi adamlarından Baba 'Alî İşik Ağa adında bir bey lehine terketti. Bunu da o „mühür sındırma" (mühür kırma) tâbiri ile ifade etmiştir. Bu hâdiseyi Ali Şîr şiirlerinin birinde anlatır:

Çün baña luṭf etdi şeh Dîvânda mühr
Bu idi ildin ḳuyı mühr urmaġım
Kim ġurūr-i nefs-i serkeş men'iġa
Barçadın bolġay ḳuyı olturmaġım
Çün şikest-i nefs-i ḥāṣıl bolmadı
Mundın oldı mührümi sındırmaġım.

Babur Mirza, Ali Şîr'in bu istifadan sonraki vaziyetini göz önünde bulundurarak, „Ali Şîr Beg, Mirza'nın (yani Sultan Ḥusayn'in) beyi değil, nedîmi idi" demiştir. Divân beyiliğinden feragat ettikten sonra, Ali Şîr'in devlet işlerinde nufuzu ve ümera arasında itibarı eskisinden daha büyük olmuştur. Arzusuna rağmen devlet işlerinden hiç bir zaman ayrılamamış, memleket dahilindeki bâzı emîrlerin, bu meyanda Balḫ vâlisi olan kardeşi Derviş 'Alî'nin isyanlarını ve hanedân içindeki nizaları yatıştırmakta en mühim rolü oynamıştır. Sultanın devlet işlerinde Ali Şîr'in yardımına ihtiyacı o kadar büyüktü ki, 1499 da hacca gitmek için ısrarla istediği izni sultan nihayet, bir ferman çıkararak, vermek mecburiyetinde kalmışsa da, az sonra „daha sırası değil" diye o izinden „şimdilik istifade eylememesini" kendisinden rica etmiş ve Ali Şîr de hacca gidememiştir. Otuz iki sene kadar Sultan Ḥusayn'in yanında siyasî ve içtimaî sahalarda büyük hizmetler ifa ettikten sonra, Ali Şîr 1500 senesi sonlarında, Astarābād seferinden dönmekte olan sultanı istikbale giderken, kalp hastalığına tutulmuş ve hükümdar tarafından, kendi tahtiravanında, Herat'a getirilmiştir. Her vakit bizzat gelip hatırını soran arkadaşı sultanın huzurunda 3 kânun II. 1501 de, 60 yaşında, kendi sarayında vefat etmiş ve sarayı civarında bina ettirdiği Kudsiye camii yanında, önceden hazırlattığı türbeye defnedilmiştir. Defninden sonra, sarayında üç gün kalan sultanın bizzat idare ettiği mâtem

merasimi ile yedi gün sonra, şehrin şimalinde Ḫavż-i Māhiyān'da, yine hükümdarın riyasetinde verilen türk usûlü „aş“ (yani „yoğ yemeği“), Herat tarihinde misli görülmeyen bir hâdise olmuştur. Bu merasimde prensler ve memlektin en büyük emîrleri, Ḫvāndmīr'in tabiri ile, „alelâde çavuşlar gibi“, ayak üzerinde bulunarak, hizmet etmişler ve bu büyük insana karşı derin hürmetlerini göstermişlerdir.

Ali Şîr, timurîler devri ümerasından, hayatı teferruatı ile tesbit edilmiş yegâne şahsiyettir. Hayatının sonlarında kendisine mülâzemet edenlerden Ḫvāndmīr, Ali Şîr hakkında, *Makārim-i aḫlāḳ* ismi ile, bir eser tertip etmiş (yegâne nushası British Museum, nr. ad. 7669'dadır ve 1941 de Taşkend'de tabedilmiştir) ve Zayn al-Dīn Muḥammed Vāṣifī de Ali Şîr'e ve Herat'ın Ali Şîr zamanındaki hayatına dair zengin hâtıraları ihtiva eden bir eser vücuda getirmiştir (*Badā'i' al-vaḳā'i'*, nushası Leningrad, Asya müzesi nr. Validov, 20 = 568 ca; hulâsası, *Mem.*, II). Ali Şîr'in âsâya dayanmış bir vaziyette, timurîlerden Çüçük Mirza tarafından kendisine bir çiçek takdim edildiğini gösteren ve Topkapı sarayında (album nr. 2155) mahfuz bulunan nushadan alınarak, Türk Tarih Kurumu tarafından neşrolunan resmi, 'Alī isminde birinin imzasını taşımaktadır. Aynı resmin, Ali Şîr'in hususî ressamlarından Maḥmūd Muẕahhib tarafından yapılan diğer bir az değişik kopyası şairin ihtiyarlık çağını göstermektedir (Binyon, *Persian Miniature Painting*, London, 1933, s. 107, levha LXXVI). Ali Şîr'i böyle âsâya dayanmış vaziyette gösteren resmin, ilk defa olarak, Behzad tarafından yapılmış olduğu Zayn al-Dīn Vāṣifī'nin eserinde tafsilâtı ile anlatılmaktadır (*Mem.*, II, 396; Leningrad nushası, var. 366 a). Her hâlde Topkapı sarayındaki resmin, Behzad tarafından yapılan eserin diğer bir nushası olduğu, yani mevsukiyeti muhakkaktır. Ḫvāndmīr'in eserinde olduğu gibi (Rieu, *Cat. of the Persian Mss. of the British Museum*, I, 367), Ḥaydar Mirza (*Tārīḫ-i Raşīdī*, *Mem.*, I, 584) ve Sultan Muḥammed b. Amīrī (*Laṭā'if-nāme*, *Mem.*, I, 322—329) de de Ali Şîr'in hayatı, bir güzel ahlâk numunesi olarak, gösterilir. Mīrḫvānd, Ali Şîr'in seciyesini vecîz bir surette şöyle tespit etmiştir: „temiz ahlâklı, samimî bir insan, tedbirli ve heybetli bir devlet adamı“ (V, 2), „onun başlıca hususiyeti, ömrünü ve mesaisini ancak büyük ve güzel işlere hasretmek, bayağılıktan ve küçük işlerden sakınmaktır“. Ali Şîr büyük bir servete mâlik olmuş, resmî memuriyette bulunduğu zaman, devletten maaş almamış, bilâkis kendisi her sene devlete büyük bir meblağ vererek, yardımda bulunmuştur. Ali Şîr Abū Sa'īd Mirza zamanında kendisine maaş tayin edilmediğinden şikâyet ediyor ve Semerkand'da zaruret içinde kaldığını anlatıyorsa da, bu şüphesiz ancak servet-ü sâmânından uzak kalan bir zenginin şikâyetidir. Herat'a vusûlünden bir kaç sene sonra mâlik olduğunu gördüğümüz büyük servetin, Barthold'un zannettiği gibi (*Mīr Ali Şīr*, Leningrad, 1928, s. 140), memuriyeti esnasında toplanmış mallardan ibaret olmayıp, kendisine ecdadından kalma servet olduğu anlaşılmaktadır. 1476 senesinde, yani Herat'a avdetinden yedi sene sonra, Ali Şîr Herat'ın şimalinde İncil kanalı ile Kâzirgâh dağı arasında, kendisine sultan tarafından verilen geniş araziyi imar ederek, kendi ismini taşıyan bir mahalle tesis etti ve sarayı (*Unsīya*) yanında büyük bir cami (*Ḳudsīya*), *İḫlāṣīya* isminde bir medrese, *Ḫalāṣīya* adında bir han (tekye), bir hastahane ve bir darülhuffaz bina ettirerek, etrafında parklar vücuda getirmiş ve bu hayrat müesseseleri için beş milyon kepek dinarı (şimdiki türk parası ile takriben iki buçuk üç milyon lira) kıymetinde emlâk vakfetmişti. Ali Şîr'in, gerek Herat'ta ve gerek Horasan'ın diğer mıntakalarında, vücuda getirdiği medrese, hankah, kervansaray, köprü ve türbelerin sayısı 370'i bulur. Bu bakımdan Ali Şîr, Horasan tarihinde misli görülmemiş bir hayır sahibi olarak, tavsif edilir. Bunların bir çoğunu Davlatşah (*Taẕkira*, nşr. Browne, s. 505 v.d.) ve Ḫvāndmīr (daha neşredilmeyen *Ḫulāṣat al-aḫbār* adlı eserinde) zikrederler. Bunlardan ancak Meşhed'in şarkındaki Rabaṭ Seng-i Best'in (E. Diez, *Chorasanische Baudenkmäler*, Berlin, 1918, s. 52), Nişapur'da Farīd al-Dīn 'Aṭṭār türbesinin (A. V. W. Jackson, *From Constantionple to the Home of Omar Khayyam*, New York, 1911, s. 240), Herat'ta Camī-i kebīr'in Ali Şîr tarafından yeniden inşa ettirilen kısmı ile, Mazār-i Abu 'l-Valīd'in resimleri O. Niedermeyer tarafından (*Afganistan*, Berlin, 1924, levha CLI, CLXXIV), bunların Ali Şîr'in eserleri olduğu bilinmeden, neşredilmiştir. Ali Şîr'in Herat'taki başlıca eseri, Maḥalle-i Ali Şîr, bugün tamamen harap olup, yerinde (Dervāze-i Ḳıpçak haricinde) bahçe ve bostanlar bulunmaktadır; mamafih buraları bugün bile Kûçe-i Ali Şîr ismini taşıyor. Eski Kudsiye camii harâbesi yanında bulunan mezarı da (Mezār-ı şāh-i ġarībān 'Alī Şîr) bir ziyaretgâh olmuştur.

Ali Şîr, şair ve mütefekkir. Şair ve edip sıfatı ile Ali Şîr, o zamanki türk münevverlerinin hayran oldukları iran edebiyatını benimseyip, türk ruhuna uygun bir şekle sokarak, türkçeyi yüksek bir san'at ḥâline getirmek ve münevver türkün ruhunu yükseltecek türkçe yüksek san'at eserleri yaratmak gayesini gütmüştür. Eserlerinin en mühimi, İran şairlerinden Niẓāmī ve Ḫusrav-i Dihlevī tarzında, beş manzum eserden mürekkep olmak üzere, tertip ve 1484 te itmam ettiği 64.000 mısrâ tutan *Ḫamsa*'sidir. Bu *Ḫamsa*'nin ilk parçası olan *Ḫayrat al-abrār*, ahlâk ve tasavvufa ait hasb-i hâl ve hikâyelerden, diğerleri ise, Farhād ve Şīrīn, Laylā ve Mecnun, İskender ve Bahrām Gūr'a dair manzum romanlardan ibarettir. Diğer büyük eseri, *Ḫazā'in al-ma'ānī* ismini verdiği, 55.000 mısrâdan ibaret, türkçe divândır ki, hayatının dört devrinde söylediği şiirleri ihtiva etmek itibariyle, *Ġarā'ib al-ṣiġar*, *Navādir al-şabāb*, *Badā'i' al-vasaṭ*, *Favā'id al-kibar* adlarını verdiği dört kısımdan mürekkeptir. Bundan başka, takriben 12.000 mısrâ tutan, fârisî divânı da vardır. Hayatının sonuna doğru (1498 de), Farīd al-Dīn 'Aṭṭār'ın *Manṭiḳ al-ṭayr* adlı eserine nazîre olarak, 7.000 mısrâdan müteşekkil bir eser, *Lisān al-ṭayr*, yazmıştır. Bundan başka tezkere mahiyetini haiz *Macālis al-nafā'is* (1491) ile Cāmī'nin *Nafaḥat al-uns*'ünü tercüme ve ikmâl ederek, sûfîler ve mutasavvıflar hayatına ait *Nasā'im al-maḥabba min şamā'im al-futūva* ismindeki eserleri (1495) vardır. Sonra dostlarından Cāmī, Ḫasan Ardaşīr ve Pehlivan Muḥammed'e ait hâtıraları (*Ḫamsat al-mutaḥayyirīn*, *Ḫālāt-i Ḫasan Ardaşīr*, *Ḫālāt-i Pehlivan Muḥammed Küstigīr*) ile mektuplarını muhtevi münşaatı, muamma ve aruza dair risaleleri, Herat'ta kendi mahallesinde vücuda getirdiği ilim müesseselerine ait, tekellüflü bir lisan ile yazılmış, vakfiyesi mühim eserlerdendir. Hayatının son senelerinde yazdığı eserlerden *Muḥākamat al-luġatayn* (1498) ve *Maḥbūb al-ḳulūb* (1500) pek tanınmıştır. Bu eserlerden *Ḫamsa*, 1880 de Hive'de, 1904 te Taşkend'de, dört divânından *Ġarā'ib al-ṣiġar*, 1881 de Hive'de basılmıştır. Bilhassa *Ġarā'ib al-ṣiġar*'dan alınan parçalar (*Muntaḫabāt*) Taşkend, Buhara, Tebriz ve İstanbul'da mükerreren neşredilmiştir. Diğer eserlerinden Bayżāvī'den iktibas ederek yazdığı eski İran tarihi, *Tārīḫ-i mulūk-i 'acam* Quatrmère tarafından (Paris, 1841) ve bunun eski bir türkçe tercümesi, *Tārīḫ-i Fanā'ī* unvanı ile daha 1782 de, Viyana'da basılmıştır. Münşeatı ile vakfiyesi 1926 da Bakû'da, *Macālis al-nafā'is*'i de, *Baġ-i iram* adlı tezkerenin kenarında (Taşkend, 1908) tabolmuştur. Şairin, millî dil ve edebiyat hakkındaki düşüncelerini tebarüz ettiren eseri olmak itibarı ile, çok okunan *Muḥakamat al-luġatayn* risâlesi, Paris (1841), İstanbul (1899), Hokand (1918) ve türkmence olarak, Aşkâbâd'da (1925) basılmıştır *Maḥbūb al-ḳulūb* da İstanbul (1889), Buhara (1907) ve Taşkend'de intişar etmiştir. Divânından *Navādir al-şabāb*, *Badā'i' al-vasaṭ* ve *Favā'id al-kibar* ve bunlara ilâve edilen kıt'alar, sâkinâmeler, terci-i bend, kaside ve rubâîler ile, türk tasavvufu ve fikir tarihi bakımından, mühim ve lisanı da sâde olan *Nasā'im al-maḥabba*'si henüz tetkik edilmemiştir. Bununla beraber bugüne kadar intişar eden eserlerinden de hiç biri, tenkidî olarak, neşredilmiş değildir ve hatalarla doludur. Keza bunlardan henüz hiç biri Avrupa dillerine tercüme edilmemiştir (M. Belin'in *JA*, 5. ser., XVII ve 6. ser. VII de neşredilen ve *Ḫamsat al-mutaḥayyirīn*, *Macālis* ve *Maḥbūb al-ḳulūb*'dan alınmış bâzı parçalar bu eserlerin mündericatı hakkında ancak pek eksik malûmat vermektedir). Ali Şîr, eserlerinde hayran olduğu İran klâsik edebiyatının yüksek fikirlerini, türkçe olarak, yeniden yaratırken, bunları İran edebiyatındaki ifade tarzları, istiâre ve mecazlar ile anlatmış ve aynı zamanda eserlerine türk hayatından levhalar sokmuş, Timurîler zamanındaki türk ve moğul çadır, ev, şehir, aristokrasi ve saray hayatından alınma misal, ıstılah ve tâbirlerden de, çok geniş mikyasta, istifade etmiş olduğundan, onun eserlerini tahlil ve tetkik edebilmek için, evvelâ İran klâsik edebiyatının bütün inceliklerine hakkıyle vakıf olmak, aynı zamanda türk, bilhassa, şark türk dilini, etnografisini ve tarihini de çok iyi bilmek lâzım gelir. Bütün bu şartları haiz müsteşrikler henüz zuhûr etmemiştir. Şimdilik Ali Şîr'in eserleri hakkında yapılmış bir tetkik olmak üzere, ancak iraniyatçı Bertels'in, *Lisān al-ṭayr*'ı 'Aṭṭār'ın *Manṭiḳ al-ṭayr*'ı ile mukayese eden, bir makalesi gösterilebilir (*Mīr Ali Şīr*, Leningrad, 1928, s. 24—82). Şairin eserlerinin, unvan itibariyle, İran klâsik eserlerinin benzeri olduğuna ve bizzat Ali Şîr'in de eserlerini, tevazu yüzünden, bu İran klâsiklerinden mülhem „nâçiz cevaplar“ diye tesmiye ettiğine (*Muḥākamat al-luġatayn*, s. 90) bakılarak, bunların hiç bir orijinallik arzetmeyen taklitlerden ibaret olduğu mealinde yürütülen mutalâaların (Blochet, *Les Enluminures des Mss. orientaux*, Paris, 1926, s. 95; Barthold, *İz proşlago turok*, 1917, s. 10 v.d.; *Türk tarihine dair konferanslar*, s. 205) tamamiyle esassız olduğunu göstermeğe Ali Şîr'in bir tek eseri üzerinde yapılan bu ilk tecrübe bile kifayet etmiştir. Ali Şîr'in eserlerinin orijinalliği, bilhassa *Ḫamsa*'si ve divânı ile, açıkça görülür. Zaten Cāmī bile (bk. *Ḫirad-nāme-i İskandarī*, hâtime), Ali Şîr'in *Ḫamsa*'sinin, Niẓāmī ve Ḫusrav-i Dihlavī'nin *Ḫamsa*'lerine nisbeten yüksek olduğunu ileri sürmüştü; biz de onun bu iddiasını tamamiyle haklı görmekteyiz: Ali Şîr, bu büyük eserin terkibinde, millî gâyeye uygun bir plân tasav-

vur etmiş ve sonuna kadar bu plâna sadık kalmıştır. Niẓāmī, Ḫusrav-i Dihlavī ve Cāmī 'nin hilâfına olarak, Ali Şîr *Ḫamsa* 'ye dahil olan romanlarında vakayiin cereyanına ait teferruata ehemmiyet vermez; bazan malûm rivâyetleri kısaltmak, bazan da daha fazla tafsilât vermek suretiyle anlattığı Farhād ve Şîrîn, Laylā ve Macnūn, İskandar ve Bahrām Gūr mevzularının, onun nazarındaki ehemmiyeti, güzel san'ata ve ibda'a olan meftûniyetini anlatmak, ince ve ilâhî duygularını bedi'î bir şekilde ifade etmek, türk sultan, bey ve münevverlerine bu ulvî fikirleri türkçe olarak ve türk ruhuna uygun bir şekilde aşılamak, onlara ideal devlet idaresi hakkında kendi düşüncelerini bedi'î bir şekilde telkin etmek için bir fırsat teşkil eylemelerindedir. O, Farhād 'ı, bir san'atkâr, mîmar ve ressam, kahraman bir asker, aynı zamanda mükemmel bir insan olan Çin prensi, çin hükümdarı bulunan bir moğul hakanının oğlu sifatı ile, tavsif ederken, kendisinin çin san'atına karşı beslediği sevgiyi, kahramanlık ile san'atkârlığın, aşk ve şeydalığın nasıl bir araya gelebildiğini, onca ideal bir insan olan bu Çin prensinin, mazlûm ve mâsumların müdafaası için, nasıl can attığını anlatır. Ali Şîr kendi yarattığı Farhād tipini o kadar sever ki, öldükten sonra mezar taşının Farhād gibi bir san'atkâr tarafından yontulmasını tahayyül eder. Çin prensinin cesedinin İran ve Ermenistan dağlarında kalmasını istemeyen şair, bu diyara diğer bir Çin kahramanı olan Bahrām Dilāver 'in gelip zulmü kaldırmış, âdil bir idare kurmuş ve Farhād 'ın cesedini alıp Çin 'e götürmüş olduğuna dair tafsilât uydurmuştur. Ali Şîr, Bahrām Gūr (*Sab'a-i sayyāra*) kıssasında, bu İran hükümdarının, Çin hududunda (diğer bir rivâyete göre, Hoten şehrinde) yaşayan bir zengin tüccar Hoca 'nın kızı Dilārām 'ın güzelliğine dair malûmatı Çin 'den bu kızın resmini getiren Mānī Naḳḳāş 'tan işittiği ve kendisinin, bu nakkaşın yardımı ile, Çin 'e gidip, kızı elde ettiği hakkındaki ibdaını tam bir millî türk hikâyesi şeklinde anlatmış, Bahrām Gūr 'u da, Sultan Ḥusayn 'e benzeterek, bir türk hükümdarı gibi tasvir etmiş, hattâ ona, kendisine ait hikâyeyi türkçe manzum olarak yazdığı için, rüyasında hayranlık ve sena sözleri söyletmiştir. Ali Şîr Dilārām 'ı, Çin musikisinin üstadı sıfatı ile, tebcil eder ve Niẓāmī ile Ḫusrav 'i Dihlavī 'nin tasvirlerinden farklı olarak, Dilārām 'ı Bahrām Gūr tarafından bir av safasında öldürterek, Bahrām 'ı bu yüzden hadsiz gam-u gussaya düşürür ve Bahrām 'ın yedi iklim güzellerinden teselli bulmak ihtiyacını da, Dilārām 'ı sarhoşlukta öldürdükten sonra düştüğü derin ıstıraplar ile izah eder ki, bu ibda, Niẓāmī ve Ḫusrav-i Dihlevī 'nin tasvirlerine, kıyas kabul etmeyecek kadar, üstündür. İskender mevzuu, Ali Şîr 'e, ideal devlet hakkında ön Asya aristocularından ve Kutadgu Bilig 'den mülhem düşüncelerini tebarüz ettirmek imkânını bahşetmiştir. Ali Şîr bu mevzuu da epiyi türkleştirmiştir. Onca Dārā, İskender 'e mukabele ederken, ordunun sağ cenahı (*brangar*) şarkta Semerkand 'dan Çin 'e kadar uzanan, yanında 100.000 özbek ve moğul ile 150.000 kalmak bulunan ön ve orta Asya hükümdarıdır. Ali Şîr, eksériya şark türkleri ile birleştirdiği Çin hakanının, İskender 'e verdiği ziyafetleri bir türk hükümdarının bir ecnebi hükümdara karşı gösterdiği en parlak misafirperverlik gibi, gösterir; eğlenceleri, av ve ordu teşkilâtı itibariyle, bizzat İskender 'i de bir türk hükümdarı ve onun şahsında Sultan Ḥusayn 'i ve bilhassa oğlu Badīʿ al-Zaman Mirza 'yı tasvir etmiştir. Niẓāmī ile Ḫusrav-i Dihlevī 'nin eserleri, Timurîler zamanında minyatürler ile çok tezyin ve tezhip edilmiştir; fakat eski fars kisrâlarını, hattâ İskender 'i, tam bir İran hükümdarı tipinde olarak tavsif eden bu eserleri moğullar devrinde, bilhassa Timurîlerin Herat devrinde, o hükümdarları tam bir türk hükümdarı tipi gibi tasvir eden minyatürler ile süslemek, bu eserlerin farsça metinlerindeki tasvirler ile tezad teşkil ediyordu; Ali Şîr 'in eserlerinde ise, bu hükümdarlar ile roman kahramanları, türk kahramanları gibi, tasvir edildiğinden, bu eserlere, onun kendi nezareti altında Herat ressamları tarafından yapılan resimler metin ile hemâhenk olmuştur. Ali Şîr, *Ḥayrat al-abrār* 'ı ile İskender romanını, bir çok islâmî fıkralarla beraber, Faḫr Rāzī ve Ḫvārizmşāh, Cengiz Han ve Ḫvārizmşah ve Sultan Abū Saʿid Mirza 'nın akibeti gibi, türk tarihinden alınmış hikâyeler ile de süslemiştir. Ali Şîr 'in dört divânı, şairin takriben on beş yaşından itibaren bütün hayatını, kendisinin ve muhitinin heyecanlarını aksettiren, ekserisi lirik şiirlerinden ibarettir. Zamanında büyük hattatlar tarafından yazılıp, mümtaz nakkaş ve ressamlar tarafından süslenen *riḳʿa* 'lara esas olmuş (bk. Armenag Sakisian, *La Miniature Persane*, Paris, 1929, şekil 106, 122), musikişinaslar tarafından bestelenmiş, *bezm* meclislerinde muganni, rakkas ve hazır bulunanları heyecanlandırmış olan bu gazeller, o devrin hayatını aksettirir. Divâna ilâve edilen sâkinâmeler, kıt'alar ve kasidelerde, tarihî vak'alar, günlük hayat hâdiseleri, muhtelif şahıslar bahis mevzuu olmuştur. Bu büyük hazine, o zamanın tarihini bütün teferruatı ile bilen şahıslar tarafından tetkik edilmeğe muhtaçtır. Timurîler devrinde, bilhassa şairin kendi zamanında yaşayan şiir ve san'at ehlini tavsif

ve temyiz etmek maksadı ile, kaleme aldığı *Macālis al-nafā'is* de o zamandaki fikir hayatını öğrenmek için başlıca bir menbadır (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihine medhal*, İstanbul, 1916, s. 17 v.dd.); Ali Şîr bu eseri ile kendisinin çok ince bir münakkit ve insan ruhunu anlamak ve insanlara kıymet biçmekte fevkalâde maharet sahibi olduğunu göstermiştir. Hayatının son senelerinde yazdığı eserlerinde yorulduğu hissedilmektedir. Bunlardan *Maḥbūb al-ḳulūb*, zamanındaki cemiyetin muhtelif tabakaları, bey, bahadır, yasavul, nöker, yasakçı, kara çerig, kuşçu, ressam, musikişinas, köylü ve şehir ahalisi bahis mevzuu edilerek yazılan didaktik bir eser, zamanının küçük bir *Ḳutadġu Bilig* 'idir. Türk ata sözleri ile de süslenen bu eserin dili, oldukça müsanna'dır.

Ali Şîr 'in eserlerinde hâkim olan ruh, samimiyet, sâdelik, azim ve irade, hâlis niyetlilik, tam ciddiyet ve vakar gibi ahlâk prensipleri ile ifade edilir. Ona göre insan bizzat hayattan neş'e almalı; onun güzelliklerini sevmeği ve onlar için yanıp tutuşmağı bilmelidir. Ali Şîr 'in, dinî, felsefî ve tasavvufî meselelerde derinleşmek emeli ile, yazdığı parçalarda, tesannu görülür; o bilâkis bu dinî fikirleri sâdeleştirerek anlattığı yerlerde kudretlidir. Bütün derunî sempatisi türk şeyhlerine müteveccih olduğu hâlde, o kendisini nakşbendîlerden sayar; fakat Ali Şîr sûfî değil, ancak mutasavvıf kalmıştır. Dindar olmakla beraber, diğer çagatay ve moğul bey ve mirzaları gibi Ali Şîr 'in nazarında da islâmiyet, türk aristokrasisinin hayat ve refah ihtiyaçlarına uyan ve uyması icap eden, şarap, musiki, işret, resim, nakış, devlet idaresi, hattâ vergi meselelerine karışmayan samadânî bir duygudur. Ali Şîr 'in şikâyetleri çoktur; fakat bunlardan ancak hakikî sevgili hasreti kabilinden olanları samimîdir. Yoksa onun ruhunda bedbinlik yoktur. Allahı ve Peygamberi sever; fakat insanlara kıyametten bahsetmez. O, Ḥusayn Bayḳara 'ya, Badīʿ al-Zaman Mirza 'ya, memleket idaresinde adâlet ve cömertlik göstermek ve büyük imar işleri vücuda getirmek suretiyle, tarihte ve milletin kalbinde iyi hatıralar bırakmak, fakat boş vakitlerini safa ile hoşça geçirmek tavsiyesinde bulunur; çünkü insan dünyaya bir defa gelir. Onca insan, ne Tanrısını unutmalı, ne de şarabını terketmeli dir; hem namaz kılmalı, hem içmeli; ancak içerken de namazı hiç bırakmamalıdır. Ali Şîr halka yakındır; onun nazarında insan, ancak halk için yaşayan insandır. Mamafih kendisi, daima bir çagatay aristokratı olarak kalmıştır; onun Allahtan „ya beni havas arasında has kıl, ya renc-i avamdan halâs kıl" tarzındaki niyazı, ahiren Babur Mirza 'nın bu mealdeki şiirine esas olmuştur. Ali Şîr insanların ruhunu alevlendirmek ile iftihar eder, kendisi de *münluġ* yani kalbinden yaralı, ezelî bir bağrı yanıktır (*münluġ men o muñ biledir peyāmım — münluġ kişiler sözidir kelâmım*). Aşkı büyüktür, fakat bu aşkta da yine akıl ve mantık hâkimdir; o „fena fi 'l-'işḳ" olmamıştır, bu itibarla Goethe 'yi hatırlatır. Ali Şîr 'in kullandığı türkçe, muhatabına göre değişir: büyük İran şairlerinin eserlerini okuyan ve bizzat farsça şiir söyleyen yüksek türk aristokrasisinin zevkine uygun olarak yazdığı nesir ve söylediği şiirler, İran klâsik edebiyatının bütün inceliklerini aksettirdiği için, ağırdır. Bu gibi eserlerde Ali Şîr, sentaks bakımından bile, türkçeyi zorlamıştır; sâdeliği seven türklere hitap ettiği zaman, meselâ Herat 'a gelen Altın-ordu prensi Bahadır Sultan 'ın kurultayı dolayısı ile yazdığı *Sâkinâme* 'de, arkadaşı Ḥasan Ardaşīr 'e ithaf ettiği uzun manzum hasb-i hâlinde, keza eserlerinde bizzat kendisini heyecanlandıran hâdiseleri tavsif ederken, sâde ve tekellüfsüz bir türkçe kullanır. Ali Şîr 'in en büyük hususiyeti, pek bâriz olan milliyetçiliğidir. İslâm ve İran fikriyatı Ali Şîr 'in ruhunda büyük yer tutmuş olmakla beraber, o kendi milletini ve dilini sevmiş, bütün varlığı ile kendini türk şiirine vermiş ve bu itibarla tarihte oynadığı müstesna rolün şuuruna ermiştir. O, *Lisān al-ṭayr* 'da, „cihanda türk edebiyatı bayrağını kaldırmak ile türkleri tek bir millet, tek bir câmia hâline sokmuş olduğunu" söyleyerek, iftihar eder; o, *Farhād ve Şîrîn* 'de „hiç bir ordusu olmadığı hâlde ve her tarafa yalnız divânının nushalarını göndermek ile, Çin hududundan Tebriz 'e kadar, bütün türk, hattâ türkmen illerini fethedebildiğini" kaydeder; *Sedd-i İskender* 'de, ona hâtiften gelen ilâhî bir sesin: „sen kılıçsız, yalnız kalemin ile türk ülkelerini, türk milletinin kalbini fethedeceksin; onları bir tek millet yapacaksın, türk iklimleri sana aittir; sen bu milletin *ṣāḥib-ḳrān* 'ısın" dediğini anlatır. Ali Şîr 'in millî türk tarihi telâkkisinde de, türk dili mühim bir mevki tutmaktadır. İran edebiyatını inkişaf ettiren Gazneliler ve Selçukîler ile bizzat ve münhasıran farsça şiir yazan Tuğrul b. Arslan Selçukî ve (soyları karluk kabîlesi olan) Muzafferîlerden Şāh Şucāʿ, onun nazarında „sart (yani acem) sultanları" dır ve „türk sultanları" nın hâkimiyet devri, bilfiil türk dilinin ve devlet teşkilâtının hâkim olduğu devir; yani İran 'da Hulagu Han ile Timur ve oğullarının hâkimiyeti zamanıdır (*Muḥākamat al-luġatayn*, s. 99 v.d.). Ulug Bey için olduğu gibi, Ali Şîr için de türk tarihi, Cengiz 'in ecdadı hakkındaki rivâyetler ile başlar ve *dört ulus* 'un tarihi şeklinde devam eder; onun bu tarih telâk-

kisi, bizzat kendi nezareti altında, kendi Ḫalaşiye hankahında ve kendi kütüphanesinde Mīr-ḫᵛānd'da yazdırdığı cihan tarihinde sarahaten görülür. Bu eser plân itibarı ile, Ali Şîr'in malıdır. Kendisinin türk sultanları (yani İlhanîler ve Timurîler) tarihine ait yazmış olduğu *Zubdat al-tavārīḫ*'i, bize kadar gelmemiştir.

Ali Şîr külliyatının en eski, güzel ve sahih nushaları: 1. İstanbul — 901 (1496) de, Herat'ta, Derviş Muhammed tarafından yazılan nusha (Topkapı sarayı, Revan köşkü kütüp., nr. 808), 2. İstanbul (Fatih kütüp., nr. 4059), 3. Paris — 933 (1526) te, Herat'ta, Ali Hicrânî tarafından yazılan nusha (Bibl. Nat., *Suppl. turc*, nr. 316, 317), 4. Petersburg — evvelce Safevîler kütüphanesine ait olup, Ali Şîr'in bütün eserlerini ihtiva eden bir kaç ciltten ibaret, güzel bir nusha (Umumî kütüp.; bk. *ZDMG*, II, 248—256).

Farsça divânının 999 (1590) da, Sayyid Kamāl b. Muḥammed tarafından yazılan güzel bir nushası da İstanbul (Nuruosmaniye kütüp., nr. 3850)'dadır.

Ali Şîr ve san'at. Devlet adamı ve şair olan Ali Şîr, aynı zamanda musiki, resim, mimarî ve hatt ile de yakından alâkadar olmuş ve bu sahalarda bizzat çalışmıştır. Güzel besteleri olduğu *Baburnâme* (nşr. Beveridge, 182 b)'de, hattatlık ve nakkaşlık işlerinde bihakkin mâhir olduğu da Sultan Muḥammed b. Amīrī'de (*Laṭā'if-nāme*, *Mcm.*, I, 326) mukayyettir. Belin, Ali Şîr'e, gâliba anonim *Taẕkirat al-ḫaṭṭaṭīn*'ın (Bibl. Nat., *Suppl. turc*, nr. 1156) verdiği malûmata istinaden, resim, heykeltraşlık, tezhip ve musiki gibi mârifetler izafe eder (*JA*, 1861, 5. ser., XVII, 222). Ali Şîr musikide kendisine Ḫoca Yūsuf Burhān'ın ustad olduğunu söylemiştir (*Macālis*, *Mcm.*, I, 68). Mīr Muḥammed Amīn Buḫārī'nin musiki tarihine dair eserlerinde (Bibl. Nat., *Suppl. pers.*, nr. 1548, var. 75b), Horasan'da mâruf bestelerden „yedi baḥr" usûlünün Ali Şîr tarafından, kuş sesleri esas tutularak, vücuda getirilmiş olduğu birer birer sayılarak gösterilmiştir. Bugün de Ali Şîr'e izafe edilen besteler, Horasan türkmenleri (Uspenskiy ve Belyaev, *Turkmenskaya muzika*, 1930, nota, s. 196), Fergane ve Ḫᵛārizm özbekleri (Fıtrat, *Özbek klâsik musikisi tarihi*, Taşkend, 1927, s. 59—63, nota s. 72), hattâ şimalî Kafkasya'da Stavropol türkmenleri (*Izvestiya russk. komiteta dlya izuçenya sredney i vost. Azii*, 1913, nr, 2, s. 63 v.d.) arasında müteammimdir. Ali Şîr'e atfedilip, üzerinde „ʿamal-i amīr ʿAlī Şīr" imzası bulunan bir eser, şimdilik malûm olan ve yalnız Golubev minyatür kolleksiyonunda bulunan bir arslan minyatürünün Muḥammedî Beg tarafından yapılan kopyesinden ibarettir (bk. K. Ananda Coomaraswamy, *Ars Asiatica*, Paris, 1929, levḥa XXIII). Sakisian, (*La Miniature Persane*, s. 63), yukarıda zikri geçen resmin Ali Şîr'in kendi eseri olduğunu zannetmiştir. Eserlerinin, hayatta iken, kendi hattat, nakkaş ve müzehhipleri tarafından ikmâl edilen musavver lüks nushalarından şunları zikredebiliriz: Sulṭān ʿAlī Maşhadī tarafından, 1495 te yazılan ve İstanbul'da (Revan köşkü kütüp., nr. 810) mahfuz bulunan altı minyatürlü *Ḫamsa* ve Sulṭān ʿAlī Ḳā'inī tarafından, aynı senelerde yazılan, sekiz minyatürlü *Ġarā'ib al-ṣiġar* (Yıldız kütüp., nr. 2783/32; bk. I. Stchoukin ve H. Fehmi, *Catalogue des manuscrits orientaux illustrés de la bibliothèque de l'Universite d' Istanbul*, Paris, 1933, s. 35 v.dd.) nushaları; *Ḫamsa*'nin bizzat Ali Şîr tarafından hazırlanıp, 1485 te veliaht Badīʿ al-Zamān Mirza'ya takdim edilen, fevkalâde müzeyyen nushasının (Oxford, Bodleian kütüp., nr. 2116—19, 2120) on bir minyatürü havi dört parçası (Binyon, *Persian Miniature Painting*, London, 1933, s. 96 v.d., levha LXII—LXVI). Bu eserde Ali Şîr'in, *Ḫamsa*'sini itmam ettikten sonra, görmüş olduğu bir rüyayı tasvir eden bir minyatür bulunmaktadır. Bunda, İran büyük klâsik şairlerinin bir toplantısında, Ali Şîr'in, Ḫasan Dihlavī tarafından, Niẓāmī'ye takdim edildiği görülmektedir (Binyon, *ayn. esr.*, levha LXVI = Thomas Arnold, *Painting in Islâm*, London, 1928, levha XLIII). Şairin hususî nakkaşlarından Ḳāsim ʿAlī'nin imzasını taşıyan bu resimde, Ali Şîr, çok mütevazi bir vaziyette, âdeta büyük bir şeyhin huzurunda bulunan nâciz bir mürid ve şâgird şeklinde, tasvir edilmiştir. Bu keyfiyet, hemen hepsi imzasız olan bu muhteşem resimlerin bizzat Ali Şîr'in iştirâki ile vücuda getirilmiş eserler olduğunu gösterir. Ali Şîr'in kütüphanesinde hattatlardan Sulṭān ʿAlī Maşhadī, Sulṭān ʿAlī Ḳā'inī, Mīr ʿAlī Maşhadī, Sulṭān Muḥammed Ḫandān, ressam ve nakkaşlardan Şāh Muẓaffar, Bihzād, Ḳāsim ʿAlī, Ḥacī Muḥammed, Derviş Muḥammed, Sulṭān Muḥammed Tabrīzī, Maḥmūd Muẓahhib, Yūsuf Nakḳāş çalışmışlardır. Bütün bu zevat, Babur, Ḥaydar Mirza, Ḫᵛāndmīr ve Vāṣifī gibi müellifler tarafından, Ali Şîr'in terbiye ve ihtimamı sayesinde kemâl mertebelerine erişmiş büyük san'atkârlar olarak, anılmışlardır. Bunlardan son dördünün; menşe' itibariyle, türk olduğu muhakkaktır. Ali Şîr külliyatının birinci cildindeki resimler (Bibl. Nat., *Suppl. turc*, 316), Maḥmūd Muẓahhib'in eseridir. Bu zat ile Yūsuf Nakḳāş, Ali Şîr zamanındaki minyatürcülüğü Herat'ta, sonra Buhara'da, Bihzād ile Sulṭān Muḥammed ise, Safevîler nezdinde devam ettirmişlerdir. Bu

san'atkârların Herat'ta Ali Şîr'in ve Ḥusayn Bayḳara'nın kütüphanelerinde, Herat minyatürcülüğünün son tekâmül devresini yaşatırken, bizzat Ali Şîr'in titiz nezareti altında çalıştıkları muhakkaktır. Şāhruḫ zamanında Baysunġur Mirza'nın kütüphanesinde çalışan hattat ve ressamlar nasıl „Baysunġur akademisi" mensupları sayılırsa (bk. Binyon, *ayn. esr*, s. 67 v.d.), bu san'atın XV. asrın son rub'undaki inkişaf ve tekâmül devresini yaşatan san'atkârlar da, minyatür tarihçilerince, „Bihzād mektebi" değil „Ali Şîr akademisi" mensupları addedilmek lâzımdır; zira bunlardan ancak Derviş Muḥammed Türk, Bihzād'ın talebe ve halefi (*Macālis*, *Mcm.*, I, 362), diğerleri ise, Mīrek Naḳḳāş ile Şāh Muẓaffar'in talebesi olarak gösterilmektedir. Bu san'atkârların eserlerinde görülen müşterek hususiyetler, içlerinden birinin muhayyel rehberliğine değil, onları, kendi zevkine göre, idare eden ve onlar üzerinde maddeten ve mânen hâkim olan kuvvetli bir türk eline irca edilmek icap eder ki, bu da, Sulṭān Ḥusayn ile Ali Şîr'in ve bilhassa Ali Şîr'in elidir. Calayirîlerden bizzat kendileri de ressam olan Sulṭān Uvays ile oğlu Sulṭān Ahmed'in ve bilâhare Semerkand'da Timur'un hususî ressamı bulunan ʿAbd al-Ḥayy Muṣavvir, Ali Şîr'in nazarında, „Mānī Naḳḳāş" kadar, ideal bir üstattır (*Maḥbūb al-ḳulūb*, İstanbul, s. 119). Ali Şîr devrindeki Herat minyatürçülüğünde, o zamanın İtalyan san'atindeki *quatrocento* an'anesinin tesirini görenler vardır (E. Kühnel, *Miniaturmalerei im islamischen Orient*, Berlin, 1922, s. 25). Bizzat Ali Şîr de kendi zamanındaki müzehhiplerin „Hıtay" ve „Frenk" örneklerinden istifade ettiğini de, istidrat kabilinden, söyler (*Maḥbūb al-ḳulūb*, s. 119). Belki Fatih zamanında İstanbul'da beliren İtalyan san'atkârları Herat'a bilvasıta tesirde bulunmuş olabilir; 1494 senesinde Herat'a bâzı frenklerin gelmiş olduğu da malûmdur (Ḫᵛāndmīr, III³, 255). Ali Şîr'in nazarında ideal san'at, Çin ressamlığıdır. Nitekim Ali Şîr ipek kumaş (dībā-i çīnī) üzerine yapılan resimlere karşı hayranlığını mükerreren izhar etmiştir. Hususî kütüphanesinin müdürü ve aynı zamanda Herat'ın büyük nakkaşı olan Ḥācī Muḥammed'in de, Ali Şîr gibi, uygurlardan olduğu anlaşılıyor (*bahşı*'lardan Ḥācī Muḥammed Uyġur, Sulṭān Ḥusayn'in maiyeti listesine dahildir; bk. *Muʿiz al-anşāb*, Bibl. Nat., Anc. fond. persan, nr. 68). Bu zatın Çin uslûbunda fağfur imâl ettiği kaydedilmiştir (Ḫᵛāndmīr III³, 342). Ali Şîr'in kütüphanesinde çalışan ressamlar, san'atta, tam mânası ile, türk millî ruhunu yaşatmışlardır; o zaman vücuda getirilen eserler, son Timurîler devrindeki türk ve bilhassa saray hayatının bütün güzellik ve inceliklerini canlandırmaktadırlar.

Ali Şîr'in bizzat idaresi altında vücuda gelen mimarî eserlerden en muhteşem olanları, kendi sarayı yanındaki Ḳudsīya camii ile İḫlāṣīya medresesi ve Şifā'īya hastahanesi idi; camiini, onun „ikiz kardeş" olan, büyük çifte minaresini ve medresenin güzelliğini, Ali Şîr kendi şiirlerinde canlandırmıştır. Mīr-ḫᵛānd bunları, Ali Şîr'in zevkine göre yaratılmış, şaheserler olarak tavsif etmiştir. Bunlardan maalesef bugün hiç biri kalmamıştır. Zamanımıza kadar muhafaza olunan eserleri, Herat cami-i kebirinin 1498 senesinde vücuda getirilmiş yeni takı ile, yine Ali Şîr tarafından tâmir olunmuş eyvanları, Abu 'l-Valīd mezarındaki hankah binası ve takı, Seng-i-Best Ḫarcerd, Nişabur ve Rabāṭ-ı 'İşḳ'teki binalarıdır. Fakat bunlar henüz hiç tetkik olunmamıştır. Ali Şîr tarafından vücuda getirilmiş olan bu mimarî eserleri 1923 senesinde seyrederken, aldığım intibaı o zaman şu şekilde hulâsa etmiştim: „Bu büyük şair ve san'atkârın şiirlerini, müzehhep ve müzeyyen ciltler içinde bize intikal eden mesnevîlerini, onun ilhamından vücuda gelen bu san'at bediaları ile birlikte, mütalea etmek lâzımdır; zira bunların hepsi bir kül teşkil eder". Ali Şir, yarattığı ve himaye ettiği türk edebiyatı, güzel san'at ve mimarî eserleri ile, Timurîler zamanında, bilhassa Çin ve uygur medeniyeti tesiri altında, Semerkand, Keş, Yasa, ve Herat'ta inkişaf eden türk kültürünün en yüksek tekâmül devrini yaşatmıştır.

Bibliyografya: M. Belin, *Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Shir-Névaïi* (*JA*, 5. ser., XVII, 175—256, 281—357); türk. trc. Necib Asım, *Muḥākamat al-luġatayn* (mukaddime, İstanbul, 1315); *Büyük türk şairi Mir Alişir Nevayi, beş yüz yıllığı dolayısile* (İsmail Habib, Bekir Çoban-zade, Mirza Muhsin İbrahimî ve Mirza Celâl Yusufzade'lerin makaleleri), Bakû, 1926; V. Barthold, *Mir Alişir i politiçeskaya jizn* (Sbornik „Mir Ali-Şir", Leningrad, 1928, s. 100—164); alm. trc. Walter Hinz, *Herat unter Husein Baiqara, dem Timuriden* (*Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes*, Leipzig, 1937, XXII, 8); E. Bertels, *Nevai i Attar* (Sbornik „Mir-Ali-Şir", Leningrad, 1928, s. 24—82); A. Zeki Velidi Togan, *Ali Şir Beg, hayatı ve eserleri* (İstanbul üniversitesi yayınları arasında basılmaktadır). Ali Şîr'e ait diğer bibliyografik malûmat için bk. A. A. Semenov, *Materyalı k bibliografiçeskomu ukazatelü peçatnıḫ proizvedeniy Alişira Navoy i literaturı o nem* (Taşkend, 1940).

(A. Zeki Velidi Togan.)

ALİ-TEGİN. 'ALİ-TEGİN (? — 1034), İlighanlar hanedânından, Mâverâünnehr emîri. 'Alī-Tegin 'in bu hanedâna mensup diğer emîrler ile karabet derecesi hakkında malûmat yoktur. İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb., IX, 323) 'e göre, 'Alī-Tegin 'i Mâverâünnehr fâtihi (Naṣr b. 'Alī) 'nin kardeşi gibi telâkki etmek lâzım ise de, bu (belki oraya sokulmuş olan) malûmat kabule şâyân değildir. 'Alī b. 'Alī ismi, o devrin sikkelerinden hiç biri üzerinde mevcut değildir. Buna mukabil, sikkelerdeki 'Alī b. Ḥusayn 'in, yazılı vesikalarda adı geçen 'Alī-Tegin 'le aynı şahıs olması muhtemeldir (krş. Howorth, *JRAS*, XXX, 485 v.d.). Bu zatın emarete ne zaman ve nasıl geçtiği hakkında da malûmatımız pek azdır. Bayhaḳī (nşr. Morley, s. 418) 'ye göre, vezir Abu 'l-Ḥasan Maymandī, 423 (1032) te 'Alī-Tegin 'in otuz seneden beri Mâverâünnehr 'de bulunduğunu söylemiştir. 'Alī-Tegin 416 (1025) da, Maḥmūd Gaznavī 'ye ve Kāşġar 'ın kudretli hükümdarı Ḳadır-Ḫān 'a karşı, kendini müdafaa mecburiyetinde kaldı. İki müttefik ordu Semerkand civarında yerleşmişlerdi. 'Alī-Tegin her iki payitahtını, yani Semerkand ile Buhara 'yı, tahliyeye ve bozkırlara çekilmeğe mecbur oldu. Yapılan tâkip esnasında, karısı ve kızı düşmanın eline düştüler (tafsilât için bk. Gardīzī, *Zayn al-aḫbār*, yazm. Cambridge, King's College, nr. 213, var. 123 v.d. ve Oxford, Bodleiana, Ouseley, nr. 240, var. 153 v.d.; Barthold, *Turkestan v epoḥu mongolskago naşestviya*, metin s. 14—17); Maḥmūd 'un Ḳadır-Ḫān ile birleşmesi Bayhaḳī (nşr. Morley, s. 98 ve 655) tarafından kısaca zikredilir. Fakat memleket, çok geçmeden, Maḥmūd ile müttefiklerinden temizlenmiş ve 'Alī-Tegin hâkimiyetini muhafazaya imkân bulmuştu. 423 (1032) te Ḫvārizmşah Altuntaş, Sultan Mas'ūd 'un emri ile, bir ordunun başında Buhara önüne gelerek, şehri zaptetmiş, fakat Dabūsīya muharebesinde yaralanıp öldüğü için, veziri, 'Alī-Tegin ile bir muahede aktine ve ordusunu Ḫvārizm 'e çekmeğe mecbur olmuştu (Bayhaḳī, s. 424 v.d.). 'Alī-Tegin 'in ölümü 425 senesi sonlarında yahut 426 senesi başlarında (son bahar 1034) vukua gelmiş olsa gerektir. Sultan Mas'ūd 'un, 425 senesi zilkadesinde (teşrin I. 1034 başları) Horasan 'dan aldığı mektupta, 'Alī-Tegin 'den, hayatta olan bir emîr gibi, bahsedilmektedir (Bayhaḳī, s. 535). Fakat 426 rebiülevvelinin ortalarında (kânun II. 1035 sonu) 'Alī-Tegin 'in ölüm haberi, Nīşāpūr 'da müphem bir şayia hâlinde, etrafa yayıldı (Bayhaḳī, s. 551). Ancak aynı senenin zamaziülâhır (nisan) başlarında, o zaman Tabaristan 'da bulunan Sultan Mas'ūd, Balḫ 'ten 'Alī-Tegin 'in ölmüş olduğuna ve büyük oğlunun yerine geçtiğine dair, emin haber alabildi (Bayhaḳī, s. 575). Bununla beraber Bayhaḳī, eserinin başka bir yerinde (s. 856) Selçukîlerin Mâverâünnehr 'den 425 (1034 son bahar) te çekilmelerini, 'Alī-Tegin 'in ölümünü takip eden vakayiin neticesi olarak göstermektedir. (W. BARTHOLD.)

'ALĪ VĀSİ'. [Bk. VĀSİ' ALİSİ.]

ALIDADA. [Bk. AL-'IḌĀDA.]

ALİF. [Bk. ELİF.]

ALİGAR. ALIGARH, ingiliz Hindistanı 'nda, birleşik eyaletler dahilinde Meerut (Mirat) bölgesinde, aynı isimdeki idarî nahiyenin merkezidir. Mesahası 1946 mil² (5024,5 km.²) olan bu nahiyenin 1901 de nüfusu 1.200.822, şehrinki ise, 27.518 i müslüman olmak üzere, 70.434 idi. [1931 sayımına göre, nahiyenin nüfusu 117.745 ve şehrin ise, 83.878]. Şehrin ilk ismi Coil (Kol) idi ise de, Aligarh („yüksek kale") adı, 1524 te tesis ve 1776 da, Nacaf Ḫān tarafından, tâmir edilmiş olan iç kaleye delâlet ediyordu. Kalenin ismi, tâmirinden evvel, Ramgarh idi. Bazan, Ṣābit Ḫān denilen bir zata izafetle, Muḥammedgarh ve Ṣābitgarh isimlerine de tesadüf olunmaktadır. Bugünkü Aligarh, bilhassa Anglo-Oriental College yüzünden, şöhret kazanmıştır. Kânun II. 1877 de umumî vâli Lord Lytton tarafından şimdiki binasının temeli atılmış olan kolleji, Sayyid Aḥmed Ḫān [b. bk.] 1875 te tesis etmiştir. Müessese sonraları bir hastahane ve English House ile haylı genişletilmiştir. Yaşadığı müddetçe, yani 1898 e kadar kollejin idaresi bilhassa Sayyid Ḫān 'ın elinde kalmış ve mâlî işler yüzünden, bir çok sıkıntı çekmişti. Mamafih kollej, mükemmel bir direktöre mâlik olmak saadetine nail olmuştu: Th. Beck (1883—1899), bütün müşkilâtı iktiham etmek yolunu bularak, müesseseyi parlak bir hâle getirdi. Th. Beck 'i Th. Morison (1899—1905) ve W.A.J. Archbald (1909) gibi, aynı kudrette, diğer zevat istihlâf etti. Müessesenin başlangıçtaki maksadı çocuklara iptidaî tahsil vermekten ibaret idi ise de, mektep bir az sonra, ingiliz usûlüne göre tanzim edilmiş bir kollej hâlini aldı. 1891 de talebe adedi 310, on sene sonra da 560 idi. Programı aşağıdaki dersleri ihtiva ediyordu: ingilizce, arapça, farsça, sanskrit, tarih, riyaziye v.s.... Sekiz avrupalı profesör ile kollejin bir çok hindli mezunları tedrisatı temin ve idare etmekte idi. Dr. J. Horovitz 'in bu mektebin arapça kürsüsüne tayini, talebeyi avrupaî tahsil usûlüne uygun araştırmalar yapmağa alıştırmak için, mektep idaresinin sarfettiği gayretleri gösterir. Kollejin idaresi bir kaç müslüman mütevellinin elindedir. Bu teşebbüsü ingiliz hükûmeti muhtelif tarzlarda teşvik etmekle beraber, mektebin hükûmet ile doğrudan doğruya alâkası yoktur.

1920 de bu şehirde bir millî üniversite kurulduğu zaman, „ingilizler ile mesaî teşrikinden içtinab" hareketinden dolayı, bu Anglo-Oriental kollej, haylı mutazarrır olmuştur. Üniversite bir iki sene faaliyet göstermiş, fakat çok geçmeden ortada adından başka bir şey kalmamıştır. Anglo-Oriental kolleji 1920 de üniversite hâline ifrağ edilmiş ve o vakit Kalküta maarif komisyonu tarafından tâlim ve terbiye hakkında teklif edilen sistemi kabul etmiştir. Bu müessese bir ilk mektep, bir orta kollej ve bir üniversiteden mürekkepti. Bunun neticesi olarak üniversite unvanlarının ilki olan *Bachelor of Arts* unvanını alan talebe, üniversitede ancak iki sene kalıyordu. Müessesede, takriben 18 % hindû olmak üzere, cem'an 2000 kadar talebe vardır. Tâlim ve terbiye usûlü değiştirilerek, orta kollej lağvedilmiştir. Avrupalı profesörlerin sayısı, hiç bir vakit, beşi geçmemiştir.

Tarih. Coil 'ün eski bir hind şehri olduğu muhakkaktır. XII. asrın sonlarına doğru Ḳutb al-Dīn Aybeg [b. bk.] tarafından zaptedilmiştir. O zamandan beri bir çok müslüman müelliflerince, hind müslümanları tarihi ile alâkalı olarak, tavsif olunmuş ve bu meyanda 1342 de şehri ziyaret etmiş olan meşhur seyyah İbn Baṭūṭa (bk. *Seyahatnâme*, Paris, IV, 6) burayı, hind müslümanları tarihi dolayısiyle, sık sık zikir ve tavsif eylemiştir. 1785 te şehir Sindhia ailesinden Mahratta reislerinin eline düştü; bunlar, fransız de Boigne 'ın yardımı ile, askerlerini Avrupa usûlüne göre tâlim ettiriyorlardı. Nihayet 1803 te, Lord Lake kumandası altındaki ingilizlere, şehri teslime mecbur oldular.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer*, V, 208 v.d.; Morison, *The history of the Muhammadan Anglo-Oriental College Aligarh, from its foundation to the year 1903 together with the Annual Report for the year 1902—1903 and appendices*; *Revue du monde Musulman*, I, 380 v.d.

ALIGARH. [Bk. ALİGAR.]

ĀLİHA. [Bk. ÂLİHE.]

ÂLİHE. ĀLİHA, ilâh [b. bk.] 'ın cem'i.

ALİLAT. [Bk. LAT.]

'ĀLİM. [Bk. ÂLİM.]

ÂLİM. 'ĀLİM (A.), bilen, vakıf olan [krş. 'ALİM, 'ALLĀM, 'ALLĀMA]; müennesi 'ālima (cem. 'avālim) — Mısır 'da *'alme*, bundan fransızca *almée* — „muganniye, rakkase" mânasına da kullanılır; krş. Lane, *Modern Egyptians* (London, 1842), I, 249; II, 72.

'ALİM. [Bk. ALİM.]

ALİM. 'ALİM (A.), hakîm, âlim [krş. 'ĀLİM]; *al-'Alīm*, Allahın sıfatlarından biridir.

ALİSA' yahut **ALYASA'.** [Bk. ELYESA'.]

ALIZARI (Allizari, Lizari, Izari, Azala; M. Devic, *Dictionnaire étymologique des mots d' origine orientale* 'e göre, *al-'aṣāra* = *'uṣāra* kelimesinden gelmiştir), kızıl boyanın toprak altında bulunan kök kısmına derler ki, bundan Alizarin istihsâl edilir; krş. H. Baillon, *Dictionnaire de Botanique*, I, 116b. (J. HELL.)

ALJAMIA ve ALJAMIADO, „arap harfleri ile yazılmış ispanyolca" mânasına gelir. Kelime arapça *al-'acamīya* 'den muharref olup, her şeyden evvel arapça olmayan her yabancı dile, meselâ şarkta bilhassa farsçaya, Suriye 'de ve bütün şimalî Afrika 'da başlıca yeni lâtin dillerine ait lûgatler ile tek tük arapça kelimelerden terekküp eden „lingua franca" 'ya, İberya yarım adasında, arapçaya (*al-'arabīya*) zıt olmak üzere, yerli ispanyol lehçelerine, bilhassa Castillan, Aragon ve Valence, yani (nâdiren *rūmī*, ve *laṭīnī* de denilen) *el romance castillano*, *aragones*, *valenciano* lehçelerine delâlet eder. Bundan başka Saavedra, *aljamía* kelimesinin mânasını, ister arap ister lâtin harfleri ile yazılmış olsun Mudejar 'ların ve Morisco 'ların (1085 te, Toledo 'nun zaptından bir az evvel, hıristiyan hâkimiyeti altına düşerek, 1609 a kadar bu hâkimiyet altında kalan müslümanlardır) bütün edebî eserlerine, haklı olarak, teşmil etmiştir. „Textos aljamiados" denilen bu eserler, ispanyolcayı arap harfleri ile ve arap isimlerini lâtin harfleri ile yazmaktaki güçlüğe rağmen, Mudejar 'ların ve Morisco 'ların muhtelif asırlarda ispanyolcayı nasıl telâffuz ve arap harfleri ile nasıl gösterdiklerini ve arapça isim ve tâbirleri lâtin harfleri ile nasıl zapt eylemiş olduklarını öğrenmek, dil ve seslerin tarihî inkişafı bakımından, çok istifadelidir. Bu vesikalar, önce müsamaha edilen, fakat bir az sonra gittikçe artan tazyika maruz kalarak, engizisyon ve reformasiyon hareketleri ile, ispanyol taassubunun artması yüzünden, hıristiyan müsamahasızlığına kurban olan bu yurtsuz halkın dinî ahlâk ve âdet, içtimaî ve siyasî hayat tezahürlerini göstermektedir. Fakat bütün bu yazıların edebî kıymeti pek mühim değildir; lisan, inşa ve uslûp ise, yabancı, zoraki ve yavandır; ancak, ispanyol edebiyatının inkişafına müvazi olarak, bir az terakki eseri göstermiştir. Bununla beraber, *Poema* yahut *Historia de José* (*Alhadits de Yusuf*; XIV. asır) daha yeni olan *Na't-ı nabavī* ve Aragon 'lu Muḥammed Rabandan 'ın yazdığı uzun neşide ise, vezin, şiir ve muhteviyat itibariyle dikkate şâyân edebî eserlerdendir. 1609 da Morisco 'ların İspanya 'dan çıkarılmasından sonra, hem Afrika 'da hem de İspanya 'da, inhitata uğrayan aljamiado tamamen ortadan kalkmıştır.

Bibliyografya: Ed. Saavedra, *Discurso leido ante la real academia de la Historia* (1878) = *Indice general de la literatura aljamiada*; ikmâl edilmiş şekli Pablo Gil y Gil, *Los manuscritos aljamiados de mi coleccion* (*Homenaje á Codera*, Saragossa, 1904, s. 537—549); *Coleccion de textos aljamiados* (nşr. P. Gil, Julián Ribera ve Mariano Sanchez), Saragossa, 1888; *El Poema de José* (nşr. Morf), Leipzig, 1883; M. Schmitz, *Roman. Forschungen* (Erlangen, 1901), XI, ispan. transkrip. ve menbalara dair bir tetkik; Ramón Menéndez Pidal, *Poema de Yúçuf: materiales para su estudio* (*Revista de archivos, bibliotecas y museos*, VII, Madrid, 1902); J. Saroïhandy, *Unters. über Ort u. Zeit des Poema de José* (*Bulletin hispanique*, VI, Paris, 1904); G. Robles, *Leyendas de José y de Alejandro Magno* (Saragossa, 1888); ayn. mll., *Leyendas moriscas* (Madrid, 1885—1886); Eguilaz Yánguas, *El Hadits de la Princesa Zoraida* (Granada, 1892); David Lopes, *Textos em Aljamia portuguesa. Documentos para a historia do dominio português em Safim* (Lissabon, 1897; Fas'ta Portekiz hâkimiyeti zamanından (1508—1542), Safi ve Dukkāla vilâyetleri); krş. Fitzmaurice-Kelly, *Historia de la literatura española* (Madrid, 1901), s. 40 v.d., 114; Simonet, *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los Mozárabes* (Madrid, 1888), s. VIII, CXLVI. (C. F. SEYBOLD.)

ʿALḲA. [Bk. ALKA.]

ALKA. ʿALḲA (A.), değnek veya sopa ile dayak atmak.

ʿALḲAMA. [Bk. ALKAME.]

ALKAME. ʿALḲAMA B. ʿABADA AL-TAMĪMĪ, lâkabı al-Faḥl, cahiliye devri şairlerinden olup VI. ve VII. asırlarda yaşamıştır. Şiirleri Banī Laḫm ile Banī Ġassān arasında vukubulan cenklere dairdir; Banī Ġassān melîki al-Ḥāriṯ b. Cabala'nin esir etmiş olduğu kardeşi Ṣa'ṣa ile diğer Banī Tamīm'in azat edilmelerini, okuduğu bir kaç kaside sayesinde, temin etmiştir. Zamanının bir çok şairleri ve bu meyanda İmru' al-Ḳays ile müşaareleri olmuştur. Bu iki şairin, re'yine müracaat ettikleri rivâyet olunan İmru' al-Ḳays'in karısı Umm Cundab, ʿAlḳama lehinde hüküm vermiş imiş; bunun üzerine kızan İmru' al-Ḳays bilâhare karısını boşamış ve ʿAlḳama de bu kadın ile evlenmiştir. Al-Faḥl lâkabı, buradan gelir. Al-Kulāb cenginin ikinci gününü tasvir eden iki şiir, gerçekten ʿAlḳama'nin ise, şairin kemâl devrini daha sahih bir surette tesbit etmek kabil olur. Zira ekser müverrihlerin zannına göre, Ṣa'ṣ ʿAyn Ubāġ cenginde (m.s. 583 yılına doğru) esir edildiği zaman, ʿAlḳama'nin gençliği çoktan geçmişti (nşr. Ahlwardt, bk. şiir nr. 2) ve Caussin de Perceval (*Essai sur l'histoire des Arabes*, II, 579)'a göre al-Kulāb cengi ise, 612 de vuku bulmuştu. ʿAlḳama divânı, almanca tercümesi ile birlikte, önce A. Socin tarafından (Leipzig, 1867), sonra da yalnız metin olarak, Ahlwardt tarafından (*The Divan of the six ancient Arabic poets*, London, 1870) neşrolunmuştur.

Bibliyografya: *Aġānī*, VII, 127 v.d.; XXI, 171—175; de Slane, *Le Diwan d'Amro'lkaïs* (Paris, 1837), s. 80; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, II, 314; A. Socin, *Die Gedichte des ʿAlḳama Alfaḥl*, mukaddime; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 24; ayn. mll., *Supplement*, I, 48; Nöldeke, *Die Ghassânischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (*Abh. Akad. d. Wissensch.*, Berlin, 1887), s. 36.

(M. SELIGSOHN.)

[İbn Ḳutayba, *Liber poesis et poetarum* (nşr. De Goeje), Leyden, 1904, s. 107 v.dd.; Muḥammad b. Sallām al-Cumaḥī, *Ṭabaḳāt al-šuʿarā'*; *Die Klassen der Dichter* (nşr. Joseph Hell), Leyden, 1916, s. 30; ʿAbd al-Ḳādir al-Baġdādī, *Ḫizānat al-adab* (Būlāḳ, 1299), I, 565 (Mısır, 1349), 3, 256; ʿAlḳama b. ʿAbada, *Diwan accompagné du comt. d'al-Aʿlam aš-Šantamarī* (nşr. Mohammed Ben Cheneb), Alger-Paris, 1925.]

ʿALḲAMÎ. [Bk. ALKAMÎ.]

ALKAMÎ. AL-ʿALḲAMÎ, aşağı Fırat'ın yanında bir kanal olup, bugünkü Nahr Hindîya'dir (krş. Le Strange, *The lands of the eastern Caliphate*, s. 74). Vezir İbn al-ʿAlḳamī [b. bk.]'nin adı bundan gelir.

ALKANNA. [Bk. KINA.]

ALKEKENGE. [Bk. KÂKENC.]

ALKENDÎ. [Bk. KİNDÎ.]

ALKOHOL. [Bk. KUḤL.]

ALKOVE. [Bk. ḲUBBA.]

ALLAH. ALLĀH, müslümanlarca en ulu varlık.

a. İSLÂMDAN EVVEL ALLAH.

Peygamberden evvel arapların — aslı arapça olduğuna göre *ilāh*, aslı aramice olduğuna göre *alāhā* kelimesinin muharref şekli olan — Allah isminde bir tanrıyı en ulu mâbut tanıyıp, ona kendilerine göre, ibadet ettikleri muhakkak görülmektedir. Bu kelimenin esasen mücerret olarak mevzu bir tâbir yahut, Hubal gibi, şahsî bir mâbuddan tahâvvül sureti ile inkişaf etmiş bir mefhum olduğunu burada nazar-ı dikkate almağa hacet yoktur. Bu bapta arkeolojiden çıkarılan ve arapça kayd ve deliller için bk. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* (2. tab., s. 117 v.dd.) ve bilhassa Nöldeke (*Hastings Dictionary of Religion and Ethics*, I, 662; islâmdan evvelki araplar). Biz burada Kur'an'ın şahadetini arzetmek ile iktifa edeceğiz. Kur'an'a göre, mekkeliler Allahı, yaradıcı ve bol bol rızk verici olmak üzere tanırlar (XIII, 17;[1] XXIX, 61, 63; XXXI, 24; XXXIX, 39, XLIII, 8, 87; XIII, 18 ve XXIX, 63; bu son iki âyetten ise, Allahın bir yağmur tanrısı olduğunu anlamak, zorla böyle bir mâna çıkarmaktan başka bir şey olmaz). Hususî bir tehlikeye mâruz kaldıkları zaman, ondan istimdat ederler (X, 23; XVI, 55; XXIX, 65; XXXI, 31; fakat bu âyetler, birbirini itmam ettikleri için, tek başlarına o kadar kuvvetli değildirler)[2]; mekkeliler, en büyük yeminlerini bilhassa onun adına izafe etmek suretiyle, Allahı tanırlardı (VI, 109; XVI, 40; XXXV, 40); hayvan ve tarla mahsûllerinden Allaha, diğer mâbudlara ayırdıklarından başkaca, bir hisse ayırırlardı (VI, 137); Allahın kendilerini diğer mâbudlara tapmaktan aslâ nehyetmemiş olduğunu da ileri sürerlerdi (VI, 149[3]; XXXVII, 168[4]); filvâki onlar Allahın madununda olan diğer ilâhlara can ve gönülden ve doğrudan doğruya taparlar. Fakat onların bu hususiaki reyleri ile Peygamberin bu reyler hakkındaki tefsiri ve bilhassa kullandıkları elfaz ile Peygamberin kullandığı elfazı birbirinden ayırt etmek, her zaman kolay değildir.[5] Şüphesizdir ki, mekkeliler bâzı mâbudları (LIII, 19—20 de zikredilen al-ʿUzzā, Manāt yahut Manāh, al-Lāt (?); bâzıları, VII'nin 179. âyetini tefsir ederken, Allāt kelimesinin Allahın muharref şekli olduğuna îma ederler) Allahın kızları addederler[6] (VI, 100; XVI, 59; XXXVII, 149; LIII, 21). Mekkeliler Allaha oğullar da isnat etmişlerdir (VI, 100); şu kadar ki, mekkelilerin bunlar hakkında *şurakā'* tâbirini kullanıp kullanmadıklarına dair bir söz söyleyemeyiz; hattâ mekkelilerin bunlardan *malā'ika* diye bahsetmeleri daha az muhtemeldir. Onlar bütün aḥval-i âdiyede, Allahtan ziyade, bu ilâhlara taparlar ve Allahın hissesinden keserek, adakları tercihen onlara verirler (VI, 137 v.dd.). Onlar, hiç olmazsa, ilâhlarının Allah nezdinde kendilerine şefaatte bulunacaklarına kani olurlar (LIII, 26). Ancak mekkelilerin, ilâhlarının hâlık olup olmadıkları üzerinde, yakinî bir bilgileri yoktur (XIII, 17 v.d.); bundan dolayı onlar, zaruret hâlinde, yaratmak kudretinden şüphe etmedikleri Allaha rüçû ederler. Yine muhakkaktır ki, mekkeliler Allah ile cin arasında *nasab* ikrar ederler (XXXVII, 158; *nasab* kelimesinin istimali için krş. XXV, 56; XXIII, 103); mekkeliler bu ilâhları Allahın şürekâsı itibar ederler (VI, 100), onlara adaklar adarlardı (VI, 128) ve cinlere sığınırlardı (LXXII, 6). Onlarda *malā'ika* fikri var mıdır, melekleri Allaha şürekâ itibar etmişler midir — buna hükmolunamaz; bu husus, Peygamberin bir tefsiri olabilir (VI, 100, LII, 28[1]). Peygambere gelince, onun bu baptaki reyi vâzıhtır: Allahtan başka, meleklerin ve İblis ile beraber şeytanlar ve cinlerin var olduklarını kabul ediyor. Şeytanların melekler ve cinler ile bâzı alâkaları vardır. Filvâki mekkeliler bu mevcutlara niyaz ederler; fakat bunlar, onlar için, hakikatte, hiç bir şey yapamazlar (XVII, 58); onların bu mevcudatı dişi itibar etmeleri ve onlara ad takmaları sırf uydurmadır. O hâlde görülüyor ki, Mekke'de ve Arabistan'ın diğer aksamındaki evvelki = eski vaziyet ne merkezde ve ilâhlarına verilen isimlerin menşe'leri ne mâhiyette olursa olsun, Peygamber zamanında mekkelilerin dini, basit bir putperestlik olmaktan uzaktır; belki, daha fazla, mâbud ile âbidler arasında azizleri ve melekleri vasıta olarak kullanan hıristiyan dininin bir şekline aşağı yukarı benzemektedir. Peygamber, pek tabiî olarak, kendini evvelce mevcut, daha basit bir itikadı neşredip, melekler ile cinleri hakikî mevkilerine iade eyleyen bir müceddit sanıyordu.

b. ALLAH HAKKINDA PEYGAMBERİN AKİDESİ.

Peygamberin Allah hakkındaki akîdesi islâm dininin ilk rüknünde, pek sâde olarak ifade olunmuştur: *Lā ilāha illa 'llāhu* („Allahtan başka mâbut yoktur"). Bu, Peygamber indinde ve diğer bütün mâbudlara tapan mekkeliler nezdinde yalnız Allahın gerçek tanrı olduğunu

1 XIII, 17. âyet, Peygambere hitaben mekkelilere bir dinî mev'izayı ihtiva ettiğinden, bu âyet mekkelilerin itikatlarını göstermez. Makale muharriri bu âyeti diğerleri arasında zikretmekle zuhûl etmiştir. Bir de bu âyetlerin hiç birinde, Allahın, rāziḳ veya razzāḳ olduğuna dair, bir îma bile yoktur.

2 Müellifin bu ifade ile ne demek istediği anlaşılamıyor. Çünkü bu âyetlerin her biri mevzu ile alâkadar mânayı kuvvetle ifade etmektedir.

3 Müellifin kaydettiği numaraya mukabil olan âyetin maâli şudur: „müşrikler, Allah dilese idi, ne biz ve ne de babalarımız kendisine şirk koşmazdık derler"; binaenaleyh bu âyet mutlak değil, irade-i ilâhiyeye bağlıdır.

4 Bu surenin bu âyeti ile mevzuun hiç bir alâkası yoktur.

5 Müellifin gerek burada ve gerek diğer yerlerde Kur'an'ı doğrudan doğruya Peygamberin eseri gibi kabul ederek, bütün hükümlerini bu noktadan yürütmekte olduğu unutulmamalıdır.

6 Lāt, ʿUzzā, Manāt'ın zikrolunduğu LIII, 19—20 de „erkek sizin de, dişi Allahın mı?" denildiğinden ve yukarıda zikrolunan kelimeler şeklen müennes olduğundan, müellif bu mâbudların Allaha isnat olunan kızlar olduğunu istidlâl etmiş olsa gerektir; fakat zikrettiği diğer dört âyette ilâhların mekkelilerce, Allahın kızları olduğuna dair, hiç bir işaret yoktur.

1 Müellifin işaret ettiği LII, 28. âyet ile bu mevzu arasında hiç bir münasebet yoktur.

ifade eder. Bu şahadette mevzuubahs olan, Allahın mücerret olarak zatı değil, ancak onun ulûhiyetidir. Buna mebni, müslümanlar indinde *Allah* kelimesi, kendisine has idi ve dâima da böyledir. Allah, ibranilerin Elōhîm'ine değil, Yahve'sine mukabildir. Allah kelimesinin hiç bir cemi şekli yoktur. Müslümanlar [arapçada], cemi yapmak için, ilâh kelimesinin — ki, belki de Allah kelimesi bundan müştaktır, cem'ine rücû ederler. Peygamber, mekkelilerin Allaha şerik koştukları „diğer mâbudlardan" bahsettikçe, bu cemi şeklini kullanır (msl. *ālihatan uḫrā*, VI, 19). Müslümanlar bu hususta Peygamberin yolunu tutmakla beraber, tefrik için, bu ilâhlara *Aṣnām* veya *Avṯān* („putlar") demeği tercih ederler (*Hasting's Dictionary of Religion and Ethics*, bk. mad. *Allāh*). Şu kadar ki, isim, Peygamber ve mekkeliler indinde bir ise de, bu isim sahibinin hakikatine dair telâkkileri her hâlde pek farklı olmak icabeder. Şüphesiz ki, mekkeliler umumiyetle Allahtan korkmazlar; hâlbuki Allah korkusu Peygamberin akîdesinde esaslı bir unsurdur. Mekkeliler Allahı kendilerinden gayet uzak zannederler; hâlbuki Peygamber indinde Allah her an pek yakın, hattâ „insana şah damarından daha yakındır" (L, 15). Mekkeliler Allahı ihmal etmekte ve madûn mâbudlara tapmakta tereddüt etmezler; Peygamber ise, Allahı gayur ve müntekim bir hükümdar olarak tanırdı ki, bu Allah âhiret gününde, muhakkak, insanlar hakkında hüküm verecek ve cezalandıracaktır. İmdi Allah, müphem ve mücerret bir mefhum iken, ḳādir-i mutlak bir zat oluyor demektir.

Şimdi bu zatı, Peygamberin telâkki ettiği gibi, tahlil etmek lâzımdır. Bereket versin ki, s e c î icapları, Peygamberin Allahı bir çok sıfatlarla tavsif etmesine yol açtı[1] ve sonra gelen müslümanlar da bu sıfatları (*al-asmā' al-ḥusnā*), en güzel isimler olmak üzere toplayıp, bir ibadet gibi kemâl-i huşû ile zikretmek suretiyle, selîm bir insiyakı takip ettiler (*al-asmā' al-ḥusnā* tâbiri Kur'an'da bir çok yerlerde, msl. VII, 179; XVII, 110; XX, 7; LIX, 24. âyetlerde, geçer ve bizzat Peygamberin bu isimlerden pek hoşlandığını gösterir). Bu sıfatlar Peygamberin ilâhını, bilâ-vasıta ve müşahhas bir surette, kelâm ulemasının zikrettikleri sıfatlardan daha çok iyi ifade ediyor ki, bu sıfatlardan Peygamberin pek çok defa dağınık ve mütenakız olan sözleri arasında münasebetler bulup ifade etmek hususunda emniyet ile istifade edilebilir[1] (krş. Redhouse, esmâ-i hüsnâya dair makale, *Journ. of the Roy. As. Soc.*, 1880, XII, 1—69).

1. B i z a t i h i (k e n d i k e n d i n e) v e l i z a t i h i (k e n d i l i ğ i n d e n) A l l a h: Allahı tavsif eden esma, ilk bakışta mücessime (anthropomorphisme) ve metafizik tâbirlerinin garip bir halitası gibi görünür. Bununla beraber Peygamber Allahın iki elinden (V, 69; XXXVIII, 75) yahut kabzasından (XXXIX, 67) yahut gözlerinden (LIV, 14) yahut çehresinden (II, 109, 274; VI, 52; XVIII, 27 ve *tür. yer.*) bahsettiği veya onu arş üzerine istivâ ile tavsif eylediği (XX, 4 *tür. yer.*) zaman, bu yoldaki beyanını bir mücessime akîdesinin tesirinden ileri gelmiş gibi telâkki etmemeliyiz. Bu sıfatlar, şiir lisanında müteamil olduğu üzere, mecazî mânada kullanılmıştır. Edebiyat ıstılahı ile söyleyecek olursak, bu vasıflarda ancak mecaz vardır deriz. Tecsim ve teşbih, müfessirlerde bilâhare zuhûr etmiştir;[2] metafizikte de böyledir. Peygamber, ateşin muhayyilesi ile müşahhas ve mutlak tâbirler kullanarak, Allaha *al-avval va 'l-āḫir, al-ẓāhir, al-bāṭin* (LVII, 3) ve hattâ *al-ḳayyūm* („bizatihi kaim"[3], II, 256; III, 1) sıfatlarını verir. Zaten arap şairleri, tavsifî sıfatları canlı ve kuvvetli surette kullanmakta, hakikî bir kudret göstermişlerdir. Lâkin *al-vācid* („var olan"[4]) kelimesi, pek memûl olduğu hâlde, Kur'an'da geçmez ve *al-vācib al-vucūd* sıfatını ise, sonraki kelâmcılar kullanmıştır. Allah birdir (*al-vāḥid*, Kur'an, *tür. yer.*), diridir (*al-ḥayy*, II, 256; III, 1 v.s.), bizatihi ve lizatihi pek yüksektir (*al-muta'āl*, XIII, 10, ancak bir defa), pek yüksek (*al-'alî*, *tür. yer.*), her şeyi ihata eden (*al-vāsi'*, II, 248 v.s.), kadîr (*al-ḳadir*, II, 19 v.s.), her şeyden müstağni (*al-ġanî*, II, 265 v.s.), örnekten müstağni yaratıcı [eşi ve örneği olmayan] (*al-badî'*[5], II, 111; VI, 101, ancak iki defa), bâkî (*al-bāḳî*; bu kelime Kur'an'da sıfat olarak varid değildir. Aynı maddeden olan fiil, ekseriya Allaha isnad olunarak varid olmuştur, *aş. bk.*), ebedî (*al-*

1 Müellifin bu esmâ-i hüsnâyi s e c î icapları ile izah etmek istemesi, tamamiyle indî ve gayr-i ilmîdir; Kur'an'da her hangi bir isim zikredilmiş ise, o isim ancak mevzu olan bahse taallûku itibarı ile vârid olmuştur.

1 Müellif burada, kendi ifadesince, „Allaha Peygamberin verdiği" isimler olan bu sıfatların „Peygamberin Allah hakkındaki dağınık ve mütenakız" sözleri arasında bir irtibat tesisine yarayacağını söylüyor ki, bu ifadeye nazaran bahsettiği tenakuzun sâdece zahirî olması mantıkî bir zarurettir.

2 150 (?) tarihinde vefat eden müfessirlerden Mukatil b. Sulaymān teşbihi vazetmiştir.

3 *Ḳayyūm*, bizatihi kaim olmakla beraber, aynı zamanda mâsivanın kendisi ile kaim olduğu zat demektir.

4 *Al-vācid*, müellifin dediği gibi, „var olan" mânasına gelmez. Bu kelime „hiç bir şeye muhtaç olmayan ve her şeyi kendinde bulan" demektir.

5 Müellif *badî'* kelimesini harf-i târif ile göstermiş ise de, işaret edilen âyetlerde bu kelime harf-i tarifli değildir; fakat esmâ-i hüsnâ hadisinde harf-i tarifli olarak geçer.

ṣamad, CXII, 2, ancak bir defa; fakat bu ἅπαξ λεγόμενον'un, yani „bir kere geçen" *al-ṣamad*'in, tam mânası ile, aslı, ilk müfessirlerce gayr-i muayyendir;[1] Ṭabarî, XXX, 196, 7), gâlib-i kavî (*al-'azîz, tür. yer.*), ulu (*al-'aẓîm, tür. yer.*), kahhâr (*al-ḳahhār*, „cebbarlara ve bütün halka galebe eden", XII, 39 v.s.), mütekebbir (*al-mutakabbir*, LIX, 23, ancak bir defa; bu vasıf Allahtan başkasına isnat olunursa, sıfat-ı nâkısa olur), büyük (*al-kabîr, tür. yer.*), öğülmeğe lâyık (*al-ḥamîd, tür. yer.*), şanlı, şerefli (*al-macîd*, XI, 76; LXXXV, 15, ancak iki defa; bu sıfat ile Kur'an dahi vasıflanır; *al-mācid*, Kur'an'da varid değildir), kerim (*al-karîm, tür. yer.*; arapçada bu kelimenin tam mânası „asîl = genrosus" demektir), celâl ve ikram sahibi (*ẕu 'l-calāl va 'l-ikrām*, LV, 78), azamet sahibi [emr-ü nehye kadir], (*al-calîl* bu sıfat Kur'an'da varid değildir; fakat bu mâna diğer şekillerde sık sık geçer), kuvvetli (*al-ḳavî, tür. yer.*), metîn (*al-matîn*, LI, 58, ancak bir defa), pek çok bilen (*al-'alîm, tür. yer.*), en ince noktaları keskin bir surette gören ve bilen (*al-laṭîf*, VI, 103 v.s.), hiç bir haber kendisinden gizli kalmayan (*al-ḫabîr, tür. yer.*), hakîm (*al-ḥakîm, tür. yer.*), işiten (*al-samî'*, *tür. yer.*), gören (*al-baṣîr, tür. yer.*), hatıra gelen her şeyden münezzeh ve mukaddes olan padişah (*al-malik al-ḳuddūs*, LIX, 23; LXII 1, ancak iki defa; *ḳuddūs* sıfatı, yalnız olarak, esmâ-i hüsnâdandır, fakat ancak *malik* lâfzı ile beraber varid olur. Peygamberin *ḳuddūs* kelimesi ile kasdettiği mânayı hakkıyle bilmek pek güçtür; olabilir ki, mahza tenzih mânasında kullanmıştır; bu kelimenin *ḳ d s* kökünden müştak kelimeler, yalnız *rūḥ al-ḳuds*, yani Cebrail'den, arz-ı mukaddesten ve Allahın Musa'ya tecelli ettiği vâdi-i mukaddes ve Allahı tesbih ve takdis eden melâikeden bahsederken, kullanılmıştır. Müfessirler bittabî bunu tenzih tâbiri olarak izah ederler), sulh (?; *al-salām*, LIX, 23, ancak bir defa; burada mânası pek müphemdir; fakat şüphe yok ki, bununla sulh mânası kasdolunmamıştır; müfessirler bu kelimeye *salām*, nakîselerden ve ayıplardan berî olmak, mânasını veriyorlar, bu hiç de imkânsız değildir; fakat bu vasıf hıristiyan âyinlerinde okunan ibarelerden Peygamberde kalan müphem bir hatıra eseri olabilir[2]), adil (?; *al-'adl*; bu sıfat ancak hadiste vârid olmuştur; esmâdan hiç biri onun mânasını eda edemediğinden, burada sayılmağa lâyıktır; bu isme en yakın olan isim, hâkimlerin en iyisi (*ḫayr al-ḥākimīn*, VII, 85; X, 109; XII, 80, üç defa; fakat *'adl* kelimesi Kur'an'da başka mânada kullanılmıştır), iyilik eden (*al-barr*, LII, 28, bir defa), göklerin ve yerin nuru (*al-nūr*, XXIV, 35, bir defa; kelâmın siyakı, hıristiyanların kiliselerde ve manastırlardaki ibadetlerine îma eder gibi görünür. Bu takdirde bu temsil „münevver mihrap" tan alınmıştır;[1] Kur'an âyetlerinin bu siyakı bize İncil'deki „âlemin nuru" ve İznik akîdesindeki „nurun nuru" nu hatırlatıyor), hak (*al-ḥaḳḳ* sıfatıdır; Peygamberin risaletinin künhünü tayin için, çok kere Kur'an'da geçer: *al-ḥaḳḳ min rabbika*, fakat XX, 113; XXII, 6, 61; XXIV, 25; XXXI, 29. âyetlerde ise, „Allah hakikî hükümdardır, o hakikatın tâ kendisidir" cümleleri içinde, Allaha verilen bir sıfattır).

1 Gerçi müellifin dediği gibi, ilk müfessirler bu kelimenin aslında ve tam mânasında ittifak edememişler ise de, bilâhare umumiyetle müfessirler bu „*cāmi' al-kalim*" lafzın yedi mânasından „ululuk kendisinde nihayet bulan" mânasında ittifak etmişlerdir.

2 Tarihî müeyyedeye istinad etmeyen bu ihtimal, varid görülemez.

Bu sıfatlar bize Allahın bizatihi gani, ḳādir-i mutlak, âlim-i kül, her şeyi muhit (ezelî ve ebedî) bir tek hak olduğunu beyan ediyor. Allahın bir kaç ulvî (ideal) sıfatı, nâdiren ve müphem bir şekilde, varid olmuştur. *Ḳuddūs al-salām* ve *nūr* tâbirlerini, Allah hakkında kullanırken, Peygamberin bunlardan ne kasdetmiş olduğunu pek güç tahmin edebiliriz. Peygamberin Allaha *'adl* sıfatını vermeği münasip görmüş olup olmadığında da şüphe edilebilir.[2] Hak ile tercüme edilen sıfat ise, daha ziyade hakikat mânasındadır.

2. A l l a h i l e m â s i v a a r a s ı n d a k i a l â k a. Bundan sonra sıra Allah ile mâsiva, yani mahlûkları, arasındaki alâkaya gelir. Çünkü, kendisi ile kendi yarattıklarından başka, hiç bir mevcut yoktur. Allah yaratıcı (*al-ḫālik*, LXIX, 24 v.s.; *al-bārî'*, II, 51; LIX, 24, ancak iki defa; son kelimenin Peygamber tarafından ibranilerden alındığı aşikâr olup, kelime ayrıca hususî bir mânada kullanılmamıştır). [*Ḫālik*, „örneksiz yaratan" mânasına gelmek itibariyle, *mubdi'* ile müteradiftir]. Şekil veren (*al-muṣavvir*, LIII, 24, bir defa), ilk başlayan (*al-mubdi'*) ile tekrar yaratan (*al-mu'îd*) sıfatları, Kur'an'da bu şekilde varid değildir; belki bu kelimenin kökünden gelen diğer müştaklar geçer (XXIX, 18; LXXXV, 13), can veren (*al-muḥyî*, XLI, 39, bir defa; fakat bu kökten diğer müştaklar Kur'an'da çok geçer), öldüren (*al-mumît*, ismi Kur'an'da, sıfat olarak, varid değildir; fakat bu kökten müştaklar ekseriya geçer, ms. XV, 23), vâris (*al-vāriṯ*, XV, 3; „yani her kes ölür, yalnız o kalır ve her kese o

1 Müellifin bir ihtimal gibi îma ettiği bu fikir, tamamen indîdir.

2 Müellifin, yukarıda esmâ-i hüsnâya bir de *al-'adl* ilâvesini münasip görerek, bunun yalnız hadiste varid olduğunu söylemiş olmasına nazaran, bu bapta Peygambere tereddüd atfetmeğe mahal yoktur.

vâris olur"), bütün mevcudatı kemiyeti ile bilen ve bir kitaba kayd eden (*al-muḥṣī*, sıfat olarak Kur'an'da varid değildir; fakat bu mâna çok kere geçer, XXXVI, 11; LXXVIII, 29), kabirdeki ölüleri dirilten (*al-bā'iṯ*, Kur'an'da, sıfat olarak, mezkûr değildir; bu kökten müştaklar çok kere geçer), âhiret gününde bütün insanları toplayan (*al-cāmi'*, III, 7; IV, 139), ḳūt ve gıda veren (*al-muḳīt*, IV, 87, bir defa), koruyan [hafız ve nigâhban] (*al-ḥāfiẓ*, LXXXVI, 4, bir defa), padişah (*al-malik*, çok defa), mülkün sahibi (*mālik al-mulk*, III, 25, bir defa), mütevelli ve mutasarrıf (*al-vālī*, XIII, 12, bir defa), her şeye ğücü yeten (*al-muḳtadir*, XVIII, 43 v.s.), cebbâr (*al-cabbār*, „kahr ile ıslâh eden", LIX, 23, bir defa; zaten bu kelime, diğer 9 mevzide, insanlar hakkında, yalnız fena mânada, *'anīd, şaḳī, 'aṣī, mutakabbir* kelimeleri ile birlikte, istimâl olunmuştur; Allaha ıtlak olunması hususunda krş. *mutakabbir*).

Artık bu sıfatlara göre, Allah hâlik-ı mutlaktır, müdebbirdir, mütevelli ve mutasarrıftır, mümittir, muhsıdır; kuvvet ve hükûmet ancak onundur. Mutlak olan Allah hakkında kullanılan öyle tâbirler vardır ki, bunlar mutlak sıfatından ve hukukundan mahrum olan insanlar hakkında kullanılınca, fena mânaya gelir. Allah yükselten (*al-rāfi'*), izzet ve şeref veren (*al-mu'izz*), zillet veren (*al-muẕill*), başkalarından esirgeyen, „dirîğ eden" (*al-mānī'*), menfaat veren (*al-nāfi'*), geriye bırakan (*al-mu'aḫḫir*), öne alan (*al-muḳaddim*), daraltan „fazl ve kereminden mahrum kılan" (*al-ḳābiż*), yayan ve genişleten „fazl ve keremini yayan" (*al-bāsiṭ*), zarar veren (*al-żārr*) dir. Bu son kelimeler, Kur'an'da, sıfat olarak, varid değildir. Fakat kökünden müştaklar umumiyetle Allah hakkında kullanılır. Gariptir ki son kelime Kur'an'da, şeytanın sıfatı olarak, geçer (LVIII, 11[1]).

3. Allahın insan ile olan alâkası. Allah bağışlayan ve acıyan (*al-raḥmān al-raḥīm*) yahut *raḥmān* ism-i has olarak alındığı takdirde, *raḥīm* onun sıfatıdır. Bu iki sıfat en çok şâyi olan ve bir sureden maada bütün surelere başlarken, okunan sıfatlardır. Peygamber bir vakitler *raḥmān* sıfatını, *Allah* kelimesine müradif olarak, istimal etmişti. Mekkeliler bunu Peygamberin ibda'larından sayarlardı. Bunun için Ḥudaybiya [b. bk.] muahedesine konulmuş olan *al-raḥmān* kelimesini mekkeliler kabul etmeyerek, eskiden beri mekkelilerin kullandıkları „ey Allah senin adın ile" (*bismik-allāhumma*) ibaresinin konulmasında ısrar etmişlerdi (Bayżāvī, *Tafsīr*, XLVIII, 26, İbn Hişām, nşr. Wüstenf.; I, 747).

1 Burada müellifin zikrettiği *al-żārr* kelimesi, mezkûr âyette şeytana, mutlak olarak, sıfat verilmiş değildir.

Peygamberin bu cümleyi cenubî Arabistan'dan aldığı sabit gibi görülüyor (Mordtmann ve Müller, *WZKM*, X, 285 v.d.[1]). Lâkin bu hiç de sâdece bir formülden ibaret değildir. Peygamberin en hâkim fikirlerinden biri olan insanın Allah huzurunda uryan, müdafaasız ve mâzeretsiz bulunması mefhumu bu isimler (*al-raḥmān al-raḥīm*) ile, diğer fikirlerinden daha ziyade ve tekrar tekrar ifade edilmiştir. Yarlığamak (günahları bağışlamak), bağışlamak mânasına gelen kökten birbirinden kuvvetli olmak üzere, üç sıfat müştak olur: yarlığayan (*al-ġāfir*, VII, 154; XL, 2, ancak iki defa), çok yarlığayan (*al-ġafūr*, çok defa), işi gücü yarlığama olan (*al-ġaffār*, XX, 84 v.s.). Keza Allah, affedici (*al-'afūv*, IV, 46 v.s.), halîm, (*al-ḥalīm*, çok defa), tövbe ettirici, kullarının tövbesini çok çok kabul edici ve kullarını tövbeye muvaffak kılıcı (*al-tavvāb*, II, 35 v.s.; bu sıfat insan hakkında da kullanılır), şükredici (*al-şakūr*, XXXV, 27 v.s.; bu sıfat insana da ıtlak olunur; müfessirler, bu sıfat ile Allah tavsif olunduğu zaman, insanın Allaha olan hamd-ü senâsına karşı mükâfat verici mânası ile tefsir ederler), çok sabredendir (*al-ṣabūr*; bu sıfat Kur'an'da varid değildir; fakat çok kere bu maddenin kökünden iştikak eden diğer kelimeler geçer). Aynı sınıftan rikkate delâlet eden iki sıfat daha vardır ki, şefekatli (*al-ra'ūf*, II, 138 v.s.) ve muhabbetli (*al-vadūd*, XI, 92; LXXXV, 14, ancak iki defa) sıfatlarıdır. Keza Allah, gözetilecekleri gözeten (*al-raḳīb*, IV, 1 v.s.) 'dir. Hesap edici veya kâfidir (*al-ḥasīb*, IV, 88; XXXIII, 39 ancak iki defa), şehîddir [görmesinden ve bilmesinden hiç bir şey uzak olmayan] (*al-şahīd*, çok defa). İnsanlara emniyet ve emân veren (*al-mu'min*; bu kelime insana ıtlak olunursa, „iman eden" mânasına gelir), görüp gözeten (*al-muhaymin*, LIX, 23, bir defa), yol gösteren (*al-hādī*, çok defa), bütün işlerin vekili olan *al-vakīl*, çok defa), hüdavendigâr (*al-valī*, çok defa); bu son kelime insanlar hakkında da kullanılır ve islâmda evliya hakkındaki akîdeye esas teşkil eder. *Valī* kelimesinin lûgat mânası „yakın olan, arkadaş ve şerik olan kimse" demektir ve bu mâna ile hem yardımcı (*mavlā*), hem de ona tâbi olan ferde delâlet eder. Kur'an'ın (X, 63) „haberiniz olsun ki, Allahın velîleri için asla korku yoktur; onlar mahzun da olmazlar" âyetinden istidlâl olunduğu vecihle, mevlâlar arasında velîler hususî bir sınıf teşkil ederler; tabiî Allah, istihkakına göre, ceza verendir (*al-muntaḳim*, bu kelime Kur'an'da, sıfat olarak, varid değildir; fakat krş. V, 96). Allah açan (*al-fattāḥ*, XXXIV, 25 ve başka şekillerde), insanlar hakkında hâkim onlar arasında hak ve batılı fârik, bölücü ve mukassimdir; „her türlü kazanç ve zafer kapılarını açan" mânasına da kullanılır. Her şey onun elindedir, her şey insana ondan gelir. Allah, mukabilsiz verendir (*al-vahhāb*, III, 6 v.s.), çok rızk verendir (*al-razzāḳ*, LI, 58; sıfat olarak ancak bir defa varid olmuştur; fakat mahlûkatın rızk hususunda Allaha olan ihtiyaç fikri Kur'an'da çok kere geçer), duaları kabul edicidir (*al-mucīb*, XI, 64 bir defa; dua ve niyaz fikri ekseriya Kur'an'da vardır), verendir (*al-mu'ṭī*), tatmin edendir (*al-muġnī*, bilâhare „gani kılan" ile tefsir olunmuştur; bu sıfatın sonradan verilen mânası, „gani kılan" Kur'an'da varid değildir; fakat ifade ettiği fikirler, Kur'an'da esaslı fikirlerdir; bk. XX, 52; IV, 129).

İmdi insanın Allaha karşı olan alâkası, iftikar alâkasıdır. İnsan Allahın affına ve safhına muhtaçtır. Allah insanları gözetir, onlardan hesap sorar; fakat onların muhafızı ve emin rehberidir. En geniş mânası ile esbab-ı maişet ondan neş'et eder, her şeyi doğrudan doğruya o yapar, bundan dolayı bu sıfatlarla vasıflanır. Binaenaleyh bu itikad sisteminde meleklere veya vasıtalara hiç ihtiyaç yoktur. Hâlbuki islâm dini bu vasıtalardan içtinap edemedi; çünkü Peygamber, zamanındaki dinin esaslı unsuru olarak, bunları bulmuş ve kabul etmiştir. Her olan şey Allahın iradesi iledir. „Allahın iradesi, dilediğini dalâlette bırakır ve dilediğini doğru yola götürür" (XIII, 27; XVI, 95; LXXIV, 34). Her insan Allahın kendisini doğru yola yetmesini ümid etmekten, nefsini, mutlak bir havf içinde, Allaha teslim eylemekten ve Allahın onu Allahı unutanlar ve cehennemdeki sapkınlar arasına koymayacağına itimat etmekten başka bir şey yapamaz (LIX, 19, 20). Peygamber mütenakız mefhumlardan perva etmezdi; sonradan kendisine atfedilen hadislerde her ne denilmiş olursa olsun, Peygamber kader ve irade-i cüz'iye meselesi üzerinde imâl-i fikir etmemiş görünüyor. Bu meselenin her cihetini hâl ve zaman iktizasına göre, beyan ve ifade etmekle iktifa ederdi. Böylece Allah bir taraftan halîm ve vedûd ve sabûrdur (*yk. bk.*), diğer taraftan da: — „ben cin ve insanı, ancak bana ibadet etmeleri için, yarattım, onlardan rızk taleb etmiyorum, beni beslemelerini de istemiyorum" — diyor. Kuvvet ve metanet sahibi olan Allahtır ki rezzak olan yalnız odur (LI, 56—58). Allah kibirlidir (*al-mutakabbir*), cebbârdır (*al-cabbār*), nâfi' olduğu gibi *żarr*'dır. „Allah her kime doğru yolu gösterirse, o doğru yolu bulur; her kimi dalâlette bırakırsa o kimse husranda kalır (VII, 177). Allahın, dilediği kimseyi dalâlette bıraktığına dair, sözleri ekseriya geçer. Her ne vakit *ṭ b ʿ* kökü geçerse, şu esaslı keyfiyeti ifade eder: Allah, imandan çevirmek için, kâfirlerin kalplerini mühürlemiştir (IV, 154; VII, 98, 99; IX, 88, 94; X, 75; XVI, 110; XXX, 59; XL, 37; XLVII, 18; LXIII, 3). Allahın bu muhtelif sıfatları mütenakız da olmayabilir.[1] Fakat bu esmânın ayrı ayrı alınması ve bilhassa yukarıda çok zikrolunan isimde (*żarr*) ısrar ile durulması, muahharen, kelâm ulâması arasında, uzun uzadıya münakaşa mevzuu olmuştur.

Bu hâlde Peygamberin akîdesi en yüksek derecede bir allahî (*theisme*) mezheptir.[2] Dininin bütün mihver ve mebnası Allahtır, hattâ Peygamber için, bir ilâhiyat sistemi sahibi demekten ziyade, gönlü Allah ile mest demek daha doğrudur. Ona bir takım fikirler, bir takım sözler hâkim olurdu ki, onların kendisini nereye sevkettiğini mülâhaza etmediği gibi, zihnini de onlar ile meşgul etmezdi; meselâ onun indinde Allah yegâne hakikat (*al-ḥaḳḳ*) idi. Fakat Peygamber, bu tâbirin ne demek olduğunu araştırmadı.[3] Peygamber, hiç bir şey yok iken, Allahın var olduğunu tereddütsüz söylerdi. Fakat muahhar bâzı fırkaların iddiası gibi, bir zaman olacak ki, „yalnız Allah mevcut olacaktır" demeğe kadar gider mi idi bunu bilmiyoruz. Bu fikir, belig bir uslûp içinde, Allahı bütün mahlûkatı fevkıne ilâ hususunda onca makbûl görülmüş olsa gerektir. Filvâki Peygamber bâzı sözleri ile Allahın mutlak varlığını öyle kuvvetli bir surette ifade etmişti ki, bu sözler bilâhare islâmda zuhûr eden vahdet-i vücud akîdesinin inkişafını izaha bol bol kâfi gelmiştir. Bu keyfiyet, menşe'i malûm olmayan ve fakat her nedense Peygamber üzerinde çok derin tesir yapmış olan *vach Allāh* tâbiri dolayısiyle, meydana çıkar. Kur'an'da sık sık varid olan *vach* kelimesi insana ıtlak olununca (msl. II, 106; III, 18; IV, 124; VI, 79; X, 105; XXX, 29, 42; XXXI, 21; XXXIX, 25), nefs, zat mânasına gelir; belki arapçanın bu hususî şive tâbirinin menşe'i de bu mânada bulunabilir; fakat kelime Allaha ıtlak olunursa, mânası kat'î olarak

1 Gösterilen bu mehazden, *raḥmān*'ın cenubî Arabistan'da da, hayır ve şerre ḳādir, bir mâbud olduğu anlaşılıyor.

1 Filhakika, müellifin söylediği gibi, yukarıdan beri zikrolunan Allahın sıfatlarında tenakuz yoktur; çünkü tenakuzun mantıktaki târifi bu mütenakız görünen sıfatlara şâmil değildir.

2 Bir vücud-i müteâli ve onun vahy ve inayetini kabul eden akîde.

3 Peygamberin ḥakk kelimesinden, Allahın zat ve sıfatının sabit olması ve kendisinin ezel ve ebedde zeval bulmamasını kastettiği, muhtelif hadislerden anlaşılmaktadır. [Bk. HAKK ve HAKİKAT.]

yalnız zatullah olsa da, daha ziyade istiarenin aslındaki mânanın rengi ve çeşnisi kalmış gibi görünür. Nitekim insanlar fiil ve amellerini veçhullah iştiyakı ile yaparlar (II, 274; XIII, 22; XCII, 20). İnsanlar dahi Allahın veçhini arzu ederler (*yurîdûna*; VI, 52; XVIII, 27; XXX, 37, 38); Allahın veçhi uğrunda hareket ederler (LXXVI, 9). Sonra ehemmiyetli naslar gelir: „doğu ve batı Allahındır; nereye dönerseniz, işte orada veçhullah vardır" (II, 109); „veçhullahtan maada her şey helâke maruzdur" (XXVIII, 88); „onun (yani yerin) üzerinde her kim varsa, fânidir; celâl ve ikram sahibi olan rabbinin veçhi, bâkîdir" (LV, 26). Bütün bu naslarda vecih kelimesi, mânanın esasından hiç bir şey kaybetmeksizin, zatullah ile tebdil olunabilir. Fakat Peygamber, şüphesiz, veçhullah tâbirinde rengin bir güzellik duymuştur. Bilâhare sûfiye, nazariyelerini bu tâbir üzerine kurdular. Müfessirler [1] tarafından verilen izahat şöyledir: Allahtan maada her şey mümkinülvücuddur. Yalnız Allah vâcibülvücuddur. Buna mebni mahlûkat, târif-i aslîleri mucibince *ma'dûm* ile vasıflanabilirler, yani bunlar helâk olabilecekleri içindir ki, helâke gitmektedirler. Acaba böyle bir tefrik ve bu hususta her hangi vazıh bir fikir Peygamberin hatırına gelmiş midir, bu cihet meşkûktür.

Bu dâva hâliyle Peygamberden sonraki islâm devresine kaldı. Allahın zat-ı azîmi ve onun âlemden sarahaten ayrı oluşu ile onun âlemde, sudûr (immanence)'a muadil sayılacak derecede, doğrudan doğruya sun' ve fiilini te'lif etmek vazifesi, bu (muahher) devre kalmıştır. Allahtan gayrı şeylerin, esas itibariyle, *ma'dûm* olduğu fikrini beyan eden muhtelif cümleler, meseleyi daha ziyade muğlâk bir hâle getirdi. Burada kısaca şöyle denilebilir: kelâm ulâması zatullah fikrini tuttular ve Allahı mahlûkundan o derece ayırd ettiler ki, bu hâle göre, Allahın âlemde fiil ve tesirini izah etmek, onlar için, müşkül oldu. Bu suretle *tanzîh* ve *muḫâlafatun li 'l-ḥavâdiş* (yani Allahtan tegayyüre ait bütün sıfatları kaldırmak ve Allahın sıfatları ile insanda, kelime bakımından, mümasil sıfatları birbirinden kat'î surette ayırmak) itikatlarını meydana koydular. Diğer taraftan tasavvuf tarihi, âlemin tedricen Allah içinde eriyerek, Allahın küll olduğu neticesine varıldığını bize gösterir. Aristatalî-neveflâtunî feylesoflar üçüncü bir yol tuttular: tetkiklerinde, Kur'an'ın tefsiri hususunda, hakikî bir istiklâl yolunu takip ettiler. Bu zevat Kur'an'ın tefsirinde, esas itibariyle, müstakil hareket etmekle beraber, hiç olmazsa kendilerini korumak için, Kur'an'ın mantukuna uymaya gayret ederek, diğer bir vahdet-i vücud neticesine vardılar ki, bunda küll, Allahtır. Fakat buradaki küll, Aristo'nun telâkkisine uygun bir âlemdir.[1] Ġazâlî bütün ömrünü bu meselelerin hâlline vakfetti ve öyle bir neticeye vardı ki, bu sahada ehl-i sünnetten kendisini geçen olmamıştır.

Şimdi sıra Peygamberin, Bu meseleler hakkında, hadislerindeki nokta-i nazarını ele almağa geldi. Lâkin bunlarda, tarihî bir yakîn ile, kendisine atfedilebilecek bir şey bulmağa çalışmak boş emektir.[2] Aşikârdır ki, bunların büyük bir kısmı kendisine atfedilemez ve hakikaten kendisinin ağzından çıkmış olan sözleri, aynı aynına belki de hiç bir vakit bilemeyeceğiz.[3] Goldziher bize hadislere ait an'anelerin hakikatte ilk asırlardaki dinî niza'ların bir kaydından başka bir şey olmadığını ve işte asıl tarihî kıymetin bu noktada bulunduğunu öğretir. Lâkin bu an'aneler o kadar karışık, fena tarihlenmiş, dolanbaçlı ve yanıltıcıdır ki, bunlardan, ancak daha doğrudan doğruya olan kaynakların tenviri ve ikmâli hususunda, istifade edilebilir. Binaenaleyh gerek Peygamberin gerek sadr-ı islâmdaki ricalin reylerine dair hadisler hakkında beyan edilecek her hangi bir mutalâanın kısa olması zarurîdir. Hattâ hadislerde Kur'an'a müşabih noktalar bulunduğu zaman bile, bu hadisler şaşırtıcıdır. Nitekim Peygamber Kur'an'da Allahın fiili hakkında iki ayrı fikri saffetle ileri sürüyor ki, biri değişmez kaderi ifade eder; diğeri ise, ihtiyara yer verir. Bu da onun fikirlerindeki karışıklık yüzündendir.[4] Fakat hadislerde görülen bu gibi

1 Müellif burada, mutlak surette kullanmış olduğu müfessirler tâbiri ile, daha ziyade vahdet-i vücuda kail olan mutasavvıfları kasdetmiş olacaktır.

1 İslâm feylesoflarının en büyükleri olan Fârâbî, İbn Sina ve İbn al-Rüşd'de böyle bir fikir olmadığına nazaran, *The Aristotelian-Neoplatonic* tâbiri ile müellifin kimleri kasdettiği anlaşılmıyor.

2 Hadislerin tarihî kıymeti olmadığını ifade eden müellif ifrata gitmiştir.

3 Muhaddislerin, kendilerinin vaz' etmiş oldukları usûl-i hadis ilmi vasıtası ile, tayin ettikleri lâfzan mutevatir ve sahih hadisler bulunduğu gibi, *nakl bi 'l-ma'nâ*, yani meâlen nakil sureti ile dahi varid olan hadisler de vardır.

4 Bahis mevzuu olan kader ve ihtiyar meseleleri, gerek dinler ve gerek felsefece, kat'iyen halledilmiş meselelerden değildir. Bu hususta Kur'an'daki nusûs ise, müellifin demek istediği gibi, alelıtlak mütenakız addedilemez. Bu noktada müellife en iyi cevap, bu maddenin nihayetlerine doğru kendisinin de takdir ettiği büyük feylosof İbn al-Rüşd'ün „*Şar'*'ın maksadı, mûtezile ve cebriye mezhebleri gibi, itikadları tefrik etmek değil, bunları cem ile bu meselede hakk ve hakikatı teşkil eden hadd-i vasatiyi bildirmektir" [ليس مقصد الشرع من الظاهر هو تفريق هذين الاعتقادين (= الجبرية والمعتزلة) و انما قصده الجمع بينهما على التوسط الذى هو الحق فى هذه المسئلة] sözüdür (*Al-Kaşf 'an manâhic al-adillah*, Kahire, 1319, s. 85). Müellifin, Kur'an'daki iki ayetten bahsederken, Peygamber hakkında kullandığı ifade, bir ilim adamına yakışmayacak kadar, cür'etkârane görülür.

taaruzların menşe'i başkadır. Bu taaruzlar muhalif fırkaların, kendi dâvalarına sened olmak üzere, bol bol mütenakız hadisler vaz' etmeleri keyfiyetinden ileri gelmiştir. Bâzı hadisler vardır ki, onlara nazaran, Peygamber bütün böyle mevzularda münakaşaya muarız olduğunu kemâl-i sarahatle anlattığı hâlde, diğer bâzı hadislerde, bu mevzudan uzun uzadıya bahsetmiştir. Fakat birinciler de ikincileri kadar meşkûk görülmelidir. Bunlar belki de, kelâmda aklın hükümlerini uzun müddet kabul etmeyerek, yalnız kendilerine an'ane ile gelmiş olan nakle itibar eden bir fırka tarafından çıkarılmış olabilir. Bu hâle göre, hadislerde aşağıda gösterilen ilâveler ve değişiklikler husûle gelmiştir. Esatirî bir takım ilâveler vardır: Allahın çehresi (sıfatları), rengin bir tarzda, tasvir ve onun melekler ve cinler ile olan münasebetleri daha tafsilâtla ifade olundu. Bilhassa melekler ve cinler ile olan münasebet akîdesi, daha ziyade tevsi edildi; Allahın fiilindeki sâdelik görünmez oldu (bunu çok kere Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde, bilhassa *Kitâb al-tavḥîd* ve *Bad' al-ḫalḳ* faslında görüyoruz). Allahın vechi ve arşı ikide birde ortaya çıktığı gibi, göklerin ve yerin kosmoğrafyası vücuda getirildi. Allah aşağı göke (*al-samâ' al-dunyâ*) iner, „yokmu bir niyaz eden, yokmu benden yarlığamak isteyen" diye nida eder (Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*, *Kitâb al-tavḥîd*, Kahire, 1312, IV, 179). Cennete en sonra girecek ve Allahı güldürecek olan bir adamdan bahsedilir (*ayn. esr.*, IV, 172 v.d.). En nihayet Allah yerleri bir parmağının, gökleri de diğer parmağının üzerine koyup, yüksek sesle: — „ben padişahım, hani yer yüzünün padişahları" — diye nida edecek (*ayn. esr.*, IV, 167, 181) ayağı ile cehennemin zeminine basıp, orayı genişletecek (*ayn. esr.*, IV, 167, 175). Kur'an'da, müfret ve cemi olarak, zikri geçen Allahın gözleri (müfret XX, 40), Deccal'ın tek gözüne mukabil (*göst. yer.*, IV, 169) gösterilir. Bir de sıfatları arasında tenakuz bir kat daha artmıştır. Pek ziyade tekrar edilen şu söz vardır: „benim rahmetim gazabıma gâliptir" (IV, 169, 175); diğer taraftan şu korkunç hadis de vardır: „bunlar cennetliktir, bana ne; şunlar da cehennemliktir, bana ne" (krş. Ġazâlî, *İḥyâ*; Sayyid Murtażâ'nın şerhi ile beraber olan tab., VII, 308[1]). Şâyân-ı dikkattir ki, en sarih tenakuzlar, necat meselelerinde göze çarpmaktadır. Bir yerde [necat için] kelime-i şehadetin ilk nısfı ve asgarî amel-i sâlih kâfi görülüyor; diğer bir yerde ise, 1000 kişiden 999 kişinin cehennem azabına uğrayacağı zikrediliyor.[1] Bu son ifade filvâki bir lâtife ihtiva eder: 999 kişinin Yecûc ve Mecûc kavminden olduğu bildirilmiştir (*Ṣaḥîḥ*, III, 143). Bu sözlerin, daha sonra vuku bulacak münakaşaların akisleri olduğu aşikârdır. Ümmetin necata ermiş olan bakiyesi Suriye'de sakin olacak denilince, bu akis daha aşikâr görünür ki, bu muhakkak Emevîlere bir îmadır[2] (*ayn. esr.*, IV, 176). Keza âhiret gününde bacağın açılması „kaşf sâḳ" (LXVIII, 42) hakkında mânasız bir izah vardır ki, bu izah Peygamberin hatırından bile geçmemiş olacaktır. Lâkin müslüman müfessirler bunu böylece tesbit etmişlerdir[3] (*Ṣaḥîḥ*, s. 173; krş. Ġazâlî, *Durra*, nşr. Gauthier, s. 69). Buna benzer bir teşebbüs de, Allahın diğer isimlerden bir başkalığı olan *al-salâm* isminin tefsiri için vukubulmuştur (al-Buḫârî, *göst. yer.*, IV, 167). Bundan sonra ihtiyar v.s.'ye (*göst. yer.*, s. 176), şefaat akîdesine (*göst. yer.*, 169, 181), murci'a mezhebinin akîdesine (*göst. yer.*, 175, 180), Allaha *şey* itlak olunabileceğine (*göst. yer.*, s. 170), Allah mevcut olmadan hiç bir şey mevcut olmadığına (*kân Allâh valam yakun şay' ḳablahû*; *göst. yer.*, s. 170) dair uzun hadisler vardır. Bu son hadis bizi, pek âlâ, mûtezile metafiziğine götürebilir.[4] Hadiselerin, teker teker alınırsa, tarihî bir esas teşkil etmedikleri aşikârdır.[5]

1 Aḥmed b. Ḥanbal (*Musnad*)'e göre olan hadisin asıl mânası şudur: „şunları cennetlik yarattım, bence ehemmiyeti yok ve şunları da cehennemlik yarattım, bence ehemmiyeti yok." Bu hadis, müellifin gösterdiği mehaza göre, ihticaca sâlih değildir.

c. Zatullah akîdesinin İslâmdaki inkişafı.

Peygamberin daima bütün itikatta Allahı esas tutan fikirleri, tevhid akîdesinin islâm kelâmiyatında en mühim kısmı teşkil etmesine, sebep olmuştur. Bu keyfiyetin diğer müessirleri de vardır. Bu meyanda islâm kelâmının muahhar inkişaf safhasında, bilhassa (ezelî masiyet[6] akîde-

1 Mamafih burada islâmda cehenneme girmenin, necata mâni olmadığını nazar-ı dikkate almak lâzımdır.

2 Hadisin gösterilen yerdeki meâli şudur: „benim ümmetimden bir taife kıyamete kadar Allahın emirlerini icra etmekten hâli kalmayacaktır ki, onları tekzip edenlerin ve onlara muhalefette bulunanların o taifeye bir zararı olmayacaktır". Bu taifenin „bakiye-i nâciye" olduğu Şam'da bulunduğu gibi tafsilât, hadisin metninden hariçtir.

3 Tabarî, Zamaḫşarî, Bayżâvî ve Râzî buradaki „kaşf sâk"ın kıyamet gününün en şiddetli anından kinaye olduğunu söyledikleri gibi Tabarî (XXIX, 21) sahabe ve tabiinden bir çok kimselerden bu tâbirin bu mânada olduğunu senetleri ile rivâyet etmektedir. Filhakika Müşebbihe bu âyet ile hadislerdeki kaşf sâk tâbirini hakikate hamletmişlerse de müellifin verdiği bu izah tarzı, belli başlı müfessirler tarafından kabul edilmemiştir.

4 Mûtezileden Hayyâṭ *ma'dum*'a, sabit şey der; bu söz onların fikirlerine mesnet olabilir. Müellif gâliba bu noktayı îma etmek istiyor.

5 Filhakika hadiselerin yekdiğerini tahsis, tâmim ve hattâ neshedenleri de olduğundan, hadisleri teker teker almak, amelî bir usûl değildir.

6 Krş. ÂDEM.

sine dayanan katolik kilisesi ile *Kitab-ı mukaddes*'i esas tutan protestan kiliselerine mukabil), en büyük ehemmiyeti Allahın zatına veren, rum ortodoks ilâhiyatının da tesiri olmuştur. Keza Peygamberin kısmen müşahhas ve şairane, kısmen de basit bir metafizik mâhiyetinde olan sözleri, daha sonra vukubulan münazaralar, üzerinde, tesir yapmıştır. Bir taraflı bir görüşte kullanılan, bir az fetanet ve meharetle, mutlak surette müşebbihe (anthropomorphisme) şekline muvafık, insanî bir şekl-ü şemailde bir ulûhiyet ortaya koymak mümkün olabileceği gibi, neticesi vahdet-i vücud (pantheizme)'a varan bir telâkkiyi veya kupkuru aklî (rasyonal) bir ulûhiyet fikrini ortaya çıkarmak da mümkündü. Mümkün olmayan yalnız her türlü sıfattan ârî, mücerret bir fikir gibi, gayr-ı faâl bir Allah telâkkisi idi. Nitekim bu imkânsızlığı mûtezile de anlamıştı. Bir makalenin dar hududu içinde, bu inkişafın bütün safhalarını takip etmenin imkânsız olduğu aşikârdır. Yapılabilecek olan tek şey, muhtelif temayülleri ve o temayüllerin mâruz kaldıkları tesirleri ve vardıkları neticeleri beyan etmektir. Tarihî münasebetler hakkında daha sarih ve mufassal malûmat elde etmek isteyenler, Macdonald'in *Development of Muslim Theology...* (s. 119—287) ismindeki eserine müracaat edebilirler.

Peygamberin parlak tenakuzlarını bertaraf etmeğe doğru atılan adımları, islâmın iptidalarında vuku bulan dahilî harpler icap ettirmiş gibi görünüyor.[1] Halk, bir adamı hakiketen müslüman eden şeyin ne olduğunu, islâm nazarında imandan ne kasdolunduğunu sormağa; Allaha nasıl inanılacağı ve insanın mes'uliyeti, Allahın yüksek tedbir ve hâkimiyeti hakkında ne düşünüleceğini tefekküre mecbur oldu. Tabiî ki, bâzıları, en ince teferruatında bile, kendileri gibi olmayanları dalâlette görüyor, başkaları da, siyasî zaruretler sevki ile, zâhir ile iktifa edip, gerisini insanların kalplerine agâh olan Allaha bırakıyordu. Böylece bu meseleleri âhiret gününe bırakan *ircâ'* akîdesi ve *murci'a* mezhebi zuhûr etti. Keza ihtiyar meselesi üzerinde de, mûtad olduğu üzere, ifrat ve tefrite gidenler zuhûr ettiği gibi, yine mûtad olarak, ara bulmağa çalışanlar da çıktı. Şu veya bu siyasî muhasım fırkalar, isteyerek istemeyerek, bu hareketlere sürüklendiler ve bu suretle *kadarîya* (mûtezile) ve *cabrîya* mezhebleri zuhûr etti. Fakat, çok geçmeden, hariçten vuzuh verici — eğer ışıldak edici değilse — bir takım tesirler geldi. Rum ortodoks kilisesi tarafından işlenip ortaya konulan ve bilhassa Johannes Damascenus tarafından tedvin edilmiş olan Allah akîdesi, müslümanları Allahın basit isimlerinden onun sıfatlarını araştırmağa sevketti.[1]

Peygamber Allah hakkında şu veya bu ismi kullanmıştır. Fakat bu isimlerden ne kastedilmişti; işte herkesin kendine sorduğu sual bu idi. Gördüler ki, bâzıları (hıristiyan ilâhiyatçılarından) ekanim-i selâseden üç şahsı, bir *uknûm* hâline gelmiş sıfatlar olarak, izah ediyorlardı. Hiç şüphesiz Allaha birbirinden farklı 99 zat izafe etmek tehlikesinden ictinap lâzımdı. Fakat Peygamberin ilâhî sıfatları isimleştirmesi bile bir tehlike teşkil etmekte idi. Gittikçe taammüm eden bir inanışa göre, bir isim hâlinde ifade ve tesbit edilmemiş olmakla beraber, Allahın diğer bir sıfatı da *kelâm* olmak icap ediyordu. İşte bu kelâm sıfatını *logos* gibi bir *uknûm* hâline getirmekten çekinmek lâzımdı. Bütün bu noktalar hakkında gayet itinalı târifler vücuda getirmek iktiza ediyordu.

Diğer bir tesir de Yunan felsefesinden geliyordu. Müslümanlardan bu felsefe ile meşgul olanlar bütün eşyanın künhünü tetkik ediyorlar ve bu felseleyi rehber edinerek, Allahın zatı meselesine girişiyorlardı. Gerek felsefî ve gerek dinî bakımdan, Allahın birliği (*tavhîd*) akîdesini muhafaza etmek lâzımdı. Fakat bu birliği muhafaza ederken zatullah tedricen mücerret ve târifi gayr-ı kabil selbler (*salb*) ile (yani sıfatları nefyederek) tavsif olunan bir şeye irca olunuyordu. Meselâ, Peygamber indinde, Allah hakkiyle bilen (*al-'alîm*)'dir; bundan dolayı onun *ilim* sıfatını haiz olması vaciptir. Fakat ilmi neye taallûk eder; zatine mi, yoksa zatinin gayrına mı; eğer zatine taallûk ediyorsa, zatinde ikilik olur; eğer zatinin gayrına taallûk ederse, ilmi zatinden başkasına müteallik olduğu için, mutlak olamaz. Binaenaleyh bu sıfatın sahibi olan Allahın kendisi dahi mutlak olmaz. Netice itibariyle Allahın birliği ve bizatihi kıyamı muhafaza edilmek icap ederse, ona her hangi müsbet sıfat vermemek lüzumu aşikârdır. Bu kelâmî inkişafta aleddevam üç istikamet kendini göstermiştir: evvelâ *nakl* (traditionalisme), yani bir akîdeyi, mazide kabul olunduğu ve öğretildiği için, kabul etmek. Bu yolu tutanlar (*ahl al-ḥadîṣ*), Kur'an ve *sünnet* (Peygamberin hadisler ile tesbit edilmiş olan muameleleri) ve müslüman ümmetinin ittifaklarına (*icmâ'* = consensus) istinat eden *adilla sam'îya*'yi kabul ederler.[2] Onlar indinde nas, varid olduğu gibi kabul edilmeli ve ne aklen tenkit ve ne de akla tevfik olunmamalıdır. Meselâ Kur'an'da Allahın

1 Yukarıda söylendiği vecihle müellifin bahsettiği tenakuz târiri yerinde değildir.

1 Müellifin bu noktada daha ziyade tafsilât vermesi ve mehaz göstermesi arzu olunurdu.

2 İcmâ' ehli, ümmet-i kâmile olan müctehidlerdir.

arş üzerinde kurulup oturduğunu okuduğumuz zaman, buna olduğu gibi inanmalı ve bunu muhakemeye kalkışmamalıdır. Bu kurulup oturmanın keyfiyetini sormamak, bunu insanın bu tarzda oturuşuna benzetmeğe kalkışmamak suretiyle, bize naklolunan sözü kabul etmek lâzım gelir. Bu nokta-i nazar *bi-lā kayfa va-lā taṣbîh* („nasıl olduğu ve neye benzediğini soruşturmadan") ibaresi ile ifade edilir. Fakat bu nokta-i nazar, tabiî, daimî surette böylece kalamazdı. Onun için, biri cumhur-i islâm tarafından, diğeri koyu mantıkçılar tarafından olmak üzere, iki adım daha atıldı: *muḫālafa* veya *faṣîl* akîdesi çıktı; yani Allahta olan her şey, insanlarda mümasil adlar ile tanılan şeylerden ayrıdır. Bunları ötekilere benzetmek caiz değildir. Bu akîdeye *tanzîh* („uzak tutma") de denir ki, Allahı bütün mahlûkatı ile ihtilât veya iştirâk mahzurundan uzak tutmaktır. Umumiyetle bu vetire öyle bir noktaya gelip durdu ki, burada bir Allah tasavvuru vücuda getirmek henüz mümkündü. Allahın mahlûklarından başka olduğu müsellemdir; böyle olmakla beraber, onu tefekkür edebilmemiz de lâzımdır. Onun hakkında kullanılan isimler ve tâbirler, esas itibariyle yanlış olmayan bir fikir veriyordu. Bu tavsiflerden Allahın ne olduğu hakkında bir fikir edinemezdik, belki ona müşabih bir şey fikrini alabilirdik. Başkaları hakikaten daha uzaklara gittiler ve bu sıfatların bize Allahın hakikî zati hakkında hiç bir fikir veremiyeceğini ileri sürdüler. Bu hakikatin bizim için dâima bir sır kalması zarurîdir; hattâ esmanın bile bizi bu hususta aydınlatacağını düşünmemeliyiz. Kur'an „Allah rahimlerin en rahimidir" diyor (VII, 150; XII, 64, 92; XXI, 83); fakat bu, Allahın muttasıf olduğu rahmet sıfatının, insanın muttasıf olduğu rahmet sıfatına veya bu cinsten her hangi bir sıfata benzediği mânasına gelmez. Bu dünyada hâdisatın cereyanı bunun delilidir.[1] Allah, nefsine o adı vermiştir; fakat ismin neye delâlet ettiğini bilmeyiz ve bunu bilmeğe de kalkışmamalıyız. Burada büyük ayrılık noktasını Allahın zatında (Allah şu değildir, bu değildir kabilinden) sırf selbî olanlardan başka bir şey (sıfat) keşfetmek imkânını kabul mü etmeli, red mi etmeli meselesi, teşkil ediyordu. Lâkin, tabiî, bu iki kol da bir uçta, sâdece selef itikadına sım sıkı bağlı kalarak, sırr-ı ezelînin künhünü aramamak yolunu tutanlar; diğer uçta ise, ulu orta „mutlak kabil-i fehim değildir" tezine sarılanlar olmak üzere, bir çok tâli şubelere ayrılıyordu. Yalnız islâmda bu son nokta-i nazar zihinleri lâ-edrî (agnosticisme)'ye sevketmemiş, belki asla (yani rey-i selefin otoritesine) rucu'a sâik olmuştur. Bu hususta hâlen islâmda câri olan ana fikir bu nakta-i nazara müteveccih görünüyor. Eski kelâmcıların reyleri, alışılmış ve kadim bulunmasından dolayı, kabul edilmekle beraber, zamanımızın tedris edilen resmî kelâmı gittikçe daha ziyade tenzihe ehemmiyet verir. Kahire'de şu ibare bugün pek itibardadır: *kullu mā ḫaṭar bi-bālik, fa-hwa hālik va'llāh bi-ḫilāf ẓālik* („zihnimize hutur eden her şey zaildir; Allah ise, bunun hilâfınadır"), yani Allah hatırımıza gelebilecek olan bütün düşüncelerden hariçtir; çünkü biz ancak fânî olan hâdisatı düşünebiliriz.

İkinci cereyan da, a k l i y e reyidir. Bütün mütekellimler, aklın kullanılması zarurî olduğunu teslim ederler; şu kadar ki, akaid ahkâmına taallûk eden hususlarda, aklın sahih bir hüccet olmasında reyler muhteliftir. Yunan felsefesinin islâm akaidine tesirini tetkik esnasında, bu cereyanın başlangıcını gördük. Mûtezile [b. bk.] bu harekete devam ettiler ve dinî nazarlarda, serbest olarak, aklın hâkim olduğunu söylediler; kelâmlarını, akla dayanarak, tedvin ettiler. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi, Allah akîdesinde, bilhassa sıfatlara itirazda bulundular. Çünkü bu sıfatlar, tevhide münafi olduğu için, hiç olmazsa, Allahın zati olup, zatin gayrı olmamak üzere, târif edilmeli idiler. Bununla beraber mûtezilenin hakikî temayülü, sıfatları toptan reddederek, Allahı müphem bir vahdete irca etmekti.[1] Bundan başka, Allahın adline münafi gördükleri için, mûtezile mutlak kadere de itiraz ediyordu. Cennette Allahı görmek saadetinin imkânını reddetmeleri, Allahı cismaniyetten tenzih (*spirituality*) etmek hususundaki gayretlerinin neticesidir. Cedel ile m u h a f a z a ve idame ettikleri başlıca üç nokta, yani tevhid, adil ve cismaniyetten tenzih esasları, itikatlarının temelini teşkil eder. Onların bu yolu tutmaları, ehl-i hadisin zamanla müşabih silâhlara müracaatlerini, tabiî olarak, intac etti. Fakat bu fırka cedeli ancak müdafaa için kullanırlardı; akîdeleri esasen vaz' ve kabul olunmuştu; mamafih yalnız şekl-i ifade bakımından bile olsa, itikad meselelerine yeni bir nesk ve nizam verilmesi zarurî bir hâl olmuştur.

Hicrî IV. asır iptidalarında, bilhassa Aş'arî [b. bk.]'nin tesiri altında, cedel (kelâm) tarikı, ehl-i sünnet tarafından kat'iyen ve tamamen kabul olundu. Ondan sonra yalnız müfrit ehl-i hadis onlara muhalif kaldılar. Kelâm ilmi vaz' olundu. Bizzat Aş'ari'nin nihaî sistemi ehl-i sünnet esaslarına tamamı ile uygundu ve en sâde şekli ile şu cümleye dayanıyordu: „nasıl olduğunu sormadan ve benzetmeğe kalkışma-

1 Bu dünyada olup biten şeyler bu benzeyişi iptal eder demek istiyor.

1 Bu temayül bütün mûtezilenin temayülü değildir.

dan". Bu ibarenin birinci kısmı mûtezileye, ikinci kısmı tecsim (anthropomorphisme) tarafdarlarına karşı idi. Aş'arî, *ihtiyar* meselesinde, mutavassıt bir yol tuttu. Bu hususdaki akîdesi bu güne kadar islâm arasında bir muamma gibi kaldı. Ona göre, mahlûkta fiilleri iktisab ettiren bir kudret vardır ki, bu kudret, fiiller hakikatte Allah tarafından halkedilmiş olmakla beraber, onları mahlûkun kendi fiili kılar.

Aş'arî mezhebi mensupları itikadda, imamları olan Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arî'ye tamamen bağlı kaldılar. Bununla beraber, onun metafiziğe ait olan reylerini bir sistem hâlinde inkişaf ettirdiler ki, *al-Bāḳillānî* (ölm. 403 = 1012/1013) tarafından tedvin edilmiş olan bu sistem, Allahın zati ve onun *mâsiva* ile alâkası hakkında, islâm telâkkisinin son şekli oldu.[1] Bu itikat şöylece ifade olundu (Macdonald, *Development of Muslim Theology*, s. 201 v.dd.):

„Evvelâ v a r l ı k b a h s i (ontologi). Aş'arî'lerin gayesi, Kant'ın gayesi ile birdir; yani bilgi ile bizatihi şey arasındaki nisbeti tesbit etmektir. Böylece, Bāḳillānî'ye göre, bilgi (ilim) bir şeyin, olduğu gibi, tanınmasından ibarettir. Fakat Aş'arî'ler, şeyin zatine varmak için, Kant'tan daha kestirme hareket ettiler. Aristo'nun makulâtından (*catégorie*) yalnız cevher ve keyf makuleleri onların hücumlarından kurtulabildi. Kemmiyet, mekân, zaman v.s. makuleler, ancak bilenin zihninde mevcut münasebetlerdir (*i'tibār*); yoksa haricî şeyler değildir. Onlar iddia ederler ki, münasebet eğer şe'nî olsa idi, bir şeyde mevcut olması lâzım gelirdi. Nitekim keyfiyet de diğer bir keyfiyet ile kaim olmaz, ancak cevher ile kaim olur. Diğer taraftan münasebet, birleştirdiği iki şeyden hiç biri ile kaim olmaz; meselâ ne müessir ile, ne eser ile kaim olmaz, belki üçüncü bir şey ile kaim olur. Bu üçüncü ile iki evvelkileri birleştirmek için, zarurî olarak, diğer münasebetler, binaenaleyh bu münasebetler ile kaim diğer şeyler lâzımdır. Bu suretle cevherler silsilesi namütenahî olur. Böylece Aristo'nun „geriye doğru teselsül muhaldir" sözü kabul edilmiş oldu. Bu hâlde münasebetlerin şe'nî vücudları yoktur. Münasebetler sırf zihnî (enfüsî) vehimlerdir. Bundan başka aristocuların madde hakkındaki fikri, bu kelâmcılarca imkânsızdır. Cevher ve keyfiyetten maada, bütün makuleler ve bunlar arasında intiba (suretlerin maddelerde intiba'ı) da ortadan kalkar. Bu hâlde madde, suretin intiba'ı kabul imkânını bile haiz olamaz (yani madde dahi mevcud olamaz). Zaten imkân emr-i vücudî (entité) değildir, emr-i ademî (non entité) de değildir, belki sırf emr-i zihnî (subjectivité) 'dir. Fakat münfail olan madde bu suretle gidince, fâil olan suret de bütün illetler ile beraber ortadan kalkmak lâzım gelir. Çünkü bunların hepsi sadece emr-i zihnîlerdir. Bu mütefekkirlere göre, keyfiyet dahi sâdece araz olur. Zavahirin gelip geçici vasfı, onları, eşyanın tabiatinde meknuz ve binnetice tabiat fikri dahi mevcut olmadığı hükmüne götürdü ki, bu da onları daha uzaklara sevketti. Cevherler ancak keyfiyetler ile, yani arazlar ile, mevcut olur. Bu keyfiyetler ya müsbet veya menfidir (mucibe, sâlibe). Onların eşyayı menfi (selbî) keyfiyet ile tavsif etmeleri, en müsmir telâkkilerinden biridir. Keyfiyetler yok olunca, cevherler de yok olur. Keyfiyet gibi, geçici olan cevher de, ancak bir lâhzalık imtidada mâliktir.

„Fakat onlar aristocuların maddenin sureti kabul imkânı hakkındaki nazarlarını reddedince, bu red onları, zarurî olarak, cevher-i ferd nazariyesine (atomisme) götürdü. Böylece kelâmcılar atomist oldular ve bunların atomizmi, her vakit olduğu gibi, kendilerine mahsus bir atomizm idi. Onların atomları yalnız mekânî değil, belki zamanîdir de. Mekânda veya zamanda âlemin aklî veya maddî bütün tezahüratının esası bir çok m o n a d l a r d ı r. Bunlardan her birinin bâzı keyfiyetleri vardır; fakat zamanda olduğu gibi, mekânda da imtidat yoktur. Yalnız bir vaz'ı vardır, hacmi yoktur ve birbirlerine temas etmezler, aralarında mutlak boşluk vardır. Zaman da böyledir. Atomları da — tâbir caiz ise — imtidatsızdır, aralarında zamanın mutlak boşluğu vardır. Mekân nasıl atom serilerinden terekküp etmiş ise, zaman da birbirine temas etmeyen atomların teselsülüdür. Zaman bu boşluklar üzerinde, saat yelkovanının hareketi gibi, atlayışlardan ibarettir. Bu sisteme göre, zaman, ancak ayrı ayrı zerreler hâlinde, var olabilir ve ancak tahavvül dolayısı ile, mevcut olabilir. Bu monadlar bizzat kendilerinin hiç bir zatı olmaması ve her hangi bir istikamette inkişaf imkânları bulunmaması bakımından, Leibnitz monadlarından ayrılır. Aş'arî'ler indinde monadlar hem mevcuttur ve hem mâdum olduktan sonra, tekrar mevcut olur. Âlemde bâkî olan her tahavvül ve fiil monadların zuhûr ve ufulünden neş'et eder. Yoksa fiillerin kendilerindeki bir tahavvülden nâşi değildir.

„Fakat âlemin mâhiyeti hakkında pek basit olan bu görüş, tarafdarlarını Leibnitz'in düştüğü müşküle düşürmüş ve hattâ bu müşkül daha yüksek bir dereceyi bulmuştur. Leibnitz, monadlar arasındaki alâkayı tanzim için, ahenk-i ezelîye rucua mecbur oldu; islâm kelâmcıları ise, Allaha iltica ettiler; bütün eşyanın esasını Allahın iradesinde buldular.

„Şimdi vücud bahsinden ilâhiyat bahsine geçiyoruz: felsefede onlar nasıl radikal davranmışlar ise, kelâmda da aynı yolu tutmuşlardır. Metafizikte, v ü c u d, kelâmda ise, A l l a h en büyük mesele teşkil eder. Filvâki onların tarz-ı tefelsüfü hadd-i zatında hisbânîlik (scepticisme) tir. Bu hisbânîlik, felsefe imkânını selbederek, insanları Allaha ve vahyilerine irca ve onları kâinatta tek hakikat-ı kübra Allah olduğuna imana sevkeder. Onlar ontolojilerinden Allahın vücuduna dair bir delil istihrac ederler. Monadların muayyen bir hâlde bulunup, ve başka bir hâlde bulunamamalarının, bir illete müstenid olması zaruridir. Bu illet olmadıkça, monadlar arasında ne ahenk ve ne de irtibat bulunur. Bu illet, tek bir illet olmak icap eder. Onun ötesinde başka bir illet bulunamaz; yoksa sonsuz teselsül lâzım gelir. Onlara göre, bu illet Allahın mutlak iradesinde bulunur ki, hiç bir madde bulunmadan ve her hangi bir kanun ve zaruretten münfa'il olmadan, faâldir. O, atomları ve keyfiyetlerini yaratır ve yok eder ve bu vasıta ile kâinattaki bütün hareketlere ve tahavvüllere sebep olur. Bu hareket ve tegayyür, bizim anladığımız mânada, mevcut değildir; bize bir şey müteharrik görünürse, bunun hakikatte mânası Allahın bu şeyi evvelki vaziyetinde vücude getiren atomları — yahut diğer bir reye göre, atomların mabihüddevamı olan şeyin vücuduna hitam vererek — yok etmesi ve harekette bulunan şeyin hareket hattı üzerinde, ardı arası kesilmeksizin atomları yeniden halketmesidir. İşte bizim müessir ve eser telâkki ettiğimiz şey de bunun gibidir. İnsan bir kâğıt parçasına kalem ile yazı yazar; Allah onun zihninde yazmak iradesini ve bir de onda yazma kudretini yaratır; el ile kalemin bize görünen hareketine ve kâğıt üzerinde okunan çizgilere sebep olur. Fakat bu hâdiselerin hiç biri diğerlerinin illeti değildir. Allah, atomlar yaratmak ve yok etmek sureti ile, hariçten gördüğümüz bu zavahirin husûlüne muktezi tertibi vücuda getirir. Böylece görüyoruz ki, müslüman (Aş'arî) kelâm uleması indinde, i h t i y a r, ancak insanın zihninde Allahın yarattığı tercih kudretinin hazır olmasından başka bir şey değildir. Bundan başka bu keyfiyetin âlemin mekanizmasını nasıl ihlâl ettiği de nazar-ı dikkate alınmalıdır. Tabiat kanunu diye bir şey yoktur; daha ziyade âlem daimî ve dâima tekerrür eden bir mûcize ile durur. Bu hâlde mûcize, bizim, tabiatın alelâde telâkki ettiğimiz ef'ali ve hâdisatı ile aynı şeydir. Âlem ile onun içindeki şeyler, olduğundan başka türlü de olabilirdi. Allahın kudretinin taallûk etmeyeceği tek bir şey varsa, o da tenakuz mebdeidir; bir şey aynı zamanda hem var hem yok olamaz. Tâli illetler yoktur; bize görünen tâli bir illet, bizim vehmimizden ibarettir. Bu illeti yaratan Allahtır, eserlerini yaratan yine odur. Eşyanın kendilerine mahsus tabiatleri [yani fi'l-ü tesiri] yoktur: ateş yakmaz, bıçak kesmez; belki Allah ateşin değdiği cisimde yanmayı ve bıçağın dokunduğu cisimde kesilmeyi halkeder.

„Bu sistemde, şüphesiz ki, felsefî ve ahlâkî güçlükler vardır. Sistem, Allah ile atomlar arasında, bir münasebet tesis ediyor. Fakat görmüştük ki, münasebetler zihnî vehimlerden ibarettir. Bu keyfiyet ise, ancak âlemde hasselerin idrak ettiği eşya [feylesofların tâbirince, m ü m k i n a t] hakkında idi. Zaruriyat hakkında ise, bu görüş mûteber olmaz. Allahı mahlûkatından ayıran ve [*al-muḫālafa li 'l-ḥavādiṯ*] tâbiri ile ifade edilen bir sıfat vardır. Allah bir illet-i tabiiye değildir, belki muhtar (hür) bir illettir. Aş'arî kelâm uleması hür bir illettin, kendi neticesi olarak, mevcudiyetini kabulde mustar kaldılar. Ahlâkî müşkil belki daha büyüktür. Tabiatte kat'iyet ve nizam olmaz ve illetler ile eserler arasında irtibat bulunmaz ise, bir kimsenin aklî, mânevî ve cismanî inkişafında bir nizam mevcut olmaz da münferit anler silsilesinden ibaret kalırsa, nasıl olur da her hangi bir mes'uliyete, her hangi ahlâkî hak ve vazifeye imkân kalır? Ahlâkî müşkilâtın felsefî müşkilâttan daha vazih sezildiği anlaşılıyor. Allahın iradesinde bir nizam ve ittırat kabul etmek ile bu müşkil sureta karşılanmış oluyor. Allah o suretle irade eder ki, küll hâlinde ve bütün teferruatında insanın fiil ve hareketi meşiyyet-i ilâhiyeye mütevafık olsun". Daha ziyade malûmat için bk. Heinrich Ritter, *Über unsere Kenntniss der arabischen Philosophie*, Goettingen, 1844.

Fakat bütün bu sistem, zaten kabul olunan reyleri münhasıran müdafaa etmek maksadına mâtuftur. Bundan başka islâmda (Aş'arî) nev'ima felsefe yerini tutmuş olan bu sistem, halk tabakası için, mestûr idi ve kendilerini zühd ve takvaya vermiş olanlarca, pek hoş görülmezdi. Bu babdaki mübahase ancak dini, ehl-i dalâle ve zındık ve mülhitlere karşı müdafaa için, tecviz edilirdi. Ehl-i sünnet kelâmcıları ile ehl-i itizâl arasındaki fark, işte buradadır: mûtezile, akıl vasıtası ile, en yüksek hakikate erilebileceğine inanırdı. Ehl-i sünnet ise, zatullahın akıl ile kavranamayacağı, insan melekâtı için Allahın bilinemez olduğu ve insanların yalnız Allah tarafından öğretilmiş olan şeyleri kabul edip,

1 Bāḳillānî'den sonra gelen Ġazālî'nin üstadı İmām al-Ḥaramayn [b. bk.] nususta varid olan *yad*, *'ayn* gibi haberî sıfatları te'vil etmiş ve aşā'ira sistemine yeni bir inkişaf daha vermiş olduğundan, Bāḳillānî'nin verdiği şekil, nihaî değildir.

onlara inanmak ile mükellef bulunduğu esasına sımsıkı bağlanmıştır.[1]

Şimdi üçüncü cereyana geliyoruz ki, o da **tasavvuftur** (*kaşf*, *taṣavvuf*). Allah hakkındaki öz bilgimiz için, tabiat fevkinde, bir esas bulunmak lâzımdır. Her beşer ferdinde Allaha doğrudan doğruya erdiren ve onu bildiren bir kuvvet mevcut olduğu, bu kuvvetin Allahın insanlara gönderdiği haberciler olan peygamberler tarafından öğretilen hakikate her ferdden şahsan inzimam ve iltihak ettiği telâkkisine, islâmiyet erkenden vasıl olmuştur. Hz. Muhammedin, peygamberlik vazifesinde kıskanç davranmakla berber, müminin Allah ile doğrudan doğruya bir münasebetini kabul ettiği (*unsma' Allāh*) sarih surette görünür. İslâmın bütün tarihinde bunun, muhtelif derecelerde olmak üzere, en basit şekilde mürakabeden en yüksek vecd mertebesine, Allahta istigrak ve tam vahdet-i vücuda kadar mertebeleri görülür. İslâmın ilk asırlarında büyük bir ekseriyetin tarafdar olduğu ve en büyük ulemadan çoğunun açıkça tasvip ettiği bu akîde, hususî bir rey olarak, devam etmeğe çabaladı. Zaman zaman fikirleri ifrat ve tefrite ve vahdet-i vücuda kadar götürdüğü cihetle, bâzı imamlarca, bu dalâletler sebebinden, reddedildi; her hâlde umumî akaid-i islâmiye cümlesinden addedilmedi. Bu akîde kısmen riyazet ve kısmen de nazar şekillerini almıştır; riyazetler zikir ve mürakabelerle Allahı arar. İslâm tasavvufunun tekâmülünde, yeni-eflâtunculaların hıristiyan tasavvufunun, budizmin ve bütün şark düşüncesinin esasını teşkil eden iptidaî tevhidin tesirleri vardır; nihayet tasavvufun nihaî temayülü, bütün inkâr ve içtinaba rağmen, vâcibülvücud bir Allahtan ziyade vâhidülvücud bir Allah telâkkisidir.

Tasavvufu bir sisteme ifrag eden imam Ġazālī'nin mesaisidir ki, islâm kelâmı nescinde, nakl ile aklın yanına, sûfîlerin keşf ipliğini de ilâve etmek sureti ile, bu vahdet-i vücudu, eğer tahrip etmedi ise, tahdit etmiştir. Ġazālī, aklın bizi mârifet-i mutlakaya îsal etmek kabiliyeti olmadığını isbat ve aklı, akıl ile tahrip etmek üzere kullandı; nakli ise, ehl-i tasavvufun zikir ve murakabesine rehberlik etmek, onları inzibat altında tutmak için, istimal etti. Bu inkişaf ettirilen ve sevk-i idare edilen dinî şuur vak'alarına istinad ederek, kelâmî mezhebini kurdu [bk. KELÂM ve TASAVVUF]. Ġazālī, Allaha taallûk eden nazarlarında, Peygamberin reylerine[2] sımkısı yapışmıştı. Ġazālī indinde, Allah irade idi; etrafında Allahın tesir ve izini görüyordu. İnsan, hususiyle irade keyfiyetinde, Allaha karindir. Ġazālī bu noktada alelûmum kelâmcıların tenzihinden daha ileri gitmiştir. *Volo ergo sum* („istiyorum, binaenaleyh varım") kaziyesi, onun psikolojisinin esasını teşkil eder. Allah insana kendi ruhundan nefhetmiştir (XV, 29; XXXVIII, 72). Binaenaleyh nefs-i insanî, bu âlemde diğer şeylerden başkadır, bir cevher-i ruhanîdir, mahlûktur, fakat sureti yoktur, bu'ud ve mekâna tâbi değildir, yer üzerindeki gurbetinde âlem-i lâhutu arar ve Allaha iştiyak duyar. Bir hadiste rivâyet olunduğuna göre, Allah Âdem'i kendi suretinde yaratmıştır. Ġazālī bu hadisi insanın ruhu ile ruh-i ilâhî (nefs-i insanî ile nefsullah) arasında cevherde, sıfatta ve ef'âlde bir benzerlik bulunduğu mânasında alır. Böylece insan kendi bedenine, Allah da âlem üzerine hâkimdir (*al-Maẓnūn al-ṣaġīr*, s. 2. v.dd.).

Bu görüşler, ihtiva ettikleri vahdet-i vücud tehlikesine rağmen, şüphe yok ki, Peygamberin maksatlarına pek yakındır. Bundan dolayı hıristiyanlar indinde St. Augustin ve St. Thomas d'Aquin ne ise, Ġazālī de müslümanlar indinde öylece en büyük bir ilâhiyatçı olmakta gecikmedi; dâima da öyle kalacaktır. Her hangi bir müslüman kelâmcısı Ġazālī ile bir meselede uyuşamıyacak bir vaziyette kalırsa, Ġazālī'nin asıl hakikî reyinin yanlış anlaşılmış olduğunu söylemeği onu tahti'eye tercih eder.[1] Bundan dolayı ehl-i hadis muhkem sistemine büyük bir rağbetle beraber, Ġazālī'nin *İḥyā'*'sı ciddiyetle tetebbu edilir. Şüphesiz ki, bu tetebbuda islâmın âtisi için ümit vardır.

Bu hâlde yukarıda tetkik olunan üç cereyan Ġazālī'de toplanır. Ġazālī'nin akaid-i islâmiye hakkında her hangi bir sözü, bugün Vahhabî'ler ve İbn Taymīya [b. bk.]'nin tarafdarları gibi müfrit ehl-i hadis ve müşebbiheden maada bütün müslümanlarca muteber tutulur.[2] Kendisinin Kudüs'te yazdığı ve bilâhare *İḥyā'*'ya dercolunan *Risāla ḳudsīya* (tab. Kahire, Sayyid Murtażā'l-Ḥusaynī şerhi ile beraber, II, 86 v.d.)'sine müracaat edelim. Bu risale zatullah hakkında ehl-i sünnetin vaziyetini pek güzel beyan etmiştir. Yazık ki, henüz Avrupa lisanlarına tercüme olunmamıştır. Burada tercüme edilmesi için, makalenin hacmi müsait değildir. Bize düşen vazife Asin Palacios'un *Algayel* (Saragossa, 1901, I, 233—282)'inde tam bir tahliline, Carra de Vaux'nun *Ġazālī* (Paris, 1902, s. 97 v.d.)'sindeki kısa bir tahlile işaret etmektir. Müslümanların diğer akîdeleri hakkında muhtelif ter-

1 Ehl-i sünnet içinde dahi, mütezile gibi, en yüksek hakikatın akıl ile idrak olunacağını kabul edenler vardır.

2 Müellif Kur'an ve hadis demek istiyor.

1 Müellifin burada bahsettiği bu kelâmcılar aş'arî kelâmcıları olmak gerektir.

2 Matürîdîler de, muayyen meselelerde, Ġazālī'ye muhalefet ederler.

cümlelere ait *Development of Muslim Theology* (s. 293—351) ismindeki eserimizi zikredelim.

Risāla ḳudsīya'de beyan edilen akaid-i islâmiye bilhassa Aş'arîya telâkkisine göredir. Aş'arî'nin yakın muasırı olan Mâturîdî de bir mezhep tesis etmiştir ki, bu mezhep hâlâ mevcuttur ve tamamen, diğeri gibi, ehl-i sünnet mezhebidir. Bu mezhep Ebū Ḥanīfa yolunda gitmiş ve bu sebepten buna hanefiye mezhebi adı da verilmiştir;[1] sâliklerinin büyük bir kısmını türkler teşkil eder. Müellifin, *Development of Muslim Theology* (s. 308 v.d.)'sinde, *al-'Aḳā'id al-nasafīya*'de yazıldığı gibi, Mâturîdîya mezhebi tafsilâtı ile gösterilmiştir. Mâturîdî'ler ile Aş'arî'ler arasındaki ihtilâf noktaları, hiç bir vakit küfür veya bid'ati icap ettirecek mâhiyette sayılmaz. Bunlardan zatullaha taallûk edenler, aşağıda icmalen gösterilmiştir: 1. Mâturîdî'ler tekvin sıfatını Allahın sıfât-ı ezeliyesine ilâve ederler. Tekvin sıfatının diğer isimleri yaratmak (*ḫalḳ*), diriltmek (*iḥyā'*), rızk vermek (*razḳ*), öldürmek (*imāta*)'tir; bunlara sıfat-i ef'âl derler. Bu sıfatlar Aş'arî'lerce mahlûk, Mâturîdî'lerce tekvin ile bir olmakla kadimdir. Bunun, Mâturîdî'lerin lâyetegayyur olan Allah ile mütegayyir olan âlem arasındaki maniayı aşmak maksadına mâtuf, bir teşebbüsü olduğu sarihtir.[2] 2. Aş'arî'lerin (muhtar olduğumuzu nasıl duyduğumuzu, yani bu duyguyu bizde Allahın yarattığını izah gayretinden başka bir şey olmadığı aşikâr olan) *iktisāb*'ına mukabil, Mâturîdî'ler sâdece bizde „ihtiyarî müessir fiiller" bulunduğunu (yani ihtiyarımız ile müessir bir surette bir fiil icra edebileceğimizi) ve mükâfat veya mücazat görmemizin bu fiiller yüzünden olduğunu söylemişler ve meseleyi bu noktada bırakarak, daha ilerisine geçmemişlerdir. 3. Her ne kadar bütün ef'âl Allahın iradesi ile ise de, rızası yalnız hayra taallûk edip, şerre taallûk etmez. 4. Allah kullarını bir şey ile mükellef kılınca, o teklifin icap ettiği istitaati (*istiṭā'a*) verir. Teklifi muteber kılan esas da budur. 5. Allahın sıfatları tegayyür etmez. Saadetten (uhrevî bahtiyarlık) şekavete (uhrevî bedbahtlık) veya şekavetten saadete kadar, her tegayyür mahlûkta vâki olur. Bu tegayyür saadet ve şekavetin kendisindedir. Yoksa saadet veya şekavet veren iradede değildir. İşte burada hiç tegayyür etmeyen Allah ile tegayyür eden âlem itikadı vardır. 6. Mâturîdî'lerden biri şöyle bir mülâhaza serd eder: Aş'arî mezhebinde müminlerin ebediyen cehennemde ve kâfirlerin müebbeden cennette kalmalarına, mantıkan, hiç bir mâni yoktur; hâlbuki bize öğretilen şey, bu kaziyenin tamamen aksidir. Keza mûtezilenin, „adâleti muktazası olarak, mükâfat ve mücazat etmek hususu Allaha vaciptir" akîdesine mukabil Mâturîdî'ler „Allah, zati ve cevheri icabı olarak, cevr ve zulmün çok fevkındedir; çünkü cevr ve zulüm onun hikmeti ile te'lif edilemez" demekle iktifa ederler.

Ġazālī'nin reyleri ile mûtezile reyleri arasındaki farklar hakkında daha fazla söylemeğe lüzum yoktur. Ġazālī *Risāla*'sinde mûtezileye itiraz ediyor, bilhassa sıfat-i ilâhiyeyi inkârlarını ve Allaha kulları için en muvafık (*aṣlaḥ*) fiileri vacip kılmalarını, Allahtan kelâmı ve cennette görünmesinin imkânını nefyetmeleri hakkındaki sözlerini ortaya koyuyor. Ġazālī'nin âlemin mahlûk ve binaenaleyh bir hâlıka muhtaç bulunması hakkındaki delilleri, âlemin kıdemine kail olan aristatalî-neveflâtunî feylesoflara tevcih olunmuştur. Bununla beraber Ġazālī'nin, kendisi bu delillerin kâfi olduğuna kail değildi. O, âlemin mahlûk olduğunu biliyordu; çünkü kendisi hâlık olan Allahı doğrudan doğruya bilirdi (krş. *al-Munḳiẓ*, geçirdiği dinî safahat-i ruhiye hakkındaki tavsifler). Ġazālī müşebbiheden, daha mülâyim bir lisan ile, bahseder. Mamafih Allahın kullarından bâzılarını, hattâ takaddüm-i izafî ile tekaddüm-i mutlak arasındaki farkı anlamayacak derecede, bir zulmet içinde bırakmasındaki sırra hayran kaldığını bir yerde söyler[1] (bk. *al-Munḳiẓ*, kelâmullah faslı); onların fikirleri, bir dereceye kadar, sahih olsa da elfazı yanlış istimalde ısrarlarını, üç defa acı bir surette, tenkit etmiştir. Kerramîler Allah hakkında cevher tâbirini kullanırlar; burada cevhere „bir mekânda olan varlık" değil, „bizatihi varlık" mânasını verirler. Hanbelîler [yani son hanbeliler] ve kerramîler Allah hakkında *cism* kelimesini de kullanırlar ve bundan kasdettikleri, sâdece „var olan mevcud" veya „bizatihi var olan" mânasıdır. Mücessime umumiyetle Allaha cihet isbatına bağlanmışlardır ki, filhakika onların arş üzerinde *istivā'* hakkındaki tefsirleri de bunu istilzam eder; fakat nihayet Ġazālī (*Risāla*, fasıl 1) hâlik ile mahlûk arasında her hangi bir müşabehetin imkânsızlığını, mutlak bir ifade ile, bildirmiştir. Bu ifade, kitabının son kısımlarındaki ifade ile zor te'lif edilebilir; çünkü, ora-

1 Bu mezhebe aynı zamanda **hanefî** adı verilmesi doğru değildir. Çünkü **mâtürîdîlik** ancak hanefîliğin itikadî kısmıdır ve mâtürîdî olmayan hanefiler de vardır.

2 Yani Allahın zat ve sıfâtında tegayyür olmadığı hâlde, mütegayyir olan âleme taallûku için, arada bir mutavassıt haddin bulunması zaruretine binaen, ef'âl-i ilâhiyedeki tekvin sıfâtını araya sokmuşlardır.

1 Burada müellifin mevzuubahs ettiği *tekaddüm-i izafi*, Kur'an'ın nazmındaki kelimelerin ve harflerin yekdiğerine olan tekaddümüdür. *Kelâm-ı nefsî*'nin tekaddümü ise, mutlaktır.

da Kur'an'ın „Allah insana kendi ruhundan nefhetmiştir“ (XV, 29; XXXVIII, 72) âyeti ile Allahın Âdem'i kendi suretinde yaratmış olduğu hakkındaki hadis üzerine kendi tefsiri ile birlikte, imanın tasavvufî esası zikr ve izah olunur (bk. *al-Maʾnūn al-ṣaġīr*, s. 2 v.d.). Fakat aynı kitapta bu meseleyi tekrar ele alıyor: „nefs-i insanî hakkında bu görüşler Allahın havâdise muhalefetini nefyetmez mi“, „teşbihe, yani Allah ile insan arasında müşabehete, yol açmaz mı“; Ġazālī cevap veriyor ve diyor ki, „Allah ile insanlar arasında müşterek olan ilim, hayat v.s. gibi sıfatlardan dolayı teşbih icap etmez, zira bu vasıflar Allahın ahass-i vasfı değildir. Allahın en has vasfı kayyum (kendine yeten, diğer şeyler kendiliklerinden değil, ancak onun ile var olabilen) olmaktır; işte ancak bu vasıftaki iştirâk teşbihtir (*ayn. esr.*, s. 9). Filhakika eşya sırf kendi varlıklarına kalsalar, mâdûm olurdu; onların varlıkları başka bir yerden, âriyet olarak, gelir. Lâkin Allahın varlığı zâtîdir, müstear değildir. Kayyumiyet, yalnız Allaha has bir hakikattir“.

İşte teşbihin menhî olmasının batınî izahı budur. Bu izah ile müşebbihenin maddiyeci teşbihine yol kapanıyorsa da, tasavvufî ve mânevî sahada fi'len açık kalmış oluyor. Ġazālī diğer bir kitabında (*İlcām al-ʿawāmm ʿan ʿilm al-kalām*, s. 47 v.d.) Allahı tenzihte ifratın, avamı Allahı inkâra, müphem ve tasvirî tâbirler kullanılmasının da, onları teşbihe sevketmek tehlikelerinden bahseder. Tenzih tehlikesini o daha büyük sayıyor; Ġazālī halka, anlayabilecekleri dil ve misâller ile, hitap etmeği tavsiye ediyor; ona göre, halkı tâlim hususunda, tutumlu davranmak lâzımdır. Bunun mânası halka hakikatı yanlış olarak öğretmek değildir. Fakat bâzı meseleler vardır ki, onlar ile bu meseleler hakkında derin derin konuşmağa lüzum yoktur.

Binaenaleyh Ġazālī'nin aşʿarî mezhebi hakkında bu kitaptaki ifadelerini, ancak kendi sisteminin bir tarafı olarak, nazar-ı dikkate almalıyız; bu ifadeler, selefiyeden (dogmatik) bir mütekellim bakımından, tamdır ve Ġazālī de bunları dogmatik bir mütekellim gibi yazmıştır. Bununla beraber insan ruhunu hâriç tutan böyle bir sistemin, Ġazālī gibi bir insanı, nasıl olup da, hükmü altına aldığı ve onun itikadiyatını niçin bir sistemin kalıbına dökmek mecburiyetinde kaldığı, bizde hayret uyandırmaktan hâli kalmaz. Muhakkak ki, Ġazālī'nin Allah korkusuna imanı büyüktü ve cehennem düşüncesi, onun imana rücuunda, büyük âmil olmuştu. Fakat diğer eserlerindeki yazılarından âşikârdır ki, iman ettiği Allah, burada tavsif edilen [müellifin kavlince] gayr-ı cazip kuvvetten (*unattractive Force*) tamamiyle başkadır. Tabiatin bu gayr-ı mes'ûl, lâahlâkî ve idare altına alınması kabil olmayan faaliyetini müşahhas bir hâle getirmek için, müslüman (aşʿarî) ilâhiyatçıları imanlarını, o imanın hayat vâkıaları ile tetabuk ve itilâfını göstermek sureti ile, müdafaa safhasından geçtiler ve bu suretle Allahı, sarahaten, „olduğu gibi şeyler Allahı“ hâline koydular. Bu maksatla Peygamberin fikirlerinden kendi işlerine gelen unsurları aldılar. Bundan dolayı Kur'an'da zaten sâde olan Allah mefhumu bir kat daha basitleşti. Diğer taraftan Allahı, kayıtsız şartsız bir varlık olarak, tasavvur etmek de mantıkî bir zaruret idi. Bu keyfiyet Allah mefhumunun sâdeleşmesinde kuvvetli bir âmil olmuştur; bu yüzden kelâmcılar Allahı bütün izafiyeti tazammun eden unsurlardan ve beşerî vasıflardan tecrid etmeğe, elden geldiği kadar, uğraştılar.

Binaenaleyh Ġazālī de, bir mutasavvıf sıfatı ile, bu sistemi ikmâl etmek zaruretini duydu ve bundan dolayı bu mezhebin muhtaç olduğu esasları kitabının (*İḥyāʾ*) müteakip fasıllarında, bahusus *asrār al-ḳalb* bahsinde vaz'etti ve kalbinin mâbudunu nasıl görüp bildiğini anlattı. Hadiste varid olduğu vecihle, „kendi nefsini bilen, rabbini bilir“ [1]; Ġazālī'nin tasavvufî hayatı bu esas üzerine kurulmuştur. Fakat biz burada ilm-i kelâmdan dine, zatullah akîdesinden iman psikolojisine geçiyoruz (bk. Macdonald, *The religious attitude and life in Islām*; Haskell dersleri). Asıl akîdeye gelince, umumî surette diyebiliriz ki, bu akîde şimdiye kadar değişmemiştir. Bugün de her müslümanın imanında, mütefavit nisbetlerde, tenzih, teşbih ve tasavvufî görüşün muhtelif dereceleri bulunur. Aklın istimali ortadan kalkmıştır, ancak bir akîdenin imkânını isbat için kullanılır. Nakil ise, Peygamberin veya selefin sözlerinden ziyade, müteahhir müsanniflerin (fukahanın) sözleridir. Tasavvuf aristatalî-neveflâtunîlerin ölü felsefesine vâris olmuştur; bugün mütefekkir olan her müslüman bir mutasavvıftır.[2] İran ve türk tasavvufunda görülen apaçık vahdet-i vücud için bk. TASAVVUF. Feylesofların düşünceleri, bu madde çerçevesine dahil değildir. Fakat „tahsil görmüş bir insanın kelâmiyatı“ ismini verebileceğimiz mevzu için, İbn al-Ruşd'ün risalelerine [1. *Fasl al-maḳāl fī mā bayn al-ḥikma va 'l-şarīʿat mīn al-ittiṣāl*. 2. *al-Kaşf ʿan manāhic al-adilla*] işaret edebiliriz ki, bunlar 1859 da, M. J. Müller tarafından, Münich'te arapça basılmıştır. Müller'in vefatından sonra 1875 te almanca tercümeleri de neşrolunmuştur. Bu yazılar mütefekkir bir insanın islâm dinine bağlılığını muhafaza etmesini mümkün kılmağı istihdaf gayreti ile yazılmış ve [bunlardan biri] geniş surette Ġazālī aleyhine tevcih edilmiştir.[1] Bu risalelerin şarkta yeniden tabedilmiş olması, Allah itikadının müstakbel inkişafı bakımından, ehemmiyeti haiz olabilir. İbn al-Ruşd'ün hakikî felsefesini bilmeyen bir müslüman, bu risaleleri tetebbu edebilir, muhteviyatını tasdik eder; bununla beraber, imanına bağlı kalır.

1 Bu söz Yaḥyā b. Muʿāẕ al-Rāzī'ye atfedilir (bk. Suyūṭī, *Rasāʾil*, Lahor, s. 21).

2 Müellifin aynı cümlede tasavvufun aristatalî-neveflâtunî felsefeye vâris olduğundan bahsettiğine bakılırsa, mutasavvıf kelimesi ile vahdet-i vücudcuları kasdetmiş gibi görünüyor.

Bibliyografya: Şark müelliflerinin madde içinde gösterilen eserlerinden başka bk. A. v. Kremer, *Gesch. d. herrsch. Ideen des Islams* (Leipzig, 1868); M. Th. Houtsma, *De strijd over het Dogmain den Islam tot op al-Aschʿari* (Leyden, 1875); Goldziher, *Muhammedanische Studien* (Halle a. S., 1889/1890); *Die Zâhiriten* (Leipzig, 1884); *Materialien zur Kenntniss der Almohadenbewegung in Nordafrica* (*ZDMG*, XLI, 30 v.d.); *Die Bekenntnissformeln der Almohaden* (*ZDMG*, XLIV, 168 v.d.); *Le livre d' Ibn Toumert* (Alger, 1903); Krehl, *Beiträge zur muhammedanischen Dogmatik* (*Sitzungsberichte d. K. S. Ges. d. Wiss., Phil.hist. Classe*, XXXVII, Leipzig, 1885); *Beiträge zur Charakteristik der Lehre vom Glauben im Islam* (Leipzig, 1877); A. de Vlieger, *Kitāb al-Qadr* (Leyden, 1903); Edward Soll, *The Faith of Islam* (London, 1896); Th. Haarbrücker *Asch-Schahrastâni's Religionspartheien und Philosophen-Schulen* (Halle, 1850/1851); H. Steiner, *Mu'taziliten* (Leipzig, 1865); T. W. Arnold, *The Muʿtazila* (Leipzig, 1902); Shaikh Muhammed Iqbal, *The Developmentof Metaphysics in Persia* (London, 1908); G. van Vloten, *Irdjâ* (*ZDMG*, XLV, 181 v.d.); W. Spitta, *Zur Geschichte Abu 'l-Hasan al-Ashʿarī's* (Leipzig, 1876); M. Schreiner, *Zur Geschichte des Ashʿaritent hums* (*Actes du VIII e Congr. Intern. d. Oriental.*, I, 1, s. 77 v.d., Leyden, 1891); *Beiträge zur Geschichte der theologischen Bewegungen im Islam* (*ZDMG*, LII, 463 v.d., 513 v.d.; LIII, 51 v.d.); Grimme, *Mohammed, II. Teil, Einleitung in den Koran* v.s. (Münster i. W., 1895); Carra de Vaux, *Avicenne* (Paris, 1900); S. M. Zwemer, *The Moslem Doctrine of God* (Edinburg, 1905). (D. B. MACDONALD.)

ALLĀH AKBAR. [Bk. TEKBİR.]

ALLĀHĀBĀD. [Bk. ALLAHÂBÂD.]

1 Bu iki risalede en büyük bahis Aşʿarî'lere, küçük bir bahis ise, Ġazālī'ye tevcih olunmuştur; Ġazālī aleyhine şiddetli sözler yalnız ikincisinde bulunur.

ALLAHÂBÂD. ALLĀHĀBĀD (İLĀHĀBĀD), Hindistan'da, doğrudan doğruya İngiltere idaresinde bulunan Birleşik Vilâyetlerin bugünkü merkezi olup, aynı isimdeki kaza ve mıntaka dahilinde, Camna nehrinin Ganj ile birleştiği yerde ve sol sahilinde kâindir. 1901 de şehrin 172.032 nüfusu vardı ve bunların 50.274'ü müslümandı. [1931 de ise, şehrin nüfusu 184.000 dir]. Bölgenin nüfusunun (1.489.358) 3 % müslümandı. Müslüman hâkimiyeti devrinden bâki kalmış olan âbideler, 1575 te Ekber tarafından inşa edilen hisar (Asoka sütunu kitabesi ile meşhur bir hisardadır) ve istasyon civarında, şehzade Ḫusrav ile annesi ve kız kardeşinin türbeleri bulunan Ḫosravbāġ bahçesidir.

Tarih. Bugünkü şehir, hisarı ile birlikte, Ekber tarafından tesis edilmiştir; mamafih daha o zaman, hindûlar şehrin bulunduğu mevkii mukaddes bir yer sayıyorlardı ve orada Prayāg (Prag) adında bir şehir kurmuşlardı. Müslümanlar bu şehri 1194 te Şihāb al-Dīn Ġōrī zamanında fethettiler; daha sonra Allāhābād, 1736 da Mahrattalar tarafından zaptına kadar, hind-türk imparatorluğuna tâbi olmuştur. 1750 den sonra bir çok ellere geçmiş ve nihayet 1798 de hisarı ve 1801 de de şehri zapteden ingiliz-ler de kalmıştır.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer*; *District Gazetteer of the United Provinces*, XLVIII.

ALLĀHUMMA. [Bk. ALLÂHÜMME.]

ALLÂHÜMME. ALLĀHUMMA, arapça „ya Allah“ mânasına bir nida olup, lāhumma şeklini aldığı da vâkidir (krş. Nöldeke, *Zur Grammatik d. class. Arab.*, s. 6). Bu kelimenin, Wellhausen (*Reste arabischen Heidentums*, 2. tab., s. 224)'in düşündüğü gibi, eski arap ilâhlarından başka ve onlardan daha yüksek bir ilâh olan Allaha tevcih edilip edilmediği, şüphelidir; çünkü her ilâha Allah (Rabb) diye hitap olunabilirdi.[1] Bu kelime namazlarda, kurban kesmede, muahedelerde, hayır veya beddualarda kullanılırdı (bk. Goldziher, *Abhandlungen z. arab. Philol.*, I, 35 v.d.; krş. bir de *allāhumma ḫayyi* „Allah sağlık versin“ tâbiri, al-Aḫṭāl, nr. 3, 7).

Rivâyete göre, ilk defa olarak, Umayya b. Abi 'l-Ṣalt'a atfolunan (*Aġānī*, III, 187) ve muahedenâmelerde ilk cümle olarak kullanılan *bi'smika 'llāhumma* tâbirinin yerine, Peygamber, cahiliyet devrine ait olması dolayısı ile, başka tâbirler ikame etmiştir (İbn Hişām, I, 747; Wellhausen, *Skizzen u. Vorarb.*, IV, 104,

1 Allah en yüksek tanrının has ismi olup, diğer mabudlara „Allah“ denilmediğinden Wellhausen'in bu hususta-ki mutalâası isabetli görülmektedir. Ş. Y.

128)· Buna mukabil sâdece *allāhumma* (*lāhumma*) tâbirine gelince, bunda böyle bir mahzur görülmediğinden (msl. Kur'an, III, 25; XXXIX, 47; *subḥānaka 'llāhumma*, X, 10), olduğu gibi ipka edilmiş ve doğruyu söylemek için vukubulan yemin davetine cevap olan *allāhumma na'am*, yani „elbette!", tâbiri de muhafaza olunmuştur (Ṭabarī, I, 1723, 3, 9). Yalnız kurban kesilirken kullanılan *allāhumma minka va ilayka* (veya *laka*) tâbiri için bk. Goldziher, *ZD MG*, XLVIII, 95 v.d. [Araplarda bir kimse söylediği sözün sıhhatinde tereddüt ederse, „Allahumma!" der ki, bu da sözünün doğru çıkmasını temennî mahiyetindedir.]

(F. BUHL.)

ALLAHVERDÎ (T.), Fars eyaletinde [bk. ILĀT] yaşayan bir türkmen kabîlesinin ismidir. — Ekseriya şahıs ismi olarak da kullanılır, msl. İran şahlarından 'Abbās I.'ın bir kumandanı Allahverdi Ḫān adındadır. — Diğer bir Allahverdi Ḫān da Bengale, Bihār ve Orīsā nevvâbı olan Mirza Muḥammed 'Alī isminde bir türkmenin Mahābat Cang adındaki oğludur (1153—1169 = 1740—1756). O bu mevkii, meşru nevvâb bulunan 'Alā' al-Davla Sarfrāz Ḫān'ı öldürmek suretiyle, elde etmiştir. Vefatında yerine torunu Sirāc al-Davla Mīrzā Maḥmūd geçmiştir [bk. MÜRŞİDÂBÂD.]

'ALLĀḲĪ. [Bk. ALLÂḲÎ.]

ALLÂḲÎ. AL-'ALLĀḲĪ, Nubya'da Nil'in şark sahilinde bu günkü Ḳubbān köyü civarında, daha kadîm devirlerde başlanıp, sonradan araplar tarafından tekrar işletilen, altın mâdenleri ile meşhur bir vâdinin (nehir yatağı) ismidir. Kadîm devirler için krş. Diodore, III, 11; Chabas, *Les Inscriptions des mines d'or*.

Bu mâdenler ve işletilmeleri hakkında orta çağda bize en fazla malûmat veren arap coğrafyacıları Ya'ḳūbī (nşr. Goeje, s. 334 v.d.) ve İdrīsī (nşr. Dozy ve Goeje, s. 26 v.d.) dir. Mâdenlerin hakikî yeri Umm Ġarayāt (Vādī Ḫavanīb)'ta tekrar keşfedilmiştir. Bu mâdenler Nile Valley kumpanyası tarafından muvaffakiyetle işletilmekte idi (1913).

Bibliyografya: Zikredilen eserlerden başka bk. Wallis Budge, *The Egyptian Sudan*, II, 329 v.d.

'ALLĀM. [Bk. ALLÂM.]

ALLÂM. 'ALLĀM (A.), *'ālim*, *'alīm* [b. bk.] 'in mubalâğa şekli; Kur'an'da bu sıfat dâima *al-ġuyūb* kelimesi ile, yani *'allām al-ġuyūb* „insanlarca bilinmeyen şeyleri, esrarı bilen (Allah)" suretinde kullanılır. 'Allāma „çok bilen" ise, *'allām*'a diğer mubalâğa şekli olup, bir unvan gibi bâzı âlimlere verilir. [Bk. ḤASAN B. YŪSUF.]

'ALLĀMĪ. [Bk. ABŪ 'L-FAẒL.]

ALLĀN. [Bk. ALLÂN.]

ALLÂN. ALLĀN, eski Alan kavmine arapların verdiği Lān isminin harf-i târifli (allān) şeklidir. Bugün Kafkasya'da yaşayan osetler, bu kavmin bakiyesidir. Alanlar, arap fütuhatı devrinde, Kazbek dağı etrafında, Avarlar arazisinin garbında (Sarīr) ve gürcü diyarının (Curz) şimalinde otururlardı. Daryal geçidi de, bunlara izafeten „Alan Kapısı" (*bāb al-lān*) tesmiye olunurdu. Bâzı arap müellifleri alanların ismini *'alān*, *al-'alān* şekillerinde yazmışlardır (Yaḳūt ve Abu 'l-Fidā'). Bununla beraber bu isim islâm menbalarında *alān* (İbn Aṣam al-Kūfī; krş. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlans Reisebericht*, 296) ve *allān* (bk. *Ḥudūd al-'ālam*, faksimile tab., var. 38a: *nāhiyāt-i allān ve dār-i allān*) şeklinde mevcuttur. Menşe itibariyle iranlı olan bu kavmin diğer bir ismi (yahut bu kavmin bir kısmının ismi) As'tır. Her iki isim Aral-Hazer sahasında yaşayan bir kavmin adı olarak, yunan ve lâtin menbalarında geçer (bk. W. Tomaschek, *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden*, I, 281; Ural dağları cenubunda Mogacur dağları mıntakasında gösterilen Ἀλανάορη hakkında bk. ayn. mll., *Zur historischen Topographie von Persien*, 76, Agiavoi, İssoi); şarkî İran kavimleri ve bilhassa toharların tarihi meselesi ile meşgul olanlar, Ḫvārizm sahasında ve umumiyetle orta Asya'da Alan ve Aslar meselesine pek ziyade ehemmiyet vermektedirler (bk. G. Haloun, *Zur Üetsī Frage*, *ZDMG*, XCI, 243 v.d.). Ḫvārizm sahasındaki Alanlar iran destanına girdiği gibi (bk. F. Wolf, *Glossar zur Firdosi's Schahname*, mad. Alan, Alan-Diz), bugün de Alanları hatırlatan coğrafî isimler, buralarda bulunmaktadır (msl. Barsakilmes bataklıkları yanındaki *Alan-Kuduk*, rus haritalarında gösterilmiştir). Ḫvārizm mıntakasında Alan ve Asların yaşamış olduğuna dair sarih bir kayda al-Bīrūnī'nin *Taḥdīd nihāyāt al-amākin* (yegâne nushası Fatih kütüp., nr. 3386) adlı eserinde rastgelinir. Bu müellife göre, Amu-derya, evvelce (islâmiyetten önce) Ḫvārizm mıntakasından geçerek, Özboy yatağı üzerinden Hazer denizine akarmış. Özboy yatağına, o zamanlar Mezdbest, bütün bu sahaya ise, Peçenekler ülkesi (*arż al-ba'nākiya*) denilir ve Mezdbest yatağında „Lān ve Asların bir cinsi" otururmuş. Bunlar, Amuderya nehri yatağını değiştirerek, Aral gölüne akıp, Mezdbest yatağı da kuruduktan sonra, o ülkeyi terkederek, Hazer denizi sahiline hicret etmişlerdir. Al-Bīrūnī, bu As ve Alanların eskiden iranlı ḫvārizmler ile peçenek türkleri arasında yaşamış olduklarına bir delil olarak, kendi zamanında bunların ḫvārizmce ile peçenekçe muhteliti bir dil kullandıklarını söyler. Keza farsça Mezdbest tesmiye ettiği Özboy'un yukarı mecrasında bulunan Sarımakış hufresindeki büyük bataklığın da türkçe (peçenekçe) olarak Hız-tengizi diye adlandığını ayrıca zikretmektedir (*Taḥdīd*'in verdiği malûmatın arapça aslı için bk. Z. V. Togan, *Biruni's picture of the World*, *Memoires of the Archeological Survey of India*, LIII, New Delhi, 1940, s. 56 v.d.). Alan-asların ḫvārizmliler ile komşu olduğunu ve lisan itibariyle aralarında karabet bulunduğunu, al-Bīrūnī'nin bu kaydı keşfedilmeden önce, iranîyatçı Andreas da tahmin etmişti (bk. *Der Islam*, XI, 122). Özboy'dan ayrılan ve Hazer denizine doğru hicret eden aslar, VIII.—XIII. asırlarda Etil (Volga) nehri munsablarında yaşadıklarını bildiğimiz müslüman aslar olsa gerektir. Mas'ūdī (*Murūc*, Paris, II, 10) de bu Etil aslarının (*al-Arīsīya*, Köprülü kütüp., yazm., nr. 1159, var. 83a, 85a), islâmiyetin ilk devirlerinde vuku bulan bir kıtlık yüzünden, Ḫvārizm taraflarından kopup, hazarların memleketine gelmiş ve onların hizmetine girmiş olduklarından bahseder. Filvâki bunların hazarlara tâbi bir ordu hâlinde, araplara karşı harp ettiklerine dair kayıtlar vardır. Nitekim Astarḫan (yani asların tarhanı) lâkabını taşıyan bir reislerinin 147 (764/765) senesinde araplara karşı harp ettiği de zikredilir (bk. Ṭabarī, III, 378; J. Marquart, *Ein arabischer Bericht über die arktischen Länder*, *Ungarische Jahrbücher*, IV, 271) ve eski Etil şehri civarında kurulan ve zamanımızda Astraḫan (yerli türkçe ile Astarḫan) denilen şehir de ismini bu Astarḫan'dan yahut Etil Aslarından her hangi diğer bir Tarḫan'dan almış olmalıdır; gerçi kelimenin Hacı Tarḫan şeklindeki halk etimolojisi daha İbn Baṭūṭa'nın o taraflarda seyahat ettiği devirde de vardı. Yahudi hazarların hizmetinde bulundukları hâlde, bu Etil Asları müslüman oldukları gibi XII.—XIII. asırlarda çoktan türkleşmiş bulunuyorlardı; hattâ bunlar Kıpçak kabîlelerinden biri sayılmışlardır (Şams al-Dīn al-Dimaşḳī, *Nuḫbat al-dahr*, nşr. Mehren, 264 = J. Marquart, *Komanen*, 157). Moğullar zamanında bu Etil Asları Altın-Ordu'nun iktisadî ve siyasî hayatında mühim bir rol oynamışlardır. İbn Baṭūṭa, bunların, Saray şehrinde, ayrı bir müslüman mahallesi teşkil ederek, yaşadıklarını (*Seyahatnâme*, türk. trc., I, 401) ve kendilerinden neş'et eden 'Alā' al-Dīn al-Āṣī isminde birisinin Kırım'da fakih ve müderris olduğunu (s. 360) zikreder. Bu Aslardan bilhassa Şırın isminde bir asılzadeler kolu, Altın-Ordu'nun ve sonra da Kırım'ın siyasî hayatında, mühim bir mevki sahibi olmuştur (bk. 'Abd al-Ġaffār al-Ḳirīmī, *'Umdat al-aḫbār*, İstanbul, s. 194; *çömüç tamġalı Asdan ve Şırın dedikleri şubeden*). Şirinskiy denilen Kırım mirzaları ile ruslara geçerek, tenassur eden ve rus zadegânı meyanına giren Şirinskiy ve Şirinskiy-Şaḫmatov aileleri de, bunlardandır. Asların bu şırın kabîlesi, moğul hanlarına kız vermek sureti ile, Altın-Ordu tarihine de karışmışlardır. Etil asları, çoktan türkleşmiş olmalarına ve siyasî hayattaki nufuzlarına rağmen, yerli türk ve moğullar tarafından daima yabancı sayılmışlar ve hanların As kızları ile evlenmeleri hiç de hoş görülmemiştir. Cuci ulusunun son büyük hanlarından Canibeg Han (1340—1357) hakkında nogay ve başkırt rivâyetlerinde şöyle bir kayıt bulunmaktadır: „Canibeg Han'ın iki kadını vardı, birisi as kızı Karaçaç, diğeri kıpçak kızı Taydulu idi. Taydulu hana dedi: *astıñ kızını aldıñ, bizni közden saldıñ*, yani as kızı ile evlendin ve biz gözden düştük" (*Cengiznâme*, Berlin nushası, Ms. Diez, A. Guart, 137, var. 12b).

Aynı kavmin diğer şubesi, kendi millî birliğini muhafaza ederek, Kafkasya'da yaşamıştır. Bunlar da bir çok komşu kavimler tarafından as tesmiye edilmişlerdir; hattâ bunların bugünkü isimleri olan oset (rusça osetin), *as* kelimesinin gürcü talâffuzundan (*ovsethi*) alınmış şeklidir. Mamafih müslimlerce daha ziyade alan ismi ile mâruf olan bu kabîle, bizans tesiri ile hıristiyanlığı kabul etmişti (bk. J. Kulakovskiy, *Ḫristiyanstvo u alanov*; *Vizantiyskiy Vremennik*, 1898, V, 1—18); ilk islâm müellif ve coğrafyacıları da bunları, hıristiyan bir millet olarak tanırlar (bk. *Ḥudūd al-'ālam*, var. 38a); Mas'ūdī'nin ifadesine göre, alanlar 932 senesinde islâmiyeti kabul etmişlerdi (*Murūc*, II, 43); fakat XIII.—XIV. asırlarda bunlar, hıristiyan bir millet olarak, görünüyorlar. Moğullar ilk defa, Şirvan ve Derbend yolu ile, Kafkasya'nın şimaline geçtikleri zaman, alanlardan, kıpçakların cenup komşuları olan kuvvetli bir kavim olarak, bahsedilir. Bunlar, o zaman, Etil munsablarına kadar uzanan yerlerde hüküm sürmüş olsalar gerektir (bk. İbn al-Aṣīr, nşr. Tornb., XII, 232 = Tiesenhausen, *Altın-Ordu tarihine ait metinler*, türk. trc. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, 1941, s. 54 v.dd.). O sırada Etil asları ile Kafkas alanlarının beraber hareket etmiş olmaları muhtemeldir. Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud, metin s. 203), asları, alanlardan ayrı bir türk kavmi olarak zikreder. Bu müellif, anlaşılan, as ismi ile Etil kıyılarında yaşayan türkleşmiş müslüman asları, 'alān ismi ile de Kafkas alanlarını kasdediyor. Bugün osetlerin ekseriyeti hıristiyan olmakla beraber, mühim bir kısmı müslümandır. Gâliba moğullar zamanında da vaziyet böyle olmuştur. Aslardan

moğul ordusuna girenler, Altın-Ordu 'dan büyük kağanın hizmetine gönderilen askerler meyanında, Çin 'de de bulunmuşlardır. Fakat isimlerine bakılırsa, bu aslar orada da kısmen müslüman ve kısmen hıristiyan idiler (msl. bunlardan birinin ismi A-san-can, yani Hasan Can; bir diğerinin ise, Ni-Kolay 'dır; bk. Bretschneider, *Mediaeval Researches*, II, 84—90 = *Jivaya Starina*, Petersburg, 1894, IV, 65—77).

Bibliyografya: J. Kulakovskiy, *Alani po klassiçeskim i vizantiyskim istoçnikam*, Kiev, 1899; Bleichsteiner, *Das Volk der Alanen* (*Berichte des Forschungsinstitutes f. Osten und Orient*, II, Wien, 1918); Hannes Sköld, *Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen*, Lund, 1925; *Ḥudūd al-ʿālam* (nşr. ve ingl. trc. V. Minorsky, s. 444 v.dd.).

(A. Zeki Velidi Togan.)

ALMA, Kırım 'da Bahçesaray (Simferopol) 'ın cenubunda küçük bir ırmaktır. 20 eylûl 1854 te burada yapılan bir muharebe (müttefik türk, fransız ve ingilizlerin Menşikov kumandasındaki rus ordusuna galebesi) dolayısiyle meşhurdur.

(W. Barthold.)

ALMA-DAĞI. [Bk. ELMA DAĞI.]

ALMADA. [Bk. ALMADEN.]

ALMADEN, arapça *al-maʿdin*, mâden ocağı ve umumiyetle bir şeyin fazla bulunduğu yer; msl. balık tutulan veya inci istiridyesi çıkarılan yer mânasınadır. İberya yarım-adasının ortasında eski Sisapon ve bugünkü Ciudad Real eyaletinin cenub-i garbîsindeki çok eski cıva mâdenlerine de bu isim verilmiştir, arapçası: *al-Maʿdin* yahut *Maʿdin al-Zāvūḳ* (İspanya 'daki talâffuza göre: *azzavḳ*) = *Almadén de Azogue* (cıva mâdeni). Bu mevkiin şarkında, Sierra de la Alcudia 'nın şimal eteğinde hâlâ Almadenejos mâdeni vardır; şimal-i garbîde ise, ʿAbd al-Vāḥid al-Marrākuşī 'nin zikrettiği (s. 264) Şillōn = Chillón bulunur. — Lisbon 'un karşısında ve Taj (Tajo) nehrinin cenup sahilinde bulunan Portekiz Almada 'sına da arapça *Ḥiṣn al-Maʿdin* „Almadan kalesi" denilmiştir. Bu adın verilmesine sebep, denizin burada sahile altın pulları atmasıdır (İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, s. 184 = trc. s. 223; krş. eski müelliflerdeki aurifer Tagus ve Camoens 'deki (Lusiads) aurifero Tejo.

(C. F. Seybold.)

ALMADIA, arapça *al-maʿdiya* 'den gelen bu kelime, ispanyolcada „sal" mânasını ifade eder. Bundan başka bu kelime, arapçada büyük yahut küçük „geçit kayığı" mânasına gelir. Hindistan 'a ait eserlerde ise, umumiyetle „küçük kayık" mânasınadır.

Bibliyografya: Dozy ve Engelmann, *Glossaire*; Maḳrīzī, *Histoire des Sultans Mamlouks* (trc. Quatremère), II[a], 156, not 4; Yule ve Burnell, *Hobson-Jobson*, bk. mad.

ALMAGEST. [Bk. MECESTÎ.]

ALMAGRA, ispanyolca; arap. *al-maġra*; toprak boya (tıyn-i hadidî).

ALMALIK. [Bk. ḲULCA.]

ALMANZOR. [Bk. MANṢŪR.]

ALMAS. [Bk. ELMAS.]

ALMERIA, eski Endülüs vilâyetinin ve eski Granata kırallığının en şarktaki merkezi (kadîm Urci 'nin yeri yakınında) 'dir. „Becāna 'nın tarassut kulesi", arap. al-Meriya yahut Meriyat Becāna, (Becāna = Pechina, eskilerce), sahilden içerlek bir şehirdir. ʿAbd al-Raḥmān I. (756—788) devrinden itibaren, Almeria büyük bir tersane ile mücehhez ehemmiyetli bir liman hâlini aldı. Emevîlerin sukutunu müteakip, şehir, evvelâ 1028 e kadar Cayrān al-Ṣaḳlabī 'nin, 1038 e kadar Zuhayr 'in, daha sonra Valencia 'lı ʿAbd al-ʿAzīz al-Manṣūr 'un, müteakiben Banī Ṣumādiḥ 'ten (krş. Dozy, *Recherches*, 3. tab., I, 211—281) Abu 'l-Aḥvaṣ Maʿn (1041—1051), Muḥammed al-Muʿtaṣim (1051—1091) ve ʿİzz al-Davla 'nin (1091) idaresinde müstakil kaldı; daha sonra Murabıtlar tarafından zaptedildi; 1147 de Castilia ve Leon kıralı Alfonso VII. burayı ele geçirdi ise de, 1157 de Muvahhidlerin hükmüne girdi. Bilâhare, 1288 den sonra, Granata Naṣrī 'lerinin hâkimiyetine geçti (hıristiyanlar, 1309 dan 1310 a kadar burayı muhasara ettilerse de, zaptetmeye muvaffak olamadılar). Ancak 1489 da Aragon kıralı Ferdinand V. Almeria 'yı, kat'î olarak, elde etti. Bugün bu şehir İspanya 'da aynı adı taşıyan eyaletin merkezidir. [Şehrin nüfusu 1930 sayımına göre, 51.330, eyaletin ise, 379.347 dir].

Bibliyografya: R. Basset, *Le siège d'Almeria en 709* (*Journ. As.*, 10. ser., X, 275 v.d.); fazla tafsilât için bk. *Enciclopedia Italiana*, II, 576 v.d.; *Encyclopaedia Britannica*, I, 671. (C. F. Seybold.)

ALMICANTARAT. [Bk. MUḲANṬARĀT.]

ALMODOVAR, arap. *al-mudavvar* „yuvarlak"; İspanya ve Portekiz 'de bir çok şehrin ve Cádiz eyaletinde, cenub-i şarkîden gelip, la Janda sahil gölüne akan küçük bir ırmağın adıdır. Almodovar del Rio, Cordova 'nın aşağısında; Almodovar del Campo (veya de Calatrava) Cuidad Real 'in cenub-i garbîsinde; Almodovar del Pinar ise, Cuenca eyaletindedir. Cenubî Portekiz 'de Mértola 'nın garbında da bir Almodovar vardır. (C. F. Seybold.)

ALMOGAVAR (Kastilla = Castilla ve portekiz dillelerinde almogávar < arap. *al-muġāvir*, „corredor que roba el campo" [P. de Alcala], Dozy ve Engelmann, *Glossaire*, s. 172; Eguilaz, *Glossario*, s. 233; Barbier de Meynard, *JA*, 9. ser., XX, 168), para ile tutulmuş ve yağmacı askerler olup, aralarında Navarre, Castilla ve Bas-Languedoc 'tan eşhas da bulunurdu. İspanya 'da müslümanlara karşı harbettikten sonra, XIV. asrın başlangıcında Paleolog 'ların hizmetine girmişler ve imparator Andronik 'in sarayında türkopolların reisi olan İsḥāḳ 'ı, ʿİzz al-Dīn Kayḫusrav II. 'in oğlu ve Selçuk sultanı Ġiyāṯ al-Dīn Masʿūd II. 'un hıristiyan dinine geçmiş olan kardeşi Kostantin 'i biraderinin yerine Konya tahtına oturtmak maksadı ile, onunla birlikte Anadolu 'ya geçmek üzere gemiye binerken, öldürmüşlerdi (682 = 1283 e doğru). Bunlar, kötülüğü yüzünden tarikatinden koğulmuş eski bir „temple şövalyesi" olup, Andronik tarafından Mégadux (büyük duka) payesine çıkarılmış olan Roger de Flor 'un sevk ve idaresinde, Aulax civarında ve Alaşehir [b. bk.] (Philadelphia) önünde Selçukîlere galebe çaldılar; sonra karıştırıcılık ve çapulculukları yüzünden, herkesin nefretini celbederek, Yunanistan 'a geçtiler ve orada Atina dukalığını kurdular (711 = 1311). Bunlar daha İspanya 'da iken *Almogávares* adını taşımakta olduklarından, bu kelimeyi *al-Maġāriba* 'den iştikak ettirmek yanlıştır.

Bibliyografya: G. Schlumberger, *Expéditions des Almûgavares* (Paris, 1902); W. Heyd, *Hist. du commerce du Levant* (frns. trc.), I, 450; Hammer-Purgstall, *Hist. de l'Empire ottoman*, I, 49, 370; Pachymeres, V, 21. (Cl. Huart.)

ALMOHADLAR. [Bk. MUVAHHİDLER.]

ALMORAVIDLER. [Bk. MURABITLAR.]

ALMUNECAR, arap. *al-Munakkab*, Granada 'nın cenubunda Akdeniz sahilinde küçük bir kasabadır. 756 da ʿAbd al-Raḥmān I. 'ın 1000 berberî atlısı ile buraya çıkmış olmasından dolayı mâruftur; 1489 da İspanya kırallarına teslim olmuştur. (C. F. Seybold.)

ALP (T.). 1. Eski ve yeni bir çok türk lehçelerinde kahraman, cesur, yiğit, zorlu mânalarında bir kelimedir ki, şahıs ismi olarak kullanıldığı gibi, bir sıfat, bir unvan ve kabîle teşkilâtı içinde askerî bir asalet zümresinin adı olarak da kullanılır (A. Caferoğlu, *Uygur sözlüğü*, İstanbul, 1934). Büyük Asya ve Eurasia bozkırlarında çetin ve daimî bir mücadele hayatı geçiren türkler ve diğer altaik kavimler arasında, aynı mefhumu ifade eden diğer kelimeler de vardır: meselâ moğulcada mevcut olup sonradan türkçeye geçen *bagatur* (batur) [b. bk.] kelimesi diğer altaik dillerde tam *alp* 'ın mukabilidir. Türkçede, bilhassa oğuz lehçesinde, hemen aynı mânayı ifade eden „sökmen" kelimesi de vardır ki, düşmanın harp saflarını söken, yaran demektir (Kāşġarī, *Dīvān luġāt al-turk*, I, 37). Yine bu mânada „çapar" [b. bk.] kelimesi de kullanılır. XII. asırda Artuklardan bir şubeye, müessisi olan Sökmen b. Artuk 'a nisbetle Sökmenîler adı verildiği gibi, Ahlat 'taki Ermen-şahlar sülâlesinde de yine aynı isme tesadüf olunur. Osmanlılardaki sekban teşkilâtının adı da, umumiyetle zannedildiği gibi farsça *sek-bân* 'dan gelmeyip, Anadolu 'da hâlâ *seymen* diye kullanılan bu sökmen [b. bk.] 'den gelmedir.

Alp kelimesinin eski ve yeni hemen bütün türk lehçelerinde mevcudiyetini biliyoruz: orhun ve uygur alfabeleri ile yazılmış bir çok türk eserlerinde bu kelimeye has isim, yahut sıfat veya unvan olarak tesadüf etmekteyiz (Thomsen, Radloff, Bang, von Le Coq v.s. tarafından neşredilen muhtelif metinlerde; meselâ Alp-Tuğrul, Alp-Tuluk Üge gibi); prens Kül Tegin 'in bindiği bir atın Alp-Şalçı isminde olduğunu da Orhun kitabelerinden öğreniyoruz ki, kahraman atlarına böyle isimler verilmesi, sair bütün harpçı kavimler gibi, türklerde de eski bir âdettir [bk. AT]. Bu kelimenin hazarlar arasında da kullanıldığı muhtelif tarihî vesikalardan anlaşılıyor (Ghévond, *Histoire des Guerres et des Conquêtes des Arabes en Arménie*, frns. trc. G. Chahnazarian, Paris, 1857, s. 39: Alp Tharkhan; J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903, s. 302, 514: Alp-ilut 'ver).

Ḳutadġu Bilig 'de, *Dīvān luġāt al-turk* 'te, XIII.—XIV. asırlarda yazılmış lûgat kitaplarında (Houtsma 'nın türkçe-arapça lûgatında, İbn Muhannā 'da, Abū Ḥayyān 'da) ve eski türk metinlerinde (Kivām al-Dīn, *Naḥc al-farādīs 'ten derlenen türkçe sözler*, *TM*, IV, 172) tesadüf edilen bu kelimenin, bilhassa oğuzlar arasında daha çok yayılmış olduğu daha sonraki metinlerden anlaşılıyor. Mamafih bu eski türk kelimesi, *alıp* şeklinde ve yine aynı mânada olarak, altay, abakan, kazak, kırgız lehçelerinde hâlâ yaşamakta ve has isim olarak kahramanlık hikâyelerinde dâima geçmektedir: Alıp-Karşıga, Alıp-Salay, Kuzgun Alıp, Kantay Alıp, Alıp-Soyan, Alpamış, v.s. Bu söylediğimiz türk şubeleri her hâlde moğul istilâsından sonraki asırlarda, kahraman mukabili olarak moğulca bagatur kelimesini batır, matır şekillerinde almışlarsa da, çok eski bir maziye çıkan *alp* (*alıp*) kelimesini de muhafaza etmişlerdir.

Eski türk an'anelerinde ve o an'aneleri yaşatan kahramanlık hikâyelerinde bu *alp* unvanına eskiden beri tesadüf edilmektedir: Maḥmūd Kāşġarī, türklerin büyük hükümdarı olup, iranlılar tarafından Afrāsiyāb [b. bk.] adı ile anılan menkıbevî kahramana türklerin Toña Alp-

Er adını verdiklerini söyler (*Dīvān luġāt al-turk*, III, 110 v.d., 272). *Ḳutadġu Bilig*'te de meşhur türk beyleri arasında bilhassa Toña Alp-Er zikredilmekte ve taciklerin buna Afrāsiyāb dedikleri tasrih olunmaktadır (J. Deny, *A propos d'un traité de morale turc*, *RMM*, 1925, LX, 205). Filleri öldürebilecek kadar yırtıcı bir cins kaplan (Muḥmūd Kāşġarī'de *bebr*) mânasına gelen *toña* kelimesi, mecazen kahraman mânasında olarak eski türk onomastikinde çok kullanılmıştır (Pelliot, *Notes sur le „Turkestan" de M. W. Barthold*, *T'oung Pao*, 1930, XXVII, 33 v.d.). Bir çok türk sülâlelerinin kendisine mensubiyet iddiasında bulundukları bu türk kahramanına a l p unvanının verilmiş olması, V. asırda Karahanlılar devrinde hâlâ yaşayan eski bir türk an'anesine dayanmak bakımından, bunun eskiliğini göstermeğe kâfidir. Turfan'daki Alp-Ata mezarı da bu unvanın şarkî Türkistan'da eskiliğini gösteren bir delildir (M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, 1918, s. 71).

Elimizdeki bütün tarihî vesikalar, islâmiyetten evvel türkler arasında, gerek has isim, gerek bir şeref unvanı olarak, yayılmış olan alp kelimesinin islâmiyetten sonra da kuvvetle devam ettiğini göstermektedir: X. asırda Abbasîlerin Şam vâlisi Alp-Tegin, Gaznevî devletinin ilk kurucusu Alp-Tegin, Buhara'da Hacib Alp-Tegin, Gaznevî sultanı Mas'ūd'a sefaretle gelen Alp-Tegin, XII. asırda Karahıtaylar namına Semerkand vâlisi olan Alp-Tegin, büyük Selçuk imparatorluğu emîrlerinden Alp-Guş (Kuş), Alp-Ağacı, Alp-Argu, Alp-Argun, Selçuk hükümdarı Alp-Arslan, XIII. asırda Hezaresbîlerden Alp-Argu, Şam Selçukîlerinden Alp-Arslan, Semerkand'da Karahanlılar ümerasından Alp-Er Han, Ḫvārizmşahlar ümerasından Alp-Han, Anadolu Selçukîleri devrinde Rukn al-Dīn ümerasından Nūḥ Alp, 'İzz al-Dīn Keykāvus devrinde Sıvas ilbaşılarından Mahmud Alp (muhtasar İbn Bībī'de الپ şeklinde yazılan bu unvanı, o n b a ş ı, y ü z b a ş ı, b i n b a ş ı tâbirlerine kıyas ederek, e l l i b a ş ı şeklinde okuyan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bu mutalâasına iştirâk etmiyorum; bk. *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, s. 111. Tımarlı sipahinin Anadolu Selçukîlerinden ellişer kişilik zümrelere ayrıldığı hakkında tarihî hiç bir kayıt bulunmadığı gibi, moğul ve türk devletlerinin askerî teşkilâtlarında da umumiyetle âşarî sisteme riayet edildiğini biliyoruz. Bu bakımdan, bu kelimeyi *ilbaşı* [b. bk.] okumak lâzım geldiği kanaatindeyim). Hüsameddin Alp-Saru, Kastamonu emîri Alp-Yürük ve sonra osmanlıların ilk devirlerine ait vekayinâmelerde adları geçen ve ekseriyetle *alp* unvanını da taşıyan bir takım kahramanlar, hükümdarlardan küçük kumandanlara kadar bir çok kimseler X.—XIV. asırlar esnasında Alp adını has isim veya unvan olarak kullanmışlardır (ayrıca bk. Howorth, *History of the mongols*, II, i, 14, 515; III, 952). Bu suretle Mâveraünnehr'den Anadolu'ya kadar, muhtelif türk devletlerinin hâkim olduğu ve muhtelif türk zümrelerinin sâkin bulundukları yerlerde *alp* kelimesinin diğer bir türk veya islâm kelimesi ile birleşerek bir has isim teşkil etmesi, ne kadar yayıldığına bir delildir (Bu devirlere ait arapça ve farsça muhtelif kaynaklarda bu isimlere tesadüf olunur. Matbu metinlerin indekslerine bk.). *Alp* kelimesinin ayrıca bir de *alpı* şekli vardır ki, bâzı has isimlerde buna tesadüf ediyoruz: Mardin'de, Artuklular sülâlesinden Nacm al-Dīn 'Alī Alpı, 'İmād al-Dīn Alpı gibi (XII. ve XIV. asırlarda).

Yine bu kelime ile alâkalı olarak, bir de *alpaġu* (*yılpaġu*, *alpaġut*, *alpavut*) kelimesi vardır ki, şahıs ismi olarak Orhun kitabelerinde mevcut olduğu gibi (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsingfors, 1896, s. 163), uygur metinlerinde de buna tesadüf edilmektedir (Müller, *Zwei Pfahlinschr.*, 23, 32; ayn. mll. *Uigurische Glossen*, *Festschrift für Friedrich Hirth*, Berlin, 1920, s. 317). Karayim, Tobol, Çağatay, Kazan lehçelerinde ve moğulcada mevcut olan bu kelimenin (Radloff, *Wörterb.*, I, s. 430 v.d.) Orhun kitabelerindeki aynı kelimeden başka olduğunu, hiç bir delile istinad etmeden, söyleyen Thomsen aldanmıştır zannındayım. Bu kelime de tıpkı *alp* kelimesi gibi, hem bir has isim hem sıfat, hem de aynı mahiyette bir unvandır (ayrıca bk. Németh Gyula, *A honfoglalo Magyarság Kialakulasa*, Budapest, 1930, s. 259, 260). Türk kabîle isimlerinde daha bir çok örneklerini gördüğümüz gibi, bu unvanın da sonradan bir türk kabîlesine ad olduğunu ve XIV.—XVI. asırlarda Akkoyunlu ve Safevî devletine tâbi kabîleler arasında Alpagut [b. bk.] kabîlesinin de bulunduğunu biliyoruz.

2. *Alp* kelimesinin, islâmiyetten evvelki muhtelif türk devletlerinde olduğu gibi islâmiyetten sonraki türk devletlerinde ve bilhassa büyük Selçuk imparatorluğu devrinde, resmî bir unvan olarak, kullanılmağa başlandığını bâzı nâdir tarihî kayıtlardan ve bilhassa kitabelerden öğreniyoruz. Kitabeler çok defa, hükümdarların, prenslerin, büyük ricalin, teşrifat kaidelerine göre kullanmağa hakları olan resmî unvanları ve lâkabları ihtiva ettiği cihetle, ortaçağ müslüman türk devletlerindeki *titulature*'ü öğrenmek hususunda, bilhassa sair diplomatik vesikaların yokluğu veya azlığı karşısında, birinci derecede ehemmiyet arzederler. İşte bu bakımdan XI.—XV. asırlara ait kitabe v.s. tarihî vesikalardan, *alp* kelimesinin resmî bir unvan olarak istimali hakkında, şu neticeleri çıkarabildik: büyük Selçuk imparatorları, hattâ onları metbu olarak tanıyan Selçuk ailesine mensup diğer hükümdarlar *alp* unvanını taşımıyorlardı. Niẓāmī-i Arūżī'nin, Anadolu Selçukîlerinin ceddi Kutulmuş'a isnad ettiği *alp-gazi* unvanının sırf bir isnattan ibaret olduğunu ve hiç bir tarihî vesikada buna tesadüf edilmediğini Mirza Muḥammed Ḳazvīnī (*Chahār Maqāla*, *GMS*, s. 45, 182 v.d.), pek haklı olarak, iddia etmiştir. Bu unvanı daha ziyade onların büyük emîrleri taşımışlar ve sonradan onların kurdukları muhtelif devletlerde *alp* unvanı, *inanc*, *ḳutluġ*, *bilge* [bk. madd.] gibi eski türk unvanları ile birlikte, hükümdarların resmî lâkabları sırasına girmiştir. İptida Halep'te Sultan Melikşah emîrlerinden Aksungur'a ait bir kitabede *alp* unvanını görmekteyiz. Sonra Şam atabegleri ile Elcezire ve Suriye atabeglerinde, Artuk-oğulları'nda *alp-ḳutluġ*, *alp-ınanc-ḳutluġ*, *alp-gazi* unvanlarına kitabelerde daima tesadüf ediyoruz (*Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, publication de l'Institut Français d'Archéologie orientale, Kahire, 1931—1937, neşredilmekte; nr. 2764, 3021, 3072, 3085, 3111, 3112, 3122, 3146; Van Berchem, *Amida*, Heidelberg, 1910, s. 76, 92, 104, 120, 122; ayn. mll., *Arabische Inschriften aus Armenien und Diarbekr*, Berlin 1910, s. 148 v.d.). Kitabelerin bu şahadetini, bâzı islâm vekayinameleri de teyid ediyor: msl. atabeg Zengī'nin, kitabelerinde gördüğümüz diğer lâkabları arasında *alp-gazi* lâkabını da taşıdığını İbn al-Ḳalānisī tasrih etmektedir (*History of Damascus*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1903, s. 284). Bu sülâlelere mensup hükümdarlardan bâzılarına takdim olunan eserlerin mukaddimelerinde de onların resmî lâkapları, tamamiyle kitabelerde gördüğümüz şekillere uygun olarak, zikredilmekte ve *alp-ınanç-ḳutluġ* lâkabına onlarda da tesadüf edilmektedir (msl. bk. Meşhed kütüphanesindeki yazma Discoride tercümesinin mukaddimesi; ve bu kütüphanenin Tahran'da basılan kataloğu, nr. 27).

Türkçe *alp* unvanının, islâm kültürü tesiri altında, yakın şark islâm dünyasında daha ilk asırlardan beri çok yayılmış olan *gazi* [b. bk.] lâkabı ile beraber *alp-gazi* şeklinde kullanılması, yalnız bu zikrettiğimiz Selçukî istitalelerinde değil, Gorlular gibi Selçukîlerin siyasî ve medenî nufuzu altında kalmış diğer devletlerde de görülmektedir: Gorluların Herat vâlisi Malik Naṣīr al-Dīn Alp Gazi buna bir misâldir. Gor sultanı Ġiyāṯ al-Dīn'in kızkardeşinin oğlu olup, bir çok harplerde onunla beraber bulunan ve 600 (1203) de, Herat vâlisi iken, vefat eden bu adamın bu unvanı taşıması, her hâlde Selçukî *titulature*'ünün tesiri neticesidir. Mamafih, tıpkı Selçukîlerde olduğu gibi, bu unvanın, sultanlar ve şehzadeler tarafından değil, sülâleye mensup kadınların oğulları tarafından kullanılması dikkate lâyıktır (*The Tabaqāt-i Nāṣirī*, farsça metin, Calcutta, 1846, s. 121; E. Browne ve M. Qazvīnī, *The lubābu 'l-Albāb of Muhammed Awfī*, London, 1906, s. 159, 321; *Tārīḫ-i Sīstān*, nşr. Melik-üş-şuarâ Bahar, Tahran, 1314 şemsî, s. 388; Muḥammed b. Qays ar-Râzi, *al-Mu'jam fi ma'âyîri ashâri 'l-âjam*, *GMS*, London, 1906, X, 346). Bu unvanın bâzı büyük devlet adamlarına da verildiğini gerek Selçukîlerde, gerek Ḫvārizmşahlarda ve gerek atabeglerde görüyoruz; fakat bu takdirde bu unvan, *ḳutluġ* ve *inanç* gibi tâbirlerle değil, emîrlere ve kumandanlara mahsus sair lâkaplarla birlikte zikredilmektedir: 564 (1168) te Rumiye'de istinsah edilmiş bir *Siyāset-nāme* nushasının Sâhib-i kebîr Alp Camāl al-Dīn emri ile yazıldığını görmekteyiz (Sachau ve Ethé, *Catalogue of the pers. turk. hindustani and pushtu Mss. of the Bodleian library*, 1889, nr. I, 1424). *Alp* unvanı eski türk *titulature*'ünde mevcut *ilek* ve *tirek* (*direk*) lâkabları ile birleşerek *alp-ilek*, *alp-tirek* şekillerinde de kullanılmıştır. XII. asırda Ḫvārizmşahların Cend hududunda yaşayan türk kabîle reislerinden birinin *alp-direk* unvanını taşıdığını bildiğimiz gibi (*Târîkh-i Juwaynî*, *GMS*, London, 1916 II, 2; XVI, 40 v.d.), eski bir ermeni tarihinin Anadolu'da Kutlumuş'un halefi olarak gösterdiği — islâm kaynaklarında zikredilmeyen — Alphilag adlı prensin de, *alp-ilek* lâkabını taşıyan bir selçuk prensi olması icabettiğini vaktiyle göstermiştim (*Belleten*, Ankara, 1937, I, 288). *İlek*, hükümdarlara ve hükümdar ailesine mensup prenslere verilen yüksek bir unvan olduğu hâlde, *tirek* (*direk*) kabîle reislerine verilen daha ehemmiyetsiz bir unvandır. İslâm-iran kültürü tesiri altında *şāhinşāh*, *sulṭān al-a'ẓam* gibi imparatorlara mahsus unvanlar alan ilk selçuk sultanları, diğer prenslere *ilek*, *alp-ilek* gibi, yüksek bir unvan vermekte tereddüt etmemişlerdir. Muasır ermeni tarihçisinin bu kaydı sayesinde, Selçukîlerde eski türk *titulature*'ü an'anelerinin şimdiye kadar sanıldığından daha kuvvetle yaşadığını istidlâl etmekteyiz.

Bütün teşkilâtlarında eski selçukî an'anelerini devam ettiren ve Irak selçuk sultanlığı da ortadan kaldırıldıktan sonra, kendilerini büyük Selçukîlerin doğrudan doğruya vârisi addeden Ḫvārizmşahlar, *alp* unvanını yalnız büyük emîrler ve kabîle reisleri için (meselâ Calāl al-Dīn'in büyük emîrlerinden Alp Han'ın unvanında gördüğümüz gibi) diğer türk lâkapları ile birlikte kullanmakla kalmamışlar (Mu-

hammed en-Nesewî, *Historie des Sultan Djelal ed-Din Monkabirti*, trc. O. Houdas, II, Paris, 1891—1895, arapça metin, s. 138), büyük sultanlara mahsus diğer imparatorluk lâkapları ile beraber, gâliba *alp* unvanını da kullanmışlardır: Ḫvārizmşahlara ait an'aneleri bilmesi icabeden Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī mesnevisinde (Ankaravî, *Şarḥ* V, 215; VI, 451) Muḥammed Ḫvārizmşah hakkında *alp-uluġ* unvanını kullanmaktadır (M. Şerefeddin Yaltkaya, *Mevlâna'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, *TM*, 1934, IV, s. 112).

Ḫvārizmşahlarda atabeglerde, Gorlularda devam eden bu selçukî an'anesinin Hindistan'daki türk devletlerinde de devamını görüyoruz: bilhassa Halaç sülâlesinden meşhur 'Alā' al-Dīn [b. bk.] zamanında, sonra onların an'anelerini devam ettiren Tuğlukşahlar devrinde, devletin büyük emîrlerine hükümdar tarafından *alp-han* unvanının verildiği tarihî kayıdlardan anlaşılıyor (Żiyā al-Dīn Bārānī, *Tārīḫ-i Fīrūz Şāhī*, *Bibliotheca Indica*, new series, nr. 23, 1862, s. 240, 527; Muḥammed Ḳāsim Astarābādī, *Tārīḫ-i Ferichta*, Bombay, 1831, I, 176, 238). Bu unvanın bunlarda XV. asır ortalarına kadar devam ettiğini görmekteyiz ('Abd al-Ḳādir al-Badāonī, *Muntakhab al-Tavārīkh*, *Bibliotheca Indica*, new series, Calcutta, 1868, s. 219). Bu an'anenin sair müslüman-hind sülâlelerine de geçtiğini Mâlvâ hükümdarlarının Gorlular şubesine mensup olan Huşeng Şah'ın (1405—1435) veliahd iken Alp Han unvanını veya adını taşıdığından istidlâl ediyoruz (Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 477). Anadolu Selçukîleri ile onların yerine geçen muhtelif sülâlelerde ve Cengiz çocuklarının kurdukları muhtelif devletlerde *alp* kelimesinin, resmî bir unvan olarak, kullanıldığına dair diplomatik vesikalara mâlik değiliz. Yalnız, kabîle teşkilâtının ve kabîle an'anelerinin henüz kuvvetini muhafaza ettiği oğuz şubeleri arasında *alp* kelimesinin, gerek has isim ve gerek oğuz kahramanlarına verilen hususî bir unvan olarak, kullanıldığını görüyoruz.

3. Türklerin geniş Asya bozkırlarında çok eski zamanlardan beri geçirdikleri çetin ve mücadeleci hayat şartları, kahramanlık ve cengâverlik an'anelerinin türk hayatında yerleşmesinde büyük âmil olmuştur. Uzun asırlar esnasında çok geniş coğrafî sahalarda birbiri ardınca batıp çıkan büyük göçebe imparatorlukları kuran ve çiftçi, şehirli halk ile meskûn büyük memlektleri hâkimiyetleri altına alan bu atlı göçebeler [bk. AT.], her şeyden çok, askerî teşkilâta ve kahramanlık seciyelerine kıymet verirlerdi. Kabîleler ve kabîle konfederasyonları arasındaki dahilî harpler, yabancı kavimler ile yapılan mücadeleler, akınlar ve istilâlar, türk cemiyetinde en yüksek şeref mevkiinin kahramanlara verilmesini icap ettiriyordu. Göçebelikten çıkıp yerleşik hayata geçen, çiftçilik ile uğraşmağa başlayan ve hattâ şehirlerde yerleşen türkler bile, asırlarca bu kahramanlık an'anelerine bağlı kaldılar. Türklerin kurdukları muhtelif siyasî heyetlerin dâima askerî bir devlet mahiyetini muhafaza etmesi, cihad esasına dayanan islâm dininin türkler arasında yerleşmesi, Selçukîlerden beri tarihî gidişin türkleri daimî bir harp hayatı içinde bulundurması, bu kahramanlık, alplık an'anelerini asırlarca, canlı bir şekilde, devam ettirmiştir. Muhtelif türk şubelerinin halk edebiyatında, hikâye ve destanlarında, ata sözlerinde, hulâsa ahlâkî telâkkileri aksettiren bütün mahsullerinde bunu görmek kabildir. İslâmiyetten evvelki türk alpları, islâmiyetin cihad ve gaza mefhumları türkler arasında yerleştikten sonra, iptida *alp-gazi*, yani müslüman-türk kahramanı mâhiyetini almışlar, tasavvuf cereyanı ve muhtelif tasavvuf tarikatleri halk arasında yerleşince de *alp-erenler*, yani savaşçı dervişler, şekline girmişlerdir. Bunları bilhassa hıristiyan ülkeleri ile bitişik hudut memleketlerinde, yani uclarda görüyoruz.

Alpların, eski türk kabîle teşkilâtında, kabîle reisinin etrafında, bilhassa harplerde, şecaat ve yararlıkları ile yükselmiş fertlerden mürekkep, bir nevi imtiyazlı sınıf teşkil ettiği tahmin olunabilir. Bu göçebe asılzadeliğinin teşekkülünde, belki verasetin de tesiri olmakla beraber, ferdî meziyet, bu mertebeye yükselmek için, birinci şarttı. Daha çocukluğundan beri avlarda, akınlarda, cenklerde kahramanlık gösteremeyenler bu sınıfa giremezlerdi. Bir kahraman ne kadar tehlikeli, cür'etli işler yaparsa, ne kadar çok düşman başı keserse [bk. BALBAL], kabîle içindeki içtimaî mevkii o derece yüksek olurdu. Türkler ve cermenler gibi tarihî kavimlerin eski devirlerinde gördüğümüz bu cins telâkkilere bugün yer yüzündeki bir takım iptidaî kabîlelerde, hâlâ şahit olmaktayız (Robert Lowie, *Traité de sociologie primitive*, Paris, 1935, s. 333—336). Her hangi bir kabîle reisi muhtelif kabîleleri kendi hükmü altına alıp, konfederasyon mâhiyetinde bir siyasî heyet kurduğu zaman, etrafında yine alplardan mürekkep bir aristokrat sınıfı bulunurdu. Bâzan bir kabîle reisi de olan bu alplar — garbî Avrupa feodalizminde gördüğümüz vassallık rabıtasına benzer — şahsî bir rabıta ile, büyük reise bağlı bulunurlardı; fakat onların da yine aynı hukukî mâhiyette bağlar ile kendilerine merbut alpları olurdu. İçtimaî derecelerine göre, az veya çok hayvan sürülerine mâlik olan bu alpların,

ayrıca hizmetçileri, köleleri de bulunurdu. Tarihî vesikaların bize gösterebildiği devirlerden başlayarak, Asya bozkırlarındaki bu türk kabîlelerinde muhtelif içtimaî tabakaların teşekkül etmiş olduğunu görüyoruz. Büyük reis diğer reisler ile ve kabîle reislerinin kendi alpları ile olan karşılıklı münasebetleri, urfî hukuk kaidelerine göre, tanzim ve tayin edilmiştir. Taraflardan birinin bu kaidelere riayet etmemesi, aradaki bağların derhâl kırılmasına, yani dahilî ihtilâller ve isyanlar çıkmasına, sebep olurdu. Esasını eski türk paganizminin dinî telâkkilerinden ve âyinlerinden alan hukukî kaidelere göre, reisler kendi alplarına muayyen zamanlarda, muayyen teşrifat usullerine tâbi umumî ziyafetler vermeğe, ziyafetten sonra da malını yağmalatmağa mecburdu: muhtelif türk şubelerinde, *içme-yeme*, *şölen*, *aş* [bk. madd.] gibi isimler alan bu ziyafetler, reisin hâkimiyetini te'yit eden başlıca vasıta idi Bunu yapmayan bir reis, alpları üzerindeki hâkimiyetini kendiliğinden kaybederdi.

Alpların kabîle hayatındaki içtimaî rollerini, daha doğrusu akın ve çapulların mühim bir istihsal vasıtası olduğu devrin yaşayış şeklini, *Dede Korkut* hikâyelerinde oldukça vazıh bir surette görüyoruz. Şarkî Anadolu'daki yarı göçebe oğuz aşiretlerinin XIII.—XIV. asırlardaki hayat tarzlarını çok canlı tablolar hâlinde tasvir eden bu eser — aşiret hayatının ve müesseselerinin yüzlerce yıl hemen aynı şekilde devam ettiği düşünülecek olursa — bize daha islâmiyetten evvel Seyhun şimalindeki bozkırlarda yaşayan oğuz kabîlelerinin hayat şekilleri hakkında da bir fikir verebilir. Bu eserde harici bir cilâ mâhiyetinde olan islâm kültürü tabakası, onun hakikî ideolojisini ve paganizm bakiyelerini lâyıkıyle örtememektedir. Ekseriyet ile Bayındır [b. bk.] boyuna mensup olan bu türkmenler XIII.—XIV. asırlarda gürcüler, ermeniler, Trabzon rumları gibi hıristiyan unsurlar ile daimî bir mücadele hâlinde bulunduklarından bu hikâyelerdeki türk alpları, birer *alp-gazi*'dir. Bunlar tehlikeli avlara giderler, kâfirler ile gazâ ederler; hepsinin sürüleri vardır; iyi binicidirler; ok ile kılıç ile, süngü ile harp ederler. Aralarında kan davaları vardır. Harplerde ferdî mücadelelerde bulunurlar. İçlerinde ozanlar [b. bk.], yani saz şairleri de vardır. Bu devrin kadınları da umumiyetle aynı müşterek karakterleri haizdirler. Bu vaziyet şüphe yok ki, garbî Anadolu'da bizans hudutlarında yaşayan aşiretler arasında da böyle idi. Osmanlı fütuhatı, müslümanlık hudutlarını Balkanlar içine ilerletince, „alplar devri" diyebileceğimiz bu devrin bütün hususiyetleri orada da — içtimaî ve siyasî tekâmülün icap ettirdiği bâzı ayrılıklar bir tarafa bırakılmak şartiyle — hemen hemen aynı şekilde kendini göstermiştir.

XIV. asrın başında meşhur şair Âşık Paşa [b. bk.] türk alplarından uzun uzun bahsederek, bu an'anenin Anadolu'da o vakitler kuvvetle yaşadığını açıkça göstermektedir; ona göre, alp olmak için, dokuz şey lâzımdır: sağlam yürek yani cesaret, bazu kuvveti, gayret, iyi bir at, hususî bir libas, yay, iyi bir kılıç, süngü, muvafık bir arkadaş (Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1918, s. 273). Ondan bir asır sonra, Murad II. devrinde, *Selçukname*'sini yazan Yazıcı Ali, XIII. asır selçuk Anadolu'sunu tasvir ederken, alplara ait bâzı hususiyetlerden bahsetmektedir; alplar atlarının boynuna altınlı kutaslar takarlardı; avda ok ile kaplan vuranların bileğine kaplan kuyrugu asılır, bir atımda okla kuş vuranlar sorguç takmağa mezun olurdu (*ayn. esr.*, 272 v.d.). Bu tavsifler, müellifin yaşadığı asra ait müşahedelerinin mahsulü gibi addolunsa bile, XIII. asır Anadolu'sundaki türkmen aşiretleri için daha doğru olarak kabul edilebilir. Maḥmūd Kāşġarī'nin, alplara mahsus, bâzı âdetler hakkında verdiği malûmat (meselâ atlarının kuyruğunu ipek ile örmeleri gibi; II, 280) ile, XVI.—XVII. asırlarda Rumeli hudutlarında osmanlı kahramanlarının, akıncılarının hayat tarzları ve kahramanlık âdetleri hakkında mâlik olduğumuz mebzul vesikalar bir araya getirilecek olursa (Fuad Köprülü, *Millî edebiyatın ilk mübeşşirleri*, İstanbul, 1928, s. 72 v.d.), alplar devri dediğimiz iptidaî kahramanlık devri ideolojisinin ve an'anelerinin türkler arasında nasıl asırlarca devam ettiği daha kolay anlaşılır. Vaktiyle de söylemiş olduğum gibi müverrih Âşık Paşa-zade'nin ehemmiyetle bahsettiği rûm gazileri, müslüman alplardan başka birşey değildir.

4. Alp, Alpı, Algagut isimlerine Türkiye'deki yer adlarında hâlâ tesadüf edilmektedir: Kars'ta Alp-kale, Kastamonu'da Alp-Arslan köyü; Kastamonu, Zonguldak ve Eskişehir'de Alpı köyleri; Çorum, Bolu, Kastamonu, Bursa, Ankara, Kütahya, Çankırı, Bilecik, Çanakkale ve Kırklareli'nde Alpagut veya Alpavut köyleri gibi (bk. *Köylerimiz*, nşr. Dahiliye vekâleti, İstanbul, 1933). Eski osmanlı imparatorluğu memleketleri ile, bugün türklerin oturmakta olduğu geniş coğrafî sahalardaki yer ve köy adları dikkat ile araştırılacak olursa, bu isimlere daha çok tesadüf olunacağı tahmin olunabilir. Köy adlarında bilhassa Alpagut ismine çok tesadüf edilmesi, bunun, yukarıda söylediğimiz gibi, bir kabîle adı olmasından ileri gelmektedir. Bu kabîleye mensup küçük zümreler, ayrı köyler teşkil etmek üzere, muhtelif

sahalara dağıldıklarından — yahut merkezî idare tarafından dağıtıldıklarından — tabiatiyle bu isme daha çok tesadüf olunuyor. Rumeli'de gördüğümüz bu ismi taşıyan köyler, her hâlde, Balkanlar'ın osmanlılar tarafından fethinden sonra, Anadolu'dan nakledilen Alpagutlar tarafından tesis edilmiş olmalıdır. Bunlara ilâve olarak, Evliya Çelebi'nin XVII. asırda Tokat'ta mevcut bir Alp-Gazi tekkesinden ve onun civarında aynı ismi taşıyan bir mesireden bahsettiğini de söyleyelim (*Seyahatnâme*, V, 60, 68, 71). Mahallî an'ane, Alp Gazi'yi Danişmendliler devrine mensup addediyordu.

Bibliyografya: Şimdiye kadar bu kelime hakkında, ne filoloji ne de tarih bakımından, hiç bir hususî tetkik yapılmadığı cihetle, kaynaklarımızı makale içinde ayrı ayrı göstermeğe mecbur olduk. Van Berchem'in *Amida*, s. 92, not 5 te verdiği kısa izahat ile Z. Gomboc'un — şu sırada elimde bulunmayan — . . . *Arpadkari* adlı eserinde (s. 43 v.d.) verdiği filolojik malûmat bir tarafa bırakılacak olursa, alplar ve alplar devri hakkında başlıca şu eserlerde tarihî malûmata tesadüf olunabilir: Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1918; ayn. mll., *Les origines de l'Empire ottoman* (*Etudes orientales*, II), Paris, 1935 bk. index. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ALP ARSLAN, MUḤAMMED B. DĀVŪD (ÇAĞRI BEG) 'AẒUD AL-DAVLA (1029—1072), künyesi Abū Şucā', meşhur Selçukî hükümdarı; 455—465 (1063—1072) senelerinde saltanat sürdü. 1 muharrem 420 (20 kânun II. 1029) de, bâzılarına göre de, 424 te doğdu. Daha babasının sağlığında, mert ve mâhir bir kumandan olarak, tanındı; zafer ile biten bir çok seferlere iştirâk eylemesi üzerine, babası kendisini Horasan tahtına veliahd tayin etti. Tahta çıkmasının tarihini, doğru olarak, tesbit etmek mümkün değildir; zira vesikalar Çağrı Beg'i bâzan 450 (1058) de bâzan da 451 ve hattâ 452 (1060) de ölmüş gösterirler. Bununla beraber hemen hemen muhakkak olan cihet şudur ki, babasının son senelerinde hakikî hükümdar kendisi idi. Bundan sonra amcası Tuğrul Beg, evlâd bırakmadan, 455 (1063 eylûl) te öldü ve onun veziri al-Kundurī [b. bk.], Tuğrul Beg tarafından kendisine halef gösterildi diye, Alp Arslan'ın kardeşlerinden Sulaymān'ı tahta çıkardı; lâkin bir çok türk beyleri buna muhalefet ettiler ve Alp Arslan'a biat eylediler; vezir al-Kundurī de ona biatte gecikmedi ve halife al-Ḳā'im bi-Amr Allāh'ın topladığı bir mecliste, 7 cemaziyelevvel 456 (27 nisan 1064) da, mutantan surette, Alp Arslan sultan ilân edildi. Böyle olmakla beraber, Alp Arslan'a, kendi yakın akrabalarından bâzılarının ve kendisine itaat etmek istemeyen ve kendi hesaplarına sultanlık payesini iddia eden beyler arasındaki en kudretli olanlarının mukavemetini kırmak işi kalıyordu. Fakat kendisinin askerî üstünlüğü ve sür'at ve enerji ile işe müdahale etmesi sayesinde, Alp Arslan bu isyanları bastırmış ise de, başlangıçta akrabalarından Kutulmuş [b. bk.] tarafından ciddî tehlikelere mâruz kalmaktan kurtulamamıştır. Bu zat bir muharebede ölür ölmez, Alp Arslan ordusunu Bizans hudutlarına doğru sürdü (rebiülevvel 456 = şubat 1064). Yolda iken bir çok emîr ve beyler kendisine katıldı ve bu suretle, kudretli bir ordu ile, Gürcüstan'ı istilâ ve bir çok şehirleri zapt edip, kırallarını ağır vergilere bağladıktan sonradır ki, Kars ve Ani [b. bk.]'yi aldı. O esnada kardeşi Ḳavurd (Kirman Selçukîlerinin ceddi)'un kıyam eder gibi bir vaziyet alması, ileri hareketini durdurdu. Alp Arslan, cebrî yürüyüş ile Isfahan üzerinden Kirman'a gelince, beklemediği bu vaziyet karşısında şaşıran Ḳavurd onu karşılayarak, arz-ı tâbiiyet etti. Bundan sonra Alp Arslan Merv'e gitti ve kendi oğulları Melikşâh ve Arslanşâh'ı Gaznevîlerden ve türk hakanları hanedânından prensesler ile evlendirerek, hâkimiyetini sağlamlaştırdı. Ertesi yıl (457 = 1005), Amu-derya'yı geçti ve bu havâli hükümdarları ile münasebete girişti; sonra Merv'e döndü. Oğlu Melikşâh'ı kendine halef tayin etti ve muhtelif eyaletlerini Selçukî ümerası arasında taksim eyledi. 459 da bir kere daha baş kaldıran Kirman emîrine karşı yeniden sefer açtı.

[Aynı sene içinde, bir taraftan kendisi Aral denizinin şimal ve şarkındaki türk il ve uluslarını itaat altına alırken, maiyeti ümerasından muhtelif beyleri Anadolu'ya akınlar yapmağa memur etti. Bunlardan Gümüş Tegin, Afşin ve Ahmed Şah, Fırat ve Dicle arasındaki şarkî Anadolu'da bir çok muvaffakiyetler kazandılar. 1067 de Anadolu hududu kumandanı olan Afşin, Bizans imparatorluğunun, Malatya civarında, bir kuvvetini dağıttığı gibi, Kayseri'yi alarak, yürüyüşlerini orta Anadolu'ya kadar ilerletti ve Kilikya yolu ile, geriye döndü. 1068 de Sultan Alp Arslan, ikinci defa Aras'ı geçerek, Gürcüstan'a girdi. Gürcüstan kıralı Bagrat, sultana tâbiyeti kabul etti. Alp Arslan bundan sonra Horasan'a döndü, fakat şehzadeler ile ümeradan bir kısmını Anadolu'ya gazaya gönderdi. Bu şehzadeler arasında Eryasgun (ارياسغن)'un oğlu olan ve sultanın hem amcazadesi ve hem de enîştesi bulunan Ḳurdcı da bulunuyordu. Yeni Bizans imparatoru olan Romanos Diogenes, türk taarruzunu durdurmak için, bizzat sefere çıktı ve bâzı neticesiz muvaffakiyetler kazandı; 1069 senesinde, sultan ümerasının daha ziyade şiddet kesbeden bu taarruzlarını durdurmak ve onların tahaşşüd merkezleri olan Ahlat'ı zaptetmek üzere, şarka yürüdü ise de Palu'ya geldiği zaman, Malatya'da bırakmış olduğu ordusunun, cenuptan sarkan türk kuvvetleri tarafından, perişan edildiğini, bir az sonra da türklerin Konya şehrine girdiklerini öğrendi ve bunun üzerine geri döndü. 1070 te imparatorun türk taarruzlarını durdurmağa memur ettiği Manuel Komnen, sultanın enîştesi Ḳurdcı tarafından mağlûp ve esir edildi. Fakat enîşte prens sultana isyan etmiş ve maiyetine toplamış olduğu türkmen uluslarından Yivek ulusu ile Anadolu içerilerine girmişti. Sultan bu prensin tâkibine Afşin'i memur etti. Prens bunun üzerine, esir ettiği Manuel Komnen'e ve diğer bizans generallerine hürriyetlerini iade ederek, onlar ile birleşti ve Afşin'in tâkibatından kurtulabilmek için, maiyetindeki ulus ile birlikte, Bizans imparatoruna iltica ederek, bizzat İstanbul'a geldi. Afşin ise, Anadolu'da yürüyüşüne devam ile Kapadokya şehirlerinin mühim bir kısmını aldıktan sonra, Frikya kıt'asına girdi ve Honas ile, bugünkü Denizli beldesi civarında bulunan, Laodikya şehrini zaptedip, akınlarını Ege denizi sahillerine kadar ilerletti; fakat prensi yakalamağa muvaffak olamadı. Bu esnada Horasan'da bulunan sultan Alp Arslan, Mısır ümerasından bâzılarının teşviki ile, bu kıt'ayı zapta hazırlandı. 1070 senesi ortalarında, bütün şark ordularının başında Azerbaycan'a geldi ve Van gölünün şimalinden geçip, Malazgird önüne vararak, vaktiyle amcası Tuğrul Beg'in zaptedememiş olduğu bu müstahkem mevkii kolayca aldı; sonra cenuba doğru yürüyüşüne devam ile, hâlâ türkler tarafından alınamamış olan Dicle'nin yukarı kolları ile Murad suyu havzasındaki müteaddit kaleleri zaptettikten sonra, Meyyafarkin'e ve Âmid'e geldi. Diyarbekir hıttası hükümdarı olan Mervanoğulları, Naşr ve Sa'îd kardeşler, sultanı istikbâl edip, ondan emaret menşuru aldılar. Sultan bundan sonra Elcezire kıt'asına geldi. Suvaydā başta olmak üzere, bir çok kaleleri açtı ve Urfa'yı kuşatıp elli gün muhasaradan sonra, Halep'e teveccüh ile, 1071 senesi başında Fırat'ı geçerek, Halep önüne geldi. Bu şehrin hükümdarı Maḥmūd korkusundan sultanı istikbâl etmemiş olduğundan, burasını muhasara ettirdi ise de, bilâhare Maḥmūd şehirden çıkarak, tâzimatını bildirmeğe gelmesi üzerine, şehrin zaptından vaz geçti. Sultanın Halep önünde bulunduğu bu aylarda Bizans imparatorunun elçisi gelip, sultan ile musalâha ve dostluk üzerinde görüşerek, teminat vermiş ve geriye dönmüştü. Bir az sonra sultan Alp Arslan, Mısır kıt'asını fethetmek üzere, Halep'ten hareket etti; fakat bir günlük yürüyüşün sonunda, Bizans imparatorunun şarka doğru ilerlediğini ve kendinin yokluğundan istifade ederek, Anadolu'nun şarkındaki memleketleri geri almak ve sonra Erran ve Azerbaycan'a girmek istediğini öğrenince, ordusunun bir kısmını, Suriye'yi fethetmek üzere, bırakarak, mütebaki kuvveti ile geri döndü ve Fırat'ı geçip, Diyarbekir yolu ile, Ahlat'a müteveccihen hareket etti ve bir az evvel gelerek, Malazgird'i almış olan imparator ile karşılaştı. 27 zilkâde 463 (26 ağustos 1071) te Malazgird ovasında vuku bulan, muharebe, sultan Alp Arslan'ın muzafferiyeti ve imparator Romanos Diogenes'in esareti ile bitti. Bu muharebede sultanın askeri 4.000'i türk memlûkü, 40.000'i zeâmet askeri olan muntazam süvari kuvveti ve 10.000 kadarı gönüllü olmak üzere, 54.000'e bâliğ oluyordu. İmparatorun muharip kuvvetleri ise, en az bunun iki mislinden fazla idi. İslâm ve türk tarihinin en mühim vak'alarından biri olan ve türklerin Anadolu'yu baştan başa açarak yerleşmelerine sebep olan bu vak'a, sultan Alp Arslan'a bütün islâm tarihinde emsalsiz bir mevki vermiş ve onu sadr-ı islâmdaki büyük islâm fâtih ve gâzileri derecesine çıkarmıştır.]

Esir imparator, sultandan âlicenabâne muamele gördü ve kısa bir esaretten sonra, muhafızların refakatinde, Anadolu'ya iade edildi. Fakat akdolunan sulh neticesiz kaldı; çünkü Romanos avdetinde Bizans tahtını Mihael VIII. tarafından işgal edilmiş buldu. Alp Arslan, bizanslılara karşı açılan harbe bizzat devam etmedi; fakat mayıs 1072 de Mâverâünnehr'e geçerek, orada, esir aldığı bir kale kumandanı tarafından, ağır surette yaralandı ve bir kaç gün sonra, teşrin II. 1072, 40 yahut 45 yaşında, yarası yüzünden öldü. Alp Arslan, büyük enerjisi ve şecaati ile temayüz etmiştir. Necip ve yüksek seciyeli bir adam olduğu Bizans imparatoruna ve kardeşi Ḳavurd'a karşı gösterdiği muameleden anlaşılır. Bununla beraber tahsilden mahrum, gâliba okuması da yoktu. Fakat veziri Niẓām al-Mulk [b. bk.]'ün aleyhindeki ittihamlara kulak asmayarak, devlet işlerini bu vezirin eline bırakmak dirayetini gösterdi.

Bibliyografya: *Rec. de textes relât. à l'hist. des Seldjoucides* (nşr. Houtsma), II, 16 v.d.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IX ve X; Mīrḫvānd, *Hist. seldschukidarum* (nşr. Vullers); Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīde* (nşr. Gantin); al-Ḥusaynī (nşr. Süssheim), s. 45 v.d.; İbn Ḫallikān (Bülāḳ, 1299), II, 442; Niẓām al-Mulk, *Siyāsat-nāme* (nşr. Schefer), *Suppl.*, s. 95—102; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 85 v.dd.; Müller,

Der Islam im Morgen- und Abendland, II, 86 v.dd.; Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolsk. naşestv.*, II. kısm., 324 v.dd.; von Rosen, *Zapiski vostoç. otd. imper. russk. arḫeol. obşç.*, I, 19, 189, 248. [Sultan Alp Arslan hakkında mufassal bibliyografya için bk. Mükrimin Halil, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul, 1934, s. 50 v.d.]

[Bu madde MÜKRİMİN HALİL YINANÇ tarafından tashih ve tevsi' edilmiştir.]

ALP TEGİN (? — 963), Ganzevî devletinin müessisidir. Zamanının ekser hassa askerleri gibi, satın alınmış bir türk kölesi olup, Sâmânîlerin muhafız kıtaatına ithal edilmişti. Yavaş yavaş temayüz ederek, *ḥācibler ḥācibi* („hassa kumandanı") payesine yükseldi. Bu sıfat ile genç hükümdar 'Abd al-Malik I. [b. bk.]'in saltanatı zamanında fi'len idareyi kendi eline aldı; vezir Abū 'Alī al-Bal'amī, vezarete onun sayesinde geçirildiği ve her şeyini ona medyun olduğu için, Alp-Tegin'in rey ve malûmatı olmaksızın, hiç bir şeye teşebbüs edemiyordu. Kendisini devlet merkezinden uzaklaştırmak için, hükümdar onu imparatorluğun en yüksek askerî payesi olan Horasan vâliliğine tayin etmeğe mecbur oldu (zilhicce 349 = kânun II. — şubat 961). Tahta çıkmasına itiraz etmesi yüzünden, hükümdar Manṣūr b. Nūḥ onu bu memuriyetten azletti; Alp-Tegin de bunun üzerine Balḫ şehrine çekildi ve rebiülevvel 351 (nisan—mayıs 962) de, Sâmânîler tarafından, üzerine gönderilen orduyu mağlûp etti ve Gazne'ye gitti; orada hüküm süren yerli hanedânı devirerek, müstakil bir imparatorluk kurdu. Vefatı tarihi hakkında vesikalar biribirini tutmaz. Bâzılarına göre 352 (963) den evvel ölmüştür. Ulemadan olan oğlu Abū İsḥāḳ İbrāhīm (bk. İbn Ḥavḳal, nşr. de Goeje, s. 13 v.d.), sabık hükümdarın kıyamına karşı, ancak Sâmânîlerin yardımı ile tutundu ve bu yüzden iptidada Gazne beyliği Sâmânîlere tâbi bir beylik olarak, bâkî kalabildi.

Bibliyografya: Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (iktibaslar Barthold, *Turkestan v. epoḫu mongolsk. naşestv.*, I. kısm., s. 10 v.d.); Cūzcānī, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. Raverty); Elliot, *History of India*, II, 178 v.dd. ('Avfī'ye göre), 267 (Cūzcānī'ye göre); Oliver, *Journ. As. Soc. Beng.*, LV, I. kısm., 1886 (iktibaslar St. Lane-Poole, *The Muhammedan Dynasties*, Westminster, 1894). Hâdiselere bağlı kalmayıp, açıkça Alp-Tegin'e tarafdarlık gösteren Niẓām al-Mulk'ün *Siyāsat-nāme* (nşr. Schefer), s. 955 te naklettiği vak'a, her hâlde muahhar bir Gaznevî menbaına müstenit olsa gerektir. (W. BARTHOLD.)

ALPHARABİUS. [Bk. FÂRÂBÎ.]

ALPHARAS (ALPHERAT). [Bk. FARAS.]

ALPUENTE, bugünkü Valencia eyaletinin şimal-i garbîsinde, Guadalaviar-Turia vâdisini teşkil eden dağların şark mailesinde kâin bir İspanyol kasabasıdır. Arapça adı al-Būnt, al-Bont, al-Font 'tur. Kurtuba Emevîlerinin sukutundan sonra, burada Banī Ḳāsim hanedânı hüküm sürmüştür: 1030'a kadar 'Abd Allāh b. Ḳāsim al-Fihrī Niẓām al-Davla, 1048/1049'a kadar oğlu ve hafidi Muḥammed Yumn al-Davla ve Aḥmed 'Aẓud al-Davla, 1048/1049 dan 1092'ye kadar 'Aẓud al-Davla 'nin kardeşi 'Abd Allāh II. Canāḥ al-Davla. Bundan sonra şehir Murabıtlar ve Muvahhidlerin eline geçmiştir. Bu zamanlarda, tarihinde geçici kıyamlardan başka, zikre değer bir şey olmamıştır. 1236 da piskopos Don Guillen de Segorbe, şehri Aragon kıralı Don Jaime I.'e teslim etmiştir.

(C. F. SEYBOLD.)

ALPUJARRAS — arap. al-Başarāt (İdrīsī: al-Başārāt) 'tan alınmış bir kelime olması muhtemeldir, „otlak", „sierras de yerba y de pastos" — Sierra Nevada dağlarının cenubunda Motril'den Adra ve Almeria'ya kadar Akdeniz'e doğru uzanan bütün dağlık mıntakaya verilen isimdir. Fakat bu isim ile bilhassa mezkûr mıntakayı kat'eden müteaddit ve münbit vâdiler, yani Padul — Béznar — Lanjarón — Orgiva — Cádiar ve Ugíjar — Alcoléa — Laujar — Canjáyar — Râgol — Gádor vâdileri, kasdedilir. Birbirini bütün istikametlerde kat'eden bu vâdilerin köylerinde sâkin olan harpçu Alpujarreños (= Alpujaralılar), daha araplar zamanında, sık sık ayaklanırlardı ve 1491 den sonra da tarihlerinde görülen bir hayli kıyam hareketlerinden bilhassa 1568—1570 te vuku bulan büyük isyan Marquis de Mondéjar ve Don Juan d'Autriche taraflarından Moriscosların (kıral Aben Humeya ve 'Abd Allāh Aben Abo idaresi altında) imhası ile neticelenmiştir. (C. F. SEYBOLD.)

ALRUCCABA. [Bk. RUKBA.]

'ALŞ. [Bk. ALS.]

ALS. 'ALŞ (yahut AL-'ALŞ), Savād yahut Irak (takriben kadîm Babylonya'ya tekabül eder)'ın şimal hududu üzerinde, Ḳādisiya'nin cenub-i şarkîsinde (Sāmarra'nın cenubunda) bir mahaldir. Al-Muḳaddasī, burasını büyük ve çok nüfuslu bir şehir olarak gösterir. Daha eskiden Batlamyus (V, 20, 4) tarafından Altha namı ile bilinen bu mevki, el'an mevcuttur; H. Kiepert, Babil harâbeleri sahası haritasında (*Zeitschr. der Gesellsch. f. Erdkunde zu Berlin*, 1883), J. F. Jones'ın keşiflerine uyarak, bu mevkii 34° arz dairesinin bir az şimalinde ve Dicle'nin dirseği civarında kaydeder. Bununla beraber, 'Alṣ'ın şimdiki mevkii, eskiden işgal ettiği yerden pek farklıdır: bugün Dicle

'nin garbında bulunduğu hâlde, orta çağ arap müellifleri şehrin bu nehrin şarkında bulunduğunu kaydederler. Binaenaleyh o zamandan beri Dicle'nin mecrasını değiştirmiş olduğunu kabul etmek icap eder (ki, bu hâdiseyi diğer hususlar da teyit etmektedir). 'Alṣ civarında vaktiyle bir Dayr al-'Aẕārā („kızlar manastırı") bulunduğu da çok defalar kaydedilmekte ve bu manastıra 'Alṣ'a yakınlığından dolayı, Dayr al-'Alṣ ismi de verilmektedir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenf.), II, 679; III, 711; Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen* (Leyden, 1901), II, 224 v.d.; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 50; M. Wagner, *NGW Gött. phil.-hist. Kl.*, 1902, s. 256. (M. STRECK.)

ALTAIR yahut **ALTAYR**, kartal burcunun α yıldızının eski ismi, < arap. *al-ṭā'ir* („uçan"); bk. Ideler, *Unters. über den Urspr. u. d. Bedeut. der Sternnamen*, s. 105 v.dd.

ALTAMIŞ. [Bk. ILTUTMIŞ.]

ALTAY, Ob ve Irtış nehirleri kaynaklarının bulunduğu mıntakadaki sıra dağların adıdır. Cenubî Altay'ın türkçe en eski adı Altun-Yış („altın dağ"; Orhun kitâbelerinde olduğu gibi), çince Kin-şan'dır; asıl coğrafya bu dağ silsilesini bâzan VI. asır yunan seyahatnâmelerinde tesadüf edilen Ektag (Aḳ-ṭaḡ olacak) ismi ile kaydeder. Bununla beraber, yeni tetkikler (E. Chavannes, *Dcuments sur les Tou-kiue occidentaux*, s. 236 v.d.) yunanlılar tarafından kaydedilen dağların Altay'da değil, Thien-şan'da araştırılması lâzım geldiğini meydana çıkarmıştır. Bu karışıklık yunanca χρυσοῦν ὄρος (Altın-dağ)'ın yanlış tercümesinden ileri gelmiştir. Eğer şimdiki ismin aslı „altın" mânasını ifade eden bir kelime ise, buna mukabil ancak moğulca *altan* yahut *alta* kelimesi nazar-ı itibara alınabilir. Zira Altay ismi ancak kalmukların hâkimiyeti esnasında meydana çıkmışa benziyor. Bugünkü türk kavmi Altay kelimesinin bu mânasından haberdar değildir. Nitekim bir hikâyede halk etimolojisi bu kelimeyi *altı ay* şeklinde, iki kelimeye ayırmaktadır. Altay, „yüksek dağ" mânasına, cins isim olarak da kullanılır. (W. BARTHOLD.)

ALTAYLILAR, geniş mânada şor, teleut, altay-kişi (altay-kiji), tuba, kumandın, kuğu ve teleñit ve dar mânada ise, altay-kişi'leri (ki, yerliler tarafından yanlış olarak kalmuk veya ak kalmuk; ruslar tarafından ise, dağ kalmukları ismi verilir; bu tâbir kalmuklar hâkimiyeti devrinden kalmış olmalıdır) ihtiva eden bir türk kavmidir. Altay-kişiler Altay'ın şimal-i garbî, merkez ve cenup kısmında ve bilhassa Ursul, Sema, Çarış, Katun ve Abay nehirleri boyunca otururlar. Altay-kişi kabilesi aşağıdaki *süök* (kemik) 'lere ayrılır: almat, ara, yudak, yıltas, kan, köbük, koyo, kotı, kıpçak, kırgız, kergit, moñul, muñduz, mürküt, nayman, paylagas, sakal, soyoñ, tañdo, tölös, toñşon, totoş, urhıt, ve çaptı. Bâzı *süök*'lerin isimleri gösteriyor ki, altay-kişi eski kabîle gruplarının (nayman, merkit, kıpçak v.s.) karışmasından ve bakiyelerinden terekküp etmiştir. Memleketlerine iskân edilen ruslar arasında sıkışıp kalan altay-kişiler, eskiden çobanlık ve göçebe hayatında yaşarlarken, şimdi göçebelikten çıkarak, ziraat ile iştigale başlamışlardır.

Ağaç kabuklarından yapılmış çadırlar veya çok köşeli ve kütüklerden yapılmış küçük evlerde otururlar. Elbiseleri eskiden moğul elbisesine benzerken, şimdi daha ziyade ruslar gibi giyinmektedirler.

Altaylılar eskiden beri şamanizm dinine sâlik iken, son zamanlarda bu dinin ehemmiyeti azalarak, 1904 ten itibaren aralarında budizm yayılmağa başlamıştır.

Altaylılar islâm din ve kültürüne uzak yaşadılar; bununla beraber lisanlarının bâzı kelimeleri (*kuday*, Allah; *şaytan*, şeytan), bu medeniyetin (belki de dolayısiyle) tesirine atfolunabilir. Yalnız bir kısmı, rus misyonerlerinin teşvikı ile, hıristiyan olmuşlardır. Bk. W. Radloff, *Aus Sibirien*, I, 250 v.d.; A. Vambéry, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Verhältnissen*, s. 97 v.d. Altayca metinler için bk. Radloff, *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, I. kısm. — altay-kişi'ler, 1926 sayımına göre, 35.600 kadardır.

[Bu madde tevsi ve tâdil edilmiştir.]

ALTAÎ, ALTAÏK (Altaische = Altaïque) tâbiri, türk, macar, fin, moğul, tunguz gibi, muhtelif Asya kavimlerinin hepsini birden ifade etmek üzere, kullanılan tâbirlerden biridir. Bundan evvel, aynı mefhumu ifade için, kullanılan tatar tâbirinin doğru ve kâfi olmadığını, Klaproth meydana koymuştu. Onun yerine scythe tâbirinin kullanılmasını danimarkalı filolog Rask teklif etmiş ise de, kabul edilmemişti. Bundan sonra Max Müller'in nufuzu altında turanî (touranien) tâbiri, ilim âleminde oldukça yayıldı; bu kavimlere ve bunların dillerine hep birden bu unvan verildi [bk. TURAN]. Bu zikredilen dillerin bir aile teşkil ettiği nazariyesinin iptida Abel Rémusat tarafından ileri sürüldüğü iddia edilirse de, doğru değildir; 1830'a doğru meydana çıkan ve daha ilk zamanlarda Otto Böhtlingk gibi sahâbiyetli bir âlimin tenkitlerine rağmen, sür'atle umumî-

leşen bu nazariyenin en kuvvetli mümessili, şimalî Sibirya dilleri hakkında ilk ilmî tetkiklerde bulunan Castrén'dir. O zamana kadar tatar, turanî gibi unvanlar altında zikredilen bu dil ailesine mensup kavimlerin beşiğini Altay'da aramak icap ettiği fikrinde bulunan bu âlim, haklı olarak, çok müphem bulduğu turanî tâbiri yerine, altaik tâbirinin kullanılmasını münasip görüyordu (bk. Castrén, *De affixis pronominalibus linguarum altaicarum*). Bu tâbirin şüphesiz daha vâzıh olmasına ve Kellgrén, Schott gibi âlimler tarafından terviç edilmesine rağmen, Max Müller ve muakiplerinin ısrarı ile, turanî tâbiri ilim dilinde daha epiyi müddet kaldı. Bu tâbirin uygunsuzluğu hakkında, Sachau, Schaw, J. Halévy gibi âlimlerin yeni kuvvetli delillerine dayanan Ujfalvy, 1874 te artık bunun yerine Castrén'in koymuş olduğu altaik tâbirinin kullanılmasını şiddetle müdafaa etti ve XIX. asrın ikinci yarısında bu tâbir artık iyice yerleşti.

Şu son on yıllarda antropoloji ve etnoloji sahasında da — bilhassa Altay civarındaki türk kabîlelerinin hepsini birden ifade etmek üzere — kullanılan bu tâbirin (bk. J. Deniker, *les Races et les peuples*, Paris, 1926, s. 449) Castrén'den beri gelen muhtelif dil âlimleri arasında birbirinden farklı mefhumları ifade ettiğini, bilhassa, tasrih etmeliyiz. Castrén, fin-ugur, samoyed, türk, moğul, tunguz dillerindeki pronominal son ekleri mukayese sureti ile, bu nazariyesini kurmuş ve bu dillerin hepsine birden altaik sıfatını vermişti; ona göre, fin-ugur ve samoyed dilleri türkçeye daha yakındır; moğul ve tunguz dilleri ise, bu büyük aile içinde ikinci bir küçük aile mâhiyeti arzeder. Bu nazariyeyi terviç eden Schott, altaik tâbiri ile müteradif olarak, fin-tatar tâbirini de kullanmaktadır. Wiedemann, Steinthal, Schiffner, Kellgrén, açık tan açığa veya zımnen bu nazariyeyi kabul etmişler; Lindström, Boller, Hoffmann, de Rosny, bunlardan başka kafkas ve japon dillerini de aynı aileye sokmağa çalışmışlardır. Grunzil ile Winkler, japoncayı da içine ithal ettikleri bu büyük dil ailesine altaik adını vermektedirler (H. Winkler, *Die altaische Völker und Sprachenwelt*, Berlin, 1921). Japoncanın bu aileye ithali meselesi türkoloğlar ve monğolistler tarafından uzun müddet ehemmiyetle telâkki edilmemiş ise de, şu son yirmi sene zarfında Ramstedt ve Pröhle gibi yeni tarafdarlar bulmuştur.

XIX. asırda fin-ugur filolojisi hakkındaki tetkikler ciddî bir surette ilerledikten ve müsbet ilmî usûller üzerine istinat ettikten sonra, tam lisanî mânası ile bir fin-ugur dil ailesinin mevcudiyeti kat'î surette anlaşıldı ve artık bundan sonra altaik unvanı yalnız türk, moğul, tunguz dillerinin teşkil ettiği tahmin olunan dil ailesine verilmeğe başlandı. Mamafih bu altaik denilen diller ile fin-ugur ailesi arasında bir münasebet bulunduğuna inanan H. Winkler, Budenz, Munkacsi, Setälä ve Ramstedt gibi âlimler ve onların müakkipleri vardır ve bunlar bu iki gurupun hepsine birden Ural-Altay dilleri unvanını vermektedirler. Bu hususta en son ve nisbeten en etraflı tetkiki Aurelien Sauvageot yapmıştır. Mamafih bu tetkiklerin henüz pek iptidaî olduğunu ve bunlara karşı, Böthlingk ve Donner'den Gronbech ve Szinnyei'ye kadar, bir çok kuvvetli tenkitler serdedildiğini unutmamalıdır. Ancak bütün bunlara rağmen, fin-ugur, moğul ve türk dilleri ile uğraşan bir çok filoloğlar, bu muhtelif diller arasında bir karâbet bulunduğunu hissetmekte, fakat bu akrabalık ilmî bir surette isbat edilinceye kadar, bir Ural-Altay dil ailesinin mevcudiyetini kabulde muhteriz davranmaktadırlar. Bunlar arasında meselâ J. Nemeth'i zikredebiliriz. Hulâsa, seksen seneden beri devam eden bu münakaşa, henüz sarih bir neticeye varmaktan çok uzak bulunuyor. Türk, moğul, tunguz dilleri hakkındaki tetkikler, fin-ugur dilleri tetkikatı derecesinde ilerlemeden, bu nazariyenin ilmî bir şekilde isbatına imkân bulunamayacaktır.

Türkçenin moğulca ve tunguzca ile beraber, altaik dil ailesini teşkil ettiği nazariyesi de, bu diller hakkındaki ilmî tetkiklerin daha kâfi derecede ilerlemiş olmamasından dolayı, henüz kat'î bir mâhiyet arzetmemektedir. Gerçi Ramstedt, Gombocz, Németh, Pelliot, Vladimirtsov, Munkacsi, Schmidt, Poppe, Polivanov, Kotwicz gibi bâzı türkoloğ ve mongolistler, bu üç dil arasındaki müşabehetleri tesbite, hattâ altaik dillerin mukayeseli gramerinin esasını koymağa çalışmışlardır. Lâkin bu teşebbüsler henüz müsbet bir netice vermiş değildir. Németh gibi A. Sauvageot da, böyle bir altaik ailenin mevcudiyetini kabule aslâ yanaşmıyor. Ona göre, bu üç dil arasında mevcudiyeti iddia edilen yakınlık, ispat edilmiş olmaktan çok uzaktır: lûgat bakımından, en iptidaî mefhumları ifade eden kelimeler her üç dilde de tamamiyle birbirinden ayrıdır; fonetik ve morfoloji bakımlarından ise, henüz hiç bir müsbet neticeye varılamamıştır. Fin-ugur dilleri, türkçeden ziyade moğulca ve tunguzca ile daha yakın münasebetler göstermektedir. Sauvageot bundan dolayı altaik tâbirini, „tarihî bakımdan, bir dil ailesini ifade eden bir tâbir" olarak, kabul etmemekte ve bununla sâdece Ural-Altay dillerinin Ural, yani fin-ugur, ailesine dahil olmayanlarını kasdetmektedir. Mamafih J. Deny, diller arasındaki akrabalığı tayin hususunda en esaslı

olan morfolojik benzeyişlerin türkçe-moğulca ve tunguzca da henüz kâfi derecede tebarüz ettirilmemiş olmasına ve bu dillerin mukayeseli gramerini vücuda getirmek hususundaki büyük zorlukları itiraf ve izah ile beraber, ilerde yapılacak tetkikler sayesinde bu altaik dil ailesinin mevcudiyeti isbat edileceğine kanidir; sâir bir çok âlimler de bu fikirdedirler. Hulâsa, bugün türkçe ile moğulca arasındaki men'şe birliğini kabul edenler daha çok olduğu hâlde, tunguzcanın bunlar ile aynı menşe'den geldiği veya onlara aynı derecede yakın olduğu fikrinde bulunanlar daha mahduttur. W. Kotwicz gibi bu altaik dil ailesi nazariyesine uzun zaman tarafdar olan kıymetli bir filolog, son zamanlarda yaptığı tetkikler neticesinde, bu üç dil arasında bir karâbet bulunmadığı fikrine temayül ettiğini itiraftan çekinmemiştir. Görülüyor ki, mesele henüz müsbet bir mâhiyet almaktan çok uzaktır. Bu hususta son kırk sene zarfında yapılan araştırmaların oldukça mühim neticeler vermiş olduğu inkâr edilemez; ancak bu neticeler, meselâ fin-ugur filolojisinin elde ettiği büyük ve müsbet neticeler ile mukayese edilirse, türk, moğul, tunguz filolojilerinin henüz ne kadar geri olduğu derhâl göze çarpar. Macaristan'da ve Finlandiya'da olduğu gibi, Türkiye'de de hakikî mânası ile bir türk filoloji mektebi teşekkül ettiği takdirde, bu meselenin halli için şimdiye kadar garpta yapılmış tetkiklerde bizim de yardım etmemiz imkânı hâsıl olacaktır.

Bibliyografya: Ujfalvy, *Mélanges altaïques* (Paris, 1874), s. 53—58; A. Meillet ve Marcel Cohen, *Les Langues du Monde* (Paris, 1924), s. 153—243; Aurelien Sauvageot, *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques* (Paris, 1930), s. V—XXXVIII; W. Kotwicz, *Contributions aux études altaïques* (*Rocznik Orjentalistyczni*, VII), Lwow, 1930; *Sibir. sovet. ents.* (Novosibirsk, 1929), I, 90.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ALTI-ŞEHİR. ALTI-ŞEHR (bâzı kaynaklarda Altı-Şār) yahut ALTA-ŞEHR („altı" kelimesi şarkî Türkistan'da dâima *alta* yazılır), şarkî Türkistan'ın Kuça, Akşu, Uç-Turfan (yahut Uş-Turfan), Kāşğar, Yārkand ve Ḫotan şehirlerini ihtiva eden kısmının adıdır. Bu ismin kullanılması, XVIII. asırda başlamış gibi görünür (krş. M. Hartmann, *Der islamische Orient*, I, 226, not 1, s. 278, not 3). Bugün yedinci bir şehir, Yangı-Ḥiṣār (Kāşğar ile Yārkand arasında) yukarıki altı şehre inzimam eder (bu şehrin altı şehirden biri gibi sayılıp, bu takdirde Kuça ve yahut Uç-Turfan'ın hâriç tutulduğu da vâkidir); yeni menbalarda (bilhassa 1321 = 1903 te te'lif edilip, 1905 te N. Pantasov tarafından Kazan'da neşredilen *Tārīḫ-i Amanīya*, adlı son tarih kitabında olduğu gibi, yedi şehir de hesaba katılarak, bu memlekete ekseriya Citi-(yahut Yiti-)Şehr („yedi şehir") adı da verilir. Grigoryev'in 1873 te Petersburg'da basılmış olan *Şarkî Türkistan* (II. kısım) eseri (rusça), Altı-Şehr'e dâir tarihî vesikaları toplu ve mükemmel bir şekilde arzeder; Bellew, *Kashmir and Kashghar* (1875) ise, o kadar emin bir menba değildir.

(W. BARTHOLD.)

ALTILIK, osmanlı ülkesinde, 1249 (1833) da tedavüle çıkarılmış bir sikkedir. Beşliklerden daha az mağşuş olan bu sikke, 240 para, yani 6 kuruşa geçmekte idi. Eski zolta'ların (*zloty*, kuruşun dörtte üçü) sekiz misline müsavidir; aksamı ise, üçlük (3 kuruş) ve altmışlıktan (1,5 kuruş) ibarettir. Vezni beşliklerden bir az aşağı olmakla beraber, ayârı noktasız beşliklerin iki mislidir. (0,430 dan 0,440 a kadar) 1249 (1833) dan 1255 (1839) e kadar 137.775.369 kuruşluk basılan bu sikkelerden beherinin mâliyet kıymeti 206,5 para idi. Abdülhamid II. zamanında bir taraftan bunların tedavül kıymeti hakikî hıymetlerine tenzil edilmiş, bir taraftan da büsbütün tedavülden kaldırılmağa başlanmıştır.

Bibliyografya: İsmail Gâlib, *Takvîm-i maskūkāt-i 'oṣmānīya* (İstanbul, 1307), s. 416. (T. H.)

ALTIN yahut ALTUN (T.) „altın" ve aynı zamanda „altın sikke". Kelimeye ekseriya türkçe şahıs ve coğrafya isimlerinde tesadüf edilir. Meselâ Altın-Köprü, Altın-(Altun)Taş gibi.

ALTIN-KÖPRÜ (ALTUN-KÖPRÜ), Erbil (Arbela)'in cenubunda, küçük yahut aşağı Zāb ırmağı üzerinde ve şimal-i garbîden gelen Hacar çayının mezkûr ırmağa karıştığı yerde, 35° 50′ şimal arzı ve 40° 5′ şark tûlinde kâin bir kasabadır. Deniz sathından takriben 280 m. yüksekte bulunan bu kasaba, küçük Zāb'ın ortasında, menba cihetine doğru şakulî yarlar hâlinde inen, akış tarafına doğru tedricen alçalarak, kumluk bir çıkıntı ile nihayetlenen birbirine yapışmış çakıllardan (konglomerat) müteşekkil bir ada üzerine kurulmuştur. Sokakları dar olan bu şehir gösterişsiz ise de, dışarıdan görünüşü yakın şarkın seyrine doyulmaz manzaralarından birini arzeder. Kemerli iki taş köprü, şehri karaya bağlar. Bunlardan şark sahiline doğru olan köprünün derin bir boğaz üstüne, gayet cüretkâr bir meharetle, atılmış kemeri o kadar yükseltir ki, oradan bütün şehir ayak altında görünür. Diğer köprü, aksine, şehrin seviyesinden aşağıdadır. Burası, köprüsünden dolayı, küçük Zāb'ı rahatca geçebilmeğe

müsait yegâne yer olduğundan, kervanlar buraya uğramaya mecburdurlar. Bagdad'dan Musul'a giden ve avrupalı seyyahların dâima tâkip etmiş oldukları büyük yol, bu şehirden geçer. [Esasen bu köprü İran'dan Irak'a gelen başlıca muhaceret yollarından birinin üzerindedir.] 1874 te Czernik tarafından 2000 kadar tahmin edilen nüfusunun ekseriyeti türktür. Ahalinin başlıca geçimi kervanlar ve k e l e k adı verilen tulum üzerine kurulmuş sallar ile yapılan ve şehirden antrepo gibi istifade eden ticaret yüzündendir. Altın-Köprü adının, tahmin edildiği gibi, eskiden hayli varidat temin eden köprü mürüriyesinden dolayı, verilmiş olması muhtemel değildir; bugün küçük Zāb'ın yukarı mecrasına verilmekte bulunan Altın-Su adından ileri gelmiş olması, daha ziyade akla yakındır; Altın-Su hakkında krş. G. Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer* (1880), s. 258, 263. Bu takdirde Altın-Köprü adı Altın-Su-Köprüsü'nün kısaltılmış bir şekli olsa gerektir.

B i b l i y o g r a f y a: Niebuhr, *Reisebeschreib. nach Arabien* (Copenhagen, 1778), II, 340; Olivier, *Voyage dans l'empire ottoman* (Paris, 1801 v.d.), II, 372; Rousseau, *Description du Pachalik de Bagdad* (Paris, 1809), s. 85; C. J. Rich, *Narrative of a journey to the site of Babylon* (London, 1839), II, 10 v.dd.; Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 319; Czernik, *Petermann's Geogr. Mitteilungen*, 1875 (ilâve nr. 44), s. 47; K. Ritter, *Erkunde*, IX, 637 v.dd.; Reclus, *Nouv. géogr. univ*, IX, 431. (M. STRECK.)

ALTINTAŞ. ALTINTAŞ (mahallî telâffuzu ile ALTINDEŞ), Anadolu'da, Kütahya ile Afyonkarahisar arasında, Porsuk çayı üzerinde bir köydür. Kadîm bina enkazı ile yapılmış yeni bir camii vardır. İdareten Kütahya kaza ve vilâyetine tâbi bir nahiye merkezidir. 1935 sayımına göre, nahiyenin 47 köyü ve hepsi türk-müslüman olmak üzere, 18.235 nüfusu vardır. Nahiye merkezinin nüfusu 602 dir.

B i b l i y o g r a f y a: Cl. Huart, *Konia, la ville des derviches tourneurs* (Paris, 1897), s. 81, 254; Ali Cevad, *Memâlik-i osmaniyenin tarih ve coğrafya lûgatı*, s. 26.

ALTUNTAŞ, al-Ḥācib (?—1032) (Abū Sa'īd; kendisine ikinci isim olarak verilen Hārūn, ancak İbn al-Aṯīr'de — nşr. Tornb., IX, 294 — bir kere geçer; her hâlde müellif veya müstensihin bir hatası olmalı). Altuntaş, türk soyundan bir köle olup, sonraları Gazneli Sebük-Tegin ile iki halefinin harplerinde kumandan olmuş, hattâ Sebük-Tegin zamanında, hükümdarın hassa ordusunda en yüksek makamı olan büyük ḥâçibliğe kadar yükselmiştir; Maḥmūd zamanında (22 rebülâhır 398 = 4 kânun II. 1008) Karahanîlere karşı yapılan büyük muharebede, sağ cenaha kumanda etmiştir; 401 (1010/1011) de, Herat vâlisi olarak, zikri geçer. 408 (1017) de Ḫvārizm'in fethinden sonra, Ḫvārizmşāh unvanı ile, buraya vâli tayin edilmiş ve vefatı tarihi olan 423 (1032) senesine kadar, bu makamda kalmıştır. Altuntaş'ın bu uzak serhad eyaletini, kiyaset ve enerji ile idare etmiş olduğu ve komşu türk kabîlelelerine karşı, burasını mükemmelen muhafaza ettiği görülür. Böyle olmakla beraber, metbularının hâkimiyetinden ziyade, kendi hâkimiyetini temin etmiş olduğu için, gerek Mas'ūd ve gerek Maḥmūd, onun her tedbirinden şüpheye düşmüşlerdir. Rivâyete göre, her iki hükümdar bu müz'ic vâliyi bertaraf etmeğe çalışmışlardır. 423 baharında (1032) Altuntaş, Sultan Mas'ūd'un emri ile, 'Alī-Tegin [b. bk.]'e karşı sefer açtı ve Dabūsîya meydan muharabesinde yaralanarak, öldü; oğlu Hārūn vâlilikte kendisine halef oldu; fakat Mas'ūd, Ḫvārizmşah unvanını kendi oğlu Sa'īd'e tevcih ettiğinden, eyaleti, ancak genç emîrin mümessili sıfatı ile, idare edebildi. 425 ramazanın da (ağustos 1034) Hārūn istiklâlini ilân etti. Fakat ertesi yıl, Gaznevîlerin tahriki ile, katledildi; halef ve biraderi İsma'īl Ḫandān, memleketi 432 (1041) tarihine kadar idare etti ve bu tarihte, Gaznevîlerin emri ile, yerine Cand emîri Şāh Malik geçirildi ve bu suretle Altuntaş hanedânı sona erdi.

B i b l i y o g r a f y a: 'Utbī, *Tārīḫ yamīnī*, Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolsk. naşestv.*, I. kısım, 13 v.dd. 'de bundan iktibaslarda bulunmuştur); bilhassa Bayhaḳī (nşr. Morley), s. 59 v.d., 91 v.d., 389 v.d., 419 v.d., 499 v.d., 834 v.d.; İbn al-Aṯīr'de geçen tarihler, bu menbalara göre tashih olunmalıdır. Krş. bir de Niẓām al-Mulk, *Siyāsat-nāme* (nşr. Schefer), s. 206) ve 'Avfī (Barthold, *Turkestan* v.s., I. kısım, s. 89)'nin naklettiği fıkralar (bu fıkralar Bayhaḳī'nin büyük eserinin zayi olmuş kısımlarından iktibas edilmiş olsa gerektir).

(W. BARTHOLD.)

ALUDEL (< arap. *al-uṣāl*; *al-aṣāl* şekline de rastlanır. Bu kelime, yunanca ἀλθάλη olup, süryanîler vasıtası ile araplara geçmiştir), civa, kükürt v.s. yi t a s ' i d için kullanılan â l e t. Camdan yahut topraktan imâl edilen bu âlet, üstünde bir kapak ile bir boru bulunan bir sepet şeklinde olup, bir endaze boyunda ve bir karış genişliğinde idi.

B i b l i y o g r a f y a: Muḥammed al-Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten), s. 257; R. Duval, *Journ. Asiat.*, 9. ser., II, 308, 339; E. Wiedemann, *Über chemische*

Apparate bei den Arabern (*Beitr. a. d. Gesch. d. Chemie dem Gedächtnis v. Kahlbaum gewidmet*), s. 238, 243.

'ALŪḲ. [Bk. ALÛK.]

ALÛK. 'ALŪḲ (A.), şeytanların bir nev'idir. [Bk. CİN.]

ĀLŪSĪ(-ZĀDE). [Bk. ÂLÛSÎ.]

ÂLÛSÎ. ĀLŪSI-ZĀDE Irak'ın meşhur bir ailesine verilmiş isimdir. Bu ailenin müessisi, Hulagu'nun Bagdad'ı istilâsı esnasında, Fırat üzerinde, Anat köyü civarına düşen Ālūs adasına gelip yerleşmiş olduğundan, aileye Âlûsîler denilmiştir. XVII. asrın ortalarında tekrar Bagdad'a gelmiş olan bu aileden bir çok âlim ve edip zuhûr etmiştir. Bunların en meşhuru, son zamanlarda islâm âleminde yetişen müceddid ve müctehidler arasında mümtaz bir mevki sahibi olan Abū 'Abd Allāh Abū al-Ṯanā' Şihāb al-Dīn Maḥmūd al-Ḥasanī al-Ḥusaynī al-Baġdādī'dir. Bu zat, kânun II. 1802 (şâban 1217) de Bagdad'ın Karḫ yakasında doğmuştur. Ana tarafından Ḥasan ve baba tarafından ise, Ḥusayn oğullarındandır. Babası, reisülmüderrisin 'Abd Allāh Efendi ve büyük babası ise, Maḥmūd Efendi'dir. Meşhur ıraklı şair 'Abd al-Bāḳī al-'Omarī, Şihāb al-Dīn Maḥmūd'un, Ḥusayn'e kadar, bütün ecdadını manzum bir silsile hâlinde kaleme almıştır.

Şihāb al-Dīn Maḥmūd, babası 'Abd Allāh Efendi'den arapçanın kavaidi ile hanefî ve şafiî fıkıhlarını ve bir az da hadis okuduktan sonra, Suvaydī 'Alī Efendi'den ve hâlidiye tarikatinin müessisi mâruf evliyadan Mevlânâ Ḫālid ile diğer zevattan ders aldı. 13 yaşında tedris ve telif hayatına atıldı ve 1834 (1250) te, ilk defa va'za çıktığı zaman, Bagdad vâlisi müşir Ali Rıza Paşa'nın takdirini kazanarak, bir müddet sonra Bagdad'ın hanefîye müftisi olduğu gibi, şart-ı vâkıf mucibince, şehrin en büyük âlimine verile gelen Mercaniye medresi evkafına mütevelli tayin edildi. Sonraları müftilikten azledildiği için, mart 1851 (cemaziyelevvel 1267) de, bizzat hakkını aramak üzere, İstanbul'a gitti ise de, sadrâzamdan umduğu hüsn-i kabulü göremedi ve işini düzeltemeden memleketine dönmeğe mecbur oldu. Bagdad'da 1853 (1270) te vefat etti ve Ma'rūf-i Karḫī kabristanına defnolundu.

Rūḥ al-ma'ānī fī tafsīr al-Ḳur'ān al-'aẓīm va 'l-sab'i al-maṯānī adındaki tefsirini, mukaddimesinde kaydettiği vecihle, Mahmud II. devrinde (1836) yazmağa başlamış ve ikmâl ettiği kısımları peyderpey padişaha takdim eylemiştir. Eserin IV. cildini tamamladığı sırada Mahmud II. vefat ettiğinden, Şihāb al-Dīn Maḥmūd bilâhare yazmış olduğu üç cildi, ilk dört cilt ile birlikte, Abdülmecid'e takdim etmiş ve bunlara iki cilt daha ilâve ederek, tefsirini 1841 (1257) de ikmâl etmiştir. Eser, 8 cilt hâlinde 1883—1892 (1301—1310) de Būlāḳ'ta basılmış ve yine Mısır'da 1925 (1340) te, 30 cüz olarak, tabına başlanmıştır. Iraklı büyük sünnî ve şi'î âlimlerin takdirine mazhar olan bu eserde, Âlûsî-zade, mâruf müfessir Faḫr al-Dīn Rāzī'yi bir çok meselelerde tenkit etmiş ve hanefîleri müdafaa maksadı ile, şâfiî olan bu müfessire gâyet kuvvetli deliller göstererek, itirazlarda bulunmuştur. En son yazılmış tefsirlerden biri olan bu eserin, üslûp bakımından da, büyük bir kıymeti vardır.

İstanbul'a seyahatini anlatan *Naşvat al-mudām fī 'l-'avd ilā dār al-salām* (Kahire, Hidiv kütüp. kataloğ., V, 168, Rieu, *Catal., Supplement*, nr. 683) adındaki eserini oğlu 'Abd Allāh Efendi'ye ithaf eylemiştir. Bir de aynı mevzuda *Naşvat al-şamūl fī 'l-ẕahāb ila 'l-Islāmbūl*'u vardır.

Gençliğinde, manzum olarak, kaleme aldığı *al-Maḳamāt al-ḫayālīya*'si ölümünden az evvel (1270 = 1853) neşredilmiştir. *Al-Ṭirāz al-muẕahhab fī şarḥ-i ḳaṣīdat al-bāz al-aşhab*'i oğlu 'Abd al-Bāḳī Efendi Kahire'de (1313 = 1890) neşretmiştir. İbn Sīnā'nın *Rūḥ* kasidesine, *al-Ḥaridat al-ġaybīya fī 'l-ḳaṣīdat al-'aynīya* unvanı ile, yazdığı şerh, taş basması olarak, Kahire'de (1270), 1242 (1827) de ölen hocası Abu 'l-Bahā' Ḫālid al-Amavī hakkında, Muḥammed al-Cavād'ın mersiyesine yazdığı şerhi de yine Kahire'de (taş basm. ve huruf. tab. 1278) çıktı. Şihāb al-Dīn Maḥmūd'un kelâm, lûgat ve edebiyata dair, diğer eserleri de vardır.

Bu zatın beş oğlundan en büyüğü Sayyid 'Abd Allāh Bahā' al-Dīn Efendi (1832—1874), babasından ve babasının talebesinden ders okumuş, arapçanın gramerine, mantık ve beyana dair, bir kaç eser yazmış ve Basra niyabetinde bulunmuştur. 'Abd Allāh Bahā' al-Dīn'in oğlu Maḥmūd Şukrī Efendi (1857—1923) de büyük bir âlim idi. Muhalifleri tarafından Bagdad vâlisi 'Abd al-Vahhāb Paşa'ya vuku bulan şikâyet üzerine, Abdülhamid II.'in iradesi ile, Anadolu'ya sevkolunmuş ise de, Musul'a geldiği zaman (1320), şehir ahalisinin müracaatı üzerine, tekrar Bagdad'a avdetine müsaade edilmişti. İslâmiyetten evvelki arap medeniyeti hakkında, 1889 da Stokholm'da toplanan müsteşrikler kongrasının müsabakasında *Bulūġ al-arab fī aḥvāl al-'arab* adlı eseri, İsveç kıralı Oskar tarafından tahsis edilen mükâfatı kazanmış ve 1314 (1896) te de Bagdad'da tabedilmiştir (*Mashriq*, I, 1066—1671'deki *al-Maysir 'inda al-'arab* makalesi de bu eserden çıkarılmıştır). Umumî harpten sonra Irak'ı işgal eden ingilizler kendisine Bagdad kadılığını teklif et-

mişlerse de, Maḥmûd Şukrî Efendi bu vazifeyi kabul etmemiştir. Kendisinin büyük küçük 52 eseri vardır.

Şihâb al-Dîn Maḥmûd'un ikinci oğlu 'Abd al-Bâḳî Sa'd al-Dîn Efendi (doğm. 1250=1834), muhtelif ilimlere dair, bir kaç risale telif eylemiştir. Üçüncü oğlu Nu'mân Ḫayr al-Dîn Efendi (doğm. 1253=1837)'nin 1298 de kaleme aldığı *Cilâ' al-'aynayn fî muḥâkamat al-Aḥmadayn* namındaki eseri, Aḥmed b. Ḥacar al-Haysamî'nin Aḥmed b. Taymîya'yi tenkidine cevaptır ve bundan dolayı Hicaz vahhâbîleri nezdinde büyük akisler vücuda getirmiştir (bk. Goldziher, *Die Zahiriten*, s. 188 v.dd.; *ZDMG*, LII, 156). Bundan başka *al-Cavâb al-faṣîḥ limâ laffaḳahu 'Abd al-Masîḥ* adında bir reddiyesi ile *Ġâliyat al-mavâ'iẓ*'ı vardır. Şihâb al-Dîn Maḥmûd'un dördüncü oğlu Sayyid Muḥammed Ḥâmid Naem al-Dîn Efendi (doğm. 1263=1846), beşinci oğlu ise, Aḥmed Şâkir Maed al-Dîn Efendi'dir.

Bibliyografya: Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 498; *Supplement*, 2, 785 v.dd.; Muḥammed Bahcat al-Aṣarî, *A'lâm al-'Irâḳ, kitâb târîḫ ... yatażamman sîrat al-imâm al-Alûsî al-kabîr ... va tarâcîm navâbiġ al-Alûsiyîn* (Bagdad, 1340), Âlûsî ailesi hakkında bir monografi; Anastas Karmalî, *Macalla luġat al-'arab*, III, 69; Nu'mân Ḫayr al-Dîn, *Cilâ' al-'aynayn fî muḥâkamat al-Aḥmadayn*, s. 27 v.d.

(M. ŞEREFEDDİN YALTKAYA.)

ALVÂḤ. [Bk. LEVH.]

ALVAND-KÛH. [Bk. ELVEND-KÛH.]

ALVAR, ingiliz Hindistanı'nda (Râcputâna) ingiliz imparatorluğuna tâbi bir devlettir. Bu devlet 1771 de tesis edilmiş ve payitahtına izafetle Alvar tesmiye olunmuştur. Memleketin mesahası 3.158 ingiliz murabba mili ve 1931 sayımına göre 749.751 (bunun dörtte biri müslümandır), şehrin ise, 47.900 nüfusu vardır. Müslümanlara ait mebani içinde Baḫtavar Singh ile Fateh Cang'ın türbeleri zikre değer (bk. Fergusson, *Indian Architecture*); mahracanın sarayında zengin kolleksiyonlar (kütüphane, mücevherat, silâh v.s.) bulunmaktadır.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer*; *Rajputana Gazetteer*.

AMA. [Bk. EME.]

'AMÂDÎYA. [Bk. İMÂDİYE.]

'AMAL. [Bk. AMEL.]

'AMÂLÎḲ [Bk. AMÂLİK.]

AMÂLİK. 'AMÂLİḲ (yahut 'AMÂLIḲA), Kitab-ı mukaddes'te ismi geçen bir kavimdir. 'Amâlika'nın ceddi olan 'Amlâḳ'ın (yahut 'İmlâḳ, 'Umlûḳ) nesebi hakkında islâm müverrihleri arasında ittifak yoktur, Bâzıları kendisinin Lud'dan, diğerleri Arphachsad'dan geldiğini söyler ve hâmi olduğunu kabul edenler de vardır. Umumiyetle 'Amâlika'nın Ṭasm, Cadîs ve Şamûd kavimleri ile aynı menşe'den gelen en eski arap kabîlelerinden biri olduğu kanaati mevcuttur. Araplar, mâruf efsaneye göre, Babil kulesinin inhidamını müteakip vukua gelen dil karşılıklığında bizzat Allahın 'Amâlika'ya arapçayı öğrettiğini söylerler. 'Amâlika'ya atfolunan bu büyük kıdem, arapları Kitab-ı mukaddes'teki kadim kavimleri 'Amâlika'dan addetmelerine sâik olmuştur. Onlarca Kan'ânî'ler, Filistîler (Goliath, arap. Câlût da dahil olmak üzere) ve Mısır firavunları da 'Amâlika'dan idiler. Hicaz ahalisi dahi onlardandı ve Mûsâ, Yaṡrib'deki 'Amâlika'yı imha maksadı ile, oraya Banî İsrâ'il'den bir kuvvet göndermişti (krş. Ahd-i atîk, kitap Huruc, XVII, 8 v.dd.)

Bibliyografya: Ṭabarî, I, 213 v. dd., 771, 1131; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris), III, 273 v.dd.; *Aġânî*, 1.tab. III, 12; XIII, 109; XIX, 94; Nöldeke, *Über die Amalekiter* (*Orient und Occident*, II, 614 v.dd.; Göttingen, 1864). (M. SELIGSOHN.)

AMÂN. [Bk. EMAN.]

'AMÂRA. [Bk. AMÂRE.]

AMARE. 'AMÂRA, Irak devletinin Basra vilâyetine bağlı, aynı isimde bir livanın (sancak) merkezi olup, Dicle nehrinin sol sahilinde ve XIX. asrın son yarısında kurulmuş yeni bir şehirdir. Şehrin 10.000 ve livanın da 300.000 kadar nüfusu vardır (285.000 şi'î, 7000 sünnî ve 3000 kadar da yahudi).

Bibliyografya: V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, III, 279; *The Statesman's Year-Book* (1932).

AMASYA. Şimalî Anadolu'da Yeşil-ırmak'ın — Tozanlı veya Tokat-suyu ismi de verilen — esas kolu üzerinde, Tersakan çayının ırmağa karıştığı noktanın yukarısında bulunan bu şehir, demir yolu ile bağlandığı Samsun limanına 136 km. mesafede ve deniz seviyesinden 400 m. irtifada, bir vilâyet merkezidir. Amasya, Yeşil-ırmak'ın kireçli sert kayalar arasında açtığı garp-şark istikametli dar bir boğaza yerleşmiştir. Şehrin aşağısında ve yukarısında genişleyen vâdide, nehir boyunca dizilmiş bostan dolaplarının suladığı bahçeler vardır. Bağazın iki tarafında yükselen çıplak kaya duvarları ile evlerin âdetâ içine gömülmüş bulunduğu bu muhteşem yeşillik denizi arasındaki tezad, Amasya çevresinde öteden beri seyyahların hayranlığını celbetmektedir. Boğazın iki tarafındaki kayalıklardan cenupta (nehrin sağ sahilinde), evvelâ nisbeten hafif bir meyil ile, yükselen kayalığa, Ferhad dağı denir; bunun bir az şarkında da Lokman dağı bulunur,

Şimalde (nehrin sol sahilinde) ise, hemen heme.. dikine yükselen ve bir çok mağaralar ile oyulmuş bulunan dağ, kıral mezarlarını ihtiva ettiği gibi, zirvesinde de Amasya'nın kadîm hisarı vardır. Amasya'nın güzel mevkii, aynı zamanda *Ferhad ile Şirin* efsanesinin yaşatıldığı sahneyi meydana getirir; halk arasındaki rivâyetler, Ferhad'ı Amasya'nın bânisi gibi gösterir; Tozanlı suyu evvelce buradan geçmezken, onun meşhur külünkü ile kayaları yardığı, yahut su kemerlerini inşa ettiği söylenir. Bugün yeri hâlâ seçilen saraya da, „İsfendiyar sarayı" denir.

XVII. asırda burayı ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi, Amasya'yı 48 islâm ve 5 hıristiyan mahallesi hâlinde toplanmış, 5000 ev ve 1060 dükkân, bir çok cami, medrese, tekke, imaret, han ve hamamları ihtiva eden büyük bir şehir gibi tasvir eder. Amasya, o sırada Anadolu'nun başlıca fikir merkezlerinden biri idi; her devirde burada bir çok ilim ve tasavvuf erbabı yaşamıştır. Kâtib Çelebi (*Cihânnumâ*), Amasya'ya „Baġdâd al-Rûm" denildiğini kaydeder; başka eserlerde, „Madînat al-ḥukamâ" tâbirine rastlanır (Banse, Amasya için, „Anadolu şehirlerinin incisi" tâbirini de zikreder). XIX. asır sonunda Amasya'yı, Samsun-Sıvas-Harput şosesi üzerinde, mühim bir transit merkezi olarak, buluyoruz. Meyvecilik ve sulama suretiyle bahçe zeriyatı, büyük bir yer tutuyor, şehirde ve civar köylerde ipek böceği yetiştiriliyor, Amasya'da muhtelif cins dokumalar yapılıyordu. Bu sırada 25 — 30.000 (Banse'e göre 35.000) kadar tahmin edilen nüfusunun büyük ekseriyetini türkler teşkil ediyor, ayrıca bir az da ermeni bulunuyordu. Umumî harp senelerinde Amasya, Anadolu şehirlerinden bir çoğu gibi, sıkıntıya uğradı; 1915 te büyük bir yangın, şehrin bir kısmını kül hâline getirdi.

Amasya hakkında mevcut eski tasvirlerin en iyisini, I. (m. ö.) asırda bu şehirde dünyaya gelmiş olan Strabon verir. Strabon'un tasvirlerine göre, İris'e (Yeşil-ırmak'ın eski adı) doğru şâkûlî surette inen kayaların üzerinde Amasya'nın müstahkem kalesi vardı ve bu kaleden ayrılan iki sur nehre kadar iniyor ve İris'in sol sahili boyunca uzanan ovalar birleşerek, şehri kuşatıyordu. Strabon, şehre bir köprü ile doğrudan doğruya, diğer bir köprü ile de kırlardan bağlanan — bu tasvire göre, nehrin sağ sahilinde bulunması lâzım gelen — dış mahallelerden bahseder. Şehrin topografyası bu vaziyeti, her hâlde, orta çağda da muhafaza etmiş olmalıdır; tarihî binaların yayılışı da bunu gösterir; yalnız zamanla dış mahalleler için surlar arasına sıkışmak mecburiyeti kalmayınca sağ sahilde daha müsait bir zemin bularak, fazla büyümüş; şehir surların dışında genişlemiş, Yeşil-ırmak'ın iki kıyısını birbirine bağlayan köprülerin sayısı çoğalmıştır. XVII. asra ait Evliya Çelebi'nin ifadesi de şâyân-ı hayret denecek derecede, Strabon'un tasvirine uyar. O da, dağın üstünde kurulmuş olan hisardan ve Tozanlı suyu boyunca uzanan alçak duvarlardan bahseder ve iç kalenin üç kapısı olduğunu söyler. Bütün bu ifadeler, Amasya'nın uzun asırlar zarfında büyük değişikliklere uğradığını göstermektedir. A. Gabriel, türk şehrinin, bilhassa şimale doğru, Samsun yolu boyunca inkişaf etmiş olduğunu muhtemel buluyor ve buradaki mahallelerin kuruluşunu osmanlı devrine atfediyor.

Bugünkü şehrin, Yeşil-ırmak'a nazaran, sol kıyıda (şimalde) olan kısmı, eski hisara ait bakiyeler ile kıral mezarlarının bulunduğu dağın önünde, ince bir şerit meydana getirir (hükûmet konağı, belediye ve saat kulesi bu taraftadır); hâlbuki Amasya sağ kıyıda (cenupta), daha az bir meyil ile yükselen Ferhad dağı eteğine doğru anfiteatr hâlinde yükselip, genişlemektedir. Selçukî ve osmanlı devri mebanisinin en büyük kısmı ile beraber, şehrin en mamur mahalleleri ve çarşısı bu taraftadır; fakat bu kısmın ortasına rastlayan mahalleler, 1915 yangını ile harap olduktan sonra, henüz yeniden imar edilmediğinden, bilhassa dağa doğru tırmanan mahallelerin yeri boş kalmıştır. Şehrin Yeşil-ırmak tarafından ikiye ayrılan mahalleleri, beş köprü vasıtası ile, birbirine bağlanır; bu köprülerin çoğu Evliya Çelebi zamanında zikredilen adları muhafaza etmektedir. Garptan şarka doğru Meydan köprüsü, Maydanos köprüsü, Alçak köprü, bugün Hükûmet köprüsü adı verilen eski Helkis (Selkis) köprüsü, Kuş (Kunç) köprüsü; bunlardan taş bir temel üzerinde ahşap bir kısım taşıyan Alçak köprünün en eski devirlere ait ve Strabon'un bahsettiği köprü olması muhtemeldir. Diğer köprülerin esası selçuk ve osmanlı devirlerine aittir.

Yakın vakte kadar, Karadeniz kıyıları ile iç Anadolu'nun şark kısmı ve Mesopotamya arasında muvasalayı temin ettiği için, Anadolu'nun en işlek caddesi üzerinde yer almış olan Amasya'nın bu bakımdan ehemmiyeti, 1930 da tamamlanan, Samsun-Sıvas demir yolunun inşası ile büsbütün artmıştır. Demir yolu Amasya şehrinde Yeşil-ırmak'ın şimal kıyısını takip etmekte ve hisarın bulunduğu dağın eteğinden iki tünel ile geçmektedir.

1940 sayımı Amasya şehrinin nüfusunu 13.732 olarak gösterir. Bu nüfus arasında gayr-ı müslimlerin ve ana dili türkçe olmayanların sayısı 500 kadardır. Amasya kazasının, gerek merkezde ve gerek sayısı 117'yi bulan köylerinde,

66.600 ve Amasya vilâyetinde ise, 5.550 km. murabbaı arazi üzerinde, 128.113 nüfusu (1935 sayımı) vardır. (BESİM DARKOT.)

T a r i h. Amasya şehri, her hâlde çok eski bir maziden kalma olan ismini (Ἀμάσεια), hiç bir değişikliğe uğramaksızın, muhafaza etmiştir. Filhakika üzerine kale inşa edilmiş olan tepe, sevkülceyşî ehemmiyetinden dolayı, havâlinin daha ilk sâkinleri tarafından işgal edilmiş olsa gerektir; şehir, muhakkak ki, çok eski bir tarihte kurulmuştur. Pontus kırallarının hükûmet merkezi, sonra da Roma eyaletlerinden birinin merkezi olan Amaseia, imparator Diocletianus'tan sonra, Diospontus'un başlıca idarî ve dinî merkezi olmuş ve VIII. asırdan itibaren de Bizans'ın askerî vilâyetlerinden (*thema*) olan Armeniakon'un kaleleri arasında yer almıştır (*Studia Pontica*, III, s. 112 v.d.). Amasya'nın âbideleri o sıralarda, Justinianus tarafından tâmir edilmiştir (Procope, *De aedif*, III, 7). Amasya 712 de, kısa bir müddet için, arapların eline geçti (Brooks, *The Arabs in Asia Minor*, *JHS*, 1898, XVIII, 193) ise de, Bizans imparatorluğundan kat'î surette ayrılışı selçuk istilâsından sonradır.

Pontus havâlisinin türkler tarafından işgali tarihi hakkında pek sarih malûmat yoktur. Böyle olmakla beraber, *Danişmendnâme* ve ondan naklen Âli ve Cenâbî'nin ve nihayet Hezarfen Hüseyin Efendi'nin kaydettiği gibi, Amasya'nın Melik Danişmend Gazi tarafından muhasara ve zaptedildiği kabul edilebilir; şurası muhakkak ki, XI. asrın başında şehir Danişmendîlerin hâkimiyeti altında bulunuyordu (1001 de Raymon de Toulouse, Ankara ve Cangırı'yı zaptettikten sonra, Amasya üzerine yürüdü. Fakat türkler tarafından hezimete uğratıldı; krş. *Historiens des Croisades, Hist. grecs*, I 2, s. 71 v.d.) ve bu hâkimiyet, Danişmendî topraklarının Kılıç Arslan II. tarafından Konya sultanlığına ilhak tarihine kadar, devam etti.

Kılıç Arslan II.'ın on bir oğlu arasında, 588 (1193) de vuku bulan paylaşmada, Amasya Niẓâm al-Dîn Arġun Şâh'ın hissesine düştü (İbn Bîbî; Houtsma, *Recueil de textes seldjoukides*, IV, 5); fakat bütün eyaletleri hâkimiyeti altında toplayan kardeşi Tokat beyi Rukn al-Dîn Sulaymân, Amasya'yı da kendisinden gasbetti. Mustavfî'ye göre, şehir, belki de bir zelzeleden sonra, 'Alâ' al-Dîn tarafından yeniden inşa ettirilmiştir; fakat kitâbeler böyle bir vak'a kaydetmiyor (Le Strange, *The Lands of the eastern Califate*, s. 146). Kâtib Çelebi, yalnız 'Alâ' al-Dîn'in hisarı tâmir ettirmiş olduğunu kaydetmekle iktifa ediyor (*Cihânnumâ*, nşr. Müteferrika, s. 625). Aynı sultanın zamanında şehir Ḫvârizm mültecileri reislerinden olan Bereket'e, tımar olarak, ihsan edilmiştir (İbn Bîbî, IV, 191 v.d.)

Anadolu'nun moğullar tarafından zaptından sonra, şehir Anadolu'nun başlıca merkezlerinden biri olmakta devam etmiştir. Selçuk ailesinin saltanattan düşmesinden sonra, Anadolu'nun moğul umumî vâlileri tarafından idare edildiği XIV. asrın ilk yarısında, bunlara tâbi olmak üzere, muhtelif vâliler eline geçen ve bu arada bir müddet, son selçuk sultanı Ġiyâṯ al-Dîn Mas'ûd II.'un oğlu Tâc al-Dîn Altınbaş'ın hâkimiyeti altına giren ve 1341 (742) de Hâbil-oğlu tarafından zaptedilen Amasya, bir az sonra Sıvas hükümdarı Eretna'nın eline geçmişti. Bu suretle Eretna devletine ait memleketlerden biri olan Amasya, bir müddet onlar elinde kaldı; fakat bilâhare şehri emîr Hacı Şâdgeldi ('Azîz b. Ardaşîr Astarâbâdî, *Bezm-ü rezm*, nşr. Türkiyat Enst., s. 100 v.d., 137—140), Eretna-oğlu Ali Bey'in elinden aldı. Eretna sülâlesinin son mümessilini ölümünden sonra, Şadgeldi ile ittifak yapmış olan Melik Ahmed ile (*ayn. esr.*, s. 225, 235 v.d.) Kadı Burhaneddin arasında, Amasya'yı elde etmek için, bir mücadele başlar. Şadgeldi bir çarpışmada öldü ve Kadı Burhaneddin s u l t a n unvanını aldı. Fakat şehir, osmanlılardan yardım gören ve hisara iltica ederek, orada uzun zaman mukavemet eden Şadgeldi'nin oğlu emîr Ahmed'in elinde kaldı. Kadı Burhaneddin karşısında hezimete uğrayan Yıldırım Bayezid, bu mücadeleye kendi hesabına yeniden başladı ve nihayet bu şehrin zaptına muvaffak oldu. Timur, Pontus'un dağlık havâlisindeki şehirleri işgal etmedi. Ankara muharebesi ve Bayezid'in esir düşmesinden sonra, oğlu Mehmed Çelebi, vezir-i âzam Bayezid Paşa ile birlikte, kaçmağa ve Amasya kalesine varmağa muvaffak oldu. Moğul ordusunun ric'atinden sonra, kardeşleri İsa ve Süleyman ile harp için, Amasya'dan hareket etmiştir. Artık bundan sonra şehir, Mehmed I.'in yeniden kurduğu imparatorluğun hudutları dahilinde kaldı.

Osmanlı hâkimiyeti devrinde, padişahlar ve şehzadeler şehre hususî bir alâka göstermişlerdir. Mehmed II.'in oğlu Bayezid II.'in, veliahd iken, orada vâli olarak bulunması, şehrin itibarını bir kat daha arttırdı. Bizzat Kanunî Sultan Süleyman'ın bile sık sık orada ikamet ettiği vâki idi; hattâ Ferdinand I.'ın elçisi olan hollandalı Augier Ghislain de Busbecq'i de orada kabul etmişti. 1861 de G. Perrat (*Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, s. 403) şöyle yazıyordu: „Amasya Anadolu'nun Oxford'udur; aşağı yukarı 25.000 kişilik nüfusunun 2000'i talebe olup, 18 medreseye devzi edilmiş bulunuyorlardı". Velhâsıl Selçukîler zamanından beri bir ilim merkezi olan Amasya, osmanlı şehzadelerine karargâh olduktan sonra, bu bakımdan daha fazla ehemmiyet kazanmış ve Anadolu'nun beş büyük kültür merkezinden biri olmuştur. Sultan Murad II. ve Sultan Selim I.'in doğum yeri olmakla mâruf olan bu şehir, bilhassa XV. ve XVI. asırlarda, pek çok meşhur zevat yetiştirmiştir. Müverrih Şükrullah, hattat Şeyh-zade Hamdullah, büyük edip Tâcî Bey ile oğulları Cafer ve Sa'di Çelebi'ler, şair Mihrî Hatun, ulemadan Müeyyed-zade Abdurrahman Çelebi, Zenbilli Ali Efendi ve tabip Sabuncuzade Şerefeddin bunların en büyükleridir. Amasya tarihi müellifi Hüseyin Hüsameddin Efendi merhum da zamanımızda Amasya'nın yetiştirdiği efazıldan biridir.

Amasya şehrinde, son tarihî vak'a olarak, millî harekâtın iptidasında mühim bir vesikanın orada imzalandığını zikretmek lâzımdır: 19/20 haziran 1335 (1919) gecesi Amasya'nın eski redif dairesi yakınındaki bir köşkte, III. ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa (Atatürk, Türkiye'nin ilk Reisicumhuru) sabık bahriye nazırı Hüseyin Rauf Bey, XX. kolordu kumandanı Ali Fuad Paşa ile III. kolordu kumandanı Refet Bey'den mürekkep, toplanan bir mecliste, harb-ı umumîyi hitama erdiren mütarekeyi müteâkip, ecnebî cebir ve tazyikına boyun eğen, İstanbul hükûmetinin, Türkiye'nin istiklâlini kurtarıp, şerefli bir sulh yapmak hususunda, aslâ müessir olamayacağı ve bunun için, yine milletin kendi kuvvetine istinad lâzım geleceği tekarrür ettirilerek, vatandaşların rey ve mutalâalarına müracaat edilmek üzere, Mustafa Kemal Paşa'nın teklifi ile, Sıvas'ta bir kongra aktine karar verilmiş ve o sırada Erzurum'da XV. kolordu kumandanı bulunan Kâzım Karabekir Paşa'nın reyine, makina başında telgrafla müracaat olunmuş, kendisi Sıvas kongrasından evvel Erzurum'da vilâyet-i şarkiye kongrasının açılmasını, sonra Sıvas'ta umumî kongranın toplanmasını teklif etmiştir. Teklif kabul ve Kâzım Karabekir Paşa'nın da karara iştirâki temin edilerek, bu mukarreratı ihtiva eden vesika, o gece Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Ali Fuad Paşa ve Refet Bey tarafından imza edilmiştir (19/20 haziran 1335 = 1919; krş. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Ankara, 1927, I, 21; ve III, vesika nr. 26 ve vesikanın imzasında hazır bulunan zevatın tebligatı).

Â b i d e l e r: Amasya'da, muhtelif devirlere ait âsâr ve mebani vardır ve bunların en eskileri kırallara ait beş büyük mezardan başka, dağın şurasına burasına dağılmış bir çok mezarlar olup, umumiyetle eski hâllerini aynen muhafaza etmektedirler. Selçuk devrinden evvelîne ait olup, mevcudiyetleri kaydedilmiş bulunan binalar ve ezcümle Bizans devrine ait kilise ve manastırlardan eser kalmamış gibidir. Bunlar sık sık vukua gelmiş olan zelzelelerden zarara uğramış ve enkazı sonraki binaların inşasında kullanılmıştır. Kıral saraylarının yeri, hisarın bulunduğu tepenin yarı yamacında, geniş bir taraça hâlinde görülüyor. Muhtelif devirlerde eski hellenistik temeller üzerinde yeniden inşa veya tâmir edilmiş olan surlara gelince, bunlardan Evliya Çelebi'nin bahsettiği aşağı kale hâlen mevcut ise de, nehir boyunca uzanan duvarlar tamamiyle ortadan kalkmıştır; tepeye doğru yükselen duvarlardan henüz yıkılmamış parçalar göze çarpar.

Amasya'nın hellenistik devirden kalan kalesi, evvelâ bizanslılar, bilâhare selçukîler ve osmanlılar tarafından tâdil olunmuştur. XVI. asırda iyi bir hâlde bulunan bu kaleyi XVII. asırda ziyaret eden Evliya Çelebi, buranın beş köşeli bir kale olduğunu, içinde eski tarzda bir saray ile, cephane, erzak anbarı ve sarnıçlar bulunduğunu, fakat çarşı ve pazarı olmadığını söyler (*Seyahatnâme*, II, 184). O zamanlar burada Yıldırım Bayezid tarafından inşa ettirilmiş bir cami ile cehennem kuyusuna benzeyen *„aġrab al-ġarâ'ib"* bir hapishane varmış. Kale her hâlde, XVIII. asrın sonlarında metruk kalmıştır. Bugün harâbe hâlindedir. Kale içinde, 890 (1485) da, Kara Mehmed Ağa tarafından inşa ettirilmiş bir medrese ve oğlu Mustafa Paşa'nın 917 (1511) de ilâve ettiği bir mektep ile ayrıca bir imaret, bir halvetî tekkesi ve iki hamam da tamamen harap olmuştur. Bugün halkın Burmalı-minare camii ve sâdece Burmalı-minare dediği cami, selçuk devrinden kalmadır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği Mahkeme camii, bu olsa gerektir. Hüsameddin (*Amasya tarihi*, I, 116 v.d.)'e göre, bina 999 (1591) da, bir zelzele neticesinde, hasara uğramış ve 1011 (1602)'de de yanmıştır. Bilâhare tâmir edilmiş ve tahta bir minare ilâve olunmuştur. 1143 (1731) te tekrar yanan cami, yeniden tâmir edilmiş ve bugünkü burmalı minare o zaman inşa olunmuştur. Cami bugün metruktür. Kapısındaki kitabeden camiin 634—644 (1237—1247) te Ġiyâṯ al-Dîn Kayḫusrav II. devrinde inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktır. Yine selçuk devrinden kalma Gök-medrese, hem medrese hem de cami olarak kullanılmış olup, hâlen metruktür. Yanında bir de türbe vardır. Caminin bugünkü vaziyeti, bedii kıymetini vazıhan göstermektedir. Gerek cami, gerek Türbe, Amasya vâlisi Sayf al-Dîn Turumtay tarafından inşa ettirilmiş olsa gerektir. Kitâbesinden türbenin 665 (1266/1267) te yapıldığı anlaşılıyor. Osmanlı devrinden kalma camiler meyanında, Bayezid Paşa camii (812 = 1419). Yür-

güç Paşa camii (834 = 1430), Sultan Bayezid camii (891 = 1486), Mehmed Paşa camii (891 = 1486), ile Pazar camii (tarihi belli değil) bilhassa zikre şâyândır.

Amasya'da bunlardan maada, bir Darüşşifa (708 = 1308) ile osmanlı devrine ait Pîr İlyas tekkesi (815 = 1412), Kapı Ağası medresesi (894 = 1488) ve Küçük Ağa medresesi vardır. Darüşşifada, akıl hastalıkları da dahil olmak üzere, her türlü hastalıklar tedavi edilir ve cerrahî ameliyeler yapılırdı. Medrese plânına göre inşa edilmiş olan binanın cephesi ve büyük kapısı çok süslüdür. Darüşşifa'nın 708 (1308/1309) de, sultan Muhammed Ulcaytu devrinde, Abdullah'ın oğlu 'Anbar tarafından inşa edilmiş olduğu kitabeden anlaşılmaktadır.

Amasya'da Halifet Gazi türbesi (622 = 1225), Turumtay türbesi (677 = 1278) ile Sultan Mes'ud'a atfedilen türbe (tarihi meçhul) selçuk devrinden kalmadır. Şâdgeldi türbesi (783 = 1381), Şehzade türbesi (tarihi meçhul), Şehzadeler türbesi v.s. osmanlı devrine aittir.

Mevcut harâbelerinden, osmanlı şehzadelerinin Yeşil-ırmak'ın sağ kıyısında bir saray inşa ettirmiş oldukları anlaşılmaktadır. Beyler-sarayı denilen bu sarayda bir harem dairesi ile bir selâmlık, ağalara mahsus üç büyük daire, iki hamam, iki mutbak ve her birinde mermer bir havuz bulunan iki büyük bahçe vardı. Saray ve müştemilâtı, yüksek duvarlar ile çevrilmişti. Burası 1147 (1734) ve 1241 (1825) zelzeleleri neticesinde tamamen harap olmuştur.

27 kânun I. 1939 da vukua gelen büyük zelzelede Darüşşifa kısmen, Sultan Bayezid, Mehmed Paşa ve Pîr İlyas camileri ise, içine girilemiyecek derecede hasara uğramıştır. Bundan başka, şehirde bir çok binalar da ya yıkılmış yahut tâmire muhtaç bir hâle gelmiştir.

Bibliyografya: Amasya hakkında yazılmış eserlerin en yenisi A. Gabriel'in *Monuments turcs d' Anatolie* (II, Amasya-Tokat-Sivas, Paris, 1934) olup, bu eserde şehrin yeni kadastro kaynaklarına istinaden, müellif tarafından çizilmiş bir plânı vardır ve selçuk-osmanlı mebanisi, etraflı olarak, tektik olunmaktadır. Eski kaynaklar arasında bilhassa Strabon (*Géographie*, XII, 3, 39); zikredilmeğe değer; daha yeni devirlerde Amasya bir çok seyyahlar tarafından ziyaret ve tavsif edilmiştir. Türkler arasında Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, nşr. Ahmed Cevdet, II, 183 v.d.) kayda değer; ayrıca bk. Abu 'l-Fidâ' (Reinaud, *Geographie d'Aboulfeda*, II, 138); İbn Baṭūṭa (Defremery, *Voyages*, II, 292); Kâtib Çelebi, *Cihânnumâ*, s. 625 v.d.; garplı seyyahlar arasında bilhassa: W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* ... (London, 1842); H. Barth, *Reise von Trapezunt nach Scutari*; *Petermann's Mitteilungen* (Ergänzungsheft), 1860; G. Perrot, *Souvenir d'un Voyage en Asie Mineure*, 1864; sayılabilir. Eski eserler hakkında A. Gabriel'den başka bk. bir de: F. Cumont, *Voyage dans le Pont*; G. Perrot, *Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie* (1862—1863); Ch. Texier, *Asie Mineure*, 603 v.dd. G. Hirschfeld, *Perthes geogr. Jahrbuch.*, X, 439; K. Ritter, *Erdkunde*, IX, I, 154 v.dd.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 741 v.dd.; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, 1884, IX, 556 v.dd.; Taeschner, *Das anatolische Wegenetz nach osmanischen Quellen*, s. 199 v.dd. 1935 genel nüfus sayımı, broşür 5 (Amasya vilâyeti). Amasya şehri tarihi hakkında mufassal malûmat almak için, bir çok kısımları doğru olan ve pek fazla vesaik ve menabi'i ihtiva eden Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya tarihi* (5 cüz çıkmıştır, İstanbul, 1330—1332 ve 1927—1935) şâyân-ı tavsiyedir.

[Bu makalenin tarih ve âbideler kısmı Albert Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, II (Paris, 1934) den hulâsa edilmiş ve MÜKRİMİN HALİL YINANÇ tarafından ilâveler yapılmıştır].

A'MAŞ. [Bk. A'MEŞ.]

AMAZİĞ. [Bk. EMAZİĞ.]

AMBĀLA. [Bk. AMBÂLE.]

AMBÂLE. AMBĀLA (ingilizce imlâsı UMBALLA), ingiliz Hindistanı'ndaki Pancāb eyaletinin Ambāla dairesinde, aynı isimdeki bölgenin merkezidir. Şehir XIV. asırda tesis edilmiştir (1921 sayımına göre, 76.326 nüfusu olup, bundan 32.000 kadarı müslümandır).

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer*; *Statesman's Year-Book* (1932).

ÂMEDCİ, Âmedî-i divân-ı humayun, Tanzimat'tan evvel, doğrudan doğruya reisülküttâba merbut olup, onun sadrâzam namına yazdığı tahriratı tebyiz eden ve daha ehemmiyetsiz meseleleri de bizzat kaleme alan, reisülküttâblık ile alâkadar bütün yazı işlerini gören zattı. Aynı zamanda reisülküttâbın ecnebi elçileri ile vuku bulan müzakerelerinde hazır bulunur, bu müzakerelerin zaptını tutardı (krş. D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire ottoman*, VII, Paris, 1824, s. 166). Beylikçi [b. bk.] gibi, hâcegânlık rütbesini haiz idi (krş. İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı idare*, İstanbul, 1312, I, 37). Yeni tevcih edilen timar ve zeametler için reisülküttâba verilen kalem harçlarını da yine o tahsil ederdi ki, bu keyfiyet, Bâbıâlinin bir kaleminin, „geldi", „tahsil olundu" mânasını tazammun edip te evrak üzerine farsça *âmed* kelimesi ile işaret olunduğu için, Âmedî ve bu işle muvazzaf kimsenin de, reisülküttâba ait kalem harçlarını tahsil ettiği ve bu esnada *âmed* kelimesi ile işaretlediği için, Âmedci olarak tesmiyesine sebep olmuştur (krş. Hammer, *Staatsverf. u. Staatsverw. des osman. Reiches*, Wien, 1815, II, 113 v.d.). Daha önceleri başka adlar taşıyan, bilâhare *âmedî kâtibi* ve *âmedî kalemi* şeklinde de mevcut olan (krş. Mustafa Nuri Paşa, *Natā'ic al-vuḳu'āt*, İstanbul, 1327, III, 78 v.d.) âmedcilik vazifesi, eski olmakla beraber, bu unvanın ihdası muahhar ve Tevkîî Abdürrahman Paşa tarafından tedvin edilen kanunnâmede (1088 = 1675; *MTM*, 1331, sayı 3, s. 497—544) de mevzuubahs edildiğine göre, her hâlde XVII. asırdan sonra ve gâlip bir ihtimalle, XVIII. asrın ikinci yarısındadır. Tanzimattan sonra vazifesi daha ziyade genişlemiş ve ehemmiyet peyda etmiştir. Bu esnada Âmedî-i divân-ı humayun da tâbir edilen Âmedci, devlet dairelerinin sadaret makamına gönderilen ve padişahtan istizana mütevakkıf bulunan evrak hakkında, sadrâzam tarafından, vükelâ meclisinde okunup bir karara raptedildikten sonra, yahut lüzum yoksa, meclisin kararını almadan, doğrudan doğruya hünkâra arzedilmesi mutad olan muharreratı tesvid ve tebyiz etmek, kayıtlarını tutmak ve bunları mabeyn baş kitabetine göndermek, diğer taraftan da, arzolunan evrak üzerine sadır olan ve sadarete tebliğ olunan irade-i seniyeleri kaydetmek vazifeleri ile mükellefti (Mahmud Kemal İnal'ın bu hususiaki şifahî izahatı). Vükelâ meclisi içtimalarında hazır bulunan ve cereyan eden müzakerelerin zaptına memur zabıt kâtiplerine nezaret eden *âmedci bey* veya *efendi* (krş. *Arşiv kılavuzu*, Topkapı sarayı, İstanbul, 1938, I, 39), Âmedî-i divân-ı humayun kaleminin en büyük âmiri idi. Sâdır olan iradeleri devaire cevaben yahut re'sen tebliğ etmek, mezkûr kalemin değil. sadaret mektubî kaleminin vazifesi idi. Âmedci efendi „ricâl-i Bâbıâli" denilen beş büyük memurdan biri olup, bu kalem, saray ile muhaberata memur olduğu için, sadaretin en mûtena ve mühim kalemleri arasında ve diğerlerinin fevkinde idi. Gerek Âmedci tayininde, gerek bu kaleme kâtip tayin olunan ve *âmed-i divân-ı humayun kalemi hulefası* tâbir edilen memurların alınmasında her zaman hususî bir dikkat ve ihtimam gösterilmiştir (kşr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtı*).

Vaktiyle merasimde, teşrifat usûlü mucibince, divân-ı humayun *beylikçileri* âmedcilere tekaddüm ederken, bilâhare âmedciler takaddüm etmiştir. İkinci meşrutiyetin ilânından sonra, İttihad ve Terakki hükûmetinin yaptığı teşkilâtta asırlardan beri devam edip gelen bâzı memuriyet unvanları değiştirildiği sırada, Âmedî-i divân-ı humayun unvanı da *meclis-i vükelâ ve mâruzat kalemi baş kâtipliği*'ne tahvil olunmuştur. Fakat bilâhare (1912), şuray-i devlette teşkil olunan bir komisyonda, hangi memurların irade-i seniye ile nasbı lâzım geleceği müzakere olunduğu sırada, eski unvanların iadesine karar verilerek, yine eskisi gibi, *âmedî-i divan-ı humayun* unvanı ipka olunmuştur.

(TAYYİB GÖKBİLGİN.)

AMEL. 'AMAL (A.), amel ve icra, kelâm âlimleri ve filosoflar tarafından, ekseriya yalnız imâna [bk. İLM, İMÂN] yahut *'ilm* ve *naẓar*'a münasebeti dolayısiyle, kullanılır. Felsefenin, „eşyanın mâhiyetinin bilgisi ve hayrı icrası" diye târifi, hellenistik an'anece malûmdu (krş. *Mafātīḥ*, nşr. v. Vloten, s. 131 v.d.). Bir çok islâm mütefekkirleri bu iki gâyenin telif edilmesinin muktazî yahut, her hâlde, temenniye şâyân bulunduğu hususunda ısrar etmişlerdir (bk. Goldziher, *Kitāb ma'āni 'l-nafs*, s. 54—60). Fakat yunan felsefesinin ahlâkta dahi zihniyeci olması, bu felsefenin tesiri altında kalan filosoflar ile mutasavvıflardan 90 % tarafından amelin, kıymet itibarı ile, ilimden daha dûn olmasa bile, neden ilme tâbi gibi gösterilmiş olduğunu izah eder. Eflâtun 4 aslî faziletin başına hikmeti (σοφία) koymuş ve revâkîler ile yeni-eflâtuncular ona uymuşlardır. Aristo da nazarî fazilete (*dianoetik*), ahlâkî faziletten ziyade, kıymet verirdi. İnsan ruhunun ameller ile değil, fakat ancak ilim ile manevî âlemi temaşaya kadar yükselip, ondan hazz alabileceği Aristo'ya isnad edilen *Theologia*'nın bir umdesi olmuştur.

Tavḥîdî (*Muḳābasāt*, Kahire, 1929, s. 262 v.dd.), ilim ile amel arasındaki münasebetlere dair muhtelif reylerden bahseder. Burada bilhassa zihnî telâkki ile iktifa edip, filosof Fārābî'yi misâl olarak alacağız. Bu filosofun *Fuṣūṣ* (nşr. Dieterici, *Philosophische Abhandlungen*, s. 72 v.dd.)'unda, tâliminin ruhiyat ve metafiziğe müstenit esasını görürüz. Burada ruhun üç amelî ve iki nazarî melekesini ayırt ederek, birincileri kısaca kaydedip geçer, fakat ikincilerden daha tafsilâtla bahseder. Nefs-i nebatî ve nefs-i hayvanînin faaliyeti gibi, nefs-i insanînin faaliyeti de amelîdir ve yalnız faydalıyı değil, belki güzeli de seçtiği ve bu hayatta kendisine terettüp eden gâyelere göre şekil aldığı nisbette makuldür. Nazarî melekelerin mertebeleri daha yüksektir. Nazarî akıl, hasseler vasıtası ile edinilen idrâkten (nefs-i hayvanî) başlayıp, maddî âlemin hudutlarını aşarak, manevî âleme kadar yükselir. Amelî akıl, ancak bir hâmidir; emreden, nazarî akıldır (krş. Fārābī, *al-Madīnat al-fāżila*, nşr. Dieterici, s. 47).

Bitirmeden evvel, filosofların, Aristo ile birlikte, ilimleri, nazarî ve amelî ilimler diye, ayırt ettiklerini kaydedelim. Ahlâk, ekonomya[1] (*'ilm al-tadbīr-i manzil*) ve siyaset, bu son zümreye dahildir.

Bibliyografya: A. J. Wensinck, *The muslim Creed* (Cambridge, 1932), bk. mad. *Works*; Tj. de Boer, *Ethics and Morality, Muslim* (*Hasting's Enc. of Religion and Ethics.*) (TJ. DE BOER.)

Şarkî Hind adaları müslüman kavimlerinin dillerinde *'amal* (telâffuz: *amal*), mutlaka sünnet (*sunna*) mâhiyetinde olmamakla beraber, „imânın ahlâkî muktazalarına uygun" olarak, „iyi, hayırlı ve hayrat" (*fī sabīl Allāh*) mânasında, sıfat gibi kullanılır. Kelime, fiil olarak, „bir işi yapma" mânasına da gelir.

(R. A. KERN.)

AMEL. 'AMAL (A.; cem'i *a'māl*), hareket, idare, daire ve vergi defteri demektir. Bu son mânadan alınarak yapılan *'amaldār* kelimesi „tahsildar" [bk. ÂMİL] mânasına gelir. *'Amalnāme* „mutlak salâhiyet, berat" v.s. demektir.

Gramerde *'amal*, âmilliği ve bir kelimenin diğer bir kelime üzerindeki tesirini gösterir [bk. ÂMİL]. Krş. bilhassa Dozy, *Supplément*.

A'MEŞ. AL-A'MAŞ (Sulaymān b. Mihrān Abū Muḥammed) (679—765), arap muhaddisinindendir. 60 (679) da, bâzılarına göre, 61 senesinin aşure gününde (10 teşrin I. 681), yani imam Ḥusayn'in vefatı gününde, dünyaya gelmiştir. Tabaristanlı (diğerlerine göre, Dunbāvend'li) bir iranlının oğludur. Ḥicaz'da al-Zuhrī ve Anas b. Mālik'ten hadis okumuş ve Kūfa'de Banī Sa'd kabîlesinin bir kolu olan Banī 'Avf mahallesinde Banī Kāhil b. Asad'in mevlâsı olarak, yaşamıştır. Orada rebiülevvel 148 (mayıs 765, bâzılarına göre, 147 veya 149) de ölmüştür.

'Alī'ye çok hayrandı. Şair al-Sayyid al-Ḥimyarī, halife 'Alī hakkında yazdığı kasidedeki menakibi bu zattan öğrenmiştir.

Bibliyografya: Ṭabarī (zeyil), III, 2509; İbn Ḥallikān (Būlāḳ, 1299), I, 267, nr. 257; *Aġānī*, 1. tab., VII, 15; 2. tab., VII, 14, [İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), V, 238 v.dd.; İbn al-Cazarī, *Ġāyat al-nihāya fī ṭabaḳāt al-ḳurrā'* (nşr. Bergsträsser, *Bibl. Islamica*, VIII, 1933), nr. 1389; Ḫvānsārī, *Rawżāt al-cannāt* (Tahran, 1306), s. 320 v.d.]

(BROCKELMANN.)

AMIK. 'AMḲ (yahut AL-'AMḲ), cenubî Anadolu'da büyük bir ova olup, etrafı, garpta Amanus dağları (Elma-dağı, b. bk.) ile şarkta Kurt-dağı'nın cenup tepeleri ile kuşatılmıştır. Denizden 150 m. kadar yüksektir. 'Afrīn ('Ifrīn, Ufrenos) ve Karasu havzalarından gelen bir çok derelerin geçtiği bu ova, suların yayılması yüzünden, sıtma kaynağı teşkil eder. Bu ova, jeoloji bakımından, bütün Suriye'de şimal-cenup istikameti ile tâkip edilen büyük çöküntü sahasının Amanus iltivalarına dayanmış bir ucunu meydana getirmektedir. Ova, mâvi kil, kireçli balçık ve kumdan mürekkep 60 m. kadar derinliğinde bir çamur tabakası ile doludur. Sachau (*Reise in Syrien und Mesopotamien*, s. 460)'un dediğine göre, ovanın sathı bir bataklık gibi görünmeyip, bâzan nehirlerin kenarlarında rastgelindiği gibi, bir çayır manzarası arzeder; ancak ot tabakası çok ince ve gâyet mukavemetsiz olup, kolayca çöktüğünden, batmak tehlikesi vardır. Kenarlara doğru toprak daha sağlamlaştığından, oralarda bâzı köylere rastlanır. Şurada burada sazların veya bataklık çayırın sathından çıkan bazalt kütleleri (bâzan da höyükler) yükselir ve leylek yuvalarına benzeyen fakir meskenler, bu kayalara asılmış gibidir. Burada yaşayan araplar manda sürüleri yetiştirirler. Amık, göçebe bedevîlere, kürtlere ve türkmenlere otlak hizmeti de görür. Ovanın en çukur olan cenub-i garbî kısmında sular bir göl teşkil ederler ki, bunun araplarca adı Buḥayrat Anṭākiya (Antakya gölü) yahut sâdece al-Buḥayra'dir; türkler de buna Akdeniz derler. Bundan başka XIX. asıra kadar üçüncü bir ad daha kullanılmakta idi ki, o da, gölün şimalindeki Yaġrā (ârâmî dilinde „tepe") namındaki mahalle nisbet ile, „Yaġrā gölü" idi. Daha orta çağ arap müellifleri (msl. Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 516) bu gölü o ad ile göstermeği âdet edinmişlerdi. Bu müellifler tarafından başkaca Buḥayrat al-Salavvar yahut Sallūr („yılan balığı gölü") adı da zikredilmektedir. Karasu ve Balık-göl'den çıkan Murād Paşa dereleri, göle dökülmezden evvel, birleşirler. Şimal ve şark sahilleri boyunca imtidat eden bataklıkların yegâne sebebi, gelip göle dökülen derelerin durgunluğudur. Göle gelince, ilk defa olarak, milâttan 900 sene sonra, Malalas tarafından „Antakya gölü" adı altında, zikredilmektedir. Antakya gölüne ayak hizmeti gören Âsî nehrinin yatağını bir az indirmekle, büyük masraflara hacet kalmaksızın, bataklığı kurutmak ve bütün bu mıntakayı münbit bir hâle sokmak mümkündür. Amık'ın bir çok eski meskenleri toprak tepeleri hâline gelmiştir. Zira muhtelif akar suların getirdiği ve yahut yağmurların civar yamaçlardan koparıp bütün kum ve çakıllar Amık'ta yığılmakta ve araziyi yükseltmektedir. Bundan dolayı eski meskenlerin temelleri şimdi derin surette toprağa gömülmekte ve meskenler bize, bu mıntakada pek şiddetli olan fırtınaların, harâbelerin etrafına yığdığı enkaz, kum ve çakıllardan müteşekkil tepeler gibi gerünmektedir.

Bu, sâmî dilden gelen, 'Amḳ (avrupalı seyyahlar tarafından 'Omḳ, 'Umḳ diye de yazılır) adı, „çukurluk, basıklık" mânasınadır. Mıhî yazı ile âsûrî kitabelerinde IX. (m.ö.) asırda Unḳi şeklinde kaydedilmektedir ve takriben aynı devirde kıral Z-k-r'in eski ârâmî dili ile kitabesinde '-m-ḳ suretinde görünmektedir. Polybius'ta Ἀμύκης πέδιον [Amhis ovası] bizanslı Malalas'ta Ἀμύκη, Strabon'da Ἀντιοχέων πέδιον [Antiyokeon ovası] suretlerine tesadüf edilmektedir. Suriyeliler Antiokia 'Umḳā'sı veyahut da sâdece 'Umḳā yazmaktadırlar.

Amık ovası bugün Türkiye'nin Hatay vilâyetine dahil bulunmaktadır.

Bibliyografya: Belāẕorī (nşr. de Goeje), 162; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve Mac Guckin de Slane), II, 51 v.d.; Yāḳūt, *Mu'cam*, bk. mad.; K. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1133, 1612—1620, 1794; E. Reclus, *Nouv. géogr. univ.*, IX, 721; E. Sachau, *Sitzungsber. d. preuss. Akad. d. Wissensch.*, 1892, s. 313 v.dd., 322, not 1, 330 v.dd.; Tomkins, *Babylonian and Oriental Record*, III, 6; H. Winckler, *Altoriental. Forschungen* (Leipzig, 1893 v.dd.), I, 9 v.dd., 17; Benzinger (Pauly-Wissowa, *Realencyklop. d. klass. Altertumswissensch.*, I, 1996); Streck, *Real. d. kl. Alt. Suppl.*, I, 72; Nöldeke, *Zeitschr. für Assyriologie*, XXI, 377; R. Walpole, *Travels in various countries of the east* (London, 1820), s. 345; Chesney, *Expedition to the Euphrates and Tigris* (London, 1850), I, 396 v.dd.; Guys, *Statistique du Pachalik d' Alep* (Marseille, 1853), s. 23; Czernik (*Petermann's Geograph. Mitteilungen*, nr. 45, ilâve; Gotha, 1876, s. 30—33); E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 460 v.d.; Baedeker, *Palästina und Syrien* (5. tab.), s. 408; Janke, *Auf Alexanders des Grossen Pfaden* (Berlin, 1904), s. 26 v.d. (M. STRECK.)

ĀMİD. [Bk. DİYÂRBEKİR.]

'AMİD. [Bk. AMİD.]

AMİD. 'AMĪD, orta çağda, yakın şark islâm-türk devletlerinde kullanılan bâzı unvanlarda ve memuriyet isimlerinde tesadüf edilen bir tâbirdir. 'Amīd, 'Amīd al-Cuyūş, Emīr 'Amīd, 'Amīd al-Mulk, 'Amīd al-Davla, 'Amīd al-Dīn gibi. Bu tâbirin muhtelif devletlerde nasıl ve ne mânada kullanıldığı hakkında henüz hiç bir tetkik yapılmamış olduğundan, burada bu hususta vereceğimiz izahatın kat'î mâhiyette olmadığını ibtidada söyleyelim. Şimdilik bildiğimize göre, bu tâbire ibtida Sâmânîlerde tesadüf edilmektedir: Narşaḫī, Buhara'nın tarihî ve topografik tavsifi hakkındaki eserinde, Sâmânî hükümdarı Naṣr b. Aḥmed zamanında Buhara'daki devlet dairelerinden (divân) bahsederken, bunlar arasında *'amīd al-mulk* divânını da zikrediyor (*Description topogr. et histoire de Bouḫārā*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1892 s. 24). Bu kaydı W. Barthold da meşhur eserinde Sâmânî teşkilâtından bahsederken, iktibas etmiştir (*Turkestan down to the mongol invasion, GMS*, new series V, 1928, s. 229). Ancak elimizdeki eserin Narşaḫī'nin 332 (943) de ikmâl ettiği asıl arapça metin olmayıp, onun 522 (1128) deki farsça muhtasar tercümesinden 574 (1178) te yapılmış ikinci bir hulâsa olduğunu düşünürsek, bu tâbirin asıl müellif tarafından kullanılıp kullanılmadığı hakkında ihtiyatlı davranmamız icabeder. Mamafih yine X. asır sonlarında Buveyhîlerde ordu kumandanına *'amīd al-cuyūş* unvanı verildiğini bildiğimiz için (bk. al-Ḥasan b. Ustāẕ Hormuz), Sâmânîlerde de *'amīd al-mulk* divânının mevcudiyeti, büyük bir ihtimâl ile, kabul edilebilir. Bir de Gaznevîlerde büyük vilâyetlerin idarî ve malî teşkilâtının başında *'amīd* unvanlı ve geniş salâhiyetlere mâlik bir memur bulunduğunu görüyoruz (Davlatşāh, *Taẕkara*, nşr. Browne, s. 139: Horasan 'Amīd'i).

Büyük selçuk imparatorluğunda ve onun idarî an'anelerine varis olan muhtelif devletlerde, *'amīd* tâbiri ile teşkil edilmiş unvanlara tesadüf ediyoruz: Tuğrul Bey'in veziri Abū Naṣr al-Kundurī'nin lâkabı 'Amīd al-Mulk idi; Niẓām al-Mulk'ün damadı Abū Manṣūr Muḥammed, 'Amīd al-Davla lâkabını taşıyordu [bk. İBN CUHAYR]; atabeg Zengī'nin veziri al-Abarzī [b. bk.] 'Amīd al-Dīn lâkabını haizdi. Gorlular devletinde de *amīr 'amīd* unvanını taşıyan bir memurun mevcudiyetini biliyoruz (Niẓāmī al-Arūżī al-Samarḳandī, *Chahār maqāla, GMS*, XI, s. 52). X.—XI. asırlarda islâm devletlerinde pek ziyade umumîleşen, daha doğrusu ibtizale düşen unvanlar, resmî lâkaplar hakkındaki bilgilerimize uygun olarak [bk. ELKAB], *'amīd* tâbirinin *al-dīn* ile birlikte istimâlinin atabegler zamanında başladığını görmekteyiz.

Bütün bu izahat, gerek memuriyet ismi ve gerek unvan olarak kullanılan bu tâbirin mâhiyetini vazıh bir surette meydana koyamıyor. Lâkin Selçukîlerin meşhur veziri Niẓām al-Mulk'ün [b. bk.] *Siyasetnâme* adlı eserinde lâkaplar hakkında verdiği malûmatı, yukarıki tarihî kayıtlar ile birleştirince, bu hususta istidlâl tariki ile bâzı neticelere varmak kabil olacaktır.

1 Yeni bir ilim olan iktisat (économie) ile karışmaması için, bu imlâ tercih edilmiştir. Burada geçen „économie" tâbiri, eskilerin *'ilm al-tadbīr al-manzīl* dedikleri ev ve aile idaresi ilmidir.

Onun verdiği malûmata göre, *'amîd* kelimesi, *ḫvāca* ve *mutasarrıf* tâbirleri gibi, askerî değil idarî ve malî teşkilâta mensup bir kısım memurlara verilen bir isimdir; ve bürokrasiye mensup olan bu gibi memurlara 'Amîd al-Devla unvanı verilir. Mamafih bâzı ehemmiyetsiz idare ve mâliye memurlarının 'Amîd al-Mulk unvanını da taşıdıkları görülüyor ki, işte Nizâm al-Mulk bundan şikâyet etmektedir. Yine onun verdiği malûmata göre, Selçukîler devrinde Bagdad, Horasan, ve Ḫvārizm 'de *'amîd*'ler meveuttur; filvâki Malikşâh zamanında Horasan ve Bagdad 'da selçukî devletinin en büyük memuru sıfatı ile birer 'Amîd bulunduğu hakkında eski kaynakların verdiği malûmat da (*Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides*, II, 74) Nizâm al-Mulk 'ün ifadesini teyit etmektedir (*Siyasetnâme*, nşr. Sayyid 'Abd al-Raḥîm Ḫalḫālî, Tahran, 1310, s. 107, 114 v.d.; bu eserin Schefer tarafından 1891 da Paris 'te bastırılan nushasında, yalnız Bagdad ve Horasan 'Amîd 'lerinden bahsedilmektedir, s. 137; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941, adlı eserinde selçukî teşkilâtından bahsederken, vilâyetlerdeki bu 'Amîd 'leri „harac ve tahsil memuru" olarak gösteriyor, s. 45; hâlbuki *Siyasetnâme* 'nin çok yanlış bir tercümesini yapan Schefer, bu kelimeyi daha doğru olarak „gouverneur", yani vâli, diye tercüme etmişti, s. 203). Lâkapların suiistimal edilmesine aleyhdar olan Nizâm al-Mulk, vezir Tuġrâ'î, Mustavfî, 'Âriż [bk. madd.] ile, Bagdad, Horasan, Ḫvārizm *'amîd*'lerinden başka hiç bir memurun *al-mulk* ile teşkil edilmiş unvanlar kullanmamasını istemektedir.

Yukarıdan beri verdiğimiz bütün bu malûmattan şimdilik şu neticeleri çıkarabiliriz:

a. İptida X. asırda, Sâmânîlerde, gördüğümüz *'amîd* tâbiri, idarî ve mâlî işler ile uğraşan büyük memurlara verilen bir isimdir. Sâmânîlerdeki *'amîd al-mulk* vazifesi, Buveyhîlerde ordu kumandanına verildiğini bildiğimiz *'amîd al-cuyûş* ismi ile Gorlulardaki — gâliba askerî ve sivil salâhiyetleri şahsında toplayan bâzı büyük memurlara verilen — *amîr 'amîd* tâbiri, birer lâkap değil, sâdece memuriyet adıdır. Büyük Selçukîlerde *'amîd* kelimesi sivil bir memuriyet adı olarak, *'âmil* [b. bk.] kelimesinin müteradifi mâhiyetinde, kullanılmaktadır. Muhtelif memleketlerde bulunan *'amîd*'ler, oradaki idarî-malî işler ile ve bu arada idarî teşkilâtın en mühim vazifesi olan muhtelif vergilerin tahsili ile mükelleftirler; yalnız bu son vazifelerine bakarak, onları sâdece mâliye memuru sanmak, tamamiyle yanlıştır; çünkü *'amîd*, idarî-mâlî vazifeler ile meşgul sivil teşkilâtın başında bulunan büyük memurdur. İmparatorluk memleketlerindeki bütün *'amîd*'ler arasında dördü, yani Bagdad, Horasan, Irak-i Acem, Ḫvārizm *'amîd*'leri, idare ettikleri coğrafî sahanın genişliği ve ehemmiyeti itibariyle, diğer *'amîd*'lerden daha yüksek bir mevki sahibidirler ve merkezdeki büyük memurlara yakın bir mevkileri vardır. Nizâm al-Mulk 'ün ifadesi, bunu çok sarih bir surette göstermektedir.

b. Unvan ve lâkap olarak, daha Selçukîlerde kullanılmağa başlıyan *'amîd al-mulk* lâkabı, sonradan *'amîd al-davla* ve daha sonra *'amîd al-dîn* şeklinde olarak devletin büyük memurlarına, büyük *'amîd*'lere, hattâ atabegler zamanında gördüğümüz vecihle vezirlere de verilmiş bir unvandır. Mamafih bâzı ikinci derecede *'amîd*'lerin de bu unvanı kullandıkları Nizâm al-Mulk 'ün ifadesinden anlaşılıyor.

Bibliyografya: Şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş olan bu tâbir hakkında müracaat edebileceğimiz başlıca kaynaklar makale içinde gösterilmiştir.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ÂMİDÎ. [Bk. ÂMİDÎ.]

ÂMİDÎ. AL-ĀMİDÎ (1156 — 1233), Abu 'l-Ḥasan 'Alî b. Abî 'Alî Muḥammed b. Sâlim al-Taġlabî Sayf al-Dîn), 1156 (551) da Āmid (= Diyarbekir) 'de doğmuş, orada Kur'an 'ın muhtelif kıraetlerini ve hanbelî fıkhını tahsil ettikten sonra, Bagdad 'a gelip, İbn al-Munā 'dan ders görmüş ve İbn Şâtil 'den hadis dinlemişti. Bu sırada hanbelîlikten şâfiîliğe geçmiş ve şâfiîlerden Abu 'l-Ḳāsim b. Faẓlān 'a talebelik ederek, hilâfiyatta (fıkıh munazara ve ihtilâfları), cedel ve munazarada maharet kesbetmiştir. Bagdad 'ın Karḫ yakasında yaşayan hıristiyan ve yahudi âlimlerinden felsefe ve aynı zamanda tıbbın mebadisini tahsil etti. Böylece fıkıh ve felsefeyi nefsinde cemetmiş olan Āmidî, fakihlerce hoş görülmediğinden, Irak 'tan çıkarak, Şam 'a gitti ve bu şehirde de gerek fıkıh ve gerek felsefe bilgisini arttırıp, aklî ilimlerde zamanının en büyük âlimi oldu. 1198 (592) de Şam 'dan Mısır 'a giderek, Ḳarâfa Ṣuġrā 'da İmâm-ı şâfiînin kabri civarındaki medreseye muid oldu ve Kahire 'deki Cāmi' Ẓâfirî 'de ders vermeğe başladı. Burada, usûl-i din, kelâm ve usûl-i fıkha dair ders ve eserleri ile, büyük bir şöhret ve rağbet kazandı. Fakat Kahire uleması, kendisini filosofluk ve itikat bozukluğu ile itham ederek, kanının halâl olduğu hakkında, umumî bir mahzara imza koydular. Bunların arasından yalnız biri (krş. İbn Ḫallikān, I, 330), imza yerine, bu hareketin mânasızlığına dair bir beyit yazdı. Āmidî, bu vahim akıbetten kurtulmak için, gizlice Kahire 'den kaçarak, Hama 'ya gitti ve burada Eyyubîlerden al-Malik al-Manṣûr Nāṣir al-Dîn 'in hizmetine girdi.

Bu hükümdarın 1220 (617) 'de vefatı üzerine, Şam 'da Aziziye medresesine müderris oldu ve 1233 (631) 'e kadar, tam 13 sene, bu vazifede kaldı. O sıralarda al-Malik al-Kāmil, Diyârbekir 'i işgâl etmiş ve bu şehrin sabık hükümdarının, Āmidî 'yi kadılık etmek üzere, Şam 'dan oraya davet etmiş olduğunu, arada geçen mektuplaşmadan, haber almıştı. Bunun üzerine al-Malik al-Kāmil, Āmidî 'yi Aziziye medresesinden azletti. Artık evine çekilip, münzeviyâne yaşayan Āmidî, 8 teşrin II. 1233 (3 safer 631) 'te vefat etti ve Şam 'ın meşhur kabristanı olan Cebel-i Ḳāsion 'a defnedildi.

Sayf al-Dîn Āmidî şahsan güzel olduğu gibi, üslûbu da pek fasih ve belig idi. 'İzz b. 'Abd al-Salām (krş. Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya*, V, 130), Sayf al-Dîn Āmidî 'den daha iyi ders okutan bir kimse görmemiş olduğunu ve bizzat kendisinin bahis ve munazara usûlünü ondan öğrendiğini söyler. Sayf al-Dîn Āmidî, babası ile arasındaki dostluğa binaen, *Rumūz al-kunūz* adındaki eserini, bizzat İbn Abî Usaybi'a 'ya okutmuştu (krş. *Ṭabaḳāt*, II, 174). Gerek İbn Abî Usaybi'a, gerek Zahabî, kendisini „ezkiyay-i âlemden" addederler. İbn Ḫallikān 'a göre, hilâfiyatta kendisine has bir usûl kullanırdı. Sayf al-Dîn Āmidî 'nin, kelâm, fıkıh, mantık, hikmet ve hilâfiyata dair, yirmiden fazla eseri vardır. İstanbul kütüphanelerinde bunlardan *Iḥkām al-aḥkām* ile *Abkār al-afkār* (Şam emîri al-Malik al-Mu'aẓẓām 'a takdim edilmiştir) 'ın müteaddit yazma nushalarına rastgelinir. Aynı eserler Berlin, Paris ve Kahire kütüphanelerinde de mevcuttur (yazmalar için bk. Ahlwardt, *Verzeichnis der arab. Hss. der Kgl. Bibliothek*, nr. 1741; Bibl. Nat., de Slane, *Catalogue des Mss. arab.*, nr. 791; Hidiv kütüp. kataloğ., III, 235).

Bibliyografya: Zahabî, *Kitāb al-'ibar bi-aḫbār man ġabar* (yazm., İstanbul, Bayezid umumî kütüp., nr. 5015); İbn Abî Uṣaybi'a, *Ṭabaḳāt al-atibbā'* (nşr. A. Müller), II, 174; İbn al-Ḳıftî, *Ṭabaḳāt al-ḥukamā'* (nşr. Lippert), s. 240 v.d.; İbn Ḫallikān (Būlāḳ, 1299), I, 415, nr. 405; Subkî, *Ṭabaḳāt al-şāfi'îya* (Mısır, 1324), V, 129 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Târîḫ*, III, 155; 'Abd al-Ḥayy b. al-'İmād al-Ḥanbalî, *Şaẕarāt al-ẕahab fî aḫbār man ẕahab* (Mısır, 1351), V, 144; Yâfi'î, *Mir'āt al-canān* (Haydarâbâb, 1338), IV, 73; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 393; *Supplement*, I, 678.

(M. ŞEREFEDDİN YALTKAYA.)

ÂMİDÎ. AL-ĀMİDÎ (al-Ḥasan b. Bişr Abu 'l-Ḳāsim) (? —981), arap lisaniyatçısıdır. Al-Zaccāc ve İbn Durayd 'in talebesi olup, tetkiklerini bilhassa arap şiirinin intikadına hasretmiş ve 371 (981) 'de ölmüştür.

Başlıca eseri olan *Kitāb al-muvāzana bayna 'l-ṭā'îyayn Abî Tammām va 'l-Buḥturî fi 'l-şi'r* (İstanbul, 1287; türk. trc. Veled Çelebi, İstanbul, 1311), eskilerin bu en dikkate şâyân iki mukallidinin meziyetlerini mukayese eder. *Kitāb al-mu'talif va 'l-muḫtalif* [Fritz Krenkow tarafından, Marzubān 'ın *Mu'cam al-şu'arā'* 'sı ile birlikte, Fatih kütüp., nr. 4504 nushasından — bunu nâşir tasrih etmiyor — 1354 te, Mısır 'da bastırılmıştır] unvanlı kitabı da, al-Suyûṭî 'nin *Şarḥ şavāhid al-muġnî* (Kahire, 1322, s. 47, 51 v.d.) 'sine, o zamana kadar isimleri meşkûk kalan şairlerin adlarını tesbit hususunda, başlıca menba olmuştur ve Cambridge 'te, iki yazma hâlinde, mahfuzdur (bk. E. G. Browne, *A Handlist of the Muhammadan Mss. of C.*, nr. 1127, 1128). *Amālî* 'sinden Ḥarîrî, *Durrat al-ġavvāṣ* 'ında (tab. Thorbecke, s. 64, 69), al-Musayyab b. 'Alaṣ 'ın divânına yazdığı şerhten de, al-Suyûṭî, *Şarḥ şavāhid al-muġnî* 'sinde (s. 41, 14) iktibaslarda bulunmuşlardır.

Bibliyografya: Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 100; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 111; [*Supplement*, I, 171 v.d.; Yâḳût, *Irşād al-adîb* (*GMS*, III), 54 — 61; Suyûṭî, *Buġyat al-vu'āt* (Mısır, 1326), s. 218].

(BROCKELMANN.)

'AMÎDÎ. [Bk. AMÎDÎ.]

AMÎDÎ. AL-'AMÎDÎ (Muḥammed b. Muḥammed Abū Ḥâmid Rukn al-Dîn al-Samarḳandî) (? —1218), hanefî fakihi ve sûfî olup, 9 cemaziyelâhır 615 (3 eylûl 1218) 'te Buhara 'da vefat etmiştir.

Cedelde temayüz etmiş ve bu san'atın bilhassa farsça *cust* („araştırma") diye mâruf olan şubesi ile meşgûl olmuştur. Bu san'ata dair başlıca eseri, *Kitāb al-irşād* (H. Derenbourg, *Les mss. arabes de l'Escorial*, nr. 650, 2) 'dır. Diğer bir eseri de *al-Ṭarîḳa al-'amîdîya fi 'l-ḫilāf va 'l-cadal* (Kahire, Hidiv kütüp. kataloğ., IV, 79) 'dir.

Bizim için daha ziyade alâkabahş olan eseri *Kitāb mir'āt* (*ḥayāt*) *al-ma'ānî fî idrāk al-'ālam al-insānî*, mikrokozmosun makrokozmosa tâbiiyetine dair olup, Bahuçara 'lı (?) hindu Brahman Yogi 'nin *Amrtakuṇḍa* adlı eserinin farsça tercümesinden adapte edilmek suretiyle vücuda getirilmiştir. Krş. de Guignes, *Mém. de l'Académie des inscriptions*, XXVI, 791; Gildemeister, *Scriptor. ar. de rebus indicis*, s. 115; W. Pertsch, *Festgruss an Roth* (1893), s. 208—212; İbn 'Arabî, bir Yogi 'nin yardımı ile ve asıl metne göre 'Amîdî 'nin eserini tashih ederek, bu eseri yeniden yazmıştır (Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 446, nr. 100). Bu zatın *Ḥavż*

al-ḥayāt adlı, felsefeye ve tılsıma dair, bir eseri daha vardır ki, Paris'te mahfuzdur (Bibl. Nat., de Slane, *Catalog ...*, nr. 773, 2).

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (Būlāḳ, 1299), I, 604, nr. 575; İbn Ḳuṭlubuġa, *Tāc al-tarācim fī ṭabaḳāt al-ḥanafīya* (nşr. Flügel), nr. 171; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 439; [*Supplement*, I, 767 v.d.; Ṣafadī, *al-Vāfī fī 'l-vafayāt* (nşr. H. Ritter, *Bibl. Isl.*, 6, 1931), I, 280].

(BROCKELMANN.)

'ĀMİL. [Bk. ÂMİL.]

ÂMİL. 'ĀMİL, kur'ânî bir tâbir olup (IX, 60), islâm devlet teşkilâtında, daha ilk asırlardan beri, tesadüf edilir ki, muhtelif devirlere ait muhtelif tarihî kaynaklarda bir birinden farklı mânalarda kullanılmış, hattâ bâzan aynı müellif tarafından bile muhtelif mefhumları ifade etmek için istimâl edilmiştir. Şimdiye kadar hiç tetkik edilmemiş olan bu kelime hakkında, yanlış ve indî malûmat vermemek için, istifade ettiğimiz muhtelif kaynaklardaki kayıtları kronolojik surette sıraladıktan sonra, bunların mukayesesinden çıkan neticeleri kısaca tesbit edeceğiz.

'Āmil (cem'i *'ummāl*) kelimesi, Ṭabarî gibi eski kaynaklarda sık sık geçer ve umumî olarak memur, vazife sahibi mânasını ifade eder. O devirlerde, devletin en mühim işi vergilerin tahsili olduğundan, bu kelime ile, en çok, bu iş ile meşgûl memurlar kasdolunur. Mamafih, 241 (855)'de bir sefere memur edilen kimseye de *'āmil 'ala al-ḥarb* denildiğini görüyoruz (*Ṭabarī*, III, 1340). Vâlilerin maiyetinde bulunan mâliye işleri ile meşgûl âmillerin — Ḥaccâc devrinde vazedilen kaideye göre — Manşûr devrinde de ayda üç yüz dirhem aldıklarını ve bu usûlün Ma'mûn zamanına kadar devam ettiğini Ṭabarî kaydetmektedir (bk. Gaudfroy-Demombynes, *Le Monde musulman et byzantin, jusq'aux Croisades*, nşr. M. E. Cavaignac, *Histoire du monde*, VII, I, 336). XI. asrın ilk yarısında, Bagdad'da yaşayan Māvardî (*Aḥkām al-sulṭāniya*, tab. Kahire, 1909, s. 173), *'ummāl al-maṣāliḥ* tâbirini Worms ve van Berchem'in tercüme ettikleri gibi, „amme hizmetini gören memurlar, bilhassa mâliye memurları" mânasında değil, E. Fagnan'ın doğru mutalâası vecihle „daimî olmayan her hangi bir vazifeyi ifa edenler" mânasında kullanmıştır (E. Fagnan, *Les Statuts gouvernementaux ou règles de droit public et administratif*, Alger, 1918, s. 424). Metnin çok sarih olan delâleti, *'āmil* kelimesinin, tek başına kullanıldığı zaman, umumiyetle memur mânasında kullanıldığını gösteriyor. Mamafih aynı müellif, eserinin diğer bir yerinde (metin, ayn. tab., s. 184—187), devlet teşkilâtında, âmillerin vazife ve salâhiyetlerinden, tahsisatlarından, tayin, teftiş ve azil suretlerinden, hâiz olmaları icab eden vasıflardan uzun uzun bahsederek, bu tâbirin o asırdaki muhtelif mânalarını lâyıkı ile aydınlatmaktadır: *a. âmil*, bir az evvel söylediğimiz gibi, umumiyetle — muvakkat veya daimî bir vazifenin ifası ile mükellef — memur mânasına geliyor; *b.* muayyen bir mıntakada harac, uşr, himaye, ganimet [bk. madd.] gibi vergilerden birinin veya bir kaçının veya hepsinin tahsili ile mükellef mâliye memuru mânasındadır; *c.* büyük bir idarî sahanın yahut büyük bir şehrin umumî idaresine memur ve amme vilâyetini hâiz büyük memura *âmil* ismi verilir. Fakat ekseriyetle, *âmil* denildiği zaman, vergi tahsili ile mükellef mâliye memuru kasdolunmaktadır. Abbasî teşkilâtında, sultan (hükümdar) ile vezir ve amme vilâyetini hâiz *âmil* (vâli)'den başka, bilhassa *müşrif* (müfettiş) ve *ṣāḥib al-barīd* (posta ve istihbarat memuru) bu vergi tahsili ile muvazzaf âmilleri kontrol etmekle mükelleftirler. Māvardî, tıpkı vezaret gibi *'imālat* (âmillik)'i de *'imālat-i tafvīż* ve *'imālat-i tanfīẕ* diye ikiye ayırmaktadır: geniş salâhiyeti hâiz ve bir çok işlerde kendiliğinden karar vermeğe mezun olan büyük âmillerin vazifesi, *'imālat-i tafvīż* mâhiyetindedir; bunların köle olmamaları ve islâm dininde bulunmaları şarttır. Hâlbuki mahdut bir salâhiyeti hâiz ve muayyen bir işi görmeğe memur olan ikinci kısım küçük âmiller, köle ve müslümanlıktan başka bir dine mensup olabilirler.

Abbasîleri tâkip eden ve idare teşkilâtlarının örneklerini doğrudan doğruya ve dolayısiyle onlardan alan muhtelif türk-islâm devletlerinde, *'āmil* kelimesinin yukarıda zikredilen muhtelif mânalarda kullanıldığını görüyoruz: Sâmânîlerde (msl. Narşaḫī, *Tārīḫ-i Buḫārā*, nşr. Schefer, s. 25; umumiyetle memur mânasında) bu ıstılah mevcuttu. Horasan sipehsâlârı gibi büyük emîrlerin, doğrudan doğruya, kendileri tarafından tayin edilen ve kendilerine mahsus vergileri tahsil eden memurlarına da, *'āmil* unvanı verilirdi (Gardīzī, *Kitāb Zainu 'l-Akhbār*, nşr. Muhammed Nāzim, Berlin, 1928, s. 51); Gaznevîlerde de umumiyetle memurlara ve bilhassa mâliye memurlarına bu isim veriliyordu (Gardīzī, *ayn. esr.*, s. 162; büyük şair Farruḫī, Maḥmūd Gaznevî'nin vefatı münasebeti ile yazdığı mersiyesinde, Gazne'de dîvan halkının teessürlerini anlatırken, hâciplerden ve ḫvâcelerden sonra âmilleri zikretmektedir: *Dīvān-ı Farruḫī-i Sīstānī*, nşr. 'Alî Âbān, Tahran, 1311, s. 92; ayrıca Niẓāmī-i 'Arūżī, *Chahār Maqāla GMS*, XI, s. 48, Tûs âmili; *Kābusnāme*, 42. bab., Nesâ âmili); Selçuk imparatorluğunda

kelimenin, umumiyetle memur bilhassa mâliye memuru, bâzan da vâli mânasında kullanıldığını görüyoruz (msl. Niẓām al-Mulk, *Siyāsatnāme*, Tahran, s. 15, 33, 114; İbn al-Balḫī, *Farsnāma*, nşr. G. le Strange ve R. A. Nicholson, *GMNS*, I, 1921, s. 116, 121, 157; Afżal al-Dīn Karmānī, *'Iḳd al-'ulā*, Tahran, 1311, s. 58); Selçuk imparatorluğuna vâris olan ve onun idarî teşkilâtını iktibas eden muhtelif devletlerde, meselâ Ḫvārizmşahlarda, bu ıstılaha tesadüf ediyoruz. Onlara ait resmî vesikalardan anlaşıldığına göre, *âmil*, Ḫvārizmşahlarda mutasarrıf veya nâib müradifi olarak kullanılmakta ve bilhassa vergileri tahsil eden ve bâzı idarî salâhiyetlere de mâlik olan büyük memur mânasını ifade etmektedir (Bahā al-Dīn Muḥammed b. Mu'ayyad Baġdādī, *al-Tavassul ilā al-tarassul*, Tahran, 1313, s. 34, 46, 93, 117; Cuvaynī, *Tārīḫ-i Jahān Guşā*, *GMS*, XVI, II, s. 33). Kelimenin, aynı mânayı ifade etmek üzere, Hindistan türk devletlerine de geçmiş olduğu, XIV. asırda Tuğlukşahlarda [b. bk.] bu unvana tesadüf edilmesinden anlaşılıyor (İshwari Prarad, *A History of the Qarannah Turks in India*, I, Allahâbâd, 1936, s. 263, 278). Memlûklerde hesap işlerine bakan küçük memur mânasında kullanılan bu kelimenin (bk. G. de Mombynes, *La Syrie à l'époque des Memlouks*, Paris, 1923, s. LXXII), İlhanîler ve Celâyirler devrinde en ziyade mâliye memuru mânasını ifade ettiğini ve sonradan Timurîler devrinde de aynı mânada kullanıldığını görüyoruz (bk. Davlatşāh, *Taẕkara*, nşr. Browne, Leyden, 1901, s. 422). Kelimenin aynı mânada XV. asırda Kırım hanlığında da kullanıldığını biliyoruz (Abdullah-oğlu Hasan, *Mengli Giray Han I. yarlığı*, *TM*, IV, 104). XVI. asırda Safevî devletinde geniş salâhiyetler ile büyük bir memleket idaresine memur büyük emîrlerin maiyetinde bulunan vezirin — meselâ Horasan vezirinin — maiyetinde vergilerin tahsili işinde kullanılan âmiller vardı (Ḥasan-i Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, nşr. Seddon, Baroda, 1931, I, 355). Abbâsîlerden beri hemen bütün müslüman-türk devletlerinde gördüğümüz bu ıstılah, Osmanlı imparatorluğunda da vergi tahsili ile muvazzaf memur yahut mültezim [b. bk.] veya mültezim namına tahsilât yapan hususî memur mânasında kullanılmıştır (Bayezid II.'in bir emirnâmesinde *'ummāl* tâbiri geçmektedir: F. Kraelitz, *Osman. Urkunden in türk. Sprache*, Wien, 1922, s. 65; Peçevî, *Tārīḫ*, I, 8, 126; bu mültezim-âmiller XV.—XVII. asırlarda ekseriyetle yahudi idiler: Âşık Paşa-zâde, *Tārīḫ*, İstanbul, s. 192; Koçu Bey, *Risāla*, nşr. Ebuzziya, 1303, s. 65). *'Āmil* kelimesinin osmanlılarda — tıpkı *'amaldār* kelimesi gibi — mültezim mânasında da kullanıldığını 1417 (875) de sancak beyi Hamza Bey'in bir buyurultusu açıkça göstermektedir (*Belleten*, sayı 17/18, s. 133).

Âmil kelimesi, farsçanın, devlet dili ve edebî dil olarak, ehemmiyet kazandığı şark memleketlerinde, *'amaldār, kārdār, kārdān, kārkunān* gibi, yine aynı mânayı ifade eden farisî şekiller almış, ve tamamiyle *'āmil*, yani mâliye memuru müradifi olarak, eski zamanlardan beri kullanılmıştır. Meselâ *'amaldār* kelimesine daha X. asır sonlarında Gaznevîlerde tesadüf ediyoruz (*Tārīḫ-i Sīstān*, tab. Malik al-Şu'arā' Bahār, Tahran, 1914, s. 358: Sīstān ameldarı); kelime burada, mâlî işler tabiatiyle en mühim vazifesini teşkil eden geniş salâhiyetli idare memuru, yani vâli makamında kullanılmıştır. *'Amaldār* kelimesinin Gaznevîlerden sonra Hindistan türk devletlerine de geçtiğini, sâir tarihî ve edebî metinlerden başka Husrav-i Dihlavī'nin *Tuġluḳ-nāme* adlı mesnevisinden de anlıyoruz (tab. Hind., s. 102, beyit 1962). XIV. asırda türk şairi Ḳuṭb [b. bk.]'un Altınordu'da yazdığı *Husrev-ü Şīrīn* mesnevisinde memur mânasına kullanılan bu kelimenin XV. asırda Timurîler sülâlelerinde çok kullanıldığı, Davlatşāh *Taẕkara*'si ile (s. 179 v.d., 292) Ḫvāndmīr'in *Dustūr al-vuzarā*'sından anlaşılıyor (tab. Sa'īd Nafīsī, Tahran, 1317 şemsî, s. 413 v.d. Burada, Ḥusayn Bayḳara devrinde, devlete ait parayı zimmetlerine geçiren 80 *'amaldār*'dan, yani tahsildardan bahsolunmaktadır). Kırım hanlığında kullanıldığını Hacı Girey Han'ın 1453 (875) tarihli bir yarlığında görüp anladığımız bu tâbir (bk. Akdes Nimet Kurat, *Topkapı müzesi arşivindeki Altın-Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlıg ve bitikler*, İstanbul, 1940, s. 64, satır 24; nâşir, tahsildar mânasında olan bu kelimeyi, yanlış olarak, i ş ç i diye tercüme etmektedir), bu şekilde eski osmanlı kroniklerinde de mevcuttur (Âşık Paşa-zâde, *Tārīḫ*, İstanbul, s. 99; nşr. Giese, s. 88: Gelibolu ameldarı. İstanbul tab'ının neşreden Âli Bey,elindeki yazmalarda doğru olarak *'amaldār* şeklinde yazılan bu kelimeyi, yanlış olarak, *'alamdār* diye tashih etmiştir ki, iptida M. Ârif bu yanlışlığa dikkat eylemişti: *MTM*, nr. IV, s. 181, 185). Osmanlılardaki bu tâbir hakkında bk. F. Kraelitz, *ayn. esr.*, s. 65, not. 3; F. Giese'nin *Ungar. Jahrb.* mecmuasındaki makalesi (1931, XI, cüz 3, s. 279, not 5).

Âmil kelimesinin müradifi olan bu *'amaldār* kelimesinden başka, tamamiyle farsça *kārdār, kārdān, kārkunān* gibi müradiflerine de Gaznevî tarihinin en eski menbâları olan Bayhaḳī (Hind tab., s. 620) ve Gardīzī (*Kitāb zayn al-aḫbār*, nşr. M. Nâzım, Berlin, 1928, s. 8, 91)'de tesadüf ettiğimiz gibi, Hind ve İran devletlerinden bâ-

his daha sonraki tarihî ve edebî metinlerde de tesadüf ediyoruz (Bāha al-Dīn Muḥammed b. Mu'azzad-i Bağdādī, *ayn. esr.*, s. 114'te *kārkunān*, tamamiyle *'āmil* müradifi olarak kullanılmıştır). Osmanlı metinlerinde bunun tercümesi olarak *iş tutan*, *iş eri* tâbirleri ile *işgüzâr* ve *maslahatgüzâr* tâbirlerine rastlanmaktadır [bk. İŞ ERİ].

Bütün bu izahattan başlıca şu neticeleri çıkarabiliriz: *âmil*, umumî olarak bir iş ile mükellef olan adam mânasınadır. Kelimenin mânası sonradan genişleyerek, memur mefhumunu ifade etmiştir. Orta çağ islâm ve türk devletlerinde, vergi tahsili devletin en mühim işini teşkil ettiğinden, *âmil* kelimesi, küçük tahsil memuru (tahsildar) yahut onların âmiri olan daha büyük mâliye memuru, ve nihayet muayyen bir idarî sahanın mülkî ve mâlî idaresine memur vâli mânalarında kullanılmıştır. Şark islâm dünyasında olduğu gibi, garp islâm âleminde (şimalî Afrika ve Endülüs) idarî bir ıstılah olarak, bu muhtelif mânaları ifade eden *âmil* kelimesi, vâli, yani idarî bir sahanın en büyük sivil memuru, mânasında kullanıldığı zaman, askerî kumandandan, yani emîrden, tamamiyle ayrıdır ve nüfuz itibariyle ondan aşağıdır. Mamafih merkezî idarenin bu iki büyük mümessili birbiri ile uyuştukları zaman, vergi tahsilâtını aralarında taksim ediyorlar ve merkezin emirleri hiçe sayıyorlardı. Abbâsîler devrinde, bâzan, bu iki vazifenin aynı adamın uhdesinde birleştiğini ve o vakit yarı müstakil denecek derecede nufuz kazandığını görüyoruz ki, Aḥmed b. Tolun buna bir misâldir. Ancak böyle vaziyetlerde *âmil* unvanının kullanılmayıp, *emîr* unvanının tercih olunduğu pek tabiîdir. Abbâsîlerden ayrılıp, istiklâllerini kazanan ve islâm tarihinde *mulūk al-ṭawā'if* diye anılan küçük devletler, hemen umumiyetle, sivil ve askerî salâhiyetleri şahasında toplayan vâliler tarafından kurulmuştur (bk. A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922, idare teşkilâtı bahsı). Görülüyor ki, kelimenin her türlü kullanılışında ya doğrudan doğruya cibâyet veya vergi tahsilâtını umumî surette kontrol mânaları mevcuttur. Eski islâm idare sistemindeki iltizam ve ikta' [bk. madd.] gibi usûller sebebi ile, her hangi bir mültezim veya ikta' sahibi, kendisine ait vergi hisselerini doğrudan doğruya tahsil için, hususi âmiller de tayin edebilirdi: Niẓāmī-i 'Arūżī (*ayn. esr.*, s. 53), kendisine ihsan edilen her hangi bir yerin muayyen bir yıla ait muayyen bir nevi vergi bedelini tahsil için, hususî bir âmil tayin etmişti. Eski arap ve fars edebiyatlarında, bu âmil (tahsildar)'lerin suiistimâlleri ve insafsızlıkları hakkında, hicviyeler mevcuttur (msl. 'Avfī, *Lubāb al-albāb*, nşr. Browne, I, 147). İlk islâm devletlerinden başlıyarak, Osmanlılar, Safevîler ve Hindistan Timurîlerine (W. H. Moreland, *The agrarian system of moslem India*, Cambridge, 1923, s. 272) kadar devam eden bu tâbirin, sonraki asırlarda eski ehemmiyetini kaybederek, sâdece vergi tahsil memuru mânasında kullanıldığını görüyoruz.

Bibliyografya: Bu mesele hakkında zikre şâyân hemen hiç bir tetkik mevcut olmadığından, bu makaleyi yazarken, istifade edilen kaynaklar makale içinde birer birer gösterilmiştir; yalnız, Dozy'nin *Suppl. aux dicition. arabes*'ında (II, 175 v.d.), bu kelime hakkında, eski tarihî metinlere ve muahhar lûgat kitaplarına istinaden, etraflı malûmat verildiğini ilâve edelim. Belāẕorī, İbn Ḫaṭīb, İbn Cubayr, İbn Baṭūṭa ve Maḳḳārī gibi metinlerden istifade etmekle beraber, Dozy bu kelime hakkında, bilhassa lûgat bakımından, mâlûmat vermiş, fakat tarihî izahata girişmemiştir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ÂMİL. 'ĀMİL (A.; cemi *'avāmil*), *'amila fī* (...üzerine tesir etmek)'den gelme bir tâbir olup, arap grameri ıstılahlarındandır. Gerek isim ve gerek fiillerin sonlarındaki harekelerin değişmesini mucip olan müessire arap gramercileri *'āmil* adını verirler.

İki türlü âmil vardır: 1. *lâfzî âmil*, 2. *mânevî âmil*. Lâfzî âmiller, kelime veya harf şeklinde, *lafẓ* ile ifadesi mümkün olanlardır; mânevî âmiller ise, mantıkan farzedilip, lâfzan ifadesi mümkün olmayanlardır.

Lâfzî âmiller iki kısımdır: 1. *kıyâsî*, 2. *samâ'î*. Bir kaideye raptı mümkün olan âmillere kıyâsî âmiller adı verilir; bir kaideye raptı mümkün olmayıp, işitme tariki ile öğrenilenler ise, samâ'î âmillerdir. Meselâ: *ḳāma zaydun* kelimesinin sonundaki hareke, ḳāma fiilinin tesiri ile *marfū'* olduğu için, buradaki âmil, lâfzî ve cümle içinde fiiller dâima böyle bir tesir icra ettikleri için de, kıyâsî'dir. *Zayd fi 'l-dār* misalinde ise, âmil sarahaten mevcut ve melfuz olmayıp, mânen mevcut farzedilir. Bunun içindir ki, bu nevi âmillere mânevî âmil denmiştir. Arap gramerinde *'āmil*'in hazfi pek sık vukubulan bir hâdisedir (krş. Zamaḫşarī, *al-Mufaṣṣal*, bahis *iżmār 'āmil*). Bununla beraber *'āmil*'in yokluğu ile mânevî âmildeki *'āmil*'in yokluğunu ayırt etmek gerektir. Bu ikinci nevi âmilleri mantıkan istintac etmek mümkün ise de, gramer bakımından yerlerine bir şey konularak, ifade edilmelerine imkân yoktur. Arap gramercileri tarafından *cümle-i ismiye*'nin bu hâle misâl olarak zikredilmesi, âdet olmuştur ki, böyle cümlelerde *'āmil*'i göstermeğe mümkün değildir.

Bibliyografya: Sprenger, *Dict. of techn. terms*, s. 1045; 'Alī al-Curcānī, *Kitāb al-ta'rīfāt* (nşr. Flügel), s. 150; 'Abd al-Ḳāhir al-Curcānī, *Kitāb al-'avāmil al-mi'a* (nşr. Erpenius). (WEIL.)

'ĀMİLA. [Bk. ÂMİLE.]

ÂMİLE. 'ĀMİLA, yemenlilere yahut cenup araplarına mensup bir kabîle. Kabîlenin nesep ismi olan *'āmila* kelimesi, ensap ile uğraşanlar tarafından, müzekker gibi telâkki edilirse de, ekseriya müennes olarak kullanılır (*Aġānī*, 1. tab., VIII, 179; *'Iḳd*, II, 86; Ṭabarī, I, 225) ki, bu akla daha yakındır. Banī 'Āmila'nin Ḥīra'de yerleşmiş olan kabîlelerden biri olduğu ve efsanevî melike Zabbā (Zenobia)'nın tab'ası meyanında bulunduğu rivâyet edilir (Ṭabarī, I, 685; *Aġānī*, XI, 161; XIV, 73; Mas'ūdī, *Murūc*, III, 189). İslâm istilâsı devrinde bunlar Luṭ gölünün cenub-i şarkîsinde yerleşmiş bulunuyorlardı. Heraclius'a iltihak eden suriyeli arap kabîleleri arasında adları geçer (Belāẕorī, nşr. de Goeje, s. 59; Ṭabarī, I, 2347); fakat fütuhat tarihinde bu kabîlenin adına bir daha rastgelinmez. Bir az sonra Filistin'in şimal tarafına yerleşmiş oldukları görülür ki, burası Cebel 'Āmila adını onlardan almıştır (Ya'ḳūbī, nşr. de Goeje, s. 327; Muḳaddasī, nşr. de Goeje, s. 162; Hamdānī, s. 129, 132). Burada gâyet sönük bir rol oynamışlar ve Banī Cuẕām ile, yekvücut olacak derecede, karışmışlardır. İçlerinden yetişen başlıca meşhur adam, al-Valīd I.'in şairi, 'Adī b. al-Riḳā'dır; o da, Cuẕām kabîlesinden Ravḥ b. Zinbā'ı, kendi kabîlesinin „seyyidi" olarak methetmiştir (*Aġānī*, VIII, 179, 182) ki, bu keyfiyet, kabîlenin ehemmiyetten ne kadar âri olduğuna başka bir delildir. İbn Durayd (*Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 274 v.d.; krş. *'Iḳd, göst. yer.*) bunların arasında temeyyüz etmiş pek az adam bulur; hicivlerde bile kendilerinden nâdiren bahsedilir (msl. Ḥuṭay'a, nr. 60). Milâdî XI. asırdan itibaren Banī 'Āmila, Lübnan'ın cenubunda, bugün de Cebel 'Āmila ismi ile anılan Bilād al-Şaḳīf mıntakasına yayılmış gibi görünür (Abu 'l-Fidā', s. 228; Dimişḳī, s. 221). Yāḳūt'a göre (*Mu'cam*, nşr. Wüstenf., IV, 291), Halep'in bir konak cenubunda İsmailîlere ait araziyi de kısmen işgâl etmişler ve buraya, onlara nisbetle, 'Āmila dağı adı verilmiştir. Bu münferit kayıt (krş. *JA*, 5. ser., V, I, 48), hususiyle *Marāṣid*'in buna dair faslında *'Āmila* yerine *'Āmira* yazılmış olduğu nazar-ı itibara alınacak olursa, insanı oldukça şaşırtır. Müşkülü bertaraf etmek için, G. le Strange (*Palestine*, s. 75), kaynak göstermeksizin, haçlılar devrinde şimale doğru bir muhaceret vuku bulduğunu farzeder. O devrin arap müverrihlerinin böyle bir hicretten haberleri yoktur ve 'Āmila ve Calīl (Galilaea)'i müteradif olarak, kullanmakta devam ederler (*Recueil des historiens des croisades, Hist. or.*, II, 88, *Ḫalīl* yerine *Calīl* okuyunuz; III, 491, 543). Şair Carīr'in Kur'an'da LXXXVIII, 3. âyetinin 'Āmila hakkında nâzil olduğu iddiası, İbn al-Riḳā'ın nâil olduğu ikbâli çekemeyen bu Tamīmī'nin tatsız bir lâtifesinden ibarettir. (H. LAMMENS.)

'ĀMİLÎ. [Bk. ÂMİLÎ.]

ÂMİLÎ. AL-'ĀMİLÎ MUḤAMMED B. ḤUSAYN 'ABD AL-ṢAMAD BAHĀ' AL-DĪN (1547—1621), muhtelif mevzulara dair, arapça ve farsça bir çok eserlerin müellifi olup, doğum yeri ve dolayısiyle nisbesi hakkında ihtilâf vardır. Babası Ḥusayn b. 'Abd al-Ṣamad şi'a merkezi olan Cebel 'Āmil mıntakasında doğmuş olduğu gibi, kendisinin, Ba'labak'te dünyaya gelmiş ve babası ile beraber, çocuk iken, İran'a gitmiş olmasına nazaran, İran'da iki yerde bulunan Āmul [b. bk.] adındaki şehirler ile hiç bir alâkası yoktur (bk. İbn al-Ḥurr al-'Āmilī, *Amal al-āmil fī ẕikr 'ulamā' Cabal al-'Āmil*, Tahran, 1306, s. 450 v.d.). Binaenaleyh nisbesinin 'Āmilī şeklinde olması lâzım gelir. Hattâ silsilesinin Ḥāriṣ'e ve Yemen'de Hamdān kabîlesine kadar irca olunması itibariyle, bâzan Bahā' al-Dīn al-Ḥārisī al-Hamdānī namı ile de zikrolunduğu vâkidir. İran'da yetişen bu zat Şāh 'Abbās'ın nezdinde ehemmiyetli bir mevki almıştı. İbn al-Ḥurr al-'Āmilī (*göst. yer.*), 'Āmilī'nin şeyhülislâmlık mevkiine kadar yükseldiğini de ilâve eder. Kendisinin ibadât ve muamelâttan nikâh, talak, bey', icare v.s. gibi, şi'î fıkhı mesailine dair, on dokuz baptan mürekkep, farsça *Cāmi'-i 'Abbāsī* (Bombay, 1319, taş basm.) namındaki eseri Şāh 'Abbās Şafavī'ye ithaf edilmiştir. Tefsire dair de bir çok kitapları mevcuttur (bunlardan ikisi *Kaşşāf* ve *Bayżāvī*'ye yazdığı haşiyelerdir).

Bu eserlerden başka müellifin astronomiye dair *al-Mulāḥḥaṣ*, *al-Risālat al-hilālīya*, *Taṣrīḥ al-aflāk*, *al-Risālat al-asṭurlābīya* isimli eserleri vardır. Bilhassa *Ḫulāṣat al-ḥisāb* namı ile yazdığı hesap kitabı (msl. Bayezid kütüp., nr. 51), İran'da ve memleketimizde çok meşhur olmuştur. Bütün medreselerde son zamanlara kadar okutulmuş ve bir kaç kişi tarafından şerhedilmiş olan bu kitap, denilebilir ki, Türkiye'ye avrupaî riyaziyat girinceye kadar, en çok elde dolaşan bir hesap kitabı idi. Risalenin şerhlerinin kütüphanelerimizde mebzûlen mevcut olması da, bu ciheti gösterir. Talebe arasında ekseriya *Risāle-i Bahâîye* denilen bu kitabın en mâruf şerhi Ramazan Efendi namında bir zat tarafından, 1076 da te'lif olunan arapça şerhtir. Bu hesap kitabı fransızcaya da A. Marre tarafından (Paris, 1846) tercüme edilmiştir.

Bahâî tahallus eden 'Āmilī'nin, muhadarâta dair, şarkta en meşhur olan kitabı, *al-Kaş-*

kul unvanlı müntehabat mecmuası ile aynı mavzuda *Miḥlat* isimli eseridir. *Nān-u ḥalvā* ve *Şîr-u şakar* unvanlı mesnevileri de vardır.

Bibliyografya: Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar*, III, 440 v.d.; Goldziher, *SBAk. Wien, phil.-hist. Cl.*, LXXVIII, 458 v.d.; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, II, 414; Ethé, *Grundriss der iran. Philologie*, s. 301; Şihāb al-Dîn al-Ḫafâcî, *Rayḥān al-alibbā'* (Mısır, 1294), s. 80. 'Āmilî'nin eserlerinin mufassal bibliyografyası için bk. Brockelmann, *Supplement*, II, 595 v.dd.; Salih Zeki, *Âsâr-i bâkiye* (İstanbul, 1329), II, 293; İbn al-Ḥurr al-'Āmilî, *Amal al-āmil fî ẕikr 'ulamā' Cabal al-'Āmil* (Tahran, 1306), s. 450 v.d. [Bu madde tevsi ve tâdil edilmiştir. Ş. Y. ve A. A.]

ĀMÎN. [Bk. ÂMÎN.]

ÂMÎN. ĀMÎN, ibranî; Şayḫ Raẕî'ye göre, süryanî bir kelime olup, *āmin, amîn, āmîn* v.s. muhtelif şekillerle zaptolunmuş olduğu gibi, mânasının tayininde de bir takım rivâyetler ve Allahın isimlerinden olduğunu söyleyenler dahi vardır; Abū 'Alî al-Fasavî bunu, Allaha ait bir zamiri ihtiva etmesi ile, izah eder. Çünkü *āmîn*'de, „duayı kabul et" demek olmakla, Allaha ait bir zamir-i muhatab mevcuttur. Bir ism-i fiil olduğuna göre, „duaları işit, kabul et, öyle olsun, öyle yap" demek olduğu gibi, „doğru, doğru!" mânasına dahi geldiği rivâyet olunur.

Bu kelime her ne kadar Kur'an'ın ilk suresi olan *Fātiḥa*'nın sonuna yazılmakta ise de, Kur'an'dan bir kelime olmadığında ittifak vardır. Halife 'Oṯmān'ın toplattığı Kur'an nushasında *āmîn* kelimesi bulunmadığı gibi, ne sahabe ve ne de tâbiinden hiç bir kimseden bunun Kur'an'da olduğu mervi değildir. *Fātiḥa* suresini okuyan kimsenin sonunda *āmîn* demesi, sünnettir. Bir hadiste namazlarda imamın bu sureyi okumasını müteakip, cemaatin yavaşça *āmîn* demesi, emrolunmuştur. İmamın da *āmîn* deyip dememesi, ihtilâflıdır. Hanefîlerce makbûl olan, imamın gizlice *āmîn* demesidir. Şafi'îlerce imam, kelimeyi cehren tekrar eder. Şî'îlere göre namazda *Fātiḥa*'dan sonra *āmîn* denilmez. Eğer kasten denilecek olursa, namaz bâtıl olur. Türkçede *āmîn*, eski devirlerde çocuğun mektebe başlatılma merasimine de alem olmuştur.

(M. ŞEREFEDDİN YALTKAYA.)

AMÎN. [Bk. EMÎN.]

ĀMÎNA. [Bk. ÂMİNE.]

AMÎNA. [Bk. AMÎNA.]

AMÎNA, Süleyman peygamberin efsânevî zevcesidir. Süleyman kudret ve ilminin tılsımı olan yüzüğünü bir gün ona emanet etmişti. Kadın bu yüzüğü Süleyman'ın kıyafetine giren bir cine vermiş ve Süleyman, bir çok maceralardan sonra, yüzüğü tekrar eline geçirebilmiştir.

Bibliyografya: Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 222 v.d.

ÂMİNE. ĀMİNA, Peygamberin annesidir. Ensab müelliflerine göre, kendisi Banî Zuhra'den Vahb b. 'Abd Manāf ile zevcesi Bani 'Abd al-Dār'dan Barra bint 'Abd al-'Uzza'nın kızıdır; gerek babası, gerek anası mekkelidir. Vâkıa medineli şair Ḥassān b. Ṯābit'in „o (Muḥammed) bizden doğdu" (Nöldeke, *Delectus*, s. 74, 6) demiş olmasına ve bu tâbirin alelâde istimaline göre, Peygamberin annesi medineli olmak icabederse de, arap rivâyetleri bunu imkânsız kılmaktadır. Binaenaleyh bu ifadeyi ve Peygamberin Medine'deki dayılarına dair geçen bütün sözleri (İbn Hişām, nşr. Wüstenf., I, 107; Ṭabarî, I, 980; İbn Sa'd, III b, 91, 23) Peygamberin büyük babası 'Abd al-Muṭṭalib'in zevcesine mâtuf telâkki etmek lâzımdır.[1] Āmina'nin yüksek mevki sahibi bir kadın olarak gösterilmesine (Ṭabarî., I, 1078) gelince, bu keyfiyet sonradan tarihî vâkıayı süsleyen efsanevî rivâyetlerden ileri gelmiştir (bu itibarla İbn Hişām, I, 39, 9'daki şiirde görülen tâbir, bu şiir mevsuk bile olsa, nâzikâne bir ifade şeklinden ibarettir). Āmina'nin 'Abd Allāh b. 'Abd al-Muṭṭalib ile izdivacı için bk. 'ABD ALLĀH. Āmina'nin gebeliği esnasında, gözüne görünen hayaletler (İbn Sa'd, I a, 60 v.d.; Ṭabarî, I, 968, 979) hikâye mâhiyetinde şeylerdir; binaenaleyh, Sprenger'in söylemek istediği gibi, Peygamberin asabî istidadını tıbben izah için kullanılamaz. Āmina, oğlu ile birlikte, Medine'yi ziyaret ettikten sonra, dönüşte Abvā' [b. bk.]'da vefat etmiştir; vefatında oğlu henüz altı yaşında idi (İbn Hişām, I, 107; İbn Sa'd, I a, 73; Ṭabarî., I, 980).

(FR. BUHL.)

1 Mevzuubahs kadın, İbn Hişām'a göre, 'Abd al-Muṭṭalib'in zevcesi değil, anası Salma 'Amr'dır ki, Banî Naccār'dan idi. Âmine, Peygamberi, altı yaşında iken, dayıları olan Banî Naccār'ı ziyaret ettirmek üzere, Medine'ye götürmüş ve Medine'de bir ay kadar kalmış idi.

(Ş. Y.)

AMÎR. [Bk. EMÎR.]

'ĀMÎR. [Bk. ÂMİR.]

ĀMÎR. [Bk. ÂMİR.]

ÂMÎR. 'ĀMİR, cenubî Arabistan'da bir kabîlenin ismi. [Bk. CA'DA.]

ÂMİR. 'ĀMİR I. (al-Malik al-Ẓāfir Ṣalāḥ al-Dîn) (? — 1466), Rasulî hanedânının sukutundan sonra, 855 (1451) senesine doğru, kardeşi 'Alî (al-Malik al-Mucāhid Şams al-Dîn) ile Yemen'de Banî Ṭāhir hanedânını kurmuştu. Şan'ā' şehrini zapt için giriştiği muvaffakıyetsiz bir teşebbüste ölmüştür (870 = 1466). Krş. Johannsen, *Historia Jemanae*, s. 186 v.d.; bk. bir de TÂHİRİLER.

ÂMİR. 'ĀMİR II. (b. 'Abd al-Vahhāb, al-Malik al-Ẓāfir Ṣalāḥ al-Dîn), 894'ten 923 (1488—1517) tarihine kadar Yemen'de hüküm süren Banî Ṭāhir sülâlesinin son emîridir. Zâten 922 (1516)'de portekizlilere karşı harp eden Mısır amirali Ḥusayn'in donanmasına erzak vermekten imtina ettiği için, Ḥusayn Yemen'in payitahtı bulunan Zabîd'i işgal ederek, bu şehri kendi kardeşi Barsbay'a bırakmıştı. Kardeşi 'Abd al-Malik ile birlikte kaçan 'Āmir, ertesi sene Barsbay ile bir çarpışmada, maktûl düşmüştür. Fakat bu esnada Yavuz Sultan Selim Mısır'da memlûklerin hâkimiyetine nihayet verdiğinden, Yemen de osmanlıların eline geçmiştir.

Bibliyografya: Ḳuṭb al-Dîn, *Notices et Extraits*, IV, 421; Johannsen, *Historia Jemanae*, s. 229 v.d.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, V, 398 v.d.

ÂMİR. AL-ĀMİR Bİ-AḤKĀM ALLĀH ABŪ 'ALÎ AL-MANṢŪR (1096—1130), onuncu Fatimî halifesi. 490 senesi muharreminin 13. günü (31 kânun I. 1096) doğdu. Henüz beş yaşında bir çocuk iken, babası al-Musta'lî'nin veziri al-Afẓal tarafından, halife ilân edildi (14 safer 495 = 8 kânun I. 1101). Al-Afẓal derhâl hükûmeti eline geçirdi ve yirmi sene müddetle Mısır'ı bir hükümdar gibi idare etti. Mülâyim ve âdil idaresi, metîn ve kuvvetli tedbirleri sayesinde vezareti zamanında memleket tam dahilî bir sükûna ve büyük refaha mazhar oldu. Tam bu zamanda, Filistin'de haçlılar ile müthiş muharebeler cereyan etmekte idi. 489 (1096) da birinci haçlılar ordusu harekete geldi; 491 (1098)'de Urfa (Edessa), Antakya ve diğer bir çok kaleler zaptedildi; 492 (1099) de Kudüs de hıristiyanların eline düştü. Al-Afẓal, müstevlilere karşı muharebe etmekten geri durmadı; onlara karşı, Sa'd al-Davla, al-Ṭavāşî, kendi oğlu Şaraf al-Ma'ālî, Tāc al-'Acam b. Ḳadūs, Camāl al-Mulk ve bunun ile birleşen Atabeg Tuġtegin, Sanā' al-Mulk al-Ḥusayn ve daha sonra Mas'ūd ve al-A'azz b. al-Labbān'ın kumandaları altında, asker gönderdi. Bu kadar emeklere rağmen, 518 (1124) senesine doğru Filistin'in ve Suriye sahillerinin büyük bir kısmı (Tartus, Akkâ, Trablus, Sayda ve Sur) haçlıların eline geçti. Mısır bile 511 (1117) de Baudouin tarafından taarruza uğradı ve Faramā kısmen yandı. Fakat Baudouin Tinnîs'e varınca, hastalandığından, ric'at etti. Mısırlılar mukabele etmek istemediler. Bunu müteakip, Fâtimî hanedânı devrinin sonuna kadar, Mısır vezirleri daha ziyade müdafaa siyaseti tâkip ettiler. Bununla beraber, bu esnada, al-Afẓal'ın âkilâne idaresi sonuna ermiş bulunuyordu. Āmir, uzun bir vesayet devrinden bıkarak, kuklalıktan kurtulup, idareyi eline almak maksadı ile, vezir-i âzamı, 515 (1121) senesinin sonuna doğru, sokak ortasında katlettirdi. Al-Afẓal'ın halefi, İbn al-Baṭā'iḥî al-Ma'mūn, Mısır'ı 517 (1123) de istilâ eden Bavāta'leri memleketten defetmekle uğraştı. Fakat İbn Baṭā'iḥî'nin vezareti uzun sürmedi. Muktedir bir mâliyeci ve müsamahakâr bir vezir olmakla beraber, mevkiinde tutunmağa muvaffak olamadı. Al-Āmir onu 519 (1125) da hapsettirdi ve sonra çarmıha gerdirdi. Bundan sonra, halife, vezareti de kendi uhdesine aldı ve ancak, âmil [b. bk.] olarak, keşiş Abū Nacāḥ b. Kannā'dan yardım gördü. Fakat Āmir, çok geçmeden, bu âmilin mutaazzimâne tavırlarından hiddetlenerek, onu da sopa altında öldürttü. Bu andan itibaren halife her türlü zulmü ve keyfî idamları arttırdı; nihayet bir gün al-Havdac'den dönerken, katledildi (2 zilkâde 524 = 8 teşrin I. 1130).

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg); Abu'l-Fidā' (nşr. Reiske ve Adler); İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 753, 280 (trc. de Slane, III, 455); İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (C. J. Tornberg, *Ibn Khald. narratio de expugnationibus francorum* v.b., s. 9 v.dd.); İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār* (Būlāḳ, 1309—1314); al-Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* (Būlāḳ 1270), I, 468—493; II, 181, 289 v.dd.; al-Suyūṭî, *Ḥusn al-muḥāżara* (Kahire), II, 16 v.dd., 115; İbn İyās, *Badā'i' al-zuhūr* (Būlāḳ, 1312—1314), I, 62 v.dd.; ayn. mll., *Tārîḫ Miṣr* (Kahire); Wüstenfeld, *Calcaschandî's Geographie und Verwaltung von Aegypten* (*Abh. G. W. Gött.*, XXV); ayn. mll., *Gesch. d. Fatimiden-Chalifen*, s. 280 v.dd.; H. C. Kay, *Jaman, its early mediaeval history* (London, 1892); R. Röhricht, *Gesch. des Königreichs Jerusalem* (Innsbruck, 1898); H. Derenbourg, *'Oumāra du Jaman* (Paris, 1897—1902); G. Schumann, *Usāma b. Munḳidh* (Innsbruck, 1905); S. Lane-Poole, *A History of Egypt*.

(N. A. KOENIG.)

ÂMİR. 'ĀMİR B. ṢA'ṢA'A, arap kabîlesi (Plinius'ta daha ziyade cenupta gibi görünmesine rağmen, Hamirei ve sırası ile Hamiroei, Hamirinoei, Hamirinei, Amiroei, Amironei şekillerinde adı geçer). Bu isme, münferid bir kabîlenin adı olmak üzere, pek seyrek rastlanır. Ekseriya büyük Havāzin grupuna mensup bir kaç kabîlenin müşterek adı gibi kullanılır. Uydurma nesep şeceresi şöyledir: 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a b. Mu'āviya b. Bekr b. Havāzin. Ṣa'ṣa'a ile aynı nesep cetvelinde, msl. 'Avf, Caḥş, Cuşam, Naṣr v.s. ve 'Āmir ile aynı nesep cetvelinde Murra, Ġāżira, Māzin, Vā'ila, Salūl ve daha başkalarının kaydedildikleri görülür; msl. Hilâl,

Kilāb, Numayr, Ḳuşayr, Rabī'a, Suvā'a, 'Uḳayl v.s. az çok Banī 'Āmir gurupuna mensupturlar.

Banī 'Āmir şimalde diğer Havāzin kabîleleri ve Sulaym 'ler ile komşu idiler; şarkta Sulaym 'ler ile yanyana bulunuyorlardı (Ma'ūna kuyusu daha o vakit bile Sulaym 'lere ait idi); fakat Yamāma 'de de 'Āmirī 'lere rastlanır; cenupta Ṣaḳīf 'lere kadar uzanırlar ve Taṣlīṣ mıntakasına, hattâ içerlerde Nacrān 'a kadar, Banī 'Āmir yurtlarına tesadüf edilir. Garpta hudutları Kızıl-Deniz kıyılarına kadar uzanır.

Bir çok **y e r l e r**, hangi kollara ait olduğuna işaret edilmeksizin, 'Āmirī 'lerin gibi gösterilmiştir; aşağıda yalnız bu gibi mahaller zikredilecektir.

'Āmirī 'lere ait olduğu gösterilen **d a ğ l a r** şunlardı: 'Ārima, Al'as, Cabala (Banī Numayr [yk. bk.] arazisi ile Banī Kilāb [yk. bk.] arazisi arasında ve orada vuku bulan muharebe ile meşhur [aş. bk.]), Ḳibāl, al-Miznab (Yamāma 'de), Tīl, Vāsiṭ. Banī 'Āmir arazisi kumlu ve geniş Carrāḥ mıntıkasını da ihtiva ediyordu. 'Āmirī 'lere ait **v â d i l e r**: Badī, Dārā, Rukba. 'Āmirī 'lere ait **s u l a r**: al-Cuff, İmmara, al-Nisār. 'Āmirī 'lere ait **m a h a l l e r**: Aḥrab yahut Aḥrub (Banī 'Āmir ile Banī Nahd arasında muharebe yeri), Bakar, Bintā Hayda (çifte dağ), Bustān, Butrān, Żar'ā', Ḥancara (Ḳinnesrīn civarında), al-Ḥavmān, Ḥuzba, Ḥuvayy, Maşāma (cenupta, Taslīs civarında), al-Likāk, Nibāc, al-Raḳāḳ, Ramā, al-Ranḳā', Ravżat al-A'rāf, Rubāb, al-Rucaylā', Ṣa'nabā, al-Sī (Medine 'den beş konak mesafede; müslümanların müşrik 'Āmirī 'lere muzafferâne hucum ettikleri yer), al-Sullayy, Usays, Vaḳf, Zuvayl.

T a r i h. Kaynakların, ekseriya, kabîlenin yalnız bir kolunu bahis mevzuu etmek sureti ile, Banī 'Āmir 'den bahsettiklerine dikkat etmek gerektir. Banī 'Āmir, cahiliyat devrinde olduğu gibi, islâmdan sonra da muhtelif kabîlelerle, çoğunun tarih sırasını tesbit etmek mümkün olmayan, bir takım muharebelere girişmişlerdir. Bu savaşlar, bilhassa, 'Abs, Asad, Żabba (al-Ğullān muharebesi), Ẓubyān (Banī Ẓubyān 'ın Maravrāt zaferi), Ḥanīfa (Falac muharebesi), Yamāma (al-Naşşāş muharebesi), Ḥaş'am (Ḳardā muharebesi), Mażḥic (Fayf al-Rīḥ muharebesi), Nahd (Aḥrab veya Aḥrub muharebesi), Ṭayy (al-Mażīḳ muharebesi), Tamīm ('Ukāẓ 'dan pek uzak olmayan Raḥrāḥ dağı zaferi; al-Vatida 'de gece muharebesinde mağlûbiyet; Cabala dağı galebesi ki, cahiliyet devrinin en meşhur zaferlerinden biridir ve Peygamberin doğumundan 17 sene evvel vuku bulduğu rivâyet edilir; bir yıl sonra Banī Tamīm 'in Nacab 'de gâlip gelmeleri), Ṣaḳīf (Banī 'Āmir 'in al-Ṭā'if aleyhine seferleri), Ṣa'laba b. Sa'd kabîleleri ile yapılmıştır. Bundan başka bir Ḥunān muharebesinden de bahsedilir. Cahiliyet devrinde Banī 'Āmir, Ḥumsī [b. bk.] usûlüne göre, dinî merasimi tâkip eden kabîlelerden idi. Hicretin 9. senesinde ihtida eden kabîleler arasında Banī 'Āmir kabîleleri de zikredilir. Abū Bekr zamanında umumî bir irtidad hareketi vuku bulduğu esnada, islâm ordusu yaklaşınca, 'Āmirī 'ler sükûnetlerini muhafaza ettiler. Rāhit çayırı muharebesinde, diğer Ḳaysī 'ler ile beraber, İbn al-Zubayr tarafında harbetmişler ve bunun neticesinde rakabet mücadelelerine de girişmişlerdir. IV. (X.) asırda Ḳarmaṭī harplerinde „'Āmirī" 'lerin muharebelere iştirâk ettikleri görülür. (RECKENDORF.)

ÂMİR. 'ĀMİR B. AL-ṬUFAYL (553—632), Banī 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a reisi olup, 553 te, Cabala muharebesinin vuku bulduğu gün, doğmuş ve hicrî 11 (632) yılına doğru ölmüştür. Peygambere karşı husûmeti ile mâruf olup, onun kendisine gönderdiği adamları Ma'ūna kuyuları civarında öldürmüştür. Ölümüne, boynunda çıkan bir çıban sebep olmuştur ki, bu da Peygamber ile bizzat görüştüğü vakit, islâmı kabul etmemekteki inadı üzerine, Peygamberin beddüasına uğramış olmasına atfedilir. — Şair Labīd [b. bk.] ile kardeş çocuğu olan 'Āmir 'in, şair olarak da, oldukça şöhreti vardı; bununla beraber, elimizde ehemmiyetli hiç bir eseri yoktur. Yalnız Abū Tammām ve al-Buḥturī 'nin *Ḥamāsa* 'lerinde ve İbn Ḳotayba 'nin *Kitāb al-şir* 'inde (s. 191 v.d.) 'Āmir 'in şiirlerinden bâzı kısa parçalar kalmıştır.

B i b l i y o g r a f y a: Abu 'l-Fidā' (nşr. Reiske), I, 100 v.d., not, s. 22; İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), I, 648—652, 939 v.d.; Ṭabarī, I, 1441 v.dd., 1745 v.dd.; Wüstenfeld, *Register zu den genealogischen Tabellen*, s. 68; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), I, 474 v.dd., 482 v.d.; II, 131 v.dd., 228; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, II, 401, 484, 537 v.d., 564 v.dd., 633 v.d.; III, 119 v.dd., 295 v.dd.; [Ch. Lyall, *The dīvāns of 'Abīd b. al-Abraṣ and 'Āmir b. al-Ṭufayl* (*GM*, XXI), Leyden-London, 1913; Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur, Supplement*, I, 57 v.d.]

(A. HAFFNER.)

AMİRĠANİYA. [Bk. MİRGANÎ.]

ÂMİRÎLER. BANÎ 'ĀMİR, İspanya 'da son Emevî halifeleri zamanında, büyük nâib al-Manşūr [b. bk.] b. Abī 'Āmir (= Almanzor; ölm. 392 = 1002) 'in **a h f a d ı** (yahut ahlâfı; keza mevlâları ve azadlıları). Al-Manşūr, bir vakitler Ṭārik ile beraber, İspanya 'ya geçmiş bulunan yemenli 'Abd al-Malik al-Ma'āfirī ailesine mensuptu. Âmirîlerden, hükümdar olarak, evvelâ al-Manşūr 'un oğulları, 'Abd al-Malik ve 'Abd al-Raḥmān (Sanchol) b. al-Manşūr [b. bk.] gelir. 'Abd al-Raḥmān 'ın oğlu 'Abd al-'Azīz al-Manşūr [b. bk.], Valencia 'da Banī 'Āmir hanedânını kurarak, 412—453 (1021—1061) 'e kadar saltanat sürmüştür. Oğlu 'Abd al-Malik al-Muẓaffar [b. bk.] (453—475 = 1061—1065), ona halef olmuştur. Arada on sene kadar al-Ma'mūn (Ṭulaytala hükümdarı) 'un hâkimiyetinden sonra, 'Abd al-Malik 'in kardeşi Abū Bekr b. 'Abd al-'Azīz (468—478 = 1075—1085) Valencia 'da hüküm sürmüştür. Şehir 478 'de, Abū Bekr 'in oğlu Kadı 'Oşmān b. Abī Bekr 'den zaptedilerek, Ṭulaytala 'nin hal'edilmiş hükümdarı al-Ḳādir 'in eline geçmiştir. — Banī 'Āmir 'in mevlâları arasından yetişen dikkate şâyân şahsiyetler meyanında, Denia 'yı ve Balear adalarını hâkimiyeti altına almağa muvaffak olan Mucāhid al-'Āmirī al-Şaḳlabī 'yi zikretmek gerektir.

(C. F. SEYBOLD.)

'AMḲ. [Bk. AMIK.]

'AMMĀN. [Bk. AMMÂN.]

AMMĀN. [Bk. AMMÂN.]

AMMÂN. 'AMMĀN, Ammonîlerin eski idare merkezi olup, Ahd-i Atik 'te adı Rabbat Benē 'Ammōn yahut Rabba 'dır. Daha sonraları Rabattamana, Amman ve Ammana adları verildiği gibi, yunanca Philadelphia ismi de verilmiştir. Roma devrinde pek ehemmiyetli bulunan bu şehir, 14 (= 635) 'te Şam 'ın fethinden sonra, Yazīd b. Abī Sufyān tarafından zaptolunmuş ve münbit al-Balḳā' bölgesinin merkezi olmuştur. Ahalisi hububat, koyun ve bal ticareti ile meşgûl olurlardı. Al-Muḳaddasī zamanında şehir halkı umumiyetle şī'î idi. Kale tepesinin üstündeki bir arap binası (Uria 'nın kabri ile Cālūt hisarı) müstesna olmak üzere, bugün orada görülen muazzam harâbeler, Roma devrinden kalmadır. [Ammān kasabası, Ahd-i Atik 'te Jabok adı ile zikredilen ve Vādī Zarḳā' 'nın yukarı mecrasını teşkil eden münbit Vādī 'Ammān içinde yerleşmiş bulunmaktadır. Uzun zaman yarı metrûk kalmış olan 'Ammān 'a, geçen asır sonunda, Kafkasya 'dan gelmiş çerkes muhacirleri yerleştirilmiştir. Hicaz demiryolu 'Ammān 'ın yanından geçmektedir. 1923 'te ingiliz mandası altına konmuş bulunan Maverâ-i Ürdün emîrliği, bu şehri payitaht ittihaz etmiştir. 'Ammān 'ın bugünkü nüfusu 12.000 kadar tahmin edilir.]

B i b l i y o g r a f y a: P. Thomsen, *Loca sancta* (1907), I, 113; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 126; Muḳaddasī (nşr. de Goeje, *Bibl. geogr. arab.*, III, 175, 179 v.d.); Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 1719 v.dd.; Merrill, *East of the Jordan*, s. 398 v.dd.; *Survey of Eastern Palestine*, I, 19—64; E. Reclus, *Nouvelle geographie universelle*, IX, 795; P. B. Meisterman, *Guide du Nil au Jourdanie*, 283—293; M. Musil, *Arabie Petraea*; *The Statesman's Year-Book*. (F. BUHL.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tevsi edilmiştir.]

AMMÂN (Mīr Ammān), daha doğrusu AMĀN; mahlâsı Luṭf olup, **h i n d l i** bir **m u h a r r i r d i r**. Dört dervişin hikâyesini, *Bāġ-u behār* ve Ḥusayn Vā'iẓ Kāşifī 'nin *Aḫlāḳ-i muḥsinī* adlı meşhur ahlâk kitabını, *Ganc-i ḫūbī* unvanı ile, urdu diline tercüme etmiş olmakla şöhret almıştır. Hindistan 'da bir çok defa basılmış olan bu iki tercümeden *Bāġ-u behār*, L. F. Smith tarafından, ingilizceye de tercüme edilmiştir (*The Tale of the four Durvesh*, translated from the oordoo tongue, Calcutta, 1813). Krş. Garcin de Tassy, *Hist. de la littér. hindouie et hindoustani* (2. tab.), I, 208 v.d. Müellif burada daha başka — Duncan Forbes, Hollings ve Eastwick tarafından yapılan — tercümeleri de kaydeder; ayn. mll., *Bag o Behar, Le jardin et le printemps. Poème hindoustani trad. en français* (Paris, 1878).— Ammān burada isimleri verilen tercümeleri Dr. Gilchrist 'in teşviki ile yapmıştır; *Bāġ-u behār* 'a gelince, bu eseri 1217 (1802) de yazmıştır.

'AMMĀR. [Bk. AMMÂR.]

AMMÂR. 'AMMĀR, Müneccim Başı (II, 595) 'ya göre, 724—803 (1324—1400) seneleri arasında Trablusgarp 'ta hüküm sürmüş bir hanedânın ismidir. Filvâki bu devirde Tunus Ḥafṣī 'lerinin, müstakil emîrler elinde idare edilmekte olan Trablusgarp üzerinde, hükümranlık haklarını tanıtacak bir hâlde olmadıklarına şüphe yoktur. Ancak bu emîrlerin ne isimleri, ne ailevî münasebetleri, ne de hangi sıra ile birbirlerini istihlâf eylemiş oldukları kâfi derecede malûm değildir. Bunlardan biri Muḥammed b. Ṣābit Abū Bekr isminde bir emîrdir ki, emareti zamanında cenevizler şehri basarak yağma etmişlerdir (1355). Nihayet Ḥafṣī 'lerden Abū Fāris 'Abd al-'Azīz (1394—1432) bu şehir ümerası hâkimiyetine hâtime çekmiştir.

AMMÂR. 'AMMĀR, Abu 'l-Ḳāsim 'Ammār b. 'Alī al-Mavṣilī (lâtince ismi Canamusali), XI. asır arap göz hekimlerinin en mâruflarından biri ve hiç şüphesiz en orijinal olanıdır. Evvelâ Irak 'ta, sonra Mısır 'da oturmuştur. Kitabında bizzat hikâye ettiği gibi, uzaklara seyahatlerde bulunmuş ve bu esnalarda hekimlik etmiş, ameliyatlar yapmıştır. Bu seyahatler onu bir taraftan Horasan diğer taraftan Filistin ve Mısır 'a kadar götürmüştür. Mısır 'da, Sultan Ḥākim 'in zamanında, göz hastalıkları ve tedavisi hakkındaki eserini yazmıştır. Bu sultan 996—1020 seneleri arasında

Mısır 'da hükümran olduğuna nazaran, 'Ammâr, kendinden daha az orijinal olmakla beraber, daha mâruf olan göz hekimi 'Alī b. 'Īsā [b. bk.] 'nın da muasırı demektir. 'Alī b. 'Īsā 'nın *Tażkira* 'si araplar için, göz hastalıkları hakkında klâsik kitap hâline gelmiş ve 'Ammâr 'ın eserini az çok gölgede bırakmış ise, bu ruchanın sebebi, 'Alī tarafından yazılan eserin daha mufassal olmasıdır. 'Ammâr 'ın eseri ise, isminden de anlaşıldığı gibi (*Kitāb al-muntaḫab fī 'ilāc al-'ayn*), mükemmel bir mantıkî tertip içerisinde, son derece veciz bir lisan ile yazılmıştır. 'Ammâr, bu kitabı niçin telif ettiğini anlatan bir mukaddimeden sonra, evvelâ gözün anatomisinden bahsediyor, bunu müteakip göz kapakları, göz yaşı kanalları, tabaka-i mültehime, tabaka-i karniye, tabaka-i meşimiye, hadeka ve mücavir sinirlere ait hastalıkların muayene usûlleri ile tedavileri hakkında mâlûmat veriyor. Hastalıklar ve tedavileri hakkındaki tavsifler, umumiyetle çok vâzıhtır; bilhassa müellif kendi ameliyelerini pek canlı bir uslûpla anlatıyor. 'Ammâr 'ın târif ettiği altı katarakt ameliyatı, bu bakımdan, çok dikkate şâyândır.

Esasen şuna işaret etmelidir ki, bu göz hekiminin başlıca değeri, kendi ihtira'ı olan içi boş mâdenî bir iğne ile, emmek suretiyle, yumuşak kataraktın radikal tedavisini tatbik etmiş olmasıdır. Ḥamā 'lı Ṣalāḥ al-Dīn (VII. = XIII. sonu), *Nūr al-'uyūn* isimli eserinde, 'Ammâr 'ın eserinin bu ameliyata dair olan kısmını, hemen kelime kelime almıştır. Ondan daha evvel al-Ġāfiḳī (VI. = XII. asır), *al-Murşid* isimli tıbbî eserinde, 'Ammâr 'ın kitabından çok istifade etmiştir.

Arapça aslî nushasının ilk iki sülüsü Escurial (Casiri, I, s. 317) 'da mahfuz olup, yazma kısmı içinde, 889 numarada kayıtlıdır; bu yazma harap olmuştur ve bâzı cümleler ortasında birden bire kesilir. Casiri tarafından, müellifin ismi meçhûl (anonim) diye kaydedilen bir mecmuanın (*Cod. Esc.*, nr. 894) üçüncü kısmında, küçük bâzı parçalar müstesna olmak üzere, sülüsü arapça olarak muhafaza olunmuştur. 'Ammâr 'ın eserinin bir de XIII. asırda Roma 'da yaşamış olan Nathan ha Mᵉāthi tarafından, ibranîce yapılmış ve bugüne kadar iyi bir hâlde hıfzedilmiş olan tercümesi vardır ki, bu zat aynı zamanda *Ḳānūn* 'u da ibranîceye tercüme etmiştir. Nathan 'ın bu tercümesi çok mükemmeldir; arap tıbbî eserlerinin orta çağlardaki âdi lâtince ile yapılmış kötü tercümelerinden çok daha iyi anlaşılır. Küçük bâzı bahisler ve diğerlerinde bulunmayan maddeler gösteriyor ki, Nathan 'ın tercüme ettiği metin, arapça yazmalara esas olan nushalardan daha yeni ve müsaḥḥaḥ bir metindir.

David Hermenus veya David Armenicus 'un *Tractatus de oculis Canamusali* isimli lâtince eseri (1497, 1499 ve 1500 'de Venedik 'te ve Paris 'te 1904 'te, Pansier tarafından, tekrar basılmıştır), 'Ammâr al-Mavṣilī 'ye ait olduğu zannını verebilir (bu fikir, ilk olarak, Steinschneider, *Die Hebräischen Übersetzungen des Mittelalters*, s. 667 'de ortaya konmuştur). Fakat bu *Tractatus*, arapça eser ile hiç bir müşareketi ve onun hakkında verilecek hükme aslâ medarı olmayan kaba, muharref ve sahte bir nushadan başka bir şey değildir. 'Ammâr 'ın *Muntaḫab* 'ının almanca bir tercümesi de J. Hirschberg, J. Lippert ve E. Mittwoch taraflarından yazılan *Die arabischen Augenärzte nach den Quellen bearbeitet*, II (Leipzig, 1905) 'de çıkmıştır. ['Ammâr 'ın *Muntaḫab* 'ı arapça olarak, henüz neşredilmemiştir. En tam nusha, Max Meyerhof 'a nazaran, Mısır millî kütüphanesinde bulunan nushadır. Son zamanlarda bu meşhur arap göz hekimi hakkında bir derin tetkik ile, eserinden bâzı parçaların tercümesi Max Meyerhof tarafından, *Las operaciones de Catarat d'Âmmar İbn 'Alī al-Mavṣilī* ismi ile, ispanyolca, fransızca, almanca ve ingilizce olarak, neşredilmiştir. Müellif, 'Ammâr 'ın emme metodu ile katarakt ameliyatını ve bunun için kullandığı içi boş iğneyi icad ettiğini te'kit etmektedir.]

Bibliyografya: J. Hirschberg, J. Lippert ve E. Mittwoch, *Die arabischen Augenärzte nach den Quellen bearbeitet*, medhal; İbn Abī Uṣaybi'a (nşr. A. Müller), II, 89; [Brockelmann, *GAL*, *Supplement*, I, 425].

(E. MITTWOCH.)

AMMÂR. 'AMMĀR B. YĀSİR B. 'ĀMİR B. MĀLİK (563—657), 'Alī tarafdarlarından olup, Mażḥic kabîlesinin 'Ans şûbesine mensuptur. Künyesi Abu 'l-Yaḳẓān 'dır: İbn Sumayya [aş. bk.] de denilir. Babası, iki kardeşi ile beraber, diğer bir kardeşini aramak üzere, VI. asırda Mekke 'ye gelmiş ve Maḫzūm kabîlesinden Abū Ḥuẕayfa 'nin mevlâsı olarak, onun cariyelerinden Sumayya isminde bir kadın ile evlenmişti. Bilâhare bu cariye azad edilmiş, fakat Yāsir ile birlikte, Abū Ḥuẕayfa 'nin vefatına kadar, onun yanında kalmıştır. Bu aile oldukça erken islâmiyeti kabul etmiş ve zannolunduğuna göre, 'Ammâr, Arḳam 'ın evinde ihtida etmiştir. Baba, ana ve oğulun, din uğrunda, işkenceye mâruz kaldıkları ve bunlardan vâldenin hançerle öldürülerek, islâm da ilk din kurbanı olduğu da söylenir. (Bu kadın, bâzan, Ziyād „b. Abī Sufyān" —halk arasında İbn Abīhi— 'ın annesi olan ve takva hususunda kendisi ile aynı derecede bulunmayan Sumayya ile de karıştırılır). 'Ammâr, işkence edilince dinlerini inkâr etmelerine rağmen, Peygamber tarafından affolunanlar arasındadır. Habeşistan 'a hicret ettiği gibi, Medine 'ye hicrete de iştirâk etmiştir. Medine 'de ilk câmiin inşasında temayüz etmiş, ilk muharebelerde, meselâ Naḫla seferinde, Bedr, Uḥud ve hemen hemen Peygamberin bütün gazvelerinde bulunmuştur. Peygamber her mekkeli için bir medineli kardeş seçtiği zaman 'Ammâr da Ḥuẕayfa b. al-Yamān 'ın kardeşi olmuştur. Abū Bekr zamanında, Yavm al-Yamāma 'de kahramanca çarpışmış ve bir kulağını kaybetmiştir. (Kendisine tezyif makamında bir gün: „tek kulaklı adam" diyen birine, „en hayırlı kulağımı tahkir ettin" diye cevap vermiştir). 21 senesinde 'Omar onu, Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ 'ın yerine, Kūfa vâliliğine tayin etmiş ve bu sıfatla Ḫūsiztān 'ın fethinde bulunmuştur. Nehāvend muharebesi bu zamanda vuku bulmuştur. Fakat Kūfa ahalisi, selefi gibi, kendisi ile de geçinemediklerinden, bir veya iki sene sonra, yerine Muġīra b. Şu'ba tayin edilmiştir. 'Osmān 'ın intihabına şiddetle muarız kalmış ve bu halifenin zamanında muhalefet tarafında bulunmuş, Medine 'deki nufuzunu istimâl ederek, Mısır partisine yardım etmiş ve 'Osmān 'a karşı açıkça isyan başladığı zaman da, iki yüzlü bir siyaset kullanmıştır. Filhakika bidayetten beri 'Alī tarafdarı idi; hattâ 'Alī 'ye olan merbutiyetinden dolayı, başkaları ile birlikte, Abū Bekr 'e bi'atten istinkâf etmişti. Fakat Abū Bekr nihayet hilâfete geçince (35 = 656), 'Ammâr onun lehinde, bütün gayreti ile mücadeleye girişmiş ve Abū Bekr 'in tamamiyle itimadını kazanmıştı. Ṭalḥa ve al-Zubayr 'e karşı harp, önüne geçilmez bir hâle gelince, 'Alī, 'Ammâr 'ı oğlu al-Ḥasan 'a Kūfa 'ye kadar refakat etmeğe ve oranın ahalisini kendi taraflarına celbetmeğe memur etmiştir. Kūfa ahalisinin 'Alī 'ye tarafdar olmalarını, 'Ammâr 'ın propagandasına atfetmek lâzım gelir. Cemel vak'asında (36 = 656) Peygamberin dul karısı 'Ā'işa 'yi, devesi yere yıkılınca, tahtırevanından indirip, esir olarak, Basra 'ya götürenler arasında 'Ammâr da bulunmakta idi. Keza Ṣiffīn (37 = 657) muharebesinde 'Ammâr, 93 veya 94 yaşında olmasına rağmen, bir delikanlı gibi, 'Alī safında, Mu'avīya 'ye karşı, harp etti ve Kūfa piyadelerinin başında (Kūfa suvarileri al-Aştar 'in emri altında idi), er meydanında öldü. Asırlardan sonra bile kabri Ṣiffīn civarında gösterilirdi. Onu kaybetmekle 'Alī „iki sağ kolundan birini kaybetmiş" oldu (ikinci sağ kolu al-Aştar idi; o da pek az sonra zehirle öldürüldü).

'Ammâr, hadisleri en doğru olarak bilmekle mâruftu. Şöhretini züht ve takvasının telkin ettiği itimada ve davasına sadakatla merbutiyetine medyun idi. Lâkin Abbâsî tarafdarı müellifler, ilk Emevîlerin yılmaz hasmı olup, onlara karşı harp ederken ölen 'Ammâr 'ı, bir çok efsanevî vasıflarla, yükseltmekten geri kalmamışlardır; kabiliyet, akıl v.s. vasıflarını tebarüz ettirmek için, kendisi hakkında hadisler uydurmuşlar ve Kur'an 'da ona dâir telmihler keşfetmişlerdir.

Kur'an 'ın aşağıdaki ayetlerinin meali, müşrikler tarafından uğradığı işkenceler dolayısı ile, ona atfedilir: II, 207; III, 62; VI, 52, 122; XVI, 43, 108, 111; XXVIII, 4, 61; XXIX, 1; XXXIX, 12. Peygamberin, „dahilî harpler zuhûr ederse, hak 'Ammâr 'ın bulunduğu saftadır" v.s. dediği rivâyet olunur. Medine 'deki ilk câmiin inşası esnasında sarfettiği fevkalâde mesai ile Peygamberin bu hususdaki mülâhazaları etrafında bir çok efsaneler vücut bulmuştur. Peygamber, 'Ammâr için, bir mûcize bile yapmıştır: müşrikler kendisine ateşle işkence ettikleri zaman, alevler, Peygamberin bir sözü ile, vaktiyle İbrahim vak'asında olduğu gibi, ferrahlık verici bir serinliğe inkılâp etmiştir. Bundan başka, 'Ammâr 'ın, canlarını cehenneme ısmarladığı âsîler güruhunun eli ile, vuku bulan ölümüne dair, Peygambere bir kehanet de atfedilir. Hattâ bu kehanetten dolayı, al-Zubayr 'ın, 'Ammâr 'ı hasımları tarafında görmekle, kendi dâvasının doğruluğu hakkında, şüpheye düşmüş olduğu bile söylenilir. Rivâyete göre, 'Ammâr 'ın ölümü, Mu'āviya ordugâhında ve 'Amr. b. al-'Āṣī nezdinde tam bir gargaşalık husûle getirmiştir. Ölüm günü bir çok dindarâne sözler söylemiş olduğu da rivâyet edilmektedir.

'Ammar 'ın kendisi gibi, hadisleri iyi bilmek ile mâruf, Muḥammed isminde bir oğlu ve Umm al-Ḥakam isminde de bir kızı vardı.

Bibliyografya: İbn Sa'd, III², 176 v.dd.; [Mīrzā Muḥammad al-Astarābādī, *Manhac al-maḳāl* (Tahran, 1306), 243—54; Abū 'Alī al-Karbalā'ī, *Muntaha 'l-maḳāl* (taş basm.), 1302, s. 228].

(H. RECKENDORF.)

'AMMĀRİYA. [Bk. AMMÂRİYE.]

AMMÂRİYE. 'AMMĀRİYA, Cezayir 'de bir derviş tarikatı olup, adını 1712 sıralarında doğmuş olan 'Ammâr Bū Senna 'dan almıştır. 'Ammâr 'ın kabri, Konstantin eyaleti dahilinde, Bū Ḥammām 'dadır. Tarikatin zâviyesi de oradadır. Hakikatte bu tarikat (1822 de) al-Ḥācc Embârek al-Maġribī al-Buḫārī tarafından tesis edilmiştir. Depont ile Coppolani (*Les confréries religieuses musulmanes*, Cezayir, 1897, s. 356 v.d.) 'ye göre, tarikatin Cezayir 'de 26 zâviyesi ve 6435 mensubu vardır. — Rinn bundan bahsetmiyor.

'AMMŪRİYA. [Bk. AMMÛRİYE.]

AMMÛRİYE. 'AMMŪRĪYA (Amorium, Amorion), eski Frikya 'nın meşhur bir şehri olup,

İstanbul 'dan Kilikya 'ya giden askerî yol üzerinde bulunuyordu ve ehemmiyetini şarkî Roma imparatorluğu devrinde, bilhassa islâm tehdidi başladığı sırada, kazandı. Mühim yolları koruyan müstahkem mevki hizmetini gördü. Hakikî mevkii uzun zamanlar meçhul kalmıştı. İlk defa olarak, Hamilton bu şehrin yerini Assar Ḳal'a (şimdiki Aziziye = Emirdağ kasabasının 12 km. kadar şarkında bulunan Ḥamza-Hacılı ve Hisar köylerine yakın bir yerde) 'de olarak göstermişti. Texier, harâbenin yerine halkın Hergân-Kale dediklerini kaydeder ki, bu isim R. Kiepert 'in 1 : 400.000 mikyaslı haritasında da mevcuttur. 'Ammūrīye bir çok defalar arap kumandanlarının muhasarasına uğradı (bu meyanda Maslama muhasırası 189 = 805). 223 (838) 'te, 55 gün muhasaradan sonra, halife al-Mu'taṣim tarafından zaptolunarak, tamamiyle yağma edildi. Buna dair arap müverrihlerde ve hususiyle Ṭabarī 'de (nşr. de Goeje, III, 1236 v.d.) mufassal mâlûmat vardır. Bu hâdiselerden sonra, 'Ammūrīye tamamiyle terkedilmiş ve bir daha ehemmiyet kazanamamıştır.

Bibliyografya: Hamilton, *Researches in Asia Minor*, I, 451 v.dd.; Texier, *Asie Mineure*, 471; Ramsay, *Asia Minor*, 230.

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tevsi edilmiştir.]

AMORİUM. [Bk. AMMÛRİYE.]

AMR. [Bk. EMİR.]

'AMR. [Bk. AMR.]

AMR. 'AMR B. AL-AHTAM AL-TAMİMİ AL-MİNḲARİ, şiire istidadı olan bir aileye mensup olup, kendisi de mevzun söz söylemeği sever idi. Hicretten bir az evvel dünyaya gelmiş olsa gerektir; çünkü, kabîlesinden bir heyet ile 9 (630) 'da Medine 'ye gittiği zaman henüz bir delikanlı idi. 11 (632) 'de Sacāḥ adındaki kadın peygamberin müridi gibi görülür. Fakat bir müddet sonra, ihtida etmiş ve fütuhat harplerine iştirâk eylemiştir. Rāşahr 'in fethini 'Omar 'e, manzum bir mektupla, haber vermiştir. Şiirlerinden pek azı elimize geçmiştir. Muasırlarından birinin fikrine göre, şiirlerinde derinlikten ziyade sathî bir revnak vadı. Güzelliği ile iştihar etmişti. Bu yüzden kendisine al-Mukaḥḥal (sürmeli) lâkabı verilmişti.

Bibliyografya: İbn Ḳotayba, *Kitāb al-şi'r*, s. 401 v.dd.; *Aġānī* (1. tab.), IV, 9 v.d.; XII, 44; XXI (nşr. Brünnow), 174; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1711—1716, 1919; Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 387; Mubarrad, *Kāmil* (nşr. Wright), I, 476, 12 v.dd.; *Ḥamāsa* (nşr. Freytag), I, 722; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba* (Kahire, 1286), IV, 87 v.d.; İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 1247; İbn Nubāta, *Sarḥ al-'uyūn 'alā risālat İbn Zaydūn* (İskenderiye, 1290), s. 77 v.dd. (A. J. WENSINCK.)

AMR. 'AMR B. AL-'ĀṢ (al-'Āṣī) AL-SAHMİ (573? — 663), Peygamberin muasırlarından ve kureyşîdir. İslâm tarihindeki rolü, ihtida tarihi olan 8 (629/630) 'de başlar. O zamanlar orta yaşlarında olması lâzım gelir; çünkü 43 (663) 'te vuku bulan ölümünde, 90 yaşında bulunduğu söylenmektedir. Zamanının en kurnaz bir politikacısı olmakla şöhret almıştır ki, biz de bu fikre iştirâk etmekteyiz. Medine 'nin müşrikler tarafından neticesiz muhasarasından sonra, mekkelilerin basiretlileri, bu muvaffakiyetsizliğin Peygamberin siyasî hayatında mühim bir dönüm noktası olacağını sezmekte gecikmediler. Binaenaleyh, Mekke 'nin zaptından evvel bile, Ḫālid b. al-Valīd, 'Oṯmān b. Ṭalḥa ve 'Amr b. al-'Āṣ gibi adamların islâm tarafına geçmiş olmalarına hayret edilmemelidir. Bunların ihtidaları hakkındaki uydurma hikâyelere fazla ehemmiyet verilmemelidir. Gûya 'Amr 'ın ihtidası da Habeşistan 'da, hıristiyan Necaşî 'nin tesiri ile, olmuş imiş! — Peygamber yeni kazanılan kuvvetlerden hemen istifade etmesini bildi: bir kaç küçük seferden sonra, 'Amr 'ı 'Omān 'a gönderdi. Orada 'Amr, havâlinin emîrleri olan Cayfar ve 'Abbād b. Culanda adındaki iki kardeş ile, müzakereye girişti ve bu iki emîr islâmiyeti kabul ettiler. 'Amr, artık bir daha Peygamberi göremedi; vefatı haberini 'Omān 'da iken aldı ve Medine 'ye döndü. Fakat bu şehirde çok kalamadı. Abū Bekr 'in kendisini, bir ordu ile, 12 (633) 'de Filistin 'e göndermiş olması muhtemeldir. Mâlûmdur ki, Filistin 'in fethine dair haberler hayli karışıktır (krş. bir de Caetani, *Annali dell' Islam*, A. H. 12). Fakat muhakkak olan bir şey varsa, o da, 'Amr 'ın bu fütuhatta mühim bir rol oynamış olmasıdır. Şeria nehrinin garp sahilinin zaptı, onun eseridir. Keza Acnādayn ve Yarmūk muharebelerine ve Şam 'ın zaptına iştirâk etti. Fakat asıl şöhretini temin eden vak'a, Mısır 'ın fethi olmuştur. Bâzı vesikalarda 'Amr 'ın, ordusunu alarak, kendiliğinden bu memlekete gittiği iddia olunur; fakat 'Omar 'in bu teşebbüsten haberi olduğu (krş. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 93) ve hattâ bu hususta kendisine emir verdiği daha çok muhtemeldir. Şurası muhakkaktır ki, kendisine al-Zubayr 'in kumandasında takviye kıtaları gönderilmekte gecikilmemiştir. Mısır 'ın fethi tarihi hakkındaki tafsilât için bk. MISIR. Burada yalnız aşağıdaki vakayi zikredilmekle iktifa edilecektir: 19 (640) sanesi yazında bizanslılar Heliopolis 'te mağlûp oldular. 20 (641) 'de Bâbil arap lar tarafından zaptedildi. 21 (642) 'de İskenderiye arapların eline geçti [bk. MISIR ve MUḲAVḲİS]. Fakat islâm âlemi 'Amr 'ın dehasına yalnız Mısır 'ın fethini medyum değildir; bu kumandan memleketin idaresi, mahkemelerin tesisi ve vergilerin cibayeti hususuna da himmet etmiştir. Nihayet, bilâhare Mısır ve IV. (X.) asırdan itibaren al-Ḳāhira ismini alan, Fusṭāṭ şehrini tesis eylemiştir.

Hilâfete geçişini müteakip, 'Oṯmān 'ın kendisini derhâl geri çağırarak, yerine 'Abd Allāh b. Sa'd 'ı göndermesi, 'Amr 'ı her hâlde pek müteessir etmiştir. Bundan gayr-ı memnun olarak, resmî hayattan çekilen 'Amr, vakit vakit hoşnutsuzluğunu izhar etmiştir. Fakat 'Oṯmān 'ın vaziyeti tehlikeye girince, 'Amr açıkça halifenin hasımları tarafına geçmemek dirayetini gösterdi. 'Alī 'yi Ṭalḥa ve al-Zubayr 'i gizlice 'Oṯmān 'ın aleyhine tahrik etti. İnzivaya çekildiği al-Sab' (Beer-Şeba') ve 'Aclān 'daki mâlikânelerinden vakayiin cereyanını büyük bir dikkatle tâkip ediyordu; fakat ancak Cemel vak'asından sonra, ortada yalnız iki hasım, 'Ali ile Mu'āviya, kaldığı zaman, meydana çıktıve Mu'āviya tarafını iltizam etti. Şiffīn muharebesinde Suriye suvarilerine kumanda ediyordu. Zafer 'Alī tarafına meyledince, mızrak uçlarına Kur'an yapraklarını asmak gibi, kurnazca bir harekette bulundu. Bu hiylesinde muvaffak oldu ve muharebenin neticesi meşkûk kaldı. Her iki taraf Abū Mūsa 'l-Aş'arī ile 'Amr b. al-'Āṣ 'ın da bulunacağı bir hakem heyeti teşkilini kararlaştırdı [krş. 'ALI B. ABĪ ṬĀLİB]. Bu heyetin içtimaından evvel, 'Amr, Mu'āviya 'ye, Mısır 'ı zaptetmek sureti ile de, mühim hir hizmette bulundu. 'Alī tarafından bu memlekete nasbedilmiş olan genç Muḥammed b. Abī Bekr 'i kolaylıkla mağlûp etti (38 = 658 senesi başında) ve öldürttü.

Yine bu sene içinde (şâban ayında) 'Amr, Aẕroḥ [b. bk.] 'a, hakem heyeti içtimaına gitti (Ṭabarī, I, 3407; al-Vāḳidī 'nin kronolojisine göre). Bu münasebetle bir defa daha siyasetteki maharetini parlak bir surette ispat etti. İşleri o şekilde tedvir etti ki, Abū Mūsā, hem 'Alī 'nin hem Mu'āviya 'nin bu yüksek iktidar mevkiine lâyık olmadıklarını beyan mecburiyetinde kaldı. Bu suretle 'Alī, halife unvanını kaybetti; Mu'āviya 'ye gelince, o, „'Oṯmān 'ın intikamını almak" 'tan başka maksadı olmadığı için, bir şey kaybetmiş olmadı. 'Amr, vefatına kadar, Mısır vâlisi olarak kaldı [yk. bk.]. 15 ramazan 40 (22 kânun II. 661) 'ta 'Amr, üç hariciden biri olan ve üç islâm büyüğünü ('Alī, Mu'āviya ve 'Amr) taassuplarına kurban etmeğe karar vermiş bulunan Zādavayh 'ın tertip ettiği su-i kastten, bir tesadüf eseri olarak, kurtuldu. 'Amr, o gün vücudunda bir rahatsızlık his ettiğinden, imameti Ḫārica b. Ḥuẕāfa 'ye bırakmıştı. Ḫārica b. Ḥuẕāfa aldığı yaralardan vefat etti. Katilin, vak'adan sonra, „ben 'Amr 'ı öldürmek istedim, Allah Ḫārica 'nin, ölmesini istedi" diye bağırdığı rivâyet edilir.

Bibliyografya: İbn Ḥacar, *İṣāba*, II, 1 v.dd.; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba* (Kahire, 1286), IV, 115; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 478 v.d.; Belāẕorī (nşr. de Goeje); Ṭabarī (nşr. de Goeje); İbn Sa'd, III[a], 21; Wüstenfeld, *Die Statthalter von Ägypten* (*Abh. G. W. Gött.*, XX); Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 51 v.dd., 89 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma); Caetani, *Annali dell' Islam*; Butler, *The Arab conquest of Egypt* (London, 1902); S. Lane Poole, *A History of Egypt* (London, 1901), VI; İbn Ḳotayba, *Ma'ārif* (nşr. Wüstenf.), s. 145.

(A. J. WENSINCK.)

AMR. 'AMR B. HİND (? —570), Laḫmī emîrlerinden al-Munẕir ile Kindī 'lerden Hind 'in oğludur. Babasının vefatından sonra, al-Ḥīra emîri oldu (554—570). Bütün ırkdaşları gibi, harpcu ve zâlim bir emîr idi. Al-Mutalammis ve Ṭarafa ismindeki şairleri, ellerine idam mektuplarını vererek, nasıl Baḥrayn vâlisine gönderdiği mâlûmdur.

Haşin karakterinden dolayı, kendisine *muẕarriṭ al-ḥicāra* lâkabı verilmiştir. Aynı zamanda kendisine *muḥarriḳ* de denilir. Bu lâkabı izah için araplar, kardeşlerinden birinin ölümünün intikamını almak için 100 Ḥanẕalī 'yi yakalatıp, yaktığını hikâye ederler. Lâkin başka bir çok Laḫmī 'lere de *muḥarriḳ* denildiği için, bu lâkabın eski bir put ismi olması da muhtemeldir (bk. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden* v.s., s. 46 v.dd.). Annesi, emîrin annesi tarafından hakarete uğradığı için, şair 'Amr b. Kulṯūm [b. bk.], bir ziyafet esnasında, 'Amr b. Hind 'i öldürmüştür.

Bibliyografya: G. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥīra*, s. 94 v.dd.; Nöldeke, *Gesch. der Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 107 v.dd.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme*, II, 115 v.dd.; İbn Ḳotayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje); ayn. mll., *Ma'ārif* (nşr. Wüstenf.), s. 318 v.d.; *Aġānī* (1. tab.), IX, 178 v.dd.; XXI (nşr. Brünnow), 186—207; Mubarrad, *Kāmil* (nşr. Wright), I, 97 v.d.; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 900; İbn Nubāta, *Sarḥ al-'uyūn 'alā risālat İbn Zaydūn* (İskenderiye, 1290), s. 240 v.dd.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), I, 239 v.d.; Ḥamza al-İṣfahānī (nşr. Gottwaldt), I, 109 v.d.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), I, 404 v.dd.

(A. J. WENSINCK.)

AMR. 'AMR B. KULṮŪM, Taġlib aşiretinin reisidir. O kadar meşhur bir şairdir ki, başlı-

ca eseri *Mu'allaḳāt* meyanına ithâl edilmiştir. Milâdın VI. asrında, yani islâmiyetten evvel, yaşamıştır. Vâldesi Laylā taġlibîlerden şair al-Muhalhil 'in kızı idi. Gûya vâldesine yapılan bir hakaretin intikamını almak için, 570 'te Laḫmî emîri 'Amr b. Hind 'i öldürmüştür. Hayatı hakkında kat'î malûmata mâlik değiliz. Bununla beraber, 150 yaşına kadar yaşadığı hikâye olunur.

Bibliyografya: *Aġānī* (1. tab.), IX, 181—185; Cheikho, *Şu'arā' al-naṣrānīya*, s. 197—204; Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥīra* (Berlin, 1899), s. 100; Th. Nöldeke, *Fünf Mo'allaqât* (Viyana, 1899), I; [İbn Ḳotayba, *al-Şi'r va 'l-şu'arā'* (nşr. de Goeje), 117—120; al-Marzubānī, *Mu'cam al-şu'arā'* (nşr. Krenkow), Mısır, 1354, s. 202 (divanı, Krenkow tarafından, *al-Maṣrik* mecmuasında neşredilmiştir, 1922, s. 591—611); Brockelmann, *GAL, Supplement*, I, 51 v.d.].

(A. HAFFNER.)

AMR. 'AMR B. AL-LAYŞ AL-ṢAFFĀR (? —902) Ṣaffārī 'lerden olup, rivâyet edildiğine göre, gençliğinde evvelâ katırcılık, sonra duvarcılık yapmış ve ancak daha sonraları biraderi Ya'ḳūb ile teşrik-i mesai etmiştir. Ordu tarafından hükümdar ilân edilen biraderinin vefatından sonra (265=879), halifeye bi'at etmiş ve kendisine buna mukabil Horasan, Fars, İsfahan, Sīstān, Kerman ve Sind eyaletleri, timar olarak, verilmiştir. Hasımları Aḥmed b. 'Abd Allāh al-Ḫucustānī, Rāfi' b. Harşama ve Ḥusayn b. Ṭāhir 'e karşı yaptığı çetin muharebelerden sonradır ki, Horasan 'da nufuzunu tesis edebilmiştir. Bu muharebeler esnasında, halife kendisini iki defa (271 = 885 ve 276 = 890) azletmiş, hattâ birinci defasında ismi hutbelerde lânet ile yâdolunmuştur. Ancak 279 (892) 'da, kat'î olarak, vâliliği elde edebilmiş ve son hasmı Rāfi' b. Harşama 'yi 283 (896) 'te ortadan kaldırmağa muvaffak olmuştur. Eski Horasan vâlileri gibi, bu mesnede Mâverâünnehr emaretini de ilâve etmek istemiş ve bu eyaletin de uhdesine verilmesini halifeden talebetmiştir. Bu arzusu muharrem 285 (şubat 898) 'te is'af edilerek, Sâmânîlerden İsmā'īl b. Aḥmed 'in azli ilân olunmuştu. Fakat İsmā'īl hasmından evvel davrandı ve 286 (899) 'da 'Amr 'ın, Muḥammed b. Başar ismindeki, kumandanını mağlûp etti ve öldürdü. 287 (900) ilk baharında da 'Amr, bizzat Balḫ civarında esir edilerek, az sonra Bagdad 'a götürüldü (288=901). 289 (902) 'da, ölüm hâlinde bulunan halife al-Mu'taḍid, 'Amr 'ı idam ettirdi.

'Amr, ülkesini ve ordusunu kuvvetli bir el ile idare etmiş olmakla mâruftur. Horasan, uzun zamandan beri, onun devrindeki âsâyişe benzer bir nizama nail olmamıştı. Ya'ḳūb zamanında olduğu gibi, 'Amr zamanında da, askerî bir müstebidin idaresi altında, bütün teb'anın müsavatı tamamiyle temin edilmiş bulunuyordu. Eşraf, hususî olarak tayin edilmiş casusların nezareti altında bulunuyor ve kölelerine bile fena muamele yapmaktan men'ediliyordu. Mehazlarda 'Amr, ekseriya, haris, hasis ve bu yüzden halk tarafından sevilmeyen bir âmir olarak gösterilir. Bununla beraber, gerek eyalet merkezi Nīşabūr 'da ve gerek memleketi olan Sīstān 'da, bir çok hayır müesseseleri kurduğu rivâyet edilir.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 838 (büyük bir kısmı Sallāmī 'nin *Tārīḫ vulāt Ḫorāsān* 'ından alınmıştır); Gardīzī, *Zayn-al-aḫbār* (aynı menbaya göre; iktibaslar için krş. Borthold, *Turkestan v epoḫu mongolsk. naşestv.*, I, 4 v.d.); Ṭabarī (nşr. de Goeje), III, 1931—2208; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), VIII, 46, 125, 144, 180, 193, 200 v.d., 208 v.d. — Krş. Nöldeke, *Orientalische Skizzen* (Berlin, 1892), s. 187—217

(W. BARTHOLD.)

AMR. 'AMR B. LUḤAYY, Banī Ḫuzā'a 'nın efsanevî reisi olup, islâm müverrihlerin ifadelerine göre, Mekke 'de hüküm sürmüştür. Aynı müverrihler 'Amr 'ı, İbrahim 'in dinini (*al-ḥanīfiya*) bozarak, Mekke 'ye putperestliği sokmakla itham ederler. 'Amr Kâ'beyi putlarla doldurmuş ve bu arada, bâzı müverrihlerin dediklerine göre, meşhur Hubal putunu, Ma'āb (Moab) 'daki 'Amālika 'dan hediye alarak, getirmiştir. Al-Azraḳī (Wüstenf., *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, 133) 'ye göre, bu putu 'Amr Mezapotamya 'dan almıştır. Müverrihler 'Amr 'ın, bâzı ahvâlde mukaddes bir mâhiyet alan hayvanlar hakkında, bir takım bâtıl âdetler icad etmiş olduğunu rivayet ederler. Şahrastānī (nşr. Cureton, II, 430 v.dd.) iddia eder ki, Hubal 'in 'Amr b. Luḥayy tarafından ilâhlar arasına ithali Sābūr Ẕu 'l-Aktāf zamanında, yani milâdî III. asrın ilk nısfında, vukubulmuştur. Bununla beraber, al-Azraḳī (*ayn. esr.*, s. 59), 'Amr 'ın ve ahafadının 500 sene hüküm sürdüklerini söyler. Mas'ūdī 'ye göre, bizzat 'Amr 345 sene yaşamış imiş. Bundan dolayı, bu hâdisenin vukubulduğu tasavvur edilen tarihi tam olarak tayin etmek, hemen hemen mümkün değildir.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), s. 50 v.dd.; Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, 56, 58, 72, 74, 132, 402; II, 6; *Aġānī* (1. tab.), XIII, 109; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), III, 114 v.d., 118; IV, 46; Caussin de Perceval, *Essai sur l'hist. des Arabes avant l'islamisme*, I, 215 v.dd.

(M. SELIGSOHN.)

AMR. 'AMR B. MA'DĪKARIB (Abū Ṣavr b. 'Abd Allāh) (530—643), aşiret reisi ve şair. 530 'da doğduğu ve 21 (643) 'de öldüğü söylenir. Yemen 'in Banī Zubayd kabîlesinden meşhur ve asîl bir aileye mensuptur. Fevkalâde güçlü kuvveti olarak, tasvir edilir. Ḳādisīya muharebesinde büyük yararlıklar göstermiştir. O tarihte 100 yaşını geçkin olması icap eder. Peygamber ile hususî bir mülâkattan sonra, islâmi kabul etmiştir. Yazdığı şiirler elimize geçmemiştir.

Bibliyografya: *Aġānī* (1. tab.), XIV, 25—41; İbn Hişām (nşr. Wüstenf.), I, 951 v.d.

(A. HAFFNER.)

AMR. 'AMR B. SA'ĪD AL-AŞDAḲ (? —690), 60 (680) 'ta Yazīd b. Mu'āviya tahta çıktığı zaman, Mekke vâlisi bulunuyordu. Aynı sene Medine vâliliğine de tayin edildi. Yazīd 'in emri ile, rakip halife 'Abd Allāh b. al-Zubayr 'i yola getirmek üzere, Mekke 'ye bir ordu gönderdi. Bu seferin idaresini 'Abd Allāh 'ın kardeşlerinden 'Amr b. al-Zubayr 'e tevdi etti; fakat 'Amr b. Zubayr esir edilerek, kardeşinin de tasvibi ile, şahsî düşmanları tarafından, kırbaç ile dövülerek öldürüldü. 'Amr b. Sa'īd ertesi senenin sonlarına doğru azledildi. Bilâhare halife Marvān 'ın Mısır 'a yaptığı seferde maiyetinde bulundu ve Muṣ'ab b. al-Zubayr, halifenin gaybubetinden istifade ederek, Suriye 'yi tekrar ele geçirmek maksadı ile, Filistin 'i istilâ ettiği zaman, Marvān tarafından Muṣ'ab 'a karşı gönderildi. 'Amr, Muṣ'ab 'ı geri çekilmeğe mecbur etti. Yazīd 'in ölümünden sonra, ona halef tayini için geçen müzakereler esnasında, namzedler arasında, 'Amr 'ın ismi de zikredilmiştir. Kendisi Suriye 'de çok seviliyordu. Ana tarafından halifenin yeğeni olduğu gibi, baba tarafından da akrabası idi; zira her iki taraf da Emevî ailesindendiler. Bu sebepten dolayı hükümdara karşı tehlikeli bir rakip olabilirdi. Fakat Marvān, hâkimiyetini takviye ettikten sonra, oğulları 'Abd al-Malik ile 'Abd al-'Azīz 'i tahtın vârisi olarak göstermiş ve halktan kendilerine sadakat yemini istemişti. Mamafih 'Abd al-Malik tahta çıktığı zaman, 'Amr 'a karşı hiç de yersiz olmayan endişeler duymağa başladı. Filhakika 69 (689) 'da, halife Irak seferine giriştiği zaman, 'Amr, bu fırsattan istifade ederek, eski hilâfet dâvasına kalkıştı ve Şam 'da tehlikeli bir isyan çıkardı. 'Abd al-Malik seferden geri dönmek mecburiyetinde kaldı ve teyzezâdesi 'Amr, hayat ve hürriyeti bağışlanacağı va'di üzerine, halifeye bi'at etti. Bir müddet sonra, halife onu büsbütün bertaraf etmek kararını verdi ve saraya çağırtarak, 70 (689/690) 'te, şâyi olan rivâyete göre, bizzat öldürdü.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 176 v.d.; Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), II, 81 v.dd.; Ṭabarī, I, 1779 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), II, 318 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, I, 303 v.dd.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 359 v.dd.; Muir, *The caliphate, its rise, decline and fall* (3. tab.), s. 341 v.dd.; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), V, 198 v.d., 206, 233 v.dd.; VI, 217 v.dd.; IX, 58; Guidi, *Tables alphabétiques*; Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 108, 118; Buhl, *Die Krisis der Umajjadenherrschaft im Jahre 684* (*ZA*, XXVII, 50—64).

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

AMR. 'AMR B. 'UBAYD ABŪ 'OṢMĀN (?—762), ilk mu'taziledendir. Esasen Ḥasan al-Başrī 'nin zühd-ü takva mesleğine mensup olduğu hâlde, günah işleyen bir müslümanın vaziyeti meselesinde Vāṣil b. 'Aṭā' 'nın kanaatini kabul etmişti. Edebî eserleri hakkında mâlûmatımız yoktur; fakat muasırları arasında takvası ve ahlâk hususundaki titizliği ile tanınmış olduğu mâlûmdur. Bu seciyesi dolayısı iledir ki, tahta geçmek için, havaî meşreb Valīd II. 'e karşı, isyan eden Yazīd 'in tarafını iltizam etmiştir. Daha sonra 'Amr, Abbâsî halifelerinden al-Manṣūr ile de pek dost olmuştu. Bir hacc dönüşünde, Marrān 'da, 145 (762) 'te vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḳotayba, *Ma'ārif* (nşr. Wüstenf.), s. 244; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenf.), nr. 514; Arnold, *al-Mu'tazilah*, s. 22 v.d.; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), VI, 211; Houtsma, *De strijd over het dogma*, s. 51 v.d.

'AMRA. [Bk. AMRE.]

AMRE. 'AMRA (ḲUṢAYR 'AMRA „küçük 'Amra kasrı"), Mâveraüşşeria 'da, 31° 50′ şimalî arz ve takriben 36° 36′ (Greenw.) şarkî tûlde, Lût gölünün şimal müntehasının tam şarkında ve bu hufrenin su bölümü hattının bir az ötesinde kâin eski bir emevî kasrıdır. Ḳuṣayr 'Amra haziran 1898 'de, Alois Musil tarafından, bulundu; aynı zat 1900 ve 1901 senelerinde ressam A. L. Mielich 'in refakatinde ve Viyana ilim akademisinin himayesi altında yaptığı iki seyahat esnasında, bu kasrın büyük mikyasta rölevelerini çıkardı.

Orta eb'adda olan bu binanın salonlarının vaziyeti şöyledir: evvelâ, şimal tarafından, binanın garbında bulunan mustatil bir salona girilir. Burada, nısıf daire şeklinde, iki kemer, salonu üç sahna ayıran tûlânî üç tonoza mesnet teşkil eder. Ortadaki sahın geniş bir hücre ile biter; burası kaim zâviyeler ile kapanmış olmasına rağmen, bir nevi kilise mihrabı teşkil eder ve bir tonoz ile örtülüdür. Buradan iki küçük kapı ile, yan sahınların ön tarafında bulunan ve onların ileriye doğru davamından

ibaret olan, *abside* şeklinde, iki küçük odaya geçilir.

Büyük salonun şark duvarında bulunan bir kapıdan, ona bitişik olan üç küçük odalı bir kısma girilir. Bunlardan birbirine bir kapı ile bağlanmış olan ilk ikisinin beraberce derinlikleri, büyük salonunkine müsavidir. Üçüncüsü şark tarafındadır ve ikincisine muttasıldır. Birinci oda mustatildir ve tonoz ile örtülüdür. Cenup ve şark cihetindeki duvarlarında birer sıra vardır. Şark tarafındaki sıranın altında, döşemede, su akması için, bir delik mevcuttur. Ona mülâsık olan ikinci oda manastır tonozlu bir murabbadır ve küçük bir pencereyi ihtiva eden mustatil bir hücre ile, tevsi edilmiştir. Bu odanın bir hususiyeti, döşemenin takriben 2 m. irtifaından itibaren, duvarın üst kısmının 15 santimetrelik bir çıkıntı yapmasıdır. Bu çıkıntının alt sathında 7 sm. kutrunda dört künk borunun ağzı görünür ki, bu borularla su gelirdi; su buraya binanın damı üzerinde harç ile yapılmış derelerden akardı. Ayrıca bu odanın manastır tonozunun kalkan duvarlarına, odanın havalandırılması için, dört künk boru yerleştirilmişti.

Çok yüksek mimarî bir mükemmeliyet arzeden üçüncü oda, keza murabba şeklindedir; fakat pandantifli bir kubbe ile örtülüdür. Zikzaklı bir şerit ile süslenmiş olan taştan bir saçaklık, kubbenin kornişini teşkil eder. Bu kubbe yuvarlaklığı içine, tam kemerli dört küçük pencere açılmıştır. Salonun şimal ve cenup duvarlarında, yarım daire şeklinde, derin birer hücre vardır ki, kenarlarında, sıra şeklinde, birer set bulunur. Düz olan şark tarafındaki duvara, kürsiye benzeyen, iki basamaklı bir sahınlık dayanır. Bu odanın duvarlarının dahi yukarı tarafı, dışarıya doğru, bir çıkıntı arzeder ve burada, ötekisinde olduğu gibi, su getiren dört boru vardır. Şarkta bu üç odaya dar ve tonoz ile örtülü bir oda mülâsıktır. Şimdiki hâlinde o odalarla hiç bir muvasalası bulunmayan bu odanın genişliği, üçüncü odanın şark duvarı kadardır ve bu oda da, bütün genişliği ile, kendisinden büyücek ve mustatil şekilde bir odaya açılır. Bu mustatil odanın bugün mevcut olmayan tavanı, şüphesiz, düz idi. Burada bir su haznesi ve görünüşe nazaran, bir külhan vardır. — Döşeme ve tezyinata gelince, büyük salon ile üç küçük odanın zeminleri mermer döşeli idi. İkinci ve üçüncü odalarda döşemelerin alt tarafı, kadîm *hypocauste* (hamamın cehennemlik denen kısmı) 'larda olduğu gibi, boştu. Büyük salonun cenubunda bulunan hücrelerde zemin mozayık ile döşeli idi. Duvarların alt satıhları büyük salonda ve üç odada mermer ile kaplı idi. İki yan oda ise, sıvalı idi. Her hangi bir mimarî taksimattan ârî olan duvarların üst tarafları ile tonoz kubbelerin satıhları nakışlarla örtülüdür. Ḳuṣayr 'Amra 'nin bir hamam olduğunu anlamak için, msl. Ḳubbat al-Bi'r gibi, yakınında bulunan buna benzer binalar ile mukayeseye ihtiyac yoktur. Şark hamamlarının kadîm hamamlardan (*therme*) geldiği mâlûmdur. Burada, su getirmeğe mahsus boruları bulunmayan, fakat bir akıntı deliği ile mücehhez olan ilk küçük odanın, duvarındaki sıralar ile hamamın soyunma yeri (*apodyterium*) olduğu aşikârdır. Zemini alttan ısınan ve su tertibatı bulunan ikinci oda ılıklık (*tepidarium*) 'tır. Tezyinatı itibariyle en zengini olan ve külhanın yanında bulunan üçüncü oda ise, sıcaklık (*caldarium*) 'tır. Ḳubbat al-Bi'r 'de de böyledir. İlk girilen salon soyunma yeri ve sonuncu, yani dördüncü salon da sıcaklığı teşkil eder. İki salonun gördükleri vazifeler ilk bakışta anlaşılır. Aralarında bulunan iki odaya gelince, bunların ılıklık ile soğukluk (*frigidarium*) yahut her ikisinin birden ılıklık olması muhtemeldir.

Ḳuṣayr 'Amra 'de hamama büyük salondan girilirdi. Bu büyük salonun, iki küçük odası ile birlikte, muhtelif hususlarda kullanıldığı tahmin edilebilir. Musil, üçüncü küçük salonun ve ona bitişik olan şarktaki odanın arasındaki bir kapının, vaktiyle, methal vazifesini gördüğü ve sonradan bu kapının kaldırıldığı fikrindedir ve bu faraziyeyi, muhtelif salon ve kısımların kubbelerinin şeklinden çıkartmaktadır. Meselâ Ḳubbat al-Bi'r 'de de ilk salon 3 kubbeli, ikinci salon 2 manastır kubbeli görünür. Fakat bir çok müşahedeler bu faraziyeyi teyit etmez. Röleveler ise, böyle bir değişikliğin yapılmış olduğunu göstermedikten maada, büyük salondan birinci küçük odaya sonradan bir kapının açılmış olduğuna da delâlet etmez. Hamamın mütebâki kısımlarında ise, iki muhtelif inşa devrini gösterecek hiç bir alâmet yoktur. Zâten hamamın soyunma yeri ile başlayıp, sıcaklık ile biten taksimatı, bence böyle bir şekil değiştirmenin mevzuubahs olmadığını gösterir; ben hamama büyük salondan girildiğine kaniim.

Binanın haricî mimarîsi de, dahilî bünyesine tamamen uygundur. Moloz taşından yapılmış duvarların haricî satıhları üstünde tonozların dış sırtları (*extrados*) yükselir ki, bu tarz memleketin iklimi ile kabil-i izahtır. Böyle iklim şartları ekseriya şarkta görüldüğü ve garpta hiç bulunmadığı için, dahilî bünye ile haricî görünüş arasındaki bu mükemmel ahenk, binaya tamamiyle şarklı bir karakter verir. 85 sm. kalınlığındaki duvarların inşa tekniğine gelince, bunlar iki sıra dizilmiş kireç taşı (kalker) parçaları ile örülmüştür. Sonra kapıların pervazları ve pencerelerin üst kiriş taşları siyah bazalt parçalarından yapılmıştır. Bu mâlzemenin renkleri çok göz alıcıdır. Duvar işçiliğinin iyi olmamasına rağmen, kullanılan kesif harç sayesinde, bina, esaslı tahribata uğramadan, bin seneden fazla bir zaman dayanmıştır. Çatıda ve su yollarında harç, yani tabiî çimento, istimal edilmiştir. Hemen hemen hiç bir yerde tesadüf edilmeyen bir mükemmeliyette muhafaza edilmiş olarak, bize kadar gelen zengin resim tezyinatı ve gerek kendisinin gerek bir çok başka binaların inşa tarihini tesbit etmeğe yarayan bâzı kitâbeleri ile, Ḳuṣayr 'Amra civar havâlide yahut iç Suriye 'nin daha uzak yerlerinde bulunan, kendisine benzer diğer binalardan ayrılır. Fresk-ler, şark tarafındaki odalar müstesna olmak üzere, binanın bütün dairelerinde, büyük salonda ve asıl hamamda bulunurlar. Fresklerde görülen tahribat eserleri eskilikleri ile mütenasiptir: toz, çamur, is ve *sgrafitta* 'lardan çok zarar görmüştür. Tablolar düz renklerle tersim edilmiş ve gölgelere daha az itina gösterilmiştir. Gölgeler, kısmen, eski Mısır san'atının son zamanlarında yapılmış mumya portrelerinde müşahede edilen şekilde olarak, sonradan ilâve edilmişlerdir. Teferruatın ve desenin işçiliği itibariyle, resimler fevkalâde bir fırça emniyeti ve büyük bir renk ustalığı gösterir. Duvarın beyaz sathı, ekseriya zemin gibi kullanılmıştır. Bununla beraber bâzan beyaz boya sürüldüğü de vâkidir. Tablolar hiç bir zaman cedvel ve pergel kullanılarak yapılmamıştır; bütün aksam serbestçe ve maharetle tersim edilmiştir. Hâlbuki kubbelerin iç satıhlarında bu tarzda resim yapmak güçtür. Teknikteki bu serbestî eskiden beri devam eden bir ustalığa açıkça delâlet eder. Bu tabloların ressamları, uzun zamanlardan beri teessüs etmiş bir an'aneye göre çalışıyorlardı. Paletlerinde beyaz ve siyahtan maada, mâvi, kahve rengi, kırmızı, açık kahve rengi, uçuk sarı ve bâzan da yeşil boyalar vardı. Mâviler lâciverde kaçar; kırmızılar pas rengindedir; koyu kahve rengi, üzerinden hafif bir tabaka lâciverd mâvisi geçilmiş kırmızıdır; açık kahve rengi, toprak sarısıdır; sarı, aynı boyanın tebeşir ile karışığıdır; yeşil, üzerine lâciverd sürülmüş toprak rengidir.

Resimlerin mevzuları hamam sahneleri, cimnastik temrinleri, tazı sürüleri, ağlar yahut kayıkla yapılan her türlü hayvan avlarıdır; bir takım tablolar da zenaatleri tasvir eder. Sonra hayatın çağları, tarih, felsefe ve şiiri gösteren bâzı sembolik tasvirler, hazret-i İsa gibî bulutlar üstünde tahtına kurulmuş olarak tasvir edilmiş bir halife, islâmiyetin düşmanları ve nihayet zengin bir surette tasvir edilmiş mıntıkatülburûc görülür. Duvar hücrelerindeki bir çok kadın figürleri, çiçek ve yaprak nakışları arasındamadalyon içindeki başlar, küçük mainler içine çizilmiş insan ve hayvan figürleri, daha ziyade tezyinî mâhiyettedir. Tezyinat, perde ve saçak şekillerinden, vazo ve saksılar içinde çiçek ve fidanlardan, asma dallarından, defnelerden ve meyva hevenkleri ile hurma ağaçlarından ve çöl kuşları motifli bordürlerden ibarettir. — Bu fresklerden koparılmış bâzı parçalar, ezcümle başında incilerle işlenmiş zengin bir serpuş bulunan çıplak bir kadın tasviri ile bir kitâbe parçası bugün Berlin 'deki Kaiser Friedrich müzesinde bulunmaktadır. — Tablolar, resimli kitaplarda olduğu gibi, mustatiller, mainler, daireler ve hücreler içine sıralanmışlardır. Kompozisyonları dasitanî üslûptadır. Şekilde olduğu gibi, muhtevada dahi Suriye-Yunan an'anesi hâkimdir. Bâzı çizgiler ve bilhassa dasitanî uslûp ve hattâ belki de bâzı kadın figürleri kadîm şarka irca edilebilir. Hamam ve ağlarla yapılan av sahneleri Sâsânî san'atini hatırlatır. Diğer cihetten arka plânların mimarîsi ve hücreler, burmalı sütunlarla birlikte, bilhassa Bizans intiba'ını verirler. Defne girlantları şeklindeki tezyinat ile perde ve saçak nakışlarına gelince, bunlar kadîm garp san'atını hatırlatırlar. Nihayet çöl kuşları ve palmiyeler gibi bâzı hususiyetler, doğrudan doğruya civar tabiattan alınmıştır. Mimarî üslûbun sâdeliği bu tabloların karakterine uygundur; manastır kubbeleri, garp menşe'inden gelmiş gibi görünmektedir; büyük salonun tonoz inşası ve sıcaklık kubbesinin şekli Suriye tipinde görünüyor; binanın umumî kısmı, hellenistik bir mâhiyet arzetmekte ve dış manzarası ise, tamamiyle şarklı görünmektedir.

San'at tarihinin criteriumlarına nazaran, bu binanın yapılış tarihini tesbit etmek çok güç olur; keşfedildiği zaman âdetâ yepyeni bir şeyin karşısında bulunulmuştu. Binaenaleyh önceleri binadaki resimlerin, milâdın IV. ve nihayet V. asrına ait kadîm eserler addedilmesine ve binanın yapılışının Ġassānī 'lere izafe edilmiş olmasına hayret edilmemelidir. Kadîm devir an'anesinin şarkta devam ettiği son zamanlara ait bir eser zannedilen ve Ġassānī veya Sâsânîlere izafe edilen diğer bir emevî eseri, meşhur al-Mşatta kasrı için de, aynı şey vâki olmuştu. Ḳuṣayr 'Amra 'nin tarihini tesbit için, büyük salondaki, kitâbeleri hâvi, iki tablo kat'î mâhiyeti haizdir: bunlar tahtta oturan halife ile, islâmiyet düşmanlarını gösteren tablolardır. Birincisinde bugün okunması imkânsız derecede harap olmuş uzun bir arapça kitâbe vardır. İkincisinin tasvir ettiği eşhasın yanı başında, aynı mealde, arapça ve yunanca kitâbeler bulun-

maktadır. Üçüncü olarak da tarih, şiir ve felsefeyi (σκέψις) gösteren mecazî tabloların üstündeki yunanca kitâbeler vardır. Arapça ve yunanca kitâbelerin bulunması ve aynı zamanda arapça kûfî harflerin şekli, evvelâ bunların hicrî I. asrın sonu yahut II. asrın başına ait olması lâzım geldiğini düşündürür. İslâmiyetin düşmanları tablosunun C. H. Becker tarafından, Th. Nöldeke ve E. Littmann'ın yardımları ile, muvaffakiyetle yapılan tefsiri, bu tarih hakkında tam bir kat'iyet vermiştir. (Çok müdekkikâne bir şekilde, tarihî delillere istidaden ve tablolar ile kitâbelerin çok doğru bir tenkidi sâyesinde, hakikî tarihi sezmeğe muvaffak olan Musil, Viyana ilim akademisinin neşrettiği büyük eserin tarihî kısmı kendisine bırakılmamış olduğu için, kendi kanaatinin doğruluğunu etraflıca tesbit ve müdafaa edememiştir). Bu mühim resim, bize, mâhiyeti muayyen olmayan iki tasvirden maada, Bizans imparatorunu, got kıralı Roderich'i, Sâsânîlerden Yezdgird III.'i ve Habeşistan necaşisini, çift dilli kitâbeleri ile gösterir:

[KAI]CAP POΔOPIKOC XOCΔPOIC ONAΓ...

النجاشي كسرا رذريق قيصر

(Altları çizilmiş harfler çok bozulmuş olanlardır).

Binaenaleyh Ḳuṣayr 'Amra böylece VII. asrın ilk yarısında, arapların got kralı Roderich'i mağlûp ettikleri 711 tarihi ile Emevî saltanatının inkıraz bulduğu 750 senesi arasında, yapılmıştı. Bu devre içinde hüküm süren iki halifeden her birinin bu binanın bânisi olmasını düşündürecek sebepler vardır: bu tarihler arasında halife Valīd I. ile Roderich meyanında doğrudan doğruya münasebet olması keyfiyeti, binanın bu halifeye atfı lehinde bir delil olmakla beraber, Musil tarafından toplanan ve halife Valīd II.'in bina yaptırmak iptilâsını ve Ḳuṣayr 'Amra'ye pek yakın oturmuş olduğunu gösteren tarihî deliller ise, binanın Valīd II.'e atfını tervic eder.

Yakın zamanda neşredilen bir tetkikte Max van Berchem mühim bâzı yeni mülâhazalar serdetmektedir. İslâmiyet düşmanları tablosundaki 6 figürün iki plân üzerinde sıralanışından bahsederek, 1. ikinci plândakilerin sâdece hükümdar olmasına mukabil, ilk plândaki figürlerin büyük imparatorları tasvir ettiğini; 2. her sırada üç şahsın soldan sağa, memleketlerinin garptan şarka doğru coğrafî vaziyetlerine uyacak tarzda, dizilmiş olduklarını belirtiyor. Bundan ilk plândaki üçüncü şahsın, İran'ın şarkında hükümran olan büyük bir hükümdarı ve ikinci plândaki üçüncü şahsın da, Habeşistan'ın şarkında bulunan ikinci derecede bir memleket hükümdarı olmaları lâzım geldiği neticesine varıyor. Van Berchem, Roderich'in ölümü ile aşağıdaki vak'aların aynı zamanlarda geçmiş olması keyfiyetini dikkate şâyân buluyor: 712 tarihinde Ḳotayba, Semerkand surları önünde hâkanın bir oğlunu yendi. Bu vak'adan beş sene evvel de bu arap kumandanı, Merv ile Buhara arasında, şark türklerine karşı büyük bir zafer kazanmıştı. Bu muharebelerin her ikisinde de türk ordusu başbuğu belki de, Orhun kitâbelerinde şark türklerinin hâkanı Metshuo'nun yeğeni olarak görülen Kültegin idi. Van Berchem birinci plândaki üçüncü figürün Metshuo veyahut Kültegin yahut da sâdece bizzat Çin imparatoru olup olmadığında müteredditir. Bu takdirde ikinci plândaki son şahıs da, Ḳotayba cenklerine karışmış türk kırallarından biri yahut aynı devirde kumandan Muḥammed'in İndüs'te Multan civarında münhezim ettiği Hind kırallarından biri, meselâ 712 senesinde Sind'de öldürülen kıral Dāhir, olacaktır. Van Berchem bu tablonun ve bütün Ktsrın verdiği tarihî mûtaların heyet-i mecmasını düşünerek, Ḳuşayr 'Amra'nin, Valīd I. tarafından ve 712 ile 715 seneleri arasında yaptırılmış olması daha fazla muhtemel olduğunu söylüyor ki, hakikate pek yakındır.

B i b l i y o g r a f y a: *Ḳuşejr 'Amra* (nşr. Kaiserl. Akad. d. Wissensch.; Viyana, 1907); C. H. Becker, *Das Wiener Quṣair 'Amrawerk* (*Zeitschr. f. Assyriologie*, XX); A. Musil, *Ḳuşejr 'Amra und andere Schlösser östlich von Moab* (Viyana, 1902, *SBAk. Wien*, CXLIV); J. von Karabacek, *Über die Auffindung eines Chalifenschlosses in der nordarabischen Wüste* (Viyana, 1903, *Almanach der Kaiser. Akad. d. Wissensch.*, LII, 341 v.dd.); J. Strzygowski, *Zeitschr. f. Gesch. d. Architektur* (1903), I, sayı 3 ve *Zeitschr. f. bildende Kunst*, N. F., XVIII, sayı 9; Th. Nöldeke, *ZDMG*, LVI, 225 v.dd.; M. van Berchem, *Aux pays de Moab et d'Edom* (*Journ. des Savants*, temmuz-ağustos-eylûl 1909). (E. HERZFELD.)

AMRİTSAR, Pencab'da aynı ismi taşıyan idarî bölgenin merkezi. Nüfusu 1901'de 162.429 olup, bunlardan 77.795'i m ü s l ü m a n, 17.860'ı s i k h tir. [1931'de şehrin nüfusu 264.840 idi]. Müessisi, sikhlerin dördüncü reisi (*gurū*) olan, Rām Dās'tır (1574). Bunun halefi Arjun (Arcun), sikhlerin Darbār Ṣāḥib (altın mâbed)'ini itmam eylemiştir; bu mâbed Amrita saras (mukaddes göl) üzerinde, bir adada bulunmaktadır ve şehrin isminin bundan gelmiş olması muhtemeldir. Arjun'un halefleri şehri terke mecbur kalmışlardır. Son reisi (*gurū*) buraya 1708 tarihine kadar avdet edememiştir. Altın mâbed, Nādir Şāh tarafından, berhava edilmiş; fakat

Nādir Şāh Hindistan'dan çıktıktan sonra, yeniden inşa olunmuş ve Amritsar müstakil Sikh devletinin merkezi olmuştur. 1849'da Amritsar, Pencab'ın diğer kısımları ile beraber, ingiliz hâkimiyeti altına girmiştir. Zamanımızda halı ve ipek sanayii ile meşhurdur.

B i b l i y o g r a f y a: *Imperial Gazetteer*, V, 319 v.dd. (J. HOROVITZ.)

'AMS. [Bk. AMS.]

AMS. 'AMS (Bākūra, s. 23'e göre *'amas*), nusayrîler tarafından kullanılan ve 'Alī, Muḥammed, ve Salmān al-Fārisī'nin ilk harflerinden terekküp eden remzî bir kelimedir; *mâna, isim* ve *bâb* teslisinin, yedinci ve son devir olan Peygamber devrinde, tezahürüne remz olmuştur; 'Alī, m â n a, Muḥammed, i s i m, Salmān da b â b'ın tecessüdüdür. Şeyh Ḫalīl Numaylī bu *'ams*'e „hak ve adil mebdei" demektedir. Bu kelime, tarikate kabul merasiminde büyük bir rol oynar; buna *'ams sırrı* denir ve mânası tâlibe ancak yavaş yavaş açılır.

B i b l i y o g r a f y a: Wolff, *ZDMG*, III, 307, mesele 74; Cl. Huart, *Poésie religieuse des Noṣaîris* (*JA*, 7. ser., XIV, 196, 224); R. Dussaud, *Hist. et Relig. d. Noṣairîs*, s. 65.

AMṢĀL. [Bk. EMSÂL.]

AMU. [Bk. AMU-DERYA.]

'AMŪD. [Bk. AMÛD.]

AMÛD. 'AMŪD (A.), sütün, lôbut; hendesede aralarında kaim zâviye teşkil eden hatlara verilen isimdir.

AMU-DERYA. ĀMŪ-DARYĀ, bu nehrin yunan menbâlarında görülen ismi Ὦξος (lat. *Oxus*), türkçe büyük nehir mânasında bilhassa Amu-Derya ve Sır-Derya ile bunların kolları hakkında kullanılan *ögüz* (bk. Kāşġarī, I, 59, 322; III, 252) kelimesinden gelmiş olsa gerektir. Önce Vambery (*Die Scheibaniade*, Leipzig, 1885, mukaddime XII; *Das Türkenvolk*, Leipzig, 1885, 5, 383) tarafından ileri sürülen bu fikre, Bīrūnī'nin O ğ u z ve Batlamyus'un Ὠζείανοί (Amu-Deryalılar) kavmine dair mülâhazalarını gözden geçirirken, aşağıda yeniden temas edeceğiz. Türkçe *öz boy*, yani *ögüz boyu* (haritalarda Uzboy) ve *kagan ögüzü* isimleri de, Amu-Derya'nın türkler tarafından *Ögüz* tesmiye edildiği zamandan kalma bir hâtıradır. Marquart *oksos* kelimesini, eski iran dillerinde „büyüyen" ve „taşan" mânasında olacağını zannettiği *vaḫşu* kelimesinden çıkarmaktadır (*Wehrot und Arang*, Leipzig, 1939, s. 3). Amu-Derya'nın yukarı sağ kolu olan Surh-Āb (bu kolun daha yukarısına Kızıl su derler)'ın aşağı kısımlarına verilen *Vaḫş* ismi ile eski ḫvārizmlilerde ve eftalitlerde su ilâhına ve bilhassa Amu-Derya perisine delâlet eden *vaḫş* ve *oaḫşo* kelimeleri (bk. Marquart, *ayn. esr.*, 33), aynı oxus = öğüz kelimesinin güttüral bir talâffuzu şekli mi dir (kelimeyi Vaḫş nehri üzerinde oturan türkler *oğuş* talâffuz etmektedirler), yoksa bir iranca kelime mi dir, bilmiyoruz. Her hâlde Amu-Derya ile ilgili bir su kültü bu Amu-Derya ve Sır-Derya havzalarında yaşayan oğuz türklerinde de mevcuttu (bk. Z.V. Togan, *İbn Fadlān's Reisebericht*, 265). Sâsânîler zamanında iranlıların bu nehre Veh-rod veya Beh-rod dedikleri mâlûmdur (bk. Marquart, *ayn. esr.*, s. 16, 35). İslâm devrinde Amu-Derya ile Sır-Derya Anadolu'daki Ceyhan ve Seyhan nehirlerine kıyasen Ceyhun ve Seyhun tesmiye edilmiş ise de, bu isimler halk diline girmemiş, yalnız kitaplarda kalmıştır (Yāḳūt'un „Ceyhan" maddesinde bu isimin Mâverâünnehr'de Ceyhan adındaki bir şehirden alınmış gibi gösterilmesi bir yakıştırmadan ibarettir). Amu-Derya ismi ise, şimdiki Çarcuy kasabasının eski ismi olan Amūl ve Amuya'ya nisbetle *Āb-i Amuya, Deryā-i Amuya*, türkçesi olan *Amul deryası* yahut *Amu deryası* tâbirlerinden gelmektedir. Araplar bu nehre *Naḥr-i Balḫ* adını da verirler. Çin menbâlarında nehrin ismi Kui-şui („Kui nehri; bk. Marquart, *göst. yer.*, 3) dir ki, „Öküz nehri" demek olsa gerektir. Bugün Amu-Derya'nın yukarı mecrası sayılan Aksu=Penc nehri, arapça coğrafya kitaplarında, Pamir'de yaşayan Vaḫ (Vaḫān) kavminin ismi ile, Vaḫ-Āb tesmiye edilmiştir. Timur tarihinde (*Zafernâme*, Culcutta, I, s. 179 v.d.) Penc suyu Amu-derya'nın yerli ahali ise, Alay dağlarından gelen Vaḫş (Kızılsu — Sürḫāb) nehrini Amu-Derya'nın başı saymaktadır. Asıl nehir, beş kolunun dağlardan ovaya inerek birleştiği noktadan sonra, kitaplarda Ceyḥun (Amu-Derya) ismini almaktadır; bu beş kolun adları İṣṭaḫrī'de (s. 296), Aḫşo (Yaḫsu), Berbān (Külâb-Derya), Pārġar (Belcuan Kızılsuyu), Andicārāg (Tayırsu), Vaḫ-Āb (Penc) olarak, geçmekte ve bunların birleştiği nokta Ahren (bugün nehrin sol sahilinde bulunan Ḥazret-i İmām Ṣāḥib)'den bir az yukarıda gösterilmektedir. Bīrūnī burasını Ḥubsāre (yahut Ḥusāre) tesmiye eder (Z.V. Togan, *Birūni's Picture of the World*, s. 43). Diğerlerine göre, Vaḫş ve Kāfirnihān nehirleri beş nehrin son ikisini teşkil etmekte ve nehirlerin birleştiği nokta Penc-Āb tesmiye edilmekte ve nehre ancak bu noktadan sonra Ceyḫun denilmektedir (bk. Amīn Aḥmed Rāzī, *Haft iḳlīm*; Ch. Schefer, *Description topographique de Bukhara*, ilâve, s. 244). Bu Pencāb, mevki'i şimdiki Ayvāc (Muḳaddasī, 292: اوذج; Barthold, *Türkistan*, s. 72)'a tekabül ediyor.

Şimdiki Kāfirnihān nehrine araplar Rāmiẕ derlerdi; bugün bu isim bu nehrin yukarı kol-

larından birine verilmektedir. Surḫān-Daryā ise, islâm menbalarında Çaġān-Rūẕ ismi ile zikredilir. Amu-Derya 'nın yukarı kollarını teşkil eden bu nehirler üzerinde yahut aralarında bulunan vilâyetleri kısaca sayalım: Vaḫāb (Penc) nehri, Vaḫān ülkesinden sonra Badaḫşān, Şuġnān ve Karrān vilâyetleri arazisinden geçer. Penc ile Vaḫş arasındaki mıntaka, yani şimdiki Belcuān ve Korgan-tepe vilâyetleri eskiden Ḫuttal yahut Ḫuttalān ismi ile tanınmıştı. Kızılsu 'yun arasından aktığı Alay dağları, Maḥmūd Kāşġarī (I, 77, *ala* şeklinde) aynı isimle zikr edilmiştir; Pamir (Bāmīr veya Fāmīr) kelimesi, bu mıntakanın umumî ismi olarak, arap coğrafyacılarında (Ya'ḳūbī ve Dimaşḳī) geçer. Nehrin bir az daha aşağısında, şimdiki Kara-Tegin 'e (bu isim Timur tarihlerinde *Ḳayır-Tegin* = Ḳazır-Tegin şeklinde yazılmıştır) tekabül etmek üzere, Jāşt (kelimenin yazılış şekilleri için bk. Marquart, *ayn. esr.*, s. 54; Barthold bu kelimeyi bütün yazılarında Raşt okumuştur. Jāşt şekli için bk. Birūnī, *Ḳānūn* = *Biruni's Picture of the World*, 49 ve *Ḥudūd al-'ālam*, nşr. Minorsky, 361) vilâyeti ve kalesi ve daha aşağıda ise, Kumīẕ (Batlamyus 'ta Κωμῆδαί Hiuen-Tsang 'da Ku-be-to; bk. Marquart, *ayn. esr.*, 55 v.d. ve Minorsky, *ayn. esr.*, 363) vilâyeti zikredilir. Vaḫş ile Rāmiẕ (Kāfirnihān) arasında şimdiki Feyzâbâd 'a tekabül eden vilâyet Vāşgīrd ve Vāşcird tesmiye olunur. Rāmiẕ ile Surḫāb (orta Vaḫş) 'ın sağ kolları arasında Kumīçī (Muḳaddasī, 283; *Ḥudūd al-'ālam*, 362) kavmi yaşardı. Kumīẕ ve Kumīç aynı bir türk kavminin ismidir. Kāfirnihān boyunda Aḫarūn (Hiuen-Tsang 'da Ho-lu-mo = şimdiki Hisar) ve Şūmān (Hiuen-Tsang 'da Şuman = şimdiki Kāfirnihan kasabası) şehir ve vilâyetleri ve bugünkü Duşenbe nehri (eski ismi Rūẕ-ī Kīsvān) üzerinde Ābān Kīsvān (şimdi Duşenbe) şehri bulunuyor ve Surḫān (Çaġān-Rūẕ) havzasındaki Dīnev vilâyeti Çaganyan vilâyeti tesmiye olunuyordu. Amu-Derya 'nın sol kollarından Kökçe (bu isim ilk defa *Baburnâme*, var. 202 'de geçer) suyunun havzası, yukarı Toḫāristān 'ı, Kunduz (Darġām = Δαργαμάνης) havzası ise, Toḫāristān vilâyetinin merkezî kısmını teşkil ediyordu. Bugün de eski ismini taşıyan Ḫulm (Timur tarihlerinde Kāhim rūẕ) nehrinin tarihî devirlerde Amu-Derya 'ya döküldüğüne dair mâlûmat yoktur; bu nehrin havzası da bâzan Toḫāristān 'dan sayılmıştır. Balḫāb nehri ise, jeologların tetkikatına göre, vakit vakit şimdiki Aḫça mıntakasından geçerek, Kalif Özboyu ile birleşmiştir.

Amu-Derya, Balḫ 'ın şimalinde Pātte-Keser (araplarda Mālah yahut Mīlah) ve Termiz yanında, son büyük sağ kolu olan Surḫān nehrini de alır. Burası, Birūnī (*al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 130) 'de „yedi nehrin birleştiği yer" (*maḥma' al-anhār al-sab'a*) diye tesmiye edilmektedir. Burada nehrin ortasında bulunan adacığa, muahhar özbek menbalarında, Orta Aral adı verilir. Timur devrinde (*Ẓafarnāme*, I, 81) zikri geçen bu adaya araplar, 704 senesinde burayı fetheden 'Oṯmān b. Mas'ūd 'a nisbetle (Belāẕorī, 419; Ṭabarī, II, 1164), Cazīrat 'Oṯmān demişlerdir. Sonra Amu-Derya Kalif 'e (arap menbâlarında Kālif) gelir ve buradan doğru Ḫvārizm istikametinde akar. Kalif, arap müelliflerinin tasvir ettikleri zamanda, nehrin her iki sahilini işgal etmekte idi ise de, şehrin asıl kısmı sol sahilde bulunuyordu; şimdi ise, şehir ancak sağ sahilde bulunmaktadır. Bundan sonra gelen Kerki (eski ismi ile Zamm), araplar zamanında Amu-Derya 'nın sol sahilinde bulunmakta idi. Zamm, Amu-Derya 'nın başlıca geçitlerinden biri olduğundan, buraya nisbetle, nehire bâzan Zamm nehri de denilmiştir. Zamm ile Amūl arasındaki iskân ve ziraat sahaları, hep nehrin dar sol sahiline münhasır kalmıştır. Sağ sahildeki Burdalık, bir türkmen kasabası olarak, Timur zamanında da zikredilir. Amūl 'ün karşısında bulunan Fārāb (Feriber) 'ın yanında dar bir ziraat sahası, bugün olduğu gibi, eskiden de türkmenler ile meskûn idi. Bundan sonra sağ sahilde, Gāvḫōre mıntakasına kadar, hiç bir iskân sahası mevcut olmamıştır. Nehrin sol sahilinde Hezaresb 'e kadar ziraat ancak dar bir şerit üzerinde yapılmakta idi. Amūl 'den 5 günlük mesafede bulunan Ṭāhirīya köyü (şimdiki Kabaklı civarına tesadüf eder) Ḫvārizm 'e ait sayılırdı. Ondan 16 fersah aşağıda bulunan Darġān mevkii bugünkü Darġanata mahalline tekabül eder. Bundan sonra gelen Düldül-Atlagan (bu isim, Hazret-i Ali 'nin Düldül 'ünün buradan karşı sahile atlamış olduğuna dair, bir halk efsanesine istinat etmektedir) adındaki boğazda Amu-Derya 360 m. kadar daralır; eski ismi, ileride bahis mevzuu olacağı gibi, Dahān-i Şīr („Arslan Ağzı") 'dir. Buradan 4 fersah aşağıda, sağ sahilde Gāvḫōre kanalı başlıyordu; bu kanaldan da 5 fersah aşağıda, Ġarbḫaşne kasabasında sağ sahilde ve Pitnek 'ten başlayarak, sol sahilde mezrû ve mamur Ḫvārizm ovasından itibaren, uzanıyordu. Buradan itibaren Amu-Derya, Ḫvārizm 'in ziraat sahalarına, kanallar vasıtası ile, taksim edilir.

Milâdî X.—XII. asırlarda nehrin esas yatağı, Ḫvārizm 'in eski payitahtı olan (Kāṯ şimdiki Şah Abbas Veli) kasabasının garbından ve Kerder yatağından Aral gölüne (*Buḫayrat-i Curcāniya*) akmakta idi; mamafih bu asırlardan evvel ve sonra nehir, yatağını değiştirmiş ve bu, bâzan Kalif ile Kerki arasındaki sahada vukubulmuş, nehir bâzan Aral yerine, Hazer denizine dökülmüş, bâzan da Ḫvārizm 'in şarkındaki Kızıl-Kum çöllerine doğru yol almıştır. Amu-Derya 'nın eski yatakları olarak, Ḫvārizm 'den, Sarıkamış hufresi üzerinden, şimdiki Kızılsu şarkındaki Bala-İşim istasyonuna uzanan ve orada Hazer denizine ulaşan bir yatak, Kalif ile Kerki arasından Merv 'in şarkında Üç-Hacı istasyonuna uzanan diğer bir yatak, Çarcuy 'un garbında Unguz yatağı, Amu-deryanın Aral istikametindeki mecrasının şarkındaki „sağ Ḫvārizm" 'in şarkına uzanan Akça-Derya yatağı gösteriliyorsa da, bunların filhakika nehir yatakları mı yahut buraları eskiden deniz iken, teşekkül eden arizalar mı olduğu, şâyet yatak iseler, bunlardan Amu-Derya 'nın hangi zamanlarda akmış bulunduğu uzun zaman jeologlar ve tarihçiler tarafından münakaşa edilmiştir. Meselâ buralarda bizzat tetkikatta bulunan tabiiyatçılardan bâzıları, Ḫvārizm ve Kalif özboylarının ve Unguz 'un eski Amu-Derya yataklarından ibaret olduğunu, diğerleri ise (meselâ Konşin), bunun aksini isbat etmek davası ile, büyük eserler neşretmişlerdir. Hattâ müsteşriklerden de Goeje, 1873 senesinde bu meseleye ayrı bir eser tahsis etmiş ve islâm menbâlarında Amu-Derya 'nın Hazer denizine döküldüğüne dair kayıtları tevil ederek, bu menbâlarda ancak nehrin Aral gölüne aktığını gösteren kayıtların itimada şâyân olduğunu ileri sürmüştür. Yalnız asrımızın bidayetinde rus jeologlarından Voiekov, Berg v.s. Amu-Derya 'nın eski mecraları meselesi ile tekrar meşgûl olmuşlardır. Barthold ise, nehrin 1221—1575 seneleri arasında, Ḫvārizm Özboyu üzerinden, muhakkak Hazer denizine döküldüğünü isbat eden vesikalar bulmuş ve zikri geçen jeologların tetkikatı da bunu teyit eder mâhiyette olduğundan, Amu-Derya 'nın XIII.—XVI. asırlarda Hazer denizine akmış olduğu ilim âlemince kabul edilmiştir. Bu asırlarda nehrin Hazer 'e aktığını gösteren kayıtlar çoktur; msl. Timur 'un nezdinde elçi bulunan ispanyalı Clavijo da bunu kaydeder. Barthold 'un dâvasına esas olan başlıca kayıtlar şunlardır: 1. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (*Nuzhat al-ḳulūb*, yaz. 1339; nşr. Gibb., metin 213, trc. 206; Barthold, *Svedenya ob aral'skom more* = *Aral*, s. 50) 'de Amu-Derya 'nın kısmen Ḫvārizm (Aral) gölüne döküldüğü hâlde, asıl nehrin, Ḫvārizm 'den geçtikten sonra, Hulm mevkiine ve oradan da Ḫalicān (matbu nushada خلخال; belki قلخان, yani Balḫān) 'a gelerek, Hazer denizine aktığı ve bu Hūlm 'e türkçe Gürledi denilediği, bunun bir şelâle olduğu, burada nehrin çıkardığı gürültünün 3 fersah mesafeden işitilmekte olduğu kaydedilmiş ve eserin diğer bir yerinde (metin s. 177, trc. 170; Barthold, *Aral*, s. 53) Curcān civarındaki Dehistān (şimdiki Meşhed-i mısriyān) mevkiinden Ḫvārizm 'in payitahtı olan Ürgenç 'e doğru Gürledi ve Ḫvarizm Özboyu üzerinden giden kervan yolunun menzilleri ve bu menzillerin arasındaki mesafeler fersah hesabı ile sayılmıştır; 2. Timur 'un müverrihi Ḥāfiẓ Abrū, kendi zamanında Amu-Derya 'nın Aral gölüne değil, Ḫvārizm 'ı geçtikten sonra, Gürledi 'ye gelerek, Agırça (Ogurça) 'dan Hazer denizine döküldüğünü söyler (*al-Muẓaffarīya, Sbronik uçen. bar. V. Rosena*, s. 7 v.d.; Barthold, *Aral*, s. 74). Bu kayıttan Ḥamd Allāh 'taki Ḫalicān ile Agırça 'nın aynı mevki olduğu anlaşılmıştır. Burası bugün de Ogurça ismi ile anılmaktadır; 3. Ẓahīr al-Dīn al-Mar'aşī (Ṭabaristān tarihine ait eseri, nşr. Dorn, metin s. 436; Barthold, *Aral*, s. 71), Timur 'un, Māzandarān hükümdarları olan seyidleri 1392 senesinde esir ettikten sonra, gemilere bindirerek, deniz yolu ile Agırça 'ya göndermiş olduğunu, oradan seyidlerin Amu-Derya nehrinin yukarısına doğru, yine gemilerle, muayyen bir yere kadar götürüldüğünü ve sonra Maverâünnehr 'in muhtelif şehirlerine gönderildiğini kaydeder. Ẓahīr al-Dīn 'in babası da bu sefere iştirâk etmiş tir. Māzandarān seyidlerinin Ḫvārizm Özboyu üzerinden gönderildiği, Timur tarihlerinde de geçer (bk. *Zap. vost. otdel. russk. arḫaeol. obṣç.*, XIV, 025); 4. Ḫvāndmīr, timurîlerden Sultan Ḥusayn Bayḳara 'nın 1460 ve 1464 senelerinde, Amu-Derya 'nın Hazer denizine döküldüğü mıntakalarda, yaptığı seferlerden bahseder. 1460 seferinde bu sultan Astarâbâd 'dan kalkarak Agırça kasabasına ve oradan da Adak şehrine gelmiş ve Amu-Derya 'yı kayık ile geçmiştir. Adak, Ḫvārizm öz boyunun sol sahilinde ve Sarıkamış (Kara-Tengiz) 'ın cenubunda bulunan bir kale idi (bk. Barthold, *Istoriya oroşenya Türkestana*, Petersburg, 1914, s. 91 v.d.). 1464 'te ise, Sultan Ḥusayn Astarâbâd 'dan ayrıldıktan sonra, yine Agırça üzerinden, Adak 'a varmış ve orada Amu-Derya 'yı geçerek, ordusu ile Asaf Öğüzü kıyısına konmuş ve Ḫvārizm 'in garbında bulunan Vezir şehrini ele geçirmiştir. Bu Vezir şehri Abu 'l-Ġāzī Ḫān 'a göre Ürgenç 'ten 6 fersah mesafede; ingiliz seyyahı Antony Jenkinson 'a göre, bir dağ yamacında, yani Üst-Yurt *Çiñ* (yamaç) 'ında bulunmakta idi (Barthold, *Aral*, s. 77). Amu-Derya 'nın XIV.—XV. asırlarda Ḫvārizm özboyundan aktığı muhakkak olduğu gibi, onun bu yataktan ne zaman akmağa başladığı ve bu yatağını son defa ne zaman değiştirdiği de bellidir. Muḥammed b. Nacīb Bakrān 'ın Ḫvārizmşah Muḥammed namına yazdığı *Cihān-nāme* 'den anlaşılıyor ki, Ḫvārizm ile Horasan arası o vakit henüz bir çölden ibaretti (Barthold, *Turkestan v epoḫu mongol. noşest-*

viya, I, 81). Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (metin. 239, trc. 231 = Barthold, *Aral*, s. 51) Amu-Derya 'nın, Aral 'ı bırakarak, Hazer 'e munsap olması Ḫvārizm 'in moğullar tarafından istilâsı hengâmında vâki olduğunu tasrih etmektedir. Filhakika islâm devrinde Amu-Derya hep Sarıkamış 'a akmak temayülünü gösteriyordu. İbn Rūsta (s. 92) Ceyhun 'un, Curcāniya 'yi geçtikten sonra, Siyāh-Kūh (Çıñ) ve Ḫalicān (burada Sarıkamış) yolunu zorlamakta olduğunu anlatır (metnin izahı için bk. Barthold, *İstoriya oroşenya...*, s. 84). Moğullar 1220 senesinde, Ürgenç 'i muhasara ederken, Amu-Derya sularının şehri istilâ eylememesi için, bendler ile zapt edilmiş olduğunu gördüler ve şehri işgal etmek için, bu bendleri yıkarak, şehri suya garkettiler (İbn al-Aṯīr 'in buna ait kaydı hakkında bk. Le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate*, s. 456). Ḫvārizm Özboyunda cereyanın kesilmesinden, Abu 'l-Ġāzī Ḫān, kendisinin 1603 senesindeki velâdetinden 30 sene evvel vâki olmuş bir hâdise gibi bahseder. Bu hâlde hâdise 1573 senesinde vukubulmuş olacaktır. Diğer bir ḫvārizmli müellif Āgihī ise, bunun 981 (1578) 'de vâki olduğunu söyler. Eserini 1582 'de yazan osmanlı seyyahı Seyfi Çelebi de bu hâdisenin kendi zamanında vâki olduğunu zikretmiştir (bk. Paris nushası, Suppl. turc; nr. 1136, var. 23b; Barthold, *İstoriya oroşenya...*, s. 93). Bu hâdise neticesinde Ürgenç ve Vezir gibi şehirler, susuz kaldığından, terkedildiler. Demek oluyor ki, Amu-Derya 'nın Ḫvārizm özboyundan akması üç buçuk asır kadar bir zaman devam etmiştir.

Amu-Derya 'nın 1220 senesinden evvel de Hazer denizine dökülüp dökülmediği meselesi münakaşa edilmiştir. Barthold (*ZVO*, XII, 36), bu meseleye menfi, Albert Herrmann (*Alte Geographie des unteren Oxsusgebiets*, Berlin, 1914) ve Le Strange (*ayn. esr.*, 455) müsbet cevap vermişlerdir. Bu mevzua taâlluk eden yunan ve islâm menbâlarındaki kayıtların izahı ile Marquart (*Wehrot und Arang*, s. 31—114) da meşgûl olmuştur. — I. Bu kayıtlar ancak Bīrūnī 'nin kendi eli ile 416 (1025) 'da Gazne 'de yazılan ve bugün yegâne nushası Fatih kütüphanesinde (nr. 3386) bulunan *Taḥdīd al-nihāyat al-Amākin* adlı eserinin mukaddimesi (s. 25 v.dd.) ile aydınlanmaktadır. Burada müellif, arz üzerindeki tabiî değişikliklerden, nehirlerin yerlerini değiştirmelerinden, onların izlerinden ve eski yataklarında bulunan, kendisinin „balık kulağı" (*uẕn al-samak*) tesmiye ettiği, tatlı su mollüsklerinden (*Corbicula fluminalis, Corbicula trigonoidis, C. unio* ve *C. valvata*) bahsederken, şu malûmatı vermektedir:

„I. İçinde balık kulakları" bulunan taşlar Curcān ile Ḫvārizm arasındaki kum çöllerinde de görülüyor. (Bu saha) eskiden büyük bir göl hâlinde imiş. Batlamyus, Balḫ nehri demek olan, Ceyḫun 'un Curcān (Ὦξος ποταμοῦ ἐκβολαί). Batlamyus 'tan şimdiye kadar 800 seneye yakın bir zaman geçmiştir. O zaman Zamm ileAmūya arasında bulunan ve bugün çölden ibaret olan mıntakanın ortasından geçen Ceyḫun nehri, bu mecra üzerinde bulunan şehir ve köyleri sulayarak, Balḫān şehri hududuna kadar akıp, Curcān ile hazarlar ülkesi arasında denize dökülürdü. — II. Sonraları Ceyḫun 'un bu yataktan akmasına mâni olan sebepler zuhûr ederek, nehir oğuzlar ülkesindeki (*arż al-ġuzīya*) sahalara doğru akmağa başladı. Orada da, önüne bugün „Arslan ağızı" (*Famm al-asad*) ve Ḫvārizm ahalisi dilinde „Şaytan köprüsü" (*Sakr al-şayṭān*) adı verilen dağ (yani Düldül-Atlagan boğazının kayaları) çıktı; bu yüzden suları burada toplanarak, kabarıp taştı. O zamanki taşmaların izleri bu kayaların kenarlarında bugün bile görülmektedir. Suları fazla toplanıp, kayalar mukavemet edemiyecek hâle gelince, nehir bu dağı yardı ve burayı (yani kayalık yeri) bir merhale kadar açtıktan sonra, sağa, bugün Faḫmī ismi altında mâruf olan yatağından, Fârâb tarafına akmağa başladı. Bu mecra üzerinde de nehrin her iki sahilinde 300 'den fazla şehir ve köy bina edildi ki, bunların izleri hâlâ bâkidir. — III. Bir müddet sonra bu yatakta da evvelki mecradaki gibi, nehrin bu yataktan akmasına engel olan mânialar zuhûr etti ve neticede sular sol tarafa, Peçenekler ülkesine (*arż al-bacnāk*) dönerek, Ḫvārizm ile Curcān arasındaki çöllerde, Mazdabasti denilen, yatağını açtı ve buralardaki bir çok yerleri, uzun zamanlar, iska ve imâr etti. Fakat sonra bu yatak da bozuldu ve oranın halkı Hazer denizi sahiline göçtü. Bu ahali As ve Alan 'ların soyundandı, bunların dili ḫvārizmce ile peçenekçeden mürekkep bir dildi. — IV. Nehrin bâzı akıntıları (*şabābāt*) Ḫvārizm ülkesinin başladığı yerlerdeki çepe-çevre kayalıklar (yani bugünkü Tüye Moyun) arasından geçerek, bu ülkeye akıyordu. Şimdi (yani Mazdabasti yatağı kuruduktan sonra) nehrin tekmil suyu Ḫvārizm ülkesine doğru akmağa başladı ve bu ülkeyi bastı ve tekmil ülkeyi, buradan (yani Tüye-Moyun 'dan) başlıyarak, büyük bir göl hâline getirdi. Nehir, sularının çokluğu ve cereyanının şiddeti sebebinden pek çok çamur getirdiği için, bulanıktı; cereyanın şiddeti az olan yere gelince, bu bulanıklığı teşkil eden çamurlar dibe çöküyordu ve buyüzden nehrin dibini teşkil eden toprak tabakası gittikçe kabarıyordu. Bu suretle, yani teressüb yolu ile, nehrin dökül-

düğü (yani gölü teşkil ettiği) yerden (Tüye-Moyun 'dan) başlayarak, balçık tabakaları yavaş yavaş suyun sathına çıktı ve toprak sahası husûle geldi; göl de gittikçe o sahalardan çekildi. Bütün Ḫvārizm ülkesi böylece vücuda geldi, göl çekile çekile karşısına çıkan dağa (Çıñ 'a) kadar geldi; fakat bunu yarıp geçemedi; nihayet şimale dönerek, bugün türkmenlerin oturduğu ülkelere kadar uzandı. Şimdi bu göl (şimdi Aral gölü) ile Mazdabasti yatağı üzerindeki gölün (yani Sarıkamış 'ın) arasında mesafe çok değildir. Bu göl (Sarıkamış) bugün tuzlu bir bataklığa dönerek, geçilmez bir hâle gelmiştir. Buna türkçe Ḫız-Tanġızı, yani kız denizi denir".

Bir çok mudil tarihî, coğrafî ve etnografik meselelerin tetkikine medar olacak olan bu kayıtlarda burada dikkat edilecek noktalar şunlardır:

1. Bīrūni, Amu-Derya 'nın çok eski devirlerde Kerki ile Kalif arasındaki Karakum çölleri üzerinden akarak, Balḫan dağları yakınında Hazer denizine döküldüğüne dair, rivâyetlerden haberdardır ve Batlamyus 'un eserinde adı geçen Oxus 'un da işte bu cenubî yataktan akan nehir olduğu kanaatindedir. Eski yunan müelliflerinin Oḫos (Ὦξος) ismini, Amu-Derya 'nın bu cenubî yatağına ve onun kolları sayılan Balhâb ve Murgâb nehirlerine vermiş oldukları anlaşılıyor. Strabon 'un Hind emtiasını Hazer denizine ve Aras (Arax) nehrine götüren gemilerin geçtiğini ve şimdiki Aşkâbâd 'ın garbında bulunan Nesa (Strabon XI, 50) ile „petrol kuyuları" (XI, 518, yani „Neft-dağ" ?) civarından akarak, Oxus (ihtimal Ḫvārizm özboyundan gelen diğer bir kol) ile birleşip, Kaspi (XI, 510) yahut Curcān (XI, 518: Ὦξος νηχάνιά,) denizine döküldüğünü söylediği Oḫos nehri de, zamanımızda Kalif özboyu ve Unguz adı verilen bu cenubî yataklardan ibaret olsa gerektir. Kalif özboyunun Amu-Derya 'nın eski bir yatağı olduğunu önce Obruçev ileri sürmüştü (*Zap. russk. geograf. obşç.*, 1890, XX, nr. 3, 92 v.dd.). Bu yatağın Merv — Çarcuy demiryolunu Üçhacı — Repetek istasyonları arasında kat'etmiş olduğu da söyleniyordu (bk. Machatschek, *Landskunde von Russisch-Turkestan*, Stuttgart, 1922, s. 305 v.d.).; filvâki Amu-Derya 1928 senesinde, Kalif ile Kerki arasında Bossaga kanalından çıkarak, bu eski mecradan akmağa başladı (*Turkmenevedenye* mecm., V, Aşkâbâd, 1931, nr. 10 — 12 s. 25) ve Üçhacı istikametinde yol alıp, son on iki sene zarfında bu yatak boyunca 50 km. bir sahada umranı mümkün kılmıştır (*Pravda*, 19. IX. 1940). Çarcuy yanında Amu-Derya 'dan ayrıldığı anlaşılan Unguz yatağının, bu nehrin eski yatağı olduğunu, ilk defa olarak, Kaulbars ileri sürmüştür (*Zap. Russ. geogr. obşç.*, 1886, IX). Bundan sonra yapılan tetkikler, bu dâvayı te'yit etmemiş ise de, Rus ulûm akademisi tarafından 1930 senesinde gönderilen Karakum tetkik heyeti âzaları, Unguz 'un, nisbeten muahhar zamanlarda bile, Amu-Derya 'dan su aldığını ve bu yatağın şimal sahillerinin bir zamanlar Amu-Derya deltasının şimal müntehasını teşkil ettiğini tesbit edebilmişlerdir (*Trudı karakumskoy ekspeditsii*, Petersburg, 1934, IV, 135). Yunan menbâlarına göre, Murgâb (Morgos) nehri Oḫos 'a munsap olmuş (Batlamyus, VI, 10), fakat Herirūẕ = Ticān (Arios) nehri Oḫos 'a kavuşmadan, kumlarda kaybolup gitmiştir (Strabon, XI, 518; Batlamyus, VI, 17); muasır tetkikat da Murgâb 'ın Üçhacı yanında Kalif özboyu ile birleşmiş olduğunu ve diğer taraftan irtifa şeraitine göre, Repetek ve Merv üzerinden Balḫān istikametinde bir nehir akmış olmasının imkân haricinde bulunduğunu göstermiştir (bk. Machatschek. göst. yer) Muḳaddasī (s. 285) ile Yāḳūt (I, 479, 713) 'un naklettiği rivâyetlerde, kendi zamanlarında harâbe hâlinde bulunan Balḫan şehrinin Nesa ve Ebîverd ile alâkadar gösterilmesi, bu şehrin yahut bu ismi taşıyan şehirlerin ve nehrin, yani Amu-Derya 'nın cenubî yatağının, şimdiki demiryoluna ve Aşkâbâd ile Bavurd 'a yakın bir mesafede olduğunu ifade etmez; yalnız Nesa ve Ebîverd ahalisinin eski Balḫan yatağını iyi bildiklerini gösterir. Bīrūnī Amu-Derya 'nın, Balḫan yanında Hazer denizine dökülmeden önce, Karakum çölünde, „denize benzeyen" geniş bir su sathı teşkil etmiş olduğunu anlatır. Bu ifade, Strabon 'da Oxus yahut Oḫos 'un bir çok kollara ayrılan geniş bir su sahası teşkil ettiğine dair kayıtla tetabuk etmektedir (bk. yine Batlamyus, VI, 6, cem'ı ile ἐκβολαί tâbiri). Her hâlde Balḫan ismi ile alâkadar olan bu cenubî yatak, Ḫvārizm özboyu gibi, düzgün bir mecra olmaktan ziyade, geniş bir su sahası teşkil eden bir delta gibi tasavvur olunmuştur. Bīrūnī, Amu-Derya 'nın Balḫan şehri harâbeleri yanından Hazer denizine dökülmüş olduğunu *al-Ḳānūn al-Mas'ūdi* 'sinde de zikreder (bk. *Biruni's picture...* s. 48). Bu kayıt, Timur 'un muasırı olan Şarīf Curcānī 'nin eserine geçmiş ve de Goeje 'yi yanlış mutalâalara sevketmiştir (bk. Barthold, *Aral*, s. 82, 86).

2. Bīrūnī, Amu-Derya 'nın tarihinde ikinci devir olarak, bu nehrin bir zamanlar, Düldül-Atlagan ve Tüye-Moyun boğazlarından Kızıl-Kum tarafına açılan bir yataktan akmış olduğunu anlatıyor. Düldül-Atlagan 'dan, İṣṭaḫrī (s. 304) ḫvārizmce ismi ile ve Ḥamd Allāh Ḳazvīnī ile diğer müellifler ise, Arslan-Ağzı

(*Famm al-asad* ve *Dahā-i şir*) adı ile, bahsederler. Bīrūnī'nin ḫvārizmceden „şeytan köprüsü" şeklinde tercüme ettiği kelimenin aslı, İşṭaḫrī'de „Dîv fitne" tarzında okuduğumuz kelime olsa gerektir. Barthold ise, bu ismin yalnız ابوقشه şeklinde yazılışını esas ittihaz ederek, *abuḳşa* okumuştur. Arslan-Ağzı (Düldül-Atlagan) ile Tüye-Moyun, Bīrūnī'nin eski Ḫvārizm rivâyetlerine inanarak zannettiği gibi, tarihî bir devirde değil, jeolojik devirlerde vücuda gelen bir teşekküldür. Mamafih Amu-Derya'nın buradan, tarihî devirlerde, Kızıl-Kum içerisine doğru yol almış olduğu da bir hakikattir. Düldül-Atlagan boğazının üç fersah aşağısında, şimdiki Sadvar karşısında, Amu-Derya suyunun bir kısmı Gāvḫōre isminde bir kanaldan şimdiki Sultan Üveys dağı cenubuna doğru akmıştır; 5 fersah sonra bu kanaldan, Kirye isminde, diğer bir kanal ayrılmıştır (İşṭaḫrī, s. 301). Selçukîler, Mâverâünnehr'den Horasan tarafına hicret ettikleri sırada, bu Gāvḫōre kanalı boyunda yaşamışlardır. Bīrūnī'nin Faḫmī ismi ile zikrettiği yatağın yerinde arap coğrafyacıları 'Arabḫaşne isminde bir kanal zikrederler ki, bu şimdiki Dörtkül (kelime ora şivesince „murabba" demektir; rusça ismi Petro Aleksandrovsk) ve eski Kāṯ (yahut Kāt, yeni adı Şah Abbas Veli) tarafla rını iska etmiştir. Bīrūnī'nin zikrettiği Faḫmī, aşağı mecrasında bugün Akça-Derya ismi ile mâruf, eski yatak izlerine tetabuk etse gerektir. Bu yatakta bugün bile Güldürsün-Kala, Eres-Kala, Taman-Kala, Ayaz-Kala, Kırk-Kız v.s. eski kale ve şehir harâbeleri gösterilmektedir (bk. Machatschek, *ayn. esr.*, s. 287; A. Woeikof, *Le Turkestan Russe*, Paris, 1913, s. 163). Bīrūnī'de zikri geçen Fârâb ise, bu yatağın bulunduğu yerlerde, Muḳaddasī tarafından zikredilen Fârâbser mevkii olmalıdır.

3. Amu-Derya'nın yatak değiştirmesinde üçüncü bir devir olarak, Bīrūnī, bu nehrin Tüye-Moyun'dan (takriben Lavdan kanalı üzerinden) doğru Sarıkamış'a (Ḫız-Tangızı) ve „Ḫvārizm ile Curcān arasındaki çölde bulunan" Mazdabasti yatağından, yani Ḫvārizm özboyu üzerinden, aktığı devri gösteriyor; fakat nehrin bu devirde Hazer denizine kadar aktığını söylemiyor. Bīrūnī zamanında bu yatak çoktan kurumuştu. Daha X. asrın, İşṭaḫrī ve İbn Rusta gibi, arap çoğrafyacıları zamanında Amu-Derya, Aral gölüne dökülüyordu; mamafih Bīrūnī zamanında da Sarıkamış, bir geniş bataklık şeklinde, mevcuttu. Barthold, Amu-Derya'nın moğullardan önceki devirlerde Ḫvārizm özboyu yatağından akmadığını iddia ederken, 728 senesi vakayiinde Kerder (Kurdar değil, bk. *TM*, II, 340) şehri zikredilmesini, kendi dâvası için bir esas ittihaz etmiştir (bk. *Turkestan down to the mongol invasion*, 150; *ZVO*, XXII, 357); hâlbuki nehrin Ḫvārizm özboyundan aktığı ve Hazer denizine döküldüğü, eserlerini X. asırdan önce yahut X. asırdan önceki menbâlara istinad ederek yazan arap müellifleri tarafından tasrih edilmiştir. Ya'ḳūbī (yazıl. 891) nehrin Deylem (yani Hazer) denizine munsap olduğunu kaydettiği (*BGA*, VII, 278) gibi, İbn al-Faḳīh Amu-Derya'nın Ḫvārizm'i geçtikten sonra, Horasan denizine döküldüğünü tasrih ve bunun Hazer denizi demek olduğunu da ayrıca izah etmektedir (Meşhed nushası, var. 163 a). İbn Ḫurdāẕbeh'te ise (s. 173), nehir Ḫvārizm'i geçip Curcān (yani Hazer) denizine munsap oluyor denildikten sonra, gelen müphem kelimeler „yahut Kerder (yani Aral) denizine" (او ق بحيرة كردر) dökülüyor şeklinde de okunabilir. *'Acāib al-malakūt*'ünde bâzı eski menbâlardan istifade etmiş olan Abū-Ca'far al-Kisā'ī „Balḫ nehri (yani Amu-Derya) Termiz üzerinden Ḫvārizm'e, oradan Siyāh-Kūh (yani Çıñ)'e giderek, oralarda göle benzeyen bataklıkları teşkil eder, sonra Ṭabaristān (yani Hazer) denizine munsap olur" demiştir (Ayasofya, nr. 3308, var. 9 a خوارالسام kelimesi, خوارزم ve كاطرة kelimesi, كالبحيرة okunacaktır; bu kitabın İstanbul'da diğer nushaları da vardır). Amu-Derya'nın Hazer denizine munsap olduğu İran destanlarında da zikredilir; İbn al-Faḳīh (Meşhed nushası, var. 155 b) Gudarz (= Gotarzes, milâttan sonra 41—51'de Curcān taraflarında hükûmet süren Part kıralı) kıssasında, Hazer denizinin garp sahilleri ile beraber şark sahillerinden de bahsedilirken, Behrūẕ (yani Amu-Derya)'un Ḫvārizm çöllerinde denize (Hazer denize) munsap olduğu yerlerde türk kabîleleri yaşadığı zikredilmektedir. Firdevsi'nin (nşr. Vullers, III, 1193) naklettiği bir rivâyete göre, Ürgenç'te bulunan turan kahramanı Peşenk, pederi Afrasyab'ın ordusuna doğru çekilirken, bu hükümdar daha Amu-Derya'yı geçmemiş bulunuyordu. Demek oluyor ki, bu nehir, o zamanlar, Ürgenç şehrinin cenubundan akıyor gibi tasvir edilmiştir. Eski İran rivayetlerinin (İbn al-Faḳīh, nşr. de Goeje, s. 290; Firdevsî, nşr. Vullers, III, 1373), Hazer denizi ve Curcān tarafları ile alâkadar olmak üzere, anlattığı Arslan-Ağzı ile yunanlıların (Strabon, XI. 510, Polybios, X, 48) altından asker bile geçebilen bir şelâle şeklinde tavsif ettikleri bir Amu-Derya bendi aynı yer olsa gerektir. Bu bend yahut şelâle daha önce zikri geçen Agırça'nın yukarısındaki Gürledi seddi olsa gerektir; bunun Ḫvārizm'in yukarısında bulunan DüldülAtlagan ile alâkası yoktur.

4. Bīrūnī'nin Amu-Derya tarihinde dördüncü olarak anlattığı devir, yani bu nehrin Ḫvārizm ovası üzerinden Aral gölüne munsap olduğu

devir için, *terminus post quem* olarak, Batlamyus zamanından sonraki bir zamanı alması garip görünür; çünkü o, diğer eserlerinde (*al-Āṯār al-Bāḳiya*, 35), Kāṯ (Kāt) şehrinin milâdî 305 senesinde bina edildiğini zikrettiği gibi, Ḫvārizm'de medeniyetin mebdei olmak üzere de, 1292 senesini gösterir. Bīrūni kadîm Ḫvārizmşahlar ailesinin son prensi Abū Manṣūr b. 'Alī b. 'Irāḳ (bk. *İbn Fadlān*, 10)'ın talebesi idi; bu itibarla o, gerek eski Hvarizm takvimine, gerek Amu-Derya'nın tarihine ait mâlûmatını eski Ḫvārizmşahlardan kalan yazma eserlerden almış olabilir. Her hâlde onun eski Ḫvārizmşahlara dair verdiği mâlûmatın mevsuk olduğu bunların bu sülâleye ait çin kayıtlarına tevafuk eylemesi ile [bk. ḪVĀRİZM] de tahakkuk etmiştir. Bīrūnī'nin Amu-Derya sularından az bir kısmının daha önce de Düldül-Atlagan kayaları arasından aktığını söylemesi, her hâlde, ovanın daha milâttan önceki asırlarda bile bu nehrin Düldül-Atlagan kayaları arasından geçip gelen bir kısmı ile sulanmış olduğuna dair öğrendikleri ile alâkadar olsa gerektir. Onca ḫvārizmliler her hâlde önce Faḫmī yatağı üzerinde, yani Ḫvārizm'in eski payitahtı Kāṯ şehrinin bulunduğu tarafta, yaşamışlardır. Bīrūnī'nin, Amu-Derya'nın eski yataklarına dair rivâyetinde, Batlamyus'un kaydından bahsetmesi, ḫvārizmliler tarafından söylenen yahut eski Ḫvārizmşahlar zamanından kalan eserlerde bulunan mâlûmatı bir yunan müellifinin kaydı ile te'yit etmek maksadına mâtuf olacaktır; yoksa o bu rivayetleri, Batlamyus'ta gördüğü bir kaydı izah eylemek için, kendiliğinden uydurmuş değildir; zira aynı rivâyetlerin, yani Amu-Derya'nın cenubî air yataktan Balḫan tarafına akarak, Hazer denizine munsap olduğuna dair Ḫvārizm rivâyetlerinin in'ikâsı Muḳaddasī, (s. 284), Yāḳūt (I, 479, 713) ve İbn al-Aṯīr (IX, 267)'de, Balḫan'a ait olarak, nakledilen kayıtlarda da görülmektedir; yalnız Barthold, bunları Ḫvārizm özboyuna ait efsaneler gibi telâkki etmekle, yanılmıştır. Bīrūnī Ḫvārizm ovasını ve Aral gölünü tarihî devirlerde teşekkül etmiş telâkki eder; fakat bu göl daha *pliosen* devrinde bile mevcuttu (bk. Machatschek, *ayn. esr.*, s. 294)

5. Bīrūnī'nin Amu-Derya'nın orta ve aşağı mecralarında yaşayan kavimlere ait kayıtları da bir çok karışık meseleleri izah edecek mâhiyettedir. „Arż al-Ġuziya" kaydı Batlamyus'un bu mıntakanın sekenesi olarak gösterdiği Ὠξειανοὶ'un O ğ u z l a r d a n ibaret olduğuna delâlet eder. Bīrūnī bu ismi Batlamyus'un kaydından almış değildir; zira İran destanlarında da (krş. Firdevsî, nşr. Vullers III, 1193, beyit 1034) bu taraflarda Alanlar ile beraber Guzların yaşamış olduğu zikredilmektedir. Amu-Derya'nın Ḫvārizm özboyu yatağının Tüye-Moyun'dan Sarıkamış'a uzanan kısmı, „arż al-Bacnākīya" den, yani Peçenekler ülkesinden akan bir yatak olarak, zikrediliyor ve Sarıkamış'a, yine hâlis türkçe olarak, Ḫız-Tanğızı adını veriyor. Bu isim, *ḳ* sesini *ḫ* telâffuz eden ve *teñiz* kelimesini de güttüral olarak *tanğız* telâffuz etmeleri muhtemel olan Peçenek lehçesinden bir bakiyedir. Hâlbuki asıl özboy ise, oralarda yaşayan Alanların iranî dili ile (yahut da ḫvârizmçe olarak) *Mazdabasti* tesmiye edilmiştir. Demek Sarıkamış havzasında ve, 840 senelerinde İbn Ḫurdāẕbeh zamanında gördüğümüz gibi, Üst-yurt (Usturt) yaylalarında da Peçenekler yaşamıştır. O hâlde Strabon (XI, 511)'da Ἀσίοι καὶ Πασιάνοι yahut Πασιάκαῖ şeklinde yazılan kavim isimleri de Sarıkamış-Ḫvārizm özboyu sahasında komşu olarak yaşayan Aslar ile Peçeneklerin bir araya getirilmiş isimleri demek olur (bk. *İbn Fadlān*, 265). İran destanında Afrasyab'ın Ḫvārizm'i idare eden oğlunun ismi olan Peşenk (Firdevsî, nşr. Vullers, III, 1144 v.d.) adının da Ürgenç civarında yaşayan Peçenek kavminin ismi ile münasebeti olsa gerektir. Firdevsi (I, 115)'de adı geçen Dīz-i Alānān (Alanlar kalesi; şimdiki Kızıl-Alan) ise, alanların Sarıkamış'tan Curcān hududuna kadar uzanan yerlerde, yani tekmil aşağı Ḫvarizm özboyunda, oturmuş olduklarını gösterse gerektir. Alan ve Asların bu mıntakayı terketmeleri, yani özboyun kuruması, VII. asır hududunda vâki olmuştur [bk. ALLAN]. Balḫan şehrinin inkirazı tarihini Marquart, Βαλαάμ şehrinin 467'de iranlılar tarafından işgâline dair, bir Bizans kaydı ile tesbit etmek istiyor (*Ungar. Jahrb.*, IX, 97); Albert Herrmann (krş. *Alte Geographie des unter. Oxusgebiets*, s. 51) da bu hâdisenin V. asrın ikinci nısfında vâki olduğu fikrindedir. Peçeneklerin 840 senesine kadar Ürgenç'e komşu olarak oturdukları al-Bakrī'nin İbn Ḫurdāẕbeh'ten aldığı bir kayıttan anlaşılıyor. 860 senelerinde Peçenekler artık Hazer denizi şimaline geçmiş bulunuyorlardı. Orta ve aşağı Amu-Derya havzasına, Oğuz ve Peçenek gibi, türk kavimlerinin ancak VI. asırda, Göktürkler devrinden sonra, gelmiş olmaları hakkındaki mutalâalar, buraların eskiden yalnız hind-cermen kavimleri ile meskûn olduğunu iddia edenlerin tarihi zorlamalarından başka bir şey değildir. Orta Amu-Derya Oğuzların, aşağı Amu-Derya yatakları da Ḫvārzim, Peçenek ve Alanların eski vatanı olmuş, Oğuz ve Peçeneklerin şarkî İran kavimleri ile olan sıkı temasları da buralarda vukubulmuştur.

Son söz olarak şunu da kaydedelim ki, Kâtib Çelebi, *Cihannumâ*, s. 359 v.d.'da, Amu-Derya'nın Hazer yahut Aral denizlerine munsap ol-

duğuna dair, islâm kaynaklarındaki haberleri telif eylemek istemiştir, s. 348'deki haritada (Gatalı Mıgırdıç tersimi) Amu-derya ve Sır-Derya'nın aşağı mecralarına ait mâlûmatı bu nehirlerin aynı zamanda muhtelif kollardan Hazer ve Aral denizlerine munsap oldukları şeklinde anlayarak, nakşolunmuş yahut Amu-Derya'nın muhtelif isimleri, muhtelif nehirlere ait mâlûmat gibi, telâkki edilmiştir. Amu-Derya'nın kıyılarına ait islâm, yunan ve muahhar Avrupa menbâlarındaki mâlûmatı tasnif işi ile Ali Suavi Efendi'de, *Ḥîva fî muḥarram sene 1290* ismi ile, 1873 te Paris'te neşredilen küçük eserine ilâve ettiği haritasından anlaşıldığına göre, meşgûl olmuştur (bu kitabın 1327 de İstanbul'da çıkan yeni tabında bu harita yoktur).

Bibliyografya: M. de Goeje, *Das alte Bett des Oxus*, Leyden, 1875; Barthold, *Svedeniya ob aral'skom more i nizovyaḥ Amudar'yi*, Taşkend, 1902 (alm. trc. *Nachrichten über den Aralsee und den unteren Lauf des Amudarja*; bk. *Quellen und Forschungen zur Erd- und Kulturkunde*, II Leipzig, 1910); Le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate* (London, 1905), s. 455 v.dd.; Albert Herrmann, *Alte Geographie des unteren Oxusgebiets* (*Abh. G. W. Gött.*, phil.-hist. Klasse, neue, Folge, XV, nr. 4), ayn. mll., *Gibt es noch ein Oxusproblem?* (*Petermanns Mitteilungen*, 1930, II/12, s. 286 v.d.); Bîrûnî, *Taḥdîd nihâyât al-Amâkin* (Amu-Derya tarihine ait arap. metin için bk. Z. V. Togan, *Biruni's Picture of the World* (*Memoires of the Archaelogical Survey of India*, New Dehli, 1940, LIII, 57; bu kayıtların tahlili için bk. Z. V. Togan, *Bîrûnî's Bericht über das untere Oxusgebiet* (basılmaktadır).

(A. Zeki Velidi Togan.)

ĀMUL. [Bk. ÂMÛL.]

'AMŪR. [Bk. AMÛR.]

AMÛR. 'AMŪR (Cebel 'Amūr), cenubî Cezayir'de, cenub-i garbîdeki Ḳṣūr tepeleri ile şimal-i şarkîdeki Avlād Nayl tepeleri [bk. CEZAYİR, ATLAS] arasında, bir dağ kütlesi. Şimal-i şarkîden cenub-i garbîye doğru uzanan bu kütlenin uzunluğu 100, genişliği 60 km. olup, kapladığı saha ise, 7.000 km.²'dır. Yaylalar mıntakasına bakan tarafında meyli hafiftir ve burada irtifaı 200—300 m. geçmez. Sahra-yi-kebîr tarafında ise, inişi diktir. Kütlenin bünyesi oldukça karışık olmakla beraber, bir çok sırtlar ile bir kaç zirve tefrik edilebilmektedir: şimalde Guern 'Arîf (1540 m.), Cebel Sîdî 'Oḳba (1707 m.), Gūrū (1706 m.), Cebel Maḥāşir (1418 m.), Cebel Sîdî Bū Zîd (1506 m.); cenupta Cebel Sîdî Slîmān (1543 m.), Cebel Mîmūna, Cebel Umm Ḥamzāvat, Cebel Reddād. Cebel 'Amūr'un şark kısmının karakteristik tarafı, „gada" ismi verilen, aşına aşına yalçınlaşmış, etrafı 50—120 m. derinliğinde sel çukurları ve dik yarlar ile çevrilmiş, vâsi kum taşı yaylalarıdır. Çayırlık ve ormanlıklar ile örtülü olan bu gadalar, yalnız dar ve sarp patikalar ile erişilebildiklerinden dolayı, icap ettikçe, sürüleri ile beraber, buraya sığınan halka tabiî bir kale hizmetini görmektedir. En mühimleri, Vēd Mzî'nin iki kolu arasında bulunan Enfus gadası ile al-Grūn ve Madna gadalarıdır.

Mevkiinin yüksekliğinden dolayı, Cebel 'Amūr'a çok yağmur, hattâ kışın kar bile yağar. Cebel 'Amūr mühim bir su merkezidir. Buradan her istikamete, derin vâdiler içinde, akan ve kütleden çıktıktan sonra, ya sahranın kumları yahut yüksek yaylaların kapalı havzaları içinde kaybolup giden, coşgun çaylar akar. Bunlardan bâzıları: vâdisi darlaşarak, sahraya çıkan yollardan biri olan Ḫeneg al-Melāḥ boğazını teşkil eden, cenub-i şarkîdeki Wēd Melāḥ; cenupta Wēd Cedi ve Wēd Sasi namları altında cenubî Cezayir'i baştan başa katettikten sonra, Şaṭṭ Melġir'e karışan, cenuptaki Wēd Mzî; şimalde, Şelif'in çıktığı Tagin havzasına dökülen Wēd Sebgag; şimal-i şarkîde, Şaṭṭ al-Şarḳî'ye dökülen, Wēd Sîdî al-Naşer.

Suyun bolluğu, iklimin oldukça serin olması ve mevkiin yüksekliği, ziraatin ilerlemesini ve alelûmum nebatatın gelişmesini temin eyler. Vâdilerin ta aşağılarına, dağ silsilelerinin aralarındaki çukurlara, kadar uzanan arpa ve buğday tarlaları, normal senelerde, halkın ihtiyacına yetecek hububatı yetiştirmeğe kâfidir. Aynı zamanda mer'alar ve meyva ağaçları ile dolu bahçeler de mevcuttur. Bu havâlide halktan çiftçi olanların birleşerek kurdukları köyler, göçebe olanlar için de birer zahîre anbarı teşkil eder. En büyükleri yüz evlik bile olmayan bu köylerin en mühimleri şunlardır: şimalde Sîdî Bū Zîd, havâlinin idare merkezi olan Aflū ve Tadmama; cenupta al-Riṣa, Ṭavi'āla, al-Hamvîda ve al-'Alam. Dağ yamaçları ile gadaların zirveleri, araziye hakikî bir ormanlık manzarası verecek kadar, sık ağaçlar (basım, mazı, halep çamı, çoban püskülü ve tatlı palamut meşesi) ile örtülüdür. Velhasıl Cebel 'Amūr şimal ve cenupta kendisine mücavir olan araziden tamamiyle farklıdır. „O sahranın hakikî bir tell-'idir... Burası yerliler üzerinde dâima, hayallerinin sihirli renkleri ile tersim edilmiş, bir peri memleketi tesiri icra etmiştir".

Kayalara kazılmış şekillerden ve kütlenin her tarafında rastlanan kabirlerden sâbit olduğu vecihle, Cebel 'Amūr çok eski çağlardan beri meskûn bulunmakta idi. İlk müslüman istilâsı sırasında, burası Ẓanāta kabîlesinden bir berber grupu olan Vaġmert'ler tarafından işgal edilmiştir. X. asırda, Banî Vāsin kabîlesinin bir kolu olan, Raşîd'ler bu dağlara yerleşerek, onlara kendi isimlerini verdiler (Cebel Raşîd); fakat Banî Hilāl istilâsı ile buralardan atıldılar. Bilâhare kendilerine 'Orva'ların da iltihak ettiği, Aġbec grupuna mensup bir arap kabîlesi olan 'Amūr'lar, XI. asrın sonlarına doğru, kütlenin şark yamaçları ile bu civardaki yaylalara yerleşerek, yavaş yavaş etrafa yayılmağa başladılar ve Raşîd'leri şimale ve cenuba sürerek, XV. asırda Ḳṣūr tepelerine kadar, bütün havâliye hâkim oldular. Cebel Raşîd ismi yerine de Cebel 'Amūr kaim oldu.

Dağların kendilerine temin eylediği mahfuziyet dolayısiyle, 'Amūr'lar, fransız istilâsına kadar, istiklâllerini muhafaza edebildiler. Türkler bunları hâkimiyetleri altına alamadılar; Oran beyleri, memleketin belli başlı kalesi (*ḳṣar*) olan Ṭavi'āla'yi hiç bir zaman zapta muvaffak olamadılar; bundan dolayı da sözden ibaret kalan bir metbuiyet ile iktifa ettiler. Hakikatte Cebel 'Amūr, Banî Yaḥyā ailesinin elinde, verasetle intikal eden bir beylik olarak, kalmıştır. 1830'da ailenin reisi bulunan Cellūl b. Yaḥyā, memleketi harap etmekte bulunan dahilî harplere nihayet vermeğe muvaffak olarak, nufuzunu bütün kütleye teşmil etmiştir. O sıralarda 'Amūr'lar yedi kola ayrılmışlardı: Banî Yaḥyā'nın mensup olduğu Avlād Mîmūn, Avlād Banî 'Āmir, Avlād Raḥmena, Amaza, Avlād Ya'ḳūb, Makna ve Hacalat. Bunlar 600 atlı ile 3000 piyade çıkarmağa muktedir idiler. Bunlara, bir berber kabîlesi olan, fakat yalnız reisleri arapça bilen Kememta'ları da katmak gerektir.

'Amūr'lar, general Merey-Monge'a dehalet ettikleri 1845 senesine kadar, istiklâllerini muhafaza ettiler. 20 sene sükûnet ile yaşadıktan sonra, Avlād Sîdî Şayḫ'in igvası ile, ayaklanarak, 1864—1867 kıyamına karıştılar. Bir kısmı daha fransız istilâsından evvel, bunlardan ayrılarak, Figuig havâlisine kadar ilerlemişti. Bunlara, dağlıkta yaşayan Cebalîya'den tefrik maksadı ile, 'Amūr Sahara denilmektedir. 1845'te yapılan Lalla Maġniya anlaşması mucibince, 'Amūr Sahara'lar Fas tâbiiyetine geçmişlerdir.

Bibliyografya: Daumas, *Le Sahara algérien* (Paris, 1845); Derrécagaix, *Le sud de la province d'Oran* (*Bulletin de la société de Géographie de Paris*, kânun II. 1873); Etienne Ritter, *Le Djebel Amour* (Alger, 1903); bk. bir de madd. CEZAYİR ve ATLAS bibliyografyası.

(G. Yver.)

ÂMÛL. ĀMUL, iki şehrin ismidir:

1. Damāvand'in şimalinde, 36° 25' şimal arz dairesi üzerinde ve takriben 52° şark tûlünde (Greenw.), Hazer'in cenup sahilinden 12 mil kadar mesafede, klâsik müelliflerin kayıtlarına göre, Μάρδοι ("Αμαρδοι)'ların vatanı olan havâlide kâin bir şehirdir. Āmul, eski İran dilindeki (mefruz) Āmardha'nın yeni farsça şeklidir. Sâsânîler zamanında Āmul, Gēlān (bugün Gîlān) ile birlikte, bir nesturî piskoposluk dairesi idi; krş. *ZDMG*, XLIII, 407. Şehrin ismi *Şāhnāme*'de, bir çok yerde geçer. İslâmiyet devrinde Āmul mühim bir ticaret merkezi ve son Abbasîler devrinde ise, Sāriya'nin (şimdiki Sārî) yerine, Ṭabaristān'ın merkezi olmuştur. İbn Ḥavḳal, 367 (978)'de, Āmul'ü, pek kalabalık hattâ Ḳazvîn'den daha büyük bir şehir olarak, tasvir eder. Āmul, hem faâl bir sanayi (halıcılık) hem de bir ilim merkezi idi. Burada VII. (XIII.) asırda 70 medrese mevcut olduğu söylenir. Meşhur müverrih Ṭabarî, 309 (921)'da burada doğmuştur. Şehrin refah ve umranı, VIII. (XIV.) asrın nihayetinde, Timur'un tahribatından çok müteessir olmuştur. Bugün Āmul, Māzanderān vilâyetinin (az çok eski Ṭabaristān'a tekabül eder) büyük bir bölgesinin merkezidir. Āmul'e varmadan bir az önce, Elbürs'ün derin vâdilerinden çıkan serî akışlı Herhāz-Rūd, bir çok kollara ayrılarak, şehrin ortasından geçer. Şehrin büyük bir kısmı bu ırmağın sol sahili üzerine inşa edilmiştir. Bir feyezanda harap olduğu rivâyet edilen ve hâlen mevcut olan muazzam harâbeleri ile (bilhassa eski bir kale harâbesi), yeri belli olan eski Āmul şehri, şimdiki şehrin garbındadır. Şehrin 1822'de Fraser tarafından 35.000—40.000 olarak tahmin edilmiş olan nüfusu, 1860'ta Melgunof'un ifadesine göre, 10.000 kişi idi. Daha sonraki tahminler 8.000 ile 20.000 arasında tehavvül etmekte ve adetler arasındaki bu azîm fark, yaz mevsiminde halkın büyük bir kısmının suriyeliler ile beraber, dağlara çıkmasından dolayı nüfusun çok azalması ile, izah edilmektedir. Āmul, orta çağlarda olduğu gibi, bugün de vâsi pirinç tarlaları ve zengin meyva bahçeleri (erikleri meşhurdur) ile şöhret bulmuş olan geniş ve iyi ekilmiş bir arazinin ortasında kâindir. Orta çağ arap coğrafyacılarının 'Ayn al-Humm (Yāḳūt, I, 409: Ahlum) ismini verdikleri Herhāz-Rūd'un Hazer denizine döküldüğü yerde bulunan küçük Herhāz kasabası Āmul'ün limanıdır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenf.), I, 68; G. le Strange, *The lands of the eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 370; W. Ouseley, *Travels in various countries of the East* (London, 1819 v.dd.), III, 300 v.dd.; K. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 500 v.dd., 539 v.dd.; Dorn, *Auszüge aus muhammedan. Schriftstellern, betreffend die Gesch. und Geogr. der südl. Küstenländer*

des kaspischen Meeres (Petersburg, 1858), s. 382; G. Melgunof, *ZDMG*, XXI, 251; Fr. Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1871 v.dd.), I, 70; E. Reclus, *Nouv. géogr. univ.*, IX, 235, 237; Pauly-Wissowa, *Real-encyclop. der klass. Altertumswissenschaften*, I, 1733 (Andreas, mad. *Amardoi*) ve 1741 (Tomatschek, mad. *Amarusa*); Marquart, *Ērānšahr n. d. Geogr. d. Pseudo Moses-Xorenac'i = Abh. G. W. Gött.*, N. F., III, nr. 2 (Berlin, 1901), s. 129 v.dd., 136; ayn. mll., *Untersuchungen zur Gesch. von Eran* (Leipzig, 1905), II, 57.

2. Buhara'nın cenub-i garbîsinde 39° şimal arz dairesi üzerinde ve 63° 35′ şark tûlünde (Greenw.), Amu-Derya'nın sol sahilinden 5 km. mesafede kâin bir kasabadır. Orta çağda Āmul, Horasan eyaletine tâbi idi; hâlen (Çārcūy ismi ile) garbî Türkistan'a tâbidir. Bütün etrafı çöller ile çevrilmiş olmasına rağmen, eskiden Horasan'dan Mâverâünnehr'e giden kervan yollarının birleşme noktası olmak itibarı ile, ticarette mühim bir mevkii vardı. 'Alî evlâdından Muḥammed b. Başîr ile ordusunu, Sâmânîlerden İsmā'îl, 287 (900)'de Āmul civarında mağlûp etmiş ve Muḥammed'i burada öldürmüştür. Moğul istilâsından ve Timur'un seferlerinden bahseden şark eserlerinde Āmul'ün ismine sık sık tesadüf edilmektedir. Āmul isminin, ilk Āmul'de olduğu gibi, Mardi (Amardi) halkı ve bilhassa bunların şarkta bulunan bir kolu (krş. Plinius, VI, 47) ile münasebetdar olması muhtemeldir. Ṭabaristān ve Türkistan'daki, aynı ismi taşıyan iki şehri birbirinden ayırt etmek maksadı ile, bu sonuncusundan, Yāḳūt'un da yaptığı gibi, ya Āmul Zamm (krş. msl. Belāẕorī, nşr. de Goeje, s. 410, 420), yani Zamm (Āmul'ün cenub-i şarkîsinde, en yakınındaki geçit) civarındaki Āmul veya Āmul Cayḥūn, yani Ceyhun (Oxus) üzerindeki Āmul, yahut da Āmul al-Şaṭṭ, yani „nehrin Āmul'ü" diye bahsedilmektedir. Bu şehrin, hattâ orta çağlarda bile, görülen isimlerinden birisi de Ammūya (krş. msl. Belāẕorī, s. 410; Yāḳūt, I, 365) veya Āmū (Yāḳūt, nşr. Wüstenfeld, I, 70)'dur. Bunun, Āmul kelimesinin sâdece bir lehçe şekli olması ve orta çağlarda verilen Āmū-Daryā (Āmū ırmağı) isminin bundan muştak bulunması (bk. AMU-DERYA) ihtimal dahilinde bulunduğu gibi, Ammūya'nin eski ve mahallî bir ismi olan Āmū'dan iştikak edip etmediği de cay-ı sualdir. Şehrin zamanımızdaki ismi olan Çahār-cūy veya Çār-cūy („dört ırmak") bu civarda Amu-Derya üzerinde bulunan bir mühim geçit dolayısı iledir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenf.), I, 69, 365; G. le Strange, *The lands of the eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 403 v.dd., 434; Marquart, *Ērānšahr n. d. Geogr. d. Pseudo Moses-Xorenac'i = Abh. G. W. Gött.*, N. F., III, nr. 2 (Berlin, 1901), s. 136, 311; ayn. mll., *Untersuchungen zur Gesch. von Eran* (Leipzig, 1905), II, 57. (STRECK.)

'AMVĀS. [Bk. AMVÂS.]

AMVÂS. 'AMVĀS (veya 'AMAVĀS), makabîler zamanında ve Josephus'un tarihinde ismi çok geçen eski Emmaus. Filistin'in ova kısmında, dağların hemen eteğinde kâindir. Milâdın III. asrından itibaren, Nikopolis tesmiye olunmuştur. Bu şehir 'Amr b. al-'Āṣ tarafından fetholunmuştur. Vaktiyle de bir vilâyet (toparchie) merkezi olan bu şehir, arap hâkimiyeti altında dahi, idare merkezi al-Ramla [b. bk.]'ya nakledilinceye kadar, vilâyet merkezi olarak kalmıştır. Bugünkü 'Amvās, içerisinde mazisinden bir kaç bakiye kalmış olan, fakir bir kasabadır. Kasabadan 2 km. kadar bir mesafede bulunan Lāṭrūn hisarı harâbelerinin, Robinson gibi, biz de haçlıların bahsetmiş oldukları Castellum Emmaus olduğunu kabul edebiliriz. 'Amvās, hicretin 18. (belki de 17. = 638/639) yılında baş gösteren veba salgınının belli başlı mihrakı olarak, bilhassa şöhret bulmuştur. Bundan dolayı bu salgına, „'Amvās salgını" veyahut „'Amvās ve al-Ẕābiya salgını" (Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 2516, 15) ismi verilmiştir. Aralarında Abū 'Ubayda, Mu'āẕ b. Cabal ve Yazîd b. Abî Sufyān da bulunan salgın kurbanlarının sayısı 25.000 kişi olduğu rivâyet edilir.

Bibliyografya: Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 130; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 2516—2520; Bakrî (nşr. Wüstenf.), s. 669; Muḳaddasî (nşr. de Goeje), s. 176 v.d.; Yāḳūt (nşr. Wüstenf.), III, 729; P. Thomson, *Loca sancta*, I, (1907), s. 21; Robinson, *Neuere biblische Forschungen*, s. 192, 197; Guérin, *Judée*, I, 293 v.dd.; Palestine Exploration Fund, *Memoirs*, III, 63—82; Schick, *ZDPV*, VII, 15 v.d. (F. BUHL.)

ĀNA. [Bk. ANNA.]

'ĀNA. [Bk. ÂNE.]

ANADOLU. Bugün Türkiye'nin Asya kıt'asındaki topraklarına verilen bu isim, orta çağdan itibaren, bâzan bir idarî bölge, bâzan da bir memleket adı olarak, kullanılmış ve bu memleketin sahası, zamanla değişerek, başlıca şarka doğru genişlemiştir.

Anadolu adı henüz taammüm etmeden evvel, hemen hemen aynı saha için Küçük-Asya tâbiri kullanılıyordu. Bu tâbir de zamanla sahasını şarka doğru genişletti. Umumiyetle Asya adı, iptidada Ege denizi şarkında mahdut bir sahaya hasredilmiş iken, daha Herodot zamanında (m. ö. V. asır), şimdiki Asya'nın bütün mâlûm kısımlarına teşmil olunmuştu. İşte bu büyük Asya'nın garp kısmına — evvelâ yalnız Kızılırmak (Halys) garbında kalan yerlere ve bilâhare Karadeniz ile Akdeniz arasında uzanan bütün yarım adaya — Küçük-Asya denmiştir. (Strabon, Cydnus = Tarsus çayı mansabı ile Amisus = Samsun şehri arasında çekilen bir hattın garbında bulunan sahaya Asya yarım adası der). Romalılar Asya'ya ayak bastıkları vakit, bu tâbir Bergama kıralının kendilerine ferag ettiği araziden, yani Ege bölgesinin bir kısmından, ibaret bir sahaya münhasırdı. Bilâhare Roma fütuhatı şarka doğru genişledikçe, bu isim de sahasını büyüttü. Bu devirde aşağı Asya (yarım ada kısmı) ve yukarı Asya (geri kalan saha) tâbiri kullanıldığı gibi (Appien), Toros dağları da taksimata esas tutulup, Toros'un berisinde kalan Asya ve Toros ardı Asya gibi tâbirler de meydana çıktı.

Şarkî Roma imparatorluna ait Asya'daki arazi Constantin VII. Porphyrogenetos (913—959) tarafından, *thema* adı verilen, on dört idarî bölgeye ayrıldığı sırada, şimdiki iç Anadolu'nun garp tarafında tesis edilen *thema*'ya, Bizans'a nazaran şarkta (*Anatolos*) bulunduğu için, Thema Anatolica adı verilmişti. (Bununla beraber, Mesopotamya ve Suriye'ye nazaran, bu *thema* garpta kalmakta idi). Thema Anatolica, garpta şimdiki Eskişehir civarında başlıyor, cenupta Toros dağlarının garp kısmına ve Konya'ya kadar uzanıyordu. İşte bu idarî bölge adı, sonradan garp eserlerine Anatolia (Anatolie, Anatolien) şeklinde geçtiği gibi, bundan muharref olarak, bâzı eser ve haritalarda Natolia şeklini de almıştır. İbn Ḫordāẕbeh, *Anatolos* kelimesini *al-Naṭolus* şeklinde kaydeder; İdrîsî'de *Naṭos* kelimesine rastlanır (trc. Joubert, *Geographie d'Idrisi*, II, 305). Türkler ise, bunu Anadolu tarzında telâffuz etmişlerdir. Bununla beraber, bu tâbirin büsbütün başka bir menşei olması ve XI. asırdan itibaren yarım adaya yerleşmiş olan türkler tarafından verilmiş bulunması ihtimâli üzerinde de durulmuştur (bk. P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, I, 9).

Araplar ve umumiyetle islâm âlemi, Asya'daki şarkî Roma imparatorluğu topraklarına Rum (Memālik-i Rūm) derlerdi. Bizans devrinde Karadeniz ile Akdeniz arasındaki yarım adaya, bizzat bizanslılar tarafından, Küçük-Asya (Asia Minor veya μικρὰ Ἀσία) ve bunun nisbeten küçük bir kısmı da Thema Anatolica olarak zikredilirken, islâmlar hepsine birden Rūm demekte idiler ve kayda değer bir nokta da şudur ki, haçlı seferleri sırasında islâm âlemi ile temas eden hiristiyan müelliflerden bir kısmı Rūm kelmesinden alınma Romanie tâbirini kullanıyorlardı. Bütün bu müddet zarfında Anadolu tâbiri, yarım adanın ancak mahdut bir kısmına münhasır kalmıştı.

Şarkî Roma imparatorluğu yerine kaim olan Selçukî devleti, kendine ait araziyi idarî bölgelere ayırırken, eski *thema*'lardan farklı bir tarz tatbik etti. Bu suretle Anadolu tâbiri o sırada idarî bir mefhum olmaktan çıktı; fakat coğrafî bir tâbir olarak, bâki kaldı. 1329—1339 seneleri arasında (Selçukî saltanatını tâkip eden beylikler devrinde), burada dolaşmış olan arap seyyahı İbn Baṭūṭa, Anadolu tâbirini küçük Asya yarım adasının orta-garp kısmı için kullanır.

Kānunî Süleyman devrinde eyalet teşkilâtı tanzim edilirken, kısmen eski Thema Anatolica'ya tekabül etmek üzere, fakat ondan çok daha geniş bir Anadolu eyaleti tesis olundu. Vezirlerden birine verilen bu büyük eyaletin merkezi ilk önce Ankara iken, sonra Kütahya'ya nakledildi. Anadolu eyaleti şimalde, garpta ve cenupta Karadeniz, Marmara ve Ege denizleri ile Akdeniz kıyılarına kadar uzanıyor (garpta Kapudan Paşa'ya has olan arazi müstesna), iç taraflarda ise, Karaman, Sıvas ve Trabzon eyaletlerine mücavir bulunuyordu. XVII. asır sonlarında, eyalet şu on dört sancağı ihtiva etmekte idi: Kütahya, Hüdavendigâr (Bursa), Karasi (Balıkesir), Saruhan (Manisa), Aydın, Menteşe (Muğla), Teke (Antalya), Hamid (Isparta), Karahisar-ı Sâhib (Afyon Karahisarı), Ankara, Kângırı (Çankırı), Kastamonu, Bolu ve Sultanönü (Eskişehir). XVIII. asırdan sonra bu taksimat bâzı tadillere uğradı; daha 1864 (1281)'te eyaletler lâğvedilip, vilâyetler tesis olunmadan evvel, bu büyük Anadolu eyaleti yerine, Hudavendigâr, Saruhan, Aydın, Ankara, Kastamonu eyaletleri kaim oldu. Hakikatte Anadalu kelimesi, idarî saha dışında bırakılmakla beraber, bu sefer coğrafî bir mefhum mâhiyetini alarak, kökleşiyor ve sahasını genişleterek, Küçük-Asya tâbiri ile beraber, memleketin bütün yarım ada kısmına teşmil ediliyordu. Muhtelif coğrafya kitaplarında Küçük-Asya (Āsiyā-i ṣaġīr, Āsiyā-i ṣuġrā) ile aynı mânada kullanılan Anadolu'nun şark hududu bâzan Fırat nehri, bâzan Fırat ve Ceyhan arasındaki su bölümü hattı, yahut daha şematik bir şekilde, Karadeniz kıyısında Trabzon'dan veya Çoruh nehri ağzından Akdeniz dahilinde İskenderun körfezine doğru çekilen bir hat ile târif ediliyordu (*Cihannumâ*'ya İbrahim Müteferrika tarafından ilâve edilmiş olduğu anlaşılan satırlarda, Küçük-Asya hududu da, hemen hemen bu suretle târif olunmuştur).

Fakat Anadolu'nun, bir coğrafî mefhum olarak, genişlemesi, bu kadarla kalmamıştır: Osmanlı imparatorluğu yerine millî vahdet esasına dayanan bir devlet kaim olunca, yukarıda söylenen hududun ortasında bulunan ve evvelce Cezîrat al-'ulyā ismi ile yâdedilmiş olan araziye, yerli coğrafya kitaplarında ve umumî tedrisat sahasında, bir müddet, „şark vilâyetleri" şeklinde, müphem bir ad verildikten sonra, nihayet şarkî Anadulu ve daha sonra cenub-i şarkî Anadolu gibi tâbirler ortaya çıkmış, ve bu suretle Anadolu tâbiri yalnız Küçük-Asya yarım adasına değil, fakat yarım adayı kıt'aya bağlayan dağlık geniş berzaha, nihayet bu berzahın şarkî Toroslar dışında kalan ve Suriye ile Irak'a bakan sath-ı mâiline de teşmil olunmuştur. Anadolu adının, Asya'da Türkiye devletine ait bulunan toprakların tabiî ve beşerî vahdetini tebarüz ettirecek bir şekilde, şarka doğru genişletilmiş olmasını, ilmî nokta-i nazardan, haklı gösterecek bir vâkıa daha vardır: daha evvel şarktaki bu mıntakaları tevsim hususunda kullanılmış olan tâbirler, bugünkü coğrafî realitelere uymadığı gibi, esasen hiç bir zaman muayyen hudutlar ile tahdit edilmemiş ve umumiyet ile birbirlerine karıştırılmışlardı (bk. *Birinci coğrafya kongrası*, İstanbul, 1941). Bundan başka, İstanbul ve Çanakkale boğazlarının iki tarafında kalan arazinin, gerek tabiî yapılış, gerek beşerî ve iktısadî hususlar bakımından, birbirinden farklı olmadığı göz önüne getirilecek olursa, şarkî Trakya veya Paşaeli denilen bölgeyi de, coğrafî nokta-i nazardan, Anadolu'ya ait bir parça şeklinde telâkki etmek tabiî görülür. Türkçe yeni coğrafya eserlerinin bir kaçında bu son bölge garbî Anadolu'nun bir kısmı şeklinde mutalâa edilmek suretiyle, Anadolu mefhumu zımnen bütün Türkiye topraklarına teşmil edilmiş bulunmaktadır. Anadolu'nun coğrafyası ve tarihi için bk. mad. TÜRKİYE.

Bibliyografya: Anatolia ve Küçük-Asya tâbirleri hakkında: Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 6—14; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, I, 1—16; Anadolu eyaleti hakkında: *Cihān-numā*, s. 630; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 17 v.d.; M. Cemal, *Anadolu* (İstanbul, 1337); H. S. Selen, *İktısadî Türkiye* (İstanbul, 1929); M. Besim, *Coğrafya, muallim kitabı*, 1928; *Birinci coğrafya kongrası* (İstanbul, 1941). (BESİM DARKOT.)

ANADOLU HİSARI, İstanbul boğazının (eski kayıtlarda bâzan İskender boğazı) en dar yerinde (takriben 780 m.), Anadolu sahilinde, Göksu'nun (kadîm Aretas) munsabında, XIV. asırdan kalma bir kale olup, Güzelce-Hisar (bk. Yenice-Hisar; Dursun Bey, *Tārīḫ-i Abū 'l-Fatḥ*, İstanbul, 1330, s. 39 v.d. ve Yeni-Hisar; Solak-zâde, *Tārīḫ*, İstanbul, 1298, s. 64) adı ile de mâruftur. Yerinde evvelce bir Zeus mâbedi bulunduğu rivâyet edilen bu hisarın, Niğbolu seferinden dönen Yıldırım Bayezid tarafından, 797 (1395) de, Bizans'ın Karadeniz ile muvasalasını kesmek maksadı ile, inşa ettirilmiş olduğu anlaşılmaktadır (krş. Neşrî, *Cihān-numā*, Üniversite kütüp., nr. 2438, var. 65ᵃ; Bihiştî, *Tārīḫ*, yazm.; Solak-zâde, *göst. yer.*; Sâdeddin, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1279, I, 148; Müneccimbaşı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, İstanbul, 1285, s. 310). Kâtib Çelebi (*Cihān-numā*, İstanbul, 1145, s. 664)'nin Mehmed II.'i hisarın bânisi olarak göstermesi, Fatih'in Rumeli Hisarı (Boğazkesen)'nı yaptırırken (856 = 1452), Anadolu Hisarı'na da bâzı kule ve surlar ilâve ettirip, içine top ve asker yerleştirmiş olmasından galattır. Anadolu Hisarı, bilhassa Murad II. devrinde, Varna civarına gelen macar ordusunu önlemek üzere, ordunun Rumeli yakasına geçirilmesinde (848 = 1444) mühim bir rol oynamıştır. Murad II., Papa donanmasının dolaştığı Çanakkale boğazından geçmenin tehlikeli olduğunu görünce, Yalova (Yalakâbâd) yolu ile Güzelce Hisar'a gelmiş (krş. Neşrî, *ayn. esr.*, var. 107ᵇ; Sâdeddin, *ayn. esr.*, s. 379) ve bir mikdar askerle erişip, karşı yakaya toplarını tâbiye etmiş olan Halil Paşa'nın geçidi emniyet altına alması üzerine (Müneccimbaşı, *ayn. esr.*, s. 358), ordusunu sâlimen Rumeli yakasına geçirebilmiştir (Lûtfî Paşa, *Tavārīḫ-i āl-i 'Oṣmān*, İstanbul, 1341, s. 117 v.d., askerin bir frenk gemisi ile geçirilmiş olduğunu kaydeder ve v. Hammer, *Devlet-i 'oṣmāniya tarihi*, trc. Mehmed Atâ, İstanbul, 1329, II, 220, Murad II.'ın orduyu, adam başına bir duka altını vermek suretiyle, Ceneviz gemileri ile Rumeli yakasına nakletmiş olduğu tafsilâtını verir). Mehmed II., bu hâdisenin ehemmiyetini, Rumeli Hisarı'nın inşasından telâşa düşüp, kendisine müracaatta bulunan Bizans heyetine hatırlatmış ve ordunun Rumeli yakasına geçmesinde Anadolu Hisarı'nın gördüğü büyük hizmeti ileri sürerek, Boğaz-Kesen'in ne maksat ile inşa edildiğini anlatmıştır (bk. Ducas, *Histoire de Constantinople*, Paris, 1674, VIII, 517 v.d.; Chalcondile, *Histoire des Turcs*, I, 181 v.d.). İstanbul'un fethini müteakip (1453), Anadolu Hisarı, Karadeniz'den vukubulacak taarruzlara karşı, şehri müdafaa eden istihkâmlardan biri oldu. Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 466) v.d.), „şeddâdî bina olunmuş âli ve metin bir kale" olan Hisar'da „dizdarhâne, neferat evleri, 200 kadar timar ehli" bulunduğunu ve toplarının Rumeli Hisarı'na ve Akıntı Burnu'na çevrilmiş olduğunu kaydeder. Ayrıca kale önünde Fatih'in bir câmii bulunduğunu da söyler ki, bu câmi bugün harâbe hâlindedir.

Hisar 2—3 m. yüksekliğinde, gayr-i muntazam bir kaya üzerine inşa edilmiş 20 m. kutrunda bir sur (kalınlığı 1.5 ve yüksekliği 20 m.) ile çevrilmişti. Sura bâzıları yarım daire şeklinde, bâzıları da köşeli 6 yarım kule (3—5 m. eninde) dayanır. Surun içinde, şimal tarafında daha yüksekçe kısmına dayanan 25 m. yüksekliğinde, kaidesi dört köşe (10 m.²) bir kule vardır. Kulenin yanındaki mahaller evvelce ahır olarak kullanılırdı. Surlar ve kuleler mazgallı idi ve kulenin medhali şarkta bulunuyordu. XIX. asrın başında buradan geçen seyyahlar, surların hemen deniz kıyısında olduğunu söylerler (krş. Pertusier, *Promenades Pittoresques*, Paris, 1815). Hisar, haylı zamandan beri, metrûk bulunmaktadır.

Anadolu Hisarı, kale civarının adı olup, hâlen Beykoz kazasına bağlı bir nahiye merkezidir. Evliya Çelebi'nin (*göst. yer.*) zamanında burada 1080 ev ile 7 mektep ve 20 dükkândan maada, bir kaç mescid ve gâyet müzeyyen yalılar vardı. Anadulu Hisarı ile Kanlıca arasında Amucazade Hüseyin Paşa [b. bk.]'nın meşhur yalısı, eski İstanbul'un zamanımıza kadar kalabilmiş güzel ve süslü binalarından biridir. Bugün Anadolu Hisarı nahiyesinin nüfusu Çubuklu ve Kanlıca semtleri ile birlikte, 5000'i geçmektedir.

Bibliyografya: Metinde geçen eserlerden maada bk. Sidney Toy, *The Casteles of the Bosporus* (Oxford, 1930), s. 225 v.d.; Hans Högg, *Türken Burgen am Bosporus und Hellespont* (Dresden, 1932), s. 9 v.dd. (S. E. S.)

ANĀHİD. [Bk. NÂHİD.]

'ANĀḲ. [Bk. ANÂḲ.]

ANÂḲ. 'ANĀḲ, Asya'nın bir çok yerlerinde yaşayan bir nevi vaşak, karakal (< türk. *ḳara ḳulaḳ*; fars. *siyāh gūş*) olup, arslanın önünde gittiğine ve bağırmak suretiyle onun yaklaştığını haber verdiğine inanılırdı. — Astronomide 'Anāḳ, Büyük-Ayı burcunda ζ ve Andromeda (İmrat al-musalsala) burcundu γ yıldızına denir (krş. Ideler, *Unters. über den Urspr. u. s. w. der Sternnamen*, s. 19, 126).

AN'ĀM. [Bk. EN'ÂM.]

ANĀMÛR. [Bk. ANAMUR.]

ANAMUR. ANĀMÛR, eski 'Ανεμούριον, Anadolu'da bir burun ve limandır. Hâlen Mersin (İçel) vilâyetinin bir kaza merkezidir. [Kasabanın nüfusu, 1935 sayımına göre, 1.920; kazanınki ise, 53 köy ile beraber, 20.442]. Eski 'Ανεμούριον harâbeleri, Eski-Anamur namı altında, hâlâ mevcuttur.

Bibliyografya: Ch. Texier, *Asie Mineure*, 124; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 81 v.d.; Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*, I, 2182.

ANĀNİYA. [Bk. ENÂNİYET.]

ANAPA, şimalî Kafkasya bölgesinin Kuban havâlisinde ve Karadeniz sahilinde bulunan bir limandır. Venedikliler zamanında Napa ismi ile mâruf iken, sonradan harap olmuş ve 1784'te, osmanlılar tarafından Anapa ismi ile, yeniden te'sis olunmuştur. Bu liman bir kaç defa ruslar tarafından zapt ve tekrar türkler tarafından istirdad olunmuş ise de, nihayet 1828'de, Edirne muahedesi ile, Rusya'ya terkolunmuştur.

ANAS. [Bk. ENES.]

ANAZARBA. [Bk. AYNZARBA.]

'ANAZA. [Bk. ANEZE.]

'ANBAR. [Bk. ANBER.]

ANBĀR. [Bk. ENBÂR.]

ANBĀRÎ. [Bk. ENBÂRÎ.]

ANBER. 'ANBAR (A.; *ambre jaune* = sarı kehrübaya zıd olarak, *ambre gris*, *ambra grisea* = kül rengi anber), hararet tesiri ile kolay eriyen, yandığı zaman parlak bir alev veren ve misk gibi tatlı kokan bir maddedir. Şarkta koku ve ilâç olarak makbûldür. Medarî denizlerde, su üzerinde yüzer hâlde (izafî ağırlığı 0,78—0,93) veya sahilde, bâzan büyük parçalar hâlinde bulunur. Anber, anber balığının safra keselerinin marazî bir ifrazından husûle gelir ve hayvanın barsaklarında bulunur. Ḳazvinî bunu, kükürt, tütün, mâdenî katran ve neft gibi maddeler meyanında, zikreder ve anberin menşeine dair bir çok garip mâlûmat arasında, onun bir hayvanın ifrazı olduğunu ve deniz balıklarının vücutlarında bulunduğunu söyler. Anberin denizde husûle geldiği hakkında ihtilâf olmadığını ve bilhassa Zanc (yani Hind denizi'nin Afrika'nın şark sahilindeki kısmı) denizinin bunu, zaman zaman büyük parçalar hâlinde, çok defa insan kafası cesametinde ve âzamî 1000 miskal ağırlığında olarak, sahile attığını söylüyor. Anberin, dımağı, duyguları ve kalbi hârikulâde kuvvetlendirdiği, aklî melekleri inkişaf ettirdiği ve ısıtıcı lâtif tesirinden dolayı, ihtiyarlara çok yaradığı da söylenir. — Anberin tıbbî hassalarını en çok tafsilâtla anlatan İbn al-Bayṭār'dır. Nuvayrî (*Nihāyat al-irab fī funūn al-adab*), Aḥmed b. Ya'ḳūb ile Muḥammed b. Aḥmed al-Tamīmî'ye istinaden, anberin suret-i teşekkülü, ticarî nevileri ve menşe'leri hakkında mâlûmat verir. Anberin, balık ve gaga anberi olmak üzere, iki çeşide ayrıldığı da vâkidir. Birincisine yutulmuş (*al-mablūʿ*) da derler. Bu çeşit anber, denizde yüzen anberleri yutan büyük *bāl* veya *'anbar* adlı bir balıktan çıkar. Rivâyete göre, bu balık, anberi yutması yüzün-

den ölür, sahile düşerek, vücudü çatlar ve içindeki anberler de meydana çıkar.

Gaga anberi (*al-manāḳīrī*) ise, üzerine konan ve yapışarak ölen kuşların gaga ve pençelerini ihtiva eder. Bu efsanenin esası şüphesiz (Dr. Swediaur tarafından tesbit edildiği vecihle) anberin içinde anber balığına gıda teşkil eden bir nevi mürekkep balığının boynuz gibi sert kısmının bulunmasıdır.

Bibliyografya: Ya'ḳūbī, *Bibl. Geogr. Arab.* (nşr. de Goeje), VII, 366 v.d.; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris), I, 333 v.dd., 366; İdrīsī (trc. Jaubert), I, 64; İbn al-Bayṭār (trc. Leclerc, *Notices et Extraits*, XXV[a], 469 v.dd.); Ḳazvīnī (nşr. Wüstenf.), I, 245; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān* (Būlāḳ, 1284), II, 186. — *Bāl* için krş. Ḳazvīnī, I, 131; Damīrī, I, 141. [Şark ilmine göre, anberin renkleri beyazımsı (*gümüşü*), mâvi ve siyahtır. Bunlardan en makbûlü beyazımsı (eşhebî) ve daha koyu renkleridir (*Tāc al-'arūs*).] (J. RUSKA.)

ANBER. 'ANBAR (BANU 'L-'ANBAR), bir arap aşiretidir. Bu isim, *'anbar* [yk. bk.] 'den gelir. Gramer âlimlerinde bu ismin ihtisar edilmiş (Bal'anbar) şekli görülür; fakat bu şekil, eserlerde nâdiren geçer. Bu aşiretin ceddi, Ḥażżam adı ile de anılır.

Şeceresi: al-'Anbar b. 'Amr b. Tamīm. Hucaym, Usayyid ve diğerleri kardeş aşiretler idi. Cundub, Ka'b, Mālik ve Başşa 'ler, bu aşiretin kolları idi. 'Urayc ve Ḥuneūd 'lar, Cundub 'lere tâbi idiler. *Aġānī* (1. tab., XII, 79; 2. tab., XII, 75) ve *Kāmil* (nşr. Wright, I, 265) 'de aşiretin kadın ceddi Umm Ḥārica 'nin müteaddit izdivaçları hakkında, şecereciler tarafından uydurulmuş bedhahâne bir hikâye vardır. 'Anbar 'ler Yamāma 'de otururlardı. Kendi arazilerine dahil olarak sayılan dağlar: al-Muġayzil ve Ṭamīya; vâdi ve kuyular: al-A'zala, al-Faḳy (Musaylima ile beraber ahalisi imha edildikten sonra, işgal edilmiştir), Falc, al-Ḥall, al-Ḥarānik; al-Lubayyān, Māviya (Falc vâdisinde), Mavşūm, Munbacis, al-Ṭarġaşa, Tibrāk, Usayla; oturdukları yerler: Ẕū Sudayr, al-Faḳ' (Żabba ve 'Anbar), Ḥisy-ẕī-tamannā (hurmalık), Luġāṭ (Mabẓūl ve 'Anbar), Maḳāmā, al-Rā'iġa (hurmalık), al-Raḳmatān, Şaṭṭ Fērōz (hurmalık ve tarlalar).

Tarih. Aşiretlerinden birinin hayvan vergisini reddetmesi üzerine, Peygamber Tamīmī 'ler ile harbe giriştiği zaman, 'Uyayna 'yi 'Anbar 'lerin üzerlerine göndermişti. 'Anbar 'ler mağlûp oldular ve müslümanlara bir çok esir verdiler. Bunun neticesinde bütün Tamīm aşiretleri grupu, şeyhleri vasıtası ile, mutavaat mecburiyetinde kaldı. 11 (632) 'de vukubulan kıyamda 'Anbar 'lerin, islâmiyete sadık kalmış olan Tamīmī 'ler meyanında bulundukları görülür. Nitekim sonraları 'İkrima ordusuna iltihak etmişlerdir. (RECKENDORF.)

ANBĪḲ. [Bk. İMBİK.]

ANBİYĀ'. [Bk. ENBİYÂ.]

ANCUMAN. [Bk. ENCÜMEN.]

ANDALUS. [Bk. ENDÜLÜS.]

ANDARĀB. [Bk. ENDERÂB.]

ANDİCĀN. [Bk. ENDİCAN.]

ANDḤUY. [Bk. ENDEHUY.]

ÂNE. 'ĀNA, Elcezire (Mezopotamya) 'de, Fırat nehri üzerinde bulunan bir kasabadır. 34° 27′ şimal arzı ile 41° 18′ şark tûlünde (Greenw.) kâindir. 'Āna çok eski bir şehirdir. İsmi çivi yazısı ile kitâbelerde Anat (Ḥanat) ve yunan müelliflerince Anatha ('Ανάθω) diye zikredilir; krş. Fraenkel (Pauly-Wissowa, *Real-Encyklop. der klass. Altertumswissensch.*, I, 2069); Streck, *ayn. esr.*, Suppl. I., nr. 1, col. 77; *Zeitschr. f. Assyriol.*, XIX, 251; *Klio*, VI, 179. Tedmür kitâbelerinde 'Āna 'den, bir askerî mevki olarak, bahsedilir (krş. *ZDMG*, LXI, 701). İlk ve orta zamanlarda 'Āna, Fırat nehri üzerinde bir adada kâin bir şehrin ismi idi (krş. msl. İbn Serapion, 290=903; İbn Ḥavḳal, 367=978). Şimdiki 'Āna, Fırat 'ın sağ sahilinde iki saatlik bir sahayı kaplar. 'Āna 'nin böyle uzunluğuna inkişafı, evlerin aralarında bahçeler bulunmasından ve nehre pek yakın olan dağların şehrin genişlemesine imkân bırakmamasından ileri gelmiştir. Bugünkü 'Āna, ada üstünde kâin eski şehrin civarında nihayet bulur ve bir taş köprü ile bağlanır. Hemen hepsi arap olan ahalisi, Czernik (1872) tarafından, 4000 nüfus olarak tahmin edilmişti; başlıca maişetleri, sınaat yüzündendir; başlıca yerli mahsûl olan pamuktan arap maşlahları dokurlar (senede 5000 tâne kadar). Ticareti de mühimdir; çünkü 'Āna, Suriye ile Fırat arasında, çadırlarda yaşayan bedevîlerin başlıca pazar yeridir. Fırat 'ın hurmalıkları, şimalde 'Āna 'nin yukarılarına kadar uzanır. 'Āna, orta zamanda bile, hurma ağaçları ile meşhur idi; şimdi de mükemmel hurmalıkları vardır. Arap şairleri bir de yerli şarabı methederler; krş. S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen* (Leyden, 1886), s. 157; G. Jacob, *Altarab. Beduinenleben* (Leipzig, 1897, s. 98, 248). Arap müelliflerinde, 'Āna adı yanında, ârâmîceden gelme 'Ānāt (msl. bk. Belāẕorī, nşr. de Goeje, s. 179, 3; 182, 3) da görülür (süryânî dilinde 'Ānaṯ). Bugün resmen 'Ana tarzında yazılıyor (krş. M. Hartmann, *ZDPV*, XXIII, 122). Eğer bu isim hakikaten ârâmî menşeinden ise, „keçi (ağılı)" şeklinde izah edilebilir (krş. Fraenkel, *göst. yer.*). Türk idaresinde 'Āna kazası Bagdad vilâyetine bağlı bulunuyordu; bugün Irak kıralığı dahilinde, yine aynı vilâyetin bir kazasıdır (krş. M. Hartmann, *ayn. esr.*, XXIII, 2.)

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenf.), III, 594; G. le Strange, *The lands of the eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 106 v.dd.; K. Ritter, *Erdkunde*, X, 141, 143 v.dd.; XI, 717—726; E. Reclus, *Nouv. géogr. univ.*, IX, 450; (M. Rousseau), *Description du Pachalik de Bagdad* (Paris, 1809), s. 78 v.dd.; Czernik, *Petermann's Geogr. Mitteil.*, ilâve sayı 44, I, 20 v.dd.; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum pers. Golf* (Berlin, 1900), II, 64, 72, 216. (STRECK.)

ANEZE. 'ANAZA (A.), kısa mızrak (bk. *Lisān*, VII, 251). İslâm dininde *'anaza*, ilk defa hicretin 2. (624) senesinde zuhûr eder. İlk defa olarak ramazan bayramını tes'it için, Peygamber *Muṣallā* 'ya giderken, Bilāl önünde bir mızrak taşıyordu. Bu mızrak, namaz esnasında yere dikildi ve *sütre* [b. bk.] vazifesini gördü. Aynı hâl ondan sonraki bayramda (10 zilhicce) da tekerrür etti.— Bir asâ veya mızrak taşımak, Peygamberin halefleri zamanında da âdet oldu. Cuma namazında minbere çıkan hatibe, elinde bir asâ, bir kılıç yahut da bir yay bulundurması veya ona dayanması emrolundu. Hiç şüphe yok ki, bütün bu şeyler *'anaza* remzini temsil eder. Becker 'in izahatına göre, asâ ve minber, eski Arabistan 'da hâkimin ve hatibin hususî alâmeti idi.

Rivâyete göre, al-Zubayr, necaşî tarafından kendisine verilmiş olan bir (hattâ üç) *'anaza* 'yi Peygambere hediye etmiştir.

Bibliyografya: Buḫārī (nşr. Krehl), I, 135 v.dd., 241 v.dd.; İbn Sa'd, III[a], 167 v.d.; Samhūdī (trc. Wüstenf.), s. 127 v.d.; Lane, *Manners and Customs* (*Religion and laws* bahsi); C. H. Becker, *Die Kanzel im Kultus des alten Islam* (*Nöldeke-Festschrift*, I, 331 v.dd.); A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 141 v.d.; Th. W. Juynboll, *Handb. des islām. Gesetzes*, s. 84, 87 v.d. (A. J. WENSINCK.)

ANEZE. 'ANAZA, bir arap kabîlesinin ismidir. Arap müelliflerine göre, bu aşiretin ismi evvelce 'Āmir imiş; sonradan aşiretin ilk reisi, bir adamı *'anaza* [yk. bk.] ile öldürdüğü için, *'Anaza* tesmiye olunmuş. Bu ismin, keçi mânasına gelen, *'anz* ile hiç bir münasebeti yoktur. 'Anaza, aynı zamanda zâhiren gelinciğe benzeyen bir hayvana da verilen isimdir. *Al-'An(a)zī* (yani anezeli) nisbesinin, bâzan yanlış olarak, *'anz* 'den çıkarıldığı da vâkidir. Aynı isimdeki başka kabîleler şunlardır: 'Anaza b. 'Amr b. Afṣā (Ḫuzā'a kabîlesi) ve 'Anaza b. 'Amr b. 'Avf (Ġassān kabîlesi).

Burada mevzubahs olan aşiretin şeceresi, 'Anaza b. Asad b. Rabī'a 'dan başlar; Cadîla ve 'Amīra, iki kardeş aşiret olarak, gösterilir; Yaẕkur (Aslam 'ler ile beraber), Yaḳdum ve Hizzān (Şakīs 'ler ile beraber) da aşiret kolları sayılır. Kabîlenin, bir kısmı tâli şûbelere ayrılan, bugünkü kolları da şunlardır: Fedān, Sebā, Haẕẕāl (bu son ikisinin vaktiyle Bişar kabîlesini teşkil etmiş oldukları söylenir), Hesenne, Ruala (bu kabîle hepsinin en kalabalığı ve en kuvvetlisidir. Hidiv 'Abbās I. 'ın oğlu prens Muḥammed, cengâver olarak yetişmesi için, bunlara emanet edilmişti), Veled 'Alī, Sirḥān, Erfuddī ve Tavf. A. Blunt, bunların mecmuunu 30.000 çadır ve 120.000 nüfus tahmin eder. Bununla baraber, aralarında hiç bir siyasî birlik bulunmayan bu muhtelif 'Anaza aşiretleri arasında harp eksik olmaz. Nitekim evvelce kuvvetli kollardan biri olan Hesenne, müttefik Sebā ve Ruala aşiretlerine karşı girişip mağlûp olduğu bir harp neticesinde, pek dûn bir vaziyete düşmüştür. Bâzı küçük kabîleler 'Anaza 'nin ya müttefiki yahut haraçgüzarıdır. Umumiyetle Suriye ve Irak çöllerinde o havâlinin en kuvvetli iki kabîlesi olan 'Anaza ve Şammar 'e yakın yerlerde sâkin olan bedevîler ve köylüler, bu iki kabîleden birine ve bâzan da ikisine birden vergi verirler.

Daha evvelki devirlerde, 'Anaza 'lere ait yer isimlerinden nâdiren bahsedilmiş olduğu için, bunların o zamanki iskân sahalarını kat'iyetle tayin etmek imkânsızdır. Medine 'ye yakın Yamāma 'de ve hattâ Yemen 'de de 'Anaza 'ler vardır. Bugün bu kabîlenin sahası bütün Suriye çölleridir. Bu saha, şimalde Halep 'e (Biḳā' 'da bulunurlar), cenupta Şammar tepelerine, şarkta Fırat 'a ve daha ötelere kadar uzanır. Kış bidayetinde develerini alıp, o mevsimde bile tâze ot bulunan Şammar tepelerine doğru, cenuba göçerler. Kânun I. 'dan itibaren, Şam 'ın şimal-i şarkîsinde Fırat 'a kadar uzanan tepeler silsilesinin bulunduğu araziyi bırakıp giderler. Marta doğru, develer doğurduktan sonra, 'Anaza 'lerin şimale avdeti başlar ve nisan ortalarında yeniden yazlıklarına yerleşmiş bulunurlar. Cenuba giderken, koyunlarını beraberlerinde götürmeyip, kendilerine tâbi bulunan kabîlelere emanet ederler. Fırat nehri, 'Anaza ile Irak 'taki Şammar arasında hudut teşkil eder ise de, 'Anaza 'ler bir çok geçitlerden nehri geçerek, Irak 'ta çapula giderler. O suretle ki, Şammar ile 'Anaza arasında dâimî bir harp hüküm sürer. 'Anaza 'ler Şammar 'lerin nüfusça iki misli olduktan başka, Yazīdī 'lerden dâimâ yardım görürler. Gazveler, Fırat 'ın her iki tarafında, yaz mevsi-

mi ile beraber başlar. 'Anaza 'lere, Nusaybin (Nisibis) ve Musul civarında bile rastgelinir. Ḫābūr 'un şarkında, 'Anaza 'nin mühim bir kolu yalnız başına yaşar. Ḥazzāl kolundan ayrılan bu şûbe, dahilî geçimsizlikler neticesinde, oraya muhaceret etmiş ve Şammar ile birleşmiştir.

'Anaza 'nin mazisi hakkında tarihî mâlûmat azdır. Gerçi bunların içinden ara sıra bâzı şahsiyetler temayüz etmiş ise de, gerek bunların, gerek aşiret ve kollarının tarihte mühim bir rolleri olmamıştır. Cahiliyet devrinde Su'ayr isminde bir mâbudları mevcuttu ve diğer Rabi'a aşiretleri gibi, bunlar da Muḥarrik 'a, Balḫ adını verdikleri bir oğul izafe ederlerdi. Bunların, Kulayb 'in katli üzerine zuhûra gelen meşhur harpte, Bekr kabîlesine katılıp, onların muhataralı ve dağdağalı hayatlarına iştirâk ettikleri rivâyet olunur. İslâmiyetin ilk senelerinde al-Ḳudār b. al-Ḥāriṯ isminde biri, Rabî'a aşiretleri arasında, çok nufuz sahibi bir şahsiyet olmuş ve Basra 'nın zenginlerinden ve eşrafından al-Faḍl b. Daysam b. Hazzāc, Farazdaḳ 'ın bir beyti ile, ebedî bir şöhret kazanmıştı. 'Anaza 'ler, bir de iki Ḳaraẓ (bir nevi zamk) toplayıcısı hakkındaki darb-ı mesel dolayısiyle, meşhurdurlar. Onların büyük rolleri XVII. asrın ikinci nısfında başlar. Bu devirde Şammar aşiretinin Neced 'den gelip, Suriye çölüne hâkim olmalarından yirmi sene kadar sonra, 'Anaza 'ler de Neced 'den harekete geçtiler ve gâliba Fedān ve Hesenne 'de ilk olarak ortaya çıktılar. Şammar 'leri, bunlardan zulüm gören bâzı bedevilerin de yardımı ile, Fırat 'ın öte tarafına attılar. Sonra, agleb-i ihtimal, Ḥazzāl, Sebā, Veled 'Alî, XVIII. asrın sonunda Ruala ve XIX. asrın ikinci nısfında Tavf ve Erfuddî 'ler geldiler. Türk vâlileri bu tehlikeli akınları tenkil edemediklerinden, 'Anaza 'ler Fırat 'a kadar Suriye çölünün mutlak hâkimi kesildiler ve bütün ticaret ve münakaleyi felce uğrattılar. XIX. asrın ikinci nısfına kadar Fırat arazisi onların mutlak hâkimiyetleri altında kaldı ve bu havâli, bu yüzden, tehlikeli ve geçilmez bir hâle geldi. 1850 ile 1860 arasında, Halep 'e bir baskın yapmağa muvaffak olarak, şehri yağma ettiler. 1830 senelerinde, Bagdad vâlisi 'Alî Paşa, Carbu'a 'ler (Şammar 'lerden) ile mücadelesinde, 'Anaza 'leri Şammar 'lere karşı yardıma çağırdı. O kadar kalabalık geldiler ki, o zamana kadar Carbu'a 'ler derdinden kurtulmuş olan vâli, bu sefer de bu dost ve müttefiklerden ürkmeğe başladı. Artık kendilerine lüzum kalmadığını söyleyerek, onları dönmeğe ikna için, beyhude uğraştı. Bu kadar uzak yerlerden gelmiş olduklarını ileri sürerek, bir mükâfat istediler ve Bagdad etrafındaki mer'alara yerleştiler. 'Alî Paşa o zaman Şammar 'leri bunların üzerine sevketti. Aralarında geçen muharebede 'Anaza 'ler gâlip geldiler ve Şammar 'lerin yurtlarını tahrip ettiler. Hükûmetin muntaẓam kıtalarını da inhizama uğratarak, içerisi bir çok firarîler ile dolmuş olan Bagdad şehrini muhasara altına aldılar; fakat 'Alî Paşa 'nın onlara karşı çağırdığı vahşi Zubēd kabîlesi önünde geri çekildiler. Ancak 1862 'den sonradır ki, Halep vâlisi 'Omar Paşa 'nın ve bilâhare Bagdad vâlisi Miḍḥat Paşa 'nın üzerlerine şiddetli asker sevketmesi ile, 'Anaza 'ler yüzünden Suriye çölünde ve Fırat havâlisinde hüküm sürmekte olan iğtişaş yavaş yavaş salâh bulmağa başladı. 'Anaza 'ler ile Ḥavrān 'daki dürzîlerin arası çok açıktı; çünkü dürzîler 'Anaza 'lerin baskınlarını tahdide muvaffak olmakla kalmazlar, diğer bedevî aşiretlere yaptıkları yardımlar ile onları kendilerinden çok daha kuvvetli 'Anaza 'lere musallat ederler. İşte bundan dolayıdır ki Ḥavrān dürzîlerinin büyük isyanında (1796) 'Anaza 'ler türk hükûmetine sadık kaldılar ve isyanın tenkiline iştirâk eylediler. 'Anaza 'ler, islâmiyet ahkâmına (meselâ namaza) riayette pek ihmalkârdırlar. Vahhâbî hareketinin Suriye 'ye kadar intişarı üzerine, yanlarına dindar vahhâbî imamlarını kabule, zâhiren olsun, vahhabîliğin vecaibini ifaya mecbur oldular. Lâkin vahhâbî hâkimiyetinin yıkılması üzerine, dinî külfetlerden çabucak sıyrıldılar.

Bibliyografya: Burckhardt, *Bemerkungen über die Beduinen und Wahabi* (1831); A. Blunt, *Bedouin Tribes of the Euphrates* (1879); E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (1883); M. v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf*.

(RECKENDORF.)

ANFĀL. [Bk. ENFÂL.]

ANGAREB (ANḲARĪB), Sudan 'da kullanılan, alçak ve meşin kaplı bir yatak kereveti.

ANHALVÂRA. ANHALVĀRA (ANALAVĀṬA), Gucerāt 'ın bundan evvelki payıtahtı. 416 (1025) 'da Maḥmūd Ġaznavî tarafından zaptedilmiştir. Bugün aynı yerde (şimalî Baroda 'da) Patan şehri bulunmaktadır.

'ANḤŪRÎ. [Bk. ANHÛRÎ.]

ANHÛRÎ. AL-'ANḤŪRÎ b. SELÎM EFENDİ, suriyeli muasır bir arap şairi olup, şiirlerinden iki cild, *Siḥr Hārūt va badā'i' Mārūt* unvanı ile, 1885 'te Şam 'da ve 1886 'da Beyrut 'ta basılmıştır. 13 mart 1890 'da Paris 'te ölen akrabasından Yuḥanna al-'Anḥūrî hakkında bir mersiyesi (krş. *JA*, 9. ser., XVII, 333), müteveffanın bir hâtırasını tâziz için, *al-Mubakkiyāt* (Beyrut, 1890, s. 21) kolleksiyonunda basılmıştır. Diğer iki eseri, *Āyat al-'Aṣr* ve *al-Cavhar al-fard*, Zaydān 'ın (1906/1907, s. 105) kataloğunda kaydedilmiştir. (BROCKELMANN.)

ANÎ. ĀNÎ, Kars vilâyetinde ve aynı adı taşıyan köy civarında, bugün Arpaçay (Aḫuryan) 'ın sağ sahilinde, ve bu nehrin Aras ile birleştiği noktaya tahminen 40 km. mesafede kâin, bir şehir harâbesidir. Ani isminin İran ilâhlarından Anāhita (yunanca Anaïtis) 'ya ait bir mâbedden alınmış olduğu faraziyesi ileri sürülmüş ise de, asıl menşei mechûldür. Her hâlde bu mıntaka, daha hıristiyanlığın zuhûrundan evvel, meskûn bulunmakta idi. Ani 'nin pek yakınlarında putperestlik devrine ait mezarlar bulunmuştur. Milâdın daha V. asrında Ani 'den, bir kale olarak, bahsedilir. Filhakika, Alaca dağlarından Arpaçay 'ına doğru inen derenin Tzagkotzapzor boğazı ile bu suyun yalçın sahili arasında işgâl ettiği vaziyet dolayısiyle, bu mevki kale olmak için pek elverişli idi. Müteakip asırlarda Kamsarakan hanedânı Ani 'de bir hisar bina etti. Bu hisarın, kayalar üzerine harçsız taşlar ile oturtulmuş olan temelleri, iç kalede yapılmış olan hafriyat esnasında, meydana çıkmıştır. Bu inşaatın en eski kısmını, hisardan evvel bina edilip (takriben VII. asırda), bilâhare hisara birleştirilmiş ve Kamsarakanlar tarafından, aile mâbedi olarak, kullanılmış olan kilisenin teşkil ettiği zannolunmaktadır.

VIII. asırdan itibaren, bütün Ermeniye gibi, Ani de halifeleri metbu tanıdı. Bu devirde, Bagratî hanedânı, ülkesini tedricen tevsi etmek suretiyle, sağlam bir devlet tesisine muvaffak oldu. Bu prensler, Ermeniye 'deki müslüman vâlilerin tavassutunu bertaraf ederek, halifeler ile doğrudan doğruya münasebet tesisine çalıştılar. 887 'de Bagratîlerden Aşot, „Ermeniye ve Gürcüstan prensler prensi," memleketinin zâdegânı tarafından kıral ilân edilmişti; halife de bunu tasdik eyledi. Bu ilk kıralın oğlu Smbat (arap. Sanbāṭ b. Aşūṭ), 914 tarihinde, vâli Yūsuf b. Abi 'l-Sāc tarafından çarmıha gerdirildi ki, bu hareketi İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, s. 252) bir zulüm, Allah ve Peygembere karşı bir isyan gibi şiddetle takbih etmişti. Daha Smbat devrinde Bagratî kırallığı (krş. al-İṣṭaḫrî, nşr. de Goeje, s. 188 ve 194), Dvin (arap. Dabîl) 'den Barẓa'a 'ya ve cenup istikametinde ise, Irak (Elcezire) hududuna kadar genişlemiş bulunmakta idi. Maktûl kıral Smbat 'ın oğlu Demir Aşot, kısmen bizanslıların yardımı ile, kırallığını istirdada muvaffak oldu ve Ermeniye hükümdarı sıfatı ile, farsça *şāhānşāh* unvanını aldı. Bu unvan, daha evvel Yūsuf 'un halefi Sebük tarafından, adı geçen hükümdarın selef ve rakibi Şapuh oğlu Aşot 'a verilmiş idi.

Bagratîler daha IX. asrın ilk yarısında ve Aşot Msaker zamanında, Ani mıntakasını Kamsarakanlardan satın almış bulunuyorlardı. Fakat Ani 'nin kırallığın merkezi olması, ancak Aşot III. (961—977) zamanına tesadüf eder. Bugün mevcut bulunan sur, Smbat II. (977—989) tarafından inşa ettirilmiştir. 964 'te vücuda getirilmiş olan daha eski surun yeri, 1893 hafriyatı ile, meydana çıkmıştır. Bu iki kale duvarının ihata ettiği sahaların mukayesesinden anlaşıldığı vecihle, şehrin nüfusu 20—30 sene zarfında haylı artmıştır. Daha sonraki devirlerde şehrin, surların ihata etmekte olduğu, nisbeten dar sahaya mahsur kalmadığı şüphesizdir. Trabzon ile İran arasındaki ticaretin evvelce tâkip etmekte olduğu Dvin yolu yerine, daha kısa olan Ani tarikini tâkip edebilmesi için, Bagratîler Arpaçay 'ı üzerinde müteaddit köprüler inşa etmişlerdir. Gagik I. (990—1020) zamanında Bagratî kırallığı en parlak devrini idrak eylemiş ve Ani de bu devirde büyük bir refaha ermiştir. 993 'ten itibaren Ani ermeni katholikosunun merkezi olmuştur. Bir çok kitâbelerde sâbit olduğu vecihle *şāhānşāh* unvanı Gagik tarafından muhafaza edilmiştir. Bu unvanı „arkayitz arkai" şeklinde ermeniceye tercüme edilmiş olarak da bulmaktayız. Bundan maada Gagik, „ermenilerin ve gürcülerin kıralı" unvanını da almıştır. Gagik tarafından 1001 tarihinde inşa ettirilmiş olan kilisenin harâbesi, 1905 ve 1906 senelerinde, meydana çıkarılmıştır. Orada kıralın, başında müslüman sarığı ile, bir heykeli bulunmuştur. Selefi Smbat II. 'ın Hagbat manastırında bulunmuş olan kabartma tasvirinde de aynı serpûş görülür.

Gagik 'in halefleri zamanında, kırallık sür'atle inkıraza doğru gitmiş ve 1044 tarihinde Bizans imparatorluğuna ilhak edilmiştir. Mamafih bizanslı vâliler (*katapan*) dahi şehrin inkişafına haylı çalışmışlardır. Alaca dağlarından şehre su getiren muhteşem bir kemerin inşasını, ermenice bir kitâbe, Katapan Aron 'a atfetmektedir.

Sultan Alp Arslan, zapt ve tahrip etmek suretile, 1064 tarihinde Ani 'de bizans hâkimiyetine nihayet vermiş oldu. İbn al-Aṯîr (nşr. Tornb., X, 27) 'e göre, o sıralarda şehirde 500 kilise bulunmakta imiş. 1072 'de imparator Romanos Diogenes 'in hezimetinden bir sene sonra, müslüman Şaddâdî hanedânı (aslen kürt olmaları kuvvetle muhtemeldir ve X. asırda, Gence prensleri olarak, adları geçer), Ani 'yi sultândan satın almış ve şehir, bâzı fasılalarla, XII. asra kadar bu hanedândan bir kolun makarrı olarak kalmıştır. Bu devirde şehirde iki câmi bulunmakta olup, bunlardan biri, bugüne kadar muhafaza edilmiş ve 1907 den beri, hafriyattan çıkarılan eşya için, müze, olarak kullanılmakta bulunmuştur; diğeri ise, XIX. asrın ikinci yarısında yıkılmıştır. O devre ait hıristiyanlardan

kalma âbideler de vardır. Şaddâdîler hıristiyan tebealarına karşı da iyi muamele etmişlerdir. Şaddâdîler, Bagratîler ile sıhriyet tesis eylemiş oldukları cihetle, hıristiyan halk tarafından kendilerine yerli ve meşru bir hanedân nazarı ile bakılmıştır. Şehrin surları Şaddâdîler tarafından takviye ve bunlara bir kaç burç ilâve edilmiştir.

Gürcüstan kırallığının satvet devrini açmış olan David II. zamanında ve 1124 tarihinden itibaren Ani, ilk defa olarak, gürcüler tarafından zaptedilmiştir. Şaddâdîlerin memleketten ihracından sonra, Ani havâlisi Gürcüstan kıralhığına ilhak ve ermeni Ẓaḥarî saltanat hanedânına tımar olarak verildi. Şehrin surları, Ẓaḥarî'ler tarafından, Arpaçay'ın sarp sahiline kadar tevsi edilmiştir. Bu devirde inşa edilmiş olan kiliseler, gürcü hükümdarlarının (selefleri olan bizanslılar gibi) chalkedonya (rum ortodoks) mezhebine mütemayil olduklarını göstermekte ise de, bu keyfiyet ermeni tarihlerinde meskût geçilmektedir. Şaddâdîler devrinde hıristiyanlar itisafa uğramadıkları gibi, bu devirde müslümanlar da zulüm ve tazyıktan masun kalmışlardır. Bu devirde yaşamış olan bir müslüman (krş. İbn Ḥavḳal, nşr. de Goeje, s. 242 v.d.), gürcü kıralların islâmiyeti her türlü haksızlığa karşı himaye eylemiş olduklarına ve onların idaresi zamanında gürcüler ile müslümanlar arasında hiç bir fark gözetilmediğine şahadet etmektedir.

1226'da Ḫvārizmşāh Calāl al-Dīn tarafından muhasara ve 1239'da moğullar tarafından zaptedilmiş olan Ani, bundan sonra Ẓaḥarî'lerin elinde kaldı. Bilâhare İran'daki moğul hükümdarlarının „hususî mülkü" (*ḫāṣṣ-incü*) olduğu, şehrin büyük kapısındaki kitâbeden anlaşılmaktadır. Fakat Ani eski ehemmiyetini bir daha kazanamadı. Rivâyete nazaran, Ani 1319 senesinde, bir zelzele neticesinde, tamamiyle harap olmuştur. Mamafih bu tarihten sonraya ait kitâbe ve sikkeler bulunmuştur. İlhan Sulaymān'ın (1339—1344) Ani'de basılmış olan bakır sikkelerinden bir çeşidine, türkler *maymun sikkesi* derler. Çünkü bu paraların üzerinde gâyet kıllı bir surat bulunmaktadır. XIV. asrın ikinci yarısında Celâyirler ve hattâ XV. asırda Karakoyunlular tarafından, üzerlerinde Ani yazılı sikkeler bastırılmıştır. Fakat bunların basıldığı yeri, her hâlde, şehrin civarında aramak icap eder. Bu mahallin, Ani'den yalnız 3 km. mesafede, Mahazpert kalesi olması muhtemeldir. Şehrin hangi tarihte metrûk kaldığını tayin etmek mümkün değildir; saray ve kiliseler harap olduktan sonra, yabani ve fakir bir halkın enkaz altına yerleşerek, yaşamış olduğu hafriyat neticesinde görülmüştür. Ker Porter (teşrin II. 1817) Ani'den geçtiği zaman, bu ikametgâhlar ile odalar ve eski sokaklar (ekserisi 3,5—4 m. genişliğinde), hafriyat icrasına lüzum olmaksızın, vâzıh bir surette tefrik edilmekte idi. Bugün bu harâbeler civarında Ani adını taşıyan bir türk köyü vardır. [Kars vilâyetinin Arpaçay kazasına bağlı olan bu köy, Kars'ın 40 km. şarkında olup, 350 kadar nüfusu vardır]. Civar mıntakadaki köylerde cuma namazı kılınacak câmi bulunmadığından, nisbeten iyi bir hâlde muhafaza edilmiş olan şehirdeki câmi bir müddet cuma namazı için kullanılmıştır. Hafriyat esnasında meydana çıkarılan eserlerin ve bu meyanda kıral Gagik'in heykeli ile üzerlerinde haç mahkûk bulunan bir çok taşların bu câmiin içerisine konulmasından dolayı bir çok müslümanlar nazarında kutsiyeti ihlâl edilmiş olmasına rağmen, yine senede bir defa orada namaz kılınmaktadır.

Bibliyografya: Ani'nin tarihine ait mâlûmat daha ziyade ermeni menbalarından ve bilhassa kıral Gagik I.'in muasırı olan Stefan Asolik'ten alınmıştır. Arap ve fars mehazlarındaki mâlûmat gâyet noksan olduğu gibi, IX. ve X. (m. s.) asır arap coğrafyacıları bu şehirden bahis bile etmemişlerdir. Yāḳūt (nşr. Wüstenf., I, 70), bu şehre ancak bir satır tahsis etmiştir. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (bk. Niẓām al-Mulk, *Siyāsat-nāme*, nşr. Shefer, Supplément, s. 229), bu havâli ikliminin soğuk olduğunu ve pek çok hububat ile az mikdarda meyva yetiştirdiğini yazmakla iktifa eder (G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate*, s. 183, bunu, yanlış olarak, dağlar arasında ve çok meyva yetiştiren, bir vilâyet şeklinde tercüme etmiştir). Bütün islâm müellifleri arasında Ani'nin vaziyetini, pek tam olmamak üzere, tasvir edenin yalnız İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb., X, 27) olduğu görülmektedir.

Harâbeler, ilk defa olarak, 1693'te Gemelli-Carreri tarafından ziyaret edilmiştir (*Collection de tous les voyages faits autour du monde*, II, Paris, 1788, s. 94). Bu ziyarete ait mufassal izahat, 1817'de Ker Porter (*Travels*, London, 1821, I, 172—175) tarafından verilmiştir. 1827'de aktedilip, Erivan arazisinin iranlılar tarafından Rusya'ya terkini tazammun eden Türkmen-Çay muahedesinden beri Arpaçay, Rusya ile Türkiye arasında hudut hattını teşkil ederdi. Ani şehri plânının taslağı Texier (1839; krş. *Voyages en Arménie*, Paris, 1842, *Atlas*, levha nr. 14) ile Abich (1844; krş. M. Brosset, *Rapports sur un voyage dans la Géorgie et dans l' Arménie*, Petersburg, 1851, *Atlas*, levha nr. 23 ve ayn. mll., *Les ruines d'Ani*, Petersburg, 1860, *Atlas*, levha nr. 30) tarafından tanzim edilmiştir. Abich'in plânı bu son senlerde yapılmış olan hafriyatta dahi kullanılmıştır. Hıristiyan eserlerini bilhassa Murav'ev (1848; krş. *Gruziya i Armeniya*, Petersburg, 1848) tasvir etmiştir. *Ḫanïkov* (1848; krş. *Mélanges Asiatiques*, I, 70 v.d. ve M. Brosset, *Rapports* v.b., 3. *rapport*, s. 121—150), islâm kitâbeleri hakkında, mâlûmat vermektedir. Kästner tarafından 1850'de tanzim edilmiş olan *Album*, 36 sahife hâlinde, mimarî eserlerin istihsalini ve 11 sahife olarak da ermeni, arap, fars ve gürcü lisanları ile yazılmış kitâbelerin bir kolleksiyonunu ihtiva etmektedir (krş. Brosset, *Les ruines d' Ani*, s. 10—63). Ermeniler arasında Nerses Sargisyan ve Sargis Calalyantz'ın ermeni kitâbelerini toplamak hususunda mühim hizmetleri sebketmiştir. Ermeni muharriri Alişan, harâbeleri bizzat ziyaret etmediği hâlde, bu vesikalara istinat ederek, Ani tarihi hakkında, Venedik'te (1855, ermenice) bir araştırma neşreylemiştir (krş. M. Brosset, *Mélanges Asiatiques*, IV, 392—412). Bu eser, ancak bu son 20 sene zarfında yapılmış olan araştırmalardan beri kiymetinden haylı kaybetmiştir.

1877/1878 harbi esnasında zaptedilen arazi ile birlikte, Ani de rus imparatorluğuna ilhak edilmişti. Mamafih hafriyat ancak 1892'de başlayabildi ve 1893'ten sonra da 11 senelik bir fasılayı müteakip, 1904'ten itibaren usûl tahtında devam olundu. N. Marr tarafından idare edilen bu araştırmalardan elde edilen neticeler, bize şehrin tarihini başka bir şekilde göstermektedir. Evvelce Bagratîlere atfedilmekte olan büyük âbidelerin daha yeni bir devre ait olduğu anlaşılmaktadır. Buna mukabil, gerek şehir dahilinde ve gerek civarında, ermeni hıristiyanlığının en eski zamanlarına, süryânî kilisesinin nufuzu yerine, bizans medeniyetinin henüz kaim olmamış olduğu devre ait âbideler keşfedilmiştir. Ermeni kilisesi an'anesinde, bu haricî kültürlerin tesiri hakkında, hiç bir mâlûmat bulunmadığı hâlde, hafriyat bizans, arap ve iran tesirlerini, sarih bir surette, göstermektedir. Binaenleyh bu hafriyatın neticeleri, yalnız ermeni tarihi tetkikatı bakımından değil, fakat umumî tarihin hıristiyan ve islâm medeniyetleri arasındaki münasebetlerinin mutalâası bakımından da, pek mühimdir.

Hafriyat henüz tamamlanmamıştır ve bundan dolayıdır ki, elimizde Marr'ın ancak müteferrik bir kaç makalesi ve raporu vardır. Bunlar arasında: 1. *Ani, stolitsa drevney Armenii* (Petersburg, 1898; *Bratskaya pomoşç armyanam* külliyatından); krş; *MSOS, Westasiat. Stud.*, II, 93 v.d.; 2. *Raskopki v Ani v 1904 godu* (Petersburg, 1906; *Izvestiya imp. arḥeologiçeskoy kommissii*, fas. 18); 3. *O raskopkaḥ i rabotaḥ v Ani letom 1906 g.* (Petersburg, 1907); 4. *Zapiski vostoç. otd. imp. russk. arḥ. obşç.*, XVIII, *Protokolı*, s. XXV—XXVIII (1905 hafriyatına dair). Bu hafriyatın meydana çıkardığı esaslara müstenit olarak, vücuda getirilmiş terkibî bir Ani tarihi henüz mevcut değildir. Bu bahis, kısmen yukarıda zikredilen raporlara ve kısmen de hafriyatı bizzat idare eden zat ile mesaî arkadaşlarından alınan mâlûmata tevfikan, kaleme alınmıştır. (W. BARTHOLD.)

'ANḲĀ'. [Bk. ANḲÂ.]

ANḲÂ. 'ANḲĀ', uzun boynundan yahut, bâzı kimselerin ileri sürdükleri gibi, boynundaki beyaz bir halkadan ['*anaḳ*; ibrânî dilinde isim olarak: g e r d a n l ı k, uzun boyunlu d e v; fiil olarak: gerdanlık t a k m a k, b o ğ m a k, boğazı s ı k m a k demektir] dolayı, bu ad ile anılan efsanevî büyük bir kuştur (Tevrat'taki anakların ismi de aynı kökten gelir). Bize arapların anlattıkları '*anḳā*', esatirdeki Griffon (yarısı arslan, yarısı kartal bir mahlûk) kadar, Phoenix'i de hatırlatır. Bir rivâyet bu kuşu Kur'an'da (XXV, 40; L, 12) zikredilen Aṣḥāb al-rass [b. bk.] ile alâkalı gösterir. Umumiyetle bu kuşun yalnız kablettarihin karanlık devirlerinde yaşadığı kabul edilmiş olmakla beraber, gûya İbn Ḫallikān (al-Damīrī'ye göre), müverrih al-Farġānī'nin kitabında, Fâtimî halifelerinin hayvanat bahçelerinde, bir çok acaip ve garip hayvanlar arasında, bir de 'anḳā' görüldüğünü okumuş. Bu kuşun vasıflarından anlaşılıyor ki, yukarı Mısır'a has bir nevi bataklık kuşu (balıkçıl)'dur. [Bk. SĪMURG, TUĞRUL.].

Bibliyografya: Ḳazvīnī (nşr. Wüstenf.), I, 419 v.d.; Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*, bk. mad.; Freytag, *Proverbia arabum*, II, 25; Lane, *The 1001 nights*, fasıl 20, not 22.

ANKARA. Türkiye'nin devlet merkezi olan Ankara şehri, iç Anadolu'nun şimal-i garbîsinde, Sakarya nehrinin sağ tâbilerinden Engürü çayının (= Ankara suyu) geçtiği ovanın şark kenarında kurulmuştur. Ovanın şehir civarında en alçak yeri, deniz seviyesinden 835 m. (istasyonda 851 m.) irtifada olup, Ankara kalesinin üzerinde bulunduğu tepe (978 m.), bu ovaya 120 metreden fazla bir irtifa ile hâkim bulunmaktadır. Şehrin Haydarpaşa (İstanbul)'dan demiryolu mesafesi, 578 km., en yakın Karadeniz kıyısına olan uzaklığı da, müstakim hat ile, 185 km. kadardır.

A n k a r a n ı n t a r i h i. Ankara Anadolu'nun, doğuş zamanı kat'îyetle tesbit edilemeyecek

kadar, maziye gömülmüş, kadîm beldelerinden biridir. Son senelerde Ankara civarında rastlanan prehistorik izler, buradaki iskânın eskiliğine delâlet eder. Bu muhitte yaşamış insanların, oturdukları noktaya verdikleri, tarihe geçmiş ilk ismin, pek az değişerek, zamanımıza kadar payidar olmuş bulunması, kayda değer bir vak'adır; bununla beraber, ekseri kadîm şehirler gibi, Ankara'nın da menşeini bir takım efsanelere bağlamak ve adını mûtat halk iştikakçılığından çıkartmak yoluna gidilmiştir.

Bu efsanelerden birine göre, Ankara, Frikya kıralı ve Gordius'un oğlu Midas tarafından, kendisinin bir gemi çapası (*anker*) bulduğu yerde tesis edilmiştir. Grek müverrihi Pausanias, kendi zamanında (m.s. II. asır), bu çapanın Jupiter mâbedinde hâlâ muhafaza edilmekte olduğunu söyler (I, IV, 34).—Diğer taraftan, şehrin adını yine bir gemi çapasına raptetmek üzere, bizanslı Etienne, karyalı müverrih Apollonius'a atfen, golyalıların (galatlar) Asya'ya girdikleri zaman (takriben m. ö. III. asır), bir taraftan iranlılar ve müttefikleri, diğer taraftan mısırlılar ile harbettiklerini ve ellerine geçen Mısır gemilerinin çapalarını, zafer ganimeti gibi, beraberlerine alarak, mâbedlerine vazettiklerini ve şehirlerine de bu hâdiseye bağlı bir isim verdiklerini anlatır. Efsanenin hakikatle münasebeti ne olursa olsun, Roma hâkimiyeti sırasında bile, gemi çapasının Ankara şehri arması gibi kullanıldığı, bâzı sikke ve madalyalar üzerinde görülmektedir. Diğer taraftan, daha yakın devirlere ait bir takım islâm-türk kaynaklarında da şehre verilen Engürü adı, farsçanın *engûr* (üzüm) kelimesine bağlanmış, hattâ kale angarya ile yaptırıldığı için, şehre böyle bir ad verildiği söylenmiştir. Avrupalılar arasında şehrin adını yunancanın *aghuridha* (koruk), *anguri* (hiyar) kelimelerine ve, Kiepert gibi, ermenice *ankur* (arızalı, üstü gayr-i muntazam mânasına) kelimesine bağlamak isteyenler de olmuştur. Perrot'nun işaret ettiği gibi, şehrin adı ile, Frikya diline esas farzedilen sanskritçenin „ivcaeli, karışık" mânasına gelen, *ankas* kelimesi arasındaki münasebet daha mâkul görünüyor; bu son kelime, yunancanın ἄγχος tâbiri ile beraber, „kayalık vâdi, dar boğaz" mânasını verebilir ve şehrin adı, hisarın yanındaki vâdi şeklinden gelmiş bulunabilir. Fakat, her ne olursa olsun, Ankara'nın mâzisi, yukarıda zikredilen rivâyetlerin isnad edilebileceği devirlerden daha derinlere dalmaktadır. Ankara adının, XX.—VII. (m. ö.) asırlar arasında Anadolu'nun mühim bir kısmına hâkim olmuş bulunan hittitlerin Ankuwa şehrinin adı ile olan münasebeti son zamanlarda nazar-i dikkati çekmiş ve şimdiki şehrin bunun yerinde kurulmuş olmasının gayr-i mümkün bulunmadığı, aşağıda kaydedilecek tetkiklerle, anlaşılmıştır. Şehrin tarihe geçmiş bütün adları bu isimden pek az farklı bulunmaktadır (Ankyra, Ancyre, Ἄγχυρα, Ἄγγυρα, Engüriye, Engürü, Angara, Angora ve bugün beynelmilel istimâl sahasında yer almış olan resmî şekil: Ankara).

Ankara isminin menşei ne olursa olsun, gerek Anadolu yolları üzerindeki umumî vaziyeti, gerek mevkiinin topografya şartları, burada mühim bir merkez rolünü oynayabilecek bir beldenin kurulmasına elverişli idi. Ankara, evvelâ topografyası ile, burada yaşayan kavimleri kendine cezbetmiş ve onları burada tutunmağa sevkeylemiş olmalıdır. Bu suretle teşekkül eden şehir rüşeymi, bilâhare kıymeti tebarüz eden mühim yollar üzerinde bir uğrak yeri gibi, inkişaf etmiştir.

Ankara muhitinde evvelâ hemen bütün iç Anadolu şehirlerinin kuruluşunda müesssir olan bir takım müşterek şartlar göze çarpar: bu geniş mıntaka içinde başlıca şehirler ovaların kenarında, bunları çerçeveleyen ve su deposu hizmetini gören dağlar yakınında yerleşmiş bulunurlar. Ankara şehri de, ortasından Engürü çayı (Engürü özü)'nın geçtiği bir ova kenarındadır; çayın üç kolu (bugünkü adları ile: Bent deresi=Hatip yahut Kayaş suyu, İncesu, Çubuk suyu) bu ovada, şehre yakın bir noktada birleşirler. Her ne kadar ova, diğer mühim Anadolu şehirlerinin yerleştiği ovalardan çoğuna nisbetle, az geniş ise de, kendine has bir hayat sürmeğe namzet küçük bir beldeyi yaşatacak imkânlara sahip görünüyordu. Buna mukabil, Ankara'nın topografyasında, mevkiin tahkim edilmeğe çok müsait bulunması, burayı bilhassa ilk ve orta çağ âlemi için, derhâl göze çarpar bir yerleşme noktası hâline koymuş olmalıdır: Ankara'nın tabiî muhitinde avarızın hâkim unsuru, irtifaı 1000—1200 m. etrafında değişen ve derin vâdilerle yarılmış bulunan yaylalar olup, bunların üzerinde, bir kaç yüz metre daha yüksek sırtlar ve tepeler uzanmakta, aralarına da yer yer geniş ovalar girmiş bulunmaktadır. İşte, Bent deresinin dar vâdisi, Ankara kalesinin bulunduğu eski lâv tepesini yaylanın ovaya hâkim dik kenarından ayırarak, bu tepe üzerinde, hem düşmanı uzaktan gözlemek, hem de kolay tahkim edilebilmek bakımından, askerî ehemmiyeti hâiz bir mevki hazırlamıştır. Hittit iskânının bu tepe üzerinde temerküz etmiş olması muhtemel bulunduğu gibi, Frikyalıların beldesi, Galatların müstahkem *oppida*'larından biri yine bu noktaya yerleşmiş, daha sonra greko-romen şehir ovaya doğru genişlerken, aynı tepe onun *akropol*'unu taşımıştır. Selçuk ve osmanlı devirlerinin hisarı da, yine orada yükselmiştir. Ankaranın geçmiş asırlar zarfındaki inkişafını tâkip ederken, onu hep müstahkem şehir, kale şehri olarak, buluyoruz. Kalenin askerî ehemmiyeti çoktan zâil olmuş bulunmakla beraber, bugün de Ankara'nın umumî manzarasındaki en kuvvetli çizgiyi, dağlık bir ada gibi, ova zemininden yükselen kızıl-kurşunî renkli yalçın kaya üzerine yerleşmiş mehabetli kale, meydana getirmektedir.

Kadîm Ankara'nın yaşayışındaki ilk esaslı değişiklik, onun mahallî ehemmiyeti hâiz müstahkem bir mevki olmaktan çıkıp da, Anadolu'yu baştan başka kat'eden ve ortadaki kurak sahadan ictinap ederek, kenar dağların dahilî eteklerini tâkip eden büyük yol üzerinde, gittikçe daha mühim bir mevki almasına bağlanabilir. Bu bakımdan Ankara'nın rolü, tabiatiyle, bir taraftan güzergâha hâkim olan devletlerin kudret derecesine, diğer taraftan Ankara'nın hudut yakınında yahut iç elde bulunmasına tâbi kalıyordu. Tarihî hâdiselerin seyrine göre, Ankara bâzan sükûn içinde yaşayan ve âbidelerle süslenen bir şehir, anayol (şehrâh) üzerinde mühim bir ticaret merkezi, bâzan müstahkem bir ordugâh olmuş, bir çok defa da akınlara mâruz kalmış ve istilâ görerek, tahrip edilmiştir. Uzun hayatı zarfında vakit vakit esaslı mânialarla karşılaşmış bulunmakla beraber, gösterdiği inkişaf, onu iptidada asırlarca, âdetâ üzerine tünemiş gibi, yaşadığı tepenin eteğine doğru genişletmiş, ovaya doğru yaymış, hattâ son senelerde Ankara'nın banliyösünü bu ovanın karşı yamaçlarına doğru tırmandır- mıştır.

Tarihten önceki devire ait izler. Ankara civarında paleolitik ve neolitik insan izlerine müteaddit defalar rastlandı. İlk önce 1910'da R. Campbell-Thompson, Uzağıl mevkiinde, daha sonra 1931'de K. Bittel, şehrin havagazi fabrikası civarında, çakmak taşından yapılmış *mousterien* tipte âletler buldular; 1937'de Ş. Aziz Kansu, Çubuk vâdisinde, takriben aynı safhaya ait, yani orta paleolitik endüstriye tesadüf etti (bk. *Ankara ve civarının prehistoryasında yeni buluşlar*, ikinci türk tarih kongrası, 1937). Bunu diğer buluşlar tâkip etti. Leuchs tarafından şehrin garbında, Orman çiftliği yakınlarında bulunan bir el baltası, eski paleolitike (chelléen) atfolunmuştur. Diğer taraftan, 1933'te Ankara cenubunda Ahlatlıbel'de H. Zübeyr, bakır devrine ait bir arkeoloji istasyonunda kazılar yaptı. Henüz başlangıçta olan bu araştırmalar, daha şimdiden, Ankara muhitinde beşerî iskânın derin bir köke sahip olduğunu gösterir.

Hittit devri. Hittitlerin kadîm Anadolu tarihinde oynamış oldukları rol, son senelerde anlaşılmağa başlamıştır. Evvelce Ankara civarında bunlara atfedilen bir kaç eser biliniyordu (1861'de Kalaba köyünde G. Perrot'nun bir çeşme üzerinde bulduğu bazaltten bir arslan barölyefi gibi). 1905'te Boğazköy (Hattuşaş)'de (Ankara'nın 160 km. şarkında) H. Winckler-T. Makridi tarafından yapılan ve sonra müteaddit defalar tekrarlanan metodik kazılar sayesinde, hittit tarihi bakımından, fevkalâde mühim eserler meydana çıkarıldı. Boğazköy'de bulunup, okunabilmiş tabletlerde rastlanan — bâzıları bir takım Anadolu şehirlerinin bugünkü adlarından az farklı — şehir adları arasında, Ankulla ve Ankuva gibi, isimlere de rastlanıyor. Bir çok defa tekrarrlanan ve Hatti (Hittit) diyarında bir eyalet merkezi olan bu son Ankuva şehrinin payitaht Hattuşaş'tan üç günlük mesafede bulunduğu anlaşılıyor: „kıral, birinci geceyi İmralla şehrinde, ikinei geceyi Hobiggassa'da geçirdi ve üçüncü günde Ankuva'ya vardı" (Bo. metni, 2626); burası kıralların kışlık ikamet yeri idi. Müverrih E. Cavaignac, şehrin eski adı olan Ankyra'nın Ankuva'dan iştikak ettiğini kabul ediyor (*Revue hittite et asianique*, 1930, I, 101). Hittitlerin *Halab*, *Melitas* ve *Maras* şehirlerinde bugünkü Halep, Malatya ve Maraş'ın rüşeymlerini bulmak nasıl mümkün olmuşsa, acabâ Ankara'nın menşeini bu Ankuva'ya çıkartmak kabil değil mi dir? Yukarıda kaydedilen metin, Ankuva'nın simdiki Ankara yerinde olduğu kadar, başka bir yerde, meselâ Yeşil-Irmak havzasında bulunduğu tefsirine de müsaittir. E. Forrer, birinci tasavvuru aynen kabul etmemekle beraber, bunu gayr-i muhtemel bulmuyor. Hulâsa, mesele bugün için henüz halledilmemiş bulunduğu gibi, kelimenin mânası da bilinmemektedir. Diğer taraftan, Ankara'da, zikri geçen barölyef ve bir takım heykellerden başka, hittit eserine rastlanmamışsa da, şimdiki hisarın bulunduğu tepe üzerine kurulmuş hittit kalesinin — Boğazköy, Gâvurkale (Ankara'nın 60 km. cenub-i garbîsinde) inşaatında olduğu gibi — oldukça kaba bir şekilde tesviye edilmiş iri bloklar üzerine istinat eden kerpiç duvarlardan müteşekkil olması muhtemeldir. Aynı yerde yapılan muahhar inşaat dolayısiyle, bu istihkâmlardan bugüne kadar hiç bir şey kalmaması tabiî gürülür.

Frikyalılar ve gallo-romen devri. Milâttan 8 asır evvel inkıraz bulan Hittit devleti yerinde, orta ve yukarı Sakarya havâlisinde, Frikyalıların yaşadıkları biliniyor. Bunlar ziraat ve çobanlıkla geçinirlerdi; şehirlerinin bir çoğu ovalarda, ekseriya sun'î alçak tepeler (höyük) üzerine kurulmuştu. Bu höyüklerden bir kaçı, payitahtları olan Gordion

civarında açıldı (Koerte, 1900); Ankara civarında da bunlara atfedilen müteaddit höyükler bulundu ve açtırıldı (Makridi, 1925; Hâmit Zübeyr, 1933). Frikyalıların Ankara'sı, hemen hemen hittit kalesi yerinde kurulmuş olmalıdır. Frikyalıların yaşama sahaları VII. asırda kısmen Lidya kırallarının tâbiiyeti altına girdi; bir aralık, garptan gelen Kimmerlerin istilâsına uğradı; sonra, VI. asır ortalarında, İran hâkimiyeti altına geçti. İskender 334 (m. ö.) yılında, şarkı fethetmeğe giderken, Gordion'dan buraya geldi ve Paflagonya elçilerini burada kabul etti; ölümünden sonra, şehir yarım asır kadar Selefkîler hissesinde kaldı ise de, Ankyra'nın hakikî sahipleri, ekseriyetle, mahallî sergerdeler idi.

Galatlar III. (m. ö.) asrın ilk rub'unda Balkan yarım adasından gelerek, asrın sonuna doğru bu havâliye yerleştiler. Frikyalılara ve onların şehirlerinde koloni hâlinde mütemekkin yunanlılara karıştılar; bu suretle, tedricen gallo-grek bir halita meydana geldi. Galatlar üç büyük cemaat teşkil ediyorlardı. Ankyra, bunlardan Tektosagların (*Tectosag*) merkezi oldu. Galatlar, garbî Avrupa'da da görüldüğü gibi, müstahkem şehirlerini, etrafı dik yamaçlarla kuşatılmış, tepeler ve kaya çıkıntıları üzerinde tesis ederler ve bunu, kabaca yontulmuş iri taş bloklarından meydana getirilmiş dâirevî veya beyzî bir sur (*oppidum*) ile kuşatırlardı. Eski Ankara kalesi de buna tekabül ediyordu ki, bilâhare bunun yerine romalıların kale ve surları kaim olmuştur.

Romalılar II. (m. ö.) asır başında, kendi düşmanları ile ittifak etmiş olan gallo-greklere karşı sefer açarak, konsül Manlius kumandasında, buralara geldiler ve Ankyra'ya girdiler (189 m. ö.); fakat hasımlarının sulhu kabul etmeleri üzerine, memleketin istiklâline dokunmadılar. Bir müddet sonra (168 m. ö.), bu havâli Bergama kıralları tarafından istilâ edilince, romalıların hakemliği ile geri çekilmeğe mecbur edildiler. I. (m. ö.) asır başında, memleket Pontus kıralı Mitridat tarafından istilâ edildi (88—84); fakat Roma serdarı Pompe, onu Ankara civarında mağlûp etti: Galatya'nın idaresini, kıral ilân ettiği Dejotar'a bıraktı; onun vefatında yerine kâtibi Amintas geçti ise de, bunun ölümünde (25 m. ö.) Ankyra, bütün Galatya ile beraber, Roma imparatorluğuna ilhak edildi ve Likaonya ile birlikte, askerî bir vâlinin idaresi altına konuldu.

Ankyra'nın Roma imparatorluğuna muslihâne geçişi, daha Galat prensleri zamanında fi'len açılmış olan bir devri devam ettirmiş olmaktan başka bir şey yapmadı: Galatlar, evvelce kaydedildiği gibi, yerlilere karışmış, Akdeniz kıyılarından gelen medeniyete temessül etmişlerdi; grekçe konuşuyorlardı; bütün kitâbelerini yunan veya lâtin harfleri ile yazıyorlardı. Başta Galat prensleri olmak üzere, şehirde kendisine ziraat ve hayvancılık hasılâtı ile büyük gelir temin eden bir aristokrat-burjuva kütlesi vardı. İmparatorlar da şehre karşı, ekseriyetle, cemilekâr davrandılar. Şehre, Augutos'a hürmeten, Sebast lâkabı verildi. Augustos buraya namını taşıyacak bir mâbed (*Augusteum*) inşasına müsaade etti. Son Galat hükümdarı, Amintas'ın oğlu Pylaemènes, tarafından 10 (m. s.) senesinde tamamlanan Roma ve Augutos mâbedinin dahiline, Augustos'un meşhur vasiyetnâmesi, daha doğrusu, imparatorun icraatının kendi lisanından ifadesinin bir kopyası hakkedildi. İşte zamanımıza kadar payidar olmuş bulunan *Monumentum Ancyranum* budur. Neron buraya „baş şehir" (*metropol*) ve Caracalla, surları tâmir ederek, Antoninania unvanını verdi. Roma devrinde burada bir çok mâbedler, bir hipodrom, hamamlar, imparatorların ikametine mahsus saraylar yaptırılmış idi. Ankyra'nın bu sırada, üç roma legionunun karargâhı olarak, mühim askerî bir merkez teşkil ettiği mâlûm ise de, nüfusunun 100.000'i geçtiğine dair mevcut rivâyetlerin doğruluğu hakkında bir şey söylenemez. Daha Galatlar devrinde tepeden ovaya doğru yayılma temayülü göstermeğe başlayan şehir, bu sırada, bilhassa Roma âbidelerinin büyük kısmının rastlandığı şimal-i garbî ve şimal tarafına doğru, inkişaf etmiş ve muhtemel olarak, kendisine tabiî bir hendek hizmetini gören Bent deresinin dirseği içinde genişlemişti. Bu yeni Roma mahalleleri, haricî bir sur ile kuşatıldı. Gerek iç kale, gerek bu haricî sura ait duvarlar bugün mevcut olmamakla beraber, her ikisi de, muhtelif devirlerde uğradıkları tahribattan sonra, kısmen aynı malzeme kullanılarak, tâmir edilmişler; aynı yerde yahut bir az uzakta inşa edilen bizans ve selçukî surları ile ikame olunmuşlardır. Roma devrinde Ankyra, Anadolu'nun en medenî manzaralı şehirlerinden biri olmuştu. Ankara'dan geçmiş avrupalı seyyahların umumiyetle nazar-ı dikkatini çeken mebânî bakiyeleri hakkında, 1834 senesinde burayı ziyaret etmiş olan Ch. Texier şöyle der:—„şuraya buraya dağılmış enkaza nazaran, bu binaların ihtişamı, Roma'dakilerden geri kalmıyordu. Gâlipler tarafından istihdam edilen grek san'atkârlar, bu inşaata, Roma âbidelerinde görülmeyen bir incelik ve zerafet damgası vurmuşlardır". — Kitâbelerde tafsilâtı ile kaydedilmiş olan merasim ve şenlikler, şehrin bu sırada, kudretli bir devlet çerçevesinde, istilâlardan masun ve refah içinde yaşadığını anlatır. Böyle olmakla beraber, daha Roma devrinde bile, başlıcası Gotlar ve iranlılar tarafından olmak üzere, zaman zaman istilâ tehditleri eksik olmamıştır ve kalenin mütevâli tâmirleri de bu tehditlerle alâkalı olsa gerektir.

Orta çağda Ankara. Bu safhada Ankara uzun sükûn devreleri geçirmiş sayılamaz. Evvelâ mukadderatı, yedi buçuk asır (334—1073), şarkî Roma imparatorluğunun ikbâl ve idbarına tâbi kaldı. Bu devletin kuvvetli devirlerinde yeni binalarla süslendi. Diğer taraftan hıristiyanlığın Anadolu'daki sayılı merkezlerinden biri oldu. Kapladığı yer bir az daha genişledi, surları muhtelif zamanlarda ve bilhassa VII. asırdan itibaren, arap tehlikesini karşılamak üzere, tâmir olundu.

Ankara'nın arap âlemi tarafından tanınması hayli eski olmak gerektir: Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld, I, 390)'de Ankara'ya tahsis ettiği bir fasılda, arap cahiliyet devrinin meşhur şairi İmru' al-Ḳays'ın adını da zikreder: cenubî Arabistan hükümdarlarından birinin oğlu olarak gösterilen şair, tahtı ele geçirmek üzere, kayser Justinianus'tan yardım istemek niyeti ile geldiği Bizans'tan dönerken, gûyâ 540 senesinde, bu şehirde zehirlenmiş ve ölmeden evvel Ankara hakkındaki intibalarını ihtiva eden son şiirlerini, burada inşat etmiş (şehrin yakınındaki Timur tepesinde son zamanlara kadar mevcut olan ve bâzıları tarafından Timur'un olarak gösterilen türbenin İmru' al-Ḳays'a ait bulunduğu, halk arasında şâyi idi).

VII. asırda ilk mühim istilâ hareketi İran'dan geldi ve Ankara Sâsânî hükümdarlarından evvelâ Şāpūr, sonra Ḫusrav II. tarafından işgâl ve tahrip (620) edildi ise de, kayser Heraklius onları kat'î bir hezimete uğrattı. Araplar 646'da Amorium ('Ammūriya) önünde göründüler ve 654'te Ankara'yı ele geçirdiler ise de, durmadılar. 708'de ve bundan on sene sonra arap akınları tekerrür etti. İmparator isauryalı Leon III. tarafından, surlar tâmir edildi. 799 (belki de 806)'da Abbasî halifesi Hārun al-Raşīd'in orduları Ankara'yı yeniden işgâl ettiler. Bunu 839'da al-Mu'taṣim'ın istilâsı takip etti; şehir, arap şairi Ḫusayn b. Ḍaḥḥāk'in bir mısraında işaret olunduğu gibi, baştan başa yağma edildi ki, bizans kaynaklarında bu sefer hakkında mâlûmat yoktur. 859'da surlar kayser Mihail III. tarafından tekrar tâmir olundu. Çok geçmeden, şehir, yukarı Fırat ve Tephrice (Divriki) havâlisinde toplanan, dinî vaziyetleri meşkûk, araplara bâzan düşman, bâzan müttefik gibi görünen Pavlikian'lar (*Pauliciens*) tarafından istilâya uğradı. Ḳudāmā (880'e doğru) bunları *al-bayāliḳa* (البيالقة) şeklinde zikreder. Bunlar şehri, Chrysocheir idaresinde, 871'de, kısa bir zaman için, ele geçirdiler (P. Wittek'e göre, eski ermeni kaynaklarından istifade edilmek suretiyle, Çamçiyan tarafından meydana getirilmiş bir eserde, Chrysocheir'in Kürşahr adlı bir müslüman olduğu kaydedilmiştir). Bundan sonra, Ankara'nın iki asır müddetle sükûn içinde yaşadığı söylenir. Şehir yalnız 931'de o sırada islâm mücahitlerinin içtima yeri olan Tarsus'tan gelen arapların hücumuna mâruz kaldı ise de, 956'da Tarsus'un bile Nikephoros Phokas II. tarafından Bizans mülküne katılması, bu tehlikeyi bertaraf etti. Şarkî Roma devleti arazisinin şarka ve cenub-i şarkîye doğru genişlemesi, Ankara'yı huduttan uzak, sâkin bir şehir hâline koyuyordu. Bu sırada Ankara, Anadolu'da bizanslılar tarafından meydana getirilmiş idarî taksimattan Bukellarion *tema*'sının merkezini teşkil etmekte idi.

XI. asır ortalarına doğru, Ankara'nın mukadderatı yeni bir istikamette değişmek üzeredir. 1071'de Mantzikert (Malazkirt)'te Bizans ordularının, Selçukî sultanı Alp Arslan tarafından, inhizama uğratılması, bütün Anadolu'yu türk istilâsına açıyordu. Kuvvetli bir düşmandan ağır darbe yemiş, aynı zamanda dahilî didişmelerle zâfa uğramış bulunan Bizans imparatorluğu, bu istilâya karşı duramazdı. Türk ordularının Ege denizi kıyılarına kadar uzandıkları bu sırada, memleketin şurasında burasında, mahallî mukavemet gösteren yerler bulunması muhtemel ise de, vaziyeti daha ziyade aydınlatmak hemen hemen imkânsızdır. Ankara'nın Malazkirt bozgunundan iki sene sonra henüz dayandığı, fakat pek yakınlarına kadar sokulmuş bulunan türkler tarafından sıkıştırıldığı biliniyor (Gerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne*, s. 215); fakat bundan az sonra türklere teslim olmuş bulunması melhuzdur. Şehri ilk defa işgâl eden türk kumandanının kim olduğu da bilinmiyor. Bunun bizzat Selçukî hükümdarı veya onun bir kumandanı yahut müstakil bir zümrenin (Danişmendîler ?) reisi olması da mümkündür. Her hâlde bu devir, Ankara'nın ve umumiyetle Anadolu'nun tarihinde karanlık kalmış bir safha teşkil eder.

1101 senesinde Bizans yolu ile gelen haçlı kuvvetleri başkumandanı Raymond de Toulouse Ankara'yı zaptederek, 200 kişiden mürekkep türk garnizonunu kılıçtan geçirdi; fakat burada kalmayarak, bir sene evvel türkler tarafından esir edilmiş Antakya hükümdarı Bohémond'u kurtarmak niyeti ile, şarka giderken, şehri Bizans imparatoruna iade etti. 1102'de Comte de Nevers kumandasındaki haçlılar buradan geçtiler. Her iki sefer de haçlıların mağlûbiyeti ile nihayetlendi. Bu sırada Ankara'nın, türk arazisi dahilinde kalmış müstahkem bir bizans şehri olarak, bir müddet yaşadığı sanı-

lıyorsa da, az sonra tekrar Selçukîlerin eline geçtiği bilinmektedir. Kat'î bir tarih olarak, ancak, şehrin 1127 'de Selçukîlerden Danişmendî hükümdarı Emîr Gazi 'ye geçtiği söylenebilir. Bunun oğlu Mehmed Gazi 'nin vefatından sonra, Ankara, Konya selçukî hükümdarı Mas'ūd I. 'un eline geçmiş (1143 senesine doğru), ölümünde (1155), Çankırı ile beraber, oğullarından Şahinşah 'a intikal etmiş ise de, az sonra bunun büyük kardeşi Konya sultanı Kılıç Arslan II. şehri zaptetmiştir. Uzun süren bir saltanattan sonra, 1190 senesinde, Kılıç Arslan, devleti on bir oğlu arasında taksim ettiği sırada, Ankara, Muḥy al-Dīn Mas'ūd 'un hissesine düşmüştü; fakat Tokat 'ta hüküm sürmekte iken, Konya 'yı ele geçiren kardeşi Rukn al-Dīn Sulaymān onu Ankara kalesinde 2—3 sene muhasara ettikten sonra, şehri zapt ve Muḥy al-Dīn 'i, iki oğlu ile beraber, idam ettirdi (600 = 1204). Bir müddet sonra (1210 'a doğru), 'Alā' al-Dīn Kayḳobād 'ın yine Ankara 'da kardeşi 'Izz al-Din Kaykāvus I. 'a isyan ettiğini, bir sene kadar mukavemetten sonra, teslim olarak, Malatya 'da hapsedildiğini, fakat kardeşinin vefatını müteakip, Selçukî tahtına çıktığını görüyoruz. 'Alā' al-Dīn Kayḳobād I. 'ın devri (1219—1237), Selçukî saltanatının en parlak safhalarındandır. Bu sırada Ankara bir hudut şehri değildi. Kızıl Bey 'in vâli bulunduğu bu sırada, Engürü suyu üzerinde bugüne kadar payidar olmuş bulunan, Akköprü inşa edildi (619=1222). Fakat bundan sonra, Selçukî saltanatı sür'atle inhitata uğradı. Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II., moğulların hücumu karşısında, bir aralık Ankara kalesine kapandı ise de, devlet 1243 'te kısmen moğul nufuzu altına girdi. 1249/1250 senesinde Kaykāvus II. Ankara surlarını bir kere daha tâmir ettirdi. Fakat bütün Anadolu 'da Selçukîlerin nufuzu gittikçe zâil oluyordu. Her ne kadar sultanlar, lâfzan hükümranlıklarını muhafaza ediyorlarsa da, hakikî iktidar, mahallî rüesanın elinde bulunuyordu ve bunlar da moğul hükümdarlarından emir alıyorlardı. Ankara şehrinde bu rolün a h î tarikati reislerine ve Anadolu 'nun şimal-i şarkîsinden gelen, daha sonraları Kütahya 'da saltanat sürecek olan Germiyan ailesi eline düşmesi mukadderdi. Bu karışık devir, Anadolu 'nun 1308 'de İlhanîler hükmüne girmesine kadar, devam etti.

Selçukî sultanlarının Ankara 'yı mühim bir askerî mevki telâkki ederek, surlarını dâimâ muhkem tutmağa gayret etmiş oldukları görülüyor. Buna mukabil, selçukî âbideleri bakımından, Ankara 'yı, Konya, Sıvas, Kayseri gibi, diğer iç Anadolu şehirleri ile mukayese etmek kabil olmaz. P. Wittek, 'Alā' al-Dīn Kayḳobād devrinde kale içinde yalnız bir câmi bulunduğuna işaret ederek, XIII. asırdan evvel Ankara 'da islâmî hayatın pek inkişaf etmemiş bulunduğunu muhtemel görüyor. Daha sonraki devirlerde bile sultanların burada, câmi ve medrese gibi, din ve kültür müesseseleri inşa ettirmedikleri ve bu inşaatı vâlilerin, tarikat rüesasının ferdî teşebbüslerine bırakmış oldukları göze çarpıyor. Ankara 'nın uzun zaman elden ele geçtiği ve bir hudut şehri olarak kaldığı düşünülürse, sultanların neden buraya daha ziyade askerî bir ehemmiyet verdikleri kolaylıkla anlaşılır.

Ankara 'nın İlhanîler hükmüne en geç 1304 (703) senesinde girmiş olduğu anlaşılıyor. Bu tarih ile 1343 arasında arap ve uygur harfleri ile İlhanî hükümdarları adına basılmış paralar mâlûmdur. Hisarın kapısında 729 (1330) tarihini taşıyan farsça bir kitâbe, vergilerin alınmasına dair tâlimatı ihtiva etmektedir (P. Wittek, *Ankara 'da bir ilhanî kitâbesi*, *Türk hukuk ve iktisat mecm.*, İstanbul, 1931, I, 161—164). İlhanîler Anadolu 'yu, geniş salâhiyetli vâliler vasıtası ile, idare ediyorlardı. Moğulların hükmü Ankara üzerinden Sivrihisar 'a kadar uzanıyordu ki, bu keyfiyet al-'Umarī 'nin mûtalarına (1333) uyduğu gibi, Ḥamd Allāh Mustavfī 'nin 1340 tarihinde te'lif ettiği *Nuzhat al-ḳulūb* 'dan da anlaşılmaktadır. Bununla beraber, 1328 'de İlhanî vâlisi Ḥasan Calāyirī, İran 'a gitmek üzere, Anadolu 'yu terkettiği sırada, yerini, Sıvas 'ta ikamet edecek olan, 'Alā' al-Dīn Eretna 'ya bıraktı. Eretna 'nın zamanında 1343 tarihine kadar, İlhanîler namına, Ankara 'da para basıldığı, fakat daha 1335 'te Abū Sa'īd Ḫān 'ın vefatından sonra, hemen hemen tam istiklâl kazanmış olan Eretna 'nın 1341 'de kendine *sultan* unvanını verdiği ve 1352 'de vefatından sonra, yerine oğlu Mehmed 'in geçtiği mâlûmdur. Bu sırada Ankara, Eretna ve halefi tarafından tayin edilmiş vâliler vasıtası ile idare ediyordu. Eretna 'nın muhtelif Anadolu şehirlerinde, 1341 'den sonra, kendi namına para bastırdığı biliniyorsa da, Ankara 'da böyle bir para basılmış olduğu kat'îyetle mâlûm değildir.

Bu vaziyetin ne zamana kadar devam ettiği iyice tesbit edilemezse de, en emin bir kaynak olarak telâkki edilen Cantacuzène (Bonn, III, 284) 'e göre, Ankara 'nın, 1354 tarihinde, Orhan Gazi devrinde ve oğlu Süleyman Paşa tarafından, Osmanlı ülkesine ilhak edildiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte Ankara 'da bulunan son vâli Malik Nāṣir idi.

Ankara 'nın hayatında, Selçukî ve Osmanlı devirleri arasına girmiş bir Ahîler şehir cumhuriyeti devri bulunup bulunmadığı meselesi üzerinde epeyce münakaşalar yapılmıştır. Esasen çok nâkıs olan eski osmanlı kaynaklarında, Ankara 'nın Ahîler elinden alındığı kaydedilmiş ve bu fikir, daha yeni eserlerde (msl. Hammer) tekrarlanmıştır. Mevcut telâkkiye göre, büyük arazi sahibi olan Ahîler, Ankara 'nın hakikî hâkimi bulunuyorlardı. Wittek, bunların XIV. asırda Anadolu 'da ehemmiyetli bir rol oynadıklarının muhakkak olduğunu, fakat İlhanîlerin hükümranlık sahasında asıl nufuz ve selâhiyetin *amīr* ve *'āmil* 'e ait bulunduğunu, Ahîlerin ise, bir kısım beledî vazifeleri deruhde ettiklerini kaydediyor ve elde mevcut gâyet eksik mâlûmatın, dört tarafı cengâver siyasî teşekküller ile muhat bir sahada bir şehir cumhuriyeti teşekkülünü kabul ettirmeğe müsait bulunmadığını söylüyor. Menşeinin bir zamanlar Bagdad 'da inkişaf etmiş olan f u t u v v a tarikatine bağlı olması muhtemel bulunan Ahîlerin, Anadolu 'ya geldikten sonra, sınaî ve ticarî rol oynadıkları ve bu sıfatla bâzan mahallî sergerdeler nufuzuna faik bir iktidar kazanmış olmaları mümkündür. Ankara a h î reisleri arasında en meşhurları 1296 'da vefat etmiş olan ahî Hüsameddin ile 1350 'de vefat eden ve mezar taşı üzerinde *sulṭān ahl al-futūva va'l-murūva aḫī mu'ẓẓam* kaydı bulunan oğlu Şerefeddin 'dir.

Ankara tarihinde bu safhaya gelince, islâm âleminde şehre verilen adın zamanla nasıl değişikliklere uğradığını kaydetmek yerinde olacaktır. Eski arap coğrafyacılarında şehrin adı umumiyetle A n ḳ a r a tarzında geçerki, Ἄγκυρα şeklinin tam karşılığıdır. Fakat daha XIII. asır başlarında, yani moğul istilâsından evvel, Yāḳūt ve İbn al-Aṯīr 'de, Anḳira ile beraber, Engüriya (Anguriya) de görünmeğe başlıyor ki, bunun türkleşmiş olan Engürü şekli, tedricen, halk istimâline yerleşecektir. Selçukîlerin kitâbelerinde ve Ankara 'da basılmış paraları üzerinde şehrin adı dâimâ Ankara ve İlhanîlerinkinde ise, Engûriye idi. Bu son şekil İbn Bībī (XIII. asır sonu) 'de, Abu 'l-Fidā' 'nın (1330) telifatında ve 'Aziz Astarābādī (*Bezm-ü rezm*; XIV. asır sonu) 'de de görülüyor; buna mukabil Ḥamd Allāh Mustavfī (*Nuzhat al-ḳulūb*, 1340) 'de Ankara şekli, Engûrî veya Engûre ile beraber, bulunmaktadır. Daha yakın devirde, osmanlı kaynakları (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* ve *Cihān-numā*) Ankara ve Engürü şekillerinden ikisini de bir arada kullanıyorlar. Görünüşe bakılırsa, bu şekillerden evvelkisi daha ziyade resmî muharreratta kullanılmakta olup, halk istimâlinde bunun yerine Engürü kaim olmuş bulunuyordu. Eski garp kaynaklarında da sâbit bir yazılışı yoktur. Kadîm şehir için Ankyra (Ancyre) ile beraber, diğer şekiller de kullanılmıştır. Haçlı seferleri vak'anüvislerinden Albertus Aquensis, şehrin adını A n c r a s olarak yazar; daha yakın devirde Tournefort, Angori ve Angora şekillerini kullanmıştı. Bu son şekil yeni Avrupa neşriyatında yer almış bulunuyordu. 1923 'ten itibaren, Ankara şeklinin resmen kabul edilmiş olduğu ve bugün Engürü şeklinin hemen tamamiyle istimâl sahasından çekildiği görülmektedir.

Orta çağ arap kaynaklarında, Ankara 'ya bâzan *Ẕāt al-salāsil* veya *Salāsil* unvanı verilmiştir; bununla şehrin „dağ silsileleri ile çevrilmiş" olmasından ziyade, bir kaç kattan müteşekkil kalesinin menaati işaret edilmiş olmalıdır. Bu tâbir, Şukr Allāh (nşr. Th. Seif, *MOG*, II, 88), Karamanî Mehmed Paşa (*Tārīḫ āl-i 'oṣmān*, trc. Mükrimin Halil, *TTEM*, XIV, 91), Haniwaldanus (Löwenklau, *Muslm. Hist.*, 1595, 131) ve 'Ālī (*Kunh al-aḫbār*, V, 66) 'de ve nihayet Evliya Çelebi (*Seyahatnâme*, nşr. Ahmed Cevdet, II, 427) 'de görülmektedir.

O s m a n l ı d e v r i. 1356 'da Orhan Bey tarafından Osmanlı devletine ilhak edildiği anlaşılan Ankara 'nın, 1360 'ta, Murad I. tarafından, tekrar zaptedildiği kaydedilir. Ahmedî 'nin mısralarında işaret edilen bu vak'a, 'Ālī (*Kunh al-aḫbār*) 'de zikredildiği gibi, Neşrī, İdrīs (Gaubert, *Soc. de Géogr. de Paris*, V, VI, 1835, 1842), Sa'd al-Dīn (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 67 v.d.) tarafından da tekrar edilmiştir. Her ne kadar Orhan 'ın vefatında şehir mûteberanının, osmanlı hükümranlığından kurtulmak üzere, fırsat aramaları ve Bursa 'dan ziyade Kayseri ve Konya 'ya bağlı olan menfaatlerinin sevki ile, eski Selçukî devletinin vârisi olan hükümdarlar ile ittifak etmiş bulunmaları gayr-i mümkün değilse de, Wittek 'e göre, Ankara 'nın Anadolu 'da böyle bir kıyam hareketine iştirâk etmesi vârid değildir. Bununla beraber osmanlı hâkimiyetinin hiç olmazsa ilk senelerinde, Ankara 'nın nisbî bir muhtariyetten istifade etmiş bulunması mümkündür.

XV. asır başında, Anadolu Timur 'un istilâsına mâruz kaldığı sırada, Ankara 'da Ya'ḳūb Bey vâli bulunuyordu. Timur, Yıldırım Bayezid 'in Tokat 'a yaklaştığını haber alınca, onu Ankara 'ya celbetmek üzere, bu şehri muhasara etti ve Yıldırım Bayezid gelince, muhasarayı refederek, ordusunu şehrin şimalindeki Çubuk ovasına topladı. İşte burada, 20 temmuz 1402 (19 zilhicce 804) 'de, tarihe Ankara muharebesi adı ile geçmiş olan büyük savaş vukua geldi. Yardımcı kuvvetlerin ihaneti, susuzluk ve düşman ordusunun adedce fâikiyeti gibi âmillerin müdahalesi ile, mağlûp olan Yıldırım Bayezid, oğulları Musa ve Mustafa ile beraber, Timur 'a esir düştü ve Akşehir 'e nakledilmeden evvel, bir müddet Ankara kalesinde mevḳuf tutuldu.

Timur 'un Anadolu 'yu terkettiği sırada (1403) Ankara Yıldırım Bayezid 'in Amasya 'da hükûmet ilân etmiş olan oğlu Mehmed Çelebi elinde bulunuyordu. Şehir 1404 'te İsa Çelebi tarafından muhasara, 1406 'da ise, Süleyman Çelebi kuvvetleri tarafından, kısa bir zaman için, işgâl olundu. 1411 'de Ankara vâlisi Ya'ḳūb Bey 'in Mehmed Çelebi 'ye karşı isyan ettiği, fakat hükümdara karşı mukavemet edemediği görülüyor. 1482 'de Bayezid II. ile Cem Sultan arasındaki rekabet sırasında, Cem tarafını iltizam eden Ankara vâlisinin Bayezid tarafından tenkil edildiği ve Cem 'in zevcesi ile çocuklarının burada Bayezid 'in eline düşerek, İstanbul 'a nakledildiği kaydedilmektedir. Osmanlı devleti arazisinde eyalet teşkilâtı meydana getirildiği sırada, Ankara büyük Anadolu eyaletinin merkezi idi. Bilâhare eyalet merkezi Kütahya 'ya nakledildi ve Ankara bir sancak merkezi olarak kaldı. *Cihān-numā*, bu sancağa 'Ammūriya adı verildiğini de zikreder. Daha sonra, Ankara Anadolu eyaletinden ayrılan bir eyalete merkez olmuş, bilâhare bu eyalet, Kırşehir, Yozgat, Çorum ve Kayseri sancaklarını ihtiva eden bir vilâyete tahvil edilmişti.

Ankara, XVII. asır başında, celâlî gâilesinin başlıca sahnelerinden biri oldu. Celâlîlerden ankaralı Kalender-oğlu Mehmed Paşa, sancak beyliğini ele geçirmek için, şehri muhasara ve nihayet zaptetti (607) ise de, ertesi sene Kuyucu Murad Paşa tarafından mağlûp edildi. Bu hâdiseyi tâkip eden senelerde Ankara tarihinde mühim bir vak'a kaydedilmemekte ise de, şehrin kâh birbirine rakip vaziyette bulunan, kâh İstanbul 'a karşı isyan eden devlet adamları ve mahallî rüesa tarafından tazyika uğradığı görülür. 1648 (1058) senesi kışında, sadrâzam Hezar-pâre Ahmed Paşa 'ya karşı, isyan bayrağı açmış olan Defterdar-zâde Mehmed Paşa ve Vardar Ali Paşa vak'aları buna bir misâldir. XIX. asra kadar, hudutlardan uzak bulunmasına rağmen, Ankara kalesinin dâimâ sağlam kalmasına neden gayret edildiği de bundan anlaşılmaktadır. Ankara 1832/1833 senesinde Sultan Mahmud II. 'a karşı isyan eden Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa 'nın orduları tarafından, kısa bir müddet, işgâl edilmiştir.

XVI. — XVIII. asırdaki Ankara, kadîm hisarın etrafında, bilhassa şimal-i garbîye, garp ve cenuba doğru, ovaya yayılan ve roma-bizans şehrinin sahasını bilhassa cenuba doğru, tecavüz etmek temayülünü gösteren orta eb'adda bir şehir gibi görünüyor. 929 (1522) tarihli nüfus tahriri (*Ankara livası tahrir defteri*, Başvekâlet arşivi, nr. 117) tafsilâtından anlaşıldığı vecihle, XVI. asrın ilk rub'u sonuna doğru Ankara şehri, 2000 'den fazla müslüman ve 120 kadar hıristiyan ve 30 'a yakın yahudi evi olmak üzere — 180 'i kale dahilinde — 2.200 'ü mütecaviz hâne ihtiva etmekte idi. Kadın ve çocukları kaydetmeyen tahrir defterlerinden şehrin mecmu nüfusunu, kat'î bir rakam hâlinde, çıkartmak mümkün değilse de, bunu 10—12.000 olarak tahmin etmek kabildir. Yine aynı tahrire göre, Ankara şehrinin padişah hası 588.666 akçe idi; bunun üçte birinden fazlasını (200.000) Ankara şehrindeki müskirat imâli ve satışı, dörtte birine yakınını (143.333) pazar ve kapanlar vergisi, hemen bir o kadarını cendere ve damga resmi, mütebakisini Ankara boyahanesi (52.333), simsariye (45.000), şehir dahilindeki tarlalar ve odun pazarı hâsılatı teşkil ediyordu. Mirlivaya ait has ise, 190.000 akçeyi geçiyordu ve bunun mühim kısmını ihtisab, naib ve ases başı, beytülmâl, ağnam v.s. vergilerinden alınan hisseler ile bağ ve bostan, çayır ve yoncalık hâsılatı meydana getirmekte idi. 1648 (1058) tarihinde Ankara 'ya gelmiş olan Evliya Çelebi 'nin, defter-i hakanî kayıtlarına müracaat ettiğini söyleyerek, verdiği mâlûmata bakılırsa, geçen müddet zarfında şehrin daha büyümüş olduğu anlaşılıyor. Evliya Çelebi, mirliva hasının 263.400 akçeye balig olduğunu söyler ve şehir hakkında mütenevvi mâlûmat verir: şehrin beyaz taşlardan yapılmış, birbirinden yüksek, dört katlı ve 4000 adım muhitindeki iç hisarı dahilinde 600 kadar bahçesiz ev vardı; aşağı şehrin etrafı da, Celâlî korkusundan, bir sur ile kuşatılmış bulunuyordu. Burada 70 kadar bağlı ve bahçeli büyük konak ile 6000 'den fazla mâmur ev vardı. Evlerin üzeri kiremit ile örtülü olmayıp, umumiyetle, sertliği darb-ı mesel hâlinde meşhur, Ankara kerpiçinden yapılmıştı. Çarşılar ve bezestan, şehrin yüksek kısmında bulunuyordu. *Cihannümâ*, ankaralıların çoğunun türkmen olduğunu kaydeder. Evliya Çelebi de rumların az, buna mukabil ermeni ve yahudilerin fazla olduğunu söyler. Bu devirde Ankara civarındaki ovalarında iyi cins hububat ve meyve yetiştirilen, mer'alarında soy hayvan (koyun, keçi ve at) beslenen ve kolaylıkla tedarik ettiği iptidaî maddelerle mahallî sanayide ileri gitmiş olan bir şehir idi (deri, dokuma, pastırma, şarap, meyve kurusu). Bununla beraber, öteden beri cihanşumûl şöhret ve hususiyetini, kendi adı ile tanınan keçilerden kazanıyordu. Ankara keçilerinin tiftik denilen ve yerli müellifler tarafından „süt gibi beyaz", „ipek gibi yumuşak", yahut „ipekten âlâ" ve „elmas gibi parlak" tarzında, sitayişkâr bir ifade ile, tavsif edilen tüyü, Ankara 'da ve civar kasabalarda işlenerek, iplik hâline getirilirdi. Bu ipliklerden de *sof* ve *şâl* denilen dokumalar yapılırdı. Ankaralıların başlıca geçim menbaı bu idi. Ankara dokumalarının en iyileri saraya ve geri kalanı kervanlar ile İstanbul ve İzmir 'e gönderilir; memleket dahilinde çok sarfedildiği gibi, Mısır 'a ve Avrupa 'ya da ihrac olunurdu. Ankara dokumaları, *cimatile* veya *camelot* adı ile Avrupa pazarlarında mâruftu. Evliya Çelebi, frenkler tarafından Avrupa 'ya gönderilen tiftik keçilerinin az zaman içinde âdi keçi hâline geldiklerini, hattâ Engürü 'den alınmış ipliklerle bile başka yerlerde *sof* imâl edilemediğini, ankaralıların bunu Hacı Bayram Veli 'nin kerametine atfettiklerini, fakat kendine kalırsa, bu sır, Ankara 'nın „âb ve havasının" ve mevkiinin güzelliğinden ileri geldiğini söyler. Bu şöhretin XIX. asır başlarına kadar devam etmiş olması muhtemeldir. 1812 senesinde henüz 1000 kadar dokuma tezgâhının faâliyette bulunduğu ve 10.000 dokumacının bu işle uğraştığı kaydediliyor. Mahallî bir eserde yazıldığına göre, Ankara 'da devrin 1000 kuruşuna kadar kaputluk ve âlâ soflar dokunur, boyahanelerinde şâlîler boyanır, tiftikten âlâ seccadeler imâl edilirdi. XVIII. asır iptidasında, Tournefort 'un Ankara 'yı ziyaret ettiği sırada, burada bir çok fransız ve hollândalı ticaret adamları vardı. Tiftik ham olarak da (okkası 30 *thaler* 'e kadar) ihrac edilirdi. Fakat XIX. asır başlarında, Ankara 'nın tiftik sanayii inhitata uğradı. Memleket dahilinde tiftik dokumaları eski rağbetini kaybettiği gibi, memleket dışında Kişmir ve İran mâmulâtının rekabeti de tesir etti; diğer taraftan Avrupa 'da vukua gelen büyük sınaî inkılâbın neticesi olarak, Ankara 'daki el tezgâhları gittikçe azaldı. Hem de pek terakki etmiş olan yerli boya (cehri = *Rhamnus tinctoris*) sanayii, yine Avrupa 'nın pek ucuza malettiği gayr-ı uzvî boyaların rekabeti ile, hemen hemen ortadan kalktı. Tiftik, evvelce olduğu gibi, dokunarak değil, daha ziyade ham olarak ihrac edilirdi. Tschichatscheff, Ainsworth ve Mordtmann, XIX. asır ortalarında Ankara 'dan yapılan tiftik ihracatını takriben 500.000 okka kadar tahmin ederler. İngilizler tarafından cenubî Afrika 'ya nakledilip, müsait bir tabiî muhit ve en mükemmel teknik şartlar içinde üretilen Ankara keçilerinin tüyleri, asrın sonuna doğru, piyasada gittikçe daha hâkim bir rol oynamağa başladı. Aynı teşebbüs, daha sonra Amerika birleşik devletlerinde muvaffakiyetle tekrarlandı. Bunun neticesi olarak, Ankara tiftiğinin, rağbetli zamanlarında okkası yarım altın lirayı aşan fiatı, XX. asır başlarında 10 kuruşa kadar düştü. Bakımsızlık yüzünden, Ankara keçilerinin büyük kısmı tereddiye uğradı. XIX. asır sonunda Ankara ve civarında (bilhassa Zir = İstanos kasabasında) bir iki dokuma tezgâhı kalmıştı. Halbuki tiftik sanayi ve ticaretine sıkı sıkıya bağlı olan Ankara şehrinin, bu şartlar içinde, ne derece sarsıldığı ve XIX. asır zarfında tedricen nasıl fakir düştüğü kolay anlaşılır. J. Deny yazdığı bir makalede (bk. *Encyclopédie de l'Islam*, Suppl.), XIX. asır ortalarına doğru Ankara 'yı ziyaret etmiş olan seyyahların, bu şehir hakkında, başka başka intibalar kaydettiklerini işaret eder: Ankara, Poujoulat 'ya nazaran, kendisinin gördüğü Anadolu şehirlerinin „en fakiri", Perrot 'ya göre ise, „en büyüğü" 'dür. Bu tenakuzu, Texier 'nin tasviri ile, az çok telif etmek mümkündür. Bu müellif, Ankara 'nın „uğradığı bütün müsibetlere rağmen, Anadolu şehirlerinin en kalabalıklarından biri" olduğunu söyler; fakat yapı taşının mevcudiyetine rağmen, binaların kerpiç ile inşa edildiğini, bu yüzden, evlerin sağlam olmadığını, esasen haricen de tezyin edilmedikleri için, Ankara 'nın manzarasında, daha yeni şehirlerde görülmeyen bir kasvet bulunduğunu anlatır ve şehrin nisbî mâmuriyetini, vaziyet şartlarının müsaitliğine, gâyet sağlam olan iklimine, münbit toprağına ve bilhassa sayısız keçi sürülerine atfeder.

XVIII. ve XIX. asırlarda şehrin büyüklüğü ve nüfusu hakkında verilen mâlûmat birbirine pek uymamaktadır. Tournefort, XVIII. asır başında, şehrin, 40.000 'i türk olmak üzere, 45.000 nüfus ihtiva ettiğini söyler. Bu asrın sonuna doğru yazılmış türkçe bir coğrafya kitabında Ankara 18.000 ev ihtiva eden büyük bir şehir gibi tasvir ediliyor. Buna mukabil Ch. Texier, şehrin nüfusunu, üçte biri hıristiyan, bilhassa ermeni ve bir mikdar da rum olmak üzere (1830 tarihine doğru), 28.000 olarak gösteriyor ve şehrin sahasının bundan daha fazlasını alacak kadar büyük olduğunu, Ankara eyaletinin de, tiftik sâyesinde, mevcut nüfusunun iki mislini refah içinde yaşatabileceğini ilâve ediyor. A. D. Mordtmann 'ın 1859 senesi için verdiği ev sayısı (12.000; bundan 8.220 türk, 2.600 ermeni-katolik, 300 ermeni, 800 rum ve 80 yahudi evi) eğer doğru ise, daha fazla bir nüfusa tekabül etmektedir. Perrot, 1860 senelerine doğru şehir nüfusunu 45.000 olarak tahmin eder. Bundan sonraki senelere ait tahminler, umumiyetle daha düşüktür: Humann 'a göre, 1882 'de Ankara 'da türklere ait 4.000 ve ermeni-katoliklere ait 1.700 evde 32.000 nüfus yaşıyordu. Naumann, 1890 senesine doğru bu nüfusu 25—30.000, Cuinet ise, 27.825 olarak gösterir. XX. asrın ilk senelerinde neşredilmiş olan vilâyet sâlnâmelerinde, Ankara şehri nüfusuna dair, sarih bir mâlûmat olmamakla beraber, şehirde 6.500 ev, 2.200 kadar dükkân, 44 câmi ve mescid bulunduğu kaydedilmektedir. Ecnebi kaynaklarda şehir nüfusunun üçte birinin, yerli kaynak-

larda ise, takriben dörtte birinin, hıristiyan (bilhassa ermeni-katolik) olduğu gösterilir. Bunlar, tepenin garp sath-ı mâiline yerleşmiş mahallelerde yaşarlardı ve ticaretin en büyük kısmı, ellerinde idi. Hattâ bir kısmı İstanbul'da mühim ticaret yapardı. Ermenilerin, Ankara yakınında, garbî ve orta Anadolu'daki ermeni manastırlarının en eskisi sayılan bir manastırları vardı; diğer taraftan Ankara, bir rum metropolitlik merkezi idi. Anadolu'nun diğer bir çok yerlerinde olduğu gibi, burada da ortodokslar, türkçe konuşurlardı. Köy papasları bile iyi kötü okudukları duaların mânasını anlayamazlardı. Cl. Huart, XVIII. asır sonunda bir Ankara metropolitinin dinî muharreratını, rum harfleri ile türkçe olarak, yazdığını söyler (*Trois ouvrages en turc d'Angora, JA*, 1900, XVI, 9. ser., s. 459 v.d.).

Ankara, osmanlı hâkimiyeti devrinde de, müteaddit avrupalı seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir. XVI. asrın ortasında Anadolu'ya gelmiş olan fransız seyyahı P. Belon, tiftik keçisi hakkında mâlûmat verir. Yine o sırada, Almanya imparatoru Ferdinand I.'ın hizmetinde, bu devletin Bâbıâli nezdinde sefirliğinde bulunmuş olan von Busbeck ile Wrandls (1554), Avgustos vasiyetnâmesini Avrupa'ya tanıtmışlardır. Daha sonra, XVII. asır sonunda, fransız seyyahı Tavernier, XVIII. asır başında Tournefort ve Lucas Ankara'dan geçtiler. XIX. asrın ilk yarısında, bilhassa arkeoloji ve jeoloji ile meşgûl olan seyyahlar (Hamilton, Ainsworth, Texier, Tschichatscheff, Poujoulat) ve devlet hizmetinde bulunmuş ecnebi zabitler (Moltke, Fischer ve Vincke) Ankara'ya uğradılar. Tournefort'un seyahatnâmesinde bulunan bir resim, Ankara'nın XVIII. asır başındaki manzarası hakkında bir fikir verir: şehri tamamiyle kuşatan haricî bir surun içinde, biri tepenin orta kısmında, diğeri yukarısında bulunan, mazgallı iki sıra duvar ve nihayet zirvede kaleler mevcuttu ve şehrin içinde, bir kısmı bugün mevcut olmayan, câmilerin minareleri görünüyordu. 1839 senesinde Prusya zabitlerinden Vincke tarafından alınmış olan Ankara ve civarının plânı, yüz sene evvelki beldenin umumî manzarası hakkında, iyi bir fikir edinmeğe müsaittir (bk. v. Vincke, Fisher und v. Moltke, *Plan der Stadt Angora, Plan-Atlas von Kleinasien*, Berlin, 1854). Bu plân üzerinde ilk önce göze çarpan şey, sivri ucu cenuptaki Erzurum kapısına rastlamak üzere, şehri takriben bir yürek şeklinde kuşatan haricî bir surdur. İç kalenin şimal-i garbî köşesinde, Bend deresi mecrasına hâkim bir kuleden başlayan bu sur, derenin karşı yamacında Hıdırlık tepesinin cenub-i garbî çıkıntısına tırmanıyor, sonra tekrar vâdiye inerek, Dabağlar mahallesini dönerek, Çankırı kapısına varıyordu. Bundan sonra, cenup istikametinde bir kavis meydana getirecek şekilde, kırılan sur, başlıcaları İstanbul kapısı (şimdiki Ulus meydanı civarında), İzmir kapısı (osmanlı bankası civarında) ve Namazgâh kapısı (halkevi yakınında) olmak üzere, müteaddit kapılar ihtiva ederek, cenuptaki Erzurum kapısını buluyordu. Buradan itibaren şimale dönen sur, Aynalıkapı (Kara Mustafa hamamı şarkında) ve Kayseri kapısından geçerek, Kayabaşı mahallesini ihata etmek üzere, iç kalenin cenub-i şarkî köşesine doğru uzanıyordu. Vincke'nin plânı resmedilmeden az evvel (1832/1833), ordugâhını Ankara'da kurmuş bulunan mısırlı İbrahim Paşa tarafından, bu haricî surun tâmir edilmiş olduğu rivâyet edilmektedir. Sur dahilinde kalan kısım, baştan başa evler ile kaplı olmayıp, müteaddit yerlerde boş sahalar, bahçeler, câmiler ve bunların etrafında mezarlıklar bulunuyordu. Ankara'nın dışında, bilhassa garpta, büyük mezarlıklar uzanıyor ve şimdiki istasyon ile şehir arasındaki munhat saha, İncesu'yun yayılması ile husûle gelen büyük bir bataklıkla işgâl edilmiş bulunuyordu. Eğer XVII. asırda Evliya Çelebi'nin ve hattâ muahhar bir devirde Ch. Texier'nin Ankara ikliminin sağlamlığına dair sitayişkâr ifadelerine itimad edilirse, daha yakın senelerde bataklıkların fazla genişlediğini kabul etmek lâzım gelir; öyle ki, geçen asrın sonuna doğru Ankara, Anadolu'nun belli başlı sıtma mihraklarından birini meydana getiriyordu ve şehir halkının büyük bir kısmı yazın bağlara çekilmek mecburiyetinde kalıyordu. 1899 da şimal-i garbî Anadolu seyahatine buradan başlayan R. Leonhardt yol arkadaşının, Ankara'da şiddetli bir sıtmaya tutularak, geri dönmeğe mecbur kaldığını söyler. Ankara, XIX. asrın ikinci yarısında ve XX. asrın başında, bilhassa arkeoloji ve ikinci derecede tabiiyat bakımından, tetkikler yapmak üzere gelen seyyahlar tarafından ziyaret edilmiştir. Bunlar arasında bilhassa, Mordtmann, Perrot, Barth, Humann, Puchstein, Naumann, Anderson v.s. zikredilebilir. Geçen asır sonununda Ankara vâdi zeminlerinde ince şerit hâlinde uzanan kavak ve söğüt ağaçları ile bağlar ve yemiş bahçelerinden sarf-ı nazar edilecek olursa, çıplak bir tabiatın içinde, eski azametinin şâhidi gibi, yükselen mehabetli hisarın gölgesine sığınmış kerpiç evlerinin harap görünüşü ile hayli kasvetli bir manzara irae eden ve iktisadî faâliyetlerinin hemen hemen sıfıra inmiş bulunması yüzünden, pek durgun bir hayat geçiren büyücek bir kasaba hâline düşmüştü; hattâ 1892 senesinde İstanbul'a bir demiryolu ile bağlanmış olması bile, bu durgunluğu pek izâle edememiş gibi görünüyordu. Şüphesiz daha eski devirlerde de vukua gelmiş bulunanlardan farklı olarak, son yangınların şehir içinde açmış olduğu boşluklar, bir türlü kapanmamıştı. Bu yangınlardan biri yüzünden, geçen asrın sonuna doğru, bir kaç mahalle birden kül hâline gelmiş ve umumî harbin son senelerinde (1917) bir büyük yangın, hisarın garp eteğindeki geniş sahaları tamamiyle süpürmüştü. Cumhuriyet devrinin ilk senelerinde (1926) alınmış 1:4000 mikyaslı bir plân üzerinde — artık ancak münferit bir iki parçası kalmış bulunan — haricî sular sahasına mahsur Ankara'nın sönük hâli, geniş yangın yerleri, gâyet ivicaclı ve dar sokakları ile, henüz seçilmektedir. Ankara'nın nüfusu hakkında hiç bir emin rakam bulunmamakla beraber, bütün kaynaklar XX. asır başında, Ankara için 28—32.000 nüfus tahmin etmektedirler. Bu rakamlar doğru ise, umumî harbi tâkip eden ilk senelerde şehir nüfusunun daha da eksildiğini kabul etmek lâzım gelir.

Ankara Türkiye'nin merkezi. Bilhassa Balkan harbinden sonra, Rumeli vilâyetlerinin hemen tamamiyle kaybedilmiş olması yüzünden, yeni hudutların İstanbul'a 200 km. kadar yaklaştığı ve aynı zamanda boğazların kuvvetli denizci devletler tarafından yapılacak bir taarruza mukavemet etmesi şüpheli göründüğü bir sırada, Osmanlı devletinin merkezini Anadolu ortasında, haricî tecavüzlerden masun bir yere nakletmek fikri, muhtelif vesileler ile, ileri sürülmüştü. (Bu fikir, uzun müddet osmanlı ordusunda hizmet etmiş bulunan müşir Von der Goltz Paşa tarafından da, bir lâyiha ile, ortaya atılmıştır). Fakat osmanlı devlet adamları, bütün Anadolu şehirlerini tamamiyle gölgede bırakan İstanbul'un câzibesinden kurtularak, bu meseleleri, bir an olsun, ciddî şekilde ele almamışlardı. Fakat 1915 senesi ilk baharında Çanakkale boğazı ingiliz-fransız donanması tarafından zorlandığı ve harp tehdidi devam ettiği müddetçe, payitahtın Anadolu'ya nakledilmesi düşünüldüğü sırada, bu hususta Eskişehir, eski Germiyan devletinin merkezi olan Kütahya ve kadîm Selçukî payitahtı olan Konya'da hazırlıklar da yapılmış iken, bunlara nazaran, çok sönük kalmış bulunan Ankara hatırlanmamış idi. Hattâ daha sonra, İstanbul, 1920 senesinde, gâlip kuvvetler tarafından işgâl edildiği sırada, millî teşkilâta bir idare merkezi aranırken, Rumeli ve Anadolu müdafaa-i hukuk cemiyeti kongrasının muvakkaten yerleştiği Sıvas'tan ayrılmamağı isteyenler bulunduğu gibi, devlet merkezi tesbit edilirken, Eskişehir, Kütahya ve Konya'yı tavsiye edenler, hattâ Kızılırmak kenarında yahut, Ankara'ya nazaran, daha şimalde ormanlık bir saha içinde, tamamiyle yeni bir merkez meydana getirmeği tasavvur eyleyenler görüldü. Bununla beraber kongra heyet-i temsiliyesince, Ankara'nın, sonradan teşekkül edecek olan, Türkiye millet meclisi merkezi olarak, seçilmesini haklı gösteren derin coğrafî ve tarihî sebepler mevcut idi.

Evvel-i emirde, tarihin ilk ve orta çağlarında, Anadolu'da büyük siyasî teşekküller kurulduğu sıralarda, bunlara merkez olan şehirlerin, bir taraftan Anadolu'nun tam ortasında iskâna az müsait kurak stepler, diğer taraftan münakalesi güç, arızalı, aynı zamanda hariçten gelecek tecavüzlere daha açık kenar bölgeler arasında mutavassıt vaziyette bulunan, az çok geniş bir şerit üzerinde sıralandıkları görülür: bu şerit, kenar bölgelerin ormanlık nahiyeleri ile ortadaki kurak stepler arasında, iskân ve münakale bakımından, müsait bir intikâl sahası meydana getiriyor ve memleketi baştan başa kat'eden büyük yollar, burada mütemâdi bir halka teşkil ediyordu. İç Anadolu'nun kurak stepler etrafında dizilmiş belli başlı şehirleri — Eskişehir, Ankara, Kayseri, Niğde, Karaman, Konya, Afyon ve Kütahya — öteden beri bu yol halkasının birer merhalesini meydana getirdiği gibi, bu halkadan kenar mıntakalara: şarkta — Sivas'tan Malatya ve Diyârbekir'e, Erzurum'a; şimalde — Karadeniz kıyısına (Samsun veya Sinop'a), garpta — Eskişehir ve Afyon civarından Marmara ve Ege kıyılarına (Milet, Bizans v.s.), cenupta — Kilikya kapısı (Külek boğazı) üzerinden, Suriye'ye doğru yollar ayrılıyordu. İşte, H. Louis'nin işaret ettiği gibi, tarih devirlerinde, „iç Anadolu'nun bu yol halkası, kenar bölgeleri toplu bir hâlde kendine bağlı tutmuş", Anadolu'nun büyük siyasî teşekküllerinin merkezleri burada yerleşmiştir. Müttehit Hittit devletinin merkezi olan Hatuşaş (Boğazköy), hemen hemen Karadeniz kıyısına inen yolun ayrıldığı noktada bulunuyordu. Frikya ve Galatya zamanında, Ankyra, Gordion ve Amorion'un yine merkez rolü oynamış bulundukları mâlûmdur. Daha yeni bir devirde, Konya selçukî payitahtı oldu.

Ankara, yukarıda işaret edilen iç Anadolu yol halkası üzerinde, başlıca tecavüzün geldiği tarafa nazaran, daha şarkta ve taarruzdan masun bir noktada, fakat garp cephelerine ve İstanbul'a demiryolu ile bağlı bulunuyordu (o sırada, demiryolu henüz şarka doğru temdit edilmemişti). Bu şehir, teşekkül etmekte olan devlete merkez seçildiği sırada, her türlü medenî istirahat unsurlarından mahrum, sıtmalık, orta büyüklükte bir şehire bile yetecek kadar suyu olmayan, toz fırtınaları ile tanınmış, civarı hemen tamamiyle ağaçsız, sönük bir belde hâlinde idi. Atatürk, büyük nutkunda, Anadolu

ve Rumeli müdafaa-i hukuk cemiyeti heyet-i temsiliyesinin merkezini Ankara'ya nakletmek fikrinin daha 1919 teşrin I. başlarında bahis mevzuu olduğuna işaret ettikten sonra, bu merkezin garp vilâyetlerine ve İstanbul'a yakın bulunmasını istilzam eden bir çok mantıkî sebepler bulunduğunu vâzıh bir surette göstermiştir (bk. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, I, 240).

Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, heyet-i temsiliye Ankara'ya 27 kânun I. 1919'da geldi ve İstanbul'un 16 mart 1920'de müttefikler tarafından işgâli üzerine, bilkuvve infisah eden ve sonradan bilfiil fesh edilen mebusan meclisine mukabil, „salâhiyet-i fevkalâdeyi haiz bir meclisin Ankara'daki içtimaını temin hususundaki kararın tatbikini," 19 mart 1920 tarihli bir teblig ile, memlekete tâmim etti. Meclis 23 nisan 1920 cuma günü Ankara'da toplandı. Bu suretle Ankara Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin fi'lî merkezi oldu; millî mücadele, bütün safahatı ile, Ankara'dan idare edildi. 20 teşrin I. 1921 de Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Fransa arasında, Türkiye'nin millî emellerinin, ilk defa olarak, garp devletlerinden biri tarafından tasdik ve ifade edilmesi demek olan Ankara itilâfnamesi imzalandı. 24 temmuz 1922 de imzalanan Lausanne sulh muahedesi neticesinde memleket ecnebi işgâlinden kurtulduktan ve 1 teşrin I. 1922 de saltanat ilga edildikten sonra, Türkiye devletinin merkezini bir kanun ile tesbit etmeğe sıra gelmişti ve „devlet makarr-ı idaresini bir an evvel tesbit ederek, dahilî ve haricî tereddütlere nihayet vermek elzemdi" (bk. *Nutak*, I, 572). Bâzı itirazlara rağmen, 13 teşrin I. 1923 tarihli bir kanunla („Türkiye devletinin mukarr-ı idaresi, Ankara şehridir") Ankara, Türkiye devletinin idare merkezi olarak, ilân edildi. İki hafta sonra da (29 teşrin I., 1923) bu şehirde devletin şimdiki idare şekli olan cumhuriyet teessüs etti.

Bugünkü Ankara. Ankara'nın yeni Türkiye'ye merkez ittihaz edilmesi kararlaştırıldıktan sonra, şehrin imarı için, pek çok mesai sarfı lâzım geldi. Başlangıçta, aşılması imkânsız gibi görünen her neviden güçlüklere rağmen, bu iş, ancak yorulmak bilmeyen bir enerji ile başarıldı. Nüfusu sür'atle artan Ankara'nın imarı, ilk senelerde, kat'îleşmiş bir çalışma plânının yokluğu, bunu tatbik edecek teşkilâtın noksanlığı yüzünden, bir az gelişi güzel oldu. Bununla beraber, daha ilk safhada eski şehrin sahası dahilindeki boşluklar inşaat ile doldurulurken, bunun dışında, baştan başa yeni mahalleler ve banliyö nüveleri teşekkül etti; bataklıklar kurutularak, Ankara, sıtma afetinden tamamiyle kurtarıldı; her tarafta bir çok umumî binalar inşa olundu, yollar açıldı. İmar işlerinin muntazam bir plân dahilinde inkişaf etmesi, 1928 de, H. Jansen projesinin kabulünden sonra, mümkün oldu. Bu projeye göre, eski şehir, orijinal hususiyetleri ile, muhafaza edilecek, dahilinde münakale şartları ıslah olunacak, ticarî faaliyetler sahası yine kısmen burada kalacak, yeni Ankara, başta muhteşem meclis binası ile vekillikleri ihtiva eden devlet mahallesi, bahçeli evlerden mürekkep ikamet mahalleleri, yüksek tahsil müesseselerinin bir çoğunu bir araya toplayan kültür mahallesi, sanaî banliyösü ile bunun etrafında inkişaf edecektir. Bu plân dahilinde, şehrin muhtelif kısımlarını birbirine bağlayan etrafı ağaçlı ana caddelerle buna amud veya müvazi ikinci derecede caddeler tesbit edilmiş, şehrin muhtelif kısımları arasında umumî münakale vasıtaları olarak, banliyö trenlerinden başka, otobüs seferleri tesisi kararlaştırılmıştır. Mühim bir mesele de, sür'atle büyüyen şehrin içilecek suyu ile park ve teşcir sahalarını sulamak, sanayi müesseselerinde ve evlerde kullanmak üzere, çok muhtaç olduğu suyu temin etmek idi. İlk defa romalıların Magaba (Elma veya İdris) dağından şehire su getirdikleri tesisat, selçuk ve osmanlı devirlerinde yapılmış olanlarla beraber, zamanla harabîye uğramıştı; öyle ki, 1859 haziranında da Ankara'ya gelmiş olan A. D. Mordtmann, şehrin hemen hemen susuz olduğunu ve şehirde yalnız bir kaç çeşme bulunduğunu kaydediyordu. Bilâhare, 1890 senesine doğru, vâli Abidin Paşa'nın himmeti ile, Elma dağı eteklerindeki menbâların suyu borularla Ankara'ya getirtilmişti. Fakat bütün bu tesisat, ne kadar ıslah ve tevsi edilse, büyük bir şehrin ihtiyacını karşılayamazdı. Bunun üzerine Ankara'nın 12 km. şimalinde, Çubuk vâdisi üzerinde, büyük bir baraj tesisi kararlaştırıldı. 1929—1936 seneleri arasında inşa edilen ve 200. m. genişliğe, 68 m. yüksekliğe sahip olan bu baraj arkasında hemen 7 kilometrelik bir sahada biriken senevî 13,5 milyon metre mikâbı su, 200.000'den fazla nüfuslu bir şehri besleyecek mikdardadır. Bu sâyede Ankara'nın hemen her tarafı akar suya kavuşmuştur; aynı zamanda Ankara muhitindeki yamaçlar, kale eteğindeki eski yangın yerleri, cadde kenarları ve parklar geniş surette ağaçlandırılmış ve tabiatın çıplak manzarası esaslı surette değiştirilmiştir. Ankara, nasıl avariz bakımından Anadolu'nun dağlık şimal kenar mıntakası ile az arızalı iç kısımlar arasında yer almış ise, iklim bakımından da, tabiî orman sahasından kuru steplere geçen bir intikal sahası üzerinde bulunmaktadır. Ankara'nın iklimi, 1926 senesinden beri, ilmî bir şekilde rasat edilmekte ve neticeler, meteoroloji umum

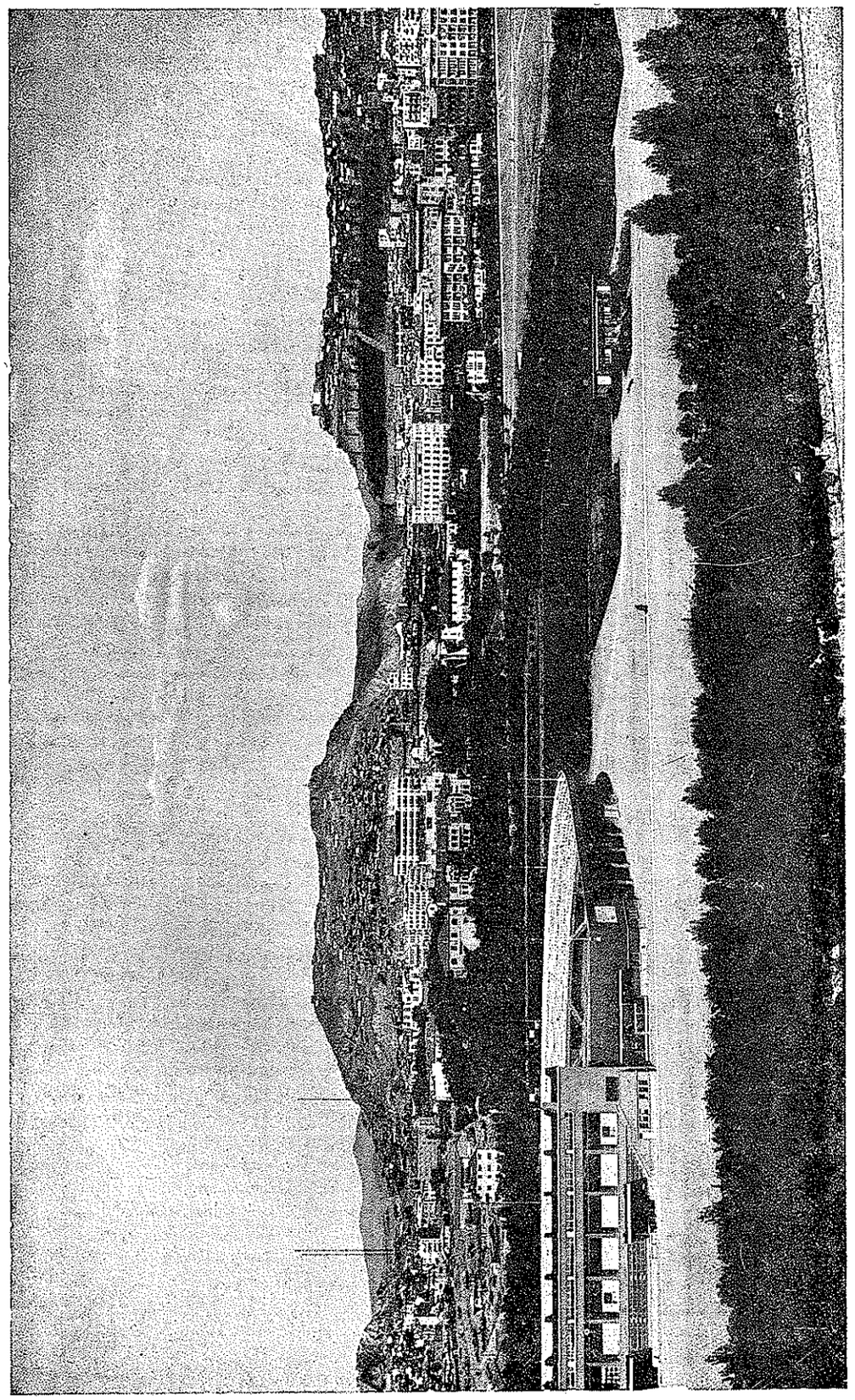

ANKARA, İstasyondan görünüş.

müdürlüğü bültenlerinde neşrolunmaktadır. Bu rastlara göre, son sekiz yıl zarfında, Ankara 'nın senelik suhunet vasatisi 12°, en soğuk ay olan kânun II. 'un ki, 1° 80′ — en sıcak ay olan temmuz (ve hemen hemen ona müsavi suhunette olan ağustosunki de) 23° 50′ olup, bu müddet içinde kaydedilen en düşük ve en yüksek suhunetler 37° 50′ ile 24° 20′ — dir. Yağışlara gelince, son 13 yıl zarfında elde edilen senelik vasatî yağış mikdarı 330 m.m. dir (en çok ve en az yağışlı senelere isabet eden yağmur mikdarı: 501 ve 220 m.m.). Yağış azamîsi, kısmen kar hâlinde olmak şartile, kış ve bilhassa ilk bahar aylarına rastlamaktadır. Normal senelerde tamamiyle yağışsız geçen mevsim yoksa da, yağmur asgarîsi, umumiyetle, yaz sonuna rastlamaktadır.

Ankara nüfusunun son senelerde gösterdiği sür'atli çoğalma, şehrin inkişafını sarih bir surette gösterir. Uzun bir inhitattan sonra, belki 30.000 'den daha az nüfus ihtiva eden Ankara şehrinde, 1926 senesinde yapılan ilk deneme sayımında 57.800 nüfus yaşadığı anlaşılmıştı. 1927 sayımında şehir nüfusu, belediye hudutları dahilinde, 74.553, 1935 sayımında ise, 122.720 olmuştu. 1940 sayımının kat'î neticeleri ise, 157.242 nüfus göstermektedir. Bu son rakam, 1927 'ye nazaran 111 % ve 1935 senesine nazaran 28 % nisbetinde artma ifade eder. Bu suretle Ankara, İstanbul ile İzmir 'den sonra, Türkiye 'nin üçüncü büyük şehri mevkiine yükselmiş bulunuyor. Nüfusun çoğalması, devletin idare merkezinin buraya naklinden sonra, memleketin her tarafından ve bilhassa İstanbul 'dan memur, iş adamı ve amele olarak, büyük bir insan kütlesinin gelip yerleşmesinden neş'et etmektedir. Bu sebeple ve büyük şehirlerdeki normal nisbetlerin aksine olarak, bugün hâlâ Ankara 'da erkek nüfusu, kadın nüfusundan hemen hemen 1/4 nisbetinde fazladır (1940 sayımında 90.953 erkek ve 66.289 kadın); bununla beraber, bu nisbetler arasındaki farkın yavaş yavaş azaldığı görülüyor (1927 sayımında Ankara 'da 1000 erkeğe mukabil 511 kadın vardı; 1935 'de bu sayı 640, 1940 'da ise, 740 olmuştur). 1935 sayımında, Ankara 'nın 122.720 olarak tesbit edilen nüfusunun ancak 29.000 'i (23,5 %) Ankara merkez kazasında, 10.000 'i (8 %) Ankara vilâyetinin diğer kazalarında doğmuş idiler; buna mukabil nüfusun 70.000 'i (57 %) Türkiye 'nin başka vilâyetlerinde doğmuş ve sonradan Ankara 'ya gelip yerlermiş bulunuyordu; geri kalan 13.000 kişi de Türkiye haricinde doğmuş idiler. Bu nüfustan ana dili türkçe olanlar, mecmuun 97 % 'sini teşkil ediyordu; din bakımından da nisbetler hemen hemen aynı idi (1940 'ta islâmlar 152.700, yani 97 % 'den fazla; gayr-ı müslimler 4.500, 3 % 'ten az). Okur yazarlar nisbeti de 1927 'de erkekler arasında 43,5 %, kadınlar arasında 28,5 % iken, 1940 'ta 68 % ve 49 % olmuştur. Mecburî tahsil çağında bulunanlar için, bu nisbetler, son sayımda 80 % (erkek) ve 74 % (kız) 'ten fazladır.

Ankara 'nın nüfusu şehrin bugünkü 16.400 hektarlık belediye sahasına tevzi edilecek olursa, hektar başına 9 kişi isabet ettiği görülür. İstanbul 'un vasatî nüfus kesafetinden takriben 4,5 defa daha az olan bu nisbet, Ankara 'nın bugün ihtiva ettiği nüfusa nazaran, gâyet geniş bir sahaya yayılmış olduğunu ifade eder; bununla beraber mezkûr saha dahilinde şehrin eski nüvesi gibi, hektar başına 175 — 200 ve hattâ daha fazla kesafetler gösteren kısımlar da vardır.

Bugünkü Ankara şehrini meydana getiren iskân sahaları yakından tetkik edilecek olursa, son senelerde en eski mahallelerin manzarasını bile az çok değiştirmiş olan inşaata rağmen, mesken tipleri, nüfus kesafeti ve, hususî faâliyet şekilleri bakımından, birbirinden farklı muhtelif kısımlar kolaylıkla seçilebilir.

a. Eski Ankara, bugün artık görülmeyen ova surlarının kuşatmış olduğu saha dahilinde, hemen her istikamette bu sahayı az çok tecavüz etmekle beraber, son senelerde açılmış geniş cadde ve meydanlara rağmen, dar ve ivicaclı sokakları ile kendini belirtir. Eski yangınların açmış olduğu boşluk hemen tamamiyle ortadan kalkmıştır. Bu itibarla eski Ankara, inkıtâsız bir iskân sahası meydana getirir. Ankara 'nın tarihî kıymeti hâiz eserleri bu kısımda bulunduğu gibi, bugün de, nüfus itibariyle, şehrin en kalabalık sahası burasıdır. Ankara nüfusunun takriben beşte üçü bu kısımda ikamet etmekte ve nüfus kesafeti, hektar başına 200 'e varmaktadır. Eski Ankara, hakikatte, haricî manzara ve dahilî bünye itibarıyile birbirinden tamamen farklı, iki parça ihtiva eder: hisar tepesinin yüksek kısmı (kale içi) ve bu tepenin orta yamaçlarından itibaren, ovaya doğru yayılan mahalleler.

Ankara kalesi, tepenin yüksek kısmını işgâl eden iç kale ile bunu şimal, garp ve cenuptan kuşatan dış kaleden mürekkeptir. Yirmiye yakın kulesinden 15 'i ve aradaki duvarlarının mühim kısmı zamanımıza kadar, az çok iyi bir şekilde, bâki kalmış olan dış kale, iki kapı ile harice açılır ki, bunlardan en mühimmi cenupta, saat kulesinin yanında bulunan hisar kapısıdır. Tepenin zirvesinde, arızalı bir zemin üzerinde 50.000 m². bir saha kaplayan iç kale, takriben, mustatil şeklindedir. Dış kale surlarının bir kısmı, aynı zamanda iç kalenin şimâl kenarını teşkil eder. İç kale duvarları, alt kısımlarında, tamamiyle mermer ve bazalt blok-

lardan mürekkep olup, yukarıya doğru yükseldikçe, tedricen fazlalaşmak üzere, müteaddit tuğla sıraları gürülür. Tuğla kısımlar ekseriyetle harap olmuş bulunmakla beraber, iç kalenin (hisar) heyet-i mecmuası, bütün heybeti ile, bâkidir. Çevresi 1150 m. olan iç kale, umumiyetle 14—16 m. (şark yüzü 10—12 m.) irtifaında duvarlar üzerinde yükselen ve ekseriyetle 5 köşeli 42 kule ihtiva eder; bunlardan kalenin garp yüzü boyunda dizilmiş 19 kule, bir seyir hattı üzerinde ilerleyen gemi filosu intibaını verir; başlıca giriş kapısı cenupta bulunan iç kalenin cenub-i şarkî köşesinde Şark kalesi adlı bir burç, şimal-i şarkî köşesi yakınında da, hisarın en yüksek noktasını meydana getiren ve 978 m. irtifaı ile, eteğindeki Hatip çayı vâdisi zeminine 110 m. yükseklikten hâkim Akkale mevcuttur. İç kalenin sur ve burçları da, dış kaleninkiler gibi, bizans inşaatı üzerinde, müteaddit defalar tâmir ve takviye edilmiştir; ayrıca selçukî devrinde, şimalde, Akkale'nin bir köşesine istinad eden ve Hatip çayı vâdisine yüksekten hâkim olan ikinci bir duvar inşa olunmuştur. VIII. ve IX. asırlar zarfında, Ankara şehri bir çok istilâlara uğradığı sıralarda, kaleyi çabucak tâmir etmek zarureti ile, o safhalarda harap olmağa yüz tutmuş Roma âbidelerinin, mâbedlerin mermer blokları, sütun kaideleri, başlık ve heykel parçaları, kitâbeli taşlar ve su yollarının mermer olukları kullanılmıştır. Bunlara iç kale surlarının bütün imtidadında ve bilhassa cenup yüzünde rastlanır. Kaleden görülen manzara büyük bir ihtişam arzeder. Yeni Ankara'nın yayıldığı ovayı kuşatan ve bugün banliyö köşklerinin yerleştiği bahçelik yamaçlar arkasında, uzak dağ sıralarının mâvi çizgileri sıralanır. Buradan etrafa bakıldığı zaman, insanların pek eskiden beri iskân ve tahkim etmiş oldukları bir noktanın, birbirine vâris olan kavimler tarafından, asırlardan beri neden hiç terk edilmemiş olduğu kolayca anlaşılır.

Ankara'nın dış ve iç kale surları arasındaki meyilli satıh ile iç kalenin kuşattığı saha, andezit kaldırımlı, dar ve ivicaclı sokaklar boyunca dizilmiş en eski evleri ihtiva eden mahalleler ile işgâl edilmiştir; yalnız iç kalenin garp cephesi önünde uzanan mahalle, 1917 yangını ile süpürülmüş olup, şimdi orası yeşil saha hâline getirilmiştir. Eski Ankara evlerinden bir kaçının XVIII. asrın başından kalmış olduğu tahmin ediliyor; fakat hemen hepsi de, müteakip devirlerde yapılan tâmirler ile, az çok değişmiştir. Bu evler arasında tahta ve taştan yapılmış olanı azdır. Tipik eski Ankara evi, ahşap bir iskelet kurularak, bunun boşluklarını pişmemiş tuğla (kerpiç) ile doldurmak suretiyle inşa edilmiştir; bir kaç katlı evler varsa da, en çok rastlananlarda — açık bir avlu, kiler, mutbak ve bâzan ahır ile işgâl edilmiş — zemin katı üzerinde, tek bir kat bulunur. Aynı zamanda başlıca dış tertibatını meydana getiren saçaklar yahut bir kaç sıra ufkî kirişler üzerine oturan esas kat, umumiyetle alt katı tecavüz ettiği için, zaten geniş olmayan sokaklar, yukarıya doğru büsbütün darlaşır. İkamete tahsis edilen katta, üstü açık, sokak tarafı pencereli, avlu ciheti direkler ile tutturulmuş bir sofa bulunur ve odalar buraya açılır. Duvarlar kireç ile badanalı, tahta kısımlar ekseriya koyu renk zemin üzerine boyanmış açık renkli çiçeklerle ve saçaklı tavan da hendesî tezyinat ile süslüdür. Küçük parçalı renkli camlar ihtiva eden pencerelerde evi yazın sıcaktan ve tozdan, kışın ise, rüzgârlardan koruyan tahta kepenkler vardır. Son senelerde yeni inşaat kale içine kadar girmiş, eski evlerden bir çoğu yıkılmış yahut büyük tâdilâta uğramış, elektrik tenviratı her yere sokulmuş, mektepler, beton ve tuğla binalar yapılmış olmakla beraber, şehrin eski çehresi hâlâ bâriz surette bâki kalmaktadır.

Kale dışındaki mahalleler, evvelkiler ile mukayese kabul etmez derecede, canlı bir manzara arzeder. Şehrin başlıca iş ve ticaret sahaları burada bulunduğu gibi, mütemekkin nüfusun mikdarı bakımından, bugünkü ağırlık merkezi yine bu kısımdadır. İmâr faâliyeti başlamadan evvel, bütün bu saha, ancak hükûmet dairesi, mektep vesaire gibi bir kaç büyük bina ihiva eden, evlerinin çoğu kerpiçten yapılmış, aralarında geniş yangın boşlukları ve virânelikler, mezarlıklar bulunan dar sokaklı mahalleler hâlinde idi. İşte bu eski Ankara'nın yerinde, az çok meyilli bir satıh üzerinde, sür'atle yeni bir şehir kurulmuş, genişletilen yahut yeniden açılan yol ve meydanlar boyunda bir çok katlı binalar inşa olunmuştur. Bununla beraber, burada da eski çehresini muhafaza eden mahalleler göze çarpar. Kalenin cenubunda uzanan Saman pazarı semti ve bu civarda selçukî devrinden kalma müteaddit câmiler ihtiva eden saha, başlıca misâl olarak, zikredilebilir. Eski seyyahların tasvir veya tersim etmiş oldukları mebaniden bir kısmı sonradan harap olmuş, yangınlar ile süpürülmüş, yeni imâr faâliyetinin başlangıcında da tarihî kıymeti hâiz inşaat ortadan kalkmış ise de, şimdi geriye kalanların muhafazasına itina edilmektedir. Eski Ankara'nın kadîm eserleri arasında, Bizans imparatoru Julien'e atfedilen, az ehemmiyetli bir sütunun zikrinden sarf-ı nazar edilirse, başlıca Roma eserinin Augustos mâbedi olduğu aşikârdır. Bütün diğer eserler hemen tamamiyle ortadan kalkmış olduğu hâlde, bu mâbedin zamanımıza kadar payidar olabilmesi, yanı başında inşa edilmiş olan Hacı Bayram câmii sayesindedir; bir zamanlar halk arasında Akmedrese adı ile tanınmış olan bu mâbed, kudsiyeti hâiz bir binanın müştemilâtından sayılarak, muhafaza edilmiştir.

Bugün de Ankara'da bir haylı câmi ve mescid vardır (1927 de 78 aded). Gerek selçukî, gerek osmanlı devrine ait Ankara câmileri hükümdar eseri olmayıp, ferdler, bilhassa Ahîler, sonra osmanlı vezirleri tarafından yaptırılmıştır. Hepsi de orta veya küçük mikyastadırlar (en büyükleri olan Arslanhâne camiinin eb'adı 21,5 × 24 m.); ekserisinin inşasında kadîm mebâniye ait malzeme kullanılmıştır. Bir çoklarının üst kısımları ile minareleri yeşil veya kırmızı tuğladan olup, üzerleri kiremitli dam ile örtülmüştür (yalnız iki câmiin kurşunlu kubberi vardır). İçleri umumiyetle tek sofalı (müstesna olarak, İmâret câmii müteaddit sofalı), dahilî duvarları kireç ile badanalı (bir kaçı çini tezyinatlı)'dır. Ankara şehri 1073 tarihinde müslümanlar eline geçmiş bulunmakla beraber, burada XI. ve hattâ, muhtemel olarak, XII. asra ait bir câmi bilinmiyor. En eski câmiin hisar içinde, şimdi Alâeddin câmii adı verilen mâbedin yerinde olduğu, bu son camiin ise, XIII. asra ait bulunduğu zannediliyor (Alâeddin câmiinde bulunan ve 594=1197/1198 tarihini taşıyan minber başka bir câmiden nakl-edilmiş olmalıdır). Ankara câmilerinin en büyüğü ve belki en fazla dikkate şâyân olanı Arslanhâne câmiinin Sultan Ġiyāṯ al-Dīn Mas'ūd zamanında Ahî Ḥusām al-Dīn tarafından (XIII. asır sonu) inşa edildiği rivâyet edilmekte ise de, P. Wittek, kitâbedeği adın Ḥusām al-Dīn değil, Sayf al-Dīn olduğunu ve câmiin XIII. asır iptidalarında şehrin ulu câmii olarak yapıldığını ileri sürmektedir. M. Cevdet'e göre de Ahî Şaraf al-Dīn'in pederi olan Ḥusām al-Dīn câmiin bânisi değildir; her iki ahî reisinin türbeleri de câmiin yanında bulunmaktadır. Eski Ankara camilerinden Kızıl Bey camii, son senelerde, Atatürk bulvarının tevsii sırasında, ortadan kalmıştır. Osmanlı devrinin ilk safhasında inşa edilmiş olan camilerin bir çoğu da selçukî mimarisinin izlerini az çok taşır (msl. Hacı Elvân, İmâret câmii). Augustus mâbedinin yanında yükselen Hacı Bayram câmii, XIV. asır ortasında, Ankara civarında dünyaya gelen Hacı Bayram Veli namına, inşa edilmiş ve XVI. asırda, muhtemel olarak, mimar Sinan tarafından tâmir edilmiştir. Koca mimarın inşa ettiği zarif minare, tekmil câmiin inşasını ona atfettirmiş bulunmaktadır. Yeni câmi veya Kurşunlu câmi adı verilen Cenâbî Ahmed Paşa câmii, mimar Sinan tarafından, 973 (1565/1566)'te inşa edilmiş olup, Ankara'daki osmanlı devri eserlerinin en mükemmel bir nümunesini teşkil edar.

Ankara'da câmiler ile beraber ve ekseriya onların yanlarında bir takım tekkeler, medreseler, imaretler ve ayrıca ticarî gâye ile inşa edilmiş bir çok hanlar da mevcuttu. Bunlardan bir çokları zaman ile harap olmuş ve iz bırakmamıştır; bâzıları harap veya metrûk olarak görülmektedir. Bununla beraber Mehmed II.'in sadrâzamı Mahmud Paşa tarafından 1467—1471 arasında inşa ettirilmiş olması muhtemel bulunan bedestan son senelerde tâmir görerek, harâbîden kurtarılmıştır. Bugünkü Ankara'nın başlıca faâliyet merkezini şehrin garbında, istasyona, yeni şehre ve şimal banliyösüne giden büyük caddelerin düğüm noktasında bulunan Ulus meydanı teşkil eder. Evvelce haricî suların İstanbul kapısı ve mezarlıkların hemen yanında bulunan bu meydan ve ona müntehi olan caddeler boyunda, Büyük Millet Meclisinin eski ve şimdiki binası ile beraber, otel, banka ve ticaret evi gibi, büyük binalar sıralanmaktadır.

b. Yeni şehir ve banliyö. Ankara'nın kale dışındaki mahalleleri, caddeler açılarak ve büyük mikyasta inşaat yapılarak, manzarasını değiştirirken, bunun cenubunda, evvelce hemen tamamiyle ıssız bir hâlde bulunan, hattâ İncesu tarafından vakit vakit istilâya uğrayan ova üzerinde yeni bir Ankara (Yenişehir) kurulmuştur. Ulus meydanından başlayan ve eski Ankara'ya garp kenarında temas eden şimal-cenup istikametli 6 kilo metrelik muhteşem bir cadde (Atatürk bulvarı) Yenişehir'in belkemiğini meydana getirir. Bunun üzerinde veya etrafında, eski Ankara'nın hemen yanında, ticaret ve bankalar mahallesi, daha cenupta müstakbel Ankara üniversitesinin başlıca binalarını ihtiva edecek bir mahalle, daha ötede muntazam cadde ve sokaklar boyunca dizilmiş, bir kısmı bahçeli, evlerden mürekkep, ikamet mahallleri; bunun cenubunda, ovanın kenar yamacında, mutemadiyen inkişaf etmekte olan devlet mahallesi uzanır. Nihayet ana cadde, tenviratı ve Ankara'nın en güzel manzaralarından birini meydana getiren hafif yokuşu ile, Çankaya'daki cumhur riyaseti köşküne doğru uzanır ve iki tarafında elçilikler ile hususî villalar sıralanır. Yenişehir, son senelerde her istikamette genişlemiş, şimâlde eski Ankara ile doğrudan doğruya temasa gelmiş olduğu gibi, bu temas sahasında, bilhassa şark istikametinde, inkişaf ederek, demiryolu boyunca büyüyen Cebeci semti ile birleşmiştir. 1940 sayımı Yenişehir'in nüfusunu, Cebeci ile beraber, 41.000 olarak tesbit etmiştir. Ankara şehrinin haricî kısımları demek olan bu parçalardan başka, şehrin etrafında, ondan az çok uzak

ta, bâzı eski küçük köylerin yerinde yahut tamamiyle yeniden, bir takım banliyöler teessüs etmiştir. Sayfiyeler ve ikamet banliyöleri, ovayı kuşatan bağlık ve bahçelik yamaçlar üzerine yerleşmiştir. Buna mukabil başlıca fabrikaları ihtiva eden sınaî banliyö, daha ziyade şehrin garbında yer almış bulunuyor.

Türkiye dahilinde inşa edilen yeni demiryolları Ankara'yı mühim bir münakale merkezi hâline koymuştur. Bu suretle Ankara Karadeniz kıyılarına, şarka ve cenuba da bağlanmıştır. Garbî Avrupa'yı Irak ve Mısır'a bağlayan Toros ekspresi Ankara'dan geçmektedir.

Ankara şehri, Türkiye cumhuriyetinin merkezi olarak, yalnız siyasî ve idarî bir rol oynamakla kalmıyor; şehrin son seneler zarfındaki inkişafı, onu aynı zamanda, bir kültür merkezi hâline koyduğu gibi, sınaî, ticarî ve mâlî faâliyetleri ile, bir iktisadî merkez hâline de getirmek istidadındadır. Ankara'da bir çok ilk orta mektepler ile ticaret ve san'at mekteplerinden ve liselerden başka, Gazi enstitüsü ismi altında, orta tedrisat muallimi yetiştiren bir tahsil müessesesi, Siyasî bilgiler (eski Mülkiye) mektebi, Hukuk fakültesi, muhteşem bir binaya mâlik olan Dil, tarih ve coğrafya fakültesi, orman, ziraat ve baytar fakültelerini ihtiva eden bir Yüksek ziraat enstitüsü, Harp akademisi Harbiye okulu ve Yedek subay mektebi vardır; Tıp fakültesi de inşa edilmek üzeredir. Halkın kültür seviyesini yükseltmek için, çalışan bir merkez halkevi ve bunun civarında bir Etnografya müzesi vardır ki, dikkate şâyân türk etnografik kolleksiyonlarından başka, muhtelif tarikatlara ait eşyaya tahsis edilmiş bir salonla hitit arkeolojisine ait salonlar ihtiva eder. Teşrin II. 1938'den beri bu bina Atatürk'ün muvakkat kabrini ihtiva etmektedir. Atatürk için şehrin cenub-i garbîsindeki tepelerden biri (Rasat-Tepe) üzerinde, büyük bir âbide inşası kararlaştırılmıştır.

İktisadî bakımdan Ankara, tiftik sanayiinin inhitatından sonra da, epeyce geniş bir sahanın ziraî mahsûllerini harice sevketmek üzere, toplayan ve bilmukabele bu sahanın muhtac olduğu ithalât eşyasını getirten mübadele merkezi rolünü oynamakta devam etmişti. Nüfusun sür'atle artması neticesinde, bugün Ankara, evvelkine nazaran, çok daha geniş sahalardan gelen mahsûllerin en büyük kısmını kendi istihlâkinde kullanmaktadır. Yabancı memleketlerden gelen ithalât emtiasına olan ihtiyac, tabiatiyle çok fazlalaşmıştır. Ankara muhitinin tiftikten başka kâfi miktarda iptidaî maddesi bulunmamakla beraber, kolay işçi tedarikini mümkün kılan nüfus fazlalığı ve mahallî istihlâk hacminin büyüklüğü dolayısiyle, burada büyük sanayiinin tesisi imkânları da vardır. Bu sebeple Ankara'da bir kısmı doğrudan doğruya büyük şehrin ihtiyacını karşılayan, bir kısmı da imâl ettiği maddeleri harice sevkedebilen fabrika ve imalâthaneler (elektrik, hava gazı ve un fabrikaları, şarap imalâthaneleri, bira fabrikası, dokuma fabrika ve tezgâhları, mobilyacılık, dericilik v.s.) kurulmuştur.

İdarî bakımdan Ankara, 1924 senesinden sonra kurulan yeni vilâyet teşkilâtına göre, Ankara vilâyetinin merkezidir; bu vilâyet 28.923 km.² arazi üzerinde 12 kazaya ayrılmış bulunmaktadır (Ankara, Ayaş, Bâlâ, Beypazarı, Çubuk, Haymana, Kalecik, Keskin, Kızılcahamam, Koçhisar, Nallıhan, Polatlı). 1935'te Ankara merkez kazasında 126 ve bütün vilâyet dahilinde ise, 1140 kadar köy vardı ve vilâyetin nüfusu 534.025 idi (1935'te Ankara vilâyetinin nüfusu 534.000).

Bibliyografya: İlk çağlara ait garp kaynaklarından metinde adı geçenlerden başka bk. Pauly-Wissowa, *Realencycl. d. klass. Altertumswiss.*, I, 2220—2221; Strabon, *Géographie*, IV, 187; XII, 517, 567.— Orta çağ için bk. P. Wittek, *Zur Geschichte Angoras im Mittelalter* (*Festschr. für Georg. Jakob zum siebzigsten Geburtstag*), 1932, s. 329—354 (bir çok arap, türk ve garp kaynakları ihtiva etmektedir); G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie anatolienne...* (*MFOB*, Beyrut, 1928, XIII); H. Grègoire, *Byzantion* (1927—1929), IV, 437—461; V, 327—346; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890; bilhassa eski yollar üzerinde Ankara'nın vaziyeti hakkında); V. Schultze, *Altchristliche Städte und Landschaften*, II, 392 v.d.; *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques* (tab. A. Baudrillard, s. 1538 v.d.; ilk hıristiyanlık devirleri hakkında); E. Mamboury, *Ankara* (1933; buradaki tarihî mâlûmat kısmen Mükrimin Halil Yınanç'ın şifahî tebligatından ve kısmen de P. Wittek'in yukarıda ismi geçen eserinden alınmıştır). — Osmanlı devrine ait kaynaklar için bk. Evliya Çelebi, *Seyyahatnâme*, II, 426—443; *Cihannumâ*, s. 633; — Avrupalı seyyahların eserleri: A. G. v. Busbeck, *Itinera Constantinopolitum et Amasianum* (frans., alm. ve ingl. trc. vardır; türk. trc. Hüseyin Câhid Yalçın, *Türk mektupları*, İstanbul, 1938); J. B. Tavernier, *Les six voyages...* (Paris, 1681); P. de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant* (Amsterdam, 1712); P. Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas fait par l'ordre du Roy...* (Paris, 1712); W. Ainsworth, *Journey from Angora by Kaisariah, Malatiyah...* (*JRGS*, X, 1840, s. 275 v.d., 311 v.d.); W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor ...* (London, 1842), I; P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1853—1869); B. Poujoulat, *Voyage dans l'Asie Mineure* (Paris, 1860); Ch. Texier, *Asie Mineure* (*Coll. Univers.*, Paris 1862), s. 479—492; Ph. le Bas, *Asie Mineure* (*Coll. Univers.*, Paris, 1864); H. Barth, *Reise von Trapezunt ... nach Scutari* (Gotha, 1860), s. 78; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850—1859* (Hannover, 1925), s. 371 v.d.; G. Perrot, *Souvenir d'un voyage en Asie Mineure* (Paris, 1864); K. Humann - O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien* (Berlin, 1890); E. Naumann, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrats* (München ve Leipzig, 1893), s. 139—152; J. G. C. Anderson, *Exploration in Galatia cis Halym* (*Journ. of the hist. Soc.*, XIX, 1899, s. 97 v.d.). — Eski eserler, âbideler ve kitâbeler hakkında, yukarıda adı geçenlerden başka, bk. G. Perrot, *Exploration de la Galatie* (Paris, 1862), s. 227 v.d.; G. Perrot, E. Guillaume, J. Delbet, *La Galatie et la Bithynie* (Paris, 1862); O. Hirschfeld, *Zum Monumentum Ancyranum* (*Arch. Epigr. Mitt.*), Wien, 1855; J. Mordtmann, *Marmora Ancyrana* (Berlin, 1874); T. Mommsen, *Res Gestaedivi Augusti* (Berlin, 1883); A. Domaszewski, *Inschriften aus Kleinasien. Ancyra* (*Arch. Epigr. Mitt.*), 1885, IX, 113 v.d.; islâm ve türk âbide ve kitâbeleri için bk. Mubarek Galib, *Ankara* (İstanbul, 1341 ve 1928). — Coğrafî mâlûmat ihtiva eden eski eserler için bk. K. Ritter, *Erdkunde* (XVIII, *Kleinasien*), s. 472 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, IX, 373; Vital Cuinet, *Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 247 v.d.; *Ankara vilâyeti Sâlnâme-i resmîsi* (1288—1325 hicrî seneleri arasında, vilâyet idaresi tarafından, gayr-i muntazam fasılalar ile 14 defa neşredilmiştir).

Yeni Ankara için bk. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*; E. Mamboury, *Ankara* (1933); H. Louis, *Türkiye coğrafyasının bâzı esasları* (*Birinci coğrafya kongresi*), 1941, s. 223 v.d.; *Genel nüfus sayımı* (1935), neşriyat, 75, 2 (Ankara vilâyeti) ve 1940 nüfus sayımının ilk neticeleri; *İstatistik yıllığı* (İstatistik umum müd.), 1939—1940, nr. 159, XI; *Ankara şehrinin Jausseley, Jansen ve Brix tarafından yapılan plân ve projelerine ait izahnâmeler* (Ankara şehremaneti), Ankara, 1929.

(BESİM DARKOT.)

'ANKABŪT. [Bk. ANKEBÛT.]

ANKEBÛT. 'ANKABŪT (A.), örümcek; Kazvînî ve Damîrî muhtelif nevilerini zikrederler. Bunlardan büğe (yahut büye = tarentula) *al-rutaylā'* yahut *al-ruṣaylā'* en tehlikelisidir. Damîrî pas renginde, gâyet ince tüyler ile örtülü başında ısırmağa yarayan dört kıskacı bulunan bir kır örümceğini de târif eder. Bu örümcek toprak içinde kendisine yuva kazar ve geceleyin çıkarak avlanır. Ağ örücü örümceklerin ağları, riyazî esaslara uygundur; bâzılarına göre, erkek, çözgüyü ve dişi ise, atkıyı yapar. Diğerlerine göre ise, dişi yalnız başına bir ağ örebilir. Ağın maddesi salyadan ibarettir. Bu ağın örülmesi bittikten sonra, örümcek bir köşede pusu kurar ve sineğin ağa girmesini bekler. Sinek ağa girer girmez hemen üzerine atılır. Bâzı örümcekler de ağın ipliklerine asılırlar. Bâzıları ise, yerde hareketsiz dururlar ve avlarını sıçrayarak yakalarlar. Yakaladıkları avı ağlar ile sımsıkı sararlar ve yuvalarına götürerek, kanını emerler. Câhiz'e göre örümcek harikulâde bir mahlûktur; çünkü yavruları, kendilerine öğretilmeden, ağ örmeği bilirler. Örümcekler yumurtlarlar, yumurtalardan küçük kurtlar çıkar ve üç gün zarfında örümcek şeklini alır. Çiftleşme uzun zaman sürer; Damîrî erkeğin dişiye nasıl yaklaştığını tasvir eder. Örümcek ağı, yaralardan akan kanı dindirmek ve cilâsı gitmiş gümüşü parlatmak için kullanılır. Rivâyet olunduğuna göre, örümcek ezilerek kullanılırsa, muhatî hummalara ve diğer hastalıklara iyi gelirmiş. Bir rivâyete göre, bir örümcek Peygamberi büyük bir tehlikeden kurtarmıştır. Peygamber, hicret esnasında, Abū Bekr ile beraber, bir mağarada saklanmış bulunuyordu. Kendilerini tâkip eden kureyşîler, bu mağaranın methalinde bir örümcek ağı gördüklerinden, bir adamın bu ağı bozmadan mağaraya giremeyeceği mülâhazası ile, içeriye girmekten vazgeçmişlerdir. Bu rivâyet ile buna benzer diğerleri, örümceğin ağını harikulâde bir sür'at ile ördüğünü gösterir. 29. surenin adı *Sūrat al-'ankabūt* 'tur. — Krş. mad. ASTURLĀB.

Bibliyografya: Kazvînî (nşr. Wüstenf.), I, 439; Damîrî (Kahire, 1298), II, 132 v.dd.

(J. RUSKA.)

ANMŪZAC. [Bk. ENMÛZEC.]

ANNA, ingiliz Hindistanı'nda sikke ve bir ağırlık ölçüsü. Sikke olarak, *anna* = 1/16 rupya [b. bk.]'dır.

ANNİYA. [Bk. ENNİYET.]

ANŌŞARVĀN. [Bk. NÛŞİREVÂN.]

ANŌŞARVĀN. [Bk. ENÛŞİRVAN.]

ANŞĀB. [Bk. ENSÂB.]

ANŞĀR. [Bk. ENSÂR.]

'ANŞARA. [Bk. ANSARE.]

ANSARE. 'ANŞARA (*'anṣereş* kelimesinin lehçe şekli), şimalî Afrika'da ve diğer yerlerde 24 haziranda (Julian takvimine göre)

çok duman veren bir takım nebatlar yakılmak suretiyle (krş. hıristiyanların St. Jean yortusunda yakılan ateş) ve buna benzer diğer tarzlarda tes'it edilen bir bayramın adıdır. Maksat, „Sympathique“ sihir ve dua ile senenin yağmurlu ve bol mahsûllü olmasını dilemektir. Dozy, *Supplément*, II, 181'e göre, *'anṣara*, Pentecost demek olan ibranîce bir kelimeden müştaktır.

Bibliyografya: Dozy, *göst. yer.* ve orada zikredilen eserlerden başka bk. Doutté, *Merrâkech*, I, 377; Westermark, *Midsummer customs in Morocco* (*Folklore*, 1905); Bel, *La population musulmane de Tlemcen* (*Revue des études ethnograph. et sociolog.*, 1908); Destaing, *Fêtes et coutumes saisonnières chez les beni Snous* (*Revue Africaine*, 1906, s. 362 v.d.).

ANṢÂRÎ. [Bk. ENSÂRÎ.]

ANṬÂKÎ. [Bk. ANTÂKÎ.]

ANTÂKÎ. AL-ANṬĀKĪ, Dāvūd b. 'Omar al-Żarīr (1541?—1599). Al-Başīr lâkabını da almış olan osmanlı-arap tabîb, âlim ve şairi. Bu zatın en mufassal tercüme-i hâlini yazan Muḥammed al-Amīn b. Faḍl Allāh al-Muḥibbī *Ḫulāṣat al-aṯar fī a'yān ḳarn ḥadī 'aṯar* adlı tezkeresinde (Ragıb Paşa kütüp., nr. 999, var. 158b; tab. Kahire, 1284), Abu 'l-Ma'ālī al-Ṭālavī'nin *Sāniḥāt* adlı eserinde, bizzat Anṭākī'den naklen, Antakya'da doğduğu (950=1541?) ve doğuştan kör olduğu zikredildiğini kaydeder ki, al-Żarīr (bâzan Akmah; „anadan doğma kör“) lâkabı kendisine bu körlükten dolayı verilmiş ve diğer taraftan da, araplarda âdet olduğu üzere, hayra yormak kabilinden (tefe'-'ülen) al-Başīr („iyi gören“) lâkabı da izafe edilmiş olması muhtemel olduğu gibi, zekâsının şiddeti ve müşahede kuvvetinin fevkalâdeliği dolayısiyle, bu lâkabın verilmiş olduğu da söylenir. Gerek *Sāniḥāt*'ta, gerek Muḥibbī'nin eserinde ve hattâ bunlardan naklen sonradan yazılan tercüme-i hâllerin hepsinde, Anṭākī için *U'cūbat al-dahr* gibi bir vasıf kullanmak suretiyle, körlüğüne rağmen, gerek tıp, gerek hey'et ve gerek fizikî ilimlerde üstat addolunacak dereceye geldiği gösterilmek istenilmiştir. Babası Ḥabīb al-Naccār köyünün muhtarı 'Omar namında bir zat olup, Ḥabīb al-Naccār [b. bk.] türbesi yakınında bir misafirhane açarak, gelen giden fıkaraya yiyecek ve içecek temin etmiş idi. Oraya bir gün Muḥammed Şarīf isminde iranlı ulemadan bir zat gelmiş ve Dāvūd'u ayakta durmak ve yürümekten men'eden ağrılı bir hastalıktan, vücuduna bir yağ sürüp sargılar ile sıkıca sararak ve kan alarak, kurtarmıştır. Dāvūd'un bu zattan mantık ile başlayarak, fizikî ilimleri tahsil ettikten sonra, farisî öğrenmeği arzu ettiğini, fakat hocasının farisinin kolay bir dil olduğunu, hâlbuki yunancayı öğretecek kimselerin nâdir bulunduğundan, kendisinden bu dili öğrenmesini tavsiye ettiğini de al-Ṭālavī rivâyet eder. Vakıa tıbbî eserlerinde, sıra geldikçe, eski yunan tıp ulemasını zikretmekte pek dikkatli davranmış olması ve ilâc ve nebat isimlerinin yunancasını yazmaktan geri durmaması, eski tıbbın aslî kaynağı olan yunan eserlerine bağlılığını ve gençliğinde yunanca öğrenmiş olması ihtimâlini bir dereceye kadar teyit eyler.

İslâm Ansiklopedisi'nin Avrupa tabında Brockelmann Anṭākī'nin yunancayı, hikemî ilimleri aslından okumak üzere, Anadolu'ya seyahatinde öğrendiğini söylüyorsa da, bu müellif de sonradan *Gesch. der arabischen Litteratur* zeylinin son tabında (Leyden, 1938, II, 491) yunancayı bir iranlı âlimden öğrendiğini teyit ediyor. Vakıa *Ḫulāṣat al-aṯar* (bk. *göst. yer.*)'de Anṭākī'nin bir çok yerlere seyahatinden bahsolunmakta ise de, bu meyanda Anadolu seyahati zikrolunmamaktadır. Yalnız Mısır'a giderken, Şam'da ve sahillerde bir çok yerlere uğradığından ve oralarda bir çok ulema ile temas ettiğinden bahsedilmekte ve Kahire'ye vardığı zaman „Salih peygamberin Şamūd kavmi, Mesih'in de yahudiler arasına düşmesi“ gibi bir vaziyette kalarak, her kesin husumetini tahrik ettiği, kendi ifadesine atfen, zikrolunmaktadır. Şark mehazlarının hepsi Anṭākī'nin ilmî ve felsefî meselelerde kendisine sorulan suallere ve bilhassa tabiî ve riyazî ilimler sahasında cüzler dolduracak cevaplar yazdığını söylemekte müttehittir. Dāvūd al-Anṭākī hakkında bütün mehazlarda garip ve bugün inanılması güç bir takım harikulâde vak'alar zikrolunur; bittabi burada bunları tekrar edecek değiliz.

Anṭākī'nin serbest düşünceli, zorlu bir şi'î olduğu ve Peygamberin miracını, feleklerin bir biri üzerinde kat kat olması cihetiyle, arşa çıkmak için eflâkın yırtılması lâzım geleceğini ve bunun ise muhâl olduğunu ileri sürerek, inkâr ettiği zikrolunur (krş. *Kaḥl al-nafīs li cilā' 'ayn al-ra'īs*; İbn Sīnā'nın *Ḳaṣīda 'aynīya*'sine şerh, Kahire kütüp. katal., 2. tab., nr. 256). Bir de kıdem-i âleme kail ve bunun aksini gösteren âyetlerin teviline mail olduğu söylenir (İbn Ma'ṣūm, *Sulāfat al-'aṣr*, Mısır, 1324, s. 428). Bundan başka Yusūf al-Badī' al-Dimaşkī'nin *Ẕikray ḥabīb* ismindeki kitabına nazaran, Anṭākī'nin tıp ve tabiî ilimlerden maada, Faḫr al-Dīn al-Rāzī ve Şahāb al-Dīn Suhravardī'nin meşhur eserleri ve bilhassa *Iḫvān al-ṣafā* risaleleri ile şiddetle iştigâl ettiği mâlûm olmasına göre, felsefî ve fikrî noktadan, serbest düşünceli bir zat olduğu anlaşılmaktadır. Mamafih bugün Dāvūd Anṭākī, büyük eseri olan *Taẕkirat uli 'l-albāb va 'l-cāmi' li 'l-a'cab al-'ucāb* adındaki kitap dolayısiyle, en ziyade tıpta meşhurdur. Nitekim Kahire'de bulunduğu sırada Medrese-i zâhiriyede bir hususî hücrede oturup, gelen giden hastaları tedavi ettiği söylenir (bk. *Ḫulāṣat al-aṯar*, var. 160a). Dāvūd Anṭākī Kahire'den, Mekke şerifi Ḥasan b. Abī Numay'in daveti üzerine, 1008 (1599) de Mekke'ye giderek, orada yine aynı sene içinde, bir rivâyete göre, ishalden, diğer bir rivâyete göre de, zehirlenerek vefat etmiştir. Kendisi gâyet hoş sohbet ve câzip bir şahsiyete sahip idi.

Üç osmanlı padişahı (Kanunî Süleyman, Selim II., Murad III.) zamanında, Osmanlı imparatorluğu hudutları dahilinde yaşamış olan bu osmanlı-arap âliminden, İstanbul'da veyahut Anadolu'nun büyük şehirlerinde çalışmamış olan osmanlı ulemasını çerçeveleri içine almayan diğer türk-osmanlı tezkereleri ve ulema tercüme-i hâlleri bahis bile etmemektir.

Eserleri. Dāvūd al-Anṭākī'nin tıbba dair en büyük eseri olan *Taẕkirat uli 'l-albāb, Tezkere-i Dāvūd* namı ile, Türkiye'de ve arap memleketlerinde pek meşhur olan eseridir ki, Mısır'da, 1254—1324 seneleri arasında, yedi defa tabolunmuştur. Eseri 976 senesinde yazmağa başladığını müellif bir münasebet ile söylüyor (bk. *ayn. esr.*, tab. Mısır, 1302, I, 21). Mukaddimede, tıbbın umumî mâlûmatı zikredildikten sonra, tıp müfredatının kendinden evvel tertip edildiğini ve kendisinin onlardan iktibas ettiğini söyleyip, bu ilimde şöhret alan yunan ve arap ulemasını teker teker zikreder. Müfredat bahsini İbn Bayṭār'ın *al-Cāmi'* ismindeki meşhur eserinden vâsî surette iktibas etmiş olduğu muhakkak olmakla beraber, müellifin kendi tecrübesi ile elde ettiği bir çok ilâclardan da bahsettiği vâkidir. İbn Sīnā'nın *Ḳanūn*'unda ancak 800 kadar basit ilâc (müfredat) zikrolunduğu hâlde, Anṭākī 1712 ilâc sayar. Bundan sonra kısaca teşrihten bahs ile fazla mâlûmat için kendi eseri *Nuzhat fī al-taşrīḥ*'e müracaatı tevsiye eder. İkinci kısımda elifbe sırası ile hastalıklar ve tedavileri zikrolunurken, *Aḥkām al-Ḳur'an* faslında, yıldızların harekâtının hastalıklar ve hattâ halkın muamelâtı üzerine tesirinden bahse başlar; nihayet harf sırası bozularak, arada eksikler kalmış olduğu gibi, diğer taraftan eser bir ansiklopedi şeklini alıp, msl. bayṭar kelimesinde, hayvan hastalıklarının hikâyesine geçilir. Coğrafya kelimesinde ise, coğrafyanın yunanî bir ilim olup, tıp ile çok alâkası olduğundan ve iklimlerin hastalıklar üzerine tesirinden ve hendese kelimesinde hendesenin meskenler inşasında ve diğer bir çok hususlarda tıp ile münasebeti bulunduğundan bahsedilmiştir. Hattâ kendisinin hendeseden *Kaşf 'an al-muşkilāt* diye bir eseri de olduğunu söyler (bk. *ayn. esr.*, II, 106).

Tıbba dair ikinci mühim eseri, Mısır'da mîr-i liva (alemdar) Derviş Çelebi b. Muṣṭafā'nın medhi ile başlayan ve *Tezkere*'nin kenarında tabedilmiş olan *al-Nuzhat al-mubhica fī taṣḥīẕ al-aẕhān va ta'dīl al-amzica*'dir. Bunda daha ziyade bugün umumî pataloji dediğimiz bahisler toplu ve hikemiyat ve felsefiyat yolunda gidilerek, yazılmıştır. Müellif, bundan dolayı, kendisinden evvel bu yolda eser yazmağa kimsenin sâlik olmadığını fahr ile söylemektedir (bk. *ayn. esr.*, I, 9). Bu eserde ilimlerin tasnif ve ehemmiyetleri ve bilhassa riyaziyat, heyet hakkında izahatı müteakip, teşrihten, mizac ve ahlattan bahsolunduktan sonra, hastalıkların, cihaz ve azâya göre, taksim ve tavsifine girişilir.

Müellifin tıbba müteallik *Alfiya fī 'l-ṭib, Nuzhat al-aẕhān fī işlāḥ al-abdān* (Çorlulu Ali Paşa kütüp., nr. 344), *Kifāyat al-muḥtāc fī 'ilm al-'ilāc* ve *Kitāb al-bahca va 'l-durrat al-muntaḫaba fī ma ṣahha min al-adviya al-mucarraba* (Halet Efendi kütüp., nr. 752), *Tuḥfat al-bakrīya fī aḥkām al-istihmām al-kulliya va 'l-cuz'īya* (Şehit Ali Paşa kütüp., nr. 2093) ile astrolojinin tıbba tatbiki hakkında *Anmūẕac fī 'ilm al-aflāk* namında eserleri vardır. Bunlardan hamamlara dair olup, hocası Muḥammed al-Bakrī'ye ithaf ettiği eserde evvelâ hamamların inşa tarzını ve soğukluktan başlıyarak muhtelif sıcaklıkta halvetler bulunması lüzumunu zikrederken, hamam binalarının ferah verici resimler ile tezyin edilmesini tavsiye etmeyi de unutmaz. Hamamların faide ve mahzurlarından ve ne zaman girilip çıkılacağından ve nihayet soğuk su banyolarından bahseder.

Anṭākī'nin, isimlerini zikrettiğimiz tıbbî eserlerinden başka, başlıca, İbn Sīnā'nın *Ḳanūn*'u üzerine yazdığı *Naẓm kanuncek* şerhi ve diğer muhtelif ilim şubelerine dair bâzı eserleri daha varsa da, hepsinin burada zikrine lüzum yoktur (bk. Brockelmann, *GAL*, *Supplement*, II, 492; Lâleli kütüphanesi fihristi; Paris, Berlin, Leyden ve Rampūr kütüphaneleri katalogları).

Tıbdan gayri ilimlerde yukarıda ismi geçen İbn Sīnā'nın *Ḳaṣīda 'aynīya*'sine şerhi, mantıktan *Ġāyat al-marām fī 'l-manṭiḳ va 'l-kalām*, iksir-i âzama dair *Risāla fī 'l-ṭayr va 'l-'uḳāb* ve heyete dair *Risāla fī 'l-hay'a*'si vardır. Bir de *Tazyīn al-asvāḳ bi-tafṣīl* (*tartīb*) *aṣvāḳ al-'uṣṣāḳ* isimli aşka dair bir eserinden bahsolunur ki, bu eser de beş defa Mısır'da basılmıştır. Brockelmann, Ansiklopedi makalesinde, müsteşriklerin tetkiklerine istinaden, eserin, aşkı ancak bir hastalık telâkki eden eski

tıbba ait olduğunu söylerse de, kitabın (tab. Mısır, Bayezid umumî kütüp., nr. 544) tetkiki aşkın ruhî tesirleri ve meşhur âşık ve mâşukaların hayatına dair efkâr ve mütalâattan ve bu bapta yazılmış şiirlerden mürekkep olduğunu göstermesine nazaran, tıp ile hiç bir alâkası yoktur.

Bundan başka Anṭākī'nin bir çok şiirleri de vardır (nümuneleri için bk. İbn Ma'ṣūm, *Sulāfat al-'aṣr*, Mısır, 1324, s. 429). Görülüyor ki, Anṭākī yalnız üstat bir tabib değil, aynı zamanda bir riyaziyeci ve bir şairdir.

Bibliyografya: Tercüme-i hâline dair mehazlar metinde zikredilmiştir. Bunlardan başka eserler hep iktibaslardan ibaret olduğu için, kaynakların tenkidine mahâl yoktur. Garp mehazleri ise, Leclerc, *Histoire de la medecine arabe*, II, 304 v.d.; Wüstenfeld, *Geschichte der arab. Aerzte und Naturforscher*, nr. 275; Brockelmann, *GAL*, II, 364; *Suppl.*, II, 491 v.d. 'dan ibarettir.

(ABDÜLHAK ADNAN.)

ANTÂKÎ. AL-ANṬĀKĪ (Yaḥyā b. Sa'īd) (? —1066), Sa'īd b. Baṭrīḳ (Eutychius) [b. bk.]'ın yazdığı arapça tarihe (lâtin. trc. Pockoke, *Annales*, Oxford, 1657) bir zeyl kaleme alan arap müellifi. Eserin 326—417 (938—1026) senelerinden bahseden kısmı, Antakya'da tamamlanmıştır. Müellif buraya 405 (1014/1015) senelerinde gitmişti. Mısır'da doğmuş olması muhtemeldir. Hayatının ilk 35—40 yılını orada geçirmiş ve 458 (1066)'de ölmüştür.

Bibliyografya: V. von Rosen, *Imperator Wasilii Bolgaroboitza* v.b. (Petersburg, 1883); Brockelmann, *GAL*, I, 148; Vasil'ev, *Vizantiya i Arabı*, II b, 58 v.d.

ANṬĀKİYA. [Bk. ANTAKYA.]

ANTAKYA. ANṬĀKİYA (ANTIOCHIA), kadîm devirde Casius Mons denilen Ḳuṣayr-'Aḳra dağ kütlesinin şimâl ucundaki Habib Neccar dağı eteğinde, Âsî nehrinin aşağı mecrası boyunca uzanan münbit ve güzel bir ovanın kenarında, denizden 22 km. mesafede bulunan bir türk şehridir (36° 10′ şimal arzı ve 36° 6′ şark tûlü, Greenw.).

Antakya 300 (m. ö.) tarihinde Séleukus I. tarafından, eski ve ehemmiyetsiz iki yunan kolonisinin yerinde, tesis edilmiştir. Antakya san'at seven hükümdarların oturdukları yer ve mühim bir ticaret merkezi olarak, az zaman içinde Suriye'nin payitahtı oldu. Bilâhare, Roma ve İskenderiye'den sonra, Roma imparatorluğunun en mühim ve en kalabalık şehri ve bütün Asya eyaletlerinin merkezi hâline geldi. Antakya'nın tedricî inhitatı Sâsânî devletinin teessüsü ile başlar. Bunun neticesinde, Fırat ve Dicle havâlisi, gittikçe, Antakya'nın siyasî ve iktisadî nufuz dairesinden çıktı. Buna, 499 senesinde, İran Nasturî kilisesinin garp kilisesinden ayrılması inzimam etti ki, bu hâl, Antakya'nın Bâbil hıristiyanları üzerindeki ruhanî hâkimiyetine son verdi. Zaten İran kıralları, dâimâ, Roma imparatorluğunun Asya'daki merkezini kuvvetten düşürmeğe çalışmışlardı. Daha 260 senesinde, Şāpūr I., şehri muhasara ve zaptederek, ahaliden büyük bir kısmını buradan Ḫozistān (Susiana)'daki Cundēšāpūr'a nakletmişti (krş. Ṭabarī, I, 827). VI. asırda da, Antakya İran seferlerinin esas hedefini teşkil etti. Ḫusrav I. Nūşirvān, 538 senesinde, burayı zapt ve tahrip ederek, nüfusunun büyük bir kısmını Medayin (Ktesiphon) civarına götürdü ve orada, bunlar için, Rūmiya ismi ile, ayrı bir şehir inşa ettirdi. Bu şehir, tamamiyle Antakya'nın plânına göre kurulmuştu (bk. Nöldeke, *Gesch. d. Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leyden, 1879, s. 165, 239; Streck, *Babylonien nach den arab. Geographen*, II, 1901, s. 266 v.dd.).

İran kıallarının iki defa yaptıkları yağma ve tahriplerden başka, sık sık vukua gelen müthiş zelzeleler de şehrin inhitat ve harâbisini tâcil etmiştir. Milâdın ilk beş asrında, en az on büyük zelzele kaydedilmiştir. Rivâyete göre, bunlardan biri (526) 250.000 insanın ölümüne sebep olmuştur. İmparator Justinyanus, Ḫusrav I. tarafından tahrip edilen şehri, eskisine nisbeten, haylı küçük mikyasta yeniden inşa ettirmiştir. Antakya, 17 (638)'de, arapların eline geçti (krş. Belāẕorī, nşr. de Goeje, s. 132; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, I, 79 v.d.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendlande*, I, 259). Müslümanlar şehrin hâkimi kaldılar. Bizanslıların, 69 (688)'da, Antakya halkını kanlı bir mağlûbiyete düçar etmeleri bile (Weil, *ayn. esr.*, I, 470), bu vaziyeti değiştiremedi. Cedrenus'a göre, en geç 355 (966) senesi sonunda, arap kaynaklarına göre, en geç 358 (969)'de, şarkî Roma imparatoru Nikephoros Phokas'ın cesur generali Burtzes, araplar içinden çıkan bir hainin yardımı ile, Antakya'yı Ḥamdānī'lerin elinden almağa muvaffak oldu. Hâlbuki daha evvel 355 (966) ilk baharında, bizzat Nikephoros Phokas'ın idare ettiği hareket boşa çıkmıştı (krş. Freytag, *ZDMG*, XI, 213, 230; Weil, *göst. yer.*, III, 18; A. Müller, *göst. yer.*, I, 574). Antakya bundan sonra, bir asırdan fazla, Bizans devletinin müslümanlara karşı başlıca kalesi olarak kaldı. 473 (1080)'ten itibaren, Musul (Mavṣil), 'Uḳaylī emîri Muslim'e haraç vermeğe mecbur oldu. 477 (1084) senesinde tekrar tamamiyle islâm hâkimiyeti altına geçti: bir rum vâlisinin hiyaneti ile şehrin kapıları Konya selçukî sultanı Süleyman

I.'a açıldı. Buraya sahip olmak için, Süleyman ile 'Uḳaylī emîri Muslim arasında, 478 (1085)'de, Antakya civarında vukua gelen bir muharebede, Muslim maktûl düştü. Az sonra (479 = 1086) Süleyman'ın da vefatı üzerine, Muslim'in vâlisi tarafından dâvet edilen Melikşah, Yagı Basan'ı Antakya'ya emîr tayin ederek, meseleyi hâlletti. Bu zat, 21 teşrin I. 1097'de, haçlı ordusu şehir surları önünde göründüğü zaman bile, hâlâ şehrin hâkimi bulunuyordu.

Şehrin kuvvetli ve geniş surları ile arazinin sarp olması yüzünden, hıristiyanlar burasını muhasarada büyük müşkülâta uğradılar. Şehir, ancak beşinci ayda, tamamen muhasara edildi. Fakat, evvelce de iki defa olduğu gibi, bu sefer de Antakya ancak bir hainin yardımı ile zaptedildi. 2 haziran 1098'de haçlılar, şehri, üç gün sonra hücum ile ve ahaliyi kılıçtan geçirerek, ele geçirdiler. Antakya'yı muhasaradan kurtarmak için, Musul emîri Kerboğa'nın sevk ve idaresinde büyük bir müslüman ordusu, üç gün sonra, kale önüne gelince, hıristiyanlar şehirde mahsur kaldılar ve çok geçmeden, ümitsiz bir vaziyete düştüler. Fakat, gûya mukaddes mızrağın orada keşfedilmesi şâyıası ile, vecde gelerek, 28 haziranda cür'etkârâne bir huruc hareketi yaptılar ve adedce kendilerinden çok üstün olan Kerboğa'nın ordusunu tam bir hezimete uğrattılar. Antakya, bundan sonra, 170 sene hıristiyanların hâkimiyeti altında kaldı ve bir dükalık merkezi oldu. Bu dükalık, şimalde Ceyhan (Pyramus) ırmağından cenupta, Lāẕḳīya civarında, Nahr al-Kebīr'e kadar olan şimalî Suriye sahilini, 'Amḳ [b. bk.] ovasını ve Hama'nın şimal-i garbîsindeki Şayzar (Larissa)'a kadar Âsî nehri vâdisini kaplıyor ve Kudüs kırallığına tâbi bulunuyordu. Antakya bu zamanda yeniden az çok bir refah ve umran devri yaşadı; şehirde bir çok yeni binalar yapıldı, nüfus arttı ve yeniden canlanan ticaret haylı inkişaf etti.

Mamafih Mısır memlûklerinden Sultan Baybars, şimalî Suriye'deki hıristiyan hâkimiyetine, ânî bir darbe ile, nihayet verdi. 660 (1262)'ta Antakya prensliği arazisini, bir çok seferler ile, yağma ve tahrip ettirdikten sonra, 666 (1268)'da kat'î neticeyi almağa karar verdi. Ansızın şehre yürüyerek, açıkta mukavemet göstermek teşebbüsünde bulunan şövalyeleri mağlûp etti; vire hakkındaki müzakerelerin neticesiz kalması üzerine, 19 mayısta hücuma geçti. Antakya, hemen hiç mukavemet etmeden, sultanın eline düştü. Şehrin zaptı esnasında 16.000—17.000 hıristiyanın telef ve 100.000 kadarının da esir olduğu söylenir. Kalesi ile beraber, bütün şehir ateşe verildi. Burada elde edilen ganimetin hâd ve hesabı yoktu. Antakya, bu felâketten sonra, kendisini bir daha toplayamamış ve o vakitten beri, islâm hâkimiyeti altında, eski ehemmiyetini gittikçe kaybetmiştir. [Bu inhitatın sebebini, bâzı garp müelliflerinin ve, bu meyanda, bu makaleyi yazan Streck'in iddia ettiği gibi, şark hıristiyanlığının eski merkezine teveccüh etmiş müslüman taassubunun tutuşturduğu kinden ziyade, islâmiyetin Suriye'de kendisine, Şam gibi, daha merkezî vaziyette ve şimalden gelecek taarruzlara karşı, daha iyi korunmuş bir payitaht tesis etmiş olmasında aramak doğru olur. Antakya, islâm enerjisinin yükselttiği Şam ile rekabet edememiş, ayrıca sık sık vukua gelen zelzeleler de şehrin yeniden kalkınmasına engel olmuştur. Antakya'nın mâruz kalmış olduğu zelzeleler hakkında bk. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1155].

Antakya'nın, bu civarda genişliği 38 metreyi bulan Âsî nehrinin bol menbâlı vâdisindeki mevkii muhteşemdir. Toprağının büyük inbat kudreti ve ikliminin itidali, bu şehri şarkın en sevimli yerlerinden biri hâline koymaktadır. Şarklılar, burasını cennet gibi Şam'dan sonra, Suriye'nin en lâtif şehri olarak methederler. Burada yağan ve Petermann'a göre, şehre *al-Ṣaḥḥāḥa* (= sidikli; Petermann'ın *ṣaḥāḥa*'sı, her hâlde, Wensinck'in yaptığı gibi, bu şekilde düzeltilmelidir) lâkabını verdirten şiddetli yağmurlar, nebatların fevkalâde bol ve gür olmasına sebep olur.

Bugünkü Antakya, Âsî nehrinin cenup kıyısında kâin olup, deniz seviyesinden 440 m. yüksek bulunan Ḥabīb al-Naccār dağının (Mons silpius) yamaçlarına kadar genişlemektedir. Şehir şarkta büyük bahçeler ile çevrilmiştir. Civarının sevimliliği ve münbitliği ile, manzaraya muhteşem bir çerçeve yaratan yakınındaki dağların çıplaklığı, canlı bir tezat meydana getirir. Kadîm devirlerde bu dağın yamaçlarında da evler vardı. Bugün ise, Antakya, Justinianus'tan evvelki şehrin ancak onda bir sahasını kaplar. Eski şehrin vüs'ati, hâlâ bir çok yerde izi görülebilen eski surların çevresi ile, vazıhan tesbit edilebilir. Şehrin Ḫusrav I. tarafından zaptı esnasında, bu surlar, pek fazla hasara uğramamıştır. Justinianus'un yeni tesis ettiği şehir, daha küçük mikyasta olarak, bu surların dahilinde bulunmakta idi. Bugün, kendi çerçevesi içinde, şimal-i garbî köşesine sığınmış olan şimdiki şehri uzaktan ihata eden suların muazzam kuşağı, ilk çağların en fazla dikkati çeken bir bakiyesidir. Tepeler üzerine bina edilmiş çok mazgallı surlar, orta çağ harp tekniği bakımından, zaptolunmaz addedilmişti. Bu surlar, bugün de muazzam eb'adı ile hayreti celbetmektedir. Surların uzunluğu 30.000 metreden fazla tutar. XVII. asırda Evliya Çelebi, surların çevresini

44.000 adım (İstanbul surlarından ancak 3.000 adım eksik) olarak kaydeder ki, bu da yukarıda söylenen uzunluğa tekabül etmektedir. Her 70—80 adımda sura cesim bir burc ilâve edilmiştir (söylendiğine göre, burcların sayısı 360 'tır). Şurası kaydedilebilir ki, istilâların ve dahilî harplerin tehdidi bâkî bulunduğu müddetçe, az çok sağlam tutulmasına gayret edilmiş olan bu surlar, yakın devirlerde müdafaa kıymeti kalmayınca, çok tahribata uğramış ve taşları — bilhassa son büyük zelzelelerden sonra — Antakya halkı tarafından şehir evlerinin tâmir veya yeniden inşasında kullanılmıştır. Nikephoros Phokas'ın Mons silpius üstünde inşa ettirdiği iç kale, Baybars tarafından tahrip edildiği tarihten beri, enkaz hâlinde bulunmaktadır. Bu dağın bir yamacında, gûya Antakya'da ilk hıristiyan olan, Ḥabîb al-Naccār (Agabos; Ahd-i cedid, *A'māl-i Rusul*., XI, 28)'ın katlolunduğu yer gösterilir. Burası müslümanların da ziyaretgâhıdır [bk. ḤABĪB AL-NACCĀR]. Mons silpius, bugün onun ismi ile, Ḥabîb al-Naccār diye anılmaktadır. Dağın yamaçlarında ilk çağların mühim bakiyeleri bulunur. Bilhassa muhteşem su kemerlerinin harâbeleri nazar-ı dikkati celbeder. Eski şehir kapılarından bir kaçı, bugün bile, az çok sağlam duruyor. Bügünkü şehirde zikre şâyân binalar yoktur. Mevcut 14 câmi pek değerli değildir. Meskenler pek de zenginlik intibaı vermezler. Şehrin inşa edilmiş olduğu mahallin tepelik yerlerinde eski devirlere ait harâbe yığınları seçilir.

Antakya, kadîm devirlerde, Fırat'tan denize ve Suriye'den Anadolu'ya giden yolların birleştiği noktada bulunması dolayısiyle, şark ve garp dünyası münakalâtının başlıca mutavassıtı olmuş iken, sonraları ticareti ve münakale işleri haylı tedenni etmiştir. Bugün faâl olan san'atler arasında zeytin yağı ve sabun imâli ve dericilik sayılabilir. Antakya'da bir az ipek böceği de yetiştirilir. Yakın vakitlere kadar Antakya, İdlib (Haleb'in cenub-ı şarkîsinde) ile beraber, bu havâlinin başlıca sabun sanayii merkezi idi. Civarında her türlü hububat, zeytin, limon ve portakal yetiştirilir. Âsî nehrinde de yılan balığı bulunur. Antakya kelimesinin örtü veya halıya delâlet etmesi de, dokuma sanayiinin burada bir zamanlar ne derece ehemmiyetli olduğunu gösterir (bk. Frankel, *Die aram. Fremdwör. im Arab.*, 1886, s. 44; Zuhayr, *Mu'allaḳa*, 8 (9).

Kadîm devirlerde Seleucia Pieria (arab. Salūḳīya), orta çağda ise, şehrin cenubunda Âsî nehri munsabında kâin al-Suvaydīya, Antakya'nın limanı idi. Bugün, Âsî nehrinin denize getirdiği alüvyonların birikmesi yüzünden, her iki liman da tamamiyle kullanılmaz bir hâle gelmiştir. Âsî nehri de seyr-ü sefere elverişli değildir. Bugün Antakya'nın deniz ile irtibatı, 700 m. kadar bir yüksekliğe tırmanarak, Amanus dağlarını Belen kasabası civarında aşan ve İskenderun iskelesine inen şose vasıtası ile temin edilmektedir. Diğer yollar Antakya'yı şarkta Haleb'e cenupta Lâzkiye ve Beyrut'a bağlamaktadır.

Antakya'nın nüfusu, eski ve orta çağlarda pek fazla iken, son zamanlarda çok azalmıştır. Mamafih son senelerde nüfusun tedricî surette arttığı tesbit edilmektedir. H. Petermann 1853'te takriben 10.000 nüfus kaydetmiştir (bunlardan 1/3'i, ekserisi rum ve ermeni olmak üzere, hıristiyan ve yahudi idi). Bununla beraber, 1848 senesine ait diğer bir tahmine göre, Antakya'nın nüfusu o sırada 17.000 idi (bunlardan 1500'ü hıristiyan). Hattâ daha sonra nüfusun 6.000 den ibaret olduğunu söyleyenler vardır. Sachau 1880'de şehrin ev sayısını 3500, nüfusunu da 17.500 olarak göstermiştir (2500 hıristiyan ve 250 yahudi). Cuinet (1890) 25.000 kişi, Badeker (1900 tabı) 28.000 kişi kaydeder (bunlardan 4.000 hıristiyan, az mıkdarda yahudi). Arap orta çağında Antakya 'Avāṣim [b. bk.] mıntakasının, yani Bizans'a karşı Suriye-Anadolu sınırında tesis edilen „askerî hudut eyaletinin" de, merkezi idi. 921 senesinde Selim I. tarafından, Mısır memlûklerinden, alınarak Osmanlı devletine ilhak edilen Antakya, daha sonraları Halep vilâyetine tâbi bir kaza merkezi oldu. [1914 te başlayan cihan harbi neticesinde, Antakya, tekmil Suriye ile beraber, 1918 son baharında ingiliz ordularının istilâsına uğradı ve daha sonra fransızlar tarafından işgâl edildi. 20 teşrin I. 1921 tarihli Ankara muahedesi ile, Fransa, İskenderun sancağı denilen ve nüfusunun ekseriyeti türklerden mürekkep olan bölgeye, Suriye hudutları dahilinde idarî muhtariyet vermeği kabul ediyordu. 1937 senesinde Fransa hükûmeti, Suriye'nin siyasî haklarını genişletirken, Türkiye — artık o zamandan itibaren Hatay adı verilen — İskenderun sancağının da bu haklardan istifade etmesini talebetti. Paris ve Ankara'da yapılan uzun müzakerelerden sonra, istiklâli ve hudutları iki devletin müşterek tekeffülü altında olmak üzere, bir Hatay devletinin teşkili kararlaştırıldı. Nihayet 1939 senesinde Hatay, Türkiye'ye iltihak etti. Bugün Antakya şehri, 5205 km². arazi üzerinde, 230.000 nüfusu olan Hatay vilâyetinin merkezidir. Şehrin nüfusu 1940 sayımında 28.127 idi].

Bibliyografya: I. Arap coğrafyacılarının Antakya hakkında verdikleri mâlûmat G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890), s. 36, 61, 71, 367 — 377 'de toplanmış ve tercüme edilmiştir. — Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī (ölm. 328 = 939), *Tārīḫ al-Nīl* isimli kroniğinde, memleketi hakkında mühim mâlûmat verir (krş. Brockelmann, *GAL*, I, 148). Bu eserin Antakya'ya ait kısımları A. v. Kremer tarafından, *Denkschriften der Wiener Akad. der. Wissensch.* (1852), III, kısım 2, s. 24 v. dd.'da tercüme edilmiş ve diğer arap muharrirlerinin Antakya hakkındaki notları da ilâve olunmuştur (s. 21—31). — Al-Mas'ūdī, kendi görüşüne istinat eden ve hususiyle kadîm Antakya kuruluşu (surlar, Paulus kilisesi v.s.) hakkında şâyân-ı dikkat mâlûmat verir (332 = 943'te yazılmıştır); ayn. mll., *Murūc al-ẕahab* (Paris), II, 226 v.dd., 282 v. dd.; III, 406—410; IV, 55, 91; VIII, 68 v.dd. — I. Guidi tarafından *Rendiconti della reale acad. dei Lincei*, seri IV, VII (Roma, 1897)'de neşir ve tercüme edilen Antakya'ya ait anonim bir arapça tavsif kıymetlidir (Cod. Vat. arab., nr. 286). Bu belki de bir süryanî kaynağına dayanmakta (bk. Förster, *Jahrbuch des deutsch. archaeol. Instituts*, XII, 111) ve Nikephoros Phokas'tan, yani 968 (m. s.)'den evvel yazılmamış olsa gerektir. D. S. Margoliouth, Guidi'nin tab'ına, Bodleiana (*Journ. of the Roy. Asiatic Society*, 1898, s. 157 v. dd.) yazmasına istinaden, mühim tashihlerde bulunmuştur. Antakya hakkında aynı mâlûmat, Kâtib Çelebi'nin *Cihannumâ* (İstanbul, 1145 = 1732, s. 595 v.dd.)'sında da iktibas edilmiştir. Abu 'l-Ḥasan al-Muḫtār b. Buṭlān (ölm. 455 = 1063) Antakya ve Halep'te gördüklerini bir risalede anlatır. Bundan Yāḳūt Antakya'ya dair makalesinde (*al-Mu'cam*, nşr. Wüstenf., I, 382 v.dd.) bol bol istifade etmiştir. İbn Buṭlān için bk. G. le Strange, *göst. yer.*, s. 7; Brockelmann, *göst. yer.*, I, 483; Heer, *Die hist. und geogr. Quellen in Yāḳūt's geogr. Wörterb.* (1898), s. 22.

II. Antakya'nın haçlı seferleri zamanındaki tarihi için bk. F. Wilken, *Gesch. der Kreuzzüge* (Leipzig, 1807—1832), I, 173—263; II, 52, 300, 349, 380; III, 11, 143; VII, 523 v.dd.; B. Kugler, *Gesch. der Kreuzzüge* (Berlin, 1880), s. 44—56, 89—95, 116, 218, 389/390; R. Röhricht, *Gesch. des Königreiches Jerusalem (1100—1291)* (Innsbruck, 1898), fihrist; R. Röhricht, *Gesch. des ersten Kreuzzüges* (Innsbruck, 1901), s. 108—152; başkaca bk. Weil, *Gesch. der Chalifen*, III (1851), s. 163—169 (1097/1098 seneleri vakayii).

III. Seyahatnâmelerden başlıca şunlar zikre değer: R. Pococke, *Beschreib. des Morgenlandes*, alm. tabı Breyer ve Schreber (Erlangen, 1791), II, 273 — 280; 1737'de seyahat eden Pococke, ilk defa olarak, sahih topografik mâlûmat vermiştir. — C. Niebuhr, *Reisebeschreib. nach Arabien* (1774 v.dd.), III, 15—18 (Pococke'un Antakya plânını bâzı noktalarda tashih etmiştir). — J. Rusegger, *Reisen in Europa, Asien und Afrika* (1847), I, 363—373; Chesney, *The Expedition for the survey to the rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), I, 425 v.dd.; Sandreczki, *Reise nach Mosul und durch Kurdistan nach Urmia* (Stuttgart, 1857), III, 467 v.d.; H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II, 366 v.dd.; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 462 v.dd. Evliya Çelebi 1058 (?)'de, İstanbul'dan Şam'a giderken, uğradığı Antakya şehri ve surları hakkında dikkate lâyık mâlûmat verir (*Seyahatnâme*, 1314, III, 52—56).

IV. Antakya hakkındaki monografiler: Ottfr. Müller, *Antiquitates Antiochenae* (Göttingen, 1839); K. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1147 — 1210; E. Reclus, *Nouvelle géographie univers.*, IX, 766 v.dd.; Streber, *Kaulen's Kirchenlexikon* (Freiburg, 1882 v.dd.), I, 941 — 945; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1890 v.dd.), II, 193—197; J. Benzinger (Pauly-Wissowa), *Realencyklop. der klass. Altertumswiss.*, I, 2442—2445; R. Förster, *Antiochia am Orontes* (*Jahrb. des deutsch. archaeolog. Instituts*), XII (1897), s. 103—149 (şehrin inşa tarihine dair); S. Krauss, *Antioche*, (*Rev. d. étud. Jvives*), 1902, nr. 89 (burada Antakya'nın kuruluşuna, şehrin 70 (m. s.)'e kadar olan tarihine ve oradaki hıristiyan, bizans ve arap devirlerine dair yahudi kaynaklarında ne varsa toplar ve tenkit eder); Badeker, *Palaestina und Syrien*, 5. tab. (1900), s. 427—433. (STRECK.)

ANTALYA (ANṬĀLĪYA, ADALYA), Anadolu'nun cenubunda, Akdeniz kıyısında, kendi adını taşıyan körfezin şimâl-i garbî müntehasında kurulmuş bir şehirdir. Eski eserlerde Attalia (Attaleia; Peutinger cetvelinde Atalia), yeni Avrupa dillerinde Adalia ve türk eserlerinin bir çoğunda Adalya şeklinde zikredilen bu şehrin adı, ilk bânisi sayılan Bergama hükümdarı Attalos II.'un (159—138 m.ö.) isminden gelmektedir. Şehir kurulmadan evvel de, burasının bir yerleşme sahası olması muhtemeldir (böyle olmakla beraber, Lanckoronski, Hirschfeld'in kabul ettiği vecihle, Korykos adlı eski bir mustağmerenin mevcudiyetine kat'î bir mâhiyet atfetmiyor).

Antalya'nın bulunduğu mevkide, kadîm devirlere ait bir liman beldesi kurulmasını kolaylaştıran tabiî şartlar dikkati celbeder. Evvelâ karaların içine doğru haylı sokulmuş kör-

fezin nihayetinde bulunan bu mevki, Akdeniz 'den Anadolu içlerine nufuz etmek bakımından, elverişlidir; Anadolu 'nun cenubunda sahili ekseriyetle çok yakından ve kıyıya muvazi bir şekilde tâkip eden dağlar, burada dahile doğru istikamet alır ve aralarında, körfezin müntehasına yerleşmiş, geniş bir ova bırakır; ova dağların arasında bir haylı içeriye sokulur ki, sahilden göller mıntakasına ve oradan Frikya (iç Anadolu 'nun garp kısmı) 'ya, tabiatın hazırlamış olduğu bir yol vasıtası ile, oldukça kolay bir şekilde geçilir. Bu umumî vaziyet içinde, Antalya 'nın yerleşmiş olduğu noktanın da, bir takım müsait şartlar irae ettiği göze çarpar: sahil üzerinde 20 — 30 m. yükselen yarlar kolay tahkim edilebilirdi; bu yarlar arasında, eski ve orta çağ gemilerinden büyücek bir filoyu içine alabilecek, hemen bütün rüzgârlardan mahfuz ve kum ile dolmak tehlikesinden masun tabiî bir liman vardı ki, bilâhare inşa edilen mendirekler sayesinde âdetâ „kapılı bir liman" hâline konulmuştu. Attalos 'un şehri, bu kadar müsait şartlara sahip olmayan komşu beldeler arasında, derhâl inkişaf ederek, onları gölgede bıraktı; fakat az sonra, Attalit 'lerin arazisi Roma imparatorluğuna intikal edince, bu şehir, hemen bütün civar kıyılarda olduğu gibi, deniz haydutlarının eline geçmiş bulunuyordu. 79 (m. ö.), da, İsauricus lâkabı ile mâruf konsül P. Servilius tarafından bunların tenkil edilmesi üzerine, Roma 'nın fi'lî hâkimiyeti başladı ve şehrin surları tevsi ve takviye edildi. Bizans devrinde Antalya 'nın ehemmiyeti arttı ve şehir Akdeniz havzasında faâl bir ticaret limanı oldu. Bu yüzden, müslümanlığın ilk intişarı asırlarında, arada sırada islâm deniz akıncılarının tecavüzüne uğradı ve 860 (246) senesinde, halife Mutavakkil 'in amirali, türk aslından Faźl b. Ḳarin tarafından, denizden hücum ile, zaptedildi. Antalya daha sonra, XI. asrın son yarısında, bütün Anadolu 'nun türkler tarafından fethi sırasında, zaptedildi ise de, 1103 te imparator Alexis Komnen 'in kuvvetleri tarafından alındı; fakat türkler tarafından tekrar işgâl edildi. 1120 'de imparator Yuannes Komnen burayı tekrar zaptetti. 1181 de Sultan Kılıç Arslan II. bu şehri muhasara etti ise de, alamadı. Antalya, lâtinlerin İstanbul 'u zaptından ve Bizans imparatorluğunun taksiminden sonra, Aldobrandin isminde bir frengin eline düşmüştü. Sultan Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I. 1207 (603) 'de burayı muhasara etti. Kıbrıs kıralının vasisi Gautier de Montbéliard 'ın, Kıbrıs 'tan bir mikdar frenk ile, imdada gelmesine rağmen şehir, sultan tarafından alındı (bu fetihten itibaren selçukîlerle venediklilerin arasında ilk münasebetler başlamış ve venediklilere bâzı ticarî imtiyazlar verilmiştir), fakat 1215 'te, evvelki vak'ada mağlûp ve esir edilmiş iken, bırakılmış olan Gautier de Montbéliard, tekrar Kıbrıs 'tan Antalya 'ya gelerek, şehri işgâl edip türkleri kılıçtan geçirdi. Şehir, Anadolu sultanı 'İzz al-Dīn Kaykāvus I. tarafından, tekrar harben istirdat edildi ve Gautier de dahil olduğu hâlde, bütün frenkler ve hıristiyanlar katlolundu. Türkler şehrin surlarını, eski rıhtım ve mendirekleri tâmir ve tevsi ettiler, tersane kurdular.

Antalya Anadolu selçukîlerinin Akdeniz donanmasının merkezi oldu. Burada oturan türk vâlileri, *Malik al-savāḥil*, yahut *Amīr al-savāḥil* unvanını taşırlardı ki, türkler bunlara s a h i l b e y i derlerdi. Kelime bizanslılara *Salbeg* şeklinde geçmiştir.

Bir müddet için Antalya, Alâiye ile beraber selçukî hükümdarlarının kışlık ikamet yeri oldu. Selçukî imparatorluğunun yıkılması üzerine, Antalya havâlisini Hamid-oğullarının hükmü altına geçmiş görüyoruz. XIII. asır nihayetinde göller bölgesinde bu devleti kuran İlyas Bey oğlu Dündar Bey, Antalya 'yı ele geçirmiş, buranın idaresini kardeşi Yunus Bey 'e bırakmış, kendisi, o sırada Anadolu 'yu nufuzu altına alan İlhanî devletinin tâbiiyetini kabul etmiş, fakat İlhanîlerin Anadolu vâlisi Demirtaş tarafından, 1324 'te Antalya 'da öldürülmüştür. Üç sene sonra Demirtaş Mısır 'a firar edince, Dündar 'ın oğlu İshak Bey, Mısır sultanlarının metbuiyetini tanımak suretiyle, babasının bıraktığı yeri almış (1327), Antalya 'da da Dündar Bey 'in kardeşi Yunus Bey 'in oğulları hüküm sürmeğe başlamıştır. Hamid-oğullarının bu ikinci koluna bâzı tarihçiler Teke-oğulları derler. Hakikatte selçukîler, Antalya 'yı zaptettikten sonra, bu havâliye Teke türklerini yerleştirmişlerdi ve Hamid-oğulları da belki bunlar arasından yetişmişti. İşte Antalya 'da hüküm sürenler de Hamid-oğullarının bir kolu idi. 1361 'de Kıbrıs kıralı Pierre, Antalya 'yı işgâl ederek, Hamid-oğullarını şimale çekilmeğe mecbur etmişse de, Yunus Bey 'in torunu Mahmud Bey 'in oğlu Mehmed Bey 1373 'te şehri istirdat eylemiştir. Bunun oğlu Osman Bey zamanında da Antalya, Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Her ne kadar Ankara muharebesinden (1042) sonra, Osman Bey, Karaman beylerinden yardım taleb ederek, tekrar Antalya 'yı ele geçirmek istemişse de, Osmanlı devletinin Antalya muhafızı Hamza Bey tarafından mağlûp edilmiş ve öldürülmüştür (1422/1423). Osmanlı devrinde bu şehir Teke sancağının merkezi idi (mamafih, Teke paşaları vakit vakit dahilde, Elmalı şehrinde ikamet ederlerdi). 1082 (1671/1672) 'de Antalya 'yı ziyaret etmiş olan Evliya Çelebi, şehir ve kalesi

hakkında geniş mâlûmat verir. Onun ifadesine göre, 80 burclu ve 4.400 adım muhitinde olan muhkem kale dahilinde 3.000 kadar, kiremit örtülü eski evlerden mürekkep, dar sokaklı 4 mahalle, kale dışında ve şimâl tarafından da 20 türk ve 4 rum mahallesi vardı; şehrin üç tarafı bahçeler ile çevrilmiş idi. Şehrin çarşısı, surların dışında bulunuyor, limanı 200 parça gemi alabilen ve methâlinde iki büyük kule bulunan mükemmel bir melce' teşkil ediyordu. En güzeli Kuyucu Murad Paşa tarafından inşa edilmiş 11 büyük câmi, 7 büyük medrese, bir çok tekke, han ve hamam mevcut idi. Antalya 'da muhtelif devirlere ait eserlere rastlanır: liman etrafında yer almış şehrin eski nüvesini ihata eden ve onu dahilen tâli kısımlara ayıran surlar, esas itibariyle kadîm çağlardan kalma ise de, orta ve hattâ yeni çağlarda bir kaç defa tâmir ve tevsi edilmiştir. Türkler de Antalya 'nın tahkimatında bir çok ilâve ve tadiller yapmışlardır. Ekserisi Roma devrine ait eski mebani mâlzemesinin büyük bir kısmı, sonraki inşaatta kullanılmıştır. Antalya 'nın selçukîler devrindeki ehemmiyeti, o zamandan kalma eserler ile zâhirdir. Fakat bu eserlerin büyük bir kısmı, müteakip devirlerde harap olmuştur. Kiliseden çevrilme Ulu câmi metrûktür; Karatay câmiinden, çok müzeyyen bir cümle kapısı ile mihrab kalmıştır. 1373 (774) 'te tâmir görmüş olan Yivli câmiin güzel bir tuğla minaresi vardır. Selçukî devrinden kalma daha bir çok eserler, bir imaret ve bir tekke harâbesi ile bir çok türbeler görülür. Osmanlı devrine ait câmilerde (msl. Kuyucu Murad Paşa ve Mehmed Paşa câmileri) zikre şâyândır.

Bugünkü Antalya, denize doğru dik yarlar ile hudutlanan bir düzlük üstünde sıralanmış, kırmızı kiremitli beyaz evleri, etrafını kuşatan bahçelerin koyu yeşilliği ve uzaktan seçilen dağ çerçevesi ile, denizden pek hoş bir manzara arzeder. Sahil yarlarının üzerinden denize dökülen şelâleler, bu manzaraya başka bir canlılık ve güzellik verir. Şelâlelerin suyu, şimaldeki dağlardan doğup Antalya düzlüğünün kireçli zemini içinde bir kaç defa kaybolarak tekrar satha çıkan ve şehir yakınlarında bir kaç kola yarılan Düden (Katarraktes) çayından gelir; sayısız su arıkları, etraftaki ve hattâ şehrin içindeki bahçeleri sular. Antalya 'nın havası karakteristik Akdeniz iklimi damgasını taşır. Üç taraftan yüksek dağ sıraları ile çevrilmiş olan ova içinde yazlar gâyet sıcak geçer (temmuzun vasatî suhuneti 28°); öğle üstü sıcaklık derecesi 40 'ı aşabilir ve ancak deniz meltemi estiği sırada, hava bir az serinler. Havadaki fazla rutubet tesiri ile, bu sıcaklık büsbütün tahammül edilmez bir hâl aldığı için, halkın büyük kısmı civardaki yaylalara ve etraftaki bahçelere çıkar ve yazı orada geçirirler. Bu mevsimde hemen hiç yağmur yağmaz; buna mukabil kışlar ılık geçer (kânun II. da vasatî suhunet 10°); kışın donlar pek nâdir ve kar yağması tamamiyle istisnaîdir. Bol olan yağmurlar (senede bir metreden fazla), son baharda başlayıp, ilk bahar ortalarına kadar devam eder.

Bu iklim, her türlü mutedil ve bir çok medarî mıntaka mahsûllerinin yetiştirilmesine imkân verir. Antalya civarında çeşitli hububat ve sebze ile, başta portakal ve limon olmak üzere, çeşit çeşit meyve, hatta muz yetişir. Son senelerde tesis edilmiş olan ziraat istasyonunda bir çok medarî mahsûller yetiştirilmesi tecrübe olunmaktadır. Münakale şartlarının tekemmülü ile, bilhassa turfanda meyve ve sebze ihracatının büyük ehemmiyet kazanacağı ümit olunabilir. Şimdiye kadar Antalya 'nın hariçle muvasalası bilhassa deniz yolundan yapılmaktadır. Vapurlar bugün eski limanın dışında açıkta demirlerler. İstanbul ile Antalya arasında muntazam türk postaları işlediği gibi, ecnebi vapurları Antalya 'yı bilhassa İtalya, Mısır ve Suriye limanlarına bağlarlar. Antalya 'dan meyve, odun (kereste ve mahrukat), hububat, ham mâden v.s. ihrac olunur. Buna mukabil kara irtibatı, yakın zamana kadar, mühmel kalmış olduğundan, Antalya limanı, İzmir ve Mersin gibi, ticarî faaliyeti kendine çeken geniş bir hinterlanddan mahrum bulunuyordu. İnşasına teşebbüs edilen ve bugün Burdur 'a varmış bulunan Afyon — Antalya demiryolu tamamlandığı zaman, bu vaziyet değişecek, Antalya limanı, İç Anadolu 'nun bir kısım ticaretini kendine çekecektir; bu neticeye intizaren, Antalya — Burdur arasında mevcut iyi bir şose, Antalya 'nın Ankara ve İstanbul ile sür'atli muvasalasını temin etmektedir.

Son senelerin muntazam sayımlarına gelinceye kadar, Antalya 'nın nüfusu hakkında doğru denecek bir fikre sahip bulunmuyorduk. Ch. Texier, hemen bir asır evvel, bu nüfusu 15.000 —18.000 olarak tahmin eder. XIX. asır sonundaki tahminler, 13.000 ile 25.000 ve cihan harbinden evvelki senelere ait rakamlar ise, 25.000 —30.000 arasında oynar. Bu mikdarın takriben 3/4 'ü türk ve 1/4 kadarı da ortodokslardan mürekkep bulunuyordu. Ortodoksların, mübadele suretiyle, Yunanistan 'a nakledilmeleri üzerine, Antalya bugün tamamiyle bir türk şehri olmuş ve nüfusu, 1927 sayımında 17.356 iken, 1935 'te 22.993 'e varmıştır. Bu mikdar içinde müslüman ve ana dili türkçe olmayanların sayısı 100 'ü bulmuyordu. 1940 sayımında ise şehrin nüfusu 25.075 'i bulmuştur.

Evvelce Konya vilâyetine bağlı Teke sancağının merkezi olan Antalya vilâyeti, 19.479 km². arazi üzerinde 242.609 nüfusu ihtiva eder. Antalya kazasının 2989 km². arazisi üzerinde 47.697 nüfus yaşamaktadır. Antalya vilâyeti, ağaçların asırlardan beri büyük tahribata uğramış bulunmasına, rağmen, ormanların kapladığı saha bakımından, Türkiye'de birinci gelir; dağlık sahalarda, kereste işlemekle geçinen tahtacılar [b. bk.] ve yazın sürüler ile yaylalara çıkan yürükler [b. bk.] yaşar. Vilâyetin ziraî mahsûlleri ve ormanlarından başka, kısmen işletilen krom mâdeni başta olmak üzere, bir çok yer altı servet menbâları vardır ve bütün bu sebeplerle, Antalya vilâyeti, Türkiye'nin, büyük inkişaflara namzet, bir sahası gibi görünmektedir.

Bibliyografya: Antalya'ya ait mâlûmatı ihtiva eden eski şark kaynakları arasında Kâtib Çelebi, *Cihannumâ*, s. 638 v.d; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 285—290 zikredilebilir. Ayrıca bk. İbn Baṭūṭa, *Seyahatnâme*, I; Strabon, *Géographie*, XIV, 667.— Geçen asra ait bâzı seyahat ve coğrafya kitaplarında Antalya'ya ait bâzı tasvirler bulunur; bunlar arasında bk. Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 705 v.d.; T. Spratt ve E. Forbes, *Travels in Lycia*, I, 211; K. Ritter, *Erdkunde*, XIX, 624 v.d., 640 v.d.; E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle*, IX, 650; W. Ruge, *Beiträge zur Geographie von Kleinasien*, (*Petermann's Mitteilungen*, 1802); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 853—863. — Daha yeni eserler için bk. E. Banse, *Die Türkei*, s. 160; M. Cemal, *Anadolu*, s. 67 v.dd.; Cl. Huart, *Epigraphie arabe d'Asie Mineur* (*Revue Sémitique*, 1905 s. 61). — Kadîm devirlere ait eserlerden: Lanckronsky, *Städte Pamphyliens und Pisidiens* (Wien, 1890), 17 — 32. Antalya'nın tarihî eserleri ve âbideleri hakkında kısa bir not tevdieden A. Gabriel, Antalya hakkında henüz, tam ve kat'î mâhiyette, bir tetkik meydana konmamış olduğunu kaydettikten sonra, bu eserlerden kadîm çağlara ait olanlar için, Lanckronsky'nin yukarıda adı geçen eseri (frans. trc. *Veilles de Pamphylie et de Pisidie*, Paris, 1890) ile Antalya'nın hıristiyan devri âbideleri için, Hans Rott, *Kleinasiatishe Denkmäler* (Leipzig, 1905), s. 32—46 tavsiye ediyor. İslâm âbidelerinin R. M. Riefstahl tarafından yapılmış kısa bir tasviri için bk. *Turkish architecture in southwestern Anatoli* (Cambridge, 1931), s. 41—53 (kitâbeler P. Wittek, *ayn. esr.*, s. 78—90). — Antalya tarihi hakkında bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri*, s. 15—18. Antalya tarihi hakkında başlıca mehazlar: Ṭabarî (Mısır), 1326, II, 60; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (Būlāḳ, 1290), XII, 105; İbn Bibî, *Muḫtaṣar Selçuḳnāme* (nşr. Houtsma), Leyden, 1902, s. 33 v.dd., 51 v.dd. 97, 103 v.dd., 112 v.d., 123, 127, v.d., 142, 147, 153, 182, 199, 212, 273, 284, 287 v.dd., 296; Chalandon, *Les Commènes* (Paris, 1900), I, 197—234; II, (Paris, 1912), s. 38, 48, 113, 181 v.dd., 198; de Mas Latri, *Hist. de l'Île de Chypre* (Paris, 1861), I, 174; II, 13 v.d., 265 v.dd.; Mehmed Arif, Ahmed Tevhid ve Ali, Antalya tarihine ait muhtelif makaleler (*TOEM* ve *TTEM*); Süleyman Fikri, *Antalya livası tarihi* (İstanbul, 1339/1340). *Genel nüfus sayımı*, 1935, nr. 75, VI. (BESİM DARKOT.)

[Bu maddede MÜKRİMİN HALİL YINANÇ ve ALBERT GABRIEL'in notlarından istifade edilmiştir.]

'ANTAR. [Bk. ANTER.]

'ANTARA. [Bk. ANTERE.]

'ANTARÎ. [Bk. ANTERÎ.]

ANṬARṬŪS. [Bk. ṬARṬŪS.]

ANTER. 'ANTAR hikâyesi, (arapça *Sîrat 'Antar*), *Sîrat Banî Hilāl*, *Sîrat al-Ẓāhir* v.s. (krş. Brockelmann, *GAL.*, II, 62) gibi, eski zamanlara ait mevzuları nakleden bir halk hikâyesidir. *Sîrat 'Antar*'de esas mevzu âşikâr surette görülmektedir. Bu nümûne olmağa lâyık bedevînin hayatına ait başlıca noktalar, daha evvel *Kitāb al-Aġānî* (1. tab., VII, 148; 2. tab., VII, 153)'nin şair 'Antara (b. bk.; 'Antar şekli için bk. *Ḥamāsa*'nin şerhi, nşr. Freytag, I, 108, 1) hakkındaki bir hikâyesinde mevcuttur: câriye Zabiba'den dünyaya gelmesi, yaptığı muharebeler neticesinde, babasının nesebine ilhak edilmesi,[1] 'Abla'ye olan aşkı ve al-Asad al-Rahîṣ namı verilen Vizr b. Cābir tarafından hâincesine öldürülmesi. İçine muhtelif menşe'lerden bir çok parçalar giren bu hikâyenin, daha mufassal olan Ḥicāz metni (*al-Sîra al-ḥicāziya*) ile daha muhtasar ve Bâbil metni (*al-Sîra al-'irāḳiya*) ile aynı olması muhtemel olan Suriye metni (*al-Sîra al-şāmîya*) olmak üzere, iki metni mevcuttur. Bunların ne zaman yazılmış olduğunu kat'î bir surette tesbit etmek imkânsızdır; bu hikâyelerin ilk râvisi al-Aşma'î olduğu iddia edilmektedir. Filhakika bu zat eski 'Antara şiirlerinin râvisi addedilebilir; fakat hikâyenin içinde bu eski şiirlerden pek az şey bulunması, onunla bir münasebeti olmadığını göstermeektedir. Beyrut tabında, *Sîra*'nin müellifi olmak üzere, Yūsuf b. İsmā'îl al-Miṣrî (İbn Ḫallikān'da ismi geçen Yūsuf b. İsmā'îl Abu 'l-Maḥāsin ile aynı şahıs olması muhtemeldir) namında bir zat gösterilmiştir. 'Antar hakkındaki hikâyelerin takriben 540 (1145)'ta yaşamış olan Abū Mu'ayyad Muḥammed b. al-Mucallî b. al-Ṣā'iġ al-'Antarî tarafından toplanılmış olduğunu kaydeden İbn Uṣaybi'a'nın haşiyesi dikkate şâyândır. Şair ve kahraman 'Antara hakkındaki hikâyelerin daha bidayette masalcılar tarafından yazıldığını ve bu arada, her kesçe bilinen bu muhtelif hikâyeleri toplayan kalem sahipleri bulunduğunu, fakat halk muhayyilesinin de mütemadiyen bunları işlemekte olduğunu kabul etmek mecburiyetindeyiz.

1 'Antara, zenci bir câriyeden doğmuş olduğundan' hürr sayılmıyor, binaenaleyh muharebe etmek şerefinden mahrum bulunuyordu. Bir muharebede, babası tarafından, harbe girmesi teklif olunmuş ise de, hürr olmadığından bu şereften mahrum olduğunu söylemesi üzerine, babası onun hürriyetini iade etmiş ve nesebine ilhak eylemiştir.

Bibliyografya: Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 113 v.dd. (yazma nushalar için bk. Ahlwardt, *Verzd. arab. Hss. d. Königl. Bibl. zu Berlin*, nr. 9123—9137; Pertsch, *Die arab. Hss. der Herzogl. Bibliothek zu Gotha*, IV, 363 v.dd.; V, 53 v.d. — Başlıca tabıları: Kahire (1306—1310) 32 cüz; Beyrut (1869—1871) 154 cüz (2. tab.) ve Beyrut (1883—1885) 6 cilt. Kahire tab'ı, Hicaz metnine, Beyrut tabı ise, belki Suriye metnine istinat etmektedir. — 'Antar hikâyesinin takriben üçte biri Hamilton (Terrick) tarafından, *'Antar, a Bedueen romance* (London, 1819/1820, 4 cilt) namı altında, ingilizceye ve L. M. Devic tarafından, *Les aventures d' Antar, fils de Cheddad, roman arabedes temps ante-islamiques* (Paris, 1864, I) ismi ile fransızcaya tercüme edilmiştir.

(M. HARTMANN.)

ANTERE. 'ANTAR(A) B. ŞADDĀD B. 'AMR (bâzılarına göre, b. 'Amr b. Şaddād) B. MU'ĀVIYA AL-'ABSÎ, VI. asrın son on senesi zarfında ve islâmiyetin zaferinden iki nesil evvel, eserini vermiş olan bir arap şairidir. Zabîba namında bir zenci câriyenin oğludur ve bundan dolayı, *Aġribat al-'arab* (arab kargaları) arasında adı geçer. Daha delikanlı iken, şecaati sayesinde, babası tarafından ailenin bütün hukukuna mazhar edildi. Nöldeke (*Fünf Mo'allaqât* v.s., II, 9)'nin mutalâasına göre, *Mu'allaḳa*'sının 25. ve 27. beyitlerinde melez olduğunu itiraftan çekinmeyen bu türedi, zenci kölelerinden istihfaf ile bahseder. Al-Falḥā' (tavşan dudaklı) lâkabını taşımış olması pek muhtemel değildir. Zira bu takdirde *Mu'allaḳa*'sında (41. beyit) böyle bir kusur ile mâlûl bir adam tasvir etmezdi (?, krş. Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 10, not 1). 'Antare, Dāḥis ve Ġabrā' muharebesinde mühim bir rol oynadı (krş. A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 15 v.dd.) ve ihtiyarlığında Ṭayyi' kabîlesine karşı yapılan bir savaşta öldü. Arap kahramanları arasında, halk tarafından en ziyade sevilen kendisi olmuştur. Hâtırası 'Antar hikâyesinde [yk. bk.] ve bir çok mahal isimlerinde (bk. Goldziher, *Globus*, LXIV, 65 v.dd.) hâlâ yaşamaktadır. Bâzıları ancak parça parça muhafaza edilmiş olmasına rağmen, şiirleri o kadar beğenilmişti ki, al-A'lam [b. bk.] bunları altı şairin eserlerinden mürekkep mecmuasına ithal etmiştir. Tam olarak muhafaza edilen tek şiiri *Mu'allaḳāt* arasında bulunmaktadır. Bu tipik bir kasidedir. Müteaddit tasvir ve teşbihlerin araya sıkıştırılması ile, 33. beyite kadar uzatılmış olan *nasîb*'den başka, arap şairlerinin usûlüne mugayir bir ciheti yoktur. Diğer bir şiirinde (Ahlwardt, nr. 20), *nasîb*'in içine bir fahriye sokmak suretiyle, eski *nasîb* kaidesini bozmuştur. Bu keyfiyet diğer bir şaire, kendi *Mu'allaḳa*'sının başına koyduğu bir mısrâda, kendisinden evvel gelenlerin „ilâve edecek" bir şey bırakmadıklarını şikâyetle söylemek fırsatını vermiştir. Keza 'Antare, *Mu'allaḳa*'sının 64. beyiti, onu tâkip eden beyitlerinde hemen hemen 'Omar b. Abî Rabî'a'yı hatırlatan bir aşk sahnesinde yeni bir tarz ihtiyar eylemiştir (Nöldeke, *ayn. esr.*, s. 43). Şekil itibariyle, merhunu sık sık kullandığı göze çarpmaktadır (msl. 15, 9, 10; 20, 9, 13, 14).

Bibliyografya: *Aġānî*, VII (1. tab.), s. 148 v.dd., (2. tab.), s. 141 v.dd.; İbn Ḳotayba, *Kitāb al-şi'r* (nşr. de Goeje), s. 130 v.dd.; *Munyat al-nafsi fi aş'ār 'Antara b. Şaddād al-'Absî, intiḫāb İskender Aġā Abkarius* (Beyrut, 1864); Dîvān: W. Ahlwardt, *The divans of the six ancient Arabic poets Ennābiga v.s.* (London, 1870), s. 33 v.dd., zeyl, s. 178 v.dd.; *Dîvān 'Antara* (Beyrut, 1888, 1901, tab. Scien; Kahire, 1315); W. Ahlwardt, *Bemerkungen über die Ächtheit der alten arabischen Gedichte* (Greifswald, 1872), s. 50 v.dd.; H. Thorbecke, *'Antarah, ein vorislamischer Dichter* (Leipzig, 1867); Th. Nöldeke, *Fün Mo'allaḳāt, übersetzt und erklärt*, II (*Sitzungsber. d. Kaiserl. Akademie der Wissensch. in Wien, phil.-hist. Cl*, CXLII; Viyana, 1900), s. 1—49; Brockelmann, *GAL.*, I, 22; *Suppl.*, I, 45. (BROCKELMANN.)

ANTERÎ. 'ANTARÎ (A.), 'Antar [b. bk.]'den müştak ve Mısır'da 1. 'Antar'in sergüzeştlerini anlatanlara, 2. kaftan altına giyilen kısa bir elbiseye (entâri) verilen bir isimdir.

ANVARÎ. [Bk. ENVERÎ.]

A'RĀB. [Bk. BEDEVÎLER.]

'ARABA. [Bk. AREBE.]

ARABESK. Frans. *Arabesque* kelimesi, sıfat olarak, dâimâ islâm memleketlerinin san'at işleri için kullanılmıştır. Rönesanstan beri bu kelime, aynı neviden tezyinat mânasına isim

LEVHALARA AİT İZAHLAR

LEVHA I.

1. Irak: alçı kabartma (Berlin, Kaiser Friedrich-Museum).
2. Kahire, Cāmiʿ ʿAmr, şimâl avlusu: hatıl.
3. Kahire, Cāmiʿ ʿAmr, haremin garp duvarı: saçaklık.
4. Ḥarrān, Cami' al-Kebīr: orta kapıda sütun başlığı.
5. Bagdad, Haseki câmii: eski mihrabın orta pervazı.
6. Ḳayravān: Sīdī ʿUḳba'de süğe direği.
7. Kahire: oyma tahta (Arap müzesi, salon VI, 18).
8. Kahire: oyma tahta (Arap müzesi, salon VI, 16).
9. Kahire: oyma tahta (Arap müzesi, salon VI, 17).
10. Kahire: boyalı tahta (Arap müzesi, salon VI, 19).
11. Kahire: Cāmiʿ İbn Tolun, garp avlusu: kemer içi.

LEVHA II.

1. Divrik, Kale câmii: kapı (576 = 180; taş)
2. Hama, Nūr al-Dīn câmii: minberden bir parça.
3. ve 4. Hama, Nūr al-Dīn câmii: minberden iki parça (tahta).
5. Halep, Cāmiʿ al-Kebīr minaresi: üst kısmın tezyinatı (480 = 1087).
6. Halep, Antakya kapısında Fatimî binası: oluk pervazı (545 = 1150; taş).
6a. Konsol.
7—10. Musul, Cāmiʿ al-Kebīr: eski mihraptan dört parça. (543 = 1048; taş).
11. Ṣāliḥīn, Halep civarında: Fatimî mezarlarından parçalar (VI. = XIII. asır).
12. Meşhed, Halep civarında: kapıda Eyyübî frizi (taş).
13. Konya, Alâeddin câmii: halı.
14. Konya, Karatay medresesi: çini mozaik (639=1251).
15. Halep: Antakya kapısından bir parça (VI. veya VII. asır).

LEVHA I.

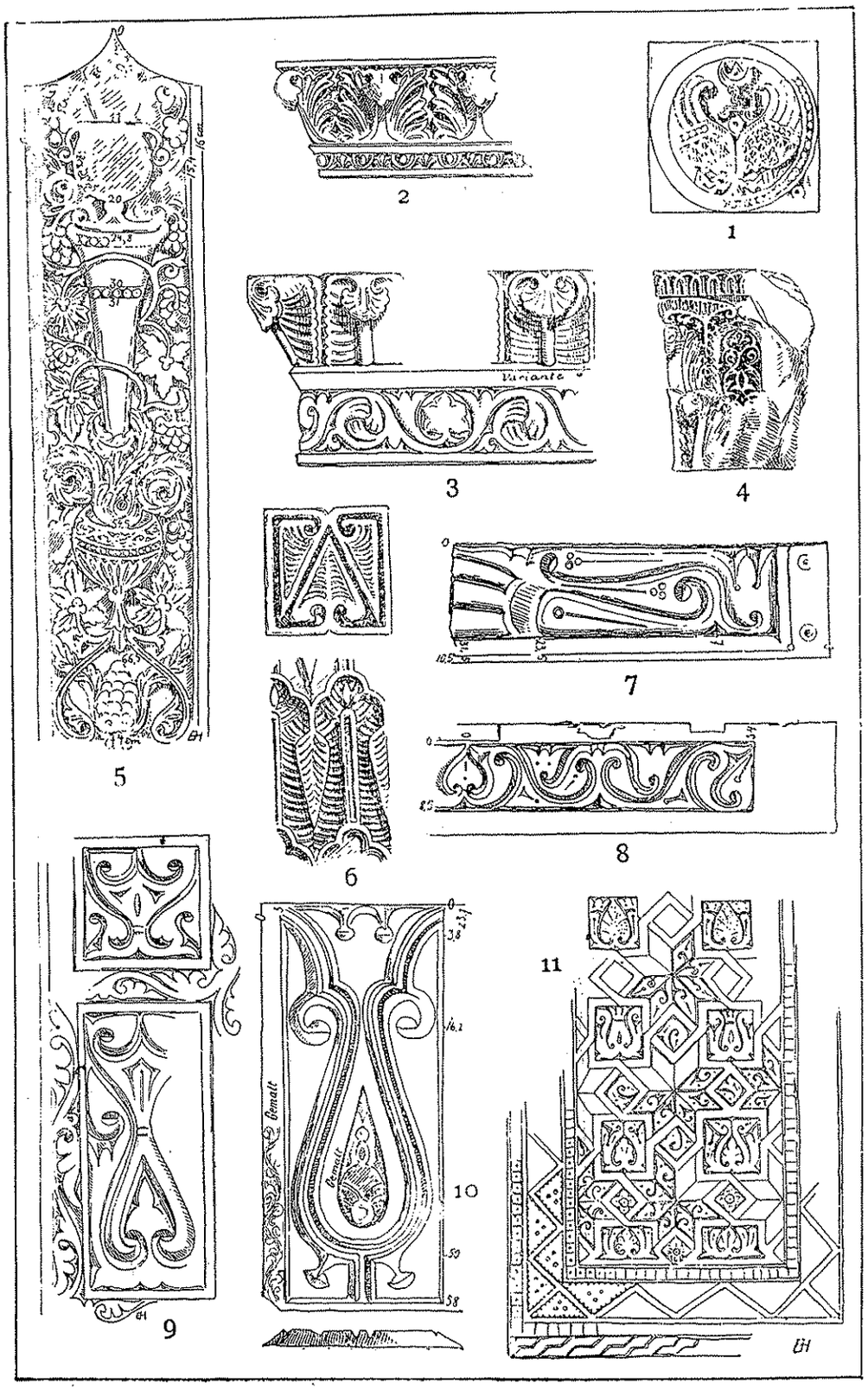

LEVHA II.

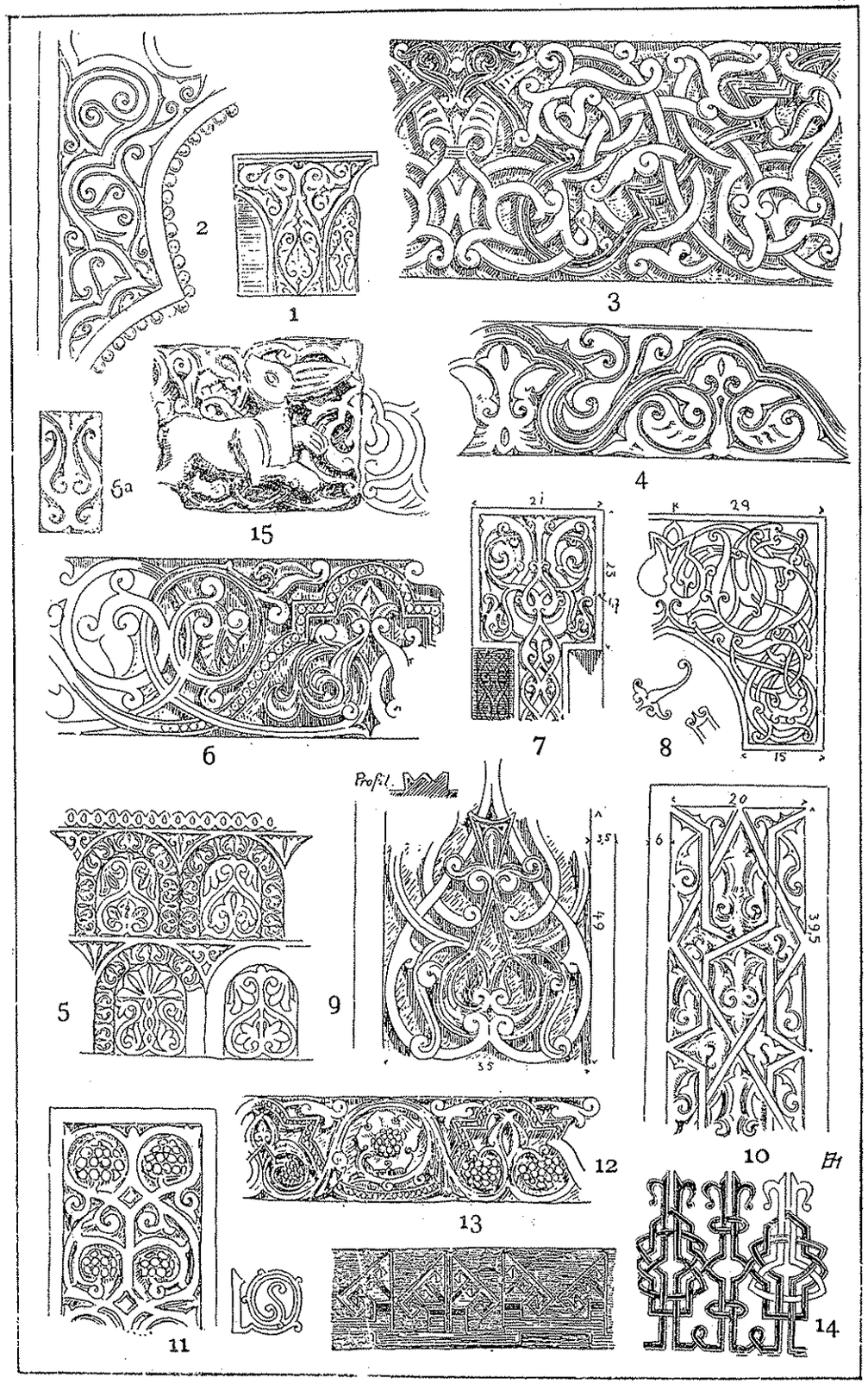

olarak, istimâl edilmiş ve mânası genişleyerek, hayalî (*fantaisiste*) tezyinata alem olmuştur. — Almancada bu kelime (*Arabeske*), müslüman san'atinde yaprak ve çiçek şekillerinden yapılan tezyinat (feston) ile, barok devrinden beri de, daha geniş mânada olarak, umumiyetle bu çeşit tezyin tarzına delâlet etmiştir. Almancada *Moreske* kelimesi ise, hemen müteradif mânada olmak üzere, tahsisen İspanya müslüman san'atini ifade için kullanılır. — Böyle iken *Arabeske* kelimesi, bugünkü kullanışta ekseriyetle rönesans tezyin san'atını ifadeye yaramaktadır ki, bu san'ata, daha doğru olarak, *Groteske* ismi de verilir. — İngilizcede de böyledir. Umumiyetle bu ıstılah, her hangi bir devir ile mukayyet olmaksızın, grotesk tezyin tarzını ifade için kullanılır ve moresk kelimesi ise, müslüman san'atine mahsus tezyin tarzı mânasına gelir.

Bu üç lisanın arabesk kelimesinin mânasına vermiş oldukları vüs'at ve bu suretle kelimenin asıl mânasının haricinde de istimâli, belki de sebepsiz değildir. Şüphesiz grotesk, her şeyden evvel, ilk defa Titus hamamının toprak ile örtülmüş tonozları meydana çıkarıldığı vakit keşfedilen kadîm bir tezyin tarzının rönesansta ihya olunmuş şeklidir. Bu keşfin uyandırdığı alâka üzerine, Rafael, talebesi Giovanni da Udine, Guilio Romano ve Gian Francesco Penni ile beraber, Vatikan'ın *loggia*'larını o meşhur groteskler ile tezyin etti. Titus hamamının tonozlu odaları toprak altında gömülü kalmış olduğundan, bu hamama *le grotte* (magaralar) ve ihtiva ettiği garip tezyinata da *grottesca* denilmiştir. Böylece hâlis klâsik kaynaklardan neş'et etmiş olan bu grotesk üslûp, mimarî bir tezyin tarzıdır. Fakat groteskler keşfinden evvel, tıpkı bu keşiften sonra olduğu gibi, rönesans devrinin küçük san'atlarında, bilhassa işlemecilik, toprak ve mâden avani ve kitap işlerinde kullanılan tezyinat bize, şüphesiz, aslen islâm san'atından alınmış olan unsurların mevcudiyetini gösteriyor. Bu arebesk unsurlar mimarî tezyinatında da görülür: yalnız, Pavia 'daki San Michele, Assisi 'deki San Fracesco, Bologna 'daki San Domenico kiliselerini hatırlatalım. Buna benzer arabesk unsurlar asıl grotesk denen üslûba da girmiştir. Bu keyfiyet, rönesans tezyin tarzı ile daha ziyade tahsisen, grotesk hakkında arabesk tâbirinin kullanılmasına yol açmıştır. Rönesans başlangıcında ve ondan sonraki devirde, ekseriyetle şark örneklerinin bililtizam taklidinden dolayı, arabeskin rönesans tezyin üslûbu üzerindeki tesiri sarih bir surette görülüyor. Fransız rönesansının Henri II. üslûbunda ve bilhassa kitap tezyinatında, Almanya 'da ise, bir çokları meyanında, meselâ bilhassa Peter Flütner (Nürenberg) ile Virgil Solis 'in tezyinat işlerinde bu keyfiyet aşikârdır.

Bugün arabesk tâbiri, san'at tarihinde kullanıldığı ve kullanılması icap ettiği gibi, yalnız islâm san'atına ait bir tezyin şekli mânasında istimâl edilerek, yukarıdan beri bahsedilen umumî mânasından ayırt edilmelidir. Bu tâbiri, tarzın fârikası olan birbirine girift feston tezyinatına hasretmek pek yerinde olurdu. Fakat bu tarzın, girift şeritler, yazılardan çıkarılmış motifler ve bâzı diğer şekiller gibi, esaslı unsurlarını tarih ve estetik bakımından, feston tezyinatından ayırmak müşküldür; bunun içindir ki, bu nevi tezyinatı da aynı tâbire ithâl etmek lâzım gelir.

Birbirine girift çiçek ve yapraklar, islâm san'at telâkkisinde hiç bir surette, tezyin tarzının bir ünitesi olarak, tavsif ve tahlil olunamaz. Çünkü bunların motifleri, zaman ve mekâna göre, çok değişir. Mamafih diğer san'at devirlerindeki, meselâ kadîm devirdeki, bu kabil tezyinat ile makayese edilince, aralarında müşterek bâzı vasıfların dâimâ bulunduğu görülür. Bunların menşe'i, şüphesiz, kadîm devirde hadd-i zatında pek tabiî hurma ve yaban enginarı yaprakları ve bunlardan çıkarılan muhtellf motifler bile olsa, yine itibarî ve hayalî nebat tezyinatıdır. Eski yunanda git gide artan bir canlandırma ve tabiata benzeme gayreti müşahade olunmaktadır ki, bu hellenistik medeniyetin takriben ilk devirlerinde azamî haddine varır. Fakat kısmen yunanî olmayan san'at ideal ve telâkkilerinin tesiri, kısmen de teknik kabiliyetlerin zayıflaması yüzünden, sonraları bir aksülamel vukubulmuştur. Bu alttan alta giden cereyan, daha ilk çağda ve şark yunan memleketlerinde garp memleketlerine karşı başlayan aksülamelin umumiyetle temâdi ve inkişafı gibi gözüken islâm san'atında dışa vurmuştur. Bundan dolayıdır ki, daha ilk zamanlarda islâm san'atının arabesklerinde tecride ve nebatî tezyinatın git gide daha hendesî bir şekil almasına doğru âşikâr bir temayül görülür. Bu temayül, aşağıdaki umumî prensiplerle kendisini gösterir.

Tezyinatta tabiatın şe'niyeti hiç kâle alınmaz; hâlbuki eskiden tabiat aynen kopye edilmezse bile, tabiata tamamen zıt şekiller vücuda getirmekten çekinilirdi. İslâm san'atında girift tezyinata verilecek şekli tayinde hâkim olan şey, ya derunî yahut karşılıklı tenazurdur. Festondaki nebatın sapı nebatî vasfını hemen tamamen kaybeder ve tabiîlikten çıkarak, sâdece bir takım zarif şekiller ve aralıklar vücuda getiren hendesî bir çizgi hâlini alır. Yaprak da,

yapraklıktan çıkarak, tabiat ile olan benzeyişini kaybeder. Bu yaprağın hellenistik tezyinatın itibarî yapraklarından müştak olduğu, ancak bâzı ahvâlde, kenarlarının ve iç kısmının çizilişinden anlaşılabilir. Fakat hellenistik devrin bu itibarî yaprak şekli, bunların yegâne menşe'i değildir.

Tolunîler ile ilk Fâtimîlerin yaptırdıkları âbidelerin, hattâ Nûr al-Dîn Maḥmûd'un Irak'ta inşa ettirdiği binaların tezyinatında, gerek heyet-i mecmuasının, gerek her unsurun kadîm devrin bereket borusu, vazo veya buna mümasil nesneler gibi, muhtelif şekillerde stilize edilmiş saksıda fidan şemasına ne derece uygun olduğu sarahaten görülmektedir. Bu vazo ve bereket borusu gibi nesneler de, arabesklerin inkişafında, tıpkı yapraklar gibi, gittikçe mücerret bir mâhiyet almışlardır. Bu tecrit keyfiyeti o derece ileri götürülmüştür ki, nebatî süslerdeki bütün zenginlik, hurma yaprağına benzer ve tabiata tamamen yabancı bir kaç enmuzecin müteaddit terkiplerine inhisar etmiştir. Yaprak ve sak, tabiatta olduğu gibi, biri diğerine bağlı, fakat gâyet sarih bir surette farklı iki kısım değil, bilâkis tamamen birbirine yapışıktır; öyle ki, yaprak bir sap ile saktan ayrılacağına, sakın sâdece bir genişlemesi ve büyümesinden ibaret kalmıştır. Tabiat ile olan aykırılığı daha bâriz bir hâle koymak üzere, sak yaprağın içinden sürüp çıkıyor, yani yaprak bir münteha olmuyor da yeni bir sak çıkarıyor ve dâimî bir tekerrür içinde, böylece devam edip gidiyor. Bundan başka tezyinat kompozisyonunun, kısm-ı âzamında, „sonsuz temâdi" prensipini tâkip ettiği, diğer tâbirle, ne kadar küçük olursa olsun, her sathın enine ve boyuna sonsuz ve mütenazır bir tarzda tekerrür edebilecek bir şekil ile süslendiği görülür. Bu kâide, yalnız satıh tezyinatında değil, kenar sularında da tatbik edilmekte idi; fakat kenar sularının biçimi, şeklin, alınan bir istikamette, temâdi etmesine müsaitti. Mamafih kenar sularında, mâhiyeti bozulmadan, kendilerini terkip eden şekillerin, tâli istikamette, yani enliliğine, temadî ettiği de ekseriya vâki idi.

Kenar suları için de, tenazur prensipine yakın bir prensip, tekabül prensipi câridir. Bu prensipe göre, erkek ve dişi kalıplarda olduğu gibi, modelin birbirine mukabil iki kısmı karşılıklı konulmuştur. Bu hâllerde şeklin sonsuz temâdisi, in'ikâs suretiyle mümkün olur. Bundan başka kenar suları arasında, bir çok varyantları ile birlikte, eski modellerde görülen kıvrımlı tek, çift ve aralıklısaklara da rastgelinir. Çok revaç bulmuş diğer bir tertip de, saksı içinde bir fidan kompozisyonudur ki, bundan a r m a c ı l ı k ü s l û b u denen kompozisyonlarda olduğu gibi, tek mihverli tam bir tenazur hâkimdir. Bu sisteme tefrik edilemeyecek kadar yakın diğer bir sistem de, ağaç gibi sürüp çıkan ve belki de eski şarkın h a y a t a ğ a c ı şeması ile alâkadar olan, yaprak tezyinatı sistemidir. — Bütün devirlerin arabesklerine şâmil bu prensipler ile birlikte, zaman ve makâna göre, tahavvül eden diğer hususlar da mevcuttur. Zemin ile şekil ve sap ile yaprak arasındaki nisbet, haddinden fazla değişir. Kahire'de bulunan İbn Tolun câmiinin mermer sıvası ile yapılmış tezyinatındaki arabesklerde bu değişme nisbetlerinin bir mertebesi görülür. Bunlarda yaprak, yalnız başına, zemini doldurmağa kifayet etmiştir. Sap, sanki yaprak yapraktan doğuyormuş gibi, hemen büsbütün kaybolmuştur. Zemin tezyinat ile tamamen örtülüdür. Tezyin san'atında buna b o ş l u k k o r k u s u (*horor vacui*) denir. Neticede pozitif tezyinat desenleri, ancak yaprak unsurlarını birbirinden ayıran negatif hatlar ve tercihan helezonlar ile belirtilir. Ustanın çizdiği, oyduğu ve boyadığı şey, bizzat tezyinat olmayıp, zemindir. Bunun tamamen aksi olan mertebeye, meselâ Nûr al-Dîn Maḥmûd'un binalarında, rastgelinir. Bu tezyinatta yaprak tamamen tâli bir rol oynamaktadır. Desen, birbirine mâhirâne ve zarif bir şekilde sarılmış saplardan meydana gelir. Süs zemini, pozitif tezyinata muadil veya üstün bir saha işgâl eder. Diğer bütün kompozisyon ve şekil prensipleri ayniyle câridir.

Arabesklerin hendesî bir kompozisyona doğru gidişi, bir çok festonların girift olmasında sarahatla görülmektedir. Bu tertiplerde festonlar, içi tezyinat ile dolu veya nisbeten boş ve muhtelif desenlerde, az veya çok geniş hendesî bölümler arasında, bir kontrast vücuda getirecek tarzda sıralanmıştır. Münhasıran festonlar ile yapılmış tezyinattan maada, birbirine, hendesî bir şekilde, girift olmuş şerit ve feston tertipleri de bulunur. Arabesklerde en ziyade rastgelinen tertipler, bunlardır. Hendesî örgüler, karışık bir zemin teşkil eder; hâlbuki bu festonlar, hatların tekatularından hâsıl olan muhtelif şekillerde gayr-ı muntazam poligonları, tek başlarına veya diğer festonlar ile temâdi hâlinde, doldururlar. Bu şekiller arabeskin tamamen hendesî sahasına, yani şerit örgüleri kısmına aittir. Bu sahada, en basit hasır örgüsünden ve muvazi hatların en iptidaî tesalübünden tutunuz da en ince zevk ile yapılmış riyazî şekillere kadar, her şey vardır. Feston kompozisyonlarında olduğu gibi, bunlarda da, zeminde kalan irili ufaklı satıhlar ile pozitif desenlere aralık verilerek, kontrastlar meydana getirmek niyeti bâriz dir. Çok köşeli ve birbirine benzemez küçük satıhların durmadan değişen kargaşalığı içinde, gözü dinlendirsin diye konulmuş gibi, yıldız ve poligon biçiminde, güzel şekiller belirir. Ekseriyetle pek mâhirâne olan bu kompozisyonlar, düşünce mahsûlü, bâzan insanı şaşırtan ve ekseriya kırık, bir çok küçük hatlardan teşekkül eder. Bu çizgilerin acaip giriftliğinin içinden çıkmak ve heyet-i umumiyesini kavramak haylı güç bir iştir. Bu kompozisyonları tasavvur etmek, oldukça yüksek bir riyazî görüş kuvvetine ihtiyac göstermiştir. Bunlardan beş ve dokuz köşeli şekiller ile, yedi yahut on beş şualı yıldızlar gibi, tek adedli poligonlar ve yıldız şekilleri ile yapılmış kompozisyonlar tercih olunurdu.

Festonlar ile şerit örgülerinden ibaret olan bu iki hâkim unsur ile birlikte, arap yazısından alınmış motifler de vardır. Arap yazısı, islâm tezyin san'atında, her yerden ziyade, mühim bir rol oynar. Şüphe yok ki, islâm sofuluğu, san'at eserlerinin hemen her biri üzerine Kur'an'dan bir âyet, kelime-i şehadet yahut her vakit pek de yerinde olmayan bir takım dua ve temenniler yazılması şeklinde tezahür etmiştir. Bâzan tarihî birer vesika mâhiyetinde bulunan bu yazılardan maada, bir de hiç bir mânası olmayan harf kümeleri vardır. Bundan kitâbeleri işleyenlerin okur yazar takımından olmadıkları neticesini çıkarmak icap etmez; zira bu gibi hâllerde harfin kendisi, bir süs gibi kullanılmıştır. En ziyade kullanılan harfler *elif-lâm* ile *lâm-elif*'tir ki, yalnız bunlar ile baştan başa kenar suları yapılırdı. İhtimâl ki, bu harfler büsbütün mânasız olmayıp, bir nevi *siglum*, yani kelime-i şehadetin, bilhassa tezyinatta kullanılabilecek şekilde, kısaltılmışıdır. Papirus üzerine yazılmış ahidnâme ve mukavelelerde kelime-i şehadet, ekseriya bir sıra *lâm-elif* ile kısaltılmış olarak, bulunur. Her ne kadar kelime-i şehadetin hafleri, ahenkdar ve mütenazır bir şekilde sıralanmış olmaları dolayisiyle, esasen pek süslü bir manzara teşkil etmekte iseler de, böylece kısaltılmaları tezyin kabiliyetlerini bir kat daha arttırmaktadır. Diğer mânasız harf dizileri sık sık kullanılan dua ve temennilerin yanlış birer kopyesidir. Müslüman olmayan işçilerin imâl etmiş oldukları eserlerde, bilhassa garpta arap san'atı taklitlerinde, mânası kat'iyen anlaşılmayan harf şekillerine rastgelinir. Nihayet şu nokta da pek mühimdir ki, bu tezyinî yazıdan, yazı olmak mâhiyetini kaybetmiş bir nevi hattî tezyinat vücuda gelmiştir. Anadolu halılarında bu hâl açıkça görülür.

Arebesk, geniş, yani umumiyetle islâm san'atının tezyinatcılığı, mânasına olarak, nazar-ı itibara alınınca, bu mefhuma bir sürü tasvir unsurları da dahil olur. Bunları dar mânadaki arabesk mefhumundan ayırarak, ikonografiye (mukaddes tasvirler) idhâl etmek de mümkündür. Fakat bu tasvir unsurları ekseriya tamamen tezyinî bir mâhiyette olup, ekseriya kompozisyonları bakımından, arabesklere pek yakından bağlıdır, hattâ bâzan da arabeskler ile karışır. Bunun içindir ki, arabesklerin estetik bakımından tahlili, bu tasvir unsurları hakkında mâlûmat sahibi olmağı tazammün eder. — En müstakil unsurlar, av, ziyafet, oyun, zanaat sahneleri gibi, bâzan münferit, bâzan da seri hâlinde resmedilen sahnelerdir. Ekseriya bunlar arabesklerin içindeki müsait aralıklara, madalyon şeklinde, yerleştirilir. Mevzuları ve üslûpları bakımından, bilhassa minyatür sahasına dahil olup, eksriya şarkî İran ve orta Asya'nın tesiri altında kalmış oldukları görülür. — Bunların bir kısmını da, bilâhare sâdece birer tezyinî şekil hâline inkılâp eden ilm-i nücûma ait tasvirler ile bidayette remzî mâhiyette olanlar teşkil eder. Bunların çok taammüm etmiş olması, bütün sembolik tasvirlere has olan tezyin kıymetinden ileri gelir ki, bunun da misâllerine bütün san'at devirlerinde bol bol tesadüf ederiz. Sphenx, griffon, melek yahut cin, mıntakatülbüruc ve yedi seyyare alâmetleri, ok atan santorlar ve hayvan hücumları bu sınıfa girer. Bu ziynet motiflerinden hiç birini islâm san'atı icat etmemiştir. Hepsi daha eski devirlerden miras kalmıştır; hattâ şekilleri bile esaslı bir surette değiştirilmiş değildir. Oldukça nâdir bulunan ejderha resimleri, ejderhayı öldüren St. Georges *thema*'sı (Hızırilyas), bir de Sâsânî kırallarının ekseriya üzerinde pehlevice *ḫvaruna* (son zamanlarda ortaya atıldığı gibi, arapça *bakr* mânasında değilse) işareti bulunan kanatlı tacları ve dört boynuzlu koçları da bu sınıfa koymak lâzımdır. Bundan başka, Safevîler devrinden, hattâ daha evvel, başlamak üzere, Ming sülâlesinin armasında mevcut e j d e r h a ve a n k a, k l i n, f o h u ve ebediyet sembolü olan ç i v.s. gibi, çin şekilleri de bu cümledendir. Nihayet Buddha senbolü olan üç yuvarlak ve Angavastra kaftanı gibi, hind motifleri bu sınıftandır. Bâzı tezyin şekillerinde keza Buddha ve Badhisatva tasvirleri bulunduğu da, itirazlara rağmen, kabul edilmektedir. Arabesklerde, armalar uslûbu denilen tarzda, hayvan tasvirleri de bol bol vardır. Bunlar bir nebat motifinin teşkil ettiği mihverin her iki tarafında, gâyet ölçülü bir tenazur dahilinde, karşı karşıya bulunurlar. Hayvan şekilleri arasında bilhassa griffon, arslan, karaca, tavşan, tavus, papagan v.s. görünürler. Bunlar kadîm bir kompozisyon şeması içinde, yani hayvanlar ile girift olmuş

dalgalı festolanlar hâlinde, resmedilir. — Armalar da ayrı bir gurup teşkil eder. Ming sülâlesi armasını yukarıda mevzuubahs etmiştik. Yalnız arslan, pars yahut çift kartal gibi, sırf hayvanlardan armalar, türk kavimlerine aittir ve belki de en eski totem telâkkilerine kadar gider. Bundan başka, memlûklerin çini ve mineli camlar ile yapılmış ve tezyinat ile sıkı sıkı alâkadar olan armaları vardır. Münferit motifler meyanında Badr al-Dīn Lu'lu'nün arması olan „aylı adam" zikrolunabilir. Endülüs'te, garp şehirleri armalarında olduğu gibi, kale burçlarına benzeyen tasvirler görülür. Bunlar ve diğer motifler arabesk tezyinat ile memzuc bir hâlde bulunur. Velhasıl arslan ve diğer hayvan başları, kuş gövde ve kanadları pençe ve eller, tıpkı yapraklar gibi, arabesk tezyinatın arasına karışmıştır. Bu keyfiyet bilhassa Badr al-Dīn Lu'lu' zamanındaki Irak ve daha sonra Türkistan ve türk san'at eserlerinde görülür.

Yukarıda kompozisyon prensip ve unsurlarını târif ettiğimiz arabesk tezyinatı, islâmın zuhûru ile birlikte meydana çıkmış değildir. Bunlar estetik bakımdan mutalâa edildikten sonra, şimdi de mebde'leri ve inkişafları ile birlikte san'at tarihi bakımından tetkik edilecektir. Muhtelif devir ve memleketlere ait âbideler hakkında aynı derecede mâlûmat bulunmaması böyle bir tetkiki güçleştirmektedir. Arada kısmen büyük eksiklikler bulunduğu için, bu inkişafın seyrini, şematik bir surette, göstermek haylı cür'etkârane olacaktır. Arabesklerin inkişafı tetkikinde varabildiğimiz netice şudur ki, halifeler ülkesinin bütün vilâyetlerinde ve bütün san'at şubelerinde atılan ilk adımlar, eski an'anenin inkıtasız bir devamından ibarettir. Maşatta ve Ḳuṣayr 'Amra, son zamanlarda, bu hakikati aşikâr bir şekilde meydana koymuştur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, şark vilâyetlerindeki hellenistik san'atın garp vilâyetlerine karşı bir reaksiyonu şeklinde başlamış olan cereyanlar, gittikçe büyüyen bir kudret kazandı. Bittabi muhtelif eyaletler arasında mühim üslûp farkları vardır ve her bölge, daha evvelki devirlerden kalma, bâzı mahallî fârikaları muhafaza eder. Bu eserlerin ancak bir kısmı, o da pek yakınlarda, mâlûmumuz olduğu ve bu hususta henüz neşriyat yapımadığı için, bunlar hakkında tek tek misâller göstermek lüzumu vardır.

Umumiyetle arabesk tezyinat, kenker, asma ve yonca yaprağından mürekkep itibarî nebat şekilleri ile, yunan festonlarını temâdi ettirir. Eski Kahire'de 'Amr câmiinin haremindeki bâzı sütun başlıkları üzerindeki ağaç bloklarda, tamamiyle klâsik üslûpta oyulmuş, kenker motifli kenar suları hâlâ görülmektedir. Bu tezyinat, şüphesiz, binanın ilk devrine aittir. Haremin garp duvarında bu tezyinatın, sonraki devirlerden kalma, bâzı bozuk taklitleri de vardır. Mısır'da islâmiyetin ilk üç asrından kalma mezar taşları üzerindeki tezyinatta kadîm klâsik şekillerin kullanıldığı görülmektedir. Kitâbetlerin büyük kısmı, *tabella ansata* şeklindedir. Kadîm devrin son zamanlarında hâlis yunan an'anelerini itina ile muhafaza etmiş olan Suriye'de, bu san'at an'aneleri, ülkenin islâmlar tarafından fethinden sonra da, yaşamakta devam etmiştir. Mşatta'nın ilk bakışta klâsik bir bina gibi telâkki edilebilmesinin yegâne sebebi, üzerindeki zengin feston tezyinatının harikulâde bir surette klâsik evsafı hâiz bulunmasındandır. Zaten Suriye'de muahhar klâsik devirde inşa edilmiş olan binalar, umumiyetle Anadolu'da aynı devirde yapılmış olan binalara nisbetle, daha ziyade arkaik bir intiba hâsıl ederler. Suriye'de, orta çağın en son devirlerine kadar bile, bir takım eserlerde klâsik tezyinat nümûnelerine rastgelinir; msl. Malikşāh zamanında Halep'te Aksungur'un inşa ettirdiği Ulu câmiin büyük minaresinde, yine Halep'te Bāb Anṭākiya civarında son Fâtımîlerden kalma (545) bir bina da, Halep'in kalesinde Mescid-i İbrāhīm Ḫalīl'deki Nūr al-Dīn Maḥmūd'un mihrâbı üzerinde, Ḥamā'da Cāmi' Nūr'un minberinde ve yine Nūr al-Dīn'in Raḳḳa'daki câmiinde görülen kenker motifli firizlerde (belki bunlar daha eski bir binanın tezyinatından kalmadır). — Mısır'da klâsik tezyin üslûbunun yanı sıra kıptî üslûbu hâkimdir. Kahire'nin Mısır ve arap eserleri müzesindeki eşyayı İbn Tolun câmiinin tezyinatı ile mukayese edersek, bu keyfiyet meydana çıkar. Bu tezyinatta görülen arabesk üslûbu, doğrudan doğruya mısır-kıptî tipi olmakla beraber, bâzı nümûnelerine Suriye ve Irak'ta (Nūr al-Dīn'e ait bütün âbidelerde, msl. Taḳrīt'ten gelen ve Berlin'de Kaiser Friedrich-Museum'da bulunan ağaç oymalarında) ve Anadalu'da (Divrik'te Kale câmiinin cümle kapısında, 576 = 1180/1181) tesadüf edilir.

Bagdad Haseki câmiinin son cemaat mahâllinde kenker ve saksı motifli muhteşem bir bizans tezyinatı arzeden ve yekpâre sarımtırak mermerden pek eski bir mihrap vardır ki, kurun-ı ulâî manzarasına bakarak, hicretin ilk iki asrına ve binnetice Bagdad'ın tesisinden evvelki devre ait olduğuna hükmetmek icap eder. Irak ve türk-iran sınırlarındaki harâbelerden Bagdad çarşısına getirilen alçı tezyinat parçaları üzerinde (Kaiser Friedrich-Museum'da bunlardan bir kaçı vardır) hurma yaprağı, dört boynuzlu koçlar, lôtus çiçeğine benzeyen rozet ve tomurcuk şekilleri gibi, tam Sâsânî tipinden

olan motifler bulunmaktadır ki, Mşatta'nın zengin cephe tezyinatında da mühim bir yer tutar. Bu arabesklerin başlangıç safhalarına ait bu misâller, eyalet hususiyetlerinin devamı nokta-i nazarından, istenildiği kadar çoğaltılabilir. Bu misaller san'at tarihine ait meseleyi vaz'a kâfidir.

Bu meselenin de iki cephesi vardır: 1. arabesk bütün islâm san'atinde nasıl hâkim bir âmil hâline geldi; 2. bu derece muhtelif köklerden doğan arabesk, nasıl oldu da, bir tek gövde ve bir türlü inkişafa nail oldu? Bu iki suale, ancak bu meseleleri islâm san'atinin heyet-i umumiyesine raptederek, cevap vermek mümkündür. Birinci mesele için şunu hatırlatalım ki, islâmiyetin dünya görüşü, ilk çağın ve hattâ hıristiyanlığın aksine olarak, resim ve heykeltraşlığa hiç yer vermemiştir. San'at eserlerinde, figürlerin gittikçe ortadan kalkması, islâm zihniyeti ile izah edilebilir. Hâlbuki bunlar, eski san'atın en esaslı kısmını teşkil ediyor ve nebat şekilleri ile tezyinat ise, tâlî derecede kalıyordu. Büyük servetler lüks, san'at ve süs ihtiyacı doğurunca, resim ve heykeltraşlığa, hattâ tezyinatta figür tasvirlerine karşı beslenen nefret hissi, arabesk tezyinatının inkişafında âmil oldu.

İkinci sualin cevabını bulmak daha güçtür. Sahası Büyük İskender imparatorluğu ile Roma imparatorluğunun şark-garp hudutları ötesinde yapılan hellenestik san'atindeki vahdet, islâm san'atinin vahdeti ile müşabehet arzeder. Hattâ bunu, yeknesak bir islâm san'atinin vücut bulması için, lâzım gelen bir şart addetmek mümkündür. Fakat hellenistik san'ati ile islâm san'atinin yaradılışları anındaki vaziyet tamamen zıttı. Yunanistan'ın fâtih halkı, dünyanın yetiştirdiği en san'atkâr bir kavimdi ve mağlûp ettiği kavimlere san'at feyzini aşılıyordu. Hâlbuki müslümanlarda vaziyet tamamen aksinedir. Araplarda hiç bir san'at istidadı yoktu ve san'at feyzini mağlûp ettikleri kavimlerden alıyorlardı. Yunan memleketlerini birbirine bağlayan, yunan medeniyeti idi. Hâlbuki müslüman memleketlerinin vahdetini temin eden şey ise, din ve kükûmettir. San'at ile münhasıran mahkûm kavimler meşgûldü. Bu gibi mahkûm milletlerin yunan âleminde san'ata iştirâki, yunan san'atinin istihâle ve sukutunu mûcip olduğu hâlde, islâmda san'ati yarattı.

Şimdiye kadar islâm san'atının ve dolayısiyle arabesklerin vahdetini izah için, ancak iktisadî ve medenî hayatın müşterek münasebetleri nazar-ı itibara alınmıştı. Din ve dil, hilâfete tâbi bütün memleketlerin birliğini temin etmişti. Şark ve garp ülkelerinin ahalisi, hacca gitmek sureti ile, birbirlerini tanımak imkânını buluyordu. Bütün islâm memleketlerinde, nakliye vasıtalarının kifayetsizliğine rağmen, tıpkı Roma imparatorluğunda olduğu gibi faâl bir münakale mevcuttu. Dünyanın büyük bir kısmını gezip dolaşmış pek çok insanlar vardı. San'atın intişarında büyük bir rol oynayan ticaret, evvelki devirlerde görülmemiş bir nisbette, bütün islâm memleketlerini sarmıştı. San'atta vahdetin mebde'ini izah hususunda bu mülâhazalar kabule lâyık görülse bile, o derece vuzuhtan mahrumdurlar ki, yalnız bunlar ile iktifa olunamaz. Yeni tetkikler, bilhassa C. H. Becker'in papiruslar üzerinde yaptığı araştırmalar, gâyet mühim bir noktayı meydana çıkarmıştır: gerek millet teşkilâtı, gerek âmme hizmetleri için yaptırılan binaların inşasında, islâm ülkesinin muhtelif bölgelerindeki ahali, yalnız para ve mâlzeme vermekle kalmayıp, işçi ve ustalar da göndermek mecburiyetinde idi. Nitekim, Şam'daki Emeviye câmii, bir iranlı ile mısırlı bir arap mimar tarafından ve bir çok büyük âbideler de muhtelif ırklara mensup işçi ve san'atkârların yardımı ile inşa edilmiştir. Bu keyfiyet, islâm hakkındaki senkretizmi ve nasıl olup da Mşatta, İran, Suriye ve Anadolu'da kıptî san'at unsurlarının bulunduğunu izah eder. San'atkârlar, dinî rabıta sayesinde, birbirleri ile kaynaşıyorlar ve muhtelif an'aneleri, görenek yolu ile, birbirlerinden öğreniyorlardı. Bu yüzden aralarında, san'at görüşü bakımından, bir birlik ve beraberlik husûle geldi ve islâm san'atının ve dolayısiyle arabesk tezyinatının vahdeti de bundan doğdu. Bunun tarihini, bu cinsten bütün inkişaflarda olduğu gibi, bilhassa bu sahada da mâlûmatın eksikliği yüzünden, kat'î bir surette tesbit etmek imkânı yoktur. İbn Tolun câmiinin tezyinatındaki arabesklerin, bu san'atın olgunlaşmış bir şekli olduğunu söyliyebiliriz. Fakat burada da bir vahdet, gâyesine vâsıl olmuş değildir. Bu tezyinat, her ne kadar hâlis arabesk ise de, tipik bir Mısır üslûbundadır. Arabesk tezyinatının eyaletlerde görülen şekillerin terkibinden hâsıl olan umumî vahdeti, ancak Fâtımîler zamanında kemalini bulmuştur. — Fakat bu vahdet vücut bulur bulmaz, anilmerkez kuvvetler tesirini göstermeğe başladı. Nasıl hilâfetin yerine bir çok devletler kaim oldu ise, müttehit islâm san'atından da vilâyet san'atları zuhûr etti ve bu san'atlar, bir birinden ayrı ayrı yollar tuttular. Arabesk tezyinatcılığı bize bu yeni inkişafı vazıhan gösterir. Üç büyük saha, hem derunî yakınlıkları hem de zâhiri ayrılıkları ile, nazar-ı dikkate çarpar: merkezi İran olan ve etrafında şarkî Arabistan, Irak, Türkistan ve Hindistan bulunan **şark**, birbirinden oldukça müstakil üç bölge hâlinde, Mısır, garbî Arabistan ile birlikte Suriye ve

Anadolu'yu ihtiva eden orta ve şimalî Afrika ile İspanya'dan müteşekkil garp kısımları. Şark sahasındaki arabesk tezyinatı, şarkî ve merkezî Asya'nın âşikâr tesiri altında olarak, tabiîliğe doğru inkişaf etmiştir. Orta sahanın arabesk üslûbu ise, zuhûru anındaki prensiplere sadık kalmıştır. Anadolu'da da bizans tesiri bârizdir. Garp sahasının arabesk tezyinatı ise, daha ziyade garp zevkine yaklaşmaktadır. — Eyaletlerdeki arabesk tezyinatının inkişafı, pek az istisna ile, arabesk üslûbuna ancak dışından tesir etmiştir. Arabesk tezyinatının fârikası, kompozisyonda olduğu gibi, unsurlarda da aynı kalmıştır. Bunun içindir ki, eski veya yeni, şark veya garpta, şimal veya cenupta, her şeye rağmen, aslî vahdetini muhafaza etmiş tek bir arabesk vardır. (E. HERZFELD.)

ARABFAKÎH. 'ARABFAḴÎH ('Abd al-Ḳādir b. Sālim b. 'Oṯmān Şihāb al-Dīn), arap müverrihlerindendir. Cîzān'da, 950 (1543) senesi sonlarına doğru, Ḥarar imamı Aḥmed Grāñ'ın hıristiyan habeşlere karşı açtığı seferlerin tarihini yazmıştır. Kitabının ismi *Tuḥfat al-zamān* veya *Futūḥ al-Ḥabaşa*'dir. Nakledilen vakayi, esas itibariyle, imam Aḥmed'in ve Emîr Ḥusayn b. Abî Bekr al-Cātirî'nin ifadelerine dayanır. Eserde Somali sahillerinde hüküm süren Sa'd al-Dîn'in ahfadına ait muhtasar bir tarihten sonra, 934 (1528)'te başlayan vakayi anlatılmıştır. Cezayir'deki yazmalar arasında (Fagnan, *Catal.* nr. 1628 v.d.) ve Londra'da (Rieu, *Supplement*, nr. 599) ve bunlardan başka Nerazzini, *La conquista musulmana dell' Etiopia nel secolo XVI* (Roma, 1891), R. Basset, *Histoire de la conquête de l'Abyssinie (XVI.e siècle) par Ghihab eddin Ahmed b. 'Abd el-Qâder, surnommé 'Arab-faqih* (metin, frans. trc. ve notlar, Paris, 1897—1901) ve A. d'Abbadie ve Th. Paulitschke, *Futûh el-Habacha, des conquêtes faites en Abyssinie au XVI. siècle par l'Imam Muhammed Ahmed dit Gragne* (frans. trc.; Paris, 1898). (BROCKELMANN.)

'ARĀBÎ PAŞA. [Bk. ARÂBÎ PAŞA.]

ARÂBÎ PAŞA. 'ARĀBÎ PAŞA, Aḥmed 'Arābî al-Miṣrî (1839?—1911), mısırlı ihtilâl serkerdesi. Mısır'ın İngiltere tarafından işgâline müncer olan hâdiselerde göze çarpan bir rol oynamış olmakla beraber, hakikatte vukuatı idare etmekten ziyade, cereyana kapılarak hareket etmiş, seciyesi ve fikrî kabiliyeti zayıf bir şahsiyettir. Siyasî hayatı, ancak karıştığı tarihî hâdiselerin ehemmiyeti ve bu vak'alara adının izafe edilmiş bulunması itibariyle, tetkik edilmeğe değer.

Yerli fellâh zümresinden olan Aḥmed 'Arābî, 1839 yahut 1840'ta, aşağı Mısır'da doğmuştur. Askerliğini yaparken, 1862'de Sa'îd Paşa'nın hidivliği zamanında, zabitliğe terfi ederek, alaydan yetişmiştir. 1875'te İsmail Paşa'nın giriştiği habeş seferinde, nakliye işlerinde kullanılırken, irtikâb ile zann altına alınmış ve kabahati sâbit olmamakla beraber, yarım maaş ile açığa çıkarılmıştır. Bu esnada, Mısır ordusunda mütefevvik bir mevkide bulunan türk ve çerkes ırklarından zabitler aleyhine, 'Alî Rūbî tarafından, teşkil edilmiş bulunan bir gizli cemiyete girmiş ve Azhar'de derslere devam ederek, müktesebatını ve fıtrî talâkatini takviye ve tenmiye edip, kuvvetli bir hatip nufuz ve şöhretini kazanmıştır.

Bu sıralarda, daha Mehmed Ali devrinden beri, yerli orta sınıflar arasında belirmeğe başlamış olan milliyetçi duygular, hidiv İsmail'in koyduğu ağır vergiler altında ezilen halk arasında uyanan hoşnutsuzluk ve mâliye işlerinin ingiliz-fransız mürakabesi altına alınmış bulunması yüzünden, alevlenmiş ve ilk defa olarak, „al-Miṣr li 'l-miṣrîyîn" vecizesi ortaya atılarak, 1877'de çıkmağa başlayan vatanî gazetelerde hükûmet işleri tenkit edilmeğe başlanmıştır. 'Arâbî'nin „al-Miṣrî" unvanını takınması da, bu zamana müsadiftir. Tasarruf için yarım aylıkla açığa çıkarılan bir çok zabitlerin iltihakı ile kuvvetlenen „Zabitan cemiyeti" de, bu millî cereyana ön ayak olarak, harekete geçmiştir. Ecnebi tazyikiyle ve ingiliz Rivers Wilson (mâliye) ve fransız de Blignères (nafia)'in iştiraki ile, Nubar Paşa'nın riyaseti altında, teşekkül eden muhtelif heyet-i nuzzarı 1879 şubatında iskat eden nümayişte, 'Arābî ele başı gibi görünmüştür. Fakat sonradan anlaşıldığına göre, bu vak'ada 'Arābî, Avrupa kontrolünden kurtulmak isteyen İsmail Paşa tarafından, bir âlet gibi kullanılmış, hattâ nümayişin muvaffakiyeti üzerine, kendisine hidiv sarayından bir cariye ihsan edilmiş ve bir alay kumandanlığına tayin olunmuştur.

Nihayet İngiltere ve Fransa tarafından İsmail Paşa'nın azli istenildiği vakit, Abdülhamid II. onun oğlu Tevfik Paşa yerine, amcası Mehmed Ali'nin en küçük oğlu Halim Paşa'yı tayin etmek ve bu vesile ile, İsmail Paşa'nın Abdülaziz'den koparmış olduğu müfrit imtiyazları geri almak fikrine kapılmış ise de, bu meseleyi tetkik eden vükelâ meclisi, 6 receb 1296 tarihli mazbatasında, „eğerçi 1257 fermanı mucibince, ekber evlâd Halim Paşa ise de, devletler ve mısırlılar Tevfik Paşa'ya mütemayil olup, esas maksat dahi hukuk-ı saltanatı muhafaza olmakla..." kararına vardığından, o gün sadaretten Tevfik Paşa'ya, hidivliğe tayin edildiğini ve „hidiv-i sabık" İsmail Paşa'ya da bu tayini tebliğ eden iki telgraf çekilmiştir (26 haziran 1879). Fakat Abdülhamid II., Halim Paşa'yı hidivliğe tayin etmek fikrinden vazgeçmemiş ve bir az sonra zuhûr eden karışıklıklarda, 'Arābî'yi bu maksat uğrunda kullanmak istemiştir.

Mâlî murakabe sevkı ile, yeniden bir takım zabitlerin açığa çıkarılması, orduda hoşnutsuzluğu bir kat daha arttırdığı sırada, cihadiye (harbiye) nazırı çerkes ırkından Osman Rıfkı Paşa tarafından zabitlerin terfiine dair hazırlanan kanundan şikâyet etmek üzere, reis-i nuzzara müracaat eden dördüncü alay kumandanı 'Arābî ve birinci alay kumandanı Ali Fehmi ile diğer bir mîralay, askerî inzibata aykırı olan bu hareketlerinden dolayı, divan-ı harbe sevkedilmek üzere, Riyāż Paşa tarafından derhâl tevkif ettirilmiş ise de, alayların müdahelesi ile kurtarılmışlardır. 'Arābî, ayaklanan askerin önüne geçerek, Abidin sarayına gidip harbiye nazırının azlini istemiştir. Tevfik Paşa, milliyetçi hareketi perde arkasından idare edenlerden Mahmud Sami Paşa al-Bārūdî'yi cihadiye nezaretine tayin etmeğe mecbur kalmıştır. Fakat bir kaç ay sonra, reis-i nuzzar Riyāż Paşa ile beraber tasarladığı bir darbe ile, Mahmud Sami Paşa'yı azlederek, yerine kendi akrabasından Davud Fethi Paşa'yı tayin ve bâzı alayları Kahire'den uzaklaştırmağa teşebbüs etmesi üzerine, vatanîler Abidin sarayı önünde büyük bir nümayiş yapmışlardır (9 eylûl 1881). Bunu evvelden haber alan hidiv, Bâbıâliye bir telgraf çekerek, maiyetine yirmi tabur asker gönderilmesini rica ediyorsa da, nümayiş günü, ingiliz ve fransız konsoloslarının tavsiyeleri ile, ihtilâlcilere boyun eğerek, memlekette bir nuvvab meclisi ile meşrutî idare tesis etmek üzere, Şerif Paşa'yı reis-i nuzzar tayin etmiş ve aynı günde, Bâbıâliye bir telgraf çekip asker gönderilmesine lüzum kalmadığını bildirerek, bilvesiyle amucası Halim Paşa'nın entrikalarından şikâyet etmiştir.

Bu anlaşmaya karşılık, 'Arābî ve arkadaşları, alayları ile, Kahire'yi terketmişlerdir; fakat 'Arābî, şehirden çıkarken, ateşli bir nutuk irad etmiş ve hakikî kuvvet zabitan cemiyetinin elinde kaldığından, kabine, mevkiini tahkim etmek ümidi ile, 1882 başında 'Arābî'yi cihadiye müsteşarlığına getirmiştir; fakat on gün evvel (26 kânun I. 1881) açılmış bulunan nuvvab meclisinin, Mısır'ın mâlî taahhütlerine dokunmamak şartiyle bile, bütceyi tetkik ve kabul etmesine ecnebi murakıpler razı olmadıklarından, vatanîler arasında husûle gelen galeyan üzerine, Şerif Paşa heyeti sukut ederek, yerine Mahmud Sami Paşa kabinesi geçmiş ve 'Arābî, liva rütbesi ile, cihadiye nazırı olmuştur (4 şubat 1882). Hidiv, Mısır kapı kâhyası Sabit Paşa vasıtasiyle, tekrar Bâbıâliye müracaat ederek, „artık buhran nasayih ile izâle edileceği dereceyi geçtiğinden, devletin kuvve-i kahire ile meseleyi hâlletmesi lâzım geldiği" mütalâası ile, asker gönderilmesini istemiştir. Fakat böyle bir harekete girişmesine evhamı mâni olan padişahın arzusuna uyan vükelâ meclisi, „asker sevkine ahvâlin müsait olmadığına" karar vermiştir (24 kânun II. 1297 tarihli mazbata).

Mahmud Sami ve 'Arābî, orduyu tensik ve takviyeye teşebbüs etmişler ve tarafdarlarından 5 liva, 29 miralay ve kaymakam olmak üzere 600 zabiti terfi ettirmişlerdir. Türk ve çerkes zabitlerini, o sırada baş göstermiş bulunan Mehdî kıyamına karşı, Sudan'a göndermeğe kalkışmışlardır. Bir az sonra, bu zümre tarafından 'Arābî aleyhinde suikast hazırlandığı iddiasiyle, eski cihadiye nazırı Osman Rıfkı Paşa da dahil olduğu hâlde, 40 zabit tevkif (11 nisan) ve muhakeme altına alınmıştır.

Celseleri gizli bir divan-ı harp, bunları, rütbelerinin ve nişanlarının ref'i ile, Sudan'a nefye mahkûm etmiştir. Mevkufların saraya müracaatı üzerine, Bâbıâli meseleye müdahale etmiş ve hidiv, divan-ı harbin kararını değiştirerek, mahkûmların rütbe ve nişanlarını bırakıp, yalnız tagrib (memleket dışına sürgün) edilmelerini emretmiştir. Bunun üzerine, nuzzar heyeti, hidiv ile münasebetini keserek, nuvvab meclisini toplayıp, Tevfik Paşa'yı düşürmeğe teşebbüs etmiştir. Konsoloslar, hükûmet erkânı ile münasebeti kestikleri hâlde, İstanbul Mahmud Sami Paşa kabinesi ile doğrudan doğruya muhabereye girişmeği muvafık görmüştür. Bu arada Mahmud Sami ve 'Arābî, Tevfik Paşa'nın azli ile, Halim Paşa'nın hidivliğe tayinini istemişlerdir; fakat vükelâ meclisi, „vatanîler Halim Paşa'yı menviyatlarına âlet ittihaz edeceklerinden" bahisle, Tevfik Paşa'nın ibkasına karar vermiştir (20 mayıs 1298 ve 14 receb 1299 tarihli mazbata). Bunun üzerine sadrâzam, nuzzar reisine bir telgraf çekerek, hidive itaat etmelerini emretmiş, onlar da Tevfik Paşa ile tekrar münasebete başlamışlardır. Bu sırada, İngiltere ve Fransa, hidivin mevkiini kuvvetlendirmek üzere, İskenderiye'ye bir donanma göndermişler (20 mayıs) ve konsolosları tarafından, 'Arābî ve Fehmi Paşa'lar gibi vatanî reislerinin Kahire'den uzaklaştırılmalarına ve Şerif Paşa'nın riyasetinde bir nuzzar heyeti kurulmasına dair vukubulan talep üzerine, Mahmud Sami Paşa heyeti istifa etmiştir; lâkin Kahire ve İskenderiye'deki zabitlerin tehditleri ve eşraf ile ulemanın 'Arābî'nin ibkasını talepleri üzerine, hidiv, bir Şerif Paşa kabinesi nasbetmeğe muvaffak olamıyarak, İstanbul'dan bir tahkikat heyeti istemiştir; mamafih bu heyetin gelmesini beklemeyerek, 29 mayısta

'Arābī 'yi cihadiye nezaretine iade etmiş ve bu suretle, yalnız başına bütün hükûmeti temsil eden 'Arābī, muhtemel bir ecnebi müdahalesine karşı harp hazırlıklarına, İskenderiye istihkâmlarına top koydurmağa başlamıştır. İngiliz amirali Sir Beauchamp Seymur, limandaki donanmanın tehlikede kalacağından bahisle, protesto etmiş ve memlekette heyecan son dereceye varmıştır. 11 haziranda İskenderiye'de bir merkep sürücüsü ile bir maltız arasında çıkan kavga, yerliler ile maltızlar ve yunanlılar arasında büyük bir arbede şeklini alarak, 57 yabancı hıristiyan ile 140 yerli telef olmuş ise de, donanmanın müdahalesine hacet kalmaksızın, karışıklık asker tarafından bastırılmıştır. Bütün hükûmet kuvvetini 'Arābī 'nin eline bırakmamak için, İstanbul 'dan tahkikat komisyonu reisi sıfatı ile gelen müşir Derviş Paşa 'nın delâleti ile, 8/20 haziranda, Mehmed Ali devrinden kalma Ragıb Paşa 'nın riyaseti altında bir kabine teşkil edilmiş ve padişah tarafından birinci mecidî nişanı ile taltif olunan 'Arābī, cihadiye nezaretinde kalmıştır.

İskenderiye istihkâmlarına top konması İstanbul 'un emri ile durdurulmuş iken, temmuz iptidalarında ingiliz amirali, tahkimata devam edildiğinden dolayı, tekrar şikâyet etmiş ve 10 temmuzda, silâhlarından tecrid edilmek üzere, bâzı istihkâmların kendisine teslim edilmesine dair verdiği ültimatomun, Derviş Paşa 'nın da hazır bulunduğu nuzzar meclisi tarafından reddedilmesi üzerine, ertesi salı sabahı iztihkâmları topa tutmuştur (bu harekete iştirâk etmeyen fransız donanması, bir gün evvel, İskenderiye 'den çekilmiştir). 12 temmuz sabahı istihkâmlar beyaz bayrak çekmişlerdir.

'Arābī evvelâ, yaz münasebetiyle İskenderiye 'de bulunan hidivin sarayını sarmağa kalkışmış ise de, bu teşebbüse devam etmeyip, askerlerini şehirden çekmiştir. Avenesinden miralay Süleyman Sami, vaktiyle rusların Napoléon 'a karşı Moskova 'yı yakmalarına nazire olarak, İskenderiye 'yi yakmağa teşebbüs ettiğinden, bir çok cinayetler ve yağmalar vukubulmuş ve 15 temmuzda, ingiliz donanması asker dökerek, şehri işgâl etmiştir.

2/14 temmuzda Bâbıâlide toplanan yükelâ meclisi, padişaha meselenin protesto edilerek muslihâne surette hâlli münasip olacağına dair mazbata takdim etmiş ve Mısır 'a asker sevkine mütemayil görünmüştür. Hattâ 15 temmuzda İstanbul 'daki büyük elçiler, aynı mealde bir nota ile Bâbıâliyi Mısır 'a asker göndermeğe davet etmişlerse de, Abdülhamid II. tereddüde düşerek, 'Arābī 'nin âsî ilân edilmesi için, ingiliz sefirinin koştuğu şartı kabul etmek istemiştir, Nihayet Bâbıâlî ile İngiltere sefiri arasında, asker sevki şartlarına dair hazırlanan mukavele, 5 eylûlde parafe edilmiş ve ertesi gün 'Arābī âsî ilân olunmuştur. Lâkin padişah mukaveleyi bir türlü tasdik etmemiştir.

Bu esnada, Mısır 'da ingilizler, hidivi ele alarak, 'Arābī 'yi cihadiye nezaretinden azil ve 9 ağustosta âsî ilân ettirmişlerdir. Bundan başka, kanal mıntakasına asker çıkarmak müsaadesini de istihsâl etmeleri üzerine, 2 ağustosta kendisini padişahın mümessili ilân ve hidivi hiyanet ile itham etmiş bulunan 'Arābī, askerini Tal al-Kebīr 'de tahşid etmiştir. Fakat ordusu, 13 eylûlde, kanaldan Kahire üzerine yürüyen ingiliz ordusu tarafından, bir kaç saatte perişan edilmiş ve kendisi iki gün sonra Kahire 'ye giren ingilizlere teslim olmuştur.

'Arābī ve arkadaşlarını muhakeme eden divan-ı harp, haklarında idam kararı vermiş ise de, o sırada İstanbul 'dan Mısır 'a gitmiş bulunan İngiltere sefiri Lord Dufferin 'in müdahelesi üzerine, cezaları hidiv tarafından tagrip cezasına tahvil olunmuştur. Bunun üzerine, reis-i nuzzar Riyāż Paşa protesto makamında istifasını vermiştir. Bu vak'aları yakından tâkip edenlerden bâzılarının kanaatine göre, 'Arābī, ümitsiz bir vaziyete düşünce, ingilizler ile gizlice münasebete girmiş, Tall al-kebīr muharebesi danışıklı bir döğüş mâhiyetinde olmuş ve bundan dolayı ingilizler idam hükmünü tagrip cezasına tahvil ettirerek, 'Arābī 'yi Seylan adasında ikamete memur etmişlerdir. 'Arābī, 1901 'de hidiv Abbas Hilmi tarafından affedilerek, Mısır 'a dönmüş ve 1911 'de Kahire 'de vefat etmiştir.

Bibliyografya: Rauf Ahmed, *Mısır mes'elesi*, (1914—18 harbi sırasında gelecek sulh müzakereleri için hazırlanan lâyiha), İstanbul, 1334, s. 50 (not 49), 61—79, 82; Kâmil Paşa, *Hatırat* (İstanbul, 1329), s. 10 v.dd.; Said Paşa, *Hatırat* (İstanbul, 1328), I, 72—83; M. Sabry, *La Genèse de l'Esprit National Egyptien, 1863—1882* (Paris, 1924); Cromer, *Modern Egypt*, I, 174 v.d.; W. von Grunau, *Die Staat und Völkerrechtliche Stellung Ägyptens*, s. 133 v.d.; van Bemmelen, *L'Egypte et l'Europe*; W. Blunt, *Secret History of the British Occupation of Egypt*; A. Milner, *England in Egypt*; Salīm Ḫalīl al-Nakkāš, *Miṣr li 'l-Miṣrīyin* (İskenderiye, 1884), IV—IX; C. F. Moberly Bell, *Khedives and Pashas* (1884).

(RAUF AHMED HOTİNLİ.)

ARABİSTAN, cenubî Asya 'daki üç büyük yarım adanın en garpta olanı.

2. TOPOGRAFYA, İKLİM VE MAHSÛLLER.

Bu memleket arapların Cazīrat al-'arab yahut ihtisarla al-Cazīra, iranlılar ile türkler in de 'Arabistan adını verdikleri ülkedir [Avrupa dillerinde, Arabie, Arabia, Arabien]. Asya kıt'asına ancak şimalden birleşmiş olup, garpta Kızıldeniz, şarkta Basra körfezi ve 'Omān (Umman) denizi, cenupta da Hind okyanusu ile tahdit edilmiştir. Afrika 'ya Süveyiş berzahı ile bağlanır ve Kızıldeniz 'i okyanusa açan Bāb al-Mandeb ile de bu kıt'adan ayrılır. Şarkta, Basra körfezi methalinde, İran kıyılarına yaklaşır. Arabistan 'ın mesahası, Avrupa 'nınkinin dörtte birine müsavi gibi ise de, bunu kat'iyetle tayin etmek mümkün değildir; zira Arabistan 'ın şimal hududunun tesbitinde her kes müttefik olmayıp, bâzılarına göre, bu hudut Halep ve Fırat havâlisine kadar götürülmektedir. Her ne kadar Mezopotamya ovası, bir çok asırlardan beri arap aşiretleri ile meskûn ise de, hiç bir coğrafyacı nazarında Arabistan 'ın sahası, Fırat 'ı aşmamıştır. Keza „Arabia provincia" ve „Arabia petraea" adı verilen memleket de, araplar ile meskûn olmasına rağmen, Arabistan 'dan değil, fakat Suriye 'den sayılmalıdır. Bilâkis, ekseri arap ve avrupalı ilim adamlarının Mısır 'a bağlı saydıkları Sina yahut al-Tīh [b. bk.] yarım adası jeoloji bakımından, Arabistan 'a merbuttur.

Garbî Arabistan (takriben 16 arz derecesi uzunluğunda) başlıca iki kısmı ihtiva eder: Hicaz ve Yemen. Asıl Hicaz („sed") alçak sahili (Tihāma) yayladan (Necd) ayıran dağ sırası olmakla beraber, bu isim fi'len, garpta Kızıldeniz ve şarkta Necd arasında kalan, şimâlde 'Akaba körfezi müntehasından Mekke cenubunda bir kaç günlük mesafeye kadar uzanan bütün memlekete teşmil olunmaktadır. Hicaz 'ın (Tabūk 'a kadar olan) en şimâl kısmına, buradan şimal-cenup istikametinde geçen dağların adı ile, Ḥismā denilmektedir. Burası çorak bir memlekettir; fırtınalardan sonra sel suları müteaddit vâdilerle denize inmekte ise de, memleket umumiyetle kuraklıktan çok sıkıntı çeker. Evvelce Cuzām, şimdi Ḥuvaytāt adı verilen ve eski nabatîler neslinden telâkki olunan kavim, burada ikamet ederdi.

Eskiden Mısır hacılarının tâkip ettikleri 'Akaba — Medine yolu, Yanbo' 'a yahut bir az daha ötede, Medine 'nin eski limanı olup, şehre iki günlük mesafede bulunan al-Cār 'a kadar, deniz kıyısını tâkip eder. 'Akaba körfezinin zikre şâyân yegâne mevkii Makna olup, bunun sâkinleri hicretin 9. (630/631) senesinde Peygamber ile bir muahede akdetmişlerdi; bu muahede münderecatından, bura halkının dokumacı ve balıkçı oldukları anlaşılıyor. Buralarda adı geçebilecek diğer bir mahal de, küçük gemiler için iyi bir demir yeri olan al-Vach 'tır. Bugün Vādi 'l-Ḥamd adı verilen Vādī İżam, bu mevki civarında denize varmaktadır. Bir çok kolları olan bu vâdi, Ḫaybar 'in cenub-ı şarkîsinde, Vādī Rumma 'nin menbaı civarında bir noktadan başlar. Vâdi, evvelâ cenub-i garbî istikametinde ilerlemekte ve Medine 'nin pek yakınına kadar geldikten sonra, şimal-i garbîye doğru büyük bir kavis çizmektedir. Tarihten evvelki devirde büyük bir ırmak olması icabeden bu vâdide, bugün ancak büyük yağmurlardan sonra su görülür. Memleketin iç taraflarında, fakat daha şimalde Madyan [b. bk.] harâbeleri bulunur. Evvelce yol, Madyan 'den itibaren doğruca Badā üzerinden, Vādi'l-Ḳurā (köyler vâdisi) 'ya giderdi ki, buranın en mühim mevkii evvelce Ḳurḥ idi. Ḥismā dağlarının şarkından Ma'ān, Tabūk ve al-Ḥicr yahut Madā'in Ṣāliḥ üzerinden geçen Şam hacılarının yolu Mısır — Mekke yolu ile burada birleşirdi. Sprenger, al-Vach 'e, Strabon 'un Egra 'sına tekabül etmek üzere, al-Ḥicr 'in limanı nazarı ile bakıyor. Bu mevkiin cenubundaki sahilde al-Ḥavrā' (Beyaz köy) bulunmaktadır ki, Sprenger bunu da eski Leukekome addeder. Bali 'lere ait arazi burada biterek, onlara akraba olan Cuhayna 'lerin arazisi başlamaktadır. Evvelce al-Ḥicr ile Vādi 'l-Ḳurā arasında, bugün de hâlâ aşk ve ihtirasları ile meşhur olan 'Uẕrā („aşk uğrunda ölenler") kabîlesinin arazisi bulunmakta idi.

Medine etrafındaki bütün arazi volkaniktir — volkanik mıntakanın Tedmür 'den Mekke 'ye kadar uzandığı söylenir — tarihi devirlerde bir takım volkanlar henüz faâliyette bulunmakta idiler. Bildiğimiz en son indifa, hicrî 654 (1256; bk. Samhūdī, s. 40) 'te vukua gelendir. Kara ve volkanik dağlara arapçada Ḥarra veya Lāba (lâv) denilmektedir. Hattâ Medine şehrine, böyle iki dağ arasında kâin olması dolayısiyle, bütün şehirden bahsedilmek istenilince, „iki Ḥarra (yahut Lāba) 'sı arasında bulunan (şehir)" denilmektedir. Bu Ḥarra 'lerdeki vâdiler diğerlerinden daha münbittir. Pek eski zamanlardan beri buranın hurmalıkları meşhurdur.

Medine 'nin bir saatten az bir mesafe şimalinde Oḥod [b. bk.] dağı vardır. Vādī Rumma 'nin çıktığı büyük Ḫaybar, Ḫaza (Vādi 'l-Ḳurā 'nın şarkına düşer) 'sı Medine arazisinden sayılır. Arap coğrafyacıları, Tabūk şarkında, Nufūd çölünün garp hududundaki Taymā' (Tēma), hattâ Dūma vâhasını da bu araziden addederler. Dūma vâhası, Nufūd çölünün şimal-i garbî hududunda, Medine 'den 13, Şam 'dan 10 gün mesafede olup, buna Dūmat al-Candal („taştan yapılma Dūma") denilirdi; bugün ise, al-Cavf [b. bk.] veya al-Cōf denilmektedir. Yanbo' 'dan sahil boyunca Cidde 'ye gitmek mümkündür ve Colda 'dan şark istikametinde iki günde Mekke 'ye varılır. Harem-i şerif arazisine (*al-Ḥaram*;

bugün de çok defa *al-Ḥudūd*, yani *Ḥudūd al-ḥaram*) Mekke'den bir fersah mesafede olan Tan'īm'de girilmektedir. Burada 'Ā'işa câmii bulunur. Bu noktanın Mekke'ye olan mesafesi, harem-i şerif hududundaki diğer noktaların mesafesinden, daha azdır. Daha bu hudut geçilmeden *ihram*'a girilir; Nacd ve Yemen hacıları bu işi Ḳarn al-Manāzil'de yaparlar ki, bir çok şiir müsabakalarının icra edildiği 'Okāẓ pazarı bunun civarında idi. Ḳarn al-Manāzil'den 36 mil mesafede, takriben cenup istikametinde ve Ġazvān dağlarında, zengin mekkelilerin yazlık ikametgâhları olan Ṭā'if bulunur. Buranın havası pek sağlamdır; bütün cenubî Avrupa yemişleri burada bol bol yetişir. Bu havâlinin yaş ve kuru üzümleri öteden beri meşhurdur. Al-İṣṭaḫrī'ye göre, Ṭā'if dağları Hicaz'da kışın suyun donduğu yegâne yerdir (Glaser'in Ḥażūr'a dair verdiği mâlûmata göre, bu hâl Yemen'in bâzı dağlarında da vukua gelir).

Mekke cenubundaki dağlar, pek eski zamanlardan beri Huẕayl kabîlesi ile meskûn olup, bunlar arasından bir çok meşhur şairler yetişmiştir. Bu civarda bugün de Ṣaḳīf'ler yaşar ki, evvelce Ṭā'if bunların elinde idi. Daha uzaklarda Sarāt adını alan dağlar, burada çok arızalı bir arazi teşkil etmek üzere, genişleyerek, Hicaz'ın en münbit kısmını meydana getirir. Dağlarda Yemen arapları yaşar ki, İbn al-Mucāvir bunlara, yaşayışlarının kabalığı sebebiyle, *Baḥīmiya*, („yabânîler") adını verir. Bu hususta gösterdiği misâller kısmen Burckhardt tarafından teyit edilmiştir. Bunların — hâlen de Arabistan'da en mübarek sayılan — recep ayında, Mekke'de kabaca hareket ettiklerini, fakat Mekke pazarına bir çok mal getirdikleri için, bu hâllerine ister istemez göz yumulduğunu İbn Cubayr hikâye eder. O sırada, yani XIII. asırda, bunlara hâlâ Bacīla denirdi; bugün 'Asīr [b. bk.] adını taşıyorlar. Bu dağ memleketinin şark kısmı, çoğu deveci olan Ḳaḥṭān kabîlesine aittir. Çok eski ve hâlâ kudretli olan bu kabîle, Yemen aşiretlerinden çoğunun kökü gibi telâkki edilmektedir.

Yemen'in asıl mânası „sağdaki" memleket, yani „cenup memleketi" ve aynı zamanda „mes'ut memleket" tir. Yemen, her devirde, çok münbit oluşu ve zenginliği ile, şöhret kazanmıştır. Birbirinin eşi olmayan iki kısım ihtiva eder: Tihāmat al-Yaman (Yemen'in yalı bölgesi) ve Necd al-Yaman (Yemen'in yaylâsı ki, buna Cibāl al-Yaman, yani Yemen dağları da denir). Bu kısım şimalde Necrān, şarkta Mārib, ortada Ṣan'ā' ve cenupta Ta'izz yaylâlarını ihtiva eder. Yemen'in Tihāma'si, Hicaz'ınkinin devamıdır; Glaser'in müşahadelerine bakılırsa, denizin çekilmesi ile, mütemadiyen genişlemektedir.

Mekke'den Yemen yaylasına giden yol, Ṭā'if'in bulunduğu dağların eteğini dönerek, mâruf Turaba ve Tabāla menzillerinden geçer, orta Arabistan'a kadar uzanan Vādī Bīşa üzerinde mâmur ve pek münbit bir bölgenin merkezi olan Bīşa'ye varır. Aşağı yukarı al-Sirrayn ile aynı arzda bulunan Taglīs ile Curaş arasında Hicaz-Yemen hududu aşılır. Oradan itibaren ana yol doğruca Ṣa'da'ye gittiği hâlde, ikinci derecede bir yol, şarkta Necrān [b. bk.] istikametini alır. Ṣa'da'den cenupta Yemen'in payitahtı olan Ṣan'ā'ya varılır. Ṣan'ā'nın şarkında Mārib [b. bk.] vardır. Merkezi Mārib olan bölgeye bugün al-Cavf (Cōf) deniliyor. Bu bölge Necrān'dan Mārib'in cenub-i garbîsindeki Vādī Bayhān'a kadar uzanmaktadır. Buranın her tarafında, geçmiş zamanlara ait, umran izlerine rastlanıyor. İbn al-Mucāvir, eski çağlardan beri mâruf olan Barāḳiş şehrini, mühim bir mevki gibi, zikreder. Hayatlarını tehlikeye koymak bahasına buraları ziyaret eden ilk avrupalılar, Arnaud ve Halévy'dir. Yemen'in daha cenuptaki mıntakası, son zamanlarda Landberg tarafından, etraflı bir şekilde, tasvir edilmiştir (*Arabica*, V).

Ṣan'ā' cenubunda, atları ile meşhur Żamār (Żimār)'dan geçilerek, Yarīm'e varılır ki, Niebuhr'un yol arkadaşı Forskål bu köyde ölmüştü. Buradan yarım günlük bir mesafede, Ṣan'ā' ile aynı tûl ve Zabīd ile aynı arzda bulunan eski Himyerî merkezi olan Ẓafār harâbelerine varılır. Yol bundan sonra, pamuklu imalâtı ile şöhret kazanmış olan Saḥūl'dan geçer (Peygamberin kefeni Saḥūl bezindendi) ve oradan da evvelce Yemen'in ikinci büyük şehri olan ve meşhur Mu'āẕ b. Cabal câmiini ihtiva eden Canad'e uğrardı. Burası Ta'izz'den pek uzak değildi. Saḥūl civarında, evvelce pek meşhur olan ve Ḳarmaṭ'ların Yemen'deki hâkimiyetlerine istinat noktası teşkil eden, al-Muẕayḥira kalesi yükselirdi. Yemen dağlarının en cenuptaki şehri Ta'izz'dir. Burası orta çağlarda ve son zamanlara kadar, Rasūlī'lerin payitahtı olmak haysiyeti ile, hâiz bulunduğu büyük ehemmiyeti bugün kaybetmiştir. Dağlara burada Ṣabir denilir ve İbn al-Mucāvir buna „Yemen dağlarının emîri" adını verir; dağlar mükemmel sulama tesisatı bulunan set set kahve ağacı ve ḳāt (*Celastrus edulis*) zeriyatı ile şöhret kazanmıştır. Ḳāt nebatının tomurcukları, uyuşukluğu gidermek bakımından, çok makbûl bir deva olup, Tihāma şehirlerine büyük mikdarda sevkedilmektedir. Bu dağların şimalinde İbb (Abb) ve Cibla (Cubla veya Ẕū Cibla) arasından Hind okyanusu ve Kızıldeniz mâilelerini ayıran su bölümü hattı geçer. İçinde devamlı su bulunan iki ırmak buradan çıkar ki, bunlardan biri

şimâle doğru akan Vādī Zabīd, öteki de Vādī Banā (Bannā)'dır. Vādī Banā eski Miḫlāf Rucayn'den geçerek, Vādī Tuban veya Vādī Maytam munsabı şarkından 'Aden körfezine dökülür. Yarīm'den itibaren başka bir yol, cenub istikametinde, doğruca 'Aden'e gider ki, Manzoni bu yolu tâkip etmiştir. Glaser de, başlıca kahve deposu olan Manāḫa'dan geçen Ḥodayda—Ṣan'ā' yolunu tasvir eder.

Yemen'in *miḫlāf* adı verilen bölge taksimatı (ki, bu taksimat Hicaz'ın cenubunda ve Yamāma'de de kullanılmıştı) çoktan beri metrûktür.

Cenubî Arabistan. Yemen'in şarkında Ḥażramavt bölgesi bulunur ki, bugün buraya, umumiyetle, Ḥażramūt denmektedir. Bu dağlık ve bir çok vâdiler ile yarılmış memleketin çalışkan ve müteşebbis halkı, bir kaç bakımdan, isviçrelileri hatırlatır. En eski devirlerden biri, her sene Ḥażramavt gençlerinden bir kısmı, başka bölgelerde talihlerini denemeğe giderler; öyle ki, Ḥażramavt'lılar, yalnız Arabistan limanlarında değil, Mısır'da, ingiliz ve felemenk Hindistanı'nda da görülmektedir. Bu son iki memlekette rastlanan arapların hemen hepsi de Ḥażramavt'lı (Ḥażramī)'dır. Memleket garptan şarka geniş bir vâdi, Vādī 'l-Kasr ile kesilmiştir. Bu vâdiden dâimî cereyanlı bir ırmak geçerek, memleketin şark hududunda, Sayḥūt'ta denize kavuşur. Bu akar su kıyısında, mıntakanın en büyük iki şehri olan Şibām ile Tarīm bulunur. Tarīm'in cenub-i şarkîsinde, hâlâ faâl bir volkanın adına izafeten, Vādī Barahūt (Balahūt, Borhūt) denilen bir vâdinin başında, Kur'an'da adı geçen peygamber Hūd'un mezarı bulunmaktadır [bk. BARAHŪT] Ḥażramavt'ı şimal-i garbîden, şimalden ve şarktan kuşatan büyük çöl, burada başlar. Memleketin en iyi limanı Makallā'dır (bu kelime sâdece „liman" mânasına gelir). Arap coğrafyacılarının Las'ā (al-As'ā) dedikleri mevkiin burası olması imkânsız değildir. Yemen'de olduğu gibi, burada da rastlanan bir çok harâbeler ve mezarlar, Ḥażramavt'ın eski zamanlarda ne kadar mâmur olduğunu gösterir.

Belki de eski Ḥayrīc'in yerinde bulunan Sayḥūt'un şarkında, Mahra adı verilen „günlük sahili" başlar. Arap coğrafyacıları çok defa burasını Şihr tesmiye ederlerdi. Eski cenubî arap dilinde „sâhil" mânasına gelen bu Şihr adı, şimdi yalnız (garptaki) ilk limana verilmektedir. Bu sâhilin şark hududu Mirbāṭ şarkında bulunan Häsik'tir. Mirbāṭ'ın iyi bir limanı olmakla beraber, kasaba ehemmiyetsiz bir köy hâline düşmüştür. Bugün Mirbāṭ adı verilen mevki, limanın şarkında bulunuyor. Mirbāṭ önceleri, eski payitaht Ẓafār'ın limanı idi. Ẓafār şimdi tamamiyle metrûk olup, İbn al-Mucāvir'e göre, 618 (1221)'de tahrip edilmiştir. Fakat İbn Baṭūṭa zamanında burası hâlâ mühim bir şehirdi. Onun anlattığına göre, develer sardalya balıkları ile beslenirdi. Bugün de buraların denizinde bol mikdarda bulunan sardalya balıklarına (bu havâlide) *varḳ* veya *'ayd* denilmektedir. Sâhile muvazi uzanan dağlarda günlük ağacı yetişmektedir. İbn al-Mucāvir'e göre, Ḥażramavt ile 'Omān arasında her yerde, sedler hâlinde, eski tarla izleri bulunmakta idi. Bu vakıa, Bent'in bu dikkate lâyık memlekete dair verdiği mâlûmat ile de te'yit edilmiş bulunuyor. Günlük ziraati bugün pek azalmıştır. Gara dağlarında ve bu dağlar ile deniz arasında uzanan münbit sâhillerde yaşayan halkın bir kısmı, mağaralarda otururlar. Hāsiḥ şarkından itibaren 'Omān'a kadar uzanan sâhilde ne ağaç, ne de çalı bulunmadığı söyleniyor; memleketin iç tarafları da tamamiyle mechûldür.

Şarkî Arabistan. Arabistan'ın en şarktaki kısmı olan 'Omān, ekseriyet itibariyle çok münbit ve sâhilinde limanları bol, dağlık bir memlekettir. 'Omān körfezinde fevkalâde çok balık vardır ve sâhil ahalisi, öteden beri, mâhir gemici olarak, tanınmışlardır. XII. asırda kurulmuş olan Ḳalhāt, eskiden güzel bir müstahkem şehir iken, bugün tamamiyle sönmüştür. Buna mukabil, orta çağda ehemmiyetsiz bir mevkii olan Maskaṭ — zira, Muḳaddasī burasına yemişi bol, güzel bir yer dediği hâlde, İbn Baṭūṭa adını bile anmıyor — bugün, memleketin en ehemmiyetli şehridir. Bütün Basra körfezi havâlisinin en iyi limanı burasıdır. Avrupalı seyyahların ifadesine göre, burada sıcak, 'Aden'dekinden daha şiddetli ve hemen hemen tahammül edilemeyecek bir derecededir. Belki bu yüzden, sultanlar, ya al-Rustāḳ veya Nazva (Nizva)'de ikamet eder ki, bu şehirlerin ikisi de Cebel Aḫżar (yeşil dağlar)'dadır. Wellsted'in ziyaret ettiği Nazva, eski olmakla beraber, hâlâ canlıdır. Maskaṭ'ın şimalinde eski payitaht olan Ṣohār bulunur ki, bu yüzden bu kasabaya bâzan 'Omān denilir; nitekim, Suriye'deki Dimaşk'a bugün Şam denilmektedir. Şark ile olan işlek ticareti dolayısiyle, Muḳaddasī bu şehre „Çin'in kapısı" diyor. İbn al-Mucāvir, şehrin kendi devrinde tahrip edildiğini söyler. Fakat şehir bir müddet sonra yeniden kurulmuş olsa gerektir. Wellsted burayı oldukça mühim ve iyice müstahkem bir şehir gibi tasvir eder. Daha şimalde, ucu ile Rās Mosandam (Misandum) burnunu meydana getiren yarımadanın şark tarafında Dabā (veya Damā) mevkii bulunur ki, burası, Peygamber zamanında bile, ehemmiyetli bir mevki idi; bugün de

şimalî 'Omān 'ın idare merkezidir. Yarımadanın garp tarafında mühim bir liman olan Şarca vardır. 'Omān 'ın asıl sekenesi hakkında hiç bir mâlûmatımız yoktur. Yalnız rivâyete bakılırsa, Mārib seddi yıkıldığı vakit, Ard 'lar 'Omān 'a hicret etmişlermiş. Memleketin asıl sâkinlerinin kendilerine Mazūn adını vermiş olmaları melhuzdur; bu ad bâzan 'Omān 'ı da ifade eder. Her ne kadar Emevîler zamanında Ard 'lar, büyük kütleler hâlinde, Irak 'a geçmiş iseler de, burada yine üstünlüklerini muzafaza etmiş bulunsalar gerektir. Bunlar İbāżī [b. bk.] 'lere mensuptur. Tayyi 'ler de 'Omān 'a yerleştiler ve bunların bir kolu olan Nabhān 'lar, uzun zaman, hükümranlığı ellerinde tuttular. Şimâl arapları (Banī Ġāfir) bile, daha sonra 'Omān 'a gelip, yerleştiler. Burada fazla mikdarda hurma yenir ve başka mamleketlere de ihrac olunur.

'Omān 'ın garbında ve şimâl-i garbîsinde, Irak hudutlarına kadar uzanan memlekete, Arabistan 'ın parlak devrinde al-Baḥrayn yahut, payıtahtının adına nisbetle, Hacar denirdi (al-Baḥrayn adı şimdi Uvāl adasına verilmektedir). Ḳarmaṭ 'lar, X. asır başında, Hacar 'e yakın bir yerde, kendilerine al-Aḥsā' adında bir merkez kurdular (buraya Laḥsā da denir); bugün bu havâli bu iki adı (yahut al-Ḥasā adını) taşımaktadır. En cenuptaki kısım, orada yaşayan aşiretin adına izafeten, Ḳavāsim (Cavāsim) tesmiye olunmaktadır: bunlar korsanlıkla şöhret kazanmışlardır. Daha garpta Ḳatar yarım adası bulunur. Buranın sekenesi, eski devirlerden beri, inci avcılığı yaptıkları gibi, aynı zamanda zorlu deniz haydutlarıdır. İdare merkezine bugün de al-Ḥasā yahut Hufūf (Hufhūf) denilir ki, bu son ad arap coğrafyacıları tarafından zikredilmemiştir. Şarka doğru bir kaç saat ötede 'Oḳayr limanı vardır. Hufūf 'nn şimâlinde bulunan Mubarraz limanının eski Muṣaḳḳar olduğu kat'iyetle söylenemez; zira arap coğrafyacıları tarafından memleket hakkında yapılan tasvirler pek sathîdir. Laḥsā arazisinin şimâlinde al-Ḳaṭīf arazisi bulunur ki, bunun adı, buradaki mâruf limanın isminden geliyor. Evvelce sahile Ḥal-aṭṭ denirdi ki, bir limanın adı idi ve arapların, mızrak yapmak üzere, Hindistan 'dan getirttikleri bambu kamışları buraya çıkarıldığı için, limana bu isim verilmişti. Laḥsā 'da hurma pek boldur; o suretle ki, „dereye su götürmek“ kabilinden, „Hacar 'e hurma götürmek“ tarzında bir arap darb-ı meseli vardır. 'Abd al-Ḳays ve Tamīm kabîleleri, üstünlük davası ile, asırlarca didiştiler. Ḳarmaṭ 'ların hâkimiyeti devam ettiği müddetçe (takriben iki asır kadar), üstünlük Tamīn kabîlesinde kaldı, Al-Ḳaṭīf ile Kuvayt arasındaki sâhil hakkında söylenecek mühim bir şey yoktur; burası alçak ve kumluk bir ovadır. Kuvayt adı „küçük Kōt (şato)“ demektir ki, buna „küçük boynuz“ mânasına gelmek üzere, Ḳurayn de denir; bu kelime şimdi Grēn olarak telâffuz edilmektedir ve ingilizcede Grane yazılışı buradan gelmiştir. Kuvayt, bir koyun cenup kıyısında kâindir ve ileride belki mühim bir ticaret merkezi olacaktır. Burası, Şammar 'ler ülkesi için, şark ile münasebet bakımından, en yakın bir limandır. Bu koyun garbında, Basra 'dan Laḥsā ve Yamāma 'ye giden yolun en ehemmiyetli menzili olan Ḳāżima bulunur.

Orta Arabistan. Yemen 'in şarkında, Ḥaẓramavt ve Mahra 'nin şimâlinde, 'Omān 'ın garbında, Arabistan 'ın tâ ortasına kadar, bir büyük çöl uzanır ki, bunun yalnız etrafı hakkında bir az bilgimiz vardır. Bu çölün Arabistan 'ın şimâlindeki Nufūd çölüne benzediği görülüyor. Bu çölün hemen hiç bir yerinde su bulunmuyor. Yağmurlardan sonra her yer yeşilliğe bürünür ve zengin mer'alar teşekkül eder. O zaman bedevîler, develeri, keçileri ve aileleri ile, buraya girer ve üç dört ay kadar kalırlar. Bu sırada ne hayvanların, ne de sahiplerinin suya ihtiyacları olmaz: insanlar süt içerler ve güneşin en şiddetli sıcağı altında usâresi en bol nebatlar yetiştiğinden, hayvanlar da, otların içindeki su ile geçindikleri için, kendilerine su verilse bile içmezler. Yaz sıcağı ile bütün nebatlar kuruyunca, aşiretler asıl yurtlarına dönerler. İşte çölün kenarlarında oturan bütün bedevîlerin âdeti budur. Bunların çöl içinde nerelere kadar gittikleri bizce mâlûm değildir. Çöle bir çok isimler veriliyor: Yemen 'in şarkı ile Ḥaẓramavt 'ın şimâli arasında kalan kısma Şayhad deniliyor; Ḥaẓramavt 'ın şimâl ve şarkındaki çöl, al-Aḥḳāf (kum tepecikleri) adını alıyor; Mahra 'nin şimalindeki kısma araplar Vabār diyorlarsa da, mûtat olarak, al-Dahnā' ismi verilirki, kumunun renginden „kızıl ülke“ mânasınadır. Bu çöl, haritalar üzerinde, al-Rub' al-Ḫālī adı ile gösteriliyor ki, „ıssız topraklar“ demektir. İç taraflarda, hayvanların yaşamasına yetecek kadar, su bulunduğu muhakkak olmasa bile, büsbütün de imkânsız değildir. Mahra bedevîleri, Mahārī adı verilen cihanşümûl şöhrette şür'atli hecin develerinin bu üstünlüğünü, kendi dişi develerinin bâzı defalar deve şeklindeki cin tarafından aşıldıklarına atfederler. Bu hikâye, memleketin iç taraflarında hâlâ yabani develer bulunduğunu ihtimâl dahiline koyar ki, keyfiyeti te'yit eden araplar, bu yabani develere *ḫūşiya* (vahşi) derler. Belki aynı hâl garbî 'Omān 'ın yine meşhur olan develeri için de vârittir. Bu yerlerde anlaşılmaz bir dille konuşan adamlar bulunması ihtimâl dahilinde değildir (krş. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, II, 332). İbn al-Muḳavir 'e göre, bedevîler XIII. asırda Mirbāṭ ve Ẓafār 'a Irak emtiası getirmek üzere, çölden geçmekte idiler. Büyük çölün şimâl-i şarkî kenarında, cenubî Yamāma 'den üç gün mesafede, Baḥrayn 'den de takriben yine o kadar bir uzaklıkta, suyu bol Yabrīn vâhası bulunur ki, vaktiyle haylı mamur iken, X. asırda, Ḳarmaṭ 'lar tarafından tahrip edilmiştir; çölün bu taraflarına „Yabrīn kumu“ denir. 'Omān-Mekke yolu bu vâhadan geçer. Çöl burada al-Dahna' yahut Nufūd ve bâzan da „'Ālic kumu“ adı ile, Baḥrayn ve Yamāma arasında, bir mahmuz şeklinde, temâdi eder. Bu kısım ağaçlık dağlar ile ayrılmış, otu bol bir memleket gibi tasvir edilmiştir ki, bu havâlinin havası sağlam ve hoş olurmuş. Büyük Dahnā' 'nın garp ve şimâl-i garbî sınırında Ḳaḥṭān 'ların arazisi ile, evvelce Falac adı verilmiş iken, şimdi, bir arap aşiretinin ismine nisbetle, Vādī Davāsir (Dovāsir) denilen, büyük çukur saha bulunur. Bunun Yamāma şimâl-i garbîsindeki temâdisi, Vādī Aflāc 'dır (eski adı Falac al-Aflāc).

Çölün şimâlinde, yarım adanın, araplara göre, en sağlam havalı, en güzel kısmı olan orta yayla (Necd) başlar. Bunun cenub-i şarkî eyaleti (çok defa asıl Necd 'e dahil sayılmaz), gâyet münbit olan Yamāma 'dir. Yamāma ile Baḥrayn birlikte al-'Arūż adını da taşırlar.

İki boğaz ('Oyayna ve Huraymila) vasıtası ile, Vaşm (Vuşūm) dahilinde bulunan Şarmadā' 'ya, oradan da şimâl-i garbîde, bu eyaletin merkezi olan al-Şaḳrā 'ya ve nihayet dokuz saatte Ḳaşīm eyaletinin merkezi olan 'Onayza 'ye gidilir. Ḳaşīm eyaleti, şimâlde Şammar ülkesine, garpta da Medine arazisi dahilinde bulunan Ḫaybar 'e komşudur. Bu memleket hakkında mufassal mâlûmatı Doughty 'ye borçluyuz. 'Onayza 'nin iki saat şimâl-i şarkîsinde Burayda bulunur. 6000 kadem yüksekliğindeki Ḫaybar Ḥarra 'sinden gelen ve Basra civarına kadar uzanan büyük Vādī Rumma, orta mecrasında Ḳaşīm 'den geçer. Rumma, çukur bir saha ve belki de prehistorik bir nehrin yatağıdır. Bir tarafından öte tarafına geçilmesi için, çok defa bir gün yolculuk icap eden Vādī Rumma 'nin yatağı, bir çok sellerin kendisine kavuşmasına ve bol su getirmesine rağmen, umumiyetle kurudur ve Rumma 'nin tam mânası ile bir ırmak teşkil etmesi, bir asırda ancak iki üç defa vâki olur. Fakat diğer zamanlarda, su yerin altından akar ve şurada burada kendini gösterir. Ḳaşīm 'in bereketi ve verimliliği de bundandır. Ḳaşīm 'in garbında Vādī Rumma, eski şairlerce pek mâruf olan, iki Abān dağı arasından geçer. Bu dağlardan şimalîdeki kara, cenuptaki kırmızı (eskiden beyaz) adını taşır. Vâdinin genişliği burada iki veya üç arap mili kadardır. Necd 'in en şimâl-i şarkîdeki kısmına bugün Sodayr denilir (bâzıları Şodayr yahut Sedeyr derler; hattâ Doughty 'de Siddir olarak yazılmıştır). Bu isim yeni bir isimdir. *Cihannumâ* (bk. trc., Norberg, II, 203, 235) 'da Basra hacılarının yolu üzerinde, bu adı taşıyan bir menzilden bahsedilir. Eski devirlerde Necd 'in her kısmı, aşiretlerin adı ile tevsim edilmekte idi.

Garpta, al-Ḳaşīm eyaleti, Şammar 'lerin arazisine komşudur. Şammar adı, büyük Ṭay' [b. bk.] aşiretinin bir kolundan gelir; eskide buna „Ṭay' 'ların iki dağı“ adı verilirdi.

Şammar dağları, Necd 'in, Nufūd veya Dahnā' karşısında, şimâl hududunu meydana getirir. Asıl kum çölü olan Nufūd, cenuptaki büyük çölün karakterlerini gösterir. Yağmurdan sonra burası yeşil ve usâreli otlarla örtülür; insanlar ve hayvanlar bir kaç hafta burada bolluk içinde yaşarlar. Fakat güneş her şeyi yakar ve memleket, susuzluk yüzünden, hüzün verici bir ıssızlığa dalar; böyle bir zamanda, yolunu şaşırmış seyyahın hayatı tehlikeye düşer. Bir takım avrupalılar bunlar arasında Lady Blunt ve Euting bu çölden geçmişlerdir. Çölün zemini kırmızımsı bir kumdan müteşekkil olup, „şarktan garba bir sürü dev gibi atlar tarafından çiğnenmiş“ intibaını verir (Euting). Bu izlere *falaḳ* (*falḳ*, *fulc*) denilmektedir. Bunların garp taraflarında büyük bir kum eksibe yükselir. Eksibenin şark kaidesinde, çok kerre, çıplak kaya görülür; eksibenin şark tarafında kalan çukurluktan sonra, zemin şarka doğru yavaş yavaş yükselir. Çukurluğa arapçada *ḳa'r* ve büyük eksibeye de *nifd* veya *nafd* denir ki, bunun cem'i *nufūd* (veya *anfād*) bugün bütün çölün adı olmuştur; nasıl ki, cenupta da aynı mânaya gelen *aḥḳāf* kelimesi de böyledir. Klâsik dilde hiç bir izi bulunmayan bu *nifd* kelimesinin, harflerin yer değiştirmesi yolu ile *find* veya *fand* kelimesinden çıkmış olması mümkündür (cem'i: *afnād* veya *funūd*). Bu *falaḳ* 'lar hep aynı biçimde durduklarına göre, bunların altındaki kaya temellerinin de evvelden bu şekilde olması ve garp rüzgârlarının kumu iterek, sırtlar önüne yığmış bulunması muhtemeldir. Buradaki çukurların genişliği ve derinliği mütenevvidir. En büyüğünün uzunluğu 2 km. kadar tahmin edilir; derinlik ise, 50 metreye kadar varabilir. Hāyil 'den Cavf (Cōf) 'a seyahat, birbirinin aksi istikamette hareket eden Euting tarafından 8 ve Lady Blunt tarafından da 10 günde yapılmıştır. Üçüncü günde Cubba vâhasına varılır ki, kayaların sathına yapılmış olan boyalı resimler ve yazılar, buranın çok eski zamanlardan beri uğrak bir yer olduğunu göste-

Cavf'e varmadan az evvel, Şaḳîḳ adlı, bir kuyu yanından geçilir ki, Euting bu kuyuyu 1883'te doldurulmuş bulmuştu. Bir az yukarda eski adı olan Dūma şeklinde de zikredilen Cavf, Vādî Sirḥān üzerindedir. Bu vâdi, bugün Ḥamād adı verilen taşlık bir çölden geçerek, Kāf üzerinden Ḥavrān'a kadar uzanır. Edebî dilde Ḥamād adına rastgelinmiyor. İhtimal, Wallin'in farzettiği gibi, aslî şekli „çoraklaşmak" mânasındaki *ḥamada* fiilinden gelen Ḥamād'dır.

Bādiyat al-Şām (Suriye çölü) adı, araplar tarafından, çölün yalnız garp kısmına verilmiştir. Şark tarafına Bādiyat al-'Irāḳ (Irak çölü) ve şimâl tarafına da Bādiyat al-Cazîra (Mezopotamya çölü) veya Ḥusāf denirdi. Cenup kısmına çok defa Samāva adı da verilirdi. Bādiya, garp ve şimalden şark ve cenuba doğru meyillenir ve yağmur suları ile dolan bir takım yataklar tarafından kat'edilir. Bu yataklardan inen sular kısmen gölcükler (*ġadîr*), kısmen de Fırat'a doğru akan büyük dereler meydana getirirler. İlk baharda bol ot yetişir ve kaynakların etrafını vâhalardakine benzeyen bahçeler kuşatır. Yerin çıplak kireçten müteşekkil yahut kumla örtülü olduğu sahalarda, zemin tamamiyle çoraktır. Hicretin 13. (634) yılında Ḫālid b. al-Valîd'in yaptığı gibi, böyle bir yerden geçmek üzere, Irak ile Suriye arasında icra edilecek bir sefer, kolay göze alınacak bir iş değildir. Arazi sınırları, etraftaki mütemeddin devletlerin zayıf veya kuvvetli olduklarına göre, genişler yahut darlaşır. Bugün al-Ḥaṣṣ dağları, Sachau'a göre, Halep cenubunda mıntakanın şimâl hududunu meydana getirirse de, yaz mevsiminde bedevîler, sürüleri ile, Maraş'a kadar giderlerdi.

İklim ve mahsûller. Umumiyet itibariyle, Arabistan'ın sıkıntısı, soğuktan ziyade sıcak yüzündendir. Bununla beraber, yayla üzerinde geceler, yaz mevsiminde bile, çok defa serin olur ve kışın buz gibi şimâl rüzgârları eser. Şark rüzgarı (*ṣabā*), şairler tarafından, en lâtif rüzgâr gibi methedilmiştir. Buna karşılık, kara rüzgârı olan *samūm* („zehirli"; bugün umumiyetle *simām* denilmektedir) çok yılgınlık verir. Bütün umran yağmura tâbidir ve bu yüzden yağmura „Allahın rahmeti" (*Raḥmat Allāh*) denir ve „nemlilik" ile „bolluk" çok defa aynı mânaya gelir. Yağmurların ardından gelen ilk bahar (*rabî'*) mevsimi, senenin en hoş faslıdır. Nebatlar ve sürülere lüzumlu olan otlar o sırada büyürler. Develer en ziyade dikenli nebatlardan ve bilhassa *sa'dān*'dan hoşlanırlar: bu sebeple, arapların „burası bir otlak, ama *sa'dān* gibi değil" diye bir darb-ı meseli vardır. Bādiya'de bulunan *faṣṣ* (*Mesembryanthemum*'un bir çeşidi) nebatından insanlar istifade ederler (şimdi bu nebata *samḥ* denilmektedir ki, *ḳamḥ* kelimesinden iştikak etmiş bulunması muhtemeldir). Bu nebatın kırmızımsı tâneleri, bulamaç gibi pişirilen arpa unundan daha iyi bir un verir. Kolokent tânelerinden de un çıkartılır; fakat buna ancak ihtiyaç zamanlarında baş vurulur. Çölün başka bir mahsûlü de çok toplanan yer mantarları ve bildiğimiz sinamekî (*sanā*)'dir. Buğday ancak Yemen, Yamāma ve bir kaç vâhada yetişir; fiyatı dâimâ yüksektir, bu yüzden ekmek öteden beri bir lüks maddesidir. Atların gıdası olmak üzere, bir çok yerlerde fazla mıkdarda arpa ekilir. Şurada burada darı (*ẕura*) ekildiği gibi, Laḥsā ve 'Omān'da pirinç de yetişir. Tütün istimâlini yasak etmiş olan Vahhâbîlerin tazyıkı altında, bu nebatın zıraati bir haylı azalmış iken, sonradan tekrar terakki göstermiştir.

Bādiya'deki ağaçlar arasında şunlar sayılabilir: bâzı akasya nevileri, msl. *ṭalḥ* (bundan zamk istihsâl edilir), *salam, samur, sayāl, iṯil* (ılgın ağacı), *nabaḳ* (*Rhamnus lotus*), *ġaḍā* (kömürü makbûldür), *dūm* (*dōm*) palmiyesi (yalnız yabani olarak yetişir) ve kına (*ḥennā*). Fakat hepsinin fevkinde arapların çok ehemmiyet ver dikleri hurma ağacı gelir. Peygamber: „Âdem babamız ile beraber aynı çamurdan halkedilmiş ve ağaçlar arasında, yegâne (sun'î) telkih kabul eden hurma halanıza hörmet ediniz" demiş. Arapların büyük bir kısmı için, hurma başlıca gıdadır; henüz kemâle ermemiş olan hurmalar, tâze meyva gibi, lezzetle yenir. Bir çok hurma ağacı nevileri vardır. Medine arazisi dahilinde bu nevilerden yüz kadar sayılır.

Arslanlar, eski şairler tarafından, sık sık zikredilir ve Hamdānî bu hayvanların yaşadığı bölgelerin adını kaydeder. İbn al-Mucāvir, kendi zamanında Şan'ā' şimâlindeki dağlarda, hâlâ arslan bulunduğunu söyler ve Doughty (I, 459) de aynı orta Arabistan'da arslandan bahsedildiğini işitmiştir. Bununla beraber artık Arabistan'da arslan kalmamış olacaktır. Panter (*namir*) ve gepar (*fahd*), sırtlan, kurt ve tilkiler, Arabistan'ın yırtıcı hayvanlarıdır. Bu makalenin etnografyaya ait kısmında av hayvanları hakkında mâlûmat verilecektir. Maymun Yemen'de ve belki daha başka memleketlerde bulunur. Yırtıcı kuşlar arasında iki türlü kartal ile şahin, akbaba ve baykuşlar vardır; kargalara da her yerde rastlanır. Başka kuşlar arasında çavuş kuşu (*hudhud*) tarla kuşu, bülbül, bir nevi güvercin ve keklik (*ḳāṭā*) sayılabilir.

Ehlî hayvanlar arasında başta deve gelir ki, bu hayvan olmasa idi, çölde yaşanamazdı. Şairler deveye „çöl gemisi" demekte haklıdırlar; çünkü bu mıntakanın yegâne nakil vasıtası devedir. Su bulamamak yüzünden, develerin, midelerindeki suyu içmek için, kesildikeri hakkında halk arasında yayılmış olan fikri Jacob (*Beduinenleben*, s. 96) bir masal telâkki ediyor. Bu fikir, bir dereceye kadar yanlış olmakla beraber, büsbütün de asılsız değildir; nitekim Ṭabarî (I, 2123) atlara böyle bir su verildiğini kaydeder. Arabistan devesinde yalnız bir hörgüç vardır. Yük taşımakta kullanılan develer (*ba'îr*; kolektif isim olarak *ibil*) ile binek hayvanları (*ẕalūl*, yani ehlileştirilmiş olanlar yahut *hacīn*, yani asîl) birbirinden ayrılırlar. Sağmal develer (*nāḳa*) ehlileştirilmiş develerdendir. Deve eti çok yenir ve sütü çok içilir. Bu süt sıhhî ve lezzetli olmakla beraber, bundan yağ yapılamaz. Bu hususta keçi ve koyun sütü kullanılır. Keçi ve koyun Arabistan'ın her tarafında bulunursa da, sığır cinsi, bilâkis azdır. Sığır çobanları ancak Fırat boyunda bulunur. Diğer çobanlara *şavāya* denmesine mukabil, bunlara *baḳḳāra* denir. Hâlis kan arap atlarının şöhreti bütün cihana yayılmıştır. Arap atı ufak yapılı, fakat güzel endamlıdır; tahammülünün fazlalığından ve sür'atinden başka, bir de sahibine karşı âdetâ derin bir bağlılık gösterir. Yalnız zenginler at besliyebilir; zira atlar yalnız harpte ve cirit gibi oyunlarda, yarışta ve avda kullanılır. Hâlis kan bir kısrağın bâzan yirmi beş deve değerinde olduğundan da anlaşılacağına göre, atlar pek pahalıdır, hem de çok arpa ve su ister. Akınlarda, atlara lâzım olan su deve sırtında taşınır; kuraklık devresinde, çok defa, elde mevcut suyun büyük kısmı atların ihtiyacına sarfolunur. Bu hususa dair Lady Blunt ve Oppenheim'ın seyahatnâmelerinde bir çok tafsilât vardır. Atlar yalnız Necd'de değil, fakat Yemen'in bâzı bölgelerinde, msl. Żamār ve Cavf'de de yetiştirilir. Eskiden beri, arap atları Hindistan'a ihrac olunmaktadır. Şammar emîri her sene, Kuvayt yolu ile Bombay'a at yollar. Hicaz, Yemen ile Laḥsā'da ve keza orta Arabistan'ın Şolayb'leri tarafından eşek kullanılırsa da, bedeviler eşek sırtına binmeği utanılacak bir şey sayarlar. Fırat üzerinde Sacūr vâdisindeki yarı bedevilerin bir çok eşek sürüleri vardır,

Ehlî hayvanlar arasında, köpekleri — çakala çok benzeyen bekçi köpekleri ile *sluġī* ve *salūḳ* tesmiye edilen tazılar — ve Avrupa'dakilerden daha iri olan kedileri saymak icabeder; Bādiya'de tavuğa nâdir rastlanır; fakat şehirlerde epeyce tavuk beslenir. Yemen'de vaktiyle maymunları da evlerde kullanırlarmış.

Çekirge salgınları Arabistan'da pek meşhurdur ve her yedi senede bir vukua gelir derler. Bir çekirge bulutu yere inince, genç yaşlı her kes bunların üstüne üşüşür; bu da yalnız kıymetli otlukları tahrip eden muzır mahlûkları imha etmek için değil, bunları tuzla pişirerek veya ateşte kavurarak, kendilerine ziyafet çekmek içindir. Arıcılık yapılmaz; muhtelif memleketlerde, Allahın lûtfu gibi telâkki edilen yabani bal bulunur.

Bibliyografya: Hemen bütün arap coğrafyacıları ve müverrihleri Arabistan coğrafyası hakkında mâlûmat verir. Bunlar arasında bilhassa al-Hamdānî, *Ṣifat cazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller, Viyana, 1884—1891). Bundan başka Kâtib Çelebi, *Cihannumâ* (İstanbul, 1145) zikre değer. Ritter (*Erdkunde*, XII, XIII), Niebuhr, Burckhardt, Wellsted v.s.'nin seyahat raporlarına istinaden, 1845 tarihine kadar elde edilen keşfiyat neticelerini veriyor. Bunlardan sonra yapılan keşfiyat Zehme (*Arabien und die Araber seit hundert Jahren* 1875) ve Hogarth (*The penetration of Arabia*, 1905)'ın eserinde zikredilmiş olup, neticeleri Arabistan'ın muhtelif mıntakalarına ait makalelerde ayrıca gösterilecektir. — Kadîm coğrafya hakkında bk. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* ... (1875). (M. J. DE GOEJE.)

Arabistan'da yeni seyahatler. Son seneler içinde Arabistan'da bâzı seyahatler ve araştırmalar yapılmıştır ki, bunlar yarım ada hakkında öteden beri eksik olan bilgilerimize bir takım yeni unsurlar katmakta ve hattâ, cenubî Arabistan'ın iç kısımları gibi, arzın şimdiye kadar hemen hemen hiç ayak basılmamış bir köşesini, ilk defa olarak, tanıtmaktadır. Bu seyahatler arasından, gerek sahasının genişliği, gerek bilgilerimize ilâve edilen yenilikler bakımından, mühim olan bir kaçını kaydediyoruz. Şimâlî Arabistan'daki seyahatler arasında, ilmî bakımdan, şüphesiz en mühimi, avusturyalı (çek) seyyah Alois Musil tarafından başarılmıştır. Musil, 1908—1915 seneleri arasında yaptığı son seyahatlerinde, Şam ve Medine ile Fırat nehri arasında uzanan geniş bir saha üzerinde dolaşmıştır. Buraların coğrafyası ve halkının yaşayışı hakkında getirdiği mühim mâlûmat, son senelerde, The American Geographical Society tarafından, 6 cilt hâlinde, neşredilmiştir.

Cihan harbi sırasında, Hicaz'daki türk kuvvetlerine karşı yapılmış askerî hareketler, bu bölge hakkında bir takım neşriyatın meydana gelmesine vesile olmuş ise de, bunlar, ilmî olmaktan ziyade, siyasî mahiyettedirler (Lawrence ve de Bremont). Şunu da kaydedelim ki, eskiden beri gayr-i müslimlerin giremedikleri ve belki içlerinden bir kaçının, ancak hakikî hüviyetlerini saklayarak, ziyaret edebildiklerini (krş. C. Snouck Hungronje, *Mekka*, Haag, 1888—1889) ve bugün de Sa'ūdî devletin

idaresi altında aynı yasağın hâkim olduğu Mekke şehri, kıral Ḥusayn zamanında, bâzı avrupalılar tarafından ziyaret olunabilmiştir (msl. Lord Headley, 1923). Daha yakın bir zamanda iki cezairli müslüman, biri kıral Ḥusayn'in devrinde, diğeri Sa'ūdī devleti zamanında, yaptıkları hacc ziyaretini, kitap hâlinde neşretmişlerdir. Bunlar, Caid ben Chérif ile Mostaganem'li bir muallim olan 'Abdelḳader 'Amman olup, bilhassa birincinin eseri çok alâkabahştır (*Aux Villes Saintes de l'Islam*, Paris). Son senelerde hacc meselesi hakkında bk. HACC, MEKKE ve MEDİNE.

Yemen bölgesi, son senelerde Arabistan'ın en fazla ziyaret edilen memleketlerinden biri oldu. Ekseriya birbirine rakip menfaatler güden muhtelif milliyetlere mensup seyyahlar, Yemen'i ziyaret ettiler. Bunlar arasında, harita almak için gelmiş olan ingiliz askerî kartografları (msl. cihan harbinden evvel, Maunsell), Hudeyde — San'a demiryolu projesinin etütlerini yapmak üzere, gelen fransız mühendisi Beneyton (1909—1912) ve jeoloji tetkikleri yapmış bulunan P. Lamare, amerikalı petrol mütehassısları, italyan doktorları, alman ilim adamları v.s. sayılabilir.

Arabistan'ın Hind okyanusu üzerindeki cephesini meydana getiren ve bilhassa iç tarafları ile şark kısmı hakkında hemen hemen hiç bir bilgimiz olmayan bölgelerde de yeni araştırmalar yapılmıştır. Van der Meulen ve H. von Wissmann idaresindeki Felemenk misyonunun fizikî coğrafya tetkikleri mühimdir. Alman seyyahı Helfritz, 1930'dan sonra yaptığı üç seyahatle, Ḥaźramavt ve şarkî Yemen hakkında yeni mâlûmat getirmiştir. Gerek Helfritz, gerek ingiliz seyyahı Freya Stark, Ḥaźramavt'ın, hemen hiç ahşap mâlzeme kullanılmaksızın, meydana getirilmiş 10—15 katlı kerpiç binalarını, halkın yaşama tarzını v.s. anlatmışlardı. Nihayet Ḥaźramavt ile 'Omān arasındaki meçhul bölge, 1928/1929 kışında, ingiliz seyyahı Bertram Thomas tarafından gezilmiştir. Seyyah bu havâliyi, daha garpta yaz yağmurlarının suladığı Ẓofar kıyılarından çok farklı olmak üzere, pek fakir ve yağmurları kıt bir bölge olarak, tasvir ediyor. Burada, nebat namına, ancak çiğ ile sulanan seyrek ve cılız otlar bulunmakta ve araptan ziyade hâmîlere benzeyen halkı da bilhassa balıkçılıkla geçinmektedir. Basra körfezi kıyıları (Baḥrayn, al-Ḥasā), son senelerde, hususî araştırmalara mevzu olmaktan ziyade, Necd'e sokulmak isteyen bâzı seyyahların hareket noktası oldu.

Son senelerde iç Arabistan'a bâzı mühim seyahatler yapıldı. Bunların hemen hepsi, içinde az çok resmî şahsiyetler bulunan ingiliz heyetleri tarafından icra edilmiştir. Hedef kısmen siyasî olmakla beraber, elde edilen ilmî neticeler de mühimdir. 1924'te R. E. Cheesman adlı bir ingiliz zabiti Necd'de dolaşarak, İbn Sa'ūd'un verdiği rehberlerle, Yabrīn vâhasına (Baḥrayn ile Yamāma arasında) sokulmuş ve Basra körfezi kıyısında, finikelilerin Gerra mevkileri olmasını melhuz bulduğu bir harâbeye rastlamıştır.

Cihan harbinden evvel Hindistan mülkî idaresine mensup olan ve bilâhare Ürdün devleti nezdinde İngiltere mümessilliği yapmış bulunan Philby, ilk defa 1917/1918 kışında yarım adayı Basra körfezi ile Kızıldeniz arasında geçmiş ve Necd'in cenup kısımlarına dair, yeni mâlûmat getirmiştir. 1922'de yaptığı ikinci seyahatinde, yarım adayı daha şimalden ve aksi istikamette kat'etmiş, 'Ammān'dan hareket ederek, Cavf yolu ile Irak'a geçmiştir. Nihayet 1933 senesi ibtidasında Philby büyük çölde mühim bir seyahate teşebbüs etmiştir: al-Ḥasā'dan hareketle, evvelâ cenupta Yabrīn vâhasına inmiş, sonra seyyahların hiç ayak basmadıkları ve ancak bir kaç deveci ile çöl eşkıyasının dolaştığı çöle girmiş, yolunun üzerinde 600 kilometrelik bir kısımda dokuz gün sudan ve nebattan mahrum bir sahadan geçmiştir. Bu suretle evvelâ şimâlden cenuba, sonra şarktan garba hareketle, nihayet Cidde'de Kızıldeniz'e varmıştır. Fakat Rub' al-Ḫālī'nin baştan başa geçilmesi işini ilk başaran Bertram Thomas oldu. Masḳaṭ sultanı nezdinde mâlî müşavirlik vazifesi yapmış bulunan Thomas, yukarıda söylendiği gibi, 'Omān ile Ḥaźramavt arasındaki meçhûl sahalarda dolaştıktan sonra, 1930/1931 kışında, Ḥaźramavt şarkında Ẓofar'den hareketle, Basra körfezi kıyısında Katar yarım adasına varmak sureti ile, çölü ilk defa kat'etmiş oldu. Thomas, Ẓofar gerisindeki Oara dağlarında, etnoloji bakımından, araplara benzemeyen insan grupları bulunduğunu kaydediyor, sonra Şisur steplerini aşarak, küçük bir müfreze ile çöle dalıyor. Burada bâzıları 100 m. varan yükseklikte kum eksibeleri vardır. Thomas çölün ilk kısmında, gâyet eski yol izlerine rastlıyor ve kuma gömülmüş bir şehir izi (Ophir?) buluyor. Bununla beraber çöl, mutlak mânası ile, hayattan mahrum olmayıp, Thomas burada 58 günlük seyahatinin cereyan ettiği mevsimde bir mikdar su ve otlak bulmuştur. Büyük kuşlardan tilki ve tavşanlardan, kertenkelelerden mürekkep, bir çöl hayvanları macmuası kaydediyor, nihayet „deve paraziti gibi yaşayan" bir kaç yüz göçebeye de rastlıyor.

Arabistanın nüfusu hakkında bugün de tahminlerden ileri giden bir şey bilmiyoruz. Muhtelif kaynaklar bu nüfusu 4—7.000.000 arasında göstermektedir.

Bibliyografya: A. Musil, *Arabia Petraea*, Wien, 1907—1908; ayn. mll., *Explorations in Arabia and Mesopotamia, 1908—1915* (American Geographical Society, 1926—1928); A. Beneyton, *Mission d'études au Yémen* (*La Géographie*, XXVIII, 1913, s. 201 — 219); P. Lamare, *L'Arabie Heureuse, l'Yémen* (*La Géographie*, XLII, 1924, s. 1—23); ayn. mll., *Résultats géographiques d'une mission au Yémen* (*La Géographie*, LIV, 1930, s. 293—323); C. Ansaldi, *Il Yemen nella storia e nella leggenda* (Roma, 1933); Van der Meulen ve H. von Wissmann, *Hadramaut. Some of its Mysteries Unveiled* (Leyden, 1932); H. Helfritz, *Land without Shade* (London, 1935), frans. trc. Dadelszen, *Le pays sans ombre* (Paris, 1936); F. Stark, *The Southern gates of Arabia* (London, 1936); H. St. J. B. Philby, *The Heart of Arabia* (London, 1922); ayn. mll., *The empty quarter being a description of the Great South Desert of Arabia known as Rub al Khali* (London, 1933); Bertram Thomas, *Alarms and Excursions in Arabia* (London, 1931); ayn. mll., *Arabia Felix. Across the „Empty Quarter" of Arabia* (New-York, 1932); C. H. Pollog, *Das leere Viertel von Arabien* (*Geogr. Zeitschr.*, Leipzig, XL, 1934, s. 41—49, 90—99, 134—141).

(BESİM DARKOT.)

b. ETNOGRAFYA.

Bütün arapların İbrāhīm neslinden olduğunu, şimâlî Arabistan halkının İsmā'īl'den ve cenuptakilerin de Yaḳṭān (bunun Ḳaḥṭān olduğu kabul edilmiştir)'dan geldiğini ifade eden arap ensabcılarının nazariyesi Ahd-i Atik'a dayanmaktadır. Bu nazariyeye bağlanan ikinci bir nazariye de, hakikî arapların (*al-'arab al-'arbā'*), 'Ād, Ṯamūd, 'Imlīḳ (Amâlika) v.s. gibi, ortadan kalkmış kabîlelerle ḳaḥṭān kabîlelerinden olduğunu, hâlbuki, ismailî kabîlelerin ancak araplaşmış arap (*al-'arab al-muta'arriba* veya *al-musta'riba*) olduklarını ifade eder. „Hakikî arap" adı bedevîlere verilmektedirki, bunların lisanı en temiz arapçadır. Hattâ *a'rāb* veya *'urbān* cemileri, yalnız bunlar hakkında kullanılır. Bunlara bedevî (*badavī*) derler; zira, sâbit meskenlerde oturan *ahl al-ḥażar*'a zıt olmak üzere, bunlar Bādiya'de, açık kırlarda yaşarlar; bunlara, keçi ve deve kılından çadırlarda oturdukları için, *ahl al-vabar* ve buna mukabil kilden (çamurdan) meskenlerde oturanlara da *ahl al-madar* (veya *ahl al-ṭīn*) denir.

Arapların, şimâl ve cenup arapları diye, ikiye ayrılmaları müsbet bir vâkıadır. Cenup kabîlelerine yemenli denildiği gibi, şimâl kabîlelerine de nizārī veya ma'addī denir. Fakat daha Peygamber zamanında bile, şimâl taraflarına çoktan yerleşmiş müteaddit yemenli ve cenupta da bir takım nizārī kabîleler bulunmakta idi. Rivâyete göre, evvelkilerin şimâle doğru geçmeleri, büyük Mārib seddinin yıkılması ile alâkadardır. Elimizdeki tarih seneleri yardımı ile, bu rivâyetler içinde tarihe uygun sayılabilecek şeyleri tesbit etmek kabil olmuyor. Her hâlde daha başka sebepler yüzünden, diğer göçler de vukubulmuş olsa gerektir. Memleketin tabiatı bile, arap devecilerini mütemâdî bir hareket hâlinde bulundurur. Orta Arabistan'ı şimâlde, şarkta ve cenupta kuşatan çöl, yağmur mevsimini tâkip eden üç ay içinde, fevkalâde zengin bir mer'a hâline gelir ve bu sıralarda oradaki insan ve hayvanlar bolluk içinde yaşarlar. Bu yüzden insanlar, ailece eşyalarını da yanlarına alarak, giderler ve ancak kuraklar kendini gösterdiği vakit, kabîleye ait araziye avdet ederler. Fakat çok defa bu arazide de yiyecek bir şey bulmak ümidi kesilince, kabîle, kümelere ayrılarak, başka diyarlara, her biri bir tarafa dağılır ve bâzan cebir ile, kendilerine yeni bir yurt temin ederler. Bedevîler çok çabuk coğalırlar ve şerait müsait olduğu takdirde, küçük bir aile, nisbeten kısa bir zamanda, kuvvetli bir aşiret hâlini alabilir. Bu böyle olunca, komşu kabîlelerin bulundukları yerlerden kovulmaları veyahut göçmeleri, artık ictinap edilmez bir hâl olur. Cenuptaki dolaşma sahaları sâhil memleketleri ile çöl arasında sıkışmış bulunduğu için, cenup bedevîleri, kendilerine yeni bir yurt bulmak ihtiyacını, şimâldekilerden daha kuvvetle duymuşlardır. Peygamberden asırlarca evvel, Yemen'in kuvvetli Ṭay' aşireti, Necd şimâlinde fütuhatta bulundu ve Ḳuḍā'a kabîleleri Suriye'nin cenup ve şarkına yerleştiler; buna karşılık şimâl kabîlelerinin cenuba doğru göçmeleri, ancak istisnaî olarak, vukua geldi.

Cenup ve şimâl aşiretleri arasındaki zıddiyet, belki her şeyden evvel, şimâllilerin, ötekileri, kendi aralarına sonradan girmiş türediler telâkki etmelerinden ileri gelmiştir. Cenup memleketleri ('Omān, Ḥaźramavt, Yemen) halkı ile temasta bulunmak yüzünden, cenuplu aşiretlerin dillerine ve belki de âdetlerine bâzı hususiyetler girmiş bulunuyordu ki, bunları şimâlliler yadırgıyordu. Sonraları bu zıddiyet, daha şiddetlenerek, menşe'i yemenli olan Medine halkı (*anṣār*) ile nizârî kabîlelerine mensup bulunan mekkeliler (Ḳorayş) arasındaki rakabet yüzünden, ırk husûmeti hâlini aldı. Arap vahdeti için çok zararlı olan bu zıddiyet, bugün de devam etmektedir.

Aşiretin temeli ailedir. Bir arabın ideali, mümkün olduğu kadar, çok erkek evlâd

sahibi olmaktır; böylelikle aile ehemmiyet kazanır ve bu hâl kendisine, hısım aileler arasında üstünlük temin eder; bu aileler onu kendi büyükleri („*şayḫ*“) sayarlar ve kendilerini de onun evlâdı telâkki ederler. İşte bu suretle bir kabîle meydana gelir ki, kuvvetli ve varlıklı olduğu zaman, daha zayıf kabîleleri kendi etrafında toplar. Çok defa muhtelif kabîleler, karşılıklı yardım veya büyük bir işe girişme kasdı ile, birleşirler. Böyle bir topluluk o zaman umumî bir ad takınır ki, mûtat olarak bu ad, en kuvvetli klânınkidir; bâzan da, panter (*anmār*), köpek (*kilāb*) v.s. gibi, gelişi güzel bir ad alır. Bütün birleşik kabîlelere aynı babanın yahut aynı ananın nesli gözü ile bakılır. Yemenliler ile nizârîler arasındaki zıddiyetin, sonradan olduğu kadar, şiddetli bulunmadığı uzak devirlerde, şimalî Arabistan aşiret birlikleri içinde yemenli hızıblar görülmekte idi. Bunun aksi de olurdu.

Arapların şecerelerinde bütün yemenliler Ḳaḥṭān neslinden görülür. Şurası da kayda değer ki, Ḳaḥṭānî'ler, cenubî Hicaz'ın ve şimalî Yemen'in şark taraflarında, büyük çöle kadar uzanan arazi dahilinde, mühim bir kabîle gibi bu güne kadar tutunmuştur (günlük memleketi halkının taşıdığı Kathan adının Ḳaḥṭān ile bir olduğunu söyleyen Bent'i tasdike cesaret edemiyorum). Ḳaḥṭān kabîlesi arazisinin cenubunda, Kahlān kâbilesinin arazisi uzanır ki, Yemen'in iki aşiret grupundan en ehemmiyetlisinin menşe'i budur.

Aşağıda yazılı kabîleler Kahlān grupuna mensupturlar veya mensup idiler:

1. Ṭay'lar ki, takriben 2000 seneden beri meşhur dağları (Aca' ve Salmā) yakınında kalmışlardır. Suriye ve iranlıların Ṭay' [b. bk.] adını bütün araplara vermiş olmaları, bunların yüzündendir. Fakat onlar kendilerine — üstünlüğü almış olan kollardan birinin adı ile — Şammar derler. Şammar'lerin iskân noktaları, Aca' dağlarında Tuvārun köyü idi. Bugün de Ṭay' adını yalnız Mezopotamya'nın iki küçük kabîlesi taşımaktadır ki, bunlar, Şammar'lerin hükmü altında kalmakla beraber, hiç bir vergi (*ḫūva*) tediye etmiyorlar ve onlar ile nesebce müsavi telâkki olunuyorlar. Şammar'ler XVII. asır sonunda 'Anaza'ler tarafından Suriye çölünden sürülerek, Mezopotamya'ya gelmişlerdir ve bugün orada hâkim bulunuyorlar.

2. Hamdān ve Maẕḥic aşiretleri; bunların en büyük kısımları Yemen'de kalmıştır. Hâlâ Ṭā'if'in cenub-i şarkîsinde oturan Balḥāriṯ'ler ile halife 'Omar devrinde, İran'ın fethi sırasında, büyük bir rol oynamış bulunan Bacîla'ler yukarıdaki aşiretlerden ikincisine mensupturlar.

3. Çok erkenden Filistin'e yerleşmiş olan 'Āmila ve Cuẕām'lar; Fırat üzerinde Ḥîra devletini kurmuş olan Laḫm'ler; yalnız Ḥaẓramavt'taki memleketlerinde değil, fakat Yamāma'nın Banî Asad'ine karşı da üstünlüğü olan Kinda'ler (hattâ bu sonuncuların emîri *melik* unvanını taşırdı. Meşhur şair İmru' al-Ḳays bu hükümdar hanedânına mensuptu).

4. Kuvvetli bir aşiret federasyonu olan Azd'ler, 'Omān'ı fethetmek ve iskân yerlerini Sarāt dağlarında tesis eylemekle kalmamışlardır; şarkî Suriye'de devlet kurmuş olan Ġassān'lar ile bir zaman Mekke'ye hâkim olmuş bulunan Ḫuzā'a'lar, Yāṯrib (Medine)'te ikamet etmiş olan iki kabîle, Avs ve Ḫazrac kabîleleri (yani „anṣār“)'de bunlardan sayılmaktadır.

Ḳaḥṭān neslinden olan ikinci grupun başına ensabcılar Ḥimyar'leri koyarlar. Büyük Ḳuẓā'a birliği bu grupa mensuptur. Bunlar arasında çok eskiden beri şimalî Suriye'ye yerleşmiş olan Baḥrā ve Tanūḫ'lar; Hicaz'da Vādî İẓam mıntakasına sâhip olmuş bulunan Cuhayna'ler ile bunların komşu ve akrabası içli ve duygulu olmaları ile şöhret kazanmış bulunan 'Oẕrā'lar; Suriye çölünü işgâl etmiş olan Kalb'ler; Hicaz'ın şimâline yerleşmiş bulunan Balî'ler v.s. sayılabilir. Halife 'Omar devrinde Bali'ler ve Cuhayna'lerden büyük hızıplar Mısır'a gelip yerleştiler.

Arabistan'ın şimâl kabîleleri, mefrûz cetlerinin adına nisbetle, nizārî veya ma'adî tesmiye olunurlar. Ma'adî adı, Procope'ta, bir kabîleler birliğinin ismi olarak, görülüyor ve nizārî adı ise, Ḥavrān şarkında Şafā yakınlarında, Nemāra'de Dussaud tarafından keşfedilmiş olan 328 (m. s.) senesine ait, bir kitâbede görülmektedir; bu kitâbede, „bütün arapların meliki“ Mar' al-Ḳays b. 'Amr'ın Asad'ler ve Nizārî'lere hâkim olduğu yazılıdır (Lidzbarski, *Ephemeris*, II, 34). Önceleri kudretli iken, islâmiyetten evvel ortadan kalkmış bulunan İyāẕ'lar grupunu bir tarafa bırakacak olursak, şimâl kabîlelerinin, Rabî'a ve Muẕar adı ile, iki birliğe inkisam ettikleri görülür. Bunlar da islâmiyetten çok önce inhilâl etmişlerdi. Üstünlüğü elde tutmuş olan iki kabîle Elcezire'ye doğru göçtüler ki, burada Dicle üzerinde Diyār Rabî'a ve Fırat üzerinde Diyār Muẕar eyâletleri uzun zaman bunların adı ile anılmıştır. Bu memleketler daha sonra Taġlib ve Namir'ler tarafından işgâl edildi.

Birbirine sıkı bir rabıtası olan ve Vādî Rumma şimâlinde yan yana ikamet etmiş bulunan 'Anaza ve Asad'ler, Rabî'a grupuna mensupturlar. Basra — Medine hacc yolu, bunların arazisinden geçer. Eski bir devirde Ḳuẓā'a'ları Arabistan'dan kovmuş olan 'Anaza'ler üstünlüklerini sonra da muhafaza ettiler. XVII. asrın son yarısında Suriye çölünün hemen tamamını işgâl ile itaat altına aldılar. Şimâl-i şarkîde Sabā'a'lar ve garpta Ruala'ler bunlardandır. Bugün Irak'ta hâlâ Asad'ler bulunur. Vā'il'ler de bunların yakın akrabalarıdır: Bekr ve Taġlib adı ile, iki mühim grupa bölündüler ki, Vā'il'leri hükmü altında bulunduran Kulayb'in katlinden sonra, aralarında vukua gelen harpler, her iki grup için de, fena neticeler verdi. Aşiretlerin ikisi de, kendilerine hısım olan Namir kabîlesi ile beraber, Elcezire'ye doğru gittiler; Bekr'ler şimâlde, kendi adları ile Diyār Bekr denilen eyaleti işgâl ettiler. Buranın merkezi olan Āmid, hâlâ bunların adını taşımaktadır. Taġlib ve Namir'ler de cenup taraflarını işgâl ettiler. Bunlar, hıristiyan oldukları için, iki misli vergi vermeğe mecbur tutuldular. Bekr b. Vā'il'lere mensup olan zümreler arasında ezcümle Yamāma'nın hâkimi Ḥanîfa'ler ile bunların komşuları olan Şaybān'lar sayılabilir. Baḥrayn'de ikamet etmiş olan 'Abd al-Ḳays'ler de Rabî'a grupundan addolunur.

Muẕar grupunun ön plânında evvelce Ḳays'ler vardı; bunlar o kadar kuvvetli idiler ki, yemenli olmayan bütün araplara Ḳaysî denildi. Bugün bu ad, Fırat havâlisinde yaşayan ve Şammar'lere cizye veren yarı göçebe küçük bir kabîlenin adıdır. Bu kabîlenin şarkında, yine Şammar'lerin hükmü altında bulunan 'Advān'lar yaşar; bunlar evvelce cenubî Hicaz'da, Fahm'ler ve Huẕayl'lerin yakınında ikamet ederlerdi. Bunlardan başka, cenubî Necd'de, Medine ve Mekke'nin şarkında, ikamet etmiş olan Havāzin'ler ve Sulaym'ler de Ḳays grupuna mensupturlar. III. (IX.) asır başında Sulaym'lerle bunların komşusu olan ve Havāzin'lere dahil bulunan Hilāl'ler, kalabalık olmak dolayısiyle, etraflarını o kadar iz'ac etmeğe başladılar ki, iki mübarek şehrin emniyeti tehdit altında kaldı ve kuvvet kullanılarak, haklarından gelinmek icap etti. Bunlar Mısır'a göçmeğe karar verdiler; evvelâ Nil deltasında yerleştiler, sonra cebren yukarı Mısır'a naklolundular ve 444 (1052) senesinde, her birine birer deve ve bir dinar verilmek vaadi ile, Nil'i geçip şimalî Afrika'ya göçmeğe razı oldular. İşte şimalî Afrika arap bedevîlerinden çoğunun menşe'i bu iki kabîledir. Hilāl'ler orta Arabistan'da bile halk hikâyelerinde hâlâ yaşamaktadırlar. Bunlar, önceleri Kilāb'lar, Ḳuşayr'ler, 'Uḳayl ('Agēl)'lerle beraber, 'Āmir b. Ṣa'ṣa'a aşiretleri birliğine dahil bulunuyorlardı, 'Uḳayl ('Agēl) aşireti, hâlâ Necd'de mühim bir aşiret olup, bilhassa Suriye'den Bagdad'a giden kervanlara deve ve muhafız tedarik eder. IV. (X.) asırda olduğu gibi, bugün de kuvvetli olan Muntafiḳ'lar bunların bir koludur; arazileri aşağı Fırat üzerinde uzanır.

Ḳays grupu Ġaṭafān'ları da ihtiva eder; bunların iki başlıca aşireti 'Abs ve Ẕubyān'dır. Bu iki kardeş kabîle, aralarında, iki yarış atı yüzünden, çıkan ve kendi adları ile „Dāḥis ve Ġabrā' harbi“ denilen didişmeler ile mâruftur lar. Ẕubyān'ların en kuvvetli kolu Fazāra'dir. Necd'de önceleri Bekr ve Taġlib'ler tarafından işgâl edilmiş olan bölgeleri zaptetmiş bulunan Żabba ve Tamîm'ler de Muẕar grupuna mensuptur. Tamîm'ler her tarafa yayılmış, gâyet büyük bir aşiret teşkil ederler. Arabistan'da (aşağı Dicle üzerindekiler müstesna) artık bu adı taşıyan hakikî bedevî kalmamıştır; fakat Necd şehir halkının büyük bir kısmı kendini bu kabîleden sayar. Necd'in hepsi de muẕarî olan büyük bedevî aşireti, şimdi, Hicaz'ın şark tarafında bulunan ve iki mubarek şehir arasındaki yolun hâkimi olan Ḥarb (Mezayna)'ler; bunların şarkında ve onlardan Rumma vâdisi ile ayrılmış olan kuvvetli 'Otayba aşireti ve bunların da şarkındaki Muṭayr'lerdir. Yamāma şarkındaki Banî Ḫālid de Muẕarî'lerdendir. Vahhâbî hâkimiyeti altında bunların ehemmiyeti azalmıştır.

Nihayet Mekke civarındaki dağlarda öteden beri ikamet etmiş ve hâlâ da etmekte olan Huẕayl'ler ile evvelce cenubî Hicaz'da kudretli bir grup teşkil etmiş ve eskiden hâkim bir vaziyette bulunmuş Ḳurayş kabîlesini ihtiva eden Kināna'ler de Muẕarî'ler arasında sayılır. Ḳurayş adı şimdi Mekke arazisi dahilinde yaşayan küçük bir çoban kabîlesinin adıdır ki, bütün göçebe aşiretler arasında peynir yapmağı bilen yegâne zümre budur.

İslâm fütuhatı bedevîler âleminde büyük değişikliklere sebep oldu. Bedevîler orduya gâyet çok mikdarda asker temin ettikleri gibi, evvelâ Irak ve Suriye'de büyük ordugâhlar tesis edildiği vakit, bu mıntakaların şark ve garbında yeni merkezler kurulunca, oralara yeni bedevî kuvvetleri ikame olundu. Bunun neticesi olarak, bâzı kabîleler, birbirleri ile birleşmeğe mecbur kalacak derecede, zayıf düştüler ve Arabistan'da bile istiklâllerini kaybettiler. Rabî'a'lar ile Muẕar aşiretleri arasında, dâimî olarak, öyle bir kıskançlık ve haset hüküm sürdü ki, Rabî'a'lar çok defa, Muẕarî'ler aleyhine, Yemen aşiretleri ile ittifak ettiler.

Hicaz'da ve Necd'de dağınık olarak yaşayan Hutaym'ler hakikî arap sayılmazlar. Bunlar mâhir avcılardır; sürülerinde yalnız küçük baş hayvanlar bulunur; içlerinde demirciler de çoktur. Suriye çölünün cenub-i garbîsinde deve güden Şerārāt'lar bunlara hısım olurlar. „Çöl çin-

geneleri" denilen Şulayb (Şlēb)'ler, hakikî bedevîlerden büsbütün hariç sayılırlar. Bunlar, kazancı oldukları gibi, aynı zamanda avcılıkta da mâhirdirler (bk. von Oppenheim, *ayn. esr.*, II, 118, nr. 3). Bunlar yalnız eşeğe binerler. Eski edebiyatta adları zikredilmiş olmasa gerektir.

Asîl bedevî, el işlerini hor görür. Bir insana lâyık saydığı yegâne meşgûliyetler: hayvan yetiştirmek, ticaret, av ve talandır. Çiftçiliği ve denizciliği de kibar bir iş saymaz. Tamîm'ler, Azd'leri „gemici" diye istihfaf ederlerdi, zira bunların 'Omān'daki hısımları denizci idiler; Ḳurayş'ler, Medine halkını küçük görürlerdi; çünkü bunlar çiftçilik yaparlardı. Bedevînin başlıca gıdası süttür. Süt tebahhur ettirilerek, bir nevi peynir elde edilir; sonra su ile karıştırılınca, tekrar yenebilir bir hâl alır; bunu seyahatleri esnasında yanlarında çok bulundururlar. Buna *aḳiṭ* (şimdi *ḳiṭṭi*), *marîsa*, veya *maẓîr* denir. Yağın sızdırılarak saklanması mûtattır. Bedevîler, umumiyetle, peynir yapmağı bilmezler. Et, her gün yenen bir gıda değildir. Ancak şenlikler sırasında veya misafirler şerefine sık sık hayvan kesilir. Fakat zengin bir bedevî şeyhinin çok sık misafiri olduğuna göre, böyleleri hemen hemen her gün et yerler. Bedevî pazarlara yağ, yün, keçi ve deve kılından kumaşlar ve bilhassa canlı hayvan ve, şâyet at yetiştirilen yerlerde ise, at getirir; buna karşılık hurma, hububat, elbise ve kap-kacak alır. İslâmiyetten evvelki devirlerde zengin şeyhler, pahalı ve kuvvetli şaraplar alırlardı; bugün kahve ve tütün, bütün bedevîler için, bir zarûret olmuştur. Bu adamlar, ne kadar muhafazakâr olurlarsa olsunlar, zamanın icaplarına uymak mecburiyetindedirler; bu sebeple tüfenk, her yerde, yay ve okun yerini almıştır. Vahhâbîlerin hâkimiyeti esnasında, kendilerine boyun eğmiş olan memleketlerin hiç birinde tütün içilmesine müsaade edilmemişti.

Öteden beri, bedevîlerin büyük ticarete iştirâkleri kervanlara deve temin etmekten ve, *ḫifāra* denilen bir fidye mukabilinde, bunları taarruzlardan korumaktan ibaret kalmıştır. Şimdi bile, ticaret yolları boyunda ikamet eden nufuzlu bedevîler hükûmetten atiye (*ṣarra*) alırlar. Bir bedevî aşiretinin arazisinden geçmek isteyen şehirliler, ücret mukabilinde, onun kardeşliğini (*uḫūva*'nın kısaltılmış şekli olarak *ḫūva*) elde etmek mecburiyetinde kalırlar. Korunmağa muhtaç olan kuvvetsiz kabîleler de bu kardeşliği kazanmak için, para vermeğe mecbur olurlar.

Bedevîler tazı (*slōgī*) ve atmaca (*ṣaḳr*) ile avcılığa pek düşkündürler. Büyük av hayvanları ceylân, dağ keçisi, yaban sığırı — büyük düz boynuzlu bir türlü dağ keçisi ki, efsanevî *licorne*'un gerçek mümessili olması muhtemeldir — ve yaban eşeğidir. Araplar en ziyade yaban eşeği avını severler; bu hayvan, avlar arasında en hızlı koşandır; „yaban eşeğini avlamak, hepsine bedeldir" denir. Küçük av hayvanları arasında bir kaç türlü keklik, tavşan, dağ fâresi (*yarbū'*) ve *żabb* adı verilen büyük kertenkeleler vardır. Deve kuşu avını daha ziyade Hutaym ve Şulayb'ler yapar. Fakat bu hayvanlar şimâlî Arabistan çölünde günden güne kaybolmaktadır.

Akın (*ġazv*), bedevîlerin hayatında esaslı bir yer tutar. Emevîlerin ilk devrine mensup bir şair (al-Ḳuṭāmī) — „Żibāb (Mużarī)'ların konakları üstüne saldırıyoruz. Bâzan da, başka kimseyi bulmayınca, kardeşlerimiz olan Bekr (İbn Vā'il)'ler üzerine atılıyoruz"— der. İşte öteden beri vukua gelen ve gelmekte olan hâl budur. Deve çalmak ve çok defa bu arada kadın ve çocuk kaçırmak, her kim rastgelirse, ondan ve tercihan düşman kabîlesinden çalmak, ortaya her hangi bir kan davası çıkmaması için, mümkün olduğu kadar az kan dökmek... İşte bedevînin ideal hayatı budur. Kaçırılan kadın ve çocukların, alâkadarlar tarafından, fidye verilerek, tekrar satın alınması kabildir. Ganâim, muayyen kaidelere göre, paylaşılır. Kabîlenin şerefini muhafaza etmek ve bunun için de lâzım olan vasıtalara sahip olmak mecburiyetinde bulunan şeyh, büyük bir pay alır. Bunun aksine olarak, yağmaya uğramış bir kabîlenin zararı da müştereken çekilir ve şeyh kendine düşen büyük payı verir. Atlar bilhassa bu akınlar için yetiştirilmektedir. Akıncılar deveye biner ve ancak muharebe etmek ve kaçmak için, atın üstüne atlarlar. İyi bir at, sahibine şeref verirse de, hayvan için dâimâ yedek su bulundurmak yüzünden, pahalıya mal olur. Çöl halkının fakirleşmesinde başlıca sebeplerden biri, akınlardır. Seferin hedefleri çok defa uzaklarda bulunduğu gibi, böyle bir sefere iştirâk eden insanlar ve hayvanlar da fazla eziyet çekerler. Hedefe varıldıktan sonra, dönüşte, tâkipten kurtulmak için, cebrî yürüyüşler lâzımdır; binaenaleyh yalnız hırsızlar değil, yağmaya uğrayan insanlar ile onların hayvanları da sıkıntı çeker. Tâkip edenler ganâimi geri almağa muvaffak olsalar da, binek hayvanlarının zorlanarak yorulması ile, dâimâ zayiata uğrarlar. Aynı tehlike, tâkipten kurtulabilmiş hırsızlar için de mevcuttur. Bundan şu netice çıkar ki, kuvvetsiz bir kabîle, daha kuvvetli bir kabîleye bağlanmak zorundadır. Akın sırasında ölüme de sebebiyet verilmiş ise, bunun neticesi daha feci olabilir; zira tazminat verilmezse yahut verilen tazminat kabul edilmezse, kabîleler arasında kanlı bir kin baş gösterir; bu kin bâzan bütün bir kâbîlenin mahvolmasına meydan verir.

Sayyid yahut şeyh (*sayḫ*, yaşlı mânasına; fakat şeyh genç de olabilir), kabîlesinde bir „*primus inter pares*" (kendi eşleri arasında baş)'ten ibarettir ve vazifesi, prensip itibariyle, irsî değildir. Fakat evlâdları kabiliyet ve servetleri ile temayüz ettikçe, riyaset çok defa onun ailesinde kalır. Şeyh, hukuken, harp zamanında *amîr* (kumandan) veya *ḳā'id* (başbuğ) olur. Bugün *ḳā'id*'e umumiyetle *'aḳīd* denilmekte, *amîr* unvanı da, meselâ Şammar emîri gibi, bir eyalet reisine verilmektedir. Şeyhin yanında *al-ḳāżī* denilen hâkim bulunur, kadılık umumiyetle, ailede irsî bir vazife gibidir. Hükümler, urfî hukuka (*'urf*, *'āda*) göre verilmektedir. İslâm hukukunun urfe istinat ettiği noktada, urfî hukuk da islâm hukukuna uyar. Şeyhin emir vermeyip, tavsiyede bulunması gibi, hâkimin kararı da tarafeyne ancak manevî bir mükellefiyet tahmil eder.

Kabîle tesanüdü ve kabîlenin her ferdi için taahhüt ettiği mes'uliyet, reisleri bir nevi inzibat vazifesi ile mükellef kılar. Ferdlerden birinin yaptığı bir işin akibetleri aşiret tarafından kabul edilmek istenilmezse yahut ferd aşirete karşı bir cürüm işlerse, aşiretten tardolunur. Bu ferd, eğer başka bir kabîlenin himayesini temin edemezse, mahvolmuş demektir. Bütün kuvveti ile kabîlenin menfaatlerini korumak ve bunun için çalışmak, mütesanit olmak duygusuna *'aṣabîya* denir. Yazık ki, bu duygu, çok defa körü-körüne bir tarafgirlik duygusu şeklinde, tereddiye uğramaktadır. Bedevîler, tasavvur edilebilecek derecenin üstünde, müsbet ve realist insanlardır. Din hususunda yalnız gevşek değil, hattâ lâkayıttırlar. İnandıkları şey azdır; fakat vahhâbî tesiri altında kalmış sahalarda, zamanımızda, bilhassa Necd'de, islâm dininin erkânına, hiç olmazsa zâhiren, riayet olunmaktadır. Vahhâbîlerin koyu taassupları, bir çok göçebelerin karakteri üzerine fena tesir yapmıştır. Buna mukabil şehirli araplar, dindardırlar ve kolaylıkla taassuba düşebilirler.

Bedevîlerin çoğunun yalnız bir karısı vardır. Mûtat olarak, ilk karı kısır olursa ve boşamak da istenilmezse, ancak o zaman ikinci bir karı alınır. Şeyhlerin ekseriyetle üç ve dört karısı olur ki, bu bâzan, mühim bir aile ile sıhriyet peyda etmek gibi, siyasî bir sebepten, bâzan, fakat daha nâdir olarak da, bir kadına melce temin etmek için yapılır. Kocaya verilen kızlar çok defa henüz on iki yaşına basmamışlardır. Bu yüzden ve çocuklarını iki üç sene emzirdikleri için, çabuk ihtiyarlarlar. Zâten işleri de çoktur. Su ve yakılacak şeyleri temin etmek, hayvanları sağmak, yağ yapmak ve, mûtat olduğu gibi, yemek hazırlamak, çadır, örtü, elbise dokumak bunlara düşer. Varlıklı kimselerin karıları bütün bu işleri hizmetçilere bırakırlar. Fakat bedevî kadınının durumu, şehirlerdeki kadının durumundan yüksektir. Daha büyük bir serbestlikten istifade eder ve her kesten saygı görür. Aşiretin asîl genç kızını (*karîma*), her kes, gözü gibi, sever. Yaşlı kadınlar, işler hakkında verilecek karar üzerine, çok defa, büyük bir tesir yaparlar. Kadın, çadırın, mûtat olarak, erkeklere tahsis edilmiş olan kısmına girmez. Yüz örtüsü kullanmak âdeti, umumî değildir. Çocukların terbiyesi ziyadesiyle basittir; bununla beraber bunlar, en cahil kabîlelerde bile, ana babaya itaat ve büyüklere hürmet etmeğe alıştırılır.

Seyyahların müttefikan şahit oldukları gibi, bedevîlerde yaratılıştan bir asâlet vardır. Nâzik, terbiyeli ve, umumî bir kaide olmak üzere, cömerttirler. İşte, arapların *murūva* dedikleri, erkekçe kemâlin esasını, bu teşkil eder. Her ne kadar akıncılık ederlerse de, hırsızlığı büyük bir kabahat sayarlar. Misafir severler, fakat misafirin kendilerini medih ve sena etmesi de hoşlarına gider. Hürmet görmek, asâleti sehâveti ve cesareti ile, her kes arasında şöhret kazanmak, korku ve hayranlık ilham etmek... İşte asîl ve necip arabın en yüksek ideali.

Bedevîler ile komşuluk, çölün etrafındaki memleketler için, dâimî bir tehlikedir. Devletler, topraklarına bedevîlerin müsaadesiz girmeyi göze alamıyacakları kadar, kuvvetli değilseler, ya bu cihetten emniyeti para ile temin etmek yahut onların, hududu aşarak, memleketi harap etmelerine boyun eğmek mecburiyetindedirler. Bu yüzden, bâzı eski mütemeddin memleketler tekrar bozkır hâlini almıştır. Nitekim Irak'ın büyük bir kısmında, hattâ Dicle'nin öte tarafındaki bâzı memleketlerde, böyle olmuştur. Diğer taraftan arap emîrlikleri teessüs ederek, tesirlerini uzakta, mütemeddin sahalarda bile hissettirmişlerdir. Meselâ, eski çağlarda Suriye'deki Tedmür, Haşra ve Ġassānī'ler ile Irak'ta islâmiyetten az evvel Laḫmî'ler buna bir misâldir. Arabistan'ın iç kısımlarında vahhâbî hâkimiyeti memlekete nizam vermiş ve bunların kudretine halef olan Ḥā'il'deki Şammar hükümdarı Necd bedevîleri üzerinde ve Suriye çölünün cenup kısmında büyük bir nufuza sahip olmuştur. Serhadler üzerinde bedevîler umumiyetle yarı göçebe olurlar, koyun ve hattâ sığır yetiştirirler ve yavaş yavaş çiftçilik yapmağa başlarlar. Bunun aksi, yani çiftçilerin göçebeliğe avdeti, gâyet nâdirdir. Çöl hayatı onlar için çok zahmetli ve mahrumiyetler ile do-

ludur. Bu hayata, ancak tabiatın katılaştırdığı bedevîler tahammül edebilir.

Başka kabîleler ile tesanüt hâlinde bulunmak fikri, umumiyetle pek köklü değildir. Hattâ aynı kabîle içinde bile, her zaman birlik hüküm sürmez. Bu sebepledir ki, en kuvvetli olan, müstakil kabîleleri birer birer mağlûp edip, itaat altına alabilir ve yine bu yüzdendir ki, el birliği ile büyük işlere girişilmesi pek nâdirdir. Kuvvetlerin bir araya getirilmesi ile kolayca ortadan kalkabilecek olan bir takım mahzurlar, işlerin takdir-i ilâhiye bırakılması yüzünden, senelerce olduğu gibi kalır.

Arapların yemekleri sâdedir. Eskiden her günün yemeği, kavrulmuş ve ezilmiş hububat veya un ve hurma (*savîḳ*) ile su veya sütten ibaret bir halita idi. Bugün ise, bulgur (fars. *burġūl*), yani dövülmüş ve buharda pişirilmiş buğday ve mısır olup, misafirler şerefine üzerine iç yağı, tere yağı haşlanır yahut yoğurt dökülür ve ortasına pişmiş et konulur. Peygamber zamanında ekmek henüz nâdirdi. Fakat hicretin 18. (639) yılında Hicaz'da vuku'a gelen kıtlıktan beri Mısır'dan buğday ithâl olunur. Ekmek, ince bir yufka gibi, pişirilir. Süt çok sevilir ve harareti kesmek üzere, ayran (*laban*) hâlinde, içilir. Hurma, arapların bir çoğu için, başlıca gıdadır. Kıtlık zamanında bedevî ne bulursa yer: büyük kertenkeleler (*żabb*), çöl fâresi (*yarbū'*), hattâ yılan, *vabar* (bir nevi fâre yahut, diğerlerine göre, tavşana benzeyen bir hayvan), kurt, tilki ve bunlardan başka bir çok nebatlar ve kökler.

Giyiniş de çok sâdedir. Alelâde halk yalnız bir entari (*ṣavb*), bir kuşak ile üste bir aba (*'abā'* yahut *'abāya*) giyer. Daha zengin olanlar, entarileri üstüne bir nevi kaftan giydikleri gibi, kışın da bu kaftan üzerine içi astarlı bir kaput alırlar, bâzıları da, bunun yerine, sırtlarına koyun postundan bir gocuk giyerler. Kadîm sarık umumiyetle terkedilmiş olup, yerine kefiye (*kūfîya*; bugün *keffîya*) kaim olmuştur. Bu siyah bir bağ (*'aḳāl*, b. bk.) ile tutturulan yünlü bir kumaş parçasıdır. Don veya şalvar giyilmez. Çoğu ayak kabı kullanmaz. Ancak hâl ve vakitleri yerinde olanlar çizme ve terlik giyerler.

Umumiyetle su bulunmadığı için, elbiseler yıkanmaz. Yine bu sebepten, vücut da sık sık yıkanmaz. Saçları ve çocukları yıkamak için, ister istemez, deve idrarı kullanılır. Bedevî bir su birikintisi gördü mü, oraya girip yıkanır; fakat böyle bir şeye ancak istisnaî olarak rastgelineceğinden, islâm dini çöl sâkinleri için, mûtad olan su ile yıkanma ve abdest alma yerine, kum ile teyemmüm şekline cevaz vermiştir.

Her aşiretin kendine mahsus olan ve bütün bedevîler tarafından tanınan bir damgası (*vasm*) vardır ki, bununla kendi develerini damgalar. Bu damga, her aşirete ait arazinin sınırlarını tesbit etmek üzere, çok defa kayalar üzerine de boya ile işaret edilir. Yazı yazmağı bilen araplar, bunların yanına kendi adlarını ve bâzı hâdiseler hakkında bir takım meşruhat da yazarlar. Eskiden resimler de yapılırdı ki, bunlar çöl sâkinlerinin san'at kabiliyetlerine delâlet edecek mahiyette değildir. Araplar mimarlığa da bir şey katmamışlardır. Tezyinat sahasında bıraktıkları eserler, daha çok mükemmeldir. Musikiye istidadları varsa da, islâm dini bunu teşvik etmemiştir. Buna mukabil araplar güzel söz söylemekte ön safta gelirler.

Filistin'de ve garpta umumiyetle araplara *sarrasin* [b. bk.] ismi verilmiştir.

(M. J. de GOEJE.)

c. TARİH.

İSLÂMİYETTEN EVVEL ARABİSTAN.

İslâmiyet ve hıristiyanlıktan evvelki devirlere ait olmak üzere, Arabistan hakkındaki bilgilerimiz, tabiatiyle, başlıca iki kısma ayrılır; bunlardan biri, sâdece vakayi'i ve diğeri ise, daha ziyade, medeniyet ve din tarihini ihtiva eder.

Arabistan tarihi hakkındaki bilgilerimizin kaynağı, kısmen yerli kitâbeler, kısmen diğer kavimlerin (Bâbil, Mısır, Âsûr, İbrânî, Yunan ve Roma) edebiyat ve âbidatında rastladığımız bu devir mâlûmatı, kısmen de (Peygamberden evvelki son asırlar hakkında) ilk islâm rivâyet ve an'aneleridir. Eğer mehazlarımız arasındaki eksikler daha az olsa idi ve, bilhassa, hâdiselerin kronolojisi tesbit edilebilse idi, Arabistan tarihini, milâttan 1000 sene evvelinden (hattâ daha öncelerden) başlamak üzere, az çok tam bir tablo hâlinde, çizebilirdik; fakat hakikatte cenubî Arabistan kitâbelerinden en eskilerinin tarihini bile kat'iyetle tesbit edemiyoruz.

Milâttan daha 2000 sene evvel, eski Bâbil kitâbelerinde Magan veya şarkî Arabistan'da Manium (daha tam olarak Mannu-dannu) isminde bir kıralın adı geçer; Magan kelimesinin arap. Ma'ān'ın sumerce bir transkripsiyon şekli olabileceğine dair, bâzı deliller vardır. Tarihi bizce mâlûm olmayan bir devirde, cenubî Arabistan'daki Ma'ān (sonraları Ma'în şeklinde telâffuz edilmiştir) kıralllığı (yahut Minae devleti) teessüs etmiştir. Bu devlet önceleri, belki, bütün cenubî Arabistan'ı ihtiva ediyordu (Ḥaźramavt ve Ḳatabān dâhil). Yukarıda adı geçen kitâbelerde, Ma'ān ile beraber, daha ötede bir Meluḫ diyarından bahsedilmektedir ki, bunun merkezî ve şimal-i garbî Arabistan'ı ihtiva etmesi melhuzdur. Sümerler, gerek Magan'dan ve gerek Meluḫ'tan (m. ö. 2350 yıl Sirgulla'lı Gudea'nın yaptığı gibi), mabedlerinin inşası için, bir çok mâlzeme (kereste, taş ve mâden) alıyorlardı. Hubert Grimme, bu Meluḫ adının Tevrat'taki 'Amaleḳ ('Amlūḳ adının mükesser cem'i) adına bağlı olduğunu izah eder ki, buna itiraz edilecek bir cihet yoktur; arapçada çok görüldüğü gibi, kelimenin başına bir *'ayn* ile sertleştirilmiş bir sedalı getirilmiş, *ḳāf* da, emsâli görüldüğü gibi, sümer dilinin *ġayn*'ına benzer bir nefes sesi ile temsil olunmuştur. İşte bu suretle, Tevrat (*A'dād*, 24, 20)'ın „kavimlerin ilki" diye saydığı 'Amaleḳ kavminin mevcudiyeti, milâttan önce 3000—2500 yılları arasındaki Arabistan'a ait olmayan kitâbeler ile te'yit edilmiş bulunuyor.

Cenubî Arabistan kitâbelerinin başlangıcını en az 800 (m. ö.) yılına ve çok muhtemel olmak üzere, daha bir kaç asır evvele irca etmek lâzımdır. Bu kitâbelerin, yalnız gramer bakımından değil, muhtevaları itibariyle de, tam olarak anlaşılması, hem islâmiyetten evvelki Arabistan tarihine temel kurmuş, hem de Sâmî kavimler arkeolojisinde yeni bir devre açmıştır. XIX. asır ortalarında henüz pek fakir olan kitâbe mâlzemesi (şimdi elimizde 2000 kadar kitâbe vardır) Joseph Halévy ve Edward Glaser'in ilmî seyahatleri ile zenginleşti. Bu kitâbeler, her biri ayrı bir lehçeye ait olmak üzere, iki grupa ayrılırlar: bunlardan birincisine Minae kitâbeleri ve ötekilere de Sabae kitâbeleri adı verilir. Ma'ān kitâbeleri, Ma'ān kıralları ile yaşıt bir çok metinlerden teşekkül etmektedir. Bu kıralların payitahtları olan Ḳarnāvu ve Yaṣil, cenubî Arabistan Cevf'inde, Ṣan'ā'nın şimâl-i şarkîsinde ve Ma'rib'in şimâl-i garbîsinde bulunmuş olsa gerektir. İlk defa Glaser'in tanıttığı Ḳatabān kıraliarına ait kitâbeler ile bu güne kadar bulunmuş olan bir kaç Ḥaźramavt kitâbesi bu grupa dahildir. Bundan sonraki araştırma seyahatlerinin de bilhassa Ḥaźramavt tarafına doğru istikamet alması icabeder; zira Ḥaźramavt'ın eski payitahtı Şabvat şehrinde yüzlerce kitâbe mevcut olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Saba' (Sabae) kitâbelerine gelince, bunlar Saba'nın râhib hükümdarlarının (*mkrb*, yani *makrūb* veya *mukarrib* yahut *mukarrab*) devri ile, yani takriben milâttan 700—500 yıl evvel, başlıyor (eski Saba' devri; buna ilk kıralların saltanat devrini de ilâve etmek mümkündür). Takriben 500—115 senesine kadar, Ma'rib hükümdarları resmen „Saba' kıralları" adını taşırlardı. Bunlardan başka yalnız Ḳatabān ve Ḥaźramavt kıralları mevcuttu. Bu devirden sonra yeni bir kavim meydana çıkıyor ki, bunlar Ḥimyarî'lerdir. Ḥimyarî'ler ilk önce, gâliba, Ḳatabān'ı istilâ etmiş ve nihayet Ma'rib'e de yerleşmişlerdir. Hükümdarları ise, „Saba' ve Ẕū Raydān kıralı" adını taşıyorlar (bu son ad, Ma'rib cenub-i şarkîsinde, Ḳatabān'ın payitahtı olan Tamna' yakınındaki Raydān dağından gelir). Daha sonraya ait kitâbelerde kullanılan bu 115 (m. ö.) tarihinin bu mühim siyasî inkılâptan başladığı şüphesiz gibidir (eğer bu tarih — msl. kitâbe Gl. 799 = Langer 7, str. 4 — Mabḫūż b. Abḫaż adını taşıyorsa, bu o sırada iş başında bulunan müntahap reisin adı olmalıdır; zira Saba'lılarda da, âsûrîlerde olduğu gibi, seneleri böyle şahsiyetlerin adına nisbetle saymak âdeti vardır). Milâttan 300 yıl kadar sonra, Ḥaźramavt istiklâlini kaybettiği sırada, bu „Saba' ve Ẕū Raydān kıralı" unvanı uzatılarak, bundan sonra „Saba' ve Ẕū Raydān ve Ḥaźramavt ve Yamānat (belki günlük sahili?) kıralı" tâbiri kullanıldı; bir az sonra da buna „ve buraların dağ ve Tihāma'deki araplar kıralı" tâbiri de ilâve edildi. Milâdın IV. asrı ortalarında, kısa süren bir habeş istilâsından sonra, bu uzun unvanlı yerli kıraliar, takriben 375—525 tarihine kadar, fasılasız bir surette, iktidarda kalıyorlar ve bu tarihte *Axum*'lılar bunların yerine kaim oluyor. Elimizde cenubî Arabistan'ın bu devrine ait bir çok uzun kitâbeler vardır: Glaser tarafından bulunup neşredilen ve Ma'rib seddinin yıkılmasından bahseden uzun kitâbe bunlardandır; bu yıkılma hâdisesi ise, yukarıda adı geçen çağın 657 ve 658 senelerine (542 ve 543) tekabül eder; bu kitâbe şöyle başlar: „Rahim olanın (*Raḥmānān*) ve Mesih'in ve Ruhülkudsün kudret ve lûtf ve inayeti ile, bu kitâbe, Saba', Ẕū Raydān ve Ḥaźramavt, Yamānat ve buraların dağ ve Tihāma arapları kıralı Ge'ezî (yani Axum) kıralı Raiḥis Zibyamān (yahut Zu-bi-Yaman?) namına vâli Abraha tarafından taş üzerine kazıldı". Bu kitâbede ezcümle Rum kıralının ve Fars kıralının elçilerinden, Muẕirān (al-Munẕir), Ḥāriṯ ben Gabalat ve Abū Karib ben Gabalat'tan bahsedilmektedir. Böylelikle Peygamberin dünyaya gelişi arifesinde, birbirine rakip devletlerin, Bizans ile İran'ın ve bunlar tarafından, Arabistan serhadlerine, ileri karakollar gibi, konulmuş Ḥîra (al-Munẕir) ve Şarî'a nehri ötesindeki Ġassān kıralılıklarının menfaat ve entrikalarının tam bir levhasını burada, Arabistan'ın cenup ucunda, buluyoruz. İstanbul müzesinde: — „Rahim olanın ve onun gâlip (*ġalibān*) oğlu Krestos'un [ve Ruhulkuds'ün] namına" diye başlayan, çok enteresan bir kitâbe parçası (nr. 281) Sumayfa' Aşva' adlı bir Saba' kıralından ve bir habeş kıralı Samlakān Ela-Abḥeha (bunun Ela-Aṣbeḥa

okunması lâzım geleceği şüphesiz gibidir) 'dan bahseder; bu parçayı 525 (m. s.) tarihine ait Ḥiṣn-Ġurāb kitâbesi ile karşılaştırmak mümkündür (burada Şaraḥbeel Yakmul ile Ma'dī-Karibān Ya'fur, Procopios 'ta 'Εσιμιφαῖος şeklinde geçen Sumayifa' Aşva' 'ın oğulları gibi, zikredilmektedir).

Habeş hâkimiyeti devresinde, yukarıda adı geçen Abraha, son Ḥimyarî kıralı Ẕū Nuvās 'ı mağlûp ederek, tahtından indirdi (krş. kitâbeler, Halévy, 63, 7) ve hattâ daha sonra, meşhur fili ile, Mekke 'ye kadar da ilerledi. Bu devreden sonra Yemen, Ḫosrav I. devrinde iranlılar tarafından fetih ve kumandan Vahriz, vâli tayin edildi (570 senesine doğru). Nihayet Yemen de islâm hâkimiyeti altına geçti. Ḫosrav II. Parvîz tarafından nasbedilmiş son vâli Bāẕān idi ki, Ḫosrav 'in vefatından sonra (628), islâm dinini kabul ederek, Peygamberin tâbiiyeti altına girdi.

Saba' devleti başlangıcını 700 (m. ö.) senesinden daha beriye getiremeyiz; çünkü epigrafik âbideler hususunda henüz pek noksan olan bilgilerimizle tesbit olunan kıral adlarını daha kısa bir devre içinde mutalâa etmemiz mümkün değildir. Yoksa babalarla oğulların yahut kardeşlerin aynı zamanda saltanat sürmüş olmaları icap eder. Kitâbeler, ekseriyetle ced, baba, oğul ve torundan mürekkep soy sıraları tesbit ediyor; fakat tarihin bütün devrelerinden, bilhassa ilk çağlardan, elde edilmiş bir tecrübe, vasatî olarak dört neslin bir asırdan az zaman işgâl edemeyeceğini gösteriyor. Şu hâlde, kadîm Saba' kıralları devrini 700—500 (m. ö.) seneleri arasına alan tarih tahminlerimizi, asgarî hadler addetmek lâzımdır; bâhusus ki, Saba' kıralları ile Saba' ve Ẕū Raydān kıral-larından sonraki devirlerde bütün hükümdarların adını tamamiyle bilmiyoruz ve bugüne kadar tertip edilmiş olan bütün listeler tam olmaktan uzaktır.

Şimdi, asgarî 5 asırlık bir devreye tekabül eden Ma'în kıralığına ait kitâbeler ile Saba' kitâbeleri arasındaki kronoloji münasebeti gibi, mühim bir meseleyi ele almamız lâzım geliyor. Eskiden (Viyana 'da D. H. Müller 'in zamanında) bunların çağdaş olduklarından şüphe edilmiyordu. Fakat, bilindiği gibi, Ed. Glaser ve ondan sonra bilhassa Hugo Winckler ve F. Hommel, Ma'în kıralları hâkimiyetinin, Saba' kıralları devrine (keza râhip-kıraller devrine) tekaddüm ettiğini iddia etmişlerdir ki, bu keyfiyet, Ma'în devletinin başlangıcı için, tabiatiyle, daha eski bir tarih kabulünü icap ettirir (asgarî bir tahminle m. ö. 1200—700). Fakat şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, bu son senelerde bir çok ilim adamları, ezcümle arabiyatçı Martin Hartmann ile tarihçi Eduard Meyer, bu iki kısım kitâbelerin çağdaş oldukları faraziyesini tekrar ele almışlardır. Gerçi şimdi Hartmann, Ma'în devletinin ikbâl devrinin Saba' kıralığının parlak devrinden mukaddem olduğunu kabul ediyorsa da, en eski Ma'în ve Saba' kitâbelerinin aynı devre ait bulunduğunu iddiada musırdır ve Gl. 1155 = Hal. 535 kitâbesini 525 (m. ö.) senesine ait addetmektedir. Bu kitâbede Ma'în 'lilerin Mısır, A'şūr ve 'İbr Naharān (Gaza) ile yaptıkları günlük ticareti kaydedildiği gibi, Mısır 'ın *Mẓy* adlı bir kavme karşı giriştiği harp de zikredilmektedir. Hartmann bu *mẓy* 'leri, Kaykavus tarafından kumanda edilen medler (= iranlılar) telâkki ediyor (bu faraziye, Hartmann 'ın kitâbeye atfettiği 525 (m. ö.) tarihini haklı gösterir). Fakat *mẓy* kelimesinde Midian, hattâ kadîm mısırlılar tarafından Sina bedevîlerine verilmekte olan Mensiyu ismi daha doğru olsa gerektir. A'şūr (müfret olan *Aşer* 'in mükesser cem'i) ise, 525 yılında artık ortadan kalkmış bir millet, yani Âsûr değil, fakat Sina yarım adasının şimalinde kâin Aşūr (kısa şekli: Şūr) ile tefsir edilmek müreccahtır ve nihayet 'İbr-Naharān 'ın da İran 'a ait Ebir-Nāri = Suriye ve Filistin eyaletlerinin adı ile değil, fakat bugün de Nahr tesmiye edilen Nahr havâlisi veya Gaza vâdisi şeklinde izah edilmesi daha doğrudur. 16

Kabulü mümkün olan yegâne nokta, en eski Saba' kitâbelerinin Ma'în devletine ait son kitâbelerle aynı devre ait bulunduğudur ve Ma'în kitâbeleri arasında en yeni olduklarına muhtelif sebeplerle kail bulunduğum grup (bk. *Südarab. Chrest.*, *d* ve *e*) Yemen 'de Saba' 'lıların bulunduğuna dair îmalar ihtiva ediyor. Keza Hal. 257 'de Ma'în ilâhlarından sonra, „Ẕū İlim, (Ẕū) Şayūmim, (Ẕū) Ḥablim ve (Ẕū) Ḥumarim mukaddes vâdilerinin (*aṣ'ūb*) bütün mâbudları" zikredilmektedir; işte, başka yerlerde, eski Saba' kitâbelerinde bu vâdiler, „Gavv" şeklinde, Saba' ile dâimâ sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadır. Keza, Hal. 485 kitâbesini de zikredelim: „ve Saba' ile Gavv 'ın bütün ilâhları ve tâli ilâhları (*şayūmay*), kıralları (bu cemi şekli bir çok küçük hükümdarların mevcudiyetine delâlet etmektedir) ve kabîleleri". Mevzuubahs olan Ma'în kıralları Ḫālikariba Şaduḳ ve Tub'ī-kariba 'nin babası olan Yiṯ'ī-il Riyām, Saba' 'nın en eski râhib-kıralları ile aynı zamanda yeşamış olabilirler (bu takdirde bunların saltanat devrelerini, en geç, 700 ve 650 seneleri arasına koymak icap eder). Buna karşılık, yukarıda zikredilen Ma'în kitâbesinde (Gl. 1155) Saba' 'lılar, Ḥavlān adlı başka bir kabîle yanında, henüz Yemen şimâlinde dolaşan ve Necrān 'da Ragmat 'ten Petra civarındaki Ma'ān 'a giden yol üzerinde, basılanları ile kervanları iz'ac etmekte olan göçebe bir aşiret gibi gösterilmekte idi (krş. Ahd-i Atik, *Eyyub*, I, 15; kadîm devirlerdeki bu baskınlardan burada da bahsedilmektedir). Âsûrî kıralllık kitâbeleri de milâttan hemen 700 yıl evveline doğru, bir Saba' kıralı, Yiṯ'ī-amara, kaydediyorlar (bilhassa en eski Saba' devrinde Yiṯ'ī-amara adlı bir takım râhib-kıralları biliyoruz) ve metne bakılırsa, bu kıralın henüz merkezî Arabistan 'da ikamet etmekte olduğu açıkça belli oluyor; diğer cihetten, rivâyetlerin Süleyman 'a muasır gösterdiği Saba' melikesine, daha ziyade bir şimâlî Arabistan hükümdarı nazariyle bakılmalıdır (krş. Tiglatpileser ve Sargon kitâbelerinde zikredilen ve şimalî Arabistan 'da Cavf 'te yaşamış olmaları muhtemel bulunan Aribi kıraliçeleri).

Ma'în kıralları, günlük ticareti için, Midian diyarında bir koloniye sahip bulunuyorlardı. Buna kitâbelerde (msl. Gl. 1155) Muṣrān adı verilmektedir ki, mevcudiyeti Euting tarafından al-'Ulā (el-'Öla) 'da keşfedilmiş Ma'în kitâbeleri ile doğrudan doğruya te'yit edilmiştir. Ma'în devletinin sukutundan sonra (m. ö. 650 'ye doğru), onlara ait bu Midian kolonisine Saba' 'lıların tevarüs ettikleri tahmin olunabilir. Ahd-i Atik 'ın bâzı fıkraları bunu te'yit eder gibi görünmektedir: Ermiya VI, 20 (m. ö. 620 'ye doğru), Haskiyal. XXVII, 22 ve XXXVIII, 13 (580 tarihine doğru) ve Yeşua LX, 6 (500 'e doğru?). Fakat daha bu devirde, bir takım yeni devletler ve pek muhtemel olarak, Buhtınasır (m. ö. 604—562), varlıklarını Arabistan 'ın şimâl-i garbî taraflarında hissettiriyordu (krş. Ermiya XXVIII—XXXIII) ki, bununla, deli Nabunid 'in neden Taymā' 'ya gönderildiği de izah edilmiş olur; esasen bu şehirde Huber ve Euting tarafından keşfedilen Taymā' sütûnu da ârâmî-bâbilî bir tesiri meydana koymuştur. Herodot tarafından (Her. ad 3, 4) 525 (m. ö.) tarihinde zikredilen „araplar kıralı", aslında Liḥyānī 'lerin bir kıralı olabilir ki, payitahtlarının Aclana [şimdiki 'Aḳaba] körfezi kıyısında Agra (Hagar) olduğunu Plinius kaydeder. Bunlara ait olup da, Euting tarafından, el-'Öla 'da Ma'în ve nabatî kitâbeleri ile beraber keşfedilen kitâbeler, yazı ve muhteva itibarı ile, İran devrini göstermektedir. Bu Liḥyānī 'lerin Arabistan şimâl-i garbîsinde Ma'în ve Saba' 'lıların halefi ve nabatîlerin selefi olmuş bulunmaları kuvvetle muhtemeldir ve bu sebepten, hâkimiyetlerini 500—300 (m. ö.) seneleri arasına koymak icap eder. Filvâki daha 312 yılında Antigonus, — o sıralarda Mısır 'a tâbi bulundukları şüphesiz gibi görünen — nabatîler ile harp hâlinde idi ve II. (m. ö.) asırdan itibaren, 106 (m. s.) yılına kadar, arada hemen hiç noksan olmaksızın, nabatî kıral-larının tam bir listesine sahip bulunuyoruz. 106 'da bu saltanat da, roma kıların savleti ile, göçtü. Nabatî 'lerin payitahtı Petra idi; fakat bu kavmin nufuzu Midian üzerine, Sulamī (veya Salamī) 'lere kadar yayılmıştı (krş. Kitab-ı Mukaddes, Agniatülagânî 'deki Sulamī, yani Sulaymī kadınları). Yine bu sıralarda, Aelius Gallus 'un (imparator Augustus zamanında) cenubî Arabistan 'a yaptığı muvaffakiyetsiz sefer vukua geldi. Ḥavrān 'da keşfedilen Şafā kitâbeleri (milâttan 100 sene kadar sonra), daha evvele ait Liḥyānī yazı parçaları ve ilk-arap yahut „ṯamūd" dili adı verilen karışık yazılar gibi, cenubî Arabistan alfabesinden müştak şekillerini temsil ettiği hâlde, nabatî yazısı, „ken'anî" yazısının „âramî" kolundan çıkmıştır ve III. (m. s.) asırda, doğrudan doğruya arap harflerini doğurmuştur. Bugüne kadar bilinen en eski arapça kitâbe, şarkî Ḥavrān 'da bulunan Nemāra kitâbesi olup, Boṣrā devrinin 223 (m. ö. 328) yılı tarihini taşır. Bu kitâbe, bir kıralın mezar taşı üzerinde idi; bu kıral da „başı sarıklı bütün arapların ve iki Asad (orta Arabistan 'da Cebel Şammar civarındaki Asad ve Ṭay') ve Nizār (şimâl-i garbî Arabistan) kıralı" unvanını hâiz 'Amr oğlu İmru' al-Ḳays 'tır. Yine kitâbe bize öğretiyor ki, bu kıralın fütuhatı, Şammar (cenubî Arabistan kıralı Şammar Yuhar'iṣ) 'in şehri „Necrān" 'a kadar uzanmıştır. Bu hükümdarın, aynı adı taşıyan, Ḥīra kıralı olması muhtemeldir ki, arap rivâyetleri bunun saltanatını 250—330 seneleri arasına koyuyor. Böylelikle eski arap şiirinde geçen Laḫmī kıralları devrine gelmiş bulunuyoruz. Bu kıral-lar, iranlılar tarafından, Arabistan 'ı Bâbil devletinden ayıran eski hudut boyuna, bu hududu arap akınlarından korumak üzere, yerleştirildiler. Bizanslılar da, arapları ve onların arkasından da iranlıları zarar vermeyecek bir hâlde bulundurmak vazifesi ile, Şeria nehri şarkındaki memlekette hudut muhafızlığını, cenubî Arabistan 'dan hicret etmiş olan Ġassān ailesinden Cafnî hükümdarlarına tevdi ederek, aynı şekilde hareket ettiler [yk. bk.]. Arap rivâyetleri bu iki sülâle ve bilhassa Laḫmī 'ler hakkında, hele milâdın VI. asrına ve Sâsânî devletinin sukutuna kadar olan devre ait, oldukça doğru mâlûmat veriyor. Hattâ Ḥīra kıral-larının sarayındaki muhtelif şairler tarafından yazılmış bir takım şiirler ve şiir parçaları buluyoruz.

Buraya kadar Arabistan 'ın islâmiyetten evvelki siyasî tarihini kısaca anlattık. Fakat arapların kadîm şarktaki büyük ehemmiyetleri bilhassa medeniyet ve din tarihi ile

tezahür eder. Bu tecerrüt hâlinde yaşayan ve aralarına hulûl edilmesi müşkül kavmin yakın ve uzak komşuları ve bilhassa ibrânîler ve yunanlılar üzerine icra ettiği tesiri şu iki karakteristik kelimeden daha iyi ifade edecek bir şey olamaz: günlük ve aya ibadet.

Evvelâ cenup araplarının dini, bunların kitâbelerinden öğrendiğimize göre, bâriz surette aya, güneşe ve yıldızlara ibadet olup, bunlar arasında, müzekker bir mâbud telâkki edilen aya tapma, müennes olan güneşe tapmaktan üstündür. Bu ruchanı müşahede etmek için, mâbudların ne şekilde sıralandığını görmek kâfidir (Ma'înî'lerde: 'Aṯtar, Vadd, Nakruḥ, Şams; Ḥaẓramavt'lularda: 'Aṯtar, Sîn, Ḥöl, Şams; Ḳatabān'larda: 'Aṯtar, 'Amm, Anbay, Şams; Saba'lılarda: 'Aṯtar, Havbas, Almāḳu-hū, Şams). Bütün bunlarda *a*: 'Aṯtar (Zühre seyyaresi ki, müzekker addolunan bir mâbuddur, bâbil. İştar, semânın sembolü), en başta gelen gök ilâhı; *b*: Vadd yahut Sîn, 'Amm veya Havbas, asıl en yüksek mâbud, yani Ay'dır (krş. bilhassa Sîn = bâbil. Sin); *c*: Nakruḥ (bâbil. Makrū = Zuhal veya Merih seyyaresi) yahut Ḥöl (Phönix, yabancı mezbahlara günlük getirir), Anbay (ilâhlar resûlü Nebo) veya Almāḳu-hū („yazı hâlindeki alâmetleri", yani yıldızlar; krş. keza Zebaoth) onun (ayın) hizmetkârı ve resûlü ve nihayet *d*: Şams (yahut her hangi bir lâkap, meselâ Ẕāt Naşḳ „N. mâbedinin ilâhı"), ay ilâhının kızı olup, ondan tercihan kadınlar istiane ederlerdi ve bu sebepten, sıranın daimâ sonunda gelmektedir. Fakat bu mâbudlar yanında, büyük bir rol oynamak üzere, ayın menzillerinden birini temsil eden, mâbud Ay'ın anası ve karısı olan büyük bir ana mâbud da zikredilmelidir; Ma'în'liler nezdinde bu, Aşirat (Aşera, Aşirtu), Saba'lılarda ise, Ḥarimtu olup, umumiyetle İlāt diye de tevsim olunmaktadır (şahıs isimleri terkibinde ve kısaltılarak: Lāt şeklinde bulunur). Daha bir takım müennes mâbudları da sayalım: daha aşağı bir mertebeden 'Aṯtar (yalnız sabah veya akşam yıldızı olmak üzere, Zühre'yi temsil eder); garbî-Saba'lıların Ta'lab adlı bir kavs-i kuzah mâbudu ki, sâdece Ẕū-Samāvî „semaların sahibi" lâkabı ile de yâdedilir (krş. Kenʿanî ve Ârâmîlerdeki Baʿal Şamayim). Ta'lab için kurban edilen başlıca hayvan devedir (*ibil*; Midian'da ve belki cenubî Arabistan'da mâbud ismi olan *Habul* yahut *Hubal* adı bundan gelmiştir). Sayılması icap eden daha bir takım mâbudlar olsa gerektir. Ayın başlıca iki safhasına (küçülen ve büyüyen hilâl), ikiz mâbudlar gibi, hususî bir şekilde ibadet edilir ve mahallî an'anelere göre, takaddüm hakkı bunlardan ya birine yahut ötekine verilir. 'Amm (amca), bâzan Vadd (baba)'a tâbidir, bâzan da bunun aksine, bu iki mâbud, birbirine düşman iki kuvvet gibi, çatışır; msl. Vadd (dost) ve Nakruḥ (kötü, yani küçülen aya benzetilen kötü. Zuhal veya Merih) yahut Lāt'ın nedîmi olan Ruẓvu-Lāt (Herodot'taki Οροτ-Λατ'tan) ile Lāt'ın düşmanı (daha doğrusu Lāt'a karşı hiddetlenen) 'Aẓîz-Lāt (kitâbeler ile de te'yit edilmektedir); keza İbranîler nezdinde Habel (deve veya koyun çobanı, krş. Hubal) ve Ḳayn (demirci ve muganni, krş. Ḳaynān); bunlar gâyet kadîm bir göçebe ve çiftçi allegorisinin şahsiyetleridir (Ahd-i Atik, Tekvin, IV); nihayet bir cenubî Arabistan (Ḳatabān) kitâbesindeki Varḍ (burada büyüyen hilâl) ile Ḥarimān (mâni olan, uzaklaştıran) da yine böyledir.

Ancak cenubî Arabistan'daki mâbud isimleri üzerinde gerçekten vukuf hâsıl etmek sâyesindedir ki, garp sâmîlerinde kullanılan isimler sisteminin mânasını anlayabiliyoruz. Bu sâmîlerdeki terkip tarzları, daha milâttan 2000 sene evvel, çivi yazısı vesikalarında kat'î bir şekil almış gibi görünüyor. Meselâ *abî-* ve *ʿammî-* („babam" ve „amcam") ile başlayan insan isimlerinde bu unsur, mevzuubahs olan şahsı koruyan mâbud olarak, büyüyen ve küçülen hilâle delâlet eder.

Şimâl-i garbî Arabistan'da, Mekke'den Petra'ya ve daha ötede Suriye çölüne (Tedmür) ve Ḥavrān'a kadar uzanan sahalarda, aynı dinî fikirler, kısmen eski adları ile, kısmen başka adlarla, hüküm sürmekte idi. Peygamber zamanına kadar Mekke'de ve bütün Hicaz'da takdis edilen mâbudları burada zikretmemiz lâzımdır (al-Lāt ve Hubal, keza al-Lāt ve Vadd ve bunların yanında, yukarıda adı geçen 'Aẓîz-Lāt'ın müennes şekli olan al-'Uzzā, ölüm mâbudesi olan Manāt; Ruẓā adlı bir mâbud ve daha bir takım mâbudlar). Daha evvelki devirde ve daha büyük bir ehemmiyeti hâiz olmak üzere, nabatî mâbudları mevcuttu. Bu kavim nezdinde, ikiz iki mâbuda ayrılmış olan ay ilâhı vardı. Bunlardan birisi Ẕū Şarā („dağ mâbudu", Şarā, krş. arap. Edom diyarı dağları) olup, bilhassa ona Petra'da ibadet edilmekte idi (Dionysos); diğeri de bunun karısı olan Ḥarîşā (güneş, ibranîcede *Heres*) idi; bundan başka Habul (yahut Hubal) mâbudu ile zevcesi Manavāt da mevcut olduğu gibi, „ana-mâbud" olan İlāt da vardır (bilhassa 'Ammî-nad ilâhesidir, burasını da, Agniatül-agani'de geçen ve Sulamî'lere ait olan 'Ammînadab ile bir tutmak icap etse gerektir); nihayet Aʿarrā adlı bir mâbud (yani arapçada al-Aḳarru, „alnında beyaz bir benek olan" ki, aslında, sâdece „Dusares"lerin lâkabı olduğu muhakkak gibidir). Bütün bu kitâbelerin anlaşılması için, çok mühim olan *mötab* („zevce"; krş. habeşçe *awsaba* = evlenmek) ve *ḳays* („zevc") kelimelerinin mânasını Hugo Winckler'in dirayetine borçluyuz.

Daha geniş mâlûmat almak isteyenlerin, esasen aşağıda isimleri yazılı bulunan, hususî eserlere müracaat etmeleri lâzım gelir. Makalemizi bitirirken, şunu da kaydedelim ki, kadîm çağlardan beri yunanlıların, cenubî Arabistan güntük tüccarlarının (krş. Lykya ve Troa'da adramyttion, yani „ḥaẓramavtî") tavassutu ile araplardan Apollon ve onun anası Leto (Lato, lâtincede Latona), keza Dionysos (yahut Heraklius, yani Usener'e göre „küçük kahraman") 'u ve nihayet Hermes mâbudunu almış olduklarını kabul ettirecek bir çok deliller vardır. Keza Praetorius'a göre, yunanlılar alfabelerindeki *phi, chi, psi* munzam harflerini cenubî Arabistan'dan almış olup, öteki harfler de „kan'ān" alfabesinden gelmektedir. Daha 1887'de meşhur arabiyat âlimi W. Robertson Smith, bir faraziye şeklinde, Leto'nun mâbudlar anası Lāt ile bir olduğunu ileri sürmüştü. Hubal ve Habel (Ahd-i Atik, Tekvin IV)'in birliğine gelince, bunu ondan evvel Freytag (*Einleitung in das Studium der arab. Sprache*, Bonn, 1861, s. 345)'ta görmekteyiz. Eğer bütün bu faraziyeler teeyyüt edecek olursa, cenubî Arabistan medeniyetinin, mâbudlar, günlük mezbahlar, kitâbeler, hisar ve şatoları ile, milâttan evvel ilk 1000 yılın daha başlarında azamî inkişaf bulduğuna dair, kat'î deliller elde etmiş olacağız.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. J. H. Mordtmann ve D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler* (Wien, 1883); D. H. Müller, *Burgen und Schlösser* (Wien, 1879 ve 1881); D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Arabien* (Wien, 1889); J. Halévy, *Etudes Sabéennes* (Paris, 1872); Ed. Glaser, *Skizze der Gesch. u. Geogr. Arabiens* (Berlin, 1890), II; ayn. mll., *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Marib* (Berlin, 1897); ayn. mll., *Altjemenische Nachrichten* (München, 1906); F. Hommel, *Südar. Chrestomathie* (München, 1893; burada (s. 63—88) 1892'ye kadar tam bir bibliyografya vardır ve bu bibliyografya, Otto Weber, *Studien zur südarabischen Altertumskunde*, III (Berlin, 1908)'te 1907 senesine kadar getirilmiştir); ayn. mll., ilk Maʿîn-Saba' grameri; ayn. mll., *Aufsätze und Abhandlungen* (München, 1892—1901); ayn. mll., *Der Gestirndienst der alten Araber* (München, 1901); ayn. mll., *Grundriss der Geogr. u. Gesch. des alten Orients* (München, 1904), I; M. Hartmann, *Die arabische Frage mit einem Versuche der Archaeologie Jemens* (Leipzig, 1909); H. Winckler, *Mussri, Melucha, Ma'în* (Berlin, 1898); ayn. mll., *Arabisch-semitisch-orientalisch* (Berlin, 1901); W. Robertson Smith, *Die Religion der Semiten* (Freiburg, 1899); J. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* (2. tab.; Berlin, 1897); Th. Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden* (Leyden, 1879); ayn. mll., *Die ghassanidischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (*Abh. Pr. Ak. W.*, 1887); ayn. mll., *Die semit. Sprachen* (2. tab.; Leipzig, 1899), s. 49—68; G. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥira* (Berlin, 1899); Fr. Baethgen, *Beiträge zur semitischen Religionsgeschichte* (Berlin, 1888) ve bu eser hakkında, Nöldeke, *ZDMG*, XLII (1888), 470—487; H. Grimme, *Die weltgeschichtliche Bedeutung Arabiens. Mohammed* (München, 1904); [A. Kammerer, *Petra et Nabathène, l'Arabie Petrée et les Arabes du Nord dans leurs rapports avec la Syrie et la Palestine jusqu' à l'Islam* (Paris, 1929); ayn. mll., *La Mer Rouge, l'Arabie depues l'Antiquité* (Le Caire, 1929)]. (F. HOMMEL.)

İSLÂMİYET DEVRİNDE ARABİSTAN.

İslâmiyet devrinde Arabistan'ın tarihi, buranın muhtelif bölge, şehir ve hanedânlarına ait maddelerde gösterilmiştir. Burada yalnız bu tarihin ana çizgileri kaydedilmekle iktifa olunacaktır.

Peygamber, Mekke'yi fethederek, islâmın hâkimiyetini sağlam bir şekilde tesis ettiği vakit, yarım adanın hemen bütün kabîle reisleri ve emîrleri Medine'ye elçi heyetleri göndererek, Peygambere sadakat ve tabaiyet arzettiler. Bu sebeple hicretin 9. (630/631) senesine müverrihler tarafından „elçiler yılı" adı verilmiştir. Bununla beraber araplar, hiç bir zaman, istiklâllerini elden çıkarmağı akıllarına getirmemişlerdir. Peygamber vefat eder etmez (632), kendilerini sıkan bir boyunduruktan kurtulmak zamanı gelmiş olduğunu sandılar. Daha Peygamberin sağlığında Banî Ḥanîfa reisi düzme peygamber Musaylima [b. bk.], orta Arabistan'da bir isyanın başına geçmişti. Buna benzer kıyamlar, Banî Asad'den Ṭulayḥa [b. bk.], Yemen'de 'Ans kabîlesine mensup al-Asvad b. Ka'b [b. bk.] ve Banî Tamîn'den kadın peygamber Sacāḥ [b. bk.] tarafından da yapıldı. Halife Abū Bekr tarafından Ṭulayḥa'ya karşı gönderilen Ḫālid b. al-Valîd ordusu bunu ve Banî Tamîm'i, çok geçmeden, ortadan kaldırdı ve bunun üzerine Sacāḥ, Musaylima'ye iltihak etti. Musaylima de kanlı 'Aḳrabā' harbinde öldürülünce, Banî Ḥanîfa inkiyat etti. Al-Asvad, Yemen'de tarafdar-

larının ihanetine kurban gitti ve müslüman orduları Yemen'de görünür görünmez (633), isyan sona erdi. O suretle ki, Arabistan'da islâmiyetin devamına karşı gelebilecek bütün mânialar ortadan kalkmış oldu.

Bundan sonra, halife 'Omar zamanında, büyük fütuhat devri daşlar. Bu devirde, islâmiyet sâyesinde, araplar mütecanis ve kudretli bir millet şeklini almış gibi göründüler. Fakat az sonra 'Omar'in halefi olan 'Oşmān, ailesi efradının hırsına müsaadekâr davranması yüzünden, ilk dahilî harbe sebebiyet verdi. Çok geçmeden, araplar nezdinde şahsî hırsların ve kabîle adavetlerinin, milletin umumî menfaatine tercih edildiği görüldü. Her ne kadar ilk Emevî hükümdarı Mu'āviya dahilî harbi sona erdirmeğe ve bütün Arabistan üzerinde hâkimiyet tesis etmeğe muvaffak oldu ise de, hükûmetinin merkezini Suriye'ye nakletti ve bu hâl, oğlu ve halefi birinci Yazīd zamanında, Mekke ve Medine şehirlerinin açıktan açığa isyan etmelerine ve dolayısiyle ikinci bir dahilî harbe sebebiyet verdi. O zaman islâmiyet, kabîleler arasındaki ayrılıkları bertaraf etmek şöyle dursun, şi'î ve hâricî dinî ihtilâfları da ilâve ile teşdid etti. Bilhassa bu hâricîlerin itikadları araplara cazip görünüyordu. Hicretin 73. (692) yılında 'Abd al-Malik arap rakiplerini yendi ve yarım adada âsâyişi iade etti ise de, bu birbirine zıt mezhebler arasındaki rekabetler, daha sonraki Emevî halifeleri zamanında, yeniden bir takım isyanlara sebep oldu. Neticede hâricî akidesi, Arabistan'ın bâzı kısımlarında, bilhassa 'Omān'da, kökleşti ki, bu bölgede hâlâ yaşamaktadır.

Fakat bu sırada, Emevîler ve daha sonra Abbâsîler devrinde, Arabistan, hilâfetin alelâde bir eyaleti hâline düşmüştü; idarî vahdeti haiz bir bölge bile teşkil etmiyordu. Ne merkezî mahiyette bir hükûmeti, ne de idare merkezi vardı; yarım adanın muhtelif şehir ve bölgelerinde doğrudan doğruya halife tarafından nasbedilmiş vâliler bulunurdu. Al-Mutavakkil'in ölümünden sonra (861), hilâfetin kuvveti inhitata uğrayınca, bu vâliler, vaziyetin tabi'î neticesi olarak, evvelâ en uzak vilâyetlerde, müstakil hükümdar gibi hareket ettiler. Meselâ Yemen (bilhassa Zabīd)'de bu gibi hâdiseler esasen daha evvelden vukua gelmişti. Bu ayrılma temayülünü ifade eden hareketlere mezhep kıyamları da karışmıştı: Zeydîlerin Ṣa'da ve Ṣan'ā' ve Ḳarmaṭ'ların Baḥrayn'deki isyanları gibi. Hulâsa artık bir Arabistan tarihi mevzuubahs olamazdı; belki ancak Arabistan'ın muhtelif kısımlarında zuhûr eden ve tekrar ortadan kaybolan sülâlelerin, kabîle reislerinin ve mezheplerin tarihi olabilirdi. Bagdad'daki merkezî hükûmetin tesiri ancak vakit vakit Mekke'de ve hudutlar üzerinde hissediliyordu. Halifeliğin 656 (1258)'da sukutunu müteakip, Mısır Memlûk sultanları, Mekke'de ve Kızıldeniz kıyılarındaki hâdiselerin seyri üzerine az çok bir tesir icra etmeğe başladılar.

Selim I. devrinde (918—926 = 1512—1520), osmanlı türkleri mübarek şehirler (Haremeyn) üzerinde hâkimiyet tesis ettiler [bk. SELİM I.]. Kanunî Süleyman zamanında da Yemen'i fetheylediler ise de, Zeydîlere karşı uzun mücadelelerde bulunmak mecburiyetinde kaldılar. Sonunda Zeydîler, imamlarının idaresi altında, türkleri mıntakadan dışarı çıkardılar (1043 = 1633). Arabistan'ın geri kalan kısımlarında XVIII. asrın ortalarına kadar büyük bir değişiklik olmadı.

XIX. — XX. ASIRDA ARABİSTAN.

Yukarıda söylendiği gibi, Selim I. ve Kanunî Süleyman devirlerinde, Hicaz ve Yemen'i ve daha sonra Basra körfezinin şimâl-garp sahillerini ele geçiren Osmanlı devleti, bütün Arabistan'a tesahup edegelmiş ise de, yarım adanın cenup ve garp sahilleri ile iç tarafları yerli reisler idaresinde kalmış ve hattâ fi'len el konulan mıntakalarda bile, osmanlı hâkimiyeti, mahallî unsurların zaman zaman kıyamları yüzünden, ancak bâzı fasılalar ile devam edebilmiştir. Bu fasılaların en ehemmiyetlilerinden biri XIX. asır başlangıcında, Hicaz'ın vahhâbîler tarafından tecavüze uğraması (1803) ve nihayet istilâ (1806) edilmesidir ki, Bâbıâlinin dâveti üzerine, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa tarafından açılan uzun bir seferden (1811—1818) sonra bertaraf edilebilmiş ve 1845 tarihine kadar Hicaz, Mısır idaresinde kalmıştır. Yemen taraflarında da muhtelif kıyamlar ile sarsılan hâkimiyet, 1871—1872'de ehemmiyetli askerî kuvvetler ile (Redif ve sonradan Ahmed Muhtar Paşa'lar idaresinde) iade edilmiş ise de, 1889 ve 1904'te yeniden zuhûr eden isyanların bastırılmasına (Ahmed Feyzi Paşa idaresinde) mecburiyet hâsıl olmuştur. 1909'da Yemen'de imam Yaḥyā (b. Muḥammed b. Yaḥyā b. Ḥamīd al-Dīn) tekrar kıyam ettiği vakit, 'Asīr'de de İdrīsī (Sayyid Muḥammed b. 'Alī) isyan bayrağını kaldırdığından, İstanbul'dan, vâsi salâhiyetle erkân-ı harbiye-i umûmiye reisi İzzet Paşa kumandasında, sevkedilen kuvvetler, Yemen'de harekete geçerek, Ṣan'ā'yı istirdat etmek üzere, Tihāma'den ilerlediği sırada, Mekke emîri şerif Ḥusayn Paşa da, idaresindeki kabîle mücahitlerine terfik edilen iki alay piyade ile, İdrīsī aleyhine yürüyerek, 'Asīr sancağının merkezi Abhā'yı istirdat etmiştir (bk. İzzet Paşa, alm. trc. Karl Klinghardt, *Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha*, Leipzig, 1927, s. 129—132). İzzet Paşa, Ṣan'ā'dan tahriren, imam Yaḥyā'yı anlaşmağa dâvet ederek, uzunca süren müzakerelerden sonra imzalanan (17 şevval 1329 = teşrin I. 1327 = 1911) itilâfnâme ile, Ṣan'ā' sancağı da dahil olduğu hâlde, Yemen'in Zeydîler ile meskûn dağlık kısımlarında şeri'at hükümlerine göre adâlet tevzii, buralarda kadıların ve evkaf memurlarının imam tarafından tayini, vakıflarda ve vasiyetlerde velâyet kakkının imam tarafından alınması, vergi olarak yalnız şer'î tekliflerin cibayeti gibi, adem-i merkeziyet esaslarına müstenit kararlar verilmiştir (vükelâ meclisi mazbatası, 9 kânun II. 1327 = 1912). 9 kânun II. tarihli irade ile icra mevkiine konulan bu kararlara dair fermanın (20 şevval 1331) ısdarı hakkındaki irade, Trablusgarp ve Balkan harpleri dolayısiyle, ancak 17 temmuz 1329 (1913)'da çıkmıştır. Trablusgarp harbi esnasında, italyanlar Yemen sahilini abluka ederek, para ve silâh yardımı ile, İdrīsī isyanını alevlendirmek istemişlerse de, imam Yaḥyā nezdindeki teşebbüsleri akîm kalmış ve imam Yaḥyā, bilâkis, İdrīsī'yi sıkıştırmak hususunda, Mekke emîri ile el birliği yapmıştır. Bununla beraber İdrīsī, İtalya'nın yardımı ile dağlıkta tutunabilmiştir.

Arabistan yarım adasının son zamanlar tarihinde beynelmilel ehemmiyeti, İngiltere'nin Hindistan imparatorluğunu kurmağa teşebbüs etmesi ile başlar. 1770'te Baltık denizinden kalkıp Akdeniz'de osmanlı sularına gelen rus donanmasını Londra'da hararetle karşılayan ve yanına bir müşavir (Elphinstone) — ki, Orlov'u, Çeşme'de osmanlı donanmasını yaktıktan sonra, İstanbul'a gitmeğe teşvik etmişti — katan İngiltere, çok geçmeden, Osmanlı imparatorluğunun karadan ve denizden Hindistan yolları üzerindeki mevkiinin ehemmiyetini kavrayarak, şark siyasetinde derin bir değişiklik yapmış, bir taraftan Akdeniz'e doğru rusların inmesine muhalefete çalıştığı gibi, fransızların Mısır'da yerleşmelerine, Mehmed Ali'nin Hindistan yolu üzerinde büyük bir arap devleti kurmak emellerine karşı gelmiş ve diğer cihetten, o yollar üstünde Aden'i (1839) Maskat sultanından, Kuriyan-Muriyan adalarını (1845), Perim adasını (1857) ve Ḥaḍramavt sahilinde, Ḳişin kasabasında oturan Mahra sultanının elinde bulunan Sokotra adasını (1876) işgâl etmiştir. Gene bu endişe ile, açılmasına uzun müddet muhalefet ettiği Süveyş kanalına, 1882'de Mısır'ı işgâl etmek suretiyle, el koymuştur. 1871'de Maskat sultanlığını âdetâ himayesi altına aldığı gibi, o esnada Bagdad vâlisi bulunan Midhat Paşa tarafından al-Ḥasā'da osmanlı hâkimiyeti te'yit edildiği vakit, „Midhat Paşa'nın emperyalizmine karşı" (H. St. J. B. Philby, *Arabia*, s. 162) Baḥrayn adaları şeyhini tamamiyle himayesi altına alarak (1867, 1880 ve 1892 mukaveleleri), Baḥrayn'e bağlı olduğu iddiası ile, al-Ḳatr'ın işgâlini protesto etmiş ve Bagdad demir yolunun inşasına da muhalefet ettikten sonra, bu yolun müntehası olarak seçilen Kuvayt limanını da, müstakil olduğunu iddia ettiği şeyhi ile akdetmiş bulunduğu bir muahede (1899) bahanesi ile, himayesi altına almış (1903), 1892'de Abbas Hilmi Paşa'nın Mısır hidivliğine tayini vesilesi ile, mahmel yolunda bulunduğundan dolayı, o zamana kadar muvakkaten Mısır idaresine bırakılmış bulunan Sînâ yarım adasını kat'î surette Mısır'a ilhak ettirmiş, 1905/1906'da 'Aḳaba kalesinin karşısında kâin Taba mevkiini de Mısır hududu içine almış ve Yemen cihetinde Aden himayesi hududunu genişleterek, tahdit ettirmiştir (1905/1906). Hâsılı Osmanlı devleti, yarım adada hâkimiyetini te'yit teşebbüslerinde, İngiltere'nin Hindistan siyaseti ve bu siyasetten istifade eden yerli unsurlar ile uğraşmıştır.

Bu sırada, gerek Arabistan'da osmanlı hâkimiyetini, gerek islâm âleminde hilâfet nufuzunu takviye etmek üzere, Hicaz demir yolunun inşasına teşebbüs edilerek (1900), Şam — Medine kısmı (1302 km.) 1908'de münakaleye açılmıştır. Hem bu hattın Mekke'ye kadar uzatılmasına, hem de Hicaz'da vilâyetler kanununun tatbiki ile şahsî nufuzunu kıracak merkeziyetciliğe muarız bulunan Mekke emîrinin Bâbıâli ile münasebetleri gittikçe gerginleşmeğe başlamış bulunduğundan, bir gün azledilmek endişesine düşen şerif Ḥusayn, böyle bir vaziyette tasarladığı kıyam hareketine dışarıdan yardım aramağa başlamış ve tabiatiyle İngiltere'ye baş vurmuştur. Osmanlı meb'usan meclisinde Mekke meb'usu bulunan ikinci oğlu Amīr 'Abd Allāh, şubat 1914'te İstanbul'a giderken, Mısır'dan geçip Kahire'de ingiliz komiseri bulunan Lord Kitchener'in şark işleri kâtibi Sir Ronald Storrs'u görerek, böyle bir kıyam hareketine karşı İngiltere'nin ne yapacağını anlamak istemiş, hattâ işi silâh verip vermeyeceğini sormağa kadar vardırmıştır (George Antonius, *The Arab Awakening*, s. 126 v.d.). Kitchener, bu müracaata karşı muhteriz davranmış, fakat ağustosta harp çıktığı vakit, harbiye nazırı olarak Londra'da bulunan lordun tasvibi ile, Hicaz'a bir adam (mısırlı 'Alī Efendi) gönderilerek, Türkiye Almanya ile bir safta harbe girerse, Mekke emîrinin ne yapacağı sorulmuştur. İki ay sonra, Türkiye fi'len harbe çirdiği vakit, Mısır'dan Ḥusayn'e bir mektup yollanarak, İngiltere ile beraber Türkiye aleyhine harbe girdiği takdirde, Mekke emîrliği huku-

kunun tekeffül ve hârice karşı müdafaa olunacağı ve bütün araplara yardım edileceği ve şâyet hilâfet Peygamber sülâlesine, yani şerif Ḥusayn'e geçerse, bu değişikliğin İngiltere tarafından kabul edileceği bildirilmiştir (G. Antonius, *ayn. esr.*, s. 133 v.d.). Bu teklif üzerine pek geniş emellere kapılan Ḥusayn, fi'len yardım görmek şartı ile, Hicaz'ı ayaklandırabileceği, fakat derhâl harekete geçmenin mümkün olmadığı cevabı ile, muhabere kapısını açık bırakmış ve mutasavver hareketi hakkında, arap âlemini yoklamağa başlamıştır. İstanbul'a karşı da, o sırada (7 teşrin II.) ilân edilen cihada, Hicaz sahilleri İngiltere tarafından abluka edilerek, ahalinin aç kalacağı bahanesi ile, alenen iştirâk etmeyip, yalnız Medine'den Peygamberin sancağını göndermekle iktifa etmiştir.

Şarkî arap âlemini yokladığı vakit, zâten Osmanlı devletinin Balkan harbi ile meşgûl olmasından istifade ederek, 1913'te al-Ḥasā'yı işgâl etmiş bulunan İbn Sa'ūd ('Abd al-'Azīz) ile İdrīsī, Ḥusayn'in tuttuğu yolu tasvip etmişlerdir. İdrīsī (nisan 1915) ve İbn Sa'ūd (kânun I. 1915) Hindistan hükûmeti ile birer ittifak muahedesi akdetmişlerdir. Bu muahedenin akdinden bir az evvel, Kuvayt'te İbn Sa'ūd ('Abd al-'Azīz) ile, Kuvayt ve Muḥammara şeyhleri başta olmak üzere, bir haylı küçük arap reisleri tarafından bir derbâr akdedilmiş ve bu içtimada İbn Sa'ūd hararetli bir nutuk irâd ederek, arap başlarını İngiltere ile elbirliğine davet etmiş ve bir az sonra Hindistan hükûmeti ile akdettiği ittifak muahedesi ile ayda 5000 ingiliz lirası tahsisat almağa başlamıştır ve aynı gayret ile Şammar arazisine tecavüz etmiş ise de, İbn Raşīd tarafından püskürtülmüştür (bk. Philby, *ayn. esr.*). Fakat Şammar emîri İbn Raşīd ve Yemen imamı Yaḥyā osmanlı-islâm dâvasına sonuna kadar bağlı kalmışlardır. Hattâ imam Yaḥyā'nın mücahitleri, Yemen'de bulunan osmanlı kuvvetleri ile beraber, Aden'de ingiliz himayesi topraklarına girerek, mütarekede osmanlı kuvvetleri çekildikten sonra da orada kalmış ve ancak 1928'de eski hududa çekilmiştir. Bu esnada imam Yaḥyā Ankara'da Büyük Millet Meclisine bir mektup göndererek (1921), bağlılığını te'yit etmiş ve bu rabıta ancak Lozan muahedesi ile kesilmiştir. Afrika cihetinde Sanūsī (Sayyid Aḥmed al-Şarīf) Mısır'a ve Darfūr sultanı 'Alī Dīnār, Mısır Sudanı'na karşı, fi'len cihada iştirâk etmişlerdir. Sanūsī kuvvetleri teşrin I. 1915'te Mısır topraklarına tecavüz ederek, mart 1916'ya kadar oralarda tutunmuştur. Muahharen, o sene ortalarında, kıyam eden Hicaz kuvvetlerinde hizmet alan eski osmanlı zabitlerinden Ca'far al-'Askarī (Paşa) bu çarpışmalarda ingilizlerin eline esir düşmüştür.

Şerif Ḥusayn'in yoklamalarının en ziyade dikkate şâyân olan cihetî, Suriye ile temaslarıdır. Burada kıyam teşebbüsü, asırlardan beri arap âleminde bir takım serkerdelerin şahsî saltanat kurmağa kalkışmaları mahiyetinden sıyrılıp, ilk defa olarak, milliyetçi bir mahiyet kesbetmiştir. Kânun II. 1915'te merkezi Şam'da bulunan gizli al-Fatāt [bk. SURİYE] cemiyeti Mekke'ye bir adam (Favzī al-Bekrī) gönderip, Suriye ve Irak ileri gelenlerinin, osmanlı ordusundaki ıraklı ve suriyeli zabitler ile beraber, arap istiklâli uğrunda kıyama hazırlandıklarını haber vererek, şerif Ḥusayn'in bu hareketin başına geçmesini istemişlerdir. Ḥusayn bu istifsara açık cevap vermemiş, fakat bir az sonra üçüncü oğlu Faysal, İstanbul'a giderken, Şam'a uğrayıp (16 mart 1915), dört hafta kadar kalmıştır. Bu esnada başlıca sivillerden mürekkep al-Fatāt ve ordudaki arap ırkından zabitler arasında kurulmuş bulunan al-Ahd cemiyetlerine girerek, babasının ingilizler ile temasta bulunduğunu haber vermiştir. İstanbul'dan dönüşünde tekrar Şam'a uğrayarak (23 mayıs), mezkûr cemiyetler tarafından, İngiltere ile elbirliği yapmak şartlarına dair, hazırlanmış bulunan bir protokolu alıp, Mekke'ye vardığı vakit (20 haziran), babasına vermiştir.

Bu protokolun başlıca şartları: şimâlde Mersin ve Adana'dan 37° arz dairesine ulaşıp, Birecik-Urfa-Mardin-Midyat-Cezîre (İbn 'Omar) ve Amadiye'den geçerek, İran hududuna varan bir hat; şarkta İran hududu ile Basra ve 'Oman körfezleri; garpta Akdeniz ve Kızıldeniz ve cenupta (Aden'de ingiliz himaye mıntakası müstesna) Hind okyanusu hudutları içinde arap istiklâlinin kabul ve te'yit edilmesi; kapitülâsyonların ilgası; kurulacak müstakil arap devleti ile İngiltere arasında tedafü'î ittifak; İngiltere'ye iktisadî rüchan (G. Antonius, *ayn. esr.*, s. 157 v.d., müteveffa kıral Faysal tarafından müellife verilmiş olan arapça metnin tercümesinden).

Bunun üzerine şerif Ḥusayn, Kahire'de İngiltere yüksek komiseri Sir Henry McMahon'a (emîr 'Abd Allāh tarafından Storrs'a gönderilen 14 temmuz 1915 tarihli bir mektup içinde) imzasız bir nevi nota göndererek, İngiltere ile iş birliğine girişmek için mezkûr protokol şartları, hilâfetin kendi tarafından deruhde edilmesi ve 15 sene müddetle bir mütekabil yardım muahedesi yapılması hususuna dair, 30 gün zarfında müsbet veya menfi bir cevap verilmesini istemiştir. McMahon tarafından, harp devam ederken hudut meselesini ele almanın sırası olmadığı, bahis mevzuu yerlerden bir kısmında halkın şimdi ingilizlere değil almanlara yardım etmekte bulunduğu ileri sürülerek, yalnız müphem bir surette arap istiklâline ve kendisinin hilâfet emellerine müsait bir cevap (30 ağustos tarihli) verilmesinden münfail olan Ḥusayn, ikinci notasında (9 eylûl) hilâfetten başlıca mesele imiş gibi bahsolunmasının yersiz ve asıl meselenin hudut meselesi olduğunu ihtar ettikten sonra, İngiltere yüksek komiserinin îma ettiği yerlerdeki halkın bu müzakerelerin neticesini beklediğini temin etmiş ve „hilâfete gelince, ona Allah rahmet eylesin ve bu ziyâdan dolayı müslümanlara sabır versin" (G. Antonius, *ayn. esr.*, s. 168 ve nota metni, s. 416) fıkrası ile, hilâfetin ölmüş bir müessese olduğu hakkındaki kanaatini ağzından kaçırmıştır.

G. Antonius'un anlattığına göre (*ayn. esr.*, s. 169), Gelibolu'da döğüşen osmanlı ordusu zabitlerinden ve al-Ahd cemiyeti âzasından ıraklı Muḥammed Şarīf al-Fārūḳī, bu sırada ingiliz cephesine kaçarak, ehemmiyetli ifşaatta bulunacağından bahisle, Kahire'ye gönderilmesini istemiş ve orada (teşrin I. 1915) arap hareketinin şumûl ve kuvvetine dair verdiği malûmattan sonra, şerif Ḥusayn'in tekliflerine daha ziyade ehemmiyet verilmeğe başlanmıştır. Bunun üzerine esas hakkında müzakereye yanaşan McMahon, 24 teşrin I. tarihli cevabında, Mersin ve İskenderun mıntakaları ile Halep, Ḥama, Ḥums ve Şam hattının garbında kalan yerlerin tamamiyle arap memleketi sayılamayacağını, fakat bu kısımların dışında kalan yerlerde arap istiklâlinin, fransız menfaatlerine dokunmamak şartı ile, temin olunacağını, ancak Irak'a, İngiltere'nin menfaatleri dolayısiyle, hususî bir idare şekli verilmesi lâzım geleceğini bildirmiştir. Ḥusayn, 5 teşrin II. notası ile, Adana'nın istisnasını kabul, fakat İskenderun ile garbî Suriye'nin tamamiyle bir arap memleketi olduğu hususunda ısrar etmiş ve Irak'a, harpten sonra, ancak muvakkat bir işgâle muvafakat edebileceğini söylemiştir. McMahon (13 kânun I.) garbî Suriye hakkında, yalnız tamamiyle arap memleketi olmadığından değil, fransız menfaatleri dolayısiyle de, ihtirazî kaydı ipka şeklinde müphem bir cevap vermiş ve bir hâlis niyet nişancısı olarak, 20.000 ingiliz lirası göndermiştir. Ḥusayn, 1 kânun II. 1916 tarihli cevabında, yukarıda zikri geçen Fārūḳī'den haber aldığından ve onun McMahon ile görüşmüş olduğundan dolayı, memnuniyetini söyledikten sonra, ingiliz-fransız münasebetlerini ihlâl etmemek için, garbî Suriye hakkındaki kararı ileriye bıraktığını, fakat hiç bir vakit bir karış toprak bile terkedilemeyeceğini ilâve ederek, uyuşmak yoluna yatmış ve Irak'ın işgâline muvafakat fedakârlığına mukabil, nakdî tâvizin takdirini İngiltere'nin şeref ve insafına havâle etmiştir. McMahon cevabında (31 kânun II. 1916), Bagdad vilâyeti hakkındaki kararın düşmanın mağlûbiyetinden sonra verileceğini, garbî Suriye hakkındaki kararın ileriye bırakılmasına teşekkür etmekle beraber, harptan sonra ingiliz-fransız münasebetlerinin daha sıkı olacağını (yani buraları hakkında fazla ümit beslemeğe mahâl olmadığını) ihtar ettikten sonra, Sanūsī'nin „düşman entrikalarına uyarak" İngiltere aleyhine harekete geçtiğini haber vermiştir.

Bu suretle pazarlık bitirildikten sonra, Philby (*ayn. esr.*, s. 245)'nin hikâye ettiğine göre, „İngiltere tarafından arapların ağızlarını sulandıran bir para yardımı" ile isyan hazırlıklarına hararetle devam edilmiştir. Ḥusayn'in tarafından Hicaz'daki kıyamı ile beraber, müttefikler tarafından da İskenderun'a asker çıkarılarak, Suriye'deki osmanlı ordusunun iki ateş arasına alınması zemininde ileri sürülen teklif tatbik edilememiş ve nihayet 5 haziranda (garip bir tesadüf eseri olarak, Kitchener'in öldüğü gün) Ḥusayn'in oğullarından 'Alī ve Faysal, bir mikdar kabîle mücahidi ile, Medine civarında, Ḥamza'nın mezarında Mekke emîri namına arap istiklâlini ilân ettikten sonra, buradaki kuvvetli osmanlı garnizonunun civarından savuşmuşlar ve ancak beş gün sonra Mekke'de kışlalara hücum suretiyle, isyan hareketine fi'len başlamışlardır. Aynı zamanda ingiliz harp gemileri Cidde'yi topa tutmuşlar ve Mekke'den imdat alamayan şehir teslim olmağa mecbur kalmıştır (16 haziran). Mekke garnizonunun bir kısmı, yaz mevsimini geçirmek üzere, vâli ile beraber, Ṭā'if'e gitmiş bulunduğundan, kışlada kalan askerin mukavemeti ancak 9 temmuza kadar devam edebilmiş ve Ṭā'if'te bulunan vâli Gâlib Paşa da 21 eylûlde emîr 'Abd Allāh kumandasındaki âsî kuvvetlere teslim olmuş ise de, Fahreddin Paşa kumandasındaki Medine garnizonu mütarekeye (1918) kadar dayanmıştır. Şimâle doğru ilerleyen âsî kuvvetlerin başına emîr Faysal geçmiş, fakat osmanlı ordusunun eski zabitlerinden mısırlı 'Alī 'Azīz ve muahharen Ca'far al-'Askarī erkân-ı harbiye reisliği vazifesini görmüşlerdir. Başlangıçta Yanbū'da mağlûbiyete uğrayan Faysal'ı denizden ingiliz harp gemilerinin yardımı kurtararak, osmanlı kuvvetleri Medine'ye çekilmiş ve arap kıyamında oynadığı role efsanevî bir mahiyet atfedilen T. E. Lawrence, bu aralık Faysal'ın yanına gelerek, Hicaz demir yolunu tahrip etmek, köprüleri ve katarları dinamitle atmak gibi, çete hareketlerini idare etmeğe başlamıştır. 2 teşrin II. 1916'da şerif Ḥusayn kendisini „arap memleketleri kıralı" ilân etmiş, fakat İngiltere ve müttefikleri tarafından yalnız „Hicaz kıralı" olarak tanınmıştır (3 kânun II.

1917). Sâhil boyunca ilerleyen şerif Ḥusayn kuvvetleri, dâimâ ingiliz donanmasının yardımı ile, al-Vaḥ (25 kânun II. 1917) ve ʿAḳaba (6 temmuz 1917)'yi işgâl ederek, Filistin'e yaklaşmakta bulunan ingiliz kuvvetlerinin sağ cenahına erişmişlerdir. 9 kânun I. 1917'de Kudüs'e giren Allenby, bu arap kuvvetlerinin yardımına güvenerek, ʿAmmān'ı almağa teşebbüs etmiş ise de, kânun II. 1918'de o tarafa sevkettiği kuvvetler Vādī al-Şarī'a'nın garbına dönmeğe mecbur kalmışlardır.

Şerif Ḥusayn kuvvetleri, ingiliz ordusunun arkasından, Kudüs'e doğru ilerlediği sırada, Filistin'de bir yahudi yurdu kurulacağına dair, Balfour beyannâmesi neşrolunmuş (2 teşrin II. 1917) ve gene bu esnada Rusya'da hükûmeti ele alan bolşevikler, çarlık hariciyesinde buldukları gizli vesikalar arasında Osmanlı imparatorluğunun ve bilhassa Suriye ve Irak'ın paylaşılmasına dair, 16 mart 1916'da İngiltere ve Fransa arasında yapılarak, sonradan Rusya ve İtalya tarafından da iştirâk edilmiş bulunan Sykes-Picot itilâfını neşretmişlerdir. Bunun üzerine henüz 4. ordu kumandanı sıfatiyle Suriye'de bulunmakta olan bahriye nazırı Cemal Paşa tarafından emîr Fayṣal'a ve Caʿfar al-ʿAskarī'ye birer mektup (26 teşrin II.) gönderilerek, istiklâl sevdası ile kıyam etmiş bulunan arapların nasıl aldatılmış bulunduklarının bu suretle meydana çıktığından bahisle, arap vilâyetlerine tam muhtariyet verilmek şartı ile, ayrı bir sulh akdedilmesine dair, yapılan teklifi reddeden şerif Ḥusayn, İngiltere'nin Kahire'de yüksek komiseri Sir Reginald Wingate tarafından bu haberlerin bir türk entrikası olduğuna dair verilen teminat ve İngiltere hariciye nazırı Balfour'un o vasıta ile gönderdiği dolambaçlı bir tefgraf ile sükûnet bulmuştur. Balfour beyannâmesinde „Filistin'de arapların m e d e n î ve d i n î hürriyetleri ile te'lif edilebilecek bir y a h u d i y u r d u kurulacağından" bahsedilmiş olmasını kâfi görmeyerek, bu kayıtlar yerine „arapların s i y a s î ve i k t i s a d î" hukuklarının mahfuz kalacağının tasrih edilmesi hususundaki müracaatı da, Kahire yüksek komiserliği arap şubesi reisi mâruf müsteşrik Hogarth Cidde'ye gönderilerek (kânun II. 1918), senet ittihaz edilemeyecek şifahî teminat ve müphem bir nota ile savuşturulmuştur.

1914—1918 harbinin sonunda Arabistan yarım adasında, müstakil devlet olarak, Hicaz krallığı, bunun şarkında Necd ve mülhakatı emîrliği, şimalî Necd'de Şammar emîrliği ve Hicaz'ın cenubunda ʿAsīr ve Yemen imamlıkları ile yarım adanın cenup ve garp sahilleri boyunca, s u l t a n, e m î r, i m a m, ş e y h ve m u k a d d a m gibi, türlü türlü unvanlı yerli reisler idaresinde bir takım mahmî emaretler bulunmakta idi.

İslâm âleminin büyük bir kısmının ve hususiyle Hindistan müslümanlarının nazarında, halifeye ve islâm dâvasına ihanetle müttehim ve siyaseten müşkül bir vaziyette kalan kıral Ḥusayn, İngiltere'den taahhütlerin yerine getirilmesini istemekte ısrar etmiş, fakat müttefiklerin âlî şûrâsı nisan 1920'de San Remo'da toplanarak, Suriye Filistin ve Irak'ı paylaşmışlardır. Vâkıa bu ameliyeyi milletler cemiyeti misakına uydurmak için, mandalar tevcihi şeklinde yapmışlar ise de, Versailles muahedesi ve o muahedede münderic milletler cemiyeti misakı sene başından beri mer'iyet mevkiine girmiş bulunduğundan, bu mandaların ancak onun tarafından havâle edilebileceği hususuna ehemmiyet verilmemiştir. Hattâ Suriye ve Irak mandalarında bu memleketlerin istiklâlleri, prensip itibariyle, kaydedildiği hâlde, yahudi yurduna tahsis edilmiş bulunan Filistin mandasında bu nokta kasden meskût geçilmiştir.

Yarım adada Hicaz ile Necd, Necd ile Şammar ve Yemen ile ʿAsīr arasında hudut ve toprak ihtilâfları devam ettiğinden, hâlâ diğer arap hükümdarları üzerinde fuzûlî bir metbuiyet iddiasını tazammun eden „arap memleketleri kıralı" ve yahut „araplar kıralı" unvanından vazgeçmeyen Ḥusayn, bu vaziyetten istifade ederek, imam Yaḥyā ve İbn Rašīd ile anlaşıp, Saʿūdī devletini çenberlemek istemiştir. Nisan 1920'de oğlu ʿAbd Allāh, Erdün emîri ve o senenin temmuzunda fransızlar tarafından içeri Suriye'den çıkarılan diğer oğlu Fayṣal, 23 ağustos 1921'de Irak kıralı olmuştur. Fakat İbn Saʿūd daha ziyade beklemeyip, 1921 teşrinlerinde Şammar arazisini istilâ ederek (Ḥāil'in teslimi, 2 teşrin II.), Necd'e ilhak etmiştir. Bu tarihten evvel ve sonra hudut ihtilâfı çarpışmalarında kıral Ḥusayn'in kuvvetlerini de bir kaç kere inhizama uğratmış ise de, Ḥurma vâhasını işgâle giden emîr ʿAbd Allāh kumandasındaki Hicaz kuvvetleri, 19 mayıs 1919'da Turaba'da İbn Saʿūd kuvvetleri tarafından, hezimete uğratılmış ve ʿAbd Allāh güç hâlle kurtulup, Mekke'ye dönebilmiştir (Philby, *ayn. esr.*, s. 270; G. Antonius, *ayn. esr.*, s. 329). Hicaz topraklarında ilerlemesine İngiltere mâni olmuştur. Kuvayt'te akdedilen bir konferansta (teşrin II. 1923— nisan 1924) kıral Ḥusayn, küçük oğlu emîr Zayd tarafından, temsil edilmiş, fakat burada da Hicaz ile Necd'in arası bulunamamış ve diğer taleplerinde (bilhassa Filistin meselesinde) de ısrar eden kıral Ḥusayn ile bir anlaşma akdine muvaffak olamayan İngiltere, nihayet onu bırakarak İbn Saʿūd'a temayül etmiştir (Philby, *ayn. esr.*, s. 291 v.d.),

3 mart 1924'te Ankara'da Büyük Millet Meclisi tarafından hilâfetin ilgasını müteakip, kıral Ḥusayn'in „amīr al-mu'minīn ve ḫalīfa rasūl Allāh" unvanını takınması (6 mart), zâten Hicaz'ı bir mâsıyet ocağı telâkki eden ve mübarek makamların kurtarılmasını dinî bir fariza sayan Vahhâbîlerin büsbütün taassubuna dokunduğundan, bunlar bir az sonra harekete geçmiş ve Ṭā'if'i zaptedip (1 ağustos 1924) katl-i âm yaparak, bütün Hicaz'a dehşet salmışlardı. Ḥusayn saltanattan feragat ederek, yerini büyük oğlu ʿAlī'ye bırakmış (5 teşrin I.), o da Cidde'ye çekilmeğe mecbur kalarak, Vahhâbîler Mekke'yi işgâl etmiş ve 5 kânun I.'da ʿAbd al-ʿAzīz hacı ihramı giymiş olduğu hâlde, resmen Mekke'ye girmiş ve aynı günde Medine işgâl olunmuştur. Nihayet 19 kânun I. 1925'te ʿAlī de Hicaz hükümdarlığından fârig olarak, bir ingiliz gemisi ile Aden'e ve oradan Irak'ta kardeşi kıral Fayṣal'ın yanına gittiğinden, bütün Hicaz Saʿūdī'lerin eline geçmiştir. Bu savaşın, dinî mahiyette olduğunu ileri sürerek, bitaraf kalacağını söyleyen İngiltere, Saʿūdī kuvvetleri şimâle doğru uzanınca, harbin neticesini beklemeyerek, ʿAbd al-ʿAzīz ile yaptığı bir anlaşma ile (Hadda itilâfı, 2 teşrin II. 1925), ʿAḳaba ve Maʿan'ı Erdün'e ilhak etmiş ve Saʿūdī devleti ile Suriye'de fransız mandası arazisinin temaslarını keserek, Filistin ile Irak arasında bir kara yolu temin eylemiştir.

ʿAbd al-ʿAzīz Hicaz'ın istilâsından evvel mübarek makamları ihtiva eden bu memleketin müstakbel hükümdarının intihabını bütün islâm âleminin kararına bırakacağını söylemiş ise de, 26 kânun II. 1926'da Mekke'de cuma namazını müteakip, kendisine bi'at edilerek, Hicaz sultanı unvanını almıştır. Kendisinin dâveti üzerine o sene hacc mevsiminde, islâm âleminin her tarafından değilse de, bir çok yerlerinden gelen heyetler ve ferdler tarafından Mekke'de kurulan (26 haziran 1926) kongrada, vukubulacak teklifleri iyi telâkki edeceğini söylemekle beraber, deruhde eylediği mes'uliyeti bir takım mezhep münakaşaları ile ihmâl edemeyeceğini, zira vahhâbî mezhebi ile diğer mezhepler arasındaki farkların derhâl bir iş birliğine müsaade etmeyecek derecede derin olduğunu, binaenaleyh murakabeyi elden bırakmayacağını ihsas etmiş ve Hicaz'da cumhurî bir idare kurulması fikri ile gelen murahhaslar, bilhassa Hindistan ve Mısır murahhasları, hayâl sukutuna uğrayarak, memleketlerine dönmüşlerdir (bu kongrada cereyan eden müzakereler için bk. *RMM*, LXIV, 1926'da hulâsa edilmiştir). Şubat 1927'de Saʿūdī devleti hükümdarı „Hicaz kıralı (*malīk*) ve Necd ve mülhakatı sultanı" unvanını almış ve bu sıfatla 20 mayıs 1927'de İngiltere ile akdettiği Cidde muahedesi neticesinde, tam istiklâlini mezkûr devlete tasdik ettirerek, 1915'te Hindistan hükûmeti ile yaptığı muahede yüzünden düşmüş bulunduğu bir nevi tâbiiyet (bu muahede mucibince, İbn Saʿūd İngiltere'ye, kendi namına, diğer devletlerle siyasî münasebatını idare etmek hakkını veriyordu) kaydından kurtulmuştur. 18 eylûl 1932'de unvanını „arap Saʿūdîya kırallığı kıralı" şekline çevirerek, Hicaz ve Necd'i birleştirmiştir.

ʿAbd al-ʿAzīz'in büyük bir Saʿūdî devleti kurması, Arabistan'da yalnız bir siyasî değişiklikten ibaret kalmayıp, idarî ve içtimaî sahalarda esaslı bir değişikliğe başlangıç teşkil etmiş gibi görünmektedir. Derhâl tatbik edilmeğe başlayan şer'î kanunlar ecnebilere de teşmil edilerek, kapitülâsyonlar kendiliğinden zâil olmuştur (Philby, *ayn. esr.*, s. 327). Asırlardan beri nizam ve intizam altına sokulamayan, vergi vermeyen, askerlik yapmayan, arazilerinden geçen kervanları ve yolcuları *ḫava* parası (bir nevi toprak bastı) namı ile haraca kesen ve buna rağmen arada sırada soymaktan çekinmeyen ve kendi aralarında bilhassa hayvan talanı akınları yaparak ve kan davaları güderek, devletin hukuk ve ceza kanunlarını hükümsüz bırakan Hicaz kabîleleri nasihat ve mülâyemetle olamayınca şiddetle yola getirilerek (Banī Ḥarp kabîlesinin tenkili diğerlerine ibret dersi olmuştur), muntazam vergiler tarhedilmiş, *ḫava* 'dan, talanlardan ve kan gütme âdetinden eser kalmamış ve mücrimlerin ancak devlet tarafından cezalandırılabileceğini, medenî veya bedevî, her kes anlamıştır. ʿAbd al-ʿAzīz'in giriştiği ıslâhatın en ziyade dikkate şâyân olanı, bedevîleri toprağa bağlamak, yeni usûller ile çiftçiliğe ve hayvan yetiştirmeğe alıştırmak hususunda 1910'dan beri Necd'de tâkip etmekte bulunduğu siyaseti Hicaz'da da tatbika başlamasıdır. Necd'de 15—20 sene içinde, 400—6000 nüfuslu 70 kadar köy teşkil edilmiş bulunduğu gibi, Hicaz'da da su olmayan yerlerde arteziyen kuyuları açtırılarak, mesken inşasına yardım temin edilerek, köyler kurulmağa başlanmıştır. Her tarafta emniyet ve âsâyiş temin edilmiştir; yalnız deve ile muvasalaya müsait bulunan kervan izleri araba ile seyahate müsait bir hâle getirilerek, Kızıldeniz'den Basra körfezine ve Cidde'den Bagdad'a kadar motörlü vasıtalar ile nakliyata başlanmış, eskiden devecilerin insaflarına kalan hacıların yeni vasıtalar ile nakilleri için muayyen ücret cedvelleri tertip olunmuş, başlıca şehir ve kasabalarda telefon merkezleri ve telsiz istasyonları kurulmuştur.

Bu icraat kolay olmamış, yalnız hicazlılar tarafından değil, koyu mutaassıp vahhâbî i h v a n ı tarafından da itiraz ve muhalefete uğ-

ramıştır. 1926'da Mekke kongrasında diğer islâm memleketleri uleması ile temasa gelen ve o zamandan beri çölün mahsur havasından çıkarak, geniş bir hayat sahasına ulaşan Necd ulemasından çoğunun ufukları genişleyerek, dinî ahkâmın metinleri ile ruhları ve hakikî mâsıyet ile zâhirî aykırılık arasındaki fark temyiz edilmeğe başlanmış, iptidaları şeytanî mahiyette telâkki edilen telsiz gibi modern icatlara karşı itirazlar bertaraf olmuş, İran ve Yemen gibi vahhâbîlerce mülhid sayılan şi'î devletlerle ahdî münasebetler kurmağa imkân hâsıl olmuş bulunmakla beraber, iç taraflarda bir kısım ihvan, 'Abd al-'Azîz'i vahhâbî akidelerine riayetsizlikle ittihama kadar vararak, ayaklanmışlar ve mart 1929'da bu kıyamın kanlı bir surette bastırılmasına mecburiyet hâsıl olmuştur (Philby, *ayn. esr.*, s. 348—353).

Yemen cihetine gelince, ingilizler harp esnasında işgâl etmiş bulundukları Hudeyde'yi kânun II. 1921'de tahliye ederken, mükâfat olarak, İdrîsî'ye teslim etmişler ise de, bir az sonra imam Yaḥyā tarafından istirdat olunmuş ve Yemen hududu, şimâlde Loḥayya ve Maydî limanlarını içine alacak surette, genişletilmiştir. 1922'de, Sayyid Muḥammed'in ölümünden sonra, oğlu 'Alî'yi amcası Sayyid al-Ḥusayn al-İdrîsî bertaraf ederek, yerine geçmiş ve Sa'ūdî'ler Hicaz'a girdikleri vakit imam Yaḥyā'nın bütün 'Asîr'i istilâ etmesine karşı, 'Abd al-'Azîz'den istimdat ederek, himayesi altına girmiş (22 teşrin I. 1926 muahedesi) ve nihayet 'Asîr de Hicaz mülhakatı sırasına geçmiştir (1930). İdrîsî'lerin müracaatleri üzerine, 'Asîr'in henüz istilâ edilmeyen kısımlarını bırakması hususunda, imam Yaḥyā ile anlaşamayan 'Abd al-'Azîz, 1934'te Yemen kuvvetlerine karşı asker sevkederek, iki ayda muzafferen Hudeyde'ye girmiş, fakat harpten evvelki vaadine sadık kalarak, Ṭā'if muahedesi (20 mayıs 1934) ile burasını Yemen'e bırakmıştır. 1914—1918 harbi sonunda Suriye'de ve müteakiben İstanbul'da tahkikat yapmış olan King-Crane Amerika heyeti âzâsından Charles Crane, 1927'de imam Yaḥyā'yı ziyaret ederek, yolların ve ziraatin ıslâhı için, kendi hesabına Yemen'e mühendisler ve mütehassıslar göndermiştir (Philby, *ayn. esr.*, s. 337).

Arabistan'da sürekli bir teceddüt devrinin açılmış bulunduğu kuvvetle umulabilir.

Bibliyografya: İzzet Paşa, alm. trc. Karl Klinghardt, *Denkwürdigkeiten des Marschalls Izzet Pascha* (Leipzig, 1927); George Antonius, *The Arab Awakening*, Philadelphia (U. S. A.), 1939; H. St. J. B. Philby, *Arabia*, London, 1930; Amîn Rayḥānî, *Nacd al-ḥadîṯ va mulḥaḳātuhu* (Philby'nin kaynaklarından).

(RAUF AHMED HOTİNLİ.)

d. ARAP YAZISI.

Arap yazısı, tarih bakımından en muahhar yazılardan biridir; fakat, yer yüzünde intişarı itibariyle, lâtin yazısından sonra birincidir. Çin'den Afrika'nın Atlantik sahiline ve Akdeniz sahillerinden Malezya adalarına kadar, en ziyade kullanılan yazı, arap yazısıdır. Suriye'den hicret edenler tarafından birleşik Amerika'da ve Brezilya'nın bâzı cenubî vilâyetlerinde dahi kullanılır.

Arap yazısının aslı ve ilk şekli hakkında, geçen asra kadar, tamamiyle yanlış bir fikir mevcuttu. Bu yazının, arapların eskiden „kûfî" dedikleri ve o zamana kadar bilinen en eski arap vesikalarında ve hususiyle Kur'an yazmalarında, taş ve meskûkât üzerinde görülen köşeli ve inhinasız dik yazıdan meydana gelmiş olduğu zannolunuyordu. Bu kanaat, papirus üzerine yazılmış olan metinlerin, 1870'ten beri, gâyet mebzûl mikdarda ele geçmesi neticesinde, ortadan kalkmıştır. İslâmın ilk zamanlarına ait olan bu vesikalar, me'mûlün hilâfında, bize şu hakikatı gösteriyor ki, arap yazısı, eski zamanlarda dahi, alelâde yuvarlak olup, bilâhare nesih namını alan bugünkü yazıdan, esas itibariyle, o kadar ayrı olmadığı gibi, kûfîden de daha ziyade farklıdır. Buna mukabil milâdın 512. yılında üç dilde (yunan, süryânî ve arap) yazılmış olan Zebed kitâbesi ve 568'de iki dilde (yunan ve arap) yazılmış Leca'daki Ḥarrān kitâbesi, arap yazısının en eski âbidelerinden olduğu hâlde, şeklen kûfîye benzemektedir.

Köşeli yazı ile yuvarlak yazı arasındaki münasebet meselesini şimdilik bir tarafa bırakıp, evvelâ arap yazısının menşe'i hakkındaki bahsimize devam edelim. Yukarıda söylediğimiz iki kitâbe, Sina yarım adasında bulunup, bir çok yanılmalardan sonra, ancak son asırda hâlledilebilen bir takım kitâbelere haylı benzemektedir.

Bu iki nevi yazı arasındaki benzeyiş o kadar bârizdir ki, bunların birbirlerinden meydana gelmiş oldukları reddedilemeyecek bir hakikat gibidir. Sina'da bulunan bu kitâbeleri yazanların çoğu arap ise de, kitâbelerde kullanılan dil, ârâmî dilinin nabatî lehcesidir. Bunlar, zaman itibariyle, milâdın ilk yıllarında, Şam'dan Medine'ye kadar münteşir bulunan ve çok daha eski yazı şekillerini gösteren diğer nabatî kitâbelerinden daha yenidir. Fakat bu eski nabatî kitâbelerinde bile, muahhar arap yazısının nüveleri, bilhassa bâzı harflerin birleşme kaideleri ve kelimenin sonunda aldıkları şekiller, inkişaf etmiş bulunuyordu (Euting, *Nabat. Inschriften*, s. 4). Lisan ve tarih nokta-i nazarından, yüksek bir kıymeti hâiz olmayan Sina kitâbeleri, nabatî âbidelerindeki kitâbeler gibi, mâhir san'atkâr, hattat ve taşçıların eseri olmayıp, cenubî Arabistan (Hindistan) ile Akdeniz arasında işleyen ticaret kervanları efradı tarafından yazılmıştır. Daha fazla mâlûmat için bk. Euting, *Sinait. Inschriften*, s. 10 v.d. Bu kitâbelerde milâdın II. asrı boyunca ve III. asrının iptidalarında — filhakika kitâbeler bu devirlere aittir — nabatîlerin, bilhassa hükûmet merkezleri olan Petra'da, kullanmakta oldukları işlek yazı nümûnesini görmek mümkündür; tabiî, üzerine yazı yazılan madde (burada mevzuubahs olan sert granittir) yüzünden husûle gelecek tahavvülleri nazar-ı itibara almak şartı ile. Umumiyetle harflerin şekilleri esasta birbirlerinin aynı olması muhtemel ise de, işlek yazıdaki harfler daha yuvarlak ve bâzı harflerin bitişmesi belki daha çok olmuştur. Taş ve mâdenden başka mâlzeme üzerine yazı yazılmış olan vesikaların hiç bulunmamasından dolayı, diğer mâlzeme hakkında kat'î bir söz söylenemez; belki ileride Petra'da bu nevi vesikalar (Brünnow, *Die Provincia Arabia*, I, nr. 633) bulunabilir. Kat'î olarak söylenebilir ki, Petra gibi, ticaret merkezi olması dolayısiyle, yazı yazma itiyadının umumî olduğu bir şehirde, taş âbideler ile meskûkâtın inhinasız ve dik yazısı yanında, günlük hayatın ihtiyacları için daha elverişli ve daha işlek bir yazı şeklinin de, iptidalardan beri, meydana gelmiş olması tabiîdir.

Bugüne kadar mâlûm olan en yeni Sina kitâbeleri Euting nr. 457 (Boṣrā takvimi 106 = 210/211 m. s.) ve nr. 319 (Boṣrā takvimi 126 = 230/231 m. s.)'dur; Hicre kitâbesi ise (temmuz 162 = 267: *Revue Bibl.* 1908, s. 241 v.d.), daha yenidir; en eski iki arap kitâbesi, milâdî 512 ve 568 tarihlerine aittir (daha eskisi Boṣrā takviminin 223 = 328 m. s. senesine ait olup, nabatî âbidelerindeki yazı ile yazılmış, Nemāra'da bulunan bir arapça kitâbedir ki, bunda bugünkü arap yazısı istikametindeki istihalenin bir çok alâmetleri görülür; msl. bitişik harflerin çokluğu ve ʾ harfinin şekli ve hususiyle samek harfinin kullanılmaması gibi).

Bitişik nabatî yazısının arap yazısına doğru değişme yahut sâdeleşmesi, milâdî IV. ve V. asırlarda vuku bulmuş olmalıdır. Bu tahavvülün, o tarihte tedennide bulunan Petra'da mı, yoksa bu havâlide olup, ikbâl devrini yaşayan Ġassānî ülkesinde mi vâki olduğunu, istikbâlde keşfedileceği umulan kitâbeler gösterecektir ki, bu kitâbeler bize, aynı zamanda bu tahavvülün zamanını daha doğru veya kat'î surette tayin imkânını verecek ve bugünkü alfabe sırasının ne zaman başladığını gösterecektir. Bugünkü arap alfabesinin tertibi, harflerin adedî kıymetleri bakımından, sistemsiz olduğundan, bu tertibin aslî olmadığı bir bakışta anlaşılır; fakat bu zâhirî sistemsizlik, nabatî harflerinin sırası esas olarak alınınca, ortadan kalkar. Nabatî alfabeye nazaran, ث harfi, sonuncu harf olmak itibariyle, 400 adedini gösterir; buna nabatî alfabesinde mevcut olmayan ت = 500, خ = 600, ذ = 700, ض = 800, ظ = 900, غ = 1000 ilâve edilmiştir.

Alfabe harflerinin şimdiki tertibinde, aynı şekildeki harfleri bir araya toplamak esasına dayanılmış olduğu görülmektedir. Fakat bu hususta da mantıka tamamiyle uygun hareket edilememiştir. ب, ن ve ى sırasına ا'yi de koymak lâzım iken, bu harf en sona bırakılmıştır. Bu harfin en sona bırakılması, kelime sonlarında bulunduğu zaman, öteki harflerin şekillerinden ayrı bir şekil almasına mebni olsa gerektir. Bununla beraber eski yazıda ـه, ـه harfleri de, kelime sonunda bitişik vaziyette bulundukça, birbirlerine benzemedikleri hâlde, yan yana konulmuştur.

Bu tertip belki islâmdan evvelki devirlere aittir. Bununla beraber, kuvvetli bir tahmine göre, hicretin 200 yıllarında başlayan ve kısmen nabatî ve kısmen bugünkü arap harflerinin tertibi üzere bulunan magribî bir yazının da başka bir tertipte olduğu gözden kaçırılmamalıdır [aş. bk.].

Yeni yazı ilk doğduğu yerden, ticarî münasebetler sayesinde, şimâl ve cenuba doğru yayılmıştır. Eğer bu yazının milâdın VI. asrının başlangıcında Suriye'nin şimâline kadar ilerlemiş olduğu kabul edilirse, her hâlde cenuba doğru da aynı surette yayılmış olacak ve arapça konuşulan bütün şimâl mıntakasında, hususiyle bir asır sonra, dinî ve millî hareketin menşe'i olan iki şehirde tanınmış ve kullanılmış bulunacaktır.

Mekke'de Peygamber zamanında bu yazıyı, isimleri Belāẕorī'de mahfuz kalmış olan, yalnız 17 erkek ile bir kaç kadın biliyordu. Bu rivâyet pek sıhhatli görülmüyor; çünkü yalnız Peygamberin beş — on vahiy kâtibi vardı. Aynı zamanda yazı yazmağa düşkün bulunan mısırlılar gibi, eski bir ticaret merkezi olan Mekke'de de, üzerine yazı yazmak için, türlü türlü maddeler kullanılmış olması [aş. bk.], yazı bilenlerin çokluğunu gösteren bir delil teşkil eder. Hakikate çok uygun görünen arap rivâyetlerine göre, yeni yazı Arabistan'ın şimâlinden, Irak'taki Banî Laḫm ülkesine geçmiştir; fakat, Wellhausen (*Skizzen und Vorarbeiten*, III, 201)'ın iddia ettiği gibi, bu yazının oraya hıristiyanlar tarafından götü-

rülmüş olması ihtimâli çok şüphelidir. Oradaki hıristiyanların yazı dillerinin, Nöldeke (*Geschichte des Qorâns*, s. 7, not 3; *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 177, not 1) 'nin tahmini gibi, süryânîce olduğu şüphesiz gibi görünüyor. Nitekim Sarūc 'lu Ya'ḳūb, Necrān hıristiyanlarına hitaben süryânî dilinde yazmıştı; her hâlde arap yazısı Ḥīra 'de Mutalammis ve Ṭarafa zamanında (VI. asrın ikinci yarısı) kullanılıyordu. Fakat yazının bedevîlere esrarlı bir nesne görünmesine bakılırsa, bunların arasında intişarı tarihinin pek eski olmadığına hükmedilebilir.

İslâmın zuhûrunun yazının yayılmasına tesiri olduğu muhakkaktır. Milâdî 622 yılından evvel bile Kur'an 'ın yazılmış olan kısımları vardı (Nöldeke, *Gesch. d. Q.*, s. 34 v.d.), ikinci ve üçüncü halifeler zamanlarında Kur'an 'ın yazı ile resmen tesbiti lâzım geldiği zaman, yazı bilgisi yayılmış ve Mushaf-ı şerifin taammümü ile birlikte ilerlemiştir.

İslâm devrinden kalan arap yazısının en eski âbideleri şunlardır:

I. 20 (641) ve müteakip yıllara ait olan ve üzerlerinde pek kısa yazılar bulunan bir takım meskûkât (Nützel, *Catalog des Berliner Museums*, I, nr. 83 v.d.);

II. milâdî VII. asrın ikinci nısfına ait bir kaç kitâbe; [bunların en eskisi 31 (651) senesine âit olup, 1929 'da keşfedilen ve bugün Kahire arap müzesinde bulunan bir kitâbedir[1] (bk. *Enciclopedia Italiana*, III, 851, şekil 5)]; bundan başka Kudüs 'te kâin Ḳubbat al-Ṣaḫra 'nın 72 (691/692) tarihli bir kitâbesi, halife 'Abd al-Malik 'in üç adet, tarihsiz mesafe taşı, 92 (710/711) yılına ait Ḳaṣr-Ḥarāne kitâbesi. — Bu mâlûmatı ikmâl için, II. asra ait kitâbeleri de zikredelim: 1. Tedmür 'ün şimâl-i şarkîsinde kâin Ḳaṣr al-Aḥaïn 'deki 110 (728/729) tarihli kitâbe; 2. Tedmür 'ün cenub-i garbîsindeki Ḳaṣr al-Ḥeir kitâbesi ki, bu iki kitâbe halife Hişām devrine aittir; 3. 117 (735) tarihli Antinoë (yukarı Mısır) kitâbesi; 4. 125 (742/743) tarihli ve Ceraş şehrinde bulunan mâdenden mâmûl bir kandil; 5. Askalan câmiinin 155 (772) tarihli kitâbesi; 6. 172 (788/789) tarihli Ramla sarnıcı kitâbesi; 7. Hārūn al-Raşīd devrine ait olan Eşmunein hudut taşı (bu taş, bugün müellifin elinde bulunmaktadır); 8. Fusṭāṭ 'ta bulunmuş bir çok mezar taşları;

III. papirus üzerine yazılmış, ekserisi milâdî VII. asrın ikinci yarısına ait, bir takım vesikalar; bu asrın birinci yarısına ait olan daha eskileri, mâlûm olduğu üzere, Viyana 'da bulunmaktadır. 22 (642/643) 'den 87 (706) 'ye kadar mühim değişikliklerin vuku bulması hemen hemen mevzuubahs olamaz.

Levha I, nabatî ve en eski arap harflerinin yazılış şekillerini gösteriyor. Sâdeleştirilmiş arap yazısında bir çok harflere, diğer harflerden ayırt edilmeyecek bir şekil verilmiş olduğundan, aralarında bir fark tesisi çarelerini bulmak icap ediyordu. Bundan dolayı, süryânî yazısı nümûne tutularak, noktalara müracaat edildi. Bu noktaların ilk istimâli zamanı bizce mechûldür. Noktalama usûlünün islâmdan evvel de mevcut olması muhtemeldir. Bu mesele hakkında arap rivâyetlerinden (Nöldeke, *Gesch. d. Q.*, s. 305, 311) büsbütün müstağni olabiliriz. Noktalar, mahdut mikdarda olmakla beraber, islâmın birinci asrında kullanılmış idi. Bu devire ait görebildiğim vesikalarda aşağıdaki harfler noktalıdır:

ـبـ, ـتـ, ـيـ, bir de ـنـ, ـبـ, ـثـ ve ـئـ, fakat ـىـ 'de yoktur;

ـجـ papirus 91 (709/710);

ـخـ sikke 85 (704);

ـشـ papirus 91 (709/710);

ـضـ sikke 86 (705);

ـقـ = ـبـ papirus 91 (709/710) ve Ḥarāne kitâbesi 92 (710/711).

İstitraten şunu da söyleyelim ki, lâtince „quaestor" kelimesinin arapça şekli olan قسطال (قسطار ve قسطال ile birlikte) bize arapların ج'i sert bir *g* gibi telâffuz ettiklerini gösteriyor (papirus 90 = 708/709).

En son noktalanmış olan harf ظ'dir; bu her hâlde II. asrın son yarısından daha evvel vâki olmamıştır. Bâzan (kûfî yazı ile yazılmış Kur'an 'larda hemen dâimâ) noktalar, sol aşağıdan sağ yukarıya giden meyilli çizgiler şeklinde, konulmuştur; noktaların çift olanları, bâzan şâkulî ve bâzan mâyil vaziyette olmak üzere, yan yana

1 Sorbonne 'da, Ḥaydarābād 'Oṣmānīya darülfununu muallimlerinden M. Hamidullah (bk. *Les Champs de bataille au temps du Prophète, Revue des Etudes Islamiques*, 1939, I, 11) tarafından verilen bir konferansta (5 mayıs 1939) Handak muharebesinde islâm ordugâhının bulunduğu mahâlde kâin Sala' dağının kayaları üzerinde yirmi kadar kitâbe bulunduğunu ve bunlardan pek azının okunabildiğini söyledikten sonra, bu kitâbelerden birinin üzerinde Peygamberin eshabından bâzılarının „ben filânım" ibaresi ile ismi yazılmış olduğunu ve bu arada 'Alī b. Abū Tālib 'in ve Abū Bekr ve 'Omar 'in isimleri okunduğunu ifade etmekte olmasına nazaran, bu kitâbelerin islâmdan sonra en eski arapça kitâbeler olması ihtimâli vardır. Müellif Oxford üniversitesinde, „Medine 'de hicretin ilk senelerine âit bâzı arapça kitâbeler" unvanı ile, bir konferans (11 mayıs 1939) vermiş ise de, bu konferans metninin tedariki mümkün olamamıştır (bu kitâbelerden bir nümûne için bk. Levha IV).

konulur. Üç noktalar düz bir hat istikametinde sıralanır; ـشـ harfinde ise, bu noktaların üçü ekseriya bir çizgi şeklinde gösterilir. ب ve ن harflerinin noktalanmasındaki ittiratsızlık dikkate şâyândır. Bunların tefriklerinde en eski usûl, anlaşılan, başta ve ortadaki ن 'nin noktasız olması ve ن 'ın üstünde yalnız bir nokta bulunması idi. Bunların kelime sonundaki şekillerinde, birbirlerine benzemediğinden, noktaya lüzum görülmemişti. ق harfinin noktasının yeri hakkında aynı memlekette bile ittifak mevcut değildi. Msl. Mısır 'da I. asrın sonunda ve II. asrın başlangıcında bu nokta bâzan üste ve bâzan alta (papiruslar ve Antinoë kitâbesi) ve Filistin 'de (Ḥarāne kitâbesi) alta konuluyordu. ب harfinin II. asırda noktalanmağa başlandığı görülüyor; bu nokta iptida alta, sonraları üste konulmuş idi ki, üste konulduğu zaman ن 'ın üzerine iki nokta konulmak icap ediyordu. Harfin sondaki şekli (ـق = ـب) V. asra kadar devam ettiği hâlde, ق harfinin sondaki yeni şekli ـق, II. asrın başlangıcında zuhûr etmişti. Başka arap memleketleri, harfleri noktalamak usûlünde, bâzı hususiyetler muhafaza etmişlerdir. Magripliler ـق = ـف ve ـف = ـپ şekillerini şimdiye kadar kullanmaktadırlar. Bagdad 'da ise, 256 (870) 'da yazılıp kâğıt üzerindeki şimdiye kadar (1913) ele geçen en eski vesikada (Abū 'Ubayd, *Ġarīb al-ḥadīṯ*) ق 'lar ڤ tarzında yazılmış ve bu tarz orada III. asrın ortalarına kadar devam etmişti (*Palaeogr. Society Oriental Series*, levha VI).

Süryânî yazısından alınmış olan sâit işaretleri (harekeler) de çok eski olmalıdır; esasen bunların ne zaman arapçaya alındıklarını tayinde söyleyebileceğimiz söz pek azdır. Bu işaretlerin şekilleri aslında bugünkülerinden çok farklı idi. Bu şekiller, Ewald 'in ilk defa olarak tesbit ettiği gibi, bu sâitlerin ses kuvvetlerinin farklarına istinat ediyordu. Kuvvetli bir sâit olan *a* (*o*) üzerine, orta kuvvetli olan *u* içine ve *i* (*e*) altına konulan bir nokta vasıtası ile gösteriliyordu. Tenvin de sâdece bunların çifti ile gösterildi. Bu noktalar, doğrudan doğruya yazıya ait telâkki edilmemek için, harflere mahsus ve ekseriya siyah olan noktalardan tefrik edilmek üzere, Kur'an 'larda ayrı renkle, en eski nushalarda kırmızı, sonraları sarı, yeşil ve nâdiren mâvi renkle, yazılıyordu. Nokta yerine bâzan küçük dairelerin de kullanıldığı görülür.

Bu noktaların Kur'an nushalarını istinsah eden hattatlar tarafından konulmuş olup olmadığını tayin mümkün değildir. Muhakkak olan şudur ki, II. asırda bu noktaların istimâli henüz şer'an tasvip edilmiş değildi. Mālik b. Anas (ölm. 179 = 795/796) tilâvette kullanılan Kur'an nushalarının noktadan tecridini talep ediyordu.[1] Dinî olmayan eserlerde ise, bu harekeler her hâlde hiç kullanılmıyordu.

Sesleri gösteren bu işaretler, takriben II. asrın ortalarına doğru, şimdiki şekle tahvil edilmiştir. Arapların kendi yazılarının menşe'i hakkındaki cehaletleri göz önünde tutulursa, bu harekelerin Ḫalīl (ölm. 170=786/787 ?) tarafından icat edilmiş olduğu hakkındaki rivâyetin kıymetini tayin mümkün olmayacağı anlaşılır. Bu harekeler, mütekabilleri olan savtî harfler (harf-i med) 'den başka bir şey değildir: *żamma* (ötre) 'da bu hâl âşikâr surette görülmektedir, *fatḥa* (üstün), mâil (magripte ufkî) bir *elif* 'tir, *kasra* (esre) de buna benzemekte olup, haylıca kısaltılmış bir ى 'dir.

Kıraat işaretleri denilen diğer işaretler (cezim ve şedde gibi), belki asıl harekelerden sonra icat edilmiştir. Bunların da icat zamanlarına dair bir şey söylenilemez. Hepsi değil ise de, bâzıları belki iki inkişaf devri geçirmiştir.

En mühimleri olan *hamza*, belki en eskisidir; eski mushaflarda yan yana konulmuş iki kırmızı nokta ile, bilâhare mâvi bir nokta veya *elif* yahut *yā'* 'nın kâh altına ve kâh üstüne konan bir daire ile gösterilmiştir.

Şimdi kullanılmakta olan diğerlerinin şekilleri, rivâyete göre, yukarıda adı geçen Ḫalīl tarafından icat edilmiştir. Bu işaretler dahi, harekelerde olduğu gibi, aynı prensip dahilinde, harflerden alınmış olduğundan, bunları dahi Ḫalīl 'in icat etmiş olması hakikatten uzak görülmez: *hamza* küçük bir ء ve *taşdīd* yahut *şadda* bir ـّـ 'dir.

Noktalamaya gelince, bunda da devire göre farklı iki muhtelif usûl vardır denilebilir. En eski mushaflarda sonları soldan sağa ve aşağıdan yukarıya doğru meyilli çizilmiş, adetçe muhtelif (4—10) mütevazi çizgiler gösterildiği gibi, her beş ve her on âyetin sonlarına da içerisi üç, dört, beş veya daha ziyade çizgiyi ihtiva eden küçük dairler konuluyordu. Bilâhare, umumiyetle âyetlerin sonlarını göstermek için yalnız bir daire ve her beşinci âyeti irae için, bir daire şeklinde olup, yukarı kısma doğru sivri uç hâlinde nihayetlenen bir ve her onuncu âyeti irae için, az çok süslü bir daire, ender olarak da içinde rakamla ve daha sonraları harf-

1 Dānī (ölm. 444 = 1052), *al-Muḳniʿ* 'nin sonundaki *Kitāb al-naḳṭ* (İstanbul, 1932, s. 133) 'ta görüldüğü vecihle, mushafa nokta koymanın kerâheti hakkında 'Abd Allāh b. 'Omar 'den bir rivâyet mevcut olduğu gibi, tâbiînden bir çok kimseler de bu kerâhete kail olmuşlardır. Mamafih bu bapta ruhsat veren tâbiîn de vardır. Mālik b. Anas dahi çocukların, Kur'an okumağı öğrenmeleri için, ellerinde bulunan küçük cüzlere nokta konulmasında be'is görmüyor; fakat tamam Kur'an nushalarında buna cevaz vermiyordu. M. Ş. Y.

ler ile on yazılı bir murabba görülür. Bâzan bu murabba, mushafın metnine değil, kenarına konulur. Bu tarz VI. asırda kayboluyor. Orta zamanlara ait olan mushaflarda yalnız âyetlerin sonları daireler yahut güller ile gösterilir. Aşırlar ise, bâzan yazı ile işaret edilir.

Noktalamanın dinî kitaplar haricinde kullanıldığı nâdirdir. En eski zamanlarda yalnız uzun cümlelerin sonlarına, belki esasında bir nokta olan bir daire konulurdu.

Yazı için kullanılan malzeme hakkında, hasseten Peygamberin islâma dâvet için muhtelif kimselere göndermiş olduğu mektuplar ve 12 (633/634) yılında Zayd b. Sābit tarafından Kur'an'ın cem'i hususunda muhaddislerin rivâyetleri [bk. Nöldeke, *Gesch. des Qorâns*, 1. tab., s. 191 (pusulalar, kürek kemikleri, hurma ağacı kabukları ve düz taşlar)] ve muahhar olmakla beraber, *Fihrist*'teki maddeler vasıtası ile, oldukça iyi mâlûmata mâlik bulunuyoruz.

Peygamber zamanında ve belki daha evvel, yazı yazmak için, başlıca şu mâlzeme kullanılırdı:

1. Deri (*adîm*), bundan bayağı deri mânası anlaşılıp, ondan daha kıymetli olan parşümen anlaşılmamak icap ettiğini İbn Sa'd'ın muhtelif müellifler tarafından tekrar edilmiş olan hikâyesinden anlıyoruz (bk. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 123;[1] İbn Ḳotayba (ölm. 276 = 889), *Kitāb al-ma'ārif*, nşr. Wüstenf., s. 170). Bu hikâyeye göre, Peygamberin deri üzerine yazılmış bir dâvet mektubunu mahalline götürmeğe memur olan adam bu mektup ile kırbasını tâmir etmiş imiş. Bu derinin ekseriya kırmızı veya koyu renge boyanmış olduğunu İbn Sa'd'ın daha başka rivâyetleri göstermektedir (*ayn. esr.*, nr. 87 ve 102; Belāẕorī, nşr. de Goeje, s. 7, aynı hikâyede *adîm aḥmar* yerine *cild aḥmar* diyor). Mısır millî kütüphanesinde de daha yeni bir devire ait (233 = 847/848 ve 239 = 853/854), deriden iki vesika vardır. Bu vesikalar, tomar tarzında dürülüp, deriden bir şerit ile bağlanarak, üzerleri mühürlenebiliyordu. İbn Ṭolun'un ıraklı mimarı, mâlûm olduğu üzere, bu hükümdar için yapmış olduğu câmiin plânını deri üzerine çizmişti.

2. *Asīb*, cemi *'usub*; Karabacek bu kelimeyi „hurma yaprağı" diye tercüme ediyor (Papyrus Rainer, V, 63). Fakat bu kelime, msl. *Ḳāmūs*'un izahına göre, daha ziyade hurma ağacı dallarının, takriben 0,5 m. uzunluğunda 4—5 cm. genişlik arzeden, alt kalın kısmını ifade etmektedir. Zâten hurma ağacının yaprağı, üzerine yazı yazılamayacak kadar pürüzlüdür ve eni de 1,5 cm.'yi geçmeyecek kadar dardır. Peygamber Banī 'Uẕra kabîlesine *'asīb* üzerine yazılmış bir mektup göndermişti (Wellhausen, *göst. yer.*, s. 127, nr. 60).

3. Deve kemikleri (*'aẓm*), hususiyle kaburga (*aẓlā'*) ve geniş kürek kemikleri (*aktāf*). Mısır millî kütüphanesinde şâhit isimleri yazılı tarihsiz bir kemik bulunmaktadır. Bu kemik, bir ip ile dosyaya asılmak için, delinmiştir.

4. Çanak, çömlek kırıntıları (*ḫazaf* yahut *ṣaḳaf*), daha ziyade kısa kayıtlara mahsus. Mâlûmdur ki, bu mâlzeme Mısır'da eski devirlerde olduğu gibi, yunan-kıpt devrinde de çok revâcda idi. Pek kısa süren İran istilâsı devrine ait bir nümûne bile mevcuttur; fakat arapların zamanında bunlar pek az kullanılmış gibi görünüyor. Hieratik yunan ve kıpt yazılarını hâvi olan bu parçalardan muhtelif müzelerde binlerce vesika olduğu hâlde, araplar zamanına ait arapça yazılı olanlardan yalnız bir kaç tanesi Mısır millî kütüphanesinde bulunmaktadır. Mısır hâricinde dahi, hususiyle Arabistan'da, bu mâlzeme kullanılıyordu.

5. Yine kısa notlar için, *liḫāf* (yumuşak beyaz taş) denilen ve ekseriya sıcağın tesiri ile, ufkî olarak, tabaka tabaka yarılmış kireçli taş kullanılıyordu. Bunlardan şimdiye kadar bir nümûne bulunup bulunmadığı mâlûm değildir.

6. Tahta levhaların da, ayrıca bahsedilmiş olmamakla beraber, istimâl edilmiş olması çok muhtemeldir. Nitekim II. asra ait, maalesef nâtamam, bir nümûne Mısır millî kütüphanesinde mahfuzdur; bunun bir yüzüne mürekkeple bir yazı yazılmış, diğer yüzüne ise, *Faḳr* sûresi kazılmıştır.

7. Parşümen (*Fihrist*, nşr. Flügel, s. 21. *raḳḳ, cild, fulcān*; Ḥassān b. Sābit'teki „*al-varaḳ al-ḳaṣīb*"in dahi parşümen olması muhtemeldir; krş. Nöldeke, *Gesch. des Q.*, s. 34; Ṭarafa, *Mu'allaḳa*, nşr. Arnold, beyit 31, tab. Calcutta, beyit 30'da zikredilen *ḳirṭās ṣa'mī* de parşümen demektir. Fakat bu *ḳirṭās ṣa'mī, sibt yamānī* ile beraber zikredildiğinden, bununda deri olması muhtemeldir. Şârihlerin „parşümen gibi beyaz yanak" diye izahları mânasızdır (bedevî kadınları esmerdirler!). Parşümen pahalı olduğundan, yalnız mahdut bir nisbette kullanılmıştır. En ziyade vesika ve mushaf yazmak için kullanılıyordu. Mushaf yazmak için, bâzan büyük eb'adda parşümen imâl ediliyordu (Mushaf, nr. 1 ve nr. 389, 60: 54 ve 70: 48 cm. eb'adındadır). Fakat Magrib'de, IV. asrın ikinci yarısında, hattâ V. asrın iptidasında bile, kitaplar için parşümen kullanılıyordu. *Fihrist*'te *ruḳ'a* denilen nesne, büyükçe bir parşümen veya papirus yaprağının parçası, yani pusula olmalıdır.

8. Papirus (*ḳirṭās, ḳirṭās miṣrī*), Mısır'dan bütün kadim dünyaya yayılan papirus, Arabistan'da da mâlûm idi ve Abbâsîler devrinin bidayetine kadar, islâm memleketlerinde yazı için kullanılan maddelerin başlıcasını teşkil ediyordu. İmâli daha ucuz ve istimâle daha elverişli olan kâğıdın zuhûrundan sonra, çok eski papirus imalâtı gittikçe tedenni ederek, nihayet IV. asrın ilk yarısında tamamiyle sönmüş gibi görünüyor. Mısır millî kütüphanesinde, papirus üzerine yazılmış en yeni vesika 319 (931) ve Viyana kütüphanesinde 323 (935) senesine aittir (*Mitteilungen*, II, 98).

Kâğıt (*varaḳ, ḳāġiẓ, ḳirṭās*), islâm memleketlerinde ancak II. asrın sonuna doğru mâlûm olmuştur. Mamafih bu yeni maddenin istimâli yavaş yavaş taammüm etmiş gibi görünüyor. Kâğıt üzerine yazılmış en eski kitap [Abū 'Ubayda, *Ġarīb al-ḥadīṯ*] 256 (870) tarihli olup, gâliba Bagdad'da yazılmıştır. Mısır millî kütüphanesinde 6546 numaralı yazma 265 (878/879) tarihli ise de, bu tarihe kat'î itimat câiz değildir. Her hâlde 300 (912/913) yıllarında ve kuvvetli bir tahmine göre, Şam'da yazılmıştır. Mısır'da kâğıt ancak III. asrın ikinci yarısında zuhûr etmiştir (İbn Tolun zamanına ait olan bir parça kâğıt, müellifin elindedir). Binlerce senelik mazisi olan papirus, âdetlerine bağlı bir memlekette çar-çabuk kaldırılamıyordu. Burada ancak IV. asrın başlangıcında kâğıt istimâli sür'atle çoğalmış olmalıdır. Bu çoğalma ile mepsûten mütenasip olarak, papirusun cinsi gittikçe kötüleşiyordu ve nihayet takriben bu asrın ortasından itibaren, papirus tamamiyle ortadan kalkmış ve az zaman sonra kâğıt imâli büyük bir terakki göstermiştir. *Fihrist* müellifi bu asrın ilk yarısında ancak yedi nevi kâğıt saydığı hâlde, bilâhare hemen hemen islâm memleketlerinin bütün büyük şehirlerinde fabrikaların imâl ettikleri, menşe, eb'ad ve cinslerine göre, muhtelif isimler alan kâğıtlar ile bu adedin pek çabuk artmış olduğu tahmin edilebilir. Bütün orta zamanlarda bu san'atın ne derecede tekemmül ettiğini, bilhassa, imâl olunan kâğıtların eb'adı göstermektedir. Mısır millî kütüphanesinde mevcut, IX. asırda yazılmış olan en büyük mushaf, 19 numaralı nusha, kenarları kesilmiş olduğu hâlde 117: 98 cm. eb'adındadır. Çok uzun olan siyasî mektuplar ve vakfiyeler için, bu eb'ad kifayet etmediği takdirde, kâğıt veya parşümen yaprakları birbirine dikiliyor veya yapıştırılıyordu. Mısır millî kütüphanesinde 20 m. uzunluğunda vakfiyeler mevcuttur.

Orta zamanların sonlarına doğru şarkta Avrupa kâğıdı zuhûr etti. Saḫāvī (ölm. 902 = 1496) *Tarīḫ ḳużāt Miṣr*'ında ekserisi Avrupa'dan gelme kâğıt üzerine yazılmış 40 ciltlik bir eserden bahsediyor. Asrın sonuna doğru, Avrupa rekabetinin kat'î olarak galebe ettiği anlaşılıyor. Mısır'da 1000 (1591/1592) yılına doğru yazılmış yazıların kâğıtları ekseriya Avrupa, her hâlde italyan, filigranlarını gösteriyor.

Yazılarının aslı hakkında araplarda an'ane hâlinde sürüp giden bir rivâyet yoktur. II. asrın nihayetinde yaşayan Belāẕorī, itimada şâyân kimselerin I. asrın sonlarına kadar gidebilen rivâyetlerine istinaden, yazının Laḫmī'ler ülkesinde icat edildiğini kabul ediyor gibi görünüyor. Muahhar muharrirlerden İbn Ḫaldūn (*Muḳaddima*, bab. 30) ve İbn Ḫallikān (mad. *İbn al-Bavvāb*) bu rivâyeti tekrar ile, yazının Ḥīra veya Anbār'dan Arabistan'a yayıldığını sarahaten söylüyorlar. *Fihrist* müellifi (s. 4), Hişām al-Kalbī'nin (ölm. 204 = 819/820, ibn Ḫallikān'a göre) otoritesine istinaden, bu hususta hayâl-meyâl bir hâtırayı kaydetmektedir: „ilk arapça yazanlar ابوجاد هواز حطى كلمن سعفض قريشات idiler. Bunlar, *bulut gününde* (Kur'an, XXVI, 189) mahvolan, Medyen hükümdarlarının isimleridir" diyor. Bu rivâyet, nabatîler memleketi olan Medyen'den çıktığını göstermesi itibariyle, doğru bir hâtırayı ihtiva etse gerektir. İbn Nadim tarafından zikredilen diğer bir âlim, yani İbn Abī Sa'd (yahut Abī Sa'īd, bk. *Fihrist*, nşr. Flügel, II, 1), yukarıda zikredilen isimleri, daha doğru olarak, kaydeder: ابجاد هاوز حاطى كلمن صاع فض قرست. Bu isimler, kelimelerin ortalarındaki elifler hazfolunmak suretiyle, asıl alfabedeki harflerin tertip sırasını teşkil eder. Yalnız şu fark vardır ki, kullanılmaz olan semkat'ın yerinde ص konulmuş olduğu gibi, ض'ın yerini de ص almıştır [krş. EBCED].

İslâmiyet zuhûr etmese idi arap yazısı Arabistan'a münhasır kalırdı. Yeni din, fethettiği yerlerdeki milletlere arapçayı ve arap yazısını da kabul ettirdi. Arap yazısının, bâzıları kendisinden daha mükemmel olan, diğer yazıların yerine kaim olması, işte ancak bu sebeptendir. Arap yazısı, bu suretle Irak, Suriye ve Filistin'de süryânî ve yunan yazılarının, İran'da pehlevî yazısının, Mısır'da kıbt ve yunan yazılarının, şimâlî Afrika'da da, eğer o zamanlar hâlâ mevcut idi ise, hayli iptidaî bir yazı sistemi olan berber yazısının yerine geçti.

İslâmiyetin ilk beş asrında, yazıya gösterilen düşkünlük ve yazının tezyinî san'atta mühim bir rol oynamağa başlaması, gittikçe güzel-

1 'A'işa, çocukları emzirmeğe âit bir vahyin deri üzerine yazılı bulunduğunu ve bunu bir koyunun yediğini rivâyet eyler (*ayn. esr.*, s. 187) Ö. R.

leşmesine ihtimam olunmasını icap ettirdi. Daha Abbâsî devrinin başlangıcında, mushaflar için olduğu gibi, dinî olmayan eserler için de türlü türlü yazı nevileri, *ḫuṭūṭ* (*Fihrist*, s. 6—9) vardı. Bunların hususiyetlerini ve aralarındaki farkları iyice bilmiyoruz. Çünkü elde itimada şâyân nümûneler mevcut değildir. Her hâlde şu muhakkaktır ki, alelâde muamelâtta kullanılan yazılar bu bedîî inkişaftan hemen hemen hiç istifade etmemiştir. Değerleri ise, daha ziyade dinî eserlerde, hususiyle mushaf yazmakta ve hükümdarlar ile devlet dairelerinin resmî muamelâtında kullanılırdı. Devlet dairelerinin kırtâsî muamelâtı o dereceye varmıştı ki, gerek tahriratın mevzularına ve gerek kâğıdın eb'adına uygun hususî yazı nevileri vardı. Bilâhare bu yazıların çoğu unutulup, onların yerine başka yazılar icat edildi. Abbâsîler devrindeki müteaddit hattatlardan bir kaçını zikredelim:

Hâlâ reyhânî (*riḥānî*) namı ile mâruf yazı, aynı zamanda velût bir muharrir olarak şöhret sahibi olan, 'Alî b. 'Ubayda al-Riḥānî namında bir hattatın icadıdır. Kendisi Ma'mûn zamanında yaşamış ve 219 (834; *Fihrist*, s. 119) 'da vefat etmiştir.

Muahhar devirlerde bütün hattatların en meşhur olanlarından vezir İbn Muḳla (272—328 = 885—940) ve kardeşi Abū 'Abd Allāh al-Ḥasan (268—330 yahut 338 = 881—942 yahut 950) vardır. Bunlardan hiç bir nümûne elde bulunmadığından, hattatlıktaki hizmetlerini tesbit etmek mümkün değildir. Mısır millî kütüphanesinde (*Kat.* I, 141) İbn Muḳla 'nin el yazısı diye gösterilen yazı, son zaman hattatlarından 'Abd Allāh Bey Zuhdî tarafından yapılmış kaba bir taklitten ibarettir; iranî bir yazı ile yazılmış ve satırlar arasında kırmızı mürekkep ile farsça tercümeyi ihtiva etmekte bulunmuş olan Kur'an da 1000 (1591/1592) tarihinden geriye gidemez. Sonraları yukarıda zikredilen hattatlar (İbn Muḳla ve kardeşi), yazının ıslahçıları (*ṣāḥib al-ḫaṭṭ al-malīḥ*) olarak gösterildiler. İbn Muḳla 'nin kûfî yazıyı şimdiki yazıya tahvil ettiğini İbn Ḫallikān hikâye etmektedir (*naḳala ḫaṭṭ al-kūfiyyin ilā hāẕihi 'l-ṣūra*). Bir asır sonra yaşayan İbn al-Bavvāb (Abu 'l-Ḥasan 'Alî) hakkında da aynı tâbirleri kullanması, İbn Ḫallikān 'ın hattat ile bir yazı müceddidi arasındaki farkı bilmediğini göstermektedir.

Nihayet Abbâsîler devrinin sonlarında büyük bir şöhret kazanan ve son halife Musta'ṣim 'in saray hattatı olan Yāḳūt al-Musta'ṣimî de zikre şâyândır; bir nevi yazıya *yāḳūtî* denmesi, bu zata izafetendir; bereket versin ki, elimizde bu zâtın kendi yazısı ile 689 (1290) ve 990 (1291) tarihli iki tam mushaf mevcuttur (bk. *Arabic Palaeography*, levha 90).[1] Bu vesikalardan sarahatle meydana çıkan bir şey varsa, o da, Yāḳūt 'un eli ile yazıda bir teceddüt vukubulmamış olmasıdır. Diğer hattatların eserleri ile mukayese edilince, yazı san'atında kendisi pek yüksek bir mevkie de lâyık görülemez. Onun iştiharı, daha ziyade, bir moda meselesi idi. Bu iki mushafın yazısı sâdece daha sonraki iranlılara has, bir az dikçe bir *nesih* yazısına benzeyen alelâde bir yazıdır. Bu yazı iran nesihinin mebde'i olsa gerektir; nitekim bu mushaflardaki tezhip de vâzıhan iran tezhibinin aslı gibi görünmektedir. Yāḳūt 'un imzası ise, bir nevi sülüstür.

Abbâsî devletinin sukutundan sonra, en büyük islâm devleti olan Mısır, bir kaç asır islâm kültürünün merkezi olarak kaldı. Burada Fatimîlerin son zamanlarında, yâni VI. asrın ilk yarısında, yuvarlak yazı, kitap yazısı olarak, inkişafının en yüksek derecesine vardığı gibi daha sonra, Eyyubîler devrinde taş âbidelerde de münhasıran bu yazı kullanıldı. Ṣalāḥ al-Dīn 'in kitâbelerinde (Mascid al-Aḳsā 'nın mihrabı 583 = 1187/1188, minberi 564 = 1168/1169) görülen ve kendine mahsus bir tarzda yuvarlak ve mütenasip şekilleri olan bu yazıyı, böyle ayrı bir karakter arzetmesi dolayısiyle, ayrı bir eyyubî hattı olarak kabul etmek yerinde olur.

Memlûkler devrinde (640—917 = 1242—1512), meskûkât üzerindeki garip ve seri bir tedenni müstesna olmak üzere, yuvarlak yazı, güzelliğinin bütün revnakını muhafaza etmiştir. Sultanlar ile emîrlerin kendi câmileri için yazdırdıkları müzehhep mushaflar, bunun en güzel misâlidir. Memlûk hükümdarlarının ve resmî devlet müesseselerinin kitâbet dairelerinde yazıya, Abbâsîler devrinde Bagdad 'da olduğu gibi, ihtimam gösteriliyordu. Ḳalḳaşandî bize bu hususta memlûklerin orta devrine (VIII. asrın sonu) ait tafsilâtlı mâlûmat verir. Büyük eserinin (*Ṣubḥ al-a'ṣā*) ikinci cildinde kitâbet dairelerinde kullanılmakta olan altı nevi yazıyı zikreder ve bunların nümûnelerini gösterir:

1. *al-ṭūmār al-kāmil*, bir çok nevileri vardır; hükümdarların resmî mubaberatında kullanılır;
2. *muḫtaṣar al-ṭūmār*, iki türlü: *muḥaḳḳaḳ* ve *ṣulṣ*;
3. *al-ṣulṣ*, iki türlü: *al-ṣaḳil* ve *al-ḫafīf*;
4. *al-tavḳī'*, üç türlü;
5. *al-riḳā'*, üç türlü;
6. *al-ǧubār*, yalnız bir türlü.

1 Ayasofya kütüphanesinde (nr. 3932 ve 3933), Yâkut 'un hattı ile, iki tâne *Dīvān-ı ḫādira* vardır. Bunların birincisi, recep 681 ve ikincisi, safer 682 'de yazılmıştır.

M. Ş. Y.

Memlûklerin taş kitâbeleri dahi o devir yazılarını bütün güzelliği ile gösterir. Yalnız şu fark vardır ki, bunlarda harfler Eyyubî devrindeki yazılardan daha nârin ve daha zariftir.

Memlûklerin sukutundan sonra, islâm medeniyetinden arta kalan kısma osmanlı türkleri vâris oldular; bunlar edebiyatta ve san'atta olduğu gibi, yazıda da iranlı üstatların izinde yürüdüler. Devlet muamelâtında, sivil ve askerî dairelerde, orta zamana has, resmî yazı şeklini bir kaç asır daha muhafaza ettiler. Rivâyete göre, XI. asırda bile bu yazılardan otuz çeşit mâlûm bulunuyordu. Ancak XII. ve daha ziyade XIII. asırda bunların ekserisi istimâlden düşmüştür. [1928 'de lâtin harfleri kabul edilinceye kadar], yalnız aşağıdaki neviler kullanılıyordu:

1. *dīvānī* (*dīvānī*), eski *tavḳī'* 'den müştak olup, biri büyük ve diğeri küçük iki nev'i vardır. Büyüğü, divân-ı humayun kaleminin yazısı olup, bununla muahedeler, muhtelif fermanlar, beratlar yazılırdı; gittikçe istimâli azalan küçüğü, *ta'līḳ* ile birlikte, şer'î mahkemelerde kullanılırdı. Büyük dîvânîye „celî dîvânî" de denilirdi;
2. *sülüs* (*ṣuls*), dâimî istimâlden ziyade, tezyinat yazısı idi;
3. *tâlik* (*ta'līḳ*) ve
4. *nesih* (*naṣḫī*), bilhassa kitap yazmakta; bunlardan tâlik ekseriya şiir yazmak için, nesih ise ilmî, bilhassa dinî metinler için kullanılırdı;
5. *rik'a* (*riḳā'*), devair yazısı olan ve hususî hayatta en çok müstamel bulunan yazıdır. „Türk yazısı" diye arapların sevmedikleri bu yazı, türk hâkimiyeti ile birlikte, arap memleketlerinin bir kısmına girmiştir. Bu yazının girmemiş olduğu diğer arap memleketlerinde ise, az çok bâriz farklar ile, *nesih* kullanılır;
6. *icâze* (*icāza*). Bahsi tamamlamak için, bu pek mahdut kullanılmış olan yazıyı da kaydedelim.

Türkiye 'de güzel yazı yazmak itibarda bulunmuş ve büyük hattat Hamdullah (ölm. 936 = 1530) ile Hafız Osman (ölm. 1110 = 1698/1699) adındaki büyük hattatların yazıları, [harf inkılâbına kadar], nümûne olarak pek takdir edilmiş iken, arap memleketlerinde, bilhassa Mısır 'da, matbaacılığın sür'atle ilerlemesinden dolayı, yazıya gösterilen ihtimam git gide kaybolmuştur.[1]

Yukarıda gördüğümüz vecihle arap yazısının en eski âbidesi VI. (m. s.) asra ait olan iki kitâbedir. Bunlar VII. asır papiruslarının yuvarlak yazısına aykırı şekiller arzeder ve diğer arap yazısına, yani *kûfî* denilen yazıya, benzer. Bu âbidelerdeki yazı şekillerinin o devrin hakikaten yegâne yazısını teşkil edip etmediği ve bunların dik ve köşeli şekillerinin sert bazaltlara yazılmış olmalarının bir neticesi olup olmadığı, yâni o zamanda bile bu yazı ile beraber işlek ve yuvarlak bir şekil mevcut bulunup bulunmadığı gibi suallere bugün bir cevap vermek imkânsızdır.

I. (VII.) asırdan beri, meskûkât ve âbidelere mahsus olan dikçe ve köşelice, diğeri papirus vesikaları üzerinde, yuvarlak ve işlek olmak üzere, iki nevi yazı kullanılmakta olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Fakat daha yakından bakılınca, kitâbelerdeki yazılar arasında da ehemmiyetli bir fark görülür: 'Abd al-Malik [yk. bk.] 'in taştan âbideleri üzerindeki yazı, fırça yahut kalem ile sıva üzerine resmedilmiş veya yazılmış Ḥarāne (91 = 710) ve Antinoë (117 = 735) kitâbelerindeki yazı şekillerinden daha çok köşelidir; krş. Moritz, *Arabic Palaeography*, levha 107—110. I. asra, bilhassa bu asrın ilk yıllarına, âit paraların yazı şekilleri de işlek yazıdan çok farklı değildir.

Bütün bu noktalar nazar-ı itibara alınınca, türlü türlü yazının bulunması, kullanılan mâlzemenin tesiri ile ve aynı zamanda binalar için hususî bir yazı icadına doğru bir temayülün mevcut bulunması ile izah edilebilir.

II. asırda yuvarlak yazı ile köşeli yazı arasındaki fark, daha ziyade kendini gösterir. Bu asırda yuvarlaklık daha ziyade artar ve cüz'î farklar ile, bugünkülere tamamiyle müşabih şekiller arzeder. Köşeli yazı ise, gerek taş binalarda ve gerek meskûkât ve mushaflarda, daha ziyade dikleşir. III. asırda, köşeli yazıyı yuvarlak hattan daha ziyade uzaklaştıran, yeni bir inkişaf safhası başlar. — Bu yazı için „kûfî" (*al-ḫaṭṭ al-kūfī*) ismi çok eskiden beri müstameldir. Fakat niçin bu ismin verildiği sualine cevap vermek kolay değildir.

Bu adın Kūfa şehrinin isminden geldiğinde şüphe yoktur. 17 (638) yılında tesis edilmiş olan Kūfa, islâmın en eski şehirlerinden biridir ve 130 yıl sonra, Bagdad 'ın kuruluşuna kadar, yalnız Irak 'ın değil, bütün şarkın siyasî ve fikrî merkezi olmuştur. Bu kadar ehemmiyetli bir şehirde yazının inkişaf etmiş olması pek tabiî idi. Yazının bu şehirde mühim bir mevkii olduğuna dair *Fihrist* 'in bir notu vardır. Sert ve bükülme kabiliyeti olmayan parşümen, ilk defa olarak, Kūfa 'de hurma ile (tahammur etmiş ?), hususî bir dıbagat sayesinde, yumuşak ve eğilip bükülür bir hâle getirilmişti. Biz şimdi, yukarıda gördüğümüz gibi, her hâlde en aşağı bir

1 Türkler ve iranlılar araplardan aldıkları yazıyı tekemmül ettirerek, bir güzel san'at hâline getirmişler ve kendi millî karakterlerine uygun bir şekilde yeni tarzlar icat etmişlerdir (bâzı nümûneler için bk. levha XI). [Krş. mad. YAZI].

asır evvel Irak'ta mâlûm olan bu yazının ilk defa resmen kullanılmış olduğu bu şehirden ismini aldığını ve bu ismin öylece Irak'a ve belki Bagdad'a girdiğini ve bu islâm merkezinden, yuvarlak ve işlek yazıya benzemeyen bütün köşeli yazı nevilerine alem olmak üzere, bütün ülkeye yayılmış bulunduğunu tahmin edebiliriz. Bu isim, ilk defa, Mekke, Medine, Basra ve Kūfa'nin en eski nevi yazılarını zikrederken, *Fihrist* müellifi İbn al-Nadīm tarafından kullanılmış ise de, maalesef yalnız Mekke yazısının aşağı yukarı anlaşılabilen bir târifi verilmiştir. Birbirine yakın olan iki şehrin her birinde muhtelif yazılar bulunması ve aynı zamanda 75 yıl hilâfetin merkezi bulunmuş olan Suriye'den ve belki en ziyade yazı yazılmış olan Mısır'dan bahsolunmaması, hayreti mucip olmakta ve bundan başka bu iki mukaddes şehir yazılarından birinin, hiç olmazsa mushaflarda, kullanılmamış olması da garip görünmektedir.

Bu dört türlü yazının Emevîler devrinde, Ḳuṭba isminde bir hattat tarafından, birbirinden çıkarılmış olduğu okununca, bu dört yazı hakkındaki mâlûmata hususî bir kıymet vermeğe mahâl kalmaz. Fakat bütün bu mâlûmattan „kûfî yazı" tâbirinin o devirde de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki asırlarda bu isme sık sık rastgelinmektedir. İbn Şihna bir kere bu yazıdan *al-ḫaṭṭ al-kūfī al-muvallad* tâbiri ile bahseder ki, ihtimâl bu tâbirin istimâli, onun aslî yazıdan çıkma sun'î bir yazı olarak tanındığını kaydetmek içindir.

Bu kûfî yazı takriben 500 sene müddet, yuvarlak yazı ile birlikte, devam etmiştir. Hemen münhasıran mushaflar ve taş üzerindeki kitâbeler, sikkeler ve daha kısa bir devre münhasır olmak üzere, idarî ve bilhassa hukukî mahiyetteki resmî vesikalar için, hep bu yazı kullanılıyordu. Eski zamanlardan kalma ve din ile alâkası olmayan eserler arasında, şimdiye kadar, şecereye ait bir parçadan başka bk. Ahlwardt, *Verz. ... Berlin*, I, 367; nşr. Rödiger, *Über zwei Pergamentblätter mit altarabischer Schrift* (*Abh. Pr. Ak. W.*, 1875), kûfî yazı ile yazılmış bir vesika bilinmiyor. Artık amelî hayatta kullanılmayan bu yazı, bir nevi hieratik (kudsî) yazı gibi, sun'î bir şekilde işlenmişti. Bu yazı, işlek yazının tesirinden tamamiyle kurtulamıyarak, onun yanı sıra, kendine has bir inkişaf seyri tâkip etti ise de, onun gibi tekemmül edemeyip, bir tereddî devresinden sonra, kaybolup gitti. Hattatların, kûfî yazarken, vakit vakit işi yuvarlak yazıya döktüklerine bakılırsa, bu yazının sun'î ve ekseriya hattatlar için de güç bir yazı olduğu anlaşılır (bk. *Arabic Palaeogr.*, lavha III, 114, 116). Bu yazı ile yazılmış olan eserleri şimdi ayrı ayrı tetkik edelim:

M u s h a f l a r. Bir tanesi müstesna olmak üzere (*Arabic Palaeography*, levha 43), eski mushafların hepsi kûfî yazı ile yazılmıştır. Bu kullanışlı olmayan yazının istimâlinde, kudsî yazı olmak kıymetinden başka, bir de süryânî dilindeki *peşitta* İncil nüshasının intişarından çok sonralara kadar Kitab-ı Mukaddes yazmalarında kullanılmakta devam edilen *estrangelo* (yuvarlak) yazısının bu devamını taklidin müessir olup olmadığı, isbat edilememekle beraber, mümkün telâkki olunabilir. Kûfî yazı ile yazılmış mushafların eskilikleri hakkında, uzun müddet şüphe edilmiştir. Bilâhare üzerlerinde tarihleri bulunan el yazmalarının ve cüzlerin bulunması, bu mushafların tarihlerini daha doğru tayine imkân vermiştir. Maalesef bu tarihler, el yazmalarının istinsah değil, bir câmiye v a k ı f tarihlerini göstermektedir; mamafih ekserisi, hususiyle büyük mushaflar (*ummahāt*), vakfedilmek maksadı ile yazdırılmış olduğundan, bunlardaki vakıf tarihi hemen hemen onların istinsah tarihlerinin aynıdır. Üzerlerinde vakfiye tarihi olan mushafların ekserisi III. asra aittir: Paris nr. 336 (de Slane, *Katal.*), sene 229 (843/844; *bi'l-Fusṭāṭ fi 'l-cāmi'*), Mısır millî kütüp. parça nr. 33910, sene 270 (883/884; *li-mascid al-cāmi' bi-madīnat Dimaşḳ*) ve sene 277 (890/891; eski Kahire'deki 'Amr câmiinden olması muhtemeldir) ve nr. 40160, 256—264 (870—877) seneleri arasında Şam vâlisi Amacur'un vakfı. Bu mushaflardan II. asra ait olanı yalnız Mısır millî kütüp. 'de 387 numaralı ve 168 (784/785) tarihli bir vakfiyeyi (*fi 'l-cāmi' al-'atīḳ bi-Fusṭāṭ Miṣr*) taşıyan tamam bir mushaftır; krş. bir de *Zapiski vost. otd. imp. russk. arḫeol. obṣç.*, VI, 69—233. Nâdir olmalarına rağmen, bu tarihler sayesinde, bu mushafların yazılarındaki farkların tayini ve aynı zamanda diğerlerinin ekserisi için de, oldukça sahih, bir tarih tesbit mümkün olabilir. Yukarıda zikredilen 168 tarihli mushaf, çok itina ile yazılmış olmakla beraber, tekellüfsüz ve sâde bir yazı arzeder; sâmitlerde nokta gayet az kullanılır (ف = ڧ, ق = ڤ, ض, غ) sâitlerde ise, hiç nokta yoktur. Fakat bu noktaların bulunmayışını, bunların o devirde mevcut olmadıkları hakkında bir delil addetmek yanlış bir istidlâl olur.

III. asrın mushaflarındaki yazı tarzı ise, evvelkilerden haylı ayrılmaktadır: harfler daha yuvarlaktır, bilhassa e l i f i n aşağıdan sağ tarafa doğru, uzunca bir ucu vardır. Bâzan harfler tersim edilmiş, yani harflerin kenarları çizilmiş, sonra içi mürekkep ile doldurulmuştur (msl. Kahire, nr. 388).

IV. asra ait mushaflar içinde ihticaca sâlih bir tarih taşıyanı olmamakla beraber — Paris, nr. 358, vakfiye tarihi 300 (912/913), nr. 376 sene 366 (976/977) ve Ayasofya, nr. 21, vakfiye tarihi 337 (948/949) olan mushaflar, her hâlde III. asra aittir —, fakat harf şekillerinde yuvarlaklaşma alâmetleri görülen ve son harfleri süslenmeğe başlayan mushaflar tereddütsüz IV. asra izafe olunabilir. — Gariptir ki, kûfî yazı ile yazılmış mushafların içinde, ekseriya nâtamam oldukları gibi, tarihli olanları da azdır. Paris'teki 227 aded mushaf eczasından (4800 yaprak; de Slane, *Katal.*, I, 87) ancak 3 ve Kahire'deki 40 mushaftan da 3 nusha tarihli olup, Berlin'deki 66 mushaf eczasından (bunlardan 6 tânesi kâğıt üzerine yazılmıştır) hiç birinin tarihi yoktur.

V. asırda k û f î yazının mushaflar için kullanılması günden güne azalıyordu. Mevcut olan mushaflar, bu tahavvülün tarihini tesbit için, kâfi değildir. Çünkü o devirde başlıca câmilerde, hassaten Kahire câmilerinde, bulunan (gûya binlerce) mushaftan pek azı zamanımıza kadar kalmıştır (Brit. Museum, *Katal.*, II, 53 sene 427 = 1035/1036; Kahire'de 499 = 1105/1106; her ikisi de yuvarlak yazı ile yazılmıştır). Aynı hâl VI. asır için de vârittir. Adedleri az olan tarihli mushaflardan (528 = 1133/1134 Mekke'de ve 555 = 1160, 566 = 1170/1171 ve 599 = 1202/1203 İran'da yazılmış) üçü yuvarlak yazı iledir, yalnız 566 tarihli nusha süslü k û f î ile yazılmıştır. O devrin taş âbideleri ve meskûkât üzerindeki yazılar ile tevafuk arzeden bu mushafın yazısı, son harflerinde a r a b e s k e kaçan üçüncü bir tip teşkil eder. Âbidelerin ve bilhassa paraların üzerindeki yazılar, kûfî yazının tetkiki hususunda, daha bol bir mâlzeme teşkil eder. Bununla beraber unutulmamalıdır ki, bunlarda da harflerin şekilleri, kullanılan mâlzemenin az çok tesiri altında kalmıştır.

Bu kitâbelerde üç esaslı k û f î yazı tipi görülür:

1. Sâde, ekseriya dik ve köşeli eski k û f î yazı ki, umûmiyetle III. asra kadar devam eder. Bununla beraber, daha II. asır sonuna ait münferit kitâbelerde, msl. 172 (788/789; bk. van Berchem, *Inscriptions arabes de la Syrie*, s. 4—7, levha II, 3) tarihli Ramla çeşmesinin kitâbesinde bâzı harflerin (ا, ل, ه, ه) başları sivri uç hâlinde üst kısma doğru uzar ki, bu hâller yazıda tezyinatın, yani istifin başlangıcı telâkki olunabilir. Eski Kahire'de III. asrın müteaddit mezar kitâbelerinde ve İbn Tolun câmiinin kitâbesinde bu istikamete doğru daha belli bir temayül görüyoruz. Aynı hâl bu asrın paralarında da mevcuttur.

2. IV. asır ile hassaten Fatimî sûlalesinin zuhûrunda harflerde ve bilhassa harflerin sonlarında, arabeske benzer bir istif („coufique fleuri"; bk. van Berchem, *Matériaux pour un corpus inscr. arab.*, kısım I, 8) temayülüne rastgeliniyor. Bu yazı, Mısır'da Fatimîler devrinin (takriben 350—550 = 961—1155), bir vasf-ı mümeyyizi olmuş ve onlar ile beraber ortadan kalkmıştır.

3. V. ve daha ziyade VI. asırda bu yazı, Suriye ve Irak'ta, girintili çıkıntılı tuhaf bir tarza girmiş ve nihayet sarahaten çirkin şekiller almış ve hususiyle Bagdad'ın son Abbâsîler meskûkâtında bu çirkin yazı, bir nevi hieratik yazı gibi, devam etmiştir. Bu yazıyı ancak mutahassıslar okuyup yazabiliyor ve halk kütlesi ise, bunu sökemiyordu.

Bu sun'î ve kullanışsız yazıya karşı aksülamel, VI. asır ile beraber başlamıştır (*Matériaux* v.s., I, 85 254 v.dd.; *Inscriptions arabes de la Syrie, Mémoires de l'Institut Egyptien*, III, fas. V, 450). Bu aksülamelin (Berchem'in mülâhazasına göre), İran'da V. asırda Fatimîlere karşı zuhûr eden sünnîlik aksülameli ile münasebetdar olarak, şarkta mı başladığı, yoksa garptan şarka doğru mu yayıldığı meselesine burada temas etmeyeceğiz. Her hâlde muhakkak olan bir şey varsa, o da yuvarlak yazının garpta, ilk defa olarak, murabıtlardan 'Alī b. Yūsuf b. Tāşfīn (500—537 = 1106—1142; bk. Stanley Lane-Poole, *Cat. Brit. Mus.*, V, nr. 60)'in sikkeleri üzerinde görüldüğüdür. 524 (1130)'te başlayan Muvahhidîn devrinde bu yuvarlak yazı tek başına kullanılmağa başladı. İbn Tāşfīn'in sikkeleri üzerinde ه hâlâ eski ٥ şeklindedir. Muvahhidîn sikkelerinde ise, bu iki şekilden yalnız ikincisi kullanılır. Mısır kitâbelerinin Kûfî yazı ile taş üzerine yazılmış olan en yenisi 555 (1160) yılına aittir; bununla beraber daha bir asır evvel Mustanṣir zamanında (427—487 = 1036—1094) yuvarlak yazılı bir kitâbe vardır (ki, makale sahibinin elinde bulunmaktadır). Suriye'de: Şam'daki kitâbelerin 549 (1154/1155) tarihlisi yuvarlak yazı ile, 551 (1156/1157) tarihlisi yine kûfî yazı ile, bu tarihten sonraki kitâbeler ise, yalnız yuvarlak yazı iledir. Boṣrā'daki kitâbe 544 (1149/1150) tarihli, yuvarlak yazılı, Halep'teki kitâbe 543 (1148/1149) tarihli yine yuvarlak yazılı, 545 (1150/1151) tarihli kitâbe ise, k û f î yazılıdır; bundan sonra yalnız yuvarlak yazılı kitâbeler görülür (bk. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 451). Paralarda yuvarlak yazı, ancak bir müddet sonra zuhûr eder. Ṣalāḥ al-Dīn'in, 573 (1177/1178) senesine ait, henüz köşeli olmakla beraber, büsbütün kûfî denilemeyecek bir yazıyı ihtiva eden gümüş sikkesi vardır. Hakikî n e s i h, şamlı Afżal 'Alī [Şam eyyubîlerinden al-Malik al-Afżal Nūr al-Dīn 'Alī] dirheminde (592 = 1196; bk. *Cat. Brit. Mus.*, IV, 285) ilk defa görülür (msl. ٥ harf-i nesih ile yazılmıştır). 622 (1225)'den itibaren,

bu yeni şekil (yâni nesih yazı) bütün altın paralarda kullanılmıştır. Aynı devirde Anadolu selçukîlerine ait sikkelerde de nesih görülür (610 = 1213/1214 henüz köşeli, 616 = 1219/1220 yuvarlak yazı. *Cat. Brit. Mus.*, III, nr. 112, 118). Anadolu'daki taş âbidelerde VII. asrın başlangıcından sonra, yalnız yuvarlak yazı müstâmeldir (krş. Sarre, *Reise in Klein-Asien, tür. yer.*). Ara sıra k û f î yazı görülürse de, bu ancak, kısa, ekseriya hemen hemen bir satırlık âyetler ve dinî cümlelerden ibaret kitâbe şeritlerine mahsus, bir süs olarak kullanılmıştır.

Daha şarkta — şarkî Irak ve İranda — kûfî yazı daha uzun müddet tutunabilmiştir. Son Abbâsî halifesinin (640—656 = 1243—1258) paralarında yalnız bu fevkalâde çirkin yazı münhasıran kullanılmakta idi. Hâlbuki bu devirde yuvarlak yazı garpta çoktan beri mevcut bulunuyordu. Mamafih o devrin pek az olan âbidelerinde bu yuvarlak yazı görülür; msl. Bagdad'daki Ḥalba kapısı kitâbesi (618 = 1221/1222; Sarre, *Islamische Thongefässe*, s. 8 v.dd.), Ḥarba köprüsünün kitâbesi (629 = 1231/1232; Jones, *Memoirs*; fasıl: *Median Wall of Xenophon*), Bagdad'daki Mustanṣirîya medresesindeki kitâbe (Niebuhr, *Voyage en Arabie*, s. 241) yuvarlak; fakat, şimdi Sūḳ al-Ġazl denilen minaresindeki kitâbe ise, süslü bir kûfî ile yazılmıştır (Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf*, II, 240).

İran'da eski islâm âbideleri mevcut olmadığından, bu memleket hakkındaki mâlûmatımız pek azdır. 351 (962/963) yılına ait olduğu farzedilen Erzurum'daki Çifte-minare kitâbesinin hakikî tarihi mâlûm değildir. 557 (1162) senesine ait olup, şimdiye kadar en eski binalardan addedilen Yūsuf b. Kuṣayyir ve 582 (1186/1187)'de Naḫçevan'daki Mu'mina Hatun türbelerinin kitâbeleri hâlis k û f î ile yazılıdır. Fakat Sulṭāniye'deki Olcaytu türbesinin kitâbesi 620 (1223) yılına ait olup, yuvarlak yazı ile yazılmıştır.

İslâmın fethedip dil ve yazısını kabul ettirmiş olduğu m u h t e l i f m e m l e k e t l e r d e, yazı, hem memleketin eski yazısının tesiri altında, hem de sıhhatle ve ayrıca tayini mümkün olmayan ahvâl neticesinde, muhtelif değişikliklere uğramıştır. Bununla beraber, nasıl ki lâtin yazısı şimâlî Amerika'da İtalya'dakinden o kadar farklı değilse, arap yazısı da hiç bir tarafta, tamamiyle yeni bir yazı teşkil edecek kadar tahavvül etmemiştir.

Bu d e ğ i ş i k ş e k i l l e r i n en eski ve çok yayılmış olanı ve binnetice en mühimmi m a g r i b î yazıdır ki, zamanımızda bütün şimâlî Afrika ile merkezî ve garbî Afrika'nın bâzı kısımlarında kullanılır ve orta çağda ise, yeni devrin başlangıcına kadar bu yazı İspanya'da da kullanılmıştır.

An'aneye göre, bu magribî yazı ilk önce „Ḳayravān yazısı" diye anılıyordu ki, bu doğru olabilir. Bütün şimâlî Afrika'nın fethinden sonra, 50 (670)'de tesis olunan Ḳayravān, garbın iptida siyasî ve müteakip asırda büyük medresenin kurulmasından sonra da, fikrî merkezi oldu. Bu asrın sonunda Mısır'ı ihtiva eden Maġrib, siyasî bakımdan, halifenin nufuzundan ayrıldığı vakit, Ḳayravān yeni müstakil Aġlabi'lerin (184—296 = 800—909) makarrı olarak, büsbütün ehemmiyet kazandı. Yeni yazı şüphesiz o devirde Ḳayravān'da tekâmül ve inkişaf etmiş olmalıdır. Bu yazının „Ḳayravān yazısı" ismini alması, bu sebeple olsa gerektir. Bu inkişaf hususunda şu noktaları kaydedelim: 1. Aġlabī'lerin meskûkâtı üzerindeki yazı, şark memleketlerinin paralarındaki yazıdan bâriz surette farklıdır. Hemen dâimâ dik ve köşeli olmakla beraber, bir tahavvül başlangıcının alâmetlerini açıkça gösteriyor. 2. Mâlûm olduğu üzere, garp ile şark yazısını birbirinden ayıran karakteristik alâmet, ق ile ڤ'ın ف ve ـفـ tarzında noktalanmasıdır ki, bu şekil II. asırda şarkta hâlâ kullanılmakta idi [yk. bk]. Bu noktalama, magribî yazının daha şarkta bu şeklin kullanıldığı bir devirde ayrılmış olduğunu gösterebilir. Magribî alfabesindeki harflerin başka tarzda sıralanmasının da bu devire ait olması muhtemeldir. Bu sıra, kısmen, nabatî alfabesi harflerinin iptidaî sırasını muhafaza ve kısmen de muahhar bir tarz olan, harflerin müşabehetleri esasına istinat etmektedir: ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز ط ظ ك ل م ن ص ض ع غ ف ق س ش ه و ى لا

Bu yazının en eski nümûneleri (bk. Houdas, *Essai sur l'écriture maghrébine, Nouveaux Mélanges orientaux*, s. 91 v.dd.) 300 (912) yılından daha geriye gitmese gerektir. Fakat bu nümûnelerden açıkça görüldüğü vecihle, bu magribî yazı, eski yuvarlak yazıdan değil, doğrudan doğruya k û f î yazıdan inkişaf etmiştir ve bu, şark yazısının tabiî bir tekâmülü neticesi olmayıp, kûfî-hieratik esası üzerine, bile bile, yeni bir yazı icad etmek, isteyen bir âlimin eseridir.

Maġrib'in merkezi, Ḳayravān'dan Endülüs'e naklolunduğu zaman, burada da yeni bir yazı „Endülüs" yahut „Kurtuba" yazısı zuhûr etti. Bu yazı, Ḳayravān yazısının oldukça dik şekline nisbetle, haylı müdevverleşmiş bir manzara gösterir. İbn Ḫaldūn (*Muḳaddima*, I, 5, 30 yazılara ait olan fasıl)'un dediğine göre, Ḳayravān ve Mahdîya yazılarının modası geçince, Endülüs yazısı bütün şimâlî Afrika'ya yayılmış ise de, Muvaḥḥidîn hâkimiyeti zayıflayınca, inḥitata uğramıştır. Bu müellif Marīnī'ler zamanında yazının, okunmayacak kadar, kötüleştiğini söylüyor. İbn Ḫaldūn'un, bu çirkin yazı ile, Maġrib'in üçüncü fikir merkezi olan Fās'a izafetle, „fâsî" tesmiye edilen yazıyı kasdettiği âşikârdır.

Fâsî yazı, Endülüs yazısından haylı kötü ise de, İbn Ḫaldūn'un hükmü haddinden fazla ağırdır. Her hâlde kitaplarda görülen bu f â s î yazı yalnız okunaklı değil, hattâ aynı zamanda hoş bir yazıdır.

VII. (XIII.) asırdan itibaren, orta Afrika'da merkezi Tombuktu (kuruluşu 610 = 1213/1214) olan, oldukça mühim bir islâm devletleri grubu teşekkül etmiştir. Büyük bir medresenin kuruluşu ile Tombuktu Maġrib'in dördüncü fikir merkezi oldu. Bu şehir bu ehemmiyetini en az X. asra kadar muhafaza etmiştir. Burada da „tombuktu" yahut „sūdānī" yazı denilen ve diğerlerinden iriliği ve kalınlığı ile ayrılan, bir nevi yazı inkişaf eylemiştir. Bu ve „fâsî" yazının nümûneleri için bk. Houdas, *göst. yer.*, levha III, resim 1, 2 ve bir de Bresnier, *Cours de langue arabe*, s. 148 v.dd.

Bugün bile Afrika'da maġribî yazının dört muhtelif şekli vardır (Houdas, *göst. yer.*, s. 105):

1. T u n u s yazısı, şark yazısına oldukça benzer; fakat ف ve ڤ garp tarzında noktalanmıştır.

2. C e z a y i r yazısı, umumiyetle sivri, köşeli ve ekseriya okunması güçtür.

3. F a s yazısı, yuvarlak şekilleri ile Cezayir yazısından tamamiyle ayrılır.

4. S u d a n yazısı, umumiyetle kalın ve hantal çok defa, yuvarlaktan ziyade, köşelidir. Orta Afrika kabîlelerinin, hususiyle Haussa'ların, XII. asrın son yarısında islâm dinine girmeleri üzerine, bu yazı, garp sahasında yeni bir islâm merkezi hâline gelen Lagos dâhil olduğu hâlde, bütün Atlantik sahillerine kadar ve şark sahasında ise, Mısır'dan gelmiş olan *nesih* ile karışarak, Vaday'a kadar yayılmıştır.

İ r a n y a z ı s ı. — Yukarıda gördüğümüz vecihle, VI. (XII.) asrın sonu, arap yazısının inkişafında bir dönüm noktası olmuştur. Kûfî istimâl sahasından çekildiği gibi, yuvarlak yazı da tekâmülünün en yüksek noktasına varmıştır. Başlangıcı her hâlde daha eski olan İran yazısı (*ta'lîḳ*) da hemen hemen aynı devirde inkişaf etmiş olsa gerektir.

Bu yeni yazının karakteri sağ yukarıdan sol aşağıya doğru meyletmesidir ki, bu meyilden, bir kaç harfin ا ب ت ث ف ق uzatılmış olan nihayetteki şekilleri ve ـ ile ش'ın uzun münhani bir hat hâline tahavvülü ve bâzı harflerin mümasil bir hat ile diğerine vaslolunması gibi zarûretler husûle gelmiştir.

Arap yazısının inşalılardaki bu hususî inkişafı, eski millî yazıları olan p e h l e v î n i n tesiri altında vukua geldiği âşikârdır. İslâm tarafından fethedilen diğer medenî memleketlerde olduğu gibi, araplığa karşı her hususta mukavemeti şiddetli olan İran'da da eski yazı, iranlıların islâm dinini kabulünden sonra bile, bir kaç asır devam etti.

Bu eski yazı ispehbedlerin ve Tabaristan'daki arap vâlilerinin paraları üzerinde, en aşağı 140 (757/758)'a kadar kullanılmıştır. İki asırdan ziyade bir zaman sonra, *Fihrist* müellifi bu yazıyı tam bir surette târif eder — „et" kelimesi için يسرا yazılıp, كوشت okunduğu, „ekmek" için لهما (daha doğrusu لحما) yazılıp, نان okunduğu — ki, o devirde bu yazının hiç olmazsa âlimler tarafından bilindiği anlaşılıyor (*Fihrist* müellifi, her harfin ayrı bir mefhuma delâlet ettiğini söylemekle, eski çivi yazısı hakkında — tabiî alfabetik yazı olan İran yazısı değil — az çok bir mâlûmata sahip gibi görünmektedir). Buna diğer bir delil de İṣṭaḫr (Persepolis) harâbelerinde görülen 344 (955/956) tarihli bir kitâbedir. Bu kitâbede Büveyhî sultanlarından ilim meraklısı 'Aẓud al-Davla'nın bu harâbeleri ziyareti esnasında oradaki (tabiî Keyânîler devrine ait olmayan) iki pehlevî kitâbenin kendisine iki adam tarafından okunmuş olduğu yazılıdır (mamafih Nöldeke bu fikirde değildir, bk. Stolze, *Persepolis*, II, 49). Pehlevî yazısının *Fihrist*'teki nümûnesi ne kadar nâtamam olursa olsun, sağ yukarıdan sol aşağıya olan aynı temayülü aşikâr surette göstermektedir; bu o kadar bârizdir ki, İran'daki arap yazısı üzerine tesir etmiş olduğu, tabiatiyle, hatıra gelir (*Fihrist*, nşr. Flügel, s. 23; bu yazı nümûnesinin ilk üç satırı tersine dönmüştür. Şâyet her ikisi de arapça değilse, dördüncü satır üçüncünün doğrusu olmalıdır). *Fihrist* müellifi, yazı nevileri hakkındaki faslında, iranlıların yazılarını قيراموز denilen bir nevi Kur'an yazısından almış olduklarını kaydeder. Fakat, biz ne bu kelimenin ifade ettiği mânayı, ne de böyle bir yazı nev'ini bilmiyoruz.

Şimdiye kadar iran yazısı ile en eski vesika Muvaffaḳ al-Heravī'nin *Kitāb al-abniya*'si (*Palaeogr. Soc., Or. Ser.*, levha VIII ve IX) addolunuyor idi ise de (bunun tarihi 447 = 1055/1056 ve yazısı İran k û f î s i), sonradan 401 (1010/1011) tarihli ve *ta'lîḳ* yazının ilk alâmetlerini sarih bir surette gösteren bir satış senedi (nşr. Margoliouth, *JRAS*, 1903, s. 761 v.dd.) en eski vesika olmak gerektir. Nitekim Bayhaḳī'nin, takriben 430 senesine ait olup, Nīšāpūr'da bulunan el yazması da, muahhar *ta'lîḳ*'i gösteren bir temayül arzeder.

Kitaplarda ise, eski arap yazısı uzun müddet muhafaza edilmiştir (543 = 1148 tarihli *Risâle*'yi — Berlin, Pertsch, *Katal.*, nr. 75 — göremedim). Ġazālī'nin *Kīmyā' al-sa'āda* (Kahire, 576 = 1180; Brit. Mus. 672 tarihli)'si dik bir *nesih* ile yazılmıştır. Her ne kadar daha o zamanda bile پ, چ, ژ ve ڭ'in İran tarzında noktalanmağa başlandığı görülmekte ise de, bu tarza kitapta dâimâ riayet edilmemiştir: پیر olduğu gibi, پیش, پیدا olduğu gibi چه; (fakat دیست ve اگرچه) olduğu gibi, چهارم; جون olduğu gibi جهارم; کاهی, کردی olduğu gibi de اکر, دیکر vardır.

İlmî ve daha ziyade dinî eserler, hemen hemen nesihin hususî ve bir az dik bir şekli olan ve Bagdad'daki son halifenin meşhur hattatı [yk. bk.]'nın yazısı bulunan Yāḳūtī'ye müşabih, arap yazısı ile yazıldığı hâlde, VII. (XIII.) asırdan itibaren yeni yazı, *ta'līḳ*, kitaplarda ve iptida şiire ait eserlerde görülmeğe başlar. Merakı celbeden nokta, Kur'an satırları arasındaki tercümelerin ve daha sonra haşiyelerdeki tefsirlerin hemen dâimâ *ta'līḳ* ile yazılmış olmasıdır. Gâliba *ta'līḳ* halka mahsus bir yazı gibi telâkki olunuyordu. Bu nevi tercümelerin metne ne zaman ilâve edildiği hakkında mâlûmatımız yoktur. Fakat Kur'an yazanların satırlar arasında umumiyetle geniş bir fasıla bıraktıklarına göre, muhtemeldir ki, tercümenin ilâvesi evvelce hesaba katılıyor ve bu iş sonradan yapılıyordu.

San'ata istidadlı olan iranlılar, yazıda kemâl mertebesine erdiler. Fakat eski zamanların İran yazısı âsârı, maalesef, o kadar azdır ki, iranlı hattatların eserleri hakkında bir fikir edinmek mümkün değildir. VI. asrın son yarımında Ḳāşān civarında Rāvend'de doğan ve tam ismi ile Nacm al-Dīn Abū Bekr Muḥammed, al-Rāvendī, o devrin o kadar mâhir hattatlarından biridir ki, bu zat yetmiş çeşit yazı yazmış bir üstad idi (Schefer, *Tableau du règne de Sultan Sindjar, Nouveaux Mélanges Orientaux*, s. 5). Bugün mevcut olan yazma eserler, istilâlardan sonraki zamanlara aittir.

Ta'līḳ'in bir nev'i olan ve bu yazıdan esaslı bir farkı bulunmayan *nesta'līḳ*'ın zuhûru, ihtimâl ki, muahhar zamanlarda vukubulmuştur (bu ismin *nashī* ve *ta'līḳ* kelimelerinin birleşmesinden husûle geldiği söylenir). Daha sonra her günkü işlerde kullanılan, bütün hüsn-i hat kaidelerine muhalif birleşmeleri ve harfleri birbirinden ayıran noktaların kaldırılması ile, okunması güçleşen küçük ve ince bir yazı daha inkişaf etmiştir ki, buna *şikeste* (kırık) yazı derler. Yazıyı daha okunaklı bir hâle getirmek için, son zamanlarda bu yazıya karşı bir aksülamel vukubulmuştur. Şunu da söyliyelim ki, zamanımızdaki iranlılar, avrupalıların *ta'līḳ* tesmiye ettikleri yazıya *nesta'līḳ* demektedirler. İranlılarda *ta'līḳ*, resmî vesaika mahsus yazı olan *tavḳī*'in bir şeklidir. Eski *nesta'līḳ*'in bir nev'ine de İranlılarca *taḥrīrī*, yani mektup yazısı, denilmektedir.

Arap yazısı İran'dan Asya'nın cenup ve cenub-i şarkîsine doğru, yâni muasır mütehassıslardan bir çoğunun islâm için büyük bir istikbâl tahmin ettikleri memleketlere yayılmıştır.

İslâmiyet Çin'e erken girmiş olmakla beraber, bunun II. asırda mı yoksa ancak IV. asrın ortasında mı vuku bulduğunu kestirmek mümkün değildir (Himly, *ZDMG*, XLI, 141 v.dd.) Kanton'daki eski câmiin recep 751 (eylûl 1350) tarihli ikinci çince kitâbesinde görülen ve bu mâbedin ilk binasının Thaṅ sülâlesinden Tsön-Kwan devrinde (627—650) yapılmış olduğu hakkındaki kayıt vâzıh değildir. Bu câmiin arapça kitâbeleri müstesna olmak üzere, evvelki asırlara ait elimizde hemen hiç bir yazı vesikası yoktur. Eski tunç kaplar üzerinde bulunan kitâbelerin tarihini kat'îyetle tâyin etmek haylı güçtür. Bunlar IX. asırdan daha gerilere ait olmasa gerektir. Çin müslümanları, nüfuslarının oldukça mühim (40 milyon) olmasına rağmen, ne dinî hayat ne de islâm ilmi için bir şey yapmamışlardır. Çin müslümanları ancak pek yakınlarda okumağa ve köhne bir usûle tevfikan, tahta üzerine hakkedilen ve bu yüzden haylı değişen harfler ile tab'a başlamışlardır.

Hind müslümanları yazılarını, dillerini arapçaya nisbetle daha ziyade öğrendikleri, iranlılardan aldılar. Burada *ta'līḳ* taammüm etmiştir. İran'da ve Türkiye'de olduğu gibi, Hindistan'da da nesih ile yalnız dinî ve hukukî eserler yazılır.

Malezya adaları, Hindistan gibi, islâmiyeti iptida iranlılar vasıtası ile öğrenmiştir. Bilâhare orta çağın başlangıcında, iranlıların yerine, cenubî Arabistan'dan tâcir ve gemici olarak, Malezya'ya gelen araplar kaim olmuştur. İbn Baṭūṭā zamanında, takriben 1350 (m. s.) 'de Cava'yı idare edenler, şafi'î mezhebinden, sumatralı müslümanlardı. Bir asır sonra cenubî Arabistan'dan gelen muhacirler Cava'nın şimâl sahilinde bir kaç hükûmet te'sis ettiler ki, bu sâyede bu havâlinin islâmlaşması sür'atle vuku bulmuştur (Van den Berg, *Le Hadramout*, s. 4). Buralarda, arap yazısı ile, eski vesikalar mevcut değil gibidir. Şimdiki yazının İran'dan değil, cenubî Arabistan'dan geldiği âşikâr bir surette görülmektedir. Arabistan'ın cenup veya şarkından ('Omān) gelen islâm hâkimiyeti, şimâlî Afrika'nın şark sahilinde yayılmağa başladı ise de, bu bölgede orta çağda

büyük terakkiler gösteremedi. Şarkî ve cenubî Arabistan araplarının, XI. asırda başlayan ve islâm olan Zengibar zencilerinin (Suaheli) gayreti ile, XIII. asır ortalarından itibaren, yeniden parlayan diğer bir istilâ hareketi, islâmiyeti şarkî Afrika'nın büyük bölgelerine yaymakta iken, Avrupa devletlerinin müdahalesi ile karşılaşmıştır. Uganda ve Congo'ya kadar nufuz etmiş olan arap yazısı, o zamandan beri tevekkuf etmiş ve son senelerde ise, gerilemeğe bile başlamıştır.

Cenubî arap yazısı. — Cenubî Arabistan'ın eski ahalisinin (ṣābi'ī, ma'īnī ve ḥimyarī) kullandıkları yazı, sâmit harfler yazısı idi ki, bu harfler, bize kadar gelen taş ve tunç kitâbeler üzerinde, bâzı birleşik, daha doğrusu şifre nev'inden harfler müstesna, aslâ birleşik bir hâlde görülmez. Bu yazı da, Praetorius'un tetkiklerine göre, şimdiye kadar en eski sayılan „Mesa" yazısından tamamiyle farklı olmak üzere, en eski sâmî alfabesinden müştaktır. Cenup araplarının bunu Filistin'den mi, yoksa cenubî Irak'tan mı aldıkları şimdiye kadar tamamen halledilemeyen bir mesele olduğu gibi, bu yazının cenubî Arabistan'a ne zaman geldiğini de tâyin etmek güçtür. Şâyet Filistin'den gelmiş ise, bu intikal milâttan, nihayet, 1000 sene evvel vukubulmuş olmalıdır. Cenubî Irak'tan gelmiş ise, daha eski bir tarih mevzuubahs olabilir.

Daha garibi, bu yazının ortadan kalktığı tarih hakkında da hiç bir şey bilinmemesidir. Kuvvetli bir ihtimâle göre, bu yazı, cenubî Arabistan medeniyetinin inkırazından sonra çok yaşamamıştır. Peygamber zamanında ihtimâl artık kullanılmıyordu. Bu sebepten msl. İbn Ḥallikān islâm devrinde Yemen'de kimsenin okuma ve yazma bilmediğini iddia ediyor. Bu garip ifade, sarih bir şekilde (msl. Lebīd'de geçen „yazmak san'atını bilen yemenli köle") cerhedilmiştir. Zannolunduğuna göre, bu yazı artık kullanılmaz olmuş ise de, şimâl araplarının buna verdikleri isimlerden de belli olduğu üzere, yine bilinmekte idi. Şimâl arapları bu yazıya *musnad* („desteklenmiş", yâni bir veya iki şâkulî veya hafifçe mâil çizgilerden teşekkül eden harfleri münhani, daire, çengel veya düğüm şeklinde çizgilere istinat eden yazı) derlerdi. Her hâlde şu cihet muhakkaktır ki, islâmiyetin zuhûrundan sonra, buralarda yalnız şimâlî Arabistan yazısı hâkim olmuştur.

Bugün olduğu gibi, kadîm devirlerde de göçebe ruhu taşıyan cenubî Arabistan kavimleri, tarih ile tâyini mümkün olmayan zamanlarda, ihtimâl evvelâ ticaret kasdı ile ve bilâhare siyasî sebepler dolayısiyle, şimâlî Arabistan'ı geçerek, cenubî Suriye'ye hicret etmişlerdir. Arabistan'ın şimâl müntehasında al-'Öla'de ṣābi'ī kitâbeleri bulunmuştur. Filistin'in cenup hudutlarında ve Maverâ-i Ürdün'ün şarkında Midyen memleketinde de bir gün bu çeşit kitâbelere rastgelinmesi imkânsız değildir.

Bundan başka şimâlî arap lisanı mıntakasında, yazısı cenup arap yazısından çıkmış olduğu vâzıhan anlaşılan diğer kitâbeler de bulunuyor. Harflerin şekillerine nazaran, bu kitâbelerdeki yazının cenup arap kavimlerinin üç hicret devrinden kalma olduğuna hükmedilir. (Bu cenup arap alfabeleri hakkında en iyi mâlûmat için bk. Littmann, *Zur Entzifferung der thamudenischen Inschriften = Mitteilungen der Vorderasiat. Gesellschaft*, 1904, levha XII ve Dussaud, *Les Arabes en Syrie*, s. 63).

1. En eski kitâbeler başlıca al-'Öla mıntakasında bulunan Liḥyān kitâbeleridir. Bu yazı, D. H. Müller (*Epigraphische Denkmäler aus Arabien*, s. 20)'e, göre, bütün cenup arap yazısı şekli olup, eski sâmî yazısı ile ṣābi'ī yazısı arasında bir halkadır. — Maalesef büyük kıt'ada bulunmayan bu metinlerde, gâyet bâriz yahudi üslûbu görüldüğünden (Lidzbarski, *Ephemeris*, II, 120), bunlar hellenistik devirden daha gerilere irca edilemez.

2. Evvelâ ilk arapça, sonra ṯamūdī tesmiye olunan kitâbelerdeki yazılar, hiç şüphesiz, daha yenidir. Euting onları hemen hemen Liḥyān kitâbeleri ile aynı mıntakada keşfetmiştir. Fakat bunların yayılmış olduğu mıntaka, daha şimâle doğru gider. Burton (*Land of Midian*, II, 158) bâzılarını Midyen'de bulmuştur ve ben Tebūk'ün şimâl-i garbîsindeki Grēye harâbelerinde bir kaçına tesadüf ettim (bk. *Mélanges de la Faculté Orientale de Beyrouth*, III). Sayılarının çokluğuna rağmen — yalnız Euting onlardan 792 tâne toplamıştır —, bunlar muhteviyatça çok fakirdir ve ait oldukları devri sahih bir surette tayin etmek, şimdilik mümkün değildir.

3. Şam'ın takriben 150 km. cenub-i şarkîsinde volkanî ve ıssız bir bölge olan Ṣafā memleketinde pek çok bulunan kitâbelerin yazısı, açıkça işlek şekiller gösterdiği için, daha yenidir. Bu kitâbeler, mündericatları itibariyle, ehemmiyetsizdir; bunların milâdın I. ve II. asırlarına ait oldukları söylenebilir (Dussaud ve Macler, *Mission* v.s., s. 66, bu tarihi IV. asra kadar uzatıyor). Bu Ṣafā kitâbelerindeki yazı tarzının ne kadar zaman devam ettiğini tâyin etmek mümkün değildir. Taaccübü mucip olacak nokta, 328'de yazılan Nemāra kitâbesinin *ṣafā'ī* yazı ile değil, *nabaṭī* yazı ile yazılmış olmasıdır.

Nihayet, cenup arap yazısı Afrika'ya kadar yayılmıştır. Şekilce farklı olmakla beraber, esas vasıfları değişmeksizin, zamanımıza kadar

bu havâlide yaşamıştır. Cenup arap kabîlelerinin Habeşistan'a muhaceretleri ile Aksum mıntakasında ticarî koloni tesis etmeleri, kuvvetli bir tahmine göre, milâttan çok evvel vâki olmuştur. Onların yerli ahali ile tesâlüplerinden, lisanı sâmî olan habeş milleti husûle gelmiştir. Bunlar tarafından da pek ziyade değiştirilmeyerek, kullanılan eski cenup arap yazısı ile yazılmış âbidelerde, habeşlilerin hıristiyanlığa girdikleri tarihten (milâdî IV. asır) evvel bu yazılara tesadüf edilmiyor. Fakat, belki yunan yazısının tesiri altında, çok geçmeden, esaslı bir değişme husûle gelmiştir ki, D. H. Müller (*Epigraphische Denkmäler aus Abessinien*, s. 68 v.dd.)'e göre, bir tek adamın, belki bir yunanlının, eseri gibi telâkki edilmelidir. O vakte kadar sağdan sola giden ve bâzan da, eski yunan kitâbeleri gibi, iki tarafa giden yazı, soldan sağa gitmek üzere, tesbit edilmiştir. Ondan sonra her sâmitin şekline, hareke ve sükûnu göstermek için, nokta, çizgi veya çengel ilâve edilerek, bu yazı bir hece yazısına tahvil edilmiştir.

Milâttan sonra 900—1000 senelerinde habeş lisanı unutulmuş ve yerine daha yeni lehceler kaim olmuştur. Başlıcası, Habeşistan hududu hâricinde bile, hâlâ ticarî münasebetlerde kullanılan amhar lehcesidir. Eski yazı, bir kaç ses için, harflerden bir az tadilât yapılarak, yeni harfler teşkil edilmek suretiyle, muhafaza edilmiştir. Komşu Galla ve Agav aşiretleri bile, bu yazıyı lisanlarına uydurmağa çalışmışlardır.

Bu yeni habeş yazısı, aradan 3000 yıl geçmiş olduğu hâlde, ilk esasını muhafaza ederek, harfleri bitiştirmemek usûlüne sâdık kalan eski sâmî alfabeden, doğrudan doğruya iştikak etmiş son örnektir.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen kitap ve makalelerden başka şunlar da zikredilebilir: De Sacy, *Nouveaux aperçus sur l'histoire de l'écriture chez les Arabes du Hecjaz* (*JA*, 1. ser., I, X, 209 v.dd.); Arnold, *The present order of the alphabet in Arabic*; Fleischer, *Beschreibung der von Tischendorf... gebrachten christlich-arabischen Handschriften* (*ZDMG*, VIII, 584 v.dd.); ayn. mll., *Über eine arabische Übersetzung des Neuen Testamentes* (Petersburg'da) (*ZDMG*, XV, 385 v.dd.); ayn. mll., *Zur Geschichte der arabischen Schrift* (*ZDMG*, XVIII, 288—291); Caetani, *Annali*, A. H. 11, § 210—214. — Papiruslara dair: Rogers Bey, *Notice sur les papyrus* (*arabes*) *postérieurs à l'ère chrétienne* (*BIE*, 1880, s. 9—23); Loth, *Zwei arabische Papyrus* (*ZDMG*, XXXIV, 685 v.dd.). Nihayet Karabacek'in eserleri. — Aşağıdakileri göremedim: Codera, *Boletino de la Academia de la Historia*, XXXIII, 1898, bk. *Paleographia árabe, Homenaje á D. Francisco Codera* (Saragossa, 1904), s. XXIX; C. Huart, *Les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman* (Paris, 1908). — Yazı koleksiyonları: Ahlwardt, *Zwölf Arabische Schrift-Tafeln* (Berlin); Lewis ve Gibson, *Forty one facsimiles of dated christian mss.*; *Studia Sinaitica*, XII; Remiro, *Escrituras árabes de Granada* (Granada, 1906). (B. MORITZ.)

e. ARAP DİLİ. KLÂSİK ARAPÇA.

Arapça eserler yazılmağa başlandığından beri arap yazı dili ile yazan kavimler tarafından bütün eserlerde (bir kaç istisnadan başka; bk. aş. ARAP LEHCELERİ ve ARAP EDEBİYATI), umumiyetle kullanılan dile klâsik arapça denilir. Bildiğimiz en eski klâsik arapça, cahiliyet devrine ait olan şiirlerde görülür. Her hâlde ekserisi yazı yazmak bilmeyen cahiliyet devri şairleri, nasıl olup da müşterek bir şiir dili vücuda getirebildiler — acaba bunlar, eserlerine daha geniş bir intişar sâhası temin etmek emeli ile, ticaret sâyesinde bir çok lehcelerin birbiri içinde erimesinden meydana gelen bir dil birliğini, sâdece güzelleştirmekle mi kalmışlardır, yoksa tarihten evvelki devirlerde (siyasî ahvâl dolayısiyle?) her hangi bir kabîlenin lehcesi müşterek bir şiir dili hâline mi gelmiştir —, bütün bu meseleleri, eski lehceler hakkındaki mâlûmatımızı gâyet dakik bir tenkide tâbi tutmadan, kat'î bir şekilde halletmek imkânı yoktur. Bununla beraber, oluşlarını daha yakından tâkip edebildiğimiz başka edebî lisanlar ile (msl. fransızca, ingilizce ve almanca) mukayese edersek, görürüz ki, hususî bir lehcenin şiir ve bilâhare yazı dili hâline gelmesi faraziyesi, arapça için de varit sayılabilir. Bu sâhada yapılan tetkiklerin bugünkü vaziyeti, Brockelmann (*Grundriss der vergl. Gramm. der semit. Spr.*, I, 23; krş. Nöldeke, *Beiträge zur semit. Sprachwissensch.*, s. 1—14; ayn. mll., *Die semit. Sprachen*, 2. tab., s. 52 v. dd. — fakat bu son eserin tenkidi için bk. *Liter. Centralblatt*, 1899, süt. 1404; ve Praetorius'un Schleicher'in, *Die Somali-Sprache* kitabı hakkında ki tenkidi (bk. *Ausland*, 1892, s. 686[b] aş.) ve A. Fischer (*ZDMG*, LIX, 662, not 4) — tarafından izah edilmiştir.

Edebî arapçanın tam mânası ile bir inkişafından bahsedilemez. Hakikaten her ne kadar asırlar zarfında, kültürün inkişafı ve muhtelif edebî nevilerin icapları dolayısiyle, kelime ve tâbirlerde mühim değişmeler husûle gelmiş ise de (bk. A. Fischer, *göst. yer.*, LVI, 580 v.

v.d.), bugün Mısır ve Suriye'nin münevverlere hitap eden matbuatındaki arapçanın gramer yapısı, esas itibariyle, eski şiir lisanı bünyesinin aynıdır. (Tabiî klâsik arapça ile bugünkü halk lehceleri arasındaki fark, büsbütün bâriz-dir; bk. aş. ARAP LEHCELERİ).

Misli görülmeyen bu muhafazakârlığın sebebi, Kur'an'daki lisanın müslümanlarca hâlis edebî arapça diye telâkki olunarak, bunun hemen hemen dokunulması câiz olmayan mukaddes bir lisan addedilmesinde aranılabileceği gibi, arapların açılmış olan cığırdan ayrılmağa kabiliyetleri olamadığında da aranılabilir.

Edebî arapçanın gramer bünyesini burada izah etmeğe kalkarsak, sadedden ayrılacağımızdan, gramerden bahseden mâruf eserleri zikretmekle iktifa edeceğiz: Socin, *Arabische Grammatik* (6. tab., 1909, Brockelmann tarafından yeniden işlenmiş ve mevcut diğer gramerlerin en yenisi olduğu gibi, s. 161—200'de iyi bir bibliyografya verilmiştir); Wright, *Arabic Grammar* (3. tab., 1896 ve 1898, Robertson Smith ve de Goeje tarafından yeniden işlenmiştir); Sacy, *Grammaire arabe* (3. tab., 1904); Nöldeke, *Zur Grammatik des klass. Arabisch.*; Fleischer, *Kleinere Schriften*; Reckendorf, *Die Syntaktische Verhältnisse* ve hususî mecmualardaki bir çok makale ve araştırmalar. Edebî arapçanın fonetik ve morfolojisinin bir icmalini ihtiva eden Stumme, *Arabisch, Persisch und Türkisch in ihren Grundzügen* (bilhassa arabiyat mütehassısı olmayanlar için şâyân-ı tavsiyedir). Edebî arap dili hakkında mühim arapça eserler, ARAP EDEBİYATI maddesinde zikredilmiştir. — Lûgat kitapları: Lane, Freytag, Dozy, Kazimirski, Belot, Wahrmund v. s.

Diğer edebî lisanlara kıyasen, arap dilinin kabiliyeti hakkında, buraya bâzı mülâhazalar dercedeceğiz. Evvelâ, diğer sâmî lisanları nazar-ı itibara alırsak, görürüz ki, bu lisanların ekserisi cümleleri yan yana koymakla iktifaya mecbur olduğu hâlde, arapçada türlü türlü rabıtalar kullanılarak, bir çok tâlî cümleleri bir aslî cümleye bağlamak suretiyle, ifadeye terkibî bir kuvvet vermek imkânı vardır. Fakat Hind-Avrupa lisanları ile mukayese edilince, arapça ve onunla aynı asıldan olan diğer diller, bir cihetten oldukça kusurlu görülür: her ne kadar isimler, bir çok istikametlerde inkişaf ve ince ince farklar iktisap ederek, en mücerred mefhumları bile ifade edebilecek bir hâle gelmiş ise de, fiillerin inkişafı mahdut olmuştur. Nitekim ekseriya fiillerde de vukû ve istimrarın birbirinden ayırt edilmesi mümkün olmamaktadır: *ḳāma*, hem „ayağa kalktı", hem de „ayakta durdu" mânasına gelir. Muhtelif yardımcı fiiller vasıtasiyle, fiiller arasında gösterdiğimiz muhtelif farkların da arapçada mukabilleri yoktur: *yaḳra'u* hem „okur", hem de „okuma bilir" mânasındadır. Zaman gösteren bir kaç kelime (*ḳad, kāna, savfa* v.s.) mevcut olmakla beraber, zamanlar çok kere birbirinden sarahat ve kat'iyetle tefrik edilemez. Bu hususta yukarıda zikredilen gramere dâir eserlerden başka bk. Brockelmann, *Grundriss*, I, 23 v.d.; ayn. mll., *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 11 v.d.

İslâmın ortaya koymuş olduğu meselelerin arap edebiyatının inkişafında ne gibi tesirler icra etmiş olduğunu aşağıda göreceğiz [bk. ARAP EDEBİYATI]; burada yalnız edebî arapçanın ve arap filolojisinin az çok doğrudan doğruya islâma bağlı olduğu noktalara temas edeceğiz. Edebî arapça, intişarını ve bugüne kadar sarsılmaz hükümranlığını şu hususlara medyundur: müslümanlar, büyük bir kısmı Mekke lehcesi ile meydana gelmiş olan Kur'an'ı, hiç olmazsa harekelemek ve işaretlemek hususunda ve belki de daha geniş mikyasta (krş. Vollers, *Volkssprache und Schriftsprache im alten Arabien* ve Hartmann, *Oriental. Literaturzeitung*, XII, 19 v.dd.), o devirlerde klâsik sayılan şiir diline tevfik ettiler. Kur'an'ın daha ilk zamanlarda tesbit edilmiş ve yazılmış olan sâmitlerini, çok defa kalâsik telâffuza pek uygun olmadıkları hâlde, şekil bakımından değiştirmeğe kalkışmadılar (fakat bk. msl. Vollers, *göst. yer.*, s. 58: *ḳām* yerine *ḳā'iman*); Kur'an'daki sâmitlerin yazılışı bugüne kadar, aşağı yukarı, esas itibariyle, hiç değişmedi ve bu hâl, klâsik arapça için, bir kaide olarak kaldı. Kur'an'daki kelimelerden çoğunun, tenvin v.s. gibi, îrabları gösterilmemiş olması, dikkate şâyândır. Bu keyfiyet, Kur'an'ın metnini ilk yazanların bâzı kelime îrablarının telâffuzunda ittifak edemedikleri için, kelimeleri mücerret şekillerde bırakmağı tercih eylemiş olmaları ile izah edilebilir. Bu faraziye (ki, elbette vahiy kâtiplerinde tecrit melekesinin haylı inkişaf etmiş olduğuna delâlet eder), daha Peygamber zamanında, Hicaz'daki şehir sâkinlerinin, tenvin v.s. gibi, kısa son harekeleri terketmiş olmaları kabul edilse bile, kıymetten düşmez (bk. A. Fischer, *ZDMG*, LIX, 816; Vollers, *göst. yer.*, s. 165—175); aksi takdirde, Kur'an'da kelimelerin cümle içindeki vaziyetlerinin neden hiç bir zaman ḳâle alınmadığı ve msl. Kur'an'ın en eski metinlerinde bile görüldüğü üzere, müennes lâhikasının, izafet hâlinde dahi, neden ة şeklinde yazıldığı anlaşılamaz. Krş. Nöldeke, *Gesch. des Qorâns*, 1. tab., s. 247 v.d. — İhtimâl Kur'an'ı mümkün mertebe doğru okumak ve anlayabilmek gayreti, lisanın ilmî bir esas üzerine kurulması

ve sonraki inkişafı için, çok mühim olan iki ilmin (fonetik ve gramer) zuhûruna sebep olmuştur. Araplar her ne kadar fonetikte hindlilerin ve gramerde yunanlıların, bilhassa Aristo'nun, tesiri altında kaldıkları farzedilse bile (Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.*, I, 97), bu sahalardaki kendi hizmet ve muvaffakiyetleri hiç bir zaman inkâr edilemez. Eski arapçadaki bütün sâmitlerin tam bir târifini arap fonetikçilerine [tecvid ve mahârîc-i hurûf mütehassısları] medyunuz. Bütün lüzumsuz incelikleri ile berabar, arap nahvi de, hiç şüphesiz, kelimelerin diğer sâmî lisanlarda görüldüğü gibi, bir çok mânalar ifade etmesi mahzurunu asgarî halde indirmiştir. Bugüne kadar diğer lehcelerin edebî dil hâline getirilmesi teşebbüsleri neticesiz kalmış olmasına nazaran, on beş asırlık klâsik arapça, islâmiyet durdukça, bâkî kalacaktır. (A. SCHAADE.)

ARAP LEHCELERİ.

I. Arap lehcelerinin târifi. — En eski âbidelerini islâmdan evvelki şâirlerin eserlerinde gördüğümüz arap edebî dilini, ihtimâl kökleri şarkî orta Arabistan'da bulunan ve müşterek lisan derecesine yükselip, bilâhare arap gramercileri tarafından — bir az fazla işlenmiş sun'î kaideler olmakla beraber — kaideleri zaptedilmiş olan bir lisan şekli olarak telâkki etmeliyiz. Arapçada dâimâ bu edebî lisandan farklı olan muhtelif lehceler mevcut olması tabiîdir. Cenup arapçası [bk. SABA'] bir çok âbidelerde mahfuzdur. Bundan başka eski zamanlarda lehce farklarına âit olan teferruat, Arabistan'ın Yemen'den başka mıntakalarında (nabatîler de dahil olduğu hâlde) civar memleketlerde bulunan âbideler ve eski arap dili nümûnelerindeki muhtelif hususiyetler, Kur'an'ın kıraatlerindeki muhtelif rivâyetler, gramer ve lûgatlerde bulunan müteaddit sözler ile bize vâsıl olmuştur. Müteâkiben arap kabîlelerinin birbirleri ile karışmaları, yabancı kavimlerin nufuzu ve edebî lisanın tesiri v.s. âmiller, halk dilinin şekillerinde de değişiklikleri intac etmiştir. Şu sözlerimizden anlaşılacağı vecihle, ekseriya yapıldığı gibi, şimdiki arapça şekillerinin aslını münhasıran edebî arapçada aramak yanlış olur. Bunun yerine bu şekillerle klâsik arapça arasındaki münasebetlerin tetkiki mevzuubahs olmalıdır. Aynı zamanda tetkik esnasında edebî arapça doğmatik karakterinden tecrid edilerek, ona yalnız lisan tarihi noktasından bakılmalıdır. Bugünkü arapçanın bâzı unsurları bakımından, şu cihet sâbit olmuştur ki, bunların menşe'leri edebî arapça değildir. Fakat umumiyetle gerek alelâde halk arapçasının ve gerek edebî arapçanın tarihine dair araştırmalar hâlâ başlangıçtadır. Şimdiki arapçanın ilmî tetkikine devam edilmekle beraber, bilhassa zamanımıza kadar muhafaza edilen eski arapçanın lehceye âit bütün hususiyetlerini, mümkün mertebe mükemmel bir surette, toplamak ve mukayeseli tetkikler yapmak esaslı bir ehemmiyeti hâizdir. Bu vazifenin bir kısmını Vollers ifa etmiştir. Biz burada şimdiki lehceleri tetkik edeceğiz ve imkân derecesinde eski tarihlerine kadar gideceğiz. — Krş. Th. Nöldeke, *Das klassische Arabisch und die arabischen Dialekte* (*Beiträge zur semitischen Sprachwissenschaft*, Strassburg, 1904, s. 1—14); K. Vollers, *Volkssprache und Schriftsprache im alten Arabien* (Strassburg, 1906).

II. Arap dilinin yayılma sahası. — Bugün arapça konuşulan mıntakalar (kısmen diğer lisanlar ile birlikte) şunlardır: Anadolu hudutlarına kadar Suriye, Irak, [İran'ın Irak'a mücavir mıntakası], Arabistan, sahra sınırlarına kadar Afrika, Malta, Mısır (cenuba doğru Nil'in garp kollarına kadar), Kordofan, Darfûr, Vaday, Bornu (şarkî ve garbî Sudan), Niger nehri münhanisinin ve Senegal nehrinin geçtiği bâzı memleketler ve Senegal ile Fas arasındaki garbî Sahra. — Cenup arapları Zengibar ve Arabistan'ın karşısındaki Afrika mıntakalarını istismar ettikleri gibi, bunlardan Malezya adalarına kadar da gidip yerleşen kolonlar olmuştur. — Orta çağlarda (tarkriben 1500'e kadar) Endülüs, Balear adaları, Sicilya, Pantelleria (XVIII. asra kadar) ve Madagaskar'da arapça konuşuluyordu. Hindistan'ın cenub-i garbîsinde yaşayan Moplasların konuşma dilinin arapça olduğu henüz kat'iyetle mâlûm değildir. — Yukarıda zikredilen yerlerde arapça, bir takım yabancı diller ile temasta bulunmuştur; bk. aş. muhtelif lisan mıntakaları.

III. Menbâlar. — En eski arap lehceleri hakkında bize mâlûmat veren kaynaklar için bk. yk. I. Muahhar devirler hakkında şunlar zikredilmek lâzımdır: 1. Kaba veya buna çalan dil ile yazılmış metinler ki, bunlardan kısmen pek eski zamana âit olanları elimizdedir (krş. msl. aşağıda V, 7: Endülüs). Bu hususta ehemmiyeti hâiz olan hıristiyan arap metinleri — krş. Georg Graf, *Die christlich-arabische Literatur bis zur fränkischen Zeit* = *Strassburger Theol. Studien*, VII, 1 (1905); ayn. mll., *Der Sprachgebrauch der ältesten christlich-arabischen Literatur* (Leipzig, 1905) — ile yahudi-arap vesikalarıdır. Ekseriya ibrânî harfler ile yazılmış olan bu vesikalar arasında, mühim eski eserlerden başka (msl. Abu'l-Valîd Marvân b. Canâḥ, *The books of Hebrew Roots*, nşr. Ad. Neubauer, Oxford, 1875) son zamanlara kadar gelen bir çok eserler vardır ki, bunlardan, lisan tarihi bakımından, bugüne kadar istifade edilmemiştir. Krş. Eusèbe Vassel, *La littérature populaire des Israélites tunisiens* (*Revue Tunisienne*, temmûz 1904 ve devam eden numaralarda). Brit. Museum, Strassburg ve Berlin'de bir çok alâka uyandıran matbû eserler vardır. Takriben 1800'den itibaren başlayan ve lâtin harfleri ile Malta dilinde yazılmış eserler de mühimdir (krş. Luigi Bonelli, *Archivio glottologico italiano*, Supp. period., IV). — 2. Çok eski ve mühim olmak üzere, elimizde bulunan, bilhassa arapça metinlerin yahut münferit cümle ve isimlerin nabatî veya yunan harfleri ile yapılmış transkripsiyonlarını zikretmeliyiz. Bunlarda hareke (sâit) sistemi ile bir çok sâmitlerin telâffuzu ve harf-i târifteki *l* harfinin — msl. şemsî harflerin tesiri ile — uğradığı idgamın derecesi, aksanlara dayanan insiraflar v.s. hakkında mühim mâlûmat buluyoruz. Bu hususta başta eski Violet mezmûr parçası (*Oriental. Litteraturzeitung*, 1901) eski Mısır papirusları ve Cusa tarafından neşrolunan Sicilya vesikaları (bk. aş. V, 15) zikredilmek lâzımdır. — 3. Arapçadan başka dillere geçen kelimeler (eğer doğrudan doğruya ve yaşayan dilden geçmişlerse). Bu menba'ın, lisan tarihi nokta-i nazarından, ehemmiyeti (msl. İspanyol arapçası mevzuubahs olduğu vakit) göze çarpar. — 4. Avrupalıların eserleri. Son zamanlarda bilhassa Landberg, Stumme ve Marçais tarafından yapılan tetkikler ehemmiyetli ve faydalıdır. Bir çok eski ve kısmen kıymetli lûgat üzerinde tetkikler, yazma hâlinde kütüphanelerde mevcuttur. Seyyahlar için yazılmış olan bir çok arapça „dil rehberleri" arasında hiç bir kıymeti olmayan kötüleri de vardır. — 5. En başlı menbâ ise, tabiî olarak, bitmez tükenmez bir kaynak olan, yaşayan dilin asıl kendisidir. Fakat bilhassa savtiyatta esaslı bir tahsil ve hazırlık olmadıkça, bu kaynaktan istifade edilemez. Bize lâzım olan metinlerdir (şarkılar hâric) ki, bunların tam bir fonetik transkripsiyonunun yapılması ve vurguların itina ile işaret edilmesi lâzımdır. — Arap lehcelerinin tam bibliyografyası (yazm. dahil olmak üzere) için bk. G. Kampffmeyer, *Kritische Bibliogr. der arab. Dialekte* (*ADMG*).

a IV. Hususiyetler. — Bu hususta alâka uyandıracak meseleler ve, lisan tarihi itibariyle, ehemmiyetli pek çok noktalar bulunduğundan, mükemmellik iddiasına kalkışmadan, aşağıdaki satırlarda, mûtad olan gramer şeması sırasına göre, bunların bir kısmı mukayese edilecektir. Daha aşağıda (bk. V) ayrı ayrı lehce mıntakalarına göre, âtideki mâlûmatı vereceğiz: 1. her lehcenin intişar sahasını tâyin için lüzumlu görülecek kısa mülâhazalar; 2. dil tarihi bakımından muhtelif lehceler arasında toplu bir bakışı kolaylaştırmak maksadı ile, kâfi derecede tanınmış olan lehcelerin her biri için, müstakil şahs zamirlerinin ve sahih fiillerin birinci sigasının mâzi ve muzari şekilleri (bu şekiller gerek tam olmak ve gerek karakteristik sigalar şeklinde veya istişhat suretiyle gösterilmek üzere); 3. en mühim bibli yografya.[1]

b Dikkat edilecek noktalar. Bugünkü arapça ile edebî arapça arasındaki farklar eskiden pek cüz'î görülmüş olduğundan, arap lehceleri diye ortaya bir bahis çıkarılamayacağı sık sık iddia edilmiş idi; krş. Eichhorn, *Über die verschiedenen Mundarten der Arab. Sprache* (1779); Leguest, *Ya-t-il ou n'y a-t-il pas un arabe vulgaire en Algérie?* (1858). Bu gibi hükümler, ancak vak'a bilinmediğinden ve bu hükümleri veren âlimlerin nazarlarını, şimdi her tarafta (başlı başına) münteşir bulunan müşterek lisanlardan başkasına, atfetmediklerinden neş'et etmiştir. Mâlzememizin zenginleştiği bu zamanda, umumî hükümler için, aşağıdaki noktaların göz önünde tutulması gerektir: 1. geniş mıntakalardan henüz hiç mâlûmatımız olmadığı; 2. bir memleketin arazisinin yalnız bir noktasındaki dil şeklini (msl. memleketin merkezinde konuşulan dili) bilmekle, o memleketin lehcesinin bilinemeyeceği; 3. müşterek lisan her yerde mevcut olup, dâima bunun altında keşfe muhtac bir çok lehce hususiyetleri bulunduğu. Şiirler, dil tarihi bakımından, nümûne tutulamaz. Masallar da, çok defa müşterek dil ve edebiyattan alınmış unsurları hâvidir.

c Sâmitler. (Krş. Vollers, *The System of Arabic Sounds, Transactions of the IXth Intern. Cong. of Orientalists*, II, London, 1893).

1 Şunlara dikkat edilmelidir: 1. *İslâm Ansiklopedisi*'nin transkripsiyon usûlü kabul edilmiştir. Edebî arapçanın savtiyatı karilere mâlûm farzedilmiştir (bununla beraber krş. Vollers, *göst. yer.*). Bâzı defa [yarı sâit *w* ve *y*, açık *e* için *ā*] ve *o*'ya yaklaşan *a* için *ā* şekilleri kullanılmıştır. Sâitlerin yazılışını umumiyetle sâdeleştirdik. Aşağıdaki misâllerde (bk. V) sâit sedalarının mümkün olan bütün ince farklarını kaydetğeme kalkışmadık. ' işareti, kısa ve tonlu bir sâit, ^ işareti ise, uzun ve tonlu bir sâit gösterir. Menbâlarda işaret olunduğu yahut başka taraftan kat'iyetle tesbiti mümkün bulunduğu takdirde, tonlar gösterilmiştir. [ ] arasındaki şekiller, edebî arapçanın şekilleridir. 2. Kısaltmalar: *mz.* = müzekker, *mn.* = müennes, *mş.* = müşterek, *mf.* = müfret, *cm.* = cemi. Lehce mıntakalarına âit olan kısaltmalar V. maddedeki başlıklardan kolaylıkla anlaşılır. *um.* = umumî. — *AAWB* = *Philosophische und Historische Abhandlungen der Königl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*; *ADMG* = *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, herausgegeben von der Deutschen Morgenländ. Gesellschaft*; *ASGW* = *Abhandlungen der philologisch-histor. Classe der Königl. Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*; *BSS* = *Beiträge zur Assyriologie u. semit. Sprachwissenschaft.*

1. *Hemze*; edebî arapçada bulunan ve hançereden infilâkî surette çıkan hemze, ekseriya terkedilir. Bu keyfiyetle şunlar alâkadardır: α vurgusuz vokallerin düşmesi, msl. *ḥad(d)* [*'aḥádun*] (um.), *kbár* [*'akbâra*] (krş. aş. **s**); β kelime ve kelime cüz'lerinin birleşmesi, msl. *cāb* [*cā'a bi*] „getirdi" (um.); *martanuḫra* [*marratan 'uḫrā*] (İspanya, XIII. asır) „bir başka defa"; *insên anâḫar* [*'insânan 'āḫara*] „başka bir adamı" (İspanya, XV./XVI. asır); *'áṣar titfâl* [*'aṣaratu 'aṭfālin*] „10 çocuk" (Malta). — Bunun yerine bâzan *v* ve *y* konulmuştur (?): *vēn* [*'ayna*] „nerede?", *vâḥez* yahut *yâḥez* [*'āḥizun*] „alan" (krş. aş. **o**) v.b. — Diğer taraftan edebî arapçanın kullanılmadığı yerlerde *hemze*'yi kesretle kullanırlar; cenubî Arabistan'da, kelimeler, nihayetindeki uzun bir vokalden sonra, ekseriya böyledir.

2. *Bā'*. Şarkta ve garpta ekseriya bir gizli *u* ihtiva eder: *rábbuy* „Allahım" (Trablus). Fas'ta diş-dudak telâffuzlu bir *v* olmağa mütemayildir. Başka yerlerde *b*.

3. *Tā'*. Cezayir ve Fas'ta ekseriya *ts*. Başka yerlerde *t*.

4. *Ṯā'* ve 9. *Ẓāl*. Bilhassa bedevîler arasında ve köylerde, kezalik İspanya, cenubî Arabistan ve Tunus'ta *ṯ* ve *ẓ* aslî telâffuzunu muhafaza etmektedir; başka yerlerde = 3 (*t*, *ts*) ve 8 (*d*). Şarkî Tunus'un bedevîlerinde de böyledir (*t*, *d*). Edebî arapçanın tesiri olan yerlerde (daha umumî olarak Kudüs ve Mekke'de), *s* ve *z*.

5. *Cîm*. Aşağı Mısır, merkezî ve cenubî Arabistan'ın bâzı yerlerinde, *g*. Merkezî ve cenubî Arabistan'ın diğer yerlerinde ekseriya *gy dy* (*y*-'nin *j* temayülü); aşağı Fırat'ta *y*; Necd'de nâdiren, Mekke'de muttarit surette *c*. — Başka yerde *c* ve *j*.

6. *Ḥā'*. *ḥ*; cenubî Arabistan'da hafif ve *h* olma temayülü. Krş. 7.

7. *Ḫā'*. *ḫ*. Malta'da bugün umumiyetle = 6 (*ḫ*); bununla beraber, gerek bunun gerek *ḥ*'nın *ḫ* telâffuz edildiği vâkidir. XVIII. asırda bu sesler birbirinden daha ayrı idi.

8. *Dāl*. *d*.

9. *Ẓāl*. Krş. 4.

10. *Rā*. Dil ile telâffuz olunan *r*; Bagdad'da (başka yerlerde bâzı ferdler tarafından) küçük dil ile telâffuz edilen *r*.

11. *Zāy*. *z*.

12. *Sîn*. *s*.

13. *Şîn*. *ş*.

14. *Ṣād*. *ṣ*; Malta'da olduğu gibi, şarkî Tunus bedevîlerinde ve şimâlî Afrika'nın daha başka yerlerinde *s*.

15. *Żād*. Bedevîler nezdinde ve çok defa köylerde ekseriya dolgun *z*, Tunus'ta da böyle. Başka yerde *ż*, Fas'ta *ṭ*. Şarkî Tunus bedevîlerinde ve şimâlî Afrika'nın diğer taraflarında ve Malta'da *d* telâffuz edilir. Ḥaẓramavt'ta, Mehri'de olduğu gibi, kalın *l*. Edebî arapça, türkçe ve farsça-kürtçenin tesiri altında, *z* (bâzan *ẓ*).

16. *Ṭā'*. *ṭ*; cenubî Arabistan'da hafif (*d*'ye temayül). Şarkî Tunus bedevîlerinde ve Malta'da *t*.

17. *Ẓā'* = 15.

18. *'Ayn*. ', Malta'da düşme temayülü gösterir.

19. *Ġayn*. *ġ*; cenubî Arabistan'da kısmen = 18 (yâni *'ayn* gibi). Bu değişiklik bugünkü Malta'da hâlâ umumîdir, fakat XVIII. asırda burada *ġ* henüz vardı. Bâzı Cezayir bedevîleri *ḳ* gibi de telâffuz ederler (krş. 21); başka yerlerde *g*.

20. *Fā'*. *f*; bâzan bir *u* sesi ihtiva eder.

21. *Ḳāf*. Şehirlerde ekseriya *ḳ* telâffuz edilir; aynı telâffuz İspanya'da ve Malta'nın münever sınıflarında câridir. Bedevîlerde ve şehirler haricinde ekseriya kalın *g*; Trablusgarp'ta da böyledir. Fakat Suriye şehirlerinde, Kahire ve umumiyetle Malta ve bâzı diğer yerlerde de (Cezayir, Fas) kuvvetli bir *hemze* gibi telâffuz olunur; şarkî Tunus bedevîlerinde, şimâlî Afrika'nın diğer yerlerinde, Kudüs civarında ve daha başka mıntakalarda = *k* (Malta'da hem *k* hem *hemze* gibi); orta Arabistan ve Irak'ta (cenubî Arabistan hâric), hususiyle *i* ve *e* sadalıları ile yan yana gelince = *c* (ve *ç*, *dz*); cenubî Arabistan'da ve Irak'ta kısmen = *ġ* (19). Kalın telâffuz edilince, bir *u* sesi de ihtiva eder [*ḳ*'ın *hemze* olarak telâffuzu bilhassa Kahire'dedir. Mısır'ın diğer lehcelerinde *ḳ*, *ġ* gibidir: msl. Banî Suvayḥ'in bir kaç km. cenubuna düşen Bîbā köyünde *ḳ* = *ġ* ve bir istasyon evvel olan Ṭanaza'de *ḳ* = *hemze*'dir; bk. H. A. Winkler, *Ägyptische Volkskunde* (Stuttgart, 1936, s. 108 v. d.)].

22. *Kāf*. Ekseriya *k*; kısmen (Suriye, Fas, dâimâ mahdut bir surette) = *hemze* (krş. 21). Merkezî Arabistan ve Irak'ta = *ç* (ve *c*; bir de, *ts* ve *kş*, *ks*), 21'de olduğu gibi. — Bâzan da bir *u* sesi ihtiva eder.

23. *Lām*. *l*; nâdiren (fakat Allāh kelimesinde dâimâ) kalın *l*.

24. *Mîm*. *m*; bâzan *u* sesi ihtiva eder.

25. *Nūn*. *n*; bâzan genizleşmiş olarak.

26. *Vāv*. *v*. (ingl. *w*).

27. *Hā'*. *h*; Malta'da umumiyetle kalmamıştır (burada dâimâ = *hemze* yahut *ḥ*).

28. *Yā'*. *y*.

Normal ses kıymetleri, muhtelif tesirler sebebi ile, bilhassa aynı kelimenin içindeki veya yan yana olan kelimelerdeki seslerin bir araya gelmesi dolayısiyle, muhtelif değişikliklere uğ- **d**

ramaktadır; msl. Tunus'ta *tṭ* = *ṭṭ*, *tż* = *dż*, *nr* = *rr*, *sd* = *zd*, *'ḥ* = *ḥḥ*, *ḳh* = *ḳḳ* v.s. olur. Sahih fonetik işaretlerle yapılmış olan her yerde buna benzeyen telâffuzlar tesbit olunmuştur. — İttiratsızlıklar, en ziyade, safirî seslerin bir araya gelmesi hâllerinde görülür, msl. *sāms* (Trablus), *ṣémṣ* (Malta ve garbın diğer yerlerinde) „güneş", *zíns* [*cinsun*] „cins" (Trablus), *dâz* yahut *dyâz* ve *gâz* [*cāza*] „geçmek" (Fas) v.b. Şarkta da buna benzer hâllere rastgelinir.

Malta'da yumuşak sâmitler kelimelerin sonunda dâimâ sert olurlar. — Şeddeli sâmitler umumiyetle muhafaza edilir. Fakat şeddeli sâmit her hecenin sonunda bulunduğu vakit, Irak ve Malta'da şedde dâimâ, ve diğer mıntakalarda, şedde hecenin nihayetinde geldiği vakit, ekseriya düşer; Malta'da uzun sâitlerden sonra da her vakit hazfolunur. — Sâmitlerin yeniden şeddelenmesi için bk. aş. **g** ve V, 9 α; Cezayir lehcesinin fiil kısmı.

Çok kullanılan kelimeler de aşınmalara ve ihtisarlara uğrar; msl. *ḳadr* yerine *ḳad(d)* gelir. Cezayir'de *zérk* ve diğer şekilleri = *za 'l-vaḳt* „şimdi" v.s.

e Sâitler. Edebî arapçanın *a-i-u* sâitlerine mukabil, bir çok mutavassıt tınnetli çeşitler buluyoruz (*a å ä e i*, *i e*, *u o ü i* v.s.). Sâitler babların (şekil) tefriki hususundaki rollerini bir dereceye kadar kaybetmiştir. Netekim bâzan *i* ve *u* grubu (Omān'da olduğu gibi), bâzan her üç grup (garptaki gibi), birbirine karışmış bulunur ve sâitlerin tınnet farkları münhasıran kendilerine bitişik (mufahham veya halkî v.s.) sâmitlere veya diğer sâitlere (vokal ahengi, bilhassa garpta) tâbidir. — Sâitler arasında vokal ahengine çok rastgelinir; msl. *şírib* [*şaríba*] „içti" (Suriye, Mısır). Fiilin ikinci aslî harfinin sâitleri, mâzi ve muzaride ekseriya birbirine benzetilir. — Vurgusuz kısa sâitlerin hazfı ekseriya bu üç vokale şâmildir; bâzan da (şarkta) *a*'dan ziyade *i* ve *u* sâitlerinde vâki olur. Bu sebeptendir ki, *şírbit* „(kadın) içti" denilir; *ḳtíl* „öldürdü", *ḫonóḳ* „boğuldu" (her ikisi mefruz şekildir), *ḳtíl* ve *ḫnóḳ* sâbit şekillerini almıştır (lâzım şekillerinde de böyledir); bu lehcede geri giderek, birinci heceye intikal edildiği vakit, bu sigalarda hiç bir değişiklik olmadığı hâlde, *ḳatél*, *ketéb* kelimeleri de, bugün müstamel olan, *ḳátel*, *kéteb* şekillerini almıştır. Bu hâlin pek mârûf bir nazîri habeşcede vardır. — Sâitlerin vurgu tesiri ile uzaması (temdit): *ḳâm* „kalk", *burnûs*'tan *burnús* (garp) v.s. — Memdut sâitler: *â*, bu vokal *a* olarak kalmazsa, şu çeşitlere girer: 1. *å*, *ô*, *û* v.s. Malta'da köylüler arasında, Suriye'nin tek-tük bâzı yerlerinde, kezâ cenubî Arabistan'da. 2. *ê*, *iê* (Libya çölünde; keza söylenildiğine göre, Malta'da), *îe* (Malta), *î* (İspanya, Malta) v.s.

İkiz sâitler (diftong): *av* ekseriya = *ō* (*ōu*) ve daha sonra *ū*; *ay*: *ē* (*ēy*) ve *ī* (*īe*); fakat kendisini tâkip eden *v* yahut *y* tesiri ile (Mısır), diğer yerlerde başka şerait altında aslî şeklini muhafaza eder; yâni diftong olarak kalır. 'Omān'da bu ḳâide yüzünden mâzi-i mâlûm ile mâzi-i mechûl arasında mühim bir fark zuhûr etmiştir.

Vurgu hususiyetleri. Arap gramercilerinin mevzuubahs etmedikleri vurgu hakkında, arap lehcelerinden pek kıymetli mâlûmat elde edilebilir. Klâsik arapçayı vurgulama tarzımız Mısır ve Suriye âlimlerinin bu dili telâffuz şekillerine göredir. Bunlar ise, bu hususta kendi mahallî şivelerinden müteessir olmuşlardır (*ḳátal*: *ḳátala*, *bálad*: *báladuⁿ* v.s.); netekim bu sebepledir ki, garpta vurgulama başka türlüdür (mahallî şivenin vurgulama tarzına mutabık olarak, *ḳatâla*, *baládun* v.s.). Arap lehcelerinin mukayeseli tetkiklerinden sâbit oluyor ki, garbî Suriye ve Mısır'da âdet olan vurgulama tarzı, arapçanın konuşulduğu bütün memleketlerde ilk zamanlardan beri görülebilen vurgunun geriye alınmasının son (fakat burada erkence erişilmiş) bir safhasından başka bir şey değildir. Tarihen tesbit edilebilen en eski vurgu mertebesi, hemen umumiyetle edebî arapça şekillerinde olduğu gibi, sondan evvelki hecedir. Bir kaç kelimede, daha eski bir inkişaf safhasına delâlet eden hâller ile karşılaşmaktayız. Bugün *ḳtíl* v.s. gibi şekillere „vurgu yerini değiştirmiş" demek (*ḳatâl*'in *ḳátal* olması gibi) ve umumiyetle bu tesmiyeyi kabul etmek, sağlam esaslara göre tesbit etmenin mümkün olduğu tarihî inkişafı alt-üst etmek olur (ki, böyle bir tâbiri icat veya kabul edenler, vak'anın şe'niyetini nazar-ı itibara almamışlardır). *Ḳatál*'den *ḳátal*, *yaḳtúl* 'den de *yáḳtul* v.s. olmuştur. — Kelimelere ekler ve teşkil unsurları ilâve edildiği zaman, şarkta ve garpta, vurgunun yerini değiştirmediğini, ekleri almazdan evvelki hâlini muhafaza ettiğini görüyoruz: *belédak*, *ḥṣíbe* (*ḥṣíb*'in müennesi) [*ḥaṣabatun*]; *kṣábbe* [*ḳáṣabatun*] (bütün bu şekiller merkezî Arabistan'da); *ġanáma* (*ġanâm*'ın müennesi, İspanya); *támra* (*támar*'in müennesi) [*tamrun*] (İspanya); *kṣábetnā* (merkezî Arabistan); *mávletnā* (İspanya); *fárreghā* „onu tefrik et" (Fas); *téḫlifhā* (cenubî Arabistan); *tkéllemt* „tekellüm ettim" (Fas); *ḳâtalt* „cenk ettim" (İspanya). Krş. aş. fiil şekilleri. Bununla beraber memleketlerin çoğunda, *fárreghā* v.s. yanında *farréghā* v.s. ye de dâimâ tesadüf olunur. — Eklerin ve teşkil unsurlarının vurgulandığını Violet'in mezmur parçasında (*akelû* „yediler" ve ben- **g**

zerlerinde muntazaman, *li-ṣib'hí* „doyması için", *ḳadsó* „onun kudsiyeti"), bugün garpta (Fas, Cezayir bedevîlerinde) ve şarkta (merkezî ve cenubî Arabistan) görülmektedir. Bu türlü vurgulamalar neticesinde *ḳítlu* (*ḳtíl* sâbit şekline mukabil) ve *ḥášba* (*ḥṣíb* sâbit şekline mukabil) gibi şekillere varıyoruz ki, — göründüğüne göre — bugün garpta umumiyetle telâffuz budur; hâlbuki başka yerlerde mümasil şekillerin *fa'ál* ile beraber henüz müstamel olan, *fá'al* şeklinden gelmiş olması ihtimâli vardır. — Hususiyle müenneslik eki vurgulanmasına garpta ve bilhassa şarkî Şarî'a mıntakasında tesadüf olunuyor (*ZDMG*, XXII, 177); krş. bir de *senê, snâ* (İspanya, bugün garpta, Ḥażramavt'ta), *myê* „yüz", *ẓrá* [*zuratun*] ('Omān) v.s. şekilleri. — Kaynaşma, garpta çok görülürse de şarkta da vardır; msl. *l* lâhikalar ile (mef'ûlünileyh ifade etmek için) birleştiği vakit, dâima kaynaşır: *mā katabtélli* „sen (mz.) bana yazmadın", *katabtíli* „sen (mn.) bana yazdın" (Halep).

h Zamirler. Münfasıl şahıs zamirleri için bk. aş. Edebî arapça için zamirin *ánta* olduğunu kabul etmeliyiz. Bunun İspanya ve diğer garptaki mukabili *énte*'dir. *Énte*'nin yanında garpta ve şarkta ('Omān) *ntâ* v.s. şekillere rastgelinirse de, *ntâ* kelimesi *ántă*'dan (mn. *ntî* ('Omān) *ántĭ*'dan gelmediği gibi) gelmiş olamaz. Burada belki, dil tarihine göre tahmin edilmesi icap eden ve klâsik arapçadaki *ántă*'nın eski bir vurgu gerilemesi ile meydana gelen, daha eski şeklin mahfuz kalmış olması
i mevzuubahstir. — Muttasıl zamirlerde (münfasıllarda olduğu gibi) mf. ve cm. 2. şahıs ile 3. şahıs cemilerde mz. ve mn. ayrılığı çok defa terkedilmiştir: sâmitten sonra mf. *ek*, mz. cm. şekilleri *kum*, *hum* veya mn. cm. şekilleri *kon*, *hon* (Suriye) her iki cins için müşterek olarak kullanılır. Bununla beraber, msl. Suriye'de sâmitten sonra 2. şahıs mf. mz. *ak*, mn. *ik*; merkezî Arabistan'da 2. şahıs mf. sâmitten sonra *ak* v. benz.; mn. *iç* (*i*'ye bitiştiği vakit, *k* sesi ç olur), 2. şahıs cm. mz. *kem*, mn. *çin*, 3. şahıs cm. mş. *hum* yahut mz. *hum*, mn. *hin*. 'Omān'da 2. şahıs mf. mz. *ek*, mn. *iş*, 2. şahıs cm. mz. *kum*, mn. *ken*, 3. şahıs mf. ekseriya *u*, bedevîlerde ekseriya *ah* (mef'ûlbihin *a*'sı + *h*[*u*]). Musul'da *nu*, msl. *finu* „onda" v.s.; belki lâhikalı olan ve *în* ve *ên* ile biten cm. ve tes-
k niye şekillerinin tâli bir şeklidir. — Mıntakalara göre değişen muhtelif izahlı tâbirler de çok kullanılmaktadır: merkezî Arabistan'da *el-bēt ḥáḳḳī* „evim", temellük edilen şey mn. ise, *ḥáḳḳa*, cm. ise, *ḥaḳḳân* olur. Başka yerlerde *māl* (Irak), mn. ve cm. şekilleri ile pek yaygın olan *meta'*, *beta'* (ihtisar edilmiş şekilleri de vardır). Fas'ta *ẓial*, *ẓi* (cenup arap., Kampffmeyer). — İsm-i mavsûl umumiyetle *ellī*(*lī*), *élli*, keza cenubî Arabistan'da *ẓi*, 'Omān'da *bū* (<*'abū*) olup, hepsi değişmez şekillerdir. — Harf-i târif *al*, *el* v.s.; merkezî Arabistan'da, hattâ *álḳalb* „yürek" v.s. gibi kelimelerde bile vurguludur. Cenubî Arabistan'da, kısmen harf-i târif olarak, *em* v.s. ye de tesadüf olunur. — İstifham zamiri: *min*, *mîn*, garpta *aşkûn*, „kim?"; *êş*, *âş* [*'ayyu şay'in*] v.s. „ne?"; *şnû* v. benz. „nedir?" [*'ayyu şay'in hūva*] tenvinin muhafazası ile.

Fiil. Aslî mastarların mâzi ve muzari şekil **l**
leri için bk. aş. Edebî arapçadaki diğer fiil bapları (mezidünfih): IV, bilhassa garpta yalnız *'adâr* > *dār* olmamış, belki de *'aḳtál* > *ḳtál* olmuştur (*kbár*, *ḥmár* v.s. < *'akbár*, *'aḥmár* v.s. olduğu gibi) ve bu suretle I ve IV birleşmiştir; binaenaleyh IV, I ile birlikte yaşayan lisanda I kalmamış ve bir çok ahvâlde, II onun yerine geçmiştir. Bununla beraber nâkıs ve ecvef fiillerde IV'ten tek-tük kalanlar ile I şekli de muhafaza edilmiştir. Diğer taraftan garpta (şarkta da olduğu gibi) taaccüp fiilleri yaygın bir surette kullanılır: *mekbérni* „ne kadar büyüğüm!" v.s. — VII, msl. Tunus'ta ve Malta'da yoktur; fakat diğer garp mıntakalarında (Tlemsen, Trablus v.s.) ve başka yerlerde de, bilhassa mechûlün alelâde ifadesi olarak, çok defa kullanılır. — VIII de garpta mahdut olarak kullanılır (krş. aş.). IX (yahut XI) garpta *f'âl* şeklinde görünür, msl. *şfâr* „sararmak", 2. şahıs mf. *şfárt* (Tunus) yahut *şfārîts* (Tlemsen), muzari *yeşfâr*. — X'da garpta *st* yerine *ts* (bir de *ss*) kaim olur. — Terkipler: belki II ile X: *istánnā* v.s. [*ista'annā*, yahut = *ista'nā*] „beklemek" (bu şekil yayğındır) ve diğerleri [bk. aş.]. — Diğer mastarlar: I, önüne bir *t* getirmek sureti ile (VIII'e tekabül eder, yalnız *t* ilâve edilmemiştir); garpta, msl. Tunus, Fas ve başka yerlerde, mechûlü ifade için kullanılır, msl. *tbâ'* „satıldı". Krş. muhtelif şekillerden *ntsrâ* „görüldü" (Tlemsen), *ttskíl* „yenildi" (Fas). — *Fav'al*, msl. *gôṭar* „çekilip gitmek, sıraya dizilip (Igitmek"rak ve Cezayir); keza *fay'al* (msl. *nêzel*, *ṭêla'*) II'nin mânasında (Irak). Diğer mastarların vurgulanması ekseriya I'in mâzisine temsil olunur; fakat *fâ'al* her yerde aynı şekli muhafaza eder.

Mechûlün eski şekli 'Omān'da muhafaza edilmiştir (krş. daha yukarıda **e** ve daha aşağıda V, 3 α); keza Cezayir'in iç taraflarındaki bedevîlerde de mechûlün bu eski şekline âit izler görülür.

İsm-i fâil, ekseriya muzariye ve tek-tük **m**
mâziye delâlet eder. Hususiyle merkezî ve cenubî Arabistan'da ism-i fâil, muttasıl zamirler ile kullanıldığı zaman, mâzi mânasını ifade eder; msl. *żārîbtak* (*dāribîtak* dahi telâffuz edilir) „o kadın seni döğdü", ekseriya tenvinli şekillerde kullanılır: *żāribînnak*, „o seni döğdü", *żāribínnak* (mn.) v.s. (buradaki lâhikalar, tabiî mef'ûlbih ekleridir).

n Fiilin hâllerini temziz eden ekler. Suriye'de ve Mısır'da ekseriya *b*'ye tesadüf olunur, msl. *byíktib* „yazıyor" 1. şahıs cm. *mníktib*. Şarkta ve garpta istek ifade eden *bā*, *b* v.s. yukarıdaki *b*'den başkadır. Fas'ta hâl için *ka* (İspanya *kanna*, *kan*, *ka*, *ki*; son ikisi *taṣdîd*; merkezî Arabistan'da *çinn*, 'Omān'da geçmiş zamanı ifade etmek için, mâzinin başında *kenn* + lâhika). Fas'ta *ka* ile yan yana *ta*. 'Omān'da müstakbel için *ḥa*, *ha* [*ḥattā*]; Malta'da istek ifade eden *ḥa* [*ḥálli*], ve bir çok başka ekler vardır.

o Muza'af fiiller. Hemen her tarafta *mádd maddêt* v.s. gibi; fakat İspanya'da *ḥibb* [*'aḥabb*]; 1. şahıs mf. *ḥabébt*, 3. şahıs cm. *ḥabébu*.

Mehmûzülfa fiiller. Garpta *ḥaẓ ile* birlikte *ḥᵉẓâ* [*'aḥaẓᵃ*] (Suriye *áḥad*) ve şarkta ve garpta isim-i fâ'il şekilleri, kaideye uygun şekiller ile birlikte, *vâḥiẓ*, *yāḥiẓ*, *mâḥiẓ* şekilleri görülür.

p Nâkıs filler: *ḳatál* (*ḳtíl* v.s. şeklinde) vurgulanma ile yan yana *ramâ* (*rmâ* v.s.), mn. ekseriya *ramât* v.s., fakat bir de *ṣrét* (Trablus). 'Omān'da *méṣe*, mn. *méṣit* [*maṣā* „gitti"], fakat *zahíl* mukabilinde, *kéteb*'e müvâzi olarak, *lḳí*, mn. *lḳít* [*laḳiya*].—*Ḳátal*'e müvâzi olarak, *râma*, fakat Violet'in mezamir parçasında henüz *atê* „geldi" bulunduğu gibi, artık *bá'aṣ* „gönderdi" de bulunmaktadır; kısmen buna benzeyen kullanışlar bugün dahi merkezî ve cenubî Arabistan'da mevcuttur.—Muzari *yu'ṭî* „verir" Violet'in mezamir paçasında, *yirmî* (İspanya), garbın başka yerlerinde *yírmî* yanında *yírmi*; bu sonuncu şekil diğerlerine galebe etmektedir.

r İsim. *Í'rāb* koybolmıştur. Tenvin izlerine, yalnız *ṣnū* „nedir?" (krş. aş. **k**) gibi ve diğer fosilleşmiş şekillerde değil, bilhassa *zemânin ṭavîl* (merkezî Arabistan) gibi terkiplerde, kesretle tesadüf olunur; buradaki *în*'in *an*'dan geldiği tahmin edilebilir; İspanya'da buna benzeyen kullanışlar vardır. İç Afrika hakkında bk. aş.

s Edebî arapçadaki *fa'l* (yahut başka sâit ile) yerine *fá'al*, *fú'ul* v.s. (umumiyetle son hecenin vurgulandığı İspanya'da dahi bu şekillerde vurgu yalnız birinci hece üzerindedir: *támar* [*tamrun*] „hurma"; mn. *támra*, v.s.) kullanılır, yahut *fa'ál* v.s., vurgusu son hecede olan şark ve garp lehçelerinde hâlen böyledir; bu hâl bâzan *fá'al* şekilleri ile birlikte görülür, msl. Trablus'ta *bḥár* ve *báḥar* „deniz" gibi; yâni bâzı kelimeler = *fa'ál*, diğer bâzıları *fá'al* şeklinde telâffuz olunur. Yine vurguyu son hece üzerine koyan lehcelerdeki hem *bedâ* hem *bédu* [*badvun*] gibi şekillerde de böyledir. — Edebî arapçadaki *fa'alun* yerine, bugün bütün baplarda muttarit olarak *fa'ál* ve *fá'al* kullanılmaktadır. — *ramâ* ve *râma* müvâzi olarak, *'aṣâ* **ş**
ve *'áṣa* [*'aṣā'un*], *ṣabî* ve *ṣábi* [*ṣabīyun*]. — *akbár*, *aḥmár* (İspanya), *kbár*, *ḥmár* (Fas ve Tlemsen); *ákbar*, *áḥmar* (Tunus, Trablus ve Malta; bununla beraber Trablus'ta *ḥmâd* [*'aḥmadu*] ismi bu şekilde kullanılır), Mısır ve Suriye'de de böyledir; fakat merkezî Arabistan ve Irak'ta *ḥamár* (*aḥámar* ile yan yana), 'Omān'da *êkbar* (ism-i tafdillerde), fakat *ḥmár* v.s. Merkezî Arabistan'da mn. *ḥamrâ* ve *ḥámra*, başka her yerde *ḥámra* (İspanya'da da böyledir; burada umumî mn. şekline benzetmek suretiyle olmuştur).

Edebî arapçadaki *fa'ālîl* mukabilinde: İspan- **t**
ya'da, eski zamanlarda, *fa'ālîl* ve *fa'ālil*, XV./XVI. asırlarda yalnız *fa'âlil*; başka yerlerde, garbın büyük beledî merkezlerinde ve Malta'da *fa'álil*; şehirler haricinde, bedevîlerde ve köylerde *fa'álil* ile yan-yana *fa'ālîl*. Onun için bu şekil, eski *fa'ālil*'in muhafaza edilmiş şekli olmayıp, belki İspanya'da *nêṣut* „insanlık", Fas'ta *brâhim* [*'ibrāhīmᵘ*] v.s. mukayese edilebilir. Şarkta yalnız *fa'ālîl*.

Müenneslik eki, mf. *a* (garbın her **u**
tarafında hemen hemen yalnız böyledir), *ä*, *e*, *i*. Violet'in mezamir parçasında, XIII. asra kadar İspanya'da ve hâlen merkezî Arabistan'ın bâzı kısımlarında, sonda bulunan *h* telâffuz olunur. Vurgu için yk. bk. İzafet hâlinde *at* v.s.

Tesniye (ekseriya *-ēn*, izafet hâlinde de böyledir) umumiyetle çift olarak bulunan maddî şeylere yahut ölçü isimlerine münhasırdır; bununla beraber, bâzı yerlerde (bilhassa bâzı bedevîlerde), hâlâ geniş mikyasta kullanılır. — Cem-i sâlim mz. *în*, izafette de böyle (Fas'ta çok defa vurgusuzlanmış), mn. *ât* (Fas'ta çok defa vurgusuzlanmış), merkezî Arabistan'da bir de *â*.

Aded isimleri. 3—10 için umumiyetle **v**
(mz. ve yahut mn.) yalnız bir şekil kullanılır. 11—19 için adedlerin başlarındaki *'* ile *ar* ve *er*, son hecelerini muhafaza eden şekiller az bulunur. Ekseriya *'*'ın aşınıp erdiği yahut son hecelerin kaybolduğu (bâzan iki hâlin birden vâki olduğu) görülür. Bu son heceler garpta ve Malta'da adedden sonra gelen kelimenin başında bulunup, benzeşme (idgam) bakımından, harf-i târif vaziyetinde bulunan *el* içerisinde mahfuz bulunmaktadır. Tunus'ta, bu adeḍ

isimleri, kendilerinden sonra bir isim geldiği vakit, bir *en* ile nihayet bulur.

Edatlar arasında nefi ve istifhamlarda kullanılan enklitik *ş(i)* [*şay'un*]'yi zikretmeliyiz, msl. *mâ ḳālétş(i)* „o (kadın) söylemedi", *muş = mâ hûva şî*; *hiâşi*, „o (kadın) mudur?".

y Sintaks hakkında burada tafsilâta girişmeyeceğiz. Tâyinli (ma'rifa) bir isim, bir sıfat ile birlikte kullanılınca harf-i târif yalnız sıfatın başında bulunur. Garpta *bārakallâhu-fīk* (fiil önde) ile *A'llāh ibârek-fîk* „Allah seni mübarek etsin" arasında fark gözetilir. Sintaksın etraflı bir surette mukayeseli olarak (lâkin kitaplardan değil, şifahî istimâle bakılarak) tetkiki (krş. Snouck Hurgronje, *Mekk. Sprichw.*, s. 94) mühimdir; bö le bir tetkik, münferit lisan hâdiselerinin ızahında da, insanı hataya düşmekten korur. Msl. böyle bir tetkikten öğreniriz ki, çok kullanılan *ilâ*, *ilyâ*, *íla* v.s., kullanıştə kısmen edebî arapçadaki *'iẓā* 'ya tekabül eder; fakat hiç bir vecihle şüphesiz olarak kabul edilmemiştir = *'iẓā* (*ẓ* 'nin *l* olması!), bilâkis *ilā* edatının bir inkişafından ibarettir.

z Lûgat ilmi bakımından (Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*; krş. Kampffmeyer, *Bibliographie*), bugünkü lehcelerde, eski dile nisbetle, daha ileri inkişaflar ve tenevvûlar görülür. Bâzan bu ileri inkişaf, klâsik arapçada esasen mevcut köklerin mânaca yeni hususiyet almasından başka bir şey değildir; msl. şarkî Tunus bedevîlerinin kullandığı *şâf*, *işûf* „görmek" yahut *ṣbâḥ* „görmek" gibi, yaygın kelimeler böyledir. Lûgat bakımından, bu ecnebi tesirin ehemmiyetsiz olmadığı bir çok mıntakalar vardır (Suriye, Malta); başka yerlerde, msl. her tarafında berber lisanından mühim istiarelerde bulunmuş olmasına intizar edilebilen şimâlî Afrika'nın bâzı noktalarında bu lisanın tesiri vâkıa mühimdir, fakat bâzı lehcelerde pek azdır.

Fonetik ve morfoloji cihetlerinden olan yabancı tesirler, ancak arapların yabancı unsurlarla çevrilmiş veya bu unsurlarla karışmış olduğu mıntakalarda, msl. iç Afrika ve Irak'ın bâzı taraflarında, sıhhatle tesbit edilebilir. Mamafih bu yabancı tesir, göze çarpacak derecede, azdır.

Aşağıda münferit gurupları tek bir maddede toplamaktan çekindik. İspanya, şimâlî Afrika ve Malta lehceleri ehemmiyetli müşabehetler arzeder ve bu lehcelere magribî denilir. Bununla beraber „magribî" dediğiniz lisan hususiyetlerinin ekserisinin (bugün artık) şarkta da tesbiti mümkündür. Mağrib lehcesinin karakteristiği olan, muzari 1. şahıs mf. *n* ve 1. şahıs cem'in *n—u* ile nihayet bulması keyfiyeti, bu lehcenin aslî bir hususiyeti olup olmadığı mâlûm değildir (krş. Landberg, *Arabica*, III, 55; *ana nikzam*, Ḥaẓramavt).

V. Muhtelif lisan sahaları.—1. Merkezî Arabistan.—Suriye çölü. Mekke şehrinde kullanılan lisan ile bedevî lehceleri arasındaki münasebet dikkate şâyândır.—Zamirler: *ána*; *ént(e)*, mn. *ént(i)*; *hû*, mn. *hî* (Mekke'de: *avarrîk hûva*, *hîya* „ben onu (erkeği), onu (kadını) sana göstereceğim"); *ḥínnā*, *ḥénnā*; *éntum*; *hûm* (Mekke'de; *húma*). Fiil: *naṭáḳ* ve *nádar*, âşikâr olarak birinci şekilden ikinciye geçmiştir (Mekke'de yalnız *nádar*), mn. *aḥážat* ve *zá'fet* „o (kadın) hasta oldu" (ikinci aslî harfin sâiti *i* olursa, bilhassa bu son şekiller hâsıl olur); 2. şahıs mş. *simá't*, *kẓíbit*; 1. şahıs da aynı suretle; 3. şahıs cm. mz. *nzálav*, *nzálō*, 3. şahıs mn. *gâlan* „dediler"; 2. şahıs mz. *sikántū*, [2. şahıs mn. belki de *-ten*]; 1. şahıs *-na*.— Muzari *yíndur*, boğaz seslerinden biri (bilhassa *ḥ*) olan mastarlarda *yaḥáfar*. Lâhikalar: 2. şahıs mf. mn. *-în*, 3. ve 2. şahıs cm. mz. *-ûn*; 3. ve 2. şahıs cm. mn. *-an*, *-in*.

Krş. Wallin, *ZDMG*, XII (1858), 666—675; Wetzstein, *ayn. esr.*, XXII (1868), 69—194; A. Socin, *Diwan aus Centralarabien*, cüz I—III (Leipzig, 1900/1901) = *ASGW*, XIX, I—III; C. Snouck Hurgronje, *Mekkanische Sprichwörter und Redensarten* (*Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie...*, 5. ser., I (1886), s. 433—576, bir de bilhassa Haag, 1886). [E. Littmann, *Modern Arabic Tales* (Leyden, 1905); ayn. mll., *Beduinengeschichten* (Strassburg, 1908); ayn. mll., *Neu-Arab. Volkspoesie* (Berlin, 1902)].

2. Mezopotamya. Bu mıntakanın lehceleri, fonetik ve morfoloji bakımından, merkezî Arabistan ve Suriye çölü lehceleri ile büyük müşabehetler arzeder. Yabancı tesirler (bilhassa şimâlde): süryanî, farsça ve kürtçe.—Zamirler: *ânî*; *ínte*, mn. *íntî*; *hû'a*, *hûa*; Musul *hînū*; mn. *hî'a*, *hîe*; *éḥnā*; *íntum*, *íntū*, mn. *ínten*; *húmma*, Musul *hîyum*, mn. *hénne*.—Fiil: *kíteb* (bir de *ṭalá'*), mn. *(t)ktíbet*; *kitéb(e)t*, mn. *kitébtī*; *kitéb(e)t*; *(i)ktíbav*, *ḳá'du*, mn. *(i)ktîben*; *kitébtū*, mn. *kitébten*; *kitébnā*.—Muzari: *yíktib* (bir de *yişbá'*), mn. *tíktib*; *tíktib*, mn. *tĕkitbîn*; *äktib*; *yekitbûn*, mn. *yekítben*; *tekitbûn*, mn. *tekítben*; *níktib*.

Krş. [L. Massignon, *Dialecte de Bagdad* (Kahire, 1912)]; Meissner, *BSS*, V (1906, mevzuubahs fasikül = 1903), bir de Weissbach, *ZDMG*, LVIII, 931—948; Meissner, *MSOS*, V (1902) ve VI (1903); Weissbach, *Beiträge zur Kunde des Irak-Arabischen*, I (1908); Sachau, *AAWB*, 1889, I; Socin, *Der arabische Dialekt von Mōṣul und Mārdīn* (*ZDMG*, XXXVI (1882), 1—53,

238—277; XXXVII (1883), 188—222). Burada yalnız metinler vardır.

3. Cenubî Arabistan. Burada da yarım adanın iç tarafında konuşulan arapça ile benzerlik çoktur. Elimizde 'omānî şivesine âit sistemli bir tetkik eseri bulunduğu gibi, bu lehce ile iyi yazılmış metinler de vardır. Landberg'in eserleri cenub-i garbîde Ḥaẓramavt ve garpta ona bitişik mıntakalar hakkında mâlûmat vermektedir. Basra körfezini kapayan burun üzerindeki lehceler hakkında krş. Jayakar.—Bilhassa şimâl-i şarkî müntehasındaki yerlerde İran tesiri görülür (Jayakar). Ḥaẓramavt'ta eski cenup arapçasının bakiyeleri bulunur; bunlar hakkında henüz kâfi mâlûmatımız yortur. Bu havâlide konuşulan mehri lisanı [bk. MEHRÎ] etraflı bir surette tetkik edilmiştir. α. 'Omānî. Zamirler: *ene*; *ntí*, mn. *ntî*; *hûve* (*hûe*, *ûe*), mn. *hîye*; *ḥné*, *ḥönū* (*näḥnū*); *ntû*, mn. *ntén*; *hûm*, mn. *hín*. Fiil: *kéteb*, mn. *kétbit*; *ketébt*, mn. *ktébti*; *ktébt*; *kétbo*, mn. *kétben*; *ktébto*, mn. *ketébten*; *ketébne*.— Fakat burada lâzımlar ve birinci ile ikinci babdan muhafaza edilen mechûller msl. *ẓhíl* „unuttu" [*ẓahila*], *ḥnóḳ* „boğuldu", *ḳtíl* „öldürüldü", mn. *ḳítlit*, cm. *ḳítlo*, mn. *ḳítlen*.—Muzari, *yúktub*, mn. *túktub*; *túktub*, mn. *tkítbi*; *éktub*; *ykítbo*, mn. *ykítben*; *tkítbo*, mn. *tkítben*; *núktub*. Mechûl *yúḳtel*, *yúḳbar*. β. Ḥaẓramavt. Zamirler: *ána*, mn. *anī*; *énte*; *hû* (*hû'*), mn. *hî*; *éḥna*, *náḥna*; *éntu(m)*; *hóm*. Fiil: mütaaddi ve mechûl (keza lâzım) 'Omānî'deki gibi; mütaaddide çok defa son hecenin vurgulanması (*ẓabáḥ*), kısmen sondan evvelki hecenin vurgulanması. Mâzi. 3. şahıs cm. şekilleri, msl. *gítlū* (mechûl), *ḥámlū* (mâlûm), *gátlaw*, *daḥláv*. Muzari şekilleri msl. *yíndir anöşrób* „içerim" yanında, *bāṭlá'* „yukarı çıkmak istiyorum" v.s. (II. babda da, msl. *geddám*). Muzari 3. şahıs cm. mz. *-ûn*, *-ôn*, *-ū*, mn. *-éyn*. 1. şahıs cm. evveline gelen *n* edatı yerine bir de *l*.

Carl Reinhardt, *Ein arabischer Dialekt gesprochen in 'Omān und Zanzibar* (1894); bunun hakkında: Nöldeke, *WZKM*, IX (1895); 'omānî metinleri için bk. *MSOS*, III (1900), V (1902); Landberg, *Arabica*, III—V (1895—1898); *Etudes sur les dialectes de l'Arabie méridionale*, I (1901), II^a (1905), II^b (1909); Ḥaẓramavt metinleri için bk. *Südarabische Expedition*, III (Alfred Jahn), IV (David Heinr. Müller; 1902). Krş. L. W. C. van den Berg, *Le Ḥadhramout et les colonies arabes dans l'Archipel indien* (Batavia, 1886).—Jayakar, *The Shahee dialect of Arabic* (*Journal of the Bombay Branch of the R. As. Soc.*, 1902, s. 246—277; transkripsiyonsuz).—'Aden mıntakası lûgatlarına âit mâlzeme için bk. E. V. Stace, *English-Arabic Vocabulary* (London, 1893).

4. Madagaskar. Krş. Gabriel Ferrand, *Les Musulmans à Madagascar et aux îles Comores* (III. kısım, Paris, 1902 = *Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger. Bull. de corr. afr.*, IX, 3. kısım), bilhassa s. 41—61, bir de Ferrand, *JA*, 10. ser., II (1903), 451—485. Bugünkü lisanda ve eski vesikalarda bulunan arapçadan geçmiş müteaddid yabancı kelimelerin tetkiki.

5. Suriye. Beyrut, Şam, Halep, Kudüs şehirlerinde konuşulan lisan hakkında daha mufassalca mâlûmatımız olduğu gibi, Lübnan ve Celîl şiveleri için de elimizde nümûneler vardır.—Yabancı tesirler: başlıca (Şam'ın şimâlindeki Ma'lūla'de, bâzı bakiyeleri müstesna olmak üzere, bugün ölmüş olan), süryânî; bir dereceye kadar türkçe. Zamirler: *ána* (*ánī*); *ént(e)*, mn. *énti*; *hû* (*hûe*, *hûva*), mn. *hî* (*hîe*, *hîye*); *néḥn(a)*, *íḥna*; *éntū* mş.; *hénne(n)*, *hémme*, *hům* mş., *hín* mn. Fiil: *kátab* (*şírib*), mn. *kátabet* (*şírbet*); *katábt* (*katábit*), mn. *katábti*; *katábt* (*katábit*); *kátabu* mş.; *katábtu* mş.; *katábna*. Muzari *yíktub* (*byíktub*, *bíktub*), mn. *tíktub*; *tíktub*, mn. *tíkt(e)bi* (*btíkitbi*); *íktub* (*áktub*); *yíkt(e)bu* (*bikítbu*) mş.; *tíkt(e)bu* mş.; *níktub*.

Beyrut: Martin Hartmann, *Arabischer Sprachführer* (2. tab., Leipzig ve Viyana, *ts.*); Şam: David, *JA*, 8. ser., X (1887); J. Oesterup, *Contes de Damas* (Leyden, 1897); [G. Bergsträsser, *Arab. Dialekt von Damaskus* (Hannover, 1924)]; Halep: Pourrière-Kampffmeyer, *MSOS*, IV (1901), bk. bir de Barthélemy (*JA*, 10. ser., VI (1905), 179—186); Lübnan: Barthélemy (*JA*, 8. ser., X (1887), 260—339 ve 465—487); Celil: W. Christie (*ZDPV*, XXIV, 1901); Kudüs: Max Löhr, *Der vulgär-arabische Dialekt von Jerusalem* (Giessen, 1905); bk. bir de Barthélemy (*JA*, 10. ser., VIII, 1906, 198—258); Kahle-Schmidt, *Volkserzählungen aus Palästina* (Göttingen, 1918); L. Bauer, *Palästin. Arabisch* (Leipzig, 1926).

6. Mısır: Kahire lehcesi etrafıyla bilinmektedir. Kahire şivesi, umumî olarak vurgulama, fonetik ve morfoloji bakımından, Suriye'deki büyük merkezlerin lisanına çok yaklaşır. Kahire'de ve Mısır'ın başka yerlerinde yabancı dil tesirleri: XVII. asrın başlangıcından beri ölü bir dil olan kıbıtça. Zamirler: *ána*, *ánī*; *ínte*, mn. *íntī*; *hûva*, mn. *hîya*; *íḥnā*; *éntū* (*éntum*) mş.; *hům*, *hům(m)a* mş. Fiil: *żárab* (*mísik*), mn. *żárabet* (*mísiket*, *mísket*): *żarábt*, mn. *żarábtī*; *żarábt*; *żárabu*, *żárabum* mş.; *żarábtu* mş.; *żarábna*

Muzari *yiżrab* (*yímsik*), mn. *tíżrab*; *tíżrab*, mn. *tiżrábî*; *âżrab* (*ámsik*); *yiżrábu, yiżrábum* mş.; *tiżrábu, tiżrábum* mş.; *níżrab*. Suriye'de olduğu gibi, *b*(*m*) ile beraber kullanılır.

Wilh. Spitta, *Grammatik des ar. Vulgärdialectes von Ägypten* (Leipzig, 1880); K. Vollers, *Lehrbuch der ägypto-arabischen Umgangssprache* (Kahire, 1890; ingl. F. C. Burkitt, Cambridge, 1895); C. A. Nallino, *L'Arabo parlato in Egitto* (Milano, 1900); J. Selden Willmore, *The spoken Arabic of Egypt* (London, 1901; 2. tab., 1905).

Mısır'ın, şüphesiz, epey hususiyetlere mâlik ve pek çok ayrılıklar gösteren diğer yerlerindeki şiveleri hakkında, itimada değer mâlûmat henüz yok gibidir. Mağrib şivelerine âit hususiyetler İskenderiye kapılarına kadar yaklaşır. Yukarı Mısır için krş. Heinr. Schäfer, *Die Lieder eines ägyptischen Bauern* (Leipzig, 1903); H. Dulac, *JA*, 8. ser., V (1885), 5—38 (metinler transkripsiyonsuzdur).

7. İspanya. Buradaki mühim vesikalar bizi XII. asra kadar çıkarır. Pedro de Alcalá (Petrus Hispanus) 1505'te buna dâir transkripsiyonlu bir lûgat kitabı ile beraber sistematik bir eser vermiştir. İspanya arapçası, bilhassa vurgulama bakımından, lisanın tarihi için hususî bir ehemmiyeti hâizdir. Bu lehce, büyük bir genişlikte, arapçanın inkişafında eski bir merhaleyi gösterir. Yabancı tesirler: İspanya yarım adasında konuşulan roman ve belki de yarım adanın diğer dilleri; berber lisanı. Aşağıdaki şekiller Pedro de Alcalá'ya göre. Zamirler: *anî; énte* [keza mn.?]; *hû, hûe, hûet* [*hûet* cenup arap., krş. habeş., Nöldeke], mn. *hî, hîa, hîet*; *ḥénat*; *éntum*; *húmet* [mn. = ?]. — Fiil: *ṣaráb*, mn. *ḥabélet*; *ṣarábt*, mn.?; *ṣarábt, ṣarábu*, mn.?; *ṣarábtum* mş.?; *ṣarábna*. — Muzari: *yaṣ*^{a}*rób*, mn. *taṣ*^{a}*rób*; *taṣ*^{a}*rób*, mn.?; *naṣ*^{a}*rób* (*naktáb*); *yaṣ*^{a}*róbu*, mn.?; *taṣ*^{a}*róbu*, mn.?; *naṣ*^{a}*róbu*.

XII. asır: David de Gunzburg, *Le Divan d'Ibn Guzman* (fas. 1, metin, Berlin, 1896); XIII. asır (takriben): *Vocabulista in Arabico*, nşr. C. Schiaparelli (Florenz, 1871); XV.—XVI. asırlar: *Petri Hispani de lingua arabica libri duo*, nşr. P. de Lagarde (Göttingen, 1883; ilk Granata (1505) tab'ının esas tutarak).

8. Fas. Burada İspanya arapçasındaki hususiyetleri çok hatırlatan ahvâl karşısındayız. Vurgu mütehavvildir ve âşikâr surette kaidesizlikler vardır; fakat tetkik neticesinde meydana çıkar ki, İspanya arapçasındakilerle, hemen hemen aynı sebeplerden dolayı, bu İspanya arapçasında farkolunabilen vurgunun öne alınması Fas'ta da vâki olmuştur. Bu inkişaf, belki berberî tesirler altında, bugün de devam etmektedir. Bu ahvâl ile merkezî ve cenubî Arabistan'ınkileri mukayese etmek muvafıktır; filhakika buralarda, bâzı mıntakalarda, vurgu müşabih değişikliklere tâbidir; msl. eski cenubî arapça mıntakasında (msl. mehri lisanında) tıpkı İspanya'da ve (daha ziyade) Fas'ta olduğu gibi, tamamen bunlardakine benzer bir tarzda kuvvetli vurgusuzlanma hâdiseleri görülmektedir. — Yabancı tesirler: berberce; ispanyolca (doğrudan doğruya ve bir çok İspanya araplarının Fas'a geçtikleri için dolayısı ile). — Zamirler: *anâ, anâya* ve *ána*; *ntâ, ntâya* ve *énta* mş.; mamafih *entî, énti* mn.; *entîn, entîna* mş. gibi; ihtimâl aslen mn.; *hûa*, mn. *hîa*; *ḥ*^{o}*nâ, ḥ*^{o}*nâya*; *ntûm, ntûma, ntûma* mş.; *húm, húma* mş. — Fiil: *ktél*, mn. *kétlet*; *ktélt*, mn. *ktélti* (keza mş.); *ktélt*; *kétlu* (*ḳatlû*) mş.; *ktéltu* mş.; *ktélnā*. — Muzari *yeḳ*(*º*)*tél* ve *yéḳtel*, mn. *teḳ*(*º*)*tél, téḳtel*; *teḳ*(*º*)*tél, téḳtel* mş. yahut mn. *téḳt*(*º*)*li* ve *tḳétli*; *neḳ*(*º*)*tél, néḳtel*; *yéḳt*(*º*)*lu, iḳétlu* mş.; *t-* mş., *n-*. Mâzinin diğer zamirlerinin de *û* şeklinde vurgulanması.

José Lerchundi, *Rudimentos del árabe vulgar que se habla en el imperio de Marruecos* (Madrid, 1872; bu tabı, linguistik bakımından, 2. (Tánger, 1889) ve 3. (1902) tabından daha kıymetlidir; bir de ingl., 1900); metinler için bk. Socin (*ASGW*, XIV, III, 1893), Socin ve Stumme (*ayn. esr.*, XV, 1); Fischer (*MSOS*, I, 1898, kıymetli mütalâalarla), Meissner (*ayn. esr.*, VIII, 1905); Kampffmeyer (*ayn. esr.*, XII, 1909).

9. Cezayir. α. Tlemsen. Vurgulama umumiyetle sâbittir. Zamirler: *anâ, aná* ve *ána, âna*; *ntîn, (e)ntsîn(a)* mş.; *héuva, hûva*, mn. *hîya*; *ḥná*; *(e)ntsûm(a), (e)ntsûmân* mş.; *hûma, hâmân* mş. — Fiil: *ktséb*, mn. *kétsbets*; *ktsébts* mş.; *ktsébts*; *kétsbu* mş.; *ktsébtsu* mş.; *ktsébna*. — Muzari *yéktseb*, mn. *tséktseb*; *tséktseb* mş.; *néktseb*; *yékketsbu* mş.; *t*—mş.; *n*—. β. Ūlâd Brâhîm (Oran vilâyeti). Vurgulama, Marçais'nin sistemli izahında gösterdiği kadar, sâbit değildir (krş. Marçais, s. 68 v.d.). Zamirler: *âna, ānâya*; *entá, entâya*, mn. *entî, entîya*; *hóuva*, mn. *hêya*; *ḥónâ, ḥónâya*; *entûm, entûma* mş.; *hûm, hûma* mş. — Fiil: *gsém*, mn. *gésmet*; *gsémt* mn. *gsémti*; *gsemt*; *gésmu* mş.; *gsémtu* mş.; *gsêmna*. Muzari: *yégsem*, mn. *tégsem*; *tégsem*, mn. *tègsémi*; *négsem*; *yèggésmu* mş.; *t*—mş.; *n*—. γ. Cenubî Cezayir, 'Ayn Mâżî. Vurgulama Fas'takinin aynıdır. Zamirler: *ânâ, ânâya*; *ntâ ntâyä*, mn. *ntî, ntîyä*; *hûvä*, mn. *hîyä*, nâdiren *hî*; *ḥnâ, ḥnâyä*; *ntúm, ntûma, entûmâ* mş.; *hûma* mş. — Fiil: *ktíb*; (mechûl: *gubúż* „yakalandı" v.s.), mn. *kítbit*; *ktíbit*, mn. *ktíbtî*; *ktíbit*; *kítbū, kitbû* mş.; *ktíbtū* mş.; *ktíbnā*. — Muzari: *yíktib* ve *yiktíb*, mn. *t*—; *t*—, mn. *tíkt*^{o}*bî, t*^{o}*kít*^{o}*bî*; *níktib, niktíb*; *yikt*^{o}*bū, yākízhmū, yēlibsû* mş.; *t-*mş; *n-*. Diğer tasrif eklerinin de *ū* şeklinde vurgulanması.

Krş. [Ben Cheneb, *Proverbes de l'Algerie* (Alger)]; W. Marçais, *Le dialecte arabe parlé à Tlemcen* (Paris, 1902 = *Publications de l'École des Lettres d'Alger. Bull. de Corr. Afr.*, XXVI); ayn. mll., *Le dialecte arabe des Ūlâd Brâhîm de Saïda* (*Département d'Oran*) (Paris, 1908; *Mémoires de la Societé de Linguistique de Paris*, ayrı baskı, XIV ve XV), mükemmel bir eserdir. Bir metin için bk. E. Doutté (*Mémoires*, XII); Kampffmeyer, *Südalgerische Studien* (*MSOS*, VIII, 1905); [O. Rescher, *Alger.-tunes. Briefe* (*MSOS*, 1917—1919; Soualah, *L'Arabe parlé* (Alger, 1913)].

10. *Tunus* (şehir). Bilhassa buraya da çok İspanya arapları gelmişlerdir. Zamirler: *ânа; énti* mş.; *hûa* (*hûva*), mn. *hîâ* (*hîyä*); *âḥna; entûma* mş.; *hûma* mş. Fiil: *ktíb*, mn. *kítbet*; *ktíbt* mş.; *ktíbt* mş.; *kítbu* mş.; *ktíbtu* mş.; *ktíbnā*. — Muzari: *yíktib*, mn. *tíktib*; *tíktib* mş.; *níktib*; *yíktbu* (*yíktibu, yíkitbu, yíkitibu*); *t-* mş.; *n-*.

Krş. H. Stumme, *Grammatik des tunisischen Arabisch* (Leipzig, 1896); metin için bk. ayn. mll. 1893. Bunun hakkında bk. Nöldeke, *WZKM*, VIII (1894, 250—271).

11. Şarkî Tunus bedevîlerinin şiveleri. Krş. H. Stumme, *Tripolitanisch-tunisische Beduinenlieder* (Leipzig, 1894; gramer meseleleri hakkında bunda mâlûmat yoktur).

Trablus (şehir). Zamirler: *ānė* (*ânä*); *ántä*, mn. *énti*; *hûvå*, mn. *hîyä*; *ḥné*; *ántum* mş.; *húmmå* mş. Fiil: *ktéb*, mn. *kítbet*; *ktébt*, mn. *ktébti*; *ktébt*; *kítbu* mş.; *ktébtu* mş.; *ktébnä*. Muzari: *yéktib*, mn. *téktib*; *téktib*, mn. *téktĭbi* (*téktĭbi, tékitbi, téktbi*); *néktib*; *yéktibu* (*yékitibu* v.s.) mş.; *t-* mş.; *n-*.

H. Stumme, *Märchen und Gedichte aus der Stadt Tripolis in Nordafrika* (Leipzig, 1898; gramer hakkında kısa mâlûmat vardır).

12. Malta. Bu adada konuşulan lehce de (Stumme'ye karşı Nöldeke'nin fikrini iltizam ederek), Suriye lehcesinin tesiri sezilmekle beraber, şimâlî Afrika lehceleri arasına konulmak lâzımdır. Bu lehce hususiyle, şarkî Tunus'taki lehceler ile münasebetler arzeder. Vurgunun *fa'al* veznine uyacak derecede öne alınması lehcede vurgusuz kısa sâitlerin, diğer şimâlî Afrika lehcelerinde olduğu kadar, düşmemesinden ileri gelmiş gibi görünmektedir. Yabancı tesirler: italyanca (bilhassa Sicilya lehcesi). Zamirler: *yân*(*a*), *yîn*(*a*) v.s.; *ínt*(*i*) mş; *hûa, hû*, mn, *hîa, hî*; *áḥna*; *íntom* mş.; *hûma* mş. Fiil: *kíteb*, mn. *kítbet*; *ktíbt* mş.; *ktíbt*; *kítba* mş; *ktíbtu* mş.; *ktíbna*. Muzari: *yíkteb*, mn. *tíkteb*; *tíkteb* mş.; *níkteb*; *yíktbu* (*yaḥártu* v.s.) mş.; *t-* mş.; *n-*.

H. Stumme, *Maltesische Studien... Texte...* (Leipzig, 1904 = *Leipz. semit. Studien*, I, IV); trc. *ayn. esr.*, I, V; krş. Nöldeke, *ZDMG.*, LVIII (1904).

13. Pantellaria. Bu adada tesadüf edilen arapçadan alınmış kelimeler hakkında krş. Gregorio ve Seybold, *Studi glottologici italiani*, II (1901), 225—238.

14. Balearlar. Bu adalarda arapçadan alınmış kelimeler hakkında bk. Luigi Salvadore d'Autriche, *Actes du XII*^{e} *Congrès intern. des Orientalistes* (Roma, 1899), III. kısım., 1 (Floransa, 1902), s. 1—56.

15. Sicilya. Salvatore Cusa, *I diplomi greci ed arabi di Sicilia*, I (Palermo, 1868); krş. bir de Noël Des Vergers, *JA*, 4. ser., VI (1845, II), 313—342. Arap hâs isimlerinin müteaddit yunanca transkripsiyonlarının da gösterdiği gibi, burada XI. asırda bile vurgu, umumiyetle, bugünkü Mısır ve garbî Suriye derecesine vâsıl olmuştu. — Sicilya lehcesinde arapçadan alınmış kelimeler hakkında bk. Gregorio ve Seybold, *Studi glottologici italiani*, III (1903), 225—251.

16. Libya çölü. Martin Hartmann, *Lieder der libyschen Wüste...* (Leipzig, 1899 = *ADMG*, XI, 3). Lisana âit hususiyetler (şimâlî Afrika sahası) çok dikkate şâyândır. Bu kitap büyük bir itina ile yazılmış olmakla beraber, bundan güçlükle istifade edilebilir. I. C. Ewald Falls, *Beduinen-Lieder der lib. Wüste* (Kahire, 1908); lingüistik bakımından kıymeti yok gibidir.

17. İç Afrika. Kampffmeyer, *Materialien zum Studium der arabischen Beduinendialekte Innerafrikas* (*MSOS*, II, 1899). Şimâlî Afrika ve Mısır mıntakaları kabîleleri. Sudan ve berber lehcelerinin tesiri. Burada görülen ve kısmen, şüphesiz konuşma dilinde mevcut, eski isim ve fiil eklerinin geniş surette kullanılması hakkında, daha çok mâlzemenin toplanmasını beklemek lâzımdır. (KAMPFFMEYER.)

f. ARAP EDEBİYATI.

Tarihte göründükleri andan itibaren, arapları oldukça zengin bir fikir an'aneleri hazinesine sahip bulmaktayız; nitekim bu nevi an'anelere, meselâ Bantu yahut büyük Bahr-i muhit adaları zencileri gibi, istidatlı, fakat aşağı bir medeniyet seviyesinde olan, başka kavimlerde de tesadüf etmekteyiz. Birbirinin kardeşi olan sâmî dillerin kabiliyetlerini, pek mütenvvi, fakat çok defa yalnız bir istikâmette

inkişaf ettirmiş olan arap dili, pek geniş bir lûgat hazinesine mâliktir. Bunu meydana getiren kimseler, hâricî âlemdeki her nesneye bir ad takmak mecburiyetinde idiler; çünkü küllî mefhumlar, kendileri için büsbütün mechûl olmakla beraber, henüz tefekkürlerinin esasını teşkil edecek bir dereceye gelmemişti. Edebiyatlarının başlıca câzibesi ve aynı zamanda esaslı noksanı, teferruatta kalmalarından, fakat bu teferruatı kudretle ifade eylemelerinden ileri gelmektedir.

Daha 500 (m. s.) senelerinde, bâzı iptidaî kavimlerde bulunduğu gibi, bütün şimâlî Arabistan'da da müşterek bir şiir dili mevcuttu. Bu şiir dili, ihtimâl ki, her sene mer'a bulmak için göç etmek ve hacc maksadı ile Mekke'ye ve 'Okāẓ panayırına gelmek sâyesinde, tedricen teşekkül etmiş ve geniş kelime hazinesini de müteaddit lehcelerden almıştır. Bu lisan, yalnız Buṣrā ve al-Ḥīra saraylarında incelmiş bir hayatın ziynet ihtiyacı için san'atlarını mübrem bir zaruret hâline getirmiş büyük şairler tarafından değil, belki mahdut bir hayatın hasis rekabetlerini ebedîleştirmek hususunda Huẕayl'lerin keçi çobanları tarafından kullanılmıştır.

Bununla birlikte lehceler, günlük hayatta mevkilerini muhafaza etmiştir. Bu lehcelerde, belki, iptidaî edebiyat şekilleri oldukça muahhar devirlere kadar devam edegelmiştir; fakat bunlar an'aneye geçmemiştir. Kendini eğlendirmek ve hayvanını gayrete getirmek için, onun muttarit yürüyüşüne yeknesak bir şarkı ile refakat eden deveciler, bedevî çadırlarında oturan kadınlar ve hurmalık vahalarda çalışmanın yorgunluğuna mevzûn sözler ile karşı koyan köylüler de aynı zamanda konuşma dilini kullanıyorlardı. Fakat biz bu her günkü hayatın şiirini msl. ninniler (Goldziher, *WZKM*, 1888, s. 164—(167), mekkelilere karşı hendek kazarlarken medinelilerin de söyledikleri iş türküleri (İbn Sa'd, II[a], 50, 28) veya St. Nilus'un Sina yarım adası bedevîlerinden duyduğu, bir menbaı temcid mahiyetindeki beyitler (krş. Tevrat, *Âdât* 21, 17) hakkında, bilvesile verilen mâlûmatları biliyoruz. Belāẕorī (*Futūḥ*, nşr. de Goeje, s, 49 v.d.) tarafından, ancak pek az parçalar hâlinde, hıfzedilmiş ve bugün de Littmann (*Volkspoesie*, s. 81, nr. XI) tarafından Suriye'de ve Musil (*Arabia Petraea*, III, Viyana 1908, s. 259) tarafından şimâlî Arabistan'da kaydedilebilmiş olan bu çeşit türküler, su çekmekten yorulan iptidaî adama yalnız kuvvet vermekle kalmıyor ve belki, onun inanışına göre, doğrudan doğruya işini hızlandırmak kudretini de veriyordu.

Tabi'at adamları için kelime, henüz sâdece bir geçer akçe mahiyetinde olmayıp, yalnız hem cinslerinin ruhu değil, aynı zamanda muhitinde canlı farzettiği her şey üzerinde tesirini gösteren bir vasıtadır ve bu sihirkâr tesir, hemen hemen heyecanlardan da daha kuvvetlidir. Söz, usûlüne muvafık bir tarzda, teganni edildiği veya söylendiği zaman, muhatabı teshir eden bir kudrete mâliktir. Bunun içindir ki, araplar tabiat fevkinde ve bir sihir bilgisi sâhibi addettikleri şaire, *ṣā'ir*, yâni „bilen" demişlerdir. Onun san'atına yalnız hayatın bir ziyneti gibi bakılmaz, ondan öldürücü bir silâh gibi korkulur da; öyle bir silâhtır ki, bir hasma tevcih edildiği zaman sert hicivler ile onu yalnız utandırmakla kalmaz, doğrudan doğruya onun iş görmek kudretini de felce uğratır. San'atın şüphesiz en eski şekillerinden biri olan hiciv, *hicā'*, sihir vasfı kaybolduğu hâlde bile, muahhar devirlere kadar, umumî hayatta pek büyük bir rol oynamış ve Emevîler zamanında edebiyata hakikaten hâkim olmuştur (krş. I. Goldziher, *Abhandlungen zur arab. Philologie*, I, Leyden, 1896, s. 1—121: *Über die Vorgeschichte der arab. Hiǧā'-Poesie*; ayn. mll., *Actes du X. Congrs. d. Orient.*, III. kısm., s. 1—5: *Bemerkungen zur ältesten Geschichte der arab. Poesie*).

Sevilen bir kimsenin ölümü için mersiye de, hiciv kadar, eskidir. Mersiye evvelâ kadının bir vazifesidir; çünkü istırabın çığlık ve mimik ile ifadesi, erkekten ziyade kadına yakışır. Eski aile teşkilâtının hususiyetlerinden biri de, kız kardeşin erkek kardeşinin ölümü üzerine izhar ettiği teessürün, bir kadının kocasının ölümü dolayısiyle izhar ettiği teessürden fazla olması idi; bundan dolayıdır ki, en meşhur mersiyeler, Ḫansā' [b. bk.]'nın kardeşi hakkındaki mersiyesidir. Bu şiirin muhtevası, şüphesiz, bir bedevî mefkûresinin yek-cihet olan faziletlerinin dar hududu içinde kalır (bk. Goldziher, *WZKM*, XVI, 307—339).

Hicviye ve mersiye, müstakil birer nevi haysiyetiyle, dâima mevcut oldukları ve devam edegeldikleri hâlde, günlük hayatta muhakkak onlar kadar mühim bir rol oynamış olan diğer şiir mevzûları, hemen hemen bize kadar gelen ve ancak san'atkârâne şiirlere inhisar eden nümûnelerin iptidaî vasıflarını tamamen kaybetmişlerdir. Bu sınıfa, her şeyden evvel, aşk neşideleri dâhildir; bu nevi şiirler halk içinde, şüphesiz, hiç bir vakit ölmemiş olmakla beraber, ancak Emevîler zamanında, tam bir san'at şekli olarak, inkişaf etmiştir. Kadîm arap edebiyatında aşk şiiri, kasideye medhâl hizmetini gören *nasīb*'e tahavvül etmek suretiyle, tipik bir iptizale düşmüştür. Nitekim yunanlılarda da tanrılara söylenilen medhiyeler, esatirî ilâhiler ile Homiros neşidelerinin mukaddimesi hâline gelmiştir (bk. I. Guidi, *Actes du XIV. Congr. d. Orient.*, Alger, 1905, Paris, 1906, III, 8—12: *Il „Nasib" nella Qaṣīda Araba*; J. Lichtenstaedter, *Der Nasib*, Phil. Diss., Frankfurt, 1931).

Aynı hâl tabiata, yâni av hayvanı ve ehlî hayvan olarak arapları alâkadar eden hayvanlar âlemine, âit tasvirlerde de vâki oldu. Şüphesiz kadîm devirlerde çöl hayvanlarının, şahsî macera ve müşahedelere göre, yapılmış canlı tasvirleri yok değildi. Eskiden *veda*'lardaki hindlinin ve hattâ bugünkü Herero'nun nazarında sığır ne kıymet ifade ediyorsa, bedevinin hayat ve zihninde de deve o kadar mühim bir mevki işgâl etmekte idi. Nasıl Rgveda ilâhîleri (bk. Bruchmann, *Psychologische Studien zur Sprachgeschichte*, Leipzig, 1888, s. 277 v.dd.) baştan aşağıya sığırdan bâhis ise, araplarda da deve hakkında baştan başa bir edebiyat teşekkül etmiştir. Arap şairleri develerinin evsafını methetmekten usanmazlar ve bu fikir onların isti'âreli diline de hâkimdir. Bununla beraber elimizde eski zamanlara âit sırf tasvirî mahiyette bir şiir nümûnesi mevcut değildir; bu gibi şiirler, Sozomenos'a göre, kıraliçe Māviya'nin zaferini tebcil eden harp şiirleri gibi, ortadan kaybolmuştur. Ava müteallik manzumeler daha sonraları, aşk şiirlerinden sonra, ayrı bir nevi olarak meydana çıkmıştır.

Arap şiirine dâir mâlûmat edinmeğe başladığımız tarihte, yâni Peygamberden azamî 150 sene kadar evvel (bk. Cāḥiẓ, *Kitāb al-ḥayavān*, Kahire, 1323, I, 37, 19), bir vakitler ayrı ayrı müstakil olan, bütün şekilleri içine alan ve klişe hâline gelen kasîde [b. bk.] hüküm sürmekte idi. Böylece hadd-i zatında fikir bakımından pek zengin olmayan şiir, daha fazla fakirleşti. Bâzı teşbih şekilleri dâimî suretle tekerrür ettiği hâlde, bunlara çok yakın diğer müşahedelerden, teşbihler için, hiç istifade edilmemiş (bk. Nöldeke, *Fünf Mo'allaqāt*, I, *SB Pr.Ak.W.*, Phil.-hist. Kl., CXL., nr. 7, s. 3) ve İbn Raşīḳ (*'Umda*, Tunus, 1865, s. 170 v.dd.) gibi, arap münekkitleri bile, en mümtaz şairlerin, çok eskiden beri kullanılagelen buluşlar hazinesine ya hiç yahut pek az yenilik getirdiklerini itiraf etmişlerdir.

Kasîde muhtelif şiir şekillerinin istiklâlini ortadan kaldırdı ise de, arabın bedîî hissi, bu sâyede daha geniş bir fikir tedaisinin âhengini kavramak derecesine yükselemedi. Şüphesiz, bir kasîdenin şeması umumiyetle sâbit olduğu hâlde, nesci o kadar gevşektir ki, rivâyetlerde bu nevi manzûmelerden kısm-ı âzamının muhtelif varyantları vardır. Bir arabın şiirden hissettiği bedîî hazzı, dâima münferit beyitler temin eder. Bir fikri bir beyte sığdırmağa muvaffak olamayan şair, takbiha uğrar (krş. msl. İbn Hilāl al-'Askarī, *Kitāb al-ṣinā'atayn*, s. 174, 3) ve tam bir düşünceyi bir mısrâda ifadeye (bk. al-Suyūṭī, *Şarḥ ṣavāhid al-muġnī*, s. 94, 18 v.dd.) veyahut, İmru' al-Ḳays, *Mu'allaḳa*, beyt 48'de olduğu gibi (al-'Askarī, *göst. yer.*, s. 189, 5), dört muhtelif teşbihi bir tek beyite sığdırmağa muktedir olduğu nisbette, muvaffakiyet ve şöhret kazanmış olur.

Arap şiirinin hâricî şekilleri, mazmun ve terkibinden daha çok mütenevvidir. Kelimeleri bol harekeli ve musikîli aksanlar ile ayrılmış olan bu lisan, daha tarihten evvelki zamanlarda bile, en basit recezden başlayarak, daha san'atkârâne bir çok şekiller almış olan ve sırf hecelerin keyfiyetine istinat eden bir vezne yol açtı. Çok muhtemeldir ki, bütün manzumeler basit bir musikî ile birlikte okunmak üzere, tertip olunmuştu ve şiir lisanının, lehcenin tesiri altında, yapılan inşatlarda kaybolan incelikleri, en eski zamanlardan beri ancak bu teganni sâyesinde meydana çıkabildi.

Böyle bir san'at, sâdece enfüsî hislerin ifadesine ancak dar bir saha bırakıyordu; nitekim islâmdan evvelki devire âit bir çok şairler içinde şahsî fikirler ifade ettikleri söylenebilecekler azdır. Halkın zevki daha pek eskiden *Mu'allaḳa* [b. bk.] şairlerini, şiirin en esaslı mümessilleri addetmişti; Farazdaḳ, san'atta kendinden evvel gelenleri saydığı bir manzumede (*Naḳā'iḍ*, nşr. Bevan, nr. 39, 51—59), diğerleri ile birlikte, *Mu'allaḳa* sâhiplerini de zikreder. Hakikaten eski arap şiirinin esas vasıfları, taşkın bir yaşama hazzını terennüm edenlerde, bedbaht İmru' al-Ḳays'ta, havaî Ṭarafa'da, Ġassanī'lerin ve Laḫmī'lerin uysal dostu Nābiġa'da, 'Alḳama ile Ḥāriṯ b. Ḥilliza gibi, tipik bedevîlerde, Zuhayr ile Labīd gibi, musaffa bir hayat felsefesinin havarilerinde görülmektedir.

Fakat çöl, bu san'atın yegâne vatanı değildi. Şehir ve vâhalar ahalisi de, ilk zamanlardan beri, şiir ile iştigâl etmiş, fakat ekseriya kendi yollarında gitmiştir. Hakikaten Samav'al b. 'Ādiyā' gibi Taymā' yahudileri o kadar kuvvetle araplaşmış idiler ki, san'atları bedevîlerinkinden pek az farklı idi. Fakat İran hududunda, Ḥīra'de yaşayan ve ârâmî medeniyetinin tesirine mâruz kalan araplar, bilakis, bedevîlerden esaslı surette ayrılıyorlardı. Bunların başlıca mümessilleri 'Adī b. Zayd [b. bk.], gençliğinde, hususî bir nevi olarak, şaraba dâir şiirler yazmış ise de, yaşlanınca, hıristiyanlığın tesiri altında, Âdem'in cennetten kovulmasını mucip olan günaha dâir manzumesinde (Cāḥiẓ, *Ḥayavān*, IV, 66, 1—11) olduğu gibi, kendini dinî istiğraka

vermiştir. Çölün kayıtsız çocuklarında fazla alâka uyandırmayan bu nevi düşünceleri, Ṭā'if 'te, yarı yarıya cenubî Arabistan medeniyetinin ve bilhassa yahudiliğin tesiri altında görünen Umayya b. Abi 'l-Ṣalt [b. bk.]'ta görüyoruz.

Mamafih nazım islâmdan evvelki Arabistan'ın yegâne fikir sahası değildi. Nesirde de menşe'leri çoktan beri unutulup, halk arasında dolaşmakta olan tâbirler ile darb-ı meselle re san'atkârâne bir şekil vermişlerdi. Eski Arabistan'da başta mu'amma (msl. *Dīvān Huẕayl*, nr. 97, 22 bir kinâyede; Cāḥiẓ, *göst. yer.*, III, 168, 10; İbn al-Aṣīr, *al-Maṣal*, s. 401, 1) ve hayvan masalları olmak üzere, halk edebiyatının diğer nevileri de zuhûr etmişti; fakat daha Yazīd I. zamanında 'Ilāḳa al-Kilābī ve sonraları da filologlar tarafından darb-ı meseller ihtimam ile toplanmış olduğu hâlde, mu'amma ve masallar ile meşgûl olunduğu pek vâki değildir; öyle ki, masalları, ancak ara sıra yapılan telmihler veya iktibaslar sâyesinde, tetkik edebiliyoruz (msl. deve kuşu masalı, *Huẕayl*, nr. 73, 6 = Cāḥiẓ, *göst. yer.*, IV, 107, 17; krş. Nöldeke, *Die Erzählung vom Mäusekönig, Abh. G. W. Gött.*, XXV, 10; Baṣṣār b. Burd, al-Ḳālī, *Amālī*, III, 108, 11; bir 'Omān darb-ı meselinin ceylâna tatbiki için bk. Reinhardt, s. 396, nr. 1; bir de Cāḥiẓ, *göst. yer.*, V, 75, 6—13, 153, 10; Bayhaḳī, *Maḥāsin*, s. 548, 6—9; Ḥarīrī, *Durra*, s. 98, 11 v.dd.; Rāġib, *Muḥāżarāt*, s. 101, 14 v.dd.; 'Āṣim, *Ṣarḥ dīvān Imrū' al-Ḳays*, Kahire, 1323, s. 11, 22; 'Abbās b. al-Aḥnaf, *Dīvān*, s. 121, 8; İbn al-Cavzī, *Kitāb al-aẕkiyā'*, s. 188—192; al-Şirvānī, *Nafḥat al-Yaman*, Kahire, 1324, s. 186 v.dd.; bir nebat masalı için bk. Ġazālī, *İḥyā' 'ulūm al-din*, Kahire, 1279, IV, 10, 7). Müstakbel edebî inkişafın tohumları, daha kadîm devirlerde seve seve uğraşılan hitabet san'atında da mevcuttu (krş. Goldziher, *WZKM*, VI, 97—102). Fakat arap nesrini en iyi inkişaf ettiren şey, *samar*'de, yâni saraylarda ve bedevî konak yerlerinde yapılan gece sohbetlerinde, pek rağbette olan hikâyeler olmuştur. *Ayyām al-'arab* [b. bk.] (krş. E. Mittwoch, *Proelia arabum paganorum, Ajjām al-'Arab, quomodo litteris tradita sint*, Berlin, 1899)'da olduğu gibi, alelâde baskınlardan tutunuz da cihan tarihi bakımından pek mühim olanlarına varıncaya kadar, kabîlenin bütün gazveleri, bir çok tahrifata uğrayarak (msl. Zenobia'nın ölümü; krş. Redhouse, *JRAS*, XIX, 583—597; bir de Hişām b. Muḥammed al-Kalbī ve İbn al-Cavzī, *Kitāb al-aẕkiyā'*, s. 124—129), bu hikâyelerin başlıca mevzularını teşkil ederdi. Bundan başka, *Huẕayl*, nr. 99, 20 'de adları geçen Munaḫḫal ile Raḳāşi gibi, meşhur âşıklara dâir hikâyeler seve seve anlatılırdı. Fakat yabancı mevzulara da sarılırlardı: baba ile oğul (Hildebrand ve Hadubrand: 'Amr b. Ma'dīkarib ve oğlu Ḫuzaz; al-Ḳālī, *Amālī*, III, 153) arasındaki mücadele gibi, kahramanlığa âit beynelmilel efsâneler; sihirli ağaç masalı gibi, aşka dâir hikâyeler (Cāḥiẓ, *göst. yer.*, VI, 51 v.d.; bu masalın muahhar şekli için krş. İbn al-Cavzī, *göst. yer.*, s. 83, 4 v. dd. ve *Alf Layla*, nşr. Habicht ve Fleischer, XI, 151 v. dd.; Brockelmann, *Studien zur vergl. Literaturgesch.*, VIII, 237 v.d.), Moiros-Şarīk'in kefaleti hikâyesi (*Aġānī*, 2. tab., XIX, 87; krş. *Alf Layla*, Kahire, 1306, II, 206v.dd., daha yeni şekli) gibi, rum hikâyeleri; eshab-i kehften bahseden eski hıristiyan efsaneleri (al-Ḳālī, *göst. yer.*, I, 61 v.d.; krş. *MSOS*, IV, 228; de Goeje, *Versl. en Mededeel. d. Koninkl. Ak. van Wetensch., Afd. Lett.*, 4. ser., III, Amsterdam, 1900, s. 9—33) ve Peygamberin dindarâne hikâyelerine nazîre olmak üzere, mekkeli Naẓr b. Ḥāriṯ'in İran kahramanlık menkıbeleri.

Tarafdarlarını kadîm bedevî ideallerinden ayırmakta muvaffak olan ve onların hayatına yeni bir istikamet veren Peygamber, yeni bir edebî şekil de vücuda getirmiştir. İlâhî bir kaynaktan çıktığı ve binnetice taklidi imkânsız olduğu cihetle, bu şekil, muahhar edebî inkişafa ancak dolayısiyle tesirde bulunmuştur (krş. Goldziher, *ZDMG*, XXIX, 640, XXXII, 383; Thorbecke, *ayn. esr.*, XXXI, 176; Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 403, al-Ma'arrī'nin nazîresi hakkında). Kur'an'ın tarzı da, tam mânası ile, yeni değildi. İlk vahiylerin, serbest ve akıcı bir ahenge mâlik olan, seci'li kısa âyetleri, kadîm kâhinlerin seci'lerine benzese gerektir. Bu âyetlerin muhtevalarını teşkil eden ruhun selâmeti ve beşeriyetin halâsı için, nefsin derunî mücadelesi keyfiyeti ise, Arabistan'ın o zamana kadar hiç bilmediği bir şeydi. Fakat vecdin yerine daha sâkin bir tefekkür geçtiği ve Peygamber kıssalar ile mekkelilerin alâkasını celbetmeğe çalıştığı ve vahiy sâdece bir kanun ve düstûr şeklini aldığı zamanda bile, Kur'an lisanı yine arapları hayran etmekte idi.

Kur'an, şiir üzerinde hiç bir tesirde bulunmamıştır. Bilakis Kur'an'da, sâmitlerin imlâsında bile kendisini gösteren ve muahhar bütün edebiyat için esas addedilen, bir çok lehce hususiyetleri vardır ki, bunları hususiyle harekelenme bakımından, vaktiyle her kesçe mutlak bir surette örnek tutulmuş olan şiir lisanına, bir dereceye kadar, intibak ettirmek zarûrî olmuştur. Her ne kadar Peygamber, haklı olarak, şairleri, ortadan kaldırmak istediği bir hayat idealinin, başlıca mümessilleri addetmiş ise de, onların ehemmiyet ve nufuzunu, bir dereceye kadar, tanımağa mecbur olmuş ve binnetice şairleri kendi gâyesine hâdim kılmağa çalışmıştır; gözde şairi, Ḥassān b. Ṯābit [b. bk.] Peygamberin müddealarını bedevîlere karşı, onların lisanı ile, müdafaa etmiştir. Fakat muasırları arasında şiirin en yüksek mümessilleri olan A'şā ve Zuhayr'in oğlu Ka'b de, biri kendi isteği ile ve diğeri zorla, san'atlarını onun emrinde kullanır oldular.

Peygamberin şiiri hoş görmemesi yavaş yavaş mü'minlerine de sirayet ve onun ümmetine gösterdiği yeni hedefler, umumun zihnini o kadar meşgûl etmiştir ki, ilk halifeler zamanında şairler devlet ricâli arasında yer bulamaz oldular. Tufeylî bir hicviyeci olan Ḫuṭay'a onlara itibar kazandıramadı. Fakat bedevîler nazım ve nesir zevkinden vaz geçmediler. Keza arapların büyük muhaceret ve istilâsı, bizzat macera sahiplerinin ağzından söylenmiş neşideler şeklinde, bir nevi destan vücuda getirmiş olsa gerektir (bk. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 49).

Emevîler zamanında, dinî vecd yavaş yavaş sükûnet bulduktan ve arap eşrafı, halifelere bakarak, cahiliyet âdetlerine döndükten sonra, şiir de eski itibarını kazanmıştır. Bizzat ana vatanda münevver olarak, ancak Emevîlerin sönük bir vaziyete düştüğü Mekke'nin eski aileler ile başlarındaki halifeleri gâsıp ve şeriat düşmanı addeden Medine'nin koyu dindarları kalmıştı. Fakat bu iki zümre de zamanın tesirine mâruz kaldılar. Fütuhatın eski ailelere getirmiş olduğu büyük servetler, Peygamberden evvel oldukça zengin olmalarına rağmen, sâde yaşayan mekkelilerin âdetlerini bile değiştirdi. Zevk ve sefahet hayatı, asıl Arabistan'da bile yeni bir aşk şiiri meydana getirmiştir ki, bunun başlıca mümessilleri mekkeli 'Omar b. Abī Rabī'a, Ḥāriṯ b. Ḫālid (her ikisi Maḫzūm kabîlesinden), 'Abd Allāh b. Ḳays al-Ruḳayyāt ve emevî 'Abd Allāh b. 'Omar al-'Arcī idi. Hattâ bu san'at dindar Medine'de dahi rağbet bulmuştur; gayr-ı memnun bir çok eski ricâlin makarrı olan bu şehir, hayatın zerafeti hususunda, Mekke'den geri kalmıyordu. Mekke'de 'Abd al-Ḥakam al-Cumaḥī 70 (689) senesine doğru, içinde oyun oynanan ve şiir okunan bir mahfel açmıştır (*Aġānī*, IV, 52). Burada Aḥvaṣ aşk şiirleri yazmış ve iranlı Yūnus da, yeni makamlarda, musikîyi ince hislere uydurmuştur. Yeni san'at, halk kütlesine de nufuz etti ve bedevîler arasında Ḳays b. Ẕarīḥ, Macnūn ve Camīl bu yolda kendilerini gösterdiler.

Suriye ve Irak, uzun bir müddet bu hafifliklerden uzak kaldı. Buralarda, yeni teessüs eden mâmurelerde yer ve mevki kavgaları eski kabîle husumetlerini alevlendirip, şiirde yeniden akisler uyandırdı. Aḫṭal, Carīr, Farazdaḳ ve onların yanında, ikinci dereceden, bir çok şairler, hicivleri ile, ihtirasları tahrik ediyorlar, bir taraftan da halk üzerindeki nufuzları ile, iktidar mevkiinde bulunanlara faydalı oluyorlardı: Carīr, vâli Ḥaccāc'a, Aḫṭal de hıristiyanlığını kusur saymayan Emevîlere hizmet ediyordu. Suriye'de de eski deve şiirinin son mümessili Ẕu 'l-Rumma yaşıyordu. Bu şair, deve şiirini basma kalıp bir hâle getirmişti. Buna mümasil temayülde bulunanlar Abū Nacm ve 'Accāc ile oğlu Ru'ba idi. Bunlar, o vakte kadar ancak ufak mevzularda kullanılmış olan *recez*'i kasideye tatbik ettiler ve, bu veznin sâdeliğini telâfi için, en gayr-ı me'nus kelimeleri gülünç bir surette kullanarak, lisanda büyük bir tasannu gösterdiler.

Emevî sarayında yeni aşk şiiri, ancak bu hanedânın inhıtat devrinde peyda oldu. Valīd b. 'Abd al-Malik zamanında Şam'da, yemenli Vażżāḥ Ravża'ye ve halifenin zevcesine dâir, sonunda kendi hayatına mâl olan, şiirler (bu meyanda yeni şiirin karakteristik bir nümûnesi olan manzum dialog şekli; bk. *Aġānī*, VI, 35) yazmıştır. Bilâhare halife olan Valīd II, aynı üslûpta, baldızı Salmā hakkında şiir yazmıştır; fakat aşk şiirinden fazla kendisinin içki arkadaşı olan ibâdîlerden al-Ḳāsim b. al-Ṭufayl vasıtası ile, şiirlerini tanıdığı 'Adī b. Zayd'in tarzında içkiye dâir şiirler kaleme almıştır.

Abbâsîler araplığın parlak devrine nihayet verdikten ve bütün kültür ve medeniyeti Irak şehirlerinde topladıktan sonra, çöl, yine eski bedevî hayatına döndü ve yeni şiirde hâkim ve şümullü bir mahiyet aldı. Yeni hanedânın tahta geçmesini temin eden ve iktidarı uzun müddet elde bulunduran iranlılar, eski bedevî şiirinden hiç zevk almıyor ve buna mukabil aşk ile şarabın tebcil edilmesinden hoşlanıyorlardı. İslâmiyet, arapçanın daha asırlarca hâkimiyetini temin etmiş bulunduğundan, farisî, bedevîlik nufuzunu sarsmağa muktedir olamıyor ve ancak lâtife kabilinden arapça şiirlere, arasıra, bâzı farisî kelimeler veya tek-tük mısralar karıştırılabiliyordu (bk. al-Cāḥiẓ, *Bayān*, Kahire, 1313, I, 61). Fakat abbâsî medeniyetinin en parlak zamanında, iran incelik ve zarafeti, hayata ve şiire hâkim oldu. Şiirde Valīd tarzı, Muṭī' b. İyās tarafından, Manṣūr'un sarayına idhal edilmiştir. Bu tarz İran edebiyatından alınmış olan muhavereyi (*tenzone*) aşk şiirine sokan aslen horasanlı 'Abbās b. al-Aḥnaf ve bilhassa, bir iranlı kadının oğlu ve arap lisanının en büyük şairi Abū Nuvās sâyesinde, kemâl derecesine varmıştır (bk. Brockelmann, *Mélanges Hartwig Derenbourg*, Paris, 1909, s. 231). — Yaşamak

hazzının bir çok şairleri, Abū Nuvās'ın tarzını asırlarca taklit etmişlerdir. Bunlar — plâstik san'ata da hâkim olan — bu iranî hayat ve san'at idealini, merkezî hükûmetin sukutundan sonra da, Horasan'dan İspanya'ya kadar bütün hükümdar ve emîrlerin saraylarında temsil etmişlerdir.

Fakat hâlis arap şiirinin eski idealleri henüz ölmemişti ve göreceğimiz gibi, arap filolojisini tesis eden yabancılar, aynı zamanda arap şiirinin ihyasına sebep olmuşlardır. Eskilerin, yalnız lisanda değil, şiirde de emsâlsiz örnekler diye çok methedilmiş ve eserlerinin ilmî olarak tahlillerine çalışılmış olması, bunların taklit olunmasına sebebiyet vermiştir. Eski bedevî şairlerin katı üslûbu ile istihza eden Abū Nuvās bile, methiye ve av manzumelerinde onların tesirinden kurtulamamıştır. Eskileri ilmî tetkik mevzuu yapan Abbâsî emîri İbn al-Mu'tazz'ın eserlerinde ve Ṭay' kabîlesinden Abū Tammām ve şâkirdi Buḥturī'ninkilerde bu tesir daha bârizdir (krş. *'Iḳd*, Kahire, 1305, I, 108, 109 hâşiyesinde Ḥuṣrī'nin *Zahr al-ādāb*'ında Abū Tammām'ın şiire âit verdiği mâlûmat). Lisanı tasannûlu ve çok teşbihli olmakla, okuyucuların zevklerini rencide eden Sayf al-Davla'nin kasîdecisi Mutanabbī dahi, eskilerin izlerinde yürür. Zamanındaki münekkitlerin şiddetli bir tenkidine mâruz kalmış olmakla beraber (krş. *Kitāb al-ṣināʿatayn*, İstanbul, 1320, s. 119, 4, aşağıdan itibaren 'Askarī'nin sert hükmü), kendisinden sonra gelen nesiller, Mutanabbī'ye son büyük şair nazarı ile bakmışlardır; dîvânı da hâlâ bugün, 'Omān gibi uzak yerlerde bile, rağbettedir (bk. Reinhardt, *Ein arab. Dialekt gespr. in Oman und Zanzibar*, Berlin, 1894, s. XIII). Belki muasırı emîr Abū Firās, şahsiyetini gösteren bir kaç şiiri ile, bizim daha hoşumuza gider; bununla beraber, başlıca mevzuları itibariyle, Mutanabbī'nin dûnundadır; esasen Mutanabbī'nin bir çok mukallitleri, onun derecesine hiç bir vakit varamamışlardır (krş. Goldziher, *Abhandl. zur arab. Philologie*, I, 122—174).

San'atta eskilerin yolundan yürüyenler, yeni bir tarz meydana getirdiler. Cahiliyet devrinde kahramanlık hikâyeleri, hakikaten ince ve nükteli bir nesir ile anlatılmakta iken, mersiye ve methiyeden bir nevi manzum destan husûle geldi. Ḥuzaymī [bu isim muhtelif şekillerde zaptedilmektedir; bk. O. Reşer, *Abriss.*, II, 37, not. 3], 197 (812)'de Bagdad'da zuhûr eden acıklı vak'aları, uzun bir kaside ile, hikâye etmiştir (Ṭabarī, III, 873—880); İbn al-Mu'tazz kahramanlığa dâir bir manzumede, amcası Mu'taḍid'in, emîr ve hükümdar sıfatı ile, yaptığı gazaları methetmiştir (nşr. Lang, *ZDMG*, XL, 563 v.dd.; XLI, 232 v.dd.). Fakat, bu başlangıçlar semere vermemiş ve inkişaf etmemiştir. İbn 'Abdūn'un Banī Afṭas'ın [bu aile 418—487 = 1027—1044'e kadar Batalyos (Badajoz)'ta hüküm sürmüştür] sukutuna dâir meşhur manzumesinde, cenubî Arabistan kasîdelerinde olduğu gibi, yalnız telmihler vardır. Bu manzume, İspanya'da nazmedilmiş ve kısm-ı âzamı kaybolmuş olan bu neviden diğer eserler, meselâ bu memleketin tarihine dâir Tammām b. 'Alḳama'nin eseri, Yaḥyā b. Ḥakam ve Abū Ṭālib'in eserleri (Schack, *Poesie und Kunst der Araber in Spanien und Sizilien*, II, 87), 'Abd al-Raḥmān b. Muḥammed'in kahramanlık vak'aları, İbn 'Abd Rabbihi'nin basit vezinli manzumesine müşabih (*'Iḳd*, II, 288—303) kafiyeli tarihlerden başka bir şey olmasa gerektir. Bunlarda recez vezni, diğer bir çok talimî eserlerde olduğu gibi, bir san'at kıymeti arzetmeyip, sâdece hafızaya bir yardımdan ibarettir. Pek çok zaman sonradır ki, yer yer dolaşarak şiir söylemeği san'at edinenler, eski arap hikâyelerinden alınmış kahramanlık ve şövalyelik menkıbelerinin bir kısmını nazma çekmişlerdir.

Nazmın diğer bir nev'i pek büyük bir ehemmiyet kazanmıştır: bu nevi, kökleri yine kableleslâm zamanlara varan, dinî şiirlerdir. İlk halifeler ve Emevîler zamanında, dinî hissiyat şiire hâlâ cevaz vermiyordu; şi'î olan Kuṣayir 'Azza ve Kumayt'in şiirleri, dinî olmaktan ziyade, siyasî bir temayül arzeder. Lâkin Irak şehirlerinde medeniyetin ilerlemesi, bir çok yabancı, hususiyle iranî, fikirlerin ilk zamanlarda hissî mevzulardan uzak bırakılmış olan müslüman münevverleri arasında yayılmasına yol açtı. 167 (783) de Mahdī zamanında zındık diye idam edilmiş olan Ṣāliḥ b. 'Abd al-Ḳuddūs'ta, dünyanın nûr ve zulmetten husule geldiğine dâir olan iranî akîdeyi buluyoruz (bk. Goldziher, *Transact. of the IX. int congr. of orient.*, II, 104—122). Muasırı Başşār b. Burd şiirlerinde mecusî (mazdeizm) itikadına olan temayülünü, açıkca, itiraf eder. Fakat Abbâsîlerin dinî siyaseti, islâmiyeti zındıkane akîdelere karşı himaye etmiştir; nitekim Abu 'l-'Atāhiya'nin edebî hayatının ikinci devresinde halk dili ile yazdığı dinî mülâhazalarında itikat bakımından yegâne kusur, bedbinliği yüzünden, haşr ve neşre kâfi derecede ehemmiyet vermemesidir. Bu bedbinlik, Ma'arrī'nin olgun çağında yazdığı ve başlıca câzibesi lisanî tasannulardan ibaret olan, *Luzūm mā lam yalzam* adlı eserinin esasını da teşkil eder. Tasavvufî şiir ancak daha sonra meydana çıkmıştır; 'Omar b. al-Fāriż'in bu sahada zikre değer bir selefi yoktur denilebilir ve onun açtığı çığır, bilâhare klâsik olmuştur.

Son yedi asır zarfında, san'at bakımından, şiirde hiç bir yeni fikir zuhûr etmiş değildir; şiir yazma, ancak sayısız *badīʿiya*'ler vücuda getirmekten ibaret kalmıştır. Şairler, Ka'b b. Zuhayr'in *Burda*'si ile onun muakkibi olan al-Būṣīrī'nin eserlerini örnek tutarak, Peygambere naatlar yazmışlardır; bunları yazanların başlıca gâyeleri de belâgat ilminin tasvip etmediği tarzlardan kaçınmak için gayret sarfetmekten ibaret kalmıştır.

Filvâki halk arasında türkü ve hikâye san'atı sönmemişti; fakat ekseriyetle münevverler bu gibi mevzulara tenezzül etmiyorlardı; nitekim İbn al-Aṣīr (*al-Maṯal al-sāʾir*, Būlāḳ, 1282, s. 46, 4) Bagdad'da ramazan gecelerinde sokaklarda yapılan alaylarda, halk ağızı ile, söylenen şarkılardan ancak bilvesile behsediyor. Halk, tek kafiyeli kasideler yerine, kıt'alara ayrılmış daha ahenkli bir nazım şekli kabul etmiştir. İspanya'da bu yeni nazım edebiyata da geçmiştir. Valenciya'da 'Āmirī'lerin (412—478 = 1021—1085) saray şairi olup, 422 (1031)'de vefat eden 'Ubāda b. Mā' al-Samā', o vakte kadar ancak halk arasında kullanılan *tavşīḥ* yahut kıt'alardan mürekkep manzume tarzına sâbit bir şekil vermiş ve bunu halk dilinden alarak, edebiyata mâl etmiştir. Fakat böyle kıt'a tarzındaki manzumeler için zarurî olan, serbest vezni kendisi de muhafaza etmiş ve binnetice bu san'at, aynı zamanda münhasıran eskilerin izinde yürümek itiyadında bulunan şiir dilinin dar kayıtlarından kurtulmuştur. Esas itibariyle *muvaşşaḥ*, eski nazımdan pek farklı değildi; halk mevzuu olan aşk şiirinden, nazmın diğer an'anevî mevzularına da derhâl geçildi ve dinî duygu ve düşünceler bile ekseriya *muvaşşaḥ* şeklinde yazıldı. Bu yeni san'at, az zamanda, garptan şarka geçti ve şarkta Ṣalāḥ al-Dīn'in muasırı olan İbn Sanā' al-Mulk'te ilk tanınmış mümessilini buldu. Fakat moğul fırtınasından sonra islâm âlemi üzerine çöken fikrî yoksulluk içinde, bu san'at da tereddi etmiş ve *muvaşşaḥ*, müptezel tâbirler içinde, mânasız bir oyun hâline gelmiştir (bk. M. Hartmann, *Das arabische Strophengedicht*; I. *Das Muvaşşaḥ*, Weimar, 1897). 'Ubāda'den bir asır sonra hemşehrisi İbn Ḳuzmān [b. bk.] halk lisanını, halka mahsus bir şekil olan *zacal* ile, edebiyata sokmağa teşebbüs etmiş ise de, belli başlı hiç kimse onu bu yolda tâkip etmemiştir. Ancak 500 sene sonra, 1098 (1687) de, mısırlı Yūsuf al-Şirbīnī, vatandaşları hakkında bir hicviye olan *Hazz al-ḳuḥūf*'unda yeniden halk dilini kullanmış ise de, Mısır'da ciddî edebî mevzularda halk dili kullanmak arzusu ancak XIX. asırda doğmuştur. Bu teşebbüsü yapan Muḥammed b. 'Oṯmān Calāl, millî değil, fransız mevzularını (Molière'in komedileri) intihap etmek hatasını işlemiştir ve bunları Mısır muhitine ustalık ile uydurduğu hâlde, halk arasında hiç bir akis uyandıramamıştır.

San'atkârâne bir ifade vasıtası olmak bakımından, nesir, şiire nisbetle, daha yavaş inkişaf etmiştir. Hâlbuki, daha câhiliyet devrinde bile pek rağbette olan hitâbet san'atı, islâmiyette, cuma günleri câmilerde okunan *ḫuṭba*'nin tesisi ile, müsait imkânlar bulmuş oluyordu; meselâ Ziyād ve Ḥaccāc gibi Irak vâlilerinin vazifeye başlarken irad ettikleri hutbeler kabilinden olan bâzı parçalar, sonraki nesillere intikal edebilmiştir. İlk defa vaaz mecmualarını hâricîlerde görüyoruz (bk. Wellhausen, *Oppositionsparteien*, s. 53, not. 3). Mısrada 132 (749)'de Būṣīr'de vefat eden 'Abd al-Ḥamīd al-Aṣġar [b. bk.], araplarda *risāla* denilen edebî mektup nev'ini tesis etmişti (Goldziher, *Abh. z. arab. Philologie*, I, 66, not. 4). Fakat tamamen san'atkârâne mektup ve mev'iza yazmak tarzı Sayf al-Davla'nin edebî mahfeli ile başladı. Halep'te, vâiz İbn Nubāta'den başka, bir de münşi Abū Bekr al-Ḫvārizmī vardı. Bu zat, seyahat düşkünü olduğundan, hiç bir şark hükümdarının sarayında uzun müddet oturmamıştı. Ḫvārizmī risâlelerinde, ekseriya, edebî mevzularla iktifa etmiş ise de, üslûbu derhâl beğenilerek, resmî muhaberata da girmiştir. Rönesansın italyan devlet ricâli gibi, Abbâsî ve daha küçük devletler ricâli de kuru resmî mevzulara bile zarif bir şekil vermek merakında idiler. Bu san'atın üstadları olarak, Āl-i Būya'den 'Izz al-Dav-la'nin kâtibi İbrāhīm b. Hilāl ile Ṣalāḥ al-Dīn'in kâtibi al-Ḳāżi 'l-Fāżil'i gösterebiliriz. Fakat bu münşiyâne üslûp, kendiliğinden tereddi tehlikesine mâruzdu. Nitekim bu üslûp, 'Utbī ve al-Kātib al-İṣfahānī tarafından, Maḥmūd Ġaznavī ile Ṣalāḥ al-Dīn Eyyūbī'nin muvaffakiyetlerine dâir, yazılmış olan tarihî eserlere tatbik edilince, tereddî tehlikesi büsbütün artmıştır. Fakat arapların ayık ve mâkûl kafası, iranlılarda objektif bir tarih yazmak kabiliyetini boğan bu zevk sapıklığından çabuk kurtuldu.

Ḫvārizmī'nin daha genç bir muasırı olan Badīʿ al-Zamān al-Hamaẕānī, bu üslûba daha uygun zemini, Cāḥiẓ'in (Bayḥaḳī, nşr. Schwally, s. 623 v.d.) daha evvelden edebiyata soktuğu *maḳāme* (dilenci hitâbesi)'de bulmuştur (bk. A. Mez, *Abulḳāsim, ein baġdāder Sittenbild*, Heidelberg, 1902, s. XXIII v.d.). Irak şehirlerinde, bilhassa Bagdad'da, görülen bâriz içtimaî müsavatsızlıklar, Roma imparatorluğunda olduğu gibi, sarayın ve zengin tâcirlerin kesesinden tufeylî geçinen pek kalabalık bir avam tabakası vücuda getirmişti. Halkın sinesinden çıkan bu tabakanın serseri şairleri, filologların vücuda

getirmiş olduğu kültürün bütün vasıtaları ile mücehhez olarak, mâcera ve zevk peşinde memleketin her tarafında serâzâd dolaşıyorlardı. Hamaẕānī, hayatta bizzat temsil ettiği bu tipi, edebiyat ile ebedîleştirdi. Bir asır sonra Ḥarīrī bu san'at şeklini yeniden ihya ederek pek üstadâne bir surette inkişaf ettirmiştir. Sonradan gelenlerin beceriksiz ellerinde bu lâtif tarz mânasız bir allâmeliği teşhir derekesine indi.

Fakat bu havaî edebiyat, halkın özlülüğe karşı olan açlığını tatmin etmiyordu. Halkın bu ihtiyacını tatmine, *ḳuṣṣāṣ* denilen, sokak hikâyecileri yetişti; bunların 'Omar 'den sonra üçüncü nesilde mevcudiyetini İbn Sa'd (V, 148, 3) kaydetmektedir. Bunların işi, Kur'an 'daki kıssaları ölçüsüz derecede tagyir edip, kabalaştırmaktı. Yemenlilere ve yahudilere âit bütün efsaneleri kendi fantezileri ile süsleyip güzelleştiren cenuplu iki arap, 'Ubayd b. Şarya ve Vahb b. Munabbih, halka böylece yeni yeni mevzular getirmiş oldular. Âlimler bu uydurma hikâyeleri uzun müddet hakir gördüler ve ancak V. (XI.) asrın başlarında Kisā'ī ve Ṯa'labī bunları bir kitap hâlinde topladı.

İlk Abbâsîler devrinde, hayat ve şiir üzerinde İran zevk ve ruhu hâkim olduğu vakit, araplar da pehlevî edebiyatının mirasından istifade edebildiler. İranlı Rōzbih, müslüman adı ile 'Abd Allāh b. al-Muḳaffa', *Ḫudāy-nāme* 'yi tercüme etmiştir; şüphesiz son Yezdegird zamanında tanzim ve müteaddit ahlâkî mülâhazalar ile tezyin edilmiş olan bu İran tarihi, Firdevsî 'nin *Şāh-nāme* 'sine esas teşkil eder. Bu eser, buna benzeyen diğer eserler ile beraber [bk. G. Richter, *Arabisch. Fürstenspiegel*, (Leipzig, 1932)], „Naṣīḥa al-mulūk" diye, bilâhare büyük bir inkişafa mazhar olan siyasî edebiyatın esası oldu. Aynı zatın hindu hükümdarları için yazılmış olan *Pançatantra* 'yı *Kalīla va Dimna* adı ile tercüme etmesi, bu hususta daha ziyade müessir oldu; bu eseri budîliğe âit Barlaam ve Joasaf [bk. F. Hommel, *Die älteste arabische Version*, Wien, 1887] hikâyesi ile yedi vezirler hikâyesi tâkip etti. Bu yeni mevzular, bir müddet edebiyatta, yabancı unsurlara karşı, haddinden fazla bir rağbete sebep oldu. İslâmiyeti kabullerine rağmen, arap ülkesinde, uzun zaman hor görülmüş olan ârâmîler, iranîler ve ispanyollar, o vakitten itibaren, eski garbî Asya medenî milletlerinin fikrî mahsûllerini araplarınki ile mukayese etmek suretiyle, kendilerini hakir görenlerden fikir sahasında dahi intikam alabileceklerine hükmettiler. Fakat bu *şu'ūbîya* [araplardan başka muhtelif milletlere mensup olup, milliyet gayreti güdenler]'nin gayretleri (krş. Goldziher, *Muh. Studien*, I, 147—208; *ZDMG*, LIII, 601 v.dd.), Kur'an sâyesinde kutsîleşmiş olan, arapçanın mevkiini sarsmağa muvaffak olamadı; bunların edebî eserleri ekseriya zındıklık ile karışmış olduğundan, devlet tarafından, siyasî sebeplerden dolayı, fena karşılandı.

O zamanlar, bir taraftan hind-iranî hikmet, kadîm şiir ile bedevî masallarına karışır iken, bir taraftan da, o devirde arapların öğrenmeğe başladıkları yunan edebiyatının felsefî ruhu, yeni bir edebî nev'in (*adab*) teşekkülüne sâik oldu. Bu nev'in gâyesi, münevverlere hakîmâne bir ömür sürmek için lüzumlu bilgileri, hoşa gidecek bir şekilde, öğretmek idi. Bu edebiyatın hakikî mübdii Cāḥiẓ olmuştur. Onun meşgûl olduğu mevzu sahası, bugün bile bize fevkalâde geniş görünüyor. Bu zat, yalnız *şu'ūbiya* 'ye karşı arap belâgatini müdafaa etmekle kalmadı, aynı hazz ile, yabancı kavimlerin hususiyetlerini ve şehirlerin ictimaî ve iktisadî teşkilâtının kötülüklerini tasvir etti. Yazılarında bir sistem endişesi görülmeyen Cāḥiẓ 'in başlıca eseri olan *Kitāb al-ḥayavān*, arap, yunan ve iran menkulâtının bir halitasıdır; bu eserdeki şahsî mülâhazaları, mevzulara olan candan alâkasına şahittir. Bunun ve İbn al-Muḳaffa' 'ın eserlerinden, nisbeten daha genç muasırları olan İbn Ḳutayba, bol bol istifade etmiştir. Bu zat kâtipleri (*kuttāb* ki, bunlara bilâhare *munşī* denilmiştir), meslekleri için lüzumlu edebî ve tarihî mâlûmat ile techiz etmeği kendine iş edinmişti ve bu yüzden, medreselerde okunan *adab* 'in mübdii oldu. Başlıca eseri on kitaptan ibaret *'Uyūn al-aḫbār* 'ı olup, kendi ifadesince, diğer eserleri ancak bunun zeyilleridir. Bu eser, bir çok muahhar eserler için bir tasnif örneği olduktan başka, müellifleri tarafından, bilhassa ispanyalı İbn 'Abd Rabbihi 'nin *'Iḳd* 'inde, âdeta yağma edilmiştir.

Fakat sarayda bu yavan edebiyat ile iktifa olunmuyordu. Bagdad 'da, Abbâsîler zamanında, tam inkişafını bulmuş olan harem hayatı, arapların, eski hicivlerinde de görülen, cinsî mevzulara revnak vermiştir. Mutavakkil 'in bir nedimi ona, hiç çekinmeden müstehcen bir kitap ithaf edebildiğine göre, bu gibi mevzuların halifelerin gece sohbetlerinde haylı yer tuttuğu anlaşılır. Mamafih, Bagdad hayatına dâir, Abu 'l-Muṭahhar al-Azdī 'nin yazdığı *Ḥikāya*, bu hususta şehir halkının, zevk itibariyle, saraydan pek farklı olmadığını gösterir. Hindulara imtisâlen, bu gibi mevzulara gûya bir ilim çeşnisi vermek de âdet idi ve bu nevi eserler, sanskritten tercüme edildikten (bk. Cāḥiẓ, *Ḥayavān*, VII, 70, 15) ve İbn Ḳulayta bu mevzuu sistemli olarak işledikten sonra, bâhiyât, tıbbî eserler

yazanların dâimî mevzuu oldu; bu eserlerin ekserisi hükümdarlara ve vezirlere ithaf edildi.

Buna mukabil, bâhî ciheti ikinci plânda kalan hind-iran masalları, halk arasında haylı revac buldu. III. (IX.) asırda bir İran eseri olan *Hezār efsāne* (1000 hikâye) pehlevîden arapçaya tercüme edildi ve *Bin bir gece* [b. bk.] masallarının nüvesi oldu. Bu masallar meyanında balıkçı ile cin, basralı Ḥasan, Emîr Badr ile samandallı prenses Cavhar, Ardaşīr ile Ḥayāt al-Nufūs, Ḳamar al-Zamān ile Budūr, muhakkak hind menşe'inden gelen hikâyelerdir. Bunlar, bizatihi şiir kıymetleri, unsurlarının imtizacındaki zerafet ve terkipteki mükemmeliyetleri ile, bu külliyatın şöhretini te'min eden hikâyelerdir. Bu nüve Bagdad 'da, diğer bir takım hikâyeler ile, tevsi edilmiştir. Arap kafası ile vücuda getirilmiş olan bu hikâyelerin meziyeti, muayyen bir plâna dayanmalarından ziyade, ince, zarif ve müstehzi unsurları ihtiva etmesidir; orta tabaka hayatından alınan bu hikâyeler, ekseriya bir aşk macerası etrafında döner ve Hızır gibi yetişen Hārūn al-Raşīd 'in müdahalesi ile neticelenir. Bunlara Kahire 'de (bk. Nöldeke, *ZDMG*, XLII, 69), hiyle ve hud'a hikâyeleri ile güldürücü fıkralardan mürekkep, üçüncü bir ilâve daha yapılmıştır ki, ekserisi hükûmet memurlarının irtikâp ve irtişalarını teşhir ve tehzil eder (bk. *Islam*, IX, 67—72). Bu Mısır hikâyelerinde harikulâde ve hayâlî unsurlar yine mühim bir yer tutmaktadır. Fakat, aslı ârî olan eski hikâyelerde, meselâ basralı Ḥasan 'da olduğu gibi, cin ve periler kahramanların mukadderatı ile insanca alâkadar oldukları hâlde, Mısır 'ınkilerde tabiat fevkindeki kudret, 'Alā' al-Dīn 'in sihirli kandili gibi, bir tılsıma merbuttur ve hangi ele düşerse, kör bir tabiat kuvveti gibi, saadet veya felâket getirir. Velhasıl *Bin bir gece* 'yi tamamlamak için, ona, 'Omar al-Nu'mān 'ın kahramanlıklarına dâir, Tübingen (mecmu'a nr. 32) 'de mahfuz olan bir roman da ilâve edilmiştir. Bu roman daha XVI. asırda külliyata girmiş bulunuyordu. Bundan başka, 300 senelerinde, Basra 'da tertipedilmiş olması muhtemel olan, Sindbād 'ın seyahat ve sergüzeştleri ve *Kalīla va Dimna* ile münasebetdar yedi, on ve kırk vezir hikâyeleri, eski sâmî Ḥayḳār hikâyesi ve câriye Tavaddud 'ün mâcerası gibi, ayrı ayrı nushaları da bulunan muhtelif aşk kıssaları da bu mecmu'aya ilâve olunmuştur. Bu külliyat, ihtimâl ki, memlûkler saltanatının ilk yarısı zarfında, bir tek kişinin değil, nesil nesil bir çok kıssahânın elinde, bugünkü şeklini almıştır.

Bedevî menkûlâtı da, bir çok nesillerin feyizli muhayyelelerinde işlenerek, *Sīrat 'Antar* ve *Sīrat Ẕī 'l-Himme* kabilinden, kahramanlık menkıbeleri hâline gelmiştir ki, bunlar da, haçlılara karşı yapılan harpler esnasında, bugünkü şekillerini almıştır (bu iki menkıbe ile İskender menkıbesi, Baṭṭāl, 'Anḳā' ve Ṭaraf b. Lavẓān hikâyelerinin adı daha VI. (XII.) asrın ortalarında bile geçer; bk. Steinschneider, *Die arab. Lit. d. Juden*, s. 187), *Sīrat Abī Zayd va Banī Hilāl*, *Sayf Ẕu'l-Yezen* [bk. R. Paret, *Sīrat Sayf b. Ẕi 'l-Yezen*, Hannover, 1924] ve (muhteviyatı Ahlwardt, *Verzeichnis d. arab. Hss. d. kgl. Bibl.*, VII, 69 v.dd. 'da kolayca görülecek olan) melik al-Ẓāhir Baybars hakkında, roman şeklinde yazılmış eser de, bu nevidendir.

Memlûkler zamanında, bilâhare bütün islâm ülkesinde, pek rağbette bir eğlence hâline gelen hayâl oyunları da, uzak şarktan Mısır 'a ithâl edilmiştir. XIX. asra kadar, arapların bildiği yegâne temsil, bu oyunlardı. Maalesef dar kayıtlar içinde bulunan edebiyat, bu oyunlardan, ancak telmih yolu ile, bahsetmiş ve bunları, gerek lisanda ve gerek temsil bakımından, yüksek tabakanın zevkine uydurmak isteyen tabib Muḥammed b. Dāniyāl [b. bk.]'ın teşebbüsünü tâkip eden olmamıştır. Bu husus ile yalnız avam tabakası meşgûl olmuştur ve ancak XIX. asrın avrupalı müdekkikleri bundan bahsetmişlerdir (krş. G. Jacob, *Geschichte des Schattentheaters*, Berlin, 1507 ve 1925).

Asıl edebiyatın muhtelif nevilerinde araplar hiç bir vakit yüksek bir seviyeye erişemedikleri hâlde, ilim sahasında çok mühim eserler ortaya koymuşlardır. Şurası da muhakkaktır ki, bu eserlerin ancak küçük bir kısmı asıl araplara izafe olunabilir. İslâmda muhtelif ilimlerin zuhûrundan itibaren, bu işler ile uğraşanların başlıcaları, ârâmî, türk ve iranlı gibi, aslen arap olmayanlardır. Millî arap edebiyatı, Emevîlerin zevâli ile birlikte, sona erdiği için, bundan sonraki inkişafa, arap lisanında, islâm edebiyatı demek daha doğru olur.

Tarih, millî edebiyata pek sıkı bağlıdır ve hiç olmazsa iptidada, kuvvetli bir arap damgası taşır. Peygamberin hayatına dâir, islâmın daha ilk nesillerinde, nakil suretiyle olmaktan ziyade, vaz' suretiyle tesbit olunan rivâyetlerden, çok geçmeden, ahkâmı ihtiva eden hadisler ile eski araplardaki ayyām al-'arab gibi sırf harp vukuatını bildiren *maġāzī*, ayrılmıştır. *Maġāzī* 'nin bizce mâlûm olan en eski edebî şeklini, Mūsā b. 'Oḳba [b. bk.] vücuda getirmiştir. Al-Vāḳidī bunlara klâsik şeklini vermiş ve Muḥammed b. İsḥāḳ 'ın *sīra* 'sı bundan doğmuştur. Fakat bu *sīra* 'ler, daha sonra Peygamberin biografyasında tarihî hakikatın sağlam zemininden gittikce ayrılarak, efsâne yığınları arasında kaybolmağa başlamış ve ona halk muhayyele-

sinin vermiş olduğu ilk füsûn da zâil olmuştur; bu sonraki *sîra* 'lerde kılı kırk yaran kelâmcıların san'at kaygusundan uzak zihniyetlerinin tesiri açıkça görülür. Diyārbekrî, *Târîḫ al-ḫamîs*, *Sîra al-şa'mîya* ve bunun *Sîra al-ḥalabîya* unvanlı daha mârûf hulâsası gibi, daha muahhar devirlere dâir ve isnat ḳâide ve usûllerine uygun büyük biyografiler yanında bir çok halk kitapları da vardır ki, bunlar, Abu 'l-Ḥasan al-Bekrî, *Anvār* gibi, Peygamberin doğum yıl dönümünü (*mavlid*) tes'id vesilesi ile, mü'minlerde heyecan uyandırmak gâyesini güden eserlerdir.

Sahâbe ve tâbiînin hayatlarına âit rivâyetleri ihtiva oden eserler de yazılmıştır; bu rivâyetleri etraflıca tetkik etmekteki amelî fâide, bu zevatın rivâyet ettikleri ahkâma dâir hadislerin sıhhat dereceleri hakkında bir miyar bulmaktadır. Vāḳidî 'nin talebesi ve mesaî arkadaşı Muḥammed b. Sa'd toplayabildiği bütün mâlûmatı büyük eseri olan *Ṭabaḳāt* 'ta bir araya getirmiş ve *'ilm al-ricāl* diye müstakil bir ilim tesis etmiştir. Kendisinden sonra gelenler ve bu meyanda bilhassa İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġāba* 'de ve İbn Ḥacar al-'Asḳalānî, *İṣāba* 'de bu ilmi inkişaf ettirmişlerdir. Hadis ilminin teşkil ettiği bu misâl, bütün yakın ilim mevzuları üzerinde, feyizli bir tesir icra etmiştir. İptida büyük fıkıh mezhebleri kendi tabakat kitaplarını tertip etmişlerdir ki, zaman zaman yapılan tevsi ve ilâveler ile bu eserler, yalnız ilk büyük fakihleri değil, daha az ehemmiyette olan râvileri dahi ihtiva etmektedir. İbn Farḥūn ve al-Subkî 'nin mâlikî ve şâfiîlere âit olan eserleri, bilhassa bu nevidendir. Bu eserleri, edipler ve filologlar tarafından yazılmış olan şairlere mahsus tabakat kitapları tâkip etmiştir; msl. Başra mektebinin reisleri Abū 'Ubayda ve al-Aṣma'î tarafından vücuda getirilen eserler, bunların ilkidir. Bu zevat ile halefilerinin te'liflerinden İbn Ḳotayba 'nin klâsik eserleri ve bilhassa Abu 'l-Farac al-İṣfahānî 'nin *Kitāb al-aġānî* 'si meydana gelmiştir; her ne kadar *Aġānî* asıl musiki tarihinden bâhis ise de, siklet merkezini, zengin bir kültür tarihi ile müterafik olarak, şiir tarihi teşkil eder. Bu eseri Sa'ālibî 'nin *Yatîmat al-dahr* 'i tâkip etmiştir; buna sonraları ilâve edilen zeyiller bugüne kadar uzamakta ve arapların gittikçe câzibesini kaybeden şiir tarihleri hakkında, mebzûl mâlûmat vermektedir. Bâzı mesleklere mahsus *ṭabaḳāt* kitapları arasında zikre şâyân olanlar, gramerci ve filologlara âit eserler ile — ki, bunlardan şimdiye kadar muhafaza edilen en eskisi Anbārî (513—577), *Nuzhat al-alibbā'* 'dır — İbn al-Ḳıftî ve İbn Abî Uṣaybi'a 'nınkiler gibi, tabip, tabiiyeci ve filozoflara âit, biyografilerdir. Evliya ve mutasavvıflara dâir, Abū Nu'aym al-İṣfahānî yahut Ṣa'rānî 'ninkiler gibi, hâl tercümesi mecmuaları ayrı bir sınıf teşkil eder; bunlardaki efsanelerin, mümâsil hıristiyan eserleri ile ekseriya benzerlikleri vardır.

Mekke ve Medine hakkında İbn al-Azraḳ ve İbn Zabāla 'nin tarihlerinden başlayarak, islâm ülkesinin İspanya 'dan Horasan 'a kadar bütün mühim şehirleri hakkında tedricen yazılmış olan mahâllî tarihlerin esas mevzuunu da biyografiler teşkil etmiştir. Maalesef bu eserlerin ekserisi, arap edebiyatının parlak devri esnasında vücuda gelen diğer bir çok eserler gibi, ya tamamiyle kaybolmuş yahut Abū Bekr al-Ḫaṭîb 'in Bagdad ve İbn 'Asākir 'in Şam hakkında yazdıkları pek büyük eserler gibi, ancak kısmen muhafaza edilmiştir. Bununla beraber şimâlî Afrika ve İspanya hakkında İbn Bassām, İbn al-Ḫaṭîb Lisān al-Dîn, Maḳḳarî v.s. 'nin eserleri, bugüne kadar geçen asırlarda islâm hayatının tasviri bakımından, tükenmez birer hazinedir.

Meslekî ve mahallî tarihlere istinaden, sonraları büyük umumî biyografi eserleri yazılmıştır. En eski râviler istisna edilirse, bu tarzda ilk defa İbn Ḫallikān tarafından bir eser vücuda getirilmiştir. Bu eser, al-Kutubî tarafından ve IX. (XV.) asırdan sonra da muhtelif asırlara şâmil biyografya mecmuaları ilâvesi ile, idâme ve ikmâl edilmiştir; msl. İbn Ḥacar 'in VIII., al-Saḫāvî 'nin IX., al-Nu'mānî ve al-Būrînî 'nin IX. ve X., al-Muḥibbî 'nin XI. ve al-Murādî 'nin XII. asra âit mecmuaları bu kabildendir.

Bibliyografyalar, biyografyalar ile çok sıkı münasebeti olan eserlerdir. İslâm kültürünün vücuda getirdiği kitapların çoğalması ile, bibliyografyalar, az zaman zarfında, kat'î bir ihtiyac hâline gelmiştir. İbn al-Nadîm 'in *Fihrist* 'i ile Kâtib Çelebi 'nin *Kaşf al-ẓunūn* 'u — her ikisi de zamanlarına kadar gelen bütün ilmî ve edebî mahsûlleri toplamışlardır — arasında bâzı ilimlere, bilhassa kelâma, mahsus monografiler vardır.

Bir çok noktalardan biyografyalara bağlı olan ensâb ilmi, bizi arap edebiyatının başlangıçlarına götürür. Araplar daha câhiliyet devrinde, aynı medeniyet seviyesinde bulunan diğer kavimler, msl. samoalılar yahut Madagaskar 'ın antaymorileri gibi, haseb ve neseb bilgisine büyük bir ehemmiyet vermişlerdir ve ilk halifeler devrindeki teokratik ve iştirâkçi askerî idarenin amelî ihtiyacları, bu bilginin ehemmiyetini arttırmıştır; çünkü neseb cedvelleri, aynı zamanda, ordu sicilleri oluyordu. Ensâb ilminin bu amelî kıymetinden başka, kabîleler arasındaki ihtilâf ve kavgalara ve *şu'ūbîya* 'nin bunlardan duyduğu için için sevince âit olarak, şiirlerde görülen ensâb îmaları dolayısiyle, lisan âlimleri de bunlar ile pek ziyade alâkadar oluyordu. Cāḥiẓ (*Ḥayavān*, III, 65, 1—4) 'in isimlerini saydığı ilk nesebcilerin eserlerinden hiç biri bize kadar gelmemiştir; artık 'Abd Allāh b. Muḥammed b. 'Umāra 'nin *anṣār* hakkındaki eserinden, ancak İbn Sa'd 'in iktibasları sâyesinde, haberdarız (bk. Sachau, İbn Sa'd, III, XXVII). Muḥammed b. al-Sā'ib al-Kalbî ile oğlu Hişām 'ın büyük bir vukuf ve gayretle vücuda getirmiş oldukları ensâb külliyatı, bütün bu eserleri gölgede bırakır; bunların mesaisi, bilhassa ilmî evsafı yüzünden, nufuzlu fakihlerin tenkidinden kurtulmamıştır. Hattâ Hişām, iyi bir müslüman sıfatı ile, kitabına *Kitāb al-tankîs al-aṣnām* („Putların devrilmesi") ismini verdiği hâlde, eski arapların putlarına müteallik mâlûmatı da ihtimam ile toplamaktan çekinmemiştir.

Peygamberin ve halifelerin hayatı hakkında yazılan eserler ile ensâba dâir eserler, devletin hayatını tetkik hususunda alâka uyandırdı. Bununla beraber ilk iki asırda araplar bu sahada da ancak teferruat ile meşgûl oldular. Daha Emevîler zamanında, Kūfa 'de Abū Miḫnaf büyük fetihlerin ve Emevîlere muhalif bir ıraklı zihniyeti ile de kendi devrinin tarihini yazdı. Ṭabarî tarafından yapılan bir çok iktibaslar sâyesinde, kısmen bizce mâlûm olan monografilerinde (*Fihrist* bunlardan 22 'sini kaydeder), bu zat, bizzat görenlerden naklettiği hâdiseler ile bizi karşı karşıya getirir. Anlaşıldığına göre, müverrih bu rivâyetleri her hangi bir tasnif ve tenkide tâbi tutmamıştır. Bununla beraber eserinde sağlam bir plân ve kuvvetli bir seziş göze çarpar. Sukutlarına bizzat şâhit olduğu Emevîlere karşı hâricîlerin ve hususiyle 'Alî tarafdarlarının kıyamları (bk. Wellhausen, *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. III v.dd.), başlıca mevzularını teşkil eder. Madā'inî 'nin faaliyeti daha verimli olmuştur. Abbâsîlerin samimî tarafdarı olduğundan, bu ailenin tarihini, bilhassa Horasan 'daki kıyamlarından hilâfet elde etmelerine kadar geçen vakayii, kaydetmiştir. Gerek bu zat, gerek irtidat hareketleri ile islâm fütuhatına dâir iki monografi yazmış olan Sayf b. 'Omar [b. bk.], Ṭabarî vasıtası ile, sonraki tarih telâkkisi üzerinde müessir ve bu tesir âdeta meş'um olmuştur. Zira eserini, kronoloji ve mevsuk vak'aları nazar-ı itibara almaksızın, sırf mahallî bir hemşerilik hissi ve kabîle gayreti ne dayanan bir pragmatizm ile yazmıştır; lisanına gelince, Abū Miḫnaf 'in sâde güzelliği ile kıyas edilemezse de, canlı ve renkli üslûbu ile, halk üzerinde daha derin bir te'sir yapmıştır.

Medine 'de tarih yazmakta tutulan yol, hâdiselere, Irak 'ta olduğundan daha ziyade, objektif bir nazarla bakmaktır. Bu yolun başlıca mümessilleri olan Muḥammed b. İsḥāḳ ile Vāḳidî — ki, Peygamber zamanının tarihini yazmak için, dört büyük halifenin devrinde geçen vakayii de tetkik eylemişlerdir —, bilhassa kronoloji bakımından, Irak tarihçilerinden daha ziyade itimada şâyândır. Bunlar, belki, Suriye rivâyetlerinden istifade edecek bir vaziyette bulunuyorlardı. Ancak biz bunu sevillalı İsidor 'un *Continuatio* 'su gibi, hıristiyan-ispanyol kronografilerindeki akisleri ile biliyoruz. Belāẕorî 'nin *Futūḥ al-buldān* 'ı ve büyük ensâb eseri (*Ansāb al-aşrāf*), aynı itimada şâyân rivâyetlere istinat eder.

Medine tarihçilerinin, hâdiseleri kronolojik sıraya göre yazma fikri, anlaşıldığına göre, İran tesiri ile inkişaf ederek, devletin bütün vukuatını yıl yıl gösteren tam bir vakayinâme silsilesi hâline gelmiştir. Her hâlde bu tarzda ilk eseri meydana koyan bir iranlı, Muḥammed b. Carîr al-Ṭabari, olmuştur; bu zat yazmış olduğu büyük Kur'an tefsiri ile, müfessir ve fakih sıfatı ile de, şöhret kazanmıştır. Eseri, hilkatten kendi zamanına kadar bütün cihan tarihini ihtiva eder ve hicretten itibaren, senelere taksim edilmiştir. Mamafih Ṭabarî 'de tenkit kudreti pek yüksek değildir. Zâten bu sebeptendir ki, en eski rivâyetlerin muhafazasını kendisine medyunuz; zira bunları birbiri ile tevafuk ettirmeğe kalkışmaksızın, itina ile sıralamıştır. İtimada pek şâyân olmayan Sayf 'e fazla itibar göstermesini de hüsn-i niyetine bağışlayabiliriz. Ṭabarî 'nin kendi zamanına yaklaştıkça, menbâlarının da fakirleştiği görülür. Yalnız zenci köleler muharebesi hakkındaki menâbii mükemmeldir. Kendisi bagdadlı olmak hasebiyle, rivâyet sahası islâm âleminin yalnız küçük bir kısmına münhasır kalıyor ve Mağrib bu sahanın hâricine düşüyordu. Bereket versin ki, Mas'ūdî ve Ya'ḳūbî 'nin eserleri, Ṭabarî tarihini bu noktadan tamamlamaktadır. Mas'ūdî islâm medeniyetinin ilk şa'şaalı devrinde yaşamıştır. Memleketi olan Bagdad 'dan kalkarak, halifeler diyarının bütün şarkını, tâ Hindistan, Seylân ve Çin 'e varıncaya kadar, dolaşmış ve Zengibar ile 'Omān üzerinden dönerek, Suriye ve Mısır 'da ikamet etmiş ve orada ölmüştür. Maalesef, Mas'ūdî 'den sonra gelenler bu derece geniş bir saha ile alâkadar olmadıklarından, tarihî ve coğrafî mahiyetteki büyük eserleri [bk. MAS'ŪDÎ] bize vâsıl olmamıştır. Bunlardan yalnız, bizzat kendisinin ihtisâren vücuda getirdiği *Murūc al-ẕahab*, bize intikal etmiştir. Mas'ūdî 'den bir az daha yaşlı olan Ya'ḳūbî, hemen onun kadar se-

yahat etmiş ve hâsseten Mağrib hakkında çok sahih bilgiler edinmiştir; şî'î bir aileye mensup olmasına rağmen, Abbâsîler tarihini, sâyesinde haberdar olduğumuz eski kaynaklara istinat ederek, takdire şâyân bir bitaraflık ile, kaleme almış ve baş tarafına mücmel bir cihan tarihi ilâve etmiştir; bu hulâsa, Ṭabarî'nin yaptığı gibi, yalnız Kitab-ı mukaddes ve Kur'an, fars ve eski arap rivâyetlerini değil, çinlilerden berberlere, şimâl milletlerinden zencilere varıncaya kadar, o devrin mâlûmu bulunan bütün dünyayı ihtiva eder.

Mamafih daha sonraki nesiller, Ṭabarî tarzını tercih etmiştir. Ölümünden bir az sonra, kurtubalı 'Arîb bu tarihe, 320 (932)'ye kadar vukuatı nakleden bir Mağrib tarihi ilâve etmiştir. Bir müddet sonra Sâmânîlerin veziri Bal'amî, Ṭabarî tarihinin farsça bir muhtasarını vücuda getirmiş ve bu suretle müellifin nufuz ve itibarını kendi memleketi olan İran'da da tesis etmiştir. Bilâhare cihan tarihi yazanların hepsi, bilhassa İbn al-Aṣîr ile İbn Ḫaldūn, dâima Ṭabarî'ye dayanmışlar ve hattâ Ṭabarî'deki mâlûmatı kendi devirlerinin edebî icaplarına uydurmakla iktifa etmişlerdir.

Fakat hilâfetin inhilâlinden sonra, her tarafta tevaif-i mülûk (*mulūk al-ṭavā'if*) zuhûr edince, evvelce islâmın müşterek mukadderatına karşı gösterilen alâka ortadan kaybolarak, mahâllî vak'alara ehemmiyet verilmeğe başlandı ve ilk olarak, siyasî istiklâline kavuşan Endülüs'te, IV. (X.) asırdan itibaren, al-Rāzî ve İbn al-Ḳūṭîya (İbn al-Gotiya) ile, dikkate şâyân bir tarihçilik cereyanı başlar. Kültür merkezinden pek uzakta olması, buradaki inkişafa sekte vermiş olsa gerektir. Küçük küçük devletlere bölünmüş olmanın tevlit ettiği siyasî izmihlâl, dinî ve millî hisleri mütemadiyen uyanık tutan hıristiyan tehlikesine rağmen, kimsede şevk ve gayret bırakmamıştır. O surette ki, evvelce zikri geçen Lisān al-Dīn ve Maḳḳarî'nin eserlerinde son mertebesine varan Endülüs vak'anüvisliği, biyografi seviyesini geçmemiştir. Mısır'da ve şimâlî Afrika'da ahvâl ve şerait daha ziyade müsait olmuştur. Mısır'ın ilk müstakil hükümdarları olan Tolunîler bile, kudretli şahsiyetleri ve tedbirli siyasetleri ile, tarihçiliğe kuvvetli bir hız vermişler ve İbn 'Abd al-Ḥakam tarafından yazılan fetih tarihinden Maḳrîzî'nin *Ḫiṭaṭ*'ına ve ondan Cabartî'nin *'Acā'ib al-āṣār*'ına varıncaya kadar, memleketin muktedir müellifleri, Mısır'da cereyan eden bütün tahavvülleri kayıt ve tesbit etmişlerdir. Vak'anüvislik Mağrib'deki bir çok küçük emîrlerin saraylarında haylı terakki etmişti; fakat bu vak'anüvisliğin hududu umumiyetle pek dardı. Yalnız kaderlerinin sevki ile daha büyük hâdiseleri yaşayan İbn Sa'îd ile İbn Ḫaldūn'un (İbn Sa'îd Mısır'da Tolunîlerin zuhûruna ve İbn Ḫaldūn da islâm dünyasının Timur tarafından uğratıldığı sarsıntılara şâhid olmuştur) eserlerinde küçük hanedân dâvaları ikinci plânda kalmış; İbn Sa'îd bütün şimâlî Afrika'nın mukadderatı ile ve İbn Ḫaldūn da devletlerin hayat, inkişaf ve inhitatı hakkında felsefî nazariyeler kurmakla meşgûl olmuştur. — Krş. F. Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke* (*Abh. G. W. Gött.*, XXVIII ve XXIX, 1882); M. J. de Goeje, *Ṭabarî* (*Encyclopaedia Britannica*).

Coğrafya'nın başlangıcı tarihçilik başlangıcı ile sıkı sıkıya bağlıdır. Nitekim 'Abd Allāh b. 'Abbās al-Bekrî (s. 5 v.dd.) ve Vāḳidî (bk. Suyūṭî, *Şarḥ şavāhid al-muġnî*, s. 16, 18) gibi, tarih yazma an'anesini tesis edenlerin Arabistan yarım adasını tavsif ve tasvir ettiklerini biliyoruz. Büyük fütuhat ve idarenin amelî ihtiyacları bu coğrafî alâkayı canlandırmıştır. Halife ülkesinin bize kadar gelen en eski tasviri, posta nâzırı (*ṣāḥib al-barîd*) İbn Ḫordāẕbeh'in eseridir. Bu eser (*Kitāb al-mamālik va 'l-masālik*), konakları, menzilleri ve her eyalet vergisinin mikdarını bildiren resmî bir kitaptır. Refah ve umranını, her şeyden evvel, beynelmilel ticarete medyun olan Bagdad'da bir de yabancı memleket ve milletlere karşı alâka uyanmıştı. Bu alâka, iptidada, acîp ve garip şeyler hakkındaki rivâyetlerden safdilâne bir zevk almak şeklinde tecellî etmiştir. Meselâ Cāḥiẓ'in şimdi elimizde bulunmayan, memleketlere dâir kitabının muhteviyatı da bu neviden olsa gerektir. Cāḥiẓ'in muasırı Muḥammed b. Abî Muslim al-Carmî tarafından, bizans impatorluğu ile avarlar, bulgarlar, hazarlar v.s. komşu milletlerin tarih ve teşkilâtları hakkında, yazılan eser daha sistemli idi; Pontus ve şimâlî Kafkasya memleketlerine dâir al-Cayḥānî tarafından yazılmış ve müteakiben al-Bekrî ve bir çok İran kaynaklarında muhafaza edilmiş olan bir tasvirde, ihtimâl, bu eserden istifade edilmiştir (bk. Marquart, *Osteur. und Ostas. Streifzüge*, s. XXXII). Nasıl Batlamyus'un *Almagest*'i, hey'et için, bir esas teşkil etmiş ise, *Coğrafya*'sı da arap coğrafyacılarının ilmî temeli olmuştur. Bu eserin arapça tercümesi daha filozof Abū İsḥāḳ al-Kindî tarafından bile mevcuttu. Fakat bu eserin bugün elimizde al-Ḫvārizmî tarafından 428 (1036)'de yapılan bir telhisinden başka bir şey yoktur. Kindî'nin talebesi olan Aḥmed b. Sahl al-Balḫî o vakit, bu kaynaklardan istifade ederek, atlas şeklinde ilk sistemli coğrafya kitabını te'lif etmiştir. Bu eserdeki kısa tasvirler bilâhare, İṣṭaḫrî ve İbn Ḥavḳal tarafından tevsi edilmiştir. Bâzıları ilmî

bâzıları da amelî bir maksatla yapılan seyahatler, coğrafyaya yeni bir çok mâlzemeler getirmiştir. Daha evvel Mas'ūdî'nin tetkik seyahatlerini ve onların neticelerini zikretmiştik. Yarım asır sonra, islâm sınırlarından öteye seyahat etmemiş olan al-Muḳaddasî, etraflı müşahede ve esaslı tasvir hususunda, Mas'ūdî ile rekabet etmiştir. Halife al-Muḳtadir'in emri ile Aḥmed b. Faḍlān'ın 309 (921)'da bulgarlar memleketinde ve Kurtuba halifesinin emri ile ispanyol yahudisi İbrāhîm b. Ya'ḳūb'un, Büyük Otto zamanında, Almanya'da ve islâv memleketlerinde yaptıkları seyahatler kabîlinden, şimâl devletleri nezdindeki elçilik seyahatleri ile de arapların dünya görüşü haylı genişlemiştir. Basra gemicilerinin Hind ve Çin denizlerindeki sergüzeştleri, âlimlerden ziyade halkın merak ve alâkasını celbediyordu (Cāḥiẓ bu mâceraları *Kitāb al-bayān*, Kahire, 1311, I, 191 v.d. 'ında mükemmelen anlatır). Fakat bir çok mübalâgalar ile birlikte, şarkî Asya hakkında türlü türlü kıymetli mâlûmatı ihtiva eden eserler de vardır; msl. Sîrâf'lı Abū Zayd'in, bize kadar gelen ve iki tâcirin ifadesine istinat eden kitabı, kaptan al-Rāmhurmuzî'nin eseri ve Tanūḫî (*al-Farac ba'd al-şidda*, II, 79 v.d., 87 v.d.) tarafından istifade edilen eserler gibi. Fakat arap dilinde eser yazanlar arasında müşahede ve araştırma kudretiyle teferrüt eden Bîrūnî'nin Hindistan hakkında yazdığı kitap, bütün bu eserleri gölgede bırakmıştır. Coğrafyaya gösterilen alâka, sonraları hacc sâyesinde, mütemadiyen artmıştır. Hacc hakkında yazılan kitaplar arasında, sâdece hacc menasiki hakkında mâlûmat verenlerden maada, VI. (XII.) asırda granadalı İbn Cubayr ve VIII. (XIV.) asırda faslı İbn Baṭūṭa'nın kitapları gibi, bu sahada daha istifadeli bâzı eserler de meydana getirilmiştir. İbn Baṭūṭa, zamanında âdet olduğu vecihle, kendinden evvelkilerin eserinden, fikrimizce, aşırı derecede istifade etmekten çekinmemiş olmakla beraber, Hind, Çin, Anadolu, Karadeniz sahilleri ve İstanbul ile zenci memleketlerinin câzip tasvirleri tamamiyle kendi müşahedelerinin mahsûlüdür. İbn Baṭūṭa'dan sonra, Mağrib'de bâzı seyahatnâmeler daha yazılmıştır; fakat içlerinde en mârûfu al-'Ayyāşî'ninki olan bütün bu eserler, en hurda teferruatın uzun uzadıya anlatılması ve hususiyle müelliflerin her şehirde tanıştıkları ulemanın birer birer sayılması gibi, lüzumsuz tafsilât ile doludur. Sistemli coğrafya eseri olarak, mağribli Bekrî ve İdrîsî'nin eserleri ile evvelce bir rum köle olan Yāḳūt'un coğrafya lûgatından ve hükümdar müellif Abu 'l-Fidā'nın coğrafyasından başka, takdire şâyân eserler vucuda getirilememiştir. — Krş. Reinaud, *Géographie d'Aboulféda*, (frns. trc., I, Paris, 1848: *Introduction générale*); F. Wüstenfeld, *Zeitschr. für vergl. Erdk.*, I (Magdeburg, 1842: *Die Litteratur der Erdbeschreibung bei den Arabern*); M. J. de Geoje, *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap* (1876, s. 190 v.dd.: *Eenige Mededeelingen van de arabische Geographen*); P. Schwarz, *Die ältere geographische Litteratur der Araber* (bk. Hettners *Geogr. Zeitschr.*, 1897), III, 3.

Arapların mağlûplara lisanlarını cebren kabul ettirmeleri üzerine, yeni ihtida eden müslümanlar da arapçanın öğrenilmesini kolaylaştıracak ve bu lisanın tetkikine imkân verecek ilmî bir usûle ihtiyac hissettiler. Bu ihtiyac, bir taraftan, gündelik muamelât icabı olarak, halk lehcelerini öğrenmek, diğer taraftan, ibadet ve dualar için, Kur'an lisanını ve edebî mahfillerde de klâsik dili elde etmek mecburiyeti yüzünden, artmakta idi. Yunanistan, Hind, Âsuriye, Habeşistan ve Japonya'da olduğu gibi (krş. Gabelentz, *Sprachwiss.*, 2. tab., s. 24), yazı lisanı ile halk lisanı arasında aykırılık, arapların da gramer tetkiklerine girişmelerinde sâik olmuştur. Sonraları çığırından çıkarak, bir takım câhil kimselerin papagan gibi tekrarlamasından ibaret kalan Kur'an kıraati, bidayette muhtelif seslerin ve ses terkiplerinin müşahedesine istinad eden ve bilâhare, galiba hindlilerin *Praticākhya*'ları örnek tutularak, vücuda getirilmiş sistemli bir kıraat ilmi hâlini almıştır. Araplar gramer telakkisinin esas mefhumlarını daha Sâsânîler devrinde Cundîşāpūr süryânî-iranî mektebinde hararetle tedris edilen ve buradan da hemen kendilerine intikal eden Aristo mantığından (bk. Besthorn, *Aristoteles og de arab. Grammatikere* (*Festskrift til Wilhelm Thomsen fra Disciple*, Kopenhagen, 1894, s. 1 v.dd.) çıkarmışlardır. Lâtin gramerine hâs bâzı bilgi ve fikirleri arapların ne tarikle elde ettikleri henüz vâzıhan bilinmiyor (bk. F. Praetorius, *ZDMG*, LXIII, 495 v.d.). Her ne kadar arap filolojisinin başlangıcında medrese ulemâsı bu cereyanı hor görmüşlerse de (krş. al-Cāḥiẓ, *Bayān*, I, 151, 16 v.dd.), III. (IX.) asırdan itibaren arap filologlarının büyükleri, renesans humanistleri ile boy ölçüşecek bir ictimaî mevkie yükselebilmişlerdir. İlk gramerci olarak şair Abu 'l-Asvad al-Du'alî'nin adı rivâyet edilirse de, bunun neye müstenit olduğu belli değildir. Bizce 'Îsā b. 'Omar al-Ṯaḳafî ile Abū 'Amr b. al-'Alā' bu ilmin ilk mümessilleri olsa gerektir. 'Îsā b. 'Omār, Kur'an'ı kıraat usûlü üzere okuyan bir zat olarak, şöhret kazanmıştı; diğeri ise, eski şiirleri toplamağı iş edinmişti. Asıllarının hâlis arap olduğuna itiraz edilmemiş gibi görünen bu iki adamın başladıkları iş, hâlis arap addedilmeyen Azd 'Omān kabîleşinden

Ḫalīl ve talebesi iranlı Sībavayhi (Sībōye) tarafından yürütülmüştür. Birincisi aruzu icat etmiş ve arap dilinin lûgat hazinesini *Kitāb al-ʿayn*'de toplamıştır; bu kitabı alfabe sırasına göre değil, seslerin mahreci esasına göre tanzim etmiştir. Diğeri ise, *al-Kitāb* denilen eserinde, arap gramerinin, usûl dairesinde, ilk izahını vücuda getirmiştir; bu kitap, ifadesinin ağırlığına rağmen, her zaman klâsik bir eser addedilmiş ve muakkipleri tarafından daha kolaylıkla anlaşılır bir hâle getirilmiş ise de, hemen hemen hiç bir ilâve yapılmamış ve esası muhafaza edilmiştir. al-Aşmaʿī bu yeni ilmi, ilk defa şiir derleyicisi sıfatı ile, takdir gördüğü Hārūn'un sarayında yüksek tabakaya tanıtmıştır. Bu zatın başlıca muvaffakıyeti, muhtelif lûgat sahalarında bir çok monografiler [*Kitāb al-nabāt*; *Kitāb al-vuḥūş*; *Kitāb al-ḫayl*; *Kitāb al-ibil*; *Kitāb al-şāʾ* v.s.] vücuda getirmiş olmasıdır. Irāk'ın ikinci merkezi olan Kūfa'de bir çok âlimler, Basra mektebinin bu müessisleri ile, rekabete başladılar. Bunlar sonraki Basra uleması tarafından gölgede bırakılmış oldukları için, haklarında kâfî derecede mâlûmatımız yoktur. Al-Ruʾāsī'ye, bu grubun müessisi nazarı ile bakılmıştır; Sībavayhi, tenkitlerinde al-Ruʾāsī'den yalnız „Kūfa'lī" diye bahseder. Al-Ruʾāsī'nin talebesi olan al-Kisāʾī, halk dilindeki gramer hataları hakkında, bugün elimizde bulunan ilk risâleyi yazmış ve bu suretle yeni bir tetkik sahası açmıştır ki, arap lehcelerinin ilk tarihine âit kıymetdar mâlûmatı bu esere medyunuz. Bütün fikrî mesainin merkezi olan Bagdad'da, III. (IX.) asırdan itibaren, bu ihtilâflar git-gide zâil olmuştur. Eski üstadların lisana dâir nazariyeleri, bilhassa İbn Cinnī tarafından, felsefî bakımdan tâmik edilmiş olsa gerektir (bu zat „büyük etimoloji" 'nin ilk mümessili addedilmektedir; bk. Goldziher, *ZDMG*, XXXI, 545); Kūfa'li Saʿlab tarafından tesis edilen şiir ilmini Abū Hilāl al-ʿAskarī sistemli bir hâle getirmiştir. Filolojiye dâir tetkikler, o zamandan beri bütün islâm âlemine yayılmış ve al-Ḳālī tarafından Endülüs'e sokulmuştur. Sonra gelen filologlar, çokluklarına rağmen, pek az yeni fikirler meydana koymuşlardır. Fakat al-Zamaḫşarī'nin meşhur *Mufaṣṣal*'ı gibi, pek azı alelâdenin fevkine yükselen sayısız ders kitaplarından başka, başlıcaları İbn Durayd'in *Camhara*'si, Cavharī'nin *Ṣaḥāḥ*'ı, endülüslü İbn Sīda'nın *Muḫaṣṣaṣ*'ı, İbn Manẓūr'un *Lisān al-ʿarab*'ı, Fīrūzābādī'nin *Ḳāmūs*'u ile buna al-Murtaża 'l-Zabīdī'nin yazdığı şerh olmak üzere, lûgat ilmine dâir fevkalâde kıymetli eserler de mevcuttur. — Krş. G. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber nach den Quellen bearbeitet*, I. kısım, Leipzig, 1862 (*Abh. der Deutschen Morgenl. Gesellsch.*, II, nr. 4).

İlmin bu şûbeleri, arap kavminin hayatî menfaatleri icabı zuhûr etmiş olmakla beraber, bilhassa arap ırkından olmayanlar tarafından nasıl işlenmiş ise, islâmın mânevî hayatında büyük bir mevkii olan ilâhiyat da böylece, pek erkenden, araplara hâs bir ilim olmaktan çıkmıştır. Hadis [b. bk.], evvelce de söylediğimiz gibi, islâmiyetin ilk iki asrının mahsûlü olup, o devrin fikir mücadelelerini aksettirmekte idi. Hattâ ilk devirde tarih ve menkıbevî rivâyetler bile, hadisten çıkmıştı. Hadis, fıkıh mezheblerinde huccet olmak hasebiyle, hayat tesirlerinden git-gide âzâde bırakılmıştır. II. (VII.) asırdan itibaren, râvilerin inkıtâsız isnatları sâyesinde, her hadis hakkında gâyet sıkı bir tetkik yapılmış olmasına rağmen, hadis adedi bir çığ gibi çoğalmakta devam etmiş ve Buḫārī'nin selefleri hadisleri, son râvilere göre, müsnedlerde tasnif ile iktifa etmişlerken, ilk defa olarak, kendisinin, fıkıh tertibine göre, hadisleri seçip sıraya koymuş olması, süphesiz bu sahada muazzam bir muvaffakiyet teşkil etmiştir. Diğer beş hadis mecmuası da „mâmûlün-bih" ve mûteber addedilmiş olmakla beraber, yalnız Muslim'inki Buḫārī'nin eseri ile aynı mertebede kalabilmiştir. O zamandan bugüne kadar, bu sahada sonsuz bir gayret sarfedilmiştir. Fakat bu gayret sâdece iktıtaf yolunda yapılmış ve böylece kısmen şer'î kitaplar, ilmî bir gâye uğrunda, tevhid edilmiş; kısmen de bilhassa hemen her ileri gelen din âliminin topladığı kırk hadis[1] mecmuaları kabîlinden, din terbiyesi maksadı ile, bâzı eserler vücuda getirilmiştir. Hadisin dinî terbiye tarafı bilâhare edebiyata (*adab*) yeniden bağlanmıştır. Orijinal tertibi ile tanınmış en son hadis kitabının müellifi olan İbn Ḥibbān bile *Ravżat al-ʿuḳalā*' namında edebî bir eser yazmıştır. Bu sahada asıl ilmî mesai, kısmen, *şiḳa* (hadis rivâyetinde itimada şâyân zatlar)'nın hâl tercümeleri bakımından, tarihî tenkitlerde, kısmen de hadis metinlerinin tenkit ve izahı faaliyetinde toplandı. Al-Buḫārī metninin VII. (XIII.) asırda, Muḥammed al-Yūnīnī [bk. *Duval al-islām*, Haydarâbâd, 1337, II, 126] tarafından neşrinde, zamanının en büyük filologu olan İbn Mālik'in yardımından istifade edilmiştir. Aşmaʿī'nin talebesi Abū ʿUbayd gibi Basra mektebi müessisleri evvelce hadislerin lisan hususiyetlerini tetkik etmişlerdi; bu mevzu, tarihçi İbn al-Aṯīr'in kardeşi Macd al-Dīn'in *Nihāya* adlı mükemmel eserinde vukuf ve salâhiyetle işlenmiştir (krş. I. Goldziher, *Über die Entwicklung des Ḥadīth, Muhammed. Stud.*, II, Halle, 1890, s. 1—274).

1 Peygamberden: —„Her kim benim ümmetim için din babında kırk hadis hıfzedecek olursa, kıyamet gününde o kimseyi Allah fakihler ve âlimler zümresi ile haşreder" — meâlinde bir zayıf hadis rivâyet edildiğinden, bir çok kimseler tarafından böyle kırk hadis toplanılıp, hususî eserler yazılmıştır. Ş. Y.

Kur'an tefsiri, müstakil ilim olarak, hadisten, daha ilk zamanlarda, ayrılmıştır. Peygamberin amcazâdesi olup, pek çok hadislerde başlıca *şiḳa*'dan olan ʿAbd Allāh b. ʿAbbās [b. bk.] bize kadar intikâl eden bir Kur'an tefsirinin (tab. Būlāḳ, 1290; Bombay, 1302) de müellifi sayılır. Sonraları Kur'an da filoloji tetkiklerine mevzu oldu ve sırf dil bakımından yapılan tefsirler, ekserisi kaybolan *Ġarīb al-Ḳur'ān* adında bir çok eserlerin mevzuunu teşkil etti. Fakat Abū ʿUbayd daha evvel, umumiyetle Kur'an'ın ve hususiyle bâzı sûre ve âyetlerin mükemmeliyeti hakkında, bir kitap da yazmıştı (bk. Ahlwardt, *Verz. d. arab. Hss. der. kgl. Bibl. zu Berlin*, nr. 451) ve İbn Ḳutayba, *Muşkil al-Ḳur'ān*'ında, filozofların itirazlarına karşı, Kur'an-ı kerim'in doğruluğunu müdafaaya çalışmıştır; mamafih, hükûmet nufuzu ile, sünnîliğin galebesi temin edilince, bu nevi müdafaa mahiyetindeki eserlere mahâl kalmamıştır. Böylece Ṭabarī, büyük tefsirinde, hadisleri, senedleri ile beraber, mümkün mertebe tam olarak toplamağa çalışmıştır. Ṭabarī'nin bu hususiaki en büyük rakibi, muazzam bir eser vücuda getirmiş olan Faḫr al-Dīn al-Rāzī'dir; İran'ın büyük âlimi al-Zamaḫşarī'nin *Kaşşāf*'ı, hem lisan, hem de kelâm bakımından, tenkit ve tefsirler ihtiva eden muazzam bir eserdir. Fakat müellif mûtezileden olduğunu açıkça söylemiş ve kitabının mukaddimesinde, ehl-i sünnet akîdelerine muhalif olarak, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia etmiş bulunduğundan, kitabı, inkâr kabul etmez kıymeti sâyesinde her devirde bir çok okuyucu bulmasına rağmen, al-Bayżāvī tefsirinin halk arasında mazhar olduğu rağbet karşısında gölgede kalmıştır. Bayżāvī'nin eseri, şimdi sünnîler arasında en iyi ve âdeta kudsî bir tefsir addedilmektedir. Filhakika bu eser, veciz ve münakkah bir şekil içinde, bir çok mâlûmat verir ise de, eline aldığı mevzuların hiç biri etrafı ile tetkik edilmiş değildir (bk. Nöldeke, *Gesch. d. Qor.*, s. XXIX).

İslâm ilminin en mühimi olan fıkıh [b. bk.] ilminde, asırlarca pek çok çalışılmış olmasına rağmen, orijinal ve esas kitap olarak, ancak bir kaç eser meydana getirilmiştir. Muhtelif fıkıh mezheblerinin başlangıçlarında mevcut olan bir çok ictihadın yerine, III. (IX.) asrın sonunda mu amelât ile irtibatını git-gide kaybeden naklin dar bir tekniği ḳâim olmuştur. Fıkıh mezheblerinde bâzı muhtasar kitaplar — hanefîlerde al-Ḳudūrī, *Muḫtaṣar*; mâlikîlerde Abū Zayd, *Risāla* ve daha sonra Ḫalīl b. İsḥāḳ, *Muḫtaṣar*; şâfiîlerde al-Şīrāzī, *Tanbīh* ve al-Navavī, *Minhāc* — muamelâtta bir kanun hükmüne geçmiş ve bunlara bilâhare pek çok hâşiye ve şerhler ilâve olunmuştur.

Kelâm sahasındaki ilmî eserler, diğerlerine nisbetle, pek yüksek bir mertebede sayılmaz. Kelâmın başlangıçları hakkındaki mâlûmatımız pek kifayetsizdir. Hiç süphe yoktur ki, Şam'da bâzıları Emevî sarayında bile, birer otorite sayılan hıristiyan ilâhiyat uleması, islâmda kelâma dâir en eski münakaşaların zuhûrunda âmil olmuştur. Yunan felsefesi ile iştigâl keyfiyeti, mûtezilede akla uygun bir iman sistemine vâsıl olmak emellerini uyandırmıştır. Hilâfet ülkesinin merkezinde al-Mutavakkil'den sonra, Abbâsîler, ehl-i sünnet akîdesine sım-sıkı sarılmak suretiyle, buna muhalif olup islâmiyette huzursuzluğa sebep olan mütefekkirlerden, hükûmet zoru ile, kurtulmağa muvaffak olmuşlardır. Fakat memleketin uzak köşelerinde ve hususiyle şi'î muhitlerde mûtezilenin fikirleri daha uzun müddet barınabildi. İbn Baṭūṭa, VIII. (XIV.) asırda Ḫvārizm'de halkın kısm-ı âzamının kendilerini mûtezileden addettiklerini kaydeder (bk. *Riḥla*, Kahire, 1287, I, 221, 4). Bize kadar gelmiş olan kelâm kitaplarında al-Aşʿarī'nin felsefeye dayanan sünnîliği, hâkim bir mevkidedir; nasıl her din âlimi, kırk hadis toplayarak, mü'minlerin din terbiyelerine hizmet gâyesi ile, mecmualar yazmağı kendilerine bir borç saymışlarsa, her kelâm âlimi de itikat mesâilinde, *ʿakīda* namında, bir kitap vücuda getirmeği meslek borcu addetmiştir. Mamafih bu kitaplardaki kanaatler ekseriya seleflerinin fikirlerinden pek de farklı olmazdı. Endülüs ẓāhirī'lerinden İbn Ḥazm'in ve İran şâfiîlerinden al-Şahrastānī'nin eserlerinde görüldüğü vecihle, hakikî te'lif imkânı, yalnız kelâm tarihi sahasında mevcuttu.

Sünnîlik yüzünden dinî hayatın donuk kalmış olmasına karşı, tasavvuf, yine Suriye hıristiyanlığının tesiri ile, dinç bir cereyan hâlinde, zuhûr etti ve ilâhiyatın her sahasında gâyet parlak eserler vücuda gelmesinde âmil oldu. Başlangıçta tasavvuf, daha ziyade, âmelî din hayatına müessir bir kuvvet idi ve ilk mutasavvıflar, derunî hayatlarına âit şiirler ile itikat meselelerindeki kanaatlerini mücmel bir surette ihtiva eden eserlerden başka, hiç bir şey bırakmamışlardır. Fakat 437 (1045)'de Ḳoşayrī'nin meşhur *Risāla*'sinde bütün tasavvuf tarafdarlarını tasavvufun ihyasına dâvet etmesinden beri, sûfiler pek verimli bir faaliyet göstermişlerdir. İslâmın son büyük kelâmcılarından olan Ġazālī dahi, felsefe ile kelâmı te'lif hususunda, beyhude teşebbüslerden sonra, tasavvufa iltica etmiştir. Ġazālī'nin tasavvuf

felsefesi hakkındaki fikirleri ve tasavvufun amelî icapları karşısında ferdin mükellefiyetleri hakkındaki düşünceleri *İḥyā' 'ulūm al-dīn* adındaki eserinde beyan edilmiştir; bu eserin özünü, herkesin istifade edebileceği bir şekilde olmak üzere, *Kīmiyā' al-sa'āda* adı ile, ayrıca farsça olarak neşretmiştir. Her iki kitap, telif şekilleri bakımından, klâsik eserlerden sayılır. Tasavvuf, 'Abd al-Ḳādir al-Gīlānī ve Suhravardī 'nin sistemli derin eserleri ile endülüslü İbn 'Arabī 'nin coşkun muhayyilesinde en büyük zaferlerine erdi. Tasavvufa, inkişafının bu safhasında, hind görüşleri de girdi. 'Amīdī 'nin az evvel *Mir'āt al-ma'ānī* ismi ile yaptığı *Amrtakunda* tercümesini, bizzat İbn 'Arabī bir yoginin yardımı ile, tashih etmiştir. Fakat sûfîliğin bu klâsik devri VII. (XIII.) asır ile beraber nihayet bulmuş ise de, daha asırlarca iran ve türk diyarında bütün mümtaz mütefekkirleri cezp ve tatmin etmiştir; fakat bilhassa aralarında islâmî şiirin en yüksek mümessilleri de bulunan bu kimselerin eserleri, kendi mensûp oldukları milletlerin edebiyatına malolmuştur. Arap memleketlerinde ise, bir kaç şair ile al-Ša'rānī gibi orijinal mütefekkir yetişmiş ise de, tasavvufa âit yazılan eserler, ekseriyetle, velîlerin hayatı ile tarikat âdâb ve erkânından ibaret kalmıştır (krş. A. Merx, *Idee und Grundlinien einer allgemeinen Geschichte der Mystik*, rektörlük nutku, Heidelberg, 1893; I. Goldziher, *Materialien zur Entwicklungsgeschichte des Ṣūfismus*, *WZKM*, XIII, 35—56; M. Schreiner, *Der Ṣūfismus und seine Ursprünge*, *ZDMG*, LII, 513 v.dd.).

İlk Abbâsîler zamanında, müslümanlar, suriyeliler vasıtası ile, yunan ilminden istifadeye başlayınca, Bagdad 'da ilim hayatı pek parlak bir inkişâfa mazhar oldu. Daha Emevîler zamanında emîr Ḫālid b. Yazīd [b. bk.] astroloji, tıp ve bilhassa elkimya ile meşgûl olmuştur (bk. al-Cāḥiẓ, *Bayān*, I, 126, 10)[1] ve yahudi Māsercöye, haham Aharon 'un tıbbî eserini, Marvān 'ın, bâzılarına göre 'Omar II. 'in, emri ile, arapçaya çevirmişti (İbn al-Ḳifṭī, nşr. Lippert, s. 324). al-Manṣūr 'un sarayında cündişâpūrlu bir tabip bulunduğunu görmekteyiz; bu zatın arapçaya tıbbî eserler tercüme etmiş olduğu söylenir. Hārūn devrinde, mütercim Yūḥannā b. Māsavayh ikbâlde idi. Fakat bütün ilmî araştırmaları takdir eden ve bunlara canlı bir alâka gösteren halife al-Ma'mūn bu faâliyete en kuvvetli hamleyi vermiş ve Bagdad 'da bir kütüphane ile bir rasathaneden müteşekkil olan *Bayt al-ḥikma* 'yi tesis etmiştir. Burası, Salm 'in idaresi altında, derhâl faâl bir ilmî hayatın merkezi olmuştur. Sonra yunanca ile süryânî dilini bilenler, hemen hemen tamamiyle hıristiyanlar ile mühtedilerden ibaret kalmış ve Ḳoṣtā b. Lūḳā, Ḥunayn b. İsḥāḳ ile oğlu İsḥāḳ ve yeğeni Ḥubayş gibi kimselerin faâliyeti sâyesinde, yunan ilminin kapısı müslümanlara açılmıştır. — Krş. M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen* (*Centralblatt für Bibliothekswesen*, 5. fas., VI (1889) ve 12. fas., X (1893); *Virchows Archiv*, CXXIV (1891), s. 115—136, 268—298, 455—487; ve *ZDMG*, L, 161—219, 337—417.

Fakat tıp, hey'et ve tabiî ilimler yalnız pek mahdut mütehassıslar elinde kalmış iken, felsefe, edebî inkişafın heyet-i umumiyesi üzerinde, daha geniş ve kuvvetli bir tesir yapmıştır. Zikrettiğimiz gibi, gramer ve kelâm felsefeden feyz alarak doğmuştur. Fakat Mutavakkil zamanındaki sünnî aksülâmel bu tesire engel olmuştur. „Arapların filozofu" Kindî, aksülamelin tazyiklerine uğramış olmakla beraber, sarayda yine müsamaha görmesini, astrolojisine medyundur. Kindî 'nin Aristo 'nun müşahedeye istinat eden tabiat telâkkisini o zaman tefekküre hâkim olan yeni Fisagor ve yeni Eflâtun sistemleri ile telif etmek hususundaki gayretleri, büyük bir netice vermedi. Zâten sünnîliğin tazyiki karşısında bu nevi felsefî mesai de umumî hayattan uzaklaşmağa mecbur oldu. „İḫvān al-ṣafā" muhitinde eklektik bir tabiat felsefesi, gizli bir akîde şeklinde, teessüs etmiştir ki, Ḳarmaṭī 'ler bunların dinî ve siyasî nazariyelerini daha kabalaştırarak tatbik mevkiine koymağa çalışmışlardır. „İḫvān al-ṣafā" risâleleri, o zamanın bilinen bütün kavimlerinin ilim ve dinlerine dâir, ansiklopedik bir icmâl mahiyetindedir. „Hayvan ve insan risâlesi" şemasını hind masallarından istiâre eder. Bu masallar nasıl hükümdarlara açıktan söylenilmeğe cesaret edilmeyen bâzı hakikatleri anlatmağa vasıta olmuş ise, bu risâleler de insan cemiyetleri ve positif dinin en keskin tenkitlerini ihtiva eder. Fakat bunların tabiat ilimleri, hemen tamamiyle, psikolojide karar kılmıştır. İnsanın hakikî cevheri olan ruh, tasavvufî bir yol tutarak, tabiat âleminin süflî derecelerinden hayvan âlemine geçer ve gittikçe kemâl mertebesine erişir. İḫvān al-ṣafā, medrese kelâmcıları ile filozofları üzerinde hiç bir tesir icra edememiş ise de, eserleri münevverler arasında rağbet bulmuş ve akîdeleri bir çok tarikatler tarafından benimsenmiştir. Fakat Aristo felsefesi bâzı güzide muhitlere münhasır kalmış ve ancak bâzı hükümdarların himayesi sâyesinde revac bulmuştur; nitekim al-Fārābī, Sayf al-Davla 'nin sarayında ve İbn Sīnā, vatanı olan İran 'ın birbirine rakip küçük hükümdarları nezdinde, bu himayeye nâil olmuşlardır. İbn Sīnā, İran 'da, bilhassa tıbba âit *Ḳānūn* 'u ile olduğu gibi, psikolojisi ve mantığı ile de derin bir tesir bırakmıştır; ehl-i sünnetin hoş görmediği bu tesir, garp hıristiyan âleminde daha kuvvetli olmuştur. Felsefe, islâm âleminin şarkında olduğu gibi garbında da, münferit mütefekkirlere münhasır kalmıştır. Bunlar, halk kütlesi üzerine hiç bir tesir icra etmedikten başka, halktan uzak yaşamak mecburiyetinde idiler. Fakat müstesna olarak, bâzan, münevver hükümdarların saraylarında himaye görenler oluyordu; msl. murabıtlardan 'Alī, Fārābī 'nin müakkibi İbn Bācca 'yi Surḳasta (Saragossa) 'deki sarayında himaye etmişti. Bundan dolayıdır ki, Endülüs filozofları kendi dindaşlarından ziyade, ibrânî ve hıristiyan skolastiği için müfit olmuşlardı. Yalnız İbn Ṭufayl, *Ḥayy b. Yaḳẓān* adlı eseri ile, yeni bir edebî şeklin, felsefî hikâyenin, mübdi'i olarak, zikre şâyândır. Daha evvel, İbn Sīnā, Ḥayy b. Yaḳẓān adını verdiği muhayyel ve timsâlî şahısta, nefsin, tabiatta anâsırdan ve uzvî hayat safhalarından geçerek, Allaha kadar nasıl tekâmül ettiğini tasvir etmişti. İbn Ṭufayl ıssız bir adada doğup, cemiyetten uzakta yetişen bir mütefekkirin inkişafını tasvir için, bu muhayyel tipi tekrar ele almıştır. Bu mütefekkir tipi, maddî varlığın ihtiyaclarını bizzat tedarik eder ve kemâl çağında da, tabiatı seyir ve temaşa yolu ile, Allaha erer. Ondan sonra beşer cemiyetinin fevkine yükselmiş bir filozof ile karşılaşır ve edindiği hâlis bilgiyi halka tebliğ etmeği onunla kararlaştırır. Fakat teşebbüsünün beyhudeliğini derhâl anlar; çünkü halk ancak Peygamberin temsillerini anlayabilmektedir. Bunun üzerine Ḥayy b. Yaḳẓān, arkadaşı ile birlikte, ıssız adaya döner. Mağrib 'de, felsefeye mütemâyil olduğundan, zındık telâkki edilen Aš'arī ve Ġazālī 'nin akîdeleri, Muvahhidîn tarafından resmen kabul edilince, müsait bir devir açıldığı zannı hâsıl olmuştur. Muvahhidînden Yūsuf I. 'un zamanında İbn Ṭufayl ile İbn Ruşd, bir müddet sarayın tevecciihüne mazhar olmuşlarsa da, İbn Ruşd ihtiyarlığında gurbette yaşamağa mecbur olmuştur. Bu zat, filhakika, devlet müessesesini inkâr etmiyor ve onun medeniyet verici kudretini takdir ediyordu; fakat âlemin kıdemi, bütün hâdiselerin illetlerine bağlı olması zarûreti ve ruhun fânîliği hakkındaki kanaatleri onu, kelâmcılar ile hiç bir vakit uyuşamayacak kadar, keskin bir muhalefete sevketmişti. Sûfî muhitlerinde, yalnız tasavvuf yolunun daha kıymetli olduğunu göstermek için, felsefeye az çok alâka izhar edilmiştir. „XIII. (m. s.) asrın ortasına doğru imparator Frederik II., Sebte (Ceuta) 'deki islâm âlimlerine bâzı felsefî sualler sorduğu zaman, muvahhidînden olan 'Abd al-Vāḥid, bir tasavvuf tarikatinin müessisi olan İbn Sab'īn 'i o suallere cevap vermeğe me'mur etmiş, o da cevap vermiş ve âlimâne bir eda ile, eski ve yeni filozofların fikirlerini tekrar eylemiş ve Allahın her şeyin hakikati olduğu (vahdet-i vücud) hakkındaki sûfî sırrını zımnen ifade etmiştir. Lâkin cevaplarından anlıyabildiğimiz yegâne şey, İbn Sab'īn 'in, imparator Frederik 'in mevcudiyetlerinden bile haberdar olmadığı, bâzı kitapları okumuş olmasıdır". (T. J. de Boer, *Gesch. der Philosophie im Islām*, Stuttgart, 1901, s. 177 v.d.). İslâm mütefekkiri İbn Ḫaldūn, evvelce işaret ettiğimiz gibi, sistemini tarihe istinat ettirmiş ve tarihî hâdiselerin, bir kanuna tâbi olarak, cereyan ettiği kanaatini ileri sürmüştür (T. J. de Boer, *göst. yer.*). Krş. I. Goldziher, *Die islamische und die jüdische Philosophie* (bk. P. Hinneberg, *Die Kultur der Gegenwart*, I. kısım., mebhas 5 (Berlin-Leipzig, 1909, s. 45—77).

Şarkta moğullar ve garpta berberler islâm medeniyetinin ikbâline darbeler vurmuşlardır. Onların ilk büyük zararı edebî ve ilmî eserlerde görülmüştür. VII. (XIII.) asırdan sonra yine epeyce eser yazılmış ise de, yeni bir fikir ve yeni bir şekil artık zuhûr etmemiştir. Te'lifte şöhret kazanmanın yolu, mütenevvî ve mebzûl eser vermekten ibaret kalmıştır. Bununla beraber, Suyūṭī, Murtaża 'l-Zabīdī ve 'Abd al-Ḳādir al-Bağdādī gibilerin yorulmaz faâliyeti sâyesinde, pek kıymetli mâlûmat elde etmişizdir; çünkü bu zatlar medeniyetlerinin ilmî mâzisine âit artık bizim ele geçiremeyeceğimiz bir çok vesikalardan henüz istifade edebilecek bir vaziyette bulunuyorlardı. Lâkin bu zatlar asıl ilim ve edebiyat tarihinde yer tutacak değerde sayılmazlar.

Bibliyografya: C. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Litter.* (I, Weimar, 1898; II, Berlin 1902); ayn. mll., *Gesch. d. arab. Litter.* (= *Die Litteraturen des Ostens in Einzeldarstellungen*, VI[b]; Leipzig, 1901); Cl. Huart, *Littérature arabe* (Paris, 1902); ayn. mll., *History of Arabic Litterature*, trc. Lady M. Loyd (*Short histories of the Litteratures of the world*, nşr. E. Gosse, XI); I. Pizzi, *Letteratura araba* (= *Manuali Hoepli, serie scient.*, nr. 335 v.d.; Milano, 1903); E. Nicholson, *A litterary history of the Arabs* (*Library of litterary history*, London, 1907); krş. bir de E. Browne, *Alitterary History of Persia* (London, 1902, 1906); M. J. de Goeje, *Die arabische Literatur* (P. Hinneberg, *Die Kultur der Gegenwart*, I. kısım, mebhas 7 (Berlin-Leipzig, 1906), s. 132—160; P. L. Cheikho, *La littérature arabe au XIX. siècle*,

1 Ḫālid b. Yazīd 'in elkimya ile meşgûl olduğuna dâir bu mâlûmat kabul edilmemektedir; bk. Julius Ruska, *Arabische Alchemisten*, I, Heidelberg, 1924.

1er partie de 1800 à 1870 (*al-Ādāb al-ʿarabīya fi 'l-ḳarn al-tāsiʿ ʿaṣar*) (Beyrut, 1908; *al-Machriq*'ten ayrı bask.); Moritz Steinschneider, *Die arabische Litteratur der Juden, ein Beitrag zur Litteraturgeschichte der Araber, grossenteils nach handschriftlichen Quellen* (Frankfurt a. M., 1902); Georg Graf, *Die christlich-arabische Litteratur bis zur fränkischen Zeit* (*Ende des XI. Jahrh.*), *eine litterarhistorische Skizze* (= *Strassburger Theologische Studien*, nşr. A. Ehrhard ve E. Müller, VII, 1). (BROCKELMANN.)

MODERN ARAP EDEBİYATI.

I. Umumî bakış. İnkişaf âmilleri. Devreler. XIX. asırdan evvel arap edebiyatında intibah izleri bulmak belki pek güç olmayacaktır. Fakat umumiyetle bu izler, gâyesi eski edebiyatı yeniden ihya etmekten ziyade, eski filolojiyi diriltmek olan, bir takım münferit hâdiselerdir. Suriye'de, İstanbul ve Roma ile sıkı temasta olan hıristiyan ekalliyetler arasında, Halep'in mârunî patriği Carmanüs Farḥāt (1670—1732) etrafında toplanan ayrı bir edebî mektep görmekteyiz. Mamafih fransızların Suriye seferinden (1798—1801) sonra, araplar daha fazla Avrupa tesiri altında kalmağa başladılar. Bu tesirin hangi cihetten kendilerini cezbettiği Cabartî [b. bk.] (1756—1825)'nin ilk matbaayı tasvirinden veya bilâhare al-Azhar şeyhi olan Ḥasan al-ʿAṭṭār (1766—1834)'ın evindeki ilk avrupaî okuma salonundan kolayca anlaşılabilir. Esasen bu misâller modern arap edebiyatının yaratılmasında müessir olan bir çok âmilleri de gösterir. Bu sırada ortaya bir takım yeni mektepler çıktı: Mısır'da tıbbî ve fennî mevzuların tetkik ve tetebbuu için, aynı zamanda tercümeyi teşvik maksadı ile, Mehmed Ali tarafından tesis edilen mektep ve Suriye'de bir çok avrupalılar ve amerikalı misyonerler tarafından tesis olunan mektepler ile onları örnek tutanların tesis ettikleri mektepler. Msl. ilk „millî" mektep olmak üzere, Buṭrus al-Bustānî [b. bk.] (1819—1883)'nin kurduğu müessese. XIX. asrın devamınca bu mektepler bir çok değişmelere uğradı. Hâlen arapça konuşulan memleketlerde, Beyrut'taki amerikan külliyesi, St. Joseph üniversitesi ve Kahire'deki Mısır üniversitesi gibi, modern arap edebiyatının tekâmülü üzerinde bilvasıta veya bilâvasıta pek büyük bir tesir icra etmiş mektepler vardır. Bunların mesaisine ilâveten, Avrupa'ya talebe ve tetkik heyetleri gönderilmiştir. Bu nevi heyetlerden Mehmed Ali tarafından gönderilen ilkinin mesaisine dâir, pek şâyân-ı dikkat mâlûmatı aynı heyete dâhil olan bir zatın kaleminden öğreniyoruz. Bu zat daha sonraları çok gayretli bir mütercim ve yeni cereyanın en mühim mümessillerinden biri olan, Rifāʿa al-Ṭahṭāvî (1800—1873)'dir. XX. asır iptidasında bu tahsil ve tetkik seyahatleri bir usûl ve nizama bağlandı. Bunların, umumiyetle arap kültürü bakımından, ehemmiyetlerini, genç arap âlimlerinin (başlıca fransız üniversitelerinde) hemen hemen her sene çıkardıkları tezlerden derhâl istidlâl etmek kabildir. Suriye'de, daha XVIII. asrın başında, matbaacılık mevcuttu; fakat edebiyat üzerine pek az müessirdi. Fransız orduları Mısır'da matbaacılığa o vakte kadar bilinmeyen bir yenilik getirdi: matbuat ancak 1828'de, Mehmed Ali sâyesinde, yeniden hız alarak, modern edebiyatın bütün tekâmülü üzerinde çok büyük bir tesir icra etmiştir. Matbuat bâzı edebî nevileri değiştirmiş ve yeni neviler de getirmiştir. Matbaacılıktaki faâliyet, tercüme sahasında da kendini gösterir. Bidayette (bilhassa Mısır'da) ilmî eserlere inhisar eden tercüme faâliyeti, sonraları edebî eserlere de teşmil olundu. Nasıl ki, Abbâsîler devrindeki mütercimler olmasa İbn al-Muḳaffaʿ veya Cāḥiẓ'in eser yazmalarına imkân yok idi ise, XIX. asır mütercimleri de olmasa idi, modern arap edebiyatı vücut bulamazdı, denilebilir. Matbaacılık vasıtası ile eski edebiyat da, ilk defa olarak, her okuma bilenin istifade edebileceği bir hâle geldi. Eski edebiyatın, modern usûller ile, ciddî surette tetkiki, son senelerin mümeyyiz vasfıdır. Bu faâliyet modern arap edebiyatının uzvî bünyesinde eski edebiyatın hiç de lüzumsuz olmadığını ve bilakis bu eski edebiyatın bir çok tarafı sâdece bir tâdile muhtac olduğunu göstermiştir. Avrupaî bir usûl ile te'sis edilmiş olan kütüphaneler, bu sistematik tetkik ve tetebbu ile, eski eserlerin neşrini kolaylaştırdı. Son asrın başından beri bütün memleketlerde tedricen peyda olan matbuat, ilmî, siyasî ve edebî cemiyet ve müesseseler, edebiyat üzerinde çok müessir olmuştur. Bu müesseselerde bilhassa nesrin belâgatine îtina ediliyordu.

Tiyatronun tesiri pek büyük olmamıştır. Geçen asrın ortalarında heveskârların gayreti ile başlayan tiyatronun, ancak XX. asırda, artık ihmâl edilemeyecek bir unsur olduğu anlaşılmış ve hakikî tiyatro muharrirleri ve kritikleri ortaya çıkmıştır. XIX. ve XX. asırlarda vukua gelen bir çok hâdiseler ve bir takım siyasî ve iktisadî sebepler arap muhaceretinin pek ziyade artmasını mûcip olmuştur. Tâ bidayetten beri, bu muhaceret ile modern arap edebiyatı arasında sıkı bir münasebet görülür. Fransızların Mısır seferinden sonra, bir çok arap aileleri Mısır'ı terkederek, Fransa'ya gitmeğe mecbur olmuşlardır Mīḫā'īl Ṣabbāġ [b. bk.] (1784—1816) ve İlyās Boḳṭor [b. bk.] (1784—1821) bunlar arasında idi. Bu muhacirlerden şeyh Ṭanṭāvî [b. bk.] (1810—1861) gibi, bir çokları, bilâhare, Avrupa üniversitelerinde arapça hocası oldu. Modern arap edebiyatı henüz ilk günlerini yaşadığından ve avrupalıların arapça mütahassıslarını alâkadar etmediğinden, bunların başlıca tetkik sahalarını daha eski edebiyat teşkil ediyordu. Fakat 1870'ten sonra, muhaceret (bilhassa Suriye'den) yalnız Avrupa'ya değil, şimâlî ve cenubî Amerika'ya doğru daha büyük bir hız ile vuku bulmağa başladı. Bu hareketin, modern arap edebiyatı için, çok büyük bir ehemmiyeti vardı. Ortaya yeni bir muharrir nesli çıktı; fakat bunlar henüz rollerini oynamış değildirler.

Bu müteaddit ve muhtelif âmillerin tesiri ile modern arap edebiyatı tarihinin heyet-i umumiyesine, Avrupa tesirinin tarihi nazarı ile bakmak lâzım gelir. Bu edebiyat, aynı zamanda, iki esaslı istikamet tâkip etmektedir. Biri, yeni ve eski mefkûreler arasındaki mücadele; diğeri, yeni edebiyatın tetkik meseleleri. Edebî sahadaki bu mücadelenin bir çok safha ve cepheleri olup, muhtelif devirlerde bâzan şiddetlenmekte, bâzan da şiddetini kaybetmektedir. Bunda başlıca üç temayül açıkça görülmektedir: 1. her yeni şeyi reddetmek, eski klâsik tertibe tarafdar olmak ve eskiyi tekrar canlandırmağa uğraşmak; 2. tamamen arap olan mâziyi hakir görerek, avrupaî örnek ve fikirleri sathî bir surette taklit etmek; 3. arap edebiyatının sağlam nüvelerini kâmilen garp kültür ve usûlü ile geliştirmek. Bu temayüller bugün de mevcut ise de, asıl üçüncüsü, gün geçtikçe daha fazla tarafdar kazanmaktadır. Şüphesiz, XIX.—XX. asırlardaki siyasî tebeddüllerin de edebiyat üzerinde büyük bir tesiri olmuştur. Bu devrin tarihi, arapların Osmanlı devletinin nufuzundan tedricen kurtuluşu (siyasî meselelerde olduğu kadar, fikrî meselelerde de) ve muhtelif memleketlerde muhtelif safhalara erişmiş olan arap milliyetçiliğinin inkişafı gibi cereyanların tarihidir. Son senelerde bu milliyetçiliğin daha ziyade tekâmül ederek, hattâ bir nevi mahallî infiradcılık hâline girdiğini görebiliriz. Bu temayül şimdiye kadar edebiyat sahasında yalnız Mısır'da (*Tamṣīr al-luġa*) şuurlu bir surette kendini göstermiştir.

XIX. asır arap edebiyatını kat'î devrelere ayırmak güçtür. 1880'e kadar olan edebî mahsûller esasen ehemmiyetsizdir ve müelliflerin isimleri, hattâ araplar arasında bile, unutulmuştur. Bu müelliflerin eserleri, kendi devirlerinin fikir ve meselelerine mâkes olmak itibarı ile, ancak içinde yaşadıkları devir için kıymetlidir. Bugün için uyandırdıkları alâka, ancak tarihî bakımdandır. Bu devir, edebiyatta bir yaratıcılık devrinden ziyade, başlıca bir tenvir ve terbiye devresi olup, bunu 1880—1890'a kadar uzatabiliriz ki, o yıllarda artık bu „tenvirciler" ile „garpçılar"'ın ilk nesli sahneden çekilmiş bulunuyordu. O zaman Mısır ve Suriye, aralarında sıkı bir temas olmaksızın, ayrı ayrı çalışıyorlardı. İlim ve fen sahasında Mısır daha çok iş görmüştü, edebiyat ve lisan sahasında da Suriye başta geliyordu. Her iki memlekette de mümtaz şahsiyetler görürüz; msl. Suriye'de Buṭrus al-Bustānî, Mısır'da Rifāʿa al-Ṭahṭāvî, ʿAlî Mubārak (1824—1893) ve ʿAbd Allāh Fikrî [b. bk.] (1834—1890), arap memleketlerinin hâricinde de Aḥmed Fāris al-Şidyāḳ [b. bk.] (1804—1887) gibi adamlar, bu devir için, belli başlı şahsiyetlerdir. Matbuat da o zaman şeklini alır ve gazete üslûbu teşekkül eder. 1860 seneleri modern arap edebiyatının her iki merkezinde de büyük değişiklikler vücuda getirdi. Bir taraftan 1860'ta şam'da geçen hâdiseler, Lübnan muhtariyeti, diğer taraftan Süveyş kanalının açılışı (1869), daha sonra ʿArābî [b. bk.] isyanı (1882) ve binnetice Mısır'ın işgâli de edebiyattaki temayülleri değiştirdi. Suriyeli münevverlerin Mısır'a hicretleri arttı. 1890'da Mısır'ın müterakki ve nufuzlu matbuatı, hemen hemen heyet-i umumiyesi ile, suriyelilerin eline geçti. Bu devre XX. asrın iptidâsına kadar sürdü. Karakteristik mümessilleri Muḥammed ʿAbduh [b. bk.] (1849—1905) ve Circî Zaydān [b. bk.] (1861—1914)'dır. Bunlardan birincisi edebiyata doğrudan doğruya hizmet etmiş değilse de, çok mühim bir rol oynamıştır. Müslüman araplara asrîlik yolunu o göstermiş ve bu sâyede edebî hareketler daha geniş halk kütleleri üzerinde kuvvetli bir te'sir icra etmeğe başlamıştır. Bâzı edebî neviler (msl. tarihî roman) de belirdi. Edebî üslûp mes'elelerine daha fazla ehemmiyet verildi ve nihayet al-Manfalūṭî (1876—1924), bu meselelerin hallinde bir dereceye kadar muvaffak oldu denebilir. XX. asrın ilk on senesinde Amerika'daki suriyelilerin teşkil ettiği mektep ortaya çıktı. Bu, ihtimâl modern arap edebiyatında en orijinal mektepti. Bu mektebin başındakiler Amîn al-Rayḥānî (doğm. 1879) ve Cabrān Cabrān (1883—1931) idi. Bunlar New York'ta, Cabrān Cabrān'ın reisliği altında, *al-Rābiṭa al-ḳalamiya* isimli, edebî cemiyet etrafında toplandılar. Neşir vasıtası, ʿAbd al-Masīḥ Ḥaddād'ın çıkardığı *al-Sā'iḥ* mecmuası idi. Bu mektebin mümeyyiz vasfı, eski tarz edebiyat ve mûtat üslûpla büsbütün münasebeti keserek, daha mütekâmil olan „musahabe" tarzında nesir üslûbun ave çok defa ifrata varacak derecede, mensûr şiire revac verme-

1er partie de 1800 à 1870 (*al-Ādāb al-ʿarabiya fi 'l-ḳarn al-tāsiʿ ʿaṣar*) (Beyrut, 1908; *al-Machriq*'ten ayrı bask.); Moritz Steinschneider, *Die arabische Litteratur der Juden, ein Beitrag zur Litteraturgeschichte der Araber, grossenteils nach handschriftlichen Quellen* (Frankfurt a. M., 1902); Georg Graf, *Die christlich-arabische Litteratur bis zur fränkischen Zeit* (*Ende des XI. Jahrh.*), *eine litterarhistorische Skizze* (= *Strassburger Theologische Studien*, nşr. A. Ehrhard ve E. Müller, VII, 1). (BROCKELMANN.)

MODERN ARAP EDEBİYATI.

I. Umumî bakış. İnkişaf âmilleri. Devreler. XIX. asırdan evvel arap edebiyatında intibah izleri bulmak belki pek güç olmayacaktır. Fakat umumiyetle bu izler, gâyesi edebiyatı yeniden ihya etmekten ziyade, eski filolojiyi diriltmek olan, bir takım münferit hâdiselerdir. Suriye'de, İstanbul ve Roma ile sıkı temasta olan hıristiyan ekalliyetler arasında, Halep'in mârunî patriği Carmanūs Farḥāt (1670—1732) etrafında toplanan ayrı bir edebî mektep görmekteyiz. Mamafih fransızların Suriye seferinden (1798—1801) sonra, araplar daha fazla Avrupa tesiri altında kalmağa başladılar. Bu tesirin hangi cihetten kendilerini cezbettiği Cabartī [b. bk.] (1756—1825)'nin ilk matbaayı tasvirinden veya bilâhare al-Azhar şeyhi olan Ḥasan al-ʿAṭṭār (1766—1834)'ın evindeki ilk avrupaî okuma salonundan kolayca anlaşılabilir. Esasen bu misâller modern arap edebiyatının yaratılmasında müessir olan bir çok âmilleri de gösterir. Bu sırada ortaya bir takım yeni mektepler çıktı: Mısır'da tıbbî ve fennî mevzuların tetkik ve tetebbuu için, aynı zamanda tercümeyi teşvik maksadı ile, Mehmed Ali tarafından tesis edilen mektep ve Suriye'de bir çok avrupalılar ve amerikalı misyonerler tarafından tesis olunan mektepler ile onları örnek tutanların tesis ettikleri mektepler. Msl. ilk „millî" mektep olmak üzere, Buṭrus al-Bustānī [b. bk.] (1819—1883)'nin kurduğu müessese. XIX. asrın devamınca bu mektepler bir çok değişmelere uğradı. Hâlen arapça konuşulan memleketlerde, Beyrut'taki amerikan külliyesi, St. Joseph üniversitesi ve Kahire'deki Mısır üniversitesi gibi, modern arap edebiyatının tekâmülü üzerinde bilvasıta veya bilâvasıta pek büyük bir tesir icra etmiş mektepler vardır. Bunların mesaisine ilâveten, Avrupa'ya talebe ve tetkik hey'etleri gönderilmiştir. Bu nevi hey'etlerden Mehmed Ali tarafından gönderilen ilkinin mesaisine dâir, pek şâyân-ı dikkat mâlûmatı aynı hey'ete dâhil olan bir zatın kaleminden öğreniyoruz. Bu zat daha sonraları çok gayretli bir mütercim ve yeni cereyanın en mühim mümessillerinden biri olan, Rifāʿa al-Ṭahṭāvī (1800—1873)'dir. XX. asır iptidasında bu tahsil ve tetkik seyahatleri bir usûl ve nizama bağlandı. Bunların, umumiyetle arap kültürü bakımından, ehemmiyetlerini, genç arap âlimlerinin (başlıca fransız üniversitelerinde) hemen hemen her sene çıkardıkları tezlerden derhâl istidlâl etmek kabildir. Suriye'de, daha XVIII. asrın başında, matbaacılık mevcuttu; fakat edebiyat üzerine pek az müessirdi. Fransız orduları Mısır'da matbaacılığa o vakte kadar bilinmeyen bir yenilik getirdi: matbuat ancak 1828'de, Mehmed Ali sâyesinde, yeniden hız alarak, modern edebiyatın bütün tekâmülü üzerinde çok büyük bir tesir icra etmiştir. Matbuat bâzı edebî nevileri değiştirmiş ve yeni neviler de getirmiştir. Matbaacılıktaki faâliyet, tercüme sahasında da kendini gösterir. Bidayette (bilhassa Mısır'da) ilmî eserlere inhisar eden tercüme faâliyeti, sonraları edebî eserlere de teşmil olundu. Nasıl ki, Abbâsîler devrindeki mütercimler olmasa İbn al-Muḳaffaʿ veya Cāḥiẓ'in eser yazmalarına imkân yok idi ise, XIX. asır mütercimleri de olmasa idi, modern arap edebiyatı vücut bulamazdı, denilebilir. Matbaacılık vasıtası ile eski edebiyat da, ilk defa olarak, her okuma bilenin istifade edebileceği bir hâle geldi. Eski edebiyatın, modern usûller ile, ciddî surette tetkiki, son senelerin mümeyyiz vasfıdır. Bu faâliyet modern arap edebiyatının uzvî bünyesinde eski edebiyatın hiç de lüzumsuz olmadığını ve bilakis bu eski edebiyatın bir çok tarafı sâdece bir tâdile muhtac olduğunu göstermiştir. Avrupaî bir usûl ile te'sis edilmiş olan kütüphaneler, bu sistematik tetkik ve tetebbu ile, eski eserlerin neşrini kolaylaştırdı. Son asrın başından beri bütün memleketlerde tedricen peyda olan matbuat, ilmî, siyasî ve edebî cemiyet ve müesseseler, edebiyat üzerinde çok müessir olmuştur. Bu müesseselerde bilhassa nesrin belâgatine îtina ediliyordu.

Tiyatronun tesiri pek büyük olmamıştır. Geçen asrın ortalarında heveskârların gayreti ile başlayan tiyatronun, ancak XX. asırda, artık ihmâl edilemeyecek bir unsur olduğu anlaşılmış ve hakikî tiyatro muharrirleri ve kritikleri ortaya çıkmıştır. XIX. ve XX. asırlarda vukua gelen bir çok hâdiseler ve bir takım siyasî ve iktisadî sebepler arap muhaceretinin pek ziyade artmasını mûcip olmuştur. Tâ bidayetten beri, bu muhaceret ile modern arap edebiyatı arasında sıkı bir münasebet görülür. Fransızların Mısır seferinden sonra, bir çok arap aileleri Mısır'ı terkederek, Fransa'ya gitmeğe mecbur olmuşlardır. Miḫā'īl Ṣabbāġ [b. bk.] (1784—1816) ve İlyās Boḳṭor [b. bk.] (1784—1821) bunlar arasında idi. Bu muhacirlerden şeyh Ṭanṭāvī [b. bk.] (1810—1861) gibi, bir çokları, bilâḫare, Avrupa üniversitelerinde arapça hocası oldu. Modern arap edebiyatı henüz ilk günlerini yaşadığından ve avrupalıların arapça mütahassıslarını alâkadar etmediğinden, bunların başlıca tetkik sahalarını daha eski edebiyat teşkil ediyordu. Fakat 1870'ten sonra, muhaceret (bilhassa Suriye'den) yalnız Avrupa'ya değil, şimâlî ve cenubî Amerika'ya doğru daha büyük bir hız ile vuku bulmağa başladı. Bu hareketin, modern arap edebiyatı için, çok büyük bir ehemmiyeti vardı. Ortaya yeni bir muharrir nesli çıktı; fakat bunlar henüz rollerini oynamış değildirler.

Bu müteaddit ve muhtelif âmillerin tesiri ile modern arap edebiyatı tarihinin heyet-i umumiyesine, Avrupa tesirinin tarihi nazarı ile bakmak lâzım gelir. Bu edebiyat, aynı zamanda, iki esaslı istikamet tâkip etmektedir. Biri, yeni ve eski mefkûreler arasındaki mücadele; diğeri, yeni edebiyatın tetkik meseleleri. Edebî sahadaki bu mücadelenin bir çok safha ve cepheleri olup, muhtelif devirlerde bâzan şiddetlenmekte, bâzan da şiddetini kaybetmektedir. Bunda başlıca üç temayül açıkça görülmektedir: 1. her yeni şeyi reddetmek, eski klâsik tertibe tarafdar olmak ve eskiyi tekrar canlandırmağa uğraşmak; 2. tamamen arap olan mâziyi hakir görerek, avrupaî örnek ve fikirleri sathî bir surette taklit etmek; 3. arap edebiyatının sağlam nüvelerini kâmilen garp kültür ve usûlü ile geliştirmek. Bu temayüller bugün de mevcut ise de, asıl üçüncüsü, gün geçtikçe daha fazla tarafdar kazanmaktadır. Şüphesiz, XIX.—XX. asırlardaki siyasî tebeddüllerin de edebiyat üzerinde büyük bir tesiri olmuştur. Bu devrin tarihi, arapların Osmanlı devletinin nufuzundan tedricen kurtuluşu (siyasî meselelerde olduğu kadar, fikrî meselelerde de) ve muhtelif memleketlerde muhtelif safhalara erişmiş olan arap milliyetçiliğinin inkişafı gibi cereyanların tarihidir. Son senelerde bu milliyetçiliğin daha ziyade tekâmül ederek, hattâ bir nevi mahallî infiradcılık hâline girdiğini görebiliriz. Bu temayül şimdiye kadar edebiyat sahasında yalnız Mısır'da (*Tamṣīr al-luġa*) şuurlu bir surette kendini göstermiştir.

XIX. asır arap edebiyatını kat'î devrelere ayırmak güçtür. 1880'e kadar olan edebî mahsûller esasen ehemmiyetsizdir ve müelliflerin isimleri, hattâ araplar arasında bile, unutulmuştur. Bu müelliflerin eserleri, kendi devirlerinin fikir ve meselelerine mâkes olmak itibarı ile, ancak içinde yaşadıkları devir için kıymetlidir. Bugün için uyandırdıkları alâka, ancak tarihî bakımdandır. Bu devir, edebiyatta bir yaratıcılık devrinden ziyade, başlıca bir tenvir ve terbiye devresi olup, bunu 1880—1890'a kadar uzatabiliriz ki, o yıllarda artık bu „tenvirciler" ile „garpçılar"'ın ilk nesli sahneden çekilmiş bulunuyordu. O zaman Mısır ve Suriye, aralarında sıkı bir temas olmaksızın, ayrı ayrı çalışıyorlardı. İlim ve fen sahasında Mısır daha çok iş görmüştü, edebiyat ve lisan sahasında da Suriye başta geliyordu. Her iki memlekette de mümtaz şahsiyetler görürüz; msl. Suriye'de Buṭrus al-Bustānī, Mısır'da Rifāʿa al-Ṭahṭāvī, ʿAlī Mubārak (1824—1893) ve ʿAbd Allāh Fikrī [b. bk.] (1834—1890), arap memleketlerinin hâricinde de Aḥmed Fāris al-Şidyāḳ [b. bk.] (1804—1887) gibi adamlar, bu devir için, belli başlı şahsiyetlerdir. Matbuat da o zaman şeklini alır ve gazete üslûbu teşekkül eder. 1860 seneleri modern arap edebiyatının her iki merkezinde de büyük değişiklikler vücuda getirdi. Bir taraftan 1860'ta şam'da geçen hâdiseler, Lübnan muhtariyeti, diğer taraftan Süveyş kanalının açılışı (1869), daha sonra ʿArābī [b. bk.] isyanı (1882) ve binnetice Mısır'ın işgâli de edebiyattaki temayülleri değiştirdi. Suriyeli münevverlerin Mısır'a hicretleri arttı. 1890'da Mısır'ın müterakki ve nufuzlu matbuatı, hemen hemen heyet-i umumiyesi ile, suriyelilerin eline geçti. Bu devre XX. asrın iptidâsına kadar sürdü. Karakteristik mümessilleri Muḥammed ʿAbduh [b. bk.] (1849—1905) ve Circī Zaydān [b. bk.] (1861—1914)'dır. Bunlardan birincisi edebiyata doğrudan doğruya hizmet etmiş değilse de, çok mühim bir rol oynamıştır. Müslüman araplara asrîlik yolunu o göstermiş ve bu sâyede edebî hareketler daha geniş halk kütleleri üzerinde kuvvetli bir te'sir icra etmeğe başlamıştır. Bâzı edebî neviler (msl. tarihî roman) de belirdi. Edebî üslûp mes'elelerine daha fazla ehemmiyet verildi ve nihayet al-Manfalūṭī (1876—1924), bu meselelerin hallinde bir dereceye kadar muvaffak oldu denebilir. XX. asrın ilk on senesinde Amerika'daki suriyelilerin teşkil ettiği mektep ortaya çıktı. Bu, ihtimâl modern arap edebiyatında en orijinal mektepti. Bu mektebin başındakiler Amīn al-Rayḥānī (doğm. 1879) ve Cabrān Cabrān (1883—1931) idi. Bunlar New York'ta, Cabrān Cabrān'ın reisliği altında, *al-Rābiṭa al-ḳalamiya* isimli, edebî cemiyet etrafında toplandılar. Neşir vasıtası, ʿAbd al-Masīḥ Ḥaddād'ın çıkardığı *al-Sā'iḥ* mecmuası idi. Bu mektebin mümeyyiz vasfı, eski tarz edebiyat ve mûtat üslûpla büsbütün münasebeti keserek, daha mütekâmil olan „musahabe" tarzında nesir üslûbun ave çok defa ifrata varacak derecede, mensûr şiire revac verme-

sinde görülür. Bu mektep mümessillerinden pek çoğu arap memleketlerinde (hattâ Tunus ve Hicaz'da bile), nufuz ve şöhret kazanmışlardır: yukarıda adları geçenlerden başka, şair, münekkit ve tiyatro müellifi Miḫā'il Nu'ayma (doğm. 1889) şair Raşīd Ayyūb (doğm. 1862), İlyās Abū Māżī (doğm. 1889), Nasīb 'Arīża ve daha bir çokları gibi. Brezilya'daki Suriye edebiyat mektebinin mevkii diğerlerinden ayrıdır. Onun ehemmiyeti daha ziyade mahâllîdir ve diğer arap memleketleri üzerinde göze çarpan bir tesiri yoktur. Bu mektebin şiire alâkası fazladır (İlyās Farḥāt, doğm. 1891, Raşīd Salīm Ḫūrī, doğm. 1887, Favzī al-Ma'lūf, 1899—1930 v.s.). Şukrī al-Ḫūrī (doğm. 1871)'nin, Suriye'de konuşulan arap lehcesini edebiyatta kullanmağa kalkışması gibi, dikkate şâyân teşebbüsünü tâkip edenler çıkmamıştır. Umumî harpten sonra Amerika'daki suriye mektebi edebî hareketlerde baş olmak mevkiini kaybetmiştir. Mümessillerinden bir çoğu da arap memleketlerindeki bugünkü hayatla olan temaslarını gittiçe kaybetmektedirler. Bunlardan ancak bir kaçı, ana vatanlarına dönebilmiş olduklarından, büyük değişiklikleri lâyıkı ile anlayarak, bunları edebî üslûpla yazmağa muvaffak olmuşlardır (msl. al-Rayḥānī veya Nu'ayma). Bu hareketin kuvveti şimdi tekrar Mısır'a geçmekte ve orada, mısırlı yenilik tarafdarlarının mektebinde temerküz etmektedir. Bu mektebin ilk izlerini 1907'ye kadar tâkip edebiliriz ve o zaman bunun *Ḥizb al-umma* partisinin kurulması ve Aḥmed Luṭfī al-Sayyid'in riyaseti altında çıkan *al-Carīda* gazetesinin tesisi ile başladığını anlarız. Aḥmed Luṭfī al-Sayyid, daha sonraları, Aristo'nun *Aḫlāk*'ını tercüme etmiş, yeniden teşkil edilen Mısır üniversitesine rektör olmuştu. 1922'de bu heyetin yeni bir neşir vasıtası olan *al-Siyāsa* gazetesi, modern gazetecilerden halkın en çok sevdiği Muḥammed Ḥusayn Haykal (doğm. 1888)'ın baş muharrirliği altında çıktı. Bu yenilerin başlıca hususiyetleri, edebiyat telâkkilerinin derinliğinde ve mümessillerinden ciddî mesai istemesinde görülür. Bunlar Amerika'daki Suriye mektebine tamamen zıd olarak, klâsik arap edebiyatı ile çok alâkadar olmakta ve edebî tenkit ve tarihe müteallik tetkik ve tetebbu'u, hususî bir şevk ve gayretle, tâkip etmektedirler. Yazılarında ilk defa olarak, arap milliyetçiliği yerine, Mısır vatanperverliği fikri üzerinde ehemmiyetle durulduğunu görürüz. Edebiyatta gösterdikleri hususiyet, bilhassa Mısır hikâyelerine ehemmiyet vermeleridir. Bugün neşriyat sahasının genişliği ve muktedir mümessillerinin adedce çok olması dolayısiyle, bu edebî mektep pek ziyade beğenilmiş ve diğer arap memleketlerinde hararetli muakkipler bulmuştur. Modern arap edebiyatı tarihinde Mısır, ikinci defa ve geçen asrın sonuna nisbetle daha istikrarlı olarak, edebî hareketin başına geçmiştir.

II. Muhtelif edebî neviler. *A.* Şiir. Eski arap edebiyatında olduğu gibi, modern arap edebiyatında da şiir en çok taammüm etmiş ve en muhafazakâr bir nevidir. Bütün arap memleketlerinde sayısız şair buluruz. Fakat hakikatte XIX.—XX. asırlarda şiir tarihi, değişik şartlar altında, eski şiirin ihyasından başka bir şey değildir. Evvelce inhıtat devri şairleri taklit edilirken, şimdi al-Mutanabbī, Abbâsî devri ve hattâ cahiliyet şairleri örnek tutulmaktadır. Muhafazakâr olmakla beraber, lisana kuvvetle hâkim bulunan Nāṣīf al-Yāzicī [b. bk.] (1800—1871) Suriye'de şiirin üstadı olmuştur. Diğer muhitlerde Avrupa tesiri açıktan açığa hiss edilmektedir; msl. bedbin şiirleri ile felsefî ve ictimaî fikirlerini ifade etmeğe çalışan halepli Fransīs Marrāş (1836—1873). Mısır'da eski şiirin ihyası devri, bir az daha sonra Maḥmūd Sāmī al-Bārūdī (1839—1904) ve İsmā'īl Ṣabrī (1854—1923) ile başlamıştır. Bunların şiirleri tamamen Abbâsîler devri veya kadîm şiir üslûbundadır. Bunlar, ekseriya, hangi şairleri tazmin veya tanzîr ettiklerini de kaydetmişlerdir. Zamanımızın en meşhur Mısır şairlerinden Aḥmed Şavḳī (1868—1932) ve Muḥammed Ḥāfiẓ İbrāhīm (1871—1932)'in eserleri, bir az daha canlıdır. Bunlardan Aḥmed Şavḳī, harpten evvel tam bir saray şairi (*šā'ir al-amīr*) idi. Dile tamamen hâkim, fakat eski şekillere sıkı sıkıya bağlı idi. „Şairlerin emîri" (*amīr al-šu'arā'*) olarak kazandığı şöhret, harpten sonra, bütün arap memleketlerinde daha ziyade arttı. Hayatının son senelerinde arap trajedisini vücuda getirmeğe çalıştı. Ḥāfiẓ İbrāhīm'e gelince, bir halk çocuğu olan bu şair, daha ziyade siyasî ve ictimaî mevzulara karşı incizap duyuyordu. Şekil ve üslûp itibariyle, o da eski örnekleri tâkip eder. Mısır'ın üçüncü meşhur şairi Ḫalīl Muṭrān (doğm. 1871, Ba'albek) bilhassa lirik eserlerinde ve hikâyelerinde, büyük bir kudret göstermiştir. Üslûbu, hususiyle kafiye ve vezin itibarı ile, çok serbest ve mütenevvidir. Daha genc nesilden olan muharrirler, bir çok hususlarda alâkabahş dîvânlar neşretmişlerdir ('A. M. al-'Aḳḳād, doğm. 1889; İ. 'A. al-Māzinī, doğm. 1890; A. Miḫram, doğm. 1877; 'A. Rāmī, doğm. 1892; M. Ş. al-Rāfi'ī, doğm. 1880; A. Nasīm, doğm. 1878 v.b.). Daha yakın zamanlarda Aḥmed Zakī Abū Şādī pek ziyade sevilmiş ve rağbet görmüştür. Şavḳī ve İbrāhīm'den sonra, bugün Mısır'ın en büyük şairinin kim olduğunu tesbit etmek güçtür. — Irak şiiri XIX.—XX. asırda pek orijinal bir bütün teşkil eder. Burada Bagdad ve Musul gibi şehirlerde eski an'aneler hüküm sürüyor ve dâima bu an'anelerin mümessilleri bulunuyordu (msl. 'Abd al-Ġaffār al-Aḫras [b. bk.] (1805—1873) veya 'Abd al-Bāḳī al-'Umarī al-Fārūḳī [b. bk.] (1789—1861). Bu harekette Alūsī [b. bk.] ailesinin de rolü olmuştur. Bundan başka şi'î muhitlerde, al-Nacaf ve Karbalā' gibi „mübarek şehirlerde", Abbâsîler devri, hattâ hakikî bedevî şairleri taklit ve tâkip edilmekte idi. Bu mektebin tanınmasına, yalnız Ṣaydā (Suriye) şi'î cemaatinin takdire şâyân reisi Aḥmed 'Ārif al-Zayn'in neşriyatı sebep olmuştur. Bu cereyanın en mühim mümessili İbrāhīm al-Ṭabāṭabā'ī (1832—1901) idi. Irak'ta modern arap edebiyatı, klâsik edebiyatın ihyası ile başlamıştır. Bu, asrın sonundan beri Mısır'da yaşayan ve *Mu'allaḳāt*'ını Mısır hâdiselerine hasreden 'Abd al-Muḥsin al-Kāẓimī (doğm. 1865)'nin şiirlerinde görülmektedir. Camīl Ṣidḳī al-Zahāvī (doğm. 1869) ve Ma'rūf al-Ruṣāfī [b. bk.] (doğm. 1875), bu yeni mektebin şairleri meyanında zikredilebilir. Bunlardan felsefî temayüller ile meşbû olan birincisi, tamamen mûtat hilâfına olarak, şekillere hiç ehemmiyet vermemektedir. Kafiye ve vezinde yenilikten hiç korkmaz. Hattâ şiirlerini, vezinli, fakat kafiyesiz (*şi'r mursal*) bile yazar. Eski şekle tarafdar olan Ma'rūf'a gelince, onda hakikî bir şair kudreti vardır. Lirik ve ictimaî şiirlerinde, tasvirlerinde mükemmeliyete erişmiştir. Mamafih her ikisi de memleketlerinin hududu hâricinde pek tanınmışlardır. Diğer arap memleketlerinde, umumiyetle, pek çok şiir yazılmış ise de, bunların ehemmiyeti mahâllî kalmıştır. Suriye şairlerinden ihtiyar Salīm 'Anḥūrī [b. bk.] (doğm. 1855)'nin Mısır ile münasebeti vardır ve yeni fikirlerin tesiri altında kalmıştır. 'Īsā İskandar al-Ma'lūf (doğm. 1869), tipik bir şair ve ilim adamıdır. Yeni nesilden bir çokları da, daha şimdiden, edebiyat muhitlerinde tanınmışlardır. (Şafīḳ Cabrī, doğm. 1895; Ḫalīl Mardam, doğm. 1895; Ḫalīm Dammūs, doğm. 1888; Aḥmed 'Ubayd, Muḥammed al-Bizm, doğm. 1887; Muḥammed al-Şurayḳī, doğm. 1896; Muḥammed Sulaymān al-Aḥmed = Badavī al-Cabal v. b.). Amerika'da bulunup, eserleri başka memleketlerde neşredilen ve okunanların adedi de pek az değildir. Diğer arap mıntakalarındaki şairler, umumiyetle, yalnız kendi memleketlerinde şeref ve itibara mazhar olmuşlardır (msl. Tunuslu Muḥammed al-Ṣāzilī al-Ḫaznahdār). Şüphesiz son zamanda lirik şiirde görülen büyük tenevvû, san'at olgunluğu ve teknik inceliği inkâr edilemeyecek bir hakikattir; fakat şekil bakımından, daha büyük inkişaflar henüz yoktur. *İliada*'nın Sulaymān al-Bustānī (1904) tarafından pek üstadâne yapılan tercümesi, ancak onu taklide özenen bir iki zayıf teşebbüsün ortaya çıkmasına âmil olabilmiştir. Edebî dil yerine, halk dili ile yazılan şiir, evvelce de olduğu gibi, yalnız mizah ve hiciv için kullanılmaktadır (msl. As'ad Rustum, Amerika) ve temayül itibariyle, ekseriya, siyasîdir (msl. 'Ummar al-Ze'ennī, Suriye).

B. Roman ve hikâye. Bu iki edebî nevi (*maḳāma* ve kahramanlık romanları gibi), arap köklerinden çıkmamış, doğrudan doğruya Avrupa edebiyatı tesiri altında vücuda gelmiştir. Roman evvelâ, dâimâ tarihî roman şeklinde ortaya çıkmış ise de, çoğunun edebî kıymeti azdır. Bu tarz ilk evvel Suriye'de, al-Bustānī muhitinde, başlamış ve sonra tamamen tâlimî bir maksat ve gâye ile, bilhassa oğlu Salīm (1848—1884) tarafından işlenmiştir. Camīl İbn al-Mudavvar (1862—1907)'in kaleminden çıkan ve 1888'de neşredilen Hārūn al-Raşīd devri vekayinâmesi, edebî olmaktan ziyade, bir âsâr-i atika meraklısının eseri mahiyetinde ise de, kendinden evvel yazılan eserlere fâik bir seviyededir. Tarihî roman en yüksek mertebesini Circī Zaydān'ın pek çok olan eserlerinde buldu. Bu muharrir, 1891'den tâ ölümüne kadar, arap okuyucularına büyük tarihî neviden, hemen hemen her sene, bir roman verdi. Doğuştan tarihçi olan Circī Zaydān'ın başlıca gâyesi, bu romanları ile tarihi her kese tanıtmak ve sevdirmek, okuyucularına anlaşılır ve hoş kitap temin etmekti. O yalnız bilgi yaymak arzusunda idi ve edebî meselelere fazla ehemmiyet vermezdi. Eserleri büyük muvaffakiyet kazandı ve modern arap edebiyatında yeni bir devir açtı. XX. asrın başında örf ve âdet romanları (Ya'ḳūb Ṣarrūf ve Sa'īd al-Bustānī) ile psikolojik romanlarda (Faraḥ Anṭūn, 1874—1922) gösterilen bâzı münferit gayretler, Circī Zaydān'ın muvaffakiyeti ile rekabet edebilmekten çok uzaktı. Bir çok muharrirler onun tesiri altında kalmışlardı; daha doğrusu onun az çok muvaffak olmuş mukallitleridir. Araplarda tarihî roman nev'inin daha bir çok inkişaf imkânlarına mâlik olduğuna en büyük delil, mısırlı Muḥammed Farīd Abū Ḥadīd'in „Memlûkün kızı" (1926) romanıdır. Bu kitap, tip itibariyle, Zaydān'ın romanlarından başka olduğu gibi, bâzı hususlarda onlardan daha yüksektir.

Tarihî romanın aksine olarak, örf ve âdete dâir küçük hikâyeler, daha ziyade Mısır'a inhisar etmiştir. Şüphesiz, Suriye'de küçük hikâye yazmak teşebbüsüne de rastgelinebilir; fakat Cabrān'ın gençler için yazdığı yazılar gibi eserler, ancak birer denemeden ibarettir. Esasen kendisi de sonra bir daha bu tarzda

yazı yazmamıştır. Mısır'da da küçük hikâye pek yavaş tekâmül etti. İlk nesillerde, ictimaî tenkitler için, eski *maḳāma* şeklini kullanma teşebbüsü ile karşılaşıyoruz. Bunlar arasında, bilâhare hicret eden meşhur muharrir İbrāhīm al-Muvaylihī (1846—1906)'nin oğlu Muḥammed al-Muvaylihī (ölm. 1930)'nin *Ḥadīṯ ʿĪsā b. Hişām* adlı eseri dikkate şâyândır. Diğer muharrirlerin (ʿĀ'işa Taymūr ve M. Ḥāfiẓ İbrāhīm), küçük hikâyeleri ise bunun kadar muvaffakiyet kazanmadı. Meşhur al-Manfalūṭī de mevzularını bâzan kendi yaratarak, bâzan başkalarından alarak, küçük hikâyecilik sahasında denemelerde bulunmakta, fakat bunların mevzuu ve son derece romantik temayüllerinden ziyade, güzel lisanı ve su gibi akan üslûbu alâka uyandırmaktadır. Çok genç ölen Muḥammed Taymūr (1892—1921)'e, Mısır küçük hikâyecilik müessisi ve muasır cemiyet hayatının realist tasvirini yapan bir san'atkâr nazarı ile bakabiliriz. Hakikî bir edebî kudrete sahip, garp edebiyatına esaslı bir surette vâkıf ve çok keskin bir müşahedeci olduğundan, muasır Mısır hayatına dâir, „Gözlerin gördüğü" gibi mânalı bir unvanla, Maupassant veya Çeḫov'un hikâyelerine muadil, hikâyeler yazdı. Karedşi Maḥmūd Taymūr (doğm. 1894)'un hikâyeleri, daha ileri gitmiş ve bugün altı ciltte toplanmıştır. Maḥmūd Taymūr'un realist üslûbu ile yazılmış olan bu hikâyeler, daha büyük bir tenevvû ve ruhî tehlillerde daha büyük bir san'at göstermektedir. Hattâ lisanı bile daha temiz ve daha sâdedir. Her iki Taymūr'un hikâyeleri, yeni neslin muharrirleri üzerinde, pek büyük bir tesir yapmış ve bugünkü edebiyatta küçük hikâye moda olmuştur. Bunların muasırı olarak, aşağıdaki isimleri zikredebiliriz: 'Ubayd kardeşler, *İḥsān Hānim* ve *Surayyā* isimli iki külliyatı olan merhum ʿĪsā, *Dars mu'lim* müellifi Şiḥāta; *Suḥrīyat al-nāy* külliyatı sahibi ve bilhassa üslûbunda ince bir mizah sezilen *Yuḥkā annah* müellifi Ṭāhir Lāşīn ve daha bir çokları. Diğer arap memleketlerinde, ekseriya Mısır'ın tesiri altında, hikâyenin çok hararetli ve gayretli muakkipler bulması pek mânidardır. Irak'ta en az iki muharrir bu sahada memleket dışında da şöhret kazanmışlardır. Meselâ *Ḫālid* adlı uzun hikâye ile ve *al-Ṭalāʾiʿ* isimli külliyatın müellifi Maḥmūd Aḥmed (doğm. 1901), *al-Ḥaṣād al-avval* külliyatı müellifi Anvar Şā'ūl gibi küçük hikâye Amerika'da, ya Mısır ile beraber veya bir az daha evvel, başlamıştır. Amerika'da arap hayatına dâir küçük hikâyeler yazan ʿAbd al-Masīḥ Ḥaddād bu arada zikredilebilir. *Ḥikāyāt al-mahcar* başlığı altında toplanan ve Cabrān'ın tesiri altında yazılan bu küçük hikâyeler, mâhiyet ve nevi itibarı ile, adetâ fotografik, fakat mizahîdir. Mīḫā'īl Nu'ayma, psikolojik hikâyelerinde derin tahlillere bir haylı yer vermektedir ve XIX. asır rus edebiyatının tesirinden de âzâde değildir.

Artık şimdi, modern arap edebiyatında küçük hikâyenin hakikî tekâmül yollarını bulduğunu ve bir dereceye kadar muvaffak da olduğunu söyleyebilirsek de, daha uzun hikâye olan roman, hiç bir terakki eseri göstermemiştir. Zamanımızda bu sahada ancak tek-tük bâzı teşebbüsler kaydedebiliriz. Daha sonra meşhur bir gazeteci olan M. H. Haykal'in 1914'te yazdığı uzun hikâye, *Zaynab*, mükemmel bir başlangıç idi. Mevzuu Mısır köy hayatından alınmıştı; lisan, üslûp ve umumiyetle mevzuun işlenmesi itibarı ile, bütün sun'îliklerden uzak, yep-yeni bir eserdi. Fakat dikkati celbetmeğe muvaffak olamadı. Pek mârûf bir âlim olan Ṭāhā Ḥusayn (doğm. 1889) tarafından yazılan „Günler" (1927) romanı âdetâ bir âile tarihçesi şeklindedir. Hikâye Nil kenarında, küçük bir kasabada Mısırlı kör bir çocuğun hayatını anlatır. Yalnız hakikî bir hayatın canlı bir tasviri olarak değil, aynı zamanda lisan, üslûp ve mevzuun sunuluş tarzı itibarı ile, edebî bir şaheser olarak, en büyük takdire lâyıktır. Tavfīḳ al-Ḥakīm tarafından daha büyük mikyasta, üç fasıl olarak, tertip edilmiş olan „Hepsi bir yerde" isimli eserin yalnız orta kısmı, iki cilt olarak, çıkmıştır. „Ruhun dönüşü" (1927'de yazılıp, 1933'te çıktı), 1920 senelerinde, Mısır'da geçen hâdiselerden bahseder. Tahkiyesindeki san'at, terkibindeki mahâret ve lisanındaki sâdelik itibarı ile, okuyucular üzerinde iyi bir intiba bırakmaktadır. Bu bir kaç misâl, modern arap edebiyatında romanın da lâyık olduğu dikkat ve ihtimama yakında kavuşacağına dâir, ümit vermektedir.

C. Tiyatro. Roman gibi, tiyatro da yerli köklerden (msl. *māḳama*, hayâl oyunu, şi'îlerin şebihleri = mystère) zuhûr etmemiştir. Ecnebi mekteplerinde, ders yılı sonunda, talebe temsilleri âdet hâline gelmiştir. Mevzuları Kitab-ı mukaddes, eski zaman klâsiklerinden ve daha sonra arap tarihinden alınan bu piyesler, umumiyetle mektep hocaları tarafından yazılırdı. Yalnız hıristiyanlar değil, müslümanlar da edebiyatın bu şubesinde san'at kabiliyetlerini tecrübe etmeğe başladılar; msl. Suriye'de İbrāhīm al-Aḥdab (1826—1891), „Makidonyalı İskender" ve „Endülüslü İbn Zaydūn" piyeslerini yazdı. Örf ve âdet komedisi de, nisbeten daha eskiden ve Avrupa tesiri altında başladı. Suriyeli Mārūn Naḳḳāş (1817—1855), İtalya'ya yaptığı seyahatleri ile, Molière'in eserlerini ve yeni italyan tiyatrosunu yakından tanıdı. Memleketine dönünce, Molière tarzında üç komedi yazdı ve heveskârlara oynattı. Bunlardan ikisi Suriye muasır hayatından, üçüncüsü ise, *Bin bir gece* hikâyelerinden alınmıştır. Bunlar, oldukça muvaffakiyet kazandı; Ṭannūs al-Ḫurr (1860)'un kaleminden çıkan ve bir az muvaffak olan bir kaç komediyi istisna edersek, Naḳḳāş'ın vakitsiz ölümünden sonra, bu çığırdan pek yürüyen olmadı. Tahminen yirmi sene sonra (1875) İskenderiye'de, suriyeli Adīb İsḥāḳ ile merhum Naḳḳāş'ın kardeşi olup, 1884'te vefat eden Salīm Naḳḳāş tarafından, bir tiyatro kumpanyası teşkil edilmiştir. Bu devirde repertuarı teşkil eden eserler, gittikçe hep sözde-klâsik trajedilere inhisar ediyordu. Bu mektebin başlıca mümessilleri Yāzicī—Bustānī zümresine mensup kimselerdi. İlk trajedilerden biri, Ḫalīl al-Yāzicī [b. bk.] (1856—1889), *al-Muruvvat va 'l-vafā'* idi; mevzuu, câhiliyet devrine âit bir masalda geçen meşhur bir mâceradan alınmıştır. İhtiyar al-Yāzicī'nin yeğeni Nacīb al-Ḥaddād (1867—1899), bilhassa velûd bir muharrir idi ve 16 piyes bıraktı. Bunlar başlıca Corneille, Victor Hugo, A. Dumas ve Shakespeare adaptasyonları idi; fakat, ekseriya, bunlardan eserlerin aslına intikâl etmek pek kolay olmazdı. Bu muharrir, trajedi nevinden, bir kaç orijinal eser de yazdı (*Ṣalāḥ al-Dīn*, *Ṣārāt al-ʿarab* gibi). Bu eserler, ekseriya Avrupa zevkine göre çok iptidaî ve dramatik tesir itibariyle pek noksan oldukları hâlde, tâ büyük harbe kadar arap sahnesinin en çok sevilen piyesleri oldu. Mısırlı muharrir Muḥammed ʿOsmān Calāl [b. bk.] (1829—1898), bir kere daha örf ve âdet komedisini ihyaya çalıştı. Corneille ve Racine'in trajedilerini edebî bir lisanla arapçaya tercüme etmekle beraber, Molière'in bir komedisini, Mısır örf ve âdetlerine uydurarak, halk dili ile tercüme etmek cesaretini gösterdi. Bu işi san'at ve maharetle ve bir haylı muvaffakiyetle başardığı inkâr edilemezse de, halk dili sahnede o zamana kadar hiç işitilmemiş bir şey olduğundan, 1912'ye kadar, eserleri oynanamadı. Bütün bunlar, neden 1920'ye kadar arap sahnesine, bir çok alelâde mukallidi bulunan Nacīb al-Ḥaddād tarzında, tercüme veya te'lif, sözde-klâsik eserlerden başka bir şey girmemiş olduğunu izah eder. 1920—1930 arasında, evvelce ismi geçen Muḥammed Taymūr'un gayretleri neticesinde, yeni bir devre başladı. Bu zat tiyatroyu her şeye tercihan tetkik ve tetebbu ettikten sonra, müteaddit sahne monologlarından başka, tiyatro san'atının nazariye ve tarihine dâir meseleler hakkında da pek çok yazı yazdı. Dört piyes bıraktı: ikisi komedi, biri dram ve biri de operet idi. Mevzuu eski Mısır'dan alınmış olan operetten mâda, hepsinin sahneleri modern Mısır'da geçer. Halk dilinin kullanılması ve tiyatro tekniğinin mükemmelen tatbikı sâyesinde, bu piyesler çok canlıdır. Hakikatte ilk dramatik komedi olan bu eserler büyük muvaffakiyet kazanmıştır. Bundan tamamen ayrı olarak, Mīḫā'īl Nu'ayma de, Amerika'da çok alâka uyandırıcı psikolojik ve ictimaî tahlilleri ihtiva eden bir örf ve âdet komedisi yazmak teşebbüsünde muvaffak olmuştur. Bu, „Babalar ve oğullar" (1917) isimli bir dramdır. Mevzuu Suriye'deki yeni hayattan alınmıştır. Mukaddimesi, müellifin dramatik ibda meseleleri ile ne kadar uğraştığını gösterir. Bu nevi gayretlerle arap tiyatrosundan ileride çok iyi neticeler bekleyebiliriz. Anṭūn Yazbak'in yine halk dili ile yazılmış Mısır piyesleri (bilhassa *al-Ẓabā'iḥ*, 1925), daha ileri bir adım mahiyetindedir. 1930'a doğru meşhur şair Aḥmed Şavḳī, sözde-klâsik trajedi nev'ini ihyaya çalıştı. Mevzularını kadîm Mısır ve arap tarihinden alarak (Kleopatra, Keykâvûs, Mecnûn, Endülüs emîresi v.s.), bir çok manzum piyesler yazdı. Hakikî klâsik arapça ile bugünkü zevke göre yazılmış olan ahenkdar mısrâları sâyesinde, bu piyesler arapça konuşan halk arasında çok rağbet kazandı. Mamafih bu eserler arap tiyatrosu tarihinde ileri bir adım olmaktan çok uzaktır.

Piyeste muhavere lisanı meselesi, romanda olduğundan, çok daha mühim ve mânidardır. Bugünkü temayülden anlıyoruz ki, edebî lisan hâlâ sıkı sıkıya kaidelere bağlı kalmaktadır. Fakat, gerek ʿOsmān Calāl ve gerek Taymūr gibi, muharrirlerin başka istikametlere doğru yürüme teşebbüsleri de ihmâl edilemez. Edebî lisanın lüzumunu müdafaa eden nazariyatçılar da eksik değildir. Suriye'de Mārūn Ġuṣn (doğm. 1881)'un yazıları etrafında çok kuvvetli bir münakaşa açıldı. Çok canlı olan bu meselenin halli, henüz pek uzak görünüyor. İlk eserlerinde konuşma dilini kullanmış olan romancı Maḥmūd Taymūr'un, son zamanlarda, daha ziyade edebî lisana dönüşü mânidardır. Hâlbuki bizzat kendisi de, nazarî olarak, ileride bir „Mısır arapçasının" kullanılmasının mümkün olacağını müdafaa edenlerden biri idi. Romancı Tavfīḳ al-Ḥakīm, romanlarında muhaverelerdeki konuşma dili ile mülâhaza ve tasvirlerindeki edebî lisanı büyük bir san'at ve hüner ile mezcetmiştir. İki dilin bu tarzda uzlaştırılması, meselenin şimdilik en iyi hall şekli gibi görünüyor.

D. Diğer neviler. Modern arap edebiyatının tekâmül tarihinin hususî şartları, bizi ekseriya edebiyattan hâric tutulan nevilerden de bahse mecbur etmektedir. Bu bakımdan matbuat çok büyük bir mevki işgâl eder. O, yalnız okuyucu için değil, yazıcı için de mühim bir mektep olmuştur. Evvelce hiç bilinmeyen gazete

üslûbu, makaleler ile tedricen tekâmül etmiş ve diğer edebî şekiller için de bir örnek olmuştur. Makale üslûbu, hitâbet (siyasî v.s.) üzerinde de müessir olmuştur; ekseriya mensûr şiire yaklaşan ve halk tarafından sevilen muhtelif makaleler gibi, tenkit makaleleri ile edebiyat tarihi tetkikleri de bu üslûptan çıkmıştır. Bu gazete üslûbu tekâmül devrelerini oldukça sür'atla geçirdi. XIX. asrın ilk yarısında ortaya pek dikkate şâyân bir şey çıkmadı ise de, Bustānī 'nin, neşrettiği bir çok gazete ve mecmualar ile, bu sahada, çok geçmeden, büyük bir tesiri görüldü. Bu mektep, ateşli hatib Adīb İsḥāḳ ve daha akademik zihniyetli Nacīb al-Ḥaddād gibi, birbirlerinden çok farklı gazeteciler yetiştirdi. Avrupa 'ya muhaceretlerin de tesiri oldu ve al-Şidyāḳ ile muarızı Rizḳ Allāh Ḥassūn (ölm. 1880) ve eski eserleri neşretmekle sitayişe lâyık bir hizmette bulunan Ruşayd al-Daḥdāḥ (1813—1889) gibi, bir çok mühim simalar bu sâyede yetişti. 1880—1890 arası, Mısır için bir dönüm noktasıdır. 'Arābī Paşa isyanı, gazetelerde neşrettiği bir çok siyasî, fakat sık sık hicve kaçan yazılarında ekseriya konuşma dilini kullanan 'Abd Allāh Nadīm (1844—1896) 'i ve Şayḫ Abū Naẓẓāra ismi ile şöhret kazanarak, Fransa 'ya giden Ya'ḳūb Şannū' (1839—1912) 'u sahneye çıkardı. 'Abd al-Raḥmān al-Kavākibī (1849—1903), ihtilâlci, seyyah ve romantik bir panislâmizm tarafdarı olarak, başlı başına bir mevki işgâl eder. Bu zat *Umm al-ḳurā* 'sında, Mekke 'de muhayyel bir panislâmizm kongrasına dâir, çok san'atkârâne bir utopia kaleme almıştır. Aynı devirde Muḥammed 'Abduh mektebinin nufuzu da artmakta idi. Bu mektep bugünkü arap lisanı ile konuşan en meşhur siyasî hatib Sa'd Zaġlūl (1859—1927) 'ü yetiştirdi ki, onunla ancak XX. asır iptidasında millî partiyi tesis eden Muṣṭafā Kāmil [b. bk.] (1874—1908) mukayese edilebilir. Muḥammed 'Abduh 'ten sonra gelenler, münhasıran ve bilhassa islâmiyete dâir mevzular (tefsir ve din müdafaaları) ile meşgûl oldular ve edebî hareket üzerinde doğrudan doğruya tesir icra edemediler. Muhafazakâr Raşīd Riżā, yazılarında yenilik görülen Muḥammed Farīd Vacdī (doğm. 1875) bu zümredendir. *Mu'ayyad* 'in baş muharriri 'Alī Yūsuf (1863—1913), daha ziyade bir muharrir olarak, tanınmıştır. Dürzü ümerasından Şakīb Arslān 'ın da mühim bir mevkii vardır. Öteden beri *Muḳtaṭaf* gazetesi baş muharriri olan Ya'ḳūb Şarrūf (1852—1927) ve *İliada* 'nın mütercimi olmakla meşhur olup, pek çok seyahat eden ve Türkiye hakkındaki kitabı ile, arapların cihan harbinden evvelki ictimaî hayat şartlarını en iyi anlatan Sulaymān al-Bustānī (1856—1925), gazetecilikte eski Suriye mektebinin an'anesini Mısır 'da devam ettirmişlerdir. Abdülhamid zamanında Türkiye 'de geçirdiği menfa hayatını ve müslüman âlemindenki ictimaî mücadele ve ihtilâfları, çok canlı ve ateşli bir lisan ile, anlatan ve arap-türk uzlaşmasının hararetli bir müdafii olan Valī al-Dīn Yegen (1873—1921) 'in makale, musahabe (essai) ve şiirleri, Bustānī 'nin akademik üslûbü ile, taban tabana bir tezat teşkil eder. Muḥammed 'Abduh 'ün en genç talebesinden Muṣṭafā al-Manfalūṭī, yeni üslûbu yaratmakla temayüz etmiştir. Bu zatın muvaffakiyeti çok büyük ve yerinde oldu. Mamafih müteaddit Avrupa eserlerinden yaptığı tercümelerin asıl eserlerin doğru anlaşılabilmesine ne dereceye kadar hizmet ettiği, ayrı bir meseledir. Amerika 'daki suriyeliler mektebi bilhassa makale ve mensûr şiirlere fazla rağbet göstermiştir. Her yerde tanınan ve takdir edilen Amīn al-Rayḥānī bu iki nev'in de müessisi addedilebilir. Gerek musahabe gerek mensûr şiir nev'ini yüksek bir dereceye çıkaran ve onları geniş bir muhite okutup sevdiren, kendisidir. Hâlâ bu iki nev'e merbût bulunmakta ve son kitaplarında bunlara bol bol tesadüf edilmektedir. Cabrān, hemen hemen, yalnız bunlar ile meşgûl olmuştur. Eserleri, sâdece muayyen bir mevzu veya fikir etrafında toplanan mensûr şiir ve musahabe külliyatından başka bir şey değildir. Amerika 'daki muahhar suriyeliler mektebinde daha çok tenevvu buluruz (bilhassa M. Nu'ayma); fakat musahabe ve mensûr şiir en çok sevilen nevi olarak, kalmıştır. Bu muhtelif mevzulu musahabeler Mısır 'daki modernistlerin başlıca hususiyetini teşkil eder. Bunlar edebiyat tarihine ve felsefî ve ictimaî meselelere karşı hususî bir alâka gösteriyorlar; fakat şâyân-ı dikkattir ki, bu mektebin en mârûf mümessillerinin (msl. Manṣūr Fahmī, doğm. 1886, al-'Aḳḳād, Haykal, al-Māzinī, Salāma Mūsā, doğm. 1888 v.b.) kitapları, hemen hemen gazete ve mecmua makalelerinden mürekkeptir. Bu hâdise bu nev'in bilhassa yaşamak kabiliyeti olduğunu gösterir ve matbuatın edebiyat üzerine olan tesirini isbat eden yeni bir delildir.

Arap hayatının hususî şartları mutalâa edilince, kadın ediplerin eserleri bilhassa dikkati celbeder. Edebiyat sahnesine sonradan çıkan kadın müelliflerin sayısı (bilhassa müslümanlar arasında) ve bunların edebî faâliyet sahaları dâimâ mahdut kalmıştır. Ekseriya kadın hareketlerini kuvvetle himaye eden ve buna müteallik meselelerie yakından alâkadar olan erkek muharrirler de vardır. Kadın muharrirler en evvel yine Suriye 'de, evvelce sözü geçen edebî encümenlerde, ortaya çıkmışlardı: Varda al-Yāzicī (1838—1924), gerek Mısır 'da ve gerek Suriye 'de, şair olarak şöhret kazandı. Maryānā Marrāş (1848—1922), mecmualarda neşriyat yapmak cesaretini gösteren ilk kadındı. Bu iki kadın hıristiyan muhitlerinde tanınmıştı. 'Ā'işa Taymūr (1840—1902) ise, müslüman muhitlerinde şöhret kazanmıştır. O, yalnız şiir değil, *maḳāma* tarzında hikâyeler ve feminizm ile ictimaiyat meselelerine dâir, bir çok makaleler yazdı. Asıl kadın gazete ve mecmualarının teessüsü, bunlardan sonra gelen nesle âit bir şeref teşkil eder. Bu hareketin başlıca mümessilleri suriyeli idiler: A. Averino (doğm. ₸1872) bir müddet Mısır üniversitesinde terbiye konferansları veren Labībe Hāşim (doğm. 1882) ve New York 'ta çalışan gazeteci ve romancı 'Afīfa Karam (1883—1924). Müslüman ülkelerindeki kadın hareketlerinin nazarî esasını kuran Ḳāsim Amīn (1865—1908) idi ki, 1899 'da yazdığı *Taḥrīr al-mar'a* ve 1901 'de neşrettiği *al-Mar'a al-cadīda* isimli iki kitabı ile, büyük bir münakaşanın açılmasına sebebiyet verdi. Vefatından sonra basılan „Vecizeler" i, bütün ömrünü kadın meselesine hasretmiş olduğunu gösterir. Feminist edebiyatın en mühim mümessillerinden olan Malak Ḥifnī Nāṣif (1886—1918) Ḳāsim Amīn 'in muakibi ve halefi addedilebilir. Malak, bilhassa kadın hareketlerine müteallik, ictimaî ve terbiyevî meselelere dâir, bir çok yazı yazan âlim ve şair Muḥammed Ḥifnī Nāṣif (1856—1919) 'in kızı idi. Onun görüş ve mutalâaları, Ḳāsim Amīn 'inkilere nisbetle, bir az daha muhafazakârdı. Onunla pek yakından münasebeti olan ve günün arapça yazan en mârûf kadın muharriri Mayy (Maryam Ziyāda) (doğm. ₸1895) idi. 1920—1930 arasında bilhassa musahabe ve mensur şiirde hususî bir faâliyet gösterdi. Mevzuları, pek fazla derin işlenmemiş olmakla beraber, çok çeşitlidir. Edebiyat tarihi meselelerine karşı büyük alâka göstermiştir ve yazılarında kadın seleflerinin bâzı hususiyetleri belirir. 1928, 1929 'da aslen dürzî olan Naẓīra Zayn al-Dīn 'in, Ḳāsim Amīn 'in meşgûl olduğu mevzulara dâir, çıkan iki kitabı, büyük bir heyecan yaratmış ve Suriye 'de kadın hareketinin ne kadar genişlediğini göstermiştir. Suriye 'de feminist edebiyat dâvasına hizmet eden diğer muharrirler de eksik değildir; msl. bir müddet *al-Ḥusnā* mecmuasının baş muharriri olan Cirī Niḳūlā Baz (doğm. 1882). Suriye 'de zamanımızın kayda değer kadın muharrirleri arasında Salma Ṣā'iġ (doğm. 1889) 'ı zikredebiliriz. Salma, sâdece terbiyevî faâliyeti ile değil, aynı zamanda musahabe ve hikâyeleri ile de şöhret kazanmıştır. 1920—1924 'te *al-Facr* mecmuasını çıkaran ve bugün Kanada 'da yaşayan Naclā Abi 'l-Lama' ve daha başkaları vardır.

Netice olarak şu hakikati söyleyelim ki, son zamanlarda araplar arasında edebiyat tarihine hususî alâka ve merak uyanmıştır. Daha evvel, eski nesilden de Aḥmed Taymūr (1871—1930) veya Aḥmed Zakī gibi, muharrirlerin klâsik eserleri neşri ve bu eserlere dâir tetkikleri dolayisiyle, tanınmışlardı; fakat şimdi hemen hemen bütün mısırlı modernistler, hüner ve kabiliyetlerini, edebî tenkitlere hasrediyorlar. Bu ciddî münakkidlerin başında Ṭāhā Ḥusayn bulunmaktadır. Bu zat ile beraber Mısır üniversitesi profesörlerinden Aḥmed Amīn, Żayf ve daha bir çokları veya daha genç âlimlerden Zakī Mubārak, Kāmil Kīlānī ve diğerleri zikredilebilir. Yūsuf İlyān Sarkīs (ölm. 1932), Ḫayr al-Dīn Zurukī ve daha başkalarının kaleminden bir kaç mühim bibliyografyaya âit eserler çıkmıştır. Suriye 'de bu nevi tetkikler öteden beri büyük rağbet görmüştür (krş. İskandar Abkāriyūs [b. bk.], doğm. 1885). Eski nesilden olan A. Ṣālḥānī (doğm. 1847), L. Şayḫō (1859—1928), Muḥammed Kurd 'Alī (doğm. 1876), F. Ṭarrāzī (doğm. 1865), Ḳuṣṭākī al-Ḥimṣī (doğm. 1858) v.b. 'ına yeni nesilden Ṣafīḳ Cabrī, Fu'ād al-Bustānī halef olmuşlardır. Bunlardan al-Bustānī 'nin edebiyat tarihine dâir, üzerinde iyi çalışılmış ve pek alâkabahş ders kitapları vardır. Irak 'ta da, Muḥammed Bahcat al-Aṯarī, Rafā'il Buṭṭī v.b. gibi, genç kuvvetler de *Luġat al-'arab* 'ın nâşiri Anastās al-Karmalī (doğm. 1866) 'ye iltihak etmektedirler. Tunus 'ta pek tanınmış olan Ḥasan Ḥusnī 'Abd al-Vahhāb ve Amerika 'da Suriye 'den gelen Fīlīb Ḥittī v.b. vardır. Edebiyat tarihine dâir bu eserlerden bir çoğu Avrupa âlimlerinin eserleri seviyesindedir. „Şark ve garp, artık birbirinden ayrılamaz", yâni şark ve garp birlikte yürüyecektir. Umumiyetle modern arap edebiyatında olduğu gibi, bu sâhada da öyle bir devire yaklaşıyoruz ki, onda artık „arap" kelimesi ile „avrupalı" kelimesi arasında zıddiyet kalmayacak; hepsi müşterek bir beşerî kültür ve edebiyat içinde kaynaşacaktır. Bunun başka başka memleketlerde yegâne mümeyyiz vasfı ise, yalnız lisan ayrılığında olacaktır.

Bibliyografya: Araştırmaların vaziyet ve sâhası: 1. Ign. Kraçkovskij, *Dars al-ādāb al-'arabīya al-ḥadīṯa* (*RA AD*, 1930, X, 17—28).—2. Umumî eserler: H. A. R. Gibb, *Studies in contemporary Arabic Literature*: I. *The Nineteenth Century* (*BSOS*, 1928, IV, 745—760); II. *Manfalūṭī and the „New Style"* (*göst. yer.*, 1929, V, 311—322); III. *Egyptian Modernists* (*göst. yer.*, s. 445—466); IV. *The Egyptian Novel* (*göst. yer.*, 1933, VII, 1—22 (en iyi umumî bakış); Ign. Kraçkovskij, *Entstehung und Entwicklung der*

neu-arabischen Litteratur (*WI*, 1928, XI, 189—199; 1922'de yazılmıştır); ayn. mll., *Vorrede zu K. V. Ode-Vasilieva: Proben der neu-arabischen Litteratur (1880—1925)* (*MSOS As.*, 1928, XXXI, 180—199); ayn. mll., *Modern Arabic Literature* (rusça) (*Zapiski*, 1934, III), *EI*'den makale, iki lâhikası ile beraber, „The subject Chronological and Geographical limits" ve „History of the Research"; ayn. mll., *Die arabische Poesie* (rusça; *Wostok*, 1924, IV, 110—112); A. Schaade, *Moderne Regungen in der 'irāḳischen Kunstdichtung de Gegenwart* (*OLZ*, 1926, s. 865—872); Ign. Kraçkovskij, *Arabische Dichter der Gegenwart übersetzt in die Ido-Sprache* (*MSOS As.*, 1928, XXXI, 165—169); ayn. mll., *Der historische Roman in der neueren arabischen Litteratur* (*WI*, 1930, XII, 51—87); C. Prüfer, *Drama* (arapça; *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, 1911, IV, 876—878); M. Hartmann, *Die Zeitungen und Zeitschriften in arabischer Sprache* (*Spécimen d'une Encyclopédie Musulmane*, Leyden, 1899, s. 11—15); ayn. mll., *Carîda*, I (*The Arabic Press*, I, 1062—65); Ign. Kraçkovskij, *Die Litteratur der arabischen Emigranten in Amerika* (*MO*, 1927, XXI, 193—213); M. Taymür, *Die neue Entwicklung der erzählenden Litteratur in der Gegenwart* (*WI*, 1931, XIII, 46—54); T. Khemiri ve G. Kampffmeyer, *Leaders in contemporary Arabic Literature. A. Book of reference.*, 1. kısım (*WI*, 1930, IX, 1—40 + ٤١); Charles C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt. A. Study of the modern Reform Movement inaugurated by Muḥammad 'Abduh* (London, 1933; edebiyattaki modernist hareketin tetkiki için elzemdir); R. Paret, *Zur Frauenfrage in der arabisch-islamischen Welt* (Stuttgart-Berlin, 1934).

3. Biyografya ve bibliyografya mâlzemesi: Brockelmann, *GAL*, 1902, II, 469—511; ayn. mll., *Geschichte der arabischen Litteratur*[2] (Leipzig, 1909), s. 241—258; Cl. Huart, *Littérature arabe*[2] (Paris, 1912), s. 404—437; K. T. Khaïrallah, *La Syrie* (Paris, 1912), s. 32—118; L. Cheikho, *La Littérature arabe au XIX. siècle*[2] (arapça; Beyrut, 1924—1926), I—II; ayn. mll., *Tārîḫ al-ādāb al-'arabîya fi 'l-rub' al-avval min al-ḳarn al-'išrîn* (Beyrut, 1926); F. Ṭarrāzî, *Tārîḫ al-ṣiḥāfat al-'arabîya* (Beyrut, 1913), I—II, Circî Zaydān, *Tārîḫ ādāb al-luġa al-'arabîya* (Kahire, 1914), IV; ayn. mll., *al-Muḫtaṣar fi tārîḫ ādāb al-luġa al-'arabîya* (Kahire, 1924), s. 267—294; ayn. mll., *Tarācim maṣāhîr al-ṣarḳ* (Kahire, 1910), I[2] (Kahire, 1922) II[3]; G. Kampffmeyer, *Arabische Dichter der Gegenwart* (*MSOS As.*, 1925, XXVIII, 249—279; 1926, XXIX, 173—206; 1928, XXXI, 100—165; 1930, XXXIII, 179—193 (arap modernistleri hakkında bütün alman edebiyatının bilhassa mühim bibliyografik bir tetkiki ile beraber, XXVIII, 249—253); ayn. mll., *Die Anfänge einer Geschichte der neueren arabischen Litteratur* (*MSOS As.*, 1928, XXXI, 170—179; modern eserlerin bibliyografyası); ayn. mll., *Index zur neueren arabischen Litteratur, göst. yer.*, s. 200—205 (matbû veya diğer müracaat edilen eserlerin isim fihristi, *MSOS As.*, XXVIII—XXXI, *WI*, XI ve *GAL*); E. van Dyck, *İktifā' al-ḳanū' bi mā huva 'l-maṭbū'* (Kahire, 1896); J. E. Sarkis, *Dictionnaire encyclopédique de bibliographie arabe* (arapça; Kahire, 1928—1930); Ḫ. al-Zurukli, *al-A'lām. Ḳāmūs tarācim li-aṣhar al-ricāl va 'l-nisā' min al-'arab va 'l-musta'ribîn fî 'l-cāhilîya va 'l-islām va 'l-'aṣr al-ḥadîṯ* (Kahire, 1927—1928, I—III); A. al-İskandarî va 'l-Şayḫ Muṣṭafā 'Inānî, *al-Vasîṭ fi 'l-adab al-'arabî va tārîḫihi*[4] (Kahire, 1924), s. 317—354; *al-Mucmal fî tārîḫ al-adab al-'arabî* (Kahire, 1929), s. 225—270.

4. Metinler: K. V. Ode-Vasilieva, *Proben der neu-arabischen Litteratur* (1880—1925), I. metin, II. lûgat (rusça ve arapça; Leningrad, 1928—1929); R. Naḫla, *al-Muḫtarāt* (Beyrut, 1930—1931), I—II; G. Kampffmeyer, *Arabische Dichter der Gegenwart*, yk. bk.; T. Khemiri ve G. Kampffmeyer, *Leaders in contemporary Arabic Literature*, s. 1—41; Cheikho ve Zaydān, *Tarācim maṣāhîr al-ṣarḳ; tür. yer.* ve şarkta basılan bazı mektep kitaplarında bunlardan parçalar vardır.

5. Tercümeler: Ferdinand de Martino ve Abdel Khalek Beg Saroit, *Anthologie de l'amour arabe* (Paris, 1902), s. 325—369 (*Les contemporains*: 'Abbās b. 'Alî al-Makkî, Ḥasan Ḥusnî, Maḥmūd Sāmî al-Bārūdî, İsmā'îl Ṣabrî, Ḥifnî Nāṣif ve Aḥmed Şavḳî 'nin şiirlerinin tercümeleri; bunlardan bâzılar Hans Bethe tarafından alm. tercüme edilmiştir: *Arabische Nächte*, Leipzig, 1920, s. 97—101); Raphael Nakhla, *Kelka maestroverki dil moderna liriko araba* (Stockholm, 1920; yirmiden fazla modern şairin Ido'ya tercümesi, bk. *MSOS As.*, 1928, XXXI, 166—169); Trowbridge Hall, *Egypt in Silhouette* (New York, 1928), s. 208—278 (*Egypt's Literature*: al-Manfalûṭî, Muḥammed, Taymūr, al-'Aḳḳād, Şavḳî, A. Rāmî ve Ḫ. İbrāhîm'den bâzı hikâye ve şiirlerin A. Rāmî tarafından tercümesi); J. Schacht, *Der Islam mit Ausschluss des Qor'ān's* (Tübingen, 1931), s. 176—188 (M. 'Abduh, 'A. 'Abd al-Rāziḳ ve Ṭ. Ḥusayn'in eserlerinden nümûneler). G. Widmer, *al-Zahāvi* (Berlin, 1935); *Zeitschrift für Missionskunde* (1934). Bundan başka M. 'Abduh; Ḳ. 'Amîn, C. Cabrān, M. 'O. Calāl, M. Ḥifnî Nāṣîf, Ṭ. Ḥusayn, Ş. al-Ḥûrî, M. Nu'ayma, A. al-Rayḥānî, A. Şavḳî, Maḥmûd Taymūr, C. Zaydān v.s. gibi müelliflerin de münferit eserlerinden bir çok tercümeler vardır. Gerek bunlar veya diğer münferit müellifler için bk. madd.

(IGN. KRATSCHKOWSKY.)

ARABİSTAN. 'ARABİSTĀN, „arap memleketi", vaktiyle ekseriya Ḫūzistān denen İran eyaletinden behsederken, hemen hemen münhasıran, resmî lisanda kullanılan bir tâbirdir. Fazla mâlûmat için bk. mad. ḪŪZİSTĀN 'Arabistān kelimesi iran dilinde bâzan, Arabistan yarım adasına da delâlet etmek üzere, kullanılır. (STRECK.)

A'RÂF. [Bk. A'RÂF.]

A'RÂF. A'RĀF (A.), *'urf* [b. bk.]'un cem'i, *Ḳāmūs* şerhi *Tāc al-'arūs*'a göre, *'urf* ve *'uruf* „yüksekçe kum tepesi" demektir, her yüksek noktaya da denilir. Horozun cismine nazaran en yüksek yeri olan ibiğine de *'urf* derler. Bu maddenin *'irfān* „bilmek"'ten geldiği dahi söylenmektedir. *Al-A'rāf*, Kur'an'ın VII. sûresinin ismidir. Sûreye bu ismin verilmesi, cennetlikler cennete, cehennemlikler cehenneme girdikten sonra, aralarının bir sûr ile ayrılarak bu sûrun yüksek noktalarında yâni *a'rāf*'ta bir takım kimselerin bulunacağı veyahut bu *a'rāf* ehlinin cennet ve cehennemlikleri alâmetlerinden tanıyacakları dolayısiyledir. Diğer taraftan İbn 'Abbās'dan 'Ubayd Allāh b. Abî Yazîd vasıtasiyle, Ṭabarî'nin bir nakline göre, A'râf cennet ile cehennem arasında bir tepedir ki, burada bir kısım halk tevkif olunurlar. Bunların tevkif olunmalarının sebebi olmak üzere de, sevap ve günahlarının müsâvi olması gösterilmiştir.

[Bu madde tevsi' edilmiştir.]

ARAFAT. 'ARAFA yahut 'ARAFĀT, Mekke'nin 12 mil şarkında bulunan bir dağın ismidir. Hakikatte, koyu yeşil renkli granit yığınlarından mürekkep bu tepe, aynı adı taşıyan ova zemini üzerinden, ancak 50—70 m. kadar yükselir. Eb'adının küçüklüğüne rağmen, haccın rükünlerinden *vaḳfa* (*vuḳūf*)'nin icra edildiği yer olmak bakımından, büyük bir şöhret kazanmıştır. Bu şöhret cennetten kovulan Âdem ile Ḥavvā'nın yıllarca ayrılıktan sonra buluştukları yer olmak rivâyeti ile de artmıştır. (Adının menşei kat'î olarak mâlûm değilse de, yukarıd aişaret edilen buluşmaya (*ta'arafa*) bağlayanlar vardır). Diğer taraftan, İbrāhîm peygamberin burada Cabrā'îl ile görüştüğü de riyâyet edilir. Hattâ kâinat yaratıldığı sırada, bütün dağlar arasında ilk önce bu dağın Allaha iman ettiği, halk arasında mütevatirdir. Dağın şark yamacı üzerinde, kayada oyulmuş geniş basamaklar vardır ki, buradan zirveye çıkılır ve basamakların altmışıncısında ovaya hâkim bir düzlüğe varılır. Burası, kurban bayramının arife (*'arafa*) günü hutbe okunan minber hizmetini görür. Evvelce Peygamberin de hacılara buradan hitap ettiği söylenir. Dağın zirvesinde, Umm Salima'ye göre, *Ḳubba* adını taşıyan bir makam vardı (İbn Cubayr'in bu hususa dâir söyledikleri hakkında bk. de Goeje, s. 173). Evliya Çelebi *Seyahatnâme*'sinde mufassal olarak tasvir edilen bu kubbe, yakın zamanlarda Vahhâbîler tarafından tahrip olunmuştur. Dağa, mûtad olarak, Cabal al-Raḥma (rahmet dağı) de denilir. Bir rivâyete göre, burası evvelce İlāl adını taşırmış; fakat bu adın hakikatte Arafat dağına âit olduğu şüphelidir. Wellhausen'a göre, bu isim, islâmiyetten evvel, bu mahâlde kendisine ibadet olunan bir ilâhın veya bir makamın adı olabilir.

Arafat dağının cenubunda, üzerinde tek-tük bodur mimosa çalılarının bulunduğu kumluk ve çorak Arafat ovası uzanır. Bu ıssız saha, senenin yalnız bir gününde, kurban bayramı arifesinde (9 zilhicce) fevkalâde canlanır. Bundan bir gün evvel (*tarviya* günü), sabah namazı kılındıktan sonra, Mekke'den çıkılarak, Minâ'ya gelinir ve orada, ertesi arife gününün sabahına kadar, ikamet edilir; namazlar kılınıp dualar okunur. Arife günü, sabah namazından sonra, buradan hareket edilerek, Arafat dağına gidilir (bir kısım hacılar, arifeden bir gün evvel Arafat'a gelerek, orada çadır kurar ve geceyi, dualar okuyarak, burada geçirir); öğle vakti, öğle ve ikindi namazları bir arada kılındıktan sonra, dağın etrafında vakfeye durulur; minbere çıkan imam [osmanlı saltanatı devrinde bugün hitabet vazifesini Mekke kadısı ifa ederdi], haccın menasikini, gerek Arafat'ta ve gerekse bilâhare gidilecek olan Müzdalifa'de yapılması lâzım dinî merasimi, şeytanın taşlanmasını, kurban kesilmesini v.s. anlatan bir hutbe irat eder. Hacılar, *„labbayka, labbayka"* lâfzının geçtiği cümleleri tekrar etmek suretiyle, defalarca telbiyede bulunurlar ve güneşin gurubunu müteakip, Arafat'tan ayrılarak, Müzdalifa'ye inerler.

Bir çok islâm seyyahları Arafat dağının ziyaretini tasvir etmişlerdir. Evliya Çelebi, gerek dağ ve gerekse burada yapılan merasim hakkında, etraflı tafsilât verir. Seyyah Ali Bey (asıl ismi Badia y Leblich)'de de buna dâir mâlûmat görülür. Son senelerde Cezayir müslümanla-

rından Ḳā'id ben Şarîf'in meydana getirdiği eserde şâyân-ı dikkat tafsilât verilmektedir. Ali Bey, Burton, bilhassa S. Hurgronje (*Bilder aus Mekka*, XIII—XIV) ve Ḳā'id ben Şarîf'in eserlerinde Arafat'a âit resimler bulunur.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, I, 418 v.d.; II, 89; Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 645 v.d.; İbn Cubayr (nşr. de Geoje), s. 168 v.d.; İbn Baṭūṭa (Paris), I, 397 v.d.; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 691 v.d.; Burckhardt, *Travels in Arabia*; Ali Bey, *Travels*, I, 67 v.dd.; Burton, *Pilgrimage to el-Medinah and Meccah* (2. tab.), II, 214 v.dd.; Snouck Hurgronje, *Het Mekkaansche feest*, s. 141 v.d.; Cāid ben Cherif, *Aux Willes Saintes de l'Islam* (Paris).

ARÂ'İŞ. AL-'ARĀ'İŞ, frans. Larache, Atlas okyanusu kıyısında, Tanca'nın takriben 70 km. cenub-i garbîsinde, Fas'ın ispanyollara âit kısmında bir şehirdir. Al-'Arā'iş, Vād Lukkos çayının okyanusa döküldüğü mevkiin cenubunda bulunan bir tepenin yamaçları üzerine kurulmuştur. Şehir eski bir sûr ile çevrilmiş olup, zikre değer yalnız bir pazar yeri (*sūḳ*) vardır. Şehrin iç kale kısmı (*ḳaṣba*) bir harâbe yığınından başka bir şey değildir. Şehir, portakal ve nar bahçeleri, zeytinlikler ve bağlar ile çevrilidir. Limanı, Fas şehrinin ithalâtı ve Avrupa'ya yapılan yün ihracatı için, bir transit merkezi olmuştur (1901'de ithalât 5.040.000 ve ihracat 1.230.000 frank); fakat demiryollarının inşası, bu ticareti son senelerde Casablanca'ya çevirmiştir; esasen Vād Lukkos çayının getirdiği alüviyonlar, büyükçe gemilerin limana girmesine mâni olmaktadır. Şehrin takriben 5.000 nüfusu vardır ki, bunun 2.000'i yahudi ve 200 kadarı avrupalılar (bunun 2/3'si ispanyol).

Al-'Arā'iş, Lixus'taki romalıların kolonisinin yerini tutmuştur ki, bu Lixusın da eski bir kartaca şehri olan Lyx'in yerine geçmiş bulunuyordu. Bu iki mevki, al-'Arā'iş'in takriben bir saat şimâl-i şarkîsindedir ve yerlerini, halkın Şemmiş tesmiye ettikleri harâbeler bugün de göstermektedir. — Eski şehre gelince, XIII. asırdan evvel yaşamış olan arap müellifleri, bunu zikretmemişlerdir. Bu eski şehir, ihtimâl, Banī 'Arūs berber aşireti tarafından kurulmuştur. Bu aşiret şehre, etrafında bulunan bir çok bağları dolayısiyle, al-'Arīş mtā' Banī 'Arūs ismini vermiştir. Murabıtlar sultanı Ya'ḳūb al-Manṣūr, Vād Lukkos ağızına hâkim olmak maksadı ile, bir kale inşa ettirdi. İspanya hıristiyanları 1270'te şehri zaptederek, erkek ahaliyi kılıçtan geçirdiler ve kadınları da esir olarak İspanya'ya götürdüler. Fakat şehir tekrar inşa edildi; cenovalı ve venedikli tâcirler devamlı surette şehre bez, ipekli kumaş ve cam getirerek, oradan da yün, deri, kumaş ve pamuk götürürlerdi.

Al-'Arā'iş, Cebel-i Tarık boğazına yakın bir mevki olduğundan, hıristiyanlar ona göz dikmekten geri kalmıyorlardı. Portekizler, Arzila'yı zaptettikten sonra, al-'Arā'iş'e yerleşmeğe beyhude uğraştılar. Bunlar 1477'de, çayın ağzında bulunan bir adayı zaptetmeğe muvaffak oldular ise de, çok geçmeden çekilmeğe mecbur kaldılar. Fas hükümdarı, şehri yeni taarruzlara karşı müdafaa etmek için, 600 piyade ve 300 atlıyı alabilecek kadar büyük bir *ḳaṣba* inşa etti. İspanyollar, portekizlerden daha tâlihli çıktılar. „Al-'Arā'iş bütün Afrika'dan daha kıymetlidir" diyen Louis Philippe II.'in teşebbüs ettiği bir çok beyhude müzakerelerden sonra, ispanyollar 1610'da, bu mevkii ele geçirmeğe muvaffak oldular: Muḥammed al-Şayḫ al-Ma'mūn, rakibi olan al-Zaydān'a karşı, ispanyolların ittifakını kazanmak için, şehri onlara bıraktı. Marquis de St. Germain o sene al-'Arā'iş'i, İspanya kıralı Philippe III. namına, teslim etti. Şehir 79 sene ispanyol işgâli altında kaldı. İspanyollar, şehri tahkim etmek ve bir fransisken manastırı inşa etmek için, büyük meblâğlar sarfettiler; fakat hemen devamlı bir surette müslümanların ablukası içinde kalarak, hiç bir menfaat elde edemediler. 1689'da, Mūlāy İsmā'īl, „bütün sahilleri hıristiyanlardan temizlemeğe" karar vererek, „mücahit" kafileleri ile takviye edilmiş 16.000 kişilik bir ordunun başına geçti ve al-'Arā'iş üzerine taarruz etti. Beş ay süren bir muhasaradan sonra, şehir, 11 teşrin II.'de, teslim oldu. Cebâlileler ve rifliler ile yeniden iskân edildi. Al-'Arā'iş, bundan sonra, faslıların elinde kaldı; fakat hıristiyan devletleri, müteaddit defalar, buraya karşı bahrî nümayişler yaptılar. 1765'te fransızlar, limana iltica etmiş olan korsan gemilerini tahrip etmeğe teşebbüs ettiler ise de, tam bir felâkete uğrayarak, 450 adam kaybettiler. Avusturya amirali Bandiera, 1830 tarihinde, şehrin sûrları önünde demirlemiş bulunan Fas donanmasının bakiyesini ateşe yakmak istedi ise de, büyük zayiat vererek, geri çekilmeğe mecbur oldu. 1860'ta, İspanya-Fas harbi esnasında, ispanyol donanması al-'Arā'iş'i topa tuttu; fakat şiddetli fırtına yüzünden bombardıman isabetli olmadığından, bu şehir büyük tahribata uğramadı. Şehir şimdiki hâlde, Fransa ile İspanya arasında imzalanan 1912 anlaşması neticesinde, Fas'ın İspanya hükmü altına geçen kısmında bulunmaktadır.

Bibliyografya: La Primaudaie, *Villes maritimes de Maroc* (*Rev. Africaine*, 1872, s. 460—471); P. Castellanos, *Historia de Maruecos* (Tanger, 1898), fasıl VI; Meakin, *The Land of the Moors*, s. 147—157; R. Leclerq, *Monographie économique de Larache* (*Bulletin du comité de l'Afrique française. Renseignements coloniaux*, 1905, nr. 11bis, s. 453—469; 12bis, s. 530, 533 ve 1906, nr. 2, s. 43—49); krş. mad. FAS, bibliyografya.

(G. YVER.)

[Bu madde aslından kısaltılmıştır.]

ARAKÂN. ARAKĀN, Hindistan'ın şarkında, ingilizlerin 1826'da zaptettikleri Burma (Birmanya) eyaletinin bölgelerinden birinin ve bu bölgeden geçen dağların adıdır. Bölgenin bugünkü merkezi Akyab, bundan önceki de Mrohaung (ingl. yazılışı: Myohaung)'dır. Bölgenin mesahası 16.000 ingiliz mili murabbaı olup, nüfusu ise, 1826 da, 100.000'den fazla değilken, 1901'de 762.102'yi bulmuş (bunlardan müslüman olanlar 162.754 kişi) ve 1931'de de 1.008.535'e varmıştır.

ARAL GÖLÜ, orta Asya'da büyük bir göl olup, mesahası, son tetkiklere göre, 63.270 km.², adaları ile birlikte, 64.490 km². Garbî Türkistan'ın en büyük iki nehri olan Amu-Derya [b. bk.] ile Sır-Derya [b. bk.] bu göle dökülür. Aral gölünün sathı deniz seviyesinden 48 m. yüksek olup, vasatî derinliği, Voykov'a göre, 16,2 m., âzamî derinliği ise, garp kıyısına yakın bir yerde 68 m.'dir. Suyu az tuzlu (10/1000) olup, sathı her kış mevsiminde, şimâl-i şarkî ve cenub-i garbî taraflarında, buzlarla örtülür; buna mukabil yazın satıh sularının suhûneti 27°'yi aşmakta ise de, bu yüksek suhûnet derinlere doğru sür'atle azalır ve hemen 1°'ye iner. Gölün etrafındaki arazide iklim çok şiddetli (Kazalinsk'te suhûnet vasatîleri kânun II. —11° 8, temmûz — 26°) ve yağışlar gâyet azdır (Kazalinsk'te senede vasatî olarak 43 günde 123 mm.). Yağışların azlığına ve göl sathında vukua gelen şiddetli tabahhura rağmen, iki büyük nehrin getirdiği su kütlesi, göl seviyesini az çok raksî tahavvüller ile beraber, muvazene hâlinde tutmaktadır. Göle kavuşan nehirlerden Sır-Derya'nın deltası son senelerde sür'atle genişlemiş olduğu hâlde, Amu-Derya'nınki fazla inkişaf eder gibi görünmemektedir.

Aral gölü, eski yunan ve roma müelliflerince pek mâlûm olmasa gerektir. Mamafih orta Asya'da Maiotis'e dâir verilen gâyet mütenakıs mâlûmata (burada, Don nehrinin eski adı olan Tanaïs'in Sır-Derya'ya verilmiş bulunması gibi, Azak denizinin adı olan Maiotis, Aral gölüne verilmiştir) ve „Oxus bataklığından" (Oxiané limnē, Palus Oxiana; Ammianus Marcellinus'ta palus Oxia) bahsedilmesine bakılırsa, onlarca Aral gölünün pek müphem olarak bilindiği neticesine varılır. Eski çin vesikaları (II. asırdan itibaren) Aral mıntakasında, hem de gâyet umumî bir şekilde, ancak bir „şimâl" veya bir „garp" denizinden bahsederler. Bizans elçisi Zēmarchos (568 m.s.)'un bahsettiği gölün (limnē) Aral gölü addedilip edilemeyeceği hususunda da kat'î bir şey söylenemez.

Arap coğrafyacılarında daha tafsilâtlı mâlûmat bulmaktayız. Aral gölünün İbn Ḥurdāẕbeh'te Kurdar (doğrusu Kerder, krş. Amu-Derya) gölü (*buḥayra*) adı ile geçmiş olması muhtemeldir. III. asrın nihayetinde, yâni X. asır başlarında, İbn Roste, gölü, adını söylemeden, tasvir eder. Ona nazaran Amu-Derya'nın döküldüğü gölün 80 fersahlık (İṣṭaḫrī ve muahhar devir coğrafyacılarına nazaran, 100 fersah) bir çevresi vardır ve Sır-Derya munsabında, İbn Ḥavḳal'e nazaran, mevkii Cānkent (bugün Kazalinsk denilen kasabanın takriben 22 km. cenub-i garbîsinde) harâbeleri ile tâyin edilen Yeñi-Kent (arap. al-Ḳarya al-Ḥadīṣa, fars. Dih-i Nav)'ten iki günlük mesafede bulunan sahil, IV. (X.) asırda ne hâlde ise, bugün de aşağı yukarı öyledir. Cenup sahili için de aynı şey söylenebilir. Muḳaddasī, Mizdāḫkān'dan Amu-Derya'nın eski şark sahilinden 2 fersah mesafede olup, hâlen Köhne-Ürgenç olan Gurgānc'ın karşısında Kerder'e iki gün yolculuk, oradan Parātegīn (Barātegīn ve Farātegīn tarzında yazılır)'e kadar bir gün yolculuk ve iki menzil (*barīd*, iki fersahlık), göl sahiline varıncaya kadar da daha bir günlük yol hesap eder. Gölün, Aybugir gibi Çink yakınlarında olup, şimdi tamamiyle kurumuş bulunan havzalarının vaktiyle Aral gölü ile birleşmiş bulunup bulunmadığı hakkında kat'î bir şey söylemek mümkün değildir. Her hâlde Aral gölü ile Sarıkamış arasında bir irtibat mevcut değildi. Ḫvārizm'den peçeneklerin memleketlerine gitmeği arzu eden seyyahın (Gardīzī'ye nazaran) Ḫvārizm (Çink) dağına giden yolu ihtiyar etmesi ve oradan, „Ḫ ārizm gölünü" sağda bırakarak, kum çölünü kat'etmesi icap ediyordu. İṣṭaḫrī ve bunu tâkip eden devrin coğrafyacıları Ḫvārizm gölünden (Buḥayrat al-Ḫvārizm), hâric ile irtibatı bulunmayan, tuzlu bir göl diye, hakikate mutabık bir şekilde, bahsederler. Yalnız, bu göle Curcānīya, yâni Gurgānc, şehrinin adını veren Mas'ūdī, Aral gölü ile Hazer denizi arasında bir irtibatın mevcudiyetini, yanlış olarak, kabul eylemektedir. Cihān-nāme (VII.=XIII. asır başları)'de ve bu menbâdan mülhem diğer eserlerde (bu meyanda, 881=1476/1477'de ölmüş bulunan, Curcānī'nin kitabından) Ḫvārizm gölü isminden başka bir de „Cand gölü" (Sır-Derya'nın aşağı mecrasında bulunan mârûf şehre nisbetle Buḥayra-i Cand) isminin kullanıldığı görülür.

VII. (XIII.) asırdan X. (XVI.) asra kadar, daha eski zamanlarda yazılmış menbâlardan ikti-

baslar müstesna, Aral hakkında hiç bir mâlûmata sâhip bulunmamaktayız. Hattâ Ḥâfiẓ Abrū (820=1417), *Zubdat al-tavārīḫ*'te, „eski eserlerde" mezkûr bulunan „Ḫvārizm gölünün" kendi zamanında artık mevcut bulunmadığını iddia etmektedir. Amu-Derya o zaman umumiyetle Hazer denizine dökülür addolunmakta idi. Bâzı müelliflere nazaran da, Sır-Derya artık Aral'a dökülmüyordu. Daha VIII. (XIV.) asırda coğrafyacı İbn Faḍl Allāh al-'Omarī tarafından zikredilen tüccar Badr al-Dīn al-Rūmī, Cand'in aşağısında üç günlük mesafede, Sır-Derya'nin cereyan istikametini değiştirdiğini haber vermektedir. Ḥâfiẓ Abrū'ye nazaran, bu nehrin Amu-Derya'ya dökülmesi icap eder. Babur-nāme'de Sır-Derya'nın başka hiç bir nehir ile birleşmediği, fakat kum çölünde kaybolduğu kaydedilmektedir. Amu-Derya'ya taallûk eden hususlarda, bu coğrafî mâlûmat, nehrin aşağı cenup mecrasında geçen tarihî hâdiseler ile de teeyyüt eylememektedir [krş. AMU-DERYA]; Sır-Derya'ya gelince, ona dâir bu nevi mâlûmata mâlik bulunmamaktayız. Abu 'l-Ġāzī Aral'ı „Sır teñizi" diye zikretmekte ve Sır-Derya'nın her hangi bir tarihte Aral gölüne dökülüp dökülmediği hakkında hiç bir mâlûmata sahip görünmemektedir. Bu müellife göre, Amu-Derya, ancak 980 (1572/1573)'den itibaren, yeniden Aral'a akmağa başlamıştır. İngiliz Jenkinson'un seyahatnâmesinde (1588) geçen bâzı müphem tâbirlerin „Aral"'a âit olduğu kat'iyetle söylenemez. Türkçe „ada" mânasına gelen ve şüphesiz burada delta yapan bir adaya delâlet eden *aral* kelimesi, ilk önce Abu 'l-Ġāzī tarafından, „nehrin göle döküldüğü noktayı" göstermek için, kullanılmıştır. Bundan müştak olarak, göl bilâhare bu ismi almış bulunmaktadır (kazaklarda Aral-teñizi). XII. (=XVIII.) asırda Aral adı verilen ve merkezi Kungrat olan delta adası, ilk defa müstakil bir ülke olarak, zikredilmektedir. Bu ülke, ancak Muḥammed Raḥīm Ḫān (1221—1247=1806—1826) tarafından, tekrar Ḫîva'ye ilhak edilmiştir.

Rus menbâlarına müracaat olunursa, Aral, ilk defa olarak, XVII. asır başlangıcına âit „büyük harita"'da „koyu mavi renkli deniz" adı ile gösterilmekte ve Hazer denizi ile birleştirilmektedir. [Aral gölüne Mâvi deniz denilmesi, o zaman bu göle kalmukların Kökçe-teñiz demelerinden ileri gelse gerektir] Aynı tâbir Witsen'in *Noord- en Oost-Tartarye* (1. tab. 1687)'sinde de görülmektedir. Bugün ruslar tarafından kullanılmakta olan „Aralskoye more" (Aral denizi) adı, rus vesikalarında, ilk defa olarak, 1697'de görülüyor. Garbî Avrupa haritalarında bu isme 1723 (bk. de l'Isle)'ten itibaren tesadüf ediyoruz; mamafih 1727'de orta Asya'yı dolaşmış olan rum Bazilios Batatzes, Aral hakkında ilk mâlûmatı Avrupa'ya getirmiş olduğunu iddia eder. Bu mâlûmat Londra'da bir çok münakaşalara sebebiyet vermiştir. Aral gölü, ilmî bir şekilde, Butakov ile Pospelov tarafından tetkik ve tasvir olunmuştur (1847—1848). Sahilin göle doğru ilerlediği bir çok defalar görülmüş ve bu keyfiyet göl sahasının tarihî devirlerde çok daraldığı faraziyesine sebep olmuştur. Lâkin bu faraziye, yukarıda zikredilen, tarihî mâlûmata uymamaktadır. Mamafih, takriben 1885'ten itibaren, bütün Türkistan göllerinde olduğu gibi, Aral gölü sathının da tedricen yükseldiği görülmektedir. Her tarafta sular umumî alçalma tarihi olarak gösterilen 1847'deki kıyıya varmış, bâzı yerlerde bunu bile hayli aşmıştır. Bunun gibi, geçen asırlarda da su sathının, devrî olarak, yükselip alçalmış olduğunu kabul etmek zarureti vardır. İç memleketlerin (İran, Türkistan v.s.) sür'atle kuraklaşması faraziyesi, arap coğrafyacıları tetkik edilirse, kıymetsiz kalır. Aral gölünün kıyıları, bugün umumiyetle az meskûndur. Fakat 1905'te Orenburg-Taşkent demiryolu gölün simâl-i şarkî kenarına gelince, burada Aralsk adı verilen ve az zamanda büyüyen bir balıkçı köyü kurulmuştur. O zamandan beri demiryolu, Aral gölünde tutulan büyük mıkdarda balığın ihracına da hizmet etmektedir.

Bibliyografya: Göl, 1900'den 1902'ye kadar Rusya coğrafya cemiyetinin Türkistan kısmı namına, L. Berg tarafından, tetkik olunmuştur. Bunlara âit izahat, cemiyetin mecmuasının üçüncü cildindedir (Taşkent, 1902); aynı mecmuada (c. IV) göle dâir W. Barthold tarafından verilen tarihî mâlûmat ile aynı mesele hakkında *MSOS, Westas. Stud.*, VI, 216'da onun bir raporu ve 1901 tarihli *Zemlevedeniye*'de yazısı vardır. Aynı müellifin Aral hakkında rusça tafsilâtlı bir monografisi çıkmıştır (1908; almanca serlâvhası: *Versuch einer physisch-geographischen Monographie*). I. Muşketov, *Turkestan* (rusça, II, 1866, 1906); A. Woeikof, *Le Turkestan Russe* (Paris, 1914), s. 89 v.d.; L. S. Berg, *Aralskoye more* (*Izv. Turkest. otd. imp. russk. geogr. obşç.* V, 1908; A. Woeikow tarafından hulâsası: *Petermann's Mitteilungen*, 1909, s. 82—86); J. Walthers, *Das Oxusproblem in historischer und Geologischer Bedeutung* (*Petermann's Mitteil.*, 1898, s. 204—214); W. Obrutchew, *Zur Geschichte des Oxusproblems* (*Petermann's Mitteil.*, 1914, I, 87 v.d.); W. Barthold, *Nachrichten über den Aral-See und den unteren Lauf des Amu-Darja* (alm. trc. H. von Foth), Leipzig. 1910]. (W. BARTHOLD.)

ARAPKİR. 'ARABKĪR ('ARABGĪR), şarkî Anadolu'da, Fırat çayının sağ tâbilerinden Arapkir suyunun yayla manzaralı arazi içinde açtığı geniş bir vâdide, Fırat'ın 22 km. garbında, deniz seviyesinden takriben 1200 m. irtifada bulunan ve Malatya vilâyetine tâbi kaza merkezidir. Bu şehrin adı, orta çağdaki arap fütuhatı ile alâkalı olup, ermenicede buna 'Arapkēr denildiği gibi, bizans kaynaklarında burası Arabrakes şeklinde geçmektedir. Topraklarının verimliliği dolayısiyle, yerleşmeğe müsait olan bu sahada, ilk çağların iskân vaziyeti hakkında bilgilerimiz noksandır. Eski Malatya (Melitene)'dan Zimara'ya giden yol üzerindeki Hispa veya — Batlamyus (V, 6, 20)'un zikrettiği gibi, bununla müteradif olarak — İspa'nın şimdiki Arapkir civarında olması, Antoninus'un *Itinersarium*'unda adı geçen Dascusa'nın da yine bu çevrede, fakat Fırat yakınında bulunması muhtemeldir. 'Arabkīr adı eski arap coğrafyacılarında görülmez; fakat İbn Bībī'nin 1281 (880) tarihine doğru yazdığı selçukîler *Vekayinâme* (nşr. Houtsma, Leyden, 1902)'sinde müteaddit defalar adı geçmektedir. Orta çağda ermeni prensleri, iranlılar ve bizanslılar arasında elden ele geçen şehir, nihayet araplar tarafından fethedilmiş, XI. asır sonunda selçukîler tarafından işgâl olunmuş ve XV. asır başında, Timur istilâsı geçtikten sonra, osmanlı mülküne ilhak edilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın teşkilâtına göre, Arapkir, Sıvas eyaletine bağlı bir sancak merkezi idi. 1834 (1250) tarihinde, Mezraa eyalet merkezi olduğu vakit, Arapkir buna bağlı bir kaza hâlinde bulunuyordu. 1292'de Diyarbekir'den ayrılan Ma'mūrat al-'Azīz (Elaziz) müstakil mutasarrıflığına, 1878 (1296)'de aynı adlı vilâyete, nihayet yeni taksimata göre, Malatya vilâyetine bağlı bir kaza olmuştur. Fakat bugünkü Arapkir, eskisinin yerinde değildir: XIX. asrın ilk yarısında, Malatya'da olduğu gibi, şehrin ahalisi, buraya bir kaç kilometre mesafede bulunan bağlar arasında yerleşmişlerdir; neticede, eski Arapkir tamamiyle terkedilerek, onun yerine, sür'atle inkişâf eden başka bir belde ḳâim olmuştur. Ch. Texier'nin ziyareti sırasında, onun ifadesine göre, Arapkir'in nüfusu hemen hemen müsavi nisbette türkler ve ermenilerden mürekkep bulunuyordu. Arapkirliler, köylere kadar yayılmış olan pamuklu bez dokumacılığı, kumaş boyacılığı ve kervancılık ile geçinirlerdi. Daha o zamandan, şehir ve civar köyler halkı arasında, para kazanmak üzere, İstanbul'a ve Anadolu'nun diğer şehirlerine gidenler çoktu. Müteâkip devirlerde, bilhassa tezgâh san'atlarının inhıtatı ile alâkadar olarak, işsizliğin artması neticesinde, kısmen de büyük şehirlerde hizmetçilik ve resmî dâirelerde odacılık suretiyle para kazanmanın, toprak ile uğraşmaya nazaran, daha câzip görünmesi yüzünden, gurbet ihtiyarı bir kat daha çoğalmıştır. Şarkî Anadolu'nun diğer bölgelerinin halkı arasında olduğu gibi, Akdeniz kıyısındaki memleketlere, hattâ Amerika'ya gitmek suretiyle, sergüzeşte atılan arapkirliler de olmuştur. Mamafih evvelce maarife vakfedilen ve bugün hem fen ve edebiyat fakültelerinin müşterek binası, hem de *İslâm Ansiklopedisi*'nin çalışma yeri olan Zeyneb Hanım konağının sahibi Yusuf Kâmil Paşa [b. bk.] ile Türkiye'de irfan sahasında tanınmış bir çok zavat da bu kasabadan çıkmıştır. Şehrin nüfus mikdarı ve terkibi hakkında muhtelif kaynaklarda görülen mâlûmat, bermûtat birbirine tevafuk etmemektedir: Ainsworth, Arapkir'in nüfusunu 1839 senesinde, 6.000'i ermeni olmak üzere, 8.000 kabul ederse de, bu tarihten bir kaç sene evvel, İngiltere konsolosu J. Brant, Arapkir'de ev sayısının 6.000 olduğunu ve bunun 4.800 kadarının müslümanlara ve ancak 1.200'ünün ermenilere âit bulunduğunu kaydeder ki, eğer bu doğru ise, hem nüfusun mikdarı, hem de müslümanların nisbeti, evvelki tahmin ile mukayese edilmeyecek kadar, fazla demektir. Taylor'un ifadesine göre, 1868'de Arapkir'in nüfusu 35.000'i bulmakta idi. V. Cuinet, 1890 tarihine doğru, bu nüfusu, 11.000 müslüman ve 8.500 gregoryen ermeni olmak üzere, 20.000 mikdarında kaydeder.

XIX. asrın sonunda, bilhassa manusa adı verilen neviden, pamuklu bezler dokunmasına devam edilmekte idi. Tepelik bir zemin üzerinde, sertliğine rağmen müsait bir iklim ve bol su sâyesinde çok gelişmiş olan yemiş ağaçlarının meydana getirdiği kesif bahçelikler içine, ayrı ayrı mahalleler hâlinde dağılmış, düz damlı evlerden mürekkep Arapkir, pamuklu bezler ile beraber, yemiş, hububat ve şarap ihrac etmek suretiyle, faâl bir ticaret yapmakta idi. Fakat 1914—1918 harbi senelerinde şehir, büyük sarsıntılara uğramış, sanayi faâliyetleri tamamiyle sönmüş, meşhur bağ ve bahceleri zarara uğramış, evlerinin çoğu harap olmuştur. Şimdi Arapkir, vaktiyle kendisine parlak bir hayat temin etmiş olan zirâî imkânların da yardımı ile, yeniden kalkınma alâmetleri göstermektedir. 1935 sayımında kasabanın nüfusu 6810 idi. 1595 km². saha işgâl eden Arapkir kazasının merkezinde ve 82 köyünde yaşayan nüfus mikdarı 30.000'e varıyordu. Kasaba, oldukça iyi bir şöse ile, 86 km. mesafede bulunan Elaziz'e bağlı bulunduğu gibi, vilâyet merkezi Malatya'ya olan uzaklığı da bundan bir az fazladır. Yeni yapılan Sıvas-Erzurum ve Sıvas-

Malatya demiryolları, kazanın oldukça yakınından geçmek suretiyle, ticaret imkânlarını genişletmektedir; bu itibarla, Arapkir'in tekrar eski ümran seviyesine kavuşacağı ümit edilebilir.

Bibliyografya: Kâtib Çelebi, *Cihânnümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 624; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (nşr. A. Cevdet), II, 215 v.d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 119; Ritter, *Erdkunde*, X, 793—799; E. Reclus, *Nouvelle Géographie Universelle*, IX, 371; J. Brant, *Journ. of the Roy. Geogr. Society* (1836), VI, 202 v.dd.; von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei in den Jahren 1835—1839* (Berlin, 1841), s. 357; W. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia* (London, 1842), II, 5; Taylor tarafından yapılmış bir icmâl (*Jonrn. of the Roy. Geogr. Society*, London, 1868); Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 589 v.d.; Vital Cuinet, *Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 358—361; *Ma'mūrat al-'Azīz vilâyeti sâlnâmesi*, 1310.

(BESİM DARKOT.)

ARAPLAR. [Bk. ARABİSTAN.]

ARAR. [Bk. HARAR.]

ARARAT. [Bk. AĞRI DAĞI.]

ARAS, eskilerin Araxes (Araxe) dedikleri bu nehir, şarkî Anadolu'da Erzurum'un 60 km. kadar cenubunda Bingöl dağı kütlesinin şimâl-i garbî yamaçlarında, takriben 3000 m. irtifada, müteaddit menbalardan doğar; şimâl, şimâl-i şarkî ve sonra şark istikametinde akarken, yatağı bâzan dar boğazlarda sıkışır, bâzan ovalarda genişler; mecrasının bu yukarı kısmında şarkî Anadolu'nun kışları pek şiddetli olan stepeleri ve yüksek dağları arasından geçer; sonra mecrasının orta kısmında geniş bir ovaya dahil olur ki, Ağrı (Ararat) sönmüş volkanının 5000 m.'yi aşan zirvesi, bu ova zemini üzerinde birden 4300 m. irtifaa yükselir. Dağlardan inen bir çok derelerle sulanmak sâyesinde, her türlü mutedil ve hattâ yarı medarî iklim mahsûlleri yetiştirilmesi mümkün olan ova kenarında, Revan (Erivan) ve Nahçevan şehirleri yer almış bulunduğu gibi, kadîm Ermenistan payitahtı Artaxata'nın harâbeleri de buradadır. Aras vâdisi, bundan sonra cenubî Kafkasya'nın Karabağ kütlesi ile İran Azerbaycanı'nın Karadağ'ı arasında sıkışır ve bir takım şelâleler yaparak nihayet Hazer denizine doğru uzanan aşağı mecra ovasına dahil olur ki, burası Mogan çölü adı verilen kuru bir steptir. Evvelce Aras'ın suyu, muhtemel olarak, doğrudan doğruya, Hazer denizine dökülüyordu [aş. bk.]; bugün, her ne kadar bir yan mecra, kısmen bataklıklarda yayılarak, Kızıl-Ağaç körfezine geliyorsa da, nehrin esas su kütlesi Cavād mevkiinde Kür nehrine karışarak, o vasıta ile denize gitmektedir. Ḥamd Allāh Mustavfī, nehrin uzunluğunu 150 fersah olarak gösterir; yeni coğrafya kaynaklarında Aras'ın uzunluğu umumiyetle 800 km. kadar gösterilmekte ise de, hakikatte 915 km. yi geçtiği anlaşılıyor. Aras nehrinin başlıca kolları: mecrasının yukarı kısmında kendisine karışan Pasin veya Hasankale suyu (burada Aras nehrine de halk arasında bâzan Pasin suya adı verilmektedir ve iki akar suyun kavuşak noktasının bir az aşağısında, Köprüköy'den 2 km. kadar bir mesafede, Trabzon—Erzurum—Tebriz ana yolu üzerinde, Çoban köprüsü adı ile mârûf yedi kemerli kadîm bir taş köprü bulunur), Türkiye-Kafkasya toprakları arasında 1878'den evvel olduğu gibi, bugün de hudut çizgisi teşkil eden Arpaçayı (ermeni eserlerinde Akhurean ki, Ani şehri [b. bk.] bunun vâdisi üzerinde bulunuyordu), Gökçe gölünün suyunu boşaltan ve Revan şehri yanından geçen Zanga (Zengi) çayı, Ağrı dağı cenubunda Bayezıt civarından gelen Zankimar (Makû) çayı, Van gölünün şarkındaki yüksek yaylalardan doğan Ḳotur çayı (Akçay adlı diğer bir koluna izafeten farsça Safīd Rūd)'dır.

Roma müelliflerinin Araxes olarak kaydettikleri nehrin adı, yunan kaynaklarında Ἀραξῆς (Ἀραξις şekli de vardır) olarak geçer; gürcüler buna Rakhsi derler, ermeniler Eras'eh yazarlardı. Muasır Avrupa eserlerinde Aras ile beraber, eski şekil de kullanılmaktadır; ruslar nehre Araks diyorlar. Araplar nehri, ar-Rass (al-Rāss) ve iranlılar da Aras şeklinde kaydederler. İsmin nereden geldiği kat'iyetle mâlûm değildir.

Civarındaki Kür nehrinden farklı olarak, bilhassa orta mecrasının geçtiği geniş ovada, kendisine karışan kolların yardımı ile, arazinin sulanmasına yarayan, münakale için de esaslı bir mânia teşkil etmeyen Aras nehri, eskilerce akışının sür'ati ve yatağının köprü tutmaması ile şöhret bulmuştu; Virgil, onun bu şöhretini „*Pontem indignatus Araxes*“ diye ifade etmiştir (Eneide, VIII, 728). Araxes, Herodot tarafından (I, 202; IV, 40), Medya'nın hudut nehri olarak zikredilmekte ise de, onun tavsiflerinde nehrin havzası, Hazer denizi şarkında yaşamış oldukları bilinen kavimlerin iskân sahaları ile ve nehrin kendisi de Oxus (Amu-Derya) ile karıştırılmış olmalıdır; diğer taraftan, Avesta'nın efsanevî Rangha'sına kısmen tekabül eden bu tavsifler, Strabon (I, X, 512 v.d., 531)'da da görülüyor. Akdeniz kavimlerinin şarkî Anadolu'daki yukarı Aras mecrası ile ilk teması Pompeius seferleri esnasında vukua gelmiş olmalıdır. Daha evvel Xenophon'un *On binler* (*Anabasis*, V, 4, türk. trc. Hayrullah Örs)'i 400/401 (m. ö.)'de Phasiane ülkesinden geçerlerken, Phasis (Φασις) suyu üzerinden aşmışlardı ki, bu mecra, irtibatını bilemedikleri Aras'ın — muhtemel olarak şimdiki Köprüköyü civarındaki — yukarı kısmına tesadüf ediyordu Phasis ismi bugünkü Pasin ile münasebetli görünmektedir. Aras'a âit tavsifler Mela (III, 40), Strabon (XI, 527), Plinius (V, 83; VI, 26)'ta bulunmaktadır. Batlamyus'a göre, Araxes, Kyros (Cyrus; şimdiki Kür nehri)'a bir kol göndermekle beraber, kendisi Hazer denizine dökülmekte idi; Plinius ise nehri, Kyros'a akıtmaktadır.

Aras mecrası, kadîm devirlerden beri, muhtelif memleketler arasında sınır çizgisi olmuştur; ezcümle kadîm Urarto ve Medya devletleri ile İskender imparatorluğunun şimâl hudutları Aras'ın orta mecrasına dayanıyordu; bugünkü İran'ın şimâl-i garbî hududu da, Fatḥ 'Alī Ḫān devrinde Rusya ile İran arasında akdedilen Türkmen-Çay muahedesi (22 şubat 1828) mucibince Aras üzerinde bulunmaktadır. Moskova ve Kars muahedelerinin (1921) tesbit ettiği Türkiye-Rusya hududu da, 140 km.'den fazla bir mesafe üzerinde, yine bu nehre dayanıyor. Böyle olmakla beraber, Aras nehri, her iki tarafında yaşayan kavimler arasında esaslı bir hatt-ı fâsıl teşkil etmemiştir: her iki Azerbaycan'ın kültür birliği, bu memleketin Aras şimâlinde kalan kısmının bir asırdan fazla zamandan beri Rusya hükmüne geçmiş bulunmasına rağmen, hâlâ tamamiyle silinmiş sayılamaz. Şarkî Anadolu'nun Erzurum-Kars yaylalarında ise, Aras'ın yukarı mecrası bir engel değil, belki tabiî bir yoldur; 1877 ve 1914 harblerinin bir çok mühim askerî harekâtı burada cereyan etmiştir.

Bibliyografya: İlk çağlara âit kaynaklar Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie d. Klass. Altertumswissenschaft*'ta Tomaschek tarafından yazılan Araxes makalesinde (II, 401 v.d.) gösterilmiştir; ayrıca bk. E. V. Hoffmeister, *Durch Armenien und der Zug Xenophons* (Leipzig, 1911); Aras hakkında coğrafî mâlûmat: K. Ritter, *Erdkunde*, *tür. yer.*; E. Banse, *Die Türkei*, 206 v.d.; R. Blanchard, *Asie occidentale* (*Géographie universelle*, VIII), *tür. yer.*; ayrıca bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (nşr. A. Cevdet, II, 223 v.d.); Kâtib Çelebi, *Cihān-numā* (tab. İbrahim Müteferrika, 395 v.d.); *Ḳāmūs al-a'lām*, I, 72 v.d.

(BESİM DARKOT.)

Aras, farsça coğrafya kitaplarında (bk. *Ḥudūd al-'ālam* v.s.) Nahr-i aras, arapça eserlerde ise, al-Rass tesmiye olunuyor; İbn Rusta'ya göre, Nahr al-Arminiya de denilmiştir. İbn Ḫurdāẕbeh (s. 174) ve ondan naklen, İbn al-Faḳīh (s. 296) ve İbn Rusta (s. 89)'ya göre, nehir, Ḳālī-Ḳalā (Erzurum) yanında, Ya'ḳūbī (*al-Buldān*, s. 353: الزان yerine الفرات tab'olunmuş)'ye göre, bu şehirden iki fersah ötede menbaından çıkar. Nehrin mecrası hakkında İbn Rusta'da şu tafsilât görülmektedir: Ḳālī-Ḳalā'dan sonra nehir, 'Adas nahiyesinde bir rustaka (köylük) gelir, sonra Dabīl (yâni Erivan yanındaki Dvīn) ve Madā'in yanından geçer. Burada bir taraftan Arminiya dağlarından ve diğer taraftan da Madā'in dağlarından bir çok kollar alarak, Arran (al-Rān) hududuna girer ve orada Arran nehri ile karışır, sonra Varaṣān'a gelir. Eserde adı geçen 'Adas, bugünkü Kağızman tarafları olmalıdır. „Arminiya dağları“ Karabağ ve „Madā'in dağları“ ise Karacadağ olsa gerektir. Her hâlde bu 'Adas ve Madā'in okunuşu meşkûk olduğu gibi, başka menbâlarda bunlara benzer isimlere de rastgelinmiyor. Arran nehri İbn Ḫurdāẕbeh'te ve ondan naklen İbn al-Faḳīh'te de mevcuttur ki, bugünkü Barguset = Pazar-Çay ve Akera nehirleri olsa gerektir. Varaṣān şehri Ardabīl'den Bārda'a'ya giden yolda, Aras'ın sağ sahilinde, bugünkü Rusya-İran hududunda, Altan-Arıḫ harâbeleri yerinde kâin idi (bk. Minorsky, mad. MŪḲĀN). Burası, V. asırda Müğān hunlarının payitahtı olmak bakımından, türk tarihi için çok ehemmiyetlidir. İslâm menbâları Dabīl (Dvīn) ile Varaṣān arasında bâzı köprü ve şelâlelerden bahsederler. Bu cümleden, şimdiki Culfa (Timur tarihlerinde Cūlāha) ile Ordubād arasındaki Gerger köprüsü kayda değer. Bu köprü, selçukî vezirlerinden Żiyā' al-Mulk tarafından, taştan inşa olunmuştu ve metaneti ile bu civarda emsâlsizdi (bk. Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāme*, I, 399 Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. Le Strange, fars. metin, s. 89). Bu köprü bugün harap olup gitmektedir. Aras üzerinde diğer büyük bir köprü, Pūl-i Ḫudā Āferīn'de Ordubād'dan aşağı Bazar-Çay ve Aker kavuşaklarından bir az daha aşağıda bulunmaktadır; bu köprü bugün de sağlamdır. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (*ayn. esr.*, s. 88), bu köprünün gûya hicrî 15'te, sahabeden Bekr b. 'Abd Allāh tarafından inşa edilmiş olduğuna dâir, bir rivâyet nakleder. Şelâlelerden, şimdiki Ordubād'ın yanında bulunanından Olearius seyahatnâmesinde (rusça nşr., s. 954) de bahsedilmiştir. Kâtib Çelebi (*Cihān-numā*, s. 396) insanların altından geçtiğini söylediği Arasbar şelâlesi de buralarda olsa gerektir; buralarda bu isimde bir köy mevcut ise de, istifade edebildiğim haritalarda kaydedilmemiştir. İbn Ḥawḳal *Bāb al-Varaṣān*'dan bahseder ki, bu tâbirle bu nehrin üzerindeki bir boğaz kasdedilmiş olmalıdır. Be-

lāzorī ise, *Varaşān* köprüsünden bahseder. Bu civarın en sağlam köprüsü sayılan bu köprü, ancak Afşīn'in 837 senesi seferleri esnasında, Ardabīl ile Buz arasında Barzand tarafında bina olunan Ḫuşş ve Arşaḳ (şimdiki Arşaġ) köprüleri ile mukayese edilebilirmiş. Varaşān, moğullar devrinde artık mevcut değildi. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (s. 181) Ardebīl'den Baylaḳān'a giden posta yolu üzerinde, ancak bir Aras sahilinden (Kenār-i āb-i Aras) bahseder. Timur zamanında ise, buralarda bir Aras köprüsü (Cisr-i Aras) zikrediliyor; Aras'ın şimâlinden cenubuna bu köprüden geçirilerek, Aġlaḳ nehrine geliniyor ve oradan da yukarı Müġān demek olan Aktam avlaklarına varılıyordu (*Ẓafar-nāme*, II, 382). Aġlaḳ nehrinin hangi nehir olduğunu tâyin etmek müşkül ise de, bu Aras köprüsünün Ḫudā Āferin köprüsünden başka bir köprü olması pek muhtemeldir. Ṭabarī (III, 1197—1205), ḫurramîler reisi Bābak ile, 837 senesinde vâki olan nihaî muharebelerden bahsederken, Aras'ın sağ kolları olarak, Rūz al-rūz ve Kalān-rūz'u zikreder. Bābak'in esas kalesi olan Buz, Yāḳūt (II, 93)'a göre, büyük bir nehrin Aras'a döküldüğü noktada bulunur ve civarından Aras'ın büyük bir kolu akarmış ki, suyu gûya sıtmaya iyi gelirmiş. Rūz al-rūz, işte bu nehir olsa gerektir. Ṭabarī'ye göre, bu Haştādsar dağlarından gelen bir nehirdir. Buz bundan ancak 6 mil mesafede bulunuyordu. Buna nazaran, bu nehir bugünkü Kurah-Su'ya tekabül etse gerektir. Aras'ın kendisi Ṭabarī (III, 1219)'de gâliba ancak Ġīża (orman nehri) adı ile geçmiştir ki, Bābak bu nehri aşarak, Arminīya'ye, yâni Arran tarafına kaçmıştır. Kalān-rūz da bugünkü Karasu olabilir.

Aras'ın Varaşān'dan aşağı mecrası muhtelif zamanlarda değiştiğinden, ona dâir menbâlarda verilen mâlûmat da muhteliftir. İbn Ḫurdāẕbeh, Baylaḳān'ın aşağısında, İṣṭaḫrī (s. 189), Darnīḳ denilen yerde, İbn Rusta, Berzene'de, *Ḥudūd al-ʿālam* (var. II a), Baric'de Aras'ın Kür nehri ile birleştiğini ve bu noktadan sonra, ikisi bir nehir teşkil ederek, Hazer denizine döküldüğünü zikrederler. Baylaḳān, bugünkü Miller istasyonu yanında Uren-Kala yanındaki harâbelerin yerinde kâindi (bk. Minorsky, *göst. yer.* ve *Ḥudūd al-ʿālam*, ingl. trc. s. 398). Darnīḳ ile Barzanc, şimdiki Cavād'ın yerine takabül eder (bk. *Azerbaycan yurt bilgisi*, I, 46, 80; Minorsky, *Ḥudūd al-ʿālam*, s. 403). Muḳaddasī (s. 23) ise, Kür'den ve onun denize dökülmesinden bahsettikten sonra, Aras nehri hakkında, ayrıca „Varaşān'dan sonra, Müġān'a müntehi olur ve denize dökülür" demektedir. Diğer bir yerde (s. 379) de bu nehrin Müġān (bk. Hamd Allāh Ḳazvīnī, s. 90 v.d.: Bācarvān=Bulgar çayı)'ın arkasından, yâni şimâlinden, akarak, denize munsap olduğundan bahseder. Demek onun bildiğine göre, Aras, Müġān sahrasından akarak, tek başına denize (her hâlde Kızıl-Ağaç'a) dökülmektedir. Muhtelif ve zıt rivâyetleri bir araya toplayan Yāḳūt da bu nehrin Balāsacān sahrasına doğru aktığına dâir bir rivâyet nakleder. Balāsacān sahrası, Timur tarihinde Aktam sahrası denilen yer bugünkü yukarı Müġān sahrasıdır ki, Varaşān ile Barzand arasındadır. İbn Ḥavḳal'in Aras hakkında verdiği mâlûmat Batlamyus'un verdiği mâlûmatın aynı gibidir. İbn Ḥavḳal (nşr. Kramers, s. 345) de, Batlamyus'tan tamamen mustakil olarak, Bāb al-Varaşān, yâni Varaşān boğazını geçtikten sonra, Aras suyunun bir kısmı Baylaḳān yanından akarak, Kür'e dökülür, diğer kısmı ise, Ṭabaristān (Hazer) denizine munsap olur demekttedir. Bu esere (s. 333) ilâve edilen haritada da bu keyfiyet, pek vâzıh olarak, gösterilmiştir. Haritada iki nehri birleştiren bir kol bulunduğu hâlde, nehirler denize müstakil iki koldan dökülmektedir. Rusya-İran hududu ile Karadonlu arasındaki mıntakada, yukarı, orta ve aşağı Arıḫ ismi ile, üç kanal, vaktiyle Aras'ı Akçala gölüne ve Kızıl-Ağaç'a akıtan üç eski mecranın bakiyesi telâkki olunuyor. Timur da buralarda, her hâlde Aras'ın cenubunda, Barlas-Arığı ismi ile, bir kanal açmıştı. Bu, eskiden mâmûr olduğu hâlde, sonra harap olan bir sahanın îmarı demek idi. Kanalın Aras'tan ayrıldığı yer, Köşk-i Cenkşi idi ki, yine Karadonlu hududunda bulunuyordu. Kanal 10 fersah uzunluğunda olup, Serçe-Pil denilen yere kadar uzanıyordu (bk. *Ẓafar-nāme*, II, 394). Timur'un burada kurduğu köy ve kasabalardan Niʿmat-Ābād, ayrıca zikredilmiştir (bk. *ayn. esr.*, s. 569). Bu kanal Kâtib Çelebi zamanında da mevcuttu (*Cihān-numā*, 392). Timur, nehrin şimâlinde Baylaḳān'da da bir kanal açmıştı (*ayn. esr.*, II, 543) ki, Minorsky'nin fikrince, şimdiki Yeni Gauer Arıḫ'a tekabül eder (bk. mad. MŪḴĀN). Calāl al-Dīn Ḫvārizm-şāh zamanında, Aras ile Kür nehirleri denize ayrı iki koldan dökülüyordu. Şimdiki Salyan'a yakın bulunan eski Guştasfī kasabası, iki nehrin munsabı arasında bulunuyordu. Vezir Şaraf al-Mulk burada Aras'tan Şarafī, Faḫrī, Niẓāmī ve Sulṭān Ḥud isimlerinde, büyük büyük kanallar açtırmıştır (Nasavī, *Sīrat al-Calāl al-Dīn*, s. 173 v.d., 222 v.d.). Fakat Aras'ın, o zamanlar, Kür'e muvazi olarak, ayrı bir mecradan denize dökülmesi keyfiyeti, zamanımızda bu nehrin suyunun bir kısmı Cavād'ın yukarısında, Kür'e erişmeden, Müġān içine doğru yol alarak, Akçala'ya dökülmesi kabilinden olsa gerektir. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, eskiden Guştasfī şehrinin Kür ile Aras'ın kolları arasında bina edilmiş olduğuna dâir, bir rivayet nakleder (*Nuzhat al-ḳulūb*, s. 93); hâlbuki kendi zamanında Aras, Bazar Anbarı adındaki moğul prensinin mülkü olan yerlerde, her hâlde yine Cavād'da, Kür ile karışarak, ikisi bir nehir teşkil etmekte idi (*ayn. esr.*, s. 212, 218). ʿAbd al-Razzāḳ Samarḳandī (*Maṭlaʿ al-saʿdayn*, Viyana, N. F. 223 ve 213a), Guştasfī civarındaki Maḥmūdābād'ın Aras'ın arkasında, yâni şimâlinde, olduğunu zikreder. Maḥmūdābād, Minorsky'nin zannettiği gibi (bk. mad. MŪḴĀN), Lenkeran'ın şimâlindeki Maḥmūdāvar olmayıp, Salyan'a yakın bir yerde kâin idi. Her hâlde moğullar zamanında Aras'ın Guştasfī ve Maḥmūdābād yakininde denize dökülen kolu, İbn Ḥavḳal zamanında olduğu gibi, Varaşān yanın da şarka dönerek, Kızıl-Ağaç'a akan Aras kolu değil, bu nehrin zamanımızda da olduğu gibi, Cavād (eski Barzanc) hududuna erişmeden, yâni Kür ile birleşmeden, sağa dönerek, Şina Çala tarafına akan bir şimâlî mecrası idi.

Aras'ın Barzanc yanında Kür'e karıştığı nokta, İbn al-Faḳīh'de sâdece *macmaʿ* („kavuşak") tesmiye edilmektedir; bununla, Kur'an (XVIII, 59)'da mezkûr *macmaʿ al-baḥrayn*, yâni Mūsā peygamber menkibelerinde zikri geçen iki denizin birleştiği yer, kasdedilmiştir (bk. İbn Ḫurdāẕbeh, 174). Bu mes'ele Aras nehrinin araplarca Nahr al-Rass tesmiye edilmesi keyfiyeti ile alâkadardır. Umumiyetle Aras'ın aşağısında ve Müġān'daki Varaşān, Bācarvān, Barzanc (Macma') ve Şirvān (beş-barmak dağı), islâmiyetten önce pek kuvvetli olduğu anlaşılan yahudi merkezleri idi ve bâzı eski yahudi menkibeleri buralara izafe edilmişti (bk. Z. V. Togan, *Azerbaycan yurt bilgisi*, I, 43; *Ibn Faḍlān's Reisebericht*, 313 v.d.). Kur'an (XXV, 40 ve L, 12)'da ʿĀd ve Şamūd kavimleri ile beraber zikredilen Aṣḥāb al-Rass'tan kalma harâbeler bu Arasnehri havzasında aranmıştır. Arapların buraları fethettikleri zaman Aras'ın sağ ve solunda, bilhassa Müġān'da, müteaddit şehir ve köy harâbeleri bulunuyordu. Yaʿḳūbī (*al-Buldān*, 353)'ye göre, Aras nehrinin şimâlinde, 300 harap şehir, Yāḳūt'taki bir rivayete göre, burada 1000 şehir, yine oradaki diğer bir rivayete göre, yalnız Şaḥrā-i Balāsacān'da 5.000 harap köy bulunuyordu. Bu harâbelerdeki duvarlar iyi muhafaza olunmuştu. Üçüncü bir rivâyette Aṣḥāb al-Rass'ın ülkesi, Aras nehri ile Ağrı dağları arasında gösterilmiştir. Allah, emirlerine isyan eden bu Rass kavminin üzerine Hicaz'dan Ḥāriş ve Ḥuvayriş dağlarını göndermiş ve Rass kavmi onların altında kalmış imiş. Mâlûm olduğu vecihle, Ḥāriş büyük Ağrı dağı, Ḥuvariş'te küçük Ağrı dağına araplar tarafından verilen isimdir (bk. İbn Ḥavḳal, s. 266). İbn Ḥavḳal (eski tab., s. 345) Varaşān'ın yukarısında ve aşağısında, harâbe hâlinde, müteaddit şehir bakiyesi görüldüğünü ve bunların hep ʿĀd, Şamūd ve Rass kavimlerine âit olduğunu söyler. Varaşān, Bācarvān, Barzand, Baylaḳān araplardan önce, hazarların nufuzu altında kalmış ve hazarların yahudi te'sirine kapılmaları da bu aşağı Aras kıyılarında, Şirvān ve Dağıstan'da vâki olmuştur. Rass kavmine âit menkıbeler, her hâlde Kur'an'da zikredilen aṣḥāb al-uḫdūd gibi, aslında bir ön Asya efsanesi idi; fakat Kur'an tefsirlerinde Aṣḥāb al-Rass'ı Aras nehri ile alâkadar olarak gösteren rivâyetlerde ve bunların âdât ve dinlerinden bahseden menkıbelerde (bk. *Azerb. y. bilgisi*, II, 355—360), hazarlar zamanındaki örf ve âdetler ile buralardaki eski İran kavimlerinin âdât ve an'anelerine dâir mâlûmat da bize kadar gelmiş olabilir. İhtimâl bu menkıbeler dolayısiledir ki Aras nehri ve kollarının bazı hastalıklara deva olmalarına dâir, halk akîdeleri vücut bulmuştur (bk. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, s 212; Yāḳūt, II, 93). Muḳaddasī'ye göre, Aras cennetten çıkan dört nehrin biridir; Kür ise, cehennemden çıkan diğer dört nehir meyanındadır. İslâm menbâları Aras nehri suyunun tatlılığı ve hafifliğinden ve bu nehirden çıkan Sūmāḫī adındaki balık (kara mezit balığı)'tan bahsederler.

Kür nehrinin şimâlindeki Aris (şimdi Ağdaş kasabası) de menbâlarda bâzan ارس ve بلدة ارس tesmiye edilmiştir (bk. *Azer. y. b.*, I, 83) fakat bu kelimeyi burada A r a s değil, A r i s okumak icap eder. (A. Zeki Velidi Togan.)

ʿARAŻ. [Bk. ARAZ.]

ARAZ. ʿARAŻ (A.), cem. *aʿrāż*, her hangi bir c e v h e r e ârız olan ve bu cevherin zatinden hâriç bulunan bir vasıftan ibarettir. İslâm kelâmcılarından eş'ariler *ʿaraż'ı* „mütehayyiz bir madde ile kaim olan her hangi bir v a r l ı k", mûtezile ise, „vücut bulduğu takdirde, mütehayyiz bir madde ile kaim olan bir vasıf" diye târif ederler. Bunlarca *ʿaraż*, vücut bulmamış olduğu hâlde dahi, sâbit olabilir ki, vücut bulmamış olan bu *ʿaraż*'ın mütehayyiz bir madde ile ḳâim olmağa ihtiyacı yoktur. Filozoflarca *ʿaraż*, haricte tahakkuku kendine vücut verecek bir mevzua hulûl etmesi ile ḳâim olan her hangi bir mâhiyettir. İslâm kelâmcılarına göre, *ʿaraż*'ın, hayat ve irade gibi, canlılara hâs olanları ile, hareket ve sükûn gibi, umumî olanları vardır. Onlarca filozoflar tarafından kabul edilmiş olan m a k u l e l e r mûteber değildir.

'Araż, diğer bir taksime göre, aklık ve karalık gibi, istikrarı olmak ve hareket gibi, istikrarı bulunmamak üzere, ikiye ayrılır. Bir de mâhiyetten infikâki kabil olmayan *'araż* vardır ki, buna 'araż-i lâzim derler. Eğer *'araż*'ın mâhiyetten infikâki kabil olursa, bu da 'araz-i mufâriḳ olur (msl. bir insanın okuma bilmesi, onun 'araż-i lâzim'i, bilfiil okuması ise, 'araż-i mufâriḳ'ı dır. Yüz kızarması ve gençlik gibi arazlarda 'araż-i mufâriḳ'tır). Kelâmcılarca, *'araż*'lar, vücut bulmak itibariyle, mütenahidir. İmkân itibariyle, mütenahi olup olmadığında ihtilâf vardır. Mûtezilenin ekserisi ve eş'arîler mütenahi olduğuna, Cubbâ'î ile muakkipleri mütenahi olmadığına kaildirler. Bu meselede müstereddit olanlar da vardır. Kelâmcılardan bâzıları, „hızlı hareket" misâlinde olduğu gibi, *'araż*'ın *'araż* ile de, ḳâim olacağına ḳâil olmuşlardır. Hareketteki hızlılık ve yavaşlığın müteharrik cismin mesafe katettiği zaman zarfındaki sükûn anlarının azlığı veya çokluğundan neş'et ettiğini ve bu takdirde hızlılık ve yavaşlığın, hareketin değil, hareket etmekte olan cismin sıfatı olacağını söyleyerek, bir kısım filozof ve kelâmcılar *'araż*'ın *'araż* ile ḳâim olacağını kabul etmemişlerdir.

(M. ŞEREFEDDİN YALTKAYA.)

ARAŻA. [Bk. EREDA.]

ARBĀB. [Bk. ERBÂB.]

'ARBĀN. [Bk. ARBÂN.]

ARBÂN. 'ARBĀN (A.), Ḥābûr çayının garp sahilinde, Cabal 'Abd al-'Azîz'in cenubunda, 36° 10′ şimâlî arz ve 40° 50′ şarkî tulde (Greenw.), Mezopotamya'da bulunan bir harâbe. Eski şehrin harâbeleri müteaddit tepeciklerin altında gömülüdür. Harâbenin bir ismi de, bu tepeciklerden birisine izafeten, Tell 'Acâbe'dir. H. A. Layard, eski Bâbil'inkine karabeti bulunan Mezopotamya medeniyetinin hakikî eserlerinden olan, insan başlı ve kanatlı boğa heykellerini burada bulmuştur. 'Arbān'ın, mîhî yazılarda adı görülen Gar (Ṣa)-dikanna'nın aynı olması muhtemeldir. Daha muahhar Roma devrinde, o vakitler Arabana tesmiye olunan bu şehrin, Part kırallığı hududu üzerinde başlıca mevki olmasından dolayı, bilhassa askerî bir ehemmiyeti vardı. Araplar zamanında 'Arbān, Ḥābûr havalisinin merkezi ve Ḥābûr vâdisinde ekilen pamuğun deposu olmak itibariyle, mühim bir rol oynamıştır. Coğrafyacılar (krş. msl. Yāḳūt, mad. 'Arbān) ve tarihçiler 'Arbān'dan, mâmûr bir şehir olarak, bahsederler. Ne vakit tahrip edildiği mâlûm değildir. Bununla beraber Timur zamanındaki moğul istilâsı esnasında yıkılmış olması mümkündür.

Bibliyografya: K. Ritter, *Erdkunde*, XI, 271; H. A. Layard, *Niniveh und Babylon* (alm. trc. Zenker), s. 208 v.dd.; M. von Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum persischen Golf* (Berlin, 1900), II, 19 v.dd. ve bir de *ZG Erdk. Berl.*, XXXVI (1901), s. 69 v.dd.; Streck, *ZA*, XVIII, 190; G. le Strange, *The lands of the eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 97. (STRECK.)

ARCHIDONA, cenubî İspanya'nın eski bir şehri olup, kadîm ismi, kat'î bir surette, tesbit edilmemiştir. Bu şehir, bugünkü Mâlaga eyaletinin şimâl-i şarkîsinde, Guadalhorce nehrinin menbâlarının bulunduğu arazide, Antequera ile Loja (Genil, Xenil kenarında) arasındadır ve 9.000 nüfusludur. 711'deki ilk muharebeyi mütekip, burayı ele geçiren araplar zamanında ismi Arcizōna ve Arşizōna idi (Yāḳūt, I, 195: Urcuzūna ve I, 207: Urşuzūna). Bugün Málaga eyaleti olan dağlık Rejjo eyaletinin uzun müddet merkezi olmuş ve hıristiyandan dönme 'Omar b. Ḥafṣūn'un 888'e doğru (belli başlı müstahkem yeri Bobastro olmak üzere) vukua gelen kıyamı esnasında ve daha sonra 1431'de Calatrava tarikati reisinin eline düştüğü zamana kadar, Granada kırallığı hudutlarında müstahkem bir mevki olarak, rol oynamıştır.

Bibliyografya: Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne* (3. tab.), I, 317 v.dd.; ayn. mll., *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 35, 181, 202; Madoz, *Diccionario geográphico-estadístico-histórico*, II, 494; Simonet, *Descripcion del Reino de Granada* (2. tab.), 124; ayn. mll., *Historia de los Mozárabes*, s. 928.

(C. F. SEYBOLD.)

ARDABB. [Bk. ERDEB.]

ARDABĪL. [Bk. ERDEBÎL.]

ARDAKĀN. [Bk. ERDEKÛN.]

ARDAŞĪR. [Bk. ERDEŞİR.]

ARDAŞĪRḤURRA. [Bk. ERDEŞÎR ḤURRE.]

ARDÎBEHÎŞT. [Bk. ERDÎBEHÎŞT.]

ARDÎLĀN. [Bk. ERDÎLÂN.]

ARDİSTĀN. [Bk. ERDİSTAN.]

AREBE. 'ARABA, Ahd-i Atik'te bütün Ürdün (al-Urdunn = Şerîa) vâdisine verilen isimdir; Şimdiki hâlde bu vâdinin yalnız Lût gölünün (Baḥr Lūṭ) cenubuna düşen kısmına delâlet etmektedir. İnişli, çıkışlı büyük çorak bir çöl olup, içinden dere yatakları geçer. Rişt al-Ḥavvar dağ sırtı ile gayr-i müsavi iki kısma bölünerek, büyük kısmı Lût gölü tarafında kalır. Musil, tarihî devirlere kadar bile, Kızıldeniz'in dar bir kolunun Ġażyān'a kadar uzandığını tahmin etmektedir. Şimâlde pek çok yemiş yetiştiren Ġōr Fēfe ovası vardır ki, Sebḫa (Kitab-ı Mukaddes'teki tuz vâdisi)'ya kadar imtidat eder. Daha ziyade tafsilât için bk. Musil, *Arabia Petraea*, II[a], II[b] ve bibliyografya.

'AREG. [Bk. AREG.]

AREG. 'AREG, arap. *'irḳ* kelimesinin cem'idir (lûgat manâsı „damar"). — Bu kelime veya daha çok kullanılan müfredi *'erg*, bir coğrafya ıstılâhı olarak, büyük Sahra'nın takriben dokuzda birini teşkil eden eksibeler ile örtülü geniş sahalara delâlet eder. Berber lehcelerinde bunlara *ig'idi* yahut *edeien* adı verilir. Bu „kum deryalarının" başlıcaları şunlardır: Mısır vâhaları ile Tibesti arasında, Libya çölü, — Tingert Ḥamada'si, Ḥamada al-Ḥamrā' ile Tassili ve Murzuk Ḥamada'si arasında Tuareg ülkesinin edeienleri, — garbî Adrar'ın şimâl ve şarkında uzanan Mağterler v.s. Fakat 'Erg ismi daha hususî bir mânada, şimâl-i şarkîde Ḥamada al-Ḥamrā'dan garpta Vēd Savra'ye kadar, Cezayir sahrasını, çapraz olarak, geçen kumlar bölgesine verilir. Bu azîm eksibe kütlesi de iki kısma ayrılır: şarkî 'Erg ki, buradan geçen bir çok seyyahlar (Duveyrier, Méry, Largeau, Flatters, d'Attanoux ve bilhassa Foureau) sâyesinde, daha iyi bilinmektedir ve garbî 'Erg ki, Colonien, Godron ve Flamand tarafından gezilmiştir. Birincisi cenubî Cezayir-Tunus şatlarından, Tingert Ḥamada'si civarına kadar imtidat ederek, bundan al-Uch („yanak") denilen taşlık sırtlar ile ayrılmıştır; ikincisi Gurāra'nin şimâl ve şimâl-i garbîsinde uzanır. Bu 'Erg, pek bâriz surette, cenub-i şarkîde Vēd Megidden çukuru ile mahduttur ve garpta Vēd Savra kenarında nihayet bulur. İkisi arasında, ortasında al-Golē'a'ya doğru, sıra sıra eksibeler ile kesilmiş taşlık bir berzah vardır ki, şimâlde Mzāb'dan cenupta Tademayt yaylâsına kadar uzanır.

'Erg, şeklen, bütün eksibe sahaları gibidir. 'Erg, *suyūf* (cem. < *seyf* „kılıç") tâbir edilen sırtları çok keskin kum tepeleri mecmuasıdır. Bu tepelerin vasatî irtifaı 100 m.'ye varırsa da, bâzan 200 ve hattâ 300 m. kadar yükselir. Bunlar, muvazî hatlar şeklinde sıralanmış olup, garpta *fecc* („geçit", lûgat mân. „yarık") ve şarkta *gassi* („katı zemin") tesmiye olunan kumsuz aralıklarla ayrılmıştır. Bu *gassi*'ler, 'Erg arasından geçmek için tâkip edilmesi zarurî olan, tabiî yolları teşkil eder.

'Erg, ilk bakışta zannedildiği kadar, çorak değildir. Bunlarda su eksik olmaz; ekseriya yer altında, satha yakın bir tabaka hâlinde bulunur. Şarkî 'Erg'in bâzı noktalarında zeminin 1 m. altında su tabakasına tesadüf edilir. Başka yerlerde, bir takım çukurlarda yahut huni şeklinde, kum çukurları dibinde oyulmuş bir nevi gölcüklerde (*baḥar*) birikir. Meselâ şarkî 'Erg'in tam göbeğinde, ve 500 m. muhitinde olan 'Ayn Ṭayba bu nevidendir. Bu yer altı su tabakaları, kumlar altında kalmış vâdilere tekabül eder. Filhakika Trablus'taki Tingert Ḥamada'si ve Tademayt yaylalarından gelen sular şarkî 'Erg'te; Figig kütllesinden, Kṣūr dağlarından ve Cebel 'Amūr'dan inen sular ise, garbî 'Erg'de kaybolur. Bu rutubet sâyesinde, bâzı nebatlar (*diss*, *drîn*, *hād* v.b.) yetişir ve bunların satıhta uzanan kökleri kumlar arasından sızan suyu emer. Bundan dolayıdır ki, Sahra halkı eksibelere rağbet gösterir; zirâ bu zayıf nebatat onların hayvanlarını beslemeğe kifayet eder. Mamafih 'Erg bir geçit yerinden başka bir şey olamaz ve hiç bir suretle insanların yerleşmesine müsait değildir.

Avrupa seyyahlarının Sahra'ya ayak atmalarından çok evvel, İbn Ḫaldūn 'Erg hakkında bâzı mâlûmat vermişti. Ona göre, cenub-i şark ve cenupta Mağrib, berberler memleketi ile zenciler diyarını birbirinden ayıran bir müteharrik kum seddi ile çevrilmiştir. Bedevî araplar bu sedde 'Areg derler. 'Areg, Atlas sahillerinden başlar ve şark istikametinde dos-doğru Nil'e kadar uzanır. En dar yeri, üç günlük bir mesafe tutar. Taşlık bir arâzi ile kesilmiştir ki, buna araplar al-Ḥamada derler ve bu da Zāb'ın berisinden başlayarak, Vēd Rīġ'a kadar uzanır. Lişāmlı şanhācaler bâzı seneler 'Areg'in cenup kıyısına kadar göçerler. Şimâl kıyısına bedevî araplar gider ki, bunlar orada evvelce berberlere âit olan yerlerin şimdiki sahipleridir (İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berberes*, trc. de Slane I, 190).

Bibliyografya: *Mission de Ghadamès* (resmî raporlar, Alger, 1863); Duveyrier, *Les Touaregs au Nord* (Paris, 1864); Rolland, *Les grandes dunes du Sahara* (*Revue scientifique*, 1881); *Documents relatifs à la mission Flatters* (Paris, 1887); F. Foureau, *Une excursion au Sahara algérien* (Paris, 1883); ayn. mll., *Mission au Tademaït* (Paris, 1890); ayn. mll., *Mission chez les Touaregs* (Paris, 1895); ayn. mll., *Dans le grand Erg* (Paris, 1896); ayn. mll., *Documents scientifiques de la mission saharienne* (Paris, 1905); G.B.M. Flamand, *De l'Oranie au Gourara* (Paris, 1898); ayn. mll., *La traversée de l'Erg occidental* (*Annales de Géogr.*, 1899); E. F. Gautier, *Le Sahara algérien* (Paris, 1908), s. 413 v.d.; [krş. SAHARA, bibliyografya]. (G. YVER.)

AREŞGÛL. AREŞGŪL, bugün kaybolmuş bir şehirdir ki, vaktiyle Tafna munsabında, eskilerin İnsula Acra ismini verdikleri Areşgūl adasının karşısında kâindir. Bu ada, Cezayir sahilinden 2 km. mesafede, 35° 19′ 28″ şimâlî arz ve 3° 48′ 53″ garbî tûlde (Paris) bulunmaktadır; boyu aş. yk. 800 ve eni 200 m. ve yüksekliği de şimâl kısmında 60 m.'dir. Sahilleri,

yanaşılması kolay olan cenub-i garbî kısmı müstesna, çok sarptır.

Areşgül, Portus Sigensis'in yerine geçmiştir. Burası, Syphax kırallığının merkezi olan ve 4 km. daha içeride, Tafna'nın sol sahilinde, berberce Takabrit („kemerler") adını taşıyan bir mahalde kâin Siga'nın limanı idi. Areşgül tarihine âit mâlûmat karışık ve mütenâkızdır. Fakat şehrin, daha hicretin ikinci asrında bile, mevcut bulunduğuna şüphe yoktur. Şehir, İdrisî idaresine tâbi bulunmakta idi. İdrisî ülkesinin taksiminde, 295 (907/908)'te ölen İdris I.'in kardeşlerinden biri olan, 'Isā bi Muḥammed b. Sulaymān'ın hissesine düşmüştür. Hicretin IV. asrında, Areşgül'ün âidiyeti meselesi, Maġrib'de bulunan Fatimîlerin mümessili ile Endülüs Emevîleri arasında münazaalara sebep olmuştur. Bu mücadeleler esnasında İdrisî reisleri şehirden tardolunmuş iseler de, adada tutunarak, 320 (932/933)'de, burada ispanyol donanmasının bir taarruzuna mukavemet göstermişlerdir. Yine bu devrede, 338 (949/950)'de, Areşgül'ün ehalisi İspanya'ya nakledilmiştir.

Fakat şehir bâkî kalmış, hattâ oldukça umran bulmuştur. Şehir, denizden 2 mil mesafede olmakla beraber, küçük eb'adda gemilerin erişebilecekleri bir yerde, Tafna üzerinde kâindi. Hicretin IV. asrının sonunda İbn Ḥavḳal burayı, etrafı münbit tarlalar ile çevrilmiş „küçük bir şehir" olarak, zikreder. Şehrin, Areşgül adası ile mahfuz, bir limanı vardı. Su sarnıçları ve tükenmez kaynakları bulunan adaya gemiler, su almak için, uğrarlardı (İbn Ḥavḳal, trc. de Slane, *JA*, 3. ser., 1842, XIII., 225). Al-Bekrī aynı hususiyeti zikreder ve şehrin binaları hakkında da tafsilât vermektedir. Şehirde, sağlam yapılı tek minaresi bulunan, yedi sahnlı bir cami, biri eski çağlardan kalma iki hamam vardı ve etfında da sekiz karış genişliğinde üç kapılı bir sûr mevcuttu (al-Bekrī, *Masālik*, s. 53, trc. de Slane; *Description de l'Afrique*, s. 181 v.d.). Areşgül'un sonraki asırlara âit tarihi çok karanlıktır ve hakkında, İbn Ġāniya ile Muvaḥḥidler arasındaki mücadeleler esnasında tahrip edilmiş olduğundan başka, bir şey bilinmemektedir. Mamafih şehir yine kalkınmış ve limanlık ettiği Tlemsen'e yakınlığı dolayısiyle, oldukça ehemmiyet kazanmıştır. XVI. asır ispanyol metinlerinde bu kasabadan „Risgol" adı ile bahsedilmektedir. Carlos V. (Charles Quint) bir vakitler burasını zaptetmek istemişse de, bilâhare, 1536 tarihinde, emarete hak iddia eden Zayyānîlerden Abū 'Abd Allāh ile aktettiği bir muahede mucibince, türkleri Tafna munsabından uzak bulundurmak maksadı ile, buraya bir kale inşa etmek, hiç değilse, şehirde bir garnizon bulundurmak hakkını elde etmiştir. Fakat öyle görülüyor ki, bu haktan hiç bir vakit istifade edilmemiştir. XVI. asrın sonlarına doğru Areşgül tamamiyle harap olmuş ve Diego Suarez'in „Isla de los Alimaques" tesmiye ettiği ada da, sâkinleri tarafından, terkedilmiştir. Eski bina olarak, Tafna'nın sol sahilinde bulunan, kerpiçten bir kuleden başka, hiç bir şey kalmamıştır.

Bununla beraber Tlemsen'in deniz ile irtibatını, Tafna nehrinin munsabı temin etmiştir. Mareşal Clausel'in Areşgül adasını işgâl ettirmesinin (30 teşrin I. 1835) sebebi, Tlemsen yolunu açmak ve aynı zamanda da 'Abd al-Ḳādir'in deniz ile olan irtibatını kesmekti. Ertesi senenin şubat ayında da nehrin ağızında bir ordugâh kuruldu. Tafna muahedesi ile Areşgül 'Abd al-Ḳādir'e verilmişse de, ada fransızlarda kalmıştır. Son zamanlarda adanın üzerine bir deniz feneri inşa edilmiş, deniz kenarında da bir köy kurulmuştur. Fakat Tlemsen ile olan münakale, Nemours limanının inşası üzerine, daha garba intikal ettiğinden, Tafna munsabı kullanılmaz olmuştur. Bu köy, ispanyollar ile meskûn bir kaç kulübeden ibarettir. Buranın imarı, muhtelif zamanlarda tanzim edilmiş, fakat gayr-i muayyen bir zamana bırakılmış olan, askerî liman inşası plânlarının tatbikine bağlıdır.

Bibliyografya: *Tableau des Etablissements français de l'Algérie* (1838), I, 38; Canal, *Monographie de l'arrondissement de Tlemcen* (*Bulletin de la Société d'archéologie et de géographie d'Oran*, VI, 1886); R. Basset, *Nedromah et les Trasas* (*Publications de l'Ecole des Lettres d'Alger* (Paris, 1901, XXIV, ilâve III). (G. YVER.)

ARĠANA. [bk. ERGANİ.]

ARGEL, Cezayir'in ispanyolca ismi. [Bk. CEZAYİR].

ARGUN. ARĠŪN (1250?—1291), İran'ın dördüncü ilhanı (683—690 = 1284—1291), takriben 1250—1255 arasında doğmuştur (babası Abaka 1234'te, büyük oğlu Gazan ise, 1271'de doğmuştur). Babası Abaka, Argun'a Horasan eyaletinin idaresini tevdi etti. 1282 senesinin ilk baharında payitahta dâvet edildi; yolda iken, babasının ölümünü haber aldı ve Azerbaycan'da amcası Teküder (yahut Aḥmed)'e bi'ate mecbur oldu. Ertesi senenin ilk baharında (1283) Horasan'a döndü ve orada 1284'te kıyam etti ise de, Aḥmed'in kumandanı Alīnāḳ tarafından mağlûp edildi ve Kalāt kalesinde teslim olmağa mecbur kaldı. Amcasının ordugâhına götürülerek, orada Emîr Bukay tarafından serbest bırakıldı; hemen Aḥmed'in askerleri Argun ve Bukay tarafına geçtiler, Aḥmed de yeğenine teslim edildi ve Argun'un emri üzerine, 26

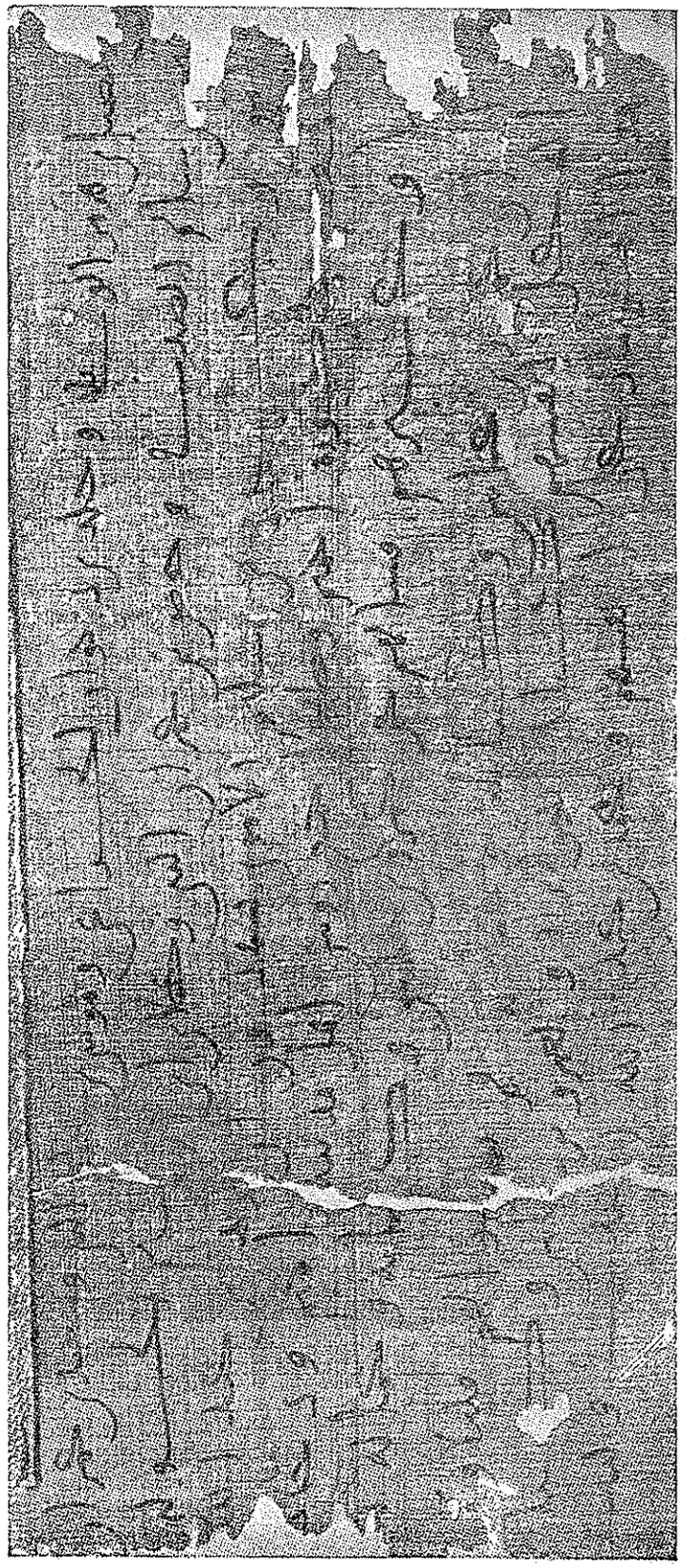

LEVHA II, Mısır'ın fethi devrine âit papirus, takriben 24 h.

LEVHA III.

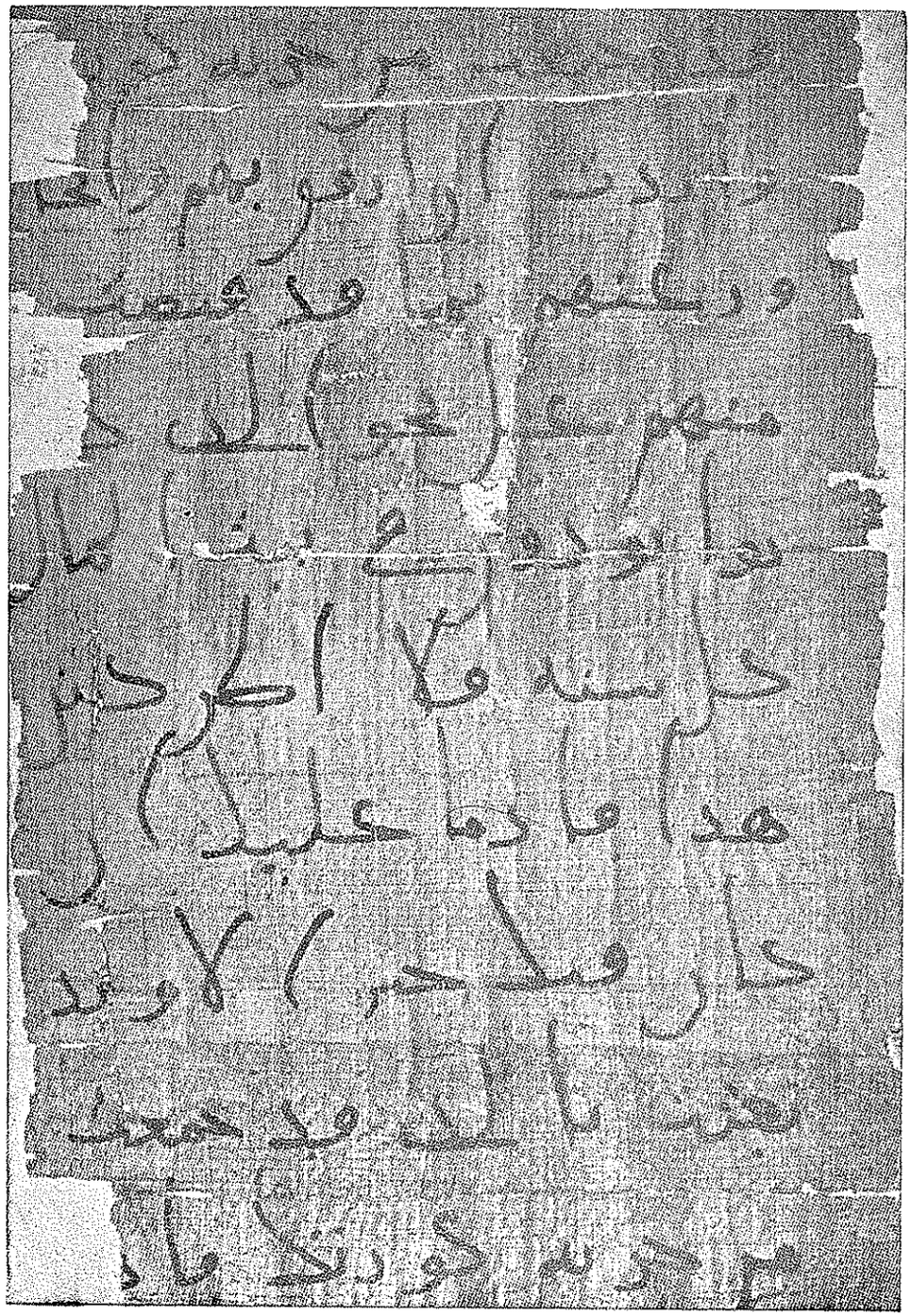

Papirus, 90 h.

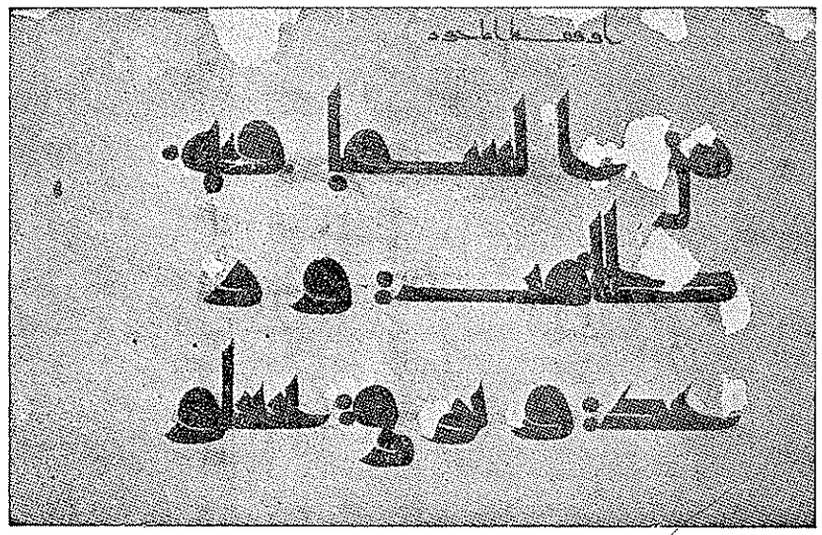

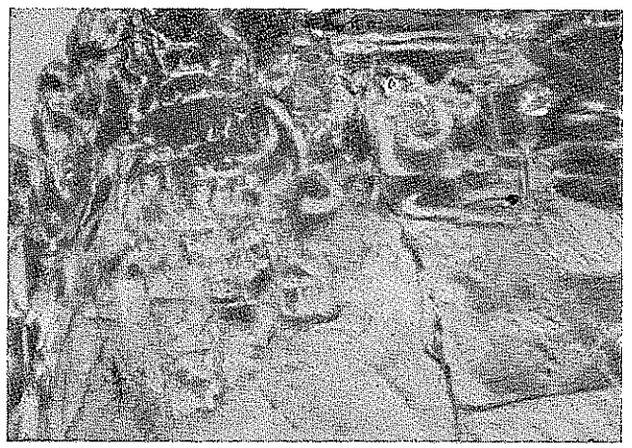

1. Kudüs. Ḳubbat al-Ṣaḫra'da halife Me'mun'a âit bir kitabe 116 h.
2. Şam. Amacur Kur'an'ı, 256—260 h.
3. Sala' dağı kayalarındaki kitabelerden biri, hicretin ilk seneleri.

LEVHA V

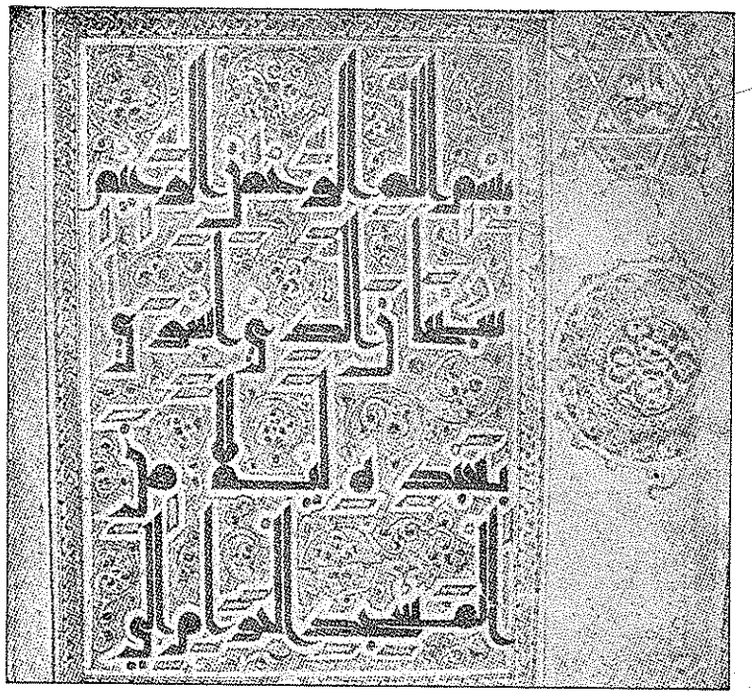

Kur'an. Gazneli Abū Bekr tarafından. süslü kûfî ile yazılmış bir nusha, 566 h.

LEVHA VI.

Halife al-Muktadir bi'llāh namına yazılmış bir zabıt varakası, III. asır h.

LEVHA VII.

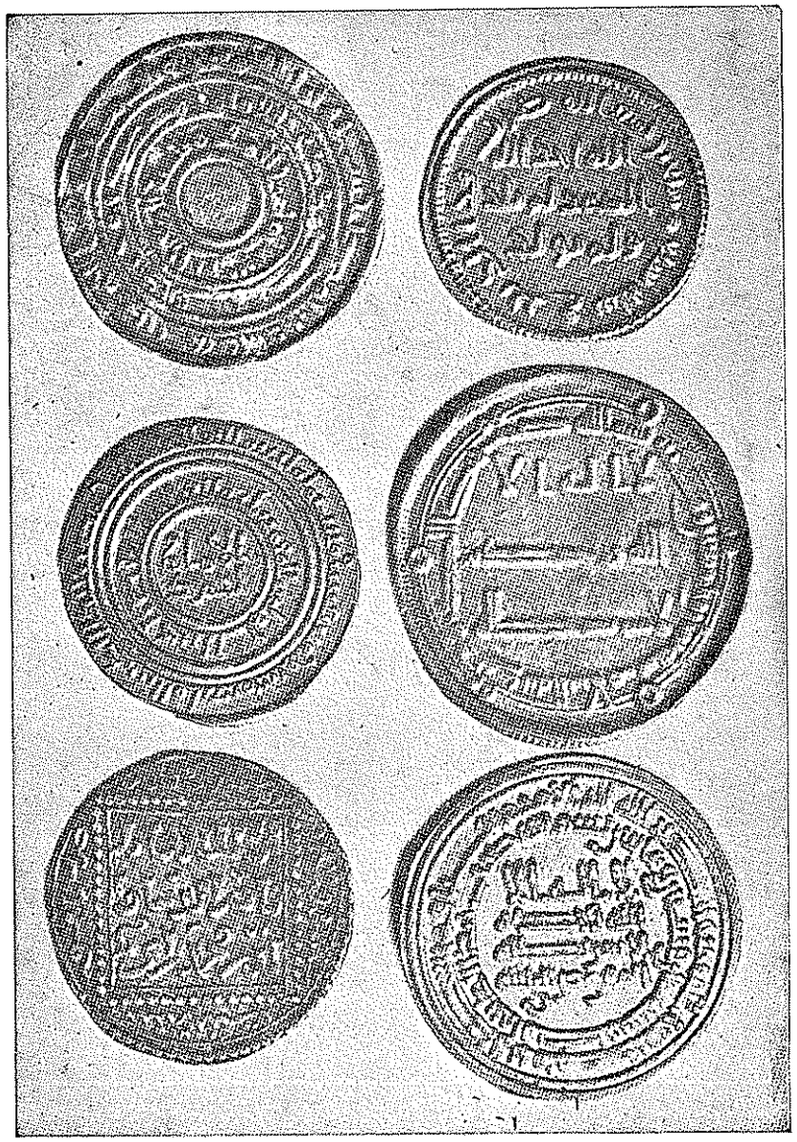

4 1 5 2 6 3

Para yazısı, VI. asıra kadar.

1. Emevîlere âit, 77 h.
2. Abbasîlere âit, 148 h.
3. Tolunîlere âit, 268 h.
4. Fatimîlere âit, 358 h.
5. Eyyûbîlere âit, 615 h.
6. Eyyûbîlere âit, 616 h.

LEVHA VIII.

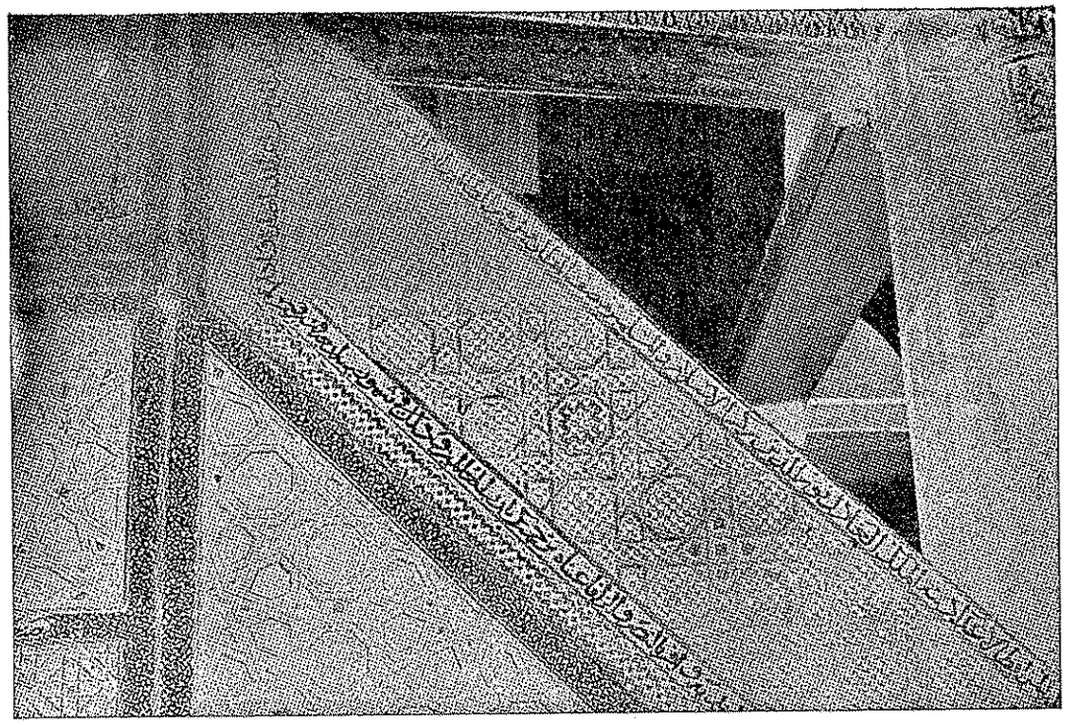

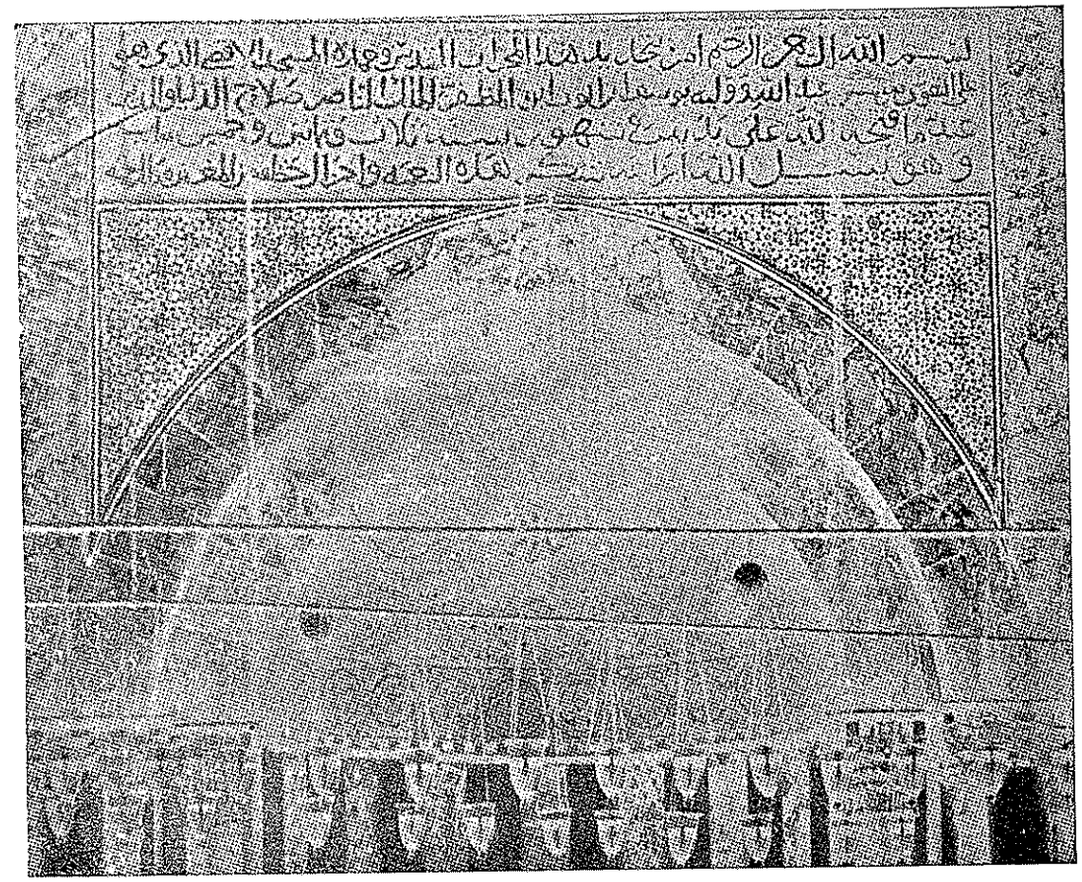

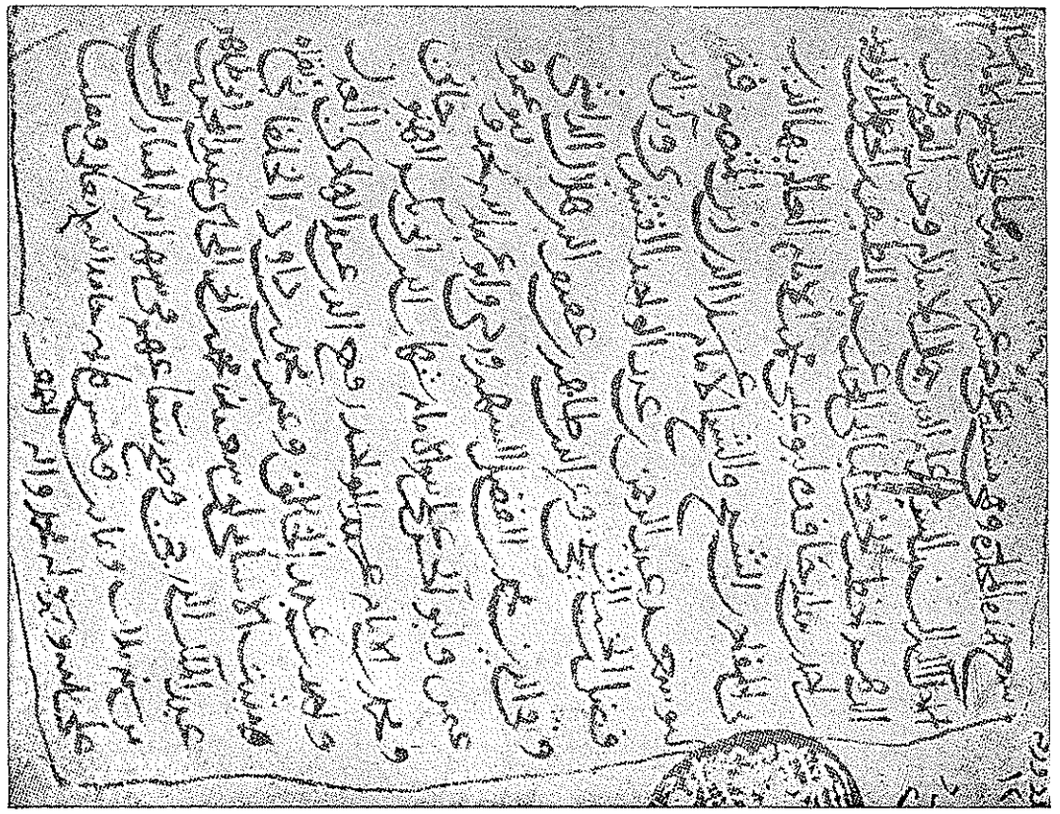

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين الرحمن
الرحيم مالك يوم الدين
اياك نعبد واياك نستعين
اهدنا الصراط المستقيم
صراط الذين انعمت عليهم غير
المغضوب عليهم ولا الضالين

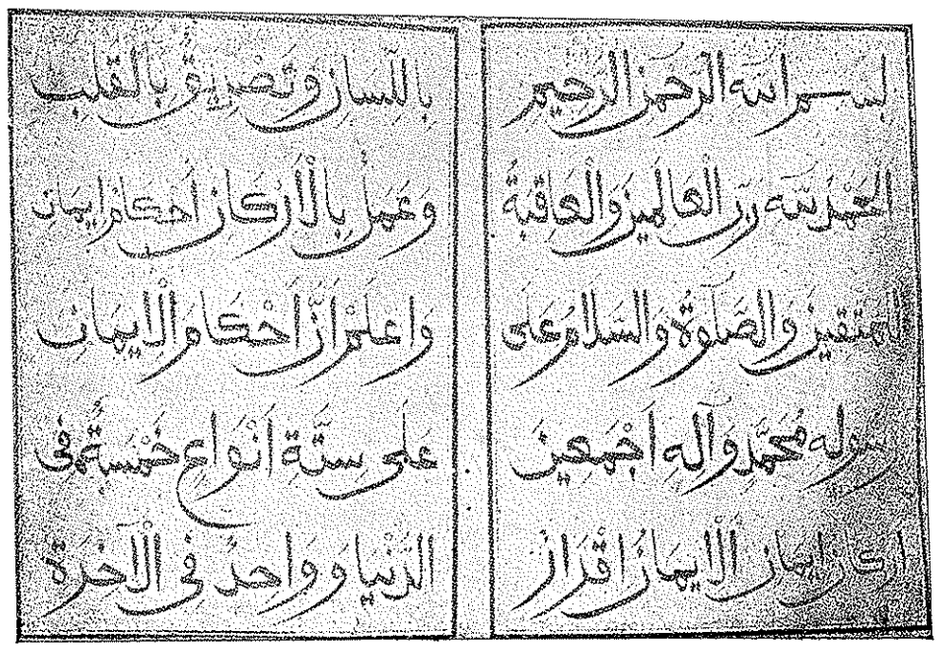
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين والعاقبة
المتقين والصلوة والسلام على
رسوله محمد واله اجمعين
اما بعد ايمان الايمان اقرار
بالسان وتصديق بالقلب
وعمل بالاركان احكام ايمان
واعلم ان احكام الايمان
على ستة انواع خمسة في
الدنيا وواحد في الاخرة

1. Bir malay tarafından yazılmış Fâtiha sûresi.

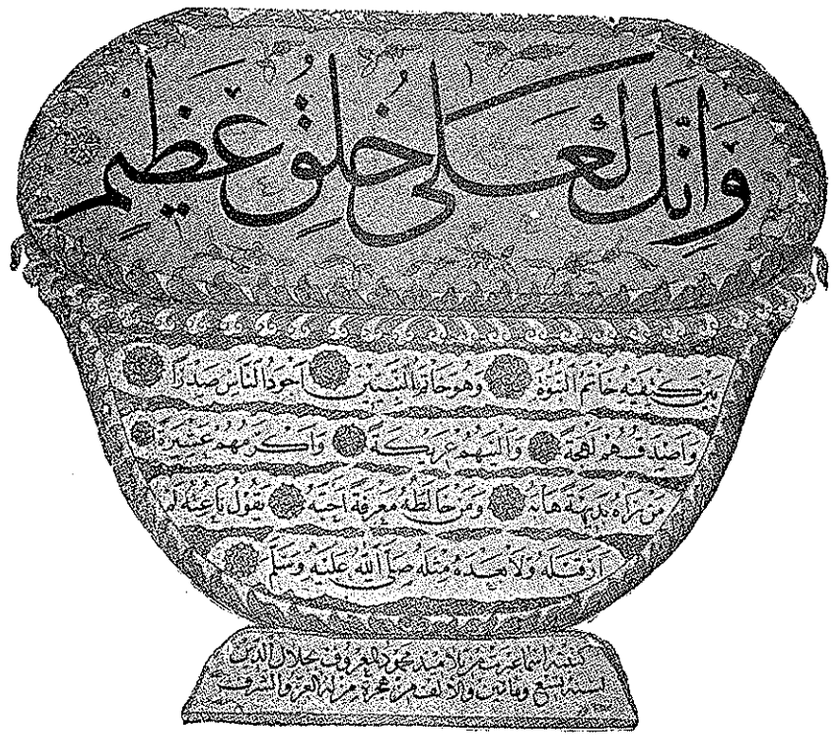

Türk hattatlarından örnekler
1. Şeyh Hamdullah, X. asır h. 2. Hafız Osman, XII. asır h. 3 Esmâ İbret Hanım XIII. asır h.

	NABATÎ YAZISI		ARAP YAZISI			
	I. — III. asır	IV. asır	VI. asır	VII. asır		
	PETRA, SİNA, ḤİC	NEMÂRA	ZEBED, ḤARRÂN	ÂBİDELER ÜZERİNDE	PARALAR ÜZERİNDE	PAPİRUS
א						
ב						
ג						
ד						
ה						
ו						
ז						
ח						
ט						
י						
כ						
ל						
מ						
נ						
ס						
ע						
פ						
צ						
ק						
ר						
ש						
ת						
ע						

Yazı levhası

ANSİKLOPEDİDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ					
A	ا	J	ژ	Ş	ش
A	آ	K	ك	T	ت
B	ب	Ķ	ق	Ţ	ط
C	ج	L	ل	U	أ
Ç	چ	M	م	Ū	او
D	د	N	ن	V	و
F	ف	Ñ	ڭ	Y	ى
G	گ	O	أ	Z	ز
Ğ	غ	O	او	Ż	ض
H	ه	P	پ	Ẓ	ظ
Ḥ	ح	R	ر	Ẕ	ذ
Ḫ	خ	S	س	ʿ	ع
İ	إ	Ṣ	ص	ʾ	ء
İ	ىِ	Ṣ	ث		

Ankara mad. 414 a, str. 30: *607* yerine *1607*; s. 448 a, str. 27: *1922* yerine *1923*; s. 449 a, str. 4,6 ve 8'deki rakamların yerine *1°8, 23°5, 37°5, 24°2* ve s. 443 a, str. 16—22: *menşeinin . .* yerine şöyle olacaktır. Wittek, Ankara'da bir Ahî cumhuriyeti bulunduğu iddiasının esassızlığı hakkında Halil Edhem ve Fuad Köprülü'nün fikirlerine istinad etmektedir. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* (İstanbul 1919), s. 237—243'te bu iddianın yanlışlığı ve bu yanlış telâkkinin neden ileri geldiği anlatılmıştır. XIII. asırda anadolu'da büyük bir ehemmiyet kazanan ve sadece Ankara'ya münhasır kalmıyan bu teşkilâtın menşei ve mahiyeti hakkında, aynı müellifin *Les origines de l' Empire Ottoman* (Paris, 1935, s. 107—112) adlı eserinde umumî bir hulâsa vardır bk. mad. AHİLER).

cemaziyelevvel 683 (10 ağustos 1284)'te öldürüldü. Hemen ertesi gün, Argun, merasim ile tahta çıktı; bu cülûs, 1286 senesi ilk baharında, hakan Kubılay tarafından, tasdik olundu. Argun, sâyesinde tahta çıktığı Bukay'ı 1289'a kadar *uluğ noyanlığında* (beyler beyi) kullandı ve o sene veziri Calāl al-Dīn Samnānī ile azil ve onunla birlikte idam ettirdi. Müteâkip senelerde, idare vezir Sa'd al-Davla'nin elinde kaldı. Fakat bu zat, yahudi olmak dolayısiyle, müslümanların nefretini ve moğul büyüklerinin de istikrahını celbettiğinden, düşmanları tarafından mevkiinden düşürüldü ve Argun'un ikinci hastalığında, ölümünden bir kaç gün evvel, katledildi. Selefleri gibi, Argun da dinî müsamahakârlık ile temayüz etmiştir ve hıristiyanlara müsait davranmıştır; fakat budist keşişlerin, kendisi üzerinde büyük nufuzları olduğu rivâyet edilir. Abaka'nın saltanatında, Mısır'a karşı müşterek bir hareket gâyesi güdülerek, garp devletleri (Fransa, İngiltere ve Papalık) ile girişilen müzakere, Argun zamanında da devam etti. Fransa'da devlet arşivlerinde, bu hükümdarın kıral Philippe Le Bel'e gönderdiği (Abel Rémusat'nın bulup neşir ve J. Schmidt'in tercüme ettiği) bir mektubu vardır. Fakat Argun'un saltanat devrinde, belki de ordularının daşka yerde meşgûl olması yüzünden, Mısır'a karşı hiç bir harekete geçilmedi. Pek kuvvetli Bukay'ın sukutu neticesi olarak, Horasan'da bir ayaklanma oldu. Başında emîr Navrūz bulunan bu hareket, orta Asya'dan yardım gördü ve Argun'un devrinde bastırılamadı. Buna mukabil, 1290'da Mengu-Timur (Altın-ordu hanı)'un İran'a Derbend kapısından girmek için yaptığı teşebbüsün önüne kolayca geçildi. Argun'un şehirler kurmakla meşgûl olduğu rivâyet edilir. Sonradan oğulları Gazan ve Ulcaytu'nun tesis ettiği yeni şehirlerin (Tebriz civarında Şanb-i Ġāzān ve Sulṭāniya) temellerini, Argun atmıştı. 7 rebiülevvel 690 (10 mart 1291)'da öldüğü zannolunmaktadır. Sulṭāniya'nin cenubunda Sicās dağlarına gömülmüş ve daha sonra Gazan devrinde, türbesi yapılmıştır.— Krş. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, IV, 1 v.d.; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, I, 359 v.d.; Howorth, *History of the Mongols*, III, 312 v.d. [Daha sonra, Argun Han ve zamanı hakkında yapılan tetkikat için bk. B. Spuler, *Die Mongolen in Iran* (Leipzig, 1939), s. 77—86; Argun tarafından Papa'ya gönderilen mektup da yeniden tetkik olunmuştur; bk. P. Peliot, *Les Mongols et la Papauté* (*Revue de la l'Orient Chrétien*, 3. ser., XXIII — XXIV, 1920—1924, XXVIII, 1931—1932)].

(W. BARTHOLD.)

ARGUN. ARĠŪN, bir Sind hanedânının adıdır. Argunların eski tarihleri hakkında bk. mad. EFGANİSTAN. Ẕu 'l-Nūn Beg ve oğlu Şāh Beg (bâzan Şāh Şucā' namı ile yâd olunur), payitahtı Ḳandahār olmak üzere, müstakil bir devlet tesis etmeğe çalıştılar. Fakat ilk bakışta muvaffak olmuş gibi görünen bu teşebbüs, Babur'un mükerrer taarruzları ile, neticesiz kalmış ve Babur nihayet Ḳandahār'ı fethettiği vakit (929 = 1522), Şāh Beg daha ziyade mukavemet edemeyerek, Şāl ve Mustang dağlık ülkelerine çekilmiştir. Görülüyor ki, Babur, Şāh Beg'i rahat bıraktıktan maada, onu Sind'i istilâya da teşvik eylemiştir. Ẕu 'l-Nūn Beg daha evvel bu yaylaları zaptetmişti (884 = 1479); Bolān boğazından ilerleyerek, 890 (1485)'da Kaççhī ovasına baskın yaparak, Sēvī (Sibi)'yi Cām Nanda'dan zaptetmiş; fakat sonra yine elden çıkarmıştır. Babasının saltanatı zamanında bu birinci seferi bizzat idare etmiş olan Şāh Beg, Ẕu 'l-Nūn Beg'in vefatından sonra, Babur tarafından Ḳandahār'dan tardedilince (913 = 1507), Şāl ve Mustang üzerine çekildi ve orada, Fāżil Beg Kökeltaş vasıtası ile, mahallî Belûc kabîleleri reisleri ile anlaşarak, Sind'i istilâ için, bir ittifak akdetti. Bununla beraber, Ḳandahār'ı geri aldıktan sonra, bu tasavvurdan muvakkaten vaz geçti ise de, nufuzunu daha ziyade tevsi etmekten de hâlî kalmadı. Kendi kabîlesinin argunları ile bunlarla karabeti olan tarhanlardan mürekkep olan ordusu pek büyük değildi. Bunun için askerî kuvvetini, imkân bulduğu yerlerde, yerli unsurlar ile ikmâl ediyordu. Sivistān'da, yâni Kaççhī ovasının bâzı kısımlarında ve bu ovanın şimâlinde henüz belûclar tarafından işgâl edilmemiş olan sırtlarda yerleşen Birlā'lara, 917 ile 920 arasında (1511—1514), taarruz ederek, Sēvī ve Fatḥpūr kalelerini onlardan almıştır.

Muhtelif kabîleler ve bunların arasında bilhassa bu devirde ovalara inerek, şimâlî Sind'e ve Multān eyaletine yayılmakta olan belûcler, onun aleyhine bir ittifak akdettiler.

1519'da Şāh Beg'in büyük oğlu Ḥusayn (bazan Ḥasan da denir), Babur'un yanına kaçtı ve hüsn-i kabul görerek, Hind seferine iştirâk etti. Ertesi sene (927 = 1520), Şāh Beg ovalarda ilerleyerek, Cām Nanda'nın halefi Cām Fērōz'un ordusunu perişān etti. Artık Cām'ların kumandası altında da belûcler görüyoruz ki, iki hasım orduda çarpışan bu adamlar, belki birbirine de zâten rakip kabîlelere mensuptular. Babasının tarafına geçen Ḥusayn, cenubî Sind'de Thatta üzerine sür'atle yürürken, babası Şāh Beg de Şāl, Sēvī Fatḥpur, Ganeāba (Gandāva) ve Bāġbān (bugünkü Bāġ) şehirlerinde garnizonlar tesis ediyordu. Bir kaç sene evvel,

Sind tahtına hak iddia eden bir adam çıkmış ve Gucarāt hükümdarı Muẓaffar Şāh II.'tan müẓaheret görmüştü; bunun üzerine Cām Fērōz da Şāh Beg'in yardımını istemişti. Bu taht dâvacısının askerleri Thatta'yı zaptetmiş ise de, bir argun kuvvetinin yardımı ile püskürtülmüş, lâkin bu yüzden, gâliba bir dereceye kadar, argunların tâbii vaziyetine düşmüş olduğu için, artık bu boyunduruktan kurtulmak istiyordu. Bu zat, Şāh Beg'in ilerlemesine mukavemet etti ise de, Thatta hücum ile alınıp yağma edildiği için, kendisi de, çok geçmeden, boyun eğdi. Akdolunan muahede ile yukarı Sind Şāh Beg'e veriliyor, aşağı Sind ise, sammāların elinde kalıyordu. Fakat Sehvān'da çıkan bir kıyam, Şāh Beg'i tekrar cenubî Sind'i istilâya sevketti. Sehvān zaptedilerek, yağma ve tahrip edildi. Cām Fērōz'un fena idaresi, taht davâcısı Ṣalāḥ al-Dīn'in yeni bir tacavüzüne yol açtı. O esnada (927 = 1570) Ḳandahār'da bulunan Şāh Beg, Sind'e Şāh Ḥusayn'i yolladı. Bu zat, müstevliye galebe ederek, onu idam ettirdi. Sonra Şāh Beg, Cām Fērōz'u tahtan indirdi ve bu suretle Sammā hanedânına nihayet verdi. Ḳandahār'ı artık kat'iyen kaybetmiş olan Şāh Beg, İndüs üzerinde bir adadaki Bhakhar şehrini payitaht ittihaz etti.

O devirde müstahkem ve hemen hemen zaptı imkânsız bir yer olan bu şehir, âsî belûcler ile şimâlî Sind'in diğer itaatsiz kabîlelerini hüküm altında tutmak için, gâyet müsait bir vaziyette bulunuyordu. Diğer taraftan Multān'a karşı tasarlanan taarruz için pek elverişli bir üs idi. Şāh Beg'in 42 köyün belûc ahalisini katl-i âm ettirdiği ve Çāndko reisi Ẕārēca'yi ihanet ile öldürttüğü söylenir. Şāh Beg'in vefatı üzerine (930 = 1524), yerine Şāh Ḥusayn geçmiştir. Hutbeyi Babur namına okutan bu zat, ihtimâl Babur ile uyuşarak, Multān ülkesine hücuma hazırlanmıştı.

Multān ülkesinde hüküm süren Langāhlar, Pancāb'ın cenubunda bugün dahi mârûf bulunan rāçpūtlara mensup idiler ve Delhi sultanlığının yıkılmasından sonra, Multān'da müstakil bir devlet tesis etmişlerdi. O devirde saltanat süren Maḥmūd idi ve bu zat hâkimiyetini, bu memlekette yerleşmiş olan belûc, rind ve dodāylardan mürekkep, kuvvetli bir orduya istinat ettiriyordu. Şāh Ḥusayn Arġūn, her tarafta belûclerin husumetleri ile karşılaşınca, Multān'a taarruzdan evvel, Çatr ve Lehrī yolu ile, rindlere ve Kaççhī'deki magassilere karşı bir sefer açtı (Raverty, *JASB*, 1892, s. 358'de, magassiler yerine buġtiler denilmiş ise de, buġtiler bu devirde mâlûm değillerdi). Şāh Ḥusayn, Multān'a karşı olan seferinde (931 = 1523), Uççh'ta Langāh ve belûclerin kuvvetli bir fırkasını mahvetti ve sonra Multān üzerine yürüdü. Maḥmūd Şāh, rind, belûc, dodāy ve catlardan müteşekkil bir ordunun başında olarak, onu karşılamak üzere, Satlac'e yürüdü ise de, bâzılarının rivâyetine göre, zehirlenerek, ansızın öldü. Bunu tâkip eden kargaşalık neticesinde, Şāh Ḥusayn Argun, Multān'ı zaptetti. Bunun üzerine, henüz küçük yaşta olan Ḥusayn Langāh namına bir muahede akdedilerek, Satlac'in cenubundaki bütün memleket Argunlara bırakıldı. Fakat Multān'da hüküm süren karışıklık, bu şehrin tekrar Şāh Ḥusayn tarafından taarruza uğramasına sebep oldu. Şāh Ḥusayn, bir seneden ziyade muhasaradan sonra, nihayet şehri hücum ile zaptederek, ahalisini kılıçtan geçirdi. Lâkin Şāh Ḥusayn, belki de Dehli'de imparator olan Babur'dan korktuğu için, orada uzun müddet oturmağa cesaret edemedi. Mamafih, ölümüne kadar, bütün Sind hükmü altında kaldı (961 = 1554). Kendisi bâzı ufak tefek harplere girişmekle beraber, mülkünde sükûnet hüküm sürmüş ve bu hâl, metbuu olan Humāyūn Şīr Şāh Sūr tarafından mağlûp ve şimalî Hindistan'dan tardedilmesi üzerine, Şāh Ḥusayn'den istimdadına kadar devam etmiştir. Humāyūn, Sind'de veya Racputāna çölünün o bölgeye mücavir kısımlarında, tam iki buçuk sene geçirdi. Şāh Ḥusayn, Şīr Şāh ile bir harbe girişmek istemeyerek, Humāyūn'un arzularına muvafakatte tereddüt ettiğinden, imparator onu harbe zorlamak için, Bhakhar'ı muhasara etti ise de, bir netice alamadı; bunun üzerine Bolān geçidinden Ḳandahār'a çekilmeğe razı oldu. Bu vak'alar 947—950 (1540—1543)'ye kadar cereyan etmiştir. İki sene sonra, Humāyūn'un kardeşi Kāmrān, Kâbil'i kaybedince, Şāh Ḥusayn'in yanına iltica etmiş, bu da ona kızını nikâhlamıştır. Yıllarca sonra, artık gözleri görmez olmuş olan Kāmrān, gene Mekke'ye giderken, Bhakhar'ı ziyaret etmiş ve Şāh Ḥusayn'den izzet ve ikram görmüştür. Zevcesi, Şāh Ḥusayn'in kızı da, bu hacc seyahatinde, ona refakat ediyordu. Şāh Ḥusayn'in son seneleri fesat ve entrikalar ile geçmiştir. Argunların hükûmeti, ancak bir işgâl ordusu idaresinden başka bir şey olmamıştı ve memleket üzerindeki tesirleri pek mahdut kalmıştı. Şāh Ḥusayn'in oğlu olmadığı için, ordunun birbirine rakip iki şefi olan Sulṭān Maḥmūd Kökeltaş ile Mīrzā 'Īsā Tarḫān tahta kendilerini namzet görüyorlardı. Şāh Ḥusayn vefat eder etmez, bunların arasında husûmet çıktı; lâkin Sind, bir taraftan şimâlde Dehli imparatorluğu, diğer taraftan sahillere akın etmekte olan portekizliler arasında, tehlikeli bir vaziyette bulunduğu için, bu hâl iki kumandanın sulh akdetmelerine sâik oldu; ülke de ikiye bölündü: Mīrzā 'Īsā, merkezî Thatta ile birlikte, aşağı Sind'i muhafaza etti; payitaht, Bhakhar ile birlikte, yukarı Sind de Sulṭān Maḥmūd'a kaldı. Fakat Argunlar, bu şekilden hiç memnun olmadıkları için, ilk fırsatta Mīrzā 'Īsā'ya karşı isyan etmişlerdir. Ekber, (1572 982)'de, yukarı Sind'i ülkesine ilhak etmiştir. Tarḫān hanedânı, daha bir müddet, aşağı Sind'de tutunmuştur. Mīrzā 'Īsā'ya, oğlu Muḥammed Bāḳī halef olmuş (975 = 1565) ve bunun yerine de, küçük oğlu Cām Beg geçmiştir (993 = 1584). Bu son hükümdar, imparator Ekber'e büyük babası tarafından ifa edilmiş olan biat resmini ihmâl ettiğinden Sind, Ekber orduları tarafından istilâ olunarak, Tarhan-Argun hanedânı, 1001 (1592)'de, kat'î surette bertaraf edilmiştir.

Bibliyografya: Sayyid Camāl, *Tarḫān-nāme* (yahut *Arġūn-nāme*; bk. Elliot ve Dowson, *Hist. of India*, I, 300 v.dd., 497 v.dd.); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (Elliot ve Dowson, V, 177 v.dd.); *Tārīḫ-i Firişta*, IV. kısım, Sind; Erskine, *Lives of Babar and Humāyūn* (London, 1854); Haig, *The Indus Delta Country* (London 1894); Raverty, *The Mihrān of Sind* (*JASB*, 1892). (M. LONGWORTH DAMES.)

'ARĪB. [Bk. ARĪB.]

ARĪB. 'ARĪB B. SA'D AL-KĀTIB AL-ḲURṬUBĪ, arap müverrihidir. Hakkında pek mâlûmatımız yoktur; ancak Ṭabarī'nin büyük umumî tarihinin muhtasarını yapmış olmakla mârûftur. 'Arīb, bu eseri, Kurtuba'da Emevîlerden al-Ḥakam II.'in (350—366 = 961—976) saltanatı devrinde, bu hükümdarın kâtibi iken, te'lif etmiştir. Bu kitap, Ṭabarī'ce mechûl kalmış olan İspanya ve şimâlî Afrika tarihini de ihtiva etmiş olması bakımından, kıymetlidir. Dozy, eserin bu kısmını, neşrettiği İbn 'Aẕārī'nin *al-Bayān al-muġrib*'i vesilesi ile, tanıtmıştır ('Arīb hakkında mâlûmat için bk. bilhassa medhal, s. 43—63); mütebakisi, bize kadar vâsıl olan yegâne nushanın ihtiva ettiği kısımlar da (Gotha, 1554, krş. Pertsch *Katalog*, III, 184 v.d.), 1897'de Goeje tarafından neşredilmiştir (*Arīb, Tabari continuatus quem edidit M.J. de Goeje*, Leyden, Brill). Steinschneider'in iddia ettiği gibi (*Zeitschrift für Mathematik und Physik*, 1866, XI, 235 v.dd.), 'Arīb'in, bilhassa tıp ve kronolojiye dâir, başka eserler te'lif etmiş olması şüphelidir. Dozy'nin buna muhalif olan mutalâası için bk. *ZDMG*, XX, 595 v.d. ve *Le calendrier de Cordoue de l'année 961* (Leyden, 1873, mukaddime).

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 134, 236 ve not; A. A. Vasilev, *Vizantiya i Arabi*, II, 2, s. 43 v.dd., burada 'Arīb hakkında daha tam bir bibliyografya vardır; Steinschneider, *Hebr. Übersetzungen*, § 428; s. 670 v.d.; Pons Boigues, *Ensayo bio-bibliográfico*, nr. 47, s. 88 v.dd.

'ARĪF. [Bk. ARĪF.]

ARĪF. 'ARĪF (A.), cem. *'urafā'*; umumiyetle her hangi bir topluluğun, her hangi bir teşkilâtın başında bulunan reis, âmir ve kumandan mânasına gelen eski bir tâbirdir. Arapların eski kabîle hayatında, kabîle reisinden sonra, bu arîflerin ehemmiyeti vardı. Daha Peygamber zamanında, gazvelerde askere kumanda için, arîfler tâyin edildiğini Māvardī (*al-Aḥkām al-sulṭānīya*, Kahire, 1909, s. 30, trc. Fagnan, s. 73 v.d.) rivâyet ettiği gibi, arîfliğin (*'arāfa*) Peygamber devrinde mevcut olduğunu gösteren hadisler de vardır (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, tab. Mısır, 1313, IV, 133; Ṭayālisī, *Musnad*, hadis 2526). Abbâsîler devrinde de on kişiden mürekkep en küçük askerî takımın kumandanına bu isim veriliyordu: *'arīf 'alā 'aşarāt* (on başı), *'arīf al-mi'a* (yüz başı) gibi. İptida islâm ordusunun askerî karargâhı olarak kurulan Kūfa'de muayyen bir askerî kıt'anın karargâhı olan mahallenin kumandanına *'arīf* ve bu teşkilâta, yâni bu mahalleye ve onun askerî âmirliğine, *'arāfa* deniliyordu.

Askerî teşkilâtlarını şark halifeliğinden aldıkları örnekler üzerine kuran Endülüs Emevîleri, 8 neferden mürekkep en küçük askerî takımın başına bir nâzır ve 40 kişiden mürekkep daha büyük takımın başına da bir *'arīf* tâyin ediyorlardı. Mamafih daha 'Abd al-Raḥmān I. zamanında, kelimenin umumiyetle kumandan mânasında kullanıldığı mâlûmdur: zencilerden mürekkep askerî kıt'a kumandanlığına *'arāfat al-sūd* deniliyordu. Onun torunu Ḥakam I. zamanında, saraya bitişik kışlalarda dâima hazır bulunan 2.000 kişilik suvari kuvvetinin 100 kişilik bölüklere ayrıldığını ve her bölüğün başında da bir *'arīf* bulunduğunu biliyoruz. Kelimenin Māvardī zamanında (XI. asır) bile en küçük askerî âmir mânasında kullanılması, bu tâbirin yavaş yavaş eski ehemmiyetini kaybettiğini gösterebilir.

Muhtelif devrelere âit edebî ve tarihî arap kaynaklarında, *'arīf* kelimesinin türlü türlü mânalarda kullanıldığını görmekteyiz; msl.: ücretli askerlerin yahut *ṭavāşī* (hadım)'nin veya muhtelif esnaf teşkilâtının, kale harplerinde istihkâm başında bulunanlara bu unvanın verildiği anlaşılıyor. XI. asırda İşbiliye'de, hükümdar askeri teftiş edeceği zaman, safların intizamını muhafazaya memur olan kimseye *'arīf al-ṣarṭa* deniliyordu. Esnaf teşkilâtının başında bulunanlara sâdece *'arīf* yahut *amīn*

denildiği gibi, umumiyetle orta çağ islâm şehirlerinde, esnaftan her birine mahsus, ayrı bir sokak bulunduğu için *'arîf al-sūḳ* yahut *şayḫ al-sūḳ* adı veriliyordu. Ayrıca kadıların adâlet meclislerinde, yânî şer'î mahkemelerde de, intizamı muhafaza için, elinde kamçısı ile hazır bulunan inzıbat memuruna da *'arîf* unvanı verilirdi. Mimarlara, sokak çalgıcılarına, kabîlelerin ileri gelenlerine ve hattâ talebe derslerini müzakere etmek vazifesini yapan sınıf başılara da *'arîf* denildiğini görüyoruz. Bütün bu izahların türk ve iran memleketlerine ve devletlerine değil, arapçanın hâkim olduğu memleketlere ve arap devletlerine âit olduğunu ehemmiyetle kaydetmeliyiz. Farsça kaynaklarda bu tâbire, pek nâdir olarak, sâdece ilk arap istilâsına âit zamanlardan bahsedilirken, tesadüf olunur.

Bibliyografya: Bu kelime hakkında, bilhassa Endülüs'e ve Magrib'e âit, muhtelif edebî ve tarihî kaynaklara dayanılarak, verilmiş en geniş izahat için bk. Dozy, *Suppl. aux diction. arabes*, mad. 'ARÎF; buna ilâve olarak, Ṭabarî (tab. Leyden), s. 1798 v.d.; al-Māvardî, *al-Aḥkām al-sulṭānîya* (Mısır, 1909), s. 180; frans. trc. G. Fagnan (Alger, 1915), s. 440; Circi Zaydān, *Medeniyet-i islâmiye tarihi* (türk. trc. Zeki Megâmiz), I, 153 v.d.; Levy Provençal, *L'Espagne musulmane au Xme siècle* (Paris, 1932), s. 130, 141, 150, 187; E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'islam* (Paris, 1938), I, 382 (Uzcandî, *al-Fatāvā al-hindîya*, III, 391'den naklen); I. Goldziher, *Abhandlungen zur arab. philol.*, I, 21 v.d. (kelimenin hadislerde kullanılması hakkındaki mâlûmatı M. Şerefeddin Yaltkaya'ya borçluyuz).

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ÂRİF HİKMET BEY. 'ĀRİF ḤİKMET BEY (1786—1859), şeyhülislam, divan edebiyatının çökmeğe yüz tuttuğu bir zamanda yaşamıştır. Tanzimat devrini ömrünün sonuna doğru idrâk ettiğinden, şark kültürü bağlarından sıyrılamamış ve divan şâirleri tarzında, arapça, farsça ve türkçe şiirler yazmıştır.

H a y a t ı. Ârif Hikmet, devletin mühim mevkilerinde bulunmuş bir âiledendir. Bunun için, âilesi hakkında, doğru mâlûmata sâhibiz. Kendisi, *Macmū'a al-tarācim* 'inde, şeceresini şöyle gösterir: „İbrāhīm 'İṣmat İbn al-vazīr al-ṣahīr Rā'if İsmā'il Paşa İbn al-vazīr Malāṭyalū İbrāhīm Paşa İbn al-ḥācc Muṣṭafā al-Ḥusaynī al-ḥanafī al-İslāmbūlī..." (İbnülemin Mahmud Kemal, *Son asır türk şairleri*, İstanbul, 1937, IV, 620). Muhtelif kaynaklara dayanarak, Ârif Hikmet'in silsilesini yeniçerilikten yetişen ve İran' seferine de iştirâk eden malatyalı İbrahim Paşa'ya kadar götürebiliyoruz. Mahmud I. ile Osman III. devirlerinde yaşayan İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra, Râif İsmail Paşa İstanbul'a gelerek, Abdülhamid I. devrinde vezirliğe kadar yükselmiştir. Fakat Halil Hamid Paşa'nın sadaretten ayrılması üzerine, vezirliği alınmış ve Lefkoşe'ye gönderilerek, bir müddet sonra idam edilmiştir (Cevdet, *Tarih*, 2. tab., II, 102, 129, 133, 137). Ârif Hikmet'in babası, bu maktûl vezirin oğlu, İbrahim İsmet'tir ki, *Cevdet tarihi* ile *Sicill-i osmânî*'de, tevsik edilmeksizin, kesriyeli Ahmed Paşa'nın oğlu gösterilir. İbrahim İsmet (1751—1807), Selim III. devrinde kazaskerliğe kadar yükselmiştir. Zamaḫşarî'nin *Asās al-balāġa*'sındaki mecazları hulâsatan vücuda getirdiği *İḫtiṣār* ve *'İcāz al-Îcāz fî iḫtiṣār al-macāz* adlı eserleri ile bâzı haşiyelerinden başka, takrizleri ve makameleri vardır; şer'î ilimlerden ziyâde edebiyata mütemayildir. Ömrünün sonlarına doğru, Selimiye tekkesi şeyhi Nimetullah Efendi'den el alarak, nakşbendî tarikatine inhisap etti. İbrahim İsmet hakkında en mufassal mâlûmat veren Cevdet Paşa (*Tarih*, II, 103; VI, 91; VII, 4, 7, 9; VIII, 132 v.d.; IX, 70), onun reisülküttâb Âtıf Efendi'ye yazdığı hususî mâhiyette üç tezkeresini dercetmiştir. Bunlarda, 1804 (1218) yılına âit, bâzı vak'alardan bahsetmektedir (*ayn. esr.*, VII, 363 v.d.)

Malatyalı İbrahim Paşa ile Râif İsmail Paşa hakkında mâlûmat veren eserlerde, bunların iyi bir idâreci olduklarından bahsedilirse de, ilim ve edebiyat ile alâkalarını gösterir bir kayıt yoktur. Seyid Vehbi, Râif İsmail Paşa'ya yazdığı methiyelerden birinde, onun güzelliğinden bahsettiği gibi (*Dīvān*, tab. Būlāḳ, II, 107), İbnülemin de, Ârif Hikmet'in metrukâtından satın aldığı kitaplar arasında, „Râif İsmail Paşa'nın yazısı ile, şiirlerini ve nesirlerini hâvi, mühim bir mecmua" 'yı ve İbrahim İsmet'in, yine kendi elyazısı ile, bir şiir mecmuasını zikreder (*ayn. esr.*, s. 628). Ârif Hikmet'teki bâzı kabiliyet ve temâyüllerin, ona âilesinden geçtiğini görüyoruz.

Ârif Hikmet'in resmî hayatı hakkında, şeyhülislâmlıktan infisâline kadar mâlûmat veren en eski kaynak, Fatin *Tezkere*'sidir; bu bilgiyi, divanına yazılan mukaddime tamamlamaktadır. Mukaddimeye göre, Ârif Hikmet 1786 (1201) muharreminin 25. pazar gecesi doğdu. 1796 (1211)'da tahsile başladı; 1814 (1229)'te hacca gitti; 1816 (1239)'da Kudüs, 1820 (1236)'de Mısır, 1823 (1231)'te Medine mevleviyetinde; 1829 (1245)'da, nüfus tahriri memuriyeti ile, Rumeli'de bulundu; 1830 (1246)'da *naḳîb al-aşrāf*, 1833 (1249)'te Anadolu kazaskeri oldu. 1834 (1250)'te *naḳîb al-aşrāf*'lıktan istifa etti. 1838 (1254)'de Rumeli kazaskeri, 1839 (1255)'da meclis-i vâlây-ı ahkâm-ı adliyeye âza, aynı sene Rumeli'ye müfettiş oldu. Kendi yazdığı شیخ الاسلام ایلدی یزدان بنی tarihinden de anlaşıldığı gibi, 1845 (22 zilhicce 1262)'te şeyhülislâm oldu. Abdülmecid, Mekkî-zâde Âsım'ın vefatı ile, yerine Ârif Hikmet'in tâyinini bildiren hatta, onun faziletlerinden, irfanından ve c â m i - i k e m â l â t olduğundan bahseder. Bu münasebetle, Şinasi'nin tanzim ettiği bir manzume (İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, X, 1846) ile, Fatih'in düşürdüğü bir tarih de vardır (Fatin, *Dīvān*, İstanbul, s. 28). *Dīvān* mukaddimesine göre, bu me'muriyette 7 sene, 6 ay, 19 gün kaldıktan sonra, 1854 (21 cemaziyelâhır, 1270)'te istifa etti. Ölümü ise, 1859 (1275) yılındadır. Tezkereci Fatin'in düşürdüğü tarihten (*Dīvān* s. 59), kalp sektesinden vefatını öğreniyoruz; İbnülemin Mahmud Kemal, *Dīvān* mukaddimesindeki resmî hâl tercümesine ilâve olarak, Lutfi *Tarih*'ine (II, 152) dayanmak suretiyle, şu mâlûmatı verir: Ârif Hikmet, 1828 (1244)'de İstanbul kadılığına tâyin edilmiş, bu vazifeyi, borçlu ve rahatsız olduğu ve konağı da bulunmadığı bahanesi ile, kabûl etmemiştir. Şeyhülislâmlıktan ise, bir rivâyete göre, Reşid Paşa'nın Mısır verâset kanununun değiştirilmesi hakkında teklifini kabûl etmediğinden ayrılmıştır. Ârif Hikmet, bu mes'elenin doğru olup olmadığını soran Ziya Paşa'ya, Reşid Paşa'dan hoşnud olmamakla beraber, dirâyetini de itiraf ettiğini, kendisine böyle bir teklif yapılmadığını, yapılsa da kabûl etmeyeceğini söylemiştir (*ayn. esr.*, IV, 621). *Verâset mektûbları* (İstanbul, 1326, s. 23 v.d.)'ndaki bu izahata ve bir şiirinde (*Dīvān*, s. 198), seleflerinin „olur olmaz işe karışma" yollu nasihatlerine rağmen, yine şeyhülislâmlık mevkiine gelmesinden, bu yüzden uğradığı üzüntülerden bahis ve haleflerine bu mevkiden çekinmelerini tavsiye etmesine bakılırsa, şeyhülislâmlıktan Reşid Paşa'nın bâzı arzularını yerine getirmediği veya getiremeyeceği için ayrıldığı tahmin edilebilir. Ârif Hikmet'in, tanzimattan sonra maarif sâhasındaki yeniliklerde de bir rolü ve rüşdiye mekteplerinin açılmasına ve maarifin terakkisine yardımı olmuştur.

Başkalarının fikirlerini körü körüne kabûl etmeyecek bir şahsiyet sâhibi olan Ârif Hikmet'in, ahlâkî hususiyetleri ve temayülleri hakkında, *Dīvān*'ına kendisini tanıyanlardan nakledilen sözlere ve tarihî bâzı eserlere dayanarak, mâlûmat verebiliriz: devrinde halka yapılan zulümlerden, devlet erkânını zulme sevkeden israf ve sefahatten şikâyetçidir (türk. *Dīvān*, s. 133 v.d., 164). Onu tanıyanlar, şehirli molla tipinin en zarifi, halim ve cömert, bir zat olduğunu, yanında kabaca bir lakırdı söylenildiği zaman, kızardığını kaydederler. Ekser geceler, ahbaplarını evine dâvet ederek, ilmî bahisler üzerinde konuşur ve onlara çok mükrim davranırdı (İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 624 v.d.). Kıymet bilir bir şahıs olduğunu, ilmî kudretinden dolayı Cevdet Paşa'ya gösterdiği tevecc üh ve himâyeden anlayoruz. Şeyhülislâmlıktan ayrılınca, Cevdet Paşa, yeni şeyhülislâmın Ârif Hikmet'e gidenleri hoş görmemesine rağmen, onu terketmemiş, hususî kütüphanesindeki kitapları okumak müsaadesine mazhar olmuştur. (Cevdet Paşa, tarihini yazarken, Ârif Hikmet'in kütüphanesinden istifade ettiğini de kaydeder; bk. II, 102 v.d.). *Dīvān* mukaddimesinde, son istifâsını müteakip, vaktini mutalâa ile geçirdiği, Medine'de hafız-ı kütübler ile hademeleri için de dâireleri hâvî bir kütübhane yaptırarak, 5000 'den ziyade kitabı hediye ettiği yazılıdır (s. 5). Bu küküphane Medine'de mevcut on sekiz kütüphanenin en meşhuru olan Mahmûdiye kütüphanesinden de zengindir.

Ârif Hikmet'ten bahseden kaynak ve tetkiklerin hiç birinde, onun bir tarikate mensubiyetine temas edilmez. Fakat divanında, hoca Bahaeddin Nakşbendî ve tarikatini meth ile bu tarikate sülûkün en doğru bir yol olduğundan bahsederek (s. 111 v.d., 133, 195), babasının tarikatine mensup olduğunu anlatır.

Ârif Hikmet'in hususî hayatı hakkında da bir az mâlûmatımız vardır. Otuz yaşında iken yazdığı bir mektupta, Kuduüs'te zevcesi ile kızı Hasibe'nin vefatlarından mütevellit, teessürünü anlatır (İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 624). Bizzat düşürdüğü tarihlerden, Fatma isimli ve 1227'de ölen bir kızı daha bulunduğunu öğreniyoruz (türk. *Dīvān*, s. 232, 252). *Sicill-i osmânî*'de, Muṭî' adlı bir oğlunun, yalnız ismi zikredilmiştir (aynı eserde, Ataullah Efendi isminde bir kardeşinden bahsediliyorsa da, Cevdet tarihinde, bu şahıs, Dürrî-zâde Ârif Efendi'nin biraderi olarak gösterilmiştir; VII, s. 97). Kuzguncuk'ta babasından intikal eden yalısında oturan Ârif Hikmet, *naḳîb al-aşrāf*'lıktan istifa edince, yalısını satmış olduğundan, Üsküdar'da, Eski-Hamam civarında tedârik ettiği eve yerleşmiştir (türk. *Dīvān*, mukad., s. 4). Kuzguncuk'ta, babası İsmet Bey'in ruhuna 1227'de bir çeşme yaptırdığını, divanındaki bir tarihten anlıyoruz (s. 233).

E d e b î v e i l m î ş a h s i y e t i. Ârif Hikmet'in edebî ve ilmî şahsiyetini tesbit için, yaşadığı muhiti gözönünde bulundurmalıyız. O henüz 13 yaşında bir çocuk iken, divan edebiyatının son kuvvetli mümessili Şeyh Gâlib ölmüştü (1739). Enderunlu Vâsıf ve Fâzıl Keçeci-zâde İzzet Molla, Âkif Paşa [b. bk.], sahaflar şeyhi Esat Efendi, Ziver ve Kemal Paşa'lar, Fehmi,

mektupçu Tâhir Selâm, Şânî-zâde gibi, şâir ve âlimler ile aynı devri idark etti. Fakat bunlarla münâsebet derecesini iyice bilmiyoruz. Yalnız, Esat Efendi, Ziver Paşa ve Tahir Selâm Bey de dâhil olmak üzere, birbirlerine nazîre yazmağı bir eğlence addettiklerini biliyoruz (İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, IX, 1634). Bu nazîre merakı, esasen, divan edebiyatının inhitat devrindeki bütün şâirlerde göze çarpar. İbrahim İsmet'in vefatına tarihler düşüren İzzet Molla, *Dîvân*'ını Ârif Hikmet'in teşviki ile tartip ettiğini yazar. Medine kadılığı esnasında Ârif Hikmet'e yazdığı bir kaside de, onu erbab-ı maarifin kıblesi telâkki eder, nesirlerini Ḥarîrî'ye, şiirlerini ise, buharalı Şevket'e benzetir, gazellerinde de, muhtelif vesileler ile, onu öğer (İzzet, *Dîvân*, Bülâk, s. 4 v.d., 9, 16, 35, 85, 102, 138, 163, 178). Ârif Hikmet'in İzzet Molla'nın Keşan'a nefyi (Cevdet, *Tarih*, XII, 60) ve vefatı için düşürdüğü tarihler de, aralarındaki bu râbıtanın samimiyetini anlatmaktadır (türk. *Dîvân*, s. 236). Âkif Paşa'nın *Tabsıra*'sını çok beğendiğini anlatan ve tab'ını temenni eden bir kıt'ası ile, Sûdî Efendi'nin *Gülistan şerhi*'nin tabına da bir takrizi, Şinasi'nin farisî hocası şâir bursalı Şeyh Zâik hakkında bir medhiyesi de vardır (türk. *Dîvân*, s. 200, 264, 225). *Macmâ'a al-tarâcim* adlı arapça eserine merbut türkçe bir varakada, Şânî-zâde Ataullah hakında çok takdirkâr bir ifade kullanmıştır (İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, I, 110—118). Eskilerden ise, Necati, Bâkî, Fuzûlî, Nef'î, Fehim, Nâilî-i Kadîm, Râgıb, Nedim, Sürûrî ve Sâmî'yi; İran şairlerinden Nizâmî, Sa'dî ve Câmî'yi beğenir (türk. *Dîvân*, s. 163, 211, 233, 265). Başlıca eserleri şunlardır:

1. *Dîvân.* Şiirleri, bir mukaddimeyi müteakip, arapça, farsça ve türkçe olmak üzere, üç kısımda toplanmıştır. Türkçe şiirler arasında en çok yer alan gazel ve tarihlerdir. *Dîvân*'ında, şekil tasnifi gözetilmiyerek, yalnız kafiyelerin alfabe sırasına riayet edilmiştir. Kıt'alar kısmındaki dörtlüklerin bir çoğu rubâidir. Müfretler kısmında beyitler mevcut olduğu gibi, mısrâlar diye ayrılan kısımda da müfret ve beyitler vardır. *Dîvân*'ı 1283 'te Matbaa-i âmirede basılmıştır. Ârif Hikmet'ten bahseden tetkiklerde bu divanın ne sûretle tertip ve neşredildiğine temas edilmemiştir. Tırnakçı-zâde Mehmed Ziver, mukaddimede anlattığı üzere, Ârif Hikmet ile uzun zaman beraber bulunan ve onu yakından tanıyan biridir. *Dîvân*'daki şiirlerin, Ârif Hikmet'i tanıyanların yardımı ile, mecmua ve evraktan toplandığını yazar. Evkaf müfettişlerinden Şem'î Efendi, *Dîvân*'ın tabı için düşürdüğü bir tarihte, sabık şeyhülislâmın bu hususta yardımlarını, yine evkaf müfettişlerinden Ziver (Paşa), bu sabık müftünün Hüsameddin Efendi olduğunu kaydeder. Tabı hatalarına sık sık rastlanan metinlerde boş yerler ve eksiklikler de vardır. Nitekim, İzzet Molla'nın Keşan'a nefyi ve yeniçeri ocağının kaldırılması hakkında Cevdet tarihinde mevcut iki tarih (XII, 60), divanında yoktur.

Ârif Hikmet'in şiirlerinde, umumiyetle, Nef'î, Nâbî ve Nedim te'siri hâkimdir. Esasen, divan edebiyatının son devirlerinde yaşayan bir çok şairlerin, bu edebiyatın son kuvvetli mümessillerini taklit ve tanzir ettikleri mâlûmdur (Fuad Köprülü, *Türk divan edebiyatı antolojisi*, XVIII. ve XIX. asırlar). Bâzı manzumelerinde kendini Nef'î derecesinde gören Ârif Hikmet (türk. *Dîvân*, s. 190)'in, Nâbî ve Nedim taklidi şiirlerine, nazîrelerine de rastlıyoruz (*ayn. esr.*, s. 127, 148, 167 f. Vâsıf taklidi bir şiirini de ihtiva eden *Dîvân*'ında (s. 179), muasırlarından Fehmî (s. 162), Tahir Selâm (s. 148, 178), Esat (s. 145, 178), Ziver (s. 138), Kemal Paşa (s. 136)'ya ve enderunlu Fâzıl'a (s. 174) nazîreleri; mülkiye nâzırı Pertev Paşa'nın katline bir tarihi (s. 235) de mevcuttur.

2. *Tezkire-i şu'arâ.* Bu türkçe eserin, 1250 tarihine kadar 210 şairin hâl tercümesinden ibarat olduğu, *Macmaʿ al-şuʿarâ* mukaddimesine istinaden, *Osmanlı müellifleri*'nde kaydedilmiştir. İbnülemin, bu eserde, 1000 senesi şairlerinden bahsedildiği gibi, 1252 'de ölen şairlerin de münderic olduğunu zikretmiştir. Eserin müsveddelerinden bir çoğu İsmail Paşa'da, kopyesi ise, Millet kütüphanesindedir (nr. 788).

3. *Macmūʿa al-tarâcim.* Evvelâ Ârif Hikmet'in *Dîvân*'ı mukaddimesinde Ziver Efendi, bu eserin, XIII. asır meşâhirinden bahsettiğini ve şairin ölümünden sonra kaybolduğunu yazdı (s. 7). Muallim Nâcî bunu aynen nakletmiştir. Bursalı Tahir ise, bu eseri okuduğunu yazar. *Dîvân* mukaddimesindeki bu izahat Gibb tarafından da tekrarlanmıştır. İbnülemin, Ârif Hikmet bahsinde, „muhtelif devirlere mensup ulema ve şuarânın" hâl tercümelerini havi eserinin arapça yazıldığını kayd ile iktifa etmiştir (*ayn. esr.*, IV, s. 626); fakat diğer ciltlerinde *Macmūʿa al-tarâcim*'in İsmail Paşa'da olduğunu (I, 8) ve içerisinde türkçe bir varak da bulunduğunu yazmıştır (*ayn. esr.*, s. 110). İ. M. Kemal, *Meşâhîr-i mechûle* başlıklı makalesinde, bu eserin bir kopyesinin Millet kütüphanesinde bulunduğunu yazmışsa da, Ârif Hikmet hakkındaki tetkikinde bu kayıd yoktur (*TTEM*, 1 haziran, 1928, s. 18—96).

4. *Ẕayl al-kaşf al-ẓunûn.* İbnülemin, İsmail Paşa'da gördüğünü ve bu eserin bir kısım müsveddelerinin de kendisinde olduğunu söyler (*ayn. esr.*, IV, 626—628). Bu eserinne ع harfi kadar olan kısmı, şimdi *Kaşf al-ẓunûn*'u tabeden heyetin elinde bulunmaktadır.

5. *Ḫulâṣa al-maḳâlât fî macâlis al-maḳâlamât* (Üniversite kütüp., nr. 3791). Ârif Hikmet'in „babası İbrahim İsmet'in murahhas tâyin olunduğu mükâlemât-ı siyâsiye meclislerinde tanzim edilen" muahedeleri, babasının emri ile, bu isim altında toplamıştır (İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 626).

6. *al-Aḥkâm al-marʿîya fî arâżî al-amîrîya. Osmanlı müellifleri*'nde matbû gösterilen bu eserden, Ârif Hikmet hakkındaki kaynak ve tetkiklerin hiç birinde bahsolunmaz. Bursalı Tahir'in bunda yanıldığını ve eserin, şairimizin halefterinden şeyhülislâm Ârif Efendi'ye âit olduğunu söyleyebiliriz. Tırnakçı-zâde Mehmed Ziver, Ârif Hikmet'in yazdığı bir çok takriz ve lâtifeleri görmüşse de, bunlar, ölümünü müteakip, kaybolmuştur (bk. *Dîvân*, mukaddime, s. 7).

Ârif Hikmet, devrinde oldukça büyük bir şöhret kazanmıştır. Cevdet Paşa, onun ilmî sâhadaki iktidarından, üç lisanda yazdığı şiirlerin güzelliğinden, arapça şiir yazmakta, aslen arap bir şair derecesinde muvaffakiyetinden, şark ve garp seyahatnâmelerinde en ziyade hürmetle yâdolunan bir şahsiyet olduğundan bahseder (İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 625). Ârif Hikmet'e, şeyhülislâmlığı esnasında bir kaside yazdığı gibi, onun bir gazelini hem tahmis hem tanzir ve diğer bir gazelinde de irfanını medheylemiştir (Mustafa Reşid, *Müntahabât-ı eedîde*, İstanbul, 1303, s. 44, 46, 54, 193). Bayburtlu Zihni Efendi tarafından bir gazeli tahmis edilen (bk. Zihni, *Dîvân*, s. 35) Ârif Hikmet'e, tezkiresinde — belki şeyhülislâmlığından ayrıldığı sene neşrettiği için— çok az yer veren Fatin de bir nazire yazmıştır (Fatin, *Dîvân*, s. 13). Cevdet Paşa gibi, Ârif Hikmet'in ilmî, edebî ve ahlâkî meziyetlerinden uzun uzun bahseden, ona kasideler takdim eden diğer mühim bir şahsiyet de Ziya Paşa'dır (Süleyman Nazif, *Külliyât-i Ziya Paşa*, İstanbul, 1925, s. 40—48). Bu iki kasideden başka — eserde gazel kısmına alınan ve haşiyelerde, yanlış olarak Ârif Hikmet'e nazire gösterilen—bir medhiyesi ile, yine Ârif Hikmet'ten bahsettiği bir gazeli vardır (*ayn. esr.*, s. 191, 293). Bununla beraber, Ziya Paşa, Ârif Hikmet'in ölümünden sonra, neşrettiği *Harâbât*'a, onun iki kıt'asını almakla iktifa etti; eserinin mukaddimesinde ismini zikre bile lüzum görmedi. Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik'e yazdığı bir mektupta, „Sultan Mahmud asrının, şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, mektupçu Tâhir Selâm Bey dahi en meşhur şairlerinden idi. Şiirce ikisi dahi mukallittir; mukallitseler de âlimâne mukallit olmalarına hürmeten, hiç olmazsa, birer metinlerini almak lâzım gelir" hükmünü verdi. „Ârif Hikmet Bey'in üç-beş beyiti intihap olunabilir. Fakat gördüğümüz üç-beş beyitten ibarettir. Belki, başka güzel sözleri vardır. Fakat ortada yok!" cümlelerinden, birinci hükmünü onun eserlerini tanımadan verdiği, Ârif Hikmet *Dîvân*'ını görmediği anlaşılıyor. Muallim Nâcî, Ârif Hikmet'in arapça şiirleri hakkında hüküm vermek salâhiyetini kendinde bulamadığını söyler ve türkçe şiirlerinin, orta derecede osmanlı şairleri arasında kendisine bir yer ayıracağı fikrini izhar eder.

İlmî eserlerinin çoğu müsvedde hâlinde bulunduğundan, Ârif Hikmet hakkındaki hükümlerin, şiirlerine âit olduğu görülüyor. Fuad Köprülü'nün yazdığı gibi, Ârif Hikmet, İzzet Molla ile mukayese edilecek bir şair değildir. Fakat, vezin ve lisan itibariyle düzgün ve bedîî bir kıymeti de hâiz olan bu şiirler, devrinin diğer şâirlerine nazaran, ona vasatın fevkinde bir şair mevkiini kazandırmaktadır.

Bibliyografya: *a.* Kaynaklar. Ârif Hikmet'ten bahseden kaynaklar, XIX. asrın ikinci yarısından itibaren yazılan biografiler, tarihler ve muasır şâirlerin divanlarıdır. Makalede sırası geldikçe bâzıları zikredilen bu kaynaklardan en eskisi, Fuad Köprülü'nün hususî kütüphanesinde mevcut olup, Kaçar şehzâdelerinden Hulagu diye meşhur olan Ahmed Kaçar'ın, haccdan dönüşünde İstanbul'da yazdığı tezkeredir. *Maṣṭaba-i ḫarâbât* adını ve 1266 tarihini taşıyan bu farsça tezkerede, Ârif Hihmet'in ilmî kudretinden, farsça ve arapça güzel şiirleri bulunduğundan bahsedilerek, *Dîvân*'ında da mevcut türkçe bir beyiti alınmıştır. Fatin *Tezkire* (tab., İstanbul, 1271)'sinde şeyhülislâmlıktan infisâline kadarki resmî hayatı ve yine *Dîvân*'ında mevcut türkçe bir beyiti vardır. Luṭfî *Târîḫ*'inde Ârif Hikmet'in Mekkî-zâde Âsım'ın şeyhülislâmlığa üçüncü defa tâyini münasebeti ile düşürdüğü bir tarihten başka (IV, 77), şeyhülislâmlığa tâyinini bildiren kayıtlar ile Abdülmecid nâmına Bâbıâli'ye gönderilen fermana rastlıyoruz (İstanbul, s. 122—123, 127). Namık Kemâl'in, Ebuzziya Tevfik'e, *Nümûne-i edebiyat-ı osmâniye* adlı kitabının şiir kısmına alınacak şairlerden bahseden mektubu, Ârif Hikmet hakkında da Tanzimat devrinin en meşhur bir şahsiyetinin hükümlerini ihtiva ettiğinden, kayda değer (*Mecmua-ı Ebuzziya*, 1298, s. 10 v.d.). Namık Kemâl'in, *Tahrîb-i harâbât*'ta da bu yolda düşüncelerini buluyoruz (İstanbul, II, 88). Eyyüb Sabri Paşa'nın *Mirʾât al-ḥaramayn* adlı eserinin birinci kısmında Ârif Hikmet'in

kütüphanesi hakkında faydalı mâlûmat vardır (İstanbul, 1304, II, 888). Aşağıda bahsedeceğimiz tetkiklerin hiç birinde bu kaynaklardan istifade edilmemiş, yalnız bazılarında, Fatin *Tezkire*'sinde me'haz gösterilmeyerek, hatt-ı humayundan parçalar alınmıştır. Ârif Hikmet'in şeyhülislâmlığa tâyini üzerine, rakibi vak'anüvis Esad Efendi'nin duyduğu teessürden mülhem kıt'asını kaydeden Cevdet Paşa, eserinde, Ârif Hikmet'in tarihlerinden, Sürûrî ile tevarüdlerinden misaller almış, onun bu san'atteki bir nokta-i nazarını da zikretmiştir (bk. *Belâgat-i osmâniye*, İstanbul, 1303, s. 171, 193, 203). Fatma Aliye'nin *Cevdet Paşa ve zamanı* (İstanbul 1332, s. 31—33, 43 v.d, 50—55, 104) adlı eserinden mâlûmatın alındığı sahifeler tasrih edilmeyerek, pek az istifade edilmiştir. Ârif Hikmet'in şahsiyetini aydınlatmak bakımından, mühim olan bu eserde, Cevdet Paşa'nın, Ârif Hikmet'e hitâben, irticâlen söylediği bir beyit de vardır. Bu kaynaklar arasında, Ârif Hikmet'in hayatı muhtelif cephelerden aydınlattığı hâlde, pek az istifade edilen divanı ile, hiç istifade edilemeyen bâzı muasır şairlerin divanlarını da sayabiliriz ki, bunlar makale dahilinde gösterilmiştir.

b. Tetkikler. Ârif Hikmet'e dâir en eski tetkik, Mehmed Ziver tarafından yazılan, *Dîvân* mukaddimesidir (1283). Şâirin resmî hayatından bâhis bu mâlûmat, bir çok müellifler tarafından aynen tekrarlandığı gibi, *İlmiye salnâmesi* (s. 590)'nde, me'hazları kaydedilmeyen bâzı ilâveler ile, tekrarlanmıştır.

Gibb, şâir hakkında verdiği mâlûmatı Fatin'den ve *Dîvân* mukaddimesinden aldığını söylerse de, *Dîvân*'dan pek az istifade etmiştir (bk. *A History of Ottoman Poetry*, London, 1905, IV, 350 v.d.). *İslâm Ansiklopedisi*'nde F. Giese tarafından, Gibb'deki mâlûmat kısaca tekrarlanmıştır. Ârif Hikmet'in Medine'deki kütüphanesinin hâfız-ı kütübü harputlu İbrahim Efendi'nin, *al-Durr al-muntaẓam fî manâḳib al-ʿĀrif al-ḥikam* adlı arapça yazma eserinden, mühim mâlûmatı ihtiva etmediği kaydı ile, İbnülemin bahsetmiştir (İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, IV, 629). Bu hususta en etraflı mâlûmat, İbnülemin'in bu eserinde Ârif Hikmet bahsinde ve muhtelif ciltlerinde dağınık olarak mevcuttur.

(FEVZİYE ABDULLAH.)

ʿĀRİFÎ PAŞA. [Bk. ÂRİFÎ PAŞA.]

ÂRİFÎ PAŞA. ʿĀRİFÎ PAŞA, AḤMED (1830—1895), osmanlı başvekillerindendir. Bir müddet hariciye nazırlığı eden Şekib Paşa'nın oğlu olup, 1830 (1246)'da İstanbul'da doğmuştur. Hususî tahsil gördükten ve fransızcayı da öğrendikten sonra, Bâbıâli tercüme odasına girmek suretiyle, memuriyete intisap etmiş (1261 = 1845) ve iki sene sonra da Viyana sefareti başkâtipliğine tâyin edilmiştir. 1855 (1271)'te âmedî-i divan-ı humayun odasına memur olmuş, aynı tarihte toplanan Viyana konferansına, sonra Paris kongrasına, birinci murahhas Âli Paşa'nın baş kâtibi sıfatiyle, iştirâk etmiş ve avdetinde (1272 = 1856) de divan-ı humayun mütercim-i evvelliğine getirilmiştir. 1869 (1286)'da uhdesine divan-ı humayun beylikçiliği de verilmiştir. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrâzamlığı esnasında, makam ve memuriyetler sık sık değiştirilirken, Ârifî Bey de hariciye nezareti müsteşarı (cemaziyelâhır 1288 = ağustos 1871), on beş gün sonra, rütbe-i bâlâ ile, divan-ı humayun tercümanı ve ertesi gün tophane-i âmire müsteşarı ve müteakiben divan-ı ahkâm-ı adliye cemiyet-i icraiyesi reisi, üç ay sonra da hukuk dairesi reisi oldu. 1872 (1289)'de Viyana'ya, büyük elçi olarak gönderildi ise de, ertesi sene tekrar tercümanlığa getirildi. Memuriyet hayatının daha ehemmiyetli bir safhasına vâsıl olan Ârifî Bey, 1874 (1291)'te, ikinci defa olarak, hariciye müsteşarlığına tâyin edildikten sonra, aynı sene (29 rebiülevvel = 16 mayıs), „hariciye nâzırı Râşid Paşa'nın lüzum-i tebdili ve hariciye müsteşarının evsaf-ı matlûbe ile ittisafı cihetı ile" (rebiülevvel 1291, Başvekâlet arşivi, hariciye nr. 92) hariciye nâzırı oldu ve kendisine bir müddet sonra (7 rebiülâhır = 24 mayıs) vezaret rütbesi verildi. Sekiz ay kadar bu vazifede kalan Ârifî Paşa evvelâ (9 zilhicce 1291 = 17 kânun II. 1875) maarif, sonra (8 cemaziyelevvel 1292 = 12 haziran 1875) adliye nâzırlıklarına nakledilmiş ise de, kısa müddet kaldığı bu vazifelerde kendisinin mühim bir icraatı görülmemiştir. Âli Paşa gibi, Bâbıâliden yetişen nahif ve tab'an nâzik bir zat olup, devlet işlerine, muasırlarına nazaran, daha fazla vukufu bulunan Ârifî Paşa'nın temiz niyeti de bu işlere sâlim bir istikamet vermeğe kâfi gelmemiştir. Adliye nâzırlığından 22 ağustos 1875 (20 receb 1292)'te azledilen Ârifî Paşa 9 teşrin II. 1875 (10 şevval 1292)'te hariciye nâzırlığına getirilen Râşid Paşa'nın yerine, ikinci defa, Viyana sefaretine tâyin edildi. Bu sırada, Hersek ihtilâli, Avusturya ile Osmanlı devleti arasında, mühim bir mesele teşkil etmekte idi. Nitekim Ârifî Paşa, daha itimatnâmesini takdim ettiği gün (20 kânun I. 1875), imparator kendisine „eyalet-i mezkûre ahali-i hıristiyaniyesi hakkında sür'at-i mümkine ile bir şey yapılıp işe nihayet verilmesi lâzımeden idüğünü..." tekrar tekrar söylemiş, Paşa da, bilmukabele, aldığı tâlimat üzerine „ihtilâlin temdidine başluca sebep olan Karadağ'ın etvar ve harekâtını..." hatırlatmıştır (zilkâde 1292, Başvekâlet arşivi, hariciye 267). Bir ay sonra Avusturya hariciye nâzırı Kont Andrássy Gyula ile vukubulan mülâkatı da, tamamen bu mesele etrafında cereyan etmiştir. Bu görüşmede Andrássy, düvel-i muazzamanın Hersek ihtilâli hakkındaki nokta-i nazarını müdafaa etmiş, sefir de isyanı yakın bir zamanda bastıracak tedbirlerin ittihaz edildiğini söyleyerek, muhatabına bunu kabul ettirmiş ve âsîlere Avusturya memurlarının yardımda bulunduğuna da işaret eylemiştir (Başvekâlet arşivi, muharrem 1293, hariciye 297/9). Mamafih Ârifî Paşa'nın Viyana sefareti esnasında sarfettiği mesaiden netice çıkmamış ve „Viyana'nın bir müddetten beri şark politikasının merkez-i cereyanı hükmüne girmesi" oradaki osmanlı sefareti işlerinin ehemmiyetini artırmış olduğundan, „eshâb-ı iktidar ve liyakatten bir sefirin vücuduna lüzum-i kavi" görülerek (Başvekâlet arşivi, cemaziyelevvel 1293, hariciye 117/65), Ârifî Paşa azledilmiş ve yerine Aleko Paşa tâyin olunmuştur. Ârifî Paşa aynı sene sonunda kavâim komisyonu reisi, bir kaç ay sonra (3 receb 1294 = 14 temmuz 1877), ikinci defa hariciye nâzırı olmuş, fakat osmanlı-rus harbinin devam ettiği bu fevkalâde zamanda, bu makamda on beş günden fazla kalamayarak, istifa etmiş ve bir müddet sonra da (şâban 1294 = ağustos 1877) Paris sefaretine tâyin edilmiştir. Harbin devamı müddetince ve Berlin kongrası esnasında Paris'te kalan Ârifî Paşa, türk-fransız münasebetlerinin normâl ve dostâne olmasına çalışmış, bu arada, İtalya kıralının cülûsunu tebrik ve pederinin vefatından dolayı tâziyeti hâvi bir nâme-i humayun götürmek üzere, memuriyet-i mahsusa ile Roma'ya gönderilmiştir (cemaziyelevvel 1295 = mayıs 1878). Ancak Paris'te teşrin II. 1875 (1292)'te Mahmud Nedim Paşa tarafından ilân edilen, düyun-u umumiye faizlerinin nısfına tenzili hakkındaki karar neticesinde zarar gören hâmiller ile uğraşması lâzım gelmiş, hattâ onlardan kendisini tehdit ve devleti tahkir eden mektuplar almıştır (Mehmed Zeki Pâkalın, *Son sadrâzamlar ve başvekiller*, İstanbul, 1940, I, 166). Paris sefaretinden kânun II. 1879 (muharrem 1296)'da azledilen Ârifî Paşa, kısa bir müddet sonra, sicill-i ahvâl komisyonu riyasetine, müteakiben de yeniden ihya edilen başvekâlet makamına getirilmiştir (9 şâban 1296 = 29 temmuz 1879). Selefi Hayreddin Paşa aynı sene içinde, mütemadiyen değiştirilen sadrâzam ve başvekillerin sonuncusu olup, kanun-i esasînin mer'iyette kalmasını ve meb'usan meclisinin içtimaı ile mes'ûliyet-i vükelâ kaidesinin tatbikini tervic eden lâyihaları üzerine azledilmiş, Abdülhamid de, yine meşrutiyetten ayrılmadığını göstermek üzere, Ârifî Paşa'yı başvekil unvanı ile hükûmetin başına getirmişti (Abdurrahman Şeref, *Tarih müsahabeleri*, İstanbul, 1340, s. 298). Devletin gâyet müşkül bir zamanında iktidarı ele alan Ârifî Paşa için bir çok güçlükler ile mücadele etmek lâzım gelmiştir. Bu meyanda Karadağ'ın mutalebatı ve türk-rus harbinden sonra vuku bulan muhaceretler ve diğer taraftan dahilî bir gâile de mevcuttu. Şark havâlisinde nufuz sahibi mütegallibeden Şeyh Ubeydullah Efendi ve oğulları, başlarına kürt ahaliyi toplamak ve bu havâlinin devletçe kendilerine verildiğini ilân etmek suretiyle, bir isyan çıkarmışlardı. Evvelâ Musul'dan mirliva Edhem Paşa'nın kumandasında sonra Şâban Paşa'nın idaresinde kuvvet sevkedilmiş ise de, mevkiin dağlık ve harekâtın güç olması yüzünden, bu tedbir isyanı bastırmağa kâfi gelmemiş, başvekil Ârifî Paşa, bu hareketin daha fazla genişleyip devlet için büyük bir gâile teşkil etmesine mâni olmak üzere, hayli müddet o havâlide bulunarak, aşiretler arasında iyi bir şöhrete mâlik olup iktidarı herkesçe müsellem bulunan dâr-ı şûrâ-i askerî âzasından İsmail Paşa'yı, umum kumandan sıfatiyle, bu işe memur etmiştir (Başvekâlet arşivi, ramazan, 1296, meclis-i mahsus 1301/210). Ârifî Paşa'nın, 2 ay 24 gün süren başvekâleti zamanında, aşarın bâzı mahallerde maktuan ve bâzı yerlerde emaneten idaresi ve Rumeli ile Anadolu'daki vilâyetlerin bir takımında da aşarın, bir tecrübe olmak üzere, arazi üzerinden alınması gibi, bâzı ıslâhat ve İstanbul'un elektrik ile tenviri gibi nafıa hareketlerine (Başvekâlet arşivi, ramazan, 1296, meclis-i mahsus 189/855, 1032/2097) gayret sarfettiği görülüyorsa da, ciddî ve müessir icraatına tesadüf edilemiyor (Engelhardt, *Türkiye ve tanzimat*, trc. Ali Reşad, İstanbul, 1328, s. 393). Ârifî Paşa'nın azline, bilhassa Mahmud Nedim Paşa'nın İstanbul'a avdetine müsaade olunması hakkında vuku bulan istidası üzerine celbi için Abdülhamid'in gösterdiği arzuya karşı, „umumî nefreti kazanmıştır" diyerek, muhalefet etmek istemesi sebep olmuştur (Mehmet Zeki Pâkalın, *göst. yer.*, s. 46). Bundan başka, sür'atli bir hâl şekli bekleyen dahilî ve haricî meseleler karşısında, halefi Said Paşa derecesinde, faâl ve muvaffakiyetli olamayışının bittabi büyük bir dahli bulunduğu da düşünülebilir. Ârifî Paşa bundan sonra 19 teşrin I. 1879 (3 zilkâde 1296)'dan eylûl 1880 (şevvâl 1297)'e kadar şurây-i devlet reisliği, 1882 (1299)'de bir müddet üçüncü dafa Viyana sefirliği, 1883 (1300)'te üçüncü defa hariciye nâzırlığı gibi, daha bir takım mü-

him memuriyetlerde bulunmuştur. Mamafih Said Paşa iktidar mevkiinde bulunduğu esnada, Ârifî Paşa'nın da, diğer mâzûl sâdrâzamlar gibi, kendisine muhalif kaldığını kayt (Sait Paşa, *Hâtırat*, İstanbul, 1328, I, 32) ve Kâmil Paşa, 1885 (1302)'te sadaretin kendisine tevcihinde, padişahın o zaman tekrar şurây-i devlet reisi bulunan Ârifî Paşa ile istişareden sonra, heyet-i vükelâyı tesbit ettiğini zikreder (*Hâtırât-ı sadr-ı esbak Kâmil Paşa*, İstanbul, 1329, I, 7) ki, bu, Paşa'nın padişahın itimadına mazhar olduğunu gösterir. 1892 (1309)'de şûrây-i devlet reisliğinden ayrılan Ârifî Paşa teşrin I. 1895 (cemaziyelevvel 1313)'te meclis-i mahsus-ı vükelâ âzalığına tâyin edilmişse de, az sonra, (18 cemaziyelâhır 1313 = 6 teşrin II. 1895) vefat etmiştir. Eyyüb'de babasının mezarı yanında medfundur. Kendisi arapça, farsça ve fransızca bildiği gibi, hukuk ve tarihe âşina, güzel yazan bir zattı. Michaud'nun *Histoire des Croisades*'ını *Amr al-ʿacîb fî târîḫ-i ahl-i ṣalîb* adı ile ve Âli Paşa-zâde Ali Fuad Bey ve Ethem Pertev Paşa ile tercümeye başlamışlar ve eserin başından küçük bir kısmını neşretmişlerdir. Ârifî Paşa'nın diplomatik ıstılahların türkçeleştirilmesinde büyük hizmeti görülmüştür. Kendisinin münevver, müstakim ve halûk bir devlet adamı olduğunda her kes müttefiktir; her kese karşı iyilik ve insaniyet gösterirdi. Buna misâl olarak, başvekâlete geçer geçmez, Mahmud Nedim Paşa'ya maaş tahsisi ve selefi Hayreddin Paşa'ya da mâzûliyet maaşı itasına teşebbüs etmesi zikredilebilir.

Bibliyoğrafya: Metinde gösterilmiştir.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ARİSTO. ARİSṬŪṬĀLİS (ARISṬĀṬĀLIS, ARISṬŪ). 1. Daha islâmiyetin zuhûrundan evvel şarkta, gerek halk efsânelerinde ve gerek âlimler arasında, tanınmış bulunuyordu. Bu efsânelere göre, Aristo, Ẕu 'l-Ḳarnayn (Büyük İskender)'in hakîm hocası, baba dostu veya sâdık müşaviridir. İlmî menkulât ise, tercüme-i hâli ile efkâr ve nezariyatına dâir mâlûmatı (doxographie) ihtiva etmekte idi. Bundan başka Porphyrius'un *Îsâġûcî*'si ile Aristo'nun eserlerinden bâzılarının, bilhassa mantığa âit olanlarının (*Maḳûlât, Ḳażâyâ, Analûṭîḳâ*), pehlevî ve süryanî dillerinde, tercümeleri, hulâsaları ve şerhleri vardır. Aristo'nun gerek bu, gerek diğer eserlerinin arapça tercümelerinin farsça veya süryanî dilinden yapılmış olduğu, umumiyetle, söylenebilir.

2. Orta çağın ilk devirlerinde, garpta olduğu gibi, şarkta da Aristo iptida mantıkçı (*ṣâḥib al-manṭiḳ*) olarak tanınmıştır. Aristo'nun sâir ilimlerde Fisagoras, Sokrat, Eflâtun ve diğerleri ile tamamen aynı fikirde bulunduğu ve yalnız mantığın kendi icadı olduğu kabûl edilirdi. Bununla beraber, ilk zamanlarda *Organon*'dan yalnız birinci *Analûṭîḳâ*'nın makulât şekilleri mâlûm idi. Mantık tedrisatının kendi devrinde ne kadar kuvvetle yeni-eflâtunculuğun tesiri altında kalmış olduğunu Paulus Persa (iranlı Paul)'nın süryanî dilinde, „Aristo mantığı" (nşr. Land) namı ile, yazdığı bir eser ile περὶ ερμηνείας şerhi göstermektedir.

Arap lisaniyatı hakkındaki nazariyelerin ilk inkişafına, revakîlerden gelen bâzı esaslar karışmış olmakla beraber, *Ḳażâyâ*'nın gramer ve mantık makulâtı müessir olmuştur. Kelâmın, isim, fiil (keza *ḳavl* ve yahut *kalima*) ve harften mürekkep, üç kısma ayrılması hakkındaki nazariyenin menşei de budur. Aristo'nun lisan, mantık, fizik dolayısiyle de tıp sahasındaki tesirleri bir tarafa bırakılırsa, islâmiyetteki felsefî düşünüşün mebde'ini, yunan temellerine dayanması bakımından, Aristo'da değil, Eflâtun, Fisagoras ve Hermes'e kadar giden (sahih veya muharref) kaynaklarda ve bir de revakîler felsefesinde aramak icap eder; nitekim Aristo'nun eserleri, daha etraflı olarak öğrenildikçe, kendisine karşı şiddetli bir muhalefet baş göstermiştir. Kelâmcılar Aristo'nun bilhassa âlemin kidemi nazariyesini islâm akîdelerine aykırı addetmişlerdir (Kindî, Fârâbî). Yeni-eflâtunculların izinden giderek, Eflâtun ile Aristo arasındaki görüş birliği üzerinde ısrar etmelerine mukabil, kelâmcılar — Joh. Philoponos'un Proklos ve Simplikios'a karşı yaptığı gibi —, bilakis bu ikisi arasındaki ihtilâfları tebarüz ettirdiler. Muhtelif mezheplere mensûp kelâmcılar Aristo'ya hücum ettiler. Bunlar meyanında şi'î Hişâm b. al-Ḥakam (ölm. 845, Naẓẓâm'ın muasırı), mûtezileden basralı Abû Hâşim (ölm. 933) ve al-Aşʿarî (873—935) zikre şâyândır.

3. Aristo'nun hayatı hakkında, umumiyetle, pek doğru mâlûmat yoktur. Arap müverrihleri (daha al-Yaʿḳûbî'den itibaren), meselâ Aristo'nun babasını Gerasalı yeni-fisagorcu Nikomachos ile karıştırırlardı. Ḥunayn b. İsḥâḳ (ölm. 873) ile al-Dînavarî (ölm. 895)'de görülen şeyler, efsanevî tafsilâttan ibarettir. Buna mukabil, tercüme-i hâllere dâir menkulâtın en iyisini al-Nadîm al-Mubaşşir, İbn al-Ḳıftî ve İbn Uşaybiʿa'da buluruz ki, bunların verdikleri mâlûmat üç esaslı kaynaktan gelir; Aristo'nun Ptolomaios Chennos (araplar arasında, ξένος şeklinde alınmak neticesi olarak, *al-Ġarîb*) tarafından yazılan bir tercüme-i hâli ile eserlerinin listesi ve vasiyetnâmesini İsḥâḳ b. Ḥunayn, *Târîḫ al-aṭibbâʾ*'da, aynen veya tavzihen tercüme eylemişti. Arap müverrihleri, Ptolomaios'ta mevcut olmayıp, muhtelif yollardan, ismi

bilinmeyen bir yunanlının „şecere-nâme" (γένος) 'sine kadar giden bâzı mâlûmatı kaydeder. Bu „şecere-nâme"'ye istinat eden ve arap eserlerinde sık sık görülen mâlûmat arasında Ptolomaios'ta bulunmayan şu noktalar vardır: Aristo'nun yalnız babası zikrolunur, annesinin adı geçmez. Filozof, Asklepios soyundan değildir; 17 yaşında Eflâtun'a talebe olmuştur v.s. Bu ikinci menbâdan çıkan menkulâttan en ziyade dikkate çarpan nokta, Aristo'nun, İskender'e hocalık etmek üzere, Makedonya'ya gitmeyip, bizzat İskender'in, tahsil etmek maksadı ile, Atina'ya, onun nezdine geldiğidir. Nihayet şimdiye kadar menşe'i tâyin edilememiş olan yeni-eflâtuncu bir hâl tercümesini üçüncü bir menbâ addetmek müm kündür ki, Mubaşşir, filozofun 8 yaşından itibaren, gençliği hakkında anlattıklarını bundan çıkarmıştır.

4. Aristo'nun eserlerinin İbn al-Ḳıftî ve İbn Abî Uşaybiʿa'nın Chennos'tan iktibas ettikleri listenin arapçası takriben 100 kitap ismini ihtiva etmektedir. Bu listelerden az çok ayrılan diğer listeler, ya arapların felsefî telifatından yahut belki bir kütüphane defterinden çıkmaktadır (al-Nadîm). Arap rivâyetleri şunlardır:

Efsaneye göre (*Fihrist*, nşr. Flügel, s. 243), Aristo, al-Maʾmûn'un rüyasına girer ve ona aklın şeriat ve hiss-i müştereke uygun olduğunu söyletir. Esasen al-Maʾmûn'un, daha al-Manṣûr devrinde başlamış olan, tercüme işine büyük bir hız vermesi için, böyle bir nasihata ihtiyacı yoktu. Zâten yalnız Aristo tercüme edilmedi. Fakat iptidada, münhasıran ve görünüşe nazaran bir az da rast gele, süryanî hıristiyan tabipler tarafından, VIII.—X. asırda yapılan bu tercüme faâliyeti bilhassa Aristo veya ona atfedilen eserler ile bunların ihtisarları, tefsirleri ve şerhlerinden ibaret kalmıştır.

Aristo'nun eserleri — bunlardan yirmisi zikredilmekte idi — dört sınıfa ayrılmıştı: mantık, fizik, metafizik ve ahlâk. Porphyrius'un medhalini mantıkçılar pek üstün tutuyor ve bir çokları da bunu Aristo'nun eseri addediyorlardı. Bir de *Organon*'da, yeni-fisagorcular yahut yeni-eflâtunculara imtisalen, güzel ve uğurlu sekiz adedini tamamlamak için, *Kategori* (*al-Maḳûlât*), *Hermeneutik* (*al-ʿİbâra* yahut *al-Tafsîr*), *Analytik* (*al-Ḳıyâs*), *Apodeiktik* (*al-Burhân* yahut *al-Bayân*), *Topik* (*al-Cadl*) ve *Sophistik* (*al-Maġâlîṭ*) arasına *Rhetorik* (*al-Ḫaṭâbe*) ile *Poetik* (*al-Şiʿr*) de idhâl edilmiştir. Bunların hepsi tercüme edilmiş ve üzerlerinde ayrı ayrı çalışılmıştır. İlmî eserler arasında şunlar tercüme edilmiştir: *Fizik* (*al-Samâʿ al-ṭabîʿî* yahut *Samaʿu 'l-kiyân*), *Göke dâir* (*al-Samâʾ va 'l-ʿâlam*), *Kevn ve fesat* (*al-Ḳavn va 'l-fasâd*), *Meteoroloji* (*al-Âṣâr al-ʿalavîya*), *Psikoloji* (*al-Nafs*), *His ve mahsûse dâir* (*al-Ḥass va 'l-maḥsûs*) ve *Hayvanat tarihi* (*al-Ḥayavân*). Burada da mâhut sekiz adedini muhafaza etmek için, bir çokları buna bir *Mineraloji* (bulunamamıştır[1]) ve bir de *Botanik* (Nikolaus'un) ilâve etmişlerdi. Diğer taraftan, *Hayvanat*'ı ya hiç zikretmezler yahut iki psikolojik eseri karıştırıp, bir yaparlardı. Bunları bir *Metafizik* (*Mâ baʿda 'l-ṭabîʿa* yahut *Kitâb al-ḥurûf*) ve *Nikomak*'a *ahlâk dersleri* (*al-Aḫlâḳ*) ve yirmi adedine ulaşmak için de, sahte bir *Politika* [aş. bk.], bir *Mekanik* (*Kitâb al-ḥiyal*) v.s. eserler tâkip ederdi.

Böylece, Aristo'nun tâlimî eserlerinin (ἀκροαματικὰ συγγράμματα) hemen hepsinden araplarca istifade etmek imkânı vardı. Câlib-i dikkat bir nokta da *Politik*'in unutulmasıdır ki, bu noksan Eflâtun'un *Cumhuriyet*'i ve *Kanunlar*'ı ile belki de bunların sahtesi ile telâfi edilmek icap etmiştir.

Aristo felsefesinden şamlı Nikolaus'un yaptığı bir iktitaftan, evvelce süryanîlerin yaptığı gibi, araplar da istifade etmiştir.

5. Arap eserlerini gözden geçirirken, biz hakikî ve sözde-aristoculuğu birbirinden tefrik ediyoruz. Bilhassa eski devirlerde böyle bir tefrik araplarca gayr-ı mümkündü. Onların tetkikleri yeni-eflâtunculların şerhlerine bağlı idi. Eski devrenin en hâlis aristocusu olan İbn Ruşd bile yeni eflâtuncu Porphyrius ve Themistios'un izahlarını aphrodisiaslı Alexandre'inkilere tercih etmiştir. Bunun içindir ki, Aristo'ya bir çok garib menkıbeler ve harikulâdelikler atfedilmiş olmasına hayret edilmemelidir. En kuvvetli te'sir icra eden eser, her hâlde Plotin'in *Enneades* (IV—VI)'in muhtasar tefsiri olan *Theologie* adındaki eseridir ki, Kindî ve Fârâbî, bunu yine Aristo'nun eseri addetmişlerdir. Bundan başka Proklos'un στοιχείωσις θεολογική (*liber de causis*)'ından yapılmış bir telhisi ruhun bakası hakkında ve Eflâtun'un *Phaidon*'unu kötü bir taklikten ibaret olan, *Kitâb al-tuffâḥ*

1 Filvaki Aristo'nun, *Meteoroloji*'sinin sonunda, mâdenlere ve taşlara dâir, bir kitabın daha tâkip edeceğini haber vermesine istinaden, böyle bir kitap aranarak, lâtince *Meteoroloji* tercümesinin nihayetine *Liber de mineralibus Aristotelis* diye bir bahis ilâve edilmiştir. Bu bahiste bir takım arapçadan bozma kelimeler bulunduğunu nazar-ı dikkate alan müelliflor, arapçaya tercüme edilirken bu kelimelerin sokulduğunu iddia ve fakat diğerleri, muahharen yapılan tetkikat ile, bu eserin İbn Sînâ'nın *Kitâb al-şifâʾ*'sının *Tabîʿîyât* kısmına dâhil bulunan taşlara ve mâdenlere dâir (*al-Fann al-ḫâmis yaştamil ʿalâ ʿilal akvân al-kâʾinât allatî la nafsa laha min al-maʿâdin va 'l-âşâr al-ʿulvîya*) bahsin lâtince tercümesinden ibaret olduğunu isbat etmişlerdir. Bk. F. de Mély, *Le Lapidaire d'Aristote* (*Revue des Etudes grecques*, 1894, VII, 181—191) ve Avicennae, *De congelatione et conglutinatione lapidum* (*Kitâb al-şifâʾ*, nşr. E. J. Holmyardt ve D. C. Mandeville), Paris, 1927. A. A.

diyaloğu muhtelif mevzuları, ezcümle fiziognomi ve dietetiki ihtiva eden *secretum secretorum* (*Sirr al-asrār*); nihayet, ekseriyetle İskender'e gönderilmiş bir takım mektuplar ve diğer bâzıları zikrolunabilir. Mütebakisi — sihir ve nücûm — için bk. Steinschneider'in eserleri.

6. Kindî'den beri islâmın sözde-aristocuları, felsefelerini, hâlisiyetini az çok muhafaza etmiş bir menkulât esasına istinat ettirmişlerdir. Fakat bu felsefe, âlemin hâdis olması, Allahın hususî inayeti ve cismanî haşr gibi, üç kuvvetli islâm akîdesi ile tehalüf ettiğinden, islâm cemaati tarafından bir rafd ve ilhal add-edilmiştir. Bu keyfiyet Ġazālī'nin *Tahāfut*'ünde açıkça görülür.

XIII. asırdan beri Aristo, artık islâm kültürüne ancak mantıkçı sıfatı ile tesir icra edebilmiştir.

Bibliyografya: Bibliyografya için bk. mad. EFLÂTUN (Carra de Vaux; bütün umumî eserler). Bir de bilhassa:

1. Hoffmann, *De hermeneuticis apud Syros aristoteleis* (Lips., 1869); Baumsrark, *Aristoteles bei den Syrern vom V—VIII. Jahrh.*, I (Leipzig, 1900; bunun ilk kısmı: *Syrisch-arabische Biographieen des Aristoteles*, Heidelberg, 1898); Freimann, *Die Isagoge des Porphyrius in den syrischen Übersetzungen* (Erlanger Diss., 1897); Schüler, *Die Übersetzungen der Categorieen des Aristoteles von Jacob von Edessa* (Erl. Diss., 1897); Gotthei, *The syriac versions of the categories of Aristotle* (*Hebraica*, IX. 166 v.dd.); Nagy, *Una versione siriaca inedita degli analitici d'Aristotele* (*Rendiconti d. R. Ac. dei Lincei*, VII, 321 v.dd.); ayn. mll., *Contributo per la revisione del testo degli analitici* (*göst. yer.*, VIII, 114 v.dd.); v. Hoonacker, *Le traité du philosophe syrien Probus sur les premières analytiques d'Aristote* (*JA*, 9. ser., XII, 70 v.dd.); Friedmann, *Aristoteles Analytica bei den Syrern* (Erl. Diss., 1898).

2. Brockelmann, *GAL*, I, 88, 203, 206 v.d., 209, 212, 457, 459, 462 v.d., 482 v.d.; Suppl., I, 364, 368 v.d., 370, 372 v.d., 377, 817, 821, 835, v.d., 850, 852, 957; de Boer, *Plato en Aristoteles bij de Moslims Twoemaandelijksch Tijdschr.*, 1900, I, 306 v.dd.); ayn. mll., *Zu Kindi und s. Schule* (*Arch. f. Gesch. d. Philos.*, XIII, 153 v.dd.); S. Horovitz, *Über den Einfluss. d. griech. Philosophie aüf die Entw. d. Kalam* (Breslau, 1900; *Jahresber. d. jüd.-theol. Seminars*, ayrı baskı).

3. Baumstark (bk. 1)'tan başka krş. J. Lippert, *Stud. auf d. Gebiete der Griech.-arab. Übersetzungslitt.*, I (Braunschweig, 1894).

4. Klamroth, *Über die Auszüge aus griech. Schriftstellern bei al-Ja'ḳūbī*, III, *Philosophen* (*ZDMG*, XLI, 415 v.dd.); Aug. Müller, *Die griech. Philosbphen in der arab. Überlieferung* (Halle, 1873); ayn. mll., *Das arab. Verzeichniss d. arist. Schriften* (*Festschr. für Fleischer*, s. 1 v.dd.); Steinschneider, *Die arab. Übersetzungen aus dem griech.* (*Beih. z. Centralbl. f. Bibliotheksw.*, Leipzig, 1893, XII, 29 v.dd.); ayn. mll., *al-Farabi* (*Mém. de l'Acad. imp. St. Petersbourg*, 7. seri, kısım XIII, 4, s. 186 v.dd.); Sachau, *Zu den Aristoteles-Studien im Orient* (Γενεθλιακόν *zum Buttmannstag*, s. 50 v.dd. 1899); J. Th. Zenker, *Aristotelis categoriae cum versione arap. Isaaci Honeini fil.* (Lips. 1846); Margoliouth, *Analecta orientalia ad Poeticam Aristoteleam* (London, 1887; *Poetica*'nın arapça tercümesi, Lasinio tarafından neşredilmiştir, Paris, 1872); H. Diels, *Über die arap. Übersetzung d. arist. Poetik* (*SBPr. Ak. W*, 1888, s. 46 v.dd.); Steinschneider, *Die Paranaturalia des Aristoteles bei den Arabern* (*ZDMG*, XXXVII, 480 v.dd., XLV, 477 v.dd.); *Traité de Honain sur la nature de la lumière tiré des oeuvres d'Aristote* (*Machriq*, II, 1105 v.dd.; krş. *Actes du XI. congrès intern. d. Orient.*, 3. seri, s. 129; Merx, *Die Einführung d. aristot. Ethik in die arab. Philosophie* (*Verh. d. XIV. Or.-Kongr.*, s. 290 v.dd.).

5. F. Dieterici, *Die sogen. Theologie des Aristoteles*, (arap. nşr., Leipzig, 1882; alm. tab., 1883); V. Rose, *Deutsch. Literaturzeit.* 1883, s. 843 v.dd.; O. Bardenhewer, *Die preudo-aristotel. Schrift über das reine Gute, bekannt unter d. Namen liber de causis* (Freib. i. Br., 1882); D. S. Margoliouth, *The Book of the Apple ascribed to Aristotle* (*JRAS*, 1892, s. 187 v.dd.); Förster, *De Aristotelis secretis secrotorum comentatio* (Kiel, 1888); ayn. mll., *Script. physiogn.*, I (mukaddime; krş. bir de *Centrabl. f. Bibliotheksw.*, 1889, s. 1 v.dd., 57 v.dd.); J. Lippert, *De epistula pseudaristotelica* Περὶβασιλείας *commenntatio* (Hall. Inaug.-Diss. Berlin, 1891).

6. Krş. İbn al-Ḳifṭī (nşr. Lippert), s. 51 v.d.; başlıca Ġazālī'den muktebestir.

(T. J. DE BOER.)

'ARĪŞ. [Bk. EL'ARĪŞ.]

'ĀRĪYA. [Bk. ÂRİYET.]

ÂRİYET. 'ĀRĪYA (A.), bir nesnenin istilmâl ve intifâ hakkının, muvakkaten ve meccanen, başkasına temliki. İslâm şeriatına göre, ariyet bir akiddir ve bu akid ile bir kimse mutasarrıfı olduğu suret ve mahall-i istimâli mubah olup, bir defa istimâl ile zevâl bulmayan bir nesneyi, meccanen kullanmak üzere, diğer bir kimseye muvakkaten verir; şu şart ile ki, istiare eden kimse iâre edilen nesneyi, kullandıktan sonra sahibine iade eder.

Bibliyografya: E. Sachau, *Muhamm. Recht nach schafiitischer Lehre*, s. 457—471; L. W. C. van den Berg, *Principes du droit musulman selon les rites d'Abou Ḥanīfah et de Châfi'ī* (Alger, 1896), s. 105; N. von Tornauw, *Das moslimische Recht*, s. 107 v.dd.; islâm hukukuna dâir kitaplardaki *bay'* ve diğer kazaî meseleler'e âit fasıllar.

(TH. W. JUYNBOLL.)

ARḲAM. [Bk. ERKAM.]

ARḲĀN. [Bk. ERKÂN.]

ARNAVUTLAR. [Bk. ARNAVUTLUK.]

ARNAVUTLUK, Balkan yarım adasının garbında, osmanlı imparatorluğundan ayrılmış bir devlet olup, şimâl ve şarkta Yugoslavya, cenupta Yunanistan ve garpta Adriyatik denizi ile çevrilmiştir. 1940 yılında 28.743 km.² genişliğinde olan Arnavutluk'un siyasî hudutları şimâlde 42° 40′ ve cenupta 40° 25′ şimâl arzı arasında kalır; şark hududunun en içerlek noktası 40° 25′ şark tûlünü geçmez. Bu hudutlar dahilinde yaşayan ve ârî ırktan sayılan kavme arnavut adı verilir. Arnavutluk'un siyasî hudutları ile arnavut kavminin etnik hudutları arasında ayrılık görenler ve Arnavutluk hudutlarını şimâl ve şarkta daha içerilere kadar uzatmak isteyenler yok değildir; ancak Balkan yarım adasının bir çok yerlerinde olduğu gibi, Arnavutluk hudutları civarında da muhtelif kavimler asırlardan beri öyle karışık bir tevezzua uğramışlardır ki, bu vaziyet içinde arnavutların etnik hudutlarını kat'iyetle çizmek imkânsızdır.

1. C o ğ r a f y a. Arnavutluk, umumiyetle, dağlık ve sarp bir memleket olarak görünmektedir; şimâl ve şimâl-i şarkîden cenup ve cenub-i garbîye doğru, birbirine yakın, bir çok dağ silsileleri ile tûlânî vâdilerden müteşekkildir. Mamafih şimâl taraflarında dağların tabiî istikametlerinden ayrıldığı ve cenub-i garbîden şimâl-i şarkîye doğru ilerlediği görülür. En büyük irtifâlar da orada bulunur. Yalnız son asırda, takriben 1910'dan beri, teferruatı ile bilinen „şimâlî Arnavutluk dağları" 'nda deniz sathından 2.500 m. (Kori Rtary 2.656 m.) yüksek tepeler mevcuttur. Memleketin ortasında en yüksek dağ, Şar silsilesindeki Lyubatin (Lyuboten 2.510 m.)'dir. Berāt'ın şarkındaki Tomor dağı (2.480 m.) pek meşhurdur. Pek güç çıkılabilen zirvesinde, mahallî hurafelere göre, halife 'Alī'nin oğlu **'Abbās**'ın (ölm. 680) mezarı bulunduğu farz ve bundan dolayı mukaddes telâkki olunan bir türbe harâbesi mevcuttur. Ara sıra dağın civarında işitilen ve gök gürültüsüne benzeyen uğultudan tefe'üllerde bulunmak pek eskiden beri âdetti. Adriyatik sahili boyunca bir çok münbit ovalar birbirini tâkip etmektedir: bunlar, ya saha itibariyle en mühimleri olan Musakya (türkçe Muzaka) ovası gibi, denize karşı tamamiyle açıktır yahut şarktaki kısmına Zadrime adı verilen İşkodra ovası gibi, denizden, irtifaı az sıra dağlar ile ayrılmıştır. Glossa (Akrokeraun) burnundan cenuba doğru sahil boyunca en yüksek tepesi 1.593 m., ye varan Akrokeraun dağ silsilesi uzanır. Arnavutluk'un şark mıntakaları, etrafı dağlar ile çevrilmiş çukur ovalardan teşekkül eder ve bu itibarla Makedonya'nın arazi hususiyetini gösterir. Bu ovalar Metoya (Ak-Drin'in yukarı vâdisinde), 60 km. uzunluğundan Kosova ve Kalkandelen ovalarıdır. Bu ovaların bâzılarını, Ohri (Ohrida) ve Prespa gölleri gibi, göller kaplamıştır. Manastır ovasının alçak kısımları bataklık hâldedir.

Arnavutluk'un **s u l a r ı**, kısmen Drin yolu ile, Adriyatik'e, kısmen de, Vardar vasıtasiyle Ege denizine ve Drin'in bir kolu olan Lim ve Morava'ya akan İbar vasıtası ile Tuna'ya dökülür. Nehir ve ırmaklar çok sık olduğundan, memleket sulaktır. Fakat küçük bir kısmı müstesna olmak üzere, nehirler tabiî bir surette seyr-ü sefere müsait değildir. Ancak Boyana'nın İşkodra'ya kadarki kısmı ile Arta (türk. Narda)'nın aynı isimdeki şehre kadar olan kısmı az çok seyr-ü sefere müsaittir. Yakın zamana kadar, nehir vâdilerinden, araba yolu olarak da, istifade edilemiyordu. Zira bunların çoğu bir takım dar boğazlardan ibarettir. Adriyatik'e akan nehirler arasında, gerek suyunun çokluğu ve gerek sür'ati itibariyle, diğerlerine üstün olanı Drin'dir. Bu nehir Ohri gölünden çıkan Kara-Drin (arnavutça Drin İzi) ile Ak-Drin (Drin İbradi)'den teşekkül eder; fakat İşkodra'nın cenup taraflarında, bugün sularının çoğu, 1858—1859 arasında peyda olan yeni kollar ile, Boyana'ya akmaktadır. Cenup taraflarında hep garba doğru akan Mat (Matya), Arzan (Rçan), İşkumbi, Seman (Semeni), Viosa ve Kalamos ırmakları vardır.

Arnavukluk'ta çöküntüler ve indifaî hufreler içinde teşekkül etmiş bir çok büyük göller bulunur. Büyük bir kısmı Yugoslavya'ya âit bulunan ve suları Boyana nehri ile Adriyatik'e dökülen İşkodra (362,7 km.²), Ohri (311 km.²), Prespa (306 km.²) ve bataklık hâlinde olup, kurutulmasına başlanan Malik ve daha cenupta Yanya gölleri bu meyandadır. Memleketin tam şimâlinde bulunan Plava gölünden Lim nehri geç-

mektedir. Butrinto gölü kabîlinden, sahil gölleri de zikredilmeğe değer.

Arnavutluk'un **iklimi**, umumiyetle, mûtedil, deniz kıyılarında ılık ve senenin bir kaç ayında kar ile örtülen dahildeki dağlarda gâyet soğuktur. Yukarı Arnavutluk sahili, Draç ve bilhassa Boyana kıyıları sıtmalıktır. Dağlar, taşlık ve çoraktır. Buna mukabil ovalar ve vâdiler, o nisbette münbit ve mahsûldardır. Muzaka ovası cennet gibidir. Cenûb-i garbîdeki Çamlık denilen mıntakada pirinç, limon, portakal, nar, üzüm incir, zeytin, karpuz, kavun v.s. cenup meyvaları iyi yetişir. Mahsûlün iyi olduğu senelerde Arnavutluk çavdar, yulaf ve mısırının bir mikdarını ihrac edebilir. Fakat bâzı kere, kuraklık yüzünden, bu mahsûller memleket ihtiyacına kifayet etmez. Çam, kayın, çınar ormanları eksik değildir. Kerestesi evvelce Fransa'da çok satılan bir nevi güzel meşe ağacına bol bol tesadüf edilir.

Halkın başlıca **gıdasını** mısır ile et ve süt gibi hayvanî mahsûlât teşkil eder. Koyun ve keçi sürüleri o kadar çoktur ki, kışın bunların bir kısmı hududun öte tarafına, Tesalya'nın alçak ovalarına götürülmektedir. Kırk sene evveline kadar, hiç bir avrupalının ayak basmamış olduğu arnavutluk ormanlarında, yaban domuzu, ayı, kurt, çakal ve dağ keçisi gibi, av hayvanlarına tesadüf olunur.

Mahallî **san'atlardan** bâzıları bugüne kadar devam etmiştir. Umumiyetle el san'atlarının temerküz eylediği Yanya, Prizrin ve İşkodra'da deri işleri yapılır. Arnavutların sırtlarından eksik olmayan abaların **şayak** denilen kumaşını kadınlar yapar. Malisorlar („dağ ahalisi") ise, yerli yünden bizzat yaptıkları kumaşı giyerler. Prizrin ve Yakova (Cakova)'da, osmanlılar devrinde, sofra bıçakları, makaslar, inci ve kıymetli taşlar ile kakma silâhlar ve hattâ modern tüfenkler imâl edilmekte idi.

Preveze limanı ile Avlonya (arnav. Vtore) körfezi dahilindeki Paşa limanı, fırtınalara karşı mahfuz birer limandır. Mamafih vapurlar, kadîm bir şehir olup, düştüğü inhitattan son zamanlarda kurtulmağa muvaffak olan Draç (Durazzo; arnav. Durrus, eski zamanda Dyrrhachion ve eski yunan. Epidamnos)'a ve St. Giovanni di Medua (türk. Şengin)'ya da yanaşmaktadır. Yerli **gemiciler** 1880'den beri Karadağ'a ve sonra Yugoslavya'ya âit bulunan Ülgün (Dulcigno) müslümanlarından çıkardı. Müslüman olmayan gemici pek azdı. Ülgün gemicilerinin bir çok gemileri vardı ve Atlantik'e çıktıkları gibi, bâzan İngiltere'ye kadar gittikleri de olurdu. Diğer deniz ticareti ve bilhassa büyük ticaret, mükemmel teşkilât ve navlun fiatlarını gâyet itinalı bir surette tanzim sâyesinde (Triester Lloyd), avusturyalıların elinde kalmıştı. Cihan harbinden sonra (1919), Arnavutluk'un deniz ticareti büsbütün İtalya'nın eline geçmiştir. Arnavutlk'un ticaret muvazenesinde ithalât dâimâ ihracata fâiktir. Elli sene evvel Preveze'nin haricî **ticareti** 8,5 ve İşkodra'nınki 5,2 milyon altın frank kıymetinde idi. Son osmanlı devrinde Karadağ'a gümrüklük eden ve bu yüzden haylı inkişaf etmiş olan Podgoritsa da, İşkodra için, mühim bir ithalât kapısı idi. Arnavutluk'ta demiryolu yoktur. 1900'de ahşap köprüler bile nâdir idi. Yağmur mevsiminde ticaret, yolsuzluk yüzünden, büsbütün dururdu. Bu vaziyet cihan harbinde değişti. O sıralarda şimâlde avusturyalılar, cenupta italyanlar araba yolları yapmağa başladılar ve 1919'dan beri de italyanlar bir çok geniş ve iyi yollar inşasına devam ettiler. Henüz araba geçen düzgün yolları olmayan şimâlî Arnavutluk dağları ve İşkodra ile Prizrin'i rapteden Dukagin havâlisinden sarf-ı nazar, Arnavutluk'ta yol meselesi bir dereceye kadar halledilmiştir. Bugün Arnavutluk'ta en mühim yollar, Draç-Tiran-Elbasan-Ohri-Makedonya yolu (ki, romalıların inşa etmiş oldukları büyük askerî yol „Via Egnatia"'ya tekabül eder); İşkodra'dan Akçehisar (arnav. Kruya)'dan geçerek, Tiran'a giden yol; Draç-Kavaya yolu ki, Luşnye'de ikiye ayrılarak biri Avlonya'ya ve diğeri de Tiran'a gider. Avlonya, Tepedelen ve Ergeri (arnav. Gyinokastre, rum. Argyrokastro) yolu ile Yanya'ya bağlanır. Gâyet ticaretgâh ve müterakki bir şehir olan Görice (arnav. Koritsa)'den şimâl (Ohri gölü) ve cenup (Loskorik kasabası) istikametlerinde iki yol çıkar. İtalyanlar Tiran'da bir tayyare meydanı vücuda getirerek, buradan İşkodra, Draç, Avlonya, Berat, Ergeri, Görice ve Kukus'a muntazam hava seferleri tesis etmişlerdir.

II. **Nüfus**. Osmanlı devrinde Yanya, İşkodra, Manastır ve Kosova vilâyetlerinde 2.600.000 nüfus vardı. Bunun 1,5 milyonunu arnavut ve mütebakisini ise, türk, ulah, bulgar, rum, sırp ve çingeneler teşkil etmekte idi. Yunanlılar cenup ve bilhassa cenub-i şarkî mıntakalarında, bir çok arnavut ve ulahı, mükemmel mektepleri sâyesinde, tamamen veya kısmen yunanlaştırmışlardır. Pindos'ta ikamet eden ulahlar ana dilleri olan ulahça konuşurlar. Bunların daha garpta, Berat havâlisinde, ikamet edenlerinin kâffesi, arnavutçayı da bilirler. Bugün Arnavutluk'un nüfusu takriben 1.100.000'dir. Yugoslavya istatistiklerine göre, Yugoslavya dahilinde 442.000 arnavut vardır.

Arnavut tâbirinin menşei, Korfu hizasından Avlonya'ya kadar uzanan sahildeki Arberi memleketidir. Bu memleketin sâkinleri olan arberlere, gegaların telâffuzu ile, **arben** denilir; rumca şekli Ἀρβανίτης, sırpça şekli ise, Arbanas'tır. Türkler kelimenin rumca şeklinden, harflerin takdim ve tehiri ve βι yerine *u* (< *vu*) ile, **arnaut** (arap. cemi arânît) şeklini çıkarmışlar ve bu da çoktan İstanbul şivesinde **arnavut** şeklini almıştır. Bulgarcada **arnaut** şekli kullanılmaktadır. Arberi halkının Draç'ın şarkında kâin Arbona'dan hicret etmiş olması muhtemeldir. Gustav Meyer'in bir faraziyesine göre, yunanlılar daha evvel *r* yerine *l* koymak suretiyle, Kafkasya'daki Alban dedikleri kavmi ve orta İtalya'daki Albano kasabasını hatırlatarak, bugün Avrupa'da kullanılmakta olan Albanie şeklini **arben** kelimesinden çıkarmışlardı.

Umumiyetle arnavut tipi uzun boylu, kabarık göğüslü, endamlı ve çeviktir. Ekseriya basık alınlı, seyrek kaşlı ve sert bakışlıdır. Şaka bilmez ve şakadan hoşlanmaz. Yol yürümekte dayanıklıdır; dağlarda ve taşlık arâzide gâyet rahat ve çabuk hareket eder ve kayalara keçi gibi tırmanır. Tavrında bir pehlivan edası vardır, jestleri tafralıdır, tabiatında huşûnet görülür. Bütün hâlleri dolayısiyle, arnavut fıtraten cengâverdir. Arnavut kadını, erkeğinin sadık ve çalışkan bir eşidir. Şehirli kadın vaktini ev işleri ve ziyaretler ile geçirir. Köyde veya dağda yaşayan arnavut kadını ise, bütün tarla işlerini yapar. Boş zamanlarında ve bilhassa kışın yün eğirir ve kumaş dokur.

Arnavutluk'un başlıca şehirleri Tiran (35.000), İşkodra (30.000), Görice (24.000), Pirizrin (20.000), Kalkandelen (17.000), Albasan (14.000), Yakova (13.000), İpek (islav. Peç; 13.000), Ergeri (10.000), Debre (arnav. Diber, 10.000), Avlonya (9.000), Akçehisar (4.000) ve Leş (arnav. Leyş, ital. Alessio; esk. lâtin. Lissus; 700)'tir. Şehirler hâricinde yaşayan arnavutlar, dağların isimleri ile yâdedilen, müteaddit kabîlelerden (arnav. *fis*, *far*) birine mensupturlar ve başka yerlerde otursalar bile yine kabîlelerine bağlı kalırlar. Bir kabîlenin mensupları **bayraklara** ayrılır ve bunların reisleri (*bayrakdār*) kabîlenin beyine tâbi bulunur. Arnavutluk'un şimâl-i garbîsinde, Karadağ hududunda „İşkodra dağları" kabîlesinden maada, en mühim klânlar Klementi, Hotti, İskrieli, Kastrati ve Pulati kabîleleridir. Bu beş kabîle, Malisor namı ile, mârûftur. Daha şarkta ve cenub-i şarkîde Vassöviç ile Dukacini sayılı kabîlelerdendir. Bütün bu kabîleler gâyet çorak bir arâzide yaşamaktadır. Onların bu yaşayışı kendilerini gören avrupalı seyyahlara en acınacak bir sefalet manzarası arzetmekte ise de, kendileri bunu, hür insanlara yakışan bir hayat addederler. Arnavutluk'un şimâl tarafında 1922 yılında 65 kabîleye ayrılmış 160.000 nüfus vardı. Bugün en kalabalık kabîle 23.000 nüfuslu Matha kabîlesidir. Bu kabîleler, uzun müddet, âdetâ müstakil gibi, yaşamış Mirditler kadar, itibarlı değildir. Beş **bayrağa** ayrılmış olan Mirditlerin nüfusu 15—25.000'dir. Âile an'aneleri 1700 senesinden öteye gitmeyen reisleri, ekseriya, **Prenk** (Pierre) namını alırlar. Bunlar **Prenk** adını, hiç bir esasa müstenit olmaksızın, romalıların **prens** pâyesine muadil tutarlar. Merkezleri, dağlar arasında kâin olup, yaz güneşini bile günde ancak bir kaç saat gören Oroş adındaki küçük kasabadır (nüfusu 1200). Mirditlerin siyasî işleri, senede bir defa Oroş'un yegâne kilisesinde toplanan milletçe müzakere ve tesbit edilir. Mirditler çok cesurdur. Mağlûp olurlarsa, bu onların harpten istinkâfına atfedilirdi. Osmanlılar devrinde Mirditler osmanlı padişahlarına, harp esnasında, her evden bir nefer hesabı ile, asker vermek mukabilinde, her türlü vergiden muaf olarak yaşamışlar ve arâzilerine de müslümanlar yerleştirilmemiştir. Orta ve şimâlî Arnavutluk'un İşkodra, Leş, Akçehisar ve Tiran'a giden üç büyük yolu arâzilerinden geçtiği için, sevkülceyş bakımından, memlekete hâkim bir vaziyette bulunuyorlar ve zaman zaman osmanlı hükûmetine kafa tutuyorlardı. XVIII. asırda Avusturya'ya karşı türk hükûmetine yapmış oldukları hizmete mükâfaten, geçen asra kadar kendilerine senede 20 ton mısır verildiği rivâyet olunur. 1877—1878 muharebesinde bu kabîle, Karadağ üzerine yürümediği için, sadakatinden şüphe edildi ve reisi Prenk Bib Doda 1887 senesinde sürgüne gönderildi. Bib Doda vatanına ancak meşrutiyetin ilânı (1908) üzerine avdet edebildi. Cenubî Arnavutluk dağlarının pek de ehemmiyetsiz sayılmayan kabîleleri hakkında ingiliz seyyahları çok kıymetli mâlûmat verirler. Bunlar arasında en mühimleri Liaplardır. Bu kabîlenin cengâverliğinden evvelce pek sıkıntı çekmiş olan yunanlılar, bugün bütün arnavut milletine, istihfaf makamında, bu ismi vermektedir.

Osmanlı imparatorluğunun son asrında Rumeli ve Anadolu'nun şimâl-i garbîsinde iklimin şiddetine mütehammil olan arnavutlar çobanlığı inhisar altına almışlardı. Rumeli'nin her tarafında arnavutça işitilirdi. İstanbul'da en az 20.000 arnavut vardı ve bunlar muhtelif zanaatlerde çalışmakta idiler. Şiracılık, bozacılık, koz helvacılığı, kestanecilik, ciğercilik, koruculuk, bahçıvanlık ve mahallebicilik gibi işlerde binlerce arnavut geçinmekte idi. Uzun zamandan beri rum ortodoks kilisesine mensup bulunan ve hepsi de toska olan bir mikdar arnavut, Yunanistan'da yerleşmiş bulunmaktadır.

Bunlar 1900 yıllarında umum nüfusun 0,1 'ini teşkil etmekte ve 200.000—250.000 'e bâlig olmakta idiler. En mütekâsif oldukları yer Mora yarım adası idi. Fakat bugüne kadar muhtelif mıntakalarda yunanlaşmış arnavutlar da vardır. Arnavutlar XV. asırdan beri İtalya 'da da yerleşmişlerdir. Onlara cenubî İtalya 'da kâin Capitanata 'da, Basilicata ve Terra d'Otranto 'da tesadüf edilir. Sicilya 'da da bulunurlar. İtalya 'daki arnavutların sayısı 100.000 'e bâlig olmaktadır. Millî kilise teşkilâtları sâyesinde, lisan ve âdetlerini muhafaza edebilmişlerdir.

III. D i n. Arnavutların, umumiyetle, din hususunda gevşek ve hattâ bir dereceye kadar lâkayt oldukları mâlûmdur. İster müslüman ve ister katolik veya ortodoks olsun, dinî itikat, arnavutlar için samimî bir kanaatten ziyade, bir itiyattır. Din işlerinde, tahkik ve tecrit ile alâkası olmayan bu zihniyet, memleketi zaptedenlerin dini olan islâmiyeti kabûl etmelerini kolaylaştırmıştı. İskender Bey 'in istiklâl uğrunda yapmış olduğu mücadelenin mâziye karışmasını müteakip, islâmiyet o derece mütezayit bir nufuz kazanmıştır ki, XIX. asır bidayetinde milletin mütebâki kısmının ihtidası, ancak bir sene meselesi olarak telâkki edilmekte idi (bk. VIII). İşkodra sancağındaki Şaliler ile Şoşiler hıristiyanlığa sâdık kalmışlardır. Aynı zamanda eski devirlerin vahşi âdetlerini en saf bir hâlde muhafaza eylemiş olanlar da bu iki kabîle efradıdır. İşkodra vilâyeti dâhilinde Reçi ve Loho kabîleleri hemen tamamiyle müslümandır. Gariptir ki, yalnız müslümanlar ile meskûn pek az mahâl vardır ve bunlar Kurveliş vâdisi (Tepedelen, Ergeri) ile yukarı Arzan dağları ve Mat havâlisinden ibarettir. Bundan başka müslüman gegalar Elbasan, Ohri ve civarı, Drin 'in sağ sahilinde kâin Debre, Prizrin, Yakova ve Gusina 'da ekseriyet teşkil etmektedirler. Hıristiyan olan arnavutlardan İşkumbi 'nin şimâlindekiler katolik ve cenubundakiler ise, ortodokstur. Bu iki mezhebe mensup arnavutların adedî nisbeti hakkında, evvelce kat'î mâlûmat mevcut değildi. Mamafih eski dört osmanlı vilâyetinde katolik arnavutların takriben 180.000 ve ortodokslar ile yarı yunanlılaşmışların ise, 300.000 kişi olması iktiza eder. Müslümanların mikdarı ise, 1.000.000 'dan fazla idi. Müslümanlar, hıristiyan vatandaşları tarafından, türk telâkki edilmekte idiler. Mamafih bu dört osmanlı vilâyetinde mevcut müslüman nüfusunun mühim bir kısmını türkler teşkil etmekte idi. 1939 için yapılan sayıma göre, Arnavutluk 'un nüfusu 1.037.000 idi ki, bundan 69 % 'u müslüman, 20,5 % 'i ortodoks ve 10 % 'u katoliktir.

Müslümanların bir kısmında din hissi, yeniçeriliğin ilgasından (1826) sonra nufuzu pek ziyade artmış olan bektaşi tarikatine karşı gösterilen fevkalâde muhabbet ve merbutiyet ile tecelli etmektedir. Mamafih tarikatin bu derece yayılmış olması, ancak son zamanlarda nazar-ı dikkati celbetmiştir. Arnavutluk 'taki bektaşilikten bahseden en eski kayıt 1717 ve 1728 senelerine âittir. Son zamanlarda yapılan araştırmalar neticesinde, XVIII. asırdan evvel Arnavutluk 'ta bektaşiliğe dâir bir emmare görülememiştir. Evvelâ bektaşiliğin inkişafı, islâm teşkilâtına daha sağlam bir mesnet temini maksadı ile, açıktan açığa teshil edilmiştir. Hâlbuki diğer taraftan ahali, ahkâmı kısmen islâm dinine mugayir olan bir tarikate intisap etmek suretiyle, hürriyet duygusunu dinî bir kisve altında da ifade ve izhar etmekte idi. Son osmanlı devrinde bektaşilerin merkezi Akçehisar idi. Tiran ve Akçehisar 'da halkın hemen kâffesi bu tarikate mensuptu. Akçehisar 'ın civarında Hacı Bektaş 'ın müridlerinden Sarı Saltuk, mahsûlleri harap eden bir ejderi öldürmüş ve bu yüzden tarikatin sâlikleri her tarafta çoğalmıştır. Her sene bütün halk, umûmun itikadına göre, Akçehisar 'a hâkim bir yayla üzerindeki mağarada medfun bulunan Sarı Saltuk 'u ziyarete gider. Büyük şöhret sahibi dervişler meyanında, Baba Ali Efendi ve bilhassa bir fermanla şehir halkına gûya vergiden muafiyet temin eylemiş bulunan Baba Hucced zikredilir. Arnavut bektaşilerinin tarikatinde şi'îliğin bâriz tesiri mevcuttur. Bunlar Kur'an üzerine yemin etmezler, cennet ve cehennemi fakihlerin icadı olarak telâkki ederler, ramazanda yalnız üç gün ve muharremin ilk dokuz gününde oruç tutarlar, ʿAlī 'ye pek ziyade hörmet beslerler. Kelime-i şahadetleri şu şekildedir: lā ilāha illa 'llāh, Muḥammed rasūlu'llāh, ʿAlī valīyu 'llah. Türkiye cumhuriyeti tarafından 30 teşrin II. 1925 'te tarikat ve tekkelerin ortadan kaldırılması üzerine, Türkiye bektaşi dedelerinden Salih Niyazi Türkiye 'den çıkıp, kendisi arnavut olduğu için, Arnavutluk 'a çekilerek, 1930 'da oradaki bektaşilerin başına geçti. Bu zat, müstevlî italyanlar ile anlaştığı için, 28 teşrin II. 1941 tarihinde arnavutlar tarafından katledilmiştir. Zamanımızda arnavut bektaşileri için, Tiran ve Akçehisar 'dan maada, Berat şehrinin şarkında kâin Tomor dağındaki bektaşi tekkesi ehemmiyet kazanmıştır. Bektaşiler, hükûmetin nezareti altındadır. Bektaşilerin Arnavutluk 'taki sayısı 200.000 'dir diyenler, belki mubalâga ederlerse de, memleketin altı bektaşi bölgesine ayrılması (Prişta, Akçehisar, Elbasan, Görice, Fraşer, Ergeri), tarikatin kuvvetini gösterir. Arnavut bektaşileri, yarısı

b a b a veya d e d e olmak üzere, 12 kişilik bir dernek vasıtası ile idare olunur (bk. John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London ve Hartfort Conn., U. S. A., 1937; Naim Fraşerî, „Bektaşi gazetesi", arnavutça, Görice, 1921; Tomor postnişini, *Tārīḫ-i ṭarīḳat-i bektaşîye*, Tiran, 1929). 1930 'da çıkarılan bir nizamnâme ile 1929 'da bütün Arnavutluk müslüman cemaatının seçilmiş olan reisi Dr. H. T. Şapatî tanınmıştır ki, bu zat bektaşi değildir.

Ortodoks hıristiyan arnavutların milliyetçiliğini teşvik gâyesi ile, İstanbul 'daki rum patrikhanesi ile 50 yıl süren mücadeleden sonra, Birleşik Amerika 'da tahsil etmiş olan ortodoks arnavutlardan Fan Noli 'ye, ilk defa olarak, rus ortodokslarının New-York 'taki baş piskoposu Platon tarafından, 8 mart 1908 'de papaslık ve sonra piskoposluk tevcih edilmiştir.

IV. A h l â k v e â d e t. Arnavutların köy evleri çok gariptir. Yolsuz bir tepe üstünde balçıktan yapılmış olan bu ev, eksik olmayan düşmanlara karşı, müdafaaya yarar. Duvarlara delinmiş olan dar menfezler, pencere vazifesi gören ve kışın kâğıt ile kapatılan mazgallardır. İçeride eşya namına, kavak yapraklarından örülmüş hasırdan başka, bir şey görülmez. Arnavutların yemeği süt ile pişirilmiş pirinç ve mısır unu çorbasından ibarettir. Arnavut bir öğün yemekle iktifa eder. Bayram günlerinde, fazla olarak, en ince zevk sahiplerinin bile eşsiz bir ziyafet olarak methettikleri bol salça ile pişirilmiş nohutlu bir yahni ikram edilir. Eskiden, pek cömertçe verilen bu ziyafetlerde kabîlenin destancıları tarafından, en yakın ecdadın kahramanlıklarına dâir, şarkılar okunur ve sonunda sofradakiler hep bir ağızdan, yerlilerin coşkun neş'esini arttırdığı kadar, yabancılar üzerinde de heyecan verici bir tesir icra eden, eski bir harp şarkısını söylerlerdi.

Arnavutların, ictimaî vaziyetlerine ve yerlerine göre, mühim farklar arzeden k ı y a f e t l e r i, gâyet gariptir ve bu garabeti halkın çalımlı tavrı bir kat daha arttırmaktadır. Cenup taraflarındaki zengin âilelerde erkekler 122 parça beyaz pamuklu kumaşın bir araya dikilmesi ile vücuda getirilmiş ve kalçalardan dizlere kadar inen kırmalı bir fistan giyerlerdi. Lâkin bir müddetten beri fistan giymek âdeti bayramlara münhasır kalmıştır. Beden ve kollar sırma işlemeli ve kırmızı renkli bir caket ile örtülür. Bunun üstüne giyilen kısa bir yelek göğüsü açık bırakır ve bele, arasına deriden kılıf içinde, gümüş kakmalı bir tabanca sokulan, ipek kuşak sarılırdı. Serpuş olarak, kalın mâvi püsküllü ve kırmızı renkli kısa bir fes kullanılmakta idi. Osmanlı devrinin son asrında asker ile memur ve ağalar fes giyerlerdi. Hıristiyanların elbisesi müslüman vatandaşlarınınkinden, yalnız caketin daha koyu olan rengi ile, tefrik edilir. Cenup taraflarındaki asîl beyler fistana gâyet uyan geniş kollu beyaz bir caket giyerlerdi. Şehirli müslüman kadının esvabı, sâdeliğine rağmen, şarkta görülen en romantik kostümlerden biridir ve parlak renkli geniş bir şalvar ve dolama ile üzerine konulup, sırma siyah ipek işlemeli kenarlar ve şeritler ile müzeyyen kırmızı kumaştan bir başlıktan ibarettir. Omuzların hizasında kol geçirmeğe mahsus yarıklar bulunmasına rağmen, arnavut kadını, vücudunu ve kollarını mantosu ile zarifâne örtmeği tercih eder. Şimâl mıntakasındaki katolik arnavut kadınlarının kıymetdar, ağır ve daha avrupakârî kostümleri büsbütün başkadır. Bu, siyah bir şalvar ile kırmızı bir mantodan teşekkül eder. Mantonun, ruhanîlerin elbisesini hatırlatan, sırma işlemeleri endama ihtişam vermektedir. Fakat ziynetin bu derecesi ancak şehirlerde görülür. Dağlarda ve bilhassa şimâlî Arnavutluk dağlarında arnavutların kılığı daha pratik bir şekil alır. Buralarda kıyafet, beyaz renkli kaba bir kumaştan yapılmış siyah yün kaytanlı bir potur ile dar bir yelek ve yalnız sırtla beli örten siyah bir caketten ibarettir. Vücudunu yağmur ve soğuktan muhafaza için, bele kadar inen kukuletalı, siyah yünden kolsuz bir manto giyer. Ayak kabı olarak, yüksek dolak ve çarıklara deriden kayışlar ile bağlı hafif yemeniler giyilmektedir. Hocalar müstesna olmak üzere, arnavutlar sakallarını tıraş ederler.

XIX. asırda ve 1913 'e kadar i r f a n seviyesinin Arnavutluk 'taki kadar aşağı olduğu ülkeler Avrupa 'da pek azdı. O zamanlar umumî mektepler yalnız şehirlerde vardı. Okuyup yazmak her tarafta kıymeti pek az bir san'at olarak telâkki edilmekte idi.

Hukukî meseleler, gayr-i mektup kanuna göre hâlledilmekte idi. Arnavutların Lek Dukagin (Dukacin) namını verdikleri bu kanun, prensler âilesine mensup olup, İskender Bey 'in hasmı ve 1481 'de henüz berhayat bulunan Leka tarafından tanzim yahut cemedilmiştir. Bu kanuna göre, ceza işlerinde kan dâvasından daha yüksek bir hak yoktur. Bu hak kadın ve çocukları kan dâvasından istisna ederse de, dâimî surette diğer bütün akrabalara şâmil idi ve düşman âileleri, birbirine karşı yıllarca süren mücadeleye hazır bir hâlde bulundururdu. Şerefin her şeyin fevkinde ve hayatın ise, pek kıymetsiz olduğu bu mıntakalarda, erkek ölümlerinin 19—30% kadarı katilden neş'et etmekte idi. Toplana kabîlesi 42 % nisbeti ile bu hususta başta gelmekte idi. Irz hissi o derece yükselmişti ki, kendisine mâsumâne meyiller isnad edilerek,

iftiraya uğratılan bir kız için, intihardan başka kurtuluş çaresi yoktu. Müfteri de, mağdurun âilesi tarafından, o nisbette şiddetli bir intikama mâruz kalırdı. Osmanlı vâlileri bâzan düşman âileler arasında sulh (*besā*) tesisine muvaffak olurlardı. Bu meyanda takriben 1897 yılında İşkodra vâlisi kan davasının yalnız katile tatbik edilmesini kabîlelere kabûl ettirdi. Lâkin bu karara mirditler iştirâkten imtina ettiler ve namus meselelerinin hükûmet mahkemelerinde hâlledilmesini kabûl eylemediler.

Lek Dukagin kanunlarının bugüne kadar Kosova havâlisinde, malisorlarda, kısmen de Debre ve Mat köylerinde ve Leş civarında hükmü câridir. Bu kanun, Arnavutluk için mâlûm olan ehemmiyeti dolayısiyle, İşkodra fransisken matbaası tarafından bastırılmıştır (1934). Bu kanun hakkında bk. Castelletti, *Consuetudini e vita sociale nelle montagne albanesi secondo il Kanun i Lek Ducagjinit* (*Studi Albanesi* mecm., III ve IV, Roma, 1933 ve 1934) ve *Die Herkunft des nordalbanischen Gewohnheitsrechtes des Kanun Lek Dukadgzinit*, (*Zeitschrift f. vergleichende Rechtswissenschaft*, XL, 371—376).

V. İdare. Osmanlı imparatorluğu zamanında „Arnavutluk“ ismi hiç bir vakit siyasî veya idarî bir bölgeye unvan olmamıştır. Saltanatın son devirlerinde Rumeli'deki vilâyetlerden dördünde (İşkodra, Yanya, Kosova, Manastır), muhtelif nisbetlerde olmak üzere, arnavut nüfusu bulunmakta idi. 1913 Londra konferansı ile hudutları tâyin edilen müstakil Arnavutluk devleti, nüfusun tamamı veya büyük ekseriyeti arnavutlardan teşekkül eden İşkodra, Draç, Leskovik, Berat, Ergeri, Görice ve Elbasan sancakları arazisinden teşekkül etmiştir. Arnavutluk'un hudutları 1922'de, tahdit komisyonları ve sefirler konferansı kararları ile, tesbit edilmiştir.

Müstakil Arnavutluk, idare bakımından, 10 vilâyete ayrılır: Tiran, Ergeri, Berat, Debre, Draç, Elbasan, Görice, Kosova, İşkodra, Avlonya. Bunlardan Kosova ve Debre vilâyetleri arnavut milliyetçilerinin, Yugoslavya ülkesine katılmış olan, eski osmanlı Kosova vilâyeti üzerindeki iddialarına timsâl olmak üzere, ayrıca teşkil edilmiştir.

VI. Dil. Eski şeklinde bir illyria lehcesi olan arnavutça, hind-avrupa dil âilesinin bir kolu olup, istiklâl ve hüviyetini muhafaza edebilmiştir. Arnavutçanın yunan diline olan karabeti, keltçeye olan karabetinden fazla değildir ve en ziyâde belki baltık-islav grubu ile münasebeti vardır. Bugünkü arnavutçada mastarları ile tefrik edilen sekiz tasrif vardır. Mürekkep isimler bu lisanın ikinci bir hususiyetidir. Arnavutça şimâlde gega ve cenupta toska olmak üzere iki lehceye ayrılır. İşkumbi'nin cenubunda Berat mıntakasında bir intikal lehcesi mevcut olduğunu göstermek suretiyle, von Hahn arnavut lehcelerinin sahalarını daha sahih bir surette tâyin etmiştir. En temiz arnavutçanın Elbasan'da konuşulduğunda yerliler müttefiktir. Gega ismi ancak toskalar tarafından kullanılır; hâlbuki toskalar, vatanlarının bir kaç mıntakasında, bizzat kendilerine toska namını vermektedirler. Her iki zümre de kendilerine tercihan Şkyipetar namını verirler. Bu kelimeye umumiyetle verilmekte olan „kayalık sâkinleri veya kartallar“ mânalarını Gustav Meyer reddetmektedir. O, bu kelimeyi, lâtince *excipere* kelimesinden müştak olan *şkyip* („arnavut lisanı“) ve *şkipóny* („anlıyorum“) ile izah etmektedir. Arnavutluk'a Şekipperi (gega lehcesinde Şkipeni) denilmektedir. Her ne kadar gegalar ile toskalar ilk mükâlemede birbirinin lisanını pek güçlükle anlamakta iseler de, bir müddet sonra, bu zorluk zâil olur.

Arnavutça ile diğer hind-avrupa dilleri arasında müşterek bir çok kelime vardır. Romalıların Illyria seferleri ve oralara hâkim olmaları derin bir iz bırakmıştır: bugün *c*, kadîm lâtincede olduğu gibi, *e* ve *i* önünde, *k* gibi talâffuz edilmektedir. Arnavutlar, at, köpek, horoz gibi, iptidaî mefhumlar ifade eden bâzı kelimeler ile altın ve gümüş gibi, kıymetli mâden isimlerini lâtinceden almışlardır. Toprağa bağlılık ve cemiyet hayatına âit tâbirlerin en çoğu romalılardan alınmıştır. Esasen lâtincenin nufuzu kelimelere inhisar etmemiş, tasrif sahasına kadar girmiştir. Bâzı aded isimleri doğrudan doğruya lâtinceden alınmıştır. İşaret zamirinin hafifleşmiş şekli olan harf-i târif ile bâzı zamirler de belki aynı menbâdan gelmektedir. V. (m. s.) asırda lâtince Balkan yarım adasının resmî ve hususî lisanı olduğu cihetle, Illyria ülkesi hemen hemen romalılaşmış gibi idi. III.—XIV. asra kadar çok defa fâik bir rol oynamış olan ıslavların tesiri ise, lisan sahasında devamlı bir surette kendini gösterir. Mamafih, aslı bulgarca olan kelimelerin mikdarı arnavut lisanında pek azdır ve arnavutçaya geçmiş ıslavca kelimelerin ekserisi sırp damgası taşımaktadır.

Lâtinceden sonra arnavutça üzerinde en mühim tesir icra eden dil türkçedir. Bu yalnız din birliği dolayısiyle değil, fakat ıslavların aksine olarak, türklerin yüksek bir medeniyet sahibi olarak meydana çıkmalarından ileri gelmiştir. Osmanlı devrinin son zamanlarına kadar arnavutlarca türkler hep böyle telâkki edilmiştir. Türklerin hâkimiyeti devrinde en saf türkçe şeklinde iktibas edilmiş bulunan isim, fiil ve edat gibi kelimelerin mikdarı hayret verecek derecede fazla idi. Asırlardan beri İtalya'da sâkin bulunan arnavutlar arasında bile, şüphesiz pek eski zamanlarda yerleşmiş bâzı türkçe kelimeler bulunmaktadır: *hak* („hak“), *inat* („hiddet“), *potsar* („pazar“), *pecer* („pencere“) gibi. Türkçedeki tasrif edatları arasından arnavutçaya yalnız türkçenin mâzi sıgasının edatı olan *d* (arnavutçada bâzan *t*'ye tahvil edilir) geçmiştir. *say-d-is* („sayar“), *boya-t-is* („boyar“) gibi. İslâmların konuştuğu arnavutça ve bilhassa gegaların lehceleri ve bunların arasında da en çok İşkodra lehcesi türkçe kelimeler ile doludur. Cenupta rumca da, türkçe derecesinde, kuvvetli bir tesir icra etmiştir. Gustav Meyer tarafından yapılmış olan tetkikata nazaran, kendisinin bildiği 5140 arnavutça kelimeden 400'ü hind-avrupaî lisanlar ile müşterek, 1420'si romence, 540'ı ıslavca, 1180'i türkçeden alınmış olduğu gibi, 840'ı da aslen rumcadır. Fakat daha yeni tetkiklere göre, arnavutçada hind-avrupaî kökten çıkmış kelimelerin nisbeti çok fazladır. Şunu da ilâve edelim ki, bugün bâzı âlimler (Hirt, Pauli, Pedersen, Bariç ve Jokl) arnavutların trak aslından geldiğini ve arnavutçanın trak dilinin yavaş yavaş illyrialılaşmış olmakla vücut bulduğunu ileri sürerler.

VII. Edebiyat. Bugün bilinen arnavutça en eski metin, Roma civarında Grottaferratta adındaki katolik manastırında bulunan yunanca bir kodekste, XIV. asrın ilk yarısına âit yunan harfleri ile yazılmış bir vesikadır (henüz basılmamış; bk. Lumo Skendo, *Dituria* mecm., II, Tiran, 1927, s. 203 v.d.). Bundan bir az daha muahhar diğer bir metin de Floransa dukası Lorenzo (Lorenzo il Magnifico) (1469—1492) tarafından kurulmuş kütüphanede yazma bir nushada (Codex Laurentinianus) mevcut olup, Mat (Emathia) kilisesinde oturan Illyria baş piskoposu Paulus Angelus'a âit dinî bir nizamnâmede lâtin harfleri ile yazılmış arnavutça vaftiz tâbirleridir. Bu metin beş defa basılmıştır (Lumo Skendo, *Dituria*, II, 1927, s. 202). Bu tarihten sonraki asırda arnavutça bir metin bulunmamasının sebebi, o sıralarda Arnavutluk'ta vukua gelen büyük değişiklikler olsa gerektir.

Bunlardan daha mühim bir eser, Don Gyon Buzuku'nun 1555'te, lâtinceden arnavutçaya çevirdiği kilise âyinlerine âit bâzı metinler ile Yedi tevbe mezamîridir ki, yegâne nushası Vatikan kütüphanesinde mahfuzdur. Arnavutça en eski basma eser, Francesko Blanko tarafından yazılmış mufassal arnavutça lûgat kitabıdır (bk. Mario Rocques, *Le dictionnaire albanais de 1635*, Paris, 1932). İşte bu mühim lûgat kitabı sâyesindedir ki, bilâhare katolik dine âit bâzı eserlerin arnavutçaya tercümesi ve neşri mümkün olabilmiştir.

İtalya'daki arnavutların dili hep gega şivesinde olmakla beraber, bu lisana tedricen italyanca da karışmıştır. Arnavutluk'un gegalar bölgesinden, 1870'e kadar, arnavutça yazan bir muharrir çıktığı mâlûm değildir. Ortodoks toskalar arasında ise, 1750'den beri oldukça mühim bâzı müellifler zühûr etmiştir. Bu ortodoks arnavut müelliflerine mukabil, bir müddet sonra arap harfleri kullanan müslüman arnavut edipleri hakkında bilgimiz, nisbeten, daha azdır. Konispollu Mehmed Çami'nin yazdığı *Erveheya*, Yani Vreto tarafından, bir çok yabancı şark dillerinden alınma kelimeleri değiştirmek ve bütün metni İstanbul cemiyeti alfabesine çevirmek suretiyle, 1887'de Bükreş'te bastırıldı. Bu ediplerden en ziyade şöhret bulmuş olanlar frakullu Ali Paşa-zâde ile premedili Nesim Bey'dir. Diğer üç müslüman şâir Berat'ta doğmuşlardır: Süleyman Ramazan, Hasan Kanber ve Züko Kanber. 1850 yılına kadar arnavutça yazan müslüman şâirlerin müşterek hususiyeti, bunların, türk ediplerinin izlerinde giderek, arapça ve farisî kelime ve ibareleri bol bol kullanmalarında görülür. Bunlar bu nevi edebiyatın ilk ve son mümesilleri olmuşlardır.

Kuvvetli ve orijinal bir eser neşretmek şerefi, Cirolamo de Rada (1814—1908)'ya âittir. İlk eseri „İşkodra despotunun oğlu Milasao'nun şarkıları“ 1836'da ve diğer bir eseri „Topia şarkıları“ 1843'te intişar etmiştir. Bu müellif, eserlerini vücuda getirmek için, millî halk şarkılarından istifade ederek, destanlar vücuda getirmiştir. 1866'da millî kahraman Georgio Kastriota (İskender Bey)'nın ahvâl ve harekâtını imtisâl nümûnesi gösteren bir destan ile 1873—1884'te altı ciltlik arnavut manzûmeleri neşretmiştir. Bu devirde arnavutça halk masal ve şiirlerine âit mecmualar ortaya çıkmağa başlamıştır. Bunların Avrupa'da neşredilenleri için bk. J. G. von Hahn, *Albanesischen Studien*, 2. kısm. ve *Griechischen und albanesischen Märchen*, II (Leipzig, 1864); Mısır'da yaşayan toskalardan Mitkos'un Ἀλβανική μέλισσα („Arnavut arısı“; İskenderiye, 1873); Auguste Dozon, *Manuel de la langue Chkipe ou albanaise* (Paris, 1879); Holger Pedersen, *Abhandl. d. phil.-hist. Classe der kgl. sächs. Gesellsch. d. Wissensch. zu Leipzig*, XV (Leipzig, 1895); Holger Pedersen, *Zur albanesischen Volkskunde* (Kopenhagen, 1898).

Az bir zaman evvel 1883'te Rada *Fiámuri Arberit* („Arnavutluk bayrağı“) isimli mevkut risalesini İtalya'da çıkarmağa başlamıştı. Bu mecmua dördüncü ciltte kapandı ve yerine Gü-

eseppe Schirò (1865—1927) tarafından idare edilen gayr-i mevkut, *Arbri i ri* („Genç arnavut": Palermo, 1887) mecmuası kâim oldu. Böylece arnavut edebiyatına İtalya'da alâka artmağa başladı.

İtalyan arnavutlarının gayretlerine rağmen, Balkan yarım adasında mevcut arnavutların İtalya'dakilere nisbetle daha çok olmaları ve Türkiye'de tanzimattan itibaren mekteplerin çoğalması sâyesinde, arnavutların yüksek tahsil yapmağa imkân bulmaları neticesi olarak, arnavutları edebiyatta temsil şerefi, Abdülhamid II. devri başlangıcından beri yavaş yavaş ve 1899'dan sonra da kat'î surette osmanlı arnavutlarına geçmiş bulunuyordu. Arnavutluk'taki arnavutlar arasından, XIX. asrın sonlarına doğru, müstakil bir arnavut edebiyatının ortaya çıkıp gelişmesinin başlıca sebebi, diğer Balkan memleketlerinde de görüldüğü gibi, siyasiyat olmuştur. 1878 ve 1879'da arnavutların Prizrin ittihadında [aş. bk.] arnavut mektepleri açılmasına dâir kararın tahakkuku için, ilk önce arnavut diline uygun bir alfabe yaratmak lâzımdı. 1879'da fraşerli Abdül Bey (Abdullah Hüsnü; 1839—1892), kardeşi Şemseddin Sâmi Bey, işkodralı Paşko Vaso (Vasa, 1825—1892; Cebel-i Lübnan mutasarrıfı), ve Yani Vreto (Yovan Vretua, takriben 1831 ? —1901) bir cemiyet tesis ettiler. Cemiyetin ilk işi Şemseddin Sâmi Bey'in tertip ettiği alfabenin kabûlü oldu. Bu alfabenin 36 harfinden 26'sı lâtin harfleri idi; kalan 10 harf ise, mürekkep yahut rumca veya yeniden vücuda getirilmiş harf şekilleri idi. Bu alfabe sonraları „İstanbul cemiyetinin alfabesi" yahut sâdece „İstanbul alfabesi" diye şöhret bulmuştur. Nizamnâmesinden anlaşıldığına göre, cemiyetin maksadı arnavutlara arnavutçayı öğretmek, Arnavutluk'ta mektepler açmak ve arnavutça kitaplar bastırmaktan ibaret idi. Sonraları bu cemiyet, bâzan Drita („Aydınlık") adı da verilmiş olmakla beraber, ekseriya „İstanbul cemiyeti" ismi ile tanınmıştır. Arnavut alfabesi ve sonra Bükreş'te basılmış diğer arnavutça mektep kitapları vasıtası ile, cenubî ve şimâlî arnavutluk ahalisi arnavutça okuyup yazmağa alıştılar. Arnavutluk'ta inkişafın merkezi, o devirde Görice şehri oldu.

Mehmed Naim Bey (1846—1900), Sâmi Bey'den dört yaş büyük olmakla beraber, edebiyat sahasında kendini ondan sonra tanıtmıştır. Naim Bey 25 mayıs 1846'da Fraşer'de doğup, hem Fraşer ve hem Yanya'da tahsil etti. İyi bir şâir olan Naim Bey'in edebî yazıları vatandaşları arasında büyük bir rağbet kazandı. Naim Bey takriben 50 yaşında iken, maarif nezaretinin, dehşet ve korku ile karşılanan, teftiş ve muayene (yâni sansür) heyeti reisi tâyin edildi. Hayatının sonlarına doğru Meclis-i kebir-i ma'arif âzâsı bulunuyordu (*Salnâme-i nezaret-i ma'arif-i umumiye*, 1318, s. 522). Vefatının 25. yıldönümü münasebeti ile, adı arnavutların bulunduğu her yerde sevgi ve saygı ile yâdolunmuştur. Kemikleri 1937'de, resmî bir arnavut heyeti tarafından, Tiran'a götürüldü. Naim'in eserleri şunlardır: 1. „İlk mektepler için umumî tarih" (1886); 2. „İlk mektepler için şiirler" (1886); 3. köy hayatına ve çiftçiliğe dâir bir eser (1886); 4. „İlk mekteplere mâlûmat" (1888); 5. „Yaz çiçekleri" (1890); 6. „Dersler" (*a.* „Gerçek ve ulu Tanrı", *b.* „Akıl", *c.* „Arnavutlara ezelî bir kanun", *d.* „Kur'an'ın özü", *e.* „Cennet", *f.* „Uçan sözler" (1894); bu eser, çocuklara, din farkları fevkinde, millî hisler vererek, itilâf zemini temin etmek üzere, putperest efsaneleri, İncil ve Kur'an'dan istiare suretiyle, erişgin gençlere mahsus tertip edilmiş hikâyeleri hâvidir); 7. „Bektaşilik gazetesi" (Bükreş, 1896, Sofya 1900, Görice, 1921); 8. *Iliyada* (İliyada'nın birinci destanının tercümesi; Bükreş, 1896); 9. *Kerbelaya* (Bükreş, 1898; Hüseyin'in şehadeti hakkında manzûm bir trajedi). Naim din hususunda serbest düşünceli olduğu için, dindaşlarının taassubunu tahrik fikri ondan uzak idi. Kendisini tanımış olanların ifadesine nazaran, *Kerbelaya*'yı yazarken tâkip eylemiş olduğu gâye, vatanında mikdarları pek çok olan bektaşileri millî arnavut idealine kazanmaktan ibaret idi; 10. „Tarih-i İskender Bey" (Bükreş, 1899; 10.000 beyiti hâvi; bu manzûm destan İskender Bey Kastriota'nın hâtırasını tazelemeğe mâtuf olmakla, siyasî bir mâhiyeti hâiz olduğundan, Naim Bey daha evvelki eserlerini N. H. (Halid) F. harfleri ile neşrettiği hâlde, İskender Bey'i büsbütün isimsiz olarak neşretmiştir); 11. „Arnavutluk tarihi" (Sofya, 1897 ?).

Abdülhamid II.'in son zamanında arnavut hareketinin en dikkate şâyân siması, koniçalı Faik Bey (doğm. 1874) idi. Bir müddet İstanbul'daki Mekteb-i sultanî (Galatasaray lisesi)'de okudu, sonra Avrupa'da tahsile devamı için, Türkiye'den ayrıldı (1895) ve Avrupa'da Thrang Spiro Bey namını aldı. Faâliyetini bilhassa Dituria cemiyetinin yardımı ile 1896'da tesis edilip, arnavutça, fransızca ve bâzan da türkçe olarak neşredilen mevkut *Albania* mecmuasının idaresinde göstermiştir. Bu mecmuada, millî mâhiyette, bir kaç roman da neşretmiştir. Bir az sonra bu mecmuadan başka, 1899—1902'ye kadar Bruxelles'de, günün havâdislerini neşreden, yalnız arnavutça, „Küçük Albanya" adlı bir ikinci mecmua da çıkardı. Faik Konitsa, toska ve gega lehcelerini birleştirmek ve yeni kelimeler icat etmek sureti ile, milletine geniş bir edebî lisan vermek emelinde idi. Mecmuasının basılmakta olduğu sokağa Bruxelles belediyesi Arnavutluk sokağı adını vermiştir. 1902'de Faik Bey Londra'ya geçti ve orada 1902—1909 senelerinde *Albania*'yı çıkardı. O sırada Amerika'ya geçerek, Boston'da *Dyelli* („güneş") adlı mühim bir arnavut gazetesi tesis etti ki, son zamanlara kadar devam etmişti. 1939 vak'alarına kadar Washington'da, tahminen 15 yıl, Arnavutluk elçisi idi.

1908'den beri, en büyük arnavut edibi Gyerg Fişta'dır. Bu zatın asıl adı Zef, yâni Jozef, olup, Fişta'da doğmuştur (1871); râhip mesleğine girmeğe karar vererek, 1886'da râhip adı olmak üzere, Gyerg ismini aldı. 24 şubat 1894'te, Arnavutluk'ta 40 yıldan beri asıl arnavut olan ilk katolik râhip oldu. 1900'de Faik Konitsa'nın Bruxelles'de neşreylediği *Albania* mecmuasında yazı neşrederek, edebî hayata girdi ve 1902'de İşkodra'da, 1861'den beri mevcut fransisken mektebinin müdürü oldu ve onun coşkun şahsiyeti, yalnız bu kadro içinde kalmayıp mânevî bakımdan arnavut muhitinde çok şümullü bir tesir icra etti. 1908'de Manastır şehrinde toplanan arnavut dil kongrasında, itidal tarafdarı olduğu için, iştirâk eden 53 kişiden 49'unun reyi ile alfabe komisyonunun başına geçirildi ve onun reisliği altında şimdiki arnavut alfabesi kabûl olundu. Teşrin I. 1913'te *Hilli Drites* („yıldızlar ve ışık") adlı meşhur edebî ve ilmî arnavut mecmuasını kurarak, millî duyguyu yaydı.

Şimâlî Arnavutluk, Avusturya ve Macaristan orduları tarafından, 1916'dan 1918'e kadar işgâl olunduğu müddetçe, Fişta İşkodra'da tedrisatın arnavutça yapılmasını temin etti. 1919'da Paris sulh kongrasında Fişta arnavut murahhas heyetinin umumî kâtibi idi. 1921'de ilk arnavut meb'uslar meclisinde İşkodra meb'usu ve meclisin reis vekili oldu. Balkan anlaşması ictimalarına (1930'da Atina ve 1931'de İstanbul), arnavutluk murahhası olarak, iştirâk etti. 1939'da Arnavutluk'un İtalya'ya ilhakı üzerine, Fişta İtalya akademisine âzâ seçildi. 69 yaşında olduğu hâlde 30 kânun II. 1940'ta İşkodra'da öldü (bk. *Shkendya*, 1941). (Naim Bey'in ölümünden sonra, en büyük arnavut edibi sayılan Fişta'nın eserlerinin bir listesi için bk. *Katallogu i librave, Seksioni i librave Shqip*, „Argus", Tiran, 1934).

Fişta gibi, XX. asrın ehemmiyetçe ikinci arnavut edibi olan Fan Noli de kilise mensuplarındandır; fakat Fişta katolik, Fan Noli ise, ortodokstur. Fan Noli 1880'de Edirne vilâyetinin Uzunköprü'ye tâbi arnavut köylerinden İbriktepe köyünde doğarak, Edirne rum lisesini 1900'de ikmâl ettikten sonra, şimâlî Amerika'ya geçip, orada arnavut cemiyetleri tesis etti ve Besa-Besen cemiyetinin reisi oldu. Amerika'da Harvard üniversitesinde edebiyat, astronomi ve ilâhiyat tahsil etmiştir. 1919'da Amerika'da bulunan arnavutların murahhası sıfatı ile Paris'teki sulh kongrasına iştirâk etti. Amerika arnavutlarının meb'usu sıfatı ile, 1921—1924 senelerinde meb'usan meclisine girdi. Bundan istifade ederek, bir hükûmet darbesi ile, eylûlkânun I. 1924'te arnavut başvekili oldu ve bilâhare hükûmetten düşerek, Viyana'ya kaçmak mecburiyetinde kaldı. 1924'ten 1930'a kadar bir müddet Berlin, Dresden, Hamburg, Moskova, Paris ve Cenevre'de kalmış, sonra Amerika'ya giderek, Boston'a çekilip mesaisini arnavut edebiyatına hasretmiştir.

En güzel arnavutça yazdığında her kesin müttefik olduğu Fan Noli bir çok lisan bildiği için, edebî faâliyeti başlıca cihan edebiyatının en mühim eserlerini arnavutçaya çevirmekten ibaret kaldı. Onun kaleminden çıkmış olan Tevrat ve İncil tercümeleri „İskender tarihi" (Boston, 1921) adlı eseri vardır. (Tercümeleri için bk. *Katallogu i librave*, „Argus", Tiran, 1934).

Yeni doğan arnavut edebiyatının bir çok ehemmiyetli eserlerini tercümeler teşkil eder; gerek asıllarının intihabında ve gerek tercüme tarzlarında türk edebiyatının bâriz bir nufuzu müşahede olunur. Zikre şâyân olan eserler arasında Tiran'daki Şeriat şûrası tarafından yapılmış etraflı bir Kur'an tefsiri „Dinî araştırma", „Amelî, dinî mâlûmat" ve „Cuma günü öğütleri" sayılır. M. İ. Kafrezi tarafından ve Muḥammed Birgivî (1522—1573)'nin *Ṭarîḳat-ı muḥammedîye*'si ise, Hafız İbrahim Dallin tarafından arnavutçaya tercüme edilmiştir. H. Abd. Semplaku, Hafız Ali Koraç ve Şaban taraflarından bir alfabe ve diğer dinî risâleler te'lif edilmiş ve tercümeler yapılmıştır. Son zamanlarda da bektaşiliğe (Baba Ali Tomori) ve bâbiliğe (Refo Çapari) âit bâzı eserler neşrolunmuştur. Ortodoks kilisesinin arnavutça pek çok dinî eserleri var ise de, arnavut katoliklerinin büyük dinî eserlerini bulamadık.

Şark edebiyatının mühim eserleri arnavutçada hemen mechûl gibidir. Kalidâsa'nın *Sakuntala* adlı oyunundan küçük bir kısmı ile sanskritten muktebes „Hind çiçekleri" (trc. A. Zako) arnavutçaya çevrilmiştir. *Bin bir gece*'den bâzı hikâyeler ile türkçeden Nasreddin Hoca fıkraları ve Evliya Çelebi'nin Arnavutluk seyahati (VIII, 700—747) arnavutçaya çevrildi. Evliya Çelebi'nin cenuptan gelerek Avlonya, Draç, Elbasan, Ohri, Resne, Podgradets, Prespa ve Manastır yolu ile Arnavutluktan geçişine âit kısmını Salih Vuciterni, „İki asır önce Arna-

vutluk" unvanı altında, arnavutçaya tercüme etti. Türkiye'deki tahsilinin hâtirasına her cihetten merbut görünen Hafız Ali Korça *Gülistan*'ı tercüme etmiştir.

Avrupa edebiyatından arnavutlar ingiliz ve amerikan eserlerini takdir ederler. Shakespeare'den maada, Daniel Defoe'nın *Robinson Crusoe*'sinden üç edibin (Lumo Skendo, Dimitr Kotti, Doktor Georg Pekmezi) ayrı ayrı arnavutça tercümeleri vardır. Arnavutlar polis romanlarından hoşlanırlar; en çok sevdikleri Conan Doyle'un romanlarıdır. Bundan maada Oscar Wilde'den, H. G. Wells'ten, A. Tennyson'dan bâzı eserler de tercüme edilmiştir. Fransız klâsiklerinden Molière (*Médecin Malgré lui, Mariage forcé, l'Étourdi*), La Fontaine (*Fables*), Brueys ve Palaprat (*Maître Pathelin*) ve XIX. asır ediplerinden R. Chateaubriand (*Le Dernier des Abencérages*), Prosper Merimée (*Carmen*) arnavutçaya çevrilmiştir. Yine fransız müelliflerinden Comtesse d'Aulnoy, Victor Hugo, A. F. Dennery, Gobineau, Souvestre ve C. Lemonnier'nin eserlerinden bâzıları da tercüme edilmiştir.

Arnavutlar, kendi millî kahramanları İskender Bey hakkında, yabancıların yazdıkları eserlere büyük bir alâka gösterirler. Bunun içindir ki, Fan Noli, amerikalı şâir Longfellow'nun *İskender Bey* adlı ingilizce dramını arnavutçaya tercüme etmiştir. Alman edebiyatından Goethe (*Faust, Werther*), Schiller (*Die Räuber, Wilhelm Tell*), Friedrich Hebbel (*Judith und Holofernes*)'in eserlerinin arnavutçaya tercümeleri vardır. Eserleri kısmen arnavutçaya çevrilmiş olan başlıca klâsik italyan müellifleri şunlardır: Silvio Pellico, Edmondo de Amicis. Rus edebiyatından Dostoyevski, Puşkin, Tolstoy, Çehof, Maksim Gorki'ye âit eserlerin bir kısmı da arnavutçaya tercüme edilmiştir. Cenubî Arnavutluk'ta yunan edebiyatı çok revaç bulmuştur. Son zamanlarda bir çok rumca eserler muhtelif müellifler tarafından arnavutçaya çevrilmiştir.

Arnavut müellifleri arasında kitap hâlinde ilk eser neşreden kadın müellif Kadriye Hanım tarafından, *Sultan Hamid* isimli bir tarihî roman neşrolunmuştur. Halk edebiyatı, „Millî cevahir" (Tiran, 1938) namı altında, Dine Spiro, Karl Gurakuki, Filip Fişta, Bernardin Palay ve Donat Kurti tarafından, hükûmet muaveneti ile, dört cilt hâlinde neşredilmiştir.

Arnavutluk kanûn-i medenîsi (Kodi civil), diğer kanunlar ve nizamlar ile şuray-i devlet kararı, dokuz cilt hâlinde, neşredilmiştir. Bu kanunların tertip, tabı ve neşrinde Martin Manay (1888—1940)'ın büyük gayreti görülmüştür. Kendisi İstanbul'da, mülteci sıfatı ile bulunuyorken, vefat etmiştir. Arnavut dil, tarih ve coğrafyasına dâir bir haylı eser daha olduğunu haber vermekle iktifa edelim.

Arnavutça mecmualardan *Liria* evvelâ Sofya, sonra Selânik (1908—1910), *Dituria* 1909'da, Selânik'te ve 1926'da Tiran'da yeniden çıkmağa başlamıştır (1909—1910, 1916 ve 1926—1927 senelerinde başında Midhat Fraşeri bulunmuştur). Esasen aylık olmakla beraber, bâzan gayr-ı muntazam çıkmış olan bu mecmuada, arnavut edebiyatına ve tarihine âit, gâyet kıymetli yazılar vardır.

VIII. **Tarih.** Arnavutların menşe'i meselesi henüz halledilmemiştir. Arnavutların XIX. asrın ikinci yarısında, İşkumbi'den Tuna ve Sava nehirleri ile Venedik eyâletine kadar imtidat eden sahada yerleşmiş olan illyrialıların doğrudan doğruya ahfadı oldukları, von Hahn, Gustav Meyer, Ribezzo ve Kretschmer gibi âlimler tarafından iddia edilmiş ise de, XX. asırda arnavutların Trak aslından oldukları ileri sürüldü. Eski yunan muharrirlerinin Illyria hakkında verdikleri en eski mâlûmat Korinta ve Korkira şehirlerinin 627 (m. ö.)'de, şimdiki Draç limanının arka tarafında kâin Epidamnos şehrini kurmuş olduklarıdır (Pauly Wissowa, *Real-Encyklopaedie der Classischen Altertumswissenschaft*, 1914, XVII, 1087 v.d.). İşkodra şehri ise, 604 (m. ö.) yılına kadar bilinmektedir. Bununla beraber, arnavutların İşkumbi'nin cenubunda sâkin epirliler ile şark cihetinde Strymon (Struma)'a kadar yayılmış olan makedonyalıların da ya ahfadı veyahut yakın akrabası oldukları muhtemeldir. Medeniyetin arnavutlarda, epirlilerde, makedonyalılarda inkişafı arasındaki münasebet, arnavutların bu son iki ırk ile yakınlığı bulunduğuna delâlet eder. Buna mukabil pelasgelerin arnavutların ecdadı olduğu hakkındaki mutalâa filolojinin bugünkü vaziyetinde ne isbat ve ne de reddedilebilmektedir. Makedonyalılar nazar-ı itibara alınmadığı takdirde, küçük kabîlelere ayrılmış olan epirliler ile illyrialılar ancak III. (m. ö.) asırda müstakil siyasî bir teşekkül sahibi olmuşlardır. Hattâ o zaman epirliler, kıral Pyrrhus (takriben 318—272) ile birlikte, İtalya'ya geçmişlerdir. Paule Emile'in seferi, Makedonya kıralı Perseus'a galebesi (m. ö. 168) yalnız Makedonya'yı değil, fakat Epir ile Illyria'yı da Roma hâkimiyetine ithâl etmiştir. Strabon zamanında yunanlılar ile epirliler Ambrakia körfezi, epirliler ile illyrialılar ise, Genusus (İşkumbi) ile birbirinden ayrılmakta idiler. Arnavutlardan (Αλβανοι') ve payitahtları olan Αλβανόπολις'den, ilk defa olarak, Batlamyus bunları illyrialı kabîleler meyanında zikreder.

İslavların III. asırda cenup memleketlerine karşı yaptıkları hücumlar karşısında makedonyalılar, Arnavutluk dağlarına çekildiler ve orada kendilerine, ırk bakımından, yakın bir kavim içinde eridiler. VII. asırda sırplar Arnavutluk'un şimâlini zaptettiler ve bu kısım, 1360 tarihine kadar sırp imparatorluğunun cenup tarafında ayrıca bir vilâyet hâline geldi. IX. asrın ikinci yarısında Mekedonya, türk ırkından olan bulgarlar tarafından istilâ edildi. Daha evvel az çok islavlaşmış olan bu müstevliler, tâliin yardımı ile, pek çabuk bütün orta Arnavutluk'u ve Ambrakia körfezine kadar cenubî Arnavutluk'u zaptettiler. „Bulgar katili" unvanı ile mârûf Bizans imparatoru Basilius, bilâhare 1018—1019'da garbî Rumeli'yi idaresi altına almağa muvaffak oldu ise de, bulgarların zaptetmiş oldukları yerleri kendilerine bıraktı. Bu tarihten itibaren, 1000 seneden ziyade bir müddet, kadîm zamanlardan kalma Epir ve Illyria isimleri, hemen bilâ istisna, kullanıldıktan sonra, bu memlekete artık Albania (Arnavutluk) denilmeğe başlandı. Memlekette yeniden tesis edilmiş olan Bizans idaresinin merkezi Albanon (Arbanon veya Elbanon) şehridir. Bizanslılara âit bütün o hevâli, bu şehrin ismi ile tanınmıştır. Nicephoros Bryennios'un Draç vâliliğindeki halefi, Bizans imparatoruna karşı isyan ederek, 1079'da Ohri yolu ile Selânik üzerine yürüdüğü zaman, ordusuna normanlardan maada, bulgarlardan, rumlardan ve Ἀρβανίται'dan asker yazmıştı. Bu tarihten itibaren, arnavutları, Balkan yarım adasının garp cihetinde vukua gelmiş olan bütün muharebelerde, bâzan Ἀρβανοί ismi ile, görmekteyiz. İstanbul'un ve Bizans imparatorluğundan en büyük kısmın 1204'te lâtinler tarafından zaptından sonra, Bizans'tan kovulmuş olan hükümdar âilesinin Mikail Angelos Komnenos adındaki bir âzası Epir despotluğunu tesis etti. Bu despotluk Etolia ile Akarnania'yı ihtiva ediyor ve meşhur şehirleri arasında Lepanto (türk. İnebahtı), Arta (Narda) ve Yanya bulunuyordu. Epir despotluğunu kuranın kardeşi Teodor Angelos (1214—1230)'un tahta çıkması ile, despotluk bir kat daha kuvvet bulup, Venedik'in 1204'te Bizans imparatorluğunun inkırazından fırsat bularak, zaptettiği Draç şehrini istirdat etti. O sıralarda müstakil bir mevcudiyet sahibi olan daha cenuptaki mıntakalar müstesna, Arnavutluk ecnebi memleketler ve bilhassa Sırbistan ile Bulgaristan arasında mütemadiyen bir ihtilâf mevzuu olmuş ve nihayet Arnavutluk'ta bulunan rum ortodoks piskoposları yegâne kurtuluş ümidini lâtin katolikliğini kabûl etmekte (1250'ye doğru) bulmuşlardır. Napoli kırallığını ele geçiren (1266) Anjou hanedânı arnavutlara iyi muamele etmek ve yarım istiklâllerini muhafazaya yardım eylemek suretiyle, italyanlar ile arnavutlar arasında tâ eskiden beri bir râbıta tesis etmiştir.

Epir despotluğu XIII. asır zarfında hükümdarlık iddiaları ile altüst olmuş ve bu yüzden az çok sağlam bir inkişafa bir türlü erememişti. Bir müddet sonra türkler, ilk defa olarak, arnavutlar ile mücadeleye giriştiler. Osmanlıların Avrupa'ya geçmesinden 18 yıl kadar önce, aydınlı Umur Bey'in askerinden iki bin kişi 1336'da despotluğu, imparatorluğa ilhak etmek üzere, Bizans imparatoru Andronikos III.'un yardımına gitmiştir. Bunlar arnavutları en geçilmez dağlarda tâkip ederek, erkekleri imha etmişler ve bir çok kadınları ve hayvan sürülerini alıp götürmüşlerdir. Daha evvel de (1340'a kadar) sırpların büyük çarı Stefan Duschan (1331—1355) Arnavutluk'un şimâlî Makedonya'nın ve Tesalya'nın ilhakını intac eden büyük hareketlerde bulunmuştu. Bu zaferlerin tesiri altında, arnavutların bir kısmı katolik mezhebini terk ederek, rum mezhebine döndü.

Bu uzun ve tahrip edici muharebeler, mağdur arnavutlarda bir millî his doğmasına sebep oldu. Öyle ki, Duschan'ın vefatını müteakip, eski despotlar ahfadından birinin eyalete avdeti üzerine, halk ayaklanarak, kütle hâlinde Charles Topia'nın idaresi altında, Acheloos muharebesinde bu despot hafidini, ordusu ile birlikte, kılıçtan geçirdi (1358). Denizden Tesalya'da karaya çıkıp, rumlara iltihak eylemiş olan bir türk kuvveti de, rumlar ile beraber, muharebe meydanında imha edildi (1358). Topia âilesi bir asır şimâlî Arnavutluk tarihinde hâkim bir mevki işgâl eylemişti. Acheloos gâlibi Charles Topia'nın vâlidesi Napoli kıralı Robert d'Anjou (1309—1343)'nun gayr-i meşrû kızı olduğundan, mağrur prens, bir dereceye kadar haklı olarak, kendisini Fransa hanedânının ekberi evlâdı add ve bununla iftihar ederdi. Balşa âilesi de daha az mühim değildi. Bunların adı ilk defa XIV. asrın ortalarında duyulur, fakat az bir zaman sonra İşkodra, Bar, Antivari (arnavutça Tivar), Ülgün (Dulcigno), Tiran ve Sebenico'nun hâkimi olarak görünürler; Kastriyotlar da o sırada meydana çıkmışlardır. Bunların ceddi Branilo, ilk defa olarak 1368 senesine âit, bir vesikada zikredilmiştir. Şahin namında mühtedi bir arnavudun kumandası altında bulunan ve osmanlı olup olmadığı bilinmeyen bir türk ordusu, Yanya prensi olan sırp despotu Tomas hesabına, 1381 senesinden itibaren Yanya şehri ile civarını hâkimiyeti altında tutmakta idi. Bu suretle osmanlılar için yol hazırlanmış bulunduğundan, en mâhir kumandanları Timurtaş Paşa'nın askerî şöhreti Narda'ya kadar gitmiştir.

O sırada arnavutlar arasında evvelce esatirî bir şöhret kazanmış olan Charles Topia, Balşaların bir müddetten beri tevakkuf hâlinde bulunan kudretinden ürktüğü için, osmanlıları Arnavutluk'a çağırdı. Hayreddin Paşa'nın idaresi altındaki osmanlı ordusu, karşısına çıkan Prens Balşa II. kuvvetlerini Viosa ırmağı üzerinde Savra muharebesinde mağlûp etti ve bu muharebede Balşa II. maktûl düştü. Bilâhare 1387 senesinde Timurtaş Paşa da Perlepe ve Manastır mıntakasına kadar ilerlediği zaman, Yanya despotu, bizzat Sultan Murad I.'ın huzuruna çıkarak, sadakat yemini etmeğe mecbur kaldı. Türkler Manastır'dan Adriyatik'e doğru ilerlediler ve iki sene Draç'ın yakın civarını tehdit ettiler. Bu, türklerin orta Arnavutluk'ta ilk defa hâkim olmaları idi. Nihayet bütün kuvvetlerini Sırbistan'a karşı toplamak ihtiyacı osmanlıları orta Arnavutluk'tan çekilmeğe mecbur etti. Arnavutların 1389'da, Kosova muharebesinde, osmanlılara yardım ettikleri hakkında, bir takım Rumeli efsaneleri varsa da, bilakis karşı tarafa yardım ederek, müslümanların sademesi ile yere serilen müttefik islâv prensleri ordusunun ihtiyatını teşkil ettikleri bir hakikattir. Tesirleri Avrupa'da pek mühim neticeler tevlit eden bu hâdiseden sonra, türkler Rumeli'de ve bilhassa Anadolu'da fütuhatla o kadar meşgûl oldular ki, Arnavutluk'ta daha evvel başlamış oldukları teşebbüsleri kat'î bir neticeye eriştirmeğe vakit bulamadılar. Daha sonra da osmanlıların Timur'un hücumu karşısında 1402'de mağlûp olmaları, Arnavutluk'a büyük sevkiyat yapmalarına mâni oldu. Bununla beraber, türkler 1392'de Ülgün (Dulcigno) ile İşkodra'yı ve 1396'da, ikinci defa olarak, bu iki şehir ile bunlardan başka Berat, Akçehisar (Kruya) ve Kesriye'yi işgâl ettiler. Balşa III. 1410'da, osmanlı devletinin fetret devrinde, Evrenos Bey'i yenmişse de, İskender Bey'in babası Jan Kastriota aynı yıl içinde bir oğlunu osmanlı sarayına, rehine olmak üzere, göndermeğe mecbur oldu. 1389'dan 1413'e kadar nisbî bir sükûn devrinde yaşamış olan Arnavutlar, bu hâlden istifade ile, millî birliklerini kuracak yerde, istikbâlden ümitlerini keserek, topraklarını terkedip, yabancı diyarlara göçmeğe başladılar. Duschan'ın ezici idaresinden kurtulmak için bir takım arnavutların Mora'ya göçmeleri, bu devirde vâki olmuştur. Bu mıntakadaki arnavutlardan, ilk defa 1349 tarihinde genç despot Manuel Kantakuzen'in aylıklı askerleri olarak, bahsedilmektedir. Bunlar küstahça baş kaldıran archontları, bu sebepten gâyet müşkül vaziyette kalmış olan efendilerine itaat ettirmekle mükellef bulunmakta idiler.

Kosova muharebesini (1389) müteakip, Venedik cumhuriyeti her fırsattan istifade ederek, yavaş yavaş Arnavutluk'un bir çok yerlerini ele geçirmiş ve arnavutların bu hâl karşısında, birleşmelerine mâni olmak maksadı ile, reisleri birbirine düşürmek için, her türlü çareye baş vurmaktan çekinmemiştir. Reisleri birbiri aleyhine hareket ettirmek için, türlü ihanetler tertip etmiş ve bâzılarını zehirle öldürtmüştür.

XV. asrın ilk on dört senesi zarfında Arnavutluk dağlarında cereyan eylemiş olan hâdiseler hakkında, elimizde vesika azdır ve bunlar da vuzuhtan mahrumdur. O sıralarda Kastriota âilesi İşkumbi'nin şimâlinde olup, türklerin istilâsına pek mârûz bulunmayan şimâlî ve merkezî Arnavutluk'a mensup her iki Debre'de, Mirdit'te, Matya'da ve Elbasan taraflarında mâlikâneler ve şatolar sahibi idi. Memleketin cenup tarafı, Ambrakya körfezine kadar, ana cihetinden hâiz bulundukları Komnen lâkabını iftihar ile kullanan Araniti'lere ve bunlarla aynı hanedâna mensup Topia'lara tâbi idi. Türkler ile yapmış olduğu muharebede gösterdiği şecaatten dolayı, Topia'ya „büyük" lâkabı verilmiştir.

Sekiz yıl süren fetret devrinden sonra, osmanlı birliği 1413'te tekrar teessüs edince, türkler 1415'te Akçehisar'ı yeniden işgâl ve venedikliler ile zuhûr eden ihtilâf üzerine, 1416'da Jan Kastriota'ya hücum ettiler; 1417'de Avlonya'yı alarak, ilk defa olmak üzere, Adriyatik sahillerine yerleştiler ve 1912 Balkan harbi mağlûbiyetine kadar, oraları ellerinde tuttular.

Bundan sonra osmanlıların Arnavutluk'a seferi ancak 1423'te vuku bulmuştur. Bu sefer esnasında Evrenos oğlu İsa Bey şehirleri hükmü altına aldı; gerek Araniti'yi ve gerekse Jan Kastriota'yı padişahın metbuiyetini tanımağa mecbur etti. Yaşlıca olan Jan Kastriota, dört oğlunu (aralarında en küçükleri olan Georges de dâhil olduğu hâlde) rehine olarak, padişaha bırakmağa bedel, memleketine dönebildi ise de, Jan Kastriota'dan daha genç olan Georg Araniti sultana dehalet etmeğe mecbur oldu. İhtimâl ki, 1427'ye doğru Araniti esaretten kurtulup kaçmağa muvaffak olmuş ve Arnavutluk dağları türklere karşı silâha sarılmıştır. Bu adamın Arnavutluk'taki türkleri vahşiyâne katl-i âm ettiği haberi osmanlı diyarına kadar yayıldı. Bunun üzerine 1430'da Arnavutluk'a gönderilen bir osmanlı ordusu hareket geçerek, âsîleri şiddetle cezalandırdı. Orta Arnavutluk'ta da nufuzlu olan Andrea Topia 1432'de Sultan Murad II.'ın ordusunu mağlûp etti ve bu suretle, arnavutlar için bir muvaffakiyet yolu açtı. Yayılan isyanlara karşı gönderilen Ergeri'deki osmanlı muhafız kuvveti bir dağ muharebesinde yenildi. Gerek Rumeli'de ve gerek Anadolu'da ülkesini genişletmek ile meşgûl olan Sultan Murad ancak 1433'te Arnavutluk'a, Ali Bey'in kumandası altında, büyükçe bir ordu gönderebildi ise de, bu ordu Araniti'nin kumandası altında harp eden arnavutlara karşı Kurveleş dağlarında mağlûp oldu. İshak Bey (Mehmed II. ile Bayezid II.'e sadrâzamlık etmiş ve 1485'te ölmüştür) kuvvetleri ile âsîler üzerine yürümüş, lâkin o da inhizama uğramıştır. Arnavutlar, türklerin iltica etmiş oldukları, müstahkem Ergeri şehrini muhasara ettiler. 1435—1436 kışında Turhan Bey, alelacele şehrin yardımına koşarak, mahsur türkleri katl-i âmdan kurtardı. Bunu müteakip, İskender Bey adı ile tanınmış Georges (arnav. Eyerg) Kastriota'ya âit şatoları zaptetti. Uzun zamandan beri hiddetini gizlemekte olan İskender Bey, osmanlıların 1443'te Niş'te mağlûp olmaları üzerine, yüksek bir mevki işgâl etmekte bulunduğu türk ordusundan kaçtı ve bütün arnavutları türklere karşı mücadeleye dâvet etti. Arnavutluk dağlarında umumî bir isyan başladı. Türkler yer yer mağlûbiyete uğratıldı. Fakat İskender Bey'in zamanında bile bu hareketin osmanlıların kuvvet ve fâikiyeti karşısında uzun müddet muvaffakiyetle devam edemeyeceği görülüyordu. İskender Bey, kendisinin yerini tutacak hiç bir adam bırakmadan ölünce (1468), Arnavutluk Adriyatik denizine hâkim olan Venedik cumhuriyetinin nufuzu altına girdi. Fakat Akçehisar'ın 1478'de sukutundan sonra, Venedik dukası (doge) sulh istemeğe ve sahillerde Venedik hâkimiyetinin tasdikine mukabil, padişahın idaresinin memleketin bütün dahiline ve bilhassa Akçehisar ile İşkodra'ya şümûlünü kabûle mecbur oldu (1479). Bu sıralarda bir çok arnavutlar memleketlerinden göçüp, Napoli kırallarının müsaadesi ile, cenubî İtalya'da, kısmen toplu olarak, yerleşmeğe başladılar. Mehmed II.'in İtalya'ya karşı düşündüğü hücum ve istilâ teşebbüsü için Arnavutluk'un sevkülceyşî ehemmiyeti âşikâr olmakla, İtalyan prens ve zimamdarları türklere düşman olanları okşuyorlar ve harekete getirmeğe çalışıyorladı. Mehmed II.'in vefatı (3 mayıs 1481) ve şehzâde Cem'in saltanat dâvası dolayisiyle zuhûra gelen kargaşalık üzerine, İskender Bey'in oğlu Jan (1456—1514), Hırısoskolos Klada adında bir serdarın idaresi altında, Napoli kıralı Ferdinand (1458—1494) tarafından gönderilen küçük bir ordu ile, Arnavutluk'ta karaya çıktı. Akçehisar'da muvaffak olamayan Jan'ın adamları Himara kalesini ve civarda bulunan Sopoto'yu zaptederek, pek çok araziyi ellerine geçirdiler ve bir türk askerî kıt'asını da kaçmağa mecbur ettiler. Muhasamat meydanına yetişen 3.000 kişilik diğer bir türk kıt'asını da püskürterek, 4.600 askere kumanda eden Jan himaralılardan başka sulyotlar ve mirditleri de kendi dâvasına kazandı ise de, sonunda türkler Arnavutluk'u düşmanlarından temizlediler.

Osmanlı devleti ile Mısır memlûkleri arasında çıkan harpten istifade eden arnavutlar, 1488'de tekrar kıyam edip, yine Jan Kastriota'yı başlarına çağırdılar. Jan Kastriota, Türkiye-Venedik harbi (1499—1503) vesilesi ile, üçüncü defa Arnavutluk'a gelip, Dukagin hanedânı ile bir ittifak akdine muvaffak oldu ise de, türkler Rumeli'nin her tarafında o kadar kuvvetle hâkimdiler ki, şimdiki Arnavutluk meselesi, artık tamamiyle halledilmiş idi. 1501'de osmanlı devleti ile musaleha akdeden venedikliler, Ülgün ve Bar limanları hariç, bütün Arnavutluk sahillerinden ve bilhassa Leş ile 1500'de türklerin eline düşen Draç limanından vazgeçmeğe mecbur oldular. Vesaika istinat etmeyen bir rivâyete göre, 1550 senesinde şimâlî Arnavutluk dağlıları harp vukuunda türk ordusuna iltihak taahhüdüne mukabil, o zamana kadar mahrum bırakıldıkları muhtariyeti ve vergiden muafiyeti elde etmişlerdir. 1570'ten 1573'e kadar süren Osmanlı-Venedik harbinin ilk kısmında Arnavutluk'taki Sopoto ve Himara nahiyeleri yeniden Venedik tarafını tuttular ise de, türk baş kumandanı Pertev Paşa'ya çabuk dehalet edip, osmanlı devletine karşı itaatlerini yenilediler (Yorga, *Gesch. d. Osmanisch. Reiches*, III, 151, 279). Arnavutluk'un şimâl tarafında, Boyana ırmağı havzasında, bir çok köyler harbin başlangıcında, Venedik'in Bar ve Ülgün idare müdürlerine (rettori) müracaat ile, Venedik'in metbûiyetini kabûle âmâde olduklarını söylediler. Sonra kendi başlarına İşkodra ve Leş'e hücum ettiler ise de, osmanlı askerleri tarafından püskürtüldüler (Zinkeisen, *Gesch. d. Osm. Reiches*, Gotha, 1855, III, 377). Osmanlı imparatorluğunun XVI. asırda Adriyatik sahilindeki yegâne genişleyişi 1571'de Venedik cumhuriyetinin Arnavutluk'taki biricik limanı Bar'ın ve yine 1571'de, İnebahtı (Lepanto) muharebesinden bir kaç gün evvel, Ülgün'ün ilhakından ibarettir. İnebahtı muharebesi günlerinde faâl Venedik ajanları, arnavutların efendilerine karşı silâha sarılmak üzere olduklarını etrafa yaymış iseler de, muharebede tâliin türklere yaver olmamasına rağmen, arnavut halkı kımıldamağa cesaret edemedi. Bununla beraber gizli gizli entrikalar ve bâzı küçük hâdiseler eksik değildi. Macaristan'da çoktan beri uzayıp giden hudut çarpışmaları nihayet 1593'ten 1606'ya kadar süren büyük bir muharebe şeklini alınca, eski arnavut hanedânları bakayasından Dukagin-oğulları, artık

harp ve siyaset sahasında bir kudret gösterecek vaziyette olmadıklarını bildikleri için, yardım istemek maksadı ile, Papa 'ya bir murahhas heyeti gönderdiler. Diğer taraftan Yanya arnavutları namına bir râhip de İspanya 'ya gitti. 1596 'da, Mehmed III. 'in Egri fethi ile neticelenen Macaristan seferi esnasında, şimâl arnavutları yağmacılığa kalkıştılar (*ayn. esr.*, s. 280). Türkiye-Avusturya harbi henüz bitmediği bir sırada, 1602 'de, iki piskopos, önce Venedik idaresi altında bulunmuş olan arnavutlar namına, Venedik şehrine gelip, Venedik senatosuna Arnavutluk 'un sahile yakın taraflarının ilhakını teklif ettiler; sulhu bozmak istemeyen Venedik senatosu bu teklifi reddetti (Zinkeisen, *ayn. esr.*, III, 624 v.d.). 1611 'de Yanya 'da pek ciddî bir vak'a oldu: gûy yıldızlardan ilhamlar alan piskoposluktan mâzûl bir rum papazı, Yanya ahalisini ayaklandırarak, oradaki türkleri katl-i âm ettirmeğe kalkıştı; lâkin türk ve müslümanlar çabuk kendilerini toplayıp, Yanya 'daki osmanlı hâkimiyetini eskisinden daha ziyade sağlamlaştırdılar. Dağlardaki mağaralarda yaşayan silâhlı klementilerin ekserisi merkezî hükûmete mukavemet ettiler. Bu yağmacı kabîleyi itaat altına almak için, 1612 'de Gosine civarında bir kale inşa edildi. Bu devirde halkın katolikliğini korumak için, Papa yeni bir teşebbüste bulundu. Bâzı menbâlara nazaran, oralara 1624 tarihinde ilk fransisken misyoner heyeti gönderilmiştir. Klementilerin, Yeni-Pazar civarında mühim bir geçit tutup, kervanları yağma etmeleri ve bu âsîlerin, Bosna vâlisi Duçe Mehmed Paşa tarafından, gâyet müşkül bir dağ muharebesi neticesinde, tedibi, müverrih Na'îmâ 'nın ifadesine göre, 1638 'de vukua gelmiştir.

1683 'ten 1699 'a kadar Türkiye 'nin orta ve doğu Avrupa 'da dayanmağa mecbur olduğu uzun savaşta, 1684 'ten beri Venedik de Türkiye aleyhine harbe girdiği için, Arnavutluk sancakları da, ister istemez, harbe sürüklendi; 1684 yılının eylûlü sonuna doğru Preveze venediklilerin eline düştü. Bir kaç gün sonra, Venedik 'in kışkırtması üzerine, Pipploeri, Kuçi, Bellopauliyi, Nisiki, Probgnani ve Bagnani adlı arnavut olan veya sayılan boylar Türkiye 'ye karşı ayaklandılar. İşkodra vâlisi Süleyman Paşa, ordusu ile bunlara karşı yürüdü ise de, bir neticeye varmadığı için, çekilmeğe mecbur oldu (1688). Avusturyalılar 1688 'de Belgrad 'ı alıp, 1689 'da Üsküp 'e girdikleri vakit, bir çok arnavut düşmana iltihak etti. Kırımlılar ise, Üsküp 'ü çarçabuk istirdat edip, Selim Giray I. da bir Avusturya ordusunu Kosova ovasında kırdıktan sonra, yakın olan Kaçanik geçidinde bir müddetten beri kuşadılmış olan Avusturya ve Macaristan askerleri türkler tarafından serbest bırakıldı; ancak Kaçanik 'te düşman ile birlikte hareket eden arnavutlar, âsî sayılarak, Koca Halil Paşa 'nın emri ile, öldürüldüler. Prizrin 'de toplanmış bir grup arnavut, meşrû hükûmetlerinin intikamından korkarak, Avusturya ve Macaristan orduları ile birlikte, Niş 'e savuştular (teşrin II. 1689).

1690 'da venedikliler, denizden gelerek, Avlonya ile Kanina 'yı işgâl ettilerse de, osmanlı hükûmeti, bu iki yerin geri alınması için, Mora serdarı Koca Halil Paşa 'yı serdar tâyin ve Rumeli beylerbeyi vezir Câfer Paşa ile İşkodra vâlisi vezir Süleyman Paşa ve Prizrin ile Dukagin sancaklarına mutasarrıf olan Mahmud Bey-zâde Mahmud Paşa 'yı kendisine terfik etti. Venedikli'ler Kanina 'yı harpsız ve Avlonya 'yı, kısa bir çarpışmadan sonra, terkettiler. O taraflarda Venedik 'e iltihak etmiş olan arnavutlar da, bundan sonra devlete sâdık kalacaklarına dâir verdikleri söz ve teslim ettikleri rehineler mukabilinde, affolundular (Râşid, *Târîḫ*, İstanbul, 1865, II, 135 v.d.). Teşrin I. 1692 'de Halil Paşa Yanya 'dan, Venedik elinde bulunan İnebahtı 'ya karşı, bir sefer açtı ise de, emeği neticesiz kaldı (Yorga, IV, 267). Bilâhare ağustos 1696 'da venedikliler, akınlarla kendilerini iz'ac eden Ülgün liman ve kalesine hücum ettikleri zaman, hottiler müslümanlar tarafını tuttular ve deniz kalesinin muvaffakiyetli müdafaasında o derece temayüz eylediler ki, mirditlerin vaziyeti müstesna olmak üzere, diğer bütün katolik kabîleler, bu sâyede, diğer mezhep rüesasına fâik bir mevki iktisap ettiler. Bu büyük harbe 1699 'da nihayet veren Karlofça müsalehası cenubî Arnavutluk 'un harp limanı Preveze 'yi Venedik elinde bıraktı. 1715 'te padişah tekrar Venedik 'e ve 1716 'da Avusturya imparatoruna harp açtığı zaman, Ohri 'deki rum baş piskoposu, diğer piskopos ve ruhanî reisler namına, imparatorun ordu kumandanı prens Eugen 'i memleketi kurtarmağa dâvet etti (1716). Bununla beraber arnavutlar tarafından, osmanlı devleti düşmanları lehine, hiç bir hareket olmadı. Venedikliler cenubî Arnavutluk 'ta kâin Butrinto 'yu ellerine geçirdiler (Zinkeisen, *ayn. esr.*, V, 530). Muharipler 1718 'de Pasarofça 'da statüko esası üzerinde sulh yaptıkları zaman, Preveze ile o sırada Venedik tarafından işgâl edilmiş olan Butrinto ile Voniça 'yı venediklilere bırakmak zarurî olmuştu. Venedik 'in deniz ve kara kuvvetleri temmuz 1718 'den ağustos 1718 'e kadar Ülgün 'ün muhasarasına kalkıştıkları zaman, savaş, osmanlıların büyük şecaati sâyesinde ve venediklilerin bütün Avrupa 'yı hayrete düşüren büyük bir bozgunu ile, nihayet buldu. Avusturya imparatoru, Rusya 'ya danışarak, temmuz 1737 'de osmanlı imparatorluğuna karşı harp açar açmaz, şimâlî Arnavut dağlılarından Klementi oymağı avusturyalılar ile elbirliği edeceğini vâdetti; lâkin bir Klementi fırkası Valievo 'da osmanlı ordusu ile çarpıştığı sırada, hemen bütün klementiler osmanlılar tarafından imha edildi (Hammer, VII, 595 v.d.). Ertesi sene şimâlî arnavutlar osmanlı beylerin yaptırdıkları Yeni-Pazar, Bohur, Senice ve Akova palankalarını tahrip ettiler. Ancak osmanlı kumandanları, çok müşkilâta uğramadan, Klementi ve Kuçi âsîlerini dağıtarak, klementilerin sığnağı olan Rudnik palankasını zaptettiler (*ayn. esr.*, 509 v.d.).

Siyasî vaziyetin karışıklığı sâyesinde, İşkodra civarında kâin Buşat köyünden çıkmış ve çoktan beri harp ve devlet işlerinde müstahdem nâmdâr bir aileye mensup bulunan Mehmed Bey o derece büyük bir nufuz kazanmıştı ki, Bâbıâli, kendisini, ister istemez, memleketinin vârisi olarak tanımağa mecbûr oldu. Bu adam çevirdiği entrikalar ile vilâyetin ileri gelenlerini birbirine kırdırarak, şimâlî Arnavutluk 'un mutlâk bir hâkimi kaldı ise de, Katerin II. 'e karşı harbe gitmekten imtina ettiğinden, Bâbıâlinin bir emri ile idam edilmiştir (1776). Oğlu Mahmud Paşa mutasarrıf ve sonra vâli olarak, babasını istihlâf etti. Mahmud Leş, Tiran ve Elbasan kazaları ile Dukagin 'in tamamını vilâyetine ilhak etti ve kendisini Debre ve Mati 'de bile saydırmağa muvaffak oldu. Katerin II. ile yapılan ilk muharebede Mora 'daki toskalar Bâbıâliye karşı isyan eylediler ve ancak türklere sadık kalmış olan 3.000 geganın işkodralı Mustafa Paşa 'nın kumandası altında, 1770 'te Korint berzahından geçerek, Mora 'ya sevkedilmesi üzerine, orada muvazene hasıl olmuştur. Fakat bir az sonra Mora 'daki toskalar ile gegalar birleşerek, daha vahim karışıklıklara sebep oldular ve bu hâl, Gazi Hasan Paşa tarafından etrafları çevrilerek, mukavemetleri tamamiyle kırılıncaya kadar devam etti (1779).

Buşatlı beylerin şimâlde hüküm sürdükleri devirde, âilesi uzun müddetten beri büyük bir mevki ve nufuz kazanmış olan Tepedelenli Ali [b. bk.], cenubî Arnavutluk hükümdarlığına hak iddiasında bulunmuş, fakat şimâl kısmının hâkimleri önünde geri çekilmiştir. İşkodra 'da bulunan Mahmud Paşa 'nın 1785—1786 'da kendi teşebbüsü ile Venedik arazisine tecavüz etmesi, büyük bir heyecanı mûcip oldu. Mahmud Paşa bir taraftan da Tepedelenli Ali 'yi baskı altında tutmağa memur elbasanlı kurt Ahmed Paşa 'ya karşı döndü ve bu zatı mağlûp etti. Bunu müteakip Abdülhamid I., Mahmud 'un katli hakkında, fermân göndermiş (1786), ancak Mahmud, üzerine sevkedilen osmanlı kıt'alarını, gerek Kosova ovasında ve gerek diğer yerlerde, bozguna uğratınca, Selim III., kendisine vezaret rütbesi ile, Yeni-Pazar seraskerliğini tevdi etmiştir (nisan 1790; Cevdet, *Târîḫ* V, 17). Nihayet bir çok mâceralardan sonra Mahmud, Karadağ 'da öldürüldü (*ayn. esr.*, s. 197). Daha evvel (1788) Suli arnavutları (sulyotlar), ruslara müracaat ederek, istiklâl istemişler ise de, Tepedelenli Ali Paşa [b. bk.] tarafından, 1803 'te tamamiyle tenkil edilmişlerdir. Toska arnavutlarının Yunanistan 'a asırlardan beri devam etmekte olan muhacereti, 1779 'da kaptan Gazi Hasan Paşa'ya karşı yapılmış olan kanlı muharebeler ile de aslâ inkıtaa uğramamış ve XIX. asrın bidayetinde, Yunanistan nüfusunun beşte birini arnavutlar teşkil etmekte bulunmuş idi. Yunanistan 'da 200.000 'i bulan arnavutlar, umumiyetle toplu bir hâlde, Beoteia, Attika, Megara, Korint, Salamin, Arcadia ve hemen bütün Achaia 'da yaşamakta idiler. Mamafih rumlar şehirlerde umumiyetle ticaret ve san'atle iştigâl ederken, bunlar dağlarda ve köylerde otururlardı. Poros, Çamlıca, Hydra ve Spezzia (Sütlüce) adalarının bütün ahalisini — yalnız Hydra 'da 40.000 kişi — cür'etli ve kanaatkâr gemiciler olan arnavutlar teşkil etmekte idi. Bunlar 20—30 sene zarfında çok zenginleşmişlerdi. Hydra ve Spezzia adalarının ahalisi türk bahriyesine gemici temin ve bunları hizmetleri müddetince iaşe etmekle mükellef idiler.

Tepedelenli Ali Paşa, Yanya 'da yarım asırdan fazla bir zaman isyan hâlinde bulunduktan sonra, kendisini tehdit eden tehlikenin farkına vardı. Ali Paşa, Romanya' da merkez kurmuş olan rum ihtilâlcilerinin, hilekârâne vaadlarla teşvik ve Mora 'da isyan ruhunu idame ettiği esnada, sulili hıristiyan arnavutlar, türk hâkimiyetine karşı isyan ederek, diğerlerine ön ayak oldular (kânun I. 1820) ve bu suretle dört ay sonra zuhûr edecek olan istiklâl herbine tekaddüm ettiler. Ali Paşa 'nın Yanya 'daki kalesinde şubat 1822 'ye kadar mukavemet etmesi, yunan ihtilâlcilerinin işine yaradı.

Toskalar yunan ihtilâl hareketlerine sürüklenmişlerdi; bu kargaşalıktan gegalar da müteessir olmuşlardı. Âsî rumlara karşı müsavî olmayan şartlar içinde yapılan bir muharebede, ülgünlülerin ticaret gemileri hemen kâmilen mahvoldu. Bundan maada Buşatlı âilesine mensup bulunan Mustafa Paşa, Bâbıâlinin yeniçeriliğin ilgasından beri (1826) içinde bulunduğu müşkilâttan istifade ile, gittikçe küstahlığını artırıp, türk-rus harbinde (1828) orduya zamanında iltihak etmedi ve iki devlet mütareke aktettiği zaman, kendiliğinden muhasamata tekrar başlamak cür'etini gösterdi. Hattâ sulhun aktinden sonra da, Rumeli paşalarından bâzı-

larını kendi bayrağı altına celbe muvaffak oldu. Bâbıâli, Mustafa 'nın üzerine, sadrâzam Reşid Mehmed Paşa 'yı göndermeğe mecbur oldu. Sadrâzam, Mustafa 'yı Perlepe 'de kat'î surette mağlûp (1831) ve İşkodra 'da teslim olmağa mecbur eyledi (1832). Arnavutluk 'taki yerli vâliler an'anesi, 1861 'de Medine 'de şeyḫ al-ḥaram olarak vefat eden, Buşatlı Mustafa Paşa ile nihayet bulur.

Ali Paşa 'nın ve Buşatlı beylerin faâliyeti, her meskûn mevkii ayrı bir devlet ve her evi bir kale hâline koyan arnavut âdetini kısmen ortadan kaldırması dolayısı ile, arnavut medeniyeti bakımından da, hususî bir ehemmiyeti hâizdir; bu hâl Arnavutluk orta çağına nihayet vermiştir. Tepedelenli Ali Paşa ve Buşat beylerinden sonra Reşid Mehmed Paşa orta Arnavutluk 'ta da mahallî istiklâl dâvalarına kat'î darbeler indirdi. Reşid Mehmed Paşa ile başlayan islâhat ve tensikat sâyesinde, osmanlı devleti Arnavutluk 'ta daha 80 yıl tutunabildi.

XIX. asırda hıristiyan arnavutlar da daha müsait bir vaziyete mazhar oldular. Evvelce şehirlerde veyahut şehirlerin civarında ikamet edenler, şiddetli bir tazyika mârûz idiler; hattâ bâzan papaslar, kanun ve şeriate uymayan ehemmiyetsiz kabahatlardan dolayı, âdî mücrimler gibi idam edildi. XVIII. asrın başlangıcından itibaren, türk hükûmetinin idare prensipleri daha mûtedil ve müsamahakâr esaslara istinat etmeğe başladığından, hıristiyan arnavutlar daha serbest kaldılar. İki din mensupları arasında bir yaklaşma husûle geldi. Buşat beyleri ve Tepedelenli Ali Paşa mevkilerini muhafaza için, müslümanlar kadar hıristiyanlara da istinat etmişlerdir. Fakat bu hâdiseler esasen yeniçeriliğin ilgasından beri, daha sağlam bir surette teessüs eylemiş olan din müsavatına bir mukaddimeden başka bir şey olmadı. Tepedelenli Ali Paşa 'nın ve Buşatlı Mustafa 'nın mağlûbiyetinden sonra, hıristiyanlar müslümanlar ile aynı mertebede tutuldu ve aynı vergiler ile mükellef oldu. Osmanlı devletinde sürekli harpler yüzünden pek ağırlaşan askerlik hizmetinden hemen hemen muaf tutulmuş olan hıristiyan arnavutlar, 1832 'den sonra, bu hâlden iktisaden çok istifade ettiler. İslâhat ve müslümanlar ile beraber o zamana kadar bir çok bakımdan müstakil kalmış olan dağlı hıristiyan arnavut kabîlelerine vergi tarhı, bu dağlık memlekette birden bire tatbik edilemedi. Hükûmet memurları ile kabîleler arasındaki mücadeleler senelerce devam etti.

1877—1878 türk-rus muharebesinde, Rusya 'nın sıkı tahrikâtına rağmen, dağlı katolik ve ortodoks arnavutlar padişaha karşı silâh çekmekten imtina eylemişlerdir. Rusya bunun intikamını, sırplar ile 10 kânun II. 1878 'de Ülgün ve Bar limanlarını işgâle muvaffak olan karadağlılar lehine olarak, Ayastafanos muahedesinde (3 mart 1878), kısmen arnavutlar ile meskûn Vranya, Kurşunlu, Leskovaç 'ın Sırbistan 'a, Bar, Ülgün, Podgorista ve İşboza 'nın Karadağ 'a ilhakını Bâbıâliye kabûl ettirmek suretiyle, almıştı. Harp neticesinde, Bulgaristan 'ın Trakya ve Makedonya 'dan başka, Köstendil, Demirkapı, İştip, Köprülü, Üsküp, Ohri ve Manastır 'ı alması icap ediyordu. İngiltere ve Avusturya-Macaristan, Ayastafanos muahedesini menfaatlerine aykırı buldular. İngiltere 'nin muahedenin hükümsüz olduğunu açıktan ilân etmesi (1 nisan 1878) üzerine, Türkiye de musalehanın bâzı şartlarından kurtulmağı düşündü.

Bu sırada meydana gelen arnavut ittihadının zuhûruna tekaddüm eden müzakereler hakkında, şâyân-ı itimat pek az mâlûmat vardır. Yalnız şunu biliyoruz ki, Abdülhamid II., Yakova, Prizrin ve Debre şehirlerinin kadı, müderris ve müftüleri ile Arnavutluk 'taki askerî ümeraya bu ittihadına mâni olmamalarını tavsiye etmiştir. 10 haziran 1878 'de Prizrin ittihadı kongrası açılmıştır. Bu kongrada müslüman, katolik ve ortodoks arnavutlar, aralarında hiç bir ihtilâf olmadığını tesbit etmek için, beyannâmelerine, „vatan bizi hizmete çağırdığı zaman kendi menfaatini düşünene lânet olsun; biz ittihadımızda dinin mevzuubahs olmadığını ve her şeyden evvel arnavut olduğumuzu tesbite karar verdik" cümlesini dercetmişlerdi. Üç gün sonra, Berlin kongrası da açılmış bulunuyordu (13 haziran 1878). 15 haziran, Prizrin ittihadı için, ehemmiyetli bir gün oldu. O gün arnavut murahhaslar, sırplar, karadağlılar, ruslar ve bulgarlar tarafından Arnavutluk ülkesine bir tecavüz vukuu takdirinde, Prizrin ittihadının, bunlara karşı harbedeceğini Bâbıâliye tantana ile bildirdiler ve Arnavutluk 'un tamamiyeti hususunda Osmanlı hükûmetinin yardımını istediler.

Prizrin 'de hâriciye, dâhiliye ve mâliye şûbelerini ihtiva eden bir hükûmet taslağı da kuruldu. Burada çalışan prizrinli Hacı Ömer ile Abdül Bey, tedricen, istiklâl tarafdarlarının en ileri gelenlerinden oldular.

Prizrin ittihadının ana yasasında denildiğine göre dört arnavut vilâyeti, ileride bir tek vilâyet hâlinde ve müşterek bir merkezden, arnavutça bilen bir vâli ve memurlar mârifeti ile idare olunacak, mekteplerde arnavut dili öğretilecekti. Bu yasayı imzalayan 43 kişinin 38 'i müslümandır. Bunlar meyanında İlyas Paşa (Debre-i Bâlâ), Abdullah Paşa Dreni (Yakova), Kalkandelenli Mehmed Paşa ve Haşan Paşa Drala vardı. Berlin muahedesi mûcibince, Karadağ 'a verilecek arazi Nikşik, Podgoritsa ile Bar limanı ve havâlisi idi. Ülgün limanı Osmanlı devletinde kalacaktı. Sırbistan, Vranya, Kurşunlu ve Leskovaç 'ı alacaktı. 29 temmuz 1878 'de Avusturya-Macaristan ordusu Bosna ve Hersek eyaletlerini işgâl etmeğe başlar başlamaz, Yenipazar arnavutlarından bir çoğu, Bosna ahalisi ile birlikte, Avusturya ordusuna karşı harekete geçtiler. Bununla beraber Bosna ve Hersek 'in Avusturya-Macaristan tarafından işgâli, teşrin II. 1878 'de ikmâl edildi. Berlin kongrası kararları hakkında Bâbıâli ile temasa gelmek üzere, 3 ağustos 1878 'de Prizrin ittihadı, murahhaslarından birini İstanbul 'a gönderdi. Berlin kongrasında Osmanlı hükûmeti murahhaslarından biri olan müşir Mehmed Ali Paşa, arnavutları teskin için, Prizrin 'e gönderildi ise de, Prizrin ittihadının esaslarına mugayir olarak, arnavutları karadağlılara hücum etmekten alıkoymak ve arnavut ittihadının askerlerini terhis etmek hususunda, sarfettiği gayret, arnavutlarca bir hiyanet addolundu. Mehmed Ali Paşa, Prizrin ittihadı namına Yakova arnavut askerî kumandanı Abdullah Paşa Dreni 'nin konağında misafir iken, 30 ağustosta başlayan bir muhasaradan sonra, 6 eylûlde Abdullah Paşa ile birlikte öldürüldü.

Abdül Bey 10 kânun I. 1878 'de Fraşer 'de Prizrin ittihadının cenubî Arnavutluk 'a mahsus ana yasasını vücuda getirdi. Bu cenubî ittihadın teşekkülü, o sırada Osmanlı devletine faydalı görünüyordu. Türkiye-Yunanistan hududunu tashih için Preveze 'de toplanan komisyon müzakerelere başladığı sırada, arnavutların osmanlılar lehinde nümayişler yaptıkları görülmüştür.

Berlin kongrası mûcibince, Plava ve Gusinye Karadağ 'a verilmesi üzerine çıkan müşkülât ve kıyam yüzünden, 1880 Berlin konferansı, Karadağ 'a, Plava ve Gusinye yerine, Ülgün limanını ilhak etmek kararını verdi.

Prizrin ittihadı, ahalisi islâm ve arnavut olan, Ülgün 'ün Karadağ 'a bırakılması teklifine yanaşmak istemediğinden, osmanlı hükûmeti de bu kararı reddetti ise de, mârûz kaldığı tazyiklara daha ziyade mukavemet edemeyerek, 9 teşrin I. 1880 'de müşir Derviş (İbrahim) Paşa 'yı, bir arnavut kuvvetinin işgâli altında bulunan Ülgün 'ü Karadağ 'a teslim etmeğe memur eyledi. Derviş Paşa, 3 teşrin II. 1880 'de İşkodra 'ya geldi ve İşkodra arnavut ittihadı reislerinin bu meselesinin tesviyesinde bitaraf kalmalarını temin etti ve iki gün sonra (26 teşrin II 1880) da Karadağ askeri, Ülgün 'e girebildi. Arnavut reislerinden Hodo Paşa ve Prenk Bib Doda tevkif edilerek, İstanbul 'a sevkedildi.

Osmanlı devletinin, Avrupa 'nın tazyiki ile, Arnavutluk 'un bir parçasını feda etmesi, Prizrin ittihadının emellerine mugayir idi. Buna karşılık olarak, Prizrin ittihadı mâliye şûbesi reisi Süleyman Ağa Vokşi, 4 kânun II. 1881 'de Üsküp şehrini ve 18. kânun II. 1881 'de Priştina ve 21 kânun II. de Mitroviça 'yı işgâl etti. Şimâlî arnavut ittihadı, iki buçuk senedenberi vergileri kendi hesabına toplamakta idi. Cenup ittihadı ile, ara sıra, Elbasan 'da içtimâlar yapılıyordu. Osmanlı hükûmeti bu gibi harekâta artık seyirci kalamazdı. Devletin arnavut ittihadına taarruz edeceği korkusu ile, 1881 şubatının sonlarında, Arnavutluk 'un bütün nahiyelerinden gelen 130 murahhas Debre 'de gizli bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda, Ohri 'nin mustakbel Arnavutluk 'un payitahtı olacağı karar altına alınmış, lâkin Abdül Bey 'in osmanlı ordusuna taarruz teklifi, Debre kadısı Yunus Zühdü ve arnavut paşaları tarafından reddedilince, Abdül Bey 'in 3 yıldan beri güttüğü muhtariyet ve istiklâl emelleri yine suya düştü. Debre kadısı Yunus Zühdü 'nün Yıldız sarayına Debre toplantısının müzakeratını haber vermesi üzerine, Derviş Paşa kumandasında küçük bir osmanlı ordusunun şimâlî Arnavutluk 'a gönderilmesi tekarrür etti.

25 mart 1881 'de, denildiğine göre, 20.000 kişilik bir osmanlı ordusu Üsküp 'e geldi ve Üsküp 'te bulunan 12 serkerde Rodos 'a sürüldü. Derviş Paşa, Prizrin ittihadı ile muharebeye girişerek, Kaçanik boğazını geçip, Ferizovik demir yolu istasyonuna vasıl olunca, arnavut reislerine müttasıl dâvetnameler gönderdi ise de, arnavutlar kendilerini müdafaa edeceklerini magrurâne bildirdiler. Ferizovik 'ten Prizrin 'e giden yolun en mühim noktası olan Stimle boğazı 20 nisan sabahı zaptedildi ve aynı gün Prizrin 'e girildi. Arnavut ittihadının reisleri, derhâl gelip, aman dilediler. Fraşerli Abdül Bey, tevkif edilerek, bir çok menfâlarda kaldıktan sonra, affedildi ve 1892 'de İstanbul 'da öldü.

Müşir Derviş Paşa, cesaret ve mehareti sâyesinde, küçük bir askerî kuvvet ile, osmanlı idaresinden kurtulmak istidadını gösteren Arnavutluk 'u yeniden devletin diğer vilâyetleri şekline koydu.

1880 Berlin konferansına Osmanlı devleti dâvet olunmadığı için, konferans tarafından Yunanistan lehine verilen kararları Bâbıâli kabûl etmedi. Nihayet 1881 martında, yâni şimâlî Arnavutluk 'ta osmanlı-arnavut ihtilâfı ciddî bir şekil aldığı zaman, büyük devletlerin İstanbul elçileri, Bâbıâli ile müzakerata girişip, 22 mayıs 1881 'de akdedilen muahedeye göre, Alasonya 'dan sarf-ı nazar, Tesalya ile Epir 'in Narda kısmının Yunanistan 'a verilmesini kararlaştırdılar. Bu mealde diğer bir muahede de Os-

manlı devleti ile Yunanistan arasında, 2 temmuz 1881 'de İstanbul 'da imzalandı.

Abdülhamid II. 'in arnavutlar ve Prizrin ittihadı ile alâkası, bu kavmin iyi hasletlerinden kendi saltanatının müdafaası için istifade etmek maksadına mâtuftur. Şimâl arnavutları daha 1881 'den itibaren hükûmete hizmetlerini arzetmişler, orduya gönüllü yazılmışlar ve maiyet alayları arasında bunlardan ayrıca hususî bölükler teşkil edilmiştir. Bu maiyet bölüklerinden başka, Abdülhamid 'in „tüfenkçiler" adı ile hayli kuvvetli bir de hususî muhafız teşkilâtı vardır ki, bunlar da arnavutlardan ve ekseriyetle de Arnavutluk 'un en iyi âilelerine mensup kimselerdendi. Padişahın hususî himayesi altında bulunan maiyet bölükleri içinde, İstanbul 'da birer derebeyi kesilenler vardı ki, bunların şehir ortasında yaptıkları cinayetler bile cezasız kalırdı. Tüfenkçibaşı Müşir Tahir Paşa, padişahın en yakın ve sâdık adamlarından biri idi. Abdülhamid 'in bu siyaseti bilhassa çok geri vaziyette olan şimâl arnavutları üzerinde müessir olmuş ve padişahtan gördükleri iltifat onları Abdülhamid 'e minnetdar bırakmıştır.

Şimâlî Arnavutluk 'un dağlı katolik Kastrati, Hoti, Gruda ve Skreli kabîileleri, memleketi Karadağ 'a karşı korumak için, ittifaklarını yeniliediler (1883). Arnavutlar, bu vaziyetten istifade ederek, yavaş yavaş şehirlere ve Kosva ovasına kadar, bütün köylere hâkim kesildiler. XVII. ve XVIII. asırlarda Avusturya orduları arkasında şimâle doğru çekilen sırpların yerine arnavutlar yerleşmeğe başlamışlar ve Abdülhamid devrinde de buralarda sırp ahali gittikçe azalmış ve arnavutların nüfus ve nufuzları çoğalmıştır. Hattâ çok defa Kosva vilâyetindeki sırpları kendi hesaplarına vergiye kesmişlerdir. Abdülhamid 'in teveccühkâr siyasetini arnavut sergerdelerinden bâzıları suiistimâl etmekten çekinmemişler ve Zeynel, Beşer Bey ve Bayram Tsur gibi zorbalar, yıllarca osmanlı hükûmetinin başına bâzan haricî meseleler bile tevlid eden gâileler açmışlardır. Bu sergerdelerin en mühimlerinden biri İsa Bulatin (yahut Polatin, ölm. 1925) 'dir ki, Abdülhamid, devrinin son zamanlarında, bu adamın reyini almadıkça, Kosova vilâyetinde hiç bir teşebbüse girişemezdi. İpek ve Yakova havâlisindeki tehlikeli âsâyişsizliği Abdülhamid bu adamın yardımı ile izâle edebilmiştir. Padişahın, arnavutları kazanmak maksadı ile, tevessül ettiği diğer bir tedbir de, kabîileler arasındaki kan davasını sulh yolu ile halletmek için diyet komisyonları teşkil ettirmesidir. Öldürülenlerin âilelerine hazine-i hassadan diyet verdirmek suretiyle, kan davalarını önlemek ve böylece Arnavutluk 'u sükûn ve âsâyişe kavuşturmak padişahın başlıca emeli idi.

Arnavutluk haricinde, edebî faâliyet şeklinde başlayarak, yavaş yavaş siyasî bir renk alan hareketler, 1902 senesine kadar ehemmiyet kazanamamıştı. 2—9 şubat 1902 'de Paris 'te toplanan Genç türkler kongrasında adem-i merkeziyet fikirleri belirdi ve bu fikre tarafdar olanlar, ekseriyetten ayrılarak, ayrı bir fırka vücuda getirdiler. Aynı sene içinde, yine Paris 'te ve romanyalı Giko 'nun reisliği altında, toplanan arnavut kongrasında Arnavutluk 'un muhtariyetine karar verildi. Avrupa büyük devletlerinin 1903 'te osmanlı hükûmetine kabûl ettirdikleri Makedonya ıslâhatı plânı akebinde, Bükreş 'te toplanan arnavut kongrasında (1904), osmanlı hükûmetine karşı mücadeleye geçilmesine karar verilerek, Gika riyasetinde, âzaları gizli, bir komite teşekkül etti.

Diğer taraftan 1907 'de Fransa 'da Chateaudun 'de toplanan osmanlı ihtilâlciler kongrasında Arnavutluk 'ta adem-i merkeziyet sistemi kararlaştırılmıştı. Bu devirde faâliyette bulunan arnavut politikacılarından İsmail Kemal (1908 meşrutiyetten evvel genç türklerle hiylekârane bir surette teşrik-i mesaî etmiş ve ilk meclis-i meb'usana âzâ olarak iştirâk etmiş ise de, bir taraftan yunanlılardan para almak, diğer taraftan Arnavutluk emellerine hizmet eder gibi gözükmek suretiyle, kendisini büyük mevkilere getiren osmanlı hükûmetine karşı ihanet etmiştir), Derviş Hima (ohrili İbrahim) ve Şahin Teki Üpi zikre şâyândır.

23 temmûz 1908 'de Türkiye 'de ikinci defa meşrutiyet ilânında, arnavutların haylı tesirli faâliyeti görülmüştür; bilhassa Avrupa devletlerinin Makedonya idaresine müdahalelerini artırmak emellerine protesto etmek için, şimâl arnavutlarının Frizovik 'te yaptıkları içtima sonunda, Abdülhamid 'e, 1876 kanûn-ı esasisinin hemen tatbiki için, telgraf çekmeleri, genç türk ihtilâlinin muvaffakiyetine yarayan mühim âmillerden biri olmuştur. Bu içtimada muhalif vaziyette kalan ve padişah tarafını tutan yalnız İsa Bulatin idi ki, o zamandan sonra genç türkler bu adamı can düşmanları gibi saymışlardır.

Meşrutiyetin ilânını tâkip eden ilk aylarda ihtilâlin heyecanı ile Makedonya 'da muvakkaten unutulmuş olan siyasî ayrılık emelleri ilk defa harsî bir maske altında kurulan millî kulüpler (msl. İstanbul 'da „Başkım", kulübü) ve İstanbul, Manastır ve Görice 'de arnavutça gazeteler ortaya çıkmağa başladı. Diğer taraftan o zamana kadar Avrupa 'nın muhtelif yerlerinde bulunan arnavut münevverleri Türkiye 'ye avdet ile, tekrar açılan meclis-i meb'usana girmek veyahut hariçte siyasî faâliyetlerde

bulunmak üzere, çalışmağa başlamışlardı. İttihat ve Terakki cemiyet ve fırkası, memleket unsurlarını osmanlılık vahdeti etrafında toplamağı programına koymuş olduğundan, Rumeli 'nin her tarafında ıslahat icrasına ve her unsuru müsavi muameleye tâbi tutmağa karar vermiş ve msl. Abdülhamid II. devrinde bir çok vergilerden istisna edilmiş olan arnavutlardan her türlü verginin toplanmasına teşebbüs eylemiştir. Bütün bunlar Avrupa 'da Arnavutluk lehinde yapılan propoganda ve neşriyat ile fikirleri hazırlanmış olan arnavutlar eline bir vesile vermiştir. O vakit hükûmette bulunan zevatın Bükreş, Brüksel, Londra v.s. Avrupa memleketlerindeki bu arnavut milliyetçilik propogandalarından pek haberdar olmadığı zannedilebilir. Velhasıl meclis-i meb'usanda, İsmail Kemal, Hasan Priştine, Esât Toptani, Müfid ve Süreyya Flora gibi, arnavut meb'usların birleşerek, hükûmete muhalif olan hürriyet ve itilâf partisine intisap ve fakat el altından muhtar ve hattâ müstakil bir Arnavutluk teşkili emelinin tahakkukuna çalışmağa başlamışlardı. Yâni bu suretle Abdülhamid 'in son devrinde Avrupa 'da yapılan Arnavutluk tahrikâtı, takımiyle, osmanlı memleketi içine nakledilmiş oldu. Evvelâ İttihat ve Terakki cemiyeti merkezi umumîsinden yapılan, mektepler açılmak ve arnavutça okutulmak gibi, mutalebatla başlayarak (Manastır kongrası, teşrin II. 1908), nihayet 1908 yılı içinde İstanbul „Başkım" kulübü şimâlî ve cenubî Arnavutluk 'a bir beyannâme neşredip, 1878 Prizrin ittihadını ihyaya teşvik etti ki, bu âdetâ askerî idare dahi dahil olmak üzere Arnavutluk için bir muhtariyet talebi idi. Osmanlı hükûmeti ise, 1909 'da Cavid Paşa 'yı arnavutların bir kale hâlinde olan ve „kule" denilen evlerini yıkmağa ve 1910 'da Şevket Turgut Paşa 'yı da arnavutlardan silâh toplamağa memur etmişti. Bu sırada silâhlarını teslim etmek istemeyen bir çok arnavutlar, Karadağ 'a firar ve iltica ediyorlardı. Orada, bilhassa İtalya tarafından, teslih edilen mülteciler, tekrar hududu geçiyorlar ve isyana devam ediyorlardı. Bir taraftan İsmail Kemal ve arkadaşları arnavut meb'uslar da — ki, bunlara iltihak eden arnavut olmayan muhalif bâzı meb'uslar da vardır — bu isyanları körüklüyorlar ve birinci meclis-i meb'usanın 18 kânun II. 1912 'de feshi üzerine, İsmail Kemal Avrupa 'ya kaçtığı gibi, Hasan Priştine de Kosova vilâyetinde bilfiil isyanı idareye başlıyordu. Bu isyandan evvel sadrâzam İbrahim Hakkı Paşa zamanında, Mehmed V. Rumeli seyahatine çıkmış ve bu sırada (1911) kendisi Kosova ovasında Murad I. 'ın meşhedinde, her taraftan gelen arnavutlar ile beraber, bir cuma namazında hazır bulunmuştur. Fakat bütün bu tedbirler bir işe yaramadı. Osmanlı kuvvetleri bâzı yerlerde muvaffakıyetsizliğe uğradığı hâlde, yalnız İpek 'te ırkan arnavut olan ve fakat İttihat ve Terakki 'nin osmanlıcılık politikasına tamamen iman etmiş bulunan Kumandan Cafer Tayyar Bey (Paşa) — ki, birinci ve ikinci Büyük Millet meclisine, Edirne meb'usu sıfatı ile, iştirâk etmiştir — arnavutları perişan etti; fakat kıyam diğer taraftan büyük bir mikyasta ilerliyordu. Bu sırada İstanbul 'da kabine düşerek, yerine gelen Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi arnavutlar ile müzakerata girişmiş ve arnavutların âdetâ tam bir muhtariyet şeklini ihtiva eden taleplerini kabûl etmişti (bk. Hasan Priştine, *Risâle*, İşkodra, Fransisken mat.)

Bu imtiyazların tahakkukuna, 8 teşrin I. 1912 'de kopmuş olan Balkan harbi mâni oldu. Bu harp esnasında fevkalâde yararlık gösteren yanyalı Esat Paşa kumandasında uzun bir muhasaraya dayanmış olan Yanya şehri (5 mart 1913) Yunanistan 'a, ve osmanlı kumandanı Hasan Rıza Paşa 'nın katlinden sonra Esat Paşa Toptani 'nin idaresi altına giren, İşkodra şehri de (nisan 1913), Karadağ 'a teslim oldu. Esat Paşa Toptani, 22 nisan 1913 'te İşkodra şehrinin ileride Karadağ 'a verileceğini vâdetmekle, bâzı arnavut mehafilinde bile vatan hâini sayıldığı söylenir. Daha harp esnasında, İsmail Kemal Avlonya 'da Arnavutluk istiklâlini ilân etti (28 teşrin II. 1912). Balkan harbinden sonra Londra konferansı yeni Arnavutluk 'un hudutlarını, Adriyatik denizinden Makedonya Göllerine ve Drin nehrine kadar imtidat etmek üzere, tahdit etti (10 ağustos 1913). Almanya ve Avusturya 'nın tesiri ile, Avrupa devletleri tarafından seçilmiş olan (bu hükümdarlığa, Osmanlı hükûmetinin tensibi ile, sabık harbiye nazırı Müşir Ahmed İzzet Paşa da namzetliğini koymuştu) yeni Arnavutluk prensi (arnav. *mbret* < eski lâtin. *imperator* „ordu kumandanı, imparator") Wilhelm von Wied Draç 'ta karaya çıktı ise de (7 mart 1914), arnavutlar tarafından şehirde muhasara edildiği için, 3 eylûlde, bir italyan harp gemisine binerek, kaçtı. Büyük cihan harbinde (1914—1918) Arnavutluk, kısmen avusturyalılar ve kısmen de bulgarlar ve harpten sonra (1918—1920) italyanlar, yunanlılar ve fransızlar tarafından işgâl olunmuştu. 1918 'de italyanlar, avusturyalıların tahliye ettiği Arnavutluk 'u işgâl ettiler. Amerika cümhur reisi Wilson (1912—1924) arnavut milletinin himayesini üzerine aldı. İtalya Arnavutluk 'u İtalya protektorası hâline getirmek istedi ise de, arnavut millî kongrası, italyanların kurduğu Draç hükûmetinin sâkit olduğunu ilân etti (20 kânun II. 1920) ve Tiran 'da müstakil bir hükûmet kurdu. İtalya ile

yapılan Tiran muahedesi (3 ağustos 1920) üzerine, italyanlar, Sasino adası müstesna, bütün Arnavutluk'u tahliye ettiler. 1920'de eski bir Matı âilesine mensup 25 yaşındaki Ahmed Zog, siyaset âlemine atılarak, 30 kânun II. 1920'de dahiliye nazırı ve sonra başvekil oldu (kânun II. 1922—30 mart 1924). İsmen henüz mevcut Arnavutluk prensliğine 1924'te nihayet verilerek, cumhuriyet ilân olundu (21 kânun II. 1925). Ahmed Zog cumhur reisi ve 1 eylûl 1928'de arnavut kıralı ilân edildi. Zog, 22 teşrin II. 1927'de İtalya ile mütekabil bir emniyet ve muhadenet muahedesi ve bir az sonra bir siyasî ittifak akdederek, memleketini İtalya siyasetine ve hattâ himâyesine bağladı. Lâkin 7 nisan 1939'da İtalya Arnavutluk'u istilâ ve ilhak ettiği vakit, Ahmed Zog memleketinden kaçmaktan başka bir çâre göremedi. 1920'den 1930'a kadar Arnavutluk'ta yollar yapmak, küçük bir ordu tensik etmek gibi faâliyetler görülmüştür. Şunu da söylemek lâzımdır ki, Arnavutluk hiç bir vakit bu kadar uzun bir istiklâl devresi yaşamamıştır (1912—1939). 1939 Avrupa harbinde İtalya Arnavutluk'tan Yunanistan'a hücum etti (teşrin I. 1940). Arnavutluk hudutları, İtalya istilâsından istifade ederek, büyümüştür; şöyle ki, 1935'te 27.538 km². ve nüfusu 1.003.097 iken, eylûl 1941'de 35.541 km²., nüfusu ise, 1.432.000 (İpek, Yakova Debre'nin ilhaki ile), kânun I. 1941'de takriben 40.000 km²., nüfusu, 1.600.000 (Ülgün, Plava, Gusinye, Hoti ve, Kastraçi'nin ilhaki ile)'e çıkmıştır.

Bibliyografya: Herbert Louis, *Albanien, Eine Landskunde vornehmlich auf Grunde eigener Reisen* (toplu bibliyografya verilmiştir), Stuttgart, 1927; M. Niyazi Erenbilge, *Balkanlar* (İstanbul, 1940), s. 282—301; E. Legrand ve H. Guys, *Bibliographie Albanaise* (Paris-Athène, 1912); Jean G. Kersopoulos, *Ouvrages et articles de revues (sur l'Albanie) parus de 1555 à 1934* (série de Bibliographies sur les nations balkaniques, bibliographie nr. 1, Albanie), nşr. Flamma, Athènes, 1934; L. von Thalloczy, *Illyrisch-Albanische Forschungen* (München-Leipzig, 1916); L. von Thalloczy, Jirecek ve Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* (Viyana, 1913—1918); Spridion Gopcevic, *Geschichte von Montenegro und Albanien* (Gotha, 1914).

[Bu makale müellif tarafından yeniden yazılmıştır]. (K. SÜSSHEİM.)

ARPA (T.), arpa tânesi; ağırlık ölçüsü olup, ½ *ḥabba* (tahminen 35,5 mg.; b. bk.)'ye müsâvidir; uzunluk ölçüsünde de karın karına getirilmiş orta büyüklükde 6 arpa tanesi 1 parmak sayılırdı.

ARPALIK, osmanlı imparatorluğu teşkilâtında, devlet tarafından, muhtelif zamanlarda muhtelif tatbik şekillerine göre, belli başlı idare ve saray adamlarına ve bir kısım yüksek rütbeli ilmiye ricâline, vazifelerinde iken maaşlarına ilâveten, vazifelerinden ayrıldıktan sonra ise, tekaüt veya mâzûliyet maaşı kabilinden olarak, verilen tahsisat mânasında bir tâbirdir. Bu tahsisat, önceleri, „... akçe yazar arpalık zeameti" ile „muayyen bir zeamet mıkdarı arpalık" (krş. Âlî, *Künh al-aḫbār*, basılmamış kısımlar, Üniversite kütüp., T.Y., nr. 2290/32, var. 91, 86)'ı, sonraları, „bervech-i arpalik tevcih olunan" bir veya müteaddit sancak veya kazanın varidatından bir kısmını (krş. İ. M. Kemal, *Arpalık*, *TTEM*, 16. sene, nr. 17 (94), s. 276) veya „hükûmet-i şer'iye" si hasılatını (krş. Mustafa Nuri Paşa, *Natā'ic al-vuḳū'āt*, İstanbul, 1294, III, 87) ihtiva ederdi. Arpalığın âzamî mıkdarı, ilmiye ricâline tahsis edilenlerde, senede 70.000 akçe, yeniçeri ağası için, 58.000 akçe (krş. Âlî, *ayn. esr.*, var. 86, 91) ve saray erkânına mahsus olanlarda ise, zeamet derecesine yükselmiş olmamak için (İ. M. Kemal, *göst. yer.*), 19.999 akçe olarak tesbit edilmişti (krş. Koçi Bey, *Risâle*, İstanbul, 1303, s. 17).

Arpalığın ne zaman ve ne maksatla ihdas ve iptida kimlere tevcih edildiği hakkında, şimdiye kadar, ne sarih ve etraflı bir kayda tesadüf edilebilmiş ve ne de bu hususta esaslı bir tetkik yapılmıştır. İmparatorluğun kuruluş devrinden bahsedip de, XVI. asıra kadarki siyasî, askerî ve bâzan da malî ve iktisadî vekayii bildiren tarih kaynaklarında arpalık ve bunun tevcih sureti hemen hiç mevzuubahs edilmemekte, ve o asıra âit olanlarda ise, nisbeten az ve nâkıs mâlûmat verilmektedir.

Arpalığın, isminden de anlaşıldığı vecihle, evvelâ atlı kuvvetler ile harplere iştirâk edenlere, veya hiç değilse, her hangi bir sebeple at beslemek mecburiyetinde bulunanlara, hayvanlarına yem bedeli olmak üzere, verildiği hatıra gelmektedir. Buna göre askerî ve idarî sahada ve aslen ulemadan olup da, kadılık ve kazaskerlik gibi idarî ve adlî hizmetlerde bulunan her devlet memurunun arpalık alması icap eder. Hâlbuki ilk kayıtlar arpalık tâyin ve tevcihinin daha mahdut bir çerçeve dahilinde kaldığını göstermekte ve başlıca iki sahada tatbik edildiğini bildirmektedir: biri yeniçeri ağası, rikâb-ı hümayun ağaları, bölük ağaları v.s. gibi ordu ve saray erkânı, diğeri de muallim-i padişahî, şeyhülislâm ve kazaskerler gibi, yüksek ilmiye ricâlidir. Bidayette, ihtimâl ki, birinciler için ihdas ve bilâhare ikincilere de tevcih olunan ve bilhassa bu vâdide geniş mikyasta tatbik sahası bulan arpalığın, has ve zeamet almış bulunan vüzera ve ümeraya teşmili, daha ziyade XVII. asırda görülmektedir.

Filhakika bu huhusta en eski ve en itimada şâyân bir kaynak addedilebilecek olan 'Âlî, yeniçeri ağasının ulûfesine 58.000 akçe mıkdarı arpalık „munzam" olduğunu, rikâb-ı humayun ve bölük ağalarının da, ulûfelerine ilâveten, „muayyen bir zeamet mıkdarı arpalıkları" bulunduğunu (krş. Âlî, *ayn. esr.*, var. 91) bildirdiği gibi, ulema hakkında mâlûmat verirken de „hususâ 70.000 akçe yazar arpalık zeameti ile iltifat ve rağbetler zümre-i ulemadan ancak hâce-i büzürgvar ve şeyhülislâm ve kazasker namındaki ulema-i â'lâma mahsus rağbet-i mes'uledir" demektedir (krş. Âlî, *ayn. esr.*, var. 86). Diğer muasır menbâlarda da yine buna benzer kayıtlar bulunmaktadır. Msl. Feridun Bey, bu hususta hiç bir izahat vermemek, bundan sonra da başka bir münasebetle temas etmemek ve bu mâhiyetiyle mevzîî, müphem ve kifayetsiz kalmakla beraber, „arpa eminine arpalık sadaka" olunduğunu kaydediyor (921 = 1515; krş. *Munşa'āt al-salāṭīn*, 1274, I, 472); müverrih Sa'd al-Dîn ise, daha etraflı ve arpalığın mâhiyetini kısmen aydınlatıcı mâlûmat veriyor; buna göre, padişah (Kanunî Süleyman) tarafından kendisine, senede 50.000 akçe değerinde, bir arpalığın tâyin buyurulduğunu haber veren sadrâzam İbrahim Paşa'ya sabık Amasya müftisi, vaktin değerli ulemasından, Seyyid İbrahim Efendi „riyazet-keş değilim ki, arpa ekmeği yiyem ve mescidden gayrı yere varmam ki, merkep besliyem, arpa bize lâzım olmaz" — demiş; İbrahim Paşa da cevaben: — „arpalık nâmı mücerret bir tâbirdir ve illâ murad, huddam ve dervişlerinüz masarifine sarf için meblâğ tâyinidir" — diyerek, mukabelede bulunmuştur (krş. Sa'd al-Dîn, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1274, II, 564). Arpalığın ulemadan, Âlî'nin inhisar ettirdiği kimselerden, başkalarına da tevcih edildiğini gösteren bu kayıtta, İbrahim Paşa'nın tevcih için gösterdiği sebebi, yâni İbrahim Efendi'ye mensup olanların masrafı karşılığı olması keyfiyetini, Âlî'nin, arpalığın, saray ağaları arasında, „zavāt-i zu 'l-ḥadam" 'e ve „mahsus neferleri mukarrer olan" kimselere verildiğini bildirmesi (krş. Âlî, *ayn. esr.*, var. 91 v.d.) de te'yit etmektedir.

D'Ohsson (*Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris, 1791, IV. 62), arpalığı, aslında münhasıran, büyük devlet memurlarına, hayvanlarının iaşesi için, verilen arpa parası olarak, izah etmektedir ki, Sa'd al-Dîn'in kayıtlarından mülhem olduğu anlaşılıyor.

Diğer taraftan, öteden beri, müderris ve kazasker gibi, ilmiye ricâline, vazifelerinden ayrıldıktan sonra, kendi mensuplarının iaşe ve ihtiyacları endişesinden kurtularak vakitlerini ilim ve ibadete hasredebilmeleri için, „takaüt tarikı" ile, bir mikdar ulûfe tâyin edilmekte idi (misâl için bk. Âlî, *Kunh al-aḫbār*, V ve basılmamış kısımlar, Üniversite kütüp., T.Y., 2290/32). Bu tâyinatın bu kaynaklarda ulûfe olarak zikredilmesi, bizce, bunun arpalığın mukabili veya, hiç değilse, arpalık ile bir münasebeti olmadığı mânasını tazammun etmez. Çünkü arpalık, senelik muayyen bir zeamet mikdarı toptan bir para yekûnu olarak zikredildiği gibi, „yevmî şu kadar akçalık arpalık" suretinde de ifade dilmektedir ki (krş. Salānikī, *Tārīḫ*, İstanbul, 1281, s. 78), bu „tekaüt tariki ile bir mikdar ulûfe" tâbirini hatırlatmaktadır. Yine müverrih Cevrî Çelebi (*Tārīḫ*, II, 69)'nin, ulemadan Rukn al-Dîn Muḥammed al-şahir bi-Zeyrek-zâde (ölm. 939 = 1532/33)'den bahsederken, „Rumeli kazaskeri olduktan sonra, Edrine'de tekaüt ve Muradiye vakfından vazife-i Kırkkilise arpalık tâyin edildi" şeklindeki ifadesi, *Şaḳā'iḳ* tercümesinin (s. 323) Badr al-Dîn Maḥmūd b. Şayḫ Muḥammed hakkındaki „911 senesi Anadolu vilâyetine kazasker olmuşken, mâzûl olup, yüz akçe ulûfe tayin..." kaydı ile sıkı sıkıya alâkadar ve, az bir tarih farkı ile, iki kazaskerden birine tekaütlüğünde tâyin edilen arpalık, mâzûliyeti esnasında diğerine verilen ulûfe ile münasebetdar görünmektedir. Ahmed Vefik Paşa'nın arpalığı „tüyûl ve has zeamet maişet mukabili verilen aynî ya nakdî ulûfe" diye târif etmesi de bu kanaatimizi te'yit edecek mâhiyette kabul edilebilir. Keza bu kabil zevata her hangi bir kazanın, sonraları olduğu gibi, „bervechi arpalık" tevcih edildiği söylenmeksizin, fakat her hâlde bu maksatla, verildiği de olurdu: *Şaḳā'iḳ* tercümesinde (s. 215) müderrislik ve kadılıklarda bulunan Mavlānā Muḥammed Çelebi İbn Sînān Paşa hakkında „915 senesinin recebinde 40 akçe ile tekaüt eyledi, merhum Sultan Selim Han Gazi tahta cülûs eyledikte 20 akçe ile Silivri kazasını zamîme eyledi" denmektedir.

Buna mukabil, XVI. asrın ikinci yarısına kadar, vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, nişancı ve defterdar gibi, devlet erkânına vazifede ve tekaütlükleri esnasında arpalık tevcih edildiğine dâir, hiç bir menbâda bir mâlûmata rastlanmamaktadır.

Bilâkis ya azil olunan bir vezire bir sancağın iktâ suretiyle, ümeradan birine bir sancağın ocaklık tarikile tevcih edildiği veya mütekait bir nişancıya nişancılık haslarının bervechi tekaüt verildiği görülmektedir (krş. Peçevî, *Tārīḫ*, İstanbul, 1283, I, 28, 43 ve 48). Hattâ bu asrın son yarısında bile tekaüt dirliği isteyen ve 300.000 akçe ile tekaüt edilen bir paşanın bu parayı gümrükten nakten ve mutasarrıf olduğu haslarından ne suretle alacağı tasrih olunmakta, fakat

arpalığa hiç temas edilmemektedir (krş. Salānīkī, *ayn. esr.*, s. 84). 1526'da Rumeli'de, serhadlerde kale fethi mukabilinde mükâfaten, bilâhare XVII. asırda yararlığı görülen kumandanlara tevcih edildiği gibi (krş. İ. M. Kemal, *ayn. esr.*), arpalık verilmeyerek muayyen bir mikdar nakt ile hil'at ihsan edilmesi de, arpalığın sonradan vüzera ve ümeraya teşmil edildiğini gösterse gerektir. Bu asrın ikinci yarısına âit diğer şâyân-ı dikkat bir kayıt, selânikli müverrih Mustafa'nın, kaptan paşa, Anadolu beylerbeyi ve defterdar gibi zevata tevcihler ve ihsanlar yapılırken, sâdece „a'lam al-'ulamā' al-mutabaḥḥirīn" diye tavsif ettiği Mevlânâ Ataullah Efendi'ye „yevmî 250 akçe vazife ve 70 akçelik arpalık" tâyin olunduğunu bildirmesi de bu kanaati te'yit eder (krş. Salānīkī, *ayn. esr.*, s. 77 v.d.).

Hulâsa, daha önceleri de başka şekiller ve namlar altında mevcut olan arpalığın, elimizdeki vesikalara göre, evvelâ, XVI. asırdan itibaren, ordu ve saray erkânına, hayvanlarına yem ve hizmetkârlarına iaşe bedeli suretinde, fakat munzam tahsisat gibi, aynı zamanda ve bilhassa ilmiye ricâline tahsis ve bilâhare de diğerlerine teşmil edildiğini kabul etmek icabediyor. Ulemaya tevcihinde âmil olan bu sebebin bir asır sonra bile mevcut olduğu görülmektedir. Mütekait kazaskerler, kendilerine tevcih edilen arpalık için, talebesinden dört mülâzım tâyin etmekte ve „dört nefer tâlib-i ilim teşrif-i mülâzemete kabul" eylemektedirler (İstanbul mahkeme-i şer'iye sicilleri arşivi, Rumeli tezkere hanesi defterleri, sene 1023, 1024, 1032, 1035, 1037). Bu vesile ile şu ciheti tasrih etmek icap eder ki, arpalığın, gerek istabl-ı âmireye ve ordu hayvanatına lüzumu olan ve arpa emininin nezaret ve mes'uliyeti altında arpa için verilip de „arpa-baha" tesmiye olunan para ile ve gerek XVII. asır ortalarında vezir Husrev Paşa'nın reayaya „arpa-baha" namı ile tarheylediği vergi (krş. M. Belin, *Türkiye iktisat tarihi hakkında tetkikler*, İstanbul, 1931, türk. trc. Ziya, s. 126) ile hiç bir alâka ve münasebeti yoktur.

Bir veya müteaddit sancakları ihtiva eden arpalıklar, XVI. asrın ikinci yarısından itibaren (krş. Salānīkī, *ayn. esr.*, s. 133; Cevri Çelebi, *ayn. esr.*, II, 37) ve bilhassa XVII. asır devamınca, vüzera ve ümeraya da türlü şekil ve muhtelif vesileler ile, azl veya tekaüt edildikleri, harpte veya âsâyişi teminde yararlık gösterdikleri, bir mahallin muhafazasına veya bir kalenin tâmirine memur oldukları zamanlarda (krş. İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 277) tevcih edilmektedir. Bir beylerbeyinin kendisi ve oğlu için birer sancağın, arpalık olarak, tevcihini rica ettiği (krş. Başvekâlet arşivi, Ali Emirî tasnifi, Ahmed I. devri, nr. 856) ve arpalık suretiyle bir sancağa mutasarrıf olan bir vezire haslarının refolunmasına (vefat eden bir vezirin arpalıklarının havass-ı humayuna ilhakı da yapılmıştır; krş. Başvekâlet arşivi, nr. 332) karşılık ilâveten diğer bir sancak da verildiği gibi, birer sancağa „bervech-i arpalık" sâhip olan iki sancak beyinin de becayiş edildiği olurdu (krş. İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 278). Bâzan da, bervech-i arpalık has olmak üzere, bir mahallin nezareti mukataasına mutasarrıf olan kimseden diğer bir şahıs o nezareti iltizam ederdi (krş. İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 278). Yine bu asırda Kırım hanlarına, harplerde gösterdikleri yararlığa karşılık, cep harçlığı namı altında, mühim bir para verildikten başka, ekseriya Rumeli'de olmak üzere, „bervech-i arpalık" birer sancak tevcih edilirdi (krş. Halim Giray, *Gülbün-i hânân*, İstanbul, 1287, s. 31). Bununla beraber arpalık suretiyle vüzera ve ümeraya, ordu ve saray erkânına yapılan tevcihler bir takım yolsuz hareketlere meydan vermiş, meselâ mahlûl olan timar ve zeametler, ancak hakkı olana verilecek yerde, arpalık olarak da, nizam ve teamüle aykırı şekilde gelişi güzel dağıtılmış; bundan, binnetice, memleketin askerî, ictimaî ve iktisadî bünyesi zarar görmüştür (krş. Koçi Bey, *Risâle*, s. 47 v.d.). Bu sebeple XVIII. asırda merkezde ve taşrada bulunan devlet memurlarına maaş tâyin ve mâzûl ve mütekaitlere de yine bir türlü geçim yolu tesbit edilerek, arpalık usûlü bu sahada ortadan kaldırılmıştır (krş. İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 279; Ahmed Refik, *İznik çinileri*, Edeb. fakült. mecm., 1932, s. 49: arpalığa sâhip bir sancak beyine hitaben yazılan ve 1131 tarihli bir vesika). Arpalık bundan sonra münhasıran ilmiye sınıfına tevcih edildi. Şu kadar var ki, bu sınıfın tedris ile iştigâl edenleri m a i ş e t [b. bk.], şeyhülislâm, kazasker (sudûr), büyük mollalar (uzamâ-i mevâlî, kibar-i mevâlî) ve adedleri altı olan kazasker müşavirleri gibi, yüksek derecedeki hakk-i kaza sahipleri de, para kıymetinin azalması, büyük memurların lüks ve ihtişama bir az fazla temayül göstermesi ve binaenaleyh geçimin güçleşmesi gibi sebepler ile de, a r p a l ı k namı altında, bu tevcihe nâil olmuşlardır (bk. D'Ohsson, *ayn. esr.*, s. 491). Ancak müderrislikten bir sene için kadılıkla ayrılanlara da, bu müddetin geçmesinden sonra, bir nevi mâzûliyet maaşı olarak, arpalık tahsis edilirdi. Bu zevata tekaüt, mâzûliyet maaşı veya, ayrıca şeyhülislâmların ilmî mansıblar tevcihinde, „boğça-baha" namı ile, bir tâyinat alımaları ve Sultan Bayezid medresesi müderrisliği ve evkafı idaresinden de bir varidata mâlik bulunmaları, kazaskerlerin de kendilerine mahsus bir „hükûmet-i şer'iye" harçları olması sebebi ile, munzam bir tahsisat gibi, arpalık olarak verilen kazaların şer'î hasılatı, o mahallere, kendi namlarına gönderdikleri nâibler tarafından idare ve tahsil edilir; bunun bir kısmı bu nâiblere, geri kalan kısmı da, arpalık sâhiplerine âit bulunurdu (krş. Mustafa Nuri Paşa, *ayn. esr.*, I, 279; III, 87; Cevdet, *Tārīḫ*, İstanbul, 1302, I, 92).

Arpalık tevcihi, zamanla bunlardan başka kimselere de teşmil edilmiş ve ezcümle kazaskerler ve büyük mollalar, oğulları ve kendi mensuplarına da birer kaza tevcih ettirmişlerdir ki, kaza ehli olmayan bu kabil kimseler de, mansıbları olan kazaları, diğerleri gibi, birer nâib ile idare etmişler ve bu suretle hemen bütün kazalarda niyabet usûlü câri olmuştur. Filhakika D'Ohsson, kendi zamanında yâni XVIII. asır nihayetinde, 60 kazanın arpalık olduğunu kaydeder.

Böylece bir taraftan bu nevi suiistimâller ile, diğer taraftan, bilâd-i erbaa (İstanbul, Haremeyn-i Muhteremeyn, Edirne, Bursa) ile birlikte, mâzûl ve munfasılları arpalığa müstahak bulunup da, Kudüs, Halep, İzmir, Selânik, Yenişehir-Fener ve Galata kazalarına münhasır olan mahrec mollalıklarına, bilâhare Üsküdar ve Eyyüb kazalarının da ilâve ve ayrıca Uzuncaâbâd-Hasköy kazasının Eyyüb'e, Pazarköy kazasının da Üsküdar'a ilhak edilerek, binnetice, mevâlî ve mâzûlinin çoğalmasını mucip ve aynı zamanda meşihatten gayri dairelerde çalışan ilmiye ricâlinin de arpalıklardan istifadeleri hususunda, muhtelif tarihlerde irade-i seniyeler sâdir olmakla, arpalık ihtiyacı artmış ve şeyhülislâmlar, artık istihkak erbabına vaziyetleri ile mütenasip tevcihler yapmaya muktedir olamayarak, gelişi güzel yerler vermişlerdir (krş. Tatarcık Abdullah Efendi, *Sultan Selim-i Sâlis devrinde nizam-ı devlet hakkında mutalâât*, *TOEM*, 7. sene, 41, s. 273 v.d.; Cevdet, *Tārīḫ*, I, 92). D'Ohsson (s. 612), kendi zamanında en küçük bir arpalığın sâhibine ayda 130 akçe temin ettiğini kayd, en ehemmiyetlilerin de ayda 2.500 akçeye kadar bir varidat getirdiğini ilâve etmektedir.

Arpalık sahipleri ise, mansıblarına, ahkâm-ı şer'iyeyi icraya kâdir âlim ve ehil nâibler göndereceksleri yerde, ağır masraflarını karşılamak üzere, tedariki ucuz ve kolay hademe ve esnaf gibi avamdan kimseler seçmiş ve bunları, arpalığın Anadolu veya Rumeli'de bulunmasına göre, mensup oldukları kazaskerlere tasdik ettirerek, istihdam etmişlerdir. Bunlar nâiblere, arpalığı ya varidatın dörtte veya beşte birini terketmek suretiyle, emanet olarak, veya ayda muayyen bir meblâğ mukabilinde, iltizam şeklinde bırakmışlardır (krş. Hammer, *Des osm. Reiches Staatsverfassung u. Staatsverwaltung*, Wien, 1815, II, 387 v.d.).

Bilâhare, tanzimatı müteakip, arpalık adı ilga ve buna mukabil, tarik maaşı ihdas olunduğu gibi, ayrıca bir ilmiye tekaüt sandığı teşkil ve tekaütler ile muavenete muhtac memurin-i ilmiyeye, öldükleri vakit âilelerine (eytam ve erâmil) birer mikdar maaş tahsisi temin edildi (krş. İ. M. Kemal, *ayn. esr.*, s. 282).

Meşrutiyetin ilânından sonra ise, arpalığa tekabül eden, tarik maaşı da lâğv, fakat memuriyet maaşları lâyık bir hadde iblâğ ve ilmiye mâzûllerine de, diğer mülkî memurlar gibi, mâzûliyet maaşı tahsis olunmuştur.

B i b l i y o g r a f y a: Metinde gösterilmiştir. (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

ARRACÂN. ARRACĀN, İran'ın Fārs bölgesinde bir şehirdir. Arap müelliflerine göre, Sâsânî hükümdarlarından Ḳavāẕ I. (488 veya 496—531) tarafından tesis edilmiştir. Bu zat oraya Āmid (Diyarbekir) ve Mayyāfāriḳīn'de aldığı esirleri yerleştirmiş ve buraya resmen Veh Āmid-i Ḳavāẕ = „Ḳavāẕ'ın iyi (yahut en iyi) Āmid'i" ismini vermiştir. Bu isim Vāmḳubāẕ yahut sâdece Āmid-Ḳubāẕ (Marquart, Ṭabarī'deki kelimeyi bu şekilde tashih eder; I, 887; 888, 1) şekillerinde arapçalaşmıştır. Bâzı arap müellifleri, yanlış olarak, Ahvāz (Ḫūzistān)'ın garp hududu üzerinde bir mıntakayı ve bir şehri gösteren Abar(z)ḳubāẕ'a Arracān adını vermişlerdir [bk. ABARḲOBĀẔ]. Umumiyetle kullanılmakta olan Arracān ismi, her hâlde, yeni Ḳavāẕ şehrinden daha evvel mevcut bulunan, daha kadîm şehrin adı olsa gerektir.

Arap orta çağında Arracān, Ahvāz diyarının yakınında ve VII. (XIII.) asrın nihayetine kadar, beş Fārs vilâyetinden en garpta bulunanın merkezi olmuş bir İran hudut şehri idi. Evvelce Arracān vilâyetinin bir kısmı, Fārs bölgesine değil, Ḫūzistān'a (krş. İbn Faḳīh, s. 199, str. 4; Muḳaddasî, s. 421, str. 16) tâbi bulunuyordu. Arap coğrafyacıları Arracān'ı, mükemmel çarşıları, bol bol imâl ettiği sabunları, vâsi mikyasta yetiştirdiği hububat, bir çok hurmalık ve zeytinlikleri ile „sıcak memleketin" iklimi en sağlam havalı bir şehri olarak, tasvir ederler. Bâtınîlerin bu havâliye yerleşmesi, şehrin harap olmasını intac etti. Zira bunlar civardaki tepelerde kâin kaleleri ele geçirmişler ve oralardan sık sık inip, şehri ve etrafındaki mahalleleri yağma etmişler ve nihayet VII. (XIII.) asırda şehri de zaptetmişlerdir. Arracān bu işgâlin yaptığı tahribattan hiç bir zaman kurtulamamıştır. Şehir halkının büyük bir kısmı, civarda bulunan ve eyalet merkezi olarak, Arracān'ın yerine geçen, Bihbahān şehrine hicret etmiştir.

Arap coğrafyacılarına nazaran, Arracān, Şīrāz'dan Irak (Babilonya)'a giden yol üzerinde, Şīrāz'dan Sūḳ al-Ahvāz (yahut al-Ahvāz; b. bk.)'dan 60 km. mesafede, Basra körfezinden bir günlük yolda ve orada Fārs eyâleti ile al-Ahvāz arasında hudut teşkil eden Ṭāb nehri üzerinde kâin idi. C. de Bode, Arracān'ın harâbelerini bulmuştur. Bunlar, 31° 40′ şimâl arzı ve 50, 5° şarkî tûldedir (Greenw.). Bu mahalle bugün Arracān yahut Arġān namı verilmektedir. Bu son şeklin (Arġān yahut Arḫān) VIII. (XIV.) asrın bidayetinde umumiyetle kullanılmış olduğu Mustavfī'nin eserinden anlaşılmaktadır. Aynı vecihle, bugün Āb-i Kurdistān namını almış olan Ṭāb nehri de, eski devirlerde, bâzan zamanımızda da olduğu gibi (krş. P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geogr.*, I, 6, not 1), Āb-i Arġūn (krş. ʿAlī b. Yazd, *Ẓafar-nāme, Bibl. indica*, I, 600) ismi ile anılmakta idi. Harâbeler, burasını en son ziyaret etmiş olan Herzfeld'e göre, Bihbahān (Behbehān, bugün Beybūn)'ın şark cihetinde ve iki saatlik bir mesafede, Āb-i Kurdistān'dan ayrılmış bir kanalın üzerindedir ve Kūh-i Behbehān'ın eteğinde 1200: 800 m. bir mustatil teşkil etmektir. Bu dağın bir boğazında, gâyet kıymetli bir ilâc olarak kullanılan ve Ḳazvīnī (II, 94, 160) tarafından zikredilen, z i f t (mūmiyā) bulunmaktadır. Orta çağda, Ṭāb üzerinde, Arracān civarında iki köprü bulunmakta idi. Bunların bakiyesi bugün de mevcuttur.

B i b l i y o g r a f y a: Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenf.), I, 193 v.dd.; G. le Strange, *The lands of the eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 247 v.d., 268 v.dd.; Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 13, not 2, 138, 146; Marquart, *Ērānṣahr n. d. Geogr. d. Pseudo Moses-Xorenacʿi = Abh. G. W. Gött.*, N. F., III, nr. 2 (1901), s. 41 v.d.; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter, nach den arab. Geogr.* (Leipzig, 1896), I, 2. v.d., 5 v.d.; K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 136, 145; C. de Bode, *Travels in Luristan and Arabistan* (London, 1845), I, 295 v.dd.; E. Herzfeld, *Petermann's Geograph. Mitteil.*, 1907, s. 81 v.d.; krş. bir de *Klio*, VIII, 8.

(STRECK.)

ʿARRĀDA. [Bk. ARRÂDE.]

ARRÂDE. ʿARRĀDA (A.), romalıların o n a g e r namını verdikleri bir nevi mancınık (harp âleti). Her ne kadar Fraenkel kabul etmemekte ise de, bu, ârâmîceden arapçaya geçmiş bir kelimedir.

ʿARRĀF. [Bk. ARRÂF.]

ARRÂF. ʿARRĀF (A.), gizlenmiş veya çalınmış eşyayı bulabilen bakıcı. Krş. Goldziher, *Abhandl. zur arab. Philologie*, I, 25, not.

ARRÂN. ARRRĀN, çok defa al-Rān şeklinde de yazılır, eski yunan ve romalıların Albania (hellenistik devirde, kavim adı olarak, Arian ve Arianoi) dedikleri bölgenin, arapçalaştırılmış ismidir. Marquart (*Ērānṣahr*, s. 117)'ın fikrince, bu isim farsça A r ā n'dan gelmektedir; nitekim oranın türk ahalisi bugün de A r a n telâffuz etmektedir. Ermeni menbâlarında ise, A l v a n k şeklinde görülüyor. Eski yunanlılar ve romalılar zamanında Albania ismi, cenupta, şimdiki Gence vilâyeti ile Kür nehrinin şimâlinde olan ve Alazan nehrine kadar uzanan ülkeye verilmiştir. Araplar ve türkler zamanında Arrān, Kür ile Aras arasındaki mıntaka, şimdiki Gence ve Karabağ vilâyetlerinden ibaret bir bölge sayılmıştır. Yāḳūt (II, 132) ve Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (*Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. G. le Strange, s. 91), Arrān'dan Aras ile Kür arasındaki vilâyet olarak, bahsederler ve bu vilâyete bağlı şehir ve kasabaları sayarlar. Nahçivan ile Gence arasındaki dağlık mıntaka, Arrān'a dahil olmayıp, ona komşu, Sīsecān isminde, ayrı bir ermeni vilâyeti olarak, gösterilmiştir. *Ḥudūd al-ʿālam*, Şāmhūr'un şimâlinde, Kür nehri üzerinde bulunan Ḫunān kalesini, Arrān'ın Güreüstan hududu üzerinde göstermektedir ki, ermeni menbâlarında Hunarakart denilen kale olacaktır (bk. Marquart, *Skizzen zur hist. Topographie vom Kaukasus*, Wien, 1929, s. 29; *Ḥudūd al-ʿālam*, trc. V. Minorsky, s. 398). Albania'nın Kür nehri şimâlindeki mıntakaları da ihtiva ettiği eski zamanda, bu vilâyetin merkezi Kabala (Batlamyus: Ḫabala, Plinius: Cabalaca, ermenice: Kʿavalak) şehri idi ki, harâbesi Şamāḫī (Nuḫā)'nin cenub-i garbîsinde Turiyan-Çay (Karasu)'ın iki kolunun birleştiği yerde bulunmaktadır (bk. *Azerb. yurt bilgisi*, I, 127); harâbeleri bugün aşağı Aras'ın sol sahiline yakın Miller istasyonu yanında bulunan Baylaḳān (ermeni menbâlarında Phaitakara) şehri ise, Arrān'a değil, Azerbaycan'a dahil bulunuyordu. Milâdî VI. asırda Sâsânîlerden Ḳubāẕ I., hunlara karşı kuvvetli bir müstahkem mevki olmak üzere, Partav, yâni Barẕaʿa, şehrini îmar ve tevsî etti ve bundan sonra şehir, Arrān'ın merkezi oldu ve Kabala gölgede kaldı. Barẕaʿa'da ayrı bir Arrân sülâlesi hâkim idi; burada İran vâlisi Mihrān'ın ahfadı, VI. asırdan itibaren, Mihrān yahut Mihrākān isminde, ayrı bir sülâle teşkil etti, fakat ülke Sâsânîlerden ziyade hazarların bir vilâyeti oldu.

Araplar Arrān'ı halife ʿOsmān zamanında (644—656) fethettiler, sonra burası hazarlar tarafından istirdat edildi ise de, bilâhare tekrar arapların eline geçti. İlk arap hâkimiyeti esnasında da Arrān adı Derbend ve Şamāḫī'den başlayıp, cenupta Aras kıyılarına kadar uzanan geniş bölgeye verilmişti ve Tiflis de Arrān'a dahildi (bk. İṣṭaḫrī, 190, İbn Ḥavḳal, 244, yen. tab. 343). İbn Ḥavḳal, haritasında (nşr. Kramers, s. 332), Kür nehrinin şimâli ve cenubu olmak üzere, ikiye ayırdığı Arrān için „Arrānayn" („iki Arrān"), tâbirini de kullanmaktadır (İbn Ḥavḳal, 250, yen. tab. 355). Fakat Arrān'ın, bu şekilde geniş vilâyet olarak, tanınması X. asırdan sonra devam etmiştir. Daha *Ḥudūd al-ʿālam* yazıldığı sırada (982), Kür'ün şimâli artık Arrān'a dahil değildi. Barẕaʿa, araplar zamanında, yalnız Arrān'ın değil, bütün Ermeniye vilâyetinin idare merkezi oldu ve 944 senesine kadar öyle kaldı. Terter (Yāḳūt, I, 560: Sarsūr) nehri üzerinde bulunan bu şehrin harâbeleri bugün haritalarda ismi Barda şeklinde yazılan köyün yanındadır ve şâir Niẓāmī'nin mezarının bulunduğu yer olarak meşhurdur. İslâm devrinde çok mâmûr ve zengin olan Barẕaʿa, büyüklükçe yalnız İran şehirlerinden Rey ve İsfahan'dan sonra gelirdi (Muḳaddasī, s. 375). Barẕaʿa civarının ipekçiliği hususî bir şöhrete mâlikti (İṣṭaḫrī, s. 183); bu havâlinin eşekleri de meşhurdur (*Ḥudūd al-ʿālam*, s. 33 a). Eski Arrān (Albania)'da, ârî olmayıp, Yâfesî (Herodot'un tâbiri ile Ἀλαρόδιοί) kavimler grubuna dahil bulundukları zannolunan (bk. Barthold, *Istoriko-geograficeski obzor Irana*, Petersburg, 1903, s. 151) ve muhtelif kollara ayrılan Arrān (yahut Alban) kavmi yaşamıştır. V. asırda burada konuşulan 26 dilden edebî sayılan biri için ayrı bir alfabe vücuda getirilmişti (Marquart, *Ērānṣahr*, s. 117) ve bu dil, Barẕaʿa şehrinde ve civarında, daha X. asırda kullanılıyordu (İṣṭaḫrī, s. 192).

Arrān kavmi, medeniyet itibarı ile, ön Asya'daki hıristiyanların tesiri altında kalmış ve daha ilk zamanlarda hıristiyanlığı kabûl etmiştir. Sâsânî hâkimiyeti devrinde de İran din ve medeniyetinin tesirine uğramıştır. Sâsânîlerin vâlisi, Mihrān'ın ahfadından olup, son Sâsânî hükümdarı Yazdigird III.'in muasırı bulunan Varaz Grigor, hıristiyan olan tebaası arrânlıların tesiri ile, hıristiyanlığı kabûl etmiştir. Bunun oğlu Cuvānşīr Yazdigird'in araplara karşı Ḳādisīya'de yaptığı muharebeye, iranlılar ile birlikte, „Sipehbed-i Arrān" sıfatı ile iştirâk etti. Mihrān yahut Mihrākān sülâlesi, araplar zamanında da mevcudiyetini muhafaza etti. Bu devirde de, uzun müddet hıristiyan kalan arrânlıların bu hükümdarları, aynı zamanda „Arrān patriki" unvanını alırdı. Mihrān sülâlesinden son hükümdar Varaz Tardat 821'de, kendi akrabasından Nerseh isminde biri tarafından, öldürüldü (Yaʿḳūbī, *Tārīḫ*, nşr. Houtsma, II, 562; Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 457). Bundan sonra Arrān hâkimi olarak, Sahl b. Sunbāṭ adındaki ermeninin faâliyetinden bahsedilir. Bu zat, arap ordusu âsî Bābek'e karşı harp ederken, Abbâsîlerin kumandanı Afşīn'i mağlûp etmişti; sonra 838'de Bābek'i yakalayıp, araplara teslim ederek, onlara yaranmak istedi (Ṭabarī, III, 1232; Marquart, *ayn. esr.*, s. 457). Marquart (*Ērānṣahr*, s. 119) ve Barthold (*İslâm ansiklopedisi*, Avrupa neşri) aslen arap Azd kabîlesinden neş'et edip, sonradan farsça „Şīrvānşāhān" unvanını alan Şīrvān emîrlerinden bâzılarının diğer bir unvanı kaynaklarımızda ايرانشاه yahut ليرانشاه yazılmış olmasına bakarak, bunların Arrân hükümdarları olduğunu zannetmişlerdir. Bu hata, Müneccimbaşı (*Cāmiʿ al-duval*)'nın *Tārīḫ al-bāb va 'l-abvāb*'dan yaptığı iktibaslar sâyesinde, vâzıhan meydana çıkmaktadır. Minorsky'nin, *Ḥudūd al-ʿālam* (s. 402—410) ve İṣṭaḫrī'ye istinaden, isbat ettiğine göre, kaynaklarda ismi ايران, ليران ve ليزان şekillerinde yazılan bu vilâyetin, Arrān ile hiç münasebeti yoktur. Bu ülke ve şehir ismi, İṣṭaḫrī'nin J. Moeller tarafından neşredilen ve J. de Goeje tarafından *C* ile gösterilen Gotha nushasında ليزان ve لايحان yazıldığı hâlde, İbn Ḥavḳal'in Topkapı kütüp. nr. 3346 nushasında (bk. Kramers neşri, s. 348) vâzıh olarak لايحان yazılmıştır. Şehrin yeri, İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal (Kramers, s. 350)'de, Şamāḫī'den Derbend'e giden büyük yola âit, verilen marşrut ile, tâyin edilmektedir: Läycān, Şīrvān'ın kasabası olan Şābarān (şimdi harâbesi Kuba'nın 25 km. cenub-i şarkîsinde Diviçi istasyonu şimâlinde bulunur)'dan olduğu gibi, Samur Köprüsü'nden de on iki fersah mesafede olduğuna nazaran, şimdiki Kuba şehri civarında olması lâzım gelir (bk. *Azarbaycan yurt bilgisi*, I, 37, 39, 69, burada isim J. de Goeje'nin kıraatine göre, yanlış olarak, A b h a z okunmuştur). Zâten *Tārīḫ al-bāb va 'l-abvāb*'da ismi ارّان yahut ارّان şeklinde yazılan bu vilâyet ve şehir, Şābarān ile Derbend arasında vâki olmak üzere, mükerreren zikredilmektedir.

Barẕaʿa 944'te, Edil (Volga) ve Hazer üzerinden gelerek, Kür nehrini tâkip eden rus-isveç korsanları tarafından tahrip edildi ve bundan sonra bu şehrin ehemmiyeti kalmadı. Yāḳūt bu şehirden, ehemmiyetsiz bir köy gibi, bahis ve Ḥamd Allāh Ḳazvīnī de, bu şehrin ikbâl devrine âit, eski hâtıraları naklet-mekle iktifa eder. Barẕaʿa'nın sukutundan sonra, bir müddet Arrān'ın merkezi Baylaḳān olmuştur. Bu şehir Ardabil'den Barẕaʿa'ya giden büyük ticaret yolunun üzerinde idi. İbn Ḥavḳal zamanında Baylaḳān, etrafı bahçeler ile çevrili güzel ve zengin bir şehirdi. Şehir 1229

'de moğullar tarafından tahrip edilmişse de, hemen ihya edildi. Timur ise, burada 1403 'te, Aras 'tan kanallar açarak, şehri ve civarını îmar etti. Arrān 'ın, Barza'a ve Baylaḳān 'dan sonra, en büyük şehri Gence (arap. Canzah) idi. Bu şehrin üzerinde bulunduğu nehir, Ḳazvīnī 'da Ḳraḳās tesmiye edilmiştir. Bundan sonra gelen mühim şehir Şamḫūr idi ki, Abbâsî ümerasından Buğa tarafından tevsî ve îmar edilerek, Hazar muhacirleri ile iskân edilmiş ve halife Mutavakkil 'in namına, Mutavakkiliyya adı verilmiştir. Bugün burada, o eski parlak devrin hâtırası olarak, yalnız bir minare kalmıştır. Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, Arrān 'ın mârûf mevkileri meyanında, Barza'a 'nın Hirak yahut Sīrak isminde bir yaylası ve avlak yerini zikreder. Arrān, Şaddādî 'ler zamanında (951—1174) idarî vahdetini muhafaza ediyordu. Bu bölge, selçuklîler ve bilhassa moğullar zamanında, tamamen türkleşince, eski etnik hususiyetini ve bu etnik hususiyete bağlı olan Arrān ismini kaybetti. Eski Ūtî tarafı, Gence vilâyeti, eski Arc'ax kısmı da, türkçe olarak, Ḳarabāġ tesmiye edilir oldu. Moğullar zamanında Arrān yahut „Ḳarabāġ-i Arrān" isimleri, daha ziyade tarihî bir hâtıra olarak, ancak kitaplarda kullanılır oldu. Arrān tarihine dâir, gerek ermeniler (Musa Kagankatvaci ve Stifanus Arbiliyan) ve gerek müslümanlar tarafından, bir çok eserler yazılmıştır. Bu cümleden olarak Barza'ī isminde birinin *Tārīḫ-i Arrān* adındaki eserini Kâtib Çelebi zikreder; fakat bu nevi eserler bize vâsıl olmamıştır. Bize kadar gelen eserlerden benim gördüğüm, baylakanlı Mas'ūd b. Nāmdār 'ın Selçukîlerden Berkyaruk b. Malikşāh zamanında kaleme aldığı *Munşa'āt Arrān* (Paris Bibl. Nat. anc. fond. arab., nr. 4433) adındaki eserdir. Müellif, zamanının Arrān vâlisi olan Altuntaş 'ın münşisi idi. Eser, Arrān ve Şîrvān tarihine dâir, mühim mâlûmatı ihtiva etmektedir.

Bibliyografya: A. Manandian, *Beiträge zur albanischen Geschichte* (Leipzig, 1897); Marquart, *Ērānşahr*, s. 117 v.dd.; *Ḥudūd al-'ālam* (trc. V. Minorsky), s. 143 v.d., 398—403; J. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (London, 1905), s. 176—179.

(A. ZEKÎ VELÎDÎ TOGAN.)

ARSLAN (T.), arapların a s a d [b. bk.], farsların ş î r dedikleri, yırtıcı hayvanın türkçe adı. Muhtelif türk lehcelerinde *arslan, arıslan, arsılan, astlan, arıstan, arēslan, arstan, arsıl* şekillerinde (bk. Gombocz Zaltán, *Honfoglaláselötti Török jövevényszavaink*, Budapest, 1908, s. 72) de tesadüf edilen bu kelimenin iştikakı hakkında araştırmalarda bulunan Bang (*Über die türkischen Namen einiger Grosskatzen*, *Keleti Szemle*, 1916—1917, s. 126 v.d.) 'ın fikrine göre, kelimenin aslı *arıs* (*arsıl, arsul* kelimesi ile de alâkalı) olup, *-lan* ekinin birleşmesi ile (*kaplan* ve *sırtlan* kelimelerinde olduğu gibi), bu şekli almıştır. Türklerde, erkek adı olarak, eskiden beri kullanıldığı gibi, ayrıca unvan olarak da tesadüf edilir.

Türk ve islâm san'at eserlerinde sık sık rastlanan a r s l a n motifi, türk resmî unvanları arasına (*titulature*), türk mitolojisine girmiş ve bâzı türk-islâm devletlerinde hukukî bir timsâl ve bir remiz olarak da kullanılmıştır. İslâmiyetten evvelki ve sonraki arap ve fars edebiyatlarında olduğu gibi, türk edebiyatında da arslan kuvvetin ve şecaatin başlıca timsâlidir. Türklerin bu hayvana çok eskiden beri türkçe olan a r s l a n adını vermiş olmaları, onu tanıdıklarına, yâni ya türk memleketlerinde yahut türklerin, hâkimiyet vaya komşuluk dolayısiyle, sıkı münasebetlerde bulundukları memleketlerde arslanın mevcudiyetine açık bir delildir. Esasen türk mitolojisinde, san'atında ve hukukunda mühim bir yeri olması da, türklerin onu daha islâmiyetten evvelki devirlerde tanımış olduklarını anlatabilir. Mamafih türkler arasında eskiden beri kullanılan on iki hayvan takviminde (bk. TAKVÎM) arslanın da mevcut olduğu hakkında ileri sürülen bâzı mutalâaların doğru olmadığını (W. Barthold, *Turkestan down to Mongol invasion*, *GMNS*, 1928, V, 286; ayn. mll., *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, İstanbul, 1926, s. 80), hattâ Marco Polo 'da tesadüf edilen a r s l a n y ı l ı tâbirinden de bu neticenin çıkarılamayacağı, çünkü bu seyyahın arslan kelimesini dâima k a p l a n yerinde kullandığını Pelliot (*Notes sur le „Turkestan" de M. W. Barthold*, *T'oung-Pao*, 1930, XXVII, 17, nr. 1), hattâ ondan evvel de E. Chavannes (*Le cycle turc de douze animaux*, Leyde, 1906, s. 11; *T'oung-Pao*, II. ser., VII, nr. 1 'den ayrı basım) meydana koymuşlardır.

Arslanın eski zamanlardan beri türk ve islâm memleketlerinden hangilerinde bulunduğu hakkında ilk tetkik, Quatremère (*Histoire des Mongols de la Perse*, Paris, 1836, s. 152—156) tarafından yapılmıştır. İslâm hükümdarlarının arslana verdikleri ehemmiyet ve onların arslan avları hakkında bâzı tarihî kayıtları da ihtiva eden bu mühim tetkiki, *İslâm ansiklopedisi* 'nde ASAD maddesini yazan Heil nasılsa görmemiş ve işte bundan dolayı verdiği mâlûmat, bilhassa tarihî bakımdan, çok eksik kalmıştır (bk. bir de mad. ARABİSTAN, s. 478, süt. 2). Quatremère 'in araştırmalarına göre, arslan, Ceyhun şarkındaki memleketlerde, Çin, Tibet ve Moğulistan 'da mevcut değildir; gerçi Marco Polo Tibet civarındaki mıntakalarda arslanın mevcudiyetinden bahsetmekte ise de, yukarıda da söylediğimiz gibi, bunların arslan olmadığı mu-

hakkaktır. Moğulların ve mançuların memleketlerinde arslan bulunmadığı, onların sonradan öğrendikleri bu hayvanı adlandırmak için, türkçe arslan kelimesini almış olmalarından da istidlâl olunabilir. Moğulistan 'daki moğul hakanlarının tertip ettikleri büyük sürgün avlarında, sonra, Mâverâünnehr hükümdarlarının ve Timur 'un avlarında arslandan hiç bahsolunmamaktadır. Gerçi Barhebraeus (= Abu 'l-Farac) 'un süryânîce vakayinâmesinde, Mengü (1251—1259) devrindeki suikastten bahsedilirken, bir arslanın kaçması hikâye olunur; hâlbuki Quatremère 'in haklı olarak söylediği gibi, bu, çok sarih bir yanlışlıktan ibarettir; bu kususta Cuvaynī 'nin *Tārīḫ-i cihānguşā* 'sını hemen satır satır nakleden Barhebraeus, istifade ettiği yazmada mevcut *şutur* kelimesini *şīr* okuyarak, arslan diye tercüme etmiştir; hâlbuki gerek Cuvaynī 'de, gerek ondan istifade eden sâir eski kaynaklarda kelime umumiyetle *şutur*, yâni d e v e d i r. Çin 'de arslan bulunmadığı çin kaynaklarında tasrih edildiği gibi, muahharen portekizlilerin Çin imparatoruna, nâdir bir hediye olarak, bir arslan takdim etmelerinden de anlaşılıyor. Quatremère 'in Çin 'e âit bu izahatını Eberhard 'ın verdiği şu mâlûmatla tamamlayabiliriz: Çin 'de arslan bulunmamakla beraber, çinlilerin bu hayvanı çok eskiden beri tanıdıkları ve milâttan evvel bu hayvana *hsün-i* daha sonraları da *shih-tse* adını verdikleri mâlûmdur; çin kaynakları, İran 'dan bahsederken, burada arslanlar bulunduğunu, gerek iranlıların gerek toharların T'ang devrinde, harac olarak, Çin sarayına arslanlar gönderdiklerini kaydederler; yine bunlarda Semerkand cenubundaki bir dağda ve daha bâzı yerlerde arslanlar bulunduğu hakkında mâlûmat vardır (W. Eberhard, *Çin kaynaklarına göre orta ve garbî Asya halklarının medeniyeti*, *TM*, VII, 136, 140, 147, 155, 158 v.d.). Çin 'de daha T'o-pa (Wei) 'lardan evvel hüküm süren Lianglar devrine âit olup, Nan-King 'de bulunan taştan arslan heykelleri, çinlilerin arslanı çok eskiden beri tanıdıklarına başka bir delildir (G.-P. Fitzgerald, *Li Chie-Min*, Paris, 1935, s. 22). Ceyhun şarkındaki memleketlerde arslan bulunmadığı neticesine varan Quatremère, Raşîd al-Dīn 'in bir kaydına dayanarak, XIII. asırda Ceyhun kenarlarında arslanlara tesadüf edildiğini söylüyor ve Marko Polo 'nun Balḫ civarında arslanların çokluğundan bahsetmesini ayrı bir delil olarak gösteriyor. Sind nehri kıyılarından Gucerat 'a kadar olan çöl sahalarında arslanlara dâima tesadüf olunur. Şimâlî Hind 'de bu hayvanın mevcudiyeti, sanskritte „arslan" mânasına gelen *singha* kelimesinin mevcudiyetinden de istidlâl olunabilir. O havâlideki bir takım prenslerin isimlerinde bu kelimeye tasadüf olunması, onun, kahramanlık ifade eden bir unvan gibi, kullanıldığını da anlatıyor. *Baburnâme* 'de arslandan hiç bahsolunmamakla beraber, Şaraf al-Dīn Yazdī 'nin *Ẓafarnāme* 'sinde Timur 'un bu mıntakalarda arslan avladığı ve Multan civarında da arslanların mevcudiyeti tesbit edilmektedir. Ekber Şah 'ın arslan avlarından bahseden Abu 'l-Faẓl 'ın ifadeleri de bunu te'yit ediyor.

Efganistan 'da, Gazne civarında, arslan bulunduğunu, şecaat ve kuvveti ile mârûf olan Sultan Mas'ūd b. Maḥmūd Ġaznavī 'nin bir arslan öldürdüğü hakkındaki tarihî ve edebî kayıtlardan biliyoruz; msl. bu hanedânın meşhur kasîdecisi Farruḫī, divanındaki iki kasîdede bu hâdiseden açıkça bahsetmektedir (*Dīvān-i Farruḫī-i Sīstānī*, Tahran, 1311, s. 154, 303; B. Kazimirski, *Menoutchehri*, Paris, 1887, s. 134; daha bu gibi muhtelif kayıtlar mevcuttur). Esasen, çin kaynaklarında ilk zikrolunan arslanın Wu-i-shan-li ülkesine, yâni hemen hemen şimdiki Efganistan sahasına, âit bir tavsifte geçmesi (*Han-shu*, 96 a, 6 b) de dikkate lâyıktır. Arslana İran 'ın garbî sahalarında, Kürdistan dağlarında, Bagdad civarlarında Dicle ve Fırat kıyılarında eskiden beri tesadüf olunur. Fārs nahiyelerinden Kāmfīrūz ormanlarının arslanlar ile dolu olduğunu İbn al-Balḫī kaydetmektedir (*Fārsnāme*, nşr. G. le Strange ve R. A Nicholson, *GMNS*, I, 1921, s. 124 v.d.). X.—XI. asırlarda, Kāzerūn civarındaki ormanlarda, kızıl tüylü arslanlara tesadüf edildiğini, Kāzerūnîya tarikatına mensup bir şeyhe isnad edilen bir kerâmet hâdisesinden anlamaktayız (*Kitāb Firdavs al-murşidīya fī āsār al-şamadīya*, İstanbul, 1942, s. 423). Daha islâmiyetin zuhûrundan evvel, muhtelif zamanlarda şimâlî Hind, Efganistan ve Horasan sahalarında, muhtelif siyasî teşekküller vücuda getiren türklerin arslanı bu sahalarda görüp öğrendikleri ve ona türkçe ad verdikleri kolaylıkla tahmin olunabilir.

Türk ve islâm ricâli ve hükümdarları, arslan avına çıkmağı, saraylarında hususî yerler yaptırıp, orada arslan beslemeği, bâzan yanlarında ehlileştirilmiş arslan bulundurmağı, bâzan, merasimde ictimaa heybet ve dehşet vermek için, zincirler ile bağlı sâir yırtıcı hayvanlar ile beraber, arslanlara da yer vermeği âdet etmişlerdi: Haccâc, Irak 'ta Kaskar 'deki bir âmiline, en kuvvetli ve en yırtıcı bir arslan bulup kendisine göndermesini emretmişti. Hārūn al-Raşîd 'in sarayında arslan beslenirdi. Onun Mezopotamya ve şimâlî Suriye 'yi idare eden Mu'tamin adlı genç oğlunun ehlileştirilmiş iki arslanı vardı. Endülüs Emevîlerinden 'Abd al-Raḥmān III. 'ın hayvanlar bahçesinde arslanlar

bulunurdu. Abbasî halifesi Muḳtadir (305 = 917) 'in de, Bizans imparatorunun sefaret heyetini kabûlü esnasında, yaptığı büyük merasimde, yüz arslan, hususî bekçilerinin nezareti altında geçit resmi yapmışlardı (Circî Zaydān, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, türk. trc., V, 257). Büveyhlerden 'Aẓud al-Dawla, kendi divanında taht üzerinde oturduğu zaman, halka heybet ve dehşet vermek için, zincirler içinde arslanlar kaplanlar ve filler getirilip, divanın kenarlarına bağlanırdı (Circî Zaydān, *ayn. esr.*, V, 273 v.d.). Arslan merakı, Mısır 'daki Tolun hanedânının ikinci hükümdarı Ḫumārvayh 'te pek büyüktü: onun arslan avları ve arslanhânesi hakkında tarihî kaynaklarda uzun tafsilâta tesadüf edilir (Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, Kahire, I, 217; E. Quatremère, *Mémoire géogr. sur l'Egypte*, II, 469—473). Mamafih ehlileştirilmiş arslanları, bâzı hükümdarların âdetâ sâdık bir muhafız gibi, gece gündüz yanlarından ayırmadıklarını da biliyoruz: Ḫumārvayh 'in, mâvi gözlü olduğu için, Zurayḳ adını verdiği bir arslanı vardı ki, hiç kimseye dokunmadığı için, sarayda serbestçe dolaşır, yemekte hükümdarın sofrasında bulunur, uyuduğu zaman baş ucunda nöbet bekler ve kimseyi oraya sokmazdı. Sâmânî hükümdarı Aḥmed b. İsmā'îl 'in geceleri kapısında bekleyen ehlî bir arslanı vardı (Gardîzî, *Kitāb zayn al-aḫbār*, nşr. Muḥammed Nāẓim, Berlin, 1928, s. 25; Quatremère bu vak'ayı Nuvayrî 'den naklen kaydetmektedir). Her iki hükümdar da, yanlarında arslan bulunmadığı sıralarda, suikaste kurban gitmişlerdir.

İran 'da Sâsânîler devrindeki av merakı ve hükümdarların büyük sürgün avları, sonra saraylarında türlü türlü hayvanlar ve o arada arslanlar beslemek an'anesi (tafsilât için bk. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Paris, 1936, s. 463 v.d.), yukarıda söylediğimiz vecihle, orta çağın bütün islâm ve türk devletlerine geçmiş olduğu gibi, daha sonraki devirlerde de muhafaza olunmuştur (XII. asırda Şayzar civarındaki arslan mıntakalarında 'Usāma b. Munḳiẕ 'in arslan avları hakkında bk. H. Derenbourg, *Usāma b. Munḳidh*, 1. kısım., Paris, 1889, s. 165 v.d.). Safevîlerde, meşhur seyyah Chardin 'in rivâyetine göre, şahın divana çıktığı günlerde İsfahan'daki saray kapısının önünde, mükemmel donatılmış atlardan başka, arslanlar, kaplanlar, böbürler, filler, gergedanlar, koçlar, kurtlar, ceylânlar ve hattâ horozlar bulundurulurdu. Halkı eğlendirmek için, umumî arslan ve boğa göreşleri tertip edilirdi; bu güreşlerde evvelden hazırlanmış bâzı adamlar, baltalar ile boğaya hücum ederek, arslanın galebesine yardım ederlerdi; çünkü boğanın arslanı mağlûp etmesi uğursuz sayılırdı (*Voyages du chevalier Chardin en Perse*, nşr. Langlès, Paris, 1811, III, 172, 181, 393). Yine aynı seyyah, Safevî hükümdarlarına mahsus, büyük sürgün avları tertip edildiğini ve avlanan türlü türlü hayvanlar arasında arslan da bulunduğunu söylüyor. Arslan beslemek âdetinin Hindistan 'daki türk saraylarında da devam ettiğini, Bernier (II, 41, 242) söylemektedir. Bu arslan beslemek ve saraylarda arslanhâne bulundurmak âdetini, osmanlı imparatorluğunda da görüyoruz; gerek osmanlı kaynaklarının ifadeleri, gerek avrupalı seyyahların Sultanahmed 'de yıkılan hapishane binası yerindeki İbrahim Paşa sarayı civarında eski bir kilisenin alt kısmında, ve yine o civardaki bâzı yerlerde müşahadeleri, buralarda türlü türlü hayvanlar bulundurulduğunu ve bunlara arslanhâne denildiğini anlatmaktadır. Busbec (*Lettres du Baron de Busbec*, Paris, 1748, I, 118 v.d.) burada muhtelif vahşi hayvanlar görmüş, fakat türlü türlü mârifetler gösteren bir fil ile âdetâ ehlileştirilmiş arslanlar bilhassa hayretini mûcip olmuştu. Stochove (*Voyage d'Italie et du Levant*, Rouen, 1670, s. 54) de bu arslanhâneyi görmüştür. 1653 'te İstanbul 'u ziyaret eden Antakya patriki Macaire (*Voyage du patriarche Macaire d'Antioche*, bk. Basile Radu, *Patrologia orientalis*, Paris, 1930 XXII, I, 99) de burayı gezmiş ve diğer vahşi hayvanlar arasında, biri Cezayir 'den diğer üçü de imparatorluğun şark memleketlerinden getirilmiş dört arslan görmüştü. Arslanları pek seven Abdülaziz de sonradan Topkapı sarayı içinde ve Beylerbeyi sarayında birer arslanhâne yaptırmıştır. Mısır 'da 1854 'te Said Paşa 'nın hidivliğine kadar Kahire kalesine çıkan yokuşun altında, azaplar kapısının solunda, hâlâ Arslanhâne ismini saklayan yerde, demir kafesler içinde, arslanlar besleniyordu (Jacoub Artin, *Contribution à l'étude du blasons en Orient*, London, 1902, s. 64).

I. İnsan adlarında. Tarihî kaynaklara göre, kuvvetli yırtıcı hayvanların ve avcı kuşların eski türk hayatında, daha avcılık devirlerinden beri, hâiz olduğu büyük ehemmiyet ve onlara karşı duyulan samimî alâka ve hürmet dolayısiyle, bunların şahıs ismi olarak, çok eski zamanlardan beri kullanıldığı mâlûmdur [bk. AD] İşte bu sebeple a r s l a n kelimesine asırlardan beri türkler arasında, has isim olarak, tesadüf ediyoruz: 726 'da Çin sarayına, sefir olarak, gelen Buhara hükümdarı Tuğ-Şād 'ın kardeşi Arslan (Çin kaynaklarında A-si-lan ta-fu tan-fa-li), 739 'da Fergana hükümdarı olan Arslan Tarḫan (Çin kaynaklarında A-si-lan ta-kan) bu, ismi taşıyorlardı. Bizans müverrihi Menandre 'ın Tu-kiu imparatorluğunun sekiz büyük reisinden biri olarak, kaydettiği Arsilas isminin de a r s l a n kelimesinin bozuk bir şekli olduğu tahmin olunabilir (bk. E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Petersburg, 1903, s. 138, 240, 249, 294 v.d.; Bizans müverrihi Nicetas Choniates de Kılıç Arslan ismini Kılıç Astlan şeklinde yazmaktadır). Mamafih, daha Hiong-nu 'lar zamanında, milâdın ilk asrı sonlarında, iyi ve cesûr bir kahraman şöhretini kazanan sol Hsien kıralının çince Shih-tse, yâni türkçe Arslan, adını taşıdığını biliyoruz (bk. W. Eberhard, *Hun tarihine kronolojik bir bakış*, *Belleten*, nr. 16, s. 361). Hükümdarlara veya büyük kabîle reislerine verildiğini gördüğümüz bu a r s l a n adının has i s i m mi, yoksa bir u n v a n mı olduğu, aşağıda bâzı müslüman türk hanlarının bu unvanı taşıdıklarını gördükten sonra, haklı olarak düşünülebilir. Mamafih türklerde unvanların has isim olarak da kullanıldığını bildiğimiz için, bu ihtimâl, a r s l a n kelimesinin isim gibi kullanıldığı hakkındaki fikrimizi değiştiremez.

İslâmiyetten sonra, Arslan ismi türkler arasında dâima kullanıldı: msl. Maḥmūd Ġaznavî 'nin kölelerinden birinin adı Arslan idi (Bayhaḳî, *Tārîḫ*, Tahran, s. 127). Daha Sâmânîler ve Gaznevîler 'den başlayarak, Selçukîler, Karahânîler, Ḫvārizmşahlar, Atabegler, Artuklular, Anadolu selçukîleri ve Kırım hanlarında hükümdarların, prenslerin, büyük emîrlerin bâzı kabîle reislerinin bu adı taşıdıklarını görüyoruz. Umumiyetle halk arasında da bu isme tesadüf edilmektedir: Aḥmed Yesevî 'nin şeyhi Arslan Bab, Şayḫ Arslan Dimaşḳî [yk. bk.]. Kelime bâzan böyle yalnız olarak, bâzan da Alp Arslan, Kılıç Arslan, Artuk Arslan, Yavlak Arslan, Arslan Doğmuş gibi, mürekkep olarak kullanılmıştır (bk. Ḥamd Allāh Ḳazvînî, *Tārîḫ-i guzîde*; Nicholson tarafından yapılan ingilizce hulâsasının sonundaki endeks). Türkler arasında eskiden beri çok yayılmış olan bu ad, türkler ile münasebette bulunan ve türk hâkimiyeti altında yaşayan muhtelif kavimler tarafından, has isim olarak da, alınmış ve araplarda olduğu gibi Reslan veya Arslan, ermenilerde Aslan veya Arslan, ulahlarda Aslan (L. Rasonyi-Nagy, *Vlacho-Turcica, aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des ungarischen Instituts in Berlin*, 1927, s. 4 v.d.), bulgar ve sırplarda Reslan veya Arslan, macarlarda Oroszlán, slovenlerde Oroslan, ve arnavutlarda Arslan şekillerinde kullanılmıştır (bk. Karl Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1927). Karadeniz yukarısından Avrupa 'ya gelen muhtelif türk şûbelerinde de (meselâ kumanlarda) bu ismin kullanıldığını biliyoruz (L. Rasonyi-Nagy, *Tuna kumanları*, *Belleten*, sayı 11-12, s. 400: Arslan Aba),

Arslan kelimesinin eskiden beri bu şekilde mi yoksa a s l a n şeklinde mi telâffuz edildiği meselesine gelince, bir taraftan epigrafik vesikalar, diğer taraftan bu ismi taşıyan hükümdarlara muasır şâirler tarafından takdim edilmiş manzûmeler sâyesinde, bunu kat'î olarak kestirmek kabildir: msl. Melikşah 'a âit kitâbelerde babasının adı Albarslan şeklinde yazılmış olduğu gibi (bk. M. van Berchem — J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg, 1910, s. 38, 41), Alp Arslan, Kızıl Arslan ve Arslan Tuğrul 'dan bahseden İran şâirleri (msl. Ẓahîr-i Fāryābî, Mucîr-i Baylaḳānî, Aşîr al-Dîn Aḫsikatî ve daha bir çokları) de bu ismi dâima Arslan şeklinde kullanmışlardır (Rāvandî, *Rāḥat al-ṣudūr*, *GMNS*, II, 121, 310; Ch. Schefer, *Chrestomathie persane*, I, 115; Davlatşāh, *Taẕkira*, s. 81 v.d.). Mevlânâ, *Mesnevî* 'sinde, gerek Alp Arslan ismini, gerek muhtelif yerlerde kullandığı a r s l a n kelimesini, hep bu şekilde tesbit etmiştir (M. Şerefeddin, *Mevlânâ 'da türkçe kelimeler ve türkçe şiirler*, *TM*, IV, 4 v.dd.). Bunu te'yit eden daha pek çok misâller getirilebilir. Umumiyetle erkeklere verilen Arslan adının, çok nâdir olarak, kadınlara da verildiğini, selçuk prenseslerinden birinin Arslan Hatun adını taşımasından anlıyoruz (bk. al-Bondārî, *Histoire des Seldjoucides de l'Iraq*, nşr. Th. Houtsma, Leyden, 1889, indeks).

II. Y e r a d l a r ı n d a. Türkiye 'nin bir çok vilâyetlerinde (Kütahya, Kastamonu, Kocaeli, Samsun, Balıkesir, Isparta, Sıvas, Yozgat, Seyhan, İzmir, Çankırı, Giresun, Konya, Malatya, Urfa, Bayezid) Arslanapa, Arslandede, Arslanbey, Arslanbeyli, Arslandoğmuş, Arslaniye, Arslanhacılı, Arslanca, Arslanköy, Arslanlar, Arslanlı, Arslançayırı gibi, isimler taşıyan köyler mevcuttur. Öyle görünüyor ki, bu yer adlarından bir çoğu, isimlerini her hangi bir şahıs adından almışlardır; bâzısı da, belki, o civarda bulunan bir arslan heykelinden, yahut oralardaki bir kaya parçasının arslana benzetilmesinden dolayı verilmiştir (*Köylerimiz*, Dahiliye vekâl. nşr., İstanbul, 1933). Her hâlde bu hususta sarih mâlûmatımız olmadığı gibi, türklerin yaşadıkları başka sahalarda bu türlü yer adları olup olmadığını da tetkik imkânını bulamadık. Yalnız Irak selçukî büyükmdarı Arslan b. Tuğrul 'un, Ḳazvîn havâlisindeki Batınîlere âit Cihânguşāy adlı meşhur bir kaleyi zaptettikten sonra, buraya Arslanguşāy kalesi adını verdiğini biliyoruz (Cuvaynî, *Tārîḫ-i cihânguşāy*, II, 43 v.d.; Rāvandî, *ayn. esr.*, II, 289 v.d.).

III. M i t o l o j i d e. XIV. asırda Mısır 'da yetişen tarihçilerden Abū Bekr b. 'Abd Allāh b. Aybeg al-Davādārî, *Kanz al-durar* adlı büyü

tarihinin yedinci cildi (Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp.) ile, bu eserin muhtasarı olan *Durar al-tîcān* (İbrahim Paşa kütüp., nr. 913) adlı eserlerinde, Cengiz 'in zuhûrundan bahsederken, moğul-tatarların menşe'ine ve Cengiz 'in ecdadına âit, bâzı efsaneler nakletmektedir. Yine o arada, oguzların *Oguznâme* adlı ve millî an'anelerini ihtiva eden bir kitapları olduğunu söyleyerek, *Dede Korkut* hikâyelerinden bâzı nakillerde bulunan bu müellif, moğul-tatarlara âit rivâyetleri *Ulu Han Ata bitigçi* (*bitigi*?) adlı bir kitap ile Sulaymān b. 'Abd al-Ḥakk b. al-Pahlivān Āzerbaycānī 'nin buna yazdığı bir zeyilden aldığını iddia etmektedir. Müellifin ifadesine göre, bu kitap iptida türkçe yazılmış olup, sonradan farisiye tercüme edilmiş ve daha sonra meşhur Baḫtiyaşū' [b. bk.] âilesinden Cabrā'īl tarafından (211 = 826/827) arapçaya çevrilmiş ve XIII. asırda Sulaymān tarafından tezyil olunmuştur (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 279 v.dd.). Bütün bu mâlûmatın esas kaynağı olduğu iddia edilen *Ulu Han Ata bitigi* 'nin, farsçasının meşhur İran filozofu Buzurgmihr 'e âit olup, onun neslinden olduğunu iddia eden Abū Muslim 'e intikal ettiği ve Cabrā'īl 'in bu nushayı arapçaya tercüme ettiği hakkındaki iddia, acaba doğru mudur; yoksa XIII. asırda İran moğulları sahasında bu kitabı tezyil eden Sulaymān bütün eseri baştan başa mı uydurmuştur? Eğer böyle ise, bu uydurma işini yaparken, bâzı eski kaynaklara ve şifâhî rivâyetlere dayandı mı? Burada esasen yeri olmayan bu münakaşalı ve uzun meseleye girişecek değiliz. Yalnız bizi bu neticeye sevkeden sebepleri hattâ kısaca anlatamamakla beraber, şunu söyleyelim ki, Abū Bekr 'in naklettiği rivâyetleri tamamiyle serbest bir hayâl mahsulü saymak doğru değildir. Bu neticeye vardıktan sonra, bu eserde a r s l a n mevzuu ile alâkalı efsaneyi nakledelim:

Yukarı Çin diyarının etrafında kara taştan, üzerinde ot bitmeyen yüksek bir dağ vardır ki, adı Ulu Karadağ 'dır. Dağın garp cihetindeki yamaçtan büyük sular çıkar. Bu sular birleşerek, muhiti yetmiş fersahtan ibaret, bir göl teşkil ederler. Nehir, dağın yamacına muvazi olarak, kırk fersah mesafeye kadar devam eder. Burada iki büyük şehir vardır. On yedi fersah imtidadında, siyah taştan yapılmış kırk kapılı ve kırk burçlu birer kale ile çevrilmiş olan bu şehirlerin arası yedi fersahtır. Sun'î cedveller ile de sulanan bu feyizli ve güzel arazide türlü türlü kavimler yaşar ki, bunlar bu iki şehrin padişahının idaresi altındadır ve bu hükümdara Altun Han derler. Çok iyi, neş'eli bir hayat süren ve çok yaşayan bu insanların büyük cetleri Ulu Ay Ata 'dır. O, Ulu Karadağ 'daki bir mağaradan çıkmış ve yine kendisi gibi oradan çıkan Ulu Ay Ana ile evlenmiştir. Bütün bu halk ve padişahları olan Altun Han, işte onun neslindendir. Mamafih bu halkın saadeti de devam etmedi. Başka bir kavim bunlara hücum ederek, kırdı geçirdi ve kalanları köle yaptı. Bu vak'a şöyle olmuştur: bu zikrettiğimiz nehir civarında yırtıcı hayvanlar ve deve büyüklüğünde, siyah arslanlar vardı. Bir gün komşu Tibet memleketinden bir gebe kadın, odun toplamak üzere, buralara geldi; fakat ağrısı tutarak, doğurdu. Çocuğunu sarmak için etraftan ot toplamağa gittiği esnada büyük bir yırtıcı kuş (nesr, kerkes) gelerek, çocuğu kapıp havalandı ve Karadağ 'ın eteğine indirdi. Çocuk oradan bir çalılığa yuvarlandı. O esnada çalılığın içinde iki yavru yavrulamış bir dişi arslan bulunuyordu. Bunu gören yırtıcı kuş, çocuğu oradan almağa cesaret edemeyerek, uçup gitti. Dişi arslan bu çocuğu da, kendi yavrularından zannederek, onlar ile beraber emzirdi, büyüttü. Yüzü arslana benzeyen ve arslanlardan daha kuvvetli olan bu çocuk, onları da yakalayıp yediği için, bu vahşi hayvanlar bile ondan korkuyorlardı. Bir gün gölün kenarında gezinirken, üç kadın, üç erkek ve bir kızdan mürekkep bir kafilenin arslanlar tarafından çevrilmiş olduğunu gördü. Kendisine benzeyen bu mahluklara karşı içinde bir sevgi duyarak, bir nara attı. Arslanlar hemen korkup kaçtılar. Çocuk bu insanlar ile uzun müddet beraber bulunarak, yavaş yavaş insanlığını anladı ve arkadaşlarının düşman hücumundan kaçıp kurtulmuş tatarlar olduğunu öğrendi. Sonra o kız ile evlenerek, ondan bir çocuğu oldu; ona Tatar Han dediler; arslanın büyüttüğü kahramana da Alp Kara Arslan Balaçığı (yavrusu) adını verdiler. Sayıları artan ve oradaki arslanların soyunu tüketen bu kavmin başında Tatar Han vardı. Onun oğluna da büyük babasının adını vererek, Alp Kara Arslan Balaçığı dediler. İşte Cengiz Han bu nesilden gelmiş ve sonradan Altun Han 'ı yenmiştir (bu efsane hakkında bk. Zeki Velidi, *Türk efsanelerinde millî alâmetler*, Türk Yurdu, teşrin II. 1341; yukarıki hulâsa doğrudan doğruya Abū Bekr 'in metinlerinden yapılmıştır).

Bu efsanenin diğer türk ve moğul efsaneleri ile, Cengiz 'e âit rivâyetler ve bilhassa Ergenekon efsanesi ile münasebetini tetkik edecek değiliz (bk. madd. CENGİZ, ERGENEKON). Burada, mevzuumuz itibariyle, bizi asıl alâkalandıran cihet, ilk ceddi arslan südü emen, arslanlar ile beraber büyüyen bir hükümdar sülâlesinden bahsedilmesidir. Efsanenin moğullara değil, doğrudan doğruya türklere âit olduğu ve Sulaymān tarafından Cengiz 'e isnad edildiği kolaylıkla tahmin olunabilir. Sulaymān okuduğu yahut işittiği bir türk efsanesini bu şekle koymuş olmalıdır. Moğulların arslanı tanımadıkları ve bu hayvana verdikleri adı bile türklerden aldıkları düşünülürse, bu cihet daha iyi anlaşılır. Aşağıda Karahanlılar devletinde a r s l a n kelimesinin, resmî bir unvan olarak, asırlarca kullanıldığını göstereceğiz. Gerek bu, gerek arslan adının türkler arasında daha islâmiyetten evvelki zamanlardan beri nasıl yayılmış olduğu hakkındaki izahlarımız da, bu fikri kuvvetlendirecek mâhiyettedir. Oğuzların daha islâmiyeti kabulden evvelki bâzı an'anelerini ihtiva eden *Dede Korkut* kitabında tesadüf edilen bir kayıt, bize, yukarıda hulâsa ettiğimiz efsane ile alâkalı görünüyor: bu kitabın muhtelif hikâyelerinde merkezî bir mevkii olan Salur Kazan 'ın tavsifinde şu ibarelere tesadüf olunur: „Emet suyunun arslanı, Karacuğun kaplanı" (Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul, 1938, s. 13 v.d., 78). Bu tavsif, yukarıki efsanede gördüğümüz Ulu Karadağ ile onun eteklerinden çıkan ve kıyılarında arslanlar yaşayan nehre işaret olabilir sanıyorum. Bundan başka yine bu eserdeki Basat-Tepegöz rivâyetinin kahramanı olan Oruz Koca oğlu Basat da, bir düşman baskını esnasında, çadırda unutulup, sonradan bir arslan tarafından emzirilerek, büyütülmüştür (*Kitâb-ı Dede Korkut*, s. 130). Bu kitabın muhtelif hikâyelerinde sazlıktan çıkan arslanlardan bahsedildiği gibi, yine bu hikâyelerde kahramanlar hakkında sık sık „kagan arslan" tâbiri kullanılmaktadır (*Kitab-ı Dede Korkut*, s. 103 v.d., 125, 129). XIV. asırdan XVIII. asra kadar bir çok tarihî ve edebî metinlerde bu tâbire tesadüf etmekteyiz (*Danişmend-nâme* yazmaları; Yazıcı Ali, *Selçuk-nâme*, Houtsma, *Selçukî metinleri*, s. 60; Kâtib Ferdî, *Mardin mülûk-i Artukiye tarihi*, İstanbul, 1331, s. 16; Usûlî, *Dîvân*, krş. mısrâ: „ey Usûlî şul Kagan Arslan 'a aşk olsun deriz"; Silâhdar, *Târîḫ*, İstanbul, II, 32; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 355: Kagan Arslan adlı bir bölük başıdan bahseder). Edebî ve sun'î bir ifade tarzı değil, eski türk destan dilinden kalma bir mecaz olan bu tâbir de, öyle sanıyorum ki, arslanın türk efsanelerindeki ehemmiyetini gösteren bakiyelerden biridir. Ḥasan b. Maḥmūd Bayatī 'nin, bir kısım eski oğuz an'anelerini ihtiva eden, *Cām-i Cam āyîn* 'i (nşr. Ali Emîri, İstanbul, 1331, s. 38) 'nde de oğuz beylerinin arslan avlarına âit bir kayıt vardır. İslâm evliyasının kerametlerini ve menkıbelerini ihtiva eden bir takım hajiyografik eserlerde de, bunların arslanlara nasıl tahakküm ettiklerini, onları nasıl kendi hizmetlerinde kullandıklarını gösteren rivâyetlere tesadüf olunur.

Bu bahsi bitirmeden evvel, türklerdeki arslan lejandları ile alâkalı gördüğümüz bir meseleyi de zikredelim: çin kaynaklarında, ilk defa T'ang'lar zamanına âit olmak üzere, bir arslan raksından bahsolunur. Bu devirde yazılmış bir manzûmede şu kayıt vardır: „maskeli Hu barbarları arslanları temsil ederler; bunların başı ağaçtan, kuyruğu ipektendir; gözler altın kakmalı, dişler gümüş kaplamalıdır. Gövdeleri sağa sola sallanır; iki kulakları da sallanır (*Pai-shih ch'ang-ch'ing-chi*, 4). Diğer bir manzûmedeki tavsif de buna pek benzer (*Yüan-shih ch'ang-ch'ing-chi*, 24). Buna göre, bu rakıslar Kansu eyaletinde Hsi-liang 'da çukur gözlü ve kırmızı sakallı Hu barbarları tarafından icra edilmiştir ki, bunların sogdlular olması muhtemeldir. Bugün arslan raksı Çin 'de bilhassa yıl başlarında oynanmaktadır (bu malûmatı da W. Eberhard 'a borçluyum). Bu dansın, sogdlular vasıtası ile Çin 'e getirilmiş eski bir türk oyunu olması ihtimâli de vardır, sanıyorum.

IV. H ü k ü m d a r u n v a n l a r ı n d a (titulature). İslâmiyetten evvelki türk devlet an'anelerini sâir müslüman türk devletlerinden daha kuvvetle saklayan Karahanlılar 'da, a r s l a n kelimesinin hükümdarlar tarafından, bir unvan olarak, alındığını görüyoruz. Çin kaynakları, şarkî Türkistan 'da Kuça hükümdarının arslan şeklinde bir taht üzerinde oturduğunu ve bu sebeple uygurların bir kolu olan bu memleket halkının hükümdarına Arslan Han denildiğini kaydediyor (krş. W. Eberhard, *ayn. esr.*, *TM*, VII, 133) Kuça kıralının, budist keşişi Kumarajiva için, altından bir arslanlı taht yaptırdığı da mâlûmdur (*Kao-seng-chuan* = T' P' Kch 89 = cilt VII, 2 a). Bu rivâyet ile müslüman Karahanlılar 'ın, gerek şark ve gerek garp şûbelerine mensup hanlar tarafından, Buğra [b. bk.], Arslan gibi isimlerin de bir unvan olarak alındığını gösteren tarihî kayıtlar arasında bir münasebet olduğu meydandadır. Bu hanlar, tahta geçerken, eski Tu-kiu hanları gibi, yeni bir lâkap alırlardı ki, bu lâkapların o hanedâna mahsus „titulature" usûlüne uygun olması şarttı. İşte bundan dolayı Karahanlılar 'da aynı unvanı taşıyan — msl. Buğra Han, Arslan Han gibi — muhtelif hanlara rastlamaktayız. Bir taraftan aynı şahsın muhtelif lâkaplar taşıması, diğer taraftan aynı lâkapların muhtelif şahıslar tarafından kullanılması, Karahanlılar tarihine âit araştırmaları ve hanedânın muntazam bir kronolojisinin tertibini çok zorlaştırmaktadır. Her hâlde Arslan unvanının bu hanedâna mensup muhtelif prensler tarafından kullanıldığı kat'iyetle söylenebilir. Bunlardan Sultan Sancar 'ın kayın pederi Muḥammed b. Sulaymān, Semerkand tahtına geçtiği zaman (495 = 1102), Arslan Han unva-

nını almıştı. Karahanlılar âilesinden bu unvanı taşıyan diğer hükümdarlar hakkında, W. Barthold'un *Turkestan down to the Mongol invasion* adlı eserinde mâlûmat vardır (bk. indeks). Dorn (*Collec. scient. de l'Intutut des lang. orient. du ministère des aff. étr.*, IV, 97 v.d.), Karahanlılar'a âit paraları tetkik ederken, bunlar üzerinde Arslan unvanının çok kullanıldığını görmüş ve tetkikine ilâve ettiği bir lâhikada (*Monnaies de différentes dynasties musulmanes*, fas. 2, Petersburg, 1881, s. 227 v.dd.) bunları bir araya toplamıştır. Cengiz'in zuhûrunda ona tâbi olan Ḳayalığ hükümdarı Arslan Han'ın da bu unvanı taşıdığı tahmin olunabilir (Cuvaynī, *Cihānguşā*, II, 56, 58). Diğer müslüman türk devletlerinde arslanın, resmî bir unvan olarak, kullanıldığına tesadüf etmiyoruz. Yalnız Artukoğulları'nda a r s l a n ı n bir unvan gibi kullanıldığı tahmin olunabilir.

V. A r k e o l o j i d e. Arslan motifine, türk san'at eserlerinde çok eskiden beri tesadüf edilmekte olduğundan, türklerin bunu islâm medeniyeti dâiresine girdikten sonra kullanmağa başladıkları düşünülemez. Arkeologların son zamanlarda hayvan uslûbu (style animal) veya hayvanî uslûp (style animalier) adını verdikleri ve cenub-i şarkî Avrupa bozkırlarından Ordos'a kadar uzanan geniş sahalarda yapılan muhtelif kazılarda meydana çıkarılan san'at eserlerinde, nâdir olmakla beraber, arslan motifine de tesadüf edilmektedir. Milâttan evvelki asırlara âit olan bu mahsûlleri Massaget, Hun, Sarmat ve Skit gibi — bâzısının etnik hüviyeti çok münakaşalı — kavimlere isnat eden arkeologların bütün çalışmalarına rağmen, mesele henüz oldukça mechûl olup, sağlam bir kronolojiye bağlanmaktan çok uzaktır. Köklerini Sümer-Mezopotamya san'atından alan, eski iran san'atı ile münasebeti olan çin san'atı üzerine harpçi kırallıklar devrinde (650—200 m. ö.) tesir eden bu bozkır san'atında, her ne olursa olsun, türklerin — belki daha doğru bir tâbir ile — „prototürklerin" mühim bir hissesi olduğu muhakkaktır. İşte bu bozkır san'atı mahsûllerinde, nâdir olmakla beraber, arslan motifine tesadüf edilmektedir: Kelermes'te çıkan san'at eserleri arasında bir keçiyi parçalayan bir arslanı tasvir eden altın bir kupa vardır ki, mutahassıslar tarafından, skit eseri olmaktan ziyade, babilonya san'at dâiresine mensup addediliyor; kemer tokası olduğu tahmin edilen ve Tibet'in şimâl-i şarkîsinde bulunan bir plâka üzerinde, başını sola çevirmiş ve bacakları üzerine oturmuş, gür yeleli bir arslan resmi vardır. Demek oluyor ki, türkler eskiden beri arslanı bir san'at motifi olarak kullanmışlardır (bu hayvan uslûbu meselesi hakkında başlıca bk. M. İ. Rostoytzeff, *Le centre de l'Asie, la Russie, la Chine et le style animal*, Seminarum Kondakovianum, Prag, 1929. *Eurasia Septentrionalis* mecmuasında, bu mesele hakkında, en mühim tetkiklere tesadüf olunur. René Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, 1938'de bu hususta oldukça iyi bir hülâsa ve bibliyografik mâlûmat vermiştir). Sâsânîler devrindeki ve daha evvelki iran san'at eserlerinde arslan motifinin ehemmiyeti mâlûm olduğu gibi, islâm fâtihleri tarafından bir tılsım zannedilen ve bulunduğu şehir kapısına *Bāb al-asad* ismini verdiren Hemedan'daki arslan heykeli meşhurdur (Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, nşr. Barbier de Meynard, IX, 21 v.d.). Halep'te bir kazı esnasında bulunan siyah taştan bir arslan heykeli de aynı suretle bir tılsım addedilmişti (İbn Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ mamlakat Ḥalab*, Beyrut, 1909, s. 66, 125). Budist resimlerinde, Tibet stûpalarında da arslan motifinin son zamanlara kadar kullanıldığı mechûl değildir (Georges de Roerich, *Sur les pistes de l'Asie Centrale*, Paris, 1933, s. 15, 133). Bütün bu izahlardan sonra, islâmiyetten evvelki türk san'atında arslan motifine ehemmiyet verilmiş olmasının sebepleri kendiliğinden meydana çıkıyor. Yalnız orta Asya'daki türk şûbelerinde değil, garba ve cenub-i garbîye gelen türk şûbelerinde de arslanın bir san'at motifi olarak kullanıldığını, proto-bulgarların (yâni türk-bulgarların) bıraktıkları bâzı eserlerden anlıyoruz (Géza Fehér, *Les Monuments de la culture protobulgare*, *Archaeologia Hungarica*, Budapest, 1931, VIII, 115).

Türkler, islâmiyet dâiresine girdikten sonra da, hâkim oldukları yerlerde arslan motifi kullanmaktan geri durmadılar: Aḥmed b. Tolun, IX. asırda yaptırmış olduğu Ḳataya kalesinin yedi kapısından birine iki arslan heykeli koydurduğu gibi (Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 314—316), XIII. asırda Malik al-Ẓāhir Baybars, bahçesinin kapısına, aynı suretle iki heykel koydurmuştu ki, bunlar şimdi Kahire'de arap san'atı müzesinde teşhir edilmektedir. Aşağıda göreceğimiz vecihle, arslanı ş a h s î a r m a olarak kabûl eden bu hükümdarın koyduğu bu heykeller, belki bununla da alâkalıdır (Yakoub Artin, *ayn. esr.*, s. 60). Anadolu Selçukîleri devrine âit taştan bir arslan heykeli (bk. H. Glück, *Die beiden „sasanidischen" Drachenreliefes* (Grundlagen zur seldzchukischen Skulptur), Neşriyat-ı müze-i humâyun, IV, İstanbul, 1917, levha V, 1), sonra Anadolu'da muhtelif devirlere âit türk mimarî âbidelerinde rastlanan arslan kabartmaları, bütün bunlar yukarıki mutalâaları kuvvetlendiren delillerdir.

VI. H u k u k î t i m s â l l e r d e (emblème). Türklerin, arslanı, sâdece bir san'at motifi değil, hukukî bir timsâl olarak da, bayraklar, sikkeler ve armalar üzerinde kullandıklarını biliyoruz. Türklerden başka bâzı kavimlerin de arslan motifini bu yolda kullandıkları, meselâ mithraizmin sembolleri arasında arslanın bulunduğu mâlûmdur. Firdevsî, *Şāh-nāme*'de, eski İran kahramanlarının cenklerini anlattığı sırada, onlardan bâzılarının, üzerinde arslan resmi bulunan bayraklar taşıdığını söyler (msl. Gōdarz'ın bayrağı; bk. frans. trc. J. Mohl, II, 134, 604). Asadī, *Garşāsb-nāme*'de, üzerinde siyah bir ejderha resmi ve könderinde, başında bir ay bulunan, altından bir arslan şeklini muhtevî bayraktan bahseder (bk. Cl. Huart, *Le livre de Gershāsb*, Paris, 1926, I, 136). Mamafih âsûrîlerde ve hititlerde olduğu gibi, Ahamenîler'den Sâsânîler'in son zamanlarına kalar, İran san'atında da çok kullanılan bu motifin, her hangi bir sülâlenin veya hükümdarın alâmeti olduğuna dâir, hiç bir delil yoktur. Acaba Firdevsî, kendi zamanında kullanılan muhtelif Gaznevî bayraklarını görerek, İran destanının kahramanlarına o türlü bayraklar mı isnad etti? Gaznevî ordusunda üstünde arslan resmi bulunan bayraklar kullanıldığını [bk. BAYRAK] bildiğimiz için, Firdevsî'nin böyle bir anakronizm yapmasına pek âlâ ihtimâl verilebilir. Acaba Gaznevîler bunu — hâkim oldukları sahalarda her hâlde devam eden — eftalit an'anelerinden mi aldılar? Yoksa, kendilerini İran şâhinşahlarının vârisi saydıkları için, Sâsânîler'den mi iktibasta bulundular? Bu hususta şimdilik kat'î bir şey söylenemez. Gerçi M. Reinaud (*Description des monuments musulmans*, Paris, 1828, II, 431 v.d.), arslanın çok eski zamanlardan beri İran'ın timsâli gibi sayıldığını, Chardin'e de istinaden, söylemektedir; hattâ Zendavesta'ya göre, hayatın sembolü ve ilk yaratılmış mevcut olan boğa ile arslanın mücadelesini gösteren eski san'at eserlerinde arslanın dâima muzaffer olarak gösterilmesini de buna isnat etmektedir. Lâkin bu hususta, mithraizm sembolleri arasında arslanın da bulunduğundan başka bir şey bilmiyoruz. Bu bakımdan Gaznevî bayraklarındaki arslan timsâlinin nereden geldiği şüpheli kalıyor. Bunun gibi, Mısır'da Fatimîler devrinde hükümdarın alâmetlerinden h i l â l i n içinde, sarı ve kırmızı renkte arslan resimli kumaş bulunduğunu biliyorsak da, bu hukukî bir timsâl olmayıp, belki de Tolunîler devrinden kalma bir an'anedir (İnostrantsev, *Zapis. vostoç. otdel. imp. rus. arḫeol. obçş.*, Petersburg, 1906/1907, XVII, s. 72).

W. Eberhard'ın, çin kaynaklarından çıkararak, bana vermek lûtfunda bulunduğu bâzı mühim kayıtlar, ilk müslüman türk sülâlelerinde arslanın hukukî bir remz veya sâdece bir san'at motifi gibi kullanılmasında, Sâsânî tesirinden başka, islâmiyetten evvelki türk devletlerinin tesirini de aramak lâzım geldiğini anlatıyor. Yukarıda, unvanlardan bahsederken, Kuça hükümdarının altın bir arslan tahtı üzerinde oturduğunu söylemiştik (*Wei-shu*, 102, s. 2128 a). Çin kaynaklarında, 450 (m. s.) senesine âit olan bu kayda ilâve olarak, yine aynı yıllarda orta Asya'da Su-lo hükümdarının altın arslanlı bir külâh taşıdığından (*ayn. esr.*, 102, s. 2128 b), milâdî 530 senelerinde T'u-yü-hun hükümdarının altından bir arslan tahtı üzerinde oturduğundan (*ayn. esr.*, 102, 2126 a), T'ang sülâlesi zamanında, arslan maskesi giyilerek, yapılan bir arslan dansından da bahsedilmektedir. Bütün bu vesikalar, müslüman Karahanlılar'da gördüğümüz arslan unvanının menşe'ini aydınlattığı gibi, arslanın hukukî bir remz veya sâdece bir san'at motifi olarak kullanılmasında, yalnız Sâsânî an'anesinin değil, eski türk an'anesinin — belki daha kuvvetli olarak — hesaba katılması lâzım geldiğini isbat edebilir.

Büyük Selçukîler ve halefleri devrinde selçuk ordularında kullanılan türlü türlü bayraklar arasında, üzerinde arslan resmi bulunan bayrakların da bulunduğunu, onlar ile muasır İran şâirlerinin bir çok şiirlerinden anlıyoruz. Hattâ yine aynı şâirler, o devirde çetrlerin, serâperdelerin, halıların ve duvara asılan kumaşların üzerinde de aynı motife tesadüf edildiğini, şadırvanlarda (hâlâ arslan ağzı dediğimiz) taştan bâzı eşya üzerine de mâdenden arslan heykelcikleri konulduğunu söylüyorlar (Azraḳī, Anvarī, Camal al-Dīn 'Abd al-Razzāḳ, Kamāl İsfahānī, As'ad-i Gurgānī, Amīr 'Imādī, Niẓāmī, Sa'dī v.s.). Orta çağ Avrupa'sındaki bir âdeti takliden, şahsî arma kullanan memlûk emîrleri ve hükümdarları arasında, Malik al-Ẓāhir Baybars'ın arslanı, orta çağda bir çok garp hıristiyan sülâlelerinde ve Balkan devletlerinde olduğu gibi, arma olarak kullanıldığını biliyoruz. Barsın arslan ile alâkası göz önüne alınırsa, arslan gibi dâima muzaffer olan bir kahraman hükümdarın neden, arma olarak, bu yenilmez hayvanı tercih ettiği kolayca anlaşılır. Baybars, bu arslan şeklini yalnız yaptırdığı binalarda ve kendisine mahsus eşyada değil, Maḳrīzī'nin ifadesine göre, bastırdığı gümüş paralarda da kullanmıştır. Mamafih bu âdeti, yâni şahsî armanın sikkeler üzerine konulmasını, yalnız islâmlarda değil, hıristiyan devletlerde de görüyoruz. Küçük Ermenistan'da Rupenler âilesine mensup kırallardan Leon (yâni „arslan") adını taşıyanlar, bu hayvanı arma olarak kabul etmişler ve bunu sikkeleri üzerine de koymuşlardır (krş. J. de Morgan, *Histoire du*

peuple armenien, Paris, 1919, s. 193). XIV. asırda İskenderiye şehrine mahsus bayrağın üstünde görülen siyah arslan nakşının her hâlde Baybars arslanı ile bir alâkası olmadığı muhakkaktır (*Book of the Knowledge*, Works issued by the Hakluyt Society, 2. ser., nr. XXIX, London, 1912, levha II).

Sikkelerin üzerine arslan resmi konulması, islâm sülâlelerinde bilhassa türkler ile başlar. Anadolu'daki Danişmendliler'in bâzı sikkelerinde arslan bulunduğu gibi, Artuklular'da, İlhanîler'de, hattâ Osmanlılar'da (iptidâ Fatih devrinden başlıyarak), Safavîler ve Kaçarlar'da arslan nakışlı sikkelere tesadüf olunur (bk. İstanbul arkeoloji müzesi meskûkât katalogları). Fakat bunun ne sülâlenin, ne de hükümdarın hususî bir remzi, bir alâmeti olmadığı, hemen kat'iyetle, söylenebilir (şark tetkiklerinin henüz ilerlememiş olduğu bir devirde, fransız müsteşriki Pétis de la Croix, moğul sikkeleri üzerindeki bu hayvan resimlerinin ve o arada arslanın, bu paraların basıldığı yılı on iki hayvan takvimine göre gösteren bir işaret gibi telâkki etmiş ve sonradan Tiesenhausen gibi bâzıları da buna ihtimâl vermişlerse de, bunun esassızlığı meydandadır; bk. Osman Turan, *On iki hayvanlı türk takvimi*, İstanbul, 1941, s. 58 v.d.). Çünkü aynı sülâlenin, hattâ aynı hükümdarın, üzerinde türlü türlü nakışları ihtiva eden sikkelerine rastlanmaktadır: ejderha, at, tavşan, kartal, iki başlı kartal, ay, güneş, yıldız, yahut arslan ile başka hayvanlar, arslan ile güneş (şîr-u ḫürşîd) v.s. Arslan ile güneşin kullanılmasından, bir az aşağıda, ayrıca bahsedeceğiz. Türk sikkelerinde asıl hukukî mâhiyette olan remzler, sülâlenin mensup olduğu kabîlenin alâmeti olan damgalardır: Salgurlar'ın sikkelerindeki salur damgası, Zengîler'in sikkelerindeki avşar damgası, Artuklular'ın sikkelerindeki kayı damgası, Akkoyunlu sikkelerindeki bayındır damgası, Kırım hanlarının sikkelerindeki tarak damga v.s. gibi. Bir de bâzı sülâlelerin sikkelerindeki turalar, hükümdarın şahsî alâmeti olmak üzere, hukukî bir timsâl mâhiyetini hâizdir. Bayrakların üzerinde de, msl. Karakoyunlu bayraklarındaki kara koyun ve Akkoyunlu bayraklarındaki ak koyun resimleri, sülâlenin mensup olduğu boy ve oymağın birer remzi olmak bakımından, hukukî mâhiyeti hâiz sayılabilir.

Lâkin yukarıdan beri verdiğimiz mâlûmat, Sultan Baybars'ın şahsî arması müstesna olmak üzere, islâm devletlerinde sikkeler ve bayraklar üzerindeki arslan resimlerinin hiç bir zaman hukukî bir remz sayılamayacağını açıkça göstermektedir. Bunu, mithraizm tesiri ile, islâmdan evvelki İran'da ehemmiyet kazanan bir an'anenin islâmiyet devrinde de, bir san'at motifi olarak, devamı şeklinde izah etmek daha doğrudur. Mamafih türkler arasında arslana büyük ehemmiyet verilmesi ve onun türk efsânelerine ve hükümdarların titülatürüne girmesi gibi sebepler, bu Sâsânî an'anesinin kolaylıkla ve kuvvetle kabul edilmesinde elbette mühim bir âmil olmuştur (islâm olmayan türkler arasında da arslanın ehemmiyeti hakkında şu küçük misâli verelim: XIII. asır başlarında Macar kırallığına iltica eden kumanların arması, üstünde yıldız ve altında dolmağa yaklaşmış bir ay bulunan yeşil bir zeminde, hücum vaziyetinde taçlı bir arslandan ibarettir. 1235'te tahta geçen macar kıralı Bela IV. „kumanlar kıralı" (*comaniae rex*) unvanını da alınca, Macaristan armaları arasına kumanların armasını da ithal etti. Macarlarda bu kuman armasının 1608 ve 1746 yıllarında kullanıldığına dâir kayıt vardır (Çyarfas István, *Jászkúnok Törtenete*, II, Kecskemet, 1873, s. 257). Moğullar devrinde payzaların [b. bk.] üzerine mücessem arslan resimleri konulduğunu ve bunlara arslan başlı payza (farsça kaynaklarda: *pāyiza-i sarşîr*) denildiğini biliyoruz ki, bu, sâir bir çok şeylerde olduğu gibi, bu hususta da islâm türk medeniyetinin moğullar üzerindeki tesirini göstermektedir.

VII. Arslan ve güneş (*şîr-u ḫürşîd*). Arslan motifinin güneş ile birlikte kullanılması, yâni şîr-u ḫürşîd, menşe'i en eski Mezopotamya medeniyetlerine kadar çıkan bir an'anedir ki, bunun astrolojik mâhiyeti E. Drouin (*Les Symboles astrologiques sur les monnales de Perse, Gazette Belge de numismatique*, 1901) ve E. Herzfeld (*Der Thron des Khosro*, Jahrb, d. Pr. Kunstsammlungen, 1920, s. 123) gibi âlimler tarafından izah olunmuştur. Mezopotamya ve Mısır'dan Yunan ve Roma'ya kadar yapılan ve orta çağda bütün islâm dünyasına hâkim olan bu astrolojik telâkkiye göre, güneş, ay ve güneş manzûmesine dahil sâir yıldızlar, on iki burcu temsil eden hayvanların biri ile alâkalıdır ve işte güneş arslan (asad) burcu ile alâkalı olması, bu iki motifin birlikte kullanılmasının asıl sebebidir. Eski Mısır'da da esed burcu güneşin evi diye mârûftur. Bu suretle güneş esed burcunda bulunduğu sırada doğanların zâyicesi, arslan ve güneş mürekkep motifi ile alâkalı olur ki, Nemrud dağında Antiochus'a âit olan oyulmuş arslan ve güneş resmi, bu telâkkiyi gösteren eski bir zâyiceden başka bir şey değildir. Herzfeld tarafından izah edilmiş olan Cezire barölyefleri de yıldızların burçlar ile münasebetini gösteren bir vesikadır. Bu an'anenin müslümanlarda da devamını biliyoruz (msl. A. Galland, *Kitāb al-manşūb* adlı

farsça bir kitapta, güneşin yanında bir arslan resmi olduğunu söylüyor; bk. *Journal d'Antoine Galland*, Paris, 1881, I, 46 v.d.).

İslâmiyetten evvel bâzı İran sülâlelerinin sikkelerinde görülen arslan ve güneş müşterek motifinin, gerek san'at eserlerinde, gerek sikke ve bayrak gibi resmî mâhiyeti hâiz şeylerde mevcudiyetini, islâmiyetten sonra iptida selçukîler zamanında görüyoruz: Houtoum Schindler, Kerman selçukîlerinin hâkimiyeti altında bulunmuş olan Ḳays adası harâbelerinde bulunan bir vazo üstünde bu timsâle tesadüf edildiğini söylüyor. Artuk-oğullarının Mardin şûbesine âit bâzı sikkelerde rastlanan bu timsâl, Anadolu selçuk sultanı Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'in (1236—1246 =634—644) gümüş paralarında da mevcuttur. Bunun, ikinci zevcesi olan gürcü prensesine karşı beslediği aşkın bir remzi olduğunu ve sırf bu maksat ile sikkelere konduğunu söyleyen müverrih Abu'l-Farac (*Muḫtaṣar al-duval*, Beyrut, 1890, s. 447)'in bu ifadesi, müverrihlerin ve meskûkâtçıların eskiden beri dikkatini çekmiştir.

Bugün İran'ın millî alâmeti sayılan şîr-u ḫürşîd'in menşe'ini burada bulduğunu zanneden Kasravî Tabrîzî (*Tārīḫça-i şîr-u ḫürşîd*, Tahran, 1309; bunun bâzı ilâveler ile bir hulâsası, Walter Hinz tarafından, *ZDMG*, 1937, I, 91'de neşredilmiştir; bu hulâsanın türkçe tercümesi için bk. *Ülkü*, 1938, XII, sayı 68, s. 101—108)'den evvel bu kaydın iptida A. Miconn tarafından meydana çıkarıldığını söyleyen Mahdî Behrāmî, bunun Y. Artin tarafından ve daha evvel de İsmail Gâlib Bey tarafından neşredildiğini ve Deguignes (*Recherches sur les carreaux de revêtement lustré dans la ceramique persane du XIIIe au XVe siècle*, Paris, 1937, s. 105) zamanından beri umumiyetle mâlûm olduğunu bilmiyor. Mamafih Abu'l-Farac'in bu izahı bir efsâneden ibaret olup, Selçuk hükümdarının bu hususta ya eski an'aneye ittibâ ettiği yahut astrolojik düşünceler ile hareket eylediği tahmin olunabilir; esasen bu sikkenin üzerinde ayrıca iki iri yıldız nakşı bulunması da bunu te'yit etmektedir. Bu sikkeden sonra, kronoloji sırası ile, arslan ve güneş motifini 665 (1267) tarihli bir çini üzerinde görmekteyiz (Bahrāmî, *ayn. esr.*, s. 104). Müellif, şekil benzeyişi itibarile de, bugünkü İran şîr-u ḫürşîd'inin esasını buna istinad ettirmektedir. Bunlardan sonra ilhanî hükümdarlarından Ulcaytu ile Abū Sa'îd'in sikkelerinde arslan ve güneş motifine tesadüf edilir. Behrāmî, Şams Kāşānî [b. bk.] tarafından XIV. asır başlarında yazılan *Şahnāme-i İlḫānî*'nin Paris millî kütüphanesindeki yazmasında mevcut bir minyatürde bulunan üstü şîr-ü ḫürşîd resimli bir bayraktan da bahsediyor; ona göre, bu nusha her ne kadar 1422—1423'te istinsah edilmişse de, minyatürler asıl orijinal nushanın aynen taklidi olduğundan, bu bayrağın da o devre âidiyeti icap eder ve esasen tertip şekli itibariyle, bütün bu ilhanî devri şîr-u ḫürşîd'leri birbirinden farksız gibidir (*ayn. esr.*, s. 106). Hâlbuki İstanbul'da Hamidiye kütüphanesinde (Lala vakfı, nr. 354) diğer bir nushası bulunan bu eserin o nushadaki mükemmel minyatürleri arasında moğul bayrağını gösteren bir levha vardır ki, üzerinde arslan ve güneş motifi mevcut değildir. XIV. asırda yapılmış moğul tarihine âit bâzı minyatürlerdeki bayraklarda bu motife rastlanmadığı gibi, muhtelif moğul imparatorluklarının bayraklarına âit tarihî rivâyetlerde de buna tesadüf olunmuyor. Bu bakımdan, Bahrāmî'nin bu mutalâası tamamiyle çürüktür. Buna rağmen, ilhanî sikkelerindeki bu motifin bâzı ilhanî bayrakları üzerinde bulunması, hattâ Celâyirler'in ve Timurîler'in bâzı bayraklarında da aynı an'anenin devam ettirilmiş olması imkânsız değildir. Nitekim, Timur devrine âit olarak, Castilia kıralının sefiri Clavijo'nun mühim bir rivâyetini biliyoruz: o, Semerkand'da Timur'un yaptırdığı saraylarda, müselles şeklinde istif edilmiş üç küçük daire üstünde arslan ve güneş alâmeti gördüğünü kaydetmektedir (Clavijo, *Embassy to Tamerlan*, trc. G. le Strange, London. 1928, s. 208, 357); Hinz, Clavijo'nun *Historia del Gran Tamerlan* (Sevilla, 1582) adlı eserine dayanarak, „Keş (Şehr-i Sebz)'teki sarayın kapısının üstünde güneş içerisine resmedilmiş bir arslan" tasviri gördüğünü söylüyor. Adı geçen makalede ne Kasravî ne de Bahrāmî bu rivâyeti görmemişlerdir. Bu kayda dayanarak, şîr-u ḫürşîd'in Timur'a âit bir arma olduğunu iddia eden L. Bouvat (*Essai sur la Civilisation des Timourides*, *JA*, nisan-haziran 1926, s. 202; tafsilât için bk. mad. BAYRAK), şüphe yok ki, aldanmıştır. İran'ı fetheden Timur, bu alâmeti, belki de İran moğullarının da vârisi olduğunu göstermek maksadı ile, benimseyip kullanmıştır. Timur'dan sonra, Akkoyunlular'dan Erzincan emîri Kılıç Arslan'ın bir sikkesi üzerinde bu motifi görmekteyiz (bk. Ahmed Tevhid, *Maskūkāt-i ḳadîma-i islāmîya kataloğu*, İstanbul, 1321, s. 511). Bu şehzâde, Akkoyunlu devletinin müessisi Karayülük Osman'ın kardeşi Ahmed'in oğludur. Bu sikkeden haberi olmayan Hinz, bu sülâlenin ikinci hükümdarı Ḥamza b. 'Osmān'ın Berlin'deki bir sikkesi üzerinde arslan ve güneş motifi bulunduğunu söyleyerek, bunu „hayrete şâyân bir keşif" addediyor. Akkoyunlular'ın sikkelerinde umumiyetle kullanılan damganın bunların mensup olduğu

Bayındırlar'a âit çok eski bir oğuz damgası olduğunu anlamayan Hinz, şîr-u ḫurşîd motifini İran memleketinin bir timsâli adetmekle, çok garip bir mantıksızlığa düşmektedir: bir taraftan bu motifi taşıyan sikkelerin 1437—1444 (bu yıllar yanlıştır, bk. AKKOYUNLULAR) 'te Akkoyunlu hükümdarı olan Ḥamza b. 'Oşmān'a âit olduğunu söylerken, diğer taraftan bu timsâlin, Karakoyunlu hükümdarı Cihānşāh'ın Uzun Ḥasan tarafından mağlûp edilerek, İran Akkoyunlu hâkimiyetine geçtikten sonra, (1467) kullanılmağa başladığını ve binaenaleyh İran'ın bir remzi olduğunu ifade etmesi, pek açık bir tenakuzdur. Yukarıdan beri verilen izahattan kolayca anlaşılabilir ki, arslan ve güneş, ne Akkoyunlular'ın ne de İran'ın bir alâmeti değildir; onlar, bâzı sikkelerinde bu eski astrolojik motifi tesadüfen kullanmakla, sâdece eski bir an'aneyi devam ettirmişlerdir, Bunu hukukî bir timsâl değil, belki de darphanede çalışan ustaların keyfine bağlı bir san'at motifi saymak, şüphesiz daha doğru olur. Akkoyunluların hakikî remzleri, umumiyetle kullandıkları bayındır damgası ve ak koyun şeklidir.

Safevîler devrinde arslan ve güneş motifinin istimâli hakkında Kasravî mühim mâlûmat vermektedir. Ona göre, Şāh İsmā'îl devrinde bu motife tesadüf edilmiyor; halefi Şāh Ṭahmāsb'ın güneş ve koç motifli bâzı bakır sikkeleri, onun zâyicesinin, *Tārīḫ-i cihān-ārā*'da da tasrih edildiği gibi, hamel burcuna tesadüf etmesinden dolayıdır (Hind hükümdarı Cihāngīr'in de aynı motifi taşıyan bir sikkesinden W. Hinz bahsediyor). Demek oluyor ki, bu motif tamamiyle astrolojik bir mâhiyettedir ve hükümdarın zâyicesini temsil etmektedir. Safevîlerde, iptida büyük Şāh 'Abbās zamanında, arslan ve güneş motifine rastlıyoruz. Sikkeleri üzerinde arslanı, başka hayvanlar ile beraber, gösteren motiflerden başka, fil, tavus v. s. hayvan resimleri de mevcut olan bu hükümdar, anlaşılıyor ki, bu arslan ve güneş motifini, eski an'anenin bir devamı olarak, kabul etmiştir. Çünkü tâlii sünbüle burcu ile alâkalı olduğuna nazaran, bunu bir zâyice timsâli olarak telâkki edemeyiz. Bundan sonraki hükümdarlar zamanında, bu motifi taşıyan bâzı bakır sikkelere tesadüf edilmesi, yukarıdan beri anlattığımız vecihle, darphanelere mahsus bir an'anenin devamından başka bir şey değildir. XVIII. asır başlarında bir Safevî bayrağı üzerinde — tıpkı Kayḫusrav II.'in sikkesindeki tarzda — arslan ve güneş motifine rastlanması (bk. Maurice Herbette, *Une Ambassade persane sous Louis XIV*, Paris 1907; burada Safevî bayrağını ihtiva eden iki resimden birisi, daha evvel Bopp'un *Les Introducteurs des Ambassadeurs*, Paris, 1907 adlı eserinde de neşredilmiştir), bunun Safevîlere âit bir timsâl olduğunu gösteremez ve sikkelerde olduğu gibi, bunda da eski bir san'at motifi an'anesinin devamından fazla bir şey görülemez. Behrāmī, seyyah Adam Olearius'un XVII. asırda İsfahan'da ve başka yerlerde bir takım binalar üzerinde şîr-u ḫurşîd tasvirine rastladığını söylüyor (bk. *Jaurnal de Téhéran*, nr. 956; mamafih ayn. mll. yukarıda adı geçen eserinin bir haşiyesinde, yine Olearius'tan naklen, İran'ın millî alâmeti olarak, yalnız arslanı gösteriyor, s. 106). Yukarıdan beri verdiğimiz mâlûmattan sonra, yabancı seyyahın bu mutalâasını ciddî olarak telâkki edemeyiz. Nitekim Safevîlerden sonra efganlı Aşraf'in 1138 (1725/1726)'de Bagdad'ta basılmış bir sikkesinde de bu motifin bulunması, onun hukukî bir alâmet olduğuna delil teşkil edemez. Meşhur seyyah Chardin (*Voyages*, III, 181)'in sâdece arslanı İran'ın timsâli sayması da Olearius'un iddiası kabilinden olup, bizim bildiğimize göre, başka vesikalar ile te'yit edilmemektedir.

İran'da Kaçar hanedânının hâkimiyet tesisine kadar geçen uzun asırlar esnasında, nâdir ve tesadüfî olarak, kâh bir san'at motifi, kâh bâzı hükümdarların zâyicelerinin timsâli gibi, kullanılan ve hiç bir suretle bir sülâlenin yahut bir memleketin resmî mâhiyette alâmeti olmayan arslan ve güneş motifi, iptida Fatḥ 'Alī (1797—1834) tarafından, İran'ın resmî alâmeti olarak, kabul edildi; ve hukukî bir timsâl mâhiyetini aldı. Elimizde bunu kat'î surette gösteren muhtelif vesikalar vardır: Langlès (*Notices sur l'état actuel de la Perse*, Paris, 1818, s. 192 v.d.), arslan ve güneşin, İran devleti için, bir „nişan", „arma" olup, bunun eski İran'ın ateş ve güneş ibadetinden geldiğini ve nihayet Fatḥ 'Alī Şāh'ın osmanlı devletini taklit ederek, ecnebilere mahsus olmak üzere, mihr-u şîr adlı bir nişan ihdas ettiğini söylüyor. Bundan sonra Dubeux (*La Perse*, Paris, 1841, s. 462), İran sancaklarından bahsederken, bunların üzerine şîr-u ḫurşîd ile zu 'l-fiḳār [b. bk.] resimleri konulduğunu, padişahın sarayında da bu iki resme tesadüf dildiğini, İran şahının İran büyükleri ile ecnebilere verdiği nişanların üstünde bu nakışların bulunduğunu kaydediyor. Bu nişanın sonradan nasıl şîr-u ḫurşîd adını aldığını ve üzerindekini arslan resminde ne gibi değişiklikler yapıldığını anlatan H. Schindler, bu nişanın ihdasına âit nizamnâmede, „güneş esed burcunda bulunduğu zaman kemâline vasıl olduğu cihetle, arslan ve güneş motifinin bu azamet ve irtifaa bir timsâl

olmak üzere kabul edildiğine" dâir bir kayıt bulunduğunu tasrih eylemekte v.s. İran nişanları ile bayraklar üzerindeki arslan şekillerinden bahsetmektedir (Y. Artin, *ayn. esr.*, s. 68 v.dd.). Fatḥ 'Alī Şāh'tan başlayarak, sikkeler üzerinde de tesadüf edilen bu arslan ve güneş motifi, sonradan arslanın eline bir kılıç (zülfikar) verilmek suretiyle, son ve kat'î şeklini almış ve İran devletinin resmî alâmeti olmuştur ki, Kasravî bunun Nāṣir al-Dīn Şāh devrinde olduğunu söylüyor (*ayn. esr.*, s. 28). Evvelce yere yatmış olan arslanın ayakta ve elinde kılıç ile birlikte nakşedilmesi ise, 1842'de başlamıştır. Buna rağmen, garp medeniyeti tesiri altında, devletin resmî arması olmak üzere, eski arslan ve güneş motifinin Fatḥ 'Alī Şāh devrinden beri kullanılmağa başlandığı muhakkaktır. Kaçarlar'ın ilk devirlerinde İran bayrağı üzerinde nakşedilen şîr-u ḫurşîd'in şeklini anlamak için bk. Kotzebüe, *Voyage en Perse*, trc. M. Breton, Paris, 1819, s. 90. Ne Kasravî ne de Hinz bu güzel ve mühim vesikayı görmemişlerdir. Fatḥ 'Alī Şāh devrinde şîr-u ḫurşîd'in bayraklarda kullanılmasına dâir edebî bir vesikayı ihtiva eden şu küçük makaleyi de zikredelim: *Mecelle-i şark*, nr. 5, zilhicce, 1349, s. 285 v.d..

Bibliyografya: Mevzuumuzu, gerek doğrudan doğruya ve gerek dolayısiyle, alâkalandıran eserler, makale içinde ayrı ayrı gösterilmiştir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ARSLAN. ARSLĀN B. SELÇŪḲ (?—1039?), Selçukîlerin ceddi olan Selçuk'un büyük oğludur. Arslan'ın bir çok eserlerde İsrā'īl namı ile zikrolunduğu da vâkidir. Arslan isminin başına bâzan *yabġū* (bâzı eserlerde yanlış olarak *bīġū*) kelimesi konur; fakat bu unvan, aynı zamanda, Selçuk'un Mūsā adındaki diğer bir oğluna da verilmiştir. Bayhaḳī tarihinin elimizdeki kısmında, bu isimlerden ne biri ne de diğeri mevcuttur. Selçuk'un oğullarının isimleri Kitab-ı Mukaddes'te geçen isimlerdendir (İsrā'īl, Mīkā'īl, Mūsā ve Yūnus; son isim her eserde zikredilmemiştir). Bu isimler, Chwolson'un bize tanıttığı süryânî-nesturî mezarlığındaki kitâbeler ile de sâbit olduğu vecihle, Yedi-Su eyaletinde sâkin bulunan türk aşiretleri arasında hıristiyanlığın haylı taammüm etmiş olduğu zamandan kalma hatıralar olsa gerektir. Bk. Barthold, *Zapiski vostoç. otd. imper. russk. arḫeol. obşç.*, 1894, s. 18 v.dd. Fakat islâm eserlerine göre, Selçuk'un daha evvel, islâm dinini kabul ettiği zannolunmaktadır. Her hâlde biz Selçukîleri, IV. (X.) asrın bidayetinde, Nûr-Buhara'ya yerleşmiş buluyoruz. Arslan'ın o zaman âile reisi olduğu görülüyor. Maiyetinde bir haylı süvari bulunduğu ve civardaki hükümdarların, bu tehlikeli komşuları kendi düşmanlarına karşı sevketmeğe muvaffak olamadıkları anlarda, başlarından defetmek istedikleri de mâlûmdur. 416 (1025)'da gazneli Maḥmūd Māverâünnehr'e geldiği vakit, Karahan âilesinden Kadır Han ile bir ittifak akdetmiştir. Selçukîler meselesi müzakere olunarak, ancak bir kaç sene sonra, 420 (1029)'ye doğru, tatbik olunan ve Arslan'ı esir ederek, onun türk askerlerini dağıtmak esasını ihtiva eden plânı Maḥmūd o sırada hazırlamıştır. Bu aşiretlerin dağıtılarak, bakiyesinin Horasan'a yerleştirilmeleri ve esir edilen reisleri vasıtası ile, itaat altında tutulmaları tasavvur olunmuştu. Bu plânın mâhirane bir surette tanzim edilmiş olmasına rağmen, gazneliler için mühlik neticeler doğurduğu mâlûmdur. Zira Horasan'a naklolunan türk talancıları, memleketi yağma ve gârete koyulmuşlardır. Bunlar, Ceyhun ırmağının öte tarafından yeni aşiretlerin gelmesi ile, mütemadiyen kuvvet bularak, bir türlü itaat altına girmiyorlar ve esaret altında bulunan Arslan'a hiç ehemmiyet vermiyorlardı. Arslan, Ḳālincar kalesinde, nezaret altında yaşadı ve 430 (1038/1039)'da vukû bulduğu zannedilen vefatına kadar, burada kaldı. İki oğlundan en ziyade tanınmış olanı Kutulmuş [b. bk.], Anadolu Selçukîlerinin ceddidir.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), IX, 266, 323; Mīrḫond, *Historia Seldschukidarum* (nşr. Vullers), s. 17 v.dd.; *JRAS*, 1902, s. 587; Barthold, *Turkestan v epoḫu mongolsk. naşestv.*, I, 283 v.dd.

ARSLAN ARGUN. ARSLĀN ARḠŪN (?—1096), Selçukî hükümdarı Alp Arslan'ın oğludur. Kardeşi Melikşah'ın zamanında, Horasan'ın bir kısmında vâli bulunuyordu. Onun 1092 (485) tarihinde, genç yaşta ölmesi üzerine, Merv, Belh, Tirmiz, Nîşâpûr ve Horasan'ın diğer şehirlerini de idaresi altına almıştır. Melikşah'ın halefi olan Berkyaruk, bidayette kendisini bu havâlide serbest bırakmıştır. Fakat bu dostâne münasebetler, ancak Niẓām al-Mulk'ün oğlu Mu'ayyad al-Mulk'ün vezir kaldığı müddetçe devam etmiştir. Mu'ayyad azledilince, Berkyaruk Horasan'a Alp Arslan'ın diğer oğlu Böribars'ı gönderdi. Fakat bu zat muvaffak olamayarak, pek az sonra biraderi tarafından yakalandı ve onun emri ile 1095 (488) tarihinde boğduruldu. Bununla beraber, Arslan Argun'un hükümdarlığı çok sürmedi; zira ertesi senenin sonunda, kölelerinden birinin hançeri ile öldü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), X, 178 v.dd.; Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldj.*, II, 256 v.dd.; Mīrḫond, *Historia Seldschukidarum* (nşr. Vullers), s. 154 (136).

ARSLAN-HAN. ARSLĀN-ḪĀN, MUḤAMMED B. SULAYMĀN (?—1132?), Karahan sülâlesinden olup, Mâverâünnehr hükümdarıdır. Babası Sulaymān Tigin, „büyük" Tamğaç-Ḫān İbrāhīm'in torunudur ve bu ülkede 1097 (490) tarihine doğru Sultan Berkyaruk'a tâbi olarak, pek az bir müddet, hüküm sürmüştür. Türkistan'dan gelen Ḳadır Han Cabrā'il tarafından Mâverâünnehr'in fethinden sonra, genç yaşta olan Muḥammed, Horasan'a kaçmıştır. Karahan sülâlesine mensup olan bu emîrin Sultan Sancar'a mâğlûbiyetinden sonra, 1102 (495) tarihinde, Arslan-Han unvanı ile, Semerkand beyliğine getirildi. Uzun mücadeleleri müteâkip, memlekette âsâyişi tesis etti. Ekseriya damadından imdat istemeğe mecbur kalıyordu. Damadı da türk hassa askerleri ile dinî reislerden mürekkep olan muharrikleri Merv'de kalebent etti. Bununla beraber Arslan-Han'ın, memlekette medeniyetin terakkisi için, pek büyük gayretler sarfettiği anlaşılmaktadır. Narşaḫī, *Tārīḫ-i Buḫārā*'nın zeylinde, gerek bu şehirde ve gerek etrafında halkın istifadesine tahsis edilmek üzere, bir çok binalar yaptırdığını kaydeder. Aynı zamanda 12.000 köleden mürekkep bir ordu teşkil ettiği ve türklerden henüz islâmiyeti kabul etmemiş olanlara karşı, sık sık seferlerde bulunduğu rivâyet edilmektedir. Arslan-Han hayatının son senelerinde felce uğradığı için, oğullarından, evvelâ, Naṣr'ı ve sonra da Aḥmed'i, nâib sıfatiyle, devlet işlerine teşrik etti. Bu ahvâl dolayısiyle, isyan hareketleri yeniden alevlendi. Sultan Sancar, âsâyişi temin için, bir kere daha hakem olarak ortaya çıktı. Fakat bu, hakikatte, sükûnet tesis edildikten sonra, vukû bulan bir müdahale oldu ve Arslan-Han onu müz'ic bir müttefik telâkki etti. Bu yüzden Sancar ile kayın babası arasında evvelâ bir münazaa çıktı ve bu, sonra harbe müncer oldu. Semerkand muhasara edilerek, rebiülevvel 524 (12 şubat 1130)'te zaptedildi. Arslan-Han hasta olduğundan, sedye ile kızının yanına getirilmişti. Sonra Belh'e nakledilmiş ve çok geçmeden vefat etmiştir (vefatı tarihi 524—526 arasında tehalüf etmektedir) ve Merv'de evvelce inşa ettirmiş olduğu bir medresede medfundur.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (bu müellifin verdiği mâlûmatta, muhtelif menbâlardan alınmış olduğu için, sık sık tezatlara tesadüf edilmektedir); Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldj.*, II. Krş. bir de Barthold, *Turkestan im Zeitalter des Mongoleneinfalls*, I (muhtelif yazmalardan iktıtaflar; birinci kısmındaki Sultan Sancar'ın, Semerkand muhasarası esnasında, bu şehrin dinî reislerine yazdığı mektup). (W. BARTHOLD.)

ARSLAN-ŞAH. ARSLĀN-ŞĀH B. KIRMĀN-ŞĀH (?—1142), Muḥyi 'l-İslām va 'l-Mu'minīn, Selçuk sülâlesine mensup olup, 495—537 (1101—1142) arasında Kirmān'da hükümdarlık etmiştir. Uzun süren ve pek mes'ut geçtiği söylenen hükümdarlığı esnasında, mühim vak'alar zuhûr etmemiştir. Ancak hayatının son senelerinde pek sevdiği Zaytūn Ḫatun isminde bir kadının hükmü altına girmiş ve bu kadın da kendi oğlu Kirmān-Şāh'ın Arslan-Şah'a halef olmasını temin etmek istemiştir. Fakat Kirmān-Şah ehliyetsiz olduğu için, kardeşi Muḥammed, ihtiyar babasını hapsettirip, kendisi tahta çıktı. Arslan-Şāh bir az sonra vefat etmişse de, eceli ile öldüğü şüphelidir.

Bibliyografya: Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldj.*, I, 25 v.dd.; *ZDMG*, XXIX, 374 v.dd.

ARSLAN-ŞAH. ARSLĀN-ŞĀH B. MAS'ŪD. [Bk. NŪR AL-DĪN.]

ARSLAN-ŞAH. ARSLĀN-ŞĀH B. MAS'ŪD B. İBRĀHĪM (?—1119), Gaznevî hanedânındandır. Babasının 508 (1115)'de vefatı üzerine tahta çıkarak, kardeşlerini hemen hapsettirdi. İçlerinden Behrām-Şāh [b. bk.] kaçmağa ve Selçukîlerden Sancar'ın himayesine girmeğe muvaffak oldu. Sancar, Behrām-Şāh'ın annesinin kendi kız kardeşi olması ve Arslan'ın bu kadına fena muamelelerde bulunması üzerine, Behrām-Şāh'ın tarafını iltizam etti ve ihtarlarına ehemmiyet vermediğini görünce, bir ordu ile Gazne üzerine yürüdü ve 510 (1116/1117)'da, Behrām-Şāh ile beraber, Gazne'ye girdi. Hindistan'a kaçan Arslan-Şāh, Sancar'ın avdetini müteakip, tekrar Gazne'ye geldi ise de, Sancar'ın gönderdiği askerin yaklaşması üzerine, yine kaçtı; fakat gizlendiği yerde yakalanarak, hapis ve Behrām-Şāh'a teslim edildi. Behrām-Şāh da kendisini 512 (1118/1119)'de boğdurdu.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), X, 353 v.dd.; *Ṭabaḳāt-i Nāṣiri*, trc. Raverty, s. 107 v.dd.

ARSLAN-ŞAH. ARSLĀN-ŞĀH B. ṬUĞRŪL B. MUḤAMMED ABU 'L-MUẒAFFAR Rukn al-Dunyā va 'l-Dīn (1133—1177), İran selçukîlerinden olup, 555—572 (1160—1177) arasında saltanat sürmüştür. Babası Ṭuğrūl'un 529 (1134)'da ölümünde, pek küçük bir yaşta (rivâyete göre 1 yaşında) idi. Amcası Sultan Mas'ūd'un emri ile, diğer amcası Selçuk Şah'ın oğlu Melikşah ile birlikte, Tekrit kalesinde hapsedilmiş ve onunla birlikte orada büyümüştür. Bilâhare, 549 (1154)'da, Sultan Muḥammed b. Maḥmūd'un nam ve hesabına hareket eden Irak şahnesi Mas'ūd Bilālī ile Alp Kuş ve diğer ümera, halife Muḳtafī ile harp ettikleri zaman, muvaffakiyetlerine medar olmak üzere, bu Arslan-Şah'ı

Tekrit'ten çıkararak, muharebe meydanına getirmişlerdi. Ba'ḳūba'de vukua gelen ve halife ordusunun muvaffakiyeti ile biten kavgayı müteakip, Alp Kuş şehzâdeyi alarak, kendi kalesine götürmüş ve Alp Kuş'un bir az sonra vukû bulan ölümü üzerine, onun oğlunun elinde kalmış ve Sultan Muḥammed'in kendisini yakalamak arzusuna rağmen, kurtulabilen ve halifenin yanına iltica eden Arslan-Şah, halifenin müsaadesi ve ümeradan hemedanlı Sungur'un yardımı ile, annesinin zevci olan ve Arrān ülkesi ile Azerbaycan'ın bir kısmına hâkim bulunan Şams al-Dīn İldeñiz'in yanına gitmeğe muvaffak olmuştu. Sulaymān Şah b. Sultan Muḥammed [b. bk.], saltanat tahtına cülûs ettiği zaman, İldeñiz'in bir fesat çıkarması ihtimâlinden çekindiğinden, Arslan-Şah'ı kendine veliahd ilân etmek mecburiyetinde kalmıştı. Ümeradan mühim bir kısmının ve bilhassa İldeñiz'in muvafakati ile Sultan Süleyman Şah'ı Hemedan'da boğduran emîr Şaraf al-Dīn Gurdbāzū, İldeñiz'e haber gönderip, Arslan-Şah adına hutbe okutmasını istedi. İldeñiz, bu haber üzerine, şehzâde ile birlikte, Hemedan'a geldi ve onu tahta iclâs ederek, namına hutbe okuttu ve para bastırdı; kendisi de ona atabeg oldu. İldeñiz'in oğlu ve yeni sultanın ana bir kardeşi olan Pehlivan Muḥammed [b. bk.], emîr hâcib tâyin edildi. İldeñiz, üvey oğlu olan sultan namına idare-i umur ediyor ve fakat, dolayısiyle, kendi nufuzunu kuvvetlendirmek ve büyültmek için, evvelce Selçukî sultanlarının idaresi altında bulunan ülkelerde yeni sultanı selefleri gibi, metbû tanıtmağa uğraşıyordu. Bu maksatla, Bagdad'da halife Mustancid'e haber gönderip, onun adına hutbe okunmasını istedi ise de, halife kabûl etmedi ve elçisi, tahkir edilerek, geriye gönderildi. Arslan-Şah hükümdar olduktan sonra, Şihāb al-Dīn Maḥmūd b. Şiḳat al-Dīn 'Abd al-'Azīz al-Ḥāmidī al-Haravī'yi vezir tâyin etmiş, bunun 560 (1165)'ta vefatı üzerine, Faḫr al-Dīn b. Mu'īn al-Dīn Kāşī'yi bu mevkie getirmiş, onun ölümü (565 = 1170) üzerine, Calāl al-Dīn Abu 'l-Faẓl b. Ḳivām al-Dīn Abu 'l-Ḳāsim al-Darkazīnī'yi nasbetmiş ve sultanın ölümüne kadar bu zat vezir kalmıştır.

Evvelce Sultan Muḥammed II. b. Maḥmūd'un zevcesi iken, bu hükümdarın vefatı üzerine dul kalan ve Kirmān'daki Selçukî hükümdarlarından birinin kızı olması dolayısiyle, Ḫātūn-i Kirmāniya lâkabını alan prenses ile Sultan Arslan-Şah izdivac etmiştir.

İldeñiz'in İran ve Irak'taki selçuklu sultanları ülkelerine hâkim olmak maksadı ile, iktidar mevkiini başka bir şekil ve vasıta ile ele geçirdiğine ve Süleyman Şah'ın ölümünü bu sebeple hazırlattığına kail olan ve onun hâkimiyetini çekemeyen ümeranın bir kısmı muhalefete başladılar ve mücadeleye hazırlandılar. Ray vâlisi Ḥusām al-Dīn İnanç ile İsfahan vâlisi 'İzz al-Dīn Satmaz ve Ḳazvīn vâlisi Alp Argu, Fars atabegi ve bu atabeg hanedânının kurucusu olan Sungur'a haber gönderip, Arslan-Şah'ın kardeşi olan melik Muḥammed b. Ṭuğrūl'u istediler. Sungur, bu şehzâdeyi 1000 atlı ile, İsfahan'a gönderdi; emîrler onu sultan ilân ettiler ve yanlarına 20.000 kadar atlı topladıktan sonra, Hemedan'a yürüdüler. Atabeg İldeñiz ile Gurdbāzū ve ümeradan Naṣr al-Dīn Akkuş (bir rivâyete göre Akkuş muhalifler tarafındadır), askerlerini cemettikten sonra, Sultan Arslan'ı da yanlarına alarak, muhaliflerin karşısına çıktılar. Rāvandī'ye göre, Hemedan havâlisinde Farzīn kalesi civarında, Ṣadr al-Dīn Nīsābūrī'ye göre, Karatigin çayırında vukua gelen muharebede Arslan-Şah tarafı gâlip geldi ve kardeşi Muḥammed Ḫūzistān'a kaçmak mecburiyetinde kaldı. Bu muzafferiyet üzerine, muhalif emîrler, kendi memleketlerine dönerek, müdafaaya hazırlandılar. Nihayet Arslan-Şah'ın saltanatını kabûl şartı ile, sulh akdettiler. İnanç, kızını İldeñiz'in oğlu Pehlivan'a tezvic etti (556 = 1161). Eskisi gibi hilâfet makamına tahakküm edecek kuvvetli bir devletin vücudunu istemeyen Abbâsî hilâfeti, bu vaziyetten memnun olmadı ve öteden beri tâkip etmekte olduğu selçuklu şehzâdelerini birbirlerine rakip çıkarmak ve selçuklu ümerasını istiklâle teşvik etmek siyasetine baş vurdu. Filhakika bir az sonra, halifenin veziri 'Avn al-Dīn Yaḥyā b. Hubayra'nin teşviki ile, müteveffa Sungur'un halefi ve kardeşi olan Fars atabegi Zangī, Sultan Melikşah III. b. Maḥmūd'un oğlu Maḥmūd'u sultan ilân etti ve namına hutbe okuttu. Vezir, diğer taraftan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan ümerasını da İldeñiz aleyhine teşvik etti. Ray emîri İnanç ile Bazdar-oğlu ve Toğayürük-oğlu birleştiler. Marāğa ve Tabrīz vâlisi emîr Arslan Aba b. Aksunğur Aḥmedili ile Zangī de imdat gönderdiler. İldeñiz, kendine tarafdar olan ümera ile birlikte, Sultan Arslan Şah'ı da yanına alarak, karşı varıp, Sâve muharebesinde bunlara gâlip geldi. İnanç, Ray'e kaçıp, Ṭabarak kalesine kapandı, burada İldeñiz tarafından muhasara edildi, nihayet Arslan Şah'ın sultanlığını ve İldeñiz'in atabegiliğini kabûl etmek şartı ile, sulh akdolundu (557 = 1162).

Bu sulhu müteakip, Arslan-Şah İran'ın muhtelif mıntakalarına hâkim olan emîrlerin ekserisi tarafından sultan tanındı ve namına hutbe okunup, para basıldı. İldeñiz'in dostu olan garbî Horasan emîri melik Mu'ayyad Ay Aba ile

Fars atabegi onun saltanatını kabûl ettiler. 560 (1165)'ta, sultan İsfahan'da iken, bütün ümera tâzimlerini bildirmek üzere geldikleri esnada, Zangî de gelmiş ve İldeñiz tarafından hürmetle karşılanmıştı. Sultan, diğer ümeraya yaptığı gibi, ona da esasen hâkim olduğu Fars kıt'asının vâlilik menşûrunu vermişti. Selçukîler arasındaki dahilî teşettütten ve harpler dolayısiyle İldeñiz'in Arrân'da bulunmamasından istifade eden Gürcüstan kıralı Georgi III., 556 (1161)'da Ani şehrini aldı. Bunu duyan o havâlideki türk emîrleri toplandılar. Şâh-i Ermen unvanını taşıyan Aḫlāṭ ve havâlisi emîri Sokman II., Erzurum emîri 'İzz al-Dīn Saltuḳ, Erzen-i Diyār-i Bakr emîri Faḫr al-Dīn Davlatşāh birleştiler, Kars ve Surmārī emîrleri de dahil olmak üzere, bir çok küçük emîrleri ve reisleri de yanlarına aldılar. Aynı zamanda Mardin emîri Naṣr al-Dīn Alpi'ye de, sür'atle yetişmesi için, haber gönderdiler. Henüz Mardin emîri yetişmeden, Sokman'in kumandasında olarak, Ani'ye yürüdüler. Fakat savaş başlamadan evvel, emîr Saltuḳ bunlardan ayrıldı. Temmûz ayı içinde vukua gelen muharebede Gürcüstan hükümdarı gâlip geldi, islâm askerinin mühim kısmı telef ve 9.000 kadarı esir oldu. Ordunun bütün ağırlıkları ve Aḫlāṭ beyleri hanedânına mensup bir çok zevat, gürcülerin eline düştü. Bu sırada Malazkirt'e kadar ilerlemiş olan Mardin emîri, hezimet haberini duyunca, yüz geri ederek, Mayyāfāriḳîn'e dönmüştü. Bu muzafferiyetten cür'et alan gürcü kıralı, ertesi sene, 1162 temmûzunda, Duvayn'e gelerek burasını zapt, yağma ve tahrip ettikten maada, Gence havâlisinde de bir çok tahribat vukua getirmişti. Emîr İnanç ile olan ihtilâfı halleden sultan ile İldeñiz, Hemedan'a döndüler. Bu sırada Hemedan vâlisi Naṣr al-Dīn Akkuş öldü ve onun memurlyet ve vazifesi oğlu Muḥammed'e verildi. Gürcülerin taarruzlarını durdurmak ve mukabele-i bilmisilde bulunmak için tedarikât yapmak üzere, Arrân'a gelen İldeñiz, gürcü kıralının Gence ve Baylaḳān şehirleri haracının gönderilmesi yolundaki ağır teklifine mâruz kaldı. Bu teklife İldeñiz, Arrân'a münhasıran harp için gelmiş olduğu ve Tiflis'i almadıkça dönmeyeceği yolunda cevap verdi ve meseleyi Hemedan'da bulunan sultana bildirdi. Sultan Arslan-Şah, Irak-ı Acem ümerasını ve askerini toplayarak, Nahçıvan'da kendini bekleyen İldeñiz ile birleşti; birlikte Gence'ye gittiler. Sultanın dâvetine icabet eden civar memleketlerdeki emîrler ve bu meyanda Marāġa emîri Arslan Aba, Şâh-i Ermen Sokman II. ve Erzen hükümdarı Faḫr al-Dīn Davlatşāh kuvvetleri ile burada iltihak ettiler. Sultan, Şâh-i Ermen'e çok iltifat ediyor ve dâima ona **i c i** („ağabey") diye hitapta bulunuyordu. Sultanın yanına pek çok da türkmen toplanmıştı. Lūkrī kalesine yakın bir yerde vukua gelen muharebede (558 = temmûz 1163) gürcü kıralı fena hâlde bozuldu; bütün hazinesi ile kıymetli eşya ve ağırlıklarını kaybeden kıral, kaçarak, ormanlara sığındı. Rāvandī (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 287 v.dd.)'nin muhtasaran ve Ṣadr al-Dīn 'Alī al-Nīsābūrī (*Aḫbār al-dawla al-Salcūḳiya*, s. 156—162)'nin mufassalan naklettikleri bu muharebe onların eserlerinde, yanlış olarak, 556 (1161) senesinde zikredilmiştir. Muzafferiyetten sonra gürcülerin memleketlerine akınlar yapılmış, tahribat icra edilmiş, ganimet ve esir alınmıştır. Muharebe bitince Şâh-i Ermen Sokman ile Erzen emîri, izin alarak, memleketlerine döndüler. Sultan ile atabegi İldeñiz, Gence'ye gelip, burayı tahkim ve muhafızlarını tezyit ettikten sonra, Nahçıvan'a ve oradan Hemedan'a döndüler.

Evvelden beri Ḳazvīn civarındaki sarp dağlarda müstahkem kaleler yapan Bâtınîler, sultan ile atabeginin gürcüler ile meşgûliyetinden istifade ederek, Ḳazvīn civarında bir kale daha yapmışlar ve sonra da Ḳazvīn'i muhasaraya cür'et etmişler, fakat münhezim olarak dönmüşlerdi. Sultan ile İldeñiz bu kaleleri, uzun muhasaralardan sonra, birer birer zapta muvaffak oldukları gibi, evvelce yine Bâtınîler tarafından Ḳihāb mıntakasında bina edilmiş olup, onlar tarafından Cihānguşāy adı verilen ve evvelce, sultan Mas'ūd b. Muḥammed tarafından muhasara edildiği hâlde, alınamamış olan kaleyi de almışlar ve bu kaleye, sultanın adına nisbetle, Arslan-Guşāy adını vermişlerdir (560 = 1165). Bu sene içinde İsfahan'a gidip, oraya gelen mülûk ve ümeranın tâzimlerini kabûl ile onlara imaret menşûru veren sultan tekrar Hemedan'a dönmüş ve oradan Ray'e gitmiştir. Bu sırada vefat eden vezir Şihāb al-Dīn'in yerine, Faḫr al-Dīn Kāşī tâyin edilmiştir. Evvelce adları geçen Şaraf al-Dīn Gurdbāzū ile 'İzz al-Dīn Satmaz b. Ḳaymaz 560—561 (1165—1166) tarihlerinde birbirlerini tâkiben vefat etmişlerdir. Rāvandī, Akkuş'un da bu sırada öldüğünü söyler.

Gürcü kıralı mağlûbiyetinden sonra, elinde tutamayacağını anlayarak, 559 (1164)'da Ani'yi tahliye etmişti. İldeñiz buraya gitmiş ve şehrin îmarı ile meşgûl olmuş ve sonra gürcülerin Gence'ye akın yaptıklarını duyunca, onlara mukabele etmek üzere Gence'ye gitmişti. Fakat Aḫlāṭ emîrine tâbi olan Surmārī yahut Sermārī beyi İbrahim, daha evvel davranarak, gürcüleri mağlûp etmişti. 561 (1166)'de İldeñiz'in sultanın yanında bulunmasından istifade eden gürcüler, Gence havâlisinde garetler yapmışlardır.

562 (1167)'de Ray emîri İnanç, vefat eden ümeradan bâzılarının ıktalarının, sâhip olduğu

emarete ilâveten, kendine tevcihini rica etti ise de, arzusu yerine getirilmedi. Bunun üzerine İnanç, sultanın, kendi arzu ve iradesini icrâdan âciz ve İldeñiz'in elinde mahkûm bir hükümdar olduğunu ileriye sürerek, isyan etti; fakat İldeñiz ile harp edecek kuvvet ve kudrete mâlik olmadığından, Ḫvārizmşāh, İl Arslan'ın yanına gidip, ondan imdat istedi. İnanç'ın ayrılması üzerine, İldeñiz Ray'i oğlu ve sultanın büyük hâcibi olan Pehlivan Muḥammed için sultandan talebederek, ıkta ettirdi ve ona vekâleten 'Omar b. 'Alī'yi oraya vâli tâyin etti; diğer taraftan İnanç'ın yanındaki emîrleri kandırarak, kendi tarafına celbetmeğe muvaffak oldu. Ḫvārizmşāh ise, Karluk ümerasından Şams al-Mulk ile Skr (?) Han kumandalarına verdiği askerinin mühim kısmını, İnanç ile birlikte, Irak-ı Acem'e gönderdi. Ray vâlisi 'Omar mukavemet edemeyeceğini anlayınca, sultandan ve atabeginden yardım istedi. İnanç, Ḫvārizm kuvvetleri ile birlikte, Ray'yi aldıktan sonra, Sāva'ye kadar ilerledi. Bu esnada İldeñiz Azerbaycan'da idi. Sultan ile büyük hâcibi Nuṣrat al-Dīn Muḥammed Pehlivan diğer ümera ile İnanç'a karşı koymağa gittilerse de, bozuldular. Bunun üzerine Azerbaycan'da bulunan İldeñiz yetişerek, harbe tutuştu ve Ḫvārizm askeri ile İnanç'ın kuvvetlerini bozup, geri çekilmeğe mecbûr etti.

Aynı sene içinde Nīşāpūr emîri melik Mu'ayyad Ay Aba, Ḫvārizmşāh İl Arslan'ın taarruzuna karşı, İldeñiz'den imdat istedi; o da Horasan'a müdahalesi takdirinde muharebe edeceğini Ḫvārizmşāh'a bildirdi. Daha sonra Ḫvārizmşāh'ın Nīşāpūr önüne geldiğini duyunca, kendisi de Bisṭām'a kadar ilerledi; fakat bir az sonra malik Mu'ayyad ile Ḫvārizmşāh'ın barıştıklarını ve melik Mu'ayyad'in Ḫvārizmşāh'ı metbû tanıdığını duyunca, geriye döndü.

563 (1168)'te Marāġa emîri Arslan Aba, halife Mustancid'in teşviki ile, Arslan-Şah'ın adını hutbeden çıkarıp, merhum sultan Muḥammed II.'in oğlunun adına hutbe okutmuştu bunun üzerine atabek İldeñiz, oğlu Pehlivan'ın kumandasında, asker gönderdi. Marāġa emîri mağlûp oldu ve tekrar Arslan-Şah'ı sultan olarak tanımağa ve namına hutbe okutmağa mecbûr kaldı. Bu sene içinde atabeg İldeñiz'in oğlu büyük hâcib Pehlivan'a vekâleten Ray'de vâli olan 'Omar b. 'Alī, atabeg İldeñiz'in emir ve hükümlerini tanımadığından, onun tertibi ile sultan tarafından aldatılarak, Hemedan'a getirilip, hapsedildi ve bu emîr ölünceye kadar hapiste kaldı. 'Omar'in tevkifini duyan İnanç, yeniden eski vilâyetini almak maksadı ile, muhtelif yerlerden topladığı asker ve imdat kuvvetleri ile Ray'e yürüdü ve şehri aldı. Bunun üzerine, Azerbaycan'da bulunan İldeñiz 564 (1169)'te Irak-ı Acem'e gelerek, Ray önünde İnanç'ı mağlûp ve onu Ṭabarak kalesine kapanmağa mecbûr etti. İldeñiz onu dört ay kuşattı ve bir rivâyete göre, amanla teslim aldıktan sonra, sözünde durmayarak, öldürttü. Diğer bir rivâyete göre, muhasara altında bulunan İnanç'ı, onun veziri Sa'd al-Dīn'i elde etmek sâyesinde, kendi kölelerine öldürtmüştür. İnanç'ın ölümünden sonra, Pehlivan tekrar Ray'e sâhip olmuştur.

565 (1169—1170)'te Kirmān'daki Selçukî hükümdarı Ṭuġrul-Şāh öldü ve üç oğlu arasında, hükümdarlık üzünden, mücadele başladı. Bunlardan Behrām-Şāh, Kardeşi Arslan-Şah'a mağlûp olarak, Horasan'a kaçmış ve iltica ettiği melik Mu'ayyad Ay Aba'dan aldığı imdat sâyesinde, Arslan-Şah'ı Kirmān'dan koğmuş idi. Bu Arslan-Şah, bir rivâyete göre, o esnada Hemedan'da, diğer rivâyete göre İsfahan'da bulunan Sultan Arslan-Şah ile İldeñiz'e sığınıp, yardım istedi. Emîr Camāl al-Dīn Muḥammed b. Akkuş kumandasında gönderilen kuvvet Kirmān'ı zaptederek, Behrām-Şāh'ı tekrar Nīşāpūr'a kaçmağa mecbûr etti. Arslan-Şah hükümdarlığa nâil oldu ve Sultan Arslan-Şah namına hutbe okuttu. İldeñiz bundan başka Musul atabegi Ḳuṭb al-Dīn Mavdūd b. Zangī'ye ve al-Cazīra, Diyarbekir, Aḫlāṭ ve Erzurum bölgelerindeki meliklere ve emîrlere de müracaat ederek, Sultan Arslan-Şah namına hutbe okutturmuştu. Âdet olduğu vecihle, o zamanın mülûk ve ümerasının ekserisi sultanı ziyarete gelip, tâzimlerini izhar etmişlerdir. Mavdūd'un oğlu olan Musul atabegi Sayf al-Dīn Ġāzī II. de bu meyanda Hemedan'a gelmiş ve tâbiyetini tâzim ile göstermiştir. 1170'te atabegi İldeñiz ile oğlu ve kendinin ana bir diğer kardeşi ve aynı zamanda emîr-i sipehsalar, yâni beylerbeyi olan Muẓaffar al-Dīn Kızıl Arslan 'Oṯmān [b. bk.] ile birlikte, İsfahan'a gelen sultan, ölen veziri Faḫr al-Dīn'in yerine, Calāl al-Dīn Darkazīnī'yi tâyin etmiştir.

Bu suretle bütün İran, Musul, al-Cazīra ve şarkî Anadolu'da büyük metbû tanılan ve „büyük sultan" unvanı ile, namına hutbe okunup, ismi sikkelere basılan Sultan Arslan-Şah'ın hakikatte merasime ve teşrifata riyasetten başka bir şey yaptığı yoktu. Bütün idare ve devlet, atabegi ve üvey babası olan İldeñiz'in elinde idi. Hazineye istediği gibi tasarruf ve orduyu arzu ettiği şekilde teşkil, tanzim, sevk ve idare eden, bütün devlet işlerini çeviren, ümerayı nasb ve azleden, ıktalar veren, yâni bilfiil hükümdarlık yapan, o idi. İldeñiz, Sultan Arslan-Şah namına, İran selçukî devletini bir dereceye kadar yaşatıyor ve eski imparatorluğu diriltmeğe ve istiklâl kazanarak, muhtelif

ülkelerde birer hükümdar olan eski Selçukî emîrlerini yine bir bayrak altında toplamağa uğraşıyordu. 566 (1170/1171) 'da Suriye atabegi ve hükümdarı olan Nûr al-Dîn Maḥmûd b. Zangî, kardeşi Ḳuṭb al-Dîn Mavdûd 'un ölümünden sonra, yerine Musul hükümdarlığına geçen onun oğlu Sayf al-Dîn Ġāzî 'yi, kendine itaat ettirmek üzere, Musul 'a gelip muhasara ettiği zaman, İldeñiz, Sayf al-Dîn Ġāzî 'nin kendisine vukû bulan müracaatı üzerine, Nûr al-Dîn Maḥmûd 'a elçi gönderip, Musul 'un sultanın ülkelerinden biri olduğu cihetle, oranın işlerine ve hâkimiyetine müdahale edemiyeceği yolunda haber yollamıştı.

Sultan Arslan-Şah, üvey babasının tahakkümünden her zaman annesine şikâyet ve Hatun da onu tesliyet ediyordu. Filhakika İldeñiz, sultanın hususî hayatına bile müdahale ederdi. Sultan bir gece, serhoşluk esnasında, hazinedeki servetin mühim bir kısmını meclisindeki nedimlerine dağıtmıştı. Fakat İldeñiz sonra bunu duyunca, hürmeten sultana hiç bir şey söylememiş, fakat verilen bütün şeyleri alanlardan istirdat etmişti.

Bu suretle saltanata hâkim olan ve sultana tahakküm eden, sultanın ana bir kardeşleri olan iki oğlundan Pehlivan 'ı, sultanın büyük hâcibi ve küçük oğlu Kızıl Arslan 'ı, emîr-i sipehsalar, yâni beylerbeyi yapmak ve İran 'ın mühim yerlerini bu iki oğluna ikta ettirmek suretiyle, oğullarının atabeglik ve hâkimiyet istikbâlini hazırlamış olan İldeñiz, Ḫūzistān ve Ahvāz 'da, müstakil bir şekilde, hükûmet süren ve sultan Arslan-Şah 'ın kardeşini yanında hükümdar sıfatı ile bulundurarak, onun atabegliğini yapan Avşār türkmenlerinin reisi Şemle (?) 'yi ortadan kaldırmağı kararlaştırdı. Oğlu Pehlivan 'ı onun üzerine gönderdi. 570 (1174) senesi başında Pehlivan Şemle 'yi mağlûp ederek, öldürdü. Sultan Arslan-Şah kardeşini affetti ve saltanat dergâhına mutî olmak üzere, Ḫūzistān kıt'asını onun hâkimiyetinde bıraktı. Bundan bir az sonra Marāğa ve Tebriz emîri Arslan Aba vefat ettiğinden, İldeñiz iki oğlunu bu ülkeyi müteveffanın oğlu Falak al-Dîn Aḥmed 'in elinden almağa memur etti. Pehlivan, Marāğa 'yı ve Kızıl Arslan da, Tebriz 'i muhasara ettiler. Yeni emîr, Tebriz 'i bırakmak şartı ile, sulh akdetti. İldeñiz 'in oğulları İran 'da bu suretle meşgûl olurken, kendisi de gürcülerin Ani 'yi yeniden zaptettiklerini duyarak, Arrān 'a gelmiş; fakat mağlûp olmuştu. Bunun üzerine Nahçıvan 'a dönen İldeñiz yeniden kuvvetler toplamağa uğraştı ve diğer taraftan Aḫlāṭ meliki ile diğer mülûk ve ümeraya haber gönderip, yardıma gelmelerini istedi. 571 (temmûz 1175) 'de Aḫlāṭ meliki Şāh-ı Ermen Sokman ve Diyarbekir ümerasından bir kısmı, askerleri ile ona iltihak ettiler. Sultan Arslan-Şah da, İldeñiz 'in iki oğlu ve kendisinin ana bir kardeşleri olan emîr hâcib Pehlivan Muḥammed ve emîr sipehsalar Kızıl Arslan 'Oṯmān başta olmak üzere, bütün Irak ve Azerbaycan ümerasını maiyetine alarak, Nahçıvan 'a geldi. Fakat yolda hastalandığından, annesi ile birlikte, Kilya kalesinde durmağa mecbur oldu. Bir müddet sonra, hastalığı geçmemiş olmasına rağmen, Duvayn 'e kadar geldi; lâkin iyileşemediğinden, harbe iştirâk edemedi. İldeñiz ve oğulları ve yardıma gelen diğer melikler ve emîrler birleştikten ve Gence türkmenlerini de yanlarına aldıktan sonra, Lori ve Domanis sahralarını geçip, Akşehir denilen Aḫalkalak 'e ve oradan Taryālīṣ ovasına kadar ilerlediler. Gürcü kıralı karşı çıkmağa cesaret edemediğinden, bir meydan muharebesi vukua gelmedi. Türk ordusu gürcü ülkesinin muhtelif taraflarına akınlar yaparak, yağma ve tahrip icra etti. Bu esnada Duvayn 'de bulunan sultan iyileşmemiş ve annesi ile birlikte, Nahçıvan 'a dönmüştü. Gürcüstan seferini bitiren mülûk ve ümera, avdetlerinde burada sultanı ziyaret ettiler. Şāh-ı Ermen, Aḫlāṭ ve Diyabekir askerleri ile birlikte, memleketine dönmüş ve Aḫlāṭ 'a varır varmaz, veziri Muvaffaḳ b. Ruşayḳ 'ı diğer bir emîr ile birlikte, Nahçıvan 'a sultanın ve İldeñiz 'in yanına göndermişti. Muvaffaḳ bu şehirde vefat etmiş, cenazesi teşrin I. 1175 'te Aḫlāṭ 'a gönderilmişti. Sultan, Nahçıvan 'dan Hemedan 'a hareket etti. Tebriz 'e geldiği sırada, annesinin Nahçıvan 'da öldüğünü öğrendi. Bir az sonra, Hemedan 'a varır varmaz, üvey babası ve atabegi İldeñiz 'in ölüm haberini aldı. Hemedan 'da bulunan büyük hâcib Pehlivan Muḥammed, babasının ölümünü duyunca, Hemedan 'dan Nahçıvan 'a giderek, babasının hazinesine ve ordusuna sâhip oldu ve babasının yerine kendini atabeg ilân etti (571 = 1175). İldeñiz 'in tahakkümünü şimdiye kadar istemeyerek çekmiş olan ve Pehlivan 'ın tahakküm etmesini istemeyen Irak-ı Acem ümerası saltanat nufuzunu tesis etmesi ve bunun için Azerbaycan 'a yürüyüp Pehlivan 'ı bertaraf eylemesi hususunda, sultanı teşvik ederek bütün kuvvet ve maiyetleri ile birlikte onun etrafına toplandılar. Sultan, Pehlivan ile mücadele etmek üzere, Azerbaycan 'a yürüdü. Fakat Zancān 'a geldiği zaman hastalandığından Hemedan 'a döndü ve Pehlivan 'ı yanına çağırarak, onunla barıştı; kendine atabeg olmasını kabûl etti ve bütün devlet işlerini ona bıraktı. Sultan, ana bir kardeşi olan bu yeni atabeginin vesâyet ve himâyesi altında, hem de hasta olarak, bir buçuk seneden fazla bir müddet daha saltanat icra etti. 572 (1177) senesi sonlarına doğru Hemedan reisi emîr Sayyid Faḫr al-Dîn 'in himşiresi Sittî Fāṭima ile izdivac eden sultan, bir iki hafta sonra, müptelâ olduğu hastalıktan kurtulamayarak, vefat etti. Bir rivâyete göre, Pehlivan tarafından zehirletildi. Vefatında 43 yaşında olan Arslan-Şah babasının Hemedan 'da yaptırmış olduğu Medrese-i Ṭuġrūliyya 'de bulunan türbesinde, onun yanına defnolundu.

On altı sene ve yedi ay saltanat süren bu sultan, şeklen hükümdar kalmış, hakikatte ise, devlet evvelâ İldeñiz, sonra da Pehlivan tarafından idare edilmiştir. Azim ve iradeden mahrum, eğlenceye ve işrete düşkün ve hastalıklı bir bünye ve mizaca mâlik olan ve saltanatının son senelerini hastalık içinde geçirmiş bulunan bu sultan, şairleri himâye etmiş, zamanın meşhur iki şairi olan Mucîr al-Dîn Baylaḳānî ile Aṯîr al-Dîn Aḫsikati kendisine medhiyeler yazmışlardır. Fermanlarda *İ'tażadtu bi'Allāh* tevki'ini kullanırdı.

Sultan Arslan-Şah 'ın ölümü üzerine, küçük yaşta bulunan, oğlu Ṭuġrul [b. bk.] 'u Pehlivan hükümdar ilân etmiş ve 573 muharreminde (1177 temmûz) onun adına hutbe okutmuş ve atabegi sıfatı ile devlete hâkim olmuştur.

Bibliyografya: Abu 'l-Farac al-Cavzî, *al-Muntaẓam fî târîḫ al-mulûk va 'l-umam* (Ayasofya kütüp., nr. 3098, VIII, 138 v.d.); İbn al-Azraḳ, *Târîḫ Mayyāfāriḳîn* (British Museum kütüp., nr. or. 5803, var. 183 v.dd., 187, 196, 197 v.d., 199 v.d.); İbn al-Ḳalânisî, *Târîḫ* (Beyrut, 1908; muhtelif eserlerden yapılan haşiyeler), s. 361, 363, 365; al-Fatḥ b. 'Alî al-Bundārî, *Zubdat al-nuṣra* (nşr. Houtsma), Leyden, 1889, s. 236, 239 v.d., 252, 288 v.d., 296—301; Muḥammed b. İbrāhîm, *Tavārîḫ-i āl-i Salçūḳ-i Kirmān* (nşr. Houtsma), Leyden, 1886, s. 51—56; İbn al-Aṯîr, *Kitāb al-bāhir* (Musul atabegleri tarihi); *Recueil des historiens des Croisades* (*Historiens orientaux*, II, 2. kısm., s. 12); İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (Bulak, 1290), XI, 108 v.d., 113, 116, 118 v.d., 130 v.d., 134, 141, 145, 147, 157, 172, 182; Râvandî, *Râḥat al-ṣudûr*, *GM*, New series, II, 1921, s. 233, 277 v.dd., 281—330; Ṣadr al-Dîn Nîsābûrî, *Aḫbâr al-davla al-Salçūḳiyya* (nşr. Muḥammed İḳbâl), Lahor, 1933, s. 131 v.dd., 140, 144—169; Raşîd al-Dîn, *Câmi' al-tavârîḫ* (2. kısm., Selçukîler faslı; Topkapısarayı, Sultan Ahmed kütüp., nr. 2935); Ḥamd Allāh Mustavfî, *Târîḫ-i Guzîda* (nşr. *GM*, 1910), s. 471 v.dd.; Mîrḫvând, *Ravżat al-ṣafā* (Bombay, 1263), IV, 139 v.dd.; *Chronique de Michel le Grand* (ermeniceden frns. terc. Langlois; Venise, 1868, s. 319, 321); Vardan, *Umumî tarih* (türk fütûhatı kısmı, türk. trc. Ḥrant D. Andreasyan, İstanbul, Tarih semineri dergisi), I, 2. kısm., s. 205 v.d., 208; Stephannos Orbelian, *Histoire de la Siounie* (frns. terc. Brosset), Petersbourg, I, 217 v.dd.; *Histoire de la Géorgie* (frans. trc. Brosset), I, 384—395; Saint Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l' Arménie* (Paris, 1819), II, 240—245. Kasravî Tabrîzî, *Şahryārān-i gumnām* (Tahran, 1308), 2. kısm., s. 123 v.dd. (MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

ARSLAN-ŞAH. ARSLĀN-ŞĀH B. TUĞRUL-ŞĀH (? —1176), Selçuk hanedânından olup, Kirmān emîridir. Tuġrul-Şāh 'ın, vefatından sonra (565 = 1170) taht kavgası eden, dört oğlundan biridir. 578 (1176/1177) 'de vefat etmiştir.

Bibliyografya: Houtsma, *Recueil de textes relat. à l'hist. des Seldj.*, I, 35 v.dd.; *ZDMG*, XXXIX, 378 v.dd.

ARSLANLI, vaktiyle osmanlı imparatorluğu dahilinde tedavül eden bir nevi kuruş [b. bk.] 'un adıdır. Solak-zâde (*Târîḫ*, s. 346) 'ye göre, Selim I. devrinde (1512—1520), bir kuruş 40 ve arslanlı ise, 35 akçeye geçerdi. Tavernier (*Vayages en Turquie, en Perse et aux Indes*, VI, 45), üzerinde Hollanda arslanı bulunan felemenk dolarlarına „arslanî" denildiğini kaydeder. Esedî de denilen bu sikke, bilâhare ortadan kalkmışsa da, XIX. asrın ilk yarısında Mısır 'da geçmekte idi. 1726 (1138) resmî târifesinde, bu gümüş sikkenin vezni 8,5 dirhem olarak tesbit edilmişti.

Bibliyografya: İsmail Gâlip, *Takvîm-i meskūkāt-i 'oṯmāniyya*, 1307, s. 234 v.d. (T. H.)

ARŞ. [Bk. ERŞ.]

'ARŞ, taht. [Bk. KÜRSÎ.]

ARŞIN, *arşun*, *arçın*, *arjın* ve *alçın* < pehl. *araṣn* (dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan kısım; arap. *ẕirā'*), fars. *ereş* ve *reş* (bk. B. Geiger, *Mittelpersische Wörter und Sachen*, *WZKM*, XLII, 114—120).

Türkiye 'de son zamanlara kadar kullanılmış olan bir uzunluk ölçüsüdür:

1. Çarşı arşını = 8 rub' (urub), 1 rub' = 2 kirāh; metre hesabı ile 1 çarşı arşını = 0,68 m.

2. Bina veya mîmar arşını = 24 parmak, 1 parmak = 12 hat, 1 hat = 12 nokta; metre hesabı ile, 1 mîmar arşını = 0,758 m. (bk. Osman Nuri, *Mecelle-i umûr-i belediye*, İstanbul, 1922, II. 437 v.dd.). Bu arşının uzunluğunda gittikçe değişiklikler hâsıl olduğundan, Selim III. zamanında abanoz ağacından bir mîmar arşını yaptırılarak, esas ve âyar olmak üzere, o vakit tesis olunan Mühendishâne-i berrî-i humayun kütüphanesine konul-

muştu. 1193 senesinde Belgrad'da tercüman mühendis Osman Efendi, *Hidāyat al-muhtadī* namındaki, almancadan tercüme ettiği, hendese kitabında, arşının avrupalılarca kullanılan kademin tam iki misli olduğunu söylüyor. Vâkıa Selim III.'in yaptırdığı abanoz arşının bir yüzünün 24 parmak ve 12 hatta, diğer yüzünün ise, 20 parmağa ve parmağın da 10 hatta ve 1 hattın da 10 noktaya taksim edildiği görülmesine ve avrupalılarca her kademin 10 parmağa ve her parmağın da 10 hatta ve her hattın da 10 noktaya taksim edilmiş olmasına bakılırsa, mühendis Osman Efendi'nin ifadesinin doğruluğu anlaşılır. Esasen bizde de bu arşının yarısına, hafriyatta kadem ismi verilmek mûtad idi (bk. Salih Zeki, *Ḳāmūs-i riyāżiyāt*, I, 79 v.d.). Bu arşından başka belki ipekliler gibi pahalı kumaşların fiyatını müşteriye az göstermek için, sonradan daha kısa (0,65 m.) bir arşın ihdas edilerek, ismine endâze denilmiştir.

3. Yeni arşın = 10 parmak, 1 parmak = 10 hat, 1 hat = 10 nokta. 20 cemaziyelahır 1285 (14 eylûl 1285) tarihli bir kanun ile, metre mukabili olarak kabul ve sonra da 29 şevval 1258 (11 eylûl 1297) tarihli bir kararnâme ile, suret-i tatbiki mufassalan izah edilmiştir. Zâten eskiden, mîmar arşını (zirāʿ miʿmārī), çarşı arşını, endâze ve halebî gibi, yerli ve tanzimat devrinden itibaren de metre, yarda ve pik gibi yabancı ölçü mikyasları ve bilhassa kanunun neşrinden sonra, yeni arşın (metre) ile çarşı arşını arasında mühim farklar bulunması, ölçü işlerinde haylı güçlüklere sebep olmuştur (krş. Osman Nuri, *ayn. esr.*, I, 1062, not.). Bundan dolayı arşın, ahali arasındaki muamelâtta kullanılmakta ve fakat resmî muamelâtta metre (yeni arşın) tatbik olunmakta idi.

Nihayet 26 mart 1931'de ölçülerde âşârî metre sistemi kanunu kabul edilmiş ve kânun I. 1933'ten itibaren, kat'î olarak, tatbik edilmeğe başlanmıştır (bk. *Düstûr*, 3. tertip, XII, 250—258).

Takriben XVI. asırdan itibaren, *arşın* kelimesi rusçaya da geçmiş, ilk önce = 27 ingiliz parmağı olup, XVIII. asırdan itibaren = 28 parmak = 0,7112 m. olarak tesbit edilmiş ve metre sistemi kabul edilinceye kadar kullanılmakta devam etmiştir. Farsça „üç arşın" demek olan *seh arşin* tâbiri de rusçada aynı mânada ve *sajin* şeklinde kullanılmıştır.

(T. H.)

ARTENA. [Bk. ERETNA.]

ARTSRUNİ, THOMAS, IX. asrın ikinci yarısı ile X. asrın iptidalarında yaşamış bir ermeni tarihçisidir. Kendisi, 851'de öldürülen Yūsuf b. Abī Saʿīd'in ḳātilini tanıdığını söyler (trc. Brosset, s. 105). Tarihinin mevsuk kısmı 906 (s. 210 v.d.) hattâ belki de 943'e kadar (s. 236, 245) gelir. Hayatı hakkında, yalnız bir râhip (*vardapet*) olduğu ve şimâlî Kafkasya'da seyahatler yaptığı (s. 236) biliniyor. Nesebi, Vaspurakan'ın, yâni şarkta Van gölünden İran hududuna kadar yayılan arazinin, zaimleri olan (Vaspurakan zeameti hakkında bk. Hübschmann, *Die alt-armenischen Ortsnamen, Indogerm. Forschungen*, 1904, XVI, 261 v.dd., 339—347) Artsruni asılzâdelerine mensup olmalıdır. Vaspurakan, aşağı yukarı Van ile Hakâri vilâyetlerine tekabül eder. Thomas'ın tarihi bilhassa Artsruni prensleri ile meşgûl olur ve neseblerini Âsûr kıralı Sennakherib'e kadar götürür. Brosset tercümesinde eski zamanlar (Âsûrîler, Arsakîler ve Sâsânîler), eserin üçte birinden fazlasını işgâl eder. Bunu, islâmiyetin menşe'leri hakkında, kısa bir not tâkip eder. Thomas, ilk Abbâsîler zamanında mukavemetleri ile tanınmış Artsruniler'den bahs bile etmez (Marquart, *Südarmenien*, s. 510). Orijinal kısım s. 95'te (II. kitap, § 5) Mutavakkil'in halifeliği ile Abū Saʿīd („Apu Seth") Muḥammed b. Yūsuf al-Marvazī'nin 849'da Ermenistan'a yollanması ile başlar; bunun oğlu Yūsuf 851/852 senesi kışında Muş'ta Khoyth dağlıları tarafından öldürülmüştür (s. 104; krş. Yaʿḳūbī, *Historiae*, II, 324; Belāẕorī, *Futūḥ al-buldān*, s. 205).

Thomas, Buġā'nın Ermenistan'daki icraatı (852—855) hakkında çok ehemmiyetli tafsilât verir (s. 110—168). Ermeni reislerinin Sāmarrā'ya sürülmesinden sonra, Artsruniler'in cânibî kolundan Apu-Pelç (< Abū-Belc)'in oğlu Gurgēn Vaspurakan'da evvelâ Küçük-Albag'da, Clmar (Çölemerik) ve Sring'de, sonraları Andzavatsiḫ eyaletinde (merkezi: Kangovar) tutunmuştur (Marquart, *Südarmenien*, s. 359; arap müelliflerindeki al-Zavazān ile Kongovar'ın aynı olduğunu göstermiştir). Fakat yedi senelik bir esaretten sonra, aslî koldan gelen prensler Vaspurakan'a avdet etmişlerdir (s. 161, 168) ve Thomas aslî koldan gelen prenslerin saltanatı tarihine tekrar başlar: Grigor Derenik (Ṭabarī, III, 1894'te ona Abū Aḥmed al-Dayrānī ve III, 1916'da yanlış olarak, İbn Dayrānī adını verir), 887'de Hēr (Ḫoy) Abelbers veya Abumsar hâkimi tarafından öldürülmüştür (s. 166—182); Derenik'in oğlu Aşot, 904'te Nahçıvan'da ölmüştür (s. 182—202); Thomas tarihi, Derenik'in oğlu Gagik'in medhiyesi ile nihayet bulur (s. 203—245; Marquart, *ayn. esr.*, s. 508'e göre, Gagik 943 senesine doğru ölmüştür).

Thomas'ın metni oldukça fena bir hâldedir, 211—218 sahifeleri arasında, pek farklı bir şekilde, Derenik'in saltanatı nihayetinden ve Aşot'un saltanatından başlayan bir ilâve mevcuttur. Sonda (§ 41) esere devam eden birisi, 1021'de kırallığını Bizans imparatoru Basilius'a terkeden Gagik'in altıncı halefi ve torunu Senekherim Johannes (1003—1026) hakkında mâlûmat ilâve etmiştir. Vakayiin nakline, cânibî kolun (Senekherim'in akrabası Khedenik'in) evlâdı tarafından, bilhassa Abdelmseh (< ʿAbd al-Masīḥ, ölm. 1123)'in ve „Thomas'ın kitabını alarak, onu ıslah ettiren" (s. 256) oğlu Stephannos-Aluz'un tarihi ile devam edilmiştir. Nihayet 1303'te, Gazan Han'ın saltanatında, eseri istinsah eden müstensih, tarihin bu devirde katholikos Ter Zakharia'nın emri ile ve onun hesabına „tekrar kaleme alınmış" (ihtimâl yeniden tanzim edilmiş) olduğunu söyler. Muahhar bir zeyil (s. 259—262), Stephannos'un bir kız torununun çocuk doğurmasından bahseder ve katholikos Ter Zakharia'nın bir müslüman ile evlenmiş bir kız yeğeninden bahis ve XIV. asrın yarısından sonraya kadar devam eder.

Thomas'ın tarihi Sāc̄ī'ler [b. bk.]'in faâliyetleri, Deylemliler'in Vaspurakan'daki istilâları (krş. İbn Miskawayh, *The Eclipse*, s. 401—404) ve Ermenistan'da tesis edilmiş arap müstemlekeleri: Arşarunikh'te Cahhāfī'ler (Kaġizmān; krş. Marquart, *Südarmenien* s. 501—504); Manazkert'te Ḳaysikh'lar (Ḳays) (*ayn. esr.*, s. 500, 504—508) ve Berkri (Bārgīrī)'de Othmanikh'ler ve Amiuk kalesi (Van'ın şimâlinde) hakkında şâyân-ı dikkat tafsilât verir.

Thomas, her ne kadar Artsruniler'in lehine olarak, Bagrati kıralları Aşot (861—890) ve Smbat (890—914)'ın rolünü silik göstermek temayülünde ise de, ermeni hanedânları arasındaki münasebetler hakkında pek çok tafsilât vermektedir.

Thomas'ın üslûbu bâzan tumturaklı bir mev'iza hissini verirse de, ekseriyet itibariyle vâzıh ve kat'îdir. Thomas'ı islâm ve bizans kaynakları sâyesinde tetkik eden Marquart onun için mükemmel („trefflich"; *ayn. esr.*, s. 358) der. Thomas'ın tarihinin mühim bir zeyli (925'e kadar gelen vak'aları ihtiva eder) muasırı katholikos Jean'ın eseri olup, bu zâtın Thomas ile tanışmış olduğu anlaşılıyor (s. 228) (ermenice metin: Kudüs, 1843, ve frans. terc. St. Martin, 1841).

Bibliyografya: Ermenice metin, ilk defa 1852'de İstanbul'da ve sonra 1887'de Patkanean tarafından Petersburg ta. tabedilmiştir Fransızca trc. Brosset. *Collection d'historiens arméniens*, I, Petersburg, 1874; krş. bir de Brosset, *Notices sur l'historien arménien Thoma Ardzruni. Bulletin Acad. Pétersbourg*, 1862, V, 538—554 1863, VI, 69—102; *Mélanges Asiatiques* (1860/1861), IV ve 686—701 ve 716—763'te de tekrar tabedilmiştir; Marquart, *Streifzüge*, 1903, s. 391—465; ayn. mll., *Südarmenien* (Wien, 1930), index ve bilhassa s. 495—516 (Vaspurakan prenslerinin mufassal şecereleri).

(V. MINORSKY.)

ARTUK OĞULLARI, ARTUKLULAR. I. Muhtelif şûbeleri Ḥiṣn Kayfā ve Āmid'de (495—628 = 1101—1231), Mardin'de (502—811 = 1108—1408) ve Harput'ta (581—631 = 1185—1233) hüküm sürmüş bir türkmen sülâlesidir. Artuk b. Eksük [b. bk.] adlı bir türkmen emîrinin neslinden geldikleri için, bu ismi alan bu küçük devletin bütün garp eserlerinde Artak, Ortok, Ortuk veya Urtuk şekillerinde yazılması tamamiyle yanlıştır (tafsilât için bk. İsmail Gâlib, *Maskūkāt-i turkmāniya*, medhâl); Artuk'un Eksük oğlu olması, bu türkçe adın başka türlü okunmasına imkân bırakmamaktadır.

Bu sülâlenin, büyük oğuz boylarından Döger [Töger; b. bk.] boyuna mensup olduğunu Şams al-Dīn al-Cazarī tasrih ederse de (Bibl. Nat., F. arabes, nr. 6739, *Cavāhir al-sulūk*, var. 179, Mükrimin Halil'in verdiği nota göre), bu rivâyetin doğru olmadığı söylenebilir. Artuk sikkelerinin üzerinde oğuzların Kayı [b. bk.] boyuna âit damgaya tesadüf edilmesi, bu sülâlenin 24 oğuz boyunun en mühimlerinden olan Kayı boyuna mensup olduğuna en kat'î bir delildir. Zengîler, Salgurlar ve Akkoyunlular gibi, muhtelif türkmen devletlerinin paraları üzerinde bu sülâlelerin mensup oldukları Salgur (Salur), Bayındır, Avşar boylarına âit damgaların bulunması, Artuk oğullarının paralarındaki Kayı damgasından, onun mensup olduğu Oğuz boyunu kat'î surette tâyin imkânını vermektedir. Bâzı eserlerde bu sülâlenin ilk şûbesine Artuk'un oğlu Sokman [Sökmen; b. bk.]'a nisbetle, Sokmanîler, Mardin şûbesine de, diğer oğlu İlġāzī [b. bk.]'ye nisbetle İlġāzîler adları da verilmektedir.

Şam Selçukî hükümdarı Tutuş, 479'da Kudüs'ü fethettiği zaman, daha Melikşāh zamanından beri selçuk imparatorluğunda mühim hizmetlerde bulunan ve 477'de Āmid muhasarasına iştirâk eden kumandanlardan Artuk b. Eksük'ü bu şehrin vâliliğine tâyin etmişti. Oğulları Sokman ve İlġāzī 484 (1091)'te ona halef oldular. Kudüs, şâbân 491 (1098)'de al-Afżal b. Badr al-Camālī tarafından zaptolunup, Fatimîlerin hâkimiyetine geçince, Sokman, Ruhā havâlisine ve İlġāzī de, Irak'ta kendisine iktâ edilmiş olan sahaya çekildi. Selçukî hükümdarı Muḥammed 495 (1101)'te İlġāzī'yi imparatorluğun en mühim vazifelerinden biri olan Bagdad şahneliğine tâyin etti.

A. Ḥiṣn Kayfā şûbesi (495—628 = 1101—1231). Mu'în al-Davla Sokman I., Çökürmiş [b. bk.] tarafından Musul'da muhasara edilmekte olan, Mūsā'nın yardımına yetişmişti. Bu hizmetine mükâfat olarak, 10.000 dinar aldıktan başka, Ḥiṣn Kayfā'ya da sâhip oldu (İbn al-Aṯīr, X, 234 v.dd.). Zâten 488'den beri Sarūc kendisine âit olduğu gibi, 498'de veya bir az evvel de Mardin'i ele geçirmiş bulunuyordu. Çökürmiş ile beraber Ḥarrān civarında frenklere karşı mühim bir galebe kazanarak, Baudouin ile kardeşi Joscelin'i esir etti. 498'de vefatı üzerine, oğlu İbrahim Ḥiṣn Kayfā'ya sâhip oldu. Mardin, 502'de kardeşi İlġāzī'nin eline geçti. Ḥiṣn Kayfā'da, İbrahim ölünce, kardeşi Rukn al-Davla Dāvūd [b. bk.] halef oldu (bunun adı 508 ve hattā 541'de zikrolunmaktadır; bk. İbn al-Aṯīr, X, 352 v.d.; XI, 73). Sonra bunun yerine Faḫr al-Dīn Kara Arslan [b. bk.], takriben 543'ten evvel, tahta çıktı ve 562 (yahut 570)'de ölümüne kadar hüküm sürdü (bk. van Berchem, *Arab. Inschriften*, s. 143, not 3). Ḥiṣn Kayfā'dan başka Diyarbekir havâlisinin büyük bir kısmı da ona tâbi bulunuyordu (İbn al-Aṯīr, XI, 217). Ondan sonra yerine oğlu Nūr al-Dīn Muḥammed [b. bk.] geçti. 578'de Ṣalāḥ al-Dīn Diyarbekir'e geldiği zaman, Nūr al-Dīn onu metbû olarak tanıdığı gibi, Musul harbinde ona yardımda bulundu ve hizmetine mükâfat olarak, mühim ve zengin bir merkez olan Āmid'i aldı (579). Yerine geçen oğlu Quṭb al-Dīn Sokman II., bir düşme neticesinde öldü (İbn al-Aṯīr, XII, 112). Muteassıp ve müfrit sünnîler tarafından, filozof ve râfizî olmak töhmeti ile, lekelenen kardeşi Malik al-Ṣāliḥ Nāṣir al-Dīn Maḥmūd'u sevmediği için, Ayas adlı bir memlûkünü ölümünden evvel kendisine veliahd tâyin etmişti; lâkin bunu hoş görmeyen emîrleri, ölümü üzerine, Maḥmūd'u Āmid'e dâvet ve ona bi'at eylediler (İbn al-Aṯīr, XII, 112). Maḥmūd, siyasî ve askerî vaziyetlerin icabına göre, sırası ile Eyyûbîlerden al-'Ādil ve al-Kāmil'i ve Anadolu selçukîlerinden Kaykāvus'u metbû olarak tanıdı. Āmid'deki 605 (1208—1209) tarihli bir kitâbesinde „Diyarbekir, rum ve ermen sultanı" unvanını taşıdığı görülmektedir (van Berchem, *ayn. esr.*, s. 147). 619'da ölümü üzerine, oğlu Malik al-Mas'ūd Mavdūd tahta çıktı (İbn al-Aṯīr, XII, 250). 628'de basılmış bir sikkeye göre, Ḥiṣn Kayfā'nın o sırada Mardin'deki şûbenin hükümdarına tâbi olduğu anlaşılıyor. Artuk oğullarının hâkimiyet sahası, Anadolu selçukîlerinin hücumları yüzünden, epeyce küçülmüştü. Eyyûbî hükümdarı Malik al-Kāmil 629 (1231)'da Āmid'e karşı sefer açarak, burasını ve civardaki şehirleri zaptetti ki, bunlar arasında Ḥiṣn Kayfā da vardı (Abu 'l-Fidā', nşr. Reiske, IV, 393); bu mâlûmat doğru ise, Ḥiṣn Kayfā'nın Mavdūd tarafından o sıralarda tekrar ele geçirilmiş olduğuna hükmedilebilir. Malik al-Kāmil'in oğlu Malik al-Ṣāliḥ, Āmid ve Ḥiṣn Kayfā hâkimiyetini elinde bulunduruyordu. Fakat 639'da Halep ve Anadolu ordularının müşterek hücumu karşısında, Āmid'i bırakmak mecbûriyetinde kaldı ve yalnız Ḥiṣn Kayfā hâkimiyetini muhafaza edebildi (Kamāl al-Dīn, *Tārīḫ al-Ḥalab* trc. E. Blochet, s. 219 = *ROL*, VI, 16). Mavūd Malik al-Kāmil'in ölümüne kadar (635), mahbus kaldı ise de, o sırada Ḥamā'ya, Malik al-Muẓaffar'ın yanına, kaçmağa muvaffak oldu ve moğul istilâsı sıralarında öldü (Abu 'l-Fidā', IV, 393).

B. Mardin şûbesi (502—812 = 1108—1409). Daha 502 (1108)'den beri Mardin'e sâhip bulunan Naṣr al-Dīn İlġāzī, Halep emîri Lu'lu'ün ölümünden sonra, Halep halkının arzusu ile, bu şehre de hâkim oldu (1117/1118) ve oğlu Timurtaş'ı buranın idaresine memur etti (İbn al-Aṯīr, X, 372). İlġāzī 515'te, emîr Dubays b. Ṣadaḳa hakkındaki istirhamnâmesini takdim etmek için, Timurtaş'ı sultan Maḥmūd'un yanına yolladığı zaman, sultan, Mayyāfāriḳīn'i de iktâlarına ilâve etmek suretiyle, kendisine büyük bir teveccüh gösterdi (İbn al-Aṯīr, IX, 418). 581'de Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī tarafından kendi topraklarına ilhak edilinceye kadar, burasının Artuk oğulları elinde kaldığını görüyoruz. Haçlıların büyük ve korkunç bir düşmanı olan İlġāzī (İbn al-Aṯīr, IX, 426), Halep'in idaresini, Ḥusām al-Dīn Timurtaş'tan sonra, diğer oğlu Ṣams al-Davla Sulaymān'a vermiş, fakat onun bir isyan teşebbüsü üzerine (İbn al-Aṯīr, IX, 417 v.d.), yeğeni Badr al-Davla Sulaymān b. 'Abd al-Cabbār'ı 515'te Halep'in idaresine memur etmişti (İbn al-Aṯīr, IX, 426). İlġāzī 516'da ölünce, oğlu Sulaymān, Mayyāfāriḳīn'de, Timurtaş Mardin'de ve yeğeni Sulaymān'da Halep'te hâkim oldular. İlġāzī'nin diğer yeğeni „Nūr al-Davla" lâkaplı Belek b. Behrām [b. bk.], frenklere karşı mücadele hususunda, onun izinden yürüdü: 494'te Sarūc frenkler tarafından zaptedilince, o da 497 (1103/1104)'de 'Āna ve Ḥadīṯa'yi elde etmişti. 515'te Urfa kontu Joscelin de Courtenay ile kardeşi Gale ran'ı mağlûp ve esir eden Belek, bunları Harput kalesine götürdükten sonra (İbn al-Aṯīr, X, 418 v.d.), Gargar civarında kıral Baudouin'i de mağlûp ve esir ederek, 517 (1123/24)'de zaptettiği Ḥarrān'a götürdü. Belek, aynı yılda Halep'i de Badr al-Davla Sulaymān'ın elinden aldı; çünkü o, frenklerin taarruzlarına karşı bu şehri muhafaza edebilecek bir kuvvete mâlik değildi. 19 rebiülevvel 518 (6 mayıs 1124)'de, Manbiç'i muhasara ederken, bir ok ile şehit

olan ve Halep'te Maḳām-i İbrāhīm cenubundaki mezarlığa gömülen Belek'in (İbn al-Aṯīr, X, 436) sâhip olduğu memleketler, Ḥusām al-Dīn Timurtaş [b. bk.]'ın hâkimiyeti altına geçti. Lâkin Timurtaş Diyarbekir'e dönünce, frenklerin tazyiki altında kalan Halep, kapılarını Aksungur Bursuḳī [b. bk.]'nin ordusuna açtı. Kardeşi Sulaymān'ın ölümünden sonra (518), Mayyāfāriḳīn'e de sâhip olan Timurtaş (İbn al-Aṯīr, X, 441), 547 (1112—1113)'de, Mardin ve Mayyāfāriḳīn hükümdarı iken, öldü (İbn al-Aṯīr, XI, 115) ve yerine oğlu Naṣr al-Dīn Alpı [b. bk.] geçti. 'Imād al-Dīn Zangī'den korkan frenkler daha 539'da Bīra (Birecik) şehrini ona teslim etmişlerdi. Sonra frenkler ile harplerde temayüz eden Quṭb al-Dīn İlġāzī II. tahta çıktı (572). Mardin'deki büyük câmi'i yaptıran bu hükümdarın 580'de ölmesi üzerine, oğlu Ḥusām al-Dīn Yavlak (veya Yoluk) Arslan tahta çıktı ise de, yaşı küçük olduğundan, babasının memlûklerinden Niẓām al-Dīn Alp Kuş devlet işlerini idare etti. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī, daha Quṭb al-Dīn İlġāzī zamanında, Artuk oğullarının dahilî işlerine karışmağa başlamıştı (İbn al-Aṯīr, XI, 313). Onun ölümünden sonra, iptida Aḫlāṭ'taki Şāh-i Ermen Sokman ve onun ölümünü müteakip, Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī, Mayyāfāriḳīn'i zaptettiler (İbn al-Aṯīr, XI, 335). Yavlak Arslan zamanında Mayyāfāriḳīn, 587'de bir defa daha Artuk oğullarının eline geçti ise de, muhafaza edilemedi. Bunun yerine geçen kardeşi Malik al-Nāṣir Artuk Arslan (598) zamanında, Artuk oğullarının Eyyûbîlerin — ve bir aralık Anadolu selçukîlerinin — hâkimiyetini kabûl etmiş oldukları sikkelerden anlaşılıyor (bk. İbn al-Aṯīr, XII, 117; bir de bu sülâlenin sikkelerinden bahseden meskûkât katalogları). Abu 'l-Fidā', kendi zamanına kadar (yânî 715 = 1315) tahta çıkan Artuk oğulları hükümdarlarını zikretmektedir: 637'de ölen Yavlak Arslan yerine, oğlu Malik al-Sa'īd Naṣr al-Dīn Ġāzī I., ondan sonra 658'de oğlu Malik al-Muẓaffar Kara Arslan tahta çıktılar. Naṣr al-Dīn Ġāzī, moğul istilâsı esnasında, Mardin kalesinde öldükten sonra, Kara Arslan, ister istemez, moğul hâkimiyetini kabûle mecbur oldu ve Hulagu'nun tâbii sıfatiyle para bastırdı. 691'de yerine geçen oğlu Ṣams al-Dīn Dāvūd'dan sonra, bunun kardeşi Malik al-Manṣūr Naṣr al-Dīn Ġāzī II. 693'te hükümdar oldu. Babası ve kardeşi gibi, İlhanîlere tâbi olan, onlar ile sıhriyet peyda eden bu hükümdarın yerine 712'de oğlu Malik al-'Ādil 'Imād al-Dīn Alpı geçti ise de, 13—18 günlük bir saltanattan sonra ölüverince, kardeşi Malik al-Ṣāliḥ Ṣams al-Dīn Maḥmūd tahta çıktı, bundan sonra 765'te hükümdar olan Malik al-Manṣūr Aḥmed, Karakoyunlu türkmenlerinin reisi Bayram Hoca'nın taarruzlarına karşı Calāyir hükümdarı Sultan Uvays'ten yardım istemeğe mecbur oldu. Bunun yerine 769'da oğlu Malik al-Ṣāliḥ Maḥmūd, ondan sonra, yine aynı senede, amcası veya amca-zâdesi Malik al-Muẓaffar Dāvūd, 778'de oğlu Malik al-Ẓāhir Maḥmūd al-Dīn 'Īsā [b. bk.] tahta çıktılar; bunun zamanında Karakoyunlular ile mücadele devam ettiği gibi, Mardin de Timur'un istilâsına uğradı ve bundan sonra, Malik 'Īsā, Çekim ile birlikte, Āmid'de bulunan Akkoyunlular beyi Kara Yülük Osman ile muharebeye gitti ise de, orada, Çekim ile beraber, maktûl düştü (809). Bunun üzerine tahta çıkan kardeşi veya kardeşinin oğlu veyahut doğrudan doğruya oğlu Malik al-Ṣāliḥ Şihāb al-Dīn Aḥmed, Mardin'i Karakoyunluların reisi Kara Yūsuf'a teslime mecbûr oldu (812). Kendisine tahsis edilen Musul şehrinde ancak sekiz gün yaşadıktan sonra ölen Malik al-Ṣāliḥ ile, Artuk oğulları devleti sona erdi. Kâtib Fardī'nin tarihinde bunun çocuklarının ve torunlarının isimleri zikredilmektedir. Dunaysir (bugünkü Koçhisar) şehrinin, hiç olmazsa Naṣr al-Dīn Ġāzī II. zamanına kadar, bu Mardin şûbesinin elinde bulunduğu sikkelerden anlaşılıyor (G. Sachau, *Abh. Pr. Ak. W.*, 1880, s. 80).

C. Harput (Ḥartabirt) şûbesi (581—631 = 1185—1233). Harput'un 515'te Artuk oğullarından Belek'in elinde bulunduğu ve burayı 518'e kadar muhafaza ettiğini biliyoruz. Yine bu sülâleden Sulaymān bu yıl Harput'u zaptetti ise de, gâliba yine aynı yıl içinde öldü; ve Harput sırası ile Ḥiṣn Kayfā sâhibi Dāvūd'a, oğlu Kara Arslan'a ve torunu Meḥmed'e intikâl etti. 561 (1165/1166) tarihli bir Harput kitâbesinde Faḫr al-Dīn Kara Arslan ismi zikredilmektedir (van Berchem, *ayn. esr.*, s. 142 v.d., nr. 9). Nūr al-Dīn Muḥammed'in 581 (1185/1186)'de ölümünden sonra, kardeşi 'Imād al-Dīn Abū Bekr burada bu hanedânın ayrı bir şûbesini kurdu. Kardeşinin ölümü sırasında, o Musul'da, Ṣalāḥ al-Dīn'in ordusunda, bulunuyordu. Bu haberi alır almaz, tahtı ele geçirmek maksadı ile, hemen Ḥiṣn Kayfā üzerine yürüdü. Lâkin yeğeni Sokman II., daha çabuk davranarak, kaleyi eline geçirmiş ve Ṣalāḥ al-Dīn tarafından, hükümdar olarak, tanınmıştı. Abū Bekr bu vaziyet karşısında Harput ve havâlisi hâkimiyeti ile kanaate mecbur oldu (İbn al-Aṯīr, XI, 339). Abū Bekr en geç 600 yıllarına doğru ölmüş olmalıdır; çünkü Ḥiṣn Kayfā ve Āmid şûbesinin hükümdarı olan Maḥmūd'un 601'de Harput'u neticesiz bir şekilde muhasara ettiğini ve bu sırada Harput'ta Niẓām al-Dīr b. Abū Bekr'in hâkim bulunduğunu biliyoruz

(İbn al-Aṯīr, XII, 133). Harput şûbesinin bu son hükümdarının adı Niẓām al-Dīn Abū Bekr yahut Paris'teki Blacas kolleksiyonundaki bir bronz ayna kitâbesine göre, Niẓām al-Dīn İbrāhīm olmak gerektir (van Berchem, *göst. yer.*). İbrāhīm'in iki oğlu vardı; bunlardan biri, babası sağ iken, 685'te yazılan bir eserde adı geçen 'İzz al-Dīn Aḥmed, diğeri de bahsettiğimiz bronz aynada kaydedilen Ḫiżr'dır; bunun belli olmayan bir zamanda ve belli olmayan bir yerde hükûmet sürmüş Nūr al-Dīn Abu 'l-Faẓl Artuk-Şah adlı bir oğlu da vardır. Harput'un 631'e kadar Artuk oğulları elinde kaldığı tahmin olunabilir. Çünkü bu yıl içinde bu şehrin Anadolu selçukî sultanı 'Alā' al-Dīn Kayḳubād I. tarafından zaptedildiğini ve Artuk oğullarının bundan sonra bir müddet Selçukîlerin hâkimiyetini tanıdıklarını biliyoruz.

ARTUK OGULLARININ ŞECERESİ.

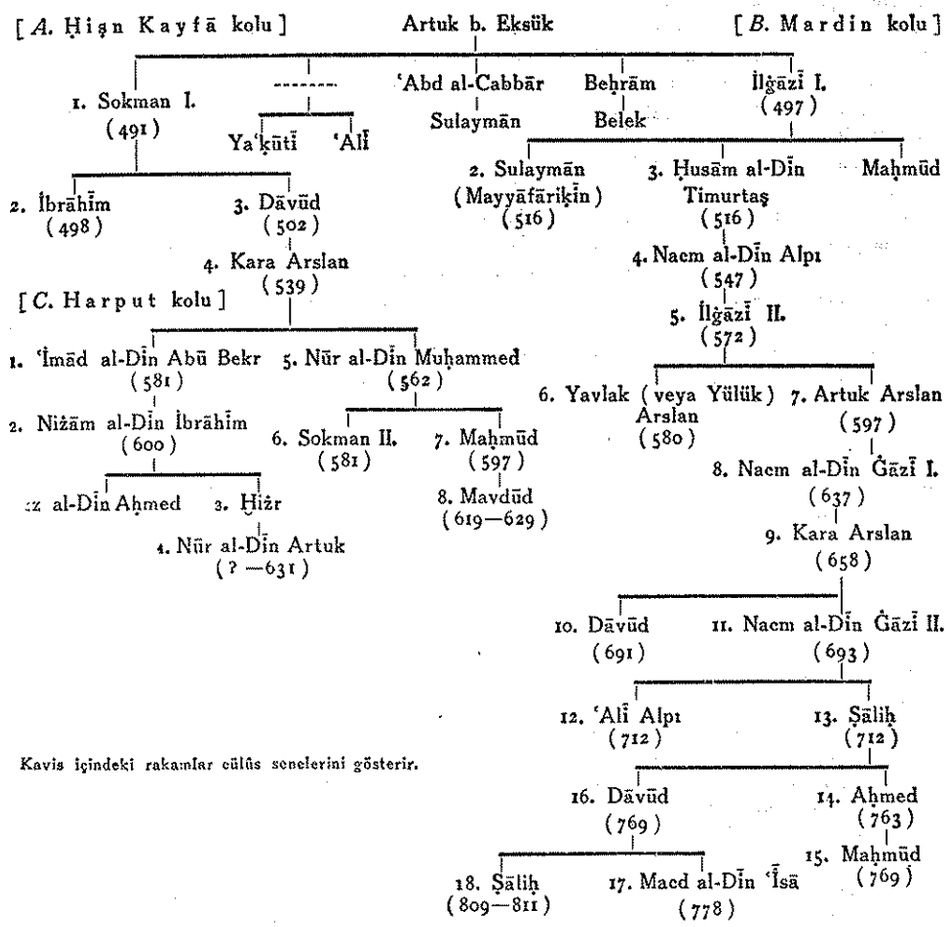

Kavis içindeki rakamlar cülûs senelerini gösterir.

II. Siyasî bünye. Siyasî ve askerî tarihini en umumî çizgiler ile hulâsaya çalıştığımız bu siyasî teşekkül, şarktaki küçük frank devletleri ile yaptığı bâzı muvaffakıyetli mücadeleler bir kenara bırakılınrsa, hiç bir suretle mühim bir rol oynamamıştır. Hattâ bu bakımdan da onu Zangī ve Eyyûbîler ile aslâ mukayeseye imkân yoktur. Artuk oğullarının, Eyyûbîler nufuzunun Diyarbekir'de kuvvetlenmesine kadar geçen hayatını başlıca iki safhaya ayırabiliriz. İlk safha, bu sülâlenin yavaş yavaş kuvvetlenerek, Selçuk imparatorluğunun Malikşāh'tan sonraki tedricî zayıflayışı ile müterafik bir surette, müstakil bir teşekkül hâlini almağa müstait gibi göründüğü ilk devirdir. Selçuk âilesi etrafındaki türkmen aşiretlerinden birinin, Kayı boyuna mensup bir aşiretin, başında bulunan Eksük ve oğlu Artuk ile onun çocukları

imparatorluğun kuruluşundan sonra, yeni fetholunan şark sahasında mühim ıktâlara sâhip olmuşlardı. Selçukî hükümdarları, babaları ve dedeleri ile silâh arkadaşlığı etmiş olan bu oğuz asılzâdelerine karşı, eski kabîle an'anelerine uygun olarak, teveccüh ve iltifat gösterdiler; onlara mühim vazifeler ve zengin iktâlar verdiler,

Malikşāh'tan sonra, selçuk merkeziyetçiliğinin eski ehemmiyetini kaybetmesi selçuk hanedânı arasındaki mücadelelerin devamı, bu imparatorluğun diğer büyük ve nufuzlu âileler gibi, Artuk oğullarının da gittikçe müstakil bir teşekkül mâhiyetini almalarına sebep oldu. Haçlı seferleri esnasında bu sülâleye mensup bâzı kahraman şahsiyetlerin kazandıkları muvaffakiyetler, yalnız mânevî nufuzlarını değil, maddî kudretlerini de artırdı. Artuk oğulları reislerinin, göçebe türk kabîleleri üzerinde büyük bir nufuz sâhibi olduklarını, bütün tarihî kaynaklar bildiriyor: Dāvūd b. Sokman, lüzum gördüğü zaman, türkmen kabîlelerini çağırmak üzere, reislerine birer ok [b. bk.] gönderiyor ve sembolik bir dâvetnâme demek olan bu oku alan bu kabîleler büyük bir sevinç ile onun emrettiği yere gelip toplanıyorlardı (*Receuil des Historiens de Croisades*, Historiens Orientaux, 2. kısm., II, 70).

Artuk oğullarının bu nufuzunu, siyasî kudretlerinin başlangıcında, bir kabîle teşekkülüne dayanmış olmasına isnad etmek lâzımdır; eski kabîle an'anelerinin XII. asır türkmenleri arasında henüz kuvvetli bir surette yaşadığını düşünürsek, bunu daha iyi anlarız. Mamafih Mardin, Ḥiṣn Kayfā, Āmid ve Halep gibi büyük ve zengin merkezlerde yerleştikten sonra, yavaş yavaş bu siyasî teşekkülün eski aşiret mâhiyetinden kurtulduğu ve yalnız göçebelere değil, daha ziyâde yerleşik ve şehirli unsura dayandığı tahmin olunabilir.

Bu ikinci devre de Selçukîlerin yüksek hâkimiyetini ve Abbâsî halifelerinin ruhanî nufuzunu nazarî bir şekilde kabûl etmekle beraber, Artuk oğullarının artık müstakil bir devlet mâhiyetini aldıklarını görüyoruz. Selçuk imparatorluğunun büyük bir nisbette tatbik ettiği memlûk sistemine sâdık kalan bu sülâle prenslerinin de köleler satın alıp yetiştirdikleri, hassa kuvvetlerini ve askerî kumandanları bunların arasından seçtikleri mâlûmdur. Bütün orta çağ türk ve islâm devletlerinde büyük bir ehemmiyeti olan memlûk-gulâm sisteminin, Selçuk imparatorluğuna halef bütün teşekküller gibi, Artuk oğullarında da devamı pek tabiîdir.

Bu küçük devletir siyasî tekâmülü, bir çok noktalardan, Salgurlar ve Zangîler gibi aşiret içinden çıkan sâir Selçukî halefleri ile büyük bir benzeyiş gösterir, yâni bir aşiret teşekkülünün memlûk sistemine dayanan mutlakiyetçi bir devlet şekline doğru inkişafından ibarettir. Mamafih gerek bunlarda, hattâ gerek Selçuk imparatorluğunda, aşiret an'anelerinin — bilhassa hâkimiyet telâkkisinde — kuvvetle devam ettiğini görüyoruz: IX. asır Abbâsî imparatorluğunun Sâsânî-Bizans tipindeki mutlakiyetçi devlet şekli, Māvardī gibi nazariyeciler tarafından kanunlaştırıldığı hâlde, aşiret menşeinden gelen bu türk devletlerinin mâhiyetini büsbütün değiştiremiyordu. Devleti, hanedân âzasının müşterek malı addeden eski türk telâkkisi, diğerleri gibi Artuk oğullarında da mevcuttu. Âilenin bütün âzâsı, kendilerine iktâ edilen yerlerde yarı müstakil bir hükümdar mâhiyetinde idiler; âilenin başında kuvvetli bir şef bulunduğu zaman, diğerleri onun yüksek nufuzunu tanıyorlardı; bu suretle siyasî birlik, haricî düşmanlara karşı, muhafaza ediliyordu. Lâkin fırsat buldukça, âile âzâsından her birinin, istiklâl kazanmak ve devletin başına geçmek için, faâliyette bulunmaları pek tabiî idi.

Artuk oğulları tarihinin ikinci devresi, Eyyûbîlerin yüksek hâkimiyetini tanımağa mecbur olduğu devirdir. Daha ondan evvel bile âile âzâsı arasındaki dâimî mücadeleler neticesinde zayıf düşen ve, çok nâdir olarak, haricî bir birlik gösterebilen bu devlet, coğrafî sahasının dağınıklığı, komşularının ihtiraslarına mâruz bulunması, muhtelif şûbelere bölünmüş olması gibi âmiller sebebiyle, kuvvetli bir siyasî inkişaf gösterememişti. Artuk oğulları sülâlesi arasındaki ihtilâfları ve mücadeleleri devam ettirmek, komşularının menfaati icabından idi. İşte bundan dolayı, artuk prenslerinin birbirleri ile muvaffakiyetle mücadele edebilmek için, kuvvetli komşuların himayesini aradıklarını ve diplomatik tertipler ile, mevkilerini muhafazaya çalıştıklarını görüyoruz. Artuk oğulları bir aralık atabeg Zangī'nin eline düşmek üzere idiler; lâkin onun ölümü ve mirasının parçalanması, sonra, Nūr al-Dīn'in garptaki meşgaleleri onlara yarım asır kadar nefes aldırdı. Ancak, Nūr al-Dīn'in ve Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbî'nin kurdukları büyük teşekküller, Anadolu selçuk imparatorluğunun XIII. asrın ilk yarısında kuvvetle tâkip ettiği şarka doğru ilerleme siyaseti, bunları Mardin'de, siyasî ve askerî hiç bir ehemmiyeti olmayan küçük ve tâbi bir prenslik hâlinde, yaşamağa mecbur etti. Orta çağ islâm dünyasında büyük ve kuvvetli devletlerin böyle küçük hânedanları, yüksek hâkimiyetlerini tanımak, vergi vermek, hutbe ve sikke de isimlerini zikretmek şartları ile, yerlerinde bırakmaları usûlünün umumî bir âdet olduğu da düşünülürse, bunların müstahkem Mardin

şehrinde asırlarca yaşamalarının sebebi daha iyi anlaşılır.

Artuk oğullarının resmî unvanları, bilhassa XII. asırda, islâmiyetten evvelki türk unvanlarının bunlarda devamını göstermek bakımından, çok dikkate lâyıktır; *alp*, *sagun*, *inanç*, *katlug* ve *yabgu* [bk. madd.] gibi, eski türk unvanlarının Artuk oğullarına âit kitâbelerde kullanılması, bunlarda aşiret an'anelerinin henüz büsbütün kuvvetten düşmediğini gösterebilir. XII. asırda Selçuk imparatorluğundan ayrılan muhtelif türk şûbelerine âit kitâbelerde (msl. Baalbek, Şam, Halep, Erzurum, Diyarbekir, Niksar ve Divriki kitâbelerinde) de gördüğümüz bu unvanlar, eski türk devlet an'anelerinin devamını göstermek bakımından, çok mühimdir (*sagun* kelimesinin eski bir unvan olduğu ve bunun Artuk oğullarında mevcudiyeti hakkında bk. M. Fuad Köprülü, *Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur*, not 25, *Körösi Csoma-Archivum*, 1938, I, 4, 334—337; *Türk hukuk ve iktisat tarihi* mecm., II, 22 v.d., 25 numaralı not; burada van Berchem'in yanlış okuduğu bir kitâbe tashih edilerek bu unvanın Artuk oğulları tarafından kullanıldığı gösterilmiştir). Mamafih Artuk oğulları, bu türk unvanları ile beraber, *ḳuṭb al-dīn*, *nacm al-dīn* v.s. gibi, islâm lâkaplarını ve *pahlivān-i cihān*, *ḫusrav-i Īrān*, *amīr al-isfahsālār al-kabīr* gibi unvanlar da almışlardır. XII. asırda iptida Selçukîlere hörmet maksadı ile *sulṭān* unvanını hiç kullanmayıp, iptida *amīr*, sonra *malik şāh* ve *malik al-umarā'* gibi unvanlar ile iktifa eden Artuk oğulları, bu asrın sonlarına doğru kitâbelerinde *sulṭān* unvanını de kullanmağa başladılar; mamafih İlhânîlerin tâbii olan Malik al-Manṣūr Nacm al-Dīn'in sikkelerinde, *al-sulṭān al-a'zam ẓil Allāh fi 'l-'ālam* gibi, imparatorlara mahsus, çok debdebeli bir unvana tesadüf olunmaktadır ki, bâzı haleflerinin paralarında ve kitâbelerinde de bu *sulṭān* unvanı devam etmiştir. Fakat umumiyetle bu prenslere *malik* unvanı verildiği görülüyor. XII. asır sonlarında *amīr al-isfahsālār al-kabīr* unvanının artık hükümdarlar değil, büyük emîrler için kullanıldığı kitâbelerden anlaşılmaktadır (bk. Mardin câmi-i kebirinde Alp Kuş b. 'Abd Allāh'ın bir takım vergilerin kaldırılmasına âit, 582 tarihli kitâbesi).

Artuk oğulları devletinin adlî, idarî, mâlî ve askerî teşkilâtı, Selçukîlerin, daha doğrusu ona halef olan diğer küçük devletlerin, teşkilâtından hemen hemen farksızdı; saray teşkilâtının da Selçukîlerinkine — tabiî, nisbet gözetilmek şartı ile — benzetildiği tahmin olunabilir. Askerî teşkilât Selçukîlerdeki gibi bilhassa iktâ sistemi üzerine dayanıyor, adlî vazifeleri kadılar ve nâipler görüyordu. Ḥiṣn Kayfā, Āmid, Mardin ve Dunaysir şehrinde darphaneler bulunduğu ve bâzı sikkelerin doğrudan doğruya bizans sikkeleri taklit edilerek basıldığı, meskûkât kolleksiyonlarındaki paralardan anlaşılıyor ki, bu, Artuk oğullarının Bizans ile olan ticarî münâsebetlerinin ehemmiyetini anlatabilir; bunların sikkelerinde, sâir bâzı türkmen sülâlelerinin paralarında da olduğu gibi, Bizans tipinde insan resimlerine ve mensup oldukları aşiretin, yâni Kayı boyunun, damgasına da tesadüf ediliyor.

Karabaçek'in fikrine göre, Artuk prenslerinden bâzılarının sikkelerinde kendi şahsî armalarına tesadüf edildiği gibi, yine bunlar zamanında bâzı şehirlere mahsus timsâller (emblème) de vardır. Ona göre, çifte dragon resmi, Kara Arslan'ın sikkelerinde bulunduğu gibi, Ḥiṣn Kayfā şehrinin de timsâlidir. Hâlbuki van Berchem bunun yanlışlığını ve orta çağ islâm şehirlerinden hemen hiç birinin hususî emblemi olmadığını ortaya koymuştur; ona göre, çifte dragonun Artuk oğullarına yahut sâdece Kara Arslan'ın şahsına âit bir timsâl olması ihtimâli varsa da, bizce bu iki ihtimâl de vârit değildir ve bunu sâdece bir san'at motifi saymak, elbette, daha doğrudur. Yine bu hanedândan Maḥmud'un şahsî arma olarak çifte kuş (veya çifte kartal) şeklini kullandığı aynı müellif tarafından ileri sürülmektedir (muhtelif müslüman türk sülâlelerinde tesadüf edilen bu şekil hakkında bk. KARTAL). Hâlbuki Artuk oğulları sülâlesinin hukukî mâhiyetteki emblemi, şimdiye kadar garp arkeolog ve numizmatlarının mahiyetini anlayamadıkları kayı damgasından ibarettir (Fuad Köprülü, *Orta zaman türk devletlerinde hukukî semboller üzerindeki motifler: I. Ejderha* (*dragon*), *Türk hukuk ve iktisad tarihi* mecm., II, 43).

III. İctimaî ve iktisadî hayat. Artuk oğulları devletine tâbi memleketlerin ictimaî ve iktisadî vaziyeti hakkında, tarihî kaynaklarda çok az mâlûmat bulunur. Yalnız İbn al-Azraḳ, *Tārīḫ-i Mayyāfāriḳīn* adlı eserinde bu hususta bir az izahat verir ki, bunu sâir kaynaklar ile ve umumiyetle orta çağda yakın şarkın ictimaî ve iktisadî hayatı hakkındaki bilgiler ile karşılaştırmak suretiyle, daha müsbet neticelere varmak imkânı vardır. Bu sülâlenin ilk hükümdarları, msl. Sokman ve İlġāzī, vergileri hafifletmek suretiyle, memleketlerinin iktisadî yükselişine hizmet ettiler. Timurtaş devrindeki vergiler, komşu memleketlerdekinden o kadar aşağı idi ki, Diyār Rabī'a halkı takım takım Mardin'e muhacereti tercih ediyorlardı; çünkü haçlılar ile dâimî bir cidalde bulunan ve hudutlarını genişletmek hırsı ile yanan Zangī, harp masraflarını karşılamak için, kendisine tâbi olan Diyār Rabī'a halkına, Artuk oğulları memleketine nisbetle, 10 mislinden fazla bir vergi yükletmişti. 531'de divanın başına geçen Ḥabşi, emvâl ve emlâkin yeni bir tahririni yapmak istediği zaman, umumî bir itiraza uğramıştı. Mamafih vergilerin yavaş yavaş yükseldiği, hattâ 582'de Mardin'de bâzı vergilerin kaldırılmasına mecburiyet görüldüğü anlaşılıyor; 542'de „fulūs al-ṣafār" ve 550'de, „fulūs al-nacmīya" adlı yeni sikkelerin çıkarılması, XII. asırda baş gösteren mâlî zorlukların iktisadî hayat üzerinde de tesirsiz kalmadığını anlatabilir.

Diyarbekir etrafındaki dağlar, ihtiva ettikleri mâden itibariyle, büyük bir ehemmiyet arzediyordu. 570'te Abbâsî halifesi al-Mustakfī, Dicle üzerindeki bir köprü için muhtac olduğu büyük bir zinciri Hānī'den getirtmişti. İbn al-Azraḳ 526'da rum denizinde Aḫlāṭ'a âit bâzı gemilerin kazaya uğradığından bahsediyor. Acaba bu deniz, Karadeniz midir? Bu takdirde Karadeniz limanlarından birinde — belki Trabzon'da — Aḫlāṭ'a âit eşyayı nakleden gemilerin bulunduğuna hükmedebiliriz. Belki de müellif bu tâbir ile Van gölünü kastetmiş olabilir. Her iki ihtimale göre de, Aḫlāṭ'ın ticarî ehemmiyeti anlaşılıyor. Yine aynı müellif Musul'da demir sattığını ve Mardin'de bakır satın aldığını bildiriyor. Bu sıralarda Diyarbekir cenubundan geçmiş olan seyyah İbn Cubayr, buraların refah içinde bulunduğunu gösterecek ifadelerde bulunuyor. Diyarbekir'i Eyyûbîlerin muhasarası sıralarında gören ve bu hususta Ṣalāḥ al-Dīn'e mâlûmat veren bir müellif ise, buraları, gerek siyasî ve gerek iktisadî bakımlardan, karanlık renkler ile tasvir ediyor. Mamafih Diyarbekir'in Ṣalāḥ al-Dīn tarafından zaptı hakkında tafsilât veren o devir müelliflerinin şahadetlerinden, şehirde büyük bir servet olduğu anlaşılmaktadır; buradan alınan zengin ganimetler Eyyûbî ordusunun gözlerini kamaştırmıştı; hattâ Ṣalāḥ al-Dīn'in müverrih ve münşisi Ḳāḍī al Fāḍil'ın hissesine 140.000 cilt kitap düştüğünü bile söylemiş.

Artuk oğulları devleti sahasında büyük bir iktisadî inkişaf vücuda geldiği, servet ve rafah derecesinin yükseldiği, bunlar devrinde yapılan köprüler, kervansaraylar, câmiler, medreseler, kaleler gibi, muazzam mimarî eserlerinden ve daha bir takım küçük san'at mahsûllerinden anlaşılıyor. Alpı'nın Batman ırmağı üzerine, 60 zirâ yüksekliğinde taş kemerler üzerine kurdurduğu köprü, Ḥiṣn Kayfā'da Fırat üzerine kurulan Kara Arslan köprüsü ve daha bu gibi bir çok köprüler, ticaret yollarının kesilmeden işlemesine imkân vermişti. Sokman ile zevcesinin yaptırdıkları köprülerden birinin medhâlinde, 300 hayvanlık bir kervanı alacak kadar büyük bir kervansaray vardı. Mardin'de yapılan güzel bir türbenin inşası 534'te biterek, Süleyman ile İlġāzī'nin cesetleri buraya naklolundu; Harput'ta Kara Arslan câmii (561) yapıldı. Diyarbekir'in bâzı muazzam burçları, Mes'udiye ve Zinciriye medreseleri, Mardin Câmi-i kebiri, Ḥiṣn Kayfā'nın muazzam su terazisi, Timutaş'ın Hüsamiye medresesi, hastahaneler, hamamlar ve köşkler gibi, bir çok eserlerden hâlâ bugün ayakta durabilenler, Artuk oğullarının îmar faâliyetlerine ve mâlî kudretlerinin genişliğine delâlet etmektedir. Bunlar zamanında tesis edilmiş vakıflardan ve XIV. asırda İbn Baṭūṭa gibi seyyahların ifadelerinden, bu sahaların iktisadî inkişafı hakkında bir fikir edinmek kabil oluyor; mamafih en büyük inkişafın XII. asıra âit olduğu, yalnız tarihî kaynaklardan değil, bu asra âit mimarî âbidelerinin azamet ve haşmetinden de anlaşılıyor.

Muhtelif din ve mezheplere ve muhtelif kavmiyetlere mensup bir halk kütlesi üzerinde hâkimiyetlerini kuran Artuk oğulları bilhassa ilk zamanlarda, araplara ve kürtlere karşı ermenileri ve yâkubîleri himaye etmekte idiler. Türkmenlerin bu ilk devirde imtiyazlı bir mevkileri olduğu tahmin edilebilir. Lâkin sonradan, bilhassa memlûk (gulâm) sistemi tatbik olunup, devletin askerî kudreti buna istinat ettirildikten sonra, karışıklık menbâi olan göçebe unsurlara karşı daha şiddetli tedbirler alındığı şüphesizdir. Şehirlilerin ve hükûmete karşı dâimâ itaatli olan yerleşik halkın menfaatlerini korumak, prensler için, bir zaruretti. İdarî ve mâlî divanlarda hıristiyan memurlar da kullanılıyordu. Müverrih suriyeli Mihail, Timurtaş'ın dinî taassuptan çok uzak olduğunu söyler. Dāvūd b. Sokman zamanında yâkubî ve ermeni patriklerinin mühim nufuzları vardı. Fakat XII. asrın ortasından başlayarak, Nūr al-Dīn Zangī'nin müslümanlık siyaseti Diyarbekir'de de kendini gösterdi; Kara Arslan ve oğlu, sonra Nacm al-Dīn Alpı ve Ḳuṭb al-Dīn İlġāzī bu siyaseti tâkip ettiler ve yeni kiliseler inşasına mâni oldular. Lâkin Diyarbekir muhiti hıristiyanlara karşı daha yumuşak bulunuyordu; yeni kiliselerin inşasına müsaade edildiği gibi, râhiplerden de vergi alınmıyordu. Fizinât hâkimi Döger Han oğlu Naṣr al-Davla öldüğü zaman (561 = 1165), cenazesinde yalnız müslümanlar değil, hıristiyanlar da hazır bulunmuştu. Görülüyor ki, Artuk oğulları, din serbestisi hususunda da, Selçukîlerin siyasetini tâkip etmişlerdir. Bu prensler taassuptan uzak kalmakla beraber, samimî surette sünnîliğe bağlı bulunuyorlardı.

VI. Fikir hayatı. Artuk oğullarının hâkim bulundukları Mayyāfāriḳīn, Āmid ve Mardin gibi büyük merkezler, daha evvelki asırlar-

da, kuvvetli bir fikrî inkişafa nâil olmuşlardı. Bir türkmen sülâlesinin ilk hükümdarları, ilim ve san'at meselelerine karşı bir alâka beslememekle beraber, orta çağ islâm hükümdarlarının umumî an'anesine sâdık kalarak, ilim adamlarını ve müesseselerini himayeden geri durmamışlardır. Sonraki hükümdarlar arasında ise arap edebiyatına ve islâm ilimlerine oldukça vâkıf adamlar bulunduğu anlaşılıyor. Artuk oğullarının hâkimiyeti devrinde o sahalardan yetişmiş âlimler ve eserleri hakkında kâfi derecede mâlûmat vardır: bunlar arasında devlet işlerinde, divan vazifelerinde ve kadılıklarda bulunmuş mühim şahsiyetlere de tesadüf edilmektedir. Bu hanedâna mensup hükümdarlar için yazılmış bâzı eserler verdir ki, başlıcaları şunlardır: Malik al-Sa'îd Naǧm al-Dîn Alpı namına, Kamâl al-Dîn Abū Sālim, *al-'Iḳd al-farîd li-Malik al-Sa'îd*; Faḫr al-Dîn Kara Arslan namına, Abū 'Alī b. Abu 'l-Ḥasan al-Ṣūfī, *Arcūza fī ṣuvar al-kavākib al-ṣābita*; Malik al-Mas'ūd namına, Zayn al-Dîn 'Abd al-Raḥîm al-Cavbarî, *al-Muḫtār fī kaşf al-asrār*; Maḥmūd b. Muḥammed b. Kara Arslan namına, Cazarî, *Kitāb fī ma'rifa al-ḥiyal al-handasiya* (bu eserler için bk. Brockelmann, *GAL* ve *Suppl.*). Bunlara ilâve olarak, Harput artuklularından 'İmād al-Dîn Abū Bekr namına, Suhravardî al-Maḳtūl tarafından yazılan (H. Ritter, *Philologica*, XI, *Der Islam* XIV) *Alvāḥ al-'İmādiya* ile Malik Manṣūr Naǧm al-Dîn namına, Zayn al-Dîn 'Abd al-Ḳādir al-Rāzî tarafından yazılan *Ravżat al-faṣāḥa* adlı kitabı da zikredebiliriz (Kâtib Fardi, *Mārdîn mulūk-i Artūḳiya tārîḫi*, s. 29, not 3). Bütün bu eserlerin arapça yazıldığını ve esasen bunların divanlarında, resmî dil olarak, arapçanın kullanıldığını da söyleyelim.

Bibliyografya: *A.* Kaynaklar. 1. Edebî kaynaklar: haçlılarda ve umumiyetle XII. — XIII. asırlar islâm tarihine âit, hususî ve umumî başlıca şark ve garp kaynakları, Artuk oğulları tarihinin kaynakları, olarak gösterilebilir. İslâm kaynaklarının bâzıları (vakayinâmeler, yıllıklar, biyografi mecmuaları ve seyahatnâmeler) basılmış ve bir kısmı da garp dillerine tercüme edilmiş olmakla beraber, bunların en mühim kısmı henüz yazma hâlindedir. XI — XIII. asırlarda kurulmuş sâir islâm ve türk devletlerinin tarihi için umumî mâhiyette bir kaynak olan bu eserler hakkında bk. madd. HAÇLILAR ve SELÇUKLULAR. İbn al-Azraḳ'ın henüz tamamiyle basılmayan *Tārîḫ-i Mayyāfārikīn*'inde bu sülâlenin ilk hükümdarları ve Diyarbekir tarihi hakkında verilen mâlûmat, Claude Cahen tarafından *Le Diyār Bakr au temps des premiers Urtuḳides* ismi altında, hulâsa ve neşredilmiştir (*JA.*, octobre-décembre, 1935, s. 219—276; bu makalenin hulâsası ve tenkidi için bk. Fuad Köprülü, *Belleten*, 1937, I). Bunlara ilâve olarak, Kâtib Fardî, *Mārdîn mulūk-i Artūḳiya tārîḫi* (nşr. Ali Emîrî), İstanbul, 1331; bu eserde Artuk oğullarına âit bâzı kitâbeler ve vakfiye parçaları da vardır. İbn Cubayr ve İbn Baṭūṭa gibi meşhur seyyahların eserleri ile, İran moğullarına, Timurîlere, Karakoyunlulara âit tarihî kaynaklarda da Artuk oğulları hakkında mâlâmata tesadüf olunur. 2. Kitâbeler: Artuk oğullarına âit en mühim kitâbeler, başlıca van Berchem (*Arabische Inschriften, Abh. G. W. Gött. phil.-hist. Klass*, N F, IX, III, 1907 ve *Amida*, Heidelberg, 1911) tarafından, neşrolunmuştur. Artuk oğulları kitâbeleri, toplu olarak, Kahire fransız enstitüsü tarafından neşredilmekte olan *Répert. chronol. de l'épigrahpie musulmane* adlı eserde mevcuttur. Artuk oğullarından meşhur Belek'in mezar kitâbesi için bk. J. Sauvaget, *Le Tombe de l'Ortoḳide Balak, Ars Islamica*, 1938, V, 207—215. 3. Sikkeler: Artuk oğulları sikkeleri hakkında ilk mühim tetkikler Lane Poole tarafından yapılmış olup, sonra çıkan umumî meskûkât kataloglarındaki yeni mâlzeme bu sahadaki bilgileri arttırmışsa da, bu hususta başka hiç bir monografi neşrolunmamıştır. Şimdilik bk. Lane Poole, *Coins of the Urtuḳi Turkmāns* (Marsden, *International Numismata orientalia*, II. kısm., s. 1—44, London, 1876; ayn. mll. *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, 1877, III, 118—176); 1889, XII, 299—302 (ilâveler); İsmail Gâlib Edhem, *Maskūkāt-i turkmānîya katalogu*, İstanbul, 1311, s. 1—84.

B. Tetkikler. Artuk oğulları hakkında şimdiye kadar monografi mâhiyetinde bir eser yazılmamıştır. Müneccimbaşı tarihi gibi islâm devletlerine âit umumî derleme mâhiyetindeki bâzı eski eserlerde bu hususta verilen kısa mâlûmat, ciddî bir tetkik sayılamaz. Stokvis, *Manuel d'histoire, de généalogie et de chronologie*, Leyde, 1881, I ile Lane Poole, *The Muhammedan Dynasties*, Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye*, İstanbul, 1927'de ve Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie musulmane*, 1927'deki mâlûmat, daha ziyade numismatik vesikalarına göre yapılmış şecerelerden ibaret hulâsalardır; *İslâm ansiklopedisi*'nde, G. Honigmann tarafından yazılan ORTOḲİDES maddesinde, bunların siyasî tarihi ve şecereleri hakkında kısa, fakat toplu mâlûmat vardır. G. Wiet tarafından hulâsa suretiyle tercüme edilen *Manhal al-ṣāfî* (bk. *Les Biographies du Manhal Safi*, Mém. prés. à l'Institut d'Egypte, XIX, Kahire, 1932)'de Artuk oğullarından bâzıları hakkında kısa mâlûmat mevcut olduğu gibi, bunlara âit bâzı şecereler de vardır.

Claude Cahen'in adı geçen makalesinde bu hanedân âzâsının sâdece XII. asra âit etraflı bir şeceresi neşrolunmuşsa da, yazık ki, bu şecere hattâ XII. asır sonuna kadar bile getirilememiştir. Bütün bunların dışında istifade edilen sâir bâzı kaynak ve tetkikler, makale içinde ayrıca zikredilmiştir. Bu sülâlenin başlıca hükümdarları hakkında daha fazla mâlûmat için, onlara âit maddelerden başka bk. madd. DİYARBEKİR, DUNAYSİR, HARPUT ḤİṢN KAYFĀ, MARDİN ve MAYYĀFĀRİḲİN.

(M. Fuad Köprülü.)

'ARŪBA. [Bk. ARÛBE.]

ARÛBE. 'ARŪBA, islâmiyetten evvel eski arap takviminde, bugünkü cuma gününün ismidir. Bir çok arap kabîlesi arasında yavm sabt an'anesi hüküm sürdüğüne bakılırsa, bu kelime, şüphesiz, ibranîlerin *'ereb*'i olacaktır. Mamafih *'arūba*, eski arapçadan değil, ârâmî menşeinden gelmektedir (Fischer, *Die altarabischen Namen der sieben Wochentage, ZDMG*, L, 224). (Mahler.)

'ARŪC. [Bk. ORUÇ REİS.]

'ARŪS. [Bk. ARÛS.]

ARÛS. 'ARŪS (a.), hem yeni gelin (cm. *'arā'is*), hem de güvey (cm. *'urus*) mânasına gelir. [Bk. NİKÂH.]

'ARŪSİYA. [Bk. ARÛSİYE.]

ARÛSİYE. 'ARŪSİYA, bir derviş tarikatı; Rinn'e göre, şâziliya'nin bir kolu olup, ismini Abu 'l-'Abbās Aḥmed (b. Muḥammed b. 'Abd al-Salām b. Abî Bekr) b. al-'Arūs'tan almıştır. Bu zat 1460 senesinde Tunus'ta ölmüştür.

Bibliyografya: Rinn, *Marabouts et Khouan*, s. 268; Depont ve Coppolani, *Les confréries musulmanes*, s. 340.

'ARŪŻ. [Bk. ARÛZ.]

ARÛZ. 'ARŪŻ, an'aneye göre, çadırın ortasına dikilen ve onu destek vazifesini gören kazığa denir. Arûz ilminde bu kelime birinci mısrâın son tef'ilesini göstermek için kullanılır; nasıl kazık dâimâ çadırın (*bayt al-ṣa'r*) ortasında ise, bu tef'ile de dâimâ beyitin (*bayt al-ṣi'r*) ortasında bulunur. Bu mânada *'arūż*, müştak olduğu *'āriża* kelimesi gibi, müennestir. Mecazen bu kelime, doğrudan doğruya şiirde heceleri ölçmek (prosodie) ve metrik mânasında kullanılır ve bu mânada, *'ilm* kelimesine kıyasen, müzekker ve *ṣinā'a* kelimesine kıyasen de, müennes addolunur. Heyet-i mecmuası ile mülâhaza edilince, şiir ilmi (*'ilm al-ṣi'r*), ekseri lisaniyatçılara göre, arûz ilmi (*'ilm al-'arūż*) ile kafiye ilmini (*'ilm al-ḳāfiya*) ihtiva eder. Birincisi, diğer lisanlarda olduğu gibi, nazım kanunlarından bahseden arap vezni ilminden ibarettir. Arap lisaniyatçıları çok kere, arûz ilmini bir teraziye benzetirler ve dolayısiyle onu, nazımda kullanılan ölçülerde (*vazn*) doğru ölçüyü yanlış ölçüden tefrik etmeğe yarayan esas kaideler ilmi diye târif ederler. *'Arūż* kelimesinin iştikakı vâzıh değildir; hattâ arap gramercileri bile bu hususta kâfi derecede izahat vermiyorlar: bâzılarına göre, mısrâ bir takım kaidelerle karşı karşıya konulduğu, yâni muaraza edildiği (*yu'raż^u 'alayhi*), için, bu ilme 'arūż denilmiştir; diğerlerine göre, Ḫalîl, bu ilmi Mekke'de tesis ettiği ve Mekke'nin bir ismi de al-'Arūż olduğu için, bu isim verilmiştir; nihayet diğer bâzılarına göre de — ki, bunların fikirlerine Lane de iştirâk eder —, aslında beyitin en mühim kısmını teşkil eden birinci mısrâın son tef'ilesi için kullanılan bu ıstılah sonradan bütün beyite ve nihayet nazım ilmine de teşmil edilmiştir. Jacob (*Studien in arab. Dichtern*, s. 180), bu ismi izah etmek için, Dîvân Huẕayliyîn (95, 16)'de şiirin, şâirin râmettiği serkeş bir dişi deveye (*'arūż*) benzetildiği bir ibareyi gösterir. Sâmî dillerden yalnız arapça, hakikî bir metrik ilmine mâlik olmuştur. Arap lisaniyatçıları daha pek eskiden, pek ince bir vezin sistemi meydana getirmek için, bütün mantık, hüner ve mârifetlerini ibzâlden geri kalmamışlardır. Arap arûzunun başlıca esasları şunlardır:

Esasen her beyit, sâkin, yâni harekesiz ve müteharrik, yâni harekeli harflerden terekküp eder; bunların birleşmesi ile, tef'ileyi teşkil eden iki esas unsur vücuda gelir, yâni *asbāb* (mf. *sabab* „ip") ve *avtād* (mf. *vatad* „kazık") ki, bunların isimleri de, arûzun bir çok ıstılahları gibi, bedevîlerin hayatından ve bilhassa çadıra müteallik eşyanın isimlerinden alınmıştır. Bu nevi harf birleşmelerinden en aşağı dört nevi tefrik olunur: *sabab ḫafîf* (hafif sebep), msl. *ḳa-d*, *sabab ṯaḳîl* (ağır sebep), msl. *la-ka*, *vatad mafrūḳ* (ayrılmış veted), msl. *va-ḳ-ta* ve *vatad macmū'* (birleşmiş veted), msl. *va-ḳa-d*. Bundan başka, ikiden yahut üçten fazla harfin birleşmesi ile vücuda gelen terkipler (ki, ikinci derecede olan birleşmelere *fāṣila*, *ṣuġrā'* ve *kubrā'* denir), birinci derecede harf birleşmelerine, yâni sebeplere ve vetedlere irca edilebilir. Bu esas unsurların terekkübünden arap şiirinin başlıca 8 tef'ilesi vücuda gelir. Tef'ileye *cuz'* yahut da *taf'îl* denir; *f-'-l* maddesinden müştak olan bu *taf'îl* tâbiri, vezinleri göstermek için kullanılan şemalar (vezinler) nazar-ı itibara alınarak, kullanılmıştır. Çünkü tef'ileler, gramer misâllerinde olduğu gibi, *f-'-l*

maddesinin ve 7 zâit harfin (*ḥurūf zā'ida*) yardımı ile, bir takım şemalar (*avzān*) dâhilinde ifade olunmuştur. 8 esas tef'ile şunlardır: 1. *fa'ūlun*, 2. *fā'ilun*, 3. *mafā'ilun*, 4. *fā'ilātun*, 5. *mustaf'ilun*, 6. *maf'ūlātu*, 7. *mufā'alatun*, 8. *mutafā'ilun*. Nazar-ı dikkata almak lâzım gelir ki, uzun vokalleri göstermek için kullanılan *alif*, *vāv* ve *yā*, arap fonetik sistemine uygun olarak, sâkin harfler gibi sayılır; msl. *fā* (فا) hecesi şu hâlde bir hafif sebeptir. Bâzı arûzcular, 4. ve 5. tef'ilenin, muhtelif sebeplere ve vetedlere iki türlü ayrılması mümkün olduğundan, 10 tef'ile kabûl ederler (*fā-'ilā-tun, fā'i-lā-tun*; *mus-taf-'ilun, mus-taf'i-lun*). Beyitin esas kısımları olan bu tef'ileler dâimâ tekerrür eden, *ziḥāfāt* („yorulmalar, asıldan uzaklaşmalar") ve *'ilal* (mf. *'illa* „hastalık") denilen bir takım tagyirlere uğrar. *Ziḥāfāt*, sebebin ikinci harfinin uğradığı tegayyürlerden ibarettir ki, 12 türlüdür ve hususî ıstılahları vardır; şâir bunları münferit tef'ilelerde istediği tarzda kullanabilir. Msl. *ḫabn* bir tef'ilenin ikinci harekesiz harfini iskattan ibarettir; bu suretle *mus-taf-'ilun* tef'ilesi, ilk önce *mu-taf-'ilun* şeklini ve bu şekil dilde mevcut olmadığından, vezin itibariyle ona müsavi olan, *ma-fā-'ilun* şeklini alır. Aynı şekil, tef'ilenin beşinci harekesiz harfinin iskatından ibaret olan, *ḳabż* denilen zihafın tesiri ile, *ma-fā-'i-lun* (buradaki *'i*, harekeli bir *'ayn* ile harekesiz bir *yā*'dan ibarettir) tef'ilesinden dahi vücuda gelir. — Buna mukabil *'illa*, yalnız bir mısrâın son tef'ilesinin nihayetinde bulunur; bu da sebepte yahut vetedde yapılan ilâveden (*ziyāda*) yahut noksandan (*naḳṣ*) husûle gelir; bu suretle 3+10 illet tefrik olunur. Eğer bir illet, bir manzûmenin birinci beyitinde bulunursa, zihafın zıddı olarak, manzûmenin sonuna kadar devam edecektir. Msl. *taẕyīl*, veted-i mecmûa bir harekesiz harfin ilâvesinden ibarettir: *mus-taf-'ilun*'den *mus-taf-'ilān* yapılır; diğer taraftan msl. *ḥaẕf*, hafif sebebin iskatıdır: *ma-fā-'ī-lun*'den *ma-fā-'ī* olur ve bunun yerine veznen ona müsavi olan *fa'ūlun* kullanılır. Arûza taallûk eden bu ince ıstılahları bilmek, arap arûzcularını ve şârihlerini anlamak için, zarûridir; bu hususta tafsilât *'arūż* ilmine dâir yazılan mufassal kitaplarda bulunur (bk. *bibliyografya*).

Bu muhtelif zihafların ve illetlerin, 10 esas tef'ileye tatbiki ile, bir çok mümkün ve istimâli câiz değişiklikler vücuda gelir. Bunların sayısı 66 ile 85 arasındadır. Lisaniyatçılara göre, ancak bunları bildikten sonra bahirleri anlamak mümkün olur. Her beyit iki kısma ayrılır (*ṣaṭr* yahut *miṣrā'*) ve her mısrâ en aşağı iki tef'ileden terekküp eder; birinci mısrâın son tef'ilesine *'arūż* ve ikinci mısrâın son tef'ilesine *żarb* denir; diğer tef'ilelerin isimleri ihtilâflıdır; esasen bunlara araplar tarafından o kadar ehemmiyet verilmez ve hepsi birden *ḥaşv* („doldurma") adı ile gösterilir. Beyiti doğru olarak tef'ilelere ayırmak (*taḳṭī'*) suretiyle, bahir (*baḥr*) bulunabilir. Arapların umumiyetle kabûl ettikleri vecihle, 10 tef'ilenin muhtelif tarzda telifinden, 16 bahir vücuda gelmiştir ki, bu vezinlerin normal şekilleri aşağıdaki, anlaması ve hıfzı kolay, kalıplarla gösterilir:

Ṭavīl: *fa'ūlun mafā'ilun fa'ūlun mafā'ilun.*
Madīd: *fā'ilātun fā'ilun fā'ilātun.*
Basīṭ: *mustaf'ilun fā'ilun mustaf'ilun fā'ilun.*
Kāmil: *mutafā'ilun mutafā'ilun mutafā'ilun.*
Vāfir: *mufā'alatun mufā'alatun fa'ūlun.*
Hazac: *mafā'ilun mafā'ilun.*
Racaz: *mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun.*
Ramal: *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun.*
Sarī': *mustaf'ilun mustaf'ilun fā'ilun.*
Munsariḥ: *mustaf'ilun fā'ilātu mustaf'ilun.*
Ḫafīf: *fā'ilātun mustaf'ilun fā'ilātun.*
Mużāri': *mafā'ilun fā'ilātun.*
Muḳtażab: *fā'ilātu mufta'ilun.*
Muctaṣṣ: *mustaf'ilun fa'ilātun.*
Mutadārik: *fa'ilun fa'ilun fa'ilun fa'ilun.*
Mutaḳārib: *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun.*

Bahir isimlerinin iştikakı hakkında, araplar bir çok faraziyeler ileri sürmüşlerdir, fakat bunların verdikleri izahat çok muknî değildir. Meşhur gramerci Ḫalīl, münferid bahirleri birbirinden çıkarmak suretiyle, gûya her vezni ideal bir esas tipe ircâ etmek için, beş dâire (*davā'ir*) sistemini icat etmiştir. Bu sistemde, bir dâirenin muhiti etrafına her hangi bir bahirden bütün bir beyitin yahut bir mısrâın şeması yazılır, diğerleri de bundan çıkartılır; müteharrikler ve sâkinler, arûzda uzunluk ve kısalıklar için kullandığımız işaretler gibi, çizgi, dâire ve noktalar ile gösterilir. Bu harfler dâiresi ayrı ayrı kesilerek okunursa ayrı ayrı bahirler vücuda gelir. Birinci dâireye, *dā'irat al-muḫ talif* denilmiştir; bu dâirede ṭavīl'in şeması olan *fa'ūlun mafā'ilun...*'de birinci *-lun*'den okunmağa başlanırsa, madīd'in şeması olan *fā'ilātun fā'ilun...* ve ikinci tef'ilenin *-'ī*'sinden başlanırsa, basīṭ'in şeması olan *mustaf'ilun fā'ilun...* çıkar. Bu suretle kāmil bahri vāfir'den, ramal ve racaz, hazac'den, mutadārik, mutaḳārib'den ve geri kalan diğer beş bahir, sarī'den çıkarılır. Böylece her bahir için elde edilen şekil, o bahrin esası (*sālim* şekli) sayılır; fakat bahirlerin bu *sālim* şekilleri, şiirde pek nâdir kullanılır ve ekseriya hiç tesadüf olunmaz. Şâirler tarafından fi'len kullanılan bahirlere gelince, bunlar ancak tef'ilelerden her birine yukarıda zikredilen zihaflar ve illetler tatbik edilmekle bulunabilir. Haşiv

adı ile gösterilen ortadaki tef'ileler, bu hususta ikinci derecede mühimdir; ehemmiyetli olan birinci ve ikinci mısrâın (*'arūż* ve *żarb*) son tef'ilelerine ârız olan değişikliklerdir. Böylece bütün bahirlerin muhtelif tâli şekilleri husûle gelir; fakat *żarb*, bütün beyitin son tef'ilesi olmak itibariyle, *'arūż* tef'ilesinden daha çok değişikliklere uğradığından, bir bahrin bütün mümkün tâli şekillerinin sayısı, muhtelif *żarb*'lara göre, hesap olunur; msl. ṭavīl'in ancak bir *'arūż*'u vardır, yâni birinci mısrâda dâima aynı tef'ileyi (*mafā'ilun*) alır; fakat ikinci mısrâın son tef'ilesinin iki şekilde daha istimâli câiz olduğundan, üç *żarb*'ı vardır. Binaenaleyh, *żarb* tef'ilesinin *mafā'ilun*, *mafā'ilun* yahut *fa'ūlun* olduğuna göre, birinci, ikinci yahut üçüncü ṭavīl denilir. Diğer bahirler de böyledir; kāmil'inki 9 olduğundan, *żarb*'ları en çok değişen bahirdir. Bütün 16 bahrin mümkün olan *'arūż*'larının adedi 36 ve bütün *żarb*'ların adedi ise, 67'dir, yâni arap arûzunda mümkün olan şemaların yekûnu, 67'dir. — Lisaniyatçılar, klâsik olmayan bahirlerden, islâmın orta zamanında kullanılan ancak 6 vezni kabûl etmişlerdir. Ṭavīl'in ve madīd'in mâkûs şekilleri olan mustaṭīl ve mumtadd, bundan başka mutavaffir, mutta'id, munsarid ve muṭṭarid. Zira bunlar dahi mâlûm 10 tef'ileden terekküp eder, dâirelerin şemasına uyar ve bu cihetten 16 esaslı bahirin tâbi olduğu kaidelere de tâbidir.

Bu kısa tavsifte ilmî metrik mefhumlarından sarf-ı nazar edilerek, arapların *'arūż* hakkındaki nazariyelerini olduğu gibi nakletmek, fakat, aynı zamanda, bu nazariyelerin kifayetsizliğini ve noksanlığını da tebarüz ettirmek için kasden yalnız arap lisaniyatçılarının görüşlerinden bahsedilmekle iktifa olundu. Arap arûz sistemi hakkında yapılacak bir tenkit, iki esas noksanı ortaya koyacaktır; bunların birincisi metot noksanıdır; bu noksandan, meşhur gramerci Ḫalīl (170 ile 186 arasında ölmüştür) mes'ûldür. Çünkü onun arûz ilminin müessisi olduğuna ve arûz tâbirlerinin bir çoğunun onun tarafından tesbit edildiğine dâir, arap rivâyetlerinin doğruluğu hakkında şüpheye mahâl yoktur. Keza Goldziher (*Abhandlungen zur arab. Philol.*, I, 76 v.dd., 83, 98; krş. Nöldeke, *WZKM*, X, 342)'in isbat ettiğine göre, 3 tâbir müstesna olmak üzere, daha sonra kullanılan ıstılahların islâmın ilk asırlarında tamamen mechûl olması ve birden bire meydana çıkması, bunların neş'et zamanlarının, arap filolojisinin ilk inkişaf devresi, yâni Ḫalīl'in devri olduğunu gösterir. İmam Ḫalīl, kendi nazariyelerini tesbit ettiğinden dolayı, müslümanların fevkalâde takdir ve hürmetine mazhar olmakla beraber, muasırları ile kendinden sonra gelenler tarafından bir çok hücumlara da uğramıştır. Hususiyle al-Aḫfaş al-Avsaṭ (ölm. 200 = 815/816'dan sonra), anlaşıldığına göre, ona rekabet maksadı ile, bir sistem tesis etmiştir ve o sistemden kendisine atfolunan mutadārik bahri hâlâ muhafaza edilmektedir. Abu 'l-'Abbās 'Abd Allāh b. Muḥammed al-Nāşī al-Anbārī (ölm. 293 = 906)'nin Ḫalīl'in nazariyesine karşı açtığı şiddetli bir mücadelenin bâzı tafsilâtını da tarih bize nakletmiştir (krş. İbn Ḫallikān, trc. Slane, II. 578; Mas'ūdī, Paris, VII, 88). Goldziher de buna benzer bir takım dağınık mâlûmat toplamıştır (bk. *WZKM*, XVII, 188 v.d.). Buna rağmen Ḫalīl'in sistemi galebe çaldı ve ona isnat olunan dâireler nazariyesi, her yerde kabûl edildi. Bu dâireler nazariyesi arapların kurdukları metrik sisteminde başlıca ilk kusurdur ve zihaflar ile illetler hakkındaki karışık sistemin vücuda gelmesine sebep olmuştur. Bu sistemin iktizası olarak, bir bahrin dâireler şemasına uyan ve yahut o şemadan meydana çıkan şekli, o bahrin esas (*sālim*) şekli olarak kabûl edilir ve *'arūż*'u ile *żarb*'ı bu esasî şekle intibak etmeyen şekiller, gayr-ı muttarit (*ġayr sālim*) olarak gösterilir. Hâlbuki iş böyle değildir; çünkü 16 esas bahirden 11'i, hiç bir vakit, *sālim* şekillerinde kullanılmaz ve kalan 5 bahir (kāmil, racaz, ḫafif, mutaḳārib, mutadārik) de, çok nâdir olarak, *sālim* şekilde istimâl edilir. Bu kusur daha ileriye de götürülmüştür. Bahirlerin bu esas addedilen şekilleri *cuz'* (tef'ile)'lere ayrılmıştır. Böylece bunların hepsinden, bütün bahirlerde müşterek olan, 8 yahut 10 tef'ile meydana çıkarılmış ve, tabiî, bunları da esas tef'ileler olarak kabûl etmek lâzım gelmiştir. Hâlbuki bu bahirlerin esas (*sālim*) şekillerinin amelî kıymeti ne kadar az ise, bu esas (*sālim*) tef'ileler de fi'liyatta hiç mühim bir rol oynamamaktadır. Şemanın neticelerini hakikat-i hâle uydurmak için, *ziḥāfāt* ve *'ilal* sistemi icat edildi ve eski şiirde tesadüf olunan tef'ileler, gûya *sālim* addedilen tef'ilelerden çıkartılarak, kaide harici telâkki olundu. Eğer dâireler mevcut olsa idi, bahirlerin *sālim* şekilleri ve onlarla birlikte 10 esas *sālim* tef'ile de ortada kalkacaktı ve araplar, 67 bahir ile bunlardaki 85 tef'ileyi, birer birer saymağa mecbur olacaklardı. Bahirlerin bu tabiî tehalüfü, onları fazla karışık gözüktü ve bu suretle hakikat-hâlden daha karışık olan bu şemayı icad etmelerine sebebiyet verdi.

Arap arûzunda ikinci esaslı bir hata daha vardır ki, bu da arap-sâmî yazı sisteminden ileri gelmiştir. Bu yazıda vokaller değil, yalnız konsonatlar gösterildiğinden, bu sistemde, fonetik bakımından aynı derecede kıymetli hâiz olan konsonant ve vokalin her ikisine de

şâmil olacak savt mefhumu mevcut olmadığı gibi, böyle bir kaç savtın, yâni konsonat ile vokalin birleşmesinden vucuda gelen hece mefhumu da mevcut değildir. Her tef'ilenin esas unsurları olan kısa ve uzun heceleri arap fonetik mefhumları ile ifade ve izah etmek mümkün olmuyordu. Nitekim araplar bir arûz sistemi vücuda getirmek istedikleri vakit, bu noksanı hissederek, harekeli ve harekesiz harflere ister istemez bir şekil vermek, sebepler ve vetedler vücuda getirmek suretiyle, bu müşkülden mâhirâne bir surette kurtuldular; fakat bu sebepler ve vetedler kısa ve uzun hecelerden mürekkep oldukları için, tef'ilenin unsurları değildir; beyitin hakikî unsurları olarak —arap telâkkisine göre— harekeli harf (*lă* = ∪) ile hafif sebebi (*ḳad* = –) göstermek lâzım gelirdi.

Eski şiirde de, kemiyete istinat eden bir metrik mevcuddu ve şâirler bu metriğin kanunlarına, Ḫalîl 'in vaz'ettiği kaideleri bilmeksizin, sırf hecelerin uzunluğunu veya kısalığını kavramaktaki melekeleri sâyesinde, âdetâ insiyakî bir şekilde, uyarlardı. Fakat bu hakikat kolayca anlaşılamamıştı. Filhakika, eğer uzun ve kısa hecelere istinat eden kemmî bir metriğin umumî kanunları arap şiirine tatbik edilirse, arapların karışık kaidelerinden çıkan aynı neticeler elde edilmiş olur. Arap şiirinin tef'ilelerinde tesadüf olunabilecek değişikliklerin, yâni zihafların, tetkiki gösterir ki, bunların arasından dördü (*ḫabn, ṭayy, ḳabż, kaff*), her beyitte bâzı hecelerin hem uzun, hem de kısa olması câiz olduğunu ifade eden umumî metrik kanunu ile, izah olunabilir; keza bunlardan ikisi (*'aṣb, iżmār*), iki kısanın yerine bir uzunun geçmek ve dördü de (*ḫabl, ḫazl, şakl, naḳṣ*) yukarıda bahsolunan iki tagayyürün birlikte vukû bulmak imkânını ifade eder ve nihayet *'aḳl* ve *vaḳṣ* denilen zihaflar, v ā f i r ve k ā m i l bahirlerinde, iki kısadan birinin hazfedilebileceğini gösterir. Diğer taraftan illetlerden 9 *'illal al-naḳṣ*, her beyitte son tef'ilenin tenkısi ve 3 *'illal al-ziyāda* de, beyitin sonuna bir hecenin ilâve edilmesine veyahut son hecenin normâl haddinden fazla uzatılmasına cevaz veren kaide ile izah edilebilir.

Arapların millî metriğinin her iki temeli pek sağlam olmadığından, üzerine kurulan bütün bina çökmüş olsa bile, bâzı kısımları muhafaza edilebilir. Bereket versin ki, arap şiirlerinin taktî kaideleri, yâni yukarıda gösterilen her bahre âit kalıpları bize nakledilerek, bâhirlerin ritmik terkibini anlamağı temin eden anahtar elimize verilmiştir. Bu kalıplar olmasa idi, bâzı yunan şiirlerinde olduğu gibi, tef'ilenin nerede başlayıp, nerede bittiği dâimâ şüpheli kalacaktı. Beyitin ritmik cüz'lerini tâyin eden bu kalıplar, şüphesiz, arapların metrik nazariyelerinin hareket noktası oldu. Bunlar inşat ve dolayısiyle sâmiaya istinat edilerek, her bahir için ayrı ayrı tesbit edilmiştir.

Arap arûzunda görülen hususiyetler, arap nazım tekniğinin, eskiden bâzan kabûl edildiği gibi, yunanlılardan alınmadığını, bilakis arapların kendi eseri olduğunu gösterir. Araplar da zâten arûz san'atının menşei hakkında bâzı nazariyeler yürütmüşler ve bilhassa devecilerin devenin mevzûn adımlarına göre, söyledikleri türküleri (*ḥudā'*) en eski şiirler olarak telâkki etmişlerdir. İbn Ḫordażbeh 'in al-Mu'tamid 'in huzurunda türkülerden bahsettiğini ve *ḥudā'* 'nın yâni deveci türkülerinin *ġinā'* 'dan evvel mevcut olduğunu ve umumiyetle arap musikisinin başlangıcı bulunduğu tezini ileri sürdüğünü Mas'ūdī (VIII, 92) rivâyet ve deve adımı ile *ġinā'* 'nın karşılıklı tesirini izah etmek için, deveden düşünce, kolu kırılıp, gayr-i ihtiyarî *ya yadāh, yadāh* („vay elim!") diye bağıran bedevînin meşhur hikâyesini de ilâve eder. *Ḳāmūs* şerhinde (*Tāc*, X, 134, mad. *dayday*) de bir bedevînin hizmetçisini dövdüğünü ve onun, acıdan, *dayday* diye feryat ettiğini ve bu sesin devenin yürüyüşü üzerine tesir ettiğini bildiren, bir hikâyede mevcuttur; yalnız devenin yürüyüşü, devecinin şarkısı üzerine tesir etmekle kalmayıp, bilakis türkünün ağır yahut hızlı ahenginin de devenin adımlarının yavaşlamasına veya hızlanmasına müessir olduğu, bâzı rivâyetler ve seyyahların müşahedeleri ile sâbittir (Bücher, *Arbeit und Rhythmus*, 1909, 4. tab., s. 131). Devenin adım atmasına benzeyen yambik hareketin âhengine mutabık olarak, kısa ve uzun hecelerin tekerrüründen vücuda gelen r e c e z bahri, en eski arap bahridir. Gerek arapların rivâyetleri ve gerek âlimlerin tetebbûları ile, bunun en eski bahir olduğu muhakkaktır. Recezin kafiyeli nesir (*sac'*) ile daha mükemmel ve musannâ bahirler arasında mutavassıt bir yer tutması ve bu iki nevi arasında bir köprü teşkil eder gibi olması da, bu bahrin eski olduğuna delâlet eder. Grimm (*OLZ*, I, 398 v.d.), recezin en eski bahir olmayıp, bilakis umumiyetle yambik vezinlerin tekâmülün sonunda zuhûr ettiği ve yeni şekillerden mâdut olduğu hakkındaki faraziyesinde yalnız kalmış ve bu faraziye isbat edilmemiştir. Recezden daha mükemmel ve zengin olan diğer bahirlerin menşe'ini, recezde olduğu gibi, şe'nî hayata irca etmek ve bunların, recezin yanında, ne vakit ve nasıl inkişaf ettiğini tâyin etmek mümkün değildir; çünkü daha islâmdan evvelki devirde, en eski şâirlerin şiirlerinde, bunlar tamamen mütekâmil bir şekilde, bulunmaktadır. Bundan dolayı her veznin, devenin muhtelif yürüyüşlerinin ahenginden çıktığını iddia eden Jacob 'un faraziyesi de sâkıt olur. Devenin mevzûn yrüyüşünden maada, bir çok diğer hâdiseler ve bir çok diğer sesler de vezinlerin teşekkülünde müessir olmuştur. Bücher, her veznin çalışılırken yapılan bâzı hareketlerin ritminden, taktî suretiyle, zuhûr etmiş olduğunu iddia ederek, çalışma hareketinden üç esas vezin şekli çıkardıktan sonra, bütün muammaları halle muvaffak olduğunu iddia etmemekle beraber, iki veznin, yâni i a m b u s ve t r o c h ä u s 'un menşe'ini, ayağın şiddetle veya hafifce basmasında buluyor. Bunlardan maada, vurmak vezni olarak s p o n d ä u s 'un ve tokmak sesi vezni olarak da, d a k t y l u s ile a n a p ä s t tef'ilelerini gösteriyor. Bücher 'in bulduğu birinci şekle, arapların r a c a z bahrinin devenin adımından çıktığına dâir olan rivâyetleri tevafuk ettiği gibi, diğer şekiller de Ḫalîl tarafından arûzun icadına sebep olan şu hikâyeye uymaktadır: Ḫalîl (bk. Ḥarîrî, nşr. de Sacy, s. 451) 'in Basra 'da çamaşırcılar arasında gezinirken, tokaçın her vuruşta husûle getirdiği muhtelif sedalardan (*daḳ, daḳ daḳ, daḳaḳ daḳaḳ*) mülhem olarak, kendi sistemini vaz'ettiği söylenir. Bir rivâyete göre de, mütedârik bahri, eğer bütün tef'ilelerinde s p o n d ä u s 'lardan ibaret olursa, *daḳḳ al-nāḳūṣ* („çan sesi") tesmiye olunur.

Tarihî inkişafın neticesi olarak, asıl halk şiirlerinin vezni olan eski recez, daha pek eskiden, rağbetten düşmüş ve musannâ şiirler ile ḳarîż tesmiye edilen daha mükemmel ve daha mütenevvi bahirler teşekkül ettiği vakit, pek mahdut olarak kullanılmıştır. Freytag (s. 15, not) ve Jacob (s. 190) eski şiirde kullanılan bahirler üzerinde bir istatistik yapmış ve hemen hemen aynı neticelere varmışlardır. Msl. ṭ a v î l, ötekilerden daha çok kullanılmıştır; ondan sonra v ā f i r, k ā m i l ve b a s î ṭ bahirleri gelir; m u ż ā r i', m u ḳ t a ż a b, m u c t a s̱ s̱ ve m u t a d ā r i k bahirleri hiç yoktur. Müşahedelerin bu neticesi, bu bahirlerin fi'len hiç yaşamadıkları, fakat Ḫalîl tarafından, sistemi bozmamak için, dördüncü dâireden çıkartılmış oldukları zannını vermektedir. M u t a d ā r i k bahri, Aḫfaş tarafından vücuda getirilmiş olduğundan, eski şâirlerde hakikaten mevcut olup olmadığı şüphelidir.

Wellhausen (*Cosmopolis*, I, 594) 'in pek haklı olarak dediği gibi, Ewald, arap arûzunda yeni bir sistem vazettiği için, Ḫalîl derecesinde takdire şâyândır. Bu zat klâsik dillerle uğraşan Gottfried Hermann 'ın ilme yeni ufuklar açan eserlerinden mülhem olarak, arapların nazariyelerini bir tarafa bırakarak, arap şiirine uzun ve kısa hece üzerine kurulmuş klâsik metrik sistemini tatbik etmeğe başlamış ve vardığı neticeyi *De metris carminum arabicorum libri duo* (Braunschweig, 1825) adlı küçük bir eser ile ortaya atmıştır. Bundan bir müddet sonra, Freytag 'ın, *Darstellung der arabischen Metrik* (Bonn, 1830) 'i neşretmesini müteakip, Ewald, ikinci defa olarak, aynı mevzuu, 1833 'te *Grammatica critica linguae arabicae* (II, 323—343) adlı eserinde bir kere daha mevzubahs etti. Ewald (*Abhandlungen zur orient. und bibl. Lit.*, Göttingen, 1832, I, 27—52), Freytag 'ın kitabı hakkında yürüttüğü tenkitte, pek şiddetle ileri giderek, bu eserde, müellifin arap gramercilerini tamamiyle tâkip etmiş olduğundan, arap arûzunun mâhiyetçe tevazzuhunda hiç bir terakki temin edilmediğini meydana koydu. Kendisi arap şiiri bünyesinin, bütün şazları ile beraber, hususî bir vezin ile izah edilmesi lâzım geleceğini iddia etti ise de, bu müddeânın teferruatının izahı her iki eserinde tamamiyle başka başkadır. Meselâ birincisinde arap arûzunun yalnız serî ve hafif bahirlerden ibaret olduğunu ve dâimâ kısa hecelerden uzun hecelere geçildiğini iddia ettiği hâlde, kendi gramerinin zeylinde bu ifadesini oldukça tahdit etmiştir. Bu cihetten Ewald 'in, 16 bahrin tek tek tef'ilelerden teşekkülü hakkında, meydana koyduğu iki nazariye, birbirinden pek bâriz bir tarzda ayrılır. O, evvelâ, yalnız yambik veznin mevcut olduğunu iddia ettiği hâlde, sonradan kendi gramerinin zeylinde, beş nevi vezin tefrik eder (*genus jambicum, genus antispasticum, genus amphibrachicum, genus anapaesticum, genus jonicum*) ve 16 bahri bunların içine sokar. Bunlardan birinci sistem, bütün bahirleri tek ve aynı bir vezne irca ettiğinden, bizzarûre yıkılmağa mahkûm idi; ikincisi daha sağlam bir temele müstenit olmakla beraber, bu şekli ile kabûl edilecek gibi değildir. Ewald 'in hatâsı, arap şiirine uzun ve kısa hece üzerine teessüs etmiş bir metrik ilmi prensiplerini tatbik edecek yerde, yunan metriğini, bütün karakteristik tef'ileleri ve ona mahsus vezin terkipleri ile birlikte, olduğu gibi, arap şiirine nakletmesidir. Bizzat arapların, şiirleri taktî için, kullandıkları kalıplar ile, beyitlerin ritmik tecezzisini bulmak için, bize en mükemmel ve yegâne yolu gösterdiklerini hiç nazar-ı dikkate almamıştır. Bidayette yambik teorisi ile bu hakikatı tamamen ihmâl etmiş ve msl. ṭavîl (*fa'ūlun mafā'īlun*) 'i şu ∪–| ∪ ∪ –| ⏓ – tarzda taktî etmişti. Sonradan arap millî an'anesine daha fazla riayet etmişse de, arapların bize gösterdiği kalıpların orijinal mâhiyetini ve kıymetini idrâk etmeyerek, bu kalıpları onlara, mâhiyet itibariyle, büsbütün yabancı olan yunan tef'ile-

leri içine sokmağa uğraştığından, ikinci eserinde dahi arap an'anesini kâfi derecede nazar-ı itibara alınamıştır. Amphibrachys, anapaest yahut diğer yalnız yunan tef'ileleri ile arap beyitleri hiç bir vakit izah olunamaz.

Westphal, umumî metrige âit eserinde (Berlin, 1893, s. 478 v.d.), arap arûzu hakkında yürüttüğü mülâhazalarında, Ewald'in vaz'ettiği kaideleri tekrar etmekle iktifa ederek, arap arûzu sisteminin yunan lisaniyatçılarından alındığını ve hattâ belki arapçaya tercüme edilmiş bir yunan arûz kitabından iktibas edildiğini gösteren ve isbatı hiç mümkün olmayan yanlış bir faraziyeyi ileri sürmüştü.

Guyard, *Nouvelle théorie de la métrique arabe* (*JA*, 7. ser., VII, 413 v.d.; VIII, 101 v.dd., 285 v.d.; X, 97 v.dd.) adlı makalesinde, arap arûzu hakkında tamamen yeni bir nazariye ortaya koymuştur. Umumiyetle lisan ile musiki arasında pek sıkı bir münasebet olduğunu kabûl ettikten sonra, yalnız kısa ve uzun heceleri ayırmakla iktifa etmeyerek, hecelerin imtidadını da ölçmüş ve bunu nota ile tesbit etmiştir. Guyard, arapların an'aneden gelen kalıplar ile tesbit edilen taktîin doğru olduğunu kabûl etmekle beraber, beyitleri musiki prensiplerine göre, mezûr itibariyle ölçtüğü için, her şiddetli zaman ile (*temps fort*) hafif zaman (*temps faible*) birbirini tâkip ettiği neticesine varmıştır. O, zâhirî tenakuzları, şiddetli zaman (*temps fort*) hafif olarak tesbit etmek (msl. *mafā'ilun*, *fā'ilun*, *mustaf'ilun* tef'ilelerinde *'i*, *fā* yahut *mus* heceleri) yahut, msl. *fa'ūlun*'de *'ū*'den sonra, yahut biri diğerinden sonra hemen tekrar edilen iki *fā'ilun fā'ilun* tef'ileleri arasına, yazı ile ifade edilmiş olmayıp, hafif zaman (*temps faible*) rolünü oynayan bir durak ilâve etmekle halletti. Her arap tef'ilesinde muzaaf bir *ictus* (vurgu) bulunduğu kaidesi sâyesinde, diğer tebeddüllere de imkân verilmiş ve böylece bütün tenevvüleri ile birlikte, 16 bahrin musiki ritmine uygun olduğunu gösterebilmiştir; yalnız kaidelere uygun olmayan *maf'ūlātu* tef'ilesini, mevhum bir tef'ile olarak kabûl, etmiş ve sistemden haric bırakmıştır. Fakat bu suretle mevzûn beyiti izah etmeyip, onu müzikal bir beyite tahvil etmiştir. D. Ginzburg (*Zapiski vost. otd. imp. russk. arḫeol. obṣç.*, VII, 83—168; VIII, 103—146) 'un da buna müşabih neticelere varmış olduğu görülüyor. Guyard sisteminin kifayetsizliği, muhtelif müellifler, bilhassa Hartmann, tarafından tebarüz ettirilmiştir. Mevzûn bir beyiti izah etmek için, sırf musiki prensiplerini esas almak, tamamiyle indî bir keyfiyetten başka bir şey değildir; çünkü bu tarz ile her hangi beyiti her hangi bir şekilde taktî etmek mümkündür ve böylece yalnız arap arûzu değil, fakat uzun ve kısa hece üzerine teessüs etmiş her hangi bir metrik izah olunabilir. Buna rağmen biz arap arûzuna âit esaslı bir kanunun keşfini Guyard'a borçluyuz; bu kanun, ehemmiyeti bilhassa Hartmann tarafından bütün şümûlü ile gösterilmiş olan, her arap tef'ilesinin biri esas aksanı ve diğeri de tâlî aksanı taşıyan ikişer kısımdan mürekkep olduğunu ifade eden dipodie kanunudur.

Hartmann, Ewald ve Guyard'ın hatâlarından ictinap etmek suretiyle, yâni bir taraftan musiki teorisine âit olan χρόνοι (şiddetli ve hafif zaman) meʾhumunu vezine tatbik etmeyerek, diğer taraftan arapların rivâyet ettikleri taktî usûlüne dönüp, bir arap arûzu sisteminin temellerini attı. Bu zat, *Metrum und Rhythmus* (Giessen, 1896) adlı eserinde, vurgulu ve vurgusuz hecelerin tenevvuundan ibaret olan en basit vezni, devenin iki ayağını yere koymasından çıkarmağa ve arap beyitlerinde dâimâ bir esas ve bir tâlî vurgu mevcut bulunduğunu isbat etmeğe çalışır. Keşfettiği bu kaideye nazaran, muvaşşaḥ hakkında yazdığı ihzarî eserinde (bk. *Actes du 10e congrès internat. des Orientalistes*, III. sect, 53—56), 4 vezin tipi tefrik eder ki, şunlardır: birinci hecesi dâimâ kısa bir dijambus'tan ibaret olan bir hezec (*mafā'ilun* ⏑ – – –) tipi, üçüncü hecesi dâimâ kısa bir dijambus'tan ibaret olan bir recez (*mustaf'ilun* – – ⏑ –) tipi, bunlara mukabil ikinci hecesi dâimâ kısa bir ditrochaeus'tan ibaret olan bir remel (*fā'ilātun* – ⏑ – –) tipi ve son hecesi dâimâ kısa bir ditrotchaeus'tan ibaret olan bir *maf'ūlātu* (– – – ⏑) tipi. Kurduğu bu emin temele dayanarak, daha karışık bahirleri de izah eder. Mamafih nazariyesi henüz tamamlanmamıştır. Bu nazariyenin ehemmiyeti, değişmeleri ile birlikte, esas 4 tipi kabûl etmekten ve bu esastan elde edilen muhtelif vezin unsurlarının birbiri ile nasıl bağlanabileceğine dâir mülâhazalardan ibarettir. Bundan başka bu nazariyenin, yeni nazım şekillerine de tatbik edilebildiği için, ayrıca bir kıymeti vardır.

Bizzat araplar ancak klâsik şiirin arûzunu nazar-ı dikkate aldılar ve şiirin mevzûn bünyesini izah etmek için, asıl metrik ilminden ibaret olan arûzdan başka, kafiye ilmini de inkişaf ettirdiler ki, burada ona ancak şiirlerin kıt'a (strophe) bünyesini izah etmek için temas edilecektir. Diğer taraftan Kur'an'da, mev'izalarda, makamelerde ve başka yerlerde de sık sık kullanılan kafiyeli nesir (*sajʿ*) ve keza eski ibrânîcede olduğu gibi, Kur'an'da da mevcut olduğunu D. H. Müller'in isbata çalıştığı kıt'a şekli, kelimenin dar mânası ile alınan bir arûz ilmi kadrosu içine girmez. Her ikinci mısrâın sonunda, manzûmenin bütün boyunca, bir kafiyenin bulunması, arap klâsik şiirinin esaslı kaidesi ve bu şiirde kıt'a taksimatının hiç mevcut olmamasının sebebidir. Arap lisaniyatçılarının nazariyelerinin esas mevzuu kasidedir. Kaside ise, en az yedi beyitten ibaret, klâsik 16 bahirin birinde vücuda getirilmiş bir manzûmedir ki, bütün beyitlerinin sonunda ve bundan maada *maṭlaʿ* denilen ilk beyitin birinci mısrâının sonunda dahi, aynı kafiye bulunur. *Maṭlaʿ*'ın mısrâları kafiyeli değil ise, bütün manzûme ancak bir kıt'a (bir parça) sayılır. Daha aşağı adette olan beyit gruplarına nâdiren tesadüf edilir; birbirini tâkip eden iki yahut üç beyite, *nutfa*, ve tek başına duran bir beyite de, *yatîm* adı verilir.

Arapların yeni nazım şekilleri kafiyeyi bu devamlı ve yeknasak tarzda tekrar eden eski nazma nazaran, çok göze çarpar bir tezat arzeder. Bu şiirler, eski şiirden, halk dilini ve bir çok yeni bahirleri kullanmakla, fakat her şeyden evvel, beyitlerin kıt'a tarzındaki tertibi ile ayrılır. Bu tahavvül yavaş yavaş vukua gelmiştir ve muhtelif merhaleleri bizce mechûldür. Klâsik bahirlerin ve tef'ilelerin haricinde kalan her şeyi takbih eden ve bu cihetten bir çok şâirlerin cesaretini kıran ve hattâ bu gibi şiirleri tashih eden arap nazariyatçılarının akidesi dahi, her yeni nazım tarzının inkişafına mâni olmuştur. Her ne kadar Abū Tammām Ḥabīb b. Avs (ölm. 231 = 846), vaktiyle yeni bir çığır açarak, yeni bir vezin kullanmış (Freytag, *ayn. esr.*, s. 10, not; s. 443) ve hattâ Abu 'l-'Atāhiya'de, fazla bir cür'et göstererek, kendisinin arûz ilminin fevkinde olduğunu iddia ile ortaya atılmış (*Aġānī*, III, 131) ve arûz nazariyeleri hakkında hicviyler yazmış ise de (Freytag, s. 7), yine bu yeni nazım şekilleri, ancak çok sonraları edebiyatta yer tutmuştur. Diğer taraftan arapların asırlarca bu skolâstik kaidelerin tazyikına tamamiyle boyun eğmiş olduğunu ve halk türküleri ile halk lisanında (*laḥn*) yazılmış şiirler vücuda getirilmediğini kabûl etmek de mümkün değildir. Hicretin 5. senesinde Medine'nin etrafında hendek kazarken, müslümanların söyledikleri türkü (de Goeje, *Kultur der Gegenwart*, I, 7, s. 141), şüphesiz, tamamiyle i'rap kaidelerine muvafık değildi ve Ca'far al-Barmakī'nin cârîyesi tarafından söylenen ve ilk mavāl olarak bilinen mersiyenin i'rap kaidelerine uygun olmadığı kaynaklarda tasrih edilmiştir. Bununla beraber, ancak sonraki muharrirlerin eserlerinde, yeni nazım şekillerinin mevcudiyeti hakkında, daha sarih mâlûmat bulunur. İbn Ḫaldūn ve al-İbšīhī ve başkaları, *sabʿa funūn* tesmiye edilen kıt'alardan mürekkep, 7 nazım şekli hakkında mâlûmat vermişlerdir; bunlar Gies (doktora tezi, Leipzig, 1879) tarafından, tetkik olunmuştur. Bunlar arasında en mühimleri muvaşşaḥ [b. bk.] — ki, elindeki mebzûl mâlzemeye istinaden, Hartmann (*Semitist. Studien*, Heft. 13, 14; Weimer, 1896/1897) tetkik edilmiştir — zacal, acemlerden alınmış olan dūbayt ve hâlâ bugün de halk türküsü olarak mâlûm bulunan mavāl'dir; diğer üçü kān va-kān [b. bk.], al-ḳūmā ve al-ḥimāḳ (yahut al-salsala), hemen hemen, bugün mevcut değildir ve isimleri ancak ilim âleminde, hâtıra olarak, kalmıştır. Her hâlde henüz nisbeten en eski bir devirde, i'rap ile yazılan nazımda, kafiye vahdeti kaidesine riayet edilmeyerek, manzûmelerin beyitleri kıt'a veya bendlere ayrılırdı. Manzûmelerin şekli bu tarzda değişirken, biri kafiyesiz, ikincisi kafiyeli, iki mısrâdan ibaret olan eski uzun beyitin ortadan kalkması tabiî idi. Halk şiirinin beyitleri takriben klâsik bir mısrâ kadar uzundur; fakat müstakil bir vahdet teşkil eder. Aynı vezin ve aynı kafiyeden böyle bir kaç kısa beyiti (mısrâı), bir kıt'aya topladıktan sonra, bu kıt'anın sonuna başka kafiyeli bir kısa beyit koyacak ve bu kafiyeyi her kıt'anın sonunda tekrarlayıp, manzûmenin vahdetini temin edecek olursak, basit ve çok makbûl olan tasmīṭ („inci dizisi") şeklini elde etmiş oluruz. Bu kıt'alardan her biri 3'ten az ve 10'dan fazla olmayan kısa beyit (mısrâ)'lerden terekküp eder; böylece 8 musammaṭ nev'i elde edilir ki, mısrâların adetlerine göre, *muṣallaṭ*, *murabbaʿ*, *muḫammas*... *muʿaṣṣar* tesmiye olunur; kıt'aların en makbûlü ve en eskisi murabbaʿ'dır (aaax, bbbx); bununla beraber, hicretin II. asrına âit bir muhammesin mevcûdiyeti de rivâyet olunur (Hartmann, *Das Muwaššaḥ*, s. 112 v.d.). İranlılarda musammatın her nev'i vardır; fakat arap nazmından ayrı kafiyeli olan beyitlerinin tek adetli olması makbûldür; bunun böyle kabûl edilmesi de, zâhiren kaside şeklini muhafaza etmek için olsa gerektir; zâten klâsik dilde ve 16 bahirde vücuda getirilen tasmīṭ, klâsik nazım sayılır.

Muvaşşaḥ, Hartmann'ın haklı olarak kabûl ettiği gibi, musammaṭ'ın daha inkişaf etmiş bir nev'idir. Muvaşşaḥ, muhtelif vezinlerde aynı kâfiyeli yahut muhtelif kafiyeli, 4'ten 10'a kadar, kıt'adan mürekkeptir. Bu kıt'alar, maṭlaʿ bendindeki kafiyenin her kıt'a sonunda tekerrür etmesi lâzım geldiği için, tıpkı bir kemer (*viṣāḥ*) ile bağlanır gibi bağlandığından, bu nevi manzûmeye muvaşşaḥ denir. Kıt'aların (*bayt* yahut *davr*) kafiyesi tekerrür etmeyen kısımlarına *ġuṣn*, müşterek kafiyeli olan beyitlere ise, *ḳufl*; baştaki kıt'aya *maṭlaʿ* ve müşterek kafiyeli son kıt'aya *ḫarca* gibi tâbirler tahsiş

edilmiştir. Musammaṭ'ın tamamiyle ziddı olarak, muvaşşaḥ'ın her kıt'asının her iki kısmı (*cuz'*) tek parçalı değildir; bir kaç parçadan (*fıḳra*) mürekkeptirki, bunların, aded, kafiye ve vezince her kıt'ada aynı olması lâzımdır. Bundan başka, en mühim nokta şudur ki, bunlarda yalnız klâsik olan 16 bahir değil, fakat bir çok yeni ve kısmen takti'i müşkül olan, bahirler de kullanılır. Hartmann'ın tetkikine göre, bunların sayısı takriben 200'e kadar çıkar. İbn Ḫaldūn, Ṣafī al-Dīn al-Ḥillī ve diğerleri tarafından zikredilen umumî rivâyete göre, muvaşşaḥ'ın klâsik dilde, *i'rāb* ile yazılmış olması lâzım gelir; ancak müşterek kafiyeyi gösteren kıt'anın son beyitlerinde *laḥn* kullanılır. Zacal ise, muvaşşaḥ gibi yapıldığı hâlde,bunun zıddı olarak, halk lisanında söylenir. İbn Ḫaldūn'a imtisâlen, umumiyetle muvaşşaḥ, en eski, zacal ise, muvaşşaḥ'ın en yeni ve âmiyâne bir taklidi telâkki edildiği hâlde, Hartmann muvaşşahı orijinal ve eski halk şiirinden yâni zecelden *i'rāb* ile yapılmış bir musannâ nazım telâkki eder ki, bunda *laḥn* ile söylenen *ḫarca* beyitleri de menşein böyle olduğunu göstermektedir. İki nazım şeklinin ortasında olup, klâsik dilde olduğu gibi, halk dilinde de bulunan manzûmeler *muzannam* tesmiye olunur. Rivâyete bakılırsa, İspanya bu iki nazım şeklinin doğduğu yerdir; zecelin en eski ve aynı zamanda en meşhur mümessillerinden biri İbn Ḳuzmān (ölm. 555=1160)'dır; sonraki takâmülün neticesi olarak, takriben VIII. (XIV.) asırdan itibaren, ancak bâzı meşrik şâirleri bu tarzda şiir söylemişlerdir ve bu gün ise, Mısır'ın haricinde, umumiyetle bu tarzda pek az şiir yazılır. Mamafih başka tahavvüller de olmuştur. Modern zecel, hemen hemen artık hânendeler tarafından okunmaz olmuş ve tamamiyle edebî bir şekil vasfını almıştır; bu manzûmede en fazla kullanılan bahir, bir nevi munsariḥ maḳṭū'dur. Diğer taraftan muvaşşaḥ mefhumu pek çok şümûllenmiştir ve okunan her halk şarkısına muvaşşaḥ denmeğe başlanmıştır; buna mukabil eskiden iki nazım şekli arasında mutavassıt olarak bulunan muzannam, nihayet tamamen ortadan kalkmıştır.

Bu manzûmelerden başka, şimdiki arap-islâm dünyasında çeşit çeşit, asıl halk türküleri olan bir çok türküler mevcut olup, biz bunları ancak seyyahlar tarafından toplanmış türküler hakkında yazılan eserler ile, son iki asırda öğrenmiş olduk. Bu türkülerin vezinleri ve bunlarda görülen arûz kaideleri ile kıt'a bünyeleri hakkında toplu bir eser henüz yazılmamıştır; ancak bu sahada neşredilen eserlerin baş tarafında, arûza müteallik, ekserisi çok kısa, bâzı mukaddimeler gösterilebilir;

Sachau, *Arabische Volkslieder aus Mesopotamien* (Berlin, 1889), s. 4 v.d., 17 v.dd., 43 v.dd.; Stumme, *Tunisische Märchen und Gedichte* (Leipzig, 1893), I, XII—XIV; ayn. mll., *Tripolitanisch-tunisische Beduinenlieder* (Leipzig, 1894), s. 24 v.dd.; Dalman, *Palästinensischer Diwan* (Leipzig, 1901), s. XIV v.dd.; Meissner, *Neuarabische Gedichte aus dem Iraq*, *MSOS* (Berlin), VII, 1 v.dd.; Marçais, *Le dialecte arabe parlé à Tlemcen* (Paris, 1902), s. 205 v.dd.

Şimdiye kadar işitilmiş olan bütün türkülerin nevilerini saymak mümkün değildir; yalnız en meşhur olan ve dâimâ kullanılan grupları zikretmekle iktifa edeceğiz: iranlılardan alınmış ve klâsik dilde kullanılmış olan dūbayt'in ve yahut rubā'ī'nin 3 şekli vardır.

1. Menşeinin sahrada aranması lâzım gelen 'atāba (yahut daha doğrusu *bāt 'atāba*) bugün ancak Suriye, Filistin ve Irak'ta müntesirdir. Bunun 4 mısrâından ilk 3'ü aynı kafiyededir, 4. mısrâ dâimâ *'atāba* kelimesi ile kafiyelenir ki, bunun sonundaki *bā*, tegannide uzatılır ve çok kere, her hangi bir mânası olmaksızın, sâdece mısrâın sonuna ilâve olunur. Nâdir olarak, 4. mısrâın sonunda *yā* hecesi bulunur. Meissner bu neviden bir 'atāba türküsüne lāmī denildiğini naklediyor; bu rubâîlerin bahri, vāfir'in bir nev'idir (⏑ – – – | ⏑ – – – | ⏑ – –).

2. Mısır'da murabba' denilen ve 2. ile 4. mısrâları mutlaka birbiri ile kafiyeli ve 1. ile 3. mısrâları da ekseriya aynı kafiyeden olan 'arūbī, Afrika'da intişar etmiştir. Bunun, Stumme'ye göre, yambik olan bahri, muctaṣṣ telâkki edilmelidir. 4'ten fazla mısrâı bulunan 'arūbī'ler de vardır; bunlar 'arūbī zā'id tesmiye olunur.

3. Halk rubâîlerinden en münteşir olanı, mavāl'dir ki, Irak'tan Fas'a kadar, her yere yayılmıştır; 'atāba'ye mukabil, bu, şehirlerde zuhûr etmiştir ve bu cihetle hem klâsik dil, hem de halk dili ile söylenir. Mavāl'in bahri kısaltılmış bir basīṭ'tir. Bunun 4, 5 ve 7 mısrâlısına tesadüf olunur. Rubâîde 4 mısrâın dördü yahut yalnız ilk ikisi 4. ile kafiyelidir. 5 mısrâlı kıt'a bilhassa Mısır'da ve Tlemen'de münteşirdir; bunun 4. mısrâı kafiyesizdir; rivâyete göre, buna „aksak" mavāl (*al-a'rac*), Tlemcen'de buna „mavāl ḫavfī" adı verilir. Şurası tuhaftır ki, daha evvel İbn Ḫaldūn bunu mavāl'in bir nev'i olarak zikrettiği hâlde, mukaddimenin Būlāḳ tabında bunun yerine al-ḳūmā denilen kıt'a nev'i konmuştur. 7 mısrâlı mavāl, sâdece Bagdad yahut Nu'mān mavāli diye anılır; Meissner bu nevi mavāl'e Irak'ta zeheri (zuhayrī) denildiğini söylüyor; bunda muzaaf bir kafiye bulunur (aaab bba).

Bu halk türküleri ile birlikte musannâ nazmın eski şekli, yâni bedevî kasîdesi de zamanımıza kadar muhafaza edilmiştir. Buna âit toplanmış en zengin mâlzeme, Socin, *Divan aus Centralarabien* (Leipzig, 1901, T. 1—3)'de bulunur; bu eserde ondan evvel yapılan etütlerin bibliyografyası da verilmiştir (III, 1 v.d.). Bugün kasîde, hemen hemen münhasıran, bedevîler tarafından söylenir ve her ne kadar kasîde ismi, eskisine nisbetle, daha şümûllü bir mânada kullanılıyor ve bâzı kere daha kısa şiirlere ve kıt'a tarzında yazılmış modern manzûmelere de kasîde deniliyorsa da, yine kasîde „muhteva, şekil ve lisanına göre, eski arap nazım san'atının bir devamı" telâkki olunmalıdır. Kafiyesi beyitlerin sonunda tekerrür eden alelade kasîdeler yanında, çok kere, bütün birinci ve ikinci mısrâları kendi aralarında kafiyeli manzûmelere de tesadüf olunur. Bedevîlerin modern kasîde bahri, ekseriyetle birinci hecesi noksan olan bir ṭavīl (munsarid değil)'dir; bundan başka ramal, basīṭ, racaz ve vāfir'in de kullanıldığı görülür. Klâsik nazmın haricinde ṭavīl bahri, çok nâdirdir; Hilāl hikâyesinde ve halk dilinde yazılmış bütün kasîdelerde de hemen hemen bulunur; vāfir de aynı tarzda Zīr hikâyesinde kullanılmıştır. Eski bahirlerden madīd, kāmil, mużāri' ve muḳtażab halk nazmında hiç yoktur.

Arap halk şarkıları hakkında toplanmış olan zengin mâlzemeye istinaden, son senelerde, modern arap arûzunun mâhiyetinin ne olduğu meselesi sık sık ortaya kondu ve buna muhtelif cevaplar verildi. Bilhassa Stumme, bâzı şiirlerde vezinlerin ancak vurgu ile tâyin edildiğini farzettiği hâlde, Sachau ve Socin, yeni şiir için de, yalnız uzun ve kısa hece üzerine müesses arûz prensibini iltizam ettiler. Landberg'in neşriyat ve tetkikatı, bu prensip hakkında, ilk büyük şüpheyi uyandırdı. Bu zat bugünkü arap şarkılarında, arûz şeklinin ancak teganni edildiği vakit meydana çıktığını isbat etmiştir. Çünkü ancak bu sırada zarûrî olan yardımcı vokaller, araya ilâve olunur, hâlbuki bunlar inşat esnasında bulunmaz ve binaenaleyh bir bahir vücuda gelmez. Landberg, bir az cezrî giderek, arûzun ve nağmenin birbirinden ayrılamaz olduğunu ve musikinin esas ve arûzun tâlî unsur olduğunu iddia ediyor; fakat pratikte, heceleri uzunluk ve kısalığına göre ölçen arûza dayanan eski bahirleri tatbik eder ve bunları tamamen kâfi bulur. Onun tetkikleri ile arap nazmının nasıl inşat edildiği ve okunduğu meselesi müteaddit cihetlerden tavazzuh etmiş ise de, arap nazmının arûz mâhiyeti hakkında edinilmiş olan fikirler ortadan kaybolmamıştır. Ekserisi eski *i'rāb* bakiyeleri olan bu yardımcı vokaller halk dilinde bulunmadığı için, halk şiirinin inşadı esnasında işitilmez; fakat gerek nazarî olarak ve gerek teganni suretiyle, bir vezin tesbit etmek istenildiği vakit, bu yardımcı vokallerin zuhûru, bunların bu nevi mısrâların zarûrî unsurları olduğunu gösterir. Bu mısrâlarda, böyle kendilerine has tam şekiller dahilinde, klâsik beyit ve mısrâa hemen hemen tetabuk eder. Bir beyit *laḥn* ile söylendiği vakit, alelâde bir arabın vezni duyup duymamasının ve zarûrî olan yardımcı vokalleri ilâve edip etmemesinin bu hususta o kadar ehemmiyeti yoktur; keza bir çok müdekkiklerin ve seyyahların bugünkü araplarda tesadüf olunan vezin ve arûz duygusu noksanlığından şikâyetleri de — hususiyle bunların birbirini nakzeden beyanatı da bu duygunun tamamiyle ferdî olduğunu göstermektedir — bizim için miyar olamaz. Msl. Stumme, arapların şiirlerini, icap ettiği kadar sür'atle okudukları vakit, tamamiyle vezne uyduklarını, fakat onları yazdırdıkları vakit, keyfiyetin böyle olmadığını tesbit etmiştir (krş. *ZDMG*, LVI, 418); lâkin bizzat şâirin, hakikaten mevzûn bir beyit söylemek isterse, elbette şuurlu olarak bahri (vezni) göz önünde tutması zarûrîdir. Halk türkülerinden, teganni ve nağme nazarı dikkate alınmaksızın, olduğu gibi imlâ edilen nazım parçaları ile bunlarda yapılması lâzım gelen ve şâirin iradesine tâbi olan arûz tashihleri arasındaki farkı unutmamak lâzımdır. Bu hâlde Hartmann'ın vâsıl olduğu aynı netice elde edilir, yâni bir çok nazımlarda, aslında mevcut olan, arûz şeklini bulmak mümkündür; fakat onu anlayabilmek için, halk şiirinin heceleri kullanmaktaki hususiyetlerine ünsiyet peyda etmiş olmak lâzım gelir (krş. *ZDMG*, LI, 178). Bu cihetten uzun ve kısa hece üzerine müesses arûz prensibinin, bizim yukarıda bahsettiğimiz türküler ve kıt'a şeklindeki yeni-klâsik ve modern halk şiirleri için de mûteber olduğu muhakkaktır. Hattâ halk şiirine mahsus bâzı hece ölçme kaideleri bile tesbit edilebilir; şimdiye kadar bunlar, ancak dolayısiyle, Stumme (*Trip.-tun. Beduinenlieder*, s. 24 v.dd.) ve Kern tarafından (*Molières Femmes savantes übers.*, Leipzig, 1898, s. 13 v.dd., 18) tetkik edilmiştir. Msl. son vokalin uzun veya kısa olabilmesi, her uzunun yerine iki kısanın geçebilmesi, diftongların uzunluk yapmaması v.s.

Eğer halk şiirinde şemadan, nazarî olarak, vurgu üzerine teessüs etmiş bir vezin istihrac edilmek istenirse, hece adedi üzerine istinat eden şiirden hareket etmek lâzım gelecektir. Hece sayısına istinat eden arûz ile vurgulu arûz arasında bir geçiş merhalesini 4 heceli mutadārik bahir teşkil edebilir: çünkü o *ḳaḳ al-nāḳūs* şeklinde olursa, tamamen spon-

daeus'lardan ibaret olabilir. Bu gibi bahirlerin gelişi güzel inşasında, kısa hecelerin araya girmesi ile, vurgu üzerine istinat eden bir bahir vücuda gelebilir.

Böyle bir inkişafın misâli olarak, son devirlerde, beyitleri henüz eski, uzun ve kısa heceler üzerine istinat eden klâsik metriğin kaidelerine göre inşa edilmiş, fakat aynı zamanda vurgulu olan bizans-rum nazmı gösterilebilir. Vaktiyle araplarda dahi bâzan kısa heceleri uzun ve uzun heceleri de kısa yapmış olmaları ve bu hâdiseye bugün daha sık sık tesadüf edilmesi, bu görüş tarzını te'yit edebilir. Fakat Sachau, hangi şekilden ve hangi neviden olursa olsun, hecelerin adedine bağlı bir nazmın mevcudiyetini kabûl etmeği kat'iyetle reddeder: „heceleri saymaktan ibaret olan usûlde, araplar, hiç bir zaman Yunanistan, Roma ve Suriye'nin hıristiyan şâirlerini taklit etmemişlerdir ve şâyet bâzı halk şiirlerinde, sırf hecelerin muayyen adedlerinden mürekkep arûz şekli görülüyorsa, bunu yeni bir prensip olarak değil, fakat eski prensibin tereddîsi olarak telâkki etmek lâzım gelir" (s. 5). Hattâ hecelerdeki uzunluk ve kısalık duygusu kaybolduğu zaman dahi, vezni tanzim etmek için, vurgu kullanmamışlardır ve „eğer eski bahirlerinden ancak o bahre uygun bir mikdar uzun heceler kalmış olan manzûmeler, vurgu bakımından, tetkik edilirse, vezin ile vurgunun sık sık mutabık olduğu görülür; fakat bu tetabuk, sırf tesadüfî olup, arap şâirleri hiç bir devirde birbirini tâkip eden uzun hecelerin yeknasaklığını vurgu ile gidermek istememişlerdir" (s. 6). Bu hâl, bugün münevver şâirler tarafından tanzim edilmiş kıt'alar ve şarkılar için de böyledir; fakat Stumme'nin dediği gibi, „kelimenin tam mânası ile, halk şiirinde" yahut Desparmet'nin dediği gibi, „mağrib şiirinde" (*La Poésie à Blida. Actes du 14e congr. intern. des Orientalistes*, III, 437 v.dd.), uzun ve kısa hece üzerine müesses arûz kaideleri ve binaenaleyh arap bahirlerinin ve teferruatının şeması, her zaman tatbik olunamaz; çünkü heceleri çok aşınmış ve kısa vokallerin adedi çok azalmış olan yeni arap halk dili, uzun ve kısa hece üzerine müesses bir arûz icaplarına kolay kolay uyamaz. Şüphesiz bir şâir, bugün bile, yardımcı vokalleri ilâve etmek suretiyle, beyitin hecelerinin aslî uzunluğunu ölçebilir; fakat asıl halk şiirinde, bu olamaz. Halk şiirinde kısa hecelerin azlığından dolayı, çok defa muayyen hecelerin vurulması ve bütün manzûmenin ritmik vurgusu, beyitin bünyesini tesbit ve tanzim edebilir. Buna benzer, fakat bu kadar müşkül olmayan meseleler arzeden eski *versus saturnius*'un arûz mâhiyeti anlaşılıncaya kadar, ne uzun bir zaman geçtiğine bakılarak, bahsettiğimiz meselelerin kat'î halli, belki daha uzun müddet gecikecek olursa, hayret etmemelidir. Bir arap arûzu sistemi vücuda getirmek, ancak muhtelif bahirler ve şiir tarzları hakkında arap rivâyetlerine bakmayarak, müstakil ve dikkatli araştırmalar yapıldıktan sonra, mümkün olacaktır.

Bibliyografya: (Makalede zikrolunan eserlerden başka) arapların millî sistemi için bk. Freytag, *Darstellung der arabischen Metrik* (Bonn, 1830), bibliyografya, s. 33—41; R. Basset, *La khzaradjyah* (Cezayir, 1902); Muḥammed b. Şanab, *Tuḥfat al-adab fî mîzân aṣ'ār al-'arab* (Cezayir, 1906); Muḥammed-Ben-Braham, *La métrique arabe* (Paris, 1907); İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farîd*, III, 187—229. — Avrupa âlimlerinin yazıları için bk. Sacy, Palmer, Wright, Vernier, Salemann-Shukowski, Geitlin v.s.'nin gramere âit eserleri; daha eski tetkikler için bk. Ewald, *De Metris carminum arabicorum libri duo* (Braunschweig, 1825), s. 5 v.d.; Freytag, *ayn. esr.*, s. 41 v.d.; Garcin de Tassy, *Rhétorique et prosodie des langues de l'orient musulman* (2. tab., Paris, 1873), s. 205 v.dd. (WEIL.)

ARAP ARÛZUNUN DİĞER İSLÂMÎ EDEBİYATLARA TESİRİ.

Din birliği üzerine kurulan büyük medeniyet dâirelerinin, kendi çevreleri içindeki muhtelif kavimlerin kültürlerine az çok müşterek bir hüviyet verdikleri mâlûmdur. İslâm medeniyeti bunun çok bâriz bir misâlidir: araplar, farslar, türkler ve hindliler gibi, hayat şartları ve kültür şekilleri birbirinden çok farklı muhtelif kavimler, islâm çevresi içine girdikten sonra, bu medeniyetin bir çok unsurlarını aldılar ve bu suretle, kültür bakımından, aralarında bir çok benzerlikler hâsıl oldu. Ancak bu benzerliğin daha ziyade hariçî ve şeklî mâhiyette olduğu ve bu müşterek kalıplar altında her kavmin kendi hususî an'anelerini devam ettirdiği mâlûmdur. İşte islâm medeniyeti dâiresine mensup kavimlerin bütün ictimaî müesseselerinde gördüğümüz bu müşterek hatları, onların edebî tezahürlerinde de görüyoruz: islâmiyetten evvelki arapların, farsların, türklerin ve hindlilerin edebiyatları birbirinden tamamiyle farklı bir mâhiyette idi; lâkin islâmiyetten sonra, arap edebiyatının kuvvetli inkişafı neticesinde, bütün dil ve edebiyat kaideleri tedvin olunduğu sırada, arap metriği ve arûzu da tedvin edildi. Bundan sonra inkişaf eden müslüman iran edebiyatı, arap arûzunu, kendi hususiyetlerine uydurmak suretiyle, iktibas ettiği gibi, daha sonra meydana çıkan türk, hind (urdu), kürt ve efgan edebiyatlar, da acem

metriğini ve arûzunu, dillerinin ve eski edebî kültürlerinin tesiri ile yapmağa mecbur oldukları bâzı tâdillerle, taklit ettiler. İşte bu suretle, esasını arap arûzundan almakla beraber, ondan çok farklı bir acem arûzu, bir türk arûzu v.s. meydana gelmiştir ki, arap arûzu hakkındaki mâlûmatı tamamlamak için, burada onlardan bahsedeceğiz. Müslüman hind edebiyatı ile kürt edebiyatına arûzun nasıl girdiği ve ne gibi hususiyetler gösterdiği hakkında urdu ve kürtler maddelerinde mâlûmat vardır. Arapların Endülüs'teki hâkimiyetleri neticesi olarak, ispanyolların halk edebiyatında ve bilhassa „romance" denilen anonim manzûmelerin vezninde arûz tesiri olduğunu da düşünürsek, arap arûzunun ne geniş bir tesir yaptığını anlamış oluruz.

I. Acem arûzu.

Sâsânîler devrinde eski, kuvvetli bir medeniyete ve oldukça zengin edebî an'anelere mâlik olan İran'ın, orta çağın ilk yarısında, yakın ve hattâ uzak komşuları için nasıl tesirli bir kültür ocağı olduğu ve bu kültürün şarkta ve garpta nasıl derin izler bıraktığı, yeni araştırmalar ile, her gün daha iyi anlaşılmaktadır. Arap istilâsı karşısında bu büyük imparatorluk birden bire çöküverince, bütün İran memleketleri arap hâkimiyeti altında kaldı ve müslümanlık, zaman zaman dışardan da yardım ve teşvik gören bir sıra isyanlara rağmen, iranlıları oldukça sür'atle kendi sînesine aldı. Yeni dinin, Sâsânî devrine, yâni mecusîliğe âit, eski hâtıraları ve kalıntıları yok etmek istemesi pek tabiî olmakla beraber, bunun, evvelce zannedildiği kadar, çabuk ve kuvvetli olmadığı ve yol uğrağı olmayan bâzı sahalarda ve halkın bâzı an'aneci tabakaları arasında sâsânî kültürü bakiyelerinin epey uzun bir zaman ihtimamla saklandığı muhakkaktır. Bundan başka, Abbâsî saltanatının, Sâsânî imparatorluğunun en mühim mıntakası olan, Mezopotamya'da kurulması ve daha ilk devirlerinden başlayarak, müslüman iranlılara istinad etmesi, Abbâsîler zamanında en yüksek noktasına varan islâm medeniyetinin inkişafında müslüman İran'ın ve iranlıların büyük bir medenî rol oynamasını zarurî kılmıştır. Mensur ve manzum arap edebiyatının Abbâsîler devrinde gösterdiği tekâmülde acem zevkinin göze çarpması, Abū Nuvās ve ibn al-Muḳaffa' gibi, bir takım büyük şâir ve nâsirlerin neslen iranlı olmalarındandır.

VIII.—IX. asırlarda artık iyice islâmlaştığını bildiğimiz iran'da, Horasan ve Mâverâünnehr sahaları da dahil olmak üzere, islâm kültürünün dili olan arapçanın, hususiyle yüksek sınıflar arasında, büyük bir ehemmiyet kazandığını görüyoruz. Abbâsîler devrinde yalnız dinî ve resmî dil değil, üzerinde çok çalışılmış zengin bir kültür dili, zengin bir ilim, felsefe ve edebiyat lisanı mâhiyetini de alan arapça, müslüman iranlıların münevver sınıfı için âdetâ ikinci bir ana dili hükmünde idi: İran, Horasan ve Mâverâünnehr sahalarının muhtelif merkezlerine, askerî ve idarî düşünceler ile, ilk istilâ devirlerinden beri yerleştirilen, oldukça kalabalık arap zümrelerinin tesiri, hükûmet ile alâkası veya idarede bir mevki almağa niyeti olanların arapça öğrenmek mecburiyeti, dinî ve iktisadî zaruretler, Abbâsî devletinin askerî ve idarî işlerde araplardan ziyade arabın gayrı-unsurları kullanması, arap ve farsların müşterek bir hayat geçirdikleri merkezlerden başlayarak, uzak muhitlere doğru, farsçanın arap dilinden bir çok unsurlar almasını ve böylece „yeni farsça" denilen islâm devri fârisîsinin teşekkülünü intac etti. Sâsânî devri pehlevîsinden (yahut, diğer bir tâbir ile, „orta farsça"dan) oldukça farklı olan bu yeni edebî dilin Sâmânîler devrinde — hattâ daha evvel — şarkî İran sahasında inkişaf ettiği mâlûmdur. Lâkin bundan, İvanov gibi bâzılarının yaptıkları vecihle, yanlış bir netice çıkararak, yeni fârisînin eski şarkî İran ve bilhassa Horasan lehceleri ile alâkalı olduğuna hükmetmemelidir. A. Christensen (*Contributions à la dialectologie iranienne*, Koebenhaven, 1930, s. 4 v.d.)'in çok iyi izah ettiği gibi, Horasan ve civarındaki eski yerli lehceler, türklerin oralara yaptıkları mütemadî akınlar ve istilâlar neticesinde, ortadan kalkmış ve onlara karşı koymak için, bu hudut mıntakalarına mütemadî gönderilen kuvvetli Sâsânî garnizonlarının tesiri ile, burada — kökleri eski cenub-i garbî, yâni fars lehcelerine bağlı olan — resmî dil, diğer tâbir ile, orta farsça, daha islâmiyetten evvel hâkim olmuştur; sâmî unsurların (bilhassa ârâmî dilinin) tesirine daha Sâsânîlerden evvelki devirlerden beri mâruz kalmış olan farsçanın bu son islâmî safhası, yâni yeni farsça, bir sıra fonetik hususiyetler bakımından, eski farsça ve sâsânî pehlevîsi, yâni cenub-i garbî ve merkez lehceleri ile yakından alâkalıdır.

İlk inkişafını Horasan ve Mâverâünnehr'de gördüğümüz yeni fars edebiyatına arap arûzunun niçin ve nasıl nufuz ettiğini lâyıkı ile anlamak için, islâmdan evvelki devirlerde İran şiirinin mâhiyetini ve vezin ve şekil bakımlarından, hususiyetlerini kısaca gözden geçirmek zarûrîdir: Avesta'nın en eski parçası olan *Gatha*'lardaki nazım tarzı, 5 türlüdür: 1. vohuḫşatra denilen bahir ki, bunda her kıt'a 3 mısrâdan ve her mısrâ 7+7=14 heceden mürekkep olur; 2. spentamaniyu denilen bahir ki, bunda her kıt'a 4 mısrâdan ve

her mısrâ 4+7 = 11 heceden mürekkep olur; 3. a h u n a v a i t i denilen bahir ki, bunda her kıt'a 3 mısrâdan ve her mısrâ 7+9 = 16 heceden mürekkep olur; 4. u s t a v a i t i denilen bahir ki, bunda her kıt'a 5 mısrâdan ve her mısrâ 4+7 = 11 heceden mürekkep olur; 5. v a h i ş t ō i t i denilen bahir ki, bunda her kıt'a, ikisi 8+5 = 13 ve diğer ikisi 7+12 = 19 heceli olmak üzere, 4 mısrâdan mürekkep olur. Mamafih yeni Avesta'nın manzum kısımları, bundan daha sâde ve tekellüfsüzdür; zirâ orada 12 heceliler pek mahdut olup, hemen umumiyetle 8 hecelilere rastlandığı gibi, kıt'aları teşkil eden mısrâların sayısı da 3'ten 5'e kadar dâimâ değişir. Veda'larda ve eski hind şiirlerinde âdetâ umumî olan bu 8 heceli bahire her ne kadar Avesta'nın en eski kısımlarında tesadüf edilmiyorsa da, bunun müşterek bir hind-iranî köke dayandığı tahmin olunuyor. Sâsânî devri edebiyat ve musikîsi hakkında ve islâmın ilk asırlarında bunun devamı hususunda, *Kitāb al-aġānī* ve diğer eski islâm müelliflerinde (Cāḥiẓ, Mas'ūdī v.s.) tesadüf edilen bir çok mâlûmat ve tafsilâta rağmen, pehlevî edebiyatına âit nazım parçaları, hemen yarım asır evveline kadar, ele geçmemişti. İlk defa F. C. Andreas, Şāpūr I.'a âit Ḥāǰīābād kitâbesinin pehlevîce kısmı sonundaki parçanın 8 heceli 7 mısrâdan mürekkep olduğunu ileri sürdü. Sâsânî devrine âit metinlerde nazım parçaları bulmak, ârâmî ideogramlarını kullanan yazının münasebetsizliği, istinsah edenlerin yaptıkları değişiklikler, ilâveler ve daha bu gibi sebeplerle, pek müşkül idi. Nihayet Turfan kazılarında elde edilen türlü yazmalar arasında Mani mezhebine âit bâzı ilâhilerin ve şiir parçalarının meydana çıkması, bu meseleyi oldukça aydınlattı: „arşakî pehlevîsi" denilen şimâl ve „sâsânî pehlevîsi" denilen cenub-i garbî lehceleri ile ve bunların fonetiğine oldukça uydurulmuş süryânî alfabesi ile yazılmış olan bu parçalarda, manzum kısımları bulmak daha kolaydı. Hece sayısı üzerine tanzim edilmiş olan bu manzum kısımlarda 8 heceliler ekseriyeti teşkil etmekle beraber, 5, 6, 7, 9, 10 ve 11 hecelilere de tesadüf olunuyordu. Bu suretle pehlevî nazımına âit elde edilen ilk mâlûmat, S. Nyberg, W. Bailey ve A. Christensen'in tetkikleri ile bir az daha tamamlandı. Nyberg bir makalesinde (*JA*, 1929, s. 214), 11 heceli ve birbiri ile kafiyeli iki mısrâın mevcudiyetini meydana koydu ki, bu suretle yeni fârisîdeki m e s n e v î şeklinin kökü pehlevîde bulunmuş oluyor ve iptida acemler tarafından kullanılan bu şeklin sâsânî devrinden kaldığı hakkında, 1921'de ileri sürdüğümüz faraziye (*Türk edebiyatı tarihi*, II, 194) bir hakikat şekline giriyordu (1931'de *İslâm ansiklopedisi*'nde çıkan MAṢNAVÎ makalesinde, R. Levy, pehlevî nazmında bunun benzerine tesadüf edilmediğini söyleyerek, mesnevînin kasîde ve gazellerdeki „matla'ın" daha geniş mikyasta kullanılmasından vücuda geldiğini ileri sürmüştü ki, bu suretle, Nyberg'in bu buluşundan haberi olmadığını anlatmış oluyordu).

Bütün bu ilk araştırmalardan sonra, pehlevî şiirine âit en mühim keşifler E. Benveniste tarafından yapıldı ve pehlevî nazım usûlü ve nazım şekilleri bu sâyede oldukça geniş ve sağlam bir surette meydana konuldu. O eskiden beri mâlûm üç pehlevî metnini tenkidî bir surette tesis ettikten sonra, bu neticeye varmıştı. Bunlardan „sâsânî pehlevîsi" ile yazılmış olan birincisi *Zāmāspnāmag* (*Cāmāspnāma*)'dır ki, 6 heceli bir başlangıçtan sonra, 8 heceli ile yazılmıştır (E. Benveniste bunun kıt'alara taksimini imkânsız saymaktadır). İkinci metin *Draḫt asūrīg* (*Draḫt-i āsūrī* „asurî ağacı")'dir ki, iptida „arşakî pehlevîsi" ile yazılmış olup, islâm edebiyatlarında çok zengin nümûnelerine tesadüf edilen münâzara [b. bk.] tarzındadır; „sâsânî pehlevîsi" tesiri ile hafif değişikliklere uğramış olan bu metnin tamamını değil, bâzı parçalarını tenkidî bir surette tesis etmiş olan E. Benveniste'e göre, eserin ilk kısmında 11 heceliler daha çoktur; ikinci kısımda ise, 6 hecelilere tesadüf olunuyor. Bu 4 aksanlı 11 hece, yeni fârisîdeki m u t a ḳ ā r i b, yâni *Şāhnāme* vezni ile büyük bir benzeyiş göstermektedir. E. Benveniste'in üzerinde en fazla uğraşıp baştan başa tesis ettiği üçüncü metin, *Ayādgār-i Zarērān* (*Yādigār-i Zarēr*), „sâsânî pehlevîsi" ile yazılmış ise de, bâzı gramer hususiyetleri arşakî menşeine delâlet etmektedir. Eser 6 heceli ile yazılmış olup, ekseriyetle, 5, bâzan 4 veya 6 mısrâlardan mürekkep kıt'alara ayrılmıştır; kafiyelere ve yarım kafiyelere (assonance) hemen her tarafta tesadüf olunuyor. Eğer Nöldeke'nin tahmini doğru ise, 500 (m. s.) yıllarına âit olan bu eserin Arşaklar devrine âit ilk yazılışı, belki de milâdın ilk asırlarına kadar çıkarılabilir ve böylece Avesta'daki *Yaşt*'ları son İran destanına bağlayan zincirin orta halkası tamamlanmış olur.

Sâsânî devri şiirlerinin veznine ve nazım şekillerine âit bu yeni mâlûmat, islâmiyetten sonraki fars şiirinin mâhiyeti ve onun arap edebiyatı ile alâkaları hakkında, şimdiye kadar ileri sürülmüş fikirleri düzeltecek ve sâsânî şiir an'anelerinin yeni fârisîdeki devamını aydınlatacak mâhiyettedir; artık anlaşılmıştır ki, pehlevî nazmı ne kemiyet, ne de hece sayısı prensiplerine tâbi olmayıp, sâdece ritmiktir (W. Henning, *NGW Gött.*, 1933, s. 317); diğer bir ifade ile, pehlevî nazmında, Avesta şiirlerinde olduğu gibi,

başlıca esas, aksandır ve hece sayısı her kıt'ada yahut bütün bir manzûmede aşağı yukarı sâbit bulunur. A. Christensen, arap arûzundaki kemiyet sistemi bir tarafa bırakılacak olursa, meselâ m u t a ḳ ā r i b vezninin âdetâ ilk nümûnesine, 11 heceli pehlevî şiirlerinde tesadüf edildiğini ve yine 8 heceli pehlevî şiirlerinin yeni fârisîdeki h a z a c bahrine yabancı olmadığını söyleyerek, islâmiyetten sonraki acem arûzunun pehlevî köklerini tebarüz ettiriyor ve mesnevî şekli gibi, kafiyenin de, son zamanlara kadar zannedildiği vecihle (*Encycl. de l'Islām*, 1935, PERSE maddesinde de bu eski nazariye müdafaa edilmektedir), araplardan değil, pehlevî nazım sisteminden geldiğini söylüyor. Vezin denilen ahenk ölçüsünün her dilin kendi bünyesinden çıktığı, eskiden beri anlaşılmış bir hakikattır; o kadar ki, İbn Ḫaldûn her milletin vezni ile psikolojik hususiyetleri arasındaki rabıtaları tetkike kalkışmıştı. Gerçi bâzı milletlerin başka milletlerden nazım sistemi aldıkları — msl. romalıların yunanlılardan almaları gibi — edebiyat tarihlerinde tesadüf edilen bir hâdisedir; lâkin böyle bir iktibasın umumîleşmesi, yerleşmesi ve o edebiyata mâl olması için, bunu kolaylaştıracak bir takım tarihî ve filolojik şartların vücudu zarurî olduğu gibi, iktibas edilen yabancı sistemin de, eski mâhiyetini kaybederek, bu yeni dilin hususiyetlerine göre, yeni bir hüviyet alması mecburîdir. Bu hakikatı çok iyi gören Cevdet Paşa, acem arûzu esas itibariyle araplardan alınmış olmakla beraber, bu iki arûzun birbirinden tamamiyle farklı iki teknik olduğunu söylemişti. İşte pehlevî şiiri hakkındaki son tetkikler, eskiden beri hissedilen ve bir faraziye şeklinde ileri sürülen bu görüş tarzını yeni delillerle kuvvetlendirmiş ve bir bedahet hâline getirmiş oluyor. Ancak bundan cesaret alarak, islâmiyetten evvelki arap şiir san'atının iranlılardan bâzı şeyler almış olması imkânını — üzerinde düşünülebilecek bir mesele şeklinde — ortaya atan Christensen'in bu düşüncesini, hiç olmazsa şimdilik, vakitsiz bulduğumuzu de ilâve edelim.

Arap arûzunun iranlılar tarafından niçin ve nasıl alındığını ve edebiyat nazariyecileri tarafından yavaş yavaş nasıl sistemleştirildiğini izaha girişmeden evvel, pehlevî nazım sisteminin İran'da islâm istilâsı sıralarında mevcudiyetini ve sonra da devamını gösteren bâzı tarihî kayıtlardan ve bize kadar gelebilmiş bâzı kalıntılardan kısaca bahsedelim: islâm kaynaklarında zikredilen en eski nazım nümûnesi, hicrî 60—64 seneleri arasında, İbn Mufarriġ adlı bir arap şâiri tarafından söylenilen bir parçadır. Uzun müddet Horasan'da ve Basra'da yaşadığı için, farsçayı öğrenmiş olan şâirin bu parçası, İbn Ḳutayba'nın *Ṭabaḳāt*'ında (Leyden tab., s. 30), Ṭabarî tarihinde (2. ser., s. 192 v.d.) ve Aġānî'de (XVII, 56 v.d.) zikredilir (Mirza Muḥammed Ḳazvînî, *Bist maḳāle-i Ḳazvînî*, Bombay, I, 30 v.dd.; bu makale önce 1920'de *Kāve* mecmuasında çıkmıştır). Bu metinlerde redifli 3 mısrâdan mürekkep olan bu mazûme, *Tārīḫ-i Sistān* (nşr. Melik al-Şu'arā Bahār, Tahran, 1314 şemsî, s. 96)'da redifli 4 mısrâ olarak, diğer metinlerden daha farklı bir surette, kaydedilmiştir. İkinci manzum parça hicrî 108 yılında Ḫuttalān'da türk hakanı tarafından mağlûp edilen Asad b. 'Abd Allāh, perişan bir hâlde, Balḫ'e döndüğü zaman, horasanlılar tarafından, onunla eğlenmek için, tanzim edilen bir türkü parçasıdır ki, sokaklarda çocuklar tarafından terennüm ediliyordu (Ṭabarî, Leyden tab., 2. ser., s. 1491, 1494, 1602). Mirza Muḥammed Ḳazvînî (*ayn. esr.*, 33—36) ve A. Christensen (*Kāve*, nr. 5., Berlin, 1920) taraflarından tetkik edilen bu parça, 8 heceli ve redifli olup, bugün iranlıların t a ş n ī f adını verdikleri halk türkülerinin çok eski bir nümûnesidir. Arap şâiri tarafından söylenen yukarıki parçanın da, bu türlü halk türküleri tarzında söylendiği anlaşılıyor. Kerküye'de meşhur mecusî mâbedindeki zerdüştîlerin terennüm ettikleri rivâyet edilen 10 mısrâlık bir nazım parçası vardır ki, *Kāve* mecmuasında bundan ilk defa bahseden 'Abbās İḳbāl'e göre, 7 heceli ve Bahār'ın fikrine göre, 6 hecelidir ve ilk 8 mısrâ birbiri ile kafiyelidir (*Tārīḫ-i Sīstān*, s. 37; bu parçanın Abu'l-Mu'ayyad Balḫī'nin *Garšāspnāme*'sinden alındığı tahmin olunabilir). Gerek bu ve gerek Taḳī-zāde'nin *Kāve* mecmuasındaki bir yazısında *Muǰmil al-tavārīḫ*'ten naklettiği bir kıt'a ile, İbn Ḫordāẕbeh (s. 26)'te Abu'l-'Abbās Ṭarḫān'a isnat edilen dörtlük, Ṣa'ālibī'nin *Ġurar mulūk al-furs*'ünde ve daha sonra bâzı eserlerde (msl., *Lubāb al-albāb*, *al-Mu'ǰam* v.s.) Sâsânî hükümdarı Behrām Gūr'e isnat edilen 7 heceli bir parçada sâsânî şiirinin — sonradan bir az değiştirilmiş — kalıntılarından sayılabilir (Calāl Humā'î, *Tārīḫ-i edebiyāt-i Īrān*, Tahran, 1348, I, 234—238). Bütün bu saydığımız parçalar, terennüm edilmeğe mahsus halk türküsü veya ilâhi mâhiyetinde olduğundan, bunların hakikî ahengi, ancak besteleri ile okunduğu zaman tam olarak anlaşılabilir: Sâsânî devrine âit olarak, „surūd-i ḫusravānī" veya sâdece „ḫusravānī" adı verilen türkülerin, eski şark müellifleri tarafından, seçili ve ritmik nesir mâhiyetinde sayılması, belki de bundan dolayıdır. Mamafih istinsah edilirken, asıl şekillerini değiştirdikleri muhakkak olan yukarıki parçaların, metrik bakımından, pehlevî nazım sistemine bağlı olduğu kolayca anlaşılıyor.

Sâsânî devrinin nazım sistemi, bir azdan izah edeceğimiz vecihle, bir taraftan arap edebiyatı nufuzu altında teşekkül ve inkişaf eden yeni fârisî üzerinde tesirini gösterirken, diğer taraftan İran'ın muhtelif sahalarında kendi tabiî tekâmüllerini tâkip eden mahallî halk edebiyatlarında — şüphesiz bir takım değişikliklerle — devam etti. XII. asra âit tarihî kaynaklarda „fehleviyât" ismi altında zikredilen ve eski mahallî lehceler ile yazılan, 4 mısrâdan mürekkep, bir takım manzûmelere tesadüf edildiği gibi (Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, *GMNS*, II, 45 v.d.), yine bu asırda, her hangi bir hâdise dolayısı ile, tertip edilen ve sokaklarda çocuklar, maskaralar tarafından bâzan davul ve dümbelekler ile okunan halk türkülerinden de bâzı parçalar kalmıştır (*ayn. esr.*, s. 161). *al-Mu'cam* müellifi, yeni fârisî şiir san'atı hakkındaki kaynakların en mühimlerinden olan bu eserinin muhtelif yerlerinde, „fehleviye" adı verilen bu dörtlükler hakkında mühim mâlûmat veriyor: ona göre, bu fehlevîyeler bilhassa Hemedan, Zencân ve Irak sahasında büyük bir ehemmiyet kazanmıştı; „urâman" veya „urâmanân" adlı hususî beste ile okunan bu mahallî dörtlükler, arûzun hezec bahrinin *mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlun* (⏑ – – – | ⏑ – – | ⏑ – –) veya muşākil bahrinin *fā'latun mafā'ilun fa'ūlun* (– – – | ⏑ – – – ⏑ – –) vezinleri ile yazılıyor, fakat çok defa aynı kıt'ada bu iki vezin de kullanılıyordu; bâzan bu vezin bâzı mısrâlarda *maf'ūlātun mafā'ilun fa'ūlun* (– – – – | ⏑ – – | ⏑ – –) şeklini de alıyordu. *Al-Mu'cam* müellifi, „bahr-i aḫîr" adı da verilen bu son bahrin sonradan uydurulmuş ve çirkin bir bahir olduğunu ve bunun, asıl fârisî şiirlerden ziyade, fehleviyatta kullanıldığını, Irak halkının, âlim-câhil, büyük-küçük, her sınıfının bunlarla uğraştığını söyleyerek, iki ayrı bahre mensup vezinlerin aynı manzûmede kullanılmasını şiddetle tenkit ediyor ve Irak şâir ve ediplerinin bundaki büyük hatayı anlayamadıklarına şaşıyor. Klâsik şâirlerden yalnız Pindār-i Rāzi'de bu gibi hatalara tesadüf edildiği, bu vezin ile mesnevîler yazan Faḫrî-i Gurgānî ve Nizāmî gibi şâirlerde aslâ böyle bir şey bulunmadığını ilâve ediyor (Şams-i Ḳays, *al-Mu'cam fī ma'āyir-i aş'ār al-'acam*, *GMS*, 1909, X, 80—82, 140—147). XV. asır başlarında 'Abd al-Ḳādir Marāġī'nin — artık kesif türk unsuru ile iyice karışmış olan — Irak halkının musikisi hakkında verdiği mâlûmat, onların remel bahrinden *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilāt* (– ⏑ – – | – ⏑ – – – | – – ⏑ –) vezni ile yazılmış farsça veya türkçe dörtlükleri, „mu'tadil" veya „mu'tadil-i arrānî" denilen usûllere göre terennüm ettiklerini gösteriyor (*MTM*, III, 460); bunları, *Mu'cam* müellifinin bahsettiği XII.—XIII. asırlar Irak fehliviyatının tekâmül etmiş bir şekli gibi telâkki edebiliriz. Safevîlerin ceddi olan erdebilli Şayḫ Ṣafî al-Dīn'in, arûz ile yazdığı fârisî şiirlerden başka, Azerbaycan (yahut Gilān?) lehcesi ile yazmış olduğu bâzı dörtlükler de elimizde bulunuyor ki, XIII. asrın son yarısına âit olan bu parçaların kafiye sistemi (a a b a) ve vezin bakımlarından, *Mu'cam*'deki fehliviyattan farksız olduğu söylenebilir (Sayyid Aḥmed Ḳasrāvī, *Āẕarī yā zabān-ı bāstā-i Āẕarbāygān*, Tahran, 1304, s. 31—42, İbn Bazzāz ve Şayḫ Ḥusayn Zāhidī'den naklen). XV. asırda Burshāḳ-ı Şirāzī'nin fehliviyatını bildiğimiz gibi (*Dīvān-ı aṭ'ima*, İstanbul, 1303, s. 99), XIX. asırda gilanlıların mahalli lehceleri ile yazdıkları şiirlere „pehlevî" (fehlevî) ve bunları inşat edenlere „pehlevî ḫvān" dediklerine de bakılırsa (Chodzko, *Specimens of the Popular Poetry of Persia*, 1842, s. 454, 478), bu tâbirin İran'ın şimâl ve merkez mıntakalarında devam ettiği anlaşılır.

Mu'cam müellifinin bu pehleviyatı, islâm arûzu kaidelerine uymadığından dolayı, tenkit etmesi, kendi telâkkisine göre, çok doğrudur; lâkin bunun asıl sebebi, esasen muayyen bir beste ile okunmağa mahsus olan bu gibi halk şiirlerinin islâmın ilk asırlarında, eski pehlevî nazım sistemine göre ve 11 heceli olarak yazılmış bulunmasıdır. XII. asırda, islâm arûzunun asırlardan beri devam eden tesiri altında, bu fehleviyatın eski hecaî nazım sisteminden ayrıldığı ve yeni fârisî arûzuna uydurulmağa çalışıldığı tahmin olunabilir; fakat buna rağmen, eski pehlevî nazım prensiplerinin tesiri altında, yeni arûz kaidelerine tamamiyle intibak edememesi pek tabiîdir. Esasen elimizdeki bu muahhar fehleviyat, yeni fârisî arûzunu bilen ve kullanan şâirler tarafından yazıldığı cihetle, bunları hakikî halk şiirleri değil, mahallî lehce ile ve halk şiirlerini taklit suretiyle vücuda gelmiş mahsûller addetmek daha doğrudur. Pindār-i Rāzī'nin, mahallî lehceler ile yazdığı bir manzûmede, iki ayrı bahre mensup iki vezni karıştırması da arûzu bilmemesinden değil, pehlevî nazım sistemi an'anesini tâkip etmek istemesinden ileri gelmiştir. Mamafih bu an'anenin daha evvelki asırlarda daha kuvvetli olduğu pek tabiîdir: 963—1034 yılları arasında yaşayan Şayḫ Abū İsḥāḳ-i Kāzarūnī [b. bk.]'nin, Kāzarūn lehcesi ile yazdığı bir dörtlük (bk. *Firdaws al-Murşidiya fī asrār al-ṣamadiya*, 1942, s. 149) pehlevî nazım sisteminin tesirini, XII.—XV. asır fehleviyatından daha açık olarak, göstermektedir.

Asırlardan beri İran'da yetişen şâirler arasında bâzan baştan başa mahallî lehceleriyle yazan, bâzan da edebî fârisî ile karışık olarak, bir nevi mülemmâ tarzında bu lehceleri kullananlar çıkmıştır (tafsilât için bk. E. Brown, *Some Notes on the Persian Dialects*, *JRAS*, 1895, s. 773—825. O zamandan beri bu hususta, msl. İvanov, *Some Poems' in the Sabzwārī Dialect*, *JRAS*, 1927, 1—41 gibi, bâzı araştırmalar yapılmışsa da, edebî ve tarihî kaynakların ciddî bir tetkiki daha bir çok mâlzeme verebilir. Bibliyografya için bk. Christensen, *göst. yer.*). Fakat bu şiirlerin hemen hepsi yeni fârisî arûzu ile yazılmıştır. Pehlevî nazım sisteminin izlerini daha ziyade, *surūd*, *taṣnīf*, *ḫārāra* gibi, beste ile okunan mahallî halk edebiyatı mahsûllerinde aramak daha doğrudur; bunların bir çoğu arûz ile yazılmış olmakla beraber, muhtelif bakımlardan bunlarda belki sâsânî nazmının izlerini bulmak kabil olacaktır. *Afşārī*, *bayāt-ı türk*, *māḫur* ve *dastī* gibi, muhtelif makamlardan besteler ile söylenen bu şiirlerin bâzısı, klâsik dille ve arûz ile yazılmakla beraber, nazım şekli bakımından, klâsik şiirlerden tamamiyle farklıdır; XIX. asırda bu tarzda şiirler yazmakla şöhret kazanmış Mīrzā Ḥasān Ḥakīm İlāhī ve Şaydā gibi şâirler mâlûmdur; XX. asırda, İran'da meşrutiyetin ilânından sonra, 'Ārif, Bahār, Cāhid, Vaḥīd ve daha bu gibi bir çok şâirler bu tarzda tasnifler vücuda getirmişlerdir (Raşīd Yāsamī, *Edebiyāt-i mu'āṣir*, Tahran, 1316, s. 100—106; ayrıca bk. E. Browne, İran edebiyatı tarihinin 4 cildi ile, Muḥammed İsḥāḳ, *Suḫanvarān-ı Īrān der 'aṣr-ı ḥāżir*, 2 cilt, 1351 ve Dinşāḥ, *Suḫanvarān-i 'ahd-i pehlevī*). Bundan böyle muhtelif irânî lehcelerin halk edebiyatları hakkında yapılacak araştırmalar ve, bilhassa metrik bakımından, mukayeseler neticesinde, pehlevi nazım sistemi ve bunun sonraki tekâmülü hakkında daha sarih neticeler elde etmek kabil olacaktır.

İran'ın islâmiyetten evvelki nazım sisteminin mâhiyetini ve bunun islâm devresinde, gerek mahallî lehcelerin edebiyatlarında ve gerek yeni farsçanın klâsik nazmında, tesirlerini gösterdikten sonra, arap arûzunun niçin ve nasıl iktibas edildiğini ve acem arûzunun ne gibi âmiller ile araplarınkinden farklı bir hâl aldığını daha kolay izah edebiliriz. Abbâsî devletinin kuruluşundan sonra, irânî unsurun islâm medeniyeti içindeki siyasî ve medenî rolü mütemâdi surette kuvvetlendi; iranlılar fikir ve sanat hayatının her şûbesinde büyük şahsiyetler yetiştirerek, islâm kültürünün inkişafına büyük hizmetlerde bulundular. Farisî, iranlılar ile meskûn sahalarda, konuşma dili olarak, yaşamakla berber, resmi dil, din ve kültür dili yalnız arapça idi. Şu'ūbîya cereyanının tesiri, pehlevî dilinden yapılan edebî ve tarihî tercümeler, Abbâsîler devrinde zengin bir kültür dili mâhiyetini alan Kur'an dilinin müslüman iranlılar üzerindeki yüksek nufuzunu kıramıyordu. Pehlevî eserleri, mecusîlik hatıralarını uyandıran bir âmil gibi telâkki olunduğu için, dinî tahsil görmüş müslüman iranlılar arasında bile hoş görülmemekte idi. Bilhassa medreselerin kuruluşundan sonra, arap filolojisinin ve ona dayanan tefsir, hadis, kelâm ve fıkıh gibi islâmî ilimlerin daha geniş bir surette yayıldığı muhakkaktır. Arap filolojisinin XX. asra kadar bütün İran sahasında ne derin ve sağlâm köklere mâlik olduğu ve islâmî ilimlere âit eserlerin, pek az istisna ile, arapça yazıldığı düşünülürse, bu cihet daha iyi anlaşılır. Yeni fârisî şiirinin inkişaf devresi olan Sâmânîler ve Gaznevîler zamanında bile arapçanın İran ve Mâverâünnehr'de, yalnız dinî değil, edebî ve ilmî dil olarak da, ne kadar hâkim olduğu, bütün tarihî kaynaklarda açıkça göze çarpmaktadır (bk. bilhassa Ṣa'ālibī, *Yatīmat al-dahr* ve *Tatimmat al-yatīma*). Ḫvārizmli Bīrūnī'nin, ilim dili olmak bakımından, farsçanın arapçaya nisbetle çok geri ve fakir olduğunu itiraf etmesi, bunun sebebini izah edebilir. Yeni fârisînin, resmi dil olarak, arapça yerine kullanılması için, Sâmânîler, Gaznevîler ve Selçukîler zamanlarında bâzı teşebbüsler olmuşsa da, bunların, hiç olmazsa XII. asra kadar, kat'î bir netice vermediği söylenebilir (tafsilât için bk. İRAN).

Mamafih müslüman İran sahasında arapçanın bu ehemmiyetine rağmen, farsçanın tekrar bir edebî dil olmak temayülünü göstermesi zarurî idi. İşte konuşma dili olarak, yalnız halk arasında değil, yüksek sınıflar arasında da dâimî kuvvetini muhafaza eden bu dil ile yeni bir edebiyat yaratmak teşebbüsü, dimdilik bildiğimize, göre, arap kültürünün merkezi olan Dicle kıyılarından çok uzaklarda, Horasan, Sīstān ve Mâverâünnehr gibi, şark memleketlerinde başladı: Tâhirîler devrinde başlayarak, bilhassa Saffârîler ve Sâmânîler gibi, iranlı sülâleler zamanında inkişaf eden yeni İran şiirinin ilk kurucuları, arap edebiyatını çok iyi bilen ve onun zenginliğine, parlaklığına meftun olan adamlardı. Binaenaleyh yeni İran şiirini, bilhassa arap edebiyatı örneklerine göre, yaratmağa ve artık klâsik bir mahiyet almış bulunan arap poetik ve metriğini, ellerinden geldiği kadar, farsçaya da tatbika çalıştılar. IX. asırda, Abū Ḥafṣ-ı Ṣoġdī, Ḥanżala-i Bādġīsī, Maḥmūd-i Varrāḳ, Fīrūz-i Maşrikī, Abū Salīk, Abu'l-Mu'ayyad Balḫī, Abū Şakūr Balḫī gibi şâirler ile başlayan yeni fârisî şiirlerinin bu ilk kurucuları arasına, son zamanlara kadar adı ve eserleri bilinmeyen sīstānlı Muḥammed b. Vaṣīf ile Muḥammed b. Muḫallad'i de ilâve etmek lâzımdır. Ya'ḳūb b. Layṯ'in kâtibi olan Muḥammed b. Vaṣīf'in, ilk defa olarak, farsça şiir yazdığı,

ondan evvel sâdece r û d denilen çalgı ile husrevânî tarzında bir nevi türküler bulunduğu, *Târîḫ-i Sîstân* (s. 210 v.dd., 253, 286) 'da tasrih edilmektedir. Onun burada zikredilen şiirleri — arûz ile yazıldığı anlaşılmakla beraber, bir az şüpheli olan bir kıt'ası bir tarafa bırakılırsa — arûzun *fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilün* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ –), *mufta'ilun mufta'ilun fâ'ilun* (– ∪ ∪ – | – ∪ ∪ – | – ∪ –) vezinleri ile ve arap kasîdesinin kafiye usûlüne riayet edilerek, yazılmıştır. Muḥammed b. Muḫallad'in yine orada (s. 212) zikredilen bir parçası da bu son vezin ile yazılmış olup, aynı şekilde kafiyelendirilmiştir. Yine IX. asırda Muḥammed b. al-Ba'îṯ (ölm. 235 h.; Ṭabarî, 3. seri, s. 1388) ile ḳum'lu Abu 'l-Aṣ'ag (Yâḳût Ḥamavî, *Mu'cam al-udabâ'*, Leyden tab., VI, 421) ve Bayhaḳ, yâni bugünkü Sabzvâr lehcesi ile şiirler yazan Muḥammed b. Sa'îd Bayhaḳî (İbn Funduḳ, *Târîḫ-i Bayhaḳ*, nşr. Aḥmed Behmenyâr, Tahran, s. 255)'yi biliyorsak da, bunların şiirlerinden hiç bir parça ortada kalmamıştır. Bâzı tezkerelerde, mervli Abu 'l-'Abbâs adlı bir şâir tarafından, halife Ma'mûn'a takdim edildiği iddia edilen kasîdenin sonradan uydurulmuş olduğu muhakkaktır; Ethe ve Paul Horn gibi âlimlerin tenkitsizce kabûl ettikleri bu rivâyetin iptida *Kitâb al-avâ'il*'de sahibi Abû Hilâl 'Askerî (ölm. 395 h.) tarafından ileri sürülmekle beraber, ona isnat edilen manzûmenin XIII. asır başında 'Avfî (*Lubâb al-albâb*, I, 21) tarafından meydana çıkarıldığı düşünülürse, filolojik bakımdan kabûlüne imkân olmayan bu iddianın esassızlığı daha iyi anlaşılır.

Sâmânîlerden sonra Gazneviler, Selçukîler, Karahanlılar, Ḫvârizmşahlar gibi türk sülâlelerinin ve yerli hanedânların saraylarında sür'atle inkişaf eden acem şiirinin ilk büyük üstadları, arap edebiyatını çok iyi biliyorlar ve onun nufuzu altında bulunuyorlardı; msl. Farruḫî, Minûçihrî, Mu'izzî ve Anvarî'de arap şiirinin nufuzu çok açıktır; hattâ Raşîd Vaṭvâṭ, daha XII. asırda, Farruḫî'yi Abû Firâs'a, 'Unṣurî'yi Mutanabbî'ye benzetmişti; Minûçihrî'nin bir takım şiirleri büyük arap şâiri İbn al-Mu'tazz'i hatırlatır. Bir çok arap divanlarını ezber bilmekle iftihar eden Minûçihrî'den Anvarî'ye kadar, bütün İran şâirlerinin arap edebiyatını çok iyi bildikleri, bir çoklarının arapça şiir yazdıkları ve bunun neticesi olarak, büyük arap şâirlerini taklit ettikleri muhakkaktır. Daha sonra Mu'izzî ve Lâmi'î-i Curcânî gibi şâirlerin câhiliye kasîdeleri tarzındaki şiirleri, bu arap nufuzunun derinliğini gösterebilir (bu mesele hakkında başlıca şu eserden istifade olunabilir: Şiblî Nu'mânî, *Şi'r al-'acam*, trc. Sayyid Ṭaḳî, Tahran, 1314, s. 89—99).

IX.—X. asırlarda İran şiirinin ilk inkişafı hakkında verilen bu kısa izahattan sonra, ilk iran şâirlerinin, filologlar ve edebiyat nazariyecileri tarafından artık k a n u n l a ş t ı r ı l m ı ş olan arap arûzunu ve şiir san'atı hakkındaki arap kaidelerini niçin aldıkları kendiliğinden anlaşılır. Arap edebiyatı için yapıldığı gibi, acem şiirinin de filolojik ve estetik prensiplerini sistemleştirmek arzusu, iptida Gazneviler zamanında başladı: büyük şâir Farruḫî (ölm. 429 h.)'nin *Tercumân al-balâġa* adlı eseri, şimdilik acem metriği hakkındaki ilk eser olarak, tanınmıştır. Şiblî Nu'mânî, bunun İbn al-Mu'tazz ve Ḳudâma'den tercüme olduğunu iddia ediyor (*Şi'r al-'Acam*, s. 93). Yine Gaznevî devri şairlerinden Behrâmî-i Sarahsî'nin *Ġâyat al-'arûżayn*, *Kanz al-ḳâfiya* adlı eserleri ile yine arûza âit *Ḥucastanâma* adlı bir eser yazdığı, Aḥmed Manşûrî-i Samarḳandî'nin, telvvün san'atı hakkında, bir risâle yazarak, Hurşîdî'nin bunu şerh yollu *Kanz al-ġarâ'ib* adlı bir eser vücuda getirdiği, Malikşâh muasırlarından Raşîdî-i Samarḳandî'nin, yine acem metriği hakkında, *Ziynatnâma* adlı eseri olduğu mâlûmdur. Bu eserler şimdi ortada bulunmuyorsa da, Raşîd Vaṭvâṭ (ölm. 578 h.)'ın, bunların bâzılarından istifade ederek yazdığı *Ḥadâ'iḳ al-siḥr fî daḳâ'iḳ al-şi'r* adlı meşhur kitabının muhtelif yazma ve basmaları vardır (bk. bilhassa nşr. 'Abbâs İḳbâl, Tahran, 1308). Bunlardan sonra semerkandlı Niẓâmî-i 'Arûżî'nin *Çahâr maḳâle*'sindeki ilk iki fasıl, nesir ve nazım hakkında umumî mutalâaları muhtevi, bir edebiyat kitabı sayılabileceği gibi (*GMS*, XI), Şams-i Ḳays'in XIII. asır başlarında yazdığı *al-Mu'cam fî ma'âyîr aş'âr al-'acam*'i de yeni fârisî şiirinin tâbi olduğu kaideleri gösteren klâsik bir eserdir (*GMS*, X). *Ḥadâ'iḳ al-siḥr*, yalnız edebî san'atlardan bahsettiği hâlde, *al-Mu'cam* arûz ve kafiyeden de bahsetmektedir. Bunlardan sonra bu mevzûlara âit büyük küçük bir çok kitaplar yazılmışsa da, 649'da te'lif edilmiş olan *Mi'yâr al-aş'âr*'ı bilhassa zikretmek lâzımdır (eserin şerhi için bk. Muḥammed Sa'd Allâh Murâd Âbâdî, *Mîzân al-afkâr fî şarḥ mi'yâr al-aş'âr*, Luknov, 1282).

Gerek IX. — XII. asır şâirlerinin eserlerinden, gerek bu eski edebiyat kitaplarının tetkikinden anlaşıldığına göre, IX. asır içinde başlayan yeni fars şiiri, arap modellerini takliden, arûz ile yazılmış ve iki asra yakın bir müddet inkişafını tâkip ettikten sonra, ilk Gaznevîler zamanında acem arûz sisteminin kurulmasına teşebbüs edilmiştir. Maḥmûd devir şâirlerinden emîr Abû Manşûr Buzurcmihr Ḳâyinî bu sistemleştirme işine çalışan acem arûzcularından olduğu gibi, yine bu devir adamlarından Abû 'Abd Allâh Fûşî'nin de bu hususta mühim bir rol oynadığı, Bahrâmî'nin ifadesinden anlaşılıyor (*al-Mu'cam*, s. 159). Horasan'ın meşhur âlimlerinden, Raşîd Vaṭvâṭ'ın muasırı, İmâm Ḥasan Ḳattân'ın, rübaînin 24 veznini kolaylıkla çıkarmak için, a ḫ r a m ve a ḫ r a b şecereleri usûlünü koyduğunu ve bu hususta bir de risâle yazdığını, bu şecereleri iktibas etmiş olan *al-Mu'cam* (s. 92 v.d.)'den öğreniyoruz.

Arap edebiyatını ve arûzunu da çok iyi bildikleri muhakkak olan bu ilk nazariyecilerin kurdukları sistem, acem şiirinin, XI.—XII. asırlarda geçirdiği tekâmül neticesinde, bâzı tadillere uğrayarak, son şeklini almıştır ki, bu klâsik şekil Şams-i Ḳays'in eserinde artık tamamiyle kanunlaştırılmış bir mâhiyette meydana konulmuştur. Buna göre, acem arûzu, esas itibariyle, arap arûzundan alınmış olmakla beraber, ondan oldukça farklıdır: arap arûzundaki ṭ a v î l, m a d î d, b a s î ṭ, v â f i r ve k â m i l bahirleri, ilk zamanlarda, pek nâdir olarak kullanılmışsa da, sonradan bırakılmıştır. Arap arûzundaki *ziḥâfât* sistemi de, bâzı tâdillere uğratılarak, kabûl olunmuştur: acem arûzundaki 35 zihâftan 22'si araplardan alınmış ve 13'ü acem arûzcuları tarafından konularak, hepsine ayrı ad verilmiştir. Bâzı arûzcular buna 3 zihâf daha ilâve etmişlerse de, Şams-i Ḳays bunları kabûl etmemektedir. Yine aynı müellif, Gaznevî devri arûzcularının meydana koydukları bahirler ve dâireleri şiddetle tenkit ederek, üç dâireye (*mun'akasa*, *mun'alaḳa*, *munġalaṭa*) ve 21 bahre (*şarîm*, *kabîr*, *badîl*, *ḳalîb*, *ḥamîd*, *saġîr*, *aşamm*, *salîm*, *ḥamîm*, *maşnû'*, *musta'mal*, *aḫras*, *mubham*, *ma'kûs*, *muhmal*, *ḳâṭi'*, *muştarak*, *mu'ammam*, *musattar*, *mu'ayyan* ve *bâ'iş*) ayrılan bu vezinleri şiddetle tenkit etmekte ve zevk-i selime uymadıkları için, bunlara ş a ḳ î l sıfatını vermektedir. Eski arûz nazariyecileri aleyhinde çok şiddetli bir lisan kullanan Şams-i Ḳays'in tenkitleri, arap arûzunu da çok iyi bildiği için, tamamiyle haklıdır; çünkü, Gaznevî devri nazariyecilerinin ellerinde nisbeten mahdut mâlzeme bulunduğu hâlde, Şams-i Ḳays büyük acem şâirlerinin XIII. asra kadar vücuda getirdikleri zengin mahsûllerden, yâni iki asırlık bir tercübeden, istifade ediyordu. Bu müddet zarfında, ilk devirlerde araplardan alınan bâzı vezinler, acem zevkine ve farsçanın ahengine uymadığı görülerek, artık terkolunmuştu ve yalnız arûz kaideleri değil, acem şiirinin tâbi olduğu bütün edebî kaideler (yâni ḳ â f i y a ve n a ḳ d a l - ş i ' r ilimleri de) de artık kurulmuştu. Şams-i Ḳays, arap arûzcularının terminolojisine ve tasnif usûllerine sâdık kalarak, acem arûzunu 14 bahre ayırmış ve bunları 4 dâirede toplamıştır: I. *Dâ'ira-i mu'talafa*: 1. hazac, 2. racaz, 3. ramal. II. *Dâ'ira-i muḫtalafa*: 1. munsariḥ, 2. mużâri', 3. muḳtażab, 4. muctaṣṣ. III. *Dâ'ira-i muctalaba* veya *muntaza'a*: 1. sarî', 2. ġarîb veya cadîd, 3. ḳarîb, 4. ḫafîf, 5. muşâkil veya aḫîr. IV. *Dâ'ira-i muttafaḳa*: 1. mutaḳârib, 2. mutadârik.

Bu bahirler arasında üçü, yâni cadîd, ḳarîb ve muşâkil bahirleri, yalnız fârisîye mahsus olup, arapçada kullanılmadığından, bunlara *buḥûr-i muḫtaṣṣa*, diğerleri arap şiirlerinde mevcut olduğundan, onlara da *buḥûr-i muştaraka* derler. Mamafih bu müşterek bahirlerin kullanılışında bile, araplar ve acemler arasında büyük farklar mevcuttur; acemlerin, zihâflar usûlü ile, bu bahirlerden çıkardıkları bir takım vezinler vardır ki, yalnız acem şiirine mahsustur; msl. h a z a c ve r a m a l bahirlerini araplar müseddes (yâni 6 cüz'den mürekkep) olarak kullandıkları hâlde, iran şiirinde bu bahirler müsemmen (yâni 8 cüzlü) olarak kullanılır (İbn Ḫaldûn, *Muḳaddima*, türk. trc., 6. fas., s. 266). H a z a c ve r a m a l'in arap şiirinde kullanılan müseddes sâlim şekli ile farsça şiir yazılmadığı hâlde, zihâflar vasıtasiyle, bu bahirlerden çıkarılan *mafâ'îlun mafâ'îlun fa'ûlun* (∪ – – – | ∪ – – – | ∪ – –) ve *maf'ûlu mafâ'ilun fa'ûlun* (– – ∪ | ∪ – ∪ – | ∪ – –) ve *fâ'ilâtan fâ'ilâtun fâ'ilun* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ –) vezinleri iran şiirinde ve bilhassa mesnevîlerde en çok kullanılan vezinlerdendir. Şams-i Ḳays, acem şiiri için kurduğu sistemi, Gaznevî devri arûzcuları gibi, esas itibariyle, araplardan almakla ve onların terminolojisini kullanmakla beraber, bu iki arûz arasındaki farkları, iran zevkinin yarattığı hususiyetleri tesbit etmiş, eski nazariyecilerin şâirler tarafından kullanılmayan bir takım icatlarını tenkitten çekinmemiş ve bir kelime ile, edebî realiteye sâdık kalarak, onu sistemleştirmiştir. Nazarî bakımdan, her ne kadar acem arûzu da, kendine örnek olan arap arûzu gibi, heceye değil, kemmiyete (quantité) dayanan bir ölçü ise de, iki dil arasındaki büyük farklar, bunları birbirinden hemen tamamiyle ayırmıştır; aynı bahre mensûp olan vezinler arasında bile, hem araplar hem iranlılar tarafından kullanılanlar, gâyet mahduttur. Arap vezinlerinden bir çoğunun, iranlılar için, tamamiyle ahenksiz sayıldığını, yâni acem selîkasının o ahengi duymadığını göstermek için, acem şâirleri arasında, arap şiirinin vezinden, yâni ahenkten, mahrum sayıldığını söyleyebiliriz. Bâzı iran nüktecilerinin arap şiirini *al-nâmavzûn* („vezinsiz") diye târif etmeleri, bu umumî telâkkinin bir şaka şeklinde ifadesinden başka bir şey değildir. Şams-i Ḳays, iran şiirine mahsus olan r u b â î vezninden bahsederken, bunun evvelce araplar

arasında kullanılmadığını, fakat sonradan kullanılmağa başlanarak, bütün arap memleketlerine yayıldığını ve acem rubâîleri gibi, bestelenerek okunduğunu ve bunlara halk arasında k a v l ve yüksek sınıf arasında d ū b a y t denildiğini söyleyerek, arap arûzunun acem arûzundan müteessir olduğunu anlatmaktadır. Bu kısa izah, a r a p ve f a r s arûzlarının karşılıklı münasebetlerini az çok aydınlatmağa kâfidir sanırız.

Şams-i Ḳays 'tan sonra yetişen iran edebiyat nazariyecileri tarafından da, hemen hemen aynı tarzda, tekrarlanan bu sun'î, karışık ve edebî realiteye uymaz arûz sistemine karşı, yukarıda arap arûz sistemi için yapılan tenkitler ayniyle tekrarlanabilir. Yeni fârisî şiirinin, ilk inkişafından son devirlere kadar, başlıca mahsûlleri, sırası ile tetkik ve tasnif olunarak, her veznin ayrı ayrı tekâmülü öğrenildikten sonra, onları muayyen tiplere ircâ etmek ve tâbi oldukları kaideleri tesbit eylemek, şüphesiz, daha doğru olurdu; hâlbuki eldeki arûz kitaplarında zikredilen bir çok vezinler, acem şiirinde hiç bir zaman kullanılmamış ve sâdece arûzcular tarafından uydurulan bir kaç mısrâa münhasır kalmıştır. IX. — XI. asır şâirlerinin kullandıkları vezinlerde ahengi bozan bir takım kusurlar, yâni arûz hataları ve kafiye bakımından da, klâsik kafiye prensiplerine uymayan lâübâlilikler sık sık gürülür (bk. *Aṣ'ār al-'acam*, s. 85 v.d.). Hâlbuki XII. asırdan başlayarak, bunların yavaş yavaş ortadan kalktığına şâhit oluyoruz. Yine ilk zamanlarda, nâdir olarak kullanılan ve acem zevkine uymayan bâzı vezinlerin, hemen hemen terkolunduğu, buna mukabil, eskiden az kullanılan bâzılarının da sonradan daha büyük bir rağbet kazandığı görülüyor. Msl. X. — XI. asır şâirlerinde bile, nâdir olarak, gördüğümüz *mafā'īlun mafā'īlun mafā'īlun* (⏑ – ⏑ – | ⏑ – ⏑ – | ⏑ – ⏑ –), *maf'ūlu mafā'īlun mafā'īlun* (– – ⏑ | ⏑ – ⏑ – | – – –), *mufta'ilun fā'ilun mafā'ilun fa'lān* (– ⏑ ⏑ – | ⏑ – | ⏑ – ⏑ – | – –), *mafā'īlun fa'ūlun mafā'īlun fa'ūlun* (⏑ – – – | ⏑ – – | ⏑ – – – | ⏑ – – |), *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun* (⏑ – – | ⏑ – – | ⏑ – – | ⏑ – –) gibi vezinler, sonraki şâirler tarafından, hemen hemen bırakılmış denecek kadar, az kullanılmıştır. Bundan başka, bâzı vezinlerin bâzı şiir nevileri için kullanılmasının âdetâ bir kaide hükmüne girdiği göze çarpıyor: Abū Şakūr Balḫī, Daḳīḳī ve Firdavsî 'den başlayarak, destanlar için mesnevî şeklinin ve mutaḳārib (⏑ – – | ⏑ – – | ⏑ – – | ⏑ –) bahrinin, aşk hikâyelerine ve didaktik mevzulara âit mesnevîler için de, ikisi h a z a c 'den, ikisi r a m a l 'den, biri s a r ī' 'den, biri ḫafīf 'ten, biri m u t a ḳ ā r i b 'den olmak üzere, 7 veznin kullanıldığı mâlûmdur (Mavlavî Āġā Aḥmed 'Alī, *Haft āsumān*, Calcutta, 1873, s. 5). Klâsik acem şiirinin, kısmen Sâsânî devri edebî an'anelerinden (mesnevî ve rubâî gibi), kısmen de arap edebiyatından (kasîde, gazel, musammat ve müstezad gibi) gelen başlıca nazım şekilleri tetkik edilince, muhteva bakımından olduğu gibi, vezin bakımından da, acem zevkinin bunlar üzerinde nasıl bir tesir yaptığı daha iyi anlaşılacaktır. Yukarıda pehlevî nazım sistemi hakkında mâlûmat verirken, bunun yeni fârisî arûzu üzerindeki nufuzunu da kâfi derecede belirtmiştik. Buna ilâve olarak, k a f i y e usûlünün de, evvelce sanıldığı gibi, arap şiirinden değil, pehlevî şiirinden geldiğini ve r e d i f usûlünün de, eskiden beri de bilindiği vecihle, acem şiirine mahsus olduğunu ilâve edelim.

Hulâsa, esasen araplardan alınmakla beraber, acem zevkine ve farsçanın hususiyetlerine göre, âdetâ müstakil bir hüviyet alan bu kemmî acem arûzu, yalnız yeni fârisînin klâsik şiirini yaratmakla kalmamış, mahallî lehceler ile yazılan şiirlerde olduğu gibi, edebî dil ile vücuda getirilip, beste ile okunan bir takım *surūd*'lar ve *taṣnīf*'lerde de hâkim olmuş ve böylece, oldukça geniş halk tabakaları arasında da yerleşmiştir. Nazım şekilleri bakımından, eski klâsik şekillerin bugünkü iran şiirinde hâlâ hâkim olduğunu görüyoruz. Garp edebiyatlarının ve tanzimattan sonraki yeni türk edebiyatının tesiri ile bâzı yeni nazım şekilleri kullanılmakla beraber, asırlardan beri kurulmuş olan edebî an'ane, bu hususta hâlâ kuvvetini kaybetmiş sayılamaz. Hattâ XX. asır iran şâirleri arasında, Gaznevî-Selçukî devrinin büyük üstadları tarz ve üslûbunda şiir yazmak modasının tesiri ile, o devirlerde kullanılıp sonra asırlarca itibardan düşmüş bir takım eski vezinlerin tekrar ehemmiyet kazandığını görmekteyiz. Arap arûzuna bile az çok tesir ettiğini gördüğümüz acem arûzunun, türk, urdu, kürt, efgan edebiyatları için bir örnek olması ve bu edebiyatların türlü türlü tarihî ve medenî âmiller ile, arap arûzunu değil, acem arûzunu iktibas etmeleri, bu nazım sisteminin islâm edebiyatlarının umumî tarihindeki büyük ehemmiyetini göstermeğe kâfidir.

Bu küçük hulâsanın sonuna, yeni fârisî şiirinde asırlardan beri kullanılan başlıca vezinlerin bir cedvelini ilâve etmeği faydalı gördük. Bunların muhtelif asırlarda, muhtelif şâirler tarafından çok veya az kullanılmaları yahut muhtelif nazım şekilleri ve nevileri için, âdetâ muayyen bir ifade kalıbı mâhiyeti almaları az çok tesbit edilebilirse de, burada bu noktalar üzerinde duracak değiliz. Yalnız, âdetâ umumî bir kaide olarak, mesnevîlerin kısa vezinlerle yazıldığını tekrar edelim. Buradaki vezinler, daha

ziyade esasî tipler olup, umumî ahengi bozmayan ve bâzı küçük farklardan hâsıl olan değişiklikler burada gösterilmemiştir. Msl. rubâînin yalnız bir vezni kaydedilmiş ve diğer 23 şekli, umumî ahenk bakımından esaslı bir fark göstermediği için, buraya alınmamıştır.

1. *mafā'īlun mafā'īlun mafā'īlun mafā'īlun*
2. *mafā'īlun mafā'īlun fa'ūlun*
3. *mafā'īlun fa'ūlun mafā'īlun fa'ūlun*
4. *mafā'īlun mafā'īlun mafā'īlun mafā'īlun*
5. *mafā'īlun mafā'īlun mafā'īlun*
6. *mafā'īlun fa'ilātun mafā'īlun fa'lun*
7. *fa'ilātun fa'ilātun fa'ilātun fa'lun*
8. *fa'ilātun fa'ilātun fa'ilun*
9. *fa'ilātun mafā'ilun fa'lun*
10. *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun*
11. *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun*
12. *mustaf'ilātun mustaf'ilātun*
13. *mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun*
14. *maf'ūlu fā'ilātun maf'ūlu fā'ilātun*
15. *maf'ūlu fā'ilātu mafā'ilu fā'ilun*
16. *maf'ūlu mafā'ilun maf'ūlu mafā'ilun*
17. *maf'ūlu mafā'ilu mafā'ilu fa'ūlun*
18. *maf'ūlu mafā'ilu mafā'ilun fa'*
19. *maf'ūlu mafā'ilun fa'ūlun*
20. *maf'ūlu mafā'ilun mafā'ilun*
21. *mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun*
22. *mufta'ilun mafta'ilun fā'ilun*
23. *mufta'ilun fā'ilun mufta'ilun fā'ilun*
24. *mufta'ilun fā'ilun mafā'ilun fā'il*
25. *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun*
26. *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūl*

Bibliyografya: Yukarıda zikredilenlerden başka, islâmiyetten evvelki en eski iran nazım sistemi ve pehlevî nazmı hakkında bk. A. Christensen, *Şi'r-i pahlavī va şi'r-i fārsī-i ḳadīm* (*Kāve* mecm., Berlin, 1920, nr. 4—5); S. Nyberg, *Questions de cosmogonie et de cosmologie mazdéennes* (*JA*, 1929, 214, 274 v.d.); A. Christensen ve W. Bailey, *BSOS*, VI, 69 v.d., VII, 483 v.d., 759 v.d.; E. Benveniste, *Le Texte du Drakht asūrīg et la versification pehlevie* (*JA*, 1930, s. 205 v.d.); ayn. mll., *Le Mémorial de Zarēr* (*JA*, 1932, s. 245 v.d.); ayn. mll., *Une apocalypse pehlevie, le Żamaspnāmak* (*Revue de l'histoire des religions*, 1932, vol. 106, s. 337 v.d.); W. Henning, *NGW Gött.* 1933, s. 317. Pehlevî nazmı hakkındaki bu yeni tetkiklerin güzel bir hulâsası için bk. A. Christensen, *Les Gestes des rois dans les traditions de l'Iran antique* (Paris, 1936), s. 46—56. İslâmiyetten sonra kalan en eski şiir bakiyeleri, yeni fârisî nazmının başlaması ve ilk şâirler hakkında, A. Christensen 'in başta zikredilen makalesi ile, yine *Kāve* mecmuasında çıkan Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, 'Abbās İḳbāl, Taḳī-zāde gibi, iran âlimlerinin yazılarından istifade olunabilir. Calāl al-Dīn Humā'ī, *Tārīḫ-i adabiyāt-i Īrān* (2 cilt, Tahran, 1348) adlı kitabında, islâmiyetten sonra yeni fârisî şiirinin başlaması ve en eski şâir oldukları rivayet edilen mervli Abu 'l-'Abbās, Ḥanẓala Bādġīsī, Abū Ḥafṣ Soġdī, sistanlı İbn al-Vaṣīf gibi şahsiyetler hakkında, faydalı mâlûmat verir. Garcin de Taasy, *Rhétorique et prosodie de l'Orient musulman* (Paris, 1873); Blochmann, *The Prosody of the Persians* (Calcutta, 1872); Rückert-Pertsch, *Grammatik, Poetik und Rhetorik der Perser* (Gotha, 1874); E. Brown, *A Literary History of Persia* (1902), I, 472 v.d.; Hermann Ethé, *Neupersische Litteratur* (*Gr. I. Ph.*, 1899—1904, II,) ile Pizzi ve Paul Horn 'un iran edebiyatı tarihlerinde bu hususta verilen mâlûmat, hem kifayetsiz hem de eski ve muahhar şark kaynaklarının tenkitsizce tercüme ve tekrarından ibarettir. Pehlevî nazım sistemi hakkında şu son yıllarda yapılan tetkikler bir tarafa bırakılacak olursa, acem arûzu ve nazım şekilleri hakkında etraflı tarihî mâlûmat için bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi* (2. kitap, İstanbul, 1921). Acem arûzu hakkında şimdilik en mühim kaynak olan *al-Mu'cam fī ma'āyīr aṣ'ār al-'acam* ile, doğrudan doğruya veya dolayısiyle, bu mevzu ile alâkalı diğer başlıca kaynaklar ve tetkikler hakkında makale içinde bibliyografya mâlûmatı verilmiştir. Bunlardan başka, XIV. asırda Şaraf al-Dīn Rāmī, *Ḥadā'iḳ al-ḥaḳā'iḳ*, 'Alī b. Muḥammed, *Daḳā'iḳ al-ṣ'ir*, XV. asırda Seyyid Burhān al-Dīn 'Atā' Allāh Maşhadī, *Badā'yi' al-Ṣanāyi'* ve *Takmīl al-ṣinā'a* adlı eserler de dikkata layıktır (bunlar ve daha bu gibi bâzı eserler hakkında Abbās İḳbāl 'in Raşīd Vaṭvāṭ 'ın *Ḥadā'iḳ al-siḥr* 'ine yazdığı mukaddimede mâlûmat vardır). Yine Raşīd Vaṭvāṭ 'ın, arûzun 16 bahrini şâmil olarak, yazdığı küçük risâle (Rieu, *Sup. the cat. of the pers. manus*, nr. 191, II) ile *'Arūż-i Cāmī*, *'Arūż-i Sayfī* gibi daha sonraki eserler de bu arada sayılabilir.

II. T ü r k a r û z u.

Türkler, islâm dinini kabûl ederek, islâm medeniyeti dâiresine girdikten sonra, eski edebî an'anelerini asırlarca sakladılar. Daha Hiung-nu 'lar zamanından beri zengin ve kuvvetli bir halk şiirine mâlik olan türkler, bilhassa Mâverâünnehr ve İran sahalarında kesif kütleler hâlinde islâm medeniyeti tesiri altına düştük-

leri zaman, asırlardan beri teşekkül etmiş millî bir metriğe mâlik bulunuyorlardı. En eski örneklerini *Divân luğât al-turk*'te gördüğümüz türk şiirleri, türklere mahsus olan bu metriğin, hiç olmazsa, X.—XI. asırlardaki mâhiyetini bize açıkça göstermektedir: tercümesi çin kaynaklarında bulunan II. (m. ö.) asra âit bir şiir parçası ile, şâir Menüçihrî'nin Gaznevîler devrinde mevcudiyetinden bahsettiği türk ve oğuz şiirleri (bk. Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, 1934, s. 1, 26—32), her hâlde millî türk metriğine göre tanzim edilmişlerdir. Türkler, islâm medeniyetinin kuvvetli tesiri altında, daha X. asırda müslüman-iran edebiyatını taklit ve acem arûzunu ve şiir san'atını kabûl ettikten sonra da, eski türk metriği bütün türk şûbeleri arasında devam etti ve bilhassa halk tabakası arasında bugüne kadar kuvvetle yaşadı. Coğrafî mevkileri ve tarihî tekâmül şartları bakımından, islâm tesirinden uzak kalmış şâmanî veya budist küçük türk zümreleri arasında, eski edebî an'anelerin yaşaması pek tabiîdir; lâkin, islâm kültürü ile asırlarca kaynaşan ve daha asırlarca evvel, iran edebiyatı örneklerine göre, klâsik bir türk edebiyatı yaratan büyük türk şûbelerinde de millî metriğin, bilhassa halk şâirleri arasında, devam ettiğini ve bununla müslüman iran metriği arasında bir takım karşılıklı tesirler vücuda geldiğini görüyoruz. Müslüman türkler arasında asırlarca yanyana yaşayan bu iki ayrı sistemden birincisi hakkında HECE VEZNİ maddesinde icapeden teknik ve tarihî mâlûmat verilecektir; burada, sâdece, acem arûzunun türkler tarafından niçin ve nasıl iktibas edildiğini, türkler arasında ne gibi hususiyetler gösterdiğini, gerek teknik ve gerek tarihî bakımlardan, izaha çalışacağız. Muhtelif türk lehcelerinde inkişaf eden klâsik türk şiirinin umumî tekâmülü çerçevesi içinde yapılması zarurî olan bu ilk tecrübenin, kabil olduğu kadar, açık ve sistematik olmasına gayret ettik. İran edebiyat nazariyecilerinin, daha XI. asırdan başlayarak, acem arûzunu sistemleştirmeğe çalışmalarına mukabil, eski ve yeni türk edebiyat müelliflerinin, bir kaç ehemmiyetsiz istisna ile, sâdece arap ve bilhassa acem müelliflerini tercüme ile iktifa etmeleri, bu küçük tecrübeyi meydana koymak hususunda, bizi hemen hemen yalnız kendi tetkiklerimize dayanmak mecburiyetinde bıraktığını hatırlatmak isteriz.

1. İslâmiyetten evvelki türk metriği başlıca şu prensiplere dayanıyordu: vezin, hece sayısına müstenit, yâni a c c e n t u e l - s y l l a b i q u e sisteme tâbi idi; nazım şekilleri iki mısrâdan mürekkep beyite ve onun tekâmülünden doğan 4 mısrâdan mürekkep dörtlüklere dayanıyordu; şiirlerde kafiye (yahut yarım kafiye = assonance) bulunduktan başka, allitération da mevcut idi [bk. HECE VEZNİ]. Türkler islâm olduktan sonra, Horasan ve Mâverâünnehr'de yeni iran edebiyatının parlak inkişafı ile karşılaştılar. Buralardaki islâm şehir ve kasabalarında çok defa müslüman iranlılar ile beraber yaşayan yahut onlarla sıkı münasebetlerde bulunan türklerin yüksek ve münevver sınıfı, ilim lisanı olarak, arapçayı edebiyat dili olarak da, farsçayı öğrendiler. Daha Sâmânîler ve Gaznevîler zamanından başlayarak, islâm ilimlerinde ve arap filolojisinde büyük mevki kazanmış türk âlim ve şâirlerine rastlandığı gibi, iran şiirinin X. — XI. asırlardaki üstadları arasında da yine türklere tesadüf olunmaktadır. İşte bu suretle, müslüman iranlılar nasıl arap şiir nazariyelerini ve arap arûzunu iktibas ederek, Sâsânî devri şiirinden tamamiyle farklı esaslara dayanan yeni bir edebiyat vücuda getirdilerse, türkler de, iki üç asırlık bir fark ile, aynı şeyi yaptılar. Acem arûzunu iktibas ederek, İran örneklerini taklit suretiyle, yeni bir türk şiiri yarattılar; tıpkı acemlerde olduğu gibi, türklerde de bu işi yapanlar, arap ve fars edebiyatlarını çok iyi bilen ve bu iki dil ile ve bilhassa ikincisi ile, çok kolayca şiirler yazabilen kudretli adamlardı. Eski bir edebî an'aneye mâlik olan iranlılar, arap istilâsını müteakip, arap edebiyatının inkişafına hizmet eden bir çok şahsiyetler yetiştirdikten sonra, nasıl o esaslar dâiresinde yeni fârisî edebiyatını yaratmışlarsa, türkler de aynı ictimaî ve ruhî âmillerin tesiri ile, aynı şeyi yaptılar, yâni uzun bir zaman edebî modaya riayet ederek, farsça şiirler yazdıktan sonra, aynı tarzda türkçe şiirler yazmağa da teşebbüs ettiler. Eski bir edebiyat dili olan ve eski edebî an'anelere mâlik bulunan türkçe, geniş halk tabakası arasında ve bilhassa göçebe yahut yarı göçebe kabileler içinde, halk şâirlerinin hece vezni ile yazılmış türkü ve destanlarını yaşatmakta devam ediyordu. Fakat islâm ilimlerini ve iran edebiyatını bilen şehirli münevver sınıf, halk şiirinden ayrı olarak, türk dili ile de böyle klâsik bir edebiyat kurulmasını, tabiatiyle, istedi. Bu hususta ilk tecrübelerin nasıl, nerede ve kimler tarafından yapıldığını bilmiyoruz; yalnız 462 (1069—1070)'de, balasagunlu Yûsuf Ḫâṣṣ Ḥâcib tarafından, Kâşgar'da yazılan *Kutadgu bilig* adlı, 6500—7000 beyitlik büyük manzûmenin, mesnevî şekli ile ve mütekarib bahrinin *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūl* (∪ – – | ∪ – – | ∪ – – | ∪ –) cüz'ü ile tanzim edildiğini görüyoruz. Hece sayısı bakımından, hece vezninin 11'lisine tekabül etmekle beraber, ritmik prensip itibariyle ondan tamamiyle farklı, yâni quantitif olan mütekarib vezni ile ya-

lan bu büyük eser, kat'iyetle iddia olunabilir ki, acem arûzu ile yazılan ilk türkçe eser değildir. Ondan evvel, hiç olmazsa X. asırda, Horasan ve Mâverâünnehr şehirlerinde müslüman iran kültürünün hâkim tesiri altında yaşayan türk şâirlerinin, arûz ile türkçe şiirler tanzim etmek tecrübesinde bulundukları ve iptida farsça-türkçe m ü l e m m â l a r yazmakla işe başladıkları tahmin olunabilir. Bu cereyanın sür'atle kuvvetlenerek, XI. asrın ikinci yarısında Kâşgar ve Balasagun sahalarına kadar yayıldığı ve Karahanlılar sarayında ilk büyük mahsûlünü verdiği anlaşılıyor. *Kutadgu bilig*'de, manzûmenin muhtelif yerlerine serpilmiş olan, yine acem arûzu ile yazılmış, 173 kıt'a, a a b a tarzındaki kafiyesi ile, bu eski türk nazım şeklinin devamını gösteren bir delildir. Bundan sonra, yine aynı vezin ile ve mukaddime kısmı müstesna olmak üzere, baştan başa dörtlükler ile yazılmış olan XII. asra âit *'Aybat al-ḥaḳā'iḳ*'ta da, vezin hususunda, İran tesirine mukabil, nazım şekli bakımından, eski türk metriğinin bu hususiyetini görüyoruz ki, buna XIV. asra âit ve yine mütekarib bahri ile *Mu'în al-murîd* ve *Cavâhir al-asrâr* gibi eserlerde de tesadüf edilmektedir. XI. asırdan XIV. asra kadar acem arûzunun, türkler tarafından, gittikçe artan bir hız ile kullanıldığını görüyoruz: mesnevî, gazel, kasîde, musammat, rubâî, kıt'a gibi, her türlü nazım şekilleri, acem arûzunun muhtelif bahirlerine âit başlıca vezinler, artık klâsik türk edebiyatında da pek ziyade yayılmıştır. Yalnız mutasavvıflar, halk arasında tasavvuf propagandası yapmak için, vücuda getirdikleri dinî-ahlâkî-sûfiyâne mâhiyette eserlerini, Ahmed Yesevî [b. bk.]'nin yarattığı edebî an'anenin tesiri ile, hece vezni ile yazıyorlardı ki, bu an'ane muhtelif türk şûbelerinde uzun asırlar devam etmiştir.

Arûz vezinlerini türkçeye tatbika çalışan şâirlerin, farsçada olduğu gibi, bir âhenk temini için, uzun müddet büyük zorluklar ile karşılaştıkları muhakkaktır: XIV. hattâ XV. asır türk şâirlerinin bile bu zorluklardan acı acı şikâyet ettiklerini ve türkçeyi „arûz kalıplarına uymayan acâib, sert bir dil" olarak tavsiften çekinmediklerini görüyoruz; Fuzûlî gibi büyük bir şâir, türkçenin arûz kalıplarına artık büyük bir muvaffakiyetle uydurulduğu XVI. asırda bile, başardığı bu işin zorluğunu tekrardan geri durmamıştır (bk. Fuad Köprülü, *Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri*, İstanbul, 1928, s. 11—15). Hakikaten türk dilinin bünyesi, arapçaya mahsus olan bu quantitatif nazım sistemine tamamiyle yabancı idi. Daha Bâḳillânî (ölm. 403 = 1013) gibi eski arap müelliflerinin bile gözünden kaçmayan bu vaziyet (*Türkiyat mecm.*, IV, s. 68), türkçede arap ve fars unsurlarının gittikçe artması ile, yavaş yavaş değişmeğe başladı. XIII. asır sonlarından başlayarak, XIV.—XV. asırlarda nazım lisanının arap ve acem kelimeleri ile, terkipleri ile dolmağa başladığını görüyoruz. İran şiirinin ezici tesiri altında kalan, onları tercüme ve taklit eden türk şâirleri, bu hususta en büyük âmil olmuşlardır. Bu devirlerde yetişen bir takım büyük türk şâirlerinin muasırları tarafından tercümecilik ile ve intihâl ile ittiham olunması da bunu gösterir. Fakat buna rağmen, bilhassa XIV. asırda, oldukça sâde bir dil ile ve fârisî terkipler kabil olduğu kadar az kullanılarak, yazılmış san'atkârane şiirler de yok değildir. XV. — XVI. asırlarda, osmanlı şiirinde arap ve acem unsurlarının mütemadi çoğaldığı devirlerde bile, bâzı şâirlerin (msl. Visâlî, Sâfî, Mahremî Edirneli Nazmî gibi) arûz vezni ile ve terkipsiz, sâde bir dil ile manzûmeler yazmağa çalıştıklarını görüyoruz ki, o devirlerde buna „türkî-i basit" namı verilmektedir (bk. Fuad Köprülü, *ayn. esr.*, s. 17 v.d.).

Yeni acem arûzunun müslüman türkler tarafından kabûl ve tatbiki hususunda, ne gibi âmillerin tesir ettiğini gösteren bu izahlardan sonra, mühim bir mesele üzerinde bir az durmak icap ediyor: türklerin eski edebî an'aneleri, bu yeni ve yabancı vezin ölçüsünün türkçeye tatbikına çalışıldığı sırada, büsbütün tesirsiz mi kaldı? Başka bir ifade ile, iranlıların arap arûzunu alırken, onu kendi edebî an'anelerine ve dillerinin yapısına uydurmak için, yapmağa mecbur oldukları değişiklikler tarzında tâdiller, acem arûzunu alan türkler tarafından da yapıldı mı? Yâni, daha açık olarak, klâsik türk nazım sistemi, esas bakımından değil, fakat teferruat itibariyle, iranlılarınkinden ne dereceye kadar farklıdır? Bir az aşağıda anlatacağımız gibi, orta çağ türklerinde, iranlılarda olduğu gibi, büyük edebiyat nazariyecileri yetişmediğinden, bütün bu meselelerin cevaplarını doğrudan doğruya edebî metinlerin tetkikinden çıkarmak lâzım geliyor. Yeni fârisî arûzu ile yazılan eski türk eserleri, bilhassa mesnevî ve kısmen dörtlük şekilleri ile yazılmış büyük eserler, gözden geçirilirken, birden bire dikkati çeken mesele, iptida hece veznine çok benzeyen şekillerin kullanılmış olmasıdır: *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ul* (∪ – – | ∪ – – | ∪ – – | ∪ –), *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ –) yahut *mafā'ilun mafā'ilun fa'ūlun* (∪ – – – | ∪ – – – | ∪ – –) cüz'üleri gibi. İran mesnevîlerinde de, Nizâmî'den evvel, bunlardan bilhassa ilk ikisinin kullanıldığını düşünürsek, türk ve iran edebiyatları arasında bu hususta bir benzerlik göze çarpmaktadır ki, bunu türklerde olduğu gibi,

Sâsânîler devrindeki acem metriğinde de 11 heceli veznin mevcudiyetine isnad etmek icabeder. Türk şâirleri 11 heceli türk veznine uyan bu arûz şekillerini, teknik bakımından, o kadar kusurlu bir şekilde kullanırlar ki, vezin kalıbına uydurmak için, kelimelerin ve bilhassa türkçe kelimelerin okunuşunu değiştirmek mecburiyeti hâsıl olur ve aynı kelime, muhtelif mısrâlar içinde, birbirinden çok farklı şekillerde okunur. Bu şartlar altında bir çok mısrâların arûz vezninden ziyade, hece veznine daha kolay uyduğunu görürüz. İşte bundan dolayıdır ki, umumiyetle arûz tekniğini ve ayrıca da türk arûzunun tekâmül safhalarını layıkiyle bilmeyen bir takım müellifler, *Kutadgu Bilig*'den başlayarak, Sultan Veled'in türkçe mesnevî parçalarına, Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'sine, Ahmedî'nin *İskendernâme*'sine kadar bir çok manzûmelerin hece vezni ile yazıldığı zannına düşmüşlerdir. Hâlbuki arûz ile yazılan bu eserlerde, bâzan türkçenin bu yeni vezin kalıplarına henüz iyice uymamış olmasından ve bâzan da şâirlerin bu vezni maharetle kullanamamalarından dolayı, bir takım nazım kusurları mevcuttur ki, işte bunlar bu müellifleri yanıltmıştır. Mamafih, XIV. ve XV. ve hattâ daha sonraki asırlarda, halk arasında dinî ve ahlâkî bir propaganda yapmak gâyesi ile yazılan bir takım didaktik eserlerde ve kahramanlık hikâyelerinde de, arûz vezninin, hecenin 11 'lisine çok benzer bir şekilde, yâni klâsik nazım tekniği bakımından, çok kusurlu bir şekilde kullanıldığını görüyoruz. Yüksek sınıflar için yazılan san'at eserleri büyük şâirlerin mütemadi çalışmaları neticesinde, arûz kalıplarına lâyıkiyle uyduktan sonra bile, halka mahsus eserlerde bu gibi kusurlara dâimâ tesadüf edilmiştir.

Arûz ile yazılan ilk türkçe manzûmelerde hemen dâimâ millî veznin 11 hecelisine uyan arûz cüz'lerinin kullanılması, şüphesiz bir tesadüf eseri değildir. T. Kowalski (*Etudes sur la forme de la poésie des peuples turcs*, I, Cracovie, 1922, s. 158 v.d.), 11 heceli türk vezninin, buna tekabül eden acem vezinlerinin tesiri altında, bu kadar yayılmış olması ihtimâlini tetkik ederken, 11 hecelinin türklere mahsus bir vezin olduğunu, fakat onun, hece sayısı bakımından, bâzı arûz şekilleri ile gösterdiği yakınlık dolayısiyle, türklerin, acem şiirlerini taklit ederek, yazdıkları eserlerde, msl. Sultan Veled'in *Rubâbnâma*'sinde, onu kullandıklarını söylüyor ve bu taklidin en sonra, kısmen İbn Ḫatîb'in XV. asır başına âit *Farahnâma*'sinde olduğu gibi, arûzun kabûlüne kadar vardığını ve böylece accentuel-syllabique mâhiyetteki millî hece vezni yerine, quantitatif mâhiyetteki arûz vezni kabûl edilerek, türk şiirinin ritmik bünyesinde büyük bir değişiklik yapıldığını ilâve ediyor. T. Kowalski'nin, *Rubâbnâma* gibi eski türk eserlerini hece vezni ile yazılmış sanması, yukarıda da izah edildiği vecihle, tamamiyle yanlıştır. Eski türk manzûmelerinde, iptida 11 heceliye uyan şekillerin kullanılması, A. Talat'ın da dikkatini çekmiş, ve 6 + 5 = 11 şeklindeki türk vezninin, türkler arasında acem arûzunun yerleşmesinden sonra, meydana çıkması ihtimalini tetkik ederek, bunun doğru olmadığı neticesine varmıştır (Ahmed Talat, *Türk şiirlerinin vezni*, İstanbul, 1933, s. 32 v.d.). Ancak hece ile yazılmış eski türk eserleri arasında, nâdir olarak, 7 + 4 = 11 şekline tesadüf edildiğini düşünürsek, bunun 6 + 5 = 11 şeklinde sonraki inkişafını, arûz tesirine isnat etmenin pek yanlış sayılamayacağını söyleyebiliriz. Acem arûzunda mesnevîlere mahsus vezinler arasında yalnız bir tanesi, yâni *mafʿūlu mafāʿilun faʿūlun* (– – | ∪ – ∪ – | ∪ – –) şekli, istisna edilecek olursa, diğerleri umumiyetle 11 heceli olduğundan, türklerin arûz ile yazdıkları bu tarz büyük eserlerde neden bunları tercih ettikleri daha kolay anlaşılır. XI. asırdan başlayarak, türkler arasında arûz şekilleri içinde, mesnevî vezinlerinden sonra, en ziyade aynı cüz'lerin eklenmesinden hâsıl olan, meselâ *fāʿilātun fāʿilātun fāʿilātun fāʿilun* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ –) gibi, mütecanis vezinlerin kullanıldığını görmekteyiz. *Mustafʿilun* (– – ∪ –) yahut *mafāʿilun* (∪ – ∪ –) yahut *mafāʿilun* (∪ – – –) gibi, cüz'lerin birleşmesinden hâsıl olan, diğer mütecanis vezinlere de sık sık tesadüf olunur. Bütün bu cüz'lerin, ritmik sistemin ayrılığına rağmen, millî türk veznindeki muayyen hece şekillerine uygun geldiğini de gözden kaçırmamak lâzımdır. Millî türk vezninin ahengine çok yabancı ve türkçeye tatbiki çok müşkül olan rubâî veznînin, türk şiirlerinde, daha XII. asırdan beri kullanılmağa başlanılması, iran nazım sistemini çok iyi bilen ve farsça şiirler yazan türk şâirlerinin keyif ve heveslerinden ileri gelmiştir.

Mamafih XV. asırda başlayarak, XVI. asırda arûz kalıpları tamamiyle türkçeye uydurulmuş, arap ve acem kelime ve terkipleri türkçe kelimelerin yerini doldurmuş, eski asırlarda yazılan eserlerde dâimâ göze çarpan nazım tekniğine âit kusurlar çok azalmıştır. Bilhassa XVII. asırdan beri türk şâirlerinin arûz vezinlerini iran şâirlerinden aslâ geri kalmayan bir maharet ve alışkanlıkla ve büyük bir kolaylık ile kullandıklarını görüyoruz. XIV.—XV. asırlarda şiir lisanında kullanılan bir çok türkçe kelimelerin, edebî dilden çıkarak, yerlerini arûz kalıplarına daha kolaylıkla uyan yabancı kelimelere bırakmaları, bunda mühim bir âmil olduğu gibi, daha mahalle mekteplerinden başlayarak, çocuklara arûz vezinlerinin amelî bir şekilde öğretilmesi, şehir ve kasabalarda arûz ile yazılmış bir takım türkülerin halk tabakası arasında yayılması, halka mahsus olarak yazılan, *Mevlûd*, *Muhammediye* gibi, dinî kitaplar ile bir takım kahramanlık ve aşk hikâyelerinin arûz ile yazılmış bulunması ve bunların câmilerde, evlerde, kahvelerde, panayırlarda, serhad kalelerinde okunması gibi, ictimaî âmiller de bu hususta müessir olmuştur. Bir takım ders kitaplarının, kolay ezberlenmesi için, arûz ile yazılması, hattâ aynı kitabın muhtelif kısımlarının, arûzun ayrı ayrı cüz'lerine göre, tanzim edilmesi de, daha çocukluktan başlayarak kulağın bu vezinlere alışmasını mucip oluyordu. Rumeli şehir ve kasabalarında ana dilleri sırpça veya rumca olan müslüman osmanlılar arasında, türkçeyi yaymak maksadı ile, arap harfleri ile yazılan bâzı türkçe-sırpça ve türkçe-rumca lûgat kitaplarının da arûz ile yazıldığını ilâve edersek, arûzun bütün osmanlı imparatorluğunun edebî hayatında ne derin bir tesir icra ettiğini daha iyi anlarız (bk. Fuad Köprülü, *Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri*, s. 66). XVI. asırda, meselâ Enverî gibi, okuyup yazma bilmeyen bâzı şâirlerin arûz ile kasideler, gazeller, murabbâlar (yâni şarkılar) tanzim etmeleri, şehir ve kasabalarda yetişen saz şâirlerinin, hece vezini ile beraber, arûz ile ve bilhassa arûzun mütecanis unsurlardan mürekkep ve binaenaleyh kullanması nisbeten kolay cüzleri ile de şiirler yazmaları, İshak Çelebi gibi, bâzı klâsik şâirlerin arûz ile yazılmış gazel ve murabbâlarının bestelenerek, şehirlerin geniş halk tabakaları arasında yayılması, yukarıki mutalâalarımızı te'yit eden vak'alardır.

İran örneklerini taklit ile meydana gelen türk klâsik şiiri, XIV. asırdan başlayarak, büyük şâirler yetiştirdi ise de, her nedense, mühim edebiyat nazariyecilerine mâlik olamadı. Osmanlı edebiyatında başlıca edebiyat nazariyecisi olarak bilinen XVI. asır müelliflerinden gelibolulu Sürûrî [b. bk.]'nin *Baḥr al-maʿārif* adlı küçük kitabı, arûz ve kafiyeye, edebî san'atlara ve şiir ıstılahlarına âit, gâyet basit bir eserdir ki, bu mevzua âit acem mahsûllerinin ehemmiyetsiz bir tercümesinden ibaret olup, türk şiirinin hususiyetleri hakkında hiç bir mâlûmat vermez. Hâlbuki acem arûzunu alan türklerin eski edebî an'anelerinin tesiri altında, bâzı hususiyetler gösterdikleri, meselâ acemlerin kullandıkları bâzı arûz vezinlerini, ahenksiz bularak, hiç kullanmadıkları ve bâzı yeni nazım şekilleri vücuda getirdikleri, türk şiirinin muhtelif tekâmül safhalarına âit mahsûller tetkik edilince, hemen göze çarpmaktadır. İşte türk şiirinin bu hususiyetlerinden bahseden ilk nazariyeci, büyük çagatay şâiri Ali Şir Nevâî [b. bk.]'dir. Hayatının sonlarında, yâni dört divanını tanzimden sonra, yazmış olduğu *Mîzân al-avzân* adlı risâlede, hâmisi Sultan Ḥusayn Bayḳara'nın arûz ilmine meraklı olduğunu, şehzâdelere arûz okutulduğunu, türkçe şiir yazmağa herkesin rağbet ettiğini, arap ve acem dillerinde bir çok arûz kitapları bulunduğu hâlde, hiç kimsenin türkçe bir arûz risâlesi yazmamış olduğunu, Sultan Ḥusayn'in Ḫusrav Dihlavî divanını büyük külfetler ile yazdırdığı hâlde, onun şiirlerinde de tab'a hoş gelmeyen vezinlerin kullanıldığını söylüyor ve İmâm Ḫalîl ve Şams-i Ḳays, *Miʿyār al-aşʿār* sahibi Naşîr Ṭusî gibi müelliflerin eserlerine ve Cāmî'nin arûz risâlesine müracaat ve bunlarda bulunmayan vezinleri de istihrac ederek, bu eseri vücuda getirdiğini söylüyor. Nevâî bu eserinde, klâsik çagatay edebiyatına mahsus bâzı nazım şekillerinden bahsederek, çagatay halkı arasındaki bir takım s ü r û d (türkü)'ların, arûzun muayyen vezinlerine göre, o şekiller ile tertip olunduğunu misâller ile göstermektedir.

1. *Tuyug. Fāʿilātun fāʿilātun fāʿilān* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ –) ve kafiyeleri a a b a şemasına göre tanzim edilen bir dörtlüktür ki, kafiyelerinde tecnise riayet olunur.

2. *Koşuk.* XV. asrın ilk yarısında, *fāʿilātun fāʿilun fāʿilātun fāʿilun* (– ∪ – – | – ∪ – | – ∪ – – | – ∪ –) vezni ile ve her mısrâ ortadan ikiye bölünüp, a a b a şemasına göre kafiyelenerek, tertip olunur ve a r g u ş t a k usûlüne göre, terennüm edilirdi; hâlbuki Sultan Ḥusayn zamanında bu beste ile okunmağa mahsus koşuklar bilhassa *fāʿilātun fāʿilātun fāʿilātun fāʿilun* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ –) vezni ile yazılmağa başlandı.

3. *Türkü.* Bu da çagataylar arasında çok meşhur bir beste olup, bununla okunmağa mahsus şiirler *fāʿilātun fāʿilātun fāʿilātun fāʿilāt* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ –) vezni ile yazılırdı. Koşuk vezninden tamamiyle farksız olan bu veznin o devirde ne kadar moda olduğunu anlatmak için, Nevâî'nin de bilhassa kaydettiği gibi, Ḥusayn Bayḳara divanının baştan başa bu vezin ile yazılmış şiirlerden mürekkep olduğunu söylemek kâfidir.

4. *Mahabbetnâme.* Bu isim ile anılan bestenin güfteleri *mafāʿilun mafāʿilun mafāʿil* (∪ – – – | ∪ – – – | ∪ – –) vezni ile yazılırdı. Nevâî, kendi zamanında artık bunun terkedilmiş olduğunu söylüyor. Bu ismin, *Mahabbetnâme* adlı meşhur mesnevîsini bu vezin ile yazan XIV. asır çagatay şâiri Ḫvārizmî'nin bu eserinden kalmış olduğu kolayca tahmin olunabilir (bk. Fuad Köp-

rülü, *Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul, 1926, s. 360 v.d.).

5. *Müstezâd. Maf'ūlu mafā'îlu mafā'îlu fa'ūlun* (∪ – ⏑ ∪ | ∪ – – ∪ | ∪ – – ∪ | ∪ – –) vezni ile yazılan bir mısraa, *maf'ūlu fa'ūlun* (– – ∪ | ∪ – –) vezninde ikinci bir mısrâın ilâvesi ile teşkil edilir; bu nazım şekli ile yazılan parçalar da muayyen bir beste ile okunurdu. Bu şeklin klâsik acem şiirindeki müstezâddan farksız olduğu görülüyor (bk. Fuad Köprülü, *ayn. esr.*, 2. kitap, 1921, s. 211).

6. *Çinge* (*ciñe*). Çagataylar arasında düğünlerde söylenen bir nevi türküdür ki, bunların bir kısmı hece vezni ile, bir kısmı da arûzun *mufta'ilun fā'ilāt mufta'ilun fā'ilāt* (– ∪ ∪ – | – ∪ – | – ∪ ∪ – | – ∪ –) vezni ile söylenir ve her mısraın sonuna, redif makamında, *yār yār* lâfzı getirilir.

7. *Azadvâri* (veya *arzvâri*). Irak türkmenleri, yâni oğuzcanın âzerî lehcesini konuşan türkler, arasında yayılmış bir bestedir ki, bunun ile terennüm edilen şiirler ya *mafā'îlun mafā'îlun mafā'îlun mafā'îlun* (∪ – – – | ∪ – – – | ∪ – – – | ∪ – – –) yahut *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ –) vezinlerinden birine göre tanzim edilir [bk. ÂZÂD]. İşte Nevâî'nin türklere mahsus olduğunu söylediği arûz şekilleri bunlardır ki, bunların da edebî olmaktan ziyade, musiki bakımından bir hususiyet gösterdikleri anlaşılıyor. Şehir ve kasabalarda müslüman iran kültürünün çok kuvvetli tesiri altında kalan ve iranlı unsurlar ile beraber yaşayan türkler arasında arûzun bütün halk tabakalarına yayıldığını anlatan bu kayıtların ehemmiyeti açıktır. Fakat buna rağmen, Nevâî'nin türk arûzu hakkında yeni bir sistem kurduğu söylenemez.

Bu mutalâayı Nevâî'den sonra ve onunkinden daha tafsilli bir arûz risâlesi yazan Babur için de tekrarlayabiliriz. O da, Nevâî gibi, acem nazariyecilerinin kurduğu sistemi tekrarlayarak, farsça misâllere türkçe misâller de ilâve etmiş ve, yine Nevâî gibi, bâzı yeni vezinler icat ettiğini de söylemişse de, bunlar mevcut vezinlerden pek ince farklar ile ayrılan yahut acem ve türk şâirleri tarafından, ahenksizliğine mebni, hiç kullanılmayan nazarî icatlardır. Mamafih *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun* vezninin Cāmî ve Nevâî tarafından çok kullanıldığını ve Sultan Ḥusayn Bayḳara divanının baştan başa bu vezin ile yazılmış olduğunu söylemesi, pek doğru bir görüşün ifadesidir; bundan başka Nevâî'nin bahsettiği türkü ve koşuk şekillerini kısaca zikrettiği gibi, tuyugun kafiye ve tecnis bakımlarından muhtelif tarzları hakkında etraflı izahat vermektedir. Babur ayrıca arûz ile yazılan ve çagatay edebiyatına mahsus olan diğer iki nazım, daha doğrusu beste, şeklinden de bahsediyor: 1. Tarḫānî, bu ismi taşıyan beste için yazılan şiirler, *mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun* (– – ∪ – | – – ∪ – | – – ∪ – | – – ∪ –) vezninde olur. Bu ismin XV. asırda Horasan'da ve Semerkand'da yaşayan Tarhan [b. bk.] adlı türk kabîlesine nisbetle verildiği, yâni onlar arasında yapılmış bir bestenin adı olduğu tahmin olunabilir. 2. Öleng (öleñ), türkler arasında bir nevi düğün türkülerine verilen isim olup, Nevâî'nin bahsettiği çinge'lerin aynıdır. Babur onları öleng namı altında zikretmektedir. Mamafih bundan Nevâî devrindeki bir ismin sonradan değiştiği neticesini çıkarmamalıdır; çünkü Nevâî zamanında öleng adlı düğün şarkılarının mevcudiyetini onun bir mesnevîsinden öğrenmekteyiz. Nevâî ve Babur'un tuyug adını verdikleri nazım şekline, daha XIV. asır sonlarında, Irak türkleri arasında koşuk ismi altında tesadüf edildiğini (*MTTM*, sayı 3, 63) ve Anadolu türk şâirleri arasında ise, bunlara tuyug denildiğini (msl. Kadı Burhān al-Dīn divanında) düşünürsek, bu edebî ıstılahların kullanılışında zaman zaman bâzı ayrılıklara tesadüf edildiğini daha iyi anlarız. Bütün bunlardan çıkarılabilecek umumî netice şudur: türkler acem arûzunu alırken, en ziyade hece vezninin 8 ve 11 'lilerine uyan ve aynı cüz'lerin tekerrüründen hâsıl olan vezinleri kullanmışlar ve eski türk nazım şekillerinin âdetâ vâhid-i kıyasîsi olan dörtlükleri tercih etmişler, iki müsâvi parçaya ayrılabilen vezinler ile yazılmış beyitleri ekseriya dörtlük şekline çevirerek, o suretle kafiyelemişler ve böylece 8 hecelilere uygun türk bestelerine mutabık arûz şekilleri vücuda getirmişlerdir. Kafiye meselesine gelince, klâsik türk şiirindeki redif usûlünün acemlerden alındığı iddia olunamaz; çünkü türk dilinin bünyesine çok uygun olan bu redif usûlünün köklerini eski türk şiirlerinin yarım kafiyelerinde bulmak mümkündür. T. Kowalski (*ayn. esr.*, s. 160), eski türk nazmında kafiyenin aslî bir unsur olduğunu göz önünde tutarak, henüz çok münakaşalı olan „Avrupa şiirlerinde kafiyenin menşei" meselesinde bunun da göz önünde tutulması lüzumunda ısrar etmişti. İslâmiyetten evvelki iran şiirinde kafiyenin mevcudiyeti bilinmediği bir sırada ileri sürülen bu mutalâanın artık büyük bir kıymeti kalmamıştır. Fakat eski iran şiirinde kafiyenin nazım için esasî bir unsur mâhiyetinde olmamasına mukabil, eski türk şiirinde bunun değişmez bir prensip olduğu da unutulmamalıdır.

Acem edebiyatını çok iyi bilen Nevâî ve Babur'un, arûzun türkler arasında aldığı şekli sistemleştirememekle beraber, çagatay ve âzerî edebiyatına âit bâzı şekilleri tesbit etmelerine mukabil, osmanlı edebiyat nazariyecileri bu hususta hiç bir şey yapmamışlardır. Yalnız XVI. asır şâirlerinden Edirneli Nazmi, 50.000 beyite yakın divanında, arûzun hemen bütün vezinleri ile şiirler yazmış, iran edebiyatındaki bütün nazım şekillerini, lâfzî ve manevî bütün san'atları kullanmıştır. Sırf san'at ve maharet göstermek ve İran şâirlerinden geri kalmadıklarını isbat etmek için, muhtelif asırlarda muhtelif şâirler tarafından yapılan bu gibi tecrübeler bir tarafa bırakılacak olursa, hiç bir türk müellifinin klâsik türk nazmına mahsus arûz kaidelerini tesbite lüzum görmediği söylenebilir. XVI. asır müellifi Sürûrî'den başlayarak, XIX. asır sonlarında yazılan *Arûz-i türkî* müellifi Cemaleddin'e ve daha sonrakilere kadar, bütün edebiyat müellifleri, acem arûzuna âit eserleri taklitten başka hiç bir şey yapmamışlardır. Hâlbuki, klâsik türk edebiyatının bütün şûbelerinde en tanınmış şâirler tarafından yazılan eserler tetkik edilecek olursa, acem arûzundaki bahirlerden muḳtażab, cadîd, ḳarîb, muşâkil, mutadârik bahirlerinin türkçede hemen hemen kullanılmadığı ve böylece türk arûzunun 9 bahre münhasır kaldığı anlaşılır. Gerçi, pek nâdir olarak, bunlardan bâzılarına mensup vezinlerin — msl. mütedârik bahrinden *fā'ilun fā'ilun fā'ilun fā'ilun* (– ∪ – | – ∪ – | – ∪ – | – ∪ –) yahut *mustaf'ilatun mustaf'ilatun* (– – ∪ ∪ – | – – ∪ ∪ –) veya *mufta'ilun mafā'ilun mufta'ilun mafā'ilun* (– ∪ ∪ – | ∪ – ∪ – | ∪ ∪ – | ∪ – ∪ –) veznînin kullanıldığı görülürse de, bunları bir istisna saymak ve türk zevkinin bu vezinlerden hoşlanmadığını söylemek daha doğru olur. Türk şâirlerinin kullandıkları başlıca vezinleri burada ayrı bir liste hâlinde göstermeğe lüzum yoktur. Yukarıda, acem arûzundan bahsederken, gösterdiğimiz vezinlerden, *maf'ūlu mafā'ilun mafā'ilun* (– – ∪ | ∪ – ∪ – | ∪ – –) *mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun* (– ∪ ∪ – | – ∪ ∪ – | – ∪ ∪ – | – ∪ ∪ –), *mufta'ilun fā'ilun mafā'ilun fā'il* (– ∪ ∪ – | – ∪ – | ∪ – ∪ – | – –) gibi, bir kaç tanesi istisna edilirse, diğerleri türk şiirinde de kullanılmıştır. İran edebiyatında XIV. asırdan beri en çok kullanılan vezinler, türk edebiyatında da en çok kullanılmıştır. X.—XII. asır iran şâirleri tarafından kullanılıp, sonraları hemen hemen terkedilen ve nihayet XIX.—XX. asırlarda tekrar canlanan bir takım vezinlerin türk şâirleri tarafından kullanılmaması, eski edebiyattaki nazîrecilik kaidesi ile, kolayca izah edilecek bir hâdisedir. Mamafih bu zikrettiğimiz vezinlerden bir çoğu da oldukça mahdut bir nisbette kullanılmış ve ancak sekiz, on vezin (msl. acem arûzu listesindeki 20, 24 numaralı vezinler türk edebiyatında kullanılmaz) umumî ve dâimî bir rağbete mazhar olmuştur. Mesnevî, urbaî, müstezâd gibi nazım şekillerinde türk şâirlerinin umumiyetle iran edebî an'anelerini tâkip etmeleri de, bu hususta mühim bir âmil sayılabilir.

Acem arûzunun türkler tarafından kabûlünden sonra, çagatay ve âzerî lehceleri edebiyatlarında ne gibi hususî nazım şekilleri vücuda geldiğini bir az evvel anlatmıştık. Anadolu ve Rumeli şehir ve kasabalarında arûz ile yazılan bir takım eserler geniş halk kütlesi arasında yayıldıktan sonra, osmanlı şiirinde de bu gibi hususî şekillerin meydana gelmemesine imkân yoktu. Nitekim, daha XIV.—XV. asırlardan başlayarak, bir çok osmanlı şâirlerinin, beste ile okunmak için, sâde bir dil ile murabbalar yazdıklarını görüyoruz ki, sonradan şarkı [b. bk.] namını alan bu şiirler, dörtlüklerden terekküp etmeleri ve her dörtlüğün sonunda aynı mısrâın bir nakarat mâhiyetinde tekrarlanması bakımından, hece ile yazılan eski halk türkülerinin taklidi sayılabilir. XVI.—XVII. asırlarda inkişafını tâkip etmekle beraber, bilhassa XVIII.—XIX. asır şâirleri tarafından pek çok kullanılan bu şarkı tarzını, arûzun osmanlı klâsik şiirine mahsus bir şekli gibi telâkki edebiliriz. Yine bunun gibi XIV.—XV. asır âzerî ve çagatay şâirlerinde olduğu gibi onlarla muasır osmanlı şâirlerinde de gördüğümüz tuyug unvanlı dörtlükler de, klâsik türk edebiyatına mahsus bir nazım şeklinden başka bir şey değildir; bunlarda çok defa tecnis usûlüne riayet edilmesi, bu usûlün türk dilinin bünyesine uygunluğundan ileri gelmektedir. Muayyen bir beste ile okunmağa mahsus tuyugların hece veznînin 11 'lisine uyması ve bâzı şâirlerin bu şekli, Şams-i Ḳays'ın bahsettiği *fehleviyye*'ler gibi, kusurlu olarak kullanmaları, bir takım müelliflerin bunları hece ile yazılmış sanmalarına sebep olmuşsa da, gerek eldeki eserler, gerek Nevâî ve Babur'un bu hususdaki sarih ifadeleri, böyle bir şüpheye aslâ mahâl bırakmamaktadır; W. Gibb'den Veled Çelebi'ye ve Ahmed Talat'a kadar (*Türk şiirlerinin vezni*, s. 63), bir çoklarının bu hususta aldanmalarına, Kadı Burhān al-Dīn'e âit bir takım tuyug metinlerinin yanlışlığı ve onların bu yanlışları farkedememeleri de mühim bir sebep olmuştur.

Maamafih eski türk edebî an'anelerinin tesiri altında, arûzun osmanlı edebiyatına âit, yeni nazım şekilleri vücuda getirmesi, klâsik şiir sahasından ziyade, âşık edebiyatı dediğimiz, edebiyat dâiresinde göze çarpmaktadır. XVI.—XVII. asırlarda şehir ve kasabalarda islâm kültürü ile iyice istînas etmiş orta sınıf halk arasında inkişaf eden ve bir taraftan klâsik edebiyat, diğer taraftan tekke edebiyatı ve eski halk ede-

biyatı unsurlarının birleşmesinden vücuda gelen ve musiki ile alâkasını muhafaza eden bu şiir tarzı, bu türlü muhtelif şekillerin meydana gelmesi için, şüphesiz, daha müsait idi. Klâsik şâirlerin, halk edebiyatı tesirinden kaçınmak için, gösterdikleri titizliğe mukabil, âşıklar, yâni saz şâirleri, eski halk şiiri an'anelerine kuvvetle bağlı idiler; bununla beraber, bilhassa Fuzûlî'den sonra, klâsik şiirin câzibesinden kendilerini kurtaramayan âşıklar, XVI. asır sonlarından başlayarak, gittikçe artan bir hızla bu büyük tesir altına düştüler ve XIX. asrın ikinci yarısından evvel artık son haddine geldiğini gördüğümüz bu tesir, iki ayrı kökten gelen bu iki an'anenin karşılıklı hulûl ve nufuzlarına sebebiyet vererek, acem arûzunda mevcut olmayan yeni şekiller yarattı. Arûzun hece veznine çok yaklaşan ve kullanılması nisbeten kolay olan cüz'leri ile tanzim edilen bu yeni şekiller, muayyen bestelere göre okunmak maksadı ile tertip edildiği cihetle, bunları sâdece birer şiir şekli değil, belki daha ziyade birer musiki şekli addetmek daha doğru olur. Âşık tarzı dediğimiz şiir tarzının umumiyetle saz ile okunmağa mahsus olduğu düşünülünce, bu cihet daha kolaylıkla anlaşılır. Çagatay ve âzerî edebiyatlarına mahsus arûz şekillerinin, muayyen besteler ile okunmak için, meydana getirilmiş olduğu hakkında, yukarıda verdiğimiz mâlûmatı da hatırlatacak olursak, türk edebiyatına mahsus arûz şekillerinin muhtelif türk lehçelerinde, dâimâ aynı âmillerin tesiri altında ve aynı yolu tâkip ederek, vücuda geldiği kendiliğinden meydana çıkar. Şehir ve kasabalarda küçük burjuvazi dediğimiz orta sınıf halk arasında arûz ile yazılmış halk eserlerinin asırlardan beri yayılmış olması da, bu hususta mühim bir âmil olmuştur.

Âşık tarzına mahsus olan ve ne klâsik şiirde, ne de acem edebiyatında tesadüf edilmeyen hususî arûz şekilleri şunlardır: 1. Dīvān, *fā'ilātun fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun* (– ∪ – – | – ∪ – – | – ∪ – | – ∪ –) vezni ile yazılan ve muayyen bir beste ile okunan şiirlere verilen umumî isimdir. Ekseriyetle klâsik nazmın murabba' şekli ile, ve her dörtlüğün sonunda ilk parçanın son mısraının kafiyesine riayet edilmek şartı ile yazılır. Bâzan her dörtlüğün sonunda aynı mısraın tekrar edildiği de olur. Hece vezninin 8 + 8 şekline uyan ve klâsik edebiyattaki murabba' (şarkı) şeklinin bir taklidinden ibaret olan bu divanların, yukarıda işaret ettiğimiz gibi, arûzun bütün türk lehceleri edebiyatlarında en çok kullanılmış bir vezin ile yazılması dikkate lâyıktır. Daha XVI. asır saz şâirlerinde gördüğümüz bu divanlar, sonradan ġazal, muḫammas, musaddas v.s. gibi nazım şekilleri ile de yazılmış ve mısraın iki veya dört kısma ayrılarak, iç kafiyeler de kullanıldığı olmuştur. Mamafih divan adını taşıyan bütün bu muhtelif şekillerde vezin, besteye uymak için, dâimâ sâbittir. 2. Samā'ī, *mafā'īlun mafā'īlun mafā'īlun mafā'ilun* (∪ – – – | ∪ – – | ∪ – – – | ∪ – – –) vezni ile yazılan ve muayyen bir beste ile okunan şiirlere verilen umumî isimdir. Hece vezninin 8 + 8 şekline uyan semaîler, iptida her mısraı iki *mafā'īlun* cüz'ünden mürekkep olmak üzere muhtelif dörtlüklerden terekküp eder ve her dörtlüğün son mısraı ilk dörtlüğün son mısraı ile kafiyeli olur. 4 + 4 = 8 heceli eski halk türkülerinin arûza uydurulmuş bir şekli olan ve klâsik terminoloji tesiri ile, musammaṭṭ Samā'ī diye de zikredilen bu semaîler, sonradan dört *mafā'īlun* cüz'ü ile ve gazel, murabbâ', muhammes, müseddes v.s. gibi, nazım şekilleri ile de yazılmağa başlanmış ise de, bunlar daha az kullanılan sonraki şekillerdir. Her mısraı dört *mafā'īlun* 'den mürekkep olmak üzere, gazel şekli ile yazılan ve sonlarına iki *mafā'īlun* 'den mürekkep bir parça ilâve olunarak, müstezâd şekline konulan semaîlere ayaklı semaî adı verilir. Aynı cüzün tekrarından vücuda gelen ve klâsik edebiyatta da çok kullanılan bu veznin hece vezninin 8 + 8 'lisine uyması dikkate lâyıktır. 3. Salîs, *fa'ilātun fa'ilātun fa'ilātun fa'ilun* (∪ ∪ – – | ∪ ∪ – | ∪ ∪ – – | ∪ ∪ –) vezni ile yazılan ve muayyen bir beste ile okunan şiirlere verilen umumî isimdir. Gazel, murabbâ, muhammes, müseddes v.s. gibi şekiller ile yazılır. Bu şekil XIX. asırda meydana çıkmıştır. 4. Ḳalandarî, *maf'ūlu mafā'ilu mafā'ilu fa'ūlun* (– – ∪ | ∪ – – ∪ | ∪ – – ∪ | ∪ –) vezni ile yazılan ve muayyen bir beste ile okunan şiirlere verilen umumî isimdir. Kalenderî bestesinin, acem kalenderîsi gibi, bâzı nevileri vardır ve bu şiirler gazel, murabbâ, muhammes v.s. şekiller ile yazıldığı gibi, gazel şeklinde yazılan kalenderîlerde her mısraın sonuna, *maf'ūlu fa'ūlun* yahut *maf'ūlu mafā'īl* cüz'üne uygun, bir ziyade ilâve edilerek, müstezâd şekline sokulduğu da olur ve bunlara ayaklı kalenderî derler; bu ziyade yahut ayakların kafiyelenme tarzları türlü türlü olur. Kalenderî, XIX. asırdan evvelki zamanlarda pek tesadüf edilmeyen, muahhar bir şekildir. 5. Şaṭranc, *mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun* (– ∪ ∪ – | – ∪ ∪ – | – ∪ ∪ –) vezni ile, gazel şeklinde yazılan ve hususî bir beste ile okunan şiirlere verilen isimdir. Hece vezninin 8 + 8 şekline uyan bu manzûmelerde her mısrâ iki müsavi cüz'e bölünerek, tıpkı dörtlükler gibi kafiyelenir, yâni ilk beyitin iç kafiyeleri a b a b tarzında ve sonraki beyitlerin kafiyeleri de c c c b, d d d b

tarzında olur. Orta çağ iran musiki nazariyecilerinin bahsettikleri kalenderî makamı ile âşık tarzındaki kalenderîler arasında bir münasebet bulunup bulunmadığı meselesi, tetkike muhtacdır. Klâsik şiire hiç yabancı olmayan saz şâirleri, acem arûzu tesiri altında vücuda getirdikleri bu şekilleri, klâsik şâirlerin aslâ câiz göremeyecekleri bir takım teknik kusurlarla kullandıkları için, bâzı müellifler bunları esasen hece veznine mahsus şekiller gibi telâkki etmek istemişlerdir. Hâlbuki, sayı bakımından, hece vezinlerine uygun ve kullanılması nisbeten kolay olan bu vezinlerin âşık tarzına nasıl ve ne gibi âmiller tesiri ile girdiği düşünülürse, bu iddianın yanlışlığı kendiliğinden anlaşılır. Saz şâirleri, klâsik şiirin kafiye telâkkisine de sâdık kalamayarak, eserlerinde daha ziyade yarım kafiyelere yer vermişlerdir.

Arûzun tanzimattan evvelki türk edebiyatındaki mevkiini ve hususiyetlerini gösteren bu izahlardan sonra, onun tanzimattan zamanımıza kadar nasıl bir tekâmüle uğradığını da kısaca tesbite çalışalım. Fransız kültürünün tesiri altında yeni bir edebiyat yaratmak isteyen tanzimat edip ve şâirlerinin ilk nesli, dili ve edebiyatı arap ve acem nufuzundan kurtarmak için, arûz vezninin şiddetle aleyhinde bulundular. Ziya Paşa, millî edebiyat cereyanının âdetâ ilk beyannamesi mâhiyetinde olan meşhur *Şiir ve inşa* makalesinde, klâsik osmanlı şiirinin hakikî osmanlı şiiri olmadığını ve bunu hece ile yazılmış halk eserlerinde aramak icap ettiğini ortaya sürdü (Ebüzziya Tevfik, *Nümâne-i edebiyat-ı osmâniye*, 6. tab., s. 288—294) ve *Tartufe* tercümesini parmak hesabı ile vücuda getirdi. Namık Kemal, Abdülhak Hâmid'e yazdığı 1292 tarihli mektubunda, „acem vezinlerinden ayrılmadıkça, tiyatro olacak kadar tabiî şiir söylemeğe imkân olmadığını" ileri sürerek, parmak hesabını tavsiye etti (*göst. yer.*, 484 v.d.); *Tahrib-i harâbât*'ında, enderunlu Vasıf'tan bahsederken, açıktan açığa arûz aleyhinde bulundu (*Mecmua-i Ebuzziya*, II, sayı 22, s. 678 v.d.); Hâmid'e yazdığı diğer bir mektupta, „acem vezinlerinin türk şiirini zincirlediğini" itiraf etti (*göst. yer.*, nr. 13, s. 392). 1300 'de *Celâl* piyesine yazdığı mukaddimede, eserini niçin manzûm yazamadığını izah ederken, arûzun türk dilinin tabiatına ve şivesine uymadığını, tabiî bir muhaverenin arûz ile nazmı imkânsız olduğunu söylemekle beraber, hece vezninin, arûza nisbetle, ahenksiz kaldığını da ileri sürdü (*Mukaddeme-i Celâl*, İstanbul, 1305, s. 83 v.dd.). Cevdet Paşa da, arûzun türk dilinin bünyesine uymadığını açıktan açığa itiraf etti (*Kısas-ı enbiya*, s. 976—988; Cevdet Paşa, manastırlı Fâik (*Türkçe arûz*, İstanbul, 1314)'e yazdığı takririnde aynı fikri müdafaa etmiştir). Mamafih bütün bu gibi fikirlere, tenkitlere rağmen, arûz tanzimat devrinde ehemmiyetini hiç kaybetmemiş, Ziya Paşa ve Kemal başta olarak, bütün o devir şâirleri tarafından kullanılmıştır. Fransız edebiyatını takliden manzûm piyesler yazmak yahut tercüme etmek için arûz vezinlerinin kiyafetsizliği, Ziya Paşa'nın ve bilhassa Kemal'in arûza karşı bu kadar şiddetle hücumlarda bulunmalarına sebep olmuştur denilebilir. Gerçi Ali Haydar Bey, daha 1282 'de neşrettiği, *Ersas* piyesini *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūl* (∪ – – | ∪ – – | ∪ – – | ∪ –) vezni ile ve daha sonra neşrettiği *Rüya oyunu*'nu da *fa'ilātun mafā'ilun fa'ilun* (∪ ∪ – – | ∪ – ∪ – | ∪ ∪ –) vezni ile yazmak suretiyle, bu hususta ilk tecrübelerde bulunmuştu; lâkin bu tecrübenin muvaffakiyetsizliği, ifadenin çok ağır ve sun'î oluşu, Namık Kemal de dahil olmak üzere, tiyatro muharrirlerini ümitsizliğe sevketmiş olmalıdır. Gâliba bunun neticesi olarak, 1292 yıllarında bu cins eserlerde parmak hesabını kullanmak cereyanının kuvvetlendiğini Âli Bey, *Letafet* isimli operetinin mukaddimesinde, söylüyor ki, Kemal'in bir az evvel söylediğimiz 1292 tarihli mektubu da bunu te'yid etmektedir. Namık Kemal'in bu tecrübelerden memnun kalmadığı, *Celâl* mukaddimesinden pek iyi anlaşılıyor.

İlk tanzimat neslinin bu muvaffakıyetsizliği, ikinci nesli korkutamadı ve Abdülhak Hâmid 1292 (rumî)'de *Sardanapal* adlı ilk manzûm piyesini *fa'ūlun fa'ūlun fa'ūlun fa'ūl* vezni ile yazdı. „Böyle bir ihtilâl eseri için cengâverâne bir ahenge mâlik olan *Şehnâme* veznini intihap ettiği" hakkındaki ifadesine rağmen, Hâmid'in bu hususta Ali Haydar Bey'i tâkip ve taklit ettiği tahmin olunabilir. Hâmid'in bu ilk tecrübesi, şüphesiz, muvaffakıyetli bir netice vermiş sayılamaz; lâkin, Haydar Bey'in eserine nisbetle, arûzun daha tabiî bir şekilde kullanıldığı meydandadır. Yalnız mâna ve mefhum değil, şekil ve uslûp itibariyle de eski devrin klâsik şiir çerçevesinden çıkmak isteyen Hâmid, çok dar ve kifayetsiz olan eski arûz tekniğini ve kalıplarını bırakmak, Avrupa edebiyatlarında olduğu gibi, geniş ve serbest bir ifade vasıtası vücuda getirmek hususundaki inkılâpçı gayretlerine devam etti. *Sahra* adlı küçük şiir mecmuası ve daha sonra *Divaneliklerim* unvanı ile neşredilen şiirler, nihayet *Eşber*, *Tezer* ve daha sâir manzûm piyesler, yeni türk şiirinin ilk örneklerini verdi. Hâmid, *Sahra*'yı yazarken, klâsik nazım kaidelerini bir hamlede ortadan kaldırmak ve san'atkâra nazım tekniği bakımından da büyük bir hürriyet vermek istiyordu; bu maksatla „eski şiir tarzını ya ihmâl veya büsbütün istiskal ettiğini" itiraf et-

miştir (Abdülhak Hâmid, *Eserlerimi nasıl yazdım, Resimli Ay* mec. İstanbul, 1928, temmûz-Ağastos; bk. *Ülkü*, nr. 51, mayıs, 1937, s. 202). Nazım tekniğinde yaptığı bu inkilâpta *Mizan* muharriri Murad Bey 'in müessir olduğunu 1302 tarihli bir mektubunda söylüyor (*Mektuplar*, İstanbul, 1334, I, 307). Hâmid 'in türk arûzunda yaptığı yenilikleri bir kaç cümlede hulâsa edebiliriz: nazım şekilleri hususunda tam bir serbesti, vezinlerin kullanılışında, âdetâ fransız senbolistlerinin „vers libre" 'ini andıracak kadar, bir ileri gidiş (msl. *Sahra* 'daki *Tecessüs* unvanlı parçalarda), daha sonra, msl. *Hediye-i sâl* adlı manzûmesinde olduğu gibi, kafiyesiz şiir tanzimine de kalkan Hâmid 'in, şekil bakımından, eski mesnevî, kasîde, musammat tarzlarına uygun şiirleri de çoktur. Arûzun bu yeni kullanılış tarzına karşı kopan tenkit ve tezyif fırtınalarına rağmen, Namık Kemal de dahil olmak üzere, bütün muasırlar ve muakkipler Hâmid 'i taklit ettiler. La Fontaine 'den yaptığı manzûm tercümeler için yazdığı bir mukaddimede, arûzun türkçe kelimelere, parmak hesabının da arap ve acem kelimelerine uygun bir ölçü olmadığını itiraf etmekle beraber, yine arûzu tercih eden Ekrem (*Hazine-i evrak* mecmuasının ilk sayısında çıkan bu manzûm mukaddime ile tercümeler için bk. Recai-zâde Ekrem, *Nâçîz*, İstanbul, 1302, s. 77 v.d.) de Hâmid 'in açtığı yolu tâkip etti ve „kafiye göz için değil, kulak içindir" düsturunu koyarak, şiddetli itirazlara rağmen, klâsik şiirdeki kafiye telâkkisini değiştirdi. Vâkıa Hâmid 'den evvel Edhem Pertev Paşa [b. bk.] da Victor Hugo 'dan tercüme ettiği *Tıfl-ı nâim* manzûmesinde, garp eserlerinden mülhem olarak, klâsik arûz şekillerinden tamamiyle farklı bir nazım şekli kullanmışsa da, bu münferit bir vesika olarak kalmış, hattâ kendisi bile bu yolda devam etmemiştir.

Edebiyat-ı cedideciler denilen daha sonraki nesil arasında, iptidâ Cenab Şahabeddin fransız *sonnet*'sini ve onun muhtelif kafiyeleme şekillerini taklit etti; eski müstezadı senbolistlerin „vers libre" telâkkileri ile mezcederek, *Elhân-ı şitâ* gibi, bir takım manzûmeler yazdı; İsmail Safa, Ali Nâdir (Ali Ekrem) gibi şâirler, enderunlu Vasıf 'ın „tabiî konuşma dilini arûz kalıplarına sokmak" için yaptığı muvaffakiyetsiz tecrübeyi yenileyerek, oldukça muvaffakiyetli neticeler elde ettiler. Lâkin bu hususta en büyük muvaffakiyeti, ölçülü, mûtedil mizacı ve fıtrî „esthète" zevk-i selimi ile Tevfik Fikret gösterdi: çok sevdiği fransız şâiri François Coppée 'nin tesiri ile, fransız şiirindeki „emjambement" usûlünü tatbik ederek, nazım lisanını nesirleştirmek suretiyle, tabiîliğe yaklaştırdı. Ondan evvel ne Hâmid, ne de Cenab türk mısraının iç ahengini değiştirememişler, klâsik mısraın iranî edasını bozamamışlardı; Hâmid 'in mısrâlarında Fuzûlî 'yi, Şeyh Gâlib 'i ve umumiyetle eski klâsikleri andıranlar az değildir (Fevziye Abdullah, *Makber 'de Leylâ ve Mecnûn ve Hüsn-ü aşk tesirleri, Ülkü* mecm. nr. 59, 60). Cenab Şahabeddin 'de baştan başa izafet tetabûları ile dolu mısrâlarında iran edası, msl. Nedim 'den daha fazladır. İşte arûz Fikret 'in elinde bu eski hüviyetini kaybederek, tabiîleşti. Arûz tekniği bakımından bunun bir muvaffakiyet olduğu muhakkaktır; fakat san'at bakımından, nazma bu kadar fazla nesir edası vermenin bir kusur olduğu şüphesizdir. Mamafih Fikret ile beraber türk arûzunun imaleden, zihaftan kurtulduğu ve daha fazla türk dilinin bünyesine uyduğu söylenebilir. Arûzun gösterdiği bu yeni tekâmül, edebiyat-ı cedide şâirlerini tatmin etmiş olacak ki, bu devirde — msl. ilk tanzimat devrinde görülen — arûz aleyhindeki şikâyetlerden hiç birinin tekrarlandığı görülmüyor. Bilâkis Tevfik Fikret, Cenab vesairleri arûzu müdafaa ediyorlar; Ali Ekrem, 4 *fa'lun* (– –) yahut *fa'ilun* (⏑⏑–) cüz'ünü birleştirmek sureti ile, yeni bir vezin uydurmak istiyorsa da, yaptığı tecrübeler muvaffakıyetsizlik ile neticeleniyor; Cenab, *Felsefe-i evzân* adlı bir makalesinde, muhtelif arûz cüzülerinin ahenk bakımından farklarını belirtmeğe çalışıyor. Dilin ve edebiyatın millîleşmesi cereyanı kuvvetlenerek, arûz vezni yavaş yavaş mevkiini hece veznine bırakmağa başladıktan sonra bile, edebiyat-ı cedideciler — Abdülhak Hâmid de başlarında olmak üzere — arûzu müdafaadan geri durmamışlar ve türkçede arap ve acem kökünden gelen unsurlar bulundukça, arûzun mevkiini muhafaza edeceğini ve ahenk bakımından hece vezninin onun ile boy ölçüşemeyeceğini iddia etmişlerdir (bk. Cenab 'ın 1933 'te neşrettiği *Nazmımız ve vezin meselesi* makalesi; Sadettin Nüzhet, *Cenab Şahabeddin 'in hayatı ve seçme şiirleri*, İstanbul, 1935, s. 116—120). Arûzu türkçeleştirmek ve konuşma diline yaklaştırmak hususunda en büyük muvaffakıyeti, Mehmed Âkif gösterdi: türk arûzunu onun kadar muvaffakıyetle ve onun kadar tabiî kullanan, konuşma dilini arûz kalıplarına o kadar kolaylıkla sokan hiç bir şâir yoktur; Fikret 'in yapmak isteyip de tamamiyle yapamadığını, Âkif gerçekleştirdi. Hece vezninin arûzunkine yakın bir ahenk temin edemeyeceğine kani olan Mehmed Âkif 'i, (*Sırat-ı müstakim*, 1326, nr. 111, s. 118) nazmı lüzumundan fazla nesirleştirdiği için, san'at bakımından tenkit etmek haksız değildir. 1908 inkılâbından sonra şöhret kazanan şâirler, umumiyetle arûzu kullandılar ve müdafaa ettiler.

Ahmed Hâşim, fransız sembolistlerini taklit ederek, serbest nazım cereyanını türk şiirinde de uyandırmağa çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Dilden lüzumsuz yabancı kelimeleri ve yabancı kaideleri atmak isteyen y e n i l i s a n c ı l a r da iptida arûzu muhafaza etmek istediler; lâkin millî dil ve edebiyat cereyanının mütemadî artan kuvveti karşısında, arûz yavaş yavaş gerilemeğe ve yerini hece veznine bırakmağa mecbur oldu. 1912 'den sonra, Parnasse'çıların tesiri altında, edebiyatımızda yeni bir nazım telâkkisi yaratan büyük şâir Yahya Kemâl, Fikret ve Akif 'in nesre benzeyen nazmına karşı, Nef'i, Nailî-i Kadîm, Nedim gibi klâsik şiir üstadlarının an'anelerine bağlı olmakla beraber, tamamiyle yeni ve türk dilinin dehasına uygun kusursuz şiirleri ile, türk arûzuna yeni ve son bir hamle verdi. Hece vezni karşısında arûzun bu gün yaşayabilmesinde, bu hamlenin büyük tesiri olmuştur. Mamafih, nazım telâkkisi bakımından, genç muasırları üzerinde çok kuvvetli iz bırakan Yahya Kemal 'in bu néo-classicisme 'i yalnız arûzun son tekâmül safhasını vücuda getirmekle kalmamış, hece vezininin tekâmülünde de nufuzunu göstermiştir.

B i b l i y o g r a f y a: Türk arûzu hakkında, şimdiye kadar, hiç bir umûmî tetkik yapılmamıştır. W. Gibb, *A History of Ottoman poetry*, I, 3. ve 4. baplarda verilen mâlûmat, çok sathîdir; türk edebiyatı hakkında muhtelif Avrupa dillerinde yazılmış umumî eserlerdeki mâlûmat, bundan daha kıymetsizdir. Cemaleddin, *Arûz-i türkî* (İstanbul, 1290); Süleyman Paşa, *Mabāni al-inşā'*, İstanbul, 1289; Manastırlı Rifat, *Macāmi' al-adab* (İstanbul, 1308) ve daha bu gibi kitaplar, acem arûz risâlelerinin ehemmiyetsiz birer taklitinden ibarettir. Ahmed Talat, *Halk şiirlerinin şekil ve nevileri* (İstanbul, 1928); ayn. mll., *Türk şiirlerinin vezni* (İstanbul, 1933), osmanlı saz-şâirlerinin kullandıkları arûz şekilleri hakkında mâlûmat vermektedir. Eski eserler arasında yalnız Nevâî 'nin çagatayca *Mīzān al-avzān* 'ı ve Babur 'un yine çagatayca *Arûz risâlesi*, türklere mahsus arûz şekillerini göstermek bakımından, ehemmiyetlidir. Henüz basılmamış olan bu iki eserden birincisi Paris millî kütüphanesindeki Nevâî külliyatı içindedir (E. Blochet, *Catal. des man. turcs*, supp., 317); Leningrad umumî kütüphanesindeki diğer bir nushadan istifade eden Samoyloviç, eserin başı ve sonu ile türk nazım şekillerine âit kısımlarını, 1926 'da bu kütüphane tarafından çıkarılan şark mecmuasında neşretmiştir (s. 105—114). Babur 'un *Arûz risâlesi*, Paris millî kütüphanesi yazmaları arasındadır (Blochet, *ayn. esr.*, supp., s. 1303); bu risalenin Babur 'a âit olduğunu 1922 'de, bu kütüphanede çalıştığım sırada, anlamıştım. *Türkiyat* mecmuasının ikinci cildinde neşrettiğim *Türk klâsik edebiyatında hususî nazım şekilleri, Tuyug* makalesinde, Nevâî ve Babur 'un bu mevzu ile alâkalı bütün metinleri, başka kaynaklardan çıkarılan mâlûmat ile birlikte, neşrolunmuştu; bu makale sonradan, bâzı yeni ilâveler ile, Fuad Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar* (İstanbul, 1934) adlı kitapta da çıkmıştır; yine bu ciltte Babur 'un *Arûz risâlesi* hakkında da izahat vardır. Arûzun türk edebiyatına girişi ve tekâmülü hakkında bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyat tarihi*, (İstan bul, 1926); ayn. mll., *Divân-i türkî-i basit ve millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri* (İstanbul, 1928); ayn. mll., *Bugünkü edebiyat* (İstanbul, 1924). (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ARŻ. [Bk. ARZ.]

'ARŻ. [Bk. ARZ.]

ARZ. ARŻ, üzerinde yaşadığımız seyyarenin arapça adıdır. İslâm âlimleri hey'et ve coğrafyaya âit olan mâlûmatın kaynaklarını eski klâsik ilimden, bilhassa Batlamyus 'tan almış oldukları için, âlem sistemi ve seyyaremizin şekli hakkındaki düşünceleri tamamen eski klâsik devrin kabûl ettiği gibi idi. Yalnız arzın ebadını tekrar tahkik ve tetkike lüzum gördüklerinden, daha ziyade mesailerini bu noktaya tevcih etmişler dir. Claudius Batlamyus 'un, arzın çevresi için, 180.000 „philae" stadı (eski bir Mısır ölçüsü = 259 m.) olmak üzere, kabûl ettiği mikdarın (bu mikdar o zamanlarda 24.000 arap miline tekabül ediyordu, binaenaleyh bir derecelik kavsin uzunluğu Batlamyus 'a göre 66 ⅔ arap mili idi) Ma'mūn (813—833) tarafından — devrin meşhur heyetçilerinden mürekkep ve fennî vasıtalar ile mücehhez komisyonlar teşkil edilerek, ilim tarihinde, belki de ilk defa olarak — hakikî bir arazi mesahası ameliyesi ile tahkiki emredilmiştir.

İslâm müelliflerine göre, bu ameliye, başlıca iki yerde yapılmıştır: biri Bādiyat al-Şām 'da, yâni Irak çölünü Suriye 'den ayıran sahada, Tadmur (Palmyra) ile Raḳḳa mevkileri arasında, diğeri ise, daha sahih olarak, Diyar-i Rabi'a 'ya tâbi Bādiyat al-Sincar (Sincar ovası) 'da. Halife tarafından birinci komisyona Ḫālid b. 'Abd al-Mālik al-Marvazī ile Sanad b. 'Alī, ikincisine ise, 'Alī b. 'Īsā al-Usṭurlābī ile 'Alī b. al-Buḥtārī memur edilmiştir (827 = 212). Bu mesahaya âit tafsilât, başlıca İbn Yūnus (*al-Zīc al-kabīr ḥākimī*), Ḥabaş al-Ḥāsib adı ile mârûf Aḥmed b. 'Abd Allāh al-Marvazī (*al-Zīc al-mumtaḥan*), Abu 'l-Fidā' (*Taḳvīm al-buldān*) ve Mas'ūdi (*Murūc al-ẕahab*) 'de mevcuttur.

Bilindiği üzere, bir derecelik kavsi ölçebilmek için, evvelâ heyet yolu ile, aynı rastinne-

har üzerinde bulunan iki mevkiin kavis cinsinden mesafelerini tâyin, sonra da kavis derecesi ile ölçülen bu iki mevkiin mesafesi, uzunluk ölçüsü ile, takdir edilmek icap eder. Tadmur ile Raḳḳa arasında yapılan mesahada, ne mevkiler, ve ne de elde edilen neticeler hakkında, kat'î mâlûmat yoktur. Evvelâ Mas'ūdī'nin Raḳḳa dediği mevki yerine, bâzı eserlerde Famiye, Efamiye ve hattâ Vamiye kelimelerine tesadüf edilmektedir. Bundan başka, islâm medeniyetinin en parlak devrinde Tadmur ile Raḳḳa'nın aynı nısfınnehar üzerinde olmadıklarını gösterecek deliller vardır (fark, yâni λ_1-λ_2, 0°45′ ile 1° 15′ arasında değişmektedir). Bundan başka, bu iki mevkiin arz dereceleri arasındaki fark (φ_1-φ_2) hakkındaki reylerde de bir ittihat yoktur. Bu fark da, 1° 22′ 5″ ile 1° 20′ arasında tahavvül etmektedir. Raḳḳa ile Tadmur arasındaki mesafeye gelince, bu da 67 ile 87 arap mili arasında oynar. Diğer taraftan mesaha heyetine iştirâk eden Sanad b. 'Alī'nin ağzından İbn Yūnus, bu sahada bir derecelik kavis için 57 arap mili tesbit edilmiş olduğunu yazmaktadır (bk. *Notices et extraits de la Bibl. Nat.*, s. 94, not 2).

Buna mukabil, Sincar ovasında yapılan ölçmeler hakkında daha doğru mâlûmat ve tafsilât vardır. Burada hareket noktasından, biri şimâle, diğeri cenuba doğru yollanan iki mesaha postasından şimâle doğru giden heyet, o noktanın nısfınneharında kutup irtifaının 1° yükseldiğini ve cenuba giden heyet de, 1° alçaldığını görünceye kadar, birbirinden uzaklaşmıştır (kutup irtifaını tâyin için, kutup çevresindeki bir yıldız kümesine âit kevkebin üst ve alt „mürurları" esas alınmıştır). Böyle bir mesahayı doğru yapabilmek için, her şeyden evvel, birbirinden uzaklaşan her iki heyetin de dâimâ aynı nısfınnehar hattı üzerinde yürümeleri lâzımdı. Bu maksat ile mesahanın başladığı noktada evvelâ her iki heyet nısfınnehar hattını tesbit ettiler ve gece gündüz sık sık nısfınnehar istikameti rasadları yaptılar; fazla olarak, her biri 50 ẕirā' olmak üzere, iki mesaha ipi alarak, birincisini, nısfınnehar hattına intibak etmek üzere, uzatmış, ikincisini, ucu birinci ipin ortasına gelmek üzere, aynı istikamette temdit ettikten sonra, birinci ipi alıp, ucunu ikincisinin ortasına koymuş ve bu minval üzere ameliyelerine devam etmiştir. Bu suretle iki heyet, mümkün olduğu kadar, şimâl-cenup istikametini tâkip etmiş oldu. Başka bir rivâyete göre, iki postadan her birinin, iki mesaha ipi yerine nısfınnehar istikametinde dikilmiş üç kazık (ṣāḥiṣ) kullandığı ve bunlardan göze yakın olan ilki kaldırılıp, daha ilerde diğer ikisinin hizasında dikildiği, ikinci ve üçüncü kazık da aynı suretle sıralandığı zikredilmektedir. Ayrıca her iki komisyonun, son derece dakik bir suretle zâviye ölçer alete, yâni büyük rubu' dâirelere, mâlik olması lâzımdı. Filhakika mesahaların, mümkün olduğu kadar, müsavî şartlar altında yapıldığı ve kontrollü olmak için de, nihâî noktalardan mebde, noktasına doğru, her iki komisyonun aynı ameliyeyi bir de tersine yaptığı iddia olunmaktadır. Neticede İbn Yūnus, Sanad b. 'Alī'ye atfen, heyetlerden birinin, 1° 'lik kavsin uzunluğu için, kesirsiz 57 arap mili elde ettiğini, diğerinin ise, Aḥmed b. 'Abd Allāh al-Marvazī'ye göre, 56¼ arap mili bulduğunu söylemektedir.

Bundan başka, takriben iki asır sonra, Ma'mūn heyetçilerinin yaptıkları mesahanın doğruluğundan emin olmak ve sırf zâtî tecessüsünü tatmin etmek maksadı ile, Bīrūnī (973—1048) de arzın mesahasını yapmıştır. *Al-Ḳānūn al-Mas'ūdī* adlı kitabında (7. bap., makale 5; eserin yazma nushaları İstanbul'un muhtelif kütüphanelerinde mevcuttur) tasvir ettiği üzere, evvelâ Cureān bölgesinde Dahistān'ın şimâlinde düz bir ovayı intihap ederek, orada 1° 'lik arz kavsinin bir kısmını ölçmek fırsatını bulduğunu ve elde ettiği mikdar Ma'mūn devrindeki mesahanın neticesini te'yit eder mâhiyette olduğunu söylemektedir. Mamafih Hindistan'a seyahati esnasında, ovaya hâkim bir dağa tesadüf ederek, orada da başka bir usûl ile bir defa daha arzın eb'adını ölçmüştür. Bu maksatla evvelâ dağın deniz seviyesinden olan irtifaını, bildiğimiz geodesi usûlüne göre, 652,05 ẕirā' al-savdā' olarak, tesbit etmiştir. Bundan sonra aynı dağın tepesinden ufka doğru uzanan rü'yet hattı ile, bunun teşkil ettiği zâviyeyi, yâni ufuk inhitatı zâviyesini, 34′ ($\frac{1}{8}° + \frac{1}{4}° = \frac{7}{12}°$'den bir az eksik) olmak üzere, tesbit eylemiştir. Ufuk inhitatı zâviyesini tâyin yolu ile, ilk defa olarak, arzın eb'adını tesbit etmek şerefi Bīrūnī'ye âittir. Şekilde görüleceği üzere,

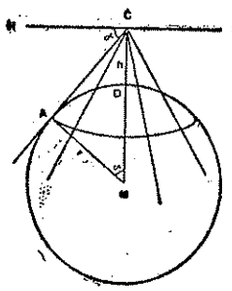

HH ufkî müstevî. *AMC* müsellesinde $\cos\alpha = \frac{AM}{MC} = \frac{r}{r+h}$. Buradan $r = \frac{h\cdot\cos\alpha}{1-\cos\alpha} = \frac{h\cdot\cos\alpha}{2\sin^2\frac{\alpha}{2}}$. Bu düstûrda *h* dağın irtifaı, yâni 652,05 ẕirā' al-savda', α ufuk inhitatı zâviyesi 34′, olduğuna göre, arzın yarım kutru $r = 652{,}05\ \frac{\cos 34'}{2\sin^2 17'}$ ẕirā' al-savdā' 'dır.

Buradan $r = 3333$ arap mili ve 1° 'lik nısfınnehar kavsinin uzunluğu için de, aşağı yukarı,

$1° = \frac{r.\pi}{180} = \frac{3333\times 3{,}14}{180} = 58$ (yuvarlak aded) arap mili bulunmuş olur.

Bīrūnī, o zamanlarda islâm riyaziyecilerinde cârî olan ḥisāb al-sittīnī, yâni altmışlı sisteme göre, 34′ 'lik kavisin sinusu için, cedvelinde takribî olarak 35′ 36″ (Uluğ Bey'e göre, daha sahih olarak, 35′ 36″ 14‴ 54⁗) vermiştir. *MA* = ufuk inhitatı zâviyesinin cosinusu veya mütemmiminin (89° 26′) sinusu, yâni 59 cüz 59′ 49″ 2‴ 28⁗ (daha sahih olarak Uluğ Bey'e göre 59 cüz 59′ 49″ 26‴ 9⁗ 26⁗) 'dir. *MC* 90° 'lik zâviyeye tekabül eden sinusten başka bir şey değildir; *DC* ise, bunun ufuk inhitatı zâviyesinin cosinusu ile olan fazlına müsavîdir ve kıymeti 10″ 57‴ 32⁗ 'dir. Bu mikdarın *MA*'ya, yâni dağ irtifaının ufuk inhitatı zâviyesi sinusuna olan nisbeti 652, 05 ẕirā' al-savda''nın arzın yarım kutruna nisbeti gibidir. Bu suretle Bīrūnī, arzın yarım kutru için, 12.851.370, muhiti için, 80.780.040 ẕirā' al-savdā' elde etmiş ve 1° 'lik kavsin uzunluğu için de, yine altmışlı sisteme göre, 56mil 5′ 50″ 6‴ (56, 09725) bulmuştur. Bu takribî neticeyi elde ettikten sonra, Bīrūnī — „bahis mevzuu olan meselede şimdi kalbim müsterihtir, Ma'mūn mütehassıslarının buldukları kıymeti esas olarak aldım; çünkü onların usûl ve aletleri benimkinden daha mükemmel idi" — demiştir.

Bu izahattan anlasılacağına göre, arz mesahası ameliyesi hakkında, gerek riyaziyeci ve heyetçilerin, gerek çoğrafyacı ve tarihçilerin verdikleri mâlûmat ve bilhassa, bu işin neticesi olarak, ortaya attıkları kıymetler, pek birbirini tutmamaktadır. Bu keyfiyet belki bize arzın mesahasına esas tutulan 1° 'lik kavsin mesahası ile hakikaten uğraşıldığına kat'î bir delil teşkil eder. 1° 'lik kavsin kıymeti olmak üzere, islâm eserlerinde 75 ile 56 arap mili arasında bir çok adedler göze çarpmaktadır. Fakat bunlardan, esas itibariyle, 56, 56 ¼, 56 ⅔ ve 57 mil olarak takdir edilen dört kıymet, bahse değer başlıca kıymetlerdir. Evvelâ, itimada şâyân en sahih mâlûmatı veren İbn Yūnus, yukarıda belirtildiği gibi, 57 ile 56 ¼ arap milinin, Ma'mūn zamanında yapılan mesahaların neticeleri olmak üzere, tespit edildiğini ve her iki neticenin de halifeye bildirildiğini söylemektedir. Yine aynı müellif, her iki kıymetin vasatîsi 56 ⅔ arap mili olduğunu ilâve etmektedir. Bundan başka, yukarıda sıralanan dört kıymetin vasatîsi 56 $\frac{5}{12}$ tutar ki, bu da ¼ hatâ ile 56 ⅔ arap miline müsavidir. A. Nallino (*Il valore metrico del grado di meridiano secondo i geografi arabi*, Torino, 1893, s. 20) da, muhtelif islâm kaynaklarına müracaat ederek, 56 ⅔ kıymetinin vasatî olduğunu ve bu kıymetin Farġānī, Bīrūnī, Abū Nāṣir al-Ḳummī, Abu 'l-Fidā', Şams al-Dīn al-Dimaşḳī v.s. gibi, islâm heyetçileri ve coğrafyacıları tarafından kabûl edildiğini iddia etmektedir.

İṣṭaḫrī ve İbn Ḥavḳal'a göre, meskûn arzın hududu, şark-garp istikametinde en şarkta Syla (islâm coğrafyacılarının Syla dedikleri Korea yarım adasıdır; bk. G. Ferrand; *Relations de voyages arabes, persans et turcs relatifs à l'Extrême-Orient*, Paris 1913, s. 642) nısfınneharından başlayarak, garpta nısfınnehar başlangıcı olan Mes'ud Adalar (İnsulae Furtunatae)'ın 10° şarkındaki nısfınneharda biter, yâni 170° 'lik bir fark gösterir. Yukarıda adı geçen müelliflere göre, meskûn arzın hatt-ı istiva dâiresi üzerinde uzunluğu 9.600 arap mili olduğuna göre, 1° 'lik kavis için $\frac{9.600}{170} = 56\frac{8}{17}$ arap mili elde edilmiş olur. Bundan başka, *İḫvān al-ṣafā* resâilinde, arzın tam kutru için, 2167 $\frac{1}{11}$ fersah, yâni 6502 $\frac{10}{11}$ arap mili, çevresi için, 20.429 ve 1° 'lik kavis uzunluğu için de, 56 $\frac{2}{63}$ arap mili gibi bir kıymet tesbit edilmektedir. O hâlde islâm heyetçileri ve coğrafyacılarının, yapılan mesahaların vasatîsi olmak üzere, 1° 'lik kavis için, 56 ⅔ arap milini kabûl etmeleri hakikate pek yakın görünmektedir.

56 ⅔ arap milinin metre hesabı ile karşılığına gelince, bunun için de Ma'mūn zamanında kullanılan ve zenci bir câriyenin ön kol (*sā'id*) uzunluğuna tekabül eden ẕirā' al-savdā''nın, metre hesabı ile, uzunluğunu tesbit etmek lâzımdır. 4.000 ẕirā' al-savdā' bir arap miline müsavidir. Bir taraftan XIX. asrın Mısır heyetçilerinden Maḥmūd Paşa al-Falakī (*Le système métrique actuel d'Égypte comparé au système français* ..., Copenhague, 1872, s. 33 v.d.)'nin tetkiklerine (ẕirā' = 0,4932 m.), diğer taraftan N. Khanikoff (*Journal of the American Oriental Soc.*, 1860, VI, 79 v.d.)'ın hesaplarına (ẕirā' = 0,505408 m.) ve nihayet A. Nallino (*göst. yer.*, s. 33, 39)'nun vasatîlerine (ẕirā' = 0,49289625 m.) göre, bir ẕirā' al-savdā''nın uzunluğu 0,5 m. kadardır. Bu takdirde Maḥmūd Paşa al-Falakī, bir arap milini 1972,8 m. kabûl ettiğine göre, 56 ⅔ arap milinden ibaret olan 1° 'lik nısfınnehar kavsinin uzunluğu 111,792 km., A. Nallino'ya göre, 111,721 km., N. Khanikoff'a göre de, 113,333 km. 'dir.

En yeni mesahalarda 35 ile 36 arz dereceleri arasında 1° 'lik nısfınnehar kavsinin uzunluğu 110,938 km. olduğuna göre, islâm heyetçileri ve coğrafyacılarının 1° 'lik kavis için tesbit ettikleri aded, o zamanki basit mesaha aletleri göz önünde bulundurulacak olursa, şaşılacak derecede bugünkü ölçülere yakındır (fark 854 m. ile 2395,6 m. arasında oynar).

Bibliyografya: İbn Yūnus, *Zīc* (bk. J. J. A. Caussin de Perceval, *Notices et extraits des Manuscrits de la Bibl. Nat.*, Paris, an XII (1803, 1804), VII, 91 v.d. (bilhassa arzın mesahası için bk. s. 94 v.dd. not. 2.); Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (krş. J. T. Reinaud, *géographie d'Aboulféda*, 1848, I, CCLXXXIII — CCXC, II. ksm. I, 17); Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (krş. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, *Maçoudi, Les prairies d'or.*, metin ve terc., Paris, 1861—1877, I, 189 v.d.); Bīrūnī, *Ḳānūn al-Mas'ūdī* (bk. C. Schoy, *Originalstudien aus „Al Qânûn al-Mas'ûdî" des arabischen Astronomen Muh. b. Abu 'l-Riḥān al-Bīrūni (973—1048)*, *Isis*, V, kısm. I, 1923, s. 51—74); C. Schoy, *Erdmessungen bei den Arabern* (*ZGErdk. Berl.*, 1917, s. 431—445); K. Miller, *Die Erdmessungen im Alterthum und ihr Schicksal* (Stuttgart, 1919), s. 30—36; L. Am. Sédillot, *Sur les déterminations d'arc du méridien terrestre et les mesures de superficie des Arabes* (Lettre de M. Sédillot à M. de la Roquette, *Bull. d. l. Soc. de Géogr.*, 1851, seri IV, I, 230 v.d.); Cara de Vaux, *Penseurs de l'Islâm*, 1921, II, 30; Salih Zeki, *Ḳāmūs-ı riyāżiyāt* (İstanbul, 1315), I, 242 v.dd. (İ. Hakkı Akyol.)

ARZ. 'Arż (a.), genişlik. Arz dâireleri yerde veya gökte bir noktanın tesbiti için kullanılan iki nevi dâireden hatt-ı istivaya müvazi olanlar (seyyaremiz üzerinde bir noktanın arzı o nokta şakulünün hatt-ı istiva müstevisiyle teşkil ettiği zâviyedir). Coğrafî mevkilerin arz ve tûllerinin [b. bk.] tâyini meselesi, islâm âlimlerini, bâzı dinî vecibeler dolayısiyle, pek eskiden beri son derece alâkadar etmiştir. Zira cihet tâyini, meselâ bir mevkiin kıble istikametini bulmak (inşa edilecek mescid ve câmilere cihet vermek, namazda kıbleye yönelmek ve zaman tesbiti, yâni her hangi bir mevkide ibadet zamanlarının ve mübarek günler tarihlerinin bilinmesini temin etmek (*'ilm al-mīḳāt*), hep semavî cisimlerin, hey'et ilmi usûllerine göre, muntazam zâhirî hareketlerinden „kanunlar" ve zîcler vücuda getirmekle mümkündür. Bundan başka kevnî hâdiselerden, bilhassa iktiranlardan, dünya vukuatına ve beşer mukadderatına âit hükümler çıkarmak ve eşref saat aramak gibi temayüller de, pek erkenden islâm râsıdlarının gözlerini semaya tevcih etmelerine ve bu yüzden nücûm ilmi yolu ile hey'et ilminin inkişafına sebep olmuştur.

İslâm hey'etçilerinde coğrafî arzı, eski klâsik devirde olduğu gibi, nisbeten basit, fakat eskilerinkinden daha mükemmel âletler (ırtifa, semt-i re's, rubu dâireleri v.s. gibi, hey'et ilmine ilk defa Tycho Brahe, 1546—16..., tarafından idhâl edildiği iddia olunan âletler, meselâ Maraga rasathanesinde, bulunuyordu) ve pek dakik rasadlar ve bilhassa buldukları müstevî ve kürevî müsellesât düsturları yardımı le, daha sahih hesaplarla tâyin edilmekte idi. Arz tâyini için, ya daha ziyade inkilâp günlerinde, zevâl vaktinde güneşin hatt-ı istivadan olan irtifaı (semt-i re'se olan mesafesi) tesbit ediliyor veya semavî kutbun irtifaı tâyin olunuyordu. Birinci usûlde ya ufkî bir müstevî üzerine dikilmiş şakulî bir çubuktan (mirḳam) ibaret basita denilen veya rubu' dâire, usturlap v.s. gibi, doğrudan doğruya zâviye ölçen âletler kullanılıyordu. İkinci usûlde ise, sâdece zâviye ölçen âletler ile, kutup etrafındaki bir yıldızın üst ve alt „mürûrları" rasat olunarak, netice elde ediliyor ve bu suretle coğrafî arz bulunuyordu (Sincar ovasında arzın mesahasındaki ameliyede mebde, ve münteha noktaları arasında 1° 'lik coğrafî arz farkının bu suretle elde edildiği büyük bir ihtimâl dahilindedir). 879 (266) senesinde Battānī [b. bk.] tarafından Raḳḳa'da yaz ve kış inkılâbı günlerinde, zevâl vaktinde, güneşin semt-i re'se olan mesafesini rasat ederek, 12° 26′ ve 59° 36′ tâyin ve bu mûtalardan, mâlûm düstûrlara göre o mevkiin coğrafî arzı için $\frac{120\ 26' + 590\ 39'}{2} = 36°\ 1'$ ve husûf dâiresi meyli için de, $\frac{59°\ 36' - 12°\ 26'}{2} = 23°\ 35'$ tesbit etmiştir. Bu mikdar husûf dâiresi meylinin uzun devreli tahavvülünde, klâsik hey'et kitaplarında merhale esası olarak alınmıştır: 150 (m. ö.) senesinde, Hiparchos'a göre 23° 51′; Battānī (880)'ye göre 23° 35′; İbn Yūnus (1100)'a göre 23° 34′ 26″ ve Uluğ Bey (1437)'e göre 23° 30′ 17″; Prophatius (1300)'e göre 23° 32′; Regiomontanus (164)'a göre 23° 28 28′; Kopernik (1530)'e göre 23° 28′ 24″; Newcomb (1900)'a göre, 23° 27′ 8″, 24 (1942 senesi için hesap ile, 23° 26′ 50″, 59). Daha sonra Abu 'l-Vafā al-Buzcānī [b. bk.] de, 987 (377) senesinde Bagdad'ta, yaz ve kış inkılâpları günlerinde zevâl vaktinde güneşin irtifaını rasad ederek *ay* (yaz inkılâbında güneşin irtifaı) = 80° 10′ ve *ak* (kış inkılâbında güneşin irtifaı) = 33° 0′ bulmuştur. $ay = 90 - \varphi + \delta$ ve $ak = 90 - \varphi - \delta$ (φ coğrafî arz, δ husûf dâiresinin meyli) düsturlarına göre, $\frac{a_y + a_k}{2} = 90 - \varphi = 56°\ 25'$ elde etmiş, buradan da Bagdad'ın coğrafî arzı için 33° 25′ bulmuştur, δ için de $\frac{80°\ 19' - 33°\ 0'}{2} = 23°\ 35'$, yâni Battānī'nin elde ettiği mikdarı bulmuştur (bir çok rasadlar yapılıp da vasatîler alınmamış ise, bu müddet zarfında fark saniye cinsinden olduğu için, o zamanki vesait ile bu iki rasat arasında farka imkân yok idi).

İslâm memleketinin merkezinde (Şamāsîya—Bagdad, Ḳasyūn—Şam, Raḳḳa), garbında (al-Muḳaṭṭam—Ḳahire, Kurṭuba, Ṭulayṭala), şarkında ve şimâlinde (Maraga, Samarkand, İstanbul) bulunan muhteli fhey'î rasadhanelerde rasadlar yapan âlimlerin vücuda getirdikleri zîcler (*Zīc al-mumtaḥan, Zīc al-Battānī* veya *al-ṣābī, Zīc al-ṣāmil, Zīc al-Kuşyār, Zīc al-Ḥākimī, Zīc al-muḳtabas, Zīc-i İlḫānī, Zīc-i Gurgānī, Sudrat al-muntahā = Rasad al-cadīd al-Murad al-ḫānī*), hey'et ve riyazî coğrafya eserleri (*Kitāb ṣūrat al-'arż, Kitāb ḥarakāt al-samāvīya, al-Ḳānūn al-Mas'ūdī*) veya coğrafî mevkilerin vaz'î kemiyetlerini ihtiva eden eserler ve coğrafya kitapları (*Kitāb al-aṭvāl va 'l-'urūż*; *Taḳvīm al-buldān, Mu'cam al-buldān, Tuḥfat al-macālis*), bu hususiaki faaliyetlerin en canlı izlerini taşımaktadır.

Bibliyografya: C. A. Nallino, *al-Ḥuwarizmi e il suo rifacimento della Geografia di Tolomeo* (*Memorie della Reale-Accademia dei Lincei*, Roma, 1894, 5. seri., II, 1; ayn. mll., *Al-Khuwarizmi et son remaniement de la Géographie de Ptolémée* (*Bulletin de la Société Khédiviale de Géographie*, Kahire, 1896, 4. ser., nr. 8, s. 525—543); Hans von Mzik, *Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen*, (*MGG Wien*, 1915, LVIII, 151—179); C. A. Nallino, *al-Battānī sive Albatenii opus astronomicum* (*Publicazioni del Reale Osservatorio di Brera in Milano*, 1899—1907), XI, I. v.dd.; İbn Yūnus, Bīrūni ve Abu 'l-Fidā'nın eserleri hakkında bk. C. Schoy, *Über die arabische Methode, die geographische Breite aus der Höhe der Sonne...* (*Annalen d. Hydrographie u. marit. Meteorologie*, Hamburg, 1921, XLIX, 124—133); J. K. Wright, *Notes on the Knowledge of Latitudes and Longitudes in the Middle Ages* (*Isis*, 1923, s. 75—98). (İ. Hakkı Akyol.)

ARZ. 'Arż (a.), bu kelimenin eski ve yeni arapça, farsça ve türkçe lûgat kitaplarında izah edilen türlü türlü mânaları ve bu kökten gelen arzuhâl (*'arż-i ḥāl*), ariza (*'arīża*; Ḫvārizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm*, nşr. van Vloten, 1895, s. 55—58), mâruza (*ma'rūża*) ve arz tezkeresi gibi kelimeler hakkında izahat verecek değiliz. Burada yalnız bu kelimeyi, islâm idare teşkilâtında daha Abbâsîler zamanından beri kullanılan bir ıstılah olarak, tetkike çalışacağız. Arz kelimesi, ıstılah olarak, muayyen zamanlarda askerin teftişi, daha doğrusu geçit resmi esnasındaki umumî yoklama ve aynı zamanda geçit resmi manâlarını ifade eder. Farsça metinlerde geçen bu kelimeden yapılan *'arżgāh* (teftiş ve geçit merasiminin yapıldığı saha), *'arżnāma* (bu merasimi tasvir eden yazı, risâle) gibi, mürekkep kelimelere de tesadüf olunur. Senenin muayyen zamanlarında, hem askere tahsisatını dağıtmak, hem de ordu defterlerini ve askerin techizatı ve levazımını teftiş eylemek maksadı ile, bir geçit resmi tarzında yapılan bu merasim, islâm devletlerine — sâir bir çok mümâsil merasim gibi — Sâsânîlerden geçmiştir. Mamafih eserini XII. asrın ilk yıllarında yazan bir islâm müellifi, kendi zamanında *dīvān-i 'arż* adını taşıyan ordu divanının iptida Keyâniyân sülâlesinden Lohrâsp tarafından tertip edildiği hakkındaki rivâyeti de kaydetmektedir (İbn al-Balḫī, *Fārsnāma*, nşr. G. le Strange ve R. A. Nicholson, *GMNS*, 1921, I, 48).

Abbâsîlerde, daha ilk asırlardan başlayarak, bir *dīvān al-'arż* vardı ki, ordu mensuplarının defterlerini tutar, tahsisatlarını dağıtırdı (Ṭabarī, Index, s. CCCLVII). Abbâsîlerde asker işlerine bakan bu divana *dīvān al-cayş* ismi de verildiği, bu divanın muhtelif şûbeleri olduğu, hassa askeri ile vilâyetlerden gönderilen askerî kıt'alara âit muamelelerin hususî idareler tarafından yapıldığı mâlûmdur (bk. A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922, idare teşkilâtı bahsinde). Bu dâirenin başında bulunan büyük âmire, *ṣāḥib dīvān al-'arż* veya *ṣāḥib dīvān al-cayş* denirdi. Bu teşkilâtın ve bu ıstılahın Abbâsîlerden Mısır'a ve oradan şimâlî Afrika müslüman devletlerine geçtiği mâlûmdur (bk. Gaudefroy-Demombynes, *Masālik al-abṣār, L'Afrique moins l'Egypte*, Paris, 1927, XLI, 205). Bu teşkilâtı ve bu unvanı Endülüs Emevîlerinde de görmekteyiz. *Ṣāḥib al-'arż* veya *'āriz* unvanını taşıyan bu büyük memur, ordunun maaş ve levazım işleri ile meşgûl oluyordu; X. asır sonunda, esasen magribli olup, Endülüs ordusunda hizmet eden askerlerin işleri ile meşgûl olan ve yine aynı unvanı taşıyan diğer bir memurun daha mevcut olduğunu biliyoruz; bu teşkilât, İspanya'daki hıristiyan devletleri tarafından da taklit edilmiş ve bunun başındaki memura da „mestre racional" unvanı verilmişti (Lévi-Provençal, *L'Espagne musulmane au Xème siècle*, Paris, 1932, s. 141 v.d.).

Abbâsîlerde *dīvān al-'arż* (ve *dīvān al-'arż al-cayş*) tâbirinin, moğulların Bagdad'ı istilâlarına kadar, devam ettiği tarihî kaynaklardan anlaşılmaktadır. 1208 (604)'de bu dâirenin başında bulunan Abū Ġālib Hibat Allāh azledilerek, yerine Camāl al-Dīn 'Alī b. 'Abd Allāh tâyin edilmişti (İbn al-Sā'ī, *al-Cāmi' al-muḫtaṣar*, Bagdad, 1934, IX, 228 v.d.); daha sonra al-Mustanṣir zamanında kadılıktan bu divanın başına getirilen bir âlimin 667 (1268)'de öldüğünü kaydeden İbn al-Fuvaṭī'nin ifadesi de bu-

nu te'yit etmektedir (*al-Ḥavādiṯ al-cāmi'a*, Bagdad, s. 362).

Abbâsîlerin şark memleketlerinde, yâni İran, Horasan, Mâverâünnehr sahalarında, kurulan islâm devletlerinde de bu idarî an'anenin devamını görüyoruz: Saffârî hükümdarı 'Amr b. al-Layṯ, ordusunun kuvvet ve intizamına büyük ehemmiyet verdiğinden, askerine üç ayda bir maaşlarını dağıtırken, çok sıkı bir teftiş yapardı. O gün davullar çalınarak, asker, atı, silâhı ve her türlü techizatı ile arzgâha toplanırdı. Ârız yere oturarak, askere dağıtılacak parayı önüne koyar, kâtibi ordu defterinde kayıtlı isimleri, rütbelerine göre, sırası ile okurdu. İsmi okunan asker, ârızın önüne gelir, eğer ârız teftişinden memnun kalmışsa, maaşını verirdi. Defterin başında, ordunun kumandanı sıfatı ile 'Amr b. Layṯ'in adı bulunduğundan, iptida o gelir ve ârızın teftişinden geçerdi. Onun ârızı Sahl b. Ḥamdān isminde biri idi (Gardīzī, *Kitāb zayn al-aḫbār*, nşr. M. Nāẓim, Berlin, 1928, s. 19). Bu teşkilâtın, Sâmânîler devrinde de — her hâlde daha muntazam bir tarzda — devamını görüyoruz: Barthold, Narşaḫī'ye dayanarak, Sâmânîlerin merkezî teşkilâtından bahsederken, Buhara'daki *dīvān-ı ṣāḥib-i şuraṭ* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilâtına medḫal*, İstanbul, 1941, s. 480'de, Barthold'un bu parçasının eksik bir tercümesinden yanlışlıkla *dīvān-ı ṣāḥib-i al-ṣavāriṭ* diye yazılmıştır)'ın Abbâsîlerde türk askerlerinin işlerine bakan divana muadil olduğunu ve bu divan âmirinin maiyetinde ordunun maaş defterlerini tutan ve maaş dağıtan bir ârız bulunduğunu söylüyor (*Turkestan down to the Mongol invasion*, *GMNS*, V, 230). Hakikaten Sâmânîler devrinde (306 = 918) de Buhara *ṣāḥib-i şuraṭ*'ı, Muḥammed b. Achad (Gardīzī, *ayn. esr.*, s. 27)'i ve emîr İsmā'īl'in *ṣāḥib-i şuraṭ*'ı, Ḥusayn b. al-'Alāhī (Narşaḫī, *Tārīḫ-i Buḫārā*, nşr. Ch. Schefer, s. 79)'yi bildiğimiz gibi, Semerkand'da da ayrı bir *ṣāḥib-i şuraṭ* bulunduğunu (*göst. yer.*, s. 78) öğreniyoruz; hattâ İsmā'īl, Buhara'ya giderken, yolları kesen bir takım serserilerin te'dibine bunu göndermişti. Emîr Naṣr zamanında iptida Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammed adlı bir ârıza tesadüf ediyoruz (Gardīzī, s. 23). Yineaynıkaynak, Nūḥ b. Naṣr'ın, Muḥammed b. Aḥmed al-Ḥākim'i vezir tâyin ettiği zaman, ordunun aylıklarını vermek vazifesini de ona verdiğini tasrih ediyor (*göst. yer.*, s. 32). Sâmânî devrinden bahseden muhtelif kaynaklar, vezir divanından sonra *dīvān-i ṣāḥib-i risālat* (*dīvān-i rasā'il* veya *dīvān-i inşā'*)'in ehemmiyetini gösterdiği gibi (*Tārīḫ-i Bayhaḳī*, tab. Tahran, s. 101), bu divanın ismi aynen Gaznevîlerde de devam ettiğinden, Barthold'un bu divana Sâmânîlerde *dīvān-ı 'amīd al-mulk* adı verildiğini söylemesi, sâdece Narşaḫī'nin daha muahhar devirlere âit hulâsasına dayanmaktadır. Sâmânîlerin idare an'anelerini devam ettiren Gaznevîlerde, dīvān-ı 'arżın başında bulunan büyük memurlardan bâzılarına 'amīd al-mulk lâkabı da verildiğinden [aş. bk.], Sâmânî ârızlarını dīvān-i ṣāḥib-i şuraṭa bağlı addetmekten ise, dīvān-i 'amīd al-mulk'ün divān-i 'arż vazifesini gördüğünü, daha doğrusu divan-ı arz sâhibine 'amīd al-mulk lâkabı verildiğini ve Narşaḫī'nin bu sebeple arz divanına dīvān-ı 'amīd al-mulk adını verdiğini kabûl etmek belki daha doğru olacaktır. Dīvān-i ṣāḥib-i şuraṭ ise, bütün islâm devletlerinde gördüğümüz şurta [b. bk.] vazifesi ile mükellef bir divan olmalıdır. Mamafih merkezî idaredeki dīvān-i 'arż sâhibinden başka, muhtelif merkezlerdeki askerî kuvvetlerin iaşe, techiz ve maaş işleri ile mükellef, daha küçük rütbedeki ârızlar da mevcut idi. Sâmânîlerde, tıpkı Safarîlerde gördüğümüz şekilde, askerî teftişler (*'arż*) icra edildiğini bildiğimiz gibi (Sa'īd Nafīsī, *Aḥvāl va aş'ār-i Rūdakī*, Tahran, 1310, I, 431; Gardīzī, s. 23), Sam'ānī'nin mühim bir fıkrası da Sâmânîlerde bu ârız vazifesinin mevcudiyetini, mâhiyet ve ehemmiyetini göstermekte ve 344 (955)'te ölen Abū Ṣāliḥ Muḥammed b. Muḥammed al-'Āriż adlı mühim bir şahsiyetten bahsetmektedir (*Kitāb al-ansāb*, *GMS*, 1912, XX, 378; Barthold, *Turkestan* adlı eserinin rusça ilk tabına zeyil olarak neşrettiği metinler kısmında, bu fıkrayı bir az kısaltarak almıştır, s. 62). Ch. Schefer'in Sâmânîler devrine âit telâkki ettiği *Żafarnāma* adlı eserde de, *vazīr*, *amīr-i dād*, *vakīl-i der*, *amīr ḥācib* ve *muşrif*'ten sonra *'āriż* ile *ṣāḥib-i barīd*'in mâlik olmaları lâzım gelen vasıflardan bahsedilmiş ve ârızın mükrim, halîm, iyi huylu, maiyetine karşı müşfik, devlet malını koruyucu, kibir, sefahat ve fuhuştan uzak olması lâzım geldiği tasrih olunmuştur (*Chrestomathie persane*, Paris, 1883, I, 20). Mamafih ben bu eserin bu devre değil, Selçukîler devrine, yâni hiç olmazsa XII. asra âit olduğu kanaatindeyim; çünkü zikrettiği bu memuriyet adlarından bâzıları, Sâmânîler devrinde mevcut değildir.

Bu teşkilât ve bu ârız tâbiri, idarî an'anelerini Abbâsîlerden alan Büveyhîlerde, daha ilk zamanlardan beri, mevcuttu: Ḥasan b. Buvayh'in ârızı 'Alī b. Ḳāsim al-'Āriż (Gardīzī, s. 45), ile Gaznevî müverrihi 'Utbī'ye göre, Faḫr al-Davla zamanında bu vazifeyi gören üstad Abū 'Alī 'Āriż (Narşaḫī, *Tārīḫ-i Ruḫārā*, s. 150; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda*, *GMS*, I, XIV, 387)'ı, bu hususta delil olarak, zikredebiliriz. Sâmânîlerin âsî sipehsâlârı Taş

öldüğü zaman, maiyetindeki askerlerden bir kısmı Faḫr al-Davla'nin hizmetine girmiş, bir kısmı da, kendilerini deftere kaydedip, tahsisatlarını tesbit edecek emîr-i ârızı beklemeğe lüzum görmeden, Horasan'a dönmüşlerdi. Bu izahat, Büveyhîlerde ârızlık vazifesinin ehemmiyetini ve mâhiyet itibariyle de daha evvelki islâm devletlerindekinden farksız olduğunu göstermeğe kâfidir.

İdare teşkilâtını esas itibariyle Sâmânîlerden alan Gaznevî devletine âit muhtelif kaynaklar, merkezî divanlar arasında *dīvān-ı 'arż*'ın da bulunduğunu ve bunun başındaki büyük memura *ṣāḥib-i dīvān-i 'arż* veya *'āriż* (*'āriż-i laşkar*, *'āriż-i sipāh*) denildiğini gösteriyor. Askerin tahsisat defterlerini tutmak, sulh ve harp zamanlarında levazım ve techizat, menzil meseleleri ile uğraşmak, ordunun vaziyetini ve mevcudunu muayyen zamanlarda teftiş etmek ve harpta ganimetleri taksim eylemek, ârızın başlıca vazifesi idi (Bayhaḳī ve 'Utbī gibi başlıca kaynaklara göre; bunlardan naklen: M. Nāẓim, *The life and times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge, 1931). Merkezî idarede bu vazifenin büyük bir ehemmiyeti olduğu ve bu işe hükümdarın itimadını kazanmış en liyakatli adamların tâyin edildiği anlaşılıyor (Bayhaḳī, tab. Tahran, s. 154). Memleketin askerî merkezlerinde, bu divana merbut muhtelif ârızlar bulunduğu gibi, sipehsâlârın, yâni ordu başkumandanının, emri altındaki ârız da (*ayn. esr.*, s. 124) yine ona tâbi idi. Bu devrin meşhur şâiri Farruḫī, Maḥmūd Ġaznavī'nin ârızı Ḫvâce Abū Bekr 'Alī b. Ḥasan Ḳohistānī ile Mas'ūd'un ârızı Ḫvāca Bū Sahl Ḥamdavī (*Tārīḫ-i Bayhaḳī*'de Ḥamdūnī şeklinde yazılışı yanlıştır) hakkında kasîdeler yazdığı gibi (*Dīvān-i Farruḫī-i Sīstānī*, nşr. 'Alī Ābān, Tahran, 1311, s. 171, 197, 319, 325), şâir Minūçihrī'nin de Maḥmūd'un son sâhib-i divan-i arzı Abū 'l-Ḳāsim Kaşīr (*Tārīḫ-i Bayhaḳī*, s. 2) hakkında medhiyesi mâlûmdur (Kazimirsky, *Menoutchehrî*, Paris, 1887, s. 349). Burada en ziyade dikkate çarpacak olan, Farruḫī'nin bu iki ârız hakkında da *'amīd al-mulk* lâkabını kullanmış olmasıdır. Gerek bunların, gerek yine Gaznevîler devrinde bu vazifede bulunan Abu 'l-Ḥasan Musāfir b. al-Ḥasan'ın arap dil ve edebiyatında büyük bir kudret sâhibi olmaları, ârızlık vazifesinin ehemmiyetini gösterebilir (Abū Manṣūr al-Ṯa'ālibī, *Kitāb tatummat al-yatīma*, Tahran, 1353, II, 60, 68, 73; bu müellif, gerek bunlar ve gerek Gaznevî devrinin sâir bir takım büyük icâli hakkında, *'amīd* lâkabını kullanmaktadır). Büyük suiistimâllere çok müsait olan bu mühim memuriyete, en itimada lâyık adamlar geçirilirdi.

Sâmânî ve Gaznevî teşkilâtını büyük mikyasta devam ettiren Selçukîlerde de ârızlara tesadüf ediyoruz. Niẓām al-Mulk, son zamanlarda lâkapların iptizâle uğradığından bahsederken, sonu „mulk" ile biten lâkapları taşıması câiz olan büyük memurlar arasında *vazīr*, *tuġrā'ī* ve *mustavfī*'den sonra, sultanın ârızını da zikrediyor (*Siyāsat-nāma*, tab. Tahran, 41. fasıl, s. 115, nşr. Schefer, 40. fasıl, s. 137). Yine bu devre âit tarihî kaynaklarda, divan-ı arzdan, ve *'āriż*, *'āriż al-cayş* unvanını taşıdıklarına göre, bu memuriyette bulunduğu anlaşılan bâzı adamlardan (msl. Melikşah devrinde Abu 'l-Riżā al-'Āriż ile onun yerine tâyin edilen Sadīd al-Mulk Abu 'l-Ma'ālī, Mas'ūd b. Muḥammed zamanında 'Ażud al-Dīn al-'Āriż v.s. gibi. Alp Arslan devrinde Sa'd al-Davla Gavhar Āyīn'in ârızlık vazifesinde bulunduğunu söyleyen İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osm. devleti teşkil. medḫal*, s. 48'de, *Rāvandī*'deki bir fıkrayı yanlış nakletmiştir; Bagdad şihnesi olan bu zat, Alp Arslan Bagdad'da orduyu teftiş ederken, maiyetindeki kuvvetleri ona arzetmişti. Yoksa Sa'd al-Davla hiç bir zaman ârızlık vazifesinde bulunmamıştır) bahsedilmektedir (Bondārī, Th. Houtsma tarafından neşredilen selçuk tarihine âit metinler, II, 94, 214; Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, *GMNS*, II, 136). Daha evvelki islâm devletlerinde olduğu gibi, Selçukîlerde de, merkezî idaredeki divan-ı arzın başında bulunan *'āriż-i sulṭān*'dan başka, onun maiyetinde olmak üzere, gerek arz divanında ve gerek büyük askerî merkezlerde, ayrıca ârızlar bulunduğu görülmektedir. Mamafih teşrifat bakımından, arz divanının, meselâ Gaznevîler devrindeki, ehemmiyetini kaybettiği, diğer divanlardan ekserisinin ona tekaddüm etmesi ile de anlaşılıyor (Bondārī, *ayn. esr.*, s. 100). Bu teşkilâtın ve bu ıstılahların, yine bu şekilde Anadolu Selçukîlerinde de devam ettiği ve ârızlara *'āriż al-cayş* unvanı da verildiği, İbn Bībī ve Ḳalḳaşandī gibi kaynaklarda görülmektedir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *ayn. esr.*, s. 105).

Büyük selçuk imparatorluğunun bir istitalesi olmak bakımından, onun idare an'anelerini devam ettiren Ḫvārizmşahlar devletinde, arz divanı ve bunun başında ârız ile maiyetinde — gerek merkezde ve gerek mühim askerî kuvvetlerin buluduğu yerlerde — kâtib mâhiyetinde ârızlar mevcut idi: sultan Töküş zamanında Ḥamīd al-Dīn 'Āriż (Cuvaynī, *Tārīḫ-i cihanguşāy*, II, 45)'ı bildiğimiz gibi, son hükümdar Calāl al-Dīn zamanında da, vezirden sonra, *mustavfī*, *muşrif* ve *'āriż* merkezî idarenin en mühim rükünleri idi (Muḥammed al-Nasavī, *Sīrat al-sulṭān Calāl al-Dīn*, arapça metin, nşr. O. Houdas, Paris, 1891, s. 190; frns. trc. s. 316).

Ordunun idarî ve mâlî bütün işlerine ve askerî ıktâlara, Selçukîlerde olduğu gibi, Ḫvârizmşahlarda da arz divanı bakıyordu. Bu devre âit resmî vesikalar bunu çok sarih surette göstermekteir (Bahā' al-Dīn Muḥammed b. Mu'ayyad Bağdādī, *al-Tavassul ilā a'l-tarassul*, nşr. Bahmanyār, Tahran, 1315, s. 91—98, 119). İlhanîler devletinde, Ġazan Ḫān'ın yaptığı idarî ve mâlî büyük ıslahat esnasında, bilhassa askerî ıktâların tanzim ve tertibi için, tâyin edilen bitikçilere [b. bk.] İran'da, asırlardan beri devam eden bürokratik an'anenin tesiri ile, ârız unvanı verildiğini görüyoruz; bunların vazifesi, Ġazan tarafından konulan kanunlara göre, ıktâların tanzim ve tesbiti ve her yıl bunların teftişi idi; yapılan defterlerden bir nushası büyük divana yâni devlet merkezine gönderilerek, Ġazan'ın büyük bir ehemmiyetle tesis ettiği devlet arşivine konulacak, bir nushası alâkalı Hezâre [b. bk.] emîrlerine, yâni moğul kumandanlarına, verilecekti (Raşīd al-Dīn, *Tārīḫ-i mubārak-i Ġāzānī*, nşr. Karl Jahn, *GMNS*, XIV, London, 1940, s. 307 v.d.).

Hindistan'daki türk sülâlelerinde de arz divanının mevcudiyetini görüyoruz: Ġiyāṯ al-Dīn Balaban (1265—1287) zamanında, bu divana *dīvān-i arż* ve *vazārat-i 'arż* adı veriliyordu. Askerî ıktâların defterlerini tutmak ve ıktâ sâhiplerinin harplere iştirâk edip etmediklerini teftiş etmek gibi, suiistimâle çok müsait işlere bakmakla mükellef olan bu divanın işlerini, Balaban doğrudan doğruya murakabe ve tanzim ediyordu (Żiyā' al-Dīn Baranī, *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī*, s. 24, 60—64); sultan 'Alā' al-Dīn Ḫalacī [b. bk.] zamanında bu divanın başındaki memura, *'arż-i mamālik* (yâni *ṣāḥib-i 'arż-i mamālik*) veya *nā'ib-i 'arż* yahut *'āriż-i laşkar* unvanı veriliyordu (*ayn. esr.*, s. 240). Ḳuṭb al-Dīn (1316—1320) zamanında, devletin bütün teşkilâtı gibi, divan-ı arz işleri de tamamiyle bozulmuştu (*ayn. esr.*, s. 384). Ġiyāş al-Dīn Tuğluḳ Şāh (1320—1325) zamanında, bu divanın başında Malik Bahā' al-Dīn bulunuyordu (*ayn. esr.*, s. 423). Muḥammed b. Tuğluḳ Şāh (1325—1351)'ın, bu divana büyük bir ehemmiyet verdiğini, hattâ vezirini bu divan işlerine müdahaleden menettiğini biliyoruz ('Afīf, *Tārīḫ-i Fīrūzşāhī*, Calcutta, *Bibl. Indica*, 1890, s. 278). İbn Baṭūṭa'nın yine bu devirde Dehli sultanlığında mevcudiyetinden bahsettiği *malik al-'arż* unvanı da, bu devlette büyük emîrlere *m a l i k* lâkabı verildiği düşünülürse, ifademizi te'yit etmektedir (*Voyages d'Ibn Batoutah*, Paris, 1855, III, 44). Kaynakların sarih ifadesi, bu teşkilâtın daha evvelki islâm devletlerindekinden hemen tamamiyle farksız olduğunu ve aynı vazifeleri gördüğünü, açıkça göstermektedir (İshwari Prarad, ilk cildi 1936'da Allāhābād'da çıkan, *A History of the Qaraunah Turks in India* adlı eserinde (s. 65) *āriż-i laşkar*'i, yanlış olarak, „ordu kumandanı" diye tercüme etmektedir. Ağa Mahdī Ḥusayn de, *Le Gouvernemend du Dehli* (Paris, 1936, s. 41) adlı eserinde, bu teşkilâttan pek kısaca bahsederken, nisbeten daha doğru mâlûmat veriyorsa da, *'āriż*'a Balaban zamanında *'imād al-mulk* lâkabı verildiği ve *rawat-i 'arż* denildiği hakkındaki mutalâaları esassızdır. 'İmād a l - m u l k, Balaban devrindeki bir ârızın unvanıdır; nitekim 'Alā' al-Dīn'in ârızı da Ẓafer Ḫān unvanını taşıyordu. *Rawat-i 'arż* tâbirine gelince, bu, *vazārat-i 'arż* kelimesinin yanlış tertip edilmesinden doğan bir matbaa hatasıdır).

B i b l i y o g r a f y a: Şimdiye kadar hiç bir ciddî tetkike mevzu teşkil etmeyerek, sâdece bir kaç küçük notta (başlıca İbn Baṭūṭa'nın fransızca tercümesine (III, 458) ilâve edilen bir notta ve yine ondan istifade edilerek, Dozy'nin *Supplément aux dictionn. arabes*'inde) kısaca zikredilen bu ıstılah hakkındaki bütün kaynaklarımızı makale içinde ayrı ayrı göstermeği, okuyanların kontrol imkânını kolaylaştırmak için, daha doğru bulduk.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ARZACHEL. [Bk. İBN AL-ZARḲĀLA.]

ARZAN. [Bk. ERZEN.]

ARZAN AL-RŪM. [Bk. ERZURUM.]

'AṢĀ. [Bk. ASÂ.]

ASÂ. 'AṢĀ (A.), d e y n e k, s o p a. — Kur'an (VII, 104; XXVI, 31)'da zikredilen 'aṣā, Mūsā'nın asâsıdır; bu hikâye Tevrat (Hurûc, bab. 7, 8 v.dd.)'taki Hārūn'un asâsı hikâyesinin aynıdır. Allah ateş içinden tecellî ettiği zaman, Mūsā, asâsını yere atmak emrini alır ve burada da asâ yılana tahavvül eder (Kur'an XX, 18; XXVII 10; XXVIII, 31). Kızıldeniz'den geçerken, asânın mûcizesini göstermiş (sûre XXVI, 63) ve başka bir münasebetle de taştan su çıkarmış olduğu, Tevrat'ta olduğu gibi, Kur'an'da da zikredilmiştir (sûre II, 57).

Müfessirler ve müellifler kısmen isrâiliyata ilâveten, diğer tafsilât da zikretmişlerdir (krş. Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 162 v.dd.). Bunlardan yalnız şu fıkrayı zikretmekle iktifa edeceğiz: Mūsā'nın asâsı, cennetteki mersin ağacından veyahut 10 endâze boyunda bir böğürtlen dalından idi. Bu asâ Âdem tarafından cennetten getirilmiş ve Âdem'den sonra, Mūsā'nın kaynatası Jethro'ya kadar, bütün isrâil peygamberler bu asâyı birbirlerine miras bırakmışlardır. — Diğer bir rivâyete göre, asâyı Jethro'ya bir melek emanet etmiştir. — Mūsā bunu kaynatasından almıştır.

Rivâyete göre, Mūsā'nın asâsı bir çok işlere yarıyordu: çatal tarafı karanlıkta parlar, yerden su fışkırtır ve suyu yine yere sokardı; yaprak açar ve meyve verirdi v.s. — Kezâ Sulaymān peygamberin de hiç bir vakit yanından ayırmadığı bir asâsı olduğu rivâyet edilir.

Cāḥiẓ, *Kitāb al-bayān va'l-tabyīn* (Kahire, 1311—1313, II, 49 v.dd.)'in ilâve ettiği bir kısımda, asânın eski araplar arasında ve hutbede ne şekilde kullanıldığını uzun uzadıya anlatır. Usāma b. Munḳiẕ de bir *Kitāb al-'aṣā* te'lif etmiştir. Krş. Dérenbourg, tercüme-i hâller metni neşri, s. 499 v.dd.; ayn. mll., *Mélanges orientaux*, s. 116.

Asânın dinî merasimdeki kullanılışı hakkında bk. 'ANAZA.

B i b l i y o g r a f y a: Mevzuubahs fıkralar hakkında Kur'an tefsirleri; Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1297), s. 167 v.dd.; Weil, *Bib. Leg. d. Muselm.*, s. 149; Grünbaum, *göst. yer.*

(A. J. WENSINCK.)

Gerek burada ve gerek 'ANAZA maddesinde verilen mâlûmata ilâve olarak, a s â n ı n hukukî bir timsâl, bir hâkimiyet alâmeti gibi, islâmlarda ve türklerde kullanılması meselesini de bir az aydınlatmak lâzımdır. Mâlûm olduğu üzere, C. H. Becker, islâmlardaki asâ yahut *ḳażīb* (veya onun daha kısası olan ve Peygamber tarafından kullanılan *'anaza* adlı harbe)'in menşe'ini, eski araplarda adlî salâhiyeti hâiz hâkim hatiplere mahsus bir alâmet olan asâdan aldığını meydana koymuş ve bunun yine Peygambere mahsus minber [b. bk.] ile beraber, islâmlarda, hilâfet timsâli olarak, kullanıldığını ve bu ikisine birden *'udayn* (*al-'ūdān*) adı verildiğini söylemişti (Farazdaḳ, bir beyitinde, hâtem (mühür), ile minber ve asânın halifenin alâmetleri olduğunu tasrih etmektedir; bk. *Dīvān*, nşr. Boucher, III, 154). Bir az aşağıda izah edileceği vecihle, müslümanlar bu hususta nasıl câhiliye an'anelerini devam ettirmişlerse, câhiliye araplarının da bir çok eski kavimlerde mevcut eski bir telâkkiye iştirâk ettikleri göze çarpmaktadır.

Bugün hemen umumiyetle kabûl edildiği gibi, asânın iptida dinî-sihrî, daha sonra siyasî veya adlî bir kudret ve salâhiyet timsâli olarak kullanılması, gâliba eski Mısır'da yaşamış ve oradan yakın şark memleketlerine, sonra da eski yunanlılara ve romalılara geçmiştir: Homer'in tasvir ettiği Achaia reislerinin birer asâları vardır ki, yalnız askerî hâkimiyetlerinin değil, adâlet icra etmek, yâni hâkimlik yapmak, salâhiyetlerinin de timsâlidir (R. Dareste, *Etudes, de l'histoire du droit*, Paris, 1920, II, 1—11). Eski vazolar üzerindeki mâbûd resimleri, bunların da asâları olduğunu gösteriyor. Hâkimiyetin, eski kavimlerin müşterek telâkkilerine göre, ilâhî bir menşe'den geldiği de düşünülünce, iptida mâbûdlara mahsus olan asânın, sonradan onun muhtelif kuvvetlerinin ve tecellîlerinin mümessili olanlara (msl. râhip, kâhin, hâkim, peygamber, hükümdar) intikâl edeceği kolaylıkla anlaşılır. Esasen dinî veya hukukî senboller, başlangıçta, her hangi bir kudret ve salâhiyetin yalnız haricî bir tezahürü, maddî bir görünüşü mâhiyetinde olmayıp, başlı başına onu teşkil eden ve ona meşrû'iyet veren şeylerdir; onlara kim sâhip olursa, kudret doğrudan doğruya onun eline geçer ve işte bu senbollerin tetkikindeki lüzûm ve ehemmiyet de başlıca bundan dolayıdır. Romalılarda asâ, bir çok mâbûdlara ve bilhassa Jupiter'e mahsus, bir timsâldir. Bu, çok defa başında mücessem bir kartal tasviri bulunan, fil dişi bir asâdır. İlk Roma kıraallarının, Tarquinius Priscus'tan evvel, böyle kartal başlı asâ taşıyıp taşımadıkları bilinmiyor. İmparatorlar da bunları taşırlardı. Sonraları asâ konsullara mahsus alâmetler arasına da girmişti. Asânın cermen hukukundaki senbolik mânasını ve garbî Germanya'da kazâ'î kuvvetin bir timsâli gibi telâkki olunduğu, İskit hükümdarlarının — kendilerine doğrudan doğruya tanrı tarafından gönderilmiş gibi telâkki edilen — muhtelif hâkimiyet alâmetleri arasında asânın da bulunduğu (bk. Heredote'tan naklen, J. G. Frazer, *Les Origines magiques de la royaunte*, Paris, 1920, s. 134; M. Rostovtzeff, *Tableaux de la vie antique*, Paris, 1936, s. 38, 44) düşünülürse, bunun mâhiyeti ve şumûlü daha iyi anlaşılır.

İşte bu kısa izahat, islâmiyetten evvelki arap kabîlelerinde ve daha onlardan evvel ibrânîlerde mevcut asânın dinî-sihrî mâhiyetini ve menşeini anlatmağa kâfidir. Hārūn'un ve Mūsā'nın asâsı, Peygamberin anezesi de bunlardan farklı bir şey değildir. Emevîler zamanında Peygamberden kalan minber ve asânın Medine'den Şam'a nakli için sarfedilen gayretler (Ṭabarī, II, 92), bunların islâm ümmetinin başında bulunan hükümdar, yâni amīr al-mu'minīn, için ne kadar ehemmiyetli birer timsâl olduğunu ve Emevîlerin, bunlara sâhip olmak suretiyle, hâkimiyetlerine meşru'iyet vermek istediklerini göstermeğe kâfidir.

Yerini sonraları kılıca (bâzan harbeye) bırakan *'aṣā* yahut *ḳażīb*'in Emevîler, Abbâsîler ve Fatımîlerde, halifeye mahsus en mühim bir alâmet gibi telâkki edildiğini görüyoruz. Hişām b. 'Abd al-Malik, halife olur olmaz, Peygamberden kalmış olan mühür ile asâyı, resmî posta teşkilâtı vasıtasiyle, derhâl getirtmişti (G. Demombynes, *Le monde musulman et byzantin, Histoire du monde*, 1931, VII, 1. kısm., s. 220). Abbâsî halifeleri, alaylarında, Emevî-

taklit ederek, elinde harbe bulunan büyük bir memuru kendi önlerinde yürütürlerdi. Veliahtların yahut büyük emîrlerin alaylarında da bu usûle riâyet edilirdi. Halife al-Mutavakkil, Peygambere âit olan *'anaza*'yi ele geçirdikten sonra (İbn al-Aṯīr, VII, 32), alaya çıktıkça, önünde giden memura bunu taşıtıyordu. Fatımî halifeleri ise, alaylarında, hilâfet timsâli olan *ḳażîb*'i ellerinde taşıyorlardı. Elmas ve inci ile süslenmiş olan bu *ḳażîb*'in ı ṯ ṣ i b r (karış) uzunluğunda olduğunu Ḳalḳaşandī söyler. İbn Ḫaldūn, Peygambere âit olan hırka ile asâyı, Abbâsî halifelerinin başlıca hilâfet timsâli olarak gösteriyor ki, pek doğrudur; buna mukabil Fatımîlerde en mühim timsâlin ç e t r (veya *miẓalla* veyahut *ḳubba*) olduğunu G. Demombynes söylemektedir (bk. HIRKA ve ÇETR).

Gâliba doğrudan doğruya hilâfet timsâli olduğu için, Abbâsî ve Fatımî halifeliklerinde de gördüğümüz bu timsâle, böyle bir ruhanî kudrete mâlik olmak iddiasında bulunmayan diğer muasır islâm ve türk devletinde tesadüf etmiyoruz. Halifeliğe mahsus şiarlardan, yâni saltanat alâmetlerinden, bir çokları doğrudan doğruya halifeler tarafından „mulūk al-ṭavā'if" denilen ve içlerinde, meselâ selçuk sultanları gibi, kudretli imparatorlar da bulunan sâir islâm hükümdarlarına verildiği hâlde, hilâfet *ḳażîb*'inin yalnız halifelere münhasır bırakılması, bunun ehemmiyetini gösteren bir vâkıadır. Bagdad'da Abbâsî hazinesinde bulunan Peygambere âit *ḳażîb* ('anaza) ile hırkanın, sultan Sencer tarafından, al-Mustarşid bi 'llāh'tan alındığını, fakat sonra al-Muḳtafī zamanında iade olunarak, moğul istilâsına kadar, orada bulunduğunu Ḳalḳaşandī söylemektedir. Hakikaten, sâir islâm ve türk devletlerinde hâkimiyet ve saltanat timsâli olarak, tesadüf edilen türlü türlü şeyler arasında (msl. taht, tac, külâh, çetr, bayrak, kılıç, tıraz, nevbet, gâşiye v.s. gibi), asâdan hiç bahsedilmemektedir. Bagdad halifeliği moğullar tarafından kaldırıldıktan sonra da, islâm hükümdarlarında asâya rastlanmamaktadır; Mısır'ın fethinden ve Peygamberden kaldığı iddia olunan mukaddes emânetlerin İstanbul'a naklinden sonra bile, osmanlı padişahlarında böyle bir timsâle tesadüf olunmuyor.

İslâmiyetten evvel Asya türk devletlerinde, hükümdarlığa mahsus alâmetler arasında, asâdan hiç bahsedilmemektedir; esasen umûmiyetle uzak şark medeniyeti çevresinde ve bu kültürün en mühim ve eski mümessili olan çinlilerde buna rastlanmaması, bunun sebebini daha iyi izah edebilir. Gerçi Çin'de Han sülâlesi zamanında, Kin-vu adlı bir değnek taşıyan bir sınıf polis memûrları vardı. Hattâ Kotwicz, Orhun'daki bâzı mezar heykellerinde görülen asâların bunları temsil ettiğini zannetmişti (*Roc. Orient.*, IV, 259, 265). Kül-Tigin'in mâtem merasimine iştirâk için gönderilen çin heyetinin başındaki zâtın „Kin-vu generali" unvanını taşıması, onu böyle bir düşünceye sevketmişti. Hâlbuki Pelliot bunun doğru olmadığını, T'a n g sülâlesi zamanında, Kin-vu adının imparatorun has ordusuna mensup bir kıt'aya verildiğini söylüyor (*Neuf notes sur des questions d'Asie centrale T'oung Pao*, XXVI. s. 235). Yalnız bu devirde sefirlerin elinde *tsic* denilen bir nevi değnek (asâ) bulunduğunu ve bunun da sefaret heyetlerine mahsus bir alâmet olduğunu biliyoruz (*göst. yer.*). 740'ta Çin imparatoru, Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun'a, hizmetlerine mükâfat olarak, yeni bir unvan vermiş ve püsküller ile süslenmiş halkalı bir asâ göndermişti (Ed. Chavennes, *Notes additionnelles sur les Turcs occidentaux*, *T'oung Pao*, 2. ser., V, s. 62). Bunlardan anlaşılabildiğine göre, asâ Çin'de memûriyetlere tahsis edilen ve imparatora tâbî küçük hükümdara da, taltif maksadı ile, verilen bir alâmettir.

Müslüman türk devletlerinde de hükümdarın sarayında hizmet eden, merasimde ve alaylarda mühim bir mevkîleri olan d ü r - b ā s [b. bk.] adlı bir sınıf saray hademesinin ellerinde altın ve gümüşten asâlar bulunduğunu ve bu asâlara da aynı ismin verildiğini biliyoruz. Selçuk imparatorluğundan başlayarak, muhtelif türk devletlerinde, Cengiz ve Timur sülâlelerine mensup hanlıklarda, Hindistan'daki Halaç sultanlığında, d ü r - b āş, ç a v u ş, y a s a v u l, n a ḳ ī b [b. madd. bk.] gibi, türlü türlü isimler altında tesadüf ettiğimiz bu saray hademesinin ellerinde altın veya gümüş asâlar bulunması şart idi. Hükümdarlar veliahtlarına ve sülâleye mensup prenslere, ara sıra bâzı büyük emîrlere, hususî bir imtiyaz olarak, ma'iyetlerinde altın ve gümüş asâlı hademe kullanmak salâhiyetini verirlerdi (msl. bk. Molla 'Abd al-Bāḳī Nahāvandī, *Ma'āṯir-i Raḥīmī*, Calcutta, 1910, I, 125).

Asânın bunlardan başka eski türk ş a m a n (k a m) 'ları ve sonraki müslüman kırgız b a k s ı l a r ı (bk. *Revue des etudes islamique*, nr. 1, s. 67) tarafından da kullanıldığını ve bir nevi dinî-sihrî te'siri hâiz, mukaddes bir âlet hükmünde olduğunu görüyoruz. Ayrıca gezgici islâm derviş-dilencilerinin de eskiden beri ellerinde türlü şekillerde asâlar bulundurduklarını bilmekteyiz [bk. madd. APDAL, DERVİŞ ve KALENDER]. İran ve türk dervişlerinin bu âdetini, bir taraftan eski türk şemanizminin tesirine (bk. Fuad Köprülü, *Influence du Chamanisme turco-mongol sur les ordre mystiques musulmans*, İstanbul, 1929), diğer taraftan da yalnız uzak şarkta değil, orta Asya ve İran'da da kuvvetli izlerine

tesadüf edilen budizm nufuzuna bağlamak icap eder. Umumiyetle bilindiği gibi, budist dilencirahiplerinin kendilerine mahsus asâları vardır ki, budist edebiyatında, bunun mâhiyet ve ehemmiyetine âit, zengin mâlzemeye tesadüf olunur (Abel Remusat, *Foe Kouēki ou relation des royaumes bouddhiques*, Paris, 1836, s. 93).

B i b l i y o g r a f y a: Makale içinde gösterilenlerden başka, Müsā ve Hārūn'un asâları hakkında bk. D. Sidersky, *Les origines des legendes musulmanes dans le Coren et dans les vies des prophetes*, Paris, 1933, s. 78 v.dd. İslâmda minber ve asâ hakkında şimdilik en mükemmel tetkik olan C. H. Becker'in 'ANAZA maddesinde zikredilen makalesi, sonradan onun *Islamstudien* (Leipzig, 1924) adlı, iki ciltli makaleler mecmuasında ilk cildinde de ayrıca basılmıştır. Circī Zaydān, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, trc. Zeki Megâmiz, I, 114 ve V, 246, 250; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, Mısır tab., III, 274, 472.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

'AṢABA. [Bk. ASABE.]

ASABE. 'AṢABA, 'AṢABĀT (A.), lûgatta, bir adamın babası tarafından olan akrabasına denilir. Feraizde, asıl vârisler hisselerini aldıktan sonra, bâki kalan mikdarı alan kimseye denilir ki, bunların Kur'an'da sihâm-ı mefruzası yoktur. Bir de usûl ve furu'u olmadan vefat eden kimseye, akrabadan oldukları cihetle, vâris olanlara denilir. Krş. mad. MĪRĀṢ.

'AṢABİYA. [Bk. ASABİYET.]

ASABİYET. 'AṢABİYA (A.), araplarda islâmiyetten evvelki devirde, bir kimsenin *'aṣaba*'sini, yâni baba cihetinden akrabalarını yahut da umumiyetle kabîlesini, hâklı haksız, her meselede müdafaaya hazır olması ve kabîle efradının, gerek kendi mal ve mülklerini korumak ve gerek başkalarının mal ve mülklerini zaptetmek için, bir söz üzerine, derhâl birleşmesidir. Câhiliyet devri şairlerinde bâzan terennüm edilen bu asabiyet mefhumu (msl. al-Tabrīzī, *Şarḥ dīvān al-ḥamāsa*, nşr. G. Freytag, Bonnae, 1828, I, 7; Mısır tab., I, 9, Bul'anbar'in şiirinin 4. beyiti), en güzel ve veciz olarak, Candab b. al-'Anbar b. al-Tamīm'e isnat olunan bir mısrâda ifade edilmiştir: „kardeşiñe, ister zâlim, ister mazlûm olsun, yardım et" (bk. Maydānī, *Macma' al-amṯāl*, Tahran, 1290, s. 683 v.d.; *Farā'id al-la'āl fī macma' al-amṯāl*, Beyrut, 1311, II, 299).

Kur'an'da geçmeyen bu *aṣabîya* kelimesi, Cubayr b. Muṭ'im'den rivâyet edilen bir hadiste üç defa geçmektedir ki, bu hadîsin meâli şudur: „halkı bir asabiyet için toplanmağa davet eden, bir asabiyet için mukatele eden ve asabiyet uğrunda ölen bizden, yâni dinimizden, değildir" (bk. al-Munāvī, *Fayż al-ḳadīr şarḥ cāmi' al-ṣaġīr*, Kahire, 1356, V, 386). Bu hadîsi şerh edenler (msl. al-Munāvī), buradaki *'aṣabîya* kelimesine yalnız „zâlime muavenet" mânasını vermektedirler (krş. İbn al-Aṯīr, *al-Nihāya fī ġarīb al-ḥadīṯ*, Kahire, 1322, III, 114). Bunun sebebi şudur: başka bir hadise göre (bk. al-Munāvī, *ayn. esr.*, III, 58 v.d.), insan, kardeşine, zâlim ise, onu zulümden vazgeçirmek ve mazlûm ise, müdafaa etmek suretiyle yardım etmelidir. Binaenaleyh bu iki hadisteki zâhirî tezat, ancak *'aṣabîya* kelimesine böyle bir mâna verilerek, ortadan kaldırılmıştır. Birinci hadîsi sahih telâkki eden İbn Taymîya da, zâlimi zulümden alıkoyma ve mazlûma yardım etmenin aksine olarak, mutlak surette bir zümre veya bir kabîleyi himaye etmeği, câhiliyet devrine has ve binaenaleyh mezmûm addetmiştir. Bâzı muhaddisler ise, bu hadisi m u n ḳ a t i' addetmektedirler (bk. al-Munāvī, *göst. yer.*). Fakat Peygamberin, islâm dini etrafında daha geniş bir asabiyet dâiresi kurmak için, kabîleler etrafındaki küçük asabiyet dâirelerini kırmak istemiş olması çok muhtemeldir. Ne olursa olsun, akrabanın haklarını müdafaadan gayrı mânada olan asabiyet, islâmda iyi görülmemiş ve böylece asabiyet, şahitliğin adem-i kabûlü için bir sebep addedilmiştir (bk. İbrāhīm b. Sulaymān, *al-Fatāvī al-ḫayrīya li-naf' al-barrīya*, Bulak, 1300, II, 26).

İbn Ḫaldūn (*al-Muḳaddima*, I. kitap, II. fasl, Kahire, 1322, I, 101—111; Muḥammed Ṣāḥib, *Tercüme-i mukaddime-i İbn Ḫaldūn*, İstanbul, 1275, I, 238—257), asabiyetin mâhiyet ve tesiri ile meşgûl olmuş ve onu, tarihî hâdiselerin tekevvününde mühim rôl oynayan âmillerden biri olarak, kabûl etmiştir. İbn Ḫaldūn'a göre, insanlar arasında karşılıklı yardım, asıl ve nesebde iştirâkten veya onun yerine geçen bir sebepten hâsıl olur; çünkü bir insanın akrabasına yapılan zulüm, bizzat kendi nefsini tezlil eder. Binaenaleyh asabiyet tabiî ve cibillî bir hisse istinat etmektedir. Bu his karabet-i hükmiye ve sebebiye ile de hâsıl olabilir; msl. bir kimsenin azat ettiği köle, yahut kendine iltica etmiş bir şahıs hakkında olduğu gibi. Fakat asabiyet, bilhassa nesepteki iştirâke istinat ettiğinden, tabiîdir ki, nesebin karışmamış veya çok az karışmış olduğu bedevîler arasında daha çok muhafaza edilmiştir. Şehirlere gelince, gerek nesep ihtilâtlarının çokluğu ve gerekse hukukî ve inzibatî işlere bir hâkimin bakması sebebi ile, asabiyet azalmış veyahut hiç kalmamıştır (bk. *al-Muḳaddima*, s. 103; terc. s. 242). Bunun neticesi olarak, bedevîler ile göçebeler şehirlilerden daha harpçıdırlar. Bedevî

bir kabîle içinde en kuvvetli asabiyete sâhip olan âileden bir reis, diğer âilelere galebe ederek, onlara hâkim olur ve böylece daha fazla kuvvetleneceğinden, civarındaki kabîlelere tasallut eder. Onları itaatı altına alıp da, eline geçen nîmet ve servete kapılarak, zevk ve sefaya dalmazsa, sahası gittikçe genişleyeceğinden, büyük bir devlet teşkil edebilir. İbn Ḫaldûn, zamanına kadar şark tarihinde misâli sık sık görülen (arap, türk, moğul ve berberlerde olduğu gibi) göçebe kavimlerin büyük devletler kurması hâdisesini bu suretle izah etmek ister. Yine ona göre, peygamberlik işlerinde de asabiyetin büyük bir rôlü vardır. Zira insanlarda, yeni fikir ve itikatlara karşı, tabiî bir muhalefet ve mukavemet mevcut olduğundan, peygamber bunu kıracak kadar asabiyet ve kuvvet sâhibi bir kabîleden değilse, şüphesiz muvaffak olamayacaktır. Bundan dolayıdır ki, âdet-i ilâhiye, peygamber ve sultanların en şerefli kabîlelerden zuhûr etmek üzere, câri olmuştur (bk. İbn Ḫaldûn terc., I, 240).

Son zamanlarda, İbn Ḫaldûn'un asabiyet hakkındaki nazariyesi, T. Khemiri (*Der ʿAṣabîja-Begriff in der Muqaddima des Ibn Ḫaldun, Der Islâm*, 1936, XXIII, s. 163—188) tarafından, teferruatlı bir şekilde tahlil edilmiş ve bu mefhumun milliyetçilikten çok farklı olmadığı neticesine varılmıştır. Fakat daha evvel F. Gabrieli, *Il concetto della ʿaṣabiyyah nel pensiero storico di Ibn Khaldûn* (*Atti della Reale Academia della Sicenze di Torino*, 1930, LXV, 473—512) adlı makalesinde, bu iki mefhum arasında fark olduğunda ısrar etmiştir. Şu kadar var ki, bugünkü milliyet fikrini meydana çıkaran âmiller bir tarafa bırakılacak olursa, asabiyet ile bunun arasında kısmî bir münasebet bulmak belki mümkün olur.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, İbn Ḫaldûn'daki asabiyet fikri hakkında, şu eserlere bakılabilir: Dr. Kâmil Ayad, *Die Geschichts- und Gesellschaftslehre Ibn Ḫaldûns*, Stuttgart ve Berlin, 1930, s. 107—112, 175—182, 193; E. Rosenthal, *Ibn Khalduns Gedanken über den Staat*, München ve Berlin, 1932, s. 1 v.dd. Araplardaki, gerek câhiliyet ve gerekse Emevî ve Abbâsîler devrinde, asabiyet için bk. Circî Zaydân, *Târîḫ al-tamaddun al-islâmî* (Kahire, 1905) IV, 10—17, 54—58, 131—134. (AHMED ATEŞ.)

ASAD. [Bk. ESED.]

AS'AD. [Bk. ES'AD.]

ASAD AL-DAVLA. [Bk. ESEDÜDDEVLE.]

ASAD AL-DÎN. [Bk. ESEDÜDDİN.]

ASADĀBĀZ. [Bk. ESEDÂBÂD.]

ASADÎ. [Bk. ESEDÎ.]

ĀṢAF. [Bk. ÂSAF.]

ÂSAF. ĀṢAF B. BARAḪYĀ (ibrânîce Asaf b. Berekyah), gûya Süleyman peygamberin vezirinin ismi. Efsaneye göre, Süleyman'ın mûtemedi idi ve dâimâ yanında bulunurdu. Süleyman'ın zevcesi Carâda putperestliğe döndüğü zaman, Āṣaf, halka verdiği bir vaız ile, Allahın resûllerini ve bu meyanda, fakat münhasıran gençliğinde göstermiş olduğu meziyetler dolayısiyle, Süleyman'ı methetmiştir. Buna hiddetlenmiş olan Süleyman kendisinden sebebini sormuş ve o da, putprestliğin saraya idhâlinden dolayı, Süleyman'ı muaheze etmiştir. Bunun üzerine Süleyman, putperestliği ilga ve zevcesini tecziye ettiği gibi, kendisi de tövbe ve istiğfar eylemiştir.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 588 v.d.; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, s. 265, 270; Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 222. (A. J. WENSINCK.)

ÂSAF-CÂH. ĀṢAF-CĀH, Ḥaydarābād nizamının unvanı.

ÂSAF HAN. ĀṢAF-ḪĀN, türk-hind sarayına mensup bir çok zatların unvanıdır.

1. ĀṢAF ḪĀN MÎRZĀ CAʿFAR BEG B. MÎRZĀ BADÎʿ AL-ZAMĀN, Ḳazvîn'de doğdu ve 985 (1577)'te Hindistan'a geldi; amcası Mîrzā Ġiyāṯ al-Dîn'in ölümünden sonra, onu istihlâf ederek, *bahşigarî* mevkiine geçti ve Āṣaf Ḫān unvanını aldı (989 = 1581). [XVI. asır sonlarında, türk-hind imparatoru tarafından, elçilik ile İstanbul'a gönderildi]. Cihāngîr devrinde vezir nasbolundu ise de, şöhretini, bilhassa, edebî meziyetlerine medyundur. Şiirler yazdı ve büyük tarihî bir eser olan *Târîḫ-i alfî*'nin te'lifine iştirâk etti ve 1021 (1612)'de öldü.

Bibliyografya: al-Badāʾūnî, *Muntaḫab al-tavārîḫ*, III, 216 v.dd.; Elliott ve Dowson, *History of India*, V, 150 v.dd.

2. ABU'L-ḤASAN, vezir İʿtimâd al-Davla'nın oğlu olup, babasının ölümünden sonra (1030 = 1621), Cihāngîr tarafından vezir nasbolunan, Nûr Cihân [b. bk.]'ın kardeşidir Cihāngîr'in halefi Şâh Cihân, Āṣaf Ḫān'ın kızı Arcumand Bānū Begim [bk. MUMTĀZ MAḤALL]'i almıştı. Āṣaf Ḫān, îtibar ve serveti dolayısiyle, devletin en büyük şahsiyeti idi; 1051 (1641)'de öldü. Mezarı hâlâ Lâhor civarında, Şahdara'da bulunmaktadır.

AṢAR. [Bk. ESER.]

AṢĀṢ. [Bk. ESÂS.]

AṢFAR. [Bk. ASFAR.]

ASFAR. AṢFAR (A.), *sarı*; umumiyetle, *siyaha* mukabil, *açık renk* ifade eder. Vâkıa bâzı arap lûgatçileri ile şârihleri, *aṣfar*'ın *siyah* mânasına geldiğini de iddia etmişlerdir [bu madde hakkında bk. *Ḫizânat al-adab*, II, 465'teki münakaşalar; arapçada *aḍdâd* denilen ve her iki zıd mânayı aynı zamanda ifade eden kelimeler vardır. Bu *aṣfar* kelimesi de bu neviden olup, hem *sarı*, hem de *siyah* mânasına gelir]. Araplar, yunanlılara Banu 'l-aṣfar (müennesi Banāt al-aṣfar, bk. *Usd al-Ġāba*, I, 274,6) adını vermişlerdi ki, Ṭabarî (nşr. de Goeje, I, 357, 11; II, 554, 15), 'ye göre „kızıl saçlının oğlu" mânasına alınmıştır. Hadîste, arapların Banu 'l-aṣfar'a karşı muharebesinden ve payitahtları olan Ḳoṣṭanṭînîya'nin zaptından bahsolunur (*Musnad Aḥmed Ḥanbal*, II, 174). *Mulûk bani 'l-aṣfar* (*Aġānî*, 1. tab., VI, 95, 18), bilhassa Rûm hükümdarları mânasına gelir (bk. *ayn. esr.*, 98, 7; krş. Abū Tammām, *Dîvān*, tab. Beyrut, 18; ʿAmmūrîya muharebesinden sonra, al-Muʿtaṣim'e ithaf edilmiş bir kasîdede). sonra bu isim bilhassa İspanya'da, umumiyetle avrupalılara teşmil edilmiştir. *Târîḫ al-ṣufr* („İspanyol tarihi") tâbiri, böylece daha iyi anlaşılmaktadır; bu hususta diğer fikirlere de rastgelinir (bk. *ZDMG*, XXIII, 626, 637). Bir çok ensab âlimleri Aṣfar'ı Esau (Σωφάρ, *Tevrat* Tekvîn, 36, 11)'nun torunu ve Rūmîl'in babası (*Reʾūʾēl*, tekvîn, 36, 10), yâni rumların ecdadı kabûl etmişlerdir. Franz Erdmann (*ZDMG*, II, 237—241) tarafından da kabûl edilen Sacy'nin izahına göre (*Not. et Extr.*, IX, 437; *JA*, 3. ser., I, 94), Banu 'l-Aṣfar adı, aslında, harfiyen tercüme olarak, Flavienler sülâlesine verilmiş ve sonradan, garp kavimlerine teşmil olunmuştur. H. Lammens (*Au pays des Nosairis, Rev. de l'Or. chrétien*, Paris, 1900, s. 42, ayr. bsk.), nusayrîler [b. bk.] nezdindeki seyahati hakkında yazdığı eserde, onların rus çarını *malik al-aṣfar* teşmiye ettiklerini söylüyor. [Bu kelimenin, renk itibariyle, mâna ve mâhiyeti hakkında bk. RENK].

Bibliyografya: Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 268 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islâm*, II, 242; *ZDMG*, III, 363; *JA*, 10. ser., IX, 230; XII, 190.

(GOLDZIHER.)

ASFÎ. [Bk. SAFÎ.]

AṢḤĀB. [Bk. ESHÂB.]

ASIL. AṢL (A.), *kök*, cezir, temel, esas, prensip v.s. Aynı zamanda bir ıstılahtır. [Bk. USÛL.]

ÂSIM EFENDİ. ʿĀṢİM EFENDİ (MÜTERCİM), Seyid Ahmed Âsım Efendi (1755 ?—1820), Ayıntap şer'iye mahkemesi baş kâtipliğinde bulunan Seyid Mehmed Cenânî Efendi'nin oğlu olup, Ayıntap'ta doğdu. Ayıntap'ın tanınmış âlim ve şâirlerinden olan babası ile büyük babası, Husûlî Efendi, şehrin eski bir âilesine mensuptular. Maraş nâhiyelerinden Pazarcık ovasında medfun Şeyh Osman Semerkandî evlâdından olan bu âileden *Naẓm al-laʾâl* sâhibi Şeyh Ahmed Efendi de mârûftur (bk. Camāl al-Dîn, *Āyîna-i ẓurafâ'*, İstanbul, 1314, s. 65). Âsım'ın ne zaman doğduğunu, kat'î olarak, bilemiyoruz. Ebuzziya Tevfik 1169'da doğduğunu ve 1204'te İstanbul'a geldiği zaman, yaşının 30'u geçmiş bulunduğunu söylerse de, hiç bir me'haz göstermediğine göre, bunun bir tahminden ibaret olduğuna hükmolunabilir. Bu âile muhitinde yetişen Âsım, daha pek küçük iken, tahsile başladı. Ömer-zâde Hâfız ve Hacı Hasan-zâde Efendi'lerden başlangıç derslerini gördükten sonra, Ayıntap'ın en tanınmış bir âlimi olup, muhtelif eserleri bulunan Hoca Necib Abdullah Efendi'nin derslerinden istifade etti (bk. *göst. yer.*; *Osmanlı müellifleri*, III, 47); arap filolojisinde ve islâm ilimlerinde bilgisini genişletti. Edebî ilimleri ve fârisî edebiyatını babasında ve bir aralık Ayıntap'a gelmiş olan kilisli şâir Rûhî Mustafa Efendi'den öğrenmiş (*Osm. müellif.*, II, 194) ve böylece, yalnız türkçe değil, arapça ve farsça şiirler yazacak derecede kudret kazanmıştı. O asırda mühim bir ilim merkezi mahiyetini muhafaza eden Ayıntap âlimleri arasında hadîs ilminde şöhret kazanan Hacı Mehmed ve kardeşi Ahmed Efendi'lerden hadîs okudu.

Bir müddet mahkeme kâtipliğinde bulunduktan sonra, daha genç yaşında, âlim, şâir ve münşi sıfatı ile, muhitinde kazandığı şöhret yüzünden, memleket âyânının en nufuzlusu olup, Ayıntap mukataasına mutasarrıf olan Battal Paşa-zâde Seyid Mehmed Nuri Paşa'nın divan kâtibi oldu. 1203 (1788/1789) harbinde, merkezce istenilen 300 kişilik suvari kuvvetinin, onlara başbuğ nasbettiği silâhdarı Ahmed Ağa'nın ihaneti ve firarı yüzünden, dağılması üzerine, Bâbıâli'nin itimadını kaybeden Nuri Paşa, bir taraftan Ayıntap yeniçeri âmirlerinin, diğer taraftan Halep vâlisi divrikli Köse Mustafa Paşa ile Maraş ve Kilis mutasarrıfları Ömer ve Mahmud Paşa'ların çevirdikleri entrikalar neticesinde, idama mahkûm oldu. 1204 (1789/1790) yılında, bunlar tarafından sevkedilen 30.000 kişilik bir kuvvetin aylarca süren muhasarasından sonra, şehir halkı firara mecbûr oldu. Bu muhasara esnasında sıkıntılı zamanlar geçiren, hattâ bir defa bir kaç saat mağara gibi bir yerde saklanmağa mecbûr olan Âsım, önce âilesini şehirden kaçırdıktan sonra, kendisi de Ayıntap âlimlerinden 30—40 kişi ile birlikte, Kilis'e iltica etti. Dedelerinden kalan zengin kütüphanesi ve bütün eşyası mahvolduğu gibi, tarlalarının o seneki mahsûlü ve Halep tacirlerinden ağır faiz ile borç alarak, girişmiş olduğu 23.000 kuruşluk iltizamlar da üste gitti. Âsım, Nuri Paşa'nın, memleket zenginlerinden borç namı ile büyük

paralar alan zâlim bir adam olmakla beraber, âlim ve şâir olduğunu, hattâ bir takım te'lifleri bulunduğunu, Selim III. 'e karşı büyük bir hürmet beslediğini iddia etmekte ve bu Ayıntap vak'ası hakkında vak'anüvis Edib 'in verdiği mâlûmatı tenkit eylemektedir (Âsım, *Tarih*, II, 227—234). Edib 'in vak'ayı, Bâbıâli 'nin görüşüne göre tasvir ettiği düşünülürse, işin iç yüzünü yakından bilen Âsım 'ın meseleyi daha doğru ve daha hakikate yakın bir surette izah ve hikâye ettiğine hükmolunabilir.

Âsım, Kilis 'e geldikten sonra, evvelce Malatya 'ya kaçmış olan kardeşi ile âilesini oraya getirtti ve 8 ay kadar orada kaldı. Lâkin âile servetini kaybettikten başka, iltizam işlerinden dolayı, ağır bir borç yükü altına girmiş bulunuyordu. Alacaklıları kendisini mütemadiyen sıkıştırmakta idiler. Nihayet vaziyet bir az sâkinleştikten sonra, âilesini tekrar Ayıntap 'a yollamağa mecbûr olarak, kendisi de 1204 (1789/1790) 'te İstanbul 'a geldi. Hükümdara arzuhâl takdim ederek, bu suretle yoksulluğuna bir çare bulmak istedi ise de, bir türlü bu arzusuna nâil olamadı. Bu sırada yavaş yavaş İstanbul 'un ileri gelen âlim ve şâirleri ile tanıştı; kazasker Tatarcık Abdullah Efendi gibi, nufuzluca devlet adamlarının teveccühünü kazandı. İstanbul 'da oldukça sıkıntılı geçen bekleme yıllarından sonra, Âsım 'ın 1211 (1796) 'de, Tatarcık Abdullah Efendi 'nin delâleti ile, müderrislik ru'usu aldığını, muasırı ve memleketlisi şâir Aynî 'nin 15 beyitlik bir tarih manzûmesinden anlıyoruz (Aynî, *Divan*, s. 266). Bu taltifin, epeyce zamandan beri uğraştığı *Burhân-i ḳāṭi'* tercüm esinden bir kısmın hükümdara takdimi neticesinde olduğu anlaşılıyor; kendi ifadesine göre, bu tercümeyi Selim III. 'e bir vâsıta ile takdime muvaffak olunca, ilmi ve sanatı himayeden büyük bir zevk duyan hükümdar „sefaret, vekayi tahriri, nâmenüvislik" gibi, münasip bir vazifede kullanılmasını, ayrıca bir ev tedariki ile 300 kuruşluk bir maaş tahsisini irade etmiş ve hareket-i dahilden bir medrese ru'su tevcih ettirdiği gibi, âilesini İstanbul 'a getirtip, burada iyice yerleşmesi için, mühimce bir atıye de vermiştir (Âsım, *Tarih*, II, 216). Âsım 'ın böyle bir iltifata mazhar olmasını Tatarcık Abdullah Efendi 'nin himayesine isnad edebiliriz. Ancak bütün kaynaklarda ve tetkiklerde tekrar edilen bir yanlışlığı, daha doğrusu vuzuhsuzluğu, düzeltmek için, şunu söyleyelim ki, Âsım 'ın 1211 muharreminde (temmûz 1796) padişaha takdim ettirdiği *Burhân-i ḳāṭi'* tercümesi (bk. *Āyîna-i ẓurafā'* s. 66), eserin tamamı değil, sâdece bir kısımıdır (Âsım, *Tarih*, I, 334 ve II, 216 'da, müphem olarak, sâdece *Burhân-i ḳāṭi' tercümesi* denilmekle iktifa edilmiştir). Çünkü Âsım bu eserinin mukaddimesinde, tercümeyi 1212 cemaziyelevveli gurresinde (22 teşrin I. 1797) bitirdiğini kaydettiği gibi, bu iş ile meşgûl iken, evinin yanması dolayısı ile, büyük bir teessür içinde bulunduğunu da söylemektedir. 1211 (1796/1797) 'de, hükümdarın teveccühü sâyesinde, maddî sıkıntısını az çok gideren, ev sâhibi olan Âsım, kaç yıldır uzakta bulunan âilesini İstanbul 'a getirtmeğe teşebbüs etti; lâkin o sırada Mısır vak'asının zuhûru ve umumî vaziyetin karışıklığı, Halep 'e kadar gelen âilesinin tekrar Ayıntap 'a dönmesine sebep oldu. Âsım 'ın padişah tarafından böyle bir iltifata mazhar olmasını çekemeyen bir takım ilmiye ricâli ve şeyhülislâm Şerif-zâde Ataullah Efendi, başka bir münhâl bulunmadığı bahanesi ile, İstanbul 'da ancak 50—60 kuruşluk küçük bir tahsisat bağladılar ve ayrıca da Rusçuk semtinde Pravadi kazasını — epey zamandan beri arpalık olarak tevcih edilmediği hâlde — âdetâ Âsım ile eğlenmek ister gibi, ona arpalık olarak verdiler. Hâlbuki Pravadi, o devrin meşhur âyânından Trisnikli-oğlu 'nun nufuz dâiresinde olduğundan, Âsım 'ın kaza işlerini görmek için tâyin ettiği nâip oraya gidemedi ve zavallının bu arpalıktan hiç bir istifadesi olmadı. Âsım şeyhülislâmın bu düşmanca vaziyetini padişaha arzuhâl ile bildirmekten çekindiğini söylüyor. Bir taraftan garip ve kimsesiz olması, diğer taraftan o kadar lûtfunu gördüğü hükümdarı rahatsız etmemek endişesi, Âsım 'ın bu işte neden bu derece çekingen davrandığını anlatabilir. Mamafih padişah, her hâlde bu vaziyetten haber almış olacak ki, mütemadî ihsan ve atıyeler ile, onun maddî sıkıntıya düşmesine meydan vermiyordu. Hattâ mahallesinde çıkan yangında, 2 saat içinde evi yandığı zaman, yalnız canını kurtarabilen Âsım 'a mühimce bir para göndermişti (*ayn. esr.*, II, 217). Selim III. 'in hayatı müddetince, aldığı atıyeler sâyesinde, çoluk çocuğu ile beraber hiç bir sıkıntı çekmediğini ve ilmiye ricâline hiç bir suretle minnet etmediğini söyleyen Âsım, şeyhülislâm Ataullah Efendi ile o devrin ilmiye ricâline karşı beslediği beşerî düşmanlık hislerini, tarihinde, her vesile ile, izhardan çekinmemiş, onların bu hareketini cehâletin ilme karşı beslediği kin ve husûmete isnad etmiş, ulema sınıfı denilen bu resmî âlimler gürûhunun cehalet ve rezâletini, her vesile ile, teşhir ederek, bu sınıfın imparatorluğun inhitatındaki meş'um rolünü aydınlatmağa çalışmıştır. Âsım 'ın düşmanları arasında, Ataullah Efendi 'nin hocası, devrin meşhur âlimlerinden *Siyar-i kabîr* müterjimi ayıntaplı Hoca Münib Efendi de bulunuyor (*ayn. esr.*, I, 122 v.d., 287—297, 334—337; II, 72).

Âsım, her şeye rağmen, çalışmasına devam ediyordu. 1212 (1797) 'de *Burhân-i ḳāṭi'* tercümesini bitirdikten sonra, 1213 (1298) 'te, gençlere arapça öğretmek maksadı ile, Sünbül-zâde Vehbî 'nin tuhfesi tarzında, *Tuḥfa-i 'Āṣım* adlı manzûm bir eser yazarak, mukaddimesini Selim III. namına tanzim etti. Ayrıca Ragıb Paşa Hocası diye tanılan meşhur âlim halepli İbrahim Efendi 'nin, siyere âit, 63 beyitlik arapça manzûmesini, imparatorluğun o esnâda harp hâlinde bulunması sebebi ile, sür'atle tercüme ve şerhederek, dibacesini yine hükümdarın ismi ile tezyin ve bir arzuhâl ile takdim etti. O sırada fransızlar Mısır 'dan çıkarılmış ve yollar açılmış olduğundan, padişahtan, hem hacca gitmek, hem de dönüşte âilesini beraber getirmek için, müsaade alarak, Mısır 'da bir müddet kaldıktan sonra, Hicaz 'a gitti (1217 = 1802) ve Medine 'de eski hocası Necib Efendi ile görüşerek, onun teşviki ile, Fîrûz Âbâdî 'nin *Ḳāmūs* 'unu tercümeye niyet etti. Dönüşte, Şam ve Halep 'i ziyaret ederek, Ayıntap 'ta bir müddet kaldıktan sonra, âilesi ile İstanbul 'a geldi (*ayn. esr.*, I, 254 ve *Ḳāmūs* tercümesinin mukaddimesi; Cezzar Ahmed Paşa hakkında naklettiği şeyler ve Maraş 'ta Küçük Ali-oğlu Halil Paşa ile mülâkatı da bu seyahate âit olmalıdır; bk. II, 225 v.dd.).

Âilesi ile beraber İstanbul 'a yerleşen Âsım, Selim III.'in mütemadî ihsan ve atıyeleri sâyesinde, oldukça rahat bir hayat geçirmekte idi. Daha Medine 'de iken, karar verdiği *Ḳāmūs* tercümesine 1220 ramazanı gurresinde başladı. 1222 'de pek kısa bir zaman bulunduğu vak'anüvislikten istîfa eden 'Āmirî 'nin yerine, bu mühim vazifeye tâyin olundu (Hoca Neş'et şâkirtlerinden olup, şâir ve münşi olarak tanınan bu zat hakkında bk. Fatin, *Tezkire*, s. 279; *Āyîna-i ẓurafā'* s. 64). Vak'anüvislik tahsisatının, meşhur Vâsıf Efendi [b. bk.] zamanında, yılda 20.000 kuruşa çıkarıldığını biliyorsak da (Âsım, *Tarih*, I, 257), o zaman tahsisatlar şahsa göre değiştiğinden, Âsım 'ın bu vazifeden ne aldığını bilemiyoruz; ancak ölümüne kadar muhafaza ettiği bu vazife sâyesinde, Enverî, Edib, Nurî, Vâsıf, Pertev ve Âmir gibi, kendinden evvelki vak'anüvislerin yazdıkları vekayinameleri ve bir çok vesikaları görüp tetkik etmeğe muvaffak olmuş ve tarihini bu sâyede vücuda getirmiştir. Selim III. 'in hal'inden sonra, Âsım çok sıkıntılı günler geçirdi: Pravadi arpalığından hiç bir maddî istifadesi olmadığından, hükümdarın atıyeleri sâyesinde geçinebiliyordu; şimdi o da kesilmişti. O sırada dostlarından biri, hâline acıyarak, Pravadi 'ye mukabil, o aralık münhâl bulunan 150 kuruşluk bir kadılığın Âsım 'a verilmesi için, şeyhülislâm Ataullah Efendi 'ye ricada bulundu ise de, usûle uygun olmayan böyle bir işin yapılamayacağı cevabını aldı. Âsım, sonradan bu işi haber alınca, böyle faydasız bir tavassutta bulunan dostuna serzeniş ettiğini söylüyor (*ayn. esr.*, I, 337; II, 72). Mustafa IV. 'nın saltanatına tesadüf eden bu yıl zarfında bir defa ramazanda h u z û r dersinde bulunarak, ramazan harçlığına nâil olduğunu kendisinden öğreniyoruz (*ayn. esr.*, II, 114). Yine bu sene, İran 'dan dönen osmanlı elçisi Seyid Refi' Efendi ile beraber, İstanbul 'a gelen İran elçisi Ḫoy müftisi Ak İbrahim ile görüştü. Âsım 'ın, Seyid Refi' Efendi 'den naklen, rivâyetine göre, osmanlı diyarında âlim bulunmadığı iddiasında bulunan bu şi'î ahundu, Âsım 'ın Fîrûz Âbâdî 'nin *Ḳāmūs* 'unu tercüme ettiğini duyunca, buna bir türlü inanmamış ve İstanbul 'a gelince, şeyhülislâm ile mülâkatı esnasında, İstanbul âlimleri ile tanışmak istemişti; Ataullah Efendi, bâzı tanınmış âlimlere elçiyi ziyaret etmelerini teklif ettiği hâlde, hiç kimsebuna yanaşmayınca, Âsım 'ı çağırtarak, onu bu işe memûr etti. Âsım da, tercümesinin hazırlanmış olan 30 cüz kadar bir parçasını yanına alarak, Refi' Efendi ile beraber, elçinin ziyaretine gitti. Yanında bir şâir ve bir de müneccim getirmiş olan elçi, *Ḳāmūs* tercümesini okuyarak, büyük bir takdir ve hayret gösterdi; müneccim ve şâir de, Âsım 'ın nücûm ve edebiyattaki geniş mâlûmatına hayran kaldılar. Âsım, bu muvaffakiyetinden çok memnun olan Seyid Refi' Efendi 'nin, dışarı çıkınca, şükranını ifade için, bir kaç defa elini öptüğünü ve bu hâdiseyi bir çok meclislerde naklettiğini söylüyor. Bir kaç gün sonra, şeyhülislâm tarafından verilen ziyafette, İran elçisi, Âsım 'ın ilim ve fazlını methederek, kitap tabedilince bir nushasının, Bagdad vâlisi vasıtası ile, gönderilmesini rica eylemişti. Âsım, bir müddet sonra, Ataullah Efendi 'yi ziyaret ettiği sırada, elçinin bu takdirini ve ricasını onun ağzından duyduğunu kaydetmekte ve bütün bunlara rağmen, ne ondan ve ne de sâir meşihat ricâlinden, hiç bir yardım görmediğini hayret ve hiddet ile anlatmaktadır. Hakikaten Âsım bu sırada yalnız parasız değil, hâmisiz de kalmış, Selim III. mensuplarından sayıldığı için, fena görülmüş; o da bir taraftan kitaplarını yok pahasına satarak, bir taraftan da Halep ve Ayıntap tacirlerinden, ağır faizler ile borç alarak, korkunç bir ıstırap ve sefalet içinde yaşamıştır. Bütün bu maddî ve mânevî sıkıntılara katlanarak, *Ḳāmūs* tercümesine devam etmesi, iradesinin kuvvetini göstermeğe kâfidir (*ayn. esr.*, II, 125—128, 218).

Mahmud II. 'un cülûsu, Âsım için yeni bir ümit kaynağı oldu. Ataullah ve Münib Efendi 'ler

gibi, başlıca düşmanları sürülmüş, Selim devrinin adamları yeniden mevki kazanmıştı. Bu devirde hükümdar tarafından bilhassa takdir ve himaye edildiğini, tarihinde, muhtelif vesileler ile, tekrar etmektedir. Padişahtan muhtelif fırsatlarla atıyeler almış, müderrislikteki derecesi terfi edilerek, Süleymaniye müderrisliğine kadar yükselmiş, kendisine Selim devrinde yanan evinden „üç kat büyük“ bir ev verilmiş ve böylece çektiği mihnetler unutturulmuştur (*göst. yer.*). Âsım, 5 seneye yakın bir zaman mütemâdî çalıştığı *Ḳāmūs* tercümesini 15 zilkâde 1225 (13 kânun I. 1810)'te tamamlayarak, padişaha takdim etti. Şânî-zâde, bu tercümenin 1229 cemaziyelevvel başlarında, şeyhülislâm vasıtası ile, padişaha takdim edilerek, tabı ricasında bulunduğunu yazıyorsa da (Şânî-zâde, *Tarih*, II, 217), matbû *Ḳāmūs* tercümesinin mukaddimesindeki sarahat, bunun yanlışlığını gösteriyor. Şânî-zâde'nin bahsettiği hâdise, eserin tab'ı hususunda yapılmış bir müracaat olacaktır. Bu ricanın derhâl is'af olunarak, Seyid Abdürrahim Muhib Efendi'nin bu işe memur edildiğini, matbaada icap eden tâmir ve levazım tedarik olunarak, 1230—1233'te basılıp, meydana çıkarıldığını biliyoruz. Hükümdarın iradesi mucibince, her kütüphaneye birer matbû nusha verilmiş ve mütercim hattı ile olan yazma nusha da Hamidiye kütüphanesine konulmuştur. *Ḳāmūs*'un tab'ına başlanmadan bir az evvel, yâni 15 rebiülevvel 1229'da Âsım'a Selânik kadılığı gibi, mühim bir memûriyet verilmiş (Şânî-zâde, *Tarih*, II, 215; Cevdet, *Tarih*, X, 145; *Āyīna-i ẕarafā*'da ve ona istinad eden *Osmanlı müellifleri* v.s. eserlerde gösterilen 1230 tarihi yanlıştır) ve oradan mâzûlen İstanbul'a dönüşünde, 1235 saferinin 9. günü Üsküdar'daki evinde ölmüştür. Medfeni Üsküdar'da Karaca Ahmed'de Harmanlık'taki kabristandadır; mezar taşının kitâbesi iptida, vefat günü eksik olarak, *Osmanlı müelliflerinde*, sonra tam olarak, *Son asır türk şâirlerinde* neşredilmiştir (*Sicill-i osmanî*'de de vefatı günü 9 safer olarak kaydedilmiştir. *Son asır türk şâirleri*'ndeki kitâbe suretinde mevcut 5 saferin matbaa yanlışı alduğu anlaşılıyor). Bu hazîrede oğulları İsmail Nevres (ölm. 10 muharrem 1235) ve Hâmid (ölm. 2 zilhicce 1258; bu oğlu şâir idi, Fatîn, *Tezkire*. s. 58) Efendi'ler ile zevcesi Kerime Hanım (ölm. 25 muharrem 1259)'ın mezar kitâbeleri de mevcuttur. Âsım'ın oğullarını zikreden *Sicill-i osmanî* müellifi, İsmail Nevres'in 18 yaşında, müderris iken, vefat ettiğini söylüyor ki, kitâbesine nazaran, babasından daha evvel ölmüştür (Aynî, *Divan*'daki bir doğum tarihi, onun 1217'de doğduğunu göstererek, bunu te'yit ediyor; bk. s. 348). Çocuğuna, şiddetle tenkit ettiği ilmiye ricâlinin kötü âdetlerine uyarak, bu kadar çabuk müderris pâyesi tevcih ettirebilmesi, son zamanlarında kazandığı nufuz ve ehemmiyetin bir delilidir. Ebuzziya Tevfik'in „*Ḳāmūs tercümesi*'ni takdimden sonra da, ümit ettiği iltifatı göremediğinden ve maişetince çektiği güçlüklerden“ bahs etmesi ve düştüğü derin ye'se rağmen, *Siyar-i Ḥalabī* tercümesi ve *Amālī* şerhi gibi, mühim eserlerin telifinden geri durmadığını söylemesi (*Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*, son tabı, s. 98), yukarıdan beri verilen izahattan da anlaşılacağı vecihle, tamamiyle yanlış ve hakikate mugayirdir; Âsım, Mahmud II.'un cülûsundan bir kaç yıl sonra, bilhassa hayatının son senelerinde, o kadar özlediği refaha ve itibara kavuşmuştu. Necib Âsım 19 ramazan 1341 tarihli *İkdam* gazetesinde çıkan bir makalesinde, Âsım'ın evinin Toptaşı civarında bulunduğunu yazmıştı. Yine Ebuzziya'nın, Âsım'a âit olduğunu iddia ederek, neşrettiği resmin mevsuk olması da çok şüphelidir. Onun kısa boylu ve uzun sakallı bir adam olduğu hakkındaki rivâyetini kaydeden *Son asır türk şâirleri* müellifi, Ebuzziya'nın bu resim hakkında verdiği izahatı, pek haklı olarak, tenkit etmektedir. Biz de bu resmin uydurma olduğu ve hattâ şâir İzzet Molla'nın resmini takliden, sonradan yapıldığı kanaatindeyiz.

Hayatı hakkında, kendi eserlerinde çıkarabildiğimiz mâlûmat bir tarafa bırakılırsa, hakkında pek az bilgiye sâhip olduğumuz Âsım'ın, tabiat ve mizacını, ilmî ve edebî şahsiyetinin türlü cephelerini aydınlatmak, nisbeten, daha kolaydır. Muhtelif eserlerinin ve bilhassa tarihinin çok dikkat ile tetkiki sâyesinde, gerek karakterini, gerek fikir tarihindeki mevkiini, oldukça müsbet bir surette tâyin, edebiliriz. Eski islâm kültürünün canlı bulunduğu bir merkezde, türk-arap-fars dil ve edebiyatlarının âdetâ yan yana yaşadığı bir hudut mıntakasında yetişen Âsım, âile muhitinin de tesiri ile, daha pek genç yaşında arap ve acem dil ve lûgatinde geniş ve sağlam mâlûmat sâhibi oldu. Zeki, çalışkan, iradeli, öğrenmeğe ve öğretmeğe muhteris olduğu için, hadîs, kelâm ve fıkıh gibi, islâm ilimlerini de esaslı bir surette öğrendi. İstanbul'a gelerek, bu yabancı mücadele muhitinde, bin bir müşkül şartlar içinde, yaşamağa mecbûr olması, iradesini ve sa'yini büsbütün kuvvetlendirdi; *Burhān-i ḳāṭi'* ve *Ḳāmūs* tercümeleri gibi, uzun ve yorucu işleri muvaffakiyetle başarmasını, yalnız ilmî kudretinin değil, iradesinin büyüklüğü ile izah edebiliriz. Cevdet Paşa, ilmî kudret bakımından, hemşehrisi Münib Efendi'nin Âsım'a fâik olduğunu, fakat Âsım'ın, *Burhān* ve *Ḳāmūs* tercümeleri ile, memlekete daha büyük hizmet ettiğini söyler (*Son asır türk*

şâirleri, s. 71). Münib Efendi'nin bilhassa fıkıhta Âsım'a fâik olduğu kabûl olunabilir; fakat arap ve fars filolojilerine vukuf bakımından, bütün osmanlı edebiyatında Âsım eşsiz bir lûgatçidir; *Amālī* tercüme ve şerhi, kelâmdaki vukufuna bir delil olduğu gibi, *Siyar-i Ḥalabī* tercüme ve şerhi de islâm ilimlerine vukûfunu gösterirse de, bu bilgi şûbelerinde büyük bir ihatası olduğu aslâ iddia olunamaz; seleflerinden değil, muasırlarından bile bu hususta ona fâik olanlar yok değildi.

Âsım, haysiyetli, hattâ mağrûr bir adamdı; kendisini çekemeyen ilmiye ricâline müdahaneye aslâ yanaşmamış, kendisini ilmen onlardan dâimâ üstün görmüştür. Mütevekkil ve dindârdı; rüyalara inanıyor (Âsım, *Tarih*, II, 68) ve eserlerini yazmağa başlamadan evvel, mutlaka istihare ediyordu (bk. *Siyar-i Ḥalabī* ve *Ḳāmūs* trc., mukaddime). Belki de mutasavvıf bir âileye mensup olduğundan, tarikat erbabına karşı samimî bir itikat besliyor, kerametlere inanıyor (Âsım, *Tarih*, II, 341—343), kendi tâbirince „maẕinna-i kirām“ ile dâimâ münasebette bulunuyordu (Âsım, *Tarih*, II, 84); bundan dolayı hoca Münib ile şeyhülislâm Ataullah'ı „münkir, müteassıp, zâika-i rûhaniyeden mahrum“ sanmaktadır (*ayn. esr.*, s. 122). Mamafih bu sûfiyâne temayülü, Selim III. mukarriblerinden bâzılarını, sahte bir tasavvuf perdesi altında saklanmış dinsizler gibi, itham etmesine ve Şeyh Emin gibi, bâzı sahtekâr şeyhlerin şiddetle aleyhinde bulunmasına (*ayn. esr.*, II, 81 v.dd.) mâni olmaz. Ekser muasırları gibi, nücûm ahkâmına ve sihire inanmaktadır (Eyyüb'deki bir hâdise ile Ayıntap muhasarası esnasındaki bir hâdiseyi tamamiyle sihire atfediyor; *ayn. esr.*, I, 240—243, 347). O devir için tabiî ve umumî olan bu telâkkiden dolayı, Âsım'a safdillik isnadı doğru olmaz.

Burhān ve *Ḳāmūs* tercümeleri bir tarafa bırakacak olursa, Âsım'ın en mühim eseri, şüphesiz, t a r i h i d i r ve onu bir tarihçi sıfatı ile tetkik etmek, psikolojisini anlamak bakımından olduğu kadar, onun en orijinal — şimdiye kadar neden ise tamamiyle ihmâl olunmuş — bir cephesini ve asıl şahsiyetini anlamak bakımından da, birinci derecede mühimdir. Gerçi Âsım'ın tarihçiliği, vak'anüvisliğe tâyini dolayısı ile, vazifesi iktizası olarak, devletin muayyen yerlere âit resmî vakayinâmesini yazmak mecbûriyetinden doğmuştur. Fransızların Mısır istilâsına âit şeyh Abd al-Raḥmān Cabartī'nin yazmış olduğu arapça risâleyi türkçeye çevirmiş ise de, böyle basit bir tercümeden dolayı, Âsım'a müverrih sıfatını vermeğe imkân yoktur. Lâkin bıraktığı tarih, şekil ve muhteva bakımından, sâir vak'anüvis tarihlerini andırmakla ve msl. resmî tâyinleri, dâhilî ve hâricî vak'aları, bir takım yeni nizam ve kanunları, sefir ve murahhaslara verilen tâlimatnâmeleri, onların sefaret veya mükâleme mazbatalarını hulâsa tarzında ihtiva etmekle beraber, tıpkı hususî bir tarih gibi, şahsî düşüncelerini, tenkitlerini, görüp işittiklerini de ihtiva etmektedir ve işte Âsım tarihinin asıl orijinal ve kıymetli kısımları da bunlardır. Selefleri ve muasırları gibi, tarihi, siyasî ve ictimaî terbiye için, en büyük vasıta, en sağlam ibret ve tecrübe âleti gibi telâkki eden Âsım, yer yer eski vak'alar ile yeni hâdiseleri mukayese etmekte, imparatorluğun iç ve dış siyasetleri hakkında umumî mülâhazalar yürütmekte, zaman zaman zehirli bir hiciv yahut acı bir istihza derecesine çıkan kuvvetli tenkitlerde bulunmaktadır; üslûbu fazla külfetli ve tatsız olmakla beraber, bilhassa tenkidî parçalarda, zengin bir tasvir kudreti göze çarpmaktadır. Onu bu cihetten bir az Âlî'ye ve bir az da Naimâ'ya benzetmek kabildir.

Âsım'da tenkit fikri çok gâliptir. Fenalıklarını gördüğü düşmanlarına karşı, her vesile ile, husûmetini gösterdiği gibi (msl. Ataullah Efendi, Dürrî-zâde, bilhassa Hoca Münib'den bahsederken; II, 52, 112), iyiliğini gördüğü adamlardan da şükranla bahseder (msl. Tatarcık Abdullah Efendi hakkında; bk. I, 256, 272); lâkin bu şahsî hisler, bîtaraf tenkitlerde bulunmasını men'etmez (msl. meşhur İsmet Bey'i sevmediği hâlde, meziyetlerini ve irfanını teslim eder; I, 293—299); Selim III.'e karşı çok samimî bir sevgi ve saygı beslediği hâlde, zamanındaki yolsuzlukları ve tâkip edilen iç ve dış siyaseti şiddetle tenkitten çekinmez. Bir az aşağıda, tarihinin nasıl tertip edildiğini anlatırken, göstereceğimiz vecihle, Âsım, müsveddeleri üzerinde çok değişiklikler yapmış, onları toplarken, hattâ toplayıp bir cilt hâline getirdikten sonra da yeni yeni ilâveler ile tamamlamıştır. Vak'anüvis olunca, seleflerinden kalma bir çok vesikalar, müsveddeler eline geçmiş olmakla beraber (*Āyīna-i ẕarafā*', s. 64), Âsım bunları serbestçe kullanmış, müşahedeler ile tamamlamış veya tashih etmiştir. Âsım'ın şahıslar hakkındaki tenkitlerinde çok defa sokak dedikodularını nakletmesini tenkit eden Cevdet Paşa, msl. Tatarcık Abdullah Efendi'nin nefyi meselesi hakkındaki rivâyetinin (Âsım, *Tarih*, I, 257) bu kabilden olduğunu, bu işte Abdullah Efendi ile beraber olan ve nefyedilen Vâsıf'ın ifadesine dayanarak, anlatmaktadır (Cevdet, *Tarih*, VI, 135). Devlet adamları ve saray erkânı ile sıkı münasebetlerde bulunan Âsım, bu rivâyetleri çok defa muayyen bâzı şahıslardan naklen yazmakta, bâzan da, hiç bir isim zikretmeksizin, dillerde dolaştığını tesbit ile iktifa etmekte ol-

duğundan, bu hususta onu daha fazla tenkit haksızlık olur. Bu gibi rivâyetler, tarihî hakikate uygun olmasa bile, halk psikolojisini göstermek bakımından, tarihçi için çok dikkate lâyıktır. Âsım, Selim III. devrinin dâhilî ve hâricî siyasetini, devlet ve saray adamlarını, ilmiye ricâlini şiddetle tenkit eder. Bunlar, pek az istisna ile, kısa görüşlü, kendini beğenmiş, zevk ve sefahate, gösterişe bayılan, para toplamak için her vasıtayı meşrû gören, yabancı devletlerden para almaktan bile çekinmeyen kimselerdir; yapma bir tasavvuf perdesi altında gizlenen kâfir, zındık farmason makulesi adamlardır; fransız modasına, sathî yeniliklere ve bu modanın komisyoncusu olan rum beylerine tâbidirler. Nizam-ı cedîde irad bulmak için, halk üzerine yeniden yeniye ağır vergiler yükletilmesi, umumî bir hoşnutsuzluğu mûcip olmuştur (msl. Ayıntap mukataasının, 1206 yılına kadar 15.000 kuruş iken, tedricen 170.000 kuruşa çıktığını kaydediyor, II, 10.). Yeni ricâlin avrupakârı konaklar, yalılar, saraylar yaptırmaları, boğaziçi âlemleri ve sefahat hikâyeleri kulakları doldurmuştur. Rusların, fransızların propogandaları, fikirleri teşviş etmektedir. Rum beylerine ve tercümanlarına karşı saray ve Bâbıâlinin büyük bir emniyet göstermesi, devlet adamlarının budalalığı ve şımarıklığı, devlet sırlarının derhâl yabancı sefaretlere bildirilmesini intaç etmektedir. Mamafih Âsım yalnız bunları tenkit ile iktifa etmiyor; devletin âyân ve derebeyi makulesi türedilere ve zâlimlere ehemmiyet ve kıymet vermesinin aleyhinde olduğu gibi, yeniçeri zorbalarının, nizamını kaybetmiş olan sâir askerî sınıfların da aleyhindedir. Tresnikli-oğlu, Çapan-oğlu, Kara Osman-oğlu gibi, âyânın, hattâ Serezli İsmail Bey gibi, saltanata çok bağlı görünenlerin bile, iki yüzlü münafıklar olduğunu iddia eder. Ona göre, padişah, haydutluktan yetişme ayak takımı serserilerden âyân yapacak yerde, Cezzar Ahmed Paşa gibi, hakikaten saltanata bağlı, fakat vükelâ ve saray adamlarından müteneffir ve sâdık bendelerine istinat etmelidir (Âsım, *Tarih*, I, 377; II, 225 v.d.). Âsım, rum unsurunun Osmanlı imparatorluğu için meş'ûm ve tehlikeli bir unsur olduğunu, bir kısmının moskof ve bir kısmının da fransız tarafdarı bulunduğunu ve rum beylerinin Selim III.'in devrindeki nufuzlarını bilhassa tebârüz ettirmektedir (I, 114 v.d., 325; II, 4 v.dd.). Hâricî siyaset meselesinde, rusların emperyalist tasavvurlarına tamamiyle vakıftır ve bunu ehemmiyetle belirtmeğe muvaffak olmuştur. Fakat fransızların iki yüzlü siyasetleri ve Napoléon'un entrikaları onu çok sinirlendirdiğinden, fransız tarafdarlarının şiddetli aleyhinde bulunur; onları ahmaklık ile itham eder (I, 76, 175, 375 v.d.). Fransız ihtilâlini, beşerî ahlâka mugayir bir hareket gibi telâkki etmesi de, bu hususta müessir olmuştur. O devirlerde Avrupa'nın, medeniyet bakımından şarka, fâik olduğunu anlayarak, bu medeniyeti taklit ve iktibasa çalışmak zarûretini duyan münevverler, başta, Selim III. olmak üzere, epey çoğalmıştı; fakat bunların hakikî bir teceddüt ve avrupalılaşma yolunu, doğru ve sağlam olarak, görmediklerine şüphe yoktur. Âsım, esasında çok doğru olan bu fikrin yanlış tatbik edilmesini vesile ittihaz ederek, umumiyetle her türlü yeniliğin aleyhinde bulunuyor; islâm medeniyetinin garp medeniyetinden üstün olduğuna, frenklere hiç bir suretle benzememek lüzûmuna, dinî bir kanaat ile sâdık olduğu için, „din gayretinden mahrum ve akîdeleri çürük bâzı kısa akıllıların fransızca öğrenip konuşmalarını ve fransızları beğenmelerini" şiddetle tenkit ediyor; hattâ, fransız kültürünün İstanbul'daki bu inkişafından kuşkulanan „başka devletler elçilerinin de bunu hoş görmediklerini", iddiasına delil olarak, zikrediyor (I, 375). Nizâm-ı cedîdin aklen ve şer'an lüzûmuna kani olan (I, 354) ve aleyhdarlarına şiddetle hücum eden (I, 33), intizamı bozuk yeniçerilerin, tâlimden kaçınarak, başı boş hayvan gibi, kendi işleri ile uğraştıklarını söyleyen (I, 354), Rusya'nın garp medeniyeti çevresine girmekle nasıl kuvvetlendiğini pek iyi bilen (I, 265) Âsım'ın, garp medeniyeti meftunlarına karşı beslediği bu hissî taassup, şüphesiz, dinî düşüncelerden ileri gelmektedir. Osmanlı imparatorluğunun inhitat sebepleri hakkında, kitabının iki yerinde tekrarladığı, mutalâalardan (I, 32, 264), İbn Ḫaldûn'dan mülhem olduğu açıkça anlaşılan Na'îmâ'ya iştirâk etmekte, Avrupa devletlerinin muntazam ve muvazzaf ordu ihdası fikrini osmanlılardan aldığını, Avusturya mareşalı meşhur Montecucolli'nin eserine istinad ederek, söylüyor. Avrupa devletlerine karşı beslediği mutaassıbâne nefret o kadar şiddetlidir ki, Fransa, İngiltere ve Rusya'dan bahsederken, bunların „müslümanların düşman-ı vâhidi olup, ayrılıklarının ekanim-i selâseye benzediğini" iddia etmekte, bir hadîse dayanarak, „hıristiyanlardan yardım beklemenin şer'an câiz olmadığını" söylemekte (I, 91) ve bir âyete istinaden de, kâfirler ile siyasî ve askerî ittifaklar akdinin ancak felâket getireceğini samimiyetle anlatmaktadır (I, 238). Sağlam bir zekâya, doğru görüşlere ve kuvvetli bir tenkit kabiliyetine mâlik olan Âsım'ın, fransızca öğrenmeği bile hoş görmeyecek kadar, koyu bir taassuba saplanıp kalması, fikrî ve hissî terbiyesinin bir neticesi gibi telâkki olunabilir ve muhitine göre, hiç de aykırı sayılamaz. Bu münasebetle, Âsım'ın fransızca bildiği hakkında, iptida Ebüzziya Tevfik tarafından ileri sürülerek, sonraki müellifler tarafından tenkitsizce tekrarlanan hükmün ne kadar esassız olduğunu da ilâve edelim; sarayda toplanan çok hususî bir meclisin müzakerelerinin, Paris'ten gelen bir gazete vasıtasiyle öğrenildiği hakkında, Âsım tarihinde mevcut bir fıkra (II, 6) Ebüzziya'yı böyle bir iddiaya sevketmiş olmalıdır; onun „muasırları içinde fransızca bilen yok iken, Avrupa medeniyetine ve bilhassa vak'anüvislik dolayısiyle, politika meselelerine vukuf için, fransızca öğrendiği" (*Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*, s. 98; ayrıca bk. s. 102, not) iddiası, yanlış bir istidlâle dayanmaktadır. Âsım, eğer fransızca bilse idi, mutlaka bundan bahseder ve bilhassa fransızca öğrenenler aleyhinde bulunmazdı; bundan başka, bizzat Âsım'ın o zaman fransızca öğrenmenin moda olduğunu söylemesi ve muasırları arasında fransızca bilenlerin bulunması, Ebüzziya'yı tekzip etmektedir. Vak'anüvislerin değil, diplomatik münasebetleri idare eden reisülküttâbların, Avrupa'ya gönderilen sefirlerin, sulh akdine gönderilen murahhasların bile fransızca bilmedikleri ve bu lüzûmun henüz hissedilmediği bir devirde, Âsım'ın fransızca öğrenmesinde hiç bir zarûret yoktu. Esasen mütecessis ve tenkitçi bir mizaca mâlik olan Âsım, daha vak'anüvis olmadan evvel de sonra da, bu gibi Avrupa haberlerini almağa pek meraklı idi ve bu gibi haberler, sefaretlerin ve Bâbıâlinin fransızca bilen rum tercümanları vasıtasiyle, yayılıyordu. Ebüzziya'nın istidlâline esas olan hâdisenin, daha Âsım'ın vak'anüvisliğinden evveline âit olması da, Ebüzziya'nın yanlışlığını isbata kâfidir. Nitekim Montecucolli'den naklettiği parça, yabancı dil bildiğini değil, türkçeye tercüme edilmiş bir eser veya rapordan istifade ettiğini gösterdiği gibi, rus tarihi veya muasır Avrupa vaziyeti hakkındaki hulâsa ve mutalâaları da, vak'anüvis olmak dolayısiyle gördüğü, divan-ı humayun tercümanları raporlarına istinat etmektedir.

Tarih görüşlerini İbn Ḫaldûn ve Na'îmâ'dan alan Âsım, islâmî esaslara uygun bir devlet telâkkisi taşır: bütün kudret ve salâhiyet hükümdarda ve ona dayanan teşkilâtta toplanacak, fakat hükümdar, şeriat esaslarına tamamen uygun, şiddetli bir adâlet tatbik edecektir; şımarık saray adamlarına, türedilere, zorbalara, dalkavuklara ve rüşvetçilere aslâ yer verilmemeli, ilim ve irfana — resmî ve yalancı âlimlere değil — hürmet edilmeli, padişahasâdık eski âileler korunmalıdır. Osmanlı imparatorluğunun felâketleri, vükelâ ve ulema sınıflarının ahlâkî düşkünlüğünden ve değersizliğinden ileri gelmiştir. İslâm olmayan unsurlara ve avrupalılara aslâ güvenilmez. Onlara benzemeğe çalışmak, memleket için, meş'ûm neticeler verir. Sulh ve sükûn içinde geçen zengin bir hayat, islâm cemiyetinin esası olan cihat ve cengâverlik hislerini körleterek, israf ve sefahate yol açar. Osmanlı imparatorluğunun XVI. asırdan sonraki gerileyişi, bundan dolayıdır. İşte Âsım'ın tarih felsefesi. Na'îmâ'dan Cevdet Paşa'ya kadar gelen vak'anüvislerin, hattâ umumiyetle tarihçilerin en kıymetlisi ve en san'atkârı olan Âsım, tenkitçi görüşleri, devrinin ictimaî psikolojisini anlatan umumî tahlilleri, ferdiyetleri yahut vak'aları tasvir ederken, çizgi ve renklerinde bir az mubalâgalı olmakla beraber, çok canlı duran tabloları ile, osmanlı tarihçiliğinin nâdir simalarından biridir.

Âsım'ın lisanı ve üslûbu, ona âit meseleler arasında, edebiyatçılarımızı alâkalandırmış olan tek meseledir. Tanzimat devrinde, nesir dilinin sâdeleşmesi için, mücadele eden Namık Kemal ve Ziya Paşa, Âsım'ın *Burhân* ve *Ḳāmūs* tercümelerindeki üslûbunu yeni nesrin bir nümûnesi gibi telâkki etmişler ve onu, Âkif Paşa, ile beraber, tanzimat nesrinin ilk müjdecisi gibi göstermişlerdir. Ziya Paşa, meşhur şiir ve inşa makalesinde „bizim tabiî inşamız mütercim-i *Ḳāmūs*'un ittihaz ettiği şive-i kitâbettir" dediği gibi, Namık Kemal de Âsım ile Âkif Paşa'nın, belâgat hususunda, eslâfı unutturduklarını ve lisanımıza yeni bir çığır açılmak kabil olduğunu gösterdiklerini söylüyor (*Bahâr-ı dâniş*, mukaddime, İstanbul, 1303, s. 15). Namık Kemal, başka bir yazısında, en meşhur osmanlı nesircileri olarak, Veysî, Nergisî ve Âsım'ı göstermekle beraber (*Gayret* gazetesi, 13 haziran 1302, nr. 24), gerek onun, gerek Âkif Paşa'nın, „bilhassa en çok özendikleri yazılarında, İran eserlerine peyrevlik ettiklerini" de kabûl etmektedir. Ebüzziya Tevfik bu fikirlere iştirâk ederek, *Ḳāmūs* ve *Burhân* tercümelerindeki üslûbun „başlı başına bir lisan-ı beyân" olduğunu, tarihindeki ifadesinin rekiklikten ve ıstılâhperdazlıktan kurtulamamakla beraber, lezzetle okunduğunu tekrar ediyor (*Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*, s. 95 v.d.). Said Paşa da, Âsım tarihinin üslûbu hakkında, aşağı yukarı aynı şeyleri söylemekle beraber, Ziya ve Kemal derecesinde, ifrata gitmiyor (*Gazeteci lisanı*, İstanbul, 1327, s. 86). Sonraki muharrirler tarafından tenkitsizce tekrarlanarak, mektep kitaplarına kadar giren ve âdetâ edebî bir akîde hâlini alan bu görüşün yanlışlığı meydandadır. Osmanlı nesrinin asırlardan beri vücuda getirdiği binlerce mahsûlden haberi olmayan ve bu nesri sâdece, Veysî, Nergisî, Okçu-zâde gibi, bir kaç kişinin eserlerinden ibaret sanan

tanzimat devri edebiyatçıları, bu hususta, tamamiyle aldanmışlardır; kısa cümleler ile, sâde dil ile yazılmış resmî ve hususî yüzlerce eser ve tercüme meydanda dururken, Âsım'a böyle büyük bir rol isnadına aslâ imkân yoktur. Lûgat tercümelerinde oldukça sâde bir dil kullanılması zarurî idi ve daha evvelki osmanlı lûgatçileri de böyle yapmışlardır. Lâkin diğer eserlerinde, Âsım'ın lisanı fazla muğlak ve oyuncaklı, üslûbu da tatsız ve ağırdır. *Siyar-i Ḥalabî* tercümesi mukaddimesinde, bu eseri „her kesin anlayıp istifade edebileceği bir tarzda, Veysî ve Nabî tarzlarından farklı olarak" yazmak istediğini kaybettiği hâlde, buna muktedir olamamıştır.

Her hâlde nesir üslûbunun umumî tekâmülü üzerinde, Âsım'ın bir tesiri olduğu aslâ iddia edilemez ve tanzimatçıların bu hususta ki iddiaları, Âkif Paşa hakkındaki fikirleri gibi, edebî vakıalara tamamiyle aykırıdır. Mamafih Asım'ın, bilhassa *Tarih*'inde, ifadesinin ekseriyetle ağır ve tatsız olmasına rağmen, ara sıra çok canlı ve kuvvetli tasvirleri ve tabiî üslûbu ile, edebî nesrimize çok güzel sahifeler bıraktığı muhakkaktır. Şiirlerine gelince, o devirde şiir yazmak, umumî kültüre sâhip her kes için, âdetâ bir an'ane hükmünde olduğundan, onun da bu umumî âdete uyduğu ve ara sıra bâzı gazeller yazdığı ve tarihler söylediği görülüyor. Fakat bunlar, kemiyet bakımından, az olduğu gibi, san'at bakımından da, hiç bir hususiyet göstermediginden, edebî muhitlerde rağbet bulamamıştır. Ziya Paşa'nın *Harabât*'a, bir beyit ile, Ayıntap'tan İstanbul'a gelirken söylediği „olalım" redifli meşhur gazelini almakla iktifa (II, 82, 123) ve Kemal'in de onu „zâf-ı kariha" ile itham etmesi (*Gayret*; yk. bk.), bunu gösterebilir. Gerek manzûm *Tuhfe-i Âsım*'ı yazması, gerek türkçe, arapça ve farsça şiirler söylemesi, onun bir şâir değil, fakat kuvvetli bir lisancı olduğunu te'yit etmektedir.

E s e r l e r i: 1. *Tibyān-ı nāfi' dar tarcama-i burhān-ı kāṭi'*, Ḥusayn b. Ḥalaf Tabrîzî'nin meşhur lûgatinden tercümedir. Selim III.'ün emri ile yapılan ilk tabı, 23 rebiülevvel 1214'te, ikinci tabı, 1287'de İstanbul'dadır (bu tercüme hakkında bk. *Allgemeine Literaturzeitung*, 1821, s. 308 v.d.). 2. *al-Uḳyānūs al-basīṭ fī tarcamat al-ḳāmūs al-muḥīṭ*, Fîrûzâbâdî'nin meşhur *Ḳāmūs*'unun tercümesi. İlk defa Mahmud II.'un emri ile, üç cilt olarak, 1230, 1231 ve 1233 yıllarında, İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca bir İstanbul (1304) ve bir Mısır (1250) basması daha vardır. 3. *Tuḥfa-i 'Āṣım* (tab. Bûlâḳ, 1254), çocuklara arapça öğretmek için, *Tuḥfa-i Vahbî* tarzında yazılmış olan manzûm didaktik eser; yarısına kadar manisalı şâir Ahmed Esad tarafından şerh edilmiştir (bk. Faṭin, *Tezkire*, s. 14). 4. *Tarcama-i siyar al-Ḥalabî* (tab. Mısır, 1248). 5. *Marḥ al-ma'ālī fī şarḥ-i ḳaṣīdat al-amālī*, Sarāc al-Dîn 'Alî b. 'Osmān Üşî'nin, akâide âit, meşhûr kasîdesinin tercüme ve şerhidir. 6. *Muẓhir al-taḳdīs bi-ḥurūc-i ṭā'ifat al-fransīs*, 'Abd al-Raḥmān b. Ḥasan al-Cabartî'nin, Mısır'ın fransızlar tarafından işgâli esnasında, yazmış olduğu, ruznâme tarzında, eserin türkçeye tercümesidir. Eserin arapçası da Âsım'ın tercümesi de yazma hâlindedir; lâkin hekim-başı Behcet Efendi'nin diğer bir türkçe tercümesi ile Cardin'in, 1838'de Paris'te basılan muhtasar bir fransızca tercümesi vardır. 7. Ş i i r l e r. Âsım'ın şiirleri, ne kendisi ne de başkaları tarafından, bir divan şeklinde toplanmış değildir. *Son asır türk şâirleri*'ndeki bâzı gazellerin Bayezid umumî kütüphanesindeki 834 numaralı mecmuadan alındığını, müellif söylüyor. O devre âit başka mecmualarda da Âsım'ın manzûmelerine ara sıra rastlanmaktadır. 8. *İḥyā* tercümesi. Ġazālî'nin bu meşhur eserinin Âsım tarafından tercüme edildiğini, Hilmi Ziya Ülken (*Tanzimat* adlı makaleler mecmuası, İstanbul, 1940, s. 773), hiç bir mehaz göstermeden, söylemektedir. Âsım'a âit kaynak ve tetkiklerden hiç birinde böyle bir tercümeden bahsedildiğine rastlamadık. 9 *a*. T a r i h i n e âit müsveddeler, Necîb Âsım tarafından *Muverrih Âsım Efendi'nin metrûkât-ı tarihiyesinden bir kaç parça*, ismi altında (*TOEM*, VI, 553—592), bâzı müsveddeler neşredilmiştir ki, bunu müstakil bir eser saymak doğru değildir. İngilizlerin Çanakkale'den geçişlerinden Mustafa IV.'nın cülûsuna kadar vukua gelen bâzı hâdiseler hakkındaki notlardan ibaret olan bu müsveddede, bâzı meseleler hakkında mükerrer olarak ve bâzan da birbirini tamamlayacak şekilde yazılmış, bir takım şahıslar hakkında kullanılan şiddetli hattâ galiz tâbirler bir az hafifletilmiştir. Âsım'ın, tarihini vücuda getirmek için, nasıl çalıştığını göstermek bakımından, kendi el yazısı ile yazılmış olan bu müsveddelerin büyük ehemmiyeti vardır. *b*. Âsım, *Tarih* (İstanbul, iki cild), I, 334 s. II, 260 s. Basılış yılı yazılı olmayan bu eserin, Said Paşa'ya âit bir yazmaya istinaden, mısırlı Mustafa Fazıl Paşa tarafından yaptırıldığı, *Son asır türk şâirleri*'nde beyan olunmaktadır. İstanbul, Kabire ve Avrupa kütüphanelerindeki muhtelif yazmalarından bâzıları, F. Babinger'in adı aşağıda geçen eserinde, kütüphane kataloglarından naklen, zikredilmiştir. Mukaddimesiz, fena ve hatalı olan bu nesir ile, diğer yazmalar arasında, hattâ bütün yazmalar arasında, mühim farklar vardır. Cevdet Paşa'nın bu hususta verdiği izahat çok mühimdir. Cevdet Paşa, bu tarihin 1220

sonunda Muhip Efendi'nin Paris sefirliğine tâyininden Mahmud II.'un cülûsuna kadar olan vak'aları hâvi olduğunu zikrettikten sonra, nushaların pek farklı olduğunu söyleyerek, bunun sebebini de anlatır: — „Âsım Efendi, tarihini tebyiz ve takdim ettikten sonra, o aralık ölmüş bulunan büyüklerden, muğber olduğu bâzılarının kadh-ü zemmini iltizam ile, nezdindeki nushaya bir çok fıkralar ilâve eylemiştir. Muahharen bâzı zevat dahi bu fıkraların çoğunu tayy ile başkaca bir nusha meydana getirmişlerdir ve bir de kethüda Said Efendi tarihçesi (Selim III.'e âit olup, evveline Rusya çarı Petro zamanından başlayarak, mufassal bir mukaddime yazılmıştır) buna dercolunmakla, iki cilt olmak üzere, bir nusha meydana çıkmıştır ki, Said Efendi tarihçesinin mukaddimesi, tamamiyle ve pek az şey ilâvesi ile, buna mukaddime olmak üzere derc ile, cild-i evveli Sultan Selim'in intiha-i saltanatına kadar olup, cild-i sânisi dahi vak'a-i hal'-i Selim'den bed' ile devr-i Mahmud Hanî evâiline kadar gelir. Ondan sonra 12 sene zapt-ı vekayi eylemiş ise de, tertip ve tebyiz edemediğinden, zabıtnâmeleri halefi Şânî-zâde'ye devrolunmuştur" (Cevdet, *Tarih*, I, 10). Yukarıda bahsettiğimiz müsveddeler, Cevdet Paşa'nın bu mutalâalarını te'yit etmekte olduğu gibi, yine yukarıda zikrettiğimiz bâzı tekerrürler (Osmanlı devletinin inhitat sebepleri hakkında, iki yerde birbirinden pek az farkla tekrar edilen mutalâalar) de, basma nushanın itimada lâyık olmadığını göstermektedir.

B i b l i y o g r a f y a: *A*. K a y n a k l a r. Âsım'ın hayatını öğrenmek için, en mühim kaynak olan kendi eserlerine ilâve olarak, şu eserleri de zikredebiliriz: Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 266; Cemaleddin, *Āyīna-i ẓurafā'* (*Osmanlı tarih ve müverrihleri*; İstanbul, 1314), s. 65 v.dd.; Şânî-zâde, *Tarih*; Cevdet, *Tarih* ve 'Aynî, *Dîvān*.

B. T e t k i k l e r. Mehmed Süreyya, *Sicill-i osmanî* (İstanbul, 1311; çok muhtasardır), III; Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), I, 375 v.dd. (eserleri hakkında ilk defa toplu mâlûmat vermiştir); Ebüzziya Tevfik, *Nümûne-i edebiyat-ı osmaniye*, 6. tab., s. 95—98 (çok sathî ve yanlıştır); F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), s. 339 v.d. (çok sathî ve kıymetsizdir); İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son asır türk şairleri* (İstanbul, 1330), I, 66—72 (mevcut tetkiklerin en iyisidir); Şakir Sabri, *Gazi Antep büyükleri* (Gaziayıntap, 1934), s. 34—38 (osmanlı müelliflerinden mehaz gösterilmeden yapılmış fena bir intihalden ibarettir). Mekteplerde okutulan edebiyat kitaplarında, Ebüzziya'nın Âsım hakkındaki yanlış mâlûmatı ve mülâhazaları hemen aynen tekrar edilmektedir. Bunlara ilâve olarak, Babinger'de geçen şu iki yazıyı da zikredelim: *Schlechta-Wessehrd, OGNZ*, s. 10; A. D. Mordtmann, *Augsb. Allg. Zeitung*, 1875, nr. 180.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ASIR. 'AṢR (A.), z a m a n, v a k i t, bilhassa i k i n d i vakti. *Ṣalāt al-'aṣr* = i k i n d i namazı (bk. Th. W. Juynboll, *Handbuch des islām. Gesetzes*, fihrist); *Sūrat al-'aṣr*, Kur'an'ın CIII. sûresinin adı.

'ĀṢÎ. [Bk. ÂSÎ.]

'ĀṢÎ. [Bk. 'AMR B. AL-ĀṢ.]

ÂSÎ. AL-'ĀṢÎ, garp âleminde O r o n t e s (Oront), şimâlî Suriye'nin en mühim nehirlerinden biridir. Bu nehrin eski yunan devrindeki ismi, arap müellefatında al-Urunṭ ve al-Urund şeklinde muhafaza edilmiştir. Bu kelimenin, yunanca Axios ismi gibi, eski yerli bir isimden gelmiş olması muhtemeldir. al-'Āṣî'nin „ayaklanan, isyan eden" mânası, hiç bir şeye müstenit olmayan bir halk etimolojisinden ibaret olduğu gibi, al-Nahr al-maḳlūb = „fluvius inversus" ismi de, ihtimâl, muharrirlerin icadıdır.

'Āṣî nehri, Ba'albakk civarında, al-Biḳā' vâdisinin yukarı kısmında bulunan su bölümü hattının şimâlinden başlar; fakat bunu asıl besleyen menbâ, daha şimâlde, al-Hirmil yakınında, suyu bir kayadan ırmak kadar mebzûl çıkan ve umumiyetle Oront menbâı denilen bir kaynaktır. 'Āṣî nehri, Suriye çukurunu, Antakya civarına kadar tâkip eder ve bu sırada bir çok göl ve bataklıklardan (Ḳadas ve Fāmiya = Ḳal'at al-muẓîḳ gibi) geçer. Suriye'nin en mühim şehirlerinden olan Ḥimṣ (Hums) ve Ḥamāt, (Hama) bu nehir üzerindedir. Daha şimâlde, Suriye sahil dağlarının nihâî unsuru telâkki edilebilen Akra dağının (eski Casius Mons) şimâl ucunda, Amık ovası kenarında, 'Āṣî nehri birden bire şimâl istikametini terkederek, cenub-i garbîye döner ve burada şimâlden İslâhiye civarından gelen Karasu ve Ayıntap garbından gelen Afrin vâdilerinin suyu ile beslenen Amık [b. bk.] gölünün fazla suyunu alır; Antakya önünden geçerek, Amanus ve Akra dağları arasındaki boğaza girer ve Süveydiye (al-Suvaydîya) yakınında Akdeniz'e dökülür. Sahil burada düz ve tabiî limandan mahrumdur (kadim Seleucia ve al-Suvaydîya, sun'î limanlar idi). [Nehrin uzunluğu 400 km. kadardır. Aşağı mecrası, 1939 senesinden beri, Türkiye'ye âit bulunan Hatay vilâyeti topraklarından geçmektedir.]

B i b l i y o g r a f y a: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenf.), III, 588; Abu 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (nşr. Reinaud), s. 49; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s.

59 v.dd.; K. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 159—177, 995—1271; Wellhausen, *ZDMG*, LX, 245 v.d. (R. HARTMANN.)

'ĀṢİM. [Bk. ÂSIM.]

'ASÎR. [Bk. ASÎR.]

ASÎR. 'ASÎR, Arabistan'ın cenub-i garbîsinde Hicaz ile Yemen arasında bulunan dağlık bir memlekettir. 'Asīr ismi, aslında bir memleket ismi olmayıp, bir kabîlenin ismidir ki, bunların oturdukları yere cenubî Hicaz arapları Bilād 'Asīr yahut 'Ötābe Rūķe'lerin telâffuzlarına göre, Bilād 'Isīr, adını vermişlerdir. 'Isīr (mf. 'Isīrī) kabîlesi, haritalarda 'Asīr şeklinde gösterilen mıntakanın ancak cenup kısmında oturmaktadırlar. Kızıldeniz sâhilindeki büyük kabîleler gibi, 'Asīr'ler veya bunların bâzı grupları, karşı taraftaki Afrika sâhiline de yerleşmişlerdir (S. Littmann, *Lieder der Tigrē-Stämme*, IV B, 626, not). Orta çağın arap coğrafyacıları, bu isimde bir memleket zikretmeyerek, burasını kâh Hicaz'a, kâh Yemen'e âit gibi gösterirlerdi. Maamafih al-Hamdānī (nşr. Müller, s. 118) bu isimde, aslen yemenli olup, İsmā'īlī kabîlelerine ve bilhassa 'Anz b. Vā'il kabîlesine merbut bir kabîleden ve bu kabîlenin oturduğu sahada da al-Abhā isminde bir yerden bahseder; binaenaleyh bu memleket ismini o kabîleden almıştır. Esasen burada diğer kabîleler de yaşamakta olup, bilhassa Bacīla (krş. İbn Cubayr, nşr. de Goeje, s. 132), Azd ve Ḫaṯ'am kabîleleri bulunmaktadır. Seyyah Niebuhr (XVIII. asrın ikinci yarısı) da 'Asīr'i zikretmez ve Abū 'Arīş ile Hicaz arasında, sahil araplarının çadırlarda oturduklarını ve Cidde ve Yemen arapçasından başka bir lehce ile konuştuklarını söyler. Bu arapların müslüman olduklarını söylemelerine rağmen, Yemen'de kâfir telâkki edildiklerini ve kendilerine, tahkir makamında, Banī Hilāl („aya tapan") ismi verildiğini biliyoruz. Bunların örf ve âdetlerine gelince, Niebuhr bu hususta, büyük yaşta yapılan sünnet ameliyesinde yalnız sünnet derisini (*ġulfa*) kesmekle iktifa etmeyerek, karınlarının alt kısmını örten deriden bir parçayı da kestiklerini ve ekseriya hayatlarına mâl olan bu ameliyeye cesaret ile tahammül ettiklerini anlatır. İbn Cubayr (*göst. yer.*) ile diğerleri de, bu cesur dağlıların örf ve âdetlerinin çok haşin olduğunu söylemek suretiyle, bu mâlûmatı te'yit etmektedirler. Burckhardt, bunların evlenme çağına girmiş olan kızlarını pazarda alenen satmakta ve karılarının ırzına karşı müsamahakâr davranmakta olduklarını anlatır.

Bu memleket öteden beri tamamiyle mechûl kalmış olup, mısırlıların buraya 1824—1837 senelerinde yaptıkları seferlerden sonra bile, pek eksik bir surette tanınmıştır. Arabistan'ın bütün garp sâhili gibi, 'Asīr de, büyük dağ silsileleri (*saravāt*) ile, iki kısma ayrılmıştır: sâhil boyunca düz ve alçak arazi (*tihāma*, b. bk.) ve asıl 'Asīr denilen dağlık saha. 'Asīr'in tihamesi, denizden şap kayaları ile ayrılmış, üzeri geniş kum eksibeleri ile örtülü, tek tük hurmalık vahalar ihtiva eden kurak bir çöl hâlindedir. Dağlar bunun gerisinde, dik bir duvar şeklinde yükselir ve ancak bir kaç patikanın girdiği vâdi gedikleri ile inkıtaa uğrar. 'Asīr dağları, az çok yağmur tuttuğu için, manzara itibariyle, kuru ve çıplak Hicaz dağlarından ziyâde, Yemen dağlarını andırırlar; yamaçları yer yer ağaç ve çalı kümeleri ile örtülü olduğu gibi, köyler etrafında bâzan kabil-i istifade bütün arazi, tarla hâline getirilmiştir. Burada türlü yemiş ağaçları ve bağlar bulunduğu gibi, hububat ve pamuk da yetiştirilir; hattâ Yemen'deki kadar olmamakla beraber, kahveliklere de rastlanır. 'Asīr'de koyun ve keçi de beslenir; nakliyatta katır, deve ve merkep kullanılır. Fakat bütün dağlık mıntaka, ekseriyetle su ihtiva etmeyen vâdiler ve sel yatakları ile, o kadar derin yarılmıştır ki, bu yüzden 'Asīr dağları, hemen hemen, yolsuz bir memleket telâkki edilebilir ve yine bu vaziyet 'Asīr'i, öteden beri fi'len küçük ve istikrarsız siyasî vahdetler hâlinde olsa da, haricî tahakkümden hemen tamamiyle masûn bir hâlde yaşatmıştır. Nihayet bu dağlık mıntakanın gerisinde, hafif meyil ile dahilî Arabistan çöllerine doğru inen, stepler uzanır. Burada yağışlar umumiyetle dağlık mıntakadakinden daha az ise de, yer altı suları satıhtan uzak olmadığı gibi, sık sık menbâlara da rastlanır. 'Asīr'de garba, Şap denizine, doğru inen sel yataklarından başka, şarka doğru uzanan bir çok vâdiler de vardır. Bunlardan Vādī Bīşa ve Vādī Şahrān, 'Asīr'in zahîre anbarı sayılır. Dahna çölüne doğru uzanan Vādī Davasīr de buradan başlar. Zemini dâimâ kuru ve yer yer kumlar ile tıkalı olan bu vâdi içinden 1917'de büyük bir sel dalgası geçmişti. Âsâyişin pek bozuk olmadığı sıralarda, Yemen hacılarının istifade ettikleri yol, 'Asīr'in bu step sahasından geçer. Memleketin nüfusu hakkında ciddî esaslara dayanan hiç bir tahmin yoksa da, bu nüfûs, umumiyetle, 6—700.000 olarak gösterilmektedir.

Tarih. 'Asīr adının Avrupa'da ilk defa Vehhâbî kıyamı sırasında işitildiği söylenir. Bu sırada Muḥammed Abū Nuķta, necdlilerden yardım görerek, 'Asīr'i istilâ ve halkı vehhâbî mezhebini kabûle mecbur etmişti. Bâbıâli tarafından kıyamı bastırmağa memur edilen Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, bu hâdise üzerine, 1824'te 'Asīr'e küçük bir ordu yolladı ise de, iki sene süren askerî hareketlerden kat'î bir netice alınamadı. 1833/1834 (1249)'te Hicaz'daki Mısır garnizonundan bir kısım isyan ederek, 'Asīr'liler ile birleşti ve Yemen sâhillerine çıkarak, Ḥudayda ve Maḥā'yı Ṣan'ā'daki Zaydī imamlarından aldı. Bunun üzerine, Mısır hükûmeti tarafından gönderilen kuvvetler, Yemen sâhillerini istirdat etmekle beraber, 'Asīr'de muvaffak olamadılar. Dağlıların çetin müdafaası ile karşılaşan, iyi iaşe edilemeyen ve kolera gibi salgın hastalıklar ile kırılan Mısır kuvvetleri, 1837'de, memleketi tahliyeye mecbur kaldılar ve daha sonra 1840 mukavelesi hükmüne uyarak, Yemen sâhillerini de bırakıp gittiler. Dört sene sonra, İstanbul hükûmetinin gönderdiği küçük bir askerî kuvvet — takriben bir asır süren hâkimiyeti müteakip, 1633'te terkedilen — bu sâhillere çıktı (1260=1844). Mısır ordusunun çekilmesinden beri, 'Asīr dağlarına müstakilen hâkim olan 'Ā'iż b. Mūsā 1853/1854 (1270)'te ve sonra oğlu Muḥammed 1863/1864 (1280)'te Tihāma'ye doğru sarktılarsa da, muvaffak olamadılar. Muḥammed b. 'Ā'iż, kendisine devlet tarafından amīr al-umarā pâyesi ve nişan verilmiş olmasına rağmen, 1869/1870 (1286)'te tekrar harekete geçerek, türk kuvvetlerini 'Asīr'in sahil şehirlerinden çekilmeğe mecbur etti. Bunun üzerine, evvelâ 'Asīr isyanını bastırmak, sonra Yemen'in Cebel kısmını ele geçirmek gâyesi ile, 1871'de fırka-i ihtiyâtiye denilen ve 16 tabur piyade ile 2 tabur topçudan mürekkep seçme bir kuvvet buraya sevkedildi. Bu kuvvetin kumandanı, Redif Paşa ve kumandan vekili ise, Ahmed Muhtar Paşa olduğu gibi, miralay Osman Bey [bk. Gazi Osman Paşa] ve kaymakam Süleyman Bey [bk. Süleyman Paşa] de fırka erkânından bulunuyorlardı. Sâhilde Ķunfuda'den başlayan 'Asīr harekâtı, Rîda kalesinde bir müddet muhasara edildikten sonra, ele geçirilen reislerin idamı ile, sona erdi. Bir sancak hâlinde teşkilâtlandırılan ve Abhā, Banū Şahr, Gāmid, Ķunfuda, Maḥā'il, Ricāl Alma' ve Şabyā adlı yedi kazaya ayrılan 'Asīr'e, Ferik Mustafa Paşa, ilk mutasarrıf olarak, tâyin edildi. Bununla beraber memleket, tamamiyle sükûna kavuşamayarak, vakit vakit şiddetli isyanlara sahne oldu; asker bulundurulan bir iki mevki dışında, 'Asīr'de fi'len devamlı bir hâkimiyet temin olunamadı.

XIX. asrın son senelerinden itibaren 'Asīr'de Şabyā ve Abū 'Arīs havâlisinde yetişen ve Sanūsī akîdesine tarafdarlık gösteren İdrīsîlerin faâliyetleri görüldü. 1909'da Sayyid Muḥammed b. 'Alī al-İdrīsī, türk kuvvetlerinin Yemen'de meşgûl bulunmasından istifade ederek, isyan bayrağını açtı ise de, 'Asīr'e kuvvet göndererek, Abhā'yı istirdat eden Mekke emîri Şarif Ḥusayn, diğer taraftan 1911'de Ahmed İzzet Paşa ile bir anlaşmaya varan İmām Yaḥyā'nın tazyikından, müşkül mevkie düşünce, italyanlara temayül gösterdi ve Eritre'den çok mikdarda para, silâh ve mühimmat aldı ise de, dağlık arazide tutunmaktan başka bir şey yapamadı. Daha sonra, 1914—1918 harbı sırasında ise, İngiltere'ye sokuldu; 1915 senesinde bu devlet ile bir muahede akdetti ve kânun II. 1921'de, ingiliz garnizonunun çekilmesini müteakip, Ḥudayda'yi işgâl etti ise de, aynı sene içinde İmām Yaḥyā şehri geri aldı ve 'Asīr'in dağlık kısımlarına da tecavüz etti. 1922'de Sayyid Muḥammed vefat edince, yerine geçen oğlu, 1925'te amcası Ḥusayn'e mevkiini terketmek mecburiyetinde kaldı; bu zat ertesi sene, İmām Yaḥyā'ya karşı Sa'ūdī hükümdarından yardım isteyerek, Vehhâbîlerin himayesi altına girdi. 1930 yılında ise, 'Asīr, doğrudan doğruya, Hicaz mülhakatı arasına idhâl olundu ve 1934'te Sa'ūdîler, İmām Yaḥyā'ya karşı harekete geçerek, Ḥudayda'yi işgâl ettiler ise de, İngiltere'nin tavassutu ile iki arap hükümdarı arasında imzalanan Ṭā'if muahedesi (mayıs 1934) müstakil Yemen ile, Sa'ūdī devletine bağlanmış 'Asīr arasındaki hududu kat'îleştirdi. Arabistan'ın Sa'ūdī devleti tarafından işgâl edilmiş olan diğer kısımları gibi, 'Asīr de, bu kuvvetli devletin tesiri ile, son senelerde sükûna kavuşmuştur. Krş. ARABİSTAN (TARİH).

Bibliyografya: Jomard, *Notice géographique sur l'Asyr, accompagnée d'une carte*; Tamisier, *Voyage en Arabie, séjour dans le Hidjaz. Campagne d'Assir*; K. Ritter, *Erdkunde*, XII, 919 v.d.; Aḥmed Raşîd Bey, *Tārīḫ-i Yemen va Ṣan'ā'*; Mirliva Rüşdi, *Yemen hatıraları*, İstanbul, 1325 (1909), *tür. yer.*; Âtıf Paşa, *Yemen tarihi*, İstanbul, 1326 (1910), *tür. yer.*; E. Banse, *Die Türkei*, s. 397 v.dd.; A. Beneyton, *Mission d'études au Yemen, La géographie*, 1913, XXVIII, s. 201—219; R. Blanchard, *Géographie Universelle*, VIII, 172, 183.

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir.]

ASÎR. [Bk. ESÎR.]

ASÎRGARH. [Bk. ESÎRGARH.]

ÂSİTÂNE. [Bk. İSTANBUL.]

ĀSİYA. [Bk. ÂSİYE.]

ÂSİYE. ĀSİYA. Müfessirler Āsiya ismini, Kur'an (XXVIII, 8; LXVI, 11)'da iki defa adı geçen, Fir'avun'un zevcesine verirler; Tevrat'ta ise, bu kadın Fir'avun'un kızı olarak kaydedilir. Her ikisi hakkında aynı vak'a zikrolunur.

Kur'an (LXVI. 11.)'da Āsiya ağzından şöyle denilmektedir „yâ Rabb, cennette nezdinde bana bir ev yaptır, beni Fir'avun'dan, onun yaptığı

işlerden ve zâlim kimselerden kurtar". Bu âyet münasebeti ile (mûsevî olduğu söylenen) Āsiya'nin Fir'avun'un ağır muamelesine hedef olduğu rivâyet olunur; hattâ yüksek bir yerden kayalar üzerine attırıldığı da söylenir. Āsiya'nin yalvarması üzerine, Allah, ruhunu kendine celbetmiş ve yalnız cesedi taşlar üstüne düşmüştür. — Aynı zamanda Fir'avun'un, onu sopa ile öldürttüğü, fakat, Mūsā onun için nezd-i ilâhide niyazda bulunduğundan, iztirap ve elem duymadığı da hikâye olunur.

Bibliyografya: Kur'an'ın XXVIII, 8 ve LXVI, 11. âyetlerine âit tefsirler; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 444 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornb.), I, 119 v.dd.; Grünbaum, *Neue Beiträge zur semitischen Sagenkunde*, s. 155 v.dd.; Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner*, s. 38 v.d.; Ṯa'labī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (Kahire, 1297), s. 179 v.d.

(A. J. WENSINCK.)

'ASḲALĀN. [Bk. ASKALÂN.]

ASKALÂN. 'ASḲALĀN, cenubî Filistin sâhillerinde eski bir şehir olup, Ahd-i atik'ın zikretmiş olduğu beş şehirden biridir (ibrânîce 'Aşḳelōn); romalılar zamanında buraya oppidum Ascalo liberum (Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu*, 2. tab., II, 67'ye göre) „hellenistik devrinde dinî merasim ve oyunları ile meşhur ve mâmûr bir şehir idi (Derketo-Aphrodite mâbedi); hıristiyanlık devrinde piskoposluk merkezi oldu (tres fratres martyres Aegyptii „üç mısırlı şehit kardeşlerin mezarı").

'Aṣḳalān müslümanların eline en son düşen Filistin şehirlerinden biri olmuştur. Az sonra bizanslılar tarafından tahrip edilmiş ve 'Abd al-Malik b. Marvān tarafından yeniden bina olunmuştur. Clermont-Ganneau tarafından keşfedilen bir kitâbeye göre, 155 (772)'te halife al-Mahdī bu şehirde bir câmi ve minare inşa ettirmiştir. Bilâhare muhtelif hâdiseleri müteakip, Fâtimîlerin hükmü altına girmişti. 'Aṣḳalān, en ziyâde haçlılar zamanında ehemmiyet kazanmıştı. Bu şehir, yarım asırdan fazla bir zaman, haçlılara karşı muzafferâne mukavemet etmiş ve genç Kudüs kırallığı için, dâimî bir tehlike olmuştur. Ancak 548 (1153)'de Baudouin III. burasını ele geçirmiştir. Ḥiṭṭīn muharebesinden sonra, Filistin'in bir çok kaleleri gibi, 'Aṣḳalān da Ṣalāḥ al-Dīn'e teslim olmağa mecbur kalmıştı (583 = 1187). Fakat Ṣalāḥ al-Dīn, Arsūf hezimetinden sonra, 587 (1191)'de 'Aṣḳalān'ı İngiltere kıralı „arslan yürekli" Richard'a karşı müdafaa edemeyeceğini anlayarak, burayı tahrip etmiştir. Richard bu kaleyi yeniden inşa ettirmiş ise de, ertesi sene akdolunan bir sulh muahedesi mucibince, tekrar yıkmak mecburiyeti hâsıl olmuştur. Mısırlı Ṣāliḥ Ayyūb ile şamlı Ṣāliḥ İsmā'īl arasındaki rekabet, şehrin haçlılar tarafından istirdadını kolaylaştırmıştır. Haçlılar burayı yeniden tahkim etmişler ise de, kat'î neticeli Ġazza muharebesini müteakip, 'Aṣḳalān artık haçlılardan hiç bir muavenet göremeyecek hâle gelmişti. Müslümanlar 645 (1247)'te şehire hâkim oldular. 668 (1270)'de memlûk sultanı Baybars, hıristiyanların bu civara yaklaşmalarını imkânsız kılmak maksadı ile, 'Aṣḳalān'ı ve diğer bâzı sâhil şehirlerini tahrip etmiş ve şehir de bu suretle tarihe karışmıştır.

'Aṣḳalān'ın bugün ıssız olan civarı, eski ve orta çağlarda şarapları, cemiz ağaçları ve kınası ile meşhurdu. Orada çıkan bir nevi sarımsağa (échalotte) da bu şehrin ismi verilmiştir. Fakat İdrīsī zamanından itibaren, şehirde ağaç ve bahçe olmadığı göze çarpmakta idi (krş. *ZDPV*, VIII, 123). Orta çağ müellifleri, 'Aṣḳalān'ı ekseriya Bānī İsrā'īl nebîleri zamanından kalma bir isim ile yâdetmektedirler: Sponsa Syriae (Suriye veya dünyanın „gelini"). Bu tâbirin şehrin fethedilmemiş olmasından veya sevimliliğinden mi geldiği açık bilinmemektedir.

Fâtımîlerin hâkimiyeti zamanında, al-Afżal b. Badr al-Camālī, Peygamberin torunu Ḥusayn'in başı için, bir meşhed yaptırmıştır (491 =1098). Ḥusayn'in başı 548 (1153/1154) tarihinde, haçlıların tecavüzünden masûn olmak için, Kahire'ye nakledilmişti (krş. Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, 2. tab., II, 284; Mehren, *Câhirah og Kerâfat*, II, 60). Ḥusayn'in mescidinden başka, sonraki hacılar bilhassa İbrāhīm'in kuyusunu ziyaret ederlerdi.

Bibliyografya: Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 142 v.dd.; *Bibl. Geogr. Arab.*, III, 174; V, 103; Heratlı 'Alī, *Archives de l'Orient Latin*, I, 608; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenf.), III, 673 v.d.; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 231; İbn Baṭūṭa (nşr. Defrémery), I, 126 v.d.; Mucīr al-Dīn, *al-Uns al-calīl* (Kahire, 1283), s. 422; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 400—403; K. Ritter, *Erdkunde*, XVI, 76—89; Guérin, *Judée*, II, 133—171; Guthe (*ZDPV*, II, 164—171). (R. HARTMANN.)

'ASḲALĀNĪ. [Bk. İBN ḤACAR.]

'ASKAR. [Bk. ASKER.]

'ASKARĪ. [Bk. ASKERÎ.]

ASKER. 'ASKAR, bu kelimenin farsçadaki *laşkar* kelimesinden alınmış olduğu söylenirse de, asıl iştikakı hakkında Bizans rumcasında εξερκητος şeklini alan lâtince *exercitus* kelimesinden arapçaya geçmiş olduğu da söylenmektedir (bk. K. Lokotcsh, *Etymologisches Wörterbuch europäischer Wörter orientalischen Ursprungs* (Heidelberg, 1927), s. 104, mad. LĀŞKĀR).

ASKER MÜKREM. 'ASKAR MUKRAM („Mükrem ordugâhı"), Ahvāz (Ḫūzistān)'da, Emevîler devrinde, ötede beride kurulan müstahkem ordugâhlardan meydana gelen yeni arap şehirlerinden biridir. Ahvāz'da çıkan bir isyanı bastırmak için, Ḥaccāc'ın sevkettiği Mukram isminde bir kumandan, araplar tarafından tahrip edilmiş olan Rustam Ḳavāẕ'ın harâbeleri yanında, karargâh kurdu (bu şehrin adını araplar Rustaḳubāẕ şeklinde bozmuşlardır). Mevkiinin çok elverişli olması yüzünden, bu ordugâh mâmûr bir şehre inkılâp etmekte gecikmedi. Filhakika 'Askar Mukram'in bir az aşağı tarafında, bugün Ducayl (= Ṣuṭayṭ „küçük nehir" yahut Kārūn) nehri, bugün Āb-i Gargar yahut Gerger denilen Maşruḳān kanalına tekrar kavuşur (Ducayl'den Şuşter'de ayrılıp, ana nehrin şarkında akan ikinci derecede bir koluna Maşruḳān ismi verilir). Bu kavuşaktan az bir mesafede Ducayl nehri, başlıca kolu olan Dizfūl Rūd (bugün Āb-i Diz) ile birleşir. 'Askar Mukram, Maşruḳān'ın iki kıyısı üzerinde bulunmakta idi ve bu kanal üzerinde en mühim şehirdi. Büveyhlerden Mu'izz al-Davla zamanında, IV. (X.) asırda, burası bir darbhâne merkezi olarak gösterilmektedir (krş. *ZDMG*, XI, 452). 'Askar Mukram ismi, bugünkü haritalarda mevcut değilse de, Şuşter (arap. Tustar)'in 45 km. cenubunda bulunan Band-i Ḳīr („katran seddi") harâbeleri, bu şehrin mevkiini göstermektedir. Şuşter ahalisi, şehirlerinin pek yakınında bulunan ve Laşkar (arap. al-'Askar) ismini verdikleri mühim harâbe yığınlarını, yanlış olarak, 'Askar Mukram harâbeleri zannetmektedir.

Bibliyografya: Belāẕorī (nşr. de Goeje), s. 383; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenf.), III, 676; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 233, 236 v.d., 242, 246 v.d.; ayn. mll., *JRAS*, 1895, s. 312 (Maşruḳān hakkında); K. Ritter, *Erdkunde*, IX, 164 v.d., 182 v.d., 191 v.dd., 227; Weil, *Gesch. der Chalifen*, II, s. 457.

(STRECK.)

ASKER SÂMERRÂ. 'ASKAR SĀMARRĀ yahut 'ASKAR AL-MU'TAṢIM, Sāmarrā veya Mu'taṣim ordugâhı, halife al-Mu'taṣim bi'llāh tarafından Sāmarrā'nın tesisi sırasında, 221 (836)'de, türk kıt'aları ile ordugâhını kurmuş olduğu mahaldir. Şehrin bu kısmının böyle bir isim alması bundandır. Ubulla civarında 'Askar Abī Ca'far veya 'Askar al-Mahdī, yâni Bagdad Ruṣāfat'sı bu türlü isim almağa misâl teşkil ederler. 'Askar al-Mu'taṣim misâlinde, bu isim verme tarzı bilhassa yerindedir; zira Sāmarrā, al-Mu'taṣim'ın hüküm sürdüğü bütün müddet zarfında, yâni 227 (842)'ye kadar, askerî bir ordugâh olarak kalmış ve Ya'ḳūbī'nin söylediği gibi, mütemeddin bir şehir hâline ancak al-Vāṯiḳ zamanında geçmiştir. Sāmarrā'nın kuruluş tarihi 'Aṣkar al-Mu'taṣim mahallesinin, suriyeli muharrirlerce Şūmerā ve Julianus Apostata'nın seferi zamanındaki klâsik müellifler tarafından Sumere (Ammianus Marcellinus) veya Σουμ(ϱ)α (Zosimos) olarak zikredilen eski bir koloninin yerinde bulunduğunu göstermektedir. Burası, hilâfet Bagdad'a nakledildikten sonra, Yāḳūt ve *Marāṣid*'de bildirildiği gibi, büyük şehirden bâkî kalan ve bugün hâlâ mevcut olan yegâne mahalledir. Onuncu imâm 'Alī ile oğlu Ḥasan burada yaşamış ve buraya defnedilmişlerdir. Bu sebepten her ikisi de al-'Askarīyayn lâkabını taşırlar. Bu türbelerden başka, Naṣr al-Dīn Şāh tarafından başlanıp, Muẓaffar al-Dīn Şāh tarafından 1905'te tamamlanan Ḳā'im Muḥammed al-Muntaẓir al-Mahdī'nin altın kubbeli *sardāb*'ı da buradadır. Mahdī'nin bu meşhedine de, mevki dolayısiyle, bâzan al-'Askar derler.

Bibliyografya: Ya'ḳūbī (nşr. de Goeje), s. 265, 3; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenf.)' III, 675; ayn. mll., *Muştarik*, s. 309; *Marāṣid al-iṭṭlā'*, II, 258 ve III, 5; Suyūṭī, *Lubb al-lubāb*, s. 179; Streck, *Die alte Landschaft Babylonien* (Leyden, 1900/1901); E. Herzfeld, *Samarra* (Berlin, 1907); G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905). (E. HERZFELD.)

ASKERÎ. AL-'ASKARĪ, ABŪ AḤMED AL-ḤASAN B. 'ABD ALLĀH B. SA'ĪD (906—993), arap lûgatçisi olup, 16 şevvâl 293 (11 ağustos 906) perşembe günü doğdu; Abū Bekr b. Durayd'in talebesidir. 'Askar Mukram'de yaşamış, orada Ṣāḥib b. İsmā'īl b. 'Abbād kendisi ile temasa geçmiş ve 7 zilhicce 382 cuma günü (3 şubat 993) ölmüştür.

Eserlerinden elde mevcut olanlar: 1. *Kitāb al-zavācir va 'l-mavā'iẓ* (Köprülü kütüp., nr. 730); 2. *Kitāb al-maṣūn yaştamil 'alā abvāl ṣattā min al-adab* (Dérenbourg, *Les Mss. arabes de l'Escurial*, I, nr. 377); 3. *Risāla fi 'l-taf-żīl bayna balāġatay al-'arab va 'l-'acam* (*al-Tuḥfa al-bahīya*'de, İstanbul, 1302, s. 213—221). Onun *Kitāb al-taṣḥīf* yahut *Taṣḥīf al-ṣi'r* adlı eserlerinden Suyūṭī (bk. *Muẓhir*, I, 278, 4; II, 181, 4; *Şarḥ şavāhid al-muġnī*, s. 6, aş., 7, 12, 51, 17, 98, 3, 251, 22) ve 'Abd al-Ḳādir al-Bağdādī (*Ḫizānat al-adab*, II, 500, 4, aş., 510 aş.; III, 181, 11; IV, 22, 19, 297, 20) çok defa istifade etmişlerdir. Suyūṭī, onun *Kitāb rabī' al-adab*'ini *Şarḥ şavāhid al-muġnī* adlı eserinde (s. 186, 17) zikretmektedir. [*al-Taṣḥīf va*

'l-taḥrîf eserinin ilk cildi (Kahire, 1909 = 1327) ile *Taṣḥîfāt al-muḥaddiṯîn* (Kahire, 1904 = 1322) namındaki eseri basılmıştır.]

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (Kahire, 1299), I, 164, nr. 156; Yāḳūt, *Irşād al-arîb*, III, 126—135; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 221. (BROCKELMANN.)

ASKERÎ. AL-'ASKARÎ, ABŪ 'L-ḤASAN 'ALÎ B. MUḤAMMED (828 — 868), imamiye mezhebinin işnā' 'aşarîya kolunun 10. imamıdır. Şi'îler ona, hürmet nişânesi olarak, al-Nakī („saf, temiz") lâkabını vermişlerdir. 213 (828) 'te Medine 'de doğup, gençliğini orada geçirmiştir. Babası, Muḥammed al-Cavād, öteden beri orada oturuyordu. Gâyet büyük bir zühd-ü takva içinde yaşamasına ve hiç olmazsa, zâhiren hiç bir siyasî entrikaya karışmamış olmasına rağmen, yine Abbâsî halifesi al-Mutavakkil 'i kuşkulandırıyordu. Halife, hareketlerini daha iyi tâkip edebilmek için, onu yeni ikametgâhının bulunduğu Sāmarrā 'ya getirtti. Onun daha çok meşhur olan al-'Askarî nisbesi bundan gelir; filhakika bu tarihten sonra, artık onun Sāmarrā 'dan ayrılmasına müsaade edilmedi. 254 (868) 'te öldü. Bu genç yaştaki ölümünün eceli ile olup olmadığı kestirilemez. İki erkek evlât bıraktı: al-Ḥasan ve Ca'far Al-Ḥasan işnā' 'aşarîya tarafından, babasının halefi olarak, tanındı ve hürmet makamında al-Zakī diye anıldı; bu zat 231 (846) 'de (İbn al-Aşīr 'e göre, 232) doğmuş ve 260 (874) 'ta yine Sāmarrā 'da ölmüştür; onun da, babası gibi, bâzan al-'Askarî diye anılmasının sebebi budur. A. Müller onun bir de al-Ḥamṭ („acı meyve") adını taşıdığını iddia ediyorsa da (*Der Islam im Morgen- und Abendland*, II, 13), yanılıyor. Doğruluğu kat'î olarak bilinmeyen bir rivâyette, al-Ḥasan 'ın, bilâhare işnā' 'aşarîya 'nin 12. imamı olan oğlu Muḥammed 'i dünyaya getiren câriye veya müstefreşesinin al-Ḥamṭ adını taşıdığı görülmektedir; fakat bu kadının başka isimleri de vardır. Krş. Friedländer, *JAm. OS*, XXIX, 54. Esasen bu Ḥasan al-Zakī 'nin evlât bıraktığı kat'î değildir; krş. mad. MUḤAMMED B. AL-ḤASAN.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān (Kahire, 1299), I, 239, 578; II, 222; Mas'ūdī (Paris), VII ve VIII; Şahrastānī (nşr. Cureton), s. 128 v.dd.; Blochet, *Le Messianisme et l'hétérodoxie musulumane*, s. 20; Friedländer, *göst. yer.* (burada daha bir çok bibliyografya gösterilmiştir).

ASKERÎ. AL-'ASKARÎ, ABŪ HILĀL AL-ḤASAN B. 'ABD ALLĀH B. SAHL B. SA'ĪD B. YAḤYĀ B. MIHRĀN (?—1005?), arap filologu; aynı ismi taşıyan amcazâdesinin (bâzılarına göre, dayısının) talebesi. Yalnız ilim ile meşgûl olarak, münzevî bir hayat geçirdi ve 395 (1005) 'ten sonra vefat etti. Yāḳūṭ 'un *Mu'cām al-udabā'* 'da söylediğine göre, al-'Askarî o sene *Kitāb al-avā'il* 'ini ikmâl etmiştir.

En mühim eseri, 394 (1004) 'te te'lif ettiği, *Kitāb al-ṣinā'atayn al-kitāba va 'l-ṣi'r* (yahut *al-Naẓm va 'l-naşr*) 'dir. Muharrir, Kur'ān 'ın, lisan bakımından, kıymetini tamamen tebarüz ettirmek maksadı ile, ilk defa olarak, arap belâgat ilmi hakkında, sistemli izahat vermiştir ki, kendinden evvel Cāḥiẓ, *Kitāb al-bayān* 'ında, canlı, fakat karışık bir şekilde bu mevzuu işlemiş idi. Bu eser, İstanbul 'da, Muḥammed Amīn al-Ḥāncī tarafından, 1320 (Köprülü kütüp., nr. 1333—1335 yazmaları esas tutularak) 'de tab ve neşr olunmuştur. Diğer yazma ve basma eserleri için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 32, 41, 126; *Suppl.* I, 71, 193.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Irşād al-arîb*, III, 135—169; Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt fī ṭabaḳāt al-luġavîyîn va'l-nuḥāt* (Kahire, 1326) s. 221 ve Landberg, *Les Primeurs*, I, 74; 'Abd al-Ḳādir, *Ḫizāna*, I, 97; Flügel, *Die Grammatischen Schulen der Araber*, s. 254; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, s. 157; Brockelmann, *GAL*, I, 32, 41, 126; *Suppl.*, I, 71, 193. (BROCKELMANN.)

AŞL. [Bk. ASIL.]

'AṢLÎṢ. [Bk. ASLÎS.]

ASLÎS. 'AṢLÎṢ, Filistin sâhilinde eski bir liman şehri olup, Karmel burnu ile al-Ṭanṭūra (Dora) arasında, küçük bir koyun şimâlinde, üç tarafı deniz ile çevrili dar bir berzah üzerinde bulunmakta idi. *Itinerarium Burdigalense* 'ye göre, bu yerde bir mutatio Certha vardı; bununla beraber, 'Aṣlīṣ ismi eski olsa gerektir. Haçlı seferleri sırasında, 'Aṣlīṣ, tarihte bir rol oynamağa başlar. Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī, 583 (1187) 'te bu limanı zaptetti. 1218 'de, Castellum Peregrinorum (haçlılar şehre bu ismi vermişlerdi), müstahkem bir templier kalesi olarak, yeniden inşa olunmuştur. Districtum-Détroit (Ḫirbet Dustrē) ile beraber, Karmel 'in cenup geçitlerini korumakta idi. 690 (1291)'da memlûk sultanı al-Aşraf Ḫalīl, kaleyi ele geçirerek, tahrip etti. Fakat 1400 'e doğru, 'Aṣlīṣ, Şafed ülkesinin en cenubî mevkii olarak, zikrolunmaktadır. Bugün 'Aṣlīṣ 'in şâyân-ı dikkat harâbelerinde 100 kadar fellâh yaşamaktadır.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 616; Ḳalḳaşandī, *Muḫtaṣar ṣubḥ al-a'şā* (Kahire, 1906), I, 306; K. Ritter, *Erdkunde*, XVI, 612—619; G. Rey, *Étude sur les monuments de l'architecture militaire des croisés en Syrie*, s. 93—100; E. von Mülinen, *Beiträge zur Kenntnis des Karmels*, s. 258—277 (= *ZDPV*, XXXI, 167—186).

(R. HARTMANN.)

ASMĀ'. [Bk. ESMÂ.]

AŞMA'Î. [Bk. ASMA'Î.]

ASMA'Î. AL-AŞMA'Î, ABŪ SA'ĪD 'ABD AL-MALIK B. ḲURAYB (740—828), en meşhur arap filologlarından olup, 122 (740) 'de Basra 'da doğmuş ve 213 (828) 'te aynı şehirde ölmüştür. Al-Aşma'î adını, ecdadı al-Aşma' 'dan almıştır. Oldukça müşkül şartlar içinde, devamlı bir şevk ve gayretle, kendisini okumağa verdi ve başlıca, Ḫalīl, Abū 'Amr 'Īsā b. 'Omar ve Abū 'Amr b. al-'Alā' gibi hocalardan ders gördü. Az zaman sonra kendisi de, bu şehrin güzide bir hocası olarak, (Abu 'l-Faḍl) al-Riyāşī, Abū 'Ubayd, Abū Ḥātim al-Sicistānī ve (Abū Sa'īd) al-Sukkarī gibi, bir çok mümtaz talebe yetiştirdi. Harikulâde hafızası sâyesinde, devrinin bütün ilim şûbelerini birden kavramış olduğu gibi, bedevîlerin dilini ve bu dilin bütün lehcelerini öğrenmiş ve bütün şiirleri ezberlemişti. Bu itibarla, devrinin bütün lisaniyatçılarının en başında yer aldığı muhakkaktır. Şöhreti Hārūn al-Raşīd 'e kadar ulaştığından, Hārūn al-Raşīd kendisini, oğlu al-Amīn 'e mürebbi tâyin ederek, Bagdad 'a, sarayına çağırttı. Al-Aşma'î, burada, halifenin himâyesinde, inkişaf eden faâl bir fikir hayatının herkesçe kabûl edilmiş bir rehberi oldu. Halifenin iltifatına mazhar olmuş ve mâkûl bir tasarruf sâyesinde de zenginleşmiş olarak, mütebâkî ömrünü geçirmek üzere, vatanı olan Basra 'ya çekildi.

Al-Aşma'î 'nin bir çok eserleri bize kadar gelmiştir; aralarında bâzı mâlûm eserlerden gayrı, *Kitāb al-faras*, *Kitāb al-arācîz*, *Kitāb al-maysir* v.b. 'ın da bulunduğu rivâyet edilen bâzı el yazmaları, Bagdad 'da bâzı eşhas elinde bulunduğundan, bu eserler, tabiatiyle, tenkidî bir tetkike mevzû olamamıştır (krş. Haffner, *Texte zur arabischen Lexikographie*, Leipzig, 1905, mukaddime, s. V). Aşma'î, mevzûlarını bir az keyfî bir surette işlemiş olduğundan, bu eserler hiç bir zaman etraflı bir tetkik sayılamaz. Bununla beraber ihtiva ettikleri mâlûmat, itimada şâyândır ve orijinal araştırmalara istinad eder. Bunun bir misâlini, meşhur lûgatçı Abū 'Ubayd ile yapmış olduğu bir münazara neticesinde, vezir Faḍl b. al-Rabī' 'in kendisine bir at vermesi hikâyesinde görmekteyiz. Aşma'î 'nin parlak şöhreti, arap müellifleri tarafından en ziyâde istifade edilen bir mercî olması ile de sâbittir. Nitekim diğer arap lisaniyatçıları onun eserlerinden o kadar çok iktibaslar yapmışlardır ki, bugün o iktibaslardan Aşma'î 'nin bütün kitapları vücuda getirilebilir. Aşma'î, ekseriya edebiyatın eski vesikalarından alınmış misâlleri eserlerine dercederek, eski arap şâirlerinin münferit beyitlerini hıfzetmiş olmakla kalmamış, bir de tam şiirlerden mürekkep mecmualar vücuda getirmiştir. İsmine izafetle *al-Aşma'îyāt* denilen mecmua ile arap şâirlerinin ekser divanlarının bize kadar vâsıl olmalarını kendisine medyunuz.

Bibliyografya: Brockelmann, *GAL*, I, 22, 104 v.d.; *Suppl.*, I, 37, 44, 47, 50, 85, 89, 91, 96, 163 (A. HAFFNER.)

'AŞR. [Bk. ASIR.]

ASRĀ. [Bk. ESRÂ.]

ASRĀFÎL. [Bk. ISRĀFÎL.]

ASRĀR. [Bk. ESRÂR.]

ASSAM, Hindistan 'ın şimâl-i şarkî kısmında bulunan bir mıntakanın ve doğrudan doğruya ingiliz idaresine tâbi 15 eyaletten birinin adıdır. Burası, hakikatte, Himalâya dağlarının şarka doğru temâdisi ile cenupta buna muvâzi dağlar, cenubî Assam dağları, arasında uzanan ve zemini 80 km. genişlik ve 700 km. uzunlukta bir ova meydana getiren büyük bir vâdidir. Brahmaputra nehri tarafından baştan başa kat'edilen bu vâdinin iklimi sıcak ve râtip olup, büyük bir kısmı nisan ile teşrin II. arasında sular ile kaplanmaktadır. Irkî bakımdan Assam, Hindistan ârîlerinin Hind-i Çinî mongoloidleri ile ihtilât sahasını teşkil etmiş ve geçen asır zarfında, yerli prenslerin kurdukları az ömürlü küçük devletler ve komşu kavimler tarafından sık sık tecavüze uğramıştır. Bu hâdiseler Assam 'ın yakın vakta kadar nüfusunun az kalmasını izah eder. XIX. asır başında yukarı Assam 'ın birmanlar tarafından istilâya uğraması üzerine, buranın halkı ya müstevlîler tarafından esir edip götürümüş yahut malaryanın şiddetle hüküm sürdüğü aşağı Assam 'a yığılmak mecburiyetinde kalmıştı. 1826 'da ingilizler tarafından işgâl edilen memleket, 1874 'te bir eyalet hâline konulmuş ve 1905 ile 1912 arasında „şarkî Bengal ve Assam" adı verilen eyaletin sahasına ithâl olunmuş, nihayet 1912 'den itibaren burada ayrı bir eyalet teşkil edilmişti ve teşkilâtı 1921 senesinde bir icrâ heyeti ve iki nazırlıkla tamamlanmıştır. İdâre merkezi Shillong 'dur. Bu eyâletin 137.308 km². arazisi üzerinde, 1931 sayımına göre, 9.247.587 nüfus yaşamaktadır. 1901 'de Assam 'da yaşayan 6.124.343 nüfusun 1.581.317 kadarı müslümanlardı (bunlardan 2.724 şi'î). Müslüman ahalinin dörtte üçü Sylhet bölgesi dâhilinde yaşar. An'aneye göre, Sylhet 'in fethi yemenli Şāh Calāl 'e atfedilmekte olup, mezarı ziyaret edilir. XIV. asrın sonundan itibaren, Bengâl müslümanları tarafından vâkî olan istilâların hiç biri müslümanların memlekete devamlı bir surette hâkim olmalarına imkân vermediği için, bunlar Assam 'a sâhip olmak teşebbüsünden 1663 'te kat'î surette vazgeçmişlerdir. Müslüman halkın en aşağı tabaka-

sını teşkil eden moriaslar, Turbak ismindeki bir müslüman reisin kumandasında 1532 'de mağlûbiyetle neticelenen bir seferde esir düşen askerlerin ahfadı telâkki olunmaktadır. Assam 'ın diğer müslümanları Gariâ ismini taşırlar ve bu suretle Bengâl 'in eski bir müslüman makarrı olan Gaur 'a mensup olduklarını göstermek isterler. Takriben XIX. asrın son senelerinden itibaren Assam, Hindistan 'ın kalabalık bölgeleri halkı için, bir hicret sahası olmuş, bilhassa ingilizlerin teşvik ettikleri ve bugün 1.000.000 kadar insanın meşgûl olduğu çay ziraatinin inkişafı sâyesinde, buraya Hind 'in hemen her tarafından büyük mikdarda muhacir gelmeğe başlamış (son sayımlara göre, Assam 'da konuşulan dillerin sayısı 48 'e bâliğ oluyordu). Assam 'ın yerli halkı bu daha görgülü ve daha atılgan yeni unsurlar karşısında, gittikçe gerileyerek, memleket tedricen daha çok asıl Hindistan memleketlerinin çehresini almağa başlamıştır.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer*, VI, 14 v.dd.; E. A. Gayt, *The History of Assam* (Calcutta, 1906); L. W. Shakespeare, *History of Upper Assam*, 1914; J. Sion, *Asie des Morissons* (*Geographie Universalle*, s. 308 v.d.). (J. HOROVITZ.)

'AṢṢĀR. [Bk. ASSÂR.]

ASSÂR. 'AṢṢĀR, Şams al-Dīn Muḥammed (?—1383), iranlı bir şâir olup, 784 (1382/1383) 'te ölmüştür. 'Aṣṣār, Şayḫ Uvays 'i medheden şâirlerden idi; fakat asıl *Mihr-u Muştarī* adlı mesnevîsi ile meşhûr olmuştur. 778 (1377) 'de kaleme alınmış olan eser [Yaḥyā al-Ḥusaynī al-Nakī tarafından] türkçeye tercüme olunmuş ve Sultan Murad III. 'a ithaf edilmiştir. [Bunun mütercimin hattı ile bir nushası Üniversite kütüp. T. Y. 3520 'dedir.] Ethé (*Grundriss der iranischen Philologie*) 'ye göre, bu mesnevînin mevzûu „Şāpūrşāh 'ın oğlu Mihr 'i güzel bir genç olan Muştarī 'ye bağlayan ve her türlü zaaftan ve cinsî ihtirastan ârî olan bir aşkın hikâyesidir".

Bibliyografya: Peiper, *Comment. de libro persico Mihr o Mushteri* (Berlin, 1839); Fleischer, *ZDMG*, XV, 389 v.dd.; Rieu, *Catal. Brit. Mus.*, II, 626; Pertsch, *Katal. Berlin*, s. 843 v.dd.

ASSUAN. [Bk. ASVAN.]

ASTARĀBĀZ. [Bk. ESTERÂBÂD.]

AṢṬARLĀB. [Bk. ASTURLÂB.]

ASTIRHAN. ASTRAḪAN (Astarhan, Astrahan, Estirhan, Eçtirhan, Ecderhan, Ejderhan, Hacitarhan, Tsitrahan), İdil (İtil, Etil „Volga") nehrinin Hazer denizine döküldüğü yerde (deltada), aynı namdaki şehir ve merkezi olduğu vilâyetin ismidir. VIII. (XIV.) asrın ilk yarısında burasını ziyaret eden İbn Baṭūṭa, şehrin ismini al-Ḥācc Tarḫān şeklinde kaydetmekte ve bu ismin şehrin aynı adı taşıyan birine ihsan edilmiş olan arazide kurulmuş olmasından neş'et ettiğini zikretmektedir. Şehrin, isminin İdil boyunda yaşayan As kavmine mensup, her hangi bir Tarhan [b. bk.] 'dan gelmiş olabileceği de ileri sürülmüştür (krş. mad. ALLÂN). A. Kontarini, seyahatnâmesinde Tsitrahan şeklinde kaydetmektedir.

Astırhan mıntakası, orta Asya ile cenub-i şarkî Avrupa bozkırları arasında tabiî bir geçit teşkil ettiği için, asırlarca türk kavimlerinin şarktan garba doğru giden akınlarına ve bunlar tarafından kurulan bir çok devlet teşkilâtlarına sahne olmuştur. Biz burada V. asırda bulgarları [b. bk.], VII.—X. asırlarda hazarları [b. bk.], X. asırda peçenekleri [b. bk.], XI. asırda kumanları [b. bk.] buluyor ve nihayet XIII. asırdan itibaren, moğulların rehberliği altında harekete geçen yeni ve kuvvetli bir dalganın gelmesi ile, Altın-ordu ismi altında büyük bir devletin vücut bulduğunu görüyoruz.

XV. asrın sonlarına doğru, merkezî kuvvetinin zayıflaması ile, dağılmak mecburiyetinde kalan Altın-ordu devleti sahasında, Kazan, Kırım hanlıkları ile Nogay-ordası yanında, payitahtı Astırhan olmak üzere, Küçük Muḥammed 'in torunu, Maḥmūd oğlu Ḳāsim Han tarafından, bir de Astırhan hanlığı tesis edilmiştir (871 = 1466). En mühim ticaret yolu üzerinde bulunduğu ve zenginliği yüzünden, komşu devletler ile göçebe kabîleleri celbederek, bunların dâimî hücumlarına mârûz kaldığı için, dâhilî istikrarını bulamayan bu türk hanlığı, kuvvetli ve devamlı bir varlık gösterememiştir. Ahalinin büyük bir kısmının göçebe olup, merkezî hükûmetten ziyâde, kendi beylerine bağlı kalmaları da, hanlığın zayıflamasına sebep olmuştur. Astırhan hanlığı, Ḳāsim Han (1466—1490) ile kardeşi 'Abd al-Karīm Han (1490—1504) devirlerinde, merkezi Saray olmak üzere, eski Altın-ordu 'nun bir kısmında hüküm süren amcaları ile iş birliği temini sâyesinde, nisbeten sâkin bir hayat yaşamışsa da, devletin son devirleri, bilhassa Kırım hanı Meñli Giray 'ın Saray 'ı tahribinden sonra (1502), komşu Kırım hanlığı ile Nogay-ordası 'nın, bu mıntkayı kendi nufuzları altında bulundurmak için, yaptıkları mücadeleler içinde geçmiştir. Bu mücadelelerin dâhilî vaziyeti ne kadar sarsmış olduğunu, hanların sık sık değişmeleri de açıkça göstermektedir. Astırhan hanlarının şeceresini, tam ve sarih olarak, tesbit etmek oldukça güçtür. Karamzin 'e göre, 1523—1525 senelerinde, Kırım ile iyi münasebet tesis etmiş olan, Maḥmūd 'un torunu, Cānī Beg oğlu Ḥusayn Han hüküm sürmüştür. Sonra tahta geçen, Aḥmed 'in torunu, Sayyid Aḥmed oğlu Ḳāsim (Ḳasay) Han, çerkesler tarafından öldürülünce (1532), yerine yeğeni, Murtażā oğlu Ak-Köbek Han geçmiştir. 1534—1538 senelerinde han bulunan, Maḥmūd 'un torunu, 'Abd al-Karīm oğlu 'Abd al-Raḥmān Han, şarka doğru genişlemek gâyesini güderek, türk devletlerinin dâhilî işlerine karışmağa başlayan rus çarı ile bir dostluk muahedesi akdetmek suretiyle, komşularına karşı vaziyetini sağlamlaştırmak istemiş iken, nogaylar tarafından tahtından indirilmiş ve yerine yeğeni, Şayḫ Aḥmed oğlu Şayḫ Ḥaydar Han (1539—1541) getirilmişse de, çok geçmeden kırımlılar tarafından koğulunca, çarın himayesine sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Sonra tekrar Ak-Köbek Han (1541—1543) ile kardeşi Birdi Beg oğlu Yagmurçı (Yamgurçı) Han (1544) 'ları görüyoruz. Nihayet rus çarı İvan III., Kazan hanlığı kuvvetlerini mağlûp edip, Kazan 'ı zaptettikten sonra (1552), Astırhan üzerine asker sevkederek, kendi tâbii sıfatı ile, Şayḫ Ḥaydar oğlu Darvīş Han 'ı tahta geçirmiş (1554), fakat Darvīş Han 'ın, ruslar aleyhine, kırımlılar ile münasebete girişmesi üzerine, tekrar asker sevkedip, Astırhan hanlığını çarlığa ilhak etmiştir (1557). Darvīş Han, kaçarak, Yagmurçı Han 'ın evvelce iltica ettiği Azak kalesine sığınmıştır.

Gerek yerli türk kuvvetleri ve gerek Kırım ve Türkiye, rusların buralara kadar uzanarak, türklerin arkasına düşmelerinin iyi bir netice vermeyeceğini anlamışlar ve bu mühim mıntakanın türkler elinde kalması için, çalışmışlardır. Fakat bu kuvvetlerin birlikte hareket etmelerinin temin edilememesi, bu yoldaki teşebbüsleri neticesiz bırakmıştır. Bu yüzden Kanunî Süleyman 'ın 1563 'te yapmak istediği sefer, Malta seferi de araya girdiği için, yapılamamıştır. Selim II. devrinde Sokullu Mehmed Paşa, gerek İran seferi için nakliyatı ve gerek Türkiye ile Türkistan arasında muvasalayı temin etmek için, Don ile İdil nehirleri arasında bir kanal açarak, Karadeniz ile Hazer denizini birleştirmek istemişti. Bu maksatla Astırhan seferine karar verilmiş ve 1567 'de seferin maddî ve mânevî bakımdan zarurî olduğu izah edilerek, Kırım hanına tahrirat gönderilmişti. Nihayet 1569 senesinin ilk baharında, Kefe beyi Kasım Bey kumandasında, 3000 yeniçeri ile 20.000 sipahi gönderilmiş, Silistire, Niğebolu, Köstendil, Amasya, Canik ve Çorum alay beyleri de 30.000 asker ile Devlet Giray da onlara iltihak etmişlerdi. Bu kuvvetler himâyesinde kanalın kazılmasına ancak başlanmakla kalmıştır. Karadan hareket eden kuvvetler eylûlde Astırhan yakınlarına gelince, kışlamak üzere, bir istihkâm da yapılmağa başlanmıştı. Fakat asker arasında yayılan haberlerden kuşkulanan Kasım Bey, Devlet Giray 'ın da teşviki ile, ağaçtan yapılmış olan istihkâmları yakarak, 20 eylûlde Kırım 'a geri çekilmek mecbûriyetinde kalmıştır. Murad III. zamanında Astırhan meselesi tekrar mevzuubahs olmuş, rus çarı nezdinde teşebbüsler yapılmış ve nihayet bir sefere karar verilmiş ise de, bunun da arkası gelmemiştir. Böylece, düşmanın kuvvetinden ziyâde, türk zimamdarlarının kendi aralarında anlaşamaması yüzünden, bu türk ülkesinin mukadderatı, uzun bir zaman için tâyin edilmiş oldu.

Astırhan şehri, Altın-ordu devletinin başlangıçlarında, eski Hazar devletinin merkezi olan İtil şehri civarında, nehrin sağ sâhilinde kurulmuş ve ticaret limanı olarak, ehemmiyetini bugüne kadar muhafaza etmiştir. İbn Baṭūṭa 'nın „büyük çarşıları hâvi, pek güzel bir şehir" diye tavsif ettiği bu şehrin, o zamanlarda hanların yazlık ikametgâhları olduğu anlaşılıyor. A. Kontarini, şehrin hanın üç yeğenine âit olduğunu ve bunların da burada yalnız kışın bir kaç ay kaldıklarını, alçak duvar ile çevrilmiş olan bu büyük şehrin, evlerinin pek iyi olmadığını ve yakında tahrip edilmiş olmaları icabeden büyük binaların harâbeleri bulunduğunu zikrettikten sonra, şehrin evvelce mühim ticaret merkezi olup, Bizans 'tan Don yolu ile her nevi malın geldiği söylendiğini kaydediyor. Şehir 1395/1396 'da Timur tarafından tahrip edilmişse de, XV. asırda, bilhassa Altın-ordunun payitahtı olan Saray 'ın inhitatından sonra, tekrar, ticaret merkezi olarak, eski ehemmiyetini kazanmıştır.

Astırhan hanlığı rus hâkimiyeti altına girdikten sonra, şehir, civardaki kabîlelerin hücumundan muhafaza edilebilmek, için, eski yerinden 12 km. daha cenupta, nehrin asıl yatağının sol sâhilinde bir adaya (46° 21′ şimâl arzı ve 48° 2′ garp tûlü) nakledilmiştir (1558). Bundan sonra da şehir ve civarında daha uzun bir müddet istikrar temin edilememiştir. Şehir, rus „kargaşalıkları" zamanında, Terek kazaçileri (*kazak*, *kazaçiy* < türk. *ḳazaḳ*) „muhafız olarak, hududlara yerleştirilen silâhlı rus ahali" tarafından yağma edilmiş (1605), oğlunu çar ilân eden ataman Zarutski elinde kalmış (1614), buralara göç eden kalmıkların hücumuna uğramış (1632), tekrar ruslara karşı isyan eden türkler eline geçmiş (1680) ve daha sonra Stenka Razin (1670—1671) ile strelestler isyanına (1705) sahne olmuştur.

Şehrin büyük bir kısmı alçak yerde bulunmaktadır ve nehir yükseldiği zaman suların hücumundan muhafaza edilmek üzere, takriben 4 m. yüksekliğinde, sedlerle çevrilmiştir Alçak ve sulak yerde kurulmuş olması, kanalizasyonun

bulunmaması, caddelerin çoğunun kaldırımsız olması ve kırk sene önce yapılmış olan su tesisatının bugün bozuk bir vaziyette bulunması yüzünden, şehrin sıhhî vaziyeti çok fena olup, malarya ve bağırsak hastalıkları çok yaygındır.

Avrupa'nın en büyük nehir sistemlerinden İdil munsabında bulunan Astırhan limanı, eski devirlerde olduğu gibi, bugün de en mühim tranzit ticaret merkezlerinden birini teşkil etmektedir. Bilhassa Kafkasya (Bakû), orta Asya (Krasnovodsk) ve İran (Pehlevî, eski Enzeli) ile bağlanmakta; buralardan petrol, pamuk, meyva ve balık gibi mahsûller memleketin içine ve oradan da, bu mıntakaların ihtiyaelarını temin etmek üzere, kereste, mâmulât ve ekmek nakledilmektedir. Nehrin deltası çok sığ olduğu için, gemiler limana kadar yanaşamamakta ve şehirden 90—100 km. uzakta durmak ve hamûlelerini mahsus gemilere aktarmak mecbûriyetindedir. Şehir, demiryolu ile şimâle bağlanmıştır. Mahallî sanayiden, bilhassa gemi inşaatı ile balıkçılık mühim yer tutmaktadır. Kerestecilik, yerli sanayiden başka, Kafkasya ve İran pazarlarının ihtiyaclarını da karşılamaktadır.

Kültür müesseselerinden 3 yüksek mektep, 18 san'at mektebi, bir ilmî araştırma enstitüsü, 3 tiyatro, 14 orta ve 32 ilkmektep mevcuttur (1939). Astırhan, çarlık zamanında olduğu gibi, bugün de şimâl türklerinin bir kültür merkezi olarak kalmakta olup, şehirde 10'dan fazla türk mektebi vardır; bir kaç tâne türkçe gazete ve mecmua intişar etmektedir.

Şehirin nüfusu, 1923 sayımına göre, 133.000 (vilâyet 406.000) olup, rus, türk, ukraynalı ve az bir kısmı da yahudi, ermeni, alman ve iranlılardan mürekkeptir. 1939 sayımına göre, şehir de, 253.000 nüfus mevcuttur. Son idarî taksimat üzerine, Astırhan ve civarı Stalingrad (eski Tsaritsın) vilâyetine ilhak edilmiştir.

Bibliyografya: A. Aziz, *Tatar tarihi* (Kazan, 1924); A. Battal, *Kazan türkleri* (İstanbul, 1925); İbn Baṭūṭa, *Seyahatnâme* (türk. trc. M. Şerif, İstanbul, 1333—1335, I, 383 v.d.); A. Kontarini (*Istoriya tatarii v dokumentaḥ i materialaḥ*, Moskva, 1937, s. 56 v.d.; *Bibl. inostr. pisat. o Rossii*, I, 90 v.d.'dan naklen); *Bol'şaya sovet. entsiklopediya* (Moskva, 1926), III, 651—662; Ahmed Refik, *Bahr-i Hazer — Karadeniz kanalı ve Ejderhan seferi* (*TOEM*, 8. sene, 1333, nr. 434, s. 1—14).

(R. RAHMETİ ARAT.)

ASTRAHAN. [Bk. ASTIRHAN.]

ASTROLOJİ. ASTROLOGİA, islâm müelliflerince adı, *'ilm* (yahut *ṣinā'at*) *aḥkām al-* (**yahut** *ḳażāya 'l-*) *nucūm*, „yıldızların hükümleri **ilmi** (yahût san'atı)" veyahut daha kısaca, *'ilm* (*ṣınā'at*) *al-aḥkām* 'dır; bâzı arap müellifler, XIII. asırdan itibaren, *'ilm al-nacāma* tâbirini de kullanmışlardır. Diğer cihetten *'ilm* (yahut *ṣinā'at*) *al-nucūm* „yıldızlar ilmi (yahut san'atı)", *'ilm ṣinā'at al-nucūm*, *'ilm al-tanclm* tâbirleri, ayırt edilmeyerek, astrolojiye yahut astronomiye veyahut da bu ilimlerin ikisine birden delâlet eder. — Astrologlara, a ḥ k ā m ī yahut m u n a c c i m denilir; fakat *munaccim* kelimesi, astronom da demektir. XIX. asra kadar *munaccim* „astrolog" ile *falaki* „astronom" arasında kat'î bir fark bulamayız.

Filosofların, bibliyografya ve ansiklopedi tarzında eser yazanların ekseriyeti, ilimlerin Aristo'ya göre tasnifine uyarak, astrolojiyi tabiî ilimlerin 7 yahut 9 kolundan biri sayıp, tıp, simâ yahut kıyafet ilmi, elkimya, rüya tâbiri v.s. arasına koymuşlardır. Fakat astrologlar, astronomlar ve diğer âlimler (meselâ al-Fārābī, İḫvān al-ṣafā' âzası ve İbn Ḫaldūn), Batlamyus'un misâlini tâkip ederek, astrolojiyi r i y a z î ilimlerin dört büyük kısmından biri olan y ı l d ı z l a r ilminin bir şûbesi gibi telâkki etmişlerdir. — Bundan başka astrologların dâimâ muhtac oldukları hey'î hesap usûllerinin yalnız astronomiye dâir eserlerde münderic bulunduğu da unutulmamalıdır.

Astroloji, yer yüzünde vuku'a gelen bütün değişikliklerin, yâni Aristo'nun al-kavn va 'l-fasād (γένεσις καί φθορά)'ının semâvî cirmlerin hususî mâhiyetleri ve hareketleri ile sıkı bir surette alâkadar bulunduğu prensibi üzerine kurulmuştur. Bilhassa k ü ç ü k âlem (mikrokosmos) sıfatiyle bütün b ü y ü k âlem (makrokosmos) ile alâkaları bulunan insan, yıldızların tesirlerine tâbidir; gerek Batlamyus ile beraber, cirmlerden şu'a olarak intişar edip, ḳ ā b i l (yâni münfail)'in tabiatını f ā ' i l 'in tabiatına temsil etmeğe mütevecclh kuvvetler ve tesirler tarzındaki fizikî nazariyeyi kabûl edelim, gerekse, islâm akîdelerine daha ziyâde yaklaşmak için, semavî cirmleri, hakikî âmiller gibi değil, fakat daha ziyâde gelecekteki hâdiselerin delilleri gibi telâkki edelim, esas biridir. — Yıldızların tesirleri her birinin hususî tabiatına ve kezâ arza yahut diğer yıldızlara nisbetle vaziyetlerine göredir; binaenaleyh yer yüzü hâdiseleri ve beşerî tagayyür ve tahavvüller dâimâ pek muhtelif ve hattâ birbirine zıt semâvî tesirlerin son derece girift, türlü türlü surette terkiplerine tâbidir. Bu tesirleri bilmek ve bu terkiplerden hüküm çıkarmak, astrologa düşen çetin vazifedir.

Yalnız semâvî cirmlerin değil, gökte ancak nazarî mevcudiyetleri bulunan mevkilerin de, muayyen bir anda ve o mahaller ile olan nisbetlerine göre, yıldızların hassalarını esaslı surette tâdil etmek kudretini hâiz bulundukları

farzedilir. Astroloji bakımından, ayın medarının re'si (*al-ra's*, „baş") ve zenebi (al-ẕanab, „kuyruk"), yâni Ukde-i ulya ve süflâsı, ekseriya seyyarelere teşbih edilir; bu teşbih, yalnız Batlamyus'un „klâsik astrolojisi" diyebileceğimiz mesleğin müntesipleri tarafından, reddolunur. On iki burcun ayrı ayrı yahut dört müselles (*muṣallaṣāt*) içinde, üçer-üçer guruplar hâlinde, kendilerine mahsus hassaları vardır. Keza Batlamyus'un astrolojisinde mevcut bulunmayan ve bir burcun $\frac{1}{3}$ olan *vucūh* (decan facies) ve $\frac{1}{9}$ olan *nuhbahrāt* (yahut *navbahrāt*, novenariae) gibi, bâzı tâlî kısımların da kendilerine mahsus hassaları vardır. Hattâ bir çok astrologlar dâire-i husûf derecelerinden her birinin kendine mahsus bir hassası bulunduğunu farzetmişler ve dâire-i husûfu m ü z e k k e r l e r (*muẕakkara*), m ü e n n e s l e r (*mu'annaṣa*), p a r l a k l a r (*muẕi'a* yahut *munira*), k a r a n l ı k l a r (*muẓlima*), r e n k l i l e r (*mutalavvina*), d u m a n l ı l a r (*ḳatima* yahut *mudḫina*, fumosi), b o ş l a r (*ḫāliya*), k u y u l a r (*ab'ār*, gradus puteales), s a a d e t a r t t ı r a n l a r (*zā'ida fi 'l-sa'āda*) v.s. diye kısımlara ayırmışlardır. Bundan başka mıntakatülbrûcun bir takım kısımları ve noktaları bulunur ki, güneşe, aya ve 5 seyyareye münasebetleri itibariyle, büyük ehemmiyetleri vardır; çünkü bu mıntaka üzerinde her seyyareye âit *ḥadd* (cem. *ḥudūd*, termini, fines), *bayt* (cem. *buyūt*, domus, domicilia), *vabāl* (cem. *vabālāt*, detrimenta), *şaraf* (cem. *aṣrāf*, exaltationes, principatus, altitudines) ve *hubūṭ* (cem. *hubūṭāt*, casus, deiectiones) nokta ve kısımları mevcuttur.

Ufuk ile nısfınnehar dâiresi de mühim bir rol oynar; bunların güneşin medarı ile kesiştikleri noktalara 4 mihver (*avtād*, anguli, centra, cardines) denilir ki, şunlardır: 1. *ṭālī'*, yâni güneş medarının muayyen bir zamanda ufukta yükseliş noktası; 2. *rābi'* (yahut *vatad al-arż*, veya *al-rābi'*, angulus terrae, imum caelum), yâni güneş medarının nısfınnehar-ı süflâ ile kesiştiği nokta; 3. *sābi'* (yahut *vatad al-ġārib*, veya *al-sābi'*, angulus occidentalis, occidens, occasus), yâni güneş medarının ufukta kaybolduğu nokta; 4. *'āşir* (yahut *vasaṭ al-samā'*, veya *al-'āşir*, medium caelum), yâni nısfınnehar-ı ulyânın güneş medarı ile kesiştiği nokta. — Dâire-i husûfun bu vetedler arasında kalan kavislerinin her biri (muaddilünnehar kutuplarından geçen) meyl dâireleri ile, üç müsâvî kısma ayrılmıştır. Bu suretle dâire-i husûf, bütün astroloji hesaplarının esasını teşkil eden 12 kısma (*buyūt işnā' 'aşar*) bölünmüştür.

Seyyarelerin (güneş ve ay dahil) mütekabil vaziyetlerinin de pek büyük ehemmiyeti vardı; seyyarelerin birbirine karşı duruşlarından başlıca 5 türlü vaziyet doğar; bunlardan biri *ḳirān* (yahut *muḳārana*, güneşin ay ile münasebetinde ise, *ictimā'*). Diğer dördü de *anżār* (aspectus) yahut *ittiṣālāt*, yâni: 1. *muḳābala*, güneş ile ay arasında, 2. *istiḳbāl*, seyyareye kutren mütekabil bulunduğu vakit; 3. *tasdīs*, aralarında 60° tûl farkı bulunduğu vakit; 4. *taslīṣ*, fark 120° olduğu vakit. — Eğer bir seyyâre merkez olarak 60°, 90° yahut 120° nısıf kutur ile (küre-i semâ üzerinde) bir dâire resmedilirse, dâire-i husûfun bu dâire ile olan her iki tekatû noktasına ve bunların hesaplanması için lâzımgelen müsellesat usûllerine, *maṭraḥ al-şu'ā'* (projectio radiorum) denilir. Batlamyus an'anesine çok bağlı olan astrologlar, bu 5 terkibe itibar etmezler; fakat bütün başka astrologlar *ḥālāt* (status), seyyârelerin mütekabil hâlleri, denilen daha bir çok terkipler ilâve ederler (msl. 24, bk. İbn Hibintā, „Munaccim al-Naṣrānī", *Muġnī*, Bagdad, 829).

Bundan başka türkçe mânası ile „hisse" yahut orta çağ garp müelliflerinin ıstılahı ile, „partes" ismi verilen, *sihām* (mf. *sahm*) zikredilebilir. Bunlar temamiyle itibarî birer *ṭālī'* olup, dâire-i husûf üzerinde hakikî *ṭālī'*'den muayyen bir mesafedeki noktaya kadar tâdad edilir. Batlamyus ve ona uyan arap müellifler, yalnız *sahm al-sa'āda* (ὁ κλῆρος τῆς τύχης)'yi kabûl ederler; fakat başka astrologlar tarafından kabûl edilen sehimlerin sayısı, Ḳabîsî tarafından kaydedilen 30 sehme ilâveten, Abū Ma'şar'in *Madḫal*'inde 97 [Bīrūnī, *Kifāyat al-ta'līm*'de 160]'ye varır.

Nihayet coğrafî unsur da unutulmamalıdır; zira arzın her bir mıntakası burclardan biri ile seyyârelerden birinin hususî tesirine mârûz olduğuna göre, semânın hâlinden, muhtelif memleketlerde bulunan şahıslar hakkında, aynı ahkâm istihrac edilemez.

İşte müneccime lâzım olan mâlûmat, ana hatları itibariyle, bundan ibarettir. Fakat bu mâlûmatın kullanılması da pek kolay bir iş değildir. — İslâm astrolojisi başlıca 3 sistem ile ircâ edilebilir: 1. *masā'il* (meseleler, ἐρωτήσεις interrogationes veya quaestiones) sistemi; müracaat eden biri tarafından her günkü hayata meteallik hâdiselere, meselâ kaybolmuş bir kimse hakkında mâlûmat almağa yahut bir hırsızı meydana çıkarmağa ve yahut kaybolmuş bir şeyi bulmağa v.s. dâir suallere cevap vermeği istihdaf eder. Bu sistem, san'atın en basit ve en çok kullanılan kısmıdır. — 2. *İḫtiyārāt*, (κατοχαί, electiones) sistemi, yâni filân ve filân işi yapmak için en müsait zamanı seçmek; bu zaman, ayın 12 hâneden hangisinde bulunduğunu müşahede etmekle tâyin olunur. Hind usûllerini tercih eden müneccimler, bu on iki

semavî hâne yerine, 28 ay menzillerini (*manāzil*) kullanmışlardır.— 3. Doğum günü (genethlialogie) sistemi yahut, müslüman müelliflerin ıstılahları ile, senelerin devirlerine müstenit, sene tahvilleri (*taḥāvīl al-sinīn*) sistemi ki, bir şahsın doğumundan, bir saltanat devrinin, mezhebin yahut dinin başlangıcından, bir şehrin kuruluşundan beri v.s. geçen yahut geçtiği tahmin edilen sene-i medariyelere yahut kısımlarına müsteniddir. Diğer iki sistemden tamamiyle farklı bulunan bu sistemin esas nazariyesi, doğum anında küre-i semânın arzettiği umumî heyetin yeni doğanın mukadderatını, hiç değişmez bir surette, tesbit ettiği ve bu mukadderatın küre-i semânın ondan sonraki değişikliklerinden hemen hemen temamiyle müstakil kalacağı merkezindedir. Bu, Batlamyus'un kabûl ettiği sistemdir. Batlamyus, *iḥtiyārāt* prensibine zımnen pek cüz'î bir kıymet atfederse de, *masā'il*'e dâir bir kelime bile yazmaz; bu sistemde teknik güçlükler, diğer iki sistemden daha ziyâdedir ve çok kereler doğum yahut başlangıç anını, kâfi bir sıhhatle, doğru olarak tâyin etmek imkânsızlığı ile karşılaşılır. Şahıslara dâir istihraclarda *taḥāvîl sini 'l-mavālîd* usûlü, kavimlere, şehirlere, mezheplere v.s. (ve keza salgın hastalıklara, kıtlıklara, harblere, su basmalarına v.s.) dâir *taḥāvîl sini 'l-'ālam* usûlü kullanılırdı. Bütün bu üç sistemin esaslı ameliyesi *ṭālī'*'in tâyini idi ki, bundan geri kalan on bir hânenin[1] *avā'il* (yahut *marākiz*)'i hesap edilirdi. *Masā'il* ve *iḥtiyārāt*'ta tâyini lâzım gelen tâlî, bahis mevzuu bulunan anın tâli'i iken, üçüncü mevalid sisteminde, şahşın doğumunun yahut saltanat devrinin v.s. başlangıcının tâli'ini tâyin etmek icap ederdi. İmdi doğumun yahut başlangıcın tam tarihi mâlûm olsa bile, küre-i semânın yevmî hareketi ile çabucak değişen tâlî nasıl tâyin olunabilir? Doğum bir anda vuku bulmaz; müneccim doğumda bizzat hazır bulunmuş olsa bile, tâli'in nisbet edileceği anı kat'î olarak seçmeğe muktedir olamaz. Bunun için bu ahkâm-i mevâlid sistemi, doğumlar hakkında, *numūdār* nazariyesi denilen, bir nazariye doğurmuştur ki, bu da doğum için gâyet karışık kaidelerle bulunan itibarî bir tâlî seçmekten ibarettir; müslüman müneccimler arasında en ziyâde rağbet gören usûller, Batlamyus usûlü ile, birini Hürmüz (Hermes)'e, diğerini Zerdüşt (Zoroaster)'e atfettikleri, diğer iki usûlün şahıslara taallûk etmeyen istihraclar için, küsûf ve husûfun yahut seyyarelerin büyük kıranlarının tâli'i kullanılır.

Fakat doğum günü sisteminde daha başka şeyler de vardır. Mukadder ömür, itibarî tâlî anında, bir seyyâre tarafından (güneş, ay, „sahm al-sa'āda", „ictimâ ve istikbâl"[1] anlarının ṭūl ve ṭāli' derecesi) işgâl ettiği bu mevzî ile takdir ve tesbit edilir ki, bu mevzîlere Batlamyus tarafından τόποι ἀφετικοί ve orta çağ Avrupa müneccimleri tarafından „loci hilegiales" (*mavāżi' al-haylāc*) denilmektedir. Kader ve tâlî, bu beş mevziden birini işgâl eden bir seyyâre vasıtası ile, tesbit ve tâyin edilir. Bu vaziyette seyyâre, astroloji bakımından, hususî bir mânası bulunan semâ noktalarına ve yıldızlara sevki (*tasyîr*) lâzım gelen bir delil (yahut *haylāc*, hilegium, ἄφέτης) olur. Bu tesyîrin (*tasyîr*, atazir, direktio, ἄφεσις) riyazî ciheti şu suretle izah edilebilir: küre-i semânın yevmî hareketi neticesinde, bir seyyâre yahut dâire-i husûfun, astroloji bakımından, hususî ehemmiyeti bulunan bir noktası, her hangi bir anda, evvelce *dalîl* tarafından işgâl edilmiş bulunan *vaż'* dâiresine (yâni ufkun ve nısfınnehar dâiresinin kesiştikleri hattan geçen dâireye) gelir. Bu suretle kat'edilmiş olan muaddilünnehar kavsi (saat zâviyesi) hesap edilir; bahis mevzuu insan ömrü ise, muadilünneharın her bir derecesi bir sene-i şemsiye, fakat umumî vak'alar için, her bir derece ancak bir gün sayılır. — Kavimlere, şehirlere, dinlere v.s. dâir istihraclar için, *dalîl*'in başka bir suretle seçildiğini ilâve etmek gerektir. Batlamyus'u tâkip eden arap astrologlara göre, bu *dalîl*, daire-i husûfun, küsûf veya husûf vukubulduğu bir noktası üzerinde, en çok *ḥażż* (dignités)'ı hâiz bulunan seyyâre yahut yıldızdır. Fakat müslüman müneccimlerin ekseriyeti, hindilerden öğrenmiş olmaları çok muhtemel bulunan, seyyârelerin kıranları (*ḳirānāt*) sistemini tercih ederler; hesaplarını üç ulvî seyyâre (mirrih, müşteri, zühâl)'nin kıranlarına istinat ettirip, oradan, teşyîr yahut başka usûller ile, hükümlerini çıkarırlar. — Zikri geçen delîlin tesyîri, ömrün uzunluğunu gösterir. Hayatın başka vak'aları için, hakkında mâlûmat alınmak istenilen vak'anın mâhiyetine göre, diğer beş *dalîl* (*ṭālī'*, *sahm al-sa'āda*, *ay*, *güneş*, *cuz' al-'āşir*[2]) 'in birini seçip, tesyîr etmek lâzımdır. —

1 Türkçe ahkâm eserlerinde, on iki taksimata, ıstılah olarak, *buyūt iṯnā' 'aşar* dendiği gibi, bâzan türkçe eserlerde „on iki hâne" ve fârisî eserlerde „duvāzdeh ḫāne" denir; fakat ayrı ayrı alınırsa, türk eserlerinde behemehâl „hâne" kullanılır. Tâliden başka hâneler, sıra sayısını alır. Yalnız üç vetedin sayısı, arapça olarak, (yâni rābi', sābi', 'āşir), kullanılır ve diğerleri türkçe tâdâd edilir (birinci hâne, beşinci hâne, on birinci hâne v.s. gibi). (F. G.)

1 Müellif, dördüncü mevzii koymağı unutmuştur. (F. G.)

2 Dört vetedden biri olan *'āşir*'in derecesi demektir ki, mahâllin tam nısfınneharı üzerindeki dâire-i husûf derecesidir. Daha eski müneccimler buna vasaṭ al-samā' derecesi demişlerdir. Bugünün heyetinde, aynı meſhumda kullanılan „culmination" karşılığı olarak, „tekebbüd" tâbiri kullanılmaktadır. (F. G.)

Bundan başka ömrün „kethüdası" nevilerini tâyin etmek ve ona göre ay ve günleri ile beraber, sene-i medâriye müddetini takdir etmek için, burcların tevâlisine (yâni garptan şarka) göre, delîllerin hareket-i mütesaviyelerini, hususî kaidelerle, zamana tahvil etmek icap eder. Delîlin bu hareketine yahut vardığı dâire-i husûf noktasına, *intihā'* (alynthie, profectio) denilir. Nihayet ömür yıllarının bir takım devreleri vardır ki, bilhassa şu veya bu seyyârenin tesirine tâbidir; esas itibarı ile yunanlıların seyyâreler hakkında kullandıkları rabb al-sā'a (χρονοκράτορες)'ya tekabül eden, fakat tâdil edilerek, ekseriya pek muğlak bir şekle sokulan (bilhassa Abū Ma'şar'de) bu devrelere *fardārāt* (fridariae) denilir.

Kullanılmış olan diğer tâlî usûllerden yalnız *vucūh* ile tulû eden suretler (*ṣuvar*) usûlü — ki, Teukros'un keldanî an'anesinden gelir — ile, şi'rā-i yamānî (sirius; eski mısırda sothis) yıldızının tulûuna müstenid bulunan ve yalnız Mısır müslümanları tarafından kullanılmış olan usûlü zikretmekle iktifa edilecektir.

Müslüman-arap astrolojisi pek muhtelif kaynaklardan iktibaslarda bulunmuştur. Yunanlı hocaları Batlamyus, Vettius, Valens, Dorotheus Sidonius, Teukros, Antiochius ve astroloji bilgileri dergisi mâhiyetinde müteaddid kitaplardır, yâni yalnız birbirinden esaslı surette farklı prensipler tâkip eden müelliflerden değil, fakat Vettius, Valens ve Dorotheus gibi, pek muhtelif meslekleri birbirine katmış müelliflerden de iktibas etmiştir. Aynı zamanda pehlevî ve hind kitaplarından iktibaslarda bulundukları gibi, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'ın şifahî an'anelerini de almışlardır. Binaenaleyh müslüman müneccimlerden pek azının üç esaslı sistemden birini veya öbürünü, hiç karışıksız, bütün safiyeti ile kabûl etmiş bulunmalarına hayret etmemek gerektir. Diğerleri, yâni ekseriyet, „masā'il", „iḥtiyārāt" ve „sinîn mavālîd" tahvillerinden biri diğerini tamamlar, hattâ teyit eder farzı ile, bir kül gibi kabûl ederek, sistemlerden ve muhtelif usûllerden birini intihap etmek husûsunu, kendi kabiliyetine, maslahat icabına ve müracaat edenin mevki ve ihtiyaclarına göre, müneccime bırakmışlardır. Birbirine hiç uymayan mesleklerin müşevveş bir terkibini ihtiva eden Abū Ma'şar'in kitabında tam ve en garip bir halitaya tesadüf edilir.

Müslüman kavimlerin astrolojisini daha evvelki sistemlerden hakikaten ayırt eden sıfat, muhtelif sistemlerden iktitaf edilmiş olmasından başka, riyazî vetirelerin ulaştığı mükemmeliyet derecesidir. Bunlar, müsellesât-ı küreviyyenin diğer meseleleri ile beraber, bir astronomi mecellesinden beklenebilecek bütün vuzûh ile, beyan ve tafsil edilmiş ve bu gâyeye yardım maksadı ile, muhasipler tarafından, bir çok mufassal riyazî cedveller tertip olunmuştur. Bu bakımdan, üstünkörü hesaplar yapmış ve riyazî unsurların karışık ve mûdil terkibinden dâimâ çekinmiş olan yunanlılar ve hindliler ile müslümanlar arasında, dikkate çarpan, bir tezad görülür.

Akâid ve fıkıh âlimleri ile filosoflar astrolojiyi redd ve takbih hususunda müttefik gibidirler; al-Kindî, İḫvān al-ṣafā' ve Faḫr al-Dîn al-Rāzî gibi, istisnalar pek nâdirdir. Fakat amelî hayatta bu takbihin ehemmiyeti olmamıştır.— Astroloji, halifelerin ve sultanların saraylarında olduğu gibi, halk arasında da son asra, Avrupa medeniyetinin girmesine ve bilhassa Kopernik sisteminin öldürücü darbesini yiyinceye kadar, hüküm sürmüştür. Fakat Avrupa kültürünün ancak az ve sathî bir surette girdiği yerlerde, Astroloji, her ne kadar orta çağda büründüğü ilmî ihtişamı kaybetmiş ise de, el'an yaşamaktadır.[1] Bugün Yemen'de — tâli'in müstehzî bir cilvesi sevkı ile — bizzat mahkeme kadıları müneccimlik san'atı ile meşgûl olmaktadırlar.[2]

Hey'ete âit riyazî meselelerde (hendese, müsellesât ve hesap) olduğu gibi, heyetle münasebeti olan astroloji meselelerinden de astronomiye dâir kitaplarda bahsedilmiş ve hesaplanarak, cedvellere dercolunmuştur. Astrolojinin ahkâm istihracına dâir olan kısmı, isimlerini saymağa imkân bulunmayan, bir çok kitap ve risâlelerde yer bulmuştur. Zâten, yanlış olarak, Abū Ma'şar'e atfedilen iki ehemmiyetsiz kitap ile, mezkûr müellifin *Medhal*'inin bir faslı ve al-Kindî tarafından, seyyârelerin iktiranları nazariyesine müsteniden, islâmın devamı müddetine ve mukadderatına dâir yazılmış olan eser (O. Loth, *al-Kindi als Astrolog*, *Morgenländische Forschungen*, Fleischer-Festschrift, Leipzig, 1875, s. 263—309) müstesna olmak üzere, bütün metinlerin asılları henüz neşredilmemiştir. Orta çağda lâtinceye tercüme edilmiş ve basılmış bulunan aşağıdaki eserlerin zikri lâzımdır; Haly Heben Rodan (Alî b. Riżvān) tarafından Batlamyus'un *Quadripartitum* (Τετράβιβλος, *Maḳālāt al-arba'*)'una yazılan şerh ile yanlış olarak, Batlamyus'a atfedilen *Centiloquim* (Καρπός, *Kitāb al-ṯamra*)'a İbn al-Dāyā lâkabı verilen Aḥmed b. Yūsuf tarafından yazılan şerh, ikisi bir yerde olarak, 1493 ve 1519'da Venedik'te tabolunmuştur; Abū Ma'şar'in müteaddid eser-

1 Bugün astroloji, yalnız şarkta değil, Avrupa ve Amerika'da da kuvvetle yaşamaktadır.

2 Yemen'deki Zaydîya mezhebi ve fukahası indinde de ahkâm-ı nücûm bâtıl ve merduddur. Binaenaleyh müellif, Yemen mahkeme-i şer'iyelerinde ahkâm-ı nücûmun hükme medar ittihazına telmih etmek istiyorsa, bu telmih pek yersizdir. (F. G.)

leri; Albohazen Hali filius Abeuragel (Abu 'l-Ḥasan Alī b. Abi 'l-Ricāl) 'in 1485, 1505, 1523 'te Venedik 'te ve hafif uslûp tashihleri ile, 1551 ve 1571 'de Bâle 'de tabedilmiş olan, 8 kitaptan mürekkep, büyük mecellesi; ekseriya Johannes de Saxonia 'nın şerhleri ve kezâ V. Nabod 'un hâşiyeleri ile (eski tercümeler üzerinde bâzı üslûp değiştirmeleri ile, Kolonya, 1560) bir çok def'a tab'olunan Alcabitius (al-Ḳabīṣī)'un kullanışlı *Liber introductorius*'u; yukarıda zikri geçen *Quadripartitum* ve *Centiloquium* 'a zeyl olarak tab'edilmiş olan Sahl b. Bişr ve Mā Şā' Allāh 'ın te'lif ettikleri mecelle; 1492 ve 1501 'de Venedik 'te tab'edilen Albubather (Abū Bekr al-Ḥasan b. al-Ḥaṣīb) 'in *Mavālīd* (*Liber nativitatum*); 1546 ve 1549 'da Nürnberg 'de tab'edilmiş olan Albohali (Abū 'Alī Yaḥya 'l-Ḥayyāṭ) 'nin *De judiciis nativitatum*'u; 'Omar Muḥammed b. 'Omar b. al-Farruḫān al-Ṭabarī 'nin *Mavālīd* (*De nativitatibus*) ve *Masā'il*'(*Das interrogatinibus*) 'i ki, 1503 'te Venedik 'te, Firmucis Materruns 'a zeyl olarak ve 1533 ve 1551 'de, Bâle 'de tab'olunmuştur. Bunlardan başka kimler tarafından te'lif edildikleri bilinmeyen yahut şüpheli bulunan bir kaç kitâp daha vardır.

Bibliyografya: Müslüman astrolojisinin kaynaklarından, mümeyyiz vasıflarından, ictimaî hayattaki rolünden ve felsefe ve akâid bakımından, aleyhinde yapılan münakaşalardan, *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (nşr. Dr. Hastings) STAR maddesinde, bu yazının müellifi tarafından, etraflı surette bahsedilmiştir. Mezkûr madde, okuyucularının yunan asrolojisini bir az bildikleri farzedilerek, yazılmıştır. — Nallino 'nun *al-Battānī sive Albatenii opus astronomicum* (Milano, 1899—1907, 3 cd.) hakkındaki şerhinde, bâzı riyazî-nücûmî usûller ve teknik ıstılahlar izah edilmiştir. — Bir takım teknik ıstılahlara dâir bk. *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Volten); *Dictionary of the technical terms used... by the Musulmans* (nşr. Sprenger); Dieterici, *Die Propaedeutik der Araber* (Berlin, 1865). — İslâm târihine tatbik edilen seyyâre kıranları nazariyesi hakkında bk. O. Loth 'un al-Kindī 'ye dâir yukarıda zikredilen monografisi; İbn Ḫaldūn, *Prolegomenes* (trc. de Slane, II. 221—226). — Astrologların hayat ve eserleri hakkında bk. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (= *Abhandl. z. Gesch. der mathem. Wissenschaften*, X, Leipzig, 1900; XIV. 1902, 138—185). Nihayet, bu maddenin sonunda zikredilen astronomiye dâir eserler.

(C. A. NALLINO.)

Müellifin makalesine ilâveten, şunları söylemek lâzımdır: islâmda astroloji, astronominin terakki ve inkişafına sıkı bir surette bağlı olarak, yürümüş olmaktan dolayı, bir çok temiz ve doğru ilmî an'aneleri ihtiva etmiş ise de, garpta sırf istihrac-ı áhkâm (astrologie judiciaire) hâlinde kalmıştır. Bundan dolayı, şark astronomi mutahassısları arasında, aynı zamanda astroloji ile meşgûl olmayan astronomlar pek azdır. 1136 senesinde, Plato Tiburtinus tarafından, Abū 'Alī al-Ḥayyāṭ 'ın *Mavālīd*'i ve bu arada diğer bir çok astroloji eserleri arapçadan lâtinceye tercüme edildiği gibi, Abu Ma'şar 'in *Kitāb al-madḫal ila 'l-aḥkām al-nucūm*'u ile Sahl b. Bişr 'ın eseri, 1140 senesinde, Hermanus Dalmata tarafından da lâtinceye tercüme edilmiştir. Bundan başka 1153 senesinde, Joannis Hispanensis tarafından da bir çok ilmî eserler arapçadan lâtinceye naklonunmuştur (bk. G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, Baltimor, 1931, index).

Astrolojinin islâm âleminde tıp ile olan kuvvetli alâkası bahse değer. Meselâ 'Adnān b. Naşir al-'Ayn Zarbī (ölm. 1154), *Kitāb fī mā yaḥtāc al-ṭabīb min 'ilm al-aflāk* ismi, ile yazdığı bir eserde, astrolojinin eski tıbba olan şiddetli münasebetini göstermektedir. O zamanlar, gerek şarkta ve gerek garpta, astroloji tıp tahsiline medhâl olacak ilimlerden sayılmakta idi. Bu ilmi bilen bir hekim en kuvvetli tabip sayılırdı. Çünkü gûyâ âlem-i kebîrin (makrokosmos) âlem-i sagîr (mikrokosmos) üzerine tesirinin, en çok hastalıklarda bâriz olduğu söylenirdi. (A. A.)

ASTRONOMİ, bu ilme müslümanlar tarafından *'ilm al-hay'a* (kâinatın manzarası ilmi) ve *'ilm al-aflāk* (felekler ilmi) ismi verilmiştir. Bu ilim ile nücûm ilmine müştereken verilen başka unvanlar için bk. ASTROLOJİ. Bundan başka Fārābī ve İbn Ruşd, *ṣinā'at al-nuçūm al-ta'līmīya* (yıldızlara âit riyazî fen) tâbiri ile nazarî astronomiyi ve *ṣinā'at al-nucūm al-tacrībiya* (yıldızlara âit tecrübî fen) ile de yıldızların rasadını kasdederler. — Müslümanlar, Aristo 'nun ilim tasnifine uyarak, astronomiyi müttefikan, dört riyazî ilmin biri gibi sayarlar. Onlar için, yunanlılarda olduğu gibi, astronominin gâyesi, yıldızların zâhirî hareketlerinin tetkik ve iş'âr-i hendesîlerinin tâyininden ibaretti. Bu itibarla astronomi, bizim „kürevî astronomi" (seyyâreler mahreklerinin hesabı ve bu mahreklerin tavziatının (ephemerides, tavżī'āt; bk. ilâve 1) tertibine tatbiki ile beraber) ilmi ile „âletler nazariyesini" ihtiva eder. Aristo 'nun anladığı tarzda, semâvî cisimler (kuyruklu yıldızlar, şihablar v.s. dâhil) ile iptidaî astro-fizik ve semâvî mihanik (semâvî hareketlerin, menşei, feleklerin mâhiyeti, yıldızların ziyâları v.s.) denilebilecek bahislerin tetkiki, tamamiyle

fizik ve metafizik sahasına girer. — Hesap ile yahut âletler ile, bilhassa namaz vakitlerini tesbit gâyesi ile, gündüzün ve gecenin saatlerini tâyin için lâzım olan amelî bilgilerin mecmuuna *'ilm al-mīḳāt* yahut *ilm al-mavāḳīt* denilir.

İslâmın başlangıcında arapların bâzı amelî astronomi bilgileri vardı. Sık sık yaptığı gece yolculuklarında bedevî için, doğuş ve batış yerlerini bildiği ve bu sâyede geceleri vakit tahmin ettiği, ay ile en parlak yıldızlardan başka, ekseriya bir kılavuz yoktu; senenin mevsimlerini, *manāzil al-ḳamar* de dedikleri birbirini tâkip eden 28 yıldız grubuna nisbetle aynı vaziyetine bakarak, tâyin ederlerdi. Yerleşmiş kabîlelerin ekseriyeti arasında, ziraat mevsimlerini tâyin etmek ve hava ahvâline dâir tahminlere girişmek için, *manāzil al-ḳamar* yıldızlarından bâzılarının *nav'* (bk. ilâve 2) vaziyetindeki senevî tûl veya guruplarına bakılırdı.

Fakat astronominin ilmî surette tetebbuuna, Hindistan 'dan gelen iki kitabın tesiri ile, ancak II. (VIII.) asırda girişilmiştir. Bu kitaplardan biri *Brahmagugtā* tarafından, 628 'de te'lif edilmiş olan *Brāhmasphuṭasiddhānta* 'dır ki, 771 (154) 'de, belki telhis edilmiş bir şekilde, Bagdad 'a getirilmiş ve İbrāhīm b. Ḥabīb al-Fazārī ve Ya'ḳūb b. Ṭārīḳ tarafından arapçaya nakledilmiştir. Diğeri, Āryabhaṭa (arap. al-Arcabhad yahut al-Arcabhar) tarafından, 500 tarihinde te'lif edilmiş olan kitaptır ki, Abu 'l-Ḥasan al-Ahvāzī, seyyârelerin zîcını bundan hulâsa etmişmiştir. Bu kitaplar izah kılıklı kısa bir metin ile bir çok semâvî hare ketlerin biner yıllık sun'î devrelere göre tertip edilmiş zîclerinden ibaretti; bu tertibin sun'îliği şu noktada idi: dünyanın başlangıcında ayın ve seyyârelerin hepsinin aynı tûl derecesinde iktiran hâlinde bulundukları ve milyonlarca yıl fasılalardan sonra, gene ora da iktiran hâlinde bulunacakları kabûl edilmiş idi. *Sindhind* (< skr. *siddhāntā* „astronomi mecellesi") tâbir edilen bu usûl, islâm astronomları tarafından, V. (XI.) asrın başlangıcına kadar kullanılıyordu (bk. ilâve 3). Müslümanlar hindkitaplarından müsellesât ceyblerinin istimâlini de öğrenmişlerdir (bk. ilâve 4).

Hind kitaplarından bu iktitaflara, bir az sonra, Sâsânîlerin son devrinde telfik edilmiş bulunan *Zīc-i ṣatro-ayār* (arap. *Zīc al-ṣāh* yahut *Zīc al-ṣahriyār*) „hakanî zîcler" 'in arapça tercümeleri ilâve edilmiştir. III. (IX.) asır müslümanları arasında bunlara çok rağbet edilirdi; iki asır sonra ise, bu zîcler kullanılmaz olmuştur.

Zaman sırası ile sonuncu, ehemmiyet itibarı ile ise, birinci derecede olan yunan tesiri, müslüman astronomisine, yunan zihniyetinin mümeyyiz vasfı olan, semâvî harekâtın iş'âr-i hendesîsi usûlünü sokmuştur. *Almagest*'in pek muvaffakiyetli olmayan ilk tercümesi, VIII. asrın sonunda yahut IX. asrın başlarında yapılmıştır. Bunu, daha çok muvaffakiyetle yapılan iki tercüme, al-Ḥaccāc b. Maṭar 'ın 212 (827/828; ekseriya kaydedildiği gibi, 214 = 828/830 değil) 'de bitirdiği tercüme ile Sābit b. Ḳurra tarafından düzeltilmiş olan Ḥunayn b. İsḥāḳ 'ın (IX. asrın yarısından sonra) tercümesi tâkip etmiştir. IX. asrın ilk yarısında Batlamyus 'un coğrafyası, muhtasar zîci, seyyârerin hareketlerine dâir faraziyeleri ve musattah küresi, iskenderiyeli Theon 'un muhtasar zîci, Aristarkhos 'sun güneşin ve ayın büyüklüklerine ve uzaklıklarına dâir eseri, Autolykos 'un iki, Theodosios 'un üç ve Hypsikles 'in bir esreri de tercüme edilmiştir. Ammonios 'un zîclerinin tercümesi ile, yanlış olarak, Batlamyus 'a izafe edilen ve semâvî cirmlerin büyüklüklerinden ve uzaklıklarından bahseden *Kitāb al-manşurāt* adlı eserin tercümesinin aynı asırda intişar etmiş bulunması pek muhtemeldir.

Oldukça dakik âletler ile muttariden tâkip edilen rasadların IX. asrın başlangıc yıllarında Cündişâpûr (Gondēšāpūr, cenub-i garbî İran) 'da yapıldığı görülür ve Aḥmed al-Nahāvandi, *Zīc al-muştamil*'ini tanzim ederken, o rasadlardan istifade etmiştir. Fakat islâm astronomisinin en parlak devri, al-Ma'mūn 'un hilâfeti (813—833) esnasında başlamıştır. Bagdad 'da al-Şammāsîya mahallesinde kâin rasadhânede halifenin astronomları, Yaḥyā b. Abī Manṣūr (ölm. 830 veya 831) 'un riyaseti altında, semâvî hareketleri, muttarid surette, rasat etmekle kalmayıp, *Almagest*'in meyl-i küllî, i'tidâlayn noktalarının ric'ati, şemsî senenin güneş müddeti v.s. gibi, bütün esaslı noktalarını, takdire şâyân bir doğruluk ile, tetkik etmişlerdir. Şam 'ın 3—4 km. şimâlinde, Ḳāsiyān dağı üzerinde, halifenin diğer bir rasadhânesinde yapılmış olan rasadlardan da istifade olunarak, meşhur *al-Zīc al-mumtaḥan*'ı tanzim etmişlerdir.[1] Aynı halifenin en güç ve nâzik geodezi ameliyelerinden birini, Mezopotamya ovalarında, Tadmur (Palmyra) ile al-Raḳḳa arasında, bir tûl dâiresi kavsinin boyunu ölçtürmüş olması teşkil eder (bk. ilâve 5). Vasatî netice, bir tûl derecesinin uzunluğunu, takdire değer derecede, doğru bir kıymette olarak, 53 $\frac{2}{3}$ arap mili olmak üzere, göstermiştir; zîra bir arap mili

1 *Zīc al-mumtaḥan*, Habaş al-Ḥāsib tarafından tertip edilmiştir; fakat rasadların, burada beyan edildiği vecihle, Yaḥyā b. Manṣūr 'un reisliği altında, Habaş al-Ḥāsib ve Ḫvārizmī 'nin iştirâk etmiş olduğu bir hey'et tarafından, el birliği ile yapıldığı anlaşılmaktadır. (F. G.)

1973 m. olduğuna göre, bu netice 111.815 m. eder ki, 35° ve 36° şimâlî arz dâireleri arasında 1° 'lik kavsin hakikî uzunluğundan ancak 877 m. kadar fazladır (bu adetlere dâir daha ziyâde tafsilât için bk. ARZ). — Al-Ma'mūn devrinin astronom-muhasipleri sırasında, zîci iki asır ellerde dolaşmış olan Muḥammed b. Mūsā 'l-Ḫvārizmī 'yi anmak lâzımdır.

Milâdî 850 'den 870 'e kadar Mūsā b. Şākir 'in üç oğlu, Bagdad 'ın, Dicle üzerinde, Bāb al-ṭāḳ kapısındaki evlerinde kurdukları rasadhânede muntazam rasadlar yapmışlardır; IX. asrın son yarısında, başkaları tarafından, Şīrāz Nīşābūr ve Semerkand 'da, mükemmel âletler ile, rasadlar yapılmıştır; meşhûr al-Battānī milâdî 877 'den 918 'e kadar Fırat üzerinde al-Raḳḳa 'da rasadlar yapmıştır; Şābit b. Ḳurra, güneşin hareketleri nazariyesini yeniden tetkik hususunda, seleflerinin rasadlarından istifade etmiştir; al-Māhānī ve al-Nayrīzī, semânın, o zamanki ilmî usûller ile, tetkikine devam etmişlerdir. 300 (912/913) yılından bir az sonra, Habaş 'in[1] Bagdad 'da te'lif ettiği başlıca eserinde, müsellesât usûlleri, beklenilmeyen bir mükemmeliyet derecesine varmıştır. — X. asrın son yarısında Buvayh melikleri, kendi saraylarında bir rasdhâne tesis ederek, 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī (ölm. 376 = 986), İbn al-A'lām (ölm. 375 = 988) Vîcan b. Rustam al-Kūhī, Aḥmad al-Ṣāġānī (ölm. 379 = 990), Abul 'l-Vafā' (ölm. 388 = 997) ile Yaḥyā b. Rustam al-Kūhī ve daha başka astronomları etraflarına toplamışlardır. Fizik ve riyaziye ilimleri sahasında, islâmın en orijinal ve derin mütefekkiri olan al-Bīrūnī (ölm. 440 = 1048) eserlerin büyük bir kısmını şarkî Afganistan 'da, Gazne 'de vücud getirmiştir.

Mısır 'da, ilmî surette, astronomi tetkikleri Fâtımî halifelerinden al-'Azīz (365—386=975—996) zamanında başlamıştır. Onun tarafından Kahire 'de tesis edilen rasadhâneye halife al-Ḥākim (386—411 = 996—1021) 'de ehemmiyetli teberrûlarda bulunmuştur. İbn Yūnus (ölm. 399 = 1009) meşhur *al-Zīc al-ḥākimī* 'sine esas teşkil eden rasadlarını, 367 'den 398 'e kadar, orada yapmıştır. Mısır 'da astronomiye dâir eser yazanlar arasında İbn al-Haysam (ölm. 430 = 1039) 'i de zikretmek lâzımdır. Yazdığı çok rağbet gören küçük kitatapta semâvî hareketleri, Batlamyus 'un Ὑποθέσεις τῶν πλανωμένων 'unun ikinci babını tanzîr ederek, semâvî hareketleri, som küreler ve basit küre kursları (*manāṣir*) gibi, iki faraziye ile, kürenin merkezinden geçen maktâlarla (——) izah etmiştir.

İspanya 'da astronomi ile, bilhassa X. asrın ortalarından itibaren, iştigâl edilmişti ve Kurtuba, İşbiliye (Sevilla) ve Tulaytula (Toledo) hükümdarları tarafından himâye ve teşvik görmüştü. Castilla kıralı Alfonso X. (1252—1282) 'nun emri ile, evvelâ ispanyolca ve sonra lâtince intişar eden eserler, arap astronomisinden sayılmak gerektir. İspanya islâm astronomlarının en ileri gelenleri Maslama al-Macrīṭī (ölm. 398=1007/1008), İbn al-Samḥ (ölm. 426 = 1038), Avrupa orta çağ mütercimleri tarafından Geber filius Afflae adı ile tanılan Cābir b. Aflaḥ (ölm. milâdî 1140—1150 arasında) ve bilhassa XI. asrın ikinci yarısında temayüz etmiş olan, ileride kendisi ile ayrıca iştigâl edeceğimiz, al-Zarḳālī (garp mütercimlerinde Arzachel) idi. Aşağıda gösterileceği gibi, Betlamyus 'un, eflâkin harekâtına dâir, tasavvurlarına filozoflar tarafından İspanya 'da (islâm devrinde) îtiraz edilmişti.— Mısır garbındaki şimâlî Afrika 'da muntazam teşkilâtlı rasadhâneler bulunduğuna dâir, mâlûmat yoktur; fakat iyi rasadlar yapmış olan bâzı astronomlar, meselâ takriben milâdî 1250 'de Merakeş 'te eserler yazan (bâzı yazma kitaplarda, yanlış olarak, Abu 'l-Ḥasan 'Alī adı verilen) Abū 'Alī al-Ḥasan al-Marrākuşī zikrolunabilir.

Şimâlî İran 'da Selçukîlerin etrafında, bir hayli astronomlar toplanmıştı; çok sıhhatle tâyin edilmiş olan sene-i medâriye müddetine istinat ederek, takvimde gâyet ehemmiyetli ıslahat yapmış olan Sultan Calāl al-Dīn Malikşāh tarafından, astronomlar için, 467 (1704/1075) 'de Ray yahut Nīşābūr 'da bir rasadhâne tesis edilmişti.[1] Bu zâtın haleflerinden biri (Sultan Sancar) namına, 512 (1118) 'den az sonra, astronom al-Ḫāzinī, *al-Zīc al-Sancarī* 'yi tertip etmiştir.— İlhanîlerden Hulagu, Bagdad 'ı yağma edip, Abbâsî hilâfetine nihayet verdikten bir sene sonra, 657 (1259) 'de, garbî İran 'da Urmiye gölü civarında, Marāġa 'da büyük bir rasadhâne yaptırmağa başladı; burada, meşhûr âlim Naṣīr al-Dīn Ṭūsī 'nin reisliği altında, toplanan mümtaz râsıdlardan mürekkep bir hey'et, 12 sene süren mesaiden sonra, farsça meşhûr *Zīc-i ilḫānī* 'yi neşretmiştir.[2] Naṣīr al-Dīn Ṭūsī 'nin bir tilmizi olan Ḳuṭb al-Dīn Maḥmūd al-Şīrāzī (ölm. 710 = 1310), bilhassa zikre şâyândır. — Kahire 'de İbn al-Şāṭir (ölm. 777 = 1375 veya 781 = 1379) iyi rasadlar yapmıştır; zîci Suriye, Mısır ve bütün şimâlî Afrika 'da meşhûr idi. — Müslümanlarda astronominin son parlak devri Semerkand 'da geçmiştir. Timur 'un torunu Ulug Bey, o şehirde büyük bir rasadhâne tesis ederek, zamanının, Camşīd al-Kāşī, Ḳāżī-zāde al-Rūmī, 'Alī Kuşçu v.s. gibi, en ileri gelen astronomlarını yanına toplamış, senelerce rasadlara bizzat riyâset etmiş ve zîcini, ilim yolundaki himmetinin şanlı bir âbidesi gibi, bırakmıştır. Kendisinden evvel Naṣīr al-Dīn Ṭūsī 'nin yaptığı gibi, Ulug Bey dahi sâbitelerin hareketlerini yalnız tashih ile iktifa etmemiş, selefleri tarafından yapılmış fihrist-i kevakibi, doğrudan doğruya rasad ederek, mükemmel ve müstakil bir surette yeniden gözden geçirip, tanzim etmiş ve farsça mukaddemesini, maktûlen vefatından bir kaç ay evvel (853 = 1449), bizzat kendisi yazmıştır.

İslâm âleminde astronominin ilmî tetkiki, Ulug Bey ile nihayet bulmuştur. İptidaî eserler telfikçileri, hey'î ve âdî takvim mürettipleri ile en basit rasad âletleri târif edenlere rastlanır; hakikî astronomlar kaybolmuş ve onların yerinde câmi m u v a k k i t l e r i kalmıştır.[1]

Müslüman astronomlar Batlamyus 'un kâinat sisteminin ana hatlarını, kayıtsız şartsız denilebilecek surette, kabûl ve kendi zîclerinde tâkip etmişlerdir: arz, kâinatın ortasında, hiç hareketsiz durur; semâvî cirmlerin hareketleri, hep dâirevî ve mütesâvîdir; bu hareketlerin zâhirî ihtilâfları, mintakatülburûc ile müttahidülmerkez olan ve m ü m e s s i l e adı verilen ḫāricat al-marākiz, aflāk al-tadāvīr (epicycles) denilen dâirelerin terkibi ile izah edilir. Hicretin IV. asrında bile, arzın kendi mihveri üzerinde dönmesi imkânı, münakaşa edilen meselelerden biridir; fakat müteâkip asırlarda, mutlak surette hareketsizliği kabûl olunmuştur. Feleklerin mâhiyeti, ancak filosoflar ve kelâmcılar tarafından münakaşa edildiği hâlde, ilk asırlardaki astronomlar bunlar ile alâkadar olmayıp, cirmleri, kendi ilimleri bakımından, hendesî dâireler gibi nazar-ı itibara almak ile iktifa ediyorlardı ve ancak İbn al-Haysam zamanında astronomi tedrisine som (mücessem) ve şaffâf küreler (*aflāk*) fikri sokulmuştur. Her ne kadar anilmerkezî ve müdevvire faraziyesi, seyyârelerin hareketlerini izah hususunda, pek müşevveş bir faraziye idi ise de, rakkassız ve dürbinsiz olarak, kaba bir takdir ile elde edilmiş rasadlar mûtalarına tevafuk ettiği ve hey'et hesapçılarına da kâfi geldiği gibi, itmînân verecek hiç bir fizikî izaha da girişilemediğinden, yerine başka bir faraziye ikamesi düşünülemiyordu. O sıralarda hüküm sürmekte bulunan Batlamyus 'un fikirlerine, Aristo felsefesine ve ilm-i nücûm akîdelerine aykırı düşecek olan güneşi merkez addeden (héliocentrique) sisteminden iz görülmez. Bundan başka, unutmamak gerektir ki, Kopernik sistemi, bu sistemi kat'î bir delil ile takviye edememiş olan ve rasad ile müşahadeye müstenid astronomi ile alâkadar olmayan bir felsefe nazariyesi gibi, bir asırdan ziyâde garpta devam etmişti.

Arap astronomları pek iyi anlamışlardı ki, eskilerinden daha ziyâde isbatı kabil olmayan yeni bir takım umumî nazariyeler ileri sürmektense, semâyı asırlarca muttarid surette müşahede altında bulundurarak, *Almagest* 'in verdiği erkân-ı adediyeyi düzeltmek daha muvafıktı. Bu vazifeyi, Batlamyus 'un rasadları denilen, esassız ve aldatıcı şeylere kapılmayarak, mükemmel surette yapmışlardır. Eskilerin sâbit zannettikleri ve dâimâ aynı tûl noktasında müşahede ettiklerini söyledikleri güneş evcinin, itidâl noktalarının ric'î hareketine tâbî olduğunu sezmişlerdir; al-Zarḳālī, bu evce hâs olan, hareket-i cüz'iyeyi bile keşfetmeğe muvaffak olmuştu. Meyl-i küllînin, yunanlıların, muhayyel rasadlara istinaden, iddia ettikleri gibi, sâbit olmayıp, batî bir tenezzül-i asrîye tâbî bulunduğunu da anlamışlardır ki, bu tenezzülün takribî gâyelerini, ancak XVIII. asırda garbın semâvî mihaniki tâyin edebilmiştir. Güneşin ve kısmen ayın erkânı ile medârî ve nücûmî sene müddetlerinin ve i' t i d ā l a y n noktalarının ric'at kıymetlerini, hayrete şâyân bir doğruluk ile, tetkik etmişlerdir; keza seyyâre zîclerini düzeltmişler ve Naṣīr al-Dīn Ṭūsī, seyyâreler nazariyesini, Batlamyus 'un hendesî tertibatını daha mürekkep bir şekle sokarak, tekemmül ettirmeğe çalışmıştır. Arap astronomları, yunanlıların aksine, zühreye güneşin aynı tûl evcini, aynı anilmerkeziyetini ve aynı tâdil merkezini vermişlerdir; bu ise, esas itibariyle, zühre medarını güneş medarının, şems merkez olmak üzere, felek-i tedvîrine tebdil etmek, yâni zühreyi güneşin bir peyki yapmak demektir. Arapların, sâdece Batlamyus 'un sâbiteler fihristinden çıkarılmış olmayan, bâzı fihristlerinin büyük ehemmiyeti vardır; elhasıl, müsellesat düsturlarının istimâlinde, âletlerinin tenevvu'u ve mükemmeliyeti ile rasadlarının tekniğinde, araplar selefleri yunanlıları parlak bir surette geçmişlerdir. Rasadların sayısı, ittiradı ve doğru-

1 Battānī yerine, yanlışlıkla, Habaş denilmiş olacaktır. Aşağıda c e y b hakkındaki notta da görüleceği üzere (bk. ilâve 4), Habaş al-Hāsib 256 (878) yılı içinde, veya bir az daha önce, vefat etmiştir. (F. G.)

1 Bu rasadhânenin Bagdad 'da olması, daha ziyâde muhtemeldir. Ray veya Nīşābūr 'da rasadhâne tesis edilmiş olduğu mâlûm değildir. Yalnız meşhur şâir Hayyām, hey'et tahsilini Nīşābūr 'da, Şayḫ Muvaffak 'ın meşhur medresesinde, yapmıştır. Buraya Malikşāh namına Hayyām tarafından te'lif edilmiş olan *Zīc al-Malikşāhī* 'yi ilâve etmek münasiptir. (F. G.)

2 Zîci te'lif ve neşreden hey'et değil, yalnız Naṣīr al-Dīn Ṭūsī 'dir. (F. G.)

1 Ulug Bey mektebinden sonra, büyük islâm astronomları kafilesinin sonu olan bir hey'et âlimi daha gelmiştir ki, Taḳī al-Dīn Muḥammed b. Aḥmed b. al-Amīr al-Nāṣir al-Dīn Mengüberti [b. bk.] 'dir. Bu zat Mısır 'da çalıştıktan sonra, Murad III. zamanında İstanbul 'da Topḥâne 'nin üstündeki rasadhânede, bizzat rasadlar yaparak, zîc tertibine teşebbüs etmiştir.

luğu hususunda, yunanlılar ile arap astronomlar arasında, büyük bir tezat göze çarpar.

Ṣābit b. Ḳurra ve, bir az fark ile, al-Zarḳālī tarafından kabûl edilmiş olan sâbit yıldızların hareket-i raksiyesi (*ḥarakat al-iḳbāl va 'l-idbār*), yâni ileri ve geri hareket faraziyesi, doğru değildir; fakat bu faraziyeyi kuranlar, yunanlıların rasadları ile arapların rasadları arasında, meyl-i küllî ve i'tidālayn ric'atı tahavvüllerinden dolayı, husûle gelen açıklığı te'lif etmek için, bu faraziyeyi ileri sürmüşlerdi. — İlk defa Tycho Brahe tarafından müşahede edilmiş olan, kamerin ihtilâf-ı sâlisinin keşfi, haksız olarak, Abu 'l-Vafā' 'ya atfedilmek istenilmiştir; fakat bu ihtilâfın takriben yarısının, daha evvel, Batlamyus 'un προόσνευσις 'inde ve müslüman astronomların ta'dīl ḥāṣṣa (*ḥāṣṣat al-ḳamar*) dedikleri tâdil-i tehâlüfte de mevcut bulunduğunu unutmamak gerektir.

Büyük bir kelâm âlimi ve filosof olduğu kadar, bir astronom ve müneccim de olan Faḫr al-Dīn al-Rāzī (ölm. 606 = 1210), astronomların muhtelif esasî faraziyeleri hakkında, bir kaç vesile ile, derin bir şüphe ve tereddüt izhar etmiştir. Fakat bâzı filosofların, Aristo tarafını tutarak, Batlamyus 'un semâvî harekât tasavvurları aleyhinde mücadeleye girişmeleri Endülüs 'te vâkî olmuştur. Bunlardan birincisi, garp müelliflerinin Avenpace dedikleri, İbn Bācca (Muḥammed b. Yaḥyā b. al-Ṣā'iġ) idi ki, felek-i tedvirlerini (epicycles) reddederek, her şeyi hâricülmerkez dâireler ile izah edebileceğini iddia etmiştir. İbn Ṭufayl hem felek-i tedvirleri hem hâricülmerkez dâireleri reddetmiş, fakat fikrini izah eden bir yazı bırakmamıştır. İbn Ruşd (ölm. 595 = 1198), hemen hemen Eudoxus 'un helezonî şekildeki (ὑποπέδη, *lavlabī*) seyyâre hareketleri ile müttahidülmerkez küreler faraziyesini, vâsî bir surette ele almıştır. Bu helezonî şekil, uzatılmış ve dâire-i husûfe mutabık ∞ şekli olup, bunun bir nısfı ∽ şimâl, diğer nısfı ∾ cenup nısıf küresinde bulunur. Fakat İbn Ruşd, kendi sisteminin tam bir izahını vermek için, vakit bulamamıştır. Nihayet Biṭrūcī (Alpetragius; ölm. 600=1204), her şeyi meşşa'ûnun (péripatéticien) fizik prensiplerine irca etmek maksadı ile, İbn Ruşd ile beraber, ancak arz ile müttehidülmerkez olan ve muhtelif mihverler etrafında dönen küreleri kabûl etmekle kalmayıp, başka (İḫvān al-ṣafā' ve Faḫr al-Dīn al-Rāzī ile beraber) bir garip faraziye daha ileri sürerek, semâvî cirmlerin garptan şarka doğru her hangi bir hareketini red ve inkâr etmiştir; bu faraziyeye göre, seyyârelerin müstakim (şarka doğru) hareketi, onların zâviyevî sür'atlerinin semâ küresinin arz etrafındaki yevmî deveran sür'atinden daha az olması yüzünden ileri gelen, bir görüş galatıdır. Endülüs filosoflarının bu faraziyelerinden hiç biri astronomlar tarafından kabûl edilmemiştir.

Bibliyografya: Delambre, *Hist. de l'astronomie au moyen âge* (Paris, 1819), s. 1—211, 513—539; bir tarih olmayıp, müslüman müelliflerin müteaddid eserlerinin, kıymetleri pek muhtelif, riyazî tahlillerini ihtiva eder; fakat bunun da, müelliflerin fikirlerine ekseriya Delambre 'ın kendi fikirlerini ikame etmiş olması gibi, bir mahzûru vardır. Diğer astronomi tarihine dâir eserler (ki, en iyisi Wolf 'un eseridir) eski ve kifayetsizdir. Burada benim *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (tab. Hastings) 'te çıkan uzun makalem (bk. STAR) zikrolunabilir; Nallino, *al-Battānī sive Albatenii Opus astronomicum* (Milano, 1899—1907, 3 cild); Caussin, *Le livre de la grande Table Hakémite observée par ... ebn Iounis* (*Not. et extr. des mss. de la Bibl. Nat.*, 1804, VII, 16—240); Sédillot, *Mém. sur les instrum. astronomiques des Arabes* (Paris, 1841); L. Gauthier, *Une réforme du système astronomique de Ptolémée tentée par les philosophes arabes du XIIe siècle* (*JA*, 10. ser., XIV, 483—510; astronomi bakımından hayli kifayetsiz); von Braunmühl, *Vorles. über Gesch. d. Trigonometrie* (Leipzig, 1900), I, 42—86. — Astronomların tercüme-i hâlleri ve bibliyografya hulâsaları için bk. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (Leipzig, 1900).

(C. A. NALLINO.)

İlâveler.

I. Ephemerides tâbiri, seyyâre olsun sâbite olsun, bütün yıldızların v a z ' i y e l e r i n i n ve v a z ' i y e l e r ile alâkadar olan bil'umûm hey'î adedlerin günlük veya muayyen bir müddete âit mıkdarlarına verilen isimdir. Eski hey'et âlimleri yalnız seyyârelerin semâvî tûllerine „takvim“ ismini vermişlerdi; msl. „takvim-i şems“ deyince, şemsin tûlü anlaşılırdı. Sonra seyyârelerin günlük tûl ve arzlarını ve bunlar ile alâkadar olan adedleri muhtevî senevî risâlelere bu isim verilmeğe başlanmıştır; daha sonraları her sene çıkarılan mâlûm risâleciklere de teşmil edilmiş ve bu iki mefhumu birbirinden ayırmak için, evvelkisine „takvîm-i hey'î“ veya „takvîm-i nücûmî“ denilmiştir. Garp ile ilmî münasebetler başladıktan sonra, eskilerin „tarih“ kelimesi ile ifade ettikleri zamanın zaptı usûllerine de „takvim“ denilmeğe başlanmıştır.

Bugün „takvim“ kelimesini, her iki mânaya da teşmil edip, tamamiyle „calendrier“ karşılığı olarak kullanmaktayız. Bu suretle „date“ ve

„histoire“ karşılığı olarak kullanılan „tarih“ 'ten zamanın zaptı usûllerine ıstılah olmağı kaldırmış oluyoruz ki, bu çok yerinde bir vaz'dır. Bu izahata göre, artık „ephemerides“ karşılığını „takvim“ kelimesi üzerine yükletmek muvafık değildir. Biz bunun yerine „tavziat-ı hey'iye“ veya sâdece „tavziat“ tâbirini kullanıyoruz.

II. Bir kamer menziline âit müntahap bir yıldız fecir zamanında tulû ederken, diğer bir menzile âit müntahap bir yıldız gurûb ediyorsa, her iki yıldızın bu mütekabil vaziyetine *nav'* denir; garplılar da buna karşılık olmak üzere, „cosmique“ tâbirini kullanırlar. Böylece bir sene-i şemsiyede kamerin menzillerinin adedince, yâni 28 defa, *nav'* husûle gelir. Her iki müteâkip nev'in tulûları veya gurûbları arasında geçen 13 gün zarfındaki havanın tahavvülü, bulunduğu nev'in yıldızları ile istidlâl olunur idi ki, bu istidlâl usûllerine araplar „'ilm al-anvā'“ derlerdi. Bu istidlâl usûlü türklerde yoktur.

III. „Sindhind“ usûlü üzerine (*'ala maẕhab al-sindhind*) olan zîclerin tedavülü, müellifin söylediği gibi, V. (XI.) asra kadar devam etmemiş, III. asrın ortalarında nihayet bulmuş gibidir. Ḫvārizmī 'nin, „sindhind“ usûlüne göre, tertip etmiş olduğu zîcin, Bīrūnī zamanına (V. asır) kadar kullanıldığı anlaşılıyorsa da, bu zîcdeki tâdiller Batlamyus mesleği üzerinedir. Yâni hind ve İskenderiye mektepleri mesleklerinin bir terkibidir. Daha sonraları, Batlamyus mesleğine göre tertip edilmiş olan müteaddit zîclere mukabil, „sindhind“ usûlü üzerine bir iki zîc tertip edilmiş olduğuna muttalî oluyoruz ki, biri IV. asrın ilk nısfında ferganelilerden Abu 'l-Ḳāsim 'Abd Allāh b. Amacur al-Turkī 'nin, *Zīc al-sindhind* adlı eseri, diğeri de V. asrın ilk nısfında İbn al-Samḥ Abi 'l-Ḳāsim 'in *Zīc İbn Samḥ* ismindeki eseridir. Bu zîcler, mukayese için yapılmış olsa gerektir; çünkü msl. Amacur Turkī, zikrolunan zîcinden başka, *Zīc al-ḥāṣil*, *Zīc-i muzannir* (< *zunnār* „kuşatan, ihata eden“), *Zīc-i badī'* ve *Zīc-i mumarrāt* isimleri ile, dört zîc daha tertip etmiştir ki, bunlar Batlamyus hey'eti üzerinedir.

IV. Müslümanlar hindlilerden *cayb* kelimesini ve fikrini almışlarsa da, usûl-i istimâli hakkında hiç bir şey almamışlardır. Hindliler ceybi, ne müsellesatın bir unsuru diye telâkki etmişler ve ne de ortaya bir ceyb münasebeti koymuşlardır. Hindlilerin riyazî ve hey'et mâlûmatı, müslümanlara halife Manṣūr zamanında, makalede söylendiği vecihle, intikâl etmiş ve müsellesata dâir, yalnız dâire içerisine resmedilmiş 96 dılı'lı bir muntazam şeklin bir dıl'ının mûtir olduğu kavsin zâviyevî kıymeti olan ve kerdece (*kardaca*, cemi *kardacāt*) denilen, 3° 45′ = 225′ 'lık kavis fasılası üzerine tertip edilmiş küçük bir ceyb cetveli ile, bu cetveli hesap için kullandıkları takribî bir kaide araplara geçmiştir. Diğer taraftan hindlilerde, bu cetvel ile usûl hesabından başka, müsellesat münasebetlerine dâir, hiç bir mâlûmat olmadığı, garplıların bilâhare hind eserlerini tetkik etmeleri ile anlaşılmıştır. İşte ceybin veter yerine kullanılmasının daha müfit olacağını,bu cetvelden ilham alarak, düşünen Bagdad hey'etçileri, hemen cetveli tevsî etmişler ve kullanmağa başlamışlardır. Biz bu cetvelin 15 'er dakika fasıla üzerine hesap ve tertip olunmuş şeklini, ceyb cetveli ismi ile, Ḥabaş al-Ḥāsib 'in 220 (835) sıralarında te'lif eylemiş olduğu *Zīc al-mumtaḥan*'da görüyoruz.

Şunu da ilâve edelim ki, Manṣūr zamanının hey'etçileri, cetvel ile beraber, ismi olan „ceyb“ kelimesini de hindlilerden almışlardır. Bu cihet, garp tetkiklerinden anlaşıldığı gibi, Bīrūnī 'nin *Ḳānūn al-Mas'ūdī* 'sinden daha açıkça anlaşılmaktadır. *Ḳānūn al-Mas'ūdī* 'nin üçüncü makalesinde zikredildiğine göre, hindliler vetere, „ceyb“, veterin nısfına, „ceybardu“ (جيباردو) derlemiş; sühûlet için c e y b a r d u yerine c e y b alınmıştır. *Cayb* ise, arapçada „yaka“ ve „kovuk“ mânasına geldiğinden (arap. *cayb al-'arż* = *madḫal al-'arż*), arapçadan lâtinceye aynı mânada olan *sinus* ile nakledilmiştir. İşte Ma'mūn ve Mu'taṣim zamanlarının hey'etçisi olan Ḥabaş al-Ḥāsib kendi zîcinde kürevî müsellesin „şekl-i mugnî“ ismi verilen ceybler kanununu ilk olarak göstermiş ve hattâ bir kevkebin irtifaından zâviye-i sa'asının tâyinini, yâni bir müselles-i kürevînin dıl'ıları ile zâviyeleri arasındaki münasebeti göstermiştir ki, bu da bir kürevî müsellesin ceybe âit bütün münasebetlerinin bulunmuş olması demektir. Acaba ceyb cedvelini ve ceyb münasebatını, bilhassa şekl-i mugnîyi, Ḥabaş al-Ḥāsib kendisi mi bulunmuştur, yoksa aşağı yukarı muasırı bulunduğu hey'etçilerin biri veya bir kaçı ile birlikte çalışarak mı vücuda getirmiştir? — burasını tenvir edecek vesikalara mâlik değiliz. Eldeki tek-tük vesikalardan anlaşıldığına göre, Ḥabaş al-Ḥāsib 'e bu hususta ortak olabilecek iki zat vardır. Bunlardan biri, Ya'ḳūb b. Ṭārik (ölm. 180 = 796) 'tır. Manṣūr zamanının en büyük hey'etçisi olan ve hind hey'eti üzerine çalışanlardan biri bulunan bu zat, *Kitāb taḳṭī' kardacāt al-cayb* isminde, bir eser telif etmiştir. Zâyi olan bu eserin „ceyb cetvelinin tertibi“ mânasını iş'ar eden unvanından anlıyoruz ki, bu eser bir ceyb cetveli, yâni *kerdece* (garpta *kardeze*) 'dir. Yukarıda da söylenildiği vecihle, hindlilerden alınmış olan bu kelime, bilâhare araplar tarafından, bir cetvelin delîlinin adımına isim olarak kullanılmıştır; msl. „bir ceyb cetvelinin kerdecesi bir dakika“ denince,

bunun dakika adımı ile yapılmış ceyb cetveli olduğu anlaşılır. Diğeri, Ḥabaş al-Ḥāsib 'in muasırı bulunan Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī (ölm. 236 = 850) 'dir ki, onun tertip ettiği zîclerde ceyb cetvelleri ve hattâ mümâs cetveli bulunur. Ḫvārizmī, *Zîc al-avval* ve *Zîc al-ṣānī* namı ile, „sindhind" usûlü üzerine, iki zîc tertip ettiği gibi, iki cilde tefrik etmiş olduğu *Kitāb al-zîc* namı ile, diğer bir zîc tertip ve te'lif etmiştir ki, bu sonuncu endülüslü Maslama al-Macrīṭī (ölm. 398 = 1007) tarafından telhis veya yeniden tertip olunmuştur. Bu eserlerin hiç biri bugün mevcut değilse de, Maslama 'nin yenilediği eserin lâtinceye tercümesi mevcuttur. Ḫvārizmī, bu zîcine, ceyb cetvellerini dercetmiş olduğu gibi, mümâs cedvelini de dercetmiştir. G. Sarton (*Intr. to the Hist. of Science*, I) gerçi tercümede ceyb münasebetlerinin bulunduğundan bahsetmiyorsa da, zîcde böyle istimâle elverişli bir cetvelin mevcûdiyeti, her hâlde, Ḫvārizmī 'nin ceyb münasebetlerini bildiğine delâlet eder. Macrīṭī zamanında artık, gerek ceybe âit ve gerek mümâsa âit, münasebetler taammüm etmiş olduğundan, bunun dercine lüzum görülmeyerek, çıkarılmış olması çok muhtemeldir. Abu 'l-Vafā' (ölm. 376) 'ya kadar münasebetleri mâlûm olmayan mümâs cetveli de, Sarton 'un dediği gibi, belki Macrīṭī tarafından konulmuştur.

Fakat denilebilir ki, naklolunan hind eserlerine, bir faide mülâhaza edilmeksizin, küçük bir ceyb cetvelinin ilâvesine gelince, 3° 45′ üzerine tertip olunmuş, 24 adet ceyb kıymetinden ibaret bir cetvel, hiç bir vecihle, işe yaramadığından, kullanılmak için ilâve edilmediği âşikârdır. Kavis ile veterinin arasındaki münasebeti her ikisinin nısıfları arasındaki münasebete ircâ ile, mukayeseyi basitleştirmek için konulmuş olması mümkündür; yahut, daha kuvvetli bir ihtimâl olmak üzere, bu mukayesenin hendesî münasebetleri daha kolaylıkla tevlit edebileceği, hadsî olarak, düşünülmüş, lâkin tatbikine teşebbüs edilememiş olacaktır, yâni müstakil bir ceyb mefhumunun faidesi nazar-ı dikkate alınmış, fakat bunun münasebetlerine doğru küçük bir adım bile atılamamıştır. Zâten hindlilerin riyazî bilgileri böyle bir adım atmağa müsait değildi. Bu cetvelin hind eserlerinde bulunması, tıpkı Ḥabaş al-Ḥāsib 'in zîcinde mümâs cetvelinin bulunmasına benzer. Ḥabaş al-Ḥāsib de mümasil mühim ve müstakil bir müsellesat unsuru olacağını ve üzerine bir çok münasebetler kurulacağını düşünmeyerek, küçük bir ẓıll (mümâs) cetveli tertip edivermiştir. Nasıl ki, kuvvetle muhtemel olduğuna güre, Abu 'l-Vafā' bu cetvelden ilham alarak, mümâs münasebetlerini (şekl-i ẓıll) bulmuşsa, Ḫvārizmī, Ḥabaş al-Ḥāsib ve Ya'ḳūb da, hindlilerden ilham alarak, ceyb münasebetlerini bulmuşlardır. Velhasıl müslümanlar ceybin müstakil bir unsur olması fikrini hindlilerden almışlarsa da, ceyb münasebetlerini bulup hey'ete ithâl etmek şerefinin kendilerine âit olduğunda şüphe yoktur. Onun için müellifin ceybin kullanılmasını hindlilere atfetmesi haksızlıktır.

Hey'etin en mühim vasıtası olan ve riyaziye veya fizik gibi, riyaziyenin tasarrufu altında bulunan ilimlerin en kıymetli bir unsurunu teşkil eden ceybi, riyazî hüviyeti ile, ilk meydana çıkarmak şerefi, zaman zaman muhtelif zevata atfedilegelmiştir. 1. Endülüs hey'etçilerinden Cābir b. Aflāḥ (garpta Geber ismi ile meşhurdur) 'a atfedilmişti. VII. (XIII.) asrın ortalarına doğru vefat eden bu zâtın, hey'ete dâir, yazdığı eser, kendisinden bir az sonra, lâtinceye ve ibrânîceye tercüme edilmiş ve ceyb fikri ve münasebetleri, bu vasıta ile, ilk olarak, garba geçmiş olduğundan, kendi tarafından keşfedildiği zannını tevlit etmiştir. 2. Bir müddet sonra, Batlamyus 'un arapçaya tercüme ve Battānī tarafından ıslah edilmiş olan *al-Macasṭī* (*Almageste*) 'si, arapçadan lâtinceye tercüme edilmiş ve arapçasında ceyb ve münasebetlerine âit, Battānī tarafından yapılan ilâveler Batlamyus 'a atfedilerek, ceybin İskenderiye hey'et mektebine âit bulunduğu ileri sürülmüştür. 3. *al-Macasṭī*, yunanca aslından, tercüme edilip de, bunda ceybe âit hiç bir şey görülmeyince, arapçasındaki bu hususa âit bahsin Battānī tarafından ilâve edilmiş olduğuna hükmedilmiş ve şeref Battānī 'ye verilmiştir. 4. Hindlilerden arapçaya nakledilen eserlerde, yukarıda söylendiği vecihle, küçük bir ceyb cetveli bulunduğu görülünce, ceyb münasebetlerinin hindlilerden alınmış olması ileri sürülmüştür; bilâhare arapçaya geçen bu eserler tetkik edilip de, ceyb münasebetlerine âit bir şey bulunamayınca, şeref yine Battānī 'de kalmıştır. Avrupa riyaziye tarihçilerinin kabûl ettikleri bu hükümlere rağmen, hocam Salih Zeki merhum, bu hususdaki kıymetli tetkikleri (*Āṣār-i bāḳiya*, I) neticesinde, Battānī 'den 30 sene evvel vefat eden Sābit b. Ḳurra (ölm. 284 = 901) 'nin şekl-i mugnîyi kullandığını meydana çıkarmış ve şerefin ona âit olacağını göstermiştir. Diğer taraftan yukarıda verilen izahattan da anlaşılmıştır ki, bu şerefin sâhibi, birinci derecede, Ḥabaş al-Ḥāsib, ikinci derecede Ḫvārizmī 'dir. Ya'ḳūb b. Ṭārik 'ın bilhassa şekl-i mugnîyi bulmuş olması ihtimâli çok zayıftır. Ḥabaş al-Ḥāsib, *Zîc al-mumtaḥan* 'da 15 'er dakikalık ceyb cetveli dercetmiş olduğu gibi, şekl-i mugnîyi de vazıhan ifade etmiştir. Salih Zeki, *Āṣār-i bāḳiya* 'de şekl-i mugnîye âit verdiği izahatı *Zîc-i mumtaḥan* 'dan aynen almış olduğu

hâlde, bunun Sābit b. Ḳurra 'den nakledilmiş olduğunu söylemektedir. Ḥabaş al-Ḥāsib 'in vefat tarihi mâlûm değilse de, Ma'mūn ve Mu'taṣim zamanının (813—842) hey'etçisi olduğu bilindiği hâlde, 836—901 seneleri arasında yaşayan ve Mu'taḍid zamanının (892—902) hey'etçisi olan Sābit b. Ḳurra 'den alarak, Ma'mūn zamanında yazmış olduğu anlaşılan *Zîc al-mumtaḥan* 'ına derc eylemiş olmasını iddia eylemek, her ikisinin ilmî faâliyet zamanlarının mukayesesinde bir zühûlden ileri gelmiş olsa gerektir. Al-Ḥāsib lehine şurasını da kaydetmek lâzımdır ki, yıldızların irtıfa'ından zâviye-i sa'asının tâyinini, Sarton 'un da söylediği gibi, ilk ortaya koyan kendisidir ki, bundan da kürevî mâil müselleslerde 3 dıl'ı ile 1 zâviyesi arasındaki münasebeti veren ve Battānī 'ye atfedilen ana düstûru da onun bulduğu anlaşılmaktadır.

Ḥabaş al-Ḥāsib 'in mesaî arkadaşı olan Ḫvārizmī 'ye gelince, şarkın ve garbın tanıdığı bu büyük riyazî ve hey'et âlimi, kendi zîcine ceyb cetvelini koyduğu için, bunu hey'et hesaplarında kullanmış olduğunda şüphe yoktur. Yukarıda bahsedildiği vecihle, zîce ceyb münasebetlerini derc edip etmediği hakkında, sarih mâlûmatımız yoksa da, dercetmemiş olmasına göre muhakeme ederek, diyebiliriz ki, ilk cebir kitabını te'lif eden, aded nazariyesinin mühim esaslarını bulmuş olan ve bu suretle zamanın riyaziyesine büyük bir hareket veren Ḫvārizmī, kendi mesaî arkadaşının, bir tâlî eseri olarak, ziyâdan kurtulmuş olan zîci ile bize bildirdiği ceyb münasebetlerine alâkasızlık göstermiş olması ihtimâli düşünülemez. Hususiyle al-Ḥāsib bu münasebetleri kendine izafe etmemektedir. Yeni bir delil buluncaya kadar, bu şerefte onunla Ḫvārizmī 'nin müşterek olduğu kabûl edilmek lâzımdır.

V. 1° 'lik tûl kavsinin kıymetini 56⅔ mil veren nısfınnehar mesahası Tadmur ile al-Raḳḳa arasında değildir. Filvâki Ma'mūn zamanındaki ilk nısfınnehar mesahası bu iki mevki arasında yapılmıştır, fakat bu mesahadan alınan netice 66 mildir ve kimler tarafından yapıldığı da mâlûm değildir. Buna e s k i m e s a h a namı veriliyor. 56⅔ mil olarak neticelenen mesaha Sincar ovasında, Sâmerrâ 'dan 43 fersah ve Musul 'dan 19 fersah uzaklıkta bulunan bir nokta — ki, 35. arz dâiresini kesen 42. tûl dâiresi civarına tesadüf eder — mebde alınarak, şimâle ve cenuba doğru, ayrı ayrı iki hey'et tarafından çok dikkat ve ihtimamla yapılan birer arz derecelik mesahadır. Ma'mūn zamanında yapılan bir 3. nısfınnehar mehasa hasadı vardır ki, bu da Bagdad ile Sâmerrâ arasındadır. Bu iki mevkiin aynı nısfınnehar üzerinde bulunmadığı anlaşıldığından ve evvelkisinin, gerek arz tâyinleri ve gerek mesahaları, kabûle şâyân görülmemiş, hey'î rasadları ve arzî mesahaları ihtimamlı ve kontrollu yapılmış olan ve evvelkilerden sonra ölçüldüğü anlaşılan Sincar ovasındaki rasad mûteber tutulmuş ve neticesi, islâm hey'etçilerince arzın eb'adı için, mikyas ittihaz olunagelmiştir.

Bu mesahalardan bahsetmesi lâzım gelen ilmî eserler zâyi olduğundan, tarihçilerin bu mesahalar hakkında, hikâye ve nakil tarikı ile, verdikleri mâlûmata istinad edilmiş ve bu üç mesaha birbirine karıştırılmış ve son rasadın neticesi ilk rasada atfedilmiştir. Eldeki hey'et eserleri, bu mesele hakkında, fazla tafsilât vermeyerek, yalnız neticeyi tesbitle iktifa eylemiş olduklarından, ilim tarihi bakımından, en büyük ehemmiyeti hâiz olan bu geodezi mesahası mevkiinde böyle bir yalnışlık husûle gelmiştir ve bir çok garp eserleri bu yalnışlık üzerinde yürümüşlerdir. Bizi bu meselede aydınlatan Bīrūnī 'nin tatbikî geodeziden bâhis eseri, yegâne nushası Fatih kütüphanesinde bulunan, *Taḥdīd nihāyāt al-amākin* 'dir. Buraya şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, pek yüksek ilmî kıymeti olan eserin bu yegâne nushası, Bīrūnī 'nin vefatından 24 sene evvel (416 = 1025), Gazne 'de yazılmıştır ve ihtimâl ki, o vakitler belki de Gazne 'de bulunan Bīrūnī 'nin bizzat elinden geçmiştir; bu itibarla denilebilir ki, bu eser ve bu nusha islâm ve türk medeniyetinin en yüksek eserlerinden ve kıymet biçilmez nushalarından biridir (krş. ARZ). (FATİN GÖKMEN.)

AŞTURLĀB. [Bk. USTURLAB.]

ASVAD. [Bk. ESVED.]

ASVAN. ASSUAN, y u k a r ı Mısır 'da bulunan bir ş e h i r d i r. Asvan, arap edebî dilinde Usvān (Uṣvān şeklinde de yazılır) ve halk arasında daha orta çağda Asvān, 24° 5′ 30″ şimâl arzında, Nil 'in şark sâhilinde, birinci şelâlenin şimâlinde olup, Mısır 'ın Nûbiya eyâletinin ve aynı isimdeki kazanın idare merkezidir. Bu kaza, Fil adası dâhil olduğu hâlde, eski çağda Yébu („fil memleketi") ismini taşıyordu. Bu isim, adanın ismi olarak, kalmıştır. Ada, eski çağda, nehrin şark sâhili üzerinde, yunanlıların Syene[1] kıptîlerin Suān, arapların Suvān (Yāḳūt) veya ekseriya Usvān adını verdikleri Svēnet mevkiinden çok daha ehemmiyetli idi. Civarında meşhur taş ocakları vardı. Eski mısırlılar heykel ve sütûnları için lâzım olan taşları buralardan çıkarırlardı. Plinius, bu ocaklardan çıkarılan taşa, Syenit ismini veriyor ki, bu isim, bugünkü jeoloji ıstılahına tamamiyle tekabül etmektedir. İslâmiyet devrinde Asvan taş ocaklarından, değirmen taşı yapmak için, taş çıkarılmıştır; belki

1 II. (m. ö.) asırda Eratosthene, aynı nısfınnehar kavsi üzerinde bulunduğunu farzettiği, İskenderiye ile Syene arasındaki mesafeyi tahmin suretiyle, arzın eba'dını ilk defa tâyin etmek teşebbüsünde bulunmuştur.

bu işte eski sütûnlar da kullanılmıştır. Bu değirmen taşları imâli, bir zaman, hükümdarın inhisarında idi. Keza Asvan'da bu taştan yapılan testi ve vazolar da gâyet meşhurdur.

Şehrin eski bir mâbedinde bir akrep resmi bulunmakta idi. 12 barmûda'de, bu akrebin üstüne bastırılan bir balçık parçasının (*ṭifl* değil, *ṭafl*) bir azımı üzerlerinde taşıyanlar, akrep sokmalarına karşı korunmuş olurlardı.

Eski çağda olduğu gibi, arapların idaresinde de Asvan, Mısır'ın Nûbiya'ya karşı hudut kalesi idi. Filhakika hudut, şelâlenin hemen yukarı tarafında, Philae (Bilāḳ) yakınında, nehri kat'ediyordu. Hududa en yakın Nûbiya şehri, al-Ḳaṣr idi. Her sene Nûbiya'nın hıristiyan kıralı Asvan vâlisine vergi (*baḳṭ*) verirdi. Bu ise, aslında bir nevi resmî mübadele idi. Zira Mısır bu vergiye, müsavi kıymette, bir hediye ile mukabele ederdi. Bu âdeti ihdas eden en eski anlaşma, 31 (651/652) tarihinde yapılmıştır. 'Allāḳī [b. bk.] altın mâdenlerinin yakınlığı ve daha başka iktısadî menfaatler, bir çok arapları bu havâliye cezbediyor ve bu da dâimî münazaalara sebep oluyordu. IV. asırdan X. asra kadar, Asvan nubiyalıların olduğu kadar, bedevî kabîlelerin de akınlarına mârûz kaldı (bk. mad. NÛBİYA). Son Fâtımîler devrinden beri, fakat bilhassa memlûkler zamanında, Mısır hükûmeti zayıfladıkça, Asvan ve Mısır'ın cenup tarafındaki bütün eyâlet, âsîlere melce olmuştur. Bunlar bu mıntakalarda, hiç olmazsa muvakkat bir zaman için, merkezî hükûmetin idaresinden uzak kalmışlardır. Mısır'ın hudutlarını cenuba doğru çok uzaklara kadar genişleten Mehmed Ali Paşa bu hâllere kat'î surette nihayet verdi. Daha evvel, memlûkler zamanında, Nûbiya'nın fethi, vaziyeti hissedilecek surette, değiştirmemişti.

[XVI. asrın ikinci yarısında (1082=1671/1672) buradan geçen Evliya Çelebi (X, 828 v.d.), Asvan'ın, Circe eyâleti hükmünde, 40 kese iltizamlı, 60 pâre köylü, 150 akçelik bir kaza olduğunu, Nil kenarında, yüksek bir tepe üzerinde kurulmuş, 3.600 adım muhitinde, 8 köşeli ve 3 kapılı kalesi içinde 500 kadar küçük ev, kale dışında da — bir kısmı sonradan tâmir görmüş kadîm binalardan mürekkep — bağ ve behçeli 700 ev bulunduğunu, bu havâliyi, civardaki göçebe arapların tecavüzünden korumak üzere, 20 top ile techiz edilmiş kaleye bir mıkdar asker ikame edildiğini söyler ve kale dışında haftada bir defa büyük pazar kurularak, her taraftan eşya getirilip satıldığını, Asvan civarında sayısız harâbeler bulunduğunu, fakat bu harâbelerin şahâdet ettiği eski umrana nisbetle, zamanındaki şehrin bir „harâbistandan" ibaret olduğunu yazar].

Asvan öteden beri büyük bir iktisadî ehemmiyeti hâizdi; zira Nûbiya, merkezî Afrika ve hattâ uzun zaman Hindistan'ın bütün ticarî emtiası gelip, bu noktada toplanıyordu. Esirler, altın, fil dişi ve deve kuşu tüyleri, başlıca ithalât eşyası idi. Mısır'dan ise, hububat, şarap ve mâmûl eşya (kumaş) idhâl ediliyordu. Keza Asvan, islâmiyetin ilk asırlarında hacc için müsait bir hareket noktası idi. Hacca gidenler Asvan'dan kalkıp, çölü geçerek, 'Ayẓāb'a giderler ve oradan da gemi ile Cidde'ye geçerlerdi. Bu hâl Asvan'ın uzun zaman bütün yukarı Mısır'da en ehemmiyetli şehir olmasını izah eder. Daha sonra hacca gidenler ve tüccarlar, Asvan'ı bırakıp, Ḳūṣ yolunu iltizam ettikleri vakit, şehir haylı inhitat etti. Fâtımîler devrinin sonlarına doğru Asvan, Ḳūṣ'un idarî mülhakatından olmuştu. Memlûkler zamanında ise, Ḳūṣ'a tâbi bir vaziyete düştü. Şimdiki siyasî icaplar, Asvan'ın eski parlaklığını yeniden iktisap etmesine imkân vermiyorsa da, coğrafî vaziyeti (şelâle ve bir çok kervan yolları) Asvan'ı dâimâ merkezî Afrika ticaretinin bir kapısı hâlinde tutmaktadır. Son zamanlarda Asvan, Mahdî kıyamından çok zarar görmüştür.

Asvan'ın iklimi çok iyidir. Ülkenin inbat kabiliyetini bütün coğrafyacılar methetmişlerdir. Burada hububat yetişir ve bağlar vardır. Hurmaları, orta çağda meşhurdu. Rivâyete göre, Asvan'da, Irak'ta olduğundan, daha fazla hurma çeşidi bulunurmuş. Asrımızda ingilizler tarafından yapılan muazzam bir su bendi (*ḫazzān*), mıntakanın iktisadî hayatı üzerine büyük bir tesir icra etmiş ve bütün Mısır'a gittikçe artan bir refah kaynağı olmuştur.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenf.), I, 269; İbn Duḳmāḳ, V, 33 v.d.; Ḳalḳaşandī (trc. Wüstenf.), s. 107 v.d.; Mukaddasī (nşr. de Goeje), 2. tab., *Bibl. Geogr. Arab.*, III, 201; İdrīsī, s. 21; Abū Ṣāliḥ, var. 100b v.d.: Maḳrīzī, *Ḫiṭaṭ*, I, 197; 'Alī Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, VIII, 64 v.d.; Nāṣir-i Ḫusrav, 175 v.d.; C. H. Becker, *Beitr. zur Gesch. Ägyptens*, III; Boinet, *Dictionn. géogr. de l'Egypte*, s. 88; Amélineau, *Géographie de l'Egypte à l'époque Copte*, s. 467; Quatremère, *Mém. sur l'Egypte*, II, 4 v.dd.; Baedeker, *Egypt and the Sudân* (6. tab.), s. 348.

(C. H. BECKER.)

ASYŪṬ. [Bk. SUYÛT.]

A'ŞĀ. [Bk. A'ŞÂ.]

A'ŞÂ. AL-A'ŞĀ, ABŪ BAṢĪR MAYMŪN B. ḲAYS AL-BAKRĪ (?—629?), Ḳays b. Ṣa'laba kabîlesinden olup, câhiliyeden islâma intikâl devresinin mümtaz şâiridir. Aynı isimdeki diğer şâirlerden ayırt etmek için, al-A'şa 'l-akbar tesmiye olunur. Al-A'şā lâkabı, her hâlde *Muʿallaḳa* (nşr. Lyall, Calcutta, 1894, beyit 20)'sının bir beyti dolayısiyle verilmiş olsa gerektir. Doğum tarihi mechûldür. Takriben 629'da ölmüştür. İslâmiyete yetişmiş ve Peygamberin medhine dâir, çok şöhret bulan bir kasîde nazmetmiş olmakla beraber, islâmiyeti kabûl etmemiştir. Vahdâniyet tarafdarı olduğunu itiraf ettiği, Ḥīra sarayına gidip geldiği ve şahsî münasebetleri dolayısiyle, hıristiyanlık ile yakından alâkası bulunduğu hâlde, hıristiyan olduğu da şüphelidir. İmruʾ al-Ḳays ile al-A'şā eski Arabistan'ın en çok seyahat etmiş ve bu yüzden fikirlerinin dâiresini nisbeten tevsî eylemiş şâirlerdir. Tarihî vak'alara dâir, sık sık îmalara ve yabancı, bilhassa farsça, kelimelere şiirlerinde çok tesadüf edilmesi de bundandır. Al-A'şā ve 'Adī b. Zayd, şaraba dâir gazelleri ile, onu terennüm eden sonraki şâirlere örneklik etmiş sayılabilirler.

Bibliyografya: Aġānī (1. tab.), VIII, 77—86; Brockelmann, *GAL*, I, 37; *Suppl.*, I, 68; Geyer, *Zwei Gedichte von al-Aʿšâ* (Viyana, 1905); H. Thorbecke, *al-Aşâ's Lobgedicht auf Muhammed* (*Morgenl. Forschlungen*).

(A. HAFFNER.)

A'ŞÂ HAMDÂN. A'ŞĀ HAMDĀN (?—702), asıl adı 'Abd al-Raḥmān b. 'Abd Allāh b. al-Ḥāriṯ, I. (VII.) asrın ikinci yarısında Kūfa'de yaşamış arap şâiri. Fukahadan al-Ṣa'bī'nin kız kardeşi ile evlenmiş, al-Ṣa'bī de onun bir kız kardeşini almıştı. A'şā evvelâ fakih iken, sonraları kendisini şiire vermişti. Ḥaccāc Deylem'e asker gönderdiği zaman, o da ordu ile beraber gitmiş ve esir düşüp, kendine âşık olan bir güzel deylemli kadının yardımı ile kurtulmuştur. A'şā Hamdān, gerek esaret hayatını ve gerek firarını şiirlerinde anlatır. İbn Aş'aṯ Ḥaccāc'a karşı kıyam ettiği zaman, A'şā Hamdān, evvelâ Ḥaccāc, sonra yüz bulamayınca, İbn Aş'aṯ aleyhinde hicviyeler söylemiştir. Dayr al-Camācim muharebesini müteâkip, İbn al-Aş'aṯ firar etmiş ise de, al-A'şā, esir olarak, Ḥaccāc'ın huzuruna götürülmüştür. Ḥaccāc ona hicviyelerinden bâzılarını hatırlatınca, şâirin hemen irticâlen okuduğu methiyenin hiç tesiri olmamış ve Ḥaccāc tarafından verilen idam hükmü derhâl infaz edilmiştir. A'şā Hamdān'ın bize vâsıl olan şiirlerinde sergüzeştleri ve siyasî duygularının akisleri vardır.

Bibliyografya: *Aġānī* (1. tab.), V, 146 v.dd., 162 v.d.; VI (1351), 33—63; Mas'ūdi, *Murūc* (Paris), V, 355 v.dd.; Ṭabarī (nşr. de Goeje); Āmidī, *al-Muʾtalif va 'l-muḫtalif* (Kahire, 1344), s. 14 v.d.

(A. J. WENSINCK.)

A'ŞĀR. [Bk. UŞÛR.]

AŞ'ARĪ. [Bk. EŞ'ARÎ.]

AŞ'AṢ. [Bk. EŞ'AS.]

ÂŞIK ÇELEBİ. 'ĀŞIḲ ÇELEBİ (1520—1572), Hayatı. Tanınmış türk şâir ve münşilerinden olup, yazmış olduğu şu'arâ tezkiresi ile büyük bir şöhret kazanmıştır. Asıl adı Pîr Mehmed'dir; Âşık mahlâsını, şiir yazmağa başladığı zaman almıştır. Doğumuna babasının düşürmüş olduğu فيض الله tarihine göre, 926 (1520)'da doğduğu anlaşılıyor (basma *Şaḳā'iḳ* zeylindeki bir yanlışlığa aldanan Nâci ve Fâik Reşad ile Babinger'in gösterdikleri 924 yılı yanlıştır; bu hususta kaynakların ihtilâf ettiklerini söyleyen Giese de aldanmıştır). Âşık Çelebi, XIV. asır sonlarında Bursa'da yerleşmiş bagdadlı bir seyid âilesine mensuptur. Buhara'dan, Bagdad yolu ile, Bursa'ya gelen Emîr Buharî [b. bk.] Bagdad'da tanıştığı Sayyid Muḥammed Naṭṭā'ı da beraber getirmişti. Vezir İshak Paşa'nın kızı ile evlenip, Bayezid I.'in yaptırdığı Abū İsḥāḳ zâviyesine [bk. KĀZARŪNİYA] şeyh ve mütevelli olan ve seyidlere âit işlere nezaret vazifesi de kendisine verilen [bk. NAḲİB AL-AŞRĀF] Sayyid Muḥammed'den sonra, oğlu Zayn al-'Ābidīn de, Fatih devrinde ve Bayezid II.'in ilk zamanlarında, aynı vazifelerde bulundu. Oğlu Sayyid 'Alī, babasının ölümünden sonra, tahsilini bitirerek, mülâzım oldu ve muhtelif kadılıklarda bulunduktan sonra, Filibe kadısı iken, 941 (1534/1535)'de öldü (bk. Atâ'î, *Şaḳā'iḳ zeyli*). Ferâizde ve tıpta ihtisası olan ve iyi fârisî bilen Sayyid 'Alī'nin, muammacılıkta ve tarih düşürmekte mâhir olduğunu ve ara sıra bâzı müfredler söylediğini biliyoruz. Oğlunun ifadesine göre, gençliğinde, Nihâlî gibi serseri şâirlerle arkadaşlık etmiş, Galata meyhânelerinde ve mesîre âlemlerinde rind ve lâubâli bir hayat geçirmiş, san'atkâr ruhlu bir adamdı; silsilesi Abū İsḥāḳ Kāzarūnī'ye çıkan ve Bayezid II. devrinde büyük bir nufuz sâhibi olan meşhur şâir ve âlim kazasker Müeyyed-zâde'nin kızı ile evlenerek, beş oğlu olmuştur ki, Pîr Mehmed bunların biridir; kazasker Muhyiddin Efendi'nin dânişmendi iken, 946'da ölen kardeşi Mahmud'un da, Ḥākī mahlâsı ile, şiirler yazdığını biliyoruz (bk. Âşık Çelebi, *Tezkire*).

Pîr Mehmed, babası Üsküp'te kadı iken, teftiş vazifesi ile bulunduğu Prizrin'de doğdu (Atâ'î, *ayn. esr.*); çocukluk yıllarını Rumeli'de geçirdi. Kendisi, tezkiresinin mukaddimesinde hayatına dâir mâlûmat verirken, Rumeli'de doğduğunu ve bu memleketi çok sevdiğini açıkça söylemektedir. Bursalı bir âileye mensup olması ile Prizrin'de doğması arasında hiç bir tezad olmadığı hâlde, kaynakların bu hususdaki ifadelerini birbirine zıd bulan ve Bursa'da doğduğuna hükmeden şark ve garp müelliflerinin (*Guldasta-i riyāż-i 'irfān* muharriri Belîg'den başlayarak, körü körüne ona tâbi olan

Bursalı Tahir, Sâdeddin Nüzhet, F. Giese, F. Babinger v.s.) bu dikkatsizliklere şaşmamak kabil değildir. Belîg, eski kaynaklardaki „bursalı“ kaydını „Bursa'da doğmuş“ mânasına almış ve *Riyāżî tezkiresi* hâmişinde Mes'ûd Çelebi isminde birinin „maskat-ı re'si Rumeli 'ndendir“ diye yazmasını ukalâlıkla tevsif etmiştir; hâlbuki bu ifade aynen Âşık Çelebi mukaddimesinden alınmış olduğu gibi, Âşık Çelebi'ye âit en mühim kaynak olan Atâ'î zeylinde de Prizrin'de doğduğu tasrih edilmiştir.

Âile muhiti itibariyle, daha çocukluğundan beri, ilim ve san'at havası içinde yetişen Pîr Mehmed, daha küçük yaşta tahsile başladı. İptidâ annesini ve 941'de de babasını kaybederek, hayatın büyük zorlukları ile karşılaşmasına rağmen, Sürûrî Çelebi, Taşköprü-zâde Efendi, Arab-zâde Abdülbâkî Efendi, Saçlı Emîr Efendi, karasılı Hasan Çelebi, Ebüssü'ûd Efendi, Fenârî Muhiddin Efendi gibi, meşhur âlimlerin derslerinde bulunup, tahsilini tamamladı. Bu sırada İstanbul'un genç ve yaşlı şâirleri ve belli başlı âlimleri ile de tanışıyordu. Müeyyed-zâde'nin torunu olması, Fenârî Muhiddin Efendi ile karabeti ve babasının eski arkadaşları ile münasebeti, ona bu hususta çok yardım ediyordu. Âşık Çelebi, İstanbul'da geçirdiği bu gençlik yıllarını dâimâ tahassürle anmış ve tezkiresinde yer yer buna âit tafsilât bırakmıştır ki, biz bu sâyede yalnız onun yaşayış tarzını değil, İstanbul'un o devirdeki ictimaî hayatını ve edebî muhitlerini de öğreniyoruz: yazın Eyyüb, Kâğıdhâne, Beşiktaş ve Südlüce mesîreleri, Davutpaşa iskelesinin yüzme eğlenceleri, bayramlarda Atmeydanı gezintileri, Galata ve Hasköy meyhâneleri, Tahtakale (Taḥt al-ḳal'a) seyranları, Âşık Çelebi'nin boş vakitlerini dolduruyordu. İstanbul'da şâir Zâtî'nin, Galata'da Rahikî'nin dükkânları, Bedestan (Bazzāzistān)'daki sahafların dükkânları, sonra tekkeler ve ricâl konakları, şâirlerin toplantı yerleri idi. Âşık, bu muhitlerde, yalnız Mahvî, Sun'î ve Şeydâ gibi gençlerle değil, büyük üstadlarla da tanışarak, edebî mâlûmatını ve tecrübesini arttırıyordu: ihtiyar Zâtî ile dostluğunu bildiğimiz gibi, taşlıcalı Yahya [b. bk.] ve bilhassa büyük şâir Hayâlî [b. bk.] ile de sıkı münasebetleri olduğunu kendi ifadelerinden öğreniyoruz. Yahya ile 943 (1536/1537)'ten beri tanışıyordu; Hayâlî ile de, 942'de İstanbul'a geldiğinden beri, dost olmuş ve bu dostluk onun 964'te ölümüne kadar devam etmişti. Sahn medresesinde bulunduğu sırada, Hayâlî'nin sık sık gelip yeni şiirlerini okuduğunu, Âşık'ın da onun Südlüce'de Câferâbâd'daki geniş bahçeli evine, bilhassa bahar mehtaplarında, sık sık gittiğini biliyoruz. Müeyyed-zâde'nin adamlarından Mevlânâ Şah Kasım (ölm. 946)'ın oğlu ders arkadaşı olduğundan, evlerine dâimâ gidiyor ve meşhur münşeatları okuyarak, edebî bilgisini yükseltiyordu. Hattâ şâir Ârifî ile burada tanışmıştı. Şâir Aşkî, Ferruhî ve bursalı Kandî ile münasebetleri de bu zamandan başlar. Müftü Sâdî Çelebi (ölm. 945 = 1538)'nin ölümüne tarih düşürmüştü. Hulâsa, henüz pek genç iken, İstanbul şâirleri arasında oldukça mevki kazandığını görüyoruz.

Bir müddet Bursa'da, şâir Sa'yî ile birlikte, mahkeme kâtipliği ettiğini bildiğimiz Âşık, ilmiye mesleğini bırakarak, 948 (1541)'de Emir Sultan vakıflarına mütevelli tâyin ediliyor ve Bursa'da yerleşiyor. Ondan bir az evvel, gâliba Rumeli'de, uzunca bir seyahat yaptığı Atâ'î'nin ifadesinden anlaşılıyorsa da, eserlerinde buna dâir bir sarahat bulamadık. Gerçi Rumeli'yi baştan başa gezdiğini, oralarda bir çok şâirlerle tanıştığını biliyoruz; fakat bunların zamanını tâyin, imkânsız gibidir. Bursa'da iken, şâir Celîlî ile ve İbrahim Paşa'nın katlinden sonra Bursa'ya çekilip oturan meşhur âlim ve şâir Kadri Efendi ile görüştüğünü, hattâ Garîbî gibi bâzı şâirlerin, Bursa'ya gelip, kendisine misafir olduklarını biliyoruz. Âşık, Bursa güzelleri hakkındaki *Şehr-engiz*'ini 948'de burada yazdı. Fakat bu neş'eli hayat çok sürmedi; 953 (1546)'te Bursa vakıflarının teftişine memûr olan Muradiye müderrisi Rûşenî-zâde'nin raporu üzerine, mütevellilikten azledilince, tekrar İstanbul'a döndü. O sırada İstanbul kadısı olan eski hocası Saçlı Emir Efendi'nin himmeti ile mahkeme kâtibi oldu. Sevgili arkadaşı bursalı şâir Sun'î de aynı mahkemede kâtipti; Emir Efendi ikisini de takdir ve himâye ediyordu. Hattâ o sırada açılan divan kâtipleri reisliği için, bu ikisini teklif etmişti. Rüstem Paşa'nın kendisini istemesine rağmen, bu işin geri kaldığını, Âşık teessürle anlatıyor. Yine kendisi, bir aralık Ebüssü'ûd'un fetva kâtipliği vazifesini gördüğünü de yazmaktadır ki, gerek bunun, gerek *Maşā'ir al-şu'arā*'da Ebüssü'ûd'a âit verilen mâlûmatın bu devreye âit olduğunu söyleyebiliriz. Âşık Çelebi 953'te bir aralık tâ'una tutuldu ise de, kurtuldu. 954 (1547)'te hocası Muhiddin'in ölümünden evvel tahsilini bitirmiş ise de, ölüm dolayısiyle icazetnâme alamadığını iddia ederek, bursalı Emir Hasan Çelebi gibi şâhitlerle dâvasını isbat etti; Rumeli kazaskeri Bostan Efendi'nin, bu iddiayı kabûl ederek, Âşık'ı mülâzim kaydettiğini görüyoruz. Âşık Çelebi'nin *Şaḳā'iḳ zeyli*'nde Bostan Efendi'yi çok methetmesini, Atâ'î buna isnat etmektedir.

Âşık Çelebi, 957 (1550)'de Silivri kadısı oldu. Şâirin bu sene burada evlendiğini Kandî'nin bir tarihinden öğreniyoruz; fakat karısı ile geçinemeyerek, yine Silivri'de ayrıldığını kendi ifadesinden anlıyoruz. Bu sıralarda, akrabasından birinin ölümü münasebeti ile, İstanbul'a geldiğini ve attan düşüp, bir parmağının çıktığını, şâir Rizâ'î'den bahsederken, anlatıyor. Rüstem Paşa üzerinde büyük nufuz sâhibi olan ve Bâkî de dahil olmak üzere, bir çok şâirler tarafından hakkında methiyeler söylenen ve daha ziyâde Baba Efendi diye anılan bu nakşibendî şâire karşı Âşık'ın çok hürmetkâr olduğu görülüyor. Âşık, Silivri'den sonra, dost ve hâmilerinin yardımı ile, Priştine'ye tâyin edildi; buralardaki şâirlerle tanıştı. Dostları ile dâimâ mektuplaşan Âşık, bu sırada Semendire kadısı olan Fikrî'ye gönderdiği şehadet nakline âit resmî bir yazıyı, onun pek beğendiğini kaydetmektedir. Buradan Serfiçe'ye nakledilen Âşık (964'ten evvel), bir gazelinde güzelliklerini methettiği bu şehirde iyi günler geçirdi. Yine burada, o zamana kadar yazdığı manzûmelerini toplayıp, *Divān* tertip etti. Mensûr parçalarını da buna ilâve eyledi. Bunu bitirdikten sonra, daha mütevelli olmadan evvel, İstanbul'da tertibine niyet ettiği, şuarâ tezkiresi üzerinde çalışmak istiyordu. Lâkin birden bire azli buna mâni oldu. Bir kaç ay sıkıntı çektikten sonra, Narda kadılığına tâyin edildi. Bu münasebetle yazdığı bir gazelde, tâlihsizliğinden şikâyet ederek, bu tâyini âdetâ bir felâketin başlangıcı saymaktadır. Hakikaten, şâirin korktuğu başına geldi: kendisinden evvel Narda kadısı olup, sonra İnebahtı'ya nakledilen ve bir takım ricâlin hususî işlerine nezaret ettiği için, nufuzlu hâmileri bulunan yenişehirli Musa Kadı isminde hırsız ve câhil bir herifin ve onunla el birliği eden Narda voyvodası Ferruh Kethüda'nın asılsız isnatları neticesinde azledilerek, merkezi Manavgat olan Alâiye kadılığına tâyin edildi (970 = 1562) ki, kendisi buna ﻉ kelimesini tarih düşürmüştür. Âşık, âdetâ sürgün şeklinde olan bu tâyini ve buna sebep olan Musa Kadı'nın mâhiyetini uzun uzun anlatmakta ve kendisine yapılan iftiralardan büyük bir teessür göstermektedir. On yıllık kadılığında 450.000 akçeden fazla bir servet sâhibi olan böyle bir herifin çevirdiği dolaplar neticesinde, başına gelen bu felâketin, Rumeli'deki bir çok kadıları müteessir ettiğini, ehemmiyetle, kaydediyor. Mamafih Manavgat'ta çok kalmadı. Padişahın, *halk içinde mûteber bir nesne yok devlet gibi* mısra'ı ile başlayan, meşhur şiirini tahmis ve bir tazarrûnâme ile birlikte, takdime muvaffak olarak, dost ve hâmilerinin yardımı ile, Kanunî Süleyman'ın lûtfuna mazhar oldu ve tahsisatına zammedilerek, önce Niğebolu, sonra da, merkezi Rusçuk (Âşık Çelebi bu ismi, bulgarcasına yakın olarak, Rus diye kaydetmektedir) olan Çernovi kadılığına tâyin edildi ki, bunun 971 (1563) yılına tesadüf ettiğini, Sehâyî'nin tarihinden öğreniyoruz. Âşık Çelebi, Selim II. devrinde yazdığı *Tuna* redifli bir manzûmede, kendisinin çok sevdiği bu kıyılarda 7 yıl oturduğunu söylemektedir. Vaktini ekseriyetle Rusçuk'ta, bâzan da Yergöğü'de geçiriyor; fakat düşmanlarının yeni bir darbesine uğramak korkusundan bir türlü kurtulamıyordu; 1022 (1613)'de burada kadılıkla bulunan *Şaḳā'iḳ zeyli* sâhibi Atâ'î, halk arasında Âşık Çelebi'ye âit bir takım lâtifelerin, iyiliğine ve cömertliğine âit bâzı hâtıraların hâlâ yaşadığını söylüyor. 973 (1656) sonlarında Ali Reis idaresindeki, padişaha mahsus, kayık, Tuna yolu ile Belgrad'a gitmek için, Rusçuk'tan geçerken, Âşık Çelebi'nin, kayığı istikbâle gelmemesi, Ali Reis'i kızdırdı ve meseleyi, mübalâgalı bir şekilde, divana arzetmesi üzerine, kadılıktan azlolundu. Lâkin Sigetvar'dan dönen Selim II.'e, Belgrad'dan İstanbul'a giderken, bir l â m i y e gazelle birlikte, takdim ettiği arzuhâl, 150 akçe ile Kırtova kadılığına tâyinine vesile oldu. Lâkin 976'da oradan da azledildi.

Bu sıralarda çoktan beri çalıştığı şuarâ tezkiresini bitirmiş ve mukaddimesini Selim II. adına tanzim ederek, orada o zamana kadar çektiği felâket ve husranları tasvir etmişti; yine bu eserdeki bir mesnevisinde, padişahın devrin tanınmış şâirleri ve kendinin arkadaşları olan Kâmî, Fevrî, Bâkî ve Nevâlî'ye gösterdiği lûtuflardan bahsederek, artık başına türlü felâketler getiren kadılıklarda dolaşmaktan usandığını, padişah kapısında en küçük bir hizmete râzı olduğunu anlatıyor ve neticede, esasen hakkı olan nakîbüleşraflık vazifesine tâyinini istirham ediyordu. Yine bu sırada sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa namına da arapça bir *Şaḳā'iḳ zeyli* yazıp, takdim etmişti. İşte bunun üzerine kendisine — diğer kadılıklar gibi, muayyen müddetle değil, kayd-ı hayatla — Üsküp kadılığı verildi. Şuarâ tezkiresinde Sokollu ve onun adamı olan münşeat sâhibi Feridun Bey hakkında, büyük bir saygı ve takdir göstermesi, bu son tâyinde onların da müessir olduğunu tahmin ettirebilir. Üsküp'e gitmek üzere, dost ve hâmileri ile vedâlaştığı sırada, eski hocası Ebüssü'ûd'u ziyaret etti; zarîf şeyhülislâm, üsküplü şâir İshak Çelebi'nin „Üsküp güzellerinin âşıklarını öldürdükleri“ hakkındaki meşhûr bir beyitini okuyarak, Âşık'a bu memlekete mi gideceğini sordu. Bu hikâyeyi nakleden Atâ'î, kendi tâbirince, „bu tatayyürün te'siri zâhir olduğunu“ ve Âşık'ın orada bir dilbere gönül vererek, tutulduğu bir zâtülcenb neticesinde, 979 (1572) şabanı sonlarında öldüğünü söylüyor. Vefatına bursalı Cenânî ile üsküplü Vâlihî'nin tarihleri vardır. Evliya Çelebi,

(V, 560), Üsküp'te, Lokman Hekim tekkesindeki mezar taşında şâir Cenânî'nin söylediği عاشق سفر ايلدى جهاندن (= 979) tarihinin yazılı bulunduğunu söylüyor.

Şahsiyeti. Hayatının muhtelif safhalarını kısaca anlattığımız Âşık, gerek kendi ifadelerinden, gerek muasırlarının şehadetlerinden öğrendiğimize göre, açık ruhlu, rind ve lâubâlî mizaclı, neş'eli bir adamdı. Aldığı mahlâstan, şiirlerinden ve hayatına âit hikâyelerden anlaşıldığı gibi, yalnız şiire ve musikiye değil, şaraba ve güzellere de düşkündü. Lâtifeleri, nükteleri, hezel yolunda yazdığı manzûmeleri ellerde ve dillerde dolaşırdı. Münafıklığı ile bir çoklarının nefretini kazanan müderris alâiyeli Manav Seydî ağzından, türkmen lehcesi ve hece vezni ile yazdığı hezel yollu bir manzûmeyi, Atâî takdir ile kaydetmektedir (*Şakā'ik zeyli*, s. 153). Divanında da hezel vâdisinde manzûmeler olduğunu kendisi söylüyor. Lâtifeleri ve aşk mâceraları, bütün kaynaklarda ve bilhassa hayatına âit en mühim vesika olan tezkiresinde, yer yer anlatılmaktadır. Açık kalpli ve açık elli, dostlarına karşı çok vefalı, iyi bir adam olan Âşık Çelebi, fenalıklarını gördüğü adamlar aleyhinde bile büyük bir kin beslememiş, zehirli bir dil kullanmamış, sâdece onları tehzil ve terzil ile iktifa etmiştir. Devrinin fena bir âdetine uyarak, yazdığı hicviyeler de, nihayet, birer hezel mâhiyetindedir. İşte bu lâubâlî, açık tabiatı, hele güzellere ve şaraba düşkünlüğü, kadılık hayatında başına bir çok felâketler getirmiş, teftişler sonunda, kâh azil kâh büyük paralar ödemek mecburiyeti ile, cezalandırılmıştır. İşte bundan dolayı kadılık aleyhinde manzûmeler yazmış, ve başka bir mesleğe girmek için çok çalışmış ise de, muvaffak olamamıştır. Mamafih, maddî vaziyetinin çok fena olmadığını, dâimâ bir vazifede bulunduğunu, mülâzimliğinin 17. günü vazife sâhibi olduğunu, azil müdetlerinin asla dört beş ayı geçmediğini, Kanunî Süleyman'ın ve Rüstem Paşa'nın bir çok câize ve atıyelerine mazhar olduğunu söyleyerek, kendisini „kibar-ı kuzattan bir kadızâde" diye tavsif eylemektedir. Âilesine âit bir hususiyet olarak, kendisinde de büyük babasında olduğu gibi, lüknet olduğunu söyleyen Âşık Çelebi, Peygamber âilesine mensup olduğunu, her vesile ile, tekrarlayarak, hayatta, başına gelen felâketleri de bununla izah eyler. Hâlbuki bu mensûbiyet, hayatında ona çok yardım etmiştir.

Hayatı ve tabiatı hakkındaki bu izahlardan sonra, Âşık Çelebi'nin ilmî ve edebî şahsiyeti hakkında bir fikir edinmek daha kolaydır. Kuvvetli bir edebî kültüre ve sağlam bir medrese bilgisine mâlik olan Âşık, fıtrî temayyülleri ve kabiliyeti bakımından, kelâm ve fıkıh gibi, islâmî ilimlerden ziyâde, lisan ve edebiyatla uğraşmış, arap ve fars dil ve edebiyatlarını lâyıkıyle öğrenmişti. Bu iki dilden yaptığı bir takım tercümelerden başka, arapça bir *Şakā'ik zeyli* yazması ve her iki dilde şiir söylemeğe muktedir olması, buna bir delildir. Mamafih XVI. asır medreselerinden yetişenler için hemen müşterek olan bu meziyetlerin, Âşık için, bir hususiyet teşkil etmeyeceği tabiîdir. Onun asıl ehemmiyeti, XVI. asrın en orijinal edebiyat tarihçisi olması ve bize bu devrin çok canlı hayat levhalarını ve edebî portrelerini bırakmasıdır. Onun tezkiresi, bu bakımdan, bütün osmanlı tezkireleri arasında bir tânedir; ne Sehî, ne Lâtîfî, ne Hasan Çelebi ve ne de daha sonrakiler, bu hususta onun la boy ölçüşebilir. Çocukluğundan beri şiir ve inşaya meraklı olan Âşık, daha pek genç iken, böyle bir eser yazmak niyetine düşmüştü. Tahsilini bitirdikten sonra, bu işe ciddiyetle başladı, Devletşah tezkiresi, *Bahāristān*, *Macālis al-nafā'is*, Kazvînî'nin *Macālis* zeyli, Sehî tezkiresi gibi, başlıca eserleri tetebbû etti; bir taraftan da osmanlı şâirleri hakkında okuduğu, işittiği, bildiği şeyleri toplamağa başladı. Bu sırada kastamonulu Lâtîfî de tezkire yazmak arzusuna düşmüştü. Aralarında verilen karara göre, Lâtîfî, şâirleri padişahların devirlerine göre, sıralayacak, Âşık Çelebi de, elifba sırası ile tasnife riayet edecekti. Lâkin Lâtîfî sözünü tutmadı; tezkiresini elifba sırası ile yazıp tamamladı ve 953'te Kanunî Süleyman'a takdim etti. Bundan müteessir olan Âşık, müsveddelerini bir tarafa attı; kadılıklarda gezerken, bu işi de yüzüstü kaldı. Nihayet Serfiçe'de, divanını tertipten sonra, tezkiresini yazmağa niyet eylemiş ise de, Narda'ya ve sonra Manavgat'a tâyini bu tasavvuru alt-üst etti. Nihayet Selim II.'in cülûsundandan sonra, çalışmağa başlayarak, onun namına tamamladı ve 976 (1586)'da hükümdara takdime muvaffak oldu. İçinde kendi hayatına âit mühim mâlûmat da bulunan uzun bir mukaddime ile, ebced tertibi üzere, osmanlı şâirlerinin — bilhassa XVI. asır — biyografilerinden teşekkül eden bu eser, kendinin de itirafı vechi ile, Âşık'ın en mühim eseridir. Bunun sathî bir tavsifini yapan E. Blochet (*Catalogue des manuscrits turcs*, Paris, 1933, II, 156), bu mukaddimede bedî ve beyandan ve mevzû ile hiç alâkası olmadığı halde, selçukî (!) ve osmanlı tarihlerinden bahsedildiğini söylemekle, bunu ya okumadığını veya anlayamadığını isbat etmiştir. Hâlbuki Âşık, mukaddimesinde, tam mantıkî bir tertip ile, sözün mâhiyetinden ve nesir ve nazım olarak, ikiye ayrıldığından, şiir ile nazım farkından bahsettikten sonra, Âdem peygamberе isnat olunan meşhur mersiyeden

başlayarak, şiirin eskiliğini, tarihî tekâmülünü, islâmiyetin şiir hakkındaki telâkkilerini, islâm âlimlerinin — İmâm A'ẓam'dan Ebüssü'ûd'a kadar — bu hususdaki fikirlerini anlatıyor. Sonra, osmanlılarda Murad I. devrinden başlayan ve Fatih devrinden beri kuvvetlenen edebî inkişaftan, pek sathî bir tarzda, bahsediyor ve Süleyman ile Selim II.'in bu hususdaki büyük rolleri üzerinde ısrar ile duruyor. Eserini ne gibi müşkül şartlar içinde yazdığını anlatmak için, hayatından bahseden müellif, eserinin hususiyetlerini anlattıktan sonra, asıl mevzua giriyor. Osmanlı şiirinin XIV. — XV. asırları hakkında, Sehî ve Lâtîfî'den fazla mâlûmat vermemekle beraber, XVI. asır için, emsâlsiz bir kaynak olan bu eserin hususiyetlerini ve meziyetlerini bir kaç noktada toplayabiliriz: tercüme-i hâllerin büyük bir kısmı, Âşık Çelebi'nin gördüklerine, bildiklerine ve işittiklerine dayanıyor. Genç ve yaşlı muasırlarından bir çoğu ile sıkı münasebetlerde bulunması, daha evvel ölmüş şâirler hakkında en yakın arkadaşlarından mâlûmat toplaması, esere birinci derecede bir kaynak mâhiyeti vermektedir. Bahsettiği şâirlerden bir çokları ile tanışmaktadır; dostlarından tezkiresine koymak için şiirler istiyor, Figânî gibi yetişemediği şâirler hakkında, bilenlerden mâlûmat alıyor, her gittiği yerde mâlûmat ve eser topluyor. Msl. Rusçuk'ta Muammâyî'nin şiirlerini hâvi c ö n g ü n ü satın alıyor. Arkadaşları ile dâimâ mektuplaşıyor, yeni yeni şiirlerini alıyor. Tezkirenin hazırlanması uzun sürdüğü için, bu uzamanın eserin zenginliğini artırmak hususunda, çok faydalı olduğu söylenebilir. Âşık Çelebi, eserini sâdece bir tezkire değil, bir „tevârih-i şu'arâ" addettiği için, bâzı biyografilerde çok uzun tafsilâta girişmiş ve çok defa kendisinden de bahsetmiştir. Dostları hakkında, mübalâgalı medihlerden kaçınmamakla beraber, büsbütün de ölçüden ve objektiflikten mahrum değildir. Edebî hükümlerinde kendi doğru ve ince zevkine tâbi olmakla beraber, devrinin umumî telâkkilerini de ihmâl etmemiştir: msl. Şeyhî'nin *Husrev ve Şîrîn*'ine, Deli Birader (Gazâlî)'in kıt'alarına, Hamdî'nin *Yusuf ve Züleyha*'sına, Necatî'nin *Dîvan*'ına, Mesihî'nin *Şehr-engiz*'ine, Sâgarî'nin hezellerine, Refi'î'nin *Terci-i bend*'ine nazîre yazılamayacağını söylerken, devrinin müşterek zevkine tercüman oluyordu. Figânî ve Hayâlî hakkındaki takdirleri ve Zâtî hakkındaki tenkitleri için de, aynı mutalâayı tekrarlayabiliriz. Devrin en mükemmel nesir nümûneleri olarak, *Humâyun-nâme* ile Kâmî'nin *Kimyâ-i saâdet* tercümesini beğenmesi de, bu temayülünü gösteriyor. Mamafih Âşık Çelebi tezkiresinin en büyük kıymeti, edebî mutalâalarından ve hükümlerinden ziyâde, biyografilerin doğruluğunda, bahsedilen şâirlerin psikolojisini, samîmi bir görüş ve derin bir anlayış ile, tahlil ve tasvir etmesinde, onların portrelerini, kudretli bir ressam fırçası ile, canlandırmasındadır. Yoksa, edebî hükümlerinin doğruluğu bakımından, Lâtîfî'nin eseri ona fâiktir. Esasen Âşık'ın maksadı, sâdece çağdaş şâirlerin tarihini yazmak değil, o vesile ile, zengin bir edebî nesir nümûnesi yaratmaktır. Şiiri ile değil, bilhassa inşası ile iftihar eden müellif, Cuvaynî, Vassâf, Munlâ-i İsfahânî gibi, acem nâsirlerinin eserleri ile yan yana konabilecek bir mahsûl vücuda getirmek iddiasındadır. Üslûbunun her kesce anlaşılmayacak kadar ağır, tasannûlu olduğunu itiraf ile beraber, bunu bir kusur saymıyor. Hakikaten, tezkirenin üslûbu, çok defa, secî, cinas ve tasannûlar ile dolu, ağır, külfetli ve sıkıcıdır; fakat buna rağmen, bilhassa bâzı tasvirlerde, çok renkli, kuvvetli ve zaman zaman, okuyanı sürükleyecek kadar çekici, hattâ sâde, tabiî ve canlıdır. Zamanında en mükemmel nesir nümûnesi sayılan Hasan Çelebi tezkiresinin üslûbu, Âşık Çelebi'ninkine nisbetle, cansız, tatsız ve mihanikîdir. Buna rağmen, Hasan Çelebi ve Riyazî onun nesirini oldukça şiddetli bir lisan ile tenkit etmişler, hattâ Hasan Çelebi nazmının nesrine fâik olmakla beraber, her nedense daha ziyâde inşası ile şöhret kazandığını söylemekten çekinmemiştir. Ancak ihtiva ettiği mâlûmatın Lâtîfî ve Hasan Çelebi'den daha doğru ve daha zengin olduğunu, bütün kaynaklar itiraf etmektedir ki, biz de buna tamamiyle iştirâk etmekteyiz.

Âşık Çelebi'nin ş i i r l e r i, nesrinin zıddına, oldukça şâde, basît bir dil ve çok tabiî bir üslûp ile yazılmıştır. Başlıca mevzuunu aşk teşkil etmekle beraber, hayatın bir çok hâdiselerini, tabiatın bir çok levhalarını aksettirir: Köstendil ılıcalarını, Tuna'yı, Serfiçe ve Narda'yı tasvir eden manzûmeleri, şehr-engizi, hezel ve hicivleri, şikâyetleri ve bestelenmeğe mahsus sâde murabbâları, hakikî hayattan mülhem olduğunu anlatmaktadır ve esasen en güzel, en orijinal şiirleri de bu gibi manzûmeleridir. Cismânî aşklarını, ara sıra, sahte bir tasavvuf örtüsü altında saklamak isterse de, çok defa buna da lüzum görmez. Onun, Usûlî gibi, tamamiyle sûfiyâne bir ilham ile yazan vahdet-i vücudcu şâirlerin aleyhinde bulunduğunu, kendisi ile tanışan Gülşenî halifelerinden şeyh Muhyî söylüyor (bk. bir takım mühim ilâveler ile, hulâsaten türkçeye çevirdiği *Raşahāt tercümesi*; hususî kütüphanemizde). Şiirlerinin samimî ve tabiî edası ile, devrinde oldukça şöhret kazanmasına rağmen, kendisi-

nin de, iddia ettiği gibi, onu XVI. asrın orijinal bir nâsiri, bir üslûpçusu saymak ve *Maşā'ir al-şu'arā'*'yı türk tezkireciliğinin en yüksek bir mahsûlü gibi telâkki etmek daha doğrudur.

E s e r l e r i, tercümeler, te'lifler ve manzûm eserlerden mürekkep olup, şunlardır: 1. *Ravżat al-şuhadā' tercümesi*; Ḥusayn Vā'iẓ'in bu meşhur eserini, Âşık, 953'ten evvel, bâzı ilâveler ile, farsçadan tercüme etmiştir. Zamanını tâyine imkân bulabilmemiz, Lâtîfî tezkiresinde bundan bahsedilmesi dolayısı iledir (bir nushası için bk. E. Blochet, *Catal. Mss. de la Bibl. Nat.*, anc. fon. turc, nr. 107). 2. *Şaḳā'iḳ al-nu'māniya tercümesi*; hocası Taşköprü-zâde'nin bu meşhur eserini tercüme edip, müellife takdim ettiği zaman, üslûbunun sâdeliğinden ve kolaylığından ve tercümeye muhtac olmadığından kinaye olarak, „biz bunu türkçe yazmıştık" diye târiz etmişti. Muhtelif tercümeleri ve ilâveli tercümeleri arasında, en ziyâde, edirneli Mecdî'ninki şöhret kazanmış, Âşık'ın tercümesi, okadar rağbet bulmamıştır. 3. *Al-Tibr al-masbūk tercümesi*; Ġazālī'nin türkçe muhtelif tercümeleri olan bu eserini Âşık da tercüme etmiştir. 4. *Şarḥ-i aḥādīş-i arba'īn*; bu nâm altında Âşık'ın iki eseri olduğunu, Atâ'î zikreder. Bunlardan biri, Bursalı Tahir'e göre, basılmıştır. 5. *Ravż al-aḫyār tercümesi*; 940'ta ölen Muḥyi'l-Dīn Muḥammed b. al-Ḫaṭīb al-Ḳāsim'ın bu arapça eserini (bk. Brockelmann, *GAL*, II, 429), Selim II. namına tercüme etmiştir. 6. *Al-Siyāsat al-şar'īya fī iṣlāḥ al-ra'ī-ya tercümesi*; Âşık Çelebi, İbn Taymīya'nin bu meşhur eserini, yine Selim II. namına, *Mi'rāc al-ayāla va minhāc al-'adāla* ismi ile, tercüme etmiştir. Kâtib Çelebi, Âşık'ın, harp ve beytülmâl meselelerine âit, bâzı ilâveler yaptığını söylüyor (*Kaşf al-ẓunūn*, tab. Mısır, I, 480). 40 bâba ayrılmış olan bu tercümenin Aşir Efendi ve Manastır kütüphanelerinde birer nushası olduğunu, Bursalı Tahir bildirmektedir. 7. *Ẕayl al-şaḳā'iḳ*; Âşık Çelebi'nin arapça yazarak, Sokollu'ya takdim ettiği bu eserden Atâ'î arasıra nakillerde bulunmuştur (msl. zeyl, s. 132). 8. *Sigetvar-nâme*; Kanunî Süleyman'ın Sigetvar seferine âit, manzûm bir eserdir. Bu mevzua âit yazılan bir çok eserler arasında, bunun şöhret kazanamadığı görülüyor. Bundan iptida Atâ'î bahsetmiştir. 9. *Maşā'ir al-şu'arā'*; Âşık Çelebi tezkiresi diye mârûf olan bu eserin Avrupa, Kahire ve İstanbul'da muhtelif yazmaları vardır ve Babinger aşağıda adı geçen eserinde bunlardan bahsetmiştir. Bunlara ilâve olarak, Fatih millet kühüphanesindeki — şâirlerin minyatürlerini hâvi — nusha ile, hususî kütüphanemizdeki diğer bir yazmayı da kaydedelim. 10. *Maǧmū'a-i sukūk*; yalnız Atâ'î'nin bahsettiği bu eser, Âşık'ın mahkeme kâtipliklerinde ve bilhassa kadılıklarında, kaleme almış olduğu, edebî kıymeti hâiz bir takım îlâmları (şak) hâvî, bir mecmua olmalıdır. Nazmından ziyâde nesrini beğenen Âşık, her hâlde bâzı saklerini büyük bir itina ile kaleme almış ve sonra onları toplamış olacaktır. 11. *Şehrengîz-i Brusa*; Âşık Çelebi Bursa güzelleri hakkındaki bu küçük manzûm risâleyi 948'de yazmıştır. 12. *Dīvān*; Âşık Çelebi'nin kasîde, gazel, terkip ve terci-i bend, mesnevî v.s. şekiller ile yazmış olduğu şiirlerini, hezel ve hicivlerini, Serfiçe kadısı iken, toplayıp, divân tertip ettiğini söylemiştik. Ondan sonra bir çok yeni şiirler yazmış olan Âşık'ın manzûmelerine, XVI. asra âit mecmualarda, sık sık tesadüf olunur. Sâdeddin Nüzhet, Millet kütüp., müze kısmı, nr. 263'te bulunan, 1725 beyitlik bir divânından bahsediyor. Atâ'î zeylindeki bir manzûmesinden başka, divânında da bir çok manzûmelere tesadüf edilmektedir. 13. M e n s û r e s e r l e r i. Âşık'ın hemen münşaat teşkil edecek kadar mensûr parçaları ve mektupları vardır ki, bunları Serfiçe'de topladığını tezkiresinin mukaddimesinde söylemektedir. Eski mecmualarda ona âit parçalara tesadüf edilmekle beraber, tertip edilmiş bir münşeatı olduğu hiç bir kaynakta zikredilmiyor. — Bursalı Tahir, Âşık'ın *Ḳāmi' al-bid'a fī nuṣrat al-sunna* adlı bir eserinden bahsederse de, başka hiç bir mâlûmat vermez. Hâlbuki *Kaşf al-ẓunūn*'un (II, 99) zikrettiği bu eser, Âşık'a âit olmayıp, Seyyid Âşık diye mârûf olan Muḥyi'l-Dīn Muḥammed al-Ḥusaynī'nindir.

B i b l i y o g r a f y a: *A.* K a y n a k l a r. Aşık'ın hayatına âit en mühim kaynak, kendisinin *Maşā'ir al-şu'arā'*'sından sonra, Atâ'î'nin *Şaḳā'iḳ* zeylidir (s. 161—164; *tür. yer.*). *Lâtîfî* tezkiresinde (İstanbul, 1314, s. 237), Ahdî, Hasan Çelebi, Beyânî ve Riyazî tezkireleri (yazmaları çoktur) ile Âli'nin *Kunh al-aḫbār*'ında (tercüme-i hâlleri ihtiva eden basılmamış kısım) verilen mâlûmat, ehemmiyetsizdir. Hasan Çelebi tezkiresinin muhtelif yerlerinde, Âşık'a ve âilesine âit, verilen mâlûmat umumiyetle *Maşā'ir al-şu'arā'*'dan alınmıştır. Belîġ'in *Guldasta-i riyāż-i 'irfān*'ındaki mâlûmat da (s. 488 v.dd.) Ataî'den hulâsa edilmiş olup, müstakil bir kaynak sayılamaz.

B. T e t k i k l e r. Âşık Çelebi hakkında, şimdiye kadar, hiç bir ciddî tetkik yapılmamıştır. Muallim Nâcî'nin *Asāmī*'si, Şemseddin Sami'nin *Ḳāmūs al-a'lām*'ı gibi, bir kaç umumî eserdeki ehemmiyetsiz satırlar bir tetkik sayılamaz. Fâik Reşad (*Aslāf*, İstanbul, 1312, II, 89—92), Atâ'î'nin fena bir hulâsasını yapmış, Bursalı Tahir (*Osmanlı müellifleri*, II, 307 v.d.) de eserlerinin yanlış ve eksik bir listesini vermiştir; Sadeddin Nüzhet (*Türk şâirleri*, I, 117—121), Atâ'î ile Bursalı Tahir'in verdiği mâlûmatı tenkitsizce kullanmakla ve *Maşā'ir al-şu'arā'* 'daki mâlûmattan hiç istifade etmemekle beraber, bâzı tezkirecilerin Âşık'a âit mutalâalarını iktibas etmiş ve *Maşā'ir al-şu'arā'* 'daki şâirlerin isimleri ile, Âşık'ın bâzı şiirlerini ilâve eylemiştir. Burada, Millet kütüphanesindeki nushadan alınmış bir minyatür, Âşık Çelebi'yi tasvir etmektedir. F. Giese'nin *EI*'daki yazısı ile F. Babinger'in *Die Geschichtsschreiber der Osmanen* (Leipzig, 1927, s. 68 v.d.)'deki parçası, Muallim Nâcî ve Bursalı Tahir'in yanlışlıklarını tekrar eden iptidaî ve tenkitsiz hulâsalardır. Hammer'in *Osmanlı tarihi* ve *Osmanlı şiiri tarihi* ile Gibb'in *HOP*'sindeki parçalar için de, aynı mutalâayı yürütebiliriz.

Bunların dışında istifade edilen bâzı kaynaklar, makale içinde gösterilmiştir. Burada Âşık Çelebi'nin hayatına ve eserlerine âit verilen ve diğer kaynaklarda bulunmayan mâlûmat, *Maşā'ir al-şu'arā'*'nın baştan başa araştırılması sâyesinde elde edilmiştir.

(M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ÂŞIK PAŞA. 'ĀŞIḲ PAŞA (1272—1333). H a y a t ı. XIV. asrın ilk yarısında Anadolu'da yetişen türk şâir ve mutasavvıflarının en meşhurlarındandır. Buna rağmen, hayatı hakkında pek az şey biliyoruz. XV.—XVI. asırlarda yazılmış tarihî ve edebî kaynaklarda ona ve âilesine âit verilen mâlûmat, çok az ve çok şüpheli olup, daha ziyâde menkıbelere, gâlibâ oğlu Elvan Çelebi'ye âit bir menakib kitabına (bk. Fuad Köprülü, *Anadolu'da islâmiyet*, Edebiyat fakültesi mecm., 1922, ayr. bsm., s. 64), dayandığından, ihtiyat ile kullanılmak lâzımdır. Âşık Paşa hakkındaki yazılarında, bu kaynakların mâhiyetini ve kıymetini hiç düşünmeden, bunları tenkitsiz surette kullanan şark ve garp müellifleri umumiyetle aldanmışlar ve birbirlerinin yanlışlarını tekrarlamışlardır. Yalnız Hüseyin Hüsameddin, *Amasya tarihi* (I, 223, 394; II, 395, 455, 470; III, 55)'nde, mâlûm kaynaklardakinden farklı, uzunca tafsilât vermekte ise de, âdeti vecihle, hiç bir mehaz göstermediğinden, bunlara körü körüne inanmak doğru değildir.

Âşık Paşa, rivâyete göre, XIII. asırda Anadolu'ya Horasan'dan gelmiş bir derviş âilesine mensuptur. Ceddi Baba İlyas b. 'Alī al-Ḫorāsānī'nin *Şaḳā'iḳ*'ta Baba İlyas acem diye zikredilmesinden dolayı, bu âilenin türk olmadığını iddia edenler (msl. Gordlevskiy, aş. bk.) bulunmuşsa da, yalnız *Şaḳā'iḳ*'taki acem sıfatına dayanan bu iddianın hiç bir kıymeti yoktur; Baba İlyas'ın Horasan'dan gelmiş olması, kendisine bu sıfatın verilmesine sebep olmuştur. Son yıllarda Abdülbaki Gölpınarlı (*Yunus Emre*, İstanbul, 1936, s. 55, not 2) onun hemedanlı olduğunu iddia etmişse de, Bayezid umumî kütüp. (nr. 3633) yazma mukaddimesindeki *şamadānī* kelimesinin yazıcı tarafından yanlışlıkla *hamadānī* yazılmasından ileri gelen, bu iddianın hiç bir esası yoktur. *Şaḳā'iḳ*'ta Abu'l-Vafā' Ḫvārizmī tarikatine mensup olan Baba İlyas'ın Amasya'da yerleşmiş, büyük bir şeyh olduğu, dervişlerine Bābā'ī denildiği, bunların selçuk sultanı Ġiyāṯ al-Dīn tarafından katledildiği, oğlu Baba Muhlis'ın da Konya'da 6 ay padişah olduktan sonra, saltanatını Karamanlılar sülâlesinin müessisi ve Baba İlyas müridlerinden Nūre Ṣūfī'ye bıraktığı, Âşık Paşa'nın işte bu Muhlis Paşa'nın oğlu olduğu rivâyet edilir (bk. *Şaḳā'iḳ* tercümesi, s. 22 v.d.). Görülüyor ki, Âşık Paşa âilesinin tarihi, XIII. asırda Anadolu'daki meşhur Bābā'ī'ler isyanı hâdisesi ile ve Karaman beyliğinin başlangıcı meselesi ile, sıkı sıkıya bağlıdır. Henüz iyice aydınlatılmamış olan bu hâdiseleri, Hayrullah Efendi, *Tārīḫ*'inin muhtelif yerlerinde, muhtelif kaynakları tenkitsizce, kullanarak ve bâzan onları birbirleri ile eklemeğe çalışarak, başka başka şekillerde anlattığı gibi, Hammer'den başlayarak, garpta ve şarkta yazılmış bütün osmanlı tarihlerinde de aynı yanlışlıklara tesadüf olunur (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 232 v.dd.; ayn. mll., *Anadolu'da islâmiyet, göst. yer.*, s. 56—65). Hiç bir mehaz zikremeyen Hüseyin Hüsameddin'in iddiasına göre, bu isyanı hazırlayan Baba İlyas'ın halifesi Baba İshak'tır; Baba İlyas'ın, Şams al-Dīn Maḥmūd, Mu'izz al-Dīn 'Alī, Żiyā' al-Dīn Mas'ūd, Muḫliṣ al-Dīn Mūsā adlı, 4 oğlu kalmıştır ki, Âşık Paşa'nın babası olan bu sonuncusu, Amasya'da şeyh iken, İlhanîlerin tazyiki neticesinde, Mısır'a kaçmış ve 709'da orada ölmüştür; Âşık Paşa'dan başka, Ġiyāṯ al-Dīn Maḥmūd ve Oğuz Çelebi adlı, iki oğlu daha vardır.

Asıl adı 'Alī olan Âşık Paşa, bütün kaynakların ifadesine göre, 670 (1272)'te doğdu. Hüseyin Hüsameddin'e göre, Şeyh Süleyman-ı Kırşehrî'den zâhir ve bâtın ilimlerini öğrenen Âşık Paşa, devrinin siyasî faâliyetlerine iştirâk etmiş, sefaret ile Mısır'a gitmiş, Emir Çoban'ın oğlu ve Anadolu vâlisi meşhur Timurtaş'ın veziri olmuş, onun muvaffakiyetsizlikle neticelenen isyanından sonra, Mısır'a kaçarak, orada hapis edilmiş, 732 (1332)'de hapisten kurtularak, Amasya'ya dönerken, Kırşehir'de hastalanmış ve 13 safer 733 (1333)'te orada ölmüştür. Diğer kaynakların hiç birinde Âşık Paşa'nın Karaman oğulları ile ve Timurtaş ile münasebetine ve Mısır'a firarına dâir, bir kayda tesadüf olun-

maz. Bâzı kaynaklar onun Osman zamanında yaşadığını, bâzıları Orhan devrinde Kırşehir 'e yerleştiğini, bâzıları da Hacı Bektaş Velî [b. bk.] ile muasır olduğunu söylerler. Hacı Bektaş ve Ahî Evren [b. bk.] ile münasebetine dâir de rivâyetler vardır. Osmanlı hükümdarı ile ve Hacı Baktaş ile münasebet meselesinin sonradan uydurulduğu muhakkaktır. Bütün kaynaklara göre Âşık Paşa zengin, âlim ve zâhid bir şeyh olup, her hâlde, devrinin siyasî faâliyetlerine karışmış ve sûfiyâne şiirler yazmıştır. Lâtîfî 'nin „acem serhaddine yakın bir yerden Anadolu 'ya hicret ettiği" iddiasının da hiç bir esası olmadığı ve Âşık Paşa 'nın Anadolu 'da doğduğu kat'iyetle söylenilebilir.

Âşık Paşa 'nın çocukları hakkındaki rivâyetler de karışık ve şüphelidir. Hüseyin Hüsameddin, Süleyman ve Elvan adlı, iki oğlu olduğunu ve türbesini bunların yaptırdığını söyler. Hâlbuki tarihî kaynaklarda yalnız Elvan 'dan ve müverrih Âşık Paşa-zâde 'nin büyük babası Süleyman 'dan bahsedilir; Can isminde diğer bir oğlu olduğunu da Kırşehir 'deki bir mezar kitâbesinden öğreniyoruz. Babası gibi şâir olan ve türkçe şiirler yazan Elvan Çelebi (Babinger 'in bu ismi Ulvan şeklinde tashihi yersizdir) 'nin Amasya 'ya yakın bir yerde yerleştiğini *Şaḳā'iḳ* kaydeder. Hüseyin Hüsameddin, Amasya şimâlinde, kendisine nisbetle, Elvan köyü adını alan bir yerde, 753 'te mermerden yapılmış bir türbesi, mescidi, imareti ve hamamı bulunduğunu, bunların Sıvas sultanı Eretna Bey 'in veziri 'Alā' al-Dīn 'Alī Şāh Rūmī tarafından yaptırıldığını ve bu adamın da Elvan 'ın amcazâdesi olduğunu söyler (bk. I, 109; bu mâlûmatın 757 'de tanzim edilen Ṣadr al-Dīn Elvan Çelebi vakfiyesinden alındığı tahmin olunabilir; *ayn. esr.*, III, 55). *Şaḳā'iḳ* 'ta onun tasavvufa âit manzûm bir eseri olduğu zikredilir; *Kunh al-aḫbār* müellifi de, aynı ifadeyi tekrar ederek, *Atvār-i sulūk* adlı kitabı ve Şeyh 'İrākī ile su'âl ve cevabı olduğunu söyler. Fâik Reşad (*Tarih-i edebiyat-ı osmaniye*, s. 65), *Kunh al-aḫbār* basmasındaki yanlışlığı anlayamayarak, bu ismi عرقين şeklinde kaydeder. Âlî 'nin bu izahatı, bahsedilen eserin, şeyh Alvān Şirāzī [b. bk.] 'ye âit, *Gulşan-i rāz* tercümesi olduğunu açıkça göstermektedir. Bu yanlışlığı fark edemeyen Bursalı Tahir, Sarı Abdullah 'ın *S̱amarāt al-fu'ād* 'ında bu eserden alınmış olan parçaları Elvan Çelebi 'ye isnat etmiştir. Hâlbuki Elvan Çelebi 'nin bize kadar gelebilen parçaları, *Cāmi' al-naẓā'ir* ve *Kanz al-kubarā'* 'da ve daha bâzı eski mecmualardadır (bk. F. Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, s. 374, not 1). Hususî kütüphanemdeki bir anonim *Tavārīḫ-i āl-i 'Os̱mān* 'ın kaynakları arasında bulunduğu kaydedilen Elvan Çelebi menakibinin (bundan iptidâ Âlî Bey bahsetmiştir: Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, medhâl) onun tarafından mı, yoksa dervişlerinden biri tarafından mı yazıldığı kestirilemez (Elvan Çelebi tekkesi hakkında bk. *ayn. esr.*, XVI. asırda Dernschwam seyahatnâmesinde bu köyden bahsedilir). Kâtib Çelebi, Âşık Paşa-zâde 'nin *Risāla fi 'l-iksīr* adlı türkçe manzûm eserinden bahseder ki, bunun Elvan Çelebi 'ye âit olması muhtemeldir (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, tab. Mısır, I, 414). Şâir sıfatı ile büyük bir şöhret kazanmadığı, Ahmedî 'nin tenkidinden anlaşılmaktadır.

Hüseyin Hüsameddin 'in kaynakları mechûl ve şüpheli mâlûmatını bir tarafa bırakacak olursak, Âşık Paşa 'nın hayatı hakkındaki muhtelif rivâyetlerden çıkarılabilecek netice şudur: orta Anadolu 'nun nufuzlu ve zengin bir sûfî âilesine mensup olan Aşık Paşa 'nın, Kırşehir 'de doğmamış olsa bile, babasının veya kendisinin buraya gelip yerleştikleri ve ikisinden birinin burada bir zâviye kurduğu muhakkak gibidir. XIV. asır başlarında Anadolu 'nun çok mühim iktisadî ve medenî merkezlerinden olan, hattâ bir darbhânesi de bulunduğu burada basılmış ilhanî sikkelerinden anlaşılan Kırşehir 'in „iyi havalı ve muazzam binalar ile süslü büyük bir şehir olup, İlhanî divanına yılda 57.000 dinar vâridat temin ettiğini" Ḥamd Allāh Mustavfī kaydetmektedir (*Nuzhat al-ḳulūb*, *GMS*, XXIII, I, 99). Bugün bakiyeleri hâlâ mevcut olan mimarî eserleri, mescidler, medreseler, imâretler ve tekkeler bunu te'yit ettiği gibi (Sâim Ülgen, *Kırşehir 'de türk eserleri*, Vakıflar dergisi, 1942, 253—261), burada fikrî ve edebî büyük bir inkişaf olduğunu, Ahî Evren ve Şeyh Süleyman gibi, büyük mutasavvıflar tarafından kurulmuş zâviyelerin bu muhitte büyük bir ictimaî rol oynadığını biliyoruz. Gerek XIII. asra âit olan bu zâviyelerin, gerek Âşık Paşa zâviyesinin zengin vakıflara sâhip olduğu, Kırşehir livasına âit, 992 tarihli bir tahrir defterindeki kayıtlardan anlaşılıyor (bk. M. Cevdet, *Ẕayl 'alā' faṣl al-aḫīya al-fityān al-turkīya fī kitāb al-riḥla li İbn Baṭūṭa*, İstanbul, 1932, s. 264 v.d.). Daha XIII. asrın son yarısında Hacı Bektaş Velî 'nin kerametlerine âit rivâyetler ile çalkanan bu muhitte (krş. Cl. Huart, *Les Saints des derviches tourneurs*, II, Paris, 1922, 20 v.d.), Ahî Evren ve Şeyh Süleyman tarafdarları da çok kuvvetli bulunuyorlardı. Gerek tarihî kaynaklardan, gerek eserlerinden anlaşıldığına göre, ehl-i sünnet akîdelerine uygun bir tasavvuf mesleğine mensup olan Âşık Paşa, muhtelif mâhiyette dervişlik cereyanlarının ve fütüvvet prensiplerinin çok canlı ve kuvvetli bulunduğu böyle bir sahada çalıştı ve etrafına bir

çok mürid topladı. Adları geçen büyük şeyhlerin o sırada ölmüş bulunmaları, Âşık Paşa 'nın bu husustaki muvaffakiyetinde elbette âmil olmuştur. Fakat buna rağmen, bir taraftan bektaşilerin, bir taraftan Ahî Evren ve Şeyh Süleyman tarafdarlarının, onun propagandasına mâni olmak için, çalıştıkları da şüphesizdir.

Âşık Paşa 'nın medfeni üzerine mermerden yapılan türbe, Kırşehir dışında, şimâl-i şarkîye doğru yükselen kızıl tepeler üstünde, bugün pek az mezar taşı kalmış büyük bir mezarlık ortasındadır. Büyük bir bina olmamakla beraber, mutahassısların fikrine göre, „mimarının nisbetler arasındaki münasebetleri fevkalâde cesaretle tanzim edişi ve birbirine zıd ufkî hatlar ile şâkulî hatları, 8 köşeli kubbeye cür'etle yerleştirişi" bakımlarından, çok dikkate lâyıktır (krş. Sâim Ülgen, *göst. yer.*). Bu binanın oğulları tarafından yaptırıldığı hakkında, Hüseyin Hüsameddin 'in iddiasına mukabil, bâzıları da Elvan Çelebi türbesini yaptıran ve yukarıda adı geçen 'Alā' al-Dīn 'Alī Şāh tarafından inşa ettirildiğini (bk. Cevad Hakkı Tarım, *Kırşehir tarihi*, s. 111) söylüyorlarsa da, şimdilik bu hususta kat'î bir şey denilemez. *Şaḳā'iḳ* 'tan başlayarak, bütün kaynaklar ve XV. asır başlarından son zamanlara kadar burayı ziyaret eden bütün müşahidler, Mühlbachlı 'dan Gordlevskiy 'e kadar, türbenin, halk arasında mukaddes bir yer sayıldığını söylerler. Burada halk arasında Âşık Paşa 'ya dâir hâlâ dolaşan rivâyetlerden bâzılarını toplayan ve türbe hakkındaki müşahedeleri ile birlikte neşreden Gordlevskiy, türbe etrafında duvar içinde bulunan şu mezarları zikrediyor: 1. 715 'te ölen Âşık Paşa kızı Melek Hatun, 2. zevcesi olduğunu tahmin ettiği Hacı Hatun, 3. oğlu Kızılca. Bunlardan başka, duvar dışında, bâzı kırık mermer parçaları üzerinde, şüpheli olmakla beraber, „al-sayyid Cān b. 'Āşiḳ Paşa 764" ibaresinin okunabildiğini de kaydediyor (türbe kapısındaki kitâbe, gerek burada ve gerek Gibb 'in kitabında, yanlış okunmuştur; Bursalı Tahir 'deki okunuş tarzı, doğrudur). Bu türbe ve mezarlar hakkında en son tetkiki yapan Cevad Hakkı Tarım (*ayn. esr.*, s. 88), Muhlis Paşa 'nın zevcesine âit bir mezar taşı ile, seyyid Can 'a âit kitâbeden bahsediyor. Görülüyor ki, bu son kitâbe müstesna olmak üzere, Gordlevskiy ile Cevad Hakkı 'nın verdikleri mâlûmat birbirini tutmamaktadır; birincisi 4 mezar kitâbesinden bahsettiği hâlde, *Kırşehir tarihi* 'nde ancak 2 kitâbeden bahsedilmektedir. Osmanlı tarihçisi Âşık Paşa-zâde [b. bk.] 'yi de yetiştiren bu büyük âile mensuplarının, Kırşehir 'de Âşık Paşa vakıflarının mütevellisi olarak son zamanlara kadar yaşadıklarını Gordlevskiy söylemektedir. Elvan Çelebi çocuklarının Amasya 'da bu isimdeki köyde, âilenin Baba İlyas 'tan gelen, diğer bâzı kollarının da Çorum 'a tâbi Mecidözü kazasının Kalaycık köyünde, Pîroğulları ismi altında, hâlâ yaşadıkları rivâyet edilir. Meşhur arap âlimi Ḳuṭb Makkī [b. bk.]. XVI. asırda, Bozok 'ta Âşık Paşa âilesinden şeyh Abdülkerim b. Nurullah adlı birine rastlandığını kaydetmektedir. Bugün Kırşehir 'de hâlâ Âşık Paşa adını taşıyan bir mahalle bulunduğu gibi (Cavad Hakkı Tarım, *Kırşehir tarih ve coğrafya lûgatı*, Kırşehir, 1940, s. 18), İstanbul 'da müverrih Âşık Paşa-zâde tarafından, büyük ceddi namına, yaptırılan ve onun adını taşıyan bir câmi (*Ḥadīḳat al-cavāmi'*, I, 153) ve bir mahalle (Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, medhal z) mevcuttur. 3. teşrin II. 1935 'te, Kırşehir 'de münevverlerin ve halkın iştirâki ile, onun hâtırası tâziz olunmuş ve bu vesile ile zengin vakıflarına rağmen, son yıllarda harâbe olmağa yüz tutan türbe tâmir edilmiştir.

E s e r l e r i ve ş a h s i y e t i. Hayatı hakkındaki bilgilerimizin çok az ve çok karışık olmasına rağmen, içinde yetiştiği ictimaî muhitin maddî ve manevî şartları hakkındaki mâlûmatımız ve eserlerinin elimizde bulunması sâyesinde, Âşık Paşa 'nın tasavvufî ve edebî şahsiyeti hakkında oldukça açık ve doğru bir fikir edinmek kabildir. XIII. asırda Anadolu 'nun moğul istilâsından evvelki siyasî ve ictimaî buhranlarına karışmış, daha sonra Karaman sülâlesinin ilk inkişafında rol oynamış nufuzlu bir şeyh âilesinin çocuğu olan Âşık Paşa, her hâlde gençliğinde mükemmel bir tahsil görmüş, yalnız arap ve fars dillerinde değil, umumiyetle islâmî ilimlerde, bilhassa tasavvufta, büyük bir kudret kazanmıştır. *Ġarīb-nāme* 'sindeki bir hikâyeden, ermeniceye az çok vakıf olduğu anlaşıldığı gibi (Fuad Köprülü, *Türk edebiyatının ermeni edebiyatı üzerine tesiri*, Edebiyat fakültesi mecm., 1922, II, 2, s. 1—30), bu eserin nushalarından birinin mukaddimesinde mevcut, ibrânî dili ile yazılmış bir manzûmesi ile yine o mukaddimede, dillerin en müşkülü olan bu dili de bildiği hakkındaki ifadesinden (Üsküdar Selimağa kütüp., Kâzım Bey kısmı, nr. 159), bu dile de yabancı olmadığı görülüyor. Âşık Paşa 'nın nerelerde ve kimlerden okuduğunu bilmediğimiz gibi, devrinin büyük mutasavvıflarından kimler ile münasebeti olduğu hakkında da sarih mâlûmatımız yoktur. Mamafih Hacı Bektaş, Ahî Evren, Şeyh Süleyman, Mevlânâ, Sultan Veled gibi, büyük sûfîleri şahsen tanımamış olsa bile — ki, bâzılarını tanıması mümkündür — bunların müridleri ile ve bilhassa son ikisinin eserleri ile yakından alâkalı olduğu muhakkaktır. *Ġarīb-nāme* 'de *Mesnevî* 'nin, her bakımdan, büyük tesiri olduğu, yalnız eserin

vezininden, şeklinden, 1. babın 10. destanındaki üzüm hikâyesi gibi, bâzı mevzûların tekrar edilişinden değil, umumî heyetinden ve rûhundan anlaşılıyor. İran tasavvuf ve edebiyatını ve bilhassa, Senâ'î, 'Aṭṭâr, Mavlânâ ve Sultan Veled'i çok iyi bilen Âşık Paşa, kitabının ismini bile Senâ'î'nin aynı ismi taşıyan mesnevîsinden almıştır (bk. Browne, *A Liter. hist. of Persia*, II, 318).

Şiirlerine nazaran, tıpkı Mevlânâ ve Sultan Veled gibi, panteist olmakla beraber, ehl-i sünnet akîdelerine uygun, ortodoks bir tasavvuf akîdesi neşrettiği anlaşılıyor. O sıralarda Anadolu'da çok çetin bir şekilde devam eden, ehl-i sünnetten olan ve olmayan dervişler arasındaki mücadelede, Âşık Paşa'nın, birinciler safında bulunduğu söylenebilir. Esasen daha evvel yazılmağa başlanmış olmakla beraber, 630'da tamamlanan *Ġarîb-nâme*'nin meydana gelmesine, başlıca sebep de budur. Kendisinden bir az evvel Sultan Veled'i türkçe şiirler yazmağa mecbûr eden bu „tarafdar kazanmak" zarûreti, Âşık Paşa'yı da, türkçeden başka bir dil bilmeyen geniş halk kütlesine hitap için, bu büyük eserini türkçe yazmağa mecbûr etmiştir. Kitabın farsça mukaddimesinde ve ayrıca metnin sonlarına doğru, „türklere hak yolunu göstermek, tasavvufun inceliklerini anlatmak, yanlış yollara gitmelerini menetmek" için, bu eseri türkçe yazdığını izah etmektedir. O sıralarda türk halk kütlesine ve türk diline karşı gösterilen alâkasızlıktan şikâyet ederek (Eretne-oğulları ve Ḳāżî Burhān al-Dîn zamanında, orta Anadolu'da devlet dili farsça idi; bk. Fuad Köprülü, *Bazm-u razm*, başlangıç, s. 12), türkçe yazıldığından dolayı, kitabının kıymetsiz sayılmamasını isteyen Âşık Paşa, bu ifadesi ile o devir Anadolu şehirlerindeki münevver sınıfın psikolojisini çok iyi anlatmış oluyor. Türkçeyi, arapça ve farsça gibi, bir ilim ve edebiyat dili değil, sâdece basit ve kaba bir konuşma dili saymak hususunda, daha sonraki devirlerde de tezahürlerine tesadüf ettiğimiz bu telâkkiye karşı (bk. F. Köprülü, *Millî edeb. ilk mübeşşirleri*, İstanbul, 1928, s. 11—15), millî dil ile bir edebiyat yaratmak isteyen Anadolu şâirleri arasında, Âşık Paşa'ya da ehemmiyetli bir yer ayırmak icap eder; fakat bu hususta onun üzerinde müessir olan en büyük âmil, halka hitap etmek ve dervişliğin yolunu onlara göstermek hususundaki amelî ve dinî düşüncelerdir.

Bâzılarının, yanlış olarak, *Ma'ârif-nâme* (Kâtib Çelebi'nin bu hatası, F. Giese tarafından da tekrarlanmıştır), bâzılarının da *Dîvân-i 'Âşiḳ Paşa* (*Şaḳā'iḳ*, Laṭîfî ve Hammer) diye ad verdikleri ve hâlbuki kendi metninde *Ġarîb-nâme* diye tasrih edilen bu eser, 12.000 beyite yakın, büyük bir ahlâkî-tasavvufî manzûmedir ve tıpkı Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si gibi, remel-i müseddesle (*fā'ilātun fā'ilātun fā'ilun*) yazılmıştır. Farsça mensûr bir mukaddimeden sonra, oldukça uzun bir medhâl kısmı vardır: kâinatın yaradılışından bahseden, Peygamber ve aşere-i mübeşşere hakkında na'at ve kasîdeleri ihtiva eden bu başlangıçtan sonra, asıl esere girilir ki, 10 bâba ve her bab 10 destana taksim edilmiştir. Her babda, o bab sayısı ile alâkalı mevzular izah edilir. Meselâ 1. babda vahdetten, 2. babda ikiliklerden (dünya ve âhiret, yer ve gök, rahmanî ve şeytanî gibi), 4. babda dörtlüklerden (msl. 4 unsur), 7. babda yediliklerden (msl. 7 seyyâre, 7 menzil ve 7 perde) v.s. bahsolunur. Her destanda iptidâ mevzû anlatılmakta, sonra onu teyit eden bir âyet veya bir hadîs şerholunmakta, ara sıra bâzı hikâyelerle mevzû süslenmektedir. Mevlânâ *Mesnevî*'sinin dağınık, tertipsiz, istitratlar ve hikâyelerle vahdeti dâimâ bozulan şekline zıd olarak, *Ġarîb-nâme* âdetâ hendesî bir intizama mâliktir; buradaki hikâyeler de *Mesnevî*'ye nazaran, çok mahduttur. Bu kocaman eserde, o devir hayatı ile alâkalı pek az şeye tesadüf olunuyor; yalnız bir yerde moğul hâkimiyeti devrine bir alâmet olarak, al damgalı resmî vesikalardan, diğer bir yerde de Türkistan'ın dumanlı dağlarından bahsediliyor ki, burada Türkistan tâbiri ile, gâliba, Anadolu kastolunmaktadır. Bir de, 9. babda alplardan bahsediliyor ki, daha *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*'da ehemmiyetini tebarüz ettirdiğim vecihle, bunun o devir ictimaî hayatı ile sıkı alâkası ve ehemmiyeti meydandadır (bk. ALP). Birinci babda, ölürken, 30 oğluna birer ok veren ve bunlardan hepsinin ayrı ayrı kolayca kırılacağını, hâlbuki 30 ok birleştiği takdirde, bunu kırmak kabil olamayacağını gösteren babanın hikâyesi, Oğuz Han'a ve Cengiz'e isnat edilen meşhûr menkıbenin tekrarından ibarettir. İşte şu mahdut parçalar bir tarafa bırakılacak olursa, *Ġarîb-nâme*'de hiç bir mahallî hususiyet olmadığı söylenebilir. Hulâsa, Josef Thúry'nin zannettiği gibi, hece vezninin 11'lisi ile değil, arûzun ona çok yakın bir vezni ile yazılan bu büyük eser, san'at gâyesi hiç düşünülmeyerek, vücuda getirilmiş didaktik bir mahsûldür. Daha asırlarca evvel, üslûp ve nazım tekniği bakımında, çok kusurlu olduğu tezkireci Lâtîfî tarafından itiraf edilen *Ġarîb-nâme*'nin bir san'at eseri olmaması, Gibb'in ve başkalarının zannettikleri gibi, o sıralarda türk şiirinin henüz çok geri bir tekâmül safhasında bulunmasından ileri gelmez; çünkü hece vezninin büyük şâiri Yunus Emre'yi bir tarafa bıraksak bile, eserlerini Âşık Paşa'dan evvel yazmış olan Hoca Dehhânî [b. bk.] ve Gülşehrî [b. bk.] gibi, hakikî san'atkârların, gerek ilham ve gerek üslûp bakımlarından, onunla kıyas edilemeyecek kadar, yüksek olduklarını açıkça görüyoruz. Aradaki bu büyük farkı, bu mâhiyet farkını, Âşık Paşa'nın hakikî bir şâir, bir san'atkâr olmamasına atfetmek, elbette daha doğrudur.

Âşık Paşa'nın, Yunus tesiri altında — bâzan hece vezni ile, çok defa da arûzun heceye pek benzeyen cüzleri ile — yazdığı gazel-ilâhîler hakkında da aynı mutalâayı yürütebiliriz. Lâkin o, Yunus'taki san'at dehasından ve coşkun ilhamdan tamamiyle mahrum olduğu için, bu gazeller, lirizmden mahrum, kuru nasihatlar hâlinde kalmış, Yunus'un ve onu muvaffakıyetle tâkip eden Kaygusuz gibi mutasavvıf şâirlerin canlı eserleri yanında, pek çabuk unutulmuştur. *Ġarîb-nâme*'nin yalnız Anadolu türkleri değil, bibliyografya kısmında görüleceği gibi, Mısır ve Suriye türkleri arasında da şöhret kazanması, Süleyman Çelebi [b. bk.] *Mevlid*'inde ondan alınmış bâzı beyitlere tesadüf edilmesi, Âşık Paşa'nın san'at kudretinden değil, büyük bir sûfî sıfatı ile, kazanmış olduğu büyük mânevî nufuzdan dolayıdır. *Şaḳā'iḳ* müellifi, Lâtîfî ve Âlî'nin ifadeleri bunu açıkça gösterdiği gibi, XVI. asrın meşhur şâiri Nev'î'nin bir mektubunda da (*Şaḳā'iḳ zeyli*, s. 425) bu umumî telâkkiye iştirâk edilmekte ve *Ġarîb-nâme*, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si ve Yazıcı-oğlu'nun *Muḥammediyya*'si ile birlikte, zikrolunmaktadır. Bütün bu mutalâalara rağmen, türk dil ve edebiyatının umumî tekâmülünde Âşık Paşa'nın unutulmaz bir mevki sâhibi olduğu muhakkaktır.

Eserleri. 1. *Ġarîb-nâme*; Âşık Paşa'nın en mühim ve meşhur eseri olan bu kitabın, şark ve garp kütüphanelerinde bir çok yazma nushalarına tesadüf olunur. F. Babinger, ikisi Berlin'de, ikisi Londra (British Museum)'da, diğerleri Dresden, Göttingen, Gotha, Viyana, Bolonya, Ambrozyana ve Roma kütüphanelerinde mevcut 11 nushayı zikretmiş ve Bosna-Saray'da gördüğü bir nusha hakkında bir az mâlûmat vermiştir (Babinger'in burada Hüseyin Hüsameddin'e dayanarak, yaptığı silsilenâme de eksiktir; onun *Amasya tarihi*'nden dahi tamamiyle istifade etmediği görülüyor; Âşık Paşa, *Ġarîb-nâme*, *MSOS*, 1928, XXXI, II, 1—7). Mamafih bu kütüphanelerin kataloglarından, bu nushalar hakkında daha etraflı mâlûmat almak kabildir. Sâdeddin Nüzhet, aşağıda adı geçen eserinde, Üsküdar'da Kemankeş kütüphanesindeki (nr. 232) 10.293 beyiti muhtevi bir nushayı en eski yazmalardan biri addediyor ve orada bulunan baş tarafı eksik diğer bir nusha (nr. 229) ile Hüdâî (nr. 229), Eyyüb (Husrev Paşa kısmı, nr. 542; Mihrşah Sultan kısmı, nr. 349), Bayezid (nr. 3633), İstanbul arkeoloji müzesi (nr. 258), Üsküdar'da Selim Ağa (Kâzım Bey kısmı, nr. 159) kütüphanelerindeki yazmaları zikrediyor. Bunlara ilâve olarak, Üniversite kütüphanesindeki (T. Y. nr. 121 ve 1838) iki nushayı da zikredebiliriz. Lâleli kütüphanesinde (nr. 1752) iki ciltlik çok güzel nusha, Memlûk emîrlerinden Yaş Bey'in kütüphanesi için, 882'de istinsah edilmiştir. Bütün bu nushalar arasında en eskisi Bayezid umumî kütüphanesindeki nushadır ki, 861'de istinsah edilmiştir. Paris millî kütüphanesinin türkçe yazmaları arasında, bundan daha eski olarak, 848'de yazılmış bir nusha mevcuttur (E. Blochet, *Catalog. des Mss. turcs*, Paris, 1932, nr. 413). 910'da yazılmış diğer bir yazmanın Macar akademi kütüphanesinde olduğunu (türkçe yazmalar kısmı, nr. 1) Josef Thúry aşağıda adı geçen makalesinde bildiriyor. Gerek Avrupa'da ve gerek Türkiye'de, umumî kütüphanelerde ve hususî ellerde daha epeyce nushaları olan bu eserin yazmaları hakkında, henüz ciddî bir tetkik yapılmış değildir. Yalnız bâzı nushaların mensûr ve uzunca, bâzılarının daha kısa bir mukaddime ile başladığını, bir takım nushalarda *Ġarîb-nâme*'nin sonuna, elifba sırası ile, Âşık Paşa'nın başka manzûmeleri ilâve edildiğini ve belki de bundan dolayı, bu gibi nushalara *Dîvân* adı verildiğini söyleyelim. Gordlevskiy, Kırşehir'de işittiği bir rivâyete göre, Âşık Paşa'nın el yazısı ile olan *Ġarîb-nâme* nushasının, türbeler kapanıncaya kadar, oradaki türbede bulunduğunu ve sonra oradan alınıp Ankara'ya götürüldüğünü söylerse de, bunun doğruluğu çok şüphelidir. 2. Şiirleri. Âşık Paşa'nın muhtelif gazel-ilâhîleri, ne eskiden ne de sonradan, tam olarak toplanmış değildir; Sâdeddin Nüzhet, Umumî kütüp. ve Kemankeş nushalarının sonunda, mısrâ başları eski alfabeye göre sıralanmış, 209 beyitlik 31 gazeli olduğunu söylüyor. Bâzı eski cönklerde ve *Mucmū'at al-naẓā'ir*, *Cāmi' al-naẓā'ir* gibi eski nazîre mecmualarında, onun bâzı şiirlerine tesadüf olunur (Fuad Köprülü, *Millî edeb. ilk mübeşşirleri*, s. 60 v.dd.). Mamafih başka şâirlere âit bir takım eserlerin Âşık Paşa'ya, onun bâzı şiirlerinin de başkalarına isnat edildiğini görmekteyiz. Sâdeddin Nüzhet bu hususta, bir takım misâller zikrederek, faydalı mâlûmat veriyor. Bu gibi karışıklıkların sebepleri ve bu hususta az çok doğru bir neticeye varmak için, tâkibi lâzım gelen filolojik usûller hakkında bk. Fuad Köprülü, *Türk edeb. ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1919, mebhaz 5 ve 9. 3. *Risālā fī bayān al-samā'*. Bursalı Tahir, Manisa'da Muradiye kütüphanesinde Âşık Paşa'ya âit, bu isimde mensûr bir eser bulunduğunu söylerse de, fazla mâlûmat vermez. Çok defa yanlış isnatlarda bulunan bu müellifin bu iddiası da tah-

kike muhtaçtır. 4. Manzûm tasavvuf risâlesi. Şerif Hulûsi, Manisa'da Muradiye kütüphanesi yazmaları arasında (nr. 1295) kayıtlı manzûm bir tasavvuf risâlesinin Âşık Paşa'ya isnat edildiğini bana bildirmişti; onun verdiği mâlûmata göre, 219 varaktan mürekkep olan bu eserde, müellifin adı, yazıldığı ve istinsah edildiği yıllar hakkında, hiç bir kayıt yoktur. Eserde tesadüf edilen „gel ey âşık, bugün aşkı bırakma" mısra'ından, kitabın Aşık Paşa'ya âit olduğuna hükmedilmekte ise de, yalnız bu mısraa dayanan böyle bir istidlâlin esassız olabileceği meydandadır. — Âlî, *Kunh al-aḫbār*, V, 40'ta meşhur *Âşık Paşa-zâde tarihi*'ni de, yanlışlıkla, Âşık Paşa'ya isnat etmektedir ki, Fâik Reşad, aşağıda adı geçen eserinde, bu yanlış iddiayı tenkitsizce tekrar etmiştir.

Bibliyografya: *A.* Kaynaklar. Âşık Paşa'ya âit kaynakların mâhiyet ve kıymeti hakkında, yukarıda mâlûmat vermiştik. *Şaḳā'iḳ* ve tercümesi başta olmak üzere, XV.—XVI. asırlarda yazılmış hemen bütün osmanlı tarihlerinin âlim ve şeyhlerin biyografilerini ihtiva eden kısımlarında (Âşık Paşa-zâde'den Sâdeddin'e ve Âlî'ye kadar), ona âit müphem ve kısa mâlûmatın tekrar edildiği görülür. Ayrıca Lâtîfî (İstanbul, 1314, s. 44 v.d.) tezkiresinde de ondan, şâirler değil, büyük mutasavvıflar arasında bahsedilir. Âşık Paşa'ya ve âilesine âit vakfiyeler, bir gün meydana çıkarılacak olursa, belki o zaman ona âit yeni ve doğru mâlûmat edinmek imkânı hâsıl olacaktır. Bu hususta araştırmalar yapan Gordlevskiy, Kırşehir'deki vakıf kayıtlarının XIX. asırdaki bir yangında mahvolduğunu söylediği gibi, *Kırşehir tarihi* müellifi de bu hususta hiç bir şey bulamadığını itiraf etmektedir. Mamafih her hangi bir köşeden böyle bir vakfiyenin çıkması her zaman kabildir. Yukarıda bahsettiğimiz Elvan Çelebi menakibi de meydana çıkacak olursa, menkıbeler altından, bâzı tarihî hakikatler bulmak imkânı hâsıl olabilir.

B. Tetkikler. Âşık Paşa hakkında henüz umumî bir monografi yazılmamıştır. Bursalı Tahir'in bu hususta bir makalesi (*Türk derneği*, İstanbul, sayı 1, s. 12—19), çok sathî olduğu gibi, yine onun *Osm. müell.*'inde (I, 109 v.d.) verdiği mâlûmat da, aynı mâhiyettedir. Osmanlı edebiyatına âit umumî eserlerde (msl. Fâik Reşad, *Tarih-i edebiyat-i osmaniye*, İstanbul, 1913, s. 57—65; Hammer, *Gesch. der osman. Dichtkunst*, I, 54; Gibb, *Hist. of Ottoman Poetry*, I, 16 v.d.; Krimskiy, *Türkiye ve türk edebiyatı tarihi*, rusça, Moskova, 1916, s. 265), Âşık Paşa hakkındaki tarihî mâlûmat, çok iptidaî ve tamamiyle tenkitsiz bir mâhiyettedir. Sâdeddin Nüzhet Ergun (*Türk şâirleri*, I, 129—145), bu hususta başlıca kaynakları her ne kadar, tenkitsizce kullanmışsa da, şimdiye kadar yapılan tetkiklerin en etraflısını vücuda getirmiş ve şâirin eserlerinden oldukça mebzûl nümûneler de vermiştir. — Âşık Paşa hakkındaki yazıları Cevad Hakkı Tarım, *Kırşehir tarihi* (Kırşehir, 1938, s. 86—111) adlı eserinde, bir araya toplayarak, onun hayatı ve şahsiyeti hakkında bâzı neticeler çıkarmağa çalışmışsa da, istifade ettiği kaynak ve tetkikleri hiç bir tenkide tâbi tutmadığı için, onlardaki büyük yanlışları (msl. hemedanlı olduğu, ilk Osmanlı hükümdarları ile münasebette bulunduğu, *Ġarîb-nâme*'de osmanlı devletinin ilk kuruluş devresine âit levhalara rastlandığı gibi) tekrar etmiş, Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya tarihi*'nde hiç bir delil göstermeyerek, verdiği çok şüpheli ve vesikalardan ziyâde yanlış istidlâllere dayanan, tafsilâtı almış, hattâ bu hususta daha ileri giderek, Karaman-oğlu'nun Konya istilâsında türkçeyi resmî dil yapması hâdisesini Âşık Paşa'ya isnat etmiştir. Hasan Fehmi Turgal (*Duygu* gazetesi, Çankırı, 14 temmuz 1937, nr. 342)'ın neşrettiği *Âşık Paşa* adlı yazısı, *Ġarîb-nâme*'nin tamamiyle indî bir şekilde tefsirinden ibaret olup, bu eseri âdetâ o devir tarihinin bir mâkesi gibi göstermeğe çalışmakta ve msl. şâirin vahdet hakkındaki sûfiyâne düşüncelerini, Osmanlı devletinin kuruluşunu müjdeleyen bir millî ittihada dâvet tarzında, tefsir etmektedir; burada zikredilen yegâne müsbet parça, vaktiyle *Türk edeb. ilk mutasavvıflar*'da ehemmiyetini belirttiğim alplar hakkındaki kısımdır. Josef Thúry'nin *XIV. asır sonuna kadar türk dili yadigârları* (türk trc., *MTM*, II, sayı 4, s. 106 v.d.) ile, F. Giese'nin *EI*'daki makalesi, basit ve yanlışlarla doludur. — Onun dil hususiyetleri hakkında Carl Brockelmann'ın şu makalesine müracaat edilebilir: *Altosm. Studien*, I, *Die Sprache 'Âşiḳ Paşa und Aḥmedî* (*ZDMG*, 1919, LXXIII). — Âşık Paşa türbesi ve ona âit rivâyetler için Gordlevskiy'nin *Kırşehir'de Âşık Paşa'ya âit bir hâtıra* (rusça; *Compt.-rendus de l'Acad. des Sciences de l'URSS*, nr. I, 1927, s. 25—28) adlı makalesi dikkate lâyıktır. — Âşık Paşa türbesi ve Kırşehir âbideleri hakkında, san'at bakımından, ilk ciddî tetkik için bk. Sâim Ülgen, *Kırşehir'de türk eserleri* (*Vakıflar dergisi*, 1942, II, s. 254—261).

(M. Fuad Köprülü.)

ÂŞIK PAŞA-ZÂDE. 'Âşiḳ Paşa-zâde (1400 — ?), Darvîş Aḥmed 'Âşiḳî b. Şeyḫ Yaḥyā b. Şeyḫ Sulaymān b. 'Âşiḳ Paşa, XV. asırda yetişen eski osmanlı tarihçilerinden olup, yazmış olduğu Osmanlı tarihinin neşrinden sonra, yâni şu son 30 senede, tanınmıştır. Meşhur Âşık Paşa [b. bk.] âilesine mensup, fakat basit ve mütavâzi bir şeyh olduğundan, zamanında, ne mutasavvıf ve ne de tarihçi sıfatı ile, hiç bir ehemmiyet kazanamamıştı. XV.—XVI. asır kaynaklarında, hayatına âit hemen hiç bir esaslı mâlûmata tesadüf edilmez. Damadı Seyyid Vilâyet ile dostluğu olan Taşköprü-zâde bile, *Şaḳā'iḳ*'ta ayrıca bahse lüzum görmemiştir. Bundan dolayı Derviş Ahmed hakkındaki bilgilerimizi kendi tarihindeki nâdir kayıtlardan çıkarmak mecburiyetinde bulunuyoruz.

Meşhur ceddine nisbetle, Âşıkî mahlâsını alan Ahmed'in, Amasya civarında Mecidözü kazasından iki saatlik mesafede bulunan Elvan Çelebi köyünde ve kendisinin „bizim Elvan Çelebi tekkesi" diye zikrettiği tekkede doğduğu tahmin olunabilir. Doğum yılı olarak — kendi ifadesine nazaran, 889'da 86 yaşında bulunduğuna göre — 803 (1400) yılını kabûl etmek lâzımdır. Eski ismi Tanun olduğu hâlde, Âşık Paşa-zâde Elvan Çelebi'ye temlik edildikten sonra bu ismi alan köyde, Âşık Paşa âilesinden bir takım insanların yaşadıkları ve tekkenin zengin vakıfları ile geçindikleri düşünülebilir. Ahmed'in 816'da, Geyve'de hastalanarak, Orhan Gazi imamı İlyas Fakih'in oğlu Yahşı (Bahşı) Fakih'in evinde kaldığını ve bu sırada Çelebi Sultan Mehmed'in, kardeşi Musa Çelebi ile harp için, Rumeli'ye geçtiğini görüyoruz. Henüz 13 yaşında bulunan Ahmed, akrabasından biri ile beraber, onun ordusunda mı bulunuyordu, yoksa başka sebeple mi Geyve'ye gelmişti — bu suallerin cevabını vermek imkânsızdır. Ahmed'i tekrar 825'te Elvan Çelebi tekkesinde buluyoruz. Murad II., osmanlı kaynaklarında Düzmece Mustafa diye anılan şehzâde ile mücadelesinde, Rumeli beyleri üzerinde büyük nufuzu olan ve o sırada Tokat'ta mahbus bulunan Mihal-oğlu Mehmed Bey'i affederek, orduya çağırttığı zaman, Mehmed Bey, Elvan Çelebi köyüne uğradı; Derviş Ahmed'i de yanına alarak, Ulubat kenarındaki orduya getirdi.

825'ten 840'a kadar Derviş Ahmed'in ne yaptığı ve nerelerde bulunduğu hakkında hiç bir kayıt yoktur. Yalnız 840'ta hacca gitti ve bu münasebet ile — yahut daha evvel başka bir münasebet ile — bir müddet Konya'da bulunarak, Sadreddin Konevî zâviyesinde misafir oldu. Bu sırada, orada şeyh olan — Zayn al-Dîn Ḫvāfî halifelerinden — 'Abd al-Laṭîf Mukaddasî (786—856)'den el aldığını, hattâ onun, Safevî âilesinden Şeyḫ Cunayd Ardabîlî ile mülâkatında hazır bulunduğunu, Mısır'da ve Mekke'de de bir takım sûfîler ile görüştüğünü biliyoruz ('Abd al-Laṭîf hakkında bk. Belîg, *Guldasta-i riyāż-i 'irfān*, s. 95 v.dd. ve Lâmi'î, *Tercüme-i nafaḥāt* s. 550). 841'de haccdan dönüşte, Rumeli'nin meşhur beylerinden Paşa Yiğit-oğlu İshak Bey ile beraber, Üsküp'e geldi ve onun himayesinde yaşadı. Kendisi, İshak Bey'in oğulları Paşa Bey ve Kılıç Doğan ile birlikte, haramiliğe, yâni akına, gittiğini, İshak Bey maiyetinde iştirâk ettiği bir akında 5 esir ve 842'de Murad II.'ın Macaristan'a yaptığı bir seferde beraber bulunarak, padişahtan 5000 akçe ve iki at aldığını, 9 esir ve 4 at ile Edirne'ye döndüğünü söylüyor. 825'te Murad II.'ın ikinci Kosova muharebesinde de bulunarak, bir kâfir öldürdüğünü ve hünkârın kendisine bir at bağışladığını anlatıyor. 861 (1457)'de Edirne'de bulunan Derviş Ahmed, şehzâde Mustafa ve Bayezid'in sünnet düğününde, bir çok âlimler ve şeyhler ile beraber bulunarak, Fatih'ten ihsan aldı. Aynı senede, Mora seferleri ve macarların Rumeli'ye hücumları esnasında, Derviş Ahmed'in tekrar Üsküp'e geldiğini görüyoruz.

Bu yıldan sonra, Derviş Ahmed'in hayatı hakkında, hemen hiç mâlûmatımız yok gibidir. Yalnız İstanbul'a gelerek, Haydar mahallesi civarında, ceddi Âşık Paşa adına, küçük bir mescid yaptırdığını ve 874'te kızı Râbia Hatun'u kendi müridi olan Seyyid Vilâyet'e verdiğini biliyoruz (Seyyid Vilâyet hakkında bk. *Şaḳā'iḳ*, trc., s. 352 v.dd.). Derviş Ahmed'in ölüm yılı hakkında mâlûmatımız yoktur. *Ḥadîḳat al-cavāmi'*'de, matbû nushada 846 ve yazma nushada 886 olarak, gösterilen tarihlerin doğru olmadığı, 889'da hayatta olduğu hakkındaki sarih ifadesine nazaran, muhakkaktır. Damadı Seyyid Vilâyet hakkında en mühim kaynak olan *Manāḳib tāc al-'ārifîn* tercümesinde (Esad Efendi kütüp., nr. 3427; hususî kütüphanemizdeki diğer nusha), onun babası Seyyid Ahmed'in ölüm senesi olarak gösterilen bir tarihin *Ḥadîḳat al-cavāmi'* müellifi tarafından yanlışlıkla Derviş Ahmed'e isnat edilmiş olması hakkında, Âlî Bey'in tahmini, akla çok yakındır. Âşık Paşa-zâde'nin tarihinde 908 saferine kadar olan vak'alar mevcut olduğundan, müellifin bundan sonra ölmüş olması icabeder.

Âşık Paşa-zâde tarihi, eski osmanlı müverrihleri arasında hiç şöhret kazanamamıştır. Âlî, bu eseri Âşık Paşa'ya isnat ederek, „bu kitabı okuduğunu, her kesin anlaması için, basit türkî lisan ile yazıldığını" söylemekle iktifa etmiş (*Kunh al-aḫbār*, rükn 4, cüz 1, s. 40) ve eserinin iki yerinde de (s. 45 ve 117) ondan nakillerde bulunmuştur. Kâtib Çelebi, *Kaşf al-ẓunūn*'da bunun eski ve ehemmiyetsiz (*vâhî*) türkçe tarihlerden olduğunu söyleyerek, „Şeyh Yahşı Fakih b. İlyas'ın kitabından alın-

dığını" ilâve etmiştir ki, bunun, kitaptaki „Manāḳib-i āl-i ʿOs̱mān'ı tâ Yıldırım Han'a gelince İmam-oğlu'ndan naklederin" cümlelerinin yanlış bir tefsirinden ibaret olduğu meydandadır. Sâir anonim *Tavārīḫ-i āl-i ʿOs̱mān*'lar gibi (bunlardan bir tanesi F. Giese tarafından neşr ve tercüme edilmiştir: *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, Breslau, 1922, I; trc., II, Leipzig, 1925) XVI. asır osmanlı tarihçileri (msl. Neşrî) tarafından bir kaynak olarak kullanılan bu eserin, Hammer (bk. *Osmanlı tarihi*, alm., I, 33; türk trc., I, 27; frans. trc. Hellert, I, 24) Vatikan nushasından istifade etmiştir. Bu eseri ilk defa neşreden Âlî Bey, Derviş Ahmed'in kendi eseri hakkında, sık sık *manāḳib* kelimesini kullanmasını ve bir yerde de *„manāḳib-i tavārīḫ*'i ihtisar ettim" demesini göz önüne alarak, bu eserin Âşık Paşa oğlu Elvan Çelebi menâkibinden alınmış olması ihtimâlini ileri sürmüşse de, yine müellifin „Yıldırım zamanına kadar olan vak'aları İmam-oğlu'ndan naklettiği" hakkındaki ifadesi ile, bu ihtimâlin telif edilemeyeceğini de söylemiştir. Hâlbuki Elvan Çelebi menâkibi, ya Elvan Çelebi tarafından yazılıp, Baba İlyas ve çocuklarına âit menkıbeleri ihtiva eden bir eserdir yahut Elvan'ın dervişlerinden veya âilesinden biri tarafından, Elvan Çelebi'ye ve babalarına âit rivâyetleri toplamak üzere, vücuda getirilmiş bir menâkib mecmuasıdır ve her iki ihtimâle göre de, bir osmanlı vakayinâmesi değildir. Bütün hayatını dervişlik an'aneleri içinde geçirdiği için, menkıbe (légende) ile tarihî vakıayı birbirinden ayırmasına imkân olmayan Ahmed Âşıkî'nin, birer mücahit velî saydığı Osmanlı padişahlarına âit vak'alara menkıbe adını vermesinden ve kitabına *Manāḳib* demesinden daha tabiî bir şey olamaz.

Küçük bir derviş muhitinde çok basit bir tahsil gördüğü ve âilesinin dervişlik an'anelerine tamamiyle bağlı kaldığı anlaşılan Ahmed, sonradan imparatorluk hudutları içinde ve dışında epeyce gezmiş, uzun hayatında büyük tecrübeler görmüş ve devrinin bir çok mühim adamlarını tanımıştır. İfadesine göre, tarihini 86 yaşında, yâni 889'da, yazmağa başladı. Fakat daha evvel de böyle bir niyet beslediği ve belki de işitip gördüğü bir takım vak'aları tesbit ettiği tahmin olunabilir. Kendisi, Bayezid I. zamanına kadar olan hâdiseleri Orhan imamının oğlu Yahşı Fakih'ten, yine Bayezid'in 792'de Sırbistan'da Alacahisar'da macarlar ile yaptığı harbi, Demirtaş Paşa-zâde Umur Bey'den, Ankara harbi ile onu tâkip eden hâdiseleri, Mehmed I. devrinde Amasya dizdarı ve Murad II. devrinde de Bursa nâibi olan birinden naklediyor. Yukarıda hayatından bahsederken, ne gibi hâdiselere iştirâk ettiğini söylemiştik; Murad II. devrinin bütün vak'alarını bildiğini kaydettiği gibi, bir çok yerlerde de yazdıklarının doğruluğundan ve bunlar hakkında etraflı mâlûmat sâhibi olduğundan bahsetmiştir.

Bütün bu ifadeler, Âşık Paşa-zâde tarihinin, bir kaynak olmak bakımından, mâhiyet ve kıymetini az çok anlatabilir. Umumiyetle osmanlı tarihçiliğinin ilk asırlardaki inkişaf derecesini ve ilk vakayinâmelerin ve yıllıkların mâhiyetini göz önüne alırsak, son yıllarda oldukça uzun tetkik ve münakaşalara yol açan bu eser hakkında, hakikate yakın, bir fikir edinmek kabil olur. Bu eser, mâhiyeti bakımından, anonim *Tavārīḫ āl-i ʿOs̱mān*'lardan pek farklı değildir. Orta sınıf halk ve bilhassa askerî zümreler arasında okunmak için, bir nevi halk destanı şeklinde ve halk dili ile, arada bir nazım parçalarını da ihtiva etmek üzere, yazılan bütün bu gibi tarihî eserler, XV. asrın son yarısında pek çoğalmıştı. İlk yazılışları daha evvelki zamanlara âit olan ve sonradan mechûl yazıcılar tarafından, zaman zaman yapılan ilâvelerle, yakın yıllara doğru ilerletilen bu eserlerin, en ziyâde Rumeli'deki askerî sınıfların ve serhat halkının psikolojisine göre yazıldığı görülür. Derviş Ahmed, eserini vücuda getirmek için, hem bu gibi eski anonimlerden istifade ve hem de duyup gördüklerini onlara ilâve etmiştir. Böylece meydana gelen eser, sâde bir kronik olarak değil, o asırda hâlâ yaşayan derviş-gâzîlerin, yâni mutasavvıf ve mücahit zümrenin, görüşlerini aksettiren psikolojik bir vesika olarak da, çok mühimdir. Osmanlı hükümdarlarını tekmil derviş-gâzî olarak gösteren, osmanlı devletinin kuruluşunda gâzî, ahî, aptal (derviş) ve bacıların (kadın derviş teşekkülleri) rollerini kuvvetle belirten bu eserin çizmek istediği umumî levhanın, ana hatları bakımından, tarihî realiteye çok uygun olduğu, yeni tetkiklerle ve yeni yeni meydana çıkan vesikalarla daha iyi anlaşılmaktadır. Kıymet derecesi bakımından, şahit olduğu yahut salâhiyetli şahıslardan duyduğu vak'alar hakkındakii kısımların diğerlerinden daha mühim olduğu muhakkak ise de, bunların bile tenkitsiz kullanılması câiz olamayacağı, eserin mâhiyetine nazaran, meydandadır.

Âilesinin dervişlik an'anelerine sâdık kalan müellifimizin zamane sûfilerinden şikâyet etmesi, kadılar aleyhinde bulunması, vakıf meselesi hakkındaki düşünceleri (Fuad Köprülü, *Vakıf müessesesinin hukukî mâhiyeti ve tarihî tekâmülü*, Vakıflar dergisi, 1942, II, 24), sonra Hacı Bektaş Velî ve bektaşilik hakkındaki fikirleri, onun zihniyetini göstermek bakımından, çok dikkate lâyıktır; onun bu son meselede hiç de bitaraf olmayan hükümleri, bu hususdaki araştırmalarımızda bir zaman bizi de şaşırtmıştı.

İlk osmanlı hükümdarları ile hiç münasebetleri olmayan Muhlis Paşa ve Âşık Paşa'yı devletin ilk kuruluşuna hizmet edenler arasında göstermesi, sırf osmanlı padişahlarına yaranmak için uydurulmuştur. Müellifin, İstanbul'daki mülkleri ilk defa mukataaya bağlayan Rum Mehmed Paşa'nın bu hareketini bizanslılık gayretine atfetmesi de, halk arasında dolaşan dedikoduları, tarihî bir hakikat gibi, kabûl ettiğini gösteriyor.

Âşık Paşa-zâde tarihi, tertip ve üslûp bakımlarından, anonimlerden hemen hemen farksız olup, her türlü san'at iddiasından uzak bir nesir ile yazılmıştır. XIV. — XV. asırlarda halk arasında okumağa mahsus siyer ve hikâye kitaplarında, menkıbe mecmualarında da aynı tabiî ve sâde üslûbu buluruz. Konuşma diline çok yakın olan bu üslûp, Derviş Ahmed'e âit hiç bir hususiyeti hâiz olmamakla beraber, kısa cümleleri, eski ve canlı tâbirleri ile, samimî ve güzeldir. Eserin muhtelif yerlerine sık sık ilâve edilen manzûm parçalar, nazım tekniği bakımından, kusurlu, zevksiz ve âhenksizdir. Bu kusurlardan bir kısmı tabı yanlışlıklarından ileri gelmekle beraber (Giese ve Âlî Bey neşirlerinin karşılaştırılması bunu isbata kâfidir), müellifin çok fena bir nâzım olduğu görülüyor. O, eserine böyle manzûm parçalar koymakla, bir kısım anonimlerin yazılış an'anesine sâdık kalmıştır. Anonimlerdeki manzûm parçalardan bir çoğunun Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinden alındığı düşünülürse (bk. Ahmedî), manzûmelerini umumiyetle *mafāʿîlun mafāʿîlun faʿūlun* vezni ile yazan Derviş Ahmed'in bu hususta, dolayısıyla, Ahmedî tesiri altında kaldığı anlaşılır. Eserde yalnız Menteşe-oğulları Ahmed ve Üveys'e âit 6 mısrâlık bir parça *mafāʿîlun mafāʿîlun mafāʿîlun* vezni ile yazılmıştır (Giese, s. 98; Âlî, s. 110'da 4 mısrâ olup, yanlıştır) ki, bunun müellife âit olmayıp, o devirden kalma bir manzûme parçası olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Âşık Paşa-zâde tarihi hakkında F. Giese ve başkaları tarafından şu son 30 sene içinde yapılan tetkiklere rağmen, bunun kaynakları ve ihtiva ettiği mâlûmatın kıymet derecesi henüz, tam olarak, anlaşılmış değildir. Bunun için XVI. asra kadar yazılmış bütün osmanlı kaynaklarının, gerek iç ve gerek dış bakımlarından, umumî ve mukayeseli bir tenkidini yapmak lâzımdır. Bu devirlere âit bâzı vâkıalar hakkında ayrı ayrı yapılan hususî tetkiklerde bu gibi kaynak tenkitlerine ara sıra tesadüf edilmekle beraber, bu hususta tam bir araştırma yapılmış değildir; bugün elde mevcut mâlzemenin azlığı ve kifayetsizliği düşünülürse, bunun daha zamanı gelmediğine hükmetmek de pek yanlış sayılamaz.

Bibliyografya: Makale içinde gösterilenlerden başka; Âşık Paşa-zâde tarihinin yazmaları hakkında bk. Giese'nin neşrettiği nushanın mukaddimesi ile F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig, 1927), s. 35—38; İstanbul arkeoloji müzesi ve Vatikan nushalarına dayanarak eserin ilk neşrini yapan Âlî (İstanbul, 1332)'nin medhâli, müellifin biyografyası hakkında, hemen bütün mâlûmatı toplamıştır; lâkin bu neşir, tenkitli neşir olmak bakımından, çok kusurlu olduğu gibi, haşiyeleri de kısmen lüzumsuz ve kısmen yanlıştır; bunlardan bâzılarını M. Arif tenkit ve tashih etmiştir (*MTM*, II, 171—190). F. Giese neşri (*Die altosmanische Chronik des ʿĀṣiḳpaşazāde*, Leipzig, 1929), bu ilk metnin eksik ve yanlışlarını tamamlamak bakımından, çok faidelidir. Bu neşrin usûl bakımından tenkidi ve nâşir tarafından verilen cevaplar için bk. P. Wittek, *Die Altosmanische Chronik des ʿAşiḳpaşazāde* (*OLZ*, 1931, nr. 8, s. 698—708); F. Giese, *ʿAşiḳpaşazāde-Problem* (*OLZ*, 1932, nr. 1, s. 7 v.d.); ayn. mll., *Die Verschiedenen Textrezensionen des ʿĀṣiḳpaşazāde bei seinen Nachfolgern und Ausschreibern* (*Abh. Pr. Ak. W*, 1936, phil.-hist. Kl., nr. 4, 1—50). Bunlardan evvel de Âşık Paşa-zâde tarihi hakkında neşredilen bâzı küçük tetkikler vardır ki, ehemmiyetlileri şunlardır: J. H. Mordtmann, *Der Islâm*, X, 159; XIII, 166 v.d.; XIV, 370; *OLZ*, 1923 eylûl, s. 290 v.d.; P. Wittek, *Neues zu ʿĀṣiḳpaşazāde* (*MOG*, II, 147—164); F. Babinger, *Wann starb ʿĀṣiḳpaşazāde* (*MOG*, II, 315); Bursalı Tahir, *Osm. müellifleri*, III, 84 ve Babinger, *Die Geschichtsschr. d. Osmanen*'in, Âşık Paşazâde hakkında verdikleri mâlûmat, hem yanlış hem de kifayetsizdir; bu son eserden, Âşık Paşa-zâde tarihine âit, 1927'den evvel yazılmış bâzı şeyler hakkında mâlûmat alınabilir. Ahmed Refik, *Âşık Paşa-zâde* (Millî kütüphane, tarih serisi, İstanbul) adlı basit risâlesi ile, onu aynen kopya eden Cevad Hakkı'nın *Kırşehir tarihi* (s. 111—114)'ndeki mâlûmat, Âlî Bey mukaddimesinin hulâsasından ibarettir. H. Joachim Kissling'in *Die Sprache des ʿĀṣiḳpaşazāde* (Breslau, 1936)'si tarih bakımından, istifadeli değildir. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

ʿAŞÎ. [Bk. AŞÎ.]

AŞÎ. **ʿAŞÎ** (A.), akşam, gece, yatsı namazı vakti.

ʿĀŞIḲ. [Bk. ÂŞIK.]

AŞÎR. [Bk. EŞÎR.]

ʿAŞÎRA. [Bk. AŞÎRET.]

AŞÎRET. AL-ʿAŞÎRA (A.), türk. şekli aşîret. Arapçada bu kelime, kabîle teşkilât ve taksi-

matında ilk ve en küçük cemaat (lât. *gens*) mânasınadır; bir büyük baba ile oğul ve torunlarının vücuda getirdiği büyük bir âile demektir. Hâşim, Umayya, Maḫzūm v.s. gibi, büyük Ḳurayş âileleri, birer aşîrettir. Araplarda kabîle teşkilâtında müteaddit aşîretlerden bir f a ş i l a, fasîlelerden bir f a ḫ i z, fahızlardan bir b a ṭ n, batınlardan bir 'a m ā r a, amârelerden bir ḳ a b i l a vücuda gelmektedir. Türkçeye geçen bu aşîret kelimesi, mânasını değiştirerek, büyük â i l e mânasına değil, göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan o y m a k veya b o y mânasına kullanılıyor. Bugün Tecirli, Aydınlı gibi, göçebe cemaatlere a ş î r e t ıtlak olunduğu gibi, evvelce bu hayatı yaşarken, tamamiyle yerleşip, bir arada köyler teşkil etmiş olan boylara da, yine aşîret adı verilmektedir. Maraş'ın Andirin kazasında yerleşmiş olan meşhur Bahadırlı boyu, buna bir misâldir. Arapçada büyük cemaate tekabül eden *ḳabîla* kelimesi ise yine aksi mânada, yâni arapçadaki *'aşîra* mânasına olarak, türkçeye geçmiştir ve Anadolu'da bu gün büyük â i l e mefhumunu ifade etmektedir. [Bk. KABÎLE]. (MÜKRİMİN HALİL YINANÇ.)

'AŞḲĀBĀD. [Bk. AŞḲÂBÂD.]

AŞḲÂBÂD. 'AŞḲĀBĀD, doğrusu 'İŞḲĀBĀD (*'aşḳ*, arap.-fars. *'işḳ* kelimesinin türkçe telâffuzu) veya A ş ḫ a b a d, Sovetler birliğine dâhil, Türkmenistan cumhuriyetinin (daha evvel, Türkistan'da Mâverâihazer bölgesinin) merkezidir. Burası, rus işgâlinden sonra, şehir hâlini almış ve şimendiferin inşası üzerine, İran'ın Meşhed şehrine bir posta yolu ile bağlı mühim bir demiryolu durağı olmuştur (nüfusu 1897'de 19.428, 1926'da 51.593 ve 1937'de 80.000); 1881'den evvel, Aḫal-Tekke [b. bk.] bölgesinin en mühim türkmen köyü (aul) idi (500 çadır). Şehirde türkmen etnolojisine âit pek faideli eserler ihtiva eden bir müze ile içinde bir çok fârisî yazma bulunan bir kütüphane vardır. 7 veya 8 km. garpta Nasâ şehri harâbeleri bulunmaktadır (iki büyük harâbe; eski binalardan kalma hiç bir şey yok); 10—11 km. şarkta (1456/1457'de ölen Abu 'l-Ḳāsim Babur'un bina ettiği güzel câmi ile kitâbeleri bulunan) Anav harâbeleri vardır. [1904'te Anav'da yapılan hafriyat, milâttan 6—8.000 yıl önceye âit, zengin bir neolitik medeniyet meydana çıkardı.]

(W. BARTHOLD.)

AŞMŪNAYN. [Bk. EŞMÛNEYN.]

AŞRAF. [Bk. EŞREF.]

AŞRAFÎ. [Bk. EŞREFÎ.]

AŞRAFİYA. [Bk. EŞREFİYE.]

'AŞŞĀB. [Bk. AŞŞÂB.]

AŞŞÂB. AL-'AŞŞĀB (A.), ot toplayıcı veya ot satıcı. Bu kelime, tâze veya kurutulmuş senelik otun arapça ismi olan *'uşb* kelimesinden iştikak etmektedir. Tıbbî eserlerde bu kelime, bilhassa tıbbî nebatlar için, kullanılmış ve sonradan *al-'aşşāb* kelimesi, tıbbî nebatlar satan veya onları tanıyan adama, isim olarak, verilmiştir. Meselâ meşhur tabip İbn al-Suvaydî (ölm. 1291), Ayasofya kütüp. yzm. 3711 numaralı kitabın müzeyyen kapağı üzerine, el yazısı ile, yazdığı bir notta, üstadı olan meşhur nebatat âlimi İbn al-Bayṭār için, *al-'Aşşāb al-mālaḳî* „malagalı tıbbî nebatlar mutahassısı" diye yazmıştır. Bu vesile ile, bir çok lûgatlerde bulunmayan *al-şaccār* kelimesinin, nebatatı bilen veyahut nebatat âlimi demek olduğunu ve bunun ağaç, çalı ve böğürtlen çalısı gibi, sakları ağaç gibi katı nebatat ve umumiyetle bütün nebatlar mânasına kullanılan *al-şacar* kelimesinden iştikak ettiğini kaydedelim.

AŞTAR. [Bk. EŞTER.]

'ĀŞŪRĀ'. [Bk. ÂŞÛRÂ.]

ÂŞÛRÂ. 'ĀŞŪRĀ' ('aşūrā' ve 'āşūr), 10 muharreme rastlayan günün adı olup, o gün o r u ç tutulurdu. — Peygamber Medine'ye geldiği zaman, oradaki yahudilerde görüp aldığı günler arasında, *'āşūrā'* günü de vardı. *'Āşūrā'* kelimesinin, aramî tâyin lâhikasını taşıyan, ibrânîce *'āśūr* olduğu âşikârdır. [*'Āşūrā'* kelimesinin islâmdan önce, câhiliyet devrinde de bilindiğine ve o gün oruç tutulduğuna bakılırsa, bütün sâmî diller arasında müşterek bir kelime olduğu anlaşılır (bk. Buḫārî, İstanbul tab., II, 226; *'Umdat al-ḳārî' fî şarḥ ṣaḥîḥ al-Buḫārî*, V, 351)]. Tevrat, Levililer, 16, 29 v.d.'da bu kelime, büyük k e f a r e t günü için, kullanılmıştır. Peygamber bu orucun tutulmasında da yahudi âdetini kabûl etmiştir; yâni o gün, diğer oruçlarda olduğu gibi, yalnız gündüz değil, güneşin batmasından ertesi akşam güneş batıncaya kadar oruç tutulurdu. Hicretin 2. senesinde, bunun yerine, ramazan, oruç ayı olarak, bildirilmiş ve ondan sonra *'āşūrā'* orucu tutmak, artık eskisi gibi, dinî bir mükellefiyet hâlinde kalmayarak, ferdin ihtiyarına bırakılmıştır. — O zamanın takvimi hakkında mâlûmatımız pek eksik olduğu için, orucun bidayette, eski arap senesinin hangi gününde tutulduğu, bugün tâyin edilemiyorsa da, yahudilerin 10 t i ş r i âyînlerine tevafuk etmesi tabiîdir ki, bu hâle göre, son bahara rastgeliyor demektir. 10 muharrem, daha ilk zamanlardan başlayarak, *'āşūrā'* günü olarak zikredilir. Birinci islâm ayının 10. günü, belki de birinci yahudi ayının 10. gününe uygun olduğu düşünülmüşse de, diğer taraftan, şimdiye kadar yapılan hesaplara göre, *'āşūrā'* orucunun bidayette, 10 muharremde tutulmuş olması mümkün görülmüyor (bk. Caetani, *Annali*, I, 431 v.d.). Anlaşıldığına göre, yahudilere benzememek için, bâzıları muharremin 10. günü yerine *tāsū'ā'*

adı ile 9. gününde veyahut 10. 'ya ilâveten 9. ve 11. günlerinde de oruç tutuyorlardı. Bu günün, yahudi esasına dayandığı aşikârdır. Arap an'anesinin bütün islâm âdetlerini, eski araplara ve dolayısiyle İbrâhîm'e irca ettiği mâlûmdur. Muharremin 10. günü ile ilk 9 gününün, eski araplar indinde, bir dereceye kadar mubarek tutulmuş olması imkânsız değildir; fakat bunun *'āşūrā'* ile hiç bir münasebeti yoktur. 'Āşūrā' orucu, bugünkü müslümanlar için de sünnettir [bk. Şurrunbulālî, *Nūr al-îżāḥ* (Mısır, 1325), s. 101]. Bu gün, bütün sünnî âleminin sofularınca oruç tutulduğu gibi, „tarihî" sebepler dolayısiyle de mukaddes sayılır; rivâyete göre, Nuh, gemisinden o gün çıkmıştır v.s.; Mekke'de Kâ'be'nin kapısı, ziyaretçilere, *'āşūrā'* gününde açılır (bk. Snouck-Hurgronje, *Mekka*, II, 51). Şi'î veya şi'î nufuzu altında bulunan memleketlerde, muharremin 10. gününe, büsbütün başka âdetler de karışmış bulunmaktadır (bk. MUHARREM).

[Müslümanlar arasında şöyle bir âdet vardır: rivâyete göre, *'āşūrā'* günü Nuh'un gemisi tufandan halâs olduğu vakit, bir şükrân âyîni olarak, gemide bulunan hububat ve sâireden mürekkep tatlı bir çorba pişirilmiş olduğu için, bu hatırayı tebcil maksadı ile, her sene muharremin onunda, muhtelif hububattan, a ş û r e pişirilerek, komşulara ve fıkaraya dağıtılır.

'Āşūrā' günü sürme çekmek, gusül etmek, kına koymak, bayramlaşmak (musafaha), hububat pişirmek ve sürûr izhar etmek hakkında, İbn Taymîya demiştir ki: „bu bapta Peygamberden vârid ne sahih ve ne de zayıf bir hadîs yoktur. Sahabeden ve mârûf dört mezhep imamından v.s. kimselerden de bir rivâyet olmadığı gibi, mûteber kitapların hiç birinde de buna dâir bir haber yoktur" (bk. İbn Taymîya, *Macmū'a al-fatāvî*, Kahire, 1326, II, 48). Mamafih Kûfa'nin râfiżî ve nâṣibî olan ahalisinden rafızîler, imam Ḥusayn'in *'āşūrā'*, yâni muharremin 10. günü Kerbelâ'da şehid olması mâtemini, her sene o gün teced it eder, dövünür, hüzün ve keder izhar ederler idi ki, sünnî şeriatince memnûdur. Bunlara karşı nasıbîler o gün bayram ederler ve bu bid'ati bid'atle karşılarlar idi. Bunlar, „'âşūrā' günü gözlerine sürme çeken, o yıl içinde göz ağrısına uğramaz ve o gün gusleden, o yıl içinde hasta olmaz"... meâlinde ve *'āşūrā'* günü kılınacak namazın fezâili hakkında ortaya hadîsler çıkardılar. Âdem peygamberin tövbesinin o günde kabûl edildiği, Nuh'un gemisinin Cûdî dağına o günde oturduğu, İbrâhîm peygamberin o günde ateşten kurtulmuş olduğu ve Ya'ḳûb peygamberin, oğlu Yûsuf'a o gün kavuştuğu v.s. hakkında mevzû hadîsler de vardır.]

B i b l i y o g r a f y a: Hadîs ve fıkıh kitaplarında *ṣavm 'āşūrā'* bahisleri; al-Ucūrî, *K. fî faḍl Yavm al-'āşūrā'*, Paris Bibl. Nat., nr. 3244; Goldziher, *Usages juifs d'après la littérature des musulmans* (*REJ*, XXVIII, 82—84); A. J. Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina*, s. 121—125; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, s. 115 v.d.; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, s. 179, not; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, 53, not; Lane, *Manners and Customs*, fasl. XXIV; Doutté, *Marrâkech* (Paris, 1905), s. 371 v.dd.; Boulifa, *Textes berbères de l'Atlas marocain* (Paris, 1909), s. 116—167. (A. J. WENSINCK.)

AT (T.), mürekkep isimlere girer; msl. Atpazarı At-meydanı (İstanbul'da, bizans imparatorlarının hippodromunun yerinde) v.s. İslâm ve türk tarih ve medeniyetinde pek mühim bir mevkii olan *at* ve bu kelimenin dâhil olduğu mürekkep isimler için bk. zeyil.

ATA (T.), eski ve yeni türk lehcelerinde „baba" mânasına gelen bir kelimedir; müfret ve cemi olarak, „ecdât" mefhumunu da ifade eder. „Atadan kalma" yahut „atalardan kalma" tâbirlerinde olduğu gibi; *ata sözü*, „dedelerden gelen söz, darb-ı mesel" demektir. „Oğuz atalar" tâbiri, „oğuzların eski dedeleri, büyükleri" mânasında kullanılır ki (msl. *Şaḳā'iḳ zeyli*, s. 631), fransızca „patriarche" mukabilidir. Oğuz an'anesinde, Korkut Ata [b. bk.], İrkıl Ata v.s. gibi, bir takım menkıbevî şahsiyetlerden bahsedilir (Raşîd al-Dîn, *Cāmi' al-tavārîḫ*, oğuzlara âit kısım); bunlar, halk arasında büyük bir hürmet, hattâ kutsiyet kazanmış halk bilginleri, şâirleri ve hakimleri, yâni büyük kamlar (şamanlar)'dır. Eski darb-ı mesel mecmualarına *Oğuznâme* adı verilmesi, onların „oğuz atalardan kalma", yâni çok eski halk hikmetlerini hâvî olmalarından dolayıdır.

Türkler arasında tasavvuf cereyanı kuvvetlendikten sonra, türk şeyhlerine b â b, b a b a ve a t a lâkapları verilmeğe başlandı. Bu, büyük türk sûfîlerinin, halk görüşüne göre, âdetâ eski büyük türk kamları gibi telâkki edilmesinin bir neticesidir. Yesevîlik tarikatının bilhassa Ḫvārizm'deki büyük şeyhlerine *ata* lâkabının verildiğini görüyoruz: Hakim Ata, Çoban Ata, Zengî Ata, Mansur Ata v.s. gibi (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1919). Yesevîlikten gelen ve köklerini, büyük bir nisbette, eski türk paganizminden alan bir takım heterodoks zümre ve tarikatlerde (msl. babaîlerde, bektaşîlerde), a t a yerine b a b a [b. bk.] tâbirinin kullanıldığını görüyoruz. Esasen yesevîlikten gelmekle beraber, ortodoks İran şehir kültürünün bir mahsûlü

olan nakşibendîliğin yayılmasından sonra, şayḫ, ḫᵛāca [b. bk.] tâbirleri bunun yerini tutmuştur ki, Ahmed Yesevî'ye verilen ḫᵛāca unvanı da bu sonraki cereyanın bir eseridir.

Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde, Ḫvārizm ve Kırgız bozkırlarında, hâlâ yer adı olarak saklanan, Evliya Ata, Adun Ata gibi, coğrafî isimler, orada kabirleri bulunan türk evliyasının isimleri ile adlandırılmış köy ve kasabalardır. Esterâbâd ile Hive arasındaki çölde yaşayan türkmenlerin büyük kabîlelerinden Yomutların şûbeleri arasında da, Ata isimli, 90 çadırlık küçük bir şûbe vardır (G. Melgunof, *Das südliche Ufer des Kaspischen Meeres oder die Nordprovinzen Persien's*, Leipzig, 1868, s. 88). Has isimlerin sonuna ilâve edilen *ata* sıfatı, bâzan „hekim" mânasına gelen *ata sagun* kelimesinde (*Dīvān luġāt al-turk*, I, 337) olduğu gibi, başa da getirilebilir ki, Atatürk adının ve atabeg unvanının bu suretle teşkil edildiğini görüyoruz. XV. asrın tanınmış çağatay şâiri Atâî [b. bk.]'nin bu mahlâsı da, *ata* kelimesinin sonuna arapça nisbet eki getirilerek yapılmıştır ki, kaideye aykırı olan bu mahlâs başka hiç bir şâir tarafından kullanılmamıştır.

Atabeg. *Ata-beg* kelimelerinden mürekkep olan bu türkçe unvan, şimdilik bildiğimize göre, ilk önce Selçuklular devrinde ortaya çıkmıştır. Bu unvanı taşıyan ilk adam, meşhur Niẓām al-Mulk [b. bk.]'tür. İbn al-Aṯīr (Mısır tab., s. 29 v.d.), 465 yılı hâdiselerinden bahsederken, Sultan Malikşāh'ın bütün işleri tam bir istiklâl ile ona bırakarak, sâir bâzı unvanlar ile beraber, *atabeg* unvanını da verdiğini söyler (ondan naklen Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, II, 198; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā'*, IV, 18; Suyūṭī *Tārīḫ al-ḫulafā'*, Mısır, 1305, s. 169). Mīrḫᵛānd ise, Malazkirt zaferinden sonra, Alp Arslan'ın Niẓām al-Mulk'ü oğlu Malikşāh'ın atabegliğine tâyin ederek, ona *ilig* (*ilek*, b. bk.), *ata ḫᵛāca*, *atabeg* gibi unvanlar verdiğini söyler (*Rawẓat al-ṣafā'*, Bombay tab., IV, 108; burada *ilig* unvanı yoksa da, bu eserden naklen Mīrḫᵛānd'ın *Dustūr al-wuzarā'*, Tahran, 1317, s. 156'daki ifadesinde bu unvan da mevcuttur). Selçuklulara âit daha eski kaynaklardan istifade ettiği düşünülürse, *Rawẓat al-ṣafā'*'nın bu kaydı daha doğru olarak kabûl edilebilir. Her ne olursa olsun, Niẓām al-Mulk'ün atabeg unvanını taşıdığı, o devre âit kitâbelerden anlaşılmaktadır: Şam'da 475 yılına âit bâzı kitâbelerde, Abbâsî halifesi ile Malikşāh'ın ve kardeşi Tutuş'un isimlerinden sonra, Niẓām al-Mulk'ün adı „vazir, şayḫ al-acall, niẓām al-mulk atabeg" şeklinde geçer (bk. *Répertoire chronol. de l'épigraphie arabe*, VII, 1336, nr. 2734—2737.)

Acabâ bu atabeg lâkabı sâdece bir unvanmıdır, yoksa muayyen bir memuriyetin ve bir vazifenin adımıdır? Niẓām al-Mulk hakkında zikrettiğimiz rivâyetlerin birincisinden bunun sâdece bir unvan, ikincisinden ise, muayyen bir vazife adı olduğu görülüyor. Hâlbuki tarihî kaynakların verdiği mâlûmat sâyesinde, atabegliğin büyük Selçuk imparatorluğunda çok yüksek bir vazife olduğu ve sonradan da yüksek bir unvan mâhiyetini aldığı anlaşılmaktadır. Msl. Mīrḫᵛānd (*Rawẓat al-ṣafā'*, IV, 263), Lûristan atabeglerinden bahsederken, bunların hakikî atabegler olmayıp, sülâlenin müessisi olan Abū Ṭāhir'in kendi kendine bu unvanı aldığını ve asıl atabeglerin „Selçukluların serhad emîrleri olup, hükümdarların, çocuklarının terbiyesi vazifesini bunlara verdiklerini" söylüyor. Bütün kaynakların selçuk idare sistemi hakkındaki ifadelerine göre, sultanlar, imparatorluk topraklarının muhtelif parçalarını âile efradına dağıttıkları sırada, henüz yaşları küçük olan prenslere, vasî ve mürebbî sıfatı ile, bir atabeg tâyin ediyorlardı. Bunlar, büyük vazifelerde bulunan eski ve nufuzlu oğuz beyleri arasından yahut sultanların memlûklerinden olup, değerli hizmetleri ile sadakat ve kudretlerini göstermiş ve büyük emîrlik derecesine yükselmiş askerî kumandanlar arasından intihap olunuyordu. Alp Arslan'ın, henüz pek küçük ve tecrübesiz veliahtine, askerî ricâlden olmayan veziri Niẓām al-Mulk'ü atabeg tâyin etmesi, Niẓām al-Mulk'ün ehemmiyet ve nufuzunu gösteren bir istisnadır. Gördüğümüz diğer misâller, atabeglerin umumiyetle büyük kumandanlardan seçildiğini kat'îyetle anlatmaktadır. Sultan Berkyaruk'un, kardeşi Mehmed'e Gence ve havâlisini verdiği zaman, Emîr Kutlug Tigin'i atabeg tâyin ettiğini biliyoruz; yine aynı hükümdar, ölümünün yaklaştığını hissedince, henüz 5 yaşını doldurmamış olan oğlu Malikşāh'ı veliaht seçmiş ve Emîr Ayaz'ı da atabeg tâyin etmişti (M. Defrémery, *Recherches sur le règne de Barkiarok*, Paris, 1853, s. 66, 138). Bu emîr, Melik Arslan'ın da atabegliğinde bulunmuştur.

Kirman Selçuklularında da atabeglik vazifesinin mevcudiyetini ve büyük ehemmiyetini (msl. Tuğrul devrinde Atabeg Alâeddin Bozkuş, Behram Şah ve Arslan Şah devirlerinde Atabeg Reyhān ve Atabeg Kuṭb al-Dīn Muḥammed b. Bozkuş gibi) görüyoruz. Anadolu'daki Selçuklular da bu an'aneye sâdık kalmışlardı: vilâyetlerin idaresine memûr edilen şehzâdelerin yanına büyük emîrlerden biri, sultan tarafından, atabeg olarak, tâyin ediliyordu; Kayḳubād I., şehzâde Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav'i yeni zaptedilen Erzincan ve havâlisinin idaresine memûr ettiği zaman, Mubāriz al-Dīn Ertokış'ı atabegliğine tâyin etmişti; Mubāriz al-Dīn Armagan-Şah, 'İzz al-Dīn Kaykāvus II.'un atabegi idi; Atabeg Arslan Doğmuş, Atabeg Macd al-Dīn gibi, bir takım emîrlerin de bu unvanı taşıdığını görüyoruz; muhtelif kaynaklar, moğul tahakkümünden sonra da bu vazifenin ve unvanın mevcudiyetini ve bâzı zamanlarda merkezî idarenin başındaki en büyük âmire „atabeg-i âzam" lâkabı verildiğini gösteriyor (bk. İbn *Bībī* ve tercümesi, *Mektūbât-ı Mevlânâ*, Eflâkî, Aksarayî gibi kaynaklar ve muhtelif kitâbe mecmuaları; sonuncusu müstesna olarak, diğer ikisinin fihristleri ve Eflâkî'nin Cl. Huart tarafından yapılan, oldukça mühim yanlışlıkları muhtevî tercümesi, *Les Saints des derviches tourneurs*, Paris, 1918). Küçük şehzâdelerin vasî ve mürebbîsi olan ve doğrudan doğruya büyük sultana, yâni Selçuk imparatoruna, bağlı bulunan bu atabegler, başında bulundukları geniş idarî sahanın âdetâ yarı müstakil bir hükümdar nâibi mâhiyetinde idiler; idarî, mâlî ve askerî bütün salâhiyet ellerinde toplanıyordu. Bütün emîrler gibi — ve tabiî onlardan daha büyük bir nisbette — imparatorluğun muhtelif sahalarında zengin gelirli *iḳṭā'*'lara mâlik olan, şahıslarına bağlı gulâm yâni kölelerden mürekkep ve kalabalık bir muhafız kuvveti besleyen, eski oğuz reislerinden birinin neslinden geldikleri takdirde, bir takım türkmen kabîlelerine de hükmeden bu atabeglerin, gerek iktâlarında, gerek kendi idare sahalarında, gerek devlet merkezinde, *kadḫudā*, yâni mümessilleri ve ayrıca da âmilleri ve tahsildarları bulunurdu. Ölen bir atabegin yerine bâzan oğlunun atabeg tâyin edildiği görülür ki, bu, orta çağ islâm-türk devletlerinde umumiyetle görülen bir prensibe, yâni memuriyetlerin hemen hemen irsî olması esasına bağlıdır; o devirlerin ictimaî ve iktisadî şartları gibi maddî âmillerden başka, onlarla alâkalı ahlâkî ve siyasî telâkkileri, yâni mânevî âmiller de, böyle bir idarî-askerî aristokrasinin teşekkül ve devamını icap ettiriyordu (bk. Th. Houtsma tarafından neşredilen Selçuk metinleri, I, *Kirman Selçukluları tarihi*, 41, 86 ve diğer kaynaklar). Sultanın en çok itimadını kazanmış tecrübeli ve kudretli emîrler arasından seçilen bu atabegler, her hangi bir teşvike kapılan muhteris şehzâdelerin hükümdara karşı isyan çıkarmamalarına da nezaret ederlerdi; hattâ bâzı prenslerin, bu gibi emellerine engel olacak atabegleri, her hangi bir fırsatta, öldürdükten sonra, isyana kalkıştıklarını da biliyoruz. Bununla beraber, Selçuklularda saltanat veraseti sağlam kâidelere bağlı olmadığından, hemen her hükümdarın ölümünde meydana çıkan taht kavgalarında, bu atabeglerden bâzılarının, görünüşte, nâibi bulunduğu küçük prensi tahta çıkarmak, hakikatte ise, bütün imparatorluğun idaresini ellerine almak için, dâhilî harplere sebebiyet verdiklerini görmekteyiz.

Bu devirlere âit tarihî kaynaklarda daha bir çok benzerlerini gösterebileceğimiz bütün bu kayıtlar, atabeglik müessesesinin mâhiyeti hakkında Mīrḫᵛānd'ın yukarıda geçen ifadesini kuvvetlendirip tamamlamakta ve *atabeg* tâbirinin, sâdece bir unvan değil, mühim bir vazife adı olduğunu göstermektedir. Gerçi tarihin her devrinde, yaşça küçük hükümdarlara vasî, nâip seçildiği, şehzâdelere mürebbîler tâyin edildiği mâlûmdur; lâkin islâm dünyasında ilk defa Selçuklularda gördüğümüz bu atabeglik müessesesinin çok hususî bir karakteri vardır ki, bunun eski türk an'anesinden geldiğini kuvvetle tahmin ettiriyor. Bu müessesenin Selçuklulardan sonraki tekâmülünü tetkike girişmeden evvel, daha eski devirlerde mevcut olduğunu ve bu siyasî müessesenin yine eski türk âile hukukuna dayandığını izaha çalışalım.

Atabegliğin, Selçuklulardan evvelki müslüman türk devletlerinde, yâni Karahanlılarda ve Gaznelilerde, mevcudiyeti hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Karahanlılar sülâlesi ve bilhassa bunların şark şûbesi için, kaynakların azlığı bu bilgisizliğe bir sebep olsa bile, Gazneliler hakkında kâfî derecede mâlûmatımız olduğundan, onlarda bu müessesenin bulunmadığını söyleyebiliriz. Gazneliler devleti, türk memlûkleri tarafından kurulup, Sâmânî idare teşkilâtı an'anelerine dayanan bir devlet olduğundan, türk idare ve siyaset an'anelerinin bunlarda, meselâ Karahanlılarda yahut Selçuklularda olduğu derecede, kuvvetli ve bâriz bulunmaması kolayca anlaşılır. Oğuz an'anelerine sâdık büyük kabîlelere dayanmak suretiyle, imparatorluklarının esasını kuran Selçuk sülâlesinin, bu atabeglik müessesesini, daha islâmiyetten evvelki türk devletlerinden aldıkları yahut daha eski devirlerden kalan bir an'aneyi bu suretle devam ettirdikleri, bir faraziye şeklinde olsa bile, ehemmiyetle düşünülebilir. Yoksa, bu kadar ehemmiyetli bir müessesenin, daha ilk Selçuklular zamanında kendi kendine ve birden bire teşekkül edivermesi, kolay kolay kabûl olunamaz.

Şu son yıllarda rus müsteşriklerinden N. N. Kozmin, Orhun kitâbelerinde, kitâbelerin muharriri olarak adı geçen Yollug Tigin'in kendi kendisine verdiği „Kül Tigin atısı" lâkabı üzerinde durarak, şimdiye kadar bu kitâbelerin tercümesi ile uğraşan Thomsen, Radloff ve Melioranskiy gibi âlimlerin şüpheli olarak bıraktıkları bu lâkabın, üzerinde durduğumuz „atabeg" mânasına geldiğini isbata çalışmıştır (bk. S. F. Oldenburg şerefine çıkarılan makaleler mecmuası; türk.

trc. *Ülkü*, Ankara, 1937, IX, sayı 53, s. 349—358). Bizim düşündüklerimize de uygun olan bu izah tarzına göre, atabeglik müessesesinin, daha islâmiyetten evvel şarkî Tu-Kiü (türk) devletinde mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Bu müessesenin eskiliği ve yalnız bunlarda değil, diğer türk siyasî teşekküllerinde ve kabîle konfederasyonlarında bulunması ihtimâli, bu müesseseyi eski türk âile hukukuna bağlayan bâzı etnografik müşahedelerle de kuvvetlenmektedir. Kafkasya'da muhtelif kavimlerin âile hayatları hakkında tetkiklerde bulunan bâzı âlimler, bir takım türk zümrelerinin, çocuklarını daha küçük iken yabancı bir âile içinde terbiye ettirdiklerini ve bu yabancı âile reisine a t a l ı k adı verildiğini ve böylece bu iki âile arasında bir nevî sun'î ve hukukî akrabalık vücuda geldiğini söylüyorlar. Kafkasya'da, Osset, yâni eski As [bk. ALLAN] 'lar ve çerkesler gibi, bâzı kavimlerin de türklerin bu âdetini tatbik ettikleri ve tıpkı türkler gibi, buna a t a l ı k ismini verdikleri görülüyor (M. Kovalewsky, *Coutume Contemporaine et loi ancienne, Droit coutumier ossetien éclairé par l'histoire comparée* (Paris, 1893), s. 189—192; ayn. mll., *Kafkasya'da kanun, urf ve âdetler* (rusça), Moskova, 1890, I, 5. bab, s. 183—218; bu hususta daha fazla mâlûmat için bk. J. Castagné, *Le droit coutumier familial des montagnards du Caucase et des Tcherkeses en particulier* (Paris, 1929) adlı eser ve bütün bunlardan ve başka müelliflerden istifade eden Karst, *Code géorgien du roi Vachtang VI*, commentaire, livre II (Strasbourg, 1937), s. 145 v.d. Kırım hanlarının da şehzâdelerine tatbik ettikleri bu âdetin menşei ne olursa olsun, bunda a t a b e g l i k siyasî müessesesinin ictimaî köklerini görmek kolaylıkla kabildir. İşte böylece, bu müessesenin Selçuklular devrinde vücuda gelmiş olmayıp, türklere mahsus eski bir ictimaî-siyasî müessese olduğunu ve büyük Selçuk imparatorluğunda tekrar meydana çıktığını öğrendikten sonra, bunun tarihî tekâmülünü tâkip edelim. Bu imparatorluğun bütün şûbelerinde varlığını gördüğümüz bu müessese, onlara halef olan muhtelif türk devletlerinde de, aynı karakteri muhafaza ederek, devam etti. Ḫvārizmşāh şehzâdelerinden Sancar Şāh'ın, Mengli Bey adlı atabegi olduğunu, Tökiş'in Ray ve havâlisini oğlu Yunus Han'a verdiği zaman, Miyacık'ı ona atabeg tâyin ettiğini, yine onun İsfahan idaresine torununu memur ettiği zaman, büyük emîrlerden Bıgu'yu, atabeg sıfatı ile, bıraktığını, Irak idaresini oğlu Rukn al-Dīn Gürsançtı'ya bırakan sultan Muḥammed Ḫvārizmşāh'ın onun atabegliği vazifesini de 'Imād al-Mulk Sāvī'ye verdiğini biliyoruz (bk. Cuvaynī, *Cahān guşāy*, II, 22, 33, 39, 209; Mīrḫvānd, *Ravżāt al-ṣafā'* 'nın Ḫvārizmşahlara âit kısmı, *Chrestomothie orientale*, Paris, 1842, fars. metin, s. 20, 29, 34). Yine bu devre âit metinlerde tesadüf ettiğimiz *ulug lala beg* tâbirinin de (Bahā' al-Dīn Muḥammed Baġdādī, *al-Tavassul ila 'l-tarassul*, nşr. Aḥmed Behmenyār, Tahran 1315, s. 234: Badr al-Dīn Ulug Lala Beg) *atabeg* müradifi olduğu söylenebilir. Nitekim büyük Selçuk imparatorluğunda ve şûbelerinde l a l a unvanlı emîrlere tesadüf ediliyor (msl. Muḥammed b. Melikşah devrinde hükümdarın en yakın adamlarından olan Lala Kara Tigin gibi; bk. Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr*, *GMNS*, II, 163). Anadolu Selçuklularında bu iki unvanı beraber taşıyan adamlara tesadüf edilmesi (msl. Camāl al-Dīn Farruḫ Lala Atabeg gibi; bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, I, 100), Kirman Selçuklularında *atabeg* yerinde *lala beg* tâbirinin de kullanılması (bk. Houtsma, *Rec. des textes relat. à l'hist. des Seldjoucides*, I, 123), Ḫvārizmşāhlardaki u l u g l a l a tâbirinin a t a b e g - i â z a m (ulug atabeg) müradifi olduğunu anlatmaktadır. Osmanlı hükümdarlarının vezîr-i âzamlara „lala" diye hitap etmeleri ve daha XIV. asırdan başlayarak, Lala Şahin Paşa gibi, bu unvanı taşıyan nufuzlu kumandanlara tesadüf edilmesi (daha sonraki zamanlarda Lala Mustafa Paşa v.s.) de bu l a l a unvanının devamını gösterebilir. Aşağıda, Safevîlerden bahsederken, bu unvanın İran saraylarında nasıl bir tekâmül geçirdiğini anlatacağız; mamafih osmanlılarda atabeglik müessesesinin, *feodal* ve *tribal* an'anelerini muhafaza eden diğer türk devletlerindeki şekilde, yâni Selçuklulardaki ilk örneğine uygun olarak, vücut bulamamasının sebebi, kolay anlaşılır.

Selçuk imparatorluğunda büyük sultanın, yâni merkezî idarenin, nufuzu devam ettiği müddetçe, atabeglerin açıktan açığa bir istiklâl temayülü gösteremeyecekleri ve imparatorun yüksek hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalacakları tabiî idi. Lâkin bilhassa sultan Sancar'ın ölümünden sonra, atabeglerden bir çoğu, vasî ve nâibi bulundukları Selçuk şehzâdelerinin yerine hâkimiyetlerini doğrudan doğruya kendi namlarına icra etmeğe başladılar, yâni epey zamandır devam eden fi'lî vaziyetlerine artık hukukî bir şekil de verdiler. İşte böylece, ortaçağ islâm tarihinde, Selçuk sülâlesine halef olarak umumî surette A t a b e g l e r denilen muhtelif sülâleler teşekkül etti. Şam atabegleri (Böriler), Musul ve Halep atabegleri (Zengîler), Azerbaycan atabegleri (İldeñizliler), Fars atabegleri (Salgurlular) v. b. hep böyle teşekkül etmiş siyasî heyetlerdir. Atabeg unvanı, sonradan, bu vazifede bulunmayan bâzı emîrlere, sâdece bir unvan olarak, tevcih edildiği gibi, yukarıda bahsettiğimiz „büyük Lûristan" (Lūristān-i buzurg) hâkimi ve Hezâresbîler [b. bk.] sülâlesinin müessisi Abū Ṭāhir de bu unvanı kendi kendine almıştı. Bu devirlerde atabeglere mensup büyük emîrlerin bâzan kendilerini atabeg diye sıfatlandırdıklarını biliyoruz (bk. Halil Edhem, *Duval-i islâmiye*, İstanbul, 1927, s. 229—267; mamafih, müellif burada, Ḫvārizmşahlar da dahil olmak üzere, Selçuklulara halef olan bütün sülâleleri, A t a b e g l e r namı altında toplamıştır ki, bu, islâm tarihçilerinin tasnif tarzlarına uygun değildir ve hiç bir zaman bunların resmî lâkaplarında a t a b e g unvanı kullanılmamıştır).

Atabeg sülâlelerinden en mühimmi Zengî sülâlesi olup, hattâ ilk defa „hükümdarın başında bayrak gezdirmek" gibi, o zamana kadar yalnız Selçuk sülâlesine mahsus olan bir hâkimiyet tezahürüne, iptidâ Sayf al-Dīn Ġāzī b. Zangī zamanında tesadüf ediyoruz; hâlbuki o zamana kadar atabeglerden hiç biri, meşrû imparator sülâlesi olan Selçuk hânedanına hürmet olmak üzere, böyle bir şeye teşebbüs etmemişti (krş. *Recueil des historiens des Croisades, Historiens orientaux*, II, 2. kısım, s. 167; İbn al-Aṯīr'in atabegler tarihindeki bu kayıt, sonraki tarihçiler tarafından tekrar olunmuştur; msl. İbn Ṭūlūn, *al-Lama'āt al-barḳiya*, Şam, 1348, s. 12; Quatremère bu hususta Abu 'l-Maḥāsin'in eserine istinat ediyor). 'Imād al-Dīn İsfahānī'ye göre, yalnız Alp Arslan b. Maḥmūd b. Muḥammed'in değil kardeşi Ferruḫ-Şāh'ın da atabegi olan ve çok büyük siyasî ve askerî nufuz kazanan Zangî, Sultan Mas'ūd'dan korktuğu için, bu fi'lî hâkimiyetine hukukî bir mâhiyet izafesinden çekinerek, bütün emîrlerini onun namına veriyordu (bk. *ayn. esr.*, s. 126). Eyyûbîlerin ve Mısır-Suriye memlûklerinin bu imparatorluğun bir istitalesi olduğunu düşünürsek, XII. — XIII. asırlardaki büyük tarihî hâdiselerde bunların, doğrudan doğruya veya dolayısiyle, ne büyük bir rol oynadıklarını daha iyi anlarız. Umumiyetle eski Selçuk teşkilâtını devam ettiren atabegler sülâleleri yavaş yavaş kuvvetlendikten sonra, müstakil hükümdarlara mahsus daha mühim unvanlar da (ekseriyetle m e l i k, bâzan s u l t a n) almışlardır; hâlbuki ilk atabegler, henüz bu kadar yüksek unvanlar almağa cesaret edemedikleri zamanlarda, „amîr al-isfahsālār, amîr al-cuyūş" gibi unvanlarla beraber, a l p, ı n a n ç, b i l g e, t u ġ r u l t i g i n ve daha fazla ḳ u t l u ġ — ve çok defa *kutlug atabeg* — gibi, eski türk unvanlarını kullanıyorlardı ki, bu an'aneyi Selçukluların istitalelerinden olan küçük türk devletlerinde de görmekteyiz (bk. ARTUK-OĞULLARI).

Atabeglik müessesesi ve atabeg unvanı, atabeg sülâlelerinden sonra da devam etti; Eyyûbîler devletinde ve Memlûklerde bunu iyice görüyoruz; Ṣalāḥ al-Dīn'in oğlu Malik al-Fāżil 'Alī, Şam'dan Mısır'a giderek, Malik al-Manṣūr Muḥammed b. 'Azīz'in atabegliği vazifesini görmüştü (Maḳrīzī, *Kitāb al-sulūk*, Kahire, 1934, 146). Atabegliğin Yemen Eyyûbîlerinde de mevcûdiyetini, yine aynı kaynaktan, öğreniyoruz (s. 180). Fakat bunun sonradan tamamiyle askerî bir vazife ve unvan mâhiyeti aldığını görmekteyiz; Malik Mu'izz al-Dīn Aybeg, Şacarat al-Durr zamanında, „atabeg al-'asākir" tâyin edilmişti. Mısır'da askerî kuvvetin idaresini elinde bulunduran bu mühim vazife, Memlûk imparatorluğunda, saltanat nâibliğinden sonra, devletin en yüksek ve en nufuzlu makamı idi. XIII. asrın ikinci yarısında bu vazifede bulunanlara sâdece atabeg veya atabeg al-cuyūş denirdi (Mufażżal b. Abi 'l-Faḍā'il, nşr. Blochet, *Patrologia orientalis*, Paris, 1920, XII, 3; XIV, 3, s. 307, 310). Emîr Moncuk, 776'da bu vazife ile „nâib-i saltanat-ı şerîfe" sıfatını şahsında birleştirmişti. Amir Şayḫūn al-'Omarī zamanında, ilk defa olarak, atabeg al-'asākir'e emîr-i kebîr denilmeğe başlandı ve bu zamandan itibaren atabeglere hil'at verilmesi âdet oldu. Hâlbuki o zamana kadar emîr-i kebîr unvanı en yaşlı emîr tarafından kullanılıyordu ve resmî bir mâhiyeti yoktu (bk. Quatremère, Abu 'l-Maḥāsin 'den naklen). Bu izahlardan anlaşıldığına göre, atabeglik Eyyûbîlerde ve Memlûklerin ilk devirlerinde, Selçuklular devrindeki mâhiyetini daha büsbütün kaybetmemişti. Mısır'daki merkez teşkilâtına benzer teşkilâta mâlik olan Şam ve Halep nâipliklerinde, ayrıca bir atabeg al-'asākir vardı. Saltanat nâibliğinden sonra devletin en büyük makamı olan atabeglik mevkiinde bulunanlara *beylerbeyi* dahi denildiğini Ḫalīl al-Ẓāhirī söylüyor ki (*Zoubdat kachf el-mamālik*, nşr. Ravaisse, Paris, 1894, metin, s. 112), bunun, İlhanlılarda ve Altın-ordu'da amîr al-umarā'lara verilen beylerbegi unvanının te'siri altında kullanıldığı pek sarihtir. Atabeglik müessesesi hakkında, Abu 'l-Fidā' 'dan naklen, mâlûmat veren Ḳalḳaşandī, bu türkçe kelimeyi „emîrlerin babası" diye izah etmekle, kendi devrinde bu müessesenin hakikî mânasının ne kadar unutulmuş olduğunu anlatmaktadır (*Ṣubḥ al-a'şā*, IV, 18). Böyle olmakla beraber, XV. asra kadar ehemmiyetini muhafaza eden bu memuriyet, bu asırda birden bire ehemmiyetten düşmüş, emîr-i kebîrlik, üçüncü derecede mühim bir makam olarak, ayrılmış, teşrifat bakımından, altıncı derecede bir vazife sâhibi olan emîr-i meclisler, aynı zamanda, atabeg al-'asākir vazifesini de görmeğe başlamışlardı (krş. G. Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris, 1923, LVI, LVII).

İdare teşkilâtında büyük Selçuk imparatorluğu an'anelerinin te'siri altında kalan İran moğullarında da bu müesseseyi görüyoruz. Olcaytu, oğlu Abū Sa'īd 'e daha doğduğunun sekizinci günü Emîr Sevinç 'i atabeg olarak tâyin etmiş ve daha dokuz yaşını geçmeden, Horasan idaresini ona vererek, Emîr Sevinç refakatinde, oraya yollamıştı. Abū Sa'īd tahta çıkarken, bir elini amîr al-umarā' Emîr Çoban, diğer elini de Emir Sevinç tutmuşlardı; şehzâde tahta çıkınca, devletin en büyük mevkii olan amîr al-umarā'lığı eski atabegine vermek istemişse de, Emîr Sevinç, büyük bir nufuz ve kudret sâhibi olan Emîr Çoban ile arasının açılmaması için, amîr al-umarā'ların, vazifeleri icabı dâima hükümdarın yanında bulunamayacağını bahane edip, bunu kabûl etmemişti (Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar*, III, cüz I, 113). İlhanlıların, idarî teşkilât bakımından, âdeta devamı sayabileceğimiz Celâyirlerde, atabeg unvanının amîr al-umarā'lara verildiğini görüyoruz. Sultan Uvays 'in amîr al-umarā'lığa (beylerbeyiliğe) tâyin ettiği Emîr Sulayman, bundan sonra Sulayman Atabeg diye şöhret kazanmıştı (*Ravżat al-ṣafā'*, tab. Bombay, V, 231). Karakoyunlu devletinde de atabeglik müessesesi mevcuttu; msl. Pîr Budak 'ın atabegi Emîr Kara 'yı biliyoruz (M. Defrémery, *Frag. de géog. et d'historien*, Paris, 1869, s. 248). Akkoyunlular devletinde de atabegliğin mevcudiyetini Mükrimin Halil söylüyor.

Safevîler, ilk kuruluş devirlerinde, İlhanlılar imparatorluğunun „selçukî-moğul idare unsurlarının birleşmesinden" hâsıl olan ve önce Timurîler, sonra da türkmen kabîleleri an'anelerine sadık Akkoyunlular tarafından devam ettirilen, yarı „feodal" mâhiyette, idare teşkilâtına sâhip idiler. Siyasî bünyelerinin mâhiyeti itibariyle, Şāh 'Abbās zamanına kadar, aşîret an'anelerine çok bağlı kalan bu sülâlede atabeglik müessesinin kuvvetle devam ettiğini, bilhassa XVI. asırda, açıkça görüyoruz. Şah İsmail I., daha küçük yaştaki şehzâdelerini memleketin bilhassa hudutlardaki en mühim vilâyetlerinin idaresine memur ettiği zaman, amîr al-umarā' unvanını hâiz ve ekseriyetle büyük kabîlelerin irsî reisleri olan nufuzlu, tecrübeli ve emniyetli bir kumandanı, yukarıda selçuk şûbelerinde ve Ḫvārizmşāhlarda mevcudiyetini gördüğümüz, lala unvanı ile ve şehzadenin mürebbî ve nâibî sıfatı ile onların yanına tâyin ediyordu (msl. Şāh Ṭahmāsb 'ın daha cülûsundan evvel lalası olup sonra amîr al-umarā'lığa tâyin edilen Div Sultan Rumlu; kardeşi Şām Mirzā 'nın lalası Durmuş Han Şamlu; onun ölümünde yerine lala tâyin edilen Ḥusayn Han Şamlu: *Memoirs of Şāh Tahmāps*, fars. metin, Calcutta, 1912, s. 2, 3; *ayn. esr.*: Taẕkara-i Şāh Ṭahmāsb, Berlin, 1343, s. 9; Şāh İsmā'īl devrinde Tebriz 'de amîr al-umarā' Ḥusayn Beg Lala, Amîr 'Abd Allāh Lala, 911 'de Horosan vilâyeti — Simnān 'dan Ceyhun kıyısına kadar — şehzâde Ṭahmāsb 'ın idaresine verildiği zaman, yanına lala olarak tâyin edilen Emîr Han Türkmen, bk. Hasan Rumlu, *Aḥsan al-tavārīḫ*, fars. metin, nşr. N. C. Seddon, Baroda, 1931, s. 110, 150, 154). Bu tafsilât, Selçuklulardan beri bir çok müslüman türk devletlerinde gördüğümüz atabeglik müessesesinin, Safevîlerde de bilhassa XVI. asırda, aynı ehemmiyetle ve aynı şekilde devam ettiğini pek iyi göstermektedir. Sonraları muhtelif İran sülâlelerinde bu müessesenin mâhiyeti değişmekle beraber, lala unvanının son zamanlara kadar devam ettiğini biliyoruz. İran 'da son türk sülâlesi olan Kaçarlar sarayında, şehzade mürebbî ve muallimlerinin en büyüğüne „lala başı" deniliyordu ve XIX. asrın meşhur İran müellifi Hidāyat de bu unvanı taşıyordu. Yine bu devirde atabeg-i âzam unvanının kullanıldığını ve Nāṣir al-Dīn Şāh 'ın baş vezirine bu unvanın verildiğini biliyoruz (J. de Morgan, *Histoire du peuple arménien*, Paris, 1919, s. 289). Hindistan 'da kurulan türk devletlerinden bâzılarında atalık ve atabeg unvanlarına tesadüf ediliyorsa da, şimdilik bu hususta fazla bir şey söyleyemeyeceğiz. Yalnız, Ġiyāṯ al-Dīn Ṭuġluḳ-Şāh 'ın kardeşinin oğlu ve halefi Sultan Fīrūz-Şāh 'ın 759 'da daha pek küçük olan şehzâde Fatḥ Ḫān 'a bir çok hâkimiyet alâmetleri verdiği sırada, atalık ve atabegler de tâyin ettiğini biliyoruz (*Tārīḫ-i Ferishta*, nşr. J. Briggs, Bombay, 1831, fars. metin., I, s. 264). Atabeg tâbirinin, sonradan, büyük âilelere mensup gençlerin vasî ve mürebbilerinden bahsedilirken de kullanıldığını, *Manāḳib* sahibi Aflākī 'nin Sayyid Burhān 'dan bahsederken, onu Mevlânâ 'nın atabegi unvanı ile zikretmesinden anlıyoruz (Cl. Huart, trc., I, 64).

Atabeglik müessesesi ve atabeg (lala) unvanı, türk devletleri ile sıkı münasebetlerde bulunan orta çağ şark hıristiyan devletleri üzerinde de tesirsiz kalmamıştır. XII. asırda Iznık imparatorluğunda gördüğümüz ilk lala, gâliba hıristiyan bir türk idi ve beg unvanını taşıyordu (bk. Fuad Köprülü, *Orta zaman türk hukukî müesseseleri*, *Belleten*, nr. 5—6, s. 64, not 59). Atabeg memûriyet ve unvanını gürcü kırallığı teşkilâtında da görüyoruz: M. J. Saint Martin bu müessesenin gürcü kıralları tarafından, selçuk teşkilâtı taklit edilerek, kurulduğunu, bu makamda bulunanların gâliba bütün dahilî işleri idare ettiklerini söyleyerek, Klaproth 'tan naklen, Aḫal-çıḫ denilen, yukarı Gürcistan 'a, XIX. asırda hâlâ Sa-Atabago, („atabeg mülkü") denildiğini ve bu sahanın, gâliba vaktiyle gürcü atabegleri tarafından doğrudan doğruya idare

edildiği için, bu işmi aldığını ilâve ediyor; yine aynı müellif (*Mémoires sur l'Arménie*, Paris, 1819, II, 164, 251, 298), muhtelif ermeni ve gürcü kaynaklarına dayanarak, „atabeg emîr-i sipahsâlâr" unvanını taşıyan Sadun (1273) adlı birinden ve daha bâzı atabeglerden bahsediyor. Bu husûsta Joseph Karst daha sarih mâlûmat vermektedir. XIII. asra kadar başlıca dört büyük memur (vekil, nâzır) var iken, 1212 'de kıraliçe Thamara, bunlara, beşinci olarak, bir de atabeglik (*atabegi*) ilâve etmişti ki, askerî-idarî mâhiyette bir vazife olmakla beraber, askerî mâhiyeti daha fazla idi; bir teşrifat risalesine göre, kıraldan sonra, sırası ile, kıraliçe, patrik, başvekil ve atabeg geliyordu (*Code géorgien de Roi Vakhtang VI*, Commentaire, livre I, Strasbourg, 1935, s. 211, v.d.). Bu vazife ve unvanın XVI. asırda da devam ettiğini 1545 'te Imerethie kıralı Bagrat III. 'ın bir fermanından öğreniyoruz (bk. J. Karst, *Droit ecclésiastique carthvelien*, *Archives d'histoire du droit oriental*, I, Bruxelles — Paris, 1937, s. 378). XIII. asırda türk hukukî müesseselerinin komşu hıristiyan devletler üzerindeki bu tesirini, büyük selçukî imparatorluğuna ve bilhassa moğul tahakkümü devresine kadar, onun idare usûllerini, hemen hemen hiç farksız olarak, devam ettiren Anadolu selçuk devletine isnat etmek lüzumu, kronoloji ve coğrafya bakımlarından, pek açıktır. Sâdece Klâproth 'tan istifade eden rus ansiklopedisinin (nşr. Brokgauz-Efron) *atabeg* kelimesini moğul istilâsından sonra gürcüler tarafından kullanılmış gibi göstermesi yanlıştır.

İran ve osmanlı müelliflerinin, hükümdarlar üzerinde müessir olan bazı nüfuzlu adamlardan bahsederken kullandıkları „atabeg-i saltanat" gibi tâbirler, sâdece edebî bir tâbir olup, hiç bir hukukî mâhiyeti hâiz değildir. Atabeg unvanının son izlerini, bugün Anadolu 'da hâlâ „Atabegiye" adını taşıyan bâzı mimârî eserlerinde gördüğümüz gibi, az olmakla beraber, bâzı yer adlarında da buluyoruz. Bugün Isparta ve Malatya vilâyetlerinde Atabeg isimli iki kasaba mevcuttur (*Köylerimiz*, İstanbul, 1933). Buna ilâve olarak, Hazar ötesi türkmenleri arasında Atabay (veya Atahan) adlı küçük bir kabîle bulunduğunu söyleyelim (Melgunof, *ayn. esr.*, s. 86, 97, 91, 92; Rıza Qouly Khan, *Relation de l'ambassade au Kharezm*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1879, s. 58, 181, 193 v. d.). Bu kabîle isminin, Abu 'l-Ġāzī 'de adı geçen Atabay ile münasebeti hakkında bir şey söylemek kabil değildir (*Şacara-i turki*, Kazan, 1825, s. 137).

Atalık. *Atalık* kelimesinin, eski türk âile hukukunda nasıl mühim bir müesseseyi ifade ettiğini ve bunun yalnız türklerde değil, türkler ile çok eski zamanlardan beri sıkı münasebetlerde bulunan muhtelif Kafkas kavimlerinde mevcûdiyetini yukarıda söylemiştik. Bu kelime, siyasî teşkilât bakımından da, atabeg ve lala tâbirleri gibi bir mâna ifade etmiş ve *atalık* kelimesi tamamiyle *atabeg* müradifi olarak kullanılmıştır. Bir az evvel, XIV. asırda Hind türklerinde bu tâbire tesadüf edildiğini gördüğümüz gibi, Timur sülâlesinden meşhur Sultan Hüseyin Baykara 'nın oğlu Badī' al-Zamān Mirzā 'nın, Amîr Şayḫ 'Alī Ṭoġay adlı atalığı olduğunu da biliyoruz (Molla 'Abd al-Bāḳi Nahāvandī, *Ma'āṯir-i Raḥīmī*, *Bibl. Indica*, Calcutta 1924, II, 2, s. 279). Yine aynı kaynağa göre, Hindistan 'da Tarhan kabîlesine mensup Tarhan emîrleri (veya sultanları) arasında da bu an'ane, yine atalık ismi altında, mevcuttu (*ayn. esr.*, s. 343). Hind Timurîlerinin (yâni Babur sülâlesinin) meşhur emîrlerinden — türkçe şiirleri ile de tanınmış — Bayram Ḫān, ḫān-ı ḫānān (hanlar hanı) unvanı ile beraber, ḫan baba unvanını da taşımakta idi ki, bu zâtın atabeg yahut atalık olduğuna delâlet etmektedir. Atabegliğin seybânîler sülâlesinde de mevcut olduğunu Abu 'l-Ġāzī 'den öğreniyoruz (*Şacara-i turkī*, s. 137).

Atalık unvanı, son asırlarda orta Asya 'daki küçük türk hanlıklarında hususî bir mâna ve ehemmiyet almıştır. Umumiyetle bilindiği gibi, XVIII. asırdan beri Buhara 'da asıl fi'lî hâkimiyet, Cengiz neslinden olan hanlarda, yâni asıl hükümdarlarda değil, atalık unvanını taşıyan beylerden, yâni özbek prenslerinden, birinin elinde bulunurdu. Mangıtlardan Atalık Muḥammed Raḥīm bir aralık *han* unvanını almışsa da, selefi tekrar bunu bırakarak, *bī* (< *bey*) ve *atalık* unvanlarını kullanmış ve onun oğlu Mīr Ma'ṣūm 'dan başlayarak, Buhara hükümdarları sâdece emîr unvanını taşımışlardır (bk. BUHARA). Ḫvārizm, yâni Hive, hanlığında atalık unvanının XVIII.—XIX. asırlarda mevcut olduğunu görüyoruz; Cengiz neslinden birini han ilân ederek, onun namına hükûmet süren özbek beyleri atalık unvanından ziyâde, *Inak* unvanını kullanmışlardır ki, bu vaziyet, 1804 'te Kongrat kabîlesinden İltüzer 'in kendini han ilân etmesine kadar devam etmiştir (Rizā Kuli Ḫān, *ayn. esr.*, XVI, 137; Mīr 'Abd al-Karīm Buḫārī, *Orta Asya tarihi*, Bulak, 1290, s. 83). XIX. asırda Buhara hanlarının atalık unvanını, bir rütbe gibi, verdiklerini de biliyoruz (V. P. Nalivkin, *Histoire du Khanat de Khokand*, trc. Aug. Dozon, Paris, 1889, s. 68). Yine bu asırda Kaşgar emîri Ya'ḳūb Beg [b. bk.] de, bilindiği gibi, „Atalık gâzî" unvanı ile tanınmıştır. Cengiz istilâsından sonra, orta Asya türkleri arasında hanlığın Cengiz nesline âit sayıldığı ve hattâ Timur gibi bir cihangirin bile *han* unvanını almağa cesaret etmeyerek, sadece *bey* ve *emîr* lâkabla-

rını kullandığı, hattâ bir zamanlar, yanında Cengiz nesline mensup bir kukla hükümdar bulundurarak, kendisi onun vekili sıfatı ile hüküm sürdüğü ve böylece meşrûiyet esasına — tabiî, sâdece şeklen — riayet ettiği düşünülürse, Buhara ve Hive 'deki bu *atalık* ve *maklık* müessesesinin, türk âmme hukukunun ne gibi esaslarına dayandığı daha iyi anlaşılır (kökleri, macar âlimi A. Alföldi 'nin son zamanlarda ortaya attığı göçebe kavimlerde *çifte hükümdarlık* müessesesi ile de alâkalı olan bu mesele hakkında tafsilât için bk. HAN ve HAZAR).

Bibliyografya: Gerek a t a kelimesi, gerek a t a b e g l i k müessesesi ve a t a b e g ıstılahı hakkında şimdiye kadar hiç bir ciddî tetkik yapılmamıştır. İlk defa M. Quatremère, Maḳrīzī 'nin *Kitāb al-sulūk* tercümesinde, bu tâbirin bilhassa Mısır 'da kullanılışı hakkında Mīrḫvānd, Abu 'l-Maḥāsin, Maḳrizī, Ḫalīl al-Ẓāhirī ile P. Martyr ve Saint-Martin 'den istifade ederek, küçük bir not yazmıştır (*Histoire des sultans Mamlouks*, Paris, 1837, I, s. 2 v.d.). Ondan sonra Ḫvāndmīr tarihinin Selçukîler kısmını almancaya tercüme eden Vullers 'de (s. 75, not), yine aynı eserin atabegler kısmını, onlara âit sikkelerin tavsifleri ile beraber, neşreden W. H. Morley 'in eserinde, ve buna âit bir tenkit yazan Defrémery (*Mémoires d'histoire orientale*, Paris, 1854, 116—126) 'de selçuk devri atabeg sistemi hakkında ehemmiyetsiz izahat vardır. — İbn al-Aṯīr 'in *Tārīḫ-i devlat al-atabekīya mulūk al-Mavṣil* (*Recueil des historiens des Croisades* külliyatı) 'ini neşir ve tercüme eden de Slane, bu külliyatın islâm tarihlerine âit birinci cildinin bir hâşiyesinde (*Historiens orientaux*, Paris, 1872, I, 757), selçuklulardaki bu müessese hakkında küçük bir not ilâve etmiş, lâkin bu ıstılahın sonraki mânâ tekâmülünden hiç bahsetmeyerek, Quatremère ve Vullers 'in notlarına işaret ile iktifa etmiştir. Gerek Dozy (*Suppl. aux diction. arabes*) de ve gerek H. Derenbourg (*Ousāma ibn Mounḳidh*, 1. kısm., Paris, 1889, s. 6, not 5) da Quatremère 'in hulâsasından fazla bir şey yoktur. G. Demombynes 'in (*La Syrie à l'époque des Mamelouks*, Paris 1923, s. XXVII, LXI—LXII) memlûklerde atabeg tâbiri hakkında verdiği mâlûmat da bir kaç satırdan ibaret bir hulâsadır. Bunlardan başka Gibb (*Damascus Chronicle*, s. 23 v.d.) 'de ve *İslâm ansiklopedisi* 'ndeki a t a b e g maddesinde verilen mâlûmat çok basittir. — İ. H. Uzunçarşılı (*Osmanlı devleti teşkilâtına medhal*, İstanbul, 1941,) büyük Selçuklularda, Anadolu Selçuklularında, İlhanlılarda ve Memlûklerde bu müessesenin mâhiyeti hakkında, muhtelif kaynaklardan, oldukça zengin, nakillerde bulunmuştur (bilhassa 50, 66, 210, 375). — A t a l ı k tâbiri hakkında ise, en küçük bir nota bile tesadüf edemedik. Bütün bu saydığımız yazıların çok mahdut ve kısmî kalması ve bu müessesenin hukukî menşe'i ve mâhiyeti ve muhtelif türk devletlerindeki tekâmülü hakkında terkibî bir fikir vermekten çok uzak bulunduğundan, bu ilk terkip tecrübesinde bütün kaynaklarımızı yerli yerlerinde göstermeği zarurî bulduk. (M. FUAD KÖPRÜLÜ.)

'AṬĀ'. [Bk. ATÂ.]

ATÂ. 'AṬĀ' B. ABĪ RABĀḤ (?—733), arap f a k i h ve m u h a d d i s i d i r. Asıl yemenli olup, Mekke 'de büyümüştü ve âile bakımından, aşağı tabakaya mensuptu. Kendisinden, umumiyetle, Abū Maysara b. Abī Ḫuṣaym al-Fihrī âilesinin mevlâsı olarak, bahsolunur. Üstadları arasında 'Abd Allāh b. 'Omar, 'Abd Allāh 'Abbās ve daha bir çoklarını zikrederler. Mekke 'de müftü iken, çok büyük bir şöhret kazanmış ve fıkıh ile hadîste ve bilhassa hacc bahsinde, en yüksek salâhiyet sâhiplerinden biri olarak, tanınmış idi. Mekke 'de 88 yaşında iken, 114 yahut 115 (732/733) 'te vefat etmiştir.

Bibliyografya: İbn Sa'd, V, 344 v.dd.; Navavī (nşr. Wüstenf.), s. 422 v.d.; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), II, 203 v.dd.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

'AṬĀ' MALİK CUVAYNĪ. [Bk. CÜVEYNĪ.]

'ATĀBA. [Bk. ATÂBE.]

ATÂBE. 'ATĀBA (A.), bugün yalnız Suriye, Filistin ve Mezopotamya 'da yayılmış olan bir rubâ'î şeklinin ismidir [bk. 'ARŪŻ]. Bk. Sachau, *Arab. Volkslieder aus Mesopotamien*, s. 17 v.dd.

ATABEG. [bk. ATA.]

'AṬĀ'Ī. [bk. NEV'Î-ZÂDE ATÂ'Î.]

'ATĀ'İR. [Bk. ATÂ'IR.]

ATÂ'İR. 'ATĀ'İR (A.), *'atīra* 'nin cemi olup, islâmiyetten evvel, recep ayında zebhedilen k u r b a n l a r a verilen isimdir. Krş. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums* (2. tab.), s. 118.

ATAK, ATEK (Attock), Pencâb 'da Rawalpindi idarî bölgesinde, aynı ismi taşıyan ve 1894 'te tesis edilmiş bulunan kazanın merkezi. 4.022 ingiliz mili murabbaı mesahasında olan kazanın nüfusu, 1901 'de 90 % 'ı müslüman olmak üzere, 464. 430 idi. Sind kıyılarında yükselen Atak (Attock) kalesi, 991 (1583) 'te Ekber tarafından inşa edilmiştir. Ekber bu kaleye „Atak-Banāras" ismini vermişti.

Bibliyografya: Cunningham (*Arch. Survey of India*, II, 93); Elliot, *Hist. of India*, mad. *Atak-Benares*. (J. HOROVITZ.)

ATALIK. [Bk. ATA.]

'ATAMA. [Bk. ATEME.]

ANSİKLOPEDİDE KULLANILAN TRANSKRİPSİYON ALFABESİ					
A	ا	J	ژ	Ş	ش
Ā	آ	K	ك	T	ت
B	ب	Ḳ	ق	Ṭ	ط
C	ج	L	ل	U	اُ
Ç	چ	M	م	Ū	او
D	د	N	ن	V	و
F	ف	Ñ	ڭ	Y	ى
G	گ	O	اُ	Z	ز
Ġ	غ	Ō	او	Ż	ض
H	ه	P	پ	Ẓ	ظ
Ḥ	ح	R	ر	Ẕ	ذ
Ḫ	خ	S	س	'	ع
İ	اِ	Ş	ص	ء	
İ	ى	Ş	ث		

Dokuzuncu cüz, 'ATAMA maddesi ile, 718. sahifede sona ermiştir. Bundan sonra gelen ATATÜRK maddesi, hususi ehemmiyeti dolayısiyle, onuncu cüz'ü baştan başa kaplayacak ve bu madde ile birinci cilt tamamlanmış olacaktır.

ATATÜRK

[1881 — 1938]

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal (1881—1938). Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı. 1881 de Selânik'te doğdu; asıl adı Mustafa'dır. Babası Ali Rıza Efendi, annesi Zübeyde Hanımdır. Babası Selânik Evkaf Kâtipliğinde ve Rüsumat Memurluğunda, 1876 da Selânik Asakir-i Milliye Taburunda birinci mülâzim (Üsteğmen) olarak bulunmuştu. Daha sonra memurluktan ayrılarak kereste ticaretiyle meşgul olmuştur. Mustafa, küçük yaşta iken babasını kaybederek yetim kaldı. Kendisini annesi Zübeyde Hanım yetiştirdi. Mustafa ilk öğrenimini Selânik'te „Şemsi Efendi Mektebi" nde yaptı. Bu okul yeni usulde öğretim yapmak üzere Selânik'te açılmış ilk özel okuldu. Mustafa çocukluğuna ve ilk öğrenim hayatına ait hâtıralarını anlatırken:

„Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe gitmek meselesine aittir. Bundan dolayı anam ve babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem, ilâhilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Rüsumatta memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendinin mektebine devam etmeme ve yeni usul üzerine okumama taraftardı. Nihayet babam işi mahirane surette halletti: evvelâ merasimi mûtade ile mahalle mektebine başladım. Bu suretle annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım, Şemsi Efendinin mektebine kaydedildim. Az zaman sonra babam vefat etti. Annemle beraber dayımın nezdine yerleştik. Dayım köy hayatı geçiriyordu. Ben de bu hayata karıştım. Bana vazifeler veriyor, ben de bunları yapıyordum. Başlıca vazife tarla bekçiliği idi. Kardeşimle (Bayan Makbule Boysan) beraber bakla tarlasının ortasındaki bir kulübede oturduğumuzu ve kargaları kovmakla uğraştığımızı unutamam. Çiftlik hayatının diğer işlerine de karışıyordum. Böylece biraz vakit geçince annem, benim mektepsiz kaldığım için endişe etmeğe başladı. Nihayet Selânik'te bulunan teyzemin evine gitmeme ve mektebe devam etmeme karar verildi. Selânik'te Mülkiye İdadisine kaydolundum. Mektepte Kaymak Hafız isminde bir hoca vardı. Bir gün sınıfımıza ders verirken ben diğer bir çocukla kavga ettim. Çok gürültü oldu. Hoca beni yakaladı. Çok dövdü. Bütün vücudum kan içinde kaldı. Büyük validem zaten mektepte okumama aleyhtardı. Beni derhal mektepten çıkardı."

„Komşumuzda Binbaşı Kadri Bey isminde bir zat oturuyordu. Oğlu Ahmed Bey askerî rüştiyesine devam ediyor ve mektep elbisesi giyiyordu. Onu gördükçe ben de böyle elbise giymeğe hevesleniyordum. Sonra sokaklarda zâbitler görüyordum. Bu dereceye vâsıl olmak için takibedilmesi lâzım gelen yolun, askerî rüştiyesine girmek olduğunu anlıyordum. O sırada annem Selânik'e gelmişti. Askerî rüştiyesine girmek istediğimi söyledim. Validem askerlikten mütehaşi idi. Asker olmama şiddetle mümanaat ediyordu. Kabul imtihanı zamanı ona sezdirmeden kendi kendime askerî rüştiyesine giderek imtihan verdim. Böylece valideye karşı bir emri vâkı ihdas edilmiş oldu." (1893)

Mustafa, bu okulda en çok matematik derslerine merak sardırıyor ve derslerinden daha üstün problemlerle uğraşıyor. Öğretmenine sorular yazıyor, öğretmen de kendisine yazılı cevaplar veriyordu. Adı Mustafa olan bu öğretmen bir gün talebesi küçük Mustafa'ya: „Oğlum, senin de ismin Mustafa, benim de... Bu böyle olmıyacak. Arada bir fark bulunmalı, bundan sonra senin adın Mustafa Kemal olsun" diyor. İşte o zamandan başlıyarak küçük Mustafa'nın adı Mustafa Kemal oluyor.

Selânik Askerî Rüştiyesini bitiren Mustafa Kemal, Manastır Askerî İdadisine kaydolundu (1895). Burada matematik dersleri kendisine pek kolay geliyordu. Fakat Fransızcadan geriydi. Fransızca öğretmeni kendisiyle meşgul oluyor ve bazan acı ihtarlarda bulunuyordu. Bu durum Mustafa Kemal'in gücüne gidiyordu. İlk sıla zamanında Fransızcasını ilerletmek için çare aradı, iki üç ay gizlice Selânik'teki Frerler okulunun özel sınıfına devam ederek Fransızcasını kuvvetlendirdi.

Manastır Askerî İdadisinde sınıf arkadaşı bulunan Ömer Naci, kendisinde şiir ve edebiyata ilgi uyandırmıştı. Fakat okula yeni gelen kitabet öğretmeni şiirle meşgul olmanın kendisini asker olmaktan uzaklaştıracağını söyliyerek şiirle uğraşmasını önledi. Bununla beraber güzel yazmak ve güzel söylemek isteği Mustafa Kemal, de daima yaşadı.

Manastır Askerî İdadisini başarı ile bitiren Mustafa Kemal İstanbul'a giderek Harb Okulunun piyade sınıfına kaydolundu (13 mart 1899). Matematik merakı kendisinde burada da devam ediyordu. Harb Okulunun birinci sınıfındaki hayatını anlatırken: „birinci sınıfta sâf gençlik hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim. Senenin nasıl geçtiğinin hiç farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım" diyor. İkinci sınıfa geçtikten sonra kendisinde askerlik derslerine karşı merak artıyor. Şiir yazmak hususunda idadideki öğretmeninin koyduğu yasağı unutmuyor. Fakat güzel söz söylemek ve güzel yazmak hevesi devam ediyor. Teneffüs zamanlarında arkadaşlariyle münakaşalar tertibediyorlar, hitabet temrinleri yapıyorlardı.

Bu sıralarda yavaş yavaş Mustafa Kemal'in kafasında siyasi düşünceler yer almaya başladı. İkinci Abdülhamit devrinin en sıkı günleriydi.

Harb Okulu öğrencileri, vatansever Namık Kemal'in eserlerini gizli gizli, hattâ okul idaresinin sıkı tedbirlerine rağmen geceleri yatakhanede okuyorlardı. Bu eserleri okuyanlara karşı kovuşturma yapılması genç dimağlarda büsbütün şüpheler uyandırıyor ve hükümet işlerinde bir berbatlık bulunduğu hissini doğuruyordu.

Harb Okulunu bitiren Mustafa Kemal erkânıharb sınıfına (Harb Akademisi) ayrıldı (1902). Buradaki hayatından bahsederken Mustafa Kemal: „Mûtat olan derslere iyi çalışıyordum. Bunların fevkında olarak bende ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler peyda oldu. Memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeye başladık. Binlerce kişiden ibaret olan Harb Okulu talebesine bu keşfimizi anlatmak hevesine düştük. Mektep talebesi arasında okunmak üzere mektepte el yazısiyle bir gazete tesis ettik. Sınıf dâhilinde ufak bir teşkilâtımız vardı. Ben heyeti idareye dâhildim. Gazetenin yazılarını ekseriyetle ben yazıyordum. O zaman Mekâtip Müfettişi İsmail Paşa vardı. Bu harekâtımızı keşfetmiş. Takibettiriyormuş. Mektebin müdürü Rıza Paşa isminde bir zattı. Bu zat padişah nezdinde İsmail Paşa tarafından tahtie edilmiş. Mektepte böyle talebe var. Ya farkında olmuyor, ya müsamaha ediyor, denilmiş. Rıza Paşa mevkiini muhafaza için inkâr etmiş."

Bir gün Mustafa Kemal ve arkadaşları o tarihte Harb Okulu içinde bulunan veteriner dersanelerinden birisine girerek kapıyı kapamışlar ve çıkarmakta oldukları gazetenin yazılariyle meşgul olmaya başlamışlardı. Nasılsa bu hareket duyulmuş, Rıza Paşa'ya haber vermişler, Paşa da sınıfı basarak bunları suçüstü yakalamıştı. Fakat müsamaha göstermiş, yalnız dersten başka şeylerle meşgul oldukları için tevkif edilmelerini emretmiş, sınıftan çıkarken de izinsizle iktifa olunabilir demiş, sonra da hiçbir ceza tatbikine lüzum olmadığını söylemişti.

Mustafa Kemal Erkânıharb sınıflarında bir yandan bu yolda siyasetle uğraşırken, bir yandan da kafasını dolduran türlü askerî meselelerin halli için, klâsik ders konularının dışında kalan, fakat bir komutanın muhakkak bilmesi gereken işler üzerinde de, zihin yoruyordu. Bu sebeple geceleri gözüne uyku girmiyor, mâna ve mahiyetini henüz anlıyamadığı duyguların, içinde çarpıştığını hissediyor; küskün, kederli ve içinden gelen bir isyan duygusiyle dolu bir halde yaşıyordu. Bu sırada bir gün, çok saydığı tâbiye hocası Trabzonlu Bay Nuri'nin derste gerilla'dan „Onu bastırmak da yapmak kadar güç bir harekettir" diye bahsedişi, Mustafa Kemal'i bunu öğrenmeğe teşvik ediyor. Bu konudaki dersin Türkiye'nin muayyen bir yerinde olmuş gibi izah edilerek alınacak tedbirlerin orada nasıl tatbik olunacağını anlatmasını öğretmenden rica ediyor ve öğretmenin bu maksatla verdiği bir ödevi aradığına kavuşmuş bir âşık gibi memnunluk duyarak zevkle hallediyor.

Mustafa Kemal, 11 ocak 1905 te Harb Akademisini bitirerek yüzbaşı rütbesiyle okuldan çıktı. Mustafa Kemal, Harb Okulundan 320 kişilik piyade sınıfının yirmincisi olarak mezun olmuş ve Harb Akademisinden, otuz yedi kişilik sınıfından kurmaylık hakkını kazanan on üç subay arasında, aldığı üç yıllık ders notlarının toplamına göre, beşinci olarak diploma almıştır.

Harb Akademisini bitirdikten sonra Mustafa Kemal ve arkadaşları, İstanbul'da kalacakları müddet için faaliyetlerine devam edebilmek üzere aralarından biri namına bir apartıman kiraladılar. Arasıra burada toplanıyorlar, memleket meselelerini görüşüyorlardı. Genç subayların bu hareketleri Abdülhamit'in hafiyeleri tarafından gözden kaçırılmıyordu. Bir gün, subayken askerlikten çıkarılmış ve itimatlarını kazanmış Fethi adında birinin ihanetiyle saray tarafından tevkif olundular ve birkaç ay mevkuf kaldıktan sonra serbest bırakıldılar.

Bir müddet sonra kendilerini Erkânıharbiye (Genelkurmay) dairesine çağırdılar. Bunların Edirne ve Selânik'e, yani o zamanki İkinci ve Üçüncü ordulara gönderilmeleri kararlaşmıştı. Kur'a çekeceklerini, fakat aralarında anlaşırlarsa buna lüzum kalmıyacağını söylediler. Mustafa Kemal'in arkadaşlarına işareti üzerine anlaşarak aralarında İkinci ve Üçüncü Orduya gidecekleri ayırdılar. Fakat derhal uyuşmaları kendileri hakkında şüphe uyandırdı. Bunun üzerine Mustafa Kemal'i Şam'a, Beşinci Orduya yolladılar ve burada Otuzuncu Süvari Alayında staj yapmağa memur ettiler.

Mustafa Kemal'in Suriye'deki kıta hayatı daha sonraki hayatı için kıymetli tecrübelerle geçmiştir. Devlet idaresinin kötülüğünü, ordunun talim ve terbiyesindeki eksikliği, halkın fena idare yüzünden çektiği ıstırapları burada yakından gördü. Fırsatlar icadederek Suriyenin her tarafını dolaştı. Havran ve Kuneytırada Dürzülerle çıkan anlaşmazlıkların bastırılmasında bulundu ve bütün bu hareketler sırasında askerî kudreti, halk ve memleket hakkındaki derin sevgisi ile arkadaşlarına örnek oldu.

1906 yılı ekim ayında Mustafa Kemal Şamdaki bazı arkadaşlariyle „Vatan ve Hürriyet" adında bir cemiyet kurdu. Bu gizli devrim cemiyetinin Suriye ve civarında teşkilâtını yapmak görevi Mustafa Kemal'e verilmişti. Mustafa Kemal muhtelif askerî sınıflarda staj yapmak bahanesiyle Beyrut, Yafa ve Kudüs'e giderek bu teşkilâtı vücuda getirdi. Fakat bu faaliyet istenilen derecede ileriye gidemiyordu. Mustafa Kemal bu işin Makedonya'da daha çabuk başarılabileceğine kaniydi. Oraya gitmek için çareler düşünüyordu. Cemiyet mensuplarından birinin temin ettiği bir izin tezkeresiyle ve hüviyetini gizliyerek Selânik'e gitti. O zaman Selânik Merkez Komutan Muavini bulunan mümtaz yüzbaşısı Cemil'in (Eski İçişleri Bakanı, Tekirdağ Milletvekili Cemil Uybadın) yardımiyle tanınmadan karaya çıktı ve çoktandır hasretini çektiği anasına kavuştu. Mustafa Kemal Selânik'te Vatan ve Hürriyet Cemiyeti teşkilâtını yapabilmek için, bazı tanıdıklarının yardımiyle dört ay hava tebdili alarak orada kaldı ve Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin bir şubesini kurdu. Sonraları bu cemiyet Selânik'te faaliyette bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti teşkilâtı içinde eridi.

Mustafa Kemal Selânik'te iken arandığını ve tevkifi için emir verildiğini öğrenmesi üzerine acele Yafa'ya döndü. Yafa Komutanı Ahmet Bey o sırada Mustafa Kemal'in nerede olduğu sualine karşı verdiği cevapta onun Mısır hududunda Birisebi civarındaki kıtaları ve vaziyeti tetkika memur edildiğini bildirdi. Hakikaten o sıralarda Akabe meselesi dolayısiyle hududun daha fazla ehemmiyet kazanmasından istifade ederek Yafa'da hiç durmadan, Mustafa Kemal, yanına aldığı bir miktar kuvvetle bahsolunan vazifeyi görmek üzere oraya gitti. Bundan sonra topçu stajı yapmak üzere Şam'a memur edildi. Stajın sonunda kolağası oldu (20 haziran 1907) ve Şam'da Ordu Erkânıharbiyesine tâyin edildi. Mustafa Kemal, nihayet 1907 yılı eylûlünde kendisini Makedonya'ya, Üçüncü Orduya naklettirdi. Ancak daha Selânik'e varmadan Üçüncü Ordu Müşürlüğü onu Manastır'a tâyin etmişti. Çünkü ordu merkezi Manastır'dı. Selânik'te ise daha yüksek makam olmak üzere Müşürlük ve onun erkânıharbiyesi vardı. Mustafa Kemal Selânik'e giderek Ordu Müşürünü gördü ve bir tesadüf eseri olmak üzere o günlerde bir nümune alayının teftişine memur heyette bulundu. Bu münasebetle onun Selânik'te Müşürün maiyetindeki erkânıharbiyede kıymetli bir uzuv olabileceği anlaşıldı ve kendisi Selânik'te alıkonuldu. Mustafa Kemal'e Ordu Kurmay Heyetindeki görevinden başka, Selânik - Üsküp Demiryolu Müfettişliği de verilmişti. Bu müfettişlik ona Meşrutiyetin ilânına yakın zamanların en hareketli yeri olan Selânik ve Üsküp arasındaki teşkilâtta iş görmek imkânını veriyordu.

Bir müddet sonra Meşrutiyet ilân edildi (23 temmuz 1908). Mustafa Kemal bu yeni rejimle beraber memlekette büyük ve radikal bir inkılâbın lüzumuna inanıyor, fakat onun görüşleri ve fikirleri Cemiyetin diğer ilerigelenlerinin fikir ve kanaatlerine uymuyordu. Mustafa Kemal bilhassa ordunun politika ile uğraşmasını tehlikeli görüyordu. Fikrini kabul ettirmek için mücadelelerde bulundu. Fakat o zamanın zihniyeti bu fikrin doğruluğunu görememişti. Bunun üzerine siyasetle alâkasını keserek bütün varlığını askerlik ödevlerine hasretti.

Mustafa Kemal, subayların meslekî bilgilerini artırmak için, birtakım askerî neşriyat yapılmasını lüzumlu görüyordu. Bu maksatla o sırada değişmiş olan *Piyade Talimnamesi*'nin uygulanmasını kolaylaştırmak için, Alman generallerinden Litzmann'ın *Takımın Muharebe Talimi* adlı eserini tercüme ederek 23 şubat 1324 (1909)'te Selânik'te bastırdı. Mustafa Kemal, tercüme ettiği bu küçük kitaba yazdığı önsözde Osmanlı ordusunun o günkü talim ve terbiye durumunu belirtmekte, yeni talimnamenin kabulünü zaruri bulmakla beraber onun kendi askerî hayatımızdan alınmış tecrübelerle tedricen ıslah edilmemiş olmasını bir noksan saymakta ve genç meslek arkadaşlarını faaliyete teşvik edici tavsiye ve ikazlarda bulunmaktadır.

Onun bu yoldaki verimli çalışmalarını arkadaşları ve yüksek rütbedeki komutanları ilgiyle takibediyorlardı.

31 mart (13 nisan 1909) hâdisesi üzerine Mustafa Kemal bu irticaın derhal bastırılması için Rumeli'de bir ordu teşkiline çalışanlar arasında faal bir rol aldı. Bu orduya verilen Hareket Ordusu adını da kendisi buldu. Bu ordunun ilk devrede kurmaylığını Mustafa Kemal üzerine aldı. Hareket Ordusu Komutanlığınca İstanbul halkına hitaben neşredilen ilk beyanname de onun kaleminden çıkmıştır.

31 mart irtica hareketi bastırıldıktan sonra, Mustafa Kemal tekrar Selânik'e döndü. Ordunun İttihat ve Terakki Cemiyetiyle alâkasını kesmesi ve politika ile uğraşmaması noktai nazarını bu defa daha kuvvetle müdafaa etmeğe başladı. Meşrutiyetin ilânından sonra Mustafa Kemal bir aralık vazifeyle Trablusgarp'a da gönderilmişti. Kendisini oradan İttihat ve Terakki Kongrelerine murahhas intihabediyorlardı. Fakat Mustafa Kemal bu kongrelere iştirak etmiyordu. Yalnız bir defa bulunmuş ve ordunun politika ile uğraşmaması fikrini kongreye kabul ettirmişti. Fakat bu karar tatbik edilmedi. İttihat ve Terakki Partisinin bazı ilerigelenleriyle Mustafa Kemal arasında Meşrutiyetin ilânından sonra başlıyan bu fikir ayrılığı, İttihat ve Terakki'nin son zamanlarına kadar devam etti.

Mustafa Kemal, bütün dikkat ve alâkasını askerî çalışmalar üzerinde toplamıştı. 1909 ağustos ayında Köprülü civarında, Cumalı'da, süvarı alay-

ları arasında yapılan tatbikat talimlerini teftiş etmek üzere giden Ordu Kurmay Başkanının refakatinde bulundu. Talim ve tatbikat maksadiyle bir süvarı livasının (tugayının) toplanması senelerden beri görülmemişti. Kurmay başkanlarının, ordu komutanlarının manevra meydanlarında bulunmaları da o vakte kadar vâkı olmamış gibiydi. Mustafa Kemal, Cumalı Ordugâhını, „Mütehassir olduğu askerlik hayatının başlangıcı" sayarak orada geçirdiği on günün hâtırası olmak üzere tuttuğu notları bastırıp „Asker hediyesi, asker olanlarca makbule geçer" diyerek silâh arkadaşlarına hediye etti ve askerî edebiyat kütüphanemize ikinci eserini verdi (bk. *Cumalı Ordugâhı*, Selânik, 1325).

Kolağası Mustafa Kemal'in Selânik'te Üçüncü Ordu Subay Talimgâhı Komutanlığında (6 eylûl 1909) ve ordu kurmayında gösterdiği yüksek başarı, herkesin takdirini çekiyordu. Kurmay seyahatlerinde, harb oyunlarında, manevralarda, birçok general ve kendisinden daha yüksek rütbeli subayların iştirakine rağmen daima fiilen harekât müdürlüğü görevini o yapıyordu. Bu itibarla sözle veya yazıyla birçok tenkidler yapmasına mecburiyet hâsıl oluyordu. Bu tenkidler bilhassa eski komutanların hoşuna gitmiyordu. Bunlar onun daha çok bir nazariyatçı olduğunu ileri sürüyorlardı. Nihayet bu tenkidlere dayanamıyan bazı üstleri kıtada başarısızlığa uğrasın diye kendisini rütbesi küçük olduğu halde, 38 inci Piyade Alayı Komutanlığına tâyin ettirdiler (1909). Fakat bu tâyin Mustafa Kemal'in askerî kudretini daha canlı surette göstermesine vesile oldu. Selânik'te bulunan bütün garnizon kıtaları, alayın tatbikatına kendiliklerinden iştirake başladılar. Verilen konferanslara diğer subayların da geldiği görüldü. Alayının subayları ve erleri kendisini son derece seviyorlardı. Âdeta bütün subaylar etrafında toplanmıştı.

Bu sırada Arnavutluk işleriyle de meşgul oldu. Arnavutluk'ta çıkan ihtilâl hareketini askerî kuvvetlerle bastırmaya Şevket Turgut Paşa memur edilmişti. İhtilâlin yatıştırılaması Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşayı işleri bizzat eline almaya mecbur bıraktığı için Mahmut Şevket Paşa Arnavutluk'a gitmek üzere Selânik'ten geçerken yanına Mustafa Kemal Beyi de aldı ve bu suretle Arnavutluk isyanını bastırma hareketlerine Kurmay Başkanı sıfatiyle iştirak etti ve o sırada İpek'te Mutasarrıf ve Tümen Komutanı bulunan Albay Fevzi Beyle (Mareşal Fevzi Çakmak) ilk defa tanıştı.

910 da Fransa'da Picardie'de yapılan büyük manevralarda Türk ordusunu temsil eden üç kişilik heyete de iştirak etti. Bu sıralarda evvelce General Litzmann'dan tercüme ve neşretmeğe başladığı kitabın ikinci kısmını da İstanbul'da yayımladı (*Bölüğün Muharebe Talimi*, İstanbul, Kitâphane-i Askerî, 1328).

Mustafa Kemal'in Selânik'teki durumundan hoşlanmıyan Üçüncü Ordu Müfettişi, kendisini oradan uzaklaştırarak İstanbul'da Genelkurmay Başkanlığı dairesine memur ettirdi (13 eylûl 1911).

Mustafa Kemal'in Selânik'ten İstanbul'a naklolunduğu sıralarda İtalyanlar Trablusgarp'a hücum etmişlerdi (27 eylûl 1911). Bu olay memleket ve millete hizmet için bulunmaz bir fırsattı. Mustafa Kemal 1911 yılının sonlarında ve birkaç arkadaşiyle gizli olarak Mısır yolu ile Tobruk'a gitti ve burada komutan bulunan Ethem Paşanın kurmaylığını üstüne aldı. Mustafa Kemal Tobruk'taki İtalyan mevzilerini ve kuvvetlerini keşfederek buradaki Türk kuvvetlerini derhal taarruz lüzumuna ikna etti. 9 ocak 1912 de yapılan Tobruk muharebesi o çevrede ilk muharebe ve muvaffakıyet oldu. Ondan sonra Mustafa Kemal Derne'ye giderek buradaki kuvvetlerin komutanlığını eline aldı. Mustafa Kemal Trablus'ta bir yıl kadar kaldı ve bu sırada binbaşılığa terfii (27 kasım 1911) haberini, orada öğrendi. Mustafa Kemal Trablus'ta iken Balkan Harbi başlamıştı. Harb haberini alır almaz derhal bu yeni harb sahnesinde vazife almak ihtiyacını duydu (24 ekim 1912). İstanbul'a dönerken Mısır'da Komanova mağlûbiyetini, Selânik'in düştüğünü, Bulgar ordusunun Çatalca'ya dayandığını haber aldı. Bu ağır felâketlerin bu kadar süratle gelmesine bir türlü inanmak istemiyordu. Avrupa yolu ile ve Romanya üzerinden İstanbul'a geldi ve vaziyeti yolda işittiğinden daha kötü buldu. Kendisini o sırada Gelibolu Yarımadasını korumak üzere Bolayır'da teşkil edilmiş bulunan Bahrisefit Boğazı Kuvvayı Mürettebesi Harekât Şubesi Müdürlüğüne tâyin ettiler. (25 kasım 1912). Bu ordunun Kurmay Başkanı Fethi Bey idi (Bolu Milletvekili merhum Fethi Okyar). Bir müddet sonra Mustafa Kemal'e aynı zamanda Bolayır Kolordusu denilen bu kuvvetin Kurmay Başkanlığı da verildi. Bu kolordunun ayrıca komutanı olmadığı için, komutanlığı da fiilen Mustafa Kemal yapıyordu.

Mustafa Kemal Gelibolu ve Bolayır'da bulunduğu bu sıralarda Çanakkale Boğazının icabında nasıl müdafaa edilebileceği hususunu da tetkika fırsat bulmuştu. Balkan Harbinden sonra Mustafa Kemal, Sofya Ataşemiliterliğine tâyin edildi (27 ekim 1913) ve Umumi Harbin ilk aylarına kadar bu görevde kaldı. Mustafa Kemal, Sofya'da bulunduğu sıralarda aynı zamanda Bükreş, Belgrat ve Çetine Ataşemiliterlikleri de ek görev olarak kendisine verilmiş ve bu sırada yarbaylığa terfi ettirilmişti (1 mart

Atatürk Kurmay Yüzbaşı iken

1914). 28 temmuz 1914 te başlıyan ve Umumi Harb adı ile anılan Birinci Cihan Harbi, 2 ağustosta Osmanlı Devletini bir ittifak muahedesi ile Almanya'ya bağlamıştı. 29 ekim 1914 tarihinde de Osmanlı Devleti Almanya ve Avusturya ile aynı safta Umumi Harbe katılmıştı.

Mustafa Kemal Türkiye'nin Umumi Harbe girmesinde acele edildiği kanaatindeydi. Sofya'dan bütün cephelerdeki hareketleri dikkatle takibediyor ve henüz harbin başlarında iken bu harbin neticelerini kestiriyordu. Bu kanaatini icabeden makamlara bildirmekteydi. Bununla beraber doğru veya yanlış bir savaşa girmiş olan memleketinde faal bir görev almayı, Sofya'da ataşemiliter vaziyetinde kalmaya tercih etti ve Başkomutanlık Vekilliğine başvurarak orduda bir görev istedi. Bu talebe önce muvafakat etmiyen Başkomutan Vekilliği, Mustafa Kemal'in ısrarı karşısında, o sırada Tekirdağ'ında kurulmakta olan bir tümenin komutanlığına kendisini tâyin etti (2 şubat 1915).

Bu görevi kabul eden Mustafa Kemal kuruluş halinde bulunan tümenini bir ay gibi kısa bir süre içinde seçkin bir kuvvet haline getirdi. Bu tümen „19 uncu Fırka" adı altında Birinci Cihan Harbinde önemli roller oynadı. 19 uncu Tümen Tekirdağ'ında hazırlıklarını tamamladıktan sonra Maydos'a geçirildi. (25 şubat 1915).

O tarihlerde düşmanlar henüz Çanakkaleye taaruz etmemişlerdi. Yalnız Türk kuvvetleri Boğazın korunması için gerekli tedbirleri almaya çalışıyorlardı. Gelibolu Yarımadasının coğrafi durumuna göre Adalar Denizinden bir çıkarma yaparak buraya taaruz eden kuvvetleri Marmara Denizine ulaştıracak en kısa iki kara yolu vardır ki, bunlardan biri kuzeyde Bolayır yakınındaki 4,5 kilometre genişliğindeki bölge, diğeri de güneyde Kabatepe ile Maydos arasındaki 7,5 kilometrelik kısımdır.

Bolayır'dan veya Anadolu bataryalarının arkasından Marmara'ya sarkmak türlü sebeplerle güç başarılacak bir iş olduğu için düşmana en kolay ve cazip gelebilecek çıkarma sahası, Kabatepe ile Maydos arasındaki dar parça idi. Burası ancak çok kuvvetli tutulur ve tahkim edilirse Boğazın müdafaası kolaylaştırılmış olacaktı. O sırada Türk ordusunun kumanda heyetlerinde mesul makamlar işgal eden Almanlar, Boğazın müdafaası için, düşmanın Bolayır'a çıkarma yapacağını tahmin ederek ve yarımadada müdafaa yapılabileceğini kestiremiyerek büyük ihtiyat kuvvetlerini Bolayır ve civarına yığmak istemişlerdi. Türk komuta heyeti ise daha başlangıçta kuvvetlerin yarımada kıyılarında düşmanı karşılamasını esas tutuyordu. 19 uncu Fırka Komutanı sıfatiyle Maydos'a gelen Mustafa Kemal de aynı düşüncedeydi. Bu bölgede ayrıca kıyı gözetleme vazifesiyle bulunan bazı piyade alayları ve topçu bataryaları da Mustafa Kemal'in emrine verilerek kendisi, Maydos Mıntakası Komutanı sıfatiyle Rumeli yakasında Ece limanından Seddülbahir ve Morto limanı (dâhil) na kadar olan bölgenin müdafaasına memur edildi.

Mustafa Kemal bu sıradaki durumu şöyle anlatmaktadır:

„Benim kanaatime göre düşman ihraç teşebbüsünde bulunursa iki noktadan teşebbüs ederdi: biri Seddülbahir, diğeri Kabatepe civarı. Benim noktai nazarıma göre düşmanı karaya çıkartmadan bu sahil parçalarını doğrudan doğruya müdafaa etmek mümkündü. Binaenaleyh alaylarımı, böyle sahilden müdafaa edecek surette yerleştirdim." Mustafa kemal bu suretle yerleştirdiği kuvvetlerini herhangi bir düşman çıkarma hareketine karşı koyacak şekilde geceli gündüzlü talim ve manevralarla çalıştırmaya başladı.

İtilâf Kuvvetlerinin 18 mart 1915 deniz taarruzlarının mağlûbiyetle neticelenmesinden sonra Çanakkale Boğazını karadan zorlamak üzere boğaz dışındaki adalarda kuvvet toplamaya başladıkları haberi, 23 mart 1915 te Çanakkale bölgesinde Beşinci Ordunun kurulmasını icabettirdi ve bu bölgedeki bütün kuvvetler bu ordunun emrine verildi. 19 uncu Tümen de ordu ihtiyatı olarak yine Maydos ve Sarafim civarında kaldı.

19 uncu Tümen, 19 nisan 1915 te umumi ihtiyat olarak Bigalı'ya naklolundu.

İtilâf gemileri 25 nisan 1915 te tanyeri ağarmadan Arıburnu ve Seddülbahir bölgelerine asker çıkarmaya başladılar.

Arıburnu'na çıkan İngiliz kuvvetleri tesadüf ettikleri bir tek geniş cebhede gözetlemeye me'mur taburumuzu geri püskürterek sonradan „Kemalyeri" adını alan mevkie kadar ilerlediler ve burada geriden koşup gelen 27 nci Alayımızla karşılaştılar. Düşman çıkarmasını öğrenen Mustafa Kemal, Conkbayırı istikametinde yürüyen düşmana karşı ordudan emir almayı beklemeden ilerlemeye karar vererek kuvvetlerini harekete geçirdi. Kıtalarına bizzat yol bularak Kocaçimen Tepesi'ne vardı. Kuvvetlerini orada kısa bir dinlenmeye bırakarak, arazi de atla gitmeye müsaade etmediğinden, maiyetiyle birlikte yaya olarak Conkbayırı'na vardı. Orada kıyı gözetlemesine memur iken cephaneleri bittiğinden dolayı çekilen ve düşman tarafından sıkı bir surette takip olunan bir bölüğe rasladı. Mustafa Kemal o sahneyi şöyle anlatmaktadır:

„— Niçin kaçıyorsunuz? dedim.

— Efendim, düşman? dediler.

— Nerede?

— İşte, diye 261 râkımlı tepeyi gösterdiler.

Filhakika düşmanın bir avcı hattı 261 râkımlı tepeye yaklaşmış ve serbestçe ileriye doğru yürüyordu. Şimdi vaziyeti düşünün ben kuvvetlerimi bırakmışım, efrat on dakika istirahat etsin diye... Düşman da bu tepeye gelmiş... Demek ki düşman bana benim askerlerimden daha yakın; ve düşman benim bulunduğum yere gelse kuvvetlerim pek fena bir vaziyete düçar olacak. O zaman, artık bunu bilmiyorum, bir muhakemei mantıkıye midir, yoksa sevki tabiiyle midir? bilmiyorum; kaçan efrada:

— Düşmandan kaçılmaz, dedim.

— Cephanemiz kalmadı, dediler.

— Cephaneniz yoksa, süngünüz var, dedim.

Ve bağırarak bunlara süngü tak, dedim. Yere yatırdım. Aynı zamanda Conkbayırı 'na doğru ilerlemekte olan piyade alayı ile cebel bataryasının yetişebilen efradının marş marşla benim bulunduğum yere gelmeleri için yanımdaki emir zâbitini geriye saldırdım. Bu efrat yere yatınca düşman efradı da yere yattı. Kazandığımız an bu andır..."

Bu vaziyet karşısında düşman bir tereddüt devresi geçirdi. O zamana kadar 57 nci Alay da Conkbayırı 'na yetişti. Mustafa Kemal bu alayı derhal taarruza geçirdi. Mütaakiben de 19 uncu Tümenin öteki alaylarını da Arıburnu 'na tevcih etti ve daha önceden orada yer tutmuş olan 27 nci Alayı da emrine alarak taarruzunu şiddetlendirdi. Muharebe gece de devam etti ve düşman sahildeki son sırtlara kadar atıldı. Mustafa Kemal 'in maksadı düşmanı denize dökmekti. Fakat arazinin çok fundalık ve çok karışık oluşu, gece bu arazide ilerlemenin güçlüğü ve düşmanın gece karanlığından da faydalanarak çok miktarda takviyeler alması dolayısiyle maksadını elde etmeye muvaffak olamadı. Ancak bu muharebeyle Gelibolu Yarımadası 'nın en mühim bir parçası olan Kocaçimen plâtosunun elden çıkarılmamasını temin etmiş ve ilk andan itibaren düşmanın boğaza hâkim olmak plânlarını akim bırakırarak Çanakkale Müdafaasının temelini atmış oldu. Mustafa Kemal o gün maiyetindeki komutanlara Arıburnu Kuvvetleri Komutanı (8 mayıs 1915) sıfatiyle verdiği emirde:

„— Size ben taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında, yerimize başka kuvvetler kaim olabilir." diyerek o günkü başarıyı ruhundaki irade kudretiyle sağlamıştı.

Mustafa Kemal 'in bu muharebelerde durumu çabuk kavramak, çabuk karar vermek, kararını enerjiyle tatbik etmek ve sorumluluktan çekinmemek suretiyle gösterdiği hasletler kendisinin büyük komutan vasıflarına malik bulunduğunu meydana çıkarmıştı.

Mustafa Kemal 19 mayıs 1915 tarihine kadar taarruz ve müdafaa muharebeleri yaparak düşmanın her gün daha çabuk kuvvetlenen ve artan birliklerini yerinde durdurmaya muvaffak oldu. Bu tarihten sonra da Arıburnu 'nda her iki taraf karşı karşıya siperlere girdiler ve mevzi muharebelerine başladılar. Düşmanın Arıburnu 'nda kazandığı yer de dar bir şeride münhasır kaldı.

1 haziran 1915 tarihinde Mustafa Kemal albaylığa terfi etti.

Bütün kuvvet ve gayretlerine rağmen Arıburnu ve Seddülbahir 'de muvaffak olamıyan ve yeni kuvvetler getirmiş bulunan düşman Türklerin sağ yanına, yani Conkbayırı - Kocaçimen hattına bir taarruz yaparak bu mevkileri zaptetmek, sonra da Kabatepe - Maydos hattına ilerliyerek Türk ordusunun İstanbul 'la bağını kesmek, geri kalan kuvvetlerle de Anafartalar 'a çıkarak burasını hareket üssü yapmak istiyordu.

6/7 ağustos gecesi, düşman Arıburnu kuzeyinde ve Anafartalar 'da asker çıkarmaya başladı. Arıburnu 'na çıkan kuvvetlerden 20.000 i Kocaçimen 'i almaya memur edildiğinden bunlar Asmadere 'nin batı sırtlarına kadar ilerlediler. Buradan da üç kolla Conkbayırı ve kuzeyine doğru yürümeğe devam ettiler. 7 ağustos sabahı Conkbayırı - Kocaçimen mıntakasında ciddi bir tehlike başgösterdi. Çünkü bu hat boştu. Bu hattın düşman eline geçmesi Arıburnu Cephesinin, dolayısiyle Gelibolu Yarımadasının düşmesi neticesini doğurabilirdi. Burada en yakından tehlikeye mâruz olan Mustafa Kemal 'in 19 uncu Tümeniydi. Etraftan yetiştirilen takviye kuvvetleri gelinceye kadar Mustafa Kemal elinde bulunan son ihtiyat kuvvetini de Conkbayırı 'na göndererek burasını 7 ağustosta elde bulundurdu. 8 ağustos sabahı Conkbayırı 'nın yalnız denize bakan eteklerine düşman sokulabilmiş ise de çok yakından tüfek ve bomba muharebeleriyle karşılandığından daha fazla ilerliyememişti. O sırada durumun önemini anlıyan Ordu Komutanlığı Anafartalar Gurupu adiyle bir gurup teşkil etmiş ve buna Saros Gurupu Komutanı Albay Fevzi 'yi tâyin etmişti. Conkbayırındaki vaziyetin çok nazik olduğunu yakından gören Mustafa Kemal, bu hususta Ordu Komutanının dikkatini çekmeyi memleketin selâmeti namına bir ödev bilmişti. Ordu Komutanı Liman Paşa adına Kurmay Başkanı Albay Kâzım (İzmir Milletvekili merhum General Kâzım İnanç) telefonla Mustafa Kemal 'in teklifini sordu. Mustafa Kemal verdiği cevapta:

„Daha bir an mevcuttur. Bu anı da zıyaa uğratacak olursak umumi bir felâket karşısında kalmaklığımız pek muhtemeldir." diyerek vaziyetin vahîmleşmiş olduğunu, Anafartalara

çıkmış ve çıkmakta olan düşman kuvvetlerini nazarı dikkate alarak ona göre umumi tedbirler ittihaz etmek lâzım geldiğini, sevk ve idareyi bir elde bulundurmak için bütün kuvvetlerin bir komuta altında ve kendi emrinde birleştirilmesinden başka çare olmadığını bildirdi. Bunun üzerine 8/9 gecesi saat 21,50 de kendisine Anafartalar Gurupu Komutanlığına tâyin edildiği ve derhal taarruza geçmesi tebliğ olundu. Mustafa Kemal bu ağır ve sorumlu görevi nasıl bir düşünceylê kabul ettiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

„Vakaa böyle bir mesuliyeti deruhte etmek, basit bir keyfiyet değildir. Fakat ben, vatanım mahvolduktan sonra yaşamamaya karar verdiğim için kemali iftiharla bu mesuliyeti deruhde ettim."

Mustafa Kemal yeni karargâhına gelir gelmez evvelce kararlaşan taarruzu bizzat idare ederek üstün düşman kuvvetlerini geri atmaya muvaffak oldu. Ertesi gün için de yeni taarruz hazırlıklarına başladı. 10 ağustos 1915 sabahı da tanyeri ağarırken süngüyle düşmanın üzerine atılmak için hazırladığı asker saflarının önüne geçerek kuvvetlerini hücum ettirdi. Bu saldırış karşısında düşman silâh kullanmaya fırsat bulamadan kâmilen ezildi. Ortalık ağardıktan sonra düşman Conkbayırı 'nı denizden ve karadan büyük çaplı toplarla dövmeye başlamıştı. Bu sırada Mustafa Kemal 'e de bir misket isabet etmiş, fakat sağ cebinde bulunan saati kendisini yaralanmaktan ve belki de bir ölümden kurtarmıştır. Bu saati sonradan Liman Paşa hâtıra olarak almış ve Mustafa Kemal 'e, kendi aile markasını taşıyan saatini hediye etmiştir. 8 inci Tümen tarafından tertibedilen ve yanaşık düzende büyük bir kütle ile yapılan 10 ağustos taarruzunun en ön safında bulunan Mustafa Kemal, Conkbayırı 'nda yerleşmek istiyen düşmanı geriye atmış, bu suretle de ikinci defa olarak Çanakkale 'yi kurtarmıştı.

Anafartalar 'da çok fena vaziyete girmiş bulunan düşman, yeniden aldığı kuvvetlerle 21 ağustos 1915 te Küçük Anafartalar köyü istikametinde tekrar taarruza başladı. Çok şiddetli ve göğüs göğüse devam eden muharebeler düşman için bir netice vermedi. Faaliyet karşılıklı siper muharebelerine inhisar etti. Mustafa Kemal düşmanın çekileceğini sezinlemiş fakat bu tahminde isabetini üst komutanlara kabul ettirememişti. Teklif ettiği taarruza müsaade edilmemiş, kendisine „İsraf edecek kuvvetimiz, hattâ tek bir neferimiz yoktur" cevabı verilmişti. Bunun üzerine büyük bir fırsatın kaçırılmakta olduğunu gören Mustafa Kemal, ordu komutanına istifa ettiğini bildirdi (10 aralık 1915).

Mustafa Kemal 'e saygı gösteren Liman Paşa bu istifayı hava tebdiline çevirdi. Müteessir bir halde İstanbul 'a gelen Mustafa Kemal kendileri için artık başarı ümidi kalmıyan düşmanların on gün sonra Çanakkaleyi boşaltarak, çekilip gittiklerini öğrendi (19 aralık 1915).

Mustafa Kemal 'in Çanakkale 'de yarattığı kahramanlık ve memlekete yaptığı büyük hizmet, kısa zamanda yalnız orduda değil, memleketin her tarafında yayılmış, şöhreti en büyükleri bile kıskandıracak bir hadde çıkmıştı. Bu şöhret ve güvendir ki, Samsun 'dan başlıyarak ölümüne kadar bütün milleti kendi peşinde sürüklemiş, İstiklâl Harbinin ve onu takibeden devrimlerin temeli olmuştur.

Mustafa Kemal, Çanakkale dönüşü İstanbul'da bir müddet kaldıktan sonra izin alarak bazı işlerini yoluna koymak üzere Sofya 'ya gitti. Orada bulunurken Başkomutanlık Vekilliği kendisini, Çanakkale 'den Edirne 'ye istirahat için çekilmekte bulunan 16 ncı Kolordu Komutanlığına tâyin etti. Mustafa Kemal, 14 ocak 1916 da Karaağaç 'a gelerek bu vazifeyi eline aldı. Ertesi gün de Çanakkale 'den dönen 12 nci Piyade Tümeninin başında at üzerinde ve halkın coşkun alkışları arasında Edirne 'ye girdi. Şubat sonlarına kadar bu sıfatla Edirne 'de kaldı. Başkomutanlık Vekilliği 16 ncı Kolordu Komutanlığını karargâhiyle birlikte Diyarbakır tarafında Kafkas Cephesine sevk olunmak üzere aynı numara altında kurulacak yeni bir Kolorduya memur ettiğinden Mustafa Kemal, 27 şubat 1916 da Edirne 'den ayrılarak Re'sülayn 'a hareket etti, 14 nisan 1916 da Silvan 'da işe başladı. Yolda iken 1 nisan 1916 tarihinde de livalığa (generalliğe) terfi etti.

16 ncı Kolordu Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa 'nın emrine giren Doğu Cephesi kısmı, Van Gölü güneyinden Çapakçur Boğazına kadar olmak üzere ortalama olarak 80 kilometre bir uzunluktaydı. Bu sırada Doğu Cephesinin diğer kısımlarında Erzurum kaybedilmiş, Üçüncü Ordu Trabzon, Bayburt ve Kop Dağı hattına çekilmişti. Başkomutanlık Vekilliği memleketi düşman istilâsından kurtarmak için Ruslara yandan bir taarruz yapmak maksadiyle üç kolordudan mürekkep İkinci Orduyu batıdan doğuya, Bingöl (Çapakçur) bölgesine nakle uğraşıyordu. Bu arada 16 ncı Kolordu da İkinci Ordu emrine verilmişti.

Mustafa Kemal Paşa 'nın Kafkas Cephesinde 16 ncı Kolordu Komutanı olarak bulunduğu sıralarda bu cephede birçok muharebeler olmuş ve Mustafa Kemal bunların bir kısmını bizzat idare ederek düşmanın Diyarbakır istikametinde ilerlemesini önliyerek durdurmuş ve nihayet karşı bir taarruz yaparak Bitlis ve Muş'u düşman elinden geri almıştır (6 ve 7 ağustos 1916).

1916 senesi sonlarında Mustafa Kemal Paşa İkinci Ordu Komutan vekilliğine tâyin olundu ve Bitlis ile Muş'un zaptındaki başarısından dolayı kendisine altın kılıçlı imtiyaz madalyası verildi.

Mustafa Kemal Sekerat'ta bulunan İkinci Ordu Karargâhına gelince burada Ordu Kurmay Başkanı bulunan Albay İsmet'le (Millî Şefimiz ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü) ilk defa olarak görev arkadaşı oldu. Onların biribirlerini yakından tanımaları; ideallerinin, memleket dâvalarında radikal inkılâpçılıkla çözüleceğinde birleşmesi bu vazife arkadaşlığı sıralarında başlamıştır.

Albay İsmet, kendisini ordusunun durumu hakkında aydınlattı. Bunun üzerine kışın doğurduğu yiyecek güçlükleri dolayısiyle ileri hatlarda hafif birlikler bırakarak ordu cephesini geriye almayı kararlaştırdılar. Meşrutiyet İnkılâbı sıralarında tanışıp anlaşan bu iki seçkin insan, birbirlerine büyük bir güvenle yeniden bağlandılar. Bu karşılıklı sevgi ve bağlılığın ilk tezahürü Mustafa Kemal'in Sekerat Karargâhına gelişinden beş altı gün sonra bir akşam yemeğinde görüldü. Mustafa Kemal, Kurmay Başkanının değerini ve yerini, karargâhının erkân, ümera ve subaylarının hazır bulundukları sofrada büyük bir hazla öğmüş, böyle bir arkadaşa nail olduğundan dolayı iftihar duyduğunu söylemiş ve bu duygusunu hararetli sözlerle belirtmişti. Kurmay Başkanı Albay İsmet de Komutanı Mustafa Kemal hakkında kalbinde duyduğu güven dolu sevgi ve bağlılığı anlatan bir söylevle kendisine cevap vermiş ve kahraman Mustafa Kemal'i aynı takdir edici duygularla karşılamıştı. Bir müddet sonra da Mustafa Kemal, değerini ve kudretini iş başında tanıdığı Kurmay Başkanı Albay İsmet'ten daha geniş ölçüde faydalanmak üzere kendisini açık bulunan Dördüncü Kolordu Komutanlığına tâyin ettirmişti. İşte Atatürk'ün bütün hayatınca devam eden yakın fikir ve iş arkadaşlığı iki şef arasında, 1916 yılının son günlerinde bir Anadolu köyünde bu suretle perçinlenmişti.

Bir müddet sonra Başkomutanlık Vekilliği Mustafa Kemal'i „Hicaz Kuvve-i Seferiyesi" adı altında teşkil etmek istediği bir ordunun komutanlığına memur etti. Mustafa Kemal bu sıfatla Şam'a kadar gitti ve orada Hicaz'ın ve Suriye'nin genel durumunu inceledikten sonra o günlerde Şam'da bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya:

Tehlikenin büyük ve umumi olduğunu, hemen Hicaz'ın boşaltılarak oradan getirilecek kıtalarla Suriye Cephesinin kuvvetlendirilmesi gerektiğini söyledi. Başkomutanlık Vekilliği bu teklifi kabul etmedi ve Hicaz Kuvve-i Seferiyesi teşkili fikrinden vazgeçildi. Bunun üzerine Mustafa Kemal asîl olarak İkinci Ordu Komutanlığına geçirildi ve yine Şark Cephesine döndü.

Mustafa Kemal bir müddet sonra yeni teşkil edilen Yedinci Ordu Komutanlığına tâyin edildi (5 temmuz 1917). Bu ordu General Falkenhayn'ın komutasında Bağdat'ı geri almak için kullanılmak üzere Halep'te toplanmakta olan Yıldırım Orduları Gurupuna bağlı bulunuyordu. Mustafa Kemal Falkenhayn'ın düşüncelerini ve işlerini, bilhassa aşiretlerle olan münasebetlerini beğenmiyordu. Irak'ta yapılan hareketlerden de bir netice çıkmıyacağına kaniydi. Alman generali ise, Mustafa Kemal'le anlaşmak ve onu elde etmek istiyordu.

Yıldırım Orduları Gurupu Halep'te hazırlanırken, Sina Cephesindeki İngiliz ordusunun Filistin ve Suriye'yi tehdidettiği bir sırada Bağdat'ın geri alınması teşebbüsünün yersiz olacağı görülerek, Yedinci Ordunun Sina Cephesinde kullanılması Falkenhayn tarafından Başkomutanlığa teklif edilmiş ve 5 eylûl 1917 de Yedinci Ordunun, Filistin Cephesinde yapılacak taarruz için Suriye'ye gönderilmesi kararlaşmıştı. Bu sırada Filistin Cephesindeki İngiliz ordusu çok kuvvetlenmiş olduğu gibi, bu ordunun bir yanı çöle diğer yanı da İngiliz donanmasının hâkim bulunduğu denize dayalıydı. Bundan başka İngilizlerin işgal ettikleri cephe de kuvvetli tahkim edilmişti. Orduları da Türk ordusundan sayıca üstündü. Alman Generali Falkenhayn, İngiliz ordusuna 8 inci Ordu ile cepheden, Mustafa Kemal Paşa komutasındaki 7 nci Ordu ile de Birüssebi'den taarruz ederek düşman ordusunu denize dökmek istiyen bir plân tatbik etmek düşüncesindeydi. Bu plâna göre en mühim vazife Mustafa Kemal Paşa'ya düşüyordu. Genç komutan için bu bir şerefti. Fakat Mustafa Kemal genel duruma, kuvvet, vesait ve malzeme nispetine, arazi imkân ve şartlarına göre bu plânın tatbikini mümkün görmüyordu. Sina hududunda bir avuç Türk askerinin Türk olmıyan komutanlar elinde ve hayal uğrunda israf edilmesini doğru bulmadığı için bu taarruza razı olmadı.

Gerek devlet idaresinin, gerek askerî idarenin çok bozuk gittiği bu sırada, önemli görevler almaya namzet bulunan bir ordunun komutanı olmak sıfatiyle Mustafa Kemal, memleketin bu umumi za'fını ve işlerin yolunda gitmediği, bu durum karşısında ne yapılmak lâzım geldiği hakkındaki düşüncelerini etraflı bir raporla Başkomutanlık Vekilliğine bildirmek istedi. O sırada Üçüncü Kolordu Komutanı olarak kendisiyle birlikte Yedinci Orduda bulunan ve bütün düşüncelerinde ve görüşlerinde Mustafa Kemal'le bir olan Albay İsmet'le beraber sözü geçen raporu hazırladılar (20 eylûl 1917). Bu rapor memleketin hakiki durumunu pek canlı tasvir eden, ilerde olacakları isabetli bir görüşle bildiren kuvvetli bir vesikadır. Bu raporda; mülki idarenin artık güvenilemiyecek bir hale geldiği, ticaret ve iktisat hayatının felce uğradığı, ordunun maddi ve mânevi kudretinin zayıf düştüğü ve Osmanlı ordusunun, en tehlikeli çarpışmaların beklendiği bir cephede mukadderatının bir yabancıya verilmesindeki mahzurlar açık ve isabetli olarak belirtilmekte ve bazı tavsiyelerde bulunularak ilerde vatan mukadderatının idaresi için elde kuvvetli bir ordu tutmanın, devlet idare cihazını sağlam ve halkın mâneviyatını sarsılmamış bir halde bulundurmanın zaruri olduğu ileri sürülerek, tedbirler alınmadığı takdirde saltanat binasının ansızın çökebileceği belirtilmektedir.

Bu raporda ileri sürülen fikirlere, Başkomutanlığın iştirak etmediğini bildirmesi üzerine, Mustafa Kemal, kendi kendini bu ordu komutanlığından af (kendi tâbiriyle) ve vekilini tâyin ederek ayrıldı. İstifasını geri alması için yapılan teşebbüsleri kabul etmediğinden kendisini tekrar eskiden komutanı bulunduğu İkinci Orduya tâyin ettiler. Bunu da kabul edemiyeceğini bildirmesi üzerine kendisine mezuniyet verildi ve ekim 1917 ortalarında İstanbul'a döndü.

Falkenhayn, tasarladığı taarruza geçmeden önce, İngilizler üstün kuvvetlerle taarruza başlıyarak Filistin'i istilâ ve Kudüs'ü zaptettiler. Hâdiselerin kısa zamanda ve bu şekilde cereyanı Mustafa Kemal'in haklı olduğunu gösterdi.

İstanbul'da mezun bulunduğu sıralarda Mustafa Kemal, bir müddet önce Osmanlı Padişahını ziyarete gelmiş olan Alman Kayzerinin ziyaretini iadeye gidecek Veliaht Vahdettin'le birlikte Almanya'ya gitmeğe memur edildi (15 aralık 1917 - 5 ocak 1918). Veliaht Vahdettin'le birlikte Alman Umumi Karargâhını ve Alman cepheleriyle Alman İmparatoru Wilhelm'i, Mareşal Hindenburg ve General Ludendorff'u ziyaret ettiler. Bu suretle Alman cephesinin hakiki mahiyetini gördü. Her zaman ve her yerde olduğu gibi düşüncelerini görüştüğü herkese açıkça söylemekten çekinmiyen Mustafa Kemal, harbin feci âkıbeti hakkındaki görüşünü, seyahat sırasında bir taraftan Osmanlı Veliahdine, bir taraftan Alman büyüklerine de anlatmaktan geri kalmadı. Mustafa Kemal intıbaını:

„O zaman hâsıl ettiğim son kanaat Umumi Harbe dâhil olunduğu ilk anda söylemiş olduğum fikrin aynı olarak tecelli etti. Bu fikir Alman ordusu ve ona merbut zümrenin mağlûp olacağı zeminindeydi" sözleriyle hulâsa etmektedir.

Mustafa Kemal Almanya seyahatinden İstanbul'a hasta olarak dönmüştü. Bir iki ay sonra tedavi ve istirahat için Viyana'ya ve Karlsbad'a gitti.

Mustafa Kemal'in Karlsbad'da geçen günleri, hayatında hususi bir merhale teşkil eder. Burada bir müddet kendi âleminde yaşıyan Mustafa Kemal, bu ilerlemiş Avrupa şehrinde memleketinin o günkü durumunu ve dertlerini bir bir düşünmeğe ve onlara çareler aramağa başlar. Bir taraftan okuyarak hayat hakkındaki görüşlerini derinleştirmek isterken, bir taraftan da memleketteki arkadaşlarına mektuplar yazarak onları görüş ve duyuşlarından haberdar etmeğe çalışır. Mustafa Kemal Karlsbad'da iken General Falkenhayn Suriye'deki başarısızlıkları yüzünden geri çağırılmış ve Yıldırım Orduları Gurupu Komutanlığına Mareşal Liman von Sanders getirilmişti. Bir müddet sonra da Padişah Sultan Reşat ölmüş ve yerine Vahdettin geçmişti (5 temmuz 1918). Mustafa Kemal birkaç gün sonra Vahdettin tarafından İstanbul'a çağırıldı.

Mustafa Kemal 7 ağustos 1918 de ikinci defa olarak Filistin'de bulunan 7 nci Ordu Komutanlığına tâyin edildi ve oraya giderek 18 eylûlde komutayı ele aldı. Bu sırada 7 nci Ordu Nablüs güneyiyle Şeria Nehri arasında mevzideydi. Yapılan keşifler ve istihbarat bir düşman taarruzunun başlamak üzere olduğunu gösteriyordu. 7 nci Ordunun sağında 8 inci Ordu, solunda Şeria, arkasında 4 üncü Ordu bulunuyordu. İngilizler birçok hazırlıklardan sonra üstün kuvvetleriyle 18/19 eylûl 1918 de evvelâ 7 nci Ordu cephesinden taarruza geçtiler. Mustafa Kemal'in komuta ettiği 7 nci Ordu düşmanın o günkü bütün taarruzlarını tardetmiş ve mevzilerini muhafaza etmişti. Bundan sonra 8 inci Ordu cephesinde de taarruza geçen düşman aynı günde bu ordunun cephesini yarmış, tâbiye yarmasını sevkülceyş yarması haline getirerek, çekilmek istiyen 8 inci Orduyu tamamen mağlûbetmişti.

Bu mağlûbiyet 7 nci Ordunun sağ kanadının açıkta kalmasını mucip olmuş, bunun neticesi olarak da çevrilme tehlikesi başgöstermişti.

8 inci Ordunun tamamen bozulması ve yeni mevzide tutunmak imkânı bulunmaması dolayısiyle 7 nci ve 4 üncü orduların bulundukları mevzilerde kalmaları artık kaabil değildi. Nitekim düşman süratle ilerliyerek 7 nci Ordunun ricat hattını kesmiş ve üç taraftan bu orduyu çevirmişti. Çekilmek için yalnız doğu istikameti açıktı. Fakat bu istikamette de büyük bir mâni olarak Şeria Nehri bulunuyordu. Şeria Nehri üzerinde hiçbir köprü yoktu. Kuzeydeki Bisan kasabası ve Bisan köprüsü düşman eline geçmişti.

7 nci Ordunun çekilmesi ancak Şeria doğusuna geçmekle mümkün olacaktı, Fakat Şeria

geçmek, sonra kuzeye çekilmek pek kolay olmıyacaktı. Bisan'da bulunan düşmanın Şeria doğusuna geçmesine ve orduyu bu son çekilme istikametinde kuşatmasına mâni olmak, sonra da köprü ve vasıta bulunmıyan nehirden geçmek lâzımdı.

7 nci ve 4 üncü orduların karşılıklı tedbirleri sayesinde Bisan'daki düşman, bulunduğu yerde tesbit edilerek ilerlemesine sed çekilmiş ve 7 nci Ordu 22 ve 23 eylûl 1918 günlerinde Şeria'nın doğusuna geçirilebilmişti. Bundan sonra bu ordu, bu sayede kuzeye çekilmek imkânını elde etti ve 7 nci Ordu kendisine katılan diğer orduların kıtalariyle birlikte Aclun Dağları üzerinden Der'a istikametinde ricat için emir aldı.

26 eylûl 1918 de 7 nci Ordu karargâhı Der'a'ya geldi, fakat düşman süvari kıtalarının Taberriye Gölünün kuzey ve güneyinden kuzeydoğu istikametinde harekete başladığı haber alınınca, 27 eylûl 1918 de Şam istikametinde ricata devam edilmişti. 7 nci Ordunun 30 eylûl 1918 de Şam'ın güneyinde Kisve civarında toplanması için icabeden emirleri veren Mustafa Kemal de Der'a'yı terk ederek Kisve'ye hareket etti.

28 eylûl 1918 de Ordular Grupu sağ kanadında bulunan kıtaları tensik etmek üzere 7 nci Ordu Komutanının süratle Rayak'a gelerek, bu cephenin emir ve komutasını üzerine alması Yıldırım Ordular Gurupu Komutanlığından tebliğ olunduğundan, Mustafa Kemal emrindeki kolorduların 4 üncü Ordudan emir alacağını, kendisinin 29/30 eylûl gecesi Rayak'a hareket edeceğini orduya tamim ederek 30 eylûl 1918 de Rayak'a geldi.

İçeriden ve etraftan Arapların ayaklanması ile düşman 30 eylûl 1918 de Şam'a girmişti. Bu suretle Şam Grupu da bilfiil ortadan kalkmış bulunuyordu.

Bundan sonra Yıldırım Orduları, Halep civarında toplanmağa karar vermiş olduğundan, 7 nci Ordunun Komutanı Mustafa Kemal 2 ekim 1918 de Rayak civarındaki kıtaların Halep'e çekilmelerini emrederek, birliklere tebliğ etmiş ve buradan hareket eden 7 nci Ordu Karargâhı 5 ekim 1918 de Halep'e gelmişti. 13 ekim 1918 de, 4 üncü Ordu Karargâhiyle bütün kıtaları 7 nci Ordu emrine verilmişti. Bu suretle Suriye Çephesine ait bütün işler, vazifeler 7 nci Orduya, Mustafa Kemal'e devredilmiş oluyordu. Bu sırada Bulgar ordusu İtilâf Kuvvetleriyle anlaşıp Selânik Mütarekenamesini imzalıyarak (29 eylûl 1918) müttefiklerinden ayrıldığı gibi, Osmanlı Devletinin de Almanya ve Avusturya ile karadan bağıntısı kesilmişti.

Bir müddet sonra da İstanbul'da Talât Paşa Kabinesi çekilmiş ve Vahdettin tarafından, Tevfik Paşa bir kabine kurmaya memur edilmişti (8 ekim 1918). Bunu haber alan Mustafa Kemal Vahdettin'e bir telgraf çekerek İzzet Paşanın riyasetinde esası Fethi, Tahsin, Rauf, Canbolat, Azmi Beylerle Şeyhülislâm Hayri Efendiden ve kendisinden mürekkep bir kabine kurulmasını istedi. İzzet Paşaya da aynı mealde bir telgraf çekmiş ve Harbiye Nazırı olarak kabinede kendisine yer verilmesini bildirmişti. İzzet Paşadan müspete yakın bir cevap almışken kurulan yeni kabinede kendisine yer verilmediğini gördü (14 ekim 1918).

Mustafa Kemal Halep'e doğru çekilirken 7 nci Ordunun yeniden kurulması için gereken emirleri vermiş ve bu maksatla tensik heyetleri teşkil ederek çalışmalara başlamıştı. Kendisinin bu işte güvendiği yardımcıları III. Kor Komutanı Albay İsmet ile XX. Kor Komutanı General Ali Fuad (Ulaştırma Bakanı General Ali Fuad Cebesoy) idi. Teşkilâta devam edilerek yeni birlikler vücuda getiriliyordu. Fakat bu sırada düşman Şam'dan kuzeye doğru harekete geçmişti. Ayrıca İskenderun'a kuvvet çıkarması ihtimali de vardı. Bu halde tertibatı hem güneye ve hem de İskenderun'a karşı almak lâzım geliyordu. Halep bölgesinin, kuvvetli, bilhassa süvari ve zırhlı vasıtalarla takviyeli düşmana karşı müdafaası mümkün değildi. Bu müdafaa ancak Halep kuzeyindeki dağlık bölgede yapılabilirdi. Bu durumu göz önünde bulunduran Yıldırım Ordular Gurupu Komutanlığı, 7 nci Ordu Komutanlığına sebepsiz bir karış toprak terk edilmemesi esas olmakla beraber düşmanın üstün kuvvetleri karşısında Halep civarının terk edilmesi ve mukavemetin dağlık kısımda yapılması için talimat vermişti. 7 nci Ordu bu esaslara göre derinliğine tertibedilmiş bulunuyordu. 17 ekim 1918 de vaziyet şöyle idi: yirminci Kolordu Halep civarında; Üçüncü Kolordu Müslimiye ve Katma'da.

Bu sırada Albay İsmet III. Kor Komutanlığından İstanbul'da tâyin olunduğu Harbiye Nezareti Müsteşarlığına gitmek üzere ayrılmıştı. Harekâtı bizzat Mustafa Kemal, çok defa at üzerinde, idare ediyor ve beraberinde bulunan XX. Kor Komutanı General Ali Fuad'a fikirlerini açıyor, inhizam ve inhilâlin, eski Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde Türklerle dolu sahalarda yeni bir devlet kurmak suretiyle, telâfisinin mümkün olabileceğini anlatıyordu.

23 ekim 1918 de ileri hatlarda başlıyan muharebe, 25 ekim 1918 de Halep'in güneyine intikal etti. Halep o gün çok mühim vakalara sahne olmuştur. Bir taraftan Halep'in güneyinde muharebeler olurken öte yandan İngiliz-

lerle birlikte hareket eden Araplar, Şerif Hüseyin'in kuvvetleri, şarktan şehre hücum ederek Halep'e girmişlerdi. Şehir ahalisi de isyan ederek bunlara katıldığından sokak muharebeleri başlamıştı. Bu sokak muharebelerini Mustafa Kemal yine bizzat idare etmiş ve Arapları şehir dışına püskürtmüştür. Bu durum karşısında artık Halep'te kalmak doğru olmadığından 25/26 ekim 1918 gecesi 7 nci Ordu kıtaları Halep'in beş kilometre kuzeyine çekilmiş ve ordu karargâhı da Katma'ya naklolunmuştu. 26 ekim 1918 günü kuzeye doğru ilerlemek istiyen düşmanlar ve Araplar şiddetli bir mukavemetle karşılaşmış, mağlûp ve perişan edilmişti. Düşmanın mütaaddit taarruzlarına rağmen 7 nci Ordu Halep kuzeyinde tuttuğu son hattı, muhafaza etmiş ve iki gün sonra da Antakya'yı çevresi içine almıştı. Mustafa Kemal bu suretle Antakya'dan Halep kuzeyine geçen, yani takriben güneyde bugünkü hududumuza uyan bir hattı muhafaza etmiş ve yeni Türk Devletinin millî hududunu Türk süngüleriyle fiilen burada tesbit etmiştir. Burada olan muharebe Osmanlıların İngilizlerle son savaşı ve İstiklâl Harbinin de ilk muharebesi sayılabilir. Çünkü sonradan cereyan edecek birçok vakalar, Atatürk'ün millî bir mücadele ile vatanın kurtarılması hakkındaki düşüncelerinin daha burada iken kesinleştiğini ve fiilî hareketlerle buna başlamış olduğunu teyidetmektedir.

Osmanlı Devleti 30 ekim 1918 de Mondros'ta imzaladığı mütarekeyi ordulara tebliğ etti. Bu mütareke icabı Türkiye'de bulunan Almanların ayrılmaları lâzım geldiğinden 31 ekim 1918 de de Mustafa Kemal Yıldırım Orduları Gurupu Komutanlığına tâyin olunmuştu. Mütarekenin akdiyle büsbütün yeni şartlara bağlı yepyeni bir devre başlıyordu. Mütarekenin bütün şartlarını henüz öğrenmemiş olan Mustafa Kemal, vaziyete derhal hâkim olmak suretiyle memleketi kurtarabilmek için gereken zamanı kazanmak lüzumu karşısında ve Yıldırım Orduları Gurupunu bir an önce emri altında toplıyabilmek kaygısı ile âzami süratle hareket ederek o gün öğleden sonra Gurup Karargâhının bulunduğu Adana'ya gitti ve burada kendisini bekliyen Liman Paşa'dan komutanlığı teslim aldı. Liman Paşa vazifeden ayrılırken ordulara gönderdiği veda yazısında:

„Yıldırım Orduları Gurupunun emir ve kumandasını bugünden itibaren mefahirle malî birçok muharebatta temayüz etmiş bulunan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine tevdi ediyorum." diyerek Mustafa Kemal'in değerini belirtmeyi kadirbilirlik ödevi saymıştı.

Mustafa Kemal, Mondros Mütarekesi hükümleri, tatbik edilmek üzere, ordulara tebliğ edildiği gün (2 kasım 1918), Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisliğinden* mütarekenamenin pek umumi veya muhtelif mânalara gelebilecek tarzda yazılmış olan bazı maddelerinin aydınlatılmasını istedi. Daha sonra çektiği bir telgrafla da mütarekename şartları arasında yalnış anlaşılmağa müsait noktalar düzeltilmeden orduları terhis edecek ve galiplerin her dediğine boyun eğecek olursak, düşmanların ihtirasatının önüne geçmeğe imkân olmıyacağını bildirdi (5 kasım 1918).

Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisliği sıfat ve salâhiyetini de muhafaza etmekte olan Sadrazam İzzet Paşaya 6 kasım 1918 de çektiği başka bir telgrafla da, düşmanların aldatıcı muamele, teklif ve hareketlerini, düşmanlardan ziyade haklı ve nazik sayacak ve buna karşılık cemile göstermeği icabettirecek emirleri yerine getirmeğe yaradılışı müsait olmadığından ve halbuki Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisliğinin içtihadına uymak tabiî bulunduğundan kumandayı hemen teslim etmek üzere yerine başkasının tâyinini istedi.

Mustafa Kemal, Mondros Mütarekenamesi hükümlerinin doğurabileceği feci âkıbetleri göz önüne koymak ve bütün kayıtlara rağmen düşmanların elinde oyuncak olmamak için Sadrazam İzzet Paşaya, itiraz ve muhalefetini her fırsatta telgraflarla bildiriyor, mütarekename şartları dışına çıkan tatbikatı şiddetle protesto ediyordu. Bu durum karşı tarafın İstanbul'a müracaatlarına ve Sadrazamın müdahale edici emirler vermesine yol açıyordu. Bu emirlerden İskenderun'un İngilizlere teslimi hakkındakine verdiği cevapta:

„Yapılan mütarekenamenin imza altına giren şeklinin, Osmanlı Devletinin hayat ve selâmetini koruyan mâna ve mahiyette olmadığını, düşmanlar tarafından kolaylıkla aleyhimize çevrilebilecek bu maddelerin mühim ve şümullü anlamlarının bir an evvel açıklanması lâzım bulunduğunu, yoksa bugüne kadar olduğu gibi her isteğe boyun eğildiği takdirde bugün Payas - Kilis hattına kadar olan araziyi istiyenlerin bununla iktifa etmiyerek, yarın isteklerini genişletebileceklerini, hattâ ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idaresini veya nazırlarımızın tâyin veya tebdilini istemelerinin uzak bir ihtimal olmadığını" belirttikten sonra „Aciz ve za'fımız derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber devletin yapmağa mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tâyin ve tahdidetmek lâzım geleceği kanaatini muhafaza ederim." diyordu.

Mustafa Kemal, bir taraftan Sadrazama memleketi saran tehlikeleri birer birer gösterirken,

* Harbin son günlerinde Padişah Vahdettin başkomutanlığı, sözde bizzat üstüne almış ve Başkomutan Vekilliği bu adı taşımağa başlamıştı.

öte taraftan da mütareke şartlarının tatbiki hakkında emrindeki ordulara gerekli tebliğlerde bulunduğu sırada (3 kasım 1918) bilhassa mütarekenamenin, müphem bulduğu Suriye hududu tâbirini açıklıyarak İskenderun ve Antakya'nın (Hatay İli) Türklüğünün her vesile ile hatırda tutulması ve her dâvada bu esasın göz önünde bulundurulması üzerine dikkati çekmiş ve buranın Suriye'den sayılamıyacağını belirtmişti. Mondros Mütarekenamesinin 16 ncı maddesine göre Suriye hududu içinde bulunan kuvvetlerin de Hicaz, Asir ve Yemen'dekiler gibi İtilâf Ordularına teslim olmaları icabediyordu. Halbuki Mustafa Kemal, bütün kuvvetlerini hududunu tesbit ettiği Suriye dışına, öz Türk topraklarına çekmiş bulunuyordu. Bununla beraber İtlilâf Orduları, mütareke şartlarına dayanarak ve Suriye hududunun Maraş'ın kuzeyinden geçmekte olduğunu ileri sürerek Halep'in kuzeyinde bulunan Mustafa Kemal kuvvetlerinin de kendilerine teslimini istediler. Fakat vaziyeti önliyen Mustafa Kemal, Suriye hududunun o tarihte Türk süngüleri tarafından fiilen muhafaza edilmekte bulunan ve kendisi tarafından çizilmiş olan hudut olduğunda ısrar etti. Nitekim aynı hududu daha İstiklâl Savaşı sırasında Fransızlarla yapılan Ankara İtilâfnamesiyle de Fransızlara kabul ve teyidettirdi.

Mustafa Kemal, mütareke hükümlerinin, millet menfaatlerine uygun bir şekilde uygulanmasını esas tuttuğu için:

a) Güneyde millî bir hududun elde bulundurulması,

b) Sulh müzakerelerinde kendisine dayanılabilecek bir kuvvetin tanzimi; esaslarına ehemmiyetle bağlanmış bulunuyordu.

O tarihte bu maksada yarıyacak durumda, Mustafa Kemal emrindeki Yıldırım Orduları Gurupu ile Musul Cephesindeki 6 ncı Ordu kıtaları bulunmakta idi. Mustafa Kemal kendi emrindeki kuvvetler için bizzat çalışarak ve 6 ncı Ordu kıtaları için de bu ordunun komutanı ile muhaberelerde bulunarak, imkân elverdiği derecede gereken tedbirleri aldırdı. Bu ordulara bağlı kuvvetleri Toroslar'ın üst tarafına, İç Anadolu'nun muhtelif yerlerine ihtiyaca göre dağıtmak ve yerleştirmek, fazla silâh ve yedek cephanelerle lüzumlu harb malzemesini emniyetli erlere taşıtmak için plânlar hazırlamağa ve ilgili komutanlara emirler ve direktifler vermeğe başladı. Elindeki kuvvetleri, geçirdikleri bütün badirelere rağmen hakiki bir ordu haline getirmek, tensik, teşkil ve takviye etmek; gerekince bu kuvvetlerle Türk'ün hak ve istiklâlini korumak istiyordu.

Suriye'den memleket içerlerine doğru el altından sokulmağa başlıyan yabancı komitecilerin mu hte mel fenalıklarını önlemek için de, Ayıntap ve havalisinde teşkilât yapmağa, halka gizlice silâh dağıtmağa başladı. Bu suretle Millî Mücadelenin şerefli birer safhası olan Maraş ve Ayıntap müdafaalarının daha o tarihte temellerini atmış oldu. İstanbul'daki hükümet ise Mustafa Kemal'in acı tenkid ve sert ikazları ile icraatı karşısında, kendisinden kurtulmak üzere Yıldırım Orduları Gurupu ile 7 nci Ordu Kurargâhını lâğvetmeğe ve Mustafa Kemal'i Harbiye Nezareti emrine almaya karar verdi (7 kasım 1918).

Yıldırım Ordularının dağıtılması hakkındaki bu karar, kendisine tebliğ edilince Mustafa Kemal „Orduları dağıtalım, fakat unvanı muhafaza edelim. Müsaade edin; en ufak bir müfreze halinede dahi olsa; bu namla ben onun dahi kumandanlığiyle iktifa eyler ve vatanıma hizmet ederim" cevabını vererek Anadolu'da ve ordu başında kalmak istediğini bildirdi.

Mondros Mütarekenamesinin imzasından sonra İstanbul'daki hükümetin kuvveti çok sarsılmış, Sadrazamın nüfuzu kalmamıştı. Bu durum karşısında İzzet Paşa istifa etmiş (9 kasım 1918) ve Padişah, Tevfik Paşanın reisliğinde yeni bir kabine kurmuştu. (14 kasım 1918). İzzet Paşa istifa etmeden önce Mustafa Kemal'e, o sıralarda İstanbul'da bulunmasının uygun olacağını bildirmişti. Mustafa Kemal de, alınması mümkün tedbirleri aldırmış bulunduğundan ve resmî bir sıfatı da kalmadığından Adana'da durmaktansa artık İstanbul'a gidip memleketin siyasi hayatında tesir yapabilecek bir yerde bulunmayı tercih etmişti.

Mustafa Kemal, İtilâf donanmalarının mütarekename hükümlerine göre Çanakkale'den geçerek İstanbul'a geldiği, 13 kasım 1918 tarihinde Haydarpaşa'ya vardı. Kendisini çok sinirlendiren bu manzara karşısında yaverine söylediği söz sadece „geldikleri gibi giderler" olmuştu. Mustafa Kemal, türlü yabancı bayraklarla donanıp coşkun bir sevinç içinde çalkanan Beyoğlu'ndan geçerek evine gitti. İlk işi İzzet Paşayı bulmak ve bir aylık sadareti sırasında işlenmiş olan yanlış hareketleri kendisine söyliyerek ilerisi için alınacak yeni tedbirler üzerinde konuşmak olmuştu.

Mustafa Kemal'in düşüncesi, henüz Mebuslar Meclisine progamını okuyarak güven almamış bulunan Tevfik Paşa Kabinesine mecliste güven oyu verilmesini önliyerek, iş başına millî ülküye bağlı, metin, azim ve kudret sahibi bir kabine geçmesini sağlamaktı. Bu fikrini, tanıdığı ve güvendiği arkadaşlarına, bir kısım milletvekillerine de kabul ettirdi. Fert fert yaptığı bu temas ve anlaşmaları yeter görmiyerek, Tevfik Paşa Kabinesinin programını okuyacağı gün (18 kasım 1918) Mebuslar Meclisine giderek milletvekillerini toplu bir halde görmek ve fikrini orada da anlatmak istedi. Mecliste kendisini sevenler ve tanıyanlar derhal etrafına toplandılar. Birçok sualler sorarak onun vaziyet hakkında fikrini öğrenmek istediler. Bazı milletvekilleri bu konuşmaları yeter bulmıyarak kendisinin milletvekillerine toplu bir halde görüşlerini anlatmasını rica ettiler. Mustafa Kemal bir salonda toplanan milletvekillerine düşüncelerini açık olarak anlattı ve o gün için alınacak tek tedbirin kabineye güven oyu vermemek olduğunu söyledi. Böyle bir karar karşısında Meclisin dağıtılması ihtimalinden bahsedenlere de bunun muhakkak olduğu ve esasen kabine güven oyu alırsa ilk işinin yine Meclisi dağıtmak olacağı cevabını verdi. Uzun tartışmalardan sonra bu hususi toplantıda bulunan milletvekilleri Tevfik Paşa Kabinesini düşürmeye karar verdiler. Biraz sonra Meclisin resmî toplantısı açıldı ve Sadrazam Tevfik Paşa, kabinesiyle gelerek beyannamesini okudu. İstediği güven oyunu Meclisten tartışma bile olmadan aldı.

Dinleyici localarından birinde Meclisin çalışmalarını takibetmiş olan ve o günkü neticeden hiç memnun kalmıyan Mustafa Kemal'in evine döner dönmez ilk işi, Padişahın Başyaveri vasıtasiyle Vahdettin'den bir görüşme istemek oldu. Padişah 22 kasım 1918 cuma günkü selâmlıktan sonra kendisini kabul edeceğini bildirmişti.

Padişah, cuma günü herkese tercihan, Mustafa Kemal'i kabul etmiş ve onun düşündüklerini anlatmasına yer bırakmıyarak, ordunun komutan ve subayları Mustafa Kemal'i çok sevdikleri için, onlardan kendisine bir fenalık gelmiyeceğini temin etmesini istemişti. Buna karşılık Mustafa Kemal tarafından kendisine sorulan „ordu tarafından aleyhinize hazırlanan bir harekete dair malûmat ve mahsusatınız mı var?" sualine, Padişah kesin bir cevap vermemekle beraber, o gün için değilse bile ilerisi için böyle bir ihtimali vârit gördüğünü ağzından kaçırmıştı. Mustafa Kemal, bu cevap üzerine Padişahtan şüphelenmiş ve istikbal için karanlık birtakım düşünceler besliyen bu adama güvenilemiyeceği kanaatine varmıştı. O sırada Harbiye Nezareti Müsteşarı bulunan ve ordu üzerinde müessir bir rolü olan Albay İsmet'in bu mülâkatın ertesi günü, evvelce olduğu gibi kolordu komutanlığında istihdam edilmek üzere Harbiye Nezareti emrine verilmesi de Vahdettin Hükümetinin genç komutanlara güvensizliğine ayrı bir delildi.

Mustafa Kemal bu mülâkattan ve Meclisteki teşebbüsünden sonra, yapılacak işler hakkında artık Padişaha ve onun işbirliği ettiği adamlara güvenmenin doğru olmıyacağını, alınacak her tedbir ve kararın kendi tedbir ve kararı olması lâzım geldiğini görmüştü. Mustafa Kemal annesinin evinden, o sırada yabancı şahsiyet ve mahfillerle de temas kolaylıkları temin edebilecek olan Perapalas oteline taşındı. O günlerde İstanbul'da birçok yabancı basın temsilcileri toplanmıştı. Bunlarla temas etmekte, kendilerini Türk'ün hakkına ve dâvasına inandırmakta, bu vasıta ile Türk düşmanlarının Türkiye aleyhindeki menfi propagandalarının tesirlerini giderek, sulh masası başına oturulduğu zaman Türk bütünlüğünü ve bağımsızlığını bozacak kararlar verilmesini önlemekte fayda görüyordu. Bir taraftan da yerli ve yabancı Türk düşmanlarının oynamaya çalıştıkları menfi rolleri yakından takibetmek ve öğrenmek istiyordu. Zaman, İstanbul'un türlü siyasi faaliyetlere sahne olduğu bir devreydi. Hemen her hafta bir yenisi kurulan beş on kişilik siyasi partiler, Türkiye için birer kurtuluş programı yapmağa çalışıyorlardı; milliyetçiliğe dayanan veya yönelen her hareket ve cereyanı, Umumi Harble birlikte siyaseti iflâs eden İttihat ve Terakkinin bir kalkınması sayan muhalif gazete ve partiler, durmadan yaptıkları hücum ve menfi tesirlerle millî birliğe olan güveni sarsıyorlardı. Damad Ferit Paşanın liderliğindeki Hürriyet ve İtilâf Fırkası her gün biraz daha faaliyet ve nüfuzunu artırmaya, bütün memleket içinde teşkilâtlanmaya çalışıyordu. Onunla el ele yürüyen İngiliz Muhipleri Cemiyeti, karanlık işlerde kendilerinden faydalanılacak insanları memlekette artırmaya uğraşıyordu. Azlıklar, yabancı tesir ve nüfuzuna dayanarak hükümetin haysiyetini hiçe indirmekte âdeta yarışıyorlardı. Türkiye bütünlüğünden ümidini kesen bir kısım münevverler de yer yer mahalli Müdafaai Hukuk Cemiyetleri kurmaya başlamışlardı *. Bir taraftan da ordu terhis olunuyor, gittikçe artan yabancı nüfuz ve müdahalesi karşısında hükümet gün geçtikçe daha kudretsiz bir hal alıyordu.

Mustafa Kemal, Perapalas otelinde kaldığı günlerde, o sırada iş başında bulunan veya siyasi hayatta faal bir yer tuttuğu görülen bütün şahsiyetlerle birer birer temas imkânları aramaya, onları yakından tanıyıp değerlerini tartmaya ve kendilerine güvenilip güvenilmiyeceğini öğrenmeğe de koyuldu.

Bir müddet sonra Şişli'de kiraladığı bir eve yerleşti. Şimdi „İstanbul Şehri Atatürk Müzesi" olan bu ev, İstanbul'dan ayrılıncaya kadar Mus-

* Bu arada 26 kasım 1918 de İzmir'de Müdafaai Hukuku Osmaniye Cemiyeti, 1 aralık 1918 de Edirne'de Trakya - Paşaeli Cemiyeti ve 4 aralık 1918 de merkezi İstanbul'da olmak üzere Vilâyatı Şarkiye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti kurulmuştu.

tafa Kemal 'in çalışmalarına ve Millî Mücadele için hazırlıklarına bir merkez olmuştu. Mustafa Kemal kendisine güvendiği arkadaşlariyle burada toplanıyor, ilerisi için kararlar alıyor, tedbirler düşünüyor, aydınlatılması gerekli insanlara inanç ve kurtuluş ufukları açıyordu.

Mustafa Kemal, 1914 te Sofya 'da ataşemiliterken yazdığı, fakat bazı sebeplerden dolayı basılmasını 1918 e kadar beklettiği *Zâbit ve Kumandanla Hasbıhal* adlı küçük kitabını da bu sıralarda yayımladı. Mustafa Kemal, bu küçük kitabında Meşrutiyet Devri, Balkan Harbi ve Trablus 'taki müşahedelerine dayanarak bir ordunun talim ve terbiyesinde göz önünde bulundurulacak belli başlı noktaları belirtiyor ve bu konuda esas tuttuğu „kuvvei mâneviye, taarruz fikri ve inisiyativ" hakkında birçok canlı örnekler veriyordu. Mustafa Kemal, bu eseriyle, Büyük Harbden mağlûp çıkan Türk ordusunun subay ve komuta heyetinin mâneviyatlarını yükseltmeğe uğraşıyordu. Mustafa Kemal bu siyasi çalışmalardan ve memleketin her gün daha çok yeis verici bir hale düşmesinden çok sarsılmış ve hasta düşmüştü. Bununla beraber işlerine hasta yatağında da devam ediyordu. Bu sırada kendisinin İkinci Ordu Müfettişi olarak Konya 'ya gönderilmesi hükümetçe düşünülmüştü. Rahatsızlığını ileri sürerek itizar etti. Çalışmalarını müspet kararlara bağlamak ve güvenilebilir arkadaşlarla anlaşmak işini henüz bitirmemişti.

Mustafa Kemal, bir gün Şişli 'deki evine arkadaşı Kurmay Albay İsmet 'i davet etti. Önlerine açtıkları bir Anadolu haritası üzerinde onunla beraber birtakım meseleleri görüştüler. Mustafa Kemal, hiçbir şeyi gizlemiyerek bütün düşündüklerini İsmet 'e açtı. Albay İsmet de Mustafa Kemal 'in bütün tasavvurlarını tamamiyle tasvibetti ve beraber çalışmaya karar verdiler.

Bu sıralarda Mustafa Kemal, artık İstanbul 'da fazla bir şey yapılamıyacağına kanaat getirmiş ve Anadolu 'ya gitmeye ve oradan harekete geçmeye karar vermişti. O günkü menfi bazı politika adamları da her ne suretle olursa olsun Mustafa Kemal 'in İstanbul 'dan uzaklaşmasında kendi hesaplarına fayda buluyorlardı. Bunu ve o çevirdeki İstanbul temas ve çalışmalarından edindiği kanaati kendisi şöyle anlatmaktadır:

„İstanbul 'un hamiyetli halkı tarafından muhtelif namlar altında programlar ve fırkalar yapılmak suretiyle kurtuluş çaresi aranmaktaydı. Bunların her birini ayrı ayrı tetkik ettim. Hiçbiri bir teyit kuvvetine dayanmıyordu. Binaenaleyh hiçbiriyle iş birliğinden bir netice beklemedim. Dayanılacak kuvvetin doğrudan doğruya millet olacağı kanaati bende pek kuvvetliydi.

İstanbul 'da cereyan eden ahvalden, yapılan teşebbüslerden, bilhassa vaziyetin vahamet ve fecaatinden milletin haberi yoktu. İstanbul 'da oturup milleti haberdar etmek imkânı da kalmamıştı. Binaenaleyh yapılacak şeyin İstanbul 'dan çıkıp milletin içine girmek ve orada çalışmak olduğuna karar verdim. Bunun sureti icrasını düşündüğüm ve bazı arkadaşlarla müzakere ettiğim sırada idi ki, hükümet beni Ordu Müfettişi olarak Anadolu 'ya göndermeyi teklif etti. Bu teklifi derhal maalmemnuniye kabul ettim."

30 nisan 1919 tarihinde Mustafa Kemal, Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatiyle bahsettiği bu göreve tâyin olundu (15 haziran 1919 dan sonra bu görevin adı, Üçüncü Ordu Müfettişliğine çevrilmiştir). Mustafa Kemal, aynı günde ilgili makamlarla temasa geçerek görevinin hudutlarını çizmeye, mahiyetini tesbit etmeye ve emrine girecek kuvvetleri tâyin ve takviyeye başladı. Harbiye Nezareti vasıtasiyle Bahriye Nezaretinden Karadeniz kıyılarının emniyeti için iki gambot istedi. Müfettişlik bölgesine dâhil Sıvas, Van, Trabzon ve Erzurum vilâyetleriyle Samsun Sancağı mülkiye âmirlerine kendisi tarafından verilecek emirlerin yerine getirilmesi hakkında tebligat yapılması için sadarete yazdırttı. 6 mayıs 1919 da, görevine ait olup müsveddesi kendisi tarafından tesbit ettirilen ve Vükelâ Meclisince onanarak tebliğ edilen yönetmelikte, görevinin yalnız askerî olmayıp aynı zamanda mülki olduğu tesbit edilmiş ve kendisine bölgesi içindeki askerî kıta ve illerden başka, komşu birlik ve illerin de kendisinden emir ve talimat almaları, dahilî asayişin iade ve istikrarının temini, şurada burada bulunan silâh ve cephanelerin bir an evvel toplattırılarak münasip depolarda muhafaza altına alınması, muhtelif yerlerde şûra adı altında faaliyette bulunan ve gayri resmî surette fakat ordunun himayesi altında asker toplıyan teşekküllerin katî olarak ortadan kaldırılması ve her hangi bir surette asker toplanmasının önüne geçilmesi görev ve yetkileri verilmişti.

Müfettişliğin askerî işlerde mercii Harbiye Nezareti olmakla beraber, diğer işleri için başka yüksek makamlarla da doğrudan doğruya temas ve muhabereye yetkisi vardı.

Mustafa Kemal, düşündüklerini kolay başarmak hususunda işine yarıyacak olan bu yetkileri aldıktan sonra karargâhını teşkile ve kendisine yardımı olacak arkadaşları seçmeye başladı.

İstanbul 'daki millî teşekküllerle ve işbirliği etmeye karar verdiği kimselerle tekrar görüşme ve temaslarda bulunarak son direktif ve

talimatlarını verdi. İstanbul 'daki İtilâf Devletleri Fevkalâde Komiserlerini de ziyaret etti. Komiserler kendisinin böyle önemli bir görevle Anadolu 'ya gönderilmesinden kuşkulanmışlar ve hakkındaki tereddüt ve şüpheleri temasta bulundukları Osmanlı devlet adamlarına da söylemişlerdi. Mustafa Kemal 'i bu suretle Anadolu 'ya gönderen Padişah ve Hükümeti de, kendisinden şüphelenmekteydi. Harbiye Nazırı, Mustafa Kemal 'e verilen talimatı imzalamamış, sadece mührünü basmakla iktifa etmiş, Sadrazam Damat Ferit Paşa da Anadolu 'ya hareketinden bir akşam önce, evinde yemeğe davet ettiği Mustafa Kemal 'le yemekten sonra bir Anadolu hartası üzerinde müfettişlik bölgesinin ve nüfuz sahasının genişliği hakkında konuşurken, şüphe ve tereddütlerini gizlemeğe muvaffak olamamıştı. Ziyafetten dönüşte yemekte beraber bulunarak konuşmaları takibetmiş olan ve o gün, Erkânıharbiyei Umumiye Reisliğine tâyin edilmiş bulunan Cevat Paşa (Merhum Orgeneral Cevat Çobanlı) da kendisine „Bir şey mi yapacaksın Kemal?" diye sormuş ve „Evet paşam, bir şey yapacağım" cevabını almıştı.

Damat Ferit Paşa 'nın bu ziyafetinin ertesi günü, Yunanlılar İzmir 'i işgal etmişlerdi (15 mayıs 1919). Mustafa Kemal o gün Babıâli 'de Osmanlı Nazırlarına veda ziyaretine gittiği zaman onları vaziyetten çok meyus görmüş ve kendisini Babıâli 'nin merdivenleri başında uğurlarlarken endişeli bir eda ile ahval hakkında mütalâa ve reyini sordukları vakit, kendilerine son defa ve kısaca „Celâdet gösteriniz" tavsiyesinde bulunmuştu.

İzmir işgalinin ertesi 16 mayıs 1919 cuma günü, Mustafa Kemal son defa olmak üzere Vahdettin 'in cuma selâmlığında bulundu ve namazdan sonra Padişah tarafından kabul olundu. Vaziyetten müteessir görünen Padişah, Boğaziçinde bulunan yabancı zırhlılarının saraya çevrilmiş olan toplarını göstererek kendisine: „Görüyorsun. Ben artık memleket ve milleti nasıl kurtarmak lâzım geleceğini tasavvurda tereddüde düçar oluyorum" sözlerini söyledikten sonra ellerini kaldırarak: „İnşallah millet mütenebbih ve müteyakkız olur. Bu vaziyeti elîmeden gerek bizi ve gerekse kendini tahlis eder" demişti. Mustafa Kemal de Padişahtan, görevinde muvaffak olması için kendisine itimat olunmasını istemiş ve yabancılarla bazı nefsedet erbabının mutlaka hakkında tezviratta bulunacaklarını, çalışmalarına engel olacaklarını ileri sürerek Padişahın bunlara aldırış etmemesi lüzumunu belirtmişti. Sadrazam Damat Ferit Paşa ile bazı ilerigelen devlet adamlarına da vaziyeti açık olarak anlattıktan sonra, böyle durumlar karşısında katiyen geriye dönmiyeceğini bildirmişti.

16 mayıs 1919 akşamı Mustafa Kemal, bindiği geminin yolda düşmanlar tarafından batırılmasının kararlaştığı kendisine haber verildiği halde, „İstanbul 'da kalıp tevkif olunmaktansa batıp boğulmayı müreccah gördüm" diyerek, Bandırma adında küçük bir vapurla ve maiyetiyle birlikte İstanbul 'dan ayrıldı. 19 mayıs 1919 pazartesi günü sabahı Samsun 'da Anadolu topraklarına ayak bastı.

Mustafa Kemal bu tarihî anın hâtıra ve duygularını Büyük Nutkunda canlı bir tablo halinde tasvir etmekte ve:

„Osmanlı Devletinin dâhil bulunduğu gurup, Harbi Umumide mağlûp olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütarekename imzalanmış. Büyük Harbin uzun seneleri zarfında, millet yorgun ve fakir bir halde, millet ve memleketi Harbi Umumiye sevk edenler, kendi hayatları endişesine düşerek, memleketten firar etmişler. Saltanat ve hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin, müteredditi şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği deni tedbirler araştırmakta. Damat Ferit Paşa 'nın riyasetindeki kabine âciz, haysiyetsiz, cebin, yalnız padişahın iradesine tâbi ve onunla beraber şahıslarını vikaye edebilecek her hangi bir vaziyete razı.

Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta...

İtilâf Devletleri, Mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar. Birer vesile ile, İtilâf donanmaları ve askerleri İstanbul 'da. Adana vilâyeti, Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya 'da İtalyan askerî kıtaları; Merzifon ve Samsun 'da İngiliz askerleri bulunuyor. Her tarafta, ecnebi zâbit ve memurları ve hususi adamları faaliyette. Nihayet, söze başlangıç kabul ettiğimiz tarihten dört gün evvel, 15 mayıs 1919 da İtilâf Devletlerinin muvafakati ile Yunan ordusu İzmir 'e ihracediliyor.

Bundan başka, memleketin her tarafında, anasırı hıristiyaniye hafi, celi, hususi emel ve maksatlarının temini istihsaline, devletin bir an evvel çökmesine sarfı mesai ediyorlar" diyerek azlıkların devlet bütünlüğünü yıkmak için yaptıklarını saymakta, bunlara karşılık Türklerin de mahallî kaygılarla veya yabancı menfaatlere hizmet emeliyle yer yer kurmuş oldukları teşkilâtlarla gayelerinden bahsetmektedir.

Düşmanlarca Osmanlı devlet ve memleketinin imha ve taksimine karar verilmiş olduğunu, padişah ve halife olan zatın ve onun kurduğu hükümetin hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmediğini, farkında

olmadığı halde başsız kalan milletin zulmet ve müphemiyet içinde geleceği beklediğini, felâketin dehşet ve ağırlığını anlıyabilenlerin bulundukları çevreye ve duyabildiklerine göre halâs çaresi saydıkları birtakım tedbirlere başvurduklarını; ordunun adı var cismi yok bir halde olduğunu, komutanların ve subayların Umumi Harbin bunca mihnet ve meşakkatleri ile yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekle kalbleri yaralı ve dimağları, göz önünde derinleşen karanlık felâket uçurumu kenarında, kurtuluş çaresi aramakla meşgul bulunduklarını; millet ve ordunun Padişah ve Halifenin hiyanetinden henüz haberdar bulunmadığını; kurtuluş çaresi ararken büyük devletleri gücendirmemenin, onların himaye ve sahabetine sığınmanın esas tutulduğunu ve İtilâf Kuvvetleriyle tekrar muharebe ile sonuçlanabilecek durumlardan çekinilmesi gerektiği kanaatinin umumi olduğunu belirtmekte ve kurtuluş çaresi olarak ileriye sürülen kararları münakaşa ettikten sonra kendi kararını:

„Ben bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü, bu kararların istinadettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassızdı. Hakikati halde, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devletinin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir anayurdu kalmıştı. Son mesele, bunun da taksimini teminle uğraşılmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklâli, padişah, halife, hükümet, bunlar hepsi medlûlü kalmamış birtakım bimâna elfazdan ibaretti.

Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talep olunmak isteniyordu?

O halde ciddi ve hakiki karar ne olabilirdi?

Bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hâkimiyeti milliyeye müstenit, bilâ kaydu şart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek:

İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar bu karar olmuştur.

Bu kararın istinadettiği en kuvvetli muhakeme ve mantık şu idi:

Esas, Türk Milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâli tama malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, beşeriyeti mütemeddine muvacehesinde uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye kesbi liyakat edemez.

Ecnebi bir devletin himaye ve sahabetini kabul etmek insanlık evsafından mahrumiyeti, aciz ve meskeneti itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu derekeye düşmemiş olanların istiyerek başlarına bir ecnebi efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.

Halbuki Türkün haysiyet ve izzetinefis kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evlâdır;

Binaenaleyh, ya istiklâl, ya ölüm!

İşte halâsı hakikî istiyenlerin parolası bu olacaktı.

Bir an için, bu kararın tatbikatında ademi muvaffakıyete duçar olunacağını farz edelim; ne olacaktı; esaret...

Diğer kararlara mutavaat halinde netice bunun aynı değil miydi?

Şu farkla ki, istiklâl için ölümü göze alan millet, insanlık haysiyet ve şerefinin icabı olan bütün fedakârlığı yapmakla müteselli olur ve bittabi esaret zincirini kendi eliyle boynuna geçiren miskin, haysiyetsiz bir millete nazaran yaru ağyar nazarındaki mevkii farklı olur." diye anlatmaktadır.

Mustafa Kemal bu kararı verdikten sonra; o gün için bunun tahakkuk ettirilmesinin bağlı bulunduğu bütün icapları millete birden söylemenin doğuracağı müşkülleri düşünmüş ve „tatbikatı birtakım safhalara ayırmak ve vakayi ve hâdisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkârını hazırlamayı ve adım adım yürüyerek hedefine varmayı" uygun bulmuştu.

Mustafa Kemal Samsun'da bir hafta kadar kaldıktan sonra hem daha sakin bir muhitte çalışmalarına devam etmek ve hem de rahatsızlığını kaplıcalarda tedavi etmek üzere Havza kasabasına çekildi (25 mayıs 1919).

İlk iş olarak, eldeki kuvvetlerden faydalanmak suretiyle Pontus hulyaları peşinde çılgınca koşan Samsun ve havalisi Rumlarını yola getirdi ve buralarda bozulmuş olan asayişi düzeltti.

İzmir'in işgaliyle yeni bir safhaya giren düşman haksızlıkları ve tecavüzleri, daha çok artmağa ve genişlemeğe başlamıştı.

Birçok yerlerden halk, belediye reislikleri, Müdafaai Hukuk Cemiyetleri vasıtasiyle, kendisine müracaat ederek başa geçmesini istemeğe başladılar. Mustafa Kemal de „Hayat ve şahsiyetim kendi malı olan necip ve mazlum milletimizin bu haklı talebi üzerine artık benim için en mukaddes vazife irade-i milliyeye mutavaatı her şeyin fevkinde görmektir" dedi ve millî kurtuluş dâvası için düşündüklerini tatbika girişti. Anadolu'daki bütün komutanlarla devamlı bir temas temin etti. Halk teşkilâtını etrafında toplayıp aydınlatmağa, aralarında fikir ve emel birliği kurmağa başladı. 26 mayıs 1919 da kendisini ziyaret eden Havza ilerigelenleriyle „Hiçbir zaman ümitsiz olmıyacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız. Bizi öldürmek değil, canlı canlı mezara atmak istiyorlar. Şimdi çu-

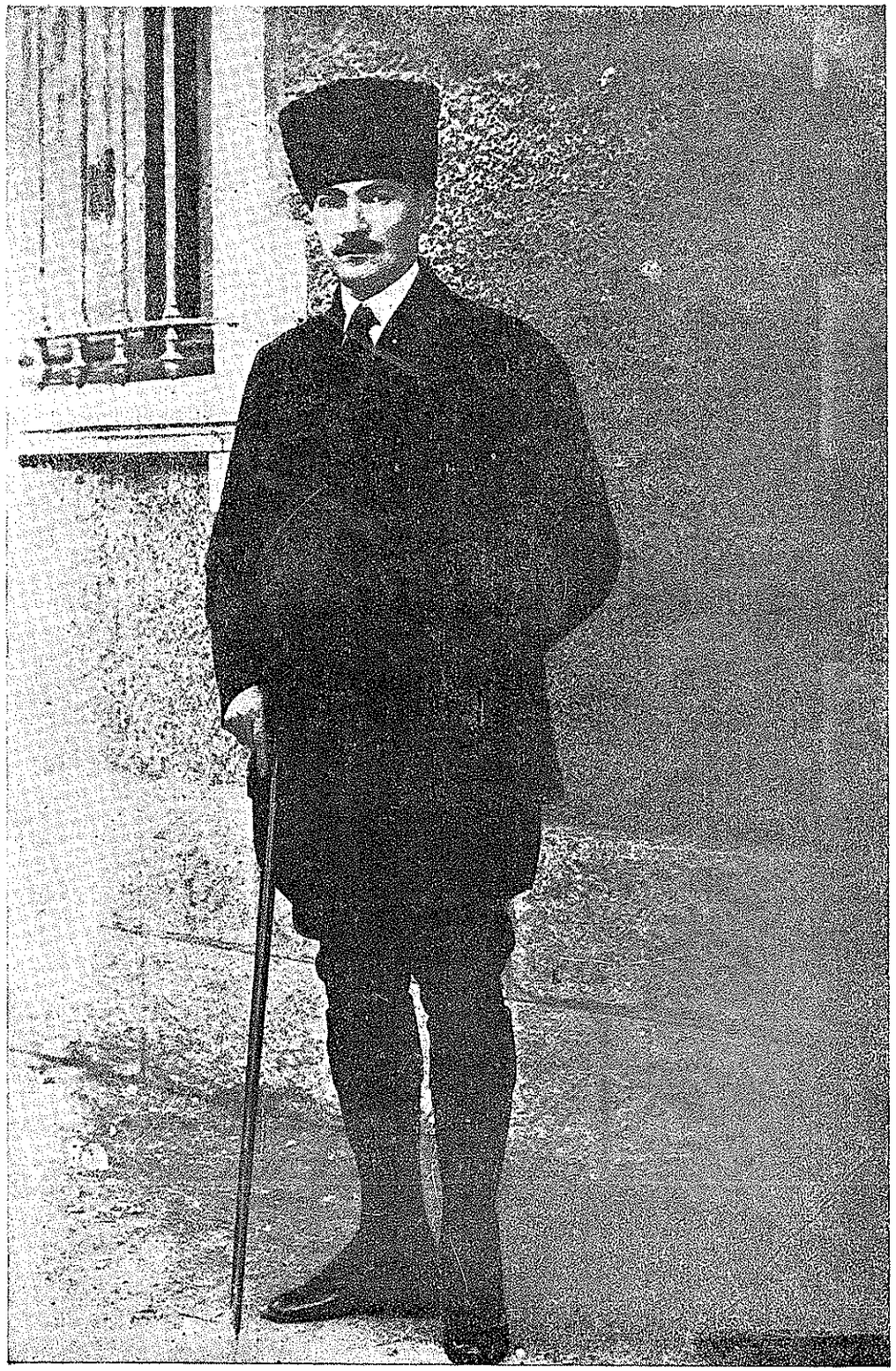

Atatürk Millî Mücadele Yıllarında Ankara'da

kurun kenarındayız. Son bir cüret belki bizi kurtarabilir. Zaten başka türlü de geri dönmek imkânı yoktur..." şeklinde yaptığı konuşma, gördüğü gerçek durumun ifadesi ve yapmak istediği işlerin açık ve kısa bir programıydı.

28 mayısta da Havza 'dan bütün komutanlara, idare âmirlerine ve Anadolu 'da yer yer kurulan bütün millî teşekküllere gönderttiği gizli bir tamimle de Türk Milletine, içine düştüğü millî ölüm tehlikesinin korkunçluğunu, bütün yurdun düşmanlar tarafından çevrilmiş ve bütün önemli yerlerinin tutulmuş olduğunu, dünya ile temasımızın kesilmiş bulunduğunu anlattı. Milleti büyük ve heyecanlı mitingler yapmaya, millî tezahürleri artırmaya ve canlılaştırmaya, bunu tekmil memlekete yaymaya teşvik etti. Millî hayatı, millî istiklâli sarsan işgal ve ilhak gibi olayların bütün millete kan ağlattığını, millî ıstırabın zaptedilmez bir hal aldığını; hazmedilmesi, katlanılması kaabil olmıyan bu hallerin önlenmesini beklediğimizin telgraflarla bütün dünyaya yayılmasını bildirdi.

Ertesi gün kolordulara yolladığı bir ordu emrinde de „Düşmanların çeşit çeşit hareket ihtimallerini birer birer gözden geçirerek, en tehlikeli olarak doğudan, şimalden ve batıdan ve hattâ cenuptan aynı zamanda istilâ hareketine geçmelerinin mümkün olduğunu" belirttikten sonra, böyle bir harekete karşı tutulacak müdafaa sisteminin gerillâ olduğunu, az kuvvetle geniş cephelerin tutulması zaruri bulunduğunu, halk çete kuvvetlerinden âzami ölçüde faydanılması ve eldeki muntazam kuvvetlerin mümkün olduğu derecede derli toplu kullanılması icabettiğini bildirerek ilk fiilî müdafaa programını çizdi.

Bugünlerde Padişah, sulh esasları hakkında hazırlık yapmak üzere İstanbul 'da bir Saltanat Şûrası toplamış, şûra hiçbir şeye karar vermediği ve çoğunluk hükümete itimadetmiyerek, milletin mukadderatiyle ilgili bu işin ancak milleti temsil eden bir mecliste görüşülebileceğini söylediği halde, şûranın kararını Sadrazam Damat Ferit Paşa „Türkiye 'yi büyük devletlerden birinin müzahereti altına koymak" şeklinde ajanslarla etrafa yaymıştı (26 mayıs 1919).

Mustafa Kemal, bu haber üzerine Sadrazama yolladığı bir protesto telgrafiyle işin hakikatını sordu ve aynı günde bir tamimle Sadrazamın yalanını bütün memlekete bildirdi (1 haziran 1919).

İtilâf Devletlerinin Paris 'te kurdukları Sulh Yüksek Şûrası, Türkleri dinlemek ve sulh muahedesi esaslarını tebliğ etmek üzere İstanbul'dan bir heyet çağırmıştı. Damat Ferit Paşa da millete danışmağa ve ondan güven istemeğe lüzum görmeden başına geçtiği bir heyetle yola çıkmağa karar vermişti.

Mustafa Kemal, bunu haber alınca 3 haziran 1919 da yaptığı bir tamimle „Bütün milletin millî haklarını idrak ettikçe, onu çiğnetmemek için tek vücut olarak fedakârane harekete devam ettikçe, galiplerin milletimize daha ziyade hürmet edeceklerini, haklarına daha ziyade riayet eyliyeceklerini ve milletçe kesin olarak müdafaası behemehal gereken hakların:

a) Devlet ve milletin tam istiklâli,

b) Asıl vatanda çokluğun azlığa feda edilmemesi,

bulunduğunu ve konferansa gidecek heyetin bu esasları müdafaa etmesi lâzım geldiğini" ilân etti.

Mustafa Kemal 'in gerek bu tamimlerle millete gideceği yolu göstermesi, gerek diğer sözleriyle ve işleriyle milleti çevresinde toplamağa başlaması üzerine, yabancıların İstanbul 'da Hükümet üzerinde yaptıkları tesir ve tazyik neticesi olarak kendisini İstanbul 'a geri çağırdılar. 8 haziran 1919 da Harbiye Nazırı bir telgrafla hemen İstanbul 'a dönmesini bildirdi. Mustafa Kemal, Padişaha uzun bir telgraf çekip memleketi bekliyen büyük tehlikeyi ve o günkü karışık durumu bütün açıklığiyle göz önüne koyarak kendisinin, millete karşı üstüne aldığı göreve sonuna kadar devam etmek üzere İstanbul 'a dönmiyeceğini, icabederse memuriyetinden çekilerek yine Anadolu 'da ve milletin sinesinde kalarak vatani görevine daha sarih adımlarla devam edeceğini bildirdi.

O sırada Mondros Müterekenamesi icabı olarak Diyarbakır havalisindeki kıtalardan toplanıp İngilizler tarafından Samsun 'a mekârelerle taşıtılmakta olan on binlerce tüfek makanizmasına da el koydu. Şark Vilâyetleri Müdafaai Hukuk Cemiyetince Erzurum 'da toplanmasına teşebbüs edilen kongrenin hazırlıkları ilerlemişti. Kendisi bu kongrede bulunmak üzere 13 haziran 1919 da Havza 'dan sivil elbiseyle Amasya 'ya hareket etti. Havza Müdafaai Hukuk Cemiyeti temsilcilerine son talimatını verdiği sırada „bugün artık bir üniforma sahibi değilim, size evvelce de bildirdiğim gibi sadece bir millet adamıyım" demiş ve bir gün önce Padişaha çektiği telgrafla bildirdiği katî kararını, millete karşı da fiilen teyidetmişti.

Mustafa Kemal „Vuku bulan davet emrine itaat etmemekle beraber millî teşkilât ve harekâtın sevk ve teminine devam etmekte" olduğu için icraatını şahsi olmak mahiyetinden çıkarmayı ve bütün milletin birliğini, dayanışmasını sağlıyarak yapılan işleri, milleti temsil edecek bir heyet adına idare etmeyi lüzumlu görüyordu. 18 haziran 1919 da bu yolda gereken teşebbüs-

lere geçmiş ve Anadolu'nun en emin bir yeri gördüğü Sıvas'ta „Ecnebi devletlerinin nüfuz ve tesirinden tamamiyle azade kalarak milletin gür sesini cihana duyurmak üzere vilâyetlerdeki Müdafaai Hukuk Cemiyetleri murahhaslarından müteşekkil salâhiyetli bir merkezî heyet toplamak" kararını ilgililere bildirmişti.

Mustafa Kemal 21-22 haziran 1919 gecesi milleti „Vatanın bütünlüğü ve istiklâlin kurtarılması için" birlikte çalışmaya çağıran tarihî tamimini yazdırdı. Mustafa Kemal büyük Nutkunda bu tamimi bizzat şöyle hulâsa etmektedir:

„1 — Vatanın tamamiyeti, milletin istiklâli tehlikededir.

2 — Hükümeti merkeziye deruhde ettiği mesuliyetin icabatını ifa edememektedir. Bu hal milletimizi madum tanıttırıyor.

3 — Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.

4 — Milletin hal ve vaz'ını derpiş etmek ve sadayı hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir ve murakabeden azade bir heyeti milliyenin vücudu elzemdir.

5 — Anadolu'nun, her bakımdan en emin mahalli olan Sıvas'ta millî bir kongrenin seriyan inikadı takarrür etmiştir.

6 — Bunun için tekmil vilâyetlerin her livasından milletin itimadına mazhar üç murahhasın surati mümkine ile yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icabetmektedir.

7 — Her ihtimale karşı keyfiyetin bir millî sır halinde tutulması ve murahhasların lüzum görülen yerlerde seyahatlerinin mütenekkiren icrası lâzımdır."

Mustafa Kemal, bu tamimi bütün memlekete yayarken bir taraftan da İstanbul'da bulunan bazı tanınmış kimselere birer hususi mektup yollıyarak kendilerini iş birliğine çağırmış ve bilhassa şu noktalara dikkatlerini çekmişti:

„1 — Yalnız mitingler ve tezahürat, büyük gayeleri, hiçbir vakit kurtaramaz.

2 — Bunlar, ancak sinei milletten bilfiil doğan kudreti müşterekeye istinadederse kurtarıcı olur.

3 — Zaten acı olan vaziyeti mühlik şekle koyan, en müessir âmil, İstanbul'daki muhalif cereyanlar ve âmâli milliyeyi muzır bir şekilde infirada uğratan siyasi ve gayri millî propagandalardır. Bunun mücazatını vatanımız aleyhinde, pek mebzul bir surette görmekteyiz.

4 — Artık İstanbul Anadolu'ya hâkim değil tâbi olmak mecburiyetindedir."

18 haziran 1919 da Dahiliye Nazırı Ali Kemal, valilere gönderdiği bir telgrafla bu teşebbüsleri önlemek istemiş ve 23 haziran 1919 da vali ve mutasarrıflara yolladığı gizli telgrafla da Mustafa Kemal'in azledildiğini ve kendisinin resmî bir sıfatı kalmadığı için artık emirlerinin dinlenmemesi gerektiğini bildirmişti. Mustafa Kemal Sıvas'ta, halk arasında aleyhine teşvikler yapılmakta olduğunu ve o sırada Elâzığ Valiliğine gitmek üzere Sıvas'ta bulunan birisinin, kendisini yakalamak için tertibat almakta bulunduğunu haber alınca, gizlice ve derhal 26 haziran 1919 da Amasya'dan ayrılmış, ertesi gün Tokat'a gelmişti. Burada da millî teşkilâtın ilerigelenleriyle temasta bulundu. Kendilerini aydınlattı ve savunmanın güçlüğünü ileri sürüp tereddüdedenlere, Endülüs'ü örnek göstererek, her şeye boyun eğmekle ancak acıların artacağını, çalışmanın elinden hiçbir şeyin kurtulamıyacağını, Türk Ulusunda gizli bulunan birçok canlılıkların, cevherlerin işi başarmaya yeter olduğunu söyledi, başarının muhakkak olduğuna dair inancını belirtti ve hareketini gizli tutarak, ertesi günü 27 haziran 1919 da Sıvas'a vardı.

Mustafa Kemal, Sıvas'ta ordu ve büyük bir halk kitlesi tarafından candan gelen bir sevinç içinde karşılanmıştı. İlk işi aleyhinde propaganda yapan ve kendisini yakalamak için fırsat arıyan Elâzığ Valisi Ali Galip'i sorguya çekmek ve kendisine lâyık olduğu muamelede bulunmak oldu. Ali Galip, görünüşü bu şekilde idare eylemekle beraber maksadının Mustafa Kemal'e hizmet olduğunu ve kendisinden talimat almak için Sıvas'ta beklediğini ileri sürerek özür diledi.

Mustafa Kemal, azli hakkında Dahiliye Nazırının göndermiş olduğu emir üzerine Sıvas'tan Sadrazama ve Harbiye Nazırına telgraflar çekerek protestoda bulundu ve valilerle komutanlara gönderdiği bir tamimle de, vatanı kurtarmak gayesine dayanan millî hizmetlerini milletin göğsünde bir fert olarak dahi takibetmenin kendisi için en mübeccel bir vazife ve en katî bir emel olduğunu bildirdi.

Sıvas'ta toplanacak olan kongre için yapılması gerekli işler hakkında icabeden emir ve talimatları verdikten, tedbirleri aldırdıktan sonra Erzurum'a gitmek üzere yola çıktı.

2 temmuz 1919 da Erzincan'dan geçerken Mabeyn Başkâtibinden bir telgraf aldı. Bu telgrafta Padişah adına; malûm olan vatanseverlik duyguları saikasiyle oralarda bazı tertibat ve teşebbüslere girişmesinin İngilizlerin dikkatlerini çektiği için Hükümeti tazyika başladıkları, Devletin o günkü durumunun taşraca zan ve tahmin edildiği derecede endişe ve telâşı mucibolmadığı, devletin mevcudiyet ve istiklâlinin teminine muvaffakıyet hâsıl olunca saltanat merkezinden taşranın kurtarılması kolay olacağından bahisle istifa ederek İstanbul'a gitmesi bildirilmekte ve yahut Harbiye Nezaretince azli tecviz olunmadığından iki ay için hava tebdili olarak ahval aydınlanıncaya ve sulh kararlaşıncaya kadar istediği bir yerde istirahat etmesi tavsiye edilmekteydi. O günün akşamı da Mamahatun'da Harbiye Nazırından aynı ricayı tekrar eden bir şifreli telgraf geldi. Mustafa Kemal bunların her ikisine de Anadolu'dan ayrılamıyacağını bildirerek 3 temmuz 1919 pazar günü akşama doğru ahalinin ve askerin candan gösterileri arasında Erzurum'a vardı. Erzurum'da ilk işi, kendisini bekliyen ve beraberinde giden arkadaşlariyle esaslı bir fikir anlaşmasında bulunmak oldu. Onlara genel ve özel durumu ve takibi mecburi olan hareket tarzını anlattı. En elverişli vaziyetleri, genel ve şahsi tehlikeleri, her ihtimale karşı ihtiyarı zaruri olan fedakârlığı izah etti. „Millî gaye için ortaya atılacakların, bugün imhasını düşünen yalnız saray, Hükümet ve ecnebilerdir. Fakat bütün memleketin iğfal edilmesini ve aleyhe çevrilmesini de ihtimal dâhilinde görmek lâzımdır.

Başa geçeceklerin, her ne olursa olsun, gayeden dönmemesi, memlekette barınabilecekleri son noktada, son nefeslerini verinceye kadar, gaye uğrunda fedakârlığa devam edeceklerine işin başında karar vermeleri icabeder. Kalblerinde bu kuvveti hissetmiyenlerin teşebbüse geçmemeleri elbette evlâdır. Zira, bu takdirde, hem kendilerini ve hem de milleti iğfal etmiş olurlar.

Bir de yapılacak işin, resmî makam ve üniformaya sığınarak el altından idaresi kaabil değildir. Bu tarzın bir derecesi olabilir. Fakat, artık, o devir geçmiştir. Alenen ortaya çıkmak ve milletin hukuku namına yüksek sesle bağırmak ve bütün milleti, bu sedaya iştirak ettirmek lâzımdır.

Benim azlolunduğuma ve her türlü âkıbetlere mahkûm bulunduğuma şüphe yoktur. Benimle alenen iş birliği etmek, aynı âkıbetleri şimdiden kabul etmektir. Bundan başka, bahis mevzuu ettiğimiz vaziyetin istediği adamın, diğer birçok bakımlardan dahi, mutlaka benim şahsım olabileceği gibi, bir iddia mevcut değildir. Yalnız her halde, bu memleket evlâdından birinin ortaya atılması zaruri olmuştur. Benden başka bir arkadaş dahi düşünmek mümkündür. Yeter ki o arkadaş, bugünkü vaziyetin kendisinden istediği tarzda harekete muvafakat etsin" diyerek millî gaye için artık tamamen ortaya atılmak kararında bulunduğunu gösterdi. Arkadaşları, işin başında onun bulunmasını ve kendilerinin ona yardımcı ve destekleyici olacaklarını söylediler. Mustafa Kemal, görevinden ve askerlikten çekildikten sonra tıpkı o vakte kadar olduğu gibi mafevk komutan imiş gibi emirlerinin yerine getirilmesiniu, başarı için esas şart olduğunu ileri sürdü. Arkadaşları bunu da tamamen tasvip ve tasdik ettiler.

4 temmuz 1919 da Harbiye Nazırından kendisinin muhakkak İstanbul'a dönmesi gerektiğini bildiren bir telgraf daha aldı. Evvelce yapılan tekliften dönülmesinin sebenini sordu ve vatan ve milletin selâmetine hizmet etmekten başka bir gaye ve maksadı olmadığını bildirdi. Ertesi gün aldığı, aynı teklifte ısrar eden telgrafa da „Bugün vatanımızda millî bir kudret varsa o cereyan, felâketlerden mütenebbih olan milletin kalb ve dimağından doğmuştur. Âcizleri de ancak ona tâbi bulunmuş oluyorum. Âcizlerinin buradan çekilmesi ve saire gibi tertibat pek yanlış ve bilâkis pek tehlikelidir. Eğer memleketin halâsı ve selâmeti şahsımın çekilmesine bağlı olsaydı kayıtsız, şartsız her hangi bir mevkie hiçbir ümit ve emel bağlamaya tenezzül etmiyerek nefsimi kurban etmek kadar, vicdani ve basit bir şey olamazdı" cevabını verdi. Bir gün sonra da Harbiye Nazırına çektiği başka bir telgrafla, „Ermenistan'a vaitli olduğunu bilmekle heyecan ve galeyanda bulunan şark vilâyetleri ahalisi arasından çıkıp gelmek hususundaki teklifi yerine getirmekte şahsi iradesini kullanmaktan mânen ve maddeten menedilmiş" bulunduğunu bildirdi. 7 temmuz 1919 da İstanbul'a dönmesi için Padişahın Mabeyn Başkâtibi vasıtasiyle çektiği telgrafa daha cevap vermeden, görülen lüzuma binaen memuriyetine son verildiği ve gecikmeden İstanbul'a dönmesi gerektiği aynı makamdan ikinci bir telgrafla bildirilmişti. Mustafa Kemal ise, gördüğü lüzum üzerine o gün Anadolu ve Rumeli'de bulunan bütün ordulara ve kolordulara, başlıca noktaları aşağıda hulâsa edilen şu emri vermişti:

1 — İstiklâlimizi korumak uğrunda teşekkül ve taazzuv etmiş olan millî kuvvetler, her türlü müdahale ve tecavüzden masundur. Devlet ve milletin mukadderatında, milletin iradesi âmil ve hâkimdir. Ordu, işbu millet iradesinin tâbi ve hadimidir.

2 — Müfettiş ve kumandanlar, her hangi bir sebeple, kumandadan uzaklaştırıldıkları takdirde kendilerinin yerlerine gelecek kimseler iş birliği yapılabilecek vasıflara malik bulunursa kumandayı devredecek, fakat nüfuz mıntakalarında kalarak millî vazifelerine devam edeceklerdir. Aksi takdirde bir ikinci İzmir vakasına meydan verebilecek kimselerin tâyini halinde, kumanda asla terk olunmıyacak ve bilumum müfettiş ve kumandanlar tarafından, emniyet ve itimadın selbolunduğu ileri sürülerek yapılan muameleler reddolunacak ve kabul edilmiyecektir.

3 — Memleketimizi kolaylıkla işgal maksadına mâtuf olmak üzere İtilâf Devletleri tarafından vâkı tazyikler neticesinde, hükümet her hangi bir askerî kıta ve teşkilâtı kaldırmağa emir verirse, kabul ve tatbik edilmiyecektir.

4 — Emel ve gayesi millî istiklâlin teminine mâtuf olan Müdafaai Hukuku Milliye ve Reddi İlhak Cemiyetlerinin ve teşebbüsatının zaif ve inhilâline sebebolacak her hangi bir tesir ve müdahaleyi ordu, katiyen menedecektir.

5 — Devlet ve milletin istiklâlini temin gayesinde, devletin bütün mülkiye memurları, Müdafaai Hukuku Milliye ve Reddi İlhak Cemiyetlerinin ordu gibi meşru destekleyicileridir.

6 — Vatanın her hangi bir mıntakasına, taarruz vukuu halinde, umum millet, hukukunu müdafaaya hazır bulunduğundan bu gibi hâdiseler olunca birlikte iş görmek için derhal her taraf birbirine en seri surette haber vererek hareket birliği temin olunacaktır.

Mustafa Kemal resmî memuriyetine son veren telgrafı alır almaz gece saat 22.50 de Harbiye Nezaretine ve saat 23 te Padişaha birer telgraf çekerek, „memur olduğu vazifesiyle birlikte pek çok sevdiği mübarek askerlikten de istifa“ ettiğini yazdı.

Mustafa Kemal bu kararını bir taraftan da ordulara ve millete 8 temmuz 1919 da bildirirken:

„Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak, Yunan ve Ermeni âmâline kurban etmemek için açılan millî mücahede uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmağa resmî ve askerî sıfatının artık engel olmağa başladığını bu mukaddes gaye için milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatı namına söz vermiş olduğu cihetle âşıkı bulunduğu askerliğe veda ve istifa ettiğini, bundan sonra mukaddes millî gayemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere, sinei millette bir ferdi mücahit suretiyle bulunmakta“ olduğunu belirtti.

Bunun üzerine Mustafa Kemal, Vilâyatı Şarkiye Müdafaai Hukuku Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesinin isteğiyle, cemiyetin kurduğu faal heyetin başına geçerek millî görevine devama başladı. Cemiyetin İstanbul'da bulunan merkezi de kendisine, Umumi Merkez Heyeti adına oy ve mütalâa beyan etmek yetkisini verdi.

Bir müddetten beri hazırlıkları başlamış olan Erzurum Kongresi, 23 temmuz 1919 da bir ilk okul dershanesinde, ilk toplantısını yaptı. Kongre, başkanlığına oy birliğiyle Mustafa Kemal'i seçti. Mustafa Kemal, kongreyi bir söylevle açtı. Bu söylevde kongre heyetini o günkü durum, ve imkân gördüğü kadar da, düşündükleri hakkında aydınlattı. Tarih ve hâdisatın sevkı ile, bilfiil içine düşülen kanlı ve kara tehlikeleri gösterdi. Tarihin, bir milletin varlığını ve hakkını hiçbir zaman inkâr edemiyeceğini, binaenaleyh, vatanımız, milletimiz aleyhinde verilen hükümlerin muhakkak iflâsa mahkûm olduğunu söyledi. Mukadderata hâkim bir iradei milliyenin, ancak Anadoludan zuhur edebileceğini tasrih ederek iradei milliyeye müstenit bir Şûrayı Millî tesisini ve kuvvetini iradei milliyeden alacak bir hükümetin teşkilini, ilk hedef olarak gösterdi. Kongrenin açıldığı gün İstanbul'da Sadrazam Ferit Paşa ise, ajanslara yaptığı demeçte bu kongreyi bir isyan olarak dünyaya ilân etti.

Erzurum Kongresi, 7 ağustos 1919 da sona erdi. Bir tüzükle şark vilâyetlerindeki millî cemiyetleri teşkilâtlandırdı. Halbuki bu sırada İstanbul'dan Harbiye Nazırı Erzurum'a çektiği bir telgrafla, Hükümet emirlerine aykırı hareketlerde bulunduğu için Mustafa Kemal'in tevkifini bildiriyordu. Kongre dağılırken bir beyanname ile düşünce ve kararlarını ilân etti.

Bu prensip ve kararlar kısaca şunlardır:

1 — Millî hudutlar içindeki vatan bir bütündür. Ayrılık kabul etmez.

2 — Yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Hükümetinin dağılışı halinde, millet hep birlikte müdafaa ve mukavemet edecektir.

3 — Vatanın istiklâlini korumaya Merkezî Hükümet muktedir olmadığı takdirde, maksadı temin için bir muvakkat hükümet kurulacaktır. Bu hükümet heyeti, millî kongre tarafından seçilecektir. Kongre toplantı halinde değilse, seçimi Heyeti Temsiliye yapacaktır.

4 — Kuvayi Milliyeyi âmil ve millet iradesini hâkim kılmak esastır.

5 — Hıristiyan ahaliye siyasi hâkimiyet ve içtimai muvazeneyi bozan imtiyazlar verilemez.

6 — Manda ve himaye kabul olunamaz.

7 — Mebuslar Meclisinin derhal toplanmasına ve Hükümet işlerinin milletin murakabesine konulmasının teminine çalışılacaktır.

Kongre kabul ettiği tüzük gereğince dokuz kişilik bir Heyeti Temsiliye seçerek dağılmış ve bu heyet de başkanlığına Mustafa Kemal'i seçmişti.

Erzurum Kongresi dağıldıktan sonra Mustafa Kemal, Temsil Heyeti Reisi sıfatı ile şark vilâyetlerinde cemiyetin teşkilâtını yaymak ve kökleştirmek için, gerekli işlerle meşgul oldu. İkinci Ordu Kumandanı sıfatı ile Umumi Harbde bulunduğu şark vilâyetlerimizde tanıdığı aşiret reisleri ile, nüfuzlu kimselerle muhaberelerde bulundu. Onların kendisine olan sevgi ve güvenlerine dayanarak Millî Mücadele hazırlıkları için onlara görevler verdi.

Mustafa Kemal bir taraftan da Sıvas Kongresi hazırlıklarına devam ediyordu. Bu işleri yakından idare etmek üzere 29 ağustos 1919 da Erzurum'dan ayrıldı ve 2 eylûl 1919 da Sıvas'a geldi. Ahalinin, yine şehrin çok uzaklarından başlıyan büyük ve parlak gösterileri ile karşılandı.

4 eylûl 1919 günü saat on dörtte Sıvas Lisesinin bir salonunda kongre açıldı ve Mustafa Kemal'i başkanlığına seçti.

Mustafa Kemal, açılış günü söylediği nutukta, Osmanlı Devletinin ve Türk Milletinin o günkü durumunu ve devletin nasıl bir âkıbete doğru gitmekte olduğunu:

„... Kalbgâhı devlette ecnebi inhisar ve tahakkümü teessüs etti ve bütün bu hakşiken tasaddilere karşı hükümeti merkeziye, ihtimal ki tarihte bir misli daha görülmemiş surette tahammül etti ve daima zayıf ve âciz bir mevkide kaldı. İşte bu ahval milletimizi şedit bir intibaha sevk etti. Artık milletimiz pek güzel anladı ki, Düveli İtilâfiye bu vatanda mukaddesat ve mukadderatına sahip bir kudret ve iradei milliye mevcut olmadığı zehabı bâtılına kapıldı ve bu zehap yüzünden cansız bir vatan, kanunsuz bir millet nelere müstahak ise bimehaba onların tatbikatına koyuldu. Buna karşı tevekkül ve teslimiyetin inkırazı tam faciasından başka bir netice vermiyeceği kanaati teeyyüdetti.“ sözleriyle belirtti.

Sıvas Kongresinin çalışma konularını, Erzurum Kongresinde alınan kararlar ile, bir kısım kongre üyelerinin hazırladıkları bir muhtıra teşkil ediyordu. Kongre ilk günlerde, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin tüzük ve programını hazırlamakla meşgul oldu. Bu suretle millî teşkilât bütün vatana teşmil edildi (7 eylûl 1919). Heyeti Temsiliye, vatanın heyeti umumiyesini temsil etmek yetkisiyle genişletildi. Milletçe müdafaa ve mukavemet esası kabul edildi ve vatanın herhangi bir parçası Hükümetçe terk ve ihmal edildiği takdirde bir geçici hükümet kurularak idarenin millet adına ele alınacağı tesbit olundu. Misakı Millî'nin esasları kararlaştı.

Mustafa Kemal bu suretle Sıvas Kongresinde bütün millet kuvvetlerini bir elden idare etmek imkânını hazırlamış, milleti muayyen bir hedefe doğru sevk etmeğe başlamıştı.

İstanbul'daki Padişah Hükümeti, Sıvas Kongresini kendisi için tehlikeli görmüş, kongreyi dağıtmak ve millî kurtuluş hareketinin başı olan Mustafa Kemal'i yakalatmak için tertipler almağa başlamıştı. Elâzığ Valiliğine tâyin edilmiş olan Ali Galip'e teftiş bahanesi ile Malatya'ya gitmek, orada kuvvetler toplıyarak Sıvas'ı basmak görevi verilmişti. Etrafta olup bitenleri büyük bir uyanıklıkla izliyen Mustafa Kemal, bunu vaktinde haber almış, bir taraftan Sıvas Kongresi çalışmalarını idare ederken bir yandan da Ali Galip'i ele geçirmek için gerekli tertibatı almıştı. Mustafa Kemal'in dikkat ve iradesi karşısında Ali Galip, hiçbir şey başaramadan Türk hudutları dışından İstanbul'a kaçmağa mecbur kaldı. İstanbul'daki Hükümetin bu haince teşebbüsü duyulunca, bütün memlekette büyük bir nefret uyandırdı ve halkı Sıvas Kongresine ve onun seçtiği Temsil Heyetinin başında bulunan Mustafa Kemal'e daha çok yaklaştırdı.

Sıvas Kongresinin çalışmaları 11 eylûl 1919 da sona ermiş, fakat kongre üyeleri icabında tekrar toplanabilmek üzere bir müddet daha Sıvas'ta alıkonulmuşlardı. Kongrenin karar altına aldığı ve Hükümetten ısrarla istediği de Padişah tarafından dağıtılan Mebuslar Meclisinin bir an önce toplanmasını sağlamak için, memlekette milletvekili seçimine hemen başlanmasıydı. Ferit Paşa Hükümetiyse, Sıvas Kongresini dağıtmak için fiilen yaptığı teşebbüslerle kongre ve onun kararları karşısındaki durumunu göstermiş bulunuyordu.

Mustafa Kemal, millete karşı hiyanetini bilfiil ispat etmiş olan Hükümete duyulan nefret ve güvensizliği Padişaha bildirmek ve millî emellere hizmet edecek namuslu kimselerden mürekkep bir hükümet kurulmadıkça İstanbul'la her türlü münasebeti kesmek kararını vermişti. Bu maksatla valiler ve komutanlar, Babıâli'nin mümanaatına rağmen Mustafa Kemal'in millet ve ordu tarafından derhal benimsenen bu kararını birer uzun telgrafla Padişaha bildirmeğe teşebbüs ettiler. Ferit Paşa Hükümeti bu müracaatlara elinden gelen güçlüğü göstererek saraya intikal ettirmek istemedi. Bunun üzerine Mustafa Kemal 12 eylûl 1919 da Sadrazama, Umumi Kongre Heyeti adına çektiği bir telgrafla, meşru bir hükümet iş başına geçinceye kadar merkezle münasebetlerini ve İstanbul ile her türlü telgraf ve posta muhaberesini tamamen kesmeğe karar vermiş olduğunu bildirdi. Bir taraftan da vilâyetlere ve komutanlara tebligatta bulunarak milletvekili seçimi işinin bir an önce bitirilmesi için gerekli hazırlıklara derhal girişilmesini istedi. Millî hareketin memlekette iyice yayılıp anlaşılması için 13 eylûlden itibaren Sıvas'ta, *İradei Milliye* adiyle bir de gazete yayımına başladı. 13/14 eylûl 1919 gecesi de, bizzat Mustafa Kemal, İstanbul'la ilgisini kesen memleketin nasıl idare olunacağını tesbit eyliyerek milletin yetkili merciinin ancak Heyeti Temsiliye olduğunu komutanlarla, valilere tamim etti ve bu kararını kongre adına Padişaha da bildirdi. Padişah ve Hükümeti

milletin bu şahlanan iradesine karşı durmağa çalıştılar.

O sırada Türkiye'de soruşturma ve araştırmalarda bulunmak üzere Amerika Hükümeti tarafından gönderilmiş olan bir heyet Sıvas'a gelmiş ve başkanı General Harbord Mustafa Kemal'i ziyaret etmişti (22 eylûl 1919). Millî hareketlerin maksat ve gayesi, teşkilâtı, millî birliğin kurulması sebepleri kendisine anlatılan General, Mustafa Kemal'den muvaffak olmadığı takdirde ne yapacağını sormuş ve Mustafa Kemal:

„Bir millet mevcudiyet ve istiklâlini temin için tasavvuru kaabil olan teşebbüsat ve fedakârlığı yaptıktan sonra muvaffak olur. Ya muvaffak olmazsa demek, o milletin ölmüş olduğuna hükmetmek demektir. Binaenaleyh millet, hayatta oldukça ve fedakârlıkta devam eyledikçe başarısızlık bahis mevzuu olamaz." cevabını vermişti.

Ferit Paşa Hükümeti, Mustafa Kemal'i kararından vazgeçirmek ve kendisiyle uzlaşmak için bulduğu aracılardan da bir fayda çıkmadığını görünce, 1 ekim 1919 da iş başından çekildi ve Padişah Sadaret Makamına Ali Rıza Paşayı geçirmeğe mecbur kaldı.

Mustafa Kemal, yeni Sadrazama bir telgraf çekerek, yeni Hükümetin Erzurum ve Sıvas Kongrelerince kabul edilen millet dileklerine ve teşkilâtına riayet edilmesi, Millet Meclisi toplanıp fiilen denetleme görevine başlayıncıya kadar millet mukadderatı hakkında her hangi bir resmî ve katî taahhüde girişilmemesi, sulh konferansında memleketin ve milletin mukadderatının tâyinine memur olacak murahhasların Ferit Paşa'nın yaptığı gibi ehliyetsizlerden seçilmiyerek milletin hakkiyle, emellerini anlamış ve güvenini kazanmış işbilirlerden olmasını, millî emellere hizmet ettikleri için Ferit Paşa Hükümeti tarafından işlerinden uzaklaştırılan memurlara görevlerinin geri verilmesi, millî hareketlere iştirak etmiş veya bu hareketleri terviceylemiş olanlar aleyhinde başlamış olan takiplere son verilmesi, Ferit Paşa Kabinesindeki bir kısım nazırların Mebuslar Meclisi açılınca Divanı Âliye sevk edilmeleri ve Türk basınının ecnebi sansüründen kurtarılması şartları kabul edildiği takdirde milletin vicdanından doğmuş ve İtilâf Devletlerince meşruiyeti ve kudreti tanınmış olan millî teşkilâtın Hükümete destek olacağını bildirdi. Mustafa Kemal, atılan adımın gelişigüzel değil, derin düşüncelere ve metîn esaslara ve umum milletin, muntazam teşkilâta bağlanmış hakiki kuvvetlerine, azim ve iradesine dayandığını, milletin hâkimiyetini bütün mânasiyle bütün cihana tanıttırmağa katî karar vermiş olduğunu ileri sürerek yeni Sadrazama milletin hakiki durumunu ve kararını açık olarak anlattı ve Heyeti Temsiliye adına bir beyanname yayımlıyarak Ali Rıza Paşa Kabinesinin tutulmasına karar verildiğini ve millî teşkilâtın, ilân etmiş olduğu millî esaslardan hiçbir sebep ve bahaneyle, hiçbir zaman şaşmıyacağını ve en büyük faaliyet hissesini Kuvayı Milliyenin şimdiye kadar olduğu gibi bundan sonra da tam bir asayiş ve sükûn içinde tevzinine hasredeceği ve en tehlikeli tarihî şartlar altında bile millî vekarından ve herkesin hukukuna riayet hususundaki mevrus hasletlerinden zerre kadar ayrılmamış olan milletimizin, bundan sonra da aynı tarz ve harekette sabit kalacağında ve bu suretle bu mübarek topraklara sahip olmaktaki medeni liyakatini bütün cihana tasdik ettireceğinde şüphe olmadığını yayımladı (7 ekim 1919).

Ali Rıza Paşa Kabinesi, Heyeti Temsiliye ile yakından görüşmek ve teferruat üzerinde anlaşmak üzere Bahriye Nazırı Salih Paşayı Anadolu'ya göndermeği teklif etmiş, Mustafa Kemal de kabul ederek görüşme yeri olmak üzere Amasya'yı göstermişti. 20 ekim 1919 da Salih Paşa Amasya'ya geldi ve görüşmeler üç gün sürdü.

Mustafa Kemal ile Salih Paşa arasında başlıca şu esaslar kararlaştı:

1 — Hükümetle Millî Teşkilât arasında uyuşma hâsıl olmuş ve hiçbir anlaşmazlık kalmamıştır.

2 — Milletvekili seçimi serbest ve müdahalesiz yapılacaktır.

3 — Hükümetin leh ve aleyhinde bir şey yazılmıyacaktır.

4 — Sıvas Kongresi kararları Mebuslar Meclisince kabul olunmak şartiyle esas itibariyle muvafık görülmüştür.

5 — Millet Meclisinin emniyette olmıyan İstanbul'da toplanması caiz değildir.

Salih Paşa İstanbul'a dönünce Ali Rıza Paşa Hükümeti sözde bu esasları tutmağa başladı. Yalnız Kanunu Esasiye aykırı düşeceğini ileri sürerek, Mebuslar Meclisinin İstanbul'dan gayri bir yerde toplanmasına razı olmadı. Mustafa Kemal, Millet Meclisinin düşman tazyik ve tesirinden uzak bir yerde toplanması gereğini, olayların pek yakında ispat edeceğinden emin olduğu için, Meclisin İstanbul'da açılmasına istemeden muvafakat etti. 29 ekim 1919 tarihinde Heyeti Temsiliyenin yaptığı toplantıda da Millet Meclisi toplanıp yasama görevini yapmağa başlayıncaya kadar Ali Rıza Paşa Kabinesini tutmanın vatan ve millet için hayırlı olduğunu arkadaşlarına kabul ettirdi. Aynı tarihte, komutanlarla da, görüşüp fikir birliği etmek üzere kendilerini Sıvas'ta toplantıya çağırdı. Memlekette milletvekili seçimi yer yer yapılmakta idi. Mustafa Kemal de Erzurum Milletvekilliğine seçilmişti (7 kasım 1919).

16 kasım 1919 da Sıvas'ta komutanlar, Heyeti Temsiliye üyeleri ve bulunmaları faydalı görülen kimseler, Mustafa Kemal'in başkanlığında, 29 kasım 1919 tarihine kadar süren toplantılar yaptılar. Bu toplantılarda alınan kararları Mustafa Kemal şöyle hulâsa eder:

1 — Millet Meclisinin bütün mahzurlara ve tehlikelere rağmen İstanbul'da toplanması zarureti kabul edilmiştir. Yalnız bütün milletvekillerini vaziyet hakkında aydınlatmak ve tek tek mütalâalarını istemek için, İstanbul'a gitmeden evvel Trabzon, Samsun, İnebolu, Eskişehir ve Edirne gibi merkezlerde toplanmalarını temin etmek; gerek İstanbulda, gerek hariçte alınması lâzım gelen emniyet tedbirlerini düşünmek; millî teşkilâtın takibettiği programın esaslarını Mecliste müdafaa edecek kuvvetli bir gurup vücuda getirmek için gerekli işler yapılmalıdır.

2 — Komutanlar, cemiyetin teşkilâtını yaymak ve kuvvetlendirmek için süratle önayak olacaklardır. Mülkiye memurlarından da, sadık kalacaklarına dair söz alınarak, millî teşkilâtı tamamlayıp taazzuv ettirmeleri istenecektir.

3 — Millet Meclisi İstanbul'da toplanıp emniyet ve serbestlik içinde çalıştığı görülünceye kadar, Heyeti Temsiliye Anadolu'da kalarak millî vazifesine devam edecektir. Yalnız her sancaktan birer milletvekili temsilciyle takviye edilecek olan Heyeti Temsiliye, Eskişehir yakınlarında toplanarak Meclisteki çalışma esaslarını görüşeçek ve heyete katılan milletvekilleri oradan İstanbul'a gidip açılan Meclise iştirak edeceklerdir.

4 — Mebuslar Meclisinin mutlak emniyet içinde bulunduğu görülünce, umumi kongre toplantıya çağırılarak, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin alacağı durum kararlaştırılacaktır.

5 — Paris Sulh Konferansı, Türkiye hakkında menfi bir karar verdiği, Hükümet ve Millet Meclisi de bunu kabul ve tasdik ettiği takdirde bu hususta milletin isteği öğrenilerek cemiyet nizamnamesi hükümlerine göre icabı yapılacaktır.

Aynı toplantıda, bir taraftan da kararlaştırılan gizli bir talimatla halkın, vatan savunması için nasıl silâhlandırılıp teşkilâtlandırılacağı tesbit edilerek ilgililere bildirildi.

Mustafa Kemal, seçilen bütün milletvekillerine etraflı bir talimat göndererek, komutanlar toplantısında kararlaşan esasları bildirdi (18 kasım 1919) ve Eskişehir'e uğrıyarak kendisi ile görüştükten sonra İstanbul'a gitmelerini istedi. Birkaç gün sonra da bu toplantıyı Ankara'da yapmak düşüncesi ile Heyeti Temsiliyenin merkezini Ankara'ya nakle karar verdi. Mustafa Kemal bu karara kendini sevk eden düşünceyi Büyük Nutkunda izah ederken:

Genel durumu idare ve sevk sorumluluğunu üstüne alanların en mühim hedefe ve en yakın tehlikeye, mümkün olduğu kadar yakın bulunmalarını, şu kadar ki bu yakınlaşmanın genel durumu gözden uzak bırakacak derecede olmamasını, Ankara'nın bu şartları toplamış bir nokta olduğunu, cephelerle meşgul olacağız diye Balıkesir'e, Nazilli'ye ve yahut Karahisar'a gitmediklerini, fakat cephelere ve İstanbul'a şimendiferle bağlı ve genel durumu idare bakımından Sıvas'tan farkı olmıyan Ankara'ya geldiklerini belirtmiştir.

Mustafa Kemal, 18 aralık 1919 da arkadaşları ile birlikte Sıvas'tan ayrıldı.

Halkın sevgi ve saygısının, bağlılığının türlü gösterileri arasında Şarkışla yolu ile 20 aralık 1919 da Kayseri'ye ve oradan 24 aralık 1919 günü öğle vakti Kırşehir'e geldi. Burada da coşkun gösterilerle karşılandı. Şehrin aydınları ile, ilerigelenleri ile, halkla temaslarda bulundu. Kırşehir Gençler Derneği'nde söylediği hitabede şu sözleriyle, millî dâvanın „Kuvayı Milliyenin âmil, iradei milliyenin hâkim olması" bulunduğunu ilân etti. Gece şerefine fener alayı tertibeden halka da:

Bu milletin içinden çıkan bir Kemal:

Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini
Yok imiş kurtaracak bahtı kara maderini

demiş.

Gene bu milletin bağrından çıkan bir Kemal de diyor ki:

Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini
Elbet bulunur kurtaracak bahtı kara maderini

sözleri ile Türk Milletini kurtarmak için beslediği büyük ülküyü ifade etti. Ertesi gün Kırşehir'den yola çıkan Mustafa Kemal, 27 aralık 1919 cumartesi günü saat 14 te ilk defa Ankara'ya geldi. Mustafa Kemal'e bağlılığını birçok vesilelerle göstermiş olan Ankara ve civarının bütün halkı, yollara dökülerek onu daha uzaklardan, türlü sevinç gösterileriyle karşıladı. Mustafa Kemal arkadaşları ile birlikte Hükümet Konağına indi ve bir müddet dinlendikten sonra o vakitki Ankara Ziraat Okulu binasında kendisine ayrılan daireye yerleşti. Bu suretle 27 aralık 1919 dan itibaren Ankara, Millî Mücadele ve bağımsızlık dâvasının mihrakı ve Türk millet eğemenliğinin merkezi oldu. Mustafa Kemal Ankara'ya gelişini aynı günde bir tebliğ ile bütün memlekete bildirdi.

Mustafa Kemal, Ankara'ya geldiğinin ertesi günü çevresinde toplanan Ankara halkı ile

uzun bir görüşme yaptı. Bu konuşmada milleti teşkilâtlandırmanın mâna ve lüzumunu, bunun nasıl olması gerektiğini belirtti.

Mustafa Kemal, Ankara'ya yerleştikten sonra Hükümet Konağında kendisine ayrılan odada millî teşkilâtın sevk ve idare işleri ile meşgul oluyor, sözle, yazı ile bütün ilgilileri durmadan aydınlatmağa, tek bir gaye çevresinde aynı düşüncelerle hareket eder bir hale getirmeğe çalışıyordu. İlk günlerdeki işlerini, bilhassa açılmak üzere bulunan Mebuslar Meclisine seçilen ve Ankara'ya uğrayıp şeflerinden talimat almağı kendilerine ilk ödev bilen bir kısım milletvekilleri ile yaptığı görüşmeler teşkil etti ve bir taraftan da Heyeti Temsiliyenin mevcudiyetini ve işler üzerindeki müessirliğini bir türlü hazmedemiyen ve kendilerine her gün yeni bir güçlük çıkaran Ali Rıza Paşa Hükümetini yola getirmeğe çalıştı.

Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti adına Heyeti Temsiliye tarafından Sıvas'ta yayımına başlanmış olan *İradei Milliye* gazetesi gibi, Ankara'da *Hâkimiyeti Milliye* gazetesini kurdu (10 ocak 1920).

Bu sırada İstanbul'dan Albay İsmet de Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal'in en sadık ve yakın ülkü ve çalışma arkadaşı oldu. Millî dâvanın başarı ile sonuçlanmasını sağlamak için yapılan teşebbüsleri, bir bağımsızlık savaşı haline getirmenin artık kesin olduğu kanaatinde her ikisi de birleştiklerinden:

Bir taraftan yapılacak savaşın gerektirdiği para ve malzemeyi sağlamak ve öte yandan ordu teşkilâtına ve askerî hareketlere el koyarak mümkün olduğu kadar çok sayıda subayı Anadolu içine çekmek kararını verdiler.

Mustafa Kemal'in, İstanbul'daki Hükümetin türlü şekilde ortaya çıkardığı güçlüklere rağmen Ankara'ya uğrıyan milletvekilleriyle görüşmeleri günlerce sürdü. Onlara, belirli maksat çevresinde şuurlu ve azimli birleşmenin sarsılmaz kuvvet olduğu kanaatini; vatanın halâsı, istiklâlin sağlanması hedefine müteveccih millî birliğin esaslı, muntazam teşkilâtın vücuduna ve bu teşkilâtı iyi sevk ve idareye muktedir dimağların, enerjilerin bir dimağ ve bir enerji haline gelmesine bağlı olduğunu; bunun için İstanbul'da Mecliste kuvvetli, mütesanit bir gurupun teşkili zaruri bulunduğunu tekrar tekrar telkine çalıştı.

Milletin emel ve maksatlarının kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda nasıl ifade olunacağını da kendilerine anlatarak buna „Misakı Millî" unvanını verdi. Bu programın ilk müsveddelerini de yapılacak iş hakkında bir fikir vermek üzere bu sırada bizzat kaleme aldı.

Yalnız kendisi, İstanbul'da toplanacak Mebuslar Meclisinin mutlaka tecavüze uğrıyacağını ve dağılacağını katî olarak seziyor ve bu takdirde Ankara'da toplanmak kararını vermiş, tedbirlerini almış bulunuyordu. Böyle bir durum karşısında derhal gerekli tedbirleri alabilmek için de kendisinin Mebuslar Meclisine başkan seçilmesini lüzumlu görüyordu. İstanbul'a gitmiyecekti. Fakat bunu açığa vurmaksızın zaman kazanmaya çalışacak; Meclis, başkan vekilleri vasıtasiyle idare olunacaktı.

Son Osmanlı Mebuslar Meclisinin açılma hazırlıklarının başladığı günlerden, İstanbul'un İtilâf Kuvvetleri tarafından 16 mart 1920 de işgali tarihine kadar İstanbul'da olup bitenler, Mustafa Kemal'i hiç memnun bırakmadı.

Ali Rıza Paşa Hükümeti, Kocaeli Yarımadasında bir kısım millî kuvvetlerin başında bulunan Yahya Kaptanı, jandarma kuvvetleri sevk ederek imha etmek suretiyle Kuvayı Milliyeye karşı harekete geçmişti. 12 ocak 1920 de Mebuslar Meclisi açılmışsa da, Padişah Vahdettin hastalığını bahane ederek, bizzat gelmemiş, açış söylevi Padişah adına Sadrazam Ali Rıza Paşa tarafından okunmuştu. İtilâf Devletlerinin hükümet işlerine müdahaleleri çoğalmış, Harbiye Nazırı ile Erkânı Harbiye Reisinin değiştirilmesini istiyecek kadar ileri gitmişti. Mustafa Kemal, bunlara bakarak Meclisin pek kısa bir müddet sonra kapatılacağını anlıyor ve İstanbul'daki arkadaşlarına, şahsi emniyetlerini sağlıyacak ve Meclisin Ankara'da derhal toplanması imkânını hazırlıyacak tedbirlerin alınması için gerekli direktifler veriyordu.

Milletvekilleri, başkan seçimi için yapılan gizli toplantıda, Mustafa Kemal'in İstanbul'da Meclisin toplantılarına iştirak etmiyeceğini ileri sürerek başkan olmasını uygun görmemişler; yine bazı düşüncelerle de Mecliste Mustafa Kemal'in emrinde yürümeği vatanın ve bağımsızlığın kurtuluşu için şart gören milletvekillerinin kuracakları gurupa da, „Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Gurupu" adını vermekten çekinmişler „Felâh-ı Vatan Gurupu" demişlerdi. Son Osmanlı Mebuslar Meclisi, Mustafa Kemal'in kendilerinden istediği ve beklediği işlerden yalnız birini yapmış, 28 ocak 1920 tarihli toplantısında Misakı Millîyi bir beyanname halinde son ve kesin şekliyle tesbit edip imzalamış ve 17 şubat 1920 tarihinde yaptığı açık bir oturumda millet adına yayımlıyarak bütün parlâmentolarla, cihan basınına resmen göndermeğe karar vermişti. Bir taraftan da Hükümet ve Padişah üzerine tesir ederek Mustafa Kemal hakkında Damat Ferit Hükümeti tarafından alınmış olan askerlikten tart kararını

bozdurmuş ve bunu çekilme şeklinde düzelttirmişse de Hükümet bunu yine resmen ilândan çekinmişti.

Bu sırada Fevzi Paşa Harbiye Nazırı olmuş, Albay İsmet de Millî Kurtuluş Savaşı hakkında Mustafa Kemal'le vermiş oldukları kararların uygulanmasını kolaylaştırmak için gerekli tedbirleri almak üzere İstanbul'a gitmişti. Mebuslar Meclisi gün geçtikçe kendisinden beklenen millî iradeyi hâkim kılmak görevini yapamıyacak bir hale düşüyor ve Hükümet, Meclisten daha çok padişahın nüfuz ve hâkimiyeti altında ve Millî Mücadeleye cephe almış bir duruma girmiş bulunuyordu. Fakat Mustafa Kemal'in bu durum karşısında aldığı enerjik vaziyet Ali Rıza Paşayı, Kabinesinde tasfiye yapmak zorunda bıraktı (8 şubat 1920). Bugünlerde bir taraftan Paris'teki „Yüksek Meclis" müzakerelerine devam ederek Türkiye hakkında kararlar almakta, daha doğrusu Sevr projesini hazırlamakta, bir taraftan da Türkiye'de İtilâf Kuvvetlerinin tazyiki çoğalmakta, İzmir'e yeni yeni Yunan kuvvetleri yığınak yapmakta idi. Düşman kuvvetlerine dayanan ve onların parasiyle iş gören Anzavur da millî kuvvetleri arkadan vurmaya, Biga ve Bandırma çevresindeki yurttaşlar arasındaki birliği bozmaya çalışmakta idi.

İtilâf Devletlerinin, Yunan cephesinde bulunan millî kuvvetleri geri çektirmek için yaptıkları teşebbüsün imkânsız olduğu hakkında almış oldukları cevap üzerine, Yunan kuvvetlerini taarruza başlatmaları da (3 mart 1920) Ali Rıza Paşa Kabinesini çekilmeye mecbur bırakmıştı. Bunun üzerine Mustafa Kemal, doğrudan doğruya Padişaha yaptığı ve vilâyetleri harekete getirerek bilvasıta yaptırdığı tesirle Padişahın Ferit Paşayı tekrar sadrazam yapmasına imkân vermemiş ve beş gün sonra kabine Salih Paşa tarafından kurulmuştur.

Bu sırada Paris'teki Yüksek Meclis İstanbul'un İtilâf Kuvvetlerince resmen işgalini, İstanbul'daki İtilâf Komiserleri de milliyetçi Türk milletvekillerinden ilerigelenlerin tevkifini kararlaştırmışlardı. Bu kararları Mustafa Kemal haber alınca, İstanbul'daki Hükümetten ve Meclisçe yapılacak mukavemet ve protestodan fazla bir şey beklenemiyeceği kanaatiyle yakın arkadaşlarını, icabında hükümet teşkil ve idare edecek liyakatteki zatlarla birlikte derhal kendisine iltihaka çağırdı (13 mart 1920).

15 martta İstanbul'daki İtilâf Kuvvetleri Komutanı, 150 Türk aydınını yakalatmıştı. Ertesi gün de şehrin İtilâf Kuvvetleri tarafından askerî işgale uğradığını, Manastırlı Hamdi Efendi (Hamdi Onaltımart, 1892—1945) adında gayretli bir telgraf memuru doğrudan doğruya Mustafa Kemal'e makine başında haber vermiş, işgali safha safha anlatmıştır. Mustafa Kemal'in ilk işi bu haberi bütün memlekete yaymak olmuştur. Arkasından da bütün teşkilâta, olması mümkün bir fenalığı önlemek için, memleketin resmî ve hususi hariçle olan bütün alâkasını kestirmiş ve halktan, yabancı devletlerin fiilî veya zâhirî himayesini görmiyen hıristiyan uyruk hakkında refet ve şefkatle muamele yapılmasını istemiştir. Başka bir tamimle de yapılacak yanlış propagandalara kapılarak hakikata uymıyan haberlerle heyecana düşülmemesi tavsiyesinde bulunmuş ve hakikî vaziyeti takibeden Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin milleti aydınlatacağını bildirmiştir. Muhtelif vasıtalarla da İstanbul'daki İtilâf Devletleri Temsilcilerine, tarafsız bütün devletlerin Hariciye Nezaretlerine, Fransa, İngiltere, İtalya parlâmentolarına protesto telgrafları yollamıştır. Bunda:

„Türk Milletinin siyasi hâkimiyet ve hürriyetine indirilen bu darbenin, yirminci asır medeniyet ve insaniyetinin mukaddes saydığı bütün esaslara, hürriyet, milliyet, vatan hisleri gibi bugünün insan cemiyetlerinde esas olan bütün umdelere ve bu umdeleri vücuda getiren insanlığın umumi vicdanına aykırı" olduğunu söylüyor „Hukukumuzu ve istiklâlimizi korumak için giriştiğimiz mücadelenin kutsiyetine ve hiçbir kuvvetin bir milleti yaşamak hakkından mahrum edemiyeceğine inandığımızı" bildirerek bunu yapan milletlerin şeref ve haysiyetleriyle uygun olmıyan bu hareketten doğacak tarihî sorumluluğa dikkatlerini çekiyordu. Bir taraftan da millete yaydığı bir beyannameyle „Yedi yüz senelik Osmanlı Devletinin hayat ve hâkimiyetinin sona erdiğini, Türk Milletinin medeni kabiliyetini, hayat ve istiklâl hakkını ve bütün istikbalini korumaya çağrıldığını" bildiriyordu. İcabedenlerle müzakere ve muhabere ederek fikirlerini aldıktan sonra Ankara'da olağanüstü yetkileri bulunan bir meclis kurmak ve milletin idaresini bu meclise vermek hakkındaki kararını, 19 mart 1920 de yaptığı bir tamimle yayımladı. Milletin yeniden seçeceği temsilcilerle, İstanbul Mebuslar Meclisinden Anadolu'ya geçebilenlerden kurulacak olan bu meclis, milletin bağımsızlığını, devletin kurtarılmasını temin edecek tedbirleri alacak ve uygulıyacaktı.

Mustafa Kemal, bir taraftan da İstanbul'dan Anadolu'ya geçenleri Ankara'ya doğru adım adım takibediyor, onların bir an önce ve kolayca kendisine ulaşmaları için gerekli tedbirleri aldırıyor, kendileriyle işbirliği yapmak istediklerine memlekette olup bitenler hakkında muntazaman malûmat veriyordu.

Ankara 'da bulunurken bir müddet önce Fevzi Paşa 'nın Harbiye Nazırlığına tâyin edilmesi üzerine, mühim bazı düşüncelerle, Mustafa Kemal tarafından İstanbul 'a özel memuriyetle gönderilmiş olan Albay İsmet de, İstanbul 'dan Ankara 'ya gizlice gelmekte olanlar arasında 9 nisan 1920 de, işgalin dördüncü günü ayrılarak tekrar Ankara 'ya varmış ve Mustafa Kemal ile işbirliği edenler safında Edirne Milletvekili sıfatiyle baş yerini almıştı.

5 nisanda tekrar Sadrazam olan Damat Ferit, İtilâf Kuvvetlerine dayanarak, millî hareketi boğmak için aklına gelen tedbirleri almağa çalışıyordu. Beyannameler, Kuvayi Milliyenin hiyaneti hakkında fetvalar neşrediyor, yabancı tecavüzüne uğradığı için 18 mart 1920 tarihinde çalışmalarına kendi kararıyle son vermiş olan Mebuslar Meclisini feshediyor (11 nisan 1920), Anadolu 'da yer yer ayaklanmalar çıkartmağa ve ayaklanmaların sahasını Ankara 'ya doğru genişletmeğe ve İstanbul 'da „Kuvayi İnzıbatiye" adı altında, millî kuvvetlere karşı kullanılmak üzere bir ordu teşkiline uğraşıyordu.

Mustafa Kemal ise, bir taraftan ayaklanmaları bastırmak, Yunan cephesini tutmak, Anadolu 'daki ulemadan 153 kişinin imzasiyle mukabil fetva alıp asıl hainlerin milleti istiklâl yolunda savaşmaktan geri koymak istiyenler olduğunu halka bildirmek, bir taraftan da Ankara 'da toplanacak Büyük Millet Meclisinin açılışına ait hazırlıkları tamamlamakla meşgul oluyor, 22 nisan 1920 de yaptığı bir tamimle de Büyük Millet Meclisinin 23 nisanda açılıp görevine başlıyacağını, o günden itibaren bütün mülki ve askerî makamlarla umum milletin merciinin bu meclis olacağını bildiriyordu.

Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisinin açılış günü için, memlekette geniş ölçüde millî ve dinî bir tören yapılması maksadiyle uzun bir program hazırlamış ve bu büyük tarih olayının bütün millete yüksek bir heyecanla duyurulması için gereken tedbirleri de almıştı. Büyük Millet Meclisine de, şimdi Cumhuriyet Halk Partisi Merkezi olarak kullanılan ve o zaman yapısı henüz tamamlanmış bulunan binayı hazırlatmıştı.

23 nisan 1920 cuma günü, başlarında Mustafa Kemal olmak üzere, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, asker safları ortasından geçerek Meclis binasına geldiler. Vatan ve milletin kurtuluşu, selâmeti ve istiklâli için dua edildi ve saat on üçü kırk beş geçe Türkiye Büyük Millet Meclisi, en yaşlı üyesi Sinop milletvekili Bay Şerif 'in Başkanlığında „Milletimizin dahilî ve haricî istiklâli tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhde ve idare etmeğe başladığını bütün cihana ilân ederek" tarihî görevine başladı. Meclisteki ilk söz alan Mustafa Kemal olmuş, Meclisin mahiyet ve yetkilerini millet kürsüsünden kısaca aydınlatmış, Meclisin işlemesini kolaylaştıracak teşkilât şekil ve yollarını göstermişti.

Büyük Millet Meclisinin 24 nisan 1920 toplantısı, bir tek sözle Mustafa Kemal günü olmuştu. Söz alan Mustafa Kemal, Meclisin üç uzun oturumunu dolduran bir söylev verdi. Bunda yeri geldikçe vesikalar da okuyarak Mondros Mütarekesinin imzasından Büyük Millet Meclisinin, Türk Milletinin mukadderatına el koyduğu güne kadar geçen siyasi olayların ve bunlar arasında milleti bağımsızlığından mahrum bir hale düşürmemek için, giriştiği siyasi mücadelenin bir tarihçesini yaptı ve demecinin sonunda verdiği bir önergeyle:

1 — Yeni bir hükümet teşkilinin zaruri olduğunu,

2 — Muvakkat kaydı ile de olsa bir hükümet başkanı tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmenin caiz bulunmadığını,

3 — Mecliste toplanan millî iradeyi vatanın mukadderatına el koymuş tanımanın esas olduğunu, memlekette Türkiye Büyük Millet Meclisinin üstünde hiçbir kuvvet tanınamıyacağını,

4 — Türkiye Büyük Millet Meclisinin teşri ve icra yetkilerini nefsinde topladığını, Meclisten ayrılacak ve tevkil edilecek bir heyetin hükümet işlerini göreceğini, Meclis Başkanının bu heyetin de Başkanı olması gerektiğini,

Padişah ve Halifenin, cebir ve ikrahtan kurtulduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği kanuni esaslar dairesinde vaziyetini alacağını ileri sürdü. Meclis bu önergeyi aynen kabul ederek kurulan yeni Türkiye 'nin ilk anayasasını tesbit etmiş oldu.

Meclis, verilen mütaaddit önergeler üzerine Mustafa Kemal 'e ve kendisi ile birlikte Millî Mücadeleye atılmış olanlara şükranını ve minnettarlığını bildirmeği ilk ödev bildi. Mustafa Kemal bu yerinde harekete teşekkür ederek samimî bir dille kendisinin ancak bu vatana ve bu millete borçlu olduğu ödevi yapmış bulunduğunu belirtti, millete olan güven ve bağlılığını teyidetti. Meclis o gün aynı zamanda Mustafa Kemal 'i, Büyük Millet Meclisi Reisliğine de seçti.

Mustafa Kemal, Meclisin kendisine gösterdiği güvene teşekkür ettikten ve „Bu itimadı liyakatimin çok fevkında görmekle beraber şahsım için bir gaye olarak değil, müştereken giriştiğimiz mücahedei mukaddesenin mâtuf olduğu gayeleri istihsal için milletin bahşettiği bir istinatgâh olarak telâkki ediyorum. Bu ittihadı millînin bana tahmil ettiği mesuliyet, biliyorum ve hepiniz de bilirsiniz ki, pek ağırdır. İçinde yaşadığımız nadirül emsal dakikaların vehametine rağmen bu ağır mesuliyeti milliyenin altında ancak heyeti muhteremenizin muavenet ve müzahereti ile çalışacağım" dedikten sonra kendisinin teklifi üzerine Meclisin yaptığı gizli toplantıda da Büyük Millet Meclisi Hükümetince takip olunacak iç ve dış siyaset hakkında esaslı izahlarda bulundu.

„Milletimizin, kavi, mesut ve müstakil yaşıyabilmesi için devletin tamamen millî bir siyaset takibetmesi ve bu siyasetin teşkilâtı dahiliyemize tamamen mutabık ve müstenit olması lâzımdır." „Millî siyaset dediğim zaman kasdettiğim mâna ve medlûl şudur: Hududu milliyemiz dâhilinde, her şeyden evvel kendi kuvvetlerimize müsteniden, muhafazai mevcudiyet ederek milletle memleketin hakiki saadet ve umranına çalışmak" „Alelıtlak tuli emeller peşinde milleti işgal ve ızrar etmemek" „Medeni cihandan medeni, insani muameleye ve mütekabil dostluğa intizar etmektir" şeklinde programını izah etti ve bu programın esaslarından hayatının sonuna kadar ayrılmadı.

25 nisan 1920 de Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal 'in başkanlığında olmak üzere yedi kişilik bir Muvakkat İcra Heyeti seçerek bilfiil hükümet işlerine de el koydu ve Mustafa Kemal 'in teklifiyle, daha önceden kendisine özel olarak verilmiş bulunan „Askerî harekâtı takip" görevini, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi sıfatiyle yapmak üzere, Albay İsmet 'in de bu İcra Heyetine girmesine karar verdi.

Ankara 'ya ilk geldiği günlerde Ziraat Okulunda ve sonraları istasyon binası yanındaki dairede bir süre kaldıktan sonra, Ankara Belediyesinin Çankaya 'da satın alarak kendisine hediye ettiği köşke yerleşmiş bulunan Mustafa Kemal 'in bütün hayatı, tam bir çalışma içinde geçiyordu. Meclisin genel toplantılarına sık sık başkanlık ediyor, Muvakkat İcra Heyeti onun direktifleriyle iş görüyor, diğer zamanlarda da iç ve dış olayları takibederek yeni devletin varlığını koruyacak esaslı tedbirleri bulmağa ve almağa çalışıyordu. Meclis, Devletin esas teşkilâtının ve Hükümet kuruluşunun gerektirdiği müzakere ve hazırlıklarla meşgul olmak ve milletvekillerinin verecekleri teklifleri incelemek üzere bir Lâyiha Encümeni kurmuştu. Mustafa Kemal burada da şahsen bulunmayı ve çalışmayı lüzumlu görmüş ve 27 nisan 1920 de bu Encümene de seçilmişti.

2 mayıs 1920 de Büyük Millet Meclisi, İcra Vekillerinin seçilmesine dair 3 numaralı kanunu kabul ederek ilk İcra Vekillerini seçip Hükümeti kesin olarak kurduktan sonra Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatı ile İcra Vekilleri Heyeti toplantılarına da başkanlık etmeğe başladı ve 20 ocak 1921 tarihinde Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile İcra Vekilleri Heyeti Reisliği makamı ihdas edilip Fevzi Paşa bu göreve seçilinceye kadar İcra Vekilleri Heyeti Reisliğini bizzat yaptı. Albay İsmet de, Büyük Millet Meclisi adına ordunun en yüksek kumanda makamı olan Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliğine seçilmişti. Mustafa Kemal bu seçimin ne kadar isabetli olduğunu Büyük Nutkunda belirttiği sırada „İsmet Paşanın, gerek Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliğinde (Genelkurmay Başkanlığında) ve gerek bilâhara bilfiil Cephe Kumandanlığında gösterdiği liyakat ve fartı gayret kendisine tevcihi vazifede isabetimi fiilen ispat etmiş bulunduğu için millete karşı, orduya karşı ve tarihe karşı tamamen müsterihim" demekte ve en yakın devrim arkadaşına karşı devrimin ilk günlerinden beri beslediği sevgi ve güveni göstermektedir.

Mustafa Kemal, artık Millî Türk Devletinin Reisi sıfatiyle; ordunun bütün teşkilâtını tamamlamak, kuvvetini arttırmak, dış münasebetleri yoluna koymak hususlarına her gün daha artan büyük bir gayretle koyulmuş bulunuyordu. Millî Hükümetin bütün teşebbüslerini kırmak ve başarılarını önlemek için İtilâf Devletlerinden gördüğü âzami teşvik ve himayeden gayret alarak çalışan İstanbul 'daki Damat Ferit Hükümeti ise, Türk millî bütünlüğünü bozmak için her türlü vasıtaya başvuruyor ve halkın cahil tabakası arasında yaptığı menfi propaganda ve teşviklerle yer yer ayaklanmalar çıkartmağa çalışıyor ve Mustafa Kemal 'i bunlarla da uğraşmağa mecbur bırakıyordu.

Samsun 'a çıktığı günden beri fiilen orduyu emir ve kumandası altına almış ve onu vatan savunmasına her gün biraz daha yararlı bir hale koymağa imkân derecesinde çalışmış olan Mustafa Kemal 'in, Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatı ile işe başladığı sırada, ordumuz ve askerî cepheler şu durumda bulunuyordu:

1 — Batıda: İzmir çevresinde Yunan cephelerinde faaliyet yine başlamış ve 6 nisan 1920 de düşman Soma Cephesinde ilerlemek teşebbüsünde bulunmuştu.

İzmit civarındaki millî kuvvetler de İngilizlerle temas halindeydi.

2 — Doğuda: Rusya ile henüz temas hâsıl olamamıştı. Ermeniler, Türk ve İslâm unsurlarını yer yer imha etmekteydiler. Bunlara karşı hareket için o cephedeki XV. Kolordunun vaziyeti o sırada elverişli olmamakla beraber harekete geçmenin lüzumuna da kanaat getirilmiş bulunuyordu.

3 — Fransızlarla Adana, Maraş, Urfa taraflarında çarpışmalar oluyor ve millî kuvvetler Adana 'nın bir saat yakınında bulunuyordu. Mersin, millî kuvvetler tarafından muhasara

edilmiş ve Fransız komutanına teslim olması teklif olunmuştu. Maraş'tan Fransızlar kaçmış, Ayıntap'ta savaşlar devam ediyordu.

4 — Trakya'daki I. Kolordu mukavemete hazırlanmakta, Yunan propagandası da bütün Trakya'da yaygın bir halde bulunmaktaydı.

15 mayıs 1919 dan 22 haziran 1920 ye kadar geçen bir seneden fazla zaman içinde millî kuvvetler, zayıf ordu birlikleri ve subaylarla takviye edilerek, düşmana karşı koymaya çalışmaları az çok sağlanmıştı.

Bu kuvvetlerin iaşesi, silâh ve cephanesi de doğrudan doğruya bulundukları mıntaka ahalisi tarafından temin ediliyordu.

Mustafa Kemal, 30 nisan 1920 de Büyük Millet Meclisinin kurulduğunu bir sirkülerle bütün yabancı devletler Hariciye Nezaretlerine bildirmişti. 3 mayıs 1920 de Büyük Millet Meclisinin ilk seçtiği İcra Vekilleri Heyeti, 5 mayısta Mustafa Kemal'in başkanlığında yaptığı birinci toplantısında da, idare sorumunu üstüne aldığı memleketin iç ve dış siyasetinde takibedeceği yolları bir defa daha gözden geçirdi ve dış münasebetlerin tanzimine bilhassa önem vererek, o sırada dışardan saldıran düşman kuvvetlerle Türkiye gibi savaşma durumunda bulunan Sovyet Rusya ile temas etmeye ve bu maksatla Dışişleri Bakanının başkanlığında Moskova'ya bir heyet yollamaya karar verdi ve bu heyet 11 mayıs 1920 de yola çıktı.

Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi açılırken, Millî Hükümetin takibedeceği siyasetin esasları hakkındaki demeciyle, millî hudutlar dışında her hangi istilâcı bir hedef gözetmediğini belirtmişti. Bu sözler aynı zamanda millî hudutlar içinde hiçbir siyasi müdahale kabul etmiyen tam ve bağımsız bir Türkiye'nin varlığı mânasını da taşımaktaydı. Böyle bir Türkiye'yi dünyaya kabul ettirmekte ise o gün büyük güçlükler vardı. Bu güçlüklerin başında da Birinci Cihan Harbinde galip gelen devletlerin artık bağımsız bir Türkiye görmek istememeleri geliyordu. Büyük Millet Meclisinin açıldığı günlerde, galip devletler de Türk topraklarının taksimini ve İstanbul ile birkaç İç Anadolu ilinden kurulacak Türkiye'nin yarı sömürgelik statüsünü teşkil edecek olan Sevr projesine San Remo'da son şeklini vermekle meşguldüler. Bunu İstanbul Hükümetinin murahhaslarına nasıl olsa kabul ettireceklerine emindiler. Bu devletler, Ankara'da kurulan Millî Hükümeti ve onun millî siyasetini kabul etmek şöyle dursun; onu, meşru hükümet saydıkları Padişah Hükümetine karşı âsi bir varlık görüyorlar ve hakkından gelmek için gerek Yunanlılara gerek Padişah Hükümetine her türlü maddi yardımlarda bulunmak üzere hazırlanıyorlardı. Hal böyleyken, Suriye'deki Fransız Fevkalâde Komiseri adına hareket eden Mösyö de Caix'nin başkanlık ettiği bir Fransız heyeti, mayıs 1920 sonlarında Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal ile müzakerede bulunmak istedi ve 30 mayısta Fransızlarla yirmi günlük bir mütareke imzalandı. Bu mütareke imzalanmakla: a) Adana mıntaka ve cephelerinde bulunan ve kısmen askerle de takviye olunan millî kuvvetleri sükûnetle tensik etmek; b) Fransız murahhaslarına millî dâvamızı anlatmak; c) Büyük Millet Meclisinin Türkiye mukadderatı üzerinde söz söyliyecek tek ve hakiki merci olduğunu göstermek fırsatları elde edilmiş oldu. İstanbul Hükümeti ise Mustafa Kemal'in her gün biraz daha artan nüfuz ve kudretini sözde kırmak ve Millî Hükümeti zayıflatmak için türlü teşebbüslere başvuruyor ve bu arada Mustafa Kemal'i bir defa daha askerlikten tardederek idam cezasına mahkûm ediyordu (11 mayıs 1920).

Büyük Millet Meclisinin 7 haziran 1920 tarihli toplantısında Seyyar Jandarma Müfrezeleri Hakkındaki Kanun Teklifinin görüşülmesi sırasında, orduyu yalnız düşmana karşı kullanmak ve memleket içinde güvenlik kurmak işini de yine Erkânı Harbiyei Umumiyenin emrinde seçkin bir jandarma teşkilâtına bırakmak hususunda Albay İsmet'in Büyük Millet Meclisine verdiği izahat, Mustafa Kemal'in vatanı kurtarma işinde kendisine güvendiği şahsın yüksek değerini belirttiği kadar, Büyük Millet Meclisinin de Türk millî ordusunun bir an önce kuvvetlenip teşkilâtlanması hakkındaki isteğinin tatbik sahasına girmiş bulunduğunu gösteriyordu.

Aynı gün, Büyük Millet Meclisi çalışmalarına son verirken, Mustafa Kemal söz almış, Meclisi, memleketin iç ve dış meseleleri hakkında aydınlattıktan sonra, şark hududumuzda kurulmuş olan Ermenistan'ın askerî kuvvetlerinin Türklere karşı yapmaya başladıkları zulümlere son vermek üzere henüz Türk orduları tarafından işgal edilmemiş olan, fakat Misakı Millî hudutlarımız içinde bulunan „Üç Sancak" (Kars, Ardahan, Artvin Livaları,) arazisine girilmesi için evvelce Büyük Millet Meclisinin İcra Vekilleri Heyetine vermiş olduğu yetkiyi kullanmanın zamanı gelmekte olduğunu bildirdi ve 9 haziran 1920 de doğu vilâyetlerimizde gerekli hazırlıkların yapılması için emir vererek 15 inci Kor Komutanı General Kâzım Karabekir'i Şark Cephesi Komutanlığına tâyin etti.

Gerçek anlamda bir ordunun kurulması için yapılan çalışmaların henüz verimlerini almaya fırsat bırakmadan Yunan ordusu da, 22 haziran 1920 de:

2 tümenle Salihli
2 tümenle Akhisar-Soma
1 tümenle Aydın-Nazilli istikametlerinde ileri harekete başladı. Bu taarruzun gayesi, Paris'te galip devletler tarafından son şekli verilerek, davet edilen Osmanlı Murahhas Heyetine tebliğ edilmiş olan Sevr antlaşmasının kabul edilmesini kolaylaştırmaktı. Yunan taarruzu henüz daha teşekkül etmemiş olan ordu kuvvetleri tarafından değil, zayıf millî kuvvetler tarafından karşılanmaya çalışıldı ise de çok üstün düşman kuvvetleri karşısında millî kuvvetlerimiz çekildiler. Büyük Millet Meclisi de, taarruzu önlemek ve bu dağınık kuvvetleri bir kumanda altında birleştirmek üzere, 18 haziran 1920 de Ordu Komutanlığı yetkisiyle Garp Cephesi Komutanlığının kurulmasına karar verdi ve bu vazifeye 20. Kor Komutanı General Ali Fuad (Cebesoy) tâyin olundu. Düşman kuvvetleri 30 haziran 1920 de Balıkesir'i işgal etti. Bursa istikametinde çekilen kuvvetlerimizi takibe devam ederek 8 temmuzda da Bursa'ya girdi. Tekirdağ'dan karaya çıkarılan, Meriç boyundan hudutlarımızı aşan Yunan kuvvetleri de, Türk tümenlerini Bulgaristan'a geçip silâhlarını bırakmağa mecbur etmişler ve Trakya'yı kısa bir müddet içinde işgale muvaffak olmuşlardı (20-27 temmuz 1920).

Büyük Millet Meclisinin, aynı güne rastlıyan toplantısında yapılan tenkidlere cevap veren Mustafa Kemal, o günün şartları içerisinde yapılması mümkün müdafaanın nasıl olabileceğini anlatarak milletvekillerinin sarsılan mâneviyatlarını kuvvetlendirdikten başka „Maksadın, milletin ve devletin istiklâlini korumak" olduğunu, bunun içinde namus ve şerefin tamamen mündemiç bulunduğunu, bağımsız olarak milletimizin muayyen hudutlar içindeki tamamiyetini korumanın esas olduğunu ve bunun için muharebe edildiğini, „memleketimizin ellide biri değil, heyeti umumiyesi tahribedilse, heyeti umumimiyesi ateşler içinde bırakılsa, bu toprakların üstünde bir tepeye çıkarak oradan müdafaa" edileceğini anlatarak kuvvetlerimizi „elimizde onu düşmana faik bir hale getirecek güne kadar hüsnü muhafaza etmeğe mecbur olduğumuzu" söyledi. Ve o günkü mâneviyat sarsıcı şartlar içinde de kendisinin vatanı kurtarmak için beslediği kırılmaz azim ve imanı açıkça göstermiş oldu. Ordunun durumunu yerinde görmek ve askerlerin mâneviyatını yükseltmek için de 17 temmuz 1920 de milletvekillerinden kurulan bir heyetin başında cepheye gitti.

Mustafa Kemal'in ordu hakkındaki düşüncesi, onu, yeni zihniyete göre şuurlu bir hale getirmekti. Osmanlı ordusunun bekayası sayılması gereken bir kısım kıtalarda yer yer bezginlik ve yorgunluk eserleri görülüyor. Devrimci bir ülkü ile yetiştirilmemiş bu kıtaların bir kısmı düşman veya iç ayaklamalar karşısında hiçbir iş görmiyerek silâhlarını bırakıp dağılıyorlardı. Bu sebeple millî müfrezelerden, Millî Mücadelenin gayesini anladıkları ve düşmanlara, âsilere kanmadıkları için, daha çok istifade olunuyordu. Mustafa Kemal, bir taraftan ordumuzu yeniden kurmak ve kuvvetlendirmek için her çareye başvururken, elde mevcut millî müfrezelerden de ancak ordunun kurulup teşkilâtlanmasına kadar geçecek zamanı kazanmak için, her türlü mahzurlarına rağmen, her yerde âzami feydalanmayı zaruri görüyordu. Fakat asıl gayesi, ciddî, disiplinli ve kayıtsız şartsız, tereddütsüz itaat istiyen askerlik görevlerini yapacak muntazam bir ordu kurmaktı.

Büyük Millet Meclisinin kuruluşu sıralarında, bazı yakınları kendisine yardım maksadiyle ve ayrıca yormamak fikriyle, sadece esaslarından bahsederek, bütün sevk ve idaresini üzerlerine aldıkları „Yeşilordu" adlı gizli ve dahilî, oldukça geniş bir teşkilât vücuda getirmeğe teşebbüs ettiler. Bu teşkilâtın memlekette yayılıp kuvvetlenmesinde Mustafa Kemal'in şahsi şöhret ve nüfuzundan faydalandılar ve o tarihte mevcut birtakım kuvvetli millî müfrezeleri de bu teşkilâta esas yaptılar. Bu teşebbüsün gerisinde gizlenen kötü maksat sahipleri, Mustafa Kemal'in ve Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Albay İsmet'in muntazam ordu teşkili fikrine ve teşebbüslerine karşı orduda, halk arasında ve Mecliste kuvvetli ve tesirli bir propaganda yaparak „Ordudan fayda yoktur, dağılsın, bize Kuvvayi Milliye yeter" fikrini yaymağa başladılar. Mustafa Kemal „Yeşilordu" işinin bu tehlikeli gelişmesi karşısında derhal bu teşkilâta son verdirdi. Yalnız Millî Mücadele tarihimizde hiyanetleriyle fena bir hâtıra bırakmış olan Çerkez Ethem ve kardeşleriyle onlara hizmet edenler, Mustafa Kemal'in bu teşebbüsüne karşı menfi bir cephe aldılar.

Düşmanın Salihli istikametinde ilerliyen kolu 26 ağustos 1920 de Uşak'ı işgal etmiş, Aydın'dan ilerliyen kol da Nazilli'ye kadar gelmişti. Bu sırada tümenlerimiz kadro halinde ve mühimmatsız olduğu gibi, takviyelerine de henüz imkân elvermemişti.

Yunanlıların bir tümeni de, bu sırada Gediz bölgesinde tek başına bulunuyordu.

İstanbul Hükümetinin ve yabancı devletlerin teşvikleriyle ve kısmen de Millî Hükümetin o günkü zayıf durumundan faydalanarak kendi nüfuzlarını kökleştirmek istiyen bazı sergerdelerin önayak olmasiyle, memleketin birçok yerlerinde ayaklanmalar çıkıyor ve Mustafa Kemal'-

in derhal aldığı tedbirler ve gönderdiği kuvvetlerle kısa zaman içinde yatıştırılarak millet bütünlüğünün sağlanmasına, sapıkların doğru yola sokulmasına çalışılıyordu.

Millî Mücadelemizin bir safhası da, millî ordunun teşkili için, düşman işgali ve kontrolu altında bulunan cepaneliklerden silâh, mühimmat kaçırmak ve büyük bir kısmı İstanbul'da bulunan subayları, Anadolu'ya geçirmek işi olmuştur.

Mondros Mütarekesi şartlarına göre terhis edilen ordunun silâh ve cephanesi İtilâf Devletlerinin kontrolu altında depolara konulmuş bulunuyordu. Bu cepane, silâh ve topların büyük bir kısmı da İstanbul'daki depolarda idi. Eskişehir, Kütahya, Ankara ve doğu illerinde depolara konulan silâhlar ise daha başlangıçta Millî Mücadelenin ilk ihtiyaçlarını karşılıyacak şekilde memleketin iç taraflarında biriktirilmek istenmişti. Bununla beraber işgal kuvvetleri mevcut silâhlardan herhangi bir vesileyle istifade edilmemesi maksadiyle bütün silâhları, bilhassa ağır makineli tüfek ve top kamalarını İstanbul'da toplamağa ehemmiyet vermişlerdi.

İstiklâl Harbinin başından sonuna kadar, her biri birer kahramanlık menkıbesi teşkil edecek şekilde, bu silâh ve cepaneler bulundukları yerlerden kaçırılarak Türk ordusunun bunlardan istifadesi sağlanmıştır. Doğuda mevcut ve daha sonra Ermenilerin yenilmesi üzerine ganimet olarak alınan silâh ve cephaneler de türlü şekil ve vasıtalarla Batı Cephesine taşınmıştır. Kars ve Erzurum'dan kara yolu ile yapılan bu taşıma güçlükle oluyor ve uzun zaman istiyordu. Bu uzun yoldan istifade edilmekle beraber, bu silâh ve cephanelerin büyük bir kısmı Yunan ve İtilâf Devletlerinin Karadeniz'de bulunan donanmalarına rağmen, elde mevcut taka, motör ve hattâ sandallarla İnebolu ve Samsun limanlarına kaçak suretiyle getirilmiştir.

Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliğinin İstanbul'da kurduğu gizli teşkilât sayesinde ve birçok fedakârlıklar bahasına olarak, subayların Anadolu'ya geçirilmesi de kaabil olmuş ve millî ordu bu suretle subay ve komutan kadrosunu tamamlamıştır.

Millî Mücadelenin gizli çalışmalarını teşkil eden bu safha, Türk Milletinin düşman işgali altında dahi birliğini, memleket ve vatan için her türlü fedakârlığı esirgemediğini göstermesi itibariyle dikkate şayandır.

İtilâf Devletleri, daha Yunan taarruzu başlamadan önce, Padişah Hükümeti Murahhaslarını Paris'e davet ederek Osmanlı Devletiyle sulh için hazırladıkları Sevr projesini tebliğ etmişler (11 mayıs 1921) ve Vahdettin'in başkanlığında toplanan bir „Şûrayi Saltanat" da, 22 temmuz 1920 de „Zayıf bir mevcudiyeti, mahva tercih edilmeye değer" görerek antlaşmanın kabul ve onanmasına karar vermişti. Damat Ferit de antlaşmayı imzalıyacak murahhasları esasen iki gün önce görevlendirmişti. Bu antlaşma Türk topraklarını parçaladıktan başka, Türk Devletine bırakılan arazi üzerinde de, Türk Milletine hiçbir hükümranlık hakkı tanımıyordu. İstanbul Hükümeti Murahhasları, öldürücü hükümler taşımasına rağmen, bu antlaşmayı imzaladılar (10 ağustos 1920). Büyük Millet Meclisi Hükümetiyse, bu antlaşmayla kendisini hiçbir suretle bağlı görmedi. Büyük Millet Meclisi 22 mayıs 1920 tarihinde Mustafa Kemal'in başkanlığında yaptığı bir toplantıda, bu proje esaslarının ajanslarda neşredilmesi üzerine, yaptığı sert bir tartışma sonunda, Mustafa Kemal „idamımıza hükmeden düşmanlarımıza karşı daha azimkârane ve daha kuvvetli mukavemet çarelerini düşünmek" gerektiğini söyliyerek bu antlaşma hakkındaki düşüncesini belirtmiştir. Büyük Millet Meclisi 19 ağustos 1920 tarihli toplantısında da, Sevr Antlaşmasını imzalıyanların ve bunu onıyan Şûrayı Saltanatta bulunanların vatan hiyanetiyle itham olunarak vatansız sayılmalarını karar altına aldı. Bununla beraber millî bağımsızlık dâvasının önemini kavramakta geri kalan vatandaşların gözlerini açmak için, bu antlaşmanın bağımsız bir Türk Devletiyle telif kabul etmiyen maddelerini açıklıyarak, düşman emelleri hakkında milleti aydınlatmakta bundan çok faydalandı.

Mustafa Kemal kendisine Sevr antlaşmasından bahseden yabancı gazeteci ve diplomatlara böyle bir antlaşma tanımadığını daima söylemiştir. O, Misakı Millî hudutları içinde bağımsız bir Türkiye'nin kuralacağından bir an bile şüphe etmiyordu. Bu muazzam işe başlamak için de evvelâ Ermenistan hududu meselesini halletmeyi uygun bulmaktaydı.

24 eylûlde Türk topraklarına saldıran Taşnakçı Ermenistan'a, 28 eylûl 1920 de Şark Cephesindeki ordumuz taarruza geçerek, arka arkaya zaferler kazandı. Sarıkamış, Kars ve Gümrü işgal edildi. Ermenilerin istemesi üzerine 18 kasım 1920 de mütareke imzalandı. Sulh konuşmaları 2 aralık 1920 de sona erdi ve 2/3 aralık gecesi Gümrü Antlaşması yapıldı. Bu antlaşmanın önemi hakkındaki düşüncelerini Mustafa Kemal Büyük Nutkunda:

„Gümrü Muahedesi Hükümeti Milliyenin akdettiği ilk muahededir. Bu muahede ile düşmanlarımızın hayalhanesinde kendisine ta Harşit vâdisine kadar olan Türk ülkeleri bahşedilmiş olan Ermenistan, Osmanlı Devletinin 93 seferinde (1877-78) kaybetmiş olduğu yerleri bize, Hükümeti Milliyeye terk ederek dâva dışına çıkarılmıştı" sözleriyle tesbit etmiş bulunmaktadır.

Ermenilerle mevcut anlaşmazlıklar halledildiği ve Misakı Millînin doğudaki hudutlarımıza ait bir kısım gayeleri tahakkuk ettirildiği sıralarda; Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisinin Gürcistan ile olan münasebetlerini de düzenlemek için çalışıyordu.

Rus İhtilâli sırasında kurulan ve Türkiye ile doğuda komşu olan Gürcistan'ın birçok siyasi ihtirasları vardı. 1920 temmuzunda İngilizler Batum'u boşaltınca Gürciler derhal orasını işgal etmişlerdi. Mustafa Kemal bu hareketi, Büyük Millet Meclisi Reisi sıfatiyle 25 temmuz 1920 de protesto etti. Bununla beraber, şubat 1921 e kadar durumda bir değişiklik olmadı. O sırada Gürcü Hükümetinin elçisi, aradaki anlaşmazlıkları bir karara bağlamak üzere Ankara'ya gelmiş ve Mustafa Kemel'e itimatnamesini vermişti. Kendisiyle derhal müzakerelere girişildi. Gürcülerin görüşmeleri uzatmaları ve güçlükler çıkarmaları üzerine Gürcistan'a bir ültimatom verildi (23 şubat 1921). Neticede Ardahan, Artvin havalisi işgal edilerek Misakı Millînin bir kısım gayeleri daha elde edildi.

Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin dış siyasetinde bu başarılı adımları atarken, bir yandan da Sovyet Rusya ile kurmağa çalıştığı dostluk konusu üzerindeki çalışmaların gelişmesini yakın bir alâka ile takibetmekteydi. 11 mayıs 1920 de Moskova'ya gitmek üzere yola çıkarılan Türk Murahhasları Moskova'ya ancak 11 temmuzda varmışlardı. Kafkasya'da kurulmuş olan Taşnakçı Ermenistan ile Sovyet Rusya'nın münasebetlerindeki gelişme, bu iki devleti 10 ağustos 1920 de bir muahedeyle anlaşmağa götürmüştü. Sovyetler, Ermeniler lehine toprak terk etmişler ve Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki yolu, İtilâf Devletlerinin bir tabii durumunda olan bu hükümetin elinde bırakmışlardı. Bununla beraber Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin, 3 haziran 1920 tarihinde Misakı Millîyi tanıdığını bildirmiş ve Türk murahhasları Moskova'ya varır varmaz müzakerelere başlanarak iki devlet arasında yapılacak antlaşma metni 24 ağustos 1920 de son şeklini almıştı. Fakat üç gün sonra Sovyetler Ermeniler lehine doğu hudutlarımızda fedakârlık yapmamız teklifini ileri sürünce, muahedenamenin imzası geri bırakıldı. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin o günkü güç şartlar içindeki durumu, Millet Meclisinde Sovyet tekliflerinin kabulüne doğru bir temayül doğurdu ise de, Mustafa Kemal'in şiddetli müdahalesi bu temayülleri önledi ve Büyük Millet Meclisinin bu mesele hakkındaki katî kararı 21 ekim 1920 de Moskova'daki Türk Murahhas Heyeti Başkanına bildirildi ve aynı günlerde General Ali Fuad Moskova Büyükelçiliğine gönderildi.

Bu kararın tebliğini takibeden günler içinde Türk Ordusunun Ermenistan hududu meselesini fiilen hallederek Gümrü antlaşmasını Ermenilere imzalatmış olması ve bir müddet sonra Sovyet Ermenistan'ın bu devletin yerine geçmesi, Sovyetlerin Ankara'ya yolladıkları ilk elçinin Ermenilere Türk toprağı verilmesi meselesinin bir yanlış anlaşma eseri olduğu hakkında katî teminatta bulunması üzerine Moskova'ya yeni bir murahhas heyeti gönderildi (14 aralık 1920). O sırada Ankara'ya dönen ilk Murahhas Heyeti Başkanının ifadeleri bu anlaşmazlığı tekrar ortaya koyduğundan, Türk Murahhas Heyeti yolda alıkonuldu ve ancak Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in verdiği nota ve Lenin'in Mustafa Kemal'e yolladığı bir mektupla her milletin kendi mukadderatına hâkim olması prensibinin iki devletin gelecekteki münasebetlerinin esasını teşkil edeceğini bildirmesi üzerine, Türk Murahhasları Moskova'ya hareket etmişler ve Türk orduları Birinci İnönü zaferlerini kazanarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin varlığını âleme fiilen tanıttıktan ve Millî Hükümet Murahhasaları Londra Konferansına iştirak ettikten sonra 16 mart 1921 de, Türk-Sovyet dostluğunun temeli olan Moskova Antlaşmasını imzalamışlardır. Bu antlaşma, Mustafa Kemal'in dış siyasette parlak başarılı eserlerinin ilkidir. Bununla Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin malî ve hukuki ve şartaki araziye ait sonuçlarını tasfiye ettikten başka, büyük bir devletle sıkı, kuvvetli ve sonuçları itibariyle çok verimli bir dostluk kuruyor, kapitülâsyonların ilgasını bu devlete kabul ettirmiş bulunuyordu.

Mustafa Kemal, memleketin dış münasebetlerini yoluna koymak, vatanı korumak ve düşmandan kurtarmak ülküsünü sağlıyacak kuvvetli bir ordu vücuda getirmek, Millî Hükümete karşı Padişahın teşviki ve yabancıların tesir ve telkinleriyle yer yer yapılan ayaklanmaları yatıştırmak gibi güç işleri başarmağa uğraşırken, bir yandan da kurduğu Hükümetin esas teşkilâtına, Türk Milletinin bünyesine ve karakterine uygun bir şekil vermek, onu zaferden sonra girişeceği inkılâplar yolunda sarsılmadan yürüyecek bir duruma getirmek işlerini de bir an elden bırakmıyordu.

Türkiye'nin idare şeklini daha Meclisin ilk açıldığı günlerde sarahatle tâyin etmiş ve milletten başka hiçbir kuvvetin hâkimiyetini tanımıyacağı hakkında Mustafa Kemal'in verdiği

önergeyi de Büyük Millet Meclisi aynen kabul ve tasvibetmişti.

Bu prensibi her bakımdan tahakkuk ettirmek ve bütün fikirleri bunun çevresinde toplıyarak, buna aykırı düşünce ve kanaatlerin millet ve devlet işlerine müessir olmasını önlemek, iç politika işlerinde, ta Cumhuriyet kurularak Millî Hükümet adını ve şeklini açıkça alıncıya kadar, Mustafa Kemal'in üzerinde durduğu, başlıca memleket konusu olmuştur.

Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin dış siyasetine, kayıtsız şartsız bağımsızlığı, karşılıklı güven ve eşitliği esas tutan bir istikamet verirken; Türk ordusunu vatanı ve bağımsızlığı kurtarma yolunda maddeten ve mânen her gün biraz daha kuvvetlendirip görevini yapabilecek bir duruma getirmeğe uğraşırken, bir taraftan da devletin dayandığı kuruluş esaslarını bir kanuna bağlamak ve iç siyasette güdülecek prensipleri ifadelendirerek millete mal ettirmek istiyordu. Bu maksatla daha ilk günlerde Mecliste bir „Hukuku Esasiye Encümeni„ kurulmuş ve bu encümene seçilen uzmanlar yeni devletin Teşkilâtı Esasiye Kanunu projesini hazırlamağa başlamışlardı. Dört aylık bir çalışmadan sonra „Büyük Millet Meclisinin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevaddı Kanuniye" adı altında Meclisin Umumi Heyetine sunulan (18 ağustos 1920) proje, milletvekillerini iki fikir çevresinde topladı. Encümene dâhil olanlar da beraber olmak üzere, Meclisin bir kısım üyeleri fiilen kurulmuş bulunan Büyük Millet Meclisi Hükümetinin, ancak geçici bir hükümet olabileceğini kabul ediyor ve onun Osmanlı Devleti ve Padişahı bağımsızlığına kavuşup düşman istilâsından kurtuluncaya kadar görevine devam etmesi uygun olacağına inanıyordu. Bunun için hazırladıkları projenin ikinci maddesine „Gayenin husulüne değin" kaydını koyarak Büyük Millet Meclisinin yetkisini zamanla tahdidetmek istemişlerdi. Bu fikri kabul etmiyen taraf ise, saltanat ve hilâfetin ilgasiyle hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız millete geçmesini ve milletin emellerine ve iradesine göre fiilen teşekkül etmiş bulunan yeni devletin, hukuki esaslarının da bu hakiki duruma göre tesbit edilmesini istiyordu. Fakat bu düşüncede bulunanlar, fikirlerini açıkça söylemenin zamanı henüz gelmemiş olduğundan, bunu doğrudan doğruya ortaya atamıyorlardı. Birinci zümreye dâhil bir kısım hocalar ise, komisyonun projesini dahi yeter görmiyerek gayenin „Hilâfet ve saltanatın istiklâli, vatan ve milletin istihlâsı" olduğunu kanunda açıklattırmak istiyorlardı. Mustafa Kemal, bu cereyanları ve mütahassıs komisyonun gayeden uzaklaştığını gördüğü için siyasi, içtimai, idari ve askerî noktai nazarlarını telhis eden bir program hazırladı ve bunu Büyük Millet Meclisinin 24 nisan 1920 tarihli toplantısında kabul olunan, Büyük Millet Meclisinin mahiyeti esasiyesini ve usulü idare hakkındaki noktai nazarları tesbit eden önergesiyle birlikte ve "Halkçılık Programı" adı altında bastırarak Hükümetin teklifi halinde Meclise verdi (13 eylûl 1920). Meclisin 18 eylûl toplantısında okunan bu teklif yeniden teşkil edilen özel bir komisyona havale olundu. Meclisin bu teklif üzerinde tartışmalarda bulunmak üzere 25 eylûl 1920 tarihinde yaptığı bir gizli oturumda da Mustafa Kemal, düşündüklerini Meclise şöyle anlattı:

„Türk Milletinin ve onun yegâne mümessili bulunan Meclisi Âlinin, vatan ve milletin istiklâlini, hayatını temin için çalışırken; Hilâfet ve Saltanatla, Halife ve Sultanla bu kadar çok meşgul olması mahzurludur. Şimdilik, bunlardan hiç bahsetmemek menafii âliye iktizasındandır. Eğer maksat, bugünkü Halife ve Padişaha muhafazai merbutiyet ve sadakat ediliğini ifade ve teyidetmekse, bu zat haindir. Düşmanların, vatan ve millet aleyhinde vasıtasıdır. Buna Halife ve Padişah deyince, millet onun emirlerine mutavaat ederek düşman âmâlini yerine getirmek mecburiyetinde kalır. Hain veyahut makamının kudret ve salâhiyetini kullanmaktan memnu olan zat, zaten Padişah ve Halife olamaz. O halde, onu hal'edip yerine derhal diğerini intihabederiz, demek istiyorsanız, buna da, bugünün vaziyet ve şeraiti müsait değildir. Çünkü hal'i lâzım gelen zat, milletin nezdinde değil, düşmanların elindedir. Onun vücudunu keenlemyekün addederek diğer birine biat edilmek tasavvur olunuyorsa, bugünkü Halife ve Sultan, hukukundan feragat etmiyerek, İstanbul'daki kabinesiyle, bugün olduğu gibi muhafazai makam ve idamei faaliyete devam edebileceğine nazaran millet ve Meclisi Âli, hususi maksadı unutup Halifeler dâvasiyle mi uğraşacak? Ali ile Muaviye devrini mi yaşıyacağız? Hulâsa, bu mesele vâsi, nazik ve mühimdir. Halli bugünün işlerinden değildir.

Meseleyi esasından halle girişecek olursak, bugün içinden çıkamayız. Bunun da zamanı gelecektir.

Bugün vaz'edeceğimiz esasatı kanuniye, mevcudiyet ve istiklâlimizi kurtaracak olan Millet Meclisini ve Millî Hükümeti takviyeye mâtuf mâna ve salâhiyeti zâmin ve natık olmalıdır."

Mustafa Kemal'in bu açık ve kesin konuşmasından sonradır ki, Büyük Millet Meclisi kendi görevinin icaplarını daha açık olarak gördü ve Mustafa Kemal'in programını esas

tutarak uzunca bir çalışmadan sonra 20 ocak 1921 tarihinde:

1 — Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.

2 — İcra kudreti ve teşri salâhiyeti, milletin yegâne ve hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisinde tecelli ve temerküz eder.

3 — Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve Hükümeti „Büyük Millet Meclisi Hükümeti" unvanını taşır, ana maddelerini ihtiva eden ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzu kabul etti.

Mustafa Kemal, bir taraftan Büyük Millet Meclisinin Anayasa üzerindeki çalışmalarını, yeni devletin sağlam ve demokratik temeller üzerinde kurulmasını sağlıyacak bir kanun yapmaya doğru yöneltirken, diğer taraftan Doğu Cephesinde Ermenistan'ın yenilmesiyle sona eren savaşı takibediyor; Batı Cephesinde de millî ordunun kuruluşuna ve gelişmesine engel olmaya çalışan menfi hareketlerle uğraşmak zorunda bulunuyordu. Düşmanların, kendisini yok etmek suretiyle Türk İstiklâl Mücadelesini felce uğratmak için Ankara'ya kadar göndermeye muvaffak oldukları bir casus da, Hint Müslüman temsilci sıfatiyle bu sıralarda, 11 aralık 1920 de Ankara'ya gelmiş; fakat ilk görüşmelerinde bizzat Mustafa Kemal'in şüphesini uyandıran ve Mustafa Sagir adını taşıyan bu Hintli, çok geçmeden yakayı ele vererek 24 mayıs 1921 de Ankara İstiklâl Mahkemesi kararıyle asılmıştır.

8 kasım 1920 de General Ali Fuad'ın Batı Cephesi Komutanlığından ayrılması üzerine Mustafa Kemal, bu cepheyi ikiye bölerek şimaldeki esas kısmını Batı Cephesi Komutanlığı adı altında Erkânı Harbiyei Umumiye Reisliği görevi de üstünde kalmak üzere, Albay İsmet'e, ikinci kısmını da Güney Cephesi Komutanı adı ile Albay Refet'e (Eski İstanbul Milletvekili ve o tarihte aynı zamanda İçişleri Bakanı General Refet Bele) vermişti. 10 kasım 1920 de Albay İsmet, Bilecik'e giderek işe başladı ve emrindeki millî kuvvetleri muntazam ordu kıtaları halinde teşkil ve tensik etmeye koyuldu.

Millî Mücadelenin ilk günlerinde hizmetleri görülmüş bir çetenin reisi olan Çerkez Ethem komutasındaki Birinci Kuvvei Seyyare adını taşıyan millî müfreze de bu cephede ve Kütahya havalisinde bulunuyordu. Biri milletvekili olan kardeşleriyle Çerkez Ethem'in, Mustafa Kemal'e karşı cephe almak istiyenlerle fiilen işbirliği ettiği ve millî bütünlüğü ve emniyeti sarsıcı birçok hareketlerde bulunduğu, hattâ Mustafa Kemal'e dil uzattığı görülmüş, fakat vatanın kurtuluşunu herşeyin üstünde tutan Mustafa Kemal, Çerkez Ethem'in bütün bu hareketlerine o gün için göz yumarak onları da düşmanla savaşmak üzere Batı Cephesine sevk etmişti; hattâ Yozgat'tan dönüşlerinde bu kuvvetleri Ankara'da, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Albay İsmet'le birlikte yalnız olarak teftiş etmek suretiyle kendilerinden hiçbir şekilde çekinmediğini belirtmişti. Çerkez Ethem bir müddet sonra Batı Cephesi Komutanlığı emrine bağlanmak ve ordu disiplinine girmek istemiyerek hükümete karşı cephe aldı (27 kasım 1920).

Memleketin bütün kuvvetlerini bir hedefe yöneltmek ve milletin her ferdinden faydalanmak istiyen Mustafa Kemal, bu kuvvetin de hükümete ve millete faydalı olmasını temin için, bilinen türlü hiyanetlerine rağmen, şahsen ve özel olarak çalıştı, Eskişehir'e kadar bizzat gitti, hattâ Ethem'in yanına Büyük Millet Meclisi üyelerinden bir heyet göndererek kendilerini yola getirmeğe uğraştı ise de Ethem, hareketinde ısrar etti. Nihayet 27 aralık 1920 de Bakanlar Kurulu, hükümete karşı gelen bu kuvvetlerin tenkiline karar verdi. Esasen Batı Cephesi Komutanlığı, 7 aralık 1920 den beri bu kuvvetin tehlike doğuracak durumuna karşı gerekli tedbirleri almıştı. Bu sırada Bursa'da bulunan Yunan kuvvetlerine karşı bir tümen ve bir alay, Uşak'ta bulunan Yunan kuvvetlerine karşı da iki tabur bırakılmış ve Eskişehir Cephesiyle, Güney Cephesinin geri kalan dört piyade tümeni ve yedi süvari alayından müteşekkil bütün kuvvetleri, Kütahya bölgesine sevk edilerek Ethem kuvvetlerinin üzerine yürünmüştü. Batı Cephesi Komutanı Albay İsmet, bütün piyade birliklerini emrine alarak âsi kuvvetlerin bulunduğu Gediz istikametinde harekete geçmiş, süvari birlikleri de Günay Cephesi Komutanı emrine verilmişti. Âsi kuvvetler dağıtılarak Kütahya işgal edildiği gibi, 6 ocak 1921 de Batı ve Güney Cephesi kıtaları, Gediz bölgesine vardı. Ethem de, bir gün evvel, pek az kalan avenesiyle ve kardeşleriyle birlikte 5 ocak 1921 de Yunan tarafına geçti.

Çerkez Ethem ve kardeşlerinin, emirlerindeki çete kuvvetlerine güvenmek suretiyle Büyük Millet Meclisi Hükümetini hiçe sayarak aldıkları durumun o günkü şartlar içinde doğurabileceği her türlü tehlikeyi büyük bir aydınlıkla gören Mustafa Kemal'in ve vatan sevgisi, itaat dûygusu gibi hislerden mahrum bu âsi insanlara boyun eğdirerek, onlara Devletin kudret ve nüfuzunu tanıtmak hususunda Batı Cephesi Komutanı Albay İsmet'in aldığı tedbirler, Millî Mücadele tarihimizin

örnek alınacak mühim sahifelerini teşkil etmektedir.

Millî Hükümetin Ankara'da gün geçtikçe kuvvetlendiğini ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ordularının Doğu Cephesindeki başarılarını gören Padişah Vahdettin, ekim 1920 ortalarında Damat Ferit Paşayı sadrazamlıktan istifa ettirerek yerine Tevfik Paşayı getirmiş (22 ekim 1920) ve bu yeni hükümet vasıtasiyle Anadolu ile anlaşma yollarını aramaya başlamıştı. Devlet otoritesini saydırmak ve kuvvetlerini ordu disiplini altına sokmak için Mustafa Kemal'in Çerkez Ethem'i uzlaştırıcı tedbirlerle yola getirmeye uğraştığı sırada, İstanbul Hükümetinin Dahiliye Nazırı İzzet ve Bahriye Nazırı Salih Paşalar da bir heyet halinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle temasta bulunmak üzere Anadolu'ya geldiler. Mustafa Kemal, 5 aralık 1920 de Bilecik'te, kendilerini kabul etti. İlk buluştuklarında „İstanbul'da bir hükümet ve kendilerini o hükümetin ricali olarak tanımadığını ve eğer İstanbul'da bir hükümetin nazırları olarak görüşmek istiyorlarsa kendileriyle görüşmekte mazur olduğunu bildirdi". Gelenler sıfat ve yetki iddiasından vazgeçtikten sonra konuşmalar başladı. Mustafa Kemal gelenlerin İstanbul'a dönmelerine müsaade etmiyerek onları beraberine alıp ertesi gün Ankara'ya getirdi. Bu zatların, millî gayeye hizmet yolunda faydalanılır ümidiyle, Büyük Millet Meclisi Hükümetine katıldıklarını da ajans vasıtasiyle ilân ettirdi. Fakat kendilerinin Millî Hükümet hizmetinde çalışmak istemedikleri anlaşıldığından 19 mart 1921 de İstanbul'a dönmelerine müsaade etti.

Çerkez Ethem'in başkaldırmasından faydalanan ve kendisiyle işbirliği yapan Yunanlılar ise Bursa ve Uşak mıntakalarından Eskişehir ve Afyon istikametlerinde ileri harekete geçtiler. Bursa istikametinden ilerliyen düşman kuvvetleri İnönü mevziine, cenuptan ilerliyen Uşak grupu da Dumlupınar mevzilerimize daha yakın bulunuyordu. Bunlardan başka Yunan tarafına geçmiş bulunan Çerkez Ethem kuvvetlerinin, önlerini boş bulurlarsa memleket içine sarkmaya çalışacakları da aşikârdı. Bu durum karşısında „Mahdut vasıtalarla büyük işler görmenin tecrübe olunan yegâne usulü, kuvvetlerimizi dağıtmamak, mevcut vasıtaların büyük kısmını gayelerimizden en mühim olanının üzerine teksif etmektir" diyen Mustafa Kemal, Batı Cephesi Komutanı Albay İsmet'in muharebe için elde mevcut bütün kuvvetleri İnönü Cephesine sevk etmek ve diğer kısımlarda tâli kuvvetler bırakmak hakkındaki düşünce ve tedbirlerine tamamen iştirak etti.

Çerkez Ethem'in tenkili için Batı ve Güney Cephelerimizdeki birliklerimizin büyük kısmı başlangıçta Kütahya bölgesinde iş görürlerken Yunanlıların 6 ocak 1921 de ileri harekete geçmeleri üzerine, iki alaylı bir piyade tümeniyle bir süvari tümeninin Kütahya Cephesinde bırakılmasına, geri kalan kuvvetlerle, düşmanın asıl kuvvetlerinin ilerlediği Bursa Grupunu karşılamak üzere Batı Cephesi kuvvetlerinin İnönü'ne, Güney Cephesi kıtalarının da Afyon istikametini kapamak üzere güneye hareketlerine karar verildi. Genelkurmay Başkanlığı da Ankara ve civarında teşkil edilmekte olan 4 üncü ve 1 inci tümenlerden sevki mümkün olanların hepsini İnönü'ne göndermeyi ve Batı Cephesini kuvvetlendirmeyi karar altına aldı. Bu sırada İnönü mevzii ilerisinde bulunan 24 üncü tümen düşmanı oyalıyarak geciktirmek ve yeter zaman kazanmak için gereken herşeyi yapıyordu. Taarruz eden düşman yer yer bazı ilerlemeler elde ettiyse de karşı taarruz ve darbelerimizle bayli sarsıldı.

10 ocak 1921 de, düşman yine taarruzuna devam etti. Mevziin kuzey ve güney kısımları arasında husule gelen boşluktan bir alay kadar kuvvetini sokarak Batı Cephesi Karargâhının bulunduğu İnönü istasyonu kuzeyine kadar dalmaya muvaffak bile oldu. Bu durum karşısında Batı Cephesi karargâhı güneye, İnönü Köyüne naklonulurken, bu düşman kuvvetini durdurmak üzere de elde mevcut bir piyade taburu ve bir süvari bölüğü kuzeye gönderildi. Aynı gün güneydeki birliklerimiz, düşmanın şiddetli topçu ateşleriyle yaptığı taarruzlara göğüs gererek karşı durmuşlar ve düşmanı hayli bırpalamışlardı. Kuzeydeki kısım ise düşmanın üstün tazyiki karşısında bir parça geri çekilmiş, merkezde de husule gelen boşluktan düşmanın ilerlemiş bulunması göz önünde tutularak mevziin daha geriye alınmasına lüzum hâsıl olmuştu. 11 ocak 1921 de, o güne kadar fazla kayıp vermiş ve çok hırpalanmış olan düşman, daha fazla ilerlemeye kendisinde kudret göremiyerek tekrar Bursa civarındaki eski mevzilerine çekilme zorunda kaldı. Bu suretle oynak bir sevk ve idare sistemiyle, düşmanın üç misli kuvvetlerine karşı, zayıf kuvvetlerle katî bir savunma yapılmış ve düşman ordusu üç gün içinde yenilerek geri çekilmeye mecbur bırakılmıştır. Bu savunma çok çetin şartlar içinde geçmiş, Türk eri ve komutanı bu muharebede fikrî ve ruhi yüksekliğini göstermiş ve Cephe Komutanı Albay İsmet, yüksek azim, irade ve tekniğiyle düşmanı yenmiş, Mustafa Kemal'in bağımsızlık dâvasının ilk zaferini kazanmıştır. Albay İsmet bu başarı üzerine generalliğe yükseltilmiştir.

Birinci İnönü Zaferi, Anadolu'da Türklerce herhangi askerî bir mukavemet gösterilemiyeceğini sanan İtilâf Devletlerini düşündürmeye başladı. Fransa ile İtalya'da Türk dâvasına taraftarlar bile çıktığı görüldü. Hattâ Fransa ve İtalya Hükümetleri Sevr Andlaşmasının ölü doğmuş bir andlaşma olduğunu, onu Millî Hükümete kabul ettirmek için bazı hükümlerini yumuşatmak gerektiğini anlamışlardı. Paris'te toplanan Müttefikler Meclisi bu hususu görüşmek için 2 şubatta Londra'da İtilâf Devletleri Murahhaslariyle Osmanlı ve Yunan Murahhaslarından kurulacak bir konferansın toplanmasını kararlaştırdı. Bu konferansa başlangıçta Türkiye Büyük Millet Meclisi Murahhasları doğrudan doğruya çağırılmamışlardı. Yalnız İstanbul'dan gidecek heyetin içinde, Mustafa Kemal Paşanın veya ondan yetki alan murahhasların da bulunması isteniyordu. Böylece İtilâf Devletleri, Büyük Millet Meclisi Hükümetini hâlâ meşru saymadıklarını göstermek iddiasındaydılar. Mustafa Kemal bir taraftan, Türkiye'ye ait bütün işlerin hallinde ve her türlü dış münasebetlerde yetkili hükümetin yalnız Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti olduğunu İtilâf Devletlerine bildirdi ve doğrudan doğruya davet olunmadıkça Londra Konferansına iştirak etmemeye karar verdi. Bir taraftan da, Osmanlı Devletinin konferansa davet olunduğunu ve yollanacak heyete iştirak edecek murahhasların tâyin edilerek İstanbul'a gönderilmesini istiyen Sadrazam Tevfik Paşaya verdiği cevapta: Dayanağı millî irade olmak üzere Türkiye'nin mukadderatına el koymuş meşru ve bağımsız tek eğemen kuvvetin Ankara'da kurulmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu, İstanbul'da kendine hükümet adı veren herhangi bir heyetin hiçbir bakımdan meşru ve hukuki bir durumu olmadığını ve böyle bir heyetin kendine hükümet adını vermiş olması, milletin eğemenliğine açıkça aykırı olduğunu ve bu heyetin kendisini milletin hayatına ait meselelerde harice karşı muhatap tutmasının caiz görülemiyeceğini, kendilerine düşen vatan ve vicdan ödevinin derhal hakikata uyarak millet ve memleket adına meşru hükümetin Ankara'da bulunduğunu kabul ve ilân etmek olduğunu bildirdi. Tevfik Paşanın birtakım düşüncelerle İstanbul'daki hükümetin devamını faydalı bulmakta ısrarı üzerine de gerek Padişahı gerek Tevfik Paşa Hükümetini hakiki durum hakkında bir daha aydınlatmak ve İstanbul'da bir hükümet tanımadığını belirtmek maksadiyle, on gün önce Büyük Millet Meclisince kabul edilmiş olan Teşkilâtı Esasiye Kanununun bir suretini Tevfik Paşaya gönderdi (30.I.1921).

Büyük Millet Meclisi de, Mustafa Kemal'in teklifi üzerine, doğrudan doğruya çağrılmadıkça Londra Konferansına gitmemek kararını verdi. Fakat davet yapıldığı takdirde geç kalmamak için Büyük Millet Meclisi tarafından seçilen murahhas heyeti de, Dışişleri Bakanı Amasya Milletvekili Bekir Sami'nin başkanlığında Antalya ve İtalya üzerinden yola çıktı. Türk Heyeti Roma'da iken İtilâf Devletleri adına İtalya tarafından vâkı davetle Londra'ya gitti.

İtilâf Devletleri, Sevr Andlaşmasının esaslarına dokunmıyan bazı değişiklikler yapacaklarını fakat bu değişikliklerin önceden Türkler ve Yunanlılar tarafından kabul edilmesini ileri sürdüler. Türk Murahhas Heyeti ise ilk olarak Anadolunun boşaltılmasını istedi, Türk millî tezinin esası olan ve Mustafa Kemal tarafından «Sulh akdetmek için en mâkul ve asgari şeraitimizi ihtiva eden bir program olarak tavsif edilen Misakı Millîmizi» izah etti. Yunanlılara gelince, ne değişikliği ne de boşaltmayı kabul etmek istediler, konferans müspet bir sonuç vermezse Sevr Andlaşmasını Türklere kuvvetle kabul ettirmeğe muktedir olduklarını söylediler ve konferans bir sonuç elde edemiyerek dağıtıldıktan on gün sonra, Türk Murahhasları daha yolda iken, ordularını bütün cephelerimize karşı yeniden taarruza geçirdiler.

Mustafa Kemal, bu konferansla Türk kurtuluşunun sağlanamıyacağını, esasen biliyordu. Onun konferans teklifini kabul etmekten maksadı, Türk millî dâvasını dünya efkârı umumiyesi önüne bütün açıklığı ile sermek için bu fırsattan faydalanmaktı. Bu sonuç bir dereceye kadar elde edilmiş oldu. Fakat Türk Murahhas Heyeti Başkanı Bekir Sami, Millî Mücadelenin ruhunu iyi kavramamış olması yüzünden, Büyük Millet Meclisi Hükümetinin dış politikasına aykırı olarak ve konferans bittikten sonra kendiliğinden İngiltere, Fransa ve İtalya Hükümetleriyle, bu devletlerin Türkiye'de elde etmek istedikleri iktisadi nüfuz bölgeleri ve menfaatleri hakkında sözleşmeler imzalamaya kalkıştı.

Birinci İnönü Muharebesinin sonucu, Türk Ordusunun zannedildiği gibi bir vuruşta dağıtılamıyacağını anlatmıştı. Zaman geçtikçe bu ordunun kuvvetleneceği de tabiî idi. Bu sebeple Yunan Ordusu, Birinci İnönü Muharebesinin sarsıntısını atlatıp eksiklerini tamamlayınca gün geçirmeden tekrar taarruzu menfaatı icabı görmüştü. Yunanlılar 23 mart 1921 de Bursa'dan İnönü istikametinde, Uşaktan da Afyon istikametinde ilerlemeğe başladılar. İnönü Cephesine üç tümen kuvvet ayırmışlar ve bunun ikisini başlangıçtan itibaren cephenin kuzey kanadına yöneltmişlerdi. Genelkurmay Güney Cephesin-

den bir piyade tümeniyle bir süvari tümenini bu cepheye gönderdiği gibi Kocaeli Grupu kuvvetlerinin büyük bir kısmını da Batı Cephesi Komutanlığı emrine vermişti. Savaş devam ederken güneyden iki tümen daha İnönü mevzilerine getirilmişti.

Düşman 26 mart 1921 den itibaren İnönü mevziine yaptığı taarruzla birçok yerlerde ve bilhassa kanadlarda mevzii bazı başarılar kazanmış ise de, erlerinden en büyük komutanına kadar Türk Ordusunun yüksek bir azim ve imanla savaşması düşmanın muvaffakıyetlerini hiçe indirirken, yüksek sevk ve idare makamlarının durumu doğru takdir etmeleri ve zamanında tedbir almaları sayesinde 31 mart 1921 akşamına kadar süren bu kanlı çarpışmalar sonunda, düşman İnönün'de ikinci defa perişan oldu.

İnönü'de bu muharebeler olurken güneyden ilerliyen düşman ordusu da Afyon'u almış, Bolvadin ve Çay istikametlerinde ilerlemişti. Bu düşman kuvvetlerine karşı İnönü Cephesinden ayrılan beş tümenlik kuvvet Altuntaş bölgesine naklolundu. Bu kuvvetlerle Afyon istikametinde ilerliyen düşmanın yan ve gerilerine taarruz edilecek ve asıl cephedeki diğer kuvvetlerle de bu taarruza iştirak olunacaktı. Bunu anlıyan düşman 7 nisan 1921 de Afyon'u boşaltarak geri çekildi ve Aslıhanlar civarında yaptığı mukavemetle kendini imhadan kurtardı.

İkinci İnönü Zaferi siyasi sahada Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine olan inanı artırdığı gibi, Mustafa Kemal'e ve ona bağlananlara da son zaferi müjdeliyen yeni bir güven kaynağı olmuştu. Batı Cephesi Komutanı General İsmet'in, İnönü 'den düşman çekilirken durumu Büyük Millet Meclisi Reisliğine bildirmek üzere çektiği telgrafla Mustafa Kemal 'in bu telgrafa verdiği cevapta, bu iki büyük adamın bu başarının tarihî önemini canlı satırlarla belirttikleri pek açık olarak görülmektedir.

Metristepe'den 1/IV/1921

Saat 6,30 dan sonrada Metristepe'den gördüğüm vaziyet: Gündüzbey şimalinde, sabahtan beri sebat eden ve dümdar olması muhtemel bulunan bir düşman müfrezesi, sağ cenah gurupunun taarruziyle gayri muntazam çekiliyor. Yakından takibediliyor. Hamidiye istikametinde temas ve faaliyet yok. Bozüyük yanıyor. Düşman, binlerce maktulleriyle doldurduğu muharebe meydanını silâhlarımıza terk etmiştir.

Garp Cephesi Kumandanı
İSMET

İNÖNÜ MUHAREBE MEYDANINDA METRISTEPE'DE GARP CEPHESİ KUMANDANI VE ERKÂNIHARBİYEİ UMUMİYE REİSİ İSMET PAŞA'YA

Bütün tarihi âlemde, sizin İnönü Meydan Muharebelerinde deruhte ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhte etmiş kumandanlar enderdir. Milletimizin istiklâl ve hayatı, dâhiyane idareniz altında şerefle vazifelerini gören kumanda ve silâh arkadaşlarınızın kalb ve hamiyetine büyük emniyetle istinadediyordu. Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz. İstilâ altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün müntehalarına kadar zaferinizi tesidediyor. Düşmanın hırsı istilâsı, azim ve hamiyetinizin yalçın kayalarına karşı çarparak hurdehaş oldu.

Namınızı, tarihin kitabei mefahirine kaydeden ve bütün milleti hakkınızda ebedî minnet ve şükrana sevk eden büyük gaza ve zaferinizi tebrik ederken, üstünde durduğunuz tepenin size binlerce düşman ölüleriyle dolu bir meydanı şeref seyrettirdiği kadar, milletimiz ve kendiniz için şâşaai itilâ ile dolu bir ufku istikbale de nazır ve hâkim olduğunu söylemek isterim.

Büyük Millet Meclisi Reisi
MUSTAFA KEMAL

İkinci İnönü zaferinden sonra Ankara'ya dönmüş olan Londra Konferansı Türk Murahhas Heyeti Reisi Bekir Sami'nin imzaladığı sözleşmeler, Mustafa Kemal'in şiddetli tenkidlerine hedef oldu ve hükümetçe reddedildi. Yalnız İngilizlerle imzalanan, esirlerin değiştirilmesine ait sözleşme, İstanbul'da yeniden görüşülerek İngiliz esirleriyle, Maltaya götürülmüş olan Türklerin değiştirilmesi sağlandı.

İkinci İnönü Zaferinden sonraki dönemi, Mustafa Kemal'in siyasi faaliyetlerini Büyük Millet Meclisinin içinde belirmeğe başlıyan çeşitli cereyanları bir parti disiplini altında ve bir gaye çevresinde toplamaya çalıştığı günler teşkil eder. Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin adaylarından kurulmuş olan Büyük Millet Meclisi, başlangıçta cemiyetin esas umdesini tamamen benimsemiş bir kütle halinde çalışıyordu. Vatanın tamamlığını ve milletin bağımsızlığını temin edecek bir sulhu memlekete sağlamak amacının bir remzi olan „Misak-ı Millî", bir an unutulmuyordu. Fakat zaman geçtikçe Mecliste birliğin sarsılmakta olduğu, en basit meselelerde bile oyların dağılmaya başladığı, Meclisten iş çıkmadığı görüldü. Bazı milletvekilleri buna çare olmak üzere birtakım teşekküller kurmak teşebbüsüne giriştiler. Mustafa Kemal'in 1920 eylûlünde «Halkçılık Programı» adı altında bastırarak milletvekillerine dağıttığı programdan mülhem olmak suretiyle kurulan bu teşekküller, birtakım adlar takınmaya ve kendilerine özel programlar tesbit etmeye başladılar.

Bu açık ve belli teşebbüslerin yanıbaşında özel maksatlar güden isimsiz bazı küçük teşekküllerin de faaliyette bulundukları hissediliyordu. Bu grupların her biri Meclis görüşmelerinde disiplini sağlamak ve oyları dağıtmamak maksadiyle kurulmuş oldukları halde varlıkları aksi sonuçlar doğuruyordu. Aralarındaki anlaşmazlıklar Mecliste kargaşalığa sebeboluyordu. Bilhassa 20 ocak 1921 tarihli Teşkilâtı Esasiye Kanununun kabulünden sonra durum bir kat daha güçleşmeye başlamıştı. Misakı Millî çevresinde kayıtsız şartsız birleşen milletvekilleri, Teşkilâtı Esasiye Kanununun ortaya koyduğu esaslar hakkındaki düşünce ve inanlarda ayrılıyorlardı.

Mustafa Kemal ilk zamanlarda mevcut hizipleri birleştirmek veyahut mevcut hiziplerden birini takviye ederek iş görmek için bilvasıta çalıştı. Fakat devamlı neticeler alamadığını görünce işe bizzat karışmak gerektiğini anladı ve nihayet „Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupu" unvaniyle bir grup teşkiline karar verdi. Bu grup için yaptığı programın başına bir esas madde koydu. Bu maddenin ruhu, iki noktadan ibaretti: birinci nokta: Grup, Misakı Millî esasları dairesinde memleketin bütünlüğünü ve milletin bağımsızlığını sağlıyacak sulhü elde etmek için, milletin bütün maddi ve mânevi kuvvetlerini gereken hedeflere yöneltip kullanacak ve memleketin resmî ve özel bütün kurumlarını bu esas maksada hizmet ettirmeye çalışacaktı.

İkinci nokta; grup, devlet ve milletin teşkilâtını, Teşkilâtı Esasiye Kanunu dairesinde şimdiden kısım kısım tesbit ederek hazırlamaya uğraşacaktı.

Mustafa Kemal, bütün hiziplerin ileri gelenlerini ve Meclisin birçok üyelerini grup grup davet ederek kendileriyle görüştü ve bu iki esas üzerinde birleşmelerini temin etti. 10 mayıs 1921 günü Ankara Öğretmen Okulunun konferans salonunda Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan 151 milletvekili, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Meclis Grupunu teşkile karar verdiler ve Grup Başkanlığına da oybirliğiyle Mustafa Kemal'i seçtiler. Bu suretle Mustafa Kemal'in İstanbul'da son Osmanlı Mebuslar Meclisinde kurulmasını dilediği grup, 14 ay sonra Ankara'da Büyük Millet Meclisinde kurulmuş ve işe başlamış bulunuyordu. Mustafa Kemal, bu grupun Birinci Büyük Millet Meclisi dağılıncıya kadar hükümetin iş görmesine hizmet ettiğini Büyük Nutkunda bilhassa kaydetmektedir.

İnönü'de ikinci defa yenilen Yunanlılar, ordularını kuvvetlendirmek lüzumunu hissederek cephedeki tümenlerini 11 e çıkarmışlardı. Türk Ordusu ise henüz genel seferberlik ilân ederek yurdun bütün kaynaklarından faydalanma imkânını bulamamıştı. Yalnız İkinci İnönü Muharebesinden sonra Güney Cephesi lâğvedilmiş ve her iki cephe kuvvetleri Batı Cephesi Komutanlığının emrinde birleştirilmişti (15 nisan 1921).

Türk Ordusu, İnönü-Kütahya-Düğer hattında dört grup halinde savunma için tertiplenmiş bulunuyordu. Bundan başka Geyve civarında bir de Kocaeli Grupu vardı. Yunanlılar, 10 temmuz 1921 de 5 tümenle İnönü - Kütahya hattına cepheden, 6 tümenle Kulaksız Dağı - Düğer hattına kanaddan taarruz ederek Seyidgazi istikametinde ilerleyip Türk Ordusunu yok etmek istediler ve çok üstün bir ağırlık merkeziyle ilerlemeye muvaffak oldular. Türk Ordusu, müşkül durumdan kendisini kurtarma zamanını vaktinde kestirerek Eskişehir - Seyidgazi hattına çekildi. 18 temmuz 1921 de Batı Cephesi Karargâhına gelen Mustafa Kemal, durumu yakından görüp inceledikten sonra Ordu Komutanına, orduyu Eskişehir kuzey ve güneyinde topladıktan sonra düşman ordusu ile araya büyük bir mesafe koyarak, ordunun düzenlendirip kuvvetlendirilmesini imkân altına almak gayesiyle, Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmenin caiz olduğu direktifini verdi. Kuvvetlerimiz de 25 temmuz 1921 de Sakarya'nın doğusuna çekildi. Bundan önce Eskişehir civarında bir karşı taarruz yapılmış ve bu suretle güney kanaddan düşman basıncı kısmen hafifletilmişti.

Türk Ordusunun Sakarya gerisine çekilmesi, hem ordunun mânevi varlığını sarsacak, hem de büyük bir memleket parçasını, geçici de olsa, düşmana bırakacak bir hareketti. Bunun sorumunu Devlet Başkanı sıfatiyle üstüne alan Mustafa Kemal, „Biz askerliğin icabını tereddütsüz yapalım, öteki mahzurlara mukavemet ederiz" demişti. Bu muharebede orduyu zamanında Sakarya gerisine çekmek karar ve sorumunu üzerine alarak „Vaziyeti muhakeme ederken, tedbirler düşünürken, acı dahi olsa hakikatı görmekten bir an fariğ olmamalıdır" diyen Mustafa Kemal, sonradan yapılan taarruzlarla memleketi kurtarmak imkânını sağlamış oldu. Sakarya gerisine çekilme, halkın mâneviyatı üzerinde hissolunur bir sarsıntı vücuda getirdi ve Mecliste bunun ciddî tezahürleri görüldü. Mustafa Kemal'in muhalifleri „Ordu nereye gidiyor, millet nereye götürülüyor? Bu harekâtın elbette bir mesulü vardır, o nerededir? Onu göremiyoruz. Bugünkü elîm halin, feci vaziyetin hakiki âmilini ordunun başında görmek isterdik" yollu dil uzatmalarında bulundular ve birçok milletvekilleri Mustafa

Kemal'in ordunun başına geçmesini istemeye başladılar. Bu düşüncede olanların bir kısmı, artık ordunun tamamen yenildiğine, durumun düzeltilmesine çare kalmadığına, güdülen millî dâvanın kaybedildiğine hükmetmişlerdi. Bu sebeplerle duydukları hiddet ve şiddeti Mustafa Kemal'in üstünde teskin etmek istiyorlardı. Kendi düşüncelerine göre, bozulan ve bozukluğu devam edecek olan ordunun başında onun şahsiyetinin de yok olmasını diliyorlardı. Bir kısım kimseler de Mustafa Kemal'e olan sonsuz güvenlerinden dolayı samimî olarak onun ordunun başına geçmesinde fayda görüyorlardı. Bir kısım milletvekilleri ise bunu tehlikeli bularak, ordu herhangi bir safhada muvaffak olamadığı takdirde bunun son ümidin de mahvolduğu şeklinde umumi efkârda bir düşünce uyandırabileceği, durum da, son çare ve son kuvvetlerin feda edilmesini gerektirecek mahiyette bulunmadığı için, Mustafa Kemal'in henüz şahsan ordunun başına geçmesi zamanı gelmediğini ileri sürüyorlardı. Büyük Millet Meclisinde yapılan tartışmalar son çare ve son tedbir olarak Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesi gerektiği telâkkisini genelleştirdi. Bu görüş Meclis dışında da yayılmıştı, Mustafa Kemal'in bütün bunlara karşı o ana kadar susması ve komutayı ele almak için ortaya çıkmaması herkeste felâketin muhakkak ve yakın olduğu düşünce ve inanışını uyandırmıştı. Bunu anlıyan Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisinin, 4 ağustos 1921 günü, bu meseleleri görüştüğü gizli toplantıda kürsüye çıkarak kendisine gösterilen güvene teşekkür ettikten sonra şöyle bir önerge verdi:

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ RİYASETİ CELİLESİNE

Meclis âzayı kiramının umumi surette tezahür eden arzu ve talebi üzerine Başkumandanlığı kabul ediyorum. Bu vazifeyi; şahsan deruhte etmekten tahassül edecek fevaidi, âzami süratle tezyit ve ikmal ve sevkü idaresini bir kat daha tarsin için, Türkiye Büyük Millet Meclisinin haiz olduğu salâhiyeti, fiilen istimal etmek şartiyle deruhte ediyorum. Müddeti ömrümde, hâkimiyeti milliyenin en sadık bir hadimi olduğumu nazarı millette bir defa daha teyit için bu salâhiyetin üç ay gibi kısa bir müddetle takyidedilmesini ayrıca talebederim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
MUSTAFA KEMAL

Mustafa Kemal'in bu önergesi okununca, muhalifleri derhal itiraza geçtiler. Kendisine Başkomutan unvanını ve Meclisin yetkilerini kullanmak hakkını vermek istemediler.

Mustafa Kemal, padişah ve halifeler tarafından tevcih olunagelmiş „Başkumandan Vekili" gibi köhne bir unvanı takınamıyacağını, yapacağı iş fiilen Başkomutanlık olduktan sonra bu unvanı olduğu gibi kendisine vermekten çekinmeye hiçbir sebep olamıyacağını ileri sürerek teklifinde ısrar etti. Meclisçe takdir edilen olağanüstü bir durum karşısında kendisine verilecek yetkilerin de olağanüstü olması gerektiğinde şüphe olmadığını, düşünce ve kararlarını hemen tatbik etmesinin başarı için esas şart bulunduğunu, aksi durumun Başkomutanlıktan beklenen faydaları sağlıyamıyacağını anlattı. O gün neticelenemiyen görüşmeler ertesi gün de sürdü. Mustafa Kemal, şahsi durumlarından ve Meclisin iş göremez hale düşeceğinden endişe duyanlara teminat verdi. İstediği yetkileri, onları tatmin edecek bir kanun tasarısı haline koydu. Büyük Millet Meclisi de bu tasarıyı kanun haline getirerek „Ordunun maddi ve mânevi kuvvetini âzami süratle tezyit ve sevkü idaresini bir kat daha tarsin hususunda Türkiye Büyük Millet Meclisinin buna mütaallik salâhiyetini Meclis namına fiilen istimale mezun" olmak üzere Başkomutanlık hukuk ve yetkilerini Mustafa Kemal'in askerlik dehasına ve tedbirli ellerine bıraktı (5 ağustos 1921). Yukarıki hükme göre Başkomutanın vereceği emirler kanun olacaktı.

Mustafa Kemal, Meclisin kendisini Başkomutan yapmasına ve gösterdiği güvene teşekkür ettikten sonra „Zavallı milletimizi esir etmek istiyen düşmanları behemehal mağlûbedeceğimize dair olan emniyet ve itimadım, bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada, bu itminanı tammı, heyeti celilenize karşı, bütün millete karşı ve bütün âleme karşı ilân ederim" diyerek Başkomutanlık görevine başladı. Karargâhını kurarak, bugünkü topyekûn savaş prensiplerine, âdeta esas teşkil eden tekâlifi milliye emirlerini yaymaya başladı (7, 8 ağustos). Bunlarla memleketin bütün kaynaklarından ordunun faydalanmasını sağlıyacak her türlü tedbirleri aldı. Ve bu emirlerin yapılmasını takip ve sağlamak üzere İstiklâl Mahkemeleri teşkil ederek memleketin başlıca merkezlerinde faaliyete geçirdi.

12 ağustos 1921 de Polatlı'daki Cephe Karargâhına giderek ordunun başına geçti.

Türk Ordusunun yerleştiği cephede, Yunan saldırışına ne yolda ve nerelerde karşı koyacağını ve muhtemel çarpışma alanlarını incelemek üzere Ankara güneyinde ve Sakarya dolaylarında atla bir gezi yapmak ilk işlerinden biri oldu. Bu gezide Yunan saldırışına karşı koyma tasarısının ana çizgileri ve düşmanı nerede durduracağı ve nasıl yeneceği onun zihninde belirmiş ve Kızılırmak'ın doğusuna geçmek, yani Ankara'yı kısa bir zaman için de olsa, düşmana bırakmak gerekmeden zaferi elde edeceğine inan getirmişti. Kullanacağı tâbiye de önemli bir rol oynıyacağını kestirdiği bir tepe bulmuştu. Buradan dönüşte, „Düşmana, ancak Mustafa Kemal'in istediği yerde muharebe vermek ve evvelâ düşmanı çarpışmaya mecbur etmek ve çarpıştıkça kırmak ve beli üzerine atılmak" şeklinde tasarladığı plânına kendini tamamen vermiş olduğu bir sırada, sevinç telâşiyle, atına binerken düştü ve yerde bulunan irice bir taşa çarparak birkaç kaburga kemiğini kırdı. Ankara'ya gelerek gerekli muayene ve sıhhi tedbirleri yaptırdıktan sonra yine hemen cepheye döndü. Savaşı, yaralı ve sarılı olarak, yerine mıhlı gibi, trenden getirilmiş bir koltuk üzerinde idare etti. Kendisinin anlattığına göre, bunun böyle olması iş bakımından hayırlı olmuş ve vuruşma sırasında cephenin türlü kesimlerinde kendisini atla veya otomobille muhakkak oraya koşmak zorunda bırakacak ve bazı pek önemli anlarda harbin genel idaresinden uzaklaştıracak tesadüflerin önüne kendiliğinden geçilmiştir.

Yunanlılar 13 ağustos 1921 de ilerlemeye başladılar ve on gün içinde Sakarya savunma hattımıza dayandılar. Türk İstiklâl Savaşının, Sakarya Muharebesi adiyle anılan bu safhasını Mustafa Kemal şöyle anlatmaktadır:

„Düşman ordusu, 23 ağustos 1921 de ciddî olarak cephemize temas ve taarruza başladı. Birçok kanlı ve buhranlı safhalar ve dalgalar oldu. Düşman ordusunun faik grupları, hattı müdafaamızın birçok parçalarını kırdılar. Bu suretle ilerliyen düşman aksamının karşısına kuvvetlerimizi yetiştirdik.

Meydan Muharebesi, 100 kilometrelik cephe üzerinde cereyan ediyordu. Sol cenahımız, Ankara'nın elli kilometre güneyine kadar çekilmişti. Ordumuzun cephesi, batıya iken güneye döndü. Arkası Ankara'ya iken kuzeye verildi. Tebdili cephe edilmiş oldu. Bunda hiç beis görmedik. Hattı müdafaalarımız, kısım kısım kırılıyordu. Fakat derakap kırılan her kısım, en yakın bir mesafede yeniden tesis ettiriliyordu. Hattı müdafaaya çok raptı ümidetmek ve onun kırılmasiyle, ordunun büyüklüğü ile mütenasip, uzun mesafe geriye çekilmek nazariyesini kırmak için memleket müdafaasını başka bir tarzda ifade ve bu ifademde ısrar ve şiddet göstermeyi faydalı ve müessir buldum. Dedim ki; Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh, bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kaniyle sulanmadıkça, terk olunamaz. Onun için, küçük büyük her cüzütam, bulunduğu mevziden atılabilir, fakat küçük büyük her cüzütam, ilk durabildiği noktada, tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder. Yanındaki cüzütamın çekilmeye mecbur olduğunu gören cüzütamlar, ona tâbi olamaz. Bulunduğu mevzide nihayete kadar sebat ve mukavemete mecburdur. İşte ordumuzun her ferdi, bu sistem dâhilinde, her hatvede âzami fedakârlığını göstermek suretiyle, düşmanın faik kuvvetlerini imha ederek, yıpratarak, nihayet onu, taarruzuna devam kabiliyet ve kudretinden mahrum bir hale getirdi.

Muharebe vaziyetinin bu safhasını ihtisas eder etmez, derhal bilhassa sağ cenahımızla Sakarya Nehri şarkında, düşman ordusunun sol cenahına ve mütaakiben cephenin mühim aksamında mukabil taarruza geçtik. Yunan ordusu mağlûp ve ricate mecbur oldu. 13 eylûl 1921 günü Sakarya Nehrinin şarkında düşman ordusundan eser kalmadı. Bu suretle 23 ağustos gününden 13 eylûl gününe kadar, bu günler de dâhil olmak üzere, yirmi iki gün ve yirmi iki gece bilâfasıla devam eden Sakarya melhamei kübrası, yeni Türk Devletinin tarihine; cihan tarihinde ender olan büyük bir meydan muharebesi misali kaydetti."

Mustafa Kemal, bu savaşı ordu içinde, muharebe safları arasında, yaralı ve sarılı olarak oturduğu yerden muharebeye temas ve bizzat mücadeleyi takibederek, şahsen idare etmiştir. Mustafa Kemal, Sakarya Muharebesinden sonra, Büyük Millet Meclisinde zaferi anlatan söylevinde bu başarıda İsmet İnönü'nün önemli rolünü de şöyle belirtmiştir: „Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa da, derin bir zekâ, yorulmaz bir azim, iman ve faaliyetle gece gündüz harekâtın en ufak noktalarına varıncaya kadar nafiz olmuş ve fevkalâde bir nazarla ordusunu sevk ve idare ederek bu muvaffakıyet ve muzafferiyete îsal etmiştir".

Sakarya muzafferiyeti bütün memlekette günlerce süren coşkun bir sevinçle karşılandı. 14/15 eylûl gecesi Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ile Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın, Edirne ve Kozan Milletvekilleri sıfatiyle, Büyük Millet Meclisi Reisliğine „Bizzat muharebe meydanındaki tedabiriyle muzafferiyetin âmil ve müessiri olmuş olan Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Müşirlik rütbesi ve Gazilik unvanı tevcihini teklif ve istirham ederiz. Türkiye Büyük Millet Meclisinin bu tevecühünün milletimiz tarafından doğrudan doğruya bütün orduya müteveccih bir eseri takdir ve taltif olacağı kanaatinde bulunduğumuzu arz eyleriz" şeklindeki bir önergeyi telgrafla göndermeleri ve Meclisin büyük bir çoğunluğunun bu dilekte birleşmesi üzerine 19 eylûl 1921 de kabul edilen bir kanunla, Türk Milletinin bir şükranı olarak Mustafa Kemal'e Müşir-

lik (Mareşallik) rütbesiyle Gazilik unvanı verildi.

Sakarya muzafferiyeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ve ordularının kudretini dünya kamuoyuna esaslı bir surette bir defa daha tanıtmış oluyordu. Mustafa Kemal zaferden sonra, 19 eylûl 1921 günü Büyük Millet Meclisinde Sakarya Muharebesini anlatan söylevinde İstiklâl Savaşımızın amacını da şu sözleriyle bir defa daha belirtti:

„Biz hududu milliyemiz dâhilinde hür ve müstakil yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz. Türkiye halkı, Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti, her medeni millet ve hükümet gibi varlığının, hürriyet ve istiklâlinin tanınması talebinde katiyen musirdir ve bütün dâvası da bundan ibarettir".

Mustafa Kemal'in bu söylevi, Büyük Millet Meclisi kararıyle yabancı dillere tercüme ettirilerek cihan kamuoyunun bilgisine sunulmuştur. Bu zaferin siyasi alanda müspet sonuçları derhal görüldü. Sovyet Rusya'nın aracılığiyle Sakarya Muharebesinden bir ay önce Sovyet Ermenistan, Gürcüstan ve Azerbaycan ile yapılmış olan andlaşma, 13 ekim 1921 de Kars'ta imzalandı. Fransızlar da, Londra Konferansından sonra Bekir Sami'nin yaptığı andlaşmaların Büyük Millet Meclisi Hükümetince dikkate alınmadığını görmüşler, Türklerle yeniden anlaşma imkânları aramaya başlamışlardı. Böyle bir anlaşmaya Büyük Millet Meclisi Hükümeti de taraftardı. Fransızlar eski nazırlardan Franklin Bouillon'u Türk görüşünü öğrenmek için gayri resmî olarak Türkiye'ye göndermişlerdi. Franklin Bouillon, Ankara'ya gelir gelmez (9 haziran 1921) görüşmelere başlanmış ve Mustafa Kemal, bizzat idare ettiği bu görüşmelerde hareket noktası olarak Misakı Milliyi teklif etmişti.

Fransız temsilcisi de Sevr Andlaşmasının bir oldubitti olarak gözönüne alınmasını ileri sürüyordu. Mustafa Kemal'in cevabı ise şu olmuştu:

„Eski Osmanlı İmparatorluğundan yeni bir Türkiye Devleti vücuda gelmiştir. Bunu tanımak lâzımdır. Bu yeni Türkiye, her müstakil millet gibi hukukunu tanıtacaktır. Sevr Muahedesi Türk Milleti için o kadar meşum bir idam kararnamesidir ki, onun bir dost ağzından çıkmamasını talebederiz. Bu mükâlememiz esnasında dahi Sevr Muahedesini telâffuz etmek istemem. Sevr Muahedesini dimağından çıkarmıyan milletlerle itimat esasına müstenit muamelâta girişemeyiz. Bizim nazarımızda böyle bir muahede yoktur."

Uzun görüşmelerden sonra Franklin Bouillon, Misakı Millîyi okuyup anlamak için zaman istedi. Görüşmeler tekrar başlayınca kapitülâsyonların kaldırılmasına itiraz etti. Mustafa Kemal, tam bağımsızlığın esas olduğunu ve bundan maksadının „Siyasi, malî, iktisadi, adlî, askerî, harsî... her hususta istiklâli tam ve serbestii tam" olduğunu bunlardan, „Herhangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin, mâna-i hakikisiyle bütün istiklâlinden mahrumiyeti" demek bulunduğunu söyledi ve bu fikirlerini Franklin Bouillon'a kabul ettirmeye muvaffak oldu. Fakat Fransa Hükümeti ise, ancak Sakarya'daki mucizeyi andıran savunmayı gördükten sonra, Türklerin dâvasını anladı ve Sakarya Zaferinden 37 gün sonra Ankara İtilâfnamesini imzaladı (20 ekim 1921).

Ankara İtilâfnamesi, Gazi Mustafa Kemal tarafından diplomatik alanda kazanılmış büyük bir zaferdir. Bu anlaşmanın sonucu olarak İtilâf Devletleri safından bir büyük devlet Misakı Millîyi tanıyor ve işgali altında bulundurduğu Türk topraklarının önemli bir kısmından çekiliyordu. Fransa, mandası altında bırakılan İskenderun ve Antakya Sancağında özel bir idare kurmayı ve burada çoğunluğu teşkil eden Türklerin millî kültürlerine hizmet etmeyi de kabul ve taahhüt ediyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ise güney cephesinde serbest kalan kuvvetlerini Batı Anadolu'ya nakletmek imkânlarını bu itilâfname ile elde etmiş oluyordu. Sakarya zaferi, askerlik ve politika bakımlarından kurtuluş mücadelemizin önemli bir merhalesi olmuş, Yunan Ordusunun taarruz kabiliyetini kırmış, onu artık kendini savunma zorunda bırakmıştı. Fakat Gazi Mustafa Kemal, kurtuluş dâvasını tam olarak başarmak için Anadolu'dan düşmanları kâmilen koğmaya ve Türkiye ile harb halinde olan diğer devletlere de Misakı Millîyi tanıtmayı zaruri görüyordu. Bunu da ancak kesin bir Türk zaferinden bekliyordu. Fakat dünya halkoyu, İstanbul'da bulunan bir kısım Türk aydınları ve hattâ Büyük Millet Meclisinde bir kısım milletvekilleri böyle bir zaferden şüphe etmekte idiler. Onlara göre Türk Ordusu savunma yapar, taaruz yapamazdı. Binaenaleyh silâhların başaramıyacağını diplomasi yoliyle elde etmeye çalışmak lâzımdı. Gazi Mustafa Kemal ise diplomasi yoliyle düşmanları zaman zaman yokladıkça, onların yapacağı müsamahalarla Türk kurtuluşunun sağlanamıyacağını görmüş ve bütün ümit ve gayretini son zaferi sağlıyacak olan Türk Ordusunun yetiştirilmesine yöneltmişti.

31 ekim 1921 de Gazi Mustafa Kemal'in Başkomutanlık yetkisi yeni bir kanunla ve kendisine cephe almış bazı milletvekillerinin muhalefetlerine rağmen üç ay daha uzatıldı. Ancak muhalifleri, kendisinin rahat ve huzurla

Atatürk 1922 de Büyük Taarruzdan önce

görev yapmasına imkân bırakmamak için zaman zaman meseleler çıkarmaktan geri kalmıyorlardı. „İcra Vekilleri Heyetinin Vazife ve Mesuliyetleri Hakkındaki Kanun" tasarısının Büyük Millet Meclisince görüşülmesi vesilesiyle, millî eğemenliği tehlikeye düşürecek ve Millî Türk Devletini uzak hayaller peşinde koşturacak bazı hükümlerin bu kanunda yer almasını teklif ve tartışanlar oldu. Fakat Gazi Mustafa Kemal Meclis kürsüsünden, 1 aralık 1921 günü söylediği sözlerle Türkiye Büyük Millet Meclisinin güttüğü ve gütmekle mükellef olduğu millî siyaseti açıkça bir defa daha anlattı ve panislâmizmin, panturanizmin Türkiye için doğurabileceği tehlikeleri belirtti.

„Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin sabit, müspet, maddi bir siyaseti vardır. O da efendiler, Türkiye Büyük Millet Meclisinin muayyen hududu millîsi dâhilinde hayatını ve istiklâlini temin etmeye matuftur. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti, temsil ettiği millet namına çok mütevazıdır. Hayalden tamamen uzak ve tamamen hakikatperesttir. Binaenaleyh, kanunlarını yalnız bu noktai nazardan ve bu dairei hakikat dâhilinde tesbit eder." diye esas fikrini izah ettikten sonra tarihî misallerle panislâmizmin ve panturanizmin geçirdiği safhaları ve Türkiye'nin bu siyasetler yüzünden çektiklerini anlattı ve „Haddimizi bilelim. Biz hayat ve istiklâl istiyen milletiz ve yalnız ve ancak bunun için hayatımızı ibzal ederiz" diyerek sözlerine son verdi.

Bu sıralarda Ankara yeni siyasi faaliyetlere sahne olmağa başlamıştı. 13 aralık 1921 de Ukrayna'dan bir murahhas heyeti Ankara'ya geldi ve iki devlet arasında görüşmeler başladı. 2 ocak 1922 de, bu görüşmeler sonunda hazırlanan dostluk andlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti arasında Ankara'da imzalandı. Birkaç gün sonra da (7 ocak) Gazi Mustafa Kemal Buhara'dan gelen siyasi temsilcileri kabul etti.

Başkomutanın Ankara'da oturması, 4 ocak 1922 de Büyük Millet Meclisinde muhalifler için yeni bir tenkid konusu oldu. Buna karşılık Gazi Mustafa Kemal, Başkomutanlığın ve Genelkurmay Başkanlığının pek muvafık olarak Ankara'yı karargâh ittihaz ettiğini, vazifelerini en iyi buradan yapmakta olduğunu, icabında ne vakit, nereye gideceğini kendisinin takdir edeceğini bildirdi. Gazinin tutumunu ve gidişini beğenmiyenler muhalefetlerine ve menfi propagandalarına devamdan geri durmuyorlardı. Meclis içinde ve dışında, hattâ orduda memleketin meçhul bir âkıbete sürüklendiği hakkında bir kanaat uyandırmaya çalışıyorlardı. Buna rağmen 4 şubat 1922 de Büyük Millet Meclisi ikinci defa olarak Gazi Mustafa Kemal'in Başkomutanlık görev ve yetkilerini üç ay daha uzattı.

1 mart 1922 de Türkiye Büyük Millet Meclisinin üçüncü çalışma yılı başlarken Gazi söylediği senelik söylevinde millî dâvamızı ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin dahilî siyaset düsturunu ve millî hayatımızın en çok alâkadar bulunduğu iktisadiyatımızın durumunu anlattıktan sonra „Türkiye'nin sahibi hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür; o halde herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak olan köylüdür. Binaenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin siyaseti iktisadiyesi bu gayei asliyeyi istihsale mâtuftur" diyerek Türk iktisadi kalkınmasının ana hedefini ve çaresini gösterdi. Son zafere olan inancını belirttikten sonra da:

Ölmez bu vatan farzı muhal ölse de hatlâ
Çekmez kürenin sırtı bu tâbuta cesîmi

beytiyle sözlerine son verdi.

Gazi Mustafa Kemal, 4 mart 1922 günü, cepheyi teftiş etmek üzere Ankara'dan ayrılacağı sırada da Büyük Millet Meclisine, gizli bir toplantıda, düşünce ve kararları hakkında izahat vererek ordunun henüz neden taarruza geçmediğini şu suretle anlattı:

„Ordumuzun kararı, taarruzdur. Fakat bu taarruzu, tehir ediyoruz. Sebebi, hazırlığımızı tamamen ikmale biraz daha zaman lâzımdır. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirle yapılacak taarruz hiç taarruz etmemekten daha çok fenadır. Tevakkufumuz, taarruz kararından sarfı nazar ettiğimiz veyahut buna iktidar kesbetmekten naümit olduğumuz suretinde telâkki ve tefsir edilmeye mahal yoktur. Kurtuluş için, istiklâl için evvelinde ve sonunda düşmanla bütün mevcudiyetimizle vuruşarak onu mağlûbetmekten başka karar ve çare yoktur ve olamaz. Sinir gevşetici sözlere, telkinlere, ehemmiyet ve itimat atfolunmamalıdır. Ordu ile, muharebe ile, inat ile işin içinden çıkılmaz tarzındaki, membaları hariçte bulunan nasihatlere uyarak bir vatan bir millet istiklâli kurtulamaz, tarih böyle bir hâdise kaydetmemiştir.

Türkiye, işte bu yoldaki galat fikirler, galat zihniyetlere sahibolanlar yüzünden her asır her gün, her saat biraz daha tedenni, biraz, daha sukut etmiştir. Maddi ve bilhassa mânevi sukut korku ile, aciz ile başlar. Âciz ve korkak insanlar, herhangi bir felâket karşısında milletin de atalete duçar olmasına ve müştenip bir hale gelmesine saik olurlar. Aciz ve tereddütte o kadar ileri giderler ki, âdeta kendi kendilerini tahkir ederler. Derler ki, biz

adam değiliz ve olamayız, kendi kendimize adam olmamıza imkân yoktur. Biz bilâ kaydu şart, mevcudiyetimizi bir ecnebiye tevdi edelim.

Türkiye'yi böyle sakim yollarda inkıraz ve izmihlâl vâdisine sevk edenlerin elinden kurtarmak lâzımdır. Bunun için, keşfolunmuş bir hakikat vardır, ona tebaiyet edeceğiz. O hakikat şudur: Türkiye'nin re'si tefekkürünü, büsbütün yeni bir imanla teçhiz etmek... bütün millete ceyyid bir mâneviyat vermek..." dedikten sonra düşmana taarruz için verilmiş olan katî kararın uygulanmasına geçilmeden önce hazırlamak ve tamamlamak mecburiyetinde bulunduğumuz harb vasıtalarını:

„Tam üç vasıtanın hazırlığının kâfi derecede olduğunu görmek lüzumunu, hissediyorum. Onlardan birincisi ve en mühimmi ve asıl olanı doğrudan doğruya milletin kendisidir. Milletin, hayat ve istiklâli için kalbinde, vicdanında mütecelli, münkeşif arzu ve emellerin salâbetidir. Millet bu arzu-yi derunisini ne kadar kuvvetli izhar ederse, bu arzu ve emelinin tahakkuku için ne kadar çok azim ve iman gösterirse, düşmanlara karşı muvaffakıyet için o kadar kuvvetli bir vasıtaya malik olduğumuza kani olurum. İkinci vasıta; milleti temsil eden Meclisin arzuyi millîyi izharda ve bunun icabatını kanaatle tatbikte göstereceği azim ve celâdettir. Meclis ne kadar çok tesanüt ve vahdet halinde arzuyi millîyi tecelli ettirirse düşmana karşı o kadar kuvvetli vasıtai tefevvuka malik oluruz.

Üçüncü vasıta; milletin müsellâh evlâtlarından ibaret olup düşmanın karşısında mütehaşşit bulunan ordumuzdur.

Bu üç nevi vasıta veya kuvvetin düşmana karşı vücuda getireceği cepheler, iki mahiyette tasavvur olunabilir. Dahilî cephe, zâhirî cephe. Asıl olan dahilî cephedir. Bu cephe bütün memleketin, bütün milletin vücuda getirdiği cephedir. Zâhirî cephe, doğrudan doğruya ordunun düşman karşısındaki müsellâh cephesidir. Bu cephe, tezelzül, tebeddül edebilir; mağlûp olabilir. Fakat, bu hal hiçbir vakit bir memleketi, bir milleti mahvedemez. Mühim olan, memleketi temelinden yıkan, milleti esir ettiren dahilî cephenin sukutudur. Bu hakikata bizden ziyade vâkıf olan düşmanlar, bu cephemizi yıkmak için asırlarca çalışmışlar ve çalışmaktadırlar. Bugüne kadar muvaffak da olmuşlardır. Filhakika kaleyi içinden almak, dışından zorlamaktan çok kolaydır.

Meclisin zihniyeti, ef'ali, vaziyeti düşmana ümitbahş olmadıkça dahilî ve haricî cephelerimizin yerinden oynamasına imkân ve ihtimal yoktur. Düşmanlara ümit verecek şemmeler verildikçe dâvayi millînin halli teahhura duçar olur" diye anlattı ve Meclisten kendisi cephede bulunacağı sıralarda, ordunun hissiyat ve efkârı üzerinde ümitsizlik doğurabilecek açık tartışmalardan vazgeçilmesini bilhassa diliyerek o akşam cepheye hareket etti.

Gazi Mustafa Kemal, bir taraftan orduyu son zaferi sağlıyacak bir taarruz için hazırlarken, öte taraftan da İtilâf Devletlerinin düşünce ve ruh hallerini anlamak için Avrupa'ya Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal'i (Eski Sinop Milletvekili Yusuf Kemal Tengirşenk) yolladı. Londra ve Paris'te Yusuf Kemal'in yaptığı görüşmelerden bir sonuç çıkmadı. Yalnız, İtilâf Devletleri Dışişleri Bakanlarının yakında toplanacakları, Türkiye'ye sulh tekliflerinde bulunacakları, Anadolu'nun boşaltılmasını esas tanımakla beraber sulh görüşmeleri sırasında muharebenin başlamasını önlemek için Yunanlılarla bir mütareke yapılmasının istenildiği anlaşıldı.

Yusuf Kemal, henüz dönmeden, 22 mart 1922 de İtilâf Devletleri Dışişleri Bakanları Türkiye ve Yunan Hükümetlerine bir mütareke teklifinde bulundular. Bu teklifin önemli şartları şunlardı:

İki taraf orduları arasında on kilometrelik, askerden boş bir saha bırakılacak; askerî birlikler, insan ve mühimmat itibariyle takviye olunmıyacak; askerî kuvvetler yer değiştirmiyecek, ordumuz ve askerî durumumuz İtilâf Devletlerinin askerî komisyonlarının denetlemesine ve teftişine tâbi olacak ve bu komisyonların hakemlikleri, hulûsla kabul edilecek ve muhasamata üç ay süreyle ara verilecekti.

Sakarya'dan mağlûp ve perişan dönen Yunan Ordusu tensika muhtaçtı. Bu yönden, Yunanlılar mütareke teklifini derhal kabul ettiler. Gazi, mütareke şartlarının Türk Ordusunun kudretini gevşetmek için ileri sürüldüğünü anlamakla beraber ret cevabı vermeyi doğru bulmadı. Esas itibariyle mütareke teklifini kabul etmekle beraber karşı şartlar ileri sürmek ve eğer mütareke yapılmazsa, dünya kamoyu önünde bunun mânevi sorumunu İtilâf Devletlerine yükletmek istiyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti karşı mütareke tekliflerini hazırladığı sırada, Paris'te toplanan Dışişleri Bakanları Konferansının 26 mart 1922 de bir notası daha alındı. Bununla şu sulh esasları teklif olunuyordu:

Gerek Türkiye'de gerek Yunanistan'da azlıkların hukukunun korunması için konulacak kurallar Cemiyeti Akvamın iştirakiyle tesbit edilecek,

Şarkta yine Cemiyeti Akvamın iştirakiyle bir Ermeni Yurdu kurulacak,

Boğazların serbestliğini sağlamak üzere Gelibolu Yarımadasında ve Boğazlar havalisinde gayri askerî bir bölge ayrılacak,

Trakya sınırı Tekirdağ'ı bize, Kırklareli, Babaeski ve Edirne'yi Yunanlılara bırakacak surette çizilecek,

Bizde kalacak olan İzmir'in Rumlarına ve Yunanlılarda kalacak olan Edirne'nin Türklerine bu şehirlerin yönetimine katılmak imkânını verecek bir usul bulunacak,

Sulhten sonra İstanbul, İtilâf Devletleri tarafından boşaltılacak,

Sevr Andlaşmasiyle ücretli Türk Ordusu için kabul edilen miktar elli binden seksen beş bine çıkarılacak,

Kapitülâsyonlarla, malî kontrol ve düyunu umumiye işlerinde yapılacak değişiklikler için komisyonlar teşkil edilecekti.

Bu teklifler Sevr Andlaşmasının esaslarını ortadan kaldırmıyor, sadece değiştiriyordu. Halbuki Misakı Millî, Sevr Andlaşmasının değiştirilmesiyle değil, ancak ortadan kaldırılmasiyle tahakkuk ettirilebilirdi. Bu sebeple Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, ordu başında cephede bulunan Mustafa Kemal'le temas ederek kararlaştırıp verdiği cevapta, mütarekeye esas olmak üzere Anadolu'nun boşaltılmasını şart koştu (5 nisan 1922) ve bu teklif reddedildiği için mütareke yapılmadı. 22 nisanda, Türkiye, mütareke işinde uyuşulamasa bile, sulh görüşmelerinin devamını sağlamak üzere İzmit'te bir konferansın toplanmasını teklif ettiyse de bir netice alınamadı. Gazi, esasen bu sulh görüşmelerinden müspet birşey çıkacağını ummuyordu. O, bu müzakereler arkasında ihtimamla büyük Türk taarruzunu hazırlamakta idi.

1922 mayısı başlarında Gazi Mustafa Kemal'in Başkomutanlık görev ve yetkilerinin uzatılması hakkında teklif olunan yeni kanun tasarısı, Mustafa Kemal'in Başkomutanlıkta kalmasını istemiyenlerin tesiriyle Büyük Millet Meclisinde yapılan birçok tartışmalı görüşmelerden sonra, oylar dağıldığı için, kabul edilmemişti (5 mayis 1922). Gazi bu sonucu Çankaya'daki evinde, hasta yatağında öğrendi. Ordu, Meclis oyunu izhar ettiği dakikadan itibaren, komutansız kalmıştı. Bu sonuç karşısında istifa etmek istiyen Genelkurmay Başkanı ve Bakanlar Kurulu da çekildikleri takdirde memleketin umumi idaresinde ileriyi düşündürecek büyük bir buhrandan kaçınılamazdı. Gazi Mustafa Kemal arkadaşlarına 24 saat daha beklemelerini, memleketin ve umumi maksadın yüksek menfaati adına, Başkomutanlık görevini ifaya devam kararını verdiğini söyledi.

Ertesi gün, 6 mayıs 1922 de Büyük Millet Meclisinin yaptığı gizli toplantıda Mustafa Kemal, Başkomutanlık Kanununun Mecliste ilk konuşulduğu günden itibaren belirli kimseler tarafından itiraza uğradığına işaret ederek „Ben lüzumsuz bir mevkiin, bir makamın mutlaka idamesi taraftarı değilim. Herhangi bir makamın lâyüsel olacak salâhiyetlere malikiyetini temin edecek kanunların da taraftarı değilim" dedikten sonra Başkomutanlığın devam etmesindeki siyasi ve askerî icapları uzun boylu anlattı ve Mecliste tecelli eden oya göre derhal kumandadan el çekmek istediğini fakat güç düzeltilir bir fenalığı önlemek mecburiyetini duyduğundan „Düşman karşısında bulunan ordumuz, başsız bırakılamazdı. Binaenaleyh bırakmadım, bırakamam ve bırakmıyacağım" diyerek vatana yapmak borcunda bulunduğu görevden politika ihtiraslarının tesiri altında verilen kararlarla vazgeçemiyeceğini gösterdi. Âdeta didişme şeklinde yapılan uzun tartışmalardan sonra Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal'in Başkomutanlığı hakkındaki kanunu, 11 ret ve 15 müstenkife karşı 177 oyla, üç ay süreyle dördüncü defa uzattı. Bu sırada Yunanlılar bir taraftan Anadolu halkı üzerindeki zulüm ve tazyiklarını artırıyor, diğer taraftan da başkomutanlarını değiştiriyor ve İstanbul'un işgalinden bahsetmeye başlıyorlardı. Averof zırhlısı da Karadeniz'e çıkarak açık bir şehir olan Samsun'u topa tutmuştu (7 haziran 1922). Gazi Mustafa Kemal de aynı günlerde Türkiye'yi ziyarete gelen Fransız edibi Klod Farer'i 18 haziranda İzmit'te kabul etti. Kendisine Türk Milletinin bağımsızlık dâvasını anlattı ve Adapazarı'na kadar götürerek zaferi kazanmak için yapılan hazırlıkları ve Türk Milletinin dâvasına olan bağlılığını gösterdi.

Gazi Mustafa Kemal son zafere ulaşmak için gidilecek yolu kesin olarak kararlaştırmıştı. Bu kanaatini Büyük Nutkunda şu suretle belirtmektedir:

„Memleketimizde bulunan düşmanları silâh kuvvetiyle çıkarmadıkça, çıkarabilecek mevcudiyet ve kudreti milliyemizi fiilen ispat etmedikçe, diplomasi sahasında ümide kapılmanın caiz olmadığı hakkındaki kanaatimiz katî ve daimî idi. En doğru kanaatin bu olduğunu, bu olacağını tabiî olarak kabul etmek muvafıktır. Filhakika bugünün şeraiti hayatiyesi içinde bir fert için olduğu gibi bir millet için dahi kudret ve kabiliyetini, eseri fiilî ile izhar ve ispat etmedikçe itibar ve ehemmiyet intizarında bulunmak beyhudedir. Kudret ve kabiliyetten mahrum olanlara iltifat olunmaz. İnsanlık, adalet, mürüvvet icabatını, bütün bu evsafı haiz olduğunu gösterenler talebedebilir. Cihan bir imtihan meydanıdır; Türk Milleti bunca asırlardan sonra yine bir imtihan, hem bu defa da en çetin bir imtihan karşısında bulunduruluyordu. İmtihanda muvaffak olmadan lûtufkârane muameleye intizar etmek bizim için caiz olabilir mi idi?"

Bu düşünce ile idi ki ordumuzun hazırlıkları memnunluk verici bir yolda gelişiyor, ihtiyaçları ve eksikleri tamamlanmak üzere bulu-

nuyordu. Haziran 1922 ortalarında Gazi Başkomutan, artık taarruza geçmek kararını vermişti. Bu kararını yalnız Batı Cephesi Orduları Komutanı İsmet Paşa'ya, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'ya ve o tarihte Millî Savunma Bakanı bulunan Kâzım Paşa'ya (Balıkesir Milletvekili General Kâzım Özalp) açmış, kendileriyle, gerekli taarruz hazırlıklarının tamamlanması için görüşmelerde bulunmuş, süratle kararlar almıştı. Sakarya Meydan Muharebesinden sonra, düşman ordusunun büyük ve kuvvetli bir grupu Afyon Karahisar - Dumlupınar arasında bulunuyordu. Diğer kuvvetli bir grupu da Eskişehir bölgesinde idi. Bu iki grup arasında ihtiyatları da vardı. Sağ kanadını Menderes boyunda bulundurduğu kuvvetlerle, sol kanadını da İznik Gölü kuzey ve güneyindeki kuvvetlerle koruyordu. Düşmanın kuvveti 15 tümeni buluyordu. Biz de Batı Cephesindeki kuvvetlerimizi iki ordu halinde teşkil ve tensik etmiştik. 18 piyade tümenimiz ve ayrıca üç tümenli bir süvari kolordumuz ve daha zayıf mevcutlu iki süvari tümenimiz vardı. Kuruluşları aynı olmakla beraber insan ve piyade tüfeği sayısınca her iki tarafın ordusu başabaş bir hale gelmişti. Yalnız düşmanın makineli tüfek, top, uçak, taşıt, cephane ve fennî malzeme bakımından, bütün dünya kaynaklarından faydalanması imkânına sahip olduğu için, üstünlüğü şüphesizdi. Yalnız bizim süvarimiz daha çoktu.

Mustafa Kemal'in gerçekleştirmek istediği taarruz plânının esasları şöyle idi:

Ordularımızın büyük kısmını düşman cephesinin bir kanadına ve mümkün olduğu kadar kanadı dışında toplıyarak, bir yoketme meydan muharebesi yapmaktı. Bu maksatla taarruzun ağırlık merkezini düşmanın Afyon Karahisar civarında bulunan sağ kanad grupu güneyinde ve Akarçay ile Dumlupınar'a kadar olan sahada toplamak kararlaşmıştı. Düşmanın çok hassas olan bu yerine, çabuk ve kesin sonuç alacak şekilde vurmakla, kısa bir zamanda yok etme gerçekleşebilecekti. Bu bakımdan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa uzun zaman gerekli incelemelerde bulunmuşlar ve taaruz plânını daha çok zaman önce hazırlamışlardı.

Üçer ay süreli kanunlarla uzatılan Başkomutanlık yetkisinin zamanının bitmesi yine yaklaşıyordu. Büyük ve yeni bir teşebbüse girişilirken en önemli bir safhada bu yetkiyi veren kanunun yürürlükten kalkması tekrar müşkül bir duruma sebebolabilirdi. Büyük Millet Meclisince kendisine verilmiş olan olağanüstü Başkomutanlık yetkisini, millet egemenliğine en ufak bir zarar vermeden Mustafa Kemal'in nasıl bir hassasiyetle kullandığı görülmüş ve bu tedbiri almakla Büyük Millet Meclisinin, İstiklâl Savaşını başarılı bir sonuca doğru götürmekte nasıl isabetli bir iş yapmış olduğu anlaşılmıştı. Başkomutanlık yetkisinin uzatılması hakkında Hükümetçe yeni teklif olunan tasarı da Büyük Millet Meclisinin 20 temmuz 1922 gündemine girmişti. Bu münasebetle söz alan Mustafa Kemal'in, „Artık ordumuzun kuvvei mâneviye ve maddiyesi fevkalâde hiçbir tedbire ihtiyaç hissettirmeksizin âmâli milliyeyi kemali emniyetle istihsal edecek mertebeye vâsıl olmuştur. Bu sebeple fevkalâde salâhiyetlerin idamesine lüzum ve ihtiyaç kalmadığı kanaatindeyim.

Bugün zevalini görmekle memnun olduğumuz bu ihtiyacın, bundan sonra da tahassülünü görmemekle bahtiyar olacağız. Başkumandanlık makamının temadisi, olsa olsa Misakı Millîmizin ruhu aslisiyle müterafık neticei katiyeye vâsıl olacağımız güne kadar devam eder. Neticei mesudeye emniyetle vâsıl olacağımıza, şüphe yoktur. O gün; kıymetli İzmir'imiz, güzel Bursa'mız, İstanbul'umuz, Trakya'mız anavatana iltihak etmiş olacaktır. O mesut günün hulûlünde, bütün milletle beraber, en büyük saadetleri idrakle müşerref olacağız. Benim başkaca, ikinci bir saadetim olacaktır ki o da, dâvayı mukaddesemize başladığımız gün, bulunduğum mevkie rücu edebilmekliğim imkânıdır. Sinei millette serbest bir fert olmak kadar, dünyada bahtiyarlık var mıdır? Vâkıfı hakayık olan, kalb ve vicdanında mânevi ve mukaddes hazlardan başka zevk taşımıyan insanlar için, ne kadar yüksek olursa olsun, maddi makamatın hiçbir kıymeti yoktur" yolundaki demeci üzerine Meclis, bu defa kanunu süreyle kayıtlı olmaksızın kabul etti ve Mustafa Kemal'e milletin beslediği sonsuz güveni belirterek, milletin mukadderatını onun kudretli ellerine çekinmeden tam manasiyle teslim etti. *)

Gazi, bu güveni aldıktan sonra, son hazırlıkları bir defa daha gözden geçirmek üzere o sırada kendisini ziyaret için Konya'ya kadar gelmiş olan İngiliz Generali Tavshend'le görüşmek bahanesiyle 21 temmuz 1922 de Ankara'dan ayrıldı. Önce Akşehir'de bulunan Cephe Genel Karargâhına uğradı. Taarruz hazırlık plânını İsmet Paşa ile görüştükten sonra bir defa da Genelkurmay Başkanı ile birlikte incelemek üzere ayrıldı. 24 temmuzda Konya'da General Tavshend'i kabul etti. Birinci Cihan Savaşının bu ünlü generali, Mustafa Kemal'le yaptığı konuşmalardan sonra büyük bir hayranlıkla kendisinden ayrılmış ve „Ben şimdiye kadar 15 hükümdar ve cumhurreisi ile hususi ve

*) Bu kanun 491 sayılı ve 20 nisan 1924 tarihli Teşkilâtı Esasiye kanununun kabuliyle yürürlükten kalkmıştır.

resmî konuşmalar yaptım. Bu gece kadar ezildiğimi hatırlamıyorum. Mustafa Kemal'de büyük bir ruh kudretinin esrarı var." diyerek onun müstesna kişiliğinin ne kadar büyüsü altında kaldığını samimî sözlerle belirtmiştir. 27 temmuzda tekrar Akşehir'e dönen Mustafa Kemal ile, 27-28 gecesi İsmet ve Fevzi Paşalar baş başa vererek hazırlanan taarruz plânını bir defa daha incelemişler ve buna göre taarruza geçilmek üzere 15 ağustosa kadar bütün hazırlıkların tamamlanmasını kararlaştırmışlardı. 28 temmuz 1922 cuma günü öğleden sonra ordu birlikleri arasında yapılacak bir futbol maçı vesilesiyle ordu komutanlariyle bazı kolordu komutanları Akşehir'e davet olundular. Mustafa Kemal o gece bu komutanlarla da genel bir tarzda taarruz hakkında konuştu. 30 temmuzda Genelkurmay Başkanı ve Batı Cephesi Komutaniyle tekrar görüşerek taarruzun tarzını ve ayrıntılarını tesbit etti. Akşehir'e davet ettikleri Millî Savunma Bakaniyle de 1 ağustos 1922 günü, ordu hazırlığının tamamlanmasında Bakanlığa düşen işler gözden geçirildi. Mustafa Kemal bütün bu işlerin çabuklaştırılarak taarruzun biran önce yapılması hakkındaki arzusunu bildirip Ankara'ya döndü. Batı Cephesi Orduları Komutanı İsmet Paşa da 6 ağustos 1922 de gizli olarak ordularına taarruza hazırlık emrini verdi. Mustafa Kemal de Ankara'da taarruz kararından Hükümeti haberdar etmiş ve Büyük Millet Meclisinde muhaliflerin ordunun tefessüh ettiği, kıpırdıyacak halde olmadığı ve böyle karanlık ve müphemiyet içinde beklemenin felâket doğuracağı yolundaki menfi propagandalariyle sarsılmış olan milletvekillerinden, kendisine yakın görüp güvendiklerini de, özel surette, yapacağı taarruzdan ve düşmanın esas kuvvetlerini altı yedi gün içinde mağlûbedeceğine olan güveninden bahsederek, aydınlatmayı faydalı bulmuştu. Birkaç gün sonra da Ankara'dan otomobille ayrıldı ve hareketini sayılı birkaç kişiden başka bütün Ankara'dan gizli tuttu. Durumu bilenler de o Ankara'da imiş gibi davrandılar. 21 ağustos 1922 günü Çankaya'daki köşkünde bir çay ziyafeti vereceğini bile gazete ve ajanslarla yaydılar. Mustafa Kemal 20 ağustos 1922 öğleden sonra Akşehir'e, Batı Cephesi Karargâhına gelmiş ve kısa bir görüşmeden sonra 26 ağustos 1922 cumartesi günü sabahı için, düşmana taarruz emrini vermişti. 20 - 21 ağustos 1922 gecesi Batı Cephesi Karargâhında Cephe Komutanı ve Genelkurmay Başkanının huzurlariyle Birinci ve İkinci Ordu Komutanlarına taarruzun nasıl yapılacağı hakkındaki düşüncesini harita üzerinde kısa bir harb oyunu tarzında izah etti. Mustafa Kemal'in düşündüğü taarruz, operatif ve aynı zamanda bir tâbiye baskını halinde yapılacaktı. Bunun mümkün olması için yığınağın ve tertiplerin gizli tutulmasına dikkat gerekli idi. Bütün hareketler gece yapılacaktı. 24 ağustos 1922 de Başkomutanlık Karargâhı Akşehir'den, taarruz cephesi gerisinde bulunan Şuhut kasabasına naklolundu. Ertesi gün de Kocatepe'nin batı güneyinde çadırlı ordugâha geçildi. Mustafa Kemal o akşamdan itibaren Anadolu'nun dışarı ile yazı ve telgrafla bütün bağıntısının kesilmesi emrini verdi. 26 ağustos 1922 cumartesi sabahı saat 5,30 da Başkomutan Gazi Mustafa Kemal, Batı Cephesi Komutanı ve Kurmay Başkaniyle birlikte Kocatepe'de hazır bulunuyordu. Ordumuz taarruz için genel olarak şöyle tertiplenmişti.

a) Kuvveti, 12 piyade, 3 süvari tümenine çıkarılmış olan Birinci Ordu, Akarçay-Ahırdağ bölgesinden kuzeye doğru taarruz edecek.
b) İki kolordu ve mürettep süvari tümeninden mürekkep İkinci Ordu cephedeki düşmanı taarruzla tesbit edecek.
c) Üç tümenli süvari kolordusu Ahırdağ doğusundan geçerek düşmanın yan ve gerilerine taarruz edecekti.

Bu plân düşünülürken düşmanın yapması muhtemel bütün hareket tarzları da ayrı ayrı incelenmiş ve hiçbir zaman ağırlık merkezi bölgesindeki kuvvetten, başka cephelere kuvvet ayırmamak esası kabul edilmiştir. Eskişehir bölgesinden Akarçay'a kadar 130 kilometrelik cepheye beş piyade tümeni ile bir müfreze ve bir süvari tümeni ayrılmıştı. Akarçay'ın batısında on dört tümen bulunuyordu. Altı tümen de ağırlık merkezi bölgesinin hemen batısından taarruz ettirilecek, bu suretle yirmi tümenle düşmana saldırılmış olacaktı.

Topçu hazırlık ateşini piyademizin taarruzu takibetti. İlk saatlerden itibaren düşman mevzilerine girildi. 26 ve 27 ağustos günlerinde düşmanın Afyon Karahisar güneyinde 50 ve doğusunda 20 - 30 kilometre boyunca uzanmış olan müstahkem cepheleri yarılmış, düşman mevzilerini bırakarak kuzeye kaçmağa mecbur kılınmış ve esaslı düşman kuvvetleri de Aslıhanlar civarında mahvedilmişti. Düşman ordusunun asıl büyük kısmı ise dört taraftan sarılarak Dumlupınar'da, Gazi'nin ateş hatları arasından bizzat idare ettiği Başkomutanlık Meydan Savaşında tamamen yok edildi veya esir alındı (30 ağustos 1922). Düşman ordusunun yeni tâyin edilen ve nasılsa harb meydanından kaçmağa muvaffak olmuş olan Başkomutanı General Trikopis de iki gün sonra teslim olmak zorunda kaldı. Bu suretle Mustafa Kemal tasarladığı kesin sonucu, beş gün içinde elde etmiş bulunuyordu.

Büyük bir cüret ve basiretle yapılan plân, her türlü tehlikeleri de göze alarak büyük bir başariyle uygulanmıştı. Bu plânın uygulanmasında sevk ve idarenin önemli ve esas unsuru olan ağırlık merkezi teşkil etmek, bunu düşmandan gizlemek hususu mükemmel bir dikkat ve başarıyla yapılmıştı. Yine sevk ve idarenin diğer önemli bir rüknü olan baskın da sağlanmıştı. Bilhassa Başkomutanlık Meydan Savaşının sonucuna kadar her gün büyük muvaffakıyetlerle gelişen taarruzumuzu resmî tebliğlerde gayet önemsiz hareketlerden ibaret göstererek durumu mümkün olduğu kadar cihandan gizlemek ve düşman ordusunu felâketten kurtarmak maksadiyle başkalarının bir müdahalesine de imkân bırakmamak suretiyle büyük bir ileri görürlük gösterilmişti. Gazi Mustafa Kemal, askerlik dehasını, bu plânla ve onun başarılı bir yolda uygulanmasiyle göstermiş ve tarihe emsali olmıyan büyük bir zafer hediye etmişti.

Atatürk Büyük Nutkunda bu zaferden bahsederken bu konudaki duygu ve düşüncelerini şöyle belirtmektedir:

„Her safhasiyle düşünülmüş, ihzar, idare ve zaferle intacedilmiş olan bu harekât, Türk Ordusunun, Türk zâbitan ve kumanda heyetinin, yüksek kudret ve kahramanlığını tarihte bir daha tesbit eden muazzam bir eseridir.

Bu eser, Türk Milletinin hürriyet ve istiklâl fikrinin lâyemut âbidesidir. Bu eseri vücuda getiren bir milletin evlâdı, bir ordunun başkumandanı olduğumdan, ilelebet mesut ve bahtiyarım".

Düşmanın yok olmadan kurtulan kısımlariyle, Eskişehir'den çekilen bir kısım kuvvetlerinin, geride tutunmalarına meydan vermemek için, son hızla takibine başlandı.

Başkomutan Gazi Mustafa Kemal, ordusunun kazandığı bu eşsiz başarıyı 1 eylûl 1922 de aşağıdaki tamimle Millete müjdelemiştir.

„Büyük Asîl Türk Milleti,

Garp Cephesinde 26 ağustos 1338 den beri başlıyan harekâtı taarruziyemiz Afyon Karahisar, Altuntaş, Dumlupınar arasında büyük bir meydan muharebesi halinde beş gün beş gece devam etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi ordularının şecaati, şiddeti, sürati, tevfikatı sübhaniyeye vesilei tecelli oldu. Zalim ve mağrur düşman ordusunun anasırı asliyesi, akıllara dehşet verecek katiyetle imha edildi. Teşkilât ve teçhizat gibi an'anat ve muzafferiyatı ve ismi münhasıran milletimizin şuurundan ve ezelî ve ebedî olan imanından vücut bulan ordularımızı, fedakârlıklara lâyik olarak size takdim ediyorum; en büyük kumandanından en genç neferine kadar ordularımızda hâkim olan fikir, milletin gösterdiği vazife uğrunda şehit olmaktır. Bunu muharebe meydanında yakından müşahede ederek büyük milletime haber veriyorum. Milletimizin bünyesindeki kudret ve mefkûreyi üç buçuk sene evvel rüfekayı mesaim ile ifade etmekten başlıyarak, tahammülsüz müşkülât içinde devam eden mücahedatımızın netayici tezahür ediyor. Milletin rey ve iradesine istinadeden her işin neticesi millet için hayır ve saadet olduğu sabittir. Milletimizin istikbali emindir ve nusreti mev'udeyi ordularımızın istihsal etmesi muhakkaktır.»

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
MUSTAFA KEMAL

Ordulara yolladığı şu günlük emirle de, zaferin Türk İstiklâl Savaşı tarihindeki önemli yerini ve Türk Ordusunun yeni görevini belirtmişti:

„Türkiye Büyük Millet Meclisi Orduları,

Afyon Karahisar, Dumlupınar büyük meydan muharebesinde zalim ve mağrur bir ordunun anasırı asliyesini inanılmıyacak kadar bir zamanda imha ederek büyük ve necip milletimizin fedakârlıklarına lâyık olduğunuzu ispat ediyorsunuz. Sahibimiz olan büyük Türk Milleti istikbalinden emin olmağa haklıdır. Muharebe meydanındaki maharet ve fedakârlıklarınızı yakından müşahede ve takibediyorum. Milletimizin hakkınızdaki tadiratına delâlet etmek vazifemi mütevaliyen ve mütemadiyen ifa edeceğim. Başkumandanlığa teklifatta bulunulmasını Cephe Kumandanlığına emrettim. Bütün arkadaşlarımın Anadolu'da daha başka meydan muharebeleri verileceğini nazarı dikkate alarak ilerlemesini ve herkesin kuvayı akliyesini ve menabii celâdet ve hamiyetini müsabaka ile ibzale devam eylemesini talebederim. Ordular; İlk hedefiniz Akdeniz'dir; İleri!"

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
MUSTAFA KEMAL

Ordumuzun İzmir'e doğru ilerleyişi sırasında İtilâf Devletlerinin bir mütareke aracılığı olmuş, Gazi Başkomutan 5 eylûlde bu hususlaki düşüncesini Heyeti Vekile Reisliğine „Anadoludaki Yunan Ordusu sureti katîyede mağlûb edilmiştir. Anadolu için herhangi bir müzakereye mahal kalmamıştır. Mütareke ancak Trakya için mevzuubahis olabilir. Eylûlün onuna kadar müracaat edildiği takdirde mütareke tarihinden itibaren on beş gün içinde Trakyanın 1914 hudutlarına kadar kayıtsız şartsız teslim edilmesi, esirlerimizin 15 gün içinde teslim olunması, Anadoluda Yunanlılar tarafından yapılan tahribatın tamir edileceğinin şimdiden taahhüt olunması şartlariyle bir mütareke müzakeresine girilebileceği" yolunda bildirmişse de, Başkomutanlığın emrini dokuz gün gibi kısa bir süre içinde yerine getirmeği başarmış olan ordumuz, 9 eylûl cumartesi günü sabahı İzmir'i, üç buçuk yıla yaklaşan düşman işgalinden kurtararak Türk bayrağını Akdeniz kıyılarına ulaştırmak suretiyle, yerine getirdiğinden bu mütareke teşebbüsü sonuçsuz kalmıştır.

Ordularının kesin başarıya doğru her gün yeni bir zaferle koştuğunu gören Türkiye Büyük Millet Meclisi de millî matem alâmeti olarak 8 temmuz 1920 de Meclis Başkanlığı kürsüsüne örttüğü kara örtüyü 6 eylûl 1922 de kaldırmıştır.

Gazi Mustafa Kemal, 10 eylûl 1922 de mütevazı bir otomobille, yanında Genelkurmay Başkanı Müşir Fevzi Paşa olduğu halde halkın coşkun gösterileri içinde İzmir'e girdi.

İlkönce Birinci Kordonda bulunan ve büyük yangında yanan Kramer Palas oteli yakınlarında, bir doktorun evini karargâh yaparak orada yerleşti. 12 eylûlde İzmir'de düşman artıkları tarafından kasten çıkarılan büyük yangından sonra karargâhını İzmir ilerigelenlerinden Uşakizade Bay Muammer'in Göztepe'deki evine nakletti. Ertesi gün yayınladığı aşağıki beyanname ile de Türk İstiklâl Savaşının büyük başarısını belirttikten sonra millete ordunun selâmlarını bildirdi.

„Büyük, Asîl Türk Milleti,

Ordularımız 9 eylûl 1338 sabahı İzmir'imizi ve yine 9 eylûl 1338 akşamı Bursa'mızı muzafferen tahlis ettiler. Akdeniz, askerlerimizin zafer teraneleriyle dalgalanıyor.

Asya imparatorluğuna yeltenen küstah bir düşmanın muharebe meydanlarına gelmek cesaretinde bulunan ordu kumandanlariyle, kumanda heyetleri günlerden beri Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin esiri harbi bulunuyorlar.

Düşmanın başkumandan tâyin ettiği General Trikopis, birçok gece ve gündüz meyusane muharebattan ve her çarei halâsı tecrübe ettikten sonra nihayet maiyetindeki ceneraller ve erkânı harbiyeleri ve kumanda ettiği ordunun elinde kalabilen bakayasiyle arzı teslimiyet eyledi.

Eğer Yunan Kıralı da bugün esirlerimizin arasında bulunmuyorsa bu, tacidarların şiarı esasen yalnız milletlerinin safalarına iştirak etmek olduğundan muharebe meydanlarının felâketli günlerinde onların saraylarından başka bir şey düşünmemek tabiatlarındandır.

Garp fabrikalarının çelik zırhları ile kaplanan muazzam Yunan orduları artık Anadolu dağlarında zâbitleri tarafından terk edilmiş zavallı sürüler, cinayetlerinden tedehhüş ederek kudurmuş kitleler ve ağaç diplerinde kalmış dermansız yaralılardan ibaret kaldı.

Düşman ordularının malzemei harbiyesi hemen sülüsan itibariyle topraklarımızdadır. Düşmanın esirlerden başka insan zayiatının yüz binden ne kadar fazla olduğunu tâyin etmek müşküldür. Fakat salâhiyeti resmiye ile milletimize tebşir ederim ki bizim insan zayiatımız dörtte üçü hafif yaralı olmak üzere on bin nüfusa baliğ olmaktadır.

Büyük Türk Milleti, ordularımızın kabiliyet ve kudreti düşmanlarımıza dehşet, dostlarımıza emniyet verecek bir kemal ile tezahür etti. Millet orduları on dört gün zarfında büyük bir düşman ordusunu imha ettiler. Dört yüz kilometrelik fâsılasız bir takip yaptılar; Anadolu'daki bütün memaliki müstevliyemizi istirdadeylediler; büyük zafer senin eserindir. Çünkü İzmir'imizi ihtirasatı siyasiye neticesinde âdeta memnunen düşmana teslim eden heyetlerle milletin hiç münasebeti yoktu. Bursa'mızı istilâ eden Yunan kuvvetleri ise ancak İmparatorluğun askerî teşkilâtiyle tevhidi harekât ederek muvaffak olmuşlardı. Vatanın halâsı, milletin rey ve iradesi kendi mukadderatı üzerinde bilâkaydü şart hâkim olduğu zaman başlamış ve ancak milletin vicdanından doğan ordularla müspet ve katî neticelere ermiştir.

Büyük ve Necip Türk Milleti,

Anadolunun halâs zaferini tebrik ederken sana İzmir'den, Bursa'dan, Akdeniz ufuklarından ordularının selâmını da takdim ediyorum."

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
MUSTAFA KEMAL

Mustafa Kemal'e büyük bir sevgi ve minnetle bağlı olan İzmir, 14 eylûl 1922 de, kendisinden İzmir hemşeriliğini kabul etmesi ricasında bulundu. O da bu dileği memnuniyetle kabul etti.

İzmir'i kurtaran ordu, 16 eylûlde Anadoluyu Yunan istilâ ordusunun son neferinden de temizlemiş ve hareket istikametini henüz yabancı işgali altında bulunan diğer vatan topraklarına çevirmişti. Türk zaferi karşısında irkilen ve o tarihte İstanbul ve Boğazları henüz işgalleri altında bulunduran itilâf devletleri, bu ilerleyiş karşısında telâşa düşerek, harbi durdurmayı ve Türk isteklerini sulh yoliyle yerine getirmeyi menfaatlerine daha uygun gördüler. İngiltere, Fransa ve İtalya temsilcileri Paris'te bir konferans halinde toplanarak Türklere teklif olunacak sulh esaslarını görüşmeğe başladılar. İstanbul'da Fransız temsilcisi General Pellé bir Fransız zırhlısiyle İzmir'e gelerek Gazi Başkomutanı ziyaret etti. 20 eylûl 1922 de İstanbul'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı, aradaki meseleleri konuşmak üzere Türkiye Orduları Başkomutanı ile Üsküdar'da görüşmek istedi. Müspet bir sonuç alamadı. Poincaré, Kürzon ve Sforça'nın imzala-

rını taşıyan ve katî sulh müzakereleri için Venedik'te toplanacak konferansa Türkiye'yi çağıran ve itilâf kuvvetlerinin işgali altındaki tarafsız bölgeye girilmemesini istiyen, Edirne de dâhil olmak üzere Meriç'e kadar Trakyanın Türkiye'ye verileceğini vadeden 23 eylûl tarihli nota da, 25 eylûlde İstanbul'da General Pellé tarafından Millî Hükümetin temsilcisine verildi. Bu notada sulh konferansının toplanmasından önce Yunan birliklerinin itilâf devletleri komutanları tarafından belirtilecek bir hattın gerisine çekilmeleri için itilâf devletlerinin nüfuzlarını kullanacakları vadolunuyor ve bu hususta görüşülmek üzere Mudanya veya İzmit'te bir toplantı yapılması da teklif ediliyordu. Ankara anlaşmasını imzalamış olan eski Fransız bakanlarından Franclin Bouillon özel bir memuriyetle 28 eylûlde İzmir'e gelerek Mustafa Kemal'i ziyaret etti ve Paris'teki konferansın yapılacak barış hakkındaki kararlarını bildirdi. 29 eylûlde Mustafa Kemal tarafından yukarda sözü geçen notaya, Meriç nehrine kadar Trakya'nın derhal Türklere teslimi şartiyle Mudanya'da askerî bir konferansın toplanmasını kabul ettiğimiz ve konferansta Türkiye'yi temsil etmek üzere Büyük Millet Meclisi Orduları Başkomutanı adına Batı Cephesi Orduları Komutanı General İsmet'in murahhas tâyin olunduğu cevabı verildi. Aynı günde İzmir'den ayrılan Mustafa Kemal, 2 ekimde halkın coşkun gösterileri ve sevinç göz yaşları arasında Ankara'ya geldi. İstasyondan Büyük Millet Meclisine kadar küçük büyük bütün Ankara halkı yolun her iki tarafını doldurmuştu. Muzaffer Başkomutan kendisini karşılıyanların arasından onları selâmlıyarak Meclise kadar yürüdü. Büyük Millet Meclisinde bir tebrik ve kabul töreni yapıldı. Bunu büyük bir askerî geçit resmi takibetti. Ankara sayısız millî bayram günlerinden birini daha yaşadı. 3 ekim günü Mudanya Konferansı çalışmalarına başlamıştı. 4 ekimde de Büyük Millet Meclisinde Gazi Başkomutan söz alarak: „Ordularımızın silâhlarına emanet ettiğiniz aziz ve mübarek maksat arzu ettiğiniz veçhile emniyet ve itimadınızın mahalline masruf olduğunu gösteren, mesut bir neticeye vâsıl oldu. En karanlık ve en bedbaht günlerimizde meclisimizin sarp ve yalçın bir kaya gibi azim ve imanı, talihin bu parlak inkişafına erişmek için, lâzım gelen imkânı daima mahfuz tuttu. Millî mesailde şaşmaz bir aklıselimle daima doğruyu ve daima iyiyi keşif ve temyiz eden meclisimizin bu neticelere ermekten dolayı duyduğu saadet kadar istihkak kesbedilmiş ne tasavvur olunabilir? Milletin mukadderatını doğrudan doğruya deruhte ederek yeis yerine ümit, perişanlık yerine intizam, tereddüt yerine azim ve iman koyan ve yokluktan koskoca bir varlık çıkaran meclisimizin, civanmert ve kahraman ordularının başında bir asker sadakat ve itaatiyle emirlerinizi yerine getirmiş olduğumdan dolayı bir insan kalbinin nadiren duyabileceği bir memnuniyet içindeyim. Kalbim bu meserretle dolu olarak, pek aziz ve muhterem arkadaşlarımı, bütün dünyaya karşı temsil ettikleri hürriyet ve istiklâl fikrinin zaferinden dolayı tebrik ediyorum" diye başlıyarak, son büyük taarruzun yapılmasını gerektiren sebepleri ve büyük zaferin kazanılması yolunda yapılanları uzun bir nutukla anlattı. Ve sözlerini böylece bitirdi:

„Arkadaşlar! Bu Anadolu zaferi tarih arasında, bir millet tarafından tamamen benimsenen bir fikrin ne kadar kaadir ve ne kadar muhyi bir kuvvet olduğunun en güzel bir misali olarak, kalacaktır. Önümüze dikilen bütün mevanii birer birer yıkıp aştıktan sonra bugün artık Misakı Millînin çizdiği hudutlar dâhilinde, mesut, müreffeh ve hür yaşamak için, her ne lâzımsa, bunların hepsini istihsal edeceğiz. Düşman elleriyle viran olmuş ve milletimiz tarafından her köşesini kurtarmak için seve seve can verilmiş ve çocuklarımızın kaniyle sulanmış olan yurdumuzun ufkunda artık sulhun tatlı güneşi gecikmiyecektir.

Arkadaşlar! Milletimiz, tek bir adam gibi, gösterdiği sarsılmaz vahdet ve gayret sayesinde bu muvaffakıyeti ihraz etmiştir. Milletimizin sulh işlerinde de, sulhtan sonraki işlerde de, aynı himmet ve gayret ve vahdeti göstererek; bu zaferi itmam edeceğine şüphe yoktur. Bu zafer, bize bir imkân bahşediyor. Biz, bu imkânı memleketimizin, milletimizin münevver, mesut ve müreffeh istikbali için kullanacağız.

Arkadaşlar! En son sözüm budur: Şehamet meydanında ölenlerin analarına ve babalarına taziyeler değil, fakat; tebrikâtımızı isal edelim."

Gazi Mustafa Kemal'in büyük zaferden dönüşü günü, Ankara halkı da, kendisinden hemşeriliklerinin kabulü dileğinde bulunmuşlar ve sevinçlerini artıran uygunluk cevabını almışlardı. Mustafa Kemal'in 5 ekim 1922 de Ankara belediyesi vasıtasiyle vatanperver Ankara ahalisine gönderdiği şu samimî cevap, kendisinin bu isteği hangi duygularla kabul etmiş olduğunu ve Ankara'nın Millî Mücadele tarihindeki önemli yerini ve rolünü çok güzel belirten bir belgedir.

„Beni Ankara'nın hamiyetli hemşerileri arasına girmeye davet suretiyle tecelli eden yeni iltifatınıza, samim-i ruhumdan arzı şükran eylerim. Sevgili milletimizin bütün bir cihanı husumete karşı muzafferiyetle tetviç eylediği is-

Atatürk 26 ağustos 1922 sabahı Kocatepe'de

tiklâl Mücadelesi tarihinde, Ankara namı en aziz bir mevki muhafaza edecektir. Bu mücadeleye ilk başladığımız sıralarda bizi ihata eden müşkülâtın derecesi cümlenizin malûmudur. Bazılarınca iktihamı hemen gayrimümkün zannedilen bu müşkülât karşısında sizler bir dakika tereddüdetmediniz ve üç sene mukaddem Sıvas'tan Ankara'ya ayak bastığım zaman bir misalini geçen gün dahi göstermiş olduğunuz samimî ve kalbî tezahürat ile beni kollarınız arasına aldınız. O zaman gösterdiğiniz bu vatani cesaret sayesinde ecnebi müdahalesiyle Istanbul'da kapattırılmış olan Meclisi Mebusanı daha vâsi bir salâhiyet ve şanı millîye lâyık bir istiklâl ile Ankara'da açmak müyesser olmuştur.

İstanbul'da ecnebi süngülerine istinadedenlerin dağıttıkları Meclisi Mebusanda cesur Erzurum hemşerilerimin mebusu sıfatı fahiresini haizdim. Büyük Millet Meclisi için yeniden yapılan intihapta beni Ankara'dan âza intihabetmek suretiyle bu sıfatı fahireye, ayrı bir salâhiyeti kanuniye ilâve buyurdunuz. Büyük Millet Meclisi sizin muhiti hamasetinizde biperva İstiklâl Mücadelesine devam edebilmiştir. Binaenaleyh Ankara hemşerilerimin bu istihlâsı vatan mücahedesinde ayrı bir hissei şerefi vardır. Bu vesileyle hemşerilerimi bir kardeş samimiyetiyle tebrik eder ve bana karşı gösterdiğiniz kalbî muhabbete mukabeleten cümlenizi deraguş eylerim.

Gazi Mustafa Kemal

Bugünlerde, çetin tartışmalar sonunda Türk iradesinin üstün gelmesi ve Trakya'nın bir ay içinde Yunanlılar tarafından boşaltılmasının kabul edilmesi ile neticelenen ve Garp Cephesi Orduları Komutanı İsmet Paşa'nın askerlik sahasındaki kudret ve iktidarı kadar, siyasi alanda da başarılı istikbalinin ilk müjdecisi olan Mudanya Mütarekenamesi, 11 ekim 1922 de, imzalanmış bulunuyordu. Gazi Mustafa Kemal de 16 ekim günü Ankara'dan, kurtarıcılarını ısrarla davet eden Bursa'ya hareket etti. Halkın görülmedik bir coşkunlukla karşıladığı Başkumandan, belediyede halk temsilcileriyle yaptığı konuşmada geleceğe ait düşüncelerinden de kısaca bahsederek sulhten sonraki programını „üç buçuk sene süren bu mücadeleden sonra ilim noktai nazarından, maarif noktai nazarından, iktisadiyat noktai nazarlarından mücahedatımıza devam edeceğiz ve eminim ki bunda da muvaffak olacağız, fabrikacı olacağız, sanatkâr olacağız. Bundan sonra zihnimizi hep buna hasredelim" sözleriyle belirtti.

15 ekimde Mudanya Mütarekesinin yürürlüğe girmesi üzerine Trakya'yı işgal edecek Türk kuvvetlerinin Rumeli yakasına geçmesi gerekiyordu. Mustafa Kemal, Trakya'da askerî ve sivil idaremizi kurmaya olağanüstü yetkilerle ve komiser sıfatiyle Refet Paşayı tâyin ederek görevi başına yolladı. 19 ekimde Refet Paşa, Bursa'dan İstanbul'a geldi. İstanbul halkı yaptığı eşsiz karşılama ve sevinç gösterileriyle Refet Paşa'nın şahsında Büyük Millet Meclisi ordularını selâmladı ve Büyük Zaferi kutladı.

Mustafa Kemal, Bursa'da kendisine gençliğin minnet ve şükranını sunmak için gelen İstanbul Darülfünunu temsilcilerini, İstanbul öğretmenlerinin yolladıkları bir tâzim heyetini kabul etti. Öğretmenlerle 27 ekim 1922 günü akşamı Şark Sineması binasında yaptığı bir toplantıda millî maarifimizin temel prensiplerini belirten tarihî nutkunu söyledi.

Gazi Mustafa Kemal, bu söylevinde okulun önemine „Mektep, genç dimağlara insanlığa hürmeti, millet ve memlekete muhabbeti, şerefi istiklâli öğretir. İstiklâl tehlikeye düştüğü zaman, onu kurtarmak için takibi muvafık olan en salim yolu belletir" sözleriyle işaret etmekte, geleceğe ait „En mühim ve feyizli vazifelerimiz maarif işlerinde behemehal muzaffer olmaktır" demekteydi.

Mustafa Kemal'in Bursa'ya geldiği sırada kendisini işgal eden en önemli mesele, sulh müzakereleri için gönderilecek Türk heyetinin kimlerden kurulacağı meselesiydi. Ankara'dayken ve daha Mudanya Mütarekesi konuşmaları devam ederken bu iş, Bakanlar Kurulunda konuşulmuş, Mustafa Kemal, gidecek sulh heyetine İsmet Paşa başkan olursa, âzami istifade sağlanacağına kaani bulunduğunu belirtmişti. Yalnız, İsmet Paşa'nın Türk başmurahhası olması için daha önce Dışişleri Bakanı olmasını uygun görüyordu. Bunun için doğrudan doğruya o vakitki Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Beye bir şifre çekerek kendisinin görevinden çekilmesini ve yerine İsmet Paşanın seçimini bizzat teklif etmesini istedi ve 26 ekimde Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'in bu arzusunu yerine getirdi. Bundan sonra, Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya Dışişleri Bakanı sıfatiyle sulh konferansına Türk başmurahhası olarak gitmesini teklif etti. Bunun karşısında İsmet Paşa, kendisinin asker olduğundan bahisle özür dilemiş ise de nihayet Mustafa Kemal'in bu isteğini bir emir telâkki ettiğini söyliyerek kabul etmiştir. 28 ekimde de İtilâf Devletleri konferansın Lozan'da toplanacağını bildirmişler; gerek Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetini, gerek İstanbul'da hiçbir hukuki hüviyeti kalmamış olan Osmanlı Hükümetini sulh müzakerelerine davet etmişlerdi. 29 ekimde Mustafa Kemal, İsmet Paşa ile birlikte Ankara'ya dön-

dü. İtilâf Devletlerinin, hâlâ İstanbul'da bir hükümet tanımak ve onu da Türkiye ile birlikte konferansa çağırmak istemeleri; hele bu hükümetin, murahhasları beraberce seçmek üzere Büyük Millet Meclisine başvurmaya yeltenmesi, Mustafa Kemal'in 24 nisan 1920 de Büyük Millet Meclisine, hükümet kurulması hakkında vermiş olduğu takrirdeki „Padişah ve halifenin, cebir ve ikrahtan kurtulduğu zaman meclisin tanzim edeceği kanuni esaslar dairesinde vaziyet" almasını gerektiren zamanın gelmiş olduğunu gösteriyordu. Daha 20 ocak 1921 de kabul ettiği Anayasa ile „Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir" hükmünü ilân etmiş olan Büyük Millet Meclisi, millî kurtuluşa karşı koymuş olan padişah hükümetinin meşruiyetini hiçbir zaman tanımamıştı. Fakat artık İstanbul'da düşman kuvvetlerinin kanadı altında bulunan, Türk Milletinin üç buçuk yıl süren ağır fedakârlıklarla sağladığı zafere ortak çıkan bu hükümete ve kendisini hâlâ padişah sanan Vahidettin'e milletin kendileri hakkında ne düşündüğünü kesin olarak göstermek gerekiyordu. İstanbul hükümetinin sadrazamı Tevfik Paşa tarafından, sulh konferansında görüş ve sözbirliği edilmek üzere Büyük Millet Meclisinin güvendiği yetkili birinin İstanbul'a gönderilmesi hakkında Meclis Başkanlığına çekilen telgrafı Meclis, infialle karşıladı. 30 ekim 1922 günü bu konuda şiddetli konuşmalar oldu. Başkanlığa „Osmanlı İmparatorluğunun münkariz olduğunu, yeni bir Türkiye Devletinin doğduğunu, Teşkilâtı Esasiye Kanuniyle, hükümranlık hakkının millete ait bulunduğunu" belirten ve aralarında Mustafa Kemal de bulunan 80 imzalı bir takririn verilmesiyle ve bunun tartışmalariyle o günkü konuşmalar sona erdi. Ertesi gün, Müdafaai Hukuk Gurupu içtimaında Mustafa Kemal, Osmanlı Saltanatının lâğvı zaruretini uzun boylu açıkladı. 1 kasım 1922 günü, meclisin yine aynı konu üzerinde açtığı konuşmalarda Mustafa Kemal bu zarureti tarihî delillere dayanarak aydınlattı ve yukarda sözü geçen takririn onanmasını istedi. Bu maksatla verilmiş olan takrirler Teşkilâtı Esasiye, Şer'iye ve Adalet Encümenleri üyelerinden kurulmuş müşterek bir encümene havale olunmuştu. Mustafa Kemal konuşmaları bir köşeden takibediyordu. Encümendeki hocaların bir kısmı da hilâfetin saltanattan ayrılamıyacağı fikrini ilmî delillerle müdafaaya kalkmışlardı. İşin bu suretle boş yere uzıyacağını anlayınca, Mustafa Kemal söz alarak bir sıranın üstüne çıktı ve yüksek sesle şunları söyledi:

„Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye müzakereyle, münakaşa ile verilemez. Hâkimiyet, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk Milletinin hâkimiyet ve saltanatına vâzülyed olmuşlardı. Bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk Milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivakidir. Mevzuu bahis olan, millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmıyacak mıyız meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu behemehal, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir". Mustafa Kemal'in bu demeci ve yaptığı tarihî açıklamalardan sonra yanlış yola gitmesi önlenmiş olan encümenin hazırladığı kanun tasarısı, Büyük Millet Meclisince onandı ve Osmanlı Saltanatının lâğvına ait formalite de tamamlanmış oldu (1 kasım 1922).

Türk devriminin bu önemli gelişmesi karşısında İstanbul'da mevcut hükümet de dağılmış ve millî hükümet idaresi kurulmuştu. (4 kasım 1922)

5 kasımda Lozan'a gidecek Türk Murahhas Heyeti İsmet Paşa'nın başkanlığı altında Ankara'dan yola çıkmış bulunuyordu.

17 kasım günü, Vahidettin'in İngiltere himayesine sığınarak Malaya Zırhlısiyle Malta'ya kaçtığı anlaşıldı. Vahidettin, Büyük Millet Meclisince halifelikten de hal'olunarak hilâfet makamına Osmanoğulları soyunun en lâyık görüleni, Abdülmecid Efendi seçildi. Seçim sırasında halifenin görev ve yetkisi üzerinde Büyük Millet Meclisinde birçok tartışmalar olmuş, halifeyi bir nevi devlet reisi tanımak veya islâm âlemi üzerindeki erkini kanunlaştırmak istiyen teklifler ortaya atılmıştı. Mustafa Kemal bütün bunları önleyici açıklamalarda bulunarak „Türkiye halkının bilâ kaydü şart hâkimiyetine sahibolduğunu bir defa daha ve katiyetle tekrar ediyorum. Hâkimiyet, hiçbir mâna, hiçbir şekil ve hiç bir renkte ve delâlette iştirak kabul etmez. Unvanı halife olsun, ne olursa olsun, hiç kimse bu milletin mukadderatında müşareket sahibi olamaz. Millet, buna katiyen müsaade edemez" sözleriyle millî egemenliği nasıl her şeyin üstünde tuttuğunu bu vesile ile de belirtmiş oldu. Yeni halife Abdülmecid'i, mâkul hareketlere sevk etmek ve yeni durumu kendisine idrak ve hazmettirmek de o günlerde Mustafa Kemal'i uğraştıran işler arasında, bir hayli yer almıştı.

21 kasım 1922 de Lozan Konferansı sulh müzakerelerine başlamış, 24 kasımda da Türk or-

dusu Edirne'ye girerek Mudanya Mütarekesi hükümlerinin yerine getirilmesi tamamen gerçekleştirilmişti.

İstiklâl Savaşının zaferle sonuçlanması ve sulh müzakerelerinin başlaması memleket efkârını sulhten sonraki meseleler üzerine çevirmişti. Bilhassa Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre seçimin yenilenmesi zamanı yaklaşıyordu. Bu maksatla Mustafa Kemal'in muhalifleri yeni bir seçim kanunu tasarısı hazırlamışlar ve kanunlaştırılmak üzere Büyük Millet Meclisi Başkanlığına vermişlerdi. Bu tasarı 2 aralık 1922 de Lâyiha Encümeninin görüşmeye değer bulması üzerine gündeme de girmişti. Vatanı kurtaran Mustafa Kemal'i vatandaşlık haklarından mahrum bırakmak düşüncesiyle ileri sürülen bu tasarıya göre millet vekili olarak seçilebilmek için Türkiye'nin o tarihteki hudutları içindeki yerler ahalisinden olmak veya seçim çevresi içinde yerleşmiş bulunmak gerekti. Göçmen olarak gelenlerin de yerleştikleri tarihin üstünden beş yıl geçmiş olması şart koşuluyordu. Mustafa Kemal, Türk milletinin kadirbilirlik geleneğine aykırı, bu önerge üzerine, Büyük Millet Meclisinde söz alarak kürsüye çıktı ve şu sözlerle hem kendisini savundu, hem de kendisini seçilme hakkından mahrum etmek istiyenlere çok haklı olarak hücumlarda bulundu:

„Maalesef, doğduğum yer, bugünkü hudutlar haricinde kalmış bulunuyor. Herhangi bir intihap dairesinin de beş senelik mütemekkini değilim. Doğduğum yer bugünkü millî hudutlarımız haricinde kalmıştır, Fakat bu böyle ise, bunda benim katiyen bir kasıt ve kabahatim yoktur. Bunun sebebi, bütün memleketimizi, milletimizi yoketmek istiyen düşmanların hareketlerinde muvaffak olmaktan kısmen menedilememiş olmasıdır. Eğer düşmanlar tamamen maksatlarına muvaffak olmuş olsalardı, Allah muhafaza etsin, buraya imza koymuş olan efendilerin dahi memleketleri hudut haricinde kalabilirdi. Bundan başka, bu maddenin aradığı şartı haiz bulunmuyorsam, yani beş sene mütemadiyen bir dairei intihabiyede sakin olmamışsam, o da bu vatana ifa ettiğim hizmetler yüzündendir. Eğer bu maddenin istediği şartı ihraza çalışsaydım, İstanbul'u kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalar'da müdafaalarımı yapmamaklığım lâzımgelirdi. Eğer ben bir yerde beş sene oturmaya mahkûm olsaydım Bitlis ve Muş'u aldıktan sonra Diyarbakır istikametinde tevessü eden düşman karşısına çıkmamaklığım, Bitlis ve Muş'u kurtarmaktan ibaret olan vazifei vataniyemi yapmamaklığım lâzım gelirdi. Bu efendilerin aradığı şartları ihraz etmek isteseydim, Suriye'yi tahliye eden orduların enkazından Halep'te bir ordu teşkil ederek düşmana karşı müdafaa ve bugün millî hudut dediğimiz hududu fiilen tesbit etmemekliğim lâzımgelirdi. Zannediyorum ki, ondan sonraki mesaim cümlenin malûmudur. Hiçbir yerde beş sene oturmıyacak kadar mesai sarf etmiş bulunuyorum. Ben zannediyorum ki, bu hizmetlerimden dolayı milletimin muhabbetine ve teveccühüne mazhar oldum. Belki bütün âlemi islâmın muhabbet ve teveccühüne mazharım. Binaenaleyh bu teveccühata mukabil, vatandaşlık hukukundan ıskata maruz kalacağımı asla hatıra getirmezdim. Tahmin ediyordum ve ediyorum ki, ecnebi düşmanlar bana suikasdetmek suretiyle de memleketimdeki hizmetlerimden beni teeride çalışacaklardır. Fakat hiçbir zaman hatır ve hayalime getiremezdim ki, bu yüksek mecliste, velev iki üç kişi olsun, aynı zihniyette bulunabilsin. Binaenaleyh ben anlamak istiyorum, bu efendiler kendi intihap daireleri halkının ciddî olarak fikir ve hislerine tercüman mıdırlar?

Yine bu efendilere karşı söylüyorum. Mebus olmak itibariyle, tabiî bütün memlekete şâmil bir sıfatı haiz bulunuyorlar. O halde millet bu efendilerle hemfikir midir?

Efendiler, beni vatandaşlık hukukundan ıskat etmek salâhiyeti bu efendilere nereden verilmiştir? Bu kürsüden, resmen, heyeti aliyyenize ve bu efendilerin intihap daireleri halkına ve bütün millete soruyorum ve cevap istiyorum."

Mustafa Kemal'in bu sözleri üzerine, gerek Mecliste, gerek duyulunca bütün millette nefret uyandıran bu teklif, yurdun her köşesinden şiddetle protesto edildi.

Mustafa Kemal, düşman istilâsından kurtulan ve bağımsızlığına gerçek mânasile kavuşan Türk Milletinin, milletler ailesi içinde lâyık olduğu şerefli yeri biran önce tutabilmesi, onun kurtulan vatan toprakları üstünde her manâsiyle hür ve müstakil olarak ilerlemesi için yeni bir mücadele ve savaşa girmesini lüzumlu görüyor, onu bu maksatla teşkilâtlandırmak ve bütün maddi, manevi kuvvetlerini bu ilerleme hedefine yöneltmek istiyordu. Bu maksatla millî mücadele arkadaşlarını çevresinde toplayarak, İstiklâl Savaşı yıllarında milleti bir bütün halinde kurtuluşa götürmekte ve savaşı kazanmakta büyük hizmeti görülmüş olan Müdafaai Hukuk teşkilâtını yeni ilkelerle, ileri atılışlar için başka bir ad altında harekete getirmeğe karar verdi. Bu yeni kurulacak siyasî partiye "Halk Fırkası„ adını koymak, bununla hiç bir sınıf ve içtimaî zümre farkı gözetmeksizin her Türk vatandaşını ileri, zengin ve bağımsız Türkiyeyi kurmak ve yaşatmak savaşında başına geçeceği bu partinin safları arasında vazife almaya çağırmak istiyordu.

6 aralık 1922 de Ankarada çıkan gazetelerin mümessillerile yaptığı bir görüşmede sulh yapıldıktan sonra „kurtuluş ve istiklâl için yapılan büyük savaşı tamamlamak, milletimizin istidat ve kabiliyetlerini âzami derecede geliştirmek ve memleketimizin bütün servet kaynaklarından faydalanmak yolunda hiçbir fırsatı ve vakti öldürmiyerek çalışmaya mecbur olduğumuzu“ fakat bunun bir programa bağlanması gerektiğini, memlekette yapılması lüzumlu ıslahatı plânlıyacak bu programın muvaffakıyetli ve sürekli olması şart olduğunu, milletin kendisine gösterdiği itimada liyakat kazanmak için en mütevazı bir millet ferdi sıfatiyle hayatını sonuna kadar vatanın hayrına vakf eyliyerek „halkçılık esasına dayanan ve Halk Fırkası adını taşıyan“ siyasi bir parti kurmak kararında bulunduğunu bildirdi. Memleketin her alanda muhtaç olduğu ıslahatı sağlıyacak bu program hakkında ne düşündüklerini kendisine bildirmeye bütün vatandaşları dâvet etti. Yer yer halkla yakından temasta bulunmak, fikirlerini öğrenmek, onlara kendi düşündüklerini anlatmak için 14 aralıkta memleket içinde uzun bir tetkik gezisine çıktı. Eskişehir, İzmit, Bursa, Balıkesir, İzmir ve Adana gibi şehirlerde saatlerce süren toplantılarda memleketin türlü m[illî] leklerdeki münevverleriyle, çeşitli iş sahibi halkla konuştu; onları konuşturdu ve aydınlattı. Kuracağını ilân ettiği parti için Mustafa Kemal'in adı artık bir program ve şerefli mazisi onun partisine katılma kararı verenler için yeter bir teminat olmuştu.

Mustafa Kemalin siyasi hayatının bu önemli safhasında, kendisini, türlü güçlükler içinde yetiştiren, mücadele yıllarında İstanbulda geçirdiği üzüntü ve endişe dolu hayat dolayısile hasta düştüğü için İzmirde tedavi ve istirahatta bulunan Annesi Zübeyde Hanım 15 ocak 1923 de hayata gözlerini kapamıştır.

Mustafa Kemal İzmit'te bulunduğu sırada İstanbul gazetelerinin baş muharrirlerini yanına çağırarak kendileriyle ayrıca pek uzun bir görüşmede bulundu ve kurmak istediği parti hakkındaki düşüncelerini:

„Ben Halk Fırkası namı altında bir fırka teşkil edeceğim dediğim zaman zannolunmasın ki, milletin muhtelif sınıflarından bir veya iki sınıfın menfaatini yahut refahını temine matuf bir gaye takip edeceğim. Fırkanın programı bütün milletin refah ve saadetini temine matuf olacaktır. Ortaya koyacağımız şey müspet millet programı olmalıdır“ şeklinde hulâsa etti. İzmitlilerle yaptığı konuşmada „tam istiklâlle kayıtsız şartsız millet hâkimiyetinin“ Halk Fırkası programının iki esas maddesini teşkil edeceğini. Balıkesirlilerle yaptığı konuşmada da „Halk Fırkasının halkımıza siyasi terbiye vermek için bir mektep olacağını“ söyledi.

Bu sırada İsmet İnönü'nün büyük siyasi başarısı olan ve bağımsız Türkiyenin varlığını ebedileştiren „Lozan Barışı“ hazırlanıyordu. Milletin hem bu sulh hakkında, hem de sulhtan sonra vatanın yükselişini sağlayacak millî inkılâp hamleleri hakkında oyunu kullanması için, Büyük Millet Meclisi 1 nisan 1923 de seçimi yenilemeğe karar vererek şerefli ve büyük tarihî rolünü tamamlamıştı. Yapılacak seçimde milletin yeni vekillerine vereceği görev ve yetkinin icaplarını Mustafa Kemal 8 nisan 1923 de Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti adına „Dokuz Umde“ halinde yayımladı. Mustafa Kemal'in bu dokuz umdesi Cumhuriyet Halk Partisinin ilk ve yazılı programı oldu. Atatürk, bu sırada bir de beyanname yayımlayarak bunda da Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetinin manasını ve İstiklâl Savaşımızdaki yeri ve rolüyle birlikte milletçe halledilmesi gereken yeni güçlükleri, seçimden sonra Halk Fırkasına inkılâp etmesi kararlaşmış bulunan cemiyete düşen yeni vazifeleri belirtti. Bir taraftan da Halk Fırkasının resmen kurulabilmesi için gerekli hazırlıkları yaptırıyordu. 9 ağustos 1923 te Ankaraya gelmiş olan milletvekilleriyle yaptığı ilk genel toplantıda Müdafaai Hukukun Halk Fırkasına inkılâp ettiğini bildirdi. 9 eylûl 1923 te de Mustafa Kemal'in kurduğu parti Cemiyetler Kanununa göre hükümetçe resmen tescil olunarak kuruluşunu tamamladı. 11 eylûlde Fırka, kurucusu Mustafa Kemali Genel Başkanlığına seçti. Bu sıfat ve selâhiyetini 19 kasım 1923 e kadar doğrudan doğruya kullanan Mustafa Kemal, o tarihte parti başkan vekilliğine Başbakan İsmet Paşayı tayin etti. Hayatı boyunca Cumhuriyet Halk Partisinin Değişmez Genel Başkanlığını muhafaza eden Mustafa Kemal'i ölümünden sonra da 26 aralık 1938 de toplanan olağanüstü Kurultay Partinin „Ebedî Şef“ i ilân etmek suretiyle kurucusuna olan şükran borcunu ve bağlılığını belirtmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisinin hayatında Mustafa Kemal'in rolü büyük ve devamlı olmakla beraber 15 - 20 ekim 1927 tarihleri arasında Partinin İkinci Kurultayında Mustafa Kemal'in altı gün süren Büyük Nutku partinin olduğu kadar Mustafa Kemal'in hayatının da en önemli olaylarından birini teşkil eder. Mustafa Kemal bu nutkunda 19 mayıs 1919 da Samsun'da Anadolu topraklarına ayak bastığı günden başlayarak Millî Mücadelemizin ve İstiklâl Savaşımızın geçirdiği safhaları bütün belgeleriyle bir bir açıklamakta, Cumhuriyetin kuruluşunu ve bunu tâkip eden devrim olaylariyle, devrime karşı olan hareketleri anlatmış ve Türk Cumhuriyetini Türk gençliğine emanet eden aşağıdaki tarihî hitabesiyle sözlerine son vermiştir.

„Ey Türk Gençliği Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk cümhuriyetini, ilelebet, muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni, bu hazineden mahrum etmek isteyecek, dahilî ve haricî, bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cümhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmiyeceksin Bu imkân ve şerait, çok namüsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cümhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın, bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve delâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlilerin siyasi emelleriyle tevhit edebilirler. Millet, fakrü zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte; bu ahval ve şerait içinde dahi, vazifen Türk istiklâl ve cümhuriyetini kurtarmaktadır Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur.“

20 kasım 1922 de çalışmalarına başlamış olan Lozan Konferansı, Türk Milletinin İstiklâl Savaşında bin bir mahrumiyet içinde, bin bir fedakârlıkla kazandığı zaferlerin temin ettiği ve edeceği faydaları tâyin ve tesbit için toplanmış bulunuyordu. Bu konferansta, Türkiye Cihan Harbinin galipleri ile karşı karşıya geliyordu. Mustafa Kemal, sulh konferansında hakkımızın derhal ve kolaylıkla teslim edilmeyeceğini biliyordu. Çetin mücadeleler olacaktı. Bu mücadelelerin lehimize bir istikamet alarak istediğimiz neticeye varması için Mustafa Kemal, konferans müzakereleriyle çok yakından ilgilendi ve Murahhas Heyeti Başkanı ile sıkı temasta bulundu. Lozandan gelecek telgraf ve mektupların, gecenin hangi saatinde gelirlerse gelsinler, kendisine derhal verilmesini istemişti. Murahhas Heyeti Başkanına âzami süratle cevap yetiştirilmesiyle bizzat meşgul oluyordu. Bu suretle Türk Başmurahhasının, diğer heyetler başkanlarına göre daima hükümetinin noktai nazarını derhal bildirmek durumda bulunması sağlanmıştı.

Mustafa Kemal, konferans müzakerelerinin ilk anlarda münakaşalı ve Türk hukukunu tasdik eder mahiyette olmamalarını tabiî görüyordu. Çünkü Lozan'da bahis mevzuu olan meseleler üç dört senelik bir devreye münhasır değildi. Asırların hesabı görülüyordu. Osmanlı Devletinin Avrupalılara vermiş olduğu türlü imtiyazları kaldırtmak icabediyordu. Mustafa Kemal, bütün millî dâvalarda olduğu gibi, bu dâvada da neticenin müsbet olacağına inanıyor ve düşüncesini şöyle ifade ediyordu:

„Maziye ait müsamahaların, hataların faili biz olmadığımız halde, esasen asırların müterakim hesabatı bizden sorulmamak lâzım gelirken, bu hususta dünya ile karşı karşıya gelmek bize teveccüh etmişti. Millet ve memleketi hakiki istiklâl ve hâkimiyetine sahip kılmak için bu müşkülât ve fedakârlığı da iktiham etmek bizim üzerimize tahmil olunmuştu. Ben neticenin behemehal müspet olacağından emindim. Mutalebatımız, sarih ve tabii haklarımızdı. Bundan başka, hukukumuzu muhafaza ve temin için kudretimiz de vardı. Kuvvetimiz de kâfi idi.“

Mustafa Kemal, kuracağı siyasi parti hakkında halkla temasta bulunmak üzere memleket içinde yaptığı seyyahat sırasında, millete Lozan Konferansı neticesinin müspet olacağı hakkındaki inancını da açıklamakta idi. Fakat bu sıralarda İtilâf Devletleri murahhas heyetleri Türk heyetine, yapılan konuşma ve anlaşmaları bir tarafa bırakarak bir andlaşma projesi verdiler. Bu proje mana ve ruh itibariyle istiklâlimizle telif kabul etmeyen şartlar taşıyordu. Heyetimiz tarafından reddolundu. Bizim mukabil projemizi de onlar kabul etmedikleri için konferans müzakereleri belli olmayan bir tarihe bırakıldı.

Türk Murahhas Heyeti memlekete dönünce, Meclisteki her ne bahasına olursa olsun biran evvel sulh yapılmasını isteyen bir azlık tenkidlere başladı. Milletin sulh hakkında ne düşündüğünü yakından bildiği için Mustafa Kemal, Millet Meclisi seçiminin yenilenmesini sağlamıştı. 23 nisan 1923 te tekrar başlayan Lozan Konferansı müzakereleri Mustafa Kemal ile Türk Başmurahhası İsmet Paşa arasındaki tam ve devamlı temas ve anlaşmanın neticesi olarak başarıyla sonuçlandı.

24 temmuz 1923 te andlaşma imzalandı. Bu suretle millî savaş, bir askerî nihai zaferden sonra onu gerçekleştiren ve politika alanında kazanılan siyasi bir nihai zaferle tamamlanmış oluyordu. Bu iki zafer Türk Millletinin sarf ettiği emsalsiz cehd ve kudretin haklı birer mükâfatı idi. Her iki zaferde de Mustafa Kemal, kudretli şahsiyeti ve Türk Milletine olan

kuvvetli imanı ile ilk plânda en büyük rolü oynamıştır. Artık Misakı Millî hududları içinde tam bir istiklâle sahip, genç ve kuvvetli bir Türkiye gerçek manasiyle kurulmuştu. Lozan Barış Andlaşmasının özel önemini Mustafa Kemal „bu muahedename, Türk Milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr Muahedenamesiyle ikmal edildiği zannedilmiş büyük bir suikasdin inhidamını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali namesbuk bir siyasî zafer eseridir" sözleriyle belirtmektedir.

23 nisan 1920 den beri Türkiye Devletinin mukadderatını idare eden Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin şekli esasen bir cumhuriyetti. Yalnız Misakı Millîyi tahakkuk ettirmek bahis mevzuu olduğu bir sırada Mustafa Kemal, bu adı açıkça ortaya atarak düşmanlara karşı yapılan savaşta millî kuvvetleri parçalayacak bir rejim münakaşasına girmek istememişti. Bütün inkılâp hareketlerini; „milletin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiği büyük tekâmül istidadını bir millî sır gibi vicdanında saklayarak, sıraları geldikçe bütün içtimaî heyatimize tatbik ettirmek" kararında idi.

Birinci Büyük Millet Meclisi seçimin yenilenmesine karar vererek dağıldıktan sonra Mustafa Kemal, yeni Meclis toplanıncaya kadar yetiştirilmek üzere bir kısım mütehassıs arkadaşlarını yeni bir Anayasa tasarısı hazırlamağa memur etmiş ve zaman zaman toplantılarına başkanlık ederek bu yoldaki çalışmaları kendi düşünce ve direktifleriyle aydınlatmaktan geri durmamıştı. „Devlet riyaseti makamiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyaset makamını memzuc bulundurmak, hükümeti milliyemizin mahiyeti Hükümeti Cumhuriye olduğu halde onu kati olarak ifade ve ilân etmemek bir zaaf teşkil etmekte" olduğu, „ilk fırsatta cumhuriyeti ilân etmek ve devlet riyasetini, cumhuriyet riyaseti makamında temsil ederek kuvvetli bir vaziyet vücude getirmek elzem" bulunduğu düşüncesinde idi. 22 eylûl 1923 günü Neue Freie Presse muhabiriyle yaptığı bir konuşma ile bu düşüncesini „Yeni Türkiyenin yenileşmesi işi daha sona varmamıştır. Türkiye Teşkilâtı Esasiyesinin, henüz inkişaf yolunda son ve kati şekli aldığı zannedilemez. Tâdiller ve tashihler yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir" sözlerile ilk defa olarak memleket ve cihan efkârı umumiyesine bildirdi. Dışişleri Bakanı İsmet Paşanın bir kısım arkadaşlariyle verdiği bir önerge ile, 13 ekim 1923 günü Büyük Millet Meclisince Teşkilâtı Esasiye Kanununa eklenecek tek bir madde halinde Ankara'nın Türkiye Devletinin idare makarrı olarak kabul edilmesi de, bu sırada devlet merkezinin yeri hakkında başlamış olan tartışmalara bir son vermişti.

25 ekim 1923 günü meydana çıkan bir kabine buhranı da Mustafa Kemal'e düşündüğünü gerçekleştirmek için bir fırsat teşkil etti. İkinci Büyük Millet Meclisinin açılışından sonra 14 ağustos 1923 te Fethi Beyin başkanlığında kurulan Bakanlar Kuruluna karşı Mecliste daha ilk günlerden beri bir muhalefet başlamıştı. Mustafa Kemal Meclisteki bir hizbin gizli çalışmalariyle Bakanlar Kuruluna iş görmek imkânı bırakmadığını biliyordu. 25 ekim 1923 günü Bakanlar Kurulunu Çankaya'daki köşkünde toplayarak istifa etmeleri ve yeniden Bakan seçilecek olurlarsa kabul etmemeleri tavsiyesinde bulundu. Yalnız bundan o zaman Bakanlar Kuruluna dâhil bulunan Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi müstesna tutulmuştu.

Bu tedbirleri ile Mustafa Kemal muhalif hizbe hükümet kurmak ve idare etmek iktidarında olmadıklarını bilfiil ispat etmek istiyordu. Gerçekten pek çok çalışıldığı halde 28 ekim akşamına kadar milletvekillerinin üzerinde birleşecekleri bir bakanlar listesi tertip edilemedi. O akşam Mustafa Kemal bir kısım arkadaşlarını yemeğe çağırmıştı. Yemek sırasında, „Yarın Cumhuriyet ilân edeceğiz" dedi ve bu fikri tasvibeden arkadaşlarını uğurladıktan sonra Dışişleri Bakanı İsmet Paşa ile kaldı. Bir kanun tasarısı müsveddesi hazırladılar. Bu müsvedde ile o gün yürürlükte olan 20 ocak 1921 tarihli Anayasa'nın birinci maddesinin sonuna „Türkiye Devletinin şekli hükümeti Cumhuriyettir" cümlesi ilâve edildi. Kanunun diğer maddelerinde yapılması gerekli değişiklikler tespit olundu. 29 ekim günü Halk Fırkası Meclis Gurupu Bakanlar Kurulu teşkili meselesi üzerindeki tartışmalarına tekrar başlamıştı. İşin halli güç bir safhada olduğunu gören bazı milletvekilleri Fırka Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın düşüncelerini öğrenmek arzusunda bulundular. Mustafa Kemal, Gruptan bir saat kadar mühlet istedi. Bu müddet içinde Meclisteki odasında bazı milletvekillerini kabul ederek gece hazırladıkları kanun tasarısı müsveddesi üzerindeki düşüncelerini öğrendi ve Grup toplantısında söz alarak Anayasanın bazı maddelerinin tâdili lüzumunu açıkladı ve İsmet Paşa ile hazırlamış oldukları müsveddeyi okunmak üzere kâtiplerden birine vererek kürsüden indi. Meseleden önce haberleri olmıyan milletvekilleri cumhuriyet ilânı teklifi karşısında kalmışlardı. Lehte ve aleyhte uzun tartışmalardan sonra teklif kabul edildi. Parti Grupundan sonra Meclis toplandı. Hazırlanan kanun tasarısını inceliyerek „Yaşasın Cumhuriyet"

sesleri arasında ve saat 20,30 da kabul etti. Derhal Cumhurbaşkanı seçimine başlandı ve oy birliğiyle saat 20,45 te ilk Cumhurbaşkanlığına da Ankara Milletvekili Gazi Mustafa Kemal Paşa seçildi. Bunun üzerine kürsüye gelen Mustafa Kemal, alınan kararın önemini ve Türkiye tarihinde başlıyan bu yeni devre hakkındaki düşünce ve dilekleriyle programını şu sözlerle kısaca açıkladı:

„Muhterem Arkadaşlar, mühim ve cihanşümul hâdisatı fevkalâde karşısında muhterem milletimizin teyakkuz ve intibahı hakikisine bir vesikai kıymettar olan Teşkilâtı Esasiye Kanunumuzun bazı maddelerini tavzih için encümeni mahsus tarafından heyeti celilenize teklif olunan kanun lâyihasının kabulü münasebetiyle Türkiye Devletinin; zaten cihanca malûm olan, malûm olması lâzımgelen mahiyeti, beynelmilel maruf unvaniyle yadedildi. Bunun icabı tabiîsi olmak üzere; bugüne kadar doğrudan doğruya Meclisin riyasetinde bulundurduğunuz arkadadaşınıza ifa ettirdiğiniz vazifeyi Reisicumhur unvaniyle yine aynı arkadaşınıza, bu âciz arkadaşınıza tevcih ediyorsunuz. Bu münasebetle, şimdiye kadar hakkımda izhar buyurduğunuz muhabbet ve samimiyet ve itimadı bir defa daha göstermekle yüksek kadirşinaslığınızı ispat etmiş oluyorsunuz. Bundan dolayı heyeti celilenize bütün samimiyeti ruhiyemle arzı teşekkürat ederim."

„Efendiler, asırlardanberi şarkta mağdur ve mazlum olan milletimiz; Türk Milleti, hakikatte meftur olduğu hasailden muarra telâkki ediliyordu."

„Son senelerde milletimizin fiilen gösterdiği kabiliyet, istidat, idrak, kendi hakkında suizanda bulunanların nekadar gafil ve nekadar tetkikten uzak zavahirperest insanlar olduğunu pek güzel ispat etti. Milletimiz haiz olduğu evsaf ve liyakatini, hükümetinin yeni ismiyle, cihanı medeniyete daha çok sühuletle izhara muvaffak olacaktır. Türkiye Cumhuriyeti, cihanda işgal ettiği mevkie lâyık olduğunu asariyle ispat edecektir."

"Arkadaşlar, bu müessesei âliyeyi vücuda getiren Türk Milletinin son dört sene zarfında ihraz ettiği zafer, bundan sonra da birkaç misli olmak üzere tecelliyatını gösterecektir. Âcizleri mazhar olduğum bu emniyet ve itimada kespi liyakat etmek için pek mühim gördüğüm bir noktadaki ihtiyacı arzetmek meburiyetindeyim. O ihtiyaç, heyeti aliyyenizin şahsım hakkındaki teveccüh ve itimadının ve muazheretinin devamıdır. Ancak bu sayede ve Allahın inayetiyle şahsıma tevcih buyurduğunuz ve buyuracağınız vezaifi hüsnü ifaya muvaffak olabileceğimi ümit ederim."

„Daima, muhterem arkadaşlarımın ellerine çok samimî ve sıkı bir surette yapışarak onların şahıslarından kendimi biran bile müstağni görmiyerek çalışacağım. Milletin teveccühünü daima noktai istinat telâkki ederek hep beraber ileriye gideceğiz. Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır."

Cumhuriyet yüzbir top atımiyle memleketin her köşesinde kutlanırken Mustafa Kemal, Cumhuriyet Hükümetinin ilk Bakanlar Kurulunu kurmağa da Başbakan sıfatiyle İsmet Paşa'yı memur etmiş ve kendisine olan güvenini daha kuvvetle bir daha belirtmişti.

Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ilânından sonra, Cumhuriyete gölge getirebilecek, Cumhuriyetin ilânından memnun kalmıyanların siyasi ihtiraslarına âlet olabilecek bir mahiyet göstermesi bakımından Halifeliği rejim için zararlı görmekte idi. „Şahsî saltanatın ilgasından sonra, başka unvanla aynı mahiyette bir makamdan ibaret kalması lâzımgelen halifeliğin de mülga olduğunu kabul ediyor" bunun için münasip zaman ve fırsat bekliyordu. Türlü olaylar Mustafa Kemal'e bu düşüncesinde yanılmadığını gösterdi. Bunların başında bizzat Halifenin durumunu yanlış anlaması geliyordu. Abdülmecid Efendi Halife seçildikten sonra kendisine verilen talimatta, Halifei Müslimin unvanından başka sıfat taşımaması, İslâm Âlemine neşredilecek bir beyannamede Türkiye Büyük Millet Meclisinin kendisini hilâfete intihabından memnuniyetini bildirmesi, Vahdettin'in hareketini takbih etmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin hizmetlerini takdirkâr bir dil ile anlatması bildirilmişti. Halbuki Abdülmecid Efendi, imzasının üstünde Halifei Müslimin ve Hadimülharemeyn unvanının bulunmamasını, Vahdettin hakkında bir şey yazmamayı ve İslâm Âlemine yayımlanacak beyannamenin Türkçesiyle birlikte Arapçasının da olmasını istedi. Bu isteklerin bir kısmının kabul edilmesiyle kanaat etmiyen Abdülmecid, Halifei Resulullah ve Hadimülharameynişşerifeyn ibaresinin altında Abdülmecid bin Abdülâziz Han şeklinde imza kullanmakla Cumhuriyet Hükümetinin talimatı dışına çıktı. Mustafa Kemali, Millî Hâkimiyet için endişeye düşüren Halifenin bu hareket tarzları yanında, Halifeye sahip çıkarak sözde hilâfet hukukunu müdafaa eden kimselerin çalışmaları da vardı. Bazı politikacılar „hilâfet aynı hükümettir, Hilâfetin hukuk ve vezaifini iptal etmek hiç kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir" diyerek Halifeyi, Padişah gibi yaşatmak istiyorlardı. Bir milletvekili yayımladığı bir broşürde„ Halife Meclisin, Meclis Halifenindir" fikrini ileri sürmekte idi. Daha birçok hareketler Halife hakkında biran önce karar

almağı gerektiriyordu. Fakat Mustafa Kemali Halifeliğin kaldırılması için zorlıyan en kuvvetli âmil, Halife mevcut oldukça Türkiyede yapmayı tasavvur ettiği içtimai ve lâyik inkılâplara imkân olamıyacağı düşüncesiydi. O, daha Lozan Barışı yapılmadan, Anadolu'da yaptığı büyük seyahat sırasında bulduğu fırsatlardan faydalanarak halkı Halife ve Halifelik meselesinde de aydınlatmış, bütün İslâm Âlemine sözü geçen bir Halifelik siyasetinin iflâs etmiş olduğu fikrini yaymıştı. Bununla beraber İstanbul gazetelerinde Halifeliğin önemini propaganda eden yazılar sık sık görülüyordu. Mustafa Kemal bu konuda da kesin karar almak zamanının geldiğini anlayınca Ordu ve Kolordu Komutanlarını büyük bir harb oyunu vesilesiyle 4—22 şubat 1924 te İzmir'de topladı. Başbakan İsmet, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşalar da beraberinde idi. Orada Halifeliğin, Şer'iye ve Evkaf Vekilliğinin kaldırılmalarını, Genelkurmay Başkanlığının Bakanlar Kurulu dışında kalmasını ve öğretim kurumlarının birleştirilmesini karar altına aldılar. 1 mart 1924 günü Büyük Millet Meclisini açış nutkunda, Cumhurbaşkanı "Cumhuriyetin halen ve âtiyen bilcümle taarruzattan katiyen ve ebediyen masûn bulundurulması" için gerekli bulunan tedbirlere temas etti. Ertesi gün Parti Grupunda maksadı sağlıyacak kararlar alındı. 3 mart 1924 günü de Büyük Millet Meclisi kabul ettiği dört kanundan biriyle Halifeliği kaldırdı ve Osmanoğulları Hanedanı mensuplarını Türkiye hudutları dışına çıkardı. Bu suretle Halifeliğin kaldırılması ile Cumhuriyet rejimi tam manasiyle memlekette kurulmuş oluyor, Mustafa Kemal'e de, yıllardan beri tasarladığı devrim hareketlerini gerçekleştirmek için imkân yaratılmış bulunuyordu.

Atatürk, İstiklâl Savaşını yalnız vatan topraklarının istilâcı kuvvetlerden kurtarılmasından ibaret saymıyordu. Ona göre bu savaşın çok daha geniş bir mânası vardı; Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini, Osmanlı kurumlarından kurtarmak, Türk cemiyetini dünyaca kabul edilmiş sosyal ve kültürel değerlere kavuşturmak da lâzımdı.

O, bu lüzumu daha İstiklâl Savaşının ilk günlerinde Ankara'da söylediği bir nutukta şöyle ifade etmişti:

„Kurtuluştan sonra pek mühim vazife-i vataniye ve milliyemiz vardır. Ezcümle ahvali dâhiliyemizi ıslâh ile mileli mütemeddine meyanında faal bir uzuv olabileceğimizi fiilen ispat etmek lâzımdır. Bu gayede muvaffak olmak için siyasi mesaiden ziyade içtimai mesaiye ihtiyaç vardır."

Atatürk, bu nutukta medeni milletler arasında Türk Milletinin faal bir rol oynaması için mühim vatani ve millî ödev olarak saydığı içtimai mesainin karakterini zamanın icaplarından dolayı açıklamamıştır. Fakat sonradan türlü vesilelerle söylediği nutuklarda, sosyal çalışmalarla Türk Milletini yeni bir medeniyet anlamına vardırmak istediğine, aşağıdaki sözler şüphe bırakmamaktadır:

„Dünyada her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hak ve hürriyeti ve istiklâli, malik olduğu ve yapacağı eserlerle mütenasiptir."

„Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak şartı hayatîdir."

„Medeniyetin muvacehei kudreti ulviyyesinde kurunu vustai heyetlerle, iptidai hurafelerle yürümeğe çalışan milletler mahvolmağa veya hiç olmazsa esir ve zelil olmağa mahkûmdurlar."

„Büyük dâvamız en medeni ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektedir. Bu yalnız kurumlarında değil; düşüncelerinde de haklı bir inkılâp yapmış olan büyük Türk Milletinin dinamik idealidir".

Atatürk'ün bu sözlerinde beliren mâna, Türk cemiyetini doğunun medeniyet telâkkisinden uzaklaştırmaktır. Doğunun medeniyet telâkkisi; dünyanın maddi ve mânevi bütün olaylarını din görüşüne, sevap veya günah ile değerlendirmek esasına göre kurulmuştu. Yetişkinlik anlamı, her şeyden önce ruhun tasfiyesiydi. Bu ise insanı dünyaya bağlıyan bağları gevşetmek ve onu Tanrıya götüren yolda yükseltmek ile mümkündü. Bu görüş, dünyayı geçici ve ahrete hazırlayıcı olarak kabul ettiği için onun nimetleri ve değerlerini sahte saymaktadır. Bu sebeble dünyayı değerlendirmeğe çalışan ve ondan faydalanmağı kabul etmiş olan Avrupa Medeniyeti aldatıcı bir örnekti.

Atatürk, bu medeniyet kavramı Türk cemiyetinde yaşadıkça millet kalkınma ve refahının sağlanamıyacağını anlamış bulunuyordu. O, medeniyet deyince, yalnız moral, yalnız teknik veya herhangi maddi bir terakki anlamıyordu. Ona göre medeniyet, cemiyetin maddi ve manevi alanlarda insanların müşterek çalışmaları neticesinde başarıların, ilerlemelerin hepsi idi. Medeni insan akıl, mantık ve zekâ ile hareket edendir. Medeni insanın düşüncesinde vuzuh ve doğruluk, duygularında hemcinsini kendine yakın görme ve ona sevgi besleme unsurları hâkimdir.

Atatürk, Türk Milletinin tarihinden çıkarttığı gerçeklerle, onun medeni vasıflara malik olduğuna inanıyordu. Dedelerimiz dünyanın türlü yerlerinde ve devirlerinde üstün medeniyetler kurmuşlardı. Fakat onların kurmuş oldukları bu eski medeniyetler bizi millet olarak bugün hayata hak sahibi kılmağa kâfi sayıla-

Atatürk 1923'te Cumhurbaşkanı seçildiği günlerde

mazlar. Böyle bir hakkı istemek için her Türk neslinin özel bir medeniyete sahibolması şarttır. Zaten dedelerimize lâyık olduğumuzu da ancak bu şartı yerine getirmekle ispat edebiliriz.

Bu amaca varılması için Atatürk, Türk Milletinin asırlarca yabancı kalmış olduğu Garp medeniyet dünyasına bağlanmasını gerekli buluyordu.

Atatürk 'e göre, milletler türlü türlüdür, fakat medeniyet dünyası birdir ve bir milletin ilerlemesi için de bütün insanların medeniyetine ortak oldukları bu dünyaya katılması muhakkak lâzımdır. Onun bu yoldaki düşüncelerini şu fikirler açıkca gösterir:

„Gözlerimizi kapayıp mücerret yaşadığımızı farz edemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp cihanla alâkasız yaşıyamayız. Bilâkis müterakki, müteceddit bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşıyacağız."

„Medeniyete girmek arzu edip de Garba teveccüh etmemiş millet hangisidir?"

Bu sözler de gösteriyor ki Atatürk, medeniyet dünyası olarak batı dünyasını alıyordu. Batı medeniyetine girmekten de bu medeniyetin teşkilât, ilim ve irfan, teknik ve sanat şekilleriyle metotlarının kabul edilmesini anlıyordu. Atatürk, fikrin, hareket haline konulmasiyle devrimci ve kurtarıcı bir değer kazanacağına inandığı için yukardaki düşüncelerini gerçekleştirmek, Türkiye Devletini ve Türk cemiyetini Batı Medeniyetine girecek şekilde düzenlemek istedi.

23 nisan 1920 tarihinde kurulan Yeni Türkiye Devleti, yeni bir hukuk nizamına muhtaçtı. Bu nizam Osmanlı İmparatorluğunun hukuk sistemine göre kurulamazdı. Çünkü bu sistem bir millet hukukundan ziyade bir cemaatler hukuku sistemi idi. Osmanlı idaresinde İslâmların, İmparatorluk tebaasından olan Hıristiyanlarla, İmparatorluk tebaasından olmıyan Hıristiyanların ayrı kanunları, kanun değerlerinde ayrı gelenekleri vardı. Bütün bu tefrikler Osmanlı İmparatorluğunun İslâmlığı resmî din tanımasından ve teşkilâtını bu din çerçevesi içinde kurmak istemesinden ilerigelmişti.

Atatürk, Yeni Türkiye Devletinin hayat ve mukadderini, ayırıcı kanun ve kaidelerle değil, birleştirici kanun ve kaidelerle mümkün görüyordu. Halbuki milliyet fikri, bir ferdin değil, bir topluluğun malı idi. Bu anlayışın temeli, millî hudutlar dâhilinde yaşayan insanların sevinçte ve kederde iştirakleri ve beraberce mesut ve müreffeh yaşamaları idi. Birbirini inkâr eder gibi görünen fakat gerçekte yekdiğerini tamamlayıcı karakterde olan bu iki fikri barıştırmanın da tek yolu din ile devlet işlerini ayırmaktı. Din, ferdin ahret hayatını hazırlıyacak, Devlet de fertlerden kurulan milletin dünya yaşayışını organlaştıracak ve idare edecekti. Böyle bir tefrikle politikacıların, dini siyaset düşüncelerine alet ederek fertlerin dinî hislerini istismar etmeleri önlenmiş olacaktı. İşte bu düşüncelerledir ki Atatürk, Yeni Türkiye Devletini her türlü din tesirlerinin dışında, lâyik bir devlet haline getirmek için gerekli sosyal devrimleri yaptı.

Bu devrimlerin hukuki kısmını Anayasadan başka adalet cihazının lâyikleştirilmesinde ve Türk cemiyetinde medeni hayatın lâyik esaslar üzerine kurulmasında görüyoruz. Adalet cihazının lâyikleştirilmesi, hukuk inkılâbının temelini teşkil ediyordu.

Atatürk, daha mart 1922 de adalet cihazımızın lâyikleşmesi lüzumunu, program karakteri taşıyan şu düşüncelerle ortaya atmıştı:

„Seviyei adaletimizi, bilcümle medeni hayatı içtimaiyenin seviyei adaleti derecesinde bulundurmak mecburiyetindeyiz. Bu hususatı tatmin için mevcut kanun ve usullerimizi bu noktai nazardan ıslah, ihya ve tecdid edeceğiz."

„Dünyada mevcut bilcümle medeni devletlerin kanunu medenileri hemen yekdiğerine pek yakındır. Bizim millet ve hükümetimiz, fikri adalet ve zihniyeti adalet noktasından hiçbir medeni kavimden dun değildir. Belki tarih bu noktada da yüksek olduğumuza şahadet eder. Binaenaleyh bizim dahi mevcut mevzuatı hukukiyemizin, bilcümle medeni devletlerin müdevvenatı kanuniyesinden nâkıs olması caiz değildir."

Bu nutkundan bir yıl sonra 8 nisan 1923 te yeni seçim dolayısiyle Atatürk, neşrettiği 9 umdelik seçim programında bir defa daha kanunlarımızın millî ihtiyaçlara ve hukuk ilminin telkinatına göre yenibaştan ıslah ve ikmali lüzumundan bahsetti. Bu sözler hukuk inkılâbının arifesinde bulunulduğunu hissettirmekle beraber, çok mücerret kalmakta idi. Atatürk, henüz barış andlaşmasının imzalanmadığı bir sırada hukuk inkılâbının teferruatı hakkında bilgi vermekten çekinmiş ve sadece ileride yapılması gereken bu inkılâbın karakterinden umumi şekilde bahsetmiş olabilir.

Lozan Barışı imzalandıktan sonra Atatürk, eski nizamın kalesi ve lâyik hareketin engeli olan halifeliği kaldırmağa karar verdi. Bu müessesenin mevcudiyeti, biri muhafazacı, diğeri devrimci iki medeniyet telâkkisinin; biri ortaçağ, diğeri modern iki hukuk nizamı düşüncesinin devamı demekti. Memleket ve meclis bu ikiliğin ıstırabını çekiyordu.

Atatürk, Büyük Millet Meclisinde 1 mart 1924 te söylediği açış nutkunda halifelik meselesini ortaya koyduğu gibi tedrisatın tevhidi, hukuk ve adliyenin ıslahı, Şer'iye ve Evkaf Vekilliğinin

ilgası problemleri üzerinde de ehemmiyetle durmuştu. Böylece halifeliğin kaldırılmasiyle beraber medreseler ilga edildi, tevhidi tedrisat kabul olundu, kabineden Şer'iye ve Evkaf Vekilliği çıkarıldı.

Bu yapılan değişmeler, yüz elli seneden beri Türkiye 'de yapılması istenilen ıslahat teşebbüslerine nisbetle köklü ve cemiyetin bünyesine tesirli hareketler oldu. Bunlara baş olmak şerefi Mustafa Kemal 'indir.

Halifeliğin kaldırılması, Atatürk 'ün hukuk ve Adliye cihazında yapılmasını tasarladığı yeniliklere imkân hazırlamıştı. O, önceden bu devrimlere dair umumi olarak söylemiş olduğu fikirleri, modern zihniyette hâkimler yetiştirmek için kurulan Ankara Hukuk Mektebinin açılış töreninde bir defa daha aşağıdaki sözlerle ortaya koydu:

„Milletin mevcudiyetini idame için fertleri arasında düşündüğü müşterek rabıta asırlardan beri gelen şekil ve mahiyetini değiştirmiş, yani millet, dinî ve mezhebî irtibat yerine Türk Milleti rabıtasiyle efradını toplamıştır."

„Millet, beynelmilel umumi mücadele sahasında hayat ve kuvvet sebebi olacak ilim ve vasıtanın ancak muasır medeniyette bulunabileceğini sabit bir hakikat olarak umde ittihaz eylemiştir."

„Cumhuriyet Türkiyesinde eski hayat kaideleri, eski hukuk yerine, yeni hayat kaidelerinin ve yeni hukukun kaim bulunmuş olması, bugün ereddüt kaabil olmıyan bir emrivakidir. Bu emrivaki sizin kitaplarınızda ve tatbik sahasına geçecek kanunlarda ifade ve izah olunacaktır."

Atatürk 'ün bu nutkunu söylediği sıralarda uzmanlardan kurulmuş bir heyet, Mecellenin yerine geçecek olan Türk Medeni Kanununu hazırlamakta idi. Mecelle, bizde XIX. yüzyılın cemiyet ihtiyaçlarını karşılamak üzere hazırlanmış ve yürürlüğe konmuştu. Bu kanun, kendinden önceki hukuk düzenine göre derli toplu olmasına rağmen gittikçe lâyikleşen bir dünyada Türk cemiyetinin işlerini dinden çıkarılan hükümlerle çözmeği amaç tuttuğu için, hukuki olduğu kadar dinî bir karakter de taşıyordu. Mecelle; aile, miras ve şahıslar statüsü gibi bellibaşlı konuları içine almadıktan başka, ticaret hukuku ile ilgili olan hükümleri de modern ticaret ihtiyaçlarını karşılıyacak durumda değildi. Mecellenin bu yetersizliği daha Birinci Cihan Harbi sıralarında anlaşılmış ve değiştirilmesi için özel bir komisyon kurulmuştu. Bu komisyon Aile Hukuku Kararnamesi adiyle evlenme hukukuna ait bazı yenilikler koymağa çalışmış ise de, bu yenilikler Hürriyet ve İtilâfçılar tarafından Mütareke devrinde ortadan kaldırılmıştır. Bu suretle, Mecelle hakkında son sözü söylemek Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine kalmış oluyordu.

Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisinde söylediği 1 mart 1922 tarihli nutkunda Mecellede geçen „ezmanın tegayyürile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz" hükmüne dayanarak Mecellenin ıslah edilmesi lüzumunu ileri sürdü. Bunun üzerine kanunlarımızı ıslah tedbirlerini araştırmak üzere Adalet Bakanlığınca uzmanlardan komisyonlar kuruldu. Komisyonlar yakın çağlarda gelişen büyük endüstri devrimi neticesinde doğan modern ekonomi çalışmalariyle milletlerin kaynaştığını ve siyasi inkılâplarına rağmen hukuk mevzuatı bakımından büyük bir aile olmak yolunda ilerlediklerini göremediler. Türk Milletinin günlük ihtiyaçlarını karşılamıyan müesseseleri bırakarak dünya milletlerine yetişmek için yeni hukuk kurallarının konmasını beklemeksizin olayların geliştirdiği devrim hamlesini de sezemediler. Nihayet Mecelleye dayanan hukuk nizamının devamı lüzumu neticesine vardılar.

Mustafa Kemal Mecelle taraftarlarının bu görüşlerinden faydalandı. Çünkü ortaya bir hakikat çıkmış bulunuyordu: Mecelle artık ıslah edilir bir hukuk sistemi değildi, Türk Milletinin ihtiyaçları için yeni bir Medenî Kanun lâzımdı. Mustafa Kemal 'e göre Türk Milletinin ihtiyaçları medenî dünyanın medenî milletlerinde duyulan ihtiyaçların aynı idi. Şu halde medeni milletlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere konmuş olan kanunlarla kanunlarımız arasında bir fark olmamak lâzımdı. Bu düşünce Mecellenin yerine geçecek olan Medeni Kanunumuzun hazırlanmasında gözönünde tutuldu.

1924 de batı mevzuatından birinin „Türk Medeni Kanunu" olarak kabulü ve bunun da „aynen iktibası fikri" kuvvetlenmiş ve bir taraftan da batı mevzuatının incelenmesine geçilmişti. Fransız Medeni Kanunu eski, Alman Medeni Kanunu da çok mücerret ve az pratik görüldüğünden üzerlerinde durulmadı. Buna karşılık İsviçre Medeni Kanunu, dünya medeni kanunlarının en yenisi, en pratiği ve en demokratı olduğu için bir kül halinde alması hükümetçe kararlaştırıldı; derhal işe girişildi. Memleketimizin hukuk uzmanlarından 26 kişilik bir komisyon kuruldu. 14 ay süren bir çalışmadan sonra bu komisyon, Türk Medeni Kanununu, İsviçre Medeni Kanunundan naklederek hazırladı. Kanun hükümlerini açıklıyan şerhler de ayrıca bir heyet tarafından büyük ciltler halinde tertiplendi. Böylece ortaya konan Türk Medeni Kanunu, Büyük Millet Meclisinin 17 şubat 1926 tarihli oturumunda bir tek madde ihtiva eden bir kanunla tartışmasız ve açık oy ile kabul edildi ve aynı yılın 6 ekiminde yürürlüğe girdi. Türk Medeni Kanununun kabul edilmesiyle kurtuluş savaşımızın hukuk alanında, başlıca hamle yapılmış oldu. Bu kanunla, Türk Milleti bir ümmet medeniyetinden, bütün dünya milletlerinin ortak oldukları çağdaş medeniyete geçti.

Asırlarca hakları silik bırakılmış Türk kadını, kocasının tek karısı, çocuklarının öz anası olmak kutsal haklarını kazanarak modern Türk ailesinin kurulması sağlandı. Türk vatandaşları din ve mezhepleri ne olursa olsun hak ve ödev bakımından eşit oldular.

Türk Medeni Kanununun kabulü ile, batı devletlerinin, memleketimizde yaşıyan Hıristiyanların haklarını İslâm Hukukuna karşı müdafaa etmek bahanesiyle yaptıkları ithamlara da son verilmiş oldu.

Lozan Andlaşmasının 48 inci maddesi Türkiye 'de Müslüman olmıyan halkın, şahsi hükümlere ve aile hukukuna ait işlerinin kendi örf ve âdetlerine göre halledilmesine müsait bulunuyordu. Türk Medeni Kanunu çağdaş kanunlar arasındaki değeri ile bu farkı da ortadan kaldırdı. Türk Medeni Kanununun yürürlüğe girmesi üzerine Musevi vatandaşlardan başlıyarak Ortodoks, Katolik, Gregoriyen gibi türlü cins ve mezhep mensupları ayrı ayrı hükümetimize başvurarak Lozan Andlaşmasındaki haklarından vazgeçtiklerini, kendilerinin de diğer vatandaşları gibi Medeni Kanunun hükümlerine tâbi tutulmalarını istediler. Bu istekleri hükümetçe kabul edilerek, yeni bir anlayışla millî birliğin tamamlanması ve ileri bir millet şuurunun gelişmesi yolunda önemli bir adım daha atılmış oldu.

Türk Medeni Kanununun kabul edilmesi üzerine bütün hukuk mevzuatımızı lâyik esaslara göre ayarlamak geregi hâsıl oldu. Borçlar ve Ceza Kanunları yeniden hazırlandı. Borçlar Kanunu 8 mayıs, Ticaret Kanunu 10 mayıs, Ceza Kanunu da 1 temmuz 1928 de yürürlüğe girdi. Bundan başka 1930 senesine kadar geçen zaman içinde Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu ile İcra ve İflâs Kanunları da tamamlanarak yürürlüğe kondu.

Bu suretle Türk hukuk sistemi lâyik bir hale getirilmiş oldu. Devlet müesseseleriyle cemiyetin lâyikleşmesi yolunda yapılan çalışmalara ve kanunlara rağmen Anayasada lâyik cumhuriyet esaslarına zıt hükümlere dokunulmamıştı. Bu hükümlerin devlet ve cemiyetin değişmesine uygun olarak düzenlenmesi bir zaruret haline gelmiş bulunuyordu. Mustafa Kemal, 1927 yılı ekiminde söylediği büyük nutkunun sonlarına doğru Anayasamızın, bu zaruret gözönünde tutularak değişmesi lüzumunada işaret etmişti.

Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Gurupu 5 nisan 1928 tarihli toplantısında Anayasanın lâyikleştirilmesi prensipini kabul etti. Aynı gün mesele Büyük Millet Meclisine gönderildi. Anayasa Komisyonunda yapılan incelemelerden sonra Büyük Millet Meclisinin 10 nisan 1928 tarihli toplantısında mevcut 269 üyenin oy birliği ile değişme teklifi kabul edildi ve Anayasanın ikinci maddesinde mevcut „Türkiye devletinin dini, dini İslâmdır" fıkrası kaldırıldığı gibi 26 nci maddenin baş tarafında ahkâmı şeriyenin Büyük Millet Meclisi tarafından tenfiz edileceğini belirten cümle de kaldırıldı. Bundan başka Büyük Millet Meclisinde milletvekillerinin ve Cumhurbaşkanının yaptıkları yeminlar değiştirilerek namus üzerine andiçilmesi şekli kabul edildi. Türk cemiyetinin lâyikleştirilmesi yolunda başlamış olan çalışmalar, bu suretle büyük ölçüde sağlanmış bulunuyordu.

XIX. yüzyılın başına kadar Osmanlı İmparatorluğunda hükümetin genel bir eğitim siyaseti yoktu. Müslüman halkın eğitim ihtiyaçlarını karşılıyan medreselerle mahalle mekteplerinde öğretim tamamen dinî mahiyette idi. Mekteplerde çocuklara din bilgisi, ahlâk ve Kurandan başka biraz yazı ve aritmetik öğretiliyordu. Medreselerde Arap dilinin gramer ve sentaksı, mantık ve hitabet, fıkıh ve ilâhiyat gösterilmekte idi. Tarih ve coğrafya ve müspet ilimler tamamen ihmal edilmişti. İlimde tek sağlam usul olan müşahedeye, inceleme ve tenkide hiç önem verilmemişti. Bu karakteri ile medrese, dünyadan çok ahrete yakın insanlar yetiştiriyordu. Bunlar bilim problemlerini medresenin bilinen usulleriyle ispat ve talime çalışıyorlar, fakat tabiat ile cemiyet olaylarının izahı gerektiği vakit bunu hurafelerle veyahut eskimiş kaidelerle açıklamadan başka birşey yapamıyorlardı.

XIX. yüzyılın başlarında medrese eğitimi ile cemiyet ihtiyaçlarının karşılanamıyacağı anlaşılmıya başlanmıştı. Devlet, kendi ihtiyaçları için, medresenin dışında bir eğitim sistemi kurmağa karar verdi ve Avrupa usulünde okullar açıldı. Tanzimat devrinde bu hareket daha çok gelişti. Böylece çağdaş karakterli devlet eğitimi doğmuş oldu. Fakat öğretimde din dersleriyle Arap ve Fars dillerine üstün yer verilerek Şark Kültürünün tesiri devam ettirildi. Osmanlı Devletinde, medrese ile devlet eğitimi dışında kendi dilinde ve dilediği programla öğretim yapan azlık okulları olduğu gibi, türlü batı milletlerinin ve en çok bu devletlere bağlı papaz kurumlarının dil, din ve kültür tesirleri yapmak amaciyle açmış oldukları yabancı okullar da vardı. Bu çeşitli eğitim kurumlarının varlığı ve türlü amaçlara ulaşmak için çalışmaları, vatandaşlar arasında dil, bilgi, duygu ve

hayat görüşü bakımından aralarında farklar olan bir nesil yetiştirmekte ve dolayısiyle millî kültürün kurulmasına engel olmakta idi. Bu durum, Kurtuluş Savaşının ilk yıllarına kadar sürdü.

Kurtuluş Savaşının amacı millî birliğin sağlanması ve Türk cemiyetinin lâyikleşmesi olduğu için Türkiye Cumhuriyetinde Osmanlı eğitim telâkkisinin tasfiyesi bir zaruret idi. Fakat bu kolay bir iş değildi. Çünkü Türkçenin bilim dili olmasını dahi kabul etmiyen medrese, henüz mevcuttu. Medresenin yetiştirmiş olduğu neslin büyük bir kısmı millî eğitime taraftar bulunmuyordu. Nihayet yüzyıllardan beri dünya ötesi düşünceler ve türlü cinsten hurafelerle beslenmiş olan halkımızın psikolojisi de hesaba katılmak lâzım geliyordu.

Atatürk, devletin istiklâlini, milletin medeni seviyesini, memleketin refahını millî eğitime bağlı gördüğünden, mevcut güçlüklere rağmen, Kurtuluş Savaşının daha ilk anlarından itibaren millî eğitim meselesine el koymuştu. Sakarya Muharebesinin arifesinde Ankara'da toplanan Maarif Kongresinde öğretmenlere söylediği nutukta Türk çocuğuna verilmesi lâzımgelen terbiyeden bahsederken:

„Şimdiye kadar takibolunan tahsil ve terbiye usullerinin, milletimizin tarihi tedenniyatında en mühim bir âmil olduğu kanaatindeyim. Onun için bir millî terbiye programından bahsederken eski devrin hurafatından ve evsafı fıtriyemizle hiç de münasebeti olmıyan yabancı fikirlerden, Şarktan ve Garptan gelen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciyei milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kasdediyorum" diyerek millî eğitimin ilkelerini ortaya koymuştu.

Düşman ordularının Anadolu'dan koğulmasından sonra birçok kimseler, eski hayat şekil ve kaidelerine göre rahat ve refahlı bir yaşayışın başlıyacağına inanıyorlardı. Atatürk, böyle bir inanı tehlikeli görüyordu. Milletimizin Kurtuluş Savaşında kazanmış olduğu heyecanı devam ettirmek ve milletimize düşman orduları kadar yıkıcı tesirler yapan geri zihniyetle savaşmak lâzımdı. Atatürk böyle bir savaşın heyecanını o kadar kuvvetle duyuyordu ki kendisine sorulan:

— İşte memleketi kurtardınız, şimdi ne yapmak istersiniz? sualine:

— Maarif Vekili olarak millî irfanı yükseltmeğe çalışmak en büyük emelimdir, cevabını vermiştir.

Atatürk herne kadar Maarif Vekili olmadı ise de kültür dâvalariyle yakından ilgilenerek bu meseleleri açıklamaya ve çözmeye çalıştı. Daha 1 mart 1922 de Büyük M. M. sinde söylediği nutkunda hükümetin en feyizli ve en önemli görevi millî eğitim işleri olduğunu belirttikten sonra:

„Bu umurda muvaffak olabilmek için öyle bir program takibetmeğe mecburuz ki o program milletimizin bugünkü haliyle, içtimai, hayatî ihtiyaciyle, muhitin şeraitiyle ve asrın icabatı ile tamamen mütenasip ve mütevafık olsun."

„Bir taraftan cehli izaleye uğraşırken bir taraftan da memleket evlâdını içtimai ve iktisadi hayata fiilen müessir ve müsmir kılabilmek için elzem olan iptidai malûmatı amelî bir tarzda vermek usulü, maarifemizin esasını teşkil etmelidir." dedi.

Büyük Zaferden sonra bu hususdaki düşüncesini yaymıya devam etti. Ekim 1922 de Bursa'da kabul ettiği İstanbul öğretmenlerine „Mektebin" Türk cemiyetinin kalkınmasında göreceği işi şu sözlerle belirtti:

„ ... Bugün vâsıl olduğumuz nokta, halâsı hakiki noktası değildir. Milleti millet yapan, terakki ve tefeyyüz ettiren kuvvetler vardır: Fikir kuvveti ve içtimai kuvvet."

„Evvelâ fikir ve içtimaiyat kuvvetlerinin membalarını tathirden başlamak lâzımdır. Memleketi, milleti kurtarmak istiyenler için hamiyet, hüsnüniyet, fedakârlık elzem evsaftandır. Fakat bir heyeti içtimaiyedeki marazı görmek, onu tedavi etmek, heyeti içtimaiyeyi asrın icaplarına göre terâkki ettirebilmek için bu evsaf kâfi gelmez. Bu evsafın yanında ilim ve fen lâzımdır. İlim ve fen teşebbüsatının merkezi faaliyeti ise mekteptir. Binaenaleyh mektep lâzımdır. Mektep namını hep beraber hürmetle, tazimle zikredelim."

„Mektep genç dimağlara, insanlığa hürmeti, millet ve memlekete muhabbeti, şerefi ve istiklâli öğretir."

„Mektep sayesinde, mektebin yetiştireceği ilim ve fen sayesinde Türk Milleti, Türk sanatı, iktisadiyatı, Türk şiir ve edebiyatı bütün bedayiiyle inkişaf eder."

Aynı nutkun diğer bir yerinde de:

"Hiçbir delili mantıkiye istinat etmiyen birtakım ananelerin, akidelerin muhafazasında ısrar eden milletlerin terakkisi çok güç olur. Belki de hiç olmaz. Terakkide mevcut şurutu aşamıyan milletler, hayatı mâkul ve amelî mütalâa edemezler." diyerek Türk kültürünü zararlı akidelerden kurtarmanın zaruri olduğuna öğretmenlerin dikkatlerini çekti.

Atatürk, kendi ifadesiyle, cehlin izalesinde ve memleketin hurafelerden kurtarılmasında en büyük rolü oynıyacak olan „Mektep" ten bahsederken, Medresenin dışında çalışmakta olan çağdaş mektebi anlıyordu. Çağdaş mektep, Türkiye'de Mahmud II. Devrinden beri vardı. İlk öğretimin mecburiliği fikri bu devrin başlangıcında doğmuştu. Fakat Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kurtuluş yıllarında Türkiye'de mevcut okullar pek az olduğu gibi ilk öğretimin mecburluğu prensipi de tatbik edilemiyordu. Genel eğitimden faydalanan, şehirlerle kasabalar halkından bir kısmı idi. Köylü tamamen ihmal edilmişti. Atatürk 1922 de söylediği bir nutukta köylüyü okutmanın millî eğitim siyaseti için temel prensip kabul edilmesi gereğini şu sözlerle ifade etmektedir:

„ ... Bu memleketin sahibi ve heyeti içtimaiyemizin unsuru esasisi köylüdür. İşte bu köylüdür ki bugüne kadar nurdan mahrum kalmıştır. Binaenaleyh bizim takibedeceğimiz maarif siyasetinin temeli evvelâ mevcut cehli İzale etmektir."

Atatürk, Türkiye'nin millî eğitim politikasında, gerçek bir devrimin yalnız okullar açmak, programlar ve metodları ıslah etmekle yapılmış sayılamıyacağını biliyordu. Mademki Türkiye'nin istikbali millileşmekte olan neslin karakteri ile ilgili idi. O halde bu nesle akıl ve mantığa dayanan bir bilgiden başka, cemiyetimizin ve memleketimizin bünyesiyle ilgili bir ahlâk telâkkisi ile bir siyaset anlayışı da vermek lâzımdı. Bu ise eğitim ve öğretimin bir elden ve bir esasa göre idare edilmesiyle, medresenin kaldırılması ve bütün okulların Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmasiyle mümkündü.

Atatürk medreselerin durumuna ve millî eğitimin bir elden idaresine ilk defa 1923 te İzmir'de söylediği bir nutukta şu sözlerle dokundu:

„Bizde en ziyade göze çarpan bir nokta vardır ki herkesin bu gibi mesaile temastan içtinabıdır. Medreseler ne olacak? Evkaf ne olacak? dediğimiz zaman derhal bir mukavemete mâruz kalırsınız. Bu mukavemeti yapanların ne hak ve salâhiyetle bunu yaptıklarını sormak lâzımdır." dedikten ve „medreselerin bugünkü hali akametlerinden, bu hususta bizzat tetkik ve teftişlerinden mülhem hususattan, biraz da Arapça öğrenmek ve Arapça tedrisatta bulunmak mecburiyetinin tevlidettiği müşkülâttan ve ziyaı zamandan" bahsettikten sonra:

„Milletimizin, memleketimizin darülirfanları bir olmalıdır. Bütün memleket evlâdı kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır." dedi. Atatürk medreselerin mahiyetini ve öğretimin birleştirilmesi lüzumunu bu sözleriyle Türk Milletine bildirdikten sonra, hâsıl olan tepkileri gözden geçirdi. Medresenin Türk halkına asırlardan beri faideden çok zararı dokunduğu için halktan medrese lehine bir ses yükselmedi. Medresenin kendisine gelince, o kadar bozulmuş ve zayıflamıştı ki hiçbir şekilde varlığını haklı göstermeğe kudreti kalmamıştı.

Medresenin bu durumunu zaten eskiden beri kestirmiş bulunan Atatürk, eğitimin birleştirilmesi meselesini 1 mart 1923 te şu sözlerle Büyük Millet Meclisine anlattı:

„Evlâdı memleketin müştereken ve mütesaviyen iktisaba mecbur oldukları ulûm ve fünun vardır. Âli meslek ve ihtısas erbabının tefrik olunabileceği derecatı tahsile kadar terbiye ve tedriste vahdet, heyeti içtimaiyemizin terakki ve taâlisi noktai nazarından çok mühimdir. Bu sebeple Şeriye Vekâleti ile Maarif Vekâletinin bu hususta tevhidi fikir ve mesai eylemesi temenniye şayandır."

Atatürk bu düşüncesini, Büyük Millet Meclisinin ikinci devre seçimi münasebetiyle program olmak üzere 8 nisan 1923 te yayımladığı dokuz umdenin sekizincisinde de „tahsili iptidaiye tedrisatının tevhidi ve bilûmum mekteplerimizin ihtiyacatımıza ve asri esasata tevfiki ve muallim ve müderrislerimizin terfih ve ikdarı temin edileceği„ ifadesiyle belirtti.

Atatürk, eğitimin birleştirilmesi hususunda işbirliği yapmalarını tavsiye ettiği Şeriye ve Maarif Vekilliklerinin bir anlaşmaya varamıyacaklarını biliyordu. Çünkü, Osmanlı İmparatorluğunda yapılan bir asırlık tecrübe de göstermişti ki, eski kurumları yenilerle, ortaçağvari zihniyeti, çağdaş zihniyetle telif etmeğe imkân yoktu. Fakat herkes Atatürk'ün tarihten çıkardığı neticeyi çıkaramıyordu. Onun yakın arkadaşlığını yapmış olanlar arasında bile Osmanlı müesseselerinden bir kısmını Türkiye Cumhuriyetine aktarma etmek istiyenler vardı. İşte Atatürk bu kimselere medrese ile mektebi yanyana yaşatmanın imkânsızlığını anlatmak için yukarda işaret edilen işbirliğini denemelerini tavsiye etmişti.

İstenen ve beklenen işbirliği sağlanamayınca Atatürk devrimci bir metot ile meseleyi kökünden halletmeğe karar verdi. 1 mart 1924 te Büyük Millet Meclisinde söylediği nutukta:

„Milletin ârayı umumiyesinde tesbit olunan terbiye ve tedrisatın tevhidi umdesinin bilâ ifatei ân tatbiki lüzumunu müşahede ediyoruz. Bu yolda teahhürün zararları ve bu yolda tehalükün ciddî ve derin semereleri seri kararınıza vesilei tecelli olmalıdır." sözleriyle Meclisi harekete dâvet etti.

Meclis, 3 martta yaptığı oturumda „Hilâfetin ilgası ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Haricine Çıkarılması, Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiyei Umumiye Vekâletlerinin İlgası ile Tevhidi Tedrisat kanunlarını çıkardı. Bu suretle aynı günde Hilâfet müessesesi ile ona yıllardan beri destek olmuş olan medreseler tarihe karıştığı gibi Türk millî eğitimi de Atatürk'ün yıllardan beri görmek istediği bir

birliğe kavuşmuş oldu. Atatürk bu esaslı kanunların kabul edilmesinden bir müddet sonra tevhidi tedrisatın önemini bir nutkunda şöyle belirtti:

„Cihan ailei medeniyesinde mevkii ihtiram sahibi olmak istiyen Türk Milleti, evlâdına vereceği terbiyeyi mektep ve medrese namında birbirinden büsbütün başka iki nevi müesseseye teslim etmeğe katlanabilir mi idi? Terbiye ve tedrisatı tevhid etmedikçe aynı fikirde, aynı zihniyette fertlerden mürekkep bir millet yapmağa imkân aramak abesle iştigal olmaz mı idi?". Atatürk „Tevhidi Tedrisat Kanunu" nu bu kadar önemli görmekle beraber, Türk millî eğitiminin lâyikleştirilmesinde son merhale olarak kabul etmiyor, millî eğitim sistemimizde medreseden geçmiş olan bütün tesirlerin silinerek bu devrim hareketinin tamamlanmasını da gerekli buluyordu. Halbuki medreselerin kaldırılması bu müesseseye bağlı olanların menfaatlerini ve nüfuzlarını yokettiği için bunlar ve tesirleri altında bulun durdukları bir kısım cahil halk, eski rejimden çıkarlarını sağlayan bazı kimseler, medreselerin tekrar kurulmasını istiyorlardı. Hattâ medreselerin ilgasından bir müddet sonra Atatürk'ün Rize seyahatinde softalardan kurulmuş bir heyet Atatürk'e bir dilekçe ile başvurarak medreselerin tekrar açılmasını rica etti. Atatürk bu heyete memleketin, milletin felâket sebepleri arasında medresenin oynadığı yıkıcı rolü açıkladıktan sonra:

„Mektep istemiyorsunuz, halbuki millet onu istiyor. Bırakınız artık bu zavallı millet, bu memleket evlâdı yetişsin! Medreseler açılmıyacaktır. Millete mektep lâzımdır" dedi.

Medreselerin kaldırılmasından müteessir olan yalnız medreseliler ve eski rejimden çıkarı olanlar değildi. Münevverler arasında devrimimizin pisikolojisini kavrıyamıyanlar da yapılanı beğenmiyorlardı. Fakat bunlar medresenin tekrar dirilemiyeceğine akıl erdirdikleri için, hiç olmazsa onun, cemiyetimize ve millî eğitim sistemimize yerleşmiş olan tesirlerini korumak istiyorlardı. Bu münasebetle en çok durdukları nokta, din terbiyesine hükümetçe dokunulmaması idi. Atatürk çağdaş bir cemiyette din terbiyesinin devlet eliyle yedilmesinin, faideden çok zararı getireceğini anlamış bulunduğu için, umumi efkârı bu hususta aydınlatmakta her fırsattan istifade ediyordu. 1925 te Samsun'a yaptığı seyahatte söylediği nutuklardan birisinde:

„Dünyada herşey için maddiyat ve mâneviyat için, hayat için, muvaffakıyet için en hakiki mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir" dedikten sonra, terbiye meselesine temas ederek milletimiz için millî terbiyenin lüzum ve ehemmiyetini şu sözlerle belirtmiştir:

„Terbiyedir ki bir milleti ya hür, müstakil, şanlı, âli bir heyeti içtimaiye halinde yaşatır, ya bir milleti esaret ve sefalete terk eder." „Terbiye kelimesi yalnız olarak kullanıldığı zaman herkes kendince maksut bir medlûle intikal eder. Tafsilâtına girişilirse terbiyenin hedefleri, maksatları tenevvü eder. Meselâ dinî terbiye, millî terbiye, beynelmilel terbiye.. Bütün bu terbiyelerin hedef ve gayeleri başka başkadır. Ben burada yalnız yeni Türkiye Cumhuriyetinin yeni nesle vereceği terbiyenin millî terbiye olduğunu katiyetle ifade ettikten sonra diğerleri üzerinde tevakkuf etmiyeceğim. Yalnız işaret ettiğim mânayı kısa bir misal ile izah edeceğim. Efendiler; yeryüzünde üçyüz milyonu mütecaviz İslâm vardır. Bunlar ana, baba, hoca terbiyesiyle, terbiye ve ahlâk almaktadırlar. Maalesef hakikati hâdise şudur ki, bütün bu milyonlarca insan kütleleri şunun veya bunun esaret zincirleri altındadırlar. Aldıkları mânevi terbiye ve ahlâk onlara bu esaret zincirlerini kırdırabilecek meziyeti insaniyeyi vermemiştir, vermiyor. Çünkü hedefi, terbiyei milliye değildir."

Atatürk'ün bu düşünceleri istikametinde yapılan çalışmaların bir neticesi olarak medreselerin kaldırılmasından biraz sonra açılmış olan İmam ve Hatip Mektepleri kapatıldığı gibi ilk, orta okullarla liselerin programlarında mevcut din dersleri de çıkarıldı. Bu tedbirlerle millî eğitim sistemimizin lâyikleştirilmesinden sonra azlık ve yabancı okullarının dinî ve siyasi maksatlarla öğretim yapmalarının önüne geçildiği gibi bunlarda mevcut din alâmetleri de kaldırıldı. Bundan başka bu okulların ders programlarındaki Türkçe, tarih ve coğrafya, yurt bilgisi derslerinin zorumlu ve genel olarak Türk öğretmenler tarafından Türk diliyle okutulması da sağlandı. Azlık ve yabancı okulları, Türk okulları gibi hükümetin teftiş ve denetine tâbi tutulmakla, Osmanlı İmparatorluğundaki özel durumları kaldırılarak millî eğitim sistemi içine alınmış oldular.

Atatürk irşadedici sözleri ve devrimci tedbirleriyle medreselerin yıkılmasını, okullardan din tesirlerinin kaldırılmasını sağlayınca Türk millî eğitimi lâyik ve millî temeller üzerinde gelişmeğe başladı. İlk okullarla orta okulların ve liselerin sayısı arttırıldı. Sanat okulları kuvvetlendirildiği gibi kızların yetiştirilmesi için kız sanat enstitüleri ve akşam sanat okulları açıldı. Orta öğretimde muhtelit öğretim sistemi uygulandı. 1933 te İstanbul Darülfünunu, düzenlenerek Üniversite adı altında teşkilâtlandırıldı. 1925 te Ankara'da yargıçlar ve hukukçular yetiştirmek üzere açılmış olan Hukuk Mektebi yanında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin kurulması ile de Ankara Üniversitesinin temelleri atılmış oldu. Bundan başka Atatürk 1937 Meclis açış nutkunda Doğu Anadolu'da bir üniversitenin kurulması gereğini de ehemmiyetle belirtti. Böylece Atatürk, Türkiye'de millî eğitimin kuruculuğunu da yapmış oldu.

Mustafa Kemal, Türk Cemiyetinin, Batı Medeniyetine girmesi için, devlet kurumlarında yapılan devrimleri yeter görmüyordu. O, bu devrimlerin cemiyet hayatında büyük değişiklik yapılmak suretiyle tamamlanabileceğine inanmakta idi. Bunun için de Türkler arasında yüzyıllardan beri ümmet kıymetleriyle yoğrulmuş olan yaşayış şekilleriyle, hayat görüşlerinin de değişmesini gerekli buluyordu. Halbuki yaşayış şekli, hayat görüşü her şeyden önce bir aile eğitimine bağlı idi. O halde yeni nesilleri yetiştirecek olan Türk kadınına bu önemli vazifesini başaracak imkânları sağlamak için, ailede ve cemiyette kendisinden esirgenmiş olan tabiî haklarını vermek lâzımdı. Zaten bazı milletler gibi milletimizin intıbak etmek zorunda bulunduğu modern hayat şartları da böyle bir lüzumu haklı gösteriyordu.

Kurtuluş Savaşında, Türk kadını kendisine düşen vatan ödevini örnek bir şekilde büyük bir fedakârlıkla yapmıştı. Erkeğinin boş bıraktığı alanlarda çalışmış, ordunun geri hizmetlerinde büyük gayretler sarf etmiş, cephelerde düşmana karşı silâh bile kullanmıştı. Mustafa Kemal, Türk kadınının vatan topraklarının kurtulmasında olduğu gibi, bu toprakların değerlendirilmesinde ve Türk cemiyetinin kalkınmasında da tesirli bir şekilde çalışmasını gerekli buluyordu. Ona göre refah ve saadet, çalışanların hakkı idi. Türk Milletinin müreffeh ve mesut olması için de muhtaç olduğu başlıca vasıf çalışkan olmaktı. Türk kadını behemehal ekonomik hayatta da erkeğinin yanında yer almalı idi. Bu realist ve kurtarıcı görüşü, yüz yıllarca Doğu Medeniyetinin tesirleri içinde yoğurulmuş cemiyetimize aşılamak için Mustafa Kemal kanun kuvveti yerine ikna ve açıklama yolunu kabul etti. 1923 ten başlıyarak memleket içinde yaptığı seyahatlerde türlü vesilelerle söylediği nutuklarda kadın meselesine dokunarak, kadının ailede ve cemiyetteki yerini, çalışmalarının memleket için önemini şöyle belirtti:

„Bir heyeti içtimaiye, cinseynden yalnız birinin icabatı asriyeyi iktisabetmesiyle iktifa ederse, o heyeti içtimaiye yarıdan fazla zaaf içinde kalır." „Bizim heyeti içtimaiyemizin ademi muvaffakiyetinin sebebi, kadınlarımıza gösterdiğimiz tekâsül ve kusurdan neşet etmektedir. İnsanlar dünyaya, mukadder olduğu kadar yaşamak için gelmişlerdir. Yaşamak demek faaliyet demektir. Binaenaleyh bir heyeti içtimaiyenin bir uzvu faaliyette bulunurken diğer uzvu atalette bulunursa o heyeti içtimaiye mefluçtur." „Bugünün levazımından biri kadınlarımızın her hususta yükselmesini temindir. Binaenaleyh kadınlarımız da âlim ve mütefennin olacaklar ve erkeklerin geçtikleri bütün derecatı tahsilden geçeceklerdir. Sonra kadınlar hayatı içtimaiyede de erkeklerle beraber yürüyerek birbirinin muin ve müzahiri olacaklardır." „Bizi analarımızın adam etmesi lâzımdı. Onlar edebildikleri kadar etmişlerdir. Bundan sonra başka zihniyette, başka kemalâtta adamlara muhtacız. Bunları yetiştirecek olanlar bundan sonraki analardır. Bu maruzatımın istiklâl, şeref, hayat ve mevcudiyetini temin ve idame etmeği umde ittihaz eden yeni Türkiye Devletinin esaslarından birini teşkil etmesi lâzımdır. Ve edecektir." „Medeniyetten bahsederken şunu da katiyetle beyan etmeliyim ki, medeniyetin esası, terakki ve kuvvetin temeli, aile hayatındadır. Bu hayatta fenalık, muhakkak içtimai, iktisadi, siyasi aczimizi mucip olur. Aileyi teşkil eden kadın ve erkek unsurların tabiî haklarına malik olmaları, aile vazifelerini ifaya muktedir bulunmaları, lâzımedendir."

Mustafa Kemal, Türk cemiyetinde kadının gerçek yerini alması lüzumuna dair ileri sürdüğü bu fikirleri, hareketleriyle tahakkuk ettirmeğe başladı. 29 ocak 1923 te İzmir'de Lâtife Hanım ile evlenirken* o vakte kadar uyulması gelenek olan evlenme usulünden ayrıldı. Evlenme törenlerinin perşembe günleri yapılması âdet iken pazartesi günü evlendi. Nikâh töreninde kadının bulunmaması gerektiği halde nikâhı Lâtife Hanımın huzuru ile kıydırdı. Bundan sonra yaptığı seyahatlere Lâtife Hanım da iştirak etti. Karı kocanın beraber gezmeleri âdet olmıyan bir memlekette Devlet Başkanının eşi ile seyahati, her seviyeden halk üzerinde derin tesirler bıraktı.

Atatürk bundan başka sosyal hayatın, çalışma cephesinde olduğu kadar eğlenme alanında da kadınla erkeğin beraber bulunmasını icabettirdiğini düşünerek balolar tertibettirdi. Mustafa Kemal, çağdaş Türk cemiyetinde kadın ve erkeğin eşitliğini sağlamak için, Türk kadınının hüviyetini gizliyen çarşaflı ve peçeli kadın kıyafetinin değiştirilmesi lüzumuna dair inanmış bulunuyordu. Kastamonu'da şapka bahkındaki önemli nutku verdikten sonra 27 ağustos 1927'de İnebolu'da verdiği başka bir söylevde bu fikrini şu sözlerle açıkladı:

„Seyahatim esnasında köylerde değil, başka kasabalarda ve şehirlerde bazı arkadaşları-

*) 5 ağustos 1925 de ayrılmışlardır.

mızın yüzlerini ve gözlerini çok kesif ola rak kapattıklarını gördüm. Erkek arkadaşlar, bu biraz bizim hodbinliğimizin eseridir." „Kadın arkadaşlarımız da bizim gibi müdrik ve mütefekkir insanlardır. Onlara ahlâkı ve mukaddesatı telkin etmek, millî ahlâkımızı anlatmak ve onların dimağını nur ile, nezahatle teçhiz etmek esası üzerinde bulunduktan sonra fazla hodbinliğe lüzum yoktur. Onlar yüzlerini cihana göstersinler ve gözleri ile cihanı dikkatle görebilsinler, bunda korkulacak birşey yoktur."

Mustafa Kemal, kadın kıyafetinin değiştirilmesinde raslanması ihtimal içinde olan güçlüğün önemini de gözönünde bulunduruyordu. Taassup ve geri düşüncelerin tesiri ile, böyle bir hareketin önlenebilmsi için irtica zihniyetinin vasıta yapılması mümkündü. Zaten Osmanlı tarihinde de böyle tepkilerin örnekleri vardı. Mustafa Kemal, sözlerindeki irşad edici düşüncelere uyularak, yapılmakta olan içtimai devrim hareketini baltalamak istiyen kimseler bulunursa müsamaha gösterilemiyeceğini de İnebolu nutkunun sonunda, şu satırlarla ifade etmişti:

„Arkadaşlar; muhakkak surette telâffuz ediyorum, korkmayınız, bu gidiş zaruridir. Bu zaruret bizi yüksek ve mühim bir neticeye isal ediyor. İsterseniz bildireyim ki, bu kadar yüksek ve mühim bir neticeye vusul için lâzım gelirse bazı kurbanlar da verelim. Bunun ehemmiyeti yoktur."

1926 da kabul edilen Türk Medeni Kanunu ile kadınlarımız medeni haklarına kavuşmuş ve Türk ailesinin gerçek temeli yeniden kurulmuştu. Mustafa Kemal, çağdaş Türk cemiyetinde erkek ve kadın arasında tam bir eşitlik istediği için, Türk kadınının kazandığı sosyal ve medeni haklara, siyasi hakların da eklenmesini gerekli buluyordu. Bu sebepledir ki, Medeni Kanunun kabul edilmesinden dört yıl sonra 1930 da yeni yapılan Belediyeler Kanunu ile Türk kadınına belediye üyesi seçmek ve seçilmek hakkı verildi. Mustafa Kemal, bundan sonra Türk kadınını memleketin yüksek idaresine iştirak ettirmek, ona milletvekili seçmek ve seçilmek haklarını kazandırmak için, halkı hazırlamağa koyuldu. Türlü nutuklarında Türk kadınının hak ve ödev bakımından Türk erkeğine tam mânası ile eşit olması lüzumunda durdu. 5 kasım 1934 te çıkarılan bir kanunla, kadınlarımıza vatandaşlık haklarının en kutsalı olan milletvekili seçmek ve seçilmek hakkı tanındı. Kadınlarımızın, içtimai yerlerini ve siyasi haklarını kazanmaları Türk ailesini ve Türk cemiyetini Ortaçağ kılığından çıkararak çağdaş cemiyetlerin bünyesine kavuşturmuş oldu. Türk kadınının haklarına kavuşması, bütün dünyada büyük akisler uyandırdı. Batı âleminde kadınlığımız hakkında kökleşmiş olan efsaneler sarsıldı. Avrupa milletlerinin birçoğu tarihlerinde büyük devrimler başarmış olmalarına rağmen kadınlarına, Türk kadınına prensip olarak sağlanmış olan hakları henüz kazandıramamışlardı. Bu milletlerin kadınları Türk kadınını örnek tutarak haklarını istemeğe koyuldular. Bu suretle devrimimizin kadın alanındaki gelişmeleri memleket dışında da yaygın ve müspet tesirler yaptı.

Doğu Medeniyetini, Batı Medeniyetinden ayıran dış hususiyetlerin en önemlisini kıyafet teşkil ediyordu. Batıda mahalli ve millî kıyafetler olmakla beraber bu kıyafetlerin üstünde bütün batı milletlerine mahsus belli ve müşterek bir kıyafet vardı. Halbuki doğu memleketlerinde resmî, millî ve dinî kıyafetlerden başka genel bir kıyafet yoktu. Osmanlı İmparatorluğunda memurların, memuriyetlerinin cins ve derecelerine göre, din adamları ile tarikatların da kendilerine göre özel kıyafetleri bulunuyordu. Halka gelince, yaşadığı bölgenin iklim şartlarına, tarihî geleneklerine ve ekonomik iş bölümüne göre türlü biçimde kıyafetleri mevcuttu. İmparatorluğun Türk ve İslâm halkı bu kıyafetlere dinî bir değer vermediği halde, batı âleminin kıyafetini tamamen din zaviyesinden görerek küfür sayıyordu. Bu yüzden iki âlemin giyimi arasındaki fark, sosyal ve estetik olmaktan çok dinî bir mânaya alınıyordu. XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti, Batı Medeniyetinden iktıbaslar yaparak kurumlarını yeni bir düzene sokmağa başlayınca ilkin kıyafet meselesine dokunmadı. Fakat Mahmud II. devrinde hiç olmazsa askerlerle memurlarda birer giyim şekli sağlanması düşünüldü. Memurlar için setre ile pantalon kabul edildi. Sonraları bir kısım halk da kendiliğinden bazı yerlerde bu kıyafeti aldı. Mahmud II. askerlerle memurlara kavuk yerine fes giydirdi. Bu suretle fes de Doğu Medeniyetiyle Batı Medeniyetini ayıran bir dış alâmet yerine geçmeğe başladı. Fes halka teşmil edilmediği için, her sınıf ve cemaat başına istediğini koymakta serbest kaldı. Bu sebeple de ilmiye sınıfı sarıklı fes, tarikattan olanlar türlü biçimde külâhlar, halktan bazı kimseler de fes, kalpak ve keçekülâh kullanmağa devam ettiler. Bu serpuş nevilerinden dolayı halkı asker ve memura nispetle ifade etmek için „başı bozuk" tâbiri revaç buldu. Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Türkiye'de bu serpuş anarşisi sürdü durdu.

Cumhuriyet Devrinde Türk Milleti, devlet kurum ve kanunlarını çağdaş medeniyetin kurumlariyle kanunlarına benzetirken, kılık ve kıyafet anarşisinin devam etmesine müsaade ede-

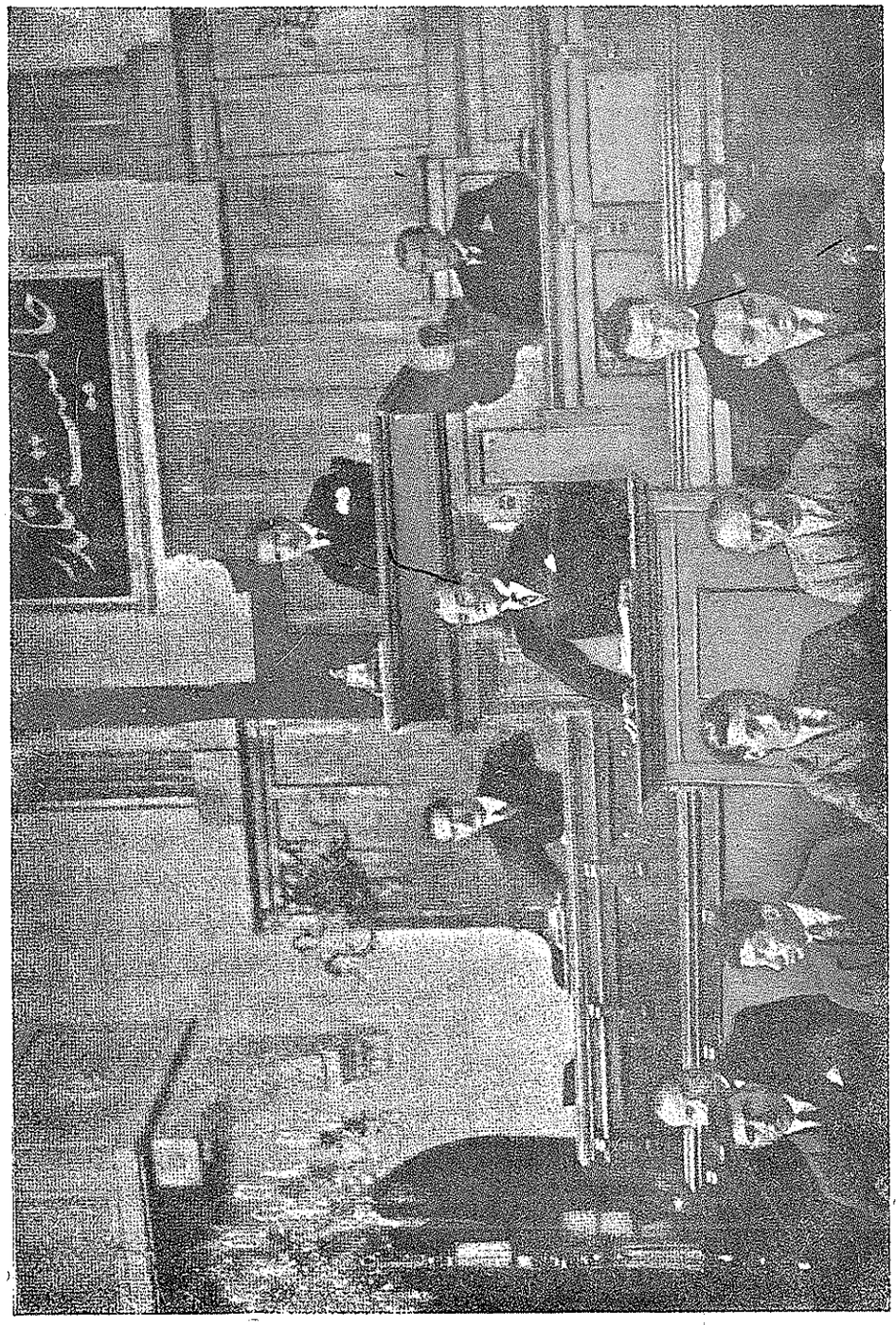

Atatürk 1927 de C. H. P. İkinci Büyük Kurultayında Tarihî Nutkunu söylerken

mezdi. Mustafa Kemal, bütün insanların ortak oldukları Batı Medeniyetinin bir bütün olarak alınmasına taraftar olduğu için, bu medeniyetin tesirinde kalmış olan dünyanın kabul etmiş olduğu medeni kıyafetin de benimsenmesini zaruri buluyordu. O, bu zaruretin kolay bir iş olmadığını da biliyordu. Din ile devletin ayrılması için yapılan çalışmaları tamamen benimsememiş olan halkın bir kısmında, fes yerine şapkanın alınması kuvvetli bir tepki uyandırabilirdi. Buna meydan vermemek için fikirleri hazırlıyarak işe girişmek yerinde bir hareket olacaktı.

1925 yılının ilkbaharında, sağlık sebepleri ileri sürülerek askerlerin taşıdıkları serpuşa kısa bir şemsisiper eklendi. Aynı günlerde milletvekillerinden bazıları Meclisin oturumlarına başı açık iştirak etmeğe başladılar. Bu harekete, belediye ve vilâyet meclislerinde de uyanlar oldu. Böylece şapka ile tatbik edilmesi âdet olan bir merasim kaidesi fesin atılmasından ve şapkanın da alınmasından önce yürürlüğe girmiş oldu. Basın, bu hareketleri değerlendirmeğe koyuldu. Şapka kelimesi yerine şemsisiperli serpuş sözü kullanılıyordu. Doktorlardan bazıları şemsisiperli serpuşun güneşe karşı faydalarını anlattılar. Bu suretle umumi efkâr kıyafet devriminin konusu ile ilgilendirilmiş oldu. Bunun üzerine Mustafa Kemal, kıyafet devrimini açıklamağa karar verdi. 24 ağustos 1925 'te sabahın erken saatlerinde habersiz olarak Ankara 'dan Kastamonu 'ya hareket etti. Kendisini karşılamağa gelen Kastamonu 'luları elinde tuttuğu panama şapkası ile başı açık selâmladı. Kastamonu 'da ve İnebolu 'da söylediği nutuklarda kıyafetimizin değişmesi lüzumundan şöyle bahsetti:

„Biz her noktai nazardan medeni insan olmalıyız." „Fikrimiz, zihniyetimiz, tepeden tırnağa kadar medeni olacaktır." „Millet vâzıh olarak bilmelidir ki; medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki ona bigâne kalanları yakar, mahveder. İçinde bulunduğumuz medeni ailede lâyık olduğumuz mevkii bulacak ve onu muhafaza ve ilâ edeceğiz. Refah, saadet ve insanlık bundadır!"

„Turan kıyafetini araştırıp ihya etmeğe mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet milletimiz için lâyik bir kıyafettir. Onu giyeceğiz. Ayakta iskarpin veya potin, üstünde pantalon, yelek, gömlek, kravat, ceket ve bittabi bunların mütemmimi olmak üzere başta şemsisiperli serpuş. Bunu açık söylemek isterim, bu serpuşun ismine şapka denir."

Mustafa Kemal 'in Kastamonu ve İnebolu nutukları ajans ve basın vasıtasiyle Türkiyenin her tarafına ulaştırıldı. Ankara 'da ve büyük şehirlerin birçoğunda memurlar hiçbir resmî emir beklemeden şapka giyemeğe başladılar. Mustafa Kemal 'in Kastamonu seyahatinden Ankara 'ya dönüşünde, kendisini karşılamağa gelen halkın yarısından çoğu şapkalı idi. Şapka bulamıyanlar da karşılama merasimine başı açık iştirak etmiş bulunuyorlardı. Halkın şapka için gösterdiği bu anlayıştan memnun kalan Mustafa Kemal, telkin ve irşattan tedbire geçti. Ankara dönüşünden bir gün sonra Bakanlar Kurulu toplanarak bir kararla şapka taşınmasını bütün memurlar için mecburi kıldı. Şapka mecburiyeti, ilk anlarda halka teşmil edilmemekle beraber, aydınların çoğu kendiliklerinden şapka giymeğe başladılar. Büyüklerin ve aydınların bu hareketine halk da katılmağa başlayınca, Türk Milletinin şapka hakkında genel bir temayül gösterdiği anlaşıldı. Bu durumdan ilham alan Büyük Millet Meclisi, 25 aralık 1925 te şapkanın bütün milletçe geyilmesi meselesini görüştü. Bursa Milletvekili Nurettin Paşanın, böyle bir hareketi Anayasaya aykırı görmesi bir yana bırakılırsa Büyük Millet Meclisi Şapka Kanununu oybirliğiyle kabul etti. Kanunun birinci maddesinde fes, kalpak gibi serpuşları taşımanın yasak olduğu belirtilmişti. Kanunun tatbikına derhal girişildi. Halkın büyük kısmı hiçbir müdaheleye meydan vermeden kanunun hükümlerini yerine getirdi. Bununla beraber Doğu Anadolunun bazı şehir ve kasabalarında, ayaklanmalar oldu ise de derhal bastırıldı.

Şapkanın kabul edilmesiyle Osmanlı cemiyetinden kalma bir kısım muaşeret kaideleri de değişti. El ile temenna etmek, büyüklerin önüne serpuşla çıkmak gibi âdetler bırakılarak şapkayı çıkarıp selâm vermek, resmî ve umumi yerlerde başı açık bulunmak âdetleri kabul edildi. Şapkanın alınmasiyle Mahmud II. devrinde başlayıp da yarı kalmış olan kıyafet devrimi tamamlanmış olduğu gibi Türk cemiyetinde din ve mezhep esasına dayanan serpuş ayrılığı da ortadan kaldırıldı. Batının serpuşunu kabul etmekle Türk Milleti, kendisini Batı medeniyetinden ayıran dış şekle ait hususiyetlerden en mühimini tamamen ortadan kaldırmış oldu. Mustafa Kemal bu işin başarılmasında ancak Türk Milletinin şeref ve menfaatini düşünerek hareket etmişti. Mustafa Kemal Kastamonu seyahatinde şapka için söylediği nutuklarda medreseden yetişmiş ulemanın kıyafeti hakkında da düşüncelerini açıkladı. Medrese ulemasının Osmanlı İmparatorluğunda cüppe ile sarıktan ibaret özel bir kıyafeti vardı. Sarık, din bilgisi ile faziletin bir sembolü olarak kabul edilmekte idi. Bu sebeple halk, sarık saranlara hürmet ve riayet ederdi. Halbuki zamanla, kurnaz ve açıkgöz kimseler medreseden yetişmedikleri ve dinî görevleri

olmadığı halde, sarığın temsil ettiği mânevi nüfuzdan faydalanmak için sarık sarmağa başlamışlardı. Bu suretle din kisvesi türlü maksatlara âlet edilerek halk yalan yanlış bilgi ve telâkkilerle aldatılarak istismar ediliyordu. Türk cemiyetinin modern esaslara göre kurulmasını istiyen Mustafa Kemal böyle bir duruma daha fazla müsaade edilmiyeceğini Kastamonu'da şöyle ifade etti:

„Vazifedar olmıyan birçok insanlar görüyorum ki, aynı kıyafeti giymekte berdevamdır. Bu gibiler içinde çok cahil, hattâ ümmi olanlara tesadüf ettim. Bilhassa bu gibi cühelâ bazı yerlerde halkın mümessili imiş gibi onun önüne düşüyor, halkla doğrudan doğruya temasa âdeta bir mâni teşkil etmek sevdasında bulunuyorlar. Bu gibilere sormak istiyorum, bu sıfatı ve salâhiyeti kimden, nereden almıştırlar?"

„Millete hatırlatmak isterim ki, bu lâübaliliğe müsaade etmek asla caiz değildir. Herhalde salâhiyet sahibi olmıyan bu gibi kimselerin muvazzaf olan zevat ile aynı kisveyi taşımalarındaki mahzuru hükümetin nazarı dikkatine koyacağım." O, demecindeki bu sözleriyle hoca kılığına giren aldatıcıları kastediyordu. Kastamonu'dan Ankara'ya dönüşünde Çankırı ve İskilip halk heyetleri ile yaptığı konuşmalarda bu cihetі de şu sözlerle açıkladı:

„Yalnız bir Diyanet İşleri Reisliği ve buna mensup müftü, imam ve hatipler vardır. Bu sınıfa ait kıyafeti tanırız. Bu işlerle muvazzaf olmayıp da hariçte kalanların aynı kisveyi giymeleri doğru değildir. Bu gibileri kimse tanımaz ve kabul etmez."

Halkın din duygularını istismar eden yalnız lüzumsuz ve salâhiyetsiz olarak hoca kılığına giren kimseler değildi. Bunlara türlü isimler altında kurulan tarikat mensuplarını da eklemek lâzımdır. Tarikatlar, Osmanlı İmparatorluğunda İslâm halkını aydınlatmak ve doğru yola sevk etmek gibi bir maksatla varlıklarını korumuşlardı. Tarikat erkânı, umumiyetle tekkelerde otururlar ve halktan sağladıkları gelirlerle geçinirlerdi. Memleketin bazı taraflarında bunların halk üzerinde nüfuzu büyüktü. Hükümetin çalışmalarını menfaatlerine zararlı buldukları vakit, dine aykırıdır diyerek halkı hükümete karşı ayaklandırdıkları bile olmıştur. Nitekim şubat 1925'te Anadolunun doğusunda patlak veren Genç İsyanını çıkaran Şeyh Sait, tarikat nüfuzunu siyasi emellerine vasıta edenlerden biridir.

Mustafa Kemal tarikatların, Türk Milletinin sırtından geçindiklerini ve Türk cemiyetinde bazen bir politika partisi karakteri aldıklarını gözönünde bulundurduğu için Kastamonu seyahati münasebetiyle söylediği nutuklarda, bunların da kaldırılması lüzumunu belirmişti:

„Efendiler ve ey millet! Biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, meczuplar memleketi olamaz. En doğru tarikat, medeniyet tarikatıdır. Medeniyetin emir ve talebettiğini yapmak insan olmak için şarttır." „Bugün ilmin, fennin bütün şümuliyle medeniyetin parlak ışıkları karşısında, filân ve falan şahsın irşadiyle maddi bir huzur, saadet arıyacak kadar iptidai insanların Türkiye medeni camiasında mevcudiyetini asla kabul etmiyorum." „Tekkeler behemehal kapanmalıdır." „Biz medeniyetten, ilim ve fenden kuvvet alıyoruz ve ona göre yörüyoruz. Başka birşey tanımıyoruz. Tekkelerin gayesi halkı meczup ve aptal yapmaktır. Halbuki halk, meczup ve aptal olmamağa karar vermiştir."

İlim ve fenne bu kadar önem veren Mustafa Kemal eski devirlerde yaşamış büyüklerimizi anmaya bir vesile olmaktan daha ziyade, bâtıl itikatların devamına bir vasıta halinde kullanılan türbelerin açık kalarak istismarına da razı olmamıştır. Çünki, halkın bir kısmı birçok dünyevi ihtiyaçları için oraya gidip dua ediyor ve adaklar adıyordu. Lâyik bir cemiyet için hurafeye dayanan bu gibi hareketlerin mânası olamazdı. Mustafa Kemal Kastamonu seyahatinde söylediği nutuklarından birinde bu konu üzerindeki düşünceleri de şöyle anlatmıştı:

„Ölülerden medet ummak, medeni bir cemiyet için şîndir." Mustafa Kemal'in Kastamonu seyahetinde işaret ettiği bütün bu lüzumlu ıslahat, onun Ankara'ya dönmesinden sonra kanunlaştırıldı. Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına, ilmiye sınıfının, devlet memurlarının kıyafetlerine dair 2 eylûl 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararları çıktı. Tekke ve zaviyelere mütaallik kararname, kapatılma muamelesinden başka Türkiye Cumhuriyeti içinde hiçbir tarikat, bunlara mensup hiçbir şeyh, derviş ve mürit olamıyacağını bu sınıflara ait hususi kisvelerin ve unvanların, türbe ve türbedarlıkların ilga edildiğini tesbit ediyordu. İlmiye sınıfına ait kararname de kimlerin ilmiye kıyafetini taşıyabileceğini gösteriyor, bu kıyafetin şekli, giyenlerin tâbi olacakları şartlar tesbit ediliyordu. Büyük Millet Meclisi toplanınca bu kararlar kanun haline getirildi. 1935 yılında çıkarılan bir kanunla da hangi dine mensup olursa olsun, din adamlarının ibadethaneler dışında dinî kıyafetlerle gezmeleri yasak edildi.

Mustafa Kemal Kastamonu seyahatinden döndükten sonra Türk cemiyetini lâyikleştirmek yolundaki çalışmalarına devam etti. Türk cemiyetini çağdaş cemiyetlerden ayıran unsurlar arasında takvim, saat, rakam ve tatil günü vardı. Bu unsurlar gerek memleketin iç hayatında, gerekse dünya ile idame edilen münasebetlerde

ortaya büyük güçlükler çıkarmakta idi. 1926 da kabul edilen kanunlarla Hicrî ve Rumî takvimler bırakılarak bütün dünyanın kullanmakta olduğu Milâdi takvim alındığı gibi alaturka saat yerine de bugünkü kullandığımız milletlerarası saat usulü kabul edildi. Bundan sonra milletlerarası rakam sistemi alındı ve hafta tatili olarak kabul edilmiş olan cuma günü terk edildi. Batı milletleri gibi pazar günü resmî hafta tatili günü oldu.

İslâmlığı kabul ettikleri zamandan beri, Türklerde Kuran, ezan ve diğer dualar Arapça okunurdu. Bu sebeple Arapça Türkçeye üstün dil sayılırdı. Arapça bilmek bir imtiyaz olarak geçerdi. Osmanlı İmpatorluğunda ulema, bu imtiyazı elden kaçırmamak için çok gayret sarfetmişti. Hattâ 1726 da ilk defa olarak İstanbul'da Türk matbaası kurulduğu vakit Şeyhülislâm tarafından verilen fetvaya; din kitaplarının matbaa harfleriyle basılmaması kaydı bile konulmuştu. Hıristiyan uleması İncili daha on altıncı asırdan beri Lâtinceden millî dillere tercüme ettikleri halde softalar, Kuranın, duaların ve Tanrı bilgilerinin Cumhuriyet devrimize kadar Arapça olmasında ısrar ettiler. Halbuki dil meselesi tam bir kültür işi, din ise tek insan ile onun kabul ettiği inan arasında bir vicdan bağı olduğu için, din gibi mânevi bir meseleyi yabancı bir kültür ile bağlı ve şartlı kılmak doğru görülemezdi. Müslümanlığı Arapça ile kayıtlı bellemek bundan dolayı doğru değildi. Cumhuriyet rejimi her türlü imtiyazları kaldırmak prensipini kabul etmiş olduğu için, din gibi önemli bir konuda ifade vasıtası olarak Arapçaya bir imtiyaz tanıyamazdı. 1931 de duaların Türkçe yapılmasına, ezanın Türkçe okunmasına, Kuranın da Türkçeye çevrilmesine başlandı. Bu suretle de kul ile Tanrı arasında lüzumsuz mutavassıtlara ihtiyaç kalmamış oldu.

Atatürk, bütün devrim hareketlerimizde olduğu gibi Millî Eğitimde de lâyiklik prensibinin tam olarak tatbikini istiyordu. Medreselerin kapatılmasını, okul programlarında mevcut din tesirlerinin kaldırılmasını önemli lâyikleşme hareketleri saymakla beraber yeter görmüyordu.

Türk cemiyetini, müslümanlığın kendi içinden çıktığı cemiyetin bizim için yabancı olan kültür vasıtalarından, kurtarmak istiyordu. Bu vasıtalar arasında Alfabenin büyük önemi vardı.

Atatürk'ün idare ettiği devrim hareketlerinden biri de, Arap Alfabesi yerine Lâtin esasından alınma Türk Alfabesinin kabulüdür.

Bütün devrimlerde olduğu gibi Alfabe devriminde de amaç, cemiyetimizin bugünkü medeniyete daha kolay intibakını temin etmekti. Alfabe Devrimi ile Türk Cemiyeti, Arap kültürünün vasıtası olan Arap Alfabesini bırakmış ve medeni garp dünyasının kullanmakta olduğu Lâtin Alfabesini kabul etmekle bu medeniyete esaslı bir şekilde yaklaşmıştır.

Arap Alfabesinin Türkler tarafından kullanılması, İslâmlığın kabuliyle başlamıştı. Arap Alfabesiyle beraber Türkler arasında Arap Kültürü ve bu kültür tesirinde kalmış olan başka kültürlerin tesirleri de yayılmıştı. Bu suretle Türk dili, zamanla özelliğini geliştirecek yerde, kaybediyordu.

Arap harflerinin Türkçe üzerinde yaptığı başlıca menfi tesir, bu harflerin Türk dilindeki seslerle ifade edebilecek yeterlikte olmamasından ileri gelmekte idi.

Türkçede sadalı harflerin çok olmasına ve bu harflerin gayet kolay ve açık söylenmesine rağmen, Arapçanın sadalı harfleri kifayetsiz olduğu için Türkçe kolay yazılıp okunamıyordu. Bu sebeple Arap harfleriyle okuyup yazmağı öğrenebilmek uzun yıllara ihtiyaç gösteriyordu.

Yüzyıllarca kullanılmasına rağmen Arap Alfabesinin gelişmemesi Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarında bilginlerden bazılarının dikkatlerini çekmiş ve düzeltilmesi lüzumu kabul edilmişti. Fakat bilginler bu düzeltmeyi sağlıyacak her hangi esaslı bir teklifte bulunamamışlardı. Hattâ Birinci Cihan Savaşından önce devletçe tatbikine girişilen munfasıl harfli alfabe denemesi de tutmamıştı. Halbuki Türk Milletinin ihtiyaçları kesindi. Ayrıca, Lâtin harflerinin kabulü bir çok yönden faydalar sağlamakta idi. Bu harfler işlenmiş olduğu gibi, birçok Milletlerce kabul edilerek ortak bir kültür vasıtası haline gelmişti. Batı Medeniyetiyle ilgisini kuvvetlendirmek istiyen milletimizin bu harfleri kabul etmesi, Lâtin Alfabesinde devam eden gelişmeden faydalanmamızı mümkün kılacaktı.

Atatürk, bu düşüncelerle, Lâtin harflerinden bir Türk Alfabesinin yapılmasını faydalı ve feyizli bir devrim hareketi olarak kabul ediyordu. Devrime 1927 yılında karar verildi. O yıl hazırlıklarla geçti. 1928 yılının kış aylarında ise büyük bir araştırma ve inceleme işine girişildi. Bu incelemeye dil ve tarih ile uğraşanlardan başka şairler, edipler, dil konularında bilgisi olan milletvekilleri de iştirak ettiler. Türlü milletlerin alfabeleriyle, Türkçenin sarf, nahiv ve imlâ kaideleri karşılaştırıldı. Çalışmaların ilerlemesi yapılan işin önemini belirtti. Atatürk, sonraları Dil Cemiyeti adını alacak olan bir mütehassıslar encümeninin kurulmasını uygun gördü. Bakanlar Kurulu kara-

riyle kurulan bu encümen ilk toplantısını 26 haziran 1928'de Ankarada yaptı.

O vakit Başbakan bulunan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, encümenin çalışmalarını çok yakından takip ettiği gibi birçok toplantılarında da hazır bulundu. Dil Encümeni Türk harfleriyle imlâ kaidelerini tesbit etme yolunda çalışmalarını geliştirince, Atatürk tarafından 1 ağustos 1928'de İstanbul'a çağrıldı. Atatürk encümenin çalışmalarının sonuçlarından memnun kaldığı için dil devrimini halka bildirmeğe karar verdi. Bu iş için aydınları çok ve basını kuvvetli olan İstanbul'u seçmişti. 9 ağustos 1928 akşamı Sarayburnu'nda Halk Partisi tarafından tertiplenen bir müsamereye gelerek orada toplanmış olan halka Harf Devrimini şu sözlerle açıkladı:

„Arkadaşlar, güzel dilimizi ifade etmek için yeni Türk harflerini kabul ediyoruz."

„Arkadaşlar, bizim güzel, ahenkli, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulunduran, anlaşılmıyan ve anlıyamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak mecburiyetindeyiz. Lisanımızı muhakkak anlamak istiyoruz. Bu yeni harflerle behemehal pek çabuk bir zamanda mükemmel surette anlı yacağız. Ben buna eminim, siz de emin olun."

„Vatandaşlar yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki bir milletin, bir heyeti içtimaiyenin yüzde onu yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni doksanı bilmezse bu ayıptır. Bundan insan olanlar utanmak lâzımdır. Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir. İftihar etmek için yaratılmış ve tarihi iftiharla doldurmuş bir millettir."

„En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk heyeti içtimaiyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz yazısiyle, kafasiyle bütün âlemi medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir."

Atatürk'ün bu sözleri Harf Devriminin parolası ile programı oldu. Bundan sonra yeni harflerin memlekete öğretilmesi için tedbirler alınmasına geçildi. Ağustos'un 25 inde Dolmabahçe Sarayında, Atatürk'ün huzurunda büyük bir toplantı yapıldı. Toplantıda İstanbul'da bulunan bakanlarla milletvekilleri ve münevverler hazır bulundular; kendilerine Devlet Matbaasında basılan yeni alfabeler dağıtıldı.

Türk basını, Atatürk'ün Sarayburnu Nutku ile Dolmabahçedeki harf çalışmalarını hararetli bir dil ile yayınladı. Bir müddet sonra da Ankara'da Hakimiyeti Milliye gazetesi ile İstanbul gazeteleri yeni harfleri ve imlâ esaslarını yaymağa başladılar.

Türkiye'nin bütün şehir, kasaba ve köylerinde her yaşdan vatandaşlar yeni harfleri öğrenmeğe koyuldular.

Atatürk; milletimizin yeni harfler için gösterdiği bu derin alâkadan son derece mütehassis oldu. Halkın çalışmalarını yakından görmek ve teşviklerde bulunmak için Tekirdağ ve Çanakkale dolaylarında bir seyahat yaptı. Halkı meydanlarda kara tahta önünde toplıyarak yeni harfler hakkında kendilerine dersler verdi.

Atatürk; Türk harflerinin tesbiti, öğretilmesi ve öğrenilmesi için memlekette yapılan çalışmaları, üçüncü seçim döneminin ikinci oturum yılını açan nutkunda Büyük Millet Meclisinde belirttikten sonra, harflerin kabulü lehinde açıklanmış olan millî iradenin kanuniyet kazanması lüzumunu anlattı.

Büyük Millet Meclisi, yeni harflerin kabulü hakkında hazırlanmış olan kanun lâyihasını incelemek için derhal bir komisyon seçti. Lâyiha, komisyonun incelemelerinden ve ikinci celsede kamutaydan geçerek ayni gün oybirliği ile kabul ve 3 kasım 1928'de yayımlandı. Bu kanunla artık Arap Alfabesi tarihe karıştı ve halkçı Türk eğitimi ve kültürü yeni Türk harfleriyle geniş ölçüde gelişme imkânını kazandı.

Atatürk, kültürde milliyetçiliğin bir cephesini teşkil eden Harf Devriminden sonra Türk Milletinin zaman içindeki medeni oluşunu ve gelişmesini anlatacak olan tarih alanına dikkatini çevirdi.

Osmanlı Devrinde tarih görüşü ve anlayışı, üç konaktan geçerek gelişmiş bulunuyordu. Birinci konak, Osmanlı Devletinin kurulmasından Tanzimata kadar süren devirdir. Bu devirde Osmanlı bilginleri İslâmlık temellerine dayanan İmparatorluk için ortak bir kültür vasıtası olarak İslâm tarihini kabul etmişlerdi. İslâm tarihinde, cihan tarihinin olgularına yer verilmediği gibi İslâmlığın çıkmasından önceki Türk tarihi ile İslâmlığın gelişmesinde ve İslâm medeniyetinin kurulmasında Türklerin oynadığı önemli rolden bahsedilmiyordu. Kaldı ki İslâm tarihinin açıklanması için kullanılan usul de objektif olmaktan uzaktı.

İkinci konak, Tanzimatın ilânından Birinci Meşrutiyete kadar süren devirdir. Bu devirde medreselerle bir hizada kurulan devlet okullarında, İslâm tarihi yanında resmî programla Osmanlı Tarihi gösterilmeğe başlanmıştı. Fakat Osmanlı Tarihinde, Osmanlı Devletinin kurulmasından önceki Türk Tarihine yer veril-

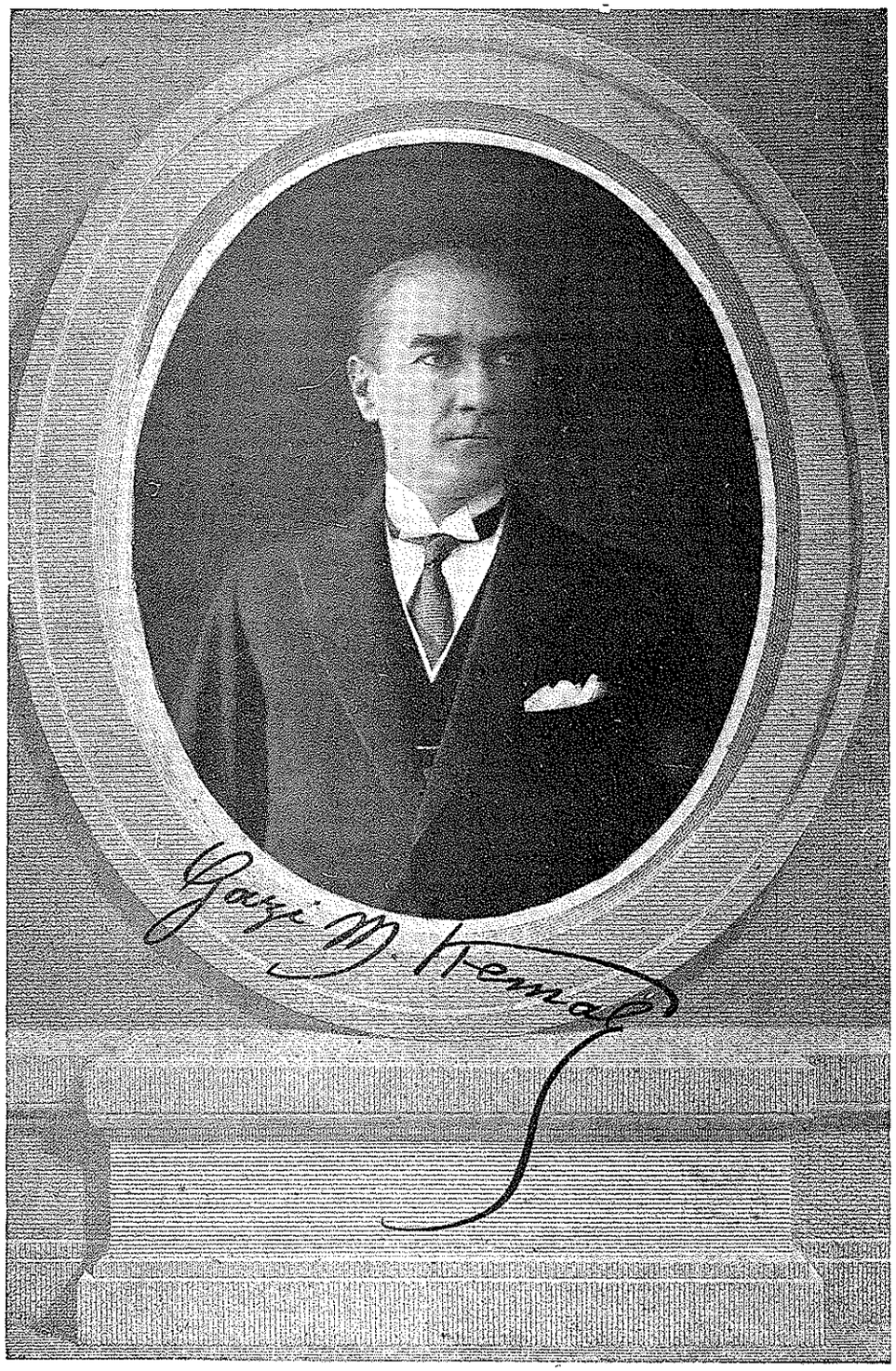

Atatürk 1930 da

mediği gibi Osmanlı Devletinin ku ruluşu ve gelişmesi de ilmî bir şekilde izah edilmiyordu.

Üçüncü konak, Birinci Meşrutiyetin ilânından (1876) Birinci Cihan Harbinin sonuna kadar süren devredir. Bu devirde Avrupa'ya öğrenci olarak giden Türk aydınlarından bazıları orada gördükleri millet tarihi anlayışının tesirinde kalarak Türkiye'ye dönüşlerinde bir genel Türk tarihi görüşü kurmağa çalıştılar. Fakat bu çalışmalar teşkilâtlandırılmadığı ve devlet tarafından da benimsenmediği için okul içinde ve dışında büyük tesir yapamadı.

Kronoloji yönünden geliştikleri işaret edilen bu üç tarih görüşü ve anlayışı Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarına kadar yan yana yaşadılar. Atatürk İstiklâl Savaşının ilk günlerinden beri bu üç tarih görüşünün tasfiyesini ve millî tarihin Türkiye Cumhuriyeti için esas alınması lüzumunu takdir etmişti. Ona göre millî tarih İstiklâl Savaşımızın manevî cephesini teşkil edecektir. Çünkü topraklarımız gibi, Türk Milletinin mazisi, medeni hüviyeti ve insanlık değerleri de istilâya maruz kalmıştı. Türklerin İslâmlığı kabul etmeleri neticesi olarak, yaptıkları büyük işler kendi adlarına kaydedilmemişti. Bundan başka Türklerle Avrupalılar arasında çok sert tarih münasebetleri yüzünden dünya edebiyatına da Türkler için kin ve garaz mahsulü olan görüşler hâkim olmuştu. Son zamanlara kadar dünya, genel olarak, Türkü sarı ırka bağlı, Garplılara nispetle daha geri bir insan tipi olarak tanıyordu. Türklerin yalnız asker ve yıkıcı oldukları, medeni kabiliyet ve istidattan mahrum bulundukları, hiç bir medeni eser yaratmadıktan başka birçok medeniyetleri de yokettikleri, ilmî hakikat kisvesine büründürülerek, ileri sürülmekte idi.

Bundan başka Türklerin asırlardan beri üzerinde yaşadıkları ve medeni eserler vücude getirdikleri vatan toprakları üzerinde bile türlü Avrupa devletleri, tarihin şahitliğine başvurarak bu toprakların kendilerinin olduğunu ileri sürüyorlardı. Birinci Cihan Savaşının sonunda bu iddialar Türk topraklarının taksimi için vesile teşkil etmişti.

Atatürk, bu mesnetsiz, haksız, iftiracı ve kinci, esassız tarih iddialarının yanlış olduğuna inanıyor, Türk vatanının bizim olduğuna tarihi, en büyük manevi delil ve destek biliyordu. Türk nesillerine de eski ve parlak medeniyetler kurmuş, Avrupalılar gibi beyaz ırktan, üzerinde yaşadıkları toprakların gerçek sahibi bulunduklarını anlatacak ve onlara millî inan ve güven aşılıyacaktı. 1928'de Atatürk'e Fransız okullarında okutulmakta olan ve Türklerin sarı ırktan ikinci derecede bir insan cinsi olduğunu yazan bir kitabın gösterilmesi, Kendisinin bu konudaki çalışmalarını toplamaya vesile oldu. Ele alınan başlıca meseleler şunlardı:

1 — Türkiyenin en eski halkı kimlerdir?

2 — Türkiyede ilk medeniyet nasıl ve kimler tarafından, kurulmuştur?

3 — Türklerin Cihan tarihinde ve dünya medeniyetinde yeri ve hizmeti nedir?

4 — Türklerin Anadolu'da bir aşiretten devlet kurmaları mümkün olmadığına göre, bu olayın gerçek izahı nasıldır?

5 — İslâm tarihinin hakiki hüviyeti ile Türklerin islâm tarihindeki yerleri ve rolleri nedir?

Atatürk, bu meseleler üzerinde milletimizi ve dünyayı eski ve hatalı bir tarih anlayışından yeni ve doğru bir tarih görüşüne götürmenin kolay olmadığını biliyordu. Bu önemli iş için herşeyden önce teşkilât kurmak lâzımdı. İlkin bir kütüphane kurmakla işe başladı. Bunu büyük bir anket takibetti. Türkiye'de tarih yazan ve tarihle uğraşabilecek durumda olanlar; Türk tarihi ile ilgili kitapları incelemeğe memur edildi. Tercüme edilen kitapların özeti çıkarılarak, incelenen kitaplar üzerinde raporlar hazırlanarak Atatürk'e sunulmakta idi. Bu çalışmaların ilk mahsulü „Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı Türk Milletinin cihan tarihindeki yerini ve rolünü kısaca belirten bir eser halinde 1930'da bastırıldı. Bir yıl sonra da devamlı bir şekilde Türk tarihi üzerinde araştırmalar yapmak görevi ile „Türk Tarihi Tetkik Heyeti" kuruldu. (1931) Heyetin kurulması üzerine tarih çalışmaları hızlandı.

Bu çalışmalarda Atatürk'ün gözönünde bulundurduğu nokta, tarih ilminin metoduna uygun olarak araştırmalar yapılması ve bu suretle ilim âlemine sunulacak doğru, açık, herkesçe kabul edilebilecek neticelere varılması idi. Çalışmaların bu istikamette ve hareketlerde gelişmesi için, Atatürk Tarih Heyetine şu istifadeli tavsiyelerde bulunmuştur:

„Büyük devletler kuran ecdadımız büyük ve şumullü medeniyetlere de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve cihana bildirmek bizler için bir borçtur. Türk çocuğu ecdadını tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır."

„Her şeyden evvel kendinizin dikkat ve itina ile seçeceğiniz vesikalara dayanınız. Bu vesikalar üzerinde yapacağınız tetkiklerde her şeyden ve herkesten evvel kendi insiyativizi ve millî süzgeçinizi kullanınız."

„Biz daima hakikat arayan ve buldukça, bulduğumuza kani oldukça, ifadeye cüret eden adamlarız."

„Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan, yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır."

Onun bu fikirlerine göre yürütülen tarih çalışmaları neticesinde 1931 yılı sonlarında okullar için dört ciltlik bir umumi tarih serisi ortaya kondu. Bütün cihan tarihini objektif bir görüşle açıklamağa çalışan bu eser, Türk tarih tezinin ikinci verimi oldu. 1932 'de Ankara 'da Türk tarih profesörleri ve öğretmenlerinin iştirakiyle ilk defa olarak Türk Tarih Kongresi toplandı ve Türk Tarih Tezi bu kongrede bilim bakımından münakaşa edildi.

Kültür alanımızda yeni bir tarih görüşünün ifadesi olan bu tezin esası şudur:

„Türk Milletinin tarihi şimdiye kadar sayıldığı gibi yalnız Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Türkün tarihi çok daha eskidir ve temasta bulunduğu milletlerin medeniyetleri üzerine tesir etmiştir."

Türk Tarih tezinin ileri sürülmesiyle millî tarihimiz gerçek karakterini kazanma imkânını elde etti.

Atatürk, dil devrimini, bundan önce yapılanların normal bir neticesi olarak kabul ediyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulmasiyle tasfiyesi başlamış olan Osmanlı müesseselerinin ve Osmanlı zihniyetinin yerine modern bir Türk Devleti ve milliyetçi bir cemiyet görüşü meydana gelmişti. Bu iki önemli olay siyasi olduğu kadar, sosyal hareketlerdi. Dilin milletin psikolojisine uygun olması, yeni ihtiyaçlarını ve arzularını ifade edecek bir yapıya sahip bulunması lâzımdı. Halbuki Osmanlı devrinde aydınların kullandığı Türkçe bu esaslara uygun değildi.

Osmanlı Türkçesi, asırlardan beri, yabancı dillerden alınan kelime ve kuralların istilâsına uğramış ve benliğinden çok şey kaybetmişti. Bu karışık dilin anlaşılması, ancak Türk dili ile beraber Arap ve Fars dilinin grameri ile, sentaksı ile beraber bilinmesine bağlı idi. Bu, Türkçenin bir ilim dili olmasına engel olduğu gibi, tam manasiyle bir millî dil olmasına da mani olmuştu. Büyük halk kitlesinin konuştuğu dil ile, okuma yazma öğrenenlerin dili arasında derin bir uçurum hasıl olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğunda, Tanzimattan sonra bazı aydınlar, bu uçurumun millet bünyesindeki zararlarını anlayarak dilin sadeleşmesine çalıştılarsa da vardıkları netice tatmin edici olmadı. Atatürk devrimci bir usul ile dil problemini de esasından çözmeğe karar verdi.

Atatürk, Harf Devriminin müspet neticelerini almıya başlamış olduğu için, dil çalışmaları ile meşgul olmak üzere 12 temmuz 1932 'de, Türk Tarihi Tetkik Cemiyetine kardeş olarak Türk Dili Tetkik Cemiyetini kurdu. Cemiyetin amacı; Türkçe 'nin lûgat, ıstılah, gramer ve sentaksı ile etimoloji bahislerini incelemek, bu suretle hem Türkçenin gelişmesine, hem de dilimizin dünya dilleri arasındaki yerini belirtmeğe çalışmaktı.

Atatürk, Dil Cemiyetinin çalışması için şu usulü uygun görmüştü:

Önce bir Dil Kurultayı toplanacak, tez orada Kurultaya iştirak eden uzmanların, ediplerin, şairlerin, gazetecilerin ve öğretmenlerin önünde açıklanacak ve onların düşüncesi sorularak bu suretle dil işi ile alâka umumileştirilecekti. Kurultay Dil Cemiyetinin nizamnamesiyle programını da inceleyecek ve merkez heyetini seçecekti.

Bu düşünce ile 1932 yılında toplanan Birinci Türk Dil Kurultayı 26 eylûlden 1 ekim tarihine kadar sürdü. Atatürk kurultayın çalışmalarından ve ortaya koyduğu çalışma programından memnun kaldı. 1 kasım 1932 'de Büyük Millet Meclisinde söylediği açış nutkunda şu sözlerle dil çalışmalarının önemini belirtti:

„Millî Kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türk Cumhuriyetinin temel dileği olarak temin edeceğiz. Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşması için bütün devlet teşkilâtımızın dikkatli, alâkalı olmasını isteriz" dedi.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti birinci kurultayından sonra Atatürk 'ün himayesinde çalışmalarına devam ederek Kurultay programını gerçekleştirmeğe koyuldu.

Atatürk rahatsızlığının başladığı ilk zamanlara kadar dil çalışmalariyle yakından ilgilenmiştir. Türkçenin kök dil olduğu tezi üzerinde mütehassısların incelemeler yapmasını da takip etmiştir. Hususiyle ilk ve orta dereceli okullara ait terimlerin biran önce hazırlanıp tamim edilmesi için yapılan gayretleri yakından takip ve teşvik etmiştir.

Atatürk kendi kaynaklarından, kendi kurallariyle üretilmiş bir dilin, millî bir cemiyet olmak için ne kadar zorunlu olduğunu çok iyi anlamış ve harf devrimiyle başlayan dilbilincinin tabiî neticesi olan bu hareketi bizzat çalışarak daima desteklemiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışında ekonomi âmillerinin ön plânda yer aldığı bilinen bir gerçektir.

Kapitülâsyonlar, XIX. yüzyılda gelişen Avrupa endüstrisi için Osmanlı İmparatorluğunun pazar haline gelmesine, maliyenin bütçesini ancak istikrazlarla düzenlemesine ve nihayet yabancı sermayenin Türk ekonomisine elverişli olmayan şartlarla Türkiye 'de yerleşmesine sebep olması Türk ekonomisini kökünden sarsmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Cihan Harbinden yenilmiş olarak çıkması neticesi padişah hükümetine kabul ettirilmek istenen Sevr Muahedesindeki hükümlerle de Türkiye 'nin siyasi bağımsızlığı gibi ekonomik bağımsızlığı da ortadan kaldırılmak isteniyordu.

Atatürk İstiklâl Savaşını teşkilâtlandırırken bu savaşın amacını „Tam İstiklâl" formülü ile ifade etti. Ve tam istiklâlden anlaşılması lâzım gelen mânayı bir nutkunda şu sözlerle açıkladı:

„İstiklâli tam denildiği zaman bittabi siyasi, malî, iktisadi, adlî ve askerî ilâ... her hususta istiklâli tam ve serbestlii tam demektir. Bu saydıklarımın her hangi birinde istiklâlden mahrumiyet, millet ve memleketin mânayı hakikisiyle bütün istiklâlden mahrumiyeti demektir."

Atatürk 'ün tam istiklâl hakkındaki düşüncesini, İstiklâl Savaşına iştirak edenlerden bazı kimseler tatbik değerinden mahrum görüyorlardı. Böyle düşünenler, nüfusumuzun azlığını, milletimizin fakirliğini, bütçemizin, borçlarımızın faizini ödeyemiyecek kadar zayıf olmasını belirtmişler, dışardan yardım olmadan Türkiye 'nin yaşayamıyacağını ileri sürerek Sivas Kongresinde, Türkiye 'de Amerikan mandasının kurulmasını bile istemişlerdir.

İstiklâl Savaşı düşüncesini kabul etmiş münevverlerimizden bir kısmı da „harb para ile olur" sözüne saplanarak savaşın neticesini şüpheli görüyorlardı. Atatürk bu şekilde düşünenlerle yaptığı bir konuşmayı anlatırken:

„Ben ilk defa bu işe başladığım zaman en âkil ve mütefekkir yaşayan bir takım zatlar bana sordular:

Paramız var mıdır? silâhımız var mıdır? Yoktur dedim.

O zaman; „O halde ne yapacaksın?" dediler.

Para olacak, ordu olacak ve bu millet istiklâlini kurtaracak dedim."

Bu kısa açıklama gösteriyor ki, Atatürk 'ün Yeni Türkiye Devletinin ekonomi siyasetinde ilk başarısı, bağımsız ve millî bir ekonomi düşüncesini kabul etmiş olması ve bu düşünceyi memlekete yaymış bulunmasıdır.

Atatürk, bağımsız ve millî bir ekonominin kurulması için türlü cinsten engellerle savaşmanın lüzumlu olduğunu anlamıştı. Bu engellerin en mühimlerinden biri olarak kapitülâsyonları görüyordu: „Kapitülâsyonlar bir devleti behemehal münkariz eder. Devlet-i Osmaniye ile Hindistan Türk ve islâm imparatorlukları bunun en büyük delilidir." sözleri ile bu görüşünü ifade ediyordu. Esasen zararları Sivas Kongresi Beyannamesinde ve Misakı Millîde belirtilmiş olan kapitülâsyonların Türk ekonomisindeki yıkıcı tesirini 1 mart 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisindeki söylevinde de şöyle anlatmaktadır:

„İktisat sahasında bizden çok kuvvetli olanlar memleketimizde, fazla olarak bir de imtiyazlı mevkide bulunuyorlardı. Kazanç vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı.. İstedikleri zaman istedikleri eşyayı, istedikleri şartlar altında memleketimize sokuyorlardı."

„Rakiplerimiz bu suretle inkişafa müsait menbalarımızı mahvettiler. Ziraatimizi ziyana uğrattılar. İktisadi ve malî tekâmülümüzün önüne geçtiler."

„Artık serbest ve müstakil bir hayata atılan Türkiye için, iktisadi hayatını boğmakta olan kapitülâsyonlar mevcut değildir ve olamaz."

Kapitülâsyonların kaldırılması millî ve bağımsız ekonominin kurulması için gerekli olan zemini hazırlamış oluyordu. Fakat böyle bir ekonominin kurulması için halkımızda kökleşmiş bulunan bir takım zararlı telâkkileri de yıkmak icabediyordu. Bu telâkkiler arasında aydın sınıfın, milletimizin çokluğunu teşkil eden ve gerçek müstahsil olan köylüye karşı yüzyıllardan beri gösterdiği kayıtsızlık da vardı.

Atatürk Milletin idarecilerini teşkil eden aydınlarda bu kayıtsızlık yerine kuvvetli bir ilginin kurulmasını, ekonomi çalışmalarımızın selâmeti cihetinden faideli gördüğü için 1 mart 1922 tarihli nutkunda köylünün millet ekonomisindeki yerini şu sözlerle belirtmiştir:

„Heyeti celilenizden ve bütün cihandan bir sual sormama müsaade buyurunuz. Türkiye 'nin sahibi ve efendisi kimdir? Bunun cevabını derhal birlikte verelim. Türkiye 'nin sahibi hakikisi ve efendisi müstahsil olan köylüdür. O halde herkesten daha çok refah ve saadet ve servete müstahak olan köylüdür."

„Binaenaleyh Türkiye Büyük Millet Meclisinin siyaseti iktisadiyesi bu gaye-i âliyeyi istihsale mâtuftur. Efendiler denilebilir ki bugünkü felâket ve sefaletin baisi yegânesi bu hakikatin gafili bulunmuş olmamızdır."

„Filhakika yedi asırdan beri cihanın muhtelif aktarına sevkederek kanlarını akıttığımız, kemiklerini yabancı topraklarda bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz ve buna mukabil daima tahkir ve tezlil ile mukabele ettiğimiz ve bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık, cebbarlıkla uşak menzelesine indirmek istediğimiz bu sahibi aslinin huzurunda bugün kemali hicap ve ihtiramla vaz'ı hakikimizi alalım."

Atatürk bağımsız ve millî bir ekonominin kurulması için halkın ekonomi meseleleriyle yakından ilgilenmesini ve çok çalışarak, çok

kazanarak iyi yaşamağı amaç edinmesini istiyordu.

Halbuki kapitülâsyonların tesiriyle olsun, din hükümlerinin yanlış tefsiri ile olsun, halkımızda ekonomi meselelerine karşı bir kayıtsızlık kökleşmiş, bir lokma bir hırka düşüncesine dayanan ve fakirliği bir insanlık fazileti olarak kabul eden bir hayat görüşü yerleşmişti. Atatürk böyle bir hayat görüşü ile bir milletin sömürge veya yarı sömürge olmaktan kurtulamıyacağını anlamış bulunduğundan halk ile yaptığı temaslarda, onu irşat için söylediği nutuklarda bu görüşü de çürütmeğe çalıştı. 1922 de Batı Anadolu'da yaptığı seyahatte Kanaat Felsefesi diye vasıflandırdığı bu görüş hakkında şöyle konuştuğunu görüyoruz:

„Bence halk devri, iktisat devri mefhumu ile ifade olunur. Öyle bir iktisat devri ki, onda memleketimiz mamur olsun, milletimiz müreffeh olsun ve zengin olsun. Bu noktada bir felsefeyi size hatırlatayım. Kanaatı, kenz-i la-yüfna farzetmek, fakrı fazilet bilmek felsefesine de o iktisat devri hitam versin.

Efendiler, bu felsefeyi mutlaka yanlış tefsir etmek yüzünden bu millete, bu memlekete çok büyük fenalık edilmiştir. Biliniz ki Allah dünya üzerinde yarattığı bu kadar nimetleri, bu kadar güzellikleri insanlar istifade etsin, mütenaim olsun diye yaratmıştır. Ve âzami derecede müstefit olabilmek için de bütün kâinattan esirgediği zekâyı, aklı insanlara vermiştir. Eğer vatan denilen şey kupkuru dağlardan, taşlardan, merzagî sahalardan, çıplak ovalardan ve vatan; şehirler, köylerden ibaret olsa idi onun zindandan hiç bir farkı olmazdı."

„Filhakika bu dediğimiz felsefenin sahipleri bu kıymetli vatanımızı böyle zindan ve cehennem yapmaktan başka bir şey yapmamışlardır. Halbuki bu vatan evlât ve ahfadımız için cennet yapılmağa lâyık, elyak bir vatandır."

Atatürk bir taraftan fakirliğin fazilet olduğu yolundaki telâkkiyi değiştirmeğe çalışırken diğer taraftan da memleketimizi istilâ eden kuvvetlere karşı kazanılan askerî zaferin bütün meselelerimizi ve dâvalarımızı halletmemiş olduğunu, yeni mücadelelerle yeni zaferlere varmanın lüzumlu bulunduğunu şu sözlerle anlatmıştır:

„Arkadaşlar; bundan sonra pek mühim zaferlere kavuşacağız, fakat bu zaferler süngü zaferleri değil, iktisat, ilim ve irfan zaferleri olacaktır. Ordumuzun şimdiye kadar istihsal ettiği muzafferiyetler, memleketimizi hakiki kurtuluşa sevketmiş sayılamaz. Bu zafer, ancak müstakbel zaferimiz için kıymetli bir zemin hazırlamıştır. Askerî zaferlerimizle mağrur olmıyalım, yeni ilim ve iktisat zaferlerine hazırlanalım."

Atatürk, yeni iktisat zaferleri için, ilkin bu konuda devlet telâkkimizin değiştirilmesini gerekli buluyordu. Atatürk'e göre Osmanlı İmparatorluğu cihangir bir devletti. Kuvvetini ve servetini çoğaltmak için ülkeler fethine girişmişti. Bu siyaset ise imparatorluğa ancak geçici bir büyüklük devresi sağlamıştı. XIX. ve XX. asırlarda Osmanlı Devleti iktisadi bir kuvvet haline gelemediği için parçalanış ve çöküşü bu sırada hızlanmıştır. Yeni Türkiye Devletinin bu büyük olaydan ders alması lâzımdı. Mademki bu devletin kurulduğu devir bir iktisat devri idi; o halde Yeni Türkiye Devleti iktisadi bir devlet olmalı idi. Bunun için de ülkümüz elimizdeki iktisadi kaynakları değerlendirmek olacaktı. Bunun lüzumunu Atatürk şu sözlerle belirtiyordu:

„Kılıç ile fütuhat yapanlar mevkilerini, neticede sabanla fütuhat yapanlara terk etmeğe mahkûmdurlar. Kılınç kullanan kol yorulur. Fakat saban kullanan kol her gün daha çok kuvvetlenir ve her gün toprağa daha çok sahip olur." „...,. siyasi ve askerî muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferle tetviç edilmezse husule gelen zaferler payidar olamaz ve az zamanda söner."

Atatürk iktisadi zaferin kazanılması için millette yeni bir iktisat görüşünün doğmasından başka, devletin elinde sağlam bir iktisat plânının bulunmasını da gerekli telâkki ediyordu. Bu sebepledir ki daha İstiklâl Savaşının son bulmamış olduğu bir sırada 1 mart 1922'de Büyük Millet Meclisinde söylediği bir nutukta çözülmesi icabeden başlıca iktisat meselelerini hülâsa olarak şöyle anlatmıştı.

1 — Avrupa rekabeti yüzünden mahvolmuş ve ihmal edilmiş olan sanayii ziraiyeyi ihya ve asri vesait ile teçhiz etmek.

2 — Ormanlarımızı iyi halde bulundurmak ve âzami istifade temin etmek.

3 — Menafii umumiyey-i doğrudan doğruya alâkadar eden müessesat ve teşebbüsatı iktisadiyeyi kudretimiz nisbetinde devletleştirmek.

4 — Madenlerimizi işletmek ve bu hususta çalışmak istiyen sermayeyi, kanun nisbetinde müsaade ve himaye etmek.

5 — Memleketin iktisadi temelleri ,ziraat ve sanayi-i ziraiye olmakla beraber, memlekette öteden beri mevcut, meselâ sanayi-i nesciye gibi sanayinin himaye ve ihyasını temin ve bazı mıntakalarda yeniden tesis edilecek diğer sanayinin her suretle himayesini nazarı ehemmiyette tutmak.

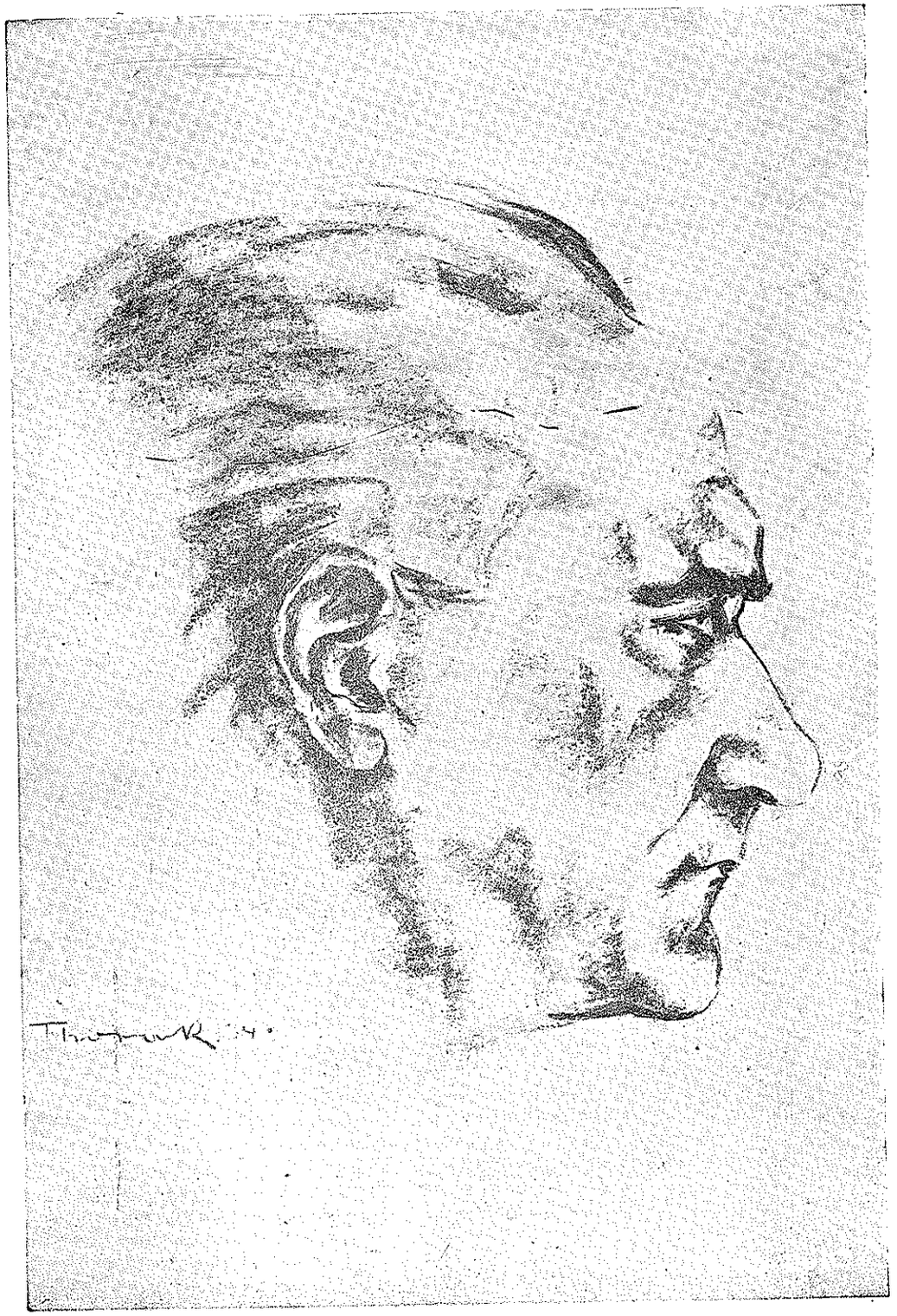

Atatürk

(Heykeltraş Thorak tarafından çizilmiştir)

6 — Devletin istiklâli malisini temin etmek... Bunun için de her şeyden önce bütçeyi bünyei iktisadiye ile mütenasip ve mütevazın bulundurmak.

Atatürk bu iktisat problemlerini Meclis kürsüsünden açıkladığı gibi, aynı düşünceleri, istilâ ordularının denize dökülmesinden sonra Batı Anadoluya yaptığı bir seyyahatte de halkla olan temaslarından faydalanarak bir daha belirtmişti.

Memleket bu sıralarda çok güç ekonomik şartların baskısı altında yaşamakta idi. Servet kaynaklarının büyük bir kısmı düşman orduları tarafından tahrip edilmiş, göç yüzünden, müstahsil yuvasından ve işinden uzakta kalmıştı. Bu sebeple de içpazarlarımız arasındaki düzen bozulmuş, dış ticaretimiz ise yeniden ihtimamla ele alınmayı gerektiren bir duruma düşmüştü. Askerî bir savaştan çıkan Türkiye, ekonomik bir savaşın eşiğinde bulunuyordu.

Atatürk bu yeni savaş için de her şeyden önce halkın devlete ve geleceğe inanmasını lüzumlu buluyordu. Bu sebepledir ki inceleme gezilerinde ve bu gezilerde söylediği nutuklarda halkımıza güven aşılamağa çalışmıştı.

„Memleketin bilcümle merakizi mühimmesini yekdiğerine az zamanda şimendiferle kesbi irtibat ettireceğiz. Mühim hazaini madeniye açılacaktır. Memleketimizin baştan nihayete kadar harap manzarasını mamureye tahvil etmekten ibaret olan gayenin temel taşları her yerde gözleri teshir edecektir."

„Çalışmak ve mesut olmak ihtiyacında bulunan bütün halkımız için, ameleler için geniş ve emin çalışma sahaları davetlerini yapmakta gecikmiyecektir. Tüccarlarımız yüzlerinin güleceği günden uzak değildirler."

Atatürk, Mecliste ve memlekette açıkladığı ekonomik meselelerin esaslı bir şekilde incelenmesi ve yürütülmesi hususunda gerekli tedbirlerin araştırılması için İzmirde bir İktisat Kongresinin toplanmasını sağlamıştı. 1923 başında toplanan bu kongreyi açarken söylediği „Yeni Türkiyemizi lâyık olduğu mertebeye isal edebilmek için behemehal iktisadiyatımıza birinci derecede ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Çünkü zamanımız tamamen bir iktisat devresinden başka birşey değildir." sözleriyle bir kerre daha ekonomiye verilmesi icabeden önemi belirtmiş oluyordu.

Bu sıralarda memleket basını da ekonomik meseleler üzerinde yayınlarda bulunmağa başlamıştı. Aydınlardan bazıları Türkiyenin ekonomik kalkınması için paramızın azlığından ve yabancı sermayeye olan ihtiyacımızdan bahsediyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu devrinde Türkiyede sermaya bulundurmuş ecnebilerle yeniden ekonomik teşebbüslere girişmek istiyen firmalar da bu konu ile ilgilenmekte idi. Atatürk bu konu üzerindeki fikir spekülâsyonlarının önünü almak ve yabancı sermayedarların tereddütlerini gidermek için Yeni Türkiye Devletinin yabancı sermayesi hakkında beslediği düşünceyi de şu sözlerle belirtti:

„Memleketimizi az bir zamanda mamur etmek için milletimizin gayri kâfi sermayesi karşısında haricin sermayesinden, vesaitinden istifade etmek hakiki menfaatimiz iktizasındandır." „Zannolunmasın ki biz ecnebi sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz vâsidir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Binaenaleyh kanunlara riayetkâr olmak şartiyle ecnebi sermayelerine lâzım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız."

Bu sözlerle, kapitülâsyonlardaki şartlara dayanan bir yabancı sermayenin artık Türkiye'de yaşıyamıyacağı, fakat Türkiyenin kanunla tesbit edilen hükümler dairesinde çalışmak istiyenlerle ekonomi alanında işbirliği yapabileceği belirtilmiş oluyordu.

Memleket basınında üzerinde durulan bir ekonomi meselesi de Türkiye Devletinde ekonomiye verilecek mâna idi. Türkiye yalnız ziraat memleketi olmalıdır tezi de vardı. Atatürk ekonomiye tahditçi bir mâna verilmesinin aleyhinde idi. O, ekonominin en geniş mânasiyle anlaşılmasını ve o yolda çalışılmasını istiyordu. Nitekim bu hususdaki düşüncesini İktisat Kongresinde şöyle belirtmişti:

„İktisadiyat demek herşey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için, mevcudiyeti insaniye için ne lâzımsa onların kâffesi demektir; ziraat demektir, sanayi demektir, herşey demektir."

Atatürk millî ekonominin bu en geniş tarifi içinde gerçekleştirilmesi için XIX. yüzyılın tedbirlerini Türkiye için yeter görmüyordu. XIX. yüzyıl insan haklarında olduğu gibi ekonomi çalışmalarında da ferdîleşme hareketine dayanmakta idi. Yeni Türkiye Devletinin kuruluşunu zaruri kılan âmiller, bu devletin içinde bulunduğu şartlar, devletçi bir ekonomiyi kesin olarak lüzumlu kılıyordu. Çünkü devletçi bir ekonomi olmadan, kapitülâsyonların yüzyıllarca ezici tesirleri altında yaşıyan memleketimizi, kapitülâsyoncu zihniyetteki yabancı iktisatçılardan kurtarmak mümkün olmadığı gibi, Sakarya'ya kadar gelip dayanan istilâ ordularının tahrip edici tesirlerini silmek de mümkün değildi. Kaldı ki yeni kurulan Türkiye Devleti kendini halkçı olarak ilân etmişti. Halkçı bir idarenin halkın her türlü ihtiyaçlarından kendisini sorumlu görmesi gayet tabiî olduğundan, bu ih-

tiyaçları karşılamak yolunda her türlü tedbirlere başvurması da pek tabiî idi. 1928'de dünyanın her tarafında duyulmıya başlıyan ekonomik buhran Türkiye'ye de sirayet edince devletçi ekonomi siyaseti tenkidlere uğramağa başladı. Devletçiliğe karşı liberalliği tutan, Serbest Cumhuriyet Fırkası, bu alanda, ekonomi konuları üzerinde çalışacak yerde içine aldığı muhafazacı ve bir kısım tepkici unsurların baskısı ile, kuranların arzusu hilâfına menfi bir istikamet alınca, kendikendini dağıtmak zorunda kaldı (17 kasım 1930) ve Atatürk, Serbest Cumhuriyet Fırkasının bu akibetinden sonra ekonomide devletçilik prensipinin yürütülmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını uygun gördü. Bu suretle serbest sermayenin çalışma alanı daha çok daraltıldı. Atatürk Devlet ekonomisini, devletin diğer çalışmalariyle bir bütün olarak görmeğe başladı.

1937'de Büyük Millet Meclisinde söylediği nutkunda bu görüşünü şöyle açıkladı:

„.... Bir millete müstakil hüviyet ve kıymet veren siyasi varlık makinesinde, devlet, fikir ve ekonomi hayatı mekanizmaları birbirlerine bağlı ve birbirlerine tâbidirler. O kadar ki bu cihazlar birbirine uyarak ayni ahenkte çalıştırılmazlarsa hükümet makinesinin motorize kuvvetleri israf edilmiş olur. Ondan beklenen tam verim elde edilemez. Onun içindir ki, bir milletin kültür seviyesi üç sahada, devlet, fikir ve ekonomi sahalarındaki faaliyet ve başarıların neticelerinin hasılalariyle ölçülür."

Atatürk, ekonomiye bu kadar büyük önem verdikten sonra elbette onun organize edilerek gelişmesini, fertlerin tesadüfi bir şekilde anlaşmalarına bırakamazdı. Bu prensipe göre hükümetin ekonomiyi ayarlaması ve sevketmesi cemiyetin muhtaç olduğu refah ve ahengi sağlamak için lâzım telâkki olunuyordu. Şu halde Atatürk için ekonomi, nutuklarında sık sık geçen medeniyet kavramının bir esaslı unsuru haline gelmiş bulunuyordu. Atatürk biraz önce işaret edilen nutkunda ekonominin geniş manası üzerinde bir daha durmuştur:

„... Ben ekonomik hayat denince ziraat, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün nafia işlerini, birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmıyan bir kül sayarım."

Bu sözlerle Atatürk, Türkiye Cümhuriyeti için ekonomik çalışmalardan birini tercih ederek diğerlerini şu veya bu sebepten ayrı bırakmanın yanlış bir düşünce olduğunu bir daha açıklamış oluyordu.

Yukarıdan beri işaret edilen düşünceleriyle Atatürk, diğer çalışma sahalarında olduğu gibi, ekonomi alanında da tam manasiyle bir realisttir. Atatürk şu veya bu ekonomik doktrinin tesiri altında kalarak devletçi ekonomiye girmemiş, ancak memleketin içinde yaşadığı şartlarla dünya ekonomisinin genel gidişinin icaplarını görerek ekonomi hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir.

Şu sözleri, devletin ve milletin iktisadi hayatı hakkındaki düşünüşleri bakımından, onun realist ve dinamik şahsiyetini kuvvetle belirtir:

„Biz ilhamımızı gökten değil doğrudan doğruya hayattan almış bulunuyoruz. Bizim yolumuzu çizen, içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk Milleti ve bir de milletler tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir."

Atatürk egemen bir devletin varlığı için millî ve müstakil bir dış siyaseti de temel şart olarak kabûl etmiştir. Bu siyaset o devletin iç yapısına uygun olduğu gibi, doğru yürütülebilmesi için de bir takım esaslı kaidelere bağlı olmalı idi. Atatürk bu kaidelerin başında siyasi hak anlamını görmekte idi.

Atatürk'e göre hak, kişiler için olduğu gibi milletler için de temelli bir varlık garantisidir. Çünkü haklı olduklarına şuurlu olarak inanan kişiler ve devletler kuvvetli olurlar ve icabında haklarını korumak için bu kuvvete dayanırlar.

Atatürk, Yeni Türkiye Devletinin kurulmasında bu devletin bağımsızlığını yabancı devletlere tanıtma ve onu bağımsız bir dış siyasete kavuşturma yolunda da, hakla kuvvet arasında kurduğu bu münasebetten faydalandı.

Birleşik Amerika Devletlerinin kurulmasında temel olan İnsan Hakları Beyannamesinde, bu beyannameyi Avrupa'da yaymış olan Fransız Büyük Devrimi prensiplerinde ve nihayet Birinci Cihan Savaşına son vermek için Birleşik Amerika Devletleri Cumhurbaşkanı Wilson'nun yayımladığı 14 maddede milliyet prensipi, tanınmış ve milletlerin kendi kendilerini idare etmeleri kutsal bir hak olarak belirtilmişti.

Atatürk dünya umumi efkârına yüzyıllardan beri kutsal olarak tanıtılan insan ve millet hakları prensiplerine dayanarak Türk Milletinin haklı varlığını savunmaya başladı. Bu hak prensipine dayanarak, yukarıda anlatıldığı gibi, Türk Milletinin hukukunu müdafaa ile işe başlamış olan Atatürk, İstanbul'un işgali münasebetiyle Meclisi Mebusanın dağılmak mecburiyetinde bırakıldığını, bütün dünya parlâmentolarına yolladığı protestoda şöyle bildirmişti:

„... Biz hukukumuzu ve istiklâlimizi müdafaa için giriştiğimiz mücahedenin kutsiyetine kail ve hiçbir kuvvetin bir milleti yaşamak hakkından mahrum edemiyeceğine kaniiz. Tarihin bugüne kadar kaydetmediği bir suikast teşkil eden ve Wilson prensiplerine müstenit bir mütarekenin milleti esbabı müdafaasından

tecrit etmiş olmasından mütevellit bir hileye mübteni bulunmak sebebiyle, ait oldukları milletlerin şeref ve haysiyetleriyle dahi kabili imtizaç olmıyan bu haraketin takdiri mahiyetini resmî Avrupa ve Amerika'nın değil, ilim ve irfan ve medeniyet Avrupa ve Amerikasının vicdadına tevdi ile iktifa ve bu hâdiseden tevellüt edecek mesuliyeti azimei tarihiyeye son bir defa daha nazarı dikkati umumiyeyi celbederiz."

Ayni fikri 24 nisan 1920 de Büyük Millet Meclisinde şöyle belirtmiştir:

„Dâvamızın meşruiyeti ve bütün milel ve akvamın insaniyet ve adaletten nasibedar olduğuna kani olduğumuz yüreklerinin bizimle müşterek ve bize daima muin ve zahîr bulunduğuna itminanı tammımız, muvaffakiyet ümitlerinin kalbimizde bir lâhzai tereddüde bile duçar olmamasını temin edecek nihayetsiz kuvvetlerdir."

Bu suretle hak esasına dayanan bu politikada dost düşman belli oluyordu. Yaşama ve bağımsızlık haklarını kabul eden dost, etmeyen düşmandı.

„Misakı Millîyi kabul ederek maddiyat ve mâneviyat sahasında istiklâli tammımızı tastik edenleri derhal dost telâkki ediyoruz."

„Medeniyeti hazırai beşeriyenin münasebatı beyneddüvelde ortaya attığı ve en ulvî, necib amâl ve efkârın bir zübdesi demek olan „Her milletin kendi mukadderatına kendi hâkim olması" hakkını biz yer yüzünde yaşayan bütün milletlerin cümlesi için tanıyoruz. Bizim de bu hakkımızın bilâ kayduşart tanınmasını talep ediyoruz".

„Efendiler, hiç kimseden fazla bir şey istemiyoruz. Dünyanın her medeni milletinin tab'an malik olduğu şeylerden bizi mahrum etmemelidirler ve haklarımızı teslim etmelidirler. Çünkü hakkımız tabiidir, meşrudur, makûldur, ve bize lâzımdır. Biz bu hakkımızdan vaz geçmiyeceğiz ve ne kadar haklı isek bu hakkımızı müdafaa ve muhafaza için de memleketimizin kabiliyet ve kudreti o kadardır."

Atatürk, bir taraftan dünya umumi efkârına dâvamızı tanıtmağa çalışırken diğer taraftan da 1920'de kurulmuş olan Yeni Türk Devletine dış siyasetinde istinadedeceği sağlam ve sıhhatli prensipleri bulmağa çalıştı. İstiklâl Savaşı, Osmanlı İmparatorluğunu parçalanmaktan kurtarmak veyahut zaten parçalanmış olan bu İmparatorluğu günün birinde yeniden kurmak gibi bir maksatla yapılmıyordu. Türk Milleti için bir hayat dâvası olan bu savaşın karakteri milliyetçi idi. Şu halde dış siyasette de Osmanlı İmparatorluğundaki dış siyaset anlayışından millet siyaseti anlayışına geçmek icabediyordu. Halbuki Osmanlı İmparatorluğunda millet duygu ve düşüncelerine gereği gibi ısınamamış olan devlet adamları ve münevverler, yeni kurulan Türk Devletine, Osmanlı İmparatorluğundan kendilerince aziz sayılan bazı müesseseleri ve düşünceleri aktarmak istiyorlardı. Atatürk Yeni Türkiye Devletine, Osmanlı İmparatorluğunun hayat kabiliyeti kalmamış kurullarının ve düşüncelerinin aşılanmasını hiç bir cihetle doğru ve istifadeli bir iş saymıyordu. Halbuki o, dış siyaset ile iç siyaset arasında tam bir denklik lüzumuna da inanmış bulunuyordu.

Büyük Millet Meclisi Hükümetinin kurulması ile Osmanlı Devletinin teşkilâtı ortadan kalkmış sayılabilirdi. O halde dış siyaseti de yeni teşkilâta göre ayarlamak bir zaruretti. Mustafa Kemal bu zarurete Büyük Millet Meclisinin açıldığı ilk günlerde söylediği bir nutkunda şu sözlerle temas etti:

„Efendiler, haricî siyasetin en çok alâkadar olduğu ve istinat ettiği husus, devletin dahilî teşkilâtıdır. Haricî siyaset, dahilî teşkilât ile mütenasip olmak lâzımdır. Garpta ve Şarkta başka başka tabayi ve harsa ve emele malik, mütehalif unsurları cemeden bir devletin dahilî teşkilâtı elbette asılsız ve çürük olur. O halde haricî siyaseti de esaslı ve metin olamaz. Böyle bir devletin teşkilâtı dâhiliyesi, bilhassa millî olmaktan uzak olduğu gibi, mesleki siyasisi de millî olamaz. Buna nazaran Osmanlı Devletinin siyaseti millî değil, fakat şahsî, gayri vazıh ve gayri müstakar idi."

„Bizim vuzuh ve kabiliyeti tatbikıye gördüğümüz mesleki siyasî, millî siyasettir."

„... Millî siyaset dediğim zaman kasdettiğim mana ve medlûl şudur. Hududu milliyemiz dâhilinde her şeyden evvel kendi kuvvetimize müsteniden muhafazai mevcudiyet ederek millet ve memleketin hakiki saadet ve ümranına çalışmak.. Alelitlak tûli emeller peşinde milleti işgal ve ızrar etmemek... Medeni cihandan medeni ve insanî muameleye ve mütekabil dost luğa intizar etmektir."

İstiklâl Savaşının, düşman ordularının denize dökülmesiyle son bulan safhasından sonra saltanat ve hilâfet müesseselerinin akibeti mevzubahs olunca, Türkiyenin dış siyasette bu müesseselerden faydalanabileceği düşüncesi tekrar canlanmağa başladı. Atatürk böyle bir düşüncenin doğru olmadığını şu sözlerle belirtmeğe çalıştı:

„Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti millîdir, mesaisiyle maddidir. Hakikatperesttir. Mevhum mefkûreler arkasından o mefkûrelere vâsıl olmak için değil, fakat îsal etmek hülyasiyle milleti kayalara çarparak, bataklıklara batırarak, en nihayet kurban ederek mahvetmek gibi cinayattan hazer eden bir hükümettir."

Atatürk, Yeni Türkiye Devletinin Panislâmcı veya Turancı bir dış siyaset takib etmesini faideli bulanlara da düşüncelerinin millî menfaate hizmet istikametinden uzak bulunduğunu göstermeğe çalıştı. Atatürk, Osmanlı İmparatorluğunun asırlar süren hayatında çok müsait şartlar dâhilinde bile gerçekleşemiyen bu düşüncelerin, Yeni Türkiye Devletinin siyasetinde yer alamıyacağını şöyle ifade etmektedir:

„Vatandaşlarımızdan ve hemşerilerimizden her biri kendi dimağında bir mefkûrei âliye besleyebilir. Hürdür, muhtardır. Buna kimse karışmaz. Fakat bu münasebetle şunu derim ki:

Büyük hayaller peşinde koşan, yapamıyacağımız şeyleri yapar görünen sahtekâr insanlardan değiliz. Şimdiye kadar büyük ve hayalî şeyleri yapmadan yapmış görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini celbettik. Biz panislâmizm yapmadık, belki yapıyoruz, yapacağız dedik. Düşmanlar da yaptırmamak için biran evvel öldürelim dediler. Panturanizm yapmadık, yapıyoruz, yapacağız dedik ve onlar da yine öldürelim dediler. Bütün dâva bundan ibaret. Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar peşinde koşarak düşmanlarımızın üzerimize olan tazyikatını tezyit etmekten ise haddi tabiiye, haddi meşrua rücu edelim. Haddimizi bilelim."

Atatürk bu sözleriyle Türk Milletinin toplumsal vicdanında yaşayan temâyüllere tercüman oluyordu. Böyle olduğu için de olayların gelişmesi ile İmparatorluk tortusu düşünceler yıkılmağa ve millî siyaset düşüncesi üstünlük kazanmağa başladı.

İstiklâl Savaşımızda arka arkaya kazanılan askerî zaferlerimiz dünyada savaşımızın amacını bilmeyenleri endişeye düşürmüştü. Atatürk bu endişenin de yersiz olduğunu, zaferlerimizin istilâcı, bozguncu ve bencil bir manası bulunmadığını şu fikirleriyle açıkladı:

„Biz hududu milliyemiz dâhilinde hür ve müstakil yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz. Biz Avrupadan, diğer milletlerden esirgenmiyen hukukumuza tecavüz edilmemesini istiyoruz."

„Siyaseti hariciyemizde her hangi bir devletin hukukuna tecavüz yoktur. Ancak hakkımızı, namusumuzu müdafaa ediyoruz ve edeceğiz."

„Meclisimiz ve Meclisimizin hükümeti cenkcu ve maceraperest olmaktan uzaktır. Bilâkis sulh ve müsalemeti tercih eder. Bilhassa insani ve medeni mefkûrelerin hayyizi husule çıkmasına fevkalâde tarafdardır. İşte bu esaslar dairesinde daima gerek Şark ve gerek Garp âlemleriyle daimî bir hüsnü münasebet ve revabıtı dostî arar".

„Ancak benim milletimi esir etmek istiyen bir milletin, bu arzusundan sarfı nazar edinceye kadar biâman düşmanıyım."

„Biz ecnebilere karşı her hangi hasmane bir his beslemediğimiz gibi, onlarla samimane münasebetlerde bulunmak arzusundayız. Türkler bütün medeni milletlerin dostlarıdır."

Bu doğru ve haklı düşünceler millî dâvamızın gerçekleşmesinde meydan muharebelerinde kazanılan neticeleri pekleştirdiler. Lozan Konferasında İtilâf Devletlerinin varlığımızı ve istiklâlimizi tanımalarında bu düşüncelerin de büyük tesiri olduğu şüphesizdir.

Lozan Barışından sonra Türkiye Cumhuriyeti, dış siyasetinde „Millî Siyaset" prensipine bağlı kaldı. İtilâf Devletleri ile Türkiye arasında Osmanlı İmparatorluğundan intikal eden meseleler bu prensip içinde halledildi. Yabancı devletlerin Türk egemenliği ile zıd düşen hareketleri şiddetle reddedildiği için bu devletler Osmanlı İmparatorluğuna karşı kullanmış oldukları usulleri Türkiye için kullanmaktan vaz geçtiler. Dünyanın harb için hazırlanan zümrelere bölünmeye başladığı sıralarda bile Atatürk „Yurtta sulh, Cihanda sulh" formülü ile Türk siyasetinin yapıcı karakterini belirtti. Bu formüle dayanılarak bir çok devletlerle dostluk muahedeleri ve komşu devletlerle de ademi tecavüz paktları yapıldı. 1932 de Türkiye, Milletler Cemiyetine girmeğe davet edildi.

1933'den sanra Garp milletlerinde başlıyan siyasi istikrazsızlık ve huzursuzluk Atatürk'ü Türkiyenin güvenliği için yeni tedbirler almağa sevketti. Bu zümreden olarak yakın komşularımızın da faydalandığı Batıda Balkan Antantı (1934) ile Doğu'da Sadabat Paktı (1937) imzalandı. Bütün bu barışçı çalışmalar ve başarılar Türkiyeyi Yakın Doğu'da devamlı bir barış kuvveti haline getirdikten başka Batı Medeniyetinin Doğuya uzanmış gerçek temsilcisi yaptı. Atatürk Lozan Muahedesi ile ölümü arasında geçen müddet zarfında dış siyasette doğruyu müdafaa etmenin neticesinde Hatay'ın Anavatana dönmesine ve Montrö Anlaşmasiyle de Lozan Muahedesinin Boğazlar hakkında tahditçi hükümlerinin kaldırılmasına muvaffak oldu.

Türk siyasetinin doğruluğu, canlılığı ve başarısı Atatürk'ün prensiplerini tespit ettiği şekilde millî düşüncelerle insani duyguları birleştirmeğe muvaffak olmasındadır. Millî siyasette olduğu gibi, millî siyasetle insan duygularının kardeş olabileceği yolundaki millet temayüllerini Atatürk en iyi bir şekilde anlatmıştır. İslâmlığın kabulü tarihinden başlayarak bizde insanlar, islâm ve hıristiyan diye iki bölüme ayrılmıştı. Bu ayırma neticesi olarak da hıristiyanlar medeniyetleri ve bütün sosyal değerleriyle islâmlığın dışında, karşı bir âlem farzedilirdi. Atatürk, iki medeniyet arasında bu tefrik sürdükçe milletimizin ileri milletler arasına giremiyeceğini kavramış bulunduğundan din telâkkilerinin dışında bir insanlık değerine varmanın icabettiğine inandı. Bu yeni insanlık telâkkisi milliyetçilik ile yan yana yaşıyabilecek ve âlemşumul insan medeniyetinden de milletimizi uzaklaştırmıyacaktı.

Atatürk, Türk Milletini dünya milletlerinin dışında olanlara yabancı ve düşman bir topluluk olarak kabul etmediği gibi, böyle inançlara sahip bir küme içinde de onu görmek istemiyordu. Atatürk'e göre Türkiye, devletler ailesinin bir unsurudur. Başka devletler bu ailede görevlerini ve rollerini ne şekilde anlarlarsa anlasınlar, Türkiyenin kendi görev ve anlayışı dünya barışı ve dünya saadeti için çalışmaktır. Bencilliği, kişi için olduğu kadar millet için de fena bulan Atatürk insanlığın ortak değerlerinden şöyle bahseder:

„Milletler işgal ettikleri arazinin sahibi hakikisi olmakla, beşeriyetin vekilleri olarak da o arazide bulunurlar. O arazinin menabii servetinden, hem kendileri istifade ederler ve dolayısiyle de bütün beşeriyeti istifade ettirmekle mükelleftirler."

Başka bir nutkunda milletimizin barışa ihtiyacı olduğu kadar, bütün dünya milletlerinin de buna muhtaç olduğunu şöyle anlatır:

„Sulha milletin ve memleketin ihtiyacı olduğu kadar bütün cihanı medeniyetin de kat'i ihtiyacı vardır.„

Milletler arasında bulunmasını gerekli bulduğu karşılıklı düşünce ve duyguları da şu sözlerle anlattığını görüyoruz:

„Bugün bütün dünya milletleri aşağı yukarı akraba olmuşlardır ve olmakla meşguldürler. Bu itibarla insan mensup olduğu milletin varlığını ve saadetini düşündüğü kadar, bütün cihan milletlerinin huzur ve refahını da düşünmeli ve kendi milletinin saadetine ne kadar kıymet veriyorsa, bütün dünya milletlerinin saadetine hâdim olmağa elinden geldiği kadar çalışmalıdır."

„Dünyada ve dünya milletlerinin arasında sükûn ve iyi geçim olmazsa bir millet kendisi için ne yaparsa yapsın huzurdan mahrumdur."

„En uzakta zannettiğimiz bir hâdisenin bize bir gün temas etmiyeceğini bilemeyiz. Bunun için beşeriyetin hepsini bir vücut ve bir milleti bunun bir uzvu saymak lâzımdır."

„Bir vücudun parmağının ucundaki acıdan diğer bütün âza müteessir olur."

„Dünyanın filân yerinde bir rahatsızlık varsa, bana ne dememeliyiz. Böyle bir rahatsızlık varsa tıpkı kendi aramızda olmuş gibi onunla alâkadar olmalıyız. Hâdise nekadar uzak olursa olsun bu esastan şaşmamak lâzımdır. İşte bu düşünüş milletleri hodbinlikten kurtarır. Hodbinlik şahsî olsun, millî olsun daima fena telâkki edilmelidir."

Atatürk, milletleri her türlü felâketlerden kurtaracak yolun, devletlerarası münasebetlerin millî olduğu kadar, insani duygular üzerine kurulması gereği olduğunu işaret etmekle kalmadı. Bu işin örneklerini de verdi. Türkiyenin doğusunda Sadabat Paktı, batısında Balkan Antantı çalışmaları millet ve insanlık ideali üzerine kurulmak istenmiştir. Balkan Antantı Konseyinin Ankara'da yaptığı bir toplantıda delegelere Atatürk'ün söylediği şu sözler onun yüksek insan meziyetlerini belirtmeğe yetecek değerdedir:

„Artık İnsanlık mefhumu, vicdanlarımızı tasfiyeye ve hislerimizi ulvileştirmeğe yardım edecek kadar yükselmiştir. Vaziyetleri ve onların icaplarını medeni insan fikriyle ve yüksek vicdan aydınlığı ile müşahede ve mütalâa edersek şu neticelere varırız:

İnsanları mesut edeceğim diye onları biribirine boğazlatmak gayri insani ve son derece teessüfe şayan bir sistemdir. İnsanları mesut edecek yegâne vasıta onları birbirine yaklaştırmak, onlara birbirini sevdirmek, karşılıklı maddi ve mânevi ihtiyaçlarını temine yarayacak hareket ve enerjidir. Cihan sulhü içinde beşeriyetin hakikî saadeti ancak bu yüksek ideal yolcularının çoğalması ile mümkün olacaktır."

Atatürk cihan sulhünün devamı için lüzumlu gördüğü tedbirleri de şöyle işaret etmiştir:

„Eğer devamlı sulh isteniyorsa kütlelerin vaziyetlerini iyileştirecek beynelmilel tedbirler alınmalıdır. İnsanlığın heyeti umumiyesinin refahı, açlık ve tazyikın yerine geçmelidir. Dünya vatandaşları haset, açgözlülük ve kinden uzaklaşacak şekilde terbiye edilmelidir."

Atatürk, bu tedbirleri yerine getirecek devamlı sulhün kurulmasını, devletlerarası bir teşkilât ile mümkün görmektedir. Milletler Cemiyeti bu maksat için çalışabilir. Fakat bu teşkilât, Atatürk'e göre, tesirli bir vasıta olacak durumda değildir. Böyle olduğu için de bazı milletler bencil bir siyasete atılmışlardır. Bu siyasetin harbe götüreceğini sezen Atatürk harbi hazırlıyan şefler hakkında şunları söylemektedir:

„Harbin ciddiyetini nazarı dikkate almıyan bazı gayrı samimî önderler, taarruzun vasıtaları ajanları olmuşlardır. Kontrolleri altındaki milletlere milliyetçiliği ve ananeyi yanlış bir şekilde göstererek ve suiistimal ederek aldatmışlardır. Bu buhranlı saatlerde hercümerce mâni olmak için kütlelerin kendilerinin karar vermeleri ve mesuliyet mevkiini yüksek karakterli

ve moralli, vicdanlı insanların eline tevdi etmeleri zamanı gelmiştir. Bu, gecikmeden yapılmalıdır."

Atatürk bu yapılmadığı takdirde harbin patlak vereceğini de gözönünde bulunduruyor ve şayet harb çıkarsa başvurulması gereken tedbiri şöyle belirtiyordu:

„Eğer harb bir bomba infilâkı gibi birdenbire çıkarsa milletler harbe mâni olmak için müsellah mukavemetlerini ve malî kudretlerini mütearrıza karşı birleştirmekte tereddüt etmemelidir. En seri ve en müessir tedbir muhtemel bir mütearrıza, taarruzun yanına kâr kalmıyacağını anlatmaktır."

Atatürk türlü vesilelerle açıkladığı bu genel politika prensiplerine bütün hareketleriyle sadık kaldığını göstermiştir.

Atatürk, memleket içinde sık sık yaptığı seyahatlerden birine daha çıkmış, 1938 ocak ayının 20 inci günü akşamı, Yalova'ya gitmek üzere Ankara'dan ayrılmıştı. 22 ocak günü Yalova'da yeni yapılan Otel Termal'in ilk misafiri oldu. Ay sonuna kadar orada dinlendikten sonra şubatın birinde Yalova'dan Bursa'ya hareket etti. Aynı gün, yolda Gemlik'te Suni İpek fabrikasının açılış töreninde bulundu. Bursalılar kendisini coşkun gösterilerle karşıladılar. Şiddetli yağmur yağmasına rağmen halkın içten taşan bu yakınlığına karşılık olarak açık bir otomobille şehre girdi. O gece Bursa Belediyesinin, şerefine tertibettiği baloda, ertesi gün de Bursa'da kurulan Merinos Fabrikasının açılış töreninde bulundu. O gün Çelik Palas Anonim Şirketindeki hisselerini, Bursa'daki köşkünü ve bunun tamiri için bankada bulunan parayı Bursa Belediyesine bağışladı.

3 şubat günü öğleden sonra Bursa'dan ayrılarak Mudanya yoliyle ve Ege vapuriyle İstanbul'a geçti ve 25 şubatta da Ankara'ya döndü. O tarihte Balkan Antantı Konseyi Ankara'da toplanmıştı. Atatürk Ankara'ya geldiği gün Konsey Başkanı Yunan Başbakanı Bay Metaxas'ı, Yugoslavya Başbakanı Bay Stoyadinoviç'i ve Romanya Hariciye Müşteşarı Bay Comnen'i kabul ederek kendileriyle görüştü ve 27 şubat günü akşamı da Balkan Antantı mürahaslarına Çankaya'da bir çay ziyafeti vererek demeçte bulundu. 4 mart 1938 günü akşamüstü, o vakit Evkaf Apartımanında çalışmakta olan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesini ziyaret etti. 6 mart akşamı da Ankara Halkevinde tertibedilen güreş müsabakalarında bulundu.

Atatürk Yalova ve Bursa seyahati sırasında kendisini üşütmüş ve İstanbul'da hastalanarak zayıf düşmüştü. Bu rahatsızlık Ankara'ya döndükten sonra tekrarladı ve kendisinin Çankaya'daki köşkünde bir müddet istirahat etmesini gerektirdi. Atatürk'ün o vakitki rahatsızlığı fazla bir endişe uyandırmamakla beraber her türlü ihtimal düşünülerek hastalık hakkında fikrinden ve görüşünden faydalanılmak üzere Fransa'dan meşhur dâhiliye mütehassısı Prof. Fissenger getirildi ve yapılan muayyenenin neticesi, 31 mart 1938 de Riyaseticümhur Genel Sekreterliğinden aşağıdaki tebliğle memleket efkârı umumiyesine bildirildi:

„Türkiye Cumhurreisi Atatürk, geçen kânunsani ve şubat aylarındaki Yalova, Bursa ve İstanbul seyahatlerinde kuvvetli bir grip geçirmişlerdi. Ankara'ya avdetlerinde grip nüksettiğinden konsültasyon için Fransa'dan Prof. Fissenger davet edildi. Profesör tetkik ve muayene neticesinde, Atatürk'ün sıhhatlerinde ehemmiyete şayan bir vaziyet olmadığını tesbit etmiş ve kendilerine bir buçuk ay kadar istirahat tavsiyesini kâfi görerek avdet etmiştir."

Atatürk mayıs başlarında iyileşti ve nekahat günlerinde zaman zaman Ankara çevresinde gezintilere çıkmaya başladı. Gazi Orman Çiftliğinin kuruluş yıldönümü olan 5 mayısta, önce şehirde bir otomobil gezintisi yaparak çiftliğe geldi, çiftliğin her köşesini dolaştıktan sonra Marmara Köşkünde bir müddet dinlenip Çankaya'ya döndü. 7 mayıs 1938 günü Çubuk Barajına kadar bir gezinti yaptığı görüldü. 11 mayısta yine Marmara Köşküne gitti. Öğle yemeğinden sonra, millete hediye ettiği çiftliklerinin ve Ankara Belediyesine bağışladığı bazı arsa ve yapılarla, Cumhuriyet Halk Partisine bağışladığı Ulus Matbaasiyle yanındaki arsaya ait hibe vesikalarını salâhiyetli memurlar önünde imzalıyarak kanuni muamelelerini tamamladı. 18 mayısta Ankara'ya gelen Yugoslavya Millî Savunma Bakanı Mariç'i kabul etti. Ertesi günü de Ankara 19 Mayıs Stadyumunda yapılan Gençlik ve Spor Bayramı gösterilerini seyretti ve aynı günün akşamı cenup vilâyetlerimizde bir inceleme gezisine çıktı. 20 mayısta Mersin'e, 21 Mayısta Silifke'ye gitti. Mersin-Silifke yolundaki Pompeyus harabelerini gezdi, köylülerle konuştu. Birkaç gün Mersin'de kaldıktan ve oradaki askerî birliklere küçük ölçüde manevralar ve bir geçitresmi yaptırdıktan sonra, 24 mayısta Adana'ya döndü. Seyahat kendisini yormuş ve yeniden hastalanmıştı. 26 mayısta Ankara'ya geldi ve ertesi günü akşamı tedavi ve istirahat için İstanbul'a Dolmabahçe Sarayına gitti.

Mütehassısların derhal yaptıkları konsültasyon ile, hastalığın karaciğerde olduğu anlaşılmış ve Dr. Prof. Neşet Ömer İrdelp, Operatör Prof. M. Kemal Öke ve Dr. Prof. Nihat Reşat Belger daimî tedavisiyle meşgul olmak vazifesini üzerlerine almışlardı. Bir taraftan da Fransa'dan Prof. Fissenger tekrar getirildi. Berlin'den Prof. Bergmann ve Viyana'dan Prof. Epinger de davet olunarak hastalık ve tedavisi hakkında rey ve mütalâaları alındı. Hastalık ilerleyince daimî tedavi heyetine Prof. Dr. Âkıl Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter ile Dr. M. Kâmil Berk ve Dr. Abravaya Marmaralı'dan müteşekkil bir müşavir heyet de yardımlarda bulunmaya başladı.

Atatürk'ün, memleket için pek önemli olan sıhhatini, tez günde tekrar elde etmesi için her çareye başvuruluyordu. 3 haziran 1938 günü Marmara'da yaptığı yat gezintisinde deniz havasından memnun kaldığı için bir müddet Savarona Yatında kalması kararlaşmış, 5 haziranda yata taşınmıştı. Tedavi tedbirleri sağlanan Atatürk, enerji ve neşesi bir an eksilmeksizin, memleketin iç ve dış işleriyle yine herzamanki gibi meşgul oluyordu. 19 haziran 1938'de hususi olarak İstanbul'a gelen Romanya Kıralı Karol'un ziyaretini, yatta kabul etti, akşam yemeğini birlikte yediler. Ertesi gün yine yatta dört buçuk saat süren bir Bakanlar Kurulu toplantısına başkanlık etti.

24 haziranda tekrar bir Marmara seyahatine çıkmış ve Erdek'e kadar gitmişti. 4 temmuz 1938 de Hatay Anlaşmasının yürürlüğe girmesi, Atatürk'ü, pek çok sevindirmişti. Yurdun her köşesinden aldığı kutlama tellerine „Hatay millî meselemizin, dostça tedbirlerle müspet neticeye ulaştırılmasından duyulan sevinç yerindedir." cevabını verdirdi.

Temmuz sonlarına kadar Savarona'da kalan, Boğazda, Florya'da yat ve motör gezintileri yapan Atatürk'ün sağlık durumu, kendisinin Dolmabahçeye naklini gerektiren bir hal almıştı. Sarayda da İstanbul'a gelen Başbakanı, bakanları, komutanları, elçileri kabul ederek kendileriyle görüşüyor, memlekette olup bitenle ilgileniyordu. 3 eylûl 1938 de Hatay Devletinin kuruluşunu „Cumhuriyet Hükümetinin bir başarısı olarak" kutladı. Kurulan yeni devletin başkanına, Meclisine başarılar, halkına saadetler dilediğini bildirdi. Fakat hastalık durmuyor, seyrini takibediyor, Atatürk günden güne fenalaşıyordu. Onun hastalığını duyan büyük küçük bütün memleket halkı, sıhhati hakkındaki haberleri heyecanla takibediyor, iyileşmesini bütün kalbiyle diliyordu. Hastalığının fena bir âkıbete doğru gittiğini sezen Atatürk, 5 eylûl 1938 pazartesi günü İstanbul Üçüncü Noterini çağırarak usulü gereğince vasiyetnamesini yazdırmış ve servetini, nemasından ailesi efradının ve yakınlarının geçimlerini sağlıyacak bir kısım para ayırdıktan sonra, kâmilen, yarı yarıya olmak üzere Türk Tarih ve Dil Kurumlarına tahsis etmiş ve böylece Türk kültürünün iki büyük temeline ne derece önem verdiğini tarih boyunca göstermek istemiştir.

16 ekim 1938'deki ilk kriz, kendisinin sağlık durumu hakkında günlük rapor yayımlanmasını gerektirecek bir ehemmiyette görüldü. 22 ekime kadar her gün sabah ve akşam yayımlanan raporlardan iyileşmekte olduğu anlaşılmış ve artık rapor yayımına lüzum kalmadığı bildirilmişti. Bu iyilik haberi bütün memleketin gönlüne ferahlık getirmiş, yaklaşmakta olan Cumhuriyetin 15 inci Yıldönümü Bayramını kutlamaya kudret vermişti. Fakat bu kadar ağır bir hastalık geçiren Atatürk'ün o sırada İstanbul'dan ayrılmasına imkân yoktu. On Beşinci Cumhuriyet Bayramı törenini Ankara'nın onsuz yapması zaruriydi. 29 ekim 1938'de Başbakan Celâl Bayar, Atatürk'ün orduya yolladığı şu mesajı okudu:

„Zaferleri ve mazisi insanlık tarihiyle başlıyan, her zaman zaferle beraber medeniyet nurlarını taşıyan kahraman Türk Ordusu!

Memleketi en buhranlı ve müşkül anlarında zulümden, felâket ve musibetlerden ve düşman istilâsından nasıl korumuş ve kurtarmış isen Cumhuriyetin bugünkü feyizli devrinde de askerlik tekniğinin bütün modern silâh ve vasıtalariyle mücehhez olduğun halde, vazifeni aynı bağlılıkla yapacağına hiç şüphem yoktur.

Bugün, Cumhuriyetin on beşinci yılını, mütemadiyen artan büyük bir refah ve kudret içinde idrak eden Büyük Türk Milletinin huzurunda kahraman ordu, sana kalbî şükranlarımı beyan ve ifade ederken, büyük ulusumuzun iftihar hislerine de tercüman oluyorum.

Türk Vatanının ve Türklük camiasının şan ve şerefini, dahilî ve haricî her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibaret olan vazifeni heran ifaya hazır ve âmade olduğuna benim ve büyük ulusumuzun tam bir inan ve itimadımız vardır. Büyük ulusumuzun orduya bahşettiği en son sistem fabrikalar ve silâhlarla bir kat daha kuvvetlenerek büyük bir feragatinefs ve istihkarı hayatla her türlü vazifeyi ifaya müheyya olduğunuza eminim. Bu kanaatle kara, deniz, hava ordularımızın kahraman ve tecrübeli komutanlariyle subay ve eratını selâmlar ve tebriklerimi bütün ulus muvacehesinde beyan ederim.

Cumhuriyet Bayramının on beşinci yıldönümü hakkınızda kutlu olsun."

Atatürk, 1 kasım 1938 günü de Büyük Millet Meclisinin açılış töreninde bulunamadı. Nutkunu yine Başbakan okudu. On beş gün kadar Atatürk'e yatağında son rahat günlerini yaşamak imkânını veren hastalık, tekrar normal seyrinden çıkarak yeni bir krizle şiddetlenmişti. 8 kasımda yine rapor yayımına baş-

landı. Bütün memleketi tekrar derin bir yeis kapladı. Her Türkün kalbi yalnız onun kurtulması dileğiyle çırpınıyordu. Fakat korkulan netice, bütün acılığiyle tehakkuk etti. Bu hârika insan, 10 kasım 1938 günü saat 9 u 5 geçe, hilkatin değişmez kanununa boyun eğmişti. Hükümet bu acı haberi şu tebliğle millete yayımladı:

„Müdavi ve müşavir tabiplerin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir. Bu acı hâdiseyle Türk Vatanı büyük yapıcısını, Türk Milleti Ulu Şefini, insanlık büyük evlâdını kaybetti. Milletimize, içimiz yanarak bu tarife sığmıyan ziyaından dolayı en derin taziyetlerimizi sunarız. Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkta ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız. Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki, ölmez olan onun büyük eseri, Cumhuriyet Türkiyesidir. Hükümetiniz, içinde bulunduğumuz bu mühim anda bugüne kadar olduğu gibi dikkatle vazife başındadır. Müesses olan nizamı ve vaziyeti idame hususunu da, büyük Türk Milletinin hükümetiyle tek vücut olarak teyit ve temin edeceğine şüphe yoktur. Teşkilâtı Esasiye Kanununun otuz üçüncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda, Reisicumhur vekâleti vazifesini deruhte etmişlerdir. Gene Teşkilâtı Esasiye Kanununun otuz dördüncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhuru intihabedecektir. Türkiye'nin en büyük makamına, Teşkilâtı Esasiye Kanununa göre geçecek olan zatın etrafında hükümetiyle, şanlı ordusiyle ve bütün kudret ve kuvvetiyle Türk Milleti sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesinde devam edecektir. Bugün ayrılığına ağladığımız Büyük Şefimiz Atatürk, her vakit Türk Milletine güvendi, eserlerini bu güvenle yaptı, idamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedî Türk Milleti, onun eserlerini ebedîyete kadar yaşatacaktır. Türk gençliği onun kıymetli vediası olan Türkiye Cumhuriyetini daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir. Kemal Atatürk, Türk'ün tarihinde ve gönlünde daima yaşıyacaktır.

10. XI. 1938"

Bu kara haber karşısında yalnız Türk Vatanı değil, bütün dünya derin bir mateme düştü. Onun cenaze töreninde bulunmak için, büyük küçük bütün devletler temsil heyetleri, harb gemileri, asker birlikleri göndererek Türk Milletinin kurtarıcısına ve Türkiye Cumhuriyetinin kurucusuna karşı duydukları derin saygıyı beirttiler. 16 kasım 1938 de onun tabutu, Türk bayrağının örttüğü ihtişamlı bir katafalk üzerinde Dolmabahçe Sarayının büyük tören salonuna, 1927 de İstanbul'a ilk gidişinde şehir temsilcilerini kabul ederek tarihî demecini yaptığı yere konuldu ve halkın ziyareti için sarayın kapıları açıldı. Her yaştan ve işten hemen bütün İstanbul halkı bu son hürmet ödevini yapmaya koştu. Üç gün, gece gündüz durmadan akan, gözü yaşlı bir insan seli, ona karşı duyduğu minneti ifadeye çalıştı.

19 kasım 1938 cumartesi günü sabahı özel olarak Dolmabahçe Sarayı tören salonunda Prof. Şerafettin Yaltkaya cenaze namazını kıldırdı. Saat 8,30 da on iki general, Büyük Başkomutanlarının tabutunu hürmetle omuzlarına aldılar ve sarayın dış kapısı önündeki top arabasına koyarak çevresinde yerlerini tuttular. Cenaze alayı, tek bir kalb gibi elemle çırpınan İstanbul halkının gözyaşları arasından geçerek Gülhane Parkına geldi. Tabut bir torpitoya alınarak, Yavuz Zırhlısına naklolundu. Donanmamızın ve İstanbul'a Türk Milletinin matemine katılmak üzere gelmiş bulunan yabancı zırhlıların Büyükada açıklarına kadar uğurladıkları Yavuz, büyük ölüyü akşam geç vakit İzmit'e getirdi. Gece özel bir trene konulan cenaze, yol boyunda her yerde boyunları bükük, Atalarına son saygı ödevini yapan halkın yüreklerinde derin sızılar bırakarak 20 kasım 1938 pazar günü Ankara'ya getirildi. Başta yeni Cumhurbaşkanı İnönü olmak üzere Büyük Millet Meclisi Başkanı, bakanlar, Genelkurmay Başkanı, milletvekilleri, devlet ve ordu ilerigelenleri tarafından karşılandı. Büyük Millet Meclisinin önüne büyük bir katafalk hazırlanmış ve o gün ve gece Ankaralıların Atatürk'ü orada ziyaret etmeleri kararlaşmıştı. Tabutu trenden yine on iki general indirerek top arabasına yerleştirdi ve başkent büyük ölüyü yüz bir top atımiyle selâmladı. Top arabası Atatürk'ün tabutunu Büyük Millet Meclisine getirdiği vakit Büyük Millet Meclisinden kur'a ile seçilmiş oniki milletvekili cenazeyi arabadan alarak katafalka yerleştirdiler. Katafalkın iki tarafında altıoku temsilen altı meşale yanıyor ve bunların yanlarında sağ ve solda olmak üzere birer general, birer subay ve birer erden müteşekkil bir heyet, büyük üniforma giymiş ve kılıçlarını çekmiş olarak tâzim nöbetini bekliyordu.

Ankara'da da saygı geçişi başladı. Başta Cumhurbaşkanı olmak üzere bütün Ankara, küçük büyük onun katafalkı önünden hürmetle eğilerek geçti. Bu geçiş devamlı bir insan seli halinde gecenin geç vakitlerine kadar sürdü. Ertesi 21 kasım 1938 pazartesi günü, çiselemeye başlıyan bir yağmur altında tören tam onda başladı. Yine on iki milletvekili cenazeyi

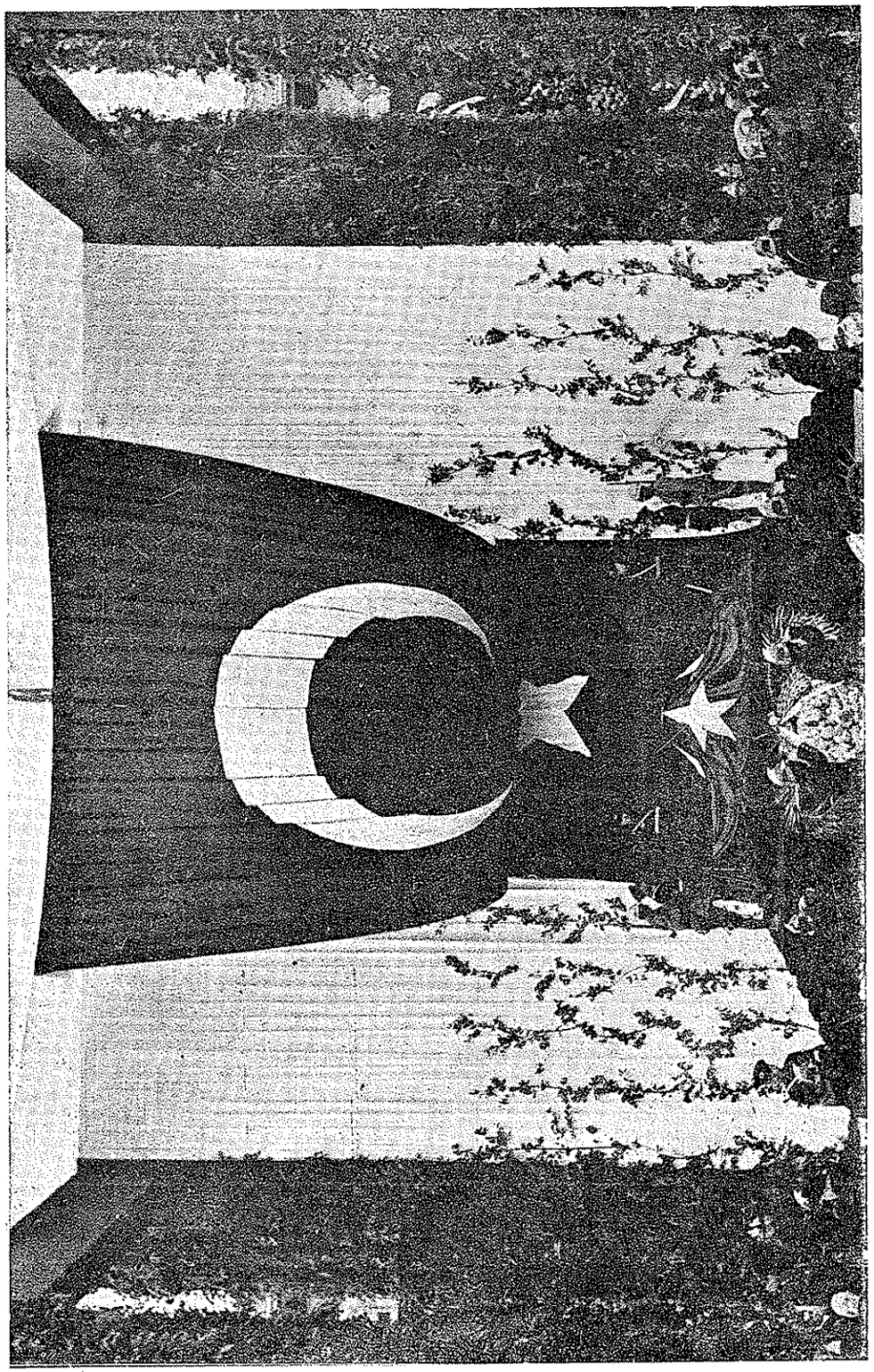

Atatürk'ün tabutu Ankara'da Büyük Millet Meclisi önünde kurulan katafalkta

top arabasına yerleştirdiler. On iki general top arabasının iki yanında nöbete durdular. Başta yabancı devletlerin yolladıkları asker birlikleri olmak üzere, törene katılan birlikler cenazeyi selâmlıyarak geçtiler. Alay ağır ağır harekete başladı. Cumhurbaşkanı, Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başbakan ve Bakanlar, Genelkurmay Başkanı, ordu ve devlet ileri gelenleri, yabancı devletler heyetleri sıra ile cenazeyi takibediyorlardı. Yolun her iki yanında yabancı ve Türk asker birlikleri, öğrenciler dizilmişler, Atatürk'ü son defa selâmlıyorlardı. İstasyon yoliyle Atatürk'e geçici kabir olarak ayrılan Etnoğrafya Müzesine getirilen tabut, hazırlanan mermer lâhdin üzerine hürmetle yerleştirildi. Cenazeyi gözyaşları dökerek takibedenler geçici kabrin önünde bir daha saygıyla eğildiler.

Kadir bilen ve büyük evlât yetiştiren Türk Milletinin yüreğinde, adı sevgi ve hürmet içinde ebedî olarak yaşıyacak olan Atatürk'ün fâni vücudu, kurtardığı vatanın topraklarına böylece konulmuştu. O gün İsmet İnönü'nün Türk Milletine yayımladığı aşağıki beyanname, Atatürk'e beslenen sevgi ve bağlılığın, onun ölümiyle milletçe duyulan derin acının samimî ifadesidir:

Büyük Türk Milletine,

Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği sevgili milletinin ihtiram kolları üstünde Ulu Atatürk'ün fâni vücudu istirahat yerine tevdi edilmiştir. Hakikatte yattığı yer, Türk Milletinin, Onun için aşk ve iftiharla dolu kahraman ve vefalı göğsüdür.

Atatürk, tarihte uğradığımız en zalim ve haksız itham gününde meydana atılmış, Türk Milletinin mâsum ve haklı olduğunu iddia ve ilân etmiştir. İlkönce ehemmiyeti kavranmamış olan gür sesi, asla yıpranmıyan bir kuvvetle nihayet bütün cihanın şuuruna nüfuz etmiştir. En büyük zaferleri kazandıktan sonra da Atatürk, ömrünü, yalnız Türk Milletinin haklarını, insaniyete ezelî hizmetlerini ve tarihe hakkettiği meziyetlerini ispat etmekle geçirmiştir. Milletimizin büyüklüğüne, kudretine, faziletine, medeniyet istidadına ve mükellef olduğu insaniyet vazifelerine sarsılmaz itikadı vardı.„Ne mutlu Türküm diyene" dediği zaman, kendi engin ruhunun, hiç sönmiyen aşkını, en mânalı bir surette hulâsa etmişti.

Fena zihniyet ve idareyle geri bırakılmış Türk Cemiyetini, en kısa yoldan insanlığın en mütekâmil ve en temiz zihniyetleriyle mücehhez modern bir devlet haline getirmek, onun başlıca kaygusu olmuştur. Teşkilâtı Esasiyemizde ve bugün vatandaşların vicdanlarında yerleşmiş olan lâyik, milliyetçi, halkçı, inkılâpçı, devletçi cumhuriyet, bize bütün evsafiyle Atatürk'ün en kıymetli emanetidir.

Üfulünden beri Atatürk'ün aziz adı ve hâtırası, bütün halkımızın en candan duygulariyle sarılmıştır. Memleketimizin her köşesinde ve bütün milletçe kendisine gösterdiğimiz samimî bağlılık, devlet ve milletimiz için kudret ve vefanın beliğ misalidir. Türk Milletinin Aziz Atatürk'e gösterdiği sevgi ve saygı, onun niçin Atatürk gibi bir evlât yetiştirebilir bir kaynak olduğunu bütün dünyaya göstermiştir.

Atatürk'e tâzim vazifemizi ifa ettiğimiz bu anda, halkımıza, kalbimden gelen şükran duygularımı ifade etmeyi, ödenmesi lâzım bir borç saydım.

Milletler arasında kardeşçe bir insanlık hayatı Atatürk'ün en kıymetli idealiydi. Bütün dünyada ölümünün gördüğü ihtiramı, insanlığın âtisi için ümit verici bir müjde olarak selâmlarım. Bu sözlerim, yazılariyle ve toprağımızda şövalye askerleri ve mümtaz şahsiyetleriyle yasımıza iştirak eden büyük milletlere, Türk Milleti adına şükranlarımın ifadesidir.

Devletimizin bânisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadimi;

İnsanlık idealinin âşık ve mümtaz siması;

Eşsiz kahraman ATATÜRK;

Vatan sana minnettardır.

Bütün ömrünü hizmetine verdiğin Türk Milletiyle beraber senin huzurunda tâzim ile eğiliyoruz. Bütün hayatında bize ruhundaki ateşten canlılık verdin. Emin ol, aziz hâtıran sönmez meş'ale olarak ruhlarımızı daima ateşli ve uyanık tutacaktır.

Reisicumhur
İsmet İnönü

Atatürk, görünüşte narin, ince yapılı olduğu halde çok kuvvetli ve dayanıklı bir bünyeye sahipti. Gerek muharebeler esnasında, gerek bunun haricinde uzviyeti, ağır yüklere maruz kalmıştı. Çanakkale Harbinden sonra böbreklerinden, İstiklâl Savaşından sonra kalbinden rahatsızlanmış, fakat bilâhare bu uzuvlarından şikâyet edecek bir hali görülmemişti. Ölümünü intaceden siroz hastalığı esnasında kalbinin kuvveti bu hastalığa mukavemetini uzatmıştır. Maddi ve uzvi acılara tahammülünün bir misali, Sakarya Muharebesi esnasında attan düşüp kaburga kemikleri kırıldığı halde muharebe meydanını terketmemesinde görülür. Uzun saatler konuşması, münakaşayı sevdiği için yorulmadan fikir teatisinde bulunabilmesi, uzviyetinin, bilhassa sinir sisteminin ve dimağının kuvvetine delâlet eder.

Şeklen güzel ve çehresi çok mânalı olan Atatürk, psikoloji bakımından bâriz vasfını, hür ve müstakil bir karakterde oluşunda gös-

terir. Çocukluğundan ölümü anına kadar bu istiklâl meylini bir an terketmemiştir. Bu itibarla müstakil Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuruluşunda, kurucusunun şahsî karakterine Türk Milletinin minneti ve borcu büyüktür. Pek çok fertlerde istiklâl meyli, onları benci ve çekingen yaptığı, hattâ münzevi bir hayata sürüklediği halde Atatürk'ün diğer bir vasfı olan cemiyet ve kalabalık sevgisi; kendisini halkçı, milliyetçi ve insaniyetçi yapmıştır. Türk oluşunu ve Türk cemiyetine bütün mazisi, hali ve istikbaliyle bağlanışını kendisi için büyük bir saadet kaynağı bilmesi; bu duygunun zeval bulmaz bir eseridir. Atatürk'ten bütün müstakbel Türk nesillerine kalacak en kuvvetli nasihat ve vasiyet şu sözde toplanır: „Ne mutlu Türküm diyene..“

Atatürk, Türklerin millî kahramanıdır. Omuzlarında taşıdığı askerlik işaretlerinin en küçük rütbesinden başlıyarak ve derece derece baş olup yükselerek Trablusgarp'ta, İstanbul'un kapısı Çanakkale'de, Filistin ve Doğu Cephelerinde, nihayet kendisinin önderi olduğu İstiklâl Mücadelesinde, daima muzaffer bir kumandan sıfatiyle düşmanla döğüşmüştür. Atatürk, küçük rütbeli subaylığından başlıyarak Türk ordularının Başkomutanlığında bulunduğu zamanlar dahil olmak üzere, bütün askerlik hayatında daima komuta ettiği kuvvetleri başarıya götürecek ihtimallerin en kesinini, her tehlikeyi göze alarak ve herşeye rağmen ihtiyar etmekte tereddüt etmemiştir. Başkaları için başarısızlıklar doğuracağı zannını veren bu cüretli kararlara teşebbüste çok kere en büyük mesuliyeti tek başına üzerine almaktan çekinmemiştir. Fakat bunda harikulâde bir cesaretle, itinalı bir düşünme, hesaplama ve ihtiyatın hissesi büyüktür. Onun askerlik dehası bu iki zıt kabiliyeti birleştirmesindedir.

Kahramanlığını, şahsi ihtiraslardan kurtaran sıfatı ise vatanseverliğidir. En büyük hizmetler ve gayretlerle haklı olarak kazanmış bulunduğu rütbeleri söküp bir „ferdi millet“ sıfatiyle İstiklâl Mücadelesine girişmesi; ondaki vatan ve millet sevgisinin üstünlüğünü, bu uğurda feda etmiyeceği hiçbir şeyin bulunmadığını isbat etmiştir. Hayatının son yıllarında Hatay meselesinde aldığı iradeli ve hareketli durum, bu vasfın onda ölümüne kadar devam ettiğini gösterir.

Onun kahramanlığını ve yurtseverliğini, yalnız muharebe meydanlarında değil, millet kürsülerinde de gördük. En sıkıntılı ve çapraşık zamanlarda halk arasına karışmaktan çekinmiyen, millet kürsüsüne atılmaktan kendini alamıyan Atatürk; hareketleri kadar sözleriyle de Türk tarihinin şerefli kahramanlarından biri olmuştur.

Atatürk, en geniş mânasında bir cemiyet değiştirici, ıslahatçı ve inkılâpçıdır. Gerçekçi bir görüş ve düşünüş kudretine gereği gibi sahip olan Atatürk; içinde çocukluğunu ve gençliğini geçirdiği Osmanlı cemiyetinin ne olduğunu, sosyal kurumlarının ve kıymetlerinin ne mahiyette bulunduğunu çok iyi görmüştür. Müstakil Türkiye Devletinin kuruluşundan sonra medeniyette ilerlememize asırlarca engel olan bu kurumlar ve kıymetlere, ruhundaki engin mücadele kudretiyle taarruz etmiştir. Saltanatın ilgası, hilâfetin kaldırılması, Medeni Kanunun kabulü, medrese ve tekkelerin kapatılması, harf inkılâbı, serpuş değişmesi ve kisve meselesi, kadın erkek eşitliği; içine girdiğimiz büyük reforma hareketinin birer önemli ve ünlü safhasıdır. Teferrüatı üstünde durulmıyarak esasiyle mütalâa edilmesi gereken millî dil ve millî tarih hareketleri ise „Yenidendoğma-Renaissance“ hareketimizin başlangıç safhalarıdır. Millî karakterimizi daima mahfuz tutarak Garplı bir cemiyet olmamızda toplanan bu inkılâpçılık ruhunun ülküsü; Atatürk'ün vicdan ve idrâkinde şu düsturla kendisini ifade etmiştir:

„Cemiyetimizi muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.“

Atatürk, bütün bu vasıfları ve hareketleriyle ülküsünü gerçekleştirme yolunda dünya tarihinde benzeri nadir görülebilen diplomatlardan biri olmuştur. Ondaki inandırma kuvveti, şahsiyetinin çekici tesiri; yalnız dostlarını değil, düşmanlarını bile kendine hayran etmesinde, hattâ bağlıyabilmesinde açık olarak görülür. Karar aldıktan sonraki hareketlerinde iradeli ve azimli görünüşüne rağmen neticeyi elde etmekte gösterdiği zekâ ve intıbak kabiliyeti, onun diplomatlıktaki başarısının ve üstünlüğünün delilidir. Muharebede maharetli bir komutanın takti'lerini, Atatürk'ün dış ve iç siyaset meselelerini halletmesinde bütün inceliğiyle görmemek kaabil değildir. Bu mücadeleci ve harb meydanlarının döğüşücü insanından „Yurtta sulh, cihanda sulh...“ düsturunu işitebilmek için, onun ruhunda ne kadar asîl ve anlayışlı bir duygu, zekâsında ne kadar uzağı gören bir kudret bulunmalıdır?

Atatürk, her şeyiyle büyük bir insandı. Tarih, Onu, Türk Milletinin en ünlü evlâtlarından ve insanlığın en haklı şereflerinden biri sayacaktır.

Bibliyografya: I. BELGELER — Büyük Millet Meclisinin, Genel Kurmayın, Millî Savunma Bakanlığının, Harb Akademisi ve Harb Okulunun ilgili dosya ve kayıtları.

Kemal Atatürk, *Nutuk* (*1919—1927*) I-II. c. *Vesikalar* III. c. [1]) (İstanbul, 1934). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* I. (T.B.M. Meclisin'de ve C.H.P. Kurultaylarında 1919—1938) (nşr. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü. İstanbul, 1945). Mustafa Kemal, *Cumalı Ordugâhı* (Selânik, 1909). Mustafa Kemal, *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* (İstanbul, 1918). Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatına ait Tarihçe. Belleten* sayı. 28, s. 17—69. (neş. Uluğ İğdemir Ankara, 1943). Litsman — Mustafa Kemal, *Takımın Muharebe Talimi* (Selânik, 1908). *Bölüğün Muharebe Talimi* (İstanbul, 1910). *Halkçılık Programı* (Ankara, 1920). Hüseyin Hüsnü Emir, *Yıldırım 1333—34* [Mustafa Kemal Paşa'nın Yedinci Ordu Komutanı iken verdiği rapor s. 78—91] (İstanbul, 1921). Ahmed Emin (Yalman), *Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan Mustafa Kemal Paşa ile bir mülâkat*, (Vakit gazetesi No. 1468, 10 ocak 1922). *Beyanname* [Dokuz umde] (Ankara, 1923). *Hilâfetin ilgasına dair Halk Fırkası içtimaı* (Ankara, 1924). Mahmud (Soydam) — Falih Rıfkı (Atay), *Büyük Gazi'nin Hâtıratından Sahifeler*, (Hakimiyeti Milliye'de tefrika, 19 mart 1926 — 12 nisan 1926, Ankara). Ruşen Eşref (Ünaydın), *Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat* (İstanbul, 1930). Herbert Melzig, *Atatürk'ün Başlıca Natukları 1920—1938* (İstanbul, 1942). *Atatürk Dedi ki*, [*Natuk, Hitabe, Beyanat, Hasbihaller*] (Ankara, 1943). Faik Reşit Unat, *Anadola ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşuna ait vesikalar I-II.* Tarih Vesikaları sayı, 1. s. 3—9, sayı, 2. s. 81—90 (İstanbul, 1941). *Atatürk'ün Askerlikten İstifası ve Millî Savaş'a millet ferdi olarak başlaması*, Tarih Vesikaları sayı, 5. s. 321—325 (İstanbul, 1942). *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin kuruluşuna ait bazı vesikalar*, Tarih Vesikaları, sayı, 6, s. 401—406 (İstanbul, 1942). *Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığa tayini ve kendisine Müşirlük rütbesiyle Gazilik ünvanı verilmesi hakkında bazı vesikalar*, Tarih Vesikaları, sayı, 8, s. 81—100 (İstanbul, 1942). *Ebedî Şef Atatürk'ün Dil Kurumu'na direktifleri*, Tarih Vesikaları, sayı, 11, s. 321—324 (İstanbul, 1943). *Mustafa Kemal Paşa'ya 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatiyle verilen vazife ve salâhiyetlere dair bazı vesikalar*, Tarih Vesikaları, sayı, 12, s. 401—409 (İstanbul, 1943). *Türkiye Büyük Millet Meclisinin Birinci devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grupunun kuruluşuna ve çalışmalarına ait bazı vesikalar*, Tarih Vesikaları sayı, 14, s. 1—15 (İstanbul, 1944). Falih Rıfkı Atay, *19 Mayıs* (Ankara, 1944).

II. HÂTIRALAR — *General Trikopis'in Hâtıratı* (İstanbul, 1923). Lütfü Simavi, *Sultan Mehmet Reşat Hanın ve Selefinin Sarayında Gördüklerim*, s. 119—271 (İstanbul, 1924), Mehmet Arif, *Anadolu İnkılâbı — Mücahedatı Millîye Hâtıratı 1335—1339* (İstanbul, 1924). M. Fuat Zübeyroğlu, *Yardamuz s.* 33—37. (İstanbul, 1925), *Yunan Asyayı Sugra Ordusu Kumandanlarının Hâtıratı — General Papulas ve Trikopis'in Hâtıratları ve General Franko'nun Raporu* (İstanbul, 1927). Papulas — İbrahim Halil, *General Papulas'ın Hâtıratı* (İstanbul, 1928). İzzettin (Çalışlar), *İstiklâl Harbi Hâtıratı* ks. 1—5 (İstanbul, 1932). Ruşen Eşref (Ünaydın) *Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Kuruluşundan İlk Kurultaya Kadar Hâtıralar* (Ankara, 1933). Sherrill — Ahmet Ekrem, *Atatürk Nezdinde Bir Yıl Elçilik* (İstanbul, 1935). Âfet İnan, *Gerilla Hakkında İki Hâtıra, Belleten* No. 1. s. 10—14 (İstanbul, 1937) — *Vatan ve Hürriyet, Belleten* No. 2, s. 290—298 (İstanbul, 1937) — *Mukaddes Tabanca, Belleten* No. 3—4, s. 605—610 (İstanbul, 1937). Hüsrev Sami Kızıldoğan, *Vatan ve Hürriyet = İttihat ve Terakki, Belleten* No. 3—4, s. 619—625 (İstanbul, 1937). Cevat Abbas Gürer, *Ebedî Şef Atatürk'ün Zengin Tarihinden Bir Kaç Yaprak* (İstanbul, 1939). İsmail Habip Sevük, *Atatürk İçin* (İstanbul, 1939). *O Zamanlar 1920—1923* (İstanbul, 1939). Şemsettin Günaltay, *Atatürk'ün Tarihçiliği ve Fahrî Profesörlüğü Hakkında Bir Hâtıra, Belleten* No. 10, s. 273—274 (İstanbul, 1939). İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Türk Tarihi Yazılırken, Belleten* No. 10, s. 349—353 (İstanbul, 1939). Cevdet R. Yularkıran, *Reşit Paşa'nın Hâtıraları* (İstanbul, 1940). Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?* (İstanbul, 1942). Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine ait Hatıraları. Belleten* No. 28, s. 1—88 (Ankara, 1943). Afet İnan *Trablusgarpta*

[1]) Büyük Nutkun başka dillerde tercümeleri: *Die Neue Türkei* (*Rede*) *I. Der Weg Zur Freiheit 1919—1920. II. Die Nationale Revolution 1920—1927. III. Die Dokumente Zur Rede* (Leipzig, 1928). *A Speech delivered by President of the Turkish Republic* (*October 1927*) (Leipzig, 1929). *Discours du Ghazi Moustapha Kémal Pacha Président de la République Turque* (*Octobre, 1927*) (Leipzig, 1929). *Put Novoj Turcii 1919—1927* t. 1. [1919 da Millî hareketin ilk adımları hakkında V. Gurko Krjazina'nın önsözü ile] (Moskova, 1929).

Hürriyete karşı İsyan. Belleten No. 31, s. 387—401 (Ankara, 1944). Salâhattin Güngör, *Yakınlarının Ağzından Atatürk* (İstanbul, 1944). Ahmet Hamdi Başar, *Atatürk'le üç ay ve 1930'dan sonra Türkiye* (İstanbul, 1945). Rıza Ruşen Yücer, *Atatürk'e ait bir kaç fıkra ve hâtıra* (İstanbul, 1947).

III. BİYOGRAFİLER, *a*) *Türkçe*: P. S., *Mustafa Kemal Paşa* (İstanbul, 1922). *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, 1925—1926 s. 48—64, (İstanbul, 1926). *Gazi'nin Hayatı*, (nşr. Türk Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1928). Burhan Cahit (Morkaya), *Gazi Mustafa Kemal* (İstanbul, 1930). Herbert Melzig, *Kemal Atatürk* (Ankara, 1938). Ziya Şakir, *Atatürk — Büyük Şefin Hususi, Askerî ve Siyasi Hayatı* (İstanbul, 1938). — *Atatürk'ün Hayatı* (İstanbul, 1938). İhsan Sungu, *Atatürk'ün Babası Ali Efendi ve Mensup olduğu Selânik Asakiri Milliye Taburu, Belleten* No. 10, s. 289—348 (İstanbul, 1939). Halûk Cemil Tanju, *Beyaz Kitap — Kemal Atatürk (1881—1938)* (İstanbul, 1939). M. Turhan Tan, *Atatürk* (İstanbul, 1939). Uluğ İğdemir, *Atatürk* (neşr. Ankara Halkevi, Ankara, 1939). *Kemal Atatürk 1881—1938* (neşr. Bursa Halkevi, Bursa, 1939). Niyazi Banoğlu, *Atatürk* (İstanbul, 1943). Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi* (İstanbul, 1944). Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk* (İstanbul, 1946).

Yabancı diller: Said ve Sabit *Siret-i Mustafa Kemal Paşa* (Kahire, 1922). H. Tröbst *Soldatenblut Vom Baltikum zu Kemal Pascha* (Leipzig, 1925). Emin Elhancı *Muzkerat-ül Gazi Mustafa Kemal Başa* (Kahire, 1926). J. Deny *Souvenirs du Gâzi Moustafa Kemâl Pacha* [*Tirage à part de La Revue des Etudes Islamiques*] (Paris, 1927). P. Gentizon *Moustapha Kemal ou l'Orient en Marche* (Paris, 1929). Mikusch *Gazi Mustafa Kemal, Zwischen Europa und Asien* (Leipzig, 1929). J. Mélia *Moustapha Kémal ou la Rénovation Turque* (Paris, 1929). Battaglia *Prozess der Diktatur* [*Mustafa Kemal Paşa: s. 296—319*] (Wien, 1930). H. E. Wortham *Mustapha Kemal of Turkey* (New York - Boston, 1930). Maksim Savar *Gazi Mustafa Kemal Paşa* [*Njegov Zwoti i djela*] (Sarajevo, 1931). Mikusch- J. Linton *Mustapha Kemal* [*Between Europe and Asia*] (London, 1931). Mikusch - Von V. Vaillant et J. Kuckenburg *Ghazi Mustapha Kemal, La Résurrection d'un Peuple* (Paris, 1931). Sekai Jukets *Su Den* [*Atatürk: 459—509*] (Tokyo, 1931). H. Armstrong *Grey Wolf, Mustafa Kemal. An Intimate Study of a Dictator* (London, 1932; New-York, 1933). H. Armstrong-Peter Wit *Der Graue Wolf.* [*Das Leben des Diktators Mustafa Kemal*] (Berlin, 1933). H. Armstrong - Soulié et Vaney *Mustafa Kemal* (Paris, 1933). İkbal Ali Şah-Angielskiego *Kemal-Tworca Nowej Turcji* (Warszawa, 1933). Mehmed Elhaşimi *El-Ebtalüs - Selâse El-Melik Faysal, El - Gazi Mustafa Kemal, El-Pehlevi Rıza Şah* [*Mustafa Kemal: s. 47—69*] (Bağdat, 1933). Mikusch-Mesiha *Mustafa Kemal El-Meselül Alâ* (Beyrut, 1933). Rossi *Il Ghazi Mustafa Kemal Pascia* (Roma, 1933). F. Rössler *Kemal Pascha* (Berlin, 1933). A. Aniante-I. Lenoir *Moustapha Kemal Le Loup gris d'-Angora L'epopée de Victorieux* (Paris, 1934). Auren *Kemal Slar Näven Ibordet* (Stockholm, 1934). İkbal Ali Shah *Kemal: Maker of Modern Turkey* (London, 1934). Scherrill-P. Carolet *Mustafa Kemal, l'homme, l'oeuvre, le pays* (Paris, 1934). H. Armstrong-Ozeroviç *Kemal Paşa* [*Bozkurt*] (Beograd, 1935). H. Armstrong-Kellner *Mustafa Kemal Paşa* (Prag, 1935). J. Bainville *Les Dictateurs* [*Atatürk: p. 220—231*] (Paris, 1935). T. Böttiger *Führer der Völker* [*Atatürk: s. 65—87*] (Berlin, 1935). H. Froembgen *Kemal Atatürk, Soldat und Führer* (Stuttgart, 1935). İsmet Toto *Gazi Kemal Atatürk* (Tiranë, 1935). Szimai *Mussolini, Kemal, Stalin es a többiek* [*Kemal: 163—226*] (Budapest, 1935). Toseviç *Mustafa Kemal Atatürk* (Praha, 1935). W. Dittmann *Köpfe der Weltpolitik* [*Atatürk: s. 210—235*] (Essen, 1936). Enver Elmurabıt *Mustafa Kemal Paşa* (Şam, 1936). J. W. Hall *Eminent Asians, Six Great Personalities of the Near East* [*Mustafa Kemal: p. 147—338*] (NewYork-London, 1936). Mehmed Tevfik *Kemal Atatürk* (Kahire, 1936). Scherill-L. Clarence *Trois hommes, Roosevelt, Mussolini, Kemal* (Paris, 1936). Toma A. Vaidi *Kemal Atatürk* (Atina, 1936). P. Zara, *Moustapha Kemal, Dictateur* (Paris, 1936). Aziz Hanki *Türk ve Atatürk* (Kahire, 1937). H. Froembgen-K. Kennet *Kemal Atatürk, The Epic Story of the Man who created Modern Turkey* (New York-London, 1937). Mehmed Sabih Abdülkadir *Kemal Atatürk* (Kahire, 1937). H. Melzig *Kemâl Atatürk* (Frankfurt a. Main, 1937). Muhstafa Elhafinavi *Elbatl, Mustafa Kemal* (Kahire, 1937). G. Tongas, *Atatürk et le vrai visage de la Turquie Nouvelle* (Paris, 1937). Mehmed Tevfik-İsmail Firdevsî Ferhanî *Kemal Atatürk* [Arapçadan tercüme] (İran, 1317=1938). C. Chambrun, *Atatürk* (Paris, 1939). O. Laub und E. Schaefer, *Kemal Atatürk* [*Leben und Werk in Bildern*] (Leipzig, 1939). Tomiç *Kemal Atatürk* [*Tuvorats nove Turske*] (Beograd, 1939). G. Tongas. F. Rynd *Atatürk and the True Nature of Modern Turkey* (London, 1939). Dzıng Cin *Kai Ma-ırğ Çuan-ci* [*Kemal'in biyografyası*] (Shanghai, 1939).

IV. MONOGRAFİLER — *Çanakkale Muharebatı — Cihan Harbinde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi*, cüz: 1 (İstanbul, 1922). Mustafa Rahmi (Balaban), *Gazi Paşa Hazretlerinin Maarif Umdesi ve Asri Terbiye ve Maarif* (Ankara, 1923). Ziya Gökalp, *Doğru Yol — Hakimiyeti Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri* (Ankara, 1923). Cevdet Kerim (İncedayı,), *Türk İstiklâl Harbi — Garp Cephesi* (İstanbul, 1925). — *Türk İstiklâl Mücadelesi Konferansları* (İstanbul, 1927). Sedat (Doğruer), *Yıldırım'ın Akıbeti* (İstanbul, 1927). H. Armstrong — Ömer Rıza (Doğrul) *Türkiye Nasıl Doğdu?* (İstanbul, 1928). M. Larcher — Mehmet Nihat, *Büyük Harbde Türk Harbi* C. II — III. (İstanbul, 1928). Mehmet Saffet (Engin), *Türkiye'de Demokrasi İnkılâbı* (İstanbul, 1928). Andréa — Hüseyin Rahmi (Apak), *Felâkete Doğru — Yunan Ordusunun Anadolu Seferi* (İstanbul, 1932). Türk Tarih Kurumu, *Tarih IV. - Türkiye Cumhuriyeti* (İstanbul, 1932). Ali Rıza (Seyfioğlu), *Gazi ve İnkılâp* (İstanbul, 1933). Neş'et Halil (Atay), *Büyük Meclis ve İnkılâp* (Ankara, 1933). Selâhattin (Atasü), *Türk İstiklâl Harbinde Birinci İnönü Muharebesi* (İstanbul, 1933). — *Türk İstiklâl Harbinde İkinci İnönü Muharebesi* (İstanbul, 1933). Suat Tahsin (Türk), *Türkiye Cümhuriyeti Devleti ve Halıkı Gazi Mustafa Kemal* (İstanbul, 1933). Yusuf Hikmet (Bayur), *Yeni Türkiye Devletinin Haricî Siyaseti* (İstanbul, 1934). Şefik Aker, *Çanakkale - Arıburnu Savaşları ve 27. Alay* (İstanbul, 1935). Bischoff — Burhan Belge, *Ankara—Türkiyedeki Yeni Oluşun Bir İzahı* (Ankara, 1936). Şeref Aykut, *Kemalizm* (İstanbul, 1936). Tekin Alp, *Kemalizm* (İstanbul, 1936). Nazmi Malkoç, *1920* [*336*] *Yılının Kurtuluş Savaşları* (İstanbul, 1937). Sherrill - Cemil Bükerman, *Üç Adam, Kemal Atatürk, Roosevelt, Mussolini* (İstanbul, 1937). Stephan Ronart — B. T. Şâman, *Bugünkü Türkiye* (İstanbul, 1937). M. Saffet Engin, *Kemalizm İnkılâbının Prensipleri* (İstanbul, 1938). Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar* (İstanbul, 1938). Burhan Cahit Morkaya, *Atatürk'ün İki Cephesi* (İstanbul, 1939). C. F. Aspinall Oglander - Tahir Tunay, *Büyük Harbin Tarihi: Çanakkale — Gelibolu Askeri Harekâtı.* (İstanbul, 1939). C. F. Aspinall Oglander — M. Hulûsi, *Çanakkale* C. I—II. (İstanbul, 1940). Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilâli* (İstanbul, 1940). *Atatürk Kimdir? Kemalizm Nedir?* (neşr. Tasvir. İstanbul, 1943). Samet Ağaoğlu, *Millî Mücadele Ruhu* (ilâveli II. Baskı, İstanbul, 1944). Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi* (Sıvas, 1945). Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum* (Ankara, 1946) Hasan Cemil Çambel, *Atatürk — Atillâ'dan Atatürk'e* Bölüm I—II. (İstanbul, 1948).

V. MÜTEFERRİK — Ahmed Hamdi (Başar), *Millî Halk Saltanatı* (İstanbul, 1922) *İktisat Esaslarımız - İzmir İktisat Kongresi Kararları* (Ankara, 1923). Liman Von Sanders, *Türkiyenin Hürriyet Harbi*, (Matbuatı Ecnebiye Hulâsaları No. 154. Ankara, 1923). *Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında* (Ankara, 1923). *Bursa Seyahati* (İstanbul, 1923). *Dumlupınar* (neşr. Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi. Ankara, 1924). *Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Sonbahar Seyahatleri* (Ankara, 1925). Enver Ziya Karal, *Türk İnkılâbının Mahiyeti ve Önemi* (İstanbul, 1937). *Adlî İnkılâbımızın Ana Hatları* (neşr. Adalet Bakanlığı. İstanbul, 1937). Adnan Onbaşıoğlu, *Atatürk'ün Ölümünden Sonra Dünya Matbuatının Yazdıkları* (İzmir, 1938). Kadri Kemal Kop, *Atatürk Diyarbakır'da* (İstanbul, 1938). H. R. Tankut, *Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Gerekli Bazı İzahat* (İstanbul, 1938). *Atatürk'ün Vefatları*, (neşr. BYUM. İstanbul, 1938). *En Büyük Kayıbımız* (İstanbul, 1938). *Atatürk 19 yıl Önce Bugün Ankara'ya Gelmişlerdi* (neşr. Ankara Halkevi. Ankara, 1938). *Yabancı Gözüyle Cümhuriyet Türkiyesi* (Ankara, 1938). Âfet İnan, *Atatürk ve Tarih Tezi, Belleten* No. 10, s.243—246 (İstanbul, 1939). Hikmet Bayur, *Atatürk*, Belleten No. 10, s. 247—268 (İstanbul, 1939). Hasan Cemil Çambel, *Atatürk ve Tarih, Belleten* No. 10, s. 269—272 (İstanbul, 1939). *Atatürk* (Askerî Mecmuanın 114 sayılı fevkalâde nüshası. İstanbul, 1939). *O'nun İçin, Yazılanlar ve Söylenenler* [neşr. Fatih Halkevi. İstanbul, 1939). *Büyük Harbde Gazi Hazretlerinin 19. Fırkadan İtibaren Kumanda Ettikleri Kıt'alarla, İdare Buyurdukları Muharebelerin Kısaca Hulâsaları ve Tarihleri* (neşr. Genelkurmay. Ankara, 1941). Gotthard Jäschke — Niyazi Recep Aksu, *Türk İnkılâbı Tarihi Kronolojisi* c. I—II. (İstanbul, 1939—1941). Herbert Melzig, *Atatürk Bibliyografyası*, (Ankara, 1941). Faik Reşit Unat, *Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi*, Tarih

Vesikaları, sayı, 10 s. 241-252 (İstanbul, 1942). Herbert Melzig, *Yeni Türkiye*'nin *Siyasi Bibliyografası*, (İstanbul, 1944). Âfet İnan-Enver Ziya Karal. *Atatürk Hakkında Konferanslar* (Ankara, 1946). Faik Reşit Unat, *Atatürk* ve *Türk İnkılâbı Bibliyografyası*, (İstanbul, basılmakta).

(SALİH OMURTAK, HASAN-ÂLİ YÜCEL, İHSAN SUNGU, ENVER ZİYA KARAL, FAİK REŞİT UNAT, ENVER SÖKMEN, ULUĞ İĞDEMİR.)

ATATÜRK'ÜN BİYOGRAFİSİ
ile
İLGİLİ BAŞLICA OLAYLARIN KRONOLOJİSİ

	1881	Mustafa'nın Selânik'te doğuşu.
1886 — 1893	arası	Mustafa'nın babası Ali Efendinin ölümü.
	1893	Mustafa'nın Selânik Askerî Rüşdiyesine yazılması ve öğretmeni Mustafa Efendinin kendisine «Kemal» adını da takması.
	1895	Mustafa Kemal'in Selânik Askerî Rüşdiyesini bitirerek Manastır Askerî İdadisine girmesi.
13 Mart	1899	Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadisini bitirerek İstanbul'da Harb Okulu piyade sınıfına yazılması.
	1902	Mustafa Kemal'in Harb Okulunu bitirerek Harb Akademisi sınıflarına geçmesi.
11 Ocak	1905	Mustafa Kemal'in Kurmay Yüzbaşı olarak Harb Akademisinden mezun olması ve merkezi Şam'da bulunan Beşinci Ordu emrine verilmesi.
Ekim	1906	Mustafa Kemal'in bazı arkadaşlariyle birlikte Şam'da gizli «Vatan ve Hürriyet Cemiyeti»ni kurması.
20 Haziran	1907	Mustafa Kemal'in rütbesinin Kolağasılığa yükseltilmesi.
Eylül	1907	Mustafa Kemal'in Üçüncü Orduya naklolunarak Selânik'e gelmesi.
13 Nisan	1909	Mustafa Kemal'in 31 mart ayaklanması üzerine Hareket Ordusu Kurmay Başkanı olarak İstanbul'a hareketi.
6 Eylül	1909	Mustafa Kemal'in Selânik'te Üçüncü Ordu Piyade Subay Talimgâhı Komutanı olması. (Aynı yıl içinde kolağası rütbesiyle 38 inci piyade alayı komutanı olmuştur.)
	1910	Mahmut Şevket Paşa'nın Kurmay Başkanı olarak Arnavutluk hareketlerinde bulunması.
13 Eylül	1911	Mustafa Kemal'in İstanbul'a Genelkurmaya nakledilmesi.
27 Kasım	1911	Mustafa Kemal'in Binbaşılığa yükseltilmesi.
9 Ocak	1912	Mustafa Kemal'in Trablus Garp'ta Tobruk taarruzunu başariyle idare etmesi.
25 Kasım	1912	Mustafa Kemal'in Bahrisefit Boğazı Kuvayı Mürettebesi Harekât Şubesi Müdürlüğüne tâyin edilmesi.
27 Ekim	1913	Mustafa Kemal'in Sofya Ataşemiliterliğine tâyin edilmesi.
1 Mart	1914	Mustafa Kemal'in yarbaylığa yükseltilmesi.
2 Şubat	1915	Mustafa Kemal'in Tekirdağında 19 uncu tümeni kurmaya başlaması. (25 şubat 1915 te tümen kuruluşunu tamamlıyarak Maydos'a gelmiştir.)
25 Nisan	1915	İtilâf devletlerinin Arıburnu'na asker çıkarmaları üzerine Mustafa Kemal'in tümeniyle düşmanı önliyerek durdurması.
1 Haziran	1915	Mustafa Kemal'in Albaylığa yükseltilmesi.
8/9 Ağustos	1915	Mustafa Kemal'in Anafartalar Gurubu Komutanlığına tâyin edilmesi.
10 Ağustos	1915	Mustafa Kemal'in bizzat idare ettiği taarruzla Anafartalar cephesinde düşmanı geri atması.
14 Ocak	1916	Mustafa Kemal'in Edirne'de XVI. Kolordu Komutanlığına başlaması.
1 Nisan	1916	Mustafa Kemal'in Mirlivalığa (Tuğgeneral) yükseltilmesi.
6/7 Ağustos	1916	Mustafa Kemal'in Bitlis ve Muş'u düşman elinden geri alması.
5 Mart	1917	Mustafa Kemal'in İkinci Ordu Komutanlığı Vekilliğine tayin edilmesi. (18 mart 1917 de asîl oldu.)
5 Temmuz	1917	Mustafa Kemal'in Yedinci Ordu Komutanlığına tayin edilmesi.
20 Eylül	1917	Mustafa Kemal'in Yedinci Ordu Komutanı sıfatiyle memleketin ve ordunun durumunu açıklıyan tarihî raporunu yazması.
Ekim	1917	Mustafa Kemal'in Yedinci Ordu Komutanlığından ayrılarak İstanbul'a dönmesi.

15	Aralık	1917	Mustafa Kemal 'in Veliaht Vahdettin 'le birlikte Almanya 'ya gitmesi. (5 ocak 1918 de dönmüştür.)
7	Ağustos	1918	Mustafa Kemal 'in Filistin 'de bulunan Yedinci Ordu Komutanlığına ikinci defa tayin olunması.
26	Ekim	1918	Mustafa Kemal 'in komuta ettiği Yedinci Ordu birlikleri tarafından düşman taarruzunun Haleb 'in kuzeyinde bugünkü sınırlarımız üzerinde durdurulması.
31	Ekim	1918	Mustafa Kemal 'in Yıldırım Orduları Gurubu Komutanı olması.
13	Kasım	1918	Mustafa Kemal 'in Yıldırım Orduları Gurubu Komutanlığının lâğvı üzerine İstanbul 'a gelmesi.
30	Nisan	1919	Mustafa Kemal 'in geniş yetkilerle merkezi Erzurum 'da bulunan Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine tayin edilmesi. (Bu görevin adı 15 haziran 1919 dan sonra Üçüncü Ordu Müfettişliği olmuştur.)
19	Mayıs	1919	Mustafa Kemal 'in Samsuna çıkması. (16 mayıs akşamı İstanbul 'dan ayrılmıştır.)
21/22	Haziran	1919	Mustafa Kemal 'in Amasya'dan yolladığı yaziyle millî kuvvetleri bir gaye ve bir teşkilât çevresinde toplamak amaciyle Sıvas kongresine çağırması.
8	Temmuz	1919	Mustafa Kemal 'in Üçüncü Ordu Müfettişliğinden ve askerlikten çekilmesi.
23	Temmuz	1919	Mustafa Kemal 'in Erzurum kongresine Başkan seçilmesi.
4	Eylül	1919	Mustafa Kemal 'in Sıvas kongresine Başkan seçilmesi.
11	Eylül	1919	Mustafa Kemal 'in Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi Başkanlığına seçilmesi.
7	Kasım	1919	Mustafa Kemal 'in Erzurum 'dan Milletvekili seçilmesi. (Büyük Millet Meclisinin birinci dönemi için yapılan seçimde ve ondan sonraki seçimlerde Ankara 'dan Milletvekili seçilmiştir.)
27	Aralık	1919	Mustafa Kemal 'in Heyeti Temsiliye ile birlikte Ankara 'ya gelmesi.
16	Mart	1920	İstanbul 'un İtilâf Devletleri tarafından işgali üzerine Mustafa Kemal 'in durumu bütün devletlere ve millet meclislerine protesto etmesi ve Ankara'da yeni bir millet meclisi toplama teşebbüsüne geçmesi.
23	Nisan	1920	Mustafa Kemal 'in Ankara 'da Türkiye Büyük Millet Meclisini açması. (24 Nisanda Meclise Başkan seçilmiştir.)
11	Mayıs	1920	Mustafa Kemal 'in İstanbul hükümetince ölüm cezasına çarptırılması. (Bu karar 24 mayıs 1920 de Padişah tarafından onanmıştır.)
13	Eylül	1920	Mustafa Kemal tarafından hazırlanan Halkçılık programının Büyük Millet Meclisine verilmesi.
10	Mayıs	1921	Mustafa Kemal tarafından B. M. Meclisinde Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Grubunun kurulması ve kendisinin Grup Başkanlığına seçilmesi.
5	Ağustos	1921	Büyük Millet Meclisi tarafından Mustafa Kemal 'e Başkomutanlık görevinin verilmesi.
23	Ağustos	1921	Mustafa Kemal 'in idaresinde 22 gün 22 gece süren Sakarya Meydan Savaşının başlaması. (13 eylül 1921 de bitmiştir.)
19	Eylül	1921	Mustafa Kemal 'e Büyük Millet Meclisi tarafından Müşürlük (Mareşallık) rütbesinin ve Gazi sanının verilmesi.
26	Ağustos	1922	Gazi Mustafa Kemal 'in Kocatepe 'den Büyük Taarruzu idareye başlaması.
30	Ağustos	1922	Gazi Mustafa Kemal 'in Dumlupınar 'da Başkomutanlık Meydan Savaşını kazanması.
10	Eylül	1922	Gazi Mustafa Kemal 'in İzmir 'e girişi.
1	Kasım	1922	Gazi Mustafa Kemal 'in teklif ve müdafaası üzerine Büyük Millet Meclisinin saltanatın kaldırılmasına karar vermesi.
14	Ocak	1923	Mustafa Kemal 'in annesi Zübeyde Hanımın İzmir 'de ölümü.
29	Ocak	1923	Gazi Mustafa Kemal'in İzmir'de Lâtife Hanımla evlenmesi. (5 ağustos 1925 de ayrılmışlardır.)
17	Şubat	1923	Gazi Mustafa Kemal 'in İzmir 'de ilk Türkiye İktisat Kongresini açması.
8	Nisan	1923	Gazi Mustafa Kemal'in 9 umdeyi ilân etmesi.
9	Ağustos	1923	Gazi Mustafa Kemal 'in Halk Partisini kurması.
11	Ağustos	1923	Gazi Mustafa Kemal 'in İkinci Büyük Millet Meclisi Başkanlığına seçilmesi.
29	Ekim	1923	Gazi Mustafa Kemal'in Türkiye Cumhurbaşkanlığına ilk defa seçilmesi.

1	Mart	1924	Gazi Mustafa Kemal'in Büyük Millet Meclisinde Halifeliğin kaldırılması ve tedrisatın tevhidi lüzumunu teklif eden açış nutkunu söylemesi.
24	Ağustos	1925	Gazi Mustafa Kemal 'in ilk defa şapka giymesi.
3	Ekim	1926	İstanbul'da Sarayburnun'da Mustafa Kemal'in ilk heykelinin dikilmesi.
1	Temmuz	1927	Gazi Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı sıfatiyle ilk defa İstanbul'a gitmesi.
15	Ekim		Gazi Mustafa Kemal'in C. H. P. İkinci Kurultayında tarihî büyük nutkunu söylemesi.
20	Ekim	1927	
1	Kasım	1927	Gazi Mustafa Kemal'in ikinci defa Cumhurbaşkanlığına seçilmesi.
4	Kasım	1927	Gazi Mustafa Kemal'in Ankara'da Etnografya Müzesi önünde dikilen ilk heykelinin açılışı.
20	Mayıs	1928	Efgan Kıralı Amanullah Han'ın Gazi Mustafa Kemal'i Ankara'da ziyareti.
9	Ağustos	1928	Gazi Mustafa Kemal'in Sarayburnunda Türk harfleri hakkındaki nutkunu söylemesi.
15	Nisan	1931	Gazi Mustafa Kemal tarafından Türk Tarih Kurumu'nun kurulması.
4	Mayıs	1931	Mustafa Kemal'in üçüncü defa Cumhurbaşkanlığına seçilmesi.
12	Haziran	1932	Irak Kıralı Emîr Faysal'ın Ankara'da Mustafa Kemal'i ziyareti.
12	Temmuz	1932	Gazi Mustafa Kemal tarafından Türk Dil Kurumu'nun kurulması.
4	Ekim	1933	Yugoslavya Kıralı Aleksandır'ın Gazi Mustafa Kemal'i İstanbul'da ziyareti.
29	Ekim	1933	Gazi Mustafa Kemal'in Cumhuriyetin onuncu yıldönümü dolayısiyle tarihî nutkunu söylemesi (*Ne mutlu Türküm diyene!*)
16	Haziran	1934	İran Şehinşahı Rıza Fehlevî'nin Gazi Mustafa Kemal'i Ankara'da ziyareti.
24	Kasım	1934	Büyük Millet Meclisinin Mustafa Kemal'e ATATÜRK soyadını veren kanunu kabul etmesi.
1	Mart	1935	Atatürk'ün dördüncü defa Cumhurbaşkanlığına seçilişi.
4	Eylûl	1936	İngiltere Kıralı Edvard VIII. 'in İstanbul 'da Atatürk'ü ziyâreti.
11	Mayıs	1937	Atatürk'ün çiftliklerini Hazineye ve bir kısım gayri menkullerini Ankara belediyesine bağışlaması.
31	Mart	1938	Atatürk'ün hastalığı hakkında Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğince ilk defa resmî tebliğ yayınlanması,
19	Haziran	1938	Romanya Kıralı Karol II. 'nin Atatürk'ü İstanbul'da ziyareti.
15	Eylûl	1938	Atatürk'ün vasiyetnâmesini yazması. (Açılışı: 25 Kasım 1938).
16	Ekim	1938	Atatürk'ün hastalık durumu hakkında günlük resmî tebliğler yayımına başlanması.
10	Kasım	1938	Atatürk'ün ölümü.
21	Kasım	1938	Atatürk'ün cenazesinin Etnoğrafya Müzesindeki geçici kabre törenle konulması.
26	Aralık	1939	Atatürk'ün "Ebedî Şef„ saniyle anılmasının C. H. P. olaganüstü Kurultayı tarafından kabul edilmesi.